תולדות הטבע

שבעה ושלושים ספרי תולדות הטבע לפליניוס הזקן

פליניוס הזקן

מהדורת ביניים — תרגום עברי מלא של שלושים ושבעת הספרים; הספרים ב–יט עברו ביקורת מול הלטינית (3,710 יחידות); ספר א וספרים כ–לז עדיין במעמד טיוטה (3,414 יחידות). הגהה עצמאית ואישור מדעי טרם הושלמו.

מקור

Mayhoff, C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII (Teubner, 1906), via Perseus Digital Library

מהדורה

פרויקט אבן תיבון

תאריך

2026-10-06

זכויות

רישיון קריאייטיב קומונז ייחוס (CC BY 4.0)

מזהה

urn:uuid:05ae321b-c38d-5dcc-9ae7-d2bf73db842a

פתח דבר למהדורה העברית

ספר המבקש להקיף עולם

מעטים הספרים שהכותרת שנתנו להם נעשתה תיאור של שאיפתם. *תולדות הטבע* של גאיוס פליניוס סקונדוס — פליניוס הזקן — הוא ספר כזה. בשלושים ושבעה ספרים הוא מוליך את הקורא מן השמים אל הארץ, מן הגאוגרפיה אל האדם, מבעלי החיים אל הצמחים, מן הרפואה אל המתכות, ולבסוף אל הציור, הפיסול ואבני החן. אין הכוונה ל„תולדות הטבע" במובן של תחום מדעי בן ימינו. המילה *historia* מציינת כאן חקירה ואיסוף ידיעות, ו„הטבע" הוא כמעט כל מה שישנו: העולם עצמו, היצורים שבו, החומרים שמהם הוא עשוי והאופנים שבהם בני אדם משתמשים בהם.

הספר נועד לשימוש, לא לקריאה רצופה בלבד. פליניוס הקדים לו מפתח מפורט ורשימות של מחברים, כדי שקורא יוכל למצוא את מבוקשו. הוא עצמו מצהיר בהקדמה כי אסף כעשרים אלף פרטים מקריאה בכאלפיים כרכים של כמאה מחברים נבחרים, נוסף על דברים שלמד מניסיונו. המספרים הם גם מחווה ספרותית וגם הצהרת שיטה: ספר יחיד מבקש להעמיד לרשות קוראיו ספרייה שלמה. בן זמננו רשאי אפוא לקרוא בו מתחילתו ועד סופו, אך רשאי באותה מידה להיכנס אליו דרך חיה, עץ, עיר, מחלה, אבן או שם אדם ולנוע משם לאורך קשריו של פליניוס.

המחבר וזמנו

פליניוס נולד בשנת 23 או 24 לספירה ומת בשנת 79. הוא היה בן למעמד הפרשים הרומי, שירת בצבא ובמנהל הקיסרי ולבסוף פיקד על הצי במיסנום.

אחיינו, פליניוס הצעיר, תיאר אדם שחילק כמעט כל שעה בין שירות ציבורי, קריאה והכתבה. אותה משמעת של איסוף ניכרת בכל עמוד בחיבור. גם מותו נעשה חלק מדמותו הספרותית: בעת התפרצות הווזוב הפליג אל עבר הסכנה, תחילה מתוך סקרנות לחזות בתופעה ואחר כך כדי לסייע לנמלטים, ומת בחוף מפרץ נאפולי.

החיבור הוקדש לטיטוס בסביבות שנת 77, בתוך העידן הפלאווי ולאחר מלחמות האזרחים ועליית אספסיאנוס. פליניוס אינו כותב מחוץ לאימפריה אלא מתוכה. דרכים, ציים, מסעות צבאיים, גביית מס ומסחר הביאו לרומא בני אדם, צמחים, בעלי חיים, פסלים וסיפורים מקצות העולם הידוע. המפעל האנציקלופדי נשען על תנועתם. משום כך הידע בספר הוא בעת ובעונה אחת אוניברסלי בתביעתו ורומי בנקודת מבטו.

סדרו של החיבור

הספר הראשון מכיל את הקדשת המחבר, את תוכן שלושים וששת הספרים הבאים ואת רשימות מקורותיהם. הספר השני עוסק ביקום, בגרמי השמים, באותות מזג האוויר ובתופעות הארץ. ספרים שלישי עד שישי מקיפים את העולם בגאוגרפיה של מחוזות, עמים, ערים, נהרות ואיים; הספר השביעי פונה אל האדם; וספרים שמיני עד אחד־עשר אל חיות היבשה, חיות המים, העופות והחרקים ואל מבנה גופם. ספרים שנים־עשר עד תשעה־עשר עוסקים בעצים, גפנים, גידולי שדה וגנים. מכאן נמשך דיון ארוך ברפואות מן הצומח ומן החי, עד הספר השלושים ושניים. חמשת הספרים האחרונים עוסקים במתכות, בצבעים, בציור ובפיסול, באבן ובאבני חן.

המעבר הזה אינו אקראי. פליניוס נע שוב ושוב מן הטבע אל מלאכת האדם: מן הצמח אל גידולו ואל התרופה שמפיקים ממנו, מן העפר אל המכרה, ומן המתכת והאבן אל המטבע, הפסל והבניין. על כן משובצים בחיבור פרקים שהם כיום מקורות מרכזיים לתולדות האמנות, הטכנולוגיה והכלכלה. לא מפני שפליניוס ביקש לכתוב את תולדות התחומים האלה כשלעצמן, אלא מפני שבעיניו גם המלאכות הן פרק ביחסי האדם והטבע.

בין חקירה, מסורת ופלא

הקורא המודרני ימצא כאן תצפיות חדות לצד טעויות, ניסויים לצד שמועות, ביקורת מפוכחת לצד סיפורי פלא. אין טעם להעמיד את פליניוס למשפט כאילו ביקש לכתוב ספר לימוד במדעי הטבע של המאה העשרים ואחת. גבולות הראיה שלו אחרים. הוא משווה מחברים, מציין לעיתים מחלוקת, מביא דבר שראה בעצמו ולעיתים מסרב לערוב לאמיתות ידיעה; אבל הוא גם מעתיק מסורות מפוקפקות, מקבל זיהויים שגויים ומייחס לחומרים ולבעלי חיים סגולות שאין להם.

המתח הזה אינו פגם מקרי שאפשר להשמיט ובכך „לתקן" את הספר. הוא אחד מנושאיו החשובים. *תולדות הטבע* מלמד לא רק מה ידעו רומאים משכילים במאה הראשונה, אלא גם כיצד סידרו ידיעות, מי נחשב בעיניהם לבר־סמכא, מה עבר מספר לספר, ומה היה בעיניהם אפשרי, מועיל או מופלא. במקום שבו פליניוס טועה עשוי להיחשף מסלול המסירה; במקום שבו הוא סותר את עצמו עשויים להיפגש מקורות שונים; ובמקום שבו הוא מתפעל נגלית מערכת הערכים המארגנת את אוצר הידיעות.

לפיכך אין לזהות את „הטבע" של פליניוס עם טבע נקי מתרבות. שמות של צמחים נעים עם סוחרים, תרופות עם רופאים, מפלצות עם נוסעים, ופסלים עם מנצחים. אפילו רשימה יבשה של ארצות היא מפה של כוח וזיכרון. הקריאה הביקורתית אינה מבטלת את הסקרנות שהספר מעורר; היא מאפשרת ליהנות ממנה בלי להפוך עדות עתיקה לעובדה מודרנית.

טבע, מותרות ואימפריה

פליניוס מוקסם מן העושר שרומא מסוגלת לרכז, אך גם חרד מפניו. הוא מגנה חמדנות, מותרות והפקעת משאבי הארץ, ובפתח דיונו במתכות מתאר את בני האדם החודרים אל קרביה של „האם המשותפת" כדי להוציא ממנה זהב וכסף. ובכל זאת ספרו עצמו מונה את אבני החן, הבשמים, הצבעים והפסלים שהאימפריה אספה. אותה תנועה שהוא מבקר מספקת לו את חומריו.

ראוי לשמור על הכפילות הזאת. פליניוס אמנם אינו מקבל בלא ערעור את נקודת המבט של שלטון רומא, אך גם אינו מבקר העומד מחוצה לו. הוא איש המנהל הפלאווי, מקדיש את חיבורו ליורש הקיסר ומשתמש בניצחונות רומיים כתחנות בתולדות הידע. עמים וארצות נעשים בספר רשומות, תוצרים ומידות; שלל שנישא בתהלוכת ניצחון נעשה מוצג שאפשר לתארו. האנציקלופדיה מצילה ידיעות רבות מן האבדון, ובה בעת מסדרת את העולם מן המרכז הרומי.

הארץ והזיכרון היהודי

לקורא העברי יש בספר מפגש קרוב ומנוכר כאחד. פליניוס כתב שנים מעטות לאחר חורבן ירושלים. בתיאור יהודה הוא מונה את יריחו, אמאוס, לוד, יפו, עקרבת, גופנה, תמנה, בית־לטפה, הרודיון ומחוז ירושלים. את ירושלים הוא

מכנה „המפורסמת בערי המזרח, ולא בערי יהודה בלבד", אך לשונו הלטינית כבר לשון עבר: המחוז שבו עמדה ירושלים. גם עין גדי, שהייתה נודעת בפוריותה ובמטעי התמרים שלה, היא אצלו תל חרב נוסף; אחריה נזכרת מצדה, המבצר שעל הסלע. כך משמר המשפט הקטלוגי הקצר את סמיכותם של תהילה וחורבן (*תולדות הטבע* ה, 70–73).

הארץ נוכחת גם כחומר וכיבול. פליניוס עוקב אחר הירדן ממקורותיו דרך ים כנרת אל ים המלח, ומתפעל מציפתו ומן הביטומן העולה בו. הוא משבח את תמרי יריחו ומייחד ליהודה את שיח הבלסם היקר, הוא האפרסמון של המקורות העבריים. אלא שתיאור הבלסם הוא גם תמונת כיבוש: השיח הוצג ברומא בתהלוכת הניצחון, ולאחר המלחמה הוא ואנשי הארץ משלמים מס. פליניוס מספר שהיהודים ביקשו להשחית את המטעים והרומאים נלחמו להצילם; אין בידינו לקבל את התיאור כלשונו כעדות ניטרלית. בניסוחו הפלאווי נעשה הצמח סמל לארץ שנכבשה ולמשאביה שהועברו לפיקוח הקופה הקיסרית (*תולדות הטבע* יב, 111–118).

הידיעה המפורסמת ביותר היא תיאור האיסיים סמוך לים המלח: קבוצה ללא נשים, ללא חיי מין וללא כסף, המתחדשת תמיד בבאים שמאסו בחייהם הקודמים. פליניוס מתפעל מ„עם נצחי שאיש בו אינו נולד" (*תולדות הטבע* ה, 73). התיאור חשוב לתולדות המסורות על האיסיים, אך יש לקרוא אותו בזהירות. פליניוס אינו אומר במפורש כאן שהם יהודים, אינו מציין יישוב מסוים, ואין להפוך את דבריו להוכחה פשוטה לזהות שבין האיסיים ובין אתר קומראן. לפנינו קטע אתנוגרפי מעוצב, כנראה מיד שנייה, ולא דוח שטח.

אזכורים אחרים קצרים ואף צורמים יותר. שם של זן תמרים גורר הערה עוינת על יחס היהודים לאלים הרומיים; משה והיהודים משובצים בתולדות המאגיה; נחל ביהודה מסופר כמי שיבש בכל שבת; ורוטב דגים מיוחד נקשר לפולחן יהודי ולדיני טהרה, בנוסח שקשה ליישבו עם איסור אכילת דגים חסרי קשקשת (*תולדות הטבע* יג, 46; ל, 11; לא, 24, 95). יפו, מצדה וירושלים אינן מוצגות מתוך זיכרון יהודי פנימי: ביפו מראה פליניוס את עקבות כבלי אנדרומדה, ועל משה הוא מביט דרך מסורת יוונית־רומית של חכמה סודית. אלה אינם קולותיהם של תושבי הארץ אלא האופנים שבהם ידע רומי אסף, שיבש וסידר אותם.

דווקא משום כך יש להם ערך. אין לקרוא את האזכורים כקישוט מקומי למהדורה עברית, ואף לא לחלק מהם אישור נוח למסורת מאוחרת. הם מלמדים כיצד נראתה יהודה מן המרכז האימפריאלי מיד לאחר המרד הגדול: ארץ בעלת ערים מפורסמות ומוצרים יקרים, ארץ של מנהגים זרים ופלאי טבע, ובעיקר ארץ שהשלטון החדש מבקש לתאר כנכבשת. הזיכרון היהודי שבספר הוא אפוא זיכרון שבור ועקיף. על הקורא העברי להשיב אליו את שמות המקומות ואת עומק החורבן, אך לא למחוק את זרותו של המבט המתעד אותם.

דרכה של המהדורה העברית

התרגום נעשה מן הנוסח הלטיני במהדורתו הביקורתית של קרל מאיהוף, כפי שנמסר במאגר פרסאוס ונשמר במהדורה זו בעותק דיגיטלי מקובע ומתועד. התרגום האנגלי של בוסטוק וריילי משנת 1855 משמש לבירור מקומות קשים בלבד ואינו טקסט־אב. האפרט הביקורתי של מאיהוף נשמר בתשתית הטקסט

לצורכי בדיקה; במקום שהנוסח פגום או שנוי באמת במחלוקת אין התרגום מתיימר להעלים את הקושי.

תרגום פליניוס לעברית מציב קושי מיוחד. שמות צמחים, בעלי חיים, מינרלים, מחלות וכלים עתיקים אינם חופפים תמיד למין או למונח מדעי מודרני. מילה עברית מקראית או חז״לית עשויה לקרב את הקורא אל העולם העתיק ובה בעת ליצור זיהוי מדויק מדי; שם מדעי מודרני עלול להעניק ודאות שאין בלטינית. לפיכך מדיניות המהדורה היא להעדיף עקיבות וזהירות על פני גיוון סגנוני ולשמור, במקום הצורך, את מרחב הספק. שמות פרטיים זרים נוקדו כדי שיהיו ניתנים להגייה. מילים יווניות שפליניוס עצמו הביא נשמרו בכתב יווני ולצדן תעתיק עברי מנוקד.

מבנה הטקסט נשען על ספר, פרק וסעיף. החלוקה אינה תמיד חופפת: פרקי מאיהוף יכולים להיחתך באמצע סעיף, והספר הראשון אינו פרוזה רצופה אלא מפתח ורשימת מקורות. גם המספרים דורשים זהירות, מפני שקו מעל ספרה רומית מכפיל אותה באלף. החלוקה והיישור נשמרים בתשתית המהדורה כדי לאפשר בדיקה שיטתית ולקשור כל תיקון למקום מוגדר במקור.

זוהי מהדורת ביניים גלויה. כל 7,124 יחידות התרגום בשלושים ושבעה הספרים קיימות בעברית. נכון למהדורה זו עברו הספרים ב–יט ביקורת סעיף אחר סעיף מול הלטינית: 3,710 יחידות מסומנות כיחידות שעברו ביקורת. ספר א וספרים כ–לז, ובהם 3,414 יחידות, עדיין מסומנים כטיוטה ומתקדמים במסלול הביקורת. הגהה עברית עצמאית ואישור מדעי נותרו להמשך; אין כאן הכרזה על מהדורה סופית. התרגום הוכן בפרויקט אבן תיבון בסיוע כלים של בינה מלאכותית ובפיקוח אנושי. הצגת מצב העבודה אינה התנצלות אלא תנאי

לשימוש אחראי: אפשר לקרוא את החיבור כולו כבר עתה, אך אין לייחס לכל חלקיו אותה דרגת גימור.

אל הקורא

אפשר להתחיל בקוסמולוגיה של הספר השני, בתיאור הארץ בספר החמישי, בבעלי החיים, בצמחי המרפא או בתולדות הציור והפיסול שבספרים האחרונים. בכל דרך כדאי להחזיק שתי שאלות יחד: מה הדבר שפליניוס מבקש ללמד, ומה מלמדת צורת הידיעה שלו על העולם שממנו בא. לעיתים התשובה הראשונה התיישנה והאחרונה נעשתה חשובה יותר; ולעיתים תצפית קטנה שלו מוסיפה להפתיע בדיוק שלה.

מהדורה עברית אינה מבקשת להפוך את פליניוס לבן בית מדומה. היא מבקשת לאפשר מפגש. לפנינו מחבר רומי שאסף עולם שלם אל ספרו, ובתוך אותו עולם גם ארץ יהודה מופיעה כרשימת מקומות, כחורבה טרייה, כמטע יקר, כמנהג תמוה וכסיפור פלא. העברית מקרבת את הדברים אל קוראיהם החדשים; הביקורת חייבת לשמור גם על המרחק. בין הקרבה למרחק נפתחת האפשרות לקרוא את *תולדות הטבע* לא כמחסן של עובדות בלבד, אלא כתעודה גדולה של סקרנות אנושית — ושל הכוח שביקש לתת לכל דבר שם ומקום בתוך ספר.

פרויקט אבן תיבון, תשרי תשפ״ז (אוקטובר 2026)

תוכן העניינים

פתח דבר למהדורה העברית 3

תולדות הטבע, ספר ראשון 13

תולדות הטבע — ספר שני 77

ספר שלישי 162

ספר רביעי 212

ספר חמישי 253

תולדות הטבע — ספר שישי 300

ספר שביעי 364

ספר שמיני 424

ספר תשיעי 489

ספר עשירי 540

ספר אחד־עשר 596

ספר שנים־עשר 672

ספר שלושה־עשר 708

ספר ארבעה־עשר 743

ספר חמישה־עשר 781

ספר שישה־עשר 819

ספר שבעה־עשר 885

ספר שמונה־עשר 958
ספר תשעה־עשר 1051
תולדות הטבע, ספר עשרים 1101
תולדות הטבע, ספר עשרים ואחד 1169
תולדות הטבע, ספר עשרים ושניים 1219
תולדות הטבע, ספר עשרים ושלושה 1266
תולדות הטבע, ספר עשרים וארבעה 1311
תולדות הטבע, ספר עשרים וחמישה 1359
תולדות הטבע, ספר עשרים ושישה 1405
תולדות הטבע, ספר עשרים ושבעה 1449
תולדות הטבע, ספר עשרים ושמונה 1485
תולדות הטבע, ספר עשרים ותשעה 1553
תולדות הטבע, ספר שלושים 1589
תולדות הטבע, ספר שלושים ואחד 1626
תולדות הטבע, ספר שלושים ושניים 1661
תולדות הטבע, ספר שלושים ושלושה 1701
תולדות הטבע, ספר שלושים וארבעה 1745
תולדות הטבע, ספר שלושים וחמישה 1791
תולדות הטבע, ספר שלושים ושישה 1843
תולדות הטבע, ספר שלושים ושבעה 1891

תולדות הטבע, ספר ראשון

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספרים ראשון עד שישי

פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

שולח ברכה לְוֶסְפַּסְיָאנוֹס קיסר שלו

החלטתי לספר לך, באיגרת חופשית למדי, קיסר נעים מכול, על ספרי תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע — יצירה חדשה למוזות הרומיות, שזה עתה הבאתי לעולם. יהי אפוא זה המבוא המוקדש לך; והתואר ‘הנעים מכול’ הולם אותך באמת, כל עוד התואר ‘הגדול מכול’ מזדקן עם אביך. הרי נהגת לחשוב שגם לזוטות שלי יש ערך. ואם כבר אני מרכך אגב כך את דברי קָטוּלוּס בן ארצי — ואתה ודאי מזהה גם את המונח הצבאי הזה — הרי הוא עצמו, כידוע לך, שינה את ההברות הפותחות ונעשה מחוספס מעט יותר מכפי שביקש להצטייר בעיני וֶרָנְיוּס וּפָּבּוּלוּס הקטנים והאהובים שלו.

ובה בעת תשיג העזתי את מה שהתלוננת לאחרונה שלא עשיתי באיגרת נועזת אחרת: הדברים ייכנסו מעתה לרשומה פומבית, והכול ידעו שבעל הקיסרות נוהג בי כשווה בין שווים.

זכית במצעד ניצחון ושימשת קֶנְסוֹר; היית קוֹנְסוּל שש פעמים ושותף בסמכות הַטְרִיבּוּנִית; ומה שאצילי מכל אלה — בשירות שעשית הן לאביך הן למעמד הפרשים — היית מפקד המשמר הפרטוריאני של אביך. בכל התפקידים האלה אתה איש המדינה; אך כלפיי נשארת כפי שהיית כשחלקנו אוהל במחנה. רום המעלה לא שינה בך דבר, אלא רק הגדיל באותה מידה את יכולתך ואת רצונך להיטיב.

לפיכך, לאחרים פתוחות כל הדרכים לירוא מפניך ולכבדך; לי, המבקש לכבדך מתוך קרבה, לא נותרה אלא ההעזה. זקוף אותה אפוא לחובתך, ואם יש כאן אשמה — סלח לעצמך עליה. אמנם השלכתי את הבושה מעל פניי, אך גם כך לא הגעתי אליך: אתה מופיע מולי מכיוון אחר, גדול ומאיים, ומרחיק אותי עוד יותר בסמלי השררה של כישרונך.

מעולם לא היה נכון יותר לומר שכוח הרהיטות מבריק כברק — סמכות טְרִיבּוּנִית של צחות הלשון! באיזה קול רועם אתה משבח את אביך; מה רבה אהבתך לאחיך; מה גדול כוחך בשירה! איזו רוח שופעת: אפילו דרך לחקות את אחיך מצאת.

אבל מי יעז להעריך את כל אלה, אם אחר כך יעמוד למשפט לפני כישרונך — ובייחוד לאחר שהוא עצמו הזמין אותך לשפוט? הרי מי שמפרסם ספר לציבור אינו במצבו של מי שמקדיש אותו לך בשמך. אילו רק פרסמתי, יכולתי לומר: ‘מדוע אתה קורא את הדברים האלה, קיסר? הם נכתבו להמון: לחקלאים, לבעלי מלאכה, ולבסוף גם למי שאינם עסוקים בלימודים. מדוע אתה ממנה את עצמך לשופט? כשקיבלתי עליי את העבודה הזאת, שמך לא היה ברשימת השופטים. ידעתי שאתה גדול מכדי להניח שתרד לכאן.’

מלומדים רשאים גם להודיע בפומבי אילו קוראים אינם מקובלים עליהם. אפילו מַרְקוּס טוּלְיוּס קִיקֶרוֹ, שכישרונו עומד מחוץ לכל תחרות, נזקק לזכות הזאת; ולמרבה הפלא הוא אף מביא סנגור להגנתו ומצטט את לוּקִילְיוּס: 'איני רוצה שֶׁמָּנְיוּס פֶּרְסְיוּס יקרא את הדברים האלה; אני רוצה שֶׁיּוּנְיוּס קוֹנְגְיוּס יקראם.' אם לוּקִילְיוּס, הראשון שנתן לסגנון הסאטירי את חוטמו החד, ראה צורך לומר זאת, וְקִיקֶרוֹ ראה צורך לשאול זאת ממנו — ועוד כשכתב על המדינה — קל וחומר שאני רשאי להתגונן מפני שופט כלשהו.

אבל משהקדשתי את הספר בשמך, שללתי מעצמי את קווי ההגנה האלה. יש הבדל גדול בין שופט שנפל לאדם בגורל ובין שופט שבחר בעצמו; וכך גם מכינים סעודה אחרת לגמרי לאורח שהוזמן מאשר לאורח שהופיע מעצמו.

בימי בחירות סוערים נהגו מועמדים להפקיד כסף בידי קָאטוֹ, אויבו המושבע של השוחד האלקטורלי — אדם ששמח בכישלונותיו בבחירות כאילו היו משרות כבוד שלא נקנו. הם הכריזו שבחרו בו משום שיושרו נחשב אז למעלה האנושית העליונה. מכאן אנחתו האצילית של מַרְקוּס קִיקֶרוֹ: 'מאושר אתה, מַרְקוּס פּוֹרְקִיוּס, שאיש אינו מעז לבקש ממך מעשה מגונה!'

כאשר לוּקִיוּס סְקִיפְיוֹ אַסִיאָטִיקוּס ערער אל הַטְּרִיבּוּנִים, ובהם גם אויבו גְּרַכּוּס, הוא הצהיר למעשה שהוא בטוח שיוכל לזכות אפילו לפני שופט עוין. עד כדי כך נעשה מי שאדם בוחר בו לשופט הסמכות העליונה בעניינו.

ומכאן גם השם provocatio: קריאה אל שופט. אני יודע שאתה עומד בפסגת המין האנושי וניחן ברהיטות ובלמדנות שאין למעלה מהן; אפילו הבאים רק לברכך ניגשים אליך ביראת קודש, ולכן מקפידים שדבריהם יהיו ראויים לך. ובכל זאת, עובדי אדמה ועמים רבים מקריבים לאלים חלב, ומי שאין בידם

לבונה מקריבים עוגת קמח מלוחה; מעולם לא נחשב לאדם לפגם שעבד את האלים כפי יכולתו.

לחוצפתי נוספה גם העובדה שהקדשתי לך ספרונים אלה, שהם עבודה קלה יותר. אין בהם מקום לכישרון — שממילא היה בינוני מאוד אצלנו — ואין הם מאפשרים סטיות מן הנושא, נאומים או שיחות, מקרים מופלאים או תהפוכות מגוונות, דברים שנעים לספרם או שמפתים את הקוראים, מפני שהחומר צחיח.

טבע הדברים מסופר כאן, כלומר החיים, ואף החלק המלוכלך ביותר שלהם; ובעניינים רבים יש להשתמש במילים כפריות או זרות, ואפילו ברבריות, שיש להקדים להן בקשת רשות מכובדת.

נוסף על כך אני הולך בדרך שמחברים טרם כבשו, ואף אין זו דרך שהנפש משתוקקת לטייל בה. שום רומאי לא ניסה מפעל כזה, ובקרב היוונים לא היה אדם אחד שטיפל בכל הנושאים האלה יחד. רובנו מחפשים בלימוד את הנעים; הנושאים שאחרים כבר חקרו בעיון דק מאין כמוהו קבורים באפלת החומר. עליי לגעת תחילה בכל מה שהיוונים כוללים ב־τῇ ἐγκυκλίου παιδείᾳ (טֶה אֶנְקִיקְלִיוּ פַּיְדֵיאָ), מעגל ההשכלה הכללית — ובכל זאת חלקו אינו מוכר וחלקו הוטל בספק בידי העיונים המלומדים; ואילו נושאים אחרים כבר נדונו בידי רבים כל כך עד שנמאסו על הקורא.

קשה להעניק חידוש לישן, סמכות לחדש, ברק למה שהתיישן, אור לסתום, חן למה שנמאס ואמינות למה שמוטל בספק; קשה להחזיר לכל הדברים את טבעם, ולטבע את כל אשר שייך לו. לכן גם מי שלא הגיע למטרה — די בכך שרצה בה כדי שמפעלו יהיה יפה ומפואר.

לדעתי שמור בלימוד מקום מיוחד למי שהתגברו על הקשיים והעדיפו את התועלת שבהושטת עזרה לאחרים על פני החן שבהסבת עונג. כך נהגתי גם בחיבורים אחרים. משום כך אני מודה שאני תמה על טִיטוּס לִיוִויוּס, מן המפורסמים שבהיסטוריונים, שפתח אחד מכרכי תולדותיו מראשית העיר באומרו שכבר קנה לו די תהילה ויכול היה לשבת בטל, אלמלא נפשו חסרת המנוחה ניזונה מן העבודה. ראוי היה שימשיך לכתוב למען תהילת העם הרומי, מנצח האומות, ולא למען תהילתו שלו. זכות גדולה יותר הייתה לו אילו התמיד מאהבת המפעל ולא לשם סיפוק נפשו, ואילו העניק אותו לעם הרומי ולא לעצמו.

כינסנו בשלושים ושישה כרכים 20,000 עניינים הראויים לטיפול — שכן כדברי דוֹמִיטִיוּס פִּיסוֹ, ראוי שיהיו אלה אוצרות ולא ספרים — מתוך קריאה בכ-2,000 כרכים מאת מאה מחברים מובחרים, שרק מעטים מאוד מהם מגיעים לידי המלומדים בגלל סודיות נושאיהם; והוספנו דברים רבים שקודמינו לא ידעו או שהחיים גילו אחר כך.

ואיננו מטילים ספק שיש דברים רבים שחמקו גם מאתנו. הרי בני אדם אנו ועסוקים בחובות ציבור; אנו מטפלים בהם בזמנים הגנובים, כלומר בלילות, כדי שאיש מכם לא יחשוב שבטלנו בשעות האלה. את הימים אנו מוציאים בשירותכם, ואת השינה אנו מחשבים לפי צורכי הבריאות; די לנו אף בשכר היחיד הזה, שכל עוד אנו מתעסקים בדברים אלה עם הַמּוּזוֹת, כדברי מַרְקוּס וָארוֹ, אנו חיים שעות רבות יותר. שהרי החיים באמת הם ערות.

בגלל הקשיים האלה איני מעז להבטיח דבר. אבל עצם העובדה שאני כותב אליך מעניקה לי את מה שחסר לי: זו ערובת החיבור וזו שקובעת את ערכו. דברים רבים נחשבים יקרים מאוד רק מפני שהוקדשו במקדש.

אמנם כבר סיפרנו על כולכם — אביך, אתה ואחיך — בחיבור שלם: תולדות זמננו, שהתחלנו במקום שבו הסתיים אוֹפִידְיוּס. תשאל היכן הוא. כבר מזמן הושלם והוא עובר אישור סופי; וממילא הוחלט להפקידו בידי היורש, כדי שלא יחשבו שבחיי נתתי דבר לשאפתנות. לכן אני מעודד את מי שתופסים את אותו התחום, ואף את הדורות הבאים, שאני יודע שיתחרו בנו כשם שאנו עצמנו עשינו עם קודמינו.

ראיה למורת רוחי מן המנהג הזה תמצא בכך שהצבתי בראש הכרכים את שמות המחברים ששימשו אותי. בעיניי יש נדיבות וצניעות הראויה לאדם חופשי בהודאה ממי למדת, במקום לנהוג כרוב המחברים שבדקתי.

דע לך: כשהשוויתי בין מחברים גיליתי כי גם כמה מן הסמכותיים שבמחברים המאוחרים העתיקו את הקדמונים מילה במילה ולא הזכירו את שמם. הם לא עשו זאת מתוך העוז של וירגיליוס, שהתחרה בגלוי בקודמיו, ולא מתוך הכנות של קִיקֶרוֹ, המצהיר שבספרו על המדינה הוא הולך לצד אַפְלָטוֹן, שבחיבור הנחמה על בתו הוא הולך בעקבות קְרַנְטוֹר, ובספרו על החובות — בעקבות פַּנָאִיטְיוֹס. ואת הכרכים האלה, כידוע לך, ראוי ללמוד בעל פה, ולא רק להחזיקם מדי יום ביד.

רק נפש כנועה וכישרון דל יעדיפו להיתפס בגנבה על פני החזרת דבר שנלקח בהשאלה — בייחוד כשהחזרת ההלוואה בריבית אף מגדילה את הקרן. ואילו בבחירת כותרות ניחנו היוונים בכישרון מופלא:

אחדים נתנו את הכותרת κηρίον (קֵרִיוֹן), וביקשו שיבינו מכך 'חלת דבש'; אחרים κέρας (קֶרַס) ’αμαλθείας (אַמַלְתֵיאַס), כלומר 'קרן השפע', עד שאפשר לקוות לשאוב מן הכרך אפילו חלב תרנגולות. אחר כך באות הכותרות ἴα (אִיאַ), μοῦσαι (מוּסַאי), πανδέκται (פַּנְדֶקְטַאי), ἐγχειρίδια (אֶנְכֵירִידִיאַ), λειμών (לֵימוֹן), πίναξ (פִּינַקְס), σχεδίων (סְכֶדִיאוֹן) — 'סיגליות', 'מוזות', 'אוספים כוללים', 'מדריכים', 'אחו', 'לוח', 'טיוטות': כותרות שאדם עלול להפקיר למענן את התייצבותו בבית המשפט. אך כאשר תיכנס פנימה — אלים ואלות! — כמה מעט תמצא באמצע. בני עמנו הכבדים יותר קראו לספריהם 'קדמוניות', 'דוגמאות' ו'אמנויות'; והשנון מכולם קרא לספרו 'לימודי לילה' — דומני מפני שהיה בִּיבָּקוּלוּס בשמו וכמעט גם בטבעו. וָארוֹ אינו מפגר אחריו בהרבה בסאטירות שלו, 'אוּלִיקְסֵס וחצי' ו'השולחן המתהפך'.

בקרב היוונים חדל דִיוֹדוֹרוֹס מן ההיתול וקרא להיסטוריה שלו βιβλιοθήκης (בִּיבְּלִיוֹתֵקֵס). ואילו המדקדק אַפִּיוֹן — זה שֶׁטִיבֶּרִיוּס קיסר קרא לו 'מצילת העולם', אף שניתן היה לראות בו יותר את תוף תהילתו שלו — כתב שהוא מעניק חיי נצח למי שלהם חיבר דבר כלשהו.

איני מצטער שלא המצאתי כותרת עליזה יותר. וכדי שלא אראה כמי שתוקף את היוונים מכול וכול, הייתי רוצה שיובנו דברי מיד לפי מייסדי אמנויות הציור והפיסול שתמצא בספרונים האלה: גם יצירות גמורות, ואף אלה שאין אנו שבעים מלהתפעל מהן, הם רשמו בכותרת בלתי גמורה — כגון 'אַפֶּלֵס היה עושה' או 'פּוֹלִיקְלִיטוֹס היה עושה' — כאילו האמנות תמיד רק החלה והיצירה אינה שלמה. כך, לנוכח מגוון השיפוטים, נותר לאמן פתח לחזור אל הסליחה, כאילו היה מתקן כל חיסרון אילו המוות לא היה קוטע אותו.

משום כך היה זה ביטוי מלא צניעות: הם רשמו את כל יצירותיהם כאילו היו האחרונות שלהם וכאילו הגורל חטף אותם מכל אחת בנפרד. ככל הידוע לי, לא יותר משלוש יצירות נמסרו כשהן חתומות בנוסחה המוחלטת 'פלוני עשה', ואביא אותן במקומן. מכאן נראה שבעל היצירה מצא חן בעיניו ביטחון מוחלט באמנותו, ולכן עוררו כל היצירות האלה קנאה רבה.

אני מודה בפה מלא שאפשר להוסיף דברים רבים לחיבורי — לא רק לאלה אלא לכל מה שפרסמתי — וכך אזהיר בדרך אגב מפני אותם 'מלקי הוֹמֵרוֹס', אם נכון יותר לכנותם כך. שכן אני שומע שגם סטואים, דיאלקטיקנים ואפיקוראים — מן המדקדקים ציפיתי לכך תמיד — הרו דבר נגד הספרונים שפרסמתי על הדקדוק, ומפילים שוב ושוב נפלים זה עשר שנים, אף שפילים יולדים מהר יותר.

כאילו איני יודע שאפילו אישה כתבה נגד תֵּאוֹפְרַסְטוֹס, אדם שרהיטותו הייתה כה גדולה עד שממנה קיבל שם אלוהי; ושמכאן נולד הפתגם על בחירת עץ לתלייה.

איני יכול להתאפק מלצטט את דבריו של קָאטוֹ הַקָּנְסוֹרִי עצמו הנוגעים לכך. מהם יתברר שאפילו לְקָאטוֹ, כשכתב על המשמעת הצבאית — הוא שלמד לשרת תחת אַפְרִיקָנוּס, ולמעשה אף תחת חַנִּיבַּעַל, ושלא יכול היה לשאת אפילו את אַפְרִיקָנוּס שחזר כמפקד עטור ניצחון — היו מוכנים אותם אנשים המבקשים לעצמם שם בהשמצת ידיעתו של הזולת. 'ומה בכך?' הוא אומר באותו כרך, 'אני יודע שאם הדברים הכתובים יובאו ברבים, יהיו רבים שיתקוטטו על פגמיהם, ובעיקר מי שאין להם חלק בשבח אמיתי.'

אני הנחתי לדבריהם לזרום על פני. גם פְּלַנָקוּס לא השיב בלי שנינות כאשר נאמר לו שֶׁאַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹ מכין נאומים נגדו, שיתפרסמו בידיו או בידי משוחרריו לאחר מות פְּלַנָקוּס כדי שלא יוכל להשיב: 'רק רוחות רפאים נלחמות במתים.' באמירה זו הדף את הנאומים בכוח כזה, עד שבקרב המלומדים אין דבר שנחשב חסר בושה מהם.

לכן, בטוחים גם מפני מתקוטטי הפגמים — מילה שֶׁקֵאטוֹ הרכיב בשנינות מ'פגמים' ומ'מתדיינים', שהרי מה הם עושים מלבד להתדיין או לחפש עילה להתדיינות? — נמשיך בשאר התכנית שקבענו.

כדי לחוס על זמנך, המוקדש לעניניי הציבור, צירפתי לאיגרת הזאת את תוכנו של כל אחד מן הספרים; הקפדתי על כך כדי שלא תיאלץ לקרוא את כולם ברצף. גם קוראים אחרים יוכלו להיעזר במפתח הזה: במקום לקרוא את החיבור מתחילתו ועד סופו, מי שמבקש עניין מסוים יוכל לחפש רק אותו ולדעת היכן ימצאנו. בספרות הרומית הקדים אותי וָלֶרְיוּס סוֹרָנוּס בספרים שכינה ἐποπτίδων (אֶפּוֹפְּטִידוֹן).

תוכן הספר השני

האם העולם מוגבל ואם הוא יחיד; צורתו ותנועתו; מדוע הוא נקרא עולם; היסודות, האל והכוכבים הנודדים; ליקויי הירח והשמש, הלילה וגדלי הכוכבים; מגלי התצפיות השמימיות; תנועת הירח והכוכבים הנודדים, מסילותיהם ואורותיהם; מדוע הם נראים פעם גבוהים ופעם קרובים יותר; הכללים הכלליים שלהם ושינוי צבעיהם; תנועת השמש ואי שוויון הימים; הברקים המיוחסים לְיוּפִּיטֶר; מרחקי הכוכבים, המוזיקה והגאומטריה של העולם;

כוכבים פתאומיים ושביטים, טבעם, מקומם ומיניהם; שיטת הִיפַּרְכוֹס להכרת הכוכבים; אותות שמימיים מן ההיסטוריה: לפידים, כדורי אש, קורות שמימיות, בקיעת השמים, צבעים, להבה, כתרים ומעגלים פתאומיים, שמשות וירחים מרובים, אור בלילה, מגנים בוערים, אות שמים יחיד במינו, מרוצת כוכבים וכוכבי קַסְטוֹר; האוויר, עונות ומזג אוויר קבועים ובלתי קבועים; גשם ומטר אבנים, רעמים, ברקים והד; מיני הרוחות וטבען, אֶקְנֶפִיאַס, טייפון, מערבולות, פרסטרים וסערות מופלאות אחרות; הברקים, המקומות שאינם נפגעים מהם, מיניהם ונפלאותיהם, התצפית הָאֶטְרוּסְקִית והרומית, זימון הברק וכלליו; מטרי חלב, דם, בשר, ברזל, צמר ולבנים; אבנים מן השמים ודעת אֲנַכְסָגוֹרַס עליהן; הקשת, ברד, שלג, כפור, ערפל, טל וענני; סגולות האקלים והמקומות; הארץ, צורתה, האנטיפודים, חיבור המים אליה, נהרות והאוקיינוס המקיף; חלק הארץ המיושב ומקומה במרכז העולם; נטיית האזורים ואי שוויון האקלימים; מקומות שאין בהם ליקויים; אור היום והשעונים הסולריים, צללים והימים הארוכים והקצרים; השעון הראשון, חישוב הימים אצל העמים; רעידות אדמה, בקעים, סימניהן ואמצעי ההתגוננות העתיקים; פלאי הארץ והים, נסיגת ימים, היווצרות איים ושינויי חופים, ערים שנבלעו, פתחים נושפים, ארצות ואיים רועדים או צפים, מקומות שאין בהם גשם; הגאות והשפל ופלאי הים; כוח הירח והשמש, מליחות הים ועומקו; פלאי מעיינות, נהרות, אש ומים; מַלְטָה ונפטה, מקומות הבוערים תמיד ופלאי אש; מידת הארץ כולה וההרמוניה של העולם. סך הכול: 417 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ, סוּלְפִּיקְיוּס גָלוּס, הקיסר טִיטוּס קיסר, קְווִינְטוּס טוּבֶּרוֹ, טוּלְיוּס טִירוֹ, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, טִיטוּס לִיוִויוּס, קוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס, סֶבּוֹסוּס, קִיילְיוּס אַנְטִיפַּטֶר, פָּבְיאָנוּס, אַנְטִיאַס, מוּקְיָאנוֹס, קֵייקִינָה וְטַאְרְקווִיטְיוּס על התורה הָאֶטְרוּסְקִית, יוּלְיוּס אַקְווִילָה וְסֶרְגְיוּס

פְּלָאוּטוּס. מקורות זרים: הִיפַּרְכוֹס, טִימָאיוּס, סוֹסִיגֶנֵס, פֶּטוֹסִירִיס, נֶכֶפְסוֹ, הַפִּיתָגוֹרָאִים, פּוֹסִידוֹנְיוּס, אֲנַכְסִימַנְדרוֹס, אֶפִּיגֶנֵס, אֶוּדוֹקְסוֹס, דֶמוֹקְרִיטוֹס, קְרִיטוֹדֵמוֹס, תְּרָסִילוּס, סָרַפְּיוֹן איש השעונים, אוּקְלִידֵס, קוֹיְרַנוֹס הפילוסוף, דִּיקַאִיאַרְכוֹס, אַרְכִימֵדֵס, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, אֶרַטוֹסְתֶנֵס, פִּיתֵאַס, הֶרוֹדוֹטוֹס, אֲרִיסְטוֹ, קְטֵסִיאַס, אַרְטֶמִידוֹרוֹס מֵאֶפֶסוֹס, אִיסִידוֹרוֹס מֵחָרַקְס וְתֵאוֹפּוֹמְפּוֹס.

תוכן הספר השלישי

מקומות, עמים, ימים, ערים, נמלים, הרים, נהרות, מידות ועמים הקיימים או שהתקיימו: הִיסְפַּנְיָה בֵּייטִיקָה, הִיסְפַּנְיָה הקרובה, פרובינקיית נַרְבּוֹנֶנְסִיס ואיטליה עד לוֹקְרִי; הַסְּבִיבָה ורומא; 63 איים, ובהם האיים הַבָּלֵאַרִיִּים, קוֹרְסִיקָה, סַרְדִינְיָה וסיציליה; איטליה מְלוֹקְרִי עד רָוֶנָה; הפו ואיטליה שמעבר לַפּוֹ; אִיסְטְרִיָה, האלפים ועמי האלפים; אִילִירִיקוּם, לִיבּוּרְנְיָה, דַלְמַטְיָה, נוֹרִיקוּם, פַּאנוֹנְיָה ומוֹאֵסְיָה; אייי הים הַיּוֹנִי והאדריאטי. הסיכומים למספרי הערים והעמים, הנהרות, ההרים, האיים, המקומות שנכחדו והעניינים נשמטו בנוסח. מקורות רומיים: טוּרְנְיוּס גְּרַקִילִיס, קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, טִיטוּס לִיוִויוּס, קָאטוֹ הַקָּנְסוֹר, מַרְקוּס אַגְרִיפָּה, מַרְקוּס וָארוֹ, אַוגוּסְטוּס האלוהי, וָארוֹ אַטַקִינוֹס, אַנְטִיאַס, הִיגִינוּס, לוּקְיוּס וֶטֶר, פּוֹמְפּוֹנְיוּס מֵלָה, קוּרְיוֹ האב, קֵייֶלְיוּס, אֶרוּנְטְיוּס, סֶבּוֹסוּס, לִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס, פַּבְּרִיקְיוּס טוּסְקוּס, לוּקְיוּס אַטְיוּס, אַטְיוּס קַפִּיטוֹ, וֶריוּס פְּלַאקוּס, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, גֶלְיָאנוֹס וְוַלֶרְיָאנוּס. מקורות זרים: אַרְטֶמִידוֹרוֹס, אֶלְכְּסַנְדֶר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, תּוּקִידִידֵס, תֵּאוֹפְּרַסְטוֹס, אִיסִידוֹרוֹס, תֵּאוֹפּוֹמְפּוֹס, מֶטְרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְּסִיס, קַלִּיקְרָטֵס, קְסֶנוֹפוֹן מִלַּמְפְּסָקוֹס, דִיוֹדוֹרוֹס מִסִּירָקוּסַאי, נִיְמְפּוֹדוֹרוֹס, קַלִּיפֶּנֵס וְטִימָגֶנֵס.

תוכן הספר הרביעי

מקומות, עמים, ימים, ערים, נמלים, הרים, נהרות ומידות: אֶפִּירוֹס, אַכַאיָה, יוון, תֶסַלְיָה, מַגְנֶסְיָה, מקדוניה, תְרַקְיָה והאיים שלפניהן, ובהם כְּרֶתִים, אֶובּוֹיָה, הַקִיקְלָאדִים, הַסְפּוֹרָאדִים ואיי הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס, הַפּוֹנְטוֹס והמאיאוטיס; דַאקְיָה, סַרְמַטְיָה וסְקִיתְיָה; איי הַפּוֹנְטוֹס; גרמניה; 96 איים באוקיינוס הַגַאלִי ובהם בריטניה; גַאלְיָה בֶּלְגִיקָה, לוּגְדוּנֶנְסִיס וְאַקְוִויטַנְיָה; הִיסְפַּנְיָה הקרובה מן האוקיינוס, לוּסִיטַנְיָה, איי האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי ומידת אירופה כולה. מספרי הסיכום חסרים במקור. מקורות רומיים: קָאטוֹ הַקָנְסוֹר, מַרְקוּס וָארוֹ, מַרְקוּס אַגְרִיפָּה, אַוגוּסְטוּס האלוהי, וָארוֹ אַטַקִינוֹס, קוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס, הִיגִינוּס, לוּקְיוּס וָטָר, פּוֹמְפּוֹנְיוּס מֶלָה, לִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס, פַּבְּרִיקְיוּס טוּסְקוּס, אַטְיוּס קַפִּיטוֹ וְאַטְיוּס הפילולוג. מקורות זרים: פּוֹלִיבְּיוּס, הֶקָטֵאיוּס, הֶלָנִיקוֹס, דָמַסְטֵס, אֶוּדוֹקְסוֹס, דִיקַאיְאַרכוֹס, טִימוֹסְתֶנֵס, אֶרַטוֹסְתֶנֵס, אֶפּוֹרוֹס, קְרַטֵס המדקדק, סָרַפְּיוֹן מֵאַנְטִיוֹכְיָה, קַלִימַכוֹס, אַרְטֶמִידוֹרוֹס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, אַנָאתוֹקְלֵס, טִימָאיוּס מסיציליה, מִירְסִילוֹס, אֶלְכְּסַנְדֶר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, תּוּקִידִידֵס, דוֹסְיאָדֵס, אֲנַכְסִימַנְדְרוֹס, פִּילִיסְטִידֵס מִמֵלוֹס, דִיוֹנִיסְיוּס, אֲרִיסְטִידֵס, קַלִידֵמוּס, מֶנַיְכְמוֹס, אַגְלַאוֹסְתֶנֵס, אַנְטִיקְלִידֵס, הֶרַקְלִידֵס, פִילֵמוֹן, קְסֶנוֹפוֹן, פִּיתֵאַס, אִיסִידוֹרוֹס, פִילוֹנִידֵס, קְסֶנַגוֹרַס, אַסְטִינוֹמוֹס, סְטָפִילוֹס, אַרִיסְטוֹקְרִיטוֹס, מֶטְרוֹדוֹרוֹס, קְלֵאוֹבּוּלוֹס וּפוֹסִידוֹנְיוּס.

תוכן הספר החמישי

מקומות, עמים, ימים, ערים, נמלים, הרים, נהרות ומידות: מָאוּרֶטַנְיָה, נוּמִידְיָה, אפריקה, הַסְפִירְטוֹת, קִירֶנָאִיקָה והאיים שסביב אפריקה; פנים אפריקה; מצרים, הכורה, תֶבָאִיס והנילוס; ערב שעל ים מצרים; אֶדוֹמִיאָה, סוריה, פְּלֶשְׁתִינָה,

שומרון, יהודה, פֵּינִיקִיָה, סוריה קוֹילֶה וסוריה של אַנָטִיוֹכְיָה; הפרת; קִילִיקְיָה והעמים הסמוכים, אִיסָאוּרְיָה, הַהוֹמָנָדִים, פִּיסִידְיָה, לִיקָאוֹנְיָה, פַּמְפִילְיָה, הר טָאוּרוֹס, לִיקְיָה, קָארְיָה, אִיוֹנְיָה, אֵיוֹלִיס, טְרוֹאַס והעמים הסמוכים; 212 איים לפני אסיה, ובהם קַפְּרִיסִין, רוֹדוֹס, קוֹס, סָמוֹס, כִּיוֹס וְלֶסְבּוֹס; הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס, מִיסְיָה, פְּרִיגְיָה, גָלַטְיָה והעמים הסמוכים וּבִיתִינְיָה. סך האיים: 118; שאר מספרי הסיכום חסרים. מקורות רומיים: אַגְרִיפָּה, סְוֶוטוֹנְיוּס פָּאוּלִינוּס, מַרְקוּס וָארוֹ, וָארוֹ אַטַקִינוֹס, קוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס, הִיגִינוּס, לוּקְיוּס וֶטֶר, מֵלָה, דוֹמִיטְיוּס קוֹרְבּוּלוֹ, לִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס, הקיסר קָלַאוּדְיוּס, אַרוּנְטְיוּס, לִיוִיוּס הבן, סֶבּוֹסוּס ורשומות מצעדי הניצחון. מקורות זרים: המלך יוּבָּה, הֶקָטָאיוּס, הֶלָנִיקוֹס, דָמַסְטֵס, דִּיקַאִיאַרְכוֹס, בַּיְיטוֹן, טִימוֹסְתֶנֵס, פִּילוֹנִידֵס, קְסֶנָגוֹרַס, אַסְטִינוֹמוֹס, סְטָפִילוֹס, דִיוֹנִיסְיוּס, אֲרִיסְטוֹ, אַרִיסְטוֹקְרִיטוֹס, אֶפוֹרוֹס, אֶרַטוֹסְתֶנֵס, הִיפַּרְכוֹס, פַּנַיְטְיוֹס, סָרַפְיוֹן מֵאַנָטְיוֹכְיָה, קְלִיטַרכוֹס, אַגָאתוֹקְלֵס, פּוֹלִיבְיוּס, טִימָאיוּס המתמטיקאי, הֶרוֹדוֹטוֹס, מִירְסִילוֹס, אֶלֶכְסַנְדֶר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, מֶטְרוֹדוֹרוֹס, פּוֹסִידוֹנְיוּס *שכתב* περίπλουν (פֶּרִיפְּלוּן) או περιήγησιν (פֶּרִיאֵגֶסִין), סוֹטַדֵס, פִּירַנְדְרוֹס, אֲרִיסְטַרְכוֹס מִסְיְקִיוֹן, אֶוּדוֹקְסוֹס, אַנְטִיגֶנֵס, קְלִיקְרָטֵס, קֶסֶנוֹפוֹן מִלֶּמְפֶּסְקוֹס, דִיוֹדוֹרוֹס מִסִּירָקוּסַאי, חַנּוֹן, הִימִילְקוֹ, נִימְפּוֹדוֹרוֹס, קְלִיפָּגֵס, אַרְטֶמִידוֹרוֹס, מֶגַסְתֶנֵס, אִיסִידוֹרוֹס, קְלֵאוֹבּוּלוֹס וְאַרִיסְטוֹקְרֵיאוֹן.

תוכן הספר השישי

מקומות, עמים, ימים, ערים, נמלים, הרים, נהרות ומידות: הַפּוֹנְטוֹס, הַמַּרְיַאנְדִינִים, הַפַּפְלָגוֹנִים וְהַקַּפָּדוֹקִים; ארץ תֶּמִיסְקִירָה ועמיה; ארץ הַהֶנְיוֹכִים, קוֹלְכִיס ועמיה; עמי הָאַכָאִים ושאר עמי האזור; הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַקִּימֶרִי והמאיאוטיס והעמים שסביבו; ארמניה הקטנה והגדולה; הנהרות קִירוֹס

וַאֲרַקְסֵס; אַלְבַּנְיָה, איבריה ושערי הַקַּווְקָז; אי הַפּוֹנְטוֹס; העמים מן האוקיינוס הַסְּקִיתִי; הים הכספי וההירקני; אַדִיאַבֵּנָה, מדי ושערי הכספים; העמים שסביב הים ההירקני; עמי הַסְּקִיתִים; המקומות שמן האוקיינוס המזרחי; הַסֵּרִים וההודים; הגנגס וְהָאִינְדוּס; טַפְּרוֹבָּנָה; הָאַרִיאָנִים והעמים הסמוכים וההפלגות להודו; כרמניה והמפרץ הַפַּרְסִי; ממלכות הַפַּרְתִים; מסופוטמיה, החידקל, ערב ומפרץ הים האדום; טְרוֹגְלוֹדִיטִיקָה, אתיופיה ואיי הים האתיופי; איי המאושרים; השוואת הארצות לפי מידות וחלוקתן לקווים מקבילים ולצללים שווים. סך הכול: 1,195 ערים; 576 עמים; 115 נהרות מפורסמים; 38 הרים מפורסמים; 108 איים; 95 ערים או עמים שנכחדו; 2,214 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס אַגְרִיפָּה, מַרְקוּס וָארוֹ, וָארוֹ אַטַקִינוֹס, קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, הִיגִינוּס, לוּקְיוּס וֶטֶר, פּוֹמְפּוֹנְיוּס מֶלָה, דוֹמִיטְיוּס קוֹרְבּוּלוֹ, לִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס, הקיסר קְלַאוּדְיוּס, אֲרוּנְטְיוּס, סֶבּוֹסוּס, פַּבְּרִיקְיוּס טוּסְקוּס, טִיטוּס לִיוִויוּס הבן, סֶנֶקָה וְנִיגִידְיוּס. מקורות זרים: המלך יוּבָּה, הֶקָטֵאיוּס, הֶלָנִיקוֹס, דֶמַסְטֵס, אֶוּדוֹקְסוֹס, דִּיקַאְיַארְכוֹס, בַּיְיטוֹן, טִימוֹסְתֶנֵס, פַּטְרוֹקְלֵס, דֶמוֹדָמַס, קְלִיטַרְכוֹס, אֶרַטוֹסְתֶנֵס, אֶלְכְּסַנְדֶּר הגדול, אֶפּוֹרוֹס, הִיפַּרְכוֹס, פַּנַיְיטְיוֹס, קַלִּימַכוֹס, אַרְטֶמִידוֹרוֹס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, אַגָאתוֹקְלֵס, פּוֹלִיבְּיוּס, טִימָאיוּס מסיציליה, אֶלְכְּסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, אִיסִידוֹרוֹס, אַמוֹמֶטוּס, מֶטְרוֹדוֹרוֹס, פּוֹסִידוֹנְיוּס, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, נֵאַרְכוֹס, מֶגַסְתֶנֵס, דִּיוֹגְרִיטוֹס, אַרִיסְטוֹקְרֵיאוֹן, ביון, דָלְיוֹן, סִימוֹנִידֵס הצעיר, בַּסִילָה וּקְסֶנוֹפוֹן מִלַּמְפְּסָקוֹס.

תוכן הספר השביעי

צורות מופלאות של עמים; לידות מפלצתיות; הולדת האדם, משכי ההיריון מן החודש השביעי עד השלושה עשר, סימני מין העובר ולידות חריגות; מי

שנכרתו מן הרחם ומי הם וופיסקים; ההפריה, הדמיון בין בני אדם, ריבוי צאצאים, גילי הפריון והווסת; שיניים, תינוקות, גדלי גוף וילדים שהתפתחו קודם זמנם; תכונות גוף, כוח, מהירות, ראייה, שמיעה, סיבולת וזיכרון יוצאי דופן; מרץ הנפש, רחמנות, גדלות הנפש ותהילת המעשים; שלוש המעלות העליונות באדם אחד, תום, אומץ וכישרון; החכמים ביותר, כללי החיים המועילים ביותר, ניחוש, האיש הטוב והאשה הצנועה ביותר, ודוגמאות למסירות; המצטיינים באסטרולוגיה, דקדוק, רפואה, גאומטריה, אדריכלות, ציור, יציקת ארד, פיסול בשיש ובשנהב וחריטה; מחירי עבדים מפורסמים; אושר ונדירות המשכיות המשפחה; מי שהוחרם פעמיים; מעלות וכשלונות אַוגוּסְטוּס; בני אדם שהאלים הכריזו עליהם כמאושרים או ציוו לעבודם בעודם חיים; ברק מופלא; אריכות ימים, הבדלי לידה ומחלות, תחייה לאחר הלוויה ומוות פתאומי; קבורה, רוחות המתים והנפש; ממציאי הדברים וההסכמה הקדומה בין העמים; הכתב הקדום, הופעת הספרים והשעונים הראשונים. סך הכול: 747 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: וֶרְיוּס פְּלַאקוּס, גְנֵאיוּס גֶלְיוּס, לִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס, מָסוּרְיוּס סָבִּינוּס, אַגְרִיפִּינָה אשת קְלַאוּדְיוּס, מַרְקוּס קִיקֶרוֹ, אַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹ, מַרְקוּס וָארוֹ, מֶסָלָה רוּפוּס, קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, וֶרְגִילְיוּס, טִיטוּס לִיוִיוּס, קוֹרְדוּס, מֶלִיסוּס, סֶבּוֹסוּס, קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס, וַלֶרְיוּס מַקְסִימוּס, טְרוֹגוּס, נִיגִידְיוּס פִּיגוּלוּס, פּוֹמְפּוֹנְיוּס אַטִיקוּס, אַסְקוֹנְיוּס פֶּדִיאָנוּס, פָּבְיאָנוּס, קָאטוֹ הַזָּקֵן סוֹר, הרשומות ופָּבְיוּס וָסְטָלִיס. מקורות זרים: הֵרוֹדוֹטוֹס, אַרִיסְטֵאַס, בַּיְיטוֹן, אִיסִיגוֹנוּס, קְרַטֵס, אַגָתַרְכִידֵס, קַלִיפָנֵס, אֲרִיסְטוֹ, נִימְפּוֹדוֹרוֹס, אַפּוֹלוֹנִידֵס, פִילַרְכוֹס, דָמוֹן, מֶגַסְתֶנֵס, קְטֵסִיאַס, טָאוּרוֹן, אֶוּדוֹקְסוֹס, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, קְלִיטַרְכוֹס, דוֹרִיס, אַרְטֶמִידוֹרוֹס, הרופא הִיפּוֹקְרָטֵס, הרופא אַסְקְלֵפִיאָדֵס, הֶסִיוֹדוֹס, אַנַקְרֵיאוֹן, תֵאוֹפּוֹמְפּוֹס, הֶלָנִיקוֹס, דָמַסְטֵס, אֶפּוֹרוֹס, אֶפִּיגֶנֵס, בֵּרוֹסוּס, פֶּטוֹסִירִיס, נֶכֶפְסוֹ, אֶלֶכְסַנְדֶר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, קְסֶנוֹפוֹן, קַלִימַכוֹס, דָמוֹקְרִיטוֹס,

דִּיּוּלוֹס ההיסטוריון, סְטְרָטוֹן שכתב נגד εὑρήματα (הֶאוּרֶמָטָא) של אֶפּוֹרוֹס, הֶרַקְלִידֵס מִפּוֹנְטוֹס, אַסְקְלֵפִּיאָדֵס שכתב τραγῳδούμενα (טְרַגּוֹדוּמֶנָא), פִילוֹסְטֵפָנוֹס, הֶגֶסִיאַס, אַרְכֶמַכוֹס, תּוּקִידִידֵס, מְנֵסִיגִיטוֹן, קְסֶנָגוֹרַס, מֶטְרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְסִיס, אַנְטִיקְלִידֵס וּקְרִיטוֹדֶמוֹס.

תוכן הספר השמיני

הפילים: תבונתם, מועד רתימתם הראשון, כושר לימודם, מעשיהם, סכנותיהם, הופעתם הראשונה באיטליה, מלחמותיהם, לכידתם, אילופם, רבייתם ומולדתם; איבתם לדרקונים; פיקחות בעלי החיים; דרקונים ונחשים ענקיים; חיות סְקִיתְיָה והצפון: ביזון, אֻורוֹס, אלק, אכליס ובונסוס; אריות, רבייתם, מיניהם, טבעם, קרבות אריות ברומא ומעשיהם המופלאים; פנתרים, חוקי הסנאט על חיות אפריקה, טיגריסים, גמלים, גמלנמר, כאמה, קפים, קרנף, שונר, ספינקס, קרוקוטות וקופי אתיופיה; חיות הודו והחיה הממיתה במבט; בָּסִילִיסְקִים, זאבים ואנשי זאב; אִיכְנֵאוּמוֹן, תנין, סְקִינְק והיפופוטם; תרופות שלפי הקדמונים התגלו מבעלי חיים ואותות סכנה מהם; צבועים, מנטיקורות, ערודי בר, בונים, לוטרות, כלבי ים, שממיות, איילים, זיקית, טרנדוס, לִיקָאוֹן, תואס, דורבן, דובים, מרמיטות, קיפודים, לינקסים, גיריות, סנאים, חלזונות ולטאות; טבע הכלבים, נאמנותם, כלבי מלחמה, רבייתם והתרופות העתיקות לכלבת; סוסים, מרכבות ורביית סוסות מן הרוח; חמורים, פרדים ובהמות משא; בקר ואפיס במצרים; צאן, צמר, לבוש, עזים וחזירים; ביברים, קופים, ארנבות וחיות כלאיים; תפוצת בעלי חיים ונזקם לילידים או לזרים. סך הכול: 787 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מוּקְיָאנוּס, פְּרוֹקִילְיוּס, וֶרְיוּס פְּלָאקוּס, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, קוֹרְנֵלְיוּס וֶלֶרְיָאנוּס, קָאטוֹ הַזָּקֵן סוֹר,

פֶּנְסָטָלָה, טְרוֹגוֹס, הרשומות, קוֹלוּמֶלָה, וֶרְגִילְיוּס, וָארוֹ, לוּקִילְיוּס, מֶטָלוּס סְקִיפְיוֹ, קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס, נִיגִידְיוּס, טְרֶבְּיוּס נִיגֶר, פּוֹמְפּוֹנְיוּס מֵלָה וּמֶמִילְיוּס סוֹרָה. מקורות זרים: המלך יוּבָּה, פּוֹלִיבְּיוּס, הֶרוֹדוֹטוֹס, אַנְטִיפַּטֶר, אֲרִיסְטוֹ, דֶּמֶטְרְיוּס חוקר הטבע, דֶּמוֹקְרִיטוֹס, תֵּאוֹפְרַסְטוֹס, אוֹאַנְתֶס, סְקוֹפַּס שכתב ὀλυμπιονίκας’ (אוֹלִימְפִּיוֹנִיקַס), המלכים הֵיֶירוֹן, אַטָלוֹס ופילומטור, קְטֵסִיאַס, דוֹרִיס, פִּילִיסְטוֹס, אַרְכִיטַס, פִּילַרְכוֹס, אַמְפִּילוֹכוֹס מאתונה, אֲנַכְסִיפּוֹלִיס מִתְּסוֹס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מִלֶּטָס, אַרִיסְטוֹפָנֵס מִמִּילֵטוֹס, אַנְטִיגוֹנוֹס מִקִּימֶה, אַגָאתוֹקְלֵס מִכְיוֹס, אַפּוֹלוֹנְיוֹס מִפֶּרְגָמוֹן, אַרִיסְטַרַנְדְרוֹס מאתונה, בַּקְכִיוֹס מִמִּילֵטוֹס, ביון מִסּוֹלִי, כַּאראַס מאתונה, דְיוֹדוֹרוֹס מִפְּרִיאֲנָה, דיון מִקוֹלוֹפוֹן, אֶפִּיגֶנֵס מֵרוֹדוֹס, אֶוּאַגוֹן מִתְּסוֹס, אוֹפְרוֹנְיוּס מאתונה, הֶגֶסִיאַס מִמַּרוֹנֵאָה, מֶנַנְדְרוֹס מִפְּרִיאֲנָה וּמֵהֵרַקְלֵיאָה, מֵגַקְרֶטֵס המשורר, אַנְדְרוֹטִיוֹן, אִישְׁכָרְיוֹן וְלִיסִימַכוֹס על החקלאות, דְיוֹנִיסְיוּס מתרגם מגון, דְיוֹפָנֵס שקיצר אותו, המלך אַרְכֶלָאוּס וְנִיקַנְדְרוֹס.

תוכן הספר התשיעי

טבע בעלי החיים שבמים; מדוע הגדולים ביותר מצויים בים; מפלצות הים ההודי וגדולי כל אוֹקֵיָנוֹס; צורות הַטְּרִיטוֹנִים והנראידות ופילי הים; לווייתנים וקטלנים; האם דגים נושמים וישנים; דולפינים, אהבותיהם ושיתוף הדיג שלהם עם בני אדם; תְּיַרְסְיוֹנִים; צבי ים, מיניהם ולכידתם, וממציא ניסור השריון; חלוקת חיות המים למינים; כלבי ים, רבייתם וחסרי השיער; הדגים הגדולים, קוֹרְדִילָה, פלמידה וטונה ומיני המלחתם; אַפּוֹלֶקְטִים, קִיבִּיָה, אַמְיָה ומקרלים; הדגים הנעדרים מן הַפּוֹנְטוֹס, הנכנסים אליו והחוזרים; קפיצת דגים, דג החרב ואותות מדגים; דגים חסרי זכרים, בעלי אבן בראש, המסתתרים

בחורף או בקיץ; קיפון, חדקן, לברק, אַסָלוּס, סַקְרוּס, סמורי ים, בורים וְסַרְגוּס; מחירי דגים מפליאים והעדפות מקומיות; זימים, קשקשים, דגים קולניים וחסרי זימים, היוצאים ליבשה ועונות הלכידה; צורות הגוף, סנפירים ושחייה; צלופחים, מוּרֵנוֹת, דגים שטוחים, רמורה ושינויי צבע; סנונית הים, דג מאיר בלילה, דגים בעלי קרן ודרקון הים; חסרי דם, דיונון ותמנון; נָאוּטִילוּס, סרטנים, פִּינוֹטֵר, קיפודי ים, חלזונות, מסרקים וקונכיות; הפנינים, היווצרותן, מציאתן, מיניהן, טיבן וכניסתן לשימוש ברומא; ארגמונים, צביעת ארגמן, אריגי ארגמן ואחלמה; פִּינָה ופינוטר; חושי חיות המים, חשמלן, טְרִיגוֹן, נדל ימי וּגְלָנִיס; דג האיל; יצורים שבין חיה לצמח, סרפדים ימיים וספוגים; כרישים, בעלי קונכיית אבן, יצורי לכלוך ורעלים ימיים; מחלות ורביית דגים, אורך חייהם; בריכות דגים, צדפות, מוּרֵנוֹת וחלזונות; דגי יבשה, עכברי הנילוס, אַנְתִיאַס, כוכבי ים ודקטילים; איבה וידידות בין חיות מים. סך הכול: 650 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: טוּרָנְיוּס גְרַקִילִיס, טְרוֹגוּס, מַאִיקֵנַס, אַלְפִיוּס פְלָאבּוּס, קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, לַבֵּירְיוּס מחבר המימים, פָּבְיאָנוּס, פֶּנָסְטֶלָה, מוּקְיָאנוֹס, אֵילְיוּס סְטִילוֹ, סָבּוֹסוּס, מֶלִיסוּס, סֶנֶקָה, קִיקֶרוֹ, אֵמִילְיוּס מָאקֶר, מֶסָלָה קוֹרְווִינוּס, טֶרֶבְיוּס נִיגֶר וְנִיגִידְיוּס. מקורות זרים: אֲרִיסְטוֹ, המלך אַרְכֶלָאוּס, קַלִימַכוֹס, דֶמוֹקְרִיטוֹס, תֵאוֹפְרַסְטוֹס, תְרַסִילוּס, הֶגֶסִידֶמוֹס, סוּדִינֶס וַאֲלֶכְסַנְדֶר פּוֹלִיהִיסְטוֹר.

תוכן הספר העשירי

טבע העופות: יען, פֵּנִיקְס, מיני עיטים וטבעם, ראשית השימוש בהם כסמלי לגיונות; נשר, עוף סַנְקוּאֲלִיס, אִינְמוּסוּלוּס, נצים ובוטאו; ציד משותף לנצים ולאדם; עופות המטילים ביצה אחת; דיה; מיון העופות; עופות מבשרי רע, עורבים, אוח, עופות שנכחדו, ליליות ונקר מַרְס; בעלי טפרים ואצבעות;

טווסים, פיטומם למאכל; תרנגולים וסירוסם, תרנגול שדיבר; אווזים וכבד אווז; כנאלופקסים, כנרוטים, שכווי, חובות ועגורים; חסידות, בעלי כפות רגליים שטוחות וברבורים; עופות נודדים ושובם, שלווים, סנוניות, קיכלים, שחרורים וזרזירים; עופות המאבדים נוצות במחבוא; עופות קבועים, עונתיים ותלת חודשיים; גלגולים, דוכיפת, ממנונידות, מֶלָאַגְרִידוֹת, סְלָאוּקִידוֹת וְאִיבִּיס; תפוצה, שינוי צבע וקול, זמיר, מלנקוריפוס, אדום החזה, פֶּנִיקוּרוּס, איננתה וכלוריוס; רבייה, שלדגים וימי השקט שלהם; עופות מים; בניית קנים, סנוניות, שרקרק וחוגלה; יונים, מעשיהן ומחיריהן; אופני תעופה והליכה; סיסים, מזון עופות, תחמסים ופטיאה; תבונת עופות, חוחית, טָאוּרוֹס וְאַנָתוּס; עופות מדברים, תוכים ועקעקים; מהומה ברומא בשל עורב מדבר; עופות דְיוֹמֶדָס; שתייה ומזון; עופות זרים ומינים חדשים; פיטום תרנגולות, איסורו והאדם הראשון שהקים שובך; תבשיל איזופוס; יצירת ביצים, סוגיהן, פגמיהן ושימורן; מחלות תרנגולות ותרופות עתיקות; רביית חיות אחרות, סלמנדרות ויצורים הנוצרים מאליהם; חושי בעלי החיים, ראייה, שמיעה וריח; מזון, ארסים, צמא, איבה, ידידות, חיבה ושינה. סך הכול: 794 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מָנִילִיוּס, קוֹרְנֵלִיוּס וָלֶרִיאָנוּס, הרשומות, אוּמְבְּרִיקִיוּס מֶלִיאוֹר, מָסוּרִיוּס סָבִּינוּס, אַנְטִיסְטִיוּס לַבֵּאוֹ, טְרוֹגוּס, קְרֶמוּטִיוּס, מַרְקוּס וָארוֹ, אֱמִילְיוּס מָאקֶר, מֶלִיסוּס, מוּקְיָאנוּס, נָפּוֹס, פָּבְּיוּס פִּיקְטוֹר, לוּקְרֶטְיוּס, קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס, הוֹרָטְיוּס, דָקוּלוֹ, הִיגִינוּס, הסטרנות, נִיגִידְיוּס וּמָמִילְיוּס סוֹרָה. מקורות זרים: הוֹמֵרוֹס, פֶּמוֹנוֹאֵה, פִּילֶמוֹן, בּוֹאֵתוֹס שכתב ὀρνιθογονίαν (אוֹרְנִיתוֹגוֹנְיָאן), הִילָה על אותות עופות, אֲרִיסְטוֹ, תֵאוֹפְרַסְטוֹס, קַלִימַכוֹס, אַייסְכִילוֹס, המלכים הֵייֵרוֹן ופילומטור, אַרְכִיטַס מִטָארֶנְטוּם, אַמְפִילוֹכוֹס מאתונה, אֲנַכְסִיפּוֹלִיס מִתָסוֹס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מְלֶמַנוּס, אַרִיסְטוֹפָנֶס מִמִילֵטוֹס, אַנְטִיגוֹנוֹס מִקִימֵה, אַגָאתוֹקְלֶס מִכְיוֹס, אַפּוֹלוֹנְיוֹס מְפֶּרְגָמוֹן, אַרִיסְטַרַנְדְרוֹס מאתונה, בַּקְכִיוֹס מִמִילֵטוֹס, ביון

מְסוֹלִי, כַּאֲרַאַס מאתונה, דִיוֹדוֹרוֹס מִפְּרִיאֲנֶה, דִינוֹן מִקוֹלוֹפוֹן, דֶמוֹקְרִיטוֹס, דִיוֹפֶנֵס מִנִיקֵאָה, אֶפִיגֶנֵס מֵרוֹדוֹס, אֶוּאַגוֹן מִתֶסוֹס, אוֹפְרוֹנְיוּס מאתונה, יוּבָּה, אַנְדְרוֹטִיוֹן, אִישְׁכַּרְיוֹן וְלִיסִימַכוֹס על חקלאות, דִיוֹנִיסִיוּס מתרגם מגון, דִיוֹפֶנֵס שקיצר אותו, נִיקַנְדְרוֹס, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, פִילַרְכוֹס וְהֶסִיוֹדוֹס.

תוכן הספר האחד עשר

מיני החרקים ודקות מלאכת הטבע בהם; האם הם נושמים ואם יש להם דם; גופם; הדבורים: סדר עבודתן, קומוסיס, פיסוקרוס, פרופוליס, אריתקה הנקראת גם סַנְדָרָקָה או קְרִינָתוֹס, והפרחים שמהם נעשית מלאכתן; בני אדם שנשבו באהבת הדבורים; זכרים; טבע הדבש, מיני הדבש המשובחים, בדיקתו; אֶרִיקֵה הנקראת גם טטרליקה או סִיסִירוּס; רביית הדבורים, המלכות, נחילים כסימן משמח, מיני דבורים, מחלותיהן, אויביהן, החזקתן וחידוש הכוורות; צרעות וצרעות גדולות; בעלי חיים העושים משלהם מחומר זר; תולעת המשי האשורית, בומביליוסים ונקדליס, ממציאת אריג המשי; תולעת המשי של קוס ועשיית אריג קואי; עכבישים, טווייתם וחומר הקורים ורבייתם; עקרבים, שממיות, ציקדות חסרות פה ופתח למזון; כנפי חרקים; חיפושיות, גחליליות, ארבה, נמלים, גלמים, אֶסִילוּס ופרפרים; חיות הנוצרות בעץ, טפילי גוף האדם, בעלי החיים הקטנים ביותר וחיות הקיץ; עשים, קַנְתָרִידוֹת ויתושים; חיית השלג וחיית האש, פִּירָלִיס או פירוטוקום, וההמרוביון; איברי כל בעלי החיים, טבעם ותולדותיהם: ציציות, כרבולות וקרניים; ראש, שיער, עצמות הגולגולת, מוח, אוזניים, פנים, מצח, גבות, עיניים, אישון, עפעפיים, לחיים, אף, פה, שפתיים, סנטר ולסתות; שיניים וארס נחשים; לשון, חך, שקדים, ענבל, מכסה הגרון, עורקים, ושט, צוואר, עמוד השדרה, גרון, לוע וקיבה; לב, דם ונפש;

ריאות, כבד, קרבי קורבנות ותצפיות המנחשים; מרה, סרעפת, צחוק, בטן, המסס, מעיים, אומנטום, טחול, כליות, חזה, צלעות, שלפוחית, רחם וקרומים; שומן וחלב, מח עצם, עצמות, סחוס, גידים, עורקים וורידים; דם וזיעה; עור, שער וכסות; עטינים, חלב, קוֹלוֹסְטְרוּם, גבינה ואנזים הגבנה; איברי האדם המבדילים אותו מן החיות, זרועות, אצבעות, ציפורניים, ברכיים, שוקיים, כפות רגליים, איברי המין, אנדרוגינים, אשכים, מסורסים וזנבות; קולות, צמיחת איברים מחדש וסימני חיים ואופי; הנפש, מזון, עיכול, השמנה והרזיה ודברים המשקיטים רעב וצמא. סך הכול: 2,700 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ, הִיגִינוּס, סְקְרוֹפָה, סַסֶּרְנָה, קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס, אֵמִילְיוּס מָאקֶר, וֶרְגִילְיוּס, קוֹלוּמֶלָה, יוּלְיוּס אַקְוִוִילָה, טַארְקוּוִיטְיוּס וְאוּמְבְּרִיקְיוּס מֶלִיאוֹר על התורה הָאֶטְרוּסְקִית, קָאטוֹ הַקֶּנְסוֹר, דוֹמִיטְיוּס קַלְוִוִינוּס, טְרוֹגוּס, מֶלִיסוּס, פָּבִיאָנוּס, מוּקְיָאנוֹס, נִיגִידְיוּס, מָמִילְיוּס וְאוֹפְּיוּס. מקורות זרים: אֲרִיסְטוֹ, דֶמוֹקְרִיטוֹס, נֵאוֹפְּטוֹלֶמוֹס שכתב μελιτουργικά (מֶלִיטוּרְגִיקָא), אֲרִיסְטוֹמַכוֹס וּפִילִיסְקוֹס באותו נושא, נִיקַנְדְרוֹס, מֵנֵקְרָטֵס, דִיוֹנִיסְיוּס מתרגם מגון, אֶמְפֶּדוֹקְלֵס, קַלִּימַכוֹס, המלך אַטָלוֹס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס על חיות ארסיות, הִיפּוֹקְרַטֵס, הֶרוֹפִילוֹס, אֶרָסִיסְטְרָטוֹס, אַסְקְלֵפִּיאָדֵס, תֶמִיסוֹן, פּוֹסִידוֹנְיוּס הסטואי, מֶנַנְדְרוֹס מִפְּרִיאָנָה וּמֵהֵרַקְלֵיאָה, אוֹפְרוֹנְיוּס מאתונה, תֵאוֹפְרַסְטוֹס, הֶסִיוֹדוֹס והמלך פִילוֹמֵטוֹר.

תוכן הספר השנים עשר

טבע העצים וכבודם; עצים זרים: הדולב, בואו לאיטליה, טבעו ופלאיו, דולב ננסי וגיזום גנים; תפוח אשורי וזריעתו; עצי הודו, הובנת השחורה, קוץ ותאנה הודיים, עצים הודיים חסרי שם ועצים נותני סיבים; העץ פאלה והפרי

אריארה; עצי הפלפל ומיניו, ברגמה, זנגביל, ציפורן, לִיקְיוֹן או פִּיקְסָאקַנְתוֹס של כִּירוֹן, מכיר וסכרון; עצי אַרְיאָנָה, גֶּדְרוֹסְיָה, הִירְקַנְיָה ובקטריה; בדולח הנקרא גם ברוכוס, מלאכה או מַלְדָקוּם, וסקורדסטיס; זיוף, בדיקה ומחיר של כל חומרי הריח והתבלינים; עצי פרס ואיי הים הַפַּרְסִי; עץ כותנה ועץ קִינַס; עצים שמהם עושים אריגים במזרח; מקומות שבהם אין העצים משירים עלים; אופני היווצרות הפירות; קוֹסְטוּס ונרד ושנים עשר מיניו; אסרון, אֲמוֹמוּם, אמוֹמִיס וקרדמום; ארץ הלבונה, עציה, טבע הלבונה ומיניה; עצי המור, טבעו ומיניו; מסטיק, לָדָנוּם, סטורבוס, אנאימוס, בְּרָטוּס וסְטוֹבְּרוּם; עושרה של ערב; קינמון, קַסְיָה, קַנְקָמוּם, טָרוּם, סָרִיכָטוּם, גַּבַּלְיוּם, מירובלנוס ופיניקובלנוס; קנה ובושם ריחניים, אַמוֹנִיאָקוּם, סְפַגְנוֹס, קִיפְּרוּס, אספלטוס או אריסקפטרון, מרון; צרי, אוֹפּוֹבַּלְסָמוּם וקסילובלסמום; סְטִירַקְס, גַּלְבָּנוּם, פָּנָקֵס וספונדיליון; מלובתרון, אוֹמָפַקְיוֹן, בְּרִיוֹן, פרח הגפן, מסריס, אלה או ספאתה, קִינָמוּם וקומקום. סך הכול: 469 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ, מוּקְיָאנוּס, וֶרְגִילְיוּס, פָּבְיָאנוּס, סֶבּוֹסוּס, פּוֹמְפּוֹנְיוּס מֵלָה, פָּבְיוּס פְּרוֹקוּלוּס, הִיגִינוּס, טְרוֹגוּס, הקיסר קְלַאוּדְיוּס, קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר שכתב רפואה ביוונית, קַסְיוּס הֶמִינָה, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, טוּדִיטָנוּס וַאֲנָטְיאַס. מקורות זרים: תֵּאוֹפְרַסְטוֹס, הֶרוֹדוֹטוֹס, קַלִּיסְתֶנֵס, אִיסִיגוֹנוּס, קְלִיטַרְכוֹס, אֲנַכְסִימֶנֵס, דוֹרִיס, נֵאַרְכוֹס, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, פּוֹלִיקְלִיטוֹס, אוֹלִימְפִיוֹדוֹרוֹס, דְיוֹגְנֵטוֹס, נִיקוֹבּוּלָה, אַנְטִיקְלִידֵס, כָּרֶס מִמִּיטִילֲנָה, מֶנַיְכְמוֹס, דוֹרוֹתְאוּס מאתונה, לִיקוּס, אַנְטַאיוֹס, אֶפִּיפּוּס, דִּינוֹן, אַדֵימַנְטוֹס, תַּלְמִי בן לָגוֹס, מַרְסִיאַס המקדוני, זוֹאִילוֹס, דֶמוֹקְרִיטוֹס, אַמְפִּילוֹכוֹס, אֶרִיסְטוֹמַכוֹס, אֶלֶכְסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, יוּבָּה, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס על ריחות, והרופאים הֶרַקְלִידֵס, בּוֹטְרִיס, אַרְכֵּדֵמוֹס, דְיוֹנִיסְיוּס, דֵמוֹקֵלֵס, אוּפְרוֹן, מְנֵסִידֵס, דִיאָגוֹרַס, יוֹלָס, וכן הֶרַקְלִידֵס מִטָּרֶנְטוּם וּקְסֶנוֹקְרָטֵס מֵאֶפֶסוֹס.

תוכן הספר השלושה עשר

עצים זרים; משחות בושם: ראשית השימוש בהן, מיניהן ו-21 הרכבים; אבקות בושם ומגמות; בדיקת משחה, מותרות הבשמים וראשית שימושם ברומא; תמרים, טבעם, נטיעתם, מיניהם ו-49 פירות מפורסמים; עצי סוריה: פיסטוק, קוטנה, שזיף דמשקאי, מִיקְסָה וארז; עצים הנושאים יחד פרי משלוש שנים; אלה וסומק; עצי מצרים: תאנה אֲלֶכְסַנְדְרוֹנִית וקפריסאית, חרוב, קְרוֹנְיָה ועץ פַּרְסִי; עצים המצמיחים פירות בלי הרף; קוּקִי, קוץ מצרי, שמונה מיני גומי וסרקוקולה; פפירוס, שימוש הנייר, ראשיתו, עשייתו, תשעת מיניו, בדיקתו, פגמיו, דבק הנייר וספרי נוּמָה; עצי אתיופיה והעץ הָאַטְלַנְטִי; עץ התויה, שולחנות תויה, שבחם וגנותם; אתרוג; לוטוס; עצי קִירֶנָאִיקָה; פָּאלִיוּרוּס; תשעת מיני הרימון ופרח הרימון; עצי אסיה ויוון: אֶפִּיקַקְטִיס, אֶרִיקֵה, גרגר קְנִידוֹס ושמותיו, טָרָגְיוֹן, טרגקנתה, טָרָגוֹס, מִירִיקָה, אוסטריס, אוונימוס, לֵאוֹן, אנדרכלה, קוקיגיה, אפרקה, כלך, תַּפְסִיָה, צלף ושמותיו, סריפה, קוץ מלכותי וְקִיטִיסוּס; עצים ושיחים בים התיכון, האדום, ההודי והטרוגלודיטי; פיקוס, גרסון או זוסטר, בָּרְיוֹן הים, תלתלי אִיסִיס וריסי הַכָּרִיטוֹת. סך הכול: 468 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ, מוּקְיָאנוֹס, וֶרְגִילְיוּס, פַּבְיָאנוּס, סֶבּוֹסוּס, פּוֹמְפּוֹנְיוּס מֵלָה, פַּבְּיוּס פְּרוֹקוּלוּס, הִיגִינוּס, טְרוֹגוּס, הקיסר קְלַאוּדְיוּס, קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר, קַסְיוּס הֶמִינָה, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, טוּדִיטָנוּס וְאַנְטְיַאס. המקורות הזרים זהים בעיקרם לאלה שנמנו בספר השנים עשר: תֵאוֹפְרַסְטוֹס, הֶרוֹדוֹטוֹס, קַלִיסְתֶנֵס, אִיסִיגוֹנוּס, קְלִיטַרְכוֹס, אֲנַכְסִימֶנֵס, דוֹרִיס, נֵאַרְכוֹס, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, פּוֹלִיקְלִיטוֹס, אוֹלִימְפִּיוֹדוֹרוֹס, דְיוֹגְנֵטוֹס, נִיקוֹבּוּלָה, אַנְטִיקְלִידֵס, כָּרֶס מִמִּיטִילֵנָה, מֶנַיְכְמוֹס, דוֹרוֹתֵאוּס, לִיקוּס, אַנְטַאיוֹס, אֶפִּיפּוּס, דִּינוֹן, אַדֵימַנְטוֹס, תַּלְמַי בן לָגוֹס, מַרְסִיאַס, זוֹאִילוֹס, דָמוֹקְרִיטוֹס, אַמְפִּילוֹכוֹס,

אֲרִיסְטוֹמַכוֹס, אֲלֶכְסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, יוּבָה, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס והרופאים הנזכרים שם.

תוכן הספר הארבעה עשר

עצים נושאי פרי; טבע הגפנים, נטיעתן; טבע הענבים, טיפוח גפנים וענבים ו-91 מיניהם; טיפוח וכרמים מפורסמים; המצאת יין הדבש; 50 יינות משובחים באיטליה ו-38 מעבר לים; יין אופימי ומחסני יין מפורסמים; טבע היין; שבעה מיני יין מלוח; 17 מיני יין צימוקים, יינות מבושלים ומתוקים; שלושה מיני יין שני; ראשיתם המאוחרת של היינות המשובחים באיטליה; תצפיות ביין מימי המלך רוֹמוּלוּס; יינות הקדמונים וראשית הגשת ארבעה מינים; חמישה שימושים בגפן הבר; מיץ היין הקר ביותר מטבעו; 66 מיני יין מלאכותי; הִידְרוֹמֶלִי, אפומלי או מליקרטון; אוֹקְסִימֶלִי; שנים עשר מיני יין מופלאים; יינות שאסור להשתמש בהם בקודש; תיבול תירוש; זפת, שרף וכלי יין; חומץ, שמרים ומרתפים; שכרות; עשיית משקה משכר ממים ותבואה. סך הכול: 510 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: קוֹרְנֶלְיוּס וָלֶרְיָאנוּס, וֶרְגִילְיוּס, קֶלְסוּס, קָאטוֹ הַזָּקֵנְסוֹר, סַסֶּרְנָה האב והבן, סְקְרוֹפָה, מַרְקוּס וָארוֹ, וָדְקְיוּס סִילָנוּס, פָּבְּיוּס פִּיקְטוֹר, טְרוֹגוּס, הִיגִינוּס, וֶרְיוּס פְלָאקוּס, גֶּרְקִינוּס, יוּלְיוּס אַטִיקוּס, קוֹלוּמֶלָה, מָסוּרְיוּס סָבִּינוּס, פֶּנֶסְטֶלָה, טֶרֶנְטִילָה, פְּלָאוּטוּס, פָּבְּיוּס דוֹסֶנוּס, סְקַיְבוֹלָה, לוּקְיוּס אֱיליוּס, אַטְיוּס קַפִּיטוֹ, קוֹטָה מֶסָלִינוּס, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאיוּס, פָּבְיָאנוּס, סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר וּוִיבְּיוּס רוּפִינוּס. מקורות זרים: הֶסְיוֹדוֹס, תֵאוֹפְרַסְטוֹס, אֲרִיסְטוֹ, דֶמוֹקְרִיטוֹס, המלכים הֵיירוֹן, פִילוֹמֶטוֹר וְאַטָלוֹס, אַרְכִיטַס, קְסֶנוֹפוֹן, אַמְפִילוֹכוֹס, אֲנַכְסִיפּוֹלִיס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, אַרִיסְטוֹפָנֵס, אַנְטִיגוֹנוֹס, אַגָאתוֹקְלֵס, אַפּוֹלוֹנְיוֹס, אַרִיסְטַרְנֶדרוֹס, בַּקְכִיוֹס, ביון, כַּאראַס,

כְּרֶסְטוֹס, דִּיוֹדוֹרוֹס, דִּינוֹן, אֶפִּיגֶנֵס, אֶוּאַגוֹן, אוֹפְרוֹנְיוּס, אַנְדְרוֹטִיוֹן, אִישְׁכַּרְיוֹן, לִיסִימַכוֹס, דִּיוֹנִיסְיוּס, דִּיוֹפָנֵס, הרופאים אַסְקְלֵפִּיאָדֵס וְאֶרַסִיסְטְרָטוֹס, קוֹמְיאָדֵס, אֶרִיסְטוֹמַכוֹס, הִיקְסִיאַס, הרופא תֶּמִיסוֹן, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס והמלך יוּבָּה.

תוכן הספר החמישה עשר

טבע עצי הפרי; הזית: משך היותו מצוי אצל היוונים בלבד, בואו לאיטליה, הִיסְפַּנְיָה ואפריקה; שמן, אזורי ייצורו ואיכותו; טבע הזית והשמן החדש; 15 מיני זיתים; גידול עצי זית, *שימור זיתים ועשיית שמן*; 48 מיני *שמן* מלאכותי; עץ הקיקיון, קרוטון, סיבי או *שומשום*; עקר השמן; מיני הפירות וטבעם: ארבעה מיני צנובר, ארבעה חבושים, תשעה רימונים, *שבעה* אפרסקים, *שנים עשר שזיפים*; פרסאה; *שלושים* מיני תפוחים; זמני בואם *של* פירות זרים לאיטליה; 41 מיני אגסים; הרכבות וכפרת פגיעת ברק; *שימור* פירות וענבים; 29 מיני תאנים, תולדות התאנה והפרייתה; *שלושה* מיני *שסק*, ארבעה מיני סורב, תשעה אגוזים, *שמונה* ערמונים; חרוב; פירות בשרניים; תות וקטלב; טבע גרגרים וענבות; תשעה מיני דובדבן; קורנל; 13 הבדלים במיצים; הדס ותולדותיו, 11 מיניו; דַּפְנָה ו-13 מיניה. סך הכול: 520 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: פָּבְּיאָנוּס, וָרְגִילְיוּס, קוֹרְנֵלְיוּס וְלָרְיאָנוּס, קָלְסוּס, *שני* הסרנות, סְקְרוֹפָה, מַרְקוּס וָארוֹ, דֶּקְיוּס סִילָנוּס, פָּבְּיוּס פִּיקְטוֹר, טְרוֹגוּס, הִיגִינוּס, וֶרְיוּס פְּלָאקוּס, גֶּרְקִינוּס, יוּלְיוּס אַטִיקוּס, קוֹלוּמֶלָה, מָסוּרְיוּס סָבִּינוּס, טֶרְגִילָה, קוֹטָה מֶסָּלִינוּס, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאיוּס, פְּלָאוּטוּס, פָּבְּיוּס דוֹסֶנוּס, סְקַיְבוֹלָה, לוּקְיוּס אֱילְיוּס, אַטְיוּס קַפִּיטוֹ, סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר וּוִיבְּיוּס רוּפִינוּס. מקורות זרים: הֶסְיוֹדוֹס, תֵּאוֹפְרַסְטוֹס, אֶרִיסְטוֹ, דֶּמוֹקְרִיטוֹס, המלכים הִיֵּירוֹן, פִּילוֹמֶטוֹר וְאַטָלוֹס, אַרְכִּימֵדֶס, קְסֶנוֹפוֹן, אַמְפִּילוֹכוֹס,

אֲנַבְּסִיפּוֹלִיס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, אַרִיסְטוֹפָנֵס, אַנְטִיגוֹנוֹס, אַנָאתוֹקְלֵס, אַפּוֹלוֹנְיוֹס, אַרִיסְטַרְנָדרוֹס, בַּקְכִיוֹס, ביון, כַּארַאַס, כָּרֶסְטוֹס, דְיוֹדוֹרוֹס, דִינוֹן, אֶפִּיגֶנֵס, אֶוּאַגוֹן, אוֹפְרוֹנְיוֹס, אַנְדרוֹטִיוֹן, אִישְׁכַרְיוֹן, לִיסִימַכוֹס, דְיוֹנִיסְיוֹס, דִיוֹפָנֵס, הרופאים אַסְקְלֵפִּיאָדֵס וְאֶרַסִיסְטָרָטוֹס, קוֹמִיאָדֵס, אֲרִיסְטוֹמַכוֹס, הִיקְסִיאַס וְתֶמִיסוֹן, אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס והמלך יוּבָּה.

תוכן הספר השישה עשר

טבע עצי הבר; עמים חסרי עצים ופלאי העצים באזורי הצפון; נושאי בלוטים: הכתר האזרחי, מקור הכתרים, המעוטרים בכתר עלים, 13 מיני בלוטים, אַשׁוּר ושאר הבלוטים; פחם ועפצים; דברים נוספים שהעצים האלה מניבים: קַקְרִיס, קוקום וְאַגְרִיקוּם; קליפות שימושיות ורעפי עץ; אורן, אורן בר, אשוחית, אשוח, ארזית, עץ משואה וטקסוס; עשיית זפת נוזלית, שמן ארז וזפת סמיכה, בישול שרף וזופיסה; מיני עץ יקרים: ארבעה מיני מילה, שני מיני תרזה, עשרה אדרים, בְּרוּסְקוּם, מוֹלוּסְקוּם, סטפילודנדרון, שלושה מיני אשכרוע ושישה מיני בוקיצה; טבע העצים לפי מקום: הרים, מישורים, יובש ומים; עצים ירוקי עד, רודודנדרון, נשירת עלים וצבעיהם; שלושה מיני צפצפה, שינוי צורת העלים וסיבובם; עלי דקל, טיפוחם ושימושם; סדר הטבע בזרועים; עצים שאינם פורחים; ערער; עיבור, הנצה ולידה של עצים וסדר פריחתם; זמן הפרי, עצים חד שנתיים ותלת שנתיים, עקרים וחסרי מזל, המשירים פרי או פרח, שאינם נושאים בכל מקום, דו ותלת יבוליים, מזדקנים במהירות או באטיות, מקדימים ומאחרים; קרטייגוס; הבדלי גזע וענפים; לוטוס או פול יווני; ענפים, קליפה ושורשים; עצים שקמו מאליהם ואופני צמיחתם; הבדלי טבע לפי אזור; ברוש; קיסוס ועשרים מיניו; סְמִילַקְס; צמחי מים: קנים ו-28 מיניהם, קני חצים,

כתיבה וחלילים, קני אוֹרְכוֹמָנוּס, ציד, דיג וגפנים; אלמון ושמונה מיני ערבה; צמחים לקשירה; גומא, נרות, מחצלות וגגות; סמבוק ופטל; מיצי עצים וטבע העצה; כריתת עצים, גודלם, עץ לבנייה, סְפִּין ועצי הצתה; עצים שאינם נרקבים או נסדקים, תולדות עמידות העצה, מיני תולעי עץ, מלאכת נגרות והדבקת עץ; לוחות מנוסרים; עתיקות עצים ברומא ובמקומות אחרים, עצים מימי אַגַמֶמְנוֹן, מלחמת טרויה, הֶרְקוּלֶס ואפולון; עצים מפורסמים באירועים; צמחים החיים על עצים, תשעת מיניהם ובהם קַסְטַס, היפאר, סְטֶלִיס והיפופאיסטון; טבע הדבקון ודומיו ועשיית דבקון. סך הכול: 1,135 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ, פֶּטְרוֹנִיוּס, נִיגִידִיוּס, קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, הִיגִינוּס, מָסוּרְיוּס, קָאטוֹ, מוּקְיָאנוֹס, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, טְרוֹגוּס, קַלְפּוּרְנְיוּס בַּסוּס, קְרֶמוּטְיוּס, סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר, קוֹרְנֵלְיוּס בּוֹכוּס, וִיטְרוּבְּיוּס וּגְרֵקִינוּס. מקורות זרים: אֶלְכְּסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, הֶסִיוֹדוֹס, תֵאוֹפְרַסְטוֹס, דֶמוֹקְרִיטוֹס, הוֹמֵרוֹס וטימאיוס המתמטיקאי.

תוכן הספר השבעה עשר

טבע העצים הנטועים; מחירים מופלאים של עצים; השפעת האקלים עליהם והכיוון שאליו צריכים הכרמים לפנות; הקרקע הטובה ביותר; שמונת סוגי האדמה המשמחים את היוונים, הבריטים וְהַגַּאלִים; שימוש באפר ובזבל, אילו זרעים משביחים את הארץ ואילו מכלים אותה, והשימוש הנכון בזבל; דרכי נטיעת עצים: מזרע, שתיל, תלישה, ייחור ומשתלה; העברת משתלות, נטיעת בוקיצות, בורות ומרחקים, צל וטפטוף; עצים הצומחים לאט או מהר וריבוי בשלוחות; הרכבה, המצאתה ומיניה, הרכבת עין והרכבת טלאי; הרכבת גפן; נטיעה מענף ומייחורים; גידול זיתים; חלוקת עבודות המשתלה לפי עונות

השנה; חשיפת שורשים וכיסוים; מטעי ערבה וקנה; עצים לכרמים, למוטות ולכלונסאות; שיטת הכרמים וכרמי העצים; הגנת ענבים מבעלי חיים; מחלות עצים, אותות מעצים ותרופות עתיקות לעצים; השקיה ופלאיה; חריצה, עידור סביב הגזע, סִירוֹס עצים והפריית תאנים; טעויות בגיזום ובזיבול וחומרי טיפול בעצים. סך הכול: 1,380 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס, קָאטוֹ הַקָּנְסוֹר, מַרְקוּס וָארוֹ, קֶלְסוּס, וֶרְגִילְיוּס, הִיגִינוּס, סֶפֶרְנָה האב והבן, סְקְרוֹפָה, קֶלְפּוּרְנְיוּס בַּסוּס, טְרוֹגוּס, אֲמִילְיוּס מָאקֶר, גֶּרְקִינוּס, קוֹלוּמֶלָה, יוּלְיוּס אַטִיקוּס, פָּבְיאָנוּס, מָמִילְיוּס סוֹרָה, דֶּסְיוּס מוּנְדוּס, גָּאיוּס אֶפִּידְיוּס וְלוּקְיוּס פִּיסוֹ. מקורות זרים: הֶסְיוֹדוֹס, תֵּאוֹפְרַסְטוֹס, אֲרִיסְטוֹ, דֶמוֹקְרִיטוֹס, תֵּאוֹפּוֹמְפּוֹס, המלכים הֶיֵירוֹן, פִּילוֹמֶטוֹר, אַטָלוֹס וְאַרְכֶלָאוּס, אַרְכִיטַס, קְסֶנוֹפוֹן, אַמְפִּילוֹכוֹס, אֲנַכְסִיפּוֹלִיס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, אַרִיסְטוֹפָנֵס, אַנְטִיגוֹנוֹס, אַגָאתוֹקְלֵס, אַפּוֹלוֹנְיוֹס, בַּקְכִיוֹס, ביון, כַּאראַס, כְּרֶסְטוֹס, דִיוֹדוֹרוֹס, דִּינוֹן, אֶפִּיגֶנֵס, אֶוּאַגוֹן, אוֹפְרוֹנְיוּס, אַנְדְרוֹטִיוֹן, אִישְׁכַּרְיוֹן, לִיסִימַכוֹס, דִיוֹנִיסִיוּס, דִּיוֹפָנֵס וְאַרִיסְטַרַנְדְרוֹס על אותות.

תוכן הספר השמונה עשר

טבע התבואות; עיסוק הקדמונים בחקלאות; הכתר הראשון ברומא וכתר השיבולים; הַיּוּגֶר ומחירי תבואה נמוכים במיוחד; המחברים הנודעים על חקלאות; הכנת שדה, מיקום חוות וכללי הקדמונים לעבודת האדמה; מיני תבואות: כוסמין, חיטה, שעורה, פולנטה, פטיסנה, טָרָגוֹס, עמילן, חיטת לחם, סימילגו, ארינקה או אולירה, זאה ומיני המזרח; טחינה; שומשום, אריסימון או איריון, הורמינון, דוחן ודוחן איטלקי; שאור, עשיית לחם ומיניו, וראשית האופים ברומא; קטניות: פול, מיני חמצה, שעועית ואפונה; לפתות, תורמוס וצמחי מספוא: בקיה, אָרְבּוּם, סִילִיקְיָה, שיפון או אסיה, בליל מספוא, אוֹקִינוּם,

ארביליה, אספסת ושיבולת שועל; מחלות תבואה ותרופותיהן; התאמת זרעים לקרקע; הבדלי זריעה בין עמים; מיני מחרשות, חרישה, שבירת רגבים, ניכוש ועידור; סירוג, פוריות עליונה, זריעות חוזרות בשנה, זיבול, בדיקת זרעים וכמות הזרע לַיוּגֶר; מועדי זריעה; לוח הכוכבים לפי ימים והסימנים הארציים לעבודות השדה; עבודות כל חודש; פרג; קטניות; סיבות עקרות ותרופות; קציר ושמירת תבואה; בציר ועבודות הסתיו; חישוב הירח והרוחות; גבולות שדות; אותות מזג אוויר מן השמש, הירח, הכוכבים, הרעמים, העננים, הערפל, האש הארצית, המים, מזג האוויר עצמו וחיות מים, עופות והולכי ארבע. סך הכול: 2,060 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מָסוּרְיוּס סָבִינוּס, קַסְיוּס הֶמִינָה, וָרְיוּס פְּלָאקוּס, לוּקְיוּס פִּיסוֹ, קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס, טוּרָנְיוּס גְּרַקִילִיס, דֶּקְיוּס סִילָנוּס, מַרְקוּס וָארוֹ, קָאטוֹ הַקָּנְסוֹר, סְקְרוֹפָה, סֶפֶרְנָה האב והבן, דוֹמִיטְיוּס קַלְווִינוּס, הִיגִינוּס, וָרְגִילְיוּס, טְרוֹגוּס, אוֹבִידְיוּס, גֶּרְקִינוּס, קוֹלוּמֶלָה, טוּבֶּרוֹ, לוּקְיוּס טָרוּטְיוּס שכתב ביוונית על הכוכבים, הַדִּיקְטָטוֹר קיסר באותו נושא, סָרְגְיוּס פְּלָאוּטוּס, סָבִינוּס פָּבְיָאנוּס, קִיקֶרוֹ, קַלְפּוּרְנְיוּס בַּסּוּס, אַטְיוּס קַפִּיטוֹ, מָמִילְיוּס סוֹרָה וְאַטְיוּס שכתב את פְּרַקְסִידִיקָה. מקורות זרים: הֶסְיוֹדוֹס, תֵּאוֹפְרַסְטוֹס, אֲרִיסְטוֹ, דֶמוֹקְרִיטוֹס, המלכים הֶיֵירוֹן, פִילוֹמֶטוֹר, אַטָלוֹס וְאַרְכֶלָאוּס, אַרְכִיטַס, קְסֶנוֹפוֹן, אֲמְפִילוֹכוֹס, אֲנַכְסִיפּוֹלִיס, אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, אַרִיסְטוֹפָנֵס, אַנְטִיגוֹנוֹס, אַגָאתוֹקְלֵס, אַפּוֹלוֹנְיוּס, אַרִיסְטַרְנְדְרוֹס, בַּקְכִיוֹס, ביון, כַּאראַס, כְּרֶסְטוֹס, דִיוֹדוֹרוֹס, דִינוֹן, אֶפִּיגֶנֵס, אֶוּאַגוֹן, אוֹפְרוֹנְיוּס, אַנְדְרוֹטִיוֹן, אִישְׁכַרְיוֹן, לִיסִימַכוֹס, דִיוֹנִיסְיוּס, דִיוֹפָנֵס, תָאלֵס, אֶוּדוֹקְסוֹס, פִילִיפּוֹס, קְלִיפּוּס, דוֹסִיתָאוּס, פַּרְמֵנִיסְקוּס, מטון, קְרִיטוֹן, אוֹינוֹפִידֵס, קוֹנוֹן, אוֹקְטֵמוֹן, הַרְפָּלוֹס, הֶקָטָאיוּס, אֲנַכְסִימַנְדְרוֹס, סוֹסִיגֶנֵס, הִיפַּרְכוֹס, אַרְטוֹס, זוֹרוֹאַסְטֶר וְאַרְכִיבְּיוּס.

תוכן הספר התשעה עשר

טבע הפשתן ופלאיו; 17 מיניו המצוינים; זריעתו ועיבודו; ראשית יריעות הצל בתאטראות; טבע האספרטו, עיבודו וראשית השימוש בו; פקעת אריופורוס; צמחים החיים בלי שורש וצמחים שאינם ניתנים לזריעה: מִיסִי, איטון וגרניון; כמהין ופזיקה; לייזרפיציום ולייזר, מַסְפֵּטוּם וּמָגִידָרִיס; פואת הצבעים וצנון; תועלת הגנים; חלוקת צמחי האדמה שאינם תבואה ושיחים; טבעם, מיניהם ותולדותיהם של עשרת צמחי הגן; שורשיהם, פרחיהם ועליהם, נשירת עלים וזמן הנביטה; טבע הזרעים וזריעתם; 23 צמחי תבלין בגינה, טבעם, מיניהם ותולדותיהם; שרף הנוצר מאליו; ארבעה מיני כלך; קנבוס; מחלות צמחי הגן ותרופות עתיקות נגד נמלים, זחלים ויתושים; צמחים שמי מלח מועילים להם; השקיית גנים; מיציהם וטעמיהם של צמחי הגן; פִּיפֶּרִיטִיס, לִיבַּנוֹטִיס וזמירניון. סך הכול: 1,144 עניינים, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: פְּלָאוּטוּס, מַרְקוּס וָארוֹ, דֶּקְיוּס סִילָנוּס, קָאטוֹ הַזָּקֵן, הִיגִינוּס, וֶרְגִילְיוּס, מוּקְיָאנוּס, קֶלְסוּס, קוֹלוּמֶלָה, קַלְפּוּרְנְיוּס בַּסּוּס, מָמִילְיוּס סוֹרָה, סֶבִּינוּס טִירוֹ, לִיקִינְיוּס מָאקֶר, קְווִינְטוּס בִּירְיוּס, וִיבְּיוּס רוּפִינוּס, קַיְיסֶנְיוּס שכתב κηπουρικά (קֵפּוּרִיקָא), קַסְטְרִיטְיוּס וּפִירְמוּס וּפוֹטִיטוּס באותו נושא. מקורות זרים: הֶרוֹדוֹטוֹס, תֵאוֹפְרַסְטוֹס, דֶמוֹקְרִיטוֹס, אֶרִיסְטוֹמַכוֹס, מֶנַנְדְרוֹס שכתב βιόχρηστα (בִּיוֹכְרֶסְטָא), וַאֲנַבְּסִילָאוּס.

תוכן ספר עשרים.

תרופות מן הדברים הנזרעים בגנות: מלפפון בר — 26; אלאטריון — 27; מלפפון נחשי או תועה — 5; מלפפון תרבות — 9; פפון — 11; דלעת בר הקרויה סומפוס — 1; קולוקינתיס — 13; לפת — 9; לפת בר — 1; נאפוס, בּוּנְיוֹן או בּוּנְיאַס — 5; צנון תרבות — 43; אַרְמוֹרַקְיָה — 1; פַּסְטִינָקָה,

היביסקוס, פְּלִיסְטוֹלוֹכְיָה או מוֹלוֹכָה אַגְרִיָה — 11; סְטַפִּילִינוֹס או פַּסְטִינָקָה תועה — 22; גִינָגִידְיוֹן — 1; סִיסָר — 11; סִילָה — 12; אִינוּלָה — 11; בצל — 27; כרשום חתוך — 32; כרשום בעל ראש — 39; שום — 61; חסה — 42; חסת עזים — 4; קסאפון — 1; אִיסְטִיס — 1; חסת בר — 7; הירקיה — 17; סלק — 24; לימוניון או נוירואידס — 4; אינטיבוס הקרוי אמבובאיה — 4; קיכוריון, כְּרֶסְטוֹס או פַּנְקְרָטְיוֹן — 12; הדיפנואיס — 4; שני מיני סריס — 7 תרופות; כרוב — 87; נצר כרוב; כרוב בר — 27; לפסנה — 1; כרוב ים — 1; חצב — 24; בצלים — 30; בולבינה — 1; בצל מקיא; אספרגוס תרבות — 17; קורודה, הורמינון או הלובי — 24; אַפִּיוֹן — 17; אפיאסטרון או מֶלִיסוֹפִילוֹן; אולוסטרון או הִיפּוֹסֶלִינוֹן — 11; אוראוסלינון — 2; הטאוסלינון — 1; פֶּטְרוֹסֶלִינוֹן — 1; בוסלינון — 1; ריחן — 28; רוקט — 12; גרגר הנחלים — 42; פיגם — 84; מנטסטרון — 20; נענע — 41; פּוּלֵיאוֹן — 25; פּוּלֵיאוֹן בר — 19; נפיטה — 9; כמון — 16; כמון בר — 26; אמי — 10; צלף — 18; ליגוסטיקום או פָּנָקֵס — 3; קוּנִילָה בקר — 5; קוּנִילָה תרנגולת או אורגנו — 5; קוּנִילָגוֹ — 8; קוּנִילָה רכה — 2; לִיבַּנוֹטִיס — 2; קוּנִילָה תרבות — 3; קוּנִילָה הרים — 7; פִּיפֶּרִיטִיס או סיליקאסטרון — 5; אורגנו אוניטיס או פראסיון — 6; טרגורגנו — 9; אורגנו הרקלי, שלושה מינים — 30 תרופות; לפידיון — 3; גיט או מָלַנְתִיוֹן — 23; אניס או אניקטון — 61; שמיר — 9; סקופניון או סגפנון — 13; פרג לבן — 2; פרג שחור — 8; על השינה; על אופיום; נגד המשקאות המכונים ἀνωδύνους (אַנוֹדִינוּס), ληξιπυρέτους (לֶקְסִיפִּירֶטוּס), πεπτικὰς (פֶּפְּטִיקַס) ו-κοιλιακὰς (קוֹלִיאַקַס); פרג בר — 2; מָקוֹנְיוֹן; פרג רוֹאַס — 2; פרג קרטיטיס, גְלָאוּקְיוֹן או פרליון — 5; פרג הרקלי או אפרודה — 2; διὰ κωδυῶν (דִיאָ קוֹדְיאוֹן); פרג טִיתִימָלוּס או פרליון — 3; כיצד יש לאסוף מיץ עשבים; רגלת הגינה — 45; פפלוס — 45; כוסברה — 21; מלוח — 14;

חלמית מלופה — 46; חלמית מלכה — 1; חלמית אלתאה או פְּלִיסְטוֹלוֹכְיָה — 19; חומעת בר, אוקסליס, חומעת סוסים או רוּמֶקְס — 1; אוקסילפתון — 7; הידרולפתון — 2; היפולפתון — 6; חומעה תרבותית — 21; בולפתון — 1; חרדל, שלושה מינים — 48 תרופות; אַדֶרָקָה — 48; מָרוּבְּיוֹן, פראסיון, לינוסטרופון, פילופאיס או פִילוֹכֶרֶס — 29; סרפילון — 18; סִיסִימְבְּרִיוֹן או תימבראון — 13; זרע פשתן — 27; בליטון — 6; מאון אתמנטי או אתמני — 7; שומר — 23; היפומרתרון או מִירְסִינָאוֹן — 5; קנבוס — 7; כלך — 8; קרדוס או סקולימוס — 6; הרכב הַתְּרִיאַקָה. סך הכול: 1,606 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: קָאטוֹ הַקֶּנְסוֹר; מַרְקוּס וָארוֹ; פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאוּס; גָּאיוּס וַלְגִיוּס; הִיגִינוּס; סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר, שכתב ביוונית; יוּלְיוּס בַּסוּס, שגם הוא כתב ביוונית; קֶלְסוּס; אַנְטוֹנְיוּס קַסְטוֹר. מחברים זרים: דֶמוֹקְרִיטוֹס; תֵאוֹפְרַסְטוֹס; אוֹרְפֵאוּס; מָנַנְדְרוֹס, שכתב βιόχρηστα (בִּיוֹכְרֶסְטָא); פִּיתָגוֹרַס; נִיקַנְדְרוֹס. רופאים: הִיפּוֹקְרַטֵס; כְּרִיסִיפּוּס; דִיוֹקְלֶס; אוֹפְיוֹן; הֶרַקְלִידֵס; הִיקְסִיאַס; דִיוֹנִיסִיוּס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש קִיטְיוֹן; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש טַרְנְטוּם; פְּרַקְסָגוֹרַס; פְּלִיסְטוֹנִיקוּס; מָדְיוּס; דְיוֹכֶס; קְלֵאוֹפַנְטוֹס; פִּילִיסְטְיוֹן; אַסְקְלֵפִּיאָדֵס; קְרָטוּאַס; פֶּטְרוֹנְיוּס דִיוֹדוֹטוּס; יוֹלָאס; אֶרַסִיסְטָרָטוֹס; דִיאָגוֹרַס; אַנְדְרַאס; מְנֵסִידֵס; אֶפִּיכַרְמוֹס; דמיון; דָלְיוֹן; סוֹסִימֵנֵס; טָלֶפּוֹלֶמוֹס; מָטְרוֹדוֹרוֹס; סולון; לִיקוֹן; אוֹלִימְפִּיאַס מִתֶּבָּאִי; פִּילִינוּס; פֶּטְרִיכוּס; מִיקִיוֹן; גָּלָאוּקִיאַס; קְסֶנוֹקְרַטֵס.

תוכן ספר עשרים ואחד.

טבע הפרחים וחומרי הזרים: על סרטי ראש; מי המציא זרים ושילוב פרחים; מתי נקראו לראשונה קורולות ומדוע; מי נתן לראשונה זרים מעלי כסף וזהב; מדוע נקראו מתנות הזר קורולריה; על סרטי הזרים; מי חרט אותם לראשונה;

כמה גדול היה כבוד הזרים אצל הקדמונים; חומרת הקדמונים בעניין זרים; את מי כיבד העם הרומי בפרחים; זרים קלועים; זרים תפורים; זרי נרד; מעשה המלכה קְלֵאוֹפַּטְרָה בזרים מאריגי משי. ורד: 12 מינים, 32 תרופות; שושן: 3 מינים, 21 תרופות; הדמעה הנולדת מעצמה; נרקיס: 3 מינים, 16 תרופות; אילו זרעים נצבעים כדי שייוולדו צבועים; כיצד כל מין נולד, נזרע ומטופל. סיגלית: 3 צבעים, 17 תרופות; סיגלית צהובה: 5 מינים, 10 תרופות; קְלָלָה; פרח מלכותי; בכר — 17 תרופות; קומברטון — 1; כרכום — 20; היכן הפרחים הטובים ביותר; אילו פרחים שימשו בימי טרויה; טבע הריחות; אִירִיס — 41; סָלְיוּנָקָה — 2; פוליון או טאותריון — 18; איזה פרח צבעו שונה בבוקר, בצהריים ובשקיעת השמש; תחרות הבגדים עם הפרחים; אמרנטוס; קִיאָנוֹס — 2; הולוכריסוס — 3; פטיליון; בליון; כריסוקומה או כְּרִיסִיטִיס — 6; אילו שיחים משמשים לזרים בפרח ואילו בעלה; מלותרון; ספיראה; אורגנו; קנאורון או קַסְיָה, שני מינים; מֶלִיסוֹפִילוֹן או מליטאינה — 21; מלילוטוס הקרוי סרטולה קַמְפָּנָה — 13; תלתן: 3 מינים, 4 תרופות; מיופונון; קורנית: 2 מינים, 33 תרופות; צמחים הנולדים מפרח ולא מזרע; קוניזה; פרח יוּפִיטֶר; המרוקליס — 4; הלניון — 5; פלוקס, שריח בענפיו ובעליו; הברוטונון — 22; אדוניון, שני מינים; צמחים המרבים את עצמם; לאוקנתמון — 1; אמרקון או סמפסוכון — 11; ניקטגרטון, כנמיכה או ניקטלופס; סדר זמני פריחת הפרחים; כלנית זרים או פרניון — 10; עשב אויננתה — 6; מלניה; הליוכריסוס — 11; לִיכְנִיס — 7; גלדיולוס; יקינתון — 8; טיפיון; פותוס, שני מינים; אורסינה, שני מינים; וינקה פרווינקה או כמדרפנה — 4; איזה עשב ירוק תמיד; אורך חיי כל פרח; מה יש לזרוע בין הפרחים למען הדבורים; קרינתה; מזון הדבורים; מחלותיהן ותרופותיהן; דבש רעיל ותרופותיו; דבש משגע; דבש שזבובים אינם נוגעים בו; מכוורות; כוורות והטיפול בהן; האם הדבורים חשות רעב; עשיית שעווה;

הסוגים הטובים ביותר; שעווה פּוּנְית. עשבי בר ושימושיהם אצל כל עם, טבעם ופלאיהם: תות שדה; טָמְנוֹס; רוּסְקוּס — 4; בָּטִיס, שני מינים — 2; פַּסְטִינָקָה של אחו; לוּפּוּס סָלִיקְטָרִיוּס; קולוקסיה — 2; אנתליון; אַנְתִילְיוֹן או אַנְתִילוּס — 6; אטון; שורשים שאינם מעלים דבר מעל הקרקע: ארכידנה, ארקוס, קַנְדִירִיאָלָה, היפוכאריס, קָאוּקָלִיס, אנתריסקון, סְקַנְדִיקְס שהוא גם טָרָגוֹפּוֹגוֹן; פַּרְתֶנְיוֹן, לאוקנתס, אמרקון, פרדיקיון או מוּרָלִיס — 8; טְרִיכְנוֹן או סְטְרִיכְנוֹן, הַלִיקַקַבּוּס, קַלְיֵאַס, דוֹרִיקְנִיוֹן, מניקון, פריטון, נוירס, מוֹרְיוֹן או מולי — 3; קורכורוס — 6; אפכה; אכינופס; אפיפטרון; צמח שאינו פורח לעולם וצמח הפורח תמיד; קֶנַקוּס, שלושה מינים — 3. עשבים קוצניים: ארינגה; גְלִיקִירִיזָה; טְרִיבּוּלוּס; אוֹנוֹנִיס; פאוס או סטובה; הִיפּוֹפָאֵס; סרפד, ארבעה מינים; למיון; סְקוֹרְפִּיוֹן; אקורנה; לאוקקנתוס; כלקיאוס; קְנַקוּס; פוליאקנתוס; אונופיקסוס; הַלֶכְסִינָה; סקולימוס; כמאילאון; טטרליקס; אַטָרַקְטִילִיס או פּוּנוּס; אקנתיקה מַסְטִיכָה; קקטוס; טניקה, פָּפּוֹס ואסקליה. מיני עשבים לפי גבעוליהם: קורונופוס; אַנְכוּסָה; אַנְתֶמִיס; פִילַנְתֶס; קְרֶפִּיס; לוטוס. הבדלי עשבים לפי העלים: בעלי עלים שאינם נושרים; הפורחים בחלקים; הֶלְיוֹטְרוֹפִּיוּם; אַדְיאַנְטוּם; עשבים שתרופותיהם יידונו בספר הבא. מיני שיבולת: סטניופס; אלופקורוס; סְטָלָפָאוּרוֹס, אוּרְטִיקָס או פלנטגו; תְרִיאָלִיס; פרדיקיון; אורניתוגלה; צמחים הנולדים לאחר שנה; הפורחים מן הקצה העליון וכן מן התחתון; לפה; עשב היולד בתוך עצמו; אופונטיה המצמיחה שורש מן העלה; יאסינה; כוֹנְדְרִילָה; פיקריס; הפורחים כל השנה; אלה שפרחם יוצא לפני הגבעול ואלה שגבעולם לפני הפרח; הפורח שלוש פעמים; קִיפִּירוּס — 8; תסיון; אספודלוס או הַסְטוּלָה רָגִיָה; אַנְתֶרִיקוּס או אַלְבּוּקוּם; גומא, שישה מינים — 4 תרופות; קִיפֶּרוּס — 14; קִיפֶּירָה; הולוסכואנוס; מן הגומא הריחנית או טאוכיטיס — 10 תרופות; מאסרון — 8; מן הנרד הַגַאלִי — 8; מן

העשב הקרוי פוּן — 4; נרד סורי; קרוקומגמה — 2; פסולוטה — 1; פירוש השמות היווניים במשקלים ובמידות. סך הכול: 730 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: קָאטוֹ הַקָּנָסוֹר; מַרְקוּס וָארוֹ; מָסוּרְיוּס; אַנָטְיאַס; קֶפָּיוֹן; וָסָטִינוּס; וִיבְּיוּס רוּפִינוּס; הִיגִינוּס; פּוֹמְפּוֹנְיוּס מֵלָה; פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאוּס; קוֹרְנֶלְיוּס קֶלְסוּס; קַלְפּוּרְנְיוּס בַּסוּס; גָּאיוּס וַלְגִיוּס; לִיקִינְיוּס מָקָר; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר, שכתב ביוונית; יוּלְיוּס בַּסוּס, שגם הוא כתב ביוונית; אַנָטוֹנְיוּס קַסְטוֹר. זרים: תֵּאוֹפְרַסְטוֹס; דָּמוֹקְרִיטוֹס; אוֹרְפֵּאוּס; פִּיתָגוֹרַס; מגון; מָנַנְדְּרוֹס, שכתב βιόχρηστα (בִּיוֹכְרֵסְטָא); נִיקַנְדְּרוֹס; הוֹמֵרוֹס; הֶסְיוֹדוֹס; מוּסָאיוּס; סוֹפוֹקְלֵס; אֲנַקְסִילָאוּס. רופאים: מָנֵסִיתָאוּס, שכתב על זרים; קְלִימַכוֹס, שגם הוא כתב על זרים; פָּאנִיאַס חוקר הטבע; טִימָרִיסְטוֹס; סימון; הִיפּוֹקְרָטֵס; כְּרִיסִיפּוּס; דְּיוֹקְלֵס; אוֹפִּיוֹן; הֶרָקְלִידֵס; הִיקְסִיאַס; דְּיוֹנִיסְיוּס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש קִיטְיוֹן; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש טָרָנְטוּם; פְּרַקְסָגוֹרַס; פְּלִיסְטוֹנִיקוּס; מָדְיוּס; דְּיוֹכֵס; קְלֵאוֹפַנְטוֹס; פִּילִיסְטִיוֹן; אַסְקְלֵפִיאָדֵס; קְרָטוּאַס; פֶּטְרוֹנְיוּס דְּיוֹדוֹטוּס; יוֹלָאס; אֶרַסִיסְטָרָטוֹס; דִּיאָגוֹרַס; אַנְדְּרַאַס; מָנֵסִידֵס; אֶפִּיכַרְמוֹס; דמיון; דָּלְיוֹן; סוֹסִימֵנֵס; טָלֶפּוֹלֵמוֹס; מֶטְרוֹדוֹרוֹס; סולון; לִיקוֹן; אוֹלִימְפִּיאַס מִתֶּבָּאִי; פִּילִינוּס; פֶּטְרִיכוּס; מִיקִיוֹן; גָּלָאוּקִיאַס; קְסֶנוֹקְרָטֵס.

תוכן ספר עשרים ושניים.

סמכות העשבים; עמים המשתמשים בעשבים לשם יופי; צביעת בגדים בעשבים וכן בפיגמנט של קדירת הצבעים הַגַּאלִית; על עשבי טקס; על ורבנות והכרזת מלחמה; על כתר הדשא; נדירותו; מי לבדם זכו בו ומי היה הקנטוריון היחיד שזכה בו. תרופות משאר חומרי הזרים: ארינגה או ארינגיון הקרויה מאה ראשים — 30; אקנוס — 1; גְּלִיקִירִיזָה או אַדִיפְּסוֹס — 15; סְטוֹמָטִיקֶה — 1;

טְרִיבּוּלוּס, *שני מינים* — 12; סטובה או פאוס; הִיפּוֹפָאִיס, *שני מינים* — 2; סרפד — 61; למיון — 7; סְקוֹרְפְּיוֹן, *שני מינים* — 1; לֵאוּקַקַנְתָה הקרויה פִּילוֹס, אִיסְכַס או פוליגונטוס — 4; הַלֶכְסִינֶה — 12; פרדיקיון, פַּרְתֶנְיוֹן או סִידֵרִיטִיס הקרויה אורקיאולריס או אַסְטֶרְקוּם — 11; כמאילאון, אִיקְסִיָה, אולופיטון או קינוזולון, *שני מינים* — 12; מַסְטִיכָה; קורונופוס; אַנְכוּסָה — 14; פסאודואנכוסה הקרויה אֶכִיס או דוֹרִיס — 3; אונוכילון, ארכביון, אונוכלה, רכסיה או אנכריסה — 10, ושורשיה משנים צבע; אַנְתֶמִיס, לֵאוּקַנְתֶמִיס, לאוקנתמון, כמאימלון או מֶלַנְתִיוֹן, *שלושה מינים* — 11; עשב לוטוס — 3; לוטומטרה — 2; הֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן או הֶלְיוֹסְקוֹפְיוֹן או ורוקריה — 12; הֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן, טריקוקוס או סקורפיורון — 14; אַדְיאַנְטוֹן, קליטריכון, טְרִיכוֹמָנֶס, פוליטריכון או סקסיפרגה, *שני מינים* — 28; *שיח חסר שורש*; פיקריס — 1; תסיון — 1; אספודלוס — 51; הלימון — 14; אַקַנְתוֹס, פאידרוס או מלמפילון — 5; בּוּפְלֵאוּרוֹן — 5; בּוּפְתֶלְמוֹס — 1; אלפובוסקון — 9; סְקַנְדִיקְס — 8; אנתריסקון — 2; יאסינה — 4; קָאוּקָלִיס — 12; סיון — 11; סיליבון; סקולימוס או לימוניון — 5; סוֹנְכוֹס, *שני מינים* — 15; כונדריון או כוֹנְדְרִילָה — 6. על בולטים ותכונתם בעת היווצרותם; על פטריות; סימני הרעילות; 9 תרופות מהן; סִילְפְיוֹן — 7; לייזר — 39; פרופוליס — 5; דבש — 16; מי דבש — 18; מדוע סוגי מזון משנים גם את המידות; מוּלְסוּם — 6; מֶלִיטִיטִיס — 3; *שעווה* — 8; נגד מרשמי הרופאים. תרופות מתבואות: סִילִיגוֹ — 1; חיטה — 2; קש — 2; כוסמין — 1; סובין — 1; ארינקה; אתרה — 2; קמח לפי מיניו — 39; פולנטה — 8; אבקת קמח — 5; דייסה — 1; קמח לנייר — 1; אליקה — 6; דוחן — 6; פָּנִיקוּם — 4; *שומשום* — 7; ססמואידס — 3; אַנְטִיקִירִיקוּם — 4; *שעורה* — 9; *שעורת עכברים שהיוונים קוראים פיניקית* — 1; פטיסנה — 4; עמילן — 8; *שיבולת שועל* — 1; לחם — 21; פול — 14; עדשים —

32; φάκῳ ἐπὶ τελμάτων (פָּקוֹ אֶפִּי טֶלְמָטוֹן) — 2; אֶלֶלִיסָפָקוֹן או ספקון, הוא מרווה — 13; חמצה וחמצה קטנה — 26; אֶרְבּוּם — 20; תורמוס — 35; איריון או אריסימון שֶׁהַנָּאלִים קוראים ולם — 15; הורמינון — 6; זון — 5; עשב מִילִיאָרְיָה — 1; בְּרוֹמוֹס — 1; אורובנכה או קינומוריון — 1; נגד מזיקי הקטניות — 1; על זִיתוֹס — 1; קצף. סך הכול: 906 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: אותם מחברים שבספר הקודם, ובנוסף להם כְּרִיסָרְמוּס; אֶרַטוֹסְתֶנֶס; אלקאיוס.

תוכן ספר עשרים ושלושה.

תרופות מעצים מתורבתים: גפנים — 20; עלי גפן וקנוקנות — 12; אוֹמְפַקְיוֹן גפנים — 14; אויננתה — 21; ענבים טריים; מיני ענבים משומרים — 11 תרופות; זמורות — 1; גרעיני ענבים — 6; גפת ענבים — 3; ענב הַתִּרְיאַקָה — 4; צימוק או אַסְטָפִּיס — 17; אַסְטָפִּיס הבר, סְטָפִּיס או פִּיטוּאִיטָרְיָה — 12; לַבְּרוּסְקָה או ענב טמיניה, הוא אַמְפֶּלוֹס אַגְרְיָה — 12; סליקסטרון — 12; גפן לבנה, אַמְפֶּלוֹס לֵאוּקָה, סטפילה, מלותרון, פְּסִילוֹתְרוֹן, אַרְכָּזוֹסְטִיס, קדרוסטיס או מדון — 31; גפן שחורה, בריוניה, כירוניה, גינקנתה או אפרוניה — 35; תירוש — 15; יין פָּלֶרְנוּם — 6; אַלְבָּנִי — 2; סוֹרֶנְטִינִי — 3; סטיני — 1; סטטני — 1; סִיגֶנִינִי — 1; שאר היינות — 14; תצפיות על יינות — 61; לאילו חולים לתת, מתי וכיצד; תצפיות על כך — 91; חומץ — 33; חומץ חצב — 17; אוֹקְסִימֶל — 7; אוקסיאלמה — 7; סאפה — 7; משקע יין — 12; משקע חומץ — 17; משקע סאפה — 4; עלי זית — 23; פרח הזית — 4; הזית עצמו — 6; זיתים לבנים — 4; זיתים שחורים — 3; אמורקה — 21; עלי זית בר — 21; אוֹמְפַקְיוֹן — 3; שמן אויננתה — 28; שמן קִיקְיוֹן — 16; שמן שקדים —

16; שמן דַּפְנֶה — 9; שמן הדס — 20; שמן כמאימירסינה או אוֹקְסִימִירְסִינָה; שמן ברוש; שמן אתרוג; שמן אגוז; שמן קִנִּידִי; שמן אלת המסטיק; שמן בַּלָּנוֹס; שמן קִיפְּרוּס וְהַקִּיפְּרוּס עצמו — 15; שמן גלאוקינון — 1; שמן אפרסמון — 15; מלובתרון — 5; שמן היוסקיאמוס — 2; שמן תרמוס — 1; שמן נרקיס — 1; שמן צנון — 2; שמן שומשום — 3; שמן שושן — 4; שמן סָלְגִּיטִי — 1; שמן אִיגּוּוִינִי — 1; אַלָּאוּמָלִי — 2; שמן זפת — 2; דקלים — 9; דקל מירובלנוס — 3; דקל אלטה — 15. תרופות מפרח, עלה, פרי, ענף, קליפה, מיץ, עץ, שורש ואפר של כל מין: תצפיות על תפוחים — 6; חבושים — 25; סְטָרוּתְיָה — 1; תפוחים מתוקים — 6; חמוצים — 1; אתרוגים — 5; רימונים — 23; סְטוֹמָטִיקָה — 14; קִיטִינוּס — 9; בלוסטיון — 15; תצפיות על אגסים — 13; תאנים — 111; תאנות בר — 42; עשב ארינאוס — 3; שזיפים — 4; אפרסקים — 2; שזיפי בר — 2; חזזית עצים — 2; תותים — 39; סְטוֹמָטִיקָה, אַרְטֶרְיאָקָה או פַּנְכְרֶסְטוֹס — 4; דובדבנים — 5; שסק — 2; פירות סורבוס — 2; צנוברים — 13; שקדים — 29; אגוזים יווניים — 5; אגוזי מלך — 24; סם־נגד מאגוזי לוז — 3; פִּיסְטוּקִים — 8; ערמונים — 5; חרובים — 5; קורנוס — 1; פירות קטלב; דַּפְנֶה — 69; הדס — 60; מירטידנון — 13; אוֹקְסִימִירְסִינָה או כמאימירסינה הקרויה רוּסְקוּס — 6. סך הכול: 1,418 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: גָּאיוּס וַלֶגְיוּס; פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאוּס; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר, שכתב ביוונית; יוּלְיוּס בַּסוּס, שגם הוא כתב ביוונית; אַנְטוֹנְיוּס קַסְטוֹר; מַרְקוּס וָארוֹ; קוֹרְנֶלְיוּס קֶלְסוּס; פָּבְיאָנוּס. זרים: תֵאוֹפְרַסְטוֹס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; אוֹרְפֵאוּס; פִּיתָגוֹרַס; מגון; מָגְנָדְרוֹס, שכתב βιόχρηστα (בִּיוֹכְרֵסְטָא); נִיקַנְדְרוֹס; הוֹמֵרוֹס; הֶסְיוֹדוֹס; מוּסָאיוּס; סוֹפוֹקְלֶס; אֲנַקְסִילָאוּס. רופאים: מְנֵסִיתָאוּס; קְלִימַכוֹס; פָּאנִיאַס חוקר הטבע; טִימָרִיסְטוֹס; סימון; הִיפּוֹקְרָטֵס; כְּרִיסִיפּוּס; דְיוֹקְלֶס; אוֹפְיוֹן; הֶרַקְלִידֵס; הִיקְסִיאַס; דְיוֹנִיסְיוּס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש קִיטְיוֹן; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס

איש טֶרֶנְטוּם; פְּרַקְסָגוֹרַס; פְּלִיסְטוֹנִיקוּס; מֶדְיוּס; דִיוֹכֶס; קְלֵאוֹפַּנְטוֹס; פִילִיסְטִיוֹן; אַסְקְלֵפִיאֲדֵס; קְרָטוּאַס; פֶּטְרוֹנְיוּס דְיוֹדוֹטוּס; יוֹלָאס; אֶרַסִיסְטָרָטוֹס; דִיאָגוֹרַס; אַנְדְרֵאַס; מָנֵסִידֵס; אֶפִּיכַרְמוֹס; דמיון; דָלְיוֹן; סוֹסִימֵנֵס; טְלֶפּוֹלֶמוֹס; מֶטְרוֹדוֹרוֹס; סולון; לִיקוֹן; אוֹלִימְפִּיאַס מִתְּבָּאִי; פִילִינוּס; פֶּטְרִיכוּס; מִיקִיוֹן; גְלָאוּקִיאַס; קְסֶנוֹקְרָטֵס.

תוכן ספר עשרים וארבעה.

תרופות מעצי בר: לוטוס איטלקי — 6; בלוטים — 13; קוקום של אלון ירוק — 3; עפץ — 23; דבקון — 9; גלולות של עצים נושאי בלוט — 1; אלון קר — 8; שעם — 2; אַשׁוּר — 4; ברוש — 23; ארז — 13; קֶדְרִיס — 10; חלבנה — 26; אֲמוֹנְיָאקוּם — 24; סְטוֹרַקְס — 12; סְפּוֹנְדִילְיוֹן — 17; סְפָּגְנוֹן, סְפָּקוֹס או בְּרִיוֹן — 5; אלה — 6; פִּיקָאָה — 8; כַּמַאִיפִּיטִיס — 15; פִּיטְיוּסָה — 6; שרפים — 25; זפת — 27; פִּיסֶלֵאוֹן או פָּלִימְפִּיסָה — 16; פִּיסַסְפַלְטוֹן — 2; זוֹפִּיסָה — 1; עץ לפיד — 1; אלת המסטיק — 22; דולב — 15; מילה — 5; אדר — 1; צפצפה — 8; בוקיצה — 16; טִילְיָה — 5; סמבוק — 15; ערער — 21; ערבה — 14; ערבת אֲמָרְיָה — 1; שיח אברהם — 33; אברש — 1; רותם — 5; מִירִיקָה הקרויה גם תַּמָרִיקָה — 3; ענף דם — 1; בְּרִיאָה — 19; סִילֶר — 3; לִיגוּסְטְרוֹן — 8; אלמון — 1; קיסוס — 39; קִיסְטוֹס — 5; קיסוס אדום — 2; כָּמַאיקִיסוֹס — 2; מִילָקָס — 2; קְלֶמָטִיס — 2; קנה — 19; פפירוס וגייר — 3; אבנוס — 5; רודודנדרון — 1; רוּס, שני מינים — 6; סְטוֹמָטִיקָה מָרוֹס אדום — 9; אֶרִיתְרוֹדָנוֹן — 11; אַלִיסוֹן — 2; רָדִיקוּלָה או סְטָרוּתְיוֹן — 16; אַפּוֹקִינוֹן — 2; רוזמרין — 18; קַקְרִיס — 5; עשב סבינה — 7; סָלָגוֹ — 2; סָמוֹלוֹס — 2; גומי — 11; קוץ ערבי — 4; קוץ לבן — 2; אַקַנְתְיוֹן — 1;

אַקַקְיָה — 18; אַסְפָלְתוֹס, אֶרִיסְיָפְּטְרוֹן, אַדִיפְּסָאתֵאוֹן או דִיאַקְסִילוֹן — 9; קוֹץ אַפָּנְדִיקְס — 2; פִּירַקַנְתָה — 1; פָּלִיוּרוּס — 10; אַקְווִיפוֹלְיָה — 10; טַקְסוּס — 1; פטל — 51; סְטוֹמָטִיקָה מִקִינוֹסָבָּטוֹן — 3; פטל אִידָה — 3; רַמְנוּס, שני מינים — 5; לִיקְיוֹן — 18; סַרְקוֹקוֹלָה — 2; אוֹפּוֹרִיקֶה — 2; טְרִיקְסָגוֹ, כַּמַאִידְרִיס, כַּמַאִירוֹפְּס או טֵאוּקְרִיָה — 16; כַּמַאִידַפְנֵה — 6; כַּמָלָאֵה — 6; כַּמַאִיסִיקָה — 8; עשב כְּמַאִיקִיסוֹס — 1; כַּמַאִילֵאוּקָה, פַּרְפָּרָה או פַּרְפּוּגְיוּם — 1; כַּמַאִיפֵּאוּקָה — 2; כַּמַאִיקִיפַּרִיסוֹס — 2; אַמְפֶּלוֹפְּרָסוֹן — 6; סְטָכִיס — 1; קְלִינוֹפּוֹדְיוֹן, קְלֵאוֹפִּיקֶטוֹן, זוֹפִירוֹנְטִיוֹן או אוֹדְמוֹאִידֵס — 3; קְלֶמָטִיס קֶנְטוּנְקוּלוּס — 3; קְלֶמָטִיס, אַטִיטִיס או לַגִינֵה — 10; קְלֶמָטִיס מצרית, דַפְנוֹאִידֵס או פּוֹלִיגוֹנוֹאִידֵס — 2; אָרוֹן — 42; דְרָקוּנְקוּלוּס — 2; אֲרִיס — 4; מִילְפוֹלְיוֹן או מִירְיוֹפִילוֹן — 7; פְּסָאוּדוֹבּוּגְיוֹן — 4; מִירִיס, מִירָה או מִירִיזָה — 8; אוֹינוֹבְּרֶכָה — 3. על עשבי הַמַאגִים: קוֹרַקְסִיָה וְקַלִיקְיָה; מִינָאס או קוֹרִינְתְיָה — 1; אַפְרוֹקְסִיס; עשב פִּיתָגוֹרַס נגד הישנות מחלות; אַגְלָאוֹפוֹטִיס או מַרְמָרִיטִיס; אַכֶּמֶנִיס או הִיפּוֹפּוֹבַס; תֵאוֹמְבְּרוֹטִיוֹן או סָמְנִיוֹן; אַדַמַנְטִיס; אַרִיאַנִיס; תֶרוֹנֶרָקָה; אֶתְיוֹפִיס או מָרוֹאִיס; אוֹפִיוּסָה; תַלַסַאֶנְגֶלֶס או פּוֹטַמָאוּגִיס; תֵאַנְגֶלִיס; גֶלוֹטוֹפִילִיס; הֶסְטִיאַטֵרִיס, פְּרוֹטוֹמֶדְיָה, קַסִיגְנֶטָה או דִיוֹנִיסוֹנִימַפַּס; הֶלִיאַנְתִיס או הֶלִיוֹקְלִיס; הֶרְמֶסְיָאס; אַייסְכִינוֹמֶנָה; קְרוֹקִיס; אוֹנוֹתֵרִיס; אַנַקַמְפְּסֶרוֹס; אֶרִיפְיָה; עשב צמר — 1; עשב חלב — 1; עשב צבאי — 1; סְטָרָטִיוֹטֵס — 5; עשב מראש פסל — 1; עשב מן הנהרות — 1; עשב לשון — 1; עשב מן הכברה — 1; עשב מערמות זבל — 1; עשב משתן כלבים — 1; רוֹדְרוּם — 3; אִימְפִּיָה — 2; מסרק וָנוּס — 1; אֶקְסָדוֹן — 1; נוֹטְיָה — 1; פִּילָנָתְרוֹפְּס — 1; לפה קָנָרְיָה — 2; טוֹרְדִילוֹן או סִירָאוֹן — 3; עשב דגן — 17; דַקְטִילוּס — 5; חילבה הקרויה סִילִיקְיָה — 31. סך הכול: 1,176 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: גָאיוּס וַלֶגִיוּס; פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאוּס; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר,

שכתב ביוונית; יוֹלִיוּס בַּסוּס, שגם הוא כתב ביוונית; אַנְטוֹנִיוּס קַסְטוֹר; קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס. זרים: תֵּאוֹפַרַסְטוֹס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; אוֹרֶפֵּאוּס; פִּיתָגוֹרַס; מָגוֹן; מֶנַנְדְרוֹס, שכתב βιόχρηστα (בִּיוֹכְרֵסְטָא); נִיקַנְדְרוֹס; הוֹמֵרוֹס; הֶסְיוֹדוֹס; מוּסָאיוּס; סוֹפוֹקְלֵס; אֱנַקְסִילָאוּס. רופאים: מְנֵסִיתָאוּס; קְלִימַכוֹס; פָּאנִיאַס חוקר הטבע; טִימָרִיסְטוֹס; סִימוֹן; הִיפּוֹקְרָטֵס; כְּרִיסִיפּוּס; דִיוֹקְלֵס; אוֹפִיוֹן; הֶרָקְלִידֵס; הִיקְסִיאַס; דִיוֹנִיסְיוּס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש קִיטְיוֹן; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש טַרְנְטוּם; פְּרַקְסָגוֹרַס; פְּלִיסְטוֹנִיקוּס; מָדְיוּס; דִיוֹכֵס; קְלֵאוֹפַנְטוֹס; פִּילִיסְטִיוֹן; אַסְקְלֵפִיאָדֵס; קְרָטוּאַס; פֶּטְרוֹנְיוּס דִיוֹדוֹטוּס; יוֹלָאס; אֶרַסִיסְטְרָטוֹס; דִיאָגוֹרַס; אַנְדְרֵאַס; מָנֵסִידֵס; אֶפִּיכַרְמוֹס; דָמִיוֹן; דָלְיוֹן; סוֹסִימֶנֵס; טְלֶפּוֹלֶמוֹס; מָטְרוֹדוֹרוֹס; סוֹלוֹן; לִיקוֹן; אוֹלִימְפִּיאַס מִתֵּבָאִי; פִּילִינוּס; פֶּטְרִיכוּס; מִיקִיוֹן; גְלָאוּקִיאַס; קְסֶנוֹקְרָטֵס.

תוכן ספר עשרים וחמישה.

טבע עשבי הבר; סמכות העשבים; ראשית השימוש בהם; מי כתבו בְּלָטִינִית על שימושיהם; מתי הגיעה ידיעה זו לרומאים; מי מן היוונים היו הראשונים שחיברו עליהם; מדוע תרופות אלה משמשות פחות; עשבים שנתגלו באורח מופלא. קינורודון — 2; גבעול דְרָקוּנְקוּלוּס — 1; בְּרִיטָנִיקָה — 5; על הכאב הגדול ביותר; מגלי העשבים האצילים; מולי — 3; δώδεκα θεῶν (דוֹדֶקָא תֵאוֹן) — 1; פֵּאוֹנְיָה, פנטורובוס או גְלִיקִיסִידֵס — 1; פָּנַקֵס אסקלפיון — 2; פָּנַקֵס הֵרַקְלִיוֹן — 3; פָּנַקֵס כירוניון — 4; פָּנַקֵס קֶנְטָאוּרִיוֹן או פרנקיון — 3; הֵרַקְלִיוֹן סידריון — 4; היוסקיאמוס הקרוי אַפּוֹלִינָרִיס או אַלְטֶרְקוּם, חמישה מינים — 4 תרופות; לינוזוסטיס, פַּרְתֶנְיוֹן או עשב הרמס הקרוי מֶרְקוּרִיאָלִיס, שני מינים — 22; אַכִילֵאָה, סִידֵרִיטִיס או פָּנַקֵס הֶרַקְלֵאוּם הקרויה מילפוליום או מטאטא מלכותי, שישה מינים — 3; טֵאוּקְרִיָה, הֶרְמִיוֹנָה או סְפֶלֵנְיוֹס — 2;

מלמפודיון או הֶלְבּוֹרוֹס הקרוי וֶראטְרוּם, שלושה מינים; כיצד אוספים ובודקים אותו; מן השחור — 24 תרופות; כיצד נוטלים אותו וכן את הלבן; מן הלבן — 23; למי אין לתת; תצפיות על שני המינים — 88; מִיתְרִידָטִיָה — 2; סְקוֹרְדוֹטִיס או סקורדיון — 4; פּוֹלֶמוֹנְיָה, פילטריה או כִילִיוֹדִינָמוּס — 6; אאופטוריה — 1; קָנְטָאוּרִיוֹן או כירוניון — 20; קָנְטָאוּרִיוֹן לפטון או ליבדיון, הוא מרת הארץ — 22; קָנְטָאוּרִיס טְרִיוֹרְכִיס — 2; קְלִימֶנוֹס — 2; גֶנְטִיאָנָה — 13; לִיסִימַכְיָה — 8; אַרְטֶמִיסְיָה, פַּרְתֶנִיס, בּוֹטְרִיס או אַמְבְּרוֹסְיָה — 5; נִימְפָאָה, הֶרַקְלִיוֹן, רופלון או מֶלוֹס, שני מינים — 14; אופורביה, שני מינים — 4; לחך, שני מינים — 46; בּוּגְלוֹסוֹס — 2; קִינוֹגְלוֹסוֹס — 3; בּוּפְתַלְמוֹס או כלקה — 1. עשבים שגילו עמים: סְקִיתִיקָה — 3; הִיפֶּקָה — 3; איסכמון — 2; קָסְטָרוֹס או פסיכרוטרופון הקרוי וְטוּנִיקָה או סרטרולה — 48; קַנְטַבְּרִיקָה — 2; קוֹנְסִילִיגוֹ — 1; הִיבֶּרִיס — 7. עשבים שהתגלו בידי בעלי חיים: כָּלִידוֹנְיָה — 6; קָנַרְיָה — 1; דִיקְטַמְנוֹן — 8; פְּסָאוּדוֹדִיקְטַמְנוֹן או כוֹנְדְרִיס; באילו מקומות העשבים חזקים ביותר; שתיית חלב בְּאַרְקַדְיָה בגלל העשבים. אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה, קְלֶמָטִיטִיס, קְרֶטִיקָה, פְּלִיסְטוֹלוֹכְיָה או לוכיה פּוֹלִיריזוֹס הקרויה תפוח הארץ — 22; אַרְגֶמוֹנְיָה — 4; אַגְרִיקוּם — 33; אֶכְיוֹס, שלושה מינים — 2; היירבוטנה או אריסטראון הקרויה וֶרְבֶּנָקָה, שני מינים — 10; בלטריה — 1; מולמוניון — 1; פנטפטס, פנטפילון או כמאיזלון הקרויה קווינקווופוליום — 33; סְפַּרְגָנְיוֹן — 1; דָאוּקוֹס, ארבעה מינים — 18; תֶרוֹנֶרָקָה — 2; פֶּרְסוֹלְטָה או אַרְקְיוֹן — 8; קִיקְלָמִינוֹס הקרויה פקעת הארץ — 12; קִיקְלָמִינוֹס קִיסַנְתֶמוֹס — 4; קִיקְלָמִינוֹס כְּמַאיקִיסוֹס — 3; פאוקדנון — 28; אֶבּוּלוּם — 6; פּוֹלֶמוֹנְיָה — 1; פְּלוֹמוֹס הקרוי וֶרְבַּסְקוּם — 15; פלומידס — 2; פְּלוֹמִיס לִיכְנִיטִיס או תְרִיאָלִיס; תֶלִיפּוֹנוֹן או סְקוֹרְפִיוֹן — 1; פְּרִינְיוֹן, נוירס או פּוֹטֶרְיוֹן — 1; אַלְקִימָה, דָמָסוֹנְיוֹן או לִירוֹן — 18; פֶּרִיסְטֶרָאוֹס — 6; אַנְטִירִינוֹן, פררינון או לִיכְנִיס אַגְרְיָה — 3;

אֲאוּפְלִיָה — 1; פריקרפון, *שני מינים* — 2; נִימְפָאֶה הֲרַקְלִיָה — 2; לִינְגוּלָקָה — 1; קַקַלְיָה או לֵאוֹנָטִיקֶה — 3; קַלִיטְרִיקְס — 1; זעתר — 20; לוֹנְכִיטִיס — 4; קְסִיפְיוֹן או פסגניון — 4; פְּסִילְיוֹן, קינואיס, כריסליון, סִיקָלִיקוֹן או קִינוֹמְיָה — 16; תריסליון — 1. תרופות עיניים: אַנָגָלִיס, אַקוֹרוֹן או עין החתול, *שני מינים* — 6; אִיגִילוֹפְּס — 2; מנדרגורס, קִירְקַאיוֹן, מוֹרְיוֹן או הִיפּוֹפָלוֹמוֹן, *שני מינים* — 14; רוש — 13; קְרֶמְנוֹס אַגְרִיוֹס — 3; מוליבדאינה — 1; קַקְנוֹס קטועה הקרויה רגלי תרנגולת — 1; קַקְנוֹס *שיחית* — 3; אַקוֹרוֹן או אַקוֹרְיוֹן — 17; קוטילדון, *שני מינים* — 61; אַאֵיזוֹאוֹן גדול, בּוּפְּתַלְמוֹן, זוֹאוֹפְּתַלְמוֹן, סְטָרֶגְתְרוֹן, הִיפּוֹגֶסוֹן, אמברוסיון או אַמְרִימְנוֹן, הקרוי סָדוּם גדול, עין או דִיגִיטָלוּס — 31; אַאֵיזוֹאוֹן קטן, אֶרִיתֶלֵס, טְרִיתֶלֵס או אֶרִיסִיתֶלֵס הקרוי איסואטס או סָדוּם — 32; אנדרכלה אַגְרִיָה הקרויה אילקברה — 32; אריגרון, פָּפּוֹס או אַקַנְתִיס הקרוי סָנָקְיוֹ — 8; אפמרון — 2; *שפת* וָנוּס — 1; בַּטְרָכְיוֹן הקרוי רָנוּנְקוּלוּס או סְטְרוּמוֹס, ארבעה מינים — 13; סְטוֹמָטִיקָה, *שני מינים*. סך הכול: 1,292 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: גָאיוּס וַלֶגִיוּס; פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאוּס; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר, *שכתב ביוונית*; יוּלִיוּס בַּסוּס, *שגם הוא כתב ביוונית*; אַנָטוֹנְיוּס קַסְטוֹר; קוֹרְנֶלְיוּס קֶלְסוּס; פָּבְיָאנוּס. זרים: תֵאוֹפְרַסְטוֹס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; יוּבָּה; אוֹרְפֵאוּס; פִּיתָגוֹרַס; מגון; מָנַנְדְרוֹס, *שכתב* βιόχρηστα (בִּיוֹכְרֵסְטָא); נִיקַנְדְרוֹס; הוֹמֵרוֹס; הֶסְיוֹדוֹס; מוּסָאיוּס; סוֹפוֹקְלֵס; קְסַנְתוֹס; אֲנַקְסִילָאוּס. רופאים: מְנֵסִיתָאוּס; קַלִימַכוֹס; פָּאנִיאַס חוקר הטבע; טִימָרִיסְטוֹס; סימון; הִיפּוֹקְרַטֵס; כְּרִיסִיפּוּס; דִיוֹקְלֵס; אוֹפִיוֹן; הֲרַקְלִידֵס; הִיקְסִיאַס; דִיוֹנִיסְיוּס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש קִיטְיוֹן; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס איש טַרְנָטוּם; פְּרַקְסָגוֹרַס; פִּילִיסְטוֹנִיקוּס; מֶדְיוּס; דִיוֹכֵס; קְלֵאוֹפַנְטוֹס; פִּילִיסְטִיוֹן; אַסְקְלֵפִיאֵדֵס; קְרָטוּאַס; פֶּטְרוֹנְיוּס דִיוֹדוֹטוּס; יוֹלָאס; אֶרָסִיסְטְרָטוֹס; דִיאָגוֹרַס; אַנְדְרֵאַס;

מָנֶסִידֵס; אֶפִּיכַרמוֹס; דמיון; סוֹסִימֵנֵס; טָלֶפּוֹלֵמוֹס; מֶטרוֹדוֹרוֹס; סולון; לִיקוֹן; אוֹלִימְפִּיאַס מִתֵּבָאִי; פִּילִינוּס; פֶּטרִיכוּס; מִיקִיוֹן; גְלָאוּקִיאַס; קְסָנוֹקְרָטֵס.

תוכן ספר עשרים ושישה.

שאר התרופות לפי סוגיהן. על מחלות חדשות: מהן חזזיות ומתי הופיעו לראשונה באיטליה; וכן קַרְבּוּנְקֻל, אלפנטיאזיס וקולום. על הרפואה החדשה ועל הרופא אַסְקְלֵפִּיאָדֵס, ובאיזו דרך שינה את הרפואה הישנה. כנגד הַמָּאגִים. לִיכֵן: שני מינים, חמש תרופות; פְּרוֹסְרְפִּינָקָה: אחת; בֶּלִיס: שתיים; קוֹנְדּוּרְדּוּם: אחת; בַּקְיוֹן או אַרְקְיוֹן או כַּמֶלֵאוּקֶה, היא טוּסִילָגוֹ: שלוש; בַּקְיוֹן, היא מרווה: ארבע; מולון או סירון: אחת; אָמוֹמוֹן: שלוש; אֶפֶדְרָה או אַנַבָּסִיס: שלוש; נָאוּם: שלוש; טְרִיפוֹלְיוֹן: שלוש; גרומפנה ומנדרום: שתיים; כַּלְקֵטוּם: אחת; מוֹלֶמוֹנְיוּם: אחת; הֶלוֹס או קוטונאה: חמש; כמרופס: אחת; סְטוֹיְכַס: אחת; אַסְטֶרְנָלוֹס: שש; לָדָנוּם: שלוש עשרה; כוֹנְדְרִיס או פְּסָאוּדוֹדִיקְטַמְנוּם: אחת; הִיפּוֹקִיסְטִיס או אוֹרוֹבָּתְרוֹן: שני מינים ושמונה תרופות; לבר או סיון: שתיים; פּוֹטָמוֹגִיטוֹן: שמונה; סְטָטִיקָה: שלוש; קַרְטַיָה: שתיים; לֵאוֹנְטוֹפּוֹדִיוֹן או לֵאוּקִיאָנוֹן או דוֹרִיפְּטֶרוֹן או תוּרִיבֶּתְרוֹן; לָגוֹפּוּס: שתיים; אֶפִּיתִימוֹן או היפופאוס: שמונה; פִּיקְנוֹקוֹמוֹן: ארבע; פּוֹלִיפּוֹדִיוֹן: שלוש; סָקַמוֹנְיָה: שמונה; תִּיתִימָלוּס כָּרַקיאַס; תִּיתִימָלוּס מִירְטִיטֵס או קָרִיטֵס: עשרים ואחת; תִּיתִימָלוּס פָּרָלִיוּס או תִּיתִימָלִיס: ארבע; תִּיתִימָלוּס הליוסקופיוס: שמונה עשרה; תִּיתִימָלוּס קִיפָּרִיטִיאַס: שמונה עשרה; תִּיתִימָלוּס פְּלָטִיפִּילוֹס או קוֹרִימְבִּיטֵס או אַמִיגְדָלִיטֵס: שלוש; תִּיתִימָלוּס דֶנְדְרוֹאִידֵס או קוביוס או לפטופילוס: שמונה עשרה; אַפִּיוּס אִיסְכַס או רפנוס אַגְרִיָה: שתיים; קרתמון: אחת עשרה; קַרְבִי; אַנְתִילְיוֹן: שתיים; אַנְתִילִיס: שתיים; קפאה: אחת; הִיפָּרִיקוֹן או כְּמֶפִּיטִיס או

קוריסון: תשע; קֶרוּס או הִיפֶּרִיקוֹן: עשר; קַלִיתְרִיקְס: אחת; פרפרסה: אחת; כריסנתמון: אחת; אַנְתֶמִיס: אחת; סִילָאוּס: אחת; עשב פּוּלְוִויאָנָה, אִינְגְווִינָלִיס או ארגמו של כְּרִיסִיפּוּס: אחת; אוֹרְכִיס או סָרַפְיָאס: חמש; סטיריון: שלוש; סטיריון אֶריתְרַייקוֹן: ארבע; לפגו או מוֹלוּגוֹ: אחת; אַסְפֶּרוּגוֹ: אחת; פיקוס, שהוא אצת ים: שלושה מינים וחמש תרופות; לָפָה בּוֹאַרְיָה; גֶרַנְיוֹן או מִירִיס או מִירְטִיס: שלושה מינים ושש תרופות; אונותרה או אונאר: שלוש; אַקְטָה או אֶבּוּלוּם; כמיאקטה; הִיפּוּרִיס או אפדרון או אַנַבָּסִיס, היא אקוויסטום: שלושה מינים ושבע עשרה תרופות; סטפנומליס; אריסיטלס: אחת; פוליקנמון: אחת; אַרְסָנוֹגוֹנוֹן: אחת; תֵלִיגוֹנוֹן: אחת; מֶסְטוֹס: אחת; אוֹפְּרִיס. סך הכול: 1,019 תרופות, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ; גָאיוּס וַלֶרְיוּס; פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאיוּס; סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר, שכתב ביוונית; יוּלְיוּס בַּסוּס, שאף הוא כתב ביוונית; אַנְטוֹנְיוּס קַסְטוֹר; קוֹרְנֶלְיוּס קֶלְסוּס. מקורות זרים: תֵאוֹפְרַסְטוֹס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; יוּבָּה; אוֹרְפֵאוּס; פִּיתָגוֹרַס; מגון; מָנַנְדְרוֹס, שכתב βιόχρηστα (בִּיוֹכְרֵסְטָא); נִיקַנְדְרוֹס; הוֹמֵרוֹס; הֶסְיוֹדוֹס; מוּסָאיוּס; סוֹפוֹקְלֵס; קְסַנְתוֹס; אֲנַכְסִילָאוּס. רופאים: מֶנֵסִיתֵאוּס; קַלִימַכוֹס; פָּאנִיאַס חוקר הטבע; טִימָרִיסְטוֹס; סימון; הִיפּוֹקְרַטֵס; כְּרִיסִיפּוּס; דְיוֹקְלֵס; אוֹפְיוֹן; הֶרַקְלִידֵס; הִיקְסִיאַס; דְיוֹנִיסְיוּס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מִקִיטְיוֹן; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מִטַרְנְטוּם; פְּרַקְסָגוֹרַס; פְּלִיסְטוֹנִיקוּס; מָדְיוּס; דְיוֹכֵס; קְלֵאוֹפַנְטוֹס; פִּילִיסְטְיוֹן; אַסְקְלֵפִּיאָדֵס; קְרָטֵאוּס; פֶּטְרוֹנְיוּס דְיוֹדוֹטוּס; יוּלָס; אֶרַסִיסְטְרָטוֹס; דְיאָגוֹרַס; אַנְדְרֵאַס; מְנֵסִידֵס; אֶפִּיכַרְמוֹס; דמיון; סוֹסִימֵנֵס; טְלֶפּוֹלֶמוֹס; מֶטְרוֹדוֹרוֹס; סולון; לִיקוּס; אוֹלִימְפִּיאַס מִתֵבָאי; פִּילִינוּס; פֶּטְרִיכוּס; מִיקִיוֹן; גָלָאוּקִיאַס; קְסֶנוֹקְרָטֵס.

תוכן ספר עשרים ושבעה.

שאר מיני העשבים והתרופות מהם. אַקוֹנִיטוּם או תֶּלִיפּוֹנוֹן או קַמָּרוֹן או פַּרְדָּלִיאַנֶכֶס או סָקוֹרְפִּיוֹן: ארבע תרופות; אֶתְיוֹפִּיס: ארבע; אַגָּרְטוֹן: ארבע; אלוורה: עשרים ותשע; אַלֶקָאָה: ארבע; אַלִיפּוֹן: אחת; אַלְסִינֶה, לאותם שימושים כמו הַלֶּכְסִינֶה: חמש; אַנְדְרוֹסָקֶס: שלוש; אַנְדְרוֹסִימוֹן או אַסְקִירוֹן: שש; אַמְבְּרוֹסְיָה או בּוֹטְרִיס או אַרְטֶמִיסְיָה: שלוש; אַנוֹנִיס או אוֹנוֹנִיס: חמש; אַנְגִירוֹס או אַקוֹפּוֹן: שש; אַנוֹנִימוֹס: חמש; אַפְרִינֶה או אוֹמְפָלוֹקַרְפּוֹס או פִּילְנָתְרוֹפְּס: ארבע; אַרְקִיוֹן או אַרְקְטוּרוֹן: חמש; אַסְפְּלֶנוֹס או הֶמְיוֹנִיוֹס: שתיים; אַסְקְלֶפִּיאַס: שתיים; אַסְטֶר או בּוּבּוֹנְיוֹן: שלוש; אַסְקִירוֹן וְאַסְקִירוֹאִידֶס: ארבע; אַפָּקָה: שלוש; אַלְקִיבְּיוּם: אחת; אַלְקְטוֹרוֹס לוּפּוּס, היא כְּרִיסְטָה: שתיים; אַלוּם, הוא סִימְפִּיטוֹן פְּטֶרָאוּם: ארבע עשרה; אַלְגָה רוּפָה: אחת; אַקֶטֶאָה: אחת; אַמְפֶּלוֹס אַגְרִיָה: ארבע; אַבְּסִינְתְיוּם, שני מינים וארבעים ושמונה תרופות; אַבְּסִינְתְיוּם מָרִינוּם או סֶרִיפּוּם: שתיים; בַּלּוֹטָה או כרשה שחורה: שלוש; בּוֹטְרִיס או אַרְטֶמִיסְיָה: אחת; בְּרָבִּילָה: אחת; בְּרִיוֹן מָרִינוּם: חמש; בּוּפְּלֵאוּרוֹן: אחת; קָטַנַנְקֶה: אחת; קמוס: אחת; קְלִיקְס: שלוש; קְלִיקְס או אַנְכוּסָה או רִינוֹדָיָה: שתיים; קִירְקֶאָה: שלוש; קִירְסִיוֹן: אחת; קְרָטָגוֹנוֹן, שני מינים ושמונה תרופות; קְרוֹקוֹדִילֵאוֹן: שתיים; קִינוֹסוֹרְכִיס או אוֹרְכִיס: ארבע; כְּרִיסוֹלָכָנָה, שני מינים ושלוש תרופות; קרישת הארץ: שתיים; קוּקוּלוּס או סְטְרוּמוֹס או סְטְרִיכְנוֹס: שש; קוֹנְפֶרְוָה: שתיים; קוֹקוּם קְנִידְיוּם: שתיים; דִיפְּסָקוֹס: שלוש; דְּרִיוֹפְּטֶרִיס: שתיים; דְרָבֶּה: אחת; אֶלָטִינֶה: שתיים; אֶמְפֶּטְרוֹס, שאנשינו קוראים לה קַלְסִיפְּרָגָה: ארבע; אֶפִּיקַקְטִיס או אֶלְבּוֹרִינֶה: שתיים; אֶפִּימֶדְיוֹן: שלוש; ארמאפילון: שלוש; שני מיני שרך, שהיוונים קוראים לו פְּטֶרִיס, ואחרים בְּלֶכְרוֹן, תֶּלִיפְּטֶרִיס וְנִימְפָאָה פְּטֶרִיס: אחת עשרה; פֶּמוּר בּוּבּוּלוּם; גֶּלַאוֹפְּסִיס או גֶּלַאוֹבְּדוֹלוֹן או גַלְיוֹן: שש; גְלָאוּקס: אחת; גְלָאוּקְיוֹן: שלוש; קוֹלִירְיוּם: שתי תרופות; גְלִיקִיסִידָה או פֶּאוֹנְיָה או פַּנְטוֹרוֹבוֹן: עשרים;

גְּנָפָלְיוֹן או כַמֶזָלוֹן: שש; גַלִּידְרָגָה: אחת; הוֹלְקוּס או אַרִיסְטִיס; הִיוֹסֶרִיס: אחת; הוֹלוֹסְטֵאוֹן: שלוש; הִיפּוֹפַאִיסְטוֹן: שמונה; הִיפּוֹגְלוֹסָה: אחת; הִיפֶּקוֹאוֹן אִידָאָה: ארבע; אִיסוֹפִּירוֹן או פָסֵלְיוֹן: שלוש; לָתִירִיס: שתיים; לֵאוֹנְטוֹפֶּטָלוֹן או רָפָדְיוֹן: שתיים; לִיקַפְּסוֹס: שתיים; לִיתוֹסְפֶּרְמוֹן או אֶקְסוֹנִיכוֹן או διὸς πυρὸν (דִיוֹס פִּירוֹן) או ἡρακλέουξ (הֵרַקְלֵאוּקְס): שתיים; טחב אבנים: אחת; לִימָאוּם: אחת; לֵאוּקֶה או מֶסוֹלֵאוּקְיוֹן או לֵאוּקַס: שלוש; לֵאוּקוֹגְרָפִיס: חמש; מֶדְיוֹן: שלוש; מִיוֹסוֹטָה או מִיוֹסוֹטִיס: שלוש; מִיאַגְרוֹס: אחת; נימה: אחת; נָטְרִיקְס: אחת; אוֹדוֹנְטִיטִיס: אחת; אוֹתוֹנָה: אחת; אוֹנוֹסְמָה: אחת; אוֹנוֹפְרָדוֹן: חמש; אוֹסִירִיס: ארבע; אוֹקְסִיס: שתיים; פּוֹלִיאַנְתֶמוֹן או בַּטְרָכְיוֹן: שלוש; פּוֹלִיגוֹנוֹס או פּוֹלִיגוֹנְיוֹן או תַלְטִיאָס או קַרְקִינוֹתְרוֹן או קְלֵמָה או מִירְטוֹפֶּטָלוֹס, היא סַנְגְווִינָרְיָה או אוֹרִיוֹס: ארבעה מינים ושלושים ושלוש תרופות; פַּנְקְרָטְיוֹן: שתים עשרה; פֶּפְּלִיס או סִיקָּה או מֶקוֹנְיוֹן או מֶקוֹן אַפְרוֹדֵס: שלוש; פֶּרִיקְלִימֶנוֹן: חמש; פֶּלֶקִינוֹס: שתיים; פּוֹלִיגָלָה: אחת; פּוֹטֶרְיוֹן או פְרִינְיוֹן או נֵאוּרַס: ארבע; פָלַנְגִיטִיס או פַלַנְגְיוֹן או לֵאוּקַקַנְתָה: ארבע; פִיטֵאוּמָה: אחת; פִילוֹן: אחת; פֶלַנְדְרְיוֹן: שתיים; פָלָרִיס: שתיים; פּוֹלִירִיזוֹן: שתיים; פְּרוֹסֶרְפִּינָקָה: חמש; רֵקוֹמָה: שלושים ושש; רֶזֵדָה: שתיים; סְטוֹיְכַס: שלוש; סולנום, שהיוונים קוראים סְטְרִיכְנוֹן: שתיים; סְמִירְנְיוֹן: שלושים ושתיים; סִינוֹן: שתיים; טֶלֶפְיוֹן: ארבע; טְרִיכוֹמָנֵס: חמש; תֶלִיאַטְרוֹן: אחת; תְלָסְפִּי או פֶּרְסִיקוֹן נָפִּי: ארבע; טְרַכִינְיָה: אחת; טְרָגוֹנִיס או טְרָגְיוֹן: שלוש; טְרָגוֹס או סְקוֹרְפְּיוֹן: ארבע; טְרָגוֹפּוֹגוֹן או קוֹמֵה: אחת. על גילי העשבים, כיצד כוחו של כל אחד נעשה יעיל יותר, ועל מומים שונים של עמים. סך הכול: 602 תרופות, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: גָּאיוּס וַלְגִיוּס; פּוֹמְפֵּיוּס לֵנָאיוּס; סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר, שכתב ביוונית; יוּלְיוּס בַּסּוּס, שאף הוא כתב ביוונית; אַנְטוֹנְיוּס קַסְטוֹר; קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס. מקורות זרים: תֵאוֹפְרַסְטוֹס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; אֲרִיסְטוֹגִיטוֹן; אוֹרְפֵאוּס;

פִּיתָגוֹרַס; מָגוֹן; מֶנַנְדְרוֹס, שכתב את בִּיוֹכְרֵסְטָה; נִיקַנְדְרוֹס. רופאים: מְנֵסִיתָאוּס; קַלִּימַכוֹס; טִימָרִיסְטוֹס; סִימוֹן; הִיפּוֹקְרַטֵס; כְרִיסִיפּוּס; דִיוֹקְלֵס; אוֹפִיוֹן; הֶרַקְלִידֵס; הִיקְסִיאַס; דִיוֹנִיסְיוּס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מִקִּיטְיוֹן; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מִטָּרֶנְטוּם; פְּרַקְסָגוֹרַס; פְּלִיסְטוֹנִיקוּס; מֶדְיוּס; דִיוֹכֵס; קְלֵאוֹפַנְטוֹס; פִילִיסְטִיוֹן; אַסְקְלֵפִּיאָדֵס; קְרָטָאוּס; פֶּטְרוֹנְיוּס דִיוֹדוֹטוּס; יוֹלָס; אֶרָסִיסְטְרָטוֹס; דִיאָגוֹרַס; אַנְדְרֵאַס; מְנֵסִידֵס; אֶפִּיכַרְמוֹס; דָמִיוֹן; סוֹסִימֵנֵס; טְלֶפּוֹלֵמוֹס; מֶטְרוֹדוֹרוֹס; סוֹלוֹן; לִיקוּס; אוֹלִימְפִּיאַס מִתֵּבָּאִי; פִילִינוּס; פֶּטְרִיכוּס; מִיקְיוֹן; גְלָאוּקִיאַס; קְסֶנוֹקְרָטֵס.

תוכן ספר עשרים ושמונה.

תרופות מבעלי חיים. האם יש למילים כוח כלשהו בריפוי; אותות שאפשר לקדש ולדחות. תרופות מן האדם כנגד הַמָּאגִים. מן הגבר: 226 תרופות ותצפיות; מן הילד: שמונה; מן האשה: 61. מבעלי חיים זרים: מן הפיל שמונה; מן האריה עשר; מן הגמל עשר; מן הצבוע 79; מן התנין 19; מצואת תנין 11; מן הזיקית 15; מן הַסְקִינְק ארבע; מן ההיפופוטם שבע; מן השונר חמש. תרופות המשותפות לחיות בר ולחיות מבויתות מאותו סוג: שימושי חלב ו-57 תצפיות; גבינות: 12; חמאה: 25; חלב חמוץ: אחת; שימושי שומן ו-52 תצפיות; חלב, מח עצם, מרה ודם. תרופות מיוחדות מבעלי חיים, מסודרות לפי מחלות: מחזיר בר 41; מחזיר 60; מאייל 52; מזאב 27; מדוב 29; מחמור בר 12; מחמור 76; מִפּוֹלֵאָה שלוש; מסוס בר 11; מאנזים קיבה של סייח אחת; מסוס 42; מֵהִיפָּקֵה אחת; מבקר בר שתיים; משור 81; מפר 53; מעגל 59; מארנבת 64; משועל 20; מגירית שתיים; מחתול חמש; מעז 124; מתיש 31; מגדי 21. על בדיקת דבק שוורים ושבע תרופות ממנו. סך הכול: 1,682 תרופות, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ; לוּקְיוּס פִּיסוֹ; אַנְטִיאַס; וֶרְיוּס

פְּלָאקוּס; פָּבִיאָנוּס; קָאטוֹ הַקָּנְסוֹר; סָרְווִיוּס סוּלְפִּיקִיוּס; לִיקִינְיוּס מָאקֶר; קָלְסוּס; מָסוּרִיוּס; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר, *שכתב ביוונית*; בִּיתוֹן מִדְיַרְכִיוּם; הרופא דְּבִירְיוּס; הרופא אוֹפִּילְיוּס; הרופא גְּרָנְיוּס. מקורות זרים: דֶמוֹקְרִיטוֹס; אַפּוֹלוֹנְיוֹס הנקרא גם מִיס; מֶלֶטוֹס; אַרְטֶמוֹן; סֶקְסְטִילְיוּס אַנְטַאיוֹס; הוֹמֵרוֹס; תֵאוֹפְרַסְטוֹס; לִיסִימַכוֹס; אַטָלוֹס; קְסֶנוֹקְרָטֵס; אוֹרְפֵאוּס, *שכתב* ἰδιοφυῆ (אִידִיוֹפִיאֵ); אַרְכֶלָאוּס, *שכתב באותו נושא*; דֶמֶטְרִיוּס; סוֹטִירָה; לְאִיס; אֶלֶפַנְטִיס; סַלְפֵּה; אוֹלִימְפִּיאַס מִתֵּבָאִי; דִיוֹטִימוֹס מִתֵּבָאִי; יוֹלָס; אַנְדְרֵאַס; מַרְקִיוֹן מִסְמִירְנָה; הרופא אַייְסְכִינֵס; הִיפּוֹקְרָטֵס; אֲרִיסְטוֹ; מֶטְרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְסִיס; הרופא הִיקֵטִידֵס; הרופא אַפֶּלֵס; הֶסְיוֹדוֹס; בִּיאָלְקוֹן; קְרִיקִילְיוּס בִּיוֹן, *שכתב* περὶ δυνάμεων (פֶּרִי דִינָמֵאוֹן); אֲנַכְסִילָאוּס; המלך יוּבָּה.

תוכן ספר עשרים ותשעה.

תרופות מבעלי חיים. על מקור הרפואה; הִיפּוֹקְרָטֵס; מתי החלה הרפואה הקלינית ומתי הַיָאטְרָלִיפְּטִיקָה; הרופא כְּרִיסִיפּוּס; אֲרַסִיסְטְרָטוֹס; האסכולה האמפירית; הֶרוֹפִילוֹס; שאר הרופאים המפורסמים; כמה פעמים השתנתה שיטת הרפואה; מי היה הרופא הראשון ברומא ומתי; ומה חשבו הרומאים הקדומים על רופאים. תרופות מצמר: 35, ובספר הבא 25, יחד 60; מזיעת צמר: 32, ובבא 20, יחד 52; מכבשים: 22, ובבא 43, יחד 65. מהן ביצים חסרות עובר; כיצד נעשות ביצים *שכולן* חלמון; ביצי נחשים; הכנת קוֹמָגֶנָה וחמש תרופות ממנה. תרופות מבעלי חיים שאינם מבויתים או שהם חיות בר: מאיל חמש ובבא שבע, יחד 12; מצאן 22 ובבא 55, יחד 77; מפרדים אחת ובבא חמש, יחד *שש*; מסוסים אחת ובבא *שלוש*, יחד ארבע; מכלב 16 ובבא 41, יחד 57; מכלב *שוטה שלוש* ובבא *שתיים*, יחד חמש; מֵאִיכְנֵאוּמוֹן אחת;

מעכבר 14 ובבא 28, יחד 42; מחדף ארבע ובבא אחת, יחד חמש; מנמנמן שתיים ובבא שלוש, יחד חמש; מחדף זעיר אחת ובבא שתיים, יחד שלוש; מסמור 19 ובבא 25, יחד 44; משממית ארבע ובבא 12, יחד 16; מקיפוד חמש ובבא 13, יחד 18; מדורבן אחת ובבא שתיים, יחד שלוש; מלטאה 13 ובבא 30, יחד 43; מסלמנדרה אחת ובבא שלוש, יחד ארבע; מחלזון שש ובבא 63, יחד 69; מפתן אחת ובבא שלוש, יחד ארבע; מְבַסִילִיסְק ארבע; מדרקון שש ובבא ארבע, יחד עשר; מצפע 14 ובבא 21, יחד 35; על מלח צפע, θηριακὴ ἔχεων (תַּרְיַאֵק אֶכֵאוֹן); מנחש שמונה ובבא 27, יחד 35; מֵהִידְרוֹס אחת; מְבוֹאָה ארבע ובבא שלוש, יחד שבע; מֵאֲנְהִידְרִיס אחת ובבא שתיים, יחד שלוש; משאר הנחשים שמונה ובבא שבע, יחד 15; מעקרב ארבע ובבא שתיים, יחד שש; 11 מיני עכבישים ופלנגיונים, תשע תרופות מהם ובבא 27, יחד 36; מצרצר וּמָטָאוּרוֹס אחת ובבא שבע, יחד שמונה; מִסְקוֹלוֹפֶנְדְרָה, הנקראת גם מוּלְטִיפֶּדָה, מִילִיפֶּדָה, קֶנְטִיפֶּדָה, אוֹנִיסְקוֹס או יוּלוּס, אחת ובבא 20, יחד 21; התפעלות מן הטבע שאינו מוליד דבר חסר תועלת; מחשופית אחת ובבא שלוש, יחד ארבע; מזחל אחת ובבא שתיים, יחד שלוש; מתולעת אדמה שתיים ובבא 22, יחד 24; מתולעת עץ אחת ובבא ארבע, יחד חמש. מן העופות: מעיט ארבע ובבא שלוש, יחד שבע; מנשר שמונה ובבא תשע, יחד 17; מתרנגול 31 ובבא 25, יחד 56; מתרנגולת עשר ובבא 22, יחד 32; מאווז שבע ובבא 15, יחד 22; מברבור אחת ובבא חמש, יחד שש; הכנת שומן עופות; מעורב שתיים ובבא ארבע, יחד שש; מעורבת שתיים ובבא אחת, יחד שלוש; מנץ שתיים ובבא שתיים, יחד ארבע; מדיה שתיים ובבא שש, יחד שמונה; מְקֻנְכְּרִיס שתיים; מחסידה שתיים ובבא אחת, יחד שלוש; מברווז ארבע ובבא שתיים, יחד שש; מחוגלה שבע ובבא שבע, יחד 14; מיונה שבע ובבא 25, יחד 32; מיונת בר שתיים ובבא 14, יחד 16; מנקר מַרְס אחת; מתור ארבע ובבא

חמש, יחד תשע; מסנונית תשע ובבא 24, יחד 33; מינשוף שבע ובבא שתיים, יחד תשע; מלילית אחת ובבא אחת, יחד שתיים; מאוח שתיים ובבא חמש, יחד שבע; מעטלף ארבע ובבא 12, יחד 16; מדבורים ארבע ובבא שמונה, יחד 12; מִבּוּפְרָסְטִיס חמש ובבא אחת, יחד שש; מִפִּיטְיוֹקַמְפָּה חמש ובבא ארבע, יחד תשע; חסד הטבע שהטמין תרופות גדולות גם בחיות נתעבות; מחיפושית אחת ובבא שבע, יחד שמונה; מתיקן ארבע ובבא 13, יחד 17; ממיני הַקַּנְתָרִידוֹת חמש תרופות ובבא 11, יחד 16; מפשפש תשע ובבא שתיים, יחד 11; מזבוב שבע ובבא חמש, יחד 12; מארבה ארבע ובבא שלוש, יחד שבע; מֵאַטָלֶבִּיס אחת; מנמלים שלוש ובבא חמש, יחד שמונה. סך הכול: 621 תרופות, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ; לוּקְיוּס פִּיסוֹ; וֶרְיוּס פְּלָאקוּס; אַנְטִיאַס; נִיגִידְיוּס; קַסְיוּס הֶמִינָה; קִיקֶרוֹ; פְּלָאוּטוּס; קָלְסוּס; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר, שכתב ביוונית; הרופא קַיְיקִילְיוּס; מָטָלוּס סְקִיפְיוֹ; המשורר אוֹבִידְיוּס; לִיקִינְיוּס מָאקֶר. מקורות זרים: פָּלָפָאטוֹס; הוֹמֵרוֹס; אֲרִיסְטוֹ; אוֹרְפֵאוּס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; אֲנַכְסִילָאוּס. רופאים: בּוֹטְרִיס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; אַרְכֶּדֶמוֹס; אֲרִיסְטוֹגֶנֶס; קְסֶנוֹקְרָטֵס; דֶמוֹקְרָטֵס; דְיוֹדוֹרוֹס; כְּרִיסִיפּוּס הפילוסוף; אֱוּרוֹס; נִיקַנְדְרוֹס; אַפּוֹלוֹנְיוֹס מִפִּיטָנֶה.

תוכן ספר שלושים.

שאר התרופות מבעלי החיים של הספר הקודם. על מקור המאגיה, מתי ובידי מי החלה ומי פרסמוה; האם עסקה בה איטליה; מתי אסר הסנאט לראשונה להקריב אדם; על הַדְּרוּאִידִים של ארצות גַּאלְיָה; על מיני המאגיה. דעת הַמָּאגִים על חפרפרות: חמש תרופות. שאר התרופות, מסודרות לפי מחלות, מבעלי חיים שאינם נחלקים למבויתים ולחיות בר: מצאן 55 ובספר הקודם 22,

יחד 77; מאיל *שבע* ובקודם *חמש*, יחד 12; מצמר 25 ובקודם 35, יחד 60; מזיעת צמר 20 ובקודם 32, יחד 52; מפרדים *חמש* ובקודם אחת, יחד *שש*; מסוסים *שלוש* ובקודם אחת, יחד ארבע; מכלב 41 ובקודם 16, יחד 57; מכלב *שוטה שתיים* ובקודם *שלוש*, יחד *חמש*; מגחן אחת; מעכבר 28 ובקודם 14, יחד 42; מחדף אחת ובקודם ארבע, יחד *חמש*; מנמנמן *שלוש* ובקודם *שתיים*, יחד *חמש*; מחדף זעיר *שתיים* ובקודם אחת, יחד *שלוש*; מסמור 25 ובקודם 19, יחד 44; משממית 12 ובקודם ארבע, יחד 16; מקיפוד 13 ובקודם *חמש*, יחד 18; מדורבן *שתיים* ובקודם אחת, יחד *שלוש*; מלטאה 30 ובקודם 13, יחד 43; מסלמנדרה *שלוש* ובקודם אחת, יחד ארבע; מחלזון 63 ובקודם *שש*, יחד 69; התרופה ἀκεράτων (אַקֶרָטוֹן); מפתן *שלוש* ובקודם אחת, יחד ארבע; מדרקון ארבע ובקודם *שש*, יחד עשר; מצפע 21 ובקודם 14, יחד 35; מנחש 27 ובקודם *שמונה*, יחד 35; מִבּוֹאָה *שלוש* ובקודם ארבע, יחד *שבע*; מֵאֲנָהִידְרִיס *שתיים* ובקודם אחת, יחד *שלוש*; מֵאַמְפִיסְבֵּנָה *שלוש*; משאר הנחשים *שבע* ובקודם *שמונה*, יחד 15; מעקרב *שתיים* ובקודם ארבע, יחד *שש*; 11 מיני עכבישים ופלנגיונים, 27 תרופות ובקודם תשע, יחד 36; מצרצר ומָטָאוּרוֹס *שבע* ובקודם אחת, יחד *שמונה*; מטרוקסליס *שלוש*; מִפְּרִינְגִיוֹן אחת; מִסְקוֹלוֹפֶנְדְרָה, הנקראת גם מוּלְטִיפֶּדָה, מִילִיפֶּדָה, קֶנְטִיפֶּדָה, אוֹנִיסְקוֹס או יוּלוּס, 20 ובקודם אחת, יחד 21; מחשופית *שלוש* ובקודם אחת, יחד ארבע; מזחל אחת; מתולעת אדמה 22 ובקודם *שתיים*, יחד 24; מתולעת *עץ* ארבע ובקודם אחת, יחד *חמש*; מתולעת עשב ארבע; מֵהֶרְפֵּס אחת; מקרצית ארבע. מן העופות: מעיט *שלוש* ובקודם ארבע, יחד *שבע*; מנשר תשע ובקודם *שמונה*, יחד 17; מפרס עצמות *שלוש*; מתרנגול 25 ובקודם 31, יחד 56; מתרנגולת 22 ובקודם עשר, יחד 32; מביצים 43 ובקודם 22, יחד 65; מִקוֹמָגֶנָה *חמש* ובקודם ארבע, יחד תשע; מאווז 15 ובקודם *שבע*, יחד 22; מברבור *חמש* ובקודם אחת,

יחד *שש*; מחובה *שתיים*; מעורב ארבע ובקודם *שתיים*, יחד *שש*; מעורבת אחת ובקודם *שתיים*, יחד *שלוש*; מנץ *שתיים* ובקודם *שתיים*, יחד ארבע; מדיה *שש* ובקודם *שתיים*, יחד *שמונה*; מעגור *שתיים*; מחסידה אחת ובקודם *שתיים*, יחד *שלוש*; מֵאִיבִּיס *שתיים*; מאנפה אחת; מברווז *שתיים* ובקודם ארבע, יחד *שש*; מצוללן אחת; מחוגלה *שבע* ובקודם *שבע*, יחד 14; מיונה 25 ובקודם *שבע*, יחד 32; מיונת בר 14 ובקודם *שתיים*, יחד 16; מעפרוני ארבע; מקוקייה אחת; מנקר מַרְס אחת; מתור *חמש* ובקודם ארבע, יחד *תשע*; מקיכלים *שלוש*; משחרור אחת; מסנונית 24 ובקודם *תשע*, יחד 33; מינשוף *שתיים* ובקודם *שבע*, יחד *תשע*; מלילית אחת ובקודם אחת, יחד *שתיים*; מדוכיפת אחת; מאוח *חמש* ובקודם *שתיים*, יחד *שבע*; מדרור *חמש*; מגלגול *שתיים*; מעטלף 12 ובקודם ארבע, יחד 16; מציקדות אחת; מדבורים *שמונה* ובקודם ארבע, יחד 12; מצרעות *שתיים*; מִבּוּפְרָסְטִיס אחת ובקודם *חמש*, יחד *שש*; מִפִּיטְיוֹקַמְפָּה ארבע ובקודם *שתיים*, יחד *שש*; מחיפושית *שבע* ובקודם אחת, יחד *שמונה*; מתיקן 13 ובקודם ארבע, יחד 17; ממיני הַקַּנְתָּרִידוֹת 11 תרופות ובקודם *חמש*, יחד 16; מפשפש *שתיים* ובקודם *תשע*, יחד 11; מזבוב *חמש* ובקודם *שבע*, יחד 12; מארבה ארבע; מנמלים *חמש* ובקודם *שלוש*, יחד *שמונה*. סך הכול: 854 תרופות, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ; נִיגִידִיוּס; מַרְקוּס קִיקֶרוֹ; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר, *שכתב ביוונית*; לִיקִינִיוּס מָאקֶר. מקורות זרים: אֶוּדוֹקְסוֹס; אֲרִיסְטוֹ; הֶרְמִיפּוּס; הוֹמֵרוֹס; אַפִּיוֹן; אוֹרְפֵאוּס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; אֲנַכְסִילָאוּס. רופאים: בּוֹטְרִיס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; מֶנֶנְדְרוֹס; אַרְכֶּדֶמוֹס; אֲרִיסְטוֹגֶנֶס; קְסֶנוֹקְרָטֵס; דְיוֹדוֹרוֹס; כְּרִיסִיפּוּס הפילוסוף; פִּילִיפּוֹס; אֱוּרוֹס; נִיקַנְדְרוֹס; אַפּוֹלוֹנְיוֹס מִפִּיטֶנָה.

תוכן ספר שלושים ואחד.

תרופות מן המים. פלאי המים, הבדלי המים ותרופותיהם: 266 תצפיות. אילו מים מועילים לעיניים; אילו מביאים פוריות; אילו מרפאים לפי הקדמונים שיגעון, אבנים, פצעים; אילו שומרים על ההיריון; אילו מסירים בהקת; אילו מעניקים צבע לצמר ואילו לבני אדם; אילו מביאים זיכרון ואילו שכחה; אילו מחדדים את החושים ואילו מקהים אותם; אילו נותנים קול ערב; אילו מעוררים סלידה מיין; אילו משכרים; אילו משמשים במקום שמן; אילו מלוחים ומרים ופולטים אבנים; אילו מעוררים צחוק או בכי; אילו נאמר שמרפאים אהבה; מים החמים במשך שלושה ימים; פלאי שתיית מים. מים שהכול שוקע בהם ומים ששום דבר אינו שוקע בהם; מים ממיתים; דגים רעילים; מים המתאבנים או הופכים דבר לאבן. על בריאות המים; פגמי מים; בדיקת מים; מי מַרְקִיָה; מי הבתולה; שיטה למציאת מים וסימניהם; הבדלי מים לפי מינים; השפעת סוג הקרקע על המים; המים לפי עונות השנה; תצפיות היסטוריות במים הנובעים או חדלים לפתע; שיטת הולכת המים. כיצד להשתמש במים רפואיים ולאילו מיני מחלות; וכן 29 שימושים במי ים; חמש תועלות של הפלגה; דרך אחת להכין מי ים בפנים הארץ; דרך אחת להכין תַלָסוֹתֶלִי; דרך אחת להכין הִידְרוֹתֶלִי; תרופה נגד מים זרים; שש תרופות מטחב; תרופות מחולות. סוגי מלח, הכנתו ותרופותיו: 204 תצפיות; 120 ידיעות היסטוריות על חשיבות המלח; קצף מלח; פרח מלח: 20; תמלחת: שתיים; גָארוּם: 15; מי מלח: 15; אַלֶקס: שמונה; טבע המלח. מיני נָטְרוֹן, הכנתו ותרופותיו: 221 תצפיות. ספוגים: 92 תרופות ותצפיות. סך הכול: 924 תרופות, סיפורים ותצפיות. מקורות רומיים: מַרְקוּס וָארוֹ; קַסְיוּס מְפַּרְמָה; קִיקֶרוֹ; מוּקְיָאנוּס; קִיילִיוּס; קֶלְסוּס; טְרוֹגוּס; אוֹבִידְיוּס; פּוֹלִיבְיוּס; סוֹרָנָטְיוּס. מקורות זרים: קַלְיִמַכוֹס; קְטֶסְיאַס; אוּדִיקוּס; תֵאוֹפְרַסְטוֹס; אֶוּדוֹקְסוֹס; תֵאוֹפּוֹמְפּוֹס; פּוֹלִיקְלִיטוֹס; יוּבָה; לִיקוּס; אַפְיוֹן; אֶפִיגֶנֶס; פֶּלוֹפְּס; אַפֶּלֵס;

דָמוֹקְרִיטוֹס; תְּרַסִילוֹס; נִיקַנְדְרוֹס; מֶנַנְדְרוֹס הקומדיוגרף; אַטָלוֹס; סָלוּסְטְיוּס דְיוֹנִיסְיוּס; אַנְדְרֵאַס; נִיקָרֶטוּס; הִיפּוֹקְרָטֵס; אֲנַבְּסִילָאוּס.

תוכן ספר שלושים ושניים.

תרופות מיצורי מים. עוצמת הטבע הגדולה באנטיפתיה. אֶכִינָאִיס — 2; דג החשמל — 7; ארנבת הים — 5. פלאי הים האדום; תבונת הדגים ותכונותיהם המופלאות: היכן ניתנות תשובות באמצעות דגים, היכן הם אוכלים מן היד, היכן הם מזהים קול, היכן הם מרים, מלוחים או מתוקים, והיכן אינם אילמים. סִימְפַּתְיָה ואנטיפתיה של מקומות; מתי החלו דגי ים לשמש את העם הרומי; חוק המלך נוּמָה על דגים. אלמוג — 43 תרופות ותצפיות. מריבות יצורי הים בינם לבין עצמם. טְרִיגוֹן — 9; כריש ובורי — 15; יצורים החיים במים וביבשה; קַסְטוֹרְיוּם — 56 תרופות ותצפיות; צב — 66; אוֹרְטָה — 4; כוכב ים — 7; דרקון ים — 3; דג מלוח — 25; סרדינים — 1; קִיבְּיָה; צפרדע ים — 6; דגי נהר — 52; קרפדה — 32 תצפיות; אֶנְהִידְרִיס — 3; סרטני נהר — 45; סרטני ים — 7; חלזונות נהר — 7; קוֹרָקִינוֹס — 4; דג חזיר — 2; עגל ים — 10; מוּרֶנָה — 1; סוסון ים — 9; קיפודי ים — 11; צדפות — 59 סוגים, תצפיות ותרופות; ארגמן — 9; אצת ים — 2; עכבר ים — 2; עקרב ים — 11; עלוקות — 6; מוּרֶקְס — 13; קונכיות — 5; שומן דגים — 2; קַלְיוֹנִימוֹס — 3; מרת קוֹרָקִינוֹס — 1; פֶּקְטוּנְקוּלוּס — 1; דיונון — 24; אִיכְתְיוֹקוֹלָה — 5; בָּטְיָה — 1; בַּקְכוּס או מִיזִיאַס — 2; כיני ים — 2; כלב ים — 4; קֶטוּס — 1; דולפינים — 8; קוֹלוֹטָיָה או קוֹרִיפְיָה — 3; אַלְקְיוֹנֶאוּם — 7; טונה — 5; מנה — 16; סְקוֹלוֹפֶנְדְרָה — 2; סָאוּרוּס — 1; צדפות — 1; שפמנון — 15; סְטְרוֹמְבּוּס או קונכייה ארוכה — 6; טֶתֵאָה — 5; ירק ים — 1; מִיאַקְס — 35;

מולים — 8; פֶּלוֹרִידוֹת — 1; סֵרִיפוּם — 2; אֶרִיתְרִינוּס — 2; סוליה — 1; טורבוט — 1; בְּלָנְדִיָּה — 1; סרפד ים — 2; ריאת ים — 4; אוֹנִיקְס — 4; נחש מים — 1; הִידְרוֹס — 1; קיפון — 1; פלמידה — 4; סְקִיאֲנָה — 1; פַּרְקָה — 4; סְקְווָטִינָה — 3; זָמָרִידֵס — 3; אוֹפִּידְיוֹן — 1; בונה — 4; בְּרִיוֹן — 1; דג אַסְלוּס — 1; פַּגְרוּס — 1; לווייתן — 1; פּוֹלִיפּוֹס — 1; גָּלָנוּס — 1; גָּלָאוּקִיסְקוּס — 1; רוּבָּלְיוֹן — 1; ענב ים — 1; צלופח — 1; היפופוטם — 1; תנין — 1; אַדְרָקָה או קַלָמוֹכְנוֹס — 3; קלמוס — 8. שמות כל בעלי החיים החיים בים: 176. סך הכול: 990 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: לִיקִינְיוּס מָקֶר; טֶרֶבְּיוּס נִיגֶר; סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר, שכתב ביוונית; המשורר אוֹבִידְיוּס; קַסְיוּס הֶמִינָה; מִיקֵנַס; יַאכּוֹס; סוֹרָנְטִיוּס. מן הזרים: יוּבָּה; אַנְדְרֵאַס; סַלְפֶּה; אַפִּיוֹן; פֶּלוֹפְּס; אַפֶּלֵס; תְּרִיסִילוֹס; נִיקַנְדְרוֹס.

תוכן ספר שלושים ושלושה.

טבע המתכות. על הזהב: שבחו הראשון; מקור טבעות הזהב; כמות הזהב אצל הקדמונים; מעמד הפרשים וזכות טבעת הזהב; מחלקות השופטים ושינוי שמו של מעמד הפרשים; מתנות צבאיות מזהב ומכסף; הכתר הזהוב הראשון; שימוש נשים בזהב; מטבע הזהב; ראשית טביעת נחושת, כסף וזהב והמנהג שקדם לה; סכום הכסף הגדול ביותר בנחושת, המפקדים הראשונים ושינוי ערך הנחושת והמטבע; תאוות הזהב ובעלי הזהב והכסף הרבים ביותר; הצגת כלי כסף בזירה ועל הבמה; עתות שפע הזהב והכסף באוצר העם הרומי; תקרות מוזהבות; סמכות הזהב, הזהבה, מציאת זהב, אוֹרְפִּימֶנְט, אֶלֶקְטְרוּם ופסלי הזהב הראשונים; 8 תרופות מזהב. כְּרִיסוֹקוֹלָה, שימושה בציור ו־7 תרופות; כְּרִיסוֹקוֹלָה של צורפים או סַנְטָרְנָה; פלאי הטבע בהלחמה ובעיבוד

מתכות. כסף; כספית; סְטִימִי או סְטִיבִּי או אַלַבַּסְטְרוֹן או לַרְבָּסִיס או פְּלָטִיאָוֹפְתַלְמוֹס ו־7 תרופות; סיגי כסף ו־6 תרופות; קצף כסף ו־7 תרופות. מִינְיוּם: קדושתו אצל הקדמונים, גילויו ומקורו; קינבר, שימושיו בציור וברפואה; מיני מִינְיוּם ושימושיהם בציור; הִידְרַרְגִּירוֹס; תרופה מִמִּינְיוּם; הזהבת כסף; מיני כסף ובדיקתם; מראות; כסף מצרי; עושר מופרז ובעלי ההון הגדולים; הפעם הראשונה שהעם הרומי פיזר תרומות; מותרות בכלי כסף ודוגמאות לחסכנות הקדומה; כסף במיטות, מגשים עצומים, מדפים ותופי כסף; מחירים מופלגים; פסלי כסף, יצירות ואמנים. סִילָה, ראשוני הציירים בה ושיטתם; כחול ו־2 תרופות. סך הכול: 288 תרופות. מן המחברים: הקיסר דּוֹמִיטְיָאנוּס; יוּנְיוּס גָּרְקָנוּס; לוּקְיוּס פִּיסוֹ; מַרְקוּס וָארוֹ; קוֹרְוִינוּס; פּוֹמְפּוֹנְיוּס אַטִיקוּס; לִיקִינְיוּס קַלְבוּס; קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס; מוּקְיָאנוּס; בּוֹקְכוּס; הַפָּטִיאֵלִיס; פָּנְסָסְטָלָה; וָלֶרְיוּס מַקְסִימוּס; יוּלְיוּס בַּסוּס, שכתב על רפואה ביוונית; סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר, שגם הוא כתב כך. מן הזרים: תֵאוֹפְרַסְטוֹס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; יוּבָּה; ההיסטוריון טִימָאיוּס. כותבי הרפואה המתכתית: הֶרַקְלִידֵס; אַנְדְרֵאַס; דִיאָגוֹרַס; בּוֹטְרִיס; אַרְכֶּדֵמוֹס; דִיוֹנִיסְיוּס; אֶרִיסְטוֹגֶנֵס; דֵמוֹקְלֵס; מֶנֵסִידֵס; הרופא אַטָלוֹס; קְסֶנוֹקְרָטֵס, גם הוא רופא; תֵאוֹמְנֶסְטוֹס; נִימְפּוֹדוֹרוֹס; יוֹלָס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; פָּסִיטֶלֵס, שכתב על יצירות מופלאות; אַנְטִיגוֹנוֹס, שכתב על אמנות הריקוע; מֶנַאכְמוֹס, שכתב על אותו נושא.

תוכן ספר שלושים וארבעה.

מכרות נחושת. סוגי נחושת: קוֹרִינְתִית, דלוסית ואייגינטית; חדרי אוכל מצופי ארד; פמוטים; עיטורי מקדשים מארד; פסל האל הראשון מארד ברומא; מקור הפסלים וכבודם; סוגי פסלים וצורותיהם; הפסלים העתיקים לבשו טוגה בלי

טוּנִיקָה; הפסלים הראשונים ברומא, הראשונים שהוצבו מטעם הציבור, על עמוד, על במת הנאומים, לזרים ולנשים, ופסל הרכיבה הציבורי הראשון; הסרת פסלים פרטיים; פסלים ציבוריים קדומים של זרים; אומני פסלים באיטליה ומחיריהם המופלגים; קולוסים מפורסמים בעיר; 366 יצירות ואומני ארד. הבדלי הנחושת וסגסוגותיה; פִּירוֹפוּס; נחושת קמפנית; שימור נחושת; קַדְמֵיאָה ו־15 תרופות; פעולת נחושת שרופה ו־10 תרופות; סיגי נחושת, פרח נחושת, קשקשי נחושת וסטומומה ו־47 תרופות; חלודת נחושת ו־18; הִירָקְיוּם ותולעת הנחושת ו־18; כַּלְקַנְתוּם או דיו סנדלרים ו־17; פּוֹמְפּוֹלִיקְס וּסְפּוֹדְיוּם ו־6; 15 מיני אנטיספודיום; סְמֶגְמָה; דיפריקס; הַטְּרִיאַנָּס הַסָּרְווִילִי. מכרות ברזל: פסלים וחריתה בברזל, הבדלי הברזל, ברזל חי, חישול, תרופות לחלודה, 7 תרופות מברזל, 13 מחלודה, 17 מקשקשי ברזל, הִיגְרָמְפַלַסְטְרוּם. מכרות עופרת: עופרת לבנה, עופרת כסף, בדיל, עופרת שחורה ו־15 תרופות; סיגים ו־15; סְפּוֹדְיוּם מעופרת; מוֹלִיבְדֶנָה ו־5; פְּסִימִיתְיוּם או עופרת לבנה ו־6; סַנְדָרָקָה ו־11; אַרְנִיקוּם. סך הכול 258 תרופות, ובהן נגד נשיכת כלב ולמחלות הראש, העיניים, האוזניים, האף, הפה, השיניים, הגרון, החזה, הקיבה, הטחול, המעיים, איברי המין, שיגדון, מיימת, כיבים ופצעים; סך כל העניינים, הסיפורים והתצפיות: 915. מן המחברים: לוּקְיוּס פִּיסוֹ; אַנְטִיאַס; וָרְיוּס; מַרְקוּס וָארוֹ; קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס; מָסָאלָה רוּפוּס; המשורר מַרְסוּס; בּוֹקְכוּס; יוּלְיוּס בַּסוּס, שכתב על רפואה ביוונית; סֶקְסְטְיוּס נִיגֶר, שגם הוא כתב כך; פַּבְּיוּס וָסְטָלִיס. מן הזרים: דֶמוֹקְרִיטוֹס; מָטְרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְּסִיס; מָנַאכְמוֹס, שכתב על אמנות הריקוע; קְסֶנוֹקְרָטֵס, שכתב על אותו נושא; אַנְטִיגוֹנוֹס, שכתב עליו; דוֹרִיס, שכתב עליו; הֶלְיוֹדוֹרוֹס, שכתב על מנחות האתונאים; פָּסִיטֶלֵס, שכתב על יצירות מופלאות; טִימָאיוּס. כותבי הרפואה המתכתית: נִימְפּוֹדוֹרוֹס; יוֹלָס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; אַנְדְרֵאַס; הֶרַקְלִידֵס; דִיאָגוֹרַס;

בּוֹטְרִיס; אַרְכֵדַמוֹס; דִיוֹנִיסִיוּס; אֲרִיסְטוֹגֶנֵס; דֵמוֹקְלֵס; מְנֵסִידֵס; קְסֶנוֹקְרָטֵס בן זֵנוֹן; תֵאוֹמְנֶסְטוֹס.

תוכן ספר שלושים וחמישה.

כבוד הציור והדיוקנאות; ראשית דיוקנאות המגן והצבתם בציבור ובבתים; ראשית הציור, ציור חד־צבעי, הציירים הראשונים, עתיקות הציור באיטליה, ציירים רומים וכבוד הציור ברומא; הצגת ניצחונות מצוירים והכנסת ציורי חוץ. שיטת הציור וצבענים שאינם מתכתיים: צבעים מלאכותיים; סִינוֹפִּיס ו־11 תרופות; אוכרה; אדמת לֶמַנוּס ו־9; אדמה מצרית; אוכרה ו־3; לֵאוּקוֹפוֹרוֹן, פראטוניום, מֶלִינוּם ו־6; עופרת לבנה שרופה; אדמת אֶרֶטְרִיָה ו־6; סַנְדָרָקָה, סַנְדִיקְס, סִירִיקוּם, אַטְרָמֶנְטוּם, פּוּרְפּוּרִיסוּם, אִינְדִיקוּם ו־3; אַרְמֶנְיוּם ו־1; ירוק אַפְיָאנִי וטבעתי; צבעים שאינם נמרחים על טיח רטוב וצבעי הקדמונים. ראשית ציורי קרבות גלדיאטורים; גיל הציור; 405 יצירות ואמנים; תחרות הציור הראשונה; ציור במכחול; השתקת שירת עופות; אנקאוסטיקה בצריבה, בחרט ובמכחול; המצאות בציור, הקושי הגדול בו, סוגיו, ציור תקרות וקמרונות ומחירים מופלגים. כיכר של אמנות הַכִּיּוּר; ממציאיה; יציקת פנים; 14 מכיירים מפורסמים; כלי חרס; אדמה סִיגִנִינִית; פוצולנה ואדמות המתאבנות; קירות אדמה, לבנים ושיטתן; גופרית וסוגיה ו־14 תרופות; בִּיטוּמֶן וסוגיו ו־27; אלום וסוגיו ו־44; אדמות סָאמוֹס, אֶרֶטְרִיָה, כְיוֹס, סֶלִינוּס, פֶּנִיגִיטִיס ואמפליטיס ותרופותיהן; קִירְטוֹן קִימוֹלִי, סַרְדִינִי, אוּמְבְּרִי, סלע וְקִירְטוֹן הכסף; משוחררים בעלי כוח; אדמות גַלָטָה, קָלוּפֶּאָה, הבלארים וְאֶבּוּסוֹס ו־4 תרופות. סך הכול: 956 תרופות, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: מָסָאלָה הנואם; מָסָאלָה הזקן; פֶּנָסְטֶלָה; אַטִיקוּס; מַרְקוּס וָארוֹ; וֶרְיוּס; קוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס; דֶקוּלוֹן; מוּקְיָאנוּס;

מֶלִיסוּס; וִיטְרוּבְּיוּס; קַסְיוּס טְוֶורוּס; לוֹנְגוּלָנוּס; פָּבְּיוּס וָסְטָלִיס. מן הזרים, כותבי הציור: פָּסִיטֶלֵס; אַפֶּלֵס; מֶלַנְתִיוּס; אַסְקְלֵפִיוֹדוֹרוֹס; אוּפְרָאנוֹר; הֶלְיוֹדוֹרוֹס, שכתב על מנחות האתונאים; מֶטְרוֹדוֹרוֹס, שכתב על אדריכלות; דֶמוֹקְרִיטוֹס; תֵאוֹפְרַסְטוֹס; המדקדק אַפִּיוֹן. כותבי הרפואה המתכתית: נִימְפוֹדוֹרוֹס; יוֹלָס; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס; אַנְדְרֵאַס; הֶרַקְלִידֵס; דִיאָגוֹרַס; בּוֹטְרִיס; אַרְכֶּדֵמוֹס; דִיוֹנִיסְיוּס; אֶרִיסְטוֹגֶנֵס; דֵמוֹקְלֵס; מְנֵסִידֵס; קְסֶנוֹקְרָטֵס בן זֵנוֹן; תֵאוֹמְנֶסְטוֹס.

תוכן ספר שלושים ושישה.

טבע האבנים; מותרות בשיש; הראשון שהחזיק עמודי שיש זרים ברומא והראשון שהציגם במבני ציבור; ראשוני פסלי השיש וזמניהם; המאוסוליאון בְּקַרְיָה; 225 יצירות ואומני שיש; ראשית השימוש בשיש בבניינים, חיתוכו וחיפוי קירות ברומא, תקופות כניסת סוגי השיש, שיטת החיתוך וחולות החיתוך; שיש נָקסוֹס, ארמניה ואלכסנדריה; אוֹנִיקס או אַלַבַּסְטְרִיט ו־3 תרופות; לִיגְדִינוּם, קוֹרַלִיטִיקוּם, אלבנדיקום, תבאיקום וְסִיאֲנִיט. אוֹבֶּלִיסְקִים, גנומון שדה מַרְס ופלאי העולם: הַסְפִּינְקְס המצרי, פירמידות, פָּארוֹס, מבוכים, גנים תלויים ועיר תלויה, מקדש דִיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס ומקדשים מופלאים אחרים; אבן בורחת, הד בן שבעה קולות ובניינים בלי מסמר; 18 פלאי בנייה ברומא. אבן מגנט ו־3 תרופות; אבן סורית; סרקופג או אבן אַסוֹס ו־10; כֶּרָנִיטִיס, פורוס, אבני עצם, פלמטיות, טנריות, קורניות ושיש שחור; אבני ריחיים, פִּירִיט ו־7; אוֹסְטְרַקִיטִיס ו־4; אַמִיאַנְטוֹס ו־2; גֵאוֹדֵס ו־3; מֶלִיטִינוּס ו־6; גָּגָאטֵס ו־6; סְפוֹנְגִיטֵס ו־2; אבן פְּרִיגִית; הֶמָטִיט ו־5; סְכִיסְטוֹס ו־7; אַנְדְרוֹדָמָס ו־2; ערביקה, מִילְטִיטִיס או הֶפָּטִיטִיס, אַנְתְרַקִיטִיס, אַאֲטִיטֵס, טָפִיוּסִי, קַלִימוּס, אבן סָאמִית ו־8, ערבית ו־2; אבן ספוג ו־9; מכתשים; אבנים אטסית, כלזית

וְסִיפְנִית; אבנים רכות וחלוניות; פָּנְגִיטֵס; משחזות; טוף וצור; אבני בנייה, שיטות בנייה, בורות, סיד, חול, טיח ועמודים; 5 תרופות מסיד; מַלְטָה, גבס ורצפות; אסרוטוס אויקוס, רצפות חוץ ויוונית, פסיפסי אבן וקמרונות זכוכית; מקור הזכוכית, סוגיה וייצורה; אוֹבְסִיאַן; פלאי אש; 3 תרופות מאש ואפר; אותות האח. סך הכול: 89 תרופות ו־434 עניינים, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: מַרְקוּס וָארוֹ; גָּאיוּס גַּלְבָּה; קִינְקִיוּס; מוּקְיָאנוּס; קוֹרְנֵלְיוּס פָּפּוֹס; לוּקְיוּס פִּיסוֹ; קְווִינְטוּס טוּבֶּרוֹ; פָּבְיוּס וָלְסָלִיס; אַנְיוּס פֵּטִיאֲלִיס; פָּבְיָאנוּס; סָנָקָה; קָטוֹ הַקָּנְסוֹר; וִיטְרוּבְיוּס. מן הזרים: תֵּאוֹפְרַסְטוֹס; פְּסִיטֶלֵס; המלך יוּבָּה; נִיקַנְדְרוֹס; סוֹטָקוֹס; סוּדִינֵס; אֲלֶכְסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר; אַפִּיוֹן; פְּלִיסְטוֹנִיקְס; דוֹרִיס; הֶרוֹדוֹטוֹס; אוּהֶמֵרוֹס; אַרִיסְטָגוֹרָס; דְיוֹנִיסְיוּס; אַרְטֶמִידוֹרוֹס; בּוּטוֹרִידֵס; אַנְטִיסְתֵנֵס; דֶמֶטְרִיוּס; דֶמוֹטֶלֵס; לִיקִיאַס.

תוכן ספר שלושים ושבעה.

מקור אבני החן; אבן הטירן פּוֹלִיקְרָטֵס ואבן המלך פִּירוֹס; מיטב החורטים ויצירות החריתה; אוסף אבני החן הראשון ברומא; אבני החן שהובאו בתהלוכת פּוֹמְפֵּיוּס הגדול; ראשית יבוא כלי מוּרִינָה והמותרות בהם. גביש, תרופה ממנו ומותרות הגביש; ענבר, בדיות המחברים עליו, שבעת סוגיו ותרופותיו; לִינְקוּרְיוּם; יהלום או אַנַנְקִיטִיס, ששת סוגיו ותרופותיו; שנים־עשר מיני אזמרגד ופגמיהם, טָנוֹס וְכַלְקוֹסְמַרְגְדוֹס; שמונת מיני בֶּרִיל ופגמיהם; שבעת מיני אופל; סַרְדוֹנִיקְס, אוֹנִיקְס, שנים־עשר מיני קַרְבּוּנְקֻל, אַנְתְרַקִיטִיס, סַנְדַסְטָרוֹס, סַנְדַרְסוּס, ארבעת מיני לִיכְנִיס, קַרְתַּגִית, חמשת מיני סַרְדָה; שני מיני טופז; קַלַאֲינָה; שלושת מיני פְּרַסְיוּם, נִילִיוֹן ומוֹלוֹכִיטִיס; שבעה־עשר מיני יַאַסְפִּיס; שלושת מיני קִיאָנוֹס; ספיר; חמשת מיני אַמֶטִיסְטוֹס; סוֹקוֹנְדִיוֹן,

סַפֵּנוֹס, פָּרָנִיטִיס, אַפְרוֹדִיסִיָס בְּלָפָרוֹן אוֹ אַנְטֵרוֹס אוֹ פָּאֲדֵרוֹס; יקינתון; ארבעת מיני כְּרִיסוֹלִית; כְּרִיסָאלֶקְטְרוּם; שלושת מיני לֵאוּקוֹכְּרִיסוֹס; מֶלִיכְּרִיסוֹס, קְסוּתוֹס, פָּאֲדֵרוֹס או סַנְגְנוֹן או סִיאָנִיטֵס; אַסְטֶרְיָה, אַסְטֶרְיוֹן, אַסְטְרִיוֹטֵס, אַסְטוֹלוֹן; ארבעת מיני קְרָאוּנְיָה; בַּאִיטִילוֹס; אִירִיס; לֵרוֹס; ארבעה־עשר מיני אֲכָטֵס. אחריהם לפי סדר האותיות: אַקוֹפּוֹס; אַלַבַּסְטְרִיטִיס; אַלֶקְטוֹרְיָה; אַנְדְרוֹדָמָס; אַרְגִירוֹדָמָס; אַנְטִיפָּתֵס; ערביקה; אֲרוֹמָטִיטִיס; אַסְבָּסְטוֹס; אַסְפִּיסָטִיס; אַטִיזוֹאָה; אַוּגִיטִיס; אַמְפִּידֵנָס או כְּרִיסוֹקוֹלָה; אַפְרוֹדִיסִיאַקָה; אַפְּסִיקְטוֹס; אֵיגִיפְּטִילָה; בַּלָנִיטֵס; בַּטָרָכִיטִיס; בַּפְּטֵס; עין בֵּלוּס; בֵּלוּס; בָּרוֹפְּטֵנוּס או בְּרִיפָּה; בּוֹטְרִיטִיס; בּוֹסְטְרִיכִיטִיס; בּוּקְרָדְיָה; בְּרוֹנְטֵאָה; בּוֹלוֹאָה; קַדְמִיטִיס; קַלַאִיס; קַפְּנִיטִיס; קַפָּדוֹקְיָה; קַלַאִיקָה; קָטוֹכִיטִיס; קָטוֹפְּטְרִיטִיס; קֵפִּיטִיס או קָפּוֹלָטִיטִיס; קָרָמִיטִיס; קינאדיה; קֵרִיטִיס; קִירֵאוֹס; קוֹרְסוֹאִידֵס; קוֹרַלַאכֵטֵס; קוֹרָלִיס; קְרָטֵרִיטִיס; קְרוֹקַלִיס; קִיאִיטִיס; כַּלְקוֹפּוֹנוֹס; כָּלִידוֹנְיָה; כָּלוֹנְיָה; כַּלוֹנִיטִיס; כְּלוֹרִיטִיס; כּוֹאַסְפִּיטִיס; כְּרִיסוֹלַמְפְּסִיס; כְּרִיסוֹפִּיס; קָטְיוֹנִידוֹת; דַּפְנֵאָה; דִיאַדוֹכוֹס; דִיפְּיאַס; דִיוֹנִיסִיאַס; דְּרָקוֹנְטִיאַס; אֲנָקְרָדְיָה או אֲנָרִיסְטֵה; אֲנוֹרְכִיס; אֶקְסְהֶבֵּנוּס; אֶרִיתַלִיס; אֶרוֹטִילוֹס או אַמְפִּיקוֹמוֹס או הִירוֹמֶנמוֹן; אֲוּמֵקֵס; אוּמִיטְרֵס; אוּפֶּטָלוֹס; אוֹרָאוּס; אוּרוֹטִיאַס; אֶוּסְבֵּס; אֶפִּימֶלַס; גָּלַקְסִיאַס; גָּלָקְטִיטִיס או לֵאוּקוֹגָאָה או לֵאוּקוֹגֶרְפִּיטִיס או סִינָכִיטִיס; גַּלַאִיקָה; גַּסִינָדָה; גְּלוֹסוֹפֶּטְרָה; גּוֹרְגוֹנְיָה; גוֹנֵיאָה; הֶלִיוֹטְרוֹפְיוֹן; הֶפַאסְטִיטִיס; הֶרְמוּ אדואון; הֶקְסֶקוֹנְטָלִיתוֹס; הִירָקִיטִיס; הַמִּיטִיס; קרן אָמוֹן; הוֹרְמִיסְקִיוֹן; היאניה; הֶמָטִיט; מנוי או קְסוּתוֹס; אצבעות הָאִידָאִים; אִיקְטֶרִיאַס; אבן יוּפִיטֶר או דְּרוֹסוֹלִיתוֹס; הודיות; יון; לְפִּידוֹטִיס; לֶסְבִּיאַס; לֵאוּקוֹפְּתַלְמוֹס; לֵאוּקוֹפּוֹקִילוֹס; לִיבַּנוֹכְרוּס; לִימוֹנִיאַטִיס; לִיפָּרָאָה; לִיסִימַכוֹס; לֵאוּקוֹכְּרִיסוֹס; מֶמְנוֹנְיָה; מדיה; מְקוֹנִיטִיס; מִיתְרַקְס; מוֹרוֹכְתוֹס; מוֹרְמוֹרְיוֹן או פְּרוֹמְנִיוֹן או אֲלֶכְסַנְדְרִיוֹן; מִירִיטִיס; מִירְמֵקִיאַס; מִירְסִינִיטִיס; מֶסוֹלֵאוּקוֹס; מֶסוֹמֶלַס; נַסְמוֹנִיטִיס; נֶבְּרִיטִיס; נִיפָּדֶנָה;

אוֹקָה; אוּמְבְּרִיָה או נוֹטַיָה; אוֹנוֹקָרְדְיָה; אוּרִיטִיס או סִידֵרִיטִיס; אוֹסְטָרַקִיאַס או אוֹסְטָרַקִיטִיס; אוֹסְטִרִיטִיס; אוֹפִּיקָרְדֵלוֹס; אוֹבְּסִיאַנָה; פַּנְכְרוּס; פַּנְגְלוֹנוֹס; פַּנָרוֹס או פַּנֶרָסְטוֹס; ארבעה מיני פּוֹנְטִיקָה; פְּלוֹגִינוֹס או כְּרִיסִיטִיס; פּוֹאֶנִיקִיטִיס; פִּיקִיטִיס; פֶּרִילֵאוּקוֹס; פָּאַאנִיטִיס או גאאניס; אבן השמש; סַגְדָה; סָמוֹתְרַקְיָה; סָאוּרִיטִיס; סַרְקִיטִיס; סָלֶנִיטִיס; סִידֵרִיטִיס; סִידֵרוֹפּוֹקִילוֹס; סְפּוֹנְגִיטִיס; סִינוֹדוֹנְטִיטִיס; סִירְטִיטִיס; סִירִינְגִיטִיס; טְרִיכְרוּס; תֶּלִירִיזוֹס; תֶּלִיקַרְדְיוֹס או מוּקוּל; שלושה מיני תְּרַקְיָה; טֶפְּרִיטִיס; טֶקוֹלִיתוֹס; שערות וָנוּס; אבן וֵיי; זָתֶנָה; זָמִילָמְפִּיס; זוֹרָנִיסְקַאָה. עוד אבנים הקרויות על שם איברי גוף, בעלי חיים, צמחים, צבעים וצורות: הֶפָּטִיטִיס, סְטָאטִיטִיס, כליות אָדַד, עין אָדַד, אצבע אָדַד, טְרִיאָוֹפְּתַלְמוֹס; קַרְקִינִיאַס, אֶכִיטִיס, סְקוֹרְפִּיטִיס, סְקָרִיטִיס, טְרִיגְלִיטִיס, אֵיגוֹפְּתַלְמוֹס, הִיוֹפְּתַלְמוֹס, גֶּרָנִיטִיס, אַאֶטִיטִיס, מִירְמֵקִיטִיס, קַנְתְּרִיאַס, לִיקוֹפְּתַלְמוֹס, טָאוֹס וְטִימְקִטוֹנְיָה; אַמוֹכְּרִיסוֹס, קָנְכְּרִיטִיס, דְּרִיטִיס, קִיסִיטִיס, נַרְקִיסִיטִיס, קִיאַמִיאַס, פִּירְנוֹס, פּוֹאֶנִיקִיטִיס, כַּלָזְיאַס, פִּירִיטִיס, פּוֹלִיזוֹנוֹס, אַסְטָרַפֶּאָה, פְּלוֹגִיטִיס, אַנְתְּרַקִיטִיס, אֶנְהִיגְרוֹס, פּוֹלִיתְרִיקְס, לֵאוֹנְטִיוֹס, פַּרְדָלִיוֹס, דְּרוֹסוֹלִיתוֹס, מֶלִיכְרוּס, מֶלִיכְלוֹרוֹס, קְרוֹקִיאַס, פּוֹלִיאַס, סָפַּרְטוֹפּוֹלִיאַס, רוֹדִיטִיס, מֶלִיטִיס, כַּלְקִיטִיס, סִיקִיטִיס, בּוֹסְטָרִיכִיטִיס, כָּרְנִיטִיס, אַנַנְקִיטִיס, סִינוֹכִיטִיס, דֶּנְדְרִיטִיס וְקוֹכְלִידוֹת. צורות אבני החן; דרך בדיקתן; השוואת הטבע בין הארצות והשוואת החומרים במחיר. סך הכול: 1,300 עניינים, סיפורים ותצפיות. מן המחברים: מַרְקוּס וָארוֹ; רשומות תהלוכות הניצחון; מִיקֵנַס; יַאכּוֹס; קוֹרֶנֵלְיוּס בּוֹקְכוּס. מן הזרים: המלך יוּבָּה; קְסֶנוֹקְרָטֵס בן זֵנוֹן; סוּדִינֶס; אַייסְכִילוֹס; פִּילוֹקְסֶנוֹס; אוּרִיפִּידֵס; נִיקַנְדְרוֹס; סָטִירוּס; תֵאוֹפְּרַסְטוֹס; כָּרֶס; פִּילֵמוֹן; דֵמוֹסְטָרָטוֹס; זֵנוֹתֶמִיס; מֶטְרוֹדוֹרוֹס; סוֹטָקוֹס; פִּיתֵאַס; טִימָאיוּס הסיציליאני; נִיקִיאַס; תֵאוֹכְּרֶסְטוֹס; אַסְרוּבָּס; מְנַסֵאַס; תֵאוֹמֶנֵס; קְטֵסִיאַס;

מִיתְרִידָטֵס; סוֹפוֹקְלֵס; המלך אַרְכֶלָאוּס; קַלִיסְטָרָטוֹס; דֶמוֹקְרִיטוֹס; אִיסְמֶנִיאַס; אוֹלִימְפִיקוּס; אֶלְכְסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר; אַפִּיוֹן; אֵוּרוֹס; זוֹרוֹאַסְטֶרֶס; זְכַרְיָה.

תולדות הטבע — ספר שני

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שני

את העולם — הישות הזאת, שבשם אחר בחרו לכנותה שמים, ואשר בהיקפה שוכנים כל הדברים — מן הראוי לראות כאלוהות: נצחית, לאין שיעור, לא נולדה ולעולם לא תכלה. חקירת הדברים שמחוצה לה אינה מעניינם של בני האדם, ואף השערתה של רוח אנוש אינה יכולה להכילם.

הוא קדוש, נצחי ולאין שיעור; כולו מצוי במכלולו — אדרבה, הוא עצמו המכלול; אינסופי ודומה לסופי; הוודאי מכל הדברים ודומה לדבר בלתי־ודאי; חובק בתוכו את הכול, מבחוץ ומבפנים; הוא גם מעשהו של טבע הדברים וגם עצם טבעם של הדברים.

טירוף הוא שאנשים מסוימים הטרידו את מחשבתם במדידתו ואף העזו לפרסם את חישוביהם; ואחרים, ששאבו מכאן הזדמנות — או שמא זו ניתנה להם כאן — לימדו שקיימים עולמות לאין מספר. מכאן היה צריך להאמין שקיימות מערכות טבע רבות כמספרם; או שאם טבע אחד שולט בכולם, עדיין יש בהם שמשות וירחים כמספר העולמות, וכן שאר גרמי השמים, עצומים ואינספור אף בעולם יחיד. כאילו אותן שאלות עצמן לא ישובו ויעמדו תמיד בגבול מחשבתנו, מתוך השאיפה להגיע לקץ כלשהו; וכאילו, אם אפשר לייחס

לטבע יוצר־הכול אינסופיות כזאת, אין קל יותר להבין את אותו הדבר בעולם יחיד, ובייחוד במפעל אדיר כל כך.

אכן טירוף הוא, טירוף ממש, לצאת אל מחוץ לו ולחקור את אשר מעבר לו, כאילו כל אשר בתוכו כבר ידוע לנו בבירור; כאילו מי שאינו יודע את מידות עצמו מסוגל למדוד דבר כלשהו, או כאילו רוח האדם יכולה לראות את מה שהעולם עצמו אינו יכול להכיל.

שצורתו עוגלה בדמות כדור מושלם מלמדים בראש ובראשונה שמו והסכמתם הכללית של בני התמותה המכנים אותו כדור, אך גם הראיות שמספקות התופעות. שכן צורה כזאת לא רק נוטה אל עצמה מכל חלקיה, נושאת את עצמה, מקיפה ומכילה את עצמה בלי להזדקק לחיבורים כלשהם ובלי שיהיו לה סוף או התחלה באחד מחלקיה; ולא רק שהיא המתאימה ביותר לתנועה שבה, כפי שיובהר מיד, היא סובבת ללא הרף; גם מראה העיניים מוכיח זאת, שכן מכל נקודת מבט היא נראית קמורה ומרוכזת סביב אמצעה — דבר שאינו יכול להתקיים בשום צורה אחרת.

זריחת השמש ושקיעתה אינן מותירות ספק שהכדור הזה מסתובב במחזור נצחי וחסר מנוחה, במהירות שאין לתארה, במשך עשרים וארבע שעות. האם הקול שמחוללת הסתחררותה המתמדת של מסה עצומה כל כך הוא אדיר עד שהוא חורג מטווח שמיעתנו — זאת לא אוכל לומר בנקל; וגם, בְּהֶרְקוּלֵס, לא אוכל לקבוע אם גרמי השמים הנישאים כולם יחד ומסובבים את מסילותיהם משמיעים צלצול, או שמא יוצרים הרמוניה ערבה ומתוקה להפליא. לנו, החיים בתוכו, העולם חולף בדממה, ביום ובלילה כאחד.

הראיות שמספקים הדברים הארציים מלמדות כי טבועות בו דמויות לאין מספר של בעלי חיים ושל כל שאר הדברים, וכי אין הוא גוף חלקלק, שחלקותו רצופה כחלקות ביצי העופות, כפי שטענו מחברים מפורסמים מאוד. שהרי זרעי כל הדברים נושרים ממנו, ומהם נוצרות דמויות רבות מספור — בעיקר בים, ולעיתים קרובות דמויות מפלצתיות, כאשר הזרעים מתערבבים. לכך נוספת עדות הראייה: במקום אחד דמות דוב, במקום אחר דמות שור, ובמקום אחר צורת אות; ובתווך חוצה את רום השמים מעגל בהיר יותר.

אכן, גם תמימות הדעים של האומות משפיעה עליי: שהרי היוונים כינוהו κόσμος (קוֹסְמוֹס), שם המציין קישוט, ואילו אנו כינינו אותו mundus בשל יופיו המושלם והמוגמר. ואת השמים כינינו בלי ספק caelum מפני מראם החקוק, כפי שמפרש מַרְקוּס וָארוֹ.

סדר הדברים מחזק זאת: המעגל הקרוי „נושא המזלות" חולק לשתים־עשרה דמויות של בעלי חיים, ומסלול השמש דרכן מתיישב עם החשבון זה דורות רבים כל כך.

ואינני רואה מקום לפקפק כי ארבעה הם היסודות: העליון מכולם הוא האש, וממנה אותם עיניהם הנוצצות של הכוכבים הרבים; הבא אחריו הוא הרוח, שהיוונים ואנו כאחד קוראים לה באותו שם, aër — האוויר. זהו יסוד מחיה, החודר בכל הדברים ושזור בכולם; מכוחו תלויה ומאוזנת במרכז החלל הארץ, ועמה היסוד הרביעי, המים.

כך יוצר חיבוקם ההדדי של היסודות השונים קשר ביניהם: הקלים נעצרים בידי הכבדים ואינם עפים להם, ואילו הכבדים מוחזקים לבל ייפלו בידי הקלים, הנוטים כלפי מעלה. כך, במאמץ שווה לכיוונים מנוגדים, עומד כל אחד

במקומו, כבול בסיבובו הבלתי־פוסק של העולם עצמו. ומכיוון שסיבוב זה שב תמיד אל עצמו, הארץ נמצאת בתחתית ובמרכז המכלול גם יחד; היא תלויה ועומדת על ציר היקום, ומאזנת את הכוחות המחזיקים אותה תלויה. כך היא לבדה חסרת תנועה בעוד היקום כולו סובב סביבה; היא קשורה בכל הדברים, ועליה נשענים כולם.

בין הארץ הזאת ובין השמים תלויים באותו אוויר, במרווחים קבועים ונבדלים, שבעה כוכבים שאנו מכנים „נודדים" על שום מהלכם, אף שאין דבר הנודד פחות מהם. במרכזם נישאת השמש, אדירה מאוד בגודלה ובכוחה, המושלת לא רק בזמנים ובארצות אלא גם בכוכבים עצמם ובשמים.

מתוך בחינת פועלה ראוי להאמין כי היא נשמת העולם כולו — או, ליתר דיוק, שכלו — מנהיגתו העליונה של הטבע וכוחו האלוהי. היא מעניקה אור לדברים ומסלקת את החשכה; היא מסתירה את שאר הכוכבים ומאירה אותם. היא מסדירה, לתועלת הטבע, את חילופי העונות ואת השנה הנולדת תמיד מחדש; היא מפזרת את קדרות השמים ואף את העננים שברוח האדם. היא משאילה מאורה גם לשאר הכוכבים, מהוללת ונשגבת, רואה כול ואף שומעת כול — תכונות שאני מוצא כי הוֹמֵרוֹס, גדול המשוררים, ייחס לה לבדה.

לפיכך אני סבור שהחיפוש אחר דמותו וצורתו של האל הוא אות לחולשת האדם. יהא האל אשר יהא — אם אמנם יש אל אחר — ובכל מקום שיהיה, כולו תחושה, כולו ראייה, כולו שמיעה, כולו חיות, כולו תבונה וכולו מתקיים מתוך עצמו. להאמין באלים לאין מספר, ועוד לגזור אותם מתכונות האדם — כגון צניעות, הסכמה, תבונה, תקווה, כבוד, רחמים ונאמנות — או, כפי שסבר

דֶמוֹקְרִיטוֹס, להעמידם על שניים בלבד, עונש וגמול, הרי זו כסילות גדולה אף יותר.

האנושות בת התמותה, השברירית ורבת העמל, חילקה כך את האלוהות לחלקים, מתוך הכרת חולשתה, כדי שכל אדם יעבוד את החלק שהוא נזקק לו יותר מכול. לפיכך אנו מוצאים שמות שונים אצל עמים שונים, ובקרב אותם עמים עצמם אלוהויות לאין מספר; גם אלי השאול מוינו לסוגים, וכך אף מחלות ואפילו מגפות רבות — שכן מתוך פחד חרד אנו מבקשים לפייסן.

משום כך אף הוקדש מכספי הציבור מקדש לקדחת על גבעת הַפָּאלָאטִיוּם, מזבח לָאוֹרבּוֹנָה ליד מקדש הַלָּאֵרִים, ומזבח למזל הרע בגבעת הָאֶסְקְווִילִינוּס. מכאן אפשר להבין שאוכלוסיית יושבי השמים גדולה אף מאוכלוסיית בני האדם: שהרי כל אדם עושה מעצמו עוד אל אחד, כשהוא מאמץ לעצמו יוּנוֹ או גֶנְיוּס. ואילו עמים מסוימים מחשיבים לאלים בעלי חיים, ואף דברים מגונים ודברים רבים שמביש עוד יותר לנקוב בשמם, ונשבעים במאכלים מצחינים — שום וכיוצא בו.

להאמין שיש נישואים בין האלים, ואף־על־פי־כן במשך זמן רב כל כך לא נולד מהם איש; שמקצתם קשישים ושערם שיבה תמיד, ואחרים צעירים ואף ילדים; שיש בהם שחורי עור, בעלי כנפיים, פיסחים, ילידי ביצה, וכאלה החיים ומתים יום כן יום לא — כל זה קרוב להזיות ילדים. אך שיא החוצפה הוא לבדות מעשי ניאוף ביניהם, ואחריהם מריבות ושנאות, ואף לטעון שיש אלוהויות של גנבות ושל פשעים.

להושיט עזרה לבן־תמותה מידי בן־תמותה — הרי זו אלוהות, וזו הדרך לתהילת נצח. בדרך זו הלכו נכבדי רומא; ובדרך זו צועד עתה בצעד שמימי,

יחד עם בניו, גדול שליטי כל הדורות, אַסְפַּסְיָאנוֹס אַוּגוּסְטוּס, כשהוא בא לעזרת האימפריה היגעה.

זהו המנהג העתיק ביותר לגמול למי שהיטיבו: למנות אנשים כאלה עם הכוחות האלוהיים. הרי גם שמות האלים האחרים ושמות הכוכבים שהבאתי לעיל נולדו מזכויותיהם של בני אדם. ואכן, מי לא יודה כי לאור פירוש הטבע מגוחך לקרוא להם יוּפִּיטֶר או מֶרְקוּרְיוּס, או לכנות את האחרים בשמות שונים זה מזה, ולקיים מערכת שמות שמימית? האם נאמין כי אותו כוח עליון, יהא אשר יהא, דואג לענייני בני האדם ועם זאת אינו מיטמא בשירות עגום ורב־פנים כל כך, או שמא נפקפק בכך? כמעט אין טעם להכריע איזו דעה מועילה יותר למין האנושי, כאשר מקצת בני האדם אינם מתחשבים כלל באלים ואילו אצל אחרים ההתחשבות בהם מבישה.

הללו משועבדים לפולחנים זרים ונושאים את אליהם על אצבעותיהם; הם עובדים גם יצורים מפלצתיים, אוסרים מיני מזון וממציאים אחרים, ומטילים על עצמם צווים אכזריים שאינם מניחים להם אפילו לישון בשלווה. אין הם בוחרים בנישואים, בילדים או בכל דבר אחר בלי שהפולחנים מאירים להם פנים. אחרים מרמים בְּקַפִּיטוֹלְיוּם ונשבעים לשקר בְּיוּפִּיטֶר מטיל הברקים. את אלה פשעיהם משרתים היטב, ואילו את האחרים פולחניהם שלהם דוחקים אל עונשים.

ואולם בין שתי ההשקפות האלה המציאה לה האנושות בת־התמותה אלוהות ביניים, כדי שגם ההשערה בדבר האל לא תהיה ברורה. שכן בעולם כולו, בכל מקום ובכל שעה, בפי כול, פּוֹרְטוּנָה לבדה נקראת ומוזכרת; היא לבדה מואשמת, היא לבדה עומדת לדין, היא לבדה מעסיקה את המחשבה, לבדה

זוכה לשבח ולבדה לגנאי, ועובדים אותה אגב גידופים. היא הפכפכה; לדעת רוב בני האדם היא גם עיוורת, תועה, לא־יציבה, לא־ודאית, משתנה ומסייעת למי שאינם ראויים. כל ההוצאות נזקפות לחובתה וכל התקבולים נרשמים לזכותה, ובחשבון הכולל של בני־התמותה היא לבדה ממלאת את שני צדי הפנקס. עד כדי כך אנו כפופים למקרה, שֶׁפּוֹרטוּנָה עצמה באה ממש במקום האל, ובאמצעותה מתברר שהאל אינו ודאי.

קבוצה אחרת דוחה גם אותה, מייחסת את המאורעות לכוכבו של כל אדם ולחוקי לידתו, וסבורה שהאל גזר פעם אחת ולתמיד את גורלם של כל העתידים לחיות אי־פעם, ולאחר מכן ניתנה לו מנוחה. דעה זו החלה להשתרש, והמון העם, המלומד והנבער כאחד, נוהר אליה. מכאן האזהרות שבברקים, הידיעות המוקדמות של האורקלים, תחזיותיהם של בוחני הקרביים, ואף דברים של מה בכך הנמנים עם האותות, כגון עיטוש ומעידה. אַוגוּסטוּס האלוהי מסר כי ביום שבו כמעט הוכה בידי חיילים מורדים נעל את נעל שמאל שלו במהופך.

כל אחד מן הדברים האלה מסבך את בני־התמותה חסרי ראיית הנולד, עד שבתוך כל אלה רק דבר אחד לפחות ודאי: ששום דבר אינו ודאי, ושאין דבר אומלל מן האדם או יהיר ממנו. לשאר בעלי החיים אין דאגה אלא למזונם, ולצורך זה די בנדיבותו הספונטנית של הטבע; ויש להם יתרון אחד שאפשר אף להעדיפו על כל הטובות — אין הם חושבים על תהילה, על כסף, על שאפתנות, ומעל לכול על המוות.

אף על פי כן, בעניינים אלה מועילה לחיים האמונה שהאלים משגיחים על מעשי האדם, ושהעונשים על פשעים, אף שלעתים הם מתמהמהים מפני

שהאל טרוד במשא כה כבד, לעולם אינם בטלים; וכן שהאדם, שנברא הקרוב ביותר לאל במעלתו, לא נברא כדי להשתוות בשפלותו לחיות.

אך נחמתה העיקרית של הטבע הבלתי־מושלם שבאדם היא שאפילו האל אינו יכול לעשות הכול. שהרי גם אם ירצה אין הוא יכול להמית את עצמו — והמוות, בתוך עונשי החיים הרבים כל כך, הוא הטוב שבדברים שנתן לאדם; אין הוא יכול להעניק לבני־תמותה חיי נצח או להשיב את המתים, ואף לא לגרום לכך שמי שחי לא חי, או שמי שכיהן במשרות כבוד לא כיהן בהן. אין לו כל שליטה בעבר מלבד היכולת להשכיחו. וכדי לקשור גם בטיעונים שנונים את השותפות הזאת שבינינו לבין האל: אין הוא יכול לגרום לכך שפעמיים עשר לא יהיו עשרים, או לחולל דברים דומים רבים. מכאן מתגלה בלי ספק כוחו של הטבע, ומתברר שזה הדבר שאנו מכנים אל. לא היה זה זר לעניין לסטות אל הנושאים האלה, שכבר נעשו שגורים בשל הדיון המתמיד באל.

מכאן נשוב אל שאר ענייני הטבע. כוכבי השבת, שאמרנו כי הם קבועים ברקיע, אינם, כפי שסבור ההמון, מיוחסים כל אחד לאדם מסוים — בהירים לעשירים, קטנים יותר לעניים ועמומים למי שעומדים בשקיעתם — ואינם נמנים כנגד בני־התמותה ומאירים בהתאם לגורלו של כל אחד. אין כל כוכב נולד ומת יחד עם האדם שלו, וכוכבים נופלים אינם מסמנים שמישהו כבה מן החיים.

אין קשרנו עם השמים הדוק כל כך עד שבשל גורלנו יהיה גם זוהר הכוכבים שם בן־חלוף. כאשר נדמה שהכוכבים נופלים, הם פולטים בכוח האש את עודף הלחות ששאבו כמזון רב מדי, כפי שאנו רואים שקורה גם אצלנו במנורות דולקות מחמת השמן הנוזלי.

ואולם גרמי השמים נצחיים מטבעם: הם שזורים במארג העולם ומאוחים בו. השפעתם נוגעת מאוד לארץ; ומשום בהירות פעולתם ועוצמתם, אף על פי שהם דקים כל כך, אפשר היה לעמוד עליהן — כפי שנראה כל דבר במקומו. גם את תורת מעגלי השמים מוטב לבאר אגב הדיון בארץ, שכן כולה נוגעת לה; אך אין לדחות את זכר מגלי גלגל המזלות. הראשון שהבין את נטייתו — כלומר, שפתח את שערי הטבע —

היה, כפי שמסופר, אֲנַכְסִימַנְדרוֹס איש מִילֵטוֹס, בְּאוֹלִימְפִּיאָדָה החמישים ושמונה. אחריו סימן בו קְלַאוֹסְטָרָטוֹס את המזלות, ותחילה את הטלה ואת הקשת; ואילו את כדור השמים עצמו גילה אטלס זמן רב קודם לכן. עתה נניח לגופו של העולם עצמו ונדון בשאר הדברים שבין השמים לארץ.

ידוע כי הגרם הנקרא שבתאי הוא העליון, ולכן הוא נראה הקטן ביותר, מקיף במעגל הגדול ביותר, ושב אל ראשית מסלולו הקצר כעבור שלושים שנה. ואילו מהלכם של כל כוכבי הלכת, ובהם השמש והירח, מנוגד למהלך העולם, כלומר שמאלה, בעוד העולם נחפז תמיד ימינה.

ואף כי סיבובו המתמיד ומהירותו העצומה מרימים אותם וסוחפים אותם מערבה, בכל זאת כל אחד מהם מתקדם בצעדיו שלו בתנועה שכנגד. כך אין האוויר, המתגלגל לאותו כיוון בסחרורו הנצחי של העולם, קופא כגוש חסר־תנועה; תחת זאת, מכות הכוכבים הנעים כנגדו פורשות ומסדרות אותו.

טבעו של שבתאי קר וקפוא. נמוך ממנו בהרבה מעגלו של צדק, ולכן תנועתו מהירה יותר והוא משלים הקפה בשתים־עשרה שנה. השלישי הוא מאדים, שיש המכנים אותו הֶרְקוּלֵס; הוא לוהט באש בשל קרבתו לשמש ומשלים את

סיבובו בתוך כשנתיים. צדק נתון אפוא בין חומו המופרז של מאדים לקורו של שבתאי, מתמתן בידי שניהם ונעשה מיטיב.

אחריהם בא מסלול השמש, בן שלוש מאות ושישים חלקים; אך כדי שתצפית הצללים תשוב אל הסימנים המוכרים, מוסיפים לכל שנה חמישה ימים ועוד רבע יום. משום כך מוסיפים בשנה החמישית יום עיבור אחד, כדי שחשבון הזמנים יתאים למסע השמש.

מתחת לשמש מקיף הכוכב הגדול המכונה נוגה; הוא נודד במסלול מתחלף ומתחרה אף בכינוייו בשמש ובירח. כשהוא מקדים וזורח לפני הבוקר קיבל את השם הילל, כעין שמש שנייה המקדימה את היום; וכשהוא זוהר אחרי השקיעה הוא נקרא כוכב הערב, כאילו הוא מאריך את האור או ממלא את מקום הירח.

פִּיתָגוֹרַס איש סָאמוֹס היה הראשון שעמד על טבעו זה, בסביבות הָאוֹלִימְפִּיאָדָה הארבעים ושתיים, היא שנת 142 לעיר רומא. בגודלו הוא עולה על כל שאר הכוכבים, וזוהרו רב עד כדי כך שקרניו של כוכב זה לבדו מטילות צל. לפיכך גם שמות רבים מאוד ניתנו לו: יש שכינוהו כוכבה של יוּנוֹ, אחרים של אִיסִיס, ואחרים של אם האלים.

מכוח טבעו נוצרים כל הדברים בארץ: בכל אחת משתי זריחותיו הוא מפזר טל מפרה, ולא זו בלבד שהוא ממלא את התעברויות הארץ אלא אף מעורר את כל בעלי החיים להזדווג. הוא משלים את הקפת גלגל המזלות בשלוש מאות ארבעים ושמונה ימים, ולעולם אינו מתרחק מן השמש ביותר מארבעים ושש מעלות, כדעת טִימָאיוֹס.

בדרך דומה, אך לא בגודל או בעוצמה דומים כלל, הכוכב הקרוב אליו — כוכב חמה, שיש המכנים אותו כוכבו של אַפּוֹלוֹ — נע במעגל נמוך יותר ומשלים את הקפתו תשעה ימים מהר ממנו. פעם הוא זוהר לפני זריחת השמש ופעם אחרי שקיעתה, ולעולם אינו מתרחק ממנה ביותר מעשרים ושתיים מעלות, כפי שמלמדים קִידֶנָאס וְסוֹסִיגֶנֵס. משום כך לשני הכוכבים האלה חוק מיוחד, שאינו משותף לאלה שנזכרו לעיל.

שהרי אלה נראים גם במרחק רבע השמים ושלישם מן השמש, ולעיתים קרובות אף מנגד לה; ולכולם מחזורי הקפה מלאה גדולים יותר, שיתוארו במסגרת חשבון השנה הגדולה.

אך על כולם עולה בפלאו הגרם האחרון, הקרוב ביותר לארץ, שהטבע המציאו כתרופה לחשכה — הירח. שינויי צורתו וחוסר הוודאות שבו הטרידו את מחשבותיהם של המתבוננים בו,

המתרעמים במיוחד על שאינם מכירים את הכוכב הקרוב ביותר: תמיד הוא מתמלא או פוחת; פעם פניו מתעקלים לצורת קרני סהר, פעם הם נחצים לשני חלקים שווים ופעם מתעגלים לכדי דיסקה; הוא מוכתם ובה בעת לפתע זוהר מאוד, עצום כשהעיגול מלא ופתאום איננו; לעיתים הוא מאיר כל הלילה, לעיתים עולה מאוחר, ולעיתים אף מסייע לאור השמש בחלק מן היום; הוא לוקה, ואף בשעת ליקויו עדיין נראה — אך בסוף החודש הוא נסתר,

ואז אין סבורים שהוא לוקה. ועוד: פעם הוא נמוך ופעם גבוה, וגם זאת לא בדרך אחת — לעיתים הוא קרוב לרקיע ולעיתים נוגע בהרים; עתה הוא מתרומם צפונה ועתה שוקע דרומה. אֶנְדִימְיוֹן היה הראשון מבני האדם שגילה בו כל אחת מן התופעות האלה, ומשום כך נמסר הסיפור על אהבתו לירח.

אכן, כפויי טובה אנו כלפי מי שבעמל ובשקידה פתחו לנו אור בתוך האור הזה. במחלה מופלאה של רוח האדם אנו מעדיפים להכניס לדברי הימים דם וטבח, כדי שפשעי בני האדם ייוודעו למי שאינם יודעים דבר על העולם עצמו.

הוא הקרוב ביותר לציר ולפיכך מקיף במסלול הקטן ביותר: בעשרים ושבעה ימים ושליש היום הוא עובר אותו מרחק ששבתאי, העליון בכוכבים, עובר בשלושים שנה, כפי שנאמר. לאחר שהוא משתהה יומיים בצמידותו לשמש, הוא יוצא שוב לכל המאוחר ביום השלושים אל אותם חילופי מופעים. איני יודע אם אין הירח מורה לנו על כל הדברים שאפשר היה להכיר בשמים: שיש לחלק את השנה לשנים־עשר חודשים, שכן כמספר הזה הוא משיג את השמש בשובה אל ראשית מסלולה;

שזוהרו, כזוהר שאר הכוכבים, נשלט בידי השמש, שהרי כולו מאיר באור ששאל ממנה, כפי שאנו רואים אור מרצד בהשתקפות המים; ולפיכך כוחו רך ופגום יותר, והוא רק ממיס ואף מגדיל את הלחות שקרני השמש מכלות. משום כך הוא נראה באור בלתי שווה: רק בעמדו מול השמש במלואו הוא מלא, ובשאר הימים הוא מראה לארץ מעצמו רק כשיעור האור שהוא מקבל מן השמש;

ובעת הצמידות אין הוא נראה, מפני שבפנותו מאיתנו הוא מחזיר אל המקום שממנו קיבל אותו את כל האור ששתה. אין ספק שהכוכבים ניזונים מן הלחות הארצית, שכן בחצי עיגול לעולם אין הירח נראה מוכתם — מן הסתם מפני שכוחו עדיין אינו מספיק לשאוב יותר מן המידה הראויה; הכתמים אינם אלא לכלוך הארץ שנחטף עמו יחד עם הלחות. ואילו ליקוייו וליקויי השמש —

התופעה המופלאה ביותר בכל עיון הטבע וכעין אות מבשר — משמשים מדדים לגדלים ולצל.

שהרי ברור כי השמש נסתרת כשמתערב הירח, והירח — כשהארץ חוצצת; והם משיבים זה לזה מידה כנגד מידה: הירח, בעומדו באמצע, שולל מן הארץ את קרני השמש, והארץ שוללת אותן מן הירח. כשהירח נכנס ביניהם נפרשת חשכה פתאומית, ומנגד צל הארץ מקהה את אורו. הלילה אינו אלא צל הארץ; וצורת הצל דומה לחרוט או לסביבון הפוך, מפני שהוא פוגע בחודו בלבד ואינו עובר את גובה הירח — שכן שום כוכב אחר אינו מחשיך באותה דרך, וצורה כזאת הולכת וכלה תמיד בחוד.

מעופן הגבוה מאוד של הציפורים מעיד שהצללים כלים במרחק. לפיכך גבולם הוא קצה האוויר וראשית האתר. מעל הירח הכול טהור ומלא אור יום; ואילו אנו רואים את הכוכבים בלילה, כשם שרואים אורות אחרים מתוך החשכה. מטעמים אלה הירח לוקה בלילה. שני מיני הליקויים אינם קבועים ואינם חודשיים, בגלל נטיית גלגל המזלות ופיתולי מסלולו המרובים של הירח, כפי שנאמר, שכן תנועות הכוכבים אינן נפגשות תמיד עד כדי חלקיק של מעלה.

תורה זו מעלה את רוח בני התמותה אל השמים, וכאילו הם צופים משם היא מגלה להם את גודל שלושת החלקים הגדולים ביותר של הטבע. שהרי הירח לא היה יכול להסתיר את השמש כולה מן הארץ אילו הייתה הארץ גדולה מן הירח. עוצמת גודלה של השמש, הגדולה משניהם, תתגלה מכאן, ואין עוד צורך לחקור את ממדיה על סמך מראה העיניים והשערת השכל:

השמש עצומה: שהרי עצים הנטועים לאורך קווי גבול, גם אם הם נמשכים אלפי מילין כרצוננו, מטילים את צליהם במרווחים שווים, כאילו עמדה השמש

באמצע לכל אורך השטח; בעת השוויון היא נמצאת בעת ובעונה אחת מעל לראשיהם של כל יושבי האזור הדרומי; אצל היושבים סמוך לחוג הקיץ נופלים הצללים בצהריים צפונה, ואילו בשעת הזריחה מערבה — דברים שלא היו יכולים להתרחש בשום אופן אלמלא הייתה השמש גדולה מן הארץ בהרבה. ראיה נוספת היא שבזריחתה היא עולה ברוחבה על הר אידה ומקיפה אותו בנדיבות מימין ומשמאל, אף שהיא מרוחקת ממנו מרחק רב כל כך.

ליקוי הירח מגלה בהוכחה שאינה מוטלת בספק את גודל השמש, והוא עצמו מגלה גם את קטנות הארץ. מוסכם כי יש שלוש צורות לצללים: אם הגוף המטיל את הצל שווה בגודלו למקור האור, הצל המוטל הוא בדמות עמוד ואין לו קץ; אם הגוף גדול מן האור, הצל הוא בדמות חרוט ישר, שחלקו התחתון צר ביותר ואף הוא נמשך לאינסוף; ואם הגוף קטן ממקור האור, נוצרת דמות של חרוט המתכלה ומסתיים בקודקודו. צל מן הסוג האחרון הוא הנראה בעת ליקוי הירח.

מכאן מתברר, בלא שייוותר עוד מקום לספק, שגודל השמש עולה על גודל הארץ. הדבר ניכר גם ברמזיו הדוממים של הטבע עצמו: מדוע היא מתרחקת במחצית החורפית של השנה, או משיבה לאדמות את כוחן באמצעות חשכת הלילות? ודאי שהייתה שורפת אותן כליל; והרי גם כך היא צורבת אזור מסוים. כה רב גודלה.

הראשון מבין הרומאים שהביא לידיעת הציבור את הסברם של שני הליקויים היה סוּלְפִיקְיוּס גָּאלוּס, מי שהיה קוֹנְסוּל עם מַרְקוּס מַרְקֶלוּס. אך אז עדיין היה טְרִיבּוּן צבאי: יום לפני שהמלך פֶּרְסֵס הובס בידי פָּאוּלוּס, הביאו המצביא לפני אספת החיילים כדי שיחזה מראש את הליקוי ויפטור את הצבא מחרדתו;

לימים אף חיבר על כך ספר. ואילו אצל היוונים היה תָאלֵס איש מִילֵטוֹס הראשון שחקר את הדבר. בשנה הרביעית של הָאוֹלִימְפִּיאָדָה הארבעים ושמונה הוא חזה מראש את ליקוי החמה שאירע בימי המלך אַלְיאַטֵס, בשנת 170 לייסוד העיר. אחריהם חזה הִיפַּרְכוֹס מראש את מהלכם של שני גרמי השמים לשש מאות שנה, וכלל בחישובו את חודשי העמים, את הימים והשעות, את מיקומם של המקומות ואת המראות הנגלים לעמים השונים. תקופתו העידה על צדקתו; ולא היה יכול לעשות זאת אלא כמי שנוטל חלק במועצות הטבע.

אנשים דגולים, נעלים מבני תמותה רגילים! הם גילו את החוק המושל בישויות אלוהיות אדירות כל כך, ושחררו סוף סוף את דעת האדם האומללה, שבשעת ליקויים פחדה מפשע כלשהו או ממותם של גרמי השמים — וברור כי ליקוי חמה הוא שהטיל פחד כזה אף על פיותיהם הנשגבים של המשוררים סְטֶסִיכוֹרוֹס וּפִינְדָרוֹס — או שבשעת ליקוי הירח ייחסה אותו האנושות למעשה כשפים, ומשום כך ניסתה לסייע לירח בהמולה צורמת. פחד כזה הוא שגרם לְנִיקִיאַס, מפקד האתונאים שלא ידע את הסיבה, לחשוש להוציא את הצי מן הנמל, וכך המיט אסון על כוחם. ברוכים תהיו על גאונותכם, מפרשי השמים ומשיגי טבע הדברים,

מגלי ההוכחה שבאמצעותה ניצחתם אלים ובני אדם! מי שרואה את הדברים האלה ואת הייסורים הקבועים שנגזרו על גרמי השמים — מאחר שכך בחרנו לכנותם — לא ימחל לבני התמותה, שנולדו כפופים לכורח גורלם שלהם? עתה אגע בקצרה ובראשי פרקים בדברים המוסכמים הנוגעים להם, ואביא את ההסבר בתמצית רק במקומות שהוא נחוץ ביותר. חיבור זה אינו מיועד לטיעון מפורט מעין זה; והעובדה שאי אפשר להביא את סיבותיהם של כל

הדברים אינה מופלאה פחות מן העובדה שיש בידינו הסבר מבוסס לכמה מהם.

ידוע שהליקויים חוזרים למחזוריהם לאחר 213 חודשים; שליקוי חמה מתרחש רק בסוף חודש הירח או בראשיתו, בעת הקרויה התקבצות, ואילו ליקוי ירח מתרחש רק במילואו, ובכל פעם מעט לפני המקום שבו אירע הליקוי הקודם. בכל שנה מתרחשים ליקויים של שני גרמי השמים בימים ובשעות קבועים מתחת לאופק; ואף כשהם מתרחשים מעליו אין הם נראים בכל מקום — לעיתים בגלל עננים, ולעיתים קרובות יותר מפני שכדור הארץ חוצץ כנגד קמרון השמים.

לפני פחות ממאתיים שנה גילה הִיפַּרכוֹס בחריפות שכלו שליקוי ירח מתרחש לפעמים בחודש החמישי לאחר קודמו, וליקוי חמה בחודש השביעי; שאותו גרם שמים עשוי להסתתר פעמיים בתוך שלושים יום בעודו מעל לארץ, אך הדבר נראה בכל פעם ליושבים במקומות אחרים. והמופלא מכול בפלא הזה הוא זה: אף שמוסכם כי צל הארץ הוא המכהה את הירח, פעם הדבר קורה בצדו המערבי ופעם בצדו המזרחי. יתר על כן, אף שלאחר זריחת השמש צריך הצל המכהה הזה להימצא מתחת לארץ, כבר אירע פעם שהירח לקה במערב בשעה ששני גרמי השמים נראו מעל האופק. ואף ששני המאורות ייעלמו בתוך חמישה עשר יום זה מזה — גם דבר זה אירע בימינו, כאשר הקיסרים אַסְפַּסְיָאנוֹס האב וְאַסְפַּסְיָאנוֹס הבן כיהנו בְּקוֹנְסוּלָאט, האב בפעם השלישית.

אין ספק שקרני סהר הירח פונות תמיד מן השמש: כשהוא מתמלא הן פונות מזרחה, וכשהוא מתמעט — מערבה. החל מן היום השני הוא מוסיף בכל יום כארבעים ושבע דקות וחצי של אור עד שהוא נעשה מלא, ומחסיר שיעור זהה

בעת התמעטותו; ובמרחק הקטן מארבע־עשרה מעלות מן השמש הוא נסתר תמיד. מכאן מסיקים שכוכבי הלכת גדולים מן הירח, שכן לעיתים הם נגלים אפילו במרחק שבע מעלות בלבד מן השמש. אלא שריחוקם גורם להם להיראות קטנים יותר; בדומה לכך אור השמש מסתיר ביום את הכוכבים הקבועים בשמים, אף שהם מאירים ביום כבלילה — דבר הניכר בעת ליקוי חמה ומתוך בארות עמוקות מאוד.

שלושת כוכבי הלכת אשר אמרנו כי מקומם מעל לשמש נסתרים כשהם נעים עמה; אך כשהם מתרחקים ממנה הם זורחים בבוקר, במרחק שאינו עולה לעולם על אחת־עשרה מעלות. אחר כך מגע קרניה מושל בתנועתם, ובהגיעם לזווית משולשת, במרחק 120 מעלות, הם מגיעים לעמידות הבוקר, המכונות גם העמידות הראשונות. בהמשך, כשהם מנגד במרחק 180 מעלות, הם זורחים בַּעֲרֶב; וכאשר הם שבים ומתקרבים מן הצד האחר עד למרחק 120 מעלות, הם מגיעים לעמידות הערב, הקרויות גם העמידות השניות. לבסוף השמש משיגה אותם ובהיותם במרחק שתים־עשרה מעלות היא מסתירה אותם; אירועים אלה מכונים שקיעות הערב.

כוכב מאדים, מפני שהוא קרוב יותר, חש בקרני השמש כבר בהיותו בזווית מרובעת, במרחק תשעים מעלות; מכאן קיבלו את שמם התנועה הראשונה והתנועה השנייה, הקרויות 'של תשעים מעלות' על פי שתי הזריחות. מאדים משתהה שישה חודשים במזלות במהלכו מעמידה לעמידה, ובשאר הזמן — חודשיים בכל מזל; ואילו שאר כוכבי הלכת אינם משלימים אפילו ארבעה חודשים במעבר שבין כל זוג עמידות.

שני כוכבי הלכת התחתונים נסתרים בדרך דומה בהתקבצות הערב; וכשהשמש מותירה אותם מאחור במרחק זהה של מעלות הם זורחים בבוקר. לאחר שהגיעו לגבולות ההתרחקות המרבית הם רודפים אחר השמש, ומשהשיגוה הם מסתתרים בשקיעת הבוקר וחולפים על פניה. אחר כך, באותו מרחק, הם זורחים בַּעֲרָב וממשיכים עד הגבולות שציינו. משם הם נסוגים אל השמש ונעלמים בשקיעת הערב. גם נוגה מגיע לשתי עמידות, עמידת בוקר ועמידת ערב, בגבולות המרוחקים ביותר מהשמש לאחר כל אחת משתי זריחותיו; עמידותיו של כוכב חמה קצרות מכדי שאפשר יהיה להבחין בהן.

זהו ההסבר לאורם ולהיעלמותם; אך תנועתם סבוכה יותר וכרוכה בפלאים רבים. הם משנים את גודלם ואת צבעיהם, מתקרבים פעם לצפון ופעם לדרום, ולפתע נראים קרובים יותר לארץ או לשמים. אף שבעניינים רבים נמסור דברים שונים ממה שמסרו קודמינו, אנו מודים שגם את אלה אנו חבים לאנשים שהיו הראשונים להראות את דרכי החקירה — ובלבד שאיש לא יתייאש מן האמונה שהדורות מוסיפים להתקדם תמיד.

כל הדברים האלה מתרחשים מסיבות אחדות. הראשונה טמונה במעגלים שהיוונים מכנים בכוכבים ἀψῖδας (אַפְּסִידַס); שהרי כאן יהיה עלינו להשתמש במונחים יווניים. לכל אחד מכוכבי הלכת יש מעגלים משלו, השונים ממעגל העולם, מפני שהארץ היא מרכז השמים, וכן מרכז גלגל המזלות הניצב באלכסון בין שני קצות הציר המכונים קטבים. כל הדברים האלה נקבעים על פי ההיגיון הוודאי תמיד של המחוגה. לפיכך האפיסידות של כל אחד מהם מתרוממות ממרכז אחר, ולכן מסלוליהם שונים ותנועותיהם אינן דומות, שכן האפיסידות הפנימיות קצרות בהכרח.

ובכן, האפיסידות הגבוהות ביותר ביחס למרכז הארץ מצויות אצל שבתאי בעקרב, אצל צדק בבתולה, אצל מאדים באריה, אצל השמש בתאומים, אצל נוגה בקשת, אצל כוכב חמה בגדי ואצל הירח בשור — בכל המקרים באמצע המזלות; ובנקודות שמנגד הן נמוכות ביותר וקרובות ביותר למרכז הארץ. לכן נדמה שכוכבי הלכת נעים לאט יותר כשהם נישאים בחלק הגבוה ביותר של מסלולם. אין זאת מפני שתנועתם הטבעית, הקבועה והמיוחדת לכל אחד מהם, מואצת או מואטת; אלא מפני שהקווים הנמשכים מן האפיסידה העליונה חייבים להתכנס לעבר המרכז, כמו חישורי גלגל, ואותה תנועה עצמה נתפסת פעם כגדולה ופעם כקטנה בהתאם לקרבתה למרכז.

סיבה אחרת להבדלי הגובה היא שהאפיסידות הגבוהות ביותר ביחס למרכזן שלהן מצויות במזלות אחרים: אצל שבתאי במעלה העשרים של מאזניים, אצל צדק במעלה החמש־עשרה של סרטן, אצל מאדים במעלה העשרים ושמונה של גדי, אצל השמש במעלה השמונה־עשרה של טלה, אצל נוגה במעלה העשרים ושבע של דגים, אצל כוכב חמה במעלה החמש־עשרה של בתולה, ואצל הירח במעלה השלישית של שור. הסבר שלישי להבדלי הגובה נוגע למידת השמים ולא למעגל: העיניים מעריכות שכוכבי הלכת עולים או יורדים דרך עומק האוויר.

לכך קשור ההסבר לרוחב גלגל המזלות ולאלכסוניותו. כוכבי הלכת שהזכרנו נעים דרכו, ואין בארץ אזור מיושב מלבד זה המצוי מתחתיו; שאר האזורים, הסמוכים לקטבים, שוממים. רק נוגה חורג ממנו בשתי מעלות, ונראה שסיבה זו היא המאפשרת לבעלי חיים מסוימים להיוולד אף באזוריו השוממים של העולם. גם הירח נודד לכל רוחבו של הגלגל, אך אינו חורג ממנו כלל. מבין הכוכבים הבאים אחריהם נע כוכב חמה בתחום הרחב ביותר: מתוך שתים־

עשרה מעלות — זהו רוחבו של הגלגל — הוא משוטט בלא יותר משמונה; ואף אלה אינן מתחלקות בשווה, אלא שתיים באמצע הגלגל, ארבע מעליו ושתיים מתחתיו.

אחריו נעה השמש בין שתי המעלות האמצעיות, במסלול נחשי מתפתל ולא אחיד; מאדים נע בארבע המעלות האמצעיות, צדק במעלה האמצעית ובשתיים שמעליה, ושבתאי בשתיים, כמו השמש. זהו ההסבר לרוחב תנועתם כשהם יורדים דרומה או עולים צפונה. רבים סברו בטעות שגם אותו גורם שלישי — עלייתם מן הארץ אל השמים — מבוסס על כך, ושהם מטפסים בגובה במקביל לרוחב. כדי להפריך את דבריהם יש לפרוש את דקותה העצומה של הסוגיה, המקיפה את כל הסיבות הללו.

מוסכם כי בשקיעת הערב כוכבי הלכת קרובים ביותר לארץ הן בגובהם הן ברוחבם; שזריחת הבוקר מתרחשת בראשית שתיהן; ושהעמידות נמצאות בנקודות האמצע של הרוחב, הנקראות נקודות הליקוי. כמו כן מוסכם שמהירותם גדלה כל עוד הם סמוכים לארץ ופוחתת כשהם מתרחקים לגובה — הסבר המתאשר בייחוד בגבהיו המשתנים של הירח. באותה מידה אין ספק שמזריחת הבוקר מהירותם עדיין גדלה, ואילו מן העמידה הראשונה שלושת הכוכבים העליונים מפחיתים את מהירותם עד לעמידה השנייה.

לאור הדברים האלה יתברר שמזריחת הבוקר הם מטפסים ברוחב, שכן במצב זה מתחילה לראשונה תוספת התנועה להצטמצם; ואילו בעמידה הראשונה הם מתחילים גם לעלות בגובה, שכן אז לראשונה מתחילים מספרי תנועתם לפחות והכוכבים מתחילים לסגת. את הסיבה לכך יש להסביר בנפרד. קרן

השמש פוגעת בהם בנקודה המשולשת שאמרנו, עוצרת בעדם מלנוע במסלולם הישר, ובכוחה הלוהט מרימה אותם מעלה.

אין עינינו יכולות להבחין בכך מיד, ולכן נדמה שכוכבי הלכת עומדים במקומם; מכאן אף נולד השם 'עמידה'. אחר כך גוברת עוצמתה של אותה קרן, והיא מאלצת את הכוכבים, שנפגעו מאדיה, לנוע לאחור. הדבר ניכר ביתר שאת בזריחת הערב שלהם, כאשר השמש כולה ניצבת מנגד והם נהדפים אל האפיסידות העליונות ביותר. אז הם נראים קטנים מכול, מפני שהם רחוקים בגובה יותר מכול, ונעים בתנועה האיטית ביותר — איטית עוד יותר כשהדבר מתרחש במזלות שבהם מצויות האפיסידות הגבוהות ביותר שלהם.

מזריחת הערב הם יורדים ברוחב, בשעה שתנועתם הולכת ופוחתת ביתר מתינות; אך היא אינה שבה וגדלה לפני העמידה השנייה. אז הם יורדים גם בגובה, משום שהקרן משיגה אותם מן הצד האחר ובאותו כוח שדחף אותם לשמים מן הזווית המשולשת הקודמת היא שבה ולוחצת אותם לעבר הארץ. כה גדול ההבדל בין מצב שבו הקרניים עולות מתחתיהם לבין מצב שבו הן משיגות אותם מלמעלה; ואותן תופעות מתרחשות בעוצמה גדולה בהרבה בשקיעת הערב. זהו ההסבר לכוכבי הלכת העליונים; הסברם של האחרים קשה יותר, ואיש לפנינו לא מסר אותו.

ראשית יש לומר מדוע נוגה אינו מתרחק מן השמש יותר מארבעים ושש מעלות, וכוכב חמה לא יותר מעשרים, ומדוע פעמים רבות הם פונים בחזרה אל השמש עוד לפני שהגיעו למרחקים האלה. האפיסידות של שניהם הפוכות לאלה של הכוכבים שמעל לשמש, מפני שהם מצויים מתחתיה; ומתחת למעגליהם יש מרחב שווה לזה שמצוי מעל מעגליהם של הכוכבים שתוארו

קודם. משום כך אין הם יכולים להתרחק יותר, שכן עקמומיות האפיסידות בנקודה זו אינה מותירה אורך גדול יותר. לכן קצות האפיסידות קובעים לשניהם גבול על פי אותו עיקרון, ואת החסר במרחק האורך הם משלימים בשיטוטם לרוחב. אבל—

מדוע אפוא אין הם מגיעים תמיד לארבעים ושש ולעשרים מעלות? לאמיתו של דבר הם מגיעים, אלא שהעיקרון חומק מעיני מחשבי הלוחות. ניכר שגם האפיסידות שלהם נעות, משום שכוכבי הלכת לעולם אינם חולפים על פני השמש. לפיכך, כאשר קצות האפיסידות נופלים על מקומה ממש, מצד זה או מזה, מבינים שגם הכוכבים מגיעים למרחקם המרבי. כאשר הקצוות נעצרים לפניו, אף הכוכבים נאלצים לחזור מוקדם יותר במספר זהה של מעלות, מאחר שהנקודה הזאת היא תמיד גבולם העליון של שניהם.

מכאן מובן גם מדוע סדר תנועותיהם הפוך. הכוכבים העליונים נעים במהירות הגדולה ביותר בשקיעת הערב, ואילו שני אלה באיטיות הרבה ביותר; העליונים רחוקים ביותר מן הארץ בשעה שתנועתם איטית ביותר, ואילו אלה רחוקים ביותר בשעה שתנועתם מהירה ביותר. שכן כשם שבמקרה הראשון הקרבה למרכז מאיצה, כך במקרה השני קצה המעגל מאיץ. העליונים מתחילים להפחית את מהירותם מזריחת הבוקר, ואילו אלה מתחילים להגביר אותה; העליונים נעים לאחור מעמידת הבוקר עד לעמידת הערב, ואילו נוגה מעמידת הערב עד לעמידת הבוקר.

נוגה מתחיל לטפס ברוחב מזריחת הבוקר, ואילו מעמידת הבוקר הוא מתחיל לעלות בגובה ולהשיג את השמש; בשקיעת הבוקר הוא מהיר ביותר וגבוה ביותר. מזריחת הערב הוא מתחיל לרדת ברוחב ולהאט את תנועתו, ומעמידת

הערב הוא גם נע לאחור וגם יורד בגובה. כוכב חמה, לעומת זאת, מתחיל לטפס בשני המובנים מזריחת הבוקר, ולרדת ברוחב מזריחת הערב; וכשהוא משיג את השמש עד למרחק חמש־עשרה מעלות הוא נעצר, וכמעט אינו זז במשך ארבעה ימים.

אחר כך הוא יורד מן הגובה ונע לאחור משקיעת הערב ועד זריחת הבוקר. רק כוכב חמה והירח יורדים במספר ימים השווה למספר הימים שבהם עלו; נוגה עולה במשך זמן ארוך פי חמישה־עשר מן הזמן שבו הוא יורד; ואילו שבתאי וצדק יורדים במשך זמן כפול מזמן עלייתם, ומאדים אף במשך זמן גדול פי ארבעה. כה רבה רבגוניותו של הטבע, אך הסיבה ברורה: הכוכבים הנאבקים באדי השמש גם מתקשים לרדת.

אפשר לחשוף סודות רבים נוספים הנוגעים לדברים האלה ולחוקים שהטבע עצמו כפוף להם. למשל, במאדים, שמסלולו הוא הקשה ביותר לתצפית: הוא לעולם אינו מגיע לעמידה כאשר צדק מצוי בזווית משולשת אליו, ולעיתים נדירות מאוד כשהוא מרוחק ממנו שישים מעלות — המספר היוצר את צלעות המשושה של העולם; והוא זורח בעת ובעונה אחת עם צדק בשני מזלות בלבד, סרטן ואריה. כוכב חמה זורח בַּעֲרֶב בדגים לעיתים נדירות ובבתולה לעיתים קרובות מאוד; זריחות הבוקר שלו מתרחשות במאזניים וכן בדלי, והן נדירות מכול באריה. הוא אינו נסוג בשור או בתאומים, ובסרטן אינו נסוג לפני המעלה העשרים וחמש.

רק במזל תאומים מתקבץ הירח עם השמש פעמיים, ורק בקשת קורה לפעמים שאינו מתקבץ עמה כלל. רק במזל טלה אפשר לראות את הירח הישן ואת הירח החדש באותו יום או באותו לילה — וגם בכך זכו מעטים מבני התמותה,

ומכאן יצא לְלִינְקִיאוּס שם של חד־ראייה. משך היעלמותם המרבי של שבתאי ומאדים מן השמים הוא 170 יום; של צדק 36 יום, או עשרה ימים פחות לכל הפחות; של נוגה 69 יום, או 52 לכל הפחות; ושל כוכב חמה 13 יום, או 17 לכל היותר.

הבדלי הגובה מווסתים גם את הצבעים, שכן כוכבי הלכת מקבלים את גון שכבות האוויר שאליהן הגיעו בעלייתם; וכשהם מתקרבים למסלול זר, הוא צובע אותם מכל צד: מסלול קר יותר מחוויר אותם, לוהט יותר מאדימם, עתיר רוחות גורם להם לרעוד, ואילו השמש, נקודות המפגש של האפיסידות וקצות המסלולים מחשיכים אותם עד לשחור. אמנם לכל אחד צבע משלו: שבתאי לבן, צדק בהיר, מאדים אשׁי, נוגה ככוכב הבוקר לבן ובוהק, וככוכב הערב נוצץ; כוכב חמה קורן, אור הירח רך, והשמש בזריחתה לוהטת ואחר כך קורנת. מסיבות אלה מושפע גם מראם של כוכבי השבת הקבועים בשמים.

פעם נראית סביב מחציתו המוארת של הירח המון צפוף של כוכבים, כאשר בלילה שקט אורו הרך מאיר אותם; ופעם הם מעטים עד שאנו תוהים לאן נמלטו, כאשר הירח המלא מסתיר אותם או כאשר קרני השמש או אחד מכוכבי הלכת הנזכרים לעיל מסנוורות את עינינו. גם הירח עצמו חש בלי ספק בהבדלים בין קרני השמש הפוגעות בו: עקמומיות קמרון העולם מקהה את הקרניים הנטויות, מלבד במקום שבו פגיעתן חלה בזווית ישרה. לכן, כשהירח בזווית מרובעת לשמש הוא חצוי; בזווית משולשת הוא מוקף בעיגול שאינו שלם; וכשהוא מנגד הוא מתמלא. כשהוא שב ומתמעט הוא מציג אותן צורות במרווחים שווים, על פי אותו עיקרון החל על שלושת כוכבי הלכת שמעל לשמש.

לשמש עצמה ארבע נקודות מפנה: פעמיים הלילה משתווה ליום, באביב ובסתיו, כשהיא מגיעה אל מרכז הארץ במעלה השמינית של טלה ושל מאזניים; ופעמיים מתחלפים אורכי הזמן — היום מתחיל להתארך בהיפוך החורף, במעלה השמינית של גדי, והלילה מתחיל להתארך בהיפוך הקיץ, באותה מעלה של סרטן. סיבת אי־השוויון היא אלכסוניות גלגל המזלות, אף שבכל רגע חלק שווה מן העולם נמצא מעל לארץ ומתחתיה. אולם המזלות העולים בקו ישר בעת זריחתם מחזיקים באור לאורך מסלול רב יותר, ואילו האלכסוניים חולפים במרחב מהר יותר.

רוב בני האדם אינם יודעים את הדבר שגילו ראשי המלומדים מתוך התבוננות מרובה בשמים: האש הנופלת משלושת כוכבי הלכת העליונים אל הארץ היא הקרויה ברק, ובייחוד האש הבאה מצדק, הנמצא באמצע. ייתכן שהסיבה היא שהמפגש בין עודף הלחות מן המעגל שמעליו לבין החום מן המעגל שמתחתיו נפלט בדרך זו; ומכאן האמירה שצדק מטיל ברקים. כשם שגחל נפלט מעץ בוער בקול נפץ, כך פולט הכוכב אש שמימית, והיא נושאת עמה אותות על העתיד: גם חלק שניתק מישות אלוהית אינו חדל מלמלא תפקידים אלוהיים. הדבר מתרחש בעיקר כשהאוויר סוער — אם מפני שהלחות שהצטברה מעוררת שפע של אש, ואם מפני שהאוויר מיטלטל כבשעת לידתו של כוכב הרה.

רבים ניסו גם לחקור את מרחקי גרמי השמים מן הארץ, ומסרו שהשמש רחוקה מן הירח פי תשעה־עשר מן המרחק שבין הירח עצמו לארץ. ואילו פִּיתָגוֹרַס, איש חריף שכל, חישב כי המרחק מן הארץ לירח הוא 126,000 סטדיות, מן הירח לשמש כפול מזה, ומשם אל שנים־עשר המזלות פי שלושה. גם בן ארצנו גָּאלוּס סוּלְפִּיקִיוּס החזיק בדעה זו.

אולם פִּיתָגוֹרַס משתמש לעיתים גם ביחסים מוזיקליים: את המרחק מן הארץ לירח הוא מכנה טון; מן הירח לכוכב חמה מחצית המרחק הזה, וכך גם מכוכב חמה לנוגה; מנוגה לשמש טון וחצי; מן השמש למאדים טון אחד — כלומר כמרחק מן הארץ לירח —; ממאדים לצדק חצי טון, ומצדק לשבתאי חצי טון, ומשבתאי לגלגל המזלות טון וחצי. כך נוצרים שבעה טונים, המכונים διὰ πασῶν ἁρμονίαν (דִיאָ פָּסוֹן הַרְמוֹנִיאַן), כלומר מכלול ההרמוניה. במסגרתה נע שבתאי בציליל דורי וצדק בציליל פְּרִיגִי, וכך בהתאמה גם השאר — דקות הבחנה נעימה יותר משהיא נחוצה.

סטדיה אחת שווה ל־125 פסיעות רומיות, כלומר ל־625 רגל. פּוֹסִידוֹנִיוּס קבע כי גובה השכבה המקיפה את הארץ, שאליה מגיעים ערפל, רוחות ועננים, אינו פחות מארבעים סטדיות; שמעליה האוויר טהור, צלול ומלא אור שאינו מופרע; שמן השכבה העכורה עד לירח יש שני מיליון סטדיות, ומשם עד לשמש חמש מאות מיליון; ושבזכות המרחק הזה אין גודלה העצום של השמש שורף את הארץ. ואילו רבים מסרו שהעננים עולים לגובה תשע מאות סטדיות. הדברים אינם ידועים לאשורם ואינם ניתנים להתרה, אך יש למסור אותם מפני שכך נמסרו. אף על פי כן, למי שירצה להעמיק בחקירתם, אין לדחות עיקרון יחיד של חישוב גאומטרי שלעולם אינו מכזיב — לא כדי להשיג מידה מדויקת, שכן שאיפה כזאת היא כמעט עיסוקו של מטורף, אלא כדי שלנפש המשערת תהיה לפחות אמת מידה להערכתה.

הואיל וניכר שמעגל מסלולה של השמש מקיף 360 וכמעט שש מעלות, והואיל וההיקף כולל תמיד את הקוטר שלוש פעמים ועוד מעט פחות משביעיתו, ברור שאם נגרע מחצית מן הקוטר — מפני שהארץ שבמרכז חוצצת — גובה השמש יהיה כמעט שישית מן המרחב העצום הזה, שהשכל תופס כהיקף

מעגל השמש סביב הארץ. גובה הירח יהיה חלק אחד משנים־עשר, מפני שהוא מקיף מסלול קצר בשיעור הזה ממסלול השמש.

כך יוצא שהירח מצוי באמצע בין השמש לארץ. אני משתומם עד היכן מגיעה חוצפת לב האדם כשהצלחה פעוטה מעודדת אותה, כפי שבדברים שנאמרו לעיל השיטה עצמה פותחת פתח לעזות מצח. לאחר שהעזו לנחש את המרחק בין השמש לארץ, הם מחילים מרחק זהה גם מן השמש לשמים, מפני שהשמש מצויה באמצע, וכך מיד מגיעה מידת העולם כולו אל אצבעותיהם. שהרי אם הקוטר כולל שבע יחידות, ההיקף כולל עשרים ושתיים כאלה — כאילו מידת השמים אכן נקבעת בחוט אנך.

החישוב המצרי שהציגו פְּטוֹסִירִיס וְנֶכְפְּסוֹ קובע כי כל מעלה במעגל הירח, שהוא כאמור הקטן ביותר, משתרעת על מעט יותר משלושים ושלוש סטדיות; במעגל שבתאי, הגדול ביותר, על כפליים; ובמעגל השמש, שאמרנו כי הוא באמצע, על מחצית סכומן של שתי המידות. חישוב זה מגלה מידה רבה של צניעות, שכן אם מוסיפים למעגל שבתאי את המרחק עד לגלגל המזלות עצמו מתקבל מספר שאין למנותו.

נותרו דברים מעטים לומר על העולם, שכן גם בשמים עצמם מופיעים לפתע כוכבים חדשים, ולהם סוגים אחדים. היוונים מכנים אותם 'קומטות', ואנו מכנים אותם 'שעירים': הם סומרים בשיער אדום כדם ומזדקרים בציציות סביב ראשיהם. אלה שבחלקם התחתון משתלשלת רעמה בדמות זקן ארוך מכונים 'פּוֹגוֹנְיאַס'. ה'אַקוֹנְטִיאַס' רוטטים כחנית ומבשרים את אותותיהם במהירות רבה; אחד מאלה היה הכוכב שהקיסר טִיטוּס תיאר בשיר מזהיר בשנת הַקוֹנְסוּלָאט החמישית שלו, והוא האחרון מסוגו שנראה עד היום.

כשהם קצרים יותר ומתחדדים לחוד מכנים אותם 'קְסִיפִיאַס'; הם החיוורים מכולם, בעלי ברק כשל חרב וללא קרניים כלשהן. לעומתם ה'דִיסְקֶאוּס', הדומה בצורתו לשמו וצבעו כענבר, שולח מקרניו קרניים מעטות.

ה'פִיתָאוּס' נראה בצורת חבית ובחללו אור עשֵן. ל'קְרַטִיאַס' צורת קרן; כזה היה הכוכב שנראה כשיוון נלחמה בְּסָלָמִיס. ה'לַמְפַּדִיאַס' מחקה לפידים בוערים, וה'הִיפָּאוּס' — רעמת סוסים; האחרונים נעים במהירות רבה וסובבים במעגל סביב עצמם. מופיעה גם קומטת Διὸς (דִיוֹס) לבנה, ששערה הכסוף זוהר עד שבקושי אפשר להביט בה, ובצורתה היא מציגה בתוכה דמות אדם כהתגלמות האל. מופיעים גם 'הירקים', שצורתם כצמר והם מוקפים מעין ענן. רק פעם אחת עד כה הפכה דמותה של רעמה לחנית, בַּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה־108, בשנת 408 לייסוד העיר. פרק הזמן הקצר ביותר שתועד לצפייה בקומטה הוא שבעה ימים, והארוך ביותר — 180 יום.

מקצתן נעות ככוכבי לכת ואחרות נשארות קבועות במקומן. כמעט כולן מופיעות ממש בצפון, בחלק כלשהו שאינו קבוע, אך בעיקר באזור הלבן שקיבל את השם 'שביל החלב'. אֲרִיסְטוֹ מוסר שאפשר לראות כמה מהן בעת ובעונה אחת — דבר שככל הידוע לי איש מלבדו לא אימת — וכן שהן מבשרות רוחות עזות או חום כבד. הן מופיעות גם בחודשי החורף ובסביבות הקוטב הדרומי, אך שם בלי הֵילָה. אחת נוראה נודעה לעמי אתיופיה ומצרים, והמלך בן התקופה העניק לה את שמו, טִיפוֹן: מראה היה כאש, היא הייתה מפותלת כסליל והבעת פניה קודרת; לא כוכב ממש אלא מעין קשר של אש.

לעיתים מתפזר שיער גם סביב כוכבי הלכת ושאר הכוכבים. אולם קומטה לעולם אינה מופיעה בחלק השוקע של השמים. על פי רוב היא גרם שמים

מטיל אימה, שאי אפשר לכפר על אותותיו בקורבן קל: כך היה בעת המהומות האזרחיות בְּקוֹנְסוּלָאט של אוֹקְטָבְיוּס, ושוב במלחמת פּוֹמְפֵּיוּס וקיסר; ובימינו, סמוך להרעלה שבעקבותיה הניח הקיסר קְלַאוּדְיוּס את השלטון לְדוֹמִיטְיוּס נֵירוֹן, ולאחר מכן בימי שלטונו של נֵירוֹן, נראתה קומטת זוועה כמעט בלי הפסקה. הבריות סבורות שיש חשיבות לכיוון שאליו היא מטילה את עצמה, לכוכב שממנו היא מקבלת את כוחותיה, לדמויות שהיא מחקה ולמקומות שבהם היא מנצנצת:

אם צורתה כחלילים היא מבשרת דבר הנוגע לאמנות המוזיקה; אם היא מופיעה בחלקי המזלות המיוחסים לאיברי המין — פריצות מוסרית; ואם היא יוצרת משולש או מרובע בעל זוויות שוות ביחס למיקומם של כוכבים קבועים מסוימים — כישרון ולמדנות. בראש הנחש הצפוני או הדרומי היא שופכת רעל. רק במקום אחד בעולם כולו סוגדים לקומטה, במקדש ברומא. אַוגוּסְטוּס האלוהי עצמו ראה אותה כאות מבורך ביותר לו: היא הופיעה בעת המשחקים שערך לכבוד וֶנוּס גֶּנֶטְרִיקְס, זמן לא רב לאחר מות אביו קיסר, במסגרת חבר הכוהנים שקיסר יסד.

הוא גילה את שמחתו במילים האלה: „בימי משחקיי עצמם נראה במשך שבעה ימים כוכב שעיר באזור השמים שמתחת לכוכבי הצפון. הוא זרח בערך בשעה האחת־עשרה של היום, היה בהיר ונראה מכל ארצות העולם. ההמון האמין שכוכב זה מציין כי נשמת קיסר התקבלה בין הישויות האלוהיות של האלים בני האלמוות; ולכן נוסף סמל הכוכב לפסל ראשו, שאותו הקדשנו לאחר זמן קצר בְּפוֹרוּם.“ את הדברים האלה אמר בפומבי; אך בשמחתו הפנימית פירש שהכוכב נולד למענו ושהוא עצמו נולד בסימנו. ואם נודה על האמת, היה זה אות ברכה לארצות. יש הסבורים שגם גרמי השמים האלה

קיימים תמיד ונעים במסלולם, אך נראים רק לאחר שהשמש מתרחקת מהם; אחרים סבורים שהם נוצרים מצירוף מקרי של לחות וכוח האש, ולכן גם מתפרקים.

אותו הִיפַּרכוֹס, שלעולם לא נוכל לשבחו די הצורך — שכן איש לא הוכיח יותר ממנו את קרבת גרמי השמים לאדם ואת היות נשמותינו חלק מן השמים — גילה כוכב חדש, שנולד בתקופתו. תנועתו בעת שזהר עוררה בו ספק שמא הדבר מתרחש לעיתים קרובות יותר, ושמא גם הכוכבים שאנו חושבים לקבועים נעים. לכן העז במעשה שהיה נחשב יומרני אפילו בעיני אל: הוא מנה את הכוכבים למען הדורות הבאים וציין כל גרם שמים בשמו, לאחר שהמציא מכשירים שבהם רשם את מקומו ואת גודלו של כל אחד. בדרך זו אפשר יהיה להבחין בקלות לא רק אם כוכבים מתים או נולדים, אלא גם אם אחדים מהם משנים מקום ונעים, וכן אם הם גדלים או קטנים. כך השאיר את השמים כולם בירושה, אם רק יימצא אדם שיהיה מוכן לקבל לידיו את העיזבון הזה.

גם ה'לפידים' מבזיקים, אך הם נראים רק בשעה שהם נופלים; אחד מהם חלף בצהריים מול פני הקהל כולו בשעה שֶׁגֶּרְמָנִיקוּס קיסר ערך מופע גלדיאטורים. יש להם שני סוגים: אלה המכונים 'למפדות' הם לפידים ממש, והסוג האחר מכונה 'בולידים'; אחד מן האחרונים נראה בעת האסונות בְּמוּטִינָה. ההבדל הוא שהלפידים מותירים עקבות ארוכים כשרק חלקם הקדמי בוער, ואילו הבוליד בוער לכל אורכו ומושך אחריו נתיב ארוך יותר. גם 'קורות' מבזיקות בדרך דומה, והן מכונות δοκοὺς (דוֹקוּס); אחת כזאת נראתה כאשר הַלַּקְדַאִימוֹנִים הובסו בקרב ימי ואיבדו את שלטונם ביוון. לפעמים אף נפערים השמים עצמם — תופעה המכונה 'כסמה'.

מופיע גם מראה אדום כדם, וכן — הדבר שאין מפחיד ממנו בעיני בני התמותה — בערה הנופלת משם אל הארץ, כמו בשנה השלישית של הָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה־107, כשהמלך פִּילִיפּוֹס זעזע את יוון. אני סבור שהתופעות האלה, כשאר הדברים, נוצרות מכוח הטבע בזמנים קבועים, ולא מסיבות משתנות כפי שרבים חושבים וכפי שחריפות שכלם ממציאה. אמנם הן שימשו מבשרות לאסונות עצומים; אך לדעתי האסונות לא אירעו מפני שהתופעות האלה הופיעו, אלא הן הופיעו מפני שהאסונות עמדו להתרחש. נדירותן היא המסתירה את הסברן, ולכן אין הוא ידוע כמו הסברן של הזריחות הנזכרות לעיל, של הליקויים ושל תופעות רבות אחרות.

גם כוכבים נראים לצד השמש במשך ימים שלמים, ועל פי רוב נראים סביב גלגל השמש כתרים הדומים לשיבולים ומעגלים בשלל צבעים. כך אירע כְּשֶׁאַוגוּסְטוּס קיסר, עוד בראשית עלומיו, נכנס לעיר לאחר מות אביו כדי ליטול לעצמו שם אדיר. אותם כתרים מופיעים גם סביב הירח וסביב הכוכבים הבולטים הקבועים בשמים. סביב השמש הופיעה קשת בְּקוֹנְסוּלָאט של לוּקְיוּס אוֹפִּימְיוּס וּקְווִינְטוּס פָּאבְּיוּס; טבעת בְּקוֹנְסוּלָאט של גָּאיוּס פּוֹרְקְיוּס וּמָנְיוּס אַקִילְיוּס; ומעגל אדום בְּקוֹנְסוּלָאט של לוּקְיוּס יוּלְיוּס וּפוּבְּלְיוּס רוּטִילְיוּס. מתרחשים גם ליקויי חמה מבשרי רעות וממושכים מן הרגיל, כגון לאחר רצח הַדִּיקְטָטוֹר קיסר ובמלחמה נגד אַנְטוֹנְיוּס, כשהשמש נשארה חיוורת כמעט שנה שלמה.

ושוב, לפעמים נראות כמה שמשות בעת ובעונה אחת — לא מעל השמש עצמה ולא מתחתיה אלא באלכסון; לעולם לא סמוך לארץ ולא מולה, ואף לא בלילה, אלא בשעת זריחה או שקיעה. נמסר שפעם אחת נראו גם בצהריים בַּבּוֹסְפּוֹרוֹס, לאחר שנמשכו משעות הבוקר ועד השקיעה. הקדמונים ראו לא

אחת שלוש שמשות, למשל בְּקוֹנְסוּלָאטִים של סְפּוּרְיוּס פּוֹסְטוּמְיוּס וְקְווִינְטוּס מוּקְיוּס; של קְווִינְטוּס מַרְקְיוּס וּמַרְקוּס פּוֹרְקְיוּס; של מַרְקוּס אַנְטוֹנְיוּס וּפוּבְּלְיוּס דוֹלַבֶּלָה; ושל מַרְקוּס לֶפִּידוּס וְלוּקְיוּס פָּלַנְקוּס. גם בני דורנו ראו אותן בימי שלטונו של קְלַאוּדְיוּס האלוהי, בְּקוֹנְסוּלָאט שלו עם קוֹרְנֵלְיוּס אוֹרְפִּיטוּס. עד ימינו אין שום מסורת על יותר משלוש שמשות שנראו יחד. גם שלושה ירחים הופיעו, למשל בְּקוֹנְסוּלָאט של גְּנֵאיוּס דוֹמִיטְיוּס וְגָאיוּס פָּאנְיוּס.

מה שרבים כינו „שמשות לילה" היה אור שנראה בשמי הלילה בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של גָּאיוּס קָאסִיקְילְיוּס וּגְנֵאיוּס פָּאפִּירְיוּס, ופעמים רבות גם בזמנים אחרים, עד שמראה היום האיר בלילה. בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של לוּקְיוּס וָאלֶרְיוּס וְגָאיוּס מָארְיוּס, עם שקיעת השמש, חצה את השמים ממערב למזרח מגן בוער שפיזר ניצוצות. עוד מסופר על מקרה יחיד, בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של גְּנֵאיוּס אוֹקְטָאוויוּס וְגָאיוּס סְקְרִיבּוֹנְיוּס: נראה ניצוץ נופל מכוכב וגדל ככל שהתקרב לארץ; לאחר שהגיע לגודל הירח האיר כאורו של יום מעונן, ואחר כך, כשנסוג אל השמים, נעשה כלפיד. סִילָאנוּס, מושל הפרובינקיה, ראה זאת עם פמלייתו. גם כוכבים נראים לעיתים דוהרים בשמים, ולעולם לא באקראי: מן הכיוון שאליו הם דוהרים קמות רוחות עזות.

כוכבים מופיעים גם בים וביבשה. בעת משמרות הלילה של החיילים ראיתי זוהר בדמות כזאת נאחז בכידונים שלפני הסוללה. גם על מוטות הרוחב של תרני הספינות ועל חלקים אחרים בהן הם נוחתים בקול מעין־מדבר, כציפורים המדלגות ממקום למקום. כשהם באים יחידים הם מבשרי רעה: הם מטביעים ספינות, ואם ירדו אל תחתית גוף הספינה אף שורפים אותן. ואילו כשהם תאומים הם מבשרים ישועה והפלגה מוצלחת; בבואם, כך מספרים, נמלט אותו אות יחיד, נורא ומאיים, המכונה הֶלֶנָה. משום כך מייחסים כוח אלוהי זה

לְפוֹלוּקְס וְלַקַסְטוֹר וקוראים אליהם בלב ים. לעת ערב אף ראשי בני אדם מוקפים לעיתים זוהר, כאות רב־משמעות. טעמם של כל הדברים האלה אינו ודאי והוא כמוס בגדולת הטבע.

עד כאן על העולם עצמו ועל הכוכבים; עתה לשאר התופעות הראויות לציון שבשמים. שכן גם לאותו דבר שאנו מכנים בשם אחר „אוויר" קראו אבותינו „שמים": כל המרחב דמוי הריק המפיץ רוח מחיה זו. משכנו מתחת לירח, ונמוך ממנו בהרבה, כפי שמוסכם כמעט על הכול. הוא מערב כמות אינסופית מן האוויר שמקורו בטבע העליון בכמות אינסופית של אדים ארציים, וכך מתמזגים שני היסודות. מכאן העננים, הרעמים והברקים האחרים; מכאן הברד, הכפור, הגשמים, הסערות ומערבולות הרוח; מכאן רוב פגעיהם של בני התמותה ומאבקו של עולם הטבע בעצמו.

כוח הכוכבים דוחק מטה את הדברים הארציים השואפים לשמים, ומושך אליו את אלה שאינם עולים מאליהם. הגשמים יורדים, הערפילים עולים, הנהרות מתייבשים והברד ניתך. הקרניים צורבות ודוחפות את הארץ מכל עבר אל המרכז; אותן קרניים נשברות וחוזרות, ונושאות עמן את כל שהצליחו לקחת. אדים יורדים מן המרום ושבים ועולים למרום. הרוחות מסתערות ריקות וחוזרות עמוסות שלל. נשימתם של בעלי חיים רבים מושכת אוויר מן הגובה; האוויר מצדו מתנגד, והארץ יוצקת רוח אל השמים הריקים.

כך נע הטבע הלוך ושוב, ובשל מהירות העולם מתלקחת המחלוקת כאילו הופעלה במכונת מלחמה. המאבק אינו רשאי לעמוד מלכת: החומר נסחף בלי הרף, מתגלגל סביב הארץ בכדור עצום ומציג את סיבות התופעות, ופעם אחר פעם פורש בעננים שמים אחרים. זהו תחום שלטונן של הרוחות. לפיכך עיקר

כוחן נמצא בו, והוא מקיף כמעט את שאר הסיבות: רוב בני האדם מייחסים לאלימות הרוחות את הטחת הרעמים והברקים; ויש הסבורים שאבנים יורדות לעיתים כגשם מפני שהרוח חטפה אותן, וכך גם דברים רבים אחרים. משום כך יש לדון בכמה תופעות יחד.

ברור שלסערות ולגשמים יש סיבות אחדות הקבועות מראש, ואחרות מקריות או שפשרן עדיין לא נודע. מי יפקפק בכך שהקיץ והחורף וכל מה שאנו מבחינים בו כחילוף שנתי בעונות נוצרים מתנועת הכוכבים? כשם שטבע השמש ניכר בוויסות השנה, כך גם לכל אחד משאר הכוכבים כוח משלו, הפורה בהתאם לטבעו: אחדים יוצרים לחות שהופשרה לנוזל; אחרים לחות שנקרשה לכפור, נדחסה לשלג או קפאה לברד; מקצתם יוצרים רוחות, אחרים חמימות או אדים, ואחרים טל או קור. ואין לחשוב שגודלם הוא כפי שהם נראים, שכן ממדי הגובה העצום מלמדים שאין בהם אחד הקטן מן הירח.

כל אחד מהם מפעיל אפוא את טבעו בתנועתו שלו; הדבר ניכר במיוחד מן הגשמים המלווים את מעברו של שבתאי. כוח זה אינו מצוי רק בכוכבים הנעים, אלא גם ברבים מן הקבועים ברקיע, כל אימת שהם מתעוררים מכוח התקרבות כוכב נודד או מגירוי מפגש הקרניים. כך אנו חשים בהשפעת צביר הכוכבים המכונה אצלנו סוּקוֹלָאֶה, ואשר היוונים מכנים בשל כך בשם הגשום Ὑάδες (הִיאָדֶס). אחדים פועלים אף מעצמם ובמועדים קבועים, כגון זריחת „הגדיים"; ואילו הכוכב אַרְקְטוּרוֹס כמעט לעולם אינו עולה בלי סערת ברד.

מי אינו יודע שעם זריחת כוכב הכלב מתלהט חום השמש? השפעותיו של כוכב זה מורגשות על הארץ במלוא עוצמתן: הימים רותחים כשהוא עולה, היינות תוססים במרתפים והמים העומדים נעים. במצרים מכנים חיית בר

אחת „אוריקס", ומספרים כי בשעת זריחתו היא עומדת מולו ומביטה בו, וכמו משתחווה לאחר שהתעטשה. אין ספק שבמשך כל אותה תקופה הכלבים מועדים במיוחד לכלבת.

אכן, גם לחלקים מסוימים של מזלות מסוימים כוח משלהם, כמו בשוויון הסתיו ובמפנה החורף, שבהם אנו מבינים שהשפעת הכוכב כרוכה בסערות. הדבר ניכר לא רק בגשמים ובסערות אלא גם בתופעות רבות בגוף ובשדות: יש שהכוכב פוגע בהם, ואחרים חשים בזמנים קבועים הפרעות במעיים, בגידים, בראש או בשכל. עץ הזית, הצפצפה הלבנה והערבות הופכים את עליהם ביום הארוך בשנה. עשב הַפּוּלְיָאוּם, שנתלה יבש בתוך הבתים, פורח בעצם היום הקצר בשנה.

שלפוחיות שנופחו באוויר נבקעות. על כך עשוי להתפלא רק מי שאינו מבחין בניסיון היומיומי כי העשב הקרוי „הֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן" פונה תמיד אל השמש השוקעת ומסתובב עמה בכל שעה, אפילו כשענן מחשיך אותה. חוקרים דקדקנים כבר גילו שבכוח הירח גדלים גופיהם של הצדפות ושל כל בעלי הקונכיות ושבים ומתמעטים; שאיבריהם הפנימיים של עכברים משתנים לפי מניין ימי הירח; ושאפילו הזעירה שבחיות, הנמלה, חשה בכוח הכוכב ושובתת תמיד בעת מולד הירח.

משום כך מבישה עוד יותר בורותו של האדם, אף שהוא מודה כי אצל בהמות משא מסוימות מחלות העיניים מתגברות ופוחתות עם הירח. להגנתו עומדים ממדי הנושא: השמים עצומים בגובהם ומחולקים לשבעים ושתיים קבוצות כוכבים, כלומר דמויות של עצמים או של בעלי חיים, כפי שחילקום המומחים. באלה הם מנו אלף ושש מאות כוכבים, בולטים כמובן בהשפעתם או במראם:

למשל שבעת הכוכבים שבזנב השור, המכונים הפליאדות; הַהְיאָדוֹת שבמצחו; וּבוֹאוֹטֶס, הבא בעקבות שבעת כוכבי הדובה הגדולה.

אינני מכחיש שמלבד הסיבות האלה נוצרים גשמים ורוחות, שכן ידוע בוודאות כי מן הארץ עולה אד לח, ולעיתים ערפל מעושן מחמת החום; וכי עננים נוצרים כאשר נוזל עולה למרום או כאשר האוויר מתעבה לנוזל. צפיפותם וגופניותם מוכחות בלי ספק מכך שהם מסתירים את השמש, הנראית בדרך כלל אפילו לצוללים בכל עומק שהוא של מים.

לפיכך אין להכחיש שגם אשים מן הכוכבים עשויות ליפול מלמעלה לתוך העננים, כאותן אשים שאנו רואים לעיתים קרובות בשמים בהירים. אמת היא שפגיעתן מרעידה את האוויר, שהרי גם כלי נשק המוטחים באוויר שורקים. כשהן מגיעות לענן הן יוצרות אד רועם, כברזל מלובן שהוטבל במים, ומעלות מערבולת עשן. מכאן נולדות הסערות. אם רוח או אד נאבקים בתוך הענן, נשמע רעם; אם הם פורצים מתוכו בוערים, נוצר ברק מכה; ואם הם חותרים לאורך מסלול ממושך יותר, נוצר ברק מתמשך. זה בוקע את הענן וזה פורץ דרכו; והרעמים הם מהלומותיהן של האשים המתנגשות, ולכן סדקיהם הלוהטים של העננים מבזיקים מיד.

ייתכן גם שרוח שעלתה מן הארץ ונהדפה מטה בידי הכוכבים נכלאת בענן ומשמיעה רעם: הטבע חונק את קולה כל עוד היא נאבקת, וכשהיא פורצת נשמע נפץ, כמו בקרום שנמתח באוויר. ייתכן שאותה רוח, תהא אשר תהא, מתלקחת מחיכוך בעת שהיא נישאת מטה במהירות. ייתכן גם שהיא נסחטת בהתנגשות העננים, כשם שניצוץ ניתז משתי אבנים, וכך נוצרים ברקים. אך כל אלה מקריים; מהם נוצרים ברקי סרק עיוורים, שאין להם חוק טבעי. אלה

פוגעים בהרים ובימים, וכל שאר פגיעותיהם חסרות תכלית. ואילו הברקים הנבואיים באים מן המרום, מסיבות קבועות ומכוכביהם שלהם.

בדומה לכך לא אכחיש שרוחות — או מוטב, משבי אוויר — עשויים להיווצר מנשימתה הצחיחה והיבשה של הארץ; או ממים הנושפים אוויר שאינו מתעבה לערפל ואינו מסמיך לעננים; או להידחף בהשפעת השמש, שכן אין להבין את הרוח אלא כגל של אוויר. הן נוצרות גם בדרכים רבות אחרות: אנו רואים אותן באות מנהרות, משלגים ומן הים, אפילו כשהוא שקט, ואחרות, המכונות אַלְטָנוֹת, עולות מן הארץ. כשהן שבות מן הים הן מכונות „טְרוֹפָּאִיוֹת"; ואם הן ממשיכות הלאה — „אַפּוֹגֵאִיוֹת".

פיתולי ההרים, פסגותיהם המרובות ורכסיהם הכפופים כמרפק או השבורים לכתפיים, וכן אגניהן הקעורים של הבקעות — כל אלה מפצלים בשל אי־סדירותם את האוויר החוזר וניתז מהם, תופעה הגורמת במקומות רבים גם להד, ומולידים רוחות בלי סוף. יש גם מערות: בְּדַלְמַטְיָה, למשל, מערה בעלת פתח עצום ולוע תלול; אם משליכים לתוכה חפץ קל, אפילו ביום שקט, פורצת ממנה סערה הדומה למערבולת. שם המקום סָנְטָה. ועוד, בפרובינקיה קִירֵנָאִיקָה יש לפי המסורת צוק המקודש לרוח הדרום, שאסור בחילול קודש לגעת בו ביד אדם; אם עושים זאת, רוח הדרום מיד מערבלת חולות. אפילו בבתים רבים יש לחדרים סגורים וחשוכים, כשהם לחים, משבי אוויר משלהם. לעולם אין חסרה סיבה.

אולם יש הבדל גדול בין משב ובין רוח. הרוחות הן אלה הקבועות ונושבות ברציפות, מורגשות לא בחבל ארץ יחיד אלא בארצות שלמות; אין הן רוח קלה ולא סערה, אלא — ואף שמן מורה שהן זכריות — רוחות ממש. אפשר שהן

נולדות מתנועתו המתמדת של העולם וממפגשם הנגדי של הכוכבים; אפשר שהן אותה נשימה מולידה של עולם הטבע, המשוטטת אנה ואנה כמו ברחם; אפשר שהן אויר המולקה בפגיעותיהם השונות של הכוכבים הנודדים ובהטלת קרניהם רבת־הצורות; ואפשר שהן יוצאות מכוכביהן שלהן — מן הקרובים הללו או מן הקבועים ברקיע. מכל מקום ברור שגם הן כפופות לחוק טבע שאינו בלתי־ידוע, אף שטרם הובן במלואו.

יותר מעשרים מחברים יוונים קדומים מסרו תצפיות על הרוחות. משום כך אני מתפלא עוד יותר שבעולם מפולג ומחולק לממלכות — כלומר לאיברים נפרדים — טרחו אנשים רבים כל כך לחקור דברים שקשה כל כך לגלותם, בייחוד בימי מלחמה, כשהכנסת אורחים לא הייתה בטוחה ואף שודדי הים, אויבי כל בני התמותה, הפחידו בשמעם את מי שביקשו לעבור. בזכותם אדם מכיר כיום לעיתים, מתוך כתביהם של מי שמעולם לא הגיעו למקום, את התופעות בחבל ארצו טוב יותר משהן מוכרות לתושביו. ואילו עתה, בתוך שלום מבורך כל כך, בשגשוג משמח כל כך של המדינה ותחת שליט המטפח את האמנויות, אין מוסיפים מאומה באמצעות חקירה חדשה — ואף אין לומדים כראוי את תגליות הקדמונים.

לא היו אז פרסים גדולים יותר, שכן שפעו של המזל התחלק בין רבים; ובכל זאת רבים חשפו את התגליות הללו בלי שכר אחר מלבד העזרה לדורות הבאים. מידותיהם של בני האדם הן שהזדקנו, לא התועלת. המון עצום מפליג בים הפתוח, יהא אשר יהא, וניגש אל כל החופים המקבלים את פניו — אך לשם רווח, לא לשם דעת. השכל העיוור, השקוע כולו בחמדנות, אינו מביא בחשבון שדווקא הדעת עשויה לעשות את ההפלגה בטוחה יותר. משום כך

אדון ברוחות בקפדנות רבה מכפי שאולי הולם את התוכנית שקבעתי לחיבור, שכן אני רואה אלפים רבים המפליגים בים.

הקדמונים הבחינו בארבע רוחות בלבד, כנגד ארבעת חלקי העולם — ומשום כך גם הוֹמֵרוֹס אינו מזכיר יותר — אך הבחנה זו נחשבה אחר כך לגסה. הדור הבא הוסיף שמונה, בחלוקה דקה ומפוררת מדי. המלומדים האחרונים העדיפו דרך ביניים בין השתיים והוסיפו ארבע רוחות למניין הקצר. יש אפוא שתי רוחות בכל אחד מארבעת חלקי השמים: מן המזרח השוויוני נושבת סוּבְּסוֹלָנוּס, וממזרח החורף וְוֹלְטוּרְנוּס; היוונים מכנים את הראשונה אַפֶּלִיוֹטֵס ואת השנייה אֵורוֹס. מן הדרום נושבת אַוּסְטֶר, וממערב החורף אַפְּרִיקוּס; אלה מכונות גם נוֹטוֹס וְלִיבְּס. ממערב השוויוני נושבת פָּבוֹנְיוּס, וממערב הקיץ קוֹרוּס; היוונים מכנים אותן זֶפִירוֹס וְאַרְגֶסְטֵס. מן הצפון נושבת סֶפְּטֶנְטְרְיוֹ, ובינו ובין מזרח הקיץ אַקְווִילוֹ; הן מכונות גם אַפַּרְקְטִיאַס וּבוֹרֵאַס.

השיטה המרובה יותר הוסיפה ארבע רוחות בין אלה: תְרַסְקִיאַס באמצע שבין הצפון למערב הקיץ; קַיְקִיאַס באמצע שבין אַקְווִילוֹ למזרח השוויוני, מכיוון מזרח הקיץ; פוֹינִיקְס באמצע שבין מזרח החורף לדרום; וְלִיבּוֹנוֹטוּס, ששמה מורכב מְלִיבְּס וְנוֹטוֹס, באמצע שבין הדרום למערב החורף. אך גם בכך לא תם הדבר. אחרים הוסיפו רוח בשם מֶסֶס בין בּוֹרֵאַס לְקָאִיקִיאַס, וְאֵורוֹנוֹטוּס בין אֵורוֹס לְנוֹטוֹס. יש גם רוחות המיוחדות לעמים מסוימים ואינן נושבות מעבר לחבל מוגדר, כגון סְקִירוֹן אצל האתונאים, הנוטה מעט מֵאַרְגֶסְטֵס ואינה מוכרת בשאר יוון. במקומות אחרים אותו משב מכונה אוֹלִימְפִיאַס.

בלשון הרווחת מבינים בכל השמות האלה את אַרְגֶסְטֵס. יש המכנים את קָאִיקִיאַס „הֶלֶסְפּוֹנְטִיאַס", ואחרים קוראים לאותן רוחות בשמות אחרים.

בפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס המפורסמת ברוחות היא קִירְקְיוּס, שאינה נופלת בעוצמתה משום רוח אחרת ולעיתים קרובות נושאת אדם עד אוֹסְטִיָה לאחר שחצתה את הים הַלִּיגוּרִי. לא זו בלבד שהיא אינה מוכרת בשאר חלקי השמים; היא אפילו אינה מגיעה לְוִויֶנָה, עיר באותה פרובינקיה: רכס הרים צנוע, מרחק אלפים אחדים בלבד משם, עוצר רוח אדירה זו! פֶּבְיָאנוּס אף טוען שרוחות הדרום אינן חודרות למצרים. מכאן ניכר חוק הטבע: גם לרוחות נקבעו זמן וגבול.

האביב פותח אפוא את הימים למפליגים. בראשיתו רוחות פָּבוֹנְיוּס מרככות את שמי החורף, כשהשמש תופסת את המעלה העשרים וחמש בדלי; יום זה הוא שמונה בְּפֶבְּרוּאַר. חישוב זה מתאים בקירוב גם לכל התאריכים שאציין להלן: בכל עיבור הם מקדימים ביום אחד, ובמחזור בן חמש השנים הבא שבים לסדרם. יש המכנים את פָּבוֹנְיוּס הנושבת בעשרים ושניים בְּפֶבְּרוּאַר „כֶּלִידוֹנִיאַס", על שום מראה הסנונית; אחרים מכנים אותה „אוֹרְנִיתִיאַס", משום שהיא נושבת תשעה ימים, שבעים ואחד יום לאחר היום הקצר בשנה, עם בוא הציפורים. מנוגדת לְפָבוֹנְיוּס הרוח שכינינו סוּבְּסוֹלָאנוּס.

זריחת הפליאדות, במעלה העשרים וחמש של מזל שור, מביאה את הקיץ בעשרה במאי; זוהי עונת רוחות הדרום, והרוח המנוגדת להן היא סֶפְּטֶנְטְרְיוֹ. ואילו בשיא חום הקיץ עולה כוכב הכלב, כשהשמש נכנסת למעלה הראשונה של מזל אריה; יום זה הוא שמונה־עשר ביולי. כשמונה ימים לפני זריחתו מתחילות רוחות אַקְווִילוֹ, המכונות „פְּרוֹדְרוֹמוֹי", כלומר המבשרות.

יומיים לאחר זריחת הכוכב נושבות אותן רוחות אַקְווִילוֹ ביתר קביעות במשך ארבעים יום; הן מכונות „אֶטֶסִיאַי". סבורים שאדי השמש, המוכפלים בחום

הכוכב, מרככים אותן; ואין רוחות קבועות מהן. אחריהן שבות רוחות הדרום ונושבות תדיר עד זריחת הכוכב אַרְקְטוּרוֹס, אחד־עשר יום לפני שוויון הסתיו. עם זריחתו מתחילה קוֹרוּס; קוֹרוּס מביאה את הסתיו, והרוח המנוגדת לה היא וולְטַרְנוּס.

כארבעים וארבעה יום לאחר אותו שוויון, שקיעת הפליאדות פותחת את החורף; מועד זה חל בדרך כלל באחד־עשר בְּנוֹבֶמְבֶּר. זוהי עונתה של אַקְווִילוֹ החורפית, השונה מאוד מן הָאַקְווִילוֹ הקיצית, ומנוגדת לה אַפְּרִיקוּס. בשבעת הימים שלפני היום הקצר בשנה ובשבעת הימים שאחריו נרגע הים לצורך דגירת השלדגים, ומכאן קיבלו הימים האלה את שמם, „ימי השלדג". בשאר הזמן שורר מזג אוויר חורפי. אך גם אכזריות הסערות אינה סוגרת את הים: תחילה אילצו שודדי הים אנשים להסתער אל סכנת המוות ולנסות את ימי החורף; כיום החמדנות היא שמאלצת אותם.

הקרות ברוחות הן אלה שאמרנו כי הן נושבות מן הצפון, וכן קוֹרוּס הסמוכה להן. הן גם מדכאות את שאר הרוחות ומפזרות את העננים. אַפְּרִיקוּס לחה, ובאיטליה לחה במיוחד אַוּסְטֶר; מספרים שבים השחור קָאִיקִיאַס מושכת אליה את העננים. קוֹרוּס וְוולְטַרְנוּס יבשות, מלבד בשעת דעיכתן. אַקְווִילוֹ וְסָפְּטֶנְטְרִיוֹ מביאות שלג; סָפְּטֶנְטְרִיוֹ וְקוֹרוּס מביאות ברד. אַוּסְטֶר לוהטת, וולְטַרְנוּס וּפָבוֹנְיוּס חמימות. אלה יבשות מְסוּבְּסוֹלָאנוּס; ובכלל, כל הרוחות מן הצפון ומן המערב יבשות מן הרוחות הבאות מן הדרום ומן המזרח.

הבריאה מכל הרוחות היא אַקְווִילוֹ; אַוּסְטֶר מזיקה, ובייחוד כשהיא יבשה — אולי משום שכאשר היא לחה היא קרה יותר. סבורים שבעלי החיים רעבים פחות בשעה שהיא נושבת. הרוחות הָאֶטֶסְיוֹת פוסקות בדרך כלל בלילה

ומתחילות בשעה השלישית של היום. בספרד ובאסיה הן נושבות מן המזרח, בים השחור מן הצפון, ובשאר האזורים מן הדרום. הן נושבות גם מן היום הקצר בשנה, ואז הן מכונות אוֹרְנִיתִיאַס, אך הן חלשות יותר ונמשכות ימים מעטים. שתי רוחות אף מחליפות את טבען לפי המקום: באפריקה אַוּסְטֶר צלולה וְאַקְווִילוֹ מעוננת.

כל הרוחות נושבות בתורות, וברוב המקרים הרוח המנוגדת מתחילה כשהקודמת פוסקת. כאשר הרוחות הסמוכות לזו הדועכת מתרוממות, הן מקיפות משמאל לימין, כמו השמש. היום הרביעי בחודש הירחי הוא הקובע יותר מכול את סדרן במשך החודש. בעזרת אותן רוחות עצמן מפליגים בכיוונים מנוגדים, כשמותחים את חבלי המפרש, ולכן בלילה נפגשות לעיתים קרובות ספינות שמפרשיהן פונים זה כנגד זה. אַוּסְטֶר יוצרת גלים גדולים מֵאַקְווִילוֹ, מפני שהיא נושבת מלמטה, מעומק הים, ואילו אַקְווִילוֹ נושבת על פניו. משום כך רעידות אדמה מזיקות במיוחד לאחר רוחות דרום.

אַוּסְטֶר חזקה יותר בלילה וְאַקְווִילוֹ ביום; והרוחות הנושבות מן המזרח ממושכות מן הבאות מן המערב. רוחות הצפון פוסקות בדרך כלל לאחר מספר לא־זוגי של ימים — תצפית התקפה גם בתחומים רבים אחרים בטבע — ולכן המספרים הלא־זוגיים נחשבים זכריים. השמש גם מגבירה את המשבים וגם מדכאת אותם: היא מגבירה אותם בזריחתה ובשקיעתה, ומדכאת אותם בצוהרי ימי הקיץ. לפיכך הם שוככים בדרך כלל באמצע היום או באמצע הלילה, מפני שהם מתפזרים בחום או בקור מופרזים. גם הגשמים משקיטים את הרוחות. יותר מכול יש לצפות להן מן הכיוון שבו העננים שהתפזרו חשפו את השמים.

אֶוּדוֹקְסוֹס סבר שאם נרצה לעקוב אחר המחזורים הקטנים ביותר, אותן תורות חוזרות לאחר השלמת ארבע שנים — לא רק תורות הרוחות אלא במידה רבה גם תורותיהם של שאר מצבי מזג האוויר. מחזור ארבע־שנתי זה מתחיל תמיד בשנת עיבור, בעת זריחת כוכב הכלב. עד כאן על הרוחות הכלליות.

עתה למשבים הפתאומיים. כפי שנאמר, הם נוצרים כשהארץ נושפת, אחר כך מוטחים מטה, ולעיתים הם מתהווים בצורות רבות מתחת למעטה עננים. כשהם נעים בלי מסלול קבוע ושוצפים כזרמים, הם יוצרים רעמים וברקים, כפי שהראינו שיש הסבורים. אך אם הם מסתערים במשקל ובתנופה גדולים יותר וקורעים לרוחב ענן יבש, הם מולידים סערה שהיוונים מכנים אֶקְנֶפִיאַס. ואם הם מסתחררים ביתר צפיפות בתוך כיס מונמך בענן ופורצים ממנו בלי אש, כלומר בלי ברק, הם יוצרים מערבולת המכונה טִיפוֹן — היינו אֶקְנֶפִיאַס מסוחררת.

הַטִּיפוֹן נושא עמו חומר כלשהו שנתלש מענן קר, מגלגל ומסחרר אותו; משקלו מוסיף כובד לנפילתו, והסחרור המהיר מעבירו ממקום למקום. הוא סכנתם הגדולה של יורדי הים: לא רק את הסקריות אלא את הספינות עצמן הוא מסובב ושובר. התרופה הדלה היא לשפוך לעברו חומץ, שטבעו קר במיוחד. אותה מערבולת, כשהיא נהדפת לאחור מעצם פגיעתה, משיבה לשמים את מה שלכדה עמה ושואבת אותו אל המרום.

אם היא פורצת מתוך חלל גדול יותר בענן המונמך, אך צר מזה של סערה, ובקול נפץ, מכנים אותה טוּרְבּוֹ; היא משטחת את כל הסמוך לה. כשהיא לוהטת יותר ומתלקחת בשעת השתוללותה היא מכונה פְּרֶסְטֵר, ושורפת את כל שהיא נוגעת בו ובה בעת מפילה אותו. טִיפוֹן אינו נוצר עם רוח צפונית,

וְאֶקְנָפְיאַס אינו נוצר בעת שלג או כששלג מונח על הקרקע. אך אם המשב קורע את הענן ובה בעת מתלקח, וכבר נושא אש ולא קולט אותה אחר כך — הרי הוא ברק מכה.

הַפְּרֶסְטֵר נבדל מן הברק המכה כפי שלהבה נבדלת מאש: הראשון מתפשט לרוחב בנשיבה, והשני מתכדרר בתנופה. מערבולת חוזרת נבדלת מִטּוּרְבּוֹ בכך שהיא שבה לאחור, וכשריקה מנפץ; סערה נבדלת משניהם ברוחבה, משום שהענן מתפזר בה יותר משהוא נקרע. בתוך ענן נוצר גם חושך דמוי חיית פרא, מראה נורא ליורדי הים. תופעה מכונה „עמוד" כאשר לחות סמיכה וקפואה מחזיקה את עצמה; ומאותו סוג הוא גם אַוּלוֹן, כאשר ענן שואב מים כעין צינור.

בחורף ובקיץ הברקים נדירים, אך מסיבות מנוגדות. בחורף האוויר הדחוס נעשה סמיך עוד יותר במעטה העננים העבה, וכל נשיפת הארץ, הקשויה וקפואה, מכבה כל אד של אש שהיא קולטת. משום כך סְקִיתְיָה והארצות הקפואות שסביבה פטורות מפגיעת ברקים. לעומת זאת חום מופרז פוטר את מצרים, שכן האדים החמים והיבשים של הארץ מתעבים רק לעיתים נדירות מאוד, וגם אז לעננים דקים וחלשים.

באביב ובסתיו הברקים תכופים יותר, מפני שבשתי העונות נחלשות הסיבות האופייניות לקיץ ולחורף. מאותה סיבה הם תכופים באיטליה: האוויר נוח יותר לתנועה בגלל החורף המתון והקיץ הגשום, ולפיכך הוא שרוי תמיד כביכול באביב או בסתיו. ובאותם חלקי איטליה היורדים מן הצפון אל האזורים החמים, כגון חבל העיר רומא וְקַמְפַּנְיָה, מתרחשים ברקים במידה שווה בחורף ובקיץ — דבר שאינו מתרחש בשום אזור אחר.

מספרים שיש סוגים רבים של ברקים מכים. היבשים אינם שורפים אלא מפזרים; הלחים אינם מציתים אלא משחירים. סוג שלישי מכונה „הבהיר", והוא המופלא מכולם: חביות מתרוקנות בגללו, אף שמכסיהן לא נפגעו ולא נותר כל סימן אחר; זהב, נחושת וכסף ניתכים בתוכן, אף שהשקים עצמם אינם נחרכים כלל ואפילו חותם השעווה אינו מיטשטש. מַרְקִיָה, מן הנכבדות בנשות רומא, נפגעה בהיותה הרה; עוברה מת, אך היא חיה בלי כל פגע אחר. בין אותות המבשר של קשר קָטִילִינָה נפגע בברק ביום בהיר מַרְקוּס הֶרֶנְיוּס, דקוריון מן העיר פּוֹמְפֵיי.

כתבי הָאֶטְרוּסְקִים סבורים שתשעה אלים מטילים ברקים ושיש אחד־עשר סוגים שלהם, שכן יוּפִּיטֶר מטיל שלושה. הרומאים שמרו רק שניים מאלה: את ברקי היום ייחסו לְיוּפִּיטֶר ואת ברקי הלילה לְסוּמָנוּס; האחרונים אכן נדירים יותר בגלל קור השמים. אֶטְרוּרְיָה סבורה שגם מן הארץ פורצים ברקים, המכונים „תחתיים"; הם נוצרים בחורף והם אכזריים ומאיימים במיוחד, ככל הדברים הנחשבים ארציים. אין אלה הברקים הכלליים הבאים מן הכוכבים, אלא ברקים שמקורם בטבע הקרוב והסוער יותר. הראיה הברורה היא שכל הנופל מן השמים העליונים פוגע באלכסון, ואילו הברקים המכונים ארציים פוגעים בקו ישר.

ומכיוון שהברקים הנופלים מחומר קרוב יותר אינם מותירים עקבות של רתיעה, סבורים שהם יוצאים מן הארץ; אך הסיבה לכך אינה מכה מלמטה אלא מכה מן הצד שכנגד. החוקרים הדקדקנים יותר סבורים שאלה יוצאים מכוכב שבתאי, כשם שהברקים השורפים באים ממאדים. בדרך זו נשרפה כליל בברק וולְסִינִי, העשירה בערי הָאֶטְרוּסְקִים. את הברקים הראשונים המתרחשים לאדם לאחר שקיבל לידיו בית או רכוש מכנים „משפחתיים",

והם נחשבים למנבאי גורל לכל חייו. עם זאת סבורים שנבואה פרטית אינה משתרעת מעבר לעשר שנים, אלא אם הברק אירע בעת קבלת הנחלה הראשונה או ביום ההולדת; ונבואה ציבורית אינה משתרעת מעבר לשלושים שנה, אלא אם אירעה בעת ייסוד עיר.

בכרוניקות נשמר זכר לכך שבאמצעות טקסים ותפילות מסוימים אפשר אף לכפות את הברקים או לזמנם. מסורת עתיקה בְּאֶטְרוּרְיָה מספרת כי לאחר שמפלצת שכונתה אוֹלְטָה החריבה את השדות והתקרבה לעיר וולְסִינִי, זימן המלך פּוֹרְסֶנָה ברק כנגדה. לוּקְיוּס פִּיסוֹ, מחבר מהימן, מסר בספר הראשון של כרוניקותיו שעוד לפניו עשה נוּמָה כן פעמים רבות; ואילו טוּלוּס הוֹסְטִילְיוּס, שחיקה אותו אך לא קיים את הטקס כהלכה, נפגע בברק. יש לנו גם חורשות קודש, מזבחות וטקסים; ובין כינויי יוּפִּיטֶר — סְטָאטוֹר, טוֹנָאנְס וּפֶרֶטְרִיוּס — קיבלנו גם את יוּפִּיטֶר אֶלִיקְיוּס, „המוזמן".

הדעות בעניין זה משתנות לפי אופיו של כל אדם. להאמין שטקסים מצווים על הטבע הוא מעשה של אדם נועז; אך לשלול מן הטקסים את כוחם המיטיב הוא מעשה קהה לא פחות. ואמנם מדע פירוש הברקים התקדם עד כדי כך שהוא מנבא שאירוע עתיד להתרחש ביום מוגדר, ואם עתיד הוא לבטל דבר שכבר נעשה או לחשוף אירועים קודמים שנותרו נסתרים; אין־ספור ניסיונות ציבוריים ופרטיים מעידים על שני הדברים. לכן יהיו עניינים אלה כפי שרצה עולם הטבע: לעיתים ודאיים ולעיתים מסופקים, מקובלים על אחדים ופסולים בעיני אחרים. מכל מקום לא אשמיט את שאר הדברים הראויים לציון בהם.

ודאי הוא שהברק נראה לפני שהרעם נשמע, אף שהם מתרחשים יחד; ואין בכך פלא, שכן האור מהיר מן הקול. הטבע מסדיר כך שהמכה והקול תואמים,

אך הקול יוצא מן הברק בעת צאתו ולא בעת פגיעתו. האוויר אף מהיר מן הברק, ולכן כל דבר מזדעזע ונגשף לפני שהוא נפגע; ואין הברק נוגע במי שהספיק לראותו או לשמוע את הרעם. ברקים משמאל נחשבים מבשרי טובה, מפני שהמזרח נמצא בצדו השמאלי של העולם. אין בוחנים את בוא הברק כמו את חזרתו: אם האש ניתזת לאחור לאחר הפגיעה, או אם בתום פעולתו ולאחר שכלתה האש שב זרם האוויר למקומו.

לצורך תצפית זו חילקו הָאֶטְרוּסְקִים את השמים לשישה־עשר חלקים. הראשון משתרע מן הצפון עד מזרח השוויון; השני משם עד הדרום; השלישי עד מערב השוויון; והרביעי תופס את הנותר, מן המערב עד הצפון. כל אחד מארבעת אלה חילקו שוב לארבעה חלקים: את שמונת החלקים שמן המזרח כינו „שמאליים", ואת שמונת הנגדיים „ימניים". המאיימים מכולם הם אלה המגיעים מן המערב אל הצפון. לפיכך חשוב ביותר מאין באו הברקים ולאן נסוגו. הטוב מכול הוא שישובו אל חלקי המזרח.

לכן כאשר באו מן החלק הראשון של השמים ושבו אליו, הם נחשבים למבשרי אושר עליון; אות כזה, כך שמענו, ניתן לְסוּלָה הַדִּיקְטָטוֹר. שאר המסלולים, לפי חלקו של העולם שאליו הם שייכים, מבשרי טובה פחות או אף מאיימים. יש ברקים שלדעת הָאֶטְרוּסְקִים אסור לדבר עליהם או לשמוע את פירושם, אלא אם מגלים אותו לבעל הבית או להורה. הבלותה הגדולה של הקפדה זו נחשפה כאשר נפגע מקדש יוּנוֹ ברומא בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של סְקָאוּרוֹס, מי שהיה אחר כך ראש הסנאט.

בלילה מופיעים ברקים בלי רעם לעיתים קרובות יותר מאשר ביום. האדם הוא בעל החיים היחיד שהברק אינו ממית תמיד; את כל השאר הוא ממית מיד.

הטבע העניק לו כנראה כבוד זה, אף שבעלי חיים רבים כל כך עולים עליו בכוחם. כל בעלי החיים נופלים על הצד המנוגד לזה שנפגע; אדם אינו מת אלא אם הוא מתהפך ונופל על הצד הפגוע. מי שנפגע מלמעלה קורס תחתיו. אדם שנפגע בעודו ער נמצא כשעיניו עצומות; ואם נפגע בשנתו, עיניו פקוחות. אסור לשרוף אדם שהומת בדרך זו; מנהג הדת ציווה לקבור אותו באדמה. שום בעל חיים אינו עולה באש מברק אלא לאחר שהומת. פצעי הנפגעים בברק קרים משאר הגוף.

מכל הדברים שהארץ מצמיחה, הברק אינו פוגע בשיח הדפנה, והוא גם אינו חודר לעומק של יותר מחמש רגל באדמה. לכן הפחדנים סבורים שהמערות העמוקות ביותר הן הבטוחות מכול, וכן אוהלים העשויים מעורות בעלי החיים המכונים עגלי ים, שכן זה בעל החיים הימי היחיד שאינו נפגע; וכך גם הנשר בין העופות, שמשום כך מתואר כנושא כלי נשקו של יוּפִיטֶר. באיטליה, בין טַרְקִינָה למקדש פֶּרוֹנְיָה, חדלו בימי מלחמת האזרחים לבנות מגדלים: לא היה בהם אחד שלא נהרס בברק.

מלבד אלה מתועד כי מן השמים הנמוכים ירדו גשמי חלב ודם בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של מָנְיוּס אַקִילְיוּס וְגָאיוּס פּוֹרְקְיוּס, ופעמים רבות גם בזמנים אחרים. בשר ירד בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של פּוּבְּלִיוּס וְוֹלוּמְנְיוּס וְסָרְוִוילְיוּס סוּלְפִּיקְיוּס, ומה שלא חטפו העופות לא נרקב. בארץ הַלּוּקָאנִים ירד גשם של ברזל בשנה שלפני שֶׁמַרְקוּס קְרַאסוּס נהרג בידי הַפַּרְתִים, ועמו כל החיילים הַלּוּקָאנִים — שמספרם בצבא היה רב. צורת הברזל שירד דמתה לספוגים; מגידי העתידות הזהירו מפני פצעים מן המרום. בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של לוּקְיוּס פָּאוּלוּס וְגָאיוּס מַרְקֶלוּס ירד גשם של צמר סביב מבצר קָרִיסָאנוּם; סמוך לו נהרג טִיטוּס אַנְיוּס

מילו שנה לאחר מכן. בעת שנידון משפטו של מילו ירדו לבנים צרופות כגשם, כפי שנרשם ברשומות אותה שנה.

מסופר שבמלחמות הַקִּימְבְּרִים נשמעו מן השמים שקשוק כלי נשק וקול חצוצרה, וכך אירע לעיתים קרובות גם לפני כן וגם לאחר מכן. בשנת הַקוֹנְסוּלָאט השלישי של מָארְיוּס ראו אנשי אַמֶרְיָה וְטוּדֶר צבאות בשמים מסתערים זה על זה מן המזרח ומן המערב, והצבא שמן המערב נהדף. אין פלא רב בעצם מראה השמים הבוערים: הדבר נראה פעמים רבות, כאשר אש גדולה אחזה בעננים.

היוונים מרבים לספר כי אֲנַכְּסָגוֹרַס איש קְלָזוֹמֲנַאי חזה, בשנה השנייה לָאוֹלִימְפִּיאָדָה השבעים ושמונה, על סמך ידיעתו בכתבי השמים, באילו ימים תיפול אבן מן השמש. וכך אכן אירע לאור היום בחבל תְּרַאקְיָה, ליד נהר אֲיְגוֹס: האבן, שגודלה כמרכבה וצבעה חרוך, מוצגת שם עד היום; באותם לילות בער גם כוכב שביט. אך המאמין שהדבר נחזה מראש חייב להודות באותה נשימה שכוחו האלוהי של אֲנַכְּסָגוֹרַס היה פלא גדול עוד יותר; וכל הבנתנו את עולם הטבע מתפרקת והכול מתערבב, אם מאמינים שהשמש עצמה אבן או שאי־פעם הייתה בה אבן. עם זאת אין ספק שאבנים נופלות לעיתים קרובות.

בגימנסיון של אַבְּדוֹס מכבדים עד היום, מטעם זה, אבן קטנה אמנם, אך מסופר שאותו אֲנַכְּסָגוֹרַס חזה שתיפול במרכז הארץ. מכבדים אבן גם בְּקַסַנְדְרִיָה, שנקראה לפנים פּוֹטִידָאִיָה ושנוסדה במקום ההוא בגללה. אני עצמי ראיתי אבן שהובאה זמן קצר קודם לכן בשטחם של הַווֹקוֹנְטִיִים. קשתות בענן, כפי שאנו קוראים להן, שכיחות ואינן נחשבות פלא או אות מבשר. הן אף

אינן מנבאות באופן מהימן ימי גשם או ימים בהירים. ברור שקרן שמש החודרת לענן קעור נשברת כאשר אלומת האור מוחזרת אל השמש, ושמגוון הצבעים נוצר מתערובת של עננים, אש ואוויר. ודאי שאין הן נוצרות אלא מול השמש, לעולם אינן אלא בצורת חצי עיגול ולעולם לא בלילה; אמנם אֲרִיסְטוֹ מספר שקשת נראתה לעתים בלילה, אך הוא עצמו מודה שהדבר אפשרי רק ביום השלושים למחזור הירח.

הן נוצרות בעיקר בחורף, לאחר יום השוויון הסתווי כשהיום מתקצר. כשהיום שב ומתארך לאחר שוויון האביב אין הן מופיעות, וגם לא בסביבות מפנה הקיץ, בימים הארוכים ביותר; אך במפנה החורף, כלומר בימים הקצרים ביותר, הן מופיעות תכופות. כאשר השמש נמוכה הן גבוהות, וכאשר היא גבוהה הן נמוכות; בזריחה או בשקיעה הן קטנות יותר אך משתרעות לרוחב, ובצהריים הן צרות אך היקפן גדול יותר. בקיץ אין רואים אותן בצהריים; לאחר שוויון הסתיו רואים אותן בכל שעה, ולעולם לא יותר משתיים בעת ובעונה אחת.

אני רואה שאין ספק רב גם בשאר התופעות מאותו סוג: ברד נוצר מגשם שקפא, שלג מאותה לחות שהתגבשה ברכות רבה יותר, וכפור מטל שקפא. בחורף יורד שלג ולא ברד; הברד יורד לעתים קרובות יותר ביום מאשר בלילה ונמס מהר הרבה יותר מן השלג. ערפילים אינם נוצרים לא בקיץ ולא בקור העז ביותר; טל אינו נוצר בכפור, בחום כבד או ברוחות, ואף לא אלא בלילה בהיר. בהקפאת נוזל נפחו פוחת, ולאחר שהקרח נמס אין מוצאים אותה מידה. בעננים נראים שינויי צבע וצורה לפי שהאש המעורבת בהם גוברת או נכנעת.

נוסף על כך יש למקומות מסוימים תכונות מיוחדות: באפריקה לילות הקיץ טלולים; באיטליה, בְּלוֹקְרִי ובאגם וֶלִינוּס, אין יום שאין בו קשת; וּבְרוֹדוֹס וּבְסִירָקוּסַאי לעולם אין עננים כבדים כל כך עד שהשמש אינה נראית בשעה כלשהי. על תופעות כאלה יאה יותר לספר במקומן. די בזה על האוויר.

עתה באה הארץ, היחידה מבין חלקי הטבע שהענקנו לה, בזכות מעלותיה המיוחדות, כינוי של הערצה אימהית. היא לבני האדם מה שהשמים לאל: היא מקבלת אותנו בהיוולדנו, מזינה אותנו לאחר לידתנו, ולאחר שהוציאה אותנו לאוויר העולם היא נושאת אותנו תמיד. לבסוף, כשכבר סולקנו משאר הטבע, היא חובקת אותנו בחיקה ואז, יותר מתמיד, מכסה אותנו כאם. אין היא קדושה בזכות דבר יותר מאשר בזכות זה שהיא מקדשת גם אותנו: היא נושאת את מצבותינו וכתובותינו, מאריכה את קיום שמנו ומרחיבה את זכרנו כנגד קוצר חיינו. וכשאנחנו כועסים אנו קוראים לאלוהותה האחרונה שתכביד על מי שאינם עוד, כאילו איננו יודעים שהיא היחידה שלעולם אינה כועסת על האדם.

המים מתרוממים להיות גשמים, מתקשים לברד, גואים לגלים ונשפכים במורד כשטפונות; האוויר מתעבה לעננים ומשתולל בסערות. ואילו הארץ מיטיבה, רכה וסלחנית, ותמיד שפחת צורכיהם של בני־התמותה. מה רב מה שהיא מצמיחה כשכופים עליה, ומה רב מה שהיא שופעת מעצמה! אילו ריחות וטעמים, אילו מיצים, מרקמים וצבעים! ובאיזו נאמנות היא מחזירה בריבית את שהופקד בידיה! כמה היא מזינה למעננו! שהרי באשר לבעלי החיים המזיקים, האשמה היא ברוח החיים: על הארץ נגזר לקלוט זרעים ולקיים את הנולדים, אך הרעה מצויה במולידיהם. לאחר שנחש הכיש אדם אין היא

מקבלת אותו עוד, ואף נוקמת בשם חסרי הישע. היא שופעת צמחי מרפא ויולדת תמיד למען האדם.

אפשר אף להאמין כי מתוך רחמים עלינו יצרה הארץ גם את הרעלים: כדי שבעת מאיסתנו בחיים לא יכלה אותנו הרעב בדעיכה אטית — מוות הזר יותר מכול לחסדי הארץ; כדי שנפילה מגובה לא תפזר את גופנו המרוסק; כדי שעונשו המהופך של החבל לא יענה אותנו, כשהוא כולא את הנשימה המבקשת מוצא; כדי שבבקשנו מוות במצולות לא תיעשה גופתנו הקבורה מזון; וכדי שעינוי הברזל לא יקרע את הגוף. אכן כך הוא: מרחמיה הולידה חומר שבלגימה קלה ביותר מכבה אותנו בלי לפגוע בגוף ועם כל דמנו בתוכנו, בלי כל מאמץ, כאילו היינו צמאים; המתים כך אינם נאכלים בידי עופות או חיות טרף, והאדם שאיבד את עצמו נשמר לארץ.

אך נודה באמת: הארץ הולידה לנו תרופה לצרות, ואנו הופכים אותה לרעל החיים. וכי אין אנו משתמשים באותו אופן גם בברזל, שבלעדיו איננו יכולים להתקיים? ואף על פי כן לא היינו רשאים להתלונן גם אילו הולידה אותו לשם עשיית רע. רק כלפי חלק אחד מן הטבע אנו כפויי טובה. לאילו תענוגות ולאילו מעשי ביזוי אין הארץ משרתת את האדם? היא מושלכת אל הימים, או נשחקת כדי שנפתח את המצרים למעבר. בכל שעות היממה מענים אותה במים, בברזל, באש, בעץ, באבן ובתבואה — והרבה יותר כדי שתשרת את תענוגינו מאשר את מזוננו.

ואולם אפשר לחשוב שהדברים הקשים והקיצוניים ביותר שהיא סובלת נעשים רק על פני עורה ולכן הם נסבלים: אנו חודרים אל קרביה, חופרים עורקי זהב וכסף ומכרות נחושת ועופרת, ואף מחפשים אבני חן וחלוקי אבן

קטנים מסוימים בחפירות היורדות לעומק. אנו עוקרים את קרביה כדי שאבן חן תינשא על אצבע — אותה אצבע שלמענה מבקשים אותה. כמה ידיים נשחקות כדי שמפרק אצבע אחד יבריק! אילו היה שאול כלשהו, ודאי כבר היו מנהרות החמדנות והמותרות חופרות גם אותו. ואנו מתפלאים אם אותה ארץ הולידה דברים כלשהם להזיק לנו! חיות הטרף, סבורני—

—שומרות עליה ומרחיקות ממנה ידיים מחללות קודש. וכי איננו חופרים בין נחשים ומטפלים בעורקי זהב עם שורשי רעל? ואף על פי כן האלה מתפייסת יותר בשל כל אלה, מפני שכל המוצאות הללו אל העושר מובילות לפשעים, למעשי הרג ולמלחמות; מפני שאנו משקים אותה בדמנו ומכסים אותה בעצמות שלא נקברו. לבסוף, משהטיחה כביכול בפנינו את שיגעוננו, היא עצמה מכסה את עצמה ומסתירה גם את פשעי בני־התמותה. בין חטאיה של כפיות הטובה הייתי מונה גם את העובדה שאיננו מכירים את טבע הארץ.

אשר לצורת הארץ, ראשית יש דבר שעליו שוררת הסכמה. אנו מכנים את הארץ כמובן עגולה, ומודים שכדורה תחום בין קטבים. אמנם אין לה צורת כדור מושלם, בגלל גובהם הרב של ההרים ומישוריותם הרבה של המישורים; אך אילו הוקף כל מתארה בקווים, הייתה מתקבלת צורת כדור מושלם. טבע הדברים עצמו מחייב זאת, אך לא מאותן סיבות שהבאנו לגבי השמים. שהרי בשמים הקמירות הקעורה פונה פנימה ונשענת מכל עבר על צירה, כלומר על הארץ; ואילו הארץ מתרוממת כמסה מוצקה ודחוסה, דומה לדבר המתנפח, ומשתרעת כלפי חוץ. העולם נוטה אל המרכז, ואילו הארץ יוצאת מן המרכז, שכן סיבובו המתמיד של העולם סביבה כופה על מסתה העצומה צורה עגולה.

כאן ניטש מאבק גדול בין המלומדים לבין ההמון: בני אדם פזורים סביב הארץ מכל עבר, עומדים כשרגליהם מופנות אלה כנגד אלה; לכולם יש רקיע דומה מעל לראשם, ובכל מקום הם דורכים באותו אופן על מרכז הארץ. ההמון שואל מדוע אלה שמנגד אינם נופלים, כאילו אין התשובה מזומנת: הם מצדם מתפלאים שאנו איננו נופלים. דעה אחת, המתקבלת על דעת הקהל אף שקשה ללמדו, מתערבת ואומרת כי גם אם הכדור אינו אחיד וצורתו כשל אצטרובל, אין בכך כדי למנוע את יישוב הארץ מכל עבר.

אך מה משנה הדבר, כשמתעורר פלא אחר: הארץ עצמה תלויה ואינה נופלת יחד אתנו. כאילו אפשר לפקפק בכוחו של האוויר, בייחוד כשהוא כלוא בעולם, או כאילו הארץ יכולה ליפול שעה שהטבע מתנגד לכך ואין מקום שאליו תיפול. שכן כשם שאין לאש מקום אלא באש, למים אלא במים ולאוויר אלא באוויר, כך אין לארץ מקום אלא בתוכה, כי כל השאר דוחה אותה. ואף על פי כן מופלא שנוצר כדור בתוך מישוריותם הרבה של הים והשדות. בדעה זו תומך דִּיקִיאַרְכוֹס, מן המלומדים הגדולים ביותר: בשליחות מלכים הוא מדד הרים, ודיווח שהגבוה בהם, הר פֶּלְיוֹן, מתנשא אנכית אלף מאתיים וחמישים פסיעות; מכאן הסיק שאין זה אלא חלק זניח מן הקימור הכולל. ההשערה הזאת נראית לי לא־ודאית, שכן היטב ידוע לי שפסגות מסוימות באלפים מתרוממות לאורך מדרון שאינו קצר מחמישים אלף פסיעות.

אך מאבקו הגדול ביותר של ההמון הוא בדרישה להאמין שגם צורת המים נאספת לכדי קימור. והרי אין בטבע דבר גלוי יותר לעין: טיפות תלויות מתכדרות בכל מקום לכדורים קטנים, וכשהן נופלות על אבק או מונחות על פלומת עלים הן נראות בעיגול מושלם. גם בכוסות מלאות המים מתרוממים ביותר במרכזם; בגלל דקות הנוזל ורכותו המתכנסת לתוך עצמה קל יותר

לתפוס זאת בהיגיון מאשר בראייה. דבר מופלא עוד יותר הוא שבכוס מלאה, כשמוסיפים מעט נוזל, העודף נשפך; אך ההפך קורה כשמוסיפים משקולות, לעתים עד משקל עשרים דִּינָרִים. הסיבה היא שמה שמתקבל בתוך הכוס מרים את הנוזל לקימור, ואילו מה שנמזג על התלולית הבולטת גולש ממנה.

מאותה סיבה אין רואים את היבשה מסיפון האוניות אך היא נראית מראשי תרניהן; וכשאונייה מתרחקת, אם קושרים דבר נוצץ לראש התורן, נדמה שהוא יורד בהדרגה ולבסוף נעלם. ועוד, האוקיינוס, שאנו מודים כי הוא הגבול האחרון, באיזו צורה אחרת היה נשאר מחובר ולא נופל, כששום שפה שמעבר לו אינה כולאת אותו? אלא שהדבר חוזר לאותה תמיהה: כיצד, גם אם הוא מתכדר, הים שבקצה אינו נופל? כנגד זאת מלמדים המגלים היוונים, לשמחתם ולתהילתם הרבה, בדקות גאומטרית, שאילו היו הימים שטוחים ובעלי הצורה שבה הם נראים, הדבר לא היה אפשרי.

המים זורמים מן המקומות הגבוהים אל הנמוכים — זהו טבעם המוסכם — ואיש אינו מטיל ספק שבכל חוף הם מתקדמים עד המקום הרחוק ביותר שהשיפוע מאפשר להם. מכאן ברור שככל שמקום נמוך יותר הוא קרוב יותר למרכז הארץ, ושכל הקווים היוצאים מן המרכז אל המים הקרובים קצרים מן הקווים היוצאים אל קצה הים מן המים הראשונים. לפיכך כל המים, בכל חלקיהם, נוטים אל המרכז, ומשום כך אינם נופלים: הם נשענים כלפי פנים.

יש להאמין שהטבע האומן עיצב כך את הדברים: הארץ היבשה והצחיחה לא יכלה להתקיים מעצמה ללא לחות, ומנגד המים לא יכלו לעמוד בלי שהארץ תישא אותם; לכן נקשרו בחיבוק הדדי — הארץ פותחת את מפרציה, והמים חודרים בכולה, מבפנים ומבחוץ, ממעל ומתחת, ועורקים זורמים בה כחבלים.

המים אף פורצים בראשי הרים; מונעים ברוח ונדחקים בלחץ הארץ, הם מזנקים כבסיפונים. רחוקים הם כל כך מסכנת נפילה, עד שהם קופצים אל המקומות הגבוהים והרמים ביותר. כך ברור מדוע הימים אינם גדלים מתוספתם היומית של נהרות כה רבים. הארץ אפוא, בכל כדורה, חגורה באמצעה בים הזורם סביבה; אין עוד צורך לחקור זאת בטיעונים, שכן הניסיון כבר הוכיח זאת.

מְגָאדֵס ומעמודי הֶרְקוּלֵס מפליגים כיום סביב כל המערב לאורך חופי הִיסְפַּנְיָה וְגַאלְיָה. גם האוקיינוס הצפוני נחקר ברובו בדרך הים: בחסותו של אַוגוּסְטוּס האלוהי הקיף צי את גרמניה עד כף הַקִימְבְּרִים, ומשם נצפה — או נודע מפי השמועה — ים עצום המשתרע אל חבל סְקִיתְיָה ואל אזורים שקפאו מעודף לחות. משום כך אין זה סביר כלל שהימים חסרים במקום שבו כוח הלחות עולה על גדותיו. סמוך למזרח, מן הים ההודי, הפליגו כוחות המקדונים בכל החלק הנוטה תחת אותם כוכבים אל הים הכספי, בימי מלכותם של סֶלֶוְקוֹס וְאַנְטִיוֹכוֹס; הם ביקשו שהימים ייקראו על שמם סֶלֶוְקִיס וְאַנְטִיוֹכִיס.

גם סביב הים הכספי נחקרו חופים רבים של האוקיינוס, ומכאן או מכאן נחתר כמעט כל הצפון. עדות עצומה לכך היא ביצת מָאֵיוֹטִיס, שאינה מותירה עוד מקום להשערה: בין שהיא מפרץ של אותו אוֹקֶיְינוֹס, כפי שאני רואה שרבים האמינו, ובין שהיא הצפה חוזרת במקום צר המפריד ביניהם. בצדו האחר של גָאדֵס, מאותו מערב, מפליגים כיום בחלק גדול מן המפרץ הדרומי סביב מַאוּרִיטַנְיָה. את רובו, וגם את רוב המזרח, סקרו כיבושיו של אֶלֶכְּסַנְדֶר הגדול עד המפרץ הערבי; בעת שָׁגָאיוּס קיסר, בנו של אַוגוּסְטוּס, ניהל שם מערכה, מסופר שזוהו שרידי אוניות מטרופות שמקורן בְּהִיסְפַּנְיָה.

גם חַנּוֹן, כְּשֶׁקַּרְתָּגוֹ עמדה בשיא כוחה, הפליג מִגָּאדֵס סביב היבשת עד קצה ערב ותיעד מסע זה בכתב, כשם שֶׁהִימִילְקוֹן, שנשלח באותו זמן להכיר את חופיה החיצוניים של אירופה, תיעד את מסעו. נוסף על כך קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס מוסר שאדם ושמו אֲוּדוֹקְסוֹס, בן זמנו, ברח מן המלך לְתִירוֹס, יצא מן המפרץ הערבי והגיע עד גָּאדֵס; וזמן רב לפניו כתב קֵיילְיוּס אַנְטִיפַּטֵר כי ראה אדם שהפליג מֵהִיסְפַּנְיָה לאתיופיה לשם מסחר.

אותו נֶפּוֹס מספר על הקפת הצפון שמלך הַסוּאֲבִים העניק במתנה הודים לְקְווִינְטוּס מֶטֶלוּס קֶלֶר — עמיתו של אַפְרָנְיוּס בְּקוֹנְסוּלָאט, אך באותה עת פרוקונסול גַּאלְיָה. הללו הפליגו מהודו לצורכי מסחר ונסחפו בסערות אל גרמניה. כך הימים המקיפים את הארץ מכל עבר חוצים את הכדור וגוזלים מאתנו חלק מן העולם, שכן הדרך אינה עבירה לא משם לכאן ולא מכאן לשם. התבוננות זו, המתאימה לחשיפת יהירותם של בני־התמותה, כמו דורשת שאמחיש לעיניים מה גודלו של כל הדבר הזה, יהא אשר יהא, שבתוכו שום דבר אינו מספיק לאיש.

ראשית כול נראה שיש לחשב את מקום מושבנו כמחצית בלבד, כאילו האוקיינוס עצמו אינו גורע ממנו שום חלק. אולם האוקיינוס מקיף את כל אמצע הארץ, מזרים וקולט את כל שאר המים, ואף מזין את כל מה שעולה לעננים ואת הכוכבים עצמם, הרבים והעצומים כל כך. איזה מרחב אדיר אפוא יש להאמין שהוא תופס? נחלה חסרת גבול וחסרת מידה נחוצה למסה עצומה כל כך.

הוסף על כך שהשמים גזלו יותר ממה שנותר. הארץ נחלקת לחמישה חלקים הקרויים אזורים: כל מה שמצוי מתחת לשני הקיצוניים, סביב שני הקטבים —

זה הנקרא על שם שבעת כוכבי הצפון, וזה הדרומי שמנגדו — נמחץ בקור עוין ובכפור נצחי. בשניהם שוררת אפלה מתמדת, אור עוין שאינו זוכה למראה הכוכבים המתונים יותר ומלבין רק מן הכפור. ואילו מרכז הארצות, שבו עובר מסלול השמש, נחרך בלהבות ונצרב מן החום הקרוב. רק שני האזורים שבין החגורה החרוכה לחגורות הקפואות ממוזגים; ואף הם אינם עבירים זה אל זה בגלל להט הכוכבים.

כך גזלו השמים שלושה מחלקי הארץ; כמה גזל האוקיינוס אין לדעת. אך אינני יודע אם גם החלק היחיד שנותר לנו אינו נתון לאובדן גדול עוד יותר. אותו אוֹקְיָינוֹס נשפך למפרצים רבים, כפי שנספר, ומתקרב עד כדי כך אל הימים הפנימיים ולוחך את שפתם, שהמפרץ הערבי רחוק מן הים המצרי מאה וחמישה עשר אלף פסיעות בלבד, והים הכספי רחוק מן הים השחור שלוש מאות שבעים וחמישה אלף. והוא חודר ביניהם ויוצר ימים רבים כל כך, המפרידים בין אפריקה, אירופה ואסיה — כמה מן היבשה הוא תופס אפוא?

יש לחשב גם את מידתם של נהרות כה רבים ושל ביצות גדולות כל כך, ולהוסיף אגמים וברכות; אחר כך את רכסי ההרים המתנשאים לשמים ותלולים אף למבט, את היערות, העמקים התלולים, השממות והארצות הנטושות מאלף סיבות. הפחת את כל החלקים הרבים האלה מן הארץ — ולמעשה מנקודה בעולם, כפי שמסרו רבים, שהרי הארץ אינה דבר אחר ביקום. זה תחומה של תהילתנו, זה מושבה. כאן אנו נושאים משרות כבוד, כאן שולטים באימפריות, כאן חושקים בעושר, כאן אנו, המין האנושי, סוערים; כאן אנו מחדשים אף מלחמות אזרחים ובטבח הדדי מפנים מקום רב יותר על הארץ! ו—

—כדי שאדלג על שגעונותיהם הציבוריים של העמים: זו הארץ שבה אנו מגרשים את שכנינו לגבול, ובגנבה מעבירים גוש עפר מחלקת השכן אל אדמתנו. אבל גם מי שמדד לו נחלה המשתרעת למרחקים הגדולים ביותר וגירש את היושבים סביבה מעבר לטווח השמועה — מאיזה חלק זעיר של הארץ הוא נהנה? וכשירחיב את גבולותיה עד מידת חמדנותו, איזה חלק ממנה יחזיק לבסוף לאחר מותו?

טיעונים שאינם מוטלים בספק מוכיחים שהארץ מצויה במרכז העולם כולו, והברור שבהם הוא שוויון השעות ביום ובלילה בעת יום השוויון. מכשירי הדיופטרה מוכיחים באופן מובהק שאילו לא הייתה הארץ במרכז, לא היו היום והלילה יכולים להיות שווים: בזמן השוויון נראות זריחת השמש ושקיעתה על אותו קו, ובמפנה הקיץ נראית הזריחה על אותו קו שעליו נראית השקיעה במפנה החורף. דברים אלה לא היו יכולים לקרות בשום אופן אילולא הייתה הארץ במרכז.

שלושה מעגלים, הכרוכים באזורים שנזכרו לעיל, מבדילים בין אי־השוויונות בעונות: מעגל מפנה הקיץ פונה מן החלק הגבוה לנו ביותר של גלגל המזלות אל חבל הצפון; מולו, לעבר הקוטב האחר, מעגל מפנה החורף; ומעגל השוויון נע באמצע היקפו של גלגל המזלות. הסיבה לשאר התופעות שאנו משתאים עליהן טמונה בצורת הארץ עצמה: אותם טיעונים מלמדים שהארץ, והמים עמה, דומה לכדור. לכן אין כל ספק שכוכבי חבל הצפון לעולם אינם שוקעים לעינינו, ואילו כוכבי הדרום לעולם אינם זורחים; ומנגד אלה אינם נראים לאלה, מפני שכדור הארץ מתרומם וחוצץ ביניהם לבין קו הראייה.

העגלה הצפונית אינה נראית בְּטֶרוֹגְלוֹדִיטִיקָה ובמצרים הסמוכה לה; ובאיטליה אין רואים את קָנוֹפּוּס, את מה שמכונה תלתלי בֶּרֶנִיקֵי ואת קבוצת הכוכבים הבולטת שם שכונתה בימי אַוגוּסְטוּס האלוהי כס קיסר. התרוממות קימור הארץ גלויה כל כך, שֶׁקָּנוֹפּוּס נראה לצופים באלכסנדריה מתנשא מעל הארץ כמעט כרבע ממזל אחד; בְּרוֹדוֹס נדמה שאותו כוכב נוגע ממש בארץ, וּבְפוֹנְטוֹס אינו נראה כלל, במקום שבו העגלה הצפונית גבוהה ביותר. העגלה עצמה נעלמת בְּרוֹדוֹס, ובאלכסנדריה עוד יותר. בַּעֲרָב, בחודש נוֹבֶמְבֶּר, היא נסתרת במשמרת הראשונה של הלילה ומתגלה בשנייה; בְּמֶרוֹאֶה היא נראית זמן קצר בַּעֲרָב במפנה הקיץ, ובימים המעטים שלפני זריחת אַרְקְטוּרוֹס היא נראית עם אור היום.

מסעות יורדי הים הם שמגלים את הדברים האלה יותר מכול: בים אחד הם מפליגים כביכול במעלה ובאחר במורד, ולפתע נעשים כוכבים גלויים וכמו עולים מן המצר, לאחר שהוסתרו מאחורי קימור הכדור. אין העולם, כפי שאמרו אחדים, מתרומם בקוטב זה לגובה רב יותר — שאילו כן היו הכוכבים האלה נראים מכל מקום. אותם כוכבים נחשבים גבוהים יותר ליושבים בקרבתם ושקועים ליושבים הרחק מהם. וכשם שקוטב זה נראה גבוה למי שמצויים מתחתיו, כך למי שחצו אל מדרון הארץ האחר מתרוממים הכוכבים ששם, ואילו אלה שהיו גבוהים כאן שוקעים. דבר זה לא היה יכול לקרות אלא בצורה כדורית.

לכן יושבי המזרח אינם חווים ליקויי שמש וירח המתרחשים בַּעֲרָב, והיושבים במערב אינם חווים את ליקויי הבוקר; ואילו את ליקויי הצהריים הם חווים מאוחר מאתנו. נמסר שבזמן ניצחונו של אֶלֶכְּסַנְדֶּר הגדול ליד אַרְבֵּלָה לקה הירח בשעה השנייה של הלילה, ובאותה שעה הוא רק זרח בְּסִיקִילְיָה. ליקוי

השמש שאירע לא מכבר, בְּקוֹנְסוּלָאט של וִיפְּסְטָנוּס וּפוֹנְטִיוּס, יום לפני הַקָּלֶנְדוֹת של מַאי, הורגש בְּקַמְפַּנְיָה בין השעה השביעית לשמינית של היום; המצביא קוֹרְבּוּלוֹ דיווח שבארמניה הוא נראה בין השעה העשירית לאחת עשרה. קימור הכדור מגלה אפוא דברים לאלה ומסתירם מאחרים. אילו הייתה הארץ שטוחה, הכול היה נראה לכולם בעת ובעונה אחת והלילות לא היו שונים באורכם; שכן בכל מקום היו נראות שתים עשרה שעות שוות, כפי שהן ליושבים באמצע הארץ — דבר שאינו מתקיים כיום באותה צורה בכל מקום.

משום כך גם הלילה והיום, אף שהם אותם לילה ויום, אינם חלים בעת ובעונה אחת בעולם כולו: עמידת הכדור מנגד מביאה את הלילה וסיבובו מביא את היום. הדבר נודע מניסויים רבים. באפריקה וּבְהִיסְפַּנְיָה הוקמו מגדלי חַנִּיבַּעַל, ובאסיה הוקמה מערכת דומה של מצפים מפחד שודדי הים; שוב ושוב נמצא כי אש התרעה שהודלקה בשעה השישית ביום נראתה במגדלים הרחוקים שבעורף בשעה השלישית בלילה. פִילוֹנִידֵס, הרץ של אותו אֶלֶכְּסַנְדֶר, עבר מִסִּיקִיוֹן לְאֵלִיס אלף ומאתיים סטדיות בתשע שעות יום, ושב ומדד את הדרך פעמים רבות עד השעה השלישית בלילה, אף שהדרך חזרה הייתה במורד. הסיבה היא שבהלוך הלך עם השמש, ואילו בשובו פגש אותה כשהוא נע בכיוון הנגדי וחלף על פניה. משום כך המפליגים מערבה, אפילו ביום הקצר ביותר, עוברים מרחק רב יותר מאשר בהפלגת לילה, כאילו הם מלווים את השמש עצמה.

גם כלי מדידת השעות אינם משמשים באותו אופן בכל מקום, מפני שצללי השמש משתנים בכל שלוש מאות סטדיות, או לכל היותר חמש מאות. לכן במצרים, בצהרי יום השוויון, צלו של העמוד המרכזי הקרוי גנומון אורכו מעט

יותר ממחצית הגנומון; בעיר רומא חסרה לצל תשיעית מאורך הגנומון; בעיירה אַנְקוֹנָה הוא ארוך ממנו בשלושים וחמישית; ובחלק איטליה הנקרא וֶנֶטְיָה, באותן שעות, הצל שווה לגנומון.

בדומה לכך מספרים שבעיירה סְיֵיֶנָה, הנמצאת חמשת אלפים סטדיות במעלה הנילוס מאלכסנדריה, אין מוטל צל בצהרי יום מפנה הקיץ, ובאר שנחפרה לשם בדיקה זו מוארת כולה. מכאן ברור שבאותו זמן השמש נמצאת שם מעל הראש. אוֹנֶסִיקְרִיטוֹס כותב שהדבר קורה באותה עת גם בהודו, מעבר לנהר הִיפָּסִיס. ידוע שבעיר בֶּרְנִיקֵי של הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים, ובעיירה פְּתוֹלֶמָאִיס המרוחקת ממנה ארבעת אלפים שמונה מאות ועשרים סטדיות באותו חבל — שנוסדה על שפת הים האדום למען מסעות ציד הפילים הראשונים — קורה אותו דבר ארבעים וחמישה ימים לפני מפנה הקיץ ומספר ימים זהה אחריו; ובמשך אותם תשעים ימים נופלים הצללים דרומה.

ושוב, בְּמֶרוֹאֵה — אי ובירת עם האתיופים השוכן בתוך נהר הנילוס, חמשת אלפים סטדיות מִסְיֵיֶנָה — הצללים נעלמים פעמיים בשנה, כשהשמש מצויה במעלה השמונה עשרה של שור ובמעלה הארבע עשרה של אריה. בקרב הָאוֹרְטִים שבהודו יש הר ושמו מָלֵאוּס, שלידו הצללים מוטלים בקיץ דרומה ובחורף צפונה. כוכבי הצפון נראים שם בחמישה עשר לילות בלבד. בְּפַּטָאלִיס שבהודו, שלה נמל מפורסם מאוד, השמש זורחת מימין והצללים נופלים דרומה.

בעת שהותו של אֶלֶכְּסַנְדֶּר שם נרשם שכוכבי הצפון נראים רק בחלקו הראשון של הלילה. אוֹנֶסִיקְרִיטוֹס, מפקד מצבאו, כתב שבמקומות בהודו שבהם אין צללים גם כוכבי הצפון אינם נראים; שמקומות אלה מכונים "חסרי צל"; ושאין

מונים שם את השעות. אֲרַטוֹסְתֶנֶס מסר כי בכל טְרוֹגְלוֹדִיטִקָה הצללים נופלים בכיוון ההפוך פעמיים, במשך ארבעים וחמישה ימים בכל פעם בשנה.

כך, בשל השינוי בתוספת האור, היום הארוך ביותר בְּמֶרוֹאֵה מגיע לשתים עשרה שעות שוויוניות ושמונה חלקים של שעה אחת; באלכסנדריה לארבע עשרה שעות, באיטליה לחמש עשרה ובבריטניה לשבע עשרה. הלילות המוארים שם בקיץ מבטיחים בלי ספק את התופעה שההיגיון מחייב להאמין בה: בימי מפנה הקיץ, כאשר השמש מתקרבת אל פסגת העולם ומעגל האור צר, הארץ שמתחתיו זוכה לימים רצופים במשך שישה חודשים; ומנגד, כשהשמש מתרחקת לקראת מפנה החורף, ללילות רצופים.

פִּיתֵיאַס מִמַּסִּילְיָה כותב שהדבר קורה באי תולה, המרוחק מבריטניה שישה ימי הפלגה צפונה; ואחדים טוענים שהוא קורה גם במונה, המרוחקת כמאתיים מילין רומיים מִקָּמַלוֹדוּנוּם, עיר בבריטניה. את תורת הצללים הזאת, המכונה גנומוניקה, המציא אֲנַכְסִימֶנֵס מִמִּילֵטוֹס, תלמידו של אֲנַכְסִימַנְדרוֹס שכבר הזכרנו; והוא היה הראשון שהציג בְּלַקֲדַאִימוֹן שעון מן הסוג שהם מכנים סְקִיוֹתֵרִיקוֹן.

עמים שונים הגדירו את היממה בדרכים שונות: הבבלים — בין שתי זריחות שמש; האתונאים — בין שתי שקיעות; הָאוּמְבְּרִים — מצהריים עד צהריים; כלל העם — מן האור עד החשכה; הכוהנים הרומים ומי שקבעו את היממה האזרחית, וכן המצרים וְהִיפַּרְכוֹס — מחצות עד חצות. ברור גם שמרווחי האור בין זריחות סמוכות קצרים יותר בקרבת המפנים מאשר בקרבת ימי השוויון, מפני שמסלול גלגל המזלות נטוי יותר סביב אמצעו אך ישר יותר ליד המפנה.

לעניינים השמימיים האלה יש לצרף את הדברים הקשורים בסיבותיהם. אין ספק שהאתיופים נצרבים בחום הכוכב הסמוך ונולדים כאילו נחרכו, ושזקנם ושערם מסולסלים; ומנגד, בחבל העולם האחר, העמים לבני עור ועורם כקרח, שערם צהוב וארוך, והם עזים מחמת קשיות האקלים, ואילו הראשונים נבונים בזכות זריזותם. עצם מבנה רגליהם מעיד שבאלה חום הטבע מעלה את הלחות כלפי מעלה, ובאלה הלחות היורדת דוחקת אותה לחלקים התחתונים. כאן נוצרים בעלי חיים כבדים, ושם צורות מגוונות של בעלי חיים, ובייחוד מינים רבים של עופות הזריזים מחום האש. בשני האזורים הגופים גבוהים: שם מכוח דחף החום, וכאן מהזנת הלחות;

ואילו במרכז הארץ התערובת הבריאה של שני הקצוות יוצרת חבלים פוריים בכול, מבני גוף מתונים ומזג מאוזן גם בצבע; המנהגים נוחים, החושים צלולים, המוחות פוריים ומסוגלים לתפוס את הטבע כולו. לעמים אלה גם השלטון באימפריות, דבר שמעולם לא היה בידי העמים שבקצוות; אך גם העמים ההם לא נכנעו להם, שכן הם מנותקים ובודדים, כאילו מכוח אלוהותו של הטבע הדוחק אותם.

לפי תורת הבבלים, רעידות אדמה ובקיעת הקרקע, כשאר כל התופעות, נגרמות מכוח הכוכבים — ובייחוד שלושת הכוכבים שלהם הם מייחסים את הברקים — כאשר הם נעים עם השמש או נפגשים בה, ובעיקר כשהם מצויים בריבוע השמים. אם נאמין למסופר, מיוחסת בעניין זה לַאֲנַכְסִימַנְדרוֹס מִמִּילֵטוֹס, חוקר הטבע, יכולת מופלאה ובת־אלמוות, כמעט אלוהית. מספרים שהוא הזהיר את אנשי לַקֶדַאִימוֹן לשמור על עירם ועל בתיהם, מפני שרעידת אדמה ממשמשת ובאה; ואכן עירם כולה חרבה, וחלק גדול מהר טַייגֶטוֹס, שבלט בצורת ירכתי אונייה, נשבר ונפל והוסיף את מפולתו לאסון. גם

לְפֶרֶקִידֵס, מורו של פִּיתָגוֹרַס, מיוחסת תחזית אחרת, ואף היא אלוהית: מטעימת מים מבאר חש מראש רעידת אדמה וחזה אותה לאזרחים.

אם הדברים האלה נכונים, כמה רחוקים מן האל יכולים אנשים כאלה להיחשב בעודם בחיים? את אלה יש להותיר לשיקול דעתו של כל אדם. אני סבור שאין ספק שהרוחות הן הסיבה. שהרי הארץ לעולם אינה רועדת אלא כשהים שקט והשמים שלווים עד כדי כך שמעוף הציפורים אינו נתמך, כי ניטלה כל הרוח הנושאת אותן; והיא לעולם אינה רועדת אלא לאחר רוחות, כשהמשב נכלא כביכול בעורקי הארץ ובחלליה הנסתרים. רעד בארץ אינו אלא כרעם בענן, ובקיעתה אינה אלא כהתפרצות הברק, כשהרוח הכלואה נאבקת ושואפת לצאת לחופשי.

הארץ מזדעזעת אפוא בדרכים שונות ומחוללת מעשים מופלאים: במקום אחד חומות מוטחות ארצה, במקום אחר הן נבלעות בתהום עמוקה; כאן נפלטות מסות אדמה, שם פורצים נהרות, ולעתים גם להבות או מעיינות חמים; ובמקום אחר מסלול הנהרות מתהפך. קול מחריד מקדים את הרעש ומלווה אותו: לעתים הוא דומה לנהמה, לעתים לגעייה, לזעקת אדם או לשאון כלי נשק מתנגשים. צלילו תלוי בסוג החומר הקולט אותו ובצורת החללים או המחילה שבה הוא עובר: הוא דק יותר כשהוא דוהר במקום צר, צרוד במעברים מעוקלים, מהדהד בחומרים קשים, רותח בלחים, מתנודד במים עומדים ושואג כנגד חומרים מוצקים.

לכן לעתים נשמע קול גם בלי תנועה. הארץ לעולם אינה מיטלטלת באופן אחד פשוט, אלא רועדת ורוטטת. לעתים הבקע נשאר ומציג את מה שבלע; ולעתים פיו נסגר והוא מסתיר זאת, והקרקע שבה ונמשכת מעליו עד שלא

נותר כל סימן, אף שבדרך כלל נבלעות ערים ורצועות שדות נשמטות לתוכו. אזורי החוף מזדעזעים יותר מכול, אך גם אזורים הרריים אינם פטורים מן הרעה הזאת. בירדתי ומצאתי שהאלפים וְהָאַפָּנִינִים רעדו לעתים קרובות למדי.

רעידות אדמה שכיחות יותר בסתיו ובאביב, וכך גם ברקים. משום כך גַּאלְיָה ומצרים כמעט אינן מזדעזעות: במצרים הקיץ מונע זאת, ובְּגַאלְיָה החורף. הרעידות שכיחות יותר בלילה מאשר ביום. הגדולות ביותר מתרחשות בבוקר ובערב, אך הן שכיחות סמוך לאור השחר; ביום הן מתרחשות גם בסביבות הצהריים. הן קורות גם בזמן ליקויי שמש וירח, מפני שהסערות שוככות אז; ובייחוד כאשר חום בא אחרי גשמים או גשמים אחרי חום.

גם יורדי הים חשים בהן לפי סימן שאינו מוטל בספק: גל מתנפח לפתע בלי משב רוח, או מכה ומטלטל. קורות האונייה רועדות ממש כקורות הבניינים ומתריעות בחריקתן; ואפילו הציפורים יושבות אחוזות פחד. יש גם אות בשמים: לפני רעידה העתידה לבוא, ביום או מעט לאחר השקיעה, נמתח בשמים בהירים ענן דק כקו לאורך מרחק רב.

גם המים בבארות נעשים עכורים יותר ומדיפים ריח מטריד. עם זאת, באותן בארות יש גם תרופה, כפי שמספקות מערות רבות: הן פולטות את הרוח שנאגרה בהן. הדבר ניכר בערים שלמות: ערים שנחפרו תחתיהן מחילות ניקוז רבות מזדעזעות פחות, והמבנים התלויים מעל אותן מחילות בטוחים הרבה יותר. כך רואים בנאפולי שבאיטליה, שכן החלק הבנוי על קרקע מוצקה חשוף לאסונות כאלה. בחלקי הבניין הקמרונות הם הבטוחים ביותר, וכן פינות

הקירות ומזוזות הפתחים, המתנגדות למהלומה מכל צד בתורו. גם קירות העשויים לבני אדמה סובלים נזק קטן יותר ברעידה.

הבדל גדול יש גם בסוג הרעידה עצמו, שהרי הארץ מזדעזעת בדרכים רבות. הדרך הבטוחה ביותר היא כשהיא רוטטת והבניינים משמיעים חריקה מסתלסלת, וכן כשהיא מתנפחת, מתרוממת ושבה ושוקעת בתנועה מתחלפת. גם כשהגגות המתקרבים מכים זה בזה בתנועות מנוגדות אין בכך נזק, מפני שתנועה אחת מתנגדת לאחרת. מסוכנים הם שיפוע דמוי גל ותנועה מתגלגלת כשטף, או כשהתנועה כולה דוחפת את עצמה לצד אחד. הרעידות פוסקות כשהרוח פורצת החוצה; אך אם התמידו, אינן נעצרות לפני ארבעים יום, ובדרך כלל אף מאוחר יותר, שכן אחדות נמשכו שנה ואף שנתיים.

פעם אירע פלא אדמה עצום, כפי שמצאתי בספרי התורה הָאֶטְרוּסְקִית, בְּקוֹנְסוּלָאט של לוּקְיוּס מַרְקְיוּס וְסֶקְסְטוּס יוּלְיוּס, בשטח מוּטִינָה. שני הרים התנגשו זה בזה בשאון אדיר, זינקו קדימה ונסוגו, וביניהם עלו ביום להבה ועשן אל השמים. מן הדרך הָאֱמִילְיָאנִית צפה בכך קהל גדול של פרשים רומים, בני משקי בית ועוברי אורח. בהתנגשות נמחצו כל החוות ויצורים רבים מאוד שהיו בתוכן נהרגו. הדבר קרה שנה לפני מלחמת בעלות הברית, ואינני יודע אם זו הייתה הרת אסון לאדמת איטליה עצמה יותר ממלחמות האזרחים. גם דורנו ידע אות מופלא לא פחות בשנה האחרונה לשלטון הקיסר נֶירוֹן, כפי שסיפרנו בתולדותיו: בשטח הַמָּרוּקִינִים עברו כרי דשא ומטעי זיתים, שדרך ציבורית הפרידה ביניהם, למקומות מנוגדים באחוזותיו של וָטִיוּס מַרְקֶלוּס, פרש רומי שניהל את נכסי נֶירוֹן.

יחד עם רעידות אדמה מתרחשות גם הצפות של הים, כנראה מפני שאותה רוח חודרת פנימה או מתקבלת בחלל שנוצר כשהארץ שוקעת. רעידת האדמה הגדולה ביותר בזיכרון האנושי אירעה בימי שלטונו של טִיבֶּרִיוּס קיסר, כאשר שתים־עשרה ערים באסיה נהרסו בלילה אחד. המספר הרב ביותר של רעידות דווח לרומא בזמן המלחמה הַפּוּנִית — חמישים ושבע בתוך שנה אחת; ובאותה שנה עצמה לא הַקַּרְתָּגִים ולא הרומאים, שנלחמו ליד אגם טְרַסִימֵנוּס, חשו ברעידה גדולה מאוד. ולא זו בלבד שהאסון מורכב ושהסכנה קיימת ברעידה עצמה: סכנת האות המבשר שווה לה או גדולה ממנה. העיר רומא מעולם לא רעדה בלי שהדבר בישר מאורע עתיד כלשהו.

אותה סיבה מולידה גם יבשות חדשות, כאשר אותה רוח, שבכוחה להרים את הקרקע, לא הצליחה לפרוץ החוצה. יבשות נולדות לא רק מסחף הנהרות, כגון איי אֶכִינָאדֵס שצבר נהר אֲכֶלוֹאוֹס ורוב מצרים שצבר הנילוס — שבימי הוֹמֵרוֹס, לדעתנו, היה דרוש מסע של יום ולילה כדי להגיע אליה מן האי פָּארוֹס — ולא רק מנסיגת הים, כפי שאירע בעבר בְּקַרְתַּאי. מסופר שדבר כזה אירע גם בנמל אַמְבְּרַקְיָה לאורך עשרת אלפים פסיעות, ובתחום האתונאים לאורך חמשת אלפים פסיעות עד פִּירֵאוּס; ובימים עברו רחץ הים אף את מקדש דִיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס. אם נאמין לְהֶרוֹדוֹטוֹס, הים הגיע מעל מֶמְפִּיס ועד הרי האתיופים, וכן מן המישורים של ערב; ים השתרע סביב אִילְיוֹן ובכל טָאוּתְרַנְיָה ובכל מקום שאליו הביא הַמָּאִיאַנְדֶּר אדמת סחף.

יבשות נולדות גם בדרך אחרת ומגיחות לפתע מתוך ים כלשהו, כאילו הטבע משווה את החשבון עם עצמו ומשיב במקום אחד את אשר בלעו בקיעים במקום אחר. המסורת מספרת על האיים דֵלוֹס וְרוֹדוֹס, המפורסמים זה כבר, וכן על איים קטנים יותר שנולדו לאחר מכן: אֲנָאפֶה מעבר לְמֵלוֹס, נאה בין

לָמַנוּס לְהֶלְסְפּוֹנְטוֹס, הַלּוֹנָה בין לָבֶדוֹס לטאוס, וְתֵרָה וְתֵרַסְיָה בין הַקִּיקְלָאדוֹת. בין אותם איים נולדה, בשנה הרביעית לָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה־145 ולאחר 130 שנה, היירה, הקרויה גם אַוטוֹמָטָה; ובמרחק שתי סטדיות ממנה, לאחר 242 שנים, בימינו, בְּקוֹנְסוּלָאט של יוּנְיוּס סִילָאנוּס וְנֶאלֶרְיוּס בַּלְבּוּס—

ביום השמיני לפני האידים של יולי הופיע האי תֵּיאָה. גם לפני ימינו הגיח אי ליד איטליה בין האיים הָאַאוֹלִיִים; וכמו כן הגיח ליד בְּרֵתִים אי שאורכו 2,500 פסיעות, ועמו מעיינות חמים. אי אחר הופיע בשנה השלישית של הָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה־163 במפרץ הַטִּירֵנִי, והוא בער מתוך משב אלים. המסורת מוסרת שהמון דגים צף סביבו, ושמי שאכל מהם מת מיד. כך אומרים שגם איי פִּיתֵקוּסַאי נולדו במפרץ קַמְפַּנְיָה; לאחר מכן, כשלהבה פרצה לפתע מהר אֶפּוֹפּוֹס שעליהם, הושווה ההר למישור שטוח. באותו אי נבלעה גם עיר במעמקים; ברעידה אחרת הופיע אגם, וברעידה נוספת התמוטטו הרים ונוצר האי פְּרוֹכִיטָה.

גם בדרך זו יצר טבע הדברים איים: הוא קרע את סִיקִילְיָה מאיטליה, את קַפְּרִיסִין מסוריה, את אֶוּבּוֹיָה מִבּוֹיאוֹטְיָה, את אַטַלַנְטָה ומַקְרִיָה מֵאֶוּבּוֹיָה, את בָּסְבִּיקוּס מִבִּיתִינְיָה ואת לֶאוּקוֹסְיָה מכף הַסִּירֵנוֹת. ומנגד הוא סילק איים מן הים וחיבר אותם ליבשה: את אַנְטִיסָּה לְלֶסְבּוֹס, את זֶפִּירִיוֹן לְהַלִיקַרְנָסוֹס, את אֵייתוּסָה לְמִינְדוֹס, את דְּרוֹמִיסְקוֹן וּפֶּרְנֶה לְמִילֵטוֹס ואת נַרְתֵקוּסָה לכף פַּרְתֶנְיוֹן. הִיבַּנְדָה, שהייתה בעבר אי של אִיוֹנְיָה, מרוחקת כיום מאתיים סטדיות מן הים; אֶפֶסוֹס כוללת את סִירְיָה בתוך היבשה, ומַגְנֶסְיָה הסמוכה לה כוללת את דֶּרְסִידֵס וְסַפּוֹנְיָה.

אֶפִּידָאוּרוֹס וְאוֹרִיקוּם חִדְלוּ לִהְיוֹת אַיִם. הִים אַף סִילְק אַרְצוֹת שַׁלְמוּת: בְּרֵאשׁ וּבְרֵאשׁוֹנָה בְּמָקוֹם שֶׁבּוֹ נִמְצָא הִים הָאַטְלַנְטִי, עַל פְּנֵי מֶרְחָב עֲצוּם, אִם נַאֲמִין לְאַפְלָטוֹן; וּלְאַחַר מִכֵּן גַּם בִּים הַפְּנִימִי. בִּימֵינוּ אָנוּ רוֹאִים אֶת אַקְרַנְיָה שְׁקוּעָה בְּמִפְרָץ אַמְבְּרַקְיָה, אֶת אַכַאיָה בְּמִפְרָץ קוֹרִינְתּוֹס, וְאֶת אִירוֹפָּה וְאַסְיָה בַּפְּרוֹפּוֹנְטִיס וּבְפּוֹנְטוֹס. נוֹסֵף עַל כָּךְ פָּרַץ הִים דֶּרֶךְ לְאוּקַס, אַנְטִירְיוֹן, הֶלֶסְפּוֹנְטוֹס וְשֵׁנִי הַבּוֹסְפּוֹרוֹסִים. וְאַף אִם אָנִיחַ לְמִפְרָצִים וְלָאגַמִּים, הָאָרֶץ עַצְמָהּ אוֹכֶלֶת אֶת בְּשָׂרָהּ: הִיא בָּלְעָה אֶת הַר קִיבּוֹטוֹס הַגְּבוֹהָה בְּיוֹתֵר וְאֶת הָעִיר שֶׁבְּקָאוְרְיָה, אֶת סִיפִילוּס שֶׁבְּמַגְנֶסְיָה — וְקוֹדֶם לָכֵן, בְּאוֹתוֹ מָקוֹם, אֶת הָעִיר הַמְפוֹרְסֶמֶת מְאוֹד שֶׁנִּקְרְאָה טַנְטָלִיס — אֶת אַדְמוֹת הָעֲרָבִים גַּלֶּנָה וְגַמְלָה בְּפֶּיְנִיקְיָה וְאֶת הָעֲרָבִים עַצְמָן, וְכֵן אֶת פְּגִיוֹן, הָרֶכֶס הַגָּבוֹהַּ בְּיוֹתֵר בְּאַתִּיוֹפְיָה; כְּאִילּוּ גַּם הַחוֹפִים אֵינָם פּוֹעֲלִים בְּבוּגְדָנוּת.

הַפּוֹנְטוֹס סִילַק אֶת פִּירָה וְאַנְטִיסָּה שֶׁבְּסְבִיבוֹת יְמֵת מָאֵיוֹטִיס, וְהַמִּפְרָץ הַקּוֹרִינְתִּי אֶת הֶלִיקָה וּבּוֹרָה, שֶׁשְּׁרִידֵיהֶן נִרְאִים בְּמַעֲמַקִּים. מִן הָאִי קֶאָה נִתְלַשׁ לִפְתַע שֶׁטַח שֶׁל יוֹתֵר מִשִּׁלּוֹשִׁים אֶלֶף פְּסִיעוֹת, וְהוּא סָחַף עִמּוֹ הֲמוֹנֵי בְּנֵי אָדָם; וּבְסִיקִילְיָה נִבְלְעָה מֵחֲצִית הָעִיר טִינְדָרִיס, וְכֵן כָּל הַשֶּׁטַח הֶחָסֵר בֵּין הָאִי לְאִיטַלְיָה; דָּבָר דּוֹמֶה אֵירַע לְאֶלַאוּסִינָה בְּבוֹיאוֹטְיָה. מוּטָב שֶׁנִּשְׁתּוֹק עַל רְעִידוֹת הָאֲדָמָה וְעַל כָּל הַמְּקוֹמוֹת שֶׁבָּהֶם נוֹתְרוּ לְפָחוֹת קִבְרֵי הָעֲרָבִים, כְּדֵי שֶׁנּוֹכַל לְדַבֵּר עַל פְּלָאֵי הָאָרֶץ וְלֹא עַל פִּשְׁעֵי הַטֶּבַע. וּבְהֶרְקוּלֶס, גַּם עִנְיְנֵי הַשָּׁמַיִם לֹא יִהְיוּ קָשִׁים יוֹתֵר לְתִיאוּר.

מַה רַבָּה רַבְגוֹנִיּוּתוֹ שֶׁל עוֹשֶׁר הַמַּחֲצָבִים, מַה עָשִׁיר הוּא וּמַה פּוֹרֶה, וְהוּא מוֹסִיף לְצְמוֹחַ בְּמֶשֶׁךְ דּוֹרוֹת כָּה רַבִּים, אַף שֶׁבְּכָל יוֹם מַכְלִים בְּכָל הָעוֹלָם שַׂרְפוֹת, הִתְמוֹטְטוּיוֹת, אֲסוֹנוֹת יָם, מִלְחָמוֹת וּמַעֲשֵׂי מִרְמָה כְּמוֹת גְּדוֹלָה כָּל כָּךְ, וּמוֹתְרוֹת וּבְנֵי אָדָם רַבִּים כָּל כָּךְ שׁוֹחֲקִים אוֹתָהּ; מַה מְגוֹוָנִים צִיּוּרֵי אַבְנֵי הַחֵן, מַה שׁוֹנִים

כתמי האבנים בצבעיהם, וביניהן יש אבן שלובן זוהרה דוחה את הכול מלבד האור; מה רב כוחם של מעיינות המרפא; מה מתמידות זה דורות השרפות הפורצות במקומות רבים; ומה קטלניות הנשיפות הנפלטות במקומות מסוימים מבורות או נעשות ממיתות בשל עצם תנוחת המקום — במקום אחד לעופות בלבד, כמו באזור סוֹרָקְטֶה הסמוך לעיר, ובמקום אחר לכל בעלי החיים מלבד האדם—

ולעיתים גם לאדם, כמו באזור סִינוּאֶסָה ופּוּטֵאוֹלִי. מכנים אותן 'פתחי נשימה', ואחרים — 'בורות כָּרוֹנְיִים': בורות הנושפים רוח ממיתה. כך גם בארץ הַהִירְפִּינִים, בְּאַמְסַנְקְטוּס ליד מקדש מָפִּיטִיס, יש מקום שכל הנכנס אליו מת; וכך גם בְּהֵיירַפּוֹלִיס שבאסיה, שם המקום אינו מזיק רק לכוהן האם הגדולה. במקומות אחרים יש מערות נבואיות, שהשואפים את אדיהן משתכרים ומנבאים את העתיד, כמו באורקל המפורסם ביותר בְּדֶלְפִי. איזה הסבר אחר יכול בן תמותה להציע לכל אלה, מלבד כוחה האלוהי של הטבע, הפזור בכול ופורץ פעם בדרך זו ופעם בדרך אחרת?

חלקות ארץ מסוימות רועדות כשדורכים עליהן: כך באזור גָּאבִּיי, לא רחוק מן העיר רומא, כמעט מאתיים יוגרה רועדות למרוץ פרשים; וכך גם באזור רַאָטָה. איים מסוימים צפים תמיד, כגון בארץ קָאִיקוּבּוּס ובאזורי רַאָטָה, מוּטִינָה וּסְטָטוֹנְיָה; באגם וָאדִימוֹן; ובמעיינות קוּטִילְיָה, שם חורשה מוצלת לעולם אינה נראית ביום ובלילה באותו מקום. בלידיה יש איים המכונים קָלָמִינַאי, הנדחפים לא רק ברוחות אלא גם במוטות לכל כיוון רצוי; הם היו הצלתם של אזרחים רבים במלחמת מִיתְרִידָטֵס. גם בְּנֵימָפָאוּם יש איים קטנים המכונים סָלִיאָרֵס, מפני שהם נעים בעת נגינת תזמורת לפי רקיעות רגליהם של הנגנים. באגם הגדול שבאזור טַרְקְווִינְיָה באיטליה נושאים שני איים

חורשות סביבם; כשהרוחות דוחפות אותם, חיבורם יוצר פעם משולש ופעם עיגול, אך לעולם לא מרובע.

בְּפָאפוֹס יש מקדש מפורסם של וֶנוס, ובחצר מסוימת שלו לעולם אינו יורד גשם; כך גם בנאה, עיר בְּטָרוֹאַס, סביב פסלה של מִינֶרְוָה. גם הקורבנות שמניחים שם אינם נרקבים.

ליד העיר הַרְפָּסָה שבאסיה ניצב סלע מופלא: אצבע אחת מניעה אותו, אך אם דוחפים אותו בכל הגוף הוא מתנגד. בחצי האי טָאוּרוֹס, בעיר פְּרָאסִינוּס, יש אדמה המרפאת כל פצע. לעומת זאת, בסביבות אַסוֹס שֶׁבְּטָרוֹאַס נוצרת אבן המכלה כל גוף; היא מכונה סרקופג. ליד נהר אִינְדוֹס יש שני הרים: טבעו של האחד להחזיק כל ברזל, ושל האחר לדחותו. לכן, אם יש מסמרים בנעליים, על ההר הראשון אי אפשר לעקור את כפות הרגליים מן הקרקע ועל השני אי אפשר להעמידן. נרשם שֶׁבְּלוֹקְרִי ובקרוטון מעולם לא הייתה מגפה, וּבְאִילְיוֹן מעולם לא הייתה רעידת אדמה; ואילו בְּלִיקְיָה שוררים תמיד ארבעים ימי שמים בהירים אחרי רעידת אדמה. תבואה הנזרעת בארץ אַרְפִּי אינה צומחת. ליד מזבחות מוּקְיָה שבארץ וֵיי, ליד טוּסְקוּלוּם וביער קִימִינִי יש מקומות שבהם אי אפשר לשלוף חפצים שננעצו באדמה. חציר שגדל בְּקֶרוּסְטוֹמִינוּם מזיק שם, אך בריא מחוץ לאזור.

דברים רבים כבר נאמרו על טבע המים; אולם המופלא ביותר הוא שגאות הים באה ונסוגה בדרכים רבות, וסיבתה בשמש ובירח. פעמיים בין שתי זריחות של הירח המים עולים ופעמיים הם שבים, תמיד בתוך עשרים וארבע שעות. בתחילה, כשהירח מתרומם, הם תופחים עמו; אחר כך, כשהוא נוטה מרום

צוהרי השמים אל המערב, הם שוקעים; ושוב, לאחר שקיעתו, כשהוא נע מתחת לארץ לעבר תחתית השמים ולנקודה שמנגד לצוהריים, הם מציפים—

ומשם הם נשאבים בחזרה עד שהירח זורח שוב. השפל לעולם אינו חל באותה שעה כביממה הקודמת: דומה שהימים מתנשפים, בעוד גרם השמים הרעבתני שואב ומושך אותם עמו ותמיד זורח במקום אחר מביממה הקודמת. ובכל זאת מחזורי העלייה והנסיגה מתקיימים במרווחים שווים, תמיד בני שש שעות — אך לא שעותיו של כל יום, לילה או מקום, אלא שעות שוויוניות. לכן משכם אינו שווה בשעות רגילות, בהתאם למספר שעות היום או הלילה שנכללות בשש השעות השוויוניות האלה,

ורק בעת שוויון היום והלילה הן שוות בכל מקום. הרי זו הוכחה אדירה, מלאה אור ואף קול הנשמע ביום, שאטומי שכל הם המכחישים כי גרמי השמים עוברים מתחת לארץ ושבים וזורחים; וכן שמראם שם דומה למראם מעל הארץ — אדרבה, דומה בכל הטבע — ושפעולות הזריחה והשקיעה זהות. מסלולו של גרם השמים מתחת לארץ ניכר בתוצאותיו לא פחות ממסלולו כשהוא חולף לנגד עינינו.

הבדלי השפעתו של הירח רבים אף יותר, ובראש ובראשונה הם מתחלקים לתקופות של שבעה ימים. מן הירח החדש ועד למחציתו הגאות מָתוֹנָה; מן המחצית ועד המילוא היא עולה במידה רבה יותר, ובירח מלא היא גועשת יותר מכול. משם היא נרגעת, וביום השביעי היא שבה למידה שהייתה לה בתחילה; לאחר מכן היא גדלה שוב בצד האחר של הירח החצוי. בעת התקבצות הירח והשמש הגאות שווה לזו שבירח מלא. כשהירח מצוי בצפון ומתרחק יותר מן הארץ הגאות מָתוֹנָה יותר מאשר כשהוא יורד דרומה ומפעיל

את כוחו בתנופה קרובה יותר. בכל שמונה שנים, בהקפה המאה של הירח, חוזרים המחזורים לראשיתם ולשיעורי גידול זהים. לכל אלה נוספת השפעת מחזור השמש השנתי: הגאות גדולה ביותר בשני השוויונים, ובסתיו יותר מבאביב; היא חלשה בהיפוך החורף, ועוד יותר בהיפוך הקיץ.

אולם הדבר אינו קורה בנקודות הזמן עצמן שציינתי, אלא ימים מעטים לאחר מכן; וכך גם לא ברגע המילוא או סוף החודש אלא לאחריו, ולא מיד כשהשמים מגלים או מסתירים את הירח או כשהוא נוטה מקו הצוהריים, אלא כשעתיים שוויוניות מאוחר יותר. השפעת כל המתרחש בשמים מגיעה אל הארץ תמיד לאט מן המראה, כפי שקורה בהבזק הברק, ברעם ובמכת הברק.

כל הגאויות באוקיינוס מכסות ומגלות שטחים גדולים יותר מאשר בשאר הימים — אם מפני שהשלם רב־עוצמה מחלקו, ואם מפני שהמרחב הפתוח והעצום חש ביתר יעילות בכוחו של גרם השמים הפועל בו בחופשיות, ואילו המצרים עוצרים את אותו כוח. פִּיתֵיאַס איש מַסַלְיָה מוסר שהגאות מתרוממת מעל בריטניה לשמונים אמות. הימים הפנימיים מוקפים ביבשות כמו בתוך נמל;

ובכל זאת, במקומות מסוימים מרחב גדול יותר מציית לשלטון הגאות. ראיה לכך הם המקרים הרבים שבהם אנשים יצאו מאיטליה בים שקט וללא כל דחיפת מפרשים, והגיעו ביום השלישי לְאוּטִיקָה מכוח הגאות הגועשת. התנועות האלה ניכרות יותר בקרבת החופים מאשר בים הפתוח, שכן גם בגוף קצות האיברים חשים ביתר שאת את פעימת הווֹרידים, כלומר את דחף הרוח. אולם בשפכי נהרות רבים, בגלל זמני הזריחה השונים של גרמי השמים בכל אזור, הגאויות שונות זו מזו בזמן אך לא בעיקרון, כמו בשני מפרצי הַסְּיִרְטִיס.

למקומות מסוימים יש בכל זאת טבע ייחודי: המצר של טָאוּרוֹמֶנְיוּם משנה את כיוונו פעמים רבות, וזה שֶׁבְּאֻבּוֹיָה שבע פעמים ביום ובלילה. אותה גאות עומדת מלכת שלושה ימים בכל חודש, בימים השביעי, השמיני והתשיעי של הירח. ליד גָּאדֵס, המעיין הסמוך ביותר למקדש הֶרְקוּלֵס מוקף כחומה בדמות באר: לפעמים הוא עולה ויורד יחד עם האוקיינוס, ולפעמים שתי התנועות מתרחשות בזמנים הפוכים. מעיין אחר באותו מקום תואם תמיד את תנועות האוקיינוס. על גדת הַבָּאֵיטִיס יש עיר שבארותיה פוחתות כשהגאות עולה וגדלות כשהיא יורדת, ובין הזמנים אינן משתנות. בעיר הִיסְפָּאלִיס יש באר אחת בעלת טבע זהה, ואילו האחרות רגילות. וְהַפּוֹנְטוֹס זורם תמיד החוצה אל הַפְּרוֹפּוֹנְטִיס; הים לעולם אינו שב וזורם פנימה אל הַפּוֹנְטוֹס.

כל הימים מטהרים את עצמם בעת הירח המלא, ומקצתם גם במועד קבוע. סביב מָסֵנָה וּמִילַאי נפלטת אל החוף פסולת הדומה לזבל; מכאן נולד הסיפור שעדרי השמש שוכנים שם. לדברים אלה מוסיף אֲרִיסְטוֹ — כדי שלא אשמיט דבר הידוע לי — ששום בעל חיים אינו מת אלא בשעת נסיגת הגאות. הדבר נצפה במקרים רבים באוקיינוס הַגַּאלִי, אך אומת רק באדם.

מכאן נולדה ההשערה הנכונה שלא לשווא נחשב הירח לגרם השמים של רוח החיים: הוא שמרווה את הארצות, ממלא את הגופים בהתקרבו ומרוקן אותם בהתרחקו. לכן הצדפות גדלות עם התמלאותו; מי שאין בהם דם חשים בכוחו יותר מכול, אך גם הדם — ואף דם האדם — גדל ומתמעט יחד עם אורו. גם העלים וצמחי המרעה חשים בכך, כפי שייאמר במקומו, מפני שאותו כוח חודר לכול.

לפיכך חום השמש מייבש את הנוזלים, ולמדנו שהיא גרם שמים זכרי, החורך ושואב את הכול. כך מתבשל טעם המלח במרחבי הים; או שמא, לאחר שהחלק המתוק והדליל נשאב ממנו — שכן כוח האש מושך אותו בקלות הרבה ביותר — נותרים כל החלקים החריפים והסמיכים יותר. לכן מי פני הים מתוקים יותר מן המים העמוקים; זהו הסבר אמין יותר לטעם החריף מן הטענה שהים הוא זיעתה הנצחית של הארץ. אפשר גם שאדים רבים מאוד מן היבשה מתערבבים בו, או שטבע הארץ צובע אותו כפי שהוא צובע מי מרפא. בין הדוגמאות נמסר שכאשר דְיוֹנִיסִיוּס, טירן סִיקִילְיָה, הודח משלטונו, אירע אות פלא והים בנמל נעשה מתוק ליום אחד.

לעומת זאת אומרים שהירח הוא גרם שמים נקבי ורך, ושבלילה הוא משחרר את הלחות ומושך אותה אליו אך אינו מסלקה. הדבר ניכר בכך שמראהו מפרק ומרקיב גוויות של חיות בר שנקטלו, משיב לראשם של הישנים את הכבדות שהצטברה בשנתם, ממיס קרח ומרפה את הכול בנשימתו הלחה. כך נשמר האיזון בחילופי הטבע ולעולם אין היסודות חסרים: מקצת גרמי השמים מכווצים אותם ואחרים משחררים אותם. ואולם מי מתוקים הם מזונו של הירח, כשם שמי הים הם מזונה של השמש.

פָּבִיאָנוּס מוסר שעומקו הגדול ביותר של הים הוא חמש־עשרה סטדיות. אחרים מספרים שֶׁבְּפּוֹנְטוֹס, מול ארץ העם הַקוֹרַקְסִי, במקום המכונה 'מעמקי הַפּוֹנְטוֹס', כשלוש מאות סטדיות מן היבשה, עומק הים אינו ניתן למדידה ומעולם לא נמצאה שם קרקעית. מופלאים עוד יותר הם המים המתוקים הפורצים סמוך לים כאילו מתוך צינורות. מים מתוקים זורמים אל הים, ואין ספק שהם קלים יותר; לכן מי הים, הכבדים מטבעם, נושאים טוב יותר את מה שנישא עליהם. יש אף מים מתוקים הזורמים מעל מים מתוקים אחרים: כך

נהר פִּיטוֹנְיוּס עובר באגם פּוּקִינוּס, אַדוּאָה בְּלָאְרְיוּס, טִיקִינוּס בְּוֶוֶרְבָּנוּס, מִינְקְיוּס בְּבֶנָאקוֹ, אוֹלְיוּס בְּסֶבִינוּס וְהָרוֹדָנוּס בְּלֶמַנוּס. האחרון נמצא מעבר לָאַלְפִּים והקודמים באיטליה; לאחר מעבר של אלפי פסיעות רבים הם מוציאים מן האגמים, כאורחים, רק את מימיהם שלהם, ולא כמות גדולה מזו שהביאו. דבר זה נמסר גם על נהר אוֹרוֹנְטֵס בסוריה ועל נהרות רבים אחרים.

נהרות מסוימים, כאילו מתוך שנאת הים, צוללים מתחת לקרקעיתו. כך אֲרְתוּסָה, המעיין בְּסִירְקוּסַאי, פולטת חפצים שהושלכו אל הָאַלְפֵאוּס, הזורם דרך אוֹלִימְפִּיָה ונשפך אל חוף הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס. נהרות אחרים צוללים מתחת לאדמה ושבים ומופיעים: לִיקוּס באסיה, אֶרְסִינוּס בְּאַרְגוֹלִיס וְהַטִּיגְרִיס במסופוטמיה; וחפצים המוטבעים במעיין אַסְקְלֵפְיוּס באתונה מופיעים שוב ליד פָּלֵרוֹן. נהר השוקע במישור אָטִינָה יוצא שוב לאחר עשרים אלף פסיעות, ובאזור אַקְווִילֵיָה עושה זאת הַטִּימָבוּס.

שום דבר אינו יכול לשקוע באגם אַסְפַלְטִיטִיס שביהודה, המוליד בִּיטוּמֶן, ואף לא בְּאַרְטִיסָה שבארמניה הגדולה; האחרון אמנם עשיר בְּנָתָר, אך דגים חיים בו. בארץ סָלָנְטוּם, ליד העיר מַנְדוּרְיָה, יש אגם מלא עד שפתו, שאינו פוחת כששואבים ממנו מים ואינו גדל כשמוסיפים לו. בנהר הַקִּיקוֹנִים ובאגם וֶלִינוּס שֶׁבְּפִיקֶנוּם עץ המושלך למים מתכסה בקליפת אבן; ובנהר סוּרְיוּס שֶׁבְּקוֹלְכִיס הדבר מגיע לידי כך שהקליפה העודנה קיימת מכסה לעיתים קרובות אבן שכבר התקשתה. בדומה לכך, בנהר סִילֵרוֹס מעבר לְסוֹרֶנְטוּם, לא רק זרדים טבולים אלא גם עלים נעשים אבן, אף שבשאר הבחינות מימיו בריאים לשתייה. במוצא ביצות רֵאָטֶה גדלה אבן [ובים האדום צומחים עצי זית ושיחים ירוקים].

אך טבע מעיינות רבים מופלא בחומם: כך אפילו ברכסי האלפים, ובים עצמו בין איטליה לְאֵינָרְיָה שבמפרץ באיה, ובנהר לִירִיס ובמקומות רבים אחרים. במקומות רבים אפשר לשאוב מים מתוקים מתוך הים, כגון ליד איי כָּלִידוֹנְיָה, ליד אַרְדוֹס ובאוקיינוס של גְּאדֵס. במים החמים של פַּטָבְּיוּם צומחים עשבים ירוקים, באלה של פיסה חיות צפרדעים, וליד וְטוּלוֹנְיָה בְּאֶטְרוּרְיָה, לא רחוק מן הים, חיים דגים. באזור קָאסִינוּם יש נהר קר המכונה סְקָטָבְּרָה, ושפיעתו גדולה יותר בקיץ; בו, כמו בְּסְטִימְפָלוֹס שֶׁבְּאַרְקַדְיָה, נולדים עכברי מים קטנים.

בְּדוֹדוֹנָה יש מעיין של יוּפִיטֶר. אף שמימיו קרים כקרח והם מכבים לפידים בוערים המוטבלים בהם, הם מדליקים את הלפידים אם מקרבים אותם לאחר שכובו. המעיין מתרוקן תמיד בצהריים, ולכן הוא מכונה ἀναπαυόμενον (אַנָפַאוּאוֹמֶנוֹן); אחר כך הוא גדל ושופע עד חצות הלילה, ומשם שב ופוחת בהדרגה. בְּאִילִירִיקוּם בגדים הפרושים מעל מעיין קר עולים באש. אגם יוּפִיטֶר אָמוֹן קר ביום ורותח בלילה. בארץ הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים יש מעיין המכונה 'מעיין השמש': מימיו מתוקים וקרים ביותר סמוך לצהריים; אחר כך הם מתחממים בהדרגה, ועד חצות הלילה הם נעשים צורבים בחומם ובמרירותם.

מקור הַפָּאדוּס יבש תמיד באמצע ימי הקיץ, כאילו הוא נח. באי טֶנֶדוֹס יש מעיין השופע תמיד מן השעה השלישית של הלילה ועד השישית, החל מהיפוך הקיץ. ובאי דֶלוֹס מעיין אֵינוֹפּוּס פוחת וגדל באותו אופן ובמקביל לנילוס. מול נהר טִימָבּוּס יש אי קטן בים ובו מעיינות חמים, הגדלים ופוחתים יחד עם גאות הים. בארץ פִּיטִינוּם שמעבר לָאַפֶּנִינִים זורם נהר נוֹבָנוּס בשפע בכל היפוך קיץ ומתייבש בהיפוך החורף.

בארץ הַפָּלִיסְקִים כל מים ששותים גורמים לבקר להלבין; בְּבוֹיאוֹטְיָה נהר מֶלַאס משחיר כבשים, ואילו קֵפִיסוֹס, היוצא מאותו אגם, מלבין אותן; פֵּנֵאוּס שב ומשחירן, וּקְסַנְתוֹס ליד אִילְיוֹן מאדימן — ומכאן שם הנהר. בְּפוֹנְטוֹס משקה נהר אַקְסִיאַקְס את המישורים; סוסות הרועות בהם מניבות חלב שחור ומכלכלות בו עם שלם. בארץ רֵאָטָה יש מעיין המכונה נֶמִינֶה, הנובע פעם במקום זה ופעם באחר ובכך מבשר שינוי במחיר התבואה. בנמל בְּרוּנְדִיסְיוּם יש מעיין המספק ליורדי הים מים שאינם מתקלקלים. המים המכונים „חמצמצים" בְּלִינְקֶסְטִיס משכרים כיין; וכך גם מים בְּפַפְלַגוֹנְיָה ובארץ קֶלֶנוּם.

מוּקְיָאנוֹס, שכיהן שלוש פעמים כְּקוֹנְסוּל, מאמין כי באי אַנְדְרוֹס, במקדש לִיבֶּר האב, מעיין נובע תמיד בטעם יין בנונות של יָנוּאָר; היום מכונה Θεοδοσία (תֵאוֹדוֹסִיָא). ליד נוֹנָקְרִיס שֶׁבְּאַרְקַדְיָה נמצא הַסְּטִיקְס: אין הוא שונה ממים אחרים בריחו או בצבעו, אך שתייתו ממיתה מיד. כך גם על גבעת לִיבֶּרוֹסוֹס שבהרי טָאוּרוֹס יש שלושה מעיינות הממיתים בלי כאב ובלי כל מרפא. בארץ קַרִינֶנְסִיס שֶׁבְּהִיסְפַּנְיָה זורמים זה ליד זה שני מעיינות, האחד דוחה מעליו כל דבר והאחר שואב הכול פנימה. באותו חבל יש מעיין נוסף, שצבעו זהוב והוא מראה את כל הדגים כזהובים, אף שמחוץ למימיו אין הם שונים כלל.

בארץ קוֹמוּם, ליד אגם לָאְרִיוּס, יש מעיין שופע המתנפח ושוקע מדי שעה תמיד. באי קִידוֹנֵאָה שלפני לֶסְבּוֹס זורם מעיין חם רק באביב. אגם סַנָּאוּס שבאסיה נצבע מן הלענה הצומחת סביבו. בְּקוֹלוֹפוֹן, במערת אַפּוֹלוֹ קְלָרְיוּס, יש בריכה שהשותים ממנה מוסרים נבואות מופלאות, אך חייהם מתקצרים. גם דורנו ראה נהרות זורמים לאחור בימיו האחרונים של הקיסר נֵירוֹן, כפי שסיפרנו בתיאור מאורעותיו.

מי אינו יודע שכל המעיינות קרים יותר בקיץ מאשר בחורף? מופלאים לא פחות מעשי הטבע האלה: גושי נחושת ועופרת שוקעים, אך לאחר שרוקעו ליריעות הם צפים; חפצים שמשקלם זהה — מקצתם שוקעים ומקצתם נישאים; משאות נעים במים ביתר קלות; אבן מן האי סִירוֹס, גדולה ככל שתהיה, צפה מעצמה, אך אם מרסקים אותה היא שוקעת; גוויות טריות נמשכות אל הקרקעית, אך כשהן מתנפחות הן מתרוממות; לא קל יותר למשוך מן המים כלים ריקים מכלים מלאים; מי גשם מועילים לבריכות המלח יותר משאר המים, ומלח אינו נוצר אלא אם מתערבים בהם מים מתוקים;

מי הים קופאים לאט יותר ומגיעים לרתיחה מהר יותר; הים חם יותר בחורף ומלוח יותר בסתיו; שמן משקיט כל ים, ולכן צוללים מתיזים אותו מפיהם, מפני שהוא מרכך את טבעו הסוער ואף מוליך אליהם אור; שלג אינו יורד בלב ים; אף שכל מים נעים כלפי מטה, מעיינות פורצים כלפי מעלה — ואפילו למרגלות אֶטְנָה, הבוערת בעוצמה כזאת שהיא פולטת חולות למרחק חמישים ואף מאה אלף פסיעות בתוך כדור של להבות.

נמסור גם כמה מפלאי האש, היסוד הרביעי של הטבע, אך תחילה פלאים הקשורים למים. בעיר סָמוֹסָאטָה שֶׁבְּקוֹמָגֶנָה יש אגם הפולט בוץ בוער, המכונה מלתה. כשהוא נוגע בחפץ מוצק הוא נדבק אליו; ואם נוגעים בו, הוא אף רודף אחר הנמלטים. כך הגנו התושבים על החומות כאשר לוּקוּלוּס צר עליהן: החיילים נשרפו בנשקם שלהם. מים אף מלבים את החומר, והניסיון הוכיח שרק עפר מכבה אותו. לנפטא טבע דומה. כך מכונה החומר הזורם סביב בבל וּבָאַסְטָקָנָה שֶׁבְּפַּרְתְיָה בדמות בִּיטוּמֶן נוזלי. קרבתו לאש גדולה כל כך, שלהבות מזנקות אליו מיד מכל מקום שבו הן רואות אותו. כך, מספרים, שרפה מֵדֵאָה

את יריבתה: כשזו ניגשה אל המזבחות כדי להקריב, הכתר שלראשה חטף את האש.

בין פלאי ההרים, אֶטְנָה בוערת תמיד בלילות, ודורות רבים כל כך אינם מכלים את חומר הבעירה שלה; בחורף היא מושלגת ומכסה בכפור את האפר שפלטה. ולא שם בלבד משתולל הטבע ומבשר לארצות את שרפתן: בארץ פָּסֵלִיס בוער הר כימרה, ולהבתו בת האלמוות בוערת ביום ובלילה. קְטֶסִיאַס איש קְנִידוֹס מוסר שמים מלבים את אשו, ואילו עפר או גללים מכבים אותה. גם הרי הַפַּייסְטוֹס בְּלִיקְיָה מתלקחים במגע לפיד בוער, עד שאפילו אבני הנחלים והחולות בתוך המים עצמם בוערים; הגשמים מזינים את האש הזאת. מספרים שאם אדם חורץ תלם במקל שהוצת באש זו, פלגי להבה נמשכים אחריו. בְּבַקְטְרִיָה בוער בלילות פסגת קוֹפַּנְטוֹס.

אש בוערת גם בְּמָדַי וּבְסִיטָקֶנָה שעל גבול פרס; בשושן, ליד המגדל הלבן, היא פורצת מחמישה־עשר פתחים, והגדול שבהם פולט אש אף ביום, וכן בוער המישור. בבבל בוערת מעין בריכה ששטחה יוּגֶרוּם; בארץ האתיופים, ליד הר הֶסְפֶּרוֹס, בוערים בלילה המישורים ככוכבים; וכך גם בארץ מָגָלוּפוֹלִיס. המכתש של נִימְפָאוּם נעים למראה: הוא בוער תמיד ליד מעיין קר, אך אינו שורף את עלוות החורש הצפוף שמעליו. אם אש זו חדלה, היא מבשרת רעות לתושבי אַפּוֹלוֹנְיָה, כפי שמסר תֵּאוֹפּוֹמְפּוֹס. הגשמים מגבירים אותה, והיא פולטת בִּיטוּמֶן שיש למתנו במי אותו מעיין שאינו ראוי לשתייה; ובשאר הבחינות הַבִּיטוּמֶן דליל מכל סוג אחר. אך מי יתפלא על הדברים האלה?

בלב הים, האיים הָאַאוֹלִיִּים היירה וְלִיפָּרָה הסמוכים לאיטליה בערו יחד עם הים עצמו במשך ימים אחדים בזמן מלחמת בעלות הברית, עד שמשלחת

מטעם הסנאט כיפרה על האות. אולם השרפה הגדולה ביותר בוערת ברכס האתיופי המכונה תֵאוֹן אוֹכֶמָה, והוא פולט להבות המתלהטות בחום השמש. במקומות רבים כל כך ובשרפות רבות כל כך שורף טבע הדברים את הארצות!

ועוד, מאחר שיסוד זה לבדו פורה מטבעו, מוליד את עצמו וגדל מן הניצוצות הזעירים ביותר, מה עלינו לחשוב שיקרה בין מוקדי הבעירה הרבים כל כך של הארץ? מהו אותו טבע המזין בכל העולם את הרעב החמדני ביותר בלי להינזק בעצמו? נוסיף לכך את הכוכבים לאין מספר ואת השמש האדירה, נוסיף את האש שמבעירים בני האדם, את האש הטבועה אפילו באבנים ובעץ המתחכך בעץ, ולבסוף את מקורות הברקים בעננים: אז יעלה על כל פלא עצם קיומו של יום אחד שבו לא בער הכול, שהרי אפילו מראות קעורות המוצבות מול קרני השמש מציתות אש ביתר קלות מכל אש אחרת.

ומה נאמר על אינספור הלהבות הקטנות, אך הטבעיות, הפורצות במקומות שונים? בְּנִימְפָאוּם יוצאת להבה מסלע והגשמים מלבים אותה. להבה יוצאת גם ליד מי סְקַנְטָיָה, אך היא חלשה: לאחר שהיא חולפת אל חומר אחר אין היא מתקיימת בו זמן רב; עץ מילה ירוק מכסה את המעיין הלוהט הזה באש נצחית. בארץ מוּטִינָה פורצת אש בימים הקבועים המוקדשים לְוולְקָן. אצל המחברים נמצא שאם גחל נופל על השדות שמתחת לָאֲרִיקִיָה, האדמה בוערת; שבארץ הַסָּבִינִים וְהַסְּידִיקִינִים אבן משוחה בשמן מתלקחת; שבעיר גְּנַטָיָה שֶׁבְּסָלֶנְטוּם, אם מניחים עץ על סלע מקודש מסוים, פורצת מיד להבה; ושעל המזבח הפתוח לשמים של יונו לָקִינָיָה נשאר האפר במקומו אף שסופות נושבות עליו מכל עבר.

יתרה מזו, להבות פתאומיות מופיעות גם במים ובגופים, ואף בגופי אדם. אגם טְרַסִימֵנוּס בער כולו; כְּשֶׁטוּלְיוּס סֶרוִוִיוּס ישן בילדותו פרצה להבה מראשו; וַאלֶרְיוּס אַנְטִיאַס מספר שֶׁלּוּקְיוּס מַרְקְיוּס בער באותה דרך בספרד, כאשר לאחר מות הַסְקִיפְיוֹנִים נאם לפני החיילים והאיץ בהם לנקום. בהמשך נביא דוגמאות רבות יותר וביתר פירוט; שכן עתה הפלאים מוצגים בתערובת מסוימת של כל הדברים. אולם רוחי, שסטתה מפרשנות הטבע, נחפזת כעת להוליך את דעת הקוראים כבידה על פני העולם כולו.

חלק הארץ שלנו, שעליו אני מדבר, צף כביכול בתוך האוקיינוס המקיף אותו, כפי שנאמר. אורכו המרבי ממזרח למערב — כלומר מהודו ועד עמודי הֶרְקוּלֶס המקודשים בְּגָאדֵס — הוא 8,578 אלף פסיעות, לדעת המחבר אַרְטֶמִידוֹרוֹס, ולדעת אִיסִידוֹרוֹס 9,818 אלף. אַרְטֶמִידוֹרוֹס מוסיף למסלול זה מִגָּאדֵס, סביב הכף הקדוש ועד כף אַרְטַבְּרוּם, שאליו בולט חופה של הִיסְפַּנְיָה למרחק הגדול ביותר, עוד 991.5 אלף פסיעות.

המדידה עוברת בשתי דרכים. מן הגנגס ומשפכו, שבו הוא נשפך אל האוקיינוס המזרחי, דרך הודו וּפַרְתִינָה עד העיר מִירִיאַנְדְרוֹס שבסוריה, השוכנת במפרץ אִיסוֹס, המרחק הוא 5,215 אלף פסיעות. משם, במסלול הימי הישיר ביותר, דרך האי קַפְרִיסִין, פטרה שֶׁבְּלִיקְיָה, רוֹדוֹס, האי אַסְטִיפָּלַאיָה שבים הַקַּרְפָּתִי, טָאֵינָרוּם שֶׁבְּלָקוֹנְיָה, לִילִיבָּאוּם שֶׁבְּסִיקִילְיָה וְקָרְלִיס שֶׁבְּסַרְדִינְיָה — 2,113 אלף; ומשם לְגָאדֵס 1,250 אלף. המידה הכוללת מן הים המזרחי היא אפוא 8,578 אלף פסיעות.

הדרך האחרת ודאית יותר, ואת רובה אפשר לעבור ביבשה: מן הגנגס עד נהר הפרת — 5,169 אלף פסיעות; משם לְמָזָקָה שֶׁבְּקַפָּדוֹקְיָה 244; משם דרך

פְּרִיגְיָה, קָאוְרִיָה וְאֶפֶסוֹס 499; מֵאֶפֶסוֹס דרך הים הָאֲגֵאִי לְדֵלוֹס 200; לָאִיסְתְמוֹס 212.5; משם ביבשה ובים הלקוני ובמפרץ קוֹרִינְתוֹס עד פַּטְרַס שֶׁבַּפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס 90; לְלֶאוּקָדָה 87.5; לְקַרְקִירָה אותו מרחק; לָאַקְרוֹקֶרַאוּנְיָה 82.5; לְבְּרוּנְדִיסְיוּם 87.5; לרומא 360; עד האלפים, בכפר סְקִינְגוֹמָגוּם, 519; דרך גַּאלְיָה עד אִילִיבֶּרִיס שבהרי הַפִּירֲנֵאִים 468; עד האוקיינוס וחוף הִיסְפַּנְיָה 831; ובחציית מצר גָּאדֵס 7.5. לפי חישובו של אַרְטֶמִידוֹרוֹס כל המרחק הזה הוא 8,945 אלף פסיעות.

את רוחב הארץ מן הדרום לצפון, הקטן כמעט במחצית מאורכה, מחשב אִיסִידוֹרוֹס כ־5,462 אלף פסיעות. מכאן ברור כמה גרע החום מצד זה וכמה הקור מן הצד האחר. איני סבור שהיבשה עצמה חסרה או שאין לארץ צורת כדור, אלא שהאזורים הבלתי־ראויים ליישוב משני הצדדים אינם מוכרים. מדידה זו עוברת מחוף האוקיינוס האתיופי, בגבול האזור המיושב כיום, עד מֶרוֹאֵה 625 אלף פסיעות; משם לאלכסנדריה 1,250; לְרוֹדוֹס 584; לְקְנִידוֹס 87.5; לְקוֹס 25; לְסָמוֹס 100; לְכְיוֹס 94; לְמִיטִילֶנֶה 65; לְטֶנֶדוֹס 119; לכף סִיגֵאוּם 12.5; לפתח הַפּוֹנְטוֹס 312.5; לכף קָרַמְבִּיס 350; לפתח ימת מָאֵיוֹטִיס 312.5; ולשפך הַטָּנָאִיס 275. אפשר לקצר את הדרך הזאת באמצעות נתיבי ים קצרים יותר ב־79 אלף פסיעות.

מעבר לשפך הַטָּנָאִיס גם המחברים החרוצים ביותר לא קבעו שום מדידה מדויקת. אַרְטֶמִידוֹרוֹס חשב שהארצות שמעבר אינן ידועות, אף שהודה כי עמי הַסַּרְמָטִים חיים סביב הַטָּנָאִיס ומשתרעים צפונה. אִיסִידוֹרוֹס הוסיף 1,250 אלף פסיעות עד תולה, אך זוהי השערה הגובלת בניחוש. אני מבין שגבולות הַסַּרְמָטִים מוכרים למרחק שאינו קטן מן המרחק שנזכר זה עתה. וחוץ מזה, מה צריך להיות גודלו של חבל היכול להכיל עמים לאין מספר המעתיקים שוב

ושוב את מושבם? לפיכך אני סבור שמידתו הנוספת של האזור שאינו ראוי ליישוב גדולה בהרבה. שהרי ידוע לי גם על איים עצומים מול גרמניה, שהתגלו רק לא מזמן.

אלה הדברים שלדעתי ראויים להיזכר על אורך הארץ ורוחבה. את היקפה הכולל קבע אֶרַטוֹסְתֶנֶס — שהיה אמנם בקי בדקויות כל ענפי הלימוד, אך בתחום הזה עלה בחריפותו על האחרים, ואני רואה שהכול סומכים עליו — כ־252,000 סטדיות. לפי החישוב הרומי מידה זו היא 31,500,000 פסיעות. ניסיון נועז עד חוצפה, אך הוא נתמך בטיעון דק כל כך עד שבושה היא שלא להאמין לו. הִיפַּרכוֹס, מופלא הן בהפרכתו את אֶרַטוֹסְתֶנֶס הן בדקדקנותו בכל שאר הדברים, מוסיף מעט פחות מ־26,000 סטדיות.

דְיוֹנִיסוֹדוֹרוֹס זוכה לאמון מסוג אחר, שכן לא אמנע מן הקורא את הדוגמה הגדולה ביותר להבל היווני. איש מֶלוֹס זה היה מפורסם בידיעותיו בגאומטריה, ומת מזקנה במולדתו. קרובות משפחתו, שהירושה הגיעה לידיהן, ערכו את הלווייתו. מספרים שכאשר קיימו בימים הבאים את טקסי החובה, מצאו בקבר מכתב שנכתב בשם דְיוֹנִיסוֹדוֹרוֹס אל היושבים למעלה: הוא הגיע מן הקבר אל תחתית הארץ, והמרחק היה 42,000 סטדיות. לא חסרו גאומטריקנים שפירשו כי המכתב נשלח ממרכז כדור הארץ, שכן זו הנקודה הרחוקה ביותר כלפי מטה מן החלק העליון והיא גם מרכז הכדור. מכאן התקבל החישוב שלפיו היקף הארץ הוא 252,000 סטדיות. היחס ההרמוני, המחייב את טבע הדברים להתאים לעצמו, מוסיף למידה הזאת 12,000 סטדיות ועושה את הארץ לחלק אחד מתוך 96 של העולם כולו.

ספר שלישי

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלישי

עד כאן עסקנו במקומם ובנפלאותיהם של הארץ, המים וגרמי השמים, וכן בסדרו של היקום ובמידותיו. עתה נדון בחלקי הארץ, אף שגם נושא זה נחשב לאינסופי, ואין כמעט דרך לעסוק בו בלי לעורר ביקורת כלשהי. אולם אין תחום שבו המחילה מוצדקת יותר, אם אכן אין כל פלא בכך שאדם שנולד אינו יודע את כל ענייני האדם. לפיכך לא אלך בעקבות מחבר יחיד, אלא בכל עניין אבחר במי שייראה לי המהימן ביותר; שכן כמעט הכול נהגו לתאר בדקדקנות יתרה את המקומות שבהם פעלו בעצמם.

משום כך גם לא אאשים איש ולא אוכיחו על טעותו. אציג את שמות המקומות בלבד ובקיצור הרב ביותר שיתאפשר, ואדחה את תיאור פרסומם ואת הסיבות לו אל המדורים המתאימים להם; שכן עתה הדיון הוא במכלול. אבקש אפוא שיקראו אותם כאילו היו שמות עירומים מתהילתם, כפי שהיו בראשיתם, לפני שנעשו בהם מעשים כלשהם: מעין רשימת שמות, אמנם, אך רשימת שמות של העולם ושל טבע הדברים.

כל מעגל היבשות נחלק לשלושה חלקים: אירופה, אסיה ואפריקה. תיאורו מתחיל במערב, במצר גָּאדֵס, שדרכו פורץ האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי ומתפשט אל

הימים הפנימיים. לנכנס מכאן אפריקה מימין, אירופה משמאל, ואסיה ביניהן. הגבולות הם הנהרות טָנָאִיס ונילוס. אורכו של פתח האוקיינוס שאמרנו הוא 15,000 צעדים, ורוחבו 5,000 צעדים, מן היישוב מֶלַרְיָה שֶׁבְּהִיסְפַּנְיָה עד הכף הלבן שבאפריקה, לדברי טוּרָאנְיוּס גְּרַקִילִיס, יליד המקום הסמוך.

טִיטוּס לִיוִויוּס וְקוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס מסרו שרוחבו פחות מ־7,000 צעדים, ובמקום הרחב ביותר 10,000: בפתח צר כל כך נפרש מרחב עצום כל כך של ימים. גם עומקו הרב אינו מפחית מן הפלא. שכן רצועות רבות של שרטון לבנבן מאיימות על תחתיות האוניות, ולכן רבים כינו את המקום הזה סף הים הפנימי. סמוך לפתח ניצבים משני עבריו הרים הסוגרים את המעבר: אַבִּילָה באפריקה וְקַלְפָּה באירופה, גבולות מפעלותיו של הֶרְקוּלֶס. משום כך קוראים להם ילידי המקום עמודי האל הזה, ומאמינים כי כאשר נבקעו ההרים הם הכניסו את הימים, שהיו סגורים קודם לכן, ושינו את פני טבע הדברים.

ראשית אפוא נדון באירופה, אומנתו של העם המנצח את כל האומות והיפה לאין ערוך מכל הארצות. רבים, ובצדק, לא ראו בה שליש מן העולם אלא מחציתו, וחילקו את העולם כולו לשניים מן הנהר טָנָאִיס עד מצר גָּאדֵס. האוקיינוס, מן המקום שנזכר, שופך את הים הָאַטְלַנְטִי במרוצתו החמדנית, מטביע את הארצות שנחרדו מפני בואו ומלחך אף את המתנגדות לו בעיקוליו המפותלים של החוף. ביחוד הוא חורץ את אירופה במפרצים רבים, אך בארבעה מפרצים עיקריים; הראשון שבהם מתעקל בקשת עצומה מִקַלְפָּה, ההר הקיצוני של הִיסְפַּנְיָה, ועד לוֹקְרוֹי ועד כף בְּרוּטְיוּם, כפי שנאמר.

בחלק זה הראשונה בארצות היא הִיסְפַּנְיָה הרחוקה, הקרויה גם בֵּייטִיקָה; אחריה, מן הגבול הַמּוּרְגִיטָנִי ועד רכסי הַפִּירֵנֵאִים, הִיסְפַּנְיָה הקרובה, הקרויה

גם טָאוַראקוֹנָסִיס. הִיסְפָּנִיָה הרחוקה נחלקת לאורכה לשתי פרובינקיות, שכן לוּסִיטַנִיָה משתרעת לאורך צדה הצפוני של בֵּייטִיקָה ומופרדת ממנה בנהר אָנָה. הנהר נובע בחבל לָמִינְיָטָאנוּס שֶׁבְּהִיסְפָּנִיָה הקרובה; פעם הוא נשפך אל אגמים, פעם נספג במעברים צרים, ופעם נעלם כליל במחילות תת־קרקעיות. כאילו שמח להיוולד שוב ושוב, הוא נשפך אל האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי. טָאוַראקוֹנָסִיס צמודה לכל אורך הַפִּירֲנֵאִים ויורדת לאורך צדם; היא משתרעת לרוחב מן הים האיברי עד האוקיינוס הַגַּאלִי, ומופרדת מִבֵּייטִיקָה וּמִלּוּסִיטַנִיָה בהר סוֹלוֹרִיוּס וברכסי הָאוֹרְטָאנִים, הַקַּרְפֵּטָאנִים וְהָאַסְטוּרִים.

בֵּייטִיקָה, הקרויה על שם הנהר החוצה את מרכזה, עולה על כל הפרובינקיות בעיבוד אדמתה העשיר ובזוהר פורה ומיוחד. יש בה ארבעה מחוזות שיפוט: גָּאדִיטָאנוּס, קוֹרְדוּבָּנְסִיס, אַסְטִיגִיטָאנוּס וְהִיסְפָּאלֶנְסִיס. מספר כל עריה 175; בהן תשע קולוניות, עשר ערים בעלות אזרחות רומית, 27 שהוענקה להן מימי קדם הזכות הַלָּטִינִית, שש ערים חופשיות, שלוש ערי ברית ו־120 ערים מעלות מס. מבין אלה ראויים להזכרה, או קלים להיגוי בְּלָטִינִית: החל מנהר אָנָה לאורך חוף האוקיינוס — העיר אוֹסוֹנוֹבָה, המכונה אַסְטוּאָרְיָה; בין שפכי הנהרות לוּקְסְיָה וְאוּרִיוּס — הרי הָאַרָנִי; הנהר בֵּייטִיס; חוף קוֹרְנְסִיס, המתעקל למפרץ ומולו גָּאדֵס, שתידון בין האיים; כף יוּנוֹ; נמל בֵּייסִיפּוֹ; העיר בֵּיילוֹ; מָלַרְיָה; המצר הבא מן הים הָאַטְלַנְטִי; קָארְטֵיָה, שהיוונים קראו לה טָארְטֵסוֹס; והר קַלְפֶּה.

אחר כך, לאורך החוף הפנימי, הערים בַּרְבֵּסוּלָה והנהר הנושא את שמה; וכן סַלְדוּבָה; העיר סוּאֶל; מָלַאקָה, על נהרה, עיר של בעלי־ברית; ואחריה מָאנוּבָה והנהר הנושא את שמה; סֶקְסִי, שכינויה פִּירְמוּם יוּלְיוּם; סָל; אַבְדֵרָה; וּמוּרְגִי, גבול בֵּייטִיקָה. מַרְקוּס אַגְרִיפָּה סבר שכל החוף הזה מוצאו פּוּנִי; ואילו החוף

הפונה לאוקיינוס הָאַטְלַנְטִי, מנהר אָנָה והלאה, שייך לַבַּסְטוּלִים וְלַטּוּרְדוּלִים. מַרְקוּס וָארוֹ מוסר כי לְהִיסְפַּנְיָה כולה הגיעו איברים, פרסים, פִּינִיקִים, קֶלְטִים ופונים. שהרי המשחק של האב לִיבֶּר, או ה־lyssa של החוגגים עמו בַּבַּכְחַנַלְיָה, נתנו לְלוּסִיטַנְיָה את שמה, ופאן היה מושל כולה מטעמו. אולם את המסורות על הֶרְקוּלֶס ופִּירֵנֶה או על סָטוּרְנוּס אני מחשיב אגדות מובהקות. הַבֵּייטִיס נובע בפרובינקיה טָאַרָאקוֹנֶנְסִיס, לא, כפי שאמרו אחדים,

ליד העיר מָנְטֵסָה, אלא ביער ההררי של טוּגִי — סמוך אליו זורם הנהר טָאגֶדָר, המשקה את חבל קַרְתָגוֹ. ליד אִילוֹרְקִי הוא פונה ומתרחק ממוקד שרפתו של סְקִיפִּיוֹ, ובהתקדמו מערבה הוא מבקש את האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי, ומאמץ לו בדרכו את שם הפרובינקיה. בתחילתו הוא קטן, אך מסוגל לקלוט נהרות רבים, שאת מימיהם ואת שמם הוא נוטל לעצמו. כאשר הוא נכנס לראשונה לְבֵייטִיקָה מארץ אוֹסִיגִיטַנְיָה, אפיקו הנעים זורם בנחת, וערים רבות יושבות על שתי גדותיו.

הערים הנודעות ביותר בפנים הארץ, בינו לבין חוף האוקיינוס, הן סָגִידָה המכונה אַוּגוּרִינָה; אוּלְיָה המכונה פִּידֶנְטְיָה; אוּרְגָאוֹ המכונה אַלְבָּה; אֱבוֹרָה המכונה קָרִיאֲלִיס; אִילִיבֶּרִי, שתושביה נקראים פְלוֹרֶנְטִינִי; אִילִיפּוּלָה המכונה לָאוּס; אַרְטִיגִי, שתושביה נקראים יוּלִיאָנֶסֶס; וּסְקִי המכונה פָּאוֶונְטְיָה; סִינְגִילִי, אַטֶגוּאָה, אַרִיאַלְדוּנוּם, אגלה הקטנה, בָּאבְּרוֹ, קַסְטָרָה וִינָרְיָה, קִיסִימְבְּרִיוּם, הִיפּוֹ נוֹבָה, אִילוּרְקוֹ, אוֹסְקָה, אוֹסְקוּאָה, סוּקָאִילוֹ, אוּנְדִיטָאנוּם וְטוּקִי וֶטוּס — כולן בְּבַסְטֵטַנְיָה המשתפלת אל הים. במחוז השיפוט של קוֹרְדוּבָה, סביב הנהר עצמו, נמצאות אוֹסִיגִי המכונה לָטוֹנְיוּם, אִילִיטוּרְגִי המכונה פּוֹרוּם יוּלְיוּם, אִיפְּרָה, אִיסְטוּרְגִי המכונה טָרִיוּמְפָאלֵס, אוּקְיָה, ובפנים הארץ, במרחק 14,000 צעדים, אוֹבּוּלְקוֹ המכונה פּוֹנְטִיפִּיקָנָסָה; אחריהן ריפה, אפורה של בעלי־

הברית, סְקִילִי של הַמַּרְטִיאָלִים, אוֹנוּבָה; ומימין קוֹרְדוּבָה, קולוניה שכינויה פַּטְרִיקְיָה. מכאן, במקום שבו הַבֵּייטִיס נעשה לראשונה ראוי לשיט, הערים קַרְבּוּלָה וֶדטוּמוֹ, והנהר סִינְגִילִיס הנשפך אל אותו צד של הַבֵּייטִיס.

ערי מחוז השיפוט של הִיסְפָּאלִיס הן קָלְטִי, אַקְסָאטִי, אַרְוָה, קָנְמָה, נָאֵוָה, אִילִיפָּה שכינויה אִילְפָּה, וְאִיטָלִיקָה; ומשמאל הִיסְפָּאלִיס, קולוניה שכינויה רוֹמוּלָנְסִיס. ממולה העיר אוֹסָט, המכונה יוּלְיָה קוֹנְסַטַנְטִיָה; לוּקוּרֶנְטוּם, המכונה יוּלִי גֶנְיוּס; אוֹרִיפּוֹ, קָאוּרָה וְסִיאֲרוּם; והנהר מָאנוּבָה, שגם הוא נשפך אל הַבֵּייטִיס מצד ימין. ואילו בין שפכי הַבֵּייטִיס נמצאות הערים נַבְּרִיסָה, שכינויה וֶנֶרְיָה, וְקוֹלוֹבָנָה; והקולוניות הָאַסְטָה המכונה רֶגְיָה, וְאַסִידוֹ שבפנים הארץ, המכונה קֵיסָרִינָה.

הנהר סִינְגִילִיס, הפורץ אל הַבֵּייטִיס מן הכיוון שצוין, רוחץ את הקולוניה אַסְטִיגִי, שכינויה אַוגוּסְטָה פִירְמָה; ממנה והלאה הוא ראוי לשיט. למחוז שיפוט זה שייכות שאר הקולוניות הפטורות ממס: טוּקִי המכונה אַוגוּסְטָה גמלה, אִיטוּקִי המכונה וִירְטוּס יוּלְיָה, אוּקוּבִי המכונה קְלָרִיטַס יוּלְיָה, אוּרְסוֹ המכונה גֶנֶטִיבָה אוּרְבָּנוֹרוּם; ביניהן הייתה מוּנְדָה, שנלקחה מידי פּוֹמְפֵּיוּס הבן. הערים החופשיות הן אַסְטִיגִי וֶטוּס וְאוֹסְטִיפּוֹ; הערים מעלות המס: קַלֵט, קַלְיקוּלָה, קַסְטָרָה גֶמִינָה, אִילִיפּוּלָה הקטנה, מָרוּקָה, סַקְרָנָה, אוֹבּוּלְקוּלָה, אוֹנִינְגִי, סבורה וֶנֶטִיפּוֹ. לא הרחק מנהר מָאנוּבָה, שגם הוא ראוי לשיט, שוכנות אוֹלוֹנֶטִיגִי, לאליה וְלַסְטִיגִי.

החבל המשתרע מן הַבֵּייטִיס עד הנהר אָנָה, מלבד המקומות שכבר נזכרו, נקרא בָּאֶטוּרְיָה. הוא נחלק לשני חלקים ולשני עמים: הַקֶלְטִים, הגובלים בְּלוּסִיטַנְיָה ושייכים למחוז השיפוט של הִיסְפָּאלִיס; וְהַטוּרְדוּלִים, הגובלים

בְּלוּסִיטַנְיָה וּבְטָארָאקוֹנֶנְסִיס ופונים לְקוֹרְדוּבָה בענייני משפט. מן הפולחנים, הלשון ושמות הערים — המובחנים בְּבֵייטִיקָה באמצעות כינויים — ברור שֶׁהַקֶּלְטִים באו מן הַקֶּלְטִיבֶּרִים שֶׁבְּלוּסִיטַנְיָה:

לְסֶרְיָה מצורף הכינוי פָּאמָה יוּלְיָה; לְנֶרְטוֹבְּרִיגָה — קוֹנְקוֹרְדִיָה יוּלְיָה; לְסֶגִידָה — רֶסְטִיטוּטָה יוּלְיָה; אוּגוּלְטוּנְיָה נקראת קוֹנְטְרִיבּוּטָה יוּלְיָה, וכיום גם קוּרִיגָה כלולה עמה; לָקִימוּרְגָה — קוֹנְסְטַנְטְיָה יוּלְיָה; יושבי סְטֶרֶסִיס מכונים פוֹרְטוּנָאלֵס, ויושבי קַלֶּנְסִיס — אַנֵאָנִיקִי. מלבד אלה נמצאות בארץ הַקֶּלְטִים אַקִינִיפּוֹ, אַרוּנְדָה, אַרוּנְקִי, טוּרוֹבְּרִיגָה, לַסְטִיגִי, סַלְפֶּסָה, סָאֵפּוֹן וְסֶרִיפּוֹ. בָּאֶטוּרְיָה האחרת, שאמרנו כי היא של הַטּוּרְדוּלִים ושייכת למחוז השיפוט של קוֹרְדוּבָה, כוללת את הערים החשובות אַרְסָה, מֶלַּרְיָה, מִירוֹבְּרִיגָה רֶגִינָה, סוֹסִינְטִיגִי וְסִיסָאפּוֹ.

במחוז השיפוט של גָּאדֵס: רֶגִינָה היא עיר של אזרחים רומים; לָאֶפְיָה רֶגְיָה היא של בעלי הזכות הַלָּטִינִית; קריסה שכינויה אַוּרֶלְיָה; אוּרְגִיָה המכונה קַסְטְרוּם יוּלְיוּם; וכן קִיסָרִיס סָלוּטָרִיאָנְסִיס. הערים מעלות המס הן בֶּסָרוֹ, בליפו, בַּרְבֵּסוּלָה, בְּלַקִיפּוֹ, בֵּייסִיפּוֹ, קַלֵּט, קַפָּה עם אוֹלַאסְטְרוּם, אִיפְּטוּקִי, אִיבְּרוֹנָה, לַסְקוּטָה, סָגוּנְטְיָה, סָאוּדוֹ וְאוּסָאפּוֹ.

מַרְקוּס אַגְרִיפָּה מסר כי אורכה הכולל של בֵּייטִיקָה 475,000 צעדים ורוחבה 258,000, אך זאת כאשר גבולותיה הגיעו עד קַרְתָגוֹ. עובדה זו מולידה לעיתים קרובות טעויות גדולות בחישוב המידות: במקום אחד משתנה מתווה הפרובינקיות, במקום אחר משתנים נתיבי הדרך, ומספר הצעדים גדל או קטן. במשך תקופה ארוכה כל כך פלשו הימים אל היבשה במקומות מסוימים, ובאחרים התקדמו החופים; הנהרות עיקמו את פיתוליהם או יישרו אותם. יתר

על כן, אנשים שונים מתחילים את המדידה ממקומות שונים ונוקטים מסלולים שונים. לכן אין שני חישובים התואמים זה את זה.

כיום אורכה של בֵּייטִיקָה מגבול העיר קַסְטוּלוֹ עד גָּאדֵס הוא 250,000 צעדים, ובמסלול החוף מְמוּרְגִי הוא ארוך ב־25,000 צעדים; רוחבה מִקֶּרְטֵיָה עד הנהר אָנָה, לאורך החוף, 234,000 צעדים. ואמנם, מי יאמין שֶׁאַגְרִיפָּה טעה, לנוכח דקדקנותו הרבה של האיש וטיפולו המסור דווקא במפעל זה, כאשר התכוון להציג את העולם כולו לעיני רומא — ועמו גם אַוגוּסְטוּס האלוהי? שהרי אחותו של אַגְרִיפָּה החלה, לפי תכניתו ורשימותיו, את הַסְּטָיו שהיה אמור להכיל את המפה, וְאַוגוּסְטוּס השלימו.

דמותה הקדומה למדי של הִיסְפַּנְיָה הקרובה השתנתה, כמו זו של פרובינקיות רבות. הרי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול העיד על גבי אנדרטאות הניצחון שהקים בַּפִּירֶנֵאִים כי הכניע לשלטונו 866 ערים, מן האלפים עד גבולות הִיסְפַּנְיָה הרחוקה. כיום הפרובינקיה כולה נחלקת לשבעה מחוזות שיפוט: קַרְתָּגִינְיֶנְסִיס, טָארָאקוֹנֶנְסִיס, קִיסָרַאוּגוּסְטָאנוּס, קְלוּנְיֶנְסִיס, אַסְטוּרוּם, לוּקֶנְסִיס וּבָרְקְרוּם. לכך מצטרפים האיים; ואם נניח אותם בצד, הפרובינקיה עצמה כוללת 293 קהילות, מלבד אלה שצורפו לאחרות, ו־179 ערים: בהן 12 קולוניות, 13 ערים של אזרחים רומים, 18 בעלות הזכות הַלָּטִינִית העתיקה, אחת של בעלי־ברית ו־135 מעלות מס.

הראשונים לאורך החוף הם הַבַּסְטוּלִים; אחריהם, בנסיגה אל פנים הארץ לפי הסדר שיימסר, הַמָּנְטֵסָאנִים, הָאוֹרְטָאנִים, ולִיד הַטָּאגוּס הַקֶּרְפֵּטָאנִים; סמוכים להם הַוַוקָאנִים, הַוַוטוֹנִים וְהַקֶּלְטִיבֶרִים הָאַרוּאקִים. הערים הקרובות לחוף הן אוּרְקִי וּבָרְיָה שסופחה לְבֵייטִיקָה; אחר כך חבל בַּסְטִיטַנְיָה, ואחריו קוֹנְטֶסְטַנְיָה;

והקולוניה קַרְתָגוֹ החדשה, שמן הכף הנקרא כף סָטוּרְנוּס עד העיר קִיסָרְיָה שֶׁבְּמַאוּרִיטַנְיָה מרחק ההפלגה הוא 197,000 צעדים. בהמשך החוף נמצאים הנהר טָאדֶר והקולוניה הפטורה ממס אִילִיקִי, שעל שמה נקרא מפרץ אִילִיקִיטָאנוּס.

אליה מסופחים הָאִיקוֹסִיטָאנִים. אחר כך לוּקָנְטוּם בעלת הזכות הַלָּטִינִית, דִיאָנְיוּם מעלת המס, נהר סוּקְרוֹ ועיר שהתקיימה שם בעבר — זה גבול קוֹנְטֶסְטַנְיָה. אחריו חבל אֶדֶטַנְיָה, המשתרע לאורך לגונה נעימה ונסוג פנימה לעבר הַקָּלְקִטִיבֶּרִים. הקולוניה וָלֶנְטְיָה מרוחקת 3,000 צעדים מן הים; אחריה הנהר טוּרְיוּס, ובאותו מרחק מן הים סָגוּנְטוּם, עיר של אזרחים רומים המפורסמת בנאמנותה; והנהר אוּדִיבָה.

אחריהם חבל הָאִילֶרְגָאוֹנִים והנהר הִיבֵּרוּס, עשיר במסחר המתנהל בספינות. הוא נובע בארץ הַקַנְטַבְּרִים, לא הרחק מן העיר יוּלִיוֹבְּרִיגָה, זורם לאורך 450,000 צעדים, וראוי לשיט לאורך 260,000 צעדים מן העיר וראיה. על שמו כינו היוונים את הִיסְפַּנְיָה כולה איבריה. אחר כך חבל קֶסְטַנְיָה, הנהר סוּבִּיס והקולוניה טָארָאקוֹ, מעשה ידי הַסְּקִיפִיוֹנִים כשם שֶׁקַּרְתָגוֹ מעשה ידי הפונים; חבל הָאִילֶרְגֵטִים, העיר סוּבּוּר, והנהר רוּבְּרִיקָטוּם. ממנו והלאה נמצאים הַלָּאֵטָאנִים וְהָאִינְדִיגֵטִים.

אחריהם, לפי הסדר שיימסר, בנסיגה אל פנים הארץ ולמרגלות הַפִּירֵנֵאִים, נמצאים הָאוֹסְטָאנִים, [הַפִּיטָאנִים], הַיָאקֵטָאנִים, ולאורך הַפִּירֵנֵאִים הַקֶּרֵטָאנִים, ואחריהם הַוַוסְקוֹנִים. על החוף נמצאת הקולוניה בַּרְקִינוֹ, שכינויה פָּאוֶוֹנְטְיָה; הערים של אזרחים רומים בַּאֶטוּלוֹ וְאִילוּרוֹ; הנהר אַרְנוּס; בְּלַגָדָה; הנהר אַלְבָּה; אֶמְפּוֹרְיָה — עיר כפולה של התושבים הקדומים ושל היוונים,

שהיו צאצאי הַפּוֹקְאִיִים; והנהר טִיקֶר. ממנו עד מקדש וָנוּס הַפְּיֵרֶנַאִית, בצדו האחר של הכף, 40,000 צעדים.

עתה יימנו הדברים הראויים לציון בכל אחד ממחוזות השיפוט, מלבד אלה שנזכרו למעלה. בְּטָאַראקוֹ מתדיינים 42 עמים. הנודעים שבהם, מבין האזרחים הרומים, הם הַדֶּרְטוֹסָאנִים וְהַבִּיסְגַּרְגִּיטָאנִים; מבעלי הזכות הַלָּטִינִית — הָאוֹסְטָאנִים, הַקֶּרֶטָאנִים המכונים יוּלִיאָנִים ואלה המכונים אַוּגוּסְטָאנִים, הָאֶדֶטָאנִים, הַגֶּרוּנְדָנְסִים, הָאִיסוֹנִיאָנְסִים וְהַטַּאַרִים המכונים יוּלִיאָנְסִים; ומבין מעלי המס — הָאַקְווִיקְלֶדְנְסִים, הָאֶסוֹנָנְסִים וְהַבָּאִיקוּלוֹנָנְסִים.

קִיסְרַאוּגוּסְטָה, קולוניה הפטורה ממס היושבת על נהר הִיבֵּרוּס, במקום שבו שכנה קודם לכן העיר סַלְדּוּבָה בחבל אֶדֶטַנְיָה, מקבלת אל בית דינה 55 עמים. מהם, בעלי אזרחות רומית: הַבִּילְבִּילִיטָאנִים, הַקֶּלְסָנְסִים מן הקולוניה, הַקֶּלְגוּרִיטָאנִים המכונים נָסִיקִים, הָאִילֶרְדָנְסִים מעם הַסוּרְדָאוֹנִים, שלידם הנהר סִיקוֹרִיס, הָאוֹסְקָנְסִים מחבל סוּאַסְטַנְיָה וְהַטוּרִיאָסוֹנָנְסִים; בעלי הזכות הַלָּטִינִית העתיקה: הַקַסְקַנְטָנְסִים, הָאַרְגָווִיקָנְסִים, הַגְּרַקוּרִיטָאנִים, הַלֵּאוֹנִיקָנְסִים וְהָאוֹסִיקֶרֶדָנְסִים; בעלי־הברית: הַטַּאַראֲנָנְסִים; ומעלי המס: הָאַרְקוֹבְּרִינָנְסִים, הָאַנְדָלוֹנָנְסִים, הָאַרְקֵלִיטָאנִים, הַבּוּרְסָאוֹנָנְסִים, הַקֶּלְגוּרִיטָאנִים המכונים פִּיבּוּלֶרָנְסִים, הַקוֹמְפְּלוּטָנְסִים, הַקֶּרֶנְסִים, הַקִּינְקִיאָנְסִים, הַקוֹרְטוֹנָנְסִים, הַדַּמְנִיטָאנִים, הָאִיסְפַּלֶנְסִים, הָאִילוּרְסָנְסִים, הָאִילוּבֶּרִיטָאנִים, הַיֶאֵקֶטָאנִים, הַלִּיבִּיאָנְסִים, הַפּוֹמְפָּלוֹנָנְסִים וְהַסָּגִיאָנְסִים.

לְקַרְתָגוֹ באים למשפט 65 עמים, מלבד יושבי האיים: מן הקולוניה אַקִּיטָנָה נֶמָלֶנְסִים; מִלִּיבִּיסוֹסָה, שכינויה פּוֹרוּם אַוּגוּסְטָנָה — לשתיהן ניתנה זכות איטליה; מן הקולוניה סָלָרִיאָנְסִים; ומבעלי הזכות הַלָּטִינִית העתיקה — יושבי

קַסְטוּלוֹ, המכונים קיסרי יוּבֶנָאלֵס, יושבי סָאֵטָבִּיס המכונים אַוּגוּסְטָאנִים, וְהַווָלֶרִיאָנְסִים. הנודעים שבין מעלי המס הם הָאַלַבָּנֶנְסִים, הַבַּסְטִיטָאנִים, הַקּוֹנְסַבּוּרֶנְסִים, הַדִּיאָנֶנְסִים, הָאֶגֶלֶסְטָאנִים, הָאִילוֹרְקִיטָאנִים, הַלָּמִינִיטָאנִים, הַמֶּנְטֵסָאנִים המכונים גם אוֹרֵטָאנִים, הַמֶּנְטֵסָאנִים המכונים גם בַּסְטוּלִים, הָאוֹרֵטָאנִים המכונים גם גרמנים; וכן יושבי סֶגוֹבְּרִיגָה, בירת קֶלְטִיבֶּרְיָה, ויושבי טוֹלֵטוּם, בירת קַרְפֵּטַנְיָה, השוכנת על נהר הַטָּאגוּס; ואחריהם הַווִיאָטִיאָנְסִים וְהַווִירְגִּילִיאָנְסִים.

אל מחוז השיפוט של קְלוּנְיָה מביאים הַווַרְדּוּלִים 13 עמים, שמהם ראוי להזכיר רק את הָאַלַבָּנֶנְסִים; וְהַטּוּרְמוֹגִידִים מביאים ארבעה, ובהם הַסֶּגִיסָמוֹנֶנְסִים וְהַסֶּגִיסָמָאִיוּלִיאָנְסִים. לאותו מחוז שיפוט באים הַקָּרִיאָטִים וְהַווֶנֶנְסִים מחמש קהילות, ובהן הַווֶלִיאָנְסִים. לשם באים גם הַפֶּלֶנְדוֹנִים, מארבעה עמים קֶלְטִיבֶּרִיִּים, שביניהם התפרסמו הַנּוּמַנְטִינִים; וכך, מבין 17 קהילות הַווַקָאנִים, התפרסמו הָאִינְטֶרְקַטִיאָנְסִים, הַפָּלַנְטִינִים, הַלַּקוֹבְּרִיגֶנְסִים וְהַקָּאוּקֶנְסִים.

שהרי מבין תשעת העמים הַקַּנְטַבְּרִיִּים ראוי להזכיר רק את יוּלְיוֹבְּרִיגָה, ומבין עשר קהילות הָאַוּטְרִיגוֹנִים — את טְרִיטְיוּם ואת וִירוֹוֶסְקָה. נהר אַרְווָה נתן לָאַרוּוָאקִים את שמם. יש להם שש ערים: סֶקוֹנְטְיָה וְאוּקְסָמָה, שמות הנישאים לעיתים קרובות גם במקומות אחרים; וכן סֶגוֹבְיָה, נוֹבָה אַוּגוּסְטָה, טֶרְמֵס וּקְלוּנְיָה עצמה, גבול קֶלְטִיבֶּרְיָה. שאר הארץ משתפלת אל האוקיינוס, ובה גם הַווַרְדּוּלִים שכבר נזכרו וְהַקַּנְטַבְּרִים.

אליהם מצטרפים 22 עמי הָאַסְטוּרִים, הנחלקים לָאַוּגוּסְטָאנִים וליושבי עבר ההרים; עירם אַסְטוּרִיקָה המפוארת. ביניהם הַגִּיגוּרִים, הַפָּאִיסִיקִים, הַלַּנְקִיאָנְסִים וְהַזּוֹאֵלִים. מספרם הכולל של בני החורין מגיע ל־240,000 נפש.

במחוז השיפוט של לוקוס 16 עמים; מלבד הַקֶלְטִים וְהַלַמָווִים, שאר שמותיהם אינם חשובים והגייתם ברברית, אך מספר בני החורין בהם כ־166,000 נפש. בדומה לכך יש לַבָּרָקָרִים 24 קהילות ובהן 285,000 נפש. מלבד הַבָּרָקָרִים עצמם אפשר להזכיר, בלי להלאות, את הַבִּיבָּלִים, הַקוֹלָרָנִים, הַקַלַאקִים, הָאַקְווָאסִים, הַלִימִיקִים וְהַקְווָרָקָרָנִים.

אורכה של הִיסְפַּנְיָה הקרובה מן הַפִּירֵנֵאִים עד גבול קַסְטוּלוֹ הוא 607,000 צעדים, ולאורך החוף מעט יותר; רוחבה מִטָאַראקוֹ עד חוף אוֹיַארסוֹ, למרגלות הַפִּירֵנֵאִים, הוא 307,000 צעדים. שם היא נדחקת כטריז בין שני ימים; אחר כך היא מתרחבת בהדרגה, ובמקום שבו היא נוגעת בְּהִיסְפַּנְיָה הרחוקה היא מוסיפה לרוחבה שיעור כזה ואף יותר.

כמעט כל הִיסְפַּנְיָה גדושה במכרות עופרת, ברזל, נחושת, כסף וזהב; הִיסְפַּנְיָה הקרובה עשירה גם באבן שקופה, וּבֵייטִיקָה גם בצינובר. יש בה גם מחצבות שיש. הקיסר אַוּגוּסְטוּס וָסַפַּסְיָאנוּס העניק לְהִיסְפַּנְיָה כולה, שהוטלה בסערות המדינה, את הזכות הַלָטִינִית. הרי הַפִּירֵנֵאִים מפרידים בין ארצות הִיסְפַּנְיָה לְגַאלְיָה, וכפותיהם בולטות אל שני ימים שונים.

החלק של ארצות גַאלְיָה הנרחץ בים הפנימי נקרא הפרובינקיה נַרבּוֹנֶנְסִיס; קודם לכן נקרא גַאלְיָה בְּרַאקָטָה. נהר וָארוּס מפריד בינו לבין איטליה, וכן רכסי האלפים, אולי המועילים ביותר לאימפריה הרומית; ואילו בצד הצפוני מפרידים בינו לבין שאר גַאלְיָה הרי קוֹוֶנָה ויורה. בעיבוד שדותיו, במעלת אנשיו ומנהגיהם ובעוצמת עושרו אין להציבו אחרי שום פרובינקיה; בקיצור, ראוי יותר לכנותו איטליה מאשר פרובינקיה.

על החוף חבל הַסּוֹרְדוֹנִים, ובפנים הארץ חבל הַקּוֹנְסוּאַרְנִים; הנהרות טֶקוּס וְוֶרְנוֹדוּבְּרוּם; הערים אִילִיבֶּרִיס — שריד דל לעיר שהייתה פעם גדולה — וְרוּסְקִינוֹ בעלת הזכות הַלָּטִינִית; הנהר אַטַקְס, היוצא מן הַפִּירֵנֵאִים וחוצה את אגם רוּבְּרֶנְסִיס; הקולוניה נַרְבּוֹ מַרְטְיוּס של ותיקי הלגיון העשירי, במרחק 12,000 צעדים מן הים; והנהרות אַרָרִיס וְלִירְיָה. מכאן והלאה הערים מעטות בשל הלגונות שלפניהן:

אַגָתָה, שהייתה לפנים של הַמַּסִּילִיאָנִים; חבל הַווֹלְקִים הַטֶּקְטוֹסָגִים; והמקום שבו עמדה רוֹדָה של הָרוֹדִים. ממנה קיבל את שמו נהר הָרוֹדָנוּס, הפורה לאין ערוך מכל נהרות גַּאלְיָה. הוא שוטף מן האלפים דרך אגם לָמַנּוּס, נושא עמו את אַרָרִיס הָאַטִּי, וכן את הנהרות אִיסָרָה וּדְרוּאַנְטְיָה, השוצפים לא פחות ממנו. שני שפכיו הקטנים נקראים לוּבִיִּים: אחד מהם הִיסְפָּנִיֵּינְסִיס והאחר מֶטָפִּינוּס; השלישי, והוא הרחב ביותר, נקרא מַסָּלִיוֹטִיקוּס. יש מחברים המוסרים שגם עיר בשם הֶרַקְלֵאָה עמדה בשפך הָרוֹדָנוּס.

מעבר להם התעלות היוצאות מן הָרוֹדָנוּס, המפורסמות כמעשהו של גָּאיוּס מָרְיוּס ונושאות את שמו; לגונת מַסְטְרוֹמֶלָה; העיר מָרִיטִימָה של הָאַווָטִיקִים; ומעליה השדות הסלעיים, זכר לקרבות הֶרְקוּלֵס; חבל הָאַנַטִילִים, ובפנים הארץ הַדֶּקְסִיווָטִים וְהַקָּווָארִים; ושוב מכיוון הים הַטְּרִיקוֹרִים, ובפנים הארץ הַטְּרִיטוֹלִים, הַווֹקוֹנְטִים וְהַסֶּגוֹבֶלוֹנִים, ואחריהם הָאַלוֹבְּרוֹגִים. על החוף נמצאת מַסִּילְיָה של היוונים הַפּוֹקָאִיִּים, עיר של בעלי־ברית; כף זָאוֹ; נמל קִיתָרִיסְטָה; חבל הַקָּמַקְטוּלִיקִים; אחריהם הַסּוּאֶלְטֶרִים, ומעליהם הַווֶרוּקִינִים.

עוד נמצאים על החוף אַתֶנוֹפּוֹלִיס של הַמַּסִּילִיאָנִים; פּוֹרוּם יוּלִי, קולוניה של ותיקי הלגיון השמיני, המכונה פָּקֶנְסִיס וגם קְלַסִּיקָה; הנהר הנקרא אַרְגֶנְטֵאוּס;

חבל הָאוֹקסוּבִים וְהַלִּיגָאוּנִים, ומעליהם הַסוּאַבְּרִים, הַקְוָואַרְיָאטִים וְהָאַדוּנִיקְטִים. כן נמצאים על החוף אַנְטִיפּוֹלִיס, עיר בעלת הזכות הַלָּטִינִית; חבל הַדֶּקְיָאטִים; והנהר וָארוּס, הנובע מהר קָאִינָה שבהרי האלפים.

בפנים הארץ נמצאות הקולוניות אַרֶלָטֶה של ותיקי הלגיון השישי, בַּאֶטָרָה של ותיקי הלגיון השביעי, וְאוֹרַאסְיוֹ של ותיקי הלגיון השני; בארץ הַקְוָואַרִים — וָלֶנְטִיָה; וִיינָה של הָאַלוֹבְּרוֹגִים. הערים בעלות הזכות הַלָּטִינִית הן אַקְווָה סֶקְסְטִיָה של הַסָּלוּבִים, אַוֶונְיוֹ של הַקְוָואַרִים, אַפְּטָה יוּלְיָה של הַוולְגִיינְטִים, אַלְבַּאיקָה של הָרָאִים הָאַפּוֹלִינָרִים, אַלְבָּה של הַהֶלְווִיִים, אַוגוּסְטָה של הַטְרִיקַסְטִינִים, אַנַטִילְיָה, אראה, בּוֹרְמָנִי, קוֹמָנִי, קַבָּלְיוֹ, קַרְקָסוּם של הַוולְקִים הַטֶקְטוֹסָגִים, קָסְרוֹ, קַרְבַּנְטוֹרָטֶה של הממינים, הַקָאִינִיקְנְסִים, וְהַקַמְבְּלֶקְטְרִים המכונים אַטְלַנְטִים;

וכן פּוֹרוּם ווקוני, גָּלְנוּם של הַלִּיבִּיִים, הַלוּטֶוונִים המכונים גם פּוֹרוֹנָרוֹנִיאָנְסִים, נָמָאוּסוּם של הָאַרְקוֹמִיקִים, פִּיסְקִינָה, הָרוּטֵנִים, הַסַמְנָנְטִים, הַטוֹלוֹסָאנִים הַטֶקְטוֹסָגִים הגובלים בְּאַקְווִיטַנְיָה, הַטַסְגוֹדוּנִים, הַטָאַרוּסְקוֹנִיאָנְסִים וְהָאוּמְבְּרָנִיקִים. לעם הַוולְקוֹנְטִים, בעל ברית לרומא, שתי בירות: וָאסְיוֹ וְלוּקוּס אַוגוּסְטִי; וכן 19 ערים חסרות חשיבות, כשם ש־24 ערים מסופחות לָנָמָאוּסוּם. הקיסר גַּלְבָּה הוסיף לרשימה, מבין העמים שמעבר לָאַלְפִּים, את הָאַוונְטִיקִים וְהַבּוֹדִיוֹנְטִים, שעירם דִינְיָה. אַגְרִיפָּה מוסר כי אורכה של הפרובינקיה נָרְבּוֹנֶנְסִיס 370,000 צעדים ורוחבה 248,000.

מכאן איטליה: ראשונים עמי הַלִּיגוּרִים שבה, אחריהם אֶטְרוּרְיָה, אוּמְבְּרְיָה וְלָטְיוּם; שם שפכי הַטִיבֶּר ורומא, בירת הארצות, במרחק 16,000 צעדים מן הים. אחר כך חוף הַוולְסְקִים וחוף קַמְפַּנְיָה; לאחריהם חופי הַפִּיקֶנְטִים,

הַלוּקָאנִים וְהַבְּרוּטִיִּים, ששם מזדקרת איטליה הרחק ביותר דרומה, מן הרכסים דמויי חצי הסהר של האלפים אל תוך הימים. משם חוף יוון, ואחריו הַסָּלָנְטִים, הַפָּדוּקוּלִים, הָאַפּוּלִים, הַפָּלִיגְנִים, הַפָּרֶנְטָנִים, הַמָּרוּקִינִים, הַוֶנֶטִינִים, הַסָּבִינִים, הַפִּיקֶנְטִים, הַגַּאלִים, הָאוּמְבְּרִים, הַטוּסְקִים, הַוֶנֶטִים, הַקַּרְנִים, הַיָּאפוּדִים, הַהִיסְטְרִים וְהַלִּיבוּרְנִים.

יודע אני היטב שאפשר לראות בי, ובצדק, אדם כפוי טובה ועצל אם אדבר כך, כבדרך אגב ובחטף, על הארץ שהיא גם בת־טיפוחיהן של כל הארצות וגם אמן; זו שהשגחת האלים בחרה בה כדי להוסיף זוהר אף לשמים עצמם, לאחד ממלכות פזורות, לרכך מנהגים, ולכנס באמצעות שיתוף הלשון את שפותיהם המנוגדות והפראיות של עמים כה רבים לכדי שיח; להעניק לאדם תרבות אנושית, ובקיצור — להיות לבדה למולדת כל העמים בעולם כולו.

אך מה אעשה? רבה כל כך אצילותם של כל המקומות שבהם נוגעים, ורב כל כך פרסומם של כל עניין ועם, עד שהם עוצרים בעדי. העיר רומא לבדה, המצויה בה — … פנים הראויות עתה לצוואר חגיגי ויפה כל כך — באיזה חיבור אפשר בכלל לתארה? וכיצד אפשר לתאר את חוף קַמְפַּנְיָה בפני עצמו, ואת חנו הנעים, המאושר והמבורך, עד שגלוי כי זהו מעשהו של הטבע ששמח במקום אחד?

ומה נאמר על בריאותו של כל החבל, המעניקה חיים ועומדת לעד; על מזג אוויר נוח כל כך; על שדות פוריים כל כך, גבעות שטופות שמש, שטחי בר נקיים מסכנה, חורשות מוצלות, ומיני עצי יער נדיבים כל כך; על המשבים היורדים מן ההרים הרבים; על שפע הדגן, הגפנים והזיתים; על הצמר המשובח של הצאן ועל צוואריהם החסונים של השוורים; על האגמים הרבים

ושפע הנהרות והמעיינות המרווה את כולה; על הימים הרבים והנמלים, ועל חיק הארץ הפתוח מכל עבר למסחר — וכאילו היא עצמה מזדקרת בתאווה אל תוך הימים כדי לבוא לעזרת בני התמותה!

ואינני מזכיר את הכישרונות, המנהגים והאישים, ואת העמים שהוכרעו בכוח הלשון והיד. היוונים עצמם — עם המפליג יותר מכול בשבח עצמו — כבר חרצו את דינם עליה כאשר קראו לחלק קטן כל כך ממנה 'יוון הגדולה'. ברור אפוא שכאן עלינו לנהוג כפי שנהגנו בדיון בשמים: לגעת רק בכמה סימנים ובגרמי שמים מעטים. אני רק מבקש מן הקוראים לזכור כי אנו ממהרים כדי לבאר, פרט אחר פרט, את העולם כולו.

צורת איטליה דומה ביותר לעלה של אלון, והיא ארוכה הרבה יותר מרוחבה. בקצה היא נוטה שמאלה ומסתיימת בצורת מגן אֲמָזוֹנִי; במקום שבמרכז בליטתו היא נקראת קוֹקִינָתוֹס, ומשני מפרצים דמויי סהר היא שולחת שתי קרניים — לֵאוּקוֹפֶּטְרָה מימין וְלָקִינְיוּם משמאל. אורכה מגבול האלפים של אַגוּסְטָה פְרֵאטוֹרְיָה, במסלול העובר דרך רומא וקפואה אל העיר רֶגְיוּם, היושבת על כתפה, במקום שבו מתחיל כביכול כיפוף הצוואר, הוא 1,020,000 צעדים. המדידה עד לָקִינְיוּם הייתה ארוכה הרבה יותר, אילולא נראה שקו אלכסוני כזה סוטה הצדה.

רוחבה משתנה: בין שני הימים, התחתון והעליון, ובין הנהרות וָארוּס וְאַרְסִיָה, הוא 410,000 צעדים; בערך באמצע, בסביבת העיר רומא, משפך הנהר אֲטֶרְנוּס הנשפך לים הָאַדְרִיאָטִי עד שפכי הַטִּיבֶּר — 136,000 צעדים; וּמִקְסְטָרוּם נוֹבוּם שעל הים הָאַדְרִיאָטִי עד אַלְסְיוּם שעל הים הַטּוּסְקָנִי מעט

פחות מזה. בשום מקום אין רוחבה עולה על 200,000 צעדים. ואילו היקפה הכולל, מן הַוָּארוּס עד הָאַרְסִיָּה, הוא 2,049 מילין.

מרחקה מן הארצות הסובבות אותה הוא: מֵהִיסְטְרִיָּה וּמִלִּיבּוּרְנְיָה, במקומות מסוימים, 100,000 צעדים; מֵאֶפִּירוֹס וּמֵאִילִירִיקוּם 50,000; מאפריקה פחות מ־200,000, לדברי מַרְקוּס וָארוֹ; מִסַּרְדִינְיָה 120,000; מִסִּיקִילְיָה 1,500; מִקּוֹרְקִירָה פחות מ־80,000; וּמֵאִיסָּה 50,000 צעדים. היא מתקדמת בין הימים לכיוון דרום השמים, אך אם מבקשים לקבוע זאת בדקדקנות, בין כיוון השעה השישית לכיוון השעה הראשונה של החורף.

עתה נמנה את היקפה ואת עריה. בעניין זה יש להקדים ולומר שנלך בעקבות אַוּגוּסְטוּס האלוהי ובחלוקתו את איטליה כולה ל־11 חבלים, אך בסדר שיקבע מהלך החופים. אשר לסמיכות הערים, בוודאי אי אפשר לשמרה בתיאור חפוז כל כך; לפיכך בפנים הארץ נלך בעקבות הסידור האלפביתי שלו, ונציין את הקולוניות שמנה ברשימתו. גם לא קל להתחקות אחר מיקומן ומוצאן של הערים: לַלִּיגוּרִים הָאִינְגָאוּנִים לבדם — שלא לדבר על האחרים — הוענקו אדמות שלושים פעם.

מן הנהר וָארוּס אפוא: נִיקֵאָה, שייסדו הַמַּסִּילִיאָנִים; הנהר פָּאלוֹ; האלפים והעמים היושבים בתוך האלפים, בעלי שמות רבים, ובייחוד הַקַּפִּילָטִים; קֶמֶנֵלוּם, עיר של קהילת הַוֶּדִיאַנְטִים; נמל הֶרְקוּלֵס מוֹנָאִיקוּס; והחוף הַלִּיגוּרִי. הנודעים מבין הַלִּיגוּרִים הם, מעבר לָאַלְפִּים, הַסָּלוּבִים, הַדֶּקִיאָטִים וְהָאוֹקְסוּבִים; ומצדם הזה — הַוֶּנֶנִים, הַטּוּרִים, הסוטים, הַבָּגִיֵּינִים, הַסְּטָטִיאָלִים, הַבִּינְבֶּלִים, המאיילים, הַקַּבּוּרִיאָטִים, הַקַּסְמוֹנָטִים וְהַוֶּלִיאָטִים, וכן העמים שאת עריהם שעל החוף נמנה מיד.

נהר רוּטוּבָה, העיר אַלְבּוּם אִינְטִימִילְיוּם, נהר מָרוּלָה, העיר אַלְבּוּם אִינְגָאוּנוּם, נמל וָאדָה סַבַּטְיָה, נהר פּוֹרְקִיפֶרָה, העיר גֶנוּאָה, נהר פרטור, נמל דֶלְפִּינִי, טִיגוּלְיָה בפנים הארץ, סָגָסְטָה של הַטִּיגוּלִים, נהר מקרה — גבול לִיגוּרְיָה. מאחורי כל המקומות שנזכרו מתנשא הָאַפֶּנִינוֹס, ההר הגדול באיטליה, ורכסיו הרצופים נמשכים מן האלפים עד מצר סיציליה. מצדו האחר, עד נהר פָּדוּס, העשיר שבנהרות איטליה, זוהר האזור כולו בערים נודעות: לִיבַּרְנָה; המושבה דֶרְטוֹנָה; אִירְיָה; וַרְדַקְטָה; אִינְדוּסְטְרִיָה; פּוֹלֶנְטְיָה; קַרְרֶאָה, המכונה גם פּוֹטֶנְטְיָה; פּוּרוּם פּוּלְווִי, המכונה וָלֶנְטִינוּם; אַוּגוּסְטָה של הַבָּגְיֵינִים; אַלְבָּה פּוֹמְפֵיָה; הסטה; ואקווה סְטָטִיֵילוֹרוּם. זהו המחוז התשיעי לפי חלוקתו של אַוּגוּסְטוּס. חוף לִיגוּרְיָה בין הנהרות וָארוּס ומקרה משתרע לאורך 211 מילין.

אליו נספח המחוז השביעי, שבו נמצאת אֶטְרוּרְיָה מנהר מקרה ואילך; היא עצמה החליפה שמות פעמים רבות. בימי קדם גירשו הַפֶּלַסְגִּים את הָאוּמְבְּרִים משם, וְהַלּוּדִים גירשו את הַפֶּלַסְגִּים. על שם מלכם נקראו הַלּוּדִים טִירֵנִים, ואחר כך כונו בלשון היוונים טוּסְקִים, על שם פולחן הקרבנות שלהם. העיר הראשונה בְּאֶטְרוּרְיָה היא לוּנָה, הנודעת בנמלה; המושבה לוקה מרוחקת מן הים. קרובה ממנה פיסה, בין הנהרות אוסר וְאַרְנוּס, שנוסדה בידי בני פֶּלוֹפְּס או בידי הַטָּאוּטָנִים, עם יווני. אחריהן שרטונות וולַטֶרָה, נהר קֶקִינָה וּפוֹפּוּלוֹנְיוּם — זו הייתה לפנים העיר היחידה של הָאֶטְרוּסְקִים על החוף הזה.

מכאן הנהרות פְּרִילֶה ואחריו אוּמְבְּרוֹ, המתאים לשיט אוניות; וממנו מתחיל חבל אוּמְבְּרִיָה. אחריהם נמל טָלַאמוֹ; קוֹסָה של הַוולְקִיֵינְטִים, שנוסדה כמושבה בידי העם הרומי; גְרוֹוִיסְקָה; קַסְטְרוּם נוֹבוּם; פִּירְגִי; נהר קָאֶרָה, והעיר קָאֶרָה עצמה שבעה מילין בפנים הארץ, שאותה כינו מייסדיה הַפֶּלַסְגִּים אַגִּילָה; אַלְסִיוּם; פְּרֶגֶנָה; ונהר הַטִּיבֶּר, במרחק 284 מילין מן המקרה. בפנים הארץ

המושבות פָּלִיסְקָה, שמוצאה מֵאַרְגּוֹס, לדברי קָאטוֹ, והיא מכונה 'של הָאֶטְרוּסְקִים'; לוּקוּס פֵּרוֹנְיָה; רוּסֶלָנָה; סֶנִיֵּינְסִיס; וְסוּטְרִינָה.

עוד נמנים הָאָרֶטִינִים הוותיקים, הָאָרֶטִינִים פִּידֶנְטִיוֹרֵס, הָאָרֶטִינִים יוּלִיֵּינְסֵס, הָאַמִיטִינֶנְסִים, הָאַקְווֶנְסִים המכונים טָאוּרִינִים, הַבְּלֵרָנִים, הַקּוֹרְטוֹנֶנְסִים, הַקָּפֶנָטִים, הַקְּלוּסִינִים החדשים, הַקְּלוּסִינִים הוותיקים, הַפְּלוֹרֶנְטִינִים היושבים על שפת הָאַרְנוּס הזורם לצדם, פָּאסוּלָה, פֶּרֶנְטִינוּם, פֶּסְקֶנְיָה, הוֹרְטָנוּם, הֶרְבָּנוּם, נֶפֶט, נוֹבֶם פָּאגִי, הנציבות קְלַאוּדְיָה פּוֹרוֹקְלוֹדִי, פִּיסְטוֹרְיוּם, פֵּרוּסְיָה, הַסּוּאַנֶנְסִים, הַסָּטוּרְנִינִים שנקראו לפנים אַוּרִינִים, הַסּוּבֶּרְטָנִים, הַסְּטָטוֹנֶנְסִים, הַטַּרְקְווִינֶנְסִים, הַטּוּסְקָנִיֵּינִים, הַוֶוטוּלוֹנֶנְסִים, הַווִיֵּינְטִים, הַווֶסֶנְטִים, הַווֹלַטֶרָנִים, הַווֹלְקֶנְטִים המכונים אֶטְרוּסְקִים, וְהַווֹלְסִינִיֵּינִים. באותו חבל עדיין נושאים שדותיהן של ערים קדומות את השמות קְרוּסְטוֹמִינוּס וְקָלֶטְרָנוּס.

הַטִּיבֶּר, שנקרא קודם לכן תִּיבְּרִיס ולפני כן אַלְבּוּלָה, נובע בקירוב מאמצע אורכו של הָאַפֶּנִינוֹס, בגבול ארץ הָאָרֶטִינִים. בתחילתו הוא צר, ואינו נעשה ראוי לשיט אלא לאחר שמימי ברכות נאספים אליו ומשתחררים לתוכו; וכך גם הַטִּינְיָה וְהַקְּלָנִיס הנשפכים אליו — אם הגשמים אינם מסייעים, דרושים תשעה ימים כדי לאגור את המים. אך בשל אפיקו המחוספס והשבור, אף אז אין הַטִּיבֶּר עביר למרחק רב אלא בקורות יותר מאשר ברפסודות. הוא זורם לאורך 150 מילין לא הרחק מִטִּיפֶּרְנוּם, פֵּרוּסְיָה וְאוֹקְרִיקוּלוּם; מפריד את אֶטְרוּרְיָה מן הָאוּמְבְּרִים וְהַסָּבִינִים, ואחר כך, במרחק של פחות משישה־עשר מילין מן העיר, את ארץ וֵיי מן הַקְּרוּסְטוֹמִינִית; ובהמשך את ארץ פִּידְנָה ואת לָטְיוּם מן הַווָטִיקָן.

אולם מתחת לָאַרָטִינוּם הוא מועשר בידי הַקְלָנְיס ובידי ארבעים ושניים נהרות, והחשובים שבהם הנר וְהָאַנְיֵין; האחרון ראוי אף הוא לשיט ותוחם את לָטְיוּם מאחור. ואף על פי שמי נהרות רבים ומעיינות כה רבים מולכים אל העיר, הַטִּיבֶּר יכול לקלוט אוניות גדולות ככל שתהיינה מן הים האיטלקי. הוא הסוחר השלֵו ביותר בסחורות הנוצרות בכל רחבי העולם, וכמעט שאין נהר אחר שלגדותיו יושבים רבים כל כך ושאותו משקיפות וילות רבות כל כך — אף אם יימנו יחד כל הנהרות שבכל הארצות.

שום נהר אחר אינו מוגבל כל כך משני צדיו, ואף על פי כן אין הוא נאבק במחסומים; ואף שעליותיו תכופות ופתאומיות, מימיו אינם עומדים בשום מקום יותר מאשר בעיר עצמה. אדרבה, רואים בו חוזה ומתריע: גאותו מעוררת תמיד יראת קודש יותר משהיא מעוררת פחד מפני אכזריותו.

לָטְיוּם הקדומה השתרעה מן הַטִּיבֶּר עד קִירְקֵיי לאורך חמישים מילין: כה צנועים היו שורשיה הראשונים של האימפריה. תושביה התחלפו פעמים רבות; בזמנים שונים החזיקו בה הָאַבּוֹרִיגִינִים, הַפֶּלַסְגִּים, הָאַרְקָדִים, הַסִּיקוּלִים, הָאַוּרוּנְקִים וְהָרוּטוּלִים, ומעבר לְקִירְקֵיי — הַוולְסְקִים, הָאוֹסְקִים וְהָאַוּסוֹנִים; ומכאן התפשט השם לָטְיוּם עד נהר לִירִיס. בראשיתה נמצאת המושבה אוֹסְטִיָה, שייסד מלך רומי; העיר לָאוּרֶנְטוּם; החורש המקודש של יוּפִּיטֶר אִינְדִיגֶס; נהר נוּמִיקִיוּס; וְאַרְדֵאָה, שייסדה דָנָאָה, אמו של פֶּרְסֵאוּס.

אחריהן אַפְרוֹדִיסִיוּם, שאיננה עוד; המושבה אַנְטִיוּם; הנהר והאי אַסְטוּרָה; נהר נִימְפָאוּס; קְלוֹסְטְרָה רוֹמָנָה; וְקִירְקֵיי — שלפי עדותו של הוֹמֵרוֹס הייתה לפנים אי מוקף ים עצום, ועתה היא חלק מן המישור. מפליא הדבר שאנו יכולים למסור לידיעת הבריות בעניין זה. תֵאוֹפְרַסְטוֹס, הראשון מבין הזרים שכתב

בפירוט מסוים על הרומאים — שכן תֵאוֹפוֹמְפּוֹס, שקדם לכל מי שהזכירם, סיפר רק שהעיר נכבשה בידי הַגַּאלִים, וּקְלִיטַרְכוֹס, הבא אחריו, הזכיר רק משלחת שנשלחה אל אֲלֶכְסַנְדֶר — תֵאוֹפְרַסְטוֹס זה...

כבר ידע את האי קִירְקֵיי לא משמועה בלבד, ואף קבע כי מידתו שמונים סטדיות, בחיבור שכתב בשנת כהונתו של נִיקוֹדוֹרוֹס כמושל האתונאים — היא שנת 440 לעירנו. מכאן שכל שטח היבשה שנספח לאי מעבר להיקפו בן עשרת המילין נוסף לאיטליה לאחר אותה שנה.

פלא נוסף ליד קִירְקֵיי הוא ביצת פּוֹמְפּטִינָה; מוּקְיָאנוֹס, שהיה קוֹנְסוּל שלוש פעמים, מסר שבמקום הזה היו עשרים וארבע ערים. אחריה נהר אוֹפֶנְס; מעליו העיר טַרְקִינָה, הקרויה בלשון הַוולְסְקִים אַנְקְסוּר; והמקום שבו עמדו אַמִיקְלָה, או אַמִינְקְלָה, שנמחו בידי נחשים. אחר כך המקום סְפֶּלוּנְקָה, אגם פּוּנְדָנוּס, נמל קָאֵייטָה, והעיר פּוֹרְמִיָה — היא נקראה הוֹרְמִיָה, לדעת אחדים, והייתה מושבם הקדום של הַלַּסְטְרִיגוֹנִים. מעבר לה עמדה העיר פִּירָאֶה; וכיום נמצאת המושבה מִינְטוּרְנָה, שנהר לִירִיס חוצה אותה — הנהר נקרא לפנים קְלָנִיס — וְסִינוּאֶסָה, קצה לָטְיוּם שסופחה, שלדברי אחדים נקראה סִינוֹפֶּה.

מכאן קַמְפַּנְיָה הברוכה ההיא. מן המפרץ הזה מתחילות הגבעות נושאות הגפנים והשכרות המפורסמת, שמקורה במיץ הנודע בכל הארצות; וכדברי הקדמונים, כאן ניטש המאבק הגדול ביותר בין האב לִיבֶּר ובין קֶרֶס. מכאן משתרעים שדות סטיה וְקָאקוּבוּם; אליהם מתחברים שדות פָּלֶרְנוּם וְקָלֶנוּם, ואחריהם מתרוממים ההרים מַסִּיקוּס, גָּאוּרָנוּס וְסוֹרָנְטִינוּס. שם נפרשים מישורי לבוריה, ויבול החיטה המלוטשת נעשה למעדן. החופים האלה מושקים במעיינות חמים, ומלבד יתר מעלותיהם הם מצטיינים יותר מכל חופי הים

בצדפות ובדגים משובחים. בשום מקום אין נוזל זית אציל יותר; אף בזה מתחרה תאוות התענוגות האנושית. החזיקו בארץ הָאוֹסְקִים, היוונים, הָאוּמְבְּרִים, הַטוּסְקִים וְהַקַמְפָּנִים.

על החוף נהר סָאבוֹ; העיר וְוֹלְטוּרנוּם והנהר הנושא אותו שם; לִיטֶרנוּם; קומה של הַכַלְקִידִים; מִיסֵנוּם; נמל באיה; בָּאוּלִי; האגמים לוּקְרִינוּס וְאַוֶרנוּס, שליד האחרון עמדה לפנים העיר קִימֶרִיוּם; אחריהם המושבה פּוּטֵאוֹלִי, שנקראה דִיקַאַרכֵיאָה; ובהמשך שדות פְּלֶגְרֵיי וביצת אַכֶרוּסְיָה הסמוכה לקומה.

על החוף נמצאת נֵאָפּוֹלִיס, שגם היא נוסדה בידי הַכַלְקִידִים ונקראה פַּרְתֵנוֹפֶּה על שם קברה של הַסִירֵנָה; הֶרקוּלָנֵאוּם; פּוֹמְפֵיי, שהר וֶזוּוִיוּס נראה לא הרחק ממנה ונהר סָרנוֹס שוטף את שוליה; ארץ נוּקֶרְיָה, והעיר נוּקֶרְיָה עצמה תשעה מילין מן הים; וְסוֹרֶנְטוּם עם כף מִינֶרווָה, שהיה לפנים משכן הַסִירֵנוֹת. נתיב השיט מִקִירְקֵיי משתרע לאורך 78 מילין. מחוז זה נמנה ראשון באיטליה מן הַטִיבֶּר ואילך, לפי חלוקתו של אַוגוּסְטוּס.

בפנים הארץ המושבות קפואה, שנקראה על שם המישור בן ארבעים המילין; אַקְווִינוּם; סוּאַסָה; וָנָפְרוּם; סוֹרָה; טָאַאנוּם, המכונה סִידִיקִינוּם; וְנוֹלָה. הערים או קהילות התושבים: אַבֶּלִינוּם, אַרִיקִיָה, אַלְבָּה לונגה, הָאַקְרָנִים, הָאַלִיפָנִים, הָאֶטֵינָטִים, הָאַלֶטְרִינָטִים, הָאַנְיֵינִינִים, הָאַטֶלָנִים, הָאֶפּוּלָנִים, הָאַרְפִּינָטִים, הָאַוּקְסִימָטִים, הָאַבֶּלָנִים, הָאַלְפָּטָרְנִים; ואלה המכונים על שם ארץ לָטִיוּם, וכן על שם ארץ הַהֶרְנִיקִים ועל שם ארץ לביקום; בובילה, קָאיאֵטָיָה, קָסִינוּם, קָלֵנוּם, קַפִּיטוּלוּם הֶרְנִיקוּם, הַקְרָאָטִינִים המכונים מָרִיאָנִים, הַקוֹרָנִים שמוצאם מִדַרְדָנוּס הטרואני, וְהַקוּבּוּלְטָרִינִים.

הַקַסְטָרִימוֹנְיֵינְסִים, הַקִינְגוּלָנִים, הַקַבְּיֵינְסִים שבהר אַלְבָּנוּס, הַפּוֹרוֹפּוּלְיֵינְסִים מִפָּלֶרנוּם, הַפְּרוּסִינְטִים, הַפָּרֶנְטִינְטִים, הַפְּרֶגִינְטִים, הַפָּבְרָטָרְנִים הוותיקים, הַפָּבְרָטָרְנִים החדשים, הַפִּיקוֹלָנְסִים, הַפְּרֶנָלָנִים, פּוֹרוּם אַפִּי, הַפּוֹרֶנְטָנִים, הַגַּבִּינִים, הָאִינְטָרַמְנָטִים סוּקְסִינִים המכונים גם לִירֶנְטִים, הָאִילִיוֹנֶנְסִים, הַלַּנְווִינִים, הַנּוֹרְבַּנִים, הַנּוֹמֶנְטִים, הַפְּרֶנָסְטִינִים — שעירם נקראה לפנים סְטֵפָּנָה — הַפְּרִיוֶרָנְטִים, הַסֶּטִינִים, הַסִּינְגִינִים, הַסּוּאַסוּלָנִים, הַטָּלֶסִינִים, הַטְּרֵבּוּלָנִים המכונים בַּלְיֵינְסִים, הַטְּרֵבָּנִים, הַטּוּסְקוּלָנִים, הַוֶּרוּלָנִים וְהַוֶּלִיטָרְנִים.

הָאוּלוּבֶּרְנְסִים, הָאוּרְבָּנָטִים, ומעל כולם רומא עצמה. אסור היה לבטא את שמה האחר אלא בטקסי המסתורין; וָלֶרְיוּס סוֹרָנוּס גילה את השם, שהושכח מתוך שיקול נבון ומועיל ביותר, וזמן קצר אחר כך שילם את העונש. דומה שאין זה שלא במקומו להביא כאן דוגמה ליראת הקודש הקדומה, שבגללה הונהג במיוחד אותו איסור שתיקה: לאלה אַנְגֶרוֹנָה, שלה מקריבים שנים־עשר יום לפני קָלֶנְדוֹת יָנוּאַר, יש פסל שפיו קשור וחתום.

רוֹמוּלוּס הותיר עיר בעלת שלושה שערים — או ארבעה, אם נאמין לרוב המסורות. בשנת 826 לייסוד העיר מדדו את היקף חומותיה הקיסרים בני בית וֶסְפַּסְיָאנוּס, בעת ששימשו קנסורים: 13,200 צעדים, המקיפים שבע גבעות. העיר עצמה מחולקת לארבעה־עשר רבעים, ובה 265 צמתים של הַלְּאָרִים. מרחקה, במדידה שנעשתה מאבן הַמִּיל שבקצה הַפּוֹרוּם הרומי אל כל אחד מן השערים — שמספרם כיום שלושים ושבעה, כאשר שנים־עשר שערים נמנים פעם אחת בלבד ומדלגים על שבעה מן הישנים שאינם קיימים עוד — מסתכם בקו ישר ב־20,765 צעדים.

ואילו מדידה מאותה אבן מיל אל קצות הבניינים, לרבות מחנה המשמר הפרטוריאני, לאורך רחובותיהן של כל הדרכים, מסתכמת במעט יותר משישים מילין. ואם יוסיף אדם גם את גובה הבניינים, ודאי יקבל מושג הראוי להערכה ויודה ששום עיר בעולם כולו לא יכלה להשתוות לה בגודלה. ממזרח היא תחומה בסוללה של טַרְקְוִינְיוּס סוּפֶרְבּוּס, מפלאי הבנייה הראשונים במעלה; שכן הוא הגביה אותה עד גובה החומות במקום שבו הייתה העיר חשופה ביותר לגישה על פני מישור. שאר חלקיה היו מבוצרים בחומות רמות מאוד או בהרים תלולים, אלמלא הבניינים שהתפשטו למרחק והוסיפו לה ערים רבות.

מלבד אלה היו במחוז הראשון, בְּלָטִיוּם, הערים הנודעות סְטרִיקוּם, פּוֹמָטִיָה, סְקַפְּטִיָה, פּוֹלִיטוֹרִיוּם, טֶלָנָה, טִיפָטָה, קֵנִינָה, פִּיקֵנָה, קְרוּסְטוּמֶרְיָה, אַמֶרְיוֹלָה, מֶדוּלוּם, קוֹרְנִיקוּלוּם; סָטוּרְנְיָה, במקום שבו רומא עומדת עתה; אַנְטִיפּוֹלִיס, היא הַיְנִיקוּלוּם של ימינו, חלק מרומא; אַנְטֶמְנָה, קָמֶרְיוּם, קוֹלַטְיָה וְאַמִיטִינוּם.

נוֹרְבָּה, סוּלְמוֹ, ועמם העמים הָאַלְבָּנִיִים שנהגו לקבל את מנת הבשר בהר אַלְבָּנוּס: הָאַלְבָּנִים, הָאֶסוֹלָנִים, הָאַקְוֵיזָנִים, הָאַבּוֹלָנִים, הַבּוּבֵּטָנִים, הבולנים, הַקוּסוָוטָנִים, הַקוֹרִיוֹלָנִים, הַפִּידֶנָטִים, הפורטים, הַהוֹרְטֶנְסִים, הַלָּטִינִיֵּנְסִים, הלונגנים, הַמָּנֶטִים, המקרלים, הַמוּנִיֵּנְסִים, הַנּוּמִינִיֵּנְסִים, הָאוֹלִיקוּלָנִים, הָאוֹקְטוּלָנִים, הַפֶּדָנִים, הַפּוֹלֶטָאוּרִינִים, הַקְוִוֶרְקְוֶוטוּלָנִים, הַסִּיקָנִים, הַסִּיסוֹלֶנְסִים, הַטוֹלֶרִיֵּנְסִים, הַטוּטִיֵּנְסִים, הַוִוימִיטֶלְרִים, הַוולֶיֵּנְסִים, הַוֶנֶטוּלָנִים וְהַוִויטֶלֶנְסִים.

כך נעלמו מִלְּטִיוּם העתיקה חמישים ושלושה עמים בלי להותיר עקבות. ואילו בארץ קַמְפַּנְיָה עמדה העיר סָטַבְּיָה עד לקונסולט של גְנֵאוּס פּוֹמְפֵּיוּס וְלוּקְיוּס

קָאטוֹ, ביום שלפני קָלֶנְדוֹת מַאי; באותו יום החריב אותה לוּקְיוּס סוּלָה, ששימש לגאט במלחמת בעלות הברית, ועתה נהפך מקומה לאחוזות כפריות. גם טָאוּרַנְיָה אבדה שם. מִקְסִילְינוּם נותרו שרידים ההולכים וגוועים. נוסף על כך אַנְטִיאַס מוסר שהעיר הַלָטִינִית אַפִּיוֹלָה נכבשה בידי המלך לוּקְיוּס טַרְקְווִינְיוּס, ובשלל ממנה החל לבנות את הַקַפִּיטוֹלְיוּם. מִסּוֹרָנְטוּם עד נהר סִילֵרוֹס השתרעה לאורך שלושים מילין ארץ הַפִּיקֶנְטִים, שהייתה שייכת לַטוּסְקִים ונודעה במקדש יוּנוֹ מֵאַרְגוֹס, שייסד יָסוֹן. בפנים הארץ העיר סָלֶרְנוּם וּפִיקֶנְטִיָה.

מן הַסִילֵרוֹס מתחילים המחוז השלישי וארצות הלוקנים וְהַבְּרוּטִים; גם שם התחלפו התושבים פעמים רבות. החזיקו בה הַפֶּלַסְגִים, הָאוֹנוֹטְרִים, הָאִיטָלִים, הַמּוֹרְגֵטִים, הַסִיקוּלִים ובעיקר עמים יווניים; ולבסוף הלוקנים, שמוצאם מן הַסַמְנִיטִים בהנהגת לוּקְיוּס. העיר פֵּסְטוּם, שבפי היוונים נקראה פּוֹסִידוֹנְיָה; מפרץ פֵּסְטוּם; העיר אֱלֵאָה, היא וליה של ימינו; וכף פָּלִינוּרוֹס. ממנו, במקום שבו המפרץ נסוג פנימה, המעבר אל קוֹלוּמְנָה רֶגְיָה הוא מאה מילין. הנהר הסמוך ביותר הוא מָלְפֵּס.

העיר בּוּקֶנְטוּם, היא פִּיקְסוּס היוונית; נהר לָאוּס — ולפנים עמדה גם עיר בשם זה. ממנו מתחיל חוף בְּרוּטְיוּם: העיר בְּלַנְדָה, נהר בלטוס, נמל פַּרְתֶנְיוּס של הַפּוֹקֵאִים, מפרץ וִיבוֹנֶנְסִיס, אתר קְלַמְפֶּטְיָה, העיר טֶמְפְּסָה — שבפי היוונים נקראה טֶמֶסָה — וְטֶרִינָה של הַקְרוֹטוֹנִים, ולצדה מפרץ טֶרִינֵאוּס העצום. בפנים הארץ העיר קוֹנְסֶנְטְיָה.

בחצי־האי נהר אַכְרוֹן, שעל שמו נקראים התושבים הָאַקְרוּנְטִינִים; הִיפּוֹ, שאנו מכנים כיום ויבו וָלֶנְטְיָה; נמל הֶרְקוּלֵס; נהר מָטָאוּרוֹס; העיר טָאוּרוֹאֶנְטוּם; נמל אוֹרְסֵטֵס ומדמה; העיר סְקִילָאוּם; נהר קְרַטָאִיס, שלדבריהם היה אמה של

סְקִילָה; אחר כך קוֹלוּמְנָה רֶגְיָה, מצר סיציליה ושני הכפים הניצבים זה מול זה — קֶנוּס מצד איטליה וּפָלוֹרוּם מצד סיציליה — וביניהם מרחק שתים־עשרה סטדיות.

משם המרחק לְרֶגְיוּם 94 מילין. אחריה יער סִילָה של הָאַפֶּנִינִים; כף לַאוּקוֹפֶּטְרָה, במרחק חמישה־עשר מילין; וממנה חמישים ואחד מילין לְלוֹקְרִי, שתושביה מכונים על שם כף זֶפִירְיוּם. הם מרוחקים מן הַסִּילֶרוֹס 303 מילין. כאן נחתם המפרץ הראשון של אירופה. בתוכו נקראים חלקי הים בשמות אלה: במקום שבו הוא פורץ פנימה — האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי, ויש המכנים אותו הים הגדול; בכניסה — בפי היוונים פּוֹרְטְמוֹס, ובפינו מצר גָּאדֵס; לאחר שנכנס, הוא נקרא הים הַהִיסְפָּנִי כל עוד הוא רוחץ את ארצות הִיסְפַּנְיָה, ואחרים קוראים לו הים האיברי או הַבָּלֵאָרִי; אחר כך הים הַגַּאלִי מול פרובינקיית נַרְבּוֹן.

מכאן הים הַלִּיגוּסְטִי; ממנו ועד האי סיציליה הים הַטּוּסְקָנִי, שמקצת היוונים מכנים נוֹטְיוּס ואחרים טִירֵנִי, ורוב בני עמנו קוראים לו הים התחתון. מעבר לסיציליה, מול הַסָּלֶנְטִים, מכנה אותו פּוֹלִיבְּיוּס הים הָאַפּוּסוֹנִי. ואילו אֶרַטוֹסְתֶנֶס קורא לכל אשר בין מוצא האוקיינוס לְסַרְדִינְיָה הים הַסַּרְדִי; משם עד סיציליה — הַטִּירֵנִי; ממנה עד כְּרֵתִים — הסיצילי; וּמִכְּרֵתִים והלאה — ים כְּרֵתִים.

הראשונים בין כל האיים שבימים האלה הם אלה שהיוונים כינו פִּיטְיוּסָה, על שם שיח האורן; כיום נקראים שניהם אֶבּוּסוֹס והם מהווים קהילה בעלת ברית, ומצר צר זורם ביניהם. אורכם 46 מילין; הם מרוחקים מִדְיאָנְיוּם שבע מאות סטדיות, וזה גם המרחק היבשתי מִדְיאָנְיוּם לְקַרְתָּגוֹ נוֹגָה. באותו מרחק מִפִּיטְיוּסָה אל לב הים נמצאים שני האיים הַבָּלֵאָרִיִּים, ובכיוון סוּקְרוֹ — קוֹלוּבְּרַרְיָה.

את האיים הַבָּלֵאָרִיִים, שאנשיהם אנשי מלחמה בקלע, כינו היוונים גִּימְנַסְיָה. הגדול אורכו מאה מילין והיקפו 475 מילין. יש בו ערים של אזרחים רומים, פַּלְמָה ופּוֹלֶנְטְיָה; ערים בעלות הזכות הַלָּטִינִית, גִיוּם וְטוּקִיס; וּבוֹקוֹרוּם הייתה עיר בעלת ברית. האי הקטן מרוחק ממנו שלושים מילין, אורכו ארבעים מילין והיקפו 150 מילין; ובו הקהילות יַמוֹן, סָנִיסֶרָה ומגון.

במרחק שנים־עשר מילין מן האי הגדול, אל לב הים, נמצאת קָפְרָרְיָה המסוכנת בשל ספינות הנטרפות עליה; ומול העיר פַּלְמָה נמצאים מָנָרְיָה, טִיקְווֶדָרָה והאי הקטן של חַנִּיבַּעַל. אדמת אֶבּוּסוֹס מבריחה נחשים, ואדמת קוֹלוּבְרַרְיָה מולידה אותם; משום כך קוֹלוּבְרַרְיָה מסוכנת לכול, זולת למביאים אליה עפר מֵאֶבּוּסוֹס. היוונים כינו אותה אוֹפִּיוּסָה. אֶבּוּסוֹס גם אינו מוליד ארנבים, המחריבים את יבולי האיים הַבָּלֵאָרִיִים.

יש עוד כעשרים איים קטנים בים הרדוד. מול חוף גַּאלְיָה, בשפך הָרוֹדָנוּס, נמצאת מטינה; אחריה האי המכונה של הַבָּלַסְקִים; ושלושת איי סְטוֹיכָדֵס, ששכניהם הַמַּסִּילִים כינו כך על שום הסדר שבו הם ערוכים. שמותיהם פרוטה, מסה — הנקראת גם פּוֹמְפּוֹנִיאָנָה — והשלישי הִיפָּאָה. אחריהם סְטוּרְיוּם, פּוֹינִיקָה, פִּילָה, לֵרוֹ וְלֶרִינָה מול אַנָּטִיפּוֹלִיס; בְּלֶרִינָה נשמר זכר העיר בֶּרְקוֹן.

בים הַלִּיגוּסְטִי נמצאת קוֹרְסִיקָה, שהיוונים כינו קִירְנוֹס. היא קרובה יותר לים הַטוּסְקָנִי, נמשכת מצפון לדרום, אורכה 150 מילין, רוחבה ברוב חלקיה חמישים מילין והיקפה 325 מילין. היא מרוחקת משרטונות וּלַטָּרָה 62 מילין; יש בה שלושים ושתיים קהילות ושתי מושבות: מָרְיָאָנָה, שייסד גָּאיוּס מָרְיוּס, וְאַלֶרְיָה, שייסד הַדְּרִיקְטָטוֹר סוּלָה. לפניה נמצא אוֹגְלָסָה; ובתווך, שישים מילין

מִקוֹרְסִיקָה, נמצאת פְּלַנָסְיָה, שנקראה על שום צורתה: היא שטוחה בגובה פני המצר ולפיכך מטעה יורדי ים.

גדולים יותר הם אוּרגוֹ וְקַפָּרָיָה, שהיוונים כינו אַגִילִיוֹן; וכן אִיגִילִיוּם וְדִיאָנִיוּם, שאותה כינו אַרְטֶמִיסְיָה — שתיהן מול חוף קוֹסָה — וּבַרְפָּנָה, מָנָרְיָה, קוֹלוּמְבַּרְיָה, וָנָרְיָה וְאִילְוָה, ובה מכרות ברזל. היקפה מאה מילין והיא מרוחקת עשרה מילין מִפּוּפוּלוֹנִיוּם; היוונים כינו אותה אֵייתַלְיָה. פְּלַנָסְיָה מרוחקת ממנה 28 מילין. מעבר לשפכי הַטִיבֶּר, מול אַנְטִיוּם, נמצאת אַסְטוּרָה; אחריה פַּלְמַרְיָה, סִינוֹנְיָה, ומול פּוֹרְמִיָה — איי פּוֹנְטִיָה.

במפרץ פּוּטֵאוֹלִי נמצאים פַּנְדָרְיָה וּפְרוֹכִיטָה — זו אינה קרויה על שם מינקת אֵינֵיאָס, אלא מפני שניתקה ונשפכה מֵאֵינָרְיָה. אֵינָרְיָה נקראה על שם מעגן ספינותיו של אֵינֵיאָס, וְהוֹמֵרוֹס כינה אותה אִינָרִימֶה; וּפִיתֵקוּסָה נקראה לא על שם ריבוי הקופים, כפי שסברו אחדים, אלא על שם בתי המלאכה לכדי חרס. בין פָּאוּסִילִיפּוּם לְנָאָפּוֹלִיס נמצאת מָגָרִיס; ואחר כך, במרחק שמונה מילין מִסוֹרֶנְטוּם...

נמצאים איי קַפְּרֵיאָה, הנודעים במצודת הקיסר טִיבֶּרְיוּס, והיקפם 11,000 צעדים; לֵאוּקוֹתֵאָה; ומחוץ לטווח הראייה, במקום שבו הים האפריקאי מגיע, סַרְדִינְיָה. היא מרוחקת פחות משמונה מילין מקצה קוֹרְסִיקָה, והמצר ביניהן נעשה צר עוד יותר בשל האיים הקטנים הקרויים קוּנִיקוּלַרְיָה, וכן פִּינְטוֹנִיס וּפוֹסָה; על שמם נקרא המצר עצמו טַפְּרוֹס.

סַרְדִינְיָה משתרעת 188 מילין מצד מזרח, 175 מצד מערב, 77 מצד דרום ו־125 מצד צפון; היקפה 565 מילין. מכף קָרְלִיטָנוּם היא מרוחקת מאפריקה מאתיים מילין, וּמַגָאדֵס 1,350 מילין. מול כף גוֹרְדִיטָנוּם יש לה שני איים

הקרויים איי הֶרְקוּלֶס; מול כף סוּלְקָנְסִיס — אֶנוֹסִיס; ומול כף קָרְלִיטָנוּם — פִּיקָרְיָה.

יש המציבים לא הרחק ממנה גם את לָבְּרִידֶס, קַלּוֹדָה ואת האי הקרוי 'מרחצאות הרה'. הנודעים שבעמיה הם הָאִילֵיינִים, הַבַּלָרִים והקורסים. מבין שמונה־עשרה עריה: הַסוּלְקִיטָנִים, הַוולָנְטִינִים, הנאפוליטנים, הַבִּיטִיֵינְסִים, הַקָּרְלִיטָנִים — אזרחים רומים — וְהַנּוֹרָנְסִים; ויש מושבה אחת, המכונה אד טוּרֶם לִיבְּיסוֹנִיס. טִימָאיוּס כינה את סַרְדִינְיָה עצמה סַנְדַלְיוֹטִיס בשל צורת הסנדל שלה, ומִירְסִילוֹס כינה אותה אִיכְנוּסָה בשל דמיונה לטביעת רגל. מול מפרץ פֶּסְטוּם נמצאת לֵאוּקוֹסְיָה, שנקראה על שם הַסִּירֵנָה הקבורה שם; מול וליה — פּוֹנְטִיָה וְאִיסַקְיָה, ששתיהן נקראות יחד אוֹנוֹטְרִידֶס, עדות לכך שאיטליה הייתה נחלת הָאוֹנוֹטְרִים; ומול ויבו — האיים הקטנים הקרויים אִיתֶקְסָיָה, על שם מצפהו של אוּלִיקְסֵס.

אך מפורסמת מכולן סיציליה: תוּקִידִידֶס כינה אותה סִיקַנְיָה, ורבים כינו אותה טְרִינַקְרְיָה או טְרִינַקְיָה על שום צורתה המשולשת. לדברי אַגְרִיפָּה, היקפה 618 מילין. לפנים הייתה מחוברת לארץ בְּרוּטְיוּם, ואחר כך נקרעה ממנה כשהים חדר ביניהן; אורכו של המצר חמישה־עשר מילין ורוחבו 1,500 צעדים ליד קוֹלוּמְנָה רֶגְיָה. מן העדות לקריעה הזאת נתנו היוונים לעיר שעל שפת איטליה את השם רֶגְיוּם.

במצר הזה נמצא סלע סְקִילָה, וכן כָּרִיבְּדִיס, מערבולת ים; שתיהן נודעות באכזריותן. מבין שלושת קצות האי המשולש, כפי שאמרנו, כף פֶּלוֹרוּם פונה אל סְקִילָה ונוטה לעבר איטליה; פַּכִינוּם לעבר יוון, כשהַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס מרוחק ממנו 440 מילין; וְלִילִיבָּאוּם לעבר אפריקה, במרחק 180 מילין מכף מָרְקוּרִיוּס ו־190

מכף קָרָלִיטָנוּם שֶׁבְּסַרְדִינְיָה. המרחקים בין הכפים והצלעות הם אלה: בדרך היבשה מִפֶּלוֹרוּם לְפַּכִינוּם 176 מילין; משם לְלִילִיבָּאוּם מאתיים; ומשם לְפֶּלוֹרוּם 242. יש שם חמש מושבות ושישים ושלוש ערים או קהילות.

מִפֶּלוֹרוּם, לאורך החוף הצופה אל הים הַיּוֹנִי, נמצאת מֶסֵנָה, עיר של אזרחים רומים הנקראים מַמֶּרְטִינִים; כף דְרֶפָּנוּם; המושבה טָאוּרוֹמֶנְיוּם, שנקראה קודם נַקְסוֹס; נהר אַסִינֵס; והר אֶטְנָה, מופלא בבערותיו הליליות. היקף לועו עשרים סטדיות; אפרו הלוהט מגיע עד טָאוּרוֹמֶנְיוּם וְקָטִינָה, ואילו שאונו נשמע עד מָרוֹנֵאוּם והגבעות גֶמֶלִי.

שלושת סלעי הַקִּיקְלוֹפִּים; נמל אוּלִיקְסֵס; המושבה קָטִינָה; הנהרות סִימָאתוֹס וְטֶרִיאַס; ובפנים הארץ שדות הַלַּסְטְרִיגוֹנִים. אחריהם הערים לֵאוֹנְטִינִי וּמֶגָרִיס; נהר פַּנְטָגִיאַס; המושבה סִירָקוּסָה ובה מעיין אֲרֵתוּסָה — אף שבארץ סִירָקוּסָה שותים גם ממעיינות טֶמֶנִיטִיס, אַרְכִידֶמְיָה, מגאה, קִיאָנֶה וּמְלִיכְיֶה; נמל נָאוּסְטַתְמוֹס; נהר אֶלוֹרוֹס; כף פַּכִינוּם, שממנו... בחזית סיציליה נהר הִירְמִינוּס, העיר קָמָרִינָה, נהר גֶלַס והעיר אַגְרַגַס.

היא העיר שבני עמנו כינו אַגְרִיגֶנְטוּם; המושבה תרמה; הנהרות אֲכָטֵס, מזרה, הִיפְּסָה וְסֶלִינוּס; העיר לִילִיבָּאוּם והכף הנושא את שמה; דְרֶפָּנֶה; הר אֶרִיקְס; הערים פַּנְהוֹרְמוּם, סוֹלוּס, הימרה והנהר הנושא את שמה, קֵפָלוֹדִיס, הַלוּנְטִיוּם, אַגָאתִירְנוּם, המושבה טִינְדָרִיס, העיר מילה; ולבסוף פֶּלוֹרִיאַס, המקום שממנו התחלנו.

בפנים הארץ בעלי המעמד הַלָּטִינִי הם הַקֶּנְטוּרִיפִּינִים, הַנֶּטִינִים וְהַסֶּגֶסְטָנִים. משלמי המס הם הָאַסוֹרִינִים, הָאֶטְנֶנְסִים, הָאַגִירִינִים, הָאַקֶסְטָאִים, הָאַקְרֶנְסִים, הַבִּידִינִים, הַקִּיטָרִינִים, הַדְרֶפָּנִיטָנִים, הָאַרְגֵטִינִים, הָאֶכְטְלִיֵינְסִים, הָאֶרִיקִינִים,

הָאֶנְטֶלִינִים, הָאֶגְווִינִים, הַגֶּלָנִים, הַגָּלַקְטֶנִים, הַהָלֵסִינִים, הַהֶנֶנְסִים, הַהִיבְּלֶנְסִים, הַהֶרְבִּיטֶנְסִים, הַהֶרְבֶּסֶנְסִים, הַהֶרְבּוּלֶנְסִים, הַהָלִיקוּאֶנְסִים, הַהַדְרָנִיטָנִים, הָאִימָקָרֶנְסִים, הָאִיכְנֶנְסִים, הַיָּאטֶנְסִים, הַמּוּטוֹסְטְרָטִינִים, הַמָּגֶלִינִים, הַמּוּרְגֶנְטִינִים, הַמּוּטִיקֶנְסִים, הַמֶּנַיְינִים, הַנַּקְסִים, הַנּוֹאִינִים, הַפֶּטְרִינִים, הַפְּרוֹפִּינִים, הַפִּינְטִיֵינְסִים, הַסֶּמֶלִיטָנִים, הַסְּכֶרִינִים, הַסֶּלִינוּנְטִים, הַסִּימָאתִיִּים, הַטָּלָרֶנְסִים, הַטִּיסִיֵינְסִים, הַטְּרִיוֹקָלִינִים וְהַטִּירָקִינֶנְסִים. הַזַּנְקְלִיִּים של מֶסֵנֶה יושבים במצר סיציליה.

האיים הפונים לעבר אפריקה הם גָּאוּלוֹס; מליטה, המרוחקת 87 מילין מִקָּמָרִינָה ו־113 מִלִּילִיבָּאוּם; קוֹסִירָה; הִירוֹנֵסוֹס; קָאנֶה; גַלָטָה; לוֹפַּדוּסָה; אֵייתוּסָה, שאחרים כתבו את שמה אֵגוּסָה; ובוקינה. במרחק 75 מילין מִסּוֹלוּס נמצאת אוֹסְטֵאוֹדֵס, ומול הַפְּרוֹפִּינִים — אוּסְטִיקָה. ואילו בצד הקרוב של סיציליה, מול נהר מֶטָאוּרוֹס ובמרחק כעשרים וחמישה מילין מאיטליה, נמצאים שבעת האיים הקרויים הָאַאוֹלִיִּים; הם נקראים גם איי לִיפָּרָה, בפי היוונים הַפַּייסְטִיאָדֵס ובפינו וְוֹלְקַנְיָה וגם אַאוֹלְיָה, משום שֶׁאַאוֹלוֹס מלך שם בימי מלחמת טרויה.

לִיפָּרָה, ובה עיר של אזרחים רומים, נקראה על שם המלך לִיפָּרוֹס שירש את אַאוֹלוֹס; קודם לכן כונתה מִילוֹגוֹנִיס או מֶלִיגוּנִיס. היא מרוחקת מאיטליה עשרים וחמישה מילין, והיקפה מעט פחות מחמישה מילין. בינה לבין סיציליה נמצא אי אחר, שנקרא לפנים תֵרַסְיָה וכיום היירה, מפני שהוא מקודש לְווּלְקָן; גבעה בו פולטת להבות בלילות.

השלישי הוא סְטרוֹנְגִילֶה, שישה מילין מליפרה לכיוון זריחת השמש, ובו מלך אַאוֹלוֹס. הוא נבדל מליפרה רק בכך שלהבתו צלולה יותר; מספרים שתושביו

חוזים מעשנה אילו רוחות ינשבו בתוך שלושה ימים, ומכאן האמונה שהרוחות צייתו לָאַאוֹלוֹס. הרביעי דִידִימָה, קטן מליפרה; החמישי אֶרִיקוּסָה; השישי פוֹינִיקוּסָה — שני האחרונים הושארו למרעה של האיים הסמוכים. האחרון והקטן מכולם הוא אֶוואוֹנִימוֹס. עד כאן על המפרץ הראשון של אירופה.

מִלוֹקְרִי מתחילה חזית איטליה המכונה יוון הגדולה, הנסוגה פנימה בשלושה מפרצים של הים הָאַוּוסוֹנִי, שכן הָאַוּוסוֹנִים החזיקו בה ראשונים. לדברי וָארוֹ אורכה 86 מילין; רוב המחברים קבעו 75. לאורך החוף הזה נהרות לאין מספר, אך הראויים לציון מִלוֹקְרִי ואילך הם הסגרה; שרידי העיר קָאוּלוֹן; מוּסְטָיָה; המבצר קוֹנְסִילִינוּם; וְקוֹקִינָתוֹס, שכמה מחברים סבורים כי הוא הכף הארוך ביותר באיטליה. אחריו המפרץ והעיר סְקוֹלָקְיוּם — שנקראה סְקִילַקָאוּם וּסְקִילֶטְיוּם בפי האתונאים בעת ייסודה. המקום נהפך לחצי־אי משום שמפרץ טָרִינֶאוּס נפגש בו מן הצד האחר; ובו הנמל הקרוי קַסְטָרָה חַנִיבָּאלִיס. בשום מקום איטליה אינה צרה יותר: רוחבה ארבעים מילין. משום כך ביקש דִיוֹנִיסִיוּס הזקן לחתוך אותה במקום הזה ולצרפה לסיציליה.

הנהרות הראויים שם לשיט הם קָרְקִינוּס, קְרוֹטָלוּס, סָמִירוּס, אַרוֹגַס וְתָאגִינֶס; בפנים הארץ העיר פֶּטֶלְיָה; הר קְלִיבָּנוּס; וכף לָקִינְיוּם. מול חופו נמצא האי דִיוֹסְקוֹרוֹן, במרחק עשרה מילין מן היבשה; אי אחר, קְלִיפְּסוֹס, שלפי הסברה הוא האי שֶׁהוֹמֵרוֹס כינה אוֹגִיגְיָה; ועוד טִירִיס, אֲרַנוּסָה וּמְלוֹאֵסָה. אַגְרִיפָּה מוסר שהכף עצמו מרוחק מְקָאוּלוֹן שבעים מילין.

בכף לָקִינְיוּם מתחיל המפרץ השני של אירופה, המתעקל בקשת רחבה ונחתם בכף אַקְרוֹקֲרַאוּנְיָה שֶׁבְּאֶפִּירוֹס, המרוחק ממנו 75 מילין. העיר קרוטון; נהר נָאִיתוֹס; העיר תוּרִי, בין שני הנהרות קְרָאתִיס וְסִיבָּרִיס, במקום שבו עמדה עיר

בשם סִיבָּרִיס. בדומה לכך ניצבת הָרַקְלֵיאָה בין הנהרות סִירִיס וְאַקִירִיס, ולפנים נקראה אף היא סִירִיס. אחריהם הנהרות טָלַנְדרוֹס וְקסוּאֶנטוּם, והעיר מָטָפוֹנְטוּם, שבה מסתיים המחוז השלישי של איטליה.

מבין יושבי פנים הארץ של הַבְּרוּטִים נמנים רק הָאַפְּרוּסְטָנִים; ומבין הלוקנים — הָאֶטִינָטִים, הַבַּנְטִינִים, הָאֶבּוּרִינִים, הַגְרוּמֶנְטִים, הַפּוֹטֶנְטִים, הַסּוֹנְטִינִים, הַסִּירִינִים, הַטָּרְגִילָנִים, הָאוּרְסָנְטִים וְהַוולְקֶנְטִים, שאליהם מצטרפים הַנּוּמֶסְטָרָנִים. עוד מוסר קָאטוֹ שֶׁתֵּבאי הלוקנית חרבה, וְתֵאוֹפּוֹמְפּוֹס מוסר שֶׁפַּנְדוֹסְיָה הייתה עיר של הלוקנים ובה מצא אֲלֶכְסַנְדֶּר איש אֶפִּירוֹס את מותו.

אליה מתחבר המחוז השני, המקיף את הַהִירְפִינִים, קָלַבְּרְיָה, אַפּוּלְיָה וְהַסָּלֶנְטִינִים, לאורך 250,000 צעדים במפרץ המכונה טָרֶנְטִינִי על שם עירם של הַלָּאקוֹנִים, השוכנת במעמקיו הפנימיים ביותר; המושבה שעל החוף, שהייתה שם, סופחה אליה. היא מרוחקת 136,000 צעדים מכף לָקִינְיוּם, ומולה משתרעת קָלַבְּרְיָה כחצי־אי. היוונים קראו לארץ מָסָאפְּיָה על שם מנהיגה, ולפני כן פּוּקֶטְיָה, על שם פּוּקֶטְיוּס אחיו של אוֹינוֹטְרוֹס, בארץ הַסָּלֶנְטִינִים. המרחק בין הכפים הוא מאה מילין. רוחב חצי־האי מְטָרֶנְטוּם לְבְרוּנְדִיסְיוּם בדרך היבשה הוא 45,000 צעדים, ומנמל סָסִינָה הוא קצר הרבה יותר.

מן הערים שבפנים הארץ, החל בְּטָרֶנְטוּם: אוּרְיָה, שכינויה מָסָאפְּיָה הָאַפּוּלִית, וְאַלֶטְיוּם; ואילו על החוף סָנוּם וְקַלִיפּוֹלִיס, שהיא כיום אַנְקָסָה, במרחק 75,000 צעדים מְטָרֶנְטוּם. משם, לאחר 33,000 צעדים, נמצא הכף המכונה אַקְרָה יָאפִיגְיָה, שבו איטליה בולטת הרחק מכול אל תוך הימים. ממנו באות העיר בסטה וְהִידְרוּנְטוּם, במרחק תשעה־עשר אלף צעדים, בגבול שבין הים הָאִיוֹנִי

לים הָאַדְרִיָאטִי. כאן המעבר ליוון הוא הקצר ביותר, מול עיר הָאַפּוֹלוֹנִיָאטִים, ורוחב המצר המפריד ביניהם אינו עולה על חמישים מילין.

פִּירוֹס מלך אֶפִּירוֹס היה הראשון שהגה לחבר את המרחק הזה למעבר יבשתי באמצעות גשרים; אחריו הגה זאת מַרְקוּס וָארוֹ, כשפיקד על ציי פּוֹמְפֵּיוּס במלחמה בשודדי הים. דאגות אחרות מנעו זאת משניהם. מֵהִידְרוּנְטוּם באות סוֹלֶטוּם הנטושה, אחריה פְּרַטוּאֶנְטִיוּם, הנמל הַטָּרֶנְטִינִי, המעגן מִילְטוֹפֶּס, לוּפְיָה, בָּלֶסְיוּם, קָאִילְיָה וּבְרוּנְדִיסְיוּם, במרחק חמישים מילין מֵהִידְרוּנְטוּם. בְּרוּנְדִיסְיוּם מפורסמת כאחד מנמליה הראשונים במעלה של איטליה, ומציעה כביכול מעבר בטוח יותר אף שהוא ארוך יותר; מן העבר השני מקבלת את פני הנוסע העיר דִּירַכְיוּם שֶׁבְּאִילִירִיקוּם, בשיט של 225,000 צעדים.

ארץ הַפֶּדִיקוּלִים גובלת בְּבְרוּנְדִיסְיוּם. תשעה צעירים ומספר זהה של בתולות, שמוצאם מן הָאִילִירִים, הולידו שנים־עשר עמים. ערי הַפֶּדִיקוּלִים הן רוּדְיָה, גְּנָאטְיָה וּבָרְיוּם; נהרותיהם הם יָאפִיקְס, הקרוי על שם מלך שהיה בנו של דֶּדַלוֹס ושעל שמו נקרא גם כף יָאפִיגְיָה, פַּקְטְיוּס וְאוֹפִידוּס, היורד מהרי הַהִירְפִּינִים וזורם על פני קָנוּסְיוּם.

מכאן אַפּוּלְיָה, המכונה ארץ הַדַּאוּנִים על שם מנהיגם, חותנו של דִּיוֹמֶדֶס. בה העיר סָלַפְיָה, שהתפרסמה באהבתו של חַנִּיבַּעַל לזונה; סִיפּוּנְטוּם, אוּרְיָה, הנהר קֶרְבָּלוּס — גבול הַדַּאוּנִים —, נמל אַגָּסוֹס וכף הר גַּרְגָּנוּס. היקף גַּרְגָּנוּס מן הכף הַסָּלֶנְטִינִי, או הַיָּאפִיגִי, הוא 234,000 צעדים. אחריהם נמל גַּרְנַאי, אגם פַּנְטָנוּס והנהר פרטור, הראוי לשמש נמל; וכן טָאִינוּם של הָאַפּוּלִים, לָרִינוּם, קְלִיטָרְנְיָה והנהר טִיפֶּרְנוּס.

מכאן בא מחוז הַפְּרֶנְטָנִים. אפוא שלושה הם ענפי הָאַפּוּלִים: הַטָּאִינִים, שמוצאם במנהיג יווני; הַלּוּקָאנִים, שהוכנעו בידי כלכס ושבמקומותיהם יושבים כיום הָאָטִינָטִים; וְהַדָּאוּנִים. מלבד המקומות שכבר נזכרו, לַדָּאוּנִים המושבות לוּקֶרְיָה וֶנוּסְיָה, והערים קָנוּסְיוּם וְאַרְפִּי. את אַרְפִּי ייסד דִיוֹמֶדֶס בשם אַרְגּוֹס הִיפְּיוּם, ואחר כך נקראה אַרְגִירִיפָּה. דִיוֹמֶדֶס השמיד שם את עמי המונדים וְהַדְּרְדִּים ושתי ערים ששמותיהן נהפכו לבדיחה שבפתגם: אַפִּינָה וּטְרִיקָה.

שאר הקהילות שבפנים המחוז השני: לַהִירְפִּינִים מושבה אחת, בֶּנֶוֶנְטוּם, ששמה שונה מתוך תקווה למזל טוב, שכן לפנים נקראה מָלֶוֶנְטוּם; וכן הָאִיקוּלָנִים, אַקְווִילוֹנִים, אַבֶּלִינָטִים המכונים פְּרוֹטְרוֹפִּים, קוֹמְפְּסָנִים, קָאוּדִינִים, הַלִּיגוּרִים המכונים קוֹרְנֶלְיָאנִים ואלה המכונים באיביאנים, וּסְקֶלָאנִים, אוֹסְקוּלָנִים, אַלֶטְרִינִים, אַבֶּלִינָטִים המכונים מַרְסִים, אַטְרָנִים, אִיקְנִים, אַלְפֶלָנִים, אַטִינָטִים, אַרְפָּנִים, בּוֹרְקָנִים, קוֹלֶטִינִים, קוֹרִינֶנְסִים, וְהַקַּנֶנְסִים המפורסמים בתבוסת רומא, וכן דִירִינִים, פּוֹרֶנְטָנִים, גֶנוּסִינִים, הַרְדוֹנְיָאנְסִים, אִירִינִים, לָרִינָטִים המכונים פְּרֶנְטָנִים, מָטִינָטִים מן הַגַּרְגָּנוּס, מָטֵאוֹלָנִים, גָּרְטִינִים, נָטִינִים, רוּבּוּסְטִינִים, סִילוּוִינִים, סְטַרַפֶּלִינִים, טוּרְנָנְטִינִים, וִיבִינָטִים, וְנוּסִינִים וְוֹלוּרְטִינִים. הקהילות שבפנים קָלַבְּרְיָה הן הָאִיזֶטִינִים, אַפַּמְסְטִינִים, אַרְגֶטִינִים, בּוּטוֹנְטִינֶנְסִים, דָּקִיאָנִים, גְּרוּמְבָּסְטִינִים, נוֹרְבָּנֶנְסִים, פֶּלִיוֹנֶנְסִים, סְטוּלְנִינִים וְטוּטִינִים. של הַסָּלֶנְטִינִים: הָאַלְטִינִים, בַּסְטָרְבִּינִים, גָּרְטִינִים, אוּזֶנְטִינִים וְוֶרְטִינִים.

אחריו בא המחוז הרביעי, של עמים מן האמיצים ביותר באיטליה. בחוף הַפְּרֶנְטָנִים, מן הַטִּיפֶּרנוּס: הנהר טְרִינְיוּס הראוי לשמש נמל; הערים הִיסְטוֹנְיוּם, בּוּקֶה וְהוֹרְטוֹנָה; והנהר אָטֶרנוּס. בפנים הארץ: הָאַנְקְסָנִים המכונים פְּרֶנְטָנִים, הַקֶּרְקִינִים העליונים והתחתונים, וְהַיוּאַנֶנְסִים. מן הַמָּרוּקִינִים — הַטַּאטִינִים; מן

הַפֶּלִיגְנִים — קוֹרְפִינִיאָנְסִים, סוּפְּרָאקְווָאנִים וְסוּלְמוֹנֶנְסִים; מן הַמַּרְסִים — אַנְקְסָטִינִים, אַנְטִינָטִים, פּוּקֶנְטִים, לוּקֶנְסִים וּמָרוּבִינִים; ומן הָאַלְבָּנִים — אַלְבָּה שעל אגם פוּקִינוּס.

מן הָאִיקְווִיקוּלִים: קְלִיטֶרְנִינִים וְקַרְסֵאוֹלָנִים. מן הַווֶסְטִינִים: אַנְגוּלָנִים, פֶּנִיאָנְסִים וּפֶלְטוּוִינָטִים, ואליהם מצטרפים הָאוֹפִינָטִים שמעברו הקרוב של ההר. מן הַסַּמְנִיטִים, המכונים גם סַבֶּלִים, ובפי היוונים סָאוּנִיטִים: המושבות בּוֹבִיאָנוּם וֶטוּס וּבוֹבִיאָנוּם האחרת, המכונה של אנשי הלגיון האחד־עשר; וכן הָאוֹפִידֶנְטִים, אִיסֶרְנִינִים, פָּגִיפוּלָנִים, פִּיקוֹלֶנְסִים, סָאֵפִּינָטִים וּטְרוֹוֶנְטִינָטִים. מן הַסָּבִינִים: אַמִיטֶרְנִינִים, קוּרֶנְסִים, פּוֹרוּם דֶקִי, פּוֹרוּם נוֹבוּם, פִּידֶנְטִים, אִינְטֶרַאמְנָטִים, נוּרְסִינִים, נוֹמֶנְטָנִים, רִיאָטִים, הַטְּרֵבּוּלָנִים המכונים מוּטָווֶסְקִים ואלה המכונים סוּפֶנָטִים, וכן טִיבּוּרְטִים וְטָרִינָטִים.

באזור הזה אבדו מקרב הָאִיקְווִיקוּלִים הַקּוֹמִינִים, הַטָּדִיאָטִים, הַקָּאדִיקִים וְהָאַלְפָטֶרְנִים. גֶלִיאָנוֹס מוסר כי באגם פוּקִינוּס נבלעה אַרְכִיפֶּה, עיר של הַמַּרְסִים שייסד מַרְסִיאַס מנהיג הַלּוּדִים; וָלֶרִיאָנוּס מוסר כי בארץ הַפִּיקֶנִים החריבו הרומאים עיר של הַווִידִיקִינִים. לדעת אחדים נקראו הַסָּבִינִים בראשונה סֶבִּינִים, בשל יראת הקודש ופולחן האלים. הם יושבים סביב אגמי וֵלִינוּס, בין גבעות רוויות טל.

הנהר נָר מנקז את האגמים האלה, ומימיו הגופריתיים זורמים מהם אל הַטִּיבֶּר. הָאַווֶנְס ממלא אותם; הוא נובע מהר פִּיסְקֶלוּס, סמוך לחורשות וָקוּנָה ולֵרַאטֶה, ונבלע שוב באותם אגמים. מן העבר האחר הָאַנְיֵין, הנובע בהר הַטְּרֵבָּנִים, מוביל אל הַטִּיבֶּר את מימיהם של שלושה אגמים הנודעים ביופיים, אשר העניקו את שמם לְסוּבְלַקוּוּם. מַרְקוּס וָארוֹ מוסר כי אגם קוּטִילְיָה שבארץ

רִיאֶטָה, ובו אי צף, הוא טבורה של איטליה. מתחת לַסָּבִינִים נמצאת לָטְיוּם, מצד אחד פִּיקֶנוּם ומאחור אוּמְבְּרִיָה, ורכסי הָאַפֶּנִינִים סוגרים על הַסָּבִינִים משני עבריהם.

המחוז החמישי הוא פִּיקֶנוּם, שחיו בו לפנים המונים רבים מאוד. 360,000 פִּיקֶנְטִים באו תחת חסותו של העם הרומי. מוצאם בַּסָּבִינִים, מכוח נדר האביב המקודש. הם החזיקו בארץ שמן הנהר אֶטֶרְנוּס, במקום שבו נמצאות כיום ארץ הַדְרִיָה והמושבה הַדְרִיָה, המרוחקת 6,000 צעדים מן הים. אחריהם הנהר וומנוס, ארצות פְּרֵטוּטְיָה וּפַלְמָה, קַסְטְרוּם נוֹבוּם, הנהר בָּטִינוּס, טְרוּאֶנְטוּם ונהרו — השריד היחיד של הַלִּיבּוּרְנִים באיטליה —, והנהרות אַלְבּוּלָה, טֶסוּאִינוּם וְהֶלְווִינוּם; באחרון מסתיים מחוז פְּרֵטוּטְיָה ומתחיל מחוז הַפִּיקֶנְטִים.

העיר קוּפְּרָה, מבצר אנשי פִירְמוּם, ומעליו בפנים הארץ המושבה אַסְקוּלוּם, המפורסמת בערי פִּיקֶנוּם, וכן נוֹבָנָה. על החוף קְלוּאָנָה, פּוֹטֶנְטְיָה, נוּמָנָה שייסדו הַסִּיקוּלִים, והמושבה אַנְקוֹנָה, שאף אותה ייסדו הַסִּיקוּלִים; היא צמודה לכף קוּנֵרוּס, ממש במרפק שבו מתעקם החוף, ובמרחק 183,000 צעדים מִגַּרְגָּנוּס. בפנים הארץ יושבים הָאַוּקְסִימָטִים, בֶּרֶגְרָנִים, קִינְגּוּלָנִים, קוּפְּרֶנְסִים המכונים מוֹנְטָנִים, פָּלֶרִיאָנְסִים, פָּאוּסוּלָנִים, פְּלַנִינֶנְסִים, רִיקִינֶנְסִים, סֶפְּטֶמְפֶּדָנִים, טוֹלֶנְטִינָטִים, טְרָאִיאָנְסִים וְאוּרְבֶּסַלְווְיָה פּוֹלֶנְטִינִי.

אליהם יצטרף המחוז השישי, המקיף את אוּמְבְּרִיָה ואת הארץ הַגַּאלִית שמדרום לְאַרִימִינוּם. מֵאַנְקוֹנָה מתחיל החוף הַגַּאלִי, המכונה גַּאלְיָה עטוית הטוגה. הַסִּיקוּלִים וְהַלִּיבּוּרְנִים החזיקו ברובו של חבל זה, ובייחוד בארצות פַּלְמָה, פְּרֵטוּטְיָה וְהַדְרִיָה. הָאוּמְבְּרִים גירשו אותם, הָאֶטְרוּסְקִים גירשו את

הָאוּמְבְּרִים, וְהַגָּאלִים את הָאֶטְרוּסְקִים. הָאוּמְבְּרִים נחשבים לעם העתיק ביותר באיטליה; סבורים כי היוונים כינו אותם אוּמְבְּרִים מפני ששרדו את המבול שירד בגשמים על הארצות. אנו מוצאים כי הַטוּסְקִים כבשו שלוש מאות מעריהם.

כיום מצויים על החוף הנהר אִיסִיס, סָנַגָּאלְיָה, הנהר מָטָאוּרוֹס, המושבות פָּנוּם פּוֹרְטוּנַאי וּפִיסָאוּרוּם ונהרה; ובפנים הארץ הִיסְפָּלוּם וְטוּדֶר. מלבדם: הָאַמְרִינִים, אַטִידְיאָטִים, אַסִיסִינָטִים, אַרָנָטִים, אִיסִינָטִים, קָמֶרְטִים, קָסוּנָטִילָנִים, קַרְסוּלָנִים, דוֹלֶטִים המכונים סָלֶנְטִינִים, פּוּלְגִינָטִים, אנשי פּוֹרוּם פָּלַמִינִיי, אנשי פּוֹרוּם יוּלֵיי המכונים קוֹנְקוּפִיאָנְסִים, אנשי פּוֹרוּם בֶּרֶנָטָנוּם וּפּוֹרוּם סָמְפְּרוֹנִיי, אִיגְוִוינִים, אִינְטֶרַאמְנָטִים המכונים נַרְטִים, מָוּנָטִים, מָוּנִיוֹלָנְסִים, מָטִילִיקָטִים וְנַרְנִיאָנְסִים; עירם —

— נקראה לפנים וָקְוִוינוּם. עוד נמנים הַנּוּקְרִינִים המכונים פָּבוֹנִיאָנְסִים ואלה המכונים קָמֶלָנִים, אוֹקְרִיקוּלָנִים, אוֹסְטָרָנִים, פִּיטִינָטִים המכונים פִּיסוּרְטִים ואחרים המכונים מֶרְגֶנְטִינִים, פְּלֶסְטִינִים, סֶנְטִינָטִים, סַרְסִינָטִים, סְפּוֹלֶטִינִים, סוּאַסָנִים, סֶסְטִינָטִים, סוּוִילָטִים, טָדִינָטִים, טָרֶבִיאָטִים, טוּפִיקָנִים, טִיפֶרָנָטִים המכונים טִיבֶּרִינִים ואחרים המכונים מָטָאוּרֶנְסִים, וְסִינִיקָטִים, אוּרְוִינָטִים המכונים מָטָאוּרֶנְסִים ואחרים המכונים הוֹרְטָנְסִים, וְטוֹלֶנְסִים, וִינְדִינָטִים וְוִיסוּאֶנָטִים. באזור זה אבדו הַפָּלִיגִינָטִים; אלה שהחזיקו בְּקְלוּסִיוֹלוּם מעל אִינְטֶרַאמְנָה; וְהַסָּרָנָטִים עם עריהם אַקֶרֵיי, שכונו וּפְרִיאַי, וְטוּרוֹקְאִילוּם, שכונתה וְטִיוֹלוּם; וכן הַסוֹלִינָטִים, קוּרְיאָטִים, פָּלִינָטִים וּסְפִּינָטִים. אבדו גם הָאַרִינָטִים עם קְרִינְיוֹלוּם, וכן הָאוּסִידְיקָנִים, פְּלַנְגֶנְסִים, פָּאסִינָטִים וְקָאלֶסְטִינִים. קָאטוֹ מוסר כי אַמְרְיָה הנזכרת לעיל נוסדה 963 שנים לפני המלחמה בְּפֶרְסֵאוּס.

המחוז השמיני תחום בְּאַרִימִינוּם, בְּפָּדוּס וּבָאַפֶּנִינִים. על החוף הנהר קְרוּסְטוֹמְיוּם; המושבה אַרִימִינוּם עם הנהרות אַרִימִינוּס וְאַפְּרוּסָה; הנהר רוּבִּיקוֹ, שהיה לפנים גבול איטליה; אחריו סָאפִּיס, אוּטִיס וְאַנָמוֹ; רָוֶנָּה, עיר של הַסָּבִינִים, עם הנהר בְּדֵסִיס, במרחק 105,000 צעדים מֵאַנְקוֹנָה; ולא הרחק מן הים בּוּטְרִיוּם של הָאוּמְבְּרִים. בפנים הארץ המושבות בּוֹנוֹנְיָה, שנקראה פֶּלְסִינָה בעת שהייתה הראשונה במעלה בְּאֶטְרוּרְיָה, וכן בְּרִיקְסִילוּם, מוּטִינָה, פרמה וּפְלַסֶנְטִיָה.

הערים הן קָאיסֵנָה וּקְלַטָרָנָה; הפורומים של קְלוֹדְיוּס, לִיווִיוּס, פּוֹפִּילְיוּס, הַדְרוּאֶנְטִינִים, קוֹרְנֵלְיוּס וְלִיקִינְיוּס; וכן הַפָּוֶוֹנְטִים, פִּידֶנְטִים, אוֹטֶסִינִים, פָּדִינָטִים, רֶגִיאֶנְסִים של לֶפִּידוּס, סוֹלוֹנָטִים, ויערות גָּלִיאָנוֹס שיושביהם מכונים אַקְווִינָטִים, טַנְטָנִים, וְלִיאָטִים המכונים וְטִי רֶגִיאָטִים, וְאוּרְבָּנָטִים. בחבל זה נעלמו הַבּוּיִים, שלדברי קָאטוֹ היו להם 112 שבטים, וכן הַסֶּנוֹנִים שכבשו את רומא.

הַפָּדוּס נובע מחיקו של הר וְסוּלוּס, שפסגתו מתרוממת לגובה עצום בהרי האלפים, בתחומי הַלִּיגוּרִים הַבָּגִיאֲנִים. מקורו ראוי למראה; אחר כך הוא מסתתר במנהרה תת־קרקעית ושב ומופיע בארץ אנשי פּוֹרוּם וִיבִּיי. אין נהר העולה עליו בפרסומו: היוונים קראו לו אֶרִידָנוּס, והוא נודע בזכות עונשו של פָּאֵתוֹן. עם זריחת כוכב הכלב הוא גואה בשל הפשרת השלגים; הוא שוצף יותר כלפי השדות מאשר כלפי כלי השיט, אך אינו נוטל לעצמו דבר ממה שסחף, וכשהוא נסוג הוא מעניק לאדמה פוריות.

אורכו ממקורו 300,000 צעדים, ולכך מוסיף פיתול מסלולו עוד 88,000. הוא מקבל לא רק נהרות ראויים לשיט מן הָאַפֶּנִינִים ומן האלפים, אלא גם אגמים

עצומים המתרוקנים לתוכו, ובסך הכול הוא מוביל שלושים נהרות אל הים הָאַדְרִיאָטִי. המפורסמים שבהם מצד הָאַפֶּנִינִים הם יַקְטוּס, טָנָרוּס, הַטְרֶבְיָה של פְּלַסֶנְטִיָה, טָרוּס, אִינְקִיָה, גַּבֶּלוּס, סְקוּלְטֶנָה וֶרְנוּס; ומצד האלפים — סְטוּרָה, אוֹרְגוּס, שני הנהרות דוּרְיָה, סֶסִיטֵס, טִיקִינוּס, לַמְבְּרוֹס, אַדוּאָה, אוֹלְיוּס ומִינְקִיוּס.

אין עוד נהר הגדל כל כך במרחק קצר כל כך. מסת המים דוחקת בו ומעמיקה את אפיקו, והוא מכביד על הארץ. אף שמימיו מוסטים לנהרות ולתעלות בין רָוֶנָּה לְאַלְטִינוּם לאורך 120,000 צעדים, במקום שבו הוא פולט אותם בשפע נאמר שהוא יוצר את 'שבעת הימים'. בתעלת אַוגוּסְטוּס הוא מובל אל רָוֶנָּה, ושם הוא נקרא פָּדוּסָה; לפנים נקרא פָּסֶנִיקוּס. הפתח הקרוב משם גדול כנמל ונקרא נמל וַטָרֶנוּס; דרכו נכנס קָלַאוּדְיוּס קיסר לָאַדְרִיאָטִי בעת ניצחונו על בריטניה, באותו מבנה עצום שהיה למעשה ארמון יותר מאונייה.

פתח זה נקרא לפנים הפתח הָאַרִידָנִי, ואחרים כינוהו סְפִּינֶטִי על שם העיר סְפִּינָה הסמוכה, שהייתה רבת־עוצמה — כפי שאפשר ללמוד, כך האמינו, מאוצרותיה בְּדֶלְפִי — וְשֶׁדְיוֹמֶדֶס ייסדה. שם הנהר וַטָרֶנוּס, היורד מארץ פּוֹרוּם קוֹרֶנֶלְיי, מוסיף על מי הַפָּדוּס. הפתח הבא הוא קַפְּרַסְיָה, אחריו סָגִיס ואחריו וולנה, שנקרא לפנים אוֹלָנָה. כולם בתעלת פְּלַוְוִיָה, שֶׁהַטוּסְקִים היו הראשונים לכרותה מִסָּגִיס: הם הטו את זרמו העז של הנהר לרוחב, אל ביצות אנשי אַטְרִיָה המכונות 'שבעת הימים'. שם נמצא נמלה המפורסם של אַטְרִיָה, עיר הַטוּסְקִים, שעל שמה נקרא לפנים הים אַטְרִיאָטִי, הנקרא כיום אַדְרִיאָטִי.

משם באים הפתחים המלאים קַרְבּוֹנַרְיָה, פּוֹסִיוֹנֵס וּפִילִיסְטִינָה, שאחרים קוראים לאחרון טַרְטָארוּס; כולם נוצרים משפיעת תעלת פִילִיסְטִינָה, שאליה

מצטרפים הָאַטָסִיס מהרי האלפים הַטְרִידֶנְטִינִיִים וְהַטוֹגִיסוֹנוּס מארץ הַפַּטָווִינִים. חלק ממימיהם יוצר גם את נמל בְּרוּנְדוּלוּם הסמוך, כשם ששני נהרות מָדוּאַקוּס ותעלת קָלוֹדָיָה יוצרים את אַדְרוֹן. הַפָּדוּס מתערב במימיהם ונשפך דרכם. לדברי רוב המחברים הוא יוצר בין האלפים לחוף הים צורה משולשת, בדומה למה שמכונה דלתת הנילוס במצרים, והיקפה 2,000 סטדיות.

מביך לשאול מן היוונים ידיעה על איטליה. ובכל זאת, מָטרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְסִיס אומר שהנהר קיבל את שמו פָּדוּס משום שסביב מקורו צומחים עצי אורן רבים, המכונים בְּגַאלִית padi. בלשון הַלִיגוּרִים נקרא הנהר עצמו בּוֹדִינְקוּס, שפירושו 'חסר תחתית'. חיזוק להסבר זה נותנת העיר אִינְדוּסְטְרִיָה הסמוכה, ששמה העתיק בּוֹדִינְקוֹמָגוּם; שם מתחיל עומקו הרב ביותר של הנהר.

על שם הַפָּדוּס נקרא המחוז האחד־עשר טְרַנְסְפָּדָנָה. כולו בפנים הארץ, והנהר מביא אליו באפיקו הפורה את כל תנובת הימים. עריו הן פּוֹרוּם וִיבִּיי וְסָגוּסְיוֹ; והמושבות שלמרגלות האלפים הן אַוגוּסְטָה טָאוּרִינוֹרוּם — ממנה והלאה הַפָּדוּס ראוי לשיט — שנוסדה בידי גזע עתיק של לִיגוּרִים, ואחריה אַוגוּסְטָה פְרֶטוֹרְיָה של הַסָלַסִים, ליד שני שערי האלפים, הַגְרַיי והפניני. מספרים כי דרך האחרון עברו הפונים ודרך הַגְרַיי הָרְקוּלֶס. את העיר אֶפּוֹרֶדְיָה ייסד העם הרומי בצו ספרי הַסִיבִּילוֹת; הַגַאלִים מכנים מאלפי סוסים טובים בשם eporediae.

וְרֶקַלַאי של הַלִיבִּיקִים מוצאה מן הַסָלוּוִים; נוֹבַרְיָה נוסדה בידי הַוֶרְטָמוֹקוֹרִים, וכיום היא עדיין חבל של הַווֹקוֹנְטִים, ולא של הַלִיגוּרִים כפי שסבור קָאטוֹ. מבין הַלִיגוּרִים ייסדו הַלָאוּוִים והמריקים את טִיקִינוּם לא הרחק מן הַפָּדוּס, כשם שֶׁהַבּוּיִים, שבאו מעבר לָאַלְפִּים, ייסדו את לָאוּס פּוֹמְפֵיָה, וְהָאִינְסוּבְּרִים את

מֶדִיוֹלָנוּם. קָאטוֹ מוסר כי קוֹמוּם, בֶּרְגוֹמוּם, פּוֹרוּם לִיקִינִי וכמה עמים סביבם הם מגזע הָאוֹרוּמוֹבִים; אך הוא מודה שאינו יודע את מוצא העם. קוֹרְנֵלְיוּס אֶלְכְּסַנְדֶּר מלמד שמוצאם ביוון, ואף מפרש את שמם כמי שמעבירים את חייהם בהרים.

באזור זה אבדה פרה, עירם של הָאוֹרוּמוֹבִים, שממנה, לדברי קָאטוֹ, יצאו הַבֶּרְגוֹמָטִים; מקומה, הגבוה יותר משהוא בר־מזל, מסגיר אותה עד היום. אבדו גם הַקָּטוּרִיגִים, גולי הָאֵינְסוּבְּרִים; סְפִינָה שנזכרה לעיל; וכן מֶלְפּוּם, עיר עשירה במיוחד. קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס מוסר שֶׁהָאֵינְסוּבְּרִים, הַבּוֹיִים וְהַסֶּנוֹנִים החריבוה ביום שבו כבש קָמִילוּס את וֵיי.

אחריו המחוז העשירי של איטליה, הצמוד לים הָאַדְרִיאָטִי, ובו וֶנֶטְיָה; הנהר סִילִיס מהרי טְרוֹוִיסִיוּם; העיר אַלְטִינוּם; הנהר לִיקוֶונְטְיָה מהרי אוֹפִּיטֶרְגִיוּם ונמל בעל אותו שם; המושבה קוֹנְקוֹרְדְיָה; הנהרות והנמלים רִיאָטִינוּם, טִילִיאָוונְטוּם הגדול והקטן; אַנַקְסוּם, שאליו נשפך וָרְמוּס; אַלְסָה; וְנֶטִיסוֹ עם טוּרוּס, הזורמים על פני המושבה אַקְווִילֵיָה, השוכנת 15,000 צעדים מן הים.

זהו מחוז הַקַּרְנִים, שאליו מצטרף מחוז הַיָאפּוּדִים. כאן הנהר טִימָבוּס; המבצר פּוּקִינוּם, המפורסם ביינו; מפרץ טָרֶנְטֶה; והמושבה טָרֶנְטֶה, במרחק 33,000 צעדים מֵאַקְווִילֵיָה. מעבר לה בששת אלפים צעדים הנהר פּוֹרְמִיוֹ, המרוחק 189,000 צעדים מֵרָוֶנָּה; הוא היה הגבול העתיק של איטליה לאחר הרחבתה, וכיום הוא גבול הִיסְטְרִיָה. רבים, ואף נֶפּוֹס שישב על גדת הַפָּדוּס, אמרו בטעות שֶׁהִיסְטְרִיָה נקראה על שם נהר הִיסְטֶר היוצא מן הַדָּנוּבְיוּס ונשפך לָאַדְרִיאָטִי מול שפכי הַפָּדוּס, ושמפגיעת הזרמים המנוגדים משני עברי הים נעשים מימיו שביניהם מתוקים.

שהרי שום נהר מן הַדַּנוּבְיוּס אינו נשפך לים הָאַדְרִיאָטִי. לדעתי הטעות נולדה מפני שהספינה ארגו ירדה בנהר אל הים הָאַדְרִיאָטִי לא הרחק מִטְּרֶגֶסְטָה; וכבר אין ודאות באיזה נהר היה הדבר. החוקרים המדוקדקים יותר מוסרים שהעבירו אותה על כתפיים מעבר לָאַלְפִּים; היא עלתה תחילה בְּהִיסְטֶר, אחר כך בְּסָבוּס ולבסוף בְּנָאוּפּוֹרְטוּס, הנובע בין אמונה לָאַלְפִּים ושמו בא לו ממעשה זה.

הִיסְטְרִיָה בולטת כחצי־אי. אחדים מסרו שרוחבה 40,000 צעדים והיקפה 125,000, וייחסו מידות אלה גם לְלִיבּוּרְנְיָה הסמוכה ולמפרץ פָּלַנְטִיקוּס; אחרים מסרו 225,000, ואחרים נתנו לְלִיבּוּרְנְיָה 180,000. יש שהרחיבו את יָאפּוּדְיָה עד מפרץ פָּלַנְטִיקוּס, מאחורי הִיסְטְרִיָה, לאורך 130,000 צעדים, ואחריה קבעו לְלִיבּוּרְנְיָה 150,000. טוּדִיטָנוּס, שהכניע את הַהִיסְטְרִים, חקק שם על פסלו: 'מֵאַקְווִילֵיָה עד נהר טִיטְיוּס — 2,000 סטדיות'. ערי האזרחים הרומים בְּהִיסְטְרִיָה הן אַגְיָדָה וּפָרֶנְטִיוּם; והמושבה פּוֹלָה, הנקראת כיום פִּייֶטַס יוּלְיָה, שייסדוה לפנים הַקּוֹלְכִים; היא מרוחקת 105,000 צעדים מִטְּרֶגֶסְטָה. אחריה העיר נָסַקְטִיוּם והנהר אַרְסִיָה, שהוא כיום גבול איטליה. השיט מֵאַנְקוֹנָה לְפּוֹלָה הוא 120,000 צעדים.

בפנים המחוז העשירי נמצאות המושבות קְרֶמוֹנָה וּבְרִיקְסִיָה שבארץ הַקֶּנוֹמָנִים; ובארץ הַוֶוֶנֶטִים אַטֶסְטֶה והערים אַקֶלוּם, פַּטַוִויוּם, אוֹפִּיטֶרְגִיוּם, בֶּלוּנוּם וְוִיקֶטְיָה. מַנְטוּאָה היא העיר הַטּוּסְקִית היחידה שנותרה מעבר לְפַּדוּס. קָאטוֹ מוסר שמוצא הַוֶוֶנֶטִים מגזע טרויה, וְשֶׁהַקֶּנוֹמָנִים ישבו ליד מַסִּילְיָה, בין הַוּוֹלְקִים. פָּלְטְרִינִי, טְרִידֶנְטִינִי וּבְרוּאֶנְסִים הן ערים רטיות; וֵרוֹנָה שייכת לָרֶטִים וְלָאוּגֶנֵאִים, וְהַיוּלִיאָנְסִים לַקָּרְנִים. אחריהם עמים שאין צורך לדקדק יותר בשמותיהם: אַלוּטֶרְנְסִים, אַסְרִיאָטִים, פְּלַמוֹנִיאָנְסִים המכונים וְנִיאָנְסִים ואחרים

המכונים קְרִיקִים, אנשי פּוֹרוּם יוּלְיֵי המכונים טְרַנְסְפָּדָנִים, פּוֹרְטָנִים, נדינטים, קְוַוארְקָנִים, טָרוֹוִיסָנִים, טוֹגִיאָנְסִים וְוַרוְוָרִים.

באזור זה אבדו לאורך החוף אִירְמֵנָה, פֶּלַאוֹן וּפַלְסִיקִיוּם; מקרב הַוונֶטִים — אֲטִינָה וְקָאלִינָה; מקרב הַקַּרְנִים — סָגָסְטָה וְאוֹקְרָה; ומקרב הַטָּאוּרִיסְקִים — נוֹרִיאָה. לוּקְיוּס פִּיסוֹ מוסר כי במרחק אבן הדרך השתים־עשרה מֵאַקְווִילֵיָה החריב מַרְקוּס קְלַאוּדְיוּס מַרְקֶלוּס עיר אף שהסנאט התנגד לכך. במחוז זה ובמחוז האחד־עשר נמצאים אגמים מפורסמים ונהרות שנולדים מהם או ניזונים מהם — אם אכן הם משיבים את המים שקיבלו: לָרְיוּס מוליד את אַדוּאָה, וָרְבָּנוּס את טִיקִינוּס, בָּנָקוּס את מִינְקִיוּס, סֶבִּינוּס את אוֹלְיוּס וְאֶוּפִילְיס את לַמְבְּרוֹס; כולם דיריו של הַפָּדוּס.

קָאֶילְיוּס מוסר שהאלפים משתרעים לאורך מיליון צעדים, מן הים העליון ועד הים התחתון; טִימָגֶנֵס מפחית ממספר זה 25,000 צעדים. אשר לרוחבם, קוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס מוסר מאה אלף צעדים, וְטִיטוּס לִיוִויוּס 3,000 סטדיות — והשניים מודדים במקומות שונים. שהרי במקום שבו הם מפרידים את גרמניה מאיטליה רוחבם עולה לעיתים על 100,000 צעדים, ואילו בשאר חלקיהם, שבהם הם צרים כאילו בהשגחת הטבע, אין הוא מגיע ל־70,000. רוחב איטליה מתחת למרגלותיהם, מן הַוונְרוּס דרך וָדָה סַבַּטְיָה, ארץ הַטָּאוּרִינִים, קוֹמוּם, בְּרִיקְסִיָה, וֶרוֹנָה, וִיקֶטְיָה, אוֹפִּיטֶרְגִיוּם, אַקְווִילֵיָה, טָרְגֶסְטֶה, פּוֹלָה וְאַרְסִיָה, מסתכם ב־745,000 צעדים.

יושבי האלפים הם עמים רבים. הנודעים שבהם, מִפּוֹלָה ועד אזור טָרְגֶסְטֶה, הם הַפָּקוּסִים, סוּבּוֹקְרִינִים, קָטָלִים ומָנוֹנְקָלָנִים; וליד הַקַּרְנִים יושבים אלה שנקראו לפנים טָאוּרִיסְקִים וכיום נוֹרִיקִים. עמם גובלים הָרֵטִים וְהַווִינֶדֵלִיקִים,

וכולם נחלקים לקהילות רבות. סבורים שֶׁהַרֵטִים הם צאצאי הַטוּסְקִים, שגורשו בידי הַגַאלִים בהנהגת רֶטוֹס. בצד האלפים הפונה לאיטליה באים אחר כך עמי הָאוּנֶאִים בעלי הזכות הַלָטִינִית, שֶׁקָאטוֹ מונה להם 34 ערים.

בהם הַטְרוּמְפִּילִינִים, עם שנמכר יחד עם אדמותיו; אחריהם הַקָמוּנִים ועוד רבים הדומים להם, שסופחו לרשויות המקומיות השכנות. אותו קָאטוֹ סבור שֶׁהַלֶפּוֹנְטִים וְהַסָלַסִים הם מן העם הַטָאוּרִיסְקִי; אך רוב האחרים מאמינים שֶׁהַלֶפּוֹנְטִים נותרו מחבורתו של הֶרְקוּלֶס, ומפרשים את שמם היווני בכך שאבריהם נצרבו בשלג בעת חציית האלפים. גם הַגְרַיִים, יושבי האלפים הַגְרַיִים, היו מצבאו; וכן הָאוּנֶאִים, שהצטיינו בייחוסם ומכאן נגזר שמם. בירתם היא סְטוֹנִי.

מבין הָרֵטִים, הַוִינוֹנֶנְסִים וְהַסְרוּנֶטִים יושבים סביב מקורות נהר הָרֶנוּס; ומבין הַלֶפּוֹנְטִים, אלה המכונים אוּבֶרִים יושבים סביב מקור הָרוֹדָנוּס באותו חבל של האלפים. עוד יש יושבים שזכו בזכויות לָטִיוּם, כגון הָאוֹקְטוֹדוּרֶנְסִים וְהַקוּטְרוֹנִים הסמוכים להם; קהילות קוֹטְיוּס; הַטוּרִים שמוצאם בַּלִיגוּרִים; הַלִיגוּרִים הַבָּגְיאָנִים ואלה המכונים מוֹנְטָנִים; וכן כמה וכמה ענפים של בעלי השיער הארוך בגבול הים הַלִיגוּסְטִי.

אין זה בלתי־שייך לעניין להביא כאן את הכתובת שעל אנדרטת הניצחון של האלפים, וזה לשונה: 'לַאימפרטור קיסר אַוגוּסְטוּס, בן האלוהי, הכוהן הגדול, שהוכתר אימפרטור ארבע־עשרה פעמים ובעל סמכות הַטְרִיבּוּן שבע־עשרה פעמים, הסנאט והעם הרומי — משום שבהנהגתו ובחסות אותותיו הוכנעו לשלטון העם הרומי כל עמי האלפים המשתרעים מן הים העליון עד הים התחתון. עמי האלפים שהובסו: הַטְרוּמְפִּילִינִים...'

'הַקָּמוּנִים, וְנוֹסְטִים, וְנוֹנֶטִים, אִיסַרְקִים, בְּרַאוּנִים, גֶּנָאוּנִים, פּוֹקוּנָטִים; ארבעת עמי הַווִינְדֶלִיקִים — קוסוונטים, רוּקִינָטִים, לִיקָטִים וְקָטֶנָטִים; הָאַמְבִּיסוֹנְטִים, רוּגוּסְקִים, סוּוַנְטִים, קָלוּקוֹנִים, בְּרִיקְסֶנְטִים, לְפּוֹנְטִים, אוּבֶּרִים, נַנְטוּוָטִים, סֶדוּנִים, וְרָאגְרִים, סָלַסִים, אַקִיטָווֹנִים, מֶדוּלִים, אוּקֶנִים, קָטוּרִיגִים, בְּרִיגִיאָנִים, סוֹגִיוֹנְטִים, בְּרוֹדִיוֹנְטִים, נֶמָלוֹנִים, אַדֶנְטִים, וְסוּבִּיאָנִים, ואמינים, גַּלִּיטִים, טְרִיוּלָטִים, אֶקְדִינִים, וּרְגוּנִים, אֶגְווִים, טוּרִים, נֶמָטוּרִים, אוֹרָטֶלִים, נֶרוּסִים, וולאונים וְסוּוֶטְרִים.'

לא נוספו לכתובת חמש־עשרה קהילות קוֹטְיוּס, שלא היו עוינות, וכן הקהילות שסופחו לרשויות מקומיות מכוח חוק פּוֹמְפֵּיוּס. זוהי איטליה המקודשת לאלים; אלה עמיה ואלה ערי אומותיה. יתרה מזו, איטליה זו, כאשר דווח על התקוממות גַּאלִית בימי הקונסולים לוּקְיוּס אֵימִילְיוּס פָּאוּלוּס וְגָאיוּס אַטִילְיוּס רֶגוּלוּס, גייסה לבדה, בלי שום סיוע חיצוני ואף בימים שֶׁטְּרַנְסְפָּדָנָה עוד לא נכללה בה, 80,000 פרשים ו־700,000 רגלים. בשפע כל סוגי המתכות אין ארץ העולה עליה; אך כרייתן נאסרה בהחלטת סֶנָאט קדומה המצווה לחוס על איטליה.

מן הָאַרְסִיָּה משתרע חבלם של הַלִּיבּוּרְנִים עד נהר טִיטְיוּס. חלק מהם היו הַמֶּנְטוֹרִים, הַהִימָנִים, הָאַנְכֶלִיאָים, הַבּוּלִינִים ואלה שֶׁקַּלִּימַכוֹס מכנה פּוֹיֶקְטִים; כיום נקרא החבל כולו בשם הכללי אִילִירִיקוּם. מעטים משמות העמים ראויים לאמירה או קלים להגייה. אל מושב בית הדין בִּסְקַרְדוֹנָה פונים הַיָּאפּוּדִים וארבע־עשרה קהילות של הַלִּיבּוּרְנִים; מביניהן ראוי להזכיר את הַלַּקִינִיאָנְסִים, סְטוּלְפִּינִים, בּוּרְנִיסְטִים וְאוֹלְבּוֹנֶנְסִים. מבני אותו מחוז שיפוט מחזיקים בזכויות איטליה הָאַלוּטִים; הַפְלָנָטִים, שעל שמם נקרא המפרץ; הלופסים; הַווַרְווָרִינִים; הָאַסָרִיאָטִים הפטורים ממס; ומן האיים הַפֶּרְטִינָטִים וְהַקּוּרִיקְטִים.

יתר הערים לאורך החוף, מִנְסַקְטִיוּם ואילך, הן אַלְבוֹנָה, פְּלַנוֹנָה, טַרְסַטִיקָה, סָנְיָה, לופסיקה, אוֹרטוֹפְלִינְיָה, וֶנְיוּם, אַרְגִירוּנְטוּם, קוֹרִינְיוּם, אֵינוֹנָה וקהילת פְּסִינְי; אחריהן הנהר טָלַוויוּם, שבו מסתיימת יָאפּוּדְיָה. באיי המפרץ הזה נמצאות, מלבד אלה שכבר צוינו, הערים אַבְּסוֹרְטִיוּם, ארבה, קֶרֶקְסִי, גיסה וּפוֹרְטוּנְטָה. שוב ביבשת נמצאת המושבה יָאדֶר, במרחק 160,000 צעדים מִפּוֹלָה; משם 30,000 צעדים אל האי קוֹלֶנְטוּם ו־43,000 אל שפך הנהר טִיטְיוּס.

סְקַרְדוֹנָה מסמנת את קצה לִיבּוּרְנְיָה ואת ראשיתה של דַלְמַטְיָה; היא שוכנת על הנהר הזה במרחק 12,000 צעדים מן הים. אחריה באה ארצם העתיקה של הַטָּרְיוֹטִים והמבצר טָרְיוֹנָה; כף דְיוֹמֶדָס, או לדברי אחרים חצי־האי הִילִיס, שהיקפו מאה מילין; טְרַגוּרְיוּם של אזרחים רומים, הנודעת בשיש שלה; סִיקוּלִי, שאליה שלח קְלַאוּדְיוּס האלוהי חיילים ותיקים; והמושבה סָלוֹנָה, המרוחקת 112,000 צעדים מִיָאדֶר.

לשם הם פונים לקבלת משפט, וכוחותיהם מחולקים לעשיריות: לַדַלְמָטִים 342 עשיריות, לַדְאוּרִים 25, לַדִיטְיוֹנִים 239, לַמָאִיזָאִים 269 וְלַסֶרְדֵאָטִים 52. בחבל זה נמצאים בּוּרְנוּם, אַנְדָטְרְיוּם וּטְרִיבּוּלְיוּם, מבצרים שהתפרסמו בקרבות. לשם פונים גם תושבי האיים אִיסָה, סוֹלֶנְטוּם, סָפְּרוּם וְאֶפְּטְיוּם; ומהם באים המבצרים פֶּטוּנְטְיוּם, נֶרֶסְטָה וְאוֹנַאוּם. נָרוֹנָה, מושבתו של מחוז השיפוט השלישי, מרוחקת 85,000 צעדים מִסָלוֹנָה; היא שוכנת על הנהר הנושא את שמה, במרחק 20,000 צעדים מן הים. מַרְקוּס וָארוֹ מוסר כי 89 קהילות נהגו לפקוד אותה.

כיום מוכרים כמעט רק הַקְּרַאוּנִים, שלהם 24 עשיריות; הַדָּוֶוֶרְסִים — 17; הַדֶּסִיטִיאָטִים — 103; הַדּוֹקְלֵאָטִים — 33; הַדֶּרֵטִינִים — 14; הַדֶּרֵמִיסְטִים — 30; הַדִּינְדָרִים — 33; הַגְלִינְדִיוֹנִים — 44; הַמֶּלְקוּמָנִים — 24; הַנָּרֵסִים — 102; הַסְּקִירְטָרִים — 72; הַסִּיקוּלוֹטִים — 24; וְהַוַּרְדָאִים, שפשטו לפנים על איטליה, וכיום אינם מונים יותר מעשרים עשיריות. מלבדם החזיקו בחבל הזה הָאוֹזוּאִים, פַּרְטֶנִים, קָאווִים, הָאִימָסִים, מַסְטִיטִים וְאַרִינִיסְטִים.

המושבה אֶפִּידָאוּרוּם מרוחקת מאה מילין מנהר נָרוֹן. מֵאֶפִּידָאוּרוּם ואילך באות ערי האזרחים הרומים רִיזִינְיוּם, אַקְרוּאִיוּם, בּוּטוֹאָנוּם וְאוֹלְקִינְיוּם, שנקראה לפנים קוֹלְכִינְיוּם ונוסדה בידי הַקּוֹלְכִים; הנהר דְרִינוֹ, ומעליו סְקוֹדְרָה, עיר של אזרחים רומים המרוחקת 18,000 צעדים מן הים. נוסף על כך דעך זכרן של ערים יווניות רבות ושל קהילות חזקות: בחבל ההוא חיו הַלַּבִּיאָטִים, סֶנֶדִים, רוּדִינִים, סָסָאִים וּגְרָבָּאִים. הָאִילִירִים הנקראים כך במובן המדויק, וכן הַטָּאוּלַנְטִים וְהַפִּירָאִים, עדיין שומרים על שמם. על החוף כף נִימְפָאוּם. לִיסּוּם, עיר של אזרחים רומים, מרוחקת מאה מילין מֵאֶפִּידָאוּרוּם.

בְּלִיסוֹס מתחיל מחוז מקדוניה. עמיו הם הַפַּרְתֶנִים, ומאחוריהם הַדַּסָּרֶטִים; הרי קַנְדָווְיָה מרוחקים 78,000 צעדים מִדִירַכְיוּם. על החוף נמצאות דֶנְדָה של האזרחים הרומים והמושבה אֶפִּידַמְנוּם, שהרומאים כינו דִירַכְיוּם משום ששמה הקודם נחשב למבשר רעות; הנהר אַואוֹס, שאחדים מכנים אֵיאַס; וְאַפּוֹלוֹנְיָה, שהייתה לפנים מושבה קוֹרִינְתִית ושוכנת 4,000 צעדים מן הים. בתחומיה יושבים הברברים הָאַמַנְטִים וְהַבּוּלִיוֹנִים סביב נִימְפָאוּם המפורסם. על החוף נמצאת העיר אוֹרִיקוּם, שייסדו הַקּוֹלְכִים. מכאן מתחילה אֶפִּירוֹס, ובה הרי אַקְרוֹקֶרַאוּנְיָה, שבהם קבענו את גבולו של מפרץ זה באירופה. אוֹרִיקוּם מרוחקת 80,000 צעדים מן הכף הַסָּלֶנְטִינִי שבאיטליה.

מאחורי הַקַּרְנַיִם וְהָאַפּוֹדִים, במקום שבו זורם הַהִיסְטָר הגדול, מתחברים הַנּוֹרִיקִים אל הָרֵטִים. עריהם הן וִירוּנוּם, קָלְיָה, טָאוּרַנְיָה, אַגוּנְטוּם וְאִיוּוָאוּוּם, כולן בעלות מעמד קָלַאוּדִי, וכן פָּלַוְוִיוּם סוֹלוֹוָנְסָה. אל הַנּוֹרִיקִים מתחברים אגם פֶּלְסוֹ ושממות הַבּוֹיִים; אך כיום יושבים בהן המושבה סָווַרְיָה של קָלַאוּדִיוּס האלוהי והעיר סְקָרַבַּנְטִיָה יוּלְיָה.

מכאן בא החלק של פָּאנוֹנְיָה העשיר בעצי אלון נושאי בלוטים. כאן רכסי האלפים, המתרככים ונמשכים דרך מרכז אִילִירִיקוּם מצפון לדרום, שוקעים במדרון מתון לימין ולשמאל. החלק הפונה אל הים הָאַדְרִיאָטִי נקרא דַלְמַטְיָה וְאִילִירִיקוּם שנזכר לעיל; פָּאנוֹנְיָה פונה צפונה.

משם היא תחומה בַּדָּנוּבְיוּס. נמצאות בה המושבות אמונה וְסִיסְקְיָה. נהרות מפורסמים וראויים לשיט זורמים אל הַדָּנוּבְיוּס: דְרָאוּס, היורד מארץ הַנּוֹרִיקִים והוא סוער יותר, וְסָאוּס, היורד מן האלפים הקרניים והוא שקט יותר; המרחק ביניהם 120,000 צעדים. הַדְרָאוּס עובר בארץ הסרטים, סָרְפִילִים, יָסִים וְאַנְדִיזֶטִים, וְהַסָּאוּס בארץ הַקוֹלַפִּיאָנִים וְהַבְּרַאוּקִים. אלה העמים העיקריים;

נוספים עליהם הָאַרְוִויאָטִים, אַזָלִים, אַמַנְטִינִים, בֶּלְגִיטִים, קָטָארִים, קוֹרְנָקאטִים, אֲרַאוִויסְקִים, הֶרְקוּנִיאָטִים, לַשׁוֹוִיקִים, אוֹסְרִיאָטִים וְוַרְקִיאָנִים. הר קָלַאוּדִיוּס, שבחזיתו הַסְקוֹרְדִיסְקִים ומאחוריו הַטָּאוּרִיסְקִים. מֶטוּבַּרְבִּיס שבנהר סָאוּס הוא הגדול באיי הנהרות. עוד נהרות שראוי להזכיר: הַקוֹלַפִּיס נשפך לְסָאוּס ליד סִיסְקְיָה, ובשני אפיקיו הוא יוצר שם אי הנקרא סָגָסְטִיקָה; נהר אחר, בַּקוּנְטִיוּס, נשפך לְסָאוּס... ליד העיר סִירְמִיוּם, שם נמצאת קהילת הַסִּירְמִיאָנְסִים וְהָאַמַנְטִינִים. משם 45,000 צעדים לְטָאוּרוּנוּם, מקום שבו

הַסָּאוּס מתערב בַּדָּנוּבְיוּס. במעלה הזרם נשפכים וַלְדָסוּס וְאוּרְפָּנוּס, ואף הם אינם אלמוניים.

אל פָּאנוֹנְיָה מתחבר המחוז המכונה מוֹיסְיָה, המשתרע עם הַדָּנוּבְיוּס עד הַפּוֹנְטוֹס. הוא מתחיל במפגש הנהרות שנזכר לעיל. יושבים בו הַדַּרְדָּנִים, קֶלְטֶרִים, טְרִיבַּלִים, טִימַכִים, מוֹיסִים, תְּרַקִים, וְהַסְּקִיתִים הגובלים בְּפּוֹנְטוֹס. הנהרות המפורסמים הם מַרְגוּס, פִּינְגוּס וְטִימַכוֹס מארץ הַדַּרְדָּנִים; אוֹיסְקוֹס מן הָרוֹדוֹפֶּה; וְאוּטוּס, אַסָמוּס וְאֶיטֶרוּס מן הָאֵימוּס.

רוחבה המרבי של אִילְיִרִיקוּם מסתכם ב־325,000 צעדים, ואורכה מנהר אַרְסִיָה עד נהר דְּרִינְיוּם ב־530,000. אַגְרִיפָּה מסר כי מִדְרִינְיוּם עד כף אַקְרוֹקֶרַאוּנְיוּם המרחק 175,000 צעדים, וכי היקפו של כל המפרץ האיטלקי וְהָאִילְיִרִי 1,700,000 צעדים. במפרץ הזה מצויים שני הימים לפי הגבול שקבענו: בחלקו הראשון הים הָאִיוֹנִי, ובפנים הארץ יותר הים הָאַדְרִיאָטִי, המכונה הים העליון.

בים הָאַוּסוֹנִי אין איים הראויים לציון מלבד אלה שכבר הזכרנו. בים הָאִיוֹנִי יש מעטים: מול בְּרוּנְדִיסְיוּם, לאורך חוף קָלַבְּרִיָה, איים שחסימתם יוצרת נמל; מול חוף אַפּוּלְיָה דִיוֹמֶדִיָה, הבולטת במצבת דִיוֹמֶדֶס, ואי אחר באותו שם, שאחדים מכנים טָאוּטְרִיָה. חוף אִילְיִרִיקוּם זרוע ביותר מאלף איים, שכן הים רדוד מטבעו ולשונות ים בעלות אפיק צר עוברות ביניהם. המפורסמים הם האיים מול שפכי הַטִּימָבוּס, ובהם מעיינות חמים העולים עם גאות הים; קִיסָה ליד ארץ הַהִיסְטְרִים; וְהַפּוּלְרִיוֹת וְהָאַבְּסִירְטִידוֹת, שהיוונים קראו להן על שם אחיה של מֵדֵאָה שנהרג שם.

לידם כינו איים בשם אֶלֶקְטְרִידוֹת, בטענה שבהם נוצר הענבר, שהם קוראים לו אלקטרון — הוכחה מובהקת לריקנותם של סיפורי היוונים, עד שמעולם לא הוברר לאילו איים מהם התכוונו. מול יָאדֶר נמצאת לִיסָה ו[שֵׁם נוסף חסר בנוסח]; מול הַלִיבּוּרְנִים כמה איים המכונים קְרַטָאִים, ולא פחות איים לִיבּוּרְנִיִים וְקָלָדוֹסִיִים; מול טְרַגוּרְיוּם בובה וּבְרַטְיָה המהוללת בעזיה; אִיסָה של האזרחים הרומים וּפָארְיָה ובה עיר. מֵאִיסָה מרוחקת 25,000 צעדים קוֹרְקִירָה המכונה מלאינה, ובה עיר של הַקְנִידִים; בינה לבין אִילִירִיקוּם נמצאת מליטה, שעל שמה, לדברי קַלִימַכוֹס, מכונים הכלבלבים הַמָּלִיטָאִיִים. במרחק 15,000 צעדים ממנה נמצאים שבעת איי אֶלַאפִיטֵס; ובים הָאִיוֹנִי, במרחק 2,000 צעדים מֵאוֹרִיקוּם, נמצא סָסוֹנִיס, הנודע כמעגן שודדי ים.

ספר רביעי

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר רביעי

המפרץ השלישי של אירופה מתחיל בהרי אַקְרוֹקֶרַאוּנְיָה ומסתיים בְּהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס; מלבד המפרצים הקטנים יותר, היקפו 1,925,000 צעדים. לחופיו נמצאות אֶפִּירוֹס, אַקַרְנַנְיָה, אֵייטוֹלְיָה, פּוֹקִיס, לוֹקְרִיס, אַכַאיָה, מֶסֵנְיָה, לָקוֹנִיקָה, אַרְגוֹלִיס, מֶגָרִיס, אַטִּיקָה וּבּוֹיאוֹטְיָה; ומן הים האחר שוב אותן פּוֹקִיס וְלוֹקְרִיס, וכן דוֹרִיס, פְּתִיוֹטִיס, תֶּסַלְיָה, מַגְנֶסְיָה, מקדוניה וּתְרַקְיָה. כל אגדותיה של יוון, וכן זוהר ספרותה, זרחו לראשונה מן המפרץ הזה, ולכן נתעכב עליו מעט.

הארץ המכונה בכללותה אֶפִּירוֹס מתחילה בהרי קֶרַאוּנְיָה. ראשונים בה הם הכאונים, שעל שמם נקראת כָּאוֹנְיָה; אחריהם הַתֶּסְפְּרוֹטִים, הָאַנְטִיגוֹנֶנְסִים, המקום אַאוֹרְנוֹס ונשיפתו הקטלנית לעופות, הַקֶּסְטְרִינִים, הַפֶּרְהֵיבִים — שהר פִּינְדוֹס שייך להם — הַקַּסוֹפָאִים, הַדְּרִיוֹפִים, הַסֶּלוֹאִים, הַהֶלוֹפִים וְהַמּוֹלוֹסִים. אצל האחרונים נמצא מקדשו של יוּפִּיטֶר מְדוֹדוֹנָה, הנודע באורקל שלו, וכן הר טָלָרוּס, שֶׁתֵּאוֹפּוֹמְפּוֹס הילל בשל מאה המעיינות שלמרגלותיו.

אֶפִּירוֹס עצמה משתרעת לעבר מַגְנֶסְיָה ומקדוניה; מאחוריה יושבים הַדַּסָּרֶטִים שנזכרו לעיל, עם חופשי, ואחריהם הַדַּרְדָּנִים הפראים. משמאל לַדַּרְדָּנִים משתרעים הַטְּרִיבַּלִים ועמי מוֹסִיָה; בחזיתם צמודים אליהם הַמַּיְיִדִים

וְהַדָּנְסָלְטִים, ואחריהם הַתְּרַקִים המגיעים עד פּוֹנְטוֹס. כך, כשהיא מוקפת מכל עבר, חומות ההרים הנישאים רוֹדוֹפֶּה וְהַיְמוֹס סוגרות עליה. בחוף אֶפִּירוֹס נמצאת המצודה כימרה שבהרי אַקְרוֹקֶרַאוּנְיָה,

ומתחתיה מעיין מי המלך; הערים מִיאַנְדְרִיָה וְקֶסְטְרִיָה; תִיאָמִיס, נהר בִּתְסְפְּרוֹטִיָה; הקולוניה בּוּתְרוֹטוּם; ובייחוד מפרץ אַמְבְּרַקְיָה הנודע, שבפתח שרוחבו 500 צעדים קולט מרחב מים גדול, אורכו 36,000 צעדים ורוחבו 15,000. לתוכו נשפך הנהר אַכֶרוֹן, הזורם מאגם אַכֶרוּסְיָה שֶׁבִּתְסְפְּרוֹטִיָה, במרחק 35,000 צעדים משם; גשרו, שאורכו אלף רגל, מופלא בעיני אנשים המתפעלים מכל אשר להם. במפרץ נמצאת העיר אַמְבְּרַקְיָה. נהרות הַמוֹלוֹסִים הם אפס וְאַרְתוּס; וכן נמצאות שם העיר אַנְקְטוֹרִיקָה והמקום פַּנְדּוֹסְיָה.

ערי אַקַרְנַנְיָה, שנקראה לפנים קוּרֶטִיס, הן הֶרַקְלְיָה, אֶכִינוֹס, ובפתח עצמו הקולוניה אַקְטְיוּם, שייסד אַוּגוּסְטוּס, ובה מקדש אַפּוֹלוֹן הנודע, וכן העיר החופשית נִיקוֹפּוֹלִיס. היוצאים ממפרץ אַמְבְּרַקְיָה אל הים הַיּוֹנִי מגיעים אל חוף לֵאוּקַדְיָה ואל כף לֵאוּקָאטֵס; אחר כך באים המפרץ וְלֵאוּקַדְיָה עצמה, חצי־אי שנקרא בעבר גֶרִיטִיס. תושביו ניתקו אותו מן היבשה במעשה ידיהם, אך משבי הרוחות הערימו סוללת חול ושבו וחיברו אותו ליבשת. מקום זה נקרא דִיוֹרִיקְטוֹס ואורכו שלושה סטדיות. בחצי־האי נמצאת העיר לֵאוּקַס, שנקראה בעבר גֶרִיטוּם. אחר כך באות ערי הָאַקַרְנָנִים אַלִיזְיָה, סְטַרְטוֹס וְאַרְגוֹס המכונה אַמְפִילוֹכִית. הנהר אֲכֶלוֹאוֹס זורם מִפִּינְדוֹס, מפריד בין אַקַרְנַנְיָה לָאֵייטוֹלְיָה, ובהסיעו אדמה בלי הרף הוא מחבר אל היבשת את האי אַרְטֶמִיטָה.

עמי הָאֵייטוֹלִים הם הָאַתְמָנִים, הַטִּימְפָּאִים, הָאֶפִּירִים, הָאֵייְנִיאָנְסִים, הַפֶּרְהֵיבִים, הַדּוֹלוֹפִים, המרקים וְהָאַטָרְקִים, שמהם נשפך הנהר אַטָרְקֶס אל

הים הַיּוֹנִי. העיר הָאֵייטוֹלִית קָלִידוֹן נמצאת במרחק 7,500 צעדים מן הים, סמוך לנהר אָווֹנוֹס. אחריה מָקִינָיָה ומוֹלִיקְרִיָה, שמאחוריה ההרים כַּלְקִיס וְטַפִּיאַסוֹס. בחוף נמצאת כף אַנְטִירִיוֹן, במקום שבו פתחו של מפרץ קוֹרִינְתוֹס, שרוחבו פחות מאלף צעדים, זורם פנימה ומפריד את הָאֵייטוֹלִים מן הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס. הכף הבולטת ממול נקראת רִיוֹן. במפרץ קוֹרִינְתוֹס נמצאות הערים הָאֵייטוֹלִיוֹת נָאוּפַקְטוֹס וְאֶוּפַּלִימְנָה, ובפנים הארץ פְּלֵאוּרוֹן וְהַלִיקַרְנָה. ההרים הנודעים הם טוֹמָרוּס בְּדוֹדוֹנָה, קרניה בְּאַמְבְּרַקְיָה, אַרַקִינְתוֹס בְּאַקַרְנַנְיָה, וְאַכָטוֹן, פַּנָאִיטוֹלְיוּם וּמָקִינְיוּם בָּאֵייטוֹלְיָה.

הקרובים ביותר לָאֵייטוֹלִים הם הַלוֹקְרִים המכונים אוֹזוֹלִים, הפטורים ממס. שם נמצאות העיר אוֹינְתָה, נמל אַפּוֹלוֹן פָּייסְטוֹס ומפרץ קְרִיסָאוּס. בפנים הארץ נמצאות הערים אַרְגִינָה, אֶוּפַּלְיָה, פָּייסְטוּם וְקָלָמִיסוֹס. מעבר להן משתרעים מישורי קִירָה שֶׁבְּפוֹקִיס, העיר קִירָה ונמל כַּלִיאוֹן; במרחק 7,000 צעדים ממנו לתוך הארץ נמצאת העיר החופשית דֶלְפִי, למרגלות הר פַּרְנָסוֹס, ובה אורקל אַפּוֹלוֹן המפורסם ביותר בעולם.

שם נמצאים המעיין הַקַסְטָלִי והנהר קֵפִיסוֹס, הזורם לפני דֶלְפִי ומקורו בעיר לִילֵאָה. עוד היו שם לפנים העיר קריסה, אַנְטִיקִירָה עם הַבּוּלָנְסִים, נָאוּלוֹכוּם, פִּירָה, אַמְפִיסָה הפטורה ממס, תִיתְרוֹנָה, תִיתוֹרֵאָה, אַמְבְּרִיסוֹס וּמִירָנָה; חבל זה נקרא דָאוּלִיס. אחר כך, בעומק המפרץ, נשטפת פינה של בּוֹיאוֹטִיָה ובה הערים סִיפִיס וְתֵבַאי המכונה קוֹרְסִיאַי, סמוך להר הֶלִיקוֹן. העיר הַבּוֹיאוֹטִית השלישית שלחוף ים זה היא פֶּגַאי, ומשם מזדקר צוואר הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס.

הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס, שנקרא בעבר אַפִּיָה וּפֶלַסְגִיָה, הוא חצי־אי שאינו נופל בתהילתו משום ארץ. הוא שוכן בין שני ימים, הים הָאֶגֵאִי והים הַיּוֹנִי, ודומה לעלה דולב

בשל מפרציו הזוויתיים. לדברי אֵיסִידוֹרוֹס היקפו 563,000 צעדים, והמדידה לאורך המפרצים מוסיפה כמעט עוד שיעור כזה. המקום הצר שממנו הוא יוצא נקרא אִיסְתְמוֹס. שם הימים שנזכרו, הפורצים זה כנגד זה מצפון וממזרח, בולעים את כל רוחבו; עד שמפגשם הנגדי של מרחבי מים אדירים כל כך, השוחק את הקרקע משני הצדדים, מותיר את הֶלֵאס מחוברת לַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס בצוואר צר שרוחבו 5,000 צעדים.

המפרץ שמכאן נקרא קוֹרִינְתִי, וזה שמן הצד האחר סָרוֹנִי; לכאי מכאן וְקֶנְכְּרַאי מכאן הן קצות המעבר הצר. אוניות שגודלן מונע את העברתן בעגלות נאלצות אפוא להקיף דרך ארוכה ומסוכנת. משום כך ניסו המלך דֶמֶטְרִיוּס, הַדִּיקְטָטוֹר קיסר, הקיסר גָּאיוּס וְדוֹמִיטְיוּס נֵירוֹן לחפור דרך המעבר תעלה ראויה לשיט — יוזמה הרת אסון, כפי שהוכיח סופם של כל הניסיונות.

באמצע המרווח הזה, שכינינו אִיסְתְמוֹס, יושבת על צלע גבעה הקולוניה קוֹרִינְתוֹס, שנקראה בעבר אֶפִּירָה, במרחק שישים סטדיות מכל אחד משני החופים. ממרומי מצודתה, הנקראת אַקְרוֹקוֹרִינְתוֹס ובה מעיין פִּירֵנֶה, היא צופה אל שני הימים שמנגד. מִלֵּאוּקַס לְפַטְרַס, במעבר אל מפרץ קוֹרִינְתוֹס, המרחק הוא 88,000 צעדים. פַּטְרַס, קולוניה שנוסדה על הכף הארוכה ביותר בַּפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס מול אֵייטוֹלְיָה והנהר אָווֵנוֹס, ניצבת ממש בפתח המפרץ, שרוחבו שם פחות מאלף צעדים כפי שנאמר; היא פותחת את מפרץ קוֹרִינְתוֹס, שאורכו עד הָאִיסְתְמוֹס 85,000 צעדים.

הפרובינקיה הנקראת אַכַאיָה מתחילה בָּאִיסְתְמוֹס. בעבר נקראה אֵיגִיאָלוֹס, משום שעריה ערוכות בזו אחר זו לאורך החוף. הראשונות שם הן לכאי שכבר הזכרנו, נמל הַקוֹרִינְתִים; אחריה אוֹלִירוֹס, מבצרם של אנשי פַּלֵנֶה; והערים

הליקה ובוֹרָה, אשר לאחר שקודמותיהן נבלעו נמלטו אליהן התושבים; סִיקְיוֹן, אֵיגִינָה, אֵיגִינֵאוֹס. בפנים הארץ נמצאות קְלֵאוֹנַאי וְהִיסִיאַי.

אחריהן נמל פַּנָהוֹרמוּס וְרִיוֹן שכבר תוארה; מן הכף הזאת מרוחקת פַּטְרַס, שהזכרנו לעיל, 5,000 צעדים. שם נמצא המקום פראי. מבין תשעת הרי אַכַאיָה הנודע ביותר הוא סְקִיוֹאֵסָה, ושם גם המעיין קִימוֹתוֹאָה. מעבר לְפַּטְרַס נמצאות העיר אוֹלֶנוּם, הקולוניה דימה, המקומות בּוּפְרַסְיוּם וְהִירְמִינָה, כף אַרַקְסוֹס, מפרץ קִילֶנָה, וכף כָּלוֹנָטַס, שממנה עד קִילֶנָה 15,000 צעדים. שם גם המבצר פְּלִיוּס; הוֹמֵרוֹס כינה את החבל הזה אַרַאִיתִירֵאָה, ואחר כך נקרא אַסוֹפִּיס.

מכאן מתחיל חבלם של הָאֶלַאִים, שנקראו בעבר אֶפִּיאִים. אֵלִיס עצמה נמצאת בפנים הארץ, ובמרחק 13,000 צעדים מִפִּילוֹס, גם הוא בפנים הארץ, ניצב מקדש יוּפִּיטֶר הָאוֹלִימְפִּי; תהילת משחקיו הקיפה את לוח השנים של יוון. שם עמדה בעבר עירם של הַפִּיסָאִים, והנהר אַלְפֵּאוּס זורם לפניה. בחוף נמצאים כף אִיכְתִיס והנהר אַלְפֵּאוּס, הראוי לשיט לאורך 6,000 צעדים, וכן הערים אַוּלוֹן וְלֶפְרִיוּם וכף פְּלַטָנוֹדֵס. כל אלה פונים מערבה,

ואילו דרומה נמצא מפרץ קִיפָּרִיסְיוּס, שהעיר קִיפָּרִיסוֹס לחופו והיקפו 75,000 צעדים; הערים פִּילוֹס ומוֹתוֹנָה; המקום הֶלוֹס; כף אַקְרִיטַס; מפרץ אַסִינַאי, הנקרא על שם העיר אַסִינֶה; והמפרץ הַקוֹרוֹנַאי, על שם קוֹרוֹנֶה. הם מסתיימים בכף טַיְנָרוּס. שם נמצא חבל מֶסֵנְיָה, ובו שמונה־עשר הרים והנהר פָּמִיסוֹס; בפנים הארץ נמצאות מֶסֵנָה עצמה, אִיתוֹמֶה, אוֹיכַלְיָה, אַרֶנָה, פְּטֶלֵיאוֹן, תְּרִיוֹן, דוֹרְיוֹן וְזַנְקְלֶה, שכל אחת מהן נודעה בתקופה אחרת. היקף המפרץ הזה 80,000 צעדים ורוחבו מצד לצד 30,000.

מכאן, החל בְּטַיְינָרוֹס, משתרע החבל הלקוני, שאוכלוסייתו חופשית; היקף מפרצו 106,000 צעדים ורוחבו מצד לצד 38,000. הערים הן טַיְינָרוּם, אַמִיקְלַאי, פראי וְלֵאוּקְטְרָה; ובפנים הארץ סְפַּרְטָה וּתְרַפְנָה, וכן המקומות שבהם עמדו בעבר קַרְדָמִילָה, פִּיטָנֶה וְאַנְתֵיָה, והמקומות תיראי וְגֵרַנְיָה. שם הר טַייגֶטוֹס והנהר אֶוּרוֹטַס. שם גם מפרץ אֵיגִילוֹדֵס והעיר פְּסָמָתוּס, וכן מפרץ גִיתֵיאָטֵס הקרוי על שם עירו, שממנה הנתיב הבטוח ביותר אל האי כְּרֵתִים. את כל אלה תוחמת כף מלאה.

המפרץ הבא, עד סְקִילָאיוֹן, נקרא המפרץ הָאַרְגּוֹלִי; רוחבו מצד לצד 50,000 צעדים והיקפו 162,000. הערים הן בויאה, אֶפִּידָאוּרוֹס המכונה לימרה, זָרֶקס, ונמל קִיפַּנְס. הנהרות הם אִינַכוֹס וְאֶרַסִינוּס; ביניהם נמצאת אַרְגוֹס המכונה הִיפִּיוּם, מעל המקום לֶרְנָה ובמרחק 2,000 צעדים מן הים. במרחק 9,000 צעדים נוספים נמצאות מיקנה, המקום שבו מספרים כי עמדה טִירִינְתָה, והמקום מַנְטִינֵאָה. ההרים הם אַרְטֶמִיסְיוּס, אַפֶּסַנְטוּס, אַסְטֶרְיוֹן, פַּרְפָּרוּס ועוד אחד־עשר במספר.

המעיינות הם נִיוֹבֶּה, אַמִימוֹנֶה וּפְסָמָתֶה. מִסְקִילָאיוֹן עד הָאִיסְתְמוֹס 80,000 צעדים. הערים הן הֶרְמִיוֹנֶה, טְרוֹיזֶן, קוֹרִיפַּסְיוֹן וְאַרְגוֹס — הנקראת גם אִינַכְיוּם וגם דִיפְּסְיוּם — וכן נמל סְכוֹינִיטַס. המפרץ הַסָּרוֹנִי היה עטור לפנים יער אלונים, ומכאן שמו, שכן כך כינתה היוונית העתיקה אלון. בו נמצאות העיר אֶפִּידָאוּרוּם, הנודעת במקדש אַסְקְלַפְּיוּס; כף סְפִּירָאיוֹן; הנמלים אַנְתֶדוּס וּבוּקֶפָלוֹס; וְקֶנְכְרַאי שכבר הזכרנו — צדו האחר של הָאִיסְתְמוֹס, ובו מקדש נֶפְּטוּנוּס הנודע במשחקים הנערכים מדי חמש שנים.

מפרצים רבים כל כך משסעים את חוף הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס, וימים רבים כל כך נובחים עליו: מצפון פורץ אליו הים הַיּוֹנִי, ממערב מכה בו הים הַסִּיקִילִי, מדרום דוחק בו ים כְּרֵתִים, ממזרח החורפי הים הָאֱגֵאִי, וממזרח הקיצי הים הַמִּירְטוֹאִי, המתחיל במפרץ מֶגָרִיס ושוטף את כל אַטִּיקָה.

את פנים הארץ תופסת בעיקר אַרְקַדְיָה, המרוחקת מן הים מכל עבר. בראשיתה נקראה דְּרִימוֹדֶס, ואחר כך פֶּלַסְגִּיס. עריה הן פְּסוֹפִיס, מַנְטִינֵאָה, סְטִימְפָּלוּס, טֶגֵאָה, אַנְטִיגוֹנֵאָה, אוֹרְכּוֹמֶנוּס, פֶּנֵאוּס, פַּלַנְטִיוּס — שממנו קיבל הַפְּלַטְיוּס ברומא את שמו — מֶגָלֶפּוֹלִיס, גוֹרְטִינָה, בּוּקוֹלִיוּס, קַרְנְיוֹן, פַּרְסִיָה, תֶּלְפּוּסָה, מֶלַאנַאי, הראיה, פִּילַאי, פַּלֶנָה, אַגְרַאי, אֶפִּיוּס, קִינַאיתַאי, לֶפְּרֵיאוֹן שֶׁבְּאַרְקַדְיָה, פַּרְתֶנְיוּס, אֶלֵאָה, מָתִידְרִיוּס, אֶנִיסְפֶּה, מָקִיסְטוּס, למפיה, קְלִיטוֹרְיוּס וּקְלֵאוֹנַאי. בין שתיים מן הערים האלה נמצא חבל עֶמֵאָה, המכונה גם בֶּמְבִינָאדְיָה.

הרי אַרְקַדְיָה הם פּוֹלוֹלוּאָה, ובה עיר הנושאת אותו שם; וכן קִילֵנָה, לִיקָאוּס, שבו מקדש יוּפִיטֶר הַלִּיקָאִי; מַאִינָלוּס, אַרְטֶמִיסְיוּס, פַּרְתֶנְיוּס, לַמְפֵּאוּס, נוֹנַקְרִיס ועוד שמונה הרים חסרי חשיבות. הנהרות הם לדון, היוצא מביצות פֶּנֵאוּס; וְאֶרִימַנְתוֹס, היוצא מן ההר הנושא את שמו ונשפך אל אַלְפֵּאוּס.

עוד יש למנות בָּאַכַאיָה את הקהילות אַלִיפֶּרַאִים, אבאטים, פִּירְגֶנְסִים, פרוריאטים, פְּרִיגֶנִיטִים, טוֹרְטוּנִים, טִיפָנֵאִים, תְּרִיוּסִים וּטְרִיטִיאָנְסִים. דוֹמִיטְיוּס נֵירוֹן העניק חירות לְאַכַאיָה כולה. רוחב הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס מכף מלאה עד העיר אֵיגְיוּם שבמפרץ קוֹרִינְתוֹס הוא 190,000 צעדים; לרוחבו מֵאֵלִיס לְאֶפִּידָאוּרוּם 125,000, וּמֵאוֹלִימְפִיָה לְאַרְגּוֹס דרך אַרְקַדְיָה 68,000. המידה מאותו מקום עד פִּילוֹס כבר נמסרה.

ואילו הארץ כולה, כאילו הטבע מאזן את הסתערות הימים, מתרוממת לשבעים ושישה הרים.

במעבר הצר של הָאִיסְתְמוֹס מתחילה הֶלַאס, שאנו מכנים גְרֶקְיָה. הארץ הראשונה בה היא אַטִיקָה, שנקראה בימי קדם אַקְטֶה. היא נוגעת בָּאִיסְתְמוֹס בחלקה המכונה מֶגָרִיס, על שם הקולוניה מגרה, מול פֵּגַאי. שתי הערים האלה יושבות במקום שבו הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס בולט, כאילו על שתי כתפיה של הֶלַאס. אנשי פֵּגַאי, וגם הָאֵיגוֹסְתֶנִים, צורפו למגרה. בחוף נמצאים נמל סְכִינוֹס, הערים סִידוּס וּקֶרֶמְיוֹן, הסלעים הַסְקִירוֹנְיִים שאורכם 6,000 צעדים, גֶרַנְיָה, מגרה וְאֶלוּסִיס.

גם אוֹינוֹאֶה ופְּרוֹבָלִינְתוֹס התקיימו שם בעבר. כיום נמלי פִּירֵאוּס ופָּלֶרָה מרוחקים מן הָאִיסְתְמוֹס 55,000 צעדים ומחוברים בחומה שאורכה 5,000 צעדים אל אתונה השוכנת פנימה מהם. עיר חופשית זו אינה זקוקה לעוד דברי שבח: תהילתה עולה על גדותיה. בָּאַטִיקָה נמצאים המעיינות קֵפִיסְיָה, לֶרְינָה וְקַלִירוֹאֶה אֶנֵיאַקְרונוֹס; ההרים בְּרִילֶסוֹס, אֵיגִיאָלוֹס, אִיקָרִיוּס, הִימֶטוֹס וְלִיקָבֶּטוֹס; והמקום אִילִיסוֹס. במרחק 45,000 צעדים מִפִּירֵאוּס נמצאות כף סוּנְיוֹן וכף תוֹרִיקוֹס; פּוֹטָמוֹס, סְטָרְיָה וּבָּראוּרוֹן, שהיו ערים בעבר; הכפר רַמְנוּס; המקום מָרָתוֹן; מישור תְּרִיאָסְיוּס; העיר מליטה; וְאוֹרוֹפּוֹס בגבול בּוֹיאוֹטְיָה.

בְּבוֹיאוֹטְיָה נמצאות אַנְתֵדוֹן, אוֹנְכֶסְטוֹס, העיר החופשית תֶּסְפִּיאַי, לֶבַּדֵאָה, וְתֵבַאי המכונה הַבּוֹיאוֹטִית, שאינה נופלת בתהילתה מאתונה ולדבריהם היא מולדת שני האלים לִיבֶּר וְהֶרְקוּלֶס. גם את מקום הולדתן של הַמּוּזוֹת הם קובעים בחורשת הֶלִיקוֹן. לְתֵבַאי הזאת שייכים גם רכס קִיתֶארוֹן והנהר אִיסְמֵנוֹס. מלבד אלה נמצאים בְּבוֹיאוֹטְיָה המעיינות אֶדִיפּוֹדְיָה, פְּסָמָתֶה,

דִּירָקָה, אֶפִּיקָרְנָה, אֲרֵתוּסָה, הִיפּוֹקָרְנָה, אַגָּנִיפֶּה וְגַרְגָּפְיָה; וההרים, נוסף לאלה שכבר נזכרו, מִיקָלֵסוֹס, הַדִּילִיוּס וְאַקוֹנְטִיוּס.

יתר הערים בין מָגָרִיס לְתֵבַאי הן אֲלַאוּתָרְיָה, הַלִיאַרְטוֹס, פְּלַטָאיָה, פראי, אַסְפְּלַדוֹן, הִילָה, תִיסְבֶּה, אֶרִיתְרַאי, גְלִיסָה וְקוֹפַאי; ליד הנהר קֵפִיסוֹס — לָמִיאַי וְאַנִיכִיאַי; וכן מָדֵאוֹן, פְּלִיגוֹנָה, אַקְרֵפְיָה, קוֹרוֹנֵאָה וְכִירוֹנֵאָה. בחוף שמתחת לְתֵבַאי נמצאות אוֹקָלֵאָה, אֶטֵאונוֹס, סְקוֹלוֹס, סְכִינוֹס, פֶּטָאוֹן, הִירְיֶה, מִיקָלֵסוֹס, אִירְסֵאוּם וְאֶלְיאוֹן, אוֹלַארוּם וְטַנַגְרָה, עם חופשי; ובפתחי אֶוּרִיפּוֹס עצמם, הנוצרים מן האי אֶוּבּוֹיָה העומד מנגד, נמצאת אַאוּלִיס, הנודעת בנמלה רחב הידיים. הַבּוֹיאוֹטִים נקראו בימי קדם הַיָאנְטִים.

אחריהם באים הַלוֹקְרִים המכונים אֶפִּיקְנֶמִידִים, שנקראו בעבר לֶלֶגִים, ודרך ארצם זורם הנהר קֵפִיסוֹס אל הים. עריהם הן אוֹפּוּס, שעל שמה נקרא גם מפרץ אוֹפּוּנְטִיוּס, וְקִינוּס. על חוף פוֹקִיס נמצאת דַפְנוּס לבדה; ובפנים הארץ לָרִיסָה, אֶלַאטֵאָה, ועל גדת קֵפִיסוֹס, כפי שאמרנו, לִילֵאָה, וכן קֶנֶמִיס וְהַיָאמְפּוֹלִיס הפונות אל דֶלְפִי. שוב בא חוף הַלוֹקְרִים, ובו לָרִימְנָה וּתְרוֹנְיוּם, שלידו נשפך הנהר בּוֹאַגְרִיוּס אל הים; והערים נָרִיקוּם, אַלוֹפֶּה וּסְקַרְפְיָה. אחר כך בא המפרץ המכונה בפי תושביו מָלִיאַקוּס, ובו הערים הַלְקִיוֹנֶה, אֵיגוֹנְיָה וּפָלֶרָה.

אחר כך דוֹרִיס, ובה סְפַּרְתוֹס, אֶרִינֵאוֹן, בּוֹאוֹן, פִּינְדוֹס וְקִיטִינוּם. מאחורי דוֹרִיס נמצא הר אוֹיטָה. בהמשך נמצאת הִימוֹנְיָה, ששמותיה השתנו פעמים רבות: היא נקראה גם פָּלַסְגִיס, אַרְגוֹס הַפֶּלַסְגִית, הֶלַאס, תֶסַלְיָה וּדְרִיוֹפִיס — בכל פעם על שם מלכיה. שם נולד המלך גְרֵקוּס, שעל שמו נקראת גְרֵקְיָה; ושם הלן, שעל שמו ההלנים. הוֹמֵרוֹס כינה את אותם אנשים בשלושה שמות:

מִירְמִידוֹנִים, הלנים וְאַכָאִים. מביניהם מכונים פְּתִיוֹטִים היושבים סמוך לְדוֹרִיס. עריהם הן אֶכִינוֹס; מעברי תֶּרמוֹפִּילַאי שבשפך הנהר סְפָּרְכְיוֹס; וְהָרַקְלֵיָה, המרוחקת משם 4,000 צעדים ומכונה בשל המעבר טְרָכִין. שם הר קַלִידרוֹמוּס והערים הנודעות הֶלַאס, הֶלוֹס, למיה, פְּתִיָה וְאַרְנֶה.

בְּתֶסַלְיָה נמצאות אוֹרכוֹמֶנוּס, שנקראה בעבר מִינְיאִית; העיר אַלִימוֹן, שאחרים מכנים הולמון; אַטְרַקְס וּפָלַמְנָה; המעיין הִיפָּרֶיָה; הערים פראי, שמאחוריהן משתרעת פִּירִיָה עד מקדוניה, לָרִיסָה וְגוֹמְפִי; תֶּבַאי הַתֶּסַלִית; חורשת פְּטֶלֵיאוֹן; מפרץ פֶּגַסִי; העיר פֶּגַסָה, שנקראה אחר כך דֶמֶטְרִיאַס; טְרִיקָה; מישורי פַּרְסָלוֹס ובהם עיר חופשית; קְרַנוֹן וְאֵילֶטָיָה. הרי פְּתִיוֹטִיס הם נִימְפָאוּס, הנודע במעין מלאכת גינון של הטבע; בּוּזִיגֵאוּס, דוֹנַקוֹאֶסָה, בְּרוֹמִיאֵוּס, דָפוּסָה, כִימָרוֹנָה, אַתָמַס וּסְטֵפָנָה.

בְּתֶסַלְיָה שלושים וארבעה הרים, והנודעים שבהם הם קֶרֶקֵטִי, אוֹלִימְפּוֹס הַפִּיאֶרִי וְאוֹסָה, שממולו פִּינְדוֹס וְאוֹתְרִיס, מושב הַלַפִּיתִים. אלה פונים מערבה, ואילו פֵּלְיוֹן מזרחה; כולם מתעקלים כצורת תיאטרון, ולפניהם, בתוך הקערה, 75 ערים. נהרות תֶּסַלְיָה הם אַפִּידָנוּס, פֵּנְיקָס, אֶנִיפֵאוּס, אוֹנוֹכוֹנוּס וּפָמִיסוֹס; שם גם המעיין מָסָאִיס ואגם בּוֹיבַאִיס. הנודע מכולם הוא פֵּנֵאוּס, שמקורו ליד גוֹמְפִי והוא זורם בעמק מיוער בין אוֹסָה לְאוֹלִימְפּוֹס לאורך 500 סטדיות; במחצית המרחק הזה הוא ראוי לשיט.

במהלך זה נקרא העמק טֶמְפֵּה, ואורכו 5,000 צעדים ורוחבו כמידה של יוּגֶרוּם וחצי. מימין ומשמאל מתרוממים רכסים קמורים בעדינות, מעבר לטווח ראיית האדם, ובפנים מוריק יער רחב ידיים. הַפֵּנֵאוּס גולש שם, ירוק מעל חלוקי האבן; גדותיו נעימות בעשבן ושירת הציפורים מהדהדת סביבו. הוא קולט את

הנהר הוֹרְקוֹן — אך בעצם אינו קולטו: מימיו צפים עליו כשמן, כפי שאמר הוֹמֵרוֹס, ולאחר שנשא אותם מרחק קצר הוא משליכם מעליו, שכן הוא מסרב לערבב במימיו הכסופים את מי העונש שנולדו לקללות.

לְתֶסַלְיָה צמודה מַגְנֶסְיָה, ובה המעיין לִיבֶתְרָה; הערים אִיוֹלְקוֹס, אוֹרְמֶנְיוּם, פִּירָה, מֶתוֹנֶה וְאוֹלִיזוֹן; כף סֶפִּיאַס; הערים קַסְטָנָה וּסְפָלַתְרָה; כף אֵיאַנְטִיוּם; הערים מָלִיבּוֹאָה, רִיזוּס וְאֶרִימְנַאי; שפך פֵּנֵאוּס; והערים הומוליום, אוֹרְתֶה, אִירֶסִיאַי, פֶּלִינָה, תָאוּמַקְיָה, גִירְטוֹן, קְרַנּוֹן, אַכַרְנָה, דוֹטְיוֹן, מליטה, פִילָקֶה וּפוֹטְנִיאַי. אורכן המצטבר של אֶפִּירוֹס, אַכַאיָה, אַטִיקָה וְתֶסַלְיָה נמסר כ־490,000 צעדים, ורוחבן 297,000.

אחריה מקדוניה, ובה 150 עמים; לפנים הייתה נודעת בשני מלכים ובשלטונה על ארצות, ושמה הקודם היה אֵימַתְיָה. בצדה הפונה אל עמי אֶפִּירוֹס במערב, מאחורי מַגְנֶסְיָה וְתֶסַלְיָה, תוקפים אותה הַדַּרְדָּנִים; על חלקה הצפוני מגינות פֵּאוֹנְיָה וּפֶלָגוֹנְיָה מפני הַטְרִיבַּלִים. עריה הן אֵיגַאי, שבה נהגו לקבור את המלכים; ברואה; וְאֵיגִינְיוּם שבחבל הנקרא פִּירְיָה על שם חורשתו.

בחוף נמצאות הֲרַקְלְיָה; הנהר אַפִּילַס; הערים פִּידְנָה וְאַלוֹרוֹס; והנהר הַלִיאַקְמוֹן. בפנים הארץ יושבים הָאַלוֹרִיטִים, הַוַלָאִים, הַפִּילָקָאִים, הַקִּירֶסְטִים וְהַטִירִיסָאִים; הקולוניה פֶּלָה; העיר סְטוֹבִי של אזרחים רומים; אחר כך אַנְטִיגוֹנֵאָה; אוֹרוֹפּוֹס שעל הנהר אַקְסִיוּס; עיר נוספת באותו שם, שדרכה זורם רוֹדִיאַס; סְקִידְרָה, אוֹרְדֵאָה, מִיאָזָה וְגוֹרְדִינְיאַי.

אחר כך בחוף נמצאות אִיקְנַאי והנהר אַקְסִיוּס. בגבולו יושבים הַדַּרְדָּנִים, הַטָרָרִים וְהַפִּיאָרִים לצד מקדוניה. מן הנהר הזה ואילך עמי פֵּאוֹנְיָה הם הַפַּרַקְסִיאִים, הָאוֹרֶדָנְסִים, הָאַלְמוֹפִים, הַפָּלָגוֹנִים וְהַמִיגְדוֹנִים. ההרים הם

רוֹדוֹפֶה, סְקוֹפְּיוּס וְאוֹרֶבָּלוּס. אחר כך, בחיק הארץ שלפנים, יושבים הָאַרְתוּסִים, הָאַנְטִיוֹכָנְסִים, הָאִידוֹמָנָסִים, הדוברים, הָאֶסְטְרִיאָנְסִים, הָאַלְנָטָנְסִים, הָאוֹדְרִיסְטָנְסִים, הַמּוֹרִילִים, הַגֶּרֶסְקִינִים, הַלִּינָקְסְטִים וְהָאוֹתְרִיוֹנָאִים; הָאַמַּנְטִינִים וְהָאוֹרֶסְטִים החופשיים; הקולוניות של הַבּוּלִידָנְסִים וְהַדִּיאָנְסִים; הַקְּסִילוֹפוֹלִיטִים; הַסְּקוֹטוּסָאִים החופשיים; הֶרַקְלִיָה סִינְטִיקָה; הַטִּימְפָּאִים וְהַטְּוֹרוֹנָאִים.

בחוף המפרץ המקדוני נמצאת העיר כלסטרה; ובפנים הארץ פִּילוֹרוֹס וליטה. באמצע קשת החוף נמצאת תֶּסָלוֹנִיקֶה, עיר חופשית, המרוחקת 245,000 צעדים מִדִּירַכְיוּם; תרמה שבמפרץ תֶּרְמָאִיקוּס; הערים דִּיקַאָה, פֶּלִינָנְדְרִיאָה וּסְקִיוֹנָה; כף קָנַסְטְרִיאוֹן; והערים פַּלֶּנֶה וּפָלֶנֶרָה. בחבל הזה נמצאים ההרים הִיפְּסִיזוֹנוּס, אֶפִּיטוּס, אַלְקִיוֹן וְאֶלַאוּאוֹמֶנָה; הערים נִיסוֹס, פְּרִיקְסֶלוֹן וּמֶנְדָאי; ועל הָאִיסְתְמוֹס של פַּלֶּנֶה — פּוֹטִידֵאָה לשעבר, וכיום הקולוניה קָסַנְדְרִיאָה; וכן אַנְתֶמוּס וְאוֹלוֹפִיקְסוֹס,

מפרץ מֶקִיבֶּרְנָה; הערים מִיסְקֶלָה, אַמְפֶּלוֹס, טוֹרוֹנֶה, סִיגוֹס וּסְטוֹלוֹס; והתעלה שבה ניתק קְסֶרְקְסֵס מלך פרס את הר אָתוֹס מן היבשת, לאורך 1,500 צעדים. ההר עצמו בולט מן המישור אל תוך הים למרחק 75,000 צעדים, והיקף בסיסו 150,000. בראשו הייתה העיר אַקְרוֹתוֹאוֹן; כיום נמצאות שם אוּרָנוֹפּוֹלִיס, פַּלַאהוֹרִיוּם, תִיסוּס, קְלֵאוֹנַאי וְאַפּוֹלוֹנְיָה, שתושביה מכונים מַקְרוֹבִּיים.

עוד שם העיר קַסָרָה והפתח האחר של הָאִיסְתְמוֹס; אַקַנְתוֹס, סְטַגִּירָה, סִיתוֹנֶה וְהֶרַקְלְיָה; ומתחתיהן חבל מִיגְדוֹנְיָה, ובו, בנסיגה מן הים, אַפּוֹלוֹנְיָה וְאַרְתוּסָה. שוב בחוף נמצאות פּוֹסִידְיוּם והמפרץ שבו העיר קָרְמוֹרוּס; אַמְפִּיפּוֹלִיס החופשית; ועם הַבִּיסַלְטִים. אחר כך בא הנהר סְטְרִימוֹן, גבול מקדוניה, שמקורו

בְּהַיְמוֹס. ראוי לציין שהוא נשפך לשבעה אגמים לפני שהוא מיישר את מהלכו.

זוהי מקדוניה, שמשלה לפנים בארצות; היא שחצתה את אסיה, ארמניה, איבריה, אַלְבָּנְיָה, קַפָּדוֹקְיָה, סוריה, מצרים, הַטָּאוּרוֹס וְהַקַּווְקָז; היא שמשלה בְּבַקְטְרִים, במדים ובפרסים לאחר שכבשה את המזרח כולו; היא שאף ניצחה את הודו ונדדה בעקבות לִיבֶּר האב וְהֶרְקוּלֶס. וזוהי אותה מקדוניה שמציאה שלנו פָּאוּלוּס אֱימִילְיוּס בזז ומכר שבעים ושתיים מעריה ביום אחד. הבדל גדול כל כך בגורלה חוללו שני אנשים!

אחריה באה תְּרַקְיָה, מן החזקות שבאומות אירופה, והיא נחלקת לחמישים סטרטגיות. מבין עמיה שראוי לנקוב בשמם, על גדתו הימנית של הנהר סְטְרִימוֹן יושבים הַדֶּנְסֶלֶטִים וְהַמַּיְידִים עד הַבִּיסַלְטִים שנזכרו לעיל; על גדתו השמאלית הַדִּיגֶרִים ועמים רבים של הַבֶּסִים, עד הנהר מָסְטוֹס, המתפתל למרגלות הר פַּנְגֵאוּס בין הַהֶלֶטִים, הַדִּיוֹבֶּסִים וְהַקַּרְבִּילֶסִים; ואחריהם הַבְּרִיגִים, הַסָּפָאִים וְהָאוֹדוֹמַנְטִים. אֶרֶץ הָאוֹדְרִיסִים מולידה את הנהר הֶבְּרוֹס, ועל גדותיו יושבים הַקַּרְבִּילִים, הַפִּירוֹגֶרִים, הַדְּרוּגֶרִים, הַקָּאִינִים, הַהִיפְּסַלְטִים, הַבֵּנִים, הַקּוֹרְפִּילִים, הַבּוֹטִיאִים וְהָאֶדוֹנִים.

באותו חבל נמצאים הַסִּיאֲלֶטִים, הַפְּרִיאַנְטִים, הַדּוֹלוֹנְגִים, הַתִּינִים, וְהַקּוֹאַלֶלֶטִים הגדולים הכפופים לְהַיְמוֹס והקטנים הכפופים לְרוֹדוֹפֶה; ביניהם זורם הנהר הֶבְּרוֹס. למרגלות רוֹדוֹפֶה נמצאת עיר שנקראה תחילה פּוֹנֶרוֹפּוֹלִיס, אחר כך פִּילִיפּוֹפּוֹלִיס על שם מייסדה, וכיום טְרִימוֹנְטִיוּם על שם מקומה. אל פסגת הַיְמוֹס עולים 6,000 צעדים. בצדו האחורי, המשתפל אל הִיסְטֶר, יושבים הַמּוֹסִים, הַגֶּטִים, הָאַיְידִים, הַסְקָאוּגְדִים וְהַקְלָרְיָאִים; ומתחתיהם הַסַּרְמָטִים

הארֵאים, המכונים ארֵאטים, וְהַסְקִיתִים; וסביב חופי פּוֹנְטוֹס הַמּוֹרִיסָנִים וְהַסִיתוֹנִים, אבותיו של המשורר אוֹרְפֵאוּס.

כך תוחמים את הארץ: הַהִיסְטֶר מצפון, הַפּוֹנְטוֹס וְהַפְּרוֹפּוֹנְטִיס ממזרח, והים הָאֵגֵאִי מדרום. על חופו, מן הַסְטְרִימוֹן ואילך, אַפּוֹלוֹנְיָה, אוֹסִימָה, נֵאָפּוֹלִיס וְדָאטוֹס. בפנים הארץ המושבה פִּילִיפִּי — מרחקה מִדִּירַכְיוּם 325,000 צעדים — סְקוֹטוּסָה והעיר טוֹפִּירוֹס. שם שפך הנהר מָסְטוֹס והר פַּנְגֵאוּס; הֶרַקְלֵיאָה, אוֹלִינְתוֹס והעיר החופשית אַבְדֵרָה; אגם הַבִּיסְטוֹנִים והעם הקרוי בשמם. הייתה שם העיר טִירִידָה, שנודעה לשמצה באורוות סוסיו של דִיוֹמֵדֶס; עתה נמצאות שם דִיקֵאָה, אִיסְמָרוֹן, המקום פַּרְתֶנְיוֹן, פֶלְסִינָה וּמָרוֹנֵאָה, שנקראה לפנים אוֹרְתַגוֹרֵאָה.

הר סָרְיוּם, זונה, ואחר כך המקום דוֹרִיסְקוּם, שהיה מסוגל להכיל 10,000 איש — שכן שם מנה קְסָרְקְסֵס את צבאו —; שפך הַהֶבְּרוֹס, נמל סְטֶנְטוֹרִיס, והעיר החופשית אֵינוֹס ובה קבר פּוֹלִידוֹרוֹס, בחבל שהיה לפנים ארץ הַקִּיקוֹנִים. מִדּוֹרִיסְקוּם מתעקל החוף עד מַקְרוֹן טִיכוֹס, לאורך 112,000 צעדים; בסביבת המקום זורם הנהר מֶלַאס, שעל שמו נקרא המפרץ. הערים הן קִיפְּסֶלָה, בִּיסַנְתֶה וּמַקְרוֹן טִיכוֹס. זו נקראה כך מפני שחומה שנמתחה בין שני הימים, מן הַפְּרוֹפּוֹנְטִיס עד מפרץ מֶלַאס, חוסמת את כֶּרְסוֹנֵסוֹס הבולטת.

שכן בצדה האחר תְּרַקְיָה מתחילה בחוף הַפּוֹנְטוֹס, במקום שבו נשפך נהר הַהִיסְטֶר, ובחלק זה מצויות כמה מן הערים היפות ביותר: הִיסְטְרוֹפּוֹלִיס של בני מִילֵטוֹס, טומי, קַלַטִיס — שנקראה לפנים קָרְבַּטִיס — וְהֶרַקְלֵיאָה. הייתה בה גם בִּיזוֹנֶה, שנבלעה בבקע באדמה; עתה נמצאת בה דִיוֹנִיסוֹפּוֹלִיס, שנקראה לפנים קְרוּנוֹן, והנהר זִיָרַאס שוטף אותה. בכל החבל הזה החזיקו הַסְּקִיתִים

שכונו אַרוֹטֵרֶס. עריהם היו אַפְרוֹדִיסִיאַס, לִיבִּיסְטוֹס, זִיגֶרָה, רוֹקוֹבָה, אֶוּמֶנְיָה, פַּרְתֶנוֹפוֹלִיס וְגֶרָנְיָה, ושם, לפי המסורת, ישב עם הַפִּיגְמִים; הברברים כינו אותם קָטִיזִים, ומאמינים כי העגורים הבריחו אותם.

על החוף, אחרי דִיוֹנִיסוֹפוֹלִיס, נמצאות אוֹדֶסוֹס של בני מִילֵטוֹס, נהר פַּנִיסִיס, העיר אֶרֶטָה וּנְאוֹלוֹכוֹס. הר הָאַמוּס שולח שלוחה עצומה אל הַפּוֹנְטוֹס; על פסגתו הייתה העיר אַרִיסְטֵאוּם. עתה נמצאות על החוף מֶסֶמְבְּרִיָה וַאֲנְכִיאָלוּם, במקום שבו הייתה מסה. בחבל אַסְטִיקָה הייתה העיר אַנְתִיוּם; עתה נמצאת שם אַפּוֹלוֹנְיָה. הנהרות הם פַּנִיסוֹס, יוּרְאַס, טָארוּס וְאוֹרוֹסִינֶס; הערים תִינִיאַס, הַלְמִידֵסוֹס, דֶבֶלְטוֹן עם האגם שלה — וכיום הוא נקרא דָאוּלְטוּם של הַוונֶטָרְנִים — וּפִינוֹפּוֹלִיס, שבסמוך לה הַבּוֹסְפּוֹרוֹס. אחרים קבעו כי משפך הַהִיסְטֶר עד פתח הַפּוֹנְטוֹס המרחק הוא 500,000 צעדים; אַגְרִיפָּה הוסיף 60,000. משם עד החומה שנזכרה לעיל 150,000, וממנה עד כָּרְסוֹנֵסוֹס 126,000.

אך מן הַבּוֹסְפּוֹרוֹס בא מפרץ לַסְתֶנֶס, נמל הזקנים ונמל אחר המכונה נמל הנשים; אחריהם כף קְרִיסָאוֹן קְרַאס, ובה בִּיזַנְטִיוֹן, עיר חופשית שנקראה לפנים לִיגוֹס. היא מרוחקת מִדִירַכְיוּם 711,000 צעדים: זה אפוא אורכה של רצועת היבשה שבין הים הָאַדְרִיאָטִי לַפְּרוֹפּוֹנְטִיס.

הנהרות בַּתִינִיאַס וּפִידָרַאס, הקרוי גם אַתִירַאס. הערים סָלִימְבְּרִיָה וּפְרִינְתוֹס, המחוברת ליבשת בצוואר יבשה שרוחבו מאתיים רגל. בפנים הארץ בִּיזְיָה, מצודת מלכי תְּרַקְיָה, שהסנוניות מתעבות בגלל פשעו הנורא של טֶרָאוּס; חבל קֶנִיקָה; והמושבה פְּלַוְוִיוֹפּוֹלִיס, שבמקומה הייתה לפנים העיר קלה. במרחק 50,000 צעדים מִבִּיזְיָה נמצאת המושבה אַפְרוֹס, המרוחקת מִפִילִיפִּי 189,000

צעדים. על החוף זורם הנהר אֶרְגִינוֹס; שם הייתה העיר גָנוֹס. גם לִיסִימַכֵאָה, שכבר נמצאת בְּכָרסוֹנֵסוֹס, הולכת ונעזבת.

שכן שם מצר יבשה אחר מתפרסם באותו שם, והוא בעל מעבר צר דומה ובאותו רוחב. שתי ערים, אחת בכל חוף, תפסו מקומות דומים למדי: פַּקְטְיָה בצד הַפְּרוֹפּוֹנְטִיס וְקַרְדְיָה בצד מפרץ מֶלַאס; האחרונה קיבלה את שמה מצורת המקום. שתיהן נכללו לאחר מכן בתחומה של לִיסִימַכֵאָה, הנמצאת 5,000 צעדים מן החומות הארוכות. בצד הַפְּרוֹפּוֹנְטִיס היו בְּכָרסוֹנֵסוֹס טִירִיסְטָסִיס, קְרִיתוֹטָה וְקִיסָה שעל נהר אֵגוֹס; כיום נמצאת שם רֶסִיסְתוֹן, 22,000 צעדים מן המושבה אַפְּרוֹס, מול המושבה פְּרִיאֲנָה.

וְהַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס, המפריד כאמור בין אירופה לאסיה ברוחב שבע סטדיות, מחזיק ארבע ערים הניצבות זו מול זו: באירופה קַלִיפּוֹלִיס וְסֶסְטוֹס, ובאסיה לַמְפְּסָאקוֹס וְאַבִידוֹס. אחריהן כף מַסְטוּסְיָה של כָּרסוֹנֵסוֹס מול סִיגֵאוּם; על חזיתה האלכסונית נמצאת קִינוֹסֵמָה — כך נקרא קבר הֵקוּבָה —, מקום העגינה והמגדל של הָאַכָאִים, ומקדש פְּרוֹטֵסִילָאוּס. בקצה האחרון של כָּרסוֹנֵסוֹס, הקרוי אַאוֹלְיוּם, נמצאת העיר אֶלַאוּס. משם, למפליג אל מפרץ מֶלַאס, באים הנמלים קוֹאֵלוֹס וּפַנָהוֹרמוֹס, וְקַרְדְיָה שנזכרה לעיל.

כך נסגר המפרץ השלישי של אירופה. הרי תְּרַקְיָה, מלבד אלה שנזכרו לעיל, הם אֶדוֹנוּס, גִיגֶמֵרוֹס, מֶרִיטוּס וּמֶלַמְפִילוֹס; הנהרות הנשפכים אל הַהֶבְּרוֹס הם בַּרְגוּס וְסִירְמוּס. אורכן של מקדוניה, תְּרַקְיָה וְהַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס הוא כפי שנאמר לעיל; יש הקובעים אותו ל־720,000 צעדים. הרוחב הוא 384,000 צעדים.

את שמו נתן לים הָאֵגֵאִי צוק — ליתר דיוק, ולא אי — שבין טֶנֶדוֹס לְכִיוֹס, ושמו אַקְס על שום דמות העז, שכך היא נקראת ביוונית; הוא מזדקר לפתע מלב

הים. המפליגים מֵאַכַאיָה לְאַנְטַנְדְרוֹס רואים אותו מימינם, והוא מאיים והרה אסון. חלק מן הים הָאֵגֵאִי מיוחס לים הַמִּירְטוֹאִי. שמו בא מַאי קטן הנראה למפליגים מִגֵּרַסְטוֹס אל מקדוניה, לא הרחק מִקָּרִיסְטוֹס שֶׁבְּאֶוּבוֹיָה. הרומאים קוראים לכל הימים האלה בשני שמות: הים המקדוני, בכל מקום שהוא נוגע במקדוניה או בִּתְרַקְיָה, והים היווני, במקום שהוא רוחץ את יוון. ואילו היוונים מחלקים גם את הים הָאִיוֹנִי לים הַסִּיקִילִי ולים הכרתי, על שם האיים, וכן לים הָאִיקָרִי שבין סָאמוֹס לְמִיקוֹנוֹס. את שאר השמות נתנו המפרצים שכבר הזכרנו.

אלה הם אפוא הימים והעמים שבמפרץ השלישי של אירופה. אשר לאיים: מול תֶסְפְּרוֹטִיָה, במרחק 12,000 צעדים מִבּוּתְרוֹטוּם ו־50,000 מן הרי אַקְרוֹקֶרַאוּנְיָה, נמצאת קוֹרְקִירָה, ובה עיר חופשית הנושאת אותו שם, העיר קַסִּיוֹפֶּה ומקדש יוּפִּיטֶר קַסְיוּס. אורכה 97,000 צעדים; הוֹמֵרוֹס קרא לה סְכֶרְיָה וּפָאִיקְיָה, וְקַלִּימַכוֹס — גם דְרֶפָּנֶה. סביבה כמה איים: אוֹתְרוֹנוֹס נוטה לעבר איטליה, פַּקְסוֹס לעבר לֵאוּקַדְיָה, ושני איי סִיבּוֹטָה מרוחקים 5,000 צעדים מִקּוֹרְקִירָה.

לא הרחק מהם, לפני קוֹרְקִירָה, נמצאים אֵרִיקוּסָה, מָרָתֶה, אֶלַפּוּסָה, מַלְתָקֶה, טְרַכְיֶה, פִּיתִיוֹנְיָה, פְּטִיכְיָה וּטְרַכְיֶה; וליד פָלַקְרוֹן, כף בְּקוֹרְקִירָה, יש צוק שלפי האגדה ספינתו של אוּלִיקְסֵס הוסבה אליו, מפני דמיון צורתה. לפני לֵאוּקַדְיָה וְאֵטוֹלְיָה יש איים רבים מאוד. מהם הַטֶּלֶבּוֹאִידִים, שהם גם איי טַפְיָה, הקרויים בפי התושבים לפני לֵאוּקַדְיָה טַפִּיאַס, קַרְנוֹס, אוֹקְסִיָה וּפְרִינוֹאֵסָה; ולפני אֵטוֹלְיָה הָאֶכִינָדוֹת — אֵיגִיאַלְיָה, קוֹטוֹנִיס, תִיאָטִירָה, גָּאוּאָרִיס, דִיוֹנִיסְיָה, קִירְנוֹס, כַלְקִיס, פִּינָרָה וְנִיסְטְרוֹס.

לפניהם, בלב הים, נמצאים קֵפַלַנְיָה, זָקִינְתוֹס — שתיהן חופשיות —, אִיתָקָה, דוּלִיכְיוּם, סָאמֶה וּקְרוֹקִילָה. קֵפַלַנְיָה, שנקראה לפנים מלאנה, מרוחקת 10,000 צעדים מִפַּקְסוֹס והיקפה 93,000. סָאמֶה נהרסה בידי הרומאים, ואף על פי כן יש באי עוד שלוש ערים. בין קֵפַלַנְיָה לְאַכַאיָה נמצאת זָקִינְתוֹס, ובה עיר מפוארת והיא מצטיינת במיוחד בפוריותה; לפנים נקראה הִירְיָה, והיא מרוחקת 25,000 צעדים מצדה הדרומי של קֵפַלַנְיָה. הר אֶלָטוֹס שבה מפורסם.

היקף זָקִינְתוֹס עצמה 36,000 צעדים. אִיתָקָה מרוחקת ממנה 15,000, ובה הר נֵריטוּס; היקפה הכולל 25,000 צעדים. ממנה עד אַרְקְסוּם, כף הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס, 15,000 צעדים. מולה בלב הים נמצאים אַסְטֶרִיס וּפְרוֹטֵה. 35,000 צעדים מדרום־מזרח לְזָקִינְתוֹס נמצאים שני איי סְטרוֹפָאדֵס, שאחרים כינו פְּלוֹטָה; לפני קֵפַלַנְיָה לֶטוּיָה; לפני פִּילוֹס שלושת איי סְפַגְיָאָה, ומספר זהה לפני מָסֵנָה — איי אוֹנוּסָה.

במפרץ אַסִינֵאוּם שלושת איי תִּירִידֵס; במפרץ הלקוני תֵּנָארוּסָה, קוֹתוֹן וְקִיתֵרָה ובה עיר, שנקראה לפנים פּוֹרְפִּירִיס. היא נמצאת 5,000 צעדים מכף מליאה, והמעבר סביבה מסוכן לספינות בגלל המצרים שם. במפרץ הָאַרְגּוֹלִי פִּיטִיוּסָה, אַרִינָה וְאֶפִּירָה. מול ארץ הֶרְמִיוֹנָה טְרִיקָרַנוּס, אַפְרוֹפִּיָה, קוֹלוֹנִיס וְאַרִיסְטָרָה; מול ארץ טְרוֹיזֵן קְלַאוּרְיָה, המרוחקת 50,000 צעדים מִפְּלַטֵאִיס, בלבינה, לַסְיָה וּבָאוּקִידִיאַס.

מול אֶפִּידָאוּרוֹס נמצאים קֶקְרִיפָּלוֹס וּפִיטִיוֹנֵסוֹס, המרוחקת 6,000 צעדים מן היבשת. ממנה עד אֱגִינָה החופשית 15,000 צעדים, ואורך נתיב השיט לאורך חופיה 19,000; היא גם מרוחקת 20,000 צעדים מִפִּירֵאוּס, נמל האתונאים, ולפנים נהגו לכנותה אוֹנוֹנָה. מול כף סְפִּירֵאוּם שוכנים אֲלַאוּסָה, אַדָנְדְרוֹס, שני

אִיי קָרַאוּגְיָה, שני אִיי קַקְיָה וְסָלָקוֹסָה; במרחק 7,000 צעדים מִקָּנְכַּרַאי נמצאת אַסְפִּיס, ובמפרץ הַמָּגָארִי ארבעת אִיי מְתוּרִידֵס. אַגִּילָה מרוחקת 15,000 צעדים מִקִּיתֵרָה, ו־25,000 מן העיר פָּלַסַרְנָה שֶׁבִּכְרֵתִים.

כְּרֵתִים עצמה פונה בצדה האחד דרומה ובאחר צפונה, ונמשכת בין מזרח למערב; היא נודעת בפרסומן של מאה ערים. דוֹסִיאָדֵס סבר כי נקראה על שם הַנִּימְפָה כרתה, בת הַהֶסְפֶּרִידָה; אֲנַקְסִימַנְדֶּר — על שם מלך הַקּוּרֵטִים; פִּילִיסְטִידֵס איש מֵלוֹס וּקְרַטֵס סברו שבתחילה נקראה אריה ואחר כך קוּרֵטִיס; ויש שסברו כי נקראה מַקְרוֹן בשל מזג האוויר הנוח. רוחבה אינו עולה בשום מקום על 50,000 צעדים, והוא גדול ביותר סמוך לאמצעה; אורכה מגיע ל־270,000 והיקפה ל־589,000. היא מתעקלת אל הים הכרתי הקרוי על שמה, ובנקודה שבה היא ארוכה ביותר היא שולחת מזרחה את כף סָמוֹנְיוּם מול רוֹדוֹס, ומערבה את קְרִיוּ מָטוֹפוֹן לעבר קִירֵנָה.

עריה הנודעות הן פָּלַסַרְנָה, אֱלֵאָה, קִיסָמוֹן, פָּרָגָמוּם, קִידוֹנֵאָה, מִינוֹאִיוּם, אַפְּטָרוֹן, פַּנְטוֹמַטְרִיוּם, אַמְפִּימָלָה, רִיתִימְנָה, פַּנְהוֹרְמוּם, קִיטָאוּם, אַפּוֹלוֹנְיָה, מָטְיוּם, הָרַקְלֵיאָה, מִילֵטוֹס, אַמְפֶּלוֹס, הִיֵּירַפִּיטְנָה, לבנה וְהִיֵּירַפּוֹלִיס; ובפנים הארץ גוֹרְטִינָה, פָּייסְטוּם, גְּנוֹסוֹס, פּוֹלִירְהֵנוּם, מִירִינָה, לִיקַסְטוֹס, רַמְנוּס, לִיקְטוֹס, דְיוּם, אַסְיוּם, פִּילוֹרוֹס, רִיטְיוֹן, אֶלָטוֹס, פראי, אוֹלוֹפִיקְסוֹס, לסוס, אֲלַאוּתֶרְנָה, תֶּרַפְנֶה, מָרָתוּסָה וְטִילִיסוֹס. זכרן של כשישים ערים אחרות עודנו קיים. ההרים הם קָדִיסְטוֹס, אִידֵאוּס, דִיקְטִינֵאוּס וְקוֹרִיקוֹס.

כְּרֵתִים עצמה מרוחקת, בכף שלה הקרוי קְרִיוּ מָטוֹפוֹן, 125,000 צעדים מכף פיקוס של קִירֵנָה, כדברי אַגְרִיפָּה; וכך גם קָדִיסְטוֹס… מכף מליאה

שֶׁבַּפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס 80,000 צעדים; ובכף סָמוֹנְיוּם היא מרוחקת 60,000 צעדים מן האי קַרְפָּתוֹס בכיוון מערב־צפון־מערב. אי זה שוכן בין כְּרֵתִים לְרוֹדוֹס.

שאר האיים סביב כְּרֵתִים הם: לפני הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס שני איי קוֹרִיקוֹ ושני איי מִילַאי; לאורך צדה הצפוני, למפליג שֶׁכְּרֵתִים לימינו, מול קִידוֹנֵאָה לֵאוּקָה ושני איי בּוּדְרוֹאָה; מול מָטְיוּם דיה; מול כף אִיטָנוּם אוֹנִיסְיָה וְלֵאוּקָה; מול הִיֵּירַפִּיטְנָה קְרִיסָאָה וְגָאוּדוֹס. באותו חבל נמצאים אוֹפִיאוּסָה, בּוּטוֹאָה וְרַמְנוּס; ולאחר שמקיפים את קְרִיוּ מָטוֹפוֹן — שלושה איים המכונים אַקוּסָגוֹרוֹס. לפני כף סָמוֹנְיוּם נמצאים פּוֹקוֹאָה, פְּלַטְיאָה, סִירְנִיד, נָאוּלוֹכוֹס, הַרְמִדוֹן וְזֶפִירָה.

ואילו בְּהֶלַאס, עדיין בתחום הים הָאֶגֵאִי, נמצאים לִיכַדֵס, סְקַרְפְיָה, קוֹרָסָה, פּוֹקַסְיָה ואיים רבים אחרים מול אַטִיקָה, שאין בהם ערים ולפיכך אינם נודעים. אך מול אֶלַאוּסִיס נמצאת סָלָמִיס המפורסמת, ולפניה פְּסִיטַלְיָה. הֶלָנָה מרוחקת 5,000 צעדים מִסוּנְיוֹן, ואחריה קָאוּס, במרחק זהה ממנה; אחדים מבני עמנו קראו לה קֵאָה, והיוונים גם הִידְרוּסָה, והיא ניתקה מֵאֶובּוֹיָה. לפנים היה אורכה חמש מאות סטדיות, אך לאחר שכארבע חמישיות ממנה, אלה שפנו לעבר בּוֹיאוֹטְיָה, נבלעו באותו ים, נותרו בה הערים יוּלִיס וְקַרְתֵאָה; קוֹרֵסוּס וּפוֹאֵסָה אבדו. וָארוֹ מוסר שמכאן יצא סוג הלבוש המעודן יותר לנשים.

אֶובּוֹיָה, שאף היא ניתקה מִבּוֹיאוֹטְיָה, מופרדת ממנה בָּאֶוּרִיפּוֹס צר כל כך עד שהן מחוברות בגשר. היא נודעת בדרום בשתי כפות: גֶרַסְטוֹס, הנוטה לעבר אַטִיקָה, וְקַפְרִיאוּס, הפונה לְהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס; ובצפון בכף קֶנָאוּם. בשום מקום אין רוחבה עולה על 40,000 צעדים או מצטמצם לפחות מ־2,000. ואולם אורכה 150,000 צעדים, שכן היא משתרעת לאורך בּוֹיאוֹטְיָה כולה מֵאַטִיקָה עד תֶסָלְיָה; היקפה 365,000 צעדים.

מרחקה מן הַהֶלֶסְפוֹנְטוֹס, בצד כף קַפְּרִיאוּס, 225,000 צעדים. לפנים היו בה הערים פִּירָה, פּוֹרְטְמוֹס, נֶסוֹס, קֶרִינְתּוֹס, אוֹרֵאוּס, דְיוּם, אִידֶפְּסוֹס וְאוֹיכַלְיָה. כיום היא נודעת בְּכַלְקִיס, שמולה ביבשת נמצאת אַוּלִיס; וכן בְּגֶרֶסְטוֹס, אֶרֶטְרִיָה, קָרִיסְטוֹס, אוֹרִיטָנוּם וְאַרְטֶמִיסְיוּם; במעיין אֶרֶתוּסָה, בנהר לֶלַנְטוֹס ובמים החמים הקרויים אֶלוֹפִּיאַי. אך יותר מכול היא מפורסמת בשיש הַקָּרִיסְטִי. לפנים נהגו לכנותה כַּלְקוֹדוֹנְטִיס או מַקְרִיס, כדברי דִיוֹנִיסְיוּס וְאֶפּוֹרוֹס; מקרָה, לדברי אֲרִיסְטִידֵס; כַּלְקִיס, לדברי קַלִּימַכוֹס, משום שהנחושת נתגלתה שם לראשונה; אַבַּנְטִיאַס, לדברי מָנֶתוֹס; וְאַסוֹפִּיס, בפי המשוררים בדרך כלל.

מחוץ לְאֶוּבּוֹיָה, בים הַמִּירְטוֹאִי, איים רבים; אך הנודעים ביותר הם גְלַאוּקוֹנֶסוֹס וְאַגִילְיָה, וכן אלה הערוכים במעגל מכף גֶרֶסְטוֹס סביב דֶלוֹס, ומכאן שמם קִיקְלָדוֹת. הראשון בהם הוא אַנְדְרוֹס ובה עיר; היא מרוחקת 10,000 צעדים מִגֶרֶסְטוֹס ו־38,000 מִקָאוּס. מִירְסִילוֹס מוסר שֶׁאַנְדְרוֹס עצמה נקראה קָאוּרוֹס ואחר כך אַנְטַנְדְרוֹס; קַלִּימַכוֹס קרא לה לַסְיָה, ואחרים נוֹנַאגְרְיָה, הִידְרוּסָה וְאֶפַּגְרִיס. היקפה 92,000 צעדים. אלף צעדים ממנה ו־15,000 מִדֶלוֹס נמצאת טֶנוֹס ובה עיר, והיא משתרעת לאורך 15,000 צעדים; אֲרִיסְטוֹ אומר שבשל שפע מימיה נקראה הִידְרוּסָה, ואחדים — אוֹפִּיוּסָה. שאר האיים הם מִיקוֹנוֹס, שבה הר דִימַסְטוֹס, במרחק 15,000 צעדים מִדֶלוֹס; וְסִיפְנוֹס.

סִיפְנוֹס נקראה לפנים מָרוֹפָּיָה וְאַקִיס, והיקפה 28,000 צעדים; אחריה סֶרִיפוֹס; במרחק 15,000 צעדים פְּרֶפֶּסִינְתּוֹס; קִיתְנוֹס; וְדֶלוֹס עצמה, המפורסמת מכולן, השוכנת במרכז הַקִּיקְלָדוֹת ונודעת במקדש אַפּוֹלוֹן ובשוק שלה. זמן רב היטלטלה דֶלוֹס בגלים, לפי המסורת, אך לבדה לא חשה רעידת אדמה עד ימיו של מַרְקוּס וָארוֹ; מוּקְיָאנוֹס מוסר כי הזדעזעה פעמיים. אֲרִיסְטוֹ מספר שכך

נקראה משום שצצה ועלתה לפתע לעין; אַגְלַאוֹסְתֶנָס כינה אותה קִינָתְיָה, ואחרים אוֹרְטִיגְיָה, אַסְטֶרְיָה, לַגְיָה, כלמידיה, קִינָתוֹס וּפִירְפִּילָה, משום שהאש נתגלתה שם לראשונה. היקפה 5,000 צעדים, והר קִינָתוֹס מתרומם בה.

הקרוב אליה הוא האי רֶנָה, שֶׁאַנְטִיקְלִידֵס מכנה קֶלָדוּסָה, וגם אַרְטֶמִיס וְקֶלָדִינָן. אחריו סִירוֹס, שהקדמונים מסרו כי היקפו 20,000 צעדים, ואילו מוּקְיָאנוֹס קבע 160,000; אוֹלֶארוֹס; וּפָרוֹס ובה עיר, במרחק 38,000 צעדים מִדֵלוֹס, המפורסמת בשיש שלה; בתחילה כינו אותה פְּלַטֶאָה ואחר כך מִינוֹאִיס. ממנה, במרחק 7,500 צעדים, נמצאת נַקְסוֹס ובה עיר, והיא מרוחקת 18,000 מִדֵלוֹס. כינו אותה סְטרוֹנְגִילָה, אחר כך דיה, ולבסוף דְיוֹנִיסִיאַס בשל פוריות כרמיה; אחרים כינו אותה סִיקִילְיָה הקטנה או קַלִיפּוֹלִיס. היקפה 75,000 צעדים, והיא גדולה מְפָּרוֹס במחצית.

ועד כאן נשמר השם קִיקְלָדוֹת; האיים הבאים נקראים סְפּוֹרָדוֹת. אלה הם הֶלֶנָה, פָּקוּסָה, נִיקָאסְיָה, סְכִינוּסָה וּפוֹלֶגַנְדְרוֹס; וכן אִיקָרוֹס, 38,000 צעדים מִנַקְסוֹס, שנתן את שמו לים. אורכו אף הוא 38,000 צעדים; יש בו שתי ערים, לאחר שהשלישית אבדה, ולפנים נהגו לכנותו דוֹלִיכֶה, מַקְרִיס וְאִיכְתִיאוּסָה. הוא שוכן 50,000 צעדים מִדֵלוֹס בכיוון זריחת השמש של הקיץ, ו־35,000 מִסָּאמוֹס. בין אֶוּבּוֹיָה לְאַגְנְדְרוֹס משתרע מצר שרוחבו 10,000 צעדים, וּמֵאַגְנְדְרוֹס עד גֶרֶסְטוֹס 112,500 צעדים.

מכאן ואילך אי אפשר עוד לשמור על הסדר, ולכן שאר האיים יימנו בקבוצות: סְקִירוֹס; אִיוֹס, המרוחקת 17,000 צעדים מִנַקְסוֹס ונערצת בשל קבר הוֹמֵרוֹס, אורכה 22,000 צעדים ולפנים נקראה פוֹינִיקֶה; אוֹדְיָה; אוֹלֶטַנְדְרוֹס; וְגִיאָרָה ובה עיר, שהיקפה 15,000 צעדים והיא מרוחקת 62,000 מֵאַגְנְדְרוֹס. ממנה עד

סִירְנוֹס 80,000 צעדים. אחריהם קִינְתוֹס; טֶלוֹס, הנודע בבושם שלו וְקְלִימַכוֹס כינה אותו אַגָאתוּסָה; וְדוֹנוּסָה.

פַּטְמוּס, שהיקפה 30,000 צעדים; אִיי קוֹרַאסְיָה; לֶבִינְתוֹס; גִירוֹס; קִינָרָה; סִיקִינוּס, שנקראה לפנים אוֹנוֹאָה; הֶרַקְלְיָה, שנקראה אוֹנוּס; קָסוֹס, שנקראה אַסְטֶרְבָּה; קִימוֹלוֹס, שנקראה אֶכִינוּסָה; וּמֵלוֹס ובה עיר, שֶׁאֲרִיסְטִידֵס מכנה מִימְבְּלִיס, אֲרִיסְטוֹ זֶפִירְיָה, קְלִימַכוֹס מִימָלִיס, וְהֶרַקְלִידֵס סִיפִיס וְאַקִיטָן; זה האי העגול ביותר מכל האיים. בּוּפּוֹרְתְמוֹס; מַכְיָה; היפרה, שנקראה לפנים פַּטָגֶה, ולדברי אחרים פְּלַטָגֶה, וכיום אַמוֹרְגוֹס; פּוֹלִיאֵגַס; סָפִּילֶה; וְתֵרָה, שכאשר עלתה לראשונה מן הים נקראה קַלִיסְטֶה. ממנה ניתקה אחר כך תֵרַסְיָה, ובין השתיים צץ זמן קצר לאחר מכן האי אַוּטוֹמָטָה, הוא היירה; ובתקופתנו צץ בסמוך להן גם תְיָה. אִיוֹס מרוחקת מִתֵּרָה 25,000 צעדים. אחריהם לאה, אַסְקַנְיָה, אנפה וְהִיפּוּרִיס.

אַסְטִיפָּלֵאָה, אי חופשי שהיקפו 87,000 צעדים, מרוחקת 125,000 צעדים מִקְדִיסְטוֹס שֶׁבִּכְרֵתִים; ממנה עד פְּלַטֵאָה 60,000, ומשם עד קָמִינְיָה 38,000. אחריהם אַזִיבִּינְתָה, למסָה, אַטָרְגָיָה, פַּרְמָקוּסָה, תֵטָאָדְיָה, כַלְקְיָה, קָלִימְנָה ובה עיר, קוֹאוֹס וְאֶוּלִימְנָה. ממנה עד קַרְפָּתוֹס, שנתן את שמו לים הַקַרְפָּתִי, 25,000 צעדים. משם עד רוֹדוֹס בכיוון דרום־מערב 50,000; מִקַרְפָּתוֹס עד קָסוֹס 7,000; וּמִקָסוֹס עד סָמוֹנְיוּם, כף בִּכְרֵתִים, 30,000. בָּאֶוּרִיפּוֹס של אֶוּבּוֹיָה, כמעט מיד בכניסה, ארבעת איי פֶּטֶלְיָה, וביציאה אַטַלַנְטָה. הַקִיקְלָדוֹת וְהַסְפּוֹרָדוֹת תחומות במזרח בחופי אִיקָרְיָה שבאסיה, במערב בחופי הים הַמִירְטוֹאִי של אַטִיקָה, בצפון בים הָאֱגֵאִי ובדרום בים הכרתי וְהַקַרְפָּתִי; הן משתרעות לאורך 700,000 צעדים ולרוחב 200,000.

מול מפרץ פָּגָסָה נמצאים אָוּתְיָה, קִיקִינְתוֹס, סְקִירוֹס שנזכרה לעיל — והיא הקיצונית באיי הַקִּיקְלָדוֹת וְהַסְּפוֹרָדוֹת —, גָּרוֹנְטָיָה וּסְקַנְדִּירָה. מול מפרץ תרמה נמצאים אִירֶסְיָה, סוֹלִימְנָיָה, אֶוּדֶמְיָה ונאה, המקודשת לְמִינֶרְוָה. מול אָתוֹס ארבעה איים: פָּפָּרֶתוֹס ובה עיר, שנקראה לפנים אֶוּאֶנוֹס, במרחק 9,000 צעדים; סְקִיאָתוֹס, במרחק 15,000; וְאִימְבְּרוֹס ובה עיר, במרחק 88,000. אִימְבְּרוֹס עצמה מרוחקת 22,000 צעדים מִמַּסְטוּסְיָה שֶׁבְּכָרְסוֹנֵסוֹס, והיקפה 62,500 צעדים; הנהר אֵילִיסוֹס שוטף אותה.

לֶמַנּוּס מרוחקת מֵאִימְבְּרוֹס 22,000 צעדים וּמֵאָתוֹס 87,000; היקפה 115,500 צעדים, ובה הערים הַפַּיְיסְטְיָה וּמִירִינָה, שעל כיכר השוק שלה מטיל אָתוֹס את צלו ביום היפוך הקיץ. תָּסוֹס החופשית מרוחקת מִלֶּמַנּוּס 6,000 צעדים, ולפנים נקראה אריה או אֶתְרִיָה. ממנה עד אַבְדֵרָה שביבשת 22,000 צעדים, ועד אָתוֹס 62,500. באותו מרחק נמצאת גם סָמוֹתְרָקָה החופשית, מול הַהֶבְּרוֹס; היא מרוחקת 32,000 צעדים מֵאִימְבְּרוֹס, 22,500 מִלֶּמַנּוּס ו־38,000 מחוף תְּרַקְיָה. היקפה 35,000 צעדים, והר סָאוֹקָה מתרומם בה לגובה 10,000 צעדים; היא מן האיים הקשים ביותר לגישה מן הים. קַלִּימַכוֹס מכנה אותה בשמה הקדום דַּרְדַּנְיָה.

בין כָּרְסוֹנֵסוֹס לְסָמוֹתְרָקָה, כ־15,000 צעדים מכל אחת, נמצאת הַלוֹנֵסוֹס; מעבר לה גָּתוֹנָה, לַמְפּוֹנְיָה וְאַלוֹפֶּקוֹנֵסוֹס, לא הרחק מִקּוֹאֵלוּס, נמל כָּרְסוֹנֵסוֹס, ועוד כמה איים חסרי חשיבות. יש להשיב לרשימה גם את האיים הנטושים במפרץ הזה, ששמותיהם בלבד ניתנו לאיתור: אַוְוָסְטִיקוֹס, סַרְנוֹס, קִיסִירוֹס, כַּרְבְּרוּסָה, קָלָתוּסָה, סְקִילְיָה, דִּיאָלוֹן, דִּיקְטֵאָה, מָלַנְתְיָה, דְּרָקְנוֹן, אַרְקוֹנֵסוֹס, דִּיאָתוּסָה, אַסְקְפּוֹס, קַפְּרִיס, מָסְאטָה, אֵיאַנְטִיוֹן, פַּטָּרוֹנֵסוֹס, פַּטָּרְיָה, קָלָתֶה, נֵרִיפּוּס וּפָלָנְדוֹס.

הרביעי במפרציה הגדולים של אירופה מתחיל בְּהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס ומסתיים בפתח הַמָּאוֹטִיס. אך יש לתאר בקצרה את צורת הַפּוֹנְטוֹס כולו, כדי שחלקיו ייוודעו ביתר קלות. זהו ים עצום המשתרע לפני אסיה; חוף כֶּרְסוֹנֵסוֹס הבולט דוחק אותו מאירופה, והוא פורץ אל תוך הארצות במעבר צר, המפריד כאמור בין אירופה לאסיה ברווח של שבע סטדיות. המצרים הראשונים נקראים הֶלֶסְפּוֹנְטוֹס; שם בנה קְסֶרְקְסֵס מלך הַפָּרְסִים גשר על גבי ספינות והעביר עליו את צבאו. משם נמשך אֶוּרִיפּוֹס צר לאורך 86,000 צעדים עד העיר פְּרִיאָפּוֹס שבאסיה, ושם חצה אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול.

משם מתרחב שוב מרחב המים ואחר כך שב ומצטמצם. החלק הרחב נקרא פְּרוֹפּוֹנְטִיס, והמצר — הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַתְּרַקִי; רוחבו חמש מאות צעדים במקום שבו העביר דָּרְיָוֶוש, אבי קְסֶרְקְסֵס, את כוחותיו על גשר. אורכו הכולל מן הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס 239,000 צעדים. אחר כך בא הים העצום, הַפּוֹנְטוֹס אֶוּקְסִינוֹס, שנקרא לפנים אַקְסֶנוֹס; הוא פולש לארצות הנסוגות הרחק, ומתעקם לאחור בכיפוף גדול של חופיו, הנמשכים משני עבריו כקרניים, עד שצורתו ממש כצורת קשת סְקִיתִית. במרכז העיקול הוא מתחבר אל פתח אגם מָאוֹטִיס. פתח זה נקרא הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַקִּימֶרִי, ורוחבו 2,500 צעדים.

אך בין שני מצרי הַבּוֹסְפּוֹרוֹס, הַתְּרַקִי וְהַקִּימֶרִי, המרחק בקו ישר הוא 500,000 צעדים, לדברי פּוֹלִיבְּיוּס. היקף הַפּוֹנְטוֹס כולו הוא 2,150,000 צעדים, לדברי וָארוֹ וכמעט כל הקדמונים. קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס מוסיף על כך 350,000; אַרְטֶמִידוֹרוֹס קובע 2,919,000; אַגְרִיפָּה 2,540,000; ומוּקְיָאנוֹס 2,425,000. בדומה לכך קבעו אחדים כי אורכו של החוף האירופי 1,479,000 צעדים, ואחרים 1,100,000. מַרְקוּס וָארוֹ מודד אותו כך:

מפתח הַפּוֹנְטוֹס עד אַפּוֹלוֹנְיָה 187,500 צעדים, ועד קְלַטִיס מרחק זהה; עד שפך הַהִיסְטֶר 125,000; עד הַבּוֹרִיסְתֶנֶס 250,000; עד העיר כֶּרסוֹנֵסוֹס של בני הֶרַקְלֵיאָה 375,000; ועד פַּנְטִיקַפָּאוּם, שיש המכנים אותה בּוֹסְפּוֹרוֹס, בקצה החוף האירופי, 212,500. הסכום הכולל הוא 1,437,500 צעדים. לדברי אַגְרִיפָּה, מִבִּיזַנְטִיוֹן עד נהר הַהִיסְטֶר 560,000, ומשם עד פַּנְטִיקַפָּאוּם 638,000. אגם מָאוֹטִיס עצמו, המקבל את הנהר טָנָאִיס היורד מהרי רִיפָּאָה ומהווה את הגבול האחרון בין אירופה לאסיה, היקפו לפי המסורת 1,406,000 צעדים, ולדברי אחרים 1,125,000. ידוע כי מפתחו עד שפך הַטָּנָאִיס המרחק בקו ישר 275,000 צעדים. תושבי חופיו נמנו בתיאור תְּרַקְיָה עד הִיסְטְרוֹפּוֹלִיס. מכאן שפכי הַהִיסְטֶר.

נהר זה נובע בגרמניה ברכסי הר אַבְנוֹאָה, מול העיר הַגַּאלִית רָאוּרִיקוּם. הוא זורם אלפי צעדים רבים מעבר לָאַלְפִּים ובקרב עמים לאין מספר בשם דָּנוּבְיוּס; לאחר שמימיו מתעצמים מאוד, ומן המקום שבו הוא רוחץ לראשונה את אִילִירִיקוּם, הוא נקרא הִיסְטֶר. הוא מקבל שישים נהרות, שכמחציתם ראויים לשיט, ונשפך אל הַפּוֹנְטוֹס בשישה ערוצים רחבים. הראשון הוא שפך פֶּאוּקֶה; אחריו האי פֶּאוּקֶה עצמו, שבו הערוץ הסמוך — ששמו חסר בנוסח — נבלע לאורך 19,000 צעדים בביצה גדולה. מאותו ערוץ, מעל הִיסְטְרוֹפּוֹלִיס, נוצר גם אגם שהיקפו 63,000 צעדים; הוא נקרא הַלְמִירִיס. השפך השני נקרא נָרקוֹסְטוֹמָה; השלישי, קלון סְטוֹמָה, סמוך לאי הַסַּרְמָטִי; הרביעי, פְּסֵאוּדוֹסְטוֹמוֹן, ולצדו האי קוֹנוֹפּוֹן דִּיאָבָסִיס; אחריהם בּוֹרְיוֹן סְטוֹמָה ופְּסִילוֹן סְטוֹמָה. כל אחד מן הפתחים גדול עד כדי כך שמסופר כי לאורך 40,000 צעדים מי הנהר גוברים על הים, והמים הנשאבים ממנו מורגשים כמתוקים.

ממנו והלאה, ככלל, כל העמים הם סְקִיתִיִּים, אך קבוצות שונות החזיקו בחופים במקומות שונים: לעיתים הַגֶּטִים, שהרומאים מכנים דקים; לעיתים הַסַּרְמָטִים, שהיוונים מכנים סָאוּרוֹמָטִים, ובהם הַהַמַּקְסוֹבִיִּים או הָאוֹרְסִים; לעיתים סְקִיתִים שהתנוונו ונולדו מעבדים, או הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים; ואחריהם הָאַלָּאנִים וְהָרוֹקְסוֹלָנִים. ואולם בחבלים העליונים שבין הַדַּנוּבְיוּס ליער הֶרְקִינִי, עד מחנה החורף הַפָּאנוֹנִי בְּקַרְנוּנְטוּם והגבול הסמוך של הגרמנים, מחזיקים הַיָּאזִיגִים הַסַּרְמָטִים בשדות ובמישורים; והדקים, שנדחקו מפניהם, מחזיקים בהרים וביערות עד נהר הַפַּטִיסוֹס.

נהר מָרוֹס, הקרוי גם דוּרְיָה, מפריד אותם מן הַסוּאֶבִים וממלכת וַנְנִיוּס. בחבלים שמאחוריהם יושבים הַבַּסְטָרְנִים, ומעבר להם גרמנים אחרים. אַגְרִיפָּה מוסר שכל החבל הזה, מן הַהִיסְטֶר עד האוקיינוס, משתרע לאורך 2,000,000 צעדים, ולרוחב 396,000 צעדים, עד נהר הַוִוִיסְטוּלָה וממדבריות סַרְמַטְיָה. השם סְקִיתִים עבר בכל מקום אל הַסַּרְמָטִים ואל הגרמנים; הכינוי הקדום הזה לא נותר אלא אצל אלה היושבים בקצות עמיהם, וכמעט אינם מוכרים לשאר בני התמותה.

אך מן הַהִיסְטֶר ואילך נמצאות הערים קָרֶמְנִיסְקוֹאָה וְאֶיפּוֹלְיוּם, הרי מַקְרוֹקָרֶמְנִי והנהר הנודע טִירַס, המעניק את שמו לעיר שנקראה קודם אוֹפִּיאוּסָה. על אי רחב שבנהר יושבים הַטִּירָגֶטִים; הוא מרוחק 130 מילין מן הַפְּסֵאוּדוֹסְטוֹמוֹן, שפך הָאִיסְטֶרוֹס. אחריהם הָאַקְסִיאָקִים, ששמם כשם הנהר; מעבר להם הַקְרוֹבִיזִים, הנהר רוֹדָה, מפרץ סַגָּרִיוּס, נמל אוֹרְדֵסוֹס; ובמרחק 120 מילין מן הַטִּירַס — הנהר בּוֹרִיסְתֶנֶס, אגם ועם הנושאים אותו שם, ועיר המרוחקת חמישה־עשר מילין מן הים, ששמותיה הקדומים אוֹלְבִיוֹפּוֹלִיס וּמִילֶטוֹפּוֹלִיס.

שוב לאורך החוף נמצא נמל הָאַכָאִים; האי של אָכִילֵס, הנודע בזכות קברו של אותו גיבור; ובמרחק 125 מילין ממנו חצי־אי הנמשך לרוחב בדמות חרב, הקרוי דְרוֹמוֹס אָכִילֵאוּס על שם אימוניו של אָכִילֵס. אַגְרִיפָּה מסר שאורכו שמונים מילין. בכל החבל הזה יושבים הַסַּרְדִים, הַסְקִיתִים וְהַסִּירָקִים. אחר כך העניק האזור המיוער את השם הים הַהִילָאִי לים השוטף את חופיו; תושביו נקראים אֲנוֹאִיקַדְיוֹאָה. מעבר לו הנהר פַּנְטִיקַפֵּס, המפריד בין הנוודים לעובדי האדמה, ואחריו אַקְסִינוּס. יש המספרים שֶׁהַפַּנְטִיקַפֵּס מתחבר לַבּוֹרִיסְתֶנֶס בתחומי אוֹלְבִיָה; המדקדקים יותר אומרים שזהו הַהִיפָּנִיס — כה גדולה טעותם של מי שמיקמו נהר זה בחלקה של אסיה.

הים חודר עמוק אל היבשה במפרץ גדול ומקיף מרחבים עצומים ועמים רבים, עד שהוא מרוחק חמישה מילין מן הַמָּאוֹטִיס. המפרץ נקרא קַרְקִינִיטֵס. שם הנהר פָּקִירִיס והערים נָוָארוּם וְקַרְקִינָה. מאחור נמצא אגם בּוּקֶס, שתעלה מוציאה את מימיו אל הים. את בּוּקֶס עצמו מפריד בגב סלעי מִקוֹרטוּס, מפרץ של אגם מָאוֹטִיס. הוא קולט את הנהרות בּוּקֶס, גֶרוּס וְהִיפָּנִיס, הבאים מאזורים מנוגדים: הַגֶּרוּס מפריד בין הַבָּסִילִידִים לנוודים; הַהִיפָּנִיס זורם בארץ הנוודים וְהַהִילָאִים, באפיק מעשה ידי אדם אל בּוּקֶס ובאפיקו הטבעי אל קוֹרטוּס. האזור נקרא סְקִיתִיָה הַסִּינְדִית.

אך בְּקַרְקִינִיטֵס מתחילה טָאוּרִיקָה, שגם היא הייתה לפנים מוקפת ים במקום שבו משתרעים כיום המישורים; אחר כך היא מתרוממת לרכסי הרים עצומים. יש בה שלושים עמים, מהם עשרים ושלושה בפנים הארץ, ושש ערים: אוֹרְגוֹקִינִי, כָּרָקֶנִי, אַסִירָנִי, סְטַקְטָרִי, אַקִיסָלִיטִים וְקִלִיוֹרְדִי. ברכס עצמו יושבים הַסְקִיתוֹטָאוּרִים; במערב סוגרת עליהם כָּרְסוֹנֵסוֹס נאה, ובמזרח הַסְקִיתִים הַסָּטַרְקִים. על החוף, אחרי קַרְקִינָה, נמצאת העיר טַפָּרָה, ממש

במצר היבשה של חצי־האי; אחריה הֶרַקְלֵיאָה כֶּרְסוֹנֶסוֹס, שהרומאים העניקו לה חירות. קודם לכן נקראה מָגְרִיקָה. היא זוהרת במיוחד בכל החבל הזה בזכות שימור מנהגי יוון, וחומה שאורכה חמישה מילין מקיפה אותה.

אחר כך כף פַּרְתֶנְיוּם; פְּלַסְיָה, עיר הַטָּאוּרִים; נמל סִימְבּוֹלוּם; וכף קְרִיוּ מֶטוֹפּוֹן, הניצב מול כף קָרַמְבִּיס שבאסיה ומשתרע 170 מילין אל תוך מרכז הָאוֹקְסִינוֹס. תוואי זה הוא שמעניק יותר מכול את צורת הקשת הסְקִיתִית. מן הכף ואילך יש לַטָּאוּרִים נמלים ואגמים רבים. העיר תֵאוֹדוֹסְיָה מרוחקת 125 מילין מִקְרִיוּ מֶטוֹפּוֹן ו־165 מִכֶּרְסוֹנֶסוֹס. מעבר לה היו הערים קִיטִי, זֶפִירְיוּם, אַקְרָה, נִימְפָאוּם ודיה.

נותרה פַּנְטִיקַפָּאוּם של הַמִּילֵטִים, העיר החזקה מכולן, ממש בפתח הַבּוֹסְפּוֹרוֹס. היא מרוחקת 87,500 צעדים מִתֵּאוֹדוֹסְיָה ו־2,500 צעדים מן העיר קִימֶרְיוּם, השוכנת מעבר למצר, כפי שאמרנו. רוחב זה מפריד שם בין אסיה לאירופה, ועל פי רוב אפשר לחצותו ברגל כשהמצר קפוא. אורכו של הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַקִּימֶרִי 12,500 צעדים. נמצאות בו הערים הֶרְמִיסְיוּם וּמִירְמֶקִיוּם, ובתוכו האי אַלוֹפֶקָה. ואילו לאורך הַמָּאוֹטִיס, מקצה מצר היבשה שהמקום בו נקרא טַפְרָה ועד פתח הַבּוֹסְפּוֹרוֹס, מצטבר אורך של 260 מילין.

מִטַּפְרָה פנימה, ביבשת, יושבים הָאוּקְטִים, שבארצם נובע הַהִיפָּנִיס; הנאורים, שבארצם נובע הַבּוֹרִיסְתֶנֶס; הַגֶּלוֹנִים, הַתִּיסַגֶּטִים, הַבּוּדִינִים, הַבָּסִילִידִים וְהָאַגָּתִירְסִים כחולי השיער. מעליהם הנוודים, ואחריהם אוכלי האדם; ואילו מִבּוּקָס ומעל הַמָּאוֹטִיס יושבים הַסָּאוּרוֹמָטִים וְהָאֶסְדוֹנִים. אך לאורך החוף עד הַטָּנַאִיס יושבים הַמָּאוֹטִים, שעל שמם נקרא האגם, ומאחוריהם, האחרונים, הָאַרִימַסְפִּים. אחר כך באים הרי רִיפָאָה והאזור הקרוי פְּטֶרוֹפּוֹרוֹס, 'נושא

הנוצות', משום שהשלג יורד בו ללא הרף כדמות נוצות — חבל ארץ שהטבע גזר עליו דין קשה, שקוע בערפל כבד, ואינו משמש אלא למלאכת הכפור ולמשכנות הקפואים של רוח הצפון.

מאחורי ההרים האלה, מעבר לרוח הצפון, חי — אם נאמין — עם מאושר שאנשיו נקראו הִיפֶּרבּוֹרֵאִים; ימיהם ארוכים ושנותיהם רבות, והם מהוללים בפלאים אגדיים. שם, לפי האמונה, מצויים צירי העולם והמעגלים האחרונים של מסילות הכוכבים, והשמש מאירה שישה חודשים, לא, כפי שאמרו הבורים, רק משוויון האביב ועד הסתיו. השמש זורחת להם פעם בשנה, ביום היפוך הקיץ, ושוקעת פעם אחת, ביום היפוך החורף. הארץ שטופת שמש, אקלימה נעים והיא נקייה מכל משב מזיק. בתיהם הם החורשות והיערות המקודשים; את האלים עובדים יחידים וקבוצות כאחד; ריב וכל מחלה אינם ידועים. אין מוות אלא מתוך שובע מן החיים: לאחר שסעדו והתענגו לעת זקנה, הם קופצים מצוק מסוים אל הים. דרך קבורה זו נחשבת למאושרת מכול.

יש שמיקמו אותם בחלק הראשון של חופי אסיה ולא באירופה, מפני ששם מצוי עם בשם הָאַטָקִים הדומה להם במנהגיו ובמקומו. אחרים הציבו אותם באמצע הדרך בין שתי השמשות — מקום שקיעתה של שמש אנשי הנגד ומקום זריחתה של שמשנו — דבר שאינו יכול להתקיים בשום אופן, משום שים עצום כל כך חוצץ ביניהם. מי שלא מיקמו אותם בתחום אור השמש הנמשך שישה חודשים סיפרו כי הם זורעים בבוקר, קוצרים בצהריים, קוטפים את פרי העצים לעת ערב, ובלילות נחבאים במערות.

ואין מקום לפקפק בקיומו של העם הזה: מחברים רבים כל כך מוסרים כי נהגו לשלוח את ראשית יבולם לְדֶלוֹס, אל אַפּוֹלוֹ, שאותו הם עובדים יותר מכול. בתולות נשאו את המתנות, ובמשך שנים אחדות זכו לכבוד באכסניות העמים שבדרכן; אך לאחר שהאמון הופר, קבעו להניח את המנחות בגבול השכנים הקרובים, ואלה מסרו אותן לבאים אחריהם, וכך הלאה עד דֶלוֹס. לימים בטל גם המנהג הזה. אַגְרִיפָּה מסר שאורכם של סַרְמַטְיָה, סְקִיתְיָה, טָאוּרִיקָה וכל החבל שמנהר בּוֹרִיסְתֶנֶס הוא 980 מילין, ורוחבם 716. לדעתי המידה בחלק זה של הארצות אינה ודאית. אך נשוב לסדר שקבענו ונמנה את יתר חלקי המפרץ; את שמות ימיו כבר הזכרנו.

בְּהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס אין איים בצד האירופי הראויים להימנות. בְּפּוֹנְטוֹס נמצאים שניים, במרחק 1,500 צעדים מאירופה ושלושה־עשר מילין מן הפתח: הַקְיָאָנֵיים, שאחרים מכנים סִימְפְּלֶגֲדֵס. האגדה מספרת שהתנגשו זה בזה, שכן ליורדי הים הנכנסים נראו כשני איים נפרדים במרווח קטן, אך כשהסיטו מעט את מבטם נדמו כמתאחדים. לפני הָאֵיסְטְרוֹס נמצא אי אחד של אנשי אַפּוֹלוֹנְיָה, שמונים מילין מן הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַתְּרַקִי; ממנו הביא מַרְקוּס לוּקוּלוּס את פסל אַפּוֹלוֹ הַקַפִּיטוֹלִינִי. את האיים שבין שפכי הָאֵיסְטְרוֹס כבר הזכרנו.

מול הַבּוֹרִיסְתֶנֶס נמצא האי אַכִילֵאָה שכבר נזכר, והוא נקרא גם לֵאוּקֶה ומַקְרוֹן. המדידות בימינו מציבות אותו 140 מילין מן הַבּוֹרִיסְתֶנֶס, 120 מן הַטִּירַס וחמישים מן האי פֵּאוּקֶה; היקפו כעשרה מילין. יתר האיים במפרץ קַרְקִינִיטֵס הם קֶפָלוֹנֵסוֹס, סְפּוֹדוּסָה ומקרה. בטרם ניפרד מן הַפּוֹנְטוֹס אין להשמיט את דעתם של מחברים רבים, שסברו כי כל הימים הפנימיים נובעים מראש הים הזה ולא ממצר גָּאדֵס. טענתם אינה בלתי־סבירה, שכן הזרם יוצא תמיד מן הַפּוֹנְטוֹס ולעולם אינו שב לאחור.

עתה עלינו לצאת ממנו כדי לתאר את חלקיה החיצוניים של אירופה: לאחר חציית הרי רִיפָאָה יש לעקוב שמאלה לאורך חוף האוקיינוס הצפוני עד שמגיעים לְגָאדֵס. מספרים שבאזור זה מצויים איים רבים חסרי שם. טִימָאיוּס מסר כי מול סְקִיתְיָה נמצא אי בשם בָּאוּנוֹנְיָה, במרחק יום הפלגה אחד, ובאביב משליכים אליו הגלים ענבר. שאר החופים אינם ידועים בוודאות. פרסומו של האוקיינוס הצפוני מבוסס יותר: הֶקָטֵאיוּס מכנה אותו אַמַלְכִיוּם מנהר פַּרְפָּנִיסוֹס, במקום שבו הוא שוטף את סְקִיתְיָה; בלשון אותו עם פירוש השם 'קפוא'.

פִילֵמוֹן אומר שֶׁהַקִימְבְּרִים מכנים אותו מוֹרִימָרוּסָה, כלומר 'ים המוות', משם ועד כף רוּסְבָּאס; ומעבר לה הוא נקרא קְרוֹנְיוּם. קְסֶנוֹפוֹן איש לַמְפְּסָקוֹס מוסר שבמרחק שלושה ימי הפלגה מחוף הַסְקִיתִים נמצא אי עצום בשם בַּלְסְיָה, ופִיתֵאַס מכנה אותו בָּסִילְיָה. מספרים גם על איי אַואוֹנָה, שתושביהם חיים מביצי ציפורים ומשיבולת שועל; על איים אחרים שבהם נולדים בני אדם בעלי רגלי סוסים, המכונים הִיפּוֹפּוֹדִים; ועל איי הַפָּנֶסִיאִים, שבהם אוזניהם העצומות של התושבים מכסות את כל גופם, שאם לא כן הוא עירום.

מכאן ואילך מתחיל להיפתח לפנינו מידע ברור יותר, מארצם של הָאִינְגְוָאוֹנִים, העם הראשון בגרמניה. שם נמצא הר סָאבוֹ, עצום ואינו קטן מרכסי רִיפָאָה; הוא יוצר מפרץ אדיר עד כף הַקִימְבְּרִים, הקרוי קוֹדָנוּס ומלא איים. הנודע שבהם הוא סְקַנְדִינַבְיָה, שמידתה אינה ידועה. רק חלק ממנה מוכר: יושב בו עם הַהִילְבְיוֹנִים בחמש מאות כפרים, ולכן הם מכנים אותה עולם אחר. גם אֵייְינְגְיָה נחשבת לא פחות גדולה.

יש המספרים שבחבלים האלה, עד נהר הַוִוסְטְלָה, יושבים הַסַּרְמָטִים, הַוַּנְדִים, הַסְּקִירִים וההירים; שהמפרץ נקרא קִילִיפֶּנוּס ובפתחו האי לַטְרִיס; ואחריו מפרץ אחר, לַגְנוּס, הגובל בַּקִּימְבְּרִים. כף הַקִּימְבְּרִים נמשך הרחק אל תוך הימים ויוצר חצי־אי הנקרא טַסְטְרִיס. משם והלאה הכיר הנשק הרומי עשרים ושלושה איים. הנודעים שבהם הם בּוּרְקָנָה; פָּבַּרְיָה, כך קראו לה בני עמנו בשל שפע התבואה הצומחת בה מאליה; וכן גְּלֶסָרְיָה, השם שנתנו לה חיילינו בשל הענבר שבה, ואילו הברברים מכנים אותה אַוּסְטָרַוְוִיָה; ונוסף עליהם אַקְטַנְיָה.

לכל אורך הים, עד נהר סָקַלְדִיס, יושבים עמי גרמניה, בשטח שאין דרך לבטא את מידותיו — כה עצומה הסתירה בין מוסרי הנתונים. היוונים וכמה ממחברינו קבעו שאורך חוף גרמניה 2,500 מילין. אַגְרִיפָּה ייחס לגרמניה יחד עם רֵטְיָה וְנוֹרִיקוּם אורך של 636 מילין ורוחב של 248; אך נראה כי הרוחב הגדול יותר שייך כמעט כולו לְרֵטְיָה. אכן, רֵטְיָה הוכנעה בערך בזמן מותו, ואילו גרמניה לא נחקרה בשלמותה אף שנים רבות לאחר מכן.

אם מותר לשער, לא יחסר הרבה מאורך החוף שקבעו היוונים ומן האורך שמסר אַגְרִיפָּה. חמישה הם ענפי הגרמנים. הַוַנְדִילִים, ובהם הַבּוּרְגוֹדִיוֹנִים, הַוַוְרִינִים, הַכָּרִינִים וְהַגּוּטוֹנִים; הענף השני הוא הָאִינְגְוָאוֹנִים, ובהם הַקִּימְבְּרִים, הַטָּאוּטוֹנִים ועמי הַכָּאוּקִים.

הקרובים ביותר לָרַיין הם הָאִיסְטְוָאוֹנִים, שבמניינם יש חסר בנוסח; בפנים הארץ יושבים הַהֶרְמִיוֹנִים, ובהם הַסוּבִים, הַהֶרְמוּנְדוּרִים, הַכַּטִּים וְהַכָּרוּסְקִים. הענף החמישי הוא הַפָּאוּקִינִים וְהַבַּסְטָרְנִים, הגובלים בְּדָאקִים שנזכרו לעיל. הנהרות הנודעים הנשפכים אל האוקיינוס הם גוּטָלוּס, וִיסְקוּלוּס או וִיסְטְלָה,

אַלְבִּיס, וִיסוּרְגִיס, אַמִיסִיס, רַיין ומוסה. ואילו בפנים הארץ משתרע רכס הֶרְקִינְיוּם, שאינו נופל משום רכס בתהילתו.

בָּרַיין עצמו נמצא האי הנודע מכול, אי הַבַּטָוִים וְהַקַנָּפָּטִים, שאורכו קרוב למאה מילין; וכן איים אחרים של הַפְּרִיזִים, הַכָּאוּקִים, הַפְּרִיזְיאָוונִים, הַסְּטוּרִים והמרסקים, הפרושים בין הֶלִינְיוּם לְפְּלֶבוּם. אלה שמות השפכים שאליהם מתפצל הָרַיין: בצפון הוא נשפך אל אגמים, במערב אל נהר מוסה, ובפתח האמצעי שביניהם הוא משמר אפיק צר בלבד לשמו שלו.

מול האזור הזה שוכן האי בריטניה, הנודע בכתבי היוונים ובכתבינו, בין צפון למערב, ופונה ממרחק רב אל גרמניה, גַאלְיָה וְהִיסְפַּנְיָה — חלקיה הגדולים ביותר של אירופה. שמו של האי עצמו היה אַלְבְּיוֹן, בשעה שכל האיים שעליהם נדבר מעט אחר כך נקראו בריטניות. במעבר הקצר ביותר הוא מרוחק חמישים מילין מְגֶסוֹרִיאָקוּם, שעל חוף עם הַמוֹרִינִים. פִּיתֵאַס וְאֵיסִידוֹרוֹס מסרו שהיקפו 4,875 מילין; זה קרוב לשלושים שנה שהנשק הרומי מרחיב את הידע עליו, אך לא מעבר לסביבות יער קָלִידוֹנְיָה. אַגְרִיפָּה סבור שאורכו שמונה מאות מילין ורוחבו שלוש מאות; הוא מייחס מידות רוחב זהות לְהִיבֶּרְנְיָה, אך אורך הקטן במאתיים מילין.

הִיבֶּרְנְיָה, השוכנת מעל בריטניה, מרוחקת במעבר הקצר ביותר שלושים מילין מארץ הַסִּילוּרִים. על שום אי מן הנותרים לא נמסר שהיקפו עולה על 125 מילין. יש ארבעים איי אוֹרְקָדֵס, שמרווחים קטנים מפרידים ביניהם; שבעה איי המודה; שלושים איי הַבּוּדֵס; ובין הִיבֶּרְנְיָה לבריטניה נמצאים מונה, מוֹנַפְיָה, רִיגִינְיָה, וָקָטִיס, סִילוּמְנוּס וְאַנְדְרוֹס. מתחת להם סַמְנִיס וְאַקְסַנְתוֹס; ומן הצד

האחר, פזורים בים הגרמני, איי גְלֶסְיָה, שהיוונים המאוחרים כינו אֶלֶקְטְרִידֵס מפני שנוצר בהם ענבר.

האחרון מכל האיים הנזכרים הוא תולה. כבר ציינו שבעת היפוך הקיץ, כשהשמש עוברת במזל סרטן, אין שם לילות, ולעומת זאת אין ימים בחורף. יש הסבורים שכל אחת מן התופעות נמשכת שישה חודשים רצופים. ההיסטוריון טִימָאיוס אומר שבמרחק שישה ימי הפלגה פנימה מבריטניה נמצא האי אִיקְטִיס, שבו מופקת בדיל; הַבְּרִיטוֹנִים מפליגים אליו בכלי שיט קלועים ומחופים בעור. יש המונים גם איים אחרים: סָקַנְדְיָה, דוּמְנָה, בַּרְגוּס, ובריקה הגדולה מכולם, שממנה מפליגים לתולה. במרחק יום הפלגה מתולה נמצא ים קפוא, שיש המכנים אותו קְרוֹנְיוּם.

גַּאלְיָה כולה, הנקראת בשם הכולל גַּאלְיָה קוֹמָאטָה, נחלקת לשלושה ענפי עמים, שהנהרות הם המפרידים העיקריים ביניהם. מן הַסְקַלְדִּיס עד הַסָּקְווָאנָה נמצאת בָּלְגִיקָה; משם עד הגרונה — קֶלְטִיקָה, היא גם לוּגְדוּנֶנְסִיס; ומשם עד שלוחת הרי הַפִּירֶנֵאִים — אַקְווִיטָנִיקָה, שנקראה לפנים אַרְמוֹרִיקָה. אַגְרִיפָּה קבע שאורך החוף כולו 1,750 מילין; וְלַגַּאלְיוֹת שבין הָרַיין לַפִּירֶנֵאִים, לאוקיינוס ולהרי קֶבֶנָה ויורה — שבאמצעותם הוא מוציא מכלל זה את גַּאלְיָה נַרְבּוֹנֶנְסִיס — חישב אורך של 420 מילין ורוחב של 318.

מן הַסְקַלְדִּיס יושבים הַטֶּקְטוֹסַאגְּדְרִים, הידועים בכמה שמות; אחריהם הַמֶּנָפִים; ועל החוף הַמּוֹרִינִים, שמחוזם הנקרא גֶּסוֹרִיאָקוּם צמוד למרסקים; הבריטנים, הָאַמְבִּיאָנִים, הַבֶּלוֹוָקִים וְהַבַּסִים. בפנים הארץ: הַקָּטוֹסְלוּגִים; הָאַטְרֶבָּטִים; הַנֶּרְווִים החופשיים; הַוֶּרוֹמַנְדוּאִים; הַסוּאֶסְיוֹנִים החופשיים; הָאוּלְמֶנֶקְטִים החופשיים; הַטוּנְגְרִים; הַסוּנוּקִים; הַפְּרִיזְיָאווֹנִים; הבטסים;

הַלֵּאוּקִים החופשיים; הַטְּרֶווֶרִים, שהיו חופשיים לפנים; הַלִּינְגּוֹנִים בעלי הברית; הרמים בעלי הברית; הַמֶּדִיוֹמַטְרִיקִים; הַסֶּקְווָאנִים; הָרָאוּרִיקִים; הַהֶלְווֶטִים; והמושבות אַקְווֶסְטְרִיס וְרָאוּרִיקָה. מבין עמי גרמניה היושבים על הָרַיִּין נמצאים באותה פרובינקיה הַנֶּמֶטִים, הַטְּרִיבּוֹקִים וְהַווַנְגִיוֹנִים; בקרב הָאוּבִּים נמצאת המושבה אַגְרִיפִּינֶנְסִיס; וכן הַגּוּבֶּרְנִים, הבטווים והעמים שאמרנו כי הם יושבים באיי הָרַיִּין.

בְּגַאלְיָה לוּגְדוּנֶנְסִיס נמצאים הַלֶּקְסוֹבִים, הַווֶלִיוֹקְסִים, הַקָּאלֵטִים, הַווֵנֶטִים, הָאַבְּרִינְקָטוּאִים וְהָאוֹסִיסְמִים; הנהר הנודע לִיגֶר; ועוד חצי־אי מפורסם יותר, המשתרע אל תוך האוקיינוס מקצה ארץ הָאוֹסִיסְמִים, היקפו 625 מילין ורוחב מצר היבשה שלו 125. מעבר לו הַנַּמְנֶטִים. בפנים הארץ נמצאים הָאֶדוּאִים וְהַקַּרְנוּטֶנִים, שניהם בעלי ברית; הַבּוֹאִים; הַסֵּנוֹנִים; הָאַוּלֶרְקִים המכונים אֶבּוּרוֹבִיקִים ואלה המכונים קֶנוֹמָנִים; הַמֶּלְדִים החופשיים; הַפָּרִיסִים; הַטְּרִיקְסָאִים; הָאַנְדֶקָווִים; הַווִידוּקְסִים; הַבּוֹדִיוֹקְסִים; הַווֶנֶלִים; הַקּוֹרִיוֹסְווֶלִיטִים; הַדִּיאַבְּלִינְטִים; הָרִיאָדוֹנִים; הַטּוּרוֹנִים; הָאַטֶסוּאָים; וְהַסֶּגוּסִיאָווִים החופשיים, שבארצם נמצאת המושבה לוּגוּדוּנוּם.

לָאַקְווִיטָנִיקָה שייכים הָאַמְבִּילַטְרִים, הָאַנַגְנוּטִים, הַפִּיקְטוֹנִים, הַסַּנְטוֹנִים החופשיים, הַבִּיטוּרִיגִים החופשיים המכונים וִיווִיסְקִים, הָאַקְווִיטָנִים — שמהם שם הפרובינקיה — וְהַסֶּדִיבוֹוִיאָטִים. אחריהם הַקּוֹנְווֶנִים, שאוחדו לעיר אחת; הבגרים; הַטַּרְבֶּלִים קְווָאטוּאוֹרְסִיגְנָנִים; הַקּוֹקוֹסְטִים סֶקְסְסִיגְנָנִים; הוונמים; הָאוֹנוֹבְּרִיסְטִים; הַבֶּלֶנְדִים; יער הַפִּירֵנֵאִים, ומתחתיו המונסים, הָאוֹסִיקָדָטִים ההרריים, הַסִּיבִּילָטִים, הַקַּמְפּוֹנִים, הַבֶּרְקוֹרְקָטִים, הַפִּינְפֶּדוּנִים, הלסונים, הַווֶלָטִים, הַטּוֹרוּאָטִים, הַקּוֹנְסוֹרָנִים, הָאוֹסְקִים, הָאֶלוּסָטִים, הַסּוֹטִיאָטִים,

הָאוֹסִיקָדָטִים של המישור, הַסּוּקְסִים, הַלָּטוּסָטִים, הַבַּסְבּוֹיָאטִים, הַווַסִים, הַסֶּנָטִים וְהַקַּמְבּוֹלֶקְטְרִים הָאַגֶסִינָטִים.

אל הַפִּיקְטוֹנִים צמודים הַבִּיטוּרִיגִים החופשיים המכונים קוּבִּים; אחריהם הַלֶּמוֹבִיקִים, הָאַרְווֶרְנִים החופשיים, הַווֶלְווִים החופשיים וְהַגַּבָּלִים. ושוב, על גבול פרובינקיית נַרְבּוֹנֶנְסִיס, נמצאים הָרוּטֵנִים, הַקָּדוּרְקִים, הַנִּיטִיוֹבְּרוֹגִים וְהַפֶּטְרוֹקוֹרִים, שנהר טרניס מפריד בינם לבין הַטּוֹלוֹסָנִים. הימים שלאורך החוף הם: עד הָרַיִין האוקיינוס הצפוני; בין הָרַיִין לַסֶּקְווָאנָה הים הבריטני; ובין האחרון לַפִּירֵנֵאִים הים הַגַּאלִי. יש איים רבים של הַווֶנֶסְטִים, ואלה הקרויים וְנֶטִיִּים, ובמפרץ הָאַקְווִיטָנִי נמצא אוּלִיאָרוֹס.

בכף הַפִּירֵנֵאִים מתחילה הִיסְפַּנְיָה, צרה לא רק מִגַּאלְיָה אלא גם מעצמה, כפי שאמרנו, שכן האוקיינוס מצד זה והים האיברי מצד אחר דוחקים אותה במידה עצומה. רכסי הַפִּירֵנֵאִים עצמם, הנמשכים מזריחת יום השוויון אל שקיעת החורף, עושים את ארצות הִיסְפַּנְיָה קצרות יותר בצד זה מאשר בצדן הדרומי. החוף הסמוך שייך לְהִיסְפַּנְיָה הקרובה, והיא טַרָקוֹנֶנְסִיס. מן הַפִּירֵנֵאִים לאורך האוקיינוס באים יער הַווַסְקוֹנִים, אוֹלַרְסוֹ, ערי הַווַרְדּוּלִים מוֹרוֹגִי, מֶנוֹסְקָה וְוֶסְפֶּרִיאַס, ונמל אַמָנוּם, שבו נמצאת כיום המושבה פְלַווִיוֹבְּרִיקָה.

בחבל הַקַּנְטַבְּרִים יש תשע קהילות. נהר סָאוּגָה; נמל וִיקְטוֹרְיָה של אנשי יוּלְיוֹבְּרִיגָה, וממנו ארבעים מילין אל מעיינות הָאִיבֵּרוּס; נמל בְּלֶנְדְיוּם. מבין הַקַּנְטַבְּרִים — הָאוֹרְגֶנוֹסְקִים ונמלם וְסָאִיאַסְווֶקָה. בארץ הָאַסְטוּרִים העיר נוֹאֵגָה. בחצי־האי הַפָּאִיסִיקִים; ואחריהם, במחוז השיפוט לוּקֶנְסִיס, מנהר נָאווְיָה ואילך, הָאַלְבִּיאוֹנִים, הַקִּיבַּרְקִים, הָאֶגִים, הַווָרִים המכונים נָמָרִינִים, הָאַדוֹבִים, הָאַרוֹנִים וְהָאָרוֹטְרֶבִּים. כף קֶלְטִיקוּם; הנהרות פְלוֹרְיוּס וְנֶלוֹ; הַקֶּלְטִים

המכונים נָרִים, ומעליהם הַטָמַרְקִים, שבחצי־האי שלהם שלושה מזבחות סָסְטִיאָנַיִים המוקדשים לְאַוגוּסְטוּס; הַקוֹפּוֹרִים; העיר נוֹאֶטָה; הַקָלְטִים המכונים פְּרֶסְטָמַרְקִים; וְהַקִילְנִים. מבין האיים ראויים לציון קוֹרְטִיקָטָה וְאוּנְיוּס.

מן הַקִילְנִים ואילך, במחוז השיפוט של הַבָּרָקָרִים, נמצאים ההלנים, הַגְרוֹבִים והמבצר טִידָה — כולם צאצאי יוונים. איי סִיקָה; העיר אַבּוֹבְּרִיקָה; נהר מִינְיאוּס, שרוחב פיו ארבעה מילין; הלאונים; הַסָאוּרְבִּים; והעיר אַוגוּסְטָה של הַבָּרָקָרִים. מעליהם גָלַאִיקִיָה. נהר לִימְיָה; וְהַדוּרְיוּס, מן הגדולים בנהרות הִיסְפַּנְיָה: הוא נובע בארץ הַפָלֶנְדוֹנִים, זורם סמוך לְנוּמַנְטִיָה, ואחר כך עובר בארץ הָאַרְוָקִים וְהַוָקָאִים; הוא מפריד את הַוָטוֹנִים מֵאַסְטוּרְיָה ואת הַגָלַאִיקִים מִלוּסִיטַנְיָה, ושם גם חוצץ בין הַטוּרְדוּלִים לַבָּרָקָרִים. כל החבל שתואר מן הַפִּירֵנֵאִים ואילך מלא מכרות זהב, כסף, ברזל, עופרת שחורה ולבנה (בדיל).

בְּדוּרְיוּס מתחילה לוּסִיטַנְיָה: הַטוּרְדוּלִים הקדומים; הַפָּאִיסוּרִים; נהר וָגְיָה; העיר טָלַבְּרִיקָה; העיר והנהר אֶמִינְיוּם; והערים קוֹנִימְבְּרִיגָה, קוֹלִיפּוֹ וְאֶבּוּרוֹבְּרִיטְיוּם. אחר כך נשלח הרחק אל הים כף עצום דמוי קרן, שיש שכינו אותו אַרְטַבְּרוּם, אחרים מַגְנוּם, ורבים — על שם העיר — אוֹלִיסִיפּוֹנֶנְסִיס. הוא מפריד בין ארצות, ימים ושמים. שם מסתיים צדה של הִיסְפַּנְיָה, ומן העיקול סביב הכף מתחילה חזיתה.

מכאן הצפון והאוקיינוס הַגַאלִי, ומשם המערב והאוקיינוס הָאַטְלַנְטִי. יש שמסרו כי הכף בולט שישים מילין אל הים, ואחרים — תשעים; לא מעטים קבעו שמכאן לַפִּירֵנֵאִים 1,250 מילין. בטעות גלויה הם גם הציבו שם עם

אַרְטַבְּרִי, שמעולם לא היה קיים: שכן את הָאַרוֹטְרֶבִּים, שהזכרנו קודם לכך קָלְטִיקוּם, מיקמו כאן לאחר שהחליפו אותיות בשמם.

טעויות נפלו גם בזיהוי הנהרות הנודעים. לדברי וָארוֹ, הָאֶמִינְיוּם מרוחק מאתיים מילין מן הַמִּינְיאוּס שהזכרנו לעיל; יש המזהים אותו במקום אחר ומכנים אותו לִימָאָה. הקדמונים קראו לו נהר השכחה, ואגדות רבות נקשרו בו. הַטָגוּס מרוחק מאתיים מילין מן הַדוּרְיוּס, והמונדה ביניהם. הַטָגוּס מפורסם בחולותיו נושאי הזהב. במרחק 160 מילין ממנו בולט הכף הקדוש, כמעט מאמצע חזיתה של הִיסְפַּנְיָה. וָארוֹ מוסר שמכאן עד אמצע הַפִּירֶנֶאִים מצטברים 1,400 מילין,

ואילו עד נהר אָנָה, שבו הפרדנו את לוּסִיטַנְיָה מִבָּאֵיטִיקָה, 126 מילין, ומְנָאדֵס מתווספים עוד 102 מילין. העמים הם הַקָלְטִים, הַטוּרְדוּלִים וְהַוָטוֹנִים שמסביב לַטָגוּס; ומן האנה עד הכף הקדוש — הַלוּסִיטָנִים. הערים הראויות לציון לאורך החוף מן הַטָגוּס הן אוֹלִיסִיפוֹ, הנודעת בכך שסוסותיה מתעברות מרוח המערב; סָלַסְיָה, המכונה אוּרְבְּס אִימְפֶּרָטוֹרְיָה; וּמֶרוֹבְּרִיקָה. הכף הקדוש, וכף אחר — קוּנֵאוּס. הערים אוֹסוֹנוֹבָה, בַּלְסָה וּמִירְטִילִיס.

הפרובינקיה כולה נחלקת לשלושה מחוזות שיפוט: אֶמֶרִיטָנְסִיס, פָּקָנְסִיס וּסְקַלַבִּיטָנוּס. בסך הכול יש בה ארבעים וחמישה עמים, ובהם חמש מושבות, עיר אחת של אזרחים רומים, שלוש ערים בעלות הזכות הַלָטִינִית הקדומה ושלושים ושש קהילות משלמות מס. המושבות הן אַוגוּסְטָה אֶמֶרִיטָה, השוכנת על נהר אָנָה; מָטָלִינֶנְסִיס; פָּקָנְסִיס; וְנוֹרְבָּנְסִיס, המכונה קֵיסָרִינָה — ואליה צורפו קַסְטְרָה סֶרְווִילְיָה וְקַסְטְרָה קַקִילְיָה. החמישית היא סְקַלַבִּיס, הקרויה פְּרֶסִידְיוּם יוּלְיוּם. עיר האזרחים הרומים היא אוֹלִיסִיפוֹ, המכונה פָּלִיקִיטַס

יוּלְיָה. הערים בעלות הזכות הַלָּטִינִית הקדומה הן אֲבוֹרָה, הקרויה גם לִיבֶּרָלִיטַס יוּלְיָה, וכן מִירְטִילִיס וְסָלַסְיָה שכבר הזכרנו.

מבין משלמי המס שראוי למנותם, מלבד אלה שכבר נזכרו בין כינויי בָּאֵיטִיקָה, נמצאים הָאַוּגוּסְטוֹבְּרִיגֶנְסִים, הָאֱמִינִיאָנְסִים, הָאַרַנְדִיטָנִים, הָאַרַבְּרִיקָנְסִים, הַבַּלְסָנְסִים, הַגִּיסְרוֹבְּרִיגֶנְסִים, הַקָּפָּרְנְסִים, הַקָּאוּרִיאָנְסִים, הַקּוֹלָרְנִים, הַקִּיבִּילִיטָנִים, הַקּוֹנְקוֹרְדִיאָנְסִים, הָאֶלְבּוֹקוֹרִים, הָאִינְטֶרְנִיאָנְסִים, הַלַּנְסִיאָנְסִים, הַמִּירוֹבְּרִיגֶנְסִים המכונים קֶלְטִים, הַמָּדוּבְּרִיגֶנְסִים המכונים פְּלוּמְבָּרִים, הָאוֹקֶלָנְסִים, הַטּוּרְדוּלִים המכונים בַּרְדִילִים וְהַטָּפּוֹרִים. אַגְרִיפָּה מסר שאורך לוּסִיטַנְיָה יחד עם אַסְטוּרְיָה וּגַלַאִיקְיָה 540 מילין ורוחבה 536. את היקף כל הִיסְפַּנְיָה, משני כפי הַפִּירֶנֵאִים ולאורך הימים המקיפים את כל חופה, מעריכים ב־2,924 מילין, ואחרים ב־2,600.

מול קֶלְטִיבֶּרְיָה נמצאים איים רבים שהיוונים מכנים קַסִּיטֶרִידֶס בשל שפע הבדיל בהם; ומול כף הָאַרוֹטָרֶבִּים נמצאים ששת איי האלים, שיש המכנים אותם איי המבורכים. ממש בקצה בָּאֵיטִיקָה, עשרים וחמישה מילין מפתח המצר, נמצא גָּאדֵס. לדברי פּוֹלִיבְּיוּס אורכו שנים־עשר מילין ורוחבו שלושה. בנקודה הקרובה ביותר הוא מרוחק מן היבשת פחות משבע מאות רגל, וביתר חלקיו יותר משבעה מילין. מידתו הכוללת חמישה־עשר מילין. יש בו עיר של אזרחים רומים, המכונים אַוּגוּסְטָנִים של אוּרְבִּס יוּלְיָה גָּדִיטָנָה.

בצד הפונה אל הִיסְפַּנְיָה, כמאה צעדים ממנו, נמצא אי אחר, אורכו אלף צעדים ורוחבו אלף, ובו עמדה לפנים העיר גָּאדִיוּם. אֶפּוֹרוֹס וּפִילִיסְטִידֶס מכנים אותו אֶרִיתֵאָה; טִימָאיוּס וְסִילֵנוּס — אַפְרוֹדִיסִיאַס; וילידי המקום — האי של יוּנוֹ. טִימָאיוּס אומר שהאי הגדול נקרא אצלם קוֹטִינוּסָה; בני עמנו מכנים אותו

טַרְטֵסוֹס, והפונים — גָּאדִיר, שכן בלשון הַפּוּנִית פירוש המילה 'גדר'. הוא נקרא אֶרִיתְרָאָה משום שסיפרו כי אבותיהם הַצּוֹרִים של יושביו באו מן הים הָאֶרִיתְרָאִי. יש הסבורים שבאי הזה ישב גֶּרִיאוֹנֵס, שֶׁהֶרְקוּלֵס לקח את עדריו. אחרים סבורים שֶׁאֶרִיתְרָאָה הייתה אי אחר מול לוּסִיטַנְיָה, ואף מכנים שם אי מסוים באותו שם.

לאחר שהשלמנו את הקפת אירופה, יש לסכם את מידותיה, כדי שהמבקשים לדעת לא ימצאו דבר בלתי־ברור. אַרְטֶמִידוֹרוֹס וְאֵיסִידוֹרוֹס מסרו שאורכה מן הַטָּנָאִיס עד גָּאדֵס 8,714 מילין. פּוֹלִיבְּיוּס כתב שרוחבה מאיטליה עד האוקיינוס 1,350 מילין, שכן בימיו עדיין לא נודעה מלוא מידתה. אורכה של איטליה עצמה, כפי שאמרנו, 1,020 מילין עד האלפים; משם עד לוּגְדוּנוּם ולנמל הבריטני של הַמּוֹרִינִים — בקו שלאורכו, כך נראה, ערך פּוֹלִיבְּיוּס את מדידתו — 1,169 מילין. אך מדידה ודאית וארוכה יותר נמשכת מאותם אלפים לעבר שקיעת השמש בקיץ ושפך הָרַיין, דרך מחנות הלגיונות בגרמניה: 1,242 מילין. מכאן ואילך יתוארו אפריקה ואסיה.

ספר חמישי

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר חמישי

היוונים כינו את אפריקה לוּב ואת הים שלפניה הים הלובי. גבולה הוא מצרים, ושום חלק אחר של היבשות אינו קולט מפרצים מעטים ממנה, שכן חופיה נמשכים באלכסון הרחק מן המערב. שמות עמיה ועריה קשים ביותר להגייה אלא בלשונותיהם שלהם, ובדרך כלל הם יושבים במבצרים.

בראשיתה נקראות הארצות מָאוּרֶטַנְיוֹת. עד ימי גָּאיוּס קיסר בן גֶּרְמָנִיקוּס היו אלה ממלכות, ובאכזריותו נחלקו לשתי פרובינקיות. הכף הקיצונית באוקיינוס נקראת בפי היוונים אַמְפֶּלוּסְיָה. מעבר לעמודי הֶרְקוּלֶס היו הערים לִיסָּה וקוטאי; כיום נמצאת שם טִינְגִי, שנוסדה לפי המסורת בידי אַנְטָאוּס ואחר כך, כְּשֶׁקְלַאוּדְיוּס קיסר עשה אותה קולוניה, נקראה טָרַדוּקְטָה יוּלְיָה. היא מרוחקת 30,000 צעדים במעבר הים מִבֵּיילוֹ שֶׁבְּבֶּייטִיקָה. ממנה, במרחק 25,000 צעדים לאורך חוף האוקיינוס, הקולוניה של אַוגוּסְטוּס יוּלְיָה קוֹנָסְטַנְטִיָה זוּלִיל, שהוצאה משלטון המלכים ונצטוותה לבקש את זכויותיה בְּבֶּייטִיקָה. במרחק 35,000 צעדים ממנה נמצאת לִיקְסוֹס, שנעשתה קולוניה בידי קְלַאוּדְיוּס קיסר ומסופרות עליה אגדות קדומות להפליא:

שם היו ארמון אַנְטָאוּס, מאבקו בְּהֶרְקוּלֶס וגני הַהֶסְפֶּרִידוֹת. לשון ים מתפתלת נשפכת לשם מן הים, וכיום מפרשים כי הדרקונים שימשו בה מעין שומרים. היא מקיפה אי, היחיד באזור הסמוך שאף שהוא גבוה מעט יותר אין גאות הים מציפה אותו. עדיין ניצב בו מזבח הֶרְקוּלֶס, ומאותה חורשה נושאת זהב שעליה סופר לא נותר דבר מלבד זיתי בר.

מי שיזכרו כי גם בני עמנו מסרו רק לאחרונה דברים כמעט מופלאים באותה מידה על המקומות האלה, יתמהו פחות על שקרי הפלאים שהיוונים סיפרו עליהם ועל הנהר לִיקְסוֹס: שעיר חזקה זו גדולה מְקֻרְתָּגוֹ הגדולה, שהיא שוכנת מולה ובמרחק כמעט עצום מְטִינְגִי, ועוד דברים שֶׁקְּוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס האמין בהם בלהיטות רבה.

במרחק 40,000 צעדים מִלִּיקְסוֹס בפנים הארץ נמצאת קולוניה אחרת של אַוּגוּסְטוּס, בבא, המכונה יוּלְיָה קַמְפֶּסְטְרִיס; והשלישית היא בנסה, במרחק 75,000 צעדים, המכונה וָלֶנְטְיָה. ממנה 35,000 צעדים אל העיר וולוּבִּילִיס, המרוחקת מרחק שווה משני הימים. ואילו בחוף, במרחק 50,000 צעדים מִלִּיקְסוֹס, זורם הנהר סוּבּוּבוּס על פני הקולוניה בנסה; הוא גדול וראוי לשיט. במרחק זהה ממנו נמצאת העיר סָלָה, היושבת על הנהר הנושא אותו שם, כבר סמוך למדבריות ומאוימת בעדרי פילים, אך הרבה יותר בידי עם הָאַוּטוֹלוֹלִים. דרך ארצם מובילה אל אטלס, ההר האגדי ביותר באפריקה.

מסרו כי ההר מתרומם מתוך החולות לשמים: מחוספס וצחיח בצדו הפונה אל חופי האוקיינוס שקיבל ממנו את שמו, אך מוצל, מיוער ושופע מעיינות בצדו הפונה לאפריקה. פירות מכל המינים צומחים בו מאליהם בשפע כזה שלעולם אין מחסור בתענוגות.

אין רואים שום תושב ביום; הכול דומם באימת המדבר, וירֹאה חרישית אוחזת בנפשות המתקרבים, נוסף לפחד מפני ההר המתנשא מעל העננים ועד סמוך למסלול הירח. בלילות הוא מנצנץ בשרפות רבות, מתמלא בהוללות הָאֵיגִיפָּנִים וְהַסָּטִירִים ורועש מנגינת חלילים, קנים, תופים ומצלתיים. כך מסרו מחברים נודעים, נוסף למעללי הֶרְקוּלֶס ופָּרְסֵאוּס שם. המרחק אליו עצום ואינו ידוע.

היו גם רשימותיו של חַנּוֹן, מצביא הַקַּרְתָּגִים, שנשלח בימי שגשוגה הגדול של קַרְתָּגוֹ לחקור את היקף אפריקה. בעקבותיו מסרו רבים מן היוונים ומבני עמנו גם דברי אגדה אחרים וגם על ערים רבות שייסד שם, אשר לא זכר ולא שריד נותר מהן.

כאשר ניהל סְקִיפִּיוֹ אֱמִילְיָאנוּס את המלחמה באפריקה, קיבל ממנו פּוֹלִיבְּיוּס ההיסטוריון צי והפליג סביב הארץ כדי לחקרה. לדבריו, מן ההר מערבה משתרעים יערות מלאים בחיות אפריקה; עד הנהר אַנְטִיס 396,000 צעדים, וממנו לְלִיקְסוֹס 205,000. אַגְרִיפָּה מסר שֶׁלִּיקְסוֹס מרוחקת 112,000 צעדים ממצר גָּאדֵס; אחריה מפרץ סַגִּינִי, העיר שבכף מוללכה, הנהרות סוּבּוֹבָה וְסָלַט, נמל רוּטוּבִּיס במרחק 224,000 צעדים מִלִּיקְסוֹס, אחריו כף השמש, נמל רִיסַדִּיר, הַגָּטוּלִים הָאַוּטוֹטֵלִים, הנהר קוֹסָנוּס, העמים סָלָטִיטִים וּמָסָטִים, הנהר מַסָּטַת והנהר דָּרַת, שבו נוצרים תנינים.

אחר כך מפרץ שהיקפו 616,000 צעדים, התחום בכף הר ברקה הבולט מערבה ונקרא סוּרֶנְטִיוּם. בהמשך הנהר המלוח; מעבר לו האתיופים הַפָּרוֹרְסִים, ומאחוריהם הַפָּרוּסִים. בפנים הארץ צמודים אליהם הַגָּטוּלִים הַדָּרִים, ובחוף האתיופים הַדָּרָטִיטִים; הנהר בַּמְבּוֹטוּס, המלא תנינים והיפופוטמים; וממנו שרשרת הרים רצופה עד ההר שנכנה תֵּאוֹן אוֹכֶמָה. משם

עד כף הֶסְפֶּרוֹס מסע של עשרה ימים ולילות. פּוֹלִיבְּיוּס הציב את אטלס באמצע המרחק הזה, ואילו כל האחרים בקצה מָאוּרֶטַנְיָה.

צבאות רומא לחמו לראשונה בְּמָאוּרֶטַנְיָה בימי הקיסר קְלַאוּדְיוּס, כאשר אֵידֶמוֹן, עבדו המשוחרר של המלך תַּלְמַי שרצחו גָּאיוּס קיסר, נקם את מותו. ידוע שכאשר נסוגו הברברים הגיעו הרומאים עד הר אטלס. לא רק מצביאים שכבר כיהנו כקונסולים ובאו מן הסנאט, אלא גם פרשים רומים שפיקדו שם לאחריהם, התפארו שחדרו אל אטלס.

כפי שאמרנו, בפרובינקיה הזאת חמש קולוניות רומיות, ולכן נדמה שאפשר להגיע בקלות אל האמת; אך הניסיון מוכיח שזה לעיתים קרובות מטעה מאוד, שכן בעלי משרות שאינם טורחים לחקור את האמת אינם מתביישים לשקר מחמת הבושה שבהודאה בבורות. אין נפילה קלה יותר לאמון מאשר כשבר־סמכא נכבד עומד מאחורי טענה כוזבת. פחות מפליא אותי שדברים מסוימים לא נודעו לאנשי מעמד הפרשים, ואף לאלה מהם הנכנסים לסנאט, מאשר שנעלמו מן המותרות, שכוחן יעיל ורב ביותר: בגללם מחפשים שנהב ויערות של עץ קִיטְרוּם, וכל סלעי גֶּטוּלְיָה נסרקים אחר חלזונות ארגמן וצבע הארגמן.

עם זאת הילידים מוסרים כי בחוף, במרחק 150,000 צעדים מן הַסָּלָט, נמצא הנהר אַסָנָה, שמי הים נכנסים אליו אך נמלו ראוי לציון; אחריו נהר הנקרא פוּט, וממנו לְדִירִים — שכן זה שמו של אטלס בלשונם — 200,000 צעדים, וביניהם הנהר אִיוֹר. שם נותרו מעט עקבות של ארץ שהייתה מיושבת בעבר, ובהם שרידי כרמים ומטעי תמרים.

סְוֶטוֹנְיוּס פָּאוּלִינוּס, שראינו אותו קוֹנְסוּל, היה המצביא הרומי הראשון שחצה גם את אטלס למרחק כמה אלפי צעדים. על גובהו מסר כדברי האחרים; את

מורדותיו התחתונים מילאו יערות צפופים וגבוהים של עצים ממין לא מוכר, מרשימים בקומתם, חלקים ומבריקים וללא קשרים. עליהם דומים לעלי ברוש אך ריחם כבד, ופלומה דקה מכסה אותם; בעיבוד אפשר לעשות ממנה אריגים כאריגי משי. הפסגה מכוסה שלגים עמוקים גם בקיץ.

לדבריו הגיע לשם לאחר עשרה מחנות, ומעבר לו עד הנהר גר עבר במדבריות אבק שחור, שסלעים כמו חרוכים הזדקרו מהם לעיתים. החום הופך את המקומות לבלתי ראויים ליישוב אף בחורף, כפי שחווה בעצמו. יושבי היערות הסמוכים, המלאים פילים, חיות בר ונחשים מכל סוג, נקראים קָנָרִים, מפני שמזונם משותף עם הכלבים והם חולקים עמם את קרבי החיות.

אין ספק שסמוך להם יושב עם האתיופים המכונה פְּרוֹרְסִים. יוּבָּה, אבי תַּלְמַי והראשון שמלך בשתי הַמָּאוּרֶטַנְיוֹת, שנודע בלמדנותו אף יותר מבמלכותו, מסר דברים דומים על אטלס. עוד אמר שגדל שם צמח בשם אֶופוֹרְבָּאָה, על שם רופאו שגילה אותו. בחיבור מיוחד הילל להפליא את מוהלו החלבי להבהרת הראייה וכנגד נחשים וכל הרעלים. די והותר על אטלס.

אורכה של פרובינקיית טִינְגִיטָנָה 170,000 צעדים. עם הַמָּאוּרִים, שהיה בעבר העיקרי בה וממנו שמה, ורבים כינוהו מָאוּרוּסִים, הוחלש במלחמות והצטמצם למשפחות מעטות. לידו היה עם הַמָּסָאִיסִילִים, וגם הוא נכחד באותו אופן. כיום מחזיקים בארץ עמים גֶטוּלִיִים: הַבַּנְיוּרִים, והחזקים בהרבה הָאַוּטוֹלוֹלִים; וחלק מהם שנקרא בעבר גָּסִימִים, שנפרד מהם, פנה לעבר האתיופים ועשה לעצמו עם נפרד.

הפרובינקיה עצמה הררית במזרח ומגדלת פילים, גם בהר אַבִּילָה ובהרים המכונים שבעת האחים בשל גובהם הדומה; הם צופים אל המצר ומחוברים

לְאַבִּילָה. מהם נמשך חוף הים הפנימי: הנהר תָמוּדָה, הראוי לשיט, ושם גם הייתה עיר בעבר; הנהר לָאוּד, שגם הוא מתאים לספינות; העיר והנמל רִיסַדִּיר; והנהר מלוואנה הראוי לשיט.

העיר סִיגָה, מול מלכה שֶׁבְּהִיסְפַּנְיָה, הייתה בירת סִיפַקְס וכבר שייכת לְמָאוּרֶטַנְיָה האחרת. במשך זמן רב נשאו הארצות את שמות מלכיהן: הקיצונית נקראה בּוֹגוּטִיאָנָה, והאחרת בוכי, היא קֵיסָרִיאָנְסִיס של ימינו. אחריה פּוֹרְטוּס מַגְנוּס, הקרוי על שם מרחביו, עיר של אזרחים רומים; הנהר מוּלוּכָה, גבול בּוֹכוּס וְהַמָּסָאִיסִילִים; קִיזָה קֶנִיטָנָה, עיר זרים; וְאַרְסֶנַרְיָה של בעלי הזכות הַלָּטִינִית, במרחק 3,000 צעדים מן הים.

קַרְטֶנָה היא קולוניה של אַוּגוּסְטוּס שבה הלגיון השני, וְגוּנוּגוּ קולוניה שלו שיושבה בקוהורטה פרטוריאנית. כף אַפּוֹלוֹן, ושם העיר הנודעת קִיסָרְיָה, שנקראה קודם אִיוֹל והייתה בירת יוּבָּה; קְלַאוּדְיוּס האלוהי העניק לה מעמד קולוניה. בפקודתו יושבו חיילים ותיקים באופידום נוֹבוּם, וטיפסה קיבלה זכויות לָטִינִיּוֹת; אַסְפַּסְיָאנוֹס העניק אותה זכות לְאִיקוֹסְיוּם. רוּסְגוּנִיאָי היא קולוניה של אַוּגוּסְטוּס; קְלַאוּדְיוּס העניק אזרחות לְרוּסוּקוּרְיוּם; רוּסָזוּס קולוניה של אַוּגוּסְטוּס; סַלְדָאִי קולוניה שלו, וכן אִיגִילְגִּילִי.

העיר טוּקָה יושבת על הים ועל הנהר אַמְפְּסָגָה. בפנים הארץ הקולוניה אַוּגוּסְטָה, המכונה גם סוּכַּבַּר; טוּבּוּסוּפְּטוּ; הקהילות טִימִיקִי וְטִיגָווַאי; הנהרות סַרְדָבָּל, אַווֵס וְנָבָּר; עם הַמַּקוּרֶבִּים; הנהר אוסר; עם הַנְּבָבִּים. הנהר אַמְפְּסָגָה מרוחק מִקֵּיסָרְיָה 322,000 צעדים. אורכן של שתי הַמָּאוּרֶטַנִיּוֹת 1,036,000 צעדים, ורוחבן 467,000.

מן הָאַמְפִּסָגָה מתחילה נוּמִידְיָה, המפורסמת בשמו של מָסִינִיסָה. היוונים כינו אותה מָטָגוֹנִיטִיס, וְהַנּוּמִידִים נקראו נוֹמָדִים מפני שהם מחליפים שטחי מרעה ונושאים את המפליות שלהם, כלומר בתיהם, על עגלות. הערים הן כּוּלוּ וְרוּסִיקָדָה; במרחק 48,000 צעדים ממנה בפנים הארץ הקולוניה קִירְטָה המכונה סִיטִיאָנוֹרוּם; ועוד בפנים סִיקָה והעיר החופשית בּוּלָה רֶגְיָה. בחוף נמצאות טָקְטוּאָה, הִיפּוֹ רֶגְיוּס, הנהר אַרְמוּאָה, תַּבְּרָקָה של אזרחים רומים והנהר טוּסְקָה, גבול נוּמִידְיָה. מלבד השיש הַנּוּמִידִי ושפע חיות הבר אין בה דבר בולט.

מן הַטּוּסְקָה מתחיל חבל זֵאוּגִיטָנָה, והוא הארץ הנקראת אפריקה במובן המצומצם. שלוש כפות — קַנְדִידוּם, אחריה כף אַפּוֹלוֹן מול סַרְדִינְיָה וכף פָּרְקוּרְיוּס מול סִיקִילְיָה — בולטות אל הים ויוצרות שני מפרצים. הקרוב הוא הִיפּוֹנֶנְסִיס, על שם העיר הנקראת הִיפּוֹ דִירוּטוּם, וביוונית דִיאַרִיטוֹן בשל שפע מימיה. סמוכה לה העיר תַּאוּדְלִיס הפטורה ממס, הרחק יותר מן החוף.

אחר כך כף אַפּוֹלוֹן, ובמפרץ האחר אוּטִיקָה של אזרחים רומים, שנודעה במות קָאטוֹ; הנהר בַּגְרָדָה; המקום קַסְטְרָה קוֹרְנֵלְיָה; הקולוניה קַרְתָּגוֹ, על שרידי קַרְתָּגוֹ הגדולה; הקולוניה מַקְסוּלָה; הערים קַרְפִּי וּמִיסוּאָה; קְלִיפֵּאָה החופשית בכף פָּרְקוּרְיוּס; וכן קוּרוּבִּיס וְנִיאָפּוֹלִיס החופשיות. אחר כך חלוקה נוספת של אפריקה עצמה. יושבי בִּיזָקְיוּם נקראים לוּבִּיפִינִיקִים. כך נקרא חבל שהיקפו 250,000 צעדים ופוריותו מופלגת: האדמה משיבה לחקלאים יבול פי מאה כמעין ריבית.

כאן הערים החופשיות לֶפְּטִיס, הַדְרוּמֶטוּם, רוּסְפִּינָה וְתַפְּסוֹס. אחריהן תנאי, אַוּוֵס, מָקוֹמָדֵס, טָקָפֶּה וְסַבְּרָטָה, הגובלת בַּסִּירְטִיס הקטנה. עד אליה אורכן של

נוּמִידְיָה ואפריקה מן הָאַמְפִּסָגָה 580,000 צעדים, ורוחבן בחלק הידוע 200,000. החלק שכינינו אפריקה נחלק לשתי פרובינקיות, הישנה והחדשה; מפרידה ביניהן תעלה שנמשכה עד תנאי בין אַפְּרִיקָנוּס הבא אחר כך לבין המלכים. העיר הזאת מרוחקת 216,000 צעדים מִקַּרְתָּגוֹ.

המפרץ השלישי נחלק לשניים, שתי הַסִּירְטִיּוֹת, המסוכנות בשל הים הרדוד הנסוג ושב. פּוֹלִיבְּיוּס מוסר שֶׁמִּקַּרְתָּגוֹ עד הקרובה, הקטנה, 300,000 צעדים; רוחב פתחה 100,000 והיקפה 300,000. גם ביבשה הדרך אליה עוברת במדבריות, בחולות ובין נחשים, בהכוונת הכוכבים. אחריהם באים יערות מלאים חיות רבות, ובפנים הארץ מדבריות של פילים; אחר כך שממות עצומות, ומעבר להן הַגָּרַמַנְטִים, המרוחקים מֵאַוּגִילָה מסע שנים־עשר יום.

מעליהם היה עם הַפְּסִילִים, ומעליו אגם לִיקוֹמֵדֵס המוקף מדבריות. אַוּגִילָה עצמה שוכנת בקירוב באמצע הדרך, במרחק שווה מאתיופיה הפונה מערבה ומן החבל שבין שתי הַסִּירְטִיּוֹת; אך קו החוף בין שתי הַסִּירְטִיּוֹת 250,000 צעדים. שם העיר אוֹיֶנֶנְסִיס, הנהר קִינִיפְּס וחבלו, הערים נִיאָפּוֹלִיס, טַפְּרָה, הַבְּרוֹטוֹנוּם וְלֶפְּטִיס האחרת המכונה מגנה. אחריה סִירְטִיס הגדולה, שהיקפה 625,000 צעדים ורוחב פתחה 312,000; סמוך לה יושב עם הַקִּיסִיפָּדִים.

בעומק המפרץ היה חוף הַלּוֹטוֹפָגִים, שאחדים כינו מַכרואים, עד מזבחות הַפִּילָאנִים העשויים חול. לא הרחק מהם, ליד היבשת, ביצה עצומה מקבלת את הנהר טְרִיטוֹן ואת שמו; קַלִּימַכוֹס כינה אותה פָּלַנְטִיאַס ואמר שהיא מעבר לַסִּירְטִיס הקטנה, אך רבים מציבים אותה בין שתי הַסִּירְטִיּוֹת. הכף הסוגרת את הגדולה נקראת בּוֹרְיוֹן. מעבר לה פרובינקיית קִירֶנָאִיקָה.

עד הגבול הזה יש באפריקה, מן הנהר אַמְפְּסָגָה, 516 עמים הכפופים לשלטון רומא. בהם שש קולוניות, נוסף לאלה שכבר נזכרו: אוּטִינָה וְתוּבּוּרְבִּי. חמש־עשרה ערים של אזרחים רומים, ומהן ראויות לציון בפנים הארץ אַבְּסוּרִיטָנוּם, אַבּוּטוּקְנָסָה, אַבּוֹרִיֵּינָסָה, קָנוֹפִּיקוּם, כִּינִיאָוְנָסָה, סִימִיתוּאֶנָסָה, תוּנוּסִידֶנָסָה, תוּבּוּרְנִיקְנָסָה, תִּינִידְרוּמָנָסָה, טִיבִּיגֶנָסָה, שתי אוּקִיטָנָה — הגדולה והקטנה — וְוָנָסָה. עיר לָטִינִית אחת, אוּזְלִיטָנוּם; ועיר אחת מעלת מס, קַסְטְרָה קוֹרְנֵלְיָה.

שלושים ערים חופשיות, ומהן ראויות לציון בפנים הארץ אַכּוֹלִיטָנוּם, אַקְרִיטָנוּם, אַוּוִיטָנָסָה, אַבְּזִירִיטָנוּם, קָנוֹפִּיטָנוּם, מָלִיזִיטָנוּם, מָטָרָנָסָה, סָלָפִּיטָנוּם, טוּסְדְרִיטָנוּם, תִּיסִיקְנָסָה, טוּנִיסֶנָסָה, תֵּאוּדָנָסָה, טָגָסָנָסָה, טִיגִיאָנָסָה, אוּלוּסוֹבּוֹרִיטָנוּם, וְוָנָסָה אחרת, עיר ששמה פגום, וְזָמָנָסָה. מבין הנותרים, רבים ראויים להיקרא לא רק קהילות אלא גם אומות: הַנַּטְבּוּטִים, הַקַּפְּסִיטָנִים, הַמּוּסוּלָמִים, הַסַּבָּרָבָּרִים, הַמַּסִּילִים, הַנִּיקִיבִּים, הוומקורים, הַקִּינִיתִים, המוסונים, המרכובים וכל גָּטוּלְיָה עד הנהר נִיגֶר, המפריד בין אפריקה לאתיופיה.

קִירֵנָאִיקָה, היא חבל הַפָּנְטָפּוֹלִיס, נודעת באורקל המון, המרוחק 400,000 צעדים מִקִּירֵנָה; במעין השמש; ובעיקר בחמש עריה: בֶּרֶנִיקָה, אַרְסִינוֹאָה, פְּטוֹלֶמָאִיס, אַפּוֹלוֹנְיָה וְקִירֵנָה עצמה. בֶּרֶנִיקָה נמצאת בקרן הקיצונית של הַסִּירְטִיס ונקראה בעבר עיר הַהֶסְפֶּרִידוֹת שנזכרו לעיל, כפי שנודדות אגדות יוון. לא הרחק לפני העיר נמצאים הנהר לֶתוֹן והחורש הקדוש שבו מסופר שהיו הגנים. היא מרוחקת 375,000 צעדים מִלֶּפְּטִיס.

ממנה עד אַרְסִינוֹאָה, המכונה טָאוּכִירָה, 43,000 צעדים, ואחר כך עד פְּטוֹלֶמָאִיס, ששמה הקדום ברקה, 22,000. לאחר עוד 40,000 צעדים בולטת

כף פִיקוּאוּס אל ים כְּרֻתִים; היא מרוחקת 350,000 צעדים מכף טַיְינָרוּס שֶׁבְּלָקוֹנִיקָה ו־125,000 מִכְּרֻתִים עצמה. אחריה קִירֵנָה, 11,000 צעדים מן הים; מפיקוס לְאַפּוֹלוֹנְיָה 24,000; לְכָרוֹנֵסוֹס 88,000; ומשם לְקָטַבַּתְמוֹס 216,000.

הַמַּרְמָרִידִים יושבים שם, מחבל פָּרֵיטוֹנְיוּם בקירוב עד הַסִּירְטִיס הגדולה. אחריהם הָאַקְרוֹקֵלִים, ובחוף הַסִּירְטִיס הַנַּסָמוֹנִים, שהיוונים כינו בעבר מָסַמוֹנִים על שם מיקומם באמצע החולות. חבל קִירֵנָה נחשב פורה בעצים ברצועה שרוחבה 15,000 צעדים מן החוף; פנימה ממנה רצועה באותו רוחב פורייה רק בתבואה; ואחריה רצועה שרוחבה 30,000 ואורכה 250,000 המגדלת סִילְפִיוֹן בלבד.

אחרי הַנַּסָמוֹנִים חיים הָאַסְבִּיטִים והמקים; מעבר להם הָאַמַּנְטִים, מסע אחד־עשר יום מערבה מן הַסִּירְטִיס הגדולה, ואף הם מוקפים חולות מכל עבר. עם זאת הם מוצאים בלי קושי רב בארות בעומק כשתי אמות, שכן מי מָאוּרֶטַנְיָה נקווים שם. הם בונים את בתיהם ממלח שנחצב מהרים כאבן. מהם אל הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים, בכיוון שקיעת החורף, מסע שבעה ימים; מסחרם עמם הוא רק באבן החן שאנו מכנים קַרְבּוּנְקוּלוּס, המובאת מאתיופיה.

בין המקומות האלה לבין מדבריות אפריקה שתוארו מעל הַסִּירְטִיס הקטנה משתרעת פָּזָנְיָה. שם הכנענו את עם הַפָּזָנִים ואת הערים אללה וְקִילִיבָּה, וכן את קִידָמוּס שמול סַבְּרָטָה. מהם משתרע הר לאורך רב ממזרח למערב, שבני עמנו מכנים אָטָר, השחור, לפי מראהו: כאילו נחרך או הוצת מהחזרת אור השמש.

מעבר לו המדבריות; העיר מָתֶלְגָה של הַגָּרַמַנְטִים; וּדְבְּרִיס, שמעיינה שופע מים חמים מצהרי היום עד חצות, ובמשך מספר שעות זהה המים מתקררים

עד הצהריים. שם גם גרמה הנודעת, בירת הַגֶּרֶמַנְטִים. את כולן הכניעו נשק רומא וְקוֹרְנֵלְיוּס בַּלְבּוּס חגג עליהן טריומף — היחיד מכולם שזכה למרכבת ניצחון בעודו יליד חוץ ושקיבל את זכויות הַקְּווִירִים, שכן הוא נולד בְּגָאדֵס וקיבל אזרחות רומית עם דודו בַּלְבּוּס הזקן. ומפליא שמחברינו מסרו כי כבש את הערים שנזכרו, ואילו בטריומף נשא, מלבד קִידָמוּס וגרמה, את שמותיהן ודמויותיהן של כל האומות והערים האחרות, שבאו בסדר הזה:

העיר טַבּוּדְיוּם; עם הַנִּיטְרִים; העיר מִיגְלִיס גמלה; עם או עיר בשם בובאיום; עם הָאֶנִיפִים; העיר תוּבֶּן; ההר המכונה נִיגֶר; הערים נִיטִיבְּרוּם וְרַפְסָה; עם הַווִיסְקָרִים; העיר דֶקְרִי; הנהר נָתָבּוּר; העיר תַּפְסָגוּם; עם הַטָּמִיאָגִים; העיר בוין; העיר פגה; הנהר דָסִיבָּרִי; ואחריהן הערים הרצופות ברקום, בולובה, אַלָסִיט, גַלְסָה, בַּלָּה, מַקְסָלָה וְקִיזַנְיָה; והר גִירִי, שעליו הקדימה כתובת לציין כי נוצרות בו אבני חן.

עד עתה הדרך אל הַגֶּרֶמַנְטִים לא הייתה ניתנת למעקב, מפני ששודדי העם מכסים בחול את הבארות, שאינן דורשות חפירה עמוקה למי שמכיר את המקומות. במלחמה האחרונה שניהלו עם אנשי אוֹיֶנֶנְסִיס בראשית שלטון הקיסר אַסְפַּסְיָאנוֹס, התגלה קיצור דרך של ארבעה ימים. הדרך נקראת פרטר קפוט סֶקְסִי. גבול קִירֵנָאִיקָה נקרא קָטַבַּתְמוֹס: עיר ועמק היורד פתאום בתלילות. עד גבול זה משתרעת אפריקה הַקִּירֵנָאִית מן הַסִּירְטִיס הקטנה לאורך 1,060,000 צעדים, ורוחבה בחלק הידוע 910,000.

החבל הבא נקרא לוּב מָרִיאוֹטִיס וגובל במצרים. יושבים בו הַמַּרְמָרִידִים, הָאַדִירְמָכִידִים ואחריהם הַמָּרִיאוֹטִים. מִקָּטַבַּתְמוֹס לִפְרֵיטוֹנְיוּם 86,000 צעדים. בפנים החבל נמצאת אַפִּיס, מקום נודע בדת מצרים; ממנה לִפְרֵיטוֹנְיוּם 62,500

צעדים, ומשם לאלכסנדריה 200,000. רוחב החבל 169,000. אֶרַטוֹסְתֶנֶס מוסר שֶׁמִּקְיֵרֶנָה לאלכסנדריה בדרך הישה 525,000 צעדים.

אַגְרִיפָּה קבע שאורכה של אפריקה כולה, מן הים הָאַטְלַנְטִי ועם מצרים התחתונה, 3,040,000 צעדים. פּוֹלִיבְּיוּס וְאֶרַטוֹסְתֶנֶס, הנחשבים מדקדקים ביותר, קבעו 1,100,000 צעדים מן האוקיינוס עד קַרְתָּגוֹ הגדולה, וממנה לְקָנוֹפּוּס, שפך הנילוס הקרוב ביותר, 1,688,000. אֵיסִידוֹרוֹס קבע 3,697,000 צעדים מִטִּינְגִי לְקָנוֹפּוּס, וְאַרְטֶמִידוֹרוֹס 40,000 פחות מֵאֵיסִידוֹרוֹס.

ימים אלה אינם כוללים איים רבים כל כך. הנודע ביותר הוא מֶנִינְגְקְס, אורכו 25,000 צעדים ורוחבו 22,000, וְאֶרַטוֹסְתֶנֶס כינה אותו לוֹטוֹפָּגִיטִיס. יש בו שתי ערים: מֶנִינְגְקְס בצד הפונה לאפריקה ותואר בצד האחר. האי מרוחק 1,500 צעדים מן הכף הימנית של הַסְּפֶרְטִיס הקטנה. ממנו 100,000 צעדים, מול הכף השמאלית, נמצאת קַרְקִינָה, עיר חופשית ואי באותו שם, אורכו 25,000 ורוחבו המרבי מחצית מכך, אך בקצהו לא יותר מ־5,000. האי הזעיר קֶרְקִינִיטִיס, הפונה לְקַרְתָּגוֹ, מחובר אליו בגשר.

במרחק כ־50,000 צעדים מהם נמצאת לֶפְּדוּסָה, שאורכה 6,000; אחריה גָּאוּלוֹס וְגָלָטָה, שאדמתה ממיתה את העקרבים, חיה מסוכנת באפריקה. אומרים שהם מתים גם בְּקְלִיפֶּאָה, שמולה נמצא קוֹסִירָה ובו עיר. מול מפרץ קַרְתָּגוֹ נמצאים שני איי אֵיגִימוּרוֹאָה; ואילו אַרַאי הם למעשה סלעים יותר מאיים, בעיקר בין סִיקִילְיָה לְסַרְדִינְיָה. מחברים מוסרים שגם הם היו מיושבים בעבר ושקעו.

בפנים אפריקה, דרומה ומעל הַגֶּטוּלִים ומעבר למדבריות, יושבים ראשונים הלובים המצרים, ואחריהם האתיופים הלבנים. מעליהם עמי האתיופים:

הַנִּיגֶרִיטִים, שעל שמם הנהר; הַגִּימְנֵטִים; הפרוסים; ובקרבת האוקיינוס הַפָּרוֹרְסִים שהזכרנו בקצה מָאוּרֶטַנְיָה. מכל אלה ועד הַגָּרַמַנְטִים, הָאַוּגִילִים וְהַטְרוֹגְלוֹדִיטִים משתרעות מזרחה שממות עצומות. נכונה ביותר דעת המציבים שתי אתיופיות מעבר למדבריות אפריקה, ובראשם הוֹמֵרוֹס, שמסר כי האתיופים נחלקים לשניים, פונים למזרח ולמערב.

טבעו של הנהר נִיגֶר כטבע הנילוס: הוא מגדל קנים, פפירוס ואותם בעלי חיים, וגואה באותן עונות. מקורו בין האתיופים הַסַּרָלָאִים וְהָאוֹכְלִיקִים; עירם היא מָגְיוּם. אחדים הציבו בין המדבריות את הָאַטְלַנְטִים, ולצדם אֵיגִיפָּנִים בני־כלאיים, בלמים, גַּמָפָאַנְטִים, סָטִירִים וְהִימַנְטוֹפוֹדִים. הָאַטְלַנְטִים מנוונים ממנהגי אנוש, אם נאמין למסופר.

אין ביניהם פנייה איש לרעהו בשום שם; למראה השמש הזורחת והשוקעת הם מטיחים קללות איומות, כאילו היא משחיתה אותם ואת שדותיהם; ובשנתם אינם רואים חזיונות כשאר בני תמותה. הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים חופרים מערות, ואלה בתיהם; מזונם בשר נחשים וקולם חריקה ולא דיבור, עד כדי כך שאין להם שיתוף לשוני. הַגָּרַמַנְטִים אינם נישאים וחיים עם נשים באקראי. הָאַוּגִילִים עובדים רק את המתים. הַגַּמָפָאַנְטִים עירומים, אינם יודעים מלחמה ואינם מתערבים בשום זר.

על הבלמים מסופר שאין להם ראשים ושפיהם ועיניהם קבועים בחזה; לַסָּטִירִים אין ממנהג האדם דבר מלבד צורתם; צורת הָאֵיגִיפָּנִים היא כפי שמציירים אותם בדרך כלל; הַהִימַנְטוֹפוֹדִים הם אנשים שרגליהם כרצועות וטבעם להתקדם בזחילה; והפרוסים, שהיו בעבר פרסים, היו מלווי הֶרְקוּלֶס בדרכו אל הַהֶסְפֶּרִידוֹת. לא מצאתי עוד דבר על אפריקה הראוי להזכרה.

אל אפריקה צמודה אסיה. טִימוֹסְתֶנֵס מוסר שמן השפך הַקָנוֹפִּי עד שפך פּוֹנְטוֹס היא משתרעת 2,638,000 צעדים; ומפי פּוֹנְטוֹס עד פי ים מָאוֹטִיס, לדברי אֶרַטוֹסְתֶנֵס, 1,545,000. אַרְטֶמִידוֹרוֹס וְאִיסִידוֹרוֹס קובעים שאורכה הכולל עם מצרים עד טָנָאִיס 5,013,750 צעדים. ימיה הרבים קיבלו שמות מן היושבים לחופיהם, ולכן יצוינו יחד.

מצרים, הארץ הקרובה ביותר לאפריקה, נסוגה פנימה דרומה עד שהאתיופים משתרעים מאחוריה. הנילוס, המתפצל לימין ולשמאל, מגדיר בחיבוקו את חלקה התחתון: השפך הַקָנוֹפִּי מפרידו מאפריקה והשפך הַפְּלוּסִי מאסיה, וביניהם 170,000 צעדים. משום כך מנו אחדים את מצרים בין האיים, שהרי הנילוס מתפצל כך שהוא יוצר צורת משולש של אדמה; ולכן רבים כינו את מצרים דֶלְתָא, כשם האות היוונית. מן האפיק היחיד, במקום שבו הוא מתפצל לראשונה לצדדים, עד השפך הַקָנוֹפִּי 146,000 צעדים ועד הַפְּלוּסִי 156,000. החלק העליון, הגובל באתיופיה, נקרא תֶבָאִיס.

היא נחלקת למחוזות ערים, הנקראים νόμους (נוֹמוּס): אוֹמְבִּיטֵס, אַפּוֹלוֹנוֹפּוֹלִיטֵס, הֶרְמוֹנְתִיטֵס, תִינִיטֵס, פָּטוּרִיטֵס, קוֹפְּטִיטֵס, טֶנְטִירִיטֵס, דִיוֹסְפּוֹלִיטֵס, אַנָטָאוֹפּוֹלִיטֵס, אַפְרוֹדִיטוֹפּוֹלִיטֵס וְלִיקוֹפּוֹלִיטֵס. בחבל הסמוך לְפְלוּסִיום נמצאים המחוזות פַרְבָאתִיטֵס, בּוּבַסְטִיטֵס, סָתְרוֹיטֵס וְטָנִיטֵס. היתר הם אַרַבִּיקוּם, הַמוֹנִיאָקוּם המשתרע לעבר אורקל יוּפִיטֶר המון, אוֹקְסִירִינְכִיטֵס, לֵאוֹנְטוֹפּוֹלִיטֵס, אַתְרִיבִיטֵס, קִינוֹפּוֹלִיטֵס, הֶרְמוֹפּוֹלִיטֵס, קֶסוֹאִיטֵס, מֶנְדֶסִיום, סֶבֶּנִיטֵס, קְבַסִיטֵס, לָטוֹפּוֹלִיטֵס, הֶלְיוֹפּוֹלִיטֵס, פְּרוֹסוֹפִּיטֵס, פָּנוֹפּוֹלִיטֵס, בּוּסִירִיטֵס, אוֹנוּפִּיטֵס, סָאִיטֵס, פְּטֶנְתוּם, פְּטֶמְפוּם, נָאוּקְרָטִיטֵס, מֶטֶלִיטֵס, גִינַאִיקוֹפּוֹלִיטֵס, מֶנֶלָאִיטֵס, חבל אלכסנדריה, וכן לוּב וּמַרְיאוֹטִיס.

הֶרַקְלִיאוֹפּוֹלִיטֵס נמצא באי בנילוס שאורכו 50,000 צעדים, ובו גם עיר הנקראת עיר הֶרְקוּלֶס. יש שני מחוזות אַרְסִינוֹאִיטֵס; אלה ומֶמְפִיטֵס מגיעים עד קודקוד הַדֶּלְתָא, ובצד אפריקה גובלים בו שני מחוזות אוֹאָסִיטֵס. אחדים משנים כמה מן השמות ומחליפים אותם במחוזות אחרים, כגון הֶרוֹאוֹפּוֹלִיטֵס וּקְרוֹקוֹדִילוֹפּוֹלִיטֵס. בין אַרְסִינוֹאִיטֵס לְמֶמְפִיטֵס היה אגם שהיקפו 250,000 צעדים, או לדברי מוּקְיָאנוֹס 450,000, ועומקו חמישים צעדים. הוא נעשה בידי אדם ונקרא מוֹאֶרִיס על שם המלך שעשה אותו. משם עד מֶמְפִיס 62,000 צעדים; בעבר הייתה זו מצודת מלכי מצרים. ממנה עד אורקל המון מסע שנים־עשר יום, ועד התפצלות הנילוס שכינינו דֶלְתָא 15,000 צעדים.

מקורות הנילוס אינם ידועים, שכן הוא מהלך במדבריות ובארצות לוהטות לאורך עצום ונחקר רק מפי השמועה, בלי המלחמות שגילו את כל שאר הארצות. ככל שיכול המלך יוּבָּה לחקור, מקורו בהר בְּמָאוּרֶטַנְיָה התחתונה לא הרחק מן האוקיינוס, ומיד הוא נקווה באגם הנקרא נִילִידֶס. שם נמצאים הדגים אלבטה, קוֹרָקִינוֹס וְסִילוּרוּס. גם תנין הובא משם כראיה לכך והוקדש בידי יוּבָּה במקדש אִיסִיס בְּקֵיסָרְיָה, ושם הוא נראה עד היום. עוד הבחינו כי הנילוס גואה בהתאם לכמות השלגים והגשמים שהרוו את מָאוּרֶטַנְיָה.

בצאתו מן האגם הוא כמו מסרב לזרום בחולות הצחיחים ונעלם למסע של ימים אחדים. אחר כך הוא פורץ באגם אחר, גדול יותר, בארץ הַמָּסָאִיסִילִים שֶׁבְּמָאוּרֶטַנְיָה קֵיסָרִיאֲנָסִיס, וכמו מביט סביבו בקהילות האדם; זהותו ניכרת מאותם בעלי חיים. שוב בולעים אותו החולות והוא נעלם במדבריות למסע עשרים יום, עד האתיופים הקרובים. כאשר הוא חש שוב בבני אדם הוא מזנק החוצה, כנראה מן המעיין שכינו נִיגֶר.

משם הוא מפריד את אפריקה מאתיופיה. אף שאין עמים יושבים מיד לאורך גדותיו, הוא שוקק חיות בר ובהמות ומצמיח יערות; הוא חוצה את אמצע ארץ האתיופים ונקרא אַסְטָפּוּס — מילה שבלשון העמים ההם פירושה 'מים הזורמים מן החשכה'. הוא מפזר בדרכו איים לאין מספר, ומקצתם עצומים כל כך, שעל אף מהירות זרימתו הסוחפת נדרשים לו לא פחות מחמישה ימים לעבור על פניהם. סביב מָרוֹאֵה, המפורסם שבהם, הערוץ השמאלי נקרא אַסְטָבּוֹרֶס, כלומר 'ענף המים הבאים מן החשכה'; הימני נקרא אַסְטוֹסָפֶּס, שם המוסיף את המשמעות 'צד'. אין הוא נקרא נילוס עד שכל מימיו שבים ומתאחדים לזרם אחד; וגם אז, לאורך כמה מילין, עודנו נקרא גִּירִיס. הוֹמֵרוֹס כינה את כולו אֱגִיפְּטוֹס, ואחרים טְרִיטוֹן.

מדי פעם האיים עומדים בדרכו וריבוים רק מאיץ אותו; לבסוף הוא נכלא בין הרים, ושום מקום אחר אינו סוער ממנו. מימיו הדוהרים נושאים אותו אל חבל האתיופים הקרויים קָטָדוּפִּים, ושם, באשד האחרון, בין סלעים המתייצבים מולו, נדמה כי אין הוא זורם אלא נופל בשאון אדיר. אחר כך הוא נעשה שקט: מימיו נשברים, אלימותו מוכנעת, ואף המרחק מתיש אותו במידת מה. הוא פולט את עצמו דרך שפכים רבים אל הים המצרי; אולם בימים קבועים הוא גדל מאוד, מתפשט בכל מצרים ומציף את הארץ במים המפרים אותה.

סיבות שונות נמסרו לעלייה הזאת. הסבירות ביותר הן שהרוחות הָאֶטֶסְיוֹת, הנושבות אז מן הכיוון הנגדי, הודפות את מי הנהר לאחור בעוד הים נדחף אל שפכיו; או גשמי הקיץ באתיופיה, כאשר אותן רוחות אֶטֶסְיוֹת נושאות לשם עננים משאר העולם. טִימָאיוֹס המתמטיקאי הציע הסבר נסתר: לדבריו מקור הנהר נקרא פִּיאֶלָה, והנהר עצמו, הפולט אדים, שוקע במחילות בין סלעים

מהבילים ושם הוא מסתתר. אך כשהשמש מתקרבת בימים ההם, כוח החום מושך אותו החוצה; הוא מתרומם ושופע, ואחר כך מסתתר כדי שלא ייבלע.

לדבריו הדבר קורה עם זריחת כוכב הכלב, כשהשמש נכנסת למזל אריה והכוכב עומד בניצב מעל מקור הנהר, שכן בחבל ההוא הצללים נעלמים. רוב המחברים סבורים להפך: הנהר זורם בשפע רב יותר כאשר השמש מתרחקת צפונה, כפי שקורה בהיותה בסרטן ובאריה, ולכן הוא מתייבש אז פחות; וכשהיא חוזרת אל גדי ואל הקוטב הדרומי, מימיו נבלעים ולכן זרימתו דלה יותר. אך אם מקבלים את דעת טִימָאיוס שהמים יכולים להימשך החוצה, הרי שבימים ובמקומות ההם היעדר הצל נמשך בלי הפסק.

הנילוס מתחיל לעלות במולד הירח הראשון שלאחר היפוך הקיץ. הוא עולה לאט ובמתינות כשהשמש עוברת בסרטן, ובשפע הגדול ביותר כשהיא עוברת באריה; אחר כך הוא יורד בבתולה באותו אופן שבו עלה. הוא שב כולו אל בין גדותיו במאזניים, ביום המאה, כדברי הֶרוֹדוֹטוֹס. בעת עלייתו נחשב חילול קודש למלכים או לנציבים לשוט בו. את מידת העלייה מזהים בבארות המסומנות בסימני מדידה. העלייה הרצויה היא שש־עשרה אמות.

מים מועטים יותר אינם משקים את הכול; מים רבים יותר מעכבים את העיבוד מפני שהם נסוגים באיחור. אלה מכלים את עונת הזריעה כשהקרקע רוויה, ואלה אינם מאפשרים לזרוע כשהיא צמאה. המחוז מתחשב בשני המצבים: בשתים־עשרה אמות הוא סובל רעב; בשלוש־עשרה הוא עדיין רעב; ארבע־עשרה אמות מביאות שמחה, חמש־עשרה ביטחון ושש־עשרה שפע מותרות. העלייה הגדולה ביותר עד זמננו הייתה שמונה־עשרה אמות בימי הקיסר קְלַאוּדִיוֹס; הקטנה ביותר — חמש אמות במלחמת פַּרְסָלוֹס, כאילו

הנהר הביע באות מבשר רעות את סלידתו מרצח פּוֹמְפֵּיוּס מַגְנוּס. כשהמים עומדים במלוא גובהם פותחים את הסכרים ומכניסים אותם לשדות; כל חלקת אדמה נזרעת מיד כשהמים מפנים אותה. הנילוס הוא היחיד מכל הנהרות שאינו מעלה אדים.

תחום שלטונה של מצרים מתחיל בגבול אתיופיה, בְּסִיֵנֶה. כך נקרא חצי־אי שהיקפו אלף צעדים, ובו מחנה צבאי בצד הפונה לַעֲרָב. מולו נמצא האי פִילָה; המספר 4,000 שבמקום זה בנוסח משובש. האי מרוחק 600,000 צעדים מהתפצלות הנילוס, שממנה, כפי שאמרנו, מתחיל החבל הקרוי דלתה. אַרְטֶמִידוֹרוֹס מסר מרחק זה וגם קבע שהיו בו 250 ערים; יוּבָּה קבע 400,000 צעדים. אַרִיסְטוֹקְרָאוֹן קבע כי מֵאֶלֶפַנְטִיס עד הים 750,000 צעדים. אֶלֶפַנְטִיס הוא אי מיושב, 4,000 צעדים מתחת לאשד האחרון ו־16,000 מעבר לְסִיֵנֶה; שם קצה השיט המצרי, במרחק 585,000 צעדים מאלכסנדריה. עד כדי כך טעו המחברים שנזכרו לעיל. שם נמכרות ספינות אתיופיות; הן מתקפלות, ובכל פעם שמגיעים לאשדים נושאים אותן על הכתפיים.

נוסף על תהילת עתיקותה, מצרים מתפארת בכך שבימי המלך אַמָסִיס היו בה 20,000 ערים מיושבות; גם כיום היא מרובת ערים, אף שרבות מהן אינן נודעות. ובכל זאת נזכרות אַפּוֹלִינוֹפּוֹלִיס, אחריה לֵאוּקוֹתֵאָה, דִיוֹסְפּוֹלִיס הגדולה — היא תֵּבַאי, המפורסמת במאה שעריה —, קוֹפְּטוֹס, מרכז המסחר הקרוב ביותר לנילוס לסחורות מהודו וּמֵעֲרָב; אחריה עיר אַפְרוֹדִיטָה, ושוב עיר זֵאוּס וְטָנְטִירִיס. מתחת לה אַבִּידוֹס, ארמונו של מֶמְנוֹן, הנודעת במקדש אוֹסִירִיס ומרוחקת 7,500 צעדים מן הנהר לעבר לוּב.

אחריהן פְּטוֹלֶמָאִיס, פָּנוֹפּוֹלִיס, ושוב עיר אַפְרוֹדִיטָה; ובצד הלובי לִיקוֹן, המקום שבו ההרים מסיימים את חבל תֶּבָאִיס. משם באות הערים הֶרְמוֹפּוֹלִיס, אַלַבַּסְטְרוֹן, קִינוֹפּוֹלִיס וְהֶרַקְלִיאוֹפּוֹלִיס שנזכרה לעיל. אחריהן אַרְסִינוֹאָה וּמֶמְפִיס שכבר נזכרה. ביניהן ובין מחוז אַרְסִינוֹאִיטֵס, בצד הלובי, עומדים המבנים הקרויים פירמידות; וכן המבוך, שנבנה באגם מוֹאֲרִיס בלי תוספת עץ, והעיר קְרִיאֲלוֹן. בפנים הארץ יש עוד עיר מפורסמת מאוד, הגובלת בַּעֲרָב: הֶלְיוֹפּוֹלִיס.

אך בצדק זוכה לשבח אלכסנדריה שעל חוף הים המצרי, שייסד אֶלֶכְּסַנְדֶּר הגדול בחלקה של אפריקה, 12,000 צעדים מן השפך הַקָּנוֹפִּי, לצד אגם מָארוֹטִיס; המקום נקרא לפנים רָקוֹטִיס. את תוכניתה התווה האדריכל דִּינוֹקְרֶס, שכישרונו ראוי לזיכרון מבחינות רבות. הוא הקצה לה היקף של 15,000 צעדים בדמות כלמיס מקדונית: מתאר מעוגל בעל שוליים משוננים, ובצד ימין ושמאל בליטות זוויתיות. כבר אז הוקדש חמישית משטחה לארמון המלוכה.

אגם מָארוֹטִיס, מדרום לעיר, מקבל דרך תעלה היוצאת מן השפך הַקָּנוֹפִּי את הסחורות המגיעות מפנים הארץ, והוא גם מקיף כמה איים. רוחב החצייה בו 30,000 צעדים והיקפו 250,000, כדברי הקיסר קְלַאוּדְיוּס. אחרים קובעים שאורכו ארבעים סכינוסים, וכל סְכִינוֹס שלושים סטדיות; כך מתקבלים אורך של 150,000 צעדים ורוחב זהה.

גם לאורך זרועות הנילוס יש ערים מפורסמות רבות, ובייחוד אלה שנתנו את שמותיהן לשפכים. לא לכולם — שכן נמצאו שנים־עשר, ועוד ארבעה שהם עצמם מכנים שפכים כוזבים — אלא לשבעת הנודעים ביותר: הקרוב

לאלכסנדריה הוא השפך הַקָּנוֹפִּי, ואחריו הַבּוּלְבִּיטִינִי, הַסֶּבֶּנִיטִי, הַפַּטְמִיטִי, הַמֶּנֶדֶסִי, הַטָּנִיטִי ולבסוף הַפְּלוּסִי. נוסף עליהם בוטו, פַּרְבָּאתוֹס, לֵאוֹנְטוֹפּוֹלִיס, אַתְרִיבִּיס, עיר אִיסִיס, בּוּסִירִיס, קִינוֹפּוֹלִיס, אַפְרוֹדִיטוֹפּוֹלִיס, סָאִיס וּנְאוֹקְרָטִיס. על שמה מכנים אחדים שפך אחד נָאוּקְרָטִיטִי, ואחרים הֶרַקְלֵאוֹטִי, ומקדימים אותו לשפך הַקָּנוֹפִּי הסמוך לו.

מעבר לשפך הַפְּלוּסִי נמצאת ערב, המשתרעת עד ים סוף ועד אותה ארץ הבשמים העשירה והמפורסמת בכינוי 'המאושרת'. חבל זה מכונה ארץ הַקָּטַבָּנִים, הָאֶסְבּוֹנִיטִים והערבים הַסָּקֵנִיטִים; הוא צחיח, מלבד המקום שבו הוא נוגע בגבול סוריה, ואינו נודע אלא בהר קָסְיוֹס. אליהם מתחברים הערבים: ממזרח הַקָּנָכִלִים ומדרום הקדרים, ושניהם גובלים אחר כך בנבטים. שני מפרצי ים סוף הנוטים לעבר מצרים נקראים המפרץ הַהֶרוֹאוֹפּוֹלִיטִי והמפרץ הַלָּאנִיטִי, הקרוי גם אֵילָנִיטִי. בין שתי הערים לאנה ועזה שעל הים שלנו מפרידים 150,000 צעדים. אַגָּרִיפָּה מוסר כי מִפְּלוּסִיוּם לְאַרְסִינוֹאָה, עיר שעל ים סוף, יש 125,000 צעדים דרך המדבריות; מרחק קטן כל כך מפריד שם בין הבדלים גדולים כל כך בטבע הדברים.

בסמוך משתרעת סוריה לאורך החוף. לפנים הייתה מן הארצות הגדולות ביותר ונחלקה לשמות רבים: המקום שבו היא נוגעת בערבים נקרא פְּלֶשְׁתִּינָה, וכן יהודה וְקוֹילֶה; אחר כך פּוֹנִיקִיָה; בפנים הארץ דַּמֶּשְׂקֶנָה; והרחק יותר דרומה בבל, היא גם מסופוטמיה שבין הפרת והחידקל. במקום שבו היא חוצה את הַטָּאוּרוֹס נמצאת סוֹפֶנָה; בצדו הקרוב קוֹמַגֶּנָה, ומעבר לארמניה אַדִּיאַבֶּנָה, שנקראה לפנים אַשּׁוּר; ובמקום שהיא נוגעת בְּקִילִיקִיָה — אַנְטִיוֹכִיָה. אורכה בין קִילִיקִיָה לַעֲרָב 470,000 צעדים.

רוחבה מִסֶּלַאוּקְיָה פִּייֵרְיָה עד העיר זֵאוּגְמָה שעל הפרת 175,000 צעדים. המחלקים ביתר דקדקנות סבורים שפוֹינִיקְיָה נכללת בסוריה, ומכנים בשם פוֹינִיקְיָה את רצועת החוף של סוריה. חלקיה של רצועת החוף הם אֲדוּמָאָה ויהודה, אחריהן פוֹינִיקְיָה ואחריה סוריה. כל הים המשתרע מולן נקרא הים הַפוֹינִיקִי. העם הַפוֹינִיקִי עצמו זכה לתהילה רבה על המצאת הכתב ועל ידיעותיו בכוכבים, בספנות ובאמנות המלחמה.

מִפְּלוּסְיוּם באים מחנה כַּבְּרִיאַס, הר קַסְיוּס, מקדש זֶאוּס קַסְיוּס וקבר פּוֹמְפֵּיוּס מַגְנוּס. בְּאוֹסְטְרָקִינֶה מסתיימת ערב, 65,000 צעדים מִפְּלוּסְיוּם. אחר כך מתחילות אֲדוּמָאָה וּפְלֶשְׁתִּינָה במקום שבו מגיח אגם סִירְבּוֹנִיס, שהיקפו לדברי אחדים 150,000 צעדים. הֶרוֹדוֹטוֹס הצמיד אותו להר קַסְיוּס; כיום הוא ביצה קטנה. הערים הן רִינוֹקוֹלוּרָה, ובפנים הארץ רָפִיָה; עזה, ובפנים הארץ אַנְתֵדוֹן; והר אַרְגָרִיס. לאורך החוף משתרע חבל שומרון; שם העיר החופשית אַשְׁקְלוֹן, אַזוֹטוֹס ושתי ערים בשם יַמְנְיָה, שאחת מהן בפנים הארץ.

יפו של הַפוֹינִיקִים, הקדומה לפי המסורת למבול הארץ, יושבת על גבעה. לפניה סלע שבו מראים את עקבות כבליה של אַנְדְרוֹמֵדָה; שם עובדים את קָטוֹ מן האגדה. משם אַפּוֹלוֹנְיָה ומגדל סְטְרָטוֹן, היא קִיסָרְיָה שייסד המלך הוֹרְדוֹס וכיום המושבה פְּרִימָה פְלַוְוְיָה, שייסד בה הקיסר אַסְפַּסְיָאנוֹס מושבה. כאן גבול פְּלֶשְׁתִּינָה, 189,000 צעדים מגבול ערב. אחר כך פוֹינִיקְיָה. בפנים שומרון נמצאות הערים נֵאָפּוֹלִיס, שנקראה לפנים ממורתה; סֶבַּסְטֶה שעל הר; וגמלה, במקום גבוה ממנה.

מעל אֲדוּמָאָה וְשׁוֹמְרוֹן משתרעת יהודה למרחק ולרוחב רב. חלקה המחובר לסוריה נקרא גליל; החלק הקרוב לַעֲרָב ולמצרים נקרא פְּרַאיָה, והוא זרוע

הרים טרשיים ומופרד משאר היהודים בנהר הירדן. יתר יהודה נחלקת לעשר טופרכיות, בסדר שבו נפרט: יְרִיחוֹ, הנטועה דקלים ומשופעת במעיינות; אֶמָאוּס; לוֹד; יפו; אַקְרַבַּטֵנָה; גוֹפְנִיטִיקָה; תַמְנִיטִיקָה; בֶּתוֹלֶטֶפְתָּנָה; אוֹרִינָה, שבה עמדה ירושלים, המפוארת לא רק בערי יהודה אלא בכל ערי המזרח; וְהֶרוֹדְיוֹן, ובה עיר מפוארת הנושאת אותו שם.

נהר הירדן נובע ממעיין פָּנֵיאַס, שנתן את כינויו לְקֵיסָרְיָה שעליה נדבר. זהו נהר נעים, וככל שתנאי המקום מאפשרים הוא מתפתל להנאתו ומציע את מימיו לתושבי גדותיו; אך כמו בעל כורחו הוא פונה אל אגם אַסְפַלְטִיטִיס, שטבעו נורא. שם הוא נבלע לבסוף ומאבד את מימיו המשובחים בהתערבם במים המזיקים. לכן, בהזדמנות הראשונה שמעניקים העמקים, הוא נשפך אל אגם שרבים מכנים גֶּנֶסַרְת, שאורכו 16,000 צעדים ורוחבו 6,000. ערים נעימות מקיפות אותו: ממזרח יוליאס וְהִיפּוּס, מדרום טָרִיכֵּאָה — ויש המכנים גם את האגם בשם זה —, וממערב טְבֶרְיָה, שמימיה החמים מרפאים.

אגם אַסְפַלְטִיטִיס אינו מפיק דבר מלבד בִּיטוּמֶן, ומכאן שמו. הוא אינו מקבל לתוכו גוף של שום בעל חיים; פרים וגמלים צפים בו, ומכאן השמועה שדבר אינו שוקע בו. אורכו עולה על 100,000 צעדים; רוחבו המרבי 75,000 והמזערי 6,000. ממזרח צופה עליו ארץ הערבים הַנּוֹמָדִים, ומדרום מָכַוָּר, שלפנים הייתה המצודה השנייה בחשיבותה ביהודה אחרי ירושלים. באותו צד נמצא המעיין החם קַלִּירוֹאֵה, שמימיו מועילים לרפואה ושמו עצמו מעיד על תהילתם.

בחוף המערבי, עד המקום שבו המים נעשים מזיקים, נמלטים ממנו הָאֵיסִיִּים. הם עם יחיד ומופלא מכל העמים בעולם: אין בקרבם שום אישה, הם ויתרו

על כל תשוקת מין, אין להם כסף, והדקלים הם חברתם. מדי יום נולד ההמון מחדש במספר שווה בזכות המצטרפים אליו, שכן רבים הם האנשים שהתעייפו מן החיים וגלי הגורל מניעים אותם לאמץ את מנהגי הָאִיסִיִּים. כך, במשך אלפי דורות — דבר שלא ייאמן — העם נצחי אף שאיש אינו נולד בו; כה פורייה בעבורם חרטת הזולת על חייו. מתחת להם הייתה העיר עין גדי, שנייה לירושלים בפוריותה ובחורשות הדקלים שלה; כיום גם היא תל חורבות. משם מצדה, מבצר על סלע, ואף הוא לא הרחק מַאַסַפַלְטִיטִיס. עד כאן יהודה.

בצדה הסורי מתחבר ליהודה חבל דָקַפּוֹלִיס, הנקרא על שם מספר עריו, אף שאין כל המחברים מונים אותן ערים. בראש ובראשונה דַּמֶשֶׂק, הפורייה מפני שהיא שותה עד תום את מימיו המושקים של הנהר כְּרִיסוֹרוֹאַס; פִּילָדֶלְפְיָה וְרַפָּנָה, שכולן נסוגות לעבר ערב; סְקִיתוֹפּוֹלִיס, שנקראה לפנים ניסה מפני שהאב לִיבֶּר קבר שם את מינקתו והושיב בה סְקִיתִים; גַּדָרָה, שֶׁהֵירוֹמִיקְס זורם לפניה; הִיפּוּס שכבר נזכרה; דיון; פֶּלָה העשירה במים; גרסה וקנתה. בין הערים האלה משתרעות ומקיפות אותן טטררכיות, שכל אחת מהן דומה לממלכה, וגם ממלכות מצורפות אליהן: טְרַכוֹנִיטִיס; פָּנֵיאַס, ובה קִיסָרְיָה עם המעיין שנזכר לעיל; אַבִּילָה, ארקה, אַמְפֶּלוֹאֵסָה וגבה.

מכאן יש לחזור אל החוף ואל פּוֹינִיקְיָה. הייתה שם העיר קְרוֹקוֹדִילוֹן, ויש נהר בשם זה. זכר הערים דור וְסִיקָמִינוּם עודנו קיים. אחריהן כף כַּרְמֶל, ועל ההר עיר הנושאת אותו שם, שנקראה לפנים אֶקְבַּטָנָה. בסמוך גטה וגבה; והנחל פקידה, הקרוי גם בֵּלוּס, המערבב ברצועת חוף קטנה חול המתאים לייצור זכוכית. הוא נובע מביצת קָנָדֶבְיָה שלמרגלות הַכַּרְמֶל. בסמוך נמצאת המושבה פְּטוֹלֶמָאִיס של הקיסר קְלַאוּדִיוּס, שנקראה לפנים עַכּוֹ; אחריה העיר אֶקְדִיפָּה והכף הלבן.

צור, שהייתה לפנים אי המופרד 700 צעדים בים עמוק וכיום היא מחוברת ליבשת במפעלי המצור של אֶלְכַּסַנְדֶר. בימי קדם התפרסמה בצאצאיה, הערים לֶפֶּטִיס, אוּטִיקָה וְקַרְתָּגוֹ — יריבתה, שחמדה את העולם כולו — ואף ייסדה את גָּאדֵס שמחוץ לעולם; כיום כל תהילתה מיוסדת על חלזונות הצבע ועל הארגמן. היקפה 19,000 צעדים, ובתחומו נכללת פָּלַאטִירוֹס; העיר עצמה משתרעת על פני עשרים ושתי סטדיות. משם הערים צָרְפַת וְאוֹרְנִיתוֹן, וְצִידוֹן, יוצרת הזכוכית ואמה של תֵּבַאי שֶׁבְּבוֹיאוֹטְיָה.

מאחורי צִידוֹן מתחיל הר הַלְּבָנוֹן ונמשך 1,500 סטדיות עד זִימִירָה, באזור הקרוי קוֹילָה סוריה. מולו נמתח הר אַנְטִילְבָנוֹן, שווה לו בגודלו, ועמק מפריד ביניהם; לפנים חיברה ביניהם חומה. מעבר לו, בפנים הארץ, נמצאים חבל דַּקַפּוֹלִיס והטטררכיות שנזכרו עמו, וכל מרחבי פְּלֶשְׁתִּינָה.

ואילו בחוף שלמרגלות הַלְּבָנוֹן נמצאים הנהר מגורס; המושבה בֵּרִיטוֹס, המכונה פֵּלִיקֵס יוּלְיָה; העיר לַאוֹדִיקֵיָה; הנהר לִיקוּס; פָּלַאבִּיבְּלוֹס; הנהר אֲדוֹנִיס; והערים בִּיבְּלוֹס, בּוֹטְרִיס, גִּיגַרְטָה, טְרִיֵּרִיס, קלמוס וּטְרִיפּוֹלִיס — הנקראת כך מפני שמחזיקים בה בני צור, צִידוֹן וְאַרְוַדוֹס —; אוֹרְתוֹסְיָה; הנהר אֶלַאוּתֶרוֹס; והערים זִימִירָה וּמָרָתוֹס. מולן אַרְוַדוֹס, עיר ואי שאורכם שבע סטדיות והמרחק בינם ליבשת מאתיים צעדים. באזור שבו מסתיימים ההרים שנזכרו לעיל, מעבר למישורים שביניהם, נמצא הר בַּרְגִילוּס.

מכאן מתחילה שוב סוריה וּפּוֹינִיקְיָה מסתיימת. הערים הן קָרְנָה, בלנאה, פַּלְטוֹס וגבלה; אחריהן כף ובה לָאוֹדִיקֵאָה החופשית, דִיפּוֹלִיס, הֲרַקְלֵיאָה, כָּרַדְרוֹס וּפּוֹסִידְיוּם. אחר כך כף אַנְטִיוֹכְיָה שבסוריה. בפנים הארץ אַנְטִיוֹכְיָה

עצמה, עיר חופשית המכונה אַפִּי דַפְנֶה; נהר אוֹרוֹנְטֵס חוצה אותה. על הכף נמצאת סֶלַאוּקְיָה החופשית, המכונה פִּייֶרְיָה.

מעליה מתרומם הר ששמו כשם ההר האחר, קַסְיוּס. גובה פסגתו רב כל כך, שבאשמורת הרביעית היא רואה את השמש הזורחת מבעד לחשכה, ובסיבוב קצר של הגוף היא מציגה את היום ואת הלילה בעת ובעונה אחת. היקף הדרך אל הפסגה 19,000 צעדים, וגובהה בקו ישר 4,000. על החוף זורם הנהר אוֹרוֹנְטֵס, הנובע בין הַלְבָּנוֹן לְאַנְטִילְבָנוֹן סמוך לְהֶלְיוֹפּוֹלִיס. שם הערים רוֹסוֹס, ומאחוריה השערים המכונים שערי סוריה, במעבר שבין הרי רוֹסוֹס לְטָאוּרוֹס. על החוף העיר מִירִיאַנְדרוֹס והר אַמָנוּס, שבו העיר בומיטה. ההר עצמו מפריד את קִילִיקְיָה מן הסורים.

עתה יתוארו חבלי פנים הארץ. בְּקוֹילָה נמצאת אַפַּמֵאָה, שהנהר מַרְסְיאַס מפריד בינה ובין הטטררכיה של הַנָּזֵרִים; בַּמְבִּיקָה, הנקראת גם הִייֵרַפּוֹלִיס ובפי הסורים מבוג — שם עובדים את אַטַרְגָטִיס המופלאה, שהיוונים מכנים דֶרְקֶטוֹ —; וְכַלְקִיס המכונה אד בֵּלוּם, שעל שמה נקרא חבל כַּלְקִידֶנָה, הפורה בחבלי סוריה. אחריו, בְּקִירָסְטִיקָה, קִירוֹס; הַגָּזֵטִים, הַגִּינְדָרִנִים וְהַגַּבָּנִים; שתי הטטררכיות המכונות גֶרְנוּקוֹמָטִיטַאי; אנשי אֶמֶסָה; הַהִילְטִים; עם הַיְטוּרִים וְהַבָּאתֵמִים הנמנים עמם; וְהַמְּרִיאַמְנִיטִים.

הטטררכיה המכונה מַמִּיסֵאָה; פָּרְדִיסוּס, פַּגְרָאס וְהַפָּנָלֶנִיטִים; ועוד שתי ערים בשם סֶלַאוּקְיָה מלבד זו שכבר נזכרה, האחת המכונה שעל הפרת והאחרת אד בֵּלוּם; וְהַסַּרְדִיטָנְסִים. יתר סוריה, מלבד המקומות שיתוארו עם הפרת, כוללת את הָאַרְתוּסִים, הַבְּרוֹאָנְסִים, הָאֶפִּיפָּנְסִים שעל הָאוֹרוֹנְטֵס, הַלְּאוֹדִיקָנִים

המכונים שליד הַלְּבָנוֹן, הַאֶלְרִיסָאִים; וכן שבע־עשרה טטררכיות אחרות, המחולקות לממלכות ונושאות שמות ברבריים.

כאן המקום המתאים ביותר לדבר גם על הפרת. הוא נובע בנציבות קָרָנִיטִיס שבארמניה הגדולה. מבין מי שראו את המקום לאחרונה, דוֹמִיטִיוּס קוֹרְבּוּלוֹ אומר שהוא נובע בהר אַגָה, וְלִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס — למרגלות ההר המכונה קָפּוֹטֵס, 12,000 צעדים מעל זִימָרָה. בראשיתו הוא נקרא פִּיקְסוֹרָטֵס. תחילה הוא זורם בדרזנה ואחר כך בַּאֲנָאטִיקָה, ומפריד בין חבלי ארמניה לְקַפָּדוֹקְיָה. דַסְקוּסָה מרוחקת מִזִּימָרָה 75,000 צעדים.

משם שטים 50,000 צעדים לְסַרְטוֹנָה, 24,000 לְמֶלִיטֵנָה שֶׁבְּקַפָּדוֹקְיָה ו־10,000 לְאֶלֶגְיָה שבארמניה, לאחר שהפרת קיבל את הנהרות לִיקוּס, אַרְסָנְיָאס וְאַרְסָנוֹס. ליד אֶלֶגְיָה ניצב מולו הר טָאוּרוֹס, אך אינו עוצר אותו אף שרוחבו 12,000 צעדים. כשהנהר פורץ פנימה מכנים אותו אוממה; ולאחר שהוא מבקיע את ההר הוא נקרא פְּרָת, וגם מעבר לו הוא סלעי וסוער.

משם הוא מפריד משמאל את ערב, בחבל הקרוי אוֹרוֹאָנָה שרוחבו שלושה סכינוסים, ומימין את קוֹמָגֵנָה; ואף במקום שבו הוא מכניע את הַטָּאוּרוֹס הוא מאפשר הקמת גשר. ליד קָלָאוּדִיוֹפּוֹלִיס שֶׁבְּקַפָּדוֹקְיָה הוא פונה מערבה. שם חוטף ממנו הַטָּאוּרוֹס לראשונה את מהלכו בקרב; אך לאחר שההר מובס ונבקע, הוא גובר עליו בדרך אחרת ודוחק את הנהר השבור דרומה. כך מתאזן מאבק האיתנים: הנהר הולך לאן שהוא רוצה, וההר מונע ממנו ללכת בנתיב שהיה רוצה. מן האשדים ואילך אפשר שוב לשוט בו. משם 40,000 צעדים עד סָמוֹסָטָה, בירת קוֹמָגֵנָה.

בחבל ערב שנזכר לעיל נמצאות הערים אֶדֶסָה, שנקראה לפנים אַנְטִיוֹכְיָה; קַלִּירוֹאֵה, הקרויה על שם מעיין; וְחָרָן, הנודעת בתבוסת קַרְסוּס. אליו מתחברת נציבות מסופוטמיה, שמוצאה מן הָאַשׁוּרִים, ובה הערים אַנָתֵמוּסְיָה וְנִיקֶפוֹרִיוּם. אחריה הערבים המכונים פְּרֵטָבִים, שבירתם סִינְגָּרָה. מתחת לְסָמוֹסָטָה, בצד הסורי, נשפך הנהר מַרְסִיאַס אל הפרת. בְּקִינְגִּילָה מסתיימת קוֹמָגֶנֶה ומתחילה מדינת הָאֵימָנָאִים. הנהר רוחץ את הערים אֶפִיפַנְיָה וְאַנְטִיוֹכְיָה, המכונות שעל הפרת, וכן את זֵאוּגְמָה, 72,000 צעדים מִסָּמוֹסָטָה, הנודעת במעבר הפרת. מולה עמדה אַפַּמֵאָה, וְסֶלֵאוּקוֹס, מייסד שתי הערים, חיבר ביניהן בגשר.

העמים הגובלים במסופוטמיה נקראים רוֹאָלִים. בסוריה נמצאות הערים אוֹרוֹפּוֹס וְטַפְסָקוֹס לשעבר, הנקראת כיום אַמְפִּיפּוֹלִיס; אחריהן הערבים הַסְקֵנִיטִים. כך נמשך הפרת עד המקום סוֹרָה, ושם הוא פונה מזרחה ומשאיר מאחוריו את מדבריות פַּלְמִירָה שבסוריה, המשתרעים עד העיר פטרה והחבל המכונה ערב המאושרת.

פַּלְמִירָה היא עיר הנודעת במיקומה, בעושר אדמתה ובמימיה הנעימים. חולות מקיפים את שדותיה בטווח עצום מכל עבר; וכאילו טבע הדברים הפריד אותה מן הארצות, היא עומדת בגורל עצמאי בין שתי האימפריות האדירות, הרומית וְהַפַּרְתִית, ובכל מחלוקת היא מיד מושא לדאגת שני הצדדים. היא מרוחקת 337,000 צעדים מִסֶּלֵאוּקְיָה של הַפַּרְתִים, המכונה שעל החידקל; 203,000 מן החוף הסורי הקרוב ביותר; וּמִדַּמֶּשֶׂק 27,000 צעדים פחות מזה.

מתחת למדבריות פַּלְמִירָה נמצא חבל טָלַנְדֵנָה, וכן הִיֵּירַפּוֹלִיס, ברואה וְכַלְקִיס שכבר נזכרו. גם מעבר לְפַּלְמִירָה מחזיקות בחלק מן המדבריות האלה אֱמֶסָה וכן אֶלַטְיוּם, הקרובה לפטרה במחצית המרחק מִדַּמֶּשֶׂק אליה. סמוך לְסוּרָה

נמצאת פִּילִיסְקוּם, עיר של הַפָּרְתִים על הפרת. ממנה לְסָלַאוּקְיָה שיט של עשרה ימים, וכמעט אותו מספר ימים לבבל.

שכן הפרת מתפצל 594,000 צעדים מִזֶּאוּגְמָה, סמוך לכפר מָסִיקָה. הזרוע השמאלית נכנסת למסופוטמיה, זורמת ליד סֶלַאוּקְיָה עצמה ונשפכת אל החידקל העובר סביבה; הזרוע הימנית פונה לבבל, בירתה הקדומה של כַּלְדָּאָה, חוצה את מרכזה ואחר כך את העיר המכונה מוֹתְרִיס, ולבסוף מתפזרת בביצות. גם הפרת עולה במועדים קבועים כמו הנילוס, בהפרש זמן קטן, ומציף את מסופוטמיה כשהשמש תופסת את המעלה העשרים בסרטן. הוא מתחיל לפחות לאחר שהשמש עוברת מאריה לבתולה, ושב כולו למפלסו במעלה העשרים ותשע של בתולה.

אך נחזור לחוף סוריה, שסמוכה לו קִילִיקְיָה. שם הנהר דִּיאָפָּנֵס, הר קְרוֹקוֹדִילוֹס, שערי הר אַמָּנוּס, הנהרות אַנְדְרוֹקוֹס, פִּינָרוּס וְלִיקוּס, מפרץ אִיסוֹס והעיר אִיסוֹס; וכן אלכסנדריה, הנהר כָּלוֹרוֹס, העיר החופשית אֵיגַאי, הנהר פִּירָמוּס, שערי קִילִיקְיָה, הערים מֵלוֹס וּמָגִידְסוֹס, ובפנים הארץ טַרְסוֹס. אחריהם מישורי אלאי, העיר קָסְיפּוֹנִיס, העיר החופשית מוֹפְּסוֹס שעל הַפִּירָמוּס, טִירוֹס, זֶפִירְיוּם וַאֲנְכִיאָלֶה.

הנהרות סָרוֹס וְקִידְנוּס, החוצה את העיר החופשית טַרְסוֹס הרחק מן הים; חבל קֶלֶנְדְרִיטִיס ובו עיר הנושאת אותו שם; המקום נִימְפָאוּם; סוֹלוֹי שֶׁבְּקִילִיקְיָה, הנקראת כיום פּוֹמְפֵּיוֹפּוֹלִיס; אַדָּנָה, קִיבִּירָה, פִּינָרָה, פֶּדָלְיָה, אֶלֵאָה, סָלִינוּס, אַרְסִינוֹאָה, יוטפה וְדוֹרְיוֹן; וליד הים קוֹרִיקוֹס — עיר, נמל ומערה הנושאים אותו שם. אחר כך הנהר קָלִיקַדְנוּס, כף סַרְפֵּדוֹן, הערים הוֹלְמוֹאָה ומילה, והכף והעיר של אַפְרוֹדִיטָה, שהאי קַפְרִיסִין סמוך להם.

אך ביבשת נמצאות הערים מִיסַנְדָה, אַנָמוּרְיוּם וְקוֹרַקְסְיוּם, והנהר מָלַאס, גבולה הקדום של קִילִיקְיָה. בפנים הארץ ראויים לציון אַנַזַרבּוֹס, הנקראת כיום קִיסָרְיָה; אַוגוּסְטָה; קַסְטַבָּלָה; אֶפִּיפַנְיָה, שנקראה לפנים אוֹנִיאַנְדוֹס; אֶלָאוּסָה; אִיקוֹנְיוּם; וְסָלַאוּקְיָה שמעל הנהר קָלִיקַדְנוּס, שכינויה טָרַכֵיאוֹטִיס. היא הועתקה מן החוף, שם נקראה הֶרְמְיָה. נוסף על כך זורמים בפנים הארץ הנהרות לִיפָּרִיס, בּוֹמְבּוֹס וּפָּרַדִיסוֹס, ושם הר אִימְבְּרוֹס.

כל המחברים חיברו את פַּמְפִּילְיָה לְקִילִיקְיָה והתעלמו מן העם הָאִיסָאוּרִי. עריו בפנים הארץ הן אִיסָאוּרָה, קְלִיבָּנוּס וְלַלַסִיס; ארצו יורדת אל הים מול אַנָמוּרְיוּם שנזכרה לעיל. בדומה לכך התעלמו כל המחברים שכתבו על אותם חבלים מן העם הסמוך של הָאוֹמַנְדִים, שעירו בפנים הארץ אוֹמָנָה. עוד ארבעים וארבעה מבצרים חבויים בין עמקים טרשיים. על הפסגה יושבים הַפִּיסִידִים, שנקראו לפנים סוֹלִימִים; מושבתם היא קִיסָרְיָה, היא גם אַנְטִיוֹכְיָה. עריהם אוֹרוֹאַנְדָה וְסָגָלָסוֹס.

לִיקָאוֹנְיָה, שהועברה למחוז השיפוט של אסיה, מקיפה אותם; עמה מתכנסים למשפט הַפִּילוֹמֶלִיאָנְסִים, הַטִּימְבְּרִיאָנִים, הַלֵּאוּקוֹלִיתִים, הַפָּלְטָנִים וְהַטִּירִיאָנְסִים. גם חלק מִלִּיקָאוֹנְיָה הגובל בְּגָלַטְיָה מוקצה לטטררכיה ובה ארבע־עשרה קהילות, שהמפורסמת בעריהן היא אִיקוֹנְיוּם. בְּלִיקָאוֹנְיָה עצמה נודעות תֵּבָסָה שבהרי הַטָּאוּרוֹס ואידה שבגבול גָּלַטְיָה וְקַפָּדוֹקְיָה. מצדה, מעל פַּמְפִּילְיָה, באים הַמִּילְיָאִים, צאצאי הַתְּרָאקִים, שעירם אַרְיַקַנְדָה.

פַּמְפִּילְיָה נקראה לפנים מוֹפְּסוֹפְּיָה. הים הַפַּמְפִּילִי מתחבר לים הַקִּילִיקִי. הערים הן סִידָה, אַסְפֶּנְדוֹס שעל ההר, פְּלַנְטֶנִיסְטוּם וּפֶרְגָה; כף לֵאוּקוֹלָה והר

סַרְדֵמִיסוֹס; הנהרות אֻורִימֵדוֹן, הזורם ליד אַסְפֶּנְדוֹס, וְקָטָאַרַקְטֵס, שלידו לִירְנֵסוֹס וְאוֹלְבִּיָה; ובקצה חופה פָּסֵלִיס.

אליו מתחבר הים הַלִּיקִי, ועמו עם לִיקְיָה, שממנו נפתח מפרץ רחב. הר הַטָּאוּרוֹס, הבא מחופי המזרח, מסמן את הגבול בכף כֶּלִידוֹנְיוֹן. ההר עצמו עצום ופוסק בין עמים לאין מספר: צדו הימני פונה צפונה מן המקום שבו הוא מתרומם לראשונה מן הים ההודי, וצדו השמאלי דרומה; הוא נמשך מערבה וקורע את אסיה באמצעה, ולולא הימים היו ניצבים מולו היה מכסה את הארצות. לפיכך הוא נרתע צפונה, מתעקל ומבקש נתיב ארוך לאין שיעור, כאילו טבע הדברים מציב לפניו בכוונה ים אחר ים: כאן הים הַפּוֹנְטִי, שם הַפּוֹנְטִי, מעבר לו הים הכספי וההירקני, וממול אגם מָאוֹטִיס.

על כן הוא מתפתל כשהוא נחבט בין המחסומים האלה, ואף על פי כן יוצא מהם מנצח במסלול עקלקל, עד הרכסים הקרובים לו של הרי רִיפָאָה. בכל מקום שבו הוא מתקדם הוא נודע בשמות רבים וחדשים: בחלקו הראשון הוא נקרא אִימָאוּס, ואחר כך אֱמוֹדוּס, פָּרוֹפָּנִיסוֹס, קִירְקִיוּס, קַמְבָּדֵס, פָּרִיאַדֵס, כּוֹאַטְרַס, אוֹרְגַס, אוֹרוֹאַנְדֵס, נִיפָּטֵס וְטָאוּרוֹס; ובמקום שבו הוא אף מתעלה על עצמו — קַווְקָז. במקום שבו הוא שולח זרועות, כאילו הוא שב ומנסה להגיע אל הימים, הוא נקרא סָרְפֵּדוֹן וְקוֹרַקְסְיוּס.

קְרַגוּס, ושוב טָאוּרוֹס. אפילו במקום שבו הוא נפער ומאפשר לעמים לעבור, הוא תובע לעצמו אחדות בשם 'שערים': במקום אחד הם נקראים שערי ארמניה, במקום אחר השערים הַכַּסְפִּיִים, ובמקום אחר שערי קִילִיקְיָה. יתרה מזו, גם כשהוא נשבר ונמלט מן הימים, הוא מתמלא משני עבריו בשמותיהם של עמים רבים: מימין הוא נקרא ההר ההירקני והכספי, ומשמאל פָּרִיהֶדְרוּס,

מוֹסְכִיקוּס, אַמָזוֹנִיקוּס, קוֹרַקְסִיקוּס וּסְקִיתִיקוּס; אך בכללותו הוא נקרא ביוונית קְרָאוּנְיוּס.

בְּלִיקְיָה אפוא, החל בכף *של* הַטָאוּרוֹס, נמצאות העיר סימנה; הר כימרה, הבוער בלילות; והעיר הַפָּאֵיסְטְיוּם, *שגם* רכסיה בוערים לעיתים קרובות. *שם* הייתה העיר אוֹלִימְפּוֹס; כיום נמצאים בהרים גַּגַאי, קוֹרִידַלָה וְרוֹדְיוֹפּוֹלִיס. ליד הים לִימִירָה והנהר *שלה*, *שאליו* נשפך הָאַרִיקַנְדוּס; הר מָסִיקִיטוּס; העיר אַנְדְרִיָה; מִירָה; הערים אַפָּרְלָה וְאַנְטִיפֶלוֹס, *שנקראה* לפנים הבסוס; ובמעמקי הארץ פֶלוֹס. אחריהן פִּירָה; קְסַנְתוֹס, 15,000 צעדים מן הים, והנהר הנושא אותו *שם*; אחר כך פָּטָארָה, *שנקראה* קודם פָּטָארוֹס; סִידִימָה *שעל* ההר; וכף קְרַגוּס.

מעבר לו מפרץ דומה לקודם; *שם* פִּינָרָה וְטָלְמֵסוֹס, המסיימת את לִיקְיָה. לְלִיקְיָה היו לפנים *שבעים* ערים, וכיום *יש* בה *שלושים* ו*שש*. מן המפורסמות *שבהן*, מלבד אלה *שנזכרו* לעיל: קנס; קַנְדִיבָּה, ובה חורשת אַאוּנִיאַס המהוללת; פּוֹדָלְיָה; כומה, *שהאדסה* זורם לפניה; קִיאַנַאי; אַסְקַנְדִיאַנְדְלִיס; אַמָלַס; נוֹסְקוֹפִיוּם; טָלוֹס וְטָלַנְדְרוֹס. בפנים הארץ היא כוללת גם את קָבַלְיָה, *ששלוש* עריה אוֹנִיאַנְדָה, בַּלְבּוּרָה ובובון.

מְטָלְמֵסוֹס מתחיל הים האסיאתי, הקרוי גם הַקַרְפָּתִי, וכן הארץ הנקראת אסיה במובן המדויק. אַגְרִיפָּה חילק אותה לשני חלקים. את האחד תחם במזרח בְּפְרִיגְיָה וּבְלִיקָאוֹנְיָה, במערב בים הָאֵגֵאִי, בדרום בים המצרי ובצפון בְּפַפְלַגוֹנְיָה; אורכו לדבריו 470,000 צעדים ורוחבו 320,000. את האחר תחם במזרח בארמניה הקטנה, במערב בְּפְרִיגְיָה, לִיקָאוֹנְיָה ופַמְפִילְיָה, בצפון בפרובינקיית פּוֹנְטוֹס ובדרום בים הַפַּמְפִילִי; אורכו 575,000 צעדים ורוחבו 325,000.

על החוף הסמוך נמצאת קַרְיָה, אחריה אִיוֹנְיָה ומעבר לה אֵיוֹלִיס. קַרְיָה מקיפה את דוֹרִיס התיכונה ונמשכת סביבה עד הים משני צדדיה. נמצאים בה כף פֶּדָלְיוּם; הנהר גְּלַאוּקוֹס, הסוחף עמו את הַטֶּלְמַדְיוּם; הערים דֵּידָלָה וְקַרְיָה של הנמלטים; נהר אַקְסוֹן; העיר קָלִינְדָה; ונהר אִינְדוֹס, הנובע ברכסי הַקִּיבִּירְטָאִים וקולט שישים נהרות איתן ויותר ממאה נחלי אכזב.

העיר החופשית קָאוּנוֹס, ואחריה פִּירְנוֹס; נמל קרסה, שממנו עשרים מילין אל האי רוֹדוֹס; המקום לורימה; הערים טִיסָנוּסָה, פָּרִידוֹן וְלָרִימְנָה; מפרץ תִּימְנִיאַס; כף אַפְרוֹדִיסִיאַס; העיר הִיַדס; מפרץ סָכִינוֹס; וחבל בובסוס. הייתה שם עיר בשם אַקַנְתוֹס, שנקראה גם דוּלוֹפוֹלִיס. על הכף נמצאת העיר החופשית קְנִידוֹס, שנקראה טְרִיוֹפְיָה ואחר כך פָּגוּסָה וסטדיה. בה מתחילה דוֹרִיס.

אך תחילה מן הראוי לציין את העורף ואת מחוזות השיפוט שבפנים הארץ. אחד מהם נקרא קִיבִּירָטִיקָה; העיר עצמה נמצאת בְּפְרִיגְיָה. עשרים וחמש קהילות מתכנסות אליו, והנודעת שבהן היא העיר לָאוֹדִיקֵאָה. היא שוכנת מעל נהר לִיקוּס, וְהָאַסוֹפּוּס וְהַקַּפְרוֹס שוטפים את צדדיה; תחילה נקראה דִיוֹסְפּוֹלִיס ואחר כך רוֹאַס. מבין יתר בני המחוז ראויים לציון הַהִידְרָלִיטִים, הַתֶּמִיסוֹנִים וְהַהִיֵרַפּוֹלִיטִים. מחוז אחר נקרא על שם סִינְדָה; מתכנסים אליו הַלִּיקָאוֹנִים, הָאַפִּיאָנִים, הַקוֹרְפֶּנִים, הַדּוֹרִילָאִים, הַמִּידָאִים, הַיוּלִיאָנְסִים וחמישה־עשר עמים נוספים חסרי פרסום.

המחוז השלישי מתכנס לְאַפַּמֵאָה, שנקראה קודם קֶלֶנָה ואחר כך קִיבּוֹטוֹס. היא שוכנת למרגלות הר סִיגְנְיָה ומוקפת בנהרות מַרְסְיאַס, אוֹבְּרִימַס וְאוֹרְבַּס, הנשפכים אל הַמִּיאַנְדְרוֹס. שם שב הַמַּרְסְיאַס ומופיע לאחר שנבע ונעלם שוב

זמן קצר אחר כך. המקום שבו התחרה בְּאַפּוֹלוֹ בנגינה בחלילים הוא אַוּלוֹקְרֶנָה; זהו שמה של בקעה המרוחקת עשרה מילין מֵאַפַּמֵאָה בדרך לְפְרִיגְיָה. ממחוז זה ראוי להזכיר את הַמָּטְרוֹפּוֹלִיטִים, הַדְּיוֹנִיסוֹפּוֹלִיטִים, הָאֶוּפוֹרְבָּנִים, הָאַקְמוֹנָנְסִים, הַפָּלְטֶנִים וְהַסִּילְבִּיאָנִים. תשעת העמים הנותרים אינם נודעים.

במפרץ דוֹרִיס נמצאות לֵאוּקוֹפּוֹלִיס, הַמָּקְסִיטוּס, אֶלַאוּס וְאַטֶנָה. אחריהן ערי קַרְיָה: פִּיטָאיוּם, אוֹטֶנָה וְהָלִיקַרְנָסוֹס. אֲלִיקַרְנָסוֹס הגדול סיפח לה שש ערים: תֵאַנָגֶלָה, סִידֶה, מָדְמַסָּה, אוּרַנְיוּם, פֶּדָסוּם וְטָלְמִיסוּם. היא מיושבת בין שני מפרצים, קֶרָמִיקוּס וְיָאסִיוּס. משם באות מִינְדוֹס והמקום שבו עמדה פָּלַאוֹמִינְדוֹס, נָרִיאַנְדוֹס, נֵאָפּוֹלִיס, קָרִיאַנְדָה, טֶרְמֶרָה החופשית, בַּרְגִילְיָה והעיר יָאסוּס, שעל שמה נקרא המפרץ הַיָאסִי.

קַרְיָה שבפנים הארץ מזהירה בפרסומם של שמותיה. שם נמצאות הערים מִילָסָה החופשית וְאַנְטִיוֹכְיָה, במקום שבו עמדו הערים סִימָאתוֹס וּקְרָנָאוּס; כיום זורמים סביבה הַמִּיאַנְדְרוֹס וְהַמּוֹרְסִינוּס. בחבל זה הייתה גם מִיאַנְדְרוֹפּוֹלִיס, ונמצאות בו אֶומֶנְיָה השוכנת על נהר קָלוּדְרוֹס, נהר גְלַאוּקוֹס, העיר לִיסִיאַס, אוֹרְתוֹסְיָה, חבל בֶּרֶקִינְתוֹס, ניסה וּטָרָלִיס — שנקראה גם אֶוּאַנְתְיָה, סָלַאוּקְיָה וְאַנְטִיוֹכְיָה. נהר אֶודוֹן שוטף אותה וּתְבָאִיטִיס מציפה אותה.

יש המספרים שֶׁהַפִּיגְמִים ישבו שם. עוד נמצאות תִידוֹנוֹס, פִּירָה, אֶורוֹמֶה, הֶרַקְלֵיאָה, אַמִיזוֹן, אַלַבַּנְדָה החופשית — שעל שמה נקרא המחוז — סְטרַטוֹנִיקֵאָה החופשית, לִבְרַאִינְדוֹס, קֶרָמוּס, טְרוֹיֶזֶנָה וּפוֹרוֹנְטִיס. תושבי מקומות רחוקים יותר מתדיינים באותו בית דין: הָאוֹרְתְרוֹנִיאָנְסִים, הָאַלִינְדִיאָנְסִים, הָאוֹהִיפִּינִים, הַקְסִיסְטִיאָנִים, הַהִידִיסָנְסִים, הָאַפּוֹלוֹנִיאָטִים,

הַטְרַפֶּזוֹפּוֹלִיטִים וְהָאַפְרוֹדִיסִיאָנְסִים החופשיים. נוסף על אלה נמצאות קוֹסְקִינוּס וְהָרְפָסָה, השוכנת על נהר הָרְפָּסוֹס, ששטף גם את טָרָלִיקוֹן כאשר זו עוד עמדה על תלה.

לידיה, המושקית בפיתוליו החוזרים של נהר מְיאַנְדְרוֹס, משתרעת מעל אִיוֹנְיָה. במזרח היא גובלת בְּפְרִיגְיָה, בצפון בְּמִיסְיָה, ובדרום היא חובקת את קָרְיָה. לפנים נקראה מָאוֹנְיָה. עיקר פרסומה בעיר סָרְדִיס, הבנויה על צלע הר טְמוֹלוּס, שנקרא קודם טִימוֹלוּס. מן ההר זורם הַפַּקְטוֹלוּס, הקרוי גם כְּרִיסוֹרוֹאַס, ובו גם מעיין טַרְנָה. על שם המאונים נקראה העיר עצמה הידה; היא נודעת באגם גִיגָאוּס.

מחוז השיפוט נקרא כיום סָרְדִיאָנָה. מלבד העמים שכבר נזכרו מתכנסים אליו המקדונים הַקְּדִיאָנִים; הַפִּילָלָפִינִים; המאונים, היושבים אף הם למרגלות טְמוֹלוּס על נהר קוֹגָמוּס; הַטְרִיפּוֹלִיטָנִים, הנקראים גם אַנָטוֹנִיוֹפּוֹלִיטִים ושנהר מְיאַנְדְרוֹס שוטף אותם; הָאַפּוֹלוֹנְהֵיירִיטִים; הַמִּיסוֹטִימוֹלִיטִים; ועוד עמים חסרי פרסום.

אִיוֹנְיָה מתחילה במפרץ יָאסִיוּס, וחופה מתעקל בהיקף רב יותר. ראשית באים מפרץ בַּסִילִיקוּס; כף פּוֹסִידֵאוּם והעיר הנושאת את שמו; האורקל הקרוי של הַבְּרַנְכִידִים וכיום של אַפּוֹלוֹ הַדִּידִימָאִי, עשרים סטדיות מן החוף; ומשם, לאחר 180 סטדיות, מִילֵטוֹס, בירת אִיוֹנְיָה. היא נקראה לפנים לֶלֶגָאִיס, פִּיטִיוּסָה וְאַנַקְטוֹרְיָה; היא אמן של יותר מתשעים ערים בכל רחבי הימים, ואין לשלול ממנה את כבודה בזכות בן עירה קַדְמוֹס, שהיה הראשון שחיבר דברים בפרוזה.

נהר מְיאַנְדְרוֹס נובע מאגם בהר אַוּלוֹקְרֵנָה. הוא עובר ליד ערים רבות ומתמלא בנהרות רבים כל כך, ופיתוליו עקלקלים עד שלעיתים קרובות נדמה שהוא שב

לאחור. תחילה הוא משוטט בחבל אַפַּמֵאָה, אחר כך בחבל אֶוּמֶנְיָה, ומשם בשדות הַהִירְגַלֵטִיִים ולבסוף בְּקַרְיָה. שם הוא זורם בשלווה ומשקה את כל השדות האלה בסחף פורה מאוד, ובמרחק עשר סטדיות מִמִילֵטוֹס הוא נשפך בנחת אל הים. משם באים הר לָטְמוּס; הערים הָרַקְלֵיאָה, קָרְיקָה המכונה על שם ההר, וּמְיוּס, שלפי המסופר ייסדו לראשונה אִיוֹנִים שיצאו מאתונה; נָאוּלוֹכוּם; פְּרִיאֲנָה; ועל החוף הנקרא טְרוֹגְלְיָה — נהר גָאיסוּס וחבל המקודש לכל הָאִיוֹנִים, ולפיכך נקרא פָּאנְיוֹנְיָה.

לידו עמדה פִּיגֶלָה, שנוסדה בידי נמלטים כפי שמעיד שמה, וכן העיר מָרְתֶסְיוּם. מעליהן נמצאת מַגְנֶסְיָה, הנודעת בכינוי 'שעל הַמְּיאַנְדְרוֹס' ונוסדה מִמַּגְנֶסְיָה שֶׁבְּתֶסַלְיָה. היא מרוחקת חמישה־עשר מילין מֵאֶפְסוֹס, וּמִטְרָלִיס מרחקה גדול בשלושת אלפים צעדים נוספים. לפנים נקראה תֶּסְלוֹכָה וּמַגְנְדְרוֹלִיטְיָה; כשנעקרה מן החוף אל מקומה החדש לקחה עמה מן הים את איי דָרַסִידֵס.

בפנים הארץ נמצאת גם תִיאָטִירָה, שנהר לִיקוּס שוטף אותה; לפנים נקראה פֶּלוֹפִּיָה וְאוֹהִיפִּיָה. על החוף נמצאות מָטְיוּם וְאֶפְסוֹס, מעשה ידי הָאֲמָזוֹנוֹת. לפנים כונתה בשמות רבים: אַלוֹפֵּס בזמן מלחמת טרויה, אחר כך אוֹרְטִיגְיָה וְאַמוֹרְגָה; היא נקראה גם סְמִירְנָה בכינוי טָרַכְיָה, וכן הִימוֹנְיוֹן וּפְטֶלַאָה. הר פִּיוֹן מתנשא מעליה, וְהַקַּייסְטְרוֹס שוטף אותה; הוא נובע ברכסי קִילְבְיָה, אוסף נהרות רבים ואת אגם פֶּגָסָאוּס, שמימיו יוצאים בנהר פִּירִיטֵס. הנהרות האלה מביאים שפע סחף המרחיב את היבשה, וכבר חיבר את האי סִירְיָה אל לב המישורים. בעיר נמצא מעיין קַלִיפִּיָה; ושני נהרות סֶלִינוּס הבאים מכיוונים מנוגדים מקיפים את מקדש דִיאָנָה.

מֵאֶפֶסוֹס באה מָטְיוּם אחרת, של אנשי קוֹלוֹפוֹן, ובפנים הארץ קוֹלוֹפוֹן עצמה, שנהר הלסוס שוטף אותה. משם מקדש אַפּוֹלוֹ הַקְלָרִי; לָבֶדוֹס — וגם הייתה שם העיר נוֹטְיוּם —; כף קִירְנָאוּם; והר מִימַס, הבולט 150 מילין אל הים ושב ונצמד למישורי היבשת. במקום הזה ציווה אֶלְכְּסַנְדֶּר הגדול לחפור דרך המישור לאורך 7,500 צעדים, כדי לחבר את שני המפרצים ולהקיף במים את אֶרִיתְרָה ואת מִימַס.

בסמוך היו הערים פְּטֶלֵאוֹן, הֶלוֹס וְדוֹרִיוֹן. כיום נמצאים שם נהר אַלַאוֹן; קוֹרִינָאוּם; כף מִימַס; קְלָזוֹמֶנָה; פַּרְתֶנְיָה והיפי, שנקראו כִּיטְרוֹפּוֹרְיָה כאשר היו איים. אותו אֶלְכְּסַנְדֶּר ציווה לחברן ליבשת בסוללה שאורכה שתי סטדיות. בפנים הארץ אבדו דַפְנוּס, הֶרְמֶסְטָה וְסִיפִילוּס, שנקראה קודם טַנְטָלִיס והייתה בירת מָאוֹנְיָה, במקום שבו נמצא כיום אגם סָלָה. גם אַרְכֵאוֹפּוֹלִיס חרבה; סִיפִילוּס באה במקומה, ואחריה קוֹלְפֶּה ובמקומה לִיבָּדָה.

בשבים משם, במרחק שנים־עשר מילין, נמצאת על החוף סְמִירְנָה, שנוסדה בידי אַמָזוֹנָה ושוקמה בידי אֶלְכְּסַנְדֶּר; היא מתברכת בנהר מֶלֵטֶס הנובע לא הרחק ממנה. כמעט כל ההרים הנודעים ביותר באסיה נפרשים בחבל הזה: מַסְטוּסְיָה שמאחורי סְמִירְנָה וְטֶרְמֶטִיס המחובר למרגלות אוֹלִימְפּוֹס מסתיימים בדרקון; דרקון בְּטְמוֹלוּס, טְמוֹלוּס בְּקַקְדְמוֹס, וְקַקְדְמוֹס בְּטָאוּרוֹס.

מִסְמִירְנָה חוצה נהר הֶרְמוּס את המישורים ומספח אותם לשמו. הוא נובע ליד דוֹרִילָאוּם, עיר בְּפְרִיגְיָה, ואוסף נהרות רבים, ובהם פְּרִיגֶס — שהעניק את שמו לעם ומפריד את פְּרִיגְיָה מַקַרְיָה — וכן הִילוּס וּקְרִיוֹן, המתמלאים בעצמם מנהרות פְּרִיגְיָה, מִיסְיָה ולידיה. בשפכו עמדה העיר טְמְנוֹס. כיום נמצאים

בקצה המפרץ סלעי מִירַמֶקס; העיר לֵאוּקָה על כף שהיה לפנים אי; וּפוֹקָאיָה, גבול אִיוֹנְיָה.

אל מחוז השיפוט של סָמִירָנָה מגיע גם חלק גדול מאיוליה, שעליה ידובר מיד, וכן המקדונים המכונים הירקנים וְהַמַּגְנֶטִים של סִיפִילוּס. ואילו אל אֶפֶסוֹס, מאורה השני של אסיה, מגיעים ממקומות רחוקים יותר הַקִּיסָרִיאָנִים, הַמָּטְרוֹפּוֹלִיטִים, הַקִּילִבִּיאָנִים התחתונים והעליונים, הַמִּיסוֹמַקֶדוֹנִים, הַמַּסְטָאוּרָנְסִים, הַבְּרִיאוּלִיטִים, הַהִיפָּאִיפֶּנִים וְהַדִּיוֹסְהִיֶּירִיטִים.

סמוכה לה אֵיוֹלִיס, שנקראה לפנים מִיסְיָה, וּטְרוֹאַס הצמודה לְהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס. שם, מִפּוֹקָאיָה ואילך, נמצא נמל אַסְקָנְיוּס. אחריו עמדה לָרִיסָה, ונמצאות קִימָה וּמִירִינָה, המכנה את עצמה סָבַסְטוֹפּוֹלִיס; ובפנים הארץ אֵינֶאָה, אִיטָלָה, פּוֹסִידֵאָה, גֵאוֹן טִיכוֹס וְטֶמְנוֹס. על החוף נמצאים נהר טִיטָנוּס והעיר הנקראת על שמו; גְּרִינְיָה, שהייתה לפנים אי שצורף ליבשה וכיום היא נמל בלבד; העיר אֶלֵאָה; נהר קָאִיקוֹס הבא מִמִּיסְיָה; העיר פִּיטָנָה; ונהר קָנָאִיטִיס.

חרבו קנה, לִיסִימַכֵאָה, אַסַרְנָה, קָרְנָה, קִיסְתֵנָה, קִילָה, קוֹקִילְיוּם, תֵּבָּה, אַסְטִירָה, כְּרִיסָה, פָּלַאסְקֶפְסִיס, גֶּרְגִיתָה וּנְאַנְדְרוֹס. כיום נמצאים העיר פֶּרְפֶּרֵנָה; חבל הֶרַקְלֵאוֹטֵס; העיר קוֹרִיפַּס; הנהרות גְּרִילְיוֹס וְאוֹלְיוּס; חבל אַפְרוֹדִיסִיאַס, שנקרא קודם פוליטיקה אוֹרגַס; חבל סָקָפְסִיס; ונהר אֶוֹאנוֹס, שעל גדותיו חרבו לִירְנֵסוֹס וּמִילֵטוֹס. בחבל זה נמצא הר אידה; ועל החוף אַדְרָמִיטָאוּם, שהעניקה את שמה למפרץ ולמחוז השיפוט ונקראה לפנים פֶּדָסוּס; הנהרות אַסְטְרוֹן, קוֹרְמָלוֹס, קְרִיאָנוֹס, אַלַבַּסְטְרוֹס וְהִיֶּירוֹס היורד מאידה; ובפנים הארץ הר גַּרְגָרָה והעיר הנושאת אותו שם.

שוב על החוף נמצאות אַנְטַנְדְרוֹס, שנקראה תחילה אֲדוֹנִיס ואחר כך קִימָרִיס; אַסוֹס, היא גם אַפּוֹלוֹנְיָה — וגם הייתה שם העיר פַּלָמֵדִיוּם —; וכף לְקָטוּם, המפריד בין אֵיוֹלִיס לְטָרוֹאַס. היו שם גם העיר פּוֹלִימֵדְיָה, כְּרִיסָה וְלָרִיסָה אחרת. מקדש סְמִינְתְיוּם עודנו עומד; בפנים הארץ חרבה קוֹלוֹנָה. אל אַדְרַמִיטָאוּם מביאים את עסקיהם הָאַפּוֹלוֹנִיאָטִים מנהר רִינְדָקוּס, הָאַדְרָסִים, הַמִּילֵטוֹפּוֹלִיטִים, הַפּוֹמְפֵנִים, המקדונים הָאַסְקוּלָקִים, הַפּוֹלִיכְנָאִים, הַפִּיוֹנִיטִים, הַקִּילִיקִים הַמַּנְדַקְנָדֵנִים, המיסים המכונים אַבְּרֶטָנִים והמכונים הֶלֶסְפּוֹנְטִיִים, וכן עמים אחרים חסרי פרסום.

המקום הראשון בְּטָרוֹאַס הוא הַמַּקְסִיטוּס, אחריו קָבְּרֶנְיָה וּטָרוֹאַס עצמה, שנקראה אַנְטִיגוֹנְיָה וכיום היא אלכסנדריה, מושבה רומית; העיר נאה; נהר סְקָמַנְדְרוֹס הראוי לשיט; ועל הכף המקום שבו עמדה העיר סִיגֵאוּם. אחר כך נמל הָאַכָאִים, שאליו נשפך הַקְסַנְתוֹס לאחר שהוא מתחבר לְסִימוֹאִיס ויוצר תחילה את אגם פָּלַאסְקָמַנְדְרוֹס. לנהרות האחרים שֶׁהוֹמֵרוֹס הילל — רֶסוֹס, הַפֶּטֶפוֹרוֹס, קֶרֶסוּס וְרוֹדְיוּס — לא נותר זכר. הַגְרָנִיקוּס זורם באזור אחר אל הַפְּרוֹפּוֹנְטִיס. ואולם סְקָמַנְדְרִיָה עודנה, כבעבר, עיר קטנה; וְאִילְיוּם הפטורה ממסים נמצאת במרחק 2,500 צעדים מן הנמל — ממנה נובע כל פרסומם של הדברים הללו. מחוץ למפרץ נמצאים חופי רוֹטָאוּם,

המיושבים בערים רוֹטָאוּם, דַרְדַנְיוּם וְאַרִיסְבֶּה. הייתה שם גם העיר אַכִילֵאוֹן, שנוסדה ליד קבר אֲכִילֵס בידי אנשי מִיטִילֶנָה ואחר כך בידי האתונאים, במקום שבו עגן ציו ליד סִיגֵאוּם. הייתה גם אֵיאַנְטִיוֹן, שנוסדה בידי הָרוֹדִים בקרן האחרת, במקום שבו נקבר אֵיאַס, במרחק שלושים סטדיות מִסִּיגֵאוּם ואף היא במעגן ציו. מעל אֵיוֹלִיס וחלק מִטָרוֹאַס, בפנים הארץ, נמצא החבל הנקרא

טָאוּתְרַנְיָה, שבו ישבו המיסים בימי קדם. שם נובע נהר קָאִיקוֹס שכבר נזכר. זה היה עם גדול בפני עצמו, גם כאשר החבל כולו נקרא מִיסְיָה.

בחבל זה נמצאות פִּיוֹנְיָה, אַנְדְרָה, אִידָלָה, סְטַבּוּלוּם, קוֹנְיסְיוּם, טָאיוּם, בלקה, טִיאָרָה, טָאוּתְרַנְיָה, סַרְנָקָה, הַלִיסָרְנָה, לִיקִידָה, פַּרְתֶנְיוּם, קַמְבְּרָה, אוֹקְסִיוֹפוּם, לִיגְדָמוּם, אַפּוֹלוֹנְיָה, והרחק מעל כולן בפרסומה באסיה — פֶּרְגָמוּם. נהר סָלִינוּס עובר בתוכה, וְהַקָּטְיוּס זורם לפניה מהר פִּינְדָסוֹס. אֶלֶאָה, שהזכרנו על החוף, אינה רחוקה ממנה. מחוז שיפוטה נקרא פֶּרְגָמֶנָה. אליו מתכנסים הַתִּיאָטִירָנִים, הַמּוֹסִינִים, הַמִּיגְדוֹנִים, הַבֶּרְגָמֶנִים, הַהִיירוֹקוֹמִטִים, הַפֶּרְפֶּרָנִים, הַטִּיאָרָנִים, הַהִיירוֹלוֹפִיאָנִסִים, הַהֶרְמוֹקְפִּלִיטִים, הָאַטָלָנְסִים, הַפַּנְטָאֶנְסִים, הָאַפּוֹלוֹנִידִיאָנִסִים וקהילות אחרות חסרות שם.

העיר הקטנה דַּרְדַּנְיוּם מרוחקת שבעים סטדיות מֵרוֹיטֵאוּם. משם שמונה־עשר מילין אל כף טְרַסֶּזָה, שבו מתחיל הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס לצבור תנופה. אֶרַטוֹסְתֶנֶס מספר כי מאסיה נעלמו עמי הַסּוֹלִימִים, הַלֶּלֶגִים, הברבריקים, הַקוֹלִיקָנְטִים וְהַטְּרִיפְּסֵדוֹרִים. אִיסִידוֹרוֹס מוסיף את הָאַרִיאָנִים וְהַקַּפַּדוֹקִיִּים, במקום שבו עומדת אַפַּמֵאָה, שייסד המלך סֶלַאוּקוֹס בין קִילִיקִיָה, קַפַּדוֹקִיָה, קָטָאוֹנִיָה וארמניה. מאחר שהכניע עמים עזים כל כך, נקראה העיר בראשיתה דָּמֵאָה.

מבין האיים שלפני אסיה, הראשון נמצא בשפך הַקָּנוֹפִּי של הנילוס ונקרא, לפי המסופר, על שם קָנוֹפּוּס נווטו של מֶנֶלָאוֹס. השני, פָּארוֹס, מחובר בגשר לאלכסנדריה והוא מושבתו של קיסר הַדִּיקָטָטוֹר. לפנים היה מרוחק יום הפלגה ממצרים; כיום הוא מכוון את נתיב האוניות באורות לילה ממגדלו. שכן בשל השרטונות המתעתעים אפשר להגיע לאלכסנדריה מן הים בשלושה נתיבים בלבד: סְטָגָנוֹס, פּוֹסִידֵאוּס וְטָאוּרוֹס. אחר כך, בים הַפִּינִיקִי מול יוֹפֶה,

נמצא פריה, שכולו עיר, ושם מספרים כי אַנְדרוֹמֵדָה הופקרה למפלצת; וכן אַרְדוֹס שכבר נזכר. מוּקְיָאנוֹס מוסר כי בינה ליבשת, בים שעומקו חמישים אמה, שואבים מים מתוקים ממעיין באמצעות צינור עשוי עורות הנמשך מקרקעית הים.

בים הַפַּמְפִּילִי יש איים חסרי חשיבות. בים הַקִּילִיקִי נמצאת קַפְּרִיסִין, אחד מחמשת האיים הגדולים ביותר, השוכנת מול קִילִיקְיָה וסוריה ממזרח וממערב והייתה לפנים מושבן של תשע ממלכות. טִימוֹסְתֶנֵס מסר שהיקפה 427.5 מילין וְאִיסִידוֹרוֹס — 375. את אורכה בין שני הכפים קְלִידֵס וְאַקְמַס, האחרון במערב, קבע אַרְטֶמִידוֹרוֹס כ־162.5 מילין וְטִימוֹסְתֶנֵס כמאתיים. פִילוֹנִידֵס אומר שנקראה קודם אַקְמַנְטִיס; קְסָנָגוֹרַס — קָרַסְטִיס, אַסְפָּלְיָה, אַמָתוּסְיָה וּמַקְרִיָה; וְאַסְטִינוֹמוּס — קְרִיפְּטוֹס וְקוֹלִינְיָה. יש בה חמש־עשרה ערים:

נאה פָּפּוֹס, פָּלַאפָּפּוֹס, קוּרִיאַס, קִיטִיוּם, קוֹרִינָאוּם, סָלָמִיס, אַמָתוּס, לַפֶּתוֹס, סוֹלוֹי, טָמָסוֹס, אֶפִּידָאוּרוּם, כִּיטְרִי, אַרְסִינוֹאָה, קַרְפָּסִיוּם וְגוֹלְגּוֹאָה. היו בה גם קִינִירְיָה, מָרָאוּם וְאִידַלְיוּם. היא מרוחקת חמישים מילין מֵאֲנָמוּרְיוּם שֶׁבְּקִילִיקְיָה. הים הנמשך לפניה נקרא אַוּלוֹן הַקִּילִיקִי. באותו אזור נמצא האי אֶלַאוּסָה; מול הכף הפונה לסוריה ארבעת איי קְלִידֵס; שוב, ליד הקצה האחר, סְטִירְיָה; מול נאה פָּפּוֹס — היירה וְקֶפְיָה; ומול סָלָמִיס — איי סָלָמִינְיָה.

בים הַלִּיקִי נמצאים אִידִירִיס, טֶלַנְדוֹס, אַטֶלֶבּוּסָה, שלושת איי קִיפְּרִיָה העקרים, וְדִיוֹנִיסְיָה, שנקראה קודם כָּרְאֶטָה. אחר כך, מול כף טָאוּרוֹס, שלושת איי כֶּלִידוֹנְיָה, המסוכנים ליורדי הים; מהם והלאה לֶאוּקוֹלָה ובה עיר, פַּקְטְיָה, לַסְיָה, נִימְפָאִיס, מַקְרִיס וּמֶגִיסְטָה, שעירה חרבה. אחריהם איים רבים חסרי חשיבות; אך מול כִּימֵירָה נמצאים דוֹלִיכִיסְטָה, כִּירוֹגִילִיוֹן, קְרַמְבּוּסָה, רוֹגָה

וּקְסָנְגוֹרָה, במרחק שמונה מילין; שני איי דֵידְלָאוֹן, שלושת איי קְרִיאוֹן וּסְטרוֹנְגִילָה. מול סְידְמָה של אַנְטִיוֹכוֹס ולעבר נהר גְלַאוּקוֹס נמצאים לָגוּסָה, מַקְרִיס, איי דִידְמָה, הלבו, סְקוֹפָּה, אַסְפִּיס, טֶלַנְדְרִיָה — שעירה חרבה — וְרוֹדוּסָה הסמוכה לְקָאוּנוֹס.

אך היפה מכולם הוא האי החופשי רוֹדוֹס. היקפו 125 מילין, או 103 אם נעדיף להאמין לְאִיסִידוֹרוֹס. עריו היו לִינְדוֹס, קָמִירוֹס וְיָאלִיסוֹס, וכיום רוֹדוֹס. לדברי אִיסִידוֹרוֹס הוא מרוחק 584 מילין מאלכסנדריה שבמצרים, לדברי אֶרַטוֹסְתֶנֶס 469, לדברי מוּקְיָאנוֹס חמש מאות, ומְקַקְפִּרִיסִין 176. לפנים נקרא אוֹפִיוּסָה, אַסְטָרְיָה, אִיתֶרְיָה, טְרִינַקְרְיָה, קוֹרִימְבִּיָה, פּוֹאֵסָה, אַטַבִּירְיָה על שם מלך, ואחר כך מַקַרְיָה וְאוֹלוֹאֵסָה.

איי הָרוֹדִים הם קַרְפָּתוֹס, שהעניק את שמו לים; קָסוֹס; הגנה; אֶוּלִימְנָה; נִיסִירוֹס, המרוחק 15.5 מילין מִקְנִידוֹס ונקרא קודם פּוֹרְפִּירִיס; ובאותו אזור, באמצע הדרך בין רוֹדוֹס לְקְנִידוֹס, סימה. היקפו 37.5 מילין והוא מספק בנדיבות שמונה נמלים. נוסף עליהם נמצאים סביב רוֹדוֹס קִיקְלוֹפִּיס, טֶנֶנוֹן, קוֹרְדִילוּסָה, ארבעת איי דִיאַבָּטָה, הִימוֹס, כלקה ובה עיר, טָאוּטְלוּסָה, נַרְתֵקוּסָה, דִימַסְטוֹס וּפְרוֹנֶנָה; ומצד קְנִידוֹס — קִיסָרוּסָה, תֶרְיוֹנַרְקְיָה וְקְלִידָנָה ובה שלוש הערים נוֹטְיוֹן, נִיסִירוֹס וּמֶנֶדֶטָרוֹס; וּבְאַרְקוֹנֶסוֹס העיר קֶרָמוּס. מול חוף קַרְיָה נמצאים עשרים האיים הנקראים אַרְגִיאָה, וכן הִיֶטוּסָה, לֶפְּסִיָה וְלֶרוֹס.

הנודע ביותר במפרץ הזה הוא קוֹס, המרוחק חמישה־עשר מילין מֵהָלִיקַרְנָסוֹס והיקפו, לדעת רוב המחברים, מאה מילין. לפנים נקרא מרופה; סְטֶפִילוֹס מכנה אותו קֵאָה, דִיוֹנִיסְיוּס — מָרוֹפִּיס, ואחר כך נקרא נִימְפָאָה. נמצא בו הר פְּרִיוֹן. סבורים שֶׁנִיסִירוֹס, שנקרא קודם פּוֹרְפִּירִיס, נתלש ממנו. עוד נמצאים קָרְיאַנְדָה

ובה עיר, ולא הרחק מֵהֶלִיקַרְנָסוֹס פִּידוֹסוּס. במפרץ קֶרָמִיקוּס נמצאים פְּרִיאַפּוֹנֵסוֹס, הִיפּוֹנֵסוֹס, פְּסָרִימָה, לַמְפָּסָה, אֵימִינְדוֹס, פסלה, קְרוּסָה, פְּיֶרָאתוּסָה, סֶפְיוּסָה ומלנו; ולא הרחק מן היבשת האי שנקרא קִינֶדוֹפּוֹלִיס, משום שהמלך אֶלְכְּסַנְדֶּר הותיר שם אנשים שנודעו במעשים מגונים.

מול חוף אִיוֹנְיָה נמצאים איי אֵיגָאָה וְקוֹרְסָאָה; אִיקָרוֹס, שעליו כבר דובר; לֶדָה, שנקרא קודם לָטָה; בין כמה איים חסרי חשיבות, שני איי קָמֵלִיטָה הסמוכים לְמִילֵטוֹס; שלושת איי טֶרוֹגִילְיָה שליד מִיקָלֶה; פִּילְיוֹן, אַרְגֶנוֹן וְסַנְדָלְיוֹן; וְסָמוֹס החופשית. היקפה 87.5 מילין, או לדברי אִיסִידוֹרוֹס מאה. אֲרִיסְטוֹטֶלֶס מוסר שנקראה תחילה פְּרֶתֶנְיָה, אחר כך דְּרִיוּסָה ולבסוף אַנְתֶמוּסָה. אַרִיסְטוֹקְרִיטוֹס מוסיף את השמות מֶלַמְפִילוּם וְקִיפְּרִיסְיָה; אחרים — פַּרְתֶנוֹאַרוּסָה וּסְטֶפָנֶה. נהרותיה הם אִימְבְּרָסוּס, כָּסְיוּס וְהִיבִּיאַתֶס; מעיינותיה גִּינֶרְתוּ וְלֶאוּקוֹתֶאָה; והרה קֶרְקֶטְיוּס. סמוכים לה האיים רִיפָּרָה, נִימְפָּאָה וְאַכִילֵאָה.

שווה לה בתהילתו הוא כְיוֹס החופשי, ובו עיר, המרוחק ממנה 94 מילין. אֶפוֹרוֹס אומר ששמו הקדום היה אִיתַלְיָה; מֶטְרוֹדוֹרוֹס וּקְלֵאוֹבּוּלוֹס גוזרים את השם כְיוֹס מן הַנִּימְפָה כיונה, ויש הגוזרים אותו מן השלג. הוא נקרא גם מַקְרִיס ופִּיטְיוּסָה. נמצא בו הר פֶּלִינָאוּם ושיש כְיוֹס. לדברי הקדמונים היקפו 125 מילין; אִיסִידוֹרוֹס מוסיף תשעה. הוא שוכן בין סָמוֹס לְלֶסְבּוֹס, ובעיקר מול אֶרִיתְרָה.

סמוכים אליו טֶלוּסָה, שאחרים כותבים דַּפְנוּסָה; אוֹנוּסָה; אֶלַפִּיטִיס; אֶוּרִיאַנָסָה; וְאַרְגִינוּסָה ובה עיר. ואלה האיים שסביב אֶפֶסוֹס: אַנְתִינָה המכונים איי פִּיסִיסְטְרָטוֹס; מִיוֹנֶסוֹס וְדִיאָרוּסָה, שבשניהם חרבו ערים; פּוֹרוֹסֶלֶנָה ובה עיר; קֶרְקִיאָה, הַלוֹנָה, קוֹמוֹנָה, אִילֶטְיָה, לֶפְּרִיָה, אִיתְרָה, סְפִירְיָה, פְּרוֹקוּסָה, בולבולה,

פַּאֲטָה, פְּרִיאָפּוֹס, סִיקָה, מלנה, אַנֶרָה, סִידוּסָה, פֶּלָה, דְּרִימוּסָה, אַנְהִידְרוֹס, סְקוֹפֶּלוֹס, סִיקוּסָה, מָרָתוּסָה, פְּסִילָה, פֶּרִירוּסָה ואיים רבים חסרי חשיבות.

אך בלב הים נודע טָאוֹס, ובו עיר, במרחק 72.5 מילין מִכְיוֹס ובאותו מרחק מֵאֶרִיתְרָה. ליד סְמִירְנָה נמצאים איי פֶּרִיסְטֶרִידֵס, קַרְטֶרְיָה, אַלוֹפֶּקָה, אֶלַאוּסָה, בקינה, פִּיסְטִירָה, קְרוֹמְיוֹנֵסוֹס ומגלה. מול טְרוֹאַס נמצאים איי אַסְקַנְיָה; שלושת איי פְּלַטֵאָה; אחריהם למיאה; שני איי פְּלִיטָנְיָה; פלטה, סְקוֹפֶּלוֹס, גֶטוֹנָה, אַרְתֵדוֹן, קולה, לָגוּסָה ואיי דִידִימָה.

אך הנודע מכול הוא לֶסְבּוֹס, המרוחק 65 מילין מִכְיוֹס. הוא נקרא הִימֶרְטָה, לַסְיָה, פֶּלַסְגִיָה, אֵיגִירָה, אֶתְיוֹפֶּה ומַקְרִיָה. לפנים התהדר בתשע ערים: מהן פִּירָה נבלעה בים, אַרִיסְבָּה נהרסה ברעידת אדמה, ואת אַנְטִיסָּה סיפחה מְתִימְנָה לעצמה. האי עצמו, ובו תשע ערים, סמוך לאסיה במרחק 37 מילין. גם אַנֶמַדָה והיירה אבדו; נותרו אֶרֶסוֹס, פִּירָה ומִיטִילֶנָה החופשית, רבת־עוצמה זה 1,500 שנה.

לדברי אִיסִידוֹרוֹס היקף האי כולו 168 מילין, ולדברי הקדמונים 195. הריו הם לֶפֶּטִימְנוּס, אוֹרְדִימְנוּס, מָקִיסְטוֹס, קְרֶאוֹן וְאוֹלִימְפּוֹס. הוא מרוחק 7.5 מילין מן היבשת הקרובה ביותר. האיים הסמוכים לו הם סַנְדָלְיוֹם וחמשת איי לֵאוּקָה, ובהם קִידוֹנֵאָה בעלת המעיין החם. איי אַרְגִינוּסָה מרוחקים ארבעה מילין מֵאֵיגָה. אחריהם פֶּלוּסָה ופֶּדָנָה. מחוץ לְהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס, מול חוף סִיגֵאוּם, שוכן טֶנֶדוֹס, שנקרא לֵאוּקוֹפְּרִיס, פּוֹינִיקָה וְלִירְנֵסוֹס. הוא מרוחק 56 מילין מִלֶּסְבּוֹס ו־12.5 מִסִּיגֵאוּם.

מכאן צובר הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס תנופה והים מסתער, חופר לו נתיב במערבולותיו עד שהוא מנתק את אסיה מאירופה. לכף הזה קראנו טְרַפֶּזָה. במרחק עשרה מילין

ממנו נמצאת העיר אַבִּידוֹס, במקום שבו רוחב המצר שבע סטדיות. אחריה העיר פָּרְקוֹטָה וְלַמְפָּסָקוּם, שנקראה לפנים פִּיטְיוּסָה; המושבה פָּרְיוּם, שֶׁהוֹמֵרוֹס כינה אַדְרַסְטֵיָה; העיר פְּרִיאָפּוֹס; נהר אִיסֵפּוֹס; זֶלֵיָה; הַפְּרוֹפּוֹנְטִיס — כך נקרא הים במקום שבו הוא מתרחב —; נהר גְּרָנִיקוּס; ונמל אַרְטָקֵה, שבו עמדה עיר.

מעבר לכך חיבר אֶלֶכְסַנְדֶּר אי אל היבשת; עליו נמצאת קִיזִיקוֹס, עירם של הַמִּילֵטִים, שנקראה קודם אַרְקְטוֹנֵסוֹס, דוֹלְיוֹנִיס וְדִידִימִיס, ובה מתנשא הר דִּידִימוֹס. אחריה הערים פְּלַסְיָה, אַרִיאָקֵה וּסְקִילָקֵה, שמאחוריהן הר אוֹלִימְפּוֹס הקרוי הַמִּיסִי; העיר אוֹלִימְפֵּנֵה; והנהרות הוֹרִיסְיוּס וְרִינְדָקוּס, שנקרא קודם לִיקוּס. הָרִינְדָקוּס נובע באגם אַרְטִינְיָה ליד מִילֵטוֹפּוֹלִיס, קולט את מָקֶסְטוֹס ונהרות רבים אחרים ומפריד בין אסיה לְבִיתִינְיָה.

הארץ הזאת נקראה קְרוֹנְיָה, אחר כך תֶּסָלִיס, אחר כך מליאנדה ולבסוף סְטָרִימוֹנִיס. הוֹמֵרוֹס כינה את אנשיה הֲלִיזוֹנִים, מפני שהים חוגר את העם סביב. הייתה בה עיר עצומה בשם אַטוּסָה; כיום יש בה שתים־עשרה קהילות, ובהן גּוֹרְדְיוּ קומה, הנקראת יוּלְיוֹפּוֹלִיס. על החוף נמצאת דַּסְקִילוֹס; אחריה נהר גָּלְבֵּס; ובפנים הארץ העיר הֶלְגַס, היא גָּרַמָנִיקוֹפּוֹלִיס, הנקראת גם בּוֹאוֹס קויטה; וכן אַפַּמֵאָה, שכיום נקראת מִירְלֵאָה של אנשי קוֹלוֹפוֹן; ונהר אֶכֶלָאוּס, גבולה הקדום של טְרוֹאַס וראשיתה של מִיסְיָה.

אחר כך בא מפרץ ובו נהר אַסְקָנְיוּס; העיר בָּרִיאַלְיוֹן; הנהרות הִילַס וְקִיוֹס, וליד האחרון העיר הנושאת את שמו. היא הייתה מרכז מסחר לא הרחק מִפְרִיגְיָה השכנה; ואף שנוסדה בידי הַמִּילֵטִים, עמדה במקום שנקרא אַסְקַנְיָה של פְּרִיגְיָה. לפיכך אין מקום מתאים יותר לדבר בו על פְּרִיגְיָה.

פְּרִיגְיָה שוכנת מעל טְרוֹאַס ומעל העמים שכבר נמנו מכף לָקֶטוּם עד נהר אֶכָלָאוּס. בצפונה היא גובלת בְּגָלַטְיָה; בדרומה בְּלִיקָאוֹנְיָה, בְּפִיסִידְיָה וּבְמִיגְדוֹנְיָה; ובמזרח היא נוגעת בְּקַפָּדוֹקְיָה. מלבד הערים שכבר נזכרו, הנודעות בה הן אַנְקִירָה, אַנְדְרִיָה, קֶלֶנָה, קוֹלוֹסָה, קָרִינָה, קוֹטִיאֵיוֹן, קָרָאִינָה, קוֹנְיוּם וּמִידָאיוֹן. יש מחברים המספרים כי הַמּוֹסִים, הַבְּרִיגִים וְהַתִּינִים עברו מאירופה, ומהם קיבלו את שמם המיסים, הַפְּרִיגִים וְהַבִּיתִינִים.

נראה שיש לדבר באותה הזדמנות גם על גָּלַטְיָה, השוכנת מעל פְּרִיגְיָה ותופסת את רוב שדותיה ואף את בירתה לשעבר, גוֹרְדְיוּם. הַגַּאלִים שהתיישבו בחלק זה נקראים הַטוֹלוֹסְטוֹבּוֹגִים, הווטורים וְהָאַמְבִּיטוּטִים; אלה שהתיישבו בחבל מָאוֹנְיָה וּפַּפְלַגוֹנְיָה נקראים טְרוֹגְמִים. קַפָּדוֹקְיָה משתרעת לפניהם בצפון ובמזרח, וְהַטָּקְטוֹסָגִים כבשו את חלקה הפורה ביותר. בכל החבל אלה הם אמנם השבטים, אך מספר העמים והטטרכיות כולם 195. עיר הַטָּקְטוֹסָגִים היא אַנְקִירָה, עיר הַטְּרוֹגְמִים טָווִיוּם ועיר הַטוֹלוֹסְטוֹבּוֹגִים פְּסִינוּס.

מלבד אלה נודעים הָאַטָלָנְסִים, הָאַרַסָנְסִים, הַקוֹמָנְסִים, הַדִּיקְטִיאָנְסִים, הַהִיֵירוֹרָנְסִים, הַלִּיסְטָרָנִים, הנאפוליטנים, הָאוֹאַנָדָנְסִים, הַסָּלַאוּקָנְסִים, הַסָּבַסְטָנִים, הַטִּימוֹנִיאָקָנְסִים וְהַתֶּבַסָנִים. גָּלַטְיָה נוגעת גם בְּקַבַּלְיָה של פַּמְפִילְיָה, בְּמִילְיַאס שסביב בֶּרִיס, ובחבלי קִילְנִיקוּם וְאוֹרוֹאַנְדִיקוּם של פִּיסִידְיָה; וכן בחבל אוּבְּיֶנָה של לִיקָאוֹנְיָה. נהרותיה, מלבד אלה שכבר נזכרו, הם סַגָּרִיוּס וְגָאלוּס, שממנו קיבלו כוהני אם האלים את שמם.

עתה אל יתר חלקי החוף. מִקְיוּס פנימה בְּבִיתִינְיָה נמצאת פְּרוּסָה, שייסד חַנִּיבַּעַל למרגלות אוֹלִימְפּוֹס; ממנה 25 מילין לְנִיקֵאָה, ואגם אַסְקָנְיוּס ביניהן. אחר כך נִיקֵאָה בקצה מפרץ אַסְקָנְיוּס, שנקראה קודם אוֹלְבִּיָה וּפְרוּסִיאַס, וכן

פְּרוּסְיאַס אחרת למרגלות הר הִיפְּיוּס. היו שם פִּיתוּפּוֹלִיס, פַּרְתֶנוֹפּוֹלִיס וְקוֹרִיפַנְטָה. על החוף נמצאים הנהרות אִיסְיוּס, בְּרִיאָזוֹן, פְּלָטָנָאוּס, אַרָאוּס, אִיסִירוֹס וְנָאוּדוֹס, הנקרא גם כְּרִיסוֹרוֹאַס; וכף שעליו עמדה העיר מָגְרִיקָה. משום כך נקרא המפרץ קְרַסְפֶּדִיטֵס, שכן העיר ניצבה כביכול בשוליו. הייתה שם גם אַסְטָקוּם, וממנה נקרא אותו מפרץ גם אַסְטָקֵנוּס; וכן הייתה העיר לִיבִּיסָה, שכיום לא נותר בה אלא קבר חַנִּיבַּעַל. בעומק המפרץ נמצאת נִיקוֹמֶדְיָה, העיר המהוללת של בִּיתִינְיָה.

כף לֵאוּקָטַס, הסוגר את מפרץ אַסְטָקֵנוּס, מרוחק 37.5 מילין מִנִּיקוֹמֶדְיָה. אחריו שוב מתקרבות היבשות ונוצר מצר הנמשך עד הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַתְּרַקִי. במצר נמצאת כַּלְקֵדוֹן החופשית, 62.5 מילין מִנִּיקוֹמֶדְיָה. היא נקראה קודם פְּרוֹקֶרְסִיטִיס, אחר כך קוֹלְפּוּסָה ולבסוף 'עיר העיוורים', משום שתושביה לא ידעו לבחור מקום, אף שֶׁבִּיזַנְטִיוֹן, שמושבה מוצלח לאין ערוך מכל בחינה, מרוחקת ממנה רק שבע סטדיות. בפנים בִּיתִינְיָה נמצאים המושבה אַפַּמֵאָה, הָאַגְרִיפֶּנְסִים, הַיּוֹלְיוֹפּוֹלִיטִים וּבִיתִינְיוֹן. נהרותיה הם סִירְיוּס, לָפִיאַס, פַּרְנָקִיאַס, אַלְקֵס, סָרִינְיס, לִילָאוּס, סְקוֹפַּס וְהֵיירוֹס, המפריד בין בִּיתִינְיָה לְגָלַטְיָה.

מעבר לְכַלְקֵדוֹן עמדה כְּרִיסוֹפּוֹלִיס, ואחריה נִיקוֹפּוֹלִיס, שעל שמה נקרא המפרץ עד היום; בו נמצא נמל אַמִיקוֹס. אחר כך כף נָאוּלוֹכוּם, אֶסְטִיאָה ומקדש נֶפְּטוּנוּס. הַבּוֹסְפּוֹרוֹס, שרוחבו חמש מאות צעדים, שוב מפריד את אסיה מאירופה. הוא מרוחק 12.5 מילין מִכַּלְקֵדוֹן, ומשם 8,750 צעדים אל המצר הראשון, שבו עמדה העיר סְפִּירוֹפּוֹלִיס. הַתִּינִים מחזיקים בכל החוף, וְהַבִּיתִינִים בפנים הארץ. כאן מסתיימת אסיה, וכן מניינם של 282 העמים הנספרים מן המקום הזה עד גבול לִיקְיָה. כבר אמרנו שאורך הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס

וְהַפְּרוֹפּוֹנְטִיס עד הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַתְּרַקִי 239 מילין. אִיסִידוֹרוֹס מוסר שהמרחק מְכַלְקֵדוֹן לְסִינֵאוּם 322.5 מילין.

האיים בַּפְּרוֹפּוֹנְטִיס מול קִיזִיקוֹס הם אֶלַפּוֹנֵסוֹס, שממנו בא השיש הַקִּיזִיקֵנִי, והוא נקרא גם נֵאוּרִיס וּפְרוֹקוֹנֵסוֹס. אחריו אוֹפְיוּסָה, אַקַנְתוֹס, פּוּיבֶּה, סְקוֹפֶּלוֹס, פּוֹרְפִּירִיוֹן, הַלוֹנֶה ובה עיר, דֶלְפָאקְיָה, פּוֹלִידוֹרָה וְאַרְטָקָאוֹן ובה עיר. מול נִיקוֹמֶדְיָה נמצא גם דֶמוֹנֵסוֹס; ומעבר לְהֶרַקְלִיאָה, מול בִּיתִינְיָה, תִינִיאַס, שהברברים מכנים בִּיתִינְיָה. נמצאים גם אַנְטִיוֹכְיָה, ומול שפך הָרִינְדָקוּס בֶּסְבִּיקוּס, שהיקפו שמונה־עשר מילין; וכן אֶלֵאָה, שני איי רוֹדוּסָה, אֶרֶבִּינְתוֹטָה, מגלה, כַלְקִיטִיס וּפִיטִיוֹדֶס.

תולדות הטבע — ספר שישי

גָּאיוּס פְּלִינִיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שישי

פּוֹנְטוֹס אֶוּקְסִינוֹס, שנקרא בעבר אַקְסִינוּס בשל אכזריותו העוינת לאורחים, נשפך גם הוא בין אירופה לאסיה, כאילו הטבע נוטר איבה מיוחדת ומוותר בלי גבול לחמדנות הים. לא די היה לאוקיינוס להקיף את הארצות ולגזול חלק מהן בהגדילו את הריק; לפרוץ בין הרים שבורים, לנתק את קַלְפֶּה מאפריקה ולבלוע מרחבים גדולים בהרבה מאלה שהותיר; ולהזרים דרך הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס את פְּרוֹפּוֹנְטִיס תוך בליעת יבשות נוספות. גם מן הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הוא נפתח אל תהום אחרת בלי שובע, עד שאגמי מָאוֹטִיס מצרפים את גזלתם להתפשטותו.

המעברים הצרים הרבים והמרחקים הזעירים שבהם הטבע מתנגד מעידים שהדבר קרה בניגוד לרצון היבשות: בְּהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס המרחק 875 צעדים; ובשני מצרי הַבּוֹסְפּוֹרוֹס יש מעבר שאפילו שוורים יכולים לחצות — ומכאן שם שניהם. גם בפירוד נותרת קרבה משפחתית הרמונית: שירת עופות ונביחת כלבים נשמעות מצד לצד, ואף בני אדם יכולים לשוחח בין שני העולמות, אלא כשהרוחות גוזלות זאת.

אחדים קבעו את מידת פּוֹנְטוֹס מן הַבּוֹסְפּוֹרוֹס עד אגם מָאוֹטִיס ב־1,338,500 צעדים; אֶרַטוֹסְתֶנֶס קבע 100,000 צעדים פחות. אַגְרִיפָּה מסר שֶׁמְּמַכַּלְקֶדוֹן עד

פָּאסִיס 10,000 צעדים, ומשם עד הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַקִּימָרִי 360,000. אנו נמסור את המרחקים לפי חלקיהם כפי שנודעו בימינו, כאשר אף בפתח הַקִּימָרִי עצמו נערכה מלחמה.

מפתח הַבּוֹסְפּוֹרוֹס נמצא הנהר רֶבַס, שאחדים כינו רֶסוֹס; אחריו סִירִיס, נמל קַלְפַּס והנהר הנודע סַנְגָרִיס. מקורו בְּפְרִיגְיָה והוא קולט נהרות גדולים, ובהם טָמָבְּרוֹגְיוּס וְגָלוּס; רבים מכנים אותו גם סַגִיאַרִיוּס. אחריו קוֹרָלְיוּס, שממנו מתחילים הַמַּרְיאַנְדִינִים; המפרץ והעיר הֶרַקְלְיָה שעל הנהר לִיקוּס, במרחק 200,000 צעדים מפי פּוֹנְטוֹס; נמל אַקוֹנָה, המסוכן ברעל אַקוֹנִיטוֹן; מערת אַכֶרוּסְיָה; הנהרות פַּדוֹסְפִידֶס, קַלִיכוֹרוּס וְסוֹנָאוּסֶס; העיר טִיוּם, 38,000 צעדים מֵהֶרַקְלְיָה; והנהר בִּילִיס.

מעבר לו עם פַּפְלַגוֹנְיָה, שאחדים כינו פִילַמָנְיָה, וְגָלַטְיָה סוגרת עליו מאחור. שם מַסְטְיָה של הַמִילֵטִים; אחריה קְרוֹמְנָה, שבה מוסיף קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס את הָאַנְטִים, שמהם לדעתו נולדו הַוֶנֶטִים בני שמם באיטליה; העיר סָסָמוֹן, היא אַמַסְטְרִיס כיום; הר קִיטוֹרוּס, 62,000 צעדים מָטְיוּם; הערים קִימוֹלִיס וּסְטֵפָנָה; והנהר פַּרְתֶנְיוּס.

כף קָרַמְבִּיס בולטת הרחק ומרוחקת מפי פּוֹנְטוֹס 325,000 צעדים, או לדברי אחרים 350,000; ומן הפתח הַקִּימָרִי אותו מרחק, או לפי אחרים 312,500. הייתה שם עיר באותו שם ואחרת ממנה, אַרְמִינֶה. כיום נמצאת הקולוניה סִינוֹפֶּה, 164,000 צעדים מִקִיטוֹרוֹס; הנהר ורקום; עם הַקַפָּדוֹקִים; העיר קטוריה־גזלום; הנהר הָלִיס, היורד ממרגלות הַטָאוּרוֹס דרך קָטָאוֹנְיָה וְקַפָּדוֹקְיָה; והערים גַנְגְרָה וְקָרוּסָה,

וְאָמִיסוֹס החופשית, 130,000 צעדים מִסִּינוֹפֶּה. המפרץ הנושא את שמה נסוג עמוק כל כך שהוא כמעט עושה את אסיה לאי, שכן דרך היבשה אל המפרץ הָאִיסִי בָּקִילִיקִיָה 200,000 צעדים בלבד, או מעט יותר. בכל החבל הזה נאמר שרק שלושה עמים רשאים להיקרא יווניים — הדורים, היונים וְהָאֵיאוֹלִים — ושאר העמים ברברים. סמוך לְאָמִיסוֹס הייתה אֶוּפָּאטוֹרְיָה, שייסד מִיתְרִידָטֵס; לאחר תבוסתו נקראו שתיהן פּוֹמְפֵּיוֹפּוֹלִיס.

בפנים קַפָּדוֹקְיָה נמצאת אַרְכֶלָאִיס, קולוניה של קְלַאוּדִיוס קיסר, שהנהר הָלִיס זורם לפניה; הערים קוֹמָנָה שעל הַסָּלְיוֹס, נֵאוֹקֵיסָרְיָה שעל לִיקוֹס, וְאַמַסְיָה שעל אִירִיס, כולן בחבל גָּזַקֵנָה; בְּקוֹלוֹפֶנָה סָבַּסְטֶיָה וְסָבַּסְטוֹפּוֹלִיס — קטנות אך שקולות לאלה שנזכרו; ובשאר הארץ מליטה, שייסדה סֶמִירָמִיס לא הרחק מן הפרת, דְיוֹקֵיסָרְיָה, טְיָאָנָה, קַסְטָבָלָה, מַגְנוֹפּוֹלִיס, זֶלָה, ולמרגלות הר אַרְגָאוּס מְזָקוּם, הנקראת כיום קִיסָרְיָה.

חלק קַפָּדוֹקְיָה הפונה אל ארמניה הגדולה נקרא מֶלִיטֵנָה; זה הפונה לְקוֹמַגֵנָה קָטָאוֹנְיָה; לִפְרִיגְיָה גַּרְסָאוּרִיטִיס, סַרְגָאוּרָאסָנָה וְקַמָּנֵנִי; וּלְגָלַטְיָה מוֹרִימֵנָה. שם מפריד הנהר קַפָּדוֹקס בין הארצות, וממנו קיבלו הַקַּפָּדוֹקִים את שמם; קודם נקראו לֵאוּקוֹסוּרִים. הנהר לִיקוֹס מפריד את ארמניה הקטנה מִגְאוֹקֵיסָרְיָה שנזכרה. בפנים הארץ נודע גם קוֹאַרְנוּס; ובחוף מַאָמִיסוֹס העיר והנהר כַּדִיסְיָה, לִיקַסְטוֹס שממנו מתחיל חבל תֶּמִיסְקִירָה, והנהר אִירִיס הקולט את לִיקוֹס.

בפנים הארץ נמצאת זֶלָה, שנודעה בתבוסת טְרִיאַרִיוס ובניצחון גָּאיוּס קיסר. בחוף הנהר תֶּרְמוֹדוֹן, שמקורו ליד המבצר הנקרא פָּנוֹרְיוֹן והוא גולש למרגלות הר הָאֱמָזוֹנוֹת. הייתה שם עיר באותו שם ועוד חמש: אַמָזוֹנְיוּם, תֶּמִיסְקִירָה, סוֹטִירָה, אַמַסְיָה וְקוֹמָנָה; כיום מָטְיוּם.

עמי הַגֶּנֶטִים וְהַכָּלִיבִּים; העיר קוֹטְיוֹרוּם; עמי הַטִּיבָּרֶנִים; הַמּוֹסִינִים הַמַּסְמָנִים את גופם בסימנים; עם הַמַּקְרוֹקֶפָלִים; העיר קֶרָסוּס; נמל קוֹרְדוּלָה; עמי הבכירים וְהַבּוּקְסָרִים; הנהר מָלַס; עם הַמָּכוֹרוֹנִים; הַסִּידֶנִים והנהר סִידֶנוּס, השוטף את העיר פּוֹלֶמוֹנְיוּם, 120,000 צעדים מֵאָמִיסוֹס. משם הנהרות יָסוֹנְיוּם וּמֶלַנְתְיוּם; העיר פַּרְנָקֵאָה, 80,000 צעדים מֵאָמִיסוֹס; המבצר והנהר טְרִיפּוֹלִיס; פִילוֹקַלְיָה; לִיוֹוִיוֹפּוֹלִיס שאין בה נהר; וּמִפַּרְנָקֵאָה, במרחק 100,000 צעדים, טְרַפֶּזוּס החופשית, הסגורה בהר עצום.

מעבר לה עם הָאַרְמֶנוֹכָלִיבִּים וארמניה הגדולה, המרוחקת 30,000 צעדים. בחוף לפני טְרַפֶּזוּס הנהר פִּיקְסִיטֵס; מעבר לה עם הַסָּנִים הַהֶנִיוֹכִים, הנהר אַבְּסָרוּס והמבצר באותו שם במעבר הצר, 140,000 צעדים מִטְרַפֶּזוּס. מאחורי הרי המקום נמצאת איבריה, ובחוף הַהֶנִיוֹכִים, הָאַמְפְּרוּטִים וְהַלָּזִים; הנהרות אַקַמְפְּסָאוֹן, אִיסִיס, נוֹגְרוֹס וּבָתִיס; עמי הַקוֹלְכִים; העיר מָטְיוּם; הנהר הָרַקְלֵאוּם והכף באותו שם; וּפָאסִיס, הנודע ביותר בנהרות פּוֹנְטוֹס.

מקורו בארץ הַמּוֹסְכִים, ואוניות גדולות ככל שיהיו שטות בו 38,500 צעדים; משם אוניות קטנות לאורך רב. מאה ועשרים גשרים חוצים אותו. על גדותיו היו ערים רבות, והנודעות שבהן טִינְדָרִידָה, קִירְקָאוּם, קִינְגוּם וּפָאסִיס שבפתחו. הנודעת מכולן הייתה איאה, 15,000 צעדים מן הים, שבה נשפכים אליו משני עבריו הנהרות הגדולים הִיפּוּס וְקִיאָנָאוּס. כיום נותרה רק סוּרְיוּם, שנקראה על שם הנהר הנשפך שם, עד המקום שבו אמרנו שהוא מסוגל לשאת אוניות גדולות. הוא קולט עוד נהרות מופלגים בגודלם ובמספרם, ובהם גְלַאוּקוֹס. בפתחו אי חסר שם, 70,000 צעדים מֵאַבְּסָרוֹס.

אחריו נהר אחר, כָּרְיאַן; עם הַסַּלְטִים, שנקראו בימי קדם פְּתִירוֹפָּגִים; עם נוסף, הַסָּנִים; הנהר כּוֹבּוּס, הזורם מן הַקַּווְקָז דרך הַסוּאָנִים; אחריו רואן; חבל אֶגְרִיטִיקָה; הנהרות סִיגָמָה, תֶּרְסוֹס, אַסְטֶלֶפּוּס וּכְרִיסוֹרוֹאַס; עם הָאַבָּסִילִים; המבצר סָבַּסְטוֹפּוֹלִיס, 100,000 צעדים מִפָּאסִיס; עם הַסָּנִיגִים; העיר קִינְגוּס; הנהר והעיר פָּנְיוּס; ואחריהם עמי הַהֶנְיוֹכִים בעלי שמות רבים.

מתחת לַפּוֹנְטוֹס משתרע חבל קוֹלְכִיס, שבו רכסי הַקַּווְקָז מתעקלים אל הרי רִיפָּאי, כפי שנאמר: צדם האחד יורד אל אֶוּקְסִינוֹס וּמָאוֹטִיס, והאחר אל הים הכספי וההירקני. בשאר החופים מחזיקים עמים פראים: הַמֶּלַנְכְלִינִים וְהַקוֹלְכִים דְיוֹסְקוּרְיָה, ליד הנהר אַנְתֶמוּס, נטושה כיום; בעבר הייתה נודעת כל כך שֶׁטִימוֹסְתֶנֵס מסר כי 300 עמים בעלי לשונות שונות ירדו אליה, ואחר כך ניהלו שם בני עמנו מסחר באמצעות 130 מתורגמנים.

יש הסבורים שֶׁאַמָּפִיטוֹס וְטָלְכִיוּס, רַכָּביהם של קַסְטוֹר וּפּוֹלוּקְס, ייסדו אותה; מוסכם כמעט שמהם נולד עם הַהֶנְיוֹכִים. במרחק 100,000 צעדים מִדְיוֹסְקוּרְיָה נמצאת העיר הֶרַקְלֵאוּם, והיא מרוחקת 70,000 צעדים מִסֶּבַּסְטוֹפּוֹלִיס. אחריהם הָאַכָאִים, המרדים, הַקָּרְקִטִים, הַסָּרָקִים וכרותי־הראש. בעומק החבל נשדדה העיר העשירה פִּיטְיוּס בידי הַהֶנְיוֹכִים. מאחוריה הָאֶפַּגָּרִיטִים, עם סַרְמָטִי ברכסי הַקַּווְקָז, ואחריהם הַסָּאוּרוֹמָטִים.

אליהם נמלט מִיתְרִידָטֵס בימי הקיסר קְלַאוּדְיוּס, וסיפר שהם גובלים בַּתָּלוֹסִים, המגיעים ממזרח עד פתחי הים הכספי, המתייבשים כשנסוגה הגאות. בחוף, סמוך לַקָּרְקִטִים, הנהר אִיקָרוֹס; הָאַכָאִים עם עירם הִירוֹן והנהר שלה, 136,000 צעדים מֵהֶרַקְלֵאוּם. משם כף קְרוּנוֹאָה; הרכס התלול שמעליה מוחזק

בידי הַטוֹרְטִים; העיר סִינְדִיקָה, 67,500 צעדים מֵהִירוֹן; הנהר סָתֶרִיאַס; ומשם עד כניסת הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַקִּימֶרִי 88,500 צעדים.

אורכו של חצי־האי עצמו הבולט בין פּוֹנְטוֹס לאגם מָאוֹטִיס אינו עולה על 67,500 צעדים, ורוחבו בשום מקום אינו פחות משני יוגרה; הוא נקרא אאונה. חופי הַבּוֹסְפּוֹרוֹס משני הצדדים, באסיה ובאירופה, מתעקלים אל מָאוֹטִיס. הערים בכניסה הן הֶרמוֹנָסָה, אחריה קֶפּוּ של הַמִּילֵטִים, סְטָרְטוֹקְלִיָה, פָּנָגוֹרְיָה, אַפָּטוּרוֹס הכמעט נטושה, ובפתח הקיצוני קִימֶרְיוּם, שנקראה בעבר כִּימֶרִיוֹן. משם אגם מָאוֹטִיס, שתואר באירופה.

מִקִּימֶרְיוּם ואילך יושבים הַמָּאוֹטִים, הוולים, הַסָּרְבִּים, הַסָּרָאִים, הַסְּקִיזִים וְהַגְּנִיסִים. אחר כך, סביב הנהר טָנָאִיס הנשפך בשני פתחים, יושבים הַסַּרְמָטִים, צאצאי הַמָּדִים לפי המסורת, והם נחלקים למינים רבים. ראשונים הַסָּאוּרוֹמָטִים גִּינֵקוֹקְרַטוֹמָנוֹי, שנישאו לָאֲמָזוֹנוֹת; אחריהם הַנָּאוּזִים, הַקּוֹיטִים, הַקִּיזִיקִים, הַמֶּסֵנִיאָנִים, הַקוֹסְטוֹבּוֹאָים, הַזֶּקֶטִים, הַזִּיגִים, הַטִּינָדָרִים, הַתּוּסְגֶטִים וְהַטִּירְקִים עד המדבריות המחורצים בעמקים מיוערים; מעבר להם הָאַרִימָפָאִים של הרי רִיפָאִי.

הַסְּקִיתִים מכנים את טָנָאִיס סִירִיס ואת מָאוֹטִיס טָמָרוּנְדָה, כלומר אם הים. גם בפתח טָנָאִיס יש עיר. בתחילה החזיקו בשכנות הקרים, אחריהם הַקְּלָזוֹמָנִים והמאונים, ולבסוף אנשי פַּנְטִיקַפָּאוּם. יש המונים סביב מָאוֹטִיס עד הרי קְרוֹנָיָה את העמים הבאים:

מן החוף הַנָּפִּיטִים, ומעליהם הָאֶסְדוֹנִים המחוברים לְקוֹלְכִיס בפסגות ההרים; אחר כך הקמקים, האורנים, הָאַוּטָקִים, הַמַּזְמָקִים, הַקַּנְטִיוֹקַפִּטִים, הָאַגְמָתִים, הַפִּיקִים, הָרִימוֹסוֹלִים וְהָאַקְסְקוֹמָארְקִים; וברכסי הַקַּווְקָז הָאִיקְטָלִים,

הָאִימָדוֹכִים, הרמים, הָאַנְקָלָקִים, הַטִּידִים, הַקְּרַסְטַסִים וְהָאוֹתִיאַנְדִים. הנהר לָגוֹס יוצא מהרי קָתָאי וְהָאוֹפָּרוֹס נשפך אליו; שם עמי הַקָּאוּתָדִים וְהָאוֹפָּרִיטִים; הנהרות מָנוֹתָרוּס וְאִימִיטִיס היוצא מהרי קִיסִי; מתחתיהם הָאַקְדִים, הַקַּרְנִים, הָאוּסְקַרְדִים, הָאַקִיסִים, הגברים והגגרים; וסביב מקור אִימִיטִיס הָאִימִיטִים וְהָאַפַּרְטָאִים.

אחרים אומרים שהגיעו לשם הַסְּקִיתִים הָאוּבְּטִים, הָאַתְרָנִים וְהָאַסַמְּפֵּטִים, ושהם השמידו את הַטָּנָאִים והנפאים עד האחרון שבהם. יש האומרים שהנהר אוֹכַרְיוֹן זורם דרך הַקַּנְטִים וְהַסְּפָאִים, ושאת טָנָאִיס חצו הַסָּתַרְכִים, הַהֶרְטִיכִים, הַסְּפוֹנְדוֹלִיקִים, הַסִּינְהִיטִים, הָאַנָאסִים, הָאִיסִים, הקטאטים, הַטָּגוֹרִים, הַקָּרוֹנִים, הַגָּרִיפִים, הָאַגַּנְדָאִים, הַמֵּאַגְדָרָאִים וְהַסָּתַרְכִים הַסְּפָלָאִים.

השלמנו את תיאור החוף הפנימי, המקומות, הנהרות והיושבים לצדם. עתה נתאר את המרחב העצום שבפנים הארץ. איני מכחיש שאמסור בו דברים רבים בשונה מן הקדמונים, לאחר שחקרתי אותם בדאגה ובקפידה בעקבות המעשים שעשה לאחרונה בחבל זה דוֹמִיטִיוּס קוֹרְבּוּלוֹ, ובעקבות המלכים שנשלחו משם כמתחננים או בני המלכים שנשלחו כבני ערובה. נתחיל בעם הַקַּפָּדוֹקִים.

קַפָּדוֹקְיָה נסוגה פנימה יותר מכל ארצות פּוֹנְטוֹס. משמאלה היא חולפת על פני ארמניה הקטנה והגדולה וְקוֹמַגֶּנֶה, ומימינה על פני כל העמים שתוארו באסיה. היא משתרעת מעל עמים רבים, מטפסת בעוצמה מזרחה, חוצה את לִיקָאוֹנְיָה, פִּיסִידְיָה וְקִילִיקְיָה ואת רכסי הַטָּאוּרוֹס, עוברת מעל חבל אַנְטִיוֹכְיָה ומגיעה עד חבל קִיֶּרְסְטִיקָה בחלקה הנקרא קָטָאוֹנְיָה. אורכה של אסיה שם 1,250,000 צעדים, ורוחבה 640,000 צעדים.

ארמניה הגדולה מתחילה בהרי פָּרִיהֶדרֵס. נהר הפרת מפריד בינה לְקַפָּדוֹקְיָה, כפי שנאמר; ובמקום שבו הפרת סוטה, מפריד בינה למסופוטמיה הנהר הנודע לא פחות, חידקל. שניהם נובעים בה, והיא יוצרת את ראשית מסופוטמיה בין הנהרות; במרווח שם יושבים הערבים האורואים. כך היא נמשכת עד אַדִיאַבֵּנָה. משם סוגרים עליה רכסים רוחביים, והיא נפתחת שמאלה לרוחב עד הנהר קִירוֹס, החוצה את אַרַקְסֵס; ולאורך עד ארמניה הקטנה, שממנה היא מופרדת בנהר אַבְּסָרוֹס הנשפך לַפּוֹנְטוֹס ובהרי פָּרִיהֶדרֵס המולידים אותו.

קִירוֹס נובע בהרי הַהֶנְיוֹכִים, שאחרים כינו קוֹרַקְסִיים. אַרַקְסֵס נובע באותו הר שממנו הפרת, במרחק 6,000 צעדים; הוא גדל במי הנהר אוּסִיס ולדעת רוב המחברים נשפך בעצמו לְקִירוֹס ומשם לים הכספי. בערי ארמניה הקטנה נודעות קִיסָרְיָה, אַזָה וְנִיקוֹפּוֹלִיס; בגדולה אַרְסָמוֹסָטָה הקרובה לְפָרָת, קַרְכָּתִיוֹקָרְטָה ליד החידקל, טִיגְרָנוֹקָרְטָה במרומים וְאַרְטַקְסָטָה במישורים ליד אַרַקְסֵס.

אוֹפִידְיוּס מסר ששטחה הכולל חמישים פעמים מאה אלף; קְלַאוּדְיוּס קיסר קבע שאורכה מִדַּסְקוּסָה עד גבול הים הכספי 13,000 צעדים ורוחבה מחצית מכך, מִטִּיגְרָנוֹקָרְטָה עד איבריה. ודאי שהיא נחלקת ל־120 מחוזות הקרויים סטרטגיות, שכמה מהם היו בעבר ממלכות יחידות ושמותיהם ברבריים. הרים סוגרים עליה במזרח, אך לא מיד הרי קִרוֹנְיָה ולא חבל אַדִיאַבֵּנָה.

במרווח ביניהם יושבים הַקָּפָנִים; מעבר להם מחזיקים הָאַדִיאַבֵּנִים ברכסים, ובעמקים סמוכים לארמניה הַמָּנוֹבַּרְדִים וְהַמּוֹסְכִנִים. החידקל והרים בלתי עבירים מקיפים את אַדִיאַבֵּנָה. משמאלה חבל הַמָּדִים הצופה אל הים הכספי,

הנשפך מן האוקיינוס כפי שנאמר במקומו ומוקף כולו בהרי הַקַווְקַז. עתה יתוארו יושבי גבול ארמניה.

את כל המישור מן הַקִירוֹס ואילך מחזיקים הָאַלְבָּנִים, ואחריהם האיברים, המופרדים מהם בנהר אוֹקָזָנָה היורד מהרי הַקַווְקַז אל הַקִירוֹס. הערים העיקריות הן קָבַּלָקָה בְּאַלְבָּנְיָה; הַרְמַסְטוֹס שעל הנהר וּנְאוֹרִיס באיבריה; והחבלים תָּסִיָה וּתְרִיאָרָה עד הרי פָּרִיהֶדְרֵס. מעבר להם מדבריות קוֹלְכִיס; בצדם הפונה להרי קְרוֹנְיָה יושבים הָאַרְמָנוֹכְלִיבִּים וחבל הַמוֹסְכִים עד הנהר אִיבֵּרוֹס הנשפך לְקִירוֹס; ומתחתיהם הַסָּקָסָנִים ואחריהם הַמַּקְרוֹנִים עד הנהר אַבְּסָרוֹס. כך מוחזקים המישורים והמדרונות. שוב, מגבול אַלְבָּנְיָה, לאורך כל חזית ההרים, עמי הַסִּילְוִים הפראים ומתחתיהם הלופנים, ואחריהם הַדִּידוּרִים וְהַסוֹדִים.

מהם מגיעים לשערי הַקַווְקַז, שרבים מכנים בטעות גדולה השערים הַכַּסְפִּיִים: מפעל טבע עצום שבו נקטעים ההרים בפתאומיות, ושערים עשויי קורות מחופות ברזל הוצבו בו. מתחת למרכזם זורם נהר שריחו איום; ולפניהם על הסלע מבצר קוּמַנְיָה, החוסם מעבר של אינספור עמים. שם נחלק העולם בשערים, ממש מול העיר הַרְמַסְטִי של האיברים. משערי הַקַווְקַז דרך הרי גוּרְדִינְיָה יושבים הוולים וְהַסוּאָנִים, עמים בלתי נכנעים אך כורים זהב; מהם עד פּוֹנְטוֹס סוגים רבים של הַנִּיוֹכִים, ואחריהם הָאַכָאִים.

זה מראהו של אחד החבלים הנודעים בעולם. אחדים מסרו שבין פּוֹנְטוֹס לים הכספי אין יותר מ־375,000 צעדים, וְקוֹרֶנֶלְיוּס נֶפּוֹס קבע 250,000; שוב נחנקת אסיה במעברים צרים כל כך. קְלַאוּדְיוּס קיסר מסר שמן הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַקִּימֶרִי עד הים הכספי 150,000 צעדים, וְשֶׁסְטָלַאוּקוֹס נִיקָאטוֹר תכנן לחפור

ביניהם תעלה כאשר נהרג בידי תַּלְמַי קֶרַאוּנוֹס. ידוע כמעט בוודאות שמשערי הַקַּווָקַז עד פּוֹנְטוֹס 200,000 צעדים.

האיים בְּפוֹנְטוֹס הם פְּלַנְקְטַאִי, הנקראים גם קִיאֲנַאי או סִימְפְּלֶגֲדֵס; אחריהם אַפּוֹלוֹנְיָה המכונה תִּינִיאַס, להבדילה מזו שבאירופה — מרחקה מן היבשת אלף צעדים והיקפה 3,000; ומול פַּרְנָקְאָה כַּלְקֶדִיטִיס, שהיוונים כינו אַרְיאָה, מקודשת לְמַרְס, ובה נאבקו העופות בזרים במכות כנפיהם.

לאחר שתואר כל פנים אסיה, יחצה עתה הדמיון את הרי רִיפָּאי ויתקדם לאורך חוף האוקיינוס החיצוני. בשלושת חלקי השמים שבהם הוא שוטף את אסיה הוא נקרא הַסְקִיתִי בצפון, האיאי במזרח וההודי בדרום, והוא נחלק למפרצים ולשמות רבים לפי יושביהם. אולם גם חלק גדול מאסיה, הצמוד לצפון וקפוא מפגיעת הכוכבים, מכיל מדבריות עצומים.

מן הצפון הקיצוני עד ראשית מזרח הקיץ נמצאים הַסְקִיתִים. מעבר להם, מעבר לראשית הצפון, הציבו אחדים את הַהִיפֶּרבּוֹרֵאִים, שעליהם דובר באריכות באירופה. המקום הראשון הידוע משם הוא כף לִיתַרְמִיס הַקָּלְטִית והנהר קָרַמְבּוּקִיס, שבו רכסי הרי רִיפָּאי, עייפים מעוצמת הכוכבים, כלים; ושם שמענו על עם הָאַרִימָפָּאִים, שאינו שונה בהרבה מן הַהִיפֶּרבּוֹרֵאִים.

מושבם ביערות ומזונם גרגרים; השיער נחשב אצל נשים וגברים כאחד לדבר מגונה; ומנהגיהם עדינים. לכן מספרים שהם נחשבים קדושים ואינם נפגעים אפילו מעמי הבר הסמוכים, ולא רק הם אלא גם הנמלטים אליהם. מעבר להם כבר נמצאים ממש הַסְקִיתִים, הַקִּימְרִים, הַקִּיסִים, הָאַנְתִים, הַגֵּאוֹרְגִים ועם הָאֲמָזוֹנוֹת, עד הים הכספי וההירקני.

גם ים זה פורץ מן האוקיינוס הַסְקִיתִי אל גב אסיה. יושביו מכנים אותו בשמות רבים, והנודעים ביותר הם הכספי וההירקני. קְלִיטַרְכוֹס סבר שאינו קטן מִפּוֹנְטוֹס אֶוּקְסִינוֹס. אֶרַטוֹסְתֶנֶס קבע שממזרח ומדרום לאורך חופי קָדוּסְיָה וְאַלְבַּנְיָה 5,400 סטדיות; משם דרך הָאַנַרְיאָקִים, הָאַמַרְדִים וההירקנים עד שפך הנהר זון 4,800; ומשם עד שפך יַאקְסַרְטֶס 2,400; סך הכול לפי שחזורו 1,575,000 צעדים.

אַרְטֶמִידוֹרוֹס מפחית מן הסכום 25,000 צעדים. אַגְרִיפָּה מסר שהים הכספי, העמים סביבו ועמם ארמניה — שגבולותיהם האוקיינוס הַסֵּרִי במזרח, רכסי הַקַווקָז במערב, הַטָאוּרוֹס בדרום והאוקיינוס הַסְקִיתִי בצפון — משתרעים בחלק הידוע 480,000 צעדים לאורך ו־290,000 לרוחב. יש המוסרים שהיקפו הכולל של הים מן המצר הוא 25,000 צעדים.

הים פורץ בפתח צר, נמשך לאורך במרחב, וכשהוא מתחיל להתרחב מתעקם בקרניים דמויות סהר, כחרמש היורד מפתחו אל אגם מָאוֹטִיס, לדברי מַרְקוּס וָארוֹ. המפרץ הראשון נקרא הַסְקִיתִי, שכן סְקִיתִים יושבים משני צדי המצר ועוברים ביניהם: מכאן הַנוֹמָדִים וְהַסָאוּרוֹמָטִים בשמותיהם הרבים, ומכאן הָאַבְזוֹאִים בשמות לא פחותים. מימין לכניסה מחזיקים הָאוּדִינִים, עם סְקִיתִי, בחוד המצר; אחריהם לאורך החוף הָאַלְבָּנִים, שלפי המסורת מוצאם מִיָאסוֹן,

ומכאן נקרא הים שם אַלְבָּנִי. עם זה משתרע על הרי הַקַווקָז ויורד עד הנהר קִירוֹס, גבול ארמניה ואיבריה, כפי שנאמר. מעל חופיו ומעל עם הָאוּדִינִים משתרעים הַסַרְמָטִים, הָאוּטִים, הָאוֹרְסִים וְהָאַרוֹטְרִים, שמאחוריהם הָאֶמָזוֹנוֹת הַסָאוּרוֹמָטִיוֹת שכבר צוינו. הנהרות קָסוֹס וְאַלְבָּנוּס זורמים דרך אַלְבָּנְיָה אל הים, אחריהם קַמְבִּיסֵס שמקורו בְּקַווקָז, ולבסוף קִירוֹס שמקורו בהרי קוֹרַקְסְיָה.

אַגְרִיפָּה מוסר שכל החוף מן הַקַּסוּס חסום לגישה בצוקים גבוהים לאורך 425,000 צעדים. מן הַקִּירוֹס מתחיל השם הים הכספי, והכספים יושבים לחופיו.

כאן יש לתקן טעות של רבים, ובהם אלה שניהלו לאחרונה את המלחמה בארמניה עם קוֹרְבּוּלוֹ: הם כינו שערים כַּסְפִּיִּים את שערי איבריה שאמרנו כי שמם שערי הַקַּוְקָז, וגם מפות שנשלחו משם נושאות שם זה. אף איומו של הקיסר נֵירוֹן נאמר כמכוון לשערים הַכַּסְפִּיִּים, אף שפנה אל השערים המוליכים דרך איבריה אל הַסַּרְמָטִים; להרים החוסמים כמעט שאינם מאפשרים גישה מהם אל הים הכספי. יש שערים אחרים סמוך לעם הכספים, ואפשר להבחין בכך רק באמצעות סיפור מסעות אֶלְכְּסַנְדֶּר הגדול.

ממלכות הַפָּרְסִים, שאנו מבינים כיום כממלכת הַפַּרְתִים, מתרוממות ברכסי הַקַּוְקָז בין שני הימים, הַפַּרְסִי וההירקני. במדרונות משני הצדדים, מלפנים, ארמניה הגדולה מתחברת בצדה הפונה לְקוֹמָגֶנָה אל קָפָּדָקְיָה, כפי שאמרנו, ואל אַדְיאַבֵּנָה, ראשית אַשּׁוּר. אַרְבִּילִיטִיס היא חלק ממנה, ושם הביס אֶלְכְּסַנְדֶּר את דָּרְיָווֹשׁ, סמוך לסוריה.

המקדונים כינו את כל הארץ מִיגְדוֹנְיָה בשל הדמיון. עריה אלכסנדריה וְאַנְטִיוֹכְיָה, המכונה נָסְבִּין, 750,000 צעדים מֵאַרְטַקְסָטָה. הייתה גם נִינוֹס, על החידקל ופונה מערבה, שנודעה מאוד בעבר. בצד האחר הפונה לים הכספי נמצאת אַטְרַפָּטֵנָה, המופרדת מארמניה בחבל אוֹטֵנָה וּבְאַרְקְסֵס. עירה גָּזאי, 450,000 צעדים מֵאַרְטַקְסָטָה ואותו מרחק מֵאֶקְבַּטָנָה של הַמָּדִים, שֶׁהָאַטְרָפָּטָנִים הם חלק מהם.

אֶקְבַּטָנָה, בירת מדי, נוסדה בידי המלך סָלַאוּקוֹס, במרחק 750,000 צעדים מִסָּלַאוּקְיָה הגדולה ו־20,000 מן השערים הַכַּסְפִּיִּים. יתר ערי הַמָּדִים הן פִּיסְגַנְזָנָה וַאֲפַמֵאָה המכונה רָגִיאָנָה. סיבת שם השערים כמתואר לעיל: הרכסים נקטעים במעבר צר עד שרק עגלה אחת יכולה לעבור, לאורך 8,000 צעדים, והמפעל כולו מעשה אדם. צוקים כמו חרוכים תלויים מימין ומשמאל בארץ צמאה; לאורך 28,000 צעדים חוסם את המעבר נוזל מלוח שנוזק מן הסלעים ואז שוחרר. נוסף לכך ריבוי הנחשים אינו מאפשר מעבר אלא בחורף.

לָאַדִיאַבֵּנִים מחוברים מי שנקראו בעבר קַרְדוּכִים וכיום קוּרְדוּאָנִים, והחידקל זורם לפניהם; וכן הַפַּרָטִיטִים המכונים ביוונית παρ᾽ ὁδόν (פַּר הוֹדוֹן), המחזיקים בשערים הַכַּסְפִּיִּים. בצדם האחר פוגשים מדבריות פַּרְתְיָה ורכסי קִיתֵנָה; אחר כך החבל הנעים ביותר בְּפַרְתְיָה, כּוֹאָרָה. שם שתי ערים פַּרְתְיוֹת שהוצבו בעבר מול הַמָּדִים, קַלְיוֹפֶּה וְאִיסָאטִיס שעל הסלע; ובירת פַּרְתְיָה, הַקָטוֹמְפִּילוֹס, מרוחקת 133,000 צעדים מן השערים. כך גם ממלכת הַפַּרְתִים ננעלת בשערים.

היוצאים מן השערים מגיעים מיד אל עם הכספים עד החוף, שנתן את שמו לשערים ולים. משמאל הרים. מעם זה בחזרה עד הנהר קִירוֹס 225,000 צעדים, ומן הנהר בעלייה אל השערים 700,000. את הצומת הזאת קבעו למדידת מסעות אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול: מן השערים עד ראשית הודו 15,690 סטדיות; עד העיר בַּקְטְרָה המכונה זָרִיאַסְטָה 3,700; ומשם עד הנהר יַאקְסַרְטֵס 5,000 סטדיות.

מן הכספים מזרחה נמצא החבל אַפָּווֹרְטֵנָה, ובו המקום דָּרְיאוּם הנודע בפוריותו; אחריו הַטָּפִירִים, הָאַנַרִיאָקִים, הַסְטָאוּרִים וההירקנים, שמחופיהם

מתחיל הים להיקרא הירקני, על שם הנהר סִיְדְרִיס. לפניו הנהרות מָזִירִיס וּסְטְרָטוֹר, כולם מן הַקָווְקָז. אחר כך חבל מַרְגִיאָנָה, הנודע בשמשו והוא היחיד באזור המגדל גפנים; הרים נעימים מקיפים אותו סביב בהיקף 1,500 סטדיות. קשה להגיע אליו בשל מדבריות חול המשתרעים 120,000 צעדים, והוא שוכן מול חבל פַּרְתְיָה.

שם ייסד אֲלֶכְסַנְדֶר את אלכסנדריה. לאחר שהברברים הרסוה הקים אותה מחדש באותו מקום אַנְטִיוֹכוֹס בן סֶלַאוּקוֹס, כשנהר מַרְגוּס זורם בתוכה ונאסף אל אגם זוטה; הוא העדיף לקרוא לה אַנְטִיוֹכְיָה. היקף העיר שבעים סטדיות. אוֹרוֹדֶס הגלה אליה את הרומים שנשבו בתבוסת קַרָסוּס. מרמותיה משתרע דרך רכסי הַקָווְקָז עד בַּקְטְרָה עם המרדים הפראי והעצמאי. מתחת לחבל הזה יושבים הָאוֹרְקִיאָנִים, הַקוֹמוֹרִים, הַבָּרְדְרִיגִים וְהַפַּרְמָקוֹטְרוֹפִּים,

הַכּוֹמָארִים, הכואמנים, הַמּוּרְסִיאָרִים וְהַמַּנְדְרוּאָנִים; הנהרות מַנְדְרוֹס וְכִינְדְרוֹס; ומעבר להם הַכּוֹרַזְמִים, הַגַּנְדָרִים, הַפְּרִיאָנִים, הַזַּרְנְגִים, הָאַרַזְמִים, הַמָּרוֹטִיאָנִים, הָאַרְסִים, הַגַּאלִים שהיוונים מכנים קָדוּסִים, וְהַמַּטִיאָנִים. העיר הֶרַקְלְיָה, שייסד אֲלֶכְסַנְדֶר, נהרסה וְאַנְטִיוֹכוֹס הקימה מחדש וכינה אותה אכאיס. אחריהם הַדְרִיבִּיקִים, שהנהר אוֹקְסוֹס חוצה את מרכז ארצם ומקורו באגם אוֹאַקְסוֹס; הַסִּירְמָטִים, הָאוֹקְסִיטָגִים, הַמּוֹקִים, הַבַּטָנִים, הַסָּרַפָּרִים וְהַבַּקְטְרִים. עירם זַרְיאַסְטֵס נקראה אחר כך בַּקְטְרוּם על שם הנהר. עם זה מחזיק בצדו האחורי של הר פָּרוֹפָּנִיסוֹס מול מקורות הָאִינְדוּס,

והנהר אוֹכוֹס תוחם אותו. מעבר לו הסוגדים, העיר פַּנְדָה, ובגבולם הקיצוני אלכסנדריה שייסד אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול. שם מזבחות שהקימו הֶרְקוּלֶס, לִיבֶר האב, קִירוֹס, סֶמִירָמִיס וַאֲלֶכְסַנְדֶר — גבול מסעות כולם בצד זה של הארץ, שהנהר

יַאקְסַרְטֵס סוגר עליו. הַסְקִיתִים מכנים אותו סִילִיס, אך אֲלֶכְסַנְדֶר וחייליו סברו שהוא טָנַאִיס. דֶמוֹדָמַס, מצביא המלכים סָלַאוּקוֹס וְאַנְטִיוֹכוֹס, שאחריו אנו הולכים בעיקר בתיאור זה, חצה אותו והקים מזבחות לְאַפּוֹלוֹן מְדִידִימָה.

מעבר להם עמי הַסְקִיתִים. הַפָּרְסִים כינו את כולם סקים על שם העם הסמוך; הקדמונים כינו אותם אַרְמָאִים; הַסְקִיתִים עצמם מכנים את הַפָּרְסִים כּוֹרְסָרִים ואת הר הַקָּווְקָז קְרוֹקְסִיס, כלומר לבן משלג. מספר העמים אינסופי, והם חיים כשווים לַפָּרְתִים. הנודעים שבהם הַסָּקִים, הַמַּסָּגֶטִים, הַדַּהַאִים, הָאֶסְדוֹנִים, הָאַסְטָקִים, הָרוּמְנִיקִים, הַפָּסְטִיקִים, הַהוֹמוֹדוֹטִים, הַהִיסְטִים, האדונים, הקמים, הקמקים, הָאוּכְטִים, הַקוֹטִיאָרִים, הָאוֹתוּסִיאָנִים, הַפָּסְקִים, הָאַרִימַסְפִּים, הָאַנְטָקְטִים, הַכְרוֹאַסִים וְהָאוּטְאִים. שם נאמר שֶׁהַנָּפָאִים הושמדו בידי הפלאים. הנהרות הנודעים אצלם מַנְדָרָנָאוּם וְקַסְפָּסוֹס.

בשום חלק אחר אין אי־התאמה גדולה יותר בין המחברים, כנראה בשל ריבוי העמים הנודדים. אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול מסר שמי הים עצמו מתוקים; וּמַרְקוּס וָארוֹ מסר שמים כאלה הובאו לְפוֹמְפֵּיוּס, שניהל מלחמה סמוך לשם נגד מִיתְרִידָטֵס. אין ספק שגודלם של הנהרות הנשפכים גובר על המליחות.

וָארוֹ מוסיף כי בהנהגת פּוֹמְפֵּיוּס נבדק שאפשר להגיע מהודו לְבַקְטָרָה בשבעה ימים אל הנהר בַּקְטְרוּם הנשפך לְאוֹקְסוֹס; ממנו להפליג דרך הים הכספי אל קִירוֹס; ומשם להעביר סחורות הודיות במסע יבשתי של לא יותר מחמישה ימים אל פָּאסִיס שֶׁבְּפּוֹנְטוֹס. בים כולו איים רבים, והידוע ביותר הוא זֶזָטָה.

מן הים הכספי והאוקיינוס הַסְקִיתִי פונה המסלול אל האוקיינוס האיראי, והחוף פונה מזרחה. חלקו הראשון מכף סְקִיתְיָה בלתי מיושב בשל השלגים, והבא אחריו שומם בשל אכזריות העמים. הַסְקִיתִים הָאַנְתְרוֹפוֹפָגִים יושבים שם

וניזונים מגופות אדם; משום כך משתרעים לידם מדבריות עצומים וריבוי חיות, העומדים מול פראיות אנושית דומה. אחר כך שוב סְקִיתִים ושוב מדבריות עם חיות, עד הרכס הרובץ על הים המכונה טָבְּיס. חבל זה אינו מיושב עד כמעט אמצע החוף הפונה למזרח הקיץ.

בני האדם הראשונים הידועים הם הַסֵּרִים, הנודעים בצמר יערותיהם. הם מרטיבים במים וסורקים את הפלומה הלבנה מן העלים; מכאן עבודה כפולה לנשותינו, לפרום שוב את החוטים ולטוותם מחדש. בעמל רב כל כך ומקצה עולם רחוק כל כך משיגים זאת כדי שמטרונה תיראה בציבור מבעד לבגד. הַסֵּרִים עדינים אמנם, אך גם הם דומים לחיות: נמנעים מחברת יתר בני האדם וממתינים למסחר.

הראשון הידוע בארצם הוא הנהר פְּסִיתָרַס, אחריו קַמְבָּרִי והשלישי לנוס; ממנו כף כְּרִיסָה, מפרץ קִירְנַבָּה, הנהר אַטִיאָנוֹס, והמפרץ ועם הָאַטָקִים, המוגן בגבעות שטופות שמש מכל רוח מזיקה ונהנה מאקלים כְּהִיפֶּרְבּוֹרֵאִים. אַמוֹמֶטוּס חיבר עליהם ספר מיוחד, כפי שֶׁהֶקְטָאוּס חיבר על הַהִיפֶּרְבּוֹרֵאִים. מן הָאַטָקוֹרִים באים הפונים וְהַתּוֹכָרִים, וכבר בין ההודים הַקַּסְיִרִים הפונים פנימה אל הַסָּקִיתִים — והם אוכלי אדם. גם נוֹמָדִים הודים נודדים שם. יש שאמרו שמצפון נוגעים בהם הַקִּיקוֹנִים וְהַבְּרִיסָרִים.

במקום שבו העמים מוכרים בבירור מתרוממים הרי הֶמוֹדוּס ומתחיל עם ההודים, היושב לא רק לאורך הים האיאי אלא גם לאורך הים הדרומי שכינינו ההודי. החלק הפונה למזרח נמשך בקו ישר עד עיקול ראשית הים ההודי לאורך 1,875,000 צעדים; ואחרי שהוא פונה דרומה, 2,475,000 צעדים עד נהר הָאִינְדוּס, גבולה המערבי של הודו, לדברי אֶרַטוֹסְתֶנֶס.

רבים קבעו את אורכה הכולל של הודו לפי הפלגת אוניות במפרשים במשך ארבעים ימים ולילות, ואת רוחבה מצפון לדרום ב־2,850,000 צעדים. אַגְרִיפָּה מסר שאורכה 3,200,000 צעדים ורוחבה 1,300,000. פּוֹסִידוֹנְיוּס מדד אותה ממזרח השמש בקיץ עד מזרח החורף, והעמיד מולה את גַּאלְיָה, המשתרעת משקיעת הקיץ עד שקיעת החורף, כולה מצד רוח פווניוס; כך הראה בהיגיון ברור שהודו נעזרת במשב הרוח שמולה ונעשית בריאה.

פני השמים שם אחרים וזריחות הכוכבים אחרות. יש שתי עונות קיץ ושני קצירים בשנה, וביניהם חורף שבו נושבות הרוחות הָאֶטֶסְיוֹת; ואילו בחורף שלנו נושבות שם רוחות קלות והים ראוי לשיט. עמיה ועריה אינסופיים למי שירצה למנות את כולם. הארץ נחשפה לא רק בידי צבאות אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול והמלכים שירשו אותו, כאשר סֶלֵאוּקוֹס, אַנְטִיוֹכוֹס ומפקד ציים פַּטְרוֹקְלֵס הפליגו גם סביב הים ההירקני והכספי, אלא גם בידי מחברים יוונים אחרים שישבו אצל מלכי הודו, כגון מֶגַסְתֶנֵס וְדֵיוֹנִיסְיוּס ששלח פִּילָדֶלְפּוּס, ולכן מסרו גם את כוח העמים.

עם זאת אין מקום לדקדקנות, עד כדי כך שונים ובלתי אמינים הדיווחים. מלווי אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול כתבו שבחלק הודו שהכניע היו 5,000 ערים, ואף אחת לא קטנה מִקּוֹס, ו־8,000 עמים; שהודו היא שליש מכל הארצות ושמספר תושביה אינסופי — דבר סביר, שכן כמעט רק ההודים מכל העמים מעולם לא היגרו מגבולותיהם. מִלִּיבֶּר האב עד אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול נמנים 153 מלכים במשך 6,451 שנים ועוד שלושה חודשים. גודל הנהרות מופלא.

מסופר שֶׁאֲלֶכְסַנְדֶּר הפליג בָּאִינְדוּס לא פחות מ־600 סטדיות בכל יום, ובכל זאת לא הצליח להגיע לקצהו לפני חמישה חודשים ועוד ימים אחדים; וידוע

שֶׁהָאִינְדוּס קטן מן הגנגס. סָנָקָה, שניסה גם אצלנו לכתוב תיאור של הודו, מנה בה שישים נהרות ו־118 עמים. לא פחות עמל יידרש למנות את ההרים. אִימָאוּס, הֶמוֹדוּס, פְּרוֹפָּנִיסוֹס וְקַווְקָז מחוברים זה לזה, ומהם יורדת הארץ כולה אל מישור עצום הדומה למצרים. אך כדי שיובן תיאור הארץ,

נלך בעקבות אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול. דִיוֹגְנֶטוֹס וּבָאִיטוֹן, מודדי מסעותיו, כתבו שמן השערים הַכַּסְפִּיִּים לְהֶקָטוֹמְפִּילוֹן של הַפַּרְתִים המרחק שכבר אמרנו, 133,000 צעדים; משם לאלכסנדריה של הארים, שייסד המלך, 575,000; לְפְּרוֹפָּתַסְיָה של הַדְרַנְגִים 198,000; לעיר הָאַרַכוֹסִים 565,000; וּלְאוֹרְטוֹסְפָּנוּם 175,000.

משם לעיר אֶלֶכְסַנְדֶּר 50,000 צעדים — ובעותקים שונים נמצאים מספרים שונים. העיר שוכנת ממש למרגלות הַקַווְקָז. ממנה לנהר קוֹפֶטֵס ולעיר ההודית פָּאוּקוֹלָטִיס 237,000 צעדים; משם לנהר אִינְדוֹס ולעיר טַקְסִילָה 60,000; לנהר הִידַסְפֵּס הנודע 120,000; וּלְהִיפָּסִיס הנודע לא פחות 390,000 צעדים. זה היה קצה מסעות אֶלֶכְסַנְדֶּר, אף שחצה את הנהר והקדיש מזבחות בגדה שמנגד. גם מכתבי המלך עצמו מסכימים לכך.

את יתר הדרך עבר סֶלֵאוּקוֹס נִיקָאטוֹר: עד סִידְרוֹס 169,000 צעדים; עד הנהר יוֹמָנֵס אותו מרחק — עותקים אחדים מוסיפים 5,000 צעדים; משם לַגַנְגֵס 112,500; לרודפה 569,000, ואחרים מוסרים 325,000 בקטע זה; לעיר קַלִינִיפָּזָה 167,500, ואחרים 265,000; משם למפגש הַיוֹמָנֵס והגנגס 625,000, ורוב המחברים מוסיפים 13,500; לעיר פָּלִיבּוֹתְרָה 425,000; ולשפך הגנגס 637,500. העמים,

שראוי להזכירם, החל בהרי הֶמוֹדוּס שכפם נקרא בלשון התושבים אִימָאוּס, כלומר מושלג, הם הָאִיסָרִים, הַקוֹסִירִים וְהָאִיזִים; וברכסים הַכִּירוֹטוֹסָגִים והשם

הכולל בְּרִגְמָנִים לעמים רבים, ובהם הַמַּקְטוֹקְלִינְגִים. הנהרות פְּרִינַס וְקָאִינַס, הנשפך לַגַּנְגֶס, שניהם ראויים לשיט; העמים קָלִינְגִים הקרובים לים, ומעליהם הַמַּנְדָאִים והמלים שהר מֶלוֹס שלהם. גבול החבל הוא הגנגס.

אחדים אמרו שמקורות הגנגס אינם ידועים כשל הנילוס ושהוא משקה את שכניו באותו אופן; אחרים שמקורו בהרי סְקִיתְיָה. תשעה־עשר נהרות נשפכים אליו, ומהם ראויים לשיט, נוסף לאלה שנזכרו, קְרֶנַקָה, רַמְנְבּוֹאָה, קָסוּאַגוּס וְסוֹנוּס. אחרים אומרים שמימיו פורצים מיד ממקורותיו ברעש גדול, נופלים בין סלעים ותהומות, ובהגיעם לראשונה למישורים רכים שוהים באגם; משם הוא זורם ברוגע. רוחבו במקום הצר ביותר 8,000 צעדים, ברוחב בינוני מאה סטדיות, ועומקו לעולם אינו פחות מעשרים צעדים. העם האחרון הוא הַגַּנְגָּרִידִים הַקָּלִינְגִים, ובירתם פָּרְטָלִיס.

למלכם עומדים מוכנים למלחמה 60,000 רגלים, אלף פרשים ו־700 פילים. בקרב העמים ההודיים המתונים יותר החיים נחלקים למעמדות רבים: אלה מעבדים את האדמה, אחרים משרתים בצבא, אחרים מייצאים את סחורותיהם ומייבאים סחורות זרות; הטובים והעשירים מנהלים את המדינה, שופטים ויושבים לצד המלכים. המעמד החמישי מסור לחכמה, הנחגגת שם וכמעט נעשתה דת, ותמיד מסיים את חייו מרצונו לאחר שהדליק מדורה. מעל אלה יש מעמד אחד, חצי־פראי ועמוס בעמל עצום, שממנו מתקיימים המעמדות שנזכרו: ציידי הפילים ומאלפיהם. בפילים הם חורשים ונוסעים; אלה הם עיקר המקנה שהם מכירים; בהם הם יוצאים למלחמה ונלחמים על גבולותיהם. הכוח, הגיל והגודל קובעים אילו פילים יגויסו למלחמה.

בגנגס אי גדול ובו עם אחד, הַמּוֹדוֹגָלִינְגִים. מעבר להם המודובים, הַמּוֹלִינְדִים, הָאוּבָּרִים עם עיר גדולה באותו שם, הַמּוֹדָרֶסִים, הפרטים, הַקָּלִיסִים, הַסָּסוּרִים, הפסלים, הקולבים, הָאוֹרוּמְקוֹלִים, האבלים וְהַתַּלוּטִים. למלכם 50,000 רגלים, 4,000 פרשים ו־4,000 פילים בנשק. אחריהם עם הָאַנְדֶרִים החזק יותר, ובו כפרים רבים ושלושים ערים מוקפות חומות ומגדלים; הוא מעמיד למלך 100,000 רגלים, 2,000 פרשים ואלף פילים. הַדַּרְדִּים עשירים ביותר בזהב וְהַסֵּטִים בכסף.

אך כמעט מכל עמי הודו, ולא רק בחבל הזה, עולים בכוחם ובתהילתם הַפְּרָאסִים, שעירם פָּלִיבּוֹתְרָה גדולה ועשירה מאוד. ממנה מכנים אחדים את העם עצמו פָּלִיבּוֹתְרִי ואף את כל החבל מן הגנגס. מדי יום מקבלים שכר בשירות מלכם 600,000 רגלים, 30,000 פרשים ו־9,000 פילים, ומכאן אפשר לשער את עוצמת עושרם.

בפנים הארץ אחריהם הַמּוֹנָאדִים וְהַסּוּאָרִים. בהרם מָלֵאוּס הצללים נופלים צפונה בחורף ודרומה בקיץ, שישה חודשים לכל צד. בָּאִיטוֹן מוסר שהדובה נראית בחבל הזה פעם אחת בשנה ורק חמישה־עשר יום; מֶגַסְתֶּנֵס אומר שכך הדבר במקומות רבים בהודו. ההודים מכנים את הקוטב הדרומי דְיאַמְסָה. הנהר יוֹמָנֵס זורם אל הגנגס דרך ארץ הַפָּלִיבּוֹתְרִיִּים בין הערים מתורה וּכְרִיסוֹבּוֹרָה.

מן הגנגס דרומה העמים נצרבים בשמש: הם כבר כהים, אך עדיין אינם חרוכים כאתיופים; ככל שהם מתקרבים לָאִינְדוּס כן גובר צבעם. הָאִינְדוּס מתחיל מיד אחרי עם הַפְּרָאסִים, שבהריו מספרים שחיים פִּיגְמִים. אַרְטֶמִידוֹרוֹס מוסר שבין שני הנהרות 2,100,000 צעדים.

הָאִינְדוּס, שתושביו מכנים סִינְדוּס, יוצא מזרחה ברכס הַקַּווְקַז הנקרא פְּרוֹפָּנִיסוֹס. גם הוא קולט תשעה־עשר נהרות; הנודעים שבהם הִידַסְפֵּס המביא עמו ארבעה נהרות אחרים, קַנְטַבַּס המביא שלושה, וְאַקֶסִינוּס וְהִיפָּסִיס הראויים לשיט בפני עצמם. עם זאת מימיו מתונים: רוחבו לעולם אינו עולה על חמישים סטדיות ועומקו על חמישה־עשר צעדים. הוא יוצר אי גדול מאוד הנקרא פְּרָסִיאָנָה ואי קטן יותר, פָּטָלָה.

לפי המחברים המצמצמים ביותר, הָאִינְדוּס ראוי לשיט לאורך 1,350,000 צעדים; הוא נע מערבה כמו בלוויית השמש ונשפך לאוקיינוס. אמסור את מידות החוף עד אליו בחלקים כפי שמצאתי, אף שאין שום שתיים מהן תואמות: משפך הגנגס עד כף קָלִינְגוֹן והעיר דַּנְדָגוּדָה 625,000 צעדים; עד טְרוֹפִּינָה 1,225,000; עד כף פָּרִימוּלָה, שבה מרכז המסחר הנודע ביותר בהודו, 750,000; ועד העיר פָּטָלָה באי שהזכרנו 620,000.

העמים ההרריים שבין הנהר הזה לַיּוֹמָנֵס הם הַקַּסִים, הַקָּטְרִיבּוֹנִים שוכני היערות, ואחריהם הַמְּגַלָּאִים, שלמלכם חמש מאות פילים ומספר לא ידוע של רגלים ופרשים; הַכָּרִיסִים, הַפָּרַסָּנְגִים וְהָאַסְמָגִים, שארצם שורצת טיגריסים. הם מעמידים 30,000 רגלים, שלוש מאות פילים ושמונה מאות פרשים. הַהִינְדוּס מקיף את העמים האלה, המוקפים גם בטבעת הרים ובמדבריות. 625,000 צעדים מתחת למדבריות יושבים הַדְּרִים והסורים, ואחריהם שוב מדבריות לאורך 187,000 צעדים; החולות מקיפים אותם על פי רוב ממש כאילו היו איים בים.

מתחת למדבריות האלה יושבים הַמַּלְתָּקוֹרִים, הַסִּינְגִים, המרואים, הָרָרוּנְגִים וְהַמּוֹרוּנְגִים. הם תושבי ההרים הנמשכים ברציפות עד חוף האוקיינוס; הם

חופשיים וחסרי מלכים, מחזיקים בגבעות ההרריות ובהן ערים רבות. אחריהם הנראים, שההר קַפִּיטַלְיָה, הגבוה בהרי הודו, סוגר עליהם; תושביו שבצדו האחר כורים על פני שטח נרחב מכרות זהב וכסף.

אחריהם הָאוֹרְטִים, שלמלכם רק עשרה פילים אך כוחות רגלים גדולים; הַסוּאַרְטָרָאטִים — גם הם כפופים למלך, אך אינם מחזיקים פילים מפני ביטחונם בחיל הפרשים והרגלים —; הָאוּדוֹנָבָּאוֹרִים; וְהַסָּרַבַּסְטָרִים, שעירם היפה תוֹרַקְס מוגנת בתעלות ביצתיות ובהן תנינים רעבתניים ביותר לבשר אדם, ולכן אין גישה אליה אלא בגשר. גם עיר אחרת שלהם זוכה לשבח, אַוּטוֹמוּלָה, השוכנת על החוף במקום שבו חמישה נהרות מתאחדים לזרם אחד, ובה מרכז מסחר נודע. למלכם 1,600 פילים, 150,000 רגלים ו־5,000 פרשים. למלך הַכַּרְמָרִים, העני ממנו, שישים פילים ושאר כוחותיו קטנים.

אחריהם עם הַפַּנְדִים, היחיד בעמי הודו שעליו מולכות נשים. מספרים שֶׁלָּהֶרָקוּלֵס נולדה בת אחת בלבד, ולכן חיבב אותה במיוחד והעניק לה ממלכה מובחרת; צאצאיה מושלים בשלוש מאות ערים ומעמידים 150,000 רגלים וחמש מאות פילים. לאחר רצף זה של שלוש מאות ערים באים הַדְּרַנְגִים, הַפּוֹסִינְגִים, הבוטים, הַגּוֹנְדָאִים, הָאוּמְבְּרִים, הנראים, הַבְּרַנְגּוֹסִים, הַנּוֹבּוּנְדִים, הַקּוֹקוֹנְדִים, הנסים, הַפָּלָטִיטִים וְהַסָּלוֹבְּרִיאָסִים. הָאוֹרוֹסְטְרִים מגיעים עד האי פָּטָלָה; מקצה חופו עד השערים הַכַּסְפִּיִים נמסר מרחק של 1,925,000 צעדים.

מכאן ואילך, בעלייה נגד זרם הַהִינְדוּס, יושבים לאורך הנהר הַמָּתוֹאַים, הַבּוֹלִינְגִים, הַגָּלִיטָלוּטִים, הַדִּימוּרִים, המגרים, הָאַרְדַבִּים, המסים, הָאַבִּיסָרִים וְהַסִּילִים. אחר כך מדבריות לאורך 250,000 צעדים; לאחר שחוצים אותם באים הָאוֹרַגְנָגִים, הָאַלְבּוֹרִטִים וְהַבָּרְסוֹוָרְטִים, ואחריהם מדבריות השווים

באורכם לקודמים. אחר כך הַסוֹרוֹפָגִים, הארבים, הַמָּרוֹגוֹמָטִרִים, הָאוּמְבְּרִים והקאים; אלה שנים־עשר עמים ולכל אחד שתי ערים. הָאַסִינִים יושבים בשלוש ערים; בירתם בּוּקֶפָלָה, שנוסדה במקום שבו נקבר סוסו של המלך אֲלֶכְסַנְדֶר, שנשא את השם הזה.

מעליהם, בהרים שלמרגלות הַקַווְקָז, יושבים הַסוֹאָדִים וְהַסוֹנְדִרִים; ומעבר לַהִינְדוּס, לאורך מורד הנהר, הַסַּמָּרַבִּים, הַסַּמְבְּרָקָנִים, הַבִּיסַמְבְּרִים, הָאוֹרְסִים, הָאַנְדִיסִנִים וְהַטַּקְסִילִים, ובהם עיר מפורסמת. מכאן יורד החבל אל המישורים, ושמו הכולל אַמָנְדָה; בו ארבעה עמים: הַפָּאוּקוֹלִיטִים, הָאַרְסָגְלִיטִים, הַגֶּרֵטִים וְהָאַסוֹאִים. ואכן, רוב המחברים אינם קובעים את הגבול המערבי בַּהִינְדוּס, אלא מוסיפים ארבע סטרפיות: גָּדְרוֹסְיָה, אַרַכוֹסְיָה, אריה ופְּרוֹפָּנִיסוֹס, עד הגבול האחרון בנהר קוֹפְּטֵס. אחרים סבורים שכל החבלים האלה שייכים לאָרים.

רבים מייחסים להודו גם את העיר ניסה ואת הר מָרוֹס המקודש לאב לִיבֶּר; מכאן מקור האגדה שהוא נולד מירכו של יוּפִּיטֶר. כן מייחסים לה את עם הָאַסְפָּגָנִים, שארצו פורייה בגפנים, בעצי דָּפְנָה, באשכרוע ובכל הפירות הגדלים ביוון. הדברים הראויים לזיכרון וכמעט אגדיים שנמסרו על פוריות הארץ, על סוגי יבוליה ועציה, ועל חיות הבר, העופות ושאר בעלי החיים, יובאו כל אחד במקומו בהמשך החיבור; וכן ארבע הסטרפיות בעוד זמן קצר, שכן רוחנו ממהרת עתה אל האי טַפְּרוֹבָּנָה.

אך לפניו נמצאים איים אחרים: פָּטָלָה, שכבר ציינו כי היא שוכנת ממש בשפכי הַהִינְדוּס, צורתה משולשת ורוחבה 220,000 צעדים; מחוץ לשפך הַהִינְדוּס כְּרִיסָה וְאַרְגִירָה, העשירות במתכות — כך אני סבור, שכן לא בנקל

אמין לדברי אחדים שאדמתן עצמה זהב וכסף. 20,000 צעדים מהן נמצאת קִרוֹקָלָה; 12,000 ממנה בִּיבָּגָה, המלאה צדפות וחלזונות; אחריה קוֹרָלִיבָּה, 8,000 צעדים מן האי שנזכר לעיל, ועוד איים רבים חסרי חשיבות.

זמן רב נחשבה טַפְּרוֹבָּנָה לעולם אחר ונקראה ארץ הָאַנְטִיכְתוֹנִים. תקופתו ומעשיו של אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול הוכיחו שהיא אי. אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, מפקד ציו, כתב שהפילים הנולדים שם גדולים ולוחמניים יותר מאלה שבהודו; מֶגַסְתֶנֵס כתב שנהר מחלק אותה, שתושביה מכונים פָּלַאוֹגוֹנִים ושהם עשירים מן ההודים בזהב ובפנינים גדולות. אֶרַטוֹסְתֶנֵס מסר גם את מידותיה: אורכה 7,000 סטדיות ורוחבה 5,000; אין בה ערים אלא 750 כפרים.

היא מתחילה בים המזרחי ומשתרעת מול הודו בין מזרח השמש למערבה. לפנים סברו שהיא מרוחקת עשרים ימי שיט מעם הַפְּרָאסִים; אחר כך, מפני שהדרך אליה נעשתה בספינות פפירוס ובציוד הדומה לזה של הנילוס, הוערך המרחק לפי מהירות ספינותינו בשבעה ימי שיט. הים שביניהן רדוד, עומקו אינו עולה על שישה צעדים; אך נתיבים מסוימים עמוקים כל כך ששום עוגן אינו מגיע לקרקעית. משום כך יש לספינות חרטום בשני קצותיהן, כדי שלא יצטרכו להסתובב במעברים הצרים של הנתיב. קיבולתן עד שלושת אלפים אמפורות.

בני טַפְּרוֹבָּנָה אינם נעזרים כלל בכוכבים בשיט; הדובה הגדולה אינה נראית אצלם. הם נושאים עמם עופות, משחררים אותם לעיתים קרובות ועוקבים אחר מסלולם כשהם פונים אל היבשה. הם אינם שטים יותר מארבעה חודשים בשנה, ונזהרים במיוחד ממאה הימים שלאחר היפוך הקיץ, שכן אז חורף בים ההוא.

עד כאן הדברים שמסרו הקדמונים. בימי שלטון קְלַאוּדִיוּס זכינו למידע מדויק יותר, ואף הגיעו שליחים מן האי. כך אירע הדבר: אַגְרִיפַּס חכר מאוצר המדינה את גביית המכס בים סוף. עבד משוחרר שלו, שהפליג סביב ערב, נסחף ברוחות צפוניות מעבר לְקַרְמַנְיָה וביום החמישה־עשר הגיע לנמל הִיפּוּרוֹס שבאי. המלך קיבל אותו באדיבות מכניסת אורחים, ובמשך שישה חודשים למד את השפה; אחר כך, בתשובה לשאלות המלך, סיפר לו על הרומאים ועל הקיסר.

מכל מה ששמע התפעל המלך במיוחד מן הצדק, משום שמשקלם של הדינרים בכספו של השבוי היה שווה, אף שהדמויות השונות הראו כי הוטבעו בידי שליטים רבים. הדבר עורר בו יותר מכול רצון בידידות, והוא שלח ארבעה שליחים ובראשם רַכְיָה. מפיהם נודע שבאי חמש מאות ערים; שיש בו נמל הפונה דרומה וסמוך לעיר פָּלֶסִימוּנְדוֹס, המפורסמת בערי האי ומקום מושב המלך; ושאוכלוסייתה 200,000 נפש.

בפנים הארץ אגם מֶגִישָׁה, שהיקפו 375,000 צעדים והוא מקיף איים הפוריים למרעה בלבד. ממנו יוצאים שני נהרות: פָּלֶסִימוּנְדוֹס, הזורם סמוך לעיר הנושאת אותו שם ונשפך לנמל בשלושה ערוצים, שהצר בהם רוחבו חמש סטדיות והרחב חמש־עשרה; והאחר פונה צפונה ולעבר הודו ושמו קִידָרָה. הנקודה הקרובה ביותר בהודו היא הכף המכונה קוֹלִיאָקוּם, במרחק ארבעה ימי שיט, ובאמצע הדרך פוגשים באי השמש.

הים שם ירוק מאוד, וגם מכוסה עצים, וצמרותיהם מתחככות בהגאי הספינות. השליחים השתוממו למראה הדובה הגדולה והפליאדות שלנו כאילו ראו שמים חדשים; הם הודו שאצלם אף הירח אינו נראה מעל הארץ אלא מיומו השמיני

עד השישה־עשר, וְשָׁקְנוֹפּוּס, כוכב עצום ובהיר, מאיר בלילות. אך המופלא מכול בעיניהם היה שצלליהם נופלים לעבר שמינו ולא לעבר שמיהם, ושהשמש זורחת משמאל ושוקעת מימין במקום להפך.

הם גם סיפרו שצד האי המשתרע מול הודו אורכו 10,000 סטדיות בכיוון דרום־מזרח; שמעבר להרי אֶמוֹדוּס אפשר לראות מארצם גם את הַסֵּרִים, המוכרים להם מן המסחר; ושאביו של רַכְיָה ביקר אצלם. כשהגיעו זרים יצאו לקראתם חיות בר; ואילו האנשים עצמם גבוהים מן הרגיל, שערם אדמוני, עיניהם כחולות וצליל דיבורם קשה, ואין שפה משותפת למסחר. שאר דבריהם תאמו את דברי סוחרינו: הסחורות מונחות למכירה על הגדה האחרת של נהר, והסרים לוקחים אותן אם החליפין נראים להם. אין סיבה מוצדקת יותר לשנוא את המותרות מאשר להרחיק במחשבה עד המקום ההוא ולשקול מה מבוקש, מאין מביאים אותו ולשם מה.

אך אפילו טַפְּרוֹבָּנָה, אף שהטבע הגלה אותה אל מחוץ לעולם, אינה נקייה ממידותינו הרעות. גם שם הזהב והכסף יקרים; שיש הדומה לשריון צב, פנינים ואבני חן זוכים לכבוד; וכל מצבור המותרות שלנו מצוי שם ברמה גבוהה בהרבה. לדבריהם עושרם גדול משלנו, אך אצלנו השימוש בעושר רב יותר. אין איש מחזיק עבד; אין ישנים עד אור היום או במשך היום; הבניינים מתרוממים רק מעט מן הקרקע; מחיר התבואה לעולם אינו עולה; אין כיכרות משפט ואין התדיינויות. עובדים את הֶרְקוּלֵס. העם בוחר למלך אדם זקן ורחום שאין לו ילדים; ואם נולדים לו ילדים אחר כך, הוא מודח כדי שהמלוכה לא תיעשה תורשתית.

העם נותן למלך שלושים יועצים, ואין דנים איש למוות אלא בהחלטת רובם. גם אז יש ערעור אל העם וממנים שבעים שופטים; אם הללו מזכים את הנאשם, שלושים היועצים מאבדים כל מעמד ונושאים חרפה כבדה ביותר. לבוש המלך הוא לבושו של האב לִיבֶּר, ולבוש שאר העם כלבוש הערבים.

אם המלך חוטא הוא נענש במוות, אך איש אינו הורג אותו: הכול מפנים לו עורף ומסרבים לסחור עמו ואף לדבר אליו. את החגים מבלים בציד, והציד האהוב ביותר הוא של טיגריסים ופילים. השדות מעובדים בקפידה; אין שימוש בגפן, אך הפירות מצויים בשפע. גם הדיג הוא מקור הנאה, ובייחוד דיג צבים; שריוניהם גדולים כל כך שפני שטחם מכסים משפחות שלמות הגרות תחתיהם. מאה שנות חיים נחשבות שם למעטות.

אלה הדברים שנודעו על טַפְּרוֹבָּנֶה. ארבע הסטרפיות שדחינו את תיאורן עד כאן הן כדלהלן. אחרי העמים הקרובים ביותר לַהִינְדוּס בא חבל הררי. בְּקַפִּיסֵנָה הייתה העיר קָפִּיסָה, שֶׁכּוֹרֶשׁ החריב. אחריה אַרַכוֹסְיָה, ובה נהר ועיר הנושאים אותו שם; אחדים קראו לעיר קוּפִיס, וְסֶמִירָמִיס ייסדה אותה. הנהר אֶרִימַנְדוֹס זורם לפני פָּרַבֶּסְטָה של הָאַרַכוֹסִים. מדרום להם, בחלק מארץ הָאַרַכוֹטִים, מציבים את הַדֶּקְסֶנְדְרוּסִים; מצפון את הַפְּרוֹפָּנִיסָדִים ואת העיר קַרְטֶנָה שלמרגלות הַקַּווְקָז, שנקראה אחר כך טֶטְרָגוֹנִיס. חבל זה ניצב מול בַּקְטְרִיָה. אחריו חבל הארים, שעירו אלכסנדריה נקראה על שם מייסדה; הַסִּידְרָקִים, הַדַּנְגָלָאִים, הַפָּרַפִּינִים, הַקָּטָקִים והמזים; וליד הַקַּווְקָז הַקַּדְרוּסִים ועיר שייסד אֲלֶכְסַנְדֶּר.

מתחת לכל החבלים האלה משתרעים מישורים. מארץ הַהִינְדוּס ואילך נמצא חבל אַרִיאָנָה, צרוב בחום ומוקף מדבריות, אך במקומות רבים פזורים בו

אזורים מוצלים המושכים את המעבדים להתכנס בעיקר סביב שני נהרות, טוֹנְבֶּרוֹס וְאַרוֹסְפֶּס. שם העיר אַרְטָקוֹאָנָה והנהר אַרְיוּס, הזורם לפני אלכסנדריה שייסד אֶלְכְּסַנְדֶּר. העיר משתרעת על פני שלושים סטדיות; אַרְטָקַבֶּנָה, הקדומה ממנה, יפה בהרבה. אַנְטִיוֹכוֹס ביצר אותה מחדש והיקפה חמישים סטדיות.

עם הַדּוֹרְסִיגִים; הנהרות פַּרְנָקוֹטִיס וְאוֹפְּרַדוֹס; פְּרוֹפְּתַסְיָה; העיר זַרְסְפָּרוּם; הַדְרַנְגִים, הָאֶוארגֶטִים, הַזַּרַנְגִים וְהַגֶּדְרוֹסִים; הערים פָּאוּקוֹלִיס, לִיפּוֹרְטָה ומתורקום; מדבריות; הנהר מָנָאִיס; עם הָאַקוּטְרִים; הנהר אַאוֹרוּם; עם האורבים; הנהר הראוי לשיט פּוֹמָנוּס בגבול הַפַּנְדִים, וכן קְבִּירוּס בארץ הַסּוּאָרִים, ששפכו מתאים לנמל; העיר קוֹנְדִיגְרַמָה; והנהר קוֹפֶס. הנהרות הראויים לשיט סַדָּארוֹס, פָּרוֹסְפּוּס וְסוֹדָמוֹס נשפכים אליו.

יש הסבורים שֶׁדְּרִיטִיס היא חלק מֵאַרְיָאנָה, ומוסרים כי אורך שתיהן יחד 1,800,000 צעדים ורוחבן קטן במחצית מרוחב הודו. אחרים מציבים את הַגֶּדְרוֹסִים והסירים לאורך 138,000 צעדים, ואחריהם, לאורך 200,000, את הָאוֹרִיטִים אוכלי הדגים, המדברים בלשון משלהם ולא בלשון ההודים. אֶלְכְּסַנְדֶּר אסר על כל אוכלי הדגים לחיות מדגים. אחריהם הציבו את עם הארבים לאורך 200,000 צעדים; מעבר להם מדבריות, ואחר כך קַרְמַנְיָה, פרס וערב.

אך לפני שנתאר חבלים אלה אחד לאחד, ראוי לציין את אשר מסר אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס, שהקיף עם צי אֶלְכְּסַנְדֶּר את חופי פרס הפנימיים בדרכו מהודו; דברים שֶׁיּוּבָּה הביא לאחרונה בפירוט. אחר כך נתאר את נתיב השיט שנודע בשנים האלה ומשמש כיום. תיאור מסעם של אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס וְנֵאַרְכוֹס אינו כולל

את כל שמות התחנות או את המרחקים ביניהן; ואף לא הובהר די הצורך ליד איזה נהר או היכן עמדה התחנה הראשונה, קֶסִילְינָפּוֹלִיס, שייסד אֲלֶכְּסַנְדֶּר וממנה יצאו לדרך.

ובכל זאת הם מוסרים את הפרטים הבאים הראויים לזיכרון: עיר שייסד נֵאַרְכוֹס בעת המסע והנהר אַרְבִּיוּס, הראוי לשיט; מולם אי במרחק שבעים סטדיות; אלכסנדריה, שייסד לֵאוֹנָאטוֹס בפקודת אֲלֶכְּסַנְדֶּר בגבולו של עם; אַרְגְּרָאוּס, ובו נמל בריא; הנהר טוֹנְבֵּרוֹס הראוי לשיט, שסביבו יושבים הַפָּסִירִים; אחריהם אוכלי הדגים לאורך חבל גדול כל כך שהפליגו לאורך חופו במשך שלושים יום; והאי המכונה אי השמש וגם משכב הַנִּימְפוֹת, שצבעו אדום וכל בעל חיים מת בו מסיבות שאינן ידועות.

עם הָאוֹרִים; הנהר הַקַּרְמָנִי הִיקְטָנִיס, ששפכו מתאים לנמל ומימיו עשירים בזהב. הם ציינו שממנו ואילך נראתה לראשונה הדובה הגדולה, אך אַרְקְטוּרוֹס לא נראה בכל הלילות ולעולם לא במשך הלילה כולו. עד המקום ההוא החזיקו הָאַחְמָנִים. כורים שם נחושת, ברזל, ארסן ומִינְיוּם. משם באה כף קַרְמַנְיָה; המעבר ממנה אל החוף שמנגד, אל עם הַמַּקָאִים שֶׁבַּעֲרָב, הוא 50,000 צעדים. שם שלושה איים, ורק אוֹרַקְטָה מיושב; הוא עשיר במים ומרוחק 25,000 צעדים מן היבשת. ארבעה איים נוספים נמצאים כבר במפרץ שלפני פרס; סביבם הפחידו את הצי נחשי ים באורך עשרים אמה ששחו לקראתו.

האי אַתוֹטַדְרוֹס, וכן איי נָאוּרְטָה שבהם יושב עם הַגִּיאָנִים; הנהר הִיפָּרִיס באמצע המפרץ הַפַּרְסִי, הראוי לאוניות משא; הנהר סִיטִיוֹנָנוּס, שממנו שטים לְפָסַרְגָּדָה בשבעה ימים; הנהר פְּרִיסְטִימוּס הראוי לשיט; אי חסר שם; הנהר גָּרְנִיס, המתאים לספינות בינוניות — הוא זורם דרך סוּסִיאָנָה, ומימינו יושבים

הַדֻּקְסִים ההרריים המזקקים בִּיטוּמֶן —; הנהר זָרוֹטִיס, שהכניסה לשפכו קשה למי שאינו מכיר אותה; ושני איים קטנים. משם השיט רדוד ודומה למעבר בביצה, אך מתבצע דרך כמה תעלות.

אחר כך שפך הפרת; האגם שיוצרים הָאוּלָאוּס והחידקל ליד כָּרָקָס; ומשם במעלה החידקל אל סוסה. שם מצאו את אֶלְכְּסַנְדֶּר חוגג ימים קדושים, בחודש השביעי לאחר שיצא מהם בְּפָטָלָה ובחודש השלישי למסעם. כך הפליג ציו של אֶלְכְּסַנְדֶּר. לאחר מכן נחשב הנתיב הבטוח ביותר מכף סִיאַגְרוֹס שֶׁבַּעֲרַב לְפָטָלָה ברוח המערבית, המכונה שם הִיפָּלוּס; המרחק הוערך ב־1,332,000 צעדים.

הדור הבא קבע שנתיב קצר ובטוח יותר הוא להפליג מאותה כף אל נמל סִיגְרוֹס שבהודו. זמן רב הפליגו כך, עד שהסוחר גילה קיצורי דרך ותאוות הרווח קירבה את הודו אלינו. ואכן מפליגים אליה מדי שנה, כשעל הספינות מוצבות יחידות קשתים, שכן שודדי ים הטרידו אותן מאוד. לא למותר יהיה לתאר את המסלול כולו ממצרים, שנודע עתה לראשונה בוודאות. העניין ראוי לכך: אין שנה שבה הודו גורעת מאימפרייתנו פחות מ־500,000,000 סֶסְטֶרְצִים ומשיבה לנו סחורות הנמכרות אצלנו במחיר הגדול פי מאה.

העיר יוּלְיוֹפּוֹלִיס מרוחקת שני מילין מאלכסנדריה. משם מפליגים בנילוס 309,000 צעדים עד קוֹפְּטוֹס, מסע הנמשך שנים־עשר יום כשהרוחות הָאֶטֶסְיוֹת נושבות. מִקוֹפְּטוֹס יוצאים בגמלים, והתחנות מסודרות לפי מקומות המים: הראשונה נקראת הִידְרֵאוּמָה, במרחק 32,000 צעדים; השנייה בהר, מהלך יום; השלישית בַּהִידְרֵאוּמָה אחרת, 85,000 צעדים מִקוֹפְּטוֹס; אחריה

תחנה בהר; ואחר כך הִידְרַאוּמַת אַפּוֹלוֹן, 184,000 צעדים מִקוֹפְּטוֹס; שוב תחנה בהר; ואז הַהִידְרַאוּמָה החדשה, 236,000 צעדים מִקוֹפְּטוֹס.

יש גם הִידְרַאוּמָה אחרת, הישנה, המכונה טְרוֹגלוֹדִיטִית; שם עומד חיל מצב על המשמר, בסטייה של 2,000 צעדים מן הדרך. היא מרוחקת 7,000 צעדים מן הַהִידְרַאוּמָה החדשה. משם מגיעים לעיר בֶּרְנִיקֶה, ובה נמל ים סוף, במרחק 257,000 צעדים מִקוֹפְּטוֹס. אך מאחר שאת רוב הדרך עושים בלילות בגלל החום ואת הימים מבלים במחנות, כל המסע מִקוֹפְּטוֹס לְבֶרְנִיקֶה נמשך שנים־עשר יום.

מתחילים להפליג באמצע הקיץ, לפני זריחת כוכב הכלב, או יוצאים מיד לאחר זריחתו, ומגיעים בערך ביום השלושים לְאוֹקְלִיס שֶׁבַּעֲרָב או לקנה שבארץ הלבונה. יש גם נמל שלישי המכונה מוזה; המפליגים להודו אינם פונים אליו, אלא רק סוחרי לבונה ובשמים עֲרַבִיִּים. בפנים הארץ יש עיר, מקום מושב המלך, ששמה ספר, ועוד עיר בשם סָאוָה. למפליגים להודו מועיל ביותר לצאת מֵאוֹקְלִיס; משם מפליגים ברוח הִיפָּלוּס ארבעים יום עד מרכז המסחר הראשון בהודו, מוּזִירִיס. אין זה יעד רצוי בגלל שודדי הים הסמוכים, המחזיקים במקום הקרוי נִיטְרִיאַס, וגם אין בו שפע סחורות. נוסף על כך מעגן הספינות רחוק מן היבשה, והמטענים מובאים ומוצאים בסירות. כשכתבתי דברים אלה מלך שם קֶלוֹבּוֹתְרַס.

נמל אחר, מועיל יותר, שייך לעם הַנָּאקִינְדִים ונקרא בקרה. שם מלך פַּנְדִיוֹן, שישב הרחק ממרכז המסחר, בפנים הארץ, בעיר המכונה מודורה. החבל שממנו מביאים פלפל אל בקרה בסירות העשויות גזע יחיד נקרא קוֹטוֹנָרָה. כל

שמות העמים, הנמלים והערים האלה אינם מופיעים אצל שום מחבר קדום, ומכאן ניכר שמצב המקומות משתנה.

שבים מהודו בתחילת החודש המצרי טִיבִּי, הוא דֶצֶמְבֶּר שלנו, או לכל המאוחר עד היום השישי בחודש המצרי מָכִיר, תאריך החל עד אִידוּס יָנוּאָר שלנו; כך חוזרים עוד באותה שנה. מהודו מפליגים ברוח דרום־מזרחית, וכשנכנסים לים סוף — ברוח דרום־מערבית או דרומית. עתה נחזור לנושא שלפנינו.

גֶאַרְכוֹס כתב שחוף קַרְמַנְיָה משתרע 600,000 צעדים. מראשיתו עד הנהר סָבִּיס 100,000 צעדים; משם מעבדים כרמים ושדות לאורך 25,000 צעדים עד הנהר אַנָּנִיס. החבל נקרא אַרְמוּזְיָה. ערי קַרְמַנְיָה הן זֵטִיס ואלכסנדריה. אחר כך גם בחלק זה פורץ אל תוך היבשה הים הכפול שבני עמנו כינו 'האדום'. היוונים כינו אותו אֲרִיתְרוֹס על שם המלך אֲרִיתְרַס; או, לדעת אחרים, משום שהשתקפות השמש מעניקה לו צבע זה. אחרים מייחסים את הצבע לחול ולאדמה, ואחרים לטבע המים עצמם.

אך הים נחלק לשני מפרצים. המזרחי נקרא המפרץ הַפַּרְסִי והיקפו 2,500,000 צעדים, לדברי אֲרַטוֹסְתֶנֶס; מולו נמצאת ערב, שאורכה 1,500,000. מפרץ אחר, המכונה הערבי, מקיף אותה מצדה השני. האוקיינוס הזורם לתוכם נקרא אַזַנְיוּס. רוחב הכניסה למפרץ הַפַּרְסִי 5,000 צעדים, ואחרים קבעו 4,000. ידוע כמעט בוודאות שמן הכניסה עד עומק המפרץ בקו ישר 1,125,000 צעדים, וצורתו כדמות ראש אדם.

אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס וְנֵאַרְכוֹס כתבו שהמרחק מנהר הַהִינְדוּס אל המפרץ הַפַּרְסִי, ומשם לבבל דרך ביצות הפרת, הוא 1,700,000 צעדים. בזווית קַרְמַנְיָה יושבים אוכלי הצבים; הם מקרֵים את בקתותיהם בשריונות צבים ואוכלים את בשרם.

הם יושבים מן הנהר אַרְבִּיוּס עד הכף עצמו, שעירים בכל גופם מלבד הראש ולבושים בעורות דגים.

מן החבל שלהם, בכיוון הודו, נמצא קָאקַנְדְרוֹס, אי שומם שעל פי המסורת שוכן באוקיינוס במרחק 50,000 צעדים; בסמוך לו, כשמצר מפריד ביניהם, סְטוֹאִידִיס העשיר בפנינים. מכף קָרְמַנְיָה ואילך יושבים הַהַרְמוֹזָאִים. אחדים מציבים ביניהם את הארבים, לאורך חוף כולל של 421,000 צעדים. שם נמל המקדונים ומזבחות אֶלֶכְסַנְדֶּר שעל הכף; הנהרות סִיקָנָאס, אחריו דָרְטִינוּס וְסַלְסוּס.

ממנו באה כף תֶמִיסְטָאַס; האי אַפְרוֹדִיסִיאַס מיושב. מכאן מתחילה פרס עד הנהר אוֹרְטִיס, המפריד בינה ובין אֶלִימָאִיס. מול פרס נמצאים האיים פְּסִילוֹס, קָסַנְדְרָה וארכה, ובה הר גבוה מאוד המקודש לְנֶפְּטוּן. פרס עצמה פונה מערבה ומחזיקה חוף שאורכו 550,000 צעדים. היא עשירה אף במותרות, אך שמה עבר זה מכבר לידי הַפַּרְתִים. על שלטונם נאמר עתה בקצרה.

בסך הכול יש לַפַּרְתִים שמונה־עשרה ממלכות; כך הם מחלקים את המחוזות סביב שני הימים שנזכרו: ים סוף מדרום והים ההירקני מצפון. אחת־עשרה מהן, המכונות העליונות, מתחילות בגבול ארמניה ובחופי הים הכספי, ונמשכות עד הַסָּקִיתִים, שעמם הן חיות במעמד שווה; שבע הממלכות האחרות מכונות התחתונות. אשר לַפַּרְתִים עצמם, פַּרְתִיאָה שכנה תמיד למרגלות ההרים שנזכרו פעמים רבות, המהווים חזית לכל העמים האלה.

ממזרח לְפַרְתִיאָה נמצאים הארים, מדרום קָרְמַנְיָה וְהָאַרִיאָנִים, ממערב הַפָּרָטִיטִים הַמָּדִים ומצפון ההירקנים; מדבריות מקיפים אותה מכל עבר. הַפַּרְתִים הרחוקים יותר נקראים נוֹמָדִים. בצד הקרוב של המדבריות, ממערב,

נמצאות עריהם שכבר הזכרנו, אִיסְטִיס וְקַלְיוֹפֶּה; מצפון־מזרח פִּירוֹפּוּס; מדרום־מזרח מָרְיָה; ובמרכז הַקָּטוֹמְפִילוֹס, אַרְסָקָה וחבל נִיסִיאָה שֶׁבְּפַרְתִּינָה, הנודע בַּאֶלְבָּסַנְדְּרוֹפּוֹלִיס שנקראה על שם מייסדה. כאן יש לציין גם את מיקומה של מדיָה —

— ולסקור את פני הארצות עד הים הַפַּרְסִי, כדי להקל את הכרת שאר החבלים. מדיָה נמשכת באלכסון ממערב ופוגשת את פַּרְתִיאָה, וכך סוגרת על שתי הממלכות. ממזרח היא גובלת בַּכַּסְפִּים וּבַפַּרְתִים; מדרום בְּסִיטָקֶנָה, סוּסִיאָנָה ופרס; ממערב בַּאֲדִיאַבֶּנָה; ומצפון בארמניה.

הַפָּרְסִים ישבו תמיד לאורך ים סוף, ומשום כך מכונה המפרץ ההוא פַּרְסִי. החבל שעל החוף נקרא קָרִיבּוֹבוּס. במקום שבו פרס עצמה עולה לעבר מדיָה נמצא המעבר המכונה קִילִימַקְס מגלה: עלייה קשה בהר באמצעות מדרגות, דרך כניסה צרה, אל פֶּרְסֶפּוֹלִיס, בירת הממלכה, שֶׁאֶלֶכְּסַנְדֶּר החריב. נוסף על כך יש לה בקצה גבולותיה את לָאוֹדִיקֵאָה שייסד אַנְטִיוֹכוֹס.

משם מזרחה מחזיקים הַמָּאגִים במבצר פָּרְסַרְגִידָה, שבו קבר כּוֹרֶשׁ. יש גם עיר שלהם בשם אֶקְבַּטָנָה, שהמלך דָּרְיָווֶשׁ העביר אל ההרים. בין הַפַּרְתִים לָאַרִיאָנִים משתרעים הַפָּרָטָקֶנִים. העמים האלה והפרת סוגרים על הממלכות התחתונות. את היתר נתאר החל במסופוטמיה, מלבד קצה והעמים הָעֲרַבִיִּים שנדונו בספר הקודם.

מסופוטמיה כולה הייתה נחלת הָאַשּׁוּרִים, ותושביה היו פזורים בכפרים מלבד בבבל וּבְנִינוֹס. המקדונים ריכזו אותם בערים בשל פוריות האדמה. מלבד הערים שכבר נזכרו נמצאות בה סֶלַאוּקְיָה, לָאוֹדִיקֵאָה וְאַרְטֶמִיטָה; וכן בקרב

העמים הָעֲרַבִּיִּים המכונים אורואים ומַרְדָנִים נמצאת אַנְטִיוֹכְיָה, שייסד נִיקָנוֹר, נציב מסופוטמיה, והיא מכונה עֲרַבְּיס.

אליהם מתחברים בפנים הארץ הערבים הָאֶלְדָמָרִים; מעליהם, ליד הנהר פַּלָקוֹנָטֵס, העיר בּוּרָה והערבים הַסַלְמָנִים והמסים. אל הַגוֹרְדִיאָיִם מתחברים הָאַזוֹנִים, שדרך ארצם זורם הנהר זֶרְבִּיס אל החידקל; בארץ הָאַזוֹנִים יושבים הַסִּילִיקִים ההרריים וְהָאוֹרוֹנָטִים, שממערב להם העיר גָאוּגָמֶלָה, וכן סואה שעל הסלעים. מעל הַסִּילִיקִים יושבים הַסִּיטְרִים, שדרכם זורם הַלִיקוּס מארמניה; מדרום־מזרח לַסִּיטְרִים נמצאת העיר אַזוֹכִיס, ואחר כך במישורים הערים דְיוֹסְפֶּגָה, פּוֹלִיטֶלָיָה, סְטַרַטוֹנִיקֵאָה וְאַנְתֶמוּס.

בסביבת הפרת נמצאת נִיקֵפוֹרִיוֹן, שכבר אמרנו כי אֶלֶכְסַנְדֶר ציווה לייסדה בשל יתרונות המקום. כן נזכרה אַפַּמֵאָה שֶׁבְּזָאוּגְמָה; את היוצאים ממנה מזרחה מקבלת העיר המבוצרת קַפָּרְנָה, שלפנים השתרעה על פני שבעים סטדיות ונקראה ארמון הסטרפים, שכן אליה הובאו המסים; כיום היא הצטמצמה למצודה.

תְבָּאטָה עודנה כפי שהייתה; ואחריה אוֹרוּרוֹס, שהייתה בימי מסעו של פּוֹמְפֵּיוּס מַגְנוּס גבול האימפריה הרומית, 250,000 צעדים מִזֶּאוּגְמָה. יש המספרים שהנציב גוֹבַּרָס הסיט את הפרת בתעלה במקום שבו אמרנו שהוא מתפצל, כדי שלא יסכן את בבל בזרימתו המהירה. כל הָאַשׁוּרִים מכנים את התעלה נַרְמַלְכָּן, שפירושו 'נהר המלך'. במקום שבו היא מסתעפת עמדה אַגְרָנִיס, מן הערים הגדולות ביותר, שהפרסים החריבו.

בבל, בירת העמים הכלדיים, זכתה זמן רב לתהילה הגדולה בערי העולם כולו; משום כך נקרא גם יתר חבל מסופוטמיה וְאַשׁוּר בשם בבל. היקפה היה

60,000 צעדים, ושתי חומותיה התנשאו לגובה מאתיים רגל והיו רחבות חמישים רגל; כל רגל במידת המקום הייתה גדולה בשלוש אצבעות מן הרגל שלנו. הפרת זרם בין שני חלקי העיר, ובכל אחת מגדותיו נבנו מפעלים מופלאים. מקדש יוּפִּיטֶר בֵּלוּס עודנו עומד שם; בֵּלוּס היה ממציא מדע הכוכבים.

מכל בחינה אחרת שבה בבל להיות מדבר, לאחר שֶׁסְלָאוּקְיָה רוקנה את סביבתה מתושבים; לשם כך ייסד אותה נִיקָאטוֹר בתוך אבן הַמִּיל הארבעים, במפגש התעלה שהוליכה את הפרת עם החידקל. אף על פי כן היא מכונה סֶלַאוּקְיָה הבבלית; כיום היא חופשית ועצמאית ושומרת את מנהגי המקדונים. מספרים שאוכלוסייתה העירונית 600,000, ותבנית חומותיה כעיט הפורש כנפיים; אדמתה היא הפורייה בכל המזרח. כדי לרוקן אותה בתורה ייסדו הַפַּרְתִּים את קְטֶסִיפוֹן בסמוך, באבן הַמִּיל השלישית ממנה, בְּבַלוֹנִיטִיס; כיום היא בירת ממלכותיהם. משלא הועיל הדבר, ייסד לאחרונה המלך וולוגֶסס עיר אחרת בסביבה, וולוגֶסוֹקֶרְטָה.

עוד נמצאות במסופוטמיה הערים הִיפָּרֶנוּם, שאף היא כבבל נודעת בחכמת הַכַּלְדִּים ושוכנת ליד נהר ששמו חסר בנוסח, הנשפך אל נָרָגָה; ממנה קיבלה העיר את שמה. הַפָּרְסִים החריבו את חומות הִיפָּרֶנוּם. גם אנשי אוּרְכָּנָה, האסכולה השלישית של הַכַּלְדִּים, יושבים באותו חבל ופונים דרומה. אחריהם הַנוֹטִיטִים, הָאוֹרוֹתוֹפָּנִיטִים וְהַגְּנֶסִיוֹכַרְטִים.

נֶאַרְכוֹס וְאוֹנֶסִיקְרִיטוֹס מוסרים שמן הים הַפַּרְסִי שטים בְּפָרָת 412,000 צעדים עד בבל; מחברים מאוחרים יותר קבעו 440,000 עד סֶלַאוּקְיָה; וְיוּבָּה קבע 175,500 צעדים מבבל לְכָרָקְס. יש האומרים שמעבר לבבל זורם הפרת בערוץ

רציף עוד 87,000 צעדים לפני שהוא מתפצל לתעלות השקיה, ואילו כל מהלכו 1,200,000 צעדים. ההבדלים בין המחברים יוצרים את אי־הוודאות במדידות, שכן גם הַפָּרָסִים קובעים לסכינוסים ולפרסנגות מידות שונות.

במקום שבו הפרת חדל להגן על גדותיו בערוץ, כשהחבל מתקרב לגבול כָּרַקְס, מיד מטרידים אותו שודדי הָאַטָלִים, עם ערבי. מעבר להם יושבים הַסְקֵנִיטִים; הערבים הַנּוֹמָדִים מקיפים את הפרת עד מדבריות סוריה, המקום שממנו אמרנו כי הוא פונה דרומה ומשאיר מאחוריו את מדבריות פַּלְמִירָה.

סֶלַאוּקְיָה מרוחקת 1,125,000 צעדים מראש מסופוטמיה בשיט בְּפָרָת; 320,000 מים סוף בשיט בחידקל; ו־724,000 מִזֶּאוּגְמָה. זֶאוּגְמָה מרוחקת 175,000 צעדים מִסֶּלַאוּקְיָה שבסוריה, על חופנו. זהו רוחב היבשה שם בין שני הימים; רוחבה של הממלכה הַפַּרְתִית 944,000 צעדים. במסופוטמיה יש עוד עיר על גדת החידקל, סמוך למפגש הנהרות, המכונה דִּיגְבָּה.

ראוי לדבר גם על החידקל עצמו. הוא נובע בחבל ארמניה הגדולה, במעיין בולט לעין שבמישור. שם המקום אֶלָגוֹסִינֶה; הנהר עצמו, במקום שבו זרימתו איטית יותר, נקרא דִּיגְלִיטוֹס; ומן המקום שבו הוא מואץ הוא מתחיל להיקרא חידקל, שכן כך מכנים הַמָּדִים חץ. הוא נשפך לאגם אַרֵטִיסָה, המחזיק על פניו כל משא המוכנס אליו ופולט ענני נָתֶר. יש בו מין דג אחד בלבד, וזה אינו מתערבב בערוץ הנהר החוצה את האגם; וכך גם דגי החידקל אינם שוחים אל האגם.

החידקל נישא דרך האגם בזרם ובצבע השונים ממימיו; וכשהר טָאוּרוֹס ניצב מולו הוא שוקע במערה, זורם מתחת להר ופורץ מצדו האחר. המקום נקרא זוֹאַרַנְדָה. ברור שזה אותו נהר, מפני שהוא מעביר עמו חפצים המושלכים

לתוכו. אחר כך הוא חוצה אגם נוסף המכונה תוֹסְפִיטֵס, שב ושוקע במחילות ומופיע מחדש אחרי 22,000 צעדים סמוך לְנִימְפָאוּם. הקיסר קְלַאוּדִיוּס מוסר כי בחבל אַרְנֶה הוא זורם קרוב כל כך לְאַרְסָנִיאַס, שכשהנהרות גואים הם מתחברים אך אינם מתערבבים: הָאַרְסָנִיאַס, שמימיו קלים יותר, צף על גביו לאורך כ־4,000 צעדים; אחר כך הוא נפרד ושוקע אל הפרת.

החידקל מקבל מארמניה את הנהרות הנודעים פַּרְתֶנְיָה וְנִיקֵפּוֹרִיוֹן, מפריד בין הערבים האורואים לבין הָאַדְיאַבֵּנִים ויוצר את מסופוטמיה שכבר תיארנו. לאחר שהוא סובב את הרי הַגּוֹרְדִיאִים, סמוך לְאַפַּמֵאָה, עיר בְּמֶסֵנֶה, 125,000 צעדים לפני סֶלַאוּקְיָה הבבלית, הוא נחלק לשני ערוצים. האחד פונה דרומה וְלִסֶלַאוּקְיָה ומשקה את מֶסֵנֶה; האחר מתעקל צפונה, עובר מאחורי אותו עם וחוצה את מישורי קָאוּכָה. כשהמים שבים ומתאחדים נקרא הנהר פָּסִיטִיגְרִיס.

אחר כך הוא מקבל ממדיָה את הַכּוֹאַסְפֵּס, וכפי שאמרנו זורם בין סֶלַאוּקְיָה לְקְטֶסִיפוֹן ונשפך לאגמי הַכַּלְדִּים, שאותם הוא ממלא לרוחב 62,000 צעדים. לאחר מכן הוא יוצא בערוץ עצום ונשפך לים הַפַּרְסִי מימין לעיר כָּרַקְס, בשפך שרוחבו 10,000 צעדים. בין שפכי שני הנהרות היו 25,000 צעדים, ולדברי אחרים 7,000 בלבד; שניהם היו ראויים לשיט. אך זה זמן רב חסמו אנשי אוֹרְכֶנָה ותושבי הסביבה את הפרת כדי להשקות את שדותיהם, ולכן המים מגיעים לים רק דרך החידקל.

החבל הסמוך לחידקל נקרא פָּרָפּוֹטָמְיָה. כבר דיברנו על מֶסֵנֶה שבו; עירו היא דַּבִּיתָה. אליו מתחברת כַּלוֹנִיטִיס ובה קְטֶסִיפוֹן, והיא עשירה לא רק בחורשות דקלים אלא גם בזיתים ובעצי פרי. אליה מגיע הר זַגְרוֹס, הבא מארמניה בין

הַמָּדִים לָאַדִיאַבֵּנִים, מעל פֶּרֶטַקֶנָה ופרס. כַלוֹנִיטִיס מרוחקת מפרס 380,000 צעדים; יש המוסרים שזה גם מרחקה מן הים הכספי ומסוריה בדרך הקצרה.

בין העמים האלה לְמֶסֶנָה נמצאת סִיטָקֶנָה, המכונה גם אַרְבֵּלִיטִיס וּפֶלֶסְטִינָה. עיר היוונים שבה היא סִיטָקֶה; במזרח סַבְּדָטָה; ובמערב אַנְטִיוֹכְיָה, בין שני הנהרות חידקל וטורנדוטוס. שם גם אַפַּמֵאָה, שֶׁאַנְטִיוֹכוֹס קרא לה על שם אמו; החידקל מקיף אותה וְהָאַרְכוֹאוּס מחלק אותה.

מתחתיה נמצאת סוּסִיאָנָה, ובה סוסה, בירתם העתיקה של הַפָּרְסִים, שייסד דָרְיָוֶשׁ בן הִיסְטַסְפֵּס. היא מרוחקת 450,000 צעדים מִסֶּלַאוּקְיָה הבבלית, ומרחק זהה מֵאֶקְבַּטָנָה של הַמָּדִים בדרך החוצה את הר קַרְכַּנְטוֹס. בערוץ הצפוני של החידקל נמצאת העיר בַּרְבִּיטָקָה, 135,000 צעדים מסוסה. תושביה הם היחידים בבני האדם השונאים את הזהב שנאה מופלאה: הם אוספים אותו וקוברים אותו, כדי שאיש לא יוכל להשתמש בו. ממזרח לַסּוּסִיאָנִים מתחברים שודדי הָאוֹקְסִים וארבעים העמים הַמִּיזָאִים, שפראותם חופשית מכל שלטון.

מעליהם כפופים לַפָּרְתִים הַמָּאַרְדִים וְהַסָּאִיטִים, המשתרעים מעל אֶלִימָאִיס, שחיברנו לפרס בתיאור החוף. סוסה מרוחקת 250,000 צעדים מן הים הַפָּרְסִי. במקום שבו עלה צי אֲלֶכְסַנְדֶּר אל הארץ דרך הַפָּסִיטִיגְרִיס, ליד אגם הַכַּלְדִּים, נמצא כפר המכונה אפלה; ממנו עד סוסה 62,500 צעדים בשיט. ממזרח לַסּוּסִיאָנִים סמוכים הַקוֹסְיאִים; מצפון ומעליהם מַסָּגֶטֵנָה שלמרגלות הר קַמְבָּלִידוּס, שלוחה של הַקַווקָז, ומשם המעבר הנוח ביותר אל בַּקְטְרִיָה.

הנהר אֶוּלָאוּס מפריד בין סוּסִיאָנָה לְאֶלִימָאִיס. הוא נובע בְּמֶדְיָה, מסתתר במחילה לאורך מרחק קצר, שב ומופיע וזורם דרך מַסָּגֶטֵנָה. הוא מקיף את מצודת סוסה ואת מקדש דִיאָנָה המקודש ביותר לעמים ההם; גם הנהר עצמו

זוכה לקדושה רבה, שכן המלכים אינם שותים משום מקור אחר ולכן נושאים את מימיו למרחקים. הוא מקבל את הנהר הֶדִיפוֹן, הבא מפרס וחולף ליד אַסִילוּם, ואת האדונה הבא מִסוּסִיאָנָה. לידו העיר מגואה, 15,000 צעדים מִכָּרַקְס; אחדים מציבים אותה בקצה סוּסִיאָנָה, סמוך למדבריות.

מתחת לָאוּלָאוּס נמצאת אֶלִימָאִיס, המחוברת אל פרס לאורך החוף, מן הנהר אוֹרְטִיס עד כָּרַקְס, למרחק 240,000 צעדים. עריה סָלַאוּקְיָה וְסוֹסְטְרָטָה, השוכנת למרגלות הר כָּסִירוֹס. כבר אמרנו שהחוף שלפניה, בדומה לַסִּירְטִס הקטנה, אינו נגיש בשל הבוץ: הנהרות בְּרִיקְסָה וְאוֹרְטַקְיָה מביאים אליו כמות עצומה של סחף, וְאֶלִימָאִיס עצמה רטובה כל כך שאין ממנה דרך לפרס אלא במסלול עוקף. היא נגועה גם בנחשים שהנהרות סוחפים אליה. החלק הקשה ביותר למעבר נקרא כָּרָקֵנָה, על שם העיר שֶׁשַּׁעֲרָב הסוגרת את הממלכות האלה; עליה נדבר לאחר שנביא תחילה את דעת מַרְקוּס אַגְרִיפָּה.

אַגְרִיפָּה מסר שמדִיָה, פַּרְתִיאָה ופרס תחומות במזרח בַּהִינְדוּס, במערב בחידקל, בצפון בְּטָאוּרוֹס הַקַווְקָזִי ובדרום בים סוף; אורכן 1,320,000 צעדים ורוחבן 840,000. נוסף על כך קבע שמסופוטמיה לבדה תחומה במזרח בחידקל, במערב בִּפְרָת, בצפון בְּטָאוּרוֹס ובדרום בים הַפַּרְסִי; אורכה 800,000 צעדים ורוחבה 360,000.

כָּרַקְס, העיר שבעומק המפרץ הַפַּרְסִי, שממנה בולטת ערב המכונה אֶודֵמוֹן, מיושבת על גבעה מעשה ידי אדם, ברוחב 2,000 צעדים, בין מפגש החידקל מימין וְהָאוּלָאוּס משמאל. אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול ייסד אותה לראשונה: הוא הביא מתיישבים מִדּוּרִינָה, עיר המלוכה שחרבה אז, והשאיר במקום חיילים שאינם

כשירים לשירות. הוא ציווה לקרוא לה אלכסנדריה, ולכפר המקדוני שבה, שהועיד במיוחד למקדונים, קרא פֶּלַאוּם על שם מולדתו.

הנהרות כבשו את העיר הזאת. לאחר מכן שיקם אותה אַנְטִיוֹכוֹס החמישי וקרא לה על שמו. כשנפגעה שוב, סְפָּאוּסִינֵס בן סַגְדוֹדוֹנַקוּס, מלך הערבים השכנים — שֶׁיּוּבָּה טועה באומרו כי היה סטרפ של אַנְטִיוֹכוֹס — שיקם אותה באמצעות סכרים שהציב נגדם ונתן לה את שמו. הוא ביצר את האתר לאורך 6,000 צעדים וברוחב קטן מעט מזה. לפנים הייתה מרוחקת עשר סטדיות מן החוף — ואף האכסדרה הַווִיפְּסָנִית מציגה אותה כעיר חוף —, ואילו לפי יוּבָּה 50,000 צעדים.

כיום שליחי הערבים וסוחרינו שהגיעו משם מאשרים שהיא מרוחקת 120,000 צעדים מן החוף. בשום מקום אחר אין האדמה שמביאים הנהרות מתקדמת יותר או מהר יותר. המופלא עוד יותר הוא שהגאות מגיעה הרחק מעבר לנקודה זו, ובכל זאת אינה הודפת את הסחף לאחור.

לא נעלם ממני שבמקום הזה נולד דִיוֹנִיסְיוּס, המחבר החדש ביותר על מבנה העולם, שֶׁאַוּגוּסְטוּס האלוהי שלח לפני בנו הבכור למזרח כדי לתעד הכול, כשזה עמד לצאת לארמניה לטפל בענייני הַפַּרְתִים והערבים. גם לא שכחתי את דברי בפתח החיבור, שכל מחבר נראה לנו מדקדק ביותר בתיאור ארצו שלו. ובכל זאת, בחלק הזה אני מעדיף לעקוב אחר הנשק הרומי ואחר המלך יוּבָּה, שכתב לאותו גָּאיוּס קיסר כרכים על המשלחת הָעֲרָבִית הזאת.

ערב אינה נופלת משום עם בגודל שטחה. היא יורדת למרחק הרב ביותר מהר אַמָנוּס מול קִילִיקְיָה וְקוֹמָגֵנֶה. כפי שאמרנו, טִיגְרָנֵס הגדול העביר לשם רבים מעמיה; ומרצונם חדרו עמים אחרים עד הים שלנו וחוף מצרים, כפי שהראינו,

ואף אל לב סוריה עד הר הַלְּבָנוֹן. שם הַנּוּבְאִים, שאליהם מתחברים הָרַמְיסִים, אחריהם הַטָּרָנָאִים ואחריהם הַפָּטָמִים.

חצי־האי ערב עצמו בולט בין שני הימים, האדום וְהַפַּרְסִי. במעין מעשה אמנות של הטבע הוא מוקף ים ודומה לאיטליה בצורתו ובגודלו; הוא אף פונה בדיוק לאותו כיוון בשמים, ולכן גם מיקומו מבורך. כבר תיארנו את עמיו מן הים שלנו עד מדבריות פַּלְמִירָה; עתה נשלים משם את היתר. הַסְּקֵנִיטִים, נוודים ופושטים על הַכַּלְדִּים כפי שאמרנו, סוגרים את האזור. הם עצמם נודדים, אך שמם בא מן האוהלים שהם מקימים מאריגי שיער בכל מקום שירצו.

אחריהם יושבים הנבטים בעיר ששמה פטרה. היא נמצאת בעמק שרוחבו מעט פחות מ־2,000 צעדים, מוקפת הרים שאי אפשר לעבור בהם, ונהר זורם בתוכה. היא מרוחקת 600,000 צעדים מעזה, עיר שעל חופנו, ו־135,000 מן המפרץ הַפַּרְסִי. כאן נפגשות שתי דרכים מסתעפות: דרכם של הבאים מסוריה דרך פַּלְמִירָה ודרכם של הבאים מעזה.

מפטרה עד כָּרַקְס ישבו האומנים. לפנים היו להם הערים המפוארות אַבָּאסְמִיס וְסוֹרַקְטָיָה שייסדה סָמִירָמִיס; כיום אלה מדבריות. אחר כך נמצאת העיר פורט שעל גדת הַפָּסִיטִיגְרִיס, הכפופה למלך אנשי כָּרַקְס; אליה מגיעים מפטרה, ומשם שטים 12,000 צעדים עם הגאות לְכָרַקְס. למפליגים מן הממלכה הַפַּרְתִית משמש הכפר טֶרֶדוֹן. מתחת למפגש הפרת והחידקל מחזיקים הַכַּלְדִּים בגדה השמאלית של הנהר וְהַנּוֹמָדִים הַסְּקֵנִיטִים בימנית.

יש המוסרים כי בהפלגה ארוכה במעלה החידקל עוברים גם שתי ערים אחרות, בַּרְבָּטָיָה ואחריה דוּמָתָה, המרוחקת לפי המסורת מפטרה עשרה ימי שיט. סוחרינו אומרים שגם אַפַּמֵאָה, השוכנת במקום שבו הצפת הפרת נפגשת

בחידקל, כפופה למלך אנשי כָּרַקְס; ולכן כאשר הַפַּרְתִים מנסים לפלוש, עוצרים אותם בהצפה באמצעות סכרים המוצבים מולם.

עתה נתאר מִכָּרַקְס את החוף, שֶׁאֶפִּיפָּנֵס חקר לראשונה. המקום שבו היה שפך הפרת; הנהר סַלְסוּס; כף קַלְדוֹנָה; שפך דמוי מערבולת יותר מאשר ים, לאורך 50,000 צעדים מן החוף; הנהר אַכַּנוּם; מדבריות לאורך 100,000 צעדים עד האי אִיקְרוֹס; מפרץ קָפֶּאוּס, שלאורכו יושבים הַגָּאוּלוֹפִים וְהַגָּטָאִים; המפרץ הַגָּרָהָאִי והעיר גָּרָה, שרוחבה 5,000 צעדים ובה מגדלים הבנויים מגושי מלח מרובעים. במרחק 50,000 צעדים מן החוף נמצא חבל אֶטְנָה —

ממול נמצא האי טִילוֹס, במרחק זהה של חמישים מילין מן החוף, הנודע במיוחד בשפע פניניו ובו עיר הנושאת את שמו. לידו אי קטן יותר; ומעבר לו, במרחק 12.5 מילין מכפו, מספרים שנראים איים גדולים שלא הגיעו אליהם. היקף האי 112.5 מילין; הוא רחוק יותר מפרס ואפשר לגשת אליו באפיק צר אחד בלבד. אחריו האי אַסְקִלְיָה; עמי הַנּוֹקְטִים, הַזּוּרְזִים, הַבּוֹרְגוֹדִים, הַקַּוְתָרָאִים והנוודים; ונהר קִינוֹס.

יוּבָּה מוסר כי מעבר לכך אין ידיעות על השיט בצד זה בגלל הסלעים. הוא מדלג על אזכור העיר בַּטְרָסוֹוָבָס של האומנים ועל אוֹמָנָה, שהמחברים הקדומים ראו בה נמל נודע של קַרְמַנְיָה, וכן על הומנה וְאַטֶּנָה; סוחרינו בים הַפַּרְסִי אומרים שאלה הערים המשגשגות ביותר כיום. מנהר קָנִיס ואילך, לדברי יוּבָּה, נמצא הר הנראה חרוך; עם הָאֶפִּימָרְנִיטִים; ואחריהם אוכלי הדגים.

אי שומם; עמי בתימי — אחריהם חסר בנוסח —; הרי אֶבְּלִיתָאִי; האי אוֹמוֹאֶמוּס; נמל מוכורבה; האיים אֶטַקְסָלוֹס וְאִינְכוֹבְּרִיכָה; עם הַקְּדָאִים; איים

רבים חסרי שם, והנודעים שבהם אִיסוּדָה, רִינֶאָה והאי הסמוך לה, שעליו חקוקות אסטלות אבן באותיות בלתי־מוכרות; נמל קוֹבּוֹאָה; איי בָּרָנָה השוממים; עם הַטָלוּדְאִים; חבל דַבַּנגוֹרִיס; הר אוֹרְסָה ובו נמל; מפרץ דוּאָטֵס; איים רבים; הר טְרִיקוֹרִיפוֹס; חבל כַּרְדַלֵאוֹן; איי סוֹלָנֶדס; קָכִינָה, שגם היא של אוכלי הדגים. אחריהם הַקְלָרִים; חוף ממאום, שבו מכרות זהב; חבל קָנָאוּנָה; עמי הָאַפִּיטָמִים וְהַקָסָנִים; האי דָוֶדָה; מעיין קוֹרָלִיס; הַקַרְפָּטִים; האיים אֶלֵאָה וְאַמְנַמַתוֹס; ועם הַדְרָאִים.

איי כַלוֹנִיטִיס; איים רבים של אוכלי הדגים; אוֹדַנְדָה השוממה; בסה; ואיים רבים של הַסַבָּאִים. הנהרות תָנָר וַאַמְנוּם; איי דוֹרִיקָה; המעיינות דָאוּלוֹטוֹס ודורה; האיים פְּטָרוֹס, לְבַטָנִיס, קוֹבּוֹרִיס וְסַמְבְּרַכְטָה, ועיר באותו שם ביבשת. מדרום נמצאים איים רבים, והגדול בהם קָמָרִי; נהר מוּסְקְרוֹס; נמל לָאוּפַּס; הַסַבָּאִים יושבי האוהלים; איים רבים; ומרכז המסחר שלהם אַקִילָה, שממנו מפליגים להודו.

חבלי אַמִיתוֹסְקַטָה, דַמְנִיָה, ארץ הַמִיזִים הגדולים והקטנים, דְרִימָטִינָה והמקים. הכף של המקים מרוחק חמישים מילין מִקַרְמַנְיָה. מספרים על מעשה מופלא שאירע שם: נוּמָנְיוּס, שֶׁאַנְטִיוֹכוֹס מלך מָסֵנָה מינה למושל, ניצח שם את הַפָּרְסִים בקרב ימי, ובאותו יום, לאחר שוב הגאות, נלחם בהם וניצח שוב בחיל פרשים; באותו מקום הקים שני אותות ניצחון, אחד לְיוּפִּיטֶר ואחד לְנֶפְּטוּנוּס.

בלב הים ממול נמצא האי אוֹגִירִיס, הנודע מפני שהמלך אֶרִיתְרַס קבור בו. הוא מרוחק 125 מילין מן היבשת והיקפו 112.5 מילין. לא פחות נודע האי האחר, דְיוֹסְקוּרִידוּ שבים אַזַנְיוּם, המרוחק 280 מילין מִסִיאַגְרוֹס, הכף המרוחק ביותר. ביבשת, דרומה משם, עדיין נמצאים הָאַוּטְרִידִים; הדרך אל ההרים נמשכת

שמונה ימים; עמי הַלָּרֶנְדָנִים וְהַקָּטַבָּנִים; וְהַגֶּבָּנִיטִים, שלהם ערים רבות, הגדולות שבהן נָגִיָה וְתוֹמְנָה, ושישים וחמישה מקדשים — עדות לגודל ארצם.

כף שממנו חמישים מילין אל יבשת הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים; העמים תוֹאָנִים, אַקְטָאִים, חַטְרָמוֹטִיטִים, טוֹנָבָּאִים, אַנְטִיאָדָלָאִים, לֶקְסִיאָנִים, אַגְרָאִים, קֶרְבָּנִים וְסַבָּאִים — הנודעים שבערבים בזכות הלבונה — שעמיהם משתרעים עד שני הימים. עריהם על חוף הים האדום הן מֶרְמֶה, מַרְמָה, קוֹרוֹלְיָה וסבתה; ובפנים הארץ נַסְקוּס, קַרְדָוָה, קַרְנוֹס וְתוֹמָלָה, שאליה מביאים את סחורות הבשמים.

חלק מהם הם הָאַטְרָמִיטִים, שבירתם סַבּוֹטָה וחומותיה מקיפות שישים מקדשים; אך בירת כולם היא מַרְבָּטָה. הם מחזיקים 93 מילין מן המפרץ, המלא איים נושאי בשמים. לָאַטְרָמִיטִים צמודים בפנים הארץ הַמִּינָאִים. על הים יושבים גם הָאֶלָמִיטִים, שעירם נושאת את שמם; ולצדם הַכָּכוּלָטִים; העיר סיבי, שהיוונים מכנים Ἀπάτη (אַפָּטֵה); הָאַרְסִים, הַקּוֹדָנִים, הַוַּדָאִים שלהם עיר גדולה, הַבְּרַסָסָאִים וְהַלֶּכִיאָנִים; והאי סִיגְרוֹס, שכלבים אינם נכנסים אליו, ואם מורידים אותם אל החוף הם משוטטים עד מותם.

בעומק המפרץ יושבים הַלָּאנִיטִים, שהעניקו לו את שמו. בירתם אַגְרָה, ובמפרץ נמצאת לאנה, או לדברי אחרים אֵילָנָה. גם את המפרץ עצמו כינו מחברינו לָאנִיטִי; אחרים אֵילָנִיטִי, אַרְטֵמִידוֹרוֹס אַלָנִיטִי וְיוּבָּה לָאנִיטִי. היקף עֲרַבְיָה מֵחָרַקְס עד לאנה נאמד ב־4,665 מילין; יוּבָּה סבור שהוא מעט פחות מ־4,000. רוחבה הגדול ביותר בצפון, בין הערים הֶרוֹאוּם וְחָרַקְס.

ועתה יימנו גם יתר חלקיה שבפנים הארץ. המחברים הקדומים צירפו לנבטים את הַתִּימְנָאִים; כיום נמצאים שם הַטָּוֶנִים, הַסּוּאַלֶנִים, הָאַרָקֶנִים, הָאַרֶנִים — שלהם עיר שאליה מתנקז כל המסחר —, הַהֶמְנָטִים, הָאַוָלִיטִים; הערים

דוֹמָטָה והגרה; הַתְּמוּדְאִים; העיר בַּקְלַנְזָה; הַכָּרְיאַטִים; הַטוֹאָלִים; העיר פּוֹדָקָה; וְהַמִּינָאִים, הסבורים שמוצאם בְּמִינוֹס מלך כְּרֵתִים. מביניהם הַקַּרְמָאִים; העיר מריבה, שהיקפה ארבעה־עשר מילין; פָּרַמַלְכוּם, שגם היא אינה מבוטלת; וכן קָנוֹן.

הרדמאים — שמוצאם מיוחס לְרָדָמַנְתוֹס, אחי מִינוֹס —; הַהוֹמֶרִיטִים, שעירם מָסָלָה; הַהָמִירוֹאִים, הַגָּדָרְנִיטִים, הָאַמְפִּרִיאָים, הַלִּיסָנִיטִים, הַבַּכִילִיטִים, הַסַּמְנָאִים; הָאַמָּיטָאִים, שלהם הערים נסה וְכָנָסָרִי; הַזַּמָּרָנִים, שלהם הערים סַגִיאַטָה וְקַנְתָקָה; הַבַּקַסְכָמִים, שעירם רִיפָּארִינָה — מילה המציינת אצלם שעורה —; הָאַוּטָאִים, הָאֶתְרָווִים; הַקִּירְאִים, שעירם אֶהֶלָטָאִיס; וְהַכּוֹדְאִים, שלהם העיר אַיְאָתוּרִי בהרים, במרחק 25 מילין, ובה המעיין אִינוּסְקַבָּלֵס, שם שפירושו 'של הגמלים'.

העיר אַמְפֶּלוֹמָה, מושבת הַמִּילֵטִים; העיר אַתְרִידָה; הַקָּלִינְגִים, שעירם מריבה ושמה פירושו 'אדוני הכול'; הערים פָּלוֹן ומוּרַנִימַל שעל נהר, אשר דרכו סבורים שהפרת שב ומופיע; עמי הָאַגְרָאִים והאמונים; העיר אַתֵנָה; הַקָּאוּנָרוִים, ששמם פירושו 'העשירים ביותר בעדרים'; הַכּוֹרְנִיטִים, הַקָּסָנִים וְהַכּוֹאָנִים. היו שם גם הערים היווניות אֶרֶתוּסָה, לְרִיסָה וְכַלְקִיס, שנהרסו במלחמות שונות.

אֵילִיוּס גָּלוּס, איש מעמד הפרשים, הוא היחיד שעד כה הכניס נשק רומי לארץ הזאת; גָּאיוּס קיסר, בנו של אַוּגוּסְטוּס, רק צפה אל עֲרַבְיָה. גָּלוּס החריב ערים שלא נזכרו אצל המחברים שכתבו לפניו: נָגְרָנָה, נָסְטוֹס, נסקה, מָגוּסוּס, קָמִינָקוּם, לְבָאֵטְיָה, ומריבה שכבר נזכרה והיקפה שישה מילין; וכן קָרִיפֶּטָה, המקום הרחוק ביותר שאליו הגיע.

על יתר הדברים שחקר דיווח כך: הנוודים ניזונים מחלב ומבשר ציד; האחרים מפיקים יין מדקלים כדרך ההודים, ושמן משומשום. הַהוֹמֵרִיטִים הם הרבים מכולם; לַמִּינָאִים שדות פוריים נטועים בדקלים ועושרם במקנה. הַקָּרְבָּנִים וְהָאַגְרָאִים מצטיינים בנשק, ובייחוד הַחַטְרָמוֹטִיטִים. לַקַּרְמָאִים השדות הרחבים והפוריים ביותר. הַסַּבָּאִים הם העשירים מכולם בזכות יערותיהם הפוריים בעצי בושם, מכרות הזהב, שדותיהם המושקים ותנובת הדבש והשעווה. על הבשמים נדבר בספר המיוחד להם.

הערבים חיים כשהם חובשים מצנפות או מגדלים את שיערם בלי לגוזזו. הם מגלחים את הזקן מלבד השפה העליונה; ויש שאינם גוזזים אף אותה. מופלא לומר כי מבין אין־ספור העמים, מחציתם חיים ממסחר ומחציתם משוד. ככלל אלה עמים עשירים ביותר, שכן אצלם שוקע חלק עצום מעושרם של הרומאים וְהַפַּרְתִים: הם מוכרים את מה שהם משיגים מן הים או מן היערות ואינם קונים דבר בתמורה.

עתה נתחקה אחר יתר החוף הנגדי של עֲרַבְיָה. טִימוֹסְתֶנֵס העריך שאורך המפרץ כולו ארבעה ימי הפלגה, רוחבו שניים, ורוחב מצר פיו 7.5 מילין. אֶרַטוֹסְתֶנֵס קבע שמן הפתח לכל אחד משני הכיוונים 1,200 מילין; אַרְטֶמִידוֹרוֹס קבע שלאורך הצד הערבי 1,750 מילין.

ולאורך הצד הַטְרוֹגְלוֹדִיטִי עד פְּטוֹלֶמָאִיס — 1,187.5 מילין. אַגָּרִיפָּה קבע 1,732 מילין בלי להבחין בין הצדדים. רוב המחברים מסרו שרוחבו 475 מילין; ואשר לפתחים הפונים לזריחת החורף, יש שקבעו את רוחבם בארבעה מילין, אחרים ב־7.5 ואחרים בשנים־עשר.

זהו סדר המקומות: ממפרץ לָאנִיטִיס יוצא מפרץ אחר שהערבים מכנים אַיְאַן, ובו העיר הֶרוֹאוֹן. הייתה שם גם קַמְבִּיסוּ, בין נֶלוֹס לְמַרְכָדֵס, שאליה הובאו חולי הצבא. עם הַטִּירִים; נמל דָנָאוּס, שממנו ביקש תחילה סֶסוֹסְטְרִיס מלך מצרים לחפור תעלת שיט אל הנילוס במקום שבו הוא זורם אל האזור הקרוי דלתה. המרחק בין הנהר לים האדום 62.5 מילין. אחריו ביקש זאת דָרְיָווֶשׁ מלך הַפָּרְסִים, ולבסוף תַּלְמַי השני, שאף חפר תעלה ברוחב מאה רגל, בעומק שלושים רגל ובאורך 37.5 מילין, עד המעיינות המרים.

מעבר לכך הרתיע אותו החשש מפני הצפה, לאחר שנמצא כי פני הים האדום גבוהים בשלוש אמות מאדמת מצרים. יש שאינם מביאים סיבה זו, אלא אומרים שחששו כי מי הים שיוזרמו ישחיתו את מי הנילוס, מקור מי השתייה היחיד. אף על פי כן הדרך היבשתית כולה מן הים המצרי נמצאת בשימוש רב, והיא נחלקת לשלושה נתיבים. האחד יוצא מִפְּלוּסְיוּם דרך החולות; אי אפשר למצוא בו את הדרך אלא אם קנים תקועים בקרקע מכוונים את הנוסעים, שכן הרוח מכסה שוב ושוב את העקבות.

הנתיב השני עובר מעבר להר קַסְיוּס, ולאחר שישים מילין חוזר אל הדרך הַפְּלוּסִית; לאורכו יושבים הערבים הָאַוּטָאִים. השלישי יוצא מִגְדָּהוֹ ונקרא אַגִיפְּסוֹס; הוא עובר בארץ אותם ערבים וקצר בשישים מילין, אך הררי, קשה וחסר מים. כל הדרכים האלה מובילות לְאַרְסִינוֹאָה, שייסד תַּלְמַי פִילָדֶלְפּוּס במפרץ קָרַנְדָרָה וקרא לה על שם אחותו. הוא היה הראשון שחקר את טְרוֹגְלוֹדִיטִיקָה, ולנהר הזורם לפני אַרְסִינוֹאָה קרא פְּטוֹלֶמָאוּס.

אחר כך העיר הקטנה אֵינוּם — אחרים כותבים במקומה פִילוֹטֶרִיאַס —; אחריה הָאַסָרָאִים, ערבים פראיים שנולדו מנישואי תערובת עם

הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים; האיים סְפִּירִינָה וּסְקִיטָלָה; ומשם אזורים שוממים עד מִיוֹס הורמוס, שבו מעיין טטנוס, הר אֵיאַס, האי יאמבה ונמלים רבים; העיר בֶּרֶנִיקָה, שנקראה על שם אמו של פִּילָדֶלְפוּס ושאת הדרך אליה מְקוֹפְּטוֹס כבר תיארנו; והערבים הָאַוּטָאִים וְהַגָּבָּאִים.

טְרוֹגְלוֹדִיטִיקָה, שהקדמונים כינו מִידוּאָן ואחרים מִידִיוּאָן; הר פֶּנְטַדַקְטִילוֹס; כמה מאיי סְטֵנָה דירה; איי הַלוֹנֵסוֹס שמספרם אינו קטן יותר; קַרְדָמִינָה; וְטוֹפָּזוֹס, שהעניק את שמו לאבן החן. המפרץ מלא איים: אלה הקרויים מראו עשירים במים, ואלה הקרויים אֶרְטוֹנוֹס צמאים למים; אנשי האיים האלה היו נציבי המלכים. בפנים הארץ יושבים הַקַּנָּאִים, המכונים אוכלי הנחשים מפני שהורגלו לאכול נחשים; ואין ארץ פורייה יותר בזוחלים הללו.

יוּבָּה, שנראה כי תיאר את המקומות האלה בדקדקנות רבה מכול, השמיט בחבל הזה — אלא אם הדבר נובע מפגם בעותקים — בֶּרֶנִיקָה אחרת המכונה פַּנְכְרִיסוֹס, וּבֶּרֶנִיקָה שלישית המכונה אַפִּי דִירֶס, שמקומה מיוחד: היא שוכנת על צוואר יבשה הבולט הרחק, במקום שבו פתח הים האדום מרוחק 7.5 מילין מֵעֲרַבָיָה. שם נמצא גם האי קִיטִיס, ואף בו מופק טופז.

מעבר לכך נמצאים יערות, ובהם פְּטוֹלֶמָאִיס, שייסד פִּילָדֶלְפוּס לציד פילים ולפיכך כונתה אַפִּי תֵרַס, ליד אגם מונולאוס. זהו החבל שציינו בספר השני, שבו ארבעים וחמישה יום לפני יום היפוך הקיץ וכמספר הזה אחריו נעלמים הצללים בשעה השישית; בשאר שעות אותם ימים הם נופלים דרומה, וביתר ימות השנה צפונה. לעומת זאת בֶּרֶנִיקָה שהזכרנו ראשונה, המרוחקת 601 מילין מִפְּטוֹלֶמָאִיס, נעלמים הצללים לגמרי בשעה השישית ביום ההיפוך עצמו בלבד, ולא נצפתה שם תופעה חדשה אחרת. יש בכך לקח עצום, וזהו מקום

למחקר דק מאין כמוהו: שם נתגלה מבנה העולם באמצעות חשבון הצללים הוודאי, וממנו הגה אֶרַטוֹסְתֶנֶס את מדידת הארץ.

מכאן הים האזני; כף שיש שכינו הִיפָּלוּס; אגם מַנְדָלוּם; האי קוֹלוֹקְסִיטִיס ואיים רבים בלב הים, שבהם שפע צבים; העיר סָקֶה; האי דַּפְנִידִיס; והעיר אַדוּלִיטוֹן, שעבדים מצרים שנמלטו מאדוניהם ייסדו אותה.

כאן נמצא מרכז המסחר הגדול ביותר של הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים ואף של האתיופים; הוא מרוחק חמישה ימי הפלגה מִפְּטוֹלֶמָאִיס. מביאים אליו בעיקר שנהב, קרני קרנפים, עורות היפופוטמים, שריונות צבים, קופי ספינקס ועבדים. מעל האתיופים הָאַרוֹטְרִים נמצאים האיים הקרויים אַלְיאוֹ, וכן בַּכְיאַס, אַגְטִיבַּכְיאַס וּסְטרַטְיוֹטוֹן. מכאן ואילך, על חוף אתיופיה, נמצא מפרץ שאינו מוכר — דבר תמוה, מאחר שסוחרים חוקרים מקומות רחוקים יותר —; וכף שבו מעיין קוּקְיוֹס, המבוקש בידי יורדי הים.

מעבר לו נמל אִיסִיס, המרוחק עשרה ימי חתירה מעיר הָאַדוּלִיטִים; אליו מביאים מור מִטְרוֹגְלוֹדִיטִיקָה. שני האיים שלפני הנמל נקראים פְּסָאוּדוֹפִילָה, ושני הפנימיים פִּילָה; על אחד מהם אסטלות אבן באותיות לא־מוכרות. מעבר להם מפרץ אַוָלִיטוּ; אחריו האי דִיוֹדוֹרִי ואיים שוממים אחרים; וגם ביבשת אזורים שוממים; העיר גזה; כף ונמל מוֹסִילִיטֵס, שאליו מובילים קינמון. עד כאן הגיע צבאו של סֶסוֹסְטְרִיס. יש המציבים מעבר לכך עיר אתיופית אחת, ברגזה, על החוף.

יוּבָּה מבקש לקבוע כי בכף מוֹסִילִיקוּם מתחיל האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי, וכי אפשר להפליג ברוח קוֹרוּס לאורך הַמַּאוּרֶטַנִיוֹת שלו עד גָּאדֵס; אין להשמיט כאן את מלוא דעתו. הוא קובע כי מכף ההודים הקרוי לָפְּטָה אַקְרָה, ואצל אחרים

דְרָפָנוּם, המרחק בקו ישר, מעבר לאקסוסטה, עד האי מליכו הוא חמישה־עשר מילין; משם אל המקום הקרוי סְקֶנָאוּס 225 מילין; ומשם אל איי אַדָנוּ 150.

כך מצטבר המרחק אל הים הפתוח ל־1,875 מילין. כל המחברים האחרים סברו שאי אפשר להפליג שם בגלל להט השמש. יתרה מזו, ערבים מן האיים מטרידים אף את המסחר עצמו. הם נקראים אַסְקִיטִים, מפני שהם מניחים גשר על שני נאדות מעור שוורים וכך עוסקים בשוד ים בחצים מורעלים. אותו יוּבָּה מונה בין עמי הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים את הַתְרוֹטוֹאִים, הקרויים על שם הציד ומהירים להפליא; את אוכלי הדגים, השוחים כחיות ים; וכן את הבנגנים, הַזַנְגָנִים, הַתַלְיבִּים, הַסַקְסִינִים, הַסִירְכִים, הַדַרְמִים וְהַדוֹמָזָנִים.

הוא אף אומר שיושבי הנילוס מְסִיֶנָה ועד מָרוֹאֵה אינם עמים אתיופיים אלא עֲרַבִיִים; וגם העיר של השמש, שהצבנו במצרים לא הרחק מִמֶמְפִּיס, נוסדה לדבריו בידי ערבים. יש השוללים מאתיופיה גם את הגדה הרחוקה ומצרפים אותה לאפריקה; התושבים ישבו על הגדות בגלל המים. אנו נשאיר לכל אדם את החופש להבין כרצונו, ונמנה את הערים משתי גדות הנהר לפי הסדר שבו נמסרו, החל מְסִיֶנָה.

תחילה, בצד עֲרַבְיָה, עם הַקַטָדוּפִּים; אחריהם אנשי סִינָה; והערים טָקוֹמְפְּסוֹן, שיש שכינו תָטִיקָה, אַרְמוּם, סָסָמוֹס, אַנְדוּרָה, נָסַרְדוּמָה, אִינְדוֹמָה קומה עם אַרַבֶּטָה וּבוֹגְיָה, לֵאוּפִּיטוֹרְגָה, טַנְטַרָנָה, אמאה, כִינְדִיטָה, נוֹאָה, גוֹפְלוֹאָה, גִיסְטָטָה, מגדלה, פְּרָמְנִי, נוּפְּס, דִירֵאָה, פָּטִינָה, בְּקָאטָה, דוּמָנָה, רָדָטָה — שבה עבדו חתולת זהב כאל — ובורון; ובפנים הארץ מָלוֹ, הקרובה למרואה.

כך מסר ביון. יוּבָּה מוסר סדר אחר: העיר המבוצרת מֶגָטִיכוֹס בין מצרים לאתיופיה, שהערבים כינו מִירְסִיוֹן; אחריה טָקוֹמְפְּסוֹן, אַרָמוּם, סֶסָמוּם, פִּידֶה, ממודה, אוֹרַמְבִּיס ליד מעיין בִּיטוּמֶן, אַמוֹדָטָה, פְּרוֹסְדָה, פָּרֶנְטָה, מניה, טֶסְטָה, גֶלַס, זוֹטוֹן, גְרָאוּ קומה, אֶמִיאוּם, פִּידִיבּוֹטֵס, אִינְדוֹנְדָקוֹמֵטֵס; הנוודים החיים באוהלים; קִיסְטָאפֶן, מִגְדָּלֵן, פרווה פְּרִימִיס, נוּפְּס, דִירֶלִין, פָּטִינְגַן, בְּרֵוֶוס, מָגַסְנָאוֹס, אֶגַסְמָלָה, קְרַמְדָה, דנה, קָדָאוּם, אַתֵנָה, בַּטָּה, אַלָנָה, מַקוּאָה, סְקַמּוֹס, גורה שעל אי; ואחריהם אבלה, אַנְדְרוֹגָלִים, סרה, מֵלוֹס וְאַגוֹקָה.

בצד אפריקה נמסרו טָקוֹמְפְּסוֹס אחרת הנושאת אותו שם, או חלקה הקדום של הראשונה; מוגורה, סאה, אִידוּסָה, פֶּנָרִיאָה, פְּרִימִיס, מגסה, בומה, לִינְתוּמָה, סְפִּינְטוּם, סִידוֹפּ, קֶנְסוֹאָה, פִּינְדִיסִיטוֹר, אַקוּג, אוֹרְסוּם, סוּאַרָה, מָאוּמָרוּם, אורבים, מולון — עיר שהיוונים כינו הִיפָּטוֹן —, פָּגוֹאַרְקָה, זַמְנֵס, שממנה ואילך מתחילים להופיע פילים, ממבלי, בֶּרֶסָּה וְקוֹאָטוּם. לפנים הייתה גם העיר אַפִּיס מול מֶרוֹאֵה, אך היא חרבה עוד לפני שכתב ביון.

אלה המקומות שנמסרו עד מֶרוֹאֵה, וכיום כמעט שום אחד מהם אינו קיים בשתי הגדות. ואכן, חיילי המשמר הפרטוריאני שֶׁנֵּירוֹן שלח לאחרונה עם טְרִיבּוּן כדי לחקור את הארץ — בעת ששקל, בין מלחמות אחרות, גם מלחמה באתיופיה — דיווחו על אזורים שוממים. גם בימי אַוּגוּסְטוּס האלוהי חדר נשק רומי לשם, בפיקוד פּוּבְּלִיוּס פֶּטְרוֹנְיוּס, אף הוא איש מעמד הפרשים ונציב מצרים. הוא כבש את הערים היחידות שמצאנו, לפי הסדר שבו נזכירן: פְּסֶלְקִיס, פְּרִימִיס, בוכיס, פוֹרוּם קַמְבּוּסִיס, אַתֵנָה וּסְטָדִיסִיס, מקום שבו שאון נפילת הנילוס מחריש את אוזני התושבים.

הוא גם בזז את נָפָאטָה. המרחק הרב ביותר שאליו התקדם מִסְיֶנָה היה 870 מילין. אולם לא הנשק הרומי הפך את האזור לשממה: אתיופיה נשחקה במלחמותיה עם המצרים, כשכל אחת מהן שלטה באחרת ושועבדה לה חליפות. היא הייתה נודעת ורבת־עוצמה אף עד מלחמת טרויה, כאשר מלך מֶמְנוֹן. מאגדת אַנְדְרוֹמֵדָה ברור שבימי המלך קֶפֵאוּס שלטה גם בסוריה ובחוף שלנו.

בדומה לכך מסרו המחברים מידות שונות לארץ. הראשון שהפליג הרחק מעבר למרואה היה דָלְיוֹן, ואחריו אַרִיסְטוֹקְרֵיאוֹן, ביון וּבָסִילִיס; וְסִימוֹנִידֵס הצעיר אף שהה בְּמֶרוֹאֵה חמש שנים כאשר כתב על אתיופיה. טִימוֹסְתֶנֵס, מפקד צי פִּילָדֶלְפוּס, מסר שהדרך מִסְיֶנָה למרואה נמשכת שישים יום, בלי לציין את המידה; אֶרַטוֹסְתֶנֵס קבע 625 מילין, אַרְטֶמִידוֹרוֹס שש מאות, וְסָבּוֹסוּס 1,675 מקצה מצרים ו־1,250 מן המקום שנזכר לאחרונה. אולם כל המחלוקת הזאת הוכרעה בזמן האחרון,

שכן חוקריו של נֵירוֹן דיווחו שהמרחק מִסְיֶנָה הוא 975 מילין, ופירטו כך: מִסְיֶנָה להיירה סִיקָמִינוֹס 51 מילין; משם לְטָמָה 72, בחבל האתיופים הָאֶואוֹנִימִיטִים; לִפְרִימִיס 120; לְאַקִינָה 64; לְפִיטָרָה 25; וּלְטָרְגֶדוּם 106. האי גַּנָאוּדֵס נמצא באמצע החבל הזה; משם ואילך נראו לראשונה תוכים, ומן האי האחר הקרוי אַרְטִיגוּלָה — בעל החיים הקרוי סְפִינְגִיוֹן; מִטָּרְגֶדוּם ואילך נראו קִינוֹקֶפָלִים. משם לְנָפָאטָה שמונים מילין; זו העיר הקטנה היחידה מבין המקומות שנזכרו. ממנה אל האי מֶרוֹאֵה 360 מילין.

רק סביב מָרוֹאֵה נעשו העשבים ירוקים יותר, הופיעו מעט יערות ונראו עקבות קרנפים ופילים. העיר מָרוֹאֵה עצמה מרוחקת שבעים מילין מן הכניסה לאי; ולידה אי אחר, טָדוּ, מימין למפליגים במעלה האפיק, היוצר נמל.

מבני העיר מעטים. שולטת בה אישה הנקראת קַנְדָקֶה — שם שעבר זה שנים רבות ממלכה למלכה. גם שם מקדש אָמוֹן נחשב קדוש, ובכל החבל פזורים מקדשים קטנים. ואולם בתקופה שבה שלטו האתיופים בארץ היה האי הזה נודע מאוד. מספרים שנהג להעמיד 250,000 לוחמים ו־3,000 בעלי מלאכה. עוד נמסר שכיום יש לאתיופים ארבעים וחמישה מלכים אחרים.

העם כולו נקרא תחילה אִיתְרִיָה, אחר כך אַטְלַנְטִיָה ולבסוף אתיופיה, על שם אֶתְיוֹפֶס בן וולְקָן. אין זה מופלא כלל שבקצות הארץ הזאת נולדות דמויות מפלצתיות של בעלי חיים ובני אדם, בשל תנועת האש הגמישה, האומנת המעצבת גופים וחורטת צורות. מכל מקום מספרים כי בקצה המזרחי נמצאים עמים חסרי אף, שכל פניהם משטח אחיד; אחרים חסרי שפה עליונה; ואחרים חסרי לשון.

יש גם אנשים שפיהם אטום ואין להם נחיריים; הם נושמים דרך נקב יחיד בלבד, שותים באמצעות קני שיבולת שועל ואוכלים את גרגירי אותה שיבולת הצומחת מאליה. יש שאצלם מחוות ותנועות איברים משמשות במקום דיבור. כמה מהם לא הכירו את השימוש באש עד ימי תַּלְמַי לְתִירוֹס מלך מצרים. אחדים אף סיפרו על עם פִּיגְמִים היושב בין הביצות שמהן נובע הנילוס. ואילו על החוף, במקום שנציין, מתמשך רצף הרים האדומים כאילו הם בוערים.

כל החבל מִטְרוֹגְלוֹדִיטִיקָה והים האדום שוכן מעל מָרוֹאֵה. מִנֶּפֶאטָה הדרך אל חוף הים האדום נמשכת שלושה ימים; מי גשמים נשמרים לשימוש במקומות

רבים, והארץ שביניהם עשירה מאוד בזהב. מעבר לכך יושבים הָאַטַבּוּלִים, עם אתיופי. אחריהם, מול מָרוֹאֶה, המגברים, שיש שכינו אותם אַדִיאַבָּרִים; להם עיר אַפּוֹלוֹ. חלק מהם נוודים הניזונים מפילים.

ממול, בצד אפריקה, יושבים המקרובים. שוב, מן המגברים ואילך, הַמָּמְנוֹנִים וְהַדַּבָּלִים, ולאחר מרחק של עשרים יום הַקְרִיטָנְסִים. מעבר להם הַדּוֹכִים; אחריהם הַגִּימְנֵטִים, העירומים תמיד; ואחר כך הָאַנְדְרִים, הַמַּטִּיטִים והמזכים. האחרונים מורחים את כל גופם באוכרה אדומה מתוך בושה בצבעם השחור. בצד אפריקה נמצאים הַמֶּדִימְנִים; אחריהם נוודים החיים מחלבם של קִינוֹקֶפָלִים; הָאַלַאבִּים; וְהַסִּירְבּוֹטִים, שלפי המסופר גובהם שמונה אמות.

אַרִיסְטוֹקְרֵיאוֹן מוסר שבצד לוּב, במרחק חמישה ימי מסע ממרואה, נמצאת העיר טוֹלָה; ומשם, לאחר שנים־עשר יום, העיר אסר של המצרים שנמלטו מִפְּסַמְתִיכוֹס. לדבריו ישבו בה 300,000 איש; ומולם, בצד עֲרַבָיָה, נמצאת עירם דִיאָרוֹן. ביון מכנה בשם סָפֶּה את המקום שֶׁאֲרִיסְטוֹקְרִיאוֹן מכנה אסר, ואומר שהשם עצמו מציין מהגרים. בירתם נמצאת באי סָמְבּוֹבִיטִיס, ועירם השלישית בַּעֲרַבָיָה היא סִינַט. בין ההרים לנילוס נמצאים הַסִּימְבָּרִים וְהַפָּלִיגִים, ובהרים עצמם האסכים, הנחלקים לעמים רבים. אומרים שהם מרוחקים חמישה ימי מסע מן הים וחיים מציד פילים. אי בנילוס כפוף למלכת הַסָּמְבְּרִיטִים.

במרחק שמונה ימי מסע ממנו נמצאים הַנּוּבָּאִים האתיופים; עירם טָנוּפְּסִיס שוכנת על הנילוס. אחריהם הַסָּסַמְבְּרִים, שבארצם כל בעלי ארבע הרגליים, אפילו הפילים, חסרי אוזניים. בצד אפריקה נמצאים הַפְּטוֹלֶמָיִים; הַפְּטוֹאַמְפָּנִים, שמלכם כלב והם מסיקים את פקודותיו מתנועותיו; הַהָרוּסְבִּים,

שעירם רחוקה מן הנילוס; ואחריהם הָאַרְכִיסַרְמִים, הַפָּלִיגִים, הַמַּרִיגָרִים וְהַכָּסָמָרִים.

ביון מוסר גם על ערים אחרות באיים. מִסָּמְבּוֹבִיטִיס לכיוון מָרוֹאֵה נמשך המסע כולו עשרים יום. באי הקרוב נמצאת עיר הַסָּבְּרִיטִים הנתונה לשלטון מלכה, ועיר אחרת בשם אסרה; באי אחר העיר דַּרְדַּן; לאי השלישי קוראים מְדוּאָה, ובו העיר אסל; ולרביעי ולנמצאת בו שם אחד, גַּרוֹאָה. משם, לאורך הגדות, נמצאות הערים נָאוּטִיס, מודום, דָּמַדָטִיס, סָקוּנְדוּם, קולוקט, סְקַנְדָה, נָוָקְטָבָּה עם חבל פְּסָגִיפְּטָה, קַנְדָרָגוֹרִי, ארבה וְסוּמְרָה.

יש המספרים שבחבל שמעל סִירְבִּיטוּם, במקום שבו מסתיימים ההרים, יושבים האתיופים שעל החוף, הַנִּיסִיקָטִים וְהַנִּיסִיטִים. שמותיהם מציינים אנשים בעלי שלוש וארבע עיניים, לא מפני שהם אכן כאלה, אלא מפני שהם מצטיינים במיוחד בכיוון חציהם. בצד הנילוס המשתרע מעל הַסִּירְטֵס הגדולים והאוקיינוס הדרומי מציב דָּלְיוֹן את הַוַקָטִים, המשתמשים במי גשם בלבד; את הַקִיסוֹרִים; את הַלוֹגוֹנְפוֹרִים, במרחק חמישה ימי מסע מן הָאוֹקְלִיקִים; ואת הָאוּסִיבַּלְכִים, הָאִיסְבָּלִים, הפרוסים, הבלים וְהַקִיסְפִּים.

יתר הארץ שוממה, ואחר כך מתחילות האגדות. מערבה נמצאים הַגִּיגְרוֹאָים, שלמלכם עין אחת במצחו; הָאַגְרִיוֹפָגִים, החיים בעיקר מבשר פנתרים ואריות; הַפַּמְפָגִים, האוכלים הכול; הָאַנְתְרוֹפוֹפָגִים, האוכלים בשר אדם; הַקִינְמוֹלְגִים, בעלי ראשי כלב; הָאַרְטַבָּטִיטִים, ההולכים על ארבע ונודדים כחיות פרא; ואחריהם הַהֶסְפֶּרִיאָים, הַפָּרוֹרְסִים והעמים שהזכרנו בגבול מָאוּרֶטַנְיָה. קבוצה אתיופית מסוימת חיה מארבה בלבד, שאותו היא משמרת בעשן ובמלח כמזון לכל השנה; אנשיה אינם עוברים את שנתם הארבעים.

אַגְרִיפָּה הערִיך שאורכה של כל ארץ האתיופים יחד עם הים האדום 2,170 מילין, ורוחבה יחד עם מצרים העליונה 1,296. יש שחילקו את האורך כך: ממרואה לְסִירְבִּיטוּם שנים־עשר ימי הפלגה; משם לַדַּבָּלִים חמישה־עשר; ומהם אל האוקיינוס האתיופי שישה ימי מסע. המחברים מסכימים כמעט כולם שהמרחק הכולל מן האוקיינוס למרואה 625 מילין, ומשם לְסִיֵנֶה כפי שאמרנו.

אתיופיה משתרעת מזריחת החורף עד שקיעת החורף. בדרומה מלבלבים יערות, ובעיקר עצי הובנה. סמוך לאמצע הארץ מתנשא מעל הים הר גבוה הבוער באש תמיד; היוונים מכנים אותו תֵאוֹן אוֹכֵמָה. במרחק ארבעה ימי הפלגה ממנו נמצא הכף הקרוי הספרו קֶרֶס, בגבול אפריקה, ליד האתיופים הַהֶסְפֶּרִיִים. יש המספרים שבחבל זה נמצאות גם גבעות נמוכות המכוסות צל נעים ובהן אֵיגִיפָּנִים וְסָטִירִים.

אֶפּוֹרוֹס, אֶוּדוֹקְסוֹס וְטִימוֹסְתֶנֵס מסרו שבכל הים הזה יש איים רבים. קְלִיטַרְכוֹס כתב כי לַאֲלֶכְסַנְדֶּר המלך דווח על אי עשיר כל כך, שתושביו החליפו סוסים בכיכרות זהב; ועל אי אחר שבו נמצא הר קדוש המוצל ביער, ומן העצים נטף ריח מתוק להפליא. מול המפרץ הַפַּרְסִי, כנגד אתיופיה, נמצא אי הנקרא קֶרֶנֶה; לא גודלו ולא מרחקו מן היבשת ידועים, ורק נמסר כי יושבים בו עמים אתיופיים.

אֶפּוֹרוֹס אומר שמי שמפליגים אליו מן הים האדום אינם יכולים להתקדם מחמת החום מעבר ל'עמודים' מסוימים — כך מכונים איים קטנים. פּוֹלִיבְּיוּס מסר שבקצה מַאוּרֶטַנְיָה, מול הר אטלס, מרוחק קֶרְנֶה שמונה סטדיות מן היבשה; קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס אומר שהוא ניצב בעיקר מול קַרְתָגוֹ, אלף צעדים מן

היבשת, ושהיקפו אינו עולה על שני מילין. מסופר גם על אי אחר מול הר אטלס, הקרוי אף הוא אַטְלַנְטִיס. במרחק חמישה ימי הפלגה ממנו נמצאות השממות המובילות אל האתיופים הַהֶסְפֶּרִיִּים ואל הכף שכינינו הספרו קֶרֶס; שם מתחילה חזית הארץ לפנות מערבה אל האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי.

מול הכף הזה מספרים גם על איי גוֹרְגָדֵס, שהיו לפנים משכנן של הַגּוֹרְגוֹנוֹת. לדברי קְסֶנוֹפוֹן איש לַמְפְּסָקוֹס הם מרוחקים שני ימי הפלגה מן היבשת. חַנּוֹן, מפקד הפונים, הגיע אליהם ומסר כי גופות הנשים היו מכוסות שיער ואילו הגברים נמלטו בזכות מהירותם. לשם הוכחה ופלא הניח במקדש יוּנוֹ את עורותיהן של שתיים מן הַגּוֹרְגוֹנוֹת; הם הוצגו שם עד כיבוש קַרְתָּגוֹ.

מעבר להם מספרים גם על שני איי הַהֶסְפֶּרִידוֹת. כל הידיעות על האזור אינן ודאיות עד כדי כך, שֶׁסְּטָטְיוּס סָבּוֹסוּס מסר כי השיט מאיי הַגּוֹרְגוֹנוֹת, לאורך אַטְלַנְטִיס, אל איי הַהֶסְפֶּרִידוֹת נמשך ארבעים יום, ומהם להספרו קֶרֶס יום אחד. גם הידיעות על איי מָאוּרֶטַנְיָה אינן ודאיות יותר. ידוע רק שֶׁיּוּבָּה גילה כמה איים מול ארץ הָאַוּטוֹלוֹלִים, ובהם החל להפיק את צבע הארגמן הַגֶּטוּלִי.

יש המציבים מעבר להם את איי המבורכים וכמה איים אחרים. סָבּוֹסוּס עצמו אף מסר את המרחקים ביניהם: יוּנוֹנְיָה מרוחקת 750 מילין מִגָּאדֵס; וממנה אותו מרחק מערבה אל פְּלוּבְיאָלְיָה וְקַקְרָרְיָה. בְּפְלוּבְיאָלְיָה אין מים מלבד מי גשם. מהם מרוחקים איי המבורכים 250 מילין, מול צדה השמאלי של מָאוּרֶטַנְיָה בכיוון השעה השמינית של השמש. אחד האיים נקרא אִינְוָולִיס על שם קעירותו, ואחר נקרא פְּלַנָסְיָה על שם צורתו. היקף אִינְוָולִיס שלוש מאות מילין; העצים שם מגיעים לגובה 140 רגל.

יוּבָּה חקר כך את איי המבורכים: הם שוכנים גם מדרום, סמוך למערב, במרחק 625 מילין מאיי פּוּרְפּוּרְרִיָּה; מפליגים תחילה 250 מילין מעבר למערב ואחר כך פונים לאורך 375 מילין לעבר הזריחה. האי הראשון נקרא אוֹמְבְּרִיוֹן ואין בו שרידי מבנים. בהרים יש בו אגם ועצים דמויי כלך, שאפשר לסחוט מהם מים: מן השחורים מים מרים, ומן הבהירים מים ערבים לשתייה.

האי השני נקרא יוּנוֹנְיָה, ובו רק מקדשון בנוי אבן. לידו נמצא אי קטן יותר בעל אותו שם; אחריהם קַפְרָרְיָה, המלא לטאות גדולות. לנגד עיניהם נמצאת נִינְגְוָוָרְיָה, שקיבלה את שמה מן השלג התמידי ומכוסה ערפל.

האי הסמוך לה נקרא קָנַרְיָה בשל ריבוי כלבים עצומי ממדים — שניים מהם הובאו אל יוּבָּה —; נראים בו שרידי מבנים. כל האיים שופעים פירות ועופות מכל סוג, אך קָנַרְיָה שופעת גם מטעי דקלים הנושאים תמרים ועצי צנובר. יש בה גם שפע דבש, ובנהרותיה גדלים פפירוס ודגי שפמנון. האיים מוכי פגריהן הנרקבים של חיות גדולות, הנפלטים אליהם בלי הרף. לאחר שתיארנו בהרחבה את ארצות העולם מבחוץ ומבפנים, נראה שיש לכנס עתה את מידות הימים לתמצית.

פּוֹלִיבְּיוּס מסר שהמרחק בקו ישר ממצר גָּאדֵס עד שפך הַמָּאוֹטִיס הוא 3,437.5 מילין. מאותה נקודת מוצא עד סיציליה 1,250 מילין; לִכְרֵתִים 375; לְרוֹדוֹס 187.5; לאיי כֶּלִידוֹנְיָה אותו מרחק; לְקַפְרִיסִין 325; ומשם לְסֶלַאוּקְיָה פִּייֵרְיָה שבסוריה 115. חישוב זה מסתכם ב־2,440 מילין.

אַגְרִיפָּה מעריך אותו מרחק, ממצר גָּאדֵס עד המפרץ הָאִיסִי בקו אורך ישר, ב־3,440 מילין; איני יודע אם אין כאן טעות במספר, שכן אותו מחבר מסר שההפלגה ממצר סיציליה לאלכסנדריה היא 1,350 מילין. את ההיקף הכולל

דרך המפרצים שנזכרו, מאותה נקודת מוצא ועד פנים אגם מָאוֹטִיס, הוא מחשב כ־15,509 מילין. אַרְטֶמִידוֹרוֹס מוסיף 756 מילין; והוא עצמו מסר שעם הַמָּאוֹטִיס המרחק 17,390 מילין.

אלה הן מידותיהם של אנשים בלתי־חמושים הקוראים תיגר על המזל באומץ של ימי שלום. עתה נשווה את גודלם של חלקי העולם עצמם. אף שהבדלי המחברים יקשו על הדבר, הדרך המתאימה ביותר לבחון אותו היא לצרף את הרוחב לאורך. לפי כלל זה חסרה בנוסח מידת גודלה הכולל של אירופה; אורכה 8,714 מילין. אורכה של אפריקה — אם ניקח חישוב אמצעי מכל הנתונים השונים שמסרו המחברים — 3,798 מילין; רוחב החלק המיושב בה אינו עולה בשום מקום על 250 מילין.

אולם מאחר שֶׁאַגְרִיפָּה קבע את רוחבה בחבל קִירֵנָאִיקָה כ־910 מילין, בצרפו את מדבריותיה עד ארץ הַגָּרַמַנְטִים ככל שהיו מוכרים, המידה הכוללת המשמשת להשוואה היא 4,708 מילין. מקובל שאורכה של אסיה 5,013.75 מילין. את רוחבה יש לחשב מן הים האתיופי עד אלכסנדריה שעל הנילוס, כך שקו המדידה יעבור דרך מֶרוֹאֵה וְסְיֵנֶה; הוא 1,875 מילין.

מכאן ברור שאירופה גדולה מאסיה במעט פחות ממחצית גודלה של אסיה, וגדולה מאפריקה פי שניים ועוד שישית ממנה. אם מצרפים את כל הסכומים, מתברר בבירור שאירופה היא שליש מכלל הארץ ועוד מעט יותר משמינית; אסיה רבע ועוד חלק אחד מארבעה־עשר; ואפריקה חמישית ועוד חלק אחד משישים.

נוסיף לכך עוד תורה אחת שהמציאו היוונים, פרי עיון דק מן הדקים, כדי שלא יחסר דבר בסקירת מבנה הארצות; וכך, לאחר שצוינו החבלים, ייוודע גם

לאילו כוכבים קשור או קרוב כל אחד מהם, היכן הימים והלילות שווים זה לזה, היכן הצללים שווים והיכן עקמומיות העולם זהה. גם הדבר הזה יובא אפוא, וכלל הארץ יחולק לאיברים של השמים. יש כמה אזורים כאלה בעולם; בני עמנו כינו אותם מעגלים והיוונים — παράλληλοι (פָּרָלֵלוֹי).

המעגל הראשון מתחיל בחלק הודו הפונה דרומה ונמשך עד עֲרַבְיָה ויושבי חופי הים האדום. הוא כולל את הַגֶּדְרוֹסִים, הַקַּרְמָנִים, הַפָּרְסִים, הָאֶלִימָאִים, פַּרְתִינֶה, אריה, סוּסִיאָנָה, מסופוטמיה, סֶלַאוּקְיָה המכונה בבל, עֲרַבְיָה עד פטרה, קוֹלֶה סוריה, פְּלוּסִיוּם, מצרים התחתונה הקרויה כוֹרָה, אלכסנדריה, חוף אפריקה, כל ערי קִירֶנָאִיקָה, תַּפְסוּס, הַדְרוּמֶטוּם, קְלִיפֶּאָה, קַרְתָּגוֹ, אוּטִיקָה, שתי ערי הִיפּוֹ, נוּמִידְיָה, שתי הַמָּאוּרֶטַנְיוֹת, האוקיינוס הָאַטְלַנְטִי ועמודי הֶרְקוּלֶס. בתחום שמים זה, בצהרי יום השוויון, מוט מרכזי הנקרא גנומון, שאורכו שבע רגל, מטיל צל שאורכו אינו עולה על ארבע רגל. היום הארוך ביותר והלילה הארוך ביותר נמשכים ארבע־עשרה שעות שוויון, והקצרים ביותר, בעונה הנגדית, עשר.

המעגל הבא מתחיל בחלק הודו הנוטה מערבה, עובר במרכז ארץ הַפַּרְתִים, בְּפָרְסְפּוֹלִיס, בחלק הקרוב של פרס, בַּעֲרַבְיָה הקרובה, ביהודה וביושבי הר הַלְּבָנוֹן; ומקיף את בבל, אֲדוּמָאָה, שומרון, ירושלים, אַשְׁקְלוֹן, יוֹפֶּה, קִיסָרְיָה, פֵּינִיקְיָה, פְּטוֹלֶמָאִיס, צִידוֹן, צור, בֵּרִיטוֹס, בּוֹטְרִיס, טְרִיפּוֹלִיס, בִּיבְלוֹס, אַנְטִיוֹכְיָה, לָאוֹדִיקֵאָה, סֶלַאוּקְיָה, חוף קִילִיקְיָה, דרום קַפַּרִיסִין, כְּרֵתִים, לִילִיבָּאוּם שבסיציליה וצפון אפריקה וְנוּמִידְיָה. ביום השוויון גנומון בן 35 רגל מטיל צל באורך 24 רגל; היום והלילה הארוכים ביותר נמשכים ארבע־עשרה שעות שוויון ועוד שתי חמישיות שעה.

המעגל השלישי מתחיל אצל ההודים הסמוכים לְאִימָאוּס. הוא נמשך דרך השערים הַכַּסְפִּיִּים, סביבות מדי, קַטָאוֹנְיָה, קַפָּדוֹקְיָה, טָאוּרוֹס, אַמָנוּס, אִיסוֹס, השערים הַקִילִיקִיִּים, סוֹלוֹי, טַרְסוֹס, קַפְּרִיסִין, פִּיסִידְיָה, פַּמְפִילְיָה, סִידָה, לִיקָאוֹנְיָה, לִיקְיָה, פָּטָרָה, קְסַנְתּוֹס, קָאוּנוֹס, רוֹדוֹס, קוֹס, הָלִיקַרְנָסוֹס, קְנִידוֹס, דוֹרִיס, כִּיוֹס, דֶלוֹס, מרכז הַקִיקְלָדִים, גִיתְיוֹן, מליאה, אַרְגוֹס, לָקוֹנִיקָה, אֵלִיס, אוֹלִימְפִיָה, מֶסֵנְיָה שֶׁבַּפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס, סִירָקוּסָה, קָטָנָה, מרכז סיציליה, דרום סַרְדִינְיָה, קַרְטֵיָה וְגָאדֵס. מאה אונקיות של גנומון מטילות צל בן 77 אונקיות. היום הארוך ביותר נמשך ארבע־עשרה שעות שוויון וחצי ועוד חלק אחד משלושים של שעה.

למעגל הרביעי כפופים המקומות שמעברו האחר של אִימָאוּס: דרום קַפָּדוֹקְיָה, גָלַטְיָה, מִיסְיָה, סַרְדִיס, סְמִירְנָה, סִיפִילוּס, הר טְמוֹלוּס, לידיה, קָרְיָה, אִיוֹנְיָה, טְרָלִיס, קוֹלוֹפוֹן, אֶפָסוֹס, מִילֵטוֹס, כִּיוֹס, סָמוֹס, הים הָאִיקָרִי, צפון הַקִיקְלָדִים, אתונה, מגרה, קוֹרִינְתּוֹס, סִיקְיוֹן, אַכָאיָה, פָּטְרַאי, הָאִיסְתְמוֹס, אֶפִירוֹס, צפון סיציליה, מזרח גַאלְיָה נַרְבּוֹנֶנְסִיס וחוף הִיסְפַּנְיָה מִקָרְתָגוֹ נוֹבָה מערבה. לגנומון בן 21 רגל מתאים צל בן 16 רגל. היום הארוך ביותר נמשך ארבע־עשרה שעות שוויון ועוד שני שלישים שעה.

המעגל החמישי כולל, מפתח הים הכספי, את הַבַּקְטְרִים, איבריה, ארמניה, מִיסְיָה, פְּרִיגְיָה, הַהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס, טְרוֹאַס, טֶנֶדוֹס, אַבִּידוֹס, סְקֶפְּסִיס, אִילְיוּם, הר אידה, קִיזִיקוֹס, לַמְפָּסָקוּם, סִינוֹפֶּה, אַמִיסוֹס, הֶרַקְלֵיאָה שֶׁבַּפּוֹנְטוֹס, פַּפְלַגוֹנְיָה, לֶמנוֹס, אִימְבְּרוֹס, תָסוֹס, קְסַנְתְּרְיָה, תֶסַלְיָה, מקדוניה, לָרִיסָה, אַמְפִיפּוֹלִיס, תֶסָלוֹנִיקָה, פֶּלָה, אֶדֶסוּס, ברואה, פַּרְסַלְיָה, קָרִיסְטוּס, אֶוּבּוֹיָה של הַבּוֹיאוֹטִים, כַלְקִיס, דֶלְפִי, אַקַרְנַנְיָה, אֵיטוֹלְיָה, אַפּוֹלוֹנְיָה, בְּרוּנְדִיסְיוּם, טָרֶנְטוּם, תוּרִי, לוֹקְרִי, רֶגְיוּם, ארץ הלוקנים, נֵאַפּוֹלִיס, פּוּטֵאוֹלִי, הים הַטוּסְקָנִי, קוֹרְסִיקָה, האיים

הַבָּלְרִיִּים ומרכז הִיסְפַּנְיָה. לגנומון בן שבע רגל צל בן שש. אורכו המרבי של היום חמש־עשרה שעות שוויון.

המעגל השישי, הכולל את העיר רומא, מקיף את עמי הים הכספי, הַקַווְקָז, צפון ארמניה, אַפּוֹלוֹנְיָה שמעל הָרִינְדָקוּס, נִיקוֹמֶדְיָה, נִיקֵאָה, כַּלְקֵדוֹן, בִּיזַנְטְיוֹן, לִיסִימַכֵאָה, כֶּרְסוֹנֵסוֹס, מפרץ מֶלַאס, אַבְדֵרָה, סָמוֹתְרָקְיָה, מְרוֹנֵאָה, אֵינוּם, בְּסִיקָה, תְרַקְיָה, מֶדִיקָה, פֵּאוֹנְיָה, ארץ הָאִילִירִים, דִירַכְיוּם, קָנוּסְיוּם, קצה אַפּוּלְיָה, קַמְפַּנְיָה, אֶטרוּרְיָה, פיסה, לוּנָה, לוקה, גֶנוּאָה, לִיגוּרְיָה, אַנְטִיפּוֹלִיס, מַסִילְיָה, נַרבּוֹ, טָרָקוֹ, מרכז הִיסְפַּנְיָה טַרָקוֹנֶנְסִיס ומשם דרך לוּסִיטַנְיָה. לגנומון בן שמונה רגל צל בן שמונה. היום הארוך ביותר נמשך חמש־עשרה שעות שוויון ועוד תשיעית שעה, או לדברי נִיגִידְיוּס — חמישית שעה.

החלוקה השביעית מתחילה בחופו האחר של הים הכספי ועוברת מעל קַלַטִיס, הַבּוֹסְפּוֹרוֹס, הַבּוֹרִיסְתֶנֶס, טומי, עורף תְרַקְיָה, הַטְרִיבַלִים, יתר אִילִירִיקוּם, הים הָאַדְרִיאָטִי, אַקְווִילֵיָה, אַלְטִינוּם, וֶנֶטְיָה, וִיקֶטְיָה, פַּטָווִיוּם, וֵרוֹנָה, קְרֶמוֹנָה, רָווֶנָה, אַנְקוֹנָה, פִּיקֶנוּם, ארץ הַמַּרְסִים, הפלינים, הַסָּבִינִים, אוּמְבְּרְיָה, אַרִימִינוּם, בּוֹנוֹנְיָה, פְּלַסֶנְטִיָה, מֶדִיוֹלָנוּם וכל המקומות שמן הָאַפֶּנִינִים; ומעבר לָאַלְפִּים — גַּאלְיָה אַקְווִיטָנִיקָה, וִיֶנָה, הַפִּירֶנֵאִים וְקַלְטִיבֶּרְיָה. לגנומון בן 35 רגל צל בן 36, אף שבחלק מְווֶנֶטְיָה הצל משתווה לגנומון. אורכו המרבי של היום חמש־עשרה שעות שוויון ועוד שלוש חמישיות שעה.

עד כאן הבאנו את החישובים המדויקים של הקדמונים. המדקדקים שבמחברים המאוחרים חילקו את יתר הארצות שמצפון לשלושה מעגלים נוספים. האחד, שבו היום בן שש־עשרה שעות, עובר מן הַטָנַאִיס דרך אגם מָאוֹטִיס וְהַסַרְמָטִים עד הַבּוֹרִיסְתֶנֶס, ומשם דרך הַדַאקִים וחלק מגרמניה ומקיף

את הַגַּאלְיוֹת וחופי האוקיינוס. השני עובר בארץ הַהִיפֶּרבּוֹרֵאִים ובבריטניה, ובו היום בן שבע־עשרה שעות. האחרון הוא המעגל הַסְּקִיתִי, מרכסי רִיפָאָה עד תולה, שבו הימים והלילות נמשכים ברציפות, חליפות, כפי שאמרנו.

אותם מחברים הציבו גם שני מעגלים לפני נקודת ההתחלה שקבענו. הראשון עובר באי מָרוֹאֵה ובְּפָטוֹלֶמָאִיס שעל הים האדום, שנוסדה לציד פילים, ובו היום הארוך ביותר בן שתים־עשרה שעות וחצי. השני עובר בְּסִיֵנֶה שבמצרים, ובו היום בן שלוש־עשרה שעות. לכל מעגל שאחריו הוסיפו חצי שעה, עד האחרון. עד כאן על הארצות.

ספר שביעי

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספרים שביעי–חמישה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שביעי

כך נראים העולם ובו הארצות, העמים, הימים, [חסר בנוסח], הדברים הנודעים, האיים והערים. טבע בעלי החיים שבו אינו ראוי לעיון פחות כמעט משום חלק אחר, אף שגם כאן אין רוח האדם יכולה למצות הכול. בצדק תינתן הבכורה לאדם, שלמענו נדמה שהטבע הוליד את כל השאר; אך תמורת מתנותיו הגדולות הוא גובה מחיר גדול ואכזרי, עד שאין לדעת אם היה לאדם הורה טוב יותר או שמא אם חורגת קשה יותר.

ראשית, רק אותו מכל בעלי החיים מכסה הטבע במשאבים זרים. לאחרים נתן כיסויים משלהם: קונכיות, קליפות, עורות, קוצים, צמר, זיפים, שיער, נוצות, סנפירים, קשקשים וגיזות; אף גזעים ועצים הגן בקליפה, לפעמים כפולה, מפני קור וחום. רק את האדם הוא משליך עירום על האדמה העירומה ביום לידתו,

מיד לילדות ולבכי; מכל בעלי החיים אין אחר הבוכה, ועוד מראשית חייו. ואילו חיוך מוקדם, חיוך של ממש, אינו ניתן לאיש לפני היום הארבעים.

מן הרגע הראשון שבו הוא רואה אור מקבלים אותו כבלים שאינם מוטלים אפילו על חיות שנולדו בינינו, וכל איבריו נקשרים. וכך הילוד המאושר שוכב כשידיו ורגליו כבולות, בוכה — בעל החיים שעתיד למשול באחרים — ופותח את חייו בעינויים בשל אשמה אחת בלבד: שנולד. מה גדולה הטיפשות של מי שמראשית כזאת סבורים שנולדו לגאווה!

התקווה הראשונה לכוח ומתנת הזמן הראשונה עושות אותו דומה להולך על ארבע. מתי ילך האדם? מתי ידבר? מתי יהיה פיו מוצק למזון? כמה זמן פועמת קודקודתו, עדות לחולשתו הגדולה מכל בעלי החיים! ואז המחלות והרפואות הרבות שהומצאו נגדן, ואף הן מובסות שוב ושוב בידי חידושים. שאר היצורים יודעים את טבעם: אלה משתמשים במהירות, אלה במעוף, אלה בשחייה; האדם אינו יודע דבר בלי לימוד — לא לדבר, ללכת או לאכול — ובקיצור, מעצמו אין הוא יודע אלא לבכות. לכן רבים סברו שמוטב לא להיוולד או להיעלם מהר ככל האפשר.

רק לאדם ניתנו אבל, מותרות באינספור צורות ובכל איבר, שאפתנות, חמדנות, תשוקה עצומה לחיים, אמונה תפלה, דאגה לקבורה ואף לעתיד שלאחריו. אין חיים שבריריים משלו ואין תאווה גדולה, פחד מבולבל או טירוף אכזרי יותר. שאר בעלי החיים חיים בשלום בתוך מינם; אריות אינם נלחמים זה בזה, נחשים אינם נושכים נחשים, ואף מפלצות הים והדגים אינם אכזריים אלא למינים אחרים. אך רוב רעות האדם באות מן האדם.

על כלל המין האנושי דיברנו במידה רבה בתיאור העמים. לא נדון עתה במנהגים אינסופיים, כמעט כמספר קבוצות האדם, אך כמה דברים אין להשמיט, בייחוד אצל היושבים הרחק מן הים. אין ספק שחלקם ייראו לרבים מופלאים ובלתי אמינים. מי האמין באתיופים לפני שראה אותם? ומה אינו פלא כשנודע לראשונה? כמה דברים נחשבים בלתי אפשריים עד שהם נעשים!

כוח הטבע והודו אינם אמינים בכל רגע אם מתבוננים רק בחלקיו ולא בכולו. בלי להזכיר את כתמי הטווסים, הטיגריסים והפנתרים ואת ציורי החיות הרבות, עניין קטן במילים אך עצום במשמעות הוא ריבוי דיבורי העמים, הלשונות וצורות הדיבור, עד שזר כמעט שאינו נחשב אדם בעיני בן לשון אחרת.

אף שבפנינו רק עשרה איברים או מעט יותר, בין אלפי אנשים אין שתי דמויות שאי אפשר להבחין ביניהן — הישג ששום אמנות אינה יכולה לחקות במספר קטן. עם זאת לא אערוב לרוב הסיפורים, אלא אפנה אל מחבריהם, שיישאו באחריות לכל ספק; ובלבד שלא נמאס ללכת בעקבות היוונים, שדקדקנותם גדולה יותר ודאגתם עתיקה יותר.

כבר ציינו שיש כמה עמים סְקִיתִיִים האוכלים בשר אדם. הדבר אולי לא ייאמן, אלמלא נזכור שבמרכז העולם, בְּסִיקִילְיָה ובאיטליה, היו עמים מפלצתיים כאלה — הַקִיקְלוֹפִּים וְהַלַסְטְרִיגוֹנִים — ושעד לאחרונה נהגו עמים מעבר לָאַלְפִּים להקריב אדם לפי מנהגם, דבר שאינו רחוק מאכילתו.

ליד העמים הפונים צפונה, לא הרחק ממוצא רוח הצפון וממערתה, במקום הנקרא גס קְלִיתְרוֹן, מספרים על הָאַרִימַסְפִּים שכבר הזכרנו, ולהם עין אחת

באמצע המצח. מחברים רבים, ובייחוד הֶרוֹדוֹטוֹס וְאַרִיסְטַאַס מִפְּרוֹקוֹנֵסוֹס, כותבים שהם נלחמים תמיד סביב מכרות עם הַגְּרִיפִּים, חיות מכונפות החופרות זהב מן המחילות: החיות שומרות עליו בתאווה מופלאה וְהָאַרִימַסְפִּים גוזלים אותו.

מעבר לַסְּקִיתִים אוכלי האדם נמצא בעמק גדול בהר אִימָאוּס חבל אַבָּרִימוֹן, ובו אנשי יער שכפות רגליהם הפוכות מאחורי שוקיהם. הם מהירים להפליא ונודדים עם החיות. בָּאִיטוֹן, מודד מסעות אֶלֶכְסַנְדֶּר, מסר שאינם יכולים לנשום באקלים אחר ולכן לא הובאו למלכים הסמוכים ואף לא לַאֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול.

אִיסִיגוֹנוּס מְנִיקֵאָה מוסר שאוכלי האדם הצפוניים, מסע עשרה ימים מעבר לנהר בּוֹרִיסְתֶנֶס, שותים מגולגולות אדם ומשתמשים בעורות הקרקפת כמפיות על חזם. לדבריו בְּאַלַבַּנְיָה נולדים אנשים שעיניהם כחולות, שיערם לבן מילדות והם רואים בלילה טוב מביום; וְהַסָּאוּרוֹמָטִים, מסע שלושה־עשר יום מעבר לַבּוֹרִיסְתֶנֶס, אוכלים תמיד רק אחת לשלושה ימים.

קְרַטֵס מִפֶּרְגָמוֹן אומר שבסביבת פְּרִיוֹן שֶׁבְּהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס היה עם המכונה אוֹפִיוֹנֶנִים, שנהגו לרפא נשיכות נחשים במגע ולהוציא ארס מן הגוף בהנחת יד. וָארוֹ אומר שעוד יש שם מעטים שרוקם מרפא נשיכות נחשים.

לפי אֲנָתַרְכִידֵס היה באפריקה עם דומה, הַפְּסִילִים, על שם המלך פְּסִילוֹס שקברו בַּסִּירְטִיס הגדולה. בגופם היה ארס מולד הקטלני לנחשים וריחו הרדים אותם. הם נהגו להשליך מיד את ילדיהם לנחשים האכזריים ולבחון כך את נאמנות הנשים, שכן הנחשים לא נמלטו מילדי ניאוף. הַנַּסָמוֹנִים כמעט

השמידו את העם וכיום מחזיקים בארצו, אך מעטים מצאצאי הנמלטים או הנעדרים מן הקרב נותרו עד היום.

באיטליה נותר עם דומה, הַמַּרְסִים, שמוצאם לפי המסורת מבן קִירְקֶה ולכן טבוע בהם כוח זה. אולם לכל בני האדם יש ארס נגד נחשים: אומרים שנחש שניתז עליו רוק בורח כאילו נגעו בו מים רותחים, ואם הרוק נכנס לגרונו הוא מת, בייחוד רוק של אדם בצום. קְלִיפָנֵס מוסר שמעל הַנַּסָמוֹנִים חיים הַמַּכְלִיִּים האנדרוגינים, בעלי שני המינים, המזדווגים זה עם זה לסירוגין. אֲרִיסְטוֹטֶלֶס מוסיף ששדם הימני זכרי והשמאלי נקבי.

אִיסִיגוֹנוּס וְנִימְפּוֹדוֹרוֹס מספרים שבאפריקה יש משפחות של מטילי כישוף: דברים שהן משבחות אובדים, עצים קמלים ותינוקות מתים. אִיסִיגוֹנוּס מוסיף שיש כאלה אצל הַטְּרִיבַּלִים וְהָאִילִירִים, המכשפים גם במבט וממיתים את מי שהם מביטים בו זמן רב, בייחוד בעיניים כעוסות; בוגרים חשים ברעה ביתר קלות. בולט במיוחד שבכל עין יש להם שני אישונים.

אַפּוֹלוֹנִידֵס מספר על נשים כאלה בְּסְקִיתְיָה המכונות בִּיטִיאַי. פִּילַרְכוֹס מספר שֶׁבְּפּוֹנְטוֹס יש עם תִּיבִּים ואחרים בעלי אותו טבע: בעין אחת שני אישונים ובאחרת דמות סוס; הם גם אינם שוקעים אפילו כשבגדיהם מכבידים. דָמוֹן מספר על עם דומה באתיופיה, הַפַּרָמָקִים, שזיעתם מכלה גופים שנגעה בהם.

גם קִיקֶרוֹ מעיד שכל אישה בעלת אישונים כפולים מזיקה במבטה. עד כדי כך, כאשר הטבע הוליד באדם מנהג חייתי לאכול קרבי אדם, בחר להוליד רעל גם בכל הגוף ואף בעיני אחדים, כדי שלא תהיה רעה בעולם שאינה מצויה באדם.

לא הרחק מרומא, בארץ הַפָּלִיסְקִים, יש משפחות מעטות הנקראות הִירְפִּים. בהקרבה השנתית לְאַפּוֹלוֹן בהר סוֹרַקְטֶה הן הולכות על ערימת עצים בוערת ואינן נכוות; לכן הן פטורות תמיד, בהחלטת הסנאט, משירות צבאי ומכל חובה אחרת.

באיברי אחדים נולדים חלקים מופלאים לשימוש מסוים, כגון בוהן רגלו הימנית של המלך פִּירוֹס, שבמגעה ריפא מחלות טחול. מספרים שלא היה אפשר לשרפה עם שאר גופו והיא נשמרה בתיבה במקדש.

הודו וחבלי אתיופיה שופעים במיוחד פלאים. בהודו נולדות החיות הגדולות ביותר, כפי שמעידים הכלבים הגדולים. העצים גבוהים עד שאי אפשר לירות חץ מעליהם, ובשל פוריות הקרקע, האקלים ושפע המים — אם נאמין — מסתתרת פלוגת פרשים תחת תאנה אחת. פרקי הקנים כה גדולים שכל אחד משמש סירה הנושאת לפעמים שלושה אנשים.

ידוע שרבים שם גבוהים מחמש אמות, אינם יורקים ואינם סובלים מכאב ראש, שיניים או עיניים, ולעיתים נדירות מכאבים אחרים, שכן חום השמש המתון מקשיחם. הפילוסופים המכונים גִּימְנוֹסוֹפִיסְטִים עומדים מן הזריחה לשקיעה ומביטים בשמש בלי להזיז עיניים, ועל החולות הלוהטים כל היום עומדים לסירוגין על רגל אחת. מֶגַסְתֶנֵס אומר שבהר נוּלוֹ חיים אנשים שכפותיהם הפוכות ובכל רגל שמונה אצבעות.

בהרים רבים יש בני אדם בעלי ראשי כלבים, הלבושים עורות חיות, נובחים במקום לדבר וחיים מציד ומציד עופות. קְטֶסְיאַס כתב שמספרם עלה על 120,000. הוא מספר גם שבעם הודי אחד נשים יולדות פעם אחת והילדים מלבינים מיד; ושאנשים המכונים מוֹנוֹקוֹלִים בעלי רגל אחת ומהירים מאוד

בקפיצה נקראים גם סְקִיאָפּוֹדִים, כי בחום הם שוכבים על גבם ומצלים על עצמם ברגלם. לא הרחק מהם הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים, וממערב להם אנשים חסרי צוואר שעיניהם בכתפיהם.

בהרי הודו המזרחיים, בחבל קָטַרְקְלוּדִים, יש גם סָטִירִים מהירים ביותר, בדמות אדם, הרצים לעיתים על ארבע ולעיתים זקופים; בשל מהירותם נתפסים רק זקנים וחולים. טָאוּרוֹן מכנה את הַכְּרוֹמַנְדִים עם פראי וחסר קול, המשמיע חריקה איומה, שעיר, כחול־עיניים ובעל שיני כלב. אֶדוֹקְסוֹס אומר שבדרום הודו כפות רגלי הגברים באורך אמה, ושל הנשים קטנות עד שהן נקראות סְטְרוּתוֹפוֹדִים.

מֶגַסְתֶנֵס מספר שבין הַנּוֹמָדִים ההודים יש עם סְקִרִיטִים שבמקום אף יש להם רק נקבים ורגליהם כרצועות נחש. בקצה המזרחי של הודו, סביב מקור הגנגס, עם הָאַסְטוֹמִים חסר הפה, שעיר כולו ולבוש פלומת עלים; הוא חי מנשימה ומריח הנשאף באף, בלי מזון ומשקה. במסעות הם נושאים שורשים, פרחים ותפוחי בר להרחה; ריח חריף מעט ממיתם בקלות.

מעליהם, בקצה ההרים, מספרים על הַטְּרִיסְפִּיתְמִים וְהַפִּיגְמִים, שגובהם שלוש זרתות, כלומר שלושה רבעי אמה, ואקלימם בריא ואביבי תמיד בזכות ההרים בצפון. הוֹמֵרוֹס סיפר שעגורים תוקפים אותם. לפי השמועה הם רוכבים על אילים ועזים, חמושים בחצים, ויורדים באביב לים להשמיד ביצי עגורים ואפרוחיהם; המסע נמשך שלושה חודשים, ובלעדיו לא יעמדו בפני הלהקות. בקתותיהם בנויות מבוץ, נוצות וקליפות ביצים.

אֲרִיסְטוֹטֶלֶס אומר שֶׁהַפִּיגְמִים חיים במערות, ובשאר הדברים כדברי האחרים. אֵיסִיגוֹנוּס סבור שֶׁהַקְּרָנִים ההודים, האתיופים המקרובים, הַסָּרִים ויושבי הר

אָתוֹס חיים 140 שנה; האחרונים משום שהם אוכלים בשר צפעים, ולכן אין בראשם ובבגדיהם טפילים.

אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס אומר שבמקומות בהודו שאין בהם צל גובה האנשים חמש אמות ושתי כפות, והם חיים 130 שנה בלי להזדקן אלא מתים כאילו באמצע החיים. קְרַטֵס מכנה הודים העוברים מאה שנה גִימְנֵטִים, ורבים מכנים אותם מקרובים. קְטֵסִיאַס מספר על עם פַּגְדִים בעמקים החי 200 שנה, שיערו לבן בצעירותו ומשחיר בזקנה;

ומנגד אחרים סמוכים למקרובים שאינם עוברים ארבעים שנה, ונשותיהם יולדות פעם אחת. גם אַגָתַרְכִידֵס מוסר שהם ניזונים מארבה ומהירים. קְלִיטַרְכוֹס כינה אותם מַגְדִים, וּמֶגַסְתֶנֵס מונה להם 300 כפרים; הנשים יולדות בשנתן השביעית והזקנה באה בארבעים.

אַרְטֵמִידוֹרוֹס אומר שבאי טַפְרוֹבָנֶה חיים זמן רב מאוד בלי חולשת גוף. דוֹרִיס אומר שכמה הודים מזדווגים עם חיות וצאצאיהם מעורבים וחצי־פראיים. אצל הַקָלִינְגִים נשים מתעברות בגיל חמש ואינן עוברות שמונה שנים. במקום אחר נולדים אנשים בעלי זנב שעיר ומהירות מופלגת, ואחרים מכוסים לגמרי באוזניהם. הנהר אַרַבִּיס מפריד את הָאוֹרִיטִים מן ההודים; מזונם היחיד דגים שהם מבקעים בציפורניהם, מייבשים בשמש ועושים מהם לחם.

קְרַטֵס מִפְּרָגָמוֹן אומר שֶׁהַטָרוֹגְלוֹדִיטִים שמעבר לאתיופיה מהירים מסוסים, ושאתיופים מסוימים גבוהים משמונה אמות ונקראים סִירְבּוֹטִים. עם הַמְנִיסְמִינִים, מִנּוֹמָדֵי אתיופיה ליד הנהר אַסְטָרָגוּס ופונה צפונה, מרוחק מן האוקיינוס מסע עשרים יום. הוא חי מחלב בעלי החיים המכונים קִינוֹקֶפָלִים, שאת עדריהם הוא מגדל לאחר הריגת הזכרים מלבד הדרושים לרבייה.

במדבריות אפריקה מופיעות שוב ושוב דמויות אדם ונעלמות מיד. את אלה ודומיהם עשה הטבע משחקים לעצמו ופלאים לנו. מי יכול למנות את שהוא עושה יום־יום וכמעט שעה־שעה? כדי לגלות את כוחו די שמנינו עמים בין הפלאים. מכאן נעבור למעט הדברים המוסכמים באדם.

ודאי שנולדים שלישיות, כפי שמעידים הַהוֹרְטִים וְהַקוּרְיאָטִים. יותר מכך נחשב אות, מלבד במצרים שבה מי הנילוס מרבים פְּרִיוֹן. סמוך למות אַוגוּסְטוּס ילדה פָּאוּסְטָה מפשוטי אוֹסְטִיָה שני בנים ושתי בנות ובישרה בלי ספק את הרעב שבא. נמצאה בַּפָּלוֹפּוֹנֵסוֹס אישה שילדה חמישה ילדים בכל לידה, ארבע פעמים, ורוב הילדים מכל לידה חיו; וּטְרוֹגוּס מעיד שבמצרים נולדים שבעה יחד.

נולדים גם בעלי שני המינים, שאנו מכנים הֶרְמַפְרוֹדִיטִים; בעבר נקראו אנדרוגינים ונחשבו אותות, וכיום תענוג. פּוֹמְפֵּיוּס הציב בין קישוטי תיאטרונו דמויות שנודעו כמופלאות, ומשום כך עיבדו אותן גדולי האמנים ביתר הקפדה. ביניהן נזכרות אֶוּטִיכִיס, שלאחר שלושים לידות נישאה אל המדורה בידי עשרים מילדיה בְּטָרַלֶּס, וְאַלְקִיפָּה שילדה פיל. אמנם זה נמנה עם האותות: גם שפחה ילדה נחש בראשית המלחמה הַמַּרְסִית, וצאצאים מרובי־צורה נולדים בדרכים רבות בין המפלצות.

קְלַאוּדְיוּס קיסר כותב שֶׁהִיפּוֹקֶנְטָאוּר נולד בְּתֶסַלְיָה ומת באותו יום; ואנו ראינו בימי שלטונו אחד שהובא אליו ממצרים משומר בדבש. בין הדוגמאות נזכר תינוק בָּסָגוּנְטוּם שחזר מיד אל הרחם בשנה שבה החריב חַנִּיבַּעַל את העיר.

השתנות נשים לגברים אינה אגדה. מצאנו ברשומות שבימי הקונסולים פּוּבְּלִיוּס לִיקִינְיוּס קֶרַסוּס וְגַאיוּס קַסְיוּס לוֹנְגִינוּס נעשתה נערה בְּקָאסִינוּם לנער

לעיני הוריה, ובפקודת מגידי העתידות הוגלתה לאי שומם. לִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוּס מסר שראה בְּאַרְגּוֹס את אַרֶסְקוֹן, ששמו היה אַרֶסְקוּסָה ואף נישאה, ואחר כך צמחו לה זקן וגבריות והיא לקחה אישה; וכן ראה נער כזה בְּסְמִירְנָה. אני עצמי ראיתי באפריקה את לוּקְיוּס קוֹנְסִיטְיוּס מְתִיסְדְרִיטוּם, שהשתנה לגבר ביום נישואיו ועוד חי כשכתבתי זאת.

...[חסר בראש המשפט] לאחר לידת תאומים נדיר שהיולדת תישאר בחיים או שיותר מאחד מן הוולדות ישרוד; ואם נולדו תאומים משני המינים, נדיר עוד יותר ששניהם יינצלו. נקבות נוצרות מהר מזכרים וגם מזדקנות מהר יותר. זכרים נעים ברחם לעיתים תכופות יותר ונישאים בדרך כלל בצד ימין, ונקבות בשמאל.

לשאר בעלי החיים יש זמן קבוע להיריון וללידה; האדם נולד בכל השנה ולאחר תקופה בלתי קבועה: אחד בחודש השביעי, אחר בשמיני ועד ראשית האחד־עשר. לפני החודש השביעי לעולם אינו חי. בחודש השביעי נולדים רק מי שנהרו ביום שלפני הירח המלא או אחריו, או במולד הירח.

במצרים מקובל שגם ילודי החודש השמיני חיים; כיום גם באיטליה לידות כאלה בנות־חיים, בניגוד לדעת הקדמונים. הדבר משתנה בדרכים רבות. וִיסְטִילְיָה, אשתם של גְּלִיטְיוּס ואחר כך של פּוֹמְפּוֹנְיוּס וְאוֹרְפִיטוּס, אזרחים נודעים, ילדה להם ארבע לידות, תמיד בחודש השביעי; את סְוּוִילְיוּס רוּפּוּס בחודש האחד־עשר, את קוֹרְבּוּלוֹ בשביעי — שניהם קונסולים — ואחר כך את קִיסוֹנְיָה אשת הקיסר גָּאיוּס בשמיני.

לילודים בחודש הזה הסכנה הגדולה ביותר בארבעים ימיהם הראשונים; לנשים הרות החודשים הרביעי והשמיני מסוכנים, והפלות בהם קטלניות.

מָסוּרְיוּס מספר שכאשר יורש שני הגיש תביעה מכוח החוק, פסק הַפְּרִיטוֹר לוּקְיוּס פָּפִּירְיוּס נגדו והעניק את החזקה בנכסים ליורש הראשון, משום שאמו טענה שנשאה אותו שלושה־עשר חודשים, ולא נראה שנקבע זמן ודאי ללידה.

ביום העשירי לאחר ההתעברות כאבי ראש, סחרחורת וטשטוש עיניים, סלידה ממזון והפרעות בקיבה מעידים על תחילת אדם. נושאת זכר צבעה טוב יותר ולידתה קלה יותר, ותנועתו ברחם ביום הארבעים. בנקבה הכול הפוך: משא קשה, נפיחות קלה ברגליים ובמפשעה,

והתנועה הראשונה רק ביום התשעים. החולשה הגדולה ביותר בשני המינים היא כששיער העובר צומח ובירח מלא, זמן המסוכן במיוחד גם לתינוקות שכבר נולדו. הליכת ההרה וכל מעשה שלה משפיעים עד כדי כך, שאכילת מלוח מולידה ילד חסר ציפורניים, ואם אינה עוצרת את נשימתה היא יולדת בקושי רב יותר. פיהוק בלידה קטלני, כפי שעיטוש לאחר משגל גורם להפלה.

מעורר חמלה ואף בושה לחשוב כמה פעוט מוצאו של בעל החיים הגאה ביותר, כאשר אצל רבות ריח מנורה שכבתה גורם להפלה. מראשית כזאת נולדים עריצים ורוח תליין! אתה הבוטח בכוח גופך, המחבק את מתנות המזל ואינך מחשיב את עצמך לבן־טיפוחיה בלבד,

אלא לפרי בטנה; אתה שרוחך רוח של שליט ושאתה מאמין שאתה אל כשאתה מתנפח מהצלחה — יכולת למות מסיבה זעירה כזאת! ואף כיום אתה יכול למות מפחות: משן זעירה של נחש; כמשורר אַנַקְרֵיאוֹן, מגרגר צימוק; או כְּפָבְּיוּס הסנטור והפריטור, שנחנק משערה אחת בלגימת חלב. רק מי שיזכור תמיד את שבריריות האדם ישקול את החיים במאזניים ישרים.

לצאת בלידה ברגליים תחילה הוא נגד הטבע, ומכאן כינו ילודים כאלה אַגְרִיפִּים, כלידות קשות. כך, אומרים, נולד מַרְקוּס אַגְרִיפָּה, כמעט הדוגמה היחידה למזל טוב בין ילודים כאלה. ואף הוא סבל ממחלת רגליים, מנעורים אומללים ומחיים שנשחקו בין מלחמות ומיתות; עלייתו אף הביאה נזק, וכל צאצאיו היו לאסון לעולם, ובייחוד שתי הָאַגְרִיפִּינוֹת, שילדו את הקיסרים גָּאיוּס וְדוֹמִיטְיוּס נֵירוֹן, שתי לפידים למין האנושי.

גם קוצר חייו — מת בשנתו החמישים ואחת — ייסורי ניאופי אשתו ושעבודו הכבד לחותנו נחשבו תשלום לאות לידתו ההפוכה. אַגְרִיפִּינָה אמו של נֵירוֹן, הקיסר שהיה לאחרונה אויב האנושות לאורך כל שלטונו, כותבת שגם הוא נולד לרגליים. דרך הטבע היא שאדם נולד בראשו, והמנהג הוא שיוצא לקבורה ברגליו.

מבורך יותר מי שנולד לאחר שחולץ מאם שמתה, כגון סְקִיפִּיוֹ אַפְרִיקָנוּס הראשון. כך נולד גם הראשון שנקרא קיסר, על שום שנחתך מרחם אמו; ומאותה סיבה נקראו גם הקיסונים. כך נולד גם מָנִילְיוּס שנכנס עם צבאו לְקַרְתָּגוֹ. וּפִּיסְקִים נקראו תאומים שנולדו לאחר שהאחר מת בהפלה והם נותרו ברחם. סביב עניינים אלה מתרחשים פלאים גדולים, אף שהם נדירים.

מלבד האישה, מעט בעלי חיים מזדווגים בהיריון, ורק אחד או שניים מתעברים שוב על היריון. ברשומות הרופאים והחוקרים מסופר שבהפלה אחת יצאו שנים־עשר עוברים. אך כאשר עבר זמן מה בין שתי ההתעברויות,

שני העוברים מגיעים ללידה, כפי שנראה בְּהֶרְקוּלֶס וּבְאִיפִיקְלֶס אחיו; באישה שילדה תאומים, האחד דומה לבעלה והאחר למאהבה; בשפחה מְפְּרוֹקוֹנֶסוֹס, שממשגלים באותו יום ילדה אחד דומה לאדונה ואחד למנהלו; באישה שילדה

לידה במועדה וכעבור חמישה חודשים ולד נוסף; ובאחרת שילדה בחודש השביעי ואחר כך תאומים בחודשים הבאים.

כבר ידוע שנולדים קטועי איברים מהורים שלמים ושלמים מקטועים; שקטיעות באותו איבר, סימנים, כתמי לידה ואף צלקות חוזרים בצאצאים. כך חזר בילד הרביעי סימן מוצאם של הדקים בזרועו.

במשפחת הלפידים נולדו שלושה, בדורות לא רצופים, שעינם מכוסה קרום. ילדים דומים לפעמים לסב; מבין תאומים אחד לאב ואחד לאם; וילד שנולד שנה אחר כך דומה לבכור כאילו היה תאומו. יש נשים היולדות תמיד ילדים הדומים להן, לבעליהן, לאיש, או בת הדומה לאב ובן לאם. דוגמה ודאית היא המתאגרף הנודע נִיקָאוּס מְבִיזַנְטְיוֹן: אמו נולדה מניאוף עם אתיופי ולא נבדלה בצבע, אך הוא חזר בדמות סבו האתיופי.

אין סוף לשאלת הדמיון, ונראה שמקרים רבים משפיעים עליו: מראות, קולות, זיכרון ודימויים שנקלטו ברגע ההתעברות. גם מחשבה החולפת לפתע ברוח אחד ההורים נחשבת מעצבת או מערבבת דמיון. לכן באדם הבדלים רבים יותר מבכל החיות, כי מהירות המחשבות, זריזות הרוח וגיוון הכישרון מטביעים סימנים מרובים, ואילו אצל שאר בעלי החיים הנפשות קבועות

ודומות אצל כל הפרטים בכל מין. אַרְטֶמוֹן מפשוטי העם דמה כל כך לְאַנְטִיוֹכוֹס מלך סוריה, עד שֶׁלָּאוֹדִיקֶה המלכה, לאחר הריגת אַנְטִיוֹכוֹס, השתמשה בו לשחק את מעשה ההמלצה והירושה. וִיבְיוּס מפשוטי העם ופּוּבְּלִיקְיוּס, עבד משוחרר, דמו כמעט בלי הבחנה לְפוֹמְפֵּיוּס הגדול, ושחזרו את פניו הישרות וכבוד מצחו הנעלה.

מסיבה דומה קיבל אביו של פּוֹמְפֵּיוּס את כינוי טבחו מָנוֹגֶנֵס; עבד דומה חיקה גם את סְטָרַבּוֹ בפגם עיניו. סְקִיפִּיוֹ קיבל את כינויו מן העבד הזול סָרַפִּיוֹן, סוחר חזירים. סְקִיפִּיוֹ אחר מאותה משפחה קיבל את השם סַלְוִוִיטוֹ משחקן; וכך השחקנים סְפִּינְתֶר וּפַמְפִילוֹס, בתפקידיהם השניים והשלישיים, דמו לקונסולים לֶנְטוּלוּס וּמֶטֶלוּס — במקרה מביך במיוחד שבו נראו על הבמה דמויות שני הקונסולים יחד.

מנגד, הנואם לוּקִיוּס פָּלַנְקוּס נתן את כינויו לשחקן רוּבְּרִיוּס; השחקן בּוּרְבּוּלֵיוּס דמה לְקוּרְיוֹ האב וּמָנוֹגֶנֵס לְמֶסָלָה הַקָּנְסוֹר. דייג בְּסִיקִילְיָה חיקה לא רק את דמותו של הפרוקונסול סוֹרָה אלא גם את עיקום פיו בדיבור, כבדות לשונו והמולת דבריו. הנואם הנודע קַסְיוּס סְוֵרוּס הושווה לגלדיאטור אַרְמָנְטַרְיוּס. בבית יוּנְיָה לא הבדילו את גַּלְיוֹן מִקַּסְטָלָנוּס המשוחרר, ולא את הסנטור אַגְרִיפִּינוּס מן השחקן סַנְיוּס שכונה פָּרִיס.

טוֹרָנְיוּס סוחר העבדים מכר לְאַנְטוֹנְיוּס הַטְרִיוּמְוִיר שני נערים יפי תואר כתאומים, אף שאחד נולד באסיה והאחר מעבר לָאַלְפִּים — כה רב היה דמיונם. לאחר ששיחתם חשפה את המרמה וְאַנְטוֹנְיוּס הזועם גער בו והתלונן על המחיר, 200,000 ססטרטים, השיב הסוחר הערום שמכר דווקא זאת ביוקר: דמיון בין תאומים אינו פלא, אך מציאת שני ילידי עמים שונים בדמות זהה היא מעבר לכל מחיר. תשובתו עוררה פליאה בזמן הנכון עד שאותו מחרים רכוש, שזה עתה השתולל מן העלבון, לא החשיב דבר בנכסיו יותר מרכישה זו.

יש אי־התאמה פרטית בין גופים: אנשים העקרים זה עם זה מולידים כשהם מתחברים לאחרים, כגון אַוגוּסְטוּס וְלִיוִוָיה. יש גברים ונשים המולידים רק בנות

או רק בנים, ולעיתים קרובות לסירוגין, כגון אם הַגְּרַקְכִים שתים־עשרה פעמים וְאַגְרִיפִּינָה אשת גֶּרְמָנִיקוּס תשע. יש שעקרים בצעירותם ויש שהולדה ניתנת להם פעם אחת בחיים.

יש שאינן משלימות היריון; ואם רפואה וטיפול גוברים, הן יולדות בדרך כלל בת. בין נדירות הדוגמאות, אַוּגוּסְטוּס האלוהי ראה בשנת מותו את בן נכדתו מַרְקוּס סִילָנוּס. לאחר שכיהן קְוֶסְטוֹר ושלט באסיה, הרגו נֵירוֹן ברעל מפני שהיה הבא אחריו בסדר הירושה.

קְווִינְטוּס מֶטֶלוּס מַקֶדוֹנִיקוּס הותיר שישה ילדים, אחד־עשר נכדים, ובכלל הכלות, החתנים וכל מי שקרא לו אב — עשרים ושבעה.

ברשומות ימי אַוּגוּסְטוּס נמצא כי בשנת הַקוֹנְסוּלָאט השתים־עשרה שלו, כְּשֶׁלּוֹקְיוּס סוּלָה עמיתו, ביום השלישי לפני הָאִידוּס של אַפְּרִיל, הקריב בְּקַפִּיטוֹלְיוּם גָּאיוּס קְרִיסְפִּינְיוּס הִילָרוֹס, בן חורין מפשוטי פָּאֵיסוּלָאִי, לאחר תהלוכה שבה צעד עם שמונת ילדיו — ובהם שתי בנות — 27 נכדים, 18 נינים ושמונה נכדות.

אישה אינה יולדת אחרי שנתה החמישים, ורובן מפסיקות את הווסת בארבעים. אצל גברים ידוע שהמלך מָסִינִיסָה הוליד לאחר גיל 86 בן שקרא לו מָתִימָנוֹס, וְקַאטוֹ הַקָּנְסוֹר לאחר שמלאו לו שמונים הוליד מבת סָלוֹן, לקוחו.

לכן צאצאי ילדיו האחרים נקראו לִיקִינִיאָנִים ואלה סָלוֹנִיאָנִים, ומהם היה קָאטוֹ מֵאוּטִיקָה. לאחרונה נודע שֶׁלּוּקְיוּס וולוּסְיוּס סָטוּרְנִינוּס, שמת כמושל העיר, הוליד מְקוֹרֶנֶלְיָה ממשפחת הַסְּקִיפִּיוֹנִים את וולוּסְיוּס סָטוּרְנִינוּס הַקוֹנְסוּל אחרי גיל 62. אצל פשוטי העם הולדה עד גיל 75 נפוצה.

האישה היא בעל החיים היחיד בעל וסת. ממנה נוצרים ברחם מה שכינו מולות: בשר חסר צורה וחיים, הדוחה מכה וחוד ברזל. הוא נע, מפסיק את הווסת כעובר, לעיתים קטלני, לעיתים מזדקן עמה, ולפעמים נפלט בשל שלשול. דבר דומה נוצר גם בבטן גברים ונקרא סְקִירוֹן, כפי שקרה לְאוֹפְיוּס קַפִּיטוֹ, איש בדרגת פריטור.

קשה למצוא דבר מופלא יותר מדם וסת. בנוכחותו תירוש מחמיץ, זרעים שנוגעים בהם נעשים עקרים, שתילים מתים, נבטי גנים נצרבים ופירות העצים שאישה יושבת תחתיהם נושרים. מראות מתעמעמות ממבטה, חוד ברזל ונצנוץ שנהב קהים, כוורות מתות, נחושת וברזל מחלידים מיד וריח איום ממלא את האוויר; כלבים הטועמים אותו משתגעים ונשיכתם מקבלת ארס חשוך מרפא.

אפילו הַבִּיטוּמֶן, שבדרך כלל דביק וצמיג, הצף בעונה קבועה באגם יהודה הנקרא אַסְפַלְטִיטִיס, אינו ניתן לניתוק: הוא נדבק לכל דבר הנוגע בו, מלבד חוט... [חסר בנוסח], שאותו זיהום פגע בו. אומרים שגם נמלים, החיה הזעירה ביותר, חשות בו: הן משליכות גרגרים שטעמו ממנו ואינן חוזרות אליהם.

רעה גדולה כל כך קיימת באישה מדי שלושים יום, ובשפע רב יותר מדי שלושה חודשים; אצל אחדות בתדירות גבוהה מחודש ואצל אחרות לעולם לא. אך האחרונות אינן יולדות, שכן לפי המחבר זה החומר שממנו נוצר אדם: זרע הזכר אוסף ומגבש אותו כמעין חומר מקריש, ולאחר זמן הוא מקבל חיים וגוף. לכן כאשר הוא זורם בהיריון נולדים ילדים חלשים, חסרי חיות או נגועים, לדברי נִיגִידְיוּס.

אותו מחבר סבור שחלב אישה מיניקה אינו מתקלקל אם הרתה שוב מאותו גבר. אומרים שההתעברות קלה ביותר בראשית מצב הווסת או בסופו. סימן מוקדם לפוריות נשים הוא שרוקן מכתים תרופה שנמרחה על העיניים.

ודאי הוא ששיני החלב הראשונות נוצרות אצל תינוקות בחודש השביעי, בדרך כלל תחילה בלסת העליונה; שהן נושרות בשנה השביעית ואחרות מחליפות אותן; ושאחדים נולדים עם שיניים, כגון מָנְיוּס קוּרְיוּס שכונה משום כך דֶנְטָטוֹס, וּגְנֵיוּס פָּפִּירְיוּס קרבו, אנשים נודעים. אצל נשים נחשב הדבר אות רע בימי המלכים. כאשר וָלֶרְיָה נולדה כך,

ומגידי העתידות ניבאו שתביא חורבן לעיר שאליה תובא, הוגלתה לְסוּאַסָּה פּוֹמֶטְיָה, שהייתה אז משגשגת מאוד, והסוף אימת את הנבואה. יש נשים הנולדות כשאיברי מינן מאוחים, דבר שנחשב אות רע, כפי שמעידה קוֹרְנֵלְיָה אם הַגְרַקְכִים. אחדים נולדים כשבמקום שיניים יש עצם רצופה, כגון בנו של פְּרוּסִיאַס מלך בִּיתִינְיָה בחלקו העליון של הפה.

השיניים עמידות לאש עד כדי כך שאינן נשרפות עם שאר הגוף; ואף על פי שהלהבות אינן מכניעות אותן, הן מתנקבות בריקבון שמחוללת הליחה. אפשר להלבינן בעזרת תכשיר מסוים. השימוש שוחק אותן, ואצל אנשים אחדים הן אובדות הרבה קודם לכן. ואין הן נחוצות רק למזון ולאכילה: השיניים הקדמיות הן המכוונות את הקול ואת הדיבור. הן קולטות, כביכול בהרמוניה, את מכת הלשון, ובסדרן, במבנן ובגודלן הן קוטעות, מרככות או מקהות את המילים; וכשהן חסרות, ניטלת כל יכולת ההיגוי.

אכן, מאמינים שגם בחלק זה של הגוף טמון אות מבשר. לגברים מייחסים 32 שיניים, חוץ מבני העם הַטּוּרְדוּלִי; אם יש להם שיניים רבות יותר, סבורים

שנכונו להם חיים ארוכים יותר. לנשים מספר קטן יותר. שתי שיניים עליונות מן הסוג המכונה ניבים, בצד ימין, מבטיחות את חסדי המזל, כפי שהיה אצל אַגְרִיפִּינָה, אמו של דוֹמִיטְיוּס נֶירוֹן; ואילו בצד שמאל הן מבשרות את ההפך.

אין מנהג העמים לשרוף אדם בטרם בקעה לו שן. אך על כך ארחיב מעט אחר כך, כאשר תתקדם הסקירה איבר־איבר. מכל בני האדם ידוע לנו רק על זָרתוּסְטְרָה שצחק כבר ביום שבו נולד; מוחו אף פעם בעוצמה כזאת, שהדף יד שהונחה עליו — אות מבשר לחוכמתו העתידה.

ודאי הוא שבגיל שלוש מידתו של כל אדם היא מחצית ממידתו העתידה. ואולם ניכר כי קומתו של המין האנושי כולו הולכת ופוחתת כמעט מיום ליום, ורק מעטים גבוהים מאבותיהם, שכן החום הלוהט מכלה את פוריות הזרע — ולשלב זה במחזור הדורות נוטה עתה תקופתנו. בְּכָרֻתִים, לאחר שרעידת אדמה ביקעה הר, נמצא גוף ניצב שגובהו 46 אמות; יש אומרים שהיה זה גופו של אוֹרְיוֹן, ואחרים — של אוֹטוּס.

על פי העדויות הכתובות, גופתו של אוֹרֶסְטֵס, שנחפרה והוצאה בצו אורקל, הייתה באורך 7 אמות. ואף הוֹמֵרוֹס, המשורר ההוא, כבר לפני קרוב לאלף שנה, לא חדל להתאונן שגופות בני זמנו קטנות מאלו של ימי קדם. ספרי השנים אינם מוסרים את מידותיו של נֶיווֹיוּס פּוֹלְיוֹ, אך מאחר שכמעט נהרג בהתקהלות ההמון סביבו, ראו בו מעין אות פלאי. בתקופתנו, בימי הקיסר האלוהי קְלַאוּדְיוּס, ראו את הגבוה בבני האדם: איש בשם גָּאבָּארָה, שהובא מערב, וגובהו 9 רגליים ו־9 אונקיות רומיות.

בימי אַוגוּסְטוּס האלוהי חיו שניים שהיו גבוהים ממנו בחצי רגל; גופותיהם נשמרו, לשם הפלא, באולם הקבורה שבגני סָאלוּסְטְיוּס. שמותיהם היו פּוּסְיוֹ

וְסָקוּנְדִילָה. בימי אותו שליט היה האדם הקטן ביותר, קוֹנוֹפָּאס שמו, שגובהו 2 רגליים וטפח; הוא נמנה עם שעשועיה של יוּלְיָה, נכדתו. והייתה גם אישה בשם אַנְדְרוֹמֶדָה, משוחררת של יוּלְיָה אַוגוּסְטָה. וְאֵרוֹ מעיד שהפרשים הרומאים מָנְיוּס מַקְסִימוּס ומַרְקוּס טוּלְיוּס היו בגובה 2 אמות, ואנו עצמנו ראינו אותם שמורים בתיבות. ידוע שנולדים אנשים שגובהם רגל וחצי, ולעיתים מעט יותר, והם משלימים את מהלך חייהם בגיל שלוש.

מצאנו ברשומות כי בְּסָלַמִּיס גדל בנו של אֶוּתִימֶנֵס בתוך שלוש שנים לגובה 3 אמות. הילוכו היה איטי, שכלו קהה, הוא אף הגיע לבגרות מינית וקולו היה חזק; בתום שלוש שנים הכריעה אותו התכווצות פתאומית של איבריו. לא מכבר ראינו בעצמנו כמעט את כל התופעות הללו, מלבד הבגרות המינית, בבנו של קוֹרְנֵלְיוּס טָאקִיטוּס, פרש רומאי שהיה ממונה על חשבונות גַּאלְיָה בֶּלְגִיקָה. היוונים מכנים אנשים כאלה ἐκταπέλους (אֶקְטָרְפֶּלוּס); בְּלָטִינִית אין להם שם.

נמצא כי המרחק שבין כף רגלו של אדם לקודקודו שווה למרחק שבין קצות האצבעות הארוכות ביותר כאשר ידיו פרושות. כן נמצא שהכוח רב יותר בצד ימין; אצל אחדים הוא שווה בשני הצדדים, ואצל אחרים יד שמאל חזקה יותר — אך דבר זה אינו מצוי לעולם בנשים. הזכרים עולים במשקלם על הנקבות; בכל בעלי החיים הגוף המת כבד מן החי, והישן כבד מן הער. גופות גברים צפות על גבן וגופות נשים על פניהן, כאילו הטבע חס על צניעותן אף לאחר המוות.

נמסר לנו כי יש בני אדם החיים כשעצמותיהם מוצקות ומאוחות, ללא מח עצם. הסימן לכך הוא שאינם חשים צמא ואינם מזיעים. עם זאת, ידוע לנו כי

אפשר לגבור על הצמא גם בכוח הרצון. הפרש הרומאי יוּלְיוּס ויאטור, מבני הַוולוֹנְטִיִים שהיו עם בעל ברית, לקה בימי קטינותו במחלה שבה הצטברו מים מתחת לעורו; הרופאים אסרו עליו לשתות, והוא הפך את ההרגל לטבע, עד שבזקנתו לא נזקק למשקה. גם אחרים גזרו על עצמם הגבלות רבות.

מספרים שֶׁקְרַאסוּס, סבו של קְרַאסוּס שנהרג בקרב הַפַּרְתִים, לא צחק מעולם, ולכן כונה אַגֶלַסְטוֹס — 'שאינו צוחק'; וכשם שהוא לא צחק, רבים לא בכו מעולם. סוֹקְרָטֵס, הנודע בחוכמתו, נראה תמיד באותה הבעת פנים, לא עליז יותר ולא נסער יותר. יציבות נפשית זו מגיעה לעיתים לידי נוקשות מסוימת ולקדרות של טבע קשה ובלתי גמיש, ושוללת את הרגשות האנושיים. אנשים כאלה מכנים היוונים ἀπαθεῖς (אַפָּתֵיס); הכרנו רבים מטיפוס זה — ולמרבה הפלא, דווקא מקרב גדולי מורי החוכמה.

כך היו דְיוֹגֶנֵס הַקִינִיקָנִי, פִּירוֹן, הֶרַקְלִיטוֹס וְטִימוֹן — וזה האחרון אף הגיע לידי שנאת המין האנושי כולו. ואולם סימני טבע קטנים מעין אלה מוכרים בצורות שונות אצל רבים: אַנְטוֹנְיָה, בת דְרוּסוּס, לא ירקה מעולם; וּפוֹמְפּוֹנְיוּס, שהיה קוֹנְסוּל ומשורר, לא גיהק מעולם. בני האדם שעצמותיהם מוצקות ומאוחות, והם נדירים מאוד, מכונים 'בעלי עצמות קרן'.

וָארוֹ מספר, בתיאור מופלא של כוח גופני, על טְרִיטָאנוּס: גופו היה צנום אך כוחו יוצא מן הכלל, והוא נודע בבית הספר לגלדיאטורים כלוחם בחימוש סָאמְנִיטִי. לו ולבנו, שהיה חייל בצבאו של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול, היו בכל גופם גידים ישרים ורוחביים הערוכים כמין סבכה, ואף בזרועות ובידיים. הוא אף מספר על אויב שהזמין אותו לדו־קרב; טְרִיטָאנוּס נלחם בו ביד ימין חשופה,

גבר עליו, ולבסוף תפס אותו [חסר בנוסח] באצבע אחת [חסר בנוסח] ונשא אותו אל המחנה. וִינְיוּס וָאלֶנְס, ששירת כקנטוריון במשמר הקיסרי של אַוגוּסְטוּס האלוהי, נהג לתמוך בעגלות עמוסות נאדות יין עד שרוקנו; הוא היה אוחז מרכבה ביד אחת ועוצר אותה בעוד הבהמות מושכות בכל כוחן בכיוון הנגדי, ועשה עוד מעשים מופלאים, המתוארים בחריתה על מצבתו.

עוד מספר מַרְקוּס וָארוֹ: רוּסְטִיקֶלוּס, שכונה הֶרְקוּלֶס, היה מרים את פרדו; פּוּפְיוּס סָאלָוִויוּס היה עולה בסולם כשהוא נושא שתי משקולות של 100 ליטראות ברגליו, עוד שתיים כאלה בידיו ושתי משקולות של 200 ליטראות על כתפיו. אף אנו ראינו איש בשם אַתָאנָאטוֹס, שהציג לעיני כול כוח מופלא: הוא צעד על הבמה לבוש שריון חזה מעופרת שמשקלו 500 ליטראות, ונעול מגפיים שמשקלם 500 ליטראות. כאשר האתלט מִילוֹן נעמד על מקומו, איש לא היה יכול להזיז את רגלו מן העקבה; וכשהחזיק תפוח, איש לא הצליח ליישר אפילו אחת מאצבעותיו.

הישגו של פִילִיפִּידֵס, שרץ מאתונה לְלַקֶדַאִימוֹן 1,140 סטדיות ביומיים, נחשב גדול, עד שהרץ הַלַקֶדַאִימוֹנִי אַנִיסְטִיס וּפִילוֹנִידֵס, רץ אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול, רצו ביום אחד מִסִיקְיוֹן לְאֵלִיס 1,305 סטדיות. בזמננו ידוע לנו כי בזירה יש אנשים העומדים בריצה של 160,000 פסיעות; ולא מכבר, בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של פּוֹנְטֵיוּס וִויפְּסְטָאנוּס, ילד בן שמונה רץ מן הצהריים עד הערב 75,000 פסיעות. גודל הפלא יובן במלואו אם יחשוב אדם על טִיבֶּרְיוּס נֵירוֹן, שגמא במרכבה, ביום ובלילה, את המסע הארוך ביותר, כאשר מיהר לגרמניה אל אחיו דְרוּסוּס החולה: המרחק היה 200,000 פסיעות.

בנוגע לחדות הראייה מצויות דוגמאות העולות כמעט על כל אֱמוּן. קִיקֶרוֹ מספר שכל הָאִילִיאָדָה של הוֹמֵרוֹס נכתבה על קלף שנכנס בתוך קליפת אגוז. הוא מספר גם על אדם שיכול היה לראות למרחק 135,000 פסיעות; מַרְקוּס וָארוֹ אף מוסר את שמו: סְטָרָאבּוֹן. במלחמה הַפּוּנִית, בעומדו בְּלִילִיבָּאוּם, הכף של סיציליה, היה רגיל למנות את האוניות בשעה שהצי יצא מנמל קַרְתָּגוֹ. קַלִיקְרָאטֵס גילף בשנהב נמלים ובעלי חיים אחרים זעירים כל כך, שאנשים אחרים לא יכלו להבחין באיבריהם. מִירְמֵקִידֵס התפרסם באותה אמנות: הוא יצר מאותו חומר מרכבה רתומה לארבעה סוסים, שזבוב יכול היה לכסותה בכנפיו, וכן סְפִינָה שדבורה קטנה הסתירה בכנפיה.

לחדות השמיעה יש דוגמה מופלאה אחת בלבד: הקרב שבו חרבה סִיבָּרִיס נשמע בְּאוֹלִימְפִיָה ביום שבו נערך. שכן השמועה על הניצחון על הַקִּימְבְּרִים, וכן הַקַטוֹרִים שהודיעו ברומא על הניצחון הַפַּרְסִי ממש ביום שהושג, היו מראות ואותות מבשרים מאת האלים.

כושר הסבל הגופני — שהרי פורענויות הן מנת חלקם התכופה של בני האדם — הוליד אינספור עדויות. המפורסמת בנשים היא זו של לאינה הזונה, שעונתה אך לא הסגירה את הַרְמוֹדִיוּס וְאַרִיסְטוֹגִיטוֹן, רוצחי הטיראן; ובגברים — זו של אֲנַקְסַארְכוֹס, שכאשר עונה מסיבה דומה נשך את לשונו עד שניתקה, וירק אל פני הטיראן את התקווה היחידה לחלץ ממנו הודאה.

הזיכרון הוא הטובה הנחוצה ביותר לחיים, אך לא קל לומר למי היה הזיכרון המעולה מכול, שכן רבים כל כך זכו לתהילה בזכותו. המלך כּוֹרֶשׁ ידע לנקוב בשמו של כל חייל בצבאו; לוּקְיוּס סְקִיפְּיוֹ ידע את שמות העם הרומי; וְקִינְיָאס, שליח המלך פִּירוֹס, ידע למחרת בואו לרומא את שמות חברי הסנאט ומעמד

הפרשים. מִיתְרִידָאטֵס, מלכם של 22 עמים, שפט כל אחד מהם בלשונו, ופנה אל כל עם באספתו בלי מתורגמן.

כַּארְמָאדֵס שביוון היה משחזר כל ספר שאדם ביקש ממנו מספרי הספריות, כאילו הוא קורא בו. לבסוף אף נעשתה מלאכה זו לאמנות: המשורר הלירי סִימוֹנִידֵס המציא אותה, וּמֶטְרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְסִיס הביא אותה לשלמות, עד שאפשר היה להשיב כל דבר שנשמע באותן מילים ממש.

ואין דבר באדם שברירי כזיכרון: הוא נפגע ממחלות, מתאונות ואף מפחד, לעיתים בחלקו ולעיתים כולו. אדם שנחבל מאבן שכח רק את האותיות; אחר, שנפל מגג גבוה מאוד, שכח את אמו, את קרוביו ואת בני משפחתו; חולה אחר שכח את עבדיו, והנואם מֶסָאלָה קוֹרְוִוינוּס שכח אף את שמו שלו. משום כך הזיכרון מנסה לא אחת להסתלק וכמו מתכונן לכך, אפילו כשהגוף נח ובריא; וגם כשהשינה זוחלת עליו הוא נקטע, עד שהמחשבה הריקה מחפשת היכן היא נמצאת.

לדעתי, קיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר נולד כשכוח רוחו עולה על זה של כל אדם אחר. איני מדבר עתה על אומץ לבו והתמדתו, ואף לא על גדולת רוחו שהקיפה את כל אשר תחת השמים, אלא על מרצו המיוחד ועל מהירותו, שהייתה כעין אש מעופפת. נמסר לנו שהיה רגיל לכתוב או לקרוא ובה בעת להכתיב ולהאזין; בעניינים רבי־חשיבות היה מכתיב לארבעה לבלרים ארבעה מכתבים בעת ובעונה אחת, ואם לא עסק בדבר אחר — אף שבעה.

הוא עצמו נלחם 52 פעמים בקרב סדור, ובכך עבר לבדו את מַרָקוּס מַרְקֶלוּס, שנלחם 39 פעמים. מלבד ניצחונותיו במלחמות האזרחים, נהרגו בידיו בקרבות 1,192,000 בני אדם; אני, על כל פנים, לא אמנה זאת בין תארי תהילתו, שהרי

הייתה זו פגיעה כה עצומה במין האנושי, גם אם נכפתה עליו. הוא עצמו הודה בכך כאשר לא פרסם את מניין ההרוגים במלחמות האזרחים.

ראוי יותר לזקוף לזכות פּוֹמְפֵּיוּס הגדול את העובדה שלקח משודדי הים 846 אוניות. ואילו לקיסר יש לייחד, נוסף על האמור לעיל, את אות ההצטיינות המיוחד של מידת הרחמים, שבה עלה על כל אדם עד כדי כך שלבסוף הצטער על נדיבותו. הוא גם נתן דוגמה לגדלות נפש שאין דומה לה.

שהרי אילו מנינו כאן את מופעי הראווה שערך, את העושר שפיזר או את פאר מפעליו, היה בכך משום חנופה למותרות. רוממות הרוח האמיתית, שאין לה אח ורע, של אדם בלתי מנוצח הייתה זו: כשנפלו לידיו בְּפַרְסָאלוֹס תיבות המכתבים של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול, ושוב בְּתַאפְּסוֹס תיבותיו של סְקִיפִּיוֹ, הוא שרף אותן בנאמנות גמורה בלי לקרוא בהן.

אולם מניית כל תוארי ניצחונותיו ותהלוכות הניצחון של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול במקום זה נוגעת לכבוד האימפריה הרומית, ולא לכבודו של אדם אחד בלבד; שכן זוהר מעשיו השתווה לא רק לזה של אֲלֶכְּסַנְדֶּר הגדול, אלא כמעט גם לזה של הֶרְקוּלֶס ושל האב לִיבֶּר.

תחילה השיב פּוֹמְפֵּיוּס לידיה של רומא את סיציליה, ושם החל את דרכו בשירות המדינה כחסיד סוּלָה. אחר כך הכניע את אפריקה כולה והביאה תחת שלטון רומא, ומשם לקח כשלל את הכינוי 'הגדול'. בעודו בן מעמד הפרשים הרומאי — דבר שלא עשה איש לפניו — חזר בתהלוכת ניצחון רכוב במרכבה. מיד לאחר מכן עבר אל המערב, הקים מצבות ניצחון בַּפִּירֲנֵאִים ורשם לזכות ניצחונו את הכנעתן של 876 ערים מן האלפים ועד גבולות ספרד הרחוקה; ברוב אצילותו לא הזכיר את סֶרְטוֹרִיוּס. משכבתה מלחמת האזרחים שהסעירה

את כל הארצות הזרות, הכניס שוב מרכבות ניצחון לרומא בעודו בן מעמד הפרשים הרומאי — פעמים כה רבות מצביא עוד בטרם היה חייל מן השורה.

לאחר מכן נשלח אל כל הימים, ומשם אל ארצות זריחת השמש, והשיב למולדתו את התארים הבאים, כמנהג המנצחים בתחרויות המקודשות — שהרי לא הם עצמם מוכתרים, אלא מולדתם. את אותות הכבוד האלה העניק אפוא לעיר במקדש מִינֶרְוָה, שחנך משלל המלחמה: 'גְנֵאוּס פּוֹמְפֵּיוּס הגדול, המצביא, לאחר שהשלים מלחמה בת 30 שנה, הביס, הניס, הרג וקיבל את כניעתם של 12,183,000 בני אדם; הטביע או לכד 846 אוניות; קיבל לחסות רומא 1,538 ערים ומבצרים; והכניע ארצות מימת מָאִיוֹטִיס עד הים האדום — קיים לְמִינֶרְוָה את נדרו כראוי.'

זהו תקציר הישגיו במזרח. ואילו המבוא לתהלוכת הניצחון שערך ב־29 בְּסֶפְּטֶמְבֶּר, בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של מַרְקוּס פִּיסוֹ וּמַרְקוּס מֶסָאלָה, היה זה: 'לאחר ששחרר את חופי הים משודדי הים והשיב לעם הרומי את השלטון בים, חגג ניצחון על אסיה, פּוֹנְטוֹס, ארמניה, פַּפְלַגוֹנְיָה, קַפָּדוֹקְיָה, קִילִיקְיָה, סוריה, הַסְקִיתִים, היהודים, הָאַלְבָּנִים, איבריה, האי כְּרֵתִים וְהַבַּסְטָרְנִים, ונוסף על אלה — על המלך מִיתְרִידָאטֵס ועל טִיגְרָאנֵס.'

שיא תהילתו היה, כפי שאמר בעצמו באספת העם כאשר מנה את הישגיו, שהוא קיבל את אסיה כפרובינציה המרוחקת ביותר והחזיר אותה למולדתו כפרובינציה המצויה בלב האימפריה. אילו ביקש אדם למנות באותו אופן, מן הצד האחר, את מעשי קיסר — שהתעלה עליו — היה עליו למנות את כל ארצות תבל; וברור שתהא זו משימה שאין לה סוף.

בתחומי המידות הטובות האחרות הצטיינו רבים, איש בדרכו. קָאטוֹ, הראשון לבית פּוֹרְקִיוּס, נחשב כמי שהצטיין בשלוש המעלות החשובות ביותר לאדם: הוא היה הנואם הטוב ביותר, המצביא הטוב ביותר והסנאטור הטוב ביותר. בעיניי כל אלה, גם אם לא הופיעו קודם לכן, לפחות זהרו ביתר בהירות בְּסְקִיפִיוֹ אֱמִילְיָאנוּס; ונוסף על כך לא דבקה בו שנאתם של רבים, שממנה סבל קָאטוֹ. לפיכך נזקוף כייחודו של קָאטוֹ את העובדה שטען ב־44 משפטים; איש לא הועמד לדין פעמים רבות ממנו, והוא זוכה תמיד.

השאלה אצל מי התגלתה הגבורה במידה הרבה ביותר היא שאלה שאין לה גבול, בייחוד אם מקבלים גם את אגדות השירה. קְווִינְטוּס עַנְיוּס העריץ במיוחד את טִיטוּס קָאִיקִילְיוּס טָאוּקָר ואת אחיו, ובגללם הוסיף ספר 16 לספרי השנים שלו. לְלוּקְיוּס סִיקְיוּס דֶנְטָאטוֹס, שהיה טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של סְפוּרְיוּס טַרְפֵּיוּס וְאַוּלוּס אַטֶרְנְיוּס, לא זמן רב לאחר גירוש המלכים, יש אולי מספר העדויות הרב מכול: הוא נלחם ב־120 קרבות, ניצח ב־8 דו־קרבות שאליהם הוזמן, ונשא 45 צלקות בחזית גופו ואף לא אחת בגבו.

הוא אף לקח שלל מ־34 אויבים, וזכה ב־18 חניתות בלא להב, ב־25 עיטורי חזה, ב־83 ענקים, ב־160 צמידים וב־26 כתרים; בהם 14 כתרי אזרח, 8 כתרי זהב, 3 כתרי חומה וכתר מצור אחד. כן הוענקו לו ארנק כסף, 10 שבויים ו־20 ראשי בקר. הוא צעד בתהלוכות הניצחון של 9 מצביאים, שניצחו בעיקר בזכות פועלו. ונוסף על כך — וזה בעיניי המעשה הנעלה שבהישגיו — הוא הביא להרשעתו באספת העם של אחד ממפקדיו, טִיטוּס רוֹמִילְיוּס, לאחר שסיים את כהונתו כְּקוֹנְסוּל, בשל ניהול צבאי כושל.

אותות ההצטיינות של מַנְלִיוּס קַפִּיטוֹלִינוּס לא היו פחותים, אילולא איבד אותם בשל אחרית חייו. עוד לפני גיל 17 לקח פעמיים שלל מגופו של אויב. הוא היה הפרש הראשון מכולם שקיבל כתר חומה; זכה ב־6 כתרי אזרח וב־37 מתנות; וספג 23 פצעים בחזית גופו. הוא הציל את פּוּבְּלִיוּס סֶרְווִילִיוּס, מפקד הפרשים, אף שהוא עצמו נפצע בכתף ובירך. ומעל לכול, הוא לבדו הציל מידי הַגַּאלִים את הַקַּפִּיטוֹל ואת עיקר כוחה של המדינה — אילו רק לא הצילם כדי למלוך עליהם בעצמו.

ואולם הישגים אלה הם אמנם מעשי גבורה גדולים, אך חלקו של המזל בהם גדול עוד יותר. לדעתי אין אדם שאפשר להעדיפו בצדק על מַרְקוּס סֶרְגִיוּס, אף כי קָטִילִינָה, נינו, פגם בשמו של הבית. במסע המלחמה השני שלו איבד סֶרְגִיוּס את יד ימינו; בשני מסעות נפצע 23 פעמים, ולפיכך לא יכול היה להשתמש כראוי לא ביד ולא ברגל; רק במסע אחד יצא בלא פגע, ואף על פי שהיה נכה שירת כחייל במסעות רבים אחר כך. חַנִּיבַּעַל שבה אותו פעמיים — שהרי לא באויב מן השורה מדובר — ופעמיים נמלט מכבליו. במשך 20 חודשים לא היה יום שבו לא נשמר בשלשלאות או באזיקים.

ארבע פעמים נלחם ביד שמאל בלבד; ביום אחד נדקרו תחתיו שני סוסים שרכב עליהם. הוא התקין לעצמו יד ימנית מברזל, קשר אותה לזרועו ונלחם בעזרתה; כך הסיר את המצור מִקְרֶמוֹנָה, הגן על פְּלֶקֶנְטִיָה וכבש 12 מחנות אויב בְּגַאלִיָה. כל הדברים האלה נודעים מן הנאום שנשא בעת כהונתו כפרייטור, כאשר עמיתיו מנעו ממנו להשתתף בקורבנות משום שהיה נכה. אילו התחלף אויבו, אילו ערמות של כתרים היה האיש הזה צובר!

שהרי חשיבות רבה יש לתקופה שבה הזדמנה גבורתו של כל אדם. אילו כתרי אזרח העניקו הקרבות בַּטָרֶבְיָה, בְּטִיקִינוֹס או בְּטָרַסִימֶנוֹס? איזה כתר אפשר היה לזכות בו בְּקָאנַאי, מקום שבו עצם ההימלטות נחשבה למעשה הגבורה העילאי? אנשים אחרים ניצחו בני אדם; סֶרְגִיוּס ניצח אף את הגורל.

מי יוכל לבחור את המצטיין בתהילת הכישרון מתוך תחומים רבים כל כך של דעת ומתוך מגוון עצום כל כך של נושאים ויצירות? אולי הכול יסכימו שלא קם בר־מזל יותר מן המשורר היווני הוֹמֵרוֹס, בין ששופטים את צורת יצירתו ובין את תוכנה.

לפיכך אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול — שהרי בעזרת שיפוטם של אנשים דגולים נוכל להכריע הערכה נישאה כל כך בדרך הטובה והנקייה ביותר מקנאה — מצא בין אוצרות השלל של דָרְיָווֶשׁ מלך פרס תיבה לבשמים, עשויה זהב ומשובצת פנינים ואבני חן יקרות. ידידיו הציעו לה שימושים שונים; אך מאחר שֶׁאֲלֶכְסַנְדֶר, כלוחם המגואל באבק המסעות, מאס בבשמים, אמר: 'לא, בשם הֶרְקוּלֶס! תינתן התיבה למשמרת ספרי הוֹמֵרוֹס' — כדי שהיצירה היקרה ביותר של רוח האדם תישמר בכלי העשיר ביותר.

כאשר בזז אֲלֶכְסַנְדֶר את תֵבַאי, ציווה לחוס על משפחתו ועל ביתו של המשורר פִּינְדָארוֹס. הוא ראה בארץ מולדתו של הפילוסוף אֲרִיסְטוֹטֶלֶס את מולדתו שלו, וכך צירף מחווה נדיבה כל כך לזוהר הישגיו. אַפּוֹלוֹן גינה בְּדֶלְפִי את רוצחי המשורר אַרְכִילוֹכוֹס. כשהלקדאימונים צרו על חומות אתונה, ציווה האב לִיבֶּר לקבור את סוֹפוֹקְלֶס, גדול מחברי הטרגדיות, לאחר מותו: הוא הזהיר שוב ושוב בחלום את מלכם לִיסַנְדרוֹס שיניח לקבור את חביבו. המלך בירר מי מת

באתונה לאחרונה, ובלא קושי הבין למי התכוון האל, והעניק שביתת נשק לצורך ההלוויה.

לקראת אַפָּלָטוֹן, כהן החוכמה, שלח הטיראן דְיוֹנִיסְיוּס — אדם שמטבעו היה אכזר וגאוותן במקרים אחרים — סְפִינָה מעוטרת בסרטי קודש; והוא עצמו קיבל את פניו כשירד לחוף, רכוב במרכבה רתומה לארבעה סוסים לבנים. אִיסוֹקְרָטֵס מכר נאום אחד ב־20 כיכרות. כאשר אַייסְכִינֵס האתונאי, גדול הנואמים, קרא בְּרוֹדוֹס את נאום הקטרוג שלו, קרא גם את נאום ההגנה של דֶמוֹסְתֶנֵס, שבגללו נדחק לגלות זו. כאשר התפעלו השומעים מן הנאום, אמר שהיו מתפעלים עוד יותר אילו שמעו את דֶמוֹסְתֶנֵס עצמו נושא אותו; כך היה באסונו לעד גדול ליריבו.

האתונאים הגלו את תוּקִידִידֵס המצביא, אך הזמינו לשוב את תוּקִידִידֵס ההיסטוריון: הם התפעלו מכישרון הביטוי של האיש שאת גבורתו הרשיעו. גם מֶנַנְדְרוֹס, באמנות הקומדיה, זכה לעדות כבוד גדולה ממלכי מצרים ומקדוניה, שביקשו להביאו באמצעות ציים ושליחים; אך גדולה ממנה העדות שהעיד על עצמו, כאשר העדיף את מלאכת הספרות על פני מזל מלכותי.

גם גדולי רומא חלקו כבוד לאנשי ארצות זרות. גְנֵאוּס פּוֹמְפֵּיוּס, לאחר שסיים את המלחמה בְּמִיתְרִידָאטֵס, עמד להיכנס לביתו של פּוֹסִידוֹנְיוּס, הנודע בהוראת החוכמה. הוא אסר על הליקטור להכות בדלת כמנהג, והשפיל את אגדי המוטות לפני מפתן הספרות — הוא, שהמזרח והמערב השפילו את עצמם לפניו. כאשר שמע קָאטוֹ הַקָּנְסוֹר את קַרְנֵאָדֵס במשלחת הנודעת של שלושת גדולי החוכמה מאתונה, הציע לשלוח את השליחים לדרכם בהקדם, מפני שכאשר האיש הזה טוען, קשה מאוד להבחין מה אמת.

איזה שינוי עצום במנהגים! אותו קָאטוֹ נהג בדרך כלל לטעון שיש לגרש את כל היוונים מאיטליה; אך נינו, קָאטוֹ מֵאוּטִיקָה, הביא עמו פילוסוף אחד מתקופת שירותו כְּטָרִיבּוּן צבאי, ואחר מתקופת שליחותו לְקַפְּרִיסִין. ראוי לציון שאותה לשון יוונית גורשה בידי אחד משני הַקָּאטוֹנִים והובאה בידי האחר.

אך הבה נמנה גם את תהילת אנשינו. סְקִיפִּיוֹ אַפְּרִיקָנוּס הראשון ציווה להציב על קברו את פסלו של קְוִינְטוּס אֶנְיוּס, כדי ששמו המהולל — או ליתר דיוק, השלל שחטף מחלקה השלישי של תבל — ייקרא ליד אפרו האחרון לצד שמו של המשורר. אַוגוּסְטוּס האלוהי אסר לשרוף את שירי וֶרְגִילְיוּס, בניגוד לענוות צוואתו; וכך זכה המשורר לעדות גדולה יותר משזכה בה אילו הוא עצמו אישר את יצירותיו.

בספרייה הראשונה בעולם שנפתחה לציבור ברומא — אַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹ ייסד אותה משלל מלחמה — הוצב דיוקנו של מַרְקוּס וָארוֹ בעודו בחיים, והוא היחיד שזכה לכך. בעיניי, אין זו תהילה פחותה מכך שהנואם הראשון במעלה והאזרח הדגול העניק לו לבדו את הכתר הזה מתוך המוני אנשי הכישרון של אותו דור, או מכך שֶׁפּוֹמְפֵּיוּס הגדול העניק לו כתר ימי לאחר המלחמה בשודדי הים.

אפשר למנות אחר כך אינספור דוגמאות רומיות, שכן עם אחד הוליד בכל תחום אנשים מצטיינים רבים יותר מכל הארצות האחרות. אבל באיזה חטא אחטא אם אשתוק עליך, מַרְקוּס טוּלְיוּס, ובאיזה אות היכר אכריז שאתה המצטיין מכול? במה, אם לא בעדותו של העם ההוא, הגדול מכל העמים, ואבחר מכל חייך רק את פועלי הַקּוֹנְסוּלָאט שלך?

כשאתה דיברת, ויתרו השבטים על חוק הקרקעות — כלומר, על מזונם שלהם. בעצתך סלחו לְרוֹסְקִיוּס, מציע חוק הישיבה בתיאטרון, ונשאו ברוח שווה את סימונם לרעה באמצעות הבדלי המושבים. בזכות נאומך התביישו בני המוחרמים לבקש משרות ציבוריות. קָטִילִינָה נס מפני גאונותך; אתה החרמת את מַרְקוּס אַנְטוֹנְיוּס. היה שלום, אתה שכונֵית ראשון מכול 'אבי המולדת'; אתה שזכית ראשון, בעודך לבוש טוגה, בתהלוכת ניצחון ובזר דַּפְנָה ללשון; אתה, אבי הרהיטות והספרות הַלָּטִינִית גם יחד. וכפי שכתב עליך הַדְּיקְטָטוֹר קיסר, מי שהיה פעם אויבך, זכית בזר דַּפְנָה הגדול מכל זרי הניצחונות — ככל שגדול יותר המעשה להרחיב כל כך את גבולות הגאונות הרומית מלהרחיב את גבולות האימפריה.

ביתר מעלות הרוח עלו אנשים אלה על שאר בני התמותה: בחוכמה הצטיינו אצל הרומאים מי שכונו קָטִי וְקוֹרְקוּלִי; ואצל היוונים — סוֹקְרָטֵס, שהאורקל של אַפּוֹלוֹן הַפִּיתִי העמידו מעל הכול.

מצד אחר, בני התמותה העניקו לכילון הַלַּקֶדַאִימוֹנִי מעמד שווה לאורקלים כאשר הקדישו בְּדֶלְפִי, באותיות זהב, את שלוש אמרותיו: 'דע את עצמך'; 'אל תחפוץ בדבר יתר על המידה'; ו'חוב ותביעה משפטית מלווים באומללות'. יתרה מזו, לאחר שבנו ניצח בְּאוֹלִימְפִיָה וכילון מת משמחה, ליוותה יוון כולה את מסע הלווייתו. מקרב הנשים, הַסִיבִּילָה הייתה הדוגמה המהוללת ביותר לאלוהיות ולמעין שותפות עם יושבי השמים; ומקרב הגברים — מֶלַמְפּוֹס אצל היוונים ומַרְקִיוּס אצל הרומאים.

רק פעם אחת מאז ראשית הדורות נבחר אדם כטוב בבני האדם: סְקִיפִיוֹ נָאסִיקָה, שנבחר בידי סֶנָאט שנשבע לשפוט ביושר. ואף על פי כן, כשהיה

מועמד למשרה בטוגה הלבנה, דחה אותו העם פעמיים. בסופו של דבר לא הותר לו למות במולדתו — ממש כשם שֶׁלְסוֹקְרָטֵס, שֶׁאַפּוֹלוֹן קבע כי הוא החכם מכול, לא הותר למות מחוץ לכבליו. רק פעם אחת נבחרה אישה לצנועה בנשות רומא בהצבעת המטרונות: סוּלְפִּיקְיָה, בת פַּטְרְקוּלוֹס ואשת פּוּלְוִיוּס פָּלָאקוּס, שנבחרה מתוך 100 נשים שנבחרו מראש להקדיש את פסל וֶנוּס על פי ספרי הַסִּיבִּילוֹת. בפעם אחרת הוכיחה קְלַאוּדְיָה את צניעותה במבחן דתי, כאשר הובילה את אם האלים לרומא.

דוגמאות למסירות משפחתית היו אמנם לאין מספר בעולם כולו, אך ברומא הייתה אחת שאין להשוות אליה את כולן יחד. אישה שילדה זה עתה, בת המון העם ומטעם זה אלמונית, קיבלה רשות לבקר את אמה שנכלאה כדי שתוצא להורג. שומר השער חיפש עליה תמיד קודם שנכנסה, לבל תכניס מזון; אך היא נתפסה כשהיא מזינה את אמה משדיה. בשל הפלא הזה הוענקו חיי האם כגמול למסירות הבת, ולשתיהן ניתנה כלכלה לכל חייהן. המקום הוקדש לאלת המסירות, ובשנת הַקוֹנְסוּלָאט של גָּאיוּס קְווִינְקְטִיוּס וּמָנְיוּס אַקִילְיוּס נבנה מקדש למסירות באתר בית הכלא ההוא, במקום שבו עומד כיום תיאטרון מַרְקֶלוּס.

כאשר נתפסו שני נחשים בביתו של אבי הַגְּרַאקְכִים, נאמר לו בתשובה שהוא עצמו יחיה אם ימיתו את הנחש מן המין האחר. הוא אמר: 'לא, הרגו את הזכר; קוֹרְנֵלְיָה עוד צעירה ועדיין יכולה ללדת.' כך חס על אשתו וגם דאג למדינה; והנבואה התקיימה עד מהרה. מַרְקוּס לֶפִּידוּס מת מאהבתו לאשתו אַפּוּלְיָה לאחר שהתגרש ממנה. פּוּבְּלִיוּס רוּטִילְיוּס היה מרותק לביתו במחלה קלה; כאשר נודע לו שאחיו נכשל בבחירות לַקוֹנְסוּלָאט, מת מיד. פּוּבְּלִיוּס

קָטְיֵינוּס פִּילוֹטִימוּס אהב כל כך את פטרונו, עד שאף על פי שנקבע כיורש כל רכושו, השליך את עצמו על מדורתו.

אינספור אנשים הצטיינו בידיעת האמנויות השונות, אך מן הראוי שניגע באחדים מהם, שהרי אנו קוטפים את פרח המין האנושי. באסטרולוגיה הצטיין בֶּרוֹסוּס, שבשל נבואותיו האלוהיות הציבו לו האתונאים על חשבון הציבור פסל בעל לשון מוזהבת בגימנסיון; בדקדוק — אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, שֶׁהָאַמְפִּיקְטְיוֹנִים של יוון חלקו לו כבוד; וברפואה — הִיפּוֹקְרָטֵס, שחזה את המגפה המתקרבת מֵאִילִירְיָה ושלח את תלמידיו לערים מסביב להגיש עזרה. על שירות זה חלקה לו יוון אותן אותות כבוד שהעניקה לְהֶרְקוּלֶס. על אותה ידיעה העניק המלך תַּלְמַי לְקְלֵאוֹמְבְּרוֹטוֹס מִקָּאוּס 100 כיכרות בחג הַמָּגָלָנְסִי, משום שהציל את המלך אַנְטִיוֹכוֹס.

גם קְרִיטוֹבּוּלוֹס זכה לתהילה רבה: הוא הוציא חץ מעינו של המלך פִּילִיפּוֹס וריפא את אובדן העין בלי שפניו הושחתו. אך התהילה הגדולה מכול נפלה בחלקו של אַסְקְלֵפִּיאֲדֵס מִפְּרוּסָה: הוא ייסד אסכולה חדשה, דחה את שליחיו ואת הבטחותיו של המלך מִיתְרִידָאטֵס, גילה דרך לטפל בחולים ביין, והשיב לחיים אדם שכבר הובל לקבורה והצילו. אך מעל לכול התפרסם בהתערבותו עם הגורל: הוא קבע שאין לראות בו רופא אם יחלה אי פעם בכל דרך שהיא. הוא ניצח בהתערבות, ומת בשיבה מופלגת לאחר שנפל במדרגות.

עדות גדולה לידיעותיו של אַרְכִימֵדֵס בגאומטריה ובמכניקה הייתה פקודתו של מַרְקוּס מַרְקֶלוּס, בעת כיבוש סִירָקוּסָאי, שלא לפגוע בו לבדו — אלא שבורותו של חייל סיכלה את צו המצביא. זכו לשבח גם כָּרְסִיפְּרוֹן מִקְנוֹסוֹס, שבנה את מקדשה המופלא של דִיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס; פִילוֹן, שבנה באתונה מספנה ל־400

אוניות; קְטֶסִיבְיוּס, שהמציא את תורת האוויר הדחוס ואת העוגבים ההידראוליים; וְדִינוֹקְרָאטֶס, שמדד את השטח בעת שֶׁאָלְכְּסַנְדֶּר ייסד את אלכסנדריה במצרים. אותו מצביא פרסם צו שאיש מלבד אַפֶּלֶס לא יצייר אותו, איש מלבד פִּירְגוֹטֶלֶס לא יגלף את דיוקנו, ואיש מלבד לִיסִיפּוֹס לא יוצקו בארד. אמנויות אלה התפרסמו בדוגמאות רבות.

המלך אַטָאלוֹס הציע 100 כיכרות תמורת ציור אחד של אֲרִיסְטִידֵס מִתֵּבָאִי; קיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר קנה ב־80 כיכרות שני ציורים של טִימוֹמַכוֹס, 'מֵדֵאָה' ו'אִיאַס', כדי להקדישם במקדש וֶנוּס האם. המלך קַנְדָאוּלֵס שילם לְבוּלַארְכוֹס בזהב כנגד משקלו של ציור גדול ממדים שתיאר את חורבן הַמַּגְנֵטִים. המלך דָּמֶטְרִיוּס, שכונה 'הצר', נמנע מלשרוף את רוֹדוֹס כדי שלא יעלה באש ציור של פְּרוֹטוֹגֶנֶס שהיה מוצב באותו חלק של החומה.

פְּרַקְסִיטֶלֵס התפרסם בפיסול בשיש, ובייחוד בזכות וֶנוּס מִקְנִידוֹס. הפסל נודע בשל אהבתו המטורפת של צעיר אחד אליו, וכן בשל הערכתו העצומה של המלך נִיקוֹמֶדֵס, שניסה לשכנע את בני קְנִידוֹס להחליפו במחיקת כל חובם. יוּפִיטֶר בְּאוֹלִימְפִיָה מעיד מדי יום על כישרונו של פִּידִיאַס; יוּפִיטֶר הַקַּפִּיטוֹלִינִי וְדִיאָנָה מֵאֶפֶסוֹס מעידים על כישרונו של מָנְטוֹר, שכן כלי מעשה ידיו הוקדשו להם.

המחיר הגבוה ביותר ששולם עד היום, ככל שידוע לי, תמורת אדם שנולד לעבדות היה בשל בקיאותו בדקדוק: אַטִיוּס מִפִּיסָאוּרוּם מכר את דַּפְנִיס, וּמַרְקוּס סְקָאוּרוֹס, מראשי המדינה, הציע בעדו 700,000 סֶסְטֶרְצִים. בימינו עברו השחקנים סכום זה, ולא במעט; אבל הללו קנו את חירותם שלהם.

כבר בימי אבותינו, כך נמסר, השתכר השחקן רוֹסְקִיוּס 500,000 סֶסְטֶרְצִים בשנה. אלא אם כן מבקש מישהו להזכיר כאן את הממונה על הכספים במלחמה שנערכה לא מכבר בארמניה בגלל טִירִידָאטֵס, שאותו שחרר נֵירוֹן תמורת 13,000,000 סֶסְטֶרְצִים; אך זה היה מחירה של מלחמה, לא של אדם. ובשם הֶרְקוּלֵס, גם המחיר ששילם קְלוּטוֹרְיוּס פְּרִיסְקוּס תמורת פָּאֵיזוֹן, אחד מסריסי סֵיאָנוּס — על פי קריאת הטקסט המשובשת, ככל הנראה 500,000 סֶסְטֶרְצִים — היה מחיר התאווה ולא היופי. הקונה הפך את העוול הזה לרווח בזמן אבלה של המדינה, שכן איש לא היה פנוי להאשימו.

מכל עמי העולם היה העם הרומי ללא ספק המצטיין היחיד בכל סוגי הגבורה. אך אין בכוח השיפוט האנושי לקבוע מי זכה למידה הגדולה ביותר של אושר, שכן כל אדם מגדיר הצלחה בדרך אחרת ועל פי מזגו. אם רצוננו לשפוט באמת ולהכריע לאחר שנדחה כל התהדרות בחסדי המזל, אין בן תמותה מאושר. אדם זוכה למנה גדושה, והמזל נוהג בו ברוחב לב, אם אפשר לומר עליו בצדק שאינו אומלל. גם אם לא יארע לו דבר אחר, ודאי יפחד שמא יתעייף המזל מלהיטיב עמו; ומרגע שפחד זה נכנס ללבו, אין אושרו שלם.

ומה נאמר על כך שאין בן תמותה הנוהג בתבונה בכל שעותיו? הלוואי שרבים ככל האפשר יראו אמירה זו ככוזבת ולא כנבואת משורר! בני התמותה, בהבלם ובכישרונם להונות את עצמם, עורכים חשבון כמנהגו של עם בְּתָרַאקְיָה: הם משליכים לכד אבנים בצבעים שונים לפי חווייתו של כל יום, וביום האחרון מפרידים אותן, מונים אותן וכך פוסקים על חייו של כל אדם.

אך מה אם דווקא היום ששובח באותה אבן לבנה היה ראשיתו של אסון? כמה אנשים נפגעו מן השלטון שקיבלו! כמה איבדו אותם נכסיהם והטביעו אותם

בעונשים הקשים ביותר — אותם דברים שנחשבו לטובות, מפני שבאותה שעה עוררו שמחה! כך הדבר בלי ספק: יום אחד שופט יום אחר, ורק היום האחרון שופט את כולם; ולכן אין לתת אָמוֹן באף יום. נוסף על כך, טובות אינן שקולות לרעות גם כשהן שוות במספרן, ושום שמחה אינה מפצה אפילו על הצער הקל ביותר. אבוי לחשבון השווא והכסיל! מונים את מספר הימים במקום שבו צריך לשקול את משקלם.

בכל הדורות נמצאה רק אישה אחת שהייתה בת מלך, אשת מלך ואם מלך: לַמְפִּידוֹ הַלַּקֲדַאימוֹנִית. רק בֶּרֶנִיקָה אחת הייתה בתם, אחותם ואמם של מנצחים אוֹלִימְפִּיִים. רק משפחה אחת, משפחת הַקוּרְיוֹנִים, העמידה שלושה נואמים ברציפות; ורק משפחת פָּאבְּיוּס העמידה שלושה ראשי סָנָאט רצופים: מַרְקוּס פָּאבְּיוּס אַמְבּוּסְטוּס, בנו פָּאבְּיוּס רוּלְיָאנוּס ונכדו קְווִינְטוּס פָּאבְּיוּס גוּרְגֶס.

אין מספר לדוגמאות האחרות לתהפוכות המזל. שהרי אילו שמחות גדולות הוא יוצר אם לא מתוך רעות, ואילו רעות עצומות אם לא מתוך שמחות אדירות? הוא שמר במשך 36 שנה על הסנאטור מַרְקוּס פִּידוּסְטְיוּס, שֶׁשּׁוּלָה החרימו — אך רק כדי שיוחרם שנית. הוא חי יותר מְשּׁוּלָה, אך רק עד ימי אַנְטוֹנְיוּס; ומוסכם שֶׁאַנְטוֹנְיוּס החרימו אך ורק משום שכבר הוחרם בעבר.

אמנם רצה המזל שֶׁפּוּבְּלְיוּס וָרְטִידְיוּס יהיה האדם היחיד שחגג תהלוכת ניצחון על הַפַּרְתִים; אך אותו אדם עצמו הובל בילדותו כשבוי בתהלוכת הניצחון של גְנֵאוּס פּוֹמְפֵּיוּס על אַסְקוּלוּם. מָסוּרְיוּס מעיד שהובל כך בשתי תהלוכות ניצחון; קִיקֶרוֹ אומר שהיה נהג פרדות במאפיית המחנה; ורוב הכותבים מספרים שבילה את נעוריו בעוני כחייל פשוט הנועל קליגה.

גם קוֹרְנֵלְיוּס בַּלְבּוּס הזקן היה קוֹנְסוּל, אף על פי שהועמד לדין ואף חבר מושבעים כונס כדי להכריע אם מותר להלקותו במוטות. הוא היה הראשון מבני הארצות הזרות, ואף מן הנולדים מעבר לאוקיינוס, שנהנה ממשרה שאבותינו מנעו אפילו מבני לָאטְיוּם. בין הדוגמאות המובהקות נמנה גם לוּקְיוּס פוּלְוִיוּס: הוא היה קוֹנְסוּל של הַטּוּסְקוּלָנִים בשעה שמרדו, ולאחר שעבר לצד רומא כיבד אותו מיד העם הרומי באותה משרה. הוא היחיד שחגג ברומא תהלוכת ניצחון על האנשים שהיה הַקוֹנְסוּל שלהם, באותה שנה עצמה שבה היה אויב רומא.

עד ימינו היה לוּקְיוּס סוּלָה האדם היחיד שתבע לעצמו את הכינוי 'פֵּלִיקְס', בר־המזל — כינוי שאימץ בשפיכות דמם של האזרחים ובהתקפה על מולדתו. ואילו ראיות לאושרו הביאו אותו לכך? העובדה שיכול היה להחרים אלפי אזרחים ולטבוח בהם? הו פרשנות מושחתת, ואומללה בעיני העתיד! האם לא שפר אז גורלם של המתים, שעליהם אנו מרחמים היום, בשעה שאין אדם שאינו שונא את סוּלָה?

ועוד, האם אחרית חייו לא הייתה אכזרית יותר מאסונם של כל מי שהחרים, כשגופו עצמו כרסם אותו והוליד מתוכו את עינוייו? גם אם הסתיר זאת, וגם אם נאמין לחלומו האחרון, שבאמצעותו נשאר כביכול בן־אלמוות, ונניח שבמקרה שלו בלבד גברה התהילה על השנאה — בכל זאת הוא עצמו הודה שדבר אחד חסר לאושרו: שלא זכה לחנוך את הַקַּפִּיטוֹל.

קְוִינְטוּס מֶטֶלוּס, בנאום ההספד שנשא לכבוד אביו לוּקְיוּס מֶטֶלוּס — פונטיפקס, קוֹנְסוּל פעמיים, דיקטטור, מפקד הפרשים וחבר ועדה של 15 לחלוקת קרקעות, שהוביל בתהלוכת הניצחון את מספר הפילים הרב ביותר מן

המלחמה הַפּוּנִית הראשונה — הותיר בכתב כי אביו הגשים את עשרת הדברים הגדולים והטובים ביותר, שחכמים היו מקדישים את חייהם להשגתם:

שכן הוא רצה להיות לוחם מן המעלה הראשונה, הנואם הטוב ביותר, המצביא האמיץ ביותר; שהמעשים הגדולים ביותר ייעשו בחסות אותותיו; שייהנה מן הכבוד הרם ביותר, שיהיה בעל החוכמה העליונה וייחשב ראשון הסנאטורים; שישיג עושר רב בדרכים כשרות, יותיר ילדים רבים ויהיה האדם המהולל ביותר במדינה. כל אלה, כתב בנו, נפלו בחלקו ולא בחלקו של שום אדם אחר מאז ייסוד רומא.

ארוך יהיה להפריך טענה זו, ואף מיותר, שכן מקרה אחד מפריך אותה די והותר: מָטָלוּס זה בילה את זקנתו עיוור, לאחר שאיבד את עיניו בשרפה כאשר חילץ את הַפָּלַדְיוּם ממקדש וסטה — הסיבה הייתה ראויה לזיכרון, אך התוצאה אומללה. משום כך אין לכנותו אומלל, אך גם אי אפשר לכנותו מאושר. העם הרומי העניק לו זכות שלא העניק לאיש אחר מאז ראשית הדורות: בכל פעם שהלך לסנאט, הוסע במרכבה עד בית הסנאט. היה זה כבוד גדול ונישא, אך ניתן בתמורה לעיניו.

גם בנו של קְווִינְטוּס מָטָלוּס זה, שנשא את הנאום על אביו, נמנה עם הדוגמאות הנדירות לאושר אנושי. מלבד המשרות הרמות ביותר והכינוי 'מַקֶדוֹנִיקוּס', נשאו אותו אל המדורה ארבעה בנים: אחד מהם היה פרייטור, שלושה היו קונסולים, שניים חגגו תהלוכת ניצחון ואחד היה קֶנְסוֹר — הישגים שאפילו כל אחד מהם בפני עצמו נפלו בחלקם של מעטים.

ואף על פי כן, בשיא מעמדו, כמעט נספה מָטָלוּס. גְאיוּס אַטִינְיוּס לְאַבְּאוֹ, שכינויו היה מְקֻרְיוּ, היה טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס שֶׁמָּטָלוּס, בתפקידו כקנסור, סילק מן

הסנאט. כאשר חזר מָטָלוּס משדה מַרְס בצהרי היום, בשעה שהפורום וְהַקַּפִּיטוֹל היו ריקים, חטף אותו אַטִינְיוּס אל הסלע הַטַּרְפָּאִי כדי להשליכו ממנו. אמנם אותו המון לקוחות גדול, שכינה אותו 'אבא', נהר לעזרתו; אך כצפוי בהפתעה כזאת הגיע באיחור וכאילו למסע הלוויה, ולא הייתה לו זכות להתנגד לַטְּרִיבּוּן המקודש או להדפו. מָטָלוּס עמד אפוא למות בגלל פועלי גבורתו ובגלל כהונתו כקנסור. רק בקושי נמצא טְרִיבּוּן אחר שהטיל וטו, והוא הושב ממש ממפתן המוות; לאחר מכן חי הודות לחסדו של אדם אחר.

אחר כך אף הקדיש האיש שֶׁמָּטָלוּס הרשיע את רכושו לאלים, כאילו החבל שנכרך סביב גרונו והדם שנלחץ ויצא מאוזניו לא היו עונש מספיק. אני עצמי אמנה בין אסונותיו גם את העובדה שהיה אויבו של סְקִיפְיוֹ אַפְרִיקָנוּס הצעיר; מָטָלוּס מַקֶדוֹנִיקוּס עצמו מעיד על כך, שכן אמר לבניו: 'לכו, בניי, חלקו כבוד למסע הלוויה; לעולם לא תראו הלווייתו של אזרח גדול ממנו.' והוא אמר זאת לבנים שכבר נשאו את הכינויים בַּלֵאַרִיקוּס וְדִיאֲדֶמָטוֹס, בשעה שהוא עצמו כבר נשא את הכינוי מַקֶדוֹנִיקוּס.

אך אפילו אם מביאים בחשבון את העוול הזה בלבד, מי רשאי לכנותו מאושר, כאשר עמד בסכנה למות לפי גחמת אויב — ואף לא של אַפְרִיקָנוּס עצמו? האם היה כדאי לנצח אויבים כלשהם במחיר כזה? ואילו כיבודים ומרכבות ניצחון לא השיבה לאחור אלימותו של הגורל, כאשר הַקֶּנְסוֹר נגרר דרך מרכז העיר — שהרי זו הייתה הדרך היחידה לעכבו — ונגרר אל אותו קַפִּיטוֹלְיוּם שאליו, בעת ניצחונו, לא גרר כך אפילו את שבוייו, לצד שלל האלים?

הפשע הזה נעשה גדול עוד יותר בשל המזל הטוב שבא אחריו: מַקֶדוֹנִיקוּס כמעט איבד אפילו הלוויה כזאת, שבה נשאוהו בניו עטורי הניצחון אל מדורת

הקבורה, כאילו ניצח גם בתהלוכת מותו. אין אושר שלם באמת אם עלבון כלשהו בחיים שבר אותו, לא כל שכן עלבון גדול כל כך. ולבסוף איני יודע אם יש לזקוף לזכות תהילת מידותיהם או לצער הכעס את העובדה שבין כל בני מָטָלוּס נותרה לעולם ללא עונש תעוזתו הנפשעת כל כך של גָּאיוּס אַטִינְיוּס.

גם בחיי אַוגוּסְטוּס האלוהי, שכלל בני התמותה עשויים לנקוב בשמו בדיון זה, אם שוקלים היטב את כל הדברים מתגלות תהפוכות גדולות של הגורל האנושי: דחייתו ממשרת מפקד הפרשים אצל דודו והעדפת לֶפִידוּס בניגוד לבקשתו; חרפת הפרוסקריפציות בשל שותפותו בַּטְרִיוּמְוִירָט עם האזרחים הגרועים ביותר, ואף בלא חלוקה שווה,

אלא כְּשֶׁאַנְטוֹנְיוּס הכביד עליו מאוד; מחלותיו בקרב פִילִיפִּי, מנוסתו והסתתרותו שלושה ימים בביצה כשהוא חולה ונפוח ממים שנאגרו תחת עורו, כפי שמודים אַגְרִיפָּה ומקנס; אסונות הספינה בסיציליה והסתתרות נוספת שם במערה; אחר כך, במנוסתו מן הקרב הימי וכשיד האויב דחקה בו, תחינתו אל פְּרוֹקוּלֵיוּס שיהרוג אותו; דאגתו במאבק של פֶּרוּסְיָה והחרדה ממלחמת אַקְטְיוּם;

נפילתו ממגדל במלחמות פָּאנוֹנְיָה; מרידות החיילים הרבות; המחלות הגופניות הרבות שהעמידוהו בסכנה; שאיפותיו החשודות של מַרְקֶלוּס; גירושו המביש של אַגְרִיפָּה; המזימות הרבות נגד חייו; ההאשמות במות בניו והאבל שהיה מר לא רק בשל היותו חשוך ילדים; ניאוף בתו ותוכניותיה לרצוח את אביה שנחשפו ברבים; פרישתו המבזה של בנו החורג נֵירוֹן; ניאוף נוסף של נכדתו. אחר כך הצטרפו רעות כה רבות: מחסור בכספי שכר, מרד אִילִירִיקוּם, גיוס

עבדים בשל מחסור בצעירים, מגפה בעיר, רעב באיטליה, החלטתו למות והעובדה שארבעה ימי צום כבר הכניסו לגופו את רוב המוות;

ולצד כל אלה אסון וָארוּס והפגיעה המחפירה בכבוד שלטונו; התנערותו מִפּוֹסְטוּמוֹס אַגְרִיפָּה לאחר שאימצו, ואחר כך געגועיו אליו לאחר שהגלהו; מכאן חשדו בְּפָבְּיוּס ובגילוי הסודות; ומשם מחשבות אשתו וְטִיבֶּרְיוּס — דאגתו האחרונה. בסיכומו של דבר, אותו אל — שאיני יודע אם זכה בשמים יותר משנמצא ראוי להם — מת כשבנו של אויבו הוא יורשו.

בשיקול הזה עולים על הדעת דברי האורקל בְּדֶלְפִי, כאילו שלחם האל כדי לייסר את יהירות בני האדם. שניים הם: פֶּדִיוּס הוא המאושר מכול, שכן זה עתה מת למען מולדתו; ובפעם אחרת, כְּשֶׁגִיגֶס, אז האדיר במלכי הארץ, שאל את האורקל, נאמר לו שֶׁאַגְלָאוּס איש פְּסוֹפִיס מאושר ממנו. האיש הזקן עיבד באחת מפינותיה הצרות ביותר של אַרְקַדְיָה נחלה קטנה, אך מספקת בשפע למזונו השנתי. הוא מעולם לא יצא ממנה, וכפי שעולה מאורח חייו, מאחר שמיעט לרצות חווה גם מעט מאוד רעה בחייו.

המתאגרף אֶוּתִימוֹס הוקדש לאל בעודו חי ובהכרה, בצו אותו אורקל ובאישור יוּפִיטֶר, גדול האלים. הוא ניצח תמיד בְּאוֹלִימְפִיָה, מלבד פעם אחת שבה הובס. מולדתו הייתה לוֹקְרִי שבאיטליה. קְלִימַכוֹס מספר בפליאה שאין דומה לה כי פסלו שם ופסל אחר בְּאוֹלִימְפִיָה נפגעו מברק באותו יום, וכי האל ציווה להקריב לו קורבנות; כך נהגו לעשות בעודו חי וגם לאחר מותו. אין בעניינו דבר מופלא יותר מן העובדה שהדבר מצא חן בעיני האלים.

את משך חיי האדם ואת אריכותם הפכו לבלתי־ודאיים לא רק מיקומי הארצות, אלא גם התקופות וגורל לידתו המיוחד של כל אדם. הֶסְיוֹדוֹס היה

הראשון שמסר דבר־מה בעניין. לדעתי הוא העדיף אגדה על אמת כאשר העניק לבעלי חיים רבים חיים ארוכים משל האדם: לעורבני תשעה דורות אדם, לאייל פי ארבעה מכך, לעורב פי שלושה מזה; ודברים אגדיים עוד יותר לְפֶנִיקְס ולנימפות.

המשורר אַנַקְרֵיאוֹן ייחס לְאַרְגַנְתוֹנְיוּס מלך הַטַּרְטֵסִים 150 שנה; לְקִינִירַס מלך הַקַּפְּרִיסָאִים עשר שנים יותר; ולְאֵיגִימְיוּס מאתיים. תֵּאוֹפּוֹמְפּוֹס ייחס לְאֶפִימֶנִידֵס איש קְנוֹסוֹס 157 שנה. הֶלָנִיקוֹס מספר שכמה מבני עם הָאֶפִּיאֵים בְּאֵיטוֹלְיָה הגיעו למאתיים שנה; וְדָמַסְטֵס מסכים עמו ומזכיר כי פִּיקְטוֹרָאוּס, המצטיין ביניהם בגופו ובכוחו, חי אפילו שלוש מאות שנה. אֶפּוֹרוֹס ייחס למלכי אַרְקַדְיָה שלושים שנה כל אחד,

קוֹרְנֵלְיוּס אֶלֶכְּסַנְדֶּר מספר שאדם בשם דַּנְדוֹן בְּאִילִירִיקוּם חי חמש מאות שנה; קְסֶנוֹפוֹן, בחיבורו על ההפלגה סביב, מספר שמלך האי של הַלּוּטְמִים חי שש מאות שנה, ובנו — אם ננקוט את שקרו המתון — שמונה מאות. כל הסיפורים האלה נולדו מחוסר ידיעה על דרכי מניין הזמן. יש שהגדירו שנה אחת כקיץ ושנה אחרת כחורף; אחרים חילקו אותה לארבע עונות, כמו הָאַרְקָדִים, ששנותיהם היו בנות שלושה חודשים; ואחרים מנו את התמלאות הירח, כמו המצרים. לכן מספר אצלם על אנשים שחיו אפילו אלף שנה כל אחד.

אך נעבור לעובדות מוסכמות. כמעט ודאי שֶׁאַרְגַנְתוֹנְיוּס איש גָּאדֵס מלך שמונים שנה; סבורים שהחל למלוך בשנתו הארבעים. אין ספק שֶׁמָּסִינִיסָה מלך שישים שנה וְשֶׁגּוֹרְגִיאַס הסיצילי חי 108. קְווִינְטוּס פָּבְּיוּס מַקְסִימוּס שימש אוגור 63 שנה. מַרְקוּס פֶּרְפֶּנָה, ולאחרונה לוּקְיוּס וולוּסְיוּס סָטוּרְנִינוּס, האריכו

ימים יותר מכל מי שאת דעתם ביקשו בעת כהונתם כקונסולים. פֶּרְפֶּנָה הותיר בחיים שבעה בלבד מאלה שבחר לסנאט כשהיה קֶנְסוֹר; הוא חי 98 שנה.

בעניין זה עולה בדעתי לציין גם שהייתה תקופה אחת בלבד בת חמש שנים שבה לא מת שום סנאטור: מן הטקס שערכו הַקֶּנְסוֹרִים פְּלַקּוּס וְאַלְבִינוּס ועד הַקֶּנְסוֹרִים הבאים, החל בשנת 579 לייסוד העיר. מַרְקוּס וַלֶרְיוּס קוֹרְווִינוּס השלים מאה שנה; 46 שנים הפרידו בין כהונתו הראשונה לשישית כְּקוֹנְסוּל. הוא ישב בכיסא הַקּוּרוּלִי עשרים ואחת פעמים — יותר מכל אדם אחר. מֶטֶלוּס הכוהן הגדול הגיע לאורך חיים זהה.

מבין הנשים, לִיוִיָה אשת רוּטִילְיוּס עברה את שנתה ה־97; סְטָטִילְיָה, בת למשפחת אצולה בימי הקיסר קְלַאוּדְיוּס, את שנתה ה־99; טֶרֶנְטָיָה אשת קִיקֶרוֹ חיה 103; וּקְלוֹדְיָה אשת אוֹפִּילְיוּס 115, ואף ילדה חמש־עשרה פעמים. השחקנית לוּקְיָה הופיעה על הבמה בהיותה בת מאה. גָּלֶרְיָה קוֹפִּיוֹלָה, רקדנית במופעי ביניים, הוחזרה לבמה בהיותה בת 104, בְּקוֹנְסוּלָאט של גָּאיוּס פּוֹפָּאיוּס וּקְווִינְטוּס סוּלְפִּיקְיוּס, במשחקים שנדרו לשלום אַוגוּסְטוּס האלוהי. מַרְקוּס פּוֹמְפּוֹנְיוּס, כשהיה אַיְידִיל הַפְּלֶבְּס בְּקוֹנְסוּלָאט של גָּאיוּס מָרְיוּס וּגְנֵאיוּס קרבו, העלה אותה לראשונה 91 שנה קודם לכן; ופּוֹמְפֵּיוּס הגדול כבר החזיר אותה בזקנתה כפלא בעת חנוכת התיאטרון הגדול.

פֶּדְיָאנוּס אַסְקוֹנְיוּס מעיד שגם סַמוּלָה חיה 110 שנים. פחות מפתיע בעיניי שֶׁסְטֶטַנְיוֹן, שהיה הראשון שהנהיג ריקוד בטוגה, רקד בשני המשחקים הסקולריים — אלה של אַוגוּסְטוּס האלוהי ואלה שערך קְלַאוּדְיוּס קיסר בְּקוֹנְסוּלָאט הרביעי שלו — שכן לא יותר מ־63 שנה הפרידו ביניהם, אף שחי עוד זמן רב לאחר מכן. מוּקְיָאנוּס מעיד כי בפסגת הר טְמוֹלוּס, הקרויה

טֶמְפְּסִיס, חיים עד 150 שנה. במפקד של קְלַאוּדְיוּס קיסר הצהיר טִיטוּס פּוּלוֹנְיוּס איש בּוֹנוֹנְיָה על אותו גיל; הדבר הוכח כאמת בהשוואת הצהרותיו במפקדים קודמים ובראיות מחייו, שכן הנסיך נתן דעתו לעניין.

הנושא עצמו כמו דורש את דעתה של תורת הכוכבים. אֶפִּיגֶנֵס טען שאין אדם יכול להשלים 112 שנה; בֶּרוֹסוּס — שאין לעבור 116. עודנה קיימת גם השיטה שמסרו פֶּטוֹסִירִיס וְנֶכֶפְּסוֹס, המכונה טטרטמוריון על שם חלק בן שלושה מזלות; לפיה נראה שבחבל איטליה אפשר להגיע ל־124 שנות חיים. הם טענו שאיש אינו עובר מידת זריחה של תשעים מעלות, שאותה הם מכנים אנפורות, ואף המידה הזאת נקטעת במפגש עם כוכבים מזיקים או אפילו עם קרניהם ועם קרני השמש. לעומת זאת לא ברור מהו הגיל המרבי שמייחסת אסכולת אַסְקְלֵפְּיוּס, הטוענת כי הכוכבים קובעים את משכי החיים הקצובים.

אך הם אומרים שחיים ארוכים יותר נדירים, מפני שבנקודות שעה בולטות בימי הירח, כגון היום השביעי והחמישה־עשר, הנצפים בלילה וביום, נולד המון רב; אנשים אלה מתים לפי חוק מדרגות השנים, שאותן מכנים קלימקטרים, ובדרך כלל אינם עוברים את שנתם ה־54.

ראשית, עצם חוסר העקביות של האמנות הזאת מראה עד כמה הדבר בלתי־ודאי. לכך מצטרפות ראיות מן המפקד האחרון, שערכו בתוך ארבע שנים הקיסרים מבית וֶסְפַּסְיָאנוֹס, האב והבן, בעת ששימשו קנסורים. אין צורך לרוקן את כל מאגרי הרשומות; נביא רק דוגמאות מן החלק האמצעי שבין הָאַפֶּנִינִים לְפַּדוּס.

בפרמה הצהירו שלושה על גיל 120, וּבְבְרִיקְסִילוּם אחד; בפרמה שניים על 125; בְּפְלֶסָנְטִיָה אחד על 130; בְּפָוֶוְנְטִיָה אישה אחת; בְּבוֹנוֹנְיָה לוּקְיוּס טָרֶנְטִיוּס

בן מַרְקוּס על 135; וּבְאַרִימִינוּם מַרְקוּס אַפּוֹנְיוּס על 140 וְטֶרְטוּלָה על 137. לפני פְּלַסֶנְטִיָה, בין הגבעות, נמצאת העיר וֶלֵיאָטִיוּם; שם הצהירו שישה על גיל 110, ארבעה על 120, ואחד על 140 — מַרְקוּס מוּקְיוּס פֶּלִיקְס, בן מַרְקוּס, משבט גָּלֶרְיָה.

וכדי שלא להתעכב בדבר מוסכם, במחוז השמיני של איטליה נמנו במפקד 54 אנשים בני מאה; ארבעה־עשר בני 110; שניים בני 125; ארבעה בני 130; ארבעה בני 135 או 137; ושלושה בני 140.

עוד ביטוי להפכפכות חיי התמותה: הוֹמֵרוֹס מסר שֶׁהֶקְטוֹר ופּוֹלִידָמַס נולדו באותו לילה, אף שגורלם היה שונה כל כך. בְּקוֹנְסוּלָאט השלישי של גָּאיוּס מָרְיוּס וּגְנֵאיוּס קרבו, ביום החמישי לפני הַקָּלֶנְדוֹת של יוּנִי, נולדו באותו יום מַרְקוּס קֶלְיוּס רוּפּוּס וְגָאיוּס לִיקִינְיוּס קַלְווּוּס — שניהם אמנם נואמים, אך סופם שונה כל כך. הדבר קורה מדי יום בכל העולם גם למי שנולדים באותן שעות: אדונים ועבדים נולדים יחד, מלכים ואביונים.

פּוּבְּלִיוּס קוֹרְנֵלְיוּס רוּפּוּס, שהיה קוֹנְסוּל עם מָנְיוּס קוּרְיוּס, איבד את ראייתו בשנתו בעודו חולם שהדבר קורה לו. לעומתו יָאסוֹן איש פרה, שהרופאים נואשו ממנו בשל מורסה, ביקש את מותו בקרב; פציעה בחזה מיד אויב העניקה לו את רפואתו. כאשר הַקוֹנְסוּל קְווִינְטוּס פָּבְּיוּס מַקְסִימוּס נלחם ליד נהר אִיסָרָה בעמי הָאַלוֹבְּרוֹגִים וְהָאַרְווֶרְנִים, ביום השישי לפני הָאִידוּס של אַוגוּסְטוּס, והרג 130,000 אויבים, השתחרר בשדה הקרב מקדחת רביעונית.

אכן, כל מתנה שהטבע נותן לנו היא בלתי־ודאית ושברירית; אפילו אצל מי שזכו בה בנדיבות הגדולה ביותר היא דלה וקצרה, אם מביטים בכלל משך החיים. ומה גם שבחישוב מנוחת הלילה כל אדם חי רק מחצית מחייו: מחצית

שווה עוברת במצב הדומה למוות, או בעינוי אם המנוחה אינה באה. ואין מונים את שנות הינקות החסרות תחושה, ואף לא את הזקנה — עונשה של אריכות החיים —, את סוגי הסכנה הרבים, המחלות הרבות, הפחדים והדאגות הרבים, ואת הפעמים הרבות שבהן מזמנים את המוות, עד שאין משאלה שכיחה ממנה.

ואולם הטבע לא העניק לבני האדם דבר טוב יותר מקוצר החיים. החושים מתקהים, האיברים נעשים קהים, והראייה, השמיעה, ההליכה ואפילו השיניים וכלי האכילה מתים לפני האדם; ובכל זאת הזמן הזה נמנה עם החיים. לכן נחשב לפלא, ואף למקרה יחיד, המוזיקאי קֶסָנוֹפִילוֹס, שחי 105 שנים בלי שום פגיעה בגופו.

אך הֶרְקוּלֵס עדי: אצל כל האחרים שבים בכל אחד מאיברי הגוף, באופן שאינו קיים בשום בעל חיים אחר, חום קטלני או צינה בשעות קבועות; ולא רק בשעות, אלא במחזורים בני שלושה או ארבעה ימים ולילות, ואף במשך שנה שלמה. גם זה חולי: שהחוכמה מתה לזמן־מה.

גם למחלות קבע הטבע חוקים מסוימים: קדחת רביעונית לעולם אינה מתחילה בתקופת הקור או בחודשי החורף; מחלות מסוימות אינן תוקפות לאחר שנת החיים השישים; אחרות חולפות בגיל ההתבגרות, ובייחוד אצל נשים; והזקנים חשים במגפה פחות מכול. מחלות תוקפות גם עמים שלמים, ולעיתים קבוצה מסוימת — פעם את העבדים, פעם את בני המעמד הגבוה — וכן לפי דרגות אחרות. בעניין זה נצפה שמגפה נעה תמיד כמעט מן הדרום מערבה ולעולם לא בדרך אחרת; שהיא אינה באה בחורף ואינה נמשכת יותר משלושה חודשים.

סימן מוות במחלת הטירוף הוא צחוק; ואילו במחלה הפוגעת בשכל — התעסקות בשולי הבגד ובקפלי כיסוי המיטה, חוסר תשומת לב למי שמעירים את החולה, וזליגת הנוזל שאין נאה לנקוב בשמו מן הגוף. סימנים ודאיים במיוחד נראים בעיניים ובנחיריים, וכן בשכיבה מתמדת על הגב, בדופק בלתי־סדיר או זוחל ובעוד סימנים שציין הִיפּוֹקְרָטֵס, ראשון הרופאים. ואף שסימני המוות אין־ספור, אין שום סימן ודאי לבריאות ולהישרדות. הרי קָאטוֹ הַקָּנְסוֹרִי מסר לבנו, כאילו היה זה דבר אורקל, את ההבחנה שגם אצל הבריאים נעורים בזקנה הם סימן למוות מוקדם.

מספר המחלות אין־סופי כל כך, שֶׁפְּרֶקִידֵס הסורי מת כאשר המוני נחשים פרצו מגופו. יש אנשים הסובלים מקדחת תמידית, כמו גָּאיוּס מֵקֵנָס; ובשלוש שנותיו האחרונות לא זכה אפילו לרגע אחד של שינה. המשורר אַנְטִיפַּטְרוֹס מִצִּידוֹן לקה מדי שנה בחום רק ביום הולדתו, ולבסוף מת ממנו בזקנה מתקדמת למדי.

אַבְיוֹלָה, איש בדרגת קוֹנְסוּל, שב לחיים על מדורת הקבורה; מאחר שלא היה אפשר להצילו כשהלהבות כבר גברו, נשרף חי. מקרה דומה מסופר על לוּקְיוּס למיה, איש בדרגת פְּרַאֶיטוֹר. ואשר לְגָאיוּס אֵילְיוּס טוּבֶּרוֹ, שכיהן כְּפְרַאֶיטוֹר, מָסָלָה רוּפּוּס ורבים אחרים מספרים שהורד מן המדורה. זהו מצבם של בני התמותה: אנו נולדים לכל ההזדמנויות האלה ולמקרים שכמותם, עד שאפילו למותו של אדם אין להאמין.

בין הדוגמאות מצאנו שֶׁהֶרְמוֹטִימוֹס איש קְלָזוֹמֶנָה נהג להניח את גופו, ונשמתו הייתה משוטטת למרחק ומדווחת על דברים רבים שלא היה אפשר לדעת אלא בנוכחות במקום, בעוד גופו נותר בינתיים מת־למחצה. כך היה עד

שאויביו, שנקראו קַנָתְרִידִים, שרפו את הגוף וכביכול שללו מן הנשמה השבה את נרתיקה. מסופר גם שֶׁבְּפְרוֹקוֹנְסוֹס נראתה נשמת אַרִיסְטַאַס עפה מפיו בדמות עורב — ולכך נלווית אגדה גדולה.

כך אני מבין גם את הסיפור הדומה על אֶפִימֶנִידֵס איש קְנוֹסוֹס: בהיותו נער, מותש מן החום ומן הדרך, ישן במערה 57 שנה; כשקם כאילו למחרת השתאה למראה הדברים ולשינוי שחל בהם. אחר כך נפלה עליו הזקנה בתוך מספר שווה של ימים, אך בכל זאת חי עד שנתו ה־157. נראה שנשים מועדות במיוחד לרעה זו עקב היפוך הרחם; אם מתקנים אותו חוזרת הנשימה. לעניין זה שייך החיבור הנודע אצל היוונים של הֶרַקְלִידֵס, על אישה ששבה לחיים לאחר שהייתה חסרת רוח חיים שבעה ימים.

גם וָארוֹ מעיד שכאשר היה חבר בוועדת העשרים לחלוקת קרקעות בקפואה, אדם שכבר נשאו אותו לקבורה בְּפוֹרוּם שב לביתו ברגליו. אותו דבר קרה בְּאַקְווִינוּם. גם ברומא קוֹרְפִּידִיוּס, בעל דודתו, שב לחיים לאחר שכבר הוזמנה הלווייתו, ולבסוף הוא שקבר את קבלן הלוויות.

הוא מוסיף פלאים שראוי לספרם במלואם. מבין שני אחים בשם קוֹרְפִּידִיוּס ממעמד הפרשים, הבכור נראה כמי שמת. צוואתו נפתחה והוקראה, והאח הצעיר, היורש, דאג להלוויה. בינתיים מי שנחשב למת מחא כפיים וזימן את המשרתים; הוא סיפר שבא מאחיו, שהלה הפקיד בידיו את בתו, הראה נוסף לכך את המקום שבו טמן זהב בלי שאיש ידע, וביקש שיקברו את האח בציוד ההלוויה שכבר הכין לעצמו. בעודו מספר זאת מיהרו עבדי אחיו להודיע שהאח מת; והזהב נמצא במקום שאמר.

החיים מלאים גם בנבואות כאלה, אך אין לאסוף אותן, מפני שהן כוזבות לעיתים קרובות; נלמד זאת מדוגמה גדולה במיוחד. במלחמה הסיצילית נשבה גַּבְּיֵינוּס, האמיץ באנשי צי קיסר, בידי סֶקְסְטוּס פּוֹמְפֵּיוּס. בצו פּוֹמְפֵּיוּס נחתך צווארו וכמעט הופרד מגופו, והוא שכב על החוף כל היום. לפנות ערב נאנח והתחנן, וכשהמון התקהל סביבו ביקש שֶׁפּוֹמְפֵּיוּס יבוא אליו או שישלח אחד מאנשי סודו, שכן הושב מן השאול ובידיו בשורה למסור.

פּוֹמְפֵּיוּס שלח אליו כמה מידידיו. גַּבְּיֵינוּס אמר להם שהאלים בשאול חפצים בהצלחת עניינו של פּוֹמְפֵּיוּס ורואים במפלגתו צדקת; לכן התוצאה תהיה כרצונו. הוא נצטווה למסור את הדברים האלה, והראיה לאמיתותם תהיה שמיד לאחר שישלים את שליחותו ימות. וכך אכן קרה. יש גם דוגמאות לאנשים שנראו לאחר קבורתם, אלא שאנו חוקרים את מעשי הטבע ולא רודפים אחר אותות פלא.

ראשונות במעלה מבחינת הפלא ושכיחות ביותר הן מיתות פתאומיות — כלומר שיא האושר בחיים —, ואנו נלמד שהן טבעיות. וֶרְיוּס מסר רבות מאוד; אנו ננהג איפוק ונבחר מהן. מלבד כילון שכבר הזכרנו, מתו משמחה סוֹפוֹקְלֶס וְדִיוֹנִיסְיוּס טירן סיציליה, שניהם כשקיבלו בשורה על ניצחון במחזה טרגי; וכן אותה אם שראתה את בנה, שחזר בשלום מקרב קנה, לאחר שקיבלה עליו בשורת שקר. מבושה מת דְּיוֹדוֹרוֹס, מורה לחוכמת הדיאלקטיקה, לאחר שלא הצליח לפתור מיד שאלה משעשעת שהציג לו סְטִילְפּוֹן.

בלי סיבה גלויה מתו שני אנשים מבית קיסר בשעה שנעלו את נעליהם בבוקר: אחד היה פְּרַאִיטוֹר, והאחר כבר כיהן כְּפְּרַאִיטוֹר והיה אביו של קיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר — זה מת בְּפִּיסָה והלה ברומא. קְווִינְטוּס פָּבְּיוּס מַקְסִימוּס מת בעת

הַקוֹנְסוּלָאט שלו, יום לפני הַקָלֶנְדוֹת של יָנוּאַר; במקומו ביקש גָאיוּס וָבִילְיוּס את הַקוֹנְסוּלָאט שנמשך שעות מעטות בלבד. כך מת גם הסנאטור גָאיוּס וולֶקָטיוּס גוּרְגֶס. כולם היו בריאים ורעננים כל כך שהתכוונו לצאת מבתיהם. קְווִינְטוּס אֶמִילְיוּס לֶפִּידוּס מת כשעמד לצאת ובוהן רגלו נחבטה בסף חדר השינה; גָאיוּס אַוּפוּסְטְיוּס יצא בדרכו לסנאט, מעד בַּקוֹמִיטְיוּם ומת.

גם שליח שנאם בסנאט למען הָרוֹדִים וזכה להערצה רבה מת מיד על סף הַקוּרְיָה כשביקש לצאת. גְנֵאיוּס בַּייבְּיוּס טַמְפִילוֹס, שגם הוא כבר כיהן כְּפְרַאיטוֹר, מת לאחר ששאל נער מה השעה; אַוּלוּס פּוֹמְפֵּיוּס בָּקְפִּיטוֹלְיוּם, לאחר שבירך את האלים; הַקוֹנְסוּל מָנְיוּס יוּבֶנְטְיוּס תַלְנָה בשעה שהקריב; גָאיוּס סָרְווִילְיוּס פַּנְסָה, כשעמד בְּפוֹרוּם ליד חנות בשעה השנייה של היום ונשען על אחיו פּוּבְּלִיוּס; השופט בַּייבְּיוּס, בשעה שהורה לדחות התייצבות למשפט; ומַרְקוּס טֶרֶנְטְיוּס קוֹרַקְס, בעת שכתב לוחות בְּפוֹרוּם.

גם בשנה שעברה מת פרש רומי לפני פסל אַפּוֹלוֹ משנהב שֶׁבְּפוֹרוּם אַוּגוּסְטוּס, בעת שלחש דבר באוזנו של אדם בדרגת קוֹנְסוּל. מעל כולם גָאיוּס יוּלְיוּס הרופא, שמת בזמן שמשח עין והעביר עליה גשושית; אַוּלוּס מַנְלְיוּס טוֹרְקְווָאטוּס, איש בדרגת קוֹנְסוּל, כשביקש עוגה בסעודה; לוּקְיוּס טוּקְיוּס ואלה הרופא, בעת שלגם משקה יין ודבש; אַפְּיוּס סָאוּפָאיוּס, לאחר ששב מן המרחץ, שתה יין ודבש וגמע ביצה; פּוּבְּלִיוּס קְווִינְקְטְיוּס סְקַפּוּלָה, בשעה שסעד אצל אַקְווִילְיוּס גָלוּס; וְדֶקִימוּס סָאוּפָאיוּס הלבלר, כשאכל ארוחת צהריים בביתו.

קוֹרְנֵלְיוּס גָלוּס, איש בדרגת פְּרַאיטוֹר, וְטִיטוּס הֶטֶרְיוּס, פרש רומי, מתו בשעת תשמיש. ובדורנו נרשמו שני אנשים ממעמד הפרשים שמתו עם אותו שחקן

פנטומימה, מִיסְטִיקוּס, כאשר הצטיין ביופיו. אולם המקרה המורכב ביותר של שלווה מול המוות שנמסר מפי הקדמונים הוא זה של מַרְקוּס אוֹפִּילְיוּס הִילָרוֹס.

הוא היה שחקן קומדיה. ביום הולדתו, לאחר שזכה מאוד לאהדת העם וערך משתה, ביקש בתום הסעודה משקה חם בקערה. בו בזמן הביט במסכה שזיכתה אותו באהדה באותו יום והעביר אליה את הזר מראשו. הוא קפא בתנוחה זו בלי שאיש הבחין, עד שהסועד הסמוך הזכיר לו שהמשקה מתקרר.

אלה דוגמאות מאושרות; אך מנגד דוגמאות הייסורים אין־ספור. לוּקְיוּס דוֹמִיטְיוּס, בן למשפחה מפוארת, הובס ליד מַסִּילְיָה ונשבה בְּקוֹרְפִּינְיוּם בידי אותו קיסר. הוא שתה רעל מתוך מיאוס בחיים, אך לאחר ששתה עשה כל מאמץ אפשרי להישאר בחיים. ברשומות נמצא כי כאשר הובל לקבורה פֶּלִיקְס, רכב המרכבה של הסיעה האדומה, השליך את עצמו אחד מאוהדיו אל מדורתו. יריבי הסיעה, כדי שלא לייחס זאת לתהילת האמן — קטנוני אף לומר זאת — טענו שהאיש התבלבל משפע הבשמים. זמן לא רב קודם לכן מַרְקוּס לֶפִּידוּס, בן לשושלת אצילה מאוד, שכבר אמרנו כי מת מרוב חרדה, הושלך בכוח האש ממדורתו. מאחר שלא היה אפשר להשיבו אליה מחמת החום, נשרף עירום סמוך לה על ערימת זרדים אחרת.

שריפת המת לא הייתה מנהג קדום אצל הרומאים; הם נטמנו באדמה. אך לאחר שנודע שבמלחמות רחוקות מוציאים את המתים הקבורים מקבריהם, הונהג הנוהג הזה. ואף על פי כן משפחות רבות שמרו את הטקסים הקדומים. כך מסופר שבמשפחת קוֹרְנֶלְיוּס לא נשרף איש לפני סוּלָה הַדִּיקְטָטוֹר; הוא רצה בכך מחשש לגמול מידה כנגד מידה, לאחר שגופתו של גָּאיוּס מָרְיוּס

הוצאה מקברה. 'קבור' משמעו שהמת הוטמן בכל דרך שהיא, ואילו 'נטמן בעפר' — שכוסה באדמה.

לאחר הקבורה באות התעיות השווא על רוחות המתים. מן היום האחרון ואילך מצבם של כולם זהה למצב שלפני היום הראשון: אחרי המוות אין תחושה לגוף או לנשמה יותר משהייתה לפני הלידה. אותה יהירות שולחת את עצמה גם אל העתיד ומשקרת לעצמה חיים אפילו בזמן המוות: פעם היא מעניקה לנשמה אלמוות, פעם שינוי צורה, פעם תחושה בשאול; היא עובדת את רוחות המתים ועושה לאל את מי שכבר חדל אפילו להיות אדם. כאילו אופן הנשימה של האדם שונה בדרך כלשהי מזה של שאר בעלי החיים, או כאילו אין נמצאים יצורים רבים שחייהם ארוכים משלנו ושאיש אינו מנבא להם אלמוות דומה. ואיזה גוף יש לנשמה כשהיא לעצמה?

מה החומר שלה? היכן מחשבתה? כיצד היא רואה, שומעת או נוגעת? מה התועלת בחושים האלה, או איזה טוב יש בלעדיהם? ועוד, מהו משכנן של נשמות רבות כל כך, ומה עצום המון הצללים שנצבר בכל הדורות? אלה פיתויים לילדים והמצאותיה של תמותה המשתוקקת שלא לחדול לעולם. דומה לכך יהירותו של דֶמוֹקְרִיטוֹס בדבר שימור גופות בני אדם והבטחת תחייתם — והוא עצמו לא שב לחיים.

מה, לכל הרוחות, השיגעון הזה לחזור על החיים באמצעות המוות? איזו מנוחה תהיה אי־פעם לילודים, אם תחושת הנשמה נשארת במרומים והצל שלה בשאול? אכן, המתיקות והאמונה התמימה הזאת מאבדות את הטוב העיקרי שהטבע העניק — המוות — ומכפילות את כאבו של העומד למות במחשבה על העתיד גם לאחריו. שכן אם מתוק לחיות, למי יכול להיות מתוק שכבר חי?

כמה קל ובטוח יותר שכל אדם יאמין לעצמו וייקח את ניסיון השלווה שלפני לידתו כדוגמה.

נראה ראוי, לפני שניפרד מטבע האדם, לציין מה המציא כל אחד. מָרְקוּרְיוּס המציא קנייה ומכירה; לִיבֶּר האב הנהיג את בציר הענבים, והוא גם המציא את הדיאדמה, סמל המלוכה, ואת תהלוכת הניצחון. קֶרֶס גילתה את הדגן, לאחר שקודם לכן ניזונו בני האדם מבלוטים; היא גם לימדה לטחון ולעבד אותו בָּאַטִיקָה, או לדברי אחרים בסיציליה, ומשום כך נחשבה לאלה. היא גם נתנה ראשונה חוקים; אחרים ייחסו זאת לְרַדָמַנְתוֹס.

אני סבור שהכתב היה קיים מאז ומעולם אצל הָאַשׁוּרִים. אחרים רוצים לומר שהומצא אצל המצרים בידי מָרְקוּרְיוּס, כדעת גָלְיוּס, או אצל הסורים. שתי האסכולות אומרות שֶׁקַדְמוֹס הביא מִפֵּינִיקְיָה ליוון שש־עשרה אותיות; שבימי מלחמת טרויה הוסיף להן פָּלָמֵדֵס ארבע בצורות ζ — χυφζ (זֵטָא), υ (אִיפְּסִילוֹן), φ (פִּי), χ (כִּי); ואחריו הוסיף סִימוֹנִידֵס המשורר הלירי ארבע נוספות, ψ — ψξωθ (פְּסִי), ξ (קְסִי), ω (אוֹמֵגָה), θ (תֵטָא). כוחן של כולן ניכר באותיותינו. אֶרִיסְטוֹטֶלֶס סבור שהיו שמונה־עשרה אותיות קדומות וְשֶׁאֶפִּיכַרְמוֹס הוסיף שתיים, χ — χζ (כִּי) ו־ζ (זֵטָא); הוא מעדיף לייחס אותן לו ולא לְפָלָמֵדֵס.

אַנְטִיקְלִידֵס מספר שאדם בשם מֶנֶן המציא את הכתב במצרים 15,000 שנה לפני פּוֹרוֹנֵאוּס, הקדום במלכי יוון, והוא מנסה להוכיח זאת באמצעות מצבות. מנגד אֶפִּיגֶנֵס, מחבר בעל סמכות רבה במיוחד, מלמד שאצל הבבלים נרשמו תצפיות כוכבים של 720,000 שנה על לוחות חרס צרופים; בֵּרוֹסוּס

וּקְוִירִיטוֹדָמוֹס, הממעיטים ביותר, קובעים 490,000. מכאן ברור שהשימוש בכתב היה קיים מאז ומעולם. הַפָּלַסְגִּים הביאו אותו לְלָטְיוּם.

האחים אֶוּרִיאָלוֹס וְהִיפָּרְבִּיוּס היו הראשונים שהתקינו לבנים ובנו בתים באתונה; קודם לכן שימשו מערות למגורים. לדעת גָּלְיוּס טוֹקְסְיוּס בן קָלוּס המציא את הבנייה בחומר, לאחר שלמד מקיני הסנוניות. קָקְרוֹפְּס קרא לעיר שייסד קָקְרוֹפְּיָה; כיום היא מצודת אתונה. יש הסבורים שהמלך פּוֹרוֹנֵאוּס ייסד קודם לכן את אַרְגּוֹס, ויש המקדימים גם את סִיקְיוֹן; ואילו המצרים אומרים שֶׁדְּיוֹסְפּוֹלִיס נוסדה אצלם זמן רב לפני כן.

קִינְיַרַס בן אַגְרִיוֹפָּה המציא את רעפי החרס ואת מכרות הנחושת, שניהם באי קַפְּרִיסִין, וכן את המלקחיים, הפטיש, המנוף והסדן. דָּנָאוּס, שבא ממצרים אל החבל ביוון שנקרא אַרְגּוֹס דִּיפְּסִיוֹן, המציא את הבארות. קַדְמוֹס המציא את מחצבות האבן בְּתֵבַאי, או לדברי תֵאוֹפְּרַסְטוֹס בְּפֵּינִיקְיָה. תְּרַסוֹן המציא את החומות; ולדברי אֲרִיסְטוֹטֶלָס הַקִּיקְלוֹפִּים המציאו את המגדלים, ואילו תֵאוֹפְּרַסְטוֹס מייחס אותם לאנשי טִירִינְס.

המצרים המציאו את האריגים; הַלִּידִים בְּסַרְדִיס את צביעת הצמר; קְלוֹסְטֶר בן אַרַכְנֶה את הכישור במלאכת הצמר; אַרַכְנֶה את הפשתן והרשתות; נִיקִיאַס איש מגרה את מלאכת הכובס; וְטִיכְיוּס הַבּוֹיאוֹטִי את הסנדלרות. המצרים טוענים שהרפואה הומצאה אצלם; אחרים מייחסים אותה לארבוס בן בבל וְאַפּוֹלוֹ. כִּירוֹן, בן סָטוּרְנוּס וּפִילִירָה, המציא את רפואת הצמחים והתרופות.

אֲרִיסְטוֹטֶלָס סבור שֶׁלִּידוּס הַסְּקִיתִי לימד להתיך ולחשל נחושת; תֵאוֹפְּרַסְטוֹס מייחס זאת לְדֵלָס הַפְּרִיגִי. יש המייחסים את חרושת הנחושת לַכָּלִיבִּים ואחרים לַקִּיקְלוֹפִּים. הֶסְיוֹדוֹס אומר שהברזל התגלה בְּכַרְתִּים בידי הקרויים דַּקְטִילִים

הָאִידָאִיִּים. אֶרִיכְתוֹנְיוּס האתונאי גילה את הכסף, ולדברי אחרים אַיְאַקוֹס. את מכרות הזהב ואת התכתו גילה קַדְמוֹס הַפִּינִיקִי ליד הר פַּנְגָאוּם; אחרים מייחסים זאת לְתוֹאַס, לְאַיְאַקוֹס בְּפַנָּאָה או לסוֹל בן אוֹקֵיאָנוּס, אשר גָּלְיוּס מייחס לו גם את המצאת התרופות שמקורן במתכות. מִידַקְרִיטוֹס היה הראשון שהביא עופרת מאיי קָסִיטֶרִיס. הַקִּיקְלוֹפִּים המציאו את חרושת הברזל.

קוֹרוֹיבּוֹס האתונאי המציא את הקדרות; ובתוכה את האובניים המציא אֲנַכַרְסִיס הַסְּקִיתִי, או לדברי אחרים הִיפֶּרְבִּיוּס הַקוֹרִינְתִי. דֵּידָלוֹס המציא את הנגרות, ובמסגרתה את המסור, הגרזן, האנך, המקדח, הדבק ודבק הדגים. תֵּאוֹדוֹרוֹס איש סָמוֹס המציא את סרגל הזווית, הפלס, המחרטה והמפתח. פִּידוֹן איש אַרְגוֹס המציא את המידות והמשקלות, או פָּלָמֵדֵס לפי העדפת גָּלְיוּס. פִּירוֹדֵס בן קִילִיקְס המציא את הפקת האש מצור; פְּרוֹמֵתֵאוּס את שימורה בגבעול כלך.

הַפְּרִיגִים המציאו את הרכב בעל ארבעת הגלגלים; הפונים את המסחר; אֶומוֹלְפּוֹס האתונאי את גידול הגפנים והעצים; סְטָפִילוֹס בן סִילֵנוּס את מהילת היין במים; אַרִיסְטָאוּס האתונאי את השמן ואת בתי הבד, והוא גם את הדבש. בּוּזִיגֵס האתונאי המציא את השור הרתום ואת המחרשה, ולדברי אחרים טְרִיפְּטוֹלֵמוֹס.

המצרים המציאו מדינה מלוכנית, וְהָאַסְטִיקִים הנהיגו מדינת עם לאחר תֵּסֵאוּס. פָּלָרִיס בָּאַקְרַגַס היה הטירן הראשון. הלקדמונים המציאו את העבדות. משפט ההוצאה להורג הראשון נערך בָּאַרֵאוֹפָּגוֹס. האפריקאים היו הראשונים שנלחמו במצרים באלות, הקרויות פלנגות. את המגינים המציאו פְּרוֹיטוֹס וְאַקְרִיסְיוּס במלחמתם זה בזה, או כַּלְקוֹס בן אַתָמַס; את שריון הגוף מִידִיאַס

הַמֶּסֶנְיָ; את הקסדה, החרב והרומח הלקדמונים; ואת מגיני השוק וכרבולות הקסדה הקרים.

יש אומרים שֶׁסְקִיתֶס בן יוּפִיטֶר המציא את הקשת והחץ; אחרים מייחסים את החצים לְפֶרְסֶס בן פֶּרְסֶאוּס. הָאִיטוֹלִים המציאו את הרמחים; אֵיטוֹלוֹס בן מַרְס את כידון ההטלה בעל הרצועה; טִירֵנוּס את חניתות הַוֶוֹלִיטִים ואת הפילום; פֶּנְתֶסִילֵאָה הָאֲמָזוֹנָה את הגרזן; פִּיסָאוּס את חניתות הציד ובכלי המצור את הסקורפיון; הַכְּרֵתִים את הקטפולטה; הַסִּירוֹ־פִינִיקִים את הבליסטרה ואת הקלע; פִּיסָאוּס בן טִירֵנוּס את חצוצרת הנחושת; וְאַרְטֵמוֹן איש קְלָזוֹמֶנָה את סככות המצור המכונות צבים.

אַפִּיוּס המציא בטרויה את ה'סוס' במכונות להבקעת חומות, המכונה כיום איל ניגוח. בֶּלֶרוֹפוֹן המציא את הרכיבה על סוס; פֶּלֶתְרוֹנְיוּס את הרסנים והאוכפים. הַתֶּסָלִים שישבו לאורך הר פֵּלְיוֹן, שנקראו קֶנְטָאוּרִים, המציאו את הלחימה מעל סוס. העם הַפַּרְיגִי היה הראשון שרתם מרכבה לשני סוסים; אֶרִיכְתוֹנְיוּס רתם ארבעה. במלחמת טרויה המציא פָּלָמֵדֵס את מערך הצבא, מתן האותות, הסיסמאות ומשמרות הלילה; סִינוֹן המציא באותה מלחמה את האיתות במשואות; לִיקָאוֹן את שביתות הנשק; וְתֵסֵאוּס את הברית.

קר, שעל שמו נקראה קַרְיָה, המציא את ניחוש העתידות בעופות; אוֹרְפֵאוּס הוסיף את הניחוש באמצעות בעלי חיים אחרים; דֶלְפוּס את בדיקת הקרביים; אַמְפִיאָרָאוּס את הניחוש באש; טִירֵסִיאַס הַתֵּבַאי את בדיקת קרבי העופות; וְאַמְפִיקְטִיוֹן את פירוש האותות והחלומות. אטלס בן לִיבִּיָה המציא את האסטרולוגיה; אחרים מייחסים אותה למצרים ואחרים לָאַשּׁוּרִים.

אֲנַקְסִימַנְדרוֹס איש מִילֵטוֹס המציא בה את הכדור השמימי; אַיְאוֹלוֹס בן הלן את תורת הרוחות.

אַמְפִיוֹן המציא את המוזיקה; פן בן מֶרְקוּריוּס את החליל ואת הַמּוֹנָאוּלוֹס; מִידַס בִּפְרִיגְיָה את החליל הצדדי; וּמַרְסִיאַס אצל אותו עם את זוג החלילים. אַמְפִיוֹן המציא את הנעימות הַלִּידִיוֹת; תָּמִירַס הַתְּרַקי את הַדּוֹרִיוֹת; מַרְסִיאַס הַפְּרִיגִי את הַפְּרִיגִיוֹת. אַמְפִיוֹן המציא את הַקִּיתָרָה, או לדברי אחרים אוֹרְפֵאוּס או לִינוּס. טֶרְפַּנְדרוֹס היה הראשון שניגן בשבעה מיתרים, לאחר שהוסיף שלושה לארבעה הראשונים; סִימוֹנִידֵס הוסיף את השמיני וְטִימוֹתֵאוֹס את התשיעי. תָּמִירִיס היה הראשון שניגן בקיתרה בלי קול; אַמְפִיוֹן, או לדברי אחרים לִינוּס, ליווה את הַקִּיתָרָה בשירה. טֶרְפַּנְדרוֹס חיבר שירי קִיתָרָה. אַרְדָלוֹס איש טְרוֹיָן הנהיג שירה בקול בליווי חלילים. הַקוּרֵטִים לימדו את המחול החמוש; פִּירוֹס את הפיריכה, ושניהם בְּכָרֵתִים. את המשקל ההרואי אנו חייבים לאורקל הַפִּיתִי.

מחלוקת גדולה קיימת על מקור השירה; הוכח שהייתה קיימת לפני מלחמת טרויה. פֶּרֶקִידֵס הסורי הנהיג כתיבת פרוזה בימי המלך כּוֹרֶשׁ, וְקַדְמוֹס איש מִילֵטוֹס את כתיבת ההיסטוריה. לִיקָאוֹן הנהיג משחקי התעמלות בְּאַרְקַדְיָה; אַסְקְטוֹס משחקי קבורה בְּיוֹלְקוֹס, אחריו תֵּסֵאוּס בָּאִיסְתְמוֹס וְהֶרְקוּלֵס בְּאוֹלִימְפִיָה. פִּיתָאוּס המציא את האתלטיקה, וְגִיגֵס הַלִּידִי את משחק הכדור. המצרים המציאו את הציור; ביוון היה זה אֶוּכִיר, קרובו של דֵּידָלוֹס, לדעת אֲרִיסְטוֹטֶלֶס, או פּוֹלִיגְנוֹטוֹס האתונאי לדעת תֵּאוֹפְרַסְטוֹס.

דָּנָאוּס היה הראשון שהגיע ממצרים ליוון באונייה. קודם לכן הפליגו ברפסודות, שהמלך אֶרִיתְרַס המציא בים האדום בין האיים. יש הסבורים שהמיסים

והטרואנים המציאו אותן קודם לכן בְּהֶלֶסְפּוֹנְטוֹס, כאשר חצו אותו להילחם בַּתְּרַקִים. גם כיום באוקיינוס הבריטני מייצרים סירות קלועות ומחפים אותן בעור; ובנילוס מייצרים אותן מפפירוס, גומא וקנה.

פִּילוֹסְטֵפָנוֹס מעיד שֶׁיָּאסוֹן היה הראשון שהפליג בספינה ארוכה; הֶגֶסִיאַס מייחס זאת לְפַרְהָלוֹס, קְטֵסִיאַס לְסָמִירָמִיס וְאַרְכֶּמַכוֹס לְאֵינֵאוֹן. דָּמַסְטֵס אומר שאנשי אֶרִיתְרָה בנו את הספינה הדו־טורית, וְתוּקִידִידֵס מייחס את התלת־טורית לְאַמִינוֹקְלֵס הַקּוֹרִינְתִי.

אֶרִיסְטוֹטֶלֶס מייחס לַקַּרְתָּגִים את הספינה הארבע־טורית; מְנֵסִיגִיטוֹן לאנשי סָלָמִיס את החמש־טורית; קְסָנָגוֹרַס לְסִירָקוּסִים את הספינה בת שישה טורי משוטים. מן הדגם הזה ועד לעשרה טוּרִים מייחס מְנֵסִיגִיטוֹן לַאֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול; עד שנים־עשר טוּרִים מייחס פִּילוֹסְטֵפָנוֹס לְתַלְמַי סוֹטֵר; עד חמישה־עשר לְדֶמֶטְרִיוּס בן אַנְטִיגוֹנוֹס; עד שלושים לְתַלְמַי פִּילָדֶלְפּוֹס; ועד ארבעים לְתַלְמַי פִּילוֹפָּטוֹר, שכונה טְרִיפוֹן. הִיפּוּס הַצּוֹרִי המציא את אוניית המשא; הַקִּירֵנִים את הַלַּמְבּוֹס; הַפִּינִיקִים את הקומבה; הָרוֹדִים את הקלס; וְהַקַּפְרִיסָאִים את הקרקירוס.

הַפִּינִיקִים המציאו את התצפית בכוכבים לצורכי שיט; קופא את המשוט וּפְלַטֵאָה את הרחבת הלהב שלו; אִיקָרוֹס את המפרשים; דַּיְדָלוֹס את התורן ואת הסקריה; אנשי סָמוֹס, או פֶּרִיקְלֵס האתונאי, את אוניית הובלת הסוסים; ואנשי תָּסוֹס את הספינות הארוכות המקורות — קודם לכן נלחמו רק מן החרטום והירכתיים. פִּיסָאוּס בן טִירֵנוּס הוסיף את אילי הניגוח; אֶוּפָלָמוּס המציא את העוגן וַאֲנַכְרִסִים את העוגן הדו־שיני; פֶּרִיקְלֵס האתונאי את וי התפיסה ואת הכפות; וְטִיפִּיס את אמצעי העזר להיגוי. מִינוֹס היה הראשון

שנלחם באמצעות צי. הִיפָּרְבִּיוּס בן מַרְס היה הראשון שהרג בעל חיים; פְּרוֹמֶתֵאוּס — שור.

ההסכמה שבשתיקה בין העמים קבעה ראשית לכול להשתמש באותיות הָאֵיוֹנִים. הכתובת העתיקה מִדֶּלְפִי שנחרתה בנחושת, הנמצאת כיום בְּפָּלַטְיוּם כמתנת הקיסרים ומוקדשת לְמִינֶרְוָה בספרייה, תוכיח שהאותיות היווניות הקדומות היו כמעט זהות לאותיות הַלָּטִינִיּוֹת כיום. זו לשון הכתובת: ναυσικρατης ανεθετο ται διοςκοραι ταν δεκαταν (נַאוּסִיקְרָטֵס אַנֶתֵטוֹ טַאי דִיוֹסְקוֹרַאי טַאן דֶקָטַאן)…

ההסכמה הבאה בין העמים הייתה בעניין הַסַּפָּרִים, אך הרומאים איחרו לקבלם. הם באו לאיטליה מסיציליה בשנת 454 לייסוד רומא, כאשר פּוּבְּלִיוּס טִיטִינְיוּס מנה הביאם, לדברי וָארוֹ; קודם לכן לא גזזו הרומאים את שיערם. אַפְּרִיקָנוּס הצעיר היה הראשון שנהג להתגלח מדי יום; אַוגוּסְטוּס האלוהי השתמש תמיד בתער.

ההסכמה השלישית הייתה בעניין מדידת השעות, וכאן כבר הצטרף החישוב המדעי. מתי ובידי מי הומצאה ביוון אמרנו בספר השני. ברומא הגיע הדבר מאוחר עוד יותר. שנים־עשר הלוחות מזכירים רק זריחה ושקיעה; כעבור כמה שנים נוסף גם הצהריים. כרוז הקונסולים הכריז עליו כאשר ראה מן הַקּוּרְיָה את השמש בין הָרוֹסְטְרָה לְגֶרְקוֹסְטָסִיס. כשהשמש נטתה מן העמוד המאיני לעבר בית הסוהר הכריז על השעה האחרונה; אך הדבר היה אפשרי רק בימים בהירים, וכך נהגו עד המלחמה הַפּוּנִית הראשונה.

פָּבְּיוּס וָלֶטָלִיס מוסר שֶׁלּוּקְיוּס פָּפִּירְיוּס קוּרְסוֹר היה הראשון שהציב שעון שמש, שתים־עשרה שנה לפני המלחמה בְּפִירוֹס, ליד מקדש קווִירִינוּס, כאשר

הקדיש את המקדש שאביו נדר. אך הוא אינו מציין כיצד נעשה השעון, מי היה אומנו, מניין הובא או אצל איזה מחבר מצא את הידיעה.

מַרְקוּס וָארוֹ מוסר שהשעון הראשון שהוצב במקום ציבורי הונח על עמוד ליד הָרוֹסְטְרָה בידי הַקוֹנְסוּל מַרְקוּס וָלֶרְיוּס מֶסָלָה במלחמה הַפּוּנִית הראשונה, לאחר שכבש את קָטִינָה שבסיציליה. הוא הובא משם שלושים שנה אחרי המועד הנמסר לשעונו של פֶּפִּירְיוּס, בשנת 490 לייסוד העיר. קוויו לא התאימו לשעות ברומא, ובכל זאת צייתו לו 99 שנים, עד שֶׁקוּוִינְטוּס מַרְקִיוּס פִּילִיפּוּס, שהיה קֶנְסוֹר עם לוּקִיוּס פָּאוּלוּס, הציב לידו שעון מדויק יותר. מתנה זו התקבלה כאחד ממעשי הַקֶּנְסוֹרִים האהובים ביותר.

ואף על פי כן בימים מעוננים נותרו השעות בלתי־ודאיות עד תקופת המפקד הבאה. אז היה סְקִיפִיוֹ נָסִיקָה, עמיתו של לְנָאס, הראשון שחילק את שעות הלילה והיום באופן שווה באמצעות מים; הוא הקדיש את השעון הזה תחת קורת גג בשנת 595 לייסוד העיר. זמן רב כל כך נותר אור היום בלתי־מחולק לעם הרומי. עתה נפנה אל יתר בעלי החיים, ותחילה אל חיות היבשה.

ספר שמיני

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שמיני

נעבור לשאר בעלי החיים, ותחילה לחיות היבשה. הגדול שבהם הוא הפיל, והוא הקרוב ביותר להבנת האדם: הוא מבין את לשון מולדתו ומציית לפקודות, זוכר את המטלות שלמד, נהנה מאהבה ומתהילה; ואף ניחן במה שנדיר גם באדם — יושר, תבונה, צדק, יחס דתי לכוכבים והערצת השמש והירח.

מחברים מספרים שביערות מָאוּרֶטַנְיָה, ליד נהר בשם אַמִילוֹ, עם זריחת הירח החדש יורדים עדרי פילים, מטהרים את עצמם בהתזה טקסית של מים, מברכים כך את גרם השמים וחוזרים ליערות כשהם נושאים לפניהם את העגלים העייפים.

סבורים שהם מבינים גם את דתו של האחר: כשהם עומדים לחצות ים אינם עולים לאוניות לפני שהמנהל נשבע שישובו. נראו פילים תשושי מחלה — שכן גם הגופים העצומים האלה חולים — שוכבים על גבם ומשליכים עשבים לשמים, כאילו צירפו את הארץ לתפילתם. באשר לכושר הלימוד, הם משתחווים למלך, כורעים ברך ומגישים זרים. בהודו חורשים בפילים הקטנים יותר, המכונים נוֹתוֹי.

ברומא נרתמו פילים לראשונה למרכבת פּוֹמְפֵּיוּס הגדול בטריומף האפריקאי שלו; קודם לכן סופר שֶׁלִיבֶּר האב עשה כן בטריומף לאחר כיבוש הודו. פְּרוֹקְלִיוּס מכחיש שהפילים הרתומים בטריומף פּוֹמְפֵּיוּס הצליחו לצאת בשער. במשחקי הגלדיאטורים שערך נֶרְמָנִיקוּס קיסר הציגו אחדים מהם אף תנועות גסות כשל ריקוד.

היה רגיל שיזרקו כלי נשק באוויר בלי שהרוח תסיטם, יערכו זה עם זה קרבות גלדיאטורים או ישחקו בריקוד פִּירִיכִי עליו. אחר כך הלכו גם על חבלים; ארבעה מהם נשאו אחד באפריון בחיקוי יולדת, ונכנסו להסב על מיטות בחדרי אוכל מלאים אדם, כשצעדיהם מאוזנים כך שלא נגעו באיש מן השותים.

ידוע שפיל אחד, שהיה איטי יותר לקלוט את שלימדוהו והוכה פעמים רבות, נמצא מתאמן באותם דברים בלילה. מפליא שהם עולים על חבלים בכיוון הנגדי, ובעיקר נסוגים לאחור, אפילו בשיפוע. מוּקְיָאנוֹס, שהיה קוֹנְסוּל שלוש פעמים, מעיד שאחד מהם אף למד לשרטט אותיות יווניות ונהג לכתוב בלשון זו: 'אני עצמי כתבתי זאת והקדשתי שלל קֶלְטִי'. הוא גם ראה בְּפוּטֵאוֹלִי פילים שהובאו באונייה ונאלצו לרדת, אך נבהלו מאורך הגשר המשתרע הרחק מן היבשה; כדי להטעות את אומדן המרחק שלהם הסתובבו והלכו בו לאחור.

הם יודעים שהשלל היחיד שמבקשים מהם נמצא בכלי נשקם — מה שֶׁיּוּבָּה מכנה קרניים, אך הֶרוֹדוֹטוֹס, הקדום ממנו בהרבה, והמנהג מכנים בצדק חטים. לכן כשהחטים נושרים במקרה או מזקנה הם קוברים אותם. רק זה שנהב; שאר החט, במקום שבו הגוף מכסה אותו, אינו אלא עצם חסרת ערך. אמנם לאחרונה, בשל המחסור, החלו לנסר גם עצמות ללוחות; חטים גדולים נדירים כיום מחוץ להודו, ובשאר עולמנו נכנעו למותרות.

גילם ניכר בלובן החטים. הם שומרים עליהם מאוד: על חוד אחד הם חסים כדי שלא יקהה בקרב, ובאחר, המשמש לעבודה, חופרים שורשים ודוחפים משאות. כאשר ציידים מקיפים אותם הם מציבים מלפנים את בעלי החטים הקטנים, כדי שהשלל לא ייראה שווה קרב; אחר כך, כשהם מתעייפים, הם שוברים את החטים בעץ וקונים בהם את חירותם.

מופלא שרוב החיות יודעות מדוע רודפים אחריהן, וכמעט כולן יודעות ממה להיזהר. מסופר שפיל הפוגש אדם המשוטט לבדו במדבר נוהג ברחמים ובשלווה ואף מראה לו את הדרך; אך אם הבחין בעקבות אדם לפני שראה אותו, הוא רועד מפחד מארב, נעצר ומריח, מביט סביב ונושף בכעס. הוא אינו דורך על העקבות אלא עוקר אותן ומוסר לעומד אחריו, וזה לבא אחריו עד האחרון; אז הטור מסתובב, חוזר ונערך לקרב. ריח האדם מחזיק מעמד זמן רב, בדרך כלל אפילו מכפות רגליים יחפות.

כך גם הטיגריס, האכזרי אף לשאר החיות והמזלזל אפילו בעקבות הפיל, מעביר מיד את גוריו כשהוא רואה עקבת אדם. כיצד זיהה אותה, והיכן ראה קודם את מי שהוא מפחד ממנו? ודאי שבני אדם כמעט אינם פוקדים יערות כאלה. אפשר שיתפלא על נדירות העקבה; אך כיצד הוא יודע שיש לפחד? מדוע יירא אפילו ממראה האדם, כשהוא עולה עליו בכוח, בגודל ובמהירות? זה כוח הטבע: החיות האכזריות והגדולות ביותר, שמעולם לא ראו את שעליהן לפחד ממנו, מבינות מיד מתי יש לפחד.

הפילים הולכים תמיד בעדרים. המבוגר ביותר מוביל, והבא אחריו בגיל מאסף. בחציית נהר הם שולחים את הקטנים תחילה, כדי שכניסת הגדולים לא תשחק את האפיק ותעמיק את המים. אַנְטִיפַּטְרוֹס מספר שלמלך אַנְטִיוֹכוֹס היו שני

פילי מלחמה מפורסמים שאף נשאו שמות; הם מכירים את שמותיהם. קָאטוֹ, אף שהשמיט משמות מצביאים מן הרשומות, מסר שהפיל שנלחם באומץ הרב ביותר במערך הַפּוּנִי נקרא סוּרוּס והיה חסר חט אחד.

כְּשֶׁאַנְטִיוֹכוֹס בדק מעבר נהר סירב אַיְאַקְס, שהיה תמיד מנהיג הטור. אז הוכרז שמי שיחצה יהיה המנהיג; פַּטְרוֹקְלוֹס העז וקיבל בשל כך עיטורי כסף לרתמה — שאותם הם אוהבים במיוחד — ואת כל יתר הבכורה. אַיְאַקְס המושפל העדיף למות ברעב. לפילים בושה מופלאה: המנוצח בורח מקול המנצח ומגיש לו אדמה ועשבי קודש. מפני הבושה הם מזדווגים רק בסתר. הזכר כשיר להזדווג בגיל חמש והנקבה בגיל עשר.

הדבר קורה, אומרים, אחת לשנתיים במשך חמישה ימים בלבד; ביום השישי הם רוחצים בנהר ורק אז חוזרים לטור. אינם יודעים ניאוף ואינם נלחמים על נקבות, אף שמלחמות כאלה ממיתות חיות אחרות. לא חסר בהם כוח אהבה: פיל אחד אהב במצרים מוכרת זרים, והיא אף הייתה אהובה מאוד על אַרִיסְטוֹפָנֵס, הנודע בדקדוק, כדי שלא יחשבו שבחר אישה רגילה.

פיל אחר אהב את מָנַנְדְרוֹס הצעיר מִסִּירָקוּסַאי בצבא הַלְמַי, והעיד על געגועיו בצום כשלא ראהו. יוּבָּה מספר גם על פיל שאהב מוכרת בשמים. כולם הוכיחו את אהבתם בשמחה למראה האהוב, ליטופים גסים, ובשמירת המטבעות שנתן העם ושפיכתם לחיקו. אין להתפלא על אהבה אצל בעלי זיכרון.

אותו יוּבָּה מספר שפיל זיהה בזקנתו, לאחר שנים רבות, את מי שהיה מנהלו בצעירותו. הוא מספר גם על הבחנה מוסרית: המלך בּוֹכוּס קשר שלושים אנשים שהחליט להעניש לעמודים והעמיד מולם שלושים פילים, כשאנשים

רצים ביניהם ומגרים אותם; אך אי אפשר היה לגרום לפילים לשמש כלי לאכזריות זרה.

איטליה ראתה פילים לראשונה במלחמת המלך פִּירוֹס, וכינתה אותם שוורים לוּקָנִיִּים משום שנראו בְּלוּקָנְיָה, בשנת 472 לעיר. רומא ראתה אותם בטריומף כעבור שבע שנים, ורבים ביותר בשנת 502, לאחר ניצחון הפונטיפקס לוּקִיוּס מֶטֶלוּס על הפונים בְּסִיקִילְיָה. היו 142, או לדברי אחרים 120, והועברו ברפסודות שהונחו על שורות חביות מחוברות.

וֶרְיוּס מספר שהם נלחמו בקרקס ונהרגו בכידונים מחוסר עצה, משום שלא רצו להאכילם או לתתם למלכים. לוּקִיוּס פִּיסוֹ אומר שרק הוכנסו לקרקס, וכדי להגביר את הבוז אליהם הונעו סביב כולו בידי פועלים שנשאו חניתות קהות. המחברים הסבורים שלא נהרגו אינם מסבירים מה נעשה בהם אחר כך.

נודע סיפורו של רומי יחיד שנלחם בפיל, לאחר שֶׁחַנִּיבַּעַל אילץ את שבויינו להילחם זה בזה. את השורד האחרון השליך לפני פיל, והלה, לאחר שהובטח לו שישוחרר אם יהרגו, נלחם בו לבדו בזירה והכניעו לצער הפונים. חַנִּיבַּעַל הבין שפרסום הקרב יביא לזלזול בפילים ושלח פרשים להרוג את היוצא. ממלחמות פִּירוֹס התברר שקל מאוד לכרות את חדקם.

פֶּנֶסְטֶלָה מוסר שהפילים נלחמו ברומא לראשונה בקרקס, בעת כהונת קְלַאוּדִיוּס פּוּלְכֶר כְּאַיְידִיל קוּרוּלִי ובימי הקונסולים מַרְקוּס אַנְטוֹנִיוּס וְאַוּלוּס פּוֹסְטוּמְיוּס, בשנת 655 לעיר; ושוב כעבור עשרים שנה, בעת כהונת הַלּוּקוּלוּסִים כְּאַיְידִילִים קוּרוּלִיִּים, נגד שוורים.

בְּקוֹנְסוּלָאט השני של פּוֹמְפֵּיוּס, בחנוכת מקדש וֶנוּס המנצחת, נלחמו בקרקס עשרים פילים, או לדברי אחרים שמונה־עשר, מול גֶטוּלִים שהטילו כידונים. אחד מהם נלחם להפליא: לאחר שרגליו נוקבו וזחל על ברכיו לתוך ההמון, חטף מגינים והשליכם למעלה; בנפילתם הסתחררו במעגל לשעשוע הצופים, כאילו הושלכו באמנות ולא בזעם חיה. פלא גדול נוסף היה פיל שנהרג במכה אחת: כידון חדר מתחת לעינו אל איברי החיים בראשו.

כולם ניסו לפרוץ החוצה וגרמו בהלה לעם, אף שהקיפום במחסומי ברזל. לכן, כשקיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר ערך אחר כך מופע דומה, הקיף את הזירה בתעלות; גֵּירוֹן ביטלן כדי להוסיף מושבים לפרשים. פילי פּוֹמְפֵּיוּס, כשאבדה תקוות הבריחה, התחננו לרחמי הקהל בתנועה שאין לתאר ובמעין קינה משותפת. העם כולו בכה, קם ושכח את המצביא ואת נדיבותו לכבודו, והטיח בְּפוֹמְפֵּיוּס קללות שאחר כך שילם עליהן.

בְּקוֹנְסוּלָאט השלישי של קיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר נלחמו עשרים פילים נגד 500 רגלים; ושוב אותו מספר, נושאי מגדלים ובהם שישים לוחמים לכל פיל, מול אותו מספר רגלים ופרשים. לאחר מכן נלחמו פילים יחידים בימי הקיסרים קְלַאוּדְיוּס וְגֵירוֹן בסיום קרבות הגלדיאטורים.

מספרים שרחמי הפיל על חלשים גדולים כל כך שכאשר הוא פוגש עדר צאן הוא מזיז את החיות בחדקו כדי שלא ידרוך עליהן בלי משים. הם אינם מזיקים אלא כשמתגרים בהם, ותמיד הולכים בעדרים; יותר מכל הם נמנעים מבדידות. כשהפרשים מקיפים אותם הם מכניסים את החלשים, העייפים והפצועים למרכז, והשורות מתחלפות כאילו בפקודה או בתבונה.

פילים שנלכדו מתרככים במהירות במיץ שעורה. בהודו לוכדים אותם באמצעות פיל מבוית ומנהלו: הוא מכה פיל בר שנתפס לבדו או הורחק מן העדר, וכשהתעייף עובר אליו ומנהיג אותו כראשון. באפריקה לוכדים בבורות; כשאחד נופל, האחרים משליכים מיד ענפים, מגלגלים משאות, בונים סוללות ומנסים בכל כוחם לחלצו.

בעבר, לשם אילופם, אילצו המלכים בעזרת פרשים את הפילים להיכנס לעמק מלאכותי ארוך ומטעה, ושם הכניעו ברעב את הסגורים בגדות ובתעלות. סימן הכניעה היה שקיבלו בעדינות ענף מיד אדם. כיום, לשם החטים, מטילים כידונים ברגליהם, שהן רכות מאוד.

הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים הגובלים באתיופיה וחיים מציד זה בלבד מטפסים על עצים הסמוכים לנתיבי הפילים. הם עוקבים אחר האחרון בטור וקופצים על אחוריו. ביד שמאל תופסים בזנב, כפות הרגליים נתמכות בירכו השמאלית, ובעודם תלויים חותכים ביד ימין את גיד הברך בגרזן חד; כשהרגל מואטת הם בורחים ופוגעים בגיד הרגל האחרת, הכול במהירות עצומה. אחרים נוקטים דרך בטוחה אך מטעה יותר: תוקעים קשתות ענק דרוכות בקרקע; צעירים חזקים מחזיקים אותן ואחרים מותחים יחד, יורים חניתות־חץ בפילים העוברים ועוקבים אחר סימני הדם.

נקבות הפילים פחדניות הרבה יותר. פילים משתוללים מאולפים ברעב ובמכות, כשפילים אחרים מרסנים אותם בשלשלאות. בעיקר בעונת הייחום הם מתפרעים והורסים בחטים את אורוות ההודים; לכן מונעים מהם הזדווגות ומפרידים את עדרי הנקבות כעדרי בקר. פילים מאולפים נלחמים ונושאים מגדלי לוחמים, ומכריעים חלק גדול ממלחמות המזרח: מפילים מערכים

ורומסים חמושים. אך הם נבהלים אפילו מצווחת חזיר קטנה, וכשהם נפצעים או נבהלים נסוגים תמיד ופוגעים באנשיהם. הפילים האפריקאיים פוחדים מן ההודיים ואינם מעיזים להביט בהם, כי ההודיים גדולים יותר.

ההמון סבור שההיריון נמשך עשר שנים; אֲרִיסְטוֹטֶלֶס אומר שנתיים ושהנקבה יולדת עגל יחיד, וחייהם מאתיים שנה ויש שאף 300. נעוריהם מתחילים בגיל שישים. הם אוהבים נהרות ונודדים לידם, אף שבשל גופם הגדול אינם יכולים לשחות. הם אינם סובלים קור; מחלותיהם העיקריות הן גזים ושלשול, ולא סוגים אחרים. מצאתי ששתיית שמן גורמת לכלי נשק התקועים בגופם ליפול, ואילו זיעה מדביקה אותם ביתר קלות.

אכילת אדמה ממיתה אותם אלא אם הם רגילים ללעוס אותה; הם גם בולעים אבנים. גזעי עצים הם מזונם החביב ביותר. הם מפילים דקלים גבוהים במצח ואוכלים את הפרי מן העץ השוכב. הם לועסים בפה, ובאיבר המכונה בצדק יד הם נושמים, שותים ומריחים. מכל החיות הם שונאים ביותר עכבר, ואם ראו שנגע במזון שבאבוס הם נגעלים. עלוקה שנבלעה במים גורמת להם ייסורים קשים; היא מכונה כיום בפי העם מוצצת־דם. כשהיא נאחזת ממש בקנה הנשימה היא גורמת כאב בלתי נסבל.

עור גבם קשה מאוד ועור בטנם רך. אין להם כיסוי זיפים ואף לא הגנת זנב להרחיק את טרדת הזבובים — שגם גוף עצום כזה חש בה. אך עורם מרושת ומושך חרקים בריחו; כשהם מותחים אותו וקולטים נחיל, הם מכווצים לפתע את הרשת לקמטים וממיתים את הלכודים. זה משמש להם זנב, רעמה ופרווה.

מחיר החטים עצום והם החומר המפואר ביותר לפסלי אלים. המותרות מצאו טעם נוסף לחלק המבוקש: היבלת שבחדק, כנראה רק מפני שנדמה לאוכל

שהוא לועס שנהב ממש. במקדשים נראים חטים עצומים, אך פּוֹלִיבְּיוּס, על סמך הנסיך גוּלוּסָה, מספר שבקצה אפריקה הגובל באתיופיה הם משמשים עמודי דלתות בבתים, וגדרות ודפנות מכלאות צאן עשויות מחטי פילים.

אפריקה מגדלת פילים מעבר למדבריות הַסְּהָרוֹת וּבָמָאוּרֶטַנְיָה; גם האתיופים וְהַסְּהָרוֹגְלוֹדִיטִים מגדלים אותם, כפי שנאמר; אך הודו מגדלת את הגדולים ביותר. נחשים עצומים נלחמים בהם במחלוקת תמידית; הם גדולים עד שהם מקיפים פיל בקלות ומהדקים אותו בקשר. שניהם מתים בקרב: הפיל המנוצח קורס ומוחץ במשקלו את הנחש הכורך אותו.

מופלאה תבונת כל חיה למענה, ובייחוד ערמומית זו. קשה לנחש לטפס לגובה כזה, ולכן הוא אורב לנתיב המרעה ומשליך עצמו מעץ גבוה. הפיל יודע שאינו שקול לקשרים ומבקש לשפשפם בעצים או בסלעים. הנחשים נזהרים ולכן קושרים תחילה בזנב את רגליו; הפילים מתירים את הקשרים בחדק, אך הנחשים תוחבים את ראשם לנחיריים, חוסמים את הנשימה וקורעים את החלקים הרכים ביותר. כשנפגשים מלפנים הם מזדקפים ותוקפים בעיקר את העיניים; לכן מוצאים פילים רבים עיוורים, גוועים ברעב ובצער.

איזו סיבה אחרת אפשר לתת לאיבה גדולה כזאת מלבד הטבע, המציב לעצמו מחזה בין שווים? יש גם מסורת אחרת: דם הפילים קר מאוד ולכן הנחשים מבקשים אותו במיוחד בחום. הם אורבים לפילים השקועים בנהרות ושותים, קושרים את החדק ונושכים באוזן, המקום היחיד שהחדק אינו יכול להגן עליו. הנחשים גדולים עד שהם קולטים את כל הדם; הפילים נשאבים, מתייבשים וקורסים, והנחשים השיכורים נמחצים ומתים.

אתיופיה מגדלת נחשים השווים להודיים, באורך עשרים אמה. מפליא רק מדוע יוּבָּה סבר שיש להם כרבולת. האתיופים שבארצם הם מצויים ביותר נקראים אַסָכָאִים; הם מספרים שבחופיהם ארבעה או חמישה נחשים משתלבים כרשת, ראשיהם מורמים כמפרשים, ונישאים בגלים למרעה טוב יותר בַּעֲרָב.

מֶגַסְתֶנֵס כותב שבהודו נחשים גדלים עד שהם בולעים איילים ושוורים שלמים; וּמֶטְרוֹדוֹרוֹס אומר שבסביבת הנהר רִינָדָקוּס בְּפוֹנְטוֹס הם שואבים ובולעים עופות העוברים מעליהם, גבוהים ומהירים ככל שיהיו.

ידוע שבמלחמות הַפּוּנִיוֹת, ליד הנהר בַּגְרַדַס, כבש המצביא רֶגוּלוּס נחש שאורכו 120 רגל באמצעות בליסטראות ומכונות מצור, כאילו היה עיר. עורו ולסתותיו נשמרו ברומא במקדש עד המלחמה הַנּוּמַנְטִינִית. ראיה לכך נותנים גם הנחשים באיטליה המכונים בּוֹאָה, הגדלים כל כך שבימי הקיסר קְלַאוּדְיוּס נמצא תינוק שלם בבטן אחת שנהרגה בוותיקן. בתחילה הם ניזונים ממציצת חלב פרות, ומכאן שמם.

אין צורך לתאר בדקדקנות את צורות שאר החיות שהובאו לאחרונה מכל מקום ונראו באיטליה פעמים רבות. סְקִיתְיָה מגדלת מעטות מאוד בשל מחסור בשיחים, וגרמניה הגובלת בה מעטות; אך יש בה מיני בקר בר בולטים: ביזונים בעלי רעמה ואורוכים המצטיינים בכוח ובמהירות. ההמון חסר הידע מכנה אותם בובלים, אף שאפריקה מגדלת את הבובל, הדומה במידת מה לעגל ולאייל.

הצפון מגדל עדרי סוסי בר, כשם שאסיה ואפריקה מגדלות חמורי בר; וגם את האלקה, הדומה לבהמת משא אלמלא גובה אוזניה וצווארה. באי סְקַנְדִינָבְיָה

נולד, אף שמעולם לא נראה בחלק עולם זה אך רבים סיפרו עליו, אכליס הדומה לאלקה, אך בלי מפרקים ברגליים האחוריות. לכן אינו רובץ אלא נשען על עץ בשינה, ונלכד כשכורתים את העץ למארב; בשאר הדברים מהירותו נודעת. שפתו העליונה גדולה מאוד, ולכן הוא הולך לאחור כשהוא רועה, כדי שלא תסתבך כשיימתח קדימה.

מספרים שבפאוניה יש חיה המכונה בונסוס, בעלת רעמת סוס ושאר גופה דומה לשור. קרניה מתעקמות פנימה עד שאינן מועילות לקרב; לכן היא נעזרת בבריחה, ובמהלכה פולטת גללים לעיתים לאורך שלושה יוגרה, שמגעם שורף את הרודפים כאש.

מופלא שנמרים, פנתרים, אריות ודומיהם הולכים כשחודי הטפרים מוסתרים בנדנים בגוף, כדי שלא יישברו או יקהו; הם רצים כשהלהבים מופנים לאחור ואינם שולפים אותם אלא בהתקפה.

אצילות האריה בולטת בעיקר כשרעמה מכסה את צווארו וכתפיו; הדבר בא עם הגיל באריות שנולדו מאריה. צאצאי נמר לעולם חסרים סימן זה, וכן הנקבות. תשוקתם להזדווג גדולה ולכן כעס הזכרים רב. הדבר נראה במיוחד באפריקה, שבה מחסור במים מרכז חיות ליד נהרות מעטים. לכן נולדים שם בעלי חיים מרובי־צורה, כשזכרים ממינים שונים מזדווגים עם נקבות בכוח או בתאווה; מכאן הפתגם היווני שאפריקה מביאה תמיד דבר חדש.

האריה מריח שהלביאה נאפה עם נמר וקם בכל כוחו להענישה; לכן היא שוטפת את האשמה בנהר או הולכת הרחק מאחוריו. אני רואה שההמון האמין שהלביאה יולדת רק פעם אחת, מפני שטפרי הגורים קורעים את רחמה בלידה.

אֲרִיסְטוֹטֶלֶס מוסר אחרת, וראוי להקדים דברים על האיש שאחריו אלך במידה רבה בעניינים אלה. אֶלְכַּסַנְדֶר הגדול, שנשרף מתשוקה להכיר את טבע החיות, הפקיד מחקר זה בידי אֲרִיסְטוֹטֶלֶס, גדול המלומדים. אלפי אנשים ברחבי אסיה ויוון — ציידים, לוכדי עופות ודגים, ומטפלי מכלאות, עדרים, כוורות, בריכות ושובכים — נצטוו לציית לו כדי שלא ייעלם ממנו שום יצור. מחקירתם חיבר כמעט חמישים כרכים מפוארים על החיות. אני צמצמתי אותם והוספתי דברים שלא ידע; אבקש מן הקוראים לקבל ברצון את מסענו הקצר בכל מפעלי הטבע, בהדרכת תשוקתו של המפורסם במלכים.

אֲרִיסְטוֹטֶלֶס אומר שהלביאה יולדת חמישה גורים בהמלטה הראשונה, ובכל שנה אחד פחות, עד שאחרי גור יחיד היא נעשית עקרה. בתחילה הם גושי בשר חסרי צורה וקטנים כנמיות; בגיל חצי שנה בקושי הולכים ורק בגיל חודשיים מתחילים לזוז. באירופה יש אריות רק בין הנהרות אֲכֶלוֹאוֹס וּמֶסְטוֹס, והם חזקים בהרבה מאלה שבאפריקה או בסוריה.

שני מיני אריות: מוצק וקצר בעל רעמה מסולסלת יותר, ופחדן מן הארוך בעל השיער החלק, המזלזל בפציעות. הזכרים משתינים ברגל מורמת ככלבים. ריחם כבד וכך גם נשימתם. הם שותים לעיתים נדירות ואוכלים יום כן יום לא; כשהם שבעים הם נמנעים ממזון לפעמים שלושה ימים. הם בולעים מוצקים ככל האפשר, ואם קיבתם אינה מכילה את תאוותם הם תוחבים טפרים לגרונם ומוציאים, או עושים כן אם עליהם לברוח כשהם שבעים.

אֲרִיסְטוֹטֶלֶס מלמד שחייהם ארוכים מכך שרבים נמצאים חסרי שיניים. פּוֹלִיבְּיוֹס, מלווה סְקִיפִּיוֹ אֱמִילְיָאנוּס, מספר שבזקנתם הם תוקפים אדם כי אין

להם כוח לרדוף חיות; אז הם צרים על ערי אפריקה. הוא ראה עם סְקִיפִיוֹ אריות שנצלבו, כדי שאחרים יירתעו מפחד עונש דומה מאותה עבירה.

רק האריה מכל חיות הבר מרחם על מתחננים. הוא חס על הנופלים, וכשהוא משתולל הוא נוהם על גברים יותר מאשר על נשים, ועל תינוקות רק ברעב גדול. יוּבָּה סבור שהם מבינים תחנונים; הוא שמע משבויה שחזרה מִגֶ'טוּלְיָה שהתקפות אריות רבות ביערות נרגעו כשאמרה באומץ שהיא אישה, נמלטת, חלשה ומתחננת לחיה האצילה מכל והשליטה באחרות, טרף שאינו ראוי לתהילתה. הדעות משתנות לפי אופיו או מזלו של כל אדם בשאלה אם דיבור מרכך חיות, שהרי אף השאלה אם נחשים נמשכים בשירה ונכפים לעונש טרם הוכרעה בחיים.

זנב האריה מעיד על רוחו, כשם שאוזני הסוס; הטבע נתן סימנים אלה לאצילים ביותר. כשהוא רגוע הזנב חסר תנועה, וכשהוא מתלטף הוא עדין — דבר נדיר, כי הכעס נפוץ יותר. בתחילתו הוא מכה באדמה, ובהתגברו מצליף בגבו כאילו מדרבן את עצמו. עיקר כוחו בחזה. מכל פצע של טפר או שן זורם דם שחור. כשהם שבעים אינם מזיקים.

אצילותם ניכרת ביותר בסכנה: לא רק בכך שהם בזים זמן רב לכלי הנשק, מגינים על עצמם באימה בלבד וכאילו מעידים שהם נאלצים לתקוף, וקמים לא כאילו סכנה אילצה אותם אלא כאילו כעסו על הטירוף; אלא בסימן אצילי יותר: ככל שרבים הכלבים והציידים הדוחקים בהם, במישורים ובמקום שבו אפשר לראותם הם נסוגים בבוז ובהתנגדות; אך כשנכנסו לסבך וליער הם רצים בכל כוחם כאילו המקום מסתיר את חרפתם. במרדף הם קופצים, אך בבריחה לא.

כשהאריה נפצע הוא מזהה בדיוק את הפוגע ותוקף אותו בתוך המון גדול ככל שיהיה. את מי שהטיל נשק אך לא פגע הוא תופס, מסובב ומפיל, אך אינו פוצע. לביאה הנלחמת למען גוריה, כך מספרים, נועצת מבטה בקרקע כדי שלא תפחד מחניתות הציד.

מלבד זאת אין בהם מרמה או חשד; הם אינם מביטים מן הצד ואינם רוצים שיביטו בהם כך. האמינו שהאריה הגוסס נושך את האדמה ומזיל דמעה במותו. חיה כזאת, פראית כל כך, מפחדת מגלגלי עגלות מסתובבים, מעגלות ריקות, מכרבולות תרנגולים ועוד יותר מקריאתם, ובעיקר מאש. מחלתו היחידה היא סלידה ממזון; ריפויה בהעלבה, כאשר קופים קשורים משתוללים ומביאים אותו לזעם, ואחר כך טעימת דם משמשת תרופה.

סֶקְווֹלָה בן פּוּבְּלִיוּס היה הראשון ברומא שהציג קרב של אריות רבים יחד בעת כהונתו כְּאֲיְדִיל קוּרוּלִי. לוּקְיוּס סוּלָה, לימים דיקטטור, היה הראשון שהציג מאה אריות בעלי רעמה בעת כהונתו כְּפְרֶיטוֹר. אחריו הציג פּוֹמְפֵּיוּס הגדול בקרקס 600, ובהם 315 בעלי רעמה, וקיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר 400.

לכידתם הייתה בעבר מלאכה קשה, בעיקר בבורות. בימי קְלַאוּדְיוּס לימד מקרה שיטה שכמעט מביישת את שם החיה: רועה גֶטוּלִי השליך גלימה על אריה מסתער. המחזה הועבר מיד לזירה: האכזריות הגדולה קופאת באופן כמעט בלתי אמין כשאפילו כיסוי קל מושלך על הראש, והאריה נקשר בלי להתנגד. ברור שכל כוחו בעיניים; לכן פחות מפליא שֶׁקִּיסַרמַכוֹס, שנכלא עם אריה בפקודת אֲלֶכְסַנְדֶּר, חנקו.

מַרְקוּס אַנְטוֹנְיוּס היה הראשון שרתם אריות לעול ולמרכבה ברומא, ועוד במלחמת האזרחים לאחר הקרב בְּפַרְסָלוֹס — אות לזמנים, כאילו הרוחות

האצילות קיבלו עול. העובדה שנסע כך עם השחקנית קִיתֶרִיס עלתה אף על פלאי אותם אסונות. חַנּוֹן, מן הנודעים בפונים, היה הראשון שהעז לגעת באריה ביד ולהציגו מאולף; בשל כך הורשע, כי אדם בעל כישרון תחבולני כזה נראה מסוגל לשכנע בכול, והחירות הופקדה שלא כראוי בידי מי שאף הפראות נכנעה לו.

יש גם דוגמאות מקריות לרחמיהם. מָנְטוֹר מִסִּירָקוּסַאי פגש בסוריה אריה שהתגלגל לפניו בתחינה. הוא נדהם ופחד, אך החיה חסמה כל דרך כשניסה לברוח וליקקה את עקבותיו כמחניפה. אז הבחין בנפיחות ובפצע בכפה; הוא הוציא שבב ושחרר אותה מכאבה.

ציור בְּסִירָקוּסַאי מעיד על המקרה. בדומה, אֶלְפִּיס מִסָּמוֹס הגיע באונייה לאפריקה. כשראה ליד החוף אריה שפיו מאיים, נמלט לעץ וקרא לְלִיבֶּר האב, שכן המקום העיקרי לנדרים הוא כשאין עוד תקווה. אך החיה לא רדפה אף שיכלה; היא כרעה ליד העץ ובפה שהפחידו ביקשה רחמים. עצם נתקעה בין שיניה מנשיכה חמדנית, והיא התייסרה מרעב ולא רק מן הכאב בכלי נשקה שלה. היא הביטה בו וכמו התחננה בלי מילים; והוא היסס לבטוח במקרה מול חיה והתעכב זמן רב יותר מן הפלא מאשר מן הפחד.

לבסוף ירד והוציא את העצם מן הפה שהאריה הגיש והציב בדיוק כנדרש. מספרים שכל עוד עמדה אונייתו בחוף החזיר האריה טובה והביא לו שלל ציד. בשל כך הקדיש אֶלְפִּיס מקדש לְלִיבֶּר האב בְּסָמוֹס, ומן המעשה כינוהו היוונים κεχηνότος διονύσου (קֶכֵנוֹטוֹס דִיוֹנִיסוּ). לאחר זאת מדוע נתפלא שחיות מבינות עקבות אדם, כשהן אף מקוות לעזרה מן האדם לבדו? מדוע לא הלכו

לחיות אחרות, ומניין ידעו שידי אדם מרפאות? אלא שכוח הסבל מאלץ גם חיות לנסות הכול.

דֶמֶטְרִיוּס חוקר הטבע מספר מקרה ראוי לזיכרון גם על פנתרה. היא הופיעה פתאום באמצע הדרך לפני אביו של פִילִינוּס, תלמיד חכמה, ושכבה מתוך צורך באדם. הוא החל לסגת בפחד, אך החיה התגלגלה סביבו, מתחנפת בבירור ונאבקת בצער שאפשר היה להבין אף בפנתרה. היא המליטה וגוריה נפלו הרחק משם לבור.

הצעד הראשון של רחמיו היה לא לפחד; הבא היה להקדיש תשומת לב. הוא הלך בעקבותיה כאשר משכה קלות בבגדו בטפריה, הבין את סיבת כאבה ואת שכר הצלתו, וחילץ את הגורים. היא הלכה איתם אחריו עד מחוץ למדבר, שמחה וקופצת; היה ברור שהיא מודה ואינה דורשת דבר בתמורה — דבר נדיר אף באדם.

סיפורים אלה תומכים גם בְּדֶמוֹקְרִיטוֹס, המספר שתואס בְּאַרְקַדְיָה ניצל בידי נחש ענק. בילדותו גידלו ואהבו מאוד, אך אביו, שפחד מטבע הנחש ומגודלו, לקחו למדבר. כאשר שודדים ארבו לְתוֹאַס שם, הנחש זיהה את קולו והצילו. את הסיפורים על תינוקות נטושים שינקו מחיות, כגון מייסדי עירנו מן הזאבה, נכון יותר לייחס לגדולת הגורל מאשר לטבע החיות.

הפנתרה וְהַטִּיגְרִיס כמעט יחידים בחיות הבר הזוכים להערכה בשל מגוון כתמיהם; לשאר מין וצבע משלו, ורק האריות בסוריה שחורים. לפנתרות כתמים קצרים דמויי עיניים על רקע לבן. אומרים שריחן מושך להפליא את כל ההולכים על ארבע, אך ראשן המפחיד מרתיע; לכן הן מסתירות את הראש,

מושכות את החיות במתיקות השאר ולוכדותן. יש המספרים שעל כתפן כתם דמוי ירח, המתמלא למעגל ונחסר כמותו.

כיום מכנים את הנקבות בכל הסוג הזה 'מנומרות' ואת הזכרים פַּרְדִּים; הם נפוצים מאוד באפריקה ובסוריה. אחדים מבדילים בין הפנתרות לאחרים רק בלובן, ועדיין לא מצאתי הבדל אחר.

הייתה החלטת סֶנָאט עתיקה שאסרה להביא חיות אפריקאיות לאיטליה. גֶּנָאיוּס אוֹפִּידְיוּס, טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס, הביא הצעה מנוגדת לעם והתיר לייבאן לשם משחקי הקרקס. סְקָאוּרוֹס היה הראשון שהציג בעת כהונתו כְּאֲיְדִיל 150 חיות מנומרות יחד; אחריו פּוֹמְפֵּיוּס הגדול 410 וְאַוגוּסְטוּס האלוהי 420.

אַוגוּסְטוּס היה גם הראשון שהציג ברומא טיגריס מאולף בכלוב, ביום הרביעי לפני הנונות של מַאי, בימי הקונסולים קְווִינְטוּס טוּבֶּרוֹ ופָּאוּלוּס פָּבְּיוּס מַקְסִימוּס, בחנוכת תיאטרון מַרְקֶלוּס. קְלַאוּדְיוּס האלוהי הציג ארבעה יחד.

הירקנים וההודים מגדלים טיגריס, חיה שמהירותה הנוראה נודעת ביותר בעת לכידת כל גוריה, שתמיד רבים. האורב חוטף אותם על סוס מהיר ככל האפשר ומחליף לסוסים טריים. כשהאם מוצאת מאורה ריקה — הזכרים אינם מטפלים בצאצאים — היא רצה במהירות בעקבות הריח. כשהנהמה מתקרבת החוטף משליך גור אחד; היא מרימה אותו בשיניה וחוזרת, ושוב משיגה אותו, וכך שוב ושוב עד שהוא מגיע לאונייה; אז אכזריותה חסרת התועלת משתוללת בחוף.

המזרח מגדל גמלים בעדרים. שני מינים להם, בַּקְטְרִי וערבי: לראשון שתי דבשות על הגב, ולאחר אחת ועוד יבלת מתחת לחזה שעליה הוא נשען. בשני

המינים חסרה שורת השיניים העליונה, כמו בבקר. כולם משמשים כבהמות משא על גבם וגם כחיל רכוב בקרבות.

מהירותם כשל סוס, אך לכל אחד מידה משלו, כמו כוחו. גמל אינו עובר את המרחק שהורגל אליו ואינו מקבל יותר מן המטען שנקבע לו. יש להם שנאה טבעית לסוסים. הם סובלים צמא ארבעה ימים, וכשמזדמנים מים הם ממלאים את עצמם על העבר ועל העתיד, אך תחילה עוכרים אותם ברמיסה; אחרת אינם נהנים מן השתייה. הם חיים חמישים שנה ויש שאף מאה. גם הם חולים בכלבת. הומצא אף סִירוֹס נקבות המיועדות למלחמה; מניעת ההזדווגות מחזקת אותן.

דמיון מסוים לגמל עובר לשתי חיות. האתיופים מכנים נָבוּ חיה שצוואר דומה לסוס, רגליה וכפותיה לשור וראשה לגמל, וצבעה אדמוני מובחן בכתמים לבנים; מכאן השם קָמֶלוֹפַּרְדָלִיס. היא נראתה לראשונה ברומא במשחקי הקרקס של קיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר, ומאז נראית מפעם לפעם. היא בולטת במראה יותר מבפראות ולכן אף נקראה כבש הבר.

משחקי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול הציגו לראשונה את הכאמה, שֶׁהַגָּאלִים כינו רוּפִּיוּס, בדמות זאב ובכתמי נמר. אותם משחקים הציגו מאתיופיה את החיות המכונות κήπους (קֵפּוֹי), שרגליהן האחוריות דומות לרגלי אדם ושוקיו והקדמיות לידיים. חיה זו לא נראתה אחר כך ברומא.

באותם משחקים נראה גם קרנף בעל קרן אחת באף, מן הסוג הנפוץ. זה האויב הטבעי השני של הפיל: הוא משחיז את קרנו בסלעים לקראת הקרב ותוקף בעיקר את הבטן, שהוא יודע כי היא רכה יותר. אורכו שווה לפיל, רגליו קצרות בהרבה וצבעו כעץ תאשור.

אתיופיה מגדלת שונרים מצויים וספינקסים בעלי פרווה חומה ושני שדיים בחזה, ועוד חיות רבות הדומות למפלצות: סוסים מכונפים ובעלי קרניים המכונים פֶּגָסִים; קרוקוטות, כביכול בני כלב וזאב, השוברות הכול בשיניהן ומעכלות מיד את הנבלע; קרקופיתקים שחורי־ראש בעלי פרוות חמור וקול שונה משאר הקופים; שוורים הודיים חד־קרניים ותלת־קרניים; ולאוקרוקוטה, חיה מהירה מאוד בגודל חמור בר, אחוריה כאייל, צווארה, זנבה וחזה כשל אריה, ראשה כשל גירית, פרסתה שסועה, פיה קרוע עד האוזניים ובמקום שיניים עצם רצופה.

מספרים שחיה זו מחקה קולות אדם. אצל אותם עמים נמצאת גם החיה המכונה אֵיאַלָה, בגודל היפופוטם, בעלת זנב פיל, צבע שחור או צהבהב, לסתות חזיר בר וקרניים ניידות שאורכן יותר מאמה. בקרב היא מעמידה אותן לסירוגין ומשנה את כיוונן קדימה או הצדה לפי הצורך.

אך האכזריים ביותר הם שוורי בר הגדולים מן השוורים הכפריים, מהירים מכולם, צהבהבים, כחולי־עיניים, ששיערם פונה לאחור, פיהם פעור עד האוזניים ולצדו קרניים ניידות. עורם קשה כצור ודוחה כל פצע. הם צדים את כל החיות, אך עצמם נלכדים רק בבורות ומתים תמיד מפראותם.

קְטֵסִיאַס כותב שאצלם נולדת חיה המכונה מנטיכורה: שלוש שורות שיניים המשתלבות כמסרק, פני ואוזני אדם, עיניים כחולות, צבע דם וגוף אריה; זנבה כעקרב ויורה קוצים, קולה כצליל משולב של חליל וחצוצרה, היא מהירה מאוד ומבקשת במיוחד בשר אדם.

בהודו יש גם שוורים בעלי פרסות שלמות וקרן אחת; וחיה בשם אַקסִיס, שעורה כשל עופר אך כתמיה רבים ולבנים יותר והיא מקודשת לְלִיבֶּר האב.

ההודים הָאוֹרְסָאִים צדים קופים לבנים בכל גופם. החיה האכזרית ביותר היא הַמוֹנוֹקֶרוֹס: גופה כסוס, ראשה כאייל, רגליה כפיל, זנבה כחזיר בר, שאגתה עמוקה, ובמרכז מצחה קרן שחורה יחידה הבולטת שתי אמות. אומרים שאי אפשר ללכדה חיה.

אצל האתיופים המערביים נמצא המעיין נִיגֶרִיס, שלדעת רבים הוא ראש הנילוס, כפי שמעידות הראיות שמסרנו. לידו חיה הנקראת קָטוֹבְּלֶפַס, שאינה גדולה ושאר איבריה חסרי כוח; רק ראשה כבד מאוד והיא נושאת אותו בקושי, תמיד שמוט לאדמה. אלמלא כן הייתה מכלה את המין האנושי, שכן כל הרואה את עיניה מת מיד.

כוח כזה יש גם לנחש הבסיליסקוס. פרובינקיית קִירֵנָאִיקָה מולידה אותו; אורכו אינו עולה על 12 אצבעות, ועל ראשו כתם לבן המעטר אותו כעין נזר. בשריקתו הוא מבריח את כל הנחשים. אין הוא מתקדם בפיתולים רבים ככל האחרים, אלא נע כשאמצע גופו מורם וזקוף. הוא ממית שיחים לא רק במגעו אלא אף בנשימתו, שורף עשבים ומבקע סלעים — כה גדול כוח הרשע שבו. פעם האמינו שאחד מהם נהרג בחנית מעל גב סוס, אך הארס טיפס בחנית וכילה לא רק את הרוכב אלא גם את הסוס.

ולמפלצת כזאת — שהרי מלכים השתוקקו לא אחת לראותה לאחר שהומתה — ארס הסמורים מביא כליה. עד כדי כך לא רצה הטבע שיהיה דבר שאין לו יריב שקול. משליכים אותם אל מחילות הבסיליסקים, שקל לזהותן לפי השחתת הקרקע. הסמורים הורגים אותם בריחם ומתים גם הם, וכך מגיע מאבק הטבע לקצו.

גם באיטליה מאמינים שמבטו של זאב מזיק, ואם הזאב רואה אדם לפני שהאדם רואה אותו, ניטל קולו לזמן־מה. אפריקה ומצרים מולידות זאבים עצלים וקטנים; האזורים הקרים יותר מולידים זאבים פראיים ואכזריים. עלינו לקבוע בביטחון שהסיפורים על בני אדם הנהפכים לזאבים ושבים לדמותם כוזבים — או להאמין לכל מה שלמדנו במשך דורות שהוא אגדה. ובכל זאת אסביר מניין השתרשה אמונה זו בציבור עד כדי כך שהמילה 'מחליפי־עור' משמשת קללה.

אַוְאנְתֵס, שאינו מן המחברים היוונים הבזויים, כותב כי לפי מסורת הָאַרְקַאדִים בוחרים בגורל אדם מאחת המשפחות בביתו של אַנְתוֹס. מוליכים אותו אל אגם מסוים באזור; הוא תולה את בגדיו על אלון, שוחה אל מעבר לאגם, הולך למדבר, משתנה לזאב ומצטרף לזאבים אחרים למשך 9 שנים. אם במשך הזמן הזה נמנע מבשר אדם, הוא שב אל אותו אגם; לאחר שחצה אותו בשחייה הוא חוזר לדמותו, בתוספת 9 שנות זקנה למראהו הקודם. אַוְאנְתֵס אף מוסיף שהוא מקבל בחזרה את אותם בגדים.

מפליא עד היכן מגיעה פתיותם של היוונים! אין שקר חסר בושה עד כדי כך שלא יימצא לו עד. גם אַפּוֹלָאס, שכתב על מנצחי המשחקים הָאוֹלִימְפִּיִים, מספר כי דֶמַיְנֶטוֹס מִפָּאַראסְיָה טעם מקרביו של ילד שהוקרב בקורבן — קורבן אדם שֶׁהָאַרְקַאדִים עדיין הקריבו אז לְיוּפִּיטֶר לִיקָאִי — ונהפך לזאב. בשנה העשירית חזר לדמותו, התאמן באגרוף וחזר מֵאוֹלִימְפְּיָה כמנצח.

הציבור אף מאמין שבקבוצת שערות קטנה בזנבו של בעל חיים זה טמון סם אהבה, ושהזאב משליך אותה כשמנסים ללכוד אותו; אך אין לה כוח אלא אם נתלשה בעודו חי. בכל השנה כולה אין יותר מ־12 ימים שבהם הוא מזדווג. בין

האותות המבשרים נמנה גם זאב האוכל אדמה ברעבונו: אם הוא חוצה את דרכם של נוסעים מימין ועושה זאת כשפיו מלא, אין אות טוב ממנו.

יש במין זה בעלי חיים המכונים זאבי־אייל, כגון זה שהובא מְגַאלְיָה והוצג, כפי שסיפרנו, בזירתו של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול. אומרים שגם אם הוא אוכל ברעב גדול, די שיביט לאחור והשכחה מתגנבת אליו: הוא עוזב את מזונו והולך לחפש אחר.

אשר לנחשים, ידוע ברבים שרובם מקבלים את צבע האדמה שבה הם מסתתרים, ושמיניהם רבים לאין מספר. מן הקרסטס בולטות קרניים קטנות, לעיתים ארבע, והוא מניע אותן בעוד שאר גופו נסתר וכך מפתה אליו ציפורים. לאמפיסבאינה יש ראש כפול, כלומר ראש גם בקצה הזנב, כאילו לא די היה לשפוך ארס מפה אחד. לאחדים יש קשקשים ולאחרים כתמים, ולכולם ארס קטלני. נחש־הכידון מזנק מענפי עצים; לכן אין לפחד מנחשים רק על הקרקע, אלא גם כשהם עפים כקליע שנורה ממכונת מלחמה. צוואר האפעה מתנפחים, ואין תרופה להכשתה מלבד כריתה מיידית של האיברים שנפגעו.

לבעל חיים ארסי כל כך יש רגש אחד בלבד, או ליתר דיוק חיבה: נחשים אלה נעים בדרך כלל בזוגות, וחייהם אינם אלא עם בני זוגם. משום כך, כשאחד מבני הזוג נהרג, האחר משתוקק לנקמה במידה שלא תיאמן. הוא רודף אחר ההורג, מזהה רק אותו בתוך המון גדול מכוח ידיעה כלשהי, פורץ כל מכשול וגומא מרחקים; רק נהרות או מנוסה מהירה מאוד עוצרים אותו.

קשה לומר אם הטבע הוליד בנדיבות רבה יותר רעות או תרופות. ראשית, הוא נתן למזיק הזה עיניים קהות, שאינן קבועות בחזית ראשו וצופות קדימה אלא

ברקותיו; לכן הוא מתעורר לפעולה לעיתים קרובות יותר מכוח השמיעה מאשר מכוח הראייה. שנית, הטבע קבע בינו לבין הנמייה מלחמת חורמה.

בעל החיים הזה נודע יותר מכול בזכות מאבק זה, והוא נולד באותה מצרים. הוא טובל שוב ושוב בבוץ ומתייבש בשמש; לאחר שהוא עוטה בדרך זו שכבות רבות כשריון, הוא יוצא לקרב. במהלכו הוא מרים את זנבו, מפנה אותו אל מכות האויב וסופג אותן בלא נזק, עד שהוא מבחין בהזדמנות, מטה את ראשו הצידה ומסתער על הגרון. ולא די לו בכך: הוא נלחם גם בבעל חיים אחר, שאינו מתון ממנו כלל.

בנילוס חי התנין, רעה מהלכת על ארבע, המסוכנת ביבשה ובנהר כאחד. זהו בעל החיים היבשתי היחיד שאינו משתמש בלשון, והיחיד שנושך בהנעת הלסת העליונה. גם מבחינות אחרות הוא נורא, שכן שיניו צפופות כשיני מסרק. אורכו עולה בדרך כלל על 18 אמות. הוא מטיל ביצים בגודל ביצי אווז, ובידיעה מוקדמת כלשהי הוא דוגר עליהן תמיד מעבר לנקודה שאליה עתיד הנילוס להגיע בשיא גאותו באותה שנה. אין בעל חיים אחר הגדל מראשית קטנה כל כך לממדים גדולים כל כך. הוא חמוש גם בטפרים, ועורו עמיד בפני כל מכה. את הימים הוא מבלה ביבשה ואת הלילות במים, ובשני המקרים בשל החום הנעים שם.

לאחר שהתנין שבע מדגים, פיו מלא תמיד שיירי מזון והוא שוכב ישן על החוף. ציפור קטנה, המכונה שם טרוכילוס ובאיטליה 'מלך הציפורים', מזמינה אותו לפתוח את פיו כדי שתמצא בו את מזונה. תחילה היא מנקה בקפיצות את פיו, אחר כך את שיניו ואף את פנים לועו; והתנין פוער את פיו לרווחה ככל

האפשר בשל הנעימות שבגירוד. כשהנמייה רואה אותו מכריע תחת העונג ונרדם, היא מזנקת דרך אותו לוע כקליע ומכרסמת את בטנו.

בנילוס נולד גם הַסְקִינְק, הדומה לתנין אך קטן אפילו מן הנמייה; יש לו חשיבות מיוחדת בתרופות נגד רעלים וגם בהגברת תאוותם המינית של גברים. ואולם התנין הוא מזיק גדול מכדי שהטבע יסתפק באויב אחד שלו. לכן גם דולפינים שוחים אל הנילוס; סנפיר גבם חד כסכין, כאילו נוצר לתכלית זו. התנינים מגרשים אותם מן הטרף ומתנהגים כאילו שלטונם בלעדי בנהרם, והדולפינים, שאינם שקולים להם בכוח, הורגים אותם בתחבולה. כל בעלי החיים פיקחים בדברים כאלה: הם מכירים לא רק את יתרונותיהם אלא גם את חולשות אויביהם; יודעים את כלי נשקם, את ההזדמנויות ואת החלקים חסרי ההגנה של יריביהם. עור התנין רך ודק בבטנו. לכן הדולפינים צוללים כאילו נבהלו, שוחים מתחת לבטנו וחותכים אותה בסנפירם.

יש גם עם אנושי הנלחם בחיה זו בתוך הנילוס עצמו; אנשיו מכונים טָנְטִירִיטִים על שם האי טָנְטִירָה שבו הם יושבים. קומתם קטנה, אך אומץ לבם במלאכה זו בלבד מפליא. החיה נוראה למי שנמלטים מפניה, אך נמלטת מפני מי שרודפים אחריה.

רק אנשים אלה מעזים לצאת מול התנין; יתרה מזו, הם שוחים בנהר, עולים על גבו כרוכבים, וכשהוא מטה את ראשו לאחור ופוער את פיו לנשוך, הם תוקעים אלה בפיו. הם אוחזים בשני קצותיה, מימין ומשמאל, וכמו ברסן מובילים את התנינים השבויים אל היבשה. בקולם בלבד הם מפחידים אותם ומאלצים אותם להקיא גופות שבלעו זה עתה, כדי שיובאו לקבורה. לפיכך

התנינים אינם שוחים אל אותו אי לבדו; ריחם של בני העם הזה מבריח אותם, כשם שנחשי הַפְּסִילִים בורחים מפניהם.

אומרים שעיני בעל החיים הזה קהות במים אך ראייתו חדה מאוד מחוץ להם, ושבמשך ארבעת חודשי החורף הוא שוהה תמיד במערה בלי לאכול. יש הסבורים שזהו בעל החיים היחיד הגדל כל ימי חייו; ואכן הוא מאריך ימים.

באותו נילוס נולד גם ההיפופוטם, חיה גבוהה מן התנין. פרסותיו שסועות לשתיים כפרסות בקר; גבו, רעמתו וצהלתו כשל סוס; חרטומו סולד; זנבו ושיניו המעוקלות כשל חזיר בר, אך שיניו מסוכנות פחות. עורו אינו חדיר ומשמש למגינים ולקסדות, אלא אם הוא ספוג רטיבות. הוא רועה בשדות תבואה שלפי המסופר קבע מראש כמטרתו לאותו יום, ומשאיר עקבות המוליכות החוצה מן השדה כדי שלא יכינו לו מארב בדרכו חזרה.

מַרְקוּס סָקָאוּרוֹס היה הראשון שהציג ברומא היפופוטם וחמישה תנינים, במשחקים שערך בעת כהונתו כְּאֲיְדִיל, בתעלה זמנית. ההיפופוטם אף נעשה מורה בענף מסוים של הרפואה. כשהוא משמין בשל שובע מתמיד, הוא יוצא אל החוף כדי למצוא מקום שבו נחתכו זה עתה קנים. כאשר הוא רואה גדם חד במיוחד, הוא לוחץ עליו את גופו ופוצע וריד ברגלו; כך הוא פוטר את גופו החולה מעומס בזרימת דם, ואחר כך סותם שוב את הפצע בבוץ.

דבר דומה הראתה גם ציפור באותה מצרים, המכונה אִיבִּיס: בעזרת מקורו המעוקל היא שוטפת את עצמה דרך הפתח שממנו בריא ביותר לפנות את פסולת המזון. ואין היא לבדה; בעלי חיים רבים גילו דברים שהועילו אחר כך גם לאדם. איילים שנפגעו מחיצים הראו לנו כי הצמח דִּיקְטַמְנוֹן מוציא אותם, שכן לאחר שאכלו ממנו נפלט החץ. כשהם ננשכים בידי פַּלַנְגְיוֹן, שהוא מין

עכביש, או בידי יצור דומה, הם מרפאים את עצמם באכילת סרטנים. יש גם צמח המצטיין כתרופה להכשות נחשים, ובעזרתו לטאות פצועות מחלימות בכל פעם שהן נאבקות בהם.

הסנוניות הראו לנו שעשב הצלידוניה מועיל מאוד לראייה, שכן הן מטפלות בו בעיני גוזליהן החולות. הצב משיב לעצמו את כוחו נגד נחשים באכילת קוּנִילָה, המכונה 'עשב הבקר'; והסמור אוכל פיגם לפני שהוא נאבק בעכברים בציד. החסידה מרפאת את עצמה באורגנו, וחזירי הבר בקיסוס ובאכילת סרטנים, בייחוד אלה שהים פלט אל החוף.

בחורף מתכסה גוף הנחש בקרום בשל חוסר התנועה; בעזרת מיץ השומר הוא משיל את המעטה הזה ומגיח מבריק באביב. הוא מתחיל להשיל מן הראש, והתהליך נמשך לא פחות מיום ולילה; הוא הופך את הקרום כך שמה שהיה בפנים יוצא החוצה. כאשר ראייתו מתעמעמת במחבוא החורף, הוא מתחכך בצמח שומר, מושח את עיניו ומשיבן לאיתנן; ואם קשקשיו קהו, הוא מתגרד בקוצי ערער. הדרקון משכך את בחילת האביב במיץ חסה ברית.

הברברים צדים פנתרים בבשר ששופשף בְּאַקוֹנִיטוֹן. מיד אוחז מחנק בלועם, ולכן היו שכינו את הרעל 'חונק־הפנתר'. החיה מרפאת את עצמה ממנו בצואת אדם; גם במקרים אחרים היא להוטה כל כך אחריה, עד שרועים תולים בכוונה כלי שבתוכו צואה גבוה מכפי שתוכל להגיע אליו בקפיצה. היא מתישה את עצמה בזינוקים ובניסיונות להשיגה, ולבסוף מתה. מלבד זאת חיוניותה עיקשת עד כדי כך שגם לאחר שקרביה הוצאו היא ממשיכה להילחם זמן רב.

אם פיל בולע זיקית שצבעה כצבע העלים, הוא ממהר אל זית הבר כדי להשתמש בו כתרופה לרעל. דובים שטעמו את פירות הדודא מלחכים נמלים.

אייל מתגונן מפני מזון מורעל בעשב הַקִּינָרָה. יוּנִי עצים, קאקיים, שחרורים וחוגלות מסלקים את בחילת השנה בעלי דַּקְנָה; יונים, תורים ותרנגולות — בעשב המכונה הַלֶּכְסִינָה; ברווזים, אווזים ושאר עופות המים — בעשב סִידֶרִיטִיס; ועגורים ועופות דומים — בגומא הביצות. עורב שהרג זיקית, המזיקה אפילו למי שניצח אותה, מבטל את אַרְסָה העוין באמצעות דַּקְנָה.

יש עוד אלפי דוגמאות. הטבע נתן לבעלי חיים רבים דרכים שונות להתבונן גם בשמים וברוחות ולחזות גשם וסערות; לא יהיה סוף אם ננסה לעבור על כולן, כשם שלא יהיה סוף לתיאור יתר הקשרים שבין כל מין ומין לבין האדם. שכן בעלי החיים אף מזהירים מראש מפני סכנות — לא רק בסיבי איבריהם ובקרביהם, שסביבם מרותק חלק גדול מן האנושות, אלא גם באמצעות סימנים אחרים.

כאשר מפולת עומדת להתרחש, העכברים נודדים קודם לכן והעכבישים נופלים ראשונים עם קוריהם. ברומא נעשו האותות המבשרים לאמנות ואף למכללת כוהנים מן המקודשות ביותר. בין האותות באזורים קפואים נמצא גם השועל, בעל חיים שבמקרים אחרים מסוכן בערמומיותו. בני האדם אינם חוצים נהרות ואגמים קפואים אלא לאחר שראו אותו הולך עליהם הלוך ושוב. נצפה שהשועל מצמיד את אוזנו לקרח וכך מעריך את עוביו.

גם בעלי חיים בזויים למראה מספקים עדויות מפורסמות לא פחות לחורבן. מַרְקוּס וָארוֹ מעיד שארנבונים חתרו תחת עיר בספרד; שחפרפרות הבריחו עיר מתושביה בְּתֶסַלְיָה, צפרדעים עשו כך בְּגַאלְיָה וחגבים באפריקה; עכברים גירשו את תושבי גְיאָרוֹס, מאיי הַקִּיקְלָאדִים; ונחשים החריבו את אַמִיקְלָאי באיטליה. לפני ארץ האתיופים הַקִּינָאמוֹלְגִים משתרע חבל ארץ נטוש, לאחר

שעקרבים וסולפוגות כילו את עמו; וְתֵאוֹפְרַסְטוֹס מעיד שנדפו תושבי רוֹטְיוֹן מפני נדלים. אך נשוב לשאר מיני חיות הבר.

ההמון מאמין שלצבוע שני המינים גם יחד, שהוא זכר בשנה אחת ונקבה בשנה שאחריה, ושהוא ממליט בלי זכר; אֲרִיסְטוֹטֶלֶס מכחיש זאת. צוואר עטור רעמה הנמשכת ברציפות לאורך עמוד השדרה, ואין הוא יכול לכופפו אלא אם יסובב את כל גופו.

מספרים עליו עוד פלאים רבים. המופלא מכול הוא שהוא מחקה את דיבור האדם ליד מכלאות הרועים, לומד את שמו של אדם מסוים, קורא לו לצאת החוצה ואז קורע אותו לגזרים. הוא גם מחקה קול של אדם מקיא כדי לפתות כלבים ולתקוף אותם. זהו בעל החיים היחיד החופר בקברים כדי לחפש גופות. רק לעיתים נדירות נתפסת נקבה. בעיניו יש אלף גוונים ושינויי צבעים. עוד אומרים שמגע צלו משתיק כלבים, ושבאמצעות כשפים מסוימים כל בעל חיים שהקיף שלוש פעמים נתקע במקומו.

מהזדווגות של בעל חיים ממין זה עם לביאה אתיופית נולד הקרוקוטה, המחקה גם הוא את קולות בני האדם והבהמות. שפת שיניו חדה ורצופה; בשני צדי פיו אין חניכיים אלא שן אחת רצופה, וכדי שלא תישחק במפגש עם השן שמולה היא נסגרת בתוכה כבקופסה. יוּבָּה מעיד שגם המנטיכורה באתיופיה מחקה דיבור אנושי.

צבועים רבים מאוד נולדים באפריקה, המולידה גם המוני חמורי בר. אצל חמורי הבר שולט כל זכר בעדר נקבות; הזכרים חוששים מיריבים לתאוותם, ולכן שומרים על הנקבות ההרות ומסרסים בנשיכה את הוולדות הזכרים.

לעומתם מבקשות ההרות מקומות מסתור ומשתוקקות להמליט בסתר, שכן הן נהנות מריבוי הזכרים להזדווגות.

גם הבונים של פּוֹנְטוֹס כורתים כביכול לעצמם את אותם איברים כאשר סכנה דוחקת בהם, מפני שהם יודעים שבגללם צדים אותם; הרופאים מכנים את החומר קַסְטוֹרִיוּם. מלבד זאת נשיכתו של בעל החיים איומה: הוא כורת עצים ליד נהרות כאילו עשה זאת בברזל, ואם תפס איבר של אדם אינו מרפה מנשיכתו עד שהעצמות הנשברות משמיעות קול פיצוח. זנבו כשל דג ושאר מראהו כשל לוטרה. שניהם בעלי חיים מימיים, ולשניהם שיער רך מפלומה.

גם הקרפדות, החיות הן ביבשה הן במים, מלאות חומרי מרפא רבים. אומרים שהן מפקידות אותם בצד דרך קבע ושבות ורוכשות אותם באכילת מזונן, ורק את הרעלים הן שומרות תמיד בגופן.

גם עגל הים חי בים וביבשה, וכושר מחשבתו דומה לזה של הבונה. הוא מקיא את מרתו, המועילה לתרופות רבות, וכן את האנזים שבקיבתו, המשמש נגד מחלת הנפילה, מפני שהוא יודע שבגללם צדים אותו. תֵאוֹפְרַסְטוֹס מעיד שרק נחשים ושממיות משילים את זקנתם בדרך זו, ומיד טורפים את הנשל כדי להפקיע מבני האדם תרופה למחלת הנפילה. אומרים שנשיכת השממיות אינה מזיקה ביוון אך ארסית בסיציליה.

גם באיילים יש מידה של זדון, אף שהם השלווים שבבעלי החיים. כשהכלבים דוחקים בהם הם נמלטים מרצונם אל האדם; ובעת ההמלטה הם חוששים פחות משבילים שחוקים בעקבות אדם מאשר ממקומות מבודדים הנוחים לחיות בר. הם מתעברים לאחר עליית הכוכב אַרְקְטוּרוֹס. ההיריון נמשך 8 חודשים, ולעיתים נולדים תאומים. לאחר ההתעברות הנקבות נפרדות מן

הזכרים שנעזבו משתוללים בטירוף הייחום וחופרים גומות. אז משחירים פניהם, עד שגשמים מסוימים רוחצים אותם. לפני ההמלטה הנקבות מיטהרות בצמח המכונה ססליס וכך מקילות את הרחם; לאחר ההמלטה הן אוכלות שני צמחים, המכונים טָמְנוֹס וססליס, ושבות אל הוולדות. מסיבה כלשהי הן רוצות שמיציהם הראשונים של הצמחים ייספגו בחלבן.

הנקבות מאמנות את הוולדות שזה עתה נולדו בריצה ומלמדות אותם כיצד לברוח; הן מוליכות אותם אל מקומות תלולים ומדגימות להם קפיצה. הזכרים, משנפטרו מתשוקת הייחום, פונים בתאווה אל המרעה; וכשהם חשים שהשמינו יתר על המידה, הם מחפשים מסתור וכמו מודים שמשקלם מכביד עליהם. גם במנוסתם הם נחים תמיד בעמידה ומביטים לאחור; כשהרודפים מתקרבים הם שבים ומבקשים מפלט במנוסה. הם עושים זאת בשל כאב במעי, שהוא חלש כל כך עד שמכה קלה קורעת אותו מבפנים.

כאשר האיילים שומעים נביחת כלבים, הם בורחים תמיד עם כיוון הרוח, כדי שריח עקבותיהם יסתלק עמם. צליל חליל רועים ושירה מרגיעים אותם. כשהם זוקפים את אוזניהם שמיעתם חדה מאוד, וכשהם מורידים אותן הם חירשים. מלבד זאת זהו בעל חיים תמים, העומד נדהם מול כל דבר; עד כדי כך, שאם סוס או פרה צעירה מתקרבים אליו, אין הוא מבחין באדם הצייד הסמוך, ואם הוא מבחין בו הוא מתפעל מן הקשת והחיצים עצמם. הם חוצים ימים בשחייה בעדרים הערוכים בטור, וכל אחד מניח את ראשו על אחורי זה שלפניו; הם מתחלפים ושבים לסוף הטור. התנהגות זו נצפית במיוחד בחוצים מִקִילִיקִיָה לְקַפְּרִיסִין. אין הם רואים את היבשה, אלא שוחים אל ריחה.

רק לזכרים יש קרניים, ומכל בעלי החיים רק הם משילים אותן מדי שנה במועד קבוע באביב. לפיכך, בהתקרב אותו יום, הם מבקשים מקומות בלתי נגישים ככל האפשר; לאחר שאיבדו את קרניהם הם מסתתרים כאילו נותרו חסרי נשק, אך גם משום שאינם רוצים שאחרים ייהנו מאוצרם. אומרים שלעולם אין מוצאים את הקרן הימנית, כאילו ניחנה בכוח רפואי; הדבר מופלא עוד יותר, שכן גם במכלאות הם מחליפים קרניים מדי שנה. סבורים שהם קוברים אותה. ריח שרפתה של כל אחת מן הקרניים מבריח נחשים ומשמש לזיהוי מחלת הנפילה.

האיילים נושאים בקרניהם גם סימני גיל: בכל שנה נוסף סעיף אחד עד גיל 6. מכאן ואילך הקרניים צומחות מחדש בדמות דומה ואי אפשר עוד להבחין בגיל; אך הזקנה מתגלה בשיניים, שכן לזקנים יש מעט שיניים או שאין להם כלל, וגם אין להם סעיפים בבסיס הקרניים — אלה הבולטים בדרך כלל לפני המצח אצל הצעירים.

אם מסרסים אייל לאחר שצמחו קרניו הן אינן נושרות, ואם מסרסים אותו קודם לכן הן אינן צומחות. כאשר הקרניים שבות וצומחות, תחילה בוקעות בליטות הדומות לעור יבש; אחר כך הן גדלות כנצרים רכים, עטויות פלומה עדינה כשל מכבדי קנים. כל עוד אין לאיילים קרניים הם יוצאים למרעה בלילות. הקרניים הגדלות מתקשות בחום השמש, והאיילים בוחנים אותן שוב ושוב בעצים; כשחוזקן מניח את דעתם הם יוצאים לשטח הפתוח. כבר נתפסו איילים שקיסוס ירוק צמח בתוך קרניהם, לאחר שננעץ בהן כשהתחככו בעצים בעודן רכות ובחנו אותן בעץ כלשהו. לעיתים יש גם איילים לבנים; כזאת, לפי המסופר, הייתה האיילה של קְווִינְטוּס סֶרְטוֹרְיוּס, שהוא שכנע את עמי ספרד שהיא נביאה.

גם האיילים נלחמים בנחשים: הם מאתרים את מחילותיהם ומושכים את הנחשים המתנגדים החוצה בנשימת נחיריהם. לפיכך ריח קרן אייל שרופה מצטיין במיוחד בהרחקת נחשים, ואילו התרופה הטובה ביותר להכשותיהם עשויה מן החומר המגבן שבקיבתו של עופר שנהרג ברחם אמו.

מוסכם שהאיילים מאריכים ימים: אחדים נתפסו שוב לאחר 100 שנה ועליהם רבידי זהב שהניח להם אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול, וכבר כוסו הרבידים בעור בשל השמנה רבה. בעל חיים זה אינו לוקה בקדחת, ואף מספק תרופה נגד החשש ממנה. ידוע לנו שכמה גבירות מן המשפחות השליטות נהגו לטעום מבשרו מדי בוקר בכל יום וחיו חיים ארוכים בלי קדחת. אך סבורים שהדבר מועיל רק אם האייל מת מפצע יחיד.

יש בעל חיים הדומה לאייל ונבדל ממנו רק בזקן ובשיער שעל כתפיו; הוא מכונה טראגלפוס ונולד רק סמוך לנהר פָּאסִיס. כמעט רק אפריקה אינה מולידה איילים, אך היא מולידה את הזיקית, אף שזו נפוצה יותר בהודו. צורתה וגודלה כשל לטאה, אלמלא היו רגליה ישרות וגבוהות יותר. צלעותיה מחוברות לבטנה כבדגים, וגם עמוד השדרה בולט באותה דרך.

חרטומה, ביחס לגודלה הקטן, אינו שונה הרבה מחרטום חזיר; זנבה ארוך מאוד, הולך וצר בקצהו ומתפתל בסלילים כנחש צפע. טפריה מעוקלים; תנועתה איטית כשל צב; גופה מחוספס כשל תנין. עיניה נתונות בשקעים חלולים, וביניהן מחיצה דקה; הן גדולות מאוד וזהות בצבען לגוף. היא לעולם אינה מכסה אותן, ואינה מביטה סביב בהנעת האישון אלא בסיבוב העין כולה.

היא מחזיקה את ראשה גבוה ופיה פעור תמיד. מכל בעלי החיים היא לבדה אינה ניזונה ממזון או ממשקה, אלא רק מן האוויר; מראה פיה אומנם מחריד

כמעט תמיד, אך מלבד זאת אין היא מזיקה. מופלאה עוד יותר תכונת צבעה: שוב ושוב היא משנה אותו בעיניה, בזנבה ובכל גופה, ותמיד מחקה את הצבע הקרוב שבו היא נוגעת, חוץ מאדום ולבן; לאחר מותה היא חיוורת. הבשר בראש, בלסתות ובחיבור הזנב מועט מאוד, ואין בשר במקום אחר בגוף כולו. דם מצוי רק בלב וסביב העיניים; באיבריה הפנימיים אין טחול. בחודשי החורף היא מסתתרת, כדרך הלטאות.

גם הטראנדוס של הַסְקִיתִים משנה צבעים. אין בעל חיים אחר עטוי פרווה שעושה זאת, מלבד הַלִיקָאוֹן בהודו, שעל צווארו, כך מסופר, יש רעמה. התוֹאֵס — מין של זאבים, השונה מהם בגוף ארוך יותר וברגליים קצרות, מהיר בקפיצה, חי מציד ואינו מזיק לאדם — משנים את מעטה גופם אך לא את צבעם: בחורף הם שעירים ובקיץ חשופים.

הטראנדוס גדול כשור; ראשו גדול מראש אייל אך דומה לו, קרניו מסועפות, פרסותיו שסועות ופרוותו עבה כשל דוב. כאשר הוא בוחר להראות את צבעו שלו, הוא דומה לחמור. עורו קשה כל כך שעושים ממנו שריונות. כשהוא מפחד הוא מחקה את צבע כל העצים, השיחים, הפרחים והמקומות שבהם הוא מסתתר; לכן הוא נתפס לעיתים נדירות. מפליא שמעטה גופו מקבל צורות רבות כל כך, ומופלא עוד יותר שגם פרוותו עושה כן.

הודו ואפריקה מולידות דורבנים. עורם מכוסה קוצים, בדומה למשפחת הקיפודים, אך קוצי הדורבן ארוכים יותר; כשהוא מותח את עורו הם נעשים כביכול קליעים. הוא נועץ אותם בלועי הכלבים הדוחקים בו, ואף מטיל אותם למרחק־מה. בחודשי החורף הוא מסתתר; טבע זה משותף לבעלי חיים רבים, ובראש ובראשונה לדובים.

הדובים מזדווגים בראשית החורף, לא כדרך הרגילה אצל הולכי על ארבע אלא כששניהם שוכבים וחבוקים. אחר כך הם פורשים למערות נפרדות, ושם ממליטות הנקבות בתוך 30 יום, לכל היותר 5 גורים. הללו הם גוש בשר לבן וחסר צורה, מעט גדולים מעכברים, בלי עיניים ובלי שיער; רק הטפרים בולטים. בליקוקן מעצבות האמהות את צורתם בהדרגה. אין דבר נדיר מלראות דובה ממליטה. לכן הזכרים מסתתרים 40 יום והנקבות 4 חודשים.

אם אין לדובים מערה, הם בונים מחסה מערמת ענפים ושיחים, שאינו חדיר לגשם ומרופד בעלים רכים. במשך 14 הימים הראשונים רובצת עליהם שינה עמוקה כל כך שאפילו פצעים אינם מעירים אותם. אז הם משמינים בשנתם באורח מופלא. שומן זה מועיל לתרופות ומונע נשירת שיער. לאחר הימים האלה הם מתיישבים וחיים ממציצת כפות רגליהם הקדמיות. את הגורים הנוקשים הם מחממים בהצמדתם אל החזה, בדגירה ממש כציפורים על ביציהן.

מפליא לומר, אך תֵאוֹפְרַסְטוֹס מאמין שבתקופה זו אפילו בשר דובים שכבר בושל ממשיך לגדול אם שומרים אותו. אין מוצאים אז כל סימן למזון בגופם, ורק מעט מאוד נוזל במעיים; סביב הלב יש רק טיפות דם מעטות, ובשאר הגוף אין דם כלל.

הדובים יוצאים באביב, אך הזכרים שמנים מאוד. הסיבה לכך אינה ברורה, שכן כפי שאמרנו, אפילו השינה אינה משמינה אותם אלא במשך 14 יום.

בצאתם הם בולעים צמח מסוים המכונה אָרוּם כדי לרכך את מעיהם, שאלמלא כן הם סתומים; והם מכרסמים זרדים וטוחנים אותם בשיניהם כדי להרגיל מחדש את פיהם. עיניהם מתעמעמות, ובעיקר משום כך הם מבקשים

חלות דבש: עקיצות הדבורים פוצעות את פיהם, והדם היוצא מקל את הכובד הזה.

הראש הוא החלק החלש ביותר בדוב, ואילו באריה הוא החזק ביותר. לכן, כשכוח דוחק בהם והם עומדים להשליך את עצמם מסלע, הדובים מכסים את הראש בכפותיהם ונופלים כך; ובזירה הם נהרגים לא אחת כשמכת אגרוף שוברת את גולגולתם. בספרד מאמינים שמוחם מכיל רעל; כאשר דובים נהרגים במופעים, שורפים את ראשיהם בפומבי, מפני שהמוח, אם שותים אותו, מביא אדם לטירוף של דוב. הדובים גם הולכים על שתי רגליים, ויורדים מעץ כשאחוריהם תחילה.

הם נתלים בכל ארבע רגליהם בפיותיהם ובקרניהם של שוורים, ומתישים אותם במשקלם. אין בעל חיים אחר שעורמתו במעשי נזק גדולה מטיפשותו. בספרי השנים נרשם כי ב־18 בְּסֶפְּטֶמְבֶּר, בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של מַרְקוּס פִּיסוֹ וּמַרְקוּס מֶסָאלָה, הציג דוֹמִיטְיוּס אַהֶנוֹבַּרְבּוּס, הָאַיְדִיל הַקוּרוּלִי, בקרקס 100 דובים נוּמִידִיִּים ומספר שווה של ציידים אתיופים. אני מתפלא שנוספה המילה 'נוּמִידִיִּים', שכן מוסכם שאפריקה אינה מולידה דובים.

גם עכברי פּוֹנְטוֹס מסתתרים בחורף, אך רק הלבנים; אני תמה כיצד גילו המחברים שחכם במיוחד החך שבפיהם. גם עכברי האלפים מסתתרים, וגודלם כגודל גירית; אך הם מכניסים מזון למערותיהם קודם לכן. אכן, מספרים שזכר ונקבה אוחזים חליפות בחיבוק צרור עשב מכורסם, וכשאחד שוכב על גבו וזנבו תפוס בשיניים, האחר גורר אותו אל המערה; ולכן גבם נשחק באותה עונה. יש גם בעלי חיים דומים להם במצרים: אף הם יושבים על אחוריהם, הולכים על שתי רגליים ומשתמשים בקדמיות כידיים.

גם הקיפודים מכינים מזון לחורף: הם מתגלגלים על פירות המונחים על הקרקע, משפדים אותם על קוציהם, מחזיקים עוד פרי אחד בפה ונושאים הכול אל עצים חלולים. כאשר הם מסתתרים במחילתם הם גם מבשרים שהרוח עומדת להתחלף מצפון לדרום. כשהם חשים בצייד הם מכווצים את הפה, הרגליים וכל חלקם התחתון, המכוסה פלומה דלילה שאינה מסוכנת, ומתכדרים לצורת כדור, כך שאי אפשר לאחוז בדבר מלבד הקוצים.

כאשר הם נואשים הם משתינים על עצמם שתן מאכל, המזיק לעורם ולקוציהם, מפני שהם יודעים שבגלל העור הזה צדים אותם. משום כך אמנות הציד היא לרוקן תחילה את שלפוחיתם; אז עורם מצטיין באיכותו. אם לא כן הוא מתקלקל ונעשה שביר, והקוצים נרקבים ונושרים, אפילו אם הקיפוד נשאר בחיים לאחר שחמק מן הסכנה. לכן רק בתקווה האחרונה הוא מציף את עצמו בחומר המזיק: גם הוא שונא את רעלו שלו, וחס על עצמו וממתין עד הרגע האחרון, כך שבדרך כלל השבי מקדים אותו. אחר כך מתיזים עליו מים חמים והכדור נפתח; אוחזים באחת מרגליו האחוריות, תולים אותו וממיתים אותו ברעב. אין דרך אחרת להורגו בלי לפגוע בעור.

בעל החיים עצמו אינו מיותר לחיי אדם, כפי שרובנו חושבים. אלמלא קוציו, לחינם היה הטבע מעניק לבני האדם צמר רך בבהמותיהם: בעור הקיפוד מסרקים וממרטים בגדים. גם כאן מצאה התרמית רווח גדול באמצעות מונופול; שום עניין אחר לא הוליד החלטות סָנָאט רבות יותר, ואין קיסר שלא ניגשו אליו בתלונות הפרובינקיות עליו.

גם אצל שני בעלי חיים אחרים יש לשתן תפקיד מופלא. נמסר לנו שקיים בעל חיים קטן המכונה לאונטופונון, הנולד רק במקום שבו נולדים אריות; אם

האריה טועם ממנו, הכוח העצום הזה, השולט בשאר הולכי הארבע, מת מיד. משום כך שורפים את גופו, מפזרים את אפרו על חתיכות בשר כקמח וממיתים את החיה במלכודת אפילו באמצעות האפר — כה עזה האיבה הטבעית ביניהם. בצדק אפוא שונא האריה את מראהו; כשפגש בו הוא מועך אותו וממיתו בלי לנשוך. בעל החיים, לעומתו, מתיז שתן, ביודעו שגם הוא קטלני לאריה.

הנוזל שמפרישים השונרים במקום שבו הם נולדים קופא או מתייבש לאבני חן הדומות לַקַרְבּוּנְקוּלִים ובוהקות בצבע אש; הן מכונות לִינְקוּרִיוּם. בשל כך מספרים רבים שגם הענבר נוצר בדרך זו. השונרים מכירים את התכונה ויודעים עליה; מתוך קנאה הם מכסים את שתנם בעפר, אך דווקא כך הוא מתקשה מהר יותר.

הגיריות מגלות תחבולה אחרת בשעת סכנה: הן מנפחות ומותחות את עורן וכך הודפות מכות אדם ונשיכות כלבים. גם הסנאים צופים סערה מראש; הם סותמים את פתחי מחילותיהם בצד שממנו עתידה הרוח לנשוב, ופותחים דלת בצד האחר. מלבד זאת זנבם השעיר במיוחד משמש להם כיסוי. כך אפוא יש בעלי חיים שמכינים מזון לחורף, ואחרים משתמשים בשינה במקום מזון.

מבין הנחשים, אומרים שרק הצפע מסתתר באדמה; האחרים מסתתרים בחללי עצים או סלעים. גם מבחינות אחרות הם יכולים לעמוד בצום של שנה, ובלבד שלא יסבלו מקור. בזמן הסתתרותם כולם ישנים בלי ארס. כך עושות גם החלזונות; הן מסתתרות שוב אף בקיץ ונצמדות בעיקר לסלעים. גם אם עוולו להן, הפכו אותן על גבן ותלשו אותן ממקומן, הן אינן יוצאות מקונכייתן.

באיים הַבָּלֵאָרִיִּים החלזונות המכונים 'שוכני מערות' אינם זוחלים מתוך חללי האדמה, וגם אינם חיים מעשב; הם דבוקים זה לזה כאשכול ענבים. יש גם מין אחר, נפוץ פחות, המכסה את עצמו במכסה המחובר לאותה קונכייה. חלזונות אלה קבורים תמיד באדמה. בעבר היו חופרים ומוציאים אותם רק בסביבת האלפים הימיים, וכעת החלו להוציאם גם באזור וָלִיטָרָאִי. אולם החלזונות המשובחים מכולם נמצאים באי אַסְטִיפָּלֵאָיָה.

הלטאות, אויבותיהן המרות ביותר של החלזונות, אינן חיות, כך אומרים, יותר מ־6 חודשים. לטאות ערב מגיעות לאורך אמה; ואילו בהר ניסה שבהודו אורכן 24 רגל, וצבען צהבהב, ארגמני או כחול.

גם בין בעלי החיים החיים עמנו יש דברים רבים שראוי לדעת, ובראש ובראשונה — הכלב והסוס, הנאמנים לאדם מכול. נמסר לנו על כלב שנלחם בשודדים למען אדונו; אף שנפצע אנושות לא עזב את גופתו והבריח ממנה עופות וחיות בר. כלב אחר בְּאֶפִּירוֹס זיהה באספה את רוצח אדונו, ובנשיכות ובנביחות אילץ אותו להודות בפשע. 200 כלבים השיבו את מלך הַגְּרָאמַנְטִים מגלותו לאחר שנלחמו במתנגדים. בני קוֹלוֹפוֹן, וכמוהם בני קַסְטָבָּאלָה, החזיקו יחידות כלבים למלחמה.

יחידות הכלבים נלחמו ראשונות בשורת הקרב ומעולם לא נסוגו ממנו; הן היו בעלי הברית הנאמנים ביותר ולא נזקקו לשכר. לאחר שֶׁהַקִּימְבְּרִים נהרגו, כלביהם הגנו על בתיהם שהוצבו על עגלות. לאחר שֶׁיָּאסוֹן מִלִּיקְיָה נהרג, סירב כלבו לקבל מזון ומת ברעב. כלב אחר, שֶׁדוּרִיס מוסר כי שמו היה הוֹרְקָנוֹס, השליך את עצמו אל הלהבות לאחר שהודלקה מדורתו של המלך לִיסִימַכוֹס; וכך עשה גם כלבו של המלך הִיֶּירוֹן.

פִּילִיסְטוֹס מזכיר גם את פִּירוֹס, כלבו של הטיראן גֶלוֹן. זכור גם כלבו של נִיקוֹמֶדֵס מלך בִּיתִינְיָה, שקרע לגזרים את אשת המלך קוֹסִינְגִיס מפני שהתבדחה עם בעלה בחופשיות רבה מדי. אצלנו, וולֶקַטְיוּס האציל, שלימד את קַסְקֶלְיוּס משפט אזרחי, שב לעת ערב מביתו שמחוץ לעיר כשהוא רכוב על סוס אסטורי; כלבו הגן עליו מפני שודד. כך היה גם בסיפורו של הסנאטור קֶאִילְיוּס: כששכב חולה בִּפְלַקֶנְטִיָה והותקף בידי אנשים חמושים, לא נפצע עד שכלבו נהרג.

אך מעל לכול, בדורנו העידו רשומות העם הרומי על המקרה שאירע בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של אַפִּיוּס יוּנְיוּס וּפוּבְּלִיוּס סִילִיוּס. כאשר הוצאו להורג טִיטְיוּס סָבִּינוּס ועבדיו בפרשה שנגעה לְנֵירוֹן, בנו של גֶרמָנִיקוּס, אי אפשר היה לגרש אפילו בבית הכלא את כלבו של אחד העבדים, והוא לא עזב את הגופה לאחר שהושלכה על מדרגות הקינה. לעיני קהל גדול של העם הרומי השמיע יללות אבל; כאשר השליך לו אדם מן הקהל מזון, הביא אותו הכלב אל פי המת. לאחר שהגופה הושלכה לַטִיבֶּר הוא שחה אחריה וניסה לתמוך בה, והמון רב נהר לצפות בנאמנותו של בעל החיים.

הכלבים לבדם מכירים את אדונם ומבחינים גם באדם זר אם הוא מגיע פתאום; הם לבדם מכירים את שמותיהם ואת קולו המוכר של הבית. הם זוכרים דרכים ארוכות ככל שיהיו, ואין בעל חיים מלבד האדם שזיכרונו גדול משלהם. אפשר לרכך את הסתערותם ואת פראיותם אם אדם מתיישב על הקרקע.

חיי היומיום מגלים בכלבים תכונות רבות אחרות, אך פיקחותם וחושיהם החדים בציד בולטים במיוחד. הכלב בוחן עקבות ורודף אחריהם, מושך

ברצועה את הצייד המתלווה אליו בחיפוש אחר החיה. וכשהוא רואה אותה — איזו הצבעה חרישית ונסתרת אך רבת משמעות: תחילה בזנב, ואחר כך בחרטום! לפיכך נושאים בחיק גם כלבים שהזקנה התישה, עיוורים וחלשים; הם קולטים את הרוחות והריחות ומושיטים את חרטומם לעבר מאורות הטרף.

ההודים טוענים שכלבים אלה נוצרים מהזדווגות עם טיגריסים, ולכן בעונת הייחום הם קושרים נקבות ביערות. הם סבורים שהוולדות מן ההמלטה הראשונה והשנייה פראיים מדי, ומגדלים רק את בני ההמלטה השלישית. הַגַּאלִים עושים אותו דבר בזאבים. לכל עדר שלהם יש מנהיג ומורה משלו מקרב הכלבים; האחרים מלווים אותו בציד ומצייתים לו, שכן הכלבים מקיימים ביניהם גם דרגות של סמכות.

ידוע שכלבים הרצים סמוך לנילוס מלקקים מן המים תוך כדי ריצה, כדי שלא לתת לתאוות התנינים הזדמנות לתפסם. כאשר אֶלֶכְּסַנְדֶר הגדול יצא להודו, העניק לו מלך אַלְבַּנְיָה כלב אחד שגודלו יוצא דופן. אֶלֶכְּסַנְדֶר התענג על מראהו וציווה לשחרר מולו תחילה דובים, אחר כך חזירי בר ולבסוף יחמורים; הכלב שכב בלי לנוע ובבוז. הקיסר, שנפגע מעצלותו של גוף גדול כל כך, ציווה להמיתו. השמועה הגיעה אל המלך, והוא שלח כלב אחר בצירוף הוראה שלא לנסותו בבעלי חיים קטנים, אלא באריה או בפיל. היו לו שני כלבים כאלה בלבד, ולאחר שהראשון הומת לא נותר לו עוד אחד מלבד זה.

אֶלֶכְּסַנְדֶר לא התמהמה, ומיד ראה את האריה מוכרע. אחר כך ציווה להכניס פיל, ושום מופע אחר לא שימח אותו יותר. שער הכלב סמר בכל גופו; תחילה הרעים בנביחה עצומה, ואז הסתער בקפיצות. הוא התרומם מול איברי הפיל,

תקף פעם מכאן ופעם מכאן, ובמיומנות הקרב תקף בדיוק במקום הנחוץ וחמק מן המכות, עד שסחרר את הפיל בסיבובים בלתי פוסקים והפיל אותו ארצה; הקרקע הזדעזעה בנפילתו.

הכלבות ממליטות פעמיים בשנה. הגיל הראוי להמלטה הוא שנה. ההיריון נמשך 60 יום. הגורים נולדים עיוורים; ככל שהם ניזונים משפע רב יותר של חלב, כך מאוחר יותר הם רואים, אך לעולם לא לאחר היום ה־21 ולא לפני היום ה־7. יש המספרים שאם נולד גור יחיד הוא רואה ביום ה־9, ואם נולדו שניים — ביום ה־10, ושעל כל גור נוסף מתווסף יום לעיכוב הראייה. עוד מאמינים שכלבה שנולדה בהמלטתה הראשונה של אמה יכולה לראות את הַפָּאוּנִים. הגור הטוב ביותר בשגר הוא זה שמתחיל לראות אחרון, או זה שהאם נושאת ראשון אל מקום רבצה.

כאשר סִירְיוּס בוער בשמים, כלבת הכלבים קטלנית לאדם, כפי שאמרנו; אצל הנשוכים היא גורמת לפחד קטלני ממים. משום כך מונעים אותה במשך 30 הימים האלה בעיקר בערבוב לשלשת תרנגולים במזון הכלבים, ואם המחלה כבר הקדימה להופיע — באמצעות הלבור. נגד הנשיכה עצמה יש תרופה יחידה, שהתגלתה לא מכבר על פי אורקל כלשהו: שורש ורד הבר המכונה קִינוֹרוֹדָה.

קוֹלוּמֶלָה מעיד שאם ביום ה־40 לאחר לידת כלב כורתים בנשיכה את קצה זנבו ומסירים את החוליה העליונה, לאחר שהגיד נמשך החוצה, הזנב אינו מוסיף לגדול והכלב אינו לוקה בכלבת. בין אותות הפלא נמסר לנו — ככל שרשמתי — על כלב שדיבר ועל נחש שנבח, בזמן שֶׁטַאוּרְקוּוִינְיוּס גורש מן המלוכה.

אותו אֶלֶכְסַנְדֶר זכה גם בַּסוּס נדיר מאוד. קראו לו בּוּקֶפָאלוֹס, אם בשל מראהו הזועף ואם בשל סימן בדמות ראש שור שהוטבע על כתפו. מספרים שנקנה תמורת 13 כיכרות מעדרו של פִילוֹנִיקוּס מִפָּארְסָאלוֹס, לאחר שֶׁאֶלֶכְסַנְדֶר, בעודו נער, נשבה ביופיו. כשהיה מקושט באוכף המלכותי לא הניח לאיש מלבד אֶלֶכְסַנְדֶר לשבת על גבו, אף שבמקרים אחרים קיבל רוכבים בלי הבחנה. מספרים שגם בקרבות עשה מעשה שראוי לזיכרון: כשנפצע במצור על תֵבַאי לא הניח לְאֶלֶכְסַנְדֶר לעבור לסוס אחר. עוד מעשים רבים מסוג זה מסופרים עליו; ולכן, כאשר מת, ערך לו המלך מסע הלוויה והקים סביב קברו עיר שנקראה על שמו.

גם על סוסו של קיסר הַדְרִיקְטָטוֹר נמסר שלא קיבל איש אחר על גבו, ושכפות רגליו הקדמיות דמו לכפות אדם. בדמות זו הוצב פסלו לפני מקדש וֶנוּס האם. גם אַוּגוּסְטוּס האלוהי הקים קבר לסוס, שעליו כתב גֶּרְמָנִיקוּס קיסר שיר. בְּאַקְרַגַס יש לכמה קברי סוסים צורת פירמידות. יוּבָּה מעיד שֶׁסָּמִירָמִיס אהבה סוס עד כדי הזדווגות עמו.

פרשי סְקִיתְיָה מרבים לספר בשבח סוסיהם. כאשר נהרג מנהיגם בדו־קרב שאליו הוזמן, בא אויבו להפשיטו משללו; סוסו של המת כילה את האויב בבעיטות ובנשיכות. סוס אחר הובל בעיניים מכוסות להזדווג עם אמו; כשהסירו את הכיסוי והכיר אותה, ביקש מקום תלול, השליך את עצמו ממנו ומת. גילינו שבגלל מעשה דומה נקרע לגזרים נהג סוסים באזור רִיאַטִי. שכן גם סוסים מבינים קשרי קרבה; ובעדר מעדיפה סייחה ללכת עם אחותה מן השנה הקודמת אפילו יותר מאשר עם אמה.

יכולת הלימוד של הסוסים גדולה כל כך, שנמצא כי כל פרשי צבא סִיבָּרִיס היו רגילים לנוע במעין מחול לצלילי מוזיקה. הם גם חוזים קרב מראש ומתאבלים על אדונים שאבדו; לעיתים הם אף מזילים דמעות מגעגועים. לאחר שהמלך נִיקוֹמֶדֵס נהרג, סוסו הרעיב את עצמו למוות.

פִּילֶרְכוֹס מספר שכאשר נהרג אַנְטִיוֹכוֹס בקרב, השתלט קֶנְטָרֶטוֹס הַגָּלַטִי על סוסו ועלה עליו בצהלת ניצחון. אך הסוס, שהתלקח מכעס ולא היה אפשר לשלוט בו אף שהרסן הוכנע, הסתער אל תהום ומצא שם את מותו יחד עמו. פִּילִיסְטוֹס מספר שֶׁדְיוֹנִיסְיוּס הותיר סוס שקוע בבוץ; לאחר שהסוס חילץ את עצמו הוא הלך בעקבות אדונו, ונחיל דבורים נאחז ברעמתו. אות זה בישר שֶׁדְיוֹנִיסְיוּס יתפוס את השלטון כטירן.

אין לתאר את תבונתם. מטילי כידונים חווים את צייתנותם כאשר הסוסים מסייעים בגופם ובמאמציהם לניסיונות קשים; הם אף מרימים מן הקרקע כלי נשק ומגישים אותם לרוכב. כאשר הם רתומים למרכבות בקרקס, אין ספק שהם מראים שהם מבינים עידוד ותהילה.

במרוצי הקרקס של המשחקים הסקולריים שערך קְלַאוּדְיוּס קיסר הושלך קוֹרֶקְס, רכב המרכבה של הסיעה הלבנה, כבר בשערי הזינוק. סוסיו תפסו את המקום הראשון ושמרו עליו: הם חסמו את יריביהם, פרצו קדימה ועשו נגד המתחרים כל מה שהיו צריכים לעשות אילו עמד על מרכבתם הרכב המיומן ביותר. בני האדם התביישו שמלאכתם נוצחה בידי סוסים; ועם השלמת המסלול החוקי עצרו הסוסים ליד קו הגמר המסומן בגיר.

אות גדול יותר נרשם אצל הקדמונים במשחקי הקרקס של הַפְּלֶבְּס: לאחר שהרכב הושלך, הסוסים המשיכו כאילו עוד עמד במרכבה, רצו אל

הַקַּפִּיטוֹלְיוּם והקיפו את המקדש שלוש פעמים. אך האות הגדול מכול היה כאשר סוסים הגיעו לשם מְוַוֵּיי עם כף הניצחון והזר, לאחר שרכבם רָטוּמָנָה, שניצח שם, הושלך; על שמו נקרא אחר כך השער.

הַסַּרְמָטִים מכינים את הסוסים למסע ארוך בהרעבתם יום קודם ובמתן מעט מים; כך הם רוכבים עליהם ברציפות למרחק 150 מילין. יש סוסים החיים חמישים שנה, והנקבות פחות. הסוסות משלימות את גדילתן בחמש שנים והזכרים בשש. המשורר וֶרְגִילְיוּס תיאר באופן היפה ביותר את מבנה הסוסים שראוי לבחור; גם אנו דנו בכך בספר שחיברנו על הטלת כידון מן הסוס, ואני רואה שבעניין זה יש כמעט הסכמה כללית. אולם לסוסי הקרקס מבקשים תכונות אחרות. לפיכך, אף שבשירות אחר מרכיבים עול על סוסים בני שנתיים, בקרקס אין סוס מתקבל לתחרות לפני שנתו החמישית.

הסוסות נושאות את עוברן אחד־עשר חודשים ויולדות בשנים־עשר. ההזדווגות שכיחה אצל שני המינים בגיל שנתיים, בשוויון האביב, אך מגיל שלוש הוולד חסון יותר. הזכר מפרה עד גיל 33, שכן לאחר שנתו העשרים משחררים אותו מן הקרקס להרבעה. בְּאוֹפּוּס מספרים שסוס אחד המשיך עד גיל ארבעים, ורק סייעו לו להרים את החלק הקדמי של גופו.

אך מעטים בעלי החיים שפוריותם נמוכה יותר לצורך רבייה. משום כך נותנים מרווחים בין ההרבעות; וגם כך אין סוסה מסוגלת לשאת חמש־עשרה הזדווגויות באותה שנה. תאוות הסוסות נכבית כאשר גוזזים את רעמתן. הן יולדות בכל שנה עד שנתן הארבעים. מסופר שסוס אחד חי 75 שנה.

בסוג זה הנקבה ההרה יולדת בעמידה, ואוהבת את ולדה יותר משאר בעלי החיים. ואכן, אצל סוסים נולד שיקוי אהבה המכונה היפומנס: גוש שחור בגודל

תאנה, על מצחו של הסייח. מיד לאחר ההמלטה אוכלת אותו האם; אם אינה עושה כן, אינה מניחה לוולד לגשת לעטיניה. אם אדם חוטף אותו ומחזיק בו, הריח מוציא סוסים מדעתם. כאשר אם מתה, שאר האמהות בעדר מגדלות את היתום. אומרים שסייח אינו יכול לגעת באדמה בפיו בשלושת הימים הראשונים לאחר לידתו. ככל שסוס נמרץ יותר הוא משקיע את נחיריו עמוק יותר בשתייה. הַסְקִיתִים מעדיפים להשתמש בסוסות במלחמה, מפני שהן משתינות בלי לעצור את מרוצתן.

מקובל כי בְּלוּסִיטַנְיָה, בסביבות העיר אוֹלִיסִיפּוֹ ונהר טָגוּס, סוסות הפונות אל רוח פווניוס הנושבת מתעברות מן הרוח החיה. הוולדות הנוצרים כך מהירים במיוחד, אך אינם חיים יותר משלוש שנים. באותו חבל של הִיסְפַּנְיָה נמצאים העמים הַגְלַאִיקִי וְהָאַסְטוּרִי. יש להם סוסים שאנו מכנים טילדונים; והם מגדלים גזע קטן יותר המכונה אַסְטוּרְקוֹנִים. הילוכם אינו צעד הריצה הרגיל, אלא איסוף חלק של הרגליים הנפרשות לסירוגין; מכאן לימדה האמנות סוסים אחרים להתקדם בהילוך פסיעה מהיר. כמעט כל מחלות האדם תוקפות גם את הסוס, ונוסף עליהן התהפכות שלפוחית השתן, כבשאר בהמות המשא.

מַרְקוּס וָארוֹ מעיד כי הסנאטור קְווִינְטוּס אַקְסִיוּס קנה חמור ב־400,000 סֶסְטֶרְצִיוֹת — מחיר שאיני יודע אם לא עלה על מחירו של כל בעל־חיים אחר. אין ספק שהמין הזה מניב רווח רב מעבודתו, גם בחריש, אך בראש ובראשונה בהולדת פרדים. גם המוצא נחשב אצל חמורים: בָּאַכָאיָה מצטיינים חמורי אַרְקַדְיָה, ובאיטליה — חמורי רֵיאָטָה. החמור עצמו רגיש מאוד לקור; משום כך אין מרבים אותו בְּפּוֹנְטוֹס, ואין מזווגים אותו, כשאר בהמות המשק, בשוויון האביב אלא ביום היפוך הקיץ.

הזכרים נעשים גרועים יותר בתקופות שבהן הם פטורים מעבודה. ההמלטה המוקדמת ביותר היא בחודש השלושים לחייה של הנקבה, אך גיל ההרבעה התקין הוא שלוש שנים. משך ההיריון כמספר החודשים אצל הסוסות, באותם חודשי השנה ובאופן דומה. ואולם הרחם אינו אוצר את הזרע, והוא נפלט עם השתן, אם אין מכריחים את הנקבה לרוץ בהצלפות אחרי ההזדווגות. לעיתים רחוקות היא ממליטה תאומים. כשהיא עומדת להמליט היא נמלטת מן האור ומבקשת מקום חשוך, כדי שלא יראה אותה אדם. היא ממליטה כל ימי חייה, ואלה מגיעים עד שלושים שנה.

אהבתן לצאצאיהן עזה ביותר, אך סלידתן ממים עזה אף יותר: הן חותרות אל ולדותיהן אפילו דרך אש, אך אם פלג זעיר חוצץ ביניהן, הן נרתעות אפילו מלטבול בו את רגליהן. החמורות שבעדרים אינן שותות אלא ממעיינות שהורגלו אליהם, וגם אליהם הן ניגשות רק בדרך יבשה. הן אף אינן עוברות על גשרים, מפני שמבעד לרווחים נראים הנהרות. ומפליא לומר: הן צמאות גם כאשר מחליפים להן את המים; צריך לכפות עליהן לשתות או להפציר בהן. רק מקום מרווח, המאפשר להן להשתרע בחופשיות, בטוח לשנתן; שכן בחלום נדמים להן מראות שונים, והן בועטות תכופות. אם הבעיטה אינה נשלחת אל חלל ריק אלא נהדפת בחומר קשה, היא גורמת מיד לצליעה.

הרווח מן החמורים עולה על הכנסתם של אחוזות עשירות. ידוע שֶׁבְּקָלְטִיבֶּרְיָה הניבה אתון יחידה צאצאים בשווי 400,000 סֶסְטֶרְצִיוֹת, בעיקר בהמליטה פרדות. אומרים שאצלם יש חשיבות לצבע שערות האוזניים והריסים: גם אם שאר הגוף כולו בן צבע אחד, הצאצא משחזר את כל הצבעים שנראו שם. מַאִיקֵנַס הנהיג אכילת עיירים בסעודות, ובימיו העדיפו מאוד את בשרם על

בשר חמורי הבר. אחריו אבדה סמכותו הקולינרית של החמור. כשבני המין הזה גוועים, ראייתם אובדת במהירות רבה מאוד.

מחמור ומסוסה נולד פרד לאחר היריון של שלושה־עשר חודש, והוא בעל־חיים שכוחו בעבודה מעולה. לצורך המלטות כאלה בוחרים סוסות שאינן צעירות מארבע שנים ואינן מבוגרות מעשר. מספרים ששני המינים נמנעים זה מזה, אלא אם בעודם צעירים ינקו את חלבו של המין שעמו עתידים להזדווג; לפיכך לוקחים בסתר את הצעירים ובחשכה מקרבים עיירים לעטיני סוסות, או סייחים לעטיני אתונות. פרד נולד גם מסוס ואתון, אך הוא פרוע וקשה לריסון באיטיותו. כל הצאצאים הנולדים מנקבות זקנות איטיים.

אם חמור מזדווג עם סוסה שכבר התעברה מסוס, הוא גורם להפלה, אך סוס המזדווג עם אתון שכבר התעברה מחמור אינו גורם לכך. נמצא שהמועד הטוב ביותר להפריית הנקבות הוא היום השביעי אחרי ההמלטה, ושזכרים עייפים מפרים טוב יותר. נקבה שלא התעברה לפני שנשרו השיניים הקרויות שיני־סייח נחשבת עקרה, וכן נקבה שלא החלה להמליט מן ההזדווגות הראשונה. הקדמונים קראו לזכרים שנולדו מסוס ואתון בשם הִינוּלִי, ולעומתם לאלה שנולדו מחמור וסוסה קראו מוּלִי.

נצפה כי צאצאים הנולדים משני מינים שונים נעשים למין שלישי, אינם דומים לאיש מהוריהם, ובעצמם אינם מולידים — וכך בכל סוגי בעלי־החיים; משום כך פרדות אינן ממליטות. ברשומותינו נאמר אמנם שפרדות המליטו פעמים רבות, אך הדבר נחשב אות מבשר רעה. תֵאוֹפְרַסְטוֹס מוסר שֶׁבְּקַקַפָּדוֹקְיָה הן ממליטות בדרך כלל, אולם שם בעל־החיים הזה הוא מין בפני עצמו.

את בעיטותיה של פרדה מרסנים באמצעות שתייה תכופה יותר של יין. בכתבי יוונים רבים מסופר כי מזיווג של פרד זכר עם סוסה נולד מה שכינו גִינוּס, כלומר פרד קטן. מסוסה ומחמורי בר מבויתים נולדים פרדים מהירי מרוץ ובעלי פרסות קשות במיוחד, אך גופם כחוש ושעיר ורוחם פראית. אולם על כולם עולה אב שהורתו בחמור בר ובאתון. חמורי הבר של פְּרִיגְיָה וְלִיקָאוֹנְיָה משובחים ביותר. אפריקה מתפארת בוולדותיהם כבעלי טעם מעולה, ומכנה אותם לַלִיסְיוֹנֶס.

מן הרשומות האתונאיות עולה שפרד חי שמונים שנה. בעת בניית המקדש שבמצודה שמחו האתונאים לראותו: אף שכבר שוחרר מעבודה בשל זקנתו, היה מלווה את בהמות המשא העולות ומעודד אותן במאמציהן. על כן גזרו שסוחרי התבואה לא יגרשו אותו מכברות הניפוי שלהם.

מסופר ששורי הודו גבוהים כגמלים, ושקרניהם משתרעות לרוחב ארבע רגליים. בחלק עולמנו יצא לשוורים הָאֶפִּירוֹטִיִּים השם הטוב ביותר, הודות לטיפולו של המלך פִּירוֹס, כפי שמספרים. הוא השיג זאת בכך שלא הרביע אותם לפני גיל ארבע; משום כך היו עצומים בגודלם, ושרידים של זן זה מתקיימים עד היום. ואילו כעת דורשים פוריות כבר מבנות שנה, אף כי בנות שנתיים עומדות בכך ביתר קלות; ואת הפרים מרביעים בגיל ארבע. פר יחיד מפרה עשר פרות באותה שנה. מספרים שאם אחרי ההזדווגות הפרים הולכים ימינה, ייוולדו זכרים, ואם שמאלה — נקבות.

ההתעברות מושלמת בהזדווגות אחת; אם במקרה לא נקלט הזרע, הפרה מבקשת שוב את הזכר כעבור עשרים יום. היא ממליטה בחודש העשירי, וכל ולד שנולד קודם לכן אינו בר־קיימא. יש מחברים האומרים שההמלטה

מתרחשת ביום שבו מלאו עשרה חודשים בדיוק. רק לעיתים רחוקות נולדים תאומים. עונת ההזדווגות נמשכת שלושים יום, מזריחת קבוצת הדולפין ועד 4 בְּיָנוּאָר; יש המרביעים גם בסתיו. בקרב העמים הניזונים מחלב מסדירים את ההרבעה כך שמזון זה יימצא בכל עונות השנה. הפרים מזדווגים לכל היותר פעמיים ביום.

הבקר הוא היחיד מבין בעלי־החיים הרועה גם כשהוא צועד לאחור; אצל הַגְּרַמַנְטִים אין הוא רועה בדרך אחרת כלל. תוחלת החיים המרבית של הנקבות היא חמש־עשרה שנה, ושל הזכרים עשרים. כוחם בשיאו בגיל חמש. אומרים שהם משמינים אם רוחצים אותם במים חמים, וכן אם חותכים חתך בעור ונופחים אוויר בקנה אל תוך הקרביים.

אין לראות כנחותים גם זנים שמראם משובח פחות. פרות האלפים, שגופן קטן ביותר, נותנות חלב רב ביותר; בעבודתן הן מושכות בעיקר בראש ולא בצוואר כשהן רתומות. לבקר הסורי אין קפל עור תלוי בצוואר, אלא דבשת בגב. גם הבקר של קָאוְיָה שבאסיה הקטנה — שמראהו מכוער בשל גוש הבולט מעל השכמות מן הצוואר וקרניו מעוותות — מצטיין, כך מספרים, בעבודה. מלבד אלה, בקר שחור או לבן נדון לעבודת כפיים. קרני הפרים קטנות ודקות מקרני השוורים המסורסים.

יש לאלף בקר לעבודה בגיל שלוש; לאחר מכן מאוחר מדי, ולפני כן מוקדם מדי. הדרך הטובה ביותר להרגיל עגל צעיר היא לצמדו לבהמה שכבר אולפה. בעל־חיים זה הוא שותפנו בעבודה ובעיבוד האדמה. כה רבה הייתה דאגת הקדמונים לו, עד שמביאים כדוגמה אדם שהעם הרומי העמידו לדין והרשיעו:

מאהבו החצוף אמר בכפר שמעולם לא אכל קיבת בקר, והאיש הרג שור כדי להאכילו; הוא הוגלה כאילו הרג עובד באחוזתו.

אצילותם של פרים ניכרת במצח מאיים, באוזניים שעירות ובקרניים הערוכות לקרב ותובעות התמודדות. אולם כל איום ההסתערות בא מן הרגליים הקדמיות. כאשר חמתו גוברת עומד הפר, מחזיר לאחור לסירוגין כל אחת מרגליו ומפזר חול תחת בטנו; והוא היחיד מבעלי־החיים שהתגרות זו מלהיטה אותו.

ראינו פרים נלחמים לפי פקודה, ובמופעי שעשוע מציגים אותם מסתובבים, קולטים בקרניהם אדם הנופל ושבים ומעמידים אותו, מרימים אדם השוכב על הארץ, ואף עומדים כעגלונים במרכבה דו־סוסית הדוהרת במהירות. בני תֶסַלְיָה המציאו שיטה להרוג פרים: הרוכב דוהר לצד הפר, תופס בקרנו ומעקם את צווארו. הַדִּיקְטָטוֹר קיסר היה הראשון שהציג מחזה זה ברומא.

מכאן באות בהמות הקורבן הדשנות, והריצוי המפואר ביותר לאלים. אצל הבקר בלבד מכל בעלי־החיים שזנבם ארוך, אין הזנב מגיע למלוא מידתו מיד בלידה, כפי שהוא אצל האחרים; רק אצלו הוא מוסיף לגדול עד שהוא מגיע לעקבים. משום כך בוחנים עגל המיועד לקורבן כדי לוודא שזנבו נוגע במפרק העקב; זנב קצר יותר אינו מבשר שקורבנו יתקבל. עוד הבחינו שעגלים המובאים אל המזבחות על כתפי אדם אינם מתקבלים בדרך כלל, וכך גם אין האלים מתרצים בקורבן צולע, בקורבן שאינו מיועד להם או בבהמה הנמשכת לאחור מן המזבח. בסיפורי האותות של הקדמונים מסופר לא אחת ששור דיבר; לאחר דיווח כזה נהגו לכנס את הסנאט תחת כיפת השמים.

במצרים סוגדים אף לשור כאלוהות, וקוראים לו אַפִּיס. סימנו הוא כתם לבן בצדו הימני, המעוצב כקרני הסהר בראשית התמלאותו, וכן קשר תחת הלשון המכונה חיפושית. אסור לו לחיות מעבר למספר שנים קבוע; מטביעים אותו במעיין הכוהנים וממיתים אותו, ואז מבקשים באבל שור אחר שימלא את מקומו. עד שהם מוצאים אותו הם מתאבלים ואף מגלחים את ראשיהם; אולם החיפוש לעולם אינו נמשך זמן רב.

לאחר שנמצא, הכוהנים מוליכים אותו לְמֶמְפִּיס. יש שם שני מקדשים לכבודו, המכונים חדרי כלולות, ובהם ניתנים אותות לעמים: כניסתו לאחד היא אות שמחה, ובאחר הוא מבשר אסונות. ליחידים הוא משיב בכך שהוא נוטל מזון מיד השואל. הוא סירב לקבל מזון מידו של גֶּרְמָנִיקוּס קיסר, שמת זמן לא רב לאחר מכן. בדרך כלל הוא נשמר בבידוד; אך כשהוא פורץ ויוצא אל ההמון, הוא צועד בעוד הליקטורים מפנים לו דרך, וחבורות נערים מלוות אותו ושרות שיר לכבודו. נראה שהוא מבין ורוצה שיסגדו לו. חבורות אלה נתקפות פתאום השראה נבואית ומנבאות את העתיד.

פעם בשנה מציגים לפניו פרה, שגם לה סימנים מיוחדים משלה, אף כי שונים משלו. מספרים שבכל שנה היא נמצאת ומתה באותו יום עצמו. בְּמֶמְפִּיס יש מקום בנילוס המכונה, על שום צורתו, פִּיאֶלָה — קערה. בכל שנה, בשבעת הימים שהם חגו של אַפִּיס, מטביעים שם קערת זהב וקערת כסף. פלא הוא שבימים אלה אין התנינים נוגעים באיש; ביום השמיני, אחרי השעה השישית, שבה אל החיות אכזריותן.

גם לצאן חשיבות רבה, הן בריצוי האלים והן בשימוש בצמר. כשם שהבקר מטפח את מזונם של בני האדם, כך אנו חייבים לצאן את ההגנה על גופנו. שני

הזוויגים כשרים לרבייה מגיל שנתיים ועד גיל תשע, ויש שעד גיל עשר; בהמלטה הראשונה הוולדות קטנים יותר. אצל כולם נמשכת עונת ההזדווגות משקיעת אַרְקטוּרוֹס, כלומר מ־13 במאי, ועד שקיעת הנשר, כלומר 23 ביולי. ההיריון נמשך 150 יום; ולדות שנהרו לאחר מועד זה חלשים. הקדמונים כינו קוֹרְדִי את הטלאים שנולדו באיחור. רבים מעדיפים טלאי חורף על טלאי אביב, שכן חשוב יותר שיתחזקו לפני היפוך הקיץ מאשר לפני היפוך החורף; ורק בעל־חיים זה נולד לתועלת באמצע החורף.

טבעו של האיל למאוס בכבשות צעירות ולרדוף אחר המבוגרות; גם הוא עצמו משתבח בזקנתו, וכשהוא חסר קרניים הוא מועיל יותר. אפשר לרסן את תוקפנותו באמצעות ניקוב הקרן סמוך לאוזן. אם קושרים את האשך הימני הוא מוליד נקבות, ואם את השמאלי — זכרים. רעמים גורמים הפלות לכבשים העומדות לבדן; התרופה היא לכנס אותן יחד, כדי שהעדר יסייע להן.

אומרים שברוח צפונית מתעברים זכרים, וברוח דרומית — נקבות. במין זה בוחנים במיוחד את פי האילים, משום שצבע הצמר של הצאצא יהיה כצבע הווירידים שמתחת ללשון האב; אם היו שם כמה צבעים, יהיה הצמר מגוון. גם שינוי מי השתייה משנה את הצבע. יש שתי מחלקות עיקריות של כבשים: עטויות ובנות־שדה. צמרן של העטויות רך יותר, ואילו בנות־השדה רגישות יותר במרעה, שכן ללא מעטה הן נפצעות מן הסירים.

הכיסויים הטובים ביותר לכבשים באים מֵאַרְצוֹת עֲרָב. הצמר המשובח ביותר הוא הצמר הָאַפּוּלִי וזה המכונה באיטליה צמר כבשים יווני, ובמקומות אחרים — איטלקי; את המקום השלישי תופסות כבשי מִילֶטוֹס. צמרן של הָאַפּוּלִיוֹת קצר, ואין הן מפורסמות אלא בזכות מעילי הצמר הנעשים ממנו; סביב טָרֶנְטוּם

וְקָנוּסְיוּם הן נהנות מן המוניטין הרמים ביותר, ובאסיה נודע אותו זן בְּלָאוֹדִיקִיאָה. אין צמר לבן העולה על זה שמסביב לנהר פו, ועד זמננו לא עלה מחיר לִיבְרָה ממנו על מאה סֶסְטֶרְצִיּוֹת.

לא בכל מקום גוזזים כבשים; באזורים אחדים עודנו קיים המנהג לתלוש את הצמר. יש סוגים רבים של צבעים, ואף חסרים שמות לכמה מן הגוונים המכונים טבעיים. בספרד מצויות הכבשים המצטיינות בצמר שחור; בְּפוֹלָנְטְיָה שליד האלפים — באפור; באסיה וּבְבֵייטִיקָה — באדמדם, והן מכונות אֲרִיתְרָאִיּוֹת; בְּקָנוּסְיוּם — בחום־זהוב; וּבְטֶרָנְטוּם — בצבעה הכהה המיוחד. לכל צמר שומני שטרם נרחץ יש כוח רפואי. צמרן של כבשי אִיסְטְרִיָה וְלִיבּוּרְנְיָה דומה יותר לשיער מצמר, ואינו מתאים לבגדים מסורקים. בְּסָלָאקְיָה שֶׁבְּלוּסִיטַנְיָה הוא מוערך באריגה משובצת; צמר דומה מצוי סביב פִּיסְקִינָאי שבפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס וגם במצרים. בגד מצרי שנשחק בשימוש נצבע מחדש ושוב מחזיק מעמד שנים. לצמר גס וארוך־שיער נודעה מאז קדם חיבה מיוחדת באריגת שטיחים; הוֹמֵרוֹס מעיד שכבר השתמשו בהם. הַגַּאלִים צובעים שטיחים אלה בדרך אחת, ועמי הַפַּרְתִים בדרך אחרת.

צמר שנכבש לעצמו נעשה לבגד לבד; אם מוסיפים חומץ הוא אף עמיד בפני ברזל, ולאחר שלב הטיהור האחרון שלו — אפילו בפני אש. ואכן, החומר הנאסף מקדרות הנחושת של מעבדי הצמר משמש למילוי כרים. לדעתי זו המצאה גַּאלִית, שהרי גם כיום מבחינים בין סוגיו בשמות גַּאלִיִּים.

לא קל לי לומר באיזו תקופה החל השימוש בו; מיטת הקדמונים הייתה עשויה קש, כפי שהיא גם עתה במחנות הצבא. אריגי גַּאוּסַפָּה נכנסו לשימוש בימי אבי, וכמוהם האריגים השעירים משני צדדיהם שאנו מכנים אַמְפִּימָלָה, ואף

חגורות־בטן שעירות. רק עתה החלו לארוג גם טוּנִיקָה בעלת פס רחב בדוגמת גאוספה. צמר שחור אינו קולט שום צבע. על צביעת שאר סוגי הצמר נדבר במקומה, בדיון ברכיכות הים או בטבעם של הצמחים.

מַרְקוּס וָארוֹ מספר כי במקדש סַנְקוּס השתמרו צמר על פלך ועל כישור של טַנַקְווִילִיס, היא נָאיָה קָאִיקִילְיָה, וכי במקדש פּוֹרְטוּנָה נשמרה טוגת מלכות בעלת דגם גלי שהיא ארגה, אשר סָרְווִיוּס טוּלְיוּס לבש. מכאן צמח המנהג שלפני כלה בתולה נישאים פלך מקושט וכישור עם חוט. היא הייתה הראשונה שארגה את הַטוּנִיקָה הקרויה רֶקְטָה, מן הסוג שלובשים מתגייס צעיר עם הטוגה הפשוטה וכלה חדשה.

בגד גלי היה מן הראשונים שבבגדי הפאר, וממנו התפתח הבגד המכונה סוֹרוֹריקוּלָטָה. פָּנָטָלָה כותב שטוגות גזוזות וטוגות פְּרִיגְיוֹת החלו להיעשות רק בשלהי ימי אַוגוּסְטוּס האלוהי. בדים צפופים המעוטרים בדגמי פרג קדומים יותר; כבר המשורר לוּקִילְיוּס מזכירם בהקשר של טוֹרְקְווָאטוּס. הטוגה בעלת שולי הארגמן מקורה אצל הָאֶטְרוּסְקִים. נמסר לי שהמלכים לבשו גלימות טקס משובצות ארגמן. בגדים מעוטרים בדמויות מופיעים כבר אצל הוֹמֵרוֹס, ומהם נולדו לימים גלימות הניצחון.

הַפְּרִיגְיִם המציאו את עיטור הבגד במחט, ולכן מלאכה זו נקראת רקמה פְּרִיגְית. המלך אַטָלוֹס באותה אסיה המציא את שזירת הזהב באריג, ומכאן השם אריג אַטָלִי. בבל התפרסמה במיוחד בשזירת צבעים שונים לתמונות ואף העניקה למלאכה את שמה. אלכסנדריה הנהיגה אריגה בחוטי ערב רבים, הנקראת פּוֹלִימִיטָה, וְגַאלְיָה — חלוקה למשבצות. מָטָלוּס סְקִיפְיוֹ מציין בין

האשמותיו נגד קָאטוֹ שכבר אז נמכרו בדי הסבה בבליים ב־800,000 סֶסְטֶרְצִיוֹת; לאחרונה שילם הקיסר נֵירוֹן תמורתם ארבעה מיליון סֶסְטֶרְצִיוֹת.

הטוגות בעלות שולי הארגמן של סֶרְוִיוּס טוּלְיוּס, שבהן כוסה פסל פּוֹרְטוּנָה שהקדיש, השתמרו עד נפילת סֵיאָנוּס. מפליא שבמשך 560 שנה לא התפוררו ולא ניזוקו מעש הבגדים. בימינו כבר ראינו גם את גיזתן של כבשים חיות צבועה בארגמן, בשני ובצבע חלזונות, באותיות שגובהן רגל וחצי — כאילו המותרות מכריחים אותן להיוולד כך.

אצל הכבשה עצמה ניכרת איכות הגזע ברגליים קצרות ובצמר המכסה את הבטן. כבשים שבטנן חשופה כונו אַפִּיקָאֵי ונפסלו. בסוריה זנבות הכבשים מגיעים לאורך אמה, ורוב הצמר מרוכז בחלק זה. סִירוֹס טלאים לפני גיל חמישה חודשים נחשב מוקדם מדי.

בספרד, ובייחוד בְּקוֹרְסִיקָה, מצוי מין הקרוי מוּסְמוֹן שאינו שונה מאוד מן הכבש, אך שיערו קרוב יותר לשיער עזים מאשר לגיזת כבשים. הקדמונים כינו אוּמְבְּרִי את הצאצאים שנולדו מזכרים ממין זה ומכבשות. הראש הוא החלק החלש ביותר בכבש, ולכן יש לאלצו לרעות כשעורפו אל השמש. בעלי הצמר הם הטיפשים שבבעלי־החיים: אם הם מפחדים לעבור במקום כלשהו, די לתפוס אחד מהם בקרנו והיתר הולכים אחריו. תוחלת החיים המרבית של הכבש היא עשר שנים, ובאתיופיה שלוש־עשרה; של עזים באותו מקום אחת־עשרה, ובשאר העולם שמונה לכל היותר. שני המינים מתעברים בתוך ארבע הזדווגויות.

עזים ממליטות אפילו ארבעה גדיים, אך הדבר נדיר מאוד; הריונן נמשך חמישה חודשים, כשל הכבשים. תיישים נעשים עקרים כשהם משמינים. לפני

גיל שלוש, בזקנתם ומעבר לגיל ארבע אין הם מרביעים בהצלחה רבה. הם מתחילים בגיל שבעה חודשים, כשהם עדיין יונקים. חסרי קרניים מועילים יותר בשני הזוויגים. ההזדווגות הראשונה ביום אינה מפרה; השנייה יעילה יותר, וכך גם הבאות. הן מתעברות בְּנוֹבֶמְבֶּר כדי להמליט בְּמַרְס, כשהשיחים מתנפחים בניצנים; לפעמים כבר בנות שנה, תמיד בנות שנתיים, ואם אינן מתעברות עד גיל שלוש הן עקרות. הן מוסיפות להמליט עד גיל שמונה.

הפלה אצל עזים נגרמת בקלות מן הקור. כשהעין מתכסה עכירות, העז מנקזת ממנה דם בדקירת קנה־סוף, והתיש עושה זאת בקוץ של סנה. מוּקְיָאנוֹס מספר שראה במו עיניו את תושיית בעל־החיים הזה: שתי עזים נפגשו מכיוונים מנוגדים על גשר צר ביותר. צרותו לא אפשרה להן להסתובב, אורכו לא אפשר להן לסגת לאחור בדרך הצרה והעיוורת, ומתחתיו זרם בשצף נחל מאיים. אחת מהן רבצה אפוא, והאחרת דרכה עליה ועברה מעליה.

בתיישים משבחים אף סולד ככל האפשר, אוזניים ארוכות ושמוטות ושיער רב מאוד על הכתפיים. סימן לאיכות הגזע אצל הנקבות הוא שני גדילי עור התלויים מן הצוואר על הגוף. לא לכולן קרניים; אצל בעלות הקרניים אפשר ללמוד את גילן ממספר הקשרים שנוספים בהן. חסרות הקרניים שופעות יותר חלב. אַרְכֶּלָאוּס טוען שעזים נושמות באוזניהן ולא בנחיריהן, ושלעולם אינן פטורות מחום. אולי משום כך רוחן לוהטת יותר משל הכבשים והזדווגותן נלהבת יותר.

מספרים גם שראיית העזים בלילה אינה פחותה מראייתן ביום; לכן אכילת כבד עז משיבה את הראייה בשעות הערב למי שמכונים מוכי עיוורון־לילה. בְּקִילִיקְיָה ובסביבות הַסְּיִרְטוֹת יש להן שיער הניתן לגזיזה ולעשיית בגדים.

אומרים שכאשר השמש נוטה לשקוע, העזים שבמרעה אינן מביטות זו בזו אלא רובצות כשגבן זו לזו; אך בכל שאר השעות הן פונות זו אל זו, אפילו בתוך המשפחה.

מסנטרן של כל העזים תלויה ציצת שיער הקרויה אֲרוּנְקוּס. אם אדם תופס בה עז אחת ומושך אותה מן העדר, האחרות עומדות ומתבוננות בתימהון. כך קורה גם כאשר אחת מהן נוגסת בעשב מסוים. נשיכתן קטלנית לעצים; אפילו בליקוק עץ זית הן עושות אותו עקר, ומשום כך אין מקריבים עזים לְמִינֶרְוָה.

עונת ההרבעה של חזירים נמשכת מנשיבת רוח המערב ועד שוויון האביב. גיל הרבייה מתחיל בחודש השמיני, ובמקומות אחדים אפילו ברביעי, ונמשך עד השנה השמינית. הם ממליטים פעמיים בשנה; ההיריון נמשך ארבעה חודשים, ומספר הוולדות עשוי להגיע לעשרים, אך האם אינה יכולה לגדל רבים כל כך. נִיגִידִיוּס מוסר שבעשרת הימים שסביב היפוך החורף נולדים החזרזירים כששיניהם כבר בפיהם. הנקבה מתעברת בהזדווגות אחת, אך חוזרים עליה בגלל נטייתה להפיל. כדי למנוע זאת אין לזווג אותה בייחום הראשון, ולא לפני שאוזניה נשמטות.

הזכרים אינם משמשים לרבייה מעבר לגיל שלוש. נקבות שתש כוחן בזקנה מזדווגות כשהן רובצות. אכילת הוולדות אצל חזירות אינה נחשבת אות פלא. ולד חזיר נעשה טהור לקורבן ביום החמישי, ולד צאן ביום השביעי, וולד בקר ביום השלושים. קוֹרוּנְקָנְיוּס קבע שבהמות קורבן שעדיין מעלות גירה אינן טהורות עד שנעשות בעלות שתי שיניים קבועות. סבורים שחזיר שאיבד עין מת במהרה; מלבד זאת הוא חי עד חמש־עשרה שנה, ויש המגיעים לעשרים.

ואולם הם נעשים פראיים, וממילא זהו מין הרגיש למחלות, בעיקר לדלקת גרון ולנפיחויות בבלוטות.

סימן לחולי אצל חזיר הוא דם בשורש זיף שנתלש מן הגב, וכן הטיית הראש הצדה בזמן ההליכה. חזירות שמנות מדי סובלות ממיעוט חלב, ובהמלטה הראשונה ולדותיהן מעטים יותר. בני המין הזה אוהבים להתפלש בבוץ. זנבם מסולסל; עוד הבחינו שחזיר שזנבו מפותל ימינה מתאים יותר לקורבן מזה שזנבו מפותל שמאלה. הם משמינים בתוך שישים יום, וביתר הצלחה אם פותחים את ההאבסה לאחר צום של שלושה ימים. זהו הטיפש ביותר בבעלי־החיים, ולא בלי שנינות נהגו לומר שניתנה לו נפש במקום מלח, כדי שבשרו לא יירקב.

ידוע שחזירים שנגנבו והוסעו משם זיהו את קול החזירן, ואף הטביעו את הספינה בהצטופפם כולם בצדה האחד ושחו חזרה. גם חזירי בית לומדים בעיר למצוא את דרכם לשוק הנערך במועדים קבועים ולשוב לבתיהם. חזירי בר יודעים לטשטש את עקבותיהם בביצה ולהקל על מנוסתם באמצעות השתנה.

מסרסים גם נקבות, כמו גמלים: לאחר צום של יומיים תולים אותן ברגליים הקדמיות וכורתים את איבר הרבייה; כך הן משמינות מהר יותר. מפעילים גם על כבד החזירות את השיטה המיושמת בכבד אווזים, המצאה של מַרְקוּס אַפִּיקְיוּס: מפטמים אותן בתאנים מיובשות, וכשהן שבעות ממיתים אותן מיד לאחר שמשקים אותן יין דבש. אין בעל־חיים אחר המספק חומר רב כל כך לזלילה: קרוב לחמישים טעמים, לעומת טעם אחד אצל האחרים. מכאן העמודים הרבים בחוקי הַקֶּנְסוֹרִים, שאסרו להגיש בסעודות עטינים, בלוטות, אשכים, רחם וראשי חזירי רבייה. ואף על פי כן, לאחר שהמשורר הקומי

פּוּבְּלִילְיוּס השתחרר מעבדות, אין מזכירים סעודה שלו בלי עטין חזירה; הוא אף טבע לו את השם סוּמָן.

גם חזירי הבר נעשו מאכל מבוקש. כבר נאומיו של קָאטוֹ הַקָּנְסוֹר מגנים את הגשת עורו העבה של חזיר הבר. אולם אז חילקו אותו לשלושה חלקים והגישו רק את האמצעי, שכונה מותן חזיר הבר. פּוּבְּלִיוּס סֶרְווִילְיוּס, אביו של רוּפּוּס שהציע חוק קרקעות בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של קִיקֶרוֹ, היה הרומאי הראשון שהגיש במשתה חזיר בר שלם. קרוב כל כך מקורו של מנהג שכיום הוא יומיומי. גם זאת ציינו הרשומות — מן הסתם כדי לתקן את מידותיהם של בני דורנו, שאמנם אין חזיר הבר כל סעודתם, אך כבר במנה הראשונה הם אוכלים שניים או שלושה חזירים בבת אחת.

פּוּלְווִיוּס לִיפִּינוּס היה הראשון מבין אזרחים לובשי טוגה שהמציא מכלאות לגידול חזירי בר וחיות בר אחרות. באחוזתו שבטריטוריה של טַרְקְווִינְיָה החל לגדל חיות בר, ועד מהרה קמו לו מחקים — לוּקְיוּס לוּקוּלוּס וּקְווִינְטוּס הוֹרְטֶנְסְיוּס.

חזירות בר ממליטות פעם בשנה. הזכרים עזים במיוחד בעונת הייחום; אז הם נלחמים זה בזה, מקשים את צלעותיהם בחיכוך בעצים ומצפים את גבם בבוץ. הנקבות נעשות עזות יותר בזמן ההמלטה, וכך הדבר בדרך כלל בכל מיני חיות הבר. חזירי בר זכרים אינם מסוגלים להתרבות לפני גיל שנה. בהודו נמשכים ניביהם המעוקלים לאורך אמה; שניים יוצאים מן החרטום ושניים מן המצח, כקרני עגל. זיפיהם של חזירי הבר דומים בצבעם לנחושת, ושל האחרים שחורים. ואילו בַּעֲרָב אין מין החזירים מתקיים כלל.

אין מין שבו ההכלאה עם צורת הבר קלה כמו אצל החזיר. הקדמונים כינו את הצאצאים שנולדו כך הִיבְּרִידַאי, כלומר פראיים למחצה; הכינוי הועבר גם לבני אדם, כגון גָּאיוּס אַנְטוֹנִיוּס, עמיתו של קִיקֶרוֹ לַקוֹנְסוּלָאט. אולם לא רק בחזירים: בכל בעלי־החיים, כל מין שיש לו צורה מבויתת מצוי גם בצורת בר; והרי כבר דיברנו גם על סוגים רבים של בני אדם פראיים.

ואולם דמויי העז מופיעים בצורות רבות: יש עזי בר, יש יעלי־סלע, ויש יעלים שזריזותם מופלאה, אף שראשם עמוס קרניים עצומות כנדני חרבות. היעל מאזן את עצמו עליהן וכמו נורה מכלי קלע, במיוחד כשהוא מבקש לזנק מסלע לסלע או מהר להר; מכוח הרתיעה הוא מנתר ביתר מהירות אל המקום שרצה להגיע אליו. יש גם אוֹרִיקְסִים, שרק אצלם, לדברי אחדים, השיער צומח בכיוון הפוך ופונה לעבר הראש; ויש יחמורים, לבני־שת, מסולסלי־קרניים ועוד רבים שאינם שונים מהם מאוד. את הראשונים מספקים האלפים, ואת האחרונים ארצות שמעבר לים.

גם לקופים יש מינים רבים. הם הקרובים ביותר לצורת האדם, ונבדלים זה מזה בזנבותיהם. מספרים על תושייתם המופלאה: בחיקוי הציידים הם מורחים את עצמם בדבק ציפורים ונועלים לולאות על רגליהם. מוּקָאנוֹס מספר שגם שיחקו במשחק האבנים הקרוי לַטְרוּנְקוּלִי והבחינו במבט בין אגוזים אמיתיים לבין אגוזים מעוצבים בשעווה. כשהירח מתמעט בעלי הזנב שביניהם עצובים, ולמולד הירח הם סוגדים בקפיצות שמחה; שהרי גם שאר בעלי ארבע הרגליים פוחדים מליקוי גרמי השמים.

לבני משפחת הקופים חיבה מיוחדת לצאצאיהם. נקבות מבויתות שהמליטו בבית נושאות את גוריהן, מציגות אותם לכול ושמחות כשנוגעים בהם, כאילו

הן מבינות את דברי הברכה; לכן במקרים רבים הן הורגות אותם מרוב חיבוקים. טבעם של הקופים בעלי ראש הכלב פראי יותר, וכן של הַסָּאטִירִים. הַקַּלִּיטְרִיכְס שונים כמעט בכל מראם: זקן צומח על פניהם וזנבם רחב בחלקו הקדמי. אומרים שבעל־חיים זה אינו מסוגל לחיות באקלים אחר מזה של אתיופיה, שבו הוא נולד.

גם לארנבות יש מינים אחדים. באלפים הן לבנות, ומאמינים שבחודשי החורף הן ניזונות משלג; ודאי הוא שבכל שנה, כשהשלג נמס, הן מאדימות. מלבד זאת בעל־החיים הזה הסתגל לכפור שקשה לעמוד בו. למשפחת הארנבות שייכים גם בעלי־החיים שבספרד מכנים קוּנִיקוּלִי. פוריותם לאין שיעור, ולאחר שהשחיתו את היבולים הביאו רעב לאיים הַבָּלֵארִיִים. עוברים שהוצאו מן הבטן או גורים שנלקחו מן הפטמות, בלי לנקות את קרביהם, נחשבים שם למעדן המשובח ביותר ומכונים לָאוּרִיקְס,

וידוע שתושבי האיים הַבָּלֵארִיִים ביקשו מן אַוגוּסְטוּס האלוהי סיוע צבאי נגד התרבותם. לצידם מעריכים מאוד חמוסים: מכניסים אותם למחילות המרובות פתחים שמתחת לאדמה — וממחילות אלה אף קיבל הארנבון את שמו — וכשהם מבריחים את הארנבונים החוצה תופסים אותם מעל פני הקרקע. אַרְכֶלָאוּס כותב שמספר שנותיה של ארנבת כמספר הפתחים שבגופה להפרשות; ואכן נמצאו מספרים שונים. הוא עצמו אומר שבכל פרט מצוי כוחם של שני הזוויגים, ושהם מולידים באותה מידה גם בלי זכר.

הטבע היטיב בעניין זה והעניק פוריות לבעלי־החיים התמימים והראויים למאכל. הארנבת, שנולדה להיות טרף לכול, היא היחידה מלבד הַדַּסִיפּוּס המתעברת התעברות נוספת בעודה הרה: בעת ובעונה אחת היא מגדלת ולד

אחד, נושאת ברחמה אחר שכבר התכסה שיער, אחר שעודנו עירום, ועוד אחד שרק החל להיווצר. ניסו אף לעשות בגדים משיער ארנבת, אך כשהוא מחוץ לעור אין מגעו רך באותה מידה, ובגלל קוצרו האריגים מתפרקים.

בעלי־חיים אלה מתבייתים רק לעיתים רחוקות, אף שאין הצדקה גמורה לכנותם חיות בר. יש הרי בעלי־חיים רבים שאינם מבויתים ואינם פראיים, אלא טבעם עומד באמצע בין השניים: בין העופות — הסנוניות והדבורים, ובים — הדולפינים.

רבים הציבו בקבוצת הביניים הזאת גם את העכברים, דיירי הבתים — בעל־חיים שאין לזלזל בו אפילו באותות הנוגעים לציבור. כשכרסמו עכברים בְּלָנוּבְיוּם מגיני כסף, היה זה אות מקדים למלחמת בעלות הברית; וכשכרסמו בְּקְלוֹסְיוּם את רצועות הנעליים של המצביא קרבו, בישרו את מותו. באזור קִירֵנָאִיקָה יש להם מינים אחדים: מהם רחבי־מצח, מהם חדי־מצח, ומהם בעלי שערות דוקרות כשל קיפודים.

תֵאוֹפְרַסְטוֹס כותב שבאי גִיאָרוֹס, לאחר שהבריחו את התושבים, כרסמו העכברים אפילו ברזל; ומטבעם הם עושים כך גם אצל הַכָּלְיבִּים, בסדנאות הברזל. במכרות זהב אף נוהגים לחתוך את בטניהם, ותמיד מגלים שם את הזהב שנגנב — כה עזה תאוות הגנבה שלהם. הרשומות מספרות שבעת שֶׁחַנִיבַּעַל צר על קָסִילִינוּם נמכר עכבר ב־200 דִּינָרִים; המוכר מת ברעב, והקונה נשאר בחיים.

כאשר מופיעים עכברים לבנים הם נחשבים אות משמח. לעומת זאת רשומותינו מלאות מקרים שבהם ציוץ של חדפים ביטל את האותות שנצפו. נִיגִידְיוּס אומר שגם החדפים מסתתרים בחורף, כמו הנמנמנים; את האחרונים

הרחיקו מסעודות חוקי הַקָּנְסוֹרִים וּמַרְקוּס סְקָאוּרוֹס, הראשון באזרחי רומא, בשנת הַקּוֹנְסוּלָאט שלו — ממש כשם שהרחיקו רכיכות ועופות שהובאו מחלק אחר של העולם.

גם הנמנמן הוא בעל־חיים פראי למחצה. אותו אדם שהקים מכלאות לחזירי בר התקין לו בתי גידול בתוך כדים. בהקשר זה הבחינו שאין נמנמנים מתקבצים אלא עם בני קבוצתם מאותו יער; ואם מערבים זרים שבתי גידולם מופרדים בנהר או בהר, הם נלחמים עד מוות. במסירות יוצאת דופן הם מאכילים את הוריהם שתש כוחם בזקנה. הזקנה מסתיימת בתרדמת החורף — שכן גם הם שוכבים חבויים — ובקיץ הם שבים ונעשים צעירים. גם הנִיטָלָה שוקעת בתרדמה דומה בחורף.

מפליא שטבע הדברים לא רק נתן לארצות שונות בעלי־חיים שונים, אלא אף מנע מקצתם מקומות מסוימים בתוך אותו אזור. ביער מָסִיָה שבאיטליה נמצאים הנמנמנים האלה רק בחלק אחד. בְּלִיקְיָה הצבאים המכונים דוֹרְקָדֵס אינם חוצים את ההרים הסמוכים לְסָקְסִיס; חמורי הבר אינם עוברים את הגבול המפריד בין קַפָּדוֹקְיָה לְקִילִיקְיָה. בַּהֶלֶסְפּוֹנְט אין האיילים עוברים לתחומיהם של אחרים, ובסביבות אַרְגִינוּסָה אינם חוצים את הר אֶלַפּוֹס; האיילים שעל ההר אף ניכרים באוזניים שסועות.

באי פּוֹרוֹסֶלֶנָה אין סמורים חוצים דרך. חפרפרות שמביאים לְלֶבַאדְיָה שֶׁבְּבוֹיאוֹטְיָה נמלטות מן הקרקע עצמה, אף שֶׁבְּאוֹרכוֹמֶנוֹס הסמוכה הן חותרות תחת שדות שלמים. ראינו כיסויי מיטה לחדרי שינה העשויים מעורותיהן — עד כדי כך אפילו היראה מאותות פלא אינה מרחיקה את המותרות. ארנבות

שמביאים לְאִיתָקָה מתות כבר בקצות החוף; בָּאֶבּוּסוֹס מתים הארנבונים, אף שספרד והאיים הַבָּלֵאָרִיִּים הסמוכים שורצים בהם.

בְּקִירֵנָה היו הצפרדעים אילמות; לאחר שהובאו מן היבשת צפרדעים מקרקרות, זרע אותן צפרדעים מתקיים שם עד היום. גם באי סָרִיפּוֹס הצפרדעים עדיין אילמות, אך אם מעבירים אותן למקום אחר הן מקרקרות; מספרים שכך קורה גם באגם סִיקֶנְדְרוֹס שֶׁבְּתֶסָלְיָה. באיטליה נשיכתם של חדפים ארסית, ואילו האזור שמעבר לָאַפֶּנִינִים אינו מכיל אותם. בכל מקום שבו הם מצויים, הם מתים אם הם חוצים תלם שחרץ גלגל. בהר אוֹלִימְפּוֹס שבמקדוניה אין

זאבים, ואף לא באי כְּרֶתִים. בְּכְרֶתִים אין גם שועלים או דובים, ולמעשה אין שם שום בעל־חיים מזיק מלבד הַפַּלַנְגְיוֹן. על מין זה של עכביש נדבר במקומו. מפליא עוד יותר שבאותו אי אין איילים אלא באזור קִידוֹנְיָה, וגם אין בו חזירי בר, פרנקולינים וקיפודים; ואילו באפריקה אין חזירי בר, איילים, איילי כַּרְמֶל או דובים.

יש גם בעלי־חיים שאינם מזיקים לילידי המקום אך ממיתים זרים, כגון הנחשים הקטנים בְּמִירִינָתָה, שעליהם מסופר כי הם נולדים מן האדמה. כך גם בסוריה: הנחשים, בעיקר סביב גדות הפרת, אינם נוגעים בסורים הישנים; ואף אם דרכו עליהם והם נשכו, אין הנשיכה גורמת להם נזק. לעומת זאת הם תוקפים בני כל עם אחר, נושכים אותם בתאווה וממיתים אותם בייסורים; משום כך גם הסורים אינם הורגים את הנחשים. מנגד, אֲרִיסְטוֹטֶלֶס מוסר שבהר לָטְמוּס שֶׁבְּקָארְיָה העקרבים אינם פוגעים באורחים, אך ממיתים את

ילידי המקום. עוד נדבר על מיני בעלי־החיים האחרים, ובכללם בעלי־החיים היבשתיים.

ספר תשיעי

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר תשיעי

תיארנו את טבע בעלי החיים שקראנו להם יבשתיים, החיים במעין שותפות עם האדם. מוסכם שהעופות הם הקטנים מבין הנותרים; לכן נדון תחילה ביצורי הימים, הנהרות והאגמים.

רבים מן היצורים האלה גדולים אף מחיות היבשה, והסיבה ברורה: שפע הלחות. מנת העופות שונה, שכן חייהם תלויים באוויר. בים, המשתרע רחב, רך ועשיר במזון, המקבל תמיד מלמעלה את זרעי ההולדה והטבע יולד בו תמיד, נמצאים גם יצורים מפלצתיים רבים. זרעיהם ויסודותיהם מסתבכים ומתגלגלים זה בזה בדרכים שונות, פעם ברוח ופעם בגל, עד שמתאמת דעת ההמון שכל הנולד בחלק כלשהו של הטבע מצוי גם בים, ועוד דברים רבים שאינם בשום מקום אחר.

אפשר להבין שיש בו דמויות לא רק של חיות אלא גם של דברים: אשכול ענבים, חרב, מסורים, ומלפפון הדומה גם בצבעו ובריחו; לכן פחות נתפלא שראשי סוסים בולטים בחלזונות קטנים כל כך.

רוב בעלי החיים הגדולים ביותר נמצאים בים ההודי: לווייתנים בגודל ארבעה יוגרה, פְּרִיסְטֵס באורך 200 אמה, שכן שם אפילו סרטנים מגיעים לארבע אמות וצלופחים בנהר גַּנְגֶס לשלושים רגל.

מפלצות הים נראות בעיקר סביב מועדי ההיפוך. אז שועטים שם מערבולות וגשמים, וסערות הנופלות מרכסי ההרים הופכות את הים מקרקעיתו ומגלגלות עם הגלים חיות שנחבטו מן המעמקים; ולעיתים המוני טונות כה גדולים שצי אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול לא יכול היה לחלוף אלא אם נערך מולם כחזית נגד מערך אויב. בקול, רעש או מכה אי אפשר להפחידם; רק קול התרסקות מבהיל אותם ורק מפולת מערערת אותם.

קדרה נקרא חצי־אי עצום בים האדום. חסימתו יוצרת מפרץ גדול שנחצה בחתירה במשך שנים־עשר יום ולילה בימי המלך תַּלְמַי, משום ששום משב רוח אינו נכנס אליו. בשלוות המקום הזאת גדלות המפלצות במיוחד לגודל כמעט חסר תנועה.

מפקדי צי אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול מסרו שֶׁהַגֶּדְרוּסִים היושבים ליד הנהר אַרַבִּיס עושים דלתות בתיהם מלסתות מפלצות וקורות גגות מעצמותיהן; נמצאו רבות באורך ארבעים אמה. גם מפלצות דמויות צאן יוצאות שם ליבשה, רועות שורשי שיחים וחוזרות; ואחרות בעלות ראשי סוס, חמור או שור אוכלות את היבולים.

בעל החיים הגדול ביותר בים ההודי הוא הַפְּרִיסְטֵס והלווייתן; באוקיינוס הַנַּאלִי הפיסטר, המתרומם כעמוד עצום מעל מפרשי אוניות ופולט מעין מבול; באוקיינוס של גָּאדֵס ה'עץ', שענפיו נפרשים לרוחב עצום עד שמאמינים

שמסיבה זו מעולם לא נכנס למצר. נראות גם חיות המכונות 'גלגלים' בשל צורתן, ובהן ארבעה חישורים, כששתי עיניים סוגרות על הטבור מכל צד.

משלחת מֵאוֹלִיסִיפּוֹ שנשלחה במיוחד הודיעה לקיסר טִיבֶּרִיוּס שבמערה מסוימת נראה ונשמע טְרִיטוֹן תוקע בקונכייה בדמותו המוכרת. גם הַנֵּרְאִידוֹת אינן בדיה: גופן מחוספס בקשקשים אף בחלק הדומה לאדם. אחת נראתה באותו חוף, ותושבי הסביבה שמעו למרחוק אף את שירתה העצובה במותה. נציב גַּאלְיָה כתב לְאַוּגוּסְטוּס האלוהי שֶׁנֶּרְאִידוֹת רבות הופיעו מתות בחוף.

יש לי מחברים נודעים ממעמד הפרשים שהעידו כי ראו באוקיינוס של גָּאדֵס איש־ים הדומה לאדם בכל גופו; הוא עולה בלילה על אוניות, והחלק שעליו הוא יושב נעשה מיד כבד, ואם הוא נשאר זמן רב אפילו שוקע. בימי טִיבֶּרִיוּס הותיר האוקיינוס הנסוג באי מול חוף פרובינקיית לוּגְדוּנוּם יותר מ־300 מפלצות יחד, מגוונות ומופלאות בגודלן; ולא פחות בחוף הַסַּנְטוֹנִים, ובהן דמויות פילים ואילים, הנבדלות רק בלובן ובקרניים מדומות, וּנֶּרְאִידוֹת רבות.

טוּרָנְיוּס מסר שמפלצת נפלטה לחופי גָּאדֵס, והמרחק בין שני סנפירי קצה זנבה היה שש־עשרה אמה; היו לה 120 שיניים, הגדולות באורך שלושת רבעי רגל והקטנות חצי רגל. מַרְקוּס סְקָאוּרוֹס הציג ברומא בעת כהונתו כְּאֲיְדִיל, בין שאר הפלאים, עצמות שהובאו מִיוֹפֶּה שביהודה ונאמר שהיו של המפלצת שֶׁאַנְדְרוֹמֶדָה הושלכה לה: אורכן ארבעים רגל, צלעותיה גבוהות מפילים הודיים ועובי עמוד שדרתה רגל וחצי.

לווייתנים חודרים גם לימים שלנו. באוקיינוס של גָּאדֵס אומרים שאינם נראים לפני החורף, ובזמנים קבועים מסתתרים במפרץ שקט ורחב ושמחים מאוד

להמליט שם. האורקות יודעות זאת — חיה עוינת להן, שאין דרך לתאר את דמותה אלא כגוש בשר עצום ואכזרי בשיניים.

האורקות פורצות למסתור וקורעות בנשיכה את הגורים, את האמהות ואף את ההרות, ונוגחות בהן כחרטומי אוניות לִיבּוּרְנִיּוֹת. הלווייתניות איטיות בפנייה, חסרות יכולת התנגדות וכבדות ממשקלן, ובהיריון כבדות עוד יותר או חלשות מכאבי לידה; עזרתן היחידה היא לברוח לעומק ולהתגונן באוקיינוס. האורקות משתדלות לחסום אותן, לשחטן במצר, לדחפן לרדודים ולהטיחן בסלעים. הקרבות נראים כאילו הים עצמו כועס: אין רוח במפרץ, אך נשימותיהן ומכותיהן מגלגלות גלים שאין סערה יוצרת.

גם אורקה נראתה בנמל אוֹסְטִיָה והקיסר קָלַאוּדִיוּס תקף אותה. היא באה בעת שבנה את הנמל, נמשכה לעורות שיובאו מְגַאלְיָה בספינה שנטרפה. לאחר שאכלה לשובע במשך ימים אחדים חרשה שקע ברדודים; הגלים הערימו סביבה חול עד שלא יכלה להסתובב, וכשרדפה אחר שומן שנדחף בגלים לחוף, בלט גבה הרבה מעל המים כשדרית אונייה הפוכה.

הקיסר ציווה למתוח רשתות רבות לרוחב פתחי הנמל, יצא בעצמו עם הקוהורטות הפרטוריאניות וסיפק לעם הרומי מחזה. החיילים הטילו חניתות מאוניות תוקפות; ראינו אחת מהן שוקעת לאחר שנשיפת החיה מילאה אותה מים.

פתחי הנשימה של הלווייתנים נמצאים במצח, ולכן כשהם שוחים על פני המים הם נושפים ענני רסס לגובה. הכול מסכימים שהם נושמים, וכן מעט יצורי ים אחרים בעלי ריאות, שכן סבורים שאין חיה נושמת בלעדיהן. בעלי דעה זו אינם סבורים שדגים בעלי זימים פולטים ושואפים נשימה לסירוגין, וגם

לא מינים רבים אחרים חסרי זימים. אני רואה שֶׁאֲרִיסְטוֹטֶלֶס החזיק בדעה זו ושכנע בה מלומדים נודעים רבים.

איני מסתיר שאינני מקבל מיד את דעתם: הטבע יכול להציב איברים נושמים אחרים במקום ריאות, כשם שאצל יצורים רבים נוזל אחר בא במקום דם. מי יתפלא שאוויר החיים חודר למים, כאשר הוא רואה שהוא גם נפלט מהם ואף חודר לאדמה, החלק הצפוף בהרבה של הטבע, כפי שמוכיחות חיות החיות תמיד קבורות, כגון חפרפרות?

בעיניי יש ראיות חזקות להאמין שכל יצורי המים נושמים לפי טבעם: התנשפות מסוימת שנצפתה בדגים בחום הקיץ ופיהוקם כביכול בשלווה; הודאת המתנגדים שדגים ישנים — וכיצד שינה בלי נשימה? — נשיפת המים המבעבעים וגדילת גוף הרכיכות בהשפעת הירח. מעל הכול אין ספק שלדגים שמיעה וריח, ושניהם עשויים מן האוויר; ריח אינו אלא אוויר שנדבק בו דבר. כל אחד יחשוב על כך כרצונו.

ללווייתנים ולדולפינים אין זימים. שני הסוגים נושמים בצינור המוביל לריאות: אצל הלווייתנים מן המצח ואצל הדולפינים מן הגב. גם עגלי הים המכונים פוקות נושמים וישנים ביבשה, וכן הצבים, שעליהם עוד מעט.

הדולפין הוא המהיר מכל בעלי החיים, לא רק הימיים: מהיר מעוף וחד מחץ. אלמלא פיו היה הרבה מתחת לחרטום, כמעט באמצע בטנו, שום דג לא היה נמלט. אך השגחת הטבע מעכבתו, כי הוא לוכד רק בהתהפכות על גבו; וזה מדגים במיוחד את מהירותו. כשהרעב מניעו לרדוף דג לבסיס הרדודים והוא עוצר נשימתו זמן רב, הוא מזנק כחץ מקשת כדי לנשום ובכוח כזה שלעיתים קרובות עף מעל מפרשי אוניות.

הם נודדים בדרך כלל בזוגות. הנקבה ממליטה בחודש העשירי בקיץ, לפעמים שני גורים. היא מיניקה בשדיים, כמו הלווייתן, ואף נושאת את הגורים החלשים בינקותם; והיא מלווה אותם זמן רב גם בבגרותם מתוך אהבה רבה לצאצא.

הם גדלים במהירות ונחשבים מגיעים לגודל מלא בעשר שנים. הם חיים גם שלושים שנה, כפי שנודע מחיתוך הזנב לסימן ניסוי. סביב עליית כוכב הכלב הם נעלמים לשלושים יום ומסתתרים בדרך לא ידועה, דבר מפליא במיוחד אם אינם יכולים לנשום במים. לעיתים הם פורצים ליבשה מסיבה לא ברורה ואינם מתים מיד במגע האדמה, אך מהר בהרבה אם צינור הנשימה נסגר.

לשונם, בניגוד לטבע יצורי המים, ניידת, קצרה ורחבה, ואינה שונה משל חזיר. קולם גניחה דמוית אדם, גבם קמור וחרטומם סולד. לכן כולם מזהים להפליא את השם סימון ומעדיפים שיקראו להם כך.

הדולפין ידידותי לא רק לאדם אלא גם לאמנות המוזיקה; שירה הרמונית מרככת אותו, ובייחוד צליל עוגב מים. הוא אינו מפחד מאדם כיצור זר, בא לקראת אוניות, משחק ומקפץ, אף מתחרה ועובר אונייה במלוא מפרשיה.

בימי אַוגוּסְטוּס נכנס דולפין לאגם לוּקְרִינוּס ואהב להפליא בן עני שנסע מבאיאי לְפוּטֵאוֹלִי לבית הספר. הילד התעכב בצהריים, קרא לו סימון ופיתהו שוב ושוב בפת לחם שנשא לדרך. הסיפור מתועד בידי מִיקֵנָס, פָּבְיאָנוּס, פְּלָבְיוּס אַלְפִּיוּס ורבים. בכל שעה שקרא לו הילד היה הדולפין עולה מן המעמקים, אוכל מידו, מסתיר את קוצי הסנפיר כאילו בנדן, נותן לו לעלות על גבו ונושאו דרך הים לְפוּטֵאוֹלִי ובחזרה במשך שנים. כשהילד מת ממחלה בא הדולפין שוב ושוב למקום הרגיל, עצוב ומתאבל, ולבסוף מת מגעגועים, כפי שאיש לא פקפק.

בשנים האחרונות דולפין אחר בחוף אפריקה ליד הִיפּוֹ דִיאֲרִיטוֹס אכל מידי אדם, הניח לגעת בו, שיחק עם שוחים ונשא אותם. הפרוקונסול פָּלֶבְיָאנוּס משחו בבושם; הוא נרדם מחידוש הריח, צף כמת ונמנע מחברת אדם כמה חודשים כאילו נעלב. אחר כך חזר והיה שוב לפלא. הטרדותיה של חובת האירוח שהטילו אנשי השררה הבאים לראותו אילצו את אנשי הִיפּוֹ להרגו.

קודם לכן נזכר סיפור דומה על ילד בעיר יָאסוּס. דולפין שאהבו זמן רב עקב אחריו אל החוף בשקיקה, עלה לחול ומת. אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול מינה את הילד לכוהן נֶפְּטוּנוּס בבבל, ופירש את האהבה כחסד האל. הֶגֶסִידֵמוֹס כותב שֶׁבְּיָאסוֹס ילד אחר בשם הֶרְמִיאַס רכב כך בים; כשסערה פתאומית הרגתו בגלים, החזירו הדולפין, וכאילו הודה באשמת המוות לא חזר לים ומת ביבשה.

תֵאוֹפְרַסְטוֹס אומר שכך קרה גם בְּנָאוּפַקְטוֹס. אין סוף לדוגמאות: אנשי אַמְפִילוֹכְיָה וְטָרֶנְטוּם מספרים אותם דברים על ילדים ודולפינים. מכאן אפשר להאמין גם בְּאַרְיוֹן נגן הַקִּיתָרָה: מלחים בים התכוונו להרגו ולקחת את רווחיו; הוא ביקש לשיר תחילה, הדולפינים נאספו לצליל, וכשקפץ לים קיבל אותו אחד ונשאו לחוף טַיְנָרוּס.

בפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס, בארץ נָמָאהָאוּס, יש אגם הנקרא לָטָרָה, שבו דולפינים דגים בשותפות עם אדם. בזמן קבוע המון אינסופי של קיפונים פורץ מן האגם לים דרך פתחים צרים לפי הגאות. אי אפשר לפרוש רשתות מול מסה כזאת, שמשקלה אינו נסבל גם אלמלא התחכמה לעיתוי. הם ממהרים מיד לעומק שבמערבולת הסמוכה ונמלטים מן המקום היחיד המתאים לפתיחת הרשתות.

כשהדייגים מבחינים בכך — והמון מתאסף, מכיר את הזמן ומשתוקק עוד יותר לתענוג — כל העם צועק מן החוף ככל יכולתו ומזעיק את סימון למחזה.

הדולפינים שומעים במהירות את הבקשה כשרוח צפון נושאת את הקול, ובאיטיות רבה יותר ברוח דרום הנושבת מולו; אך גם אז הם ממהרים במפתיע לעזרה.

המערך מופיע ונפרש מיד במקום שאליו הושלך הקרב. הדולפינים עומדים מול הדגים מן העומק ודוחפים את המבוהלים לרדודים; אז הדייגים מקיפים ברשתות ומרימים במזלגות. מהירות הקיפונים עדיין מעבירה אותם מעליהן, אך הדולפינים מקבלים אותם ומסתפקים לעת עתה בהריגתם, ודוחים את האכילה עד הניצחון.

הקרב סוער. הדולפינים דוחקים באומץ ושמחים להיכלל ברשתות, אך כדי שלא לעודד בכך את בריחת האויב הם חומקים לאט בין אוניות, רשתות ושחיינים בלי לפתוח יציאה. איש אינו מנסה להימלט בקפיצה, החביבה עליהם בדרך כלל, אלא אם מנמיכים למענו את הרשת. היוצא נלחם מיד לפני הסוללה. לאחר השלמת הלכידה הם גוזלים את שהרגו. אך הם יודעים שהעבודה קשה מדי לשכר יום אחד, ולכן ממתינים למחר וניזונים לא רק מדגים אלא גם מעיסת לחם ויין.

הסיפור שֶׁמּוּקְיָאנוּס מוסר על דיג דומה במפרץ יָאסוּס שונה בכך שהדולפינים באים מעצמם בלי קריאה, מקבלים את חלקם מידי אדם, ולכל סירה שותף דולפין משלה, גם בלילה ולאור לפידים. גם ביניהם יש שותפות ציבורית. כשמלך קַרְיָה לכד אחד וקשרו בנמל, התקבצו רבים מן האחרים בעצב מובן וביקשו רחמים, עד שהמלך ציווה לשחררו. נוסף לכך, דולפין גדול מלווה תמיד קטן כשומר, ואף נראו נושאים מת כדי שלא ייקרע בידי מפלצות.

היצורים המכונים תורסיונים דומים לדולפינים. הם שונים במראה העצוב — אין בהם אותה עליזות — ובעיקר בחרטום, הדומה למזיקות של דגי כלב.

הים ההודי מוציא צבים גדולים כל כך ששריונם היחיד מכסה בית ראוי למגורים, ובין איי הים האדום מפליגים בהם כסירות. לוכדים אותם בדרכים רבות, ובעיקר כשהם עולים לפני הצהריים אל פני הים, צפים בשלווה וכל גבם בולט. תענוג הנשימה החופשית משכיח מהם את עצמם עד שהשמש מייבשת את השריון, אינם יכולים לצלול וצפים בעל כורחם כטרף נוח לציידים.

אומרים גם שהם יוצאים בלילה למרעה, מתעייפים לאחר ששבעו בחמדנות, ובחזרתם בבוקר נרדמים על פני המים; נחירתם מסגירה אותם. שלושה שוחים בשקט אל כל אחד: שניים הופכים אותו על גבו, השלישי משליך חבל על השוכב, ורבים ביבשה גוררים אותו. בים הַפִּינִיקִי הם נלכדים בלי קושי ובאים מעצמם בעונה קבועה לנהר אֶלַאוּתֶרוֹס בהמון רב.

לצב אין שיניים אלא שולי מקור חדים, כשהעליון נסגר על התחתון כקופסה. בים הוא חי מרכיכות, ופיו קשה עד שהוא מרסק אבנים; ביבשה הוא אוכל עשב. הוא מטיל עד מאה ביצים דמויות ביצי עוף, קוברן מחוץ למים, מכסן בעפר, מהדק ומיישר אותו בחזה ודוגר בלילות. הצאצאים בוקעים לאחר שנה. יש הסבורים שהצבים מחממים את הביצים במבט עיניהם, ושהנקבות בורחות מן ההזדווגות עד שהזכר מניח זרד על גבן.

לַטָּרוֹגְלוֹדִיטִים יש צבים בעלי קרניים רחבות המחוברות כקשת נבל אך ניידות, ובהן הם חותרים בשחייה. החיה נקראת כליום והיא צב יוצא דופן אך נדיר: סלעים חדים מפחידים את אוכלי הצבים, ואילו הַטָּרוֹגְלוֹדִיטִים, שאליהם הם שוחים, עובדים אותם כקדושים. יש גם צבי יבשה, המכונים משום כך כרסינים

ביצירות, במדבריות אפריקה, בחלק שבו החולות הצמאים צחיחים במיוחד. מאמינים שהם חיים מלחות הטל; שום חיה אחרת אינה נוצרת שם.

קַרְוִילְיוּס פּוֹלְיוֹ הנהיג את ניסור שריונות הצבים ללוחות וחיפוי מיטות וארונות בהם — כישרון בזבזני וערמומי ביצירת כלי מותרות.

ליצורי המים כיסויים רבים. אחדים עטויי עור ושיער, כגון כלבי ים והיפופוטמים; אחרים עור בלבד כדולפינים; שריון כצבים; קשיות אבן כצדפות וקונכיות; קליפה כסרטנים; קליפה וקוצים כקיפודי ים; קשקשים כדגים; עור מחוספס כסקווטינה, שבו מלטשים עץ ושנהב; עור חלק כמורנות; ואחרים חסרי כיסוי כתמנונים.

עטויי השיער ממליטים ולדות חיים, כגון פְּרִיסְטֵס, לווייתן וכלב ים. האחרון ממליט ביבשה ופולט שליה כבהמות. הוא מזדווג ככלבים ולעיתים ממליט יותר מתאומים; מיניק את הגורים ואינו מורידם לים לפני היום השנים־עשר, ואז מרגילם בהדרגה. קשה להרגו אלא בריסוק הראש. קולו געייה — מכאן 'עגל ים'. הוא לומד פקודות, מברך בקול ובהוראה את הקהל בנהמה גסה ועונה כשקוראים בשמו.

שום חיה אינה ישנה שינה כבדה יותר. בסנפירים המשמשים בים הם זוחלים ביבשה כרגליים. מספרים שעורותיהם, אף לאחר שהוסרו מן הגוף, שומרים תחושה לים וסומרות תמיד כשהגאות נסוגה; ועוד שבסנפיר הימני כוח מרדים והוא מושך שינה כשהוא מונח תחת הראש.

מבין חסרי השיער רק שני בעלי חיים ממליטים ולד חי: הדולפין והצפע. יש 74 מיני דגים, מלבד שלושים עטויי קליפה. נדון ביחידים במקום אחר; כעת עוסקים בתכונות בולטות.

הטונות מצטיינות בגודל. מצאנו אחת ששקלה חמישה־עשר טָלֶנְטִים ורוחב זנבה שתי אמות וכף. גם בכמה נהרות יש דגים לא קטנים יותר: סִילוּרוּס בנילוס, אִיסוֹקְס בָּרַיין וְאַטִילוּס בפו, המשמין מעצלות עד אלף לִיבְּרוֹת. לוכדים אותו בקרס קשור לשלשלת ומוציאים רק בצמדי שוורים. ואילו דג קטן מאוד המכונה קְלוּפֵאָה תוקף בתאווה גיד מסוים בגרונו וממיתו בנשיכה.

הַסִּילוּרוּס תוקף בכל מקום ונוטל כל חיה, ולעיתים קרובות מטביע סוסים שוחים. בנהר מיין בגרמניה ובדנובה מוציאים אותו בצוותי שוורים; הוא דומה מאוד לחזיר ים. גם בְּבוֹרִיסְתֶנֶס נזכר גודל יוצא דופן: אין בו עצמות או קוצים ובשרו מתוק מאוד.

בגנגס שבהודו מכנים פְּלָטָנִיסְטֵס חיה בעלת חרטום וזנב של דולפין ואורך שש־עשרה אמה. סְטָטִיוּס סֶבּוֹסוּס מוסיף כפלא לא קטן שבאותו נהר יש תולעים כחולות בעלות שני זימים, באורך שש אמות, שקיבלו את שמן ממראן. כוחן גדול עד שהן נושכות בחדק פילים הבאים לשתות וגוררות אותם משם.

לזכרי הטונה אין סנפיר מתחת לבטן. באביב הם נכנסים בעדרים מן הים הגדול לַפּוֹנְטוֹס ורק שם מתרבים. הצאצאים המלווים בסתיו את האמהות החוזרות לים נקראים קוֹרְדִילָה; כשהם מתחילים לצאת מן הבוץ נקראים פלמידים, ולאחר שעברו שנה — טונות.

כשחותכים טונה לחלקים משבחים את הצוואר, הבטן והקלידיון, אך רק כשהם טריים, וגם אז גורמים גיהוק כבד. שאר הבשר המלא נשמר במלח. החלקים נקראים מלנדריה, כדמיון שבבי אלון. הזולים ביותר ליד הזנב מפני שאין בהם שומן, והטובים ביותר בגרון; בדג אחר דווקא סמוך לזנב השריר פעיל ביותר. פלמידים נחתכים לחתיכות מובחרות ונחלקים לסוגי קִיבְּיוֹן.

כל מיני הדגים גדלים במהירות רבה, ובעיקר בְּפּוֹנְטוֹס, בגלל הנהרות הרבים המביאים מים מתוקים. אַמְיָה נקרא דג שגדילתו ניכרת בכל יום. הוא והפלמידים נכנסים עם הטונות לַפּוֹנְטוֹס בעדרים למרעה מתוק יותר, כל מין במנהיגיו; ראשונים מכולם הַסְקוֹמְבְּרִים, שצבעם במים גפריתי אך מחוץ למים כשל אחרים. הם ממלאים את בתי המלחת הדגים בְּהִיסְפַּנְיָה, שכן הטונות אינן באות לשם.

אף חיית ים המזיקה לדגים אינה נכנסת לַפּוֹנְטוֹס מלבד כלבי ים ודולפינים קטנים. הטונות נכנסות לאורך הגדה הימנית ויוצאות בשמאלית; סבורים שזה משום שהן רואות טוב יותר בעין ימין, אף ששתי עיניהן קהות מטבען. במצר הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַתְּרַקִי המחבר את פְּרוֹפּוֹנְטִיס לְאוֹקְסִינוֹס, ממש במעבר המפריד אירופה מאסיה, יש ליד כַּלְקֵדוֹן בצד אסיה סלע לבן מופלא הנראה מקרקעית המים עד פסגתו. הטונות נבהלות מיד למראהו וממהרות בטור אל הכף שמול בִּיזַנְטְיוֹן, שנקראה משום כך קרן הזהב.

לכן כל השלל נופל לְבִיזַנְטְיוֹן וְכַלְקֵדוֹן סובלת מחסור גדול, אף שרק אלף צעדים של מצר מפרידים ביניהן. הטונות ממתינות לרוח צפון כדי לצאת מִפּוֹנְטוֹס בגל מסייע, ונלכדות רק כשהן נכנסות לנמל בִּיזַנְטְיוֹן. בחורף אינן נודדות; במקום שנתפסו הן חורפות עד יום השוויון. לעיתים הן מלוות אוניות מפרשים במשך

שעות ואלפי צעדים במתיקות מופלאה ונצפות ליד ההגאים, בלי לפחד אף מקלשון המוטל בהן שוב ושוב. יש המכנים טונות העושות זאת פומפילוסים.

רבים מבלים את הקיץ בַּפְּרוֹפּוֹנְטִיס ואינם נכנסים לַפּוֹנְטוֹס. כך גם סולאות, אף שטורבוטים נכנסים; דיונונים אינם, אף שקלמרים מצויים; מבין דגי הסלע חסרים טוּרְדוּס וּמֶרוּלָה, וכך רכיכות, אף שצדפות שופעות. כולם חורפים בים הָאֲגֵאִי. מבין הנכנסים לַפּוֹנְטוֹס רק הטריכיאי אינם חוזרים — וראוי להשתמש ברוב השמות היווניים, שכן אזורים שונים נתנו שמות שונים לאותם דגים.

רק אלה עולים לָאִיסְטְרוֹס ומשם זורמים בעורקיו התת־קרקעיים אל הים הָאַדְרִיאָטִי; לכן נראים גם שם יורדים ולעולם לא עולים מן הים. דיג הטונות הוא מעליית הפליאדות עד שקיעת אַרְקְטוּרוֹס. בשאר החורף הן מסתתרות במעמקים, אלא אם חמימות או ירח מלא מוציאים אותן. הן משמינות עד שהן נבקעות. אורך חייהן המרבי שנתיים.

יש חיה קטנה בדמות עקרב ובגודל עכבישׁ. היא ננעצת בעוקץ מתחת לסנפיר הטונה וגם בדג המכונה גְּלַדְיוּס, שלעיתים עולה בגודלו על דולפין, ומכאיבה כל כך שהם מזנקים לעיתים לאוניות. כך עושים גם דגים אחרים מפחד חיות אחרות, ובייחוד קיפונים, שמהירותם גדולה עד שלפעמים הם מדלגים לרוחב מעל אוניות.

גם בתחום זה של הטבע יש אותות, ואף לדגים ידיעה מוקדמת. במלחמת סִיקִילְיָה, כְּשֶׁאַוּגוּסְטוּס הלך על החוף, זינק דג מן הים לרגליו. החוזים השיבו שזה אות לכך שמי ששלטו אז בימים יהיו תחת רגלי קיסר — בעת שֶׁסֶקְסוּס פּוֹמְפֵּיוּס אימץ לעצמו את נֶפְּטוּנוּס כאביו, כה גדולה הייתה תהילתו הימית.

נקבות הדגים גדולות מן הזכרים. במין מסוים אין זכרים כלל, כגון אֲרִיתִינִים וכנות, שכן כולם נתפסים מלאי ביצים. כמעט כל מיני הקשקשים נודדים בעדרים. לוכדים אותם לפני הזריחה, אז ראייתם מוטעית ביותר. בלילה הם נחים, אך בלילות בהירים רואים כביום. אומרים שגם ערבול המים מועיל ללכידה, ולכן נלכדים יותר בגרירה השנייה מן הראשונה. הם נהנים ביותר מטעם שמן ואחריו מגשם קל, המזין אותם. גם קנים שנולדו בביצה אינם גדלים בלי גשם; ובכל מקום, אם דגים נשארים באותם מים ואין זרימה חדשה, הם מתים.

כל הדגים חשים חורף קר מאוד, ובייחוד אלה שסבורים שיש אבן בראשם: לופי, כְּרוֹמִיס, סְקִיאֲנָה וּפַגְרִי. בחורפים קשים נתפסים רבים עיוורים. בחודשים אלה הם שוכבים חבויים במערות, כפי שתיארנו בחיות היבשה; במיוחד הִיפּוּרוֹס וקורקינים, שאינם נתפסים בחורף אלא בימים מעטים וקבועים, וכן מוּרֶנָה, אוֹרְפוּס, קונגר, פרקות וכל דגי הסלע. מספרים שטורפדו, פסטה וסולאה מתחבאים בחורף באדמה, כלומר בקרקעית הים החפורה.

אחרים אינם סובלים את החום ומסתתרים שישים יום בשיא הקיץ, כגון גָּלַאוּקוֹס, אסלי וְאוֹרָטָה. מבין דגי הנהרות הַסִּילוּרוּס מוכה בהשפעת עליית כוכב הכלב, ובכל זמן הברק מרדים אותו; סבורים שכך קורה בים לקיפרינוס. כל הים חש בעליית הכוכב, והדבר נראה במיוחד בַּבּוֹסְפּוֹרוֹס: אצות ודגים צפים למעלה והכול נהפך מן הקרקעית.

לועגים לטבע הקיפונים בפחדם: הם מסתירים את הראש וסבורים שכל גופם חבוי. תאוותם חסרת זהירות באותה מידה. בְּפֵינִיקִיָה ובפרובינקיה נָרְבּוֹנֶנְסִיס, בעונת ההזדווגות משחררים מכלוב דגים זכר שחוט ארוך קשור דרך פיו אל

הזימים; כשמושכים אותו חזרה באותו חוט, הנקבות הולכות אחריו אל החוף. ובעונת ההמלטה משחררים נקבה והזכרים הולכים אחריה.

הקדמונים החשיבו את האקיפנסר לאציל הדגים. הוא היחיד שקשקשיו פונים אל פיו, נגד כיוון השחייה. כיום אין לו שום כבוד, דבר המפליא אותי מאחר שהוא נדיר. יש המכנים אותו אַלוֹפֵּס.

קוֹרַנַלְיוּס גָּפוֹס וְלַבֶּרְיוּס משורר המימות מוסרים שאחר כך זכו לוּפּוּס ואסלי למעמד הגבוה ביותר. המשובחים בלופי הם המכונים צמריים בשל לובן בשרם ורכותו. שני מיני אסלי: קלריאי הקטנים ובכיים, הנלכדים רק בעומק ולכן עדיפים על הראשונים. ואילו בלופי מעדיפים את הנתפסים בנהר.

כיום הבכורה ניתנת לסקרוס, הדג היחיד שנאמר שהוא מעלה גֵּרָה וניזון מעשבים ולא מדגים אחרים; הוא נפוץ במיוחד בים הַקַּרְפָּתִי. מעולם אינו עובר מעצמו את כף לְקֶטוּם שֶׁבְּטָרוֹאַס. בימי הקיסר טִיבֶּרְיוּס קְלַאוּדְיוּס הביא משם אוֹפְּטָטוּס, מעבדיו המשוחררים ומפקד הצי, דגים ופיזרם בין חוף אוֹסְטִיָה לְקַמְפַּנְיָה. במשך כחמש שנים דאגו להחזיר לים את שנתפסו.

לאחר מכן נמצאו דגים אלה בשפע לאורך חופי איטליה, אף שקודם לכן לא נתפסו שם. כך מקרבת הזללנות אליה טעמים למען הדגים, ואף העניקה לים תושב חדש — לבל יתפלא איש שעופות זרים מתרבים ברומא. במקום הבא על שולחן היוקרה נמצא לפחות כבדן של המוסטלות; ולמרבה הפלא, גם אגם בְּרִיגַנְטִינוּס שבין הרי האלפים בְּרֶייטְיָה מוליד מוסטלות המתחרות באחיותיהן הימיות.

מבין שאר הדגים הנודעים, הקיפונים האדומים נהנים מן החיבה הרבה ביותר וגם מצויים בשפע, כשם שמידתם מָתוֹנָה: רק לעיתים נדירות מאוד משקלם עולה על 2 לִיבְּרוֹת, והם אינם גדלים בביברים ובבריכות דגים. רק האוקיינוס הצפוני והחלק הסמוך של המערב מולידים אותם. מלבד זאת יש להם מינים אחדים: יש הניזונים מאצות, יש מצדפות, יש מבוץ ויש מבשר דגים אחרים; ועל שפתם התחתונה בולטים שני בינים. הזול שבמינים מכונה קיפון הבוץ.

תמיד מתלווה אליו דג אחר המכונה סַרְגוּס; כאשר קיפון הבוץ חופר ברפש, הַסַּרְגוּס בולע את המזון שהוא מעלה. גם קיפוני החוף אינם נחשבים משובחים. המהוללים ביותר טעמם כטעם רכיכות. פֶּנֶסְתֶלָה סבור ששמם ניתן להם בשל צבע נעלי המולאי. הם מטילים ביצים 3 פעמים בשנה; מכל מקום, סימני הרבייה נראים בהם פעמים רבות כל כך.

מומחי הזלילה מספרים שקיפון אדום גוסס מציג שלל רבגוני של צבעים משתנים: קשקשיו האדומים עוברים תמורות רבות בדרכם אל החיוורון, בייחוד אם צופים בו כשהוא סגור בכלי זכוכית. מַרְקוּס אַפִּיקְיוּס, שנולד בעל כישרון לכל סוג של מותרות, סבר כי הדרך המעולה להמית דגים אלה היא ברוטב נָארוּם של בעלות הברית — שכן גם מוצר זה זכה לכינוי מיוחד — ואף המציא להכין מכבדיהם ממרח אַלֶקֵס.

אַסִינְיוּס קֶלֶר, איש בדרגת קוֹנְסוּל, האפיל בבזבזנות על כל הפזרנים האחרים — שהרי קל יותר לומר מי התחרה מאשר מי ניצח — כאשר קנה קיפון אדום אחד בימי הקיסר גָּאיוּס תמורת 8,000 סֶסְטֶרְצִים. המחשבה על כך מסיטה את דעתנו להתבונן באנשים שהתלוננו על המותרות וצעקו שכל טבח נקנה במחיר גבוה מסוס. כיום קונים טבחים במחירם של שלושה דגים כאלה, ודגים

במחירם של טבחים; וכמעט שום בן תמותה אינו מוערך יותר מן האיש המיטיב מכול להטביע את הונו של אדונו.

לִיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס מסר כי בים האדום נתפס קיפון אדום שמשקלו 80 לִיבְּרוֹת. איזה מחיר הייתה תאוות המותרות משלמת בעדו, אילו נמצא בחופים הסמוכים לרומא! גם זה טבע הדברים, שבכל מקום שולטים דגים אחרים: הקורקינוס במצרים; הזאוס, המכונה גם פאבר, בְּגָאדֵס; הסלפה סביב אִיבּוֹסוֹס — דג הנחשב מגונה במקומות אחרים ושאי אפשר לבשלו כל צורכו אלא אם מכים אותו בענף שומר; וּבְאַקְווִיטַנְיָה מעדיפים את סלמון הנהרות על כל דגי הים.

לדגים אחדים זימים מרובי שכבות, לאחרים שכבה אחת ולאחרים שתיים. דרכם הם פולטים את המים שקלטו בפה. קשיות הקשקשים היא סימן לזקנה, ואין הקשקשים דומים בכל הדגים. למרגלות האלפים נמצאים שני אגמים באיטליה, לָאדִיוּס וְוֶרְבָּנוּס; מדי שנה, בעליית הפליאדות, מופיעים בהם דגים המצטיינים בקשקשים צפופים וחדים מאוד, שצורתם כמסמרי סנדלי חיילים. אין רואים אותם אלא בערך באותו חודש.

גם אַרְקָאדְיָה מתפעלת מן האקסוקויטוס שלה, שנקרא כך מפני שהוא יוצא אל היבשה כדי לישון. באזור קְלִיטוֹר מספרים שהוא משמיע קול ושאין לו זימים; יש המכנים אותו גם אֲדוֹנִיס.

גם בעלי החיים המכונים עכברי ים, התמנונים והמורנות יוצאים אל היבשה; וכן עושה מין מסוים של דגים בנהרות הודו, ואחר כך מזנק בחזרה. לרוב הדגים יש סיבה ברורה לעבור לאגמים ולנהרות: שם הם ממליטים או מטילים את צאצאיהם בבטחה, מפני שאין בהם טורפים הבולעים את הוולדות והגלים

פחות סוערים. אדם יתפלא עוד יותר שהם מבינים את הסיבות האלה ושומרים את חילופי העונות, אם יחשוב כמה מעטים מבני האדם יודעים שהשלל הרב ביותר של דגים עולה כאשר השמש עוברת במזל דגים.

מקצת דגי הים שטוחים, כגון הפוטית, הסולית והפסר. האחרון נבדל מן הפוטית רק במנח הגוף: אצל הפוטיות הצד הימני פונה מעלה ואצל הפסר הצד השמאלי. דגים אחרים מוארכים, כגון הַמּוּרֶנָה וקונגר הים.

מכאן גם ההבדלים בסנפירים, שניתנו לדגים במקום רגליים. לשום דג אין יותר מ־4 סנפירים; לאחדים 2 ולאחרים אין כלל. רק באגם פּוּקִינוּס יש דג השוחה בעזרת 8 סנפירים. לדגים ארוכים וחלקלקים, כגון צלופחים וקונגרי ים, יש רק 2; לאחרים, כגון מוּרֶנוֹת, אין סנפירים כלל, ואף לא זימים. כל אלה מתקדמים בים בתנועות גוף מתפתלות, כשם שנחשים מתקדמים ביבשה, ואף זוחלים על היבשה; משום כך בעלי חיים כאלה גם חיוניים יותר. גם מבין הדגים השטוחים יש חסרי סנפירים, כגון הטריגונים — הם שוחים באמצעות רוחב גופם — וכן בעלי החיים המכונים רכים, כגון התמנונים, שכן רגליהם משמשות להם במקום סנפירים.

הצלופחים חיים 8 שנים. הם מחזיקים מעמד גם בלי מים במשך 5 או 6 ימים כאשר נושבת רוח צפון, ופחות מכך ברוח דרום. בטקסט יש כאן חסר; בחורף הם אינם מסוגלים לחיות במים מועטים או עכורים. משום כך הם נלכדים בעיקר סמוך לעליית הפליאדות, כאשר הנהרות עכורים במיוחד. הם ניזונים בלילה. מכל הדגים, רק גופותיהם אינן צפות.

בחבל וֶרוֹנָה שבאיטליה נמצא אגם בְּנָאקוּס, שממנו יוצא נהר מִינְקִיוּס. מדי שנה, בערך בחודש אוֹקְטוֹבֶּר, תחת כוכב הסתיו ולאחר שהאגם התקרר

בחורף, הם נסחפים החוצה בגלים בצברים ובהמון מופלא כל כך, עד שבמלכודות שנבנו בנהר במיוחד לשם כך מוצאים גושים של 1,000 צלופחים כל אחד.

הַמּוּרֶנָה מטילה ביצים בכל חודש שהוא, בעוד שאר הדגים מטילים בעונה קבועה. ביציה גדלות במהירות רבה מאוד. המון העם סבור שמורנות שגלשו אל חופים יבשים מתעברות מהזדווגות עם נחשים. אֲרִיסְטוֹטֶלֶס מכנה את הזכר המפרה 'זְמִירוּס'; לדבריו הַמּוּרֶנָה מנומרת וחלשה, ואילו הַזְּמִירוּס אחיד בצבעו וחסון, ושיניו בולטות גם מחוץ לפיו. בצפון גַּאלְיָה יש לכל הַמּוּרֶנוֹת 7 כתמים בצד הימני של הלסת, הזוהרים בצבע זהב בצורת קבוצת הדובה הגדולה; הם זוהרים רק כשהדגים חיים וכבים יחד עם נשמתם.

וְדִיוּס פּוֹלְיוֹ, פרש רומאי מידידי אַוּגוּסְטוּס האלוהי, מצא בבעל חיים זה אמצעי להפגין אכזריות: הוא השליך עבדים שנידונו למוות אל בריכות הַמּוּרֶנוֹת שלו. הוא לא עשה זאת משום שחיות היבשה לא הספיקו למטרה, אלא מפני שבשום מין אחר לא יכול היה לראות גוף אדם שלם נקרע בבת אחת. מספרים שטעם חומץ מכניס את הַמּוּרֶנוֹת לטירוף במיוחד. עורן דק מאוד, ואילו עור הצלופחים עבה יותר. וָרְיוּס מספר שנהגו להלקות נערים לובשי טוגת־ילדות בצלופחים, ושבשל כך הוטל עליהם קנס במקום עונש שהיה קבוע בחוק.

יש קבוצה נוספת של דגים שטוחים, שבמקום שדרה יש להם סחוס: תריסניות, טְרִיגוֹנִים, מלאכי ים, חשמלנים, וכן אלה שהיוונים מכנים בשמות שור, לאמיה, עיט וצפרדע. בקבוצה זו נכללים גם הכרישים, אף שאינם שטוחים. אֲרִיסְטוֹטֶלֶס היה הראשון שכינה את כולם ביוונית σελάχη (סֶלָכֶה) ונתן להם שם זה. בְּלָטִינִית אין בידינו להבחין בהם אלא אם נרצה לכנותם 'בעלי סחוס'.

כל בעלי החיים האלה טורפים; הם מתהפכים על גבם כדי לאכול, כפי שאמרנו על הדולפינים. בעוד שאר הדגים מטילים ביצים, קבוצה זו לבדה, כמו בעלי החיים המכונים קִיטִי, ממליטה ולדות חיים — חוץ מן הדג המכונה צפרדע.

יש דג קטן מאוד הרגיל להיצמד לסלעים ומכונה אֶכִינָאִיס. מאמינים שכאשר הוא נצמד לשדריות ספינות הן שטות לאט יותר, ומכאן שמו. מסיבה זו יצא לו שם רע גם בכשפי אהבה ובעיכוב פסקי דין ותביעות; על האשמות אלה מפצה שבח אחד: הוא עוצר דימום מרחם של נשים הרות ומחזיק את העובר עד הלידה. אף על פי כן אין אוכלים אותו. סבורים שיש לו רגליים; המשך דברי אֲרִיסְטוֹטֶלֶס בטקסט פגום, אך נראה שהסביר את הדבר בדמיון הסנפירים לרגליים.

מוּקְיָאנוֹס אומר שֶׁהָאֶכִינָאִיס הוא מין מוּרֶקְס הרחב מחילזון הארגמן; פיו אינו מחוספס או עגול וחרטומו אינו מזדקר בזוויות, אלא הקונכייה נסגרת בשני צדדיה. יצורים כאלה, כשנצמדו לספינתו של פֶּרִיאַנְדֶר שהפליגה במלוא הרוח ונשאה נערים אצילים לְסִירוֹס, עצרו אותה. הקונכיות שעשו זאת נערצות במקדש וֶנוּס של קְנִידוֹס. טְרֶבְּיוּס נִיגֶר אומר שאורכו רגל ועוביו 5 אצבעות, ושהוא מעכב ספינות. עוד הוא אומר שאם משמרים אותו במלח ומקרבים אותו לבאר עמוקה מאוד שנפל לתוכה זהב, כוחו מושך את הזהב החוצה.

המאינות משנות את צבען הלבן ונעשות כהות יותר בקיץ. גם הַפִּיקִיס משנה צבע: בשאר השנה הוא לבן, ובאביב מנומר. זהו הדג היחיד הבונה קן מאצות ומטיל את ביציו בקן.

דג הסנונית אכן עף ודומה מאוד לעוף; כך גם דג העפיפון. דג *ששמו 'עששית'*, הנובע מתכונתו, עולה אל פני הים, ובלילות *שקטים* לשון אש *שהוא* מוציא מפיו זוהרת. דג אחר מרים מן הים קרניים *שאורכן* בערך רגל וחצי, ומהן קיבל את *שמו*. לעומתם, דרקון הים, לאחר *שהוא* נתפס ומושלך אל החול, חופר לעצמו מחילה בחרטומו במהירות מופלאה.

היצורים הימיים *שנדבר* עליהם עתה חסרי דם. יש 3 קבוצות: הראשונה היא המכונים רכים; אחריהם אלה המכוסים קליפה דקה; ולבסוף אלה הסגורים בקונכיות קשות. בין הרכים נמנים הדיונון, הדיונונית, התמנון ושאר בני מינם. ראשם נמצא בין הרגליים לבטן, ולכולם 8 זרועות. אצל הדיונונית והדיונון 2 מהן ארוכות ומחוספסות במיוחד; בעזרתן הם מקרבים מזון אל פיהם ומייצבים את עצמם בגלים כבעוגנים. האחרות הן זרועות ציד.

הדיונון אף עף: הוא מרים את עצמו מחוץ למים; גם הַפְּקְטוּנְקוּלִים עושים זאת, כחץ הנורה מקשת. בין הדיונוניות, הזכרים מנומרים וכהים יותר ויציבים יותר. כאשר נקבה נפגעת בקלשון הם באים לעזרתה, ואילו נקבה נמלטת אם הזכר נפגע. אולם כששניהם חשים *שהם* עומדים להיתפס, הם פולטים דיו — *המשמש* להם במקום דם — משחירים את המים ומסתתרים.

יש מינים רבים *של* תמנונים. תמנוני החוף גדולים מתמנוני הים הפתוח. כולם משתמשים בזרועותיהם כרגליים וכידיים, ובאיבר האחורי, המחולק לשניים וחד, להזדווגות. גם לתמנונים יש צינור בגב *שדרכו* הם מעבירים מי ים, והם מפנים אותו פעם לימין ופעם לשמאל. הם *שוחים* באלכסון כשראשם קדימה; הראש קשה מאוד אצל החיים משום *שהוא* מנופח. על פני הזרועות פזורים כעין גביעים, ובעזרתם הם נצמדים בשאיבה. כשהם הפוכים הם אוחזים בכוח

שאי אפשר לנתקם. אין הם נאחזים במים רדודים, וככל שהם גדולים יותר אחיזתם חלשה יותר. מכל הרכיכות הרכות הם היחידים היוצאים ליבשה, ובלבד שתהיה מחוספסת; הם שונאים משטחים חלקים.

התמנונים אוכלים בשר רכיכות בעלות קונכייה, ואת הקונכיות הם שוברים בחיבוק זרועותיהם. לכן אפשר לזהות את משכנם לפי הקונכיות המוטלות לפניו. אף שבמקרים אחרים נחשב התמנון לחיה קהת־שכל, עד כדי כך שהוא שוחה אל ידו של אדם, בענייני משק בית הוא מגלה פיקחות מסוימת. הוא מביא הכול אל ביתו, אחר כך משליך את הקליפות לאחר שכילה את בשרן, וצד את הדגיגים השוחים אליהן.

התמנון משנה את צבעו כדי להידמות למקום, ובייחוד כשהוא מפחד. הדעה שהוא מכרסם את זרועותיו שלו כוזבת — קונגרי הים הם שעושים לו זאת — אך נכון שהזרועות צומחות מחדש, כשם שזנבות צומחים מחדש אצל שממיות ולטאות.

אחד הפלאים הגדולים ביותר הוא בעל החיים המכונה נָאוּטִילוֹס, ויש המכנים אותו פומפילוס. הוא עולה אל פני הים כשהוא הפוך ומתרומם בהדרגה; לאחר שפלט דרך צינורו את כל המים, הוא כמו מרוקן את מי השיפוליים ושט בקלות. אחר כך הוא מכופף לאחור את 2 זרועותיו הראשונות ומותח ביניהן קרום דק להפליא, המשמש מפרש ברוח; בשאר הזרועות הוא חותר, ובאמצעות זנבו האמצעי הוא מנווט כהגה. כך הוא מתקדם במים העמוקים, מתענג על דמותה של ספינת מלחמה ליבורנית; ואם מופיע דבר מבהיל, הוא שואב מים וצולל.

בקבוצת התמנונים נמצא גם המין המכונה אוזאינה, על שום הריח הכבד העולה מראשו; בגלל ריח זה הַמּוּרֶנוֹת רודפות אחריו במיוחד. התמנונים מסתתרים במשך חודשיים. הם אינם חיים יותר משנתיים, ותמיד מתים מכיליון הגוף; הנקבות מתות מהר יותר, וברובן לאחר ההטלה. אין לדלג על הדברים שנודעו על תמנונים כאשר לוּקְיוּס לוּקוּלוּס היה פרוקונסול בְּבָאֵיטִיקָה, ושמסר טֶרֶבְּיוּס נִיגֶר, אחד מאנשי פמלייתו:

התמנונים תאבים מאוד לרכיכות קונכייה. הללו נסגרות כשנוגעים בהן, קוטעות את זרועות התמנונים ואף משיגות להן מזון מן הטורף עצמו. לרכיכות אין ראייה או כל חוש אחר מלבד תחושת מזון וסכנה. לכן התמנונים אורבים להן כשהן פתוחות ומניחים אבן קטנה מחוץ לגופם, כדי שלא תיזרק החוצה כאשר הקונכייה מתכווצת; אז הם תוקפים בבטחה ומוציאים את הבשר. הרכיכות נסגרות, אך לשווא, שכן האבן משמשת טריז. פיקחות כה גדולה יש אפילו בבעלי החיים קהי־החושים ביותר.

עוד טוען טֶרֶבְּיוּס שאין בעל חיים אכזרי ממנו בהמיתו אדם במים. הוא נאבק בחיבוק זרועותיו, שואב באמצעות גביעי ההצמדה ומושך בכוח מציצות רבות, כשהוא מסתער על ניצולי סְפִּינָה טרופה או על צוללים. אך אם הופכים אותו כוחו נחלש, שכן כשהתמנונים שוכבים על גבם זרועותיהם נפרשות. שאר הדברים שמסר עשויים להיראות קרובים יותר לסיפורי מפלצות.

בבתי המלחת הדגים של קַרְטֵיָה התרגל תמנון לצאת מן הים אל בריכותיהם הפתוחות ולבזוז שם דגים כבושים — כל יצורי הים משתוקקים באורח מופלא אפילו לריחם, ולכן גם מורחים בו מלכודות קלועות. תכיפות גנבותיו עוררה את זעם השומרים במידה עצומה. גדרות הוצבו בדרכו, אך הוא עבר מעליהן

בעזרת עץ, ולא היה אפשר לגלותו אלא באמצעות חושיהם החדים של כלבים. לילה אחד הקיפו אותו הכלבים כששב, והשומרים שהוזעקו נבהלו מן המחזה המוזר. ראשית, גודלו היה חסר תקדים; נוסף על כך צבעו היה נורא וריחו איום, שכן היה מרוח בתמלחת. מי היה מצפה למצוא שם תמנון, או מזהה אותו במצב כזה? נדמה היה להם שהם נלחמים במפלצת: בנשיפתו הנוראה הדף את הכלבים, פעם הצליף בהם בקצות זרועותיו ופעם הכה בהם בזרועות החזקות יותר כבאלות.

רק בקושי הצליחו להמיתו בקלשונות רבים. הם הראו לְלוּקוּלוּס את ראשו, שגודלו כגודל חבית ותכולתו 15 אמפורות; ואת זרועותיו — או בלשונו של טְרֶבְּיוּס, זקנו — שכמעט אי אפשר היה להקיפן בשתי זרועות אדם, עבות כאלות ואורכן 30 רגל. גביעי ההצמדה שלו היו כקערות, וכל אחד הכיל אורנה; שיניו תאמו את גודלו. שרידיו, שנשמרו כפלא, נתלו והיו במשקל 700 לִיבְּרוֹת. אותו מחבר מעיד שגם דיונוניות ודיונונים בגודל דומה נפלטו אל אותו חוף. בים שלנו נתפסים דיונונים באורך 5 אמות ודיונוניות באורך 2 אמות. גם הללו אינם חיים יותר משנתיים.

מוּקְיָאנוֹס מספר שראה גם יצור אחר הדומה לספינה בַּפְּרוֹפּוֹנְטִיס: קונכייתו בנויה כשדרית של סְפִּינָה קלה, ירכתיה כפופים וחרטומה מחודד. לתוכה נכנס הַנָּאוּפְּלִיוּס, בעל חיים הדומה לדיונונית, ורק לשם שותפות במשחק. הדבר נעשה ב־2 דרכים: כשהים שקט, הנוסע מוריד את זרועותיו הקטנות ומכה בהן כמשוטים; ואם הרוח מזמינה אותו, הוא מושיט אותן זרועות לשמש כהגה ופורש את חללי לחייו לרוח. הנאתו של האחד היא לשאת, ושל האחר — לנווט; וכך ההנאה חודרת בו־זמנית אל 2 יצורים חסרי תחושה — אלא אם כן

האסון האנושי הוא הגורם לאות העצוב שהופעתם מבשרת, כפי שמוסכם על יורדי הים.

הלובסטרים מוגנים בקליפה שבירה ונמנים עם קבוצת חסרי הדם. הם מסתתרים במשך 5 חודשים. כך עושים גם הסרטנים, המסתתרים באותה תקופה; בראשית האביב משילים שני הסוגים את זקנתם כדרך הנחשים ומחדשים את שריונם. שאר בעלי החיים שוחים במים; הלובסטרים מתקדמים כזוחלים, ואם אין סכנה דוחקת בהם הם נעים היישר, כשמחושיהם — המעובים בקצותיהם המעוגלים — פרושים לצדדים. בעת פחד הם זוקפים אותם ונעים באלכסון לצדדים. במחושים אלה הם נלחמים זה בזה. זהו בעל החיים היחיד שבשרו אינו נעשה מוצק אלא אם מבשלים אותו חי במים רותחים.

הלובסטרים חיים במקומות סלעיים, והסרטנים במקומות רכים. בחורף הם מבקשים חופים שטופי שמש, ובקיץ נסוגים אל מעמקי מים מוצלים. כל בני הקבוצה הזאת סובלים בחורף, משמינים בסתיו ובאביב, ובייחוד בירח מלא, מפני שהמאור מרכך את הלילות בזוהרו החמים.

בין מיני הסרטנים נמנים הקראבוס, האסטקוס, המאיה, הפגורוס, הסרטן הַהֶרַקְלֵאוֹטִי, סרטן האריה ומינים אחרים פחותי שם. הקראבוס נבדל משאר הסרטנים בזנבו. בְּפֵינִיקְיָה מכנים אותו היפואס; הוא מהיר כל כך שאי אפשר להשיגו. הסרטנים מאריכים ימים. יש להם 8 רגליים, וכולן כפופות הצידה. אצל הנקבה הרגל הראשונה כפולה ואצל הזכר פשוטה. נוסף עליהן יש להם 2 זרועות המצוידות בצבתות משוננות; החלק העליון של הצבת נע והחלק התחתון קבוע.

אצל כולם הזרוע הימנית גדולה יותר. לעיתים מתאספים כל הסרטנים יחד. הם אינם מסוגלים להתגבר על זרם מוצא הים השחור; לכן הם יוצאים מן המים ומקיפים אותו ביבשה, ואפשר לראות את השביל השחוק. הקטן בכל המינים מכונה פינותרס, ומשום כך הוא חשוף במיוחד לפגיעה. הוא מתחכם ומסתתר בקונכיות ריקות של צדפות, וכשהוא גדל הוא עובר לקונכיות מרווחות יותר. בעת פחד הסרטנים נסוגים לאחור במהירות שווה למהירות התקדמותם.

הסרטנים נלחמים זה בזה כאילים המסתערים בקרניהם זה מול זה. הם משמשים תרופה נגד הכשות נחשים. מספרים שכאשר השמש עוברת במזל סרטן, גם גופות הסרטנים עצמם, אם מתו והונחו ביבשה, משתנות לעקרבים.

לאותה קבוצה שייכים קיפודי הים, שקוציהם משמשים להם כרגליים. הם מתקדמים בהתגלגלות סביב עצמם, ולכן מוצאים אותם לעיתים קרובות כשקוציהם שחוקים. אלה שקוציהם ארוכים במיוחד ושריונם קטן מאוד מכונים אכינומטרות. לא לכולם אותו צבע דמוי זכוכית; סביב טוֹרוֹנָה נולדים לבנים בעלי קוצים קטנים. הביצים של כולם מרות ומספרן 5. הפה נמצא באמצע הגוף ופונה אל הקרקע. מספרים שהם חוזים את סערת הים, אוחזים באבנים קטנות ומעמיסים על עצמם משקל כדי לייצב את תנועתם; אין הם רוצים שקוציהם יישחקו בגלגול. כשיורדי הים רואים זאת, הם עוצרים מיד את ספינותיהם בעוגנים רבים.

לאותה קבוצה שייכים החלזונות המימיים והיבשתיים. הם מוציאים את גופם ממשכנם, מושיטים ומכווצים 2 איברים כקרניים. לפי המסופר אין להם עיניים, ולכן הם ממששים את דרכם במחושים. גם המסרקות שבים נכללות

בקבוצה זו; הן מסתתרות בקור עז ובחום עז. רכיכות המכונות 'ציפורניים' זוהרות בחשכה כאש, אפילו בפי האנשים הלועסים אותן.

בעלי קונכייה חזקה יותר הם המורקסים ושאר מיני הרכיכות; בהם ניכרת רבגוניותו הגדולה של הטבע המשחק. כה רבים הבדלי הצבעים, כה רבות הצורות: שטוחות, קעורות, ארוכות, דמויות סהר, מתעגלות במעגל, חתוכות כחצי מעגל, מורמות בגבן, חלקות, מקומטות, משוננות, מפוספסות; קודקודן מתפתל כחוד מוּרָקָס, שפתן נשלחת לחוד, נפרשת החוצה או מתקפלת פנימה.

ויש עוד הבדלים בעיטוריהן: פסים דקים, שערות, תלתלים, חריצים כתעלות, חלוקה כמסרק, גלים כרעפי גג, רשת כסבכה; הן פרושות באלכסון או בקו ישר, צפופות או מוארכות, מפותלות, קשורות בקשר קצר, מחוברות לאורך כל צדן, נפערות למחיאת כף או מתעקמות כשופר. מבין אלה, קונכיות וָנוּס שטוחות: הן מפנות את צדן הקעור אל הרוח ומשתמשות בו כמפרש על פני הים. המסרקות מזנקות ואף עפות מחוץ למים, וגם הן הופכות את עצמן לסירה בעלת שדרית.

אך מדוע אני מזכיר יצורים זעירים כל כך, כאשר אין קבוצה שממנה באה השחתה גדולה יותר של המידות ושל המותרות מאשר הרכיכות? אכן, מכל הטבע כולו הים הוא המזיק ביותר לבטן, בדרכים רבות כל כך, בסעודות רבות כל כך ובטעמיהם של דגים רבים כל כך, שמחירם נקבע לפי הסכנה שנוטלים לוכדיהם.

אך איזה חלק קטן הוא זה, אם מביאים בחשבון את הארגמן, הרכיכות והפנינים! כאילו לא די היה לקבור את הימים בתוך גרוננו, אלא נשים וגברים כאחד צריכים לשאת אותם בידיים, באוזניים, על הראש ועל הגוף כולו. מה

לים ולבגדים, מה למים ולגלים ולצמר? האם אין הטבע מקבל אותנו אל חיקו כראוי אלא עירומים? נניח שיש קשר הדוק כל כך בין הים לבטן; מה לו ולגב? האם לא די לנו שאנו אוכלים סכנות, אלא עלינו גם להתלבש בהן? עד כדי כך, בכל חלקי הגוף, הדברים שנקנו במחיר חיי אדם הם המענגים ביותר.

הפנינים תופסות אפוא את ראשיתם ואת פסגתם של כל חפצי הערך. האוקיינוס ההודי הוא שמספק את רובן, בין אותן מפלצות רבות ועצומות שתיארנו, לאחר מסע בימים רבים כל כך, לאורך רצועת יבשה ארוכה כל כך ותחת להט שמש גדול כל כך. גם ההודים נאלצים לבקש אותן באיים, ומעטים מאוד הם. הפוריים ביותר הם טַפְּרוֹבָּנָה וּסְטוֹאִידִיס, כפי שאמרנו בתיאור היקף העולם, וכן פֶּרִימוּלָה, כף בהודו. ואולם הפנינים המהוללות ביותר נמצאות סמוך לָעֲרַבְיָה, במפרץ הַפַּרְסִי של הים האדום.

מקורן ולידתן הוא בקונכייה שאינה שונה הרבה מקונכיות הצדפות. מספרים שכאשר עונת הרבייה בשנה מעוררת אותן, הן נפערות כמעין פיהוק ומתמלאות בהריון מטל; אחר כך הן נעשות הרות וממליטות, וולדות הקונכיות הם הפנינים, שאיכותן כאיכות הטל שקלטו. אם הטל זרם צלול, ניכר בהן לובן; אם היה עכור, גם הוולד מתלכלך; ואם השמים מאיימים בסערה הוא מחוויר. שכן ההיריון נוצר מן הטל, והקשר שלהן לשמים גדול יותר מקשרן לים; מן העננים הן מקבלות צבע מעונן, ומצלילות הבוקר — צבע צלול.

אם הן מתמלאות בעונה הנכונה, הוולדות גדלים; אם הברק מבזיק, הקונכיות נסגרות והפנינים קטנות כאילו צמו; ואם גם רעם נשמע, הן נבהלות ונסגרות לפתע, ונוצרים הדברים המכונים פיסמטה: נפיחויות חלולות למראה שאין בהן

גוף. אלה הן ההפלות של הקונכיות. ולדות בריאים עשויים שכבות רבות של עור, עד שאפשר לראות בהם בצדק יבלת של הגוף.

לכן מומחים גם מנקים אותן. אני תמה שהן נהנות מן השמים עצמם אך מאדימות בשמש ומאבדות את לובנן כגוף אדם. משום כך צדפות הים הפתוח, הטבולות עמוק מכדי שקרני השמש יחדרו אליהן, שומרות על האיכות המעולה. ואף הן מצהיבות בזקנה, קופאות בקמטיהן, והברק המבוקש אינו קיים אלא בנעורים. בזקנה הן גם מתעבות ונדבקות לקונכייה, ואי אפשר להפרידן ממנה אלא בשיוף. פנינים שרק צד אחד שלהן עגול והצד האחורי שטוח מכונות טִימְפַּנְיָה. אנו רואים פנינים הדבוקות לקונכיות, שבזכות סגולה זו משמשות לנשיאת בשמים. מלבד זאת, הפנינה רכה במים ומתקשה מיד כשמוציאים אותה.

כשהקונכייה עצמה רואה יד, היא נסגרת ומכסה את אוצרה, ביודעה שבגללו רודפים אחריה; ואם היא מקדימה את היד, היא כורתת אותה בקצה החד שלה — ואין עונש צודק מזה. היא מוגנת גם בסכנות אחרות, שכן רובן נמצאות בין סלעים, וגם במים עמוקים מלווים אותן כלבי ים; ובכל זאת אין הדבר מרחיק אותן מאוזני הנשים.

יש המספרים שכמו בנחילי דבורים, גם בכל להקה של צדפות יש אחת המצטיינת בגודלה ובגילה ומשמשת מעין מנהיגה, בעלת פיקחות מופלאה בהישמרות מסכנה. הצוללים מבקשים במיוחד ללכוד אותה; לאחר שהיא נתפסת, קל להקיף ברשת את האחרות המשוטטות בלי סדר. אחר כך קוברים אותן בהרבה מלח בכלי חרס; כל הבשר נמס, והגרעינים הקשים של גופן — כלומר הפנינים — נופלים אל הקרקעית.

אין ספק שהשימוש שוחק את הפנינים ושהזנחה משנה את צבען. כל מעלתן טמונה בלובן, בגודל, בעיגול, בחלקות ובמשקל — תכונות שקשה כל כך למצוא יחד, עד שאין 2 פנינים שאי אפשר להבדיל ביניהן. מכאן העניקה להן תאוות המותרות הרומית את השם 'אוניונות', יחידות; שם זה אינו קיים אצל היוונים, ואף לא אצל הברברים שגילו אותן, המכנים את כולן רק פנינים.

גם בתוך הלובן עצמו יש הבדל גדול: הפנינים הנמצאות בים האדום בהירות יותר; אלה שבאוקיינוס ההודי דומות לקשקשי אבן שקופה, אך מצטיינות בגודלן. השבח העליון לצבע הוא שהפנינה מכונה 'צלולה כאלום'. גם לפנינים מוארכות יש חן משלהן: מכנים אותן אלנכוס כאשר הן הולכות ומוצרות בקצה, דומות לכלי בהט מוארך ומסתיימות בתחתיתן בעיגול מלא יותר.

נשים מתפארות בתליית פנינים כאלה על אצבעותיהן, ובזוגות ובשלשות מאוזניהן. שמות זרים מצטרפים למותרות האלה, שמות שהומצאו בפזרנות מופקרת: כאשר הן עושות זאת הן מכנות את התכשיטים 'קסטנייטות', כאילו הן נהנות גם מצליל הפנינים ומהתנגשותן זו בזו. כעת גם נשים עניות חושקות בהן ואומרות שפנינה היא הליקטור של האישה בציבור. הן מוסיפות פנינים אפילו לרגליהן — לא רק לרצועות הסנדלים אלא לכל הנעל. שכן אין די עוד לשאת פנינים; צריך גם לרמוס אותן וללכת על גבי יחידות־החן.

בעבר נמצאו פנינים בים שלנו בתדירות רבה יותר סביב הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַתְּרַאקִי; הן היו אדמדמות וקטנות ונוצרו ברכיכות המכונות מִיאַס. ואילו בָּאַקְרַנָּנְיָה מולידה אותן הרכיכה המכונה פינה, ומכאן ברור שהן אינן נולדות במין יחיד של רכיכה. יוּבָּה אף מספר שבחופי ערב יש רכיכה הדומה למסרק משונן ושעירה כקיפוד ים, והפנינה עצמה דומה לגרגר ברד בתוך בשרה. רכיכות

כאלה אינן מובאות אלינו. גם הפנינים בְּאַקְוַרְנֶגְיָה אינן משובחות: הן חסרות צורה וצבען כצבע *שיש*. סביב אַקְטְיוּם הן טובות יותר, אך גם הן קטנות; וכך גם בחופי מַאוּרִיטַנְיָה. אֶלֶכְסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר וְסוּדִינֶס סבורים *שהפנינים* מזדקנות ושצבען גווע.

ברור *שגופן קשה, שכן שום* נפילה אינה *שוברת* אותן. לא תמיד מוצאים אותן במרכז הבשר אלא במקומות *שונים*; כבר ראינו פנינים *ממש* בשוליים, כאילו יצאו מן הקונכייה, ובכמה רכיכות אף 4 או 5 פנינים. עד זמננו רק מעטות עלו כל אחת במשקלן על חצי אוּנְקְיָה ועוד סקרופול אחד. ודאי *שבבריטניה* נולדות פנינים קטנות וחסרות צבע, *שכן* יוּלְיוּס האלוהי *ביקש שיידעו ששריון* החזה *שהקדיש* לוונוס האם במקדשה נעשה מפנינים בְּרִיטִיּוֹת.

ראיתי את לוליה פָּאוּלִינָה, *שהייתה* אשתו *של* הקיסר גָּאיוּס, מכוסה באזמרגדים ובפנינים — לא בטקס רציני או חגיגי, אלא אפילו בסעודת אירוסין רגילה למדי. הם זהרו באריגה לסירוגין על כל ראשה, *בשערה* הקלוע, באוזניה, על צווארה במחרוזות ועל אצבעותיה. ערכם הכולל היה 40,000,000 סֶסְטֶרְצִים, והיא הייתה מוכנה מיד להוכיח את הקנייה באמצעות שטרות. לא היו אלה מתנות *של* קיסר פזרן, אלא עושר אבותיה, *שנרכש* כמובן בביזת הפרובינקיות.

זהו סופן *של* מעשי הביזה; לשם כך *שתה* מַרְקוּס לוֹלְיוּס רעל, לאחר *שנודע* לשמצה במתנות *שקיבל* ממלכי המזרח כולו וְנָאיוּס קיסר, בן אַוּגוּסְטוּס, ביטל את ידידותו עמו — כדי *שנכדתו* תיראה לאור המנורות עטויה 40,000,000 סֶסְטֶרְצִים! ישווה עתה אדם מצד אחד כמה *שלל* נשאו קוּרְיוּס או פַּבְּרִיקְיוּס בתהלוכות ניצחונם, וידמיין את עגלות השלל *שלהם*; ומצד אחר את לוליה,

אישה קטנה אחת מן האימפריה, מסבה לסעודה. האם לא היה מעדיף שיגררו אותם ממרכבתם מאשר שינצחו למען תוצאה זו?

ואלה עדיין אינם המופתים הגדולים ביותר של המותרות. בכל הדורות היו 2 פנינים גדולות מכול; קְלֵאוֹפַּטְרָה, האחרונה במלכות מצרים, החזיקה בשתיהן לאחר שעברו אליה מידי מלכי המזרח. אַנְטוֹנְיוּס פיטם את עצמו מדי יום בסעודות יקרות; בגאווה חצופה, כמלכה־זונה, לעגה קְלֵאוֹפַּטְרָה לכל פאר מאכליו ולהכנותיו. כששאל מה עוד אפשר להוסיף על ההדר הזה, השיבה שבסעודה אחת תכלה 10,000,000 סֶסְטֶרְצִים.

אַנְטוֹנְיוּס השתוקק לדעת כיצד, אך לא האמין שהדבר אפשרי. לאחר שהתערבו, הגישה לו למחרת, ביום שבו עמדה ההתערבות למבחן, סעודה מפוארת מצד עצמה כדי שהיום לא יתבזבז, אך מבחינתה סעודה יומיומית. אַנְטוֹנְיוּס צחק ודרש את החשבון. היא אמרה שזו רק תוספת, אישרה שהסעודה עצמה תכלה את הסכום שנקבע ושדווקא היא לבדה תאכל 10,000,000 סֶסְטֶרְצִים; ואז ציוותה להגיש את המנה השנייה. לפי ההוראה הציבו המשרתים לפניה רק כלי אחד ובו חומץ, שחריפותו וכוחו ממסים פנינים לנוזל.

באותו רגע נשאה באוזניה את אותו מוצר יחיד ומיוחד באמת של הטבע. אַנְטוֹנְיוּס המתין לראות מה תעשה; היא הסירה פנינה אחת, הטביעה אותה בחומץ, ולאחר שנמסה שתתה אותה. לוּקְיוּס פְּלַנְקוּס, השופט בהתערבות, הניח את ידו על הפנינה האחרת כשעמדה לכלותה באותה דרך, והכריז שֶׁאַנְטוֹנְיוּס הפסיד — אות שהתאמת. את הפנינה התאומה, כך מוסרת השמועה, ליוו גורלותיה של המלכה שניצחה בהתערבות הגדולה: לאחר

שֶׁקְלֵאוֹפַּטְרָה נשבתה, חתכו אותה לשניים, כדי שמחצית סעודתם תיתלה בשתי אוזני וָנוּס שבפנתאון ברומא.

אולם הם לא יישאו בכף הבכורה הזאת ואף יישלל מהם כבוד הבכורה במותרות. עוד קודם לכן עשה זאת ברומא לפנינים יקרות קָלוֹדְיוּס, בנו של אַייסוֹפּוֹס השחקן הטרגי, שאביו הותירו יורש לעושר רב. אל יתפאר אַנְטוֹנְיוּס יותר מדי בשל הַטְרִיוּמְווִירָט שלו, שהרי כמעט הושווה לשחקן; וזה לא נדחף למעשה מתוך התערבות — דבר שהיה עושה אותו מלכותי יותר — אלא רק כדי לנסות, לתפארת חכו, מה טעמן של פנינים. מאחר שמצאו חן בעיניו להפליא, לא רצה להיות היחיד היודע זאת, והעניק גם לכל אחד מן המסובים פנינה אחת לשתייה.

פָּנָסְתֶלָה מספר שהפנינים נכנסו ברומא לשימוש נפוץ והמוני לאחר שאלכסנדריה הוכנסה תחת שלטון רומא, ושפנינים קטנות וזולות החלו להופיע לראשונה בערך בימי סוּלָה. זו טעות ברורה, שכן אֲלִיוּס סְטִילוֹ מעיד שכבר בזמן מלחמת יוּגוּרְתָה הוענק השם 'אוניונות' לפנינים הגדולות במיוחד.

ואולם הפנינה היא כמעט נכס נצחי: היא עוברת ליורש ונמכרת כרכוש, כאילו הייתה אחוזת קרקע. לעומתה, צבעי הרכיכות והארגמן נשחקים בכל שעה; ואף על פי כן אמם המשותפת, תאוות המותרות, העניקה להם מחירים השווים כמעט למחירי הפנינים.

חלזונות הארגמן חיים לכל היותר 7 שנים. כמו המורקסים, הם מסתתרים במשך 30 יום סביב עליית כוכב הכלב. באביב הם מתקבצים, ובחיכוך הדדי מפרישים ריר סמיך כעין שעווה. גם המורקסים עושים כך; אך חלזונות הארגמן נושאים באמצע לועם את אותה תמצית המבוקשת לצביעת בגדים.

התמצית מצויה בכמות זעירה בתוך עורק לבן; ממנו שותים את הנוזל היקר, המבריק בצבע ורד כהה. שאר הגוף חסר ערך. משתדלים ללכוד את החלזונות חיים, מפני שבמותם הם מקיאים את המיץ. מן הגדולים מסירים את הקונכייה ומוציאים אותו; את הקטנים שוברים חיים יחד עם הקונכייה, ורק כך הם פולטים אותו.

בין חלזונות הארגמן של אסיה מצטיין זה של צור; באפריקה — זה של מָנִינָקְס ושל חוף האוקיינוס הַגָּאִיטוּלִי; ובאירופה — זה של לָאקוֹנָיָה. אגדי המוטות והגרזינים של רומא מפנים לו דרך; הוא מסמל את כבוד הילדות, מבדיל בסנאט את חבריו ממעמד הפרשים, נקרא לעזרת פיוס האלים, מאיר כל בגד ובתהלוכת הניצחון מתערב בזהב. משום כך אפשר לסלוח על השיגעון אחר הארגמן. אבל מניין מחירם של צבעי הרכיכות האחרים? ריחם כבד, צבעם קודר, כחול־ירקרק ודומה לים זועף.

לחלזון הארגמן לשון שאורכה אצבע, ובה הוא ניזון כשהוא קודח בקונכיות אחרות; כה קשה החוד שבקצהּ. מים מתוקים ממיתים אותו, ולכן הוא מת בכל מקום שנהר נשפך אל הים. מלבד זאת, חלזונות שנלכדו חיים אפילו חמישים יום מן הריר של עצמם. כל בעלי הקונכיות גדלים במהירות רבה, ובייחוד חלזונות הארגמן: בתוך שנה הם מגיעים למלוא גודלם.

אם סקירתנו תחלוף על הנושא רק עד כאן, המותרות ודאי יחשבו שקיפחנו אותן וירשיעו אותנו בחוסר שקידה. משום כך נעקוב גם אחר בתי המלאכה, כדי שכשם ששיטת גידולי השדה ידועה בענייני המזון, כך כל הנהנים מן הצבעים האלה, שכר חייהם בעיניהם, יכירו אותם על בוריים.

לקונכיות שמהן מפיקים צבע ארגמן וצבע קוֹנְכִילִי — חומר הגלם אחד הוא, אך אופן הכנתו שונה — שני סוגים. הַבּוּקִינוּם הוא קונכייה קטנה הדומה לקונכייה שממנה מפיקים קול חצוצרה, ומכאן שמו; פיו עגול ושפתו משוננת. הסוג האחר נקרא פּוּרְפּוּרָה: חרטומו המוארך מחורץ בתעלה, ובצדה הפנימי צינור שדרכו נשלחת הלשון. נוסף על כך, סביב הקונכייה עד לקודקודה ערוכים בדרך כלל שבעה קוצים בכל דור; לַבּוּקִינוּם אין קוצים כאלה. אצל שני הסוגים מספר הדורות כמספר שנות חייהם. הַבּוּקִינוּם נצמד לסלעים בלבד ונאסף סביב מצוקים.

חלזונות הארגמן נקראים גם פְּלַגְיִים, חלזונות הים הפתוח. יש להם סוגים אחדים הנבדלים במזון ובקרקעית: חלזון הבוץ רקוב מרוב טין, וחלזון האצות ניזון מאצות; שניהם הזולים ביותר. טוב מהם חלזון הרצועות, הנאסף ברצועות הים, אך גם הוא דק ומימי למדי. חלזון החלוקים נקרא כך על שם חלוקי הים ומצטיין להפליא בהפקת הצבע הַקּוֹנְכִילִי; והטוב מכולם לצבע ארגמן הוא החלזון רב־הקרקעות, הניזון בקרקעית מגוונת.

את חלזונות הארגמן לוכדים במלכודות קטנות, מעין סלי דיג בעלי אריגה מרווחת, המושלכות למים עמוקים. בתוכן מניחים פיתיון: קונכיות הנסגרות בחוזקה ונושכות, כגון הצדפות שאנו מכנים מִיטוּלִי. הן מוכנסות כשהן גוססות למחצה, אך משהושבו לים הן מתאוששות ופוערות את קשוותיהן בתאווה. חלזונות הארגמן מסתערים עליהן ולשונותיהם שלוחות; הקונכיות, שהחוד מגרה אותן, נסגרות ולוכדות את הנוגסים. כך נמשים חלזונות הארגמן כשהם תלויים בגלל תאוותם שלהם.

הזמן המועיל ביותר ללכוד אותם הוא אחרי זריחת כוכב הכלב או לפני האביב, שכן לאחר שהם יוצרים את הפרשתם הדמוית שעווה מיציהם נעשים דלילים. אולם בתי המלאכה של הצבעים אינם יודעים זאת, אף שעיקר המלאכה תלוי בכך. אחר כך מוציאים את הבלוטה שהזכרנו. חובה להוסיף מלח, בערך סֶקְסְטָארְיוּס אחד לכל מאה לִיבְּרוֹת של חומר, ולהשרות שלושה ימים — שכן ככל שהחומר טרי יותר כוחו רב יותר. מרתיחים אותו בכלי עופרת: לכל מאה אמפורות מים מוסיפים 500 לִיבְּרוֹת חומר צבע, ומחממים בחום אחיד ומתון באמצעות תעלת כבשן ארוכה. מסירים שוב ושוב בקצף את הבשר שדבק בהכרח בבלוטות. בערך ביום העשירי, כשהנוזל שבקלחת נמס ונעשה אחיד, טובלים בו גיזת צמר רחוצה לשם בדיקה, ומוסיפים לבשל את הנוזל עד שמתקבל הגוון המקווה. צבע הנוטה לאדום נחשב גרוע מצבע הנוטה לשחור.

הצמר סופג את הצבע במשך חמש שעות, ואז סורקים אותו וטובלים אותו שוב, עד שהוא שותה את כל הנוזל. הַבּוּקִינוּם כשהוא לעצמו נפסל, מפני שהוא משחרר את צבעו; מצרפים אותו לחלזון הים הפתוח במידה הנכונה, והוא מעניק לשחרותו העזה את הגוון המחמיר ואת ברק השני המבוקש. כך, כשמערבים את סגולותיהם, האחד מעורר את צבעו של האחר או מרסן אותו.

הכמות הכוללת של חומרי הצבע לכמות החסרה בנוסח של לִיבְּרוֹת צמר היא 200 לִיבְּרוֹת בוקינום ו־111 לִיבְּרוֹת חלזון ים פתוח. כך מתקבל צבע האחלמה המהולל. את הצבע הַצוֹרִי מפיקים כשמרווים תחילה את הצמר בחלזון ים פתוח בתוך קלחת שעדיין אינה בשלה וצבעה ירוק, ואחר כך מעבירים אותו לאמבט בוקינום. מעלתו העליונה היא צבע של דם קרוש: שחור למתבונן בו ישר, אך בוהק כשמביטים בו בזווית. מכאן שגם אצל הוֹמֵרוֹס הדם מכונה ארגמני.

אני מוצא שהארגמן היה בשימוש ברומא מאז ומתמיד, אך בימי רומולוס רק בגלימת הטקס. ודאי למדי שֶׁטולוס הוסטיליוס היה הראשון בין המלכים שלבש טוגה בעלת שולי ארגמן וטוניקה בעלת פס רחב, לאחר שהביס את הָאֶטרוסקים.

קוֹרנֵליוס נֶפוס, שמת בימי שלטונו של אַוגוסטוס האלוהי, אומר: "בנעוריי היה באופנה ארגמן סגלגל, שֶׁלִיבְּרָה ממנו נמכרה במאה דִינָרים; זמן לא רב אחריו בא הארגמן האדום מְטָרנָטוּם. את מקומו תפס הארגמן הַצוֹרי הצבוע פעמיים, שאי אפשר היה לקנות לִיבְּרָה ממנו אפילו באלף דִינָרים. פּוּבְּלִיוס לֶנטולוס סְפִינְתֶר, כששימש אַיְדִיל קוּרוּלִי, היה הראשון שהשתמש בו בטוגה בעלת שולי הארגמן, והדבר עורר גינוי. אך כיום", הוא אומר, "מי אינו עושה ממנו בדי הסבה?" סְפִינְתֶר היה אַיְדִיל בשנת 691 לייסוד העיר, שנת הַקוֹנְסוּלָאט של קִיקֶרוֹ. אז כינו דִיבַּפָּה אריג שנצבע פעמיים, תהליך שנחשב בזבוז מפואר; כיום כמעט כל הארגמנים המשובחים יותר נצבעים כך.

בבגד הצבוע בצבע קוֹנְכִילִי עושים את כל השלבים האלה אך בלי בוקינום; נוסף על כך מדללים את מרק הצבע במים ובכמות שווה של שתן אדם, ומוסיפים רק מחצית מכמות חומרי הצבע. כך מתקבל אותו חיוורון מהולל, מפני שמונעים מן הצבע את מלוא רווייתו; ככל שהגיזות רעבות יותר לצבע כך התוצאה בהירה יותר. מחיר חומרי הצבע אמנם נמוך יותר במקום שחופיו שופעים רכיכות, ובכל זאת ידעו מי שקונים אותם במחירים מופרזים שבשום מקום אין מחיר מאה לִיבְּרוֹת חלזון ים פתוח עולה על חמישים סֶסטֶרצִיוֹת, ומחיר הַבּוּקִינוּם על מאה.

אבל כל סוף נעשה התחלה לדבר אחר: אנשים נהנים לשחק בהוצאות, להכפיל את המשחק באמצעות ערבוב, ואף לזייף מחדש את זיופי הטבע עצמם. כך הם צובעים שריונות צב, מערבבים כסף בזהב כדי ליצור אֶלֶקְטְרוּם, ומוסיפים להם נחושת כדי ליצור מתכת קוֹרִינְתִית. לא די היה לגזול מאבן החן אחלמה את שמה; אחרי שהושלם צבע האחלמה משכרים אותו שוב בארגמן צוֹרִי, כדי שייווצר מן השניים שם בלתי־הולם אחד ומותרות כפולים. ולאחר שהשלימו את הצבע הַקוֹנְכִילִי, הם סבורים שמוטב להעבירו לאמבט הארגמן הַצוֹרִי.

מן הסתם חרטה היא שגילתה לראשונה את השיטה הזאת, כאשר האומן שינה צבע שלא מצא חן בעיניו. מן הפגם נולדה אפוא שיטה, ואף הדבר שנעשה מתוך כישלון נהפך למשאת נפשם של בעלי כישרון מפלצתי. כך נפתחה דרך כפולה למותרות: לכסות צבע אחד באחר, ולטעון שבכך הוא נעשה נעים ורך יותר. הם אף מערבים צבעים שמקורם ביבשה וצובעים בארגמן צוֹרִי בד שכבר נצבע בשני, וכך יוצרים את הצבע המכונה הִיסְגִינוּם.

הקרמס של גָלַטְיָה, הגרגיר האדום שעליו נדבר בדיון ביצורי היבשה, וזה הגדל סביב אֶמֶרִיטָה שֶׁבְּלוּסִיטַנְיָה, זוכים לשבח הרב ביותר. וכדי להשלים כאן את הדיון בצבעים הנודעים: מיץ הגרגיר בן השנה עדיין חלש, ומגיל ארבע הוא כבר דהוי; וכך אין כוחו עומד לו לא בצעירותו ולא בזקנתו. די והותר תיארנו את השיטה שבאמצעותה סבורים גברים ונשים כאחד כי יופיים נעשה נשגב ביותר.

למשפחת בעלי הקונכיות שייכת גם הפִּינָה. הפינה נולדת במקומות בוציים ועומדת תמיד זקופה למחצה. לעולם אין היא בלי בן־לוויה, המכונה פִּינוֹטֵר או,

בפי אחרים, פִּינוֹפִילַקְס. זהו חסילון קטן, ובמקומות אחרים סרטן, העוקב אחר מזונה. הפינה פוערת את עצמה ומגישה את גופה חסר העיניים שבתוכה לדגים קטנים. מיד הם מזנקים פנימה, וככל שהרשות מגבירה את תעוזתם הם ממלאים אותה. השומר אורב לרגע הזה ומודיע עליו בנשיכה קלה; הפינה נסגרת, ממיתה את כל מה שלכדה וחולקת את השלל עם שותפה.

משום כך אני תמה עוד יותר שיש שסברו שליצורי המים אין שום תחושה. החשמלן מכיר את כוחו, אף שהוא עצמו אינו משתתק ממנו: הוא מתחפר בטין ומסתתר, ואז תופס דגים השוחים מעליו בביטחון לאחר ששיתק אותם. אין כבד רך יותר מכבדו. תושייתו של הדג הקרוי בים צפרדע־דייגת אינה פחותה: לאחר שהוא מעכיר את הטין הוא מוציא את הזיזים הקטנים שמתחת לעיניו, מושך אותם לפני הדגיגים המזנקים אליהם, עד שהם מתקרבים די הצורך כדי שיזנק עליהם.

בדרך דומה מסתתרים מלאך־הים והטורבוט ומניעים את סנפיריהם הבולטים כדמות תולעים; כך עושים גם הדגים המכונים תריסניות. הַטְרִיגוֹן, לעומת זאת, אורב בסתר ונועץ בעוברים את קוץ זנבו, המשמש לו נשק. ראיה לתושייתם של הדגים האלה היא שאף שהם האיטיים שבדגים, מוצאים בבטנם קיפון, המהיר מכולם.

הסקולופנדרות הימיות, הדומות לנדלים היבשתיים, מקיאות את כל קרביהן לאחר שבלעו קֶרֶס, עד שהן פולטות אותו, ואז בולעות את הקרביים מחדש. שועלי הים, בסכנה דומה, בולעים את החוט הלאה עד חלקו הרפה, ושם קל להם לכרסם אותו. הדג המכונה גְלָנִיס זהיר יותר: הוא נושך את הקרסים כשהוא פונה מהם, אינו בולע אותם אלא גוזל מהם את הפיתיון. איל־הים

תוקף כשודד: פעם הוא מסתתר בצלה של סְפִינָה גדולה העומדת בלב ים וממתין למי שיתאווה לשחות; ופעם הוא מרים את ראשו מעל המים, צופה בסירות הדייגים, שוחה אליהן בסתר ומטביע אותן.

אני עצמי סבור שיש תחושה גם ביצורים שאינם בעלי־חיים ואף אינם צמחים, אלא יש להם טבע שלישי המורכב משניהם — כוונתי לשושנות הים ולספוגים. שושנות הים נודדות בלילה ומחליפות מקום. טבען הוא כשל עלים בשרניים, והן ניזונות מבשר. יש להן כוח צורב ומגרד, כמו לסרפד היבשתי. לפיכך היא מכווצת את עצמה ככל האפשר ועומדת דרוכה; כשדגיג שוחה לפניה, היא פורשת את עליה, לופתת אותו וטורפת אותו.

בזמנים אחרים היא דומה לצמח נבול ומניחה לגלים לטלטל אותה כאצה; ואז היא תוקפת דגים הנוגעים בה ומתחככים בסלע כדי לגרד את הצריבה. בלילה היא מחפשת צדפות מסרק וקיפודי ים. כשהיא חשה שיד מתקרבת אליה, היא משנה את צבעה ומתכווצת. כשנוגעים בה היא משחררת צריבה, ואם היה אפילו רווח קטן היא מסתתרת. מספרים שפיה מצוי בבסיסה, ואת הפרשותיה היא פולטת דרך צינור דק שבחלקה העליון.

נמסר לנו שיש שלושה סוגי ספוגים: הסוג הדחוס, הקשה מאוד והמחוספס נקרא טָרָגוֹס; הדחוס והרך יותר — מָנוֹס; והדק והצפוף, שממנו עושים מברשות, נקרא אַכִילָאוּם. כולם גדלים על סלעים וניזונים מקונכיות, מדגים ומטין. נראה שיש בהם תפיסה, שכן כשהם חשים באדם העוקר אותם הם מתכווצים וקשה הרבה יותר לתלוש אותם; הם עושים כך גם כשגל מכה בהם.

הקונכיות הזעירות שנמצאות בתוכם מוכיחות בבירור שהם חיים ממזון. מספרים שסביב טוֹרוֹנָה הם מוסיפים לאכול אפילו לאחר שנתלשו, ושעל

הסלע הם שבים וצומחים מן השורשים שנותרו. גם צבע של דם דבק בהם, ובייחוד בספוגים האפריקאיים הגדלים בסירטוט. ספוגי המנוס נעשים גדולים ביותר, אך הרכים ביותר מצויים סביב לִיקִיָה; בעומק ובמים שאינם מוכי רוח הם רכים יותר. בַּהֲלֶסְפּוֹנְט הם מחוספסים, וסביב מאליה — צפופים. במקומות שטופי שמש הם נרקבים, ולכן הטובים ביותר גדלים במעמקים. צבעם של ספוגים חיים שחור, כצבעם כשהם רטובים.

הם אינם נצמדים לסלע בחלק אחד בלבד ואף לא בכל שטחם; עוברים בתוכם בדרך כלל ארבעה או חמישה צינורות חלולים, שדרכם, כך סבורים, הם ניזונים. יש בהם גם צינורות אחרים, אך אלה מחוברים וסגורים בחלק העליון. ניכר שמתחת לשורשיהם מצוי מעין קרום. ידוע שהם חיים זמן רב. הגרוע מכל הסוגים הוא זה המכונה אַפְּלִיסִיאָה, מפני שאי אפשר לשטוף אותו; צינורותיו גדולים ושאר גופו דחוס ועבה.

להקות גדולות מאוד של כרישונים מטרידות בסכנה חמורה את הצוללים סביב הספוגים. הצוללים עצמם מספרים גם שמעין ענן מתעבה מעל ראשיהם, בדמות בעל־חיים מן הדגים השטוחים, לוחץ עליהם ומונע מהם לעלות חזרה. משום כך, לדבריהם, הם מחזיקים דקרים חדים המחוברים לחבלים, שכן היצור אינו נסוג אלא אם מנקבים אותו. לדעתי זו פעולתם של האפלה והפחד; מעולם לא מצא איש בין בעלי־החיים ענן או ערפל, שזה השם שבו הם מכנים את הרעה הזאת.

המאבק בכרישונים אכזרי. הם מבקשים לפגוע במפשעה, בעקבים ובכל חלק בהיר בגוף. הדרך היחידה להינצל היא ללכת לקראתם ולהפחידם ביוזמתך, שכן הכריש פוחד מן האדם כשם שהוא מפחיד אותו; וכך במעמקים סיכוייהם

שקולים. אך כשמגיעים אל פני המים הסכנה כפולה: בעוד הצולל משתדל לצוף, נשללת ממנו האפשרות להתקדם נגד הכריש, וכל הצלתו תלויה בחבריו. הם מושכים בחבל הקשור לכתפיו; בשעת המאבק הוא מנענע אותו ביד שמאל כאות לסכנה, ובימינו נלחם בדקר שאחז.

בדרך כלל מושכים אותו לאט; אך כשהוא מתקרב לשדרית הספינה, אם לא חטפו אותו פתאום במהירות רבה, חבריו רואים אותו נאכל. פעמים רבות, אפילו לאחר שכבר משו אותו, הכריש קורע אותו מידיהם, אלא אם הצולל מתכדר ככדור ומסייע למאמץ המושכים. אחרים אמנם מושיטים קלשונים, אך למפלצת יש תושייה לשחות מתחת לספינה ולהילחם כך ממקום בטוח. משום כך כל תשומת הלב מוקדשת לתצפית מפני הסכנה הזאת. הערובה הבטוחה ביותר היא לראות דגים שטוחים, שכן הם לעולם אינם נמצאים במקום שבו יש חיות מזיקות; מטעם זה הצוללים מכנים אותם קדושים.

יש להודות שליצורים הסגורים בקליפה קשה כאבן אין כל תחושה, כגון הצדפות. לרבים טבע הדומה לזה של צמח, ובהם מלפפוני ים, ריאות ים וכוכבי ים. ולמעשה אין דבר שאינו נולד בים: אפילו יצורי הקיץ של הפונדקים מצויים בו — אלה המטרידים בקפיצתם המהירה ואלה המסתתרים בעיקר בשיער. לעיתים קרובות מוציאים אותם כשהם מקובצים סביב פיתיון, וסבורים שבגללם שנת הדגים בים מוטרדת בלילות. אחרים אף גדלים על הדגים עצמם, ובמספרם נמנה הַכַּלְקִיס.

גם רעלים נוראים אינם חסרים, כגון זה שבארנבת הים. בים ההודי אפילו נגיעה בה קטלנית ומעוררת מיד הקאה והתמוטטות הקיבה. בים שלנו היא גוש חסר צורה הדומה לארנבת רק בצבעו; בהודו היא דומה לה גם בגודל ובשיער,

אלא שהשיער קשה יותר. שם לעולם אין תופסים אותה חיה. גם הדג המכונה עכביש מסוכן באותה מידה, ופגיעתו באה מן הקוץ שבסנפיר גבו. אך אין דבר מתועב יותר מן הקוץ המזדקר מעל זנבו של הַטְרִיגוֹן, שהרומאים מכנים פַּסְטִינָקָה, ואורכו חמש אונקיות של רגל: כשהוא ננעץ בשורש עץ הוא ממית אותו, הוא חודר שריון כקליע, ולכוח הברזל שבו מצטרפת רעת הארס.

איננו מוצאים שכל מיני הדגים לוקים במחלות כלליות, כפי שלוקים בעלי־חיים אחרים ואפילו חיות בר. אולם ברור שפרטים יחידים חולים, שכן יש דגים הנלכדים כחושים מאוד בשעה שאחרים מאותו מין שמנים ביותר.

הכמיהה והפליאה של בני האדם אינן מניחות לנו לדחות את ההסבר כיצד הם מתרבים. דגים מזדווגים בחיכוך בטניהם במהירות רבה כל כך שהעין אינה קולטת זאת; דולפינים ושאר חיות הים הגדולות מזדווגים בדרך דומה, אך זמן ארוך מעט יותר. בעונת ההזדווגות נקבת הדג הולכת בעקבות הזכר ומכה בחרטומה בבטנו; סמוך להטלה הזכרים הולכים בעקבות הנקבות באותה דרך ואוכלים את ביציהן. אולם ההזדווגות לבדה אינה מספיקה לרבייה: לאחר הטלת הביצים צריכים הזכרים לשחות ביניהן ולהתיז עליהן זרע מעניק חיים. בריבוי עצום כזה לא כל הביצים זוכות לכך; שאם לא כן היו הימים והאגמים מתמלאים, שהרי כל רחם הוגה אינספור ביצים.

ביצי הדגים גדלות בים, מקצתן במהירות רבה מאוד, כגון ביצי הַמּוּרֶנוֹת, ומקצתן לאט יותר. הדגים השטוחים, אלה שאין להם זנב, הדגים הקוצניים והצבים עולים זה על גבה של זו בהזדווגות. התמנון מצמיד זרוע אחת לנחירי הנקבה; הדיונוניות והדיונונים מצמידים את לשונותיהם, משלבים זרועות ושוחים בכיוונים מנוגדים. הם גם מטילים דרך הפה. אולם התמנונים מזדווגים

כשראשם פונה לקרקע; שאר הרכיכות הרכות מזדווגות גב אל גב ככלבים, וכך גם הלובסטרים והחסילונים; הסרטנים מזדווגים פה אל פה.

צפרדעים עולות זו על זו; הזכר אוחז ברגליו הקדמיות מתחת לרגליה הקדמיות של הנקבה, וברגליו האחוריות בירכיה. הן מולידות גושי בשר שחורים וזעירים המכונים גִּירִינִי, שאין ניכרים בהם אלא עיניים וזנב. אחר כך מתעצבות הרגליים, כשהזנב מתפצל לרגליים האחוריות. ומפליא הדבר: לאחר שישה חודשי חיים הם מתמוססים לטין בלי שאיש יראה זאת, ובמי האביב נולדים מחדש אותם יצורים שנולדו קודם לכן; התהליך נסתר באותה מידה אף שהוא מתרחש מדי שנה.

צדפות הַמִּיטוּלִי וצדפות המסרק נוצרות מאליהן בחולות. בעלי הקליפה הקשה יותר, כגון חלזונות מוּרֶקְס וחלזונות ארגמן, נוצרים מריר צמיג, כשם שיתושים נוצרים מנוזל שהחמיץ. הדגיגים המכונים אַפּוֹאָה נוצרים מקצף הים כשהוא מתחמם לאחר שירד לתוכו גשם. יצורים המכוסים במעטה קשה כאבן, כגון צדפות מאכל, נוצרים מטין נרקב או מקצף סביב ספינות העומדות זמן רב, ובייחוד סביב כלונסאות ועצים תקועים. לאחרונה גילו במדגרות צדפות שנוזל מוליד זורם מהן כחלב. הצלופחים מתחככים בסלעים; הגרדים הנושרים מהם מקבלים חיים, ואין להם דרך רבייה אחרת.

מיני דגים שונים אינם מזדווגים זה עם זה, חוץ ממלאך־הים והתריסנית. מן השניים נולד דג שחלקו הקדמי דומה לתריסנית, וביוונית שמו מורכב משמות שני הוריו.

יצורים אחדים נוצרים במים בעונה מסוימת של השנה, כפי שהם נוצרים ביבשה, ובאותה עונה גם נעלמים: באביב מופיעים צדפות מסרק, חשופיות

ועלוקות. מבין הדגים, לברק וּטְרִיכִיאַס מטילים פעמיים בשנה, וכך כל דגי הסלע; קיפונים מטילים *שלוש* פעמים, וכן כַּלָקִיס; קרפיונים *שש* פעמים; דגי עקרבנון וסרגוסים פעמיים, באביב ובסתיו. מבין הדגים השטוחים רק מלאך־הים מטיל פעמיים, בסתיו, בשקיעת הפליאדות. רוב הדגים מטילים בשלושת החודשים אַפְּרִיל, מַאי וְיוּנִי; סַלְפֵּה בסתיו; סרגוסים, חשמלנים וכרישונים סביב יום השוויון; רכיכות רכות באביב; והדיונונית בכל החודשים. ביציה דבוקות בדיו בצורת אשכול ענבים; הזכר עוקב אחריהן ומפרה אותן בנשיפה, *שאם* לא כן הן עקרות.

תמנונים מזדווגים בחורף ומטילים באביב ביצים המלופפות כקנוקנת גפן. פוריותם רבה כל כך, *שאם* הורגים נקבה הרה אין חלל ראשה, *שבו* נשאה את הביצים, יכול להכיל את כולן. הן בוקעות ביום החמישים, ורבים מן הצעירים מתים בגלל מספרם העצום.

לובסטרים ושאר בעלי השריון הדק מטילים את הביצים תחת גופם ודוגרים עליהן כך. נקבת התמנון פעם יושבת על ביציה ופעם סוגרת את המערה במארג משורג *של* זרועותיה. הדיונונית מטילה במים הרדודים בין קנים או במקום *שצמחה* בו אצה, והביצים בוקעות ביום החמישה־עשר. הדיונונים מטילים במים עמוקים ביצים מקובצות, כדרך הדיונוניות. חלזונות הארגמן, חלזונות הַמּוּרֶקְס ובני מינם מטילים באביב. לקיפודי הים יש ביצים בירחים המלאים *של* החורף, וחלזונות הים נולדים בעונת החורף.

נמצאו חשמלנים הנושאים *שמונים* ולדות. החשמלן ממליט בתוך גופו: הוא מעביר ביצים רכות מאוד למקום אחר ברחם ושם מבקיע אותן. כך עושים כל הדגים *שכינינו* סחוסיים. משום כך הם היחידים בין הדגים *שגם* ממליטים

ולדות חיים וגם מפתחים ביצים בגופם. זכר השפמנון לבדו מכל הדגים שומר על הביצים שהוטלו, לעיתים אפילו חמישים יום, כדי שלא יאכלו אותן אחרים. אצל שאר הנקבות הביצים בוקעות בתוך שלושה ימים, אם הזכר נגע בהן.

דג המחט, המכונה גם בֶּלוֹנָה, הוא היחיד מבין הדגים הממליט כשהרחם נבקע בגלל ריבוי הוולדות. אחרי ההמלטה הפצע מתאחה, וכך מספרים גם על נחשים עיוורים. עכבר הים חופר גומה ביבשה, מטיל בה ביצים ושב ומכסה אותן בעפר; ביום השלושים הוא פותח את הגומה ומוליך את הצאצאים אל המים. מספרים שלאֶרִיתִינוֹס ולכַנָּה יש רחם; והדג שהיוונים מכנים טְרוֹכוֹס מפרה את עצמו. ולדותיהם של כל יצורי המים חסרי ראייה בראשית חייהם.

לאחרונה קיבלנו דוגמה ראויה לציון לאורך חיי הדגים. פָּאוּסִילִיפּוּם היא אחוזה בְּקַמְפַּנְיָה, לא הרחק מנאפולי. אַנָאיוּס סֶנֶקָה כותב שבבריכות הקיסר שם מת דג שישים שנה לאחר שֶׁוֶדִיוּס פּוֹלְיוֹ הכניסו אליהן, בעוד שני דגים אחרים בני גילו ומאותו מין עדיין חיו. הזכרת הבריכות מזכירה לנו לומר עליהן עוד דברים אחדים לפני שנעזוב את הדיון ביצורי המים.

סֶרְגְיוּס אוֹרָטָה היה הראשון מכולם שהמציא מדגרות צדפות בבאיה, בימיו של הנואם לוּקְיוּס קְרַאסוּס ולפני מלחמת בעלות הברית. הוא עשה זאת לא בשל גרגרנות אלא מחמדנות, והפיק מהמצאתו הכנסות גדולות. כשם שהיה הראשון שהמציא בתי מרחץ תלויים, כך נהג לייפות אחוזות באורח מלאכותי ולמכור אותן מיד. הוא היה הראשון שפסק שהצדפות הַלּוּקְרִינִיּוֹת טובות מכולן בטעמן; שהרי אותם מיני יצורי מים משובחים במקום אחד יותר מבמקום אחר,

כגון הלברקים בנהר הַטִּיבֶּר בין שני הגשרים, הטורבוט בְּרָוַנָּה, הַמּוּרֶנָה בסיציליה והאֶלוֹפֶּס בְּרוֹדוֹס — וכך גם מינים אחרים, אם לא נרצה לערוך כאן מפקד של המטבח. חופי בריטניה עדיין לא שירתו את התיאבון הרומי כאשר אוֹרֶטָה הקנה תהילה לצדפות לוּקְרִינוּס. אחר כך חשבו שכדאי להרחיק עד בְּרוּנְדִיסִיוּם בקצה איטליה כדי להביא צדפות; ולאחרונה, כדי שלא יהיה ריב בין שני הטעמים, המציאו דרך לפטם בְּלוּקְרִינוּס את הצדפות שהורעבו במסע הארוך מִבְּרוּנְדִיסִיוּם.

באותה תקופה היה לִיקִינְיוּס מוּרֶנָה הראשון שהמציא בריכות לגידול שאר הדגים; אחריו הלכה האצולה בעקבות פִּילִיפּוֹס וְהוֹרְטֶנְסִיוּס. לוקולוס אף חצב הר סמוך לנאפולי, ובמחיר גבוה מזה שהוציא על בניית אחוזתו התקין תעלה והכניס לתוכה את מי הים. משום כך כינה אותו פּוֹמְפֵּיוּס הגדול "קְסֶרְקְסֵס בטוגה". לאחר מותו נמכרו הדגים שבבריכה הזאת בארבעה מיליון סֶסְטֶרְצִיוֹת.

גָּאיוּס הִירְיוּס היה הראשון שהגה בריכה פרטית מיוחדת למורנות. לסעודות הניצחון של הַדִּיקְטָטוֹר קיסר שקל והשאיל 6,000 מוּרֶנוֹת, שכן סירב למכור אותן בכסף או להחליפן בכל סחורה אחרת. אחוזתו, שהייתה צנועה יחסית מלבד בריכות הדגים, נמכרה בזכותן בארבעה מיליון סֶסְטֶרְצִיוֹת.

אחר כך השתלטה על הבריות אהבה לדגים יחידים. בְּבָאוּלִי שבאזור באיה הייתה לנואם הוֹרְטֶנְסִיוּס בריכה ובה אהב מוּרֶנָה אחת עד כדי כך שמאמינים שבכה כאשר מתה. באותה אחוזה קישטה אַנְטוֹנְיָה, בת דְּרוּסוּס, בעגילים מוּרֶנָה שאהבה; פרסומה עורר אחדים להשתוקק לבקר בְּבָאוּלִי.

פּוּלְוִיוּס לִיפִּינוּס הקים בתי גידול לחלזונות באזור טַרְקְווִינְיָה, זמן קצר לפני מלחמת האזרחים נגד פּוֹמְפֵּיוּס הגדול. הוא הפריד בין מיניהם: במקום אחד

הלבנים הגדלים באזור רִיאָטָה; במקום אחר הָאִילִירִיִים, המצטיינים בגודלם; האפריקאיים, המצטיינים בפוריותם; וְהַסוֹלִיטֶנִיִים, הנודעים באיכותם.

הוא אף המציא דרך לפטם אותם בתירוש מבושל, בקמח ובמזונות אחרים, כדי שגם חלזונות מפוטמים ימלאו את בתי הזלילה. מַרְקוּס וָארוֹ מעיד שתהילת השיטה הזאת הביאה אותם לגודל כזה, שקונכייתו של כל חילזון הכילה שמונים רבעי סֶקְסְטָארְיוּס.

תֵאוֹפְרַסְטוֹס מוסר גם דברים מופלאים על מיני דגים. באזור תעלות ההשקיה של בבל, כאשר הנהרות נסוגים, נשארים דגים מסוימים בחללים שיש בהם מים. משם הם יוצאים אל מזונם, מתקדמים על סנפיריהם ומניעים את הזנב תכופות; וכאשר רודפים אחריהם הם נסוגים אל חלליהם ועומדים שם כשפניהם כלפי חוץ. ראשיהם דומים לראש צפרדע־ים, שאר גופם לזה של קברנון, ויש להם זימים כשאר הדגים.

סביב הֶרַקְלֵיאָה וּקְרוֹמָנָה, ובמקומות רבים בְּפוֹנְטוֹס, יש מין אחד ההולך בעקבות קצות מי הנהרות וחופר לעצמו מחילות באדמה. בתוכן הוא חי גם כאשר הנהרות נסוגים והחוף מתייבש. משום כך חופרים ומוציאים אותו מן הקרקע, ורק תנועת גופו מוכיחה אז שהוא חי.

סביב אותה הֶרַקְלֵיאָה, כאשר נהר לִיקוּס נסוג ומשאיר ביצים בטין, נוצרים מהן דגים. בחיפושם אחר מזון הם מפרפרים בעזרת זימים זעירים, ובגלל אלה אינם זקוקים ללחות רבה. מאותה סיבה גם צלופחים חיים זמן רב למדי מחוץ למים, וביצים מבשילות ביבשה כביצי צבים. באותו אזור של פּוֹנְטוֹס נלכדים דגים בתוך הקרח, בעיקר קברנונים, ואינם מראים תנועת חיים אלא כשהחום של מחבתות מחמם אותם.

לכל התופעות האלה, מופלאות ככל שיהיו, יש בכל זאת הסבר כלשהו. אותו תֵאוֹפְּרַסְטוֹס מוסר שֶׁשְּׁבַפְּלָגוֹנְיָה חופרים מתוך בורות עמוקים דגי אדמה שטעמם משובח ביותר, במקומות שאין בהם מים עומדים כלל. גם הוא תמה שהם נוצרים בלי הזדווגות, וסבור שבבורות יש כוח כלשהו של לחות — כאילו נמצאים דגים בבארות כלשהן. יהיה הדבר אשר יהיה, הוא ודאי עושה את חיי החפרפרות, חיות תת־קרקעיות, למופלאים פחות; אלא אם גם לדגים האלה טבע של תולעי אדמה.

ואולם הצפת הנילוס מעניקה אמינות לכל הסיפורים האלה באמצעות פלא העולה על כולם. כשהנהר נסוג, נמצאים עכברונים שמעשה ההולדה המשותף של המים והאדמה החל לעצבם: חלק מגופם כבר חי, ואילו צורת חלקם האחרון עדיין עשויה עפר.

אין ראוי לשתוק גם על דג הָאַנְתִיאַס ועל הסיפור שרבים, כפי שאני רואה, נתנו בו אֱמוֹן. כבר הזכרנו את איי כָּלִידוֹנְיָה, השוכנים בים הסלעי של אסיה מול כף טָאוּרוֹס. דג זה מצוי שם בשפע ונלכד במהירות בשיטה יחידה: במשך ימים אחדים רצופים יוצא הדייג בסירה קטנה, באותה שעה, לאותו מרחק, כשהוא לבוש בגד באותו צבע, ומשליך פיתיון. כל שינוי מעורר בטרף חשד לתרמית, והוא נזהר מפני הדבר שהפחיד אותו. לאחר שהדבר נעשה פעמים רבות, אַנְתִיאַס אחד מתפתה לבסוף מכוח ההרגל וניגש אל הפיתיון.

הדייג מסמן את הדג הזה בתשומת לב רבה, שכן הוא יוצר התקווה ומגייס את הלהקה; אין הדבר קשה, מפני שבמשך ימים אחדים הוא היחיד המעז להתקרב. לבסוף הוא מוצא עוד אחדים, ובהדרגה באים עמו מלווים רבים יותר, עד שהוא מביא להקות אינספור; המבוגרים שבהם כבר רגילים לזהות

את הדייג ולחטוף מזון מידו. אז משליך הדייג קֶרֶס חבוי בפיתיון מעט מעבר לאצבעותיו, ומסתער על כל דג יותר משהוא דג אותו. בתנועה קצרה הוא חוטף אותו אל מחוץ לצל הסירה בלי שהאחרים ירגישו; אדם אחר בתוך הסירה קולט את הדג בשמיכות, כדי ששום פרפור או קול לא יבריח את היתר.

מועיל להכיר את הדג המגייס כדי שלא ללכוד אותו, שאם ייתפס תברח הלהקה מכאן ואילך. מספרים ששותף שהיה מסוכסך עם מנהיג צוות הדיג ארב בזדון לאותו דג מוכר היטב ולכד אותו. מוּקְיָאנוֹס מוסיף שהשותף שנפגע זיהה את הדג בשוק, הגיש תביעת נזיקין והזומם הורשע לאחר ששווי ההפסד הוערך. מספרים שאותם דגי אַנְתִיאַס, כשהם רואים שאחד מהם נלכד בקרס, חותכים את החוט בקוצים המשוננים שעל גבם, בעוד הלכוד מותח אותו כדי שאפשר יהיה לקטעו. בקרב הסרגוסים, לעומת זאת, הדג הלכוד עצמו משפשף את החוט בסלעים.

מלבד אלה אני רואה שמחברים נודעים בחוכמתם מתפעלים מכוכב הים. צורתו ככוכב, בתוכו מעט מאוד בשר ומבחוץ עור מוקשה יותר. מספרים שחומו לוהט עד כדי כך שהוא שורף כל דבר שהוא נוגע בו בים ומעכל מיד כל מזון. באילו ניסויים נודע הדבר איני יכול לומר בקלות; הייתי רואה כמופלא הרבה יותר דבר שיש הזדמנות לבחון מדי יום.

למשפחת בעלי הקונכיות שייכים הַדַּקְטִילִי, שנקראו כך בשל דמיונם לציפורני אדם. מטבעם הם בוהקים בחשכה באור צלול כשכל אור אחר מוסר; וככל שהם מלאים נוזל רב יותר, כך הם מאירים בפי האוכלים אותם ובידיהם. אפילו הטיפות הנופלות על הקרקע ועל הבגד מאירות. מכאן ברור בלי ספק שהתכונה המופלאה מצויה בנוזל, אף שהיינו מתפעלים ממנה גם אילו הייתה בגוף עצמו.

יש גם פלאים של איבה ושל שלום. הקיפון והלברק בוערים בשנאה הדדית; הצלופח הקונגר והמורנה מכרסמים זה את זנבו של זה. הלובסטר פוחד כל כך מן התמנון, שאם רק יראה אותו בסמוך הוא מת; הקונגר פוחד מן הלובסטר, ואילו הקונגרים קורעים את התמנון. נִיגִידְיוּס כותב שהלברק מכרסם את זנב הקיפון, אך שבחודשים קבועים הם חיים בשלום. כל אלה שזנבותיהם נקטעו כך מוסיפים לחיות.

ומנגד יש דוגמאות לידידות, מלבד השותפויות שכבר הזכרנו. הלווייתן ודג הַמוּסְקוּלוּס חיים יחד: מפני שעיני הלווייתן מכוסות תחת משקלן הכבד מאוד של גבותיו, הַמוּסְקוּלוּס שוחה לפניו, מראה לו את השרטונות המסכנים את גופו העצום ומשמש לו במקום עיניים. מכאן נעבור לתיאור טבעם של העופות.

ספר עשירי

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשירי

אחר כך בא טבע העופות. הגדולים שבהם, וכמעט ממין חיות הבר, הם הסטרותוקמלים של אפריקה או אתיופיה. הם גבוהים מרוכב היושב על סוס ומהירים ממנו; הכנפיים ניתנו להם רק לסייע בריצה. בשאר הדברים אינם עופות ואינם מתרוממים מן הקרקע. פרסותיהם שסועות ודומות לשל איל; בהן הם נלחמים, תופסים אבנים ובבריחתם משליכים אותן ברגליהם על הרודפים.

טבעם מופלא בעיכול כל דבר שנבלע בלי הבחנה; אך לא פחות טיפשותם: בגובה יתר גופם, כשהסתירו את צווארם בשיח הם סבורים שהם חבויים. שללם הוא הביצים, הנחשבות בשל גודלן לכלים, והנוצות המעטרות ציציות מלחמה וקסדות.

אתיופיה והודו מגדלות עופות צבעוניים במיוחד שאין לתארם, ובראשם הַפֶּנִיקְס הנודע של ערב — איני יודע אם אגדה — יחיד בכל העולם ונראה לעיתים רחוקות מאוד. אומרים שגודלו כנשר, צווארו זוהר זהב, שאר גופו ארגמן, זנבו כחול ונוצות ורודות מבחינות בו, ציציות מעטרות את גרונו ופסגת נוצות את ראשו.

מָנִילְיוּס, הסנטור הנודע בלמדנותו הרבה בלי מורה, היה הרומי הראשון שכתב עליו ובדקדקנות רבה: איש לא ראהו אוכל; הוא מקודש לשמש בַּעֲרַב וחי 540 שנה. בזקנתו הוא בונה קן מענפי קינמון ולבונה, ממלאו בשמים ומת עליו. מעצמותיו וממחו נולד תחילה מעין רימה ואחר כך גוזל; בראשיתו הוא עורך קבורה ראויה לקודמו, נושא את כל הקן ליד פַּנְכִיאָה אל עיר השמש ומניחו על המזבח.

מָנִילְיוּס מוסר שעם חיי העוף מסתיים המחזור של השנה הגדולה ושבים אותם סימני מזג אוויר וכוכבים; המחזור מתחיל בצהריים ביום שהשמש נכנסת למזל טלה. לדבריו שנת המחזור הייתה 215 בימי הקונסולים פּוּבְּלִיוּס לִיקִינְיוּס וּגְנֵאיוּס קוֹרְנֵלְיוּס. קוֹרְנֵלְיוּס וָלֶרְיָאנוּס אומר שֶׁפֵּנִיקְס עף למצרים בימי הקונסולים קְווִינְטוּס פְּלָאוּטְיוּס וְסֶקְסוּס פַּפִּינְיוּס. אחד הובא לרומא במפקד הקיסר קְלַאוּדְיוּס, בשנת 800 לעיר, והוצג בַּקוֹמִיטְיוּם — מעשה המאומת ברשומות, אך איש לא פקפק שהיה מזויף.

מבין העופות הידועים לנו הנשרים זוכים לכבוד ולכוח הגדולים ביותר. שישה מינים להם. העוף שהיוונים מכנים μελανάετος (מֶלָנָאֶטוֹס), והוא גם 'נשר הארנבות', הוא הקטן בגודלו, החזק ביותר ושחרחר. רק הוא בין הנשרים מזין את גוזליו — האחרים מגרשים אותם — ורק הוא בלי צווחה או מלמול.

הוא חי בהרים. המין השני, פִּיגַרְגוּס, חי בערים ובמישורים וזנבו לבנבן. השלישי מורפנוס, שֶׁהוֹמֵרוֹס מכנה גם פרקנוס ואחרים פלנגוס ואנטריה, שני בגודל ובכוח וחי סביב אגמים. פֶּמוֹנוֹאֶה, המכונה בת אַפּוֹלוֹן, מסרה שיש לו שיניים, שהוא אילם וחסר לשון ושחור בנשרים, וזנבו בולט; בּוֹיאוּס הסכים.

הוא משליך צבים מגובה ושוברם. מקרה זה הרג את המשורר אַייסְכִילוֹס, שנמנע בבטחה מן השמים בגלל נבואה על נפילה באותו יום.

המין הרביעי הוא פֶּרְקְנוֹפְּטֶרוּס, הוא אוריפלרגוס, דמוי נשר, כנפיו קטנות אך שאר גופו גדול יותר; הוא פחדן ונחות עד שעורב מכהו, תמיד רעב בחמדנות וממלמל בתלונה. רק הוא נושא פגרים; שאר העיטים נחים במקום שבו הרגו. משום כך המין החמישי נקרא γνήσιον (גְנֵסְיוֹן), כאילו הוא האמיתי והיחיד ממוצא טהור: בינוני בגודלו, אדמדם ונדיר. האחרון הליאטוס, בעל הראייה החדה ביותר; הוא מרחף בגובה, רואה דג בים, צולל אליו וחוטף תוך בקיעת המים בחזהו.

המין שמנינו שלישי רודף עופות מים סביב אגמים. הם צוללים שוב ושוב עד שהוא לוכד אותם תשושים מעייפות. ראוי לראות את הקרב: העוף מבקש מחסה בחוף, בייחוד בסוף צפוף, והעיט מגרשו משם במכת כנף; כשהוא תוקף באגם הוא עולה ומראה לשוחה מתחת למים את צלו מן החוף, והעוף עולה שוב בצד אחר, במקום שאינו מצפה לו. לכן עופות שוחים בעדרים, כי העיט אינו תוקף רבים יחד המסנוורים אותו בהתזת כנפיים. לעיתים העיט עצמו שוקע כי אינו יכול לשאת את הטרף.

רק עיט הים מכה שוב ושוב את גוזליו שעדיין חסרי נוצות ומכריחם להביט אל קרני השמש. אם הוא רואה אחד ממצמץ ועיניו דומעות, הוא משליכו מן הקן כממזר ומנוון; את מי שמבטו עמד יציב הוא מגדל.

לעיטי הים אין מין משלהם, אלא הם נולדים מזיווג מיני עיטים שונים. צאצאיהם נעשים ממין אוסיפרגים, שמהם נולדים נשרים קטנים, ומהם

גדולים שאינם מולידים כלל. אחדים מוסיפים מין עיט המכונה מזוקן, וְהָאֶטְרוּסְקִים מכנים אותו אוסיפרגה.

בקיני שלושת מיני העיטים הראשונים והחמישי בנויה אבן אַטִיטֶס, שאחדים כינו גגיטס. היא מועילה לתרופות רבות ואינה נהרסת באש. האבן כביכול הרה באבן אחרת בתוכה, וכשמנערים אותה היא משמיעה קול כעובר ברחם.

אך כוחה הרפואי קיים רק אם נלקחה מן הקן. הם מקננים בסלעים ובעצים, מטילים שלוש ביצים ומבקיעים שני גוזלים; לפעמים נראו שלושה. אחד הם מגרשים מרוב טרחת ההזנה. באותו זמן הטבע מונע מהם מזון כדי שלא יחטפו את צאצאי כל החיות. גם טפריהם מתעקמים בימים אלה ונוצותיהם מלבינות מרעב, ולכן בצדק הם שונאים את צאצאיהם. האוסיפרגים בני סוגם מקבלים את המגורשים ומגדלים אותם עם גוזליהם.

ההורה רודף גם את הבוגרים ומגרשם הרחק, כמתחרים בשלל. זוג עיטים יחיד זקוק לחבל גדול לביזה כדי לשבוע; לכן הם קובעים תחומים ואינם צדים בסמוך. את הטרף אינם נושאים מיד אלא מניחים, בודקים את משקלו ורק אז עפים עמו.

הם מתים לא מזקנה או ממחלה אלא מרעב, משום שהמקור העליון גדל עד שעיקולו מונע את פתיחת הפה. הם פועלים ועפים מן הצהריים; בשעות הראשונות, עד שהשווקים מתמלאים בהמון אדם, הם יושבים בטלים. נוצות עיטים מכלות נוצות עופות אחרים המעורבות בהן. אומרים שרק עוף זה לעולם אינו מת מברק; לכן המנהג עשהו נושא נשקו של יוּפִיטֶר.

גָּאיוּס מָרְיוּס הקדיש את העיט במיוחד ללגיונות הרומיים בְּקוֹנְסוּלָאט השני שלו. קודם היה הראשון בין חמישה סמלים: זאב, מינוטאור, סוס וחזיר בר צעדו לפני שורות נפרדות. שנים מעטות קודם החלו לשאת לקרב רק את העיט ולהשאיר את האחרים במחנה; מָרְיוּס ביטלם לגמרי. מאז נצפה שכמעט לעולם אין מחנה חורף של לגיון בלי זוג עיטים.

שני המינים הראשונים נלחמים לא רק על טרף של הולכי־ארבע קטנים אלא אף באיילים. העיט אוסף אבק רב בהתפלשות, יושב על הקרניים, מנער את האבק לעיניים ומכה בכנפיים עד שמפיל את האייל מצוק. אויב אחד אינו מספיק לו: הקרב עם הנחש הענק חריף ומסוכן בהרבה, אפילו באוויר. הנחש מחפש את ביצי העיט בתאווה מזיקה; העיט חוטפו בכל מקום שראהו, והנחש קושר את כנפיו בפיתולים רבים ומסתבך בו עד ששניהם נופלים יחד.

תהילת עיט בעיר ססטוס נודעה: נערה גידלה אותו והוא גמל לה, תחילה בהבאת עופות ואחר כך בערמת שלל ציד; כשמתה השליך עצמו לבסוף אל מדורתה הבוערת ונשרף עמה. לכן הקימו התושבים במקום מקדש גיבורים, שכונה מקדש יוּפִּיטֶר והבתולה, שכן העוף מיוחס לאל ההוא.

בנשרים גוברים השחורים. איש לא הגיע לקניהם ולכן היו שסברו שהם עפים מן העולם שמנגד. זו טעות: הם מקננים בסלעים הגבוהים ביותר, וגוזליהם נראים לעיתים קרובות, בדרך כלל שניים. אוּמְבְּרִיקְיוּס, המומחה ביותר למגידי העתידות בימינו, אומר שהם מטילים שלוש־עשרה ביצים; באחת הם מטהרים את שאר הביצים והקן ואז משליכים אותה. שלושה ימים לפני שיהיו פגרים הם עפים למקום.

העופות סַנְקוּאֲלִיס ואימוסולוס הם שאלה קשה למנחשים הרומים. אחדים סבורים שאימוסולוס הוא גוזל נשר וְשֶׁסַּנְקוּאֲלִיס הוא אוסיפרגוס. מָסוּרְיוּס אומר שֶׁסַּנְקוּאֲלִיס הוא אוסיפרגה ואימוסולוס גוזל עיט לפני שזנבו מלבין. אחדים טענו שלא נראו ברומא מאז מוּקְיוּס המנחש; אני סבור, וסביר יותר, שבשל ההזנחה הכללית פשוט לא זיהו אותם.

מצאנו שישה־עשר מיני נצים. בהם איגיתוס, צולע ברגל אחת, אות מבורך ביותר בנישואים ובמקנה; טריאורכס, על שם שלושת אשכיו, שפמונואה נתנה לו בכורה בניחושים. הרומים מכנים אותו בוטאו, ואף משפחה נקראת כך מאז שישב כאות טוב על אוניית מצביא. היוונים מכנים אפיליוס מין שרק הוא נראה כל השנה; האחרים נעלמים בחורף.

המינים מובחנים בדרך הטרף: אחדים חוטפים עוף רק מן הקרקע; אחרים רק כשהוא עף סביב עצים; אחרים כשהוא יושב בגובה; ויש כשהוא עף בשטח פתוח. לכן יונים מכירות את הסכנות: למראה אחד הן נוחתות או עפות מתחתיו, ונעזרות נגד טבעו. באי קֶרְנָה שבאוקיינוס מול אפריקה הנצים של כל מְסָאִיסִילְיָה מתרבים על הקרקע ואינם נולדים במקום אחר; הם רגילים לעמים ההם.

בחלק תְּרַקְיָה שמעל אַמְפִּיפּוֹלִיס אנשים ונצים צדים עופות בשותפות. האנשים מבריחים עופות מן היערות והקנים, והנצים המעופפים מעל מורידים אותם; הציידים חולקים עמם את הנלכדים. מסופר שהנצים תופסים למענם עופות המושלכים לגובה, ובעונת הציד מזמינים אותם בצווחה ובצורת מעוף להזדמנות. דבר דומה עושים זאבים ליד ביצת מָאוֹטִיס: אם הדייגים אינם נותנים להם חלק, הם קורעים את הרשתות הפרושות.

נצים אינם אוכלים לבבות עופות. הנץ הלילי מכונה קִיבִּינְדִיס; הוא נדיר אף ביערות ורואה פחות ביום. הוא מנהל מלחמת חורמה עם העיט, ולעיתים קרובות לוכדים אותם כשהם אחוזים זה בזה.

נדמה שהקוקייה נוצרת מנץ המשנה צורה בעונת השנה, משום שאז שאר הנצים אינם נראים אלא ימים מעטים מאוד. גם היא נראית זמן קצר בקיץ ואחר כך נעלמת. היא היחידה מן הנצים בלי טפרים מעוקלים, ואינה דומה להם בראש או בדבר מלבד הצבע, ומראיה קרוב ליונה. נץ אף טורף אותה אם הם מופיעים יחד — העוף היחיד הנהרג בידי סוגו שלו.

היא גם משנה את קולה. יוצאת באביב ומסתתרת בעליית כוכב הכלב. בינתיים היא מטילה בקיני אחרים, בעיקר יוּנִי בר, בדרך כלל ביצה אחת — דבר שאין עוף אחר עושה — ולעיתים נדירות שתיים. סבורים שהיא מפקידה גוזלים משום שהיא יודעת שכל העופות שונאים אותה, ואף הקטנים תוקפים; היא חושבת שצאצאיה לא יהיו בטוחים אלא במרמה ולכן אינה בונה קן, בהיותה חיה חרדה.

האם שהוטעתה בקן מגדלת את הגוזל המושתל. בחמדנותו הטבעית הוא חוטף מזון משאר הגוזלים, משמין ובברקו מושך אליו את האומנת. היא שמחה במראהו ומתפעלת מעצמה שילדה כזה; בהשוואה אליו היא דוחה את שלה כזרים ומניחה לו לטרפם לעיניה, עד שכאשר הוא מסוגל לעוף הוא טורף גם אותה. אז אין עוף המשתווה לו בטעם הבשר.

הדיות שייכות לאותו סוג של נצים ונבדלות בגודל. נצפה שעוף חמדן ורעב תמיד אינו חוטף מזון ממגשי לוויות או מן המזבח בְּאוֹלִימְפִיָה, ואף לא מידי נושאי קורבנות, אלא כאות אבל לעיר המקריבה. נראה שהדיות לימדו את

אמנות ההיגוי בכיפופי זנבן, כשהטבע הראה בשמים את הנדרש במעמקים. גם הן מסתתרות בחורף, אך אינן עוזבות לפני הסנונית. מספרים שמיום ההיפוך הן סובלות שיגדון.

ההבחנה הראשונה בין עופות נקבעת בעיקר ברגליים: יש בעלי טפרים מעוקלים, בעלי אצבעות, או בעלי קרומי שחייה כגון אווזים ורוב עופות המים. בעלי הטפרים המעוקלים ניזונים ברובם רק מבשר.

עורבים קטנים אוכלים גם מזון אחר: הם משליכים אגוז קשה מן הגובה על סלעים או רעפים שוב ושוב, עד שהקליפה נסדקת והם שוברים אותה. העוף פטפטן ובעל אות רע, אף שאחדים משבחים אותו. מעליית אַרְקְטוּרוֹס עד בוא הסנוניות כמעט אינו נראה בחורשות ובמקדשי מִינֶרְוָה, ובמקומות כגון אתונה אינו נראה כלל. הוא בעל האות הרע ביותר בעונת ההמלטה, אחרי יום ההיפוך. נוסף לכך הוא היחיד המזין גוזלים זמן מה גם כשהם כבר עפים.

כל שאר בני הסוג מגרשים את הגוזלים מן הקן ומכריחים אותם לעוף, וכך גם העורבים הגדולים, שאינם ניזונים רק מבשר. הם מגרשים הרחק גם את צאצאיהם החזקים; לכן בכפרים קטנים אין יותר משני זוגות, ובסביבת קָרַנוֹן בְּתֶסָלְיָה זוג אחד תמיד. ההורים מפנים את המקום לצאצאים.

יש הבדלים מסוימים בין העוף הזה לקודם. העורבים הגדולים מתרבים לפני יום ההיפוך; הם חולים שישים יום, בעיקר מצמא, לפני הבשלת התאנים בסתיו. העורב הקטן חולה מאותו זמן. הגדולים מטילים לכל היותר חמש ביצים. ההמון סבור שהם מזדווגים או יולדים דרך הפה, ולכן נשים הרות האוכלות ביצת עורב יולדות דרך הפה ומתקשות ללדת אם הביצה מוכנסת תחת הגג. אֲרִיסְטוֹ מכחיש זאת, כמו אצל המגלן במצרים; נגיעת המקורים

הנראית לעיתים היא נשיקה כביונים. רק עורבים נחשבים מבינים את משמעות אותותיהם.

כאשר נרצחו האורחים הַמְּדִים עפו כל העורבים מִפָּלוֹפּוֹנֶסוֹס וּמֵאַטִּיקָה. האות הגרוע ביותר שלהם הוא כשהם בולעים את קולם כאילו נחנקו.

גם לעופות הלילה טפרים מעוקלים: נוקטואה, בובו ואולולה. עיני כולם קהות ביום. הבובו הוא עוף אבל ושנוא ביותר, בייחוד באותות ציבוריים. הוא שוכן במדבריות, ולא רק נטושים אלא קודרים ובלתי נגישים; מפלצת הלילה, חסר שירה ומשמיע גניחה בלבד.

לכן ראייתו בערים או באור יום היא אות נורא. אני יודע שבמקרים רבים ישיבתו על בתים פרטיים לא בישרה מוות. לעולם אינו עף כרצונו אלא נסחף הצדה. הוא נכנס להיכל הַקַּפִּיטוֹל עצמו בימי הקונסולים סֶקְסוּס פַּלְפֶּלְיוּס הִיסְטֶר וְלוּקְיוּס פֶּדָנְיוּס, ולכן העיר טוהרה בנונות של מַרְס באותה שנה.

גם העוף האינקנדיאריוס מבשר רעות; בגללו טוהרה העיר פעמים רבות לפי הרשומות, כגון בימי הקונסולים לוּקְיוּס קַסְיוּס וְגָאיוּס מָרְיוּס, בשנה שבה טוהרה גם בשל אוח. לא נמצא ולא נמסר איזה עוף הוא. אחדים מפרשים שכל עוף הנראה נושא גחל ממזבחות הוא אינקנדיאריוס; אחרים מכנים אותו סְפִּינְטוּרְנִיקְס, אך לא מצאתי מי שטען שהוא יודע מהו.

אני מבחין שגם העוף שכינו הקדמונים קליוויה אינו מזוהה — אחדים אומרים קלמטוריה ולבאו פרוהיביטוריה. אצל נִיגִידְיוּס נזכר גם עוף המכונה סופר, השובר ביצי עיטים. במשמעת הָאֶטְרוּסְקִית מצוירים עוד מינים רבים שלא

נראו דורות וכעת נעלמו; הדבר מפליא, כאשר שופעים גם אלה שגרגרנות האדם מכלה.

סבורים שֶׁהִילַס כתב על אותות זרים במומחיות הרבה ביותר. הוא אומר שנוקטואה, בובו, נקר החופר עצים, טְרִיגוֹן ועורב קטן יוצאים מן הביצה מן הזנב, מפני שמשקל הראש הופך את הביצה והאם מצמידה אליה לחימום את החלק האחורי של הגוף.

לנוקטואות שיטת לחימה ערמומית נגד עופות. כשמון גדול מקיף אותן הן שוכבות על הגב, נלחמות ברגליים ומתכווצות כך שהמקור והטפרים מכסים את כולן. נץ מסייע להן במעין ברית טבעית וחולק את המלחמה. נְיִנְדִיוּס אומר שנוקטואות מסתתרות שישים ימי חורף ויש להן תשעה קולות.

יש גם עופות קטנים בעלי טפרים מעוקלים, כגון הנקרים המכונים מַרְטִיִים, הבולטים וחשובים באותות. בני סוגם החופרים עצים מטפסים זקוף כחתולים, ואף על גבם; מן הקול כשמכים בקליפה הם יודעים שיש מזון מתחתיה. רק הם מגדלים גוזלים בחללים. ההמון מאמין שיתדות שרועה תקע בחלליהם נושרות כשמקרבים עשב מסוים. טָרֶנְטִיוּס אומר שמסמר או יתד שננעצו בעוצמה כלשהי בעץ שבו קן נקר קופצים מיד ברעש פיצוח כשהעוף מתיישב עליו.

הם עופות מרכזיים באותות לָאטִיוּם מאז המלך שנתן לעוף את שמו. איני יכול לדלג על נבואה אחת: נקר ישב בשלווה על ראש הַפְּרִיטוֹר העירוני אֵילִיוּס טוּבֶּרוֹ, בעת ששפט בְּפוֹרוּם, עד שאפשר היה לתפסו ביד. החוזים השיבו ששחרורו יבשר חורבן לשלטון והריגתו לפריטור. הוא קרע מיד את העוף וזמן קצר אחר כך הגשים את האות.

רבים בסוג זה אוכלים בלוטים ופירות, אך אוכלי הבשר בלבד אינם שותים, מלבד הדיה — דבר שהוא אות רע. בעלי הטפרים המעוקלים לעולם אינם מתקבצים וכל אחד צד לעצמו. כמעט כולם עפים גבוה, מלבד הליליים, ובייחוד הגדולים. לכולם כנפיים גדולות וגוף קטן. הם הולכים בקושי ולעיתים נדירות עומדים על סלעים כי עיקול הטפרים מונע זאת.

עתה נדון בסוג השני, הנחלק לשני מינים: ציפורי שיר ועופות מעוף. שירת הפה מבחינה בראשונות והגודל באחרונים; לכן הם קודמים בסדר, ובתוכם הטווסים עולים על כל השאר ביופי ובהבנת יופיים ותהילתם. הזכר המשובץ פורש את צבעיו, בעיקר מול השמש כדי שיקרינו בבהירות; בו בזמן הוא מבקש שהצל יחזיר ברק לנוצות האחרות, המנצנצות יותר באפלולית, ומקמר את הזנב ואוסף יחד את כל עיני הנוצות שהוא שמח להציג.

הוא מאבד את זנבו בכל שנה עם עלי העצים, ועד שצומח אחר עם הפרחים הוא מתבייש, מתאבל ומחפש מסתור. חייו 25 שנה והוא מתחיל לפרוש צבעים בגיל שלוש. מחברים מוסרים שאינו רק גאוותן אלא גם זדוני, כפי שהאווז ביישן; אחדים הוסיפו תכונות אלה, אך אינן מקובלות עליי.

הנואם הוֹרְטֶנְסִיוס היה הראשון ברומא ששחט טווס למאכל בסעודת כניסתו לכהונה. מַרְקוּס אוֹפִּידִיוּס לוּרְקוֹ היה הראשון שפיטם טווסים, סמוך לסוף מלחמת הפיראטים, והרוויח מכך 60,000 ססטרטים.

הקרובים ביותר לחוש תהילה הם שומרי הלילה שלנו, שהטבע הוליד להעיר בני אדם לעבודה ולשבור שינה. הם מכירים את הכוכבים ומבחינים בשירתם בין שלוש שעות ביום. הם הולכים לישון עם השמש ובאשמורת הרביעית של

המחנה קוראים לדאגות ולעמל; אינם מניחים לזריחה להתגנב אל הלא־זהירים, מבשרים את היום בשירה ומקדימים לה טפיחת כנפיים בצדיהם.

התרנגולים מושלים בבני מינם ומפעילים מלכות בכל בית. הם משיגים אותה בקרב זה עם זה, כאילו הבינו שכלי נשק צמחו ברגליהם; לעיתים אין סוף עד ששניהם מתים. המנצח שר מיד ומעיד שהוא השליט; המנוצח מסתתר בשתיקה ונושא בקושי שעבוד. גם פשוטי הלהקה צועדים בגאווה, צוואר זקוף וכרבולת גבוהה; הם לבדם בעופות מביטים תכופות לשמים ומרימים גם זנב חרמשי. לכן הם מפחידים אף אריות, האצילים בחיות.

כמה מהם נולדים רק למלחמה ולקרבות רצופים, ואף האדירו את מולדותיהם — רוֹדוֹס או טָנַגְרָה; הכבוד השני ניתן למליים וְלַכַּלְקִידִיִּים — כדי שהארגמן הרומי יעניק כבוד רב כל כך לעוף הראוי לו.

להם ריקודי האות המדויקים; הם מנהלים מדי יום את מושלינו ובתיהם נסגרים או נפתחים לפי פיהם. הם מניעים או עוצרים את הפסקס הרומי, מצווים על מערכים או אוסרים, ומבשרים את כל הניצחונות שנכבשו בעולם. יותר מכול הם מושלים במושלי הארץ, וחביבים על האלים בקרביהם ובסיביהם כקורבנות מובחרים. גם שירה מוקדמת או בַּעֲרַב היא אות: בשירתם כל הלילה בישרו לבויאוטים את ניצחונם הנודע על הלקדמונים, בפירוש שהעוף המנוצח לא היה שר.

מסורסים מפסיקים לשיר. מסרסים בשתי דרכים: צורבים את המותניים בברזל מלובן או את תחתית הרגליים, ואז מושחים את הפצע בחמר קדרים; כך הם משמינים בקלות. בְּפֶרְגָמוֹן נערך מדי שנה מופע ציבורי של תרנגולים כגלדיאטורים. ברשומות נמצא שבארץ אַרִימִינוּם, בימי הקונסולים מַרְקוּס

לֶפִידוּס וּקְווִינְטוּס קָטוּלוּס, דיבר תרנגול באחוזת גָּלֶרְיוּס — פעם אחת, ככל הידוע לי.

שמירת האווז הוכחה בהצלת הַקַּפִּיטוֹל, כאשר הכלבים שתקו והסגירו את העניין; לכן הַקֶּנְסוֹרִים מציבים ראשית את מזון האווזים. יש גם סיפור אהבה: אווז בְּאֵיגְיוּם אהב ילד יפה ששמו חסר במקור, ואווז אוֹלֶנִי אהב את גְּלָאוּקָה, נגנית הַקִּיתֶרָה של המלך הַתַּלְמַי, שבאותו זמן אהב אותה גם איל. אפשר לראות בהם אף הבנת חכמה: אומרים שאווז דבק תמיד בפילוסוף לָקִידֵס ולא נפרד ממנו בציבור, במרחצאות, בלילה או ביום.

בני עמנו חכמים יותר והכירו בטיב כבד האווז. אצל מפוטמים הוא גדל מאוד, ואף לאחר שהוצא הוא גדל בחלב ודבש. לא בלי סיבה נחלקו מי המציא מאכל טוב כל כך, סְקִיפְיוֹ מֶטֶלוּס הקונסולרי או הפרש הרומי מַרְקוּס סֵיוּס בן זמנו. ודאי שֶׁמֶסָלִינוּס קוֹטָה, בן הנואם מֶסָלָה, המציא צליית כפות הרגליים ותיבולן בצלחות עם כרבולות תרנגולים. אני אעניק באמונה לכל מטבח את כתרו.

מופלא שבעוף זה הוא הולך ברגל מארץ הַמּוֹרִינִים עד רומא. העייפים מובאים קדימה, וכך האחרים דוחפים אותם בהצטופפות טבעית. מן הלבנים מתקבלת הכנסה נוספת בנוצות. במקומות מסוימים מורטים פעמיים בשנה והם שוב מתכסים. הרכות ביותר סמוכות לגוף, והמשובחות מגרמניה. שם האווזים לבנים אך קטנים יותר ונקראים גנטות.

מחיר נוצותיהם חמישה דֶּנָרִים לְלִיבְּרָה. מכאן נולדים לעיתים קרובות אישומים נגד מפקדי יחידות עזר, המשחררים קוהורטות שלמות ממשמר לציד זה. התענוגים התקדמו עד שאפילו צווארי גברים אינם יכולים עוד לשאת מעמד בלי אביזר זה.

חבל סוריה הנקרא קוֹמָגֶנֶה המציא דבר אחר: שומן אווזים בכלי נחושת עם קינמון, קבור בשלג רב ומושרה בקור מקפיא, לשימוש בתרופה מצוינת המכונה על שם העם קוֹמַגֶנוּם.

לסוג האווזים שייכים כנלופקס וכֶנרוטס, שאין לבריטניה מאכל מפואר מהם, והם קטנים מעט מאווז. הטטראונים נאים בברקם ובשחור המוחלט, עם אדום ארגמן בגבות. מין אחר שלהם גדול מנשר ודומה לו בצבע; שום עוף מלבד היען אינו כבד ממנו. הוא גדל עד שאפשר לתפסו חסר תנועה גם על הקרקע. האלפים והצפון מגדלים אותם; במכלאות הם מאבדים את טעמם.

הם מתים בעקשנות כשעוצרים את נשימתם. קרובים להם העופות שֶׁהִיסְפַּנְיָה מכנה טרדות ויוון ὠτίδας (אוֹטִידַס), שנפסלו למאכל; כי כשהמח מוצא מן העצמות באה מיד סלידה מן הריח.

עם הַפִּיגְמִים זוכה להפוגה כשהעגורים, הנלחמים בהם כפי שאמרנו, עוזבים. עצום המרחק שהם באים מן הים האיאי. מוסכם מתי הם יוצאים: הם עפים גבוה כדי לצפות, בוחרים מנהיג ללכת אחריו, ובסוף הטור מציבים בתורות קוראים השומרים על הסדר ומחזיקים את הלהקה בקולם.

בלילה יש להם שומרים המחזיקים אבן קטנה ברגל; אם השינה מרפה אותה והיא נופלת, היא מוכיחה התרשלות. האחרים ישנים כשראשם טמון תחת כנף ועומדים לסירוגין על רגל אחת. המנהיג צופה בצוואר זקוף ומזהיר מראש. כשהם מאולפים הם משתעשעים ועושים מעגלים מסוימים בריצה מגוחכת, אף ביחידות.

ודאי שכשהם עומדים לעוף מעל פּוֹנְטוֹס הם מבקשים תחילה את המצר בין הכפות קְרִיוּ מֶטוֹפּוֹן וְקַרְמְבִּיס, ואז מתייצבים בעזרת זבורית: באמצע הדרך הם משליכים את האבנים מרגליהם, ובהגיעם ליבשת גם את החול מגרונם. קוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס, שמת בימי אַוגוּסְטוּס, כתב שרק לאחרונה החלו לפטם קיכלים והוסיף שחסידות אהובות יותר מעגורים; כיום העגור מבוקש בין הראשונים ואיש אינו רוצה לגעת בחסידה.

עדיין לא ידוע מאין באות החסידות ולאן הן חוזרות. אין ספק שהן באות מרחוק כעגורים, אלה אורחות חורף ואלה קיץ. לפני עזיבתן הן מתקבצות במקומות קבועים, מלוות כך שאף אחת מבנות מינן אינה נשארת מלבד שבויה או שפחה, ועוזבות ביום שנקבע כאילו בחוק. איש לא ראה את הטור יוצא, אף שניכר שהוא עומד לצאת, ולא אותן באות אלא שכבר באו. שני הדברים מתרחשים בלילה; גם אם הן עפות מכאן והלאה, סבורים שלעולם אינן מגיעות לשום מקום אלא בלילה.

באסיה יש מישורים פתוחים המכונים קומת פיתון. שם החסידות מתקבצות, ממלמלות זו לזו, קורעות את האחרונה שהגיעה ואז עוזבות. נצפה שלאחר הָאִידוּס של אוֹגוּסְט כמעט אינן נראות שם. יש הטוענים שאין להן לשון. כבודן על השמדת נחשים כה גדול שֶׁבְּחֶסְלָיָה הריגתן הייתה עבירה שעונשה מוות, כאילו הרג אדם.

גם אווזים וברבורים נודדים בדרך דומה, אך מעופם נראה. הם נישאים כחרטום אוניות לִיבּוּרְנִיּוֹת, מבקיעים כך את האוויר בקלות יותר מחזית ישרה; מאחור הטור מתרחב בהדרגה לטריז ומציג שטח רחב לרוח הדוחפת. הם מניחים צוואר על העופות שלפניהם ומעבירים מנהיגים עייפים לאחור.

החסידות חוזרות לאותם קנים ומזינות בתורן את הוריהן הזקנים. מספרים שברבורים שרים בקינה במותם — לדעתי שקר, לאחר ניסויים אחדים. הם אף אוכלים זה את בשרו של זה.

אך נדידה זו על פני ימים וארצות אינה מאפשרת לדחות את העופות הקטנים בעלי טבע דומה. הרי אצל הגדולים שנזכרו אפשר היה לחשוב שהגודל וכוח הגוף מזמינים לכך,

אך שלווים מגיעים תמיד אף לפני העגורים — עוף קטן, ובהגיעו אלינו קרקעי יותר ממעופף. גם הם עפים בדרך דומה ולא בלי סכנה למפליגים כשהם מתקרבים ליבשה: לעיתים קרובות הם פוגעים במפרשים, תמיד בלילה, ומטביעים אוניות. מסלולם דרך תחנות קבועות. אינם עפים ברוח דרום, הלחה והכבדה יותר,

אך רוצים להינשא ברוח בשל משקל גופם וכוחם הקטן — מכאן קינתם במעוף הנלחץ מן העמל. לכן הם עפים בעיקר ברוח צפון בהנהגת האורטיגומטרה. את הראשון המתקרב ליבשה חוטף נץ. בשובם הם תמיד מבקשים מלווים, וּגְלוֹטִיס, אוֹטוּס וְקִיכְרָמוּס משתכנעים ועוזבים עמם.

גְלוֹטִיס מוציא לשון ארוכה מאוד, ומכאן שמו. בתחילת המסע הוא יוצא בשקיקה לאחר שפיתוהו, אך במעוף, עם העמל, הוא מתחרט; הוא מתבייש לחזור לבדו ואינו רוצה להמשיך. לעולם אינו מתקדם יותר מיום אחד ונשאר בתחנה הקרובה; אך נמצא שם עוף אחר שנשאר כך בשנה הקודמת, ובכל יום התופעה חוזרת.

הַקִּיכְרָמוּס מתמיד יותר וממהר להגיע לארצות המבוקשות. לכן בלילה הוא מעיר את השלווים ומזכיר להם את הדרך. אוֹטוּס קטן מאוח וגדול מנוקטואה, ונוצות דמויות אוזניים בולטות ממנו, ומכאן שמו; אחדים מכנים אותו בְּלָטִינִית אקסיו. הוא עוף מחקה, טפיל ומעין רקדן. קל ללכדו כינשוף, כאשר אדם אחד מסתובב סביבו והוא מביט בו.

אם רוח נגדית מתחילה לעכב את הטור, השלווים תופסים אבנים קטנות או ממלאים את גרונם בחול ועפים ביציבות. זרע רעיל הוא מזונם האהוב ביותר; לכן נפסלו לשולחן, וגם משום שנהגו לירוק על מחלת הנפילה, שהם היחידים בבעלי החיים מלבד האדם החשים בה.

גם הסנוניות עוזבות בחורף; הן היחידות מאוכלי הבשר שאין להן טפרים מעוקלים. הן עוברות למקומות סמוכים בעקבות שקעים שטופי שמש בהרים, וכבר נמצאו שם עירומות וחסרות נוצות. אומרים שאינן נכנסות תחת גגות תֵּבַאי מפני שהעיר נכבשה פעמים רבות, ולא לְבִיזְיָה בְּתְרַקְיָה בגלל פשעי טְרָאוּס.

קִיקִינָה מִוּוֹלַטָּרָה, פרש ובעל מרכבות מרוץ, לקח עמו סנוניות לרומא ושלח אותן לחבריו לבשר ניצחון; הן חזרו לאותו קן כשצבע הניצחון מרוח עליהן. פָּבְּיוּס פִּיקְטוֹר מוסר ברשומות שכאשר מבצר רומי היה נצור בידי הַלִּיגוּרִים, הובאה אליו סנונית מגוזליה; חוט נקשר לרגלה, ובקשרים ציינו באיזה יום, עם בוא העזרה, יש לפרוץ החוצה.

גם שחרורים, קיכלים וזרזירים עוברים בדרך דומה למקומות סמוכים. אך הם אינם מאבדים נוצות ואינם מסתתרים; לעיתים קרובות נראים במקום שבו הם

מבקשים מזון חורף. לכן בגרמניה נראים קיכלים בעיקר בחורף. התור אכן מסתתר ומאבד את נוצותיו. גם יוּנִי בר עוזבות; לאן — גם אצלן אין ידוע.

ייחודם של הזרזירים הוא שהם עפים בלהקות ומסתובבים במעגל דמוי כדור, כאשר כולם חותרים אל מרכז הגוש. מבין העופות, רק הסנונית משלבת מעוף מתפתל במהירות זריזה; מסיבות אלה אין היא חשופה לטרפם של שאר העופות. היא גם העוף היחיד הניזון רק בזמן מעופו. יש הבדל גדול במשך שהיית העופות: יש הנמצאים כל השנה, כגון היונים; אחרים חצי שנה, כגון הסנוניות; אחרים 3 חודשים, כגון הקיכלים והתורים; ויש העוזבים לאחר שגידלו את צאצאיהם, כגון הזהבנים והדוכיפתים.

מחברים מספרים שמדי שנה עפות מאתיופיה לְאֵילִיוֹן ציפורים הנלחמות ליד קבר מָמְנוֹן, ולכן הן מכונות מָמְנוֹנִיוֹת. קְרֶמוּטְיוּס מוסר כי בירר שהן עושות אותו דבר מדי שנה חמישית באתיופיה, סביב ארמונו של מָמְנוֹן. באופן דומה נלחמות הַמְלִיאַגְרִידוֹת בְּבוֹיאוֹטִיָה. זהו סוג של תרנגולות אפריקניות, גבנוניות ומכוסות נוצות מנומרות. הן האחרונות מבין העופות הזרים שהתקבלו על שולחנותינו, מפני שטעמן אינו נעים; אך קברו של מֶלֶאַגְרוֹס הקנה להן תהילה.

סְלָאוּקִידוֹת מכונות הציפורים שתושבי הר קַדְמוֹס משיגים את בואן מִיוּפִיטֶר בתפילות, כאשר חגבים משחיתים את יבולם. אין יודעים מניין הן באות ולאן הן הולכות, שכן אין רואים אותן אלא כשזקוקים להגנתן. גם המצרים מזמנים את המגלנים שלהם נגד פלישת נחשים; ובני אֵלִיס מזמנים את מִיאָקוֹר, אל הזבובים, כאשר המוני זבובים מביאים מגפה — הללו מתים מיד לאחר שהועלה לו קורבן רצוי.

אומרים שבין העופות הפורשים לעונה גם הינשופים מסתתרים ימים אחדים. באי כְּרֶתִים אין כלל עופות ממין זה, ואם מביאים לשם אחד הוא מת. גם זה אחד מהבדלי הטבע המופלאים: הוא שולל ממקומות מסוימים לא רק מיני תבואה ושיחים אלא גם בעלי חיים מסוימים. שאין הם נולדים שם בדרך הטבע אינו מוזר; אך מוזר שמי שהובא לשם מת. מה יש במקום הפוגע במין יחיד, ומהי קנאת הטבע הזאת? או מי קבע לעופות גבולות בין ארצות? בְּרוֹדוֹס אין עיטים.

באיטליה שמעבר לַפּוֹ, ליד האלפים, נמצא אגם לָאְרִיוּס היפה, באזור של מטעי גפנים. חסידות אינן מגיעות אליו; וגם להקות עצומות של קאקיים אינן מתקרבות למרחק 8 אבני־מיל ממנו, אף שהן נפוצות בחבל הָאִינְסוּבְּרִים הסמוך. בעוף זה בלבד מפליאה במיוחד התשוקה לגנוב כסף וזהב. אומרים שבאזור טָרֶנְטוּם אין נקר מארס. ולא מכבר, ואף עכשיו עדיין לעיתים נדירות,

החלו להיראות מן הָאַפֶּנִינִים לכיוון העיר מיני העקעקים המכונים 'מנומרים', המצטיינים בזנב ארוך. ייחודם שהם מקריחים מדי שנה כאשר זורעים לפת. החוגלות אינן עפות מעבר לגבולות בּוֹיאוֹטְיָה אל אַטִּיקָה; ושום ציפור באי שבים השחור שבו קבור אֶכִילֵס אינה נכנסת למקדש המקודש לו. באזור פִּידֶנָאי, סמוך לעיר, חסידות אינן מגדלות גוזלים ואינן בונות קן; ואילו אל אזור וולַטֶרָה עף מדי שנה מן הים המון יוּנִי עצים.

ברומא לא זבובים ולא כלבים נכנסים למקדש הֶרְקוּלֵס שֶׁבְּפוֹרוּם הבקר. יש עוד דברים דומים רבים; אני מדלג עליהם במכוון מדי פעם בדיון בכל מין, כדי לחסוך מן הקורא שעמום. שהרי תֵאוֹפְרַסְטוֹס מספר שאפילו יונים, טווסים

ואיילים הם בעלי חיים מיובאים באסיה, וְשֶׁבְּקִירְנָאִיקָה גם הצפרדעים משמיעות קול רק בעקבות ייבואן.

פלא אחר נוגע לציפורי השיר. בדרך כלל הן משנות את צבען ואת קולן לפי עונת השנה, ולפתע נעשות שונות; מבין העופות הגדולים רק העגורים עושים כן, שכן הם משחירים בזקנתם. השחרור משנה את צבעו משחור לאדמדם; הוא שר בקיץ, מגמגם בחורף ושותק סמוך ליום הארוך בשנה. אצל זכרים בני שנה גם המקור משנה את צבעו לשנהב. אצל הקיכלים הצבע סביב הצוואר מנומר בקיץ ואחיד בחורף.

במשך 15 ימים ולילות רצופים, כאשר ניצני העלווה הולכים ומצטופפים, שירת הזמיר פטפטנית ואינה נפסקת; עוף זה ראוי להימנות עם הפלאים הגדולים ביותר. ראשית, קול עצום כל כך בגוף קטן כל כך, ונשימה עיקשת כל כך; ושנית, הידע המוזיקלי המושלם המרוכז בעוף אחד: צלילו מופק במודולציות, פעם נמשך לאורך זמן בנשימה רצופה, פעם משתנה בכיפוף, ופעם מתחלק בקטיעות.

הצליל מתחבר בסלסול, מתארך ואז חוזר, מתכהה לפתע; לעיתים הזמיר אף ממלמל לעצמו. קולו מלא, כבד, חד, צפוף, ממושך, וכרצונו הוא מרטיט, גבוה, בינוני או נמוך. בקיצור, בגרון זעיר כל כך מצויים כל הדברים שאמנות האדם המציאה במנגנוניהם המורכבים של חלילים. אין ספק שמתיקות זו נרמזה מראש באות רב־עוצמה, כאשר זמיר שר בפיו של סְטֶסִיכוֹרוֹס התינוק. ולבל יפקפק איש שמדובר באמנות: לכל זמיר שירים רבים, ואין אותם שירים לכולם, אלא לכל אחד שיריו שלו.

הזמירים מתחרים זה בזה, ותחרותם העזה גלויה לעין. המנוצח מסיים לא אחת את חייו במוות: נשימתו אוזלת לפני ששירתו פוסקת. הצעירים יותר מתאמנים ולומדים בתים שאותם יחקו. התלמידה מאזינה בריכוז רב ומשיבה; כל אחת שותקת בתורה. אפשר להבחין בתיקון כאשר התלמידה משתפרת, ובמעין נזיפה מצד המורה.

לכן משלמים בעדם מחירים של עבדים, ואף יותר מן המחיר שבו קנו פעם נושאי נשק. ידוע לי על זמיר לבן — דבר שכמעט אינו נראה — שנמכר ב־6,000 סֶסְטֶרְצִים כדי להינתן במתנה לְאַגְרִיפִּינָה, אשת הקיסר קָלַאוּדִיוּס. כבר ראו לא אחת זמירים שמתחילים לשיר לפי פקודה ומתחלפים בתורם עם תזמורת. נמצאו גם בני אדם שחיקו את צלילם בלי שאפשר להבחין בהבדל: הם נשפו לתוך קנים חלולים שהוסיפו להם מים, או הציבו מכשול קטן כלשהו ללשונם.

אבל הצלילים החדים, המורכבים והאמנותיים כל כך דועכים בהדרגה לאחר 15 ימים, ואין לומר שהעופות התעייפו או שבעו משירה. אחר כך, כשהחום גובר, קולם משתנה לגמרי ואינו עוד מודולרי או מגוון; גם צבעם משתנה. לבסוף, בחורף עצמו אין רואים אותם. בקצה לשונם אין אותה דקות המצויה אצל שאר העופות. הם מטילים בראשית האביב, ולכל היותר 6 ביצים.

אצל הפיקדולות הדבר שונה, שכן הן משנות בעת ובעונה אחת את צורתן ואת צבען. בשם זה הן מכונות בסתיו, ואחר כך הן נקראות מלנקוריפים. כך גם הָאֶרִיתָקוּס של החורף הוא הפויניקורוס של הקיץ. גם הדוכיפת משתנה, כפי שמוסר המשורר אַייְסְכִילוֹס. במקרים אחרים זהו עוף שמזונו מטונף, אך ציצתו המתקפלת ראויה למראה: הוא מכווץ אותה וזוקף אותה לאורך ראשו.

גם לאוינגתה יש ימים קבועים להסתתרותה: היא נעלמת עם עליית סִירְיוּס ומופיעה עם שקיעתו, והדבר המופלא הוא ששני הדברים קורים בדיוק באותם ימים. גם הכלוריון, שכולו צהוב, אינו נראה בחורף ומופיע סמוך לימי ההיפוך. רק סביב הר קִילֵנֶה שֶׁבְּאַרְקַאדְיָה, ולא בשום מקום אחר, נולדים שחרורים לבנים. המגלן שחור רק סביב פְּלוּסְיוֹן; בכל שאר המקומות הוא לבן.

ציפורי השיר, מלבד היוצאות מן הכלל שכבר הזכרנו, אינן ממהרות לגדל צאצאים לפני יום השוויון האביבי או לאחר יום השוויון הסתווי. גוזלים שבקעו לפני היום הארוך בשנה ספק אם יחיו; אלה שבקעו אחריו בני קיימא.

השלדגים נודעים במיוחד בזכות תכונה זו. יורדי הים מכירים את הימים שבהם הם מטילים. העוף עצמו גדול מעט מדרור, צבעו כחול, ורק חלקו התחתון ארגמני; נוצות לבנות מעורבות בצווארו, ומקורו דק וארוך. מין שני שלהם נבדל בגודלו ובשירתו: הקטנים יותר שרים בין הקנים.

נדיר מאוד לראות שלדג, ורואים אותו רק בשקיעת הפליאדות וסביב ימי ההיפוך או היום הקצר בשנה; לפעמים הוא מקיף סְפִינָה ומיד חוזר למחבואו. הם מתרבים בזמן היום הקצר בשנה. ימים אלה מכונים 'ימי השלדג', ובהם הים שקט וראוי לשיט, בייחוד סביב סיציליה. הם בונים קנים במשך 7 ימים לפני היום הקצר, ומטילים במשך 7 הימים שאחריו.

קניהם מעוררים התפעלות: צורתם כדורית ומעט מוארכת, פתחם צר מאוד והם דומים לספוגים גדולים. אי אפשר לחתוך אותם בברזל, אך מכה חזקה שוברת אותם כקצף ים יבש. אין יודעים ממה הם בנויים; סבורים שהם עשויים מעצמות דגים קוצניות, שכן השלדגים ניזונים מדגים. הם גם עולים בנהרות.

הם מטילים 5 ביצים. השחפים מקננים בסלעים והמרגים גם בעצים. הם מטילים לכל היותר 3 ביצים; השחפים בקיץ והמרגים בראשית האביב.

צורת קן השלדג מזכירה גם את פיקחותם של שאר העופות, ואין תחום שבו תבונתם ראויה להתפעלות יותר מבניית הקן. הסנוניות בונות בבוץ ומחזקות בקש. אם חסר להן בוץ, הן מרטיבות את נוצותיהן בהרבה מים ומפזרות אותם על האבק. את הקן עצמו הן מרפדות בנוצות רכות ובפתיתים כדי לחמם את הביצים וגם כדי שלא יהיה קשה לגוזלים הרכים. הן מתחלפות בהאכלת הצאצאים בשוויון מופתי. הן מסלקות את צואת הגוזלים בניקיון ראוי לציון, וכשהם גדלים הן מלמדות אותם להסתובב ולהפריש את פסולתם מחוץ לקן.

יש מין אחר של סנוניות, כפריות וחיות־בר, המקננות רק לעיתים נדירות בבתים. קניהן שונים בצורתם אך עשויים מאותם חומרים: הם בנויים כשהם מעוגלים לגמרי כלפי מטה, צוואר מוארך ונעשה צר, וחללם הפנימי רחב. מפליא באיזו מיומנות הם מתאימים גם להסתרת הגוזלים וגם לריפודם במצע רך.

בשפך הַהֶרְקֻלֵאוֹטִי של הנילוס במצרים הן מציבות מול הנהר העולה סכר בלתי חדיר העשוי רצף קנים, לאורך כמעט סטדיון אחד — מפעל שאי אפשר היה להשלים בעבודת אדם. באותה מצרים, ליד העיר קוֹפְּטוֹס, יש אי המקודש לְאִיסִיס. כדי שאותו נהר לא יקרע אותו, הן מבצרות את חרטומו בעבודה: בראשית ימי האביב הן מחזקות אותו במוץ ובקש במשך 3 ימים ולילות רצופים, בעמל כה רב שידוע כי רבות מתות במהלך העבודה. שירות זה שב ומוטל עליהן בכל שנה. יש מין שלישי של סנוניות: הן חופרות גדות ומקננות בתוך המחילות.

אפר גוזליהן שנשרפו משמש תרופה למחלת גרון קטלנית ולמחלות רבות אחרות של גוף האדם. סנוניות אלה אינן בונות קנים, ואם עליית הנהר עתידה להגיע אליהן הן נודדות ימים רבים מראש.

בקבוצת הוויטיפארות יש ציפור הבונה מטחב יבש קן כדורי מושלם כל כך, עד שאי אפשר למצוא את הכניסה. הָאַקַנְתִילִיס שוזרת פשתן לקן באותה צורה. יש מין נקר שקנו תלוי בענף דק בקצה הענפים הראשונים, ככוס, כך ששום הולך על ארבע אינו יכול להגיע אליו. אף מאשרים שהזהבנים עצמם ישנים תלויים ברגליהם, מפני שהם סבורים שכך הם בטוחים יותר.

כל העופות יודעים לבחור בתבונה משטחי ענפים שיישאו את הקן, לקמר מעליו גג נגד הגשם או להגן עליו בעלווה צפופה. בַּעֲרַב יש ציפור המכונה קִינָאמוֹלְגוּס, הבונה את קנה מענפי קינמון; הילידים מפילים את הקנים בחיצים בעלי משקולות כדי להשיג את הסחורה. בְּסְקִיתְיָה יש ציפור שגודלה כשל חוברה, המטילה תמיד 2 ביצים בתוך עור ארנבת התלוי בצמרות הענפים.

כאשר העקעקים מבחינים שאדם התבונן בקן בתשומת לב רבה מדי, הם מעבירים את הביצים למקום אחר. בעופות אלה, שאצבעותיהם אינן מתאימות לחיבוק הביצים ולנשיאתן, מספרים שהדבר נעשה בדרך מופלאה: הם מניחים ענף דק מעל 2 ביצים ומדביקים אותו אליהן בדבק מבטנם; אחר כך משחילים את צווארם מתחת לאמצעו ונושאים את הביצים למקום אחר, מאוזנות במשקל שווה משני הצדדים.

פיקחותן של הציפורים העושות את עריסותיהן בקרקע, מפני שמשקל גופן מונע מהן להגיע לגובה, אינה פחותה. הציפור המכונה מרופס מזינה את הוריה

כשהם חבויים; צבע נוצותיה חיוור מבפנים, כחול מלמעלה ואדמדם בחלק הקדמי. היא מקננת במחילה שנחפרה לעומק 6 רגל.

החוגלות מגינות על משכנן בקוצים ובשיחים, עד שהוא מבוצר היטב נגד חיות טרף. הן עורמות אבק על הביצים כמצע רך, ואינן דוגרות במקום שבו הטילו: כדי שתנועתן התכופה לא תעורר חשד, הן מעבירות אותן למקום אחר. הנקבות אף מרמות את בני זוגן, שכן הזכרים, בשל תאוותם חסרת הרסן, שוברים את הביצים כדי שהדגירה לא תעכב אותן. אז נלחמים הזכרים ביניהם מתוך תשוקה לנקבות; אומרים שהמנוצח נאלץ לשמש בן זוגו של המנצח.

טְרוֹגוֹס מספר שכך קורה גם אצל שלווים ולעיתים אצל תרנגולים. אשר לחוגלות, חוגלי־בר חדשים או זכרים מבויתים מזדווגים בלי הבחנה עם זכרים שהובסו. גם תאוות הקרב הנובעת מאותה תשוקה מאפשרת ללכוד אותם: מנהיג הלהקה כולה יוצא להילחם בפיתיון הצייד; לאחר שהוא נלכד, יוצא אחר, וכך כל אחד בתורו. לעומת זאת, בעונת ההתעברות לוכדים את הנקבות כאשר הן יוצאות מול נקבת הפיתיון של הצייד כדי לגרשה בקטטה.

בשום בעל חיים אחר אין דחף הזדווגות שווה לזה. אם הנקבות עומדות מול הזכרים והרוח נושבת מהם אליהן, הן מתעברות; באותה תקופה הן לוהטות, פיהן פעור ולשונן מושטת. הן מתעברות גם מנשיפת זכרים העפים מעליהן, ולעיתים די שישמעו את קול הזכר. התאווה גוברת אפילו על אהבת הצאצאים: נקבה הדוגרת בגנבה ובמסתור, כשהיא חשה בנקבת הפיתיון מתקרבת לזכר, משיבה לה בקריאה, קוראת לזכר לחזור ומציעה את עצמה מרצונה לתאוותו. טירופן גדול עד כדי כך שלעיתים קרובות הן נוחתות בתנועה עיוורת על ראשי הציידים.

אם אדם מתחיל להתקרב לקן, האם רצה אל רגליו ומעמידה פנים שהיא כבדה מדי או פצועה בגבה. לפתע, במהלך ריצתה או לאחר מעוף קצר, היא נופלת כאילו כנפה או רגליה נשברו; ואז היא רצה שוב, מתחמקת מן האדם שכבר כמעט תופס אותה ומאכזבת את תקוותו, עד שהיא מוליכה אותו הרחק מן הקן. אותה חוגלה, כשהיא מפחדת אך חופשייה מדאגת אמהות, שוכבת על גבה בתלם, אוחזת ברגליה בגוש אדמה ומכסה בו את עצמה. סבורים שחוגלות חיות עד 16 שנים.

אחרי החוגלות, ראויות במיוחד לצפייה התנהגויות היונים, מסיבה דומה. רבה בהן הצניעות, וניאוף אינו מוכר לשני המינים. הן אינן מפרות את נאמנותן לבן הזוג ושומרות בית משותף; אלא אם נותרה בלי בן זוג או התאלמנה, הנקבה אינה עוזבת את הקן. היא סובלת זכרים שתלטנים ולעיתים אף לא הוגנים, שכן הם חושדים בניאוף אף שאין הוא בטבעה. אז גרונם מלא תלונה ומקורם מכה באכזריות; אך אחר כך, בהתפייסות, באות נשיקות, וסביב בקשת ההזדווגות הם מחניפים בהקפות תכופות של הרגליים.

אהבת הצאצאים שווה אצל שני ההורים; לא אחת הזכר נוזף בנקבה גם משום שהיא נכנסת אל הגוזלים באיטיות רבה מדי. בזמן ההטלה הזכר מנחם את הנקבה ומשרת אותה. בתחילה הם אוספים בגרונם אדמה מלוחה יותר ויורקים אותה אל פי הגוזלים, כדי להכין אותם לעיכול מזון בזמן הראוי. ייחודן של היונים ושל התורים הוא שבשתייתם אינם מטים את צווארם לאחור, אלא שותים לגימות גדולות כבהמות משא.

מחברים מעידים שיוני עצים חיות עד 30 שנה, ואחדות אף עד 40. אי־הנוחות היחידה שלהן היא בציפורניים — שגם משמשות סימן לזקנה — אך אפשר

לקצצן בלי נזק. לכולן שיר דומה וקבוע, המורכב משלושה קטעים ומסתיים באנחה; בחורף הן שותקות ומן האביב משמיעות קול. נִיגִידִיוס סבור שאם קוראים ליונת עצים בשמה כשהיא דוגרת תחת גג, היא עוזבת את קנה. הן מטילות לאחר היום הארוך בשנה.

יונים ותורים חיים 8 שנים. לעומתם חיי הדרור קצרים מאוד, כשם שתאוותו המינית גדולה. אומרים שהזכרים אינם חיים יותר משנה; הראיה היא שבראשית האביב אין רואים באף אחד מהם את השחור במקור, המתחיל להופיע בקיץ.

לנקבות תוחלת חיים ארוכה מעט יותר. ואולם ביונים יש גם מעין תחושת תהילה: אפשר לחשוב שהן מכירות את צבעיהן ואת סידור הגוונים שלהן. הן אף מבקשות להרשים במעופן — למחוא כנפיים בשמים ולחתוך את האוויר בתבניות שונות. בזמן הצגה זו הן מוסרות את עצמן כבולות לנץ, שכן כנפיהן מסתבכות ברעש המחיאה, הנוצר רק במפרקי הכתפיים; במעוף חופשי הן מהירות ממנו בהרבה. השודד אורב נסתר בעלווה וחוטף את היונה בעודה מתענגת על תהילתה.

משום כך יש להחזיק עם היונים גם עוף המכונה טִינוּנְקוּלוּס. הוא מגן עליהן ומפחיד נצים בכוח טבעי רב כל כך, שהם בורחים ממראהו ומקולו. מסיבה זו היונים אוהבות אותו במיוחד. מספרים שאם קוברים עופות כאלה ב־4 פינות השובך, בתוך כדים חדשים ואטומים, היונים אינן מחליפות את משכנן. יש שניסו להשיג זאת גם בחריטת זהב במפרקי כנפיהן, בפצעים שאינם מזיקים בדרך אחרת; שכן מטבען הן מרבות לנדוד. הן יודעות להחניף זו לזו ולפתות יונים אחרות, ולשוב לביתן לאחר שגנבו להן מלוות רבות יותר.

היונים אף שימשו שליחות בעניינים גדולים. בעת המצור על מוּטִינָה שלח דֶקִימוּס בְּרוּטוּס אל מחנה הקונסולים מכתבים קשורים לרגליהן. מה הועילו לְאַנְטוֹנְיוּס סוללה, מצור דרוך ואפילו רשתות שנמתחו בנהר, כאשר השליח עבר בשמים? רבים משתגעים מאהבתן. הם בונים להן מגדלים מעל הגגות ומספרים על ייחוסה ומוצאה של כל אחת — מנהג שכבר ישן. מַרְקוּס וָארוֹ מספר שלפני מלחמת האזרחים של פּוֹמְפֵּיוּס היה לוּקְיוּס אַקְסְיוּס, פרש רומאי, מוכר כל זוג ב־400 דֶּנָרִים. הן אף הקנו תהילה לארץ מוצאן: סבורים שהגדולות ביותר גדלות בְּקַמְפַּנְיָה.

מעוף היונים מזמין אותנו להתבונן גם בשאר העופות. לכל בעלי החיים האחרים יש אופן תנועה קבוע ואחיד בתוך מינם; רק העופות נעים בדרכים מגוונות, הן על הקרקע הן באוויר. אחדים הולכים, כגון העורבים; אחרים מקפצים, כגון הדרורים והשחרורים; אחרים רצים, כגון החוגלות והחרטומיות; ויש המשליכים את רגליהם קדימה, כגון החסידות והעגורים. הם פורשים את כנפיהם ומניעים אותן כשהן תלויות: אחדים במרווחים נדירים, אחרים בתכיפות רבה יותר; ויש המניעים רק את נוצות התעופה הראשיות.

אחרים מוחאים בכל צדי גופם. יש עופות שטסים רוב הזמן כשכנפיהם מכונסות, ולאחר מכה אחת — ויש שלאחר 2 מכות — הם נישאים באוויר; כאילו הם דוחסים אותו כשהוא כלוא ואז יורים את עצמם מעלה, ישר קדימה או מטה. אפשר לחשוב שאחדים הוטחו בכוח, שאחרים נופלים מן הגובה ושאחרים מקפצים. רק הברווזים ובני מינם מתרוממים מיד היישר למעלה ועולים מן המקום אל השמים, אפילו מן המים. משום כך הם העופות היחידים הנמלטים אם נפלו לבורות שבהם אנו צדים חיות בר.

הנשר ורוב העופות הכבדים אינם ממריאים אלא לאחר ריצה או בזינוק ממקום מוגבה; הזנב מנווט אותם. עופות אחדים מביטים סביבם ואחרים מכופפים את צווארם; שום עוף אינו אוכל את הטרף בעודו מוחזק ברגליו. רבים אינם עפים בלי להשמיע קול, ואחרים להפך — שותקים תמיד במעופם. הם נעים זקופים, רכונים, באלכסון לצדדים או ישר קדימה; אחדים אף על גבם. אילו נראו מינים רבים עפים יחד, היה נדמה שאינם נעים בתוך אותו יסוד טבעי.

העופות המעופפים יותר מכול מכונים אפודס, מפני שאינם משתמשים ברגליהם; אחרים מכנים אותם קִיפְּסֶלִים. מראם כמראה סנוניות והם מקננים בצוקים. אלה העופות הנראים בכל רחבי הים: ספינות אינן מתרחקות מן היבשה במסע ארוך ורצוף עד כדי כך שאפודס לא יחוגו סביבן. שאר המינים מתיישבים ועומדים; לאלה אין מנוחה מחוץ לקן — הם תלויים או שוכבים.

גם כישרונות העופות מגוונים באותה מידה, ובייחוד בכל הנוגע למזון. התחמסים, שמראם כשל שחרור גדול, הם גנבי לילה; ביום אין הם רואים. הם נכנסים למכלאות רועים ועפים אל עטיני העזים כדי לינוק חלב. בגלל הפגיעה העטין מת, והעזים שחלבו בדרך זו מתעוורות. ציפור המכונה פְּלַטֵאָה עפה אל עופות הצוללים בים, תופסת את ראשיהם במקורה ואינה מרפה עד שהיא מוציאה מהם את שללם. כשהיא מתמלאת מרכיכות שבלעה, היא מבשלת אותן בחום בטנה ומקיאה אותן; כך היא בוחרת את החלקים הראויים לאכילה ומפרישה את הקונכיות.

גם בתרנגולות המשק יש רגש דתי. לאחר שהטילו ביצה נוצותיהן סומרות, הן מתנערות, מסתובבות ומטהרות את עצמן, או מקיפות את עצמן ואת ביציהן בענף קטן כלשהו לשם טיהור. החוחיות, מן הקטנות שבעופות, עושות את

המצווה עליהן לא רק בקולן אלא גם ברגליהן ובמקורן המשמשים כידיים. יש ציפור המחקה געיית בקר ומכונה 'שור' באזור ארלאטה, אף שהיא קטנה. ציפור בשם אַנָתוֹס מחקה את צהלת הסוסים; היא עושה זאת כנקמה כאשר בואם מגרש אותה ממרעה העשב.

מעל לכול מחקים עופות קולות אנושיים, והתוכים אף משוחחים. הודו שולחת עוף זה ומכנה אותו סיטאקה; כל גופו ירוק ורק טבעת אדומה מעטרת את צווארו. הוא מברך קיסרים ומשמיע את המילים שלמד, ובייחוד נעשה פרוע לאחר יין. ראשו קשה כמקורו. כאשר מלמדים אותו לדבר מכים בו במוט ברזל; אחרת אינו חש במכות. כשהוא נוחת הוא בולם את עצמו במקורו, נשען עליו וכך מקל על חולשת רגליו.

פחותה תהילתו של מין מסוים של עקעקים, מפני שאינו בא מארץ רחוקה, אך יכולתו לדבר ברורה יותר. הם אוהבים את המילים שהם אומרים; אין הם רק לומדים אותן, אלא אוהבים אותן, מתרגלים בינם לבין עצמם ואינם מסתירים את המאמץ ואת המחשבה שהם משקיעים. מוסכם שהם מתים אם קושי המילה גובר עליהם, ושזיכרונם מכזיב אם אינם שומעים שוב ושוב אותן מילים. כאשר הם מחפשים מילה ושומעים אותה בינתיים, הם שמחים באורח מופלא. מראם אינו רגיל, אף שאינו מרהיב; די להם ביופי שבחיקוי הדיבור האנושי. ואולם אומרים שרק המינים הניזונים מבלוטים יכולים ללמוד לדבר.

מבין אלה קל יותר ללמד את העופות שיש להם 5 אצבעות ברגליהם; וגם אותם אי אפשר ללמד אלא ב־2 השנים הראשונות לחייהם. בכל מין ומין, לעופות המחקים את דיבור האדם יש לשון רחבה יותר.

אף על פי כן יכולת זו הופיעה כמעט בכל העופות. לְאַגְרִיפִּינָה, אשת הקיסר קְלַאוּדְיוּס, היה קיכלי שחיקה דיבור אנושי — דבר שלא נודע קודם לכן. בזמן שכתבתי דברים אלה היו לקיסרים הצעירים זרזיר וכן זמירים המסוגלים ללמוד יוונית וְלָטִינִית; הם התאמנו בלי הרף ובכל יום דיברו דברים חדשים, אפילו ברצף ארוך. מלמדים אותם ביחידות, במקום ששום קול אחר אינו מתערב, כשאדם יושב לידם, חוזר פעמים רבות על הדברים שהוא רוצה שיישמרו בזיכרונם ומפתה אותם במזון.

יש להשיב גם לעורבים את הכבוד המגיע להם, כבוד שעליו העיד לא רק שיקול הדעת אלא גם זעם העם הרומי. בימי הקיסר טִיבֶּרְיוּס בקע גוזל בקן שמעל מקדש הַקַּסְטוֹרִים ונפל אל סנדלרייה סמוכה; גם קדושת המקום המליצה עליו לפני בעל המלאכה. עד מהרה התרגל לדבר. מדי בוקר היה עף אל בימת הנואמים הפונה אל הַפּוֹרוּם, מברך בשמם את טִיבֶּרְיוּס, אחריו את גֶּרְמָנִיקוּס ואת דְּרוּסוּס קיסר, ואז את העם הרומי העובר; אחר כך היה שב לחנות. במשך שנים רבות עורר פליאה במילוי תפקידו בהתמדה.

שוכר הסנדלרייה השכנה הרג אותו — אם מקנאה בשכנו ואם בזעם פתאומי, כפי שביקש שיאמינו, משום שהעוף הכתים נעל בצואתו. המעשה עורר סערה כה גדולה בקרב פשוטי העם, עד שהאיש גורש תחילה מן האזור ואחר כך נהרג. אינספור אנשים ליוו את הלוויית העוף: מיטתו הונחה על כתפי 2 אתיופים, חלילן צעד לפניה ועטרות מכל הסוגים נישאו עד למדורה. היא הוקמה מימין לדרך הָאַפְּיָה, ליד אבן־הַמִּיל השנייה, בשדה המכונה וָדִיקוּלוּס.

עד כדי כך נראתה לעם הרומי תבונת העוף סיבה מוצדקת לחלוטין לערוך לו הלוויה, והריגתו סיבה מוצדקת להעניש אזרח רומאי — בעיר שבה איש לא

ליווה את הלווייתם של מצביאים רבים, ואיש לא נקם את מותו של סְקִיפִיוֹ אֶמִילְיָאנוּס לאחר שהחריב את קַרְתָּגוֹ ואת נוּמַנְטְיָה.

הדבר אירע ב־28 בְּמַרְס, בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של מַרְקוּס סֶרְווִילְיוּס וָאטְיוּס קֶסְטְיוּס. גם עכשיו, בזמן שאני מפרסם דברים אלה, נמצא בעיר רומא עורב של פרש רומאי שהובא מִבָּאֵיטִיקָה. תחילה עורר פליאה בצבעו השחור העמוק, ואחר כך בכך שהשמיע משפטים בני מילים רבות ולמד לעיתים קרובות עוד ועוד דברים. עוד טרי הסיפור על קְרָאטֶרוֹס, שכינויו מוֹנוֹקֶרוֹס, שצד באזור אֶרִיזֵנָה שבאסיה בעזרת עורבים: הוא נשא אותם אל היערות כשהם יושבים על הקרן שעל ראשו ועל כתפיו. הם איתרו את עקבות הציד והבריחו אותו אליו; ההרגל השתרש עד כדי כך שגם עורבי הבר ליוו אותו כך כשיצא.

מחברים אחדים ראו לנכון להנציח עורב שנצפה בשעת צמא אוסף אבנים ומשליך אותן אל כד שעל מצבה. מי גשם נשארו בו אך העוף לא יכול היה להגיע אליהם; הוא חשש לרדת פנימה, ולכן בערמת האבנים העלה את מפלס המים במידה שהספיקה לו לשתות.

לא אדלג גם על ציפורי דְיוֹמֶדָס. יוּבָּה מכנה אותן קטרקטות ומספר שיש להן שיניים ועיניים בצבע אש, בעוד שאר גופן לבן. תמיד יש להן 2 מנהיגים: אחד מוביל את הלהקה והאחר מאסף אותה. הן חופרות בורות במקורן, מרפדות אותם בסבכה ומכסות בעפר שהוציאו קודם לכן; בתוכם הן מגדלות את צאצאיהן. לכל בור 2 פתחים: זה הפונה מזרחה משמש ליציאה אל המרעה, וזה הפונה מערבה לחזרה. כשהן עומדות להפריש הן עפות תמיד מעט מעלה ופונות נגד הרוח.

בכל העולם כולו רואים ציפורים אלה רק במקום אחד: באי שכבר הזכרנו, המפורסם בקבר דְיוֹמֶדֶס ובמקדשו מול חוף אַפּוּלְיָה. הן דומות לאגמיות. הן מטרידות זרים ברברים בקריאות צורמות, ורק לַיְוָנִים הן מחניפות בהבחנה מופלאה, כאילו הן מעניקות כבוד זה לבני עמו של דְיוֹמֶדֶס. מדי יום הן שוטפות ומטהרות את המקדש בגרון מלא מים ובכנפיים רטובות. מכאן נולדה האגדה שחבריו של דְיוֹמֶדֶס השתנו לדמותן.

בדיון על תבונתם אין להשמיט שמבין העופות אי אפשר לאלף סנוניות, ומבין חיות היבשה — עכברים; אף על פי שפילים מצייתים לפקודות, אריות מקבלים עליהם עול, ובים אפשר לאלף כלבי ים ומיני דגים רבים כל כך.

העופות שותים בשאיבה. בעלי הצוואר הארוך מפסיקים בין לגימה ללגימה, מטים את ראשם לאחור וכמו יוצקים את המים לתוכם. רק הַפּוֹרְפִּירְיוֹן שותה בנגיסה. יש לו גם הרגל ייחודי: הוא טובל כל מזון במים, ואחר כך מביאו אל מקורו ברגלו כאילו הייתה יד. המשובחים ביותר נמצאים בְּקוֹמַגֶּנָה. מקורם ורגליהם הארוכות אדומים.

גם להימנטופוס מקור ורגליים אדומים, אך גופו קטן בהרבה מזה של הַפּוֹרְפִּירְיוֹן אף שרגליו גבוהות באותה מידה. הוא נולד במצרים ועומד על 3 אצבעות. מזונו העיקרי זבובים, ובאיטליה הוא חי ימים מעטים בלבד. כל העופות הכבדים ניזונים מזרעים, ואלה המעופפים בגובה — מבשר בלבד. בין עופות המים, המרגים רגילים לבלוע בתאווה גם את מה שעופות אחרים פולטים.

השקנאים דומים לברבורים, והיו נחשבים זהים להם לגמרי אלמלא היה בגרונם כעין קיבה שנייה. בעל החיים שאינו יודע שובע אוסף לתוכה את כל

מזונו, וקיבולתה מופלאה; לאחר שסיים את הביזה הוא מחזיר את המזון ממנה בהדרגה אל הפה ומעבירו אל הקיבה האמיתית, כדרך מעלה גירה. גַּאלָיָה הצפונית הסמוכה לאוקיינוס שולחת אותם.

נמסר לנו שביער הַהֶרְקִינִי בגרמניה יש מיני עופות שלא נראו במקומות אחרים, ונוצותיהם זוהרות בלילות כאש. בשאר העופות אין דבר הראוי לציון מלבד תהילה שמקורה בריחוקם: הפלרידות בְּסָלָאוּקָיָה של הַפַּרְתִים ובאסיה נחשבות למשובחות בעופות המים; הפסיוניות באות מְקוֹלְכִיס ומורידות וזוקפות 2 אוזניים עשויות נוצות; וְהַנוּמִידִיוֹת באות מִנוּמִידְיָה שבאפריקה. כל המינים האלה כבר מצויים באיטליה.

אַפִּיקְיוּס, התהום העמוקה מכל הפזרנים, לימד שלשון הפלמינגו טעמה משובח במיוחד. האטאגן הַיּוֹנִי הוא המהולל ביותר; בדרך כלל הוא קולני, אך לאחר שנלכד הוא משתתק. פעם נחשב לעוף נדיר, וכעת הוא מצוי גם בְּגַאלָיָה ובספרד. הוא נלכד גם סביב האלפים, שם נמצאים גם הפלקרוקוראקים. עוף זה מיוחד לאיים הַבָּלֵארִיִים, כשם שהפירוקורקס מיוחד לָאַלְפִּים — עוף שחור בעל מקור צהוב. ואילו המשובח ביותר בטעמו הוא הלגופוס. רגליו עטויות שיער כפרוות ארנבת ומכאן שמו; שאר גופו לבן וגודלו כגודל יונה.

קשה לגרום ללגופוס לאכול מחוץ לארצו, שכן גם בשבי אינו נשאר בחיים ובשרו מתקלקל במהירות רבה מאוד. יש גם עוף אחר בעל אותו שם, הנבדל מן השליו רק בגודלו; שכבת השומן הצהובה שלו משביחה מאוד את טעמו. אֶגְנָאטְיוּס קַלְווִינוּס, מושל האלפים, מסר כי ראה שם גם מגלן, עוף המיוחד למצרים.

בזמן מלחמות האזרחים ליד בֶּדְרִיאָקוּם הגיעו לאיטליה, אל מעבר לַפּוֹ, גם 'עופות חדשים' — זה עדיין שמם. מראם כשל קיכלים, גודלם מעט פחות מיונים וטעמם ערב. האיים הַבָּלֵאָרִיִּים שולחים מין משובח עוד יותר של הַפּוֹרְפִּירִיוֹן שהוזכר לעיל. שם גם הבוטאו, עוף ממשפחת הנצים, מכובד על שולחנות הסעודה; וכך גם הוויביונים, שמם המקומי של עגורים קטנים יותר.

אני רואה כאגדות את הַפֶּגָסוּסִים, עופות בעלי ראש סוס בְּסָקִיתְיָה, ואת הגריפונים בעלי האוזניים והמקור המעוקל באתיופיה. כך גם את הטראגופנה, אף שמחברים רבים מאשרים את קיומה: לדבריהם היא גדולה מעיט, קרניים כפופות צומחות ברקותיה, צבעה חלודה ורק ראשה אדום כארגמן. גם הַסִּירֵנוֹת לא יזכו לאמוני, אף שֶׁדִּינוֹן, אביו של המחבר הנודע קְלִיטַרְכוֹס, טוען שהן קיימות בהודו, מרדימות אנשים בשירתן הנעימה וקורעות אותם בשנתם.

מי שמאמין בדברים אלה ודאי לא יכחיש שדרקונים ליקקו את אוזני מֶלַמְפּוֹס וכך העניקו לו הבנה בלשון העופות; ואף לא את דברי דֶמוֹקְרִיטוֹס, המונה עופות שמערבוב דמם נולד נחש, וכל האוכל אותו יבין את שיחות הציפורים; או את הדברים שהוא מספר בנפרד על ציפור מצויצת אחת. גם בלי סיפורים אלה, חיי האדם מסובכים עד בלי די בעיסוק באותות מעוף. הוֹמֵרוֹס מזכיר מין עופות המכונה סְקוֹפֵּס.

איני יכול להבין בקלות את התנועות דמויות־הַסָּאטִיר שמחברים רבים מייחסים לעופות אלה כשהם אורבים; ואף העופות עצמם אינם מוכרים עוד. לכן מוטב היה לדון בדברים שקיומם מוסכם.

בני דֵלוֹס היו הראשונים לפטם תרנגולות, ומכאן נולדה המגפה של אכילת עופות שמנים ומשומנים במיצי גופם. אני מוצא שזה היה הדבר הראשון

שנאסר בחוקי הסעודות הקדומים: בחוקו של גָּאיוּס פָּאנְיוּס, הַקוֹנְסוּל בשנת 160 לפנה״ס, נאסר להגיש כל עוף מלבד תרנגולת אחת שלא פוטמה. סעיף זה עבר אחר כך והופיע בכל החוקים.

נמצא נתיב עוקף להונות את החוקים: החלו לפטם גם תרנגולים במזון ספוג חלב, וכך הם נחשבים טעימים בהרבה. מבין הנקבות לא בוחרים את כולן לפיטום, אלא רק את בעלות העור השמן בצוואר. אחר כך באו אמנויות המטבח: לדאוג שהעכוז יבלוט, לחלק את העוף לאורך הגב ולמתוח אותו מרגל אחת עד שימלא את מגש ההגשה. גם הַפַּרְתִּים העניקו לטבחים את מנהגיהם. ובכל זאת, אפילו בתחבולות השיווק האלה אין עוף שלם שמוצא חן; במקום אחד משבחים רק את העכוז ובאחר רק את החזה.

מַרְקוּס לָאֵינְיוּס סְטָרַאבּוֹן, איש מעמד הפרשים מִבְּרוּנְדִיסְיוּם, היה הראשון שהקים כלוב עופות ובו עופות מכל המינים. מאז התחלנו לכלוא בבתי סוהר בעלי חיים שהטבע הקצה להם את השמים. אולם המקרה הבולט ביותר בזיכרון זה הוא קערתו של קְלוֹדְיוּס אַייסוֹפּוֹס, השחקן הטרגי, ששוויה היה 100,000 סֶסְטֶרְצִים; הוא הניח בה עופות שהשמיעו שיר כלשהו או דיבור אנושי.

כל אחד מן העופות נקנה ב־6,000 סֶסְטֶרְצִים. שום מתיקות אחרת לא הניעה אותו אלא הרצון לאכול בהם את חיקוי האדם. הוא אף לא חס על הכנסותיו שלו — אותן הכנסות שצבר בקולו ושעשו אותו עשיר — והיה ראוי בהחלט לבנו, שכפי שסיפרנו בלע פנינים. ובכל זאת איני מבקש להכריע באמת מי מן השניים נחות יותר, אלא שאכילת אוצרותיו הגדולים של הטבע פחותה בחומרתה מאכילת לשונות בני אדם.

רביית העופות נראית פשוטה, ואף על פי כן גם בה פלאים משלה; הרי גם בעלי ארבע רגליים מטילים ביצים — זיקיות, לטאות ובעלי־החיים שכבר הזכרנו, וכן נחשים. מבין בעלי הכנף, אלה שטופריהם מעוקלים אינם פוריים; רק הבז המכונה קֶנְכְּרִיס מטיל יותר מארבע ביצים. הטבע העניק לעופות שהצלתם במנוסה פוריות רבה מזו של החזקים. היענים, התרנגולות והחוגלות מטילים ביצים רבות ביותר. לעופות שתי דרכי הזדווגות: הנקבה רובצת על הארץ, כמו אצל התרנגולות, או עומדת, כמו אצל העגורים.

מקצת הביצים לבנות, כגון ביצי יונים וחוגלות; מקצתן חיוורות, כגון ביצי עופות מים; מקצתן מנוקדות, כגון ביצי פניניות; ומקצתן אדמדמות, כגון ביצי פסיונים והקנכריס. אולם תוכה של כל ביצת עוף הוא בן שני צבעים. בביצי עופות מים החלמון רב מן החלבון, והוא עצמו כהה יותר מבביצי עופות אחרים. ביצת דג כולה צבע אחד ואין בה דבר לבן.

ביצי עופות שבירות מחום, ביצי נחשים גמישות מקור, וביצי דגים רכות מחמת הנוזל. ביצי עופות מים עגולות, ואילו השאר בדרך כלל צרות ומחודדות בקצה. בעת ההטלה הן יוצאות בחלקן העגול ביותר. קליפתן רכה, אך כל חלק היוצא לאוויר מתקשה מיד. הוֹרָטְיוּס פְלָאקוּס סבור שביצים מוארכות טעימות יותר. מן הביצים העגולות יותר בוקעות נקבות, ומן האחרות זכרים. הטבור נמצא בקצה המחודד של הביצה, כטיפה הבולטת בקליפה.

עופות מסוימים, כגון תרנגולות, מזדווגים ומטילים בכל עונות השנה, חוץ משני חודשי אמצע החורף. הצעירות שבהן מטילות ביצים רבות יותר מן הזקנות, אך קטנות יותר; ובאותה סדרת הטלה גם הביצה הראשונה והאחרונה קטנות יותר. פוריותן גדולה כל כך שיש המטילות שישים ביצים, יש המטילות מדי

יום, יש פעמיים ביום, ויש המטילות עד שהן מתות מתשישות. לתרנגולות אדריה יצא השם הטוב ביותר.

יונים מטילות עשר פעמים בשנה, ויש שאחת־עשרה; במצרים הן מטילות אפילו בחודש אמצע החורף. סנוניות, שחרורים, יוּנֵי עצים ותורים מטילים פעמיים בשנה, ושאר העופות בדרך כלל פעם אחת. קיכלים בונים בראשי עצים קינים מטין, כמעט צמודים זה לזה, ומתרבים במקום מסתור. הביצים מבשילות ברחם בתוך עשרה ימים מן ההזדווגות; אצל תרנגולת או יונה שמציקים לה, תולשים נוצה מגופה או פוגעים בה בדרך דומה, התהליך נמשך זמן רב יותר.

באמצע החלמון של כל ביצה יש מעין טיפת דם זעירה. סבורים שזה לב העוף, מתוך הנחה שהוא האיבר הראשון הנוצר בכל גוף; ובביצה ודאי הטיפה הזאת מנתרת ופועמת. גוף היצור עצמו מתעצב מן הנוזל הלבן של הביצה, ומזונו מצוי בחלמון. בראשיתו הראש גדול משאר הגוף כולו, והעיניים הסגורות גדולות מן הראש. כשהאפרוח גדל החלבון עובר אל המרכז והחלמון מתפשט סביבו.

ביום העשרים, אם מניעים את הביצה, כבר נשמע קולו של היצור החי בתוך הקליפה. מאותו זמן הוא גם מתכסה נוצות. תנוחתו היא שראשו מעל רגלו הימנית וכנפו הימנית מעל ראשו. החלמון מתמעט בהדרגה. כל העופות נולדים כשרגליהם יוצאות תחילה, בניגוד לשאר בעלי־החיים.

תרנגולות מסוימות מטילות תמיד ביצים כפולות ולעיתים בוקעים מהן תאומים, כפי שמעיד קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס, ואחד מהם גדול מן האחר. מחברים אחרים שוללים לגמרי בקיעת תאומים. מזהירים שלא להניח תחת דוגרת יותר מעשרים וחמש ביצים. התרנגולות מתחילות להטיל מן היפוך החורף. ההטלה

הטובה ביותר היא לפני שוויון האביב; אפרוחים שנולדו אחרי היפוך הקיץ אינם מגיעים לגודל התקין, וככל שנולדו מאוחר יותר הם קטנים יותר.

מועיל ביותר להדגיר ביצים בתוך עשרה ימים מהטלתן; ביצים ישנות מדי או טריות מדי אינן פוריות. יש להניח תחת הדוגרת מספר אי־זוגי. ביום הרביעי מתחילת הדגירה מחזיקים את הקצה המחודד מול האור כשהחלק התחתון נתון בכף היד; אם הביצה חדירה לאור בצבע צלול ואחיד, רואים בה עקרה ומחליפים אותה. יש גם מבחן במים: ביצה ריקה צפה, ולכן מבקשים להדגיר את הביצים השוקעות, כלומר המלאות. מזהירים שלא לנער ביצה לשם בדיקה, מפני שעורקי החיים מתערבבים ואז אין היא מולידה.

מתחילים את הדגירה אחרי מולד הירח, מפני שביצים שהחלו לדגור עליהן לפניו אינן מתפתחות. בימים חמים הן בוקעות מהר יותר: בקיץ יוצא האפרוח ביום התשעה־עשר, ובחורף ביום העשרים וחמישה. אם נשמע רעם בזמן הדגירה הביצים אובדות, וגם קול נץ פוגם בהן. תרופה נגד רעמים היא מסמר ברזל המונח תחת קש הביצים, או עפר שנלקח מן המחרשה.

ביצים מסוימות אף מולידות מאליהן, בלי דגירה, כגון בערמות הזבל במצרים. מספרים גם בדיחה על שתיין אחד בְּסִירָקוּסַאי, שהיה רגיל להמשיך לשתות עד שהביצים שכוסו בעפר בקעו והוציאו אפרוחים.

אפשר להבקיע ביצים אפילו בעזרת אדם. יוּלְיָה אַוגוּסְטָה, בראשית נעוריה, כשהייתה הרה מנֵירוֹן בטִיבֶּרִיוּס קיסר והשתוקקה מאוד ללדת בן זכר, השתמשה בניחוש נערות זה: היא חיממה ביצה בחיקה, וכשהייתה חייבת להניחה העבירה אותה אל חיק האומנת כדי שהחום לא ייפסק. מספרים שניחושה לא הכזיב. אולי מכאן הומצאה לאחרונה השיטה להניח ביצים

במקום חם, לכסותן במוץ ולחממן באש מָתוּנָה, בעוד אדם הופך אותן; וכך בוקעים האפרוחים יחד ביום קבוע.

מסופר על מומחיותו של לולן אחד, שידע לומר מאיזו תרנגולת באה כל ביצה. מספרים גם שכאשר מתה תרנגולת, נראו בני זוגן הזכרים תופסים את מקומה ועושים את כל מעשי הדוגרת, ואף נמנעים מקרקור. אך המופלא מכול הוא המתרחש כאשר מניחים תחת תרנגולת ביצי ברווז והן בוקעות: תחילה היא תמה ואינה מכירה בבירור את צאצאיה; אחר כך היא קוראת להם בדאגה בקולות חנוקים ומהססים; ולבסוף היא מקוננת ליד ברכת המים כאשר האפרוחים, בהדרכת הטבע, צוללים לתוכה.

איכות הגזע של תרנגולות נבחנת בכרבולת זקופה, ולעיתים כפולה, בנוצות שחורות, בפנים אדמדמות ובמספר אצבעות בלתי רגיל; לפעמים יש להן מעל ארבע האצבעות גם אצבע אחת לרוחב. בעלות מקור ורגליים צהובים אינן נחשבות טהורות לעבודת הקודש, ואילו לטקסים חשאיים משתמשים בשחורות. יש ביניהן גם זן גמדי שאינו עקר — תופעה שאינה קיימת במיני עופות אחרים; אולם אצל בעלי הדורבנות הפוריות נדירה, ודגירתם מזיקה לביצים.

האויבת הגדולה ביותר של כל מיני התרנגולות היא הנזלת, ובייחוד בין עונת הקציר לעונת הבציר. התרופה היא צום ושינה בתוך עשן, בעיקר אם הוא מופק מעלי דַפְנָה או מצמח הַסַבִּינָה; וכן נוצה המושחלת לרוחב הנחיריים ומניעים אותה מדי יום. כמזון נותנים שום עם קמח, או מים שינשוף הושרה בהם, או שום שבושל עם זרעי בריוניה לבנה, ועוד תרופות אחדות.

ליונים מנהג מיוחד להתנשק לפני ההזדווגות. הן מטילות בדרך כלל שתי ביצים, וכך מווסת הטבע את הפוריות: יש עופות שסדרות ההטלה שלהם תכופות יותר ויש המטילים ביצים רבות יותר בכל פעם. יונת העצים והתור מטילים לכל היותר שלוש ביצים ולא יותר מפעמיים באביב, וגם זאת אם המחזור הראשון אבד. אף אם הטילו שלוש, לעולם אינם מגדלים יותר משני גוזלים. השלישית אינה בת־קיימא ומכונה אוּרינוּם. אצל יונת העצים הנקבה דוגרת משעות אחר הצהריים עד הבוקר, והזכר בשאר הזמן.

היונה מטילה תמיד זכר ונקבה: תחילה זכר ולמחרת נקבה. שני בני הזוג דוגרים — הזכר ביום והנקבה בלילה. הביצים בוקעות ביום העשרים, ומוטלות חמישה ימים אחרי ההזדווגות. בקיץ הם מגדלים לעיתים שלושה זוגות בתוך חודשיים, שכן הביצים בוקעות בתוך שמונה־עשר יום והם מתעברים שוב מיד. משום כך מוצאים לעיתים קרובות ביצים בין הגוזלים: אחדים כבר פורחים מן הקן ואחרים בוקעים. הגוזלים עצמם מתרבים בגיל חמישה חודשים.

כאשר אין זכר, גם נקבות היונים עולות זו על זו ומטילות ביצים עקרות ששום יצור אינו נולד מהן; היוונים מכנים אותן ὑπηνέμια (הִיפֶּנֶמִיאַ).

הטווסה מתחילה להטיל בגיל שלוש. בשנה הראשונה היא מטילה ביצה אחת או שתיים, בשנה הבאה ארבע או חמש, ובשנים שלאחר מכן שתים־עשרה ולא יותר. היא מטילה בהפסקות של יומיים או שלושה, ועד שלוש פעמים בשנה אם מוסרים את ביציה לדגירה תחת תרנגולות. הזכרים שוברים את הביצים מתוך רצון בנקבות הדוגרות; משום כך הטווסות מטילות בלילה ובמקומות מסתור, או כשהן יושבות במקום גבוה, אך אם אין מצע רך הקולט את הביצים הן נשברות. זכר אחד מספיק לחמש נקבות. אם יש לו רק אחת או

שתיים, תאוותו היתרה פוגעת בפוריות. האפרוחים בוקעים לאחר שלוש פעמים תשעה ימים, או לכל המאוחר ביום השלושים.

אווזים מזדווגים במים ומטילים באביב; ואם הזדווגו באמצע החורף, הם מטילים כארבעים יום לאחר היפוך החורף. הם מטילים פעמיים בשנה אם תרנגולות דוגרות על המחזור הראשון; אחרת מספר הביצים המרבי הוא שש־עשרה והמזערי שבע. אם אדם גונב את ביציהן הן מוסיפות להטיל עד שהן מתפקעות. הן אינן דוגרות על ביצים זרות.

מועיל ביותר להניח תחת אווזה דוגרת תשע או אחת־עשרה ביצים. רק הנקבות דוגרות, במשך שלושים יום, ואם מזג האוויר חם יותר — עשרים וחמישה. מגע סרפד קטלני לאפרוחיהן; מסוכנת לא פחות תאוות האכילה שלהם, פעם מפני אכילת יתר ופעם מעוצמת מאמציהם: כשהם אוחזים בשורש במקורם ומנסים לעקור אותו, הם שוברים לעיתים קרובות את צווארם שלהם קודם. התרופה נגד הסרפד היא להניח משורשו תחת קש הקן בזמן הדגירה.

יש שלושה סוגים של אנפות קטנות: לָאוּקוֹן, אַסְטֶרִיאַס וּפֶלְיוֹן. הן סובלות בזמן ההזדווגות; הזכרים אף צועקים ומגירים דם מעיניהם. הנקבות ההרות מתקשות לא פחות בהטלה.

העיט דוגר שלושים יום, וכך בדרך כלל העופות הגדולים יותר; הקטנים דוגרים עשרים יום, כגון הדיה והנץ. הדיה כמעט לעולם אינה מטילה יותר משלוש ביצים, והמין המכונה אַייגוֹלְיוֹס מטיל אפילו ארבע; העורב מטיל לעיתים חמש. הם דוגרים אותו מספר ימים. הזכר מאכיל את העורבת בזמן דגירתה. העקעק מטיל תשע ביצים, והמָלַנְקוֹרִיפוֹס יותר מעשרים, תמיד במספר אי־

זוגי; שום עוף אינו מטיל יותר ממנו. כה רבה יותר פוריותם של הקטנים. גוזלי הסנונית עיוורים בראשיתם, וכך בדרך כלל גוזליהם של העופות שסדרות ההטלה שלהם גדולות יותר.

הביצים העקרות שכינינו ὑπηνέμια (הִיפֶּנֶמְיָא) נוצרות מדחף התאווה בין נקבות לבין עצמן, או מן העפר. כך קורה לא רק ליונים אלא גם לתרנגולות, לחוגלות, לטווסים, לאווזים ולאווזים הַמְּצָרְיִים. הביצים האלה עקרות, קטנות יותר, טעימות פחות ומימיות יותר. יש הסבורים שהן נוצרות גם מן הרוח, ולכן מכנים אותן זֶפִירְיָה. הביצים המכונות אוֹרִינֶה נוצרות רק באביב, לאחר שהדגירה נזנחה; אחרים מכנים אותן קִינוֹסוּרָה.

ביצים המושרות בחומץ מתרככות עד כדי כך שאפשר להעבירן דרך טבעות. הדרך המועילה ביותר לשמר אותן היא בקמח קטניות, או בחורף בתוך מוץ ובקיץ בתוך סובין. מאמינים שמלח מרוקן אותן מתוכנן.

מכל בעלי הכנף רק העטלף מוליד ולדות חיים, ורק לו כנפיים קרומיות. הוא גם היחיד בהם המזין בחלב ומגיש עטינים לגוריו. הוא מוליד תאומים, עף כשהוא מחבק את גוריו ונושא אותם עמו. מספרים שיש לו רק מפרק ירך אחד. יתושים הם מאכלו החביב ביותר.

מבין יצורי היבשה מטילים ביצים גם הנחשים, שעדיין לא דיברנו עליהם. הם מזדווגים בחיבוק, מלופפים זה סביב זה עד שאפשר לחשוב שהם יצור אחד בעל שני ראשים. זכר הצפע מכניס את ראשו לפי הנקבה, והיא מכרסמת אותו מרוב מתיקות העונג.

הצפע הוא היחיד בין יצורי היבשה שמטיל ביצים בתוך גופו. ביציו בנות צבע אחד ורכות, כביצי דגים. ביום השלישי הן בוקעות בתוך הרחם; אחר כך הוא ממליט ולד אחד בכל יום, כעשרים במספר. היתר, שאינם מסוגלים לשאת את האיחור, פורצים דרך דופנות האם והורגים אותה. שאר הנחשים דוגרים באדמה על ביצים המחוברות זו לזו, ומבקיעים את הוולדות בשנה הבאה. התנינים דוגרים בתורנות, זכר ונקבה. אך נשוב עתה לרבייתם של שאר יצורי היבשה.

מבין ההולכים על שתיים רק האדם מוליד ולד חי. רק אצל האדם באה חרטה אחרי המשגל הראשון — אות מבשר לחיים שמקורם בדבר שיש להתחרט עליו. אצל שאר בעלי־החיים ההזדווגות קבועה לעונות מסוימות בשנה; אצל האדם, כפי שאמרנו, היא מתרחשת בכל שעות היום והלילה. שאר בעלי־החיים באים על סיפוקם מן ההזדווגות; האדם כמעט שאינו בא על סיפוקו.

מֶסָלִינָה, אשת הקיסר קְלַאוּדִיוּס, חשבה שהניצחון בתחום זה ראוי למלכה. היא בחרה לתחרות את הנודעת ביותר בין הזונות המקצועיות, ובמשך לילה ויום גברה עליה לאחר עשרים וחמישה משגלים. בקרב בני האדם המציאו הזכרים כל סטייה אפשרית מן האהבה, כפשע נגד הטבע; ואילו הנקבות המציאו את ההפלה. כמה מזיקים אנו בתחום הזה יותר מחיות הבר! הֶסְיוֹדוֹס מסר שהגברים תאבים יותר למשגל בחורף והנשים בקיץ.

פילים, גמלים, טיגריסים, שונרים, קרנפים, אריות, ארנבים וארנבונים מזדווגים כשאחוריהם זה אל זה, מפני שאיברי המין שלהם פונים לאחור. הגמלים אף מבקשים את המדבר או לפחות מקום נסתר, ומי שמפריע להם מסתכן במוות. הזדווגותם נמשכת יום שלם, והם היחידים מכל בעלי־החיים

העושים כך. אצל בעלי ארבע הרגליים שפרסתם שלמה, הריח מעורר את הזכרים. גם כלבים, כלבי ים וזאבים מסתובבים בכיוונים מנוגדים ונשארים מחוברים באמצע ההזדווגות אף בניגוד לרצונם.

אצל הארנביים השעירים שנזכרו לעיל, בדרך כלל הנקבות הן העולות ראשונות על הזכרים; אצל השאר הזכרים עולים על הנקבות. דובים, כפי שאמרנו, מזדווגים בשכיבה כדרך בני אדם; קיפודים עומדים שניהם ומחבקים זה את זה; אצל חתולים הזכר עומד והנקבה רובצת תחתיו; שועלים שוכבים על צדיהם והנקבה מחבקת את הזכר. נקבות הבקר והאיילים אינן עומדות בעוצמת הזכר, ולכן הן צועדות בזמן ההתעברות. איילים עוברים בתורם לנקבות אחרות ושבים אל הראשונות. לטאות, כמו בעלי־החיים חסרי הרגליים, מזדווגות בהתלפפות.

ככל שגופו של בעל־חיים גדול יותר, כך פוריותו פחותה. פילים, גמלים וסוסים מולידים ולד אחד; הָאֲקַנְתִיס, הזעיר בעופות, מטיל שנים־עשר. בעלי־החיים המולידים את מספר הצאצאים הרב ביותר משלימים את ההיריון במהירות הרבה ביותר. ככל שבעל־החיים גדול יותר, כך הוא מתעצב זמן רב יותר ברחם. אלה שתוחלת חייהם ארוכה יותר נישאים זמן רב יותר ברחם, וגיל הגדילה אינו גיל מתאים להתרבות.

בעלי פרסה שלמה מולידים ולד יחיד; בעלי פרסה שסועה מולידים גם תאומים; ובעלי כף רגל המחולקת לאצבעות מולידים מספר רב יותר בכל שגר. אולם כל הקודמים ממליטים ולדות מושלמים, ואילו בעלי האצבעות — ולדות שטרם הושלם עיצובם. בקבוצה זו נכללות לביאות ודובות; והשועלה ממליטה ולד חסר צורה אף יותר מהן, ונדיר לראותה ממליטה. אחר כך כל החיות

האלה מחממות את ולדותיהן בליקוק ומעצבות אותם. מספר הוולדות המרבי שלהן הוא ארבעה. כלבים, זאבים, פנתרים ותנים מולידים ולדות עיוורים.

יש גזעים רבים של כלבים. הכלבים הַלָּקוֹנְיִים, זכרים ונקבות, מתרבים בגיל שמונה חודשים; הריונן נמשך שישים יום, והן ממליטות לכל היותר שלושה גורים. כלבות אחרות מקבלות זכר כבר בגיל שישה חודשים. כולן מתעברות מהזדווגות אחת. כלבות שהתעברו לפני הזמן הראוי ממליטות גורים הנשארים עיוורים זמן רב יותר, וכולם למשך אותו מספר ימים. סבורים שכלבים מתחילים להרים רגל בשעת השתנה בערך בגיל שישה חודשים; זה סימן שכוחם הגיע למלואו. הנקבות עושות אותו הדבר בישיבה.

בשגרים הגדולים ביותר נולדים שנים־עשר גורים; בדרך כלל חמישה או שישה, ולעיתים גור יחיד — דבר הנחשב אות פלא, כמו שגר שכולו זכרים או כולו נקבות. הגורים הראשונים הנולדים הם זכרים, ובהמשך הזוויגים מתחלפים. הכלבות מזדווגות שוב שישה חודשים אחרי ההמלטה. הַלָּקוֹנְיוֹת ממליטות שמונה גורים. ייחודו של המין הזה הוא שעבודה מגבירה את תאוות הזכרים. כלבים לָקוֹנְיִים זכרים חיים עשר שנים ונקבות שתים־עשרה; שאר הגזעים חיים חמש־עשרה שנה, ולעיתים אף עשרים. אין הם מתרבים כל חייהם, ובדרך כלל חדלים בגיל שתים־עשרה.

שאר ענייני הרבייה של חתולים ונמיות דומים לאלה של כלבים. הם חיים שש שנים. הארנביים השעירים ממליטים בכל חודש ומתעברים התעברות נוספת בזמן ההיריון, כארנבות. הם מתעברים מיד אחרי ההמלטה ואף בשעה שהוולד מייבש את עטיניהם ביניקה. הם ממליטים ולדות עיוורים. פילים, כפי שאמרנו, מולידים ולד יחיד שגודלו כעגל בן שלושה חודשים. גמלות נושאות את ולדן

שנים־עשר חודש; הן ממליטות מן השנה השלישית, באביב, ושבות ומתעברות שנה לאחר ההמלטה.

את הסוסות, לעומת זאת, סבורים שמועיל להרביע רק אחרי היום השלישי — או, לפי קריאה אחרת, יום אחד לאחר ההמלטה — ומכריחים אותן אף כשהן מסרבות. מאמינים שאתונות מתעברות בקלות רבה ביותר ביום השביעי. מורים לגזוז את רעמת הסוסות כדי שיסכימו להזדווג עם חמורים מתוך תחושת השפלה; שכן כשהן עטורות רעמה הן מתגאות ביופיין. אחרי ההזדווגות הן היחידות בבעלי־החיים הרצות נגד רוח הצפון או הדרום, לפי שהתעברו בזכר או בנקבה. מיד הן משנות את צבען: השיער נעשה אדמדם יותר, או מלא ועז יותר יהיה צבעו אשר יהיה. לפי סימן זה חדלים להרביע אותן, אף אם הן עצמן רוצות. ההיריון אינו מונע מכמה מהן לעבוד, וסוסות הרות אף מטעות את רואיהן. מצאנו שסוסתו ההרה של אֶכֶקְרַטִידֵס הַתֶּסָלִי ניצחה במשחקים הָאוֹלִימְפִּיִים.

מחברים קפדנים מוסרים שסוסים, כלבים וחזירים מבקשים להזדווג בבוקר, ואילו הנקבות מתרצות אחר הצהריים. סוסות מבויתות מתייחמות שישים יום לפני סוסות העדר. רק חזירים מעלים קצף מפיהם בזמן ההזדווגות. חזיר זכר השומע את קולה של נקבה מיוחמת ואינו מורשה להגיע אליה חדל לאכול עד שהוא נעשה כחוש; הנקבות נעשות פראיות כל כך שהן קורעות אדם בניביהן, ובייחוד אדם הלבוש לבן. מרסנים את הטירוף הזה בהתזת חומץ על איבר המין. סבורים שגם מזונות מסוימים מעוררים תאוות הזדווגות,

כגון רוקט אצל גבר ובצל אצל בהמות. חיות בר שאולפו אינן מתעברות — תופעה מפליאה אצל אווזים; חזירי בר מתעברים באיחור, ואיילים אינם

מתעברים כלל אלא אם גודלו בשבי מינקותם. נקבות הרות של בעלי ארבע רגליים דוחות הזדווגות, חוץ מן הסוסה והחזירה; אך רק הארנבי השעיר והארנבת מתעברים התעברות נוספת בזמן ההירין.

כל בעלי־החיים הממליטים ולדות חיים ממליטים כשהראש יוצא תחילה; סמוך ללידה העובר מסתובב, אף שבשאר הזמן הוא מונח לאורך הרחם. עובריהם של בעלי ארבע רגליים נישאים כשרגליהם פרושות לאורכם וצמודות לבטנם; עובר האדם מכודר בתוך עצמו, ואפו מונח בין שתי ברכיו.

סבורים שמולות הירין, שעליהן דיברנו קודם, נוצרות כאשר אישה מתעברת לא מזרעו של זכר אלא מעצמה בלבד. משום כך אין הן מקבלות נפש, שכן לא נוצרו משניים; יש להן מעצמן רק אותם חיים מזינים הניתנים לדגנים ולעצים. מכל בעלי־החיים הממליטים ולדות מפותחים, רק החזירים מולידים גם שגר רב; ריבוי ולדות אינו טבעי אצל בעלי פרסה שלמה או שסועה.

מעל הכול עומדת פוריות העכברים, שעליה יש לדבר בהיסוס, אף שסמכותם של אֲרִיסְטוֹ ושל חיילי אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול עומדת מאחוריה. מספרים שרבייתם מתרחשת בליקוק ולא בהזדווגות; מוסרים שמנקבה אחת נולדו 120 ולדות, ובפרס אף נמצאו עוברות הרות בתוך בטן אמן.

סבורים שעכברות מתעברות גם מטעימת מלח. לכן שוב אין להתפלא מניין באה המסה העצומה של עכברי השדה המשחיתה את היבולים. גם הדרך שבה כל ההמון הזה מת לפתע עדיין נסתרת: אין מוצאים את פגריהם, ואין איש שהוציא עכבר מן האדמה בשדה בחורף. בְּטְרוֹאַס הם מתרבים במספרים גדולים כל כך שכבר הבריחו משם תושבים. הם מופיעים בשנות בצורת. מספרים גם שכאשר הם עומדים למות נוצרת תולעת בראשם. לעכברי מצרים

שיער קשה כשל קיפודים, והם הולכים על שתי רגליים; כך עושים גם עכברי האלפים.

כאשר בעלי־חיים ממינים שונים מזדווגים, הם מולידים רק אם משך ההיריון שלהם שווה. מבין בעלי ארבע הרגליים המטילים ביצים, האמונה הרווחת היא שהלטאות ממליטות דרך הפה, אך אֲרִיסְטוֹ שולל זאת. הן גם אינן דוגרות על ביציהן, מפני ששכחו היכן הטילו אותן, שכן לבעל־חיים זה אין זיכרון; לכן הצעירים בוקעים מעצמם.

שמענו ממחברים רבים שנחש נולד ממוח השדרה של אדם. יצורים רבים הרי נוצרים ממקור נסתר ובלתי נראה, אפילו בקרב בעלי ארבע הרגליים. כך הסלמנדרה: בעל־חיים דמוי לטאה ומנומר בכוכבים, שאינו מופיע אלא בגשמים עזים ונעלם כשהשמים מתבהרים. קורו עז כל כך שהוא מכבה אש במגעו ממש כקרח. אם הריר החלבי שהיא מקיאה מפיה נוגע בחלק כלשהו מגוף אדם, כל השיער באזור נושר והעור שנפגע משנה את צבעו לכתמי בהרת.

יש אפוא יצורים הנולדים מדברים שלא נולדו בעצמם, ובלי כל מקור הדומה להם, כגון אלה שנזכרו לעיל וכל מה שהאביב או עונה קבועה בשנה מולידים. אחדים מהם, כגון סלמנדרות, אינם מולידים דבר, ואין בהם זכר או נקבה; וכך גם בצלופחים ובכל היצורים שאינם מולידים מעצמם ולד או ביצה. גם לצדפות ולשאר היצורים הנצמדים לקרקעית או לסלע אין זוויג.

יצורים הנוצרים מאליהם, אם הם נחלקים לזכרים ולנקבות, אמנם מולידים דבר־מה בהזדווגות, אך הוא בלתי מושלם, שונה מהם ואינו מוליד דבר נוסף; כך הזבובים מולידים רימות. טבעם של היצורים המכונים חרקים יבהיר זאת

יותר. כל ענייניהם קשים להסבר ויש לתארם בחיבור המוקדש להם בנפרד. משום כך נמשיך תחילה את הדיון בכישרונותיהם של בעלי־החיים שכבר הוזכרו ובשאר תכונותיהם.

מבין החושים מצטיין האדם בראש ובראשונה במישוש ואחריו בטעם; בחושים האחרים בעלי־חיים רבים עולים עליו. עיטים רואים בחדות רבה יותר, נשרים מריחים בחריפות רבה יותר, וחפרפרות שומעות בצלילות רבה יותר. אף שהן קבורות באדמה — יסוד טבע צפוף ואטום כל כך — ואף שכל קול נישא כלפי מעלה, הן שומעות דיבור; ואם מדברים עליהן, אומרים שהן אפילו מבינות ונמלטות.

אדם שחוש השמיעה נשלל ממנו מלידתו נשלל גם מן השימוש בדיבור; אין חירשים מלידה שאינם גם אילמים. אין זה מתקבל על הדעת שלצדפות הים יש שמיעה, אך מספרים שצדפות הסולן מתחפרות למשמע קול; משום כך הדייגים נוהגים לשמור על שתיקה.

לדגים אמנם אין איברי שמיעה או פתחים המיועדים לה, אך ברור שהם שומעים. בבריכות גידול מסוימות רואים דגי בר שהורגלו להתאסף למזון למשמע מחיאת כף; ובבריכות הקיסר באים מיני דגים, ואף פרטים מסוימים, כשקוראים בשמם. לפיכך מוסרים שהקיפון, הלברק, הסלפה וְהַכְּרוֹמִיס שומעים בבהירות רבה במיוחד, ומשום כך הם חיים במים רדודים.

ברור בעליל שיש לדגים חוש ריח: לא את כולם לוכדים באותו פיתיון, והם מריחים אותו לפני שהם ניגשים. דגים מסוימים המסתתרים במערות מגורשים משם בידי הדייג המורח דג מלוח בפתח הסלע; הם נמלטים כאילו זיהו את פגר בני מינם. הם אף מתקבצים מן המעמקים אל ריחות מסוימים, כגון דיונון

ותמנון שרופים, ולכן משליכים אותם למלכודות סָל. הם נמלטים למרחוק מריח מי השיפוליים של ספינות, ובייחוד מריח דם דגים.

אי אפשר לתלוש תמנון מן הסלע; אך אם מקרבים אליו צתרה הוא מנתר לאחור מיד מפני הריח. גם חלזונות ארגמן נלכדים בפיתיונות מצחינים. אשר לשאר בעלי־החיים, מי יפקפק בחוש ריחם? ריח קרן איל מבריח נחשים, ובייחוד ריח סְטְרַכְנוס; אורגנו, סיד או גופרית ממיתים נמלים. יתושים נמשכים לדברים חמוצים ואינם עפים אל מתוקים. חוש המישוש מצוי בכל בעלי־החיים, גם באלה שאין להם חוש אחר; כך בצדפות ואף בתולעי היבשה.

אני סבור שלכל בעלי־החיים יש גם חוש טעם; שאם לא כן, מדוע כל אחד מבקש טעמים אחרים? כאן ניכרים במיוחד גיוון הטבע ומשחקו: אחדים צדים בשיניים, אחרים בטפרים; אחרים תולשים בעיקום המקור, אחרים עוקרים ברוחבו, אחרים חופרים בחודו; יש היונקים, המלקקים, הלוגמים, הלועסים והבולעים. לא פחות מגוון שימוש הרגליים: לחטוף, לקרוע, להחזיק, ללחוץ, להיתלות או לגרד את האדמה בלי הרף.

איילי כַּרְמֶל ושלווים, בעלי־חיים שקטים ביותר, משמינים מרעלים כפי שכבר אמרנו; ואילו נחשים משמינים מביצים. ראויה להתבוננות אומנות הנחשים הגדולים: אם לועם כבר רחב דיו, הם בולעים את הביצים בשלמותן, אחר כך מתלפפים סביב עצמם, שוברים אותן בתוכם ומשתעלים החוצה את הקליפות. אם הם עדיין צעירים ועדינים יותר, הם מקיפים ביצה בטבעת גופם ומהדקים אותה בהדרגה ובעוצמה, עד שחלק אחד נחתך כבסכין מן היתר; אז הם מוצצים את התוכן מן החלק שנותר בחיבוקם. בדרך דומה, לאחר שבלעו עופות שלמים, הם דוחסים אותם ומקיאים את הנוצות שהורמו ונפרדו.

עקרבים ניזונים מאדמה. כשיש להם הזדמנות נחשים מבקשים במיוחד יין, אף שבדרך כלל הם זקוקים למעט משקה בלבד. כשהם מוחזקים סגורים הם מתקיימים על מזון מועט ביותר וכמעט בלי מזון, וכך גם עכבישים, שבדרך כלל חיים ממציצה. משום כך, לפי הסברה, שום יצור ארסי אינו מת מרעב או מצמא: אין בהם חום, דם או זיעה, המגבירים את התיאבון באמצעות המליחות הטבעית. כל היצורים בקבוצה הזאת קטלניים יותר אם אכלו בן מינם לפני שהזיקו.

מיני הקופים המכונים ספינקס וסאטיר אוגרים מזון באוצרות שבלחייהם, ואחר כך מוציאים אותו בהדרגה בידיהם כדי ללעוס. מה שהנמלים עושות לשנה שלמה הם נוהגים לעשות לימים או לשעות. מבין בעלי האצבעות רק הארנבת ניזונה מעשב; בעלי הפרסה השלמה אוכלים גם תבואה ועשב, ומבעלי הפרסה השסועה החזירים אוכלים כל מזון ואף שורשים. ההתפלשות מיוחדת לבעלי פרסה שלמה. כל בעלי השיניים המשוננות אוכלי בשר. דובים חיים גם מתבואה, עלים, ענבים ופירות, וכן מדבורים, סרטנים ונמלים; זאבים, כפי שאמרנו, אוכלים אף אדמה בשעת רעב.

הצאן משמין מן השתייה, ולכן מלח מתאים לו במיוחד. כך גם בהמות המשא, אף שהן אוכלות גם תבואה ועשב — כמובן כשם שהן שותות. מבין חיות הבר, נוסף על אלה שכבר הזכרנו, גם איילים מעלים גירה כאשר אנו מגדלים אותם. כל מעלי הגירה עושים זאת בשכיבה יותר מבעמידה, ובחורף יותר מבקיץ, במשך כשבעה חודשים בשנה. גם עכברי פּוֹנְטוֹס לועסים את מזונם מחדש בדרך דומה.

בשתייה, בעלי שיניים משוננות מלקקים; כך עושים גם העכברים המצויים, אף שהם שייכים לקבוצה אחרת. בעלי שיניים רצופות שואבים את המים, כגון סוסים ובקר. דובים אינם עושים לא כך ולא כך, אלא נוגסים אפילו במים ובולעים אותם. באפריקה רוב חיות הבר אינן שותות בקיץ בגלל מחסור בגשם; משום כך עכברים לוּבְיִים שנלכדו מתים אם משקים אותם. אפריקה הצמאה תמיד מולידה מכוח טבע המקום את האוריקס, שאינו זקוק למשקה ואף מספק בדרך מופלאה מזור לצמאים: שודדים גֶיטוּלִים מחזיקים מעמד בעזרתו, שכן כשהם פותחים את גופו הם מוצאים בשלפוחיותיו נוזל בריא ביותר.

באותה אפריקה נמרים יושבים על עץ עבות, מסתתרים בין ענפיו ומזנקים משם על בעלי־חיים העוברים מתחת; כך הם תוקפים ממושבם של העופות. ובאיזו דממה, ובצעדים קלים כל כך, מתגנבים החתולים אל עופות! כמה נסתרת אריבתם לפני שהם מזנקים על עכברונים! הם חופרים באדמה ומכסים את הפרשותיהם, מפני שהם מבינים שריחן מסגיר אותם.

מכאן קל לראות שיש לבעלי־החיים גם תחושות אחרות מאלה שתיארנו. יש ביניהם מלחמות וידידויות, ומהן נולדים רגשות, נוסף על מה שסיפרנו על כל אחד במקומו. הברבורים והעיטים אויבים; כך העורב והכְּלוֹרֵאוּס, המחפשים בלילה זה את ביציו של זה; וכן העורב והדיה, מפני שהראשון חוטף את מזונו של השני; העורבות והינשוף; העיטים והטְּרוֹכִילוֹס — אם נאמין לכך — מפני שהוא מכונה מלך העופות; והינשופים ושאר העופות הקטנים,

וכן הסמור והעורבת אויבים לטְּרוֹכִילוֹס; התור לַפִּירָלִיס; הנמיות לצרעות; עכבישי הפַּלַנְגְיוֹן לעכבישים אחרים; ובין עופות המים — הבְּרֶנְתוֹס, השחף והחַרְפֵּה; ההרפה ונץ הַטְּרִיאוֹרְכִיס; והחדפים והאנפות הקטנות, האורבים אלה

לצאצאי אלה. העוף הזעיר אַייגִיתוֹס אויב לחמור: החמור מתחכך בסבכי קוצים כדי להתגרד והורס את קניו. העוף מפחד ממנו כל כך, שכשהוא רק שומע את נעירתו הוא משליך את ביציו, וגוזליו עצמם נופלים מן הקן מרוב פחד; לכן הוא עף אל החמור ומנקר במקורו את פצעיו. כך גם השועלים והדיות אויבים, וכן הנחשים והסמורים והחזירים.

עוף קטן המכונה אַייסָלוֹן שובר את ביצי העורב, ואילו שועלים תוקפים את גוזליו. בתמורה הוא מורט את גורי השועלה ואף אותה עצמה; כשהעורבים רואים זאת הם מסייעים לו נגד אויבתם המשותפת. גם האקנתיס חי בין קוצים, ולכן גם הוא שונא חמורים האוכלים את פרחי הקוץ; את הָאַייגִיתוֹס הוא שונא עד כדי כך שמאמינים שדמם של שני העופות אינו מתערבב, ומשום כך הוציאו להם שם רע במעשי כשפים רבים.

התנים והאריות אויבים זה לזה, הזעירים והגדולים במידה שווה. זחלים נזהרים מעץ השורץ נמלים. עכביש משתלשל בחוט אל ראשו של נחש השרוע בצל עץ מגוריו, ובנשיכה רבת עוצמה כל כך נאחז במוחו, עד שהנחש שורק שוב ושוב ומסתחרר, אך אינו מסוגל אפילו לקרוע את החוט שממנו תלוי העכביש, קל וחומר להימלט. המאבק אינו מסתיים לפני מות הנחש.

לעומת זאת ידידים הם הטווסים והיונים, התורים והתוכים, השחרורים והתורים; העורבת והאנפות הקטנות מאוחדות באיבתן לשועלים; וההרפה והדיה מאוחדות נגד נץ הַטָרִיאוֹרכִיס. וכי אין סימנים לרגש אפילו בנחשים, האכזריים שבבעלי־החיים? כבר סיפרנו את הסיפור הָאַרָקָדִי על אדון שנחש גדול הציל אותו וזיהה את קולו.

יש להביא גם את הפלא על נחש האפעה שמספר פִּילַאוֶרכוֹס. הוא כותב שאפעה אחת נהגה לבוא אל שולחנו של אדם במצרים וניזונה שם דרך קבע. היא המליטה צאצאים, ואחד מהם המית את בן מארחה. כששבה האם אל המזון שהורגלה בו, הבינה את אשמתו, הרגה את הצאצא ומאז לא שבה עוד אל הבית.

שאלת השינה מאפשרת מסקנה שאינה מעורפלת. ברור שכל יצורי היבשה העוצמים את עיניהם ישנים. גם יצורי המים ישנים מעט — אפילו המפקפקים בשאר הדברים סבורים כך. אין מסיקים זאת מעיניהם, שכן אין להם עפעפיים, אלא רואים אותם שרויים במנוחה ושלווה כאילו נרדמו, מניעים רק את זנבותיהם ונבהלים מרעש כלשהו.

בעניין דגי הטונה הטענה נאמרת בביטחון רב יותר: הם ישנים ליד גדות או סלעים; הדגים השטוחים ישנים במים רדודים עד שלעיתים קרובות אפשר להרימם ביד. דולפינים ולווייתנים אף נשמעים נוחרים. גם שתיקתם של החרקים מוכיחה שהם ישנים; הם אינם מתעוררים אפילו כשמקרבים אליהם מנורות.

בחודשים הראשונים לאחר לידתו האדם שקוע בשינה, ואחר כך ערותו מתארכת מיום ליום. התינוק חולם מיד, שהרי הוא מתעורר בבהלה ומחקה יניקה. יש אנשים שאינם חולמים לעולם; ויש בידינו דוגמאות שבהן חלום שבא בניגוד להרגלם היה אות למוות. זהו נושא גדול בחיי האדם ורב הוכחות סותרות: האם יש בשנת הנפש ידיעה מוקדמת כלשהי המתגשמת לפי חוק, או שהדבר מקרי כרוב הדברים? אם מכריעים לפי דוגמאות, ודאי שמספרן בשני

הצדדים שווה. מוסכם כמעט שחלומות הבאים מיד אחרי יין או מזון, וכן בשינה חוזרת, הם חסרי ממש. השינה אינה אלא נסיגת הנפש אל תוכה.

מלבד האדם, ברור שגם סוסים, כלבים, בקר, צאן ועזים חולמים; משום כך מאמינים שכך הדבר אצל כל בעלי־החיים הממליטים ולדות חיים. אשר למטילי הביצים הדבר אינו ודאי, אך ודאי שהם ישנים. נעבור אפוא אל החרקים, שהרי נותרו לנו בעלי־חיים אלה, שמורכבותם הזעירה עצומה.

ספר אחד־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר אחד־עשר

נותרו בעלי־החיים שדקות מבנם עצומה, שכן היו שטענו שאינם נושמים ואף אין בהם דם. רבים הם ורבי־מינים, ובהם יצורים שחייהם בארץ ואחרים המעופפים: מקצתם מכונפים, כגון הדבורים; מקצתם חיים בשתי הדרכים, כגון הנמלים; ואחדים חסרי כנפיים ורגליים גם יחד. בצדק נקראו כולם 'חרוקים', על שום החריצים המבדילים את איבריהם החגורים — פעם במקום הצוואר ופעם בין החזה לבטן — ומחברים אותם בצינור דק בלבד. אצל אחדים הקמט אינו מקיף את הגוף כולו, אלא החוליות חופפות וגמישות רק בבטן או רק בגב. בשום מקום אחר אין אומנות הטבע מרהיבה יותר.

בגופים גדולים, או לפחות גדולים יותר, הייתה מלאכת היצירה קלה, שכן החומר נענה לה; אך ביצורים זעירים וכמעט אפסיים אלה — מה רבה התבונה, מה גדול הכוח, וכמה אין חקר לשלמות! היכן הציב הטבע בחוש את כל החושים הרבים שביתוש? ויש דברים קטנים אף מכדי לספרם: אך היכן מתח ראייה בגופו? היכן חיבר אליו את הטעם? היכן שתל את הריח? והיכן יצר את הקול הפראי ההוא, העצום כל כך ביחס לגופו?

באיזו דקות חיבר לו כנפיים, האריך את פרקי רגליו, התקין חלל ריק לשמש בטן, והצית בו צימאון רעבתני לדם, ובייחוד לדם אדם! ובאיזו תושייה חימש אותו בכלי לניקוב העור: אף שדקותו אינה נראית לעין, יצר אותו במנגנון כפול, מחודד לניקוב וצינורי ליניקה כאחד. ואילו לתולעת־העץ התקין שיניים לקדיחת אלונים — קול הקידוח מעיד עליהן — וקבע שמזונה יהיה דווקא העץ.

ואנו מתפעלים מכתפי הפילים הנושאות מגדלים, מצווארי השוורים ומנגיחותיהם העזות כלפי מעלה, מטרף הנמרים ומרעמות האריות, אף שהטבע כולו אינו ניכר בשום מקום יותר מאשר בדברים הזעירים ביותר. לכן אבקש מן הקוראים שלא לדון מתוך מיאוס גם את המסופר כאן רק מפני שהם בזים לרבים מן היצורים האלה; שהרי בהתבוננות בטבע אין דבר היכול להיחשב מיותר.

רבים הכחישו שהחרוקים נושמים, ונימקו זאת בכך שאין בתוכם איברים הקשורים למערכת הנשימה. לפיכך, אמרו, הם חיים כיבולים וכעצים, אך הבדל גדול יש בין נשימה לבין חיים. מאותה סיבה טענו שאין להם דם, שכן דם אינו מצוי בשום יצור חסר לב וכבד; וכך גם אין נשימה למי שאין לו ריאות. מכאן עולה שורה ארוכה של שאלות.

אותם חכמים אף שוללים מהם קול, למרות זמזום הדבורים הרם ושירת הציקדות, ועוד תופעות שיידונו במקומן. אשר לי, ההתבוננות בטבע שכנעה אותי תמיד שאין לראות דבר הנוגע לו כבלתי־ייאמן. איני רואה מדוע קל יותר להאמין שיצורים כאלה חיים בלי לשאוף אוויר מאשר שהם נושמים בלי

איברים פנימיים — דבר שכבר הראינו אצל יצורי הים, אף שצפיפות המים ועומקם חוסמים את האוויר.

אכן, מי יאמין בנקל שיצורים מסוימים עפים ואף חסרים נשמה, בעודם חיים בתוך האוויר עצמו; שיש להם תחושה של מזון, רבייה ומלאכה, ואף דאגה לעתיד; ושאף שאין להם איברים הנושאים את החושים ככלי־רכב, יש להם שמיעה, ריח וטעם, ומלבד אלה מתנות טבע יוצאות מן הכלל — תושייה, רוח ואומנות?

אני מודה שאין להם דם כדרך שיש לבעלי־החיים היבשתיים — וגם אצל אלה אין הוא זהה בכולם. אולם כשם שבים ממלא הדיו את תפקיד הדם אצל הדיונון, והמיץ הצובע אצל מיני הארגמן, כך אצל החרוקים כל נוזל המקיים את חייהם הוא דמם. סוף דבר, יהא כל אחד בדעתו; מטרתנו להציג את טבעם הגלוי של הדברים, לא לחקור סיבות מסופקות.

ככל שאפשר להבחין, אין לחרוקים גידים, עצמות, שדרה, סחוס, שומן או בשר; גם לא קליפה שבירה כשל כמה מיצורי הים, ואף לא דבר שאפשר לכנותו בצדק עור. גופם עשוי חומר שטבעו ביניים בין כל אלה: דומה לדבר יבש, רך מגיד, ובשאר הבחינות מוגן יותר משהוא קשה באמת. זה כל מה שיש להם ואין בפנים דבר נוסף, חוץ ממעי מפותל אצל מעטים מאוד.

משום כך, כאשר הם נקרעים לגזרים, חיותם מופלאה וכל איבר מפרפר לעצמו; שכן עקרון החיים שבהם אינו שוכן באיברים מסוימים אלא בכל הגוף, ופחות מכול בראש. הראש לבדו אינו נע אלא אם נתלש עם החזה. בשום סוג אחר אין רגליים רבות כל כך, ובעלי מספר הרגליים הרב ביותר מוסיפים לחיות

זמן רב יותר אחרי שנקרעו, כפי שאנו רואים במרבי־רגליים. יש להם עיניים, ומיתר החושים גם מישוש וטעם; למקצתם אף ריח ולמעטים גם שמיעה.

אך בין כל אלה הבכורה לדבורים, ובצדק הן מעוררות את ההתפעלות הרבה ביותר, שהרי הן היחידות מן הסוג הזה שנולדו לטובת האדם. הן אוספות דבש — מיץ מתוק, עדין ובריא מאין כמוהו — בונות חלות ומייצרות שעווה לאלף צורכי החיים; הן נושאות בעמל, משלימות מלאכות, מקיימות מדינה, עורכות גם התייעצויות נפרדות ולהן מנהיגים בקבוצות; והמופלא מכול, יש להן מנהגים, אף שאינן לא מבעלי־החיים המבויתים ולא מן הפראיים.

כה גדול הטבע, שמתוך צל זעיר כמעט של בעל־חיים יצר דבר שאין לו אח ורע. אילו גידים ואילו כוחות נשווה לפעלתנות ולעמל כאלה? אילו אנשים, חי שמים, נציב מולם בתבונתם — ובוודאי הן עולות עליהם בכך שאינן מכירות דבר זולת טובת הכלל? נניח לשאלת הנשמה, ואף נסכים בעניין הדם; כמה מעט ממנו יכול להיות בגופים זעירים כל כך? לאחר כל זאת נעריך את שכלן.

בחורף הן מסתתרות — שהרי מניין להן כוח מוצק לעמוד בכפור, בשלג ובמשבי רוח הצפון? כך עושים אמנם כל החרוקים, אך לזמן קצר יותר אלה המתחבאים בקירות בתינו ומתחממים מוקדם. אשר לדבורים, או שיחסי העונות והמקומות השתנו, או שהקדמונים טעו. הן מסתתרות משקיעת הפליאדות ונשארות חבויות גם לאחר זריחתן — עד כדי כך שאין הדבר קורה בראשית האביב כפי שאמרו; ובאיטליה אין איש פותח את הכוורות לפני פריחת הפול —

ואז הן יוצאות למלאכתן ולעמלן, וכל עוד מזג האוויר מאפשר זאת אין יום שאובד בבטלה. תחילה הן בונות חלות ומעצבות שעווה, כלומר מקימות בתים

ותאים; אחר כך הן מטפלות בצאצאים ולבסוף בדבש. את השעווה הן עושות מפרחים, ואת חומר־הדבש מן הדמעות שמפרישים עצים דביקים — הערבה, הבוקיצה והקנה — וכן ממיציהם, מגומי ומשרף.

בחומרים אלה הן מצפות תחילה את פנים הכוורת כולה, כעין טיח, ובמיצים מרים יותר הן מגינות עליה מפני תאוותם של יצורים זעירים אחרים, ביודען שהן עתידות ליצור דבר נחשק. באותם חומרים הן אף בונות סביב פתחי הכניסה הרחבים יותר.

בקיאים מכנים את שכבת היסוד הראשונה 'קומוסיס', את השנייה 'פיסוקרון', ואת השלישית 'פרופוליס'; אלה מצויים בין הקליפות לשעווה ומועילים מאוד בתרופות. הקומוסיס הוא הקרום הראשון וטעמו מר. הפיסוקרון בא עליו, דביק כזפת וכעין שעווה מדוללת. הפרופוליס נוצר מן הגומי העדין יותר של גפנים וצפצפות, בתוספת פרחים; חומרו כבר סמיך יותר אך עדיין אינו שעווה, והוא משמש תמיכה לחלות. בו נאטם כל פתח לקור או לפגיעה; ריחו עדיין כבד, ולכן רבים משתמשים בו במקום גַּלְבָּנוּם.

מלבד אלה מובא לכוורת 'אריתקה', שיש המכנים אותה סנדאראקה ואחרים קֶרִינָתוֹן. זה מזון הדבורים בזמן מלאכתן, והוא נמצא לעיתים קרובות שמור בחללים הריקים שבחלות; גם טעמו מר. הוא נוצר מטל האביב וממוהל עצים כעין גומי; נאסף פחות מתאנים; ברוח דרומית הוא שחור יותר, וברוחות צפוניות טוב ואדמדם יותר; וכמותו רבה ביותר באגוזי יוון. מֶנֶקְרָאטֵס אומר שזהו פרח, אך איש מלבדו אינו אומר כן.

את השעווה הן יוצרות מפרחי כל העצים והגידולים, מלבד חומעה ואכינופוס — שני מיני עשב. לשווא מוציאים מן הכלל גם את האספרטו, שכן בספרד

דבשים רבים מאזורי האספרטו מקבלים את טעמו של העשב הזה. לדעתי מוציאים לשווא גם את עצי הזית, שהרי ידוע כי בשנות יבול זיתים נוצרים נחילים רבים ביותר. הן אינן מזיקות לפרי כלשהו, ואינן נוחתות אפילו על פרחים מתים, לא כל שכן על גוויות.

הן עובדות בתחום של שישים צעדים, ולאחר שכילו את הפרחים שבקרבת מקום הן שולחות סיירות למרעה רחוק יותר. אם הלילה משיג אותן במסען הן נשארות על משמרת כשהן שוכבות על גבן, כדי להגן על כנפיהן מן הטל. אל יתפלא אפוא איש שֶׁאֲרִיסְטוֹמַכוֹס מסוליוס, שנשבה באהבתן, לא עסק בדבר אחר במשך חמישים ושמונה שנה, וְשֶׁפִּילִיסְקוּס מִתַּאסוֹס גידל דבורים במקומות שוממים ולכן כונה 'הפראי'; שניהם כתבו עליהן.

חלוקת העבודה מופלאה. בפתח ניצבת משמרת כמנהג מחנה צבא, והמנוחה נמשכת עד הבוקר, עד שדבורה אחת מעירה את האחרות בזמזום כפול או משולש, כעין תרועה. אז כולן פורצות החוצה אם היום עתיד להיות נוח; הן חוזות מראש רוחות וגשמים ואז נשארות בבית, ולפיכך רואות את המנוחה הזאת, בעת מזג אוויר הפכפך, כאחד הדברים שנחזו מראש. כשהגדוד יוצא לעבודה, אחדות עורמות פרחים על רגליהן, ואחרות נושאות מים בפיהן וטיפות בפלומת כל גופן.

הצעירות שבהן יוצאות לעבוד ומביאות את החומרים שנזכרו; הזקנות עובדות בפנים. נושאות הפרחים מעמיסות את המטען על רגליהן האחוריות, שהטבע עשה אותן מחוספסות לשם כך, ואת הרגליים הקדמיות הן מעמיסות בעזרת החדק; וכך הן שבות כולן עמוסות וכפופות תחת משאן. שלוש או ארבע דבורים מקבלות כל אחת ופורקות אותה.

גם בפנים התפקידים מחולקים: אחדות בונות, אחרות מלטשות, אחרות מגישות חומרים, ואחרות מכינות מזון מן המובא. הן אינן אוכלות כל אחת לעצמה, כדי שלא ייווצר אי־שוויון בעבודה, במזון ובזמן. הן מתחילות לבנות מקימור גג הכוורת ומורידות את האריג כביכול מראש הנול, ומשאירות שני מעברים סביב כל מקטע — באחד נכנסות ובאחר יוצאות.

החלות, המחוברות בחלקן העליון וגם מעט בצדדים, אחוזות ותלויות בעת ובעונה אחת; תחתיתן אינה נוגעת ברצפת הכוורת. הן מוארכות או עגולות, לפי צורת הכוורת, ולעיתים אף משני הסוגים, כאשר שני נחילים בני אוכלוסיות החיות בשלום שמרו כל אחד על מנהגיו השונים. חלות הנוטות ליפול הן תומכות בעמודים, שביניהם קשתות העולות מן הרצפה, כדי שתיוותר גישה לתיקון.

כשלוש השורות הראשונות נבנות בדרך כלל ריקות, כדי שלא יהא השלל המזמין גנב נגיש מיד; האחרונות מתמלאות בדבש יותר מכול, ולכן מוציאים את החלות מצדה האחורי של הכוורת. נושאות המשא מנצלות רוח גב. אם פורצת סערה הן נאחזות באבן קטנה ומאזנות עצמן במשקלה; יש האומרים שהן מניחות אותה על כתפיהן. ברוח נגדית הן עפות סמוך לקרקע ונמנעות מן הסבכים.

מופלא הפיקוח על העבודה: הן מבחינות בעצלותן של הבטלניות, גוערות בהן ולבסוף אף מענישות אותן במוות. מופלא גם ניקיונן: הן מסלקות הכול מן המרכז ושום פסולת אינה מוטלת בין אזורי העבודה. יתרה מזו, את הפרשות העובדות בפנים — כדי שלא יתרחקו יותר מדי — הן מרכזות במקום אחד, ובימים סוערים, כשהעבודה בטלה, הן מוציאות אותן.

לפנות ערב הולך הרעש בכוורת ונחלש, עד שאחת עפה סביבה באותו זמזום שבו העירה אותן, כמצווה לנוח — ואף זאת כמנהג מחנה. אז כולן משתתקות בבת אחת. תחילה הן בונות את בתי פשוטי העם ואחר כך את בתי המלכים. אם צפוי יבול עשיר הן מוסיפות מגורים גם לזכרים. תאיהם קטנים מאוד, אף שהם עצמם גדולים מן הדבורים.

הזכרים חסרי עוקץ, כעין דבורים בלתי־מושלמות שהחלו להיווצר אחרונות בידי פועלות עייפות או שכבר פרשו מעמלן — ולד מאוחר וכעין משרתיהן של הדבורים האמיתיות. משום כך הדבורים מצוות עליהם ומוציאות אותם ראשונים לעבודה, ואת המשתהים הן מענישות בלי רחמים. הם מסייעים להן לא רק בעבודה אלא גם בגידול הצאצאים, שכן ההמון תורם חום רב.

ודאי שככל שמספרם רב יותר, כך גדול גם יבול הנחילים. כשהדבש מתחיל להבשיל הן מגרשות אותם, ורבות תוקפות כל אחד והורגות אותו. מין זה נראה רק באביב. אם מסירים לזכר את כנפיו ומשיבים אותו לכוורת, הוא עצמו מסיר אותן מן האחרים.

את התאים המלכותיים למושלים העתידים הן בונות בתחתית הכוורת: גדולים, מפוארים, נפרדים ובולטים כבליטה; אם מועכים אותה, מלכים אינם נוצרים. כל התאים משושים, מעשה רגליה של כל דבורה ודבורה. דבר מכל אלה אינו נעשה במועד קבוע, אלא הן חוטפות את משימותיהן בימים בהירים. הן ממלאות תא בדבש בתוך יום אחד או יומיים לכל היותר.

הדבש בא מן האוויר, ובייחוד עם זריחת הכוכבים ובעיקר בשעה שֶׁשִּׁרְיוּס זוהר, אך לא לפני זריחת הפליאדות, בשעות שלפני עלות השחר. לכן עם אור ראשון נמצאים עלי העצים רטובים בטל דבשי; ומי ששהו בחוץ תחת כיפת

השמים בשעת בוקר מרגישים שבגדיהם משוחים בנוזל ושערם דבוק — בין שהוא זיעת השמים, רוק כלשהו של הכוכבים או מיץ האוויר המטהר את עצמו. הלוואי שהיה נשאר טהור, נוזלי ובטבעו שלו כפי שהוא יורד בראשונה!

אך עתה, כשהוא נופל מגובה רב כל כך, הוא מתלכלך הרבה בדרכו ונפגם באדי הארץ שהוא פוגש; נוסף על כך הוא נספג בעלים ובמקומות המרעה, נאגר בזפקי הדבורים — שהרי הן מקיאות אותו מפיהן — מתקלקל במיץ הפרחים, מתבשל במיצי הבטן ומשתנה פעמים רבות. ואף על פי כן הוא מביא עמו את עונג טבעו השמימי.

הוא תמיד מיטבי במקום שבו הוא נאגר בכדיהן הקטנים של הפריחות הטובות ביותר. כך בחבל אַטִיקָה ובסיציליה, בהר הִימֶטוֹס ובהיבלה, ואחריהם באי קַלִידְנָה. בראשיתו הדבש דליל כמים, ובימים הראשונים הוא תוסס כתירוש ומטהר את עצמו; ביום העשרים הוא מסמיך, ואחר כך מתכסה קרום דק שנקרש מקצף התסיסה עצמה. הדבש הטוב ביותר, שהעלים פגמו בו פחות מכול, נשאב מעלי אלון, תרזה וקנים.

איכות השיא נקבעת, כפי שאמרנו לעיל, לפי האזור ובכמה דרכים. במקומות אחדים החלות מרשימות בשעוותן, כגון בסיציליה ובארץ הַפֶּלִיגְנִים; באחרים מצטיין שפע הדבש, כגון בְּקָרֶתִים, בְּקַקְפְּרִיסִין ובאפריקה; ובאחרים גודל החלות, כגון בארצות הצפון. בגרמניה כבר נראתה חלה שאורכה שמונה רגליים, שחורה בחלקה החלול.

אולם בכל חבל יש שלושה סוגי דבש. דבש האביב נוצר מפרחים לאחר שנבנתה החלה, ולפיכך הוא נקרא 'אנתינון', דבש פרחים. יש האוסרים לגעת בו, כדי שהדור הצעיר יתחזק במזון רב; אחרים משאירים לדבורים פחות ממנו

מאשר מכל סוג אחר, משום שאחריו בא שפע גדול עם זריחת הכוכבים הגדולים, ובייחוד בזמן היפוך הקיץ, כשהקורנית והגפן מתחילות לפרוח — חומר רב במיוחד למילוי התאים.

אולם בהוצאת החלות נדרשת מידתיות: מחסור במזון מביא את הדבורים לידי ייאוש, מוות או בריחה, ואילו שפע גורם לעצלות, עד שהן ניזונות מדבש ולא מאריתקה. לכן המגדלים הקפדנים יותר משאירים לדבורים חלק אחד מחמישה־עשר מן הקציר הזה. היום הקבוע להתחלתו, כאילו בחוק טבע אילו רצו בני האדם לדעת או להתבונן, הוא היום השלושים לאחר יציאת הנחיל; בדרך כלל קציר זה מסתיים בחודש מַאי.

הסוג השני הוא דבש הקיץ, הנקרא משום כך 'הוראון', כלומר דבש העונה הבשלה, והוא נאסף כאשר סִירְיוּס עצמו זוהר, כשלושים יום לאחר היפוך הקיץ. דקות עצומה של הטבע נגלתה כאן לבני התמותה — אלמלא מרמת האדם הייתה משחיתה הכול לרעתנו.

שכן עם זריחת כל כוכב, ובייחוד כוכב נכבד, או עם הופעת הקשת השמימית, אם אין גשמים באים אחר כך אלא הטל מתחמם בקרני השמש, נוצרת תרופה ולא דבש — מתנת שמים לעיניים, לכיבים ולאיברים הפנימיים. ואם הוא נאסף בעת זריחת סִירְיוּס, ובמקרה חלה באותו יום, כפי שקורה לעיתים קרובות, גם זריחת נוגה, צדק או כוכב חמה, מתיקותו וכוחו להשיב בני תמותה מסף המוות אינם נופלים מאלה של נקטר האלים.

בירח מלא נאסף דבש רב יותר, וביום בהיר הוא סמיך יותר. בכל דבש, החלק שזלג מעצמו כתירוש וכשמן נקרא 'אצטום'. המשובח מכול הוא דבש הקיץ האדמדם, שנוצר בימים יבשים יותר. דבש לבן אינו נוצר במקום שיש קורנית,

אך הוא נחשב מתאים ביותר לעיניים ולכיבים. דבש קורנית צבעו זהב וטעמו ערב מאוד, כפי שניכר; דבש הנאגר בכדים הקטנים סמיך, ודבש רוזמרין סמיך אף הוא. דבש שנקרש זוכה להערכה המעטה ביותר.

דבש קורנית אינו נקרש, ובמגע הוא נמשך לחוטים דקיקים ביותר — הסימן הראשון לאיכות. אם החוט נקטע מיד והטיפות ניתזות לאחור, רואים בכך אות לאיכות ירודה. המבחן הבא הוא שיהיה ריחני, חריף מתוך מתיקותו, דביק ושקוף.

בבציר דבש הקיץ סבור קַסְיוּס דִיוֹנִיסְיוּס שיש להשאיר לדבורים עשירית, אם הכוורות מלאות; אם הן מלאות פחות — חלק יחסי; ואם הן ריקות — אין לגעת בהן כלל. האתונאים קבעו את הבשלת תאנת־הבר כסימן לפתיחת הבציר הזה; אחרים קבעו את היום המקודש לְווּלְקָן.

הסוג השלישי והפחות משובח הוא דבש הבר, המכונה דבש אברש. הוא נאסף לאחר גשמי הסתיו הראשונים, כשהאברש לבדו פורח ביערות, ולכן הוא דומה לחול. הוא נוצר בעיקר עם זריחת אַרְקְטוּרוֹס, בַּעֲרָב שלפני האידים של סֶפְּטֶמְבֶּר. יש הדוחים את קציר דבש הקיץ עד זריחת אַרְקְטוּרוֹס, מפני שממנה עד יום השוויון הסתווי נותרים ארבעה־עשר יום, ומיום השוויון עד שקיעת הפליאדות, במשך ארבעים ושמונה יום, האברש שופע ביותר.

האתונאים מכנים אותו טטרליקה, ובאובויה סִיסִירוֹן, וסבורים שהוא ערב במיוחד לדבורים — אולי משום שבאותה עת אין כל שפע אחר. קציר דבש זה מסתיים אפוא בסוף הבציר ובשקיעת הפליאדות, בערך באידים של נוֹבֶמְבֶּר. ההיגיון מורה להשאיר ממנו לדבורים שני שלישים, ותמיד את חלקי החלות שיש בהם אריתקה.

מיום היפוך החורף עד זריחת אַרְקְטוּרוֹס, במשך שישים יום, הן מתקיימות בשנתן בלי מזון כלל. מזריחת אַרְקְטוּרוֹס עד יום השוויון האביבי, באזורים חמים יותר הן כבר ערות אך עדיין נשארות בכוורת וחוזרות אל המזון שנשמר לעונה הזאת. באיטליה הן עושות זאת כבר מזריחת הפליאדות, ואז הן שוקעות שוב בשינה.

יש השוקלים את הכוורות בשעת הוצאת הדבש וכך מחלקים וקובעים כמה להשאיר. אפילו כלפי הדבורים מחייב הצדק, ומספרים שכוורות מתות כאשר השותפות עמן מופרת במרמה. בראש ובראשונה מצווים אפוא שהמוציאים את הדבש יהיו רחוצים ונקיים. הדבורים שונאות ריח רע ואת דם הווסת של נשים.

בשעת הוצאת הדבש מוטב מכול להרחיק את הדבורים בעשן, כדי שלא יכעסו ולא יבלעו אותו בחמדנות. עשן תכוף אף מעורר אותן מעצלותן לעבודה, שכן אם אינן רובצות על החלות הן עושות אותן חיוורות. מנגד, עשן רב מדי פוגם בהן, שכן הדבש חש בפגיעה מהר מאוד ומחמיץ אפילו ממגע זעיר של טל. לפיכך נשמר בין הסוגים דבש המכונה 'אקפנון' — ללא עשן.

כיצד נולדים צאצאיהן הייתה שאלה גדולה ודקה בין המלומדים, שכן מעולם לא נראה זיווג דבורים. רובם סברו שהדבורים מעצבות אותם בפיהן מן הפרחים, בהרכבה נאותה ומועילה. אחדים סברו שהן מזדווגות עם פרט יחיד, המכונה מלך בכל נחיל: הוא לבדו זכר, וממדי גופו הגדולים במיוחד מונעים את תשישותו; לכן אין צאצאים בלעדיו, ושאר הדבורים מלוות אותו כנקבות המלוות זכר ולא כנתינות מנהיג. דעה זו, הסבירה כשלעצמה, נסתרת בידי לידת הזכרים; שהרי מאיזו סיבה יוליד אותו זיווג גם יצורים בלתי־מושלמים?

הדעה הראשונה הייתה נעשית סבירה יותר אלמלא התעורר שוב קושי אחר. לעיתים נולדות בקצות החלות דבורים גדולות יותר, המגרשות את האחרות. הרעה הזאת מכונה 'אוסטרוס'; כיצד היא נולדת, אם הדבורים עצמן מעצבות אותה?

הוודאי הוא שהן רובצות על הצאצאים כתרנגולות. הבקוע נראה תחילה כתולעת קטנה ולבנה, השוכבת לרוחב ודבוקה כך שהיא נדמית כחלק מן השעווה. המלך הוא מיד בצבע דבש, כאילו נעשה מן הפרח המובחר שבכל השפע; אין הוא תולעת קטנה אלא בעל כנפיים מיד. כשההמון האחר מתחיל לקבל צורה, הוא נקרא 'נימפות'; הזכרים נקראים 'סרנס' או 'קפנס'.

אם מסירים את ראשיהם של אלה או של אלה לפני שצמחו להם כנפיים, הם נעשים מזון ערב במיוחד לאמהות. עם התקדמות הזמן הן מטפטפות להם מזון ורובצות עליהם, ואז זמזומן חזק במיוחד — לדעתם כדי ליצור את החום הדרוש לבקיעת הצאצאים — עד שהקרומים המקיפים כל אחד נקרעים וכל הגדוד יוצא כדרך בקיעה מביצים. הדבר נצפה בפרוור של אחד מן הקונסולים ברומא, בכוורות שנעשו מקרן שקופה של פנס.

התפתחות הצאצא מסתיימת בתוך ארבעים וחמישה יום. בחלות מסוימות נוצרת תופעה המכונה 'קְלָאבוּס': שעווה מרה וקשה, כאשר מחלה, עצלות או עקרות טבעית מנעו מן הצאצא לבקוע ממנה; זוהי הפלת הדבורים. מיד לאחר בקיעתן הצעירות עובדות עם אמהותיהן לפי משמעת מסוימת, ולהקה בת גילן מלווה את המלך הצעיר. מתחילים לגדל מלכים אחדים, כדי שלא יחסרו.

אחר כך, כשהצאצאים האלה מתחילים להתבגר, הן הורגות בהסכמה משותפת את המלכים הגרועים ביותר, פן יפלגו את הגדודים. שני סוגים להם:

הטוב אדמוני, והגרוע שחור ומנומר. מראם של כולם אצילי תמיד, וגודלם כפול משל האחרות; כנפיהם קצרות יותר, רגליהם ישרות, הילוכם רם, ועל מצחם כתם לבנבן כעין נזר. גם בברקם הם שונים מאוד מן ההמון.

ישאל עתה מישהו אם היה הֶרְקוּלֵס אחד וכמה אבות היו לְלִיבֶּר, ושאר ענייני העת העתיקה שנקברו בחלודה! והנה בעניין זעיר, הצמוד למשקינו ומצוי תמיד בשפע, אין המחברים מסכימים אם המלך לבדו חסר עוקץ וחמוש רק בהוד מלכותו, או שמא הטבע אמנם נתן לו עוקץ אך רק ממנו מנע את השימוש בו. דבר אחד ודאי: המושל אינו משתמש בעוקצו. מופלאה צייתנות פשוטי העם כלפיו.

כשהוא יוצא, כל הנחיל עמו; הן מתקבצות סביבו, מקיפות אותו, מגינות עליו ואינן מניחות שייראה. בשאר הזמן, כשהעם בעמלו, הוא לבדו עובר בפנים בין המלאכות, דומה למעודד, ופטור מכל עבודה. סביבו מלווים מסוימים כעין ליקטורים, שומרי סמכותו המתמידים.

אין הוא יוצא החוצה אלא כאשר הנחיל עומד להגר. יודעים זאת זמן רב מראש, כשבמשך ימים אחדים עולה מבפנים זמזום רם המעיד על ההכנות ועל בחירת יום שמזגו מתאים. אם יקטע מישהו אחת מכנפיו, הנחיל לא יעוף. בצאתן כל אחת רוצה להיות הקרובה אליו ושמחה להיראות במילוי תפקידה. כשהוא מתעייף הן תומכות בו על כתפיהן, ואם תש כוחו לגמרי החזקות נושאות אותו כולו. דבורה שהתעייפה וכשלה, או תעתה במקרה, עוקבת אחריו לפי הריח. בכל מקום שבו הוא מתיישב, שם מחנה כולן.

אז הן יוצרות אותות הנוגעים ליחיד ולציבור: אשכול דבורים תלוי בבתים ובמקדשים, ואותות כאלה כופרו לעיתים קרובות במאורעות גדולים. הן ישבו

על פיו של אַפְלָטוֹן עוד בינקותו, ובישרו את מתיקות צחות לשונו. הן ישבו במחנה המצביא דְרוּסוּס כאשר נערך הקרב המוצלח ביותר ליד ארבלו — בניגוד גמור לפירושם הקבוע של מגידי העתידות, הרואים בכך תמיד אות נורא. כאשר המנהיג

נתפס, כל הגדוד מוחזק עמו; כאשר הוא אובד, הגדוד מתפזר ומהגר אל אחרים. הן אינן יכולות להתקיים כלל בלי מלך. כשיש מלכים רבים הן ממיתות אותם שלא ברצון, ומעדיפות להרוס את בתי העתידים להיוולד אם אין תקווה ליבול. אז הן מגרשות גם את הזכרים.

אף בעניין אלה אני רואה שיש ספק: יש הסבורים שהם סוג נפרד, וכמותם גם ה'גנבים', הגדולים בזכרים אך שחורים ורחבי־בטן, שנקראו כך מפני שהם זוללים דבש בגנבה. ודאי שהדבורים הורגות את הזכרים, ושאין להם מלך. גם השאלה כיצד הם נולדים בלי עוקץ שנויה במחלוקת.

באביב לח הצאצאים טובים יותר, ובאביב יבש הדבש רב יותר. אם המזון אוזל בכוורות אחדות, הן תוקפות את הקרובות במטרה לבזוז. המותקפות מעמידות מולן מערך קרב, ואם שומר נמצא שם, הצד המרגיש שהוא נוטה לטובתו אינו מתקיף אותו. פעמים רבות הן נלחמות גם מסיבות אחרות, עורכות שני מערכים מנוגדים ומעמידות שני מצביאים; קטטה פורצת במיוחד בעת הבאת הפרחים, כשכל צד מזעיק את אנשיו. אפשר לפזר את הקרב כולו בזריקת אבק או בעשן, ולהשכין שלום בחלב או במי דבש.

יש גם דבורי כפר ודבורי בר, מחוספסות למראה ורגזניות הרבה יותר, אך מצטיינות במלאכתן ובעמלן. לדבורי היישוב שני סוגים: הטובות ביותר קצרות, מנומרות ומוצקות במבנה עגלגל; הגרועות ארוכות ודומות לצרעות, והגרועות

שבהן שעירות. בְּפוֹנְטוֹס יש דבורים לבנות מסוימות המייצרות דבש פעמיים בחודש; וסביב נהר תֶּרְמוֹדוֹן שני סוגים — אלה המייצרות דבש בעצים ואלה שמתחת לאדמה, בשלוש שכבות חלות וביבול עשיר מאוד. הטבע נתן לדבורים עוקץ המחובר לבטן, למכה אחת.

יש הסבורים שהן מתות מיד לאחר שהעוקץ ננעץ; אחרים אומרים שאין זה קורה אלא אם הוא חדר עמוק עד שחלק מן המעי נמשך אחריו. לאחר מכן, לדבריהם, הן נעשות כזכרים ואינן מייצרות דבש, כאילו כוחן סורס: הן חדלות להזיק ולהועיל גם יחד.

מסופר אף על סוס שנהרג בידיהן. הן שונאות ריחות נתעבים ובורחות מהם למרחוק, אך גם מריחות מלאכותיים; לכן הן תוקפות אנשים המדיפים בשמים. הן עצמן חשופות לפגיעתם של בעלי־חיים רבים. תוקפות אותן קרובות משפחה מנוונות — צרעות וצרעונים — ואף יצורים ממין היתושים המכונים 'מוּלְיוֹנֶס'. סנוניות ועופות מסוימים אחרים בוזזים אותן. צפרדעים אורבות להן בשעת שאיבת מים, וזו מלאכתן הרבה ביותר בזמן גידול הצאצאים;

ולא רק הצפרדעים השוכנות בבריכות ובנחלים, אלא אף הקרפדות באות מעצמן, זוחלות אל הפתחים ונושפות אל הכניסות. המשמרת מזנקת מיד ונחטפת בו במקום. מספרים שהצפרדעים אינן חשות בעקיצות הדבורים. גם הכבשים עוינות להן, שכן הן מתקשות להיחלץ מצמרן. אפילו ריח הסרטנים המתבשלים בסמוך ממית אותן.

יתר על כן, הן סובלות גם ממחלות הטבועות בטבען. הסימן להן הוא עצבות קפואה: מקצתן מובאות אל חום השמש לפני הפתח ואחרות מגישות להן מזון; הן מוציאות את המתות החוצה ומלוות את מסע הלוויה כמנהג קברנים.

כאשר המלך מת במחלה הזאת, העם מתאבל בצער משתק: אינו מביא מזון ואינו יוצא, אלא מתקבץ סביב גופתו בזמזום עגום. לכן מסלקים אותה מן ההמון שהובל משם. אחרת, כל עוד הן רואות את המת, אבלן אינו פוחת; ואם גם אז לא באים לעזרתן, הן מתות ברעב. משום כך מעריכים את בריאותן לפי שמחתן וברקן. יש גם מחלות של המלאכה: כשאינן ממלאות את החלות קוראים לכך 'קלארון'; וכשאינן משלימות את הצאצאים — 'בלאפסיגוניה'.

גם ההד עוין להן, שכן הקול החוזר מכה בהן חליפות ומבהילן; וגם הערפל עוין. העכבישים הם אויבים קשים במיוחד: כשהם מתחזקים עד כדי טוויית רשת סביבן, הם מחסלים כוורות. גם העש האיטי והבזוי, המעופף אל מנורות דולקות, קטלני ביותר מדרך אחת: הוא אוכל את השעווה ומשאיר הפרשות שמהן נולדות תולעי כרסום; ובכל מקום שעבר הוא טווה קורים, בעיקר מסביב לפלומת הכנפיים.

גם בעץ עצמו נולדות תולעי כרסום, החומדות בייחוד את השעווה. מזיקה להן גם תאוות אכילה ושובע יתר מפרחים, במיוחד באביב, כאשר הבטן פועלת במהירות. שמן ממית לא רק דבורים אלא את כל החרוקים, בייחוד אם מושחים בו את ראשם ומניחים אותם בשמש.

לעיתים הן עצמן אוספות לעצמן את סיבות מותן: כשהן חשות שמוציאים את הדבש הן זוללות אותו בחמדנות, אף שבדרך כלל הן חסכניות ומגרשות בזבזניות וגרגרניות ממש כפי שהן מגרשות עצלות ובטלניות. גם הדבש שלהן מזיק להן, ואם הוא נמרח על גב גופן הן מתות. לחיה נדיבה כל כך צפויים אויבים ואסונות כה רבים — וכמה קטן החלק מהם שאני מונה! על התרופות נדבר במקומן, שכן עתה הדיון הוא בטבע.

הן נהנות ממחיאות כפיים ומצלצול נחושת, ובקולות אלה מכנסים אותן. מכאן ברור שיש להן גם חוש שמיעה. לאחר שהמלאכה הושלמה והצאצאים בקעו, ואף שכבר מילאו כל תפקיד, הן מקיימות תרגיל חגיגי קבוע: הן מטיילות באוויר הפתוח, נוסקות לגובה ועפות במעגלים, ורק אז שבות אל המזון.

משך חייהן המרבי, אם הן ניצלות מאויבים וממקרים, הוא שבע שנים. מסופר שכוורת שלמה מעולם לא התקיימה יותר מעשר שנים. יש הסבורים שאם שומרים את המתות בחורף בתוך הבית, ואחר כך מחממים אותן בשמש האביבית ומטפחים אותן באפר תאנה פושר, הן שבות לחיים;

ואם כולן אבדו, אפשר להשיבן באמצעות כרסי בקר טריות הקבורות בזבל. וֶרְגִילְיוּס אומר שהן נוצרות מגופם של פרים צעירים מומתים, כשם שצרעות וצרעונים נוצרים מסוסים וחיפושיות מחמורים, והטבע ממיר יצורים מסוימים באחרים. אולם הזדווגותם של כל אלה נראית לעין, ואף על פי כן אופן רבייתם כמעט זהה לזה של הדבורים.

צרעות בונות במרום קנים מטיט ובתוכם חלות; צרעונים בונים בחללים או מתחת לאדמה. התאים של כולם משושים, אך החלות עשויות מחומר כקליפה ומעין קורי עכביש. הצאצאים עצמם אינם שווי התפתחות, כעם ברברי: אחד כבר עף, אחר בשלב הגולם ואחר עדיין זחל; וכל השלבים האלה מתרחשים בסתיו, לא באביב. הם גדלים במיוחד בירח מלא.

הצרעות המכונות איכנאומונים — והן קטנות מן האחרות — ממיתות מין אחד של עכבישים המכונה פַלַנְגִיוֹן, נושאות אותם לקניהן ואחר כך אוטמות אותם בטיט; בדגירה עליהם הן מולידות את מינן. נוסף על כך, כל הצרעות ניזונות

מבשר, שלא כדבורים שאינן נוגעות בשום גוף. הצרעות צדות זבובים גדולים, כורתות את ראשיהם ונושאות את יתר הגוף.

צרעוני הבר חיים בחללי עצים; בחורף הם מסתתרים כשאר החרוקים, וחייהם אינם עולים על שנתיים. עקיצתם כמעט לעולם אינה באה בלי חום. מחברים מוסרים שעשרים ושבע עקיצות ממיתות אדם. מבין האחרים, הנראים מתונים יותר, יש שני סוגים: הפועלים, שגופם קטן יותר והם מתים בחורף, והאמהות, החיות שנתיים; אלה גם עדינות יותר.

באביב הן בונות קנים, בדרך כלל בעלי ארבעה פתחים, ובהם נולדים הפועלים. לאחר שאלה בקעו הן יוצרות קנים אחרים וגדולים יותר, ובהם הן מגדלות את האמהות העתידות; אז הפועלים ממלאים את תפקידם ומאכילים אותן. גוף האמהות רחב יותר, ואין ודאות אם יש להן עוקץ, שכן אינן יוצאות. גם להן זכרים משלהן. יש הסבורים שכל אלה מאבדים את עוקציהם לקראת החורף. לא לצרעונים ולא לצרעות יש מלכים או נחילים; מספרם מתחדש שוב ושוב בצאצאים.

הסוג הרביעי בין אלה הוא הַבּוֹמְבִּיקְס, המצוי באשור וגדול מן הסוגים שתוארו. הם יוצרים מטיט קנים דמויי מלח ומצמידים אותם לאבן; הקנים קשים כל כך שכמעט אי אפשר לנקבם בחצים. בתוכם הם יוצרים חלות בשפע גדול יותר מן הדבורים, ואחר כך זחל גדול יותר.

יש גם מקור אחר ליצורים האלה. מזחל גדול יותר נעשית 'אוּרִיקָה', המושיטה שתי קרניים ממינה; אחר כך מה שמכונה בּוֹמְבִּילִיס, ממנה נָקִידַלוּס, ומזה בתוך שישה חודשים בּוֹמְבִּיקְס. הם טווים כעכבישים אריג המשמש לבגדי מותרות של נשים, הקרויים בגדי משי. הראשונה שמצאה דרך להתיר את

האריגים ולארוג אותם מחדש הייתה באי קוֹס אישה ושמה פַּמְפִּילָה, בת פְּלַטֵאָה; אין לגזול ממנה את התהילה על המצאת השיטה להלביש נשים בבגד חושף.

מספרים שֶׁבּוֹמְבִּיקְס נולדים גם באי קוֹס: פרחים של ברושים, אלות, מילה ואלונים נושרים בגשם, ואדי האדמה מפיחים בהם חיים. תחילה נוצרים פרפרים קטנים ועירומים; אחר כך, מפני שאינם יכולים לשאת את הקור, הם מתכסים בשיער ומכינים לעצמם לקראת החורף כסויות עבות, כשהם מגרדים את פלומת העלים בחספוס רגליהם. הם צוברים אותה לגיזות, מעבדים אותה בסירוק ציפורניהם, אחר כך מותחים אותה לחוטי שתי, מדקקים אותה כעין מסרק, ולבסוף עוטפים בה את גופם בתוך פקעת מסתובבת;

אז האדם לוקח אותם, מזין אותם בכלי חרס בחום ובסובין, וכך צומחת להם פלומה ממינם; כשהם לבושים בה שולחים אותם למלאכות אחרות. את הצמר שנלקח מהם מרככים בלחות, ואחר כך מדקקים אותו לחוטים בכישור עשוי קנה. אפילו גברים לא התביישו להשתמש בבגדים האלה בשל קלותם בקיץ: כה התרחקו המנהגים מנשיאת שריון, עד שאפילו בגד נעשה למעמסה. ובכל זאת את המשי הָאַשׁוּרִי אנו עדיין מותירים לנשים.

אין זה בלתי־ראוי לצרף כאן את טבע העכבישים, הראוי במיוחד להתפעלות. יש סוגים רבים, ואין צורך למנותם בדבר מוכר כל כך. 'פלנגיה' מכונים אלה שנשיכתם מזיקה: גופם קטן, מנומר ומחודד, והם מתקדמים בקפיצות. סוג אחר שלהם שחור ורגליו הקדמיות ארוכות מאוד. לכל העכבישים שלושה פרקים ברגליים.

הקטנים בעכבישים המכונים 'זאבים' אינם טווים; הגדולים יותר חיים באדמה ומותחים לפני מחילותיהם מבואות קטנים. סוג שלישי שלהם מפורסם במלאכתו המלומדת. הוא מתחיל לטוות, ובטנו עצמה מספקת את חומרה של מלאכה גדולה כל כך — בין שטבע הבטן מתקלקל כך בעונה קבועה, כדעת דֶמוֹקְרִיטוֹס, ובין שיש בפנים פוריות כלשהי המייצרת צמר. בציפורן מדודה כל כך ובחוט עגול ואחיד כל כך הוא מושך את חוטי השתי, כשהוא משתמש במשקל גופו.

הוא מתחיל לטוות מן המרכז, מחבר את הערב במעגלים מחוגיים, ומרחיב את העיניים — תמיד במרווחים שווים אך הולכים וגדלים — מן הצר אל הרחב, וקושר אותן בקשר שאינו נפרם. באיזו אומנות הוא מסתיר את המלכודות ברשת המשובצת שבתוכה הוא מתקדם! כמה רחוקים לכאורה מן המטרה הזאת צפיפות האריג הסרוק ומבנה הערב, הדביק מעצמו כאילו לוטש באומנות! כמה רפויה הרשת מול משבי הרוח, וכמה נדיב החיק המקבל את הבאים!

אפשר לחשוב שחוטי השתי העליונים נמתחו והושארו שם בידי טווה עייף; אך קשה לראותם, וכמו ברשתות ציד, כאשר פוגעים בחוטים הם מפילים את הטרף אל הכיס. באיזו אדריכלות מתקמרת המחילה עצמה! וכמה היא שעירה יותר כהגנה מפני הקור! כמה היא מרוחקת מן המרכז, כאילו בעליה עוסק בדבר אחר, אך סגורה כך שאי אפשר לדעת אם יש מישהו בפנים! ומה נאמר על חוזקה כשהרוחות קורעות, וכשמסה גדולה של אבק מכבידה עליה!

רוחב הרשת נמתח לעיתים קרובות בין שני עצים, כשהעכביש מתרגל במלאכתו ולומד לטוות. החוט יורד מראש העץ וחוזר מן הארץ, והוא עצמו

מתרוצץ עליו במהירות הלוך ושוב, מטפס ובה בעת מושך את החוטים. וכשטרף נופל בה, מה ערנית ומוכנה הסתערותו! אף אם הטרף נאחז בקצה הרשת, הוא תמיד רץ אל המרכז, משום שכך, בהרעידו את כולה, הוא מסבך אותו יותר. קרע שנפער הוא מתקן מיד ומשיב את הרשת לשלמותה.

הם אפילו צדים לטאות צעירות: תחילה עוטפים את פיהן ברשת, ורק אז נועצים את נשיכתם בשתי השפתיים — מחזה הראוי לאמפיתיאטרון כשמזדמן לראותו. גם אותות לעתיד נקשרים בהם: כשהנהרות עתידים לגאות הם מרימים את רשתותיהם לגובה רב יותר. הם עצמם טווים במזג אוויר בהיר ופורמים כשמעונן, ולכן ריבוי קורי עכביש הוא סימן לגשם. סבורים שהנקבה היא הטווה והזכר הוא הצד, וכך זכויותיהם שוות בזיווג.

העכבישים מזדווגים באחוריהם ומטילים זחלים דמויי ביצים; שהרי אי אפשר לדחות את תיאור רבייתם, מאחר שכמעט אין לחרוקים דרך אחרת. כולם מטילים לתוך הרשת אך בפיזור, מפני שהם קופצים ופולטים את ולדותיהם כך. רק הפלנגיה דוגרים בתוך המחילה על מספר רב; לאחר שהצעירים יוצאים הם אוכלים את אמם, ולעיתים קרובות גם את אביהם, המסייע בדגירה. הם מטילים אף שלוש מאות; האחרים פחות. הם דוגרים שלושה ימים, והעכבישים מגיעים לשלמות בתוך עשרים ושמונה יום.

בדומה להם גם העקרבים היבשתיים מולידים זחלים דמויי ביצים, ואף הם מתים בדרך דומה. זהו מזיק קשה, ארסי כנחשים, אלא שעונשו כבד יותר: הוא מכלה את קורבנו במוות איטי במשך שלושה ימים. עקיצתו קטלנית תמיד לבתולות וכמעט לכל הנשים; לגברים היא קטלנית בבוקר, כשהם יוצאים ממחילותיהם לפני שמכת אקראי כלשהי פרקה את ארסם הרעב.

הזנב מוכן תמיד לעקיצה ואינו חדל להתאמן אף לרגע, לבל תחמוק ממנו הזדמנות; הוא מכה גם מן הצד וגם בכיפוף. אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מעיד שהם מפרישים ארס לבן, ומחלק אותם לתשעה סוגים בעיקר על פי צבעים — הבחנה מיותרת, שכן אין לדעת אילו מהם אמר שהם הקטלניים פחות. לדבריו למקצתם שני עוקצים, והזכרים אכזריים ביותר — שכן הוא מייחס להם הזדווגות — ואפשר לזהותם לפי דקותם ואורכם.

הארס של כולם חזק בצהריים, לאחר שלוהטו בחום השמש; וכשהם צמאים הם שותים בלי שובע. מוסכם שעקרבים שזנבם בן שבעה פרקים אכזריים יותר; לרובם שישה. באפריקה הרעה הזאת גם מעופפת כאשר הרוח הדרומית נושבת: הם פורשים זרועות ומתרוממים כאילו היו משוטי כנף. אותו אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מוסר במפורש שלמקצתם יש כנפיים.

לא פעם ניסו הַפְּסִילִים, המביאים לארצות אחרות את ארסי כל הארצות וממלאים את איטליה ברעות זרות לשם רווחיהם, לייבא גם את אלה; אך הם לא יכלו לחיות מעבר לאזור האקלים של סיציליה. אף על פי כן הם נראים לעיתים באיטליה, אך אינם מזיקים, וכן במקומות רבים אחרים, כגון סביב פָּארוֹס שבמצרים.

בְּסִקִיתְיָה הם ממיתים אפילו חזירים, שבדרך כלל עמידים יותר בפני ארסים כאלה; חזירים שחורים מתים מהר יותר, אם הם טובלים במים. סבורים שאפרם של העקרבים עצמם, כשהוא נשתה ביין, מרפא אדם שנעקץ. חושבים שיש להם איבה גדולה כלפי שמן — אם מטביעים אותם בו — וכלפי סטליונים, יצורים בלתי־מזיקים הדומים ללטאות וחסרי דם כמותם. כן סבורים שעקרבים אינם מזיקים כלל לשום יצור שאין בו דם.

יש הסבורים שהעקרבים עצמם אוכלים את צאצאיהם ומשאירים רק אחד, הפיקח ביותר, המטפס על אחורי אמו וכך נמצא במקום בטוח הן מן הזנב והן מן הנשיכה. הוא נוקם את מות האחרים ולבסוף ממית את הוריו מלמעלה. הם מולידים אחד־עשר. הסטליונים דומים במידה מסוימת לזיקיות בטבעם: הם חיים מטל בלבד ומלבדו מעכבישים.

דומים להם חיי הציקדות, שלהן שני סוגים: הקטנות, המופיעות ראשונות ומתות אחרונות, והן אילמות; אחריהן מופיע נחיל המעופפות השרות. אלה נקראות אכטאי, והקטנות שבהן טטיגוניה; אך הראשונות קולניות יותר. בשני הסוגים הזכרים שרים והנקבות שותקות. עמי המזרח אוכלים אותן, ואפילו הַפַּרְתִּים העשירים. לפני ההזדווגות הם מעדיפים את הזכרים, ואחריה את הנקבות, המתמלאות בביציהן הלבנות.

ההזדווגות נעשית כשהם שוכבים על גבם. בגב הנקבה חספוס חד מאוד, ובו היא חופרת באדמה מקום להטלה. תחילה נוצר זחל קטן; אחר כך נוצרת ממנו זו המכונה טטיגומטרה, שמעטפתה נקרעת סמוך להיפוך הקיץ והציקדות עפות החוצה — תמיד בלילה, ובראשונה הן שחורות וקשות. זה היחיד ביצורים החיים שאין לו פה; במקומו יש דבר מחודד דמוי לשונות, בחזה, ובו הן מלקקות טל. החזה עצמו חלול כצינור. באמצעותו שרות האכטאי, כפי שנאמר.

ובשאר הבטן אין דבר. כשהן מתעוררות ומתרוממות לעוף הן פולטות נוזל, וזה הטיעון היחיד לכך שהן ניזונות מטל. רק להן אין פתח להפרשות הגוף. ראייתן קהה כל כך, שאם מקרבים אליהן אצבע ומכופפים ומיישרים אותה, הן חולפות על פניה כאילו היה עלה המתנועע. יש המבחינים בשני סוגים נוספים:

ציקדת הענפים, הגדולה יותר; וציקדת התבואה, שאחרים מכנים ציקדת שיבולת־השועל, שכן היא מופיעה בעת שהתבואה מתייבשת.

ציקדות אינן נולדות במקום שהעצים דלילים — ולכן אין בְּקִיעֲרָה ציקדות אלא סביב העיר — ולא במישורים, בחורשות קרות או בצל. גם אצלן יש הבדלים לפי המקום. באזור מִילֶטוֹס הן מצויות רק במקומות מעטים; בְּקָקְפַלַנְיָה נהר מסוים מפריד בין אזור דל בהן לאזור שופע. בשטח רָגְיוּם כולן שותקות, ומעבר לנהר, בארץ לוֹקְרִי, הן שרות. כנפיהן דומות בטבען לכנפי הדבורים, אך גדולות יותר ביחס לגוף.

מבין החרוקים יש הנושאים שתי כנפיים, כגון הזבובים, ואחרים ארבע, כגון הדבורים. גם הציקדות עפות בכנפי קרום. ארבע כנפיים יש לאלה החמושים בעוקץ בבטן; שום יצור שנשקו בפיו אינו עף ביותר משתי כנפיים. לראשונים ניתן הנשק לנקמה, ולאחרונים לתאווה. אצל שום חרוק הכנפיים אינן צומחות מחדש לאחר שנתלשו. שום בעל עוקץ בבטן אינו בעל שתי כנפיים בלבד.

אצל אחדים חופה קליפה על הכנפיים ומגינה עליהן, כגון החיפושיות, שכנפיהן דקות ושבירות יותר. מהן נמנע העוקץ; אולם לסוג גדול מסוים שלהן קרניים ארוכות מאוד, שסועות לשתיים ובקצותיהן צבתות משוננות, וכשהן רוצות הן נסגרות יחד לנשיכה. אפילו תולים אותן על צווארי תינוקות כתרופה; נִיגִידְיוּס מכנה אותן לוקאנים.

יש מין אחר של חיפושיות, המגלגלות לאחור ברגליהן כדורים עצומים של גללים ומקננות בתוכם זחלים קטנים, צאצאיהן, כדי להגן עליהם מפני קור החורף. מינים אחרים עפים בזמזום או בגעייה רמה; אחרים חופרים באח ובכרי דשא חורים רבים ומשמיעים צרצור בלילה. הלמפירידות זוהרות בלילה

כאש בצדי גופן ובאחוריהן: פעם הן בוהקות כשכנפיהן נפתחות ופעם האור מוסתר כשהן נסגרות. אין רואים אותן לפני הבשלת היבול או לאחר קצירתו.

לעומתן, התיקנים הם ילידי החשכה: הם נמלטים מן האור ונולדים בעיקר באדי הלחות של בתי המרחץ. מאותה קבוצה יש חיפושיות אדמדמות וגדולות מאוד החופרות באדמה היבשה ובונות חלות קטנות וצינוריות כעין ספוג, ובהן דבש בעל סגולות מרפא. בְּתֶרַאפֶיָה, סמוך לְאוֹלִינְתוֹס, יש מקום קטן שבו רק בעל חיים זה מת; משום כך הוא מכונה קַנָתַרוֹלֶתְרוֹס, 'קוטל החיפושיות'.

כנפי כל החרקים עשויות יריעה שאינה שסועה. לאף אחד מהם אין זנב מלבד העקרב. הוא גם היחיד שיש לו זרועות וצורב בקצה זנבו. אצל אחרים העוקץ נמצא בפה, כגון זבוב הסוס — או הטבאנוס, אם מעדיפים שם זה — וכן היתוש וכמה מיני זבובים; אצל כולם הוא משמש גם כלשון. אצל אחדים העוקצים קהים ואינם מיועדים לדקירה אלא למציצה, כגון משפחת הזבובים, שבה הלשון היא צינור גלוי. ליצורים כאלה אין שיניים. לאחרים מזדקרות לפני העיניים קרניים חסרות כוח, כגון הפרפרים. יש חרקים חסרי כנפיים, כגון הנדל.

רגלי החרקים שיש להם רגליים נעות באלכסון. אצל אחדים הרגליים האחוריות ארוכות יותר וכפופות החוצה, כגון החגבים. בסתיו החגבות מורידות אל האדמה את קנה איבר ההטלה ומטילות ביצים צפופות. הביצים שורדות בחורף; בסוף האביב הבא יוצאים מן האדמה יצורים קטנים ושחרחרים, הזוחלים בלי רגליים ובלי כנפיים. לפיכך מי האביב משמידים את הביצים, ואביב יבש מביא ריבוי גדול יותר.

מחברים אחרים מספרים שיש להם 2 מחזורי רבייה ו־2 מועדי כליה: הם מטילים בעליית הפליאדות, מתים בעליית כוכב הכלב ודור אחר נולד; ויש אומרים שהדור החדש נולד בשקיעת אַרְקְטוּרוֹס. ודאי שהאמהות מתות לאחר ההטלה, מפני שמיד נולד סביב גרונן זחל החונק אותן. באותה עת מתים גם הזכרים. ואף שהן מתות מסיבה פעוטה כל כך, חגבה יחידה ממיתה נחש כרצונה: היא נאחזת בגרונו ונושכת אותו. הן אינן נולדות אלא במקומות סדוקים.

מספרים שבהודו אורכם 3 רגל, וכאשר רגליהם ושוקיהם מתייבשות משתמשים בהן כמסורים. יש להם גם דרך מוות אחרת: הרוח מרימה אותם בלהקות והם נופלים לימים או לאגמים. הדבר קורה במקרה ולא, כפי שסברו הקדמונים, מפני שכנפיהם נרטבו מטל הלילה. אותם קדמונים אף מסרו שהחגבים אינם עפים בלילה בשל הקור; הם לא ידעו שהחגבים חוצים גם ימים רחבים, עפים ברציפות ימים רבים ואף צמים במשך המסע — דבר מופלא במיוחד — מפני שהם יודעים לבקש מרעה בארצות זרות.

מכת החגבים נחשבת ביטוי לזעם האלים. הם אף נראים גדולים יותר ועפים ברעש כנפיים עז כל כך שחושבים אותם לעופות אחרים. הם מחשיכים את השמש, והעמים החרדים מביטים בהם בחשש שמא יכסו את ארצם. כוחם מספיק לכך: כאילו לא די שחצו ימים, הם עוברים מרחבים עצומים, מכסים את היבולים בענן נורא, שורפים רבים מן הצמחים במגעם ומכרסמים הכול בנשיכתם — אפילו את דלתות הבתים.

החגבים הפושטים בעיקר מאפריקה משחיתים את איטליה; לא אחת נאלץ העם הרומי לפנות אל ספרי הַסִּיבִּילוֹת לקבלת תרופה מפחד הרעב. באזור

קִירֵנָאִיקָה יש אף חוק המחייב להילחם בהם 3 פעמים בשנה: תחילה ברמיסת הביצים, אחר כך בהשמדת הצעירים ולבסוף בהשמדת הבוגרים. מי שנמנע מן המלאכה נענש כעריק.

גם באי לָמַנוּס נקבעה מכסה שכל אדם חייב להביא לשלטונות מן החגבים שהמית. משום כך הם אף מכבדים את הקאקיים, העפים מול הלהקות ומשמידים אותן. בסוריה מחייבים את התושבים בצו צבאי להורגם. חלקים רבים כל כך של העולם נגועים ברעה זו. ואצל הַפַּרְתִים גם החגבים עצמם נחשבים מאכל ערב.

נדמה שקולם של החגבים יוצא מן העורף. סבורים שבנקודת המפגש של השכמות יש להם כעין שיניים, והם מפיקים את הצרצור בחיכוכן זו בזו, בעיקר סביב 2 ימי השוויון; כשם שהציקדות משמיעות קול בעיקר סביב היום הארוך בשנה. הזדווגות החגבים — וכך אצל כל החרקים המזדווגים — נעשית כשהנקבה נושאת את הזכר וקצה זנבה כפוף כלפיו; הפרידה איטית. בכל הקבוצה הזאת הזכרים קטנים מן הנקבות.

רוב החרקים מולידים זחל. גם הנמלים מולידות באביב יצור דומה מתוך ביצים; כאן יש חסר בטקסט. גם הן משתפות זו את זו בעבודה כמו הדבורים, אלא שהדבורים מייצרות את מזונן והנמלים אוגרות אותו. אם ישווה אדם את משאותיהן לגודל גופן, יודה שאין בעל חיים שכוחו גדול יותר ביחס לגודלו. הן נושאות את המשא בנשיכה; משאות גדולים יותר הן דוחפות לאחור ברגליהן האחוריות, כשכתפיהן נשענות נגדם. גם להן יש ארגון מדיני, זיכרון ודאגה לעתיד.

הן מכרסמות את הזרעים לפני אחסונם, כדי שלא ינבטו שוב באדמה; את הגדולים הן מחלקות בפתח הקן, ואת אלה שנרטבו בגשם הן מוציאות ומייבשות. הן עובדות גם בלילות ירח מלא, אך בזמן מולד הירח הן שובתות. כמה עמל ושקדנות יש בעבודתן! ומפני שהן מביאות מטענים מכיוונים שונים בלי שקבוצה אחת מכירה את האחרת, נקבעים ימים מסוימים כימי שוק להיכרות הדדית.

איזו התרוצצות יש ביניהן אז, ואיזו שיחה וחקירה מדוקדקת עם כל נמלה שהן פוגשות! אנו רואים אבני צור שנשחקו בדרכן ושביל שנעשה בעמלן; אל יפקפק איש מה יכולה להשיג התמדה קטנה ככל שתהיה בכל מלאכה. מבין כל היצורים, רק הנמלים מלבד האדם קוברות את מתיהן. בסיציליה אין נמלים מכונפות.

קרניהן של הנמלים ההודיות הוצגו כפלא במקדש הֶרקוּלֶס בְּאֶרִיתְרֵיי. נמלים אלה מוציאות זהב ממחילות בקרקע באזור בני הַדַּארְדָאִי שבצפון הודו. צבען כצבע חתולים וגודלן כגודל זאבי מצרים. את הזהב שחפרו הנמלים בחורף גונבים ההודים בחום הקיץ, כשהנמלים מסתתרות במחילות מפני הלהט; אך הריח מעורר אותן והן פורצות החוצה ולעיתים קרובות קורעות את הנמלטים, אף שהם רוכבים על גמלים מהירים מאוד. כה גדולה מהירותן ופראותן, יחד עם אהבת הזהב.

חרקים רבים נולדים גם בדרכים אחרות, ובראש ובראשונה מן הטל. בראשית האביב הוא שוקע על עלה הצנון, מתעבה בשמש ומתכווץ לגודל גרגר דוחן. ממנו נמתח זחל קטן, ובתוך 3 ימים נעשה זחל־פרפר; לאחר ימים נוספים הוא גדל, חדל לנוע ומתכסה קליפה קשה. הוא זז רק כשנוגעים בו, והוא עטוף

בקורים; בשלב זה מכנים אותו כריסליס. אחר כך הקליפה נבקעת ופרפר עף מתוכה.

כך נוצרים יצורים מסוימים מן הגשם באדמה, ואחרים גם בעץ. שכן לא רק זחלי־עץ נוצרים בו, אלא גם זבובי סוס; ויצורים כאלה נוצרים בכל מקום שבו הלחות רבה מדי. כך, בתוך גוף האדם נוצרים תולעי סרט שאורכן 30 רגל ולעיתים אף יותר.

כינים נוצרות גם בבשר מת, ואף בבשרם ובשיערם של בני אדם חיים. מן המחלה המתועבת הזאת מתו סוּלָה הַדִּיקְטָטוֹר וְאַלְקְמַן, מן המשוררים הנודעים ביוון. היא פוגעת גם בעופות, וממיתה פסיונים אם אינם מתפלשים בעפר.

מבין בעלי השיער מאמינים שרק החמור חסין מן הרעה הזאת, וכן הכבשים. כינים נוצרות גם מסוג הבגד, ובייחוד בבגדי צמר שנעשה מכבשים שנהרגו בידי זאבים. אני מוצא אצל המחברים שגם מים מסוימים שבהם אנו רוחצים פוריים יותר ביצירתן. אפילו שעווה מולידה יצור הנחשב לקטן שבבעלי החיים. יצורים אחרים נוצרים בלכלוך של אדמה יבשה — הקופצנים, לולייני הרגליים האחוריות — ואחרים נוצרים בעפר לח במערות והם מכונפים.

יש יצור המופיע באותה עונה וחי כשראשו תקוע תמיד בדם; כך הוא מתנפח. זהו בעל החיים היחיד שאין למזונו מוצא: כשהוא שבע יתר על המידה הוא נבקע לרווחה ומת מן המזון עצמו. הוא לעולם אינו נוצר בבהמות משא, נפוץ בבקר ולעיתים בכלבים — שבהם מצויים כל המינים; בכבשים ובעזים מצוי רק זה. מפליאה באותה מידה תאוות הדם של העלוקות במי ביצות, שכן גם הן

משקיעות את כל ראשן. לכלבים יש גם מזיק מכונף המיוחד להם, הקורע בעיקר את אוזניהם, שאי אפשר להגן עליהן בנשיכה.

אותו אבק יוצר עש בבגדי צמר ובאריגים, ובייחוד אם עכביש נסגר עמם. העכביש הצמא סופג כל לחות ומגביר את היובש. מזיק זה נולד גם בספרים. יש מין עש הגורר את מעטפתו כדרך חילזון; אך רגליו נראות לעין. אם מסירים ממנו את המעטפת הוא מת.

אם הם גדלים, הם יוצרים גולם. עץ תאנת הבר מוליד יתושי תאנה; זחלי תאנים, אגסים, אורנים, ורד הכלב וורדים מולידים חיפושיות קַנְתָרִיס. רעל זה נושא עמו את תרופתו: הכנפיים משמשות סם נגד, ואם מסירים אותן הוא קטלני. מינים אחרים של יתושים נוצרים מחומרים המחמיצים. אפילו בשלג ישן מוצאים זחלים אדמדמים — שכן גם השלג עצמו מאדים בזקנתו — ושעירים; בָּמָדַי הם לבנים, גדולים יותר ורדומים.

גם היסוד המנוגד לטבע מוליד יצורים מסוימים. בכבשני הנחושת בָּקַקְפְּרִיסִין, ממש בתוך האש, עף יצור מכונף בעל 4 רגליים שגודלו כזבוב גדול. הוא מכונה פִּירָאלִיס, ויש הקוראים לו פירוטוקון. כל עוד הוא בתוך האש הוא חי; אם הוא יוצא ממנה ועף מעט רחוק יותר, הוא מת.

סמוך ליום הארוך בשנה נושא נהר הִיפָּאנִיס שֶׁבְּפּוֹנְטוֹס קרומים דקים שצורתם כגרגרי ענבים. מהם פורץ יצור מכונף בעל 4 רגליים, בדומה לזה שתואר לעיל; הוא אינו חי יותר מיום אחד, ולכן מכונה המרוביון, 'חי־יום'. אצל שאר היצורים מסוג זה מספרי הימים מתחילת החיים ועד סופם כפולות של 7: אצל יתושים וזחלים — 21 יום, ואצל אלה המולידים גוף שלם — 28; השינויים והמעברים לצורות אחרות מתרחשים בכל 3 או 4 ימים. שאר המכונפים האלה מתים

בדרך כלל בסתיו מכיליון הכנפיים, וזבובי הסוס גם מעיוורון. אם זבובים שמתו מרטיבות נקברים באפר, חייהם חוזרים.

עתה נעבור איבר־איבר על חלקי הגוף השונים, מלבד אלה שכבר תוארו. לכל בעלי הדם יש ראש. רק למעטים מן החיות, ורק לעופות, יש עיטורים על הראש, והם מסוגים שונים: לעוף החול יש שורת נוצות היוצאת ממרכז הראש; לטווסים כעין עצים קטנים ושעירים; לציפור הסטימפלית ציצה; ולפסיון קרניים קטנות. כך גם לציפור קטנה שנקראה פעם גלריטה על שם ציצתה, ואחר כך העניקה בשם הַגַּאלִי 'אלאודה' את שמה אף ללגיון.

כבר הזכרנו גם את העוף שהטבע העניק לו ציצה מתקפלת. הוא נתן רכס השוכב לאורך אמצע הראש מן המקור גם למשפחת האגמיות, וציצות לנקר מארס ולעגור הַבָּלֵאַרִי. אך העיטור המרשים ביותר ניתן לתרנגולים: הוא בשרני ומשונן. אין זה בדיוק בשר, סחוס או יבלת; זהו איבר מיוחד. אשר לכרבולות הדרקונים, טרם נמצא אדם שראה אותן.

לבעלי חיים רבים במים, בים ובקרב הנחשים ניתנו קרניים בצורות שונות; אך קרניים הראויות באמת לשם זה קיימות רק בהולכי על ארבע. אני רואה את אקטאון ואת קִיפּוּס — גם במסורת הַלָּטִינִית — כדמויות אגדיות. בשום איבר אחר לא השתעשע הטבע יותר. הוא שיחק בכלי הנשק של בעלי החיים: אצל האיילים פיצל אותם לענפים; לאחרים העניק קרניים פשוטות, כגון האיילים המכונים בשל כך 'מרצעיים'; אצל אחרים הרחיב אותן לכפות והוציא מהן אצבעות, ולכן הם מכונים רחבי־קרן.

לאיילי הַכַּרְמֶל נתן קרניים מסועפות, אך קטנות ואינן נושרות. למשפחת האילים נתן קרניים המתפתלות בסליל, כאילו העניק להם כפפות אגרוף;

לשוורים נתן קרניים תוקפניות — ובמין זה גם לנקבות, בעוד שבמינים רבים רק לזכרים. ליעלי הסלע נתן קרניים המתעקמות לאחור, וליחמורים קרניים הפונות קדימה. לסטרפסיקרוס, המכונה באפריקה אדקס, נתן קרניים זקופות, המתפתלות בטבעות של קמטים ונעשות דקות עד קצה חלק, כאילו נועדו לנבל.

לבקר של פְּרִיגְיָה יש קרניים נעות כאוזניים; אצל בקר הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים הן מכוונות אל האדמה, ולכן הוא רועה בצוואר נטוי. לאחרים יש קרן יחידה, באמצע הראש או באף, כפי שאמרנו. יש קרניים חזקות להסתערות, אחרות למכה; יש כפופות קדימה או לאחור, ויש המתאימות להטלה בצורות רבות — פונות מעלה, קמורות או מסובבות — וכולן משחירות לחוד. במין מסוים הן משמשות במקום ידיים לגירוד הגוף. אצל חלזונות הן משמשות למשש את הדרך; קרניים אלה בשרניות, וכך גם אצל הקרסטס. לו יש לעיתים קרן אחת, ולחלזונות תמיד 2, שאפשר להושיט ולהחזיר פנימה.

הברברים הצפוניים שותים מקרני שורי הבר, ושתי הקרניים מראש יחיד ממלאות 2 כדים גדולים. אחרים מתקינים אותן בקצות מוטות והופכים אותן לחודים. אצלנו מנסרים אותן ללוחות שקופים; אלה מפזרים אור המוצב מאחוריהם על שטח רחב יותר. הקרניים משמשות גם למותרות רבות אחרות: פעם צובעים אותן, פעם מצפים אותן ופעם יוצרים מהן את הדברים המכונים 'צסטרוטה', בסגנון ציור צרוב.

כל הקרניים חלולות ורק בקצה נעשות מוצקות; רק קרני האייל מוצקות לכל אורכן ונושרות מדי שנה. כאשר פרסות הבקר נשחקות, האיכרים מרפאים אותן במשיחת הקרניים בשומן. החומר הקרני נוח כל כך לעיצוב, עד שאפשר

לכופפו בגופם של בעלי חיים חיים באמצעות שעווה חמה, ולסובב את הקרניים הצומחות לכיוונים שונים כך שלראש אחד יהיו 4 קרניים במקום 2.

קרני הנקבות דקות בדרך כלל מקרני הזכרים, כפי שקורה אצל מיני בקר רבים. לכבשות ולאיילות אין קרניים כלל; גם לבעלי רגליים מרובות־אצבעות ולבעלי פרסה שלמה אין קרניים, מלבד חמור הודו החמוש בקרן אחת. הטבע נתן לבעלי הפרסה השסועה 2 קרניים. לשום בעל קרניים אין שיניים חותכות קדמיות בלסת העליונה. מי שסבור שהשיניים מתכלות לשם יצירת הקרניים מופרך בקלות על ידי האיילות: אין להן שיניים אלה, כמו לזכרים, ואף על פי כן אין להן קרניים. אצל שאר בעלי החיים הקרניים מחוברות לעצמות; רק אצל האיילים הן צומחות מן העור.

ראשי הדגים גדולים מאוד ביחס לגופם, אולי כדי שיוכלו לצלול. למשפחת הצדפות אין ראש, וגם לא לספוגים ולרוב היצורים שכמעט החוש היחיד שלהם הוא מישוש. אצל אחדים, כגון הסרטנים, הראש אינו מובחן משאר הגוף.

מבין כל בעלי החיים, לאדם השיער הרב ביותר על ראשו; וכיום הדבר נכון לגברים ולנשים כאחד, ובייחוד אצל עמים שאינם מסתפרים. מן השיער באו גם שמותיהם של תושבי האלפים 'השעירים' ושל גַּאלְיָה 'ארוכת־השיער'; ואף על פי כן יש הבדל בין ארצות בעניין זה. בני מִיקוֹנוֹס נולדים חסרי שיער, כשם שבני קָאוּנוֹס נולדים בעלי טחול מוגדל. יש בעלי חיים הקירחים מטבעם, כגון היענים ועורבי המים, ששמם היווני נגזר מכך.

נשירת שיער נדירה אצל אישה ואינה נראית אצל סריסים; היא גם אינה מופיעה אצל איש לפני שהשתמש בתענוגות וֶנוּס, לא מתחת למוח, לא מתחת

לקודקוד ולא סביב הרקות והאוזניים. מבין כל בעלי החיים, רק האדם נעשה קירח שלא מלידה. שיער לבן מזקנה מופיע רק באדם ובסוס; אצל האדם הוא מתחיל תמיד בחלק הקדמי של הראש ואחר כך מתקדם לאחורי. רק בקרב בני האדם יש אחדים בעלי 2 קודקודי שיער.

עצמות הגולגולת שטוחות, דקות וחסרות מח עצם, ומחוברות בתפרים משוננים כמסרק. לאחר שנשברו אין הן יכולות להתאחות; אך אם מסירים חלק קטן מהן אין הדבר קטלני, שכן במקומן צומחת צלקת בשרנית. כבר אמרנו במקום המתאים שעצמות הגולגולת של הדובים חלשות ביותר ושל התוכים קשות ביותר.

לכל בעלי הדם יש מוח, ואף ליצורי הים שכינינו רכים, כגון התמנון, אף שהם חסרי דם. אולם מוח האדם הוא הגדול ביותר ביחס לגוף, הלח ביותר והקר ביותר מכל האיברים הפנימיים. הוא עטוף ב־2 קרומים, אחד מעליו ואחד מתחתיו; קריעת אחד מהם קטלנית. מלבד זאת מוח הגבר גדול ממוח האישה. אצל כל בעלי החיים הוא חסר דם וחסר ורידים; ואפילו אצל בעלי השומן אין בו שומן.

המלומדים מלמדים שהמוח שונה ממח העצם, שכן בבישול הוא מתקשה. באמצע מוחם של כל בעלי החיים מצויות עצמות קטנות. רק אצל האדם הוא פועם בינקות ואינו מתקשה לגמרי לפני ראשית הדיבור.

זהו האיבר הפנימי הגבוה ביותר; יש כאן חסר בטקסט. הוא מצוי תחת כיפת הראש, בלי בשר, בלי דם ובלי פסולת. בו נמצאת מצודת החושים; אליו נמשך כל כוח הוורידים מן הלב ושם הוא מסתיים. הוא הפסגה העליונה, ובו משטר השכל. אצל כל בעלי החיים המוח נוטה לפנים, מפני שגם החושים פונים

לפנינו. ממנו באה השינה ומכאן הנהון הראש. בעלי חיים שאין להם מוח אינם ישנים. מספרים שבראש האיילים יש 20 זחלים בחלל שמתחת ללשון וסביב המפרק שבו הראש מתחבר לצוואר.

רק אוזני האדם אינן נעות. מהן נגזר כינוי המשפחה פְּלָאקוּס. אין איבר אחר שבו הוצאות הנשים גדולות יותר, בשל הפנינים התלויות ממנו; ובמזרח גם גברים רואים בזהב הנישא במקום זה אות כבוד. אצל בעלי החיים האוזניים גדולות יותר במינים אחדים וקטנות באחרים; רק אצל איילים הן שסועות וכמו מחולקות, ואצל חדפים הן שעירות. אך אוזניים חיצוניות קיימות אצל כל בעלי החיים הממליטים ולדות חיים, מלבד כלב הים, הדולפין, בעלי החיים שכינינו סחוסיים והצפעים.

לאלה יש רק חללים במקום אוזניים, מלבד דגי הסחוס והדולפין; ואף על פי כן ברור שהדולפין שומע, שכן מוזיקה מרגיעה אותו וקול פתאומי מהמם אותו עד שאפשר ללכדו. מפליא במה הוא שומע. גם אין לו סימנים גלויים לאיברי ריח, אף שחוש הריח שלו חד מאוד. מבין בעלי הכנף, רק לאוח ולשעיר יש נוצות דמויות אוזניים; אצל האחרים יש פתחים לשמיעה. כך גם אצל בעלי קשקשים ואצל נחשים. אצל סוסים ובהמות משא אחרות האוזניים מגלות את מצב הנפש: הן שמוטות בעייפים, מרצדות במפוחדים, זקופות בזועמים ורפויות בחולים.

רק לאדם יש פנים; לשאר בעלי החיים יש פה או חרטום. גם לאחרים יש מצח, אך רק אצל האדם הוא מעיד על עצב, שמחה, חמלה וחומרה. על גבולו התחתון נמצאות הגבות, ורק האדם יכול להניע אותן יחד או כל אחת לחוד. גם בהן שוכן חלק מן הנפש: באמצעותן אנו מסרבים ומהנהנים בהסכמה. יותר

מכול הן מביעות יהירות וגאווה. לרגש זה יש כלי קיבול במקומות אחרים, אך כאן מושבו; הוא נולד בלב, עולה לכאן ותלוי כאן. הוא לא מצא בגוף מקום גבוה ומצוקי יותר שבו יוכל לשכון לבדו.

מתחת לגבות נמצאות העיניים, האיבר היקר ביותר בגוף, שהשימוש שלו באור מבדיל את החיים מן המוות. לא לכל בעלי החיים יש עיניים: לצדפות אין כלל, ואצל כמה רכיכות קיומן מוטל בספק. אם אדם מניע את אצבעותיו מול מסרקות ים פעורות, הן נסגרות כאילו ראו אותו; וסכיני ים נמלטים כאשר מקרבים אליהם כלי ברזל. מבין הולכי הארבע, לחפרפרות אין ראייה; אך יש בהן צורת עיניים אם מסירים את הקרום המתוח מעליהן.

ובין העופות, בסוג האנפות הקטנות המכונות לֶאוּקוֹס, מספרים שהעופות חסרים עין אחת. מעופם דרומה או צפונה נחשב אות טוב במיוחד, שכן אומרים שהוא מסיר סכנות ופחדים. נִיגִידִיוּס אומר שגם לחגבים ולציקדות אין עיניים. אצל החלזונות ממלאים 2 המחושים את מקום העיניים וממששים את הדרך. לשלשולים ולשום מין של תולעת אין עיניים.

רק אצל בני האדם יש לעיניים צבעים שונים; אצל שאר בעלי החיים הצבע דומה בכל בני המין. גם לכמה סוסים יש עיניים כחולות־אפורות, אך אצל האדם רבגוניותן והבדליהן רבים ביותר: עיניים גדולות, בינוניות וקטנות; בולטות, שסבורים שראייתן קהה יותר; ושקועות, שסבורים שראייתן חדה במיוחד, וכך גם עיניים שצבען כצבע עיני עז.

יש הרואים למרחק ואחרים אינם רואים אלא דבר המובא קרוב אליהם. ראייתם של רבים תלויה בזוהר השמש: ביום מעונן ולאחר השקיעה אין הם רואים. אחרים רואים פחות טוב ביום, אך בלילה טוב מכל האחרים. כבר

אמרנו די על בעלי 2 אישונים ועל מי שמבטם מזיק. עיניים כחולות־אפורות בהירות יותר בחשכה.

מספרים שלטיבריוס קיסר, ולשום בן תמותה אחר, הייתה תכונה זו: כאשר התעורר בלילה היה רואה לזמן־מה את כל הדברים כאילו באור בהיר, ואחר כך החשכה הייתה מכסה אותם בהדרגה. לְאַוגוּסְטוּס האלוהי היו עיניים כחולות־אפורות כשל סוסים, וגדולות ולבנות יותר מן הרגיל באדם; משום כך היה נושא בכעס כשבחן אותן אדם בקפידה יתרה.

אצל הקיסר קָלַאוּדְיוּס לובן העיניים בזוויות היה בשרני ולעיתים התמלא ורידים אדומים; אצל הקיסר גָאיוּס היו העיניים קפואות במבטן. תיאור עיני נֵירוֹן פגום בטקסט; נאמר שהיו קהות, אלא אם כיוון אותן כדי להביט בדברים קרובים. בבית הספר לגלדיאטורים של הקיסר גָאיוּס היו 20 איש; ביניהם היו רק 2 שלא מצמצו מול שום איום, ולכן לא נוצחו. כה קשה לאדם לשלוט בכך. אצל רוב האנשים טבעי למצמץ בלי הפסקה, ונמסר לנו שהם פחדנים יותר.

לאיש אין עין בצבע אחד בלבד: לובן משותף לכולם, ובמרכזו צבע שונה. בשום איבר אחר אין סימנים גדולים יותר לנפש אצל כל בעלי החיים, ובייחוד אצל האדם: מתינות, חמלה, רחמים, שנאה, אהבה, עצב ושמחה. גם המבטים רבי־צורה: אכזריים, מאיימים, בוערים, כבדים, אלכסוניים, צידיים, מושפלים ורכים. אכן, הנפש שוכנת בעיניים.

העיניים בוערות, נדרכות, מתלחלחות ומצטמצמות. מהן באה דמעת הרחמים; כאשר אנו מנשקים אותן נדמה שאנו נוגעים בנפש עצמה. מהן יוצאים נהרות המציפים את הפנים. מהו אותו נוזל השופע והמוכן כל כך בזמן כאב, והיכן הוא נמצא בשאר הזמן? אולם אנו רואים בנפש ומבחינים בנפש; העיניים הן כעין

כלים המקבלים ומעבירים את חלקה הנראה. לכן מחשבה עמוקה מעוורת, כשהראייה נמשכת פנימה. לכן בזמן מחלת הנפילה, כשהנפש מתערפלת, העיניים פתוחות אך אינן רואות דבר.

יתרה מזו, ארנבות ובני אדם רבים ישנים בעיניים פקוחות; היוונים מכנים מצב זה κορυβαντιᾶν (קוֹרִיבַּנְטִיאָן). הטבע בנה את העיניים מקרומים דקים ורבים, והגן עליהן מפני קור וחום באמצעות מעטפות חיצוניות קשות. הוא מנקה אותן שוב ושוב בנוזל הדמעות, ומשאיר אותן חלקלקות וניידות כדי להגן עליהן מפני עצמים הפוגעים בהן.

באמצע קרומי העיניים פתח האישון חלון. צרותו אינה מניחה למבט לנדוד בלי כיוון, אלא מוליכה אותו כבתעלה וגם מסיטה בקלות דברים הפוגעים מן הצד. סביבו טבעות שצבען אצל אחדים שחור, אצל אחרים חום־זהוב ואצל אחרים כחול־אפור; תערובת מתאימה זו מאפשרת לאור להיקלט בתוך הלובן המקיף, אך ממתנת את החזרו כדי שלא יסנוור. כוח המראה של העיניים מושלם כל כך, עד שהאישון הזעיר משקף את דמות האדם כולה. משום כך רוב העופות המוחזקים בידי אדם תוקפים במיוחד את עיניו: הם רואים בהן את דמותם וכמו נמשכים אל בני מינם שהם חפצים בהם.

רק בהמות משא מסוימות סובלות ממחלות עיניים עם התמלאות הירח. אולם רק האדם משתחרר מעיוורון באמצעות הוצאת נוזל מן העין. אצל רבים שבה הראייה לאחר גיל 20; מאחרים נשללה מיד בלידתם בלי כל פגם בעיניים, ומרבים ניטלה לפתע באותה דרך בלי פגיעה קודמת. המחברים המומחים ביותר מוסרים שכלי דם יוצאים מן העיניים אל המוח; אני סבור שהם מגיעים גם אל הקיבה, שכן אין אדם שעוקרים את עינו בלי שיקיא.

סגירת עיני המתים ופתיחתן שוב על מדורת הקבורה הן חובה מקודשת בטקס הגדול של אזרחי רומא. המנהג נקבע כך: אין זה ראוי שעיני אדם ייראו ברגעו האחרון, אך גם אסור שלא יוצגו לשמים. מבין כל בעלי החיים, רק עיני האדם מתעוותות; מכאן כינויי המשפחה סְטְרָאבּוֹן ופאיטוס. מי שנולדו עיוורים בעין אחת כונו קוֹקְלֵס; בעלי 2 עיניים קטנות כונו אוקלה; וְלוּסְקִינִי קיבלו את כינוים מפגיעה בעיניהם.

אצל חיות הלילה, כגון חתולים, העיניים זוהרות ומקרינות בחשכה עד שאי אפשר להביט בהן. גם עיני עזים וזאבים נוצצות ומשליכות אור. עיני כלבי ים וצבועים משתנות שוב ושוב לאלף צבעים. גם דגים רבים זוהרים בחשכה, וכך גם גזעי עץ יבשים וחזקים שנרקבו מזקנה. כבר אמרנו אילו בעלי חיים אינם מצמצמים את עיניהם, ואילו אינם מביטים בעיניים הפונות לצדדים אלא מסובבים את הראש כולו.

מספרים שעיני הזיקית עצמן מסתובבות במלואן. הסרטנים מביטים הצידה ונושאים את עיניהם בתוך קליפה שבירה. אצל חגבים ואצל חסילונים הן בולטות, קשות מאוד ומוגנות ברובן באותו שריון. בעלי העיניים הקשות רואים פחות טוב מבעלי העיניים הלחות. מספרים שאם עוקרים את עיני צאצאי הנחשים ואת עיני גוזלי הסנוניות הן צומחות מחדש.

עיניהם של כל החרקים ושל בעלי השריון הקונכייתי נעות כשם שאוזני הולכי הארבע נעות. לבעלי המעטה השביר יש עיניים קשות. לכל היצורים האלה, וכן לדגים ולחרקים, אין עפעפיים והם אינם מכסים את עיניהם; קרום שקוף כזכוכית מתוח על עיני כולם.

לאדם יש עפעפיים משני צדי העין; נשים אף צובעות אותם מדי יום בתכשיר. כה גדולה התשוקה ליופי, עד שגם העיניים נצבעות. הטבע העניק אותם מסיבה אחרת: כעין סוללה לראייה ומגן בולט מפני בעלי חיים המסתערים עליה או מפני דברים אחרים הפוגעים בה במקרה. לא בלי סיבה מספרים שהם נושרים אצל המרבים בתענוגות וֶנוס.

מבין שאר בעלי החיים אין עפעפיים אלא לבעלי שיער בשאר הגוף. אצל הולכי הארבע הם נמצאים רק מעל העין; אצל העופות רק מתחתיה, וכך גם אצל בעלי העור הרך כגון נחשים ואצל הולכי הארבע המטילים ביצים כגון לטאות. היען הוא העוף היחיד שכמו האדם יש לו עפעפיים משני הצדדים.

לא לכל בעלי החיים יש עפעפיים; משום כך גם מצמוץ קיים רק אצל הממליטים ולדות חיים. הכבדים שבעופות עוצמים את העין בעפעף התחתון, וממצמצים באמצעות קרום העובר מזווית העין. יונים ועופות דומים עוצמים בשני העפעפיים; אך הולכי ארבע המטילים ביצים, כגון צבים ותנינים, עוצמים רק בעפעף התחתון ואינם ממצמצים כלל, מפני שעיניהם קשות מאוד.

הקדמונים כינו את השפה החיצונית של העפעף העליון קִילְיוּם, ומכאן גם השם סוּפֶרְקִילְיוּם, גבה. אם חלק זה נחתך בפציעה הוא אינו מתאחה, כפי שקורה רק באיברים מעטים בגוף האדם. מתחת לעיניים יש רק לאדם לחיים, שהקדמונים כינו גנאי. חוק 12 הלוחות אסר על נשים לשרוט אותן באבל. הלחיים הן מושב הבושה: בהן ניכר הסומק במיוחד.

מתחת להן נמצאות הלחיים, המביעות עליזות וצחוק; והאף, שרק אצל האדם הוא בולט לגובה, הוקדש בידי המנהגים החדשים ללעג ערמומי. אצל שאר בעלי החיים הנחיריים אינם בולטים: לעופות, לנחשים ולדגים יש רק פתחים

להרחה, בלי אף חיצוני. מצורות האף נגזרו הכינויים סִימוּס וְסִילוֹ. אצל תינוקות שנולדו בחודש השביעי חסרו לעיתים קרובות פתחי האוזניים והאף.

השפתיים — שמהן הכינויים בְּרוֹקוּס ולביאו — והפה בשרניים או קשים יותר אצל הממליטים ולדות חיים. במקומם יש לעופות מקורים קרניים וחדים: אצל הטורפים הם מעוקלים, אצל מלקטי המזון ישרים, ואצל העוקרים עשבים ובוחשים בבוץ רחבים, כמו במשפחת החזירים. אצל בהמות משא הפה משמש במקום ידיים לאיסוף מרעה. לטורפים פה רחב יותר לקריעה. רק לאדם יש סנטר ולחיים. רק התנין מניע את הלסת העליונה; הולכי הארבע היבשתיים מניעים את הלסתות כדרך שאר בעלי החיים וגם הצידה.

יש 3 סוגי שיניים: משוננות, רצופות ובולטות. המשוננות נפגשות זו בזו כשיני מסרק כדי שלא יישחקו במפגש נגדי, כגון אצל נחשים, דגים וכלבים. שיניים רצופות יש לאדם ולסוס; ושיניים בולטות יש לחזיר הבר, להיפופוטם ולפיל. מבין השיניים הרצופות, אלה המחלקות את המזון רחבות וחדות, ואלה הטוחנות אותו כפולות; השיניים המפרידות ביניהן מכונות ניבים. אצל בעלי השיניים המשוננות הניבים הם הארוכים ביותר.

השיניים הרצופות נמצאות לפעמים בשני צדי הפה, כמו אצל הסוס; או שחסרות שיניים חותכות עליונות, כמו אצל בקר, כבשים וכל מעלי הגירה. לעזים אין שיניים עליונות מלבד זוג חותכות קדמיות, לפי נוסח המקור. לבעלי שיניים משוננות אין חטים; אצל נקבות חטים נדירים, וגם כשישנם אינם מועילים. משום כך חזירי בר זכרים מכים בחטיהם ואילו הנקבות נושכות.

לשום בעל קרניים אין חטים, אך כל החטים חלולים; אצל שאר בעלי החיים השיניים מוצקות. לכל הדגים שיניים משוננות מלבד דג התוכי; רק לו מבין

בעלי החיים המימיים יש שיניים שטוחות. אצל דגים רבים יש שיניים בלשון ובכל הפה, כדי שהמון הפצעים ירכך את מה שאינם יכולים להכניע בטחינה. לרבים יש שיניים גם בחך, ואף בזנב לפי נוסח שהשתרבב לטקסט; השיניים פונות פנימה, כדי שהמזון לא ייפול מפיהם, שכן אין להם איבר אחר לאחוז בו.

שיני האפעה והנחשים דומות, אך 2 בלסת העליונה — אחת מימין ואחת משמאל — ארוכות במיוחד ומנוקבות בצינור דק; באמצעותו הן מחדירות ארס, כשם שהעקרב עושה בעוקצו. המחברים המדקדקים ביותר כותבים שהארס אינו אלא מרת הנחשים, ושממנה מגיעים צינורות מתחת לעמוד השדרה עד הפה. יש אומרים שיש רק ניב אחד, ומפני שהוא מעוקל הוא מתקפל לאחור בזמן הנשיכה; אחרים אומרים שהוא נושר אז וצומח שוב בקלות, ושנחשים שאנו רואים שמטפלים בהם חסרים אותו. העוקץ של העקרב מצוי בזנבו, ואצל רבים יש 3 עוקצים.

אצל הצפעים הניבים חבויים בחניכיים. הצפע, המלא באותו ארס, לוחץ את הניבים לאחור וכך שופך את הרעל אל הנשיכה. לשום עוף אין שיניים מלבד העטלף. הגמל הוא אחד מבעלי החיים חסרי הקרניים שאין להם שיניים חותכות בלסת העליונה. לשום בעל קרניים אין שיניים משוננות. גם לחלזונות יש שיניים; הראיה היא שאפילו הקטנים שבהם מכרסמים בקיה.

אני תמה כיצד היה אפשר לגלות שלבעלי החיים הימיים בעלי השריון ולבעלי הסחוס יש שיניים קדמיות, וכן שלקיפודי הים יש 5 שיניים. אצל החרקים העוקץ משמש במקום שיניים. לקופים שיניים כשל האדם. לפיל יש בתוך פיו 4 שיניים ללעיסה; נוסף עליהן בולטים אצל הזכרים חטים המתעקמים לאחור, ואצל הנקבות הם ישרים ופונים מטה. היצור הימי המכונה 'עכבר ים', השוחה

לפני הלווייתן, חסר שיניים; במקומן פנים פיו שעיר בזיפים, וכך גם לשונו וחכו. אצל הולכי הארבע הקטנים ביבשה יש 2 שיניים חותכות ארוכות מאוד בכל לסת.

אצל שאר בעלי החיים השיניים קיימות כבר בלידה; אצל האדם הן בוקעות בחודש השביעי לאחר הלידה. אצל האחרים הן נשארות לכל החיים; אצל האדם, האריה, בהמות המשא, הכלב ומעלי הגירה הן מתחלפות, אך אצל האריה והכלב רק השיניים המכונות ניבים. הניב הימני של הזאב נחשב בעל כוח רב בכשפים. שום בעל חיים אינו מחליף את שיני הלסת שמאחורי הניבים. אצל האדם האחרונות, המכונות שיני בינה, בוקעות בערך בגיל 20; אצל רבים הן בוקעות אף בגיל 80, גם אצל נשים, אם לא צמחו בצעירותן.

ודאי שבזקנה שיניים נושרות ואחר כך צומחות מחדש. מוּקְיָאנוֹס מספר שראה את זוֹקְלֵס מְסָמוֹתְרַקִי, ששיניו צמחו מחדש לאחר גיל 104. מלבד זאת, אצל בני אדם, בקר, עזים וחזירים יש לזכרים יותר שיניים מלנקבות. לְטִימַרְכוֹס, בנו של נִיקוֹקְלֵס מִפָּאפוֹס, היו 2 שורות של שיני לחי; אחיו לא החליף את שיניו הקדמיות ולכן שחיקן עד תום. יש גם דוגמה לשן שצמחה בחך אדם. ניבים שאבדו בתאונה כלשהי לעולם אינם צומחים מחדש. אצל שאר בעלי החיים השיניים מאדימות בזקנה; רק אצל הסוס הן נעשות לבנות יותר.

את גיל בהמות המשא שופטים לפי שיניהן. לסוס יש 40 שיניים. בגיל 30 חודשים הוא מאבד 2 שיניים קדמיות מכל צד; בשנה שלאחר מכן מספר שווה של השיניים הסמוכות, ובמקומן עולות השיניים המכונות עמודיות. בראשית השנה החמישית הוא מאבד עוד 2; בשנה השישית הן צומחות מחדש; ובשנה השביעית כל שיניו כבר קיימות, מחודשות וקבועות.

אם מסרסים סוס קודם לכן, שיניו אינן נושרות. גם החמורים מאבדים שיניים בגיל 30 חודשים, ואחר כך מדי 6 חודשים. אם נקבה לא המליטה לפני נפילת השיניים האחרונות, עקרותה ודאית. הבקר מחליף שיניים בגיל שנתיים; אצל חזירים השיניים לעולם אינן נושרות. לאחר שאין עוד אפשרות להשתמש בתצפית זו, מזהים זקנה בסוסים ובשאר בהמות המשא לפי בליטת השיניים, שיבת השער מעל העיניים והשקעים סביבן; אז מעריכים בדרך כלל שגילן כ־16 שנה.

בשיני האדם טמון רעל מסוים: אם חושפים אותן מול מראה הן מעמעמות את ברקה, והן ממיתות גוזלי יונים שעדיין אין להם נוצות. דברים נוספים עליהן נאמרו בדיון על הולדת האדם. בקיעת השיניים גורמת מחלות בגופם של תינוקות; שאר בעלי החיים ששיניהם משוננות סובלים מן הבקיעה בחומרה רבה במיוחד.

הלשון אינה דומה אצל כל בעלי החיים. אצל הנחשים היא דקה מאוד, משולשת בקצה, מרצדת, שחורה וארוכה מאוד אם מושכים אותה החוצה. אצל לטאות היא מפוצלת ושעירה; גם אצל כלבי ים היא כפולה, אך אצל הקבוצות שנזכרו קודם לכן היא דקה כחוט. אצל שאר בעלי החיים היא חופשית כדי ללקק סביב הפה. אצל דגים כמעט כל הלשון דבוקה, ואצל התנינים כולה דבוקה. אולם אצל בעלי החיים המימיים החך הבשרני משמש במקום הלשון לחישת הטעם.

אצל אריות, נמרים, כל בני משפחתם וגם חתולים, הלשון מחוספסת בקשקשים חופפים ודומה לפצירה; בליקוקה היא מדקקת את עור האדם.

משום כך אפילו חיה מאולפת, כאשר הרוק שלה מגיע אל דם קרוב לפני העור, מתעוררת לטירוף. כבר דיברנו על לשונות חלזונות הארגמן.

אצל הצפרדעים הלשון מחוברת בחלקה הקדמי וחופשית בעומק הפה, סמוך לגרון; באמצעותה משמיעים הזכרים את קולם, ואז הם מכונים אולוליגונים. הדבר קורה בעונה קבועה, כשהם קוראים לנקבות להזדווג. הם מורידים את השפה התחתונה עד גובה פני המים, קולטים מעט מים ללוע, והלשון מרפרפת שם ומפיקה את היללה. באותה עת חללי הלחיים המתוחים שקופים והעיניים בוערות מן המאמץ. לבעלי עוקץ באחוריהם יש גם שיניים ולשון; לדבורים לשון ארוכה מאוד, ולציקדות היא בולטת. לבעלי עוקץ צינורי בפה אין לשון או שיניים. אצל כמה חרקים, כגון נמלים, הלשון פנימית; אצל הפיל היא חבויה במיוחד.

אצל שאר בני כל מין הלשון חופשית תמיד; רק אצל האדם היא קשורה לא אחת בכלי דם במידה כזאת שיש צורך לחתכם. נמסר לנו שֶׁלְמֶטָלוּס הפונטיפקס הייתה לשון כה בלתי ברורה, עד שבמשך חודשים רבים סבל מאימונים כשניסה לומר את נוסח הקדשת מקדש אופס אופיפרה. אצל שאר הילדים הלשון מבטאת דיבור בערך בגיל 7. רבים רוכשים בה מיומנות המאפשרת להם לחקות בלי הבדל את קולות העופות ובעלי החיים. אצל האחרים חוש הטעם נמצא בקצה הלשון; אצל האדם גם בחך.

לאדם יש שקדים, ולחזיר בלוטות. החלק התלוי מקצה החך ביניהם ומכונה 'ענבה' קיים רק באדם. מתחתיו נמצאת 'לשון קטנה', שאינה קיימת בשום בעל חיים המטיל ביצים. תפקידה כפול, שכן היא ממוקמת בין 2 צינורות. הפנימי שבהם מכונה עורק הנשימה,

והוא מגיע אל הריאות ואל הלב. בזמן האכילה מכסה אותו הלשון הקטנה; האוויר והקול עוברים בו, והכיסוי מונע ממשקה או מזון לסטות למסלול זר ולגרום חנק. הצינור החיצוני האחר מכונה ושט, ודרכו יורדים המזון והמשקה. הוא נמשך אל הקיבה, והקיבה אל הבטן. בזמן שרק האוויר או הקול עוברים, מכסה הלשון הקטנה את הוושט בתורה, כדי שעליית תוכן הבטן בזמן לא מתאים לא תפריע. קנה הנשימה עשוי סחוס ובשר, והוושט מגיד ובשר.

רק לבעלי החיים שיש בהם את 2 הצינורות האלה יש עורף; אצל בעלי הצינור המשמש למזון בלבד יש צוואר פשוט. אצל בעלי העורף הוא גמיש ומאפשר להביט סביב: הוא עשוי עצמות רבות דמויות טבעת, בעלות חוליות, המחוברות במפרקים. רק אצל האריה, הזאב והצבוע הוא נוקשה ועשוי עצמות יחידות וישרות.

הצוואר מתחבר לעמוד השדרה, ועמוד השדרה למותניים. הוא עשוי עצם אך בנוי במבנה מעוגל; דרך פתחים במרכזו יורד מן המוח חוט השדרה. מסיקים שטבעו זהה לטבע המוח, שכן אם רק קרומו הדק מאוד נחתך בעל החיים מת מיד. לבעלי הרגליים הארוכות יש גם צוואר ארוך; כך גם לבעלי חיים מימיים, אף שרגליהם קצרות, ובאותה דרך יש להם טפרים מעוקלים.

רק אצל האדם והחזיר מתנפח הגרון, בדרך כלל בשל פגם במים שהם שותים. החלק העליון של נתיב המזון מכונה לוע, וקצהו סְטוֹמַכוּס. בשם זה נקרא החלל הבשרני שמתחת לקנה הנשימה, המחובר לעמוד השדרה ונפרש ברוחב ובאורך כבקבוק.

לבעלי חיים שאין להם לוע אין גם ושט, צוואר או גרון, כגון הדגים; פיהם מתחבר ישירות לבטנם. לצב הים אין לשון או שיניים, והוא מרסק הכול בקצה

מקורו. אחריו יש קנה וושט משונן, בעל יבלות דמויות אטד לטחינת המזון; הרכסים קטנים ככל שהם מתקרבים לבטן, ובקצה האחרון החספוס דומה לשופין של נפח.

אצל שאר בעלי החיים הלב נמצא במרכז החזה; רק אצל האדם הוא מתחת לפטמה השמאלית, וקצהו דמוי החרוט בולט קדימה. רק אצל הדגים הוא פונה אל הפה. מספרים שזה האיבר הראשון הנוצר ברחם, אחריו המוח; העיניים נוצרות אחרונות, אך הן הראשונות למות והלב האחרון. בלב מצוי החום העיקרי. הוא פועם וכמו נע כיצור שני בתוך בעל החיים, עטוף במעטפת קרומית רכה מאוד אך חזקה, ומוגן בחומת הצלעות והחזה, כדי לשמור על הסיבה והמקור העיקריים לחיים.

בתוך חללו המפותל מספק הלב את המשכן הראשון לנפש ולדם. בבעלי חיים גדולים יש בו 3 חללים, ובכל בעל חיים לפחות 2. שם שוכנת המחשבה. מן המעיין הזה יוצאים 2 כלי דם גדולים אל החלקים הקדמיים והאחוריים; הם מסתעפים ברשת ענפים לכלים קטנים יותר ומשקים כל איבר בדם החיים. זהו האיבר הפנימי היחיד שאינו מתנוון לאורך זמן בשל מחלות ואינו גורר את עינויי החיים: כשהוא נפגע המוות בא מיד. כששאר האיברים נשחתים, כוח החיים מחזיק מעמד בלב.

בעלי חיים שלבם קשה ונוקשה נחשבים טיפשים; אלה שלבם קטן נחשבים אמיצים, ואלה שלבם גדול מאוד — פחדנים. ביחס לגוף הלב הגדול ביותר נמצא אצל עכברים, ארנבות, חמורים, איילים, פנתרים, סמורים, צבועים וכל בעלי החיים הפחדנים או המזיקים מתוך פחד. בְּפַפְלַגוֹנְיָה יש לחוגלות 2 לבבות. בלבבות סוסים ושוורים מוצאים לעיתים עצמות.

המצרים, הנוהגים לשמר גופות בחומרי חניטה, סבורים שלב האדם גדל בכל שנה ומוסיף למשקלו 2 דְּרַכְמוֹת עד גיל 50; מכאן ואילך הוא מאבד אותה כמות מדי שנה. משום כך, לדעתם, האדם אינו חי מעבר לגיל 100 — בגלל כיליון הלב.

מספרים שיש בני אדם הנולדים כשלבם שעיר, ושאין אחרים העולים עליהם באומץ ובמרץ. כזה היה אֲרִיסְטוֹמֶנֵס הַמֶּסֵנִי, שהרג 300 לָקֶדַאִימוֹנִים. פעם אחת, לאחר שנפצע ונשבה, נמלט דרך מעבר צר במחצבה ששימשה ככלא, בעקבות נתיב כניסת השועלים. כשנשבה שוב, התגלגל אל האש בזמן ששומריו נרדמו ושרף את הרצועות יחד עם בשרו. לאחר שנתפס בפעם השלישית חתכו הַלַּקֶדַאִימוֹנִים את חזהו בעודו חי ומצאו שלבו שעיר.

בחלקו העליון של הלב יש שכבת שומן מסוימת כאשר איברי הקורבן מבשרים טובה. ואולם הלב לא נחשב תמיד אחד מן האיברים הנבדקים בניחוש. רק אחרי הָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה־126, כאשר המלך פִּירוֹס עזב את איטליה, בימי לוּקְיוּס פּוֹסְטוּמְיוּס אַלְבִּינוּס בן לוּקְיוּס, מלך הקורבנות, החלו המנחשים לבדוק את הלב בקרבי הקורבנות. כאשר קיסר הַדִּיקְטָטוֹר הקריב ביום שבו הופיע לראשונה בגלימת ארגמן וישב על כיסא זהב, חסר הלב בקרבי הקורבן. מכאן נולדה מחלוקת גדולה על הניחוש: האם יכול הקורבן לחיות בלי איבר זה, או שמא איבד אותו לזמן־מה.

אומרים שאי אפשר לשרוף את לבם של מי שמתו ממחלת לב, וגם לא של מי שנהרגו ברעל. אכן, קיים נאום של וִיטֶלְיוּס שבו הוא מוכיח שֶׁגְנָאוּס פִּיסוֹ אשם בפשע זה. הוא השתמש בטענה זו והעיד בפומבי שלבו של גֶּרְמָנִיקוּס קיסר לא

יכול היה להישרף בגלל הרעל. מנגד הגן פִּיסוֹ על עצמו בטענה שסיבת הדבר הייתה המחלה.

מתחת ללב נמצאות הריאות, בית המלאכה לנשימה, השואב ומחזיר את רוח החיים. משום כך הן דמויות ספוג וחלולות בצינורות ריקים. רק מעט בעלי חיים מימיים מחזיקים בהן, כפי שאמרנו; אצל שאר מטילי הביצים הן קטנות, מוקצפות וחסרות דם. משום כך הללו אינם צמאים. זו גם הסיבה שצפרדעים וכלבי ים נשארים זמן רב מתחת למים. גם לצב יש ריאות גדולות מאוד המשתרעות מתחת לכל שריונו, אך הן חסרות דם. ככל שהריאות קטנות ביחס לגוף, כך בעל החיים מהיר יותר. אצל הזיקית הן הגדולות ביותר ביחס לגוף, ואין לה איבר פנימי אחר.

הכבד נמצא בצד ימין; בחלקו המכונה ראש הקרביים יש שונות גדולה. בקרבן שהקריב מַרְקוּס סַמוך למותו — כאשר נהרג בידי חַנִיבַּעַל — חסר חלק זה; למחרת נמצא חלק כפול. הוא חסר גם בקרבן שהקריב גָּאיוּס מָרְיוּס בְּאוּטִיקָה, וכן בקרבנו של הקיסר גָּאיוּס ב־1 בְּיָנוּאַר, כאשר נכנס לַקוֹנְסוּלָאט בשנה שבה נהרג, ובקרבן של יורשו קְלַאוּדְיוּס בחודש שבו הומת ברעל.

כאשר אַגוּסְטוּס האלוהי הקריב בְּסְפּוֹלֶטְיוּם ביום הראשון לשלטונו, נמצאו כבדיהם של 6 קורבנות מקופלים כפול פנימה מן האונה התחתונה. התשובה הייתה שבתוך שנה יכפיל את שלטונו. גם ראש קרביים חתוך הוא אות עצוב, חוץ מאשר בזמן דאגה ופחד; אז הוא שם קץ לחרדות. לארנבות סמוך לְבְרִילֶטוּם וּלְתַאוְרָנָה, וכן בְּכָרְסוֹנֶסוֹס שליד הַפְּרוֹפּוֹנְטִיס, יש 2 כבדים; והמופלא הוא שאם מעבירים אותן למקום אחר, אחד מהם נעלם.

בכבד מצויה גם המרה, אך לא לכל בעלי החיים ניתנה. אצל הצאן בְּכַלְקִיס שֶׁבְּאֶוּבּוֹיָה אין מרה כלל, ואילו בְּנַקְסוֹס היא גדולה מאוד וכפולה; כל אחד מן המצבים נראה לזר כאות פלאי. לסוסים, פרדים, חמורים, איילים, איילי כַּרְמֶל, חזירי בר, גמלים ודולפינים אין כיס מרה. למינים אחדים של עכברים יש. גם למעטים מבני האדם אין כיס מרה, ובריאותם איתנה וחייהם ארוכים יותר.

יש הסבורים שאצל הסוס המרה אינה בכבד אלא בבטן, ואצל האייל היא בזנב או במעיים; משום כך מרירותם גדולה כל כך שכלבים אינם נוגעים בהם. המרה אינה אלא פסולת, ואף החלק הגרוע ביותר של הדם, ולכן היא נוצרת מחומרו. ודאי שהכבד קיים רק אצל בעלי דם. הוא מקבל את הדם מן הלב, שאליו הוא מחובר, ומזרים אותו אל הווֹרידים.

אצל האדם, לעומת זאת, המרה השחורה היא סיבת שיגעון, ואם כולה נשפכת — גם סיבת מוות. מכאן אף בא הכינוי ״מרה״ לגנאי על מידותיו של אדם: כה גדול הרעל הטמון בחומר הזה כשהוא נשפך אל הנפש. כשהוא מתפזר בכל הגוף הוא נוטל את הצבע אפילו מן העיניים; ואותו צבע נמסר גם לכלי נחושת, המשחירים במגעו. לכן אין להתפלא שהוא נחשב ארסם של נחשים.

בעלי־החיים הניזונים מלענה בְּפוֹנְטוֹס חסרים מרה. אצל עופות מסוימים היא מחוברת בקצה אחד גם למעי, כגון עורבים, שלווים ופסיונים; אצל אחדים היא מחוברת למעי בלבד, כגון יונים, נצים ומורנות; ואצל מיעוט העופות היא נמצאת בכבד. אצל נחשים כמותה גדולה במיוחד.

גם אצל רוב הדגים המרה נמשכת לאורך כל המעי, כפי שהיא אצל הנץ והדיה; נוסף על כך היא נמצאת בכבד, כמו אצל כל חיות הים הגדולות. מרת כלבי הים מפורסמת גם בשימושיה הרבים. צבע זהוב מופק ממרת פרים.

מנחשי הקרביים הקדישו את המרה לְנֶפְטוּן ולכוח המים; ובקורבן של אַוּגוּסְטוּס האלוהי נמצאה מרה כפולה ביום שניצח בְּאַקְטְיוּם.

מספרים שאונות הכבד הזעירות של עכברים תואמות במספרן את ימי הירח בחודש, ושמספרן כמספר היום שאליו הגיע אורו; עוד אומרים שהן גדלות באמצע החורף. בקרב בעלי־החיים המכונים קוֹסִיקוּלִי בְּבֵייטִיקָה מוצאים לעיתים קרובות קרביים כפולים. באחת מאונות הכבד של קרפדות אין הנמלים נוגעות, כנראה בגלל הרעל. הכבד הוא האיבר העמיד ביותר בפני הזמן; דוגמאות ממצורים הוכיחו שהוא נשמר אפילו מאה שנה.

לנחשים וללטאות קרביים ארוכים. מסופר שמקרביו של קורבן שערך קָאִיקִינָה איש וולַטָרָה זינקו נחשים גדולים, כאות משמח. אכן אין הדבר בלתי אמין למי שמביא בחשבון כי ביום מותו של המלך פִּירוֹס זחלו ראשי בהמות הקורבן שנכרתו וליקקו את דמן שלהן. אצל האדם מפריד קרום בין הקרביים לבין חלקם התחתון של האיברים הפנימיים. הוא מכונה פְּרֶקוֹרְדִיָה, מפני שהוא מתוח לפני הלב; היוונים כינו אותו φρένας (פְּרֶנַס).

הטבע המשגיח עטף אמנם את כל האיברים העיקריים בקרומים משלהם, כעין נרתיקים; אך במקרה הזה הייתה גם סיבה מיוחדת — קרבת הקיבה — כדי שהמזון לא יחנוק את הנפש. ודאי שלסרעפת מייחסים את דקות השכל; משום כך אין בה בשר, אלא היא דקה וגידית. בה נמצא גם מושב השמחה העיקרי, כפי שניכר במיוחד מדגדוג בתי השחי, שאליהם היא עולה. בשום מקום אחר אין עור האדם דק יותר, ולכן גם הנאת הגירוד קרובה שם ביותר. משום כך, בקרבות ובמופעי גלדיאטורים, ניקוב הסרעפת הביא למוות מתוך צחוק.

מתחת לוושט נמצאת הקיבה: אצל רוב בעלי־החיים היא יחידה, אצל מעלי הגירה כפולה, ואצל חסרי הדם אינה קיימת כלל. אצל אחדים המעי המתחיל בפה חוזר אל אותו אזור, כמו אצל הדיונון והתמנון. אצל האדם הקיבה מחוברת לקצה התחתון של הוושט ודומה לזו של הכלב. אצל האדם בלבד היא צרה יותר בחלקה התחתון; משום כך רק הוא מקיא, שכן כשהיא מלאה המזון נדחק בגלל הצרות — דבר שאינו יכול לקרות אצל בעלי־חיים שהחלל המרווח שלהם מעביר אותו מטה.

מן הקיבה נמשכים אצל הכבש והאדם הצינורות המכונים לַקְטֵס, שדרכם עובר המזון; אצל שאר בעלי־החיים הם מכונים הִילָה. מהם מתרחבים המעיים עד פי הטבעת, ואצל האדם הם מפותלים מאוד. משום כך תאבים יותר למזון בעלי־החיים שאצלם הדרך מן הקיבה לפי הטבעת ארוכה יותר; ובעלי קיבה עבה מאוד נחשבים גם לפחות פיקחים. גם לעופות מסוימים שני חללים: אחד שאליו הם מורידים מזון טרי, כזפק, ואחר שאליו הם מעבירים אותו לאחר שהוכשר לעיכול. כך אצל תרנגולות, יוּנִי עצים, יונים וחוגלות.

רוב העופות האחרים חסרים את החלל הזה ומשתמשים בלוע רחב יותר, כגון קאקים, עורבים ועורבות. יש שאינם בנויים בשום אחת משתי הדרכים, אלא קיבתם סמוכה לפה; אלה בעלי צוואר ארוך וצר מאוד, כגון הַפּוֹרְפִּירְיוֹן. קיבתם של בעלי פרסה שלמה מחוספסת וקשה. אצל חיות יבשה אחרות יש בה חספוס דמוי שיניים, ואצל אחרות משטח נושך דמוי שבכה — אלה שאין להן שיניים בשתי הלסתות ואף אינן מעלות גירה. כאן המזון מתעכל ומכאן הוא יורד אל המעיים.

חלקו האמצעי של המעי מחובר אצל כולם לטבור; אצל האדם חלקו התחתון דומה למעי החזיר, והוא מכונה בפי היוונים קוֹלוֹן. שם מקורם של כאבים רבים. אצל כלבים הוא צר ביותר, ולכן הם מרוקנים אותו במאמץ עז ובייסורים. אותם בעלי־חיים שמזונם עובר מן הקיבה היישר במעי ישר הם שאינם יודעים שובע, כגון השונרים, ומבין העופות — הצוללנים.

לפיל ארבע קיבות; שאר קרביו דומים לאלה של החזיר, וריאותיו גדולות פי ארבע מריאות שור. קיבת העופות בשרנית ומיובלת. בקיבתם של גוזלי סנוניות נמצאות אבנים לבנות או אדמדמות המכונות אבני כֶּלִידוֹנְיוֹן, הנזכרות במעשי כשפים. בקיבה השנייה של עגלות צעירות נמצאים גם כדורים עגולים של חומר שחור דמוי טוף, חסרי משקל; סבורים שהם תרופה יחידה במינה לנשים המתקשות ללדת, ובלבד שלא נגעו בקרקע.

הקיבה והמעיים מכוסים באומנטום שמן ודק, חוץ מאצל מטילי ביצים. אליו מחובר הטחול בצד שמאל, מול הכבד; לעיתים הוא מחליף עמו מקום, אך הדבר נחשב אות פלא. יש הסבורים שגם למטילי ביצים יש טחול, ואצל נחשים הוא זעיר מאוד. ודאי שהוא נראה בצב, בתנין, בלטאות ובצפרדעים. ידוע שלעוף המכונה אַייגוֹקֶפָלוֹס אין טחול, וכן לחסרי הדם.

הטחול הוא לפעמים מכשול מיוחד בריצה, ולכן מקטינים אותו אצל אצנים הסובלים ממנו. מספרים שבעלי־חיים מוסיפים לחיות גם לאחר שהוצא דרך פצע. יש הסבורים שיחד עמו ניטל מן האדם הצחוק, ושחוסר המידה בצחוק תלוי בגודל הטחול. באסיה יש אזור המכונה סָקֶפְסִיס, שבו, כך מספרים, טחולי הצאן קטנים ביותר; משם יובאו תרופות לטחול.

בִּבְרִילֵטוֹס וּבְתַארְנֶה יש לאיילים ארבע כליות; לעופות ולבעלי קשקשים, לעומת זאת, אין כליות כלל. בדרך כלל הן צמודות לחלק העליון של המותניים. הימנית גבוהה יותר אצל כולם, שמנה פחות ויבשה יותר. השומן של שתיהן יוצא מן המרכז, חוץ מאצל כלב הים. בעלי־חיים שמנים במיוחד באזור הכליות; אצל כבשים השומן אף נקרש סביבן במידה קטלנית. לעיתים נמצאות בהן אבנים. לכל בעלי ארבע הרגליים הממליטים ולדות חיים יש כליות; מבין מטילי הביצים רק לצב יש כליות, וכן את כל שאר האיברים הפנימיים. כליותיו דומות לכליות הבקר, כעין כליה אחת המורכבת מכליות רבות.

הטבע הקיף את הסרעפת ואת האיברים החיוניים בבית החזה, כלומר בעצמות; אך מן הבטן, שחייבת להתרחב, מנע עצמות. לשום בעל־חיים אין עצמות סביב הבטן. רק לאדם חזה רחב; אצל השאר הוא דמוי שדרית, ובייחוד אצל העופות, ומביניהם יותר מכול אצל עופות המים. לאדם שמונה זוגות צלעות, לחזירים עשרה, לבעלי קרניים שלושה־עשר ולנחשים שלושים.

מתחת לבטן, בחלק הקדמי, נמצאת שלפוחית השתן. אין אותה לשום מטיל ביצים חוץ מן הצב, לשום בעל־חיים שאין לו ריאה מלאה דם, ולשום חסר רגליים. בינה לבין הבטן עוברים אל עצם החיק כלי דם המכונים אִילְיָה. בשלפוחית הזאב מצויה אבן המכונה סִירִיטֵס; ואילו אצל בני אדם מסוימים נוצרים שוב ושוב, בייסורים קשים, אבני שתן ואף סיבים דמויי שערות זיף. השלפוחית עשויה קרום שאינו מתאחה בצלקת לאחר שנפצע; כך גם הקרומים העוטפים את המוח ואת הלב, שכן יש סוגים רבים של קרומים.

לנקבות יש כל האיברים האלה, ובנוסף נאד קטן המחובר לשלפוחית, שממנו בא השם אוּטֶרוּס. איבר זה מכונה גם לוּקוּס, ואצל שאר בעלי־החיים וולווה.

אצל הצפע ואצל הממליטים בתוך גופם הוא כפול; אצל מטילי ביצים הוא צמוד לסרעפת. אצל האישה יש לו שני חללים, אחד בכל צד. כשהוא מתהפך ולוכד את הנשימה הוא גורם למוות.

אומרים שפרות הרות נושאות את עוברן רק בחלל הימני של הרחם, אפילו כשהן נושאות תאומים. רחמה של חזירה שהפילה נחשב טוב יותר למאכל מרחמה של חזירה שהמליטה: הראשון מכונה אֵיֶקְטִיקְיָה והשני פּוֹרֶקְרְיָה. רחם חזירה בהמלטתה הראשונה הוא הטוב ביותר, ושל חזירה שתש כוח פריונה — הגרוע ביותר. לאחר ההמלטה הרחם כחול וכחוש, אלא אם החזירה נשחטה באותו יום עצמו.

מבין חזירות צעירות אין מעריכים רחם אלא של ממליטה לראשונה; מעדיפים רחם של חזירות מבוגרות יותר, ובלבד שלא תש כוחן. אין הוא ראוי ביומיים שלפני ההמלטה או אחריה, וגם לא ביום ההפלה. הקרוב ביותר באיכותו לרחם של מפילה הוא רחמה של חזירה שנשחטה יום אחד לאחר ההמלטה. גם עטינה נחשב אז לטוב ביותר, ובלבד שהוולד טרם ינק ממנו; עטינה של מפילה הוא הגרוע ביותר. הקדמונים כינו אותו אַבְּדוֹמֶן לפני שהתקשה, שכן לא נהגו להרוג חזירות הרות.

בעלי קרניים שיש להם שיניים רק בלסת אחת, וכן בעלי עצמות קרסול בכפות הרגליים, משמינים בחֵלֶב מוצק; בעלי פרסה שסועה או כפות המחולקות לאצבעות, אם אין להם קרניים, משמינים בשומן. החלב המוצק נקרש, נעשה שביר כשהוא מתקרר ונמצא תמיד בקצה הבשר; השומן, לעומת זאת, מצוי בין הבשר לעור ונוזלי במיציו. בעלי־חיים מסוימים אינם משמינים, כגון הארנבת והחוגלה. כל בעלי־החיים השמנים פוריים פחות, זכרים ונקבות כאחד;

השמנים יתר על המידה גם מזדקנים מהר יותר. אצל כל בעלי־החיים יש חומר שומני כלשהו בעיניים.

השומן חסר תחושה אצל כולם, מפני שאין בו עורקים או וריד‌ים. אצל רוב בעלי־החיים גם רקמת השומן אינה חשה; משום כך מספרים שעכברים כרסמו חזירים בעודם חיים. יתרה מזו, מבנו של הַקוֹנְסוּל לשעבר לוּקְיוּס אַפְרוֹנְיוּס הסירו גושי שומן וכך הקלו את גופו ממשא שהשבית אותו מתנועה.

נראה שמוח העצם עשוי מאותו חומר: בצעירות הוא אדמדם ובזקנה מלבין. הוא נמצא רק בעצמות חלולות, אך לא בעצמות רגליהם של בהמות משא או כלבים; משום כך שברים שם אינם מתאחים, שכן מוח העצם זולג החוצה. אצל בעלי שומן הוא שומני, אצל בעלי קרניים דמוי חֵלֶב; אצל חסרי עצמות, כגון מיני הדגים, הוא גידי ומצוי רק בעמוד השדרה. לדובים אין מוח עצם; לאריה יש מעט מאוד ממנו ורק בעצמות הירכיים והזרועות. שאר עצמותיו קשות כל כך שאפשר להפיק מהן אש כאילו היו צור.

גם עצמותיהם של בעלי־החיים שאינם משמינים קשות; עצמות השוק של חמורים מפיקות צליל. לדולפינים יש עצמות ולא שדרת קוצים, מפני שהם ממליטים ולדות חיים; לנחשים יש עמוד שדרה. לרכיכות המים הרכות אין עצמות כלל, אלא גופן קשור בטבעות בשר, כגון הדיונון והקלמארי. אומרים שגם לחרקים אין עצמות. לדגי הסחוס יש מח עצם בעמוד השדרה; לכלב הים סחוס ולא עצמות.

כך גם אפרכסות האוזניים והחלקים הבולטים של האף אצל כל בעלי־החיים עשויים חומר רך וגמיש, בהשגחת הטבע, כדי שלא יישברו. סחוס שנקרע אינו מתאחה, ועצמות שנכרתו אינן צומחות מחדש, חוץ מאצל בהמות משא באזור

שמן הפרסה ועד מפרק העקב. האדם גדל לגובה עד שלוש פעמים שבע שנים, ומאז ואילך מתמלא לרוחב. ניכר שבשעת ההתבגרות משתחרר קשר כלשהו בגוף, ובייחוד בזמן מחלה.

הגידים מתחילים מן הלב, ואצל השור אף מלופפים סביבו. טבעם ותפקידם דומים: הם צמודים לכל העצמות החלקלקות וקושרים את חיבורי הגוף המכונים מפרקים — במקום אחד עוברים ביניהם, במקום אחר מקיפים אותם ובמקום אחר חוצים אותם. כאן הם עגולים ושם שטוחים, לפי הצורה הנדרשת.

גם הגידים אינם מתאחים לאחר שנחתכו. מפליא שפגיעה בהם מכאיבה מאוד, אך לאחר שנחתכו לגמרי אין כאב. בעלי־חיים מסוימים, כגון דגים, חסרים גידים ומבניהם נשענים על עורקים; ואילו לדגים הרכים אין גם עורקים. במקום שיש גידים, הפנימיים מכופפים את האיברים והעליונים משיבים אותם למקומם.

בין הגידים חבויים העורקים, כלומר נתיבי רוח החיים; עליהם מונחים הווֹרידים, כלומר נהרות הדם. דופק העורקים ניכר במיוחד בקצות האיברים והוא סימן מרכזי למחלות. הֵרוֹפִילוֹס, נביא הרפואה, תיאר באומנות מופלאה את מקצביו המדויקים ואת חוקיו המטריים לפי הגילים — דופק יציב, מואץ או איטי. השיטה נזנחה בגלל דקותה המופרזת, אך ההתבוננות אם הפעימות תכופות או חלשות עדיין מכוונת את הגה החיים.

העורקים חסרי תחושה, וגם חסרי דם. לא כולם מכילים רוח חיים; כשחותכים אותם רק אותו חלק של הגוף נעשה קהה. לעופות אין ורידים או עורקים, וכך גם לנחשים, לצבים וללטאות, ודמם מועט ביותר. הווֹרידים מתפזרים תחת כל

העור לשוליים דקיקים מאוד ונעשים צרים ועדינים כל כך שהדם אינו יכול לחדור אליהם; רק נוזל שעורר הדם יוצא מאינספור קצותיהם והוא מכונה זיעה. בטבור נמצא קשר הוורידים ומקום מפגשם.

בעלי דם רב ושמן נוטים לכעס. דם הזכרים כהה מדם הנקבות, דם הצעירים כהה מדם הזקנים, ובחלק התחתון של הגוף הוא שמן יותר. חלק גדול מכוח החיים טמון בו. כשהוא נשפך הוא נושא עמו את רוח החיים, אך הוא עצמו אינו חש מגע. בעלי־החיים שדמם סמיך יותר חזקים יותר; אלה שדמם דליל יותר נבונים יותר; ואלה שדמם מועט ביותר או חסר פחדנים יותר.

דם פרים נקרש ומתקשה במהירות הרבה ביותר, ולכן שתייתו קטלנית; אחריו דם חזירי בר. דמם של איילים, אייליִ כַּרְמֶל ובובלים אינו מסמיך כלל. דם החמורים הוא השמן ביותר, ודם האדם הדליל ביותר. לבעלי־חיים שיש להם יותר מארבע רגליים אין דם. אצל שמנים הדם מועט יותר, מפני שהוא נצרך ליצירת השומן.

מבין הזכרים, רק אצל האדם מתרחשת זרימת דם מאליה. אצל בעלי־חיים אחרים הוא יוצא מנחיר אחד או משניהם, אצל אחדים מן החלקים התחתונים, ואצל רבים מן הפה בעונה קבועה. כך קרה לאחרונה לְמַקְרִינוּס וִיסְקוּס, איש בדרגת פְּרַאֶיטוֹר, וכך קרה מדי שנה לְוולוּסְיוּס סָטוּרְנִינוּס, נציב העיר, שחי אף מעבר לשנתו התשעים. הדם הוא הדבר היחיד בגוף שכמותו גדלה לזמן קצר; שהרי בהמות קורבן שופכות דם רב יותר אם שתו קודם לכן.

בעלי־החיים שאמרנו כי הם מסתתרים בעונות קבועות כמעט חסרי דם באותו זמן, מלבד טיפות זעירות סביב הלב — מעשה טבע מופלא. גם אצל האדם כוחו משתנה בן רגע: לא רק שבשינה פחות דם מציף את הגוף, אלא הוא

משתנה לפי כל מצב נפשי — בושה, כעס ופחד. יש גוונים רבים של חיוורון וגם של אודם; שהרי אודם הכעס שונה מאודם המבוכה.

ודאי שבפחד הדם נסוג וכאילו אינו נמצא בשום מקום; רבים שנדקרו אינם מדממים. הדבר קורה רק לאדם. בעלי־החיים שאמרנו כי הם משנים צבע מקבלים צבע זר באמצעות מעין החזרה מן הסביבה; רק האדם משנה את הצבע מתוך עצמו. כל המחלות, וכן המוות, מכלות את הדם.

יש שאינם סבורים שדקות השכל תלויה בדלילות הדם, אלא שעובי העור וכיסויי הגוף הם שעושים את בעלי־החיים קהים יותר או פחות, כגון צדפות וצבים. גב הבקר וזיפי החזירים, לדעתם, מונעים את חדירת רוח החיים הדקה ואינם מניחים לה לעבור כשהיא זכה וצלולה; וכך גם באדם, אם העור עבה או מיובל יותר, הוא חוסם אותה. כאילו אין מייחסים לתנינים בעת ובעונה אחת גם עור קשה וגם תושייה.

עור ההיפופוטם עבה עד כדי כך שמגלפים ממנו קתות לחניתות, ואף על פי כן יש לבעל־החיים תושייה רפואית מסוימת. גם מעורות פילים עושים מגינים שאי אפשר לחדור, אף שמייחסים להם את התבונה הרבה ביותר מכל בעלי ארבע הרגליים. העור עצמו אפוא חסר תחושה, ובייחוד בראש. בכל מקום שבו הוא עומד בפני עצמו בלי בשר מתחתיו, כגון בלחי ובעפעף, הוא אינו מתאחה לאחר שנפצע.

בעלי־החיים הממליטים ולדות חיים מכוסים שיער; המטילים ביצים מכוסים נוצות, קשקשים, שריון כמו הצבים, או עור חשוף כמו הנחשים. הקנים של כל הנוצות חלולים. נוצה שנקצצה אינה מתארכת, אך נוצה שנתלשה צומחת מחדש. חרקים עפים באמצעות קרומים שבירים; הסנוניות שבים באמצעות

קרומים לחים, ואלה שבבתים באמצעות קרומים יבשים. גם בכנפי העטלפים יש מפרקים.

שיער גס וצפוף יוצא מעור עבה, ואצל נקבות הוא דק יותר. לסוסים שיער רב ברעמה ולאריה על הכתפיים; לארנבי השעיר יש שיער גם בתוך הלחיים ומתחת לכפות הרגליים. טְרוֹגוֹס מוסר ששתי התכונות מצויות גם בארנבת, ומדוגמה זו הוא מסיק שגם בני אדם שעירים יותר תאבי משגל יותר. הארנבת היא השעירה שבבעלי־החיים.

רק האדם מצמיח שיער ערווה; אם הדבר אינו קורה, הוא עקר, זכר או נקבה. מקצת שערות האדם נולדות עמו ומקצתן צומחות אחר כך. האחרונות אינן צומחות אצל מסורסים, אך השערות המולדות אינן חדלות לצמוח; כך בדרך כלל גם אצל נשים. עם זאת נמצאו נשים שסבלו מנשירת שיער הראש ואף הצמיחו פלומת זקן כאשר הווסת פסקה. אצל אנשים מסוימים השערות האמורות לצמוח לאחר הלידה אינן מופיעות מעצמן. אצל בעלי ארבע רגליים השיער נושר וצומח מחדש מדי שנה.

אצל גברים השיער צומח ביותר בראש ואחר כך בזקן. לאחר שנגזז הוא אינו גדל ממקום החיתוך כעשבים ודברים אחרים, אלא יוצא מן השורש. הוא מתארך גם במחלות מסוימות, ובעיקר בשחפת, וכן בזקנה ואף בגופות מתים. אצל תאבי משגל השיער המולד נושר מוקדם יותר והשיער שצמח אחר כך גדל מהר יותר. אצל בעלי ארבע רגליים השערות מתעבות בזקנה והצמר מידלדל. גבם של בעלי ארבע רגליים שעיר ובטנם חלקה. מעורות בקר מבשלים דבק, והטוב ביותר מעורות פרים.

מבין הזכרים רק לאדם יש שדיים; לשאר בעלי־החיים יש רק סימנים של פטמות. אפילו אצל נקבות השדיים אינם בחזה אלא אם הן מסוגלות להרים אליהם את ולדותיהן. לשום מטיל ביצים אין שדיים, ורק ממליטי ולדות חיים מפיקים חלב. מבין בעלי הכנף רק העטלף עושה זאת. בעיניי אגדה היא שהסְטְרִיגֶס מגירות חלב משדיהן אל שפתי תינוקות. מוסכם שהסטריגה קיימת בקללות עתיקות, אך איני סבור שברור איזה עוף היא.

עטיני אתונות כואבים מחמת הוולד, ולכן מרחיקים אותו מהם בחודש השישי, ואילו סוסות מניחות לסייחים לינוק כמעט שנה שלמה. בעלי פרסה שלמה, שאינם מולידים יותר מתאומים, מחזיקים כולם שתי פטמות בלבד, בירכיים. גם אצל בעלי פרסה שסועה ובעלי קרניים הן באותו מקום: לפרות ארבע, ולכבשים ולעזים שתיים. בעלי־החיים המולידים שגר רב ושכפותיהם מחולקות לאצבעות מחזיקים פטמות רבות בשתי שורות לאורך כל הבטן. לחזירות מגזע משובח שתים־עשרה ולרגילות שתיים פחות; וכך גם לכלבות. אצל אחדים ארבע במרכז הבטן, כגון פנתרות, ואצל אחרים שתיים, כגון לביאות. רק לפילה יש שתיים מתחת לכתפיים — לא בחזה ממש אלא חבויות סמוך, בבתי השחי. לשום בעל אצבעות אין פטמות בירכיים.

חזירות נותנות את הפטמות הקדמיות — הקרובות לגרון — לגורים הראשונים הנולדים בכל שגר. כל גור מכיר את הפטמה שהוקצתה לו לפי סדר לידתו, יונק ממנה ולא מאחרת. אם מסלקים ממנה את הגור שלה, היא מתייבשת ונסוגה מיד; ואם מכל השגר נשאר גור אחד בלבד, רק הפטמה שהוקצתה לו בלידתו תלויה ומספקת חלב.

לדובות ארבע פטמות. לדולפינות שתי פטמות בלבד בתחתית הבטן; הן אינן בולטות ונמשכות מעט באלכסון. אין בעל־חיים אחר שגורו יונק ממנו תוך כדי תנועה. גם לווייתנים וכלבי ים מזינים את ולדותיהם בחלב מן הפטמות.

חלב הזורם מאישה לפני החודש השביעי אינו מועיל; מן החודש שבו הוולד בר־חיים הוא בריא. אצל נשים רבות הוא זורם מכל שטח השדיים ואפילו מחלל בתי השחי. לגמלות יש חלב עד שהן מתעברות שוב; חלב זה נחשב טעים ביותר כשמוסיפים שלוש מידות מים לכל מידה אחת. לפרה אין חלב לפני ההמלטה, והחלב הראשון אחריה הוא תמיד קולוסְטְרוּם; אם אין מערבים בו מים הוא נקרש לקושי דמוי אבן ספוג. אתונות הרות מפיקות חלב ברציפות. במקום שהמרעה שמן, טעימת חלב האם ביומיים שאחרי ההמלטה קטלנית לעיירים.

סוג המחלה הזאת מכונה קוֹלוֹסְטְרַצְיוֹ. אי אפשר לעשות גבינה מחלבם של בעלי־חיים שיש להם שיניים בשתי הלסתות, מפני שחלבם אינו נקרש. חלב הגמלים הוא הדליל ביותר, אחריו חלב הסוסים, וחלב האתונות הסמיך ביותר — עד שמשתמשים בו במקום חומר מגבן.

סבורים שחלב אתונות גם מוסיף דבר־מה ללובן עורן של נשים. ואכן פּוֹפֵּיאָה, אשת דוֹמִיטְיוּס נֶירוֹן, לקחה עמה לכל מקום 500 אתונות שהמליטו, ואף השרתה את כל גופה באמבט מלא בחלבן, מתוך אמונה שהוא גם מותח את העור. כל חלב מסמיך באש וגולש כשמוסיפים נוזל. חלב פרה מניב גבינה רבה מחלב עזים — מאותה מידה כמעט פי שניים. חלבם של בעלי־חיים שיש להם יותר מארבע פטמות אינו מתאים לגבינה, והטוב ביותר הוא של בעלי שתי פטמות.

הקיבה המגבנת של עופר איילים, ארנבת וגדי נחשבת משובחת; אך הטובה ביותר היא זו של הארנבי השעיר, והיא אף מרפאת שלשול. הוא היחיד מבעלי השיניים בשתי הלסתות שחומר זה מצוי בו. מפליא שהעמים הברבריים החיים מחלב לא הכירו או בזו במשך דורות רבים לסגולת הגבינה, אף שהם מסמיכים את החלב למשקה חמצמץ ונעים ולחמאה עשירה. החמאה היא קצף החלב, מוצקה וסמיכה יותר מן הנוזל המכונה מי גבינה. אין להשמיט שיש בה כוחו של שמן, ושכל הברברים ואף תינוקותינו נמשחים בה.

ברומא, שבה מיטב מוצריהן של כל האומות נשפטים מקרוב, השבח הגדול ביותר בין גבינות הפרובינקיות ניתן לגבינת אזור נָמָאוּסוּס, ובייחוד ממחוזות לְסוּרָה וְגַבָּלִיקוּם; אך תהילתה קצרת ימים והיא משובחת רק כשהיא טרייה. שני אזורי האלפים מוכיחים את איכות מרעיהם בשני סוגים: האלפים הַדַּלְמָטִיִּים שולחים את גבינת דוקלאה, ואלפי הַקָּאוּטְרוֹנִים את גבינת וָטוּסִיקוּם. מגוון רב יותר שולחים הָאַפֶּנִינִים:

האזור שולח מִלִּיגוּרְיָה את גבינת קבה, העשויה בעיקר מחלב כבשים; מֵאוּמְבְּרְיָה את גבינת סָסִינָה; ומגבול אֶטְרוּרְיָה וְלִיגוּרְיָה את גבינת לוּנָה, הבולטת בגודלה, שכן כל כיכר עשויה לשקול עד 1,000 לִיבְּרוֹת. סמוך לעיר מפורסמת גבינת וָסְטִינוּם, והמשובחת ביותר באה משדה קָאדִיקִיוּס. גם לגבינות עזים תהילה משלהן, בייחוד כשהן טריות והעשן מוסיף לחינן. הגבינה שמכינים כך בעיר עצמה עדיפה על כולן; טעמה של הגבינה הַגַּאלִית כבר מקבל עוצמה של תרופה.

מעבר לים זוכה בדרך כלל גבינת בִּיתִינְיָה לתהילה. הראיה המובהקת ביותר שיש מלח במרעה גם כשאין נותנים אותו לבהמות היא שכל גבינה נעשית

מלוחה כשהיא מזדקנת. ידוע שאפשר להשיב לגבינות כאלה טעם של גבינה טרייה באמצעות השריה בחומץ ובקורנית. מספרים שֶׁזַּרתוּסְטָרָה חי במדבר עשרים שנה על גבינה שהוכנה כך שלא חשה את גילה.

מבין יצורי היבשה רק האדם הולך על שתיים. רק לו עצמות בריח וכתפיים; אצל השאר יש אזור שכמות. רק לו אמות. אצל בעלי־החיים שיש להם ידיים, רק הצד הפנימי שלהן בשרני; הצד החיצוני עשוי גידים ועור.

יש בני אדם שבכל יד שש אצבעות. מסופר ששתי בנותיו של מַרקוּס קוֹרְנֶיוּס, בן למשפחה פַּטְרִיקִית, כונו משום כך סֶדִיגִיטָה — שש־אצבעות — וכן וולֶקֶקְיוּס סֶדִיגִיטוּס, משורר נודע. באצבעות האדם שלושה פרקים ובאגודל שניים. האגודל מתכופף כנגד כל האצבעות האחרות, וכשהוא לבדו הוא נמתח באלכסון; הוא גם עבה מהן. הזרת שווה לו באורכה, ושתי האצבעות האחרות שוות זו לזו; האמצעית נמשכת רחוק מכולן. לבעלי ארבע רגליים החיים מטרף יש חמש אצבעות ברגליים הקדמיות וארבע באחוריות.

לאריות, זאבים, כלבים ופנתרים יש גם ברגליים האחוריות חמישה טפרים, שאחד מהם תלוי סמוך למפרק הרגל; לבעלי־החיים הקטנים יותר יש אף הם חמש אצבעות. שתי זרועותיו של בעל־חיים אינן תמיד שוות. ידוע שלסטודיוס הַתְּרַאקִי, בבית הספר לגלדיאטורים של גָּאיוּס קיסר, הייתה הימנית ארוכה יותר. בעלי־חיים מסוימים משתמשים ברגליהם הקדמיות כידיים, יושבים ומקרבים בהן את המזון לפיהם, כגון סנאים.

מיני הקופים מחקים את האדם בשלמות בפנים, בנחיריים, באוזניים ובעפעפיים; הם היחידים מבעלי ארבע הרגליים שיש להם עפעפיים גם בחלק התחתון של העין. יש להם גם שדיים בחזה, זרועות ורגליים המתכופפות

בכיוונים מנוגדים כמו אצל האדם, ציפורניים בידיים, אצבעות ואצבע אמצעית ארוכה יותר. כפות רגליהם שונות מעט: הן דומות לידיים ארוכות מאוד, אך עקבתן משאירה טביעה דמוית כף יד. גם האגודל והפרקים כשל האדם. מלבד איבר המין — וגם הבדל זה בזכרים בלבד — כל האיברים הפנימיים בנויים לפי אותה תבנית.

הציפורניים נחשבות קצותיהם הסוגרים של הגידים. הן מצויות אצל כל בעלי האצבעות. אצל קופים הן ערוכות כחופפות, ואצל בני אדם שטוחות — והן מוסיפות לצמוח גם לאחר המוות. אצל עופות וחיות טרף הן מעוקלות, ואצל השאר ישרות, כגון אצל כלבים, חוץ מן הטופר התלוי מן הרגל אצל רובם.

לכל בעלי הרגליים יש אצבעות, חוץ מן הפיל. אצבעותיו חסרות צורה; מספרן אמנם חמש, אך הן אינן מופרדות ורק מסומנות מעט, ודומות לפרסות ולא לציפורניים. רגליו הקדמיות גדולות מן האחוריות, ובאחוריות הפרקים קצרים. הפיל מכופף את ברכיו פנימה כדרך האדם; שאר בעלי־החיים מכופפים את הרגליים האחוריות בכיוון הפוך מן הקדמיות. בעלי־החיים הממליטים ולדות חיים מכופפים את הברכיים קדימה ואת מפרקי העקב לאחור.

אצל האדם הברכיים והמרפקים מתכופפים בכיוונים מנוגדים; כך גם אצל דובים וקופים, ומשום כך הם איטיים מאוד. אצל בעלי ארבע הרגליים המטילים ביצים — התנין והלטאות — הברכיים הקדמיות מתעקמות לאחור והאחוריות קדימה. רגליהם אלכסוניות, כאצבעו הגדולה של האדם. כך הדבר גם אצל מרבי־הרגליים, חוץ מן הרגליים האחרונות אצל המינים המנתרים. עופות, כדרך בעלי ארבע רגליים, מכופפים את הכנפיים קדימה ואת מפרק העקב לאחור.

לעמי העולם יש גם יראת קודש מסוימת כלפי ברכי האדם. מתחננים נוגעים בהן, מושיטים אליהן ידיים וסוגדים להן כמזבחות, אולי מפני שכוח החיים שוכן בהן. שכן בעצם החיבור של כל ברך, ימין ושמאל, יש בצדה הקדמי שתי גומות דמויות לחיים; אם מנקבים אותן רוח החיים זורמת החוצה כאילו נוקב הגרון. גם בחלקי גוף אחרים יש קדושה מסוימת, כגון ביד ימין: את גבה מבקשים לנשק, והיא המושטת כערובה לנאמנות.

ביוון העתיקה נהגו לגעת בסנטר בעת תחינה. בתחתית האוזן יש מקום המוקדש לזיכרון, ובנגיעה בו אנו מזמנים אדם לעדות. מאחורי אוזן ימין יש מקום המקודש גם לְגָמֶסִיס — האלה שלא נמצא לה שם לָטִינִי אפילו בַּקַפִּיטוֹל. לשם אנו מביאים את האצבע הסמוכה לזרת לאחר שנגענו בה בפה, ומפקידים שם אצל האלים את בקשת הסליחה על דברינו.

דליות ברגליים מופיעות רק אצל גברים, ולעיתים רחוקות אצל נשים. אוֹפִּיוּס מספר שֶׁגְּאיוּס מָרְיוּס, שהיה קוֹנְסוּל שבע פעמים, היה האדם היחיד שהניח להסיר דליה מרגלו בעודו עומד.

כל בעלי־החיים מתחילים לצעוד בצד ימין ורובצים על צד שמאל. האחרים הולכים כרצונם; רק האריה והגמל הולכים בפסיעה צדדית, כלומר הרגל השמאלית אינה חוצה את הימנית אלא באה בעקבותיה. כפות רגלי האדם גדולות במיוחד, ואצל נקבות הן דקות יותר בכל מין. רק לאדם שוקיים בשרניות ושרירי סובך. מחברים מספרים על אדם במצרים שלא היו לו שרירי סובך. רק לאדם יש קשת בכף הרגל, מלבד חריגים מסוימים.

ממומי כף הרגל נוצרו גם שמות המשפחה פְּלַנְקוּס, פְּלָאוּטוּס, פַּנְסָה וּסְקָאוּרוּס; וממומי הרגליים — וָארוּס, וָאטָיָה וָאטִינִי. אותם ליקויים מופיעים גם בבעלי

ארבע רגליים. לבעלי־החיים שאין להם קרניים יש פרסה שלמה, ולכן מכת הפרסה היא נשקם במקום קרן. גם עצמות קרסול אין להם, ואילו לבעלי פרסה שסועה יש. לבעלי אצבעות אין עצמות כאלה, ובשום בעל־חיים אין הן ברגליים הקדמיות. עצמות הקרסול של הגמל דומות לאלה של הבקר אך קטנות מעט; פרסתו שסועה בהפרדה קלה בלבד. טביעת כף רגלו בשרנית כשל דוב, ולכן במסע ארוך הוא מתעייף אם אין מנעילים אותו.

פרסות צומחות מחדש רק אצל בהמות משא. במקומות מסוימים בְּאֵילִירְיָה יש חזירים שפרסותיהם שלמות. בעלי קרניים הם בדרך כלל שסועי פרסה. אין בעל־חיים בעל פרסה שלמה ושתי קרניים; חמור הודו בלבד הוא בעל קרן אחת ופרסה שלמה, ואילו האוריקס בעל קרן אחת ופרסה שסועה. חמור הודו הוא היחיד מבעלי הפרסה השלמה שיש לו עצמות קרסול. החזירים נחשבים שייכים לשני הסוגים, ולכן עצמותיהם פגומות. מי שסברו שלאדם יש עצם כזאת הופרכו בקלות. מבין בעלי האצבעות רק לשונר יש דבר־מה הדומה לעצם קרסול, ולאריה דבר מפותל עוד יותר. עצם הקרסול עצמה עומדת ישר במפרק הרגל; צדה הבטני בולט וחלול והיא מחוברת אל פרק העצם.

מבין העופות יש בעלי אצבעות נפרדות, בעלי קרומי שחייה, וסוג ביניים שאצבעותיו נפרדות אך נוסף ביניהן רוחב של קרום. לכולם ארבע אצבעות: שלוש לפנים ואחת מן העקב; האחרונה חסרה אצל כמה מבעלי הרגליים הארוכות. רק לצוואר‌ון יש שתי אצבעות לכל כיוון. הוא גם שולח לשון דמוית לשון נחש למרחק רב, מסובב את צווארו לאחור וטפריו גדולים כשל קאקים.

אצל כמה מן העופות הכבדים יותר נוספו ברגליים דורבנות; לשום בעל טפרים מעוקלים אין דורבנות. ארוכי הרגליים עפים כשרגליהם מתוחות לאחור לעבר

הזנב, וקצרי הרגליים מכווצים אותן אל מרכז הגוף. השוללים את קיומו של עוף חסר רגליים טוענים שגם לעוף המכונה אַפּוֹס יש רגליים, ומביאים לראיה גם את הדְּרָפָּנִיס, הנראה לעיתים נדירות ביותר מבני הקבוצה הזאת. כבר נראו גם נחשים בעלי רגלי אווז.

אצל חרקים שעיניהם קשות, הרגליים הקדמיות ארוכות יותר כדי שיוכלו לנקות בהן את עיניהם שוב ושוב, כפי שאנו רואים אצל זבובים. חרקים שרגליהם האחוריות ארוכות מנתרים, כגון חגבים. לכל אלה שש רגליים. לכמה עכבישים נוספים עוד זוג רגליים ארוכות מאוד. בכל רגל שלושה פרקים. כבר אמרנו שגם לכמה יצורי ים שמונה גפיים — לתמנונים, דיונונים, קלמארים וסרטנים. הסרטנים מניעים את הצבתות בכיוון אחד ואת הרגליים במעגל או באלכסון; הם היחידים מבעלי־החיים שגופם עגול.

לשאר היצורים האלה יש שתי רגליים מובילות, ורק לסרטנים ארבע. יצורי היבשה שמספר רגליהם עולה על כך, כגון רוב התולעים, אינם בעלי פחות משתים־עשרה רגליים, ואחדים אפילו מאה. לשום בעל־חיים אין מספר אי־זוגי של רגליים.

רגליהם של בעלי הפרסה השלמה נולדות מיד במידתן המלאה, ובהמשך הן כאילו נמתחות יותר משהן גדלות. משום כך בינקותם הם יכולים לגרד את אוזניהם ברגליים האחוריות, דבר שאינם יכולים לעשות בבגרותם, מפני שהתארכות הגוף מגדילה רק את המרחק שעל פניו. מאותה סיבה בראשית חייהם אין הם יכולים לרעות אלא בכריעת ברכיים, עד שהצוואר מגיע למלוא גידולו. בכל בעלי־החיים יש זן גמדי, ואף בין העופות.

כבר אמרנו לאילו זכרים איברי מין הפונים לאחור. אצל זאבים, שועלים, סמורים וחמוסים יש עצם באיבר המין, וממנה מפיקים תרופות חשובות במיוחד לאבני שתן באדם. מספרים שגם אצל הדוב האיבר מתקשה כקרן מיד לאחר מותו. עמי המזרח סבורים שגיד גמל הוא החומר האמין ביותר למתיחת קשתות. גם בין עמים יש הבדלים בתחום הזה, ואף מנהגי דת: הַגַּאלִים של אם האלים כורתים את איברם בלי שהדבר ימית אותם.

אצל נשים, לעומת זאת, מופיע במקרים מעטים דמיון מפלצתי לאיברי הזכר, כמו אצל הֶרְמַפְּרוֹדִיטִים שיש בהם סימני שני הזוויגים. אני סבור שבתקופת נֵירוֹן נראה הדבר לראשונה גם בבעלי ארבע רגליים. הוא אכן הציג לראווה סוסות הרמפרודיטיות שנמצאו בשטח הַטְּרָווֶרִים שֶׁבְּגָאלְיָה וריתם אותן למרכבתו — כאילו ראוי שמושל העולם יישא על גבי אותות מפלצתיים.

אשכי הצאן והבקר תלויים לעבר הרגליים, ואצל חזירים הם צמודים לגוף. אצל הדולפין הם ארוכים מאוד וחבויים בקצה הבטן; אצל הפיל הם פנימיים. אצל מטילי ביצים הם צמודים בתוך הגוף למותניים, ואשכים כאלה מביאים להזדווגות מהירה במיוחד. לדגים ולנחשים אין אשכים, אך במקומם יוצאים שני ורידים מן הכליות אל איברי המין. לבוטאונים יש שלושה אשכים. רק אצל האדם האשכים נמעכים בפציעה או מלידה; בעלי מצב זה הם סוג שלישי של זכרים למחצה, נוסף על הֶרְמַפְּרוֹדִיטִים וסריסים. בכל מין הזכרים חזקים יותר, חוץ מאצל פנתרים ודובים.

כמעט לכל בעלי־החיים הממליטים ולדות חיים או מטילים ביצים יש זנב, חוץ מן האדם והקופים. צורתו מותאמת לצורכי הגוף: אצל בעלי זיפים, כגון חזירי בר, הוא חשוף; אצל שעירים, כגון דובים, הוא קטן; ואצל בעלי שיער ארוך,

כגון סוסים, הוא ארוך מאוד. זנבות שנכרתו צומחים מחדש אצל לטאות ונחשים. אצל דגים הזנב מכוון את התנועה כהגה, ובהנעתו ימינה ושמאלה הוא גם דוחף אותם כמשוט. נמצאו אף לטאות בעלות שני זנבות.

אצל הבקר קנה הזנב ארוך מאוד ושעיר בקצהו התחתון. אצל חמורים הוא ארוך יותר מאצל סוסים, אך אצל בהמות משא אחרות הוא מכוסה שיער ארוך. חלקו הראשון של זנב האריה דומה לזה של הבקר ושל החדף, אך לא כך אצל הפנתר. אצל שועלים וזאבים הוא שעיר כזנב הכבשים, שאצלן הוא ארוך יותר. חזירים מסלסלים את זנבם; כלבים מגזע ירוד מקפלים אותו מתחת לבטן.

אֶרִיסְטוֹ סבור שרק לבעלי ריאות ועורקים, כלומר לנושמים, יש קול. משום כך לחרקים יש צליל ולא קול: רוח נכנסת לתוכם והאוויר הכלוא משמיע צליל. אחדים מזמזמים, כגון דבורים, ואחרים מפיקים צרצור מכוון, כגון ציקדות; אצלן האוויר נכנס לשני חללים שמתחת לחזה, וקרום נע פוגש בו ומשמיע קול בחיכוכו. זבובים, דבורים ודומיהם מתחילים להישמע ומפסיקים עם המעוף, שכן הצליל נוצר מחיכוך ומאוויר פנימי ולא מן הנשימה החיה. חגבים משמיעים קול בחיכוך הכנפיים בירכיים.

אפשר להאמין בדומה לכך שצדפות המסרק חורקות כשהן שוחות; שלרכיכות הרכות ולבעלי השריון אין קול ואף לא צליל. אך שאר הדגים, אף שהם חסרי ריאה ועורק, אינם נטולי צליל לגמרי — ויש המתחכמים וטוענים שהחריקה נוצרת בשיניהם. הדג המכונה קָפֶּר בנהר אֶכְלוֹאוֹס משמיע נהמה, וכך גם אחרים שכבר הזכרנו. מטילי ביצים משמיעים נשיפה, אצל נחשים היא ממושכת ואצל הצב קטועה. לצפרדעים קול מיוחד למינן, כפי שאמרנו —

אלא אם יש לפקפק גם בהן, מפני שקולן נוצר בפה ולא בחזה. עם זאת לטבע המקום חשיבות רבה: מספרים שבמקדוניה הצפרדעים אילמות, וכך גם חזירי הבר.

מבין העופות, הקטנים דברנים יותר, ובייחוד סביב עונת ההזדווגות. יש המשמיעים קול בזמן הקרב, כגון שלווים; אחרים לפני הקרב, כגון חוגלות; ואחרים לאחר שניצחו, כגון תרנגולים. אצל האחרונים לזכרים קול משלהם; אצל מינים אחרים גם לנקבות אותו קול, כגון משפחת הזמירים. עופות מסוימים שרים כל השנה, ואחרים בעונות קבועות, כפי שנאמר בדיון בכל מין.

הפיל מפיק מפיו, בלי להשתמש בחדק, צליל הדומה לעיטוש; דרך החדק הוא מפיק נהמה צרודה כהמון אדם. רק אצל הבקר קול הנקבות עמוק מקול הזכרים; בכל מין אחר הוא גבוה יותר משל הזכרים, וכך גם אצל בני אדם מסורסים.

קולו של תינוק בלידה אינו נשמע לפני שכל גופו יצא מן הרחם. דיבורו הראשון בא בגיל שנה; אך בנו של קְרוֹיסוֹס דיבר בגיל שישה חודשים, עוד בשלב צעצועי הינקות, כאות פלא שבעקבותיו התמוטטה כל הממלכה. המתחילים לדבר מוקדם יותר מתחילים ללכת מאוחר יותר. הקול מתחזק מגיל שלוש־עשרה; בזקנה הוא שב ונעשה גבוה ודק, ואצל שום בעל־חיים אחר אינו משתנה פעמים רבות כל כך. עוד דברים מופלאים ראויים להיאמר על הקול: בתזמורות התיאטרון נסורת או חול המפוזרים על הקרקע בולעים אותו, וכך גם הקפה של קירות גסים ואף כדים ריקים. לעומת זאת הוא עובר לאורך קיר ישר או קעור ומוליך מילים שנאמרו אפילו חרש אל קצהו האחר, אם שום אי־אחידות אינה מפריעה.

לקול חלק גדול בדיוקנו של האדם. אנו מזהים אדם בקולו לפני שאנו רואים אותו, ממש כאילו זיהינו בעיניים. מספר הקולות כמספר בני התמותה בעולם, ולכל אדם קול משלו כשם שיש לו פנים משלו. מכאן הבדל העמים וריבוי הלשונות בכל העולם, מכאן ריבוי השירים, המקצבים וההטעמות; ומעל הכול מכאן היכולת לבאר את הנפש, שהבדילה אותנו מחיות הבר ואף יצרה בין בני האדם עצמם הבדל נוסף, גדול כהבדל שבינינו לבין החיות.

איברים הנוספים לבעלי־חיים מעבר למניין הרגיל חסרי שימוש, כגון אצבע שישית אצל האדם. במצרים החליטו לגדל כאות פלא אדם שהיו לו שתי עיניים נוספות בעורף, אך הוא לא ראה בהן.

אני תמה שֶׁאֶרִיסְטוֹ לא רק האמין שיש בגוף עצמו סימנים המבשרים מראש את משך החיים, אלא אף פרסם אותם. אף שאני סבור שהם דברי הבל ושאין להביאם בלי היסוס, כדי שכל אדם לא יחפש אותם בעצמו בחרדה כאותות, בכל זאת אגע בהם, מפני שאדם גדול כל כך בחכמה לא דחה אותם בבוז.

הוא מציב כסימנים לחיים קצרים שיניים מרווחות, אצבעות ארוכות מאוד, גוון עופרת וקווים רבים בכף היד שאינם נמשכים לכל אורכה. מנגד, בעלי כתפיים כפופות, קו אחד או שני קווים ארוכים בכף היד, יותר משלושים ושתיים שיניים ואוזניים גדולות צפויים לחיים ארוכים. לדעתי אין הוא דורש את כל הסימנים יחד אלא מתבונן בכל אחד לחוד. אלה דברי הבל בעיניי, ובכל זאת הם נפוצים בפי העם. גם טְרוֹגוּס, מחבר מן הרציניים ביותר אצלנו, הוסיף באותה דרך סימנים לאופי; אביאם בלשונו:

מצח גדול מציין אופי כבד ואיטי; מצח קטן — הפכפכות; מצח עגול — כעסנות, כאילו ניכרת בו תפיחת הזעם. גבות הנמשכות בקו ישר מציינות אופי

רך; המתעקמות סמוך לאף — חומרה; המתעקמות ליד הרקות — לעגנות; והשמוטות לכל אורכן — רוע וקנאה.

עיניים מוארכות בשני צדיהן מעידות על אופי מזיק; זוויות בשרניות בצד האף הן סימן לרשעות; לובן עין נרחב הוא סימן לחוצפה; עיניים הנעצמות שוב ושוב מציינות חוסר יציבות. אוזניים גדולות הן סימן לדברנות ולטיפשות. עד כאן טְרוֹגוּס.

בנשימת האריה יש רעל כבד, ובזו של הדוב רעל קטלני. שום חיית בר אינה נוגעת במה שנפגע מהבל פיו, ודברים שנשף עליהם נרקבים מהר יותר. מבין שאר בעלי־החיים רצה הטבע שרק נשימת האדם תיעשה מזוהמת בדרכים רבות — בשל המזון ופגמי השיניים, ובייחוד בזקנה. ואילו היא עצמה אינה יכולה לחוש כאב, והיא חסרת מגע וכל תחושה, אף שבלעדיה אין דבר מורגש. היא נכנסת ויוצאת רעננה בלי הרף, עתידה לצאת אחרונה ורק היא להוסיף להתקיים מן האדם; ולבסוף, היא נמשכה מן השמים.

ואף לנשימה נמצא עונש: הדבר עצמו שבו אנו חיים אינו מיטיב עמנו בחיים. בקרב עמי הַפַּרְתִים ריח הפה רע במיוחד כבר מן הנעורים, בגלל ערבוב מאכלים בלי הבחנה; וגם פיהם מצחין מריבוי יין. אולם האצילים מרפאים את עצמם בגרעין הפרי הָאַשׁוּרִי, המצטיין גם בניחוחו, ומוסיפים אותו למזון.

נשימת הפילים מוציאה נחשים ממחבואם, ונשימת האיילים צורבת אותם. כבר הזכרנו קבוצות בני אדם המסוגלים למצוץ בגופם את ארס הנחשים מפצע. יתרה מזו, נחשים משמשים מזון לחזירים, ואילו לבעלי־חיים אחרים הם רעל. כל היצורים שכינינו חרקים מתים בהתזת שמן; נשרים מתים מבושם — אף שהם מבקשים את הריח שמבריח אחרים — וחיפושיות מתות

מוורדים. סוגי נחשים מסוימים נהרגים בידי עקרב. הַסְקִיתִים טובלים את חציהם בנוזל צפע ובדם אדם; זהו פשע שאין לו מרפא, המביא מוות מיד אפילו במגע קל.

כבר אמרנו אילו בעלי־חיים ניזונים מרעל. אחדים, שאינם מזיקים בדרך כלל, נעשים בעצמם רעילים לאחר שאכלו יצורים ארסיים. בְּפַמְפִּילְיָה ובהרי קִילִיקְיָה, אם חזיר בר אכל סלמנדרה, מי שאוכל את בשרו מת; אי אפשר להבחין בכך בריח או בטעם. מים או יין נעשים קטלניים אם סלמנדרה מתה בתוכם, או אפילו רק שתתה מן המקום שממנו לוקחים את המשקה; כך גם קרפדה. כה רבות המלכודות האורבות לחיים!

צרעות אוכלות נחשים בתאווה, ומזון זה עושה את עקיצותיהן קטלניות. כה גדול ההבדל שיוצר המזון, עד שֶׁתֵאוֹפְרַסְטוֹס מוסר שבאזור שבו בני האדם חיים מדגים גם הבקר ניזון מדגים — אך רק כשהם חיים.

המזון המועיל ביותר לאדם הוא מזון פשוט; הצטברות טעמים מזיקה, ותיבול מזיק עוד יותר. קשים לעיכול כל המאכלים החריפים, המחוספסים, הבלתי מוכרים, המגוונים, המופרזים ואלה שנבלעו בתאווה; בקיץ הם קשים לעיכול יותר מבחורף, ובזקנה יותר מבנעורים. ההקאה, שהאדם המציא כתרופה לדברים אלה, מקררת את הגוף ומזיקה במיוחד לעיניים ולשיניים.

עיכול המזון בשינה מועיל יותר להשמנה מאשר לחיזוק הגוף; משום כך מעדיפים שספורטאים יעכלו את מזונם בהליכה. דווקא בערות ממושכת המזון מוכרע היטב. הגוף גדל ממאכלים מתוקים ושמנים ומשתייה; הוא מצטמצם ממאכלים יבשים, צחיחים וקרים ומצמא. בעלי־חיים מסוימים, ואף בהמות משק באפריקה, שותים רק בכל יום רביעי. אצל האדם צום של שבעה ימים

אינו קטלני בהכרח; ידוע שרבים החזיקו מעמד אף מעבר ליום האחד־עשר. המחלה של רעב שאינו יודע שובע קיימת מכל בעלי־החיים רק באדם.

מאכלים מסוימים, לעומת זאת, משקיטים רעב וצמא ושומרים על הכוחות בטעימה מועטה בלבד, כגון חמאה, הִיפֶּקָה ושוש קירח. הדבר המזיק ביותר בכל החיים הוא המופרז, ובייחוד במה שנוגע לגוף; תמיד מועיל להפחית בכל דרך את מה שמכביד עליו. אך נעבור עתה אל שאר מעשי הטבע.

ספר שנים־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שנים־עשר

כך אפוא טבעם של כל בעלי־החיים שאפשר היה להכיר, הן לפי סוגיהם והן לפי איבריהם. נותר לדבר גם על הדברים שהאדמה מצמיחה ומחלצים ממנה — ואף הם אינם חסרי נשמה, שהרי שום דבר אינו חי בלעדיה — ולא להשתיק שום מעשה ממעשי הטבע. זמן רב היו תועלותיו נסתרות, ומתנתו הגדולה ביותר לאדם נחשבה לעצים וליערות. מהם בא המזון הראשון; עלוותם ריפדה את המערה, וקליפתם הייתה לבגד. גם עתה חיים כך עמים מסוימים.

על אחת כמה וכמה מתעוררת הפליאה כיצד מן ההתחלות האלה הגענו לחציבת הרים לשיש, לבקשת בגדים אצל הַסֵּרִים, לחיפוש פנינים במעמקי ים סוף ואזמרגד בבטן האדמה. לשם כך אף הומצאה פציעת האוזניים — כאילו לא היה די לשאת תכשיטים על הצוואר, בשיער ובידיים, אלא היה צריך גם לנקב את הגוף. לכן ראוי ללכת לפי סדר החיים, לדבר על העצים לפני הדברים האחרים, ולהציג את ראשית המנהגים כנגד מנהגינו שלנו.

אלה היו מקדשי האלים, ועד היום מקדישים הכפרים הפשוטים, כמנהג קדום, את העץ המצטיין לאל. אין אנו עובדים את צלמי הזהב והשנהב הנוצצים יותר משאנו עובדים חורשות ואת הדממה שבתוכן. מיני עצים שהוקדשו לאלוהיהם

נשמרים לעד: אלון אַסְקוּלוּס לְיוּפִּיטֶר, דַּקְנָה לְאַפּוֹלוֹ, זית לְמִינֶרְוָה, הדס לוונוס וצפצפה לְהֶרְקוּלֶס. יתרה מזו, אנו מאמינים שֶׁסִּילְוָנִים וּפָאוּנִים ומיני אלות שייכים ליערות, ושאלוהויותיהם ניתנו להם מן השמים כביכול.

אחר כך ריככו העצים את האדם במזונות ובמיצים ערבים יותר: נוזל השמן המשיב כוח לאיברים, וכוחו של היין הנשתה; ולבסוף שלל טעמי השנה הבאים מאליהם אל השולחן. ואף שבגללם אנו נלחמים בחיות בר ומבקשים דגים שניזונו מגופות נטרפים בים, עדיין אלה מותרות ממדרגה שנייה בלבד.

עוד אלף שימושים יש לעצים, שבלעדיהם אי אפשר לחיות. בעץ אנו חורשים את הימים ומקרבים ארצות זו לזו; בעץ אנו מקימים בתים. גם צלמי האלים היו עשויים עץ, בטרם הומצא ערכה של גוויית חיית פרא ובטרם, כאילו מכוח זכותה של התאווה שנולדה מן האלים, נעשו מאותו שנהב פני האלים ורגלי השולחנות. מספרים שארצות גַּאלְיָה, שהאלפים הגבילו אותן אז כחומה שאין לעוברה, שטפו לראשונה את איטליה מן הסיבה הזאת: הליקו, בן העם הַהֶלְוֶטִי, התגורר ברומא בשל מלאכתו, ובשובו נשא עמו תאנה מיובשת, ענב והבטחה לשמן וליין. לכן אפשר לסלוח להם על שחיפשו את הדברים האלה אפילו במלחמה.

אך מי לא יתפלא בצדק על עץ שהובא מעולם זר לשם צלו בלבד? זהו הדולב, שהובא תחילה מעבר לים הָאִיוֹנִי עד האי של דְּיוֹמֶדֶס כדי לפאר את קברו; משם עבר לסיציליה, ניתן לאיטליה בין המתנות הראשונות, וכבר הגיע עד ארץ הַמּוֹרִינִים. הוא אף מחזיק קרקע החייבת במס, כדי שעמים ישלמו מס גם בעד צל.

דְיוֹנִיסִיוּס הזקן, רודן סיציליה, העביר דולבים אל העיר רֶגְיוּם כמופת לביתו, במקום שנעשה אחר כך גימנסיון. אצל המחברים נמצא שלא יכלו לגדול שם למלוא מידתם, ושדולבים אחרים כבר היו באיטליה ואף בספרד במיוחד.

הדבר נעשה בערך בתקופה שבה נכבשה רומא, ומאז גדל כבודם של הדולבים עד שמזינים אותם ביין טהור שנמזג עליהם. נמצא שהדבר מועיל במיוחד לשורשים; וכבר לימדנו שגם עצים שותים יין.

הדולבים התפרסמו לראשונה בטיילת האקדמיה באתונה, ובה עץ ששורשיו עלו על ענפיו והשתרעו שלושים ושלוש אמות. עתה מפורסם בְּלִיקְיָה דולב המוסיף נוי למעיין קר ולצד הדרך: גזעו חלול כבית ובו מערה שרוחבה שמונים ואחת רגליים; ראשו דמוי חורש, והוא מגן על עצמו בענפים עצומים כעץ שהוא יער שלם, ומכסה שדות בצלליו הארוכים. כדי שלא יחסר דבר ממראה המערה, טבעת סלע פנימית מעטרת את שפתה ומקיפה אבני ספוג מכוסות טחב. כה ראוי היה לפלא, עד שֶׁלִּיקִינְיוּס מוּקְיָאנוֹס, קוֹנְסוּל שלוש פעמים ולא מכבר נציב אותו חבל, חשב שיש למסור גם לדורות הבאים שסעד בתוכו עם שמונה־עשר מלווים. העץ עצמו סיפק ספות עלים בשפע, בטוחות מכל משב; והוא שכב שם וייחל לשאון הגשם בין העלים, מאושר יותר מאשר בתוך ברק שיש, גוני ציורים וזהב תקרות.

דוגמה אחרת היא עץ באחוזה הַוַלֶרְיָטֶרְנִית של הקיסר גָּאיוּס. הוא התפעל מן הרצפות והספסלים הרחבים שנוצרו מקורות ענפיו, וסעד שם כשהוא עצמו חלק מן הצל, בחדר־אוכל שהכיל חמישה־עשר אורחים ואת המשרתים; לאותה סעודה קרא 'הקן'.

בְּגוֹרְטִינָה שבאי כְּרֵתִים, ליד מעיין, עומד דולב אחד הנודע בכתובים בשתי הלשונות ולעולם אינו משיר את עליו. מיד הציפה אותו המיתולוגיה היוונית: יוּפִּיטֶר שכב תחתיו עם אירופה, כאילו לא היה עץ אחר מאותו מין בְּקַפְּרִיסִין. אולם מזרעו נשתלו בְּכָרֵתִים עצמה דולבים שהחזירו את הפגם הזה, כטבעם של בני אדם התאבים לחידוש; שכן מעלתו הגדולה ביותר של העץ היא לחסום את השמש בקיץ ולהכניסה בחורף.

משם העביר את הזן גם לאיטליה, אל אחוזות הפרוורים שלו, בימי הקיסר קָלִיגוּלָה, משוחררו של מַרְקוּס אִיסָרְנִינוּס — סריס תֶּסָלִי עשיר מאוד, שאימץ את עצמו למשוחררי הקיסר לשם כוח פוליטי — עד שאפשר בצדק לכנות גם אותו דִיוֹנִיסְיוּס. ופלאי ארצות זרות מוסיפים להתקיים באיטליה, מלבד אלה שאיטליה עצמה המציאה.

יש גם המכונים 'דולבי־קרקע', שנכפה עליהם להיות נמוכים, שכן מצאנו אפילו הפלות בקרב העצים. לכן יש להזכיר גם בסוג זה את אומללות הננסים. הדבר נעשה הן בדרך השתילה והן בגיזום. גָּאיוּס מַתְיוּס, בן מעמד הפרשים וידיד אַוגוּסְטוּס האלוהי, היה הראשון שהמציא חורשות גזומות בתוך שמונים השנים האחרונות.

גם הדובדבנים והאפרסקים זרים, וכן כל העצים ששמותיהם יווניים או נוכריים; אך אלה מהם שכבר החלו להימנות עם תושבי הארץ יידונו בין עצי הפרי. לעת עתה נמשיך בעצים הזרים, ונפתח במועיל ביותר לבריאות.

התפוח הָאַשׁוּרִי, שאחרים מכנים מדי, משמש תרופה לרעלים. עליו דומים לעלי קטלב וביניהם קוצים. את הפרי עצמו אין אוכלים בדרך כלל, אך הוא מצטיין בריחו ובריח עליו; כששומרים אותו בבגדים הוא מעביר אליהם את

הריח ומרחיק בעלי־חיים מזיקים. העץ עצמו נושא פרי בכל עת: פירות אחדים נושרים, אחרים מבשילים ועוד אחרים מתחילים לצמוח.

עמים ניסו להעבירו לארצותיהם בגלל מעלתו כתרופה, בתוך כלי חרס שבהם פתחים לנשימת השורשים. ראוי לזכור שכך מוטב לשתול ולהעביר כל צמח המיועד למסע ארוך, כדי שנאמר זאת פעם אחת על כולם. אולם הוא סירב לצמוח מחוץ לארץ הַמָּדִים ולפרס. זה העץ שעל גרגריו אמרנו כי נכבדי הַפָּרְתִים מבשלים אותם במאכלים כדי לשפר את ריח הפה. שום עץ אחר אינו זוכה לשבח בארץ הַמָּדִים.

כבר סיפרנו, בתיאור העם הַסֵּרִי, על עציהם נושאי הצמר, וכן על גודל עצי הודו. וָרְגִילְיוּס שיבח עץ אחד המיוחד להודו — ההובנה — והצהיר שאינו גדל בשום מקום אחר. הֶרוֹדוֹטוֹס העדיף לייחס אותו לאתיופיה, ומסר שהאתיופים שילמו למלכי פרס מדי שלוש שנים מס של מאה קורות ממנו, בצירוף זהב ושנהב.

אין להשמיט גם את העובדה שהאתיופים נהגו לשלם מאותה סיבה עשרים חטי פילים גדולים — כך בדיוק ציין. כה רב היה הכבוד שנודע לשנהב בשנת 310 לייסוד עירנו; שכן אז חיבר אותו היסטוריון את ספרו בתורי שבאיטליה. על אחת כמה וכמה מפליא שאנו מאמינים לאותו אדם, האומר כי עד זמנו לא ראה איש מאסיה או מיוון את נהר הפו.

מפת אתיופיה, שכפי שאמרנו הובאה לא מכבר אל הקיסר נֵירוֹן, הראתה שֶׁמְסְיֵנָה, גבול האימפריה, ועד מֶרוֹאֵה — מרחק 996 אלף צעדים — עצים נדירים, ואין שם אלא עצים ממיני הדקל. אולי משום כך הייתה ההובנה הפריט השלישי בחשיבותו במס.

פּוֹמְפֵּיוּס הגדול הציג הובנה ברומא בתהלוכת הניצחון על מִיתְרִידָטֵס. פָּבְיאָנוּס טוען שאינה נדלקת, אך היא בכל זאת בוערת בריח נעים. שני סוגים לה: הנדיר והטוב יותר הוא עץ של ממש, שחומרו טהור, חסר עיניים, שחור ומבריק, ונאה מיד אף בלי עיבוד; האחר שיחי כדוגמת הַצִּיטִיסוּס ופזור בכל הודו.

יש שם גם עץ קוצני הדומה להובנה, אך אפשר לזהותו אפילו לאור מנורה, שכן האש קופצת ממנו מיד. עתה נציג את העצים שעוררו את פליאת ניצחונו של אֶלְכְּסַנְדֶּר הגדול כאשר נפתח לפניו אותו חלק של העולם.

בהודו יש תאנה יוצאת מן הכלל בפריה, הזורעת את עצמה תמיד. היא פורשת ענפים עצומים; התחתונים מתעקלים אל הקרקע עד שבתוך שנה הם ננעצים בה ומעמידים סביב האם דור חדש במעגל, כמעשה גינון נוי. בתוך הגדר הזאת מבלים הרועים את הקיץ, במקום שהוא גם מוצל וגם מבוצר בסוללת העץ, ונאה למראה מלמטה או מרחוק בהיקפו המקומר.

ענפיו העליונים של אותו עץ מזנקים אל על בהמון דמוי יער מגופה העצום של האם; רוב העצים מקיפים שישים צעדים ומכסים בצלם שטח של שני סטדיות. רוחב העלים כצורת המגן הקטן של הָאֲמָזוֹנוֹת; משום כך הם מכסים את הפרי ומונעים את צמיחתו. הפרי נדיר ואינו גדול מפול, אך כשהשמש מבשלת אותו בין העלים טעמו מתוק מאוד וראוי לפלא העץ. הוא גדל בעיקר סביב נהר אַקְסִינֶס.

יש עץ אחר שפריו גדול יותר ומצטיין במתיקותו, וממנו חיים חכמי הודו. העלה מחקה כנפי ציפורים, אורכו שלוש אמות ורוחבו שתיים. מן הקליפה מוציא העץ פרי שמתיקות מיצו מופלאה, ואחד ממנו משביע ארבעה אנשים. שם העץ פאלה ושם הפרי אריארה. הוא מצוי בשפע בארץ הַסּוּדְרָקִים, גבול

מסעות אֲלֶכְסַנְדֶר. יש גם עץ אחר הדומה לו, שפריו מתוק יותר אך מזיק למעיים. אֲלֶכְסַנְדֶר פרסם צו שאיש מצבאו לא ייגע בפרי הזה.

המקדונים תיארו את רוב מיני העצים בלי שמות. יש עץ הדומה בכל יתר תכונותיו לאלה, אך פריו כשקד ורק קטן ממנו, וטעמו משובח במיוחד; הוא מצוי בְּבַקְטְרִיָה. אחדים סברו שהוא מין מיוחד של אלה ולא רק דומה לה. העץ שממנו עושים אריגי פשתן דומה בעליו לתות, וגביע פריו דומה לפרי ורד הבר. זורעים אותו במישורים, ואין מראה נאה ממנו בשדות הגפנים.

הזית ההודי עקר ואינו נותן אלא פרי של זית־בר. לעומת זאת, העצים הנושאים פלפל מצויים בכל מקום ודומים לערערים שלנו, אף שיש שמסרו שהם גדלים רק במדרון הַקַווְקָז הפונה אל השמש. זרעיהם שונים מזרעי הערער בתרמילים קטנים, כדוגמת אלה שאנו רואים בשעועית. כשהם נקטפים לפני שהתרמילים נפתחים ונקלים בשמש, הם יוצרים את המכונה פלפל ארוך; וכשהתרמילים נפתחים בהדרגה עם ההבשלה הם מגלים פלפל לבן, שאחר כך, בקלייה בשמש, משנה את צבעו ונעשה מקומט.

אולם גם להם פגע משלהם: במזג אוויר קשה הם נצרבים ונעשים גרעינים עקרים וריקים, המכונים 'ברגמה', מילה שבלשון ההודים פירושה 'מת'. זה החריף, הקל והחיוור מכל הסוגים; הפלפל השחור ערב יותר, והלבן עדין משניהם.

שורש העץ הזה אינו הדבר המכונה זִינְגִיבֶּרִי, ואחרים זִימְפִיבֶּרִי, כפי שסברו אחדים, אף שטעמו דומה. הזנגביל גדל בַּעֲרָב וּבְטֶרוֹגְלוֹדִיטִיקָה ליד בתי החווה; זהו עשב קטן בעל שורש לבן. הוא נרקב במהירות למרות חריפותו הרבה. מחירו שישה דֶנָרִים לְלִיבְּרָה. פלפל ארוך מזייפים בקלות בחרדל אֲלֶכְסַנְדְרוֹנִי.

מחיר הַלִּיבְּרָה הוא חמישה־עשר דֶּנָרִים; פלפל לבן — שבעה, ושחור — ארבעה.

מפליא שהשימוש בו מצא חן כל כך: בדברים אחרים המתיקות כבשה את הלב והמראה משך, אך אין בפרי או בגרגר הזה שום מעלה. רק החריפות ערבה, ובשבילה נוסעים עד הודו! מי היה הראשון שרצה לנסותו במזון, או מי בתאוותו לא הסתפק ברעב כדי לעורר תיאבון? שני המינים גדלים פרא בארצותיהם, ואף על פי כן נקנים במשקל כזהב או כסף. כבר יש באיטליה גם עץ פלפל, גדול מן ההדס ולא שונה ממנו הרבה. יש להאמין שבגרגריו אותה חריפות שיש בפלפל הטרי; אך חסרה לו הבשלה בקלייה, ולכן גם הדמיון בקמטים ובצבע. מזייפים פלפל בגרגרי ערער, המקבלים את חריפותו להפליא, ובדרכים רבות גם בעת השקילה.

עוד יש בהודו דבר הדומה לגרגרי פלפל ומכונה קריופילון, אך הוא גדול ושביר יותר. מספרים שהוא גדל על הלוטוס ההודי, ומביאים אותו לשם ריחו. גם עץ קוצני נושא דבר דמוי פלפל שחריפותו עזה במיוחד. עליו קטנים וצפופים כעלי הכופר, ענפיו באורך שלוש אמות, קליפתו חיוורת ושורשו רחב ועצי בצבע אשכרוע. כשמבשלים את השורש והזרע במים בתוך כלי נחושת נוצרת תרופה המכונה לִיקְיוֹן.

העץ הקוצני הזה גדל גם בהר פֵּלְיוֹן ומשמש לזיוף התרופה; כך גם שורש עירית־הענק, מרת שור, לענה, אוג או שמרי שמן. המתאים ביותר לרפואה הוא זה שמעלה קצף. ההודים שמים אותו בנאדות עשויים עור גמלים או קרנפים. ביוון יש המכנים את הקוץ עצמו פִּיקְסָאקַנְתוֹס הַכִּירוּנִי.

גם מקיר מיובא מהודו: קליפה אדמדמה של שורש גדול, הקרויה על שם העץ שלה. איני יודע מה טיבו של העץ. קליפה שבושלה בדבש נחשבת שימושית במיוחד ברפואה נגד דיזנטריה. גם ערב מייצרת סקרון, אך זה של הודו משובח יותר. זהו דבש שנאסף בקנים, לבן כגומי ושביר בשיניים; הגושים הגדולים ביותר כאגוז לוז. הוא משמש לרפואה בלבד.

העם הגובל בהודים מכונה אַרִיאָנִים. לעץ קוצני שלהם יש דמעה יקרה הדומה למור, אך קשה להגיע אליו בגלל הקוצים המחוברים אליו. יש שם גם שיח קטלני, ששורשו כנראה כשל צנון ועליו כעלי דַפְנָה, וריחו מושך סוסים; הוא כמעט חיסל את חיל הפרשים של אֲלֶכְסַנְדֶר בכניסתו הראשונה לארץ. אותו דבר אירע גם בארץ הַגֶדְרוֹסִים, בצמח שעליו כעלי דַפְנָה.

מסופר שגם שם יש עץ קוצני שנוזלו, אם מתיזים אותו לעיניים, מעוור כל בעל־חיים; וכן עשב שריחו נפלא אך הוא מלא נחשים קטנים, שנשיכתם ממיתה מיד. אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס מוסר שבעמקי הוּרקַנְיָה יש עצים דמויי תאנה המכונים אוכי, ומהם נוטף דבש במשך שעתיים בבוקר.

בַּקְטְרִיָה סמוכה לשם, ובה הבדולח המשובח ביותר. העץ שחור, גודלו כזית, עליו כעלי אלון ופריו כתאנת־בר. החומר עצמו דומה בטבעו לגומי. יש המכנים אותו ברוכון, אחרים מלאכה או מלדקון; הסוג השחור, המגולגל לגושים, נקרא הדרובולון. עליו להיות דומה לשעווה שקופה, ריחני ושומני כשממוללים אותו, מר בטעמו אך לא חמוץ. בטקסי קודש ריחו מתחזק כשנוסכים עליו יין. הוא גדל גם בַּעֲרָב, בהודו, בְּמָדַי ובבבל. יש המכנים 'פרטי' את המין המובא ממדי.

המין המדי שביר יותר, קליפתי ומר יותר; ההודי לח יותר וריחו ככמון. מזייפים אותו באגוז שקד, ואת יתר סוגיו בקליפה ובסקורדסטיס — כך נקרא עץ בעל

גומי דומה. אולם אפשר לזהות את הזיופים בריח, בצבע, במשקל, בטעם ובאש; ודי שאמרנו זאת פעם אחת גם לגבי יתר חומרי הבושם. הבדולח הַבַּקְטְרִי מצטיין בברק יבש ובהרבה 'ציפורניים' לבנות; נוסף על כך יש לו משקל אופייני, ואסור שיהיה כבד או קל ממנו. מחיר לִיבְרָה של חומר טהור שלושה דֶנָרִים.

ארץ פרס גובלת בעמים שנזכרו. במקום שבו ים סוף חודר הרחק אל היבשה — אותו חלק שכינינו הים הַפַּרְסִי — טבעם של העצים מופלא. הם נראים כאילו המלח אכל בהם וכאילו הובאו וננטשו: בשעת שפל הם עומדים על החוף היבש, שורשיהם חשופים ואוחזים בחולות העקרים כזרועות תמנון. כשהים שב הם עומדים בלי נוע גם תחת מכות הגלים; ובשיא הגאות הם מכוסים כליל. עצם המציאות מוכיחה שהם ניזונים ממליחות המים. גודלם מופלא, מראם דומה לקטלב, פריים דומה מבחוץ לשקד ובתוכו גרעינים מסולסלים.

האי טִילוֹס שוכן באותו מפרץ. הוא מלא יערות בצד הפונה מזרחה, שגם אותו מציפים מי הים בגאות. כל עץ כגודל תאנה, פרחו מתוק במידה שאין לתארה, ופריו דומה לתורמוס אך שום בעל־חיים אינו נוגע בו בגלל חספוסו. במישור גבוה יותר של אותו אי יש עצים נושאי צמר, בדרך אחרת מזו של עצי הַסֵּרִים. עליהם אינם מניבים, ואלמלא היו קטנים יותר אפשר היה לחשוב שהם עלי גפן. הם נושאים דלועים כגודל חבוש, וכשהם מבשילים ונבקעים הם מגלים כדורי פלומה, שמהם עושים בגדים מאריג יקר.

העץ נקרא גוֹסִיפִּינוּם, והוא פורה עוד יותר בְּטִילוֹס הקטן, המרוחק עשרה אלפי צעדים. יוּבָּה מוסר שהפלומה גדלה סביב שיח, שהאריג העשוי ממנה משובח

מן האריג ההודי, ושבערב מכונה העץ שממנו עושים בגדים קִינָאס ועליו דומים לעלי דקל. כך מלבישים את ההודים עציהם שלהם. בְּטֶילוֹס יש גם עץ אחר שפרחו דומה לסיגלית לבנה אך גדול ממנה פי ארבעה, ובאורח מפתיע באזור הזה אין לו ריח.

יש עץ דומה אחר, אך שופע עלים יותר ופרחו ורוד. בלילה הוא סוגר את הפרח; עם זריחת השמש הוא מתחיל לפתוח אותו, ובצהריים פורש אותו במלואו. התושבים אומרים שהפרח ישן. אותו אי נושא גם דקלים, זיתים, גפנים ותאנים, עם שאר מיני הפירות. שום עץ שם אינו משיר את עליו; האי מושקה במעיינות קרים ואף מקבל גשמים.

ערב, השכנה לארצות האלה, מחייבת הבחנה מסוימת בין סוגי התוצרים, שכן הם מתקבלים משורש, משיח, מקליפה, ממיץ, מדמעה, מעצה, מענף, מפרח, מעלה או מפרי. אצל ההודים השורש והעלה זוכים למחיר הגבוה ביותר. שורש הקוסטוס חריף בטעמו ומצטיין בריחו, ואילו השיח עצמו חסר שימוש אחר. מיד בכניסה לנהר אִינְדוֹס, באי פָּטָאלָה, שני סוגים שלו: שחור ולבנבן, שהוא הטוב יותר. מחיר לִיבְּרָה חמישה דֶּנָרִים וחצי.

ראוי להרחיב על עלה הנרד, שכן הוא הראשון במעלה במשחות בושם. לשיח שורש כבד ועבה, אך קצר, שחור ושביר; אף שהוא שמנוני, ריחו מעופש כְּקִיפְּרוּס, טעמו מחוספס ועליו קטנים וצפופים. הצמרות מתפזרות לשיבולים; לפיכך משבחים בנרד מתנה כפולה — את השיבולים ואת העלים. סוג אחר, הגדל על הגנגס, נפסל לגמרי ומכונה אוזניטיס, מפני שהוא מדיף צחנה.

מזייפים אותו גם בפסידו־נרד, עשב הגדל בכל מקום, שעליו עבים ורחבים יותר וצבעם חיוור הנוטה ללבן; וכן מערבים בו את שורשו שלו לשם הוספת משקל,

גומי, קצף כסף, סְטִיבִּי, קִיפְּרוּס או קליפת קִיפְּרוּס. את הנרד הטהור מזהים בקלותו, בצבעו האדמדם, במתיקות ריחו ובעיקר בכך שטעמו מייבש מאוד את הפה אך ערב. מחיר שיבולת לְלִיבְּרָה מאה דֲנָרִים. את מחיר העלה חילקו לפי הגודל: הסוג שכדוריו גדולים יותר מכונה הדרוספאירון ומחירו ארבעים דֲנָרִים.

הסוג שעליו קטנים יותר מכונה מסוספאירון ומחירו שישים דֲנָרִים. המשובח ביותר הוא מיקרוספאירון, בעל העלים הקטנים ביותר; מחירו שבעים וחמישה דֲנָרִים. לכל הסוגים ריח נעים, והוא חזק יותר כשהם טריים. בנרד שהתיישן עדיף צבע שחור יותר.

בחלק העולם שלנו הנרד הסורי הוא המשובח אחריו, אחר כך הַגַּאלִי, ובמקום השלישי הכרתי, שיש המכנים אַגְרִיוֹן ואחרים פוּן. עליו כעלי אלכסנדרס, גבעולו בגובה אמה ומפרקיו לבנבנים הנוטים לארגמן; שורשו נטוי, שעיר ודומה לרגלי ציפורים. בָּקָארִיס מכונה נרד כפרי, ועליו נדבר בין הפרחים. כל אלה, מלבד ההודי, הם עשבים. את הנרד הַגַּאלִי עוקרים עם השורש ורוחצים ביין; מייבשים אותו בצל וקושרים אגודות בנייר. הוא אינו שונה מאוד מן ההודי אך קל מן הסורי. מחירו שלושה דֲנָרִים.

לכל אלה מבחן אחד: העלים אינם צריכים להיות שבירים, ועליהם להיות מיובשים ולא צחיחים. לצד הנרד הַגַּאלִי גדל תמיד עשב המכונה הִירְקוּלוּס, 'תיש קטן', בשל כובד ריחו והדמיון לנרד; בו מזייפים אותו יותר מכול. הוא נבדל בכך שאין לו גבעולון, שעליו קטנים יותר ושורשו אינו מר ואינו ריחני.

גם לאסרום כוחו של הנרד, ואחדים מכנים אף אותו נרד בר. עליו כעלי קיסוס אך עגולים ורכים יותר, פרחו ארגמני ושורשו כשורש הנרד הַגַּאלִי; זרעו דמוי גרגר ענב, וטעמו חם וייני. הוא פורח פעמיים בשנה בהרים מוצלים. הטוב

ביותר בא מִפּוֹנְטוֹס, אחריו זה מִפְרִיגְיָה, ובמקום השלישי זה מֵאִילִירְיָה. חופרים אותו כשהוא מתחיל להשיר עלים ומייבשים בשמש; הוא מעלה במהירות ריח טחב ומתיישן. לא מכבר נמצא גם בְּתְרָאקְיָה עשב שעליו אינם שונים כלל מעלי הנרד ההודי.

משתמשים באשכול האמומום. יש שסברו שהוא בא מגפן בר הודית, אך זהו שיח מפותל שגובהו טפח. קוטפים אותו עם השורש, מסדרים אותו בעדינות באגודות, והוא נעשה שביר מיד. המשובח ביותר הוא הדומה בעלייו לעלי רימון, אך אינו מקומט וצבעו אדמדם. במקום השני עומד החיוור; הירוק פחות טוב, והגרוע ביותר הוא הלבן — צבע הנוצר גם מזקנה.

מחיר אשכולות האמומום הוא 60 דֶּנָרִים לְלִיבְּרָה, ומחיר אֲמוֹמוּם מפורר 48 דֶּנָרִים. הוא גדל גם בחבל אוֹטֵנָה שבארמניה, בְּמָדַי ובְּפוֹנְטוֹס. מזייפים אותו בעלי רימון ובגומי נוזלי, כדי שיידבק ויתגלגל לצורת אשכול. יש גם סוג המכונה אמוֹמִיס, שסיביו מעטים יותר, הוא קשה יותר וריחו חלש יותר; מכאן נראה שהוא מין אחר או שהוא נאסף בטרם הבשיל.

דומה להם בשם ובשיח ההל, שזרעו מוארך. קוצרים אותו באותה דרך בַּעֲרָב. יש לו 4 סוגים: הירוק והשמן ביותר, בעל זוויות חדות והמתנגד לפירור, הוא המשובח ביותר; הבא אחריו אדמדם־לבנבן; השלישי קצר וכהה יותר; והגרוע מנומר, נטחן בקלות וריחו חלש — אף שריח ההל צריך להיות קרוב לריח הקוסטוס. הוא גדל גם אצל הַמָּדִים. מחיר המשובח ביותר 3 דֶּנָרִים לְלִיבְּרָה.

מבחינת מולדתו בא הקינמון לאחר אלה; אך קודם ראוי לתאר את עושרה של ערב ואת הסיבות שהעניקו לה את הכינוי 'המאושרת והמבורכת'. מוצריה

העיקריים הם הלבונה והמור. את המור היא חולקת עם הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים; הלבונה אינה גדלה מחוץ לַעֲרָב, ואף לא בכל ערב.

בערך במרכז ערב יושבים הָאַטָרָאמִיטִים, שבט מן הַסַּבָּאִים, ובירת ממלכתם סָאבּוֹטָה שוכנת על הר גבוה. במרחק 8 תחנות ממנה נמצא חבל מגדלי הלבונה שלהם, המכונה סָאבְּרִיבָּה; היוונים אומרים שפירוש השם 'סוד'. הוא פונה אל זריחת השמש בקיץ, אינו נגיש בשל סלעים מכל עבר, ומימינו ים שחופיו המצוקיים אינם נגישים. מספרים שאדמת החבל לבנה כחלב ונוטה לאדום.

אורך היערות 20 סכוינים ורוחבם מחצית מכך. לפי חישובו של אֶרַטוֹסְתֶנֶס, סכוינוס הוא 40 סטדיות, כלומר 5 מילין רומיים. אחרים ייחסו לכל סכוינוס 32 סטדיות. גבעות גבוהות מתרוממות שם, והעצים הגדלים מעצמם יורדים גם אל המישורים. מוסכם שהאדמה חרסיתית, המעיינות מעטים ומימיהם מליחים.

גם הַמִּינָאִים, שבט אחר, גובלים באזור; דרכם מועברת הלבונה בנתיב צר יחיד. הם היו הראשונים שסחרו בלבונה ועדיין עוסקים בכך יותר מכול, ולכן כונתה הלבונה 'מִינָאִית'. מלבד בני העם הזה שום ערבי אינו רואה את עץ הלבונה, ואף לא כולם בתוכו. מספרים שלא יותר מ־3,000 משפחות תובעות לעצמן בזכות ירושה את הרשות לעסוק בו; משום כך הן מכונות מקודשות. בעת חריצת העצים או איסוף השרף הן נמנעות מטומאה במגע עם נשים או עם מתים, וכך מגדילות את הקדושה המיוחסת לסחורה. יש האומרים שהלבונה ביערות שייכת לכל בני העמים האלה יחד, ואחרים שהיא מתחלקת ביניהם בשנים מתחלפות.

אפילו מראהו של העץ עצמו אינו מוסכם. ניהלנו מלחמות בַּעֲרָב והנשק הרומי חדר לחלק גדול ממנה; גם גָּאיוּס קיסר, בן אַוגוּסְטוּס, ביקש שם תהילה. ואף על פי כן, ככל שידוע לי, שום מחבר לָטִינִי לא מסר את מראם של עצים אלה.

תיאורי היוונים שונים: אחדים מסרו שעליו כעלי אגס, אלא שהם קטנים יותר וירוקים כעשב; אחרים אמרו שהוא דומה לאלת המסטיק ועליו אדמדמים; ויש שטענו שזהו עץ אלה. כך סבר גם המלך אַנְטִיגוֹנוֹס לאחר שהובא אליו ענף. המלך יוּבָּה, בספרים שכתב לְגָאיוּס קיסר בן אַוגוּסְטוּס, שהשתוקק לתהילה בַּעֲרָב, מוסר שגזעו מפותל, ענפיו דומים במיוחד לאדר של פּוֹנְטוֹס והוא מפריש מוהל כעץ שקד. לדבריו עצים כאלה נראים בְּקַרְמַנְיָה, וכן במצרים, שם נטעו אותם מלכי בית תַּלְמַי מתוך עניין מיוחד.

מוסכם שקליפתו כקליפת דָּפְנָה; יש שאמרו שגם עליו דומים. כזה בוודאי היה העץ בְּסַרְדִיס, שכן גם מלכי אסיה דאגו לטעת אותו. השליחים שבאו מערב בזמני הפכו הכול למסופק עוד יותר, ובצדק הדבר מפליא: הרי אפילו ענפי לבונה מגיעים אלינו, ומהם אפשר להאמין שגם עץ האם מצמיח ענפים מגזע עגול וחסר קשרים.

בעבר קצרו לבונה פעם אחת בשנה, מפני שההזדמנויות למוכרה היו מעטות; כעת הרווח מביא קציר שני. הקציר הראשון והטבעי מתרחש סמוך לעליית כוכב הכלב, בשיא חום הקיץ. חורצים את העץ במקום שבו הוא נראה תפוח ביותר וקליפתו מתוחה ודקה ביותר. הפצע נפתח לרווחה אך הקליפה אינה מוסרת; ממנו פורץ קצף שמנוני. לאחר שהוא מתקשה הוא נעשה סמיך. במקום שתנאי השטח מאפשרים, מחצלת דקלים קולטת אותו; במקום אחר

מכינים סביבו רחבה מרוצפת. בדרך הראשונה הוא נקי יותר, ובשנייה כבד יותר. מה שנדבק לעץ מסורק ממנו בכלי ברזל, ולכן הוא מעורב בקליפה.

היער מחולק לחלקות קבועות ומוגן ביושר הדדי: איש אינו שומר על העצים הפצועים ואיש אינו גונב מרעהו. אבל בשם הֶרְקוּלֶס, באלכסנדריה, מקום שבו מעבדים ומוהלים את הלבונה, שום הקפדה אינה מצליחה לשמור די על בתי המלאכה. חותמים את אזור חלציו של הפועל, מוסיפים מסכה לראשו או רשת צפופה, והוא יוצא עירום. כה פחות אָמוֹן מעניקים אצלנו אפילו העונשים, מכפי שהיערות זוכים לו אצלם!

בסתיו אוספים את תוצר הקיץ; הוא הנקי ביותר ולבן. הקציר השני נערך באביב, לאחר שחורצים את הקליפה בחורף. תוצר זה אדמדם ואינו משתווה לראשון. הראשון מכונה קַרְפִּיאָתוּם והשני דָתִיאָתוּם. מאמינים שגם שרף מעץ צעיר לבן יותר, אך מעץ זקן ריחני יותר. יש הסבורים שהלבונה הטובה יותר גדלה באיים; יוּבָּה מכחיש שהיא גדלה באיים בכלל.

את טיפת השרף התלויה בצורת עיגול אנו מכנים 'זכר', אף שבדרך כלל אין משתמשים בשם זכר במקום שאין בו נקבה; מתוך כבוד דתי נמנעו מלייחס את המין האחר. יש הסבורים שהשם נובע מדמיונו לאשכים. הסוג הנחשק ביותר הוא 'דמוי שד', הנוצר כאשר טיפה נוספת מצטרפת לראשונה בעודה תלויה ומתמזגת בה. אני מוצא שפעם מילאה כל טיפה כזאת כף יד, כאשר תאוות האיסוף הייתה קטנה יותר והניחו לה לצמוח לאט.

היוונים מכנים טיפה כזאת סטגוניאס ואטומוס, ואת הקטנה יותר אורוביאס. את הפירורים שניתזו בטלטול אנו מכנים מנה. עדיין נמצאות טיפות שמשקלן שליש מנה, כלומר משקל 28 דֶנָרים. כאשר אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול היה נער והקטיר

לבונה על המזבחות בלי חסכנות, אמר לו מחנכו לֶאוֹנִידַס שיעבוד את האלים בדרך זו לאחר שיכניע את העמים מגדלי הלבונה. אולם לאחר שֶׁאֶלֶכְּסַנְדֶּר השתלט על ערב הוא שלח לו סְפִינָה עמוסת לבונה והאיץ בו לעבוד את האלים בנדיבות.

את הלבונה שנאספה נושאים בגמלים לְסָאבּוֹטָה, ורק שער אחד פתוח לכניסתה. המלכים קבעו עונש מוות על סטייה מן הדרך. שם נוטלים הכוהנים מעשר לאל המכונה סָאבִּיס, לפי נפח ולא לפי משקל, ואסור לסחור לפני כן. מהמעשר מממנים את הוצאות הציבור; במשך מספר ימים קבוע האל אף מזין בנדיבות את האורחים. אי אפשר להוציא את הלבונה אלא דרך ארץ הַגֶּבַנִיטִים, ולכן משלמים מס גם למלכם.

בירתם תוֹמְנָה רחוקה מעזה, עיר בחוף שלנו שביהודה, 2,437,500 פסיעות. הדרך מתחלקת ל־65 תחנות גמלים. יש גם מכסות קבועות הניתנות לכוהנים ולסופרי המלכים; ומלבד אלה גם השומרים, אנשי הליווי, שומרי השער והמשרתים נוגסים בסחורה.

לאורך כל הדרך משלמים במקום אחד על מים, במקום אחר על מספוא או על לינה, וכן מכסים שונים; כך מצטברות ההוצאות על כל גמל עד חופנו ל־688 דֶּנָרים. אחר כך משלמים שוב לגובי המס של שלטוננו. לכן מחיר לִיבְּרָה מן הלבונה המשובחת ביותר הוא 6 דֶּנָרים, מן הסוג השני 5 ומן השלישי 3. אצלנו מזייפים אותה בטיפת שרף לבן הדומה לה מאוד, אך אפשר לזהות את הזיוף בדרכים שכבר תוארו.

בוחנים את הלבונה לפי לובנה, גודלה ושבירותה; לפי האופן שבו היא נעשית גחלת ובוערת מיד; וכן בכך שאינה נכנעת לשן אלא מתפוררת לפירורים.

אחדים מסרו שהמור גדל באותם יערות, כשהעץ מעורב בעצי הלבונה; אך רבים יותר אומרים שהוא גדל בנפרד, שכן הוא מצוי במקומות רבים בַּעֲרַב, כפי שיתברר בדיון במיניו. מור משובח מובא גם מן האיים, וְהַסַּבָּאִים אף חוצים את הים כדי לבקשו אצל הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים. גם מור מתורבת מצליח, והוא נחשב טוב בהרבה ממור הבר. העץ נהנה מעידור ומחשיפת הקרקע סביבו, ושורש שהתקרר משפר אותו.

עץ המור מגיע לגובה 5 אמות ואינו חסר קוצים. גזעו קשה ומפותל, עבה מגזע הלבונה, ובשורש הוא עבה משאר חלקיו. יש האומרים שקליפתו חלקה ודומה לקליפת קטלב; אחרים שהיא מחוספסת וקוצנית. עליו כעלי זית אך מסולסלים וקוצניים יותר; יוּבָּה אומר שהם כעלי סלרי־בר. אחדים מדמים אותו לערער, אלא שהוא מחוספס יותר, מלא קוצים ועליו עגולים יותר, אך טעמו כטעם הערער. היו אף אנשים ששיקרו ואמרו שגם לבונה וגם מור נולדים מעץ הלבונה.

גם עצי המור נחרצים פעמיים ובאותן עונות, אך מן השורש ועד הענפים החזקים. עוד לפני החריצה הם מזיעים מעצמם את השרף המכונה סטקטה, שאין טוב ממנו. אחריו בא המור המתורבת, ובמור הבר תוצר הקיץ טוב יותר. מגדלי המור אינם נותנים ממנו חלק לאל, מפני שהוא גדל גם אצל עמים אחרים; אך הם משלמים רבע ממנו למלך הַגֶּבָּנִיטִים. את השאר קונים אנשים מן העם בכל מקום ודוחסים לנאדות; יצרני הבשמים שלנו ממיינים אותו בלא קושי לפי ריחו ושמנוניותו.

יש מינים רבים. הראשון במור הבר הוא הַטְרוֹגְלוֹדִיטִי; אחריו הַמִּינָאִי, הכולל את הָאַטְרָאמִיטִי, הַגֶּבָּנִיטִי וְהָאוּסָארִיטִי שבממלכת הַגֶּבָּנִיטִים; השלישי

הַדְּיאָנִיטִי; הרביעי המעורב; החמישי הַסַּמְבְּרַקְנִי, על שם עיר בממלכת הַסַּבָּאִים הסמוכה ביותר לים; והשישי המכונה דוּסְרִיטִי. יש גם מור לבן הגדל במקום יחיד בלבד ומובא לעיר מָסָאלוּם. את הַטְרוֹגְלוֹדִיטִי בוחנים לפי שמנוניותו ולפי מראהו היבש יחסית, המלוכלך והגס, אך הוא חריף מכל האחרים. המור הַסַּמְבְּרַקְנִי הנזכר לעיל נעים מכולם, אך כוחו חלש.

בכלליות בוחנים את המור כך: עליו להיות בגושים קטנים ולא עגולים; כשהוא נקרש, המוהל צריך להיות לבנבן ונמס; כשהוא נשבר עליו להראות סימנים לבנים דמויי ציפורניים; וטעמו מר בעדינות. במקום השני בא הסוג המנומר מבפנים. הגרוע ביותר שחור מבפנים, וגרוע עוד יותר אם הוא שחור גם מבחוץ. המחירים משתנים לפי הזדמנויות הקנייה: סטקטה עולה בין 3 ל־50 דֶּנָרִים לְלִיבְּרָה; מור מתורבת עד 11; אֶרִיתְרַאי 16 — ובשם זה מבקשים שבינו מור ערבי; ליבת מור טְרוֹגְלוֹדִיטִי 16.5; והמין המכונה ריחני 12.

מזייפים את המור בגושי אלת המסטיק ובגומי; מוסיפים מיץ מלפפון למרירות וקצף כסף למשקל. את שאר הפגמים מזהים בטעם; גומי נעשה צמיג תחת השן. הזיוף המטעה ביותר נעשה במור הודי, הנאסף שם מקוץ מסוים. זה הדבר היחיד שהודו שולחת באיכות גרועה יותר; קל להבחין בו, עד כדי כך הוא נחות.

מכאן עובר הדיון למסטיק, הנוצר בהודו וגם בַּעֲרַב מקוץ אחר המכונה לאינה. אך גם המסטיק כפול: באסיה וביוון נמצא עשב המוציא עלים מן השורש וכן דרדר הדומה לתפוח, המלא זרעים ומוהל; כאשר חורצים את חלקו העליון יוצאת ממנו דמעה שכמעט אי אפשר להבדילה ממסטיק אמיתי. יש גם סוג שלישי בְּפוֹנְטוֹס, הדומה יותר לַבִּיטוּמֶן. המשובח ביותר הוא המסטיק הלבן של

כְיוֹס, שמחירו 10 דֶנָרִים לְלִיבְּרָה; השחור עולה 2. מספרים שהמסטיק של כְיוֹס נולד מאלת המסטיק כגומי. מזייפים אותו בשרף, כשם שמזייפים לבונה.

ערב מתפארת גם בְּלָדָאנוּם. רוב המחברים מסרו שהוא נוצר במקרה, ואף בשל פגיעה ברִיחות: העזים, שבדרך כלל מזיקות לעלווה אך נמשכות יותר לשיחים ריחניים כאילו הן מבינות את מחירם, אוכלות את קצות הנצרים התפוחים בנוזל מתוק מאוד. המוהל הנוטף מהם מתערבב במקרה, והצמר הגס של העזים מנגב אותו. הוא מתגבש עם אבק ומתבשל בשמש, ולכן יש בְּלָדָאנוּם שערות עזים. אולם אומרים שהדבר קורה רק אצל הנבטים, בני ערב הגובלים בסוריה.

מחברים מאוחרים יותר מכנים חומר זה סטורבון ואומרים שיערות הערבים נשברים במרעה העזים וכך המוהל נדבק לצמרן. לדבריהם הַלְּדָאנוּם האמיתי בא מן האי קַפְּרִיסִין — שכן אנו מזכירים אגב הדיון את כל סוגי הבשמים, אף שלא לפי סדר הארצות. הם מספרים שגם שם הוא נוצר בדרך דומה: מעין שומן צמר נדבק לזקניהן ולברכיהן השעירות של התיישים כאשר הם מכרסמים את פרחי הקיסוס במרעה הבוקר, בעוד קַפְּרִיסִין מכוסה טל. אחר כך השמש מפזרת את הערפל, האבק נדבק לצמר הלח, וכך מסרקים ממנו את הַלְּדָאנוּם.

יש המכנים בְּקַפְּרִיסִין את העשב שממנו נוצר החומר 'לֶדָה'; ואכן הם מכנים את המוצר לָדָאנוּם. החומר השמנוני נדבק לצמח, ולכן גוררים עליו חבלים, מגלגלים בהם את הצמח וכך נוצרים גושים. לפיכך אצל שני העמים יש 2 סוגים: טבעי ומיוצר. הטבעי פריך והמיוצר צמיג.

עוד אומרים שיש שיח כזה בְּקַרְמַנְיָה ובאזור שמעל מצרים, לאחר שבית תַּלְמַי העביר לשם שתילים; או, לפי אחרים, עץ לבונה שהתנוון והפך לצמח זה. אוספים את השרף כגומי לאחר חריצת הקליפה, וקולטים אותו בעורות עזים. מחיר הסוג המשובח ביותר 40 איסרים לְלִיבְּרָה. מזייפים אותו בפירות הדס ובהפרשות אחרות של בעלי חיים. לחומר הטהור צריך להיות ריח פראי, המזכיר בדרך כלשהי מקום שומם; מראהו יבש אך הוא מתרכך מיד במגע; כשמדליקים אותו הוא בוער בריח נעים. לָדַאנוּם מעורב בהדס מזוהה בריח הכבד ובפצפוציו באש. נוסף על כך, לחומר הטהור נדבקות אבנים קטנות מן הסלעים ולא אבק.

בַּעֲרָב גם עץ הזית ניחן בדמעה שממנה מכינים תרופה שהיוונים מכנים אנהימון, ולה כוח מיוחד בכיווץ צלקות פצעים. באזורי החוף הגלים והגאות מכסים את העצים, אך הפרי אינו נפגע, אף שברור כי מלח נשאר על העלים.

אלה המוצרים המיוחדים לַעֲרָב; יש עוד מעטים המשותפים לארצות אחרות, ועליהם יש לדבר מפני שבהם ערב נחותה. היא עצמה מבקשת באורח מופלא בשמים זרים ושולחת להביאם לקצוות הארץ: כה גדולה שביעות האדם מנכסיו ותאוותו לנכסי זרים. הם מבקשים אצל העילמים את העץ בראטוס, הדומה בצורתו לברוש אך ענפיו לבנבנים. כשהוא נשרף ריחו נעים והוא התפרסם כפלא בספרי ימי הקיסר קְלַאוּדִיוּס. קְלַאוּדִיוּס מספר שֶׁהַפָּרְתִים מפזרים את עליו במשקאות, שריחו קרוב לריח הארז ושעשנו משמש תרופה נגד עצים אחרים. הוא גדל מעבר לנהר פָּסִיטִיגְרִיס, בגבולות העיר סוֹסְטָרָאטָה, בהר סְקַנְכְּרוֹס.

הם מבקשים אצל הַקַּרְמָנִים גם את העץ סטוברוס לצורך הקטרה; הם שופכים עליו יין תמרים ומדליקים אותו. ריחו יורד מן התקרות בחזרה אל הקרקע; הוא נעים אך מכביד על הראש, בלי לגרום כאב. בעזרתו מבקשים להשרות שינה על חולים.

למסחר זה פתחו את העיר קָאוָה, המשמשת שם שוק. משם נהגו הכול ללכת במשך 20 יום אל גַּאבָּה ואל סוריה פְּלֶשְׁתִּינָה. אחר כך החלו לפנות בגלל סחורות אלה אל כָּרָאקְס ואל ממלכות הַפַּרְתִים, כפי שמעיד יוּבָּה. בעיניי הם נשאו אותן אל הַפָּרְסִים עוד לפני שסחרו בהן בסוריה או במצרים; הֶרוֹדוֹטוֹס מעיד על כך, שכן הוא מספר שהערבים שילמו מדי שנה למלכי פרס 1,000 כיכרות לבונה.

מסוריה הם משיבים אתם שרף סְטִירַקְס; בריחו החריף על האח הם מגרשים את המיאוס מריחותיהם שלהם. מלבד עצים ריחניים אין בַּעֲרָב עצי הסקה אחרים בשימוש: הַסַּבָּאִים מבשלים את מזונם בעץ לבונה, ואחרים בעץ מור; עריהם וכפריהם מלאים אך ורק בעשן ובריח העולה מן המזבחות. כדי לרפא את עצמם מן הריח הזה הם מביאים סְטִירַקְס בנאדות עזים ומקטרים בו את בתיהם — עד כדי כך אין תענוג שההרגל המתמיד אינו הופך למאוס. הם שורפים אותו גם כדי לגרש נחשים, המצויים בשפע רב ביערות הבושם.

הקינמון והקסיה אינם שלהם, ואף על פי כן ערב מכונה 'המאושרת' — כינוי כוזב וכפוי טובה. היא מייחסת את אושרה לאלים העליונים, אף שהיא חייבת ממנו יותר לאלים שמתחת לאדמה: תאוות המותרות של בני האדם, השורפים למתים דברים שידעו כי נוצרו למען האלים, היא שעשתה אותה מאושרת.

המומחים מאשרים שערב אינה מפיקה בשנה שלמה כמות בשמים השווה לזו ששרף הקיסר נֵירוֹן ביום הלווייתה האחרון של פּוֹפֵּאֵיָה שלו. יחשוב אדם אחר כך על כל ההלוויות בכל העולם מדי שנה ועל הערמות הנצברות לכבוד גופות, בהשוואה לפתיתים הבודדים הניתנים לאלים. ואף על פי כן האלים לא נטו פחות חסד למתפללים שהגישו קמח מלוח; אדרבה, כפי שברור, נטו להם חסד רב יותר. אולם לַעֲרַב המאושרת יש ים פורה עוד יותר.

מן הים הזה היא שולחת פנינים. בחישוב המזערי ביותר, הודו, ארץ הַסֵּרִים וחצי האי ההוא נוטלים מן האימפריה שלנו 100,000,000 סֶסְטֶרְצִים בכל שנה. זה המחיר שאנו משלמים על מותרות ועל נשים. שהרי איזה חלק מן הסחורות האלה שייך, אם יורשה לי לשאול, לאלים — או אפילו לאלי השאול?

הקדמונים סיפרו אגדות על קינמון וקסיה, ובראשם הֶרוֹדוֹטוֹס: לדבריהם מפילים את הקינמון מקני עופות — ובייחוד מקנו של עוף החול, במקום שבו גדל האב לִיבֶּר — על צוקים ועצים בלתי נגישים, אם באמצעות משקל חתיכות בשר שהעופות עצמם מביאים ואם באמצעות חיצים משוקללים. עוד סיפרו שהקסיה גדלה סביב ביצות ומוגנת בטפריהם של מין עטלפים איום ובנחשים מכונפים. בדיות אלה נועדו להעלות את מחירי הסחורות.

אל האגדה הצטרף גם הסיפור שכאשר שמש הצהריים מוחזרת, עולה מכל חצי האי נשימה כללית שאין לתארה, מפני שריחות מסוגים רבים נושבים יחד בהרמוניה; ושצי אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול למד לראשונה על ערב מן הריחות בעודם בלב ים. הכול כוזב, שכן הקינמון, המכונה גם קִינָאמוֹם, גדל באתיופיה, שבה התערבבו התושבים בקשרי נישואין עם הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים.

הסוחרים הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים מקבלים את הקינמון משכניהם ומובילים אותו על פני ימים רחבים ברפסודות שאין הגאים מנהיגים אותן, משוטים מושכים אותן או מפרשים דוחפים אותן; שום תכנון אינו מסייע להן. במקום כל אלה יש שם רק אדם ותעוזתו. נוסף על כך הם יוצאים לים בחורף, סמוך ליום הקצר בשנה, כאשר רוחות המזרח נושבות בעוצמה הרבה ביותר.

רוחות אלה דוחפות אותם בקו ישר דרך המפרצים, ולאחר הקפת הכף נושאת אותם רוח הָאַרְגֶסְטֵס אל נמל הַגָּבָנִיטִים המכונה אוֹקִילְיָה. משום כך הם פונים במיוחד לנמל זה. מספרים שהסוחרים חוזרים בקושי בשנה החמישית ושרבים מתים. בתמורה הם מביאים עמם כלי זכוכית ונחושת, בגדים, אבזמים, צמידים ומחרוזות. לפיכך המסחר ההוא מתקיים בעיקר בזכות אהבת הנשים למותרות.

שיח הקינמון עצמו מגיע לכל היותר לגובה 2 אמות ולכל הפחות לגובה טפח. עוביו 4 אצבעות, והוא מתחיל להוציא ענפים במרחק 6 אצבעות מן הקרקע. הוא נראה יבש; כשהוא ירוק אין לו ריח, ועליו כעלי אורגנו. הוא אוהב יובש והגשם מפחית את פוריותו; טבעו להצמיח מחדש לאחר כריתה. הוא גדל אמנם במישורים, אך בסבכים צפופים מאוד ובין שיחי פטל, ולכן קשה לאספו. קוצרים אותו רק אם האל התיר; יש הרואים באל זה את יוּפִיטֶר, ואילו המקומיים מכנים אותו אַסָאבִּינוּס. את רשות הכריתה משיגים בהקרבת קרביהם של 44 שוורים, עזים ואילים; ואף אז אסור לכרות לפני זריחת השמש או לאחר שקיעתה. הכוהן מחלק את הענפים בחנית.

הכוהן מניח חלק לאל, ואת השאר אורז הסוחר בגושים. קיימת גם מסורת אחרת: מחלקים את הקציר עם השמש ל־3 חלקים, ואז קובעים בגורל 2 הקצאות; את החלק שנפל לשמש משאירים במקומו, והוא עולה באש מעצמו.

האיכות המשובחת ביותר נמצאת בחלקי הענפים הדקים ביותר, באורך טפח. במקום השני עומדים החלקים הסמוכים, באורך קצר יותר, וכך לפי הסדר. הזול ביותר הוא החלק הקרוב לשורשים, מפני ששם הקליפה מעטה ביותר — ובה טמון עיקר הערך. משום כך מעדיפים את הקצוות, שבהם מצויה הקליפה הרבה ביותר. העץ עצמו אינו רצוי בשל חריפותו כשל אורגנו, והוא מכונה קסילוקינאמומום, עץ קינמון. מחירו 10 דֶּנָרִים לְלִיבְּרָה.

מחברים אחדים מסרו שיש שני סוגי קינמון, בהיר וכהה. בעבר העדיפו את הבהיר, ואילו כיום משבחים את הכהה ואף מעדיפים על הבהיר את המגוון בצבעיו. אולם המבחן הבטוח ביותר הוא שלא יהיה מחוספס ושכאשר משפשפים חתיכות זו בזו יתפורר רק באיטיות. קינמון רך או כזה שקליפתו נושרת נפסל בראש ובראשונה.

הזכות לסחור בו נתונה למלך הַגָּבָאִים לבדו, והוא מוכר אותו בשוק מכוח צו. מחירו היה בעבר 1,000 דִּינָרִים לְלִיבְּרָה. הוא עלה במחצית לאחר שהיערות הוצתו, כפי שמספרים, בזעמם של הברברים. לא ברור די הצורך אם הדבר קרה בשל עוול שעשו בעלי הכוח או במקרה. אצל המחברים מצאנו שבאזור זה נושבות רוחות דרום לוהטות כל כך, שבקיץ הן מציתות את היערות.

הקיסר וֶסְפַּסְיָאנוֹס אַוּגוּסְטוּס היה הראשון מכולם שהקדיש במקדשי הַקַּפִּיטוֹל והשלום זרים עשויים קינמון המשובץ בזהב בחיתוך פתוח. במקדש שעל הַפָּלָטִין, שבנתה אַוּגוּסְטָה אשתו של אַוּגוּסְטוּס האלוהי, ראינו שורש קינמון כבד מונח בקערת זהב. מדי שנה זלגו ממנו טיפות והתקשו לגרגרים, עד שהמקדש נשרף.

גם הקסיה היא שיח. היא גדלה סמוך למישורי הקינמון, אך בהרים, וענפיה עבים יותר. יש לה עור דק ולא קליפה ממש; בניגוד למה שאמרנו על קינמון, נחשבת הקסיה טובה אם עורה נושר ותוכה מתרוקן. גובה השיח שלוש אמות. שלושה צבעים בו: כשהנצר יוצא לראשונה הוא לבן לאורך רגל אחת; בחצי הרגל הבאה הוא נעשה אדמדם; ומעבר לכך משחיר.

החלק השחור הוא המשובח ביותר, אחריו החלק הסמוך לו, ואילו הלבן נפסל. חותכים את הנצרים לפיסות שאורכן שתי אצבעות, ואז תופרים אותם בתוך עורות טריים של בעלי ארבע רגליים שנשחטו לשם כך. כשהעורות נרקבים, הרימות מכרסמות את העץ ומרוקנות אותו, אך הקליפה מוגנת במרירותה.

משבחים במיוחד קַסְיָה טרייה, שריחה נשאר זמן רב מאוד, שטעמה צורב מעט ככל האפשר והיא נושכת בעדינות בחום איטי ומתון. צבעה כארגמן; כמות גדולה ממנה שוקלת מעט; צינור קליפותיה קצר ואינו שביר. סוג כזה מכונה בשם הברברי לָדָה. סוג אחר הוא בַּלְסָמוֹדֶס, הקרוי כך בשל ריחו הדומה לבלסם; הוא מר, ולכן מועיל יותר ברפואה, כשם שהקסיה השחורה טובה יותר למשחות ריחניות. אין מוצר שהפרשי מחיריו גדולים יותר: הטובה עולה חמישים דִּינָרִים לְלִיבְּרָה, והאחרות חמישה.

הסוחרים הוסיפו לאלה את הסוג המכונה דַפְנִיטִיס, שכינויו גם אִיסוֹקִינָמוֹן, וקבעו את מחירו על 300 דִּינָרִים לְלִיבְּרָה. מזייפים אותו בְּסְטִירַקְס, ובשל דמיון הקליפות גם בענפי דַפְנֶה דקים מאוד. אף בחלק עולמנו מגדלים קַסְיָה; ראיתי אותה נטועה ליד כוורות דבורים בקצה גבול האימפריה, במקום שֶׁהָרַיִן שוטף. אך חסרים לה הצבע הצרוב מן השמש, ובהתאם גם אותו ריח. מאזור הגבול

שבין ארצות הקסיה והקינמון מובאים גם קַנְקָמוּם וְטָרוּם, אך באמצעות הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים הנבטים, שהתיישבו ויצאו מקרב הנבטים.

לאותו מקום מובאים גם סָרִיכָטוּם וְגַבַּלְיוּם, שהערבים צורכים בינם לבין עצמם ועולמנו מכיר בשמות בלבד; הם גדלים עם הקינמון והקסיה. עם זאת הַסָּרִיכָאטוּם מגיע לכאן לעיתים ומקצת יצרני הבשמים מוסיפים אותו למשחות. מחירו שישה דִּינָרִים לְלִיטְרָה.

המירובלנום משותף לארץ הַטְרוֹגְלוֹדִיטִים, לְתַבָּאִיס ולחבל ערב המפריד בין יהודה למצרים. הוא נולד לשם הכנת משחה ריחנית, כפי שעולה משמו, המרמז גם שפריו דמוי בלוט. זהו עץ שעליו דומים לעלי הַהֶלְיוֹטְרוֹפ, שעליו נדבר בין העשבים; פריו בגודל אגוז לוז.

המין הגדל בַּעֲרַב מכונה סורי וצבעו לבן, ואילו זה שֶׁבִּתְבָּאִיס שחור. הראשון עדיף באיכות השמן הנסחט ממנו, אך הַתַּבַּאי עולה עליו בכמותו. מביניהם המין הַטְרוֹגְלוֹדִיטִי הוא הזול ביותר. יש המעדיפים על כולם את האתיופי, הגדל במישורים: בלוטו שחור ואינו שמן, גרעינו דק, אך הנוזל הנסחט ממנו ריחני יותר.

המירובלנום המצרי שמן יותר, קליפתו עבה ואדמדמה, ואף שהוא גדל בביצות הוא קצר ויבש יותר. לעומתו הערבי ירוק ודק יותר, ומפני שהוא גדל בהרים הוא גם דחוס יותר. הטוב מכולם הוא המין של פטרה, העיר שכבר הזכרנו: קליפתו שחורה וגרעינו לבן. יצרני המשחות סוחטים רק את הקליפות, ואילו הרופאים גם את הגרעינים, לאחר שהם כותשים אותם ומוסיפים בהדרגה מים חמים.

במצרים גדל דקל המכונה אַדִיפְּסוֹס, שלפריו שימוש דומה מאוד למירובלנום במשחות. הוא ירוק, ריחו כריח חבוש ואין בתוכו גלעין קשה. אוספים אותו בסתיו מעט לפני שהוא מתחיל להבשיל. אם משאירים אותו על העץ הוא מכונה פּוֹינְיקוֹבָּלָנוֹס, משחיר ומשכר את האוכלים אותו. מחיר המירובלנום שני דִּינָרִים לְלִיבְּרָה. הסוחרים מכנים בשם הזה גם את משקעי המשחה הריחנית.

גם הקנה הריחני גדל בַּעֲרָב ומשותף לה, להודו ולסוריה; אך הקנה הסורי עולה על כולם. במרחק 150 סטדיות מן הים שלנו, בין הר הַלְּבָנוֹן להר אחר שאינו מפורסם — לא הָאַנְטִילְבָנוֹן, כפי שסברו אחדים — יש עמק קטן סמוך לאגם שביצותיו מתייבשות בקיץ. במרחק שלושים סטדיות ממנו גדלים הקנה והגומא הריחניים. אכן נדבר כאן גם על הגומא, אף שהוא שייך לספר המוקדש לעשבים, מפני שכאן אנו עוסקים בחומרי המשחות הריחניות.

במראם אין הם שונים מצמחים אחרים בני מינם. אולם הקנה מושך מיד כבר מרחוק בריחו המצוין והוא רך יותר למגע. הטוב יותר הוא זה שפחות שביר ושנבקע לשבבים ולא כצנון.

בתוך צינור הקנה יש רקמה דמוית קורי עכביש המכונה "הפרח"; ככל שהיא רבה יותר, הקנה משובח יותר. מבחן נוסף הוא שיהיה שחור — הלבנים נפסלים. הוא טוב יותר ככל שהוא קצר ועבה יותר וככל שהוא גמיש בשבירה. מחיר לִיבְּרָה קנה ריחני דינר אחד, ומחיר הגומא חמישה. מספרים שגומא ריחני נמצא גם בְּקַמְפַּנְיָה.

עזבנו את הארצות הפונות אל האוקיינוס ובאנו אל הארצות המתעקלות פנימה לעבר הימים שלנו. באפריקה שמתחת לאתיופיה נוטפת בחולות דמעת הָאַמוֹנִיאָקוּם; מכאן שמה, מן האורקל של אָמוֹן הסמוך למקום גידולה. היא

יוצאת מן העץ המכונה מָטוֹפוֹן כשרף או כמין גומי. שני סוגים לה: תְּרָאוּסְטוֹן, הדומה ללבונת זכר ונחשב למשובח ביותר, וּפִּירְמָה, שהוא שמן ושרפי. חול שנדבק אליה בעת היווצרותה מזיף אותה; משום כך הטובה היא זו שגושיה קטנים ככל האפשר וטהורים ככל האפשר. מחיר הטובה ביותר ארבעים איסרים לְלִיבְּרָה.

הספגנוס הגדל מדרום להם בפרובינקיה קִירֶנָאִיקָה נחשב למשובח ביותר; אחרים מכנים אותו בְּרִיאוֹן. במקום השני עומד הַקְּפְּרִיסָאי ובשלישי הַפִּינְיקִי. מספרים שהוא גדל גם במצרים ואף בְּגַאלְיָה, ואין לי ספק בכך: אלה השערות האפורות של העצים, שאנו רואים בעיקר על אלונים, אך כאן הן מצטיינות בריחן. השבח הראשון ניתן ללבנות ולרחבות ביותר, השני לאדמדמות, ולשחורות אין כל ערך. גם אלה שגדלו באיים או על סלעים נפסלות, וכן כל אלה שריחן כריח דקלים ולא ריחן שלהן.

במצרים יש עץ המכונה קִיפְּרוּס. עליו כעלי שיזף, וזרעו כזרע כוסברה, לבן וריחני. מבשלים אותו בשמן ואחר כך סוחטים, והתוצר מכונה אף הוא קִיפְּרוּס. מחירו חמישה דִּינָרִים לְלִיבְּרָה. הטוב ביותר גדל באזור קָנוֹפּוּס על גדות הנילוס; במקום השני זה של אַשְׁקְלוֹן ביהודה, ובשלישי זה של האי קַפְּרִיסִין. ריחו מתוק במיוחד. יש האומרים שזהו העץ המכונה באיטליה לִיגוּסְטְרוּם.

באותו אזור גדל האספלאתוס, קוץ לבן בגודל עץ קטן שפרחו כוורד. שורשו מבוקש להכנת משחות ריחניות. מספרים שכל שיח שמעליו מתקמרת הקשת בענן מקבל את מתיקות ריחו של האספלאתוס; ואם הקשת מתקמרת מעל אספלאתוס עצמו, ריחו נעשה נשגב מתיאור. יש המכנים אותו אֶרִיסִיסָפְּטְרוֹן

ואחרים סָפְּטָרוֹן. בוחנים אותו לפי צבע אדמדם או דמוי אש, מגע דחוס וריח של קַסְטוֹרְיוּם.

מחירו חמישה דִּינָרִים לְלִיבְּרָה.

במצרים גדל גם הצמח מָרוֹן, אך הוא גרוע מזה של לידיה; עליו גדולים ומגוונים, ואילו עלי הַלִּידִי קצרים, קטנים וריחניים. אולם מכל הריחות מעדיפים את הבלסם, שניתן ליהודה בלבד מכל הארצות. בעבר גדל רק בשני גנים, שניהם מלכותיים: האחד לא עלה על עשרים יוגרה והאחר היה קטן ממנו. קיסרי בית וֶסְפַּסְיָאנוֹס הציגו לעיר רומא את העץ הזה; ומפורסם לומר שאנו, כבר בימי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול, הולכנו אפילו עצים בתהלוכת הניצחון.

כיום ארץ זו משועבדת ומשלמת מס יחד עם עמה. טבע העץ שונה לגמרי ממה שמסרו מחברינו ומחברים זרים: הוא דומה לגפן יותר מאשר להדס. לאחרונה למדו לרבותו מייחורים; קושרים אותו לתומכות כגפן והוא ממלא את הגבעות ככרמים. כאשר אין לו משענת הוא מחזיק את עצמו. גוזמים אותו בדרך דומה בעודו מסתעף, מטפחים אותו במעדרים והוא ממהר לצמוח; בתוך שלוש שנים הוא מניב פרי. עליו דומים ביותר לעלי הַטּוּבְּיוּר והוא ירוק תמיד.

היהודים השתוללו נגד העץ, כשם שהשתוללו גם נגד חייהם שלהם; הרומאים, לעומתם, הגנו עליו, ואף נערכו קרבות על השיח. כיום אוצר הקיסר מגדל אותו, ומעולם לא היה רב כל כך. גובהו נעצר בתוך שתי אמות.

לעץ שלושה סוגים. הסוג הדק, שעלוותו כחוטי שיער, מכונה אֶוּתֶרִיסְטוֹן. האחר מחוספס למראה, כפוף, שיחי וריחני יותר; אותו מכנים טָרָכִי. השלישי

מכונה אֶוּמֵקֵס, מפני שהוא גבוה מן האחרים, וקליפתו חלקה. האחרון שני באיכותו, והאוֹתֶריסטון נחות מכולם.

טעם זרעו קרוב לטעם יין, צבעו אדמדם ויש בו שמן. גרגר קל וירוק יותר נחשב גרוע. ענפיו עבים מענפי הדס. חורצים אותו בזכוכית, באבן או בסכיני עצם; העץ אינו סובל שברזל יפגע בחלקיו החיוניים ומת מיד, אף שהוא מניח לברזל לכרות חלקים מיותרים. יד החורץ מאוזנת במיומנות מחושבת כדי שלא לפגוע מעבר לקליפה.

מן הפצע נוזל המוהל המכונה אוֹפּוֹבַּלְסָמוּם, שריחו מתוק להפליא. אך העץ בוכה אותו בטיפות דקות; אוספים כמות קטנה בצמר אל תוך קרניים, ומהן מאחסנים אותו בכלי חרס חדשים. הוא דומה לשמן סמיך וצבעו לבן בעודו טרי; אחר כך הוא נעשה אדמדם, מתקשה ומאבד את שקיפותו.

כאשר אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול ניהל שם את ענייניו, נחשב יבול תקין למלא קונכייה אחת במשך יום קיץ שלם. בשיא הפוריות הפיק הגן הגדול כולו שישה קוֹנְגִיִים והקטן קוֹנְגִיוּס אחד, והמוהל היה שווה פי שניים ממשקלו בכסף. כיום אפילו עץ יחיד מניב זרימה שופעת יותר. בכל קיץ חורצים את כל העצים שלוש פעמים, ואחר כך גוזמים אותם.

גם הזמורות נמכרות. בתוך חמש שנים מכיבוש יהודה נמכרו גיזום העץ וענפיו ב־800,000 סֶסְטֶרְצִיּוֹת. העץ מכונה קְסִילוֹבַּלְסָמוּם ומבשלים אותו במשחות ריחניות. בתי המלאכה אף השתמשו בו כתחליף למוהל עצמו. גם לקליפה יש מחיר לצורכי רפואה. אך הדמעה זוכה להערכה הראשונה, הזרע לשנייה, הקליפה לשלישית והעץ לאחרונה.

מבין עצי הבלסם הטוב ביותר הוא הדומה לעץ תאשור, והוא גם הריחני ביותר. מבין הזרעים משבחים את הגדול והכבד ביותר, הנושך בטעמו ומלהיט את הפה. מזייפים אותו בהיפריקום של פטרה; הזיוף נחשף בגודל, בחלל הריק, באורך, בחולשת הריח ובטעם הפלפל.

מבחן דמעת הבלסם הוא שתהיה דקה אף שהיא שמנונית, אדמדמה במידה וריחנית כאשר משפשפים אותה. במקום השני עומדת הלבנה; גרועה ממנה הירוקה והסמיכה; והגרועה ביותר שחורה, שכן היא מזדקנת כשמן. מכל החריצות משובח ביותר המוהל שזרם לפני היווצרות הזרע. מזייפים אותו גם במיץ הזרע, וקשה לזהות את המרמה מלבד בטעם מר יותר; על המוהל להיות עדין, לא חמצמץ, ורק ריחו צריך להיות חריף.

מזייפים את דמעת הבלסם גם בשמן ורדים, שמן כופר, אלת המסטיק, מירובלנום, אלה אטלנטית, הדס, שרף, חלבנה ושעווה קִפְּרִיסָאִית — לפי החומר שהיה זמין. הגרוע מכול הוא הזיוף בגומי: החומר מתייבש על יד הפוכה ושוקע במים, ואלה שני מבחניו.

גם בלסם טהור צריך להתייבש, אך כשנוסף לו גומי נוצרת קליפה שבירה. אפשר לזהות את הזיוף גם בטעם; ואילו זיוף בשעווה או בשרף ניכר על גבי גחל בלהבה כהה יותר. אם עורבב בדבש, הוא מושך מיד זבובים אל היד.

נוסף על כך, טיפה מן הבלסם הטהור מסמיכה במים פושרים ושוקעת אל תחתית הכלי; בלסם מזויף צף כשמן, ואם זויף במטופיון הוא מוקף בטבעת לבנה. המבחן המכריע הוא שיגבן חלב ולא ישאיר כתמים בבגד. אין מוצר אחר שבו המרמה גלויה פחות: סֶקְסְטָארְיוּס שנקנה מאוצר הקיסר ב־300 דִּינָרִים

נמכר ב־1,000; כה משתלם להגדיל את נפח הנוזל. מחיר עץ הבלסם שישה דִּינָרִים לְלִיבְּרָה.

סוריה, הסמוכה ליהודה ומצפון לְפֶּיניקְיָה, מפיקה סְטִירַקְס סביב גבלה, מַרְתוּנְטָה והר קַסְיוּס שליד סֶלַאוּקְיָה. העץ נקרא באותו שם ודומה לחבוש. לדמעת השרף שלו ריח נעים וחריף. תוכו דומה לקנה והוא מלא מוהל. סמוך לזריחת כוכב הכלב עפים אליו זחלים מכונפים ומכרסמים אותו, ולכן הוא מתלכלך בנסורת.

לאחר המקומות שנזכרו משבחים סְטִירַקְס מִפִּיסִידְיָה וּמִסִּידָה, מִקַּפְּרִיסִין, מִקִּילִיקְיָה וּמִכְּרֵתִים. הַסְּטִירַקְס מהר אַמָנוּס שבסוריה מוערך פחות מכול בידי הרופאים, אך יותר בידי יצרני משחות. בכל ארץ מעדיפים צבע אדמדם ומרקם שמן ודביק; גרוע ממנו חומר פירורי המכוסה קרום לבנבן של יושן. מזייפים אותו בשרף ארז או בגומי, ולעיתים בדבש או בשקדים מרים; כל הזיופים האלה ניכרים בטעם. מחיר הטוב ביותר שבעה־עשר דִּינָרִים לְלִיבְּרָה. הוא יוצא גם מִפַּמְפִּילְיָה, אך שם הוא יבש יותר ומכיל פחות מוהל.

סוריה מפיקה גם חלבנה בהר אַמָנוּס, מן הכלך הנושא אותו שם, בדרך של שרף; את הסוג הזה מכנים סְטַגוֹנִיטִיס. המשובח ביותר דמוי סחוס, טהור ודומה לאמוניאקום, ובו מעט עץ ככל האפשר. גם כך מזייפים אותו בפולים או בסקופניום. כשהחלבנה הטהורה נשרפת, צחנתה מבריחה נחשים. מחירה חמישה דִּינָרִים לְלִיבְּרָה.

החלבנה משמשת לרפואה בלבד; ואילו אותו אזור מפיק גם פָּנָקס לשימוש במשחות ריחניות. הצמח גדל גם בִּפְּסוֹפִיס שֶׁבְּאַרְקַדְיָה, סביב מעיין אֶרִימַנְתוֹס, באפריקה ובמקדוניה. זהו מין כלך מיוחד שגובהו חמש אמות. תחילה יש לו

ארבעה עלים ואחר כך שישה, שרועים על הארץ, גדולים ועגולים; העלים שבראשו דומים לעלי זית, וזרעו תלוי כזרע הכלך באשכולות קטנים. אוספים את המוהל בחריצת הגבעול בזמן הקציר ואת מוהל השורש בסתיו. משבחים חומר שנקרש בצבע לבן; הבא אחריו חיוור, והצבע השחור נפסל. מחיר הטוב ביותר שני דִּינָרִים לְלִיבְּרָה.

הכלך המכונה סְפוֹנְדִילְיוֹן שונה מן הקודם רק בעליו: הם קטנים יותר ומחולקים כעלי דולב. הוא גדל רק במקומות מוצלים. זרעו, הנושא אותו שם, דומה לזרע הסִיל ומשמש לרפואה בלבד.

סוריה מפיקה גם מלובתרום, עץ שעליו מגולגלים וצבעיהם כעלה יבש; מהם סוחטים שמן למשחות ריחניות. אותו עץ פורה יותר במצרים, אך החומר המשובח ביותר בא מהודו. מספרים ששם הוא נוצר בביצות כעדשת מים. הוא ריחני מזעפרן, שחור ומחוספס וטעמו מעט מלוח. החומר הלבן מוערך פחות. הוא מעלה עובש מהר מאוד כשהוא מתיישן. טעמו תחת הלשון צריך להיות כטעם נרד, אך ריחו לאחר שחומם מעט ביין עולה על ריחות אחרים. מחיר השמן נע בדרך מפליאה מדינר אחד עד 300 דִּינָרִים לְלִיבְּרָה; העלה עצמו עולה שישים דִּינָרִים לְלִיבְּרָה.

גם השמן המכונה אוֹמְפָקְיוּם בא בשני סוגים ונעשה בשתי דרכים, מזית ומגפן. את שמן הזית מפיקים מסחיטת זית שעדיין לבן; גרוע ממנו השמן העשוי מדְרוּפֶה — כך מכונה הזית לפני שהוא בשל למאכל אך כבר החל לשנות את צבעו. ההבדל הוא שהאחרון ירוק והראשון לבן. אוֹמְפָקְיוּם של גפן עושים מענבי פְּסִיתְיָה או אמינאה.

כאשר הענבים מגיעים לגודל גרגרי חומוס, לפני זריחת כוכב הכלב ובעת שהם מכוסים פלומה ראשונה, קוטפים את האשכול ואת המוהל הדבשי שלו. את שאר חומר הפרי מבשלים בשמש; מאחסנים אותו בכלי חרס ונזהרים מטל הלילה. אוספים ממנו שוב ושוב את הנוזל הדבשי ושומרים אותו בכלי נחושת קִפְּרִיסָאִית. הטוב ביותר אדמדם, חריף ויבש יותר. מחיר הָאוֹמְפָקְיוּם שישה דִּינָרִים לְלִיבְּרָה. מכינים אותו גם בדרך אחרת: כותשים ענבי בוסר במכתשים, מייבשים אותם בשמש ואחר כך מחלקים לכיכרות קטנות.

לאותה קבוצת חומרים שייך גם הַבְּרִיאוֹן, האשכול של הצפצפה הלבנה. הטוב ביותר גדל סביב קְנִידוֹס או בְּקָארְיָה, במקומות צמאים, יבשים ומחוספסים; במקום השני זה הגדל על ארזי לִיקְיָה. לאותה קבוצה שייכת גם האוֹינַנְתֶה, שהיא אשכול הגפן הפראית. אוספים אותה כשהיא פורחת, כלומר כשריחה במיטבו, מייבשים בצל על יריעת בד ואחר כך מאחסנים בכדים.

האויננתה המשובחת ביותר באה מִפָּרְפּוֹטַמְיָה, השנייה מֵאַנָטִיוֹכְיָה וּמִלָּאוֹדִיקִיאָה שבסוריה, והשלישית מהרי מדי; האחרונה מועילה יותר לרפואה. יש המעדיפים על כל אלה את זו הגדלה באי קַפְּרִיסִין. החומר המופק באפריקה מיועד לרופאים בלבד ומכונה מַסְרִיס. בכל המקרים החומר מגפן בר לבנה טוב מזה של גפן שחורה.

יש גם עץ המשמש לאותן משחות ריחניות. אחדים מכנים אותו אֶלֶטֶה — השם שבו אנו מכנים אשוח — אחרים פַּלְמָה ואחרים סְפָּתָה. משבחים ביותר את הסוג הָאַמוֹנִיאָקִי, אחריו את המצרי ואחר כך את הסורי. רק באזורים צמאים הוא ריחני ומפיק דמעה שמנה, המוספת למשחות כדי לרכך ולמתן את השמן.

בסוריה נוצר גם חומר קינמוני המכונה קוֹמָקוּם. זהו מוהל הנסחט מאגוז, והוא שונה מאוד ממוהל הקינמון האמיתי, אך ערכו הריחני קרוב אליו. מחירו ארבעים איסרים לְלִיבְרָה.

ספר שלושה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושה־עשר

עד כאן ערכם של היערות בתחום חומרי הריח. כל אחד מהם היה מופלא כשלעצמו, אך התאווה מצאה הנאה בערבוב כולם ובעשיית ריח אחד מכולם; כך הומצאו משחות הבושם.

אין מסורת מי המציא אותן לראשונה. בימי מלחמת טרויה לא היו משחות כאלה ולא הגישו קטורת בתפילה; הכירו רק ארז והדר, משיחי ארצם, ובעבודת הקודש הכירו אדים עטופי עשן — סירחון יותר מריח — אף שכבר התגלה מיץ הוורד;

שהרי גם הוא נזכר כאן בשבח השמן. יש לייחס את משחת הבושם לעם הַפַּרְסִי. הם טובלים בה ומכבים בעזרת ניחוח מיובא את הצחנה שנולדה מלכלוכם. האזכור הראשון שאני מוצא הוא שלאחר כיבוש מחנה המלך דָּרְיָוֶוש נטל אֲלֶכְסַנְדֶּר, בין יתר ציודו, תיבת בשמים. אחר כך התקבל גם אצלנו העונג הזה בין הטובות המעודנות ואף המכובדות ביותר של החיים, והחל לשמש גם לכבוד המתים. לכן נדבר עליו בהרחבה. המרכיבים שאינם באים משיחים יוזכרו עתה בשמותיהם בלבד, וטבעם יתואר במקומו.

משחות בושם קיבלו את כינוייהן — אלה מארץ מוצאן, אלה מן המיץ, אחרות מן העץ ואחרות מן הסיבה להכנתן. ראשית יש לדעת שמעמדן השתנה ותהילתן עברה ממקום למקום פעמים רבות. בימי קדם נחשבה המשחה מן האי דֶלוֹס למשובחת ביותר, ואחריה זו מִמֶנְדֶס. הדבר לא נבע רק מן הערבוב ומדרך ההרכבה, אלא מאותם מיצים עצמם, שבמקומות שונים גבר כוחם או הידרדר.

משחת האירוס מִקוֹרִינְתוֹס הייתה האהובה ביותר זמן רב, ואחר כך זו מִקִיזִיקוֹס. כך גם משחת הוורד מִפַאסֶלִיס, עד שנאפולי, קַפּוּאָה ופְרֵיינֶסְטֶה נטלו ממנה את התהילה. משחת הכרכום מִסוֹלִי שֶׁבְּקִילִיקְיָה זכתה לשבח הרב ביותר זמן רב, ואחר כך זו מֵרוֹדוֹס; משחת פרחי הגפן מִקַפְּרִיסִין, ואחר כך מֵאַדְרָאמִיטְיוֹן; משחת האזובית מִקוֹס, ואחר כך הועדפה שם משחת החבושים; משחת הכופר מִקַפְּרִיסִין, ואחר כך ממצרים, שבה נעשו לפתע המשחה הַמֶנְדֶסִית והמטופיון אהובות יותר.

אחר כך נטלה פֶּיניקְיָה את תהילתן, ולמצרים הותירה את השבח על משחת הכופר. אתונה שמרה בעקביות על משחתה הַפָּאנָאתֶנָאִית. הייתה גם משחת פרדליון בְּטַרְסוֹס, שהרכבה ותערובתה נשכחו; ואף חדלו להכין משחת נרקיס מפרח הנרקיס.

להכנה שני חלקים: הנוזל והגוף. הנוזל מורכב בדרך כלל ממיני שמן, והגוף מחומרי ריח; את האחרונים מכנים סטימטה ואת הראשונים הדיסמטה. ביניהם ניצב שלישי, הצבע, שרבים מזניחים; לשמו מוסיפים צינובר או אַנְכוּסָה. מלח מפוזר מרסן את טבע השמן, אך כאשר מוסיפים אַנְכוּסָה אין

מוסיפים מלח. שרף או גומי מוסיפים כדי לקבע את הריח בגוף המשחה; בלעדיהם הוא מתנדף ונעלם במהירות רבה.

המשחה הקלה ביותר להכנה, וככל הנראה הראשונה, נעשתה מאזוב־ים ומשמן בַּלָנוֹס, שעליהם דיברנו לעיל. אחר כך התפתחה המשחה הַמֶּנְדֶסִית משמן בַּלָנוֹס, שרף ומור, ועוד יותר ממנה המטופיון. זהו שמן הנסחט במצרים משקדים מרים; הוסיפו לו שמן בוסר, הל, גומא ריחנית, קנה בושם, דבש, יין, מור, זרע אפרסמון, חלבנה ושרף אלה.

בין הזולות ביותר גם כיום — ולכן סבורים שהיא מן העתיקות ביותר — המשחה המורכבת משמן הדס, קנה בושם, ברוש, כופר, אלת מסטיק וקליפת רימון. אך לדעתי הנפוצות מכול הן משחות הוורד, שכן הוורד גדל בשפע בכל מקום. לכן במשך זמן רב הייתה תערובת משחת הוורד פשוטה מאוד: שמן בוסר, עלי כותרת של ורד, כרכום, צינובר, קנה בושם, דבש, גומא ריחנית, פרח מלח או אַנְכוּסָה, ויין.

דרך דומה נוהגת במשחת הכרכום, בתוספת צינובר, אַנְכוּסָה ויין; וכן במשחת הַסַמְפְּסוּכוּם, שאליה מערבים שמן בוסר וקנה בושם. הטובה ביותר מיוצרת בְּקַקְפְּרִיסִין וּבְמִיטִילֶנָה, שבה הַסַמְפְּסוּכוּם מצוי בשפע. מערבים גם מיני שמן זולים יותר מהדס ומדפנה, ומוסיפים להם סַמְפְּסוּכוּם, שושן, חילבה, מור, קַסְיָה, נרד, גומא ריחנית וקינמון.

גם מחבושים ומן החבוש המכונה סְטְרוּתְיוֹן מפיקים, כפי שנאמר בהמשך, שמן מֶלִינוּם המשמש במשחות; מערבים בו שמן בוסר, שמן כופר, שמן שומשום, אפרסמון, גומא ריחנית, קַסְיָה וְאַבְּרוֹטוֹנוּם. משחת השושן היא הדקה מכולן; היא מורכבת משושנים, שמן בַּלָנוֹס, קנה בושם, דבש, קינמון, כרכום ומור.

אחריה משחת הכופר, העשויה מכופר, שמן בוסר, הל, קנה בושם, אַסְפָּלָתוֹס וְאַבְּרוֹטוֹנוּם; יש המוסיפים גם גומא, מור ופנאקס. הטובה ביותר באה מִצִּידוֹן, ואחריה זו ממצרים. אם אין מוסיפים שמן שומשום היא מחזיקה מעמד אפילו ארבע שנים; קינמון מחייה את ריחה.

משחת טָלִינוּם נעשית משמן טרי, גומא, קנה בושם, דבשה, חילבה, דבש, מרום ואזובית. היא הייתה המפורסמת מכול בימי מָנַנְדְּרוֹס, משורר הקומדיה. אחר כך באה במקומה משחה שכונתה, בשל תהילתה, מָגָלְיוּם; היא עשויה משמן בַּלָנוֹס, קנה בושם, גומא ריחנית, עץ אפרסמון, קַסְיָה ושרף. תכונתה המיוחדת היא שמאווררים אותה בזמן הבישול עד שהיא חדלה להריח; כשמתקררת היא שבה וקולטת את ריחה.

גם מיצים יחידים עושים משחות מפורסמות: בראש ובראשונה מלובתרון, ואחריו אירוס אִילִירִי ואזובית מִקִּיזִיקוֹס — שני האחרונים עשבים. יש המערבים בהם עוד מרכיבים מעטים; המרבים ביותר מוסיפים לאחד מהם דבש, פרח מלח, שמן בוסר, עלי שיח אברהם ופנאקס.

כל מרכיביה של משחת הקינמון זרים, ומחיריה מופלגים: לקינמון מוסיפים שמן בַּלָנוֹס, עץ אפרסמון, קנה בושם, גומא ריחנית, זרעי אפרסמון, מור ודבש מבושם. זו הסמיכה במשחות. מחירה נע משלושים וחמישה עד שלוש מאות דֶּנָרִים. משחת הנרד, המכונה גם משחת העלים, מורכבת משמן בוסר או שמן בַּלָנוֹס, גומא ריחנית, קוֹסְטוּס, נרד, אֲמוֹמוּם, מור ואפרסמון.

בעניין זה ראוי לזכור שכבר מנינו תשעה מיני עשבים המחקים את הנרד ההודי — כה רב החומר לזיוף. כל המשחות נעשות חדות יותר בקוסטוס ובאמומום, המכים באף יותר מכול; סמיכות ומתוקות יותר במור; מועילות יותר לרפואה

בכרכום; והאמומום לבדו הוא החריף ביותר ואף גורם לכאבי ראש. יש המסתפקים בפיזור המרכיבים היקרים ביותר על האחרים לאחר שבושלו, כדי לחסוך בהוצאה; אך כוחם אינו זהה אלא אם בושלו יחד.

גם מור לבדו עושה משחה בלי שמן, אך רק המין המכונה סטקטה; אחרת הוא מוסיף מרירות רבה מדי. משחת הכופר ירוקה, משחת השושן שומנית, הַמָּנְדֵסִית שחורה, משחת הוורד לבנה ומשחת המור חיוורת. אלה הסוגים שהמציאו הקדמונים, ואחריהם באו זיופי הסדנאות.

עתה יתואר שיא המותרות עצמו והמוצר שנחשב לנעלה מכול. המשחה המלכותית, הקרויה כך מפני שמרכיבים אותה למלכי הַפַּרְתִים, עשויה מירובלאנוס, קוֹסְטוּס, אֱמוֹמוּם, קינמון קוֹמָאקִי, הל, שיבולת נרד, מרום, מור, קַסְיָה, סְטִירַקְס, לָדָנוּם, מיץ אפרסמון, קנה בושם וגומא סוריים, פרחי גפן, מלובתרון, סָרִיכָטוּם, כופר, אַסְפָּלָתוֹס, פָּנָאקֵס, כרכום, גומא, אזובית, לוטוס, דבש ויין. איטליה, מנצחת הכול, אינה מייצרת למענה דבר מכל אלה; ואף אירופה כולה אינה מייצרת אלא אירוס אִילִירִי ונרד נָאלִי. יין, ורד, עלי הדס ושמן, כמובן, משותפים כמעט לכל הארצות.

התכשירים המכונים דיאפסמטה מורכבים מחומרי ריח יבשים. את המשקע של המשחה מכנים מגמה. בין כל המרכיבים, הריח החזק ביותר הוא תמיד של זה שנוסף אחרון. משחות נשמרות בדרך הטובה ביותר בכלי בהט, וחומרי ריח בתוך שמן; ככל שהשמן שמן יותר, כגון שמן שקדים, כך הוא מועיל יותר לשימורם. המשחות עצמן משתבחות עם השנים. השמש אויבת להן, ולכן שומרים אותן בצל בכלי עופרת. בודקים אותן על גב כף היד, כדי שחום הצד הבשרני לא יפגום בהן.

מכל חומרי המותרות זה המיותר ביותר. פנינים ואבני חן עוברות לפחות ליורש, ובגדים מחזיקים זמן מה; משחות בושם נושפות מיד את נשמתן ומתות בשעותיהן שלהן. שבחן הגדול ביותר הוא שריחה של אישה חולפת יפתה אפילו אדם העסוק בדבר אחר. מחיר לִיבְרָה עולה על ארבע מאות דֵּנָרִים: במחיר כזה קונים את הנאת הזולת; שהרי נושא הריח

עצמו אינו חש בו. אם בכל זאת ראוי לציין גם כאן הבדל כלשהו, בכתבי מַרְקוּס קִיקֶרוֹ נאמר שמשחות שריחן כריח האדמה נעימות יותר מאלה שריחן כרכום; שכן אפילו בתחום המושחת ביותר עדיין מהנה יותר חומרה מסוימת של הפגם עצמו. אך אחדים נהנים במיוחד מן הסמיכות, מכנים את המשחה 'עבה', ושמחים שכבר מורחים אותם ולא רק יוצקים עליהם.

ראינו אפילו שכפות הרגליים נמשחות בבושם; מספרים שֶׁמַּרְקוּס אוֹתוֹ הוא שהדגים זאת לקיסר נֶירוֹן. אבקש לדעת כיצד אפשר לחוש בו או ליהנות ממנו באותו חלק של הגוף. עוד שמענו שאדם פרטי הורה להתיז משחה על קירות בתי המרחץ, ושהקיסר גָּאיוּס ציווה לתבל בה את אגני הרחצה; וכדי שלא ייחשב הטוב הזה לזכות קיסרית בלבד, עשה כך אחר כך גם אחד מעבדי נֶירוֹן.

אך המופלא ביותר הוא שהחיבה הזאת חדרה גם למחנה הצבא. הנשרים והנסים, המאובקים והמחוספסים בחודי חניתות, נמשחים בימי חג. הלוואי שיכולנו לומר מי הנהיג זאת לראשונה! אין ספק שכך היה: הנשרים כבשו את העולם כולו לאחר ששוחדו בשכר הזה. אנו מבקשים חסות כזאת למידות הרעות, כדי שבזכותה יותר להשתמש במשחות תחת הקסדה.

לא אוכל לומר בנקל מתי חדר המנהג לראשונה אל הרומאים. ודאי הוא שלאחר שהמלך אַנְטִיוֹכוֹס ואסיה הובסו, בשנת 565 לעיר, פרסמו הַקָּנְסוֹרִים

פּוּבְּלִיוּס לִיקִינְיוּס קְרַאסוּס וְלוּקְיוּס יוּלְיוּס קיסר צו שאסר על מכירת משחות 'אקזוטיות' — כך כינו אותן.

אך חי הֶרְקוּלֶס, כיום יש המוסיפים אותן אפילו למשקאות; והמרירות יקרה כל כך, שהם נהנים מן הריח הבזבזני היוצא משני קצות הגוף. ידוע שֶׁלּוּקְיוּס פְּלוֹטְיוּס, אחיו של לוּקְיוּס פְּלָנְקוּס שהיה פעמיים קוֹנְסוּל וקנסור, הוסגר במחבואו בְּסָלֶרנוּם, לאחר שֶׁהַטְרִיוּמְווִירִים החרימו אותו, בגלל ריח משחתו. בביזיון הזה הוצדק כל מעשה ההחרמה: מי לא יחשוב שבצדק נספו אנשים כאלה?

מכל הארצות מצרים היא המתאימה ביותר למשחות בושם, ואחריה קַמְפַּנְיָה בשל שפע הוורדים. ואילו יהודה מפורסמת עוד יותר בדקליה, שטבעם יתואר עתה. אמנם הם מצויים גם באירופה ובכל איטליה, אך עקרים שם. בחופי ספרד הם נושאים פרי, אך הוא קשה ולא בשל; באפריקה הפרי מתוק אך מתקלקל מיד.

לעומת זאת, במזרח מפיקים מהם יינות, ויש עמים שאף עושים מהם לחם; לרבים הם גם מזון לבהמות. משום כך ראוי לדון בהם כעצים זרים. שום דקל אינו צומח בר באיטליה או בשום חלק אחר של העולם שאינו חם, ואין הוא נושא פרי בשום מקום שאינו לוהט.

הדקל גדל באדמה קלה וחולית, וברוב המקומות גם מלוחה. הוא אוהב השקיה ושתייה כל השנה, אף שהוא אוהב מקומות צמאים. יש הסבורים שזבל אף מזיק לו; חלק מן הָאַשּׁוּרִים משתמשים בו רק אם הוא מעורב במי נחלים. מינים רבים לדקלים. הראשונים אינם גדלים מעבר לממדי שיח והם עקרים — אף שבמקומות מסוימים גם השיח נושא פרי — ענפיהם קצרים ועליהם

מסודרים במעגל. במקומות רבים הוא משמש כטיח על הקירות ומגן מפני נתזים.

גם בין הדקלים הגבוהים יותר יש עצים דמויי יער, וכנגד כל גזעם מסתרגים עלים קוצניים המסודרים כשיני מסרק. יש לראותם כדקלי בר, אף שבחשקם הבלתי־מרוסן הם מתערבים גם בדקלים המתורבתים. האחרים חלקים וגבוהים, ובליטות קליפתם הצפופות והמדורגות, כאצבעות או טבעות, מקלות על עמי המזרח לטפס עליהם: המטפס כורך סביבו וסביב העץ טבעת קלועה, והיא עולה עמו בזריזות מופלאה.

כל צמרת העלים והפרי נמצאים בראש. הפרי אינו גדל בין העלים כבשאר העצים, אלא באשכולות על ענפים משלו, שטבעם משלב גפן ועץ פרי. העלים מסתיימים בחוד כסכין ומתפצלים בצדדים זה מול זה. הם הם שהדגימו לראשונה את צורתם של לוחות כתיבה כפולים; עתה מפצלים אותם לחבלים, למקלעות קלועות ולסוככים קלים לראש.

חוקרי הטבע המדוקדקים מוסרים שלעצים — ובעצם לכל מה שהאדמה מצמיחה, אפילו לעשבים — יש שני מינים; די לומר זאת כאן באופן כללי. אולם בשום עץ אין הדבר גלוי יותר מאשר בדקל. הזכר פורח בענף, ואילו הנקבה אינה פורחת אלא מנצה כעין שיבולת. בשניהם נוצרת תחילה ציפת הפרי ואחר כך החלק העצי שבתוכה, כלומר הזרע. ראיה לכך היא שבאותו ענף מוצאים פירות קטנים שאין בהם זרע כזה.

הזרע מוארך ואינו עגול כגרעין הזית; בגבו חריץ תפוח ובדרך כלל במרכז בטנו כעין טבור. משם יוצא השורש הראשון. זורעים אותו כשהוא שוכב ופניו מטה,

שני זרעים זה לצד זה ועוד שניים מעליהם; שכן הצמח היוצא מזרע יחיד חלש, וארבעתם מתאחים.

החלק העצי מופרד מן הציפה בעטיפות לבנות ורבות; אחדות דבוקות לגוף הפרי, והוא עצמו מרוחק בחופשיות ונאחז רק בחוט בקצהו. הציפה מבשילה בתוך שנה. אולם במקומות מסוימים, כגון קַפְרִיסִין, היא מתוקה וטעימה אף שאינה מגיעה להבשלה מלאה. העלה שם רחב יותר והפרי עגול מזה של האחרים; אין בולעים את ציפתו, אלא סוחטים את מיצו ויורקים אותה.

מספרים שגם בַּעֲרָב הדקלים מתוקים במתינות; אולם יוּבָּה מעדיף על כל הטעמים את הדקל המכונה דַּבְלָן אצל עַרְבֵיֵי האוהלים. אשר לרבייה, חורשה טבעית מוכיחה שהנקבות אינן מניבות בלי זכרים: סביב כל זכר מתכופפות אליו נקבות רבות, נוטות לעברו בצמרותיהן הרכות יותר.

הזכר, זקוף ושעיר, מפרה את האחרות בנשימתו, במראהו בלבד ואף באבקתו. אם כורתים את עץ הזכר, הנקבות מתאלמנות ונעשות עקרות. כה ברורה ידיעת האהבה שלהן, עד שהאדם אף המציא להן מעין זיווג: מפזרים על הנקבות פרחים ופלומה מן הזכרים, ולעיתים אבקה בלבד.

שותלים דקלים גם מגזע באורך שתי אמות, לאחר שמחלקים בסדקים את לב העץ עצמו וקוברים אותו. גם חוטר שנתלש מן השורש נקלט, וכן הרכים שבענפים. באשור אפילו עץ שלם המושכב על אדמה לחה מכה שורש לכל אורכו, אך הוא נעשה שיחים ולא עץ.

לכן מכינים משתלות, מעבירים את השתילים בני השנה, ושוב כשהם בני שנתיים. הדקלים נהנים משינוי מקום: באזורים אחרים עושים זאת באביב,

ובאשור סמוך לזריחת סִירְיוּס. שם אין נוגעים בצעירים בברזל אלא קושרים את צמרותיהם כדי שיעלו לגובה. את החזקים גוזמים כדי לעבותם, ומשאירים גדמי ענפים באורך חצי רגל; במקומות אחרים כריתה כזאת ממיתה את עץ האם.

אמרנו שהם אוהבים אדמה מלוחה. לפיכך, במקום שאין אדמה כזאת, מפזרים מלח — לא על השורשים אלא מעט רחוק מהם. דקלים מסוימים בסוריה ובמצרים מתפצלים לשני גזעים, בְּכָרֵתִים לשלושה, ואחדים אף לחמישה. הם נושאים פרי כבר בשנתם השלישית; בְּקַקְפְּרִיסִין, בסוריה ובמצרים — בשנתם הרביעית, ואחרים בחמישית, כשהם בגובה אדם. כל עוד הם צעירים אין בתוך פריים גרעין, ולכן כונו 'סריסים'.

מינים רבים להם. באשור ובפרס כולה משתמשים בעקרים כחומר בנייה וכעץ לעבודות מעודנות יותר. יש גם יערות דקלים לכריתה, השבים ומניצים מן השורש לאחר שנגדעו. ליבתם המתוקה נמצאת בצמרת, שאותה מכנים 'מוח'; ואף לאחר שמוציאים אותה הם מוסיפים לחיות, שלא כעצים אחרים. הם מכונים כַּמַאִירוֹפְּס; עליהם רחבים ורכים יותר ומועילים מאוד לקליעה. הם מצויים בשפע בְּכָרֵתִים ועוד יותר בסיציליה.

גחלי עץ דקל מאריכות ימים ואשן בוערת לאט. בין הדקלים נושאי הפרי יש שבפריים גרעין קצר יותר ויש שארוך יותר; אצל אלה הוא רך ואצל אחרים קשה, ובמקצתם קשה כעצם ומחליקים אותו בשיני פצירה, מטעמי אמונה, נגד כשפים. יש פרי העטוף שכבות רבות או מעטות, עבות או דקות יותר. כך נוצרים ארבעים ותשעה מינים, אם ירצה אדם לעקוב אחר כל שמותיהם, לרבות השמות הברבריים, ואחר ההבדלים בין היינות המופקים מהם.

המפורסמים מכולם הם אלה שכונו 'מלכותיים' לכבודם, מפני שנשמרו למלכי פרס בלבד. הם גדלו בבבל בגן אחד של בָּגוֹאַס — כך מכנים שם סריסים, שאף משלו אצלם. אותו גן היה תמיד חלק מחצרו של השליט בלבד.

בארצות הדרום זוכים הַסִּיאַגְרִי לתהילה הגדולה ביותר, ואחריהם המרגרידס. האחרונים קצרים, לבנים ועגולים, ודומים יותר לגרגרי ענבים מאשר לבלוטים; מכאן שמם, מן הפנינים. מספרים שבְּכוֹרָה יש עץ אחד מהם ועץ אחד בלבד גם מן הַסִּיאַגְרִי. שמענו עליו דבר מופלא: הוא מת וקם מחדש מעצמו יחד עם עוף החול, שלפי הסברה קיבל את שמו כעדות לדקל הזה; בעת שכתבתי הוא נשא פרי.

פרי הסיאגריס גדול, קשה ומחוספס, ושונה משאר המינים בטעם פראי מסוים, הבולט במיוחד אצל חזירי־בר; מכאן שמו. במקום הרביעי במעמד נמצאים הסנדלידס, שנקראו כך בשל דמיונם לסנדל. בגבול אתיופיה, מספרים, יש מהם חמישה עצים לכל היותר; הם מופלאים במתיקותם לא פחות מאשר בנדירותם.

אחריהם זוכים הַקָּרִיוֹטָאִי לשבח הרב ביותר. הם מצטיינים הן כמזון והן בשפע מיצם, וממנו עושים במזרח את היינות המשובחים ביותר, המזיקים לראש — ומכאן שם הפרי. כשם שבמזרח שפע ופוריות, כך ביהודה התהילה; לא בכולה, אלא בעיקר בִּירִיחוֹ, אף שמשבחים אותם גם בְּאַרְכֶלָאִיס, בְּפָאסֵלִיס וּבְלִיוּויאַס, עמקים של אותה ארץ. מעלתם העיקרית היא שהם מלאי מיץ שמנוני וחלבי, ובמתיקותם כדבש יש טעם כלשהו של יין.

הניקולאי, מאותה קבוצה, יבשים יותר אך גדולים במיוחד: ארבעה מהם יחד מגיעים לאורך אמה. אחיות הַקָּרִיוֹטָאִי, שמראן פחות נאה אך טעמן קרוב

למתיקותם, מכונות משום כך אַדֶלְפִידֵס; עם זאת אין הטעם זהה. הסוג השלישי ביניהם הוא הפטטאי: הם שופעים נוזל יתר על המידה, ושכרון הפרי מבקע אותו אפילו בעודו על עץ אמו, כאילו נדרך בגת.

בתוך הקבוצה היבשה יותר עומדים בפני עצמם הַדַּקְטִילִי, המוארכים ודקים מאוד ולעיתים כפופים. ואילו את התמרים שאנו מקדישים לכבוד האלים כינה העם היהודי כידאי — עם המצטיין, לדברי פְּלִינְיוּס, בבוזו לאלים.

בְּתֶבָאִיס ובערב התמרים יבשים לגמרי, דקים וארוכי גוף; החום הלוהט המתמיד עוטף אותם בקרום יותר מאשר בקליפה. באתיופיה עצמה הפרי אף מתפורר — כה רב היובש — וכקמח נדחס לעשיית לחם. הפרי גדל על שיח שענפיו באורך אמה ועליו רחבים יותר; הוא עגול אך גדול מתפוח. מכנים אותו קואיקס. הוא מבשיל בתוך שלוש שנים, ותמיד נמצא פרי על השיח בעוד פרי חדש מתחיל לצמוח.

את פרי התמר של תֶבָאִיס מכניסים מיד לכדים בעוד חומו וחיוניותו בו. אם אין עושים זאת, הוא מאבד במהירות את כוחו ונובל, אלא אם קולים אותו שוב בתנורים. מבין שאר הסוגים, תמרי סוריה נחשבים עממיים, וכן אלה המכונים טראגמטה, מיני מתיקה. בחלק אחר של פֶּינִיקֶיָה וְקִילִיקִיָה אנו אף מכנים אותם בשם העממי בַּלָנוֹס. גם להם מינים רבים.

הם נבדלים בצורתם, עגולה או מוארכת, וגם בצבעם — כהה יותר או אדמדם. מספר הצבעים המיוחס להם אינו קטן מזה של התאנה, אך הלבנים הם המבוקשים ביותר. גם גודלם משתנה: כמה פירות יחד מצטרפים לאורך אמה, ואחרים אינם גדולים מפול. רק אלה הגדלים בקרקע מלוחה וחולית נשמרים,

כגון ביהודה וּבְקִירְנָאִיקָה שבאפריקה; לא כך התמרים במצרים, קַפְּרִיסִין, סוריה וְסָלַאוּקְיָה של אַשּׁוּר. משום כך מפטמים בהם חזירים ושאר בעלי חיים.

הסימן לפרי מקולקל או ישן הוא שנשרה היבלת הלבנה שבה היה מחובר לאשכול. חיילי אֲלֶכְסַנְדֶּר נחנקו מתמרים ירוקים; בארץ הַגֶּדְרוֹסִים הדבר נגרם ממין הפרי, ובמקומות אחרים מרוב הכמות. מתיקותם של התמרים הטריים גדולה כל כך, שאין אדם חדל לאוכלם אלא כאשר הסכנה עוצרת בעדו.

מלבד התמר יש לסוריה עצים המיוחדים לה: בין האגוזים ידועה הפיסטוקיה — מספרים שפירותיה, בשתייה ובאכילה, מועילים נגד הכשות נחשים. בין התאנים יש התאנים הקריקיות ומין קטן יותר המכונה קוטנה. כן יש שזיפים שנולדו בהר דַּמָּשֶׂק, ומיקסות; שני הפירות כבר נעשו מוכרים באיטליה. במצרים אף מכינים יין מן המיקסות.

בְּפֵינִיקְיָה יש ארז קטן הדומה לערער. יש לו 2 מינים, לִיקִי וּפֵינִיקִי, הנבדלים בעליהם. זה שעליו קשים, חדים וקוצניים מכונה אוקסיקדרוס; האחר מסועף, רב־קשרים ומצטיין בריחו. שניהם נושאים פרי שגודלו כפרי הדס,

וטעמו מתוק. גם לארז הגדול יש 2 מינים. המין הפורח אינו נושא פרי, והמניב אינו פורח; בו הפרי החדש משיג את הפרי הקודם. זרעו דומה לזרע הברוש. יש המכנים אותו קֶדְרֶלַאטָה. ממנו מפיקים את השרף המשובח ביותר, והעץ עצמו מתקיים לעד; לכן נהגו לעשות ממנו פסלי אלים. במקדש סוֹסִיאָנוּס ברומא עומד אַפּוֹלוֹן עשוי ארז, שהובא מִסָּלַאוּקְיָה. בְּאַרְקַאדְיָה יש עץ דומה לארז; בְּפְרִיגְיָה יש שיח המכונה קֶדְרִיס.

בסוריה גדלה גם האלה. הזכר אינו נושא פרי; לנקבות 2 מינים. באחד הפרי אדום וגודלו כעדשה; באחר הוא חיוור, מבשיל יחד עם הענב, אינו גדול מפול, ריחו נעים והוא שרפי למגע. סביב אידה שֶׁבִּטְרוֹאַס ובמקדוניה זהו עץ נמוך ושיחי, אך בְּדַמֶּשֶׂק שבסוריה הוא גדול. עצתו גמישה מאוד ועמידה בזקנה, וברקה שחור. פרחיו ערוכים באשכולות כפרחי זית אך אדומים, ועליו צפופים. הוא נושא גם תרמילים המולידים יצורים מסוימים כיתושים, וכן חומר שרפי סמיך הפורץ גם מן הקליפה.

גם באוג הסורי הזכר עקר והנקבה נושאת פרי. העלה ארוך מעט מעלה בוקיצה ושעיר; עוקצי העלים ניצבים תמיד זה מול זה, והענף דק וקצר. בעזרת העלים מעבדים עורות לבנים. הזרע דומה לעדשה ומאדים יחד עם אשכולו; הוא מכונה רוּס ונחוץ לתרופות.

במצרים מינים רבים שאינם גדלים במקום אחר, ובראש ובראשונה התאנה המכונה בשל כך מצרית. העץ דומה לתות בעליו, בגודלו ובמראהו. הוא נושא את הפרי לא על הענפים אלא על הגזע עצמו. זוהי תאנה מתוקה מאוד, בלי גרגרים פנימיים, והיא מניבה בשפע עצום ובלבד ששורטים אותה בקרסי ברזל; אחרת אינה מבשילה.

לאחר שעושים זאת קוטפים את הפרי ביום הרביעי, ופרי אחר צומח תחתיו; כך מניב העץ 7 יבולים שופעים בכל קיץ, והוא עשיר מאוד בחלב. גם אם אין שורטים אותו, פרי חדש צומח 4 פעמים בקיץ ודוחק החוצה את הקודם בעודו בוסר. עצתו היא מין בפני עצמו ונמנית עם השימושיות ביותר. מיד לאחר הכריתה משקיעים אותה בבריכות — בכך היא מתייבשת. תחילה היא שוקעת ואחר כך מתחילה לצוף; ברור שהמים הזרים, המרטיבים כל עצה אחרת,

שואבים ממנה את הלחות שלה. כשהיא מתחילה לצוף, זהו סימן שהיא מוכנה לשימוש.

דומה לה במידה מסוימת התאנה המכונה קִפְּרִיסָאִית בְּכָרֵתִים. גם היא נושאת פרי על הגזע עצמו ועל הענפים כשהתעבו; אך היא מוציאה נצר חסר עלים הדומה לשורש. גזע העץ דומה לצפצפה והעלה לבוקיצה. היא מניבה 4 מחזורי פרי ומוציאה נצרים כמספר הזה; אך פגיה אינה מבשילה אלא אם חורצים אותה ומניחים לחלב לצאת. טעמה ותוכה כשל תאנה, וגודלה כפרי עוזרר.

דומה לה גם העץ שהיונים מכנים קְרָאוּנְיָה; אף הוא מניב על הגזע, ופריו תרמיל. משום כך היו שכינו אותו תאנה מצרית, בטעות ברורה: הוא אינו גדל במצרים אלא בסוריה, בְּאֵיוֹנְיָה, סביב קְנִידוֹס וּבְרוֹדוֹס. עליו ירוקים תמיד, פרחו לבן וריחו עז. הוא מוציא חוטרים מחלקו התחתון, ולכן פניו מצהיבים כשהצאצאים שואבים ממנו את המוהל. לאחר שמסירים את פרי השנה הקודמת סמוך לעליית כוכב הכלב הוא מניב מיד פרי אחר; אחר כך הוא פורח בזמן עליית אַרְקְטוּרוֹס, והחורף מזין את פריו.

במצרים יש גם עץ פרסאה, מין בפני עצמו, הדומה לאגס ושומר על עליו. פוריותו רצופה, שכן למחרת צומח פרי תחת זה שנקטף, והוא מבשיל בנשיבת הרוחות הָאֶטֶסְיוֹת. הפרי ארוך מאגס, עטוף קליפה קשה כשל שקד ועור, וצבעו ירוק. אלא שבמקום שבו לשקד יש אגוז, לפרי זה יש בשר דמוי שזיף, קצר ורך יותר; ואף שמתיקותו הערבה גדולה מאוד, הוא אינו מזיק.

עצתו אינה נופלת מעצת הלוטוס בטיבה, בחוזקה ואף בשחרותה. גם ממנה נהגו לעשות פסלים. עצת העץ שכינינו בַּלָנוֹס אינה זוכה לאותה הערכה, אף שהיא עמידה; רובה מפותל, ולכן היא משמשת רק לבניית ספינות.

לעומתו זוכה הַקוּקִי לכבוד רב. הוא דומה לדקל, ואף בעליו משתמשים לאריגה. הוא נבדל בכך שהוא מתפצל לזרועות של ענפים. פריו בגודל הממלא כף יד, צבעו חום־צהבהב ומיצו ערב, מתוק ועפיץ כאחד. בתוכו יש גלעין גדול וקשה מאוד, שממנו חורטים טבעות לווילונות. בתוך הגלעין יש ליבה מתוקה כשהיא טרייה; לאחר שהתייבשה היא מתקשה עד בלי גבול ואי אפשר לאוכלה אלא לאחר השריה של ימים רבים. העצה אלגנטית ומסולסלת, ולכן אהובה במיוחד על הַפָּרְסִים.

לא פחות מפורסמת בארץ זו השיטה, אך רק השחורה, מפני שהיא נשמרת בלי להירקב אפילו במים ולכן מועילה ביותר לצלעות ספינות; המינים הלבנים נרקבים בקלות. קוצים מצויים גם בעליה; הזרע נמצא בתרמילים ובעזרתו מעבדים עורות במקום עפצים. הפרח נעים גם לזרים ושימושי בתרופות, וגומי נוטף מן העץ. אך התועלת העיקרית היא שלאחר שכורתים אותו הוא צומח מחדש בשנה השלישית. הוא גדל סביב תֵּבַאי, ושם גדלים גם אלון, פרסאה וזית, במרחק 300 סטדיות מן הנילוס, באזור פראי המושקה ממעיינותיו שלו.

שם גדל גם השזיף המצרי, שאינו שונה הרבה מן השיטה שתוארה זה עתה. פריו דומה לפרי השסק ומבשיל ביום הקצר בשנה בלי להשיר את עליו. בפרי יש גלעין גדול, אך בשרו עצמו, מטבעו ומשום שפע היבולים, משמש לתושבים במקום תבואה: הם מנקים אותו, כותשים ושומרים אותו בגושים.

גם באזור סביב מֶמְפִּיס היה חבל פראי ובו עצים עצומים כל כך, ש־3 אנשים לא יכלו להקיפם בזרועותיהם. לעץ אחד היה פלא מיוחד, לא בשל פריו או שימוש כלשהו אלא בשל מה שמתרחש בו. מראהו כמראה שיטה ועליו דומים לנוצות; כאשר אדם נוגע בענפיו הם נושרים מיד ואחר כך צומחים מחדש.

מוסכם שהגומי הטוב ביותר בא מן השיטה המצרית. עליו להיות דמוי תולעים, כחול־אפור, נקי, חסר קליפה ונדבק לשיניים. מחירו 3 דֶּנָרִים לְלִיבְּרָה. גומי משקדים מרים ומדובדבן נחות ממנו, והגרוע ביותר בא משזיפים.

גומי נוצר גם בגפנים והוא מועיל במיוחד לכיבי תינוקות; לעיתים הוא נוצר בזית ומועיל לכאב שיניים. גם הבוקיצה בהר קוֹרִיקוֹס שֶׁבְּקִילִיקְיָה והערער מפיקים גומי, אך הוא חסר תועלת; מן הגומי של הבוקיצה אף נולדים שם יתושים. גומי נוצר גם מן הסרקוקולה — זהו שם העץ וגם שם הגומי — והוא שימושי מאוד לציירים ולרופאים. הוא דומה לאבקת לבונה, ולכן הלבן טוב מן האדום. מחירו כמחיר שנמסר לעיל.

טרם הגענו לצמחי הביצות ולשיחי הנהרות; אך לפני שנעזוב את מצרים נתאר גם את טבע הפפירוס, שכן תרבות חיי האדם — ובוודאי הזיכרון — תלויה יותר מכול בשימוש בנייר.

מַרְקוּס וָארוֹ מעיד שגם הנייר התגלה בעקבות ניצחון אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול, לאחר ייסוד אלכסנדריה במצרים. קודם לכן, לדבריו, לא השתמשו בנייר: תחילה כתבו על עלי דקל ואחר כך על הקליפה הפנימית של עצים מסוימים. בהמשך החלו לעשות רשומות ציבוריות במגילות עופרת, ורשומות פרטיות על פשתן או על שעווה; שהרי אצל הוֹמֵרוֹס אנו מוצאים שהשתמשו בלוחות כתיבה עוד לפני ימי טרויה. אלא שמדבריו אף עולה שהארץ עצמה המכונה כיום מצרים עדיין לא הייתה קיימת — אף שכל הפפירוס גדל במחוזות סֶבֶּנִיטוֹס וְסָאִיס שלה —

אלא שלימים נערמה ארץ זו מסחף הנילוס. הוֹמֵרוֹס הרי מסר שהאי פָּארוֹס, המחובר כיום לאלכסנדריה בגשר, היה רחוק מן היבשה כדי מסע של יום

ולילה בספינת מפרש. לאחר מכן, בשל היריבות בין ספריות המלך תַּלְמַי והמלך אוּמֶנֵס, תַּלְמַי עצר את יצוא הפפירוס; וְאַרוֹ מספר שאז הומצא הקלף בְּפֶרְגָמוֹן. לימים נפתח השימוש בשני החומרים לכול, ובהם תלויה אלמותיות האדם.

הפפירוס גדל בביצות מצרים או במי הנילוס העומדים לאחר שהנהר הציף ויצר בריכות, ובלבד שעומק המים אינו עולה על 2 אמות. שורשו האלכסוני עבה כזרוע; לגבעול 3 צלעות, אורכו אינו עולה על 10 אמות והוא הולך וצר כלפי מעלה. בקצהו הוא סוגר תפרחת דמוית תִּירְסוֹס, בלי זרע ובלי שימוש אחר מלבד הפרח, המשמש לקליעת זרים לאלים.

התושבים משתמשים בשורשים במקום עץ, לא רק להסקה אלא גם להכנת כלי שימוש. מן הפפירוס עצמו הם קולעים סירות, ומן הקליפה עושים מפרשים ומחצלות, וכן בגדים, שמיכות וחבלים. הם גם לועסים אותו חי או מבושל ובולעים רק את המיץ.

פפירוס גדל גם בסוריה, סביב האגם שבו גדל הקנה הריחני המפורסם. המלך אַנְטִיגוֹנוֹס השתמש רק בחבלים משם לצורכי הצי, בתקופה שבה טרם נעשה הספארטו נחלת הכלל. לא מכבר הובן שגם הפפירוס הגדל בְּפָרָת סביב בבל מתאים לאותו שימוש של נייר; ואף על פי כן הַפָּרְתִים עדיין מעדיפים לרקום אותיות בבדיהם.

מכינים ממנו נייר באמצעות מחט, המחלקת אותו לרצועות דקות מאוד אך רחבות ככל האפשר. השכבה האמצעית היא המשובחת, ושאר הרצועות מדורגות לפי סדר חיתוכן ממנה. בעבר כונתה האיכות הראשונה 'היירָאטית', משום שיועדה רק לספרי קודש; אחר כך, מתוך חנופה, קיבלה את שמו של

אַוגוּסְטוּס. האיכות השנייה נקראה לִיוִיָה על שם אשתו, וכך ירדה ההיירַאטית להיות השם השלישי בדירוג.

המקום הבא בדירוג ניתן לנייר האמפיתיאטרוני, על שם מקום ייצורו. ברומא קיבלה אותו סדנתו המיומנת של פָּאנְיוּס; בעיבוד קפדני היא דיקקה את הנייר, הפכה סוג עממי לאיכות ראשונה ונתנה לו את שמה. מה שלא עבר שיפור כזה נשאר בשמו המקורי, אמפיתיאטרוני.

אחריו בא הנייר הַסָּאִיטִי, על שם העיר שבסביבתה היבול הרב ביותר, והוא עשוי משבבים זולים יותר. קרוב עוד יותר לקליפה הוא הַטֶּנָאוּטִי, על שם מקום סמוך; הוא נמכר כבר לפי משקלו ולא לפי איכותו. הנייר האמפוריטי אינו מתאים לכתיבה ומשמש לעטיפת ניירות ולאריזת סחורות, ולכן קיבל את שמו מן הסוחרים. אחריו נשאר קצה הפפירוס, הדומה לסוף, ואינו מועיל אפילו לחבלים אלא כשהוא רטוב.

את כל סוגי הנייר אורגים על לוח שהורטב במי הנילוס; עכירות המים מספקת את הדבק. תחילה מורחים על הלוח, בקו ישר, רצועה הנמתחת לאורך המרבי של הפפירוס לאחר שקצותיה נחתכו משני הצדדים; אחר כך משלימה שכבה רוחבית את הסבכה. אז לוחצים את הגיליונות במכבשים ומייבשים אותם בשמש. מחברים אותם זה לזה, ותמיד יורדת איכות כל גיליון לעומת קודמו עד הגרועים ביותר. בגליל אחד אין לעולם יותר מ־20 גיליונות.

יש הבדל גדול ברוחב הגיליונות. רוחב המשובחים ביותר 13 אצבעות; מן הַהִיֵרַאטִי גורעים 2; הַפָּאנְיוּס רוחבו 10, והאמפיתיאטרוני אצבע אחת פחות. הַסָּאִיטִי צר עוד יותר ואף אינו עומד בהכאת הפטיש; רוחב האמפוריטי אינו

עולה על 6 אצבעות. נוסף על כך בוחנים בנייר את דקותו, צפיפותו, לובנו וחלקותו.

הקיסר קָלַאוּדִיוּס שינה את דירוג האיכויות. הנייר הָאוֹגוּסְטָאִי היה דק מדי ולא עמד בפני הקולמוסים; נוסף על כך הוא העביר את הכתב לצד האחורי ועורר חשש למחיקה, וגם שקיפותו הייתה מכוערת לעין. לכן עשו את חוטי השתי מן הקליפה השנייה ואת הערב מן הראשונה. קָלַאוּדִיוּס גם הגדיל את הרוחב למידת רגל.

היה גם נייר מקרוקולון שרוחבו אמה, אך הניסיון חשף את פגמו: כשנקרעה רצועה אחת נפגעו דפים רבים. מסיבות אלה הועדף הנייר הַקָּלָאוּדְיָאנִי על כולם; לנייר הָאוֹגוּסְטָאִי נשמרה סמכותו במכתבים. נייר לִיוִיָה שמר על מעמדו, שכן לא היה בו דבר מן הקליפה הראשונה וכולו נעשה מן השנייה.

מחליקים חספוס בשן או בקונכייה, אך אז האותיות נעשות נוטות להימחק. נייר מלוטש סופג פחות אך מבריק יותר. לעיתים קרובות מתמרדת לחות שהונחה ברשלנות בשלב הראשון; מגלים אותה בהכאת הפטיש או אף בריח אם העיבוד היה רשלני. גם כתמים נראים לעין; אך אם רצועת פפירוס ספוגית הוחדרה בין חיבורי ההדבקה האמצעיים, כמעט אין מזהים אותה עד שהדיו מתפשט. כה רבה התרמית, ולכן נדרשת שוב מלאכת אריגה.

דבק רגיל מכינים מקמח חיטה משובח במים רותחים ובתוספת זעירה של חומץ, שכן דבק נגרים וגומי שבירים. בעיבוד קפדני יותר מסננים במים רותחים פירורים רכים של לחם חמוץ; כך שכבת הדבק דקה ביותר ואף גוברים על רכות מי הנילוס. כל דבק צריך שלא להיות ישן מיום, אך גם לא טרי מדי. אחר

כך מדקדקים את הגיליון בפטיש, מעבירים עליו דבק, שוב מהדקים, מיישרים את הקמטים ומותחים בפטיש.

כך יכולים מסמכים להתקיים זמן רב. ראיתי אצל פּוֹמְפּוֹנְיוּס סֶקוּנְדוּס, משורר ואזרח נכבד מאוד, את כתב ידם של טִיבֶּרְיוּס וְנָאיוּס גְּרַאקְכוּס כמעט 200 שנה לאחר שנכתב. את כתבי היד של קִיקֶרוֹ, אַוגוּסְטוּס האלוהי וֶוֶרְגִילְיוּס אנו רואים לעיתים קרובות אף כיום.

יש דוגמאות עצומות הסותרות את דעת מַרְקוּס וָארוֹ על הנייר. קַסְיוּס הֶמִינָה, מן הקדומים שבמחברי ספרי השנים, מסר בספרו הרביעי שֶׁגְנָאוּס טֶרֶנְטְיוּס, סופר ציבורי, עיבד מחדש את שדהו ביניקולום וחפר תיבה שבה נקבר נוּמָה, מלך רומא.

באותה תיבה נמצאו ספריו של נוּמָה, בשנת הַקוֹנְסוּלָאט של פּוּבְּלִיוּס קוֹרְנֵלְיוּס קֶטֶגוּס בן לוּקְיוּס ומַרְקוּס באיביוס טַמְפִילוֹס בן קְווִינְטוּס — 535 שנה לאחר מלכות נוּמָה. הספרים היו עשויים נייר פפירוס; מופלא עוד יותר שהם שרדו כשהיו קבורים. משום כך אביא בעניין כה חשוב את דברי הֶמִינָה עצמו:

'אחרים התפלאו כיצד יכלו הספרים לשרוד. הוא נתן הסבר זה: בערך באמצע התיבה הייתה אבן מרובעת, קשורה מכל צד בחבלים מצופים שעווה. על האבן הונחו 3 ספרים; משום כך סברו שלא נרקבו. הספרים גם טופלו בשמן אתרוג; משום כך סברו שהעש לא נגע בהם. בספרים נכתבה הפילוסופיה הַפִּיתָגוֹרָאִית — והפרייטור קְווִינְטוּס פָּטִילְיוּס שרף אותם מפני שהיו כתבי פילוסופיה.'

פִּיסוֹ הַקָּנְסוֹר מוסר אותו דבר בספר הראשון של רשימותיו, אך אומר שהיו 7 ספרים של משפט הכוהנים ומספר שווה של ספרים פִּיתָגוֹרָאִיִּים. טוּדִיטָאנוּס

אומר בספרו ה־13 שהם היו ספרי גזירותיו של נוּמָה; וָארוֹ עצמו אומר זאת בספר השביעי של 'קדמוניות אנוש'. אַנְטִיאַס אומר בספרו השני שהיו 12 ספרי כוהנים בָּלָטִינִית ומספר שווה של ספרים ביוונית ובהם עיקרי פילוסופיה; והוא עצמו מביא בספרו השלישי גם את החלטת הסנאט שקבעה שיש לשרפם.

ואולם הכול מסכימים שֶׁהַסִּיבִּילָה הביאה אל טַרְקְווִינְיוּס סוּפֶרְבּוּס שלושה ספרים; שניים מהם היא עצמה שרפה, והשלישי אבד עם הַקַּפִּיטוֹלִיוּם בימי סוּלָה. עוד מסר מוּקְיָאנוֹס, שהיה קוֹנְסוּל שלוש פעמים, כי לא מכבר, בעת שהיה נציב לִיקְיָה, קרא במקדש אחד גיליון פפירוס של איגרת שכתב סַרְפֵּדוֹן מטרויה. הדבר מפליא אותי שבעתיים, אם גם בזמן שֶׁהוֹמֵרוֹס חיבר את שיריו עדיין לא הייתה מצרים קיימת. ואם כבר נהגו אז להשתמש בפפירוס, מדוע ידוע שנהגו לכתוב במגילות עופרת ופשתן? ומדוע סיפר הוֹמֵרוֹס כי דווקא בְּלִיקְיָה נמסרו לְבָלָרוֹפוֹן לוחות כתיבה ולא איגרות?

גם חומר זה סובל ממחסור. כבר בימי הקיסר טִיבֶּרְיוּס הביא מחסור בנייר פפירוס לכך שהסנאט מינה מפקחים לחלוקתו; שאם לא כן היו סדרי החיים משתבשים כליל.

אתיופיה, הגובלת במצרים, כמעט שאין בה עצים מפורסמים מלבד העץ נושא־הסיבים, שכמותו תיארנו אצל עצי הודו וערב. אלא שכאן הסיב דומה יותר לצמר, והתרמיל גדול יותר ודומה לפרי הרימון; גם העצים עצמם דומים זה לזה. מלבדו יש שם דקלים מן הסוגים שתיארנו. את עצי האיים הסובבים את אתיופיה ואת יערותיהם הריחניים הזכרנו כשדנו באיים עצמם.

מסופר שבהר אטלס יש יער מיוחד במינו, שכבר דיברנו עליו. בסמוך לו יושבים הַמָּאוּרִים, ובארצם מצויים עצי ציטרום רבים — ומכאן גם שיגעון שולחנות

הציטרום, שנשותיהם של הגברים מטיחות בהם כתשובה על שיגעונן שלהן לפנינים.

עד היום קיים שולחן שהיה של מַרְקוּס קִיקֶרוֹ, והוא קנה אותו, חרף דלות אמצעיו — ומה שמפליא יותר, כבר בתקופה ההיא — ב־500,000 סֶסְטֶרְצִים. נזכר גם שולחנו של נָאלוּס אַסִינְיוּס, שמחירו היה 1,000,000 סֶסְטֶרְצִים. נמכרו גם שני שולחנות שהיו ברשות המלך יוּבָּה: מחיר האחד היה 1,200,000 סֶסְטֶרְצִים, ומחיר האחר מעט פחות. לא מכבר אבד בשרפה שולחן שעבר בירושה מבית קָתֶגוּס ושבעליו התחלפו תמורת 1,300,000 סֶסְטֶרְצִים — שוויו של נחלה רחבת־ידיים, אם יש מי שמעדיף לקנות קרקע בסכום כזה.

השולחן הגדול ביותר עד כה היה שולחן יחיד שהמלך תַּלְמַי מְמָאוּרִיטַנְיָה חיבר משני לוחות חצי־עגולים: קוטרו 4 רגליים וחצי ועוביו רבע רגל. הפלא הגדול בו הוא דווקא אומנות החיבור הסמוי, יותר משהיה עשוי להיות פלא טבע. ואילו שולחן העשוי מלוח מוצק אחד, הנקרא על שם נוֹמְיוּס, עבדו המשוחרר של הקיסר, היה בקוטר של 4 רגליים פחות 3 סִיקִילִיקִים, ובעובי של רגל אחת פחות אותה מידה.

בהקשר זה ראוי שלא לפסוח על שולחנו של הקיסר טִיבֶרְיוּס: קוטרו היה 4 רגליים ועוד שישית רגל וְסִיקִילִיקוּס, ועוביו הכולל אינץ' וחצי בלבד; ואף על פי שהיה מצופה בציפוי דק של עץ ציטרום, שולחנו של נוֹמְיוּס עבדו המשוחרר היה עשיר ומפואר כל כך.

חומר זה הוא תפיחה בשורש. המוערך ביותר הוא זה שכולו גדל מתחת לאדמה, והוא נדיר מן התפיחות הנוצרות מעליה, אפילו בענפים. לאמיתו של דבר, העץ הנקנה במחיר כה רב הוא מחלה של האילנות; מן הלוחות העגולים

אפשר לאמוד את גודל העצים ואת שורשיהם. בעלים, בריח ובגזע הם דומים לברוש הנקבה ואף לברוש הבר. הר אַנָקוֹרֶריוס שֶׁבְּמַאוּרִיטַנְיָה הקרובה סיפק את הציטרום המשובח ביותר, אך עתה אזל ממנו המלאי.

סגולתם העיקרית של השולחנות היא עורקים המתפתלים בגלים או במערבולות קטנות. הדגם הראשון נמשך במסלול מוארך ולכן נקרא 'טיגריסי'; השני מפותל, ולכן שולחנות כאלה נקראים 'פנתריים'. יש גם דגמים מסולסלים כגלים, והם חביבים יותר ככל שהם מחקים את העיניים שבזנב הטווס.

לאחר אלה זוכים להערכה רבה גם דגמים שלא נמנו לעיל, ובהם סבך צפוף של סלסולים כערמת גרגרים; בשל הדמיון מכנים אותם 'דמויי פטרוזיליה'. אך מעל הכול עומד הצבע: החביב ביותר הוא גוון יין־הדבש, הבוהק בגוני היין המיוחדים לו. אחריו נחשב הגודל; כיום מתפעלים מלוחות שנעשו מגזע שלם, וכן משולחן אחד המשולבים בו כמה גזעים.

פגמים בשולחן הם עץ בעל אחידות אטומה ולא־מעובדת — כך מכנים חומר חסר דגם — או דגם המתפשט כעלי דולב; וכן עורקים הדומים לעץ אלון ירוק, או צבע דומה לו. עוד פגמים הם סדקים או קווים דמויי שיער הנראים כסדקים, שאליהם חושפים אותו במיוחד החום והרוחות; אחריהם פס שחור החוצה את העץ כמורנה, נקודות שונות הלכודות בקליפה כדוגמת גרגרי פרג, ובכלל צבע הקרוב מדי לשחור או כתמים שצבעם זר.

הברברים מטמינים לוחות ירוקים באדמה ומושחים אותם בשעווה. בעלי המלאכה מניחים אותם בערמות תבואה למשך שבעה ימים, מפסיקים למספר ימים שווה וחוזרים על התהליך; מפליא כמה ממשקלם פוחת כך. לאחרונה לימדו תאונות סְפִינָה שגם עץ זה, לאחר שיובש בים בלי שקשיותו תיפגם, אינו

יכול להידחס ולהתייצב היטב יותר בשום דרך אחרת. הדרך הטובה ביותר להזין את השולחנות ולהבריקם היא לשפשפם בידיים יבשות, בייחוד מיד לאחר רחצה. היין אינו מזיק להם, כאילו נולדו לשימוש בו.

עץ זה הוא אחד הכלים המעטים של חיי פאר, ולכן ראוי להתעכב עליו מעט. הוא היה מוכר גם לְהוֹמֶרוֹס. ביוונית הוא מכונה תְּיוֹן, ואחרים קוראים לו תְּיאָה. הוֹמֶרוֹס מספר שֶׁקִּירְקָה, שאותה ביקש שנבין כאלָה, שרפה אותו בין הריחות שבארמונה. טעות גדולה היא של אלה המבינים את המילה כשם של חומרי קטורת, בייחוד מפני שבאותו פסוק הוא אומר שגם ארז ולגש נשרפו יחד; ברור אפוא שדיבר על עצים בלבד.

תֵאוֹפְרַסְטוֹס, שכתב סמוך לתקופת אֲלֶכְּסַנְדֶּר הגדול, בערך בשנת 440 לייסוד רומא, כבר העניק לעץ זה כבוד רב. הוא מספר שקורות התקרה במקדשים עתיקים נעשו ממנו, ומייחס לעץ שבגגות מעין חיי נצח, שכן הוא נשאר שלם כנגד כל גורמי הריקבון.

אין שורש שעורקיו מסולסלים יותר, ואין חומר אחר שממנו נעשות עבודות יקרות יותר. העץ משובח במיוחד סביב מקדש אָמוֹן, וגדל גם בחלקה הפנימי של קִירֵנָאִיקָה. אולם תֵאוֹפְרַסְטוֹס לא הזכיר שולחנות, וגם במקום אחר אין זכר להם אצל מחבר קדום מִקִּיקֶרוֹ; מכאן ברור שהם חידוש מאוחר.

יש עץ אחר הנושא אותו שם ומניב פרי שמקצת האנשים מתעבים בשל ריחו ומרירותו ואחרים מבקשים אותו. הוא גם מקשט בתים, אך אין צורך להאריך עליו.

אותה אפריקה, בצדה הפונה אלינו, מולידה עץ מפורסם הקרוי לוֹטוֹס, שהיא מכנה קֶלְתִיס. גם איטליה מכירה אותו, אך הקרקע שינתה את טבעו. המשובח ביותר גדל סביב הַסִירְטוֹת ובארץ הַנַסָמוֹנִים. גודלו כעץ אגס, אף שֶׁקוֹרֶנֶלְיוּס נֶפּוֹס מוסר שהוא נמוך. החריצים בעלה רבים יותר; אלמלא כן היה העלה נראה כעלה אלון ירוק. יש לו זנים אחדים, וההבדלים ביניהם ניכרים בעיקר בפירות.

הפרי בגודל פול וצבעו כזעפרן, אך לפני הבשלתו צבעיו משתנים כצבעי הענבים. הוא גדל בצפיפות על הענפים כפרי ההדס, ולא כפרי הדובדבן באיטליה. שם הוא מתוק כל כך למאכל, עד שהעניק שם גם לעם וגם לארץ שהתפרסמה בהכנסת האורחים המופרזת שלה, הגורמת לזרים לשכוח את מולדתם. מספרים שאוכלי הפרי אינם סובלים ממחלות בטן.

הזן שאין בתוכו גרעין טוב יותר; בזן האחר הגרעין נראה קשה כעצם. סוחטים מן הפרי גם יין הדומה ליין דבש, אך אותו נֶפּוֹס אומר שאינו נשמר יותר מעשרה ימים. את הפירות החתוכים מאחסנים בכדים עם גריסי חיטה למאכל. אף מסופר שצבאות ניזונו מהם כשנעו הלוך ושוב ברחבי אפריקה. צבע העץ שחור והוא מבוקש לחלילים. מן השורש מייצרים ידיות לסכינים וכלים קטנים אחרים.

כזה טבעו של העץ שם. אולם יש גם עשב הנושא אותו שם, ובמצרים צמח גבעולי ממיני הביצה. כאשר מי הנילוס נסוגים הוא צומח בשדות המוצפים. גבעולו דומה לזה של הפול ועליו ערוכים בצפיפות רבה, אך הם קצרים ודקים יותר. הפרי בראשו דומה לראש פרג, הן בחריציו והן בשאר צורתו; בתוכו גרגרים כגרגרי דוחן.

התושבים מניחים את ראשי הפרי בערמות עד שיירקבו, ואחר כך מפרידים את חלקיהם ברחיצה, מייבשים אותם, כותשים ועושים מהם לחם. ומפליא גם הדבר הבא שנמסר עליו: עם שקיעת השמש נסגרים ראשי הפרי דמויי־הפרג ומתכסים בעלים, ועם זריחתה הם נפתחים, עד שהם מבשילים והפרח הלבן נושר.

ועל הלוטוס שֶׁבִּפְרָת מוסיפים ומספרים, כי לעת ערב גם הראש עצמו וגם הפרח שוקעים עד חצות ונעלמים כליל במעמקים, עד שאי־אפשר למצאם אפילו בהושטת היד מטה; אחר כך הם חוזרים, מזדקפים בהדרגה, ועם זריחת השמש מגיחים מעל פני המים ופותחים את הפרח, ואף מוסיפים להתרומם עד שהם נישאים הרחק מעל המים.

שורש הלוטוס כגודל חבוש והוא עטוף בקליפה שחורה, כקליפה העוטפת ערמון. תוכו לבן, והוא ערב למאכל גם חי, וערב יותר כשהוא מבושל במים או בגחלים. ואין דבר שמשמין את החזירים יותר משייריו.

ארץ קִירֵנָאִיקָה מחשיבה את הלוטוס שלה פחות מן הפליאורוס. זה שיחי יותר ופריו אדום יותר; אין אוכלים עמו את הגלעין. הפרי נעים כשהוא לעצמו ומתוק יותר כשהוא שרוי ביין, ואף משביח יינות במיצו. בפנים אפריקה, עד ארץ הַגְּרַמַנְטִים ובמדבריות, מצטיינים הדקלים בגודלם ובמתיקותם,

המובחרים ביותר גדלים סמוך למקדש אָמוֹן; ואילו בסביבות קַרְתָּגוֹ תובע לעצמו את הבכורה מה שמכונה 'התפוח הַפּוּנִי'. יש הקוראים לו גְּרָנָטוּם. גם בו הבחינו סוגים, וקראו 'חסר־גלעין' לזה שאין בו הגרעין המעוצה; טבעו לבן יותר, גרגריו עדינים יותר והמחיצות המרות המפרידות ביניהם מעטות יותר.

באחרים ערוכים הגרגרים במבנה הדומה במידת־מה לחלת דבש, ולכולם גלעינים. יש חמישה מינים: מתוקים, חריפים, מעורבים, חמוצים ודמויי־יין. את הרימונים של סָאמוֹס ושל מצרים מחלקים לבעלי גרגרים אדומים ולבעלי גרגרים לבנים. עיקר השימוש בקליפת הבוסר הוא לעיבוד עורות. הפרח נקרא בָּלָאוּסְטִיוּם; הוא מועיל לרופאים וגם לצביעת בגדים, והצבע הקרוי בָּלָאוּסְטִי קיבל ממנו את שמו.

באסיה וביוון גדל השיח אֶפִּיקַקְטִיס, שאחרים קוראים לו אמבולינה; עליו קטנים, ושתייתם מועילה נגד רעלים, כשם שהאברש מועיל נגד נחשים. עליו גדל הגרגר הַקְנִידִי, שיש המכנים אותו לִינוּם; לשיח עצמו קוראים תימלאיה, אחרים חַמָלָאיָה, אחרים פִּירוֹס אכנה, יש הקוראים לו קנסטור ואחרים קנאורום. הוא דומה לזית־הבר, אך עליו צרים יותר וטעמם ככמון כשנושכים בהם, וגודלם כעלי הדס. הזרע דומה לכוסמין בצבעו ובצורתו, והשימוש בו רפואי בלבד.

האי כְּרֶתִים לבדו מצמיח את השיח טָרָגְיוֹן, הדומה לאלת הבֻּטנה וגם לזרעה; אומרים שזרעו הוא תרופה יעילה ביותר לפגיעות חצים. אותו אי מצמיח גם טרגקנתה משורש הקוץ הלבן, והיא עולה בהרבה על זו הגדלה אצל הַמָּדִים או בָּאַכַאיָה. מחירה 3 דִּינָרִים לְלִיבְּרָה.

גם אסיה מצמיחה טרגון, הקרוי גם סְקוֹרְפִּיוֹן: סנה נטול עלים ובעל אשכולות אדומים, המשמש לרפואה. גם איטליה מצמיחה מִירִיקָה, שהיא מכנה טמריקס, ואילו בָּאַכַאיָה קוראים לה בריאה של הבר. ייחודה הוא שרק המין התרבותי נושא פרי הדומה לעפץ. היא מצויה בשפע בסוריה ובמצרים; את עציה אנו מכנים עצי־ביש, אך עצי יוון בישי־מזל אף יותר.

יוון מצמיחה את העץ אוסטריס, הקרוי גם אוסטריה. הוא גדל יחידי סמוך לסלעים רטובים; קליפתו וענפיו דומים לאלה של המילה, ועליו לעלי אגס, אך הם ארוכים ועבים מעט יותר ומקומטים בחריצים העוברים לכל אורכם. זרעו דומה לשעורה גם במראהו וגם בצבעו. עצתו קשה וחזקה, ומספרים שאם מכניסים אותה לבית היא גורמת ללידות קשות ולמוות אומלל.

גם העץ הנקרא אֶואוֹנִימוֹס באי לֶסְבּוֹס אינו מבשר טובות. הוא דומה למדי לרימון: עלהו בגודלו בין עלה הרימון לעלה הדפנה, ובצורתו וברכותו הוא כעלה הרימון. ריח פרחו הלבן מזהיר מיד מפני קטלניותו. הוא נושא תרמילים כשל שומשום, ובתוכם זרע צפוף ומרובע, קטלני לבעלי חיים; גם לעלה אותה עוצמה. לעיתים מרפאה מן ההרעלה התרוקנות פתאומית של המעיים.

אֲלֶבְּסַנְדֶּר קוֹרְנֵלְיוּס קרא 'לַאוֹן' לעץ שממנו נבנתה, לדבריו, הארגו. הוא דומה לאלון הנושא דבקון, ואין מים או אש יכולים להשחיתו, כשם שאינם משחיתים את הדבקון. למיטב ידיעתי אין מחבר אחר המכיר עץ זה.

כמעט כל המחברים מתרגמים את אנדרכלה בשם היווני של רגלת הגינה, אף שזו עשב הקרוי אַנְדְרַכְנֵה, בהבדל של אות אחת בלבד. ואילו אנדרכלה הוא עץ בר שאינו גדל במישורים. הוא דומה לקטלב, אלא שעליו קטנים יותר ואינם נושרים לעולם. קליפתו אמנם אינה מחוספסת, אך היא נראית כאילו קפאה סביבה שכבה; כה קודר מראהו.

גם קוקיגיה דומה לו בעליה, אך קטנה ממנו. תכונתה המיוחדת היא שהיא מאבדת את פריה יחד עם הציצה הפלומתית, הקרויה פאפוס, דבר שאינו קורה לשום עץ אחר. גם אפרקה דומה לו, והיא מניבה פעמיים בשנה כמו אנדרכלה:

היבול הראשון מסתיים כשהענבים מתחילים להבשיל, והשני בראשית החורף. טיב הפירות לא נמסר.

מן הראוי למנות גם את הכלך בין הצמחים הזרים ולשייכו לסוג העצים. שכן, כפי שנבאר, יש צמחים שכל עצתם מצויה מבחוץ במקום קליפה, ובתוכם במקום עץ יש ליבה ספוגית, כמו בסמבוק; ואחרים חלולים, כמו הקנים.

הכלך גדל בארצות חמות ומעבר לים, וגבעוליו מחולקים בפרקים. שני מינים לו: היוונים מכנים נרתקס את המין המתנשא לגובה, ונרתקיה את הנותר תמיד נמוך. העלים יוצאים מן הפרקים, וככל שהם קרובים לאדמה כך הם גדולים יותר. בשאר תכונותיו הוא דומה לשמיר, וגם פריו דומה. אין בין השיחים קל ממנו; לכן קל לשאתו והוא משמש קשישים כמקל הליכה.

יש שכינו את זרע הכלך 'תפסי', מחמת טעות: התפסיה היא אמנם ללא ספק כלך, אך מין בפני עצמו. עליה כעלי שומר, גבעולה חלול ואינו עולה באורכו על מקל הליכה, וזרעה כזרע הכלך; שורשה לבן. כאשר חותכים אותו נִיגָר ממנו חלב, וכאשר כותשים אותו יוצא מיץ; גם הקליפה אינה נזרקת. כל החלקים האלה רעל הם. אכן, היא מזיקה אפילו לחופרים אותה אם רוח קלה נושאת אליהם את אדה: גופם מתנפח ושושנה תוקפת את פניהם; משום כך הם מושחים את עצמם תחילה במשחת שעווה.

אף על פי כן אומרים הרופאים שכאשר מערבים אותה בחומרים אחרים היא מועילה למחלות מסוימות, וגם לקרחות, לחבורות ולשטפי דם; כאילו חסרות תרופות ואין מנוס מן העיסוק בדברי פשע. אבל בטענות אלה הם מחפים על כלי מזיק, וחוצפתם רבה עד כדי כך שהם מבקשים לשכנע כי הרעל שייך לאמנות הרפואה. התפסיה של אפריקה חריפה ביותר. יש החותכים את

הגבעול בעונת הקציר וחוצבים גומה בשורש עצמו כדי שהמיץ ייקווה בה, ואוספים אותו לאחר שהתייבש.

אחרים כותשים במכתש את העלים, הגבעול והשורש, מסמיכים את המיץ בשמש ומחלקים אותו לכיכריות. הקיסר נֵירוֹן הקנה לתרופה פרסום בראשית שלטונו: לאחר שפניו נחבלו בהתקוטטויות הלילה שלו, היה מושח אותם בה עם לבונה ושעווה, ולמחרת היה מציג בציבור עור נקי, בניגוד לשמועות. ידוע שהאש נשמרת היטב בתוך גבעולי כלך, ואלה של מצרים מצטיינים בכך.

שם גדל גם הצלף, שיח שעצתו קשה למדי וזרעו נפוץ במאכל; בדרך כלל קוטפים גם את הגבעול עמו. יש להיזהר מן הזנים הזרים: הצלף הערבי מזיק, האפריקאי פוגע בחניכיים, וְהַמַּרְמָרִי ברחם וגורם לכל מיני נפיחויות. הָאַפּוּלִי גורם להקאות ומשלשל את הקיבה והמעיים. יש המכנים אותו קִינוֹסְבָּטוֹן, ואחרים אופיוסטפילון.

גם הסריפה היא ממיני השיחים. היא גדלה סביב הנילוס, גובהה כשתי אמות, עובייה כאגודל וציצתה כשל גומא הפפירוס; גם אוכלים אותה באותה דרך. שורשה, בשל קשיותו, נחשב מעולה להכנת פחמים לנפחיות.

אין לדלג גם על הצמח שבבבל זורעים על קוצים, מפני שאינו חי במקום אחר, כשם שהדבקון חי על עצים; אלא שזה גדל רק על הקוץ הקרוי מלכותי. מופלא הדבר שהוא נובט ביום שבו הושלך על הקוץ, ומשליכים אותו דווקא עם זריחתו של כוכב הכלב; הוא משתלט על העץ במהירות רבה. מתבלים בו יינות, ולכן זורעים אותו. הקוץ ההוא גדל גם באתונה, על החומות הארוכות.

גם הַקִיטִיסוּס הוא שיח. אַמְפִילוֹכוֹס האתונאי הילל אותו במילים מופלגות כמספוא לכל בעלי החיים, וכשהוא יבש אף לחזירים. הוא מבטיח שמיוגרו אחד אפשר לקבל הכנסה שנתית של 2,000 סֶסְטֶרְצִים, אפילו בקרקע בינונית. תועלתו כשל כרשינה, אך הוא משביע מהר ממנה, ובעל חיים הולך על ארבע משמין אף מכמות קטנה ביותר, עד שבהמות משא דוחות שעורה. שום מספוא אחר אינו מניב חלב רב או משובח יותר; ומעל לכול הוא תרופה לצאן ולבקר ושומר עליהם בריאים מכל מחלה.

יתרה מזו, הוא מורה לתת למיניקות שחסר להן חלב קִיטִיסוּס מיובש, מבושל במים ושתוי עם יין; לדבריו, התינוקות יהיו חסונים וגבוהים יותר. לתרנגולות נותנים אותו ירוק, ואם התייבש משרים אותו. דֶמוֹקְרִיטוֹס וַאֲרִיסְטוֹמַכוֹס אף מבטיחים שלעולם לא יחסרו דבורים במקום שבו מצוי מספוא של קִיטִיסוּס.

ואין עוד צמח שגידולו זול ממנו. זורעים אותו עם השעורה, או באביב מזרע כמו כרשה, או בסתיו, לפני אמצע החורף, מייחור גבעול. אם זורעים מזרע, משרים אותו תחילה; ואם אין גשם, משקים את השטח הזרוע. כשהשתילים מגיעים לגובה אמה מעבירים אותם לגומה שעומקה רגל. את השיח הרך שותלים בעונות השוויון; הוא מגיע לבגרות בתוך שלוש שנים, וקוצרים אותו בשוויון האביב, לאחר שסיים לפרוח. אפילו ילד או זקנה יכולים לעשות זאת בשכר זעום ביותר.

מראהו אפרפר, ואם מבקשים לתארו בקצרה: הוא שיח הדומה לתלתן בעל עלים צרים יותר. תמיד נותנים אותו לבעלי החיים רק לאחר יומיים; בחורף משרים במים את שהתייבש. עשר לִיבְּרוֹת משביעות סוס, ולבעלי חיים קטנים יותר נותנים לפי היחס. נוסף על כך, משתלם לזרוע שום ובצלים בין שורותיו.

שיח זה התגלה באי קִיתְנוֹס, ומשם הועבר לכל האיים הַקִּיקְלָדִיִּים ואחר כך לערי יוון, והביא שפע רב של גבינה. יתרה מזו, והוא הדבר המפליא אותי ביותר לנוכח נדירותו באיטליה, אין הוא חושש מפגיעתם של חום, קור, ברד או שלג. הִיגִינוּס מוסיף שאפילו זחלי העץ אינם פוגעים בו, מפני שעצתו אינה מושכת אותם.

גם בים גדלים שיחים ועצים. בים שלנו הם קטנים יותר, שכן הים האדום וכל האוקיינוס המזרחי מלאים יערות. בלשון הַלָּטִינִית אין שם למה שהיוונים מכנים פיקוס, מפני שאלגה היא שמם של עשבי הים, ואילו זה שיח. הוא מצמיח עלה רחב וירוק, שיש המכנים פראסון ואחרים זוסטר.

מין אחר שלו, שעליו כשערות ודומים לעלי שומר, גדל על סלעים; המין הקודם גדל במים רדודים, לא הרחק מן החוף. שניהם צומחים באביב וכלים בסתיו. במה שגדל על הסלעים סביב האי כְּרֻתִים אף צובעים ארגמן; המשובח ביותר בא מצדו הצפוני של האי, כפי שהדבר גם בספוגים. מין שלישי דומה לעשב, ושורשו מחולק לפרקים וגבעולו כשל קנה.

מין אחר של שיחי ים נקרא בְּרִיאוֹן; עלהו כעלה חסה, אך מקומט יותר, והוא גדל עמוק יותר. במצולות גדלים אף מעין אשוח ואלון שגובהם אמה, ולענפיהם נצמדות צדפות. מספרים שבאלון הימי גם צובעים צמר, ושכמה מן העצים הללו נושאים אפילו בלוטים במעמקים.

העצים האלה נודעו מפי ניצולי ספינות טרופות ומפי צוללים; אומרים שהם ומינים אחרים גדלים לממדים עצומים ליד סְקִיוֹנָה. גפן ים אמנם גדלה בכל מקום, אך יש גם תאנה נטולת עלים שקליפתה אדומה, ואף דקל ממין השיחים. מעבר לעמודי הֶרַקְלֵס גדל שיח שעליו כעלי כרשה, ושיח אחר שעליו

כעלי דַּפְנָה וקורנית; כאשר שני האחרונים נפלטים לחוף הם משתנים לאבן ספוג.

אך במזרח מפליא שמיד אחרי קוֹפְּטוֹס אין המדבריות מצמיחים דבר מלבד הקוץ הנקרא 'הצמא', ואף הוא נדיר מאוד, ואילו בים האדום מוריקים יערות. מצויים בהם בעיקר דמויי דַּפְנָה וזית הנושאים גרגרים, ובעת גשם גם גופים דמויי פטריות, שבהיפגע בהם אור השמש הם משתנים לאבן ספוג. השיחים עצמם גובהם שלוש אמות. הימים מלאים דגי־כלב, עד שכמעט אין זה בטוח לצפות מספינה; לעיתים קרובות הם אף תוקפים את המשוטים עצמם.

חייליו של אֲלֶכְסַנְדֶּר שהפליגו מן הודו סיפרו כי עלוות עצי הים הייתה ירוקה במים, אך משהוציאוה התייבשה מיד בשמש והייתה למלח. הם סיפרו גם על קנים מאבן לאורך החופים, דומים מאוד לקנים אמיתיים; ובמצולות ראו אילנות קטנים ומסועפים שצבעם כקרן שור וקצותיהם אדומים. במגע היו שבירים כזכוכית, אך באש התלהטו כברזל, וכשכובו חזר אליהם צבעם.

באותו חבל איים מכסה הגאות יערות, אף שעציהם גבוהים מן הדלבים ומן הצפצפות הגבוהות ביותר. עליהם כעלי דַּפְנָה, פרחיהם כריח הסיגלית וכצבעה, וגרגריהם כזיתים וגם הם בעלי ריח נעים; הם נוצרים בסתיו ונושרים באביב, ואילו העלים אינם נושרים לעולם. את העצים הקטנים שבהם מכסה הים כליל; צמרות הגדולים בולטות, ואליהן קושרים ספינות, ובעת שפל קושרים אותן לשורשים. מאותם אנשים שמענו כי ראו במצולות אותו הים גם עצים אחרים, ירוקי־עד, שפריים דומה לתורמוס.

יוּבָּה מוסר כי ליד איי הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים קרוי שיח הגדל במצולות 'שער אִיסִיס'. הוא דומה לאלמוג ואין לו עלים; כשכורתים אותו צבעו משתנה לשחור והוא

מתקשה, וכאשר הוא נופל הוא נשבר. יש שם גם שיח אחר הקרוי כריטון בְּלֶפָרוֹן, שמייחסים לו כוח בכשפי אהבה. הנשים עושות ממנו צמידים ומחרוזות. הוא חש, לדבריהם, כאשר באים ללכדו; אז הוא מתקשה כקרן ומקהה את חוד הברזל. אם התחבולה אינה מצליחה ללכדו, הוא משתנה לאבן.

ספר ארבעה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר ארבעה־עשר

עד כאן, בקירוב, העצים הזרים שאינם לומדים להיוולד מחוץ למקום שבו החלו ושאינם עוברים לארצות נוכריות. עתה אפשר לדבר על העצים המשותפים, שלכולם אפשר לראות באיטליה אם מיוחדת. אך הקוראים יזכרו שלעת עתה אנו מתארים את טבעם ולא את גידולם, אף שהטיפול בהם הוא חלק גדול מאוד מטבעם.

איני יכול להשתומם די על כך שזכרם של מינים מסוימים אבד, ואף שמות שהמחברים מסרו לידיעתנו נשכחו. מי לא היה סבור שלאחר שהוד רומא איחד את העולם, השתפרו החיים בסחר החליפין ובשותפותו של שלום משגשג, וכל הדברים, גם אלה שהיו נסתרים קודם לכן, נעשו נחלת הכלל?

אולם חי הֶרְקוּלֵס, אין עוד מי שמכיר דברים רבים שמסרו הקדמונים. כה פורייה יותר הייתה דאגת הראשונים או כה מוצלחת חריצותם: לפני אלפי שנים, בראשית הספרות, החל הֶסְיוֹדוֹס לפרוש הוראות לחקלאים, ולא מעטים הלכו אחריו בעיסוק הזה. מכאן גדל עמלנו, שכן עלינו לחפש לא רק את מה שהתגלה אחר כך, אלא אף את מה שהקדמונים כבר גילו והעצלות גזרה על זכרו כליה.

מי ימצא לחטא הזה סיבות אחרות מלבד מצבו הציבורי של העולם? מנהגים אחרים תפסו את מקומם, מחשבות בני האדם עסוקות בדברים אחרים, ורק אומנויות תאוות הבצע מטופחות. בעבר, כשהשלטון והכישרונות של כל עם היו כלואים בגבולותיו, עקרות מסוימת של המזל אילצה אנשים לטפח את נכסי הרוח. אין־ספור מלכים זכו לכבוד בזכות האומנויות והציגו אותן לראווה כעושרם, בסברה שהן מאריכות את אלמותיותם; לכן רבו גם הַפְּרָסִים וגם מפעלי החיים. לדורות הבאים הזיקו רוחב העולם והיקף המשאבים.

משעה שסנטור נבחר לפי רכושו, שופט נעשה שופט לפי רכושו, ושום דבר לא קישט בעל משרה או מצביא יותר מרכושו; משעה שלהיות חשוך ילדים זיכה אדם בסמכות ובכוח הגדולים ביותר, ציד ירושות נעשה מקור הרווח הפורה ביותר, והשמחה היחידה הייתה בבעלות — אבדו ערכי החיים. כל האומנויות שכונו 'חופשיות' על שום הטוב העליון הידרדרו להיפוכו, ורק באמצעות עבדות החלו אנשים להתקדם.

כל אחד עבד את העבדות הזאת בדרך אחרת ובתחומים אחרים, אך אותה משאלה להיות בעלים כיוונה את תקוות הכול. בכל מקום אפילו אנשים מצוינים העדיפו לטפח את פגמי הזולת ולא את מעלות עצמם. לכן, חי הֶרְקוּלֵס, העונג החל לחיות — והחיים עצמם חדלו.

אך אנו נחקור גם את מה שנמחה מן הזיכרון, ושפלותם של דברים מסוימים לא תרתיע אותנו, כפי שלא הרתיעה אותנו אצל בעלי־החיים. אמנם אנו רואים שֶׁוֶוְרְגִילְיוּס, המשורר הנעלה ביותר, נמנע מטעמי קיצור מסגולות הגנים, וגם מן הדברים שהזכיר קטף רק את פרחיהם. בחסד מזלו המאושר מנה בסך

הכול חמישה־עשר מיני ענבים, שלושה מיני זית ומספר זהה של אגסים, ומן התפוחים רק את הָאַשׁוּרִי, והזניח את כל השאר.

במה ראוי לפתוח אם לא בגפנים? בכורתן מיוחדת לאיטליה במידה כזאת, שבזכותן בלבד אפשר שתיראה כמי שגברה על כל טובות העמים, אפילו על חומרי הריח; אף שבכל מקום אין מתיקות העולה על ריח הגפנים בזמן לבלובן.

בצדק מנו הקדמונים את הגפנים בין העצים גם בשל גודלן. בעיר פּוֹפּוּלוֹנְיָה אנו רואים פסל יוּפִּיטֶר עשוי מגפן אחת, שלא נפגם במשך דורות כה רבים, וכך גם קערה בְּמַסִּלְיָה. בְּמֶטָפּוֹנְטוּם עמד מקדש יוּנוֹ על עמודי גפן. אפילו היום מטפסים אל גג מקדש דִּיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס בסולם העשוי מגפן קִפְּרִיסָאִית אחת; מספרים שֶׁבְּקַפְּרִיסִין הן מגיעות לגודל יוצא מן הכלל. אין עץ שטבעו מאריך ימים ממנה. אולם—

סבורני שהדוגמאות האלה נעשו מגפני בר. גפני התרבות מרוסנות בגיזום שנתי, וכל כוחן מוזרם אל הזמורות או מורד אל שלוחות ההברכה; מבקשים מהן רק את המיץ, בדרכים רבות המותאמות למזג האוויר ולאופי הקרקע. בארץ קַמְפַּנְיָה הן נישאות לצפצפות; לאחר שנישאו להן הן חובקות אותן, ובזרועות נועזות מטפסות במעלה ענפיהן מפרק אחר מפרק עד שהן משתוות לצמרות — כה גבוהות, עד שהבוצֵר—

מקבל בחוזה את מדורת קבורתו ואת קברו כתנאי לעבודתו. אין קץ לצמיחתן, וכבר נראו אכסדרות, וילות ובתים המוקפים בזמורותיה של גפן יחידה וברצועותיה המשתרכות. וָלֶרִיאָנוּס קוֹרְנֶלְיוּס אף ראה בדבר הבא אחד הדברים הראויים ביותר לזיכרון: גפן אחת באכסדרות לִיוִוְיָה מצלילה בסוכותיה

המוצלות טיילות פתוחות לשמים, והיא עצמה מניבה שתים־עשרה אמפורות תירוש.

בכל מקום הן עולות אף על הבוקיצות. מספרים שקיניאס, שליח המלך פִּירוֹס, התפעל מגובהן בְּאָרִיקְיָה והתלוצץ בשנינות על טעמו החריף מדי של היין: בצדק, אמר, אמו תלויה על צלב גבוה כל כך. העץ הקרוי רוּמְפּוֹטִינוּס, ובשם אחר אוֹפּוּלוּס, משמש באיטליה שמעבר לַפּוֹ. מפלסיו נפרשים במעגל; מוליכים אל צמרתו גזע נקי וישר, ומשם מפזרים את שריגי הגפן מתחת לאצבעות הענפים הישרות.

אותן גפנים, כשהן נתמכות בכלונסאות בגובה אדם מתון, מזדקרות בקצותיהן. אחרות יוצרות כרם בזחילה פרועה, וזמורותיהן רצות בכל החללים וממלאות חצרות שלמות. איטליה לבדה מקבלת מגוון צורות גדול כל כך. בפרובינקיות מסוימות הגפן עומדת מעצמה בלי שום סמך, אוספת את קשתותיה אל תוך עצמה ומזינה את עובייה באמצעות קומתה הנמוכה.

במקומות אחרים הרוחות מונעות זאת, כמו באפריקה ובחלקים מן הפרובינקיה הַנַּרבּוֹנִית. שם אין מניחים לגפנים לצמוח מעבר לענפיהן הקצרים, והן משוטטות תמיד בשדות כעשבים, בדומה לקרקע שנחפרה לשתילה, וענביהן שותים בכל מקום את מיץ האדמה. משום כך בפנים אפריקה הם גדולים מתינוקות. אין מקום שבו היינות קשים יותר, אך גם אין מקום שבו הענב ערב יותר בשל קליפתו הקשה; ומכאן אולי קיבל את שמו 'הגרגר הקשה'.

מיני הענבים מתרבים לאין־ספור גם לפי הגודל, הצבע והטעם. כאן הם זוהרים בארגמן, שם בורקים בוורוד ומבהיקים בירוק; לבן ושחור הם הצבעים הרגילים. ענבי הַבּוּמַסְטִי תפוחים כשדיים, ואילו הַדַּקְטִילִי נמתחים בגרגרים

ארוכים מאוד. יש גם שעשוע כזה של הטבע: לגרגרים גדולים במיוחד נצמדים בני־לוויה קטנים המתחרים בהם במתיקות; אלה מכונים לפטוראגס.

זנים מסוימים מחזיקים מעמד בחורף כשהם תלויים תחת קמרון וקשורים בקשר. אחרים נשמרים רק בכוח חיותם שלהם: כולאים אותם בכלי חרס ואחר כך בתוך כדים, ארוזים בגפת הסובבת אותם ומזיעה. לעוד זנים מוסיף עשן חן, כפי שהוא מוסיף ליין; סמכות הקיסר טִיבֶּרְיוּס הקנתה לכבשני אפריקה תהילה מיוחדת במלאכה זו. לפניו תפסו את המקום הראשון על השולחן ענבי רֶטְיָה משטח וֶרוֹנָה. גם ה'סבל' הוא שנתן לענבים המיובשים, פַּסָאֶה, את שמם.

משמרים ענבים גם בתירוש, וכך הם משתכרים ביינם שלהם. אחרים מתמתקים בתירוש מבושל; ויש שקופים המחכים לדור החדש בעוד הם על עץ אמם. זפת שנמשחת על העוקץ מעניקה לגרגרים אותה מוצקות מאריכת ימים שיש להם בכדים ובאמפורות.

כבר נמצא זן גפן שטעמו כזפת בתוך היין מעצמו. הוא הקנה תהילה לשטח וינה בזנים טַבּוּרְנוּם, סוטנום והלויקום. זנים אלה התפרסמו רק לא מכבר ולא היו ידועים בימי המשורר וֶרְגִילְיוּס, שמאז מותו חלפו תשעים שנה.

ומה על מטה הגפן שהוכנס למחנה? ביד הקנטוריונים הוא נושא את הפיקוד העליון ואת סמכות השלטון; כפרס נכבד הוא מוליך את השורות האיטיות אל הנשרים המתמהמהים, ואף בעת עבירה הוא מעניק כבוד לעונש עצמו. גם סככות המצור סיפקו שיטה להתקפות על ביצורים. וברפואה גדול כל כך מקומם של הענבים, עד שהם משמשים תרופות בפני עצמם, ולוּ רק בכך שהם מספקים את היין עצמו.

דֶמוֹקְרִיטוֹס לבדו סבר שאפשר לכלול את מיני הגפנים במספר, והצהיר שכל גפני יוון מוכרות לו. האחרים מסרו שהם רבים ואין להם גבול; אמיתות הדבר תתברר מן היינות. לא נזכיר את כולם אלא את המובהקים ביותר, שהרי כמעט כמספר השדות מספר הזנים. לכן די יהיה להציג את הגפנים המפורסמות ביותר או את אלה שיש בהן תכונה מעוררת פליאה.

הבכורה ניתנת לָאֲמִינָאִיוֹת בשל חוזקן, ובעיקר בשל חיי היין שלהן, המשתבח בזקנה. חמישה מינים להן. מן הָאֲמִינָאִית המקורית, זו שגרגריה קטנים יותר משירה את הפרחים טוב יותר ועומדת בגשמים ובסערות; הגדולה אינה עומדת בהם כך, אך כשהיא מודלית על עץ היא פגיעה פחות מאשר כשהיא על סוכת גפן.

ה'תאומות', שקיבלו את שמן מכך שאשכולותיהן באים תמיד בזוגות, חריפות מאוד בטעמן אך כוחן יוצא מן הכלל. הקטנה שבהן ניזוקה מרוח דרום אך ניזונה מן הרוחות האחרות, כפי שקורה בהר וזוב ובגבעות סוֹרֶנְטוּם; בשאר חלקי איטליה היא מצליחה רק כשהיא מודלית על עץ. המין החמישי הוא השעיר. אל נתפעל אפוא מן הַסֵּרִים או מן ההודים — פלומה עוטפת גם אותו. הוא הראשון מבין הָאֲמִינָאִיוֹת להבשיל וגם הראשון להירקב.

המקום הבא במעמד ניתן לְנוֹמֶנְטָאִיוֹת, שחומרן אדמדם ולכן היו שכינו את הגפנים 'רובליות'. הן פוריות פחות ומשאירות גפת ומשקעים רבים מדי, אך עמידות מאוד לכפור. הן נפגעות מיובש יותר מאשר מגשם ומחום יותר מאשר מקור, ולכן תופסות את המקום הראשון באזורים קרים ולחים. הזן שגרגריו קטנים יותר ועליו שסועים פחות פורה יותר.

הדבורים נתנו לָאַפִּיאָנִיוֹת את שמן, שכן הן להוטות אחריהן במיוחד. שני מיניהן מכוסים גם הם פלומה. ההבדל הוא שאחד מבשיל מהר יותר, אף שגם האחר ממהר. הן אינן דוחות מקומות קרים, ובכל זאת אין גפנים שנרקבות מהר מהן בגשם. יינותיהן מתוקים בראשונה ומקבלים עפיצות עם השנים. שום גפן אחרת אינה מצליחה יותר בְּאֶטרוּרְיָה.

עד כאן ניתנת התהילה הגבוהה ביותר לזנים המיוחדים והילידיים של איטליה; האחרים הגיעו מבחוץ. הַגְרָאִיקוּלָה מְכִיוֹס או מְתָאסוֹס אינה נופלת מן הָאֶמִינָאִיוֹת באיכות, אך גרגריה עדינים ואשכולה קטן כל כך שאין טעם לגדלה אלא בקרקע שמנה מאוד. גבעות טָאוּרוֹמֶנְיוּם שלחו את האאוגניה, ששמה מעיד על אצילותה, אך רק לארץ אַלְבָּה, משום שהיא משתנה מיד כשמעבירים אותה. אהבתם של מקומות מסוימים גדולה כל כך, שהזנים משאירים בהם את כל תהילתם ואינם עוברים בשלמותם לשום מקום אחר.

כך קורה גם לָרֶטִית וְלָאַלוֹבְּרוֹגִית, שכינינו לעיל 'הזפתית': הן אצילות בביתן ואינן ניתנות לזיהוי במקום אחר. אך הן פוריות ומפצות בכמות על אובדן האיכות: האאוגניה באזורים חמים, הָרֶטִית בממוזגים והאלוברוגית בקרים; האחרונה מבשילה בכפור ופרייה שחור.

יינות מכל הזנים שאמרנו עד כה, לרבות השחורים, נעשים לבנים עם השנים. האחרים אינם נודעים, אך לעיתים, בזכות האקלים או הקרקע, עומדים יפה בהתיישנות; כך הַפָּאיקֶנְיָה וְהַבִּיטוּרִיגִית הפורחת עמה. גרגרי הַבִּיטוּרִיגִית דלילים יותר. פריחתן לעולם אינה נפגעת, שכן הן מקדימות לפרוח ועומדות ברוחות ובגשמים; ובכל זאת הן טובות יותר במקומות קרים מחמים ובלחים מצמאים.

הוויסולה מניבה אשכולות גדולים יותר משהם צפופים. היא אינה סובלת אקלים משתנה, אך עומדת היטב בקור או בחום קבועים. הזן הקטן ממנה טוב יותר. היא בררנית בבחירת הקרקע: בשמנה היא נרקבת וברזה אינה מצליחה כלל; היא מבקשת בעדינות מזג ביניים, ולכן היא בת־בית בגבעות הַסָּבִינִים. אשכולה מכוער למראה אך נעים בטעמו. אם אין קוטפים אותו מיד כשהבשיל, הוא נושר אף בלי להירקב. גודל העלים וקשיותם מגינים עליו מפני ברד.

ההלוליות בולטות בצבען בין הארגמניות לשחורות, ומשתנות ביניהן לעיתים קרובות; משום כך יש המכנים אותן וריאניות. הכהה יותר מועדפת. שני הזנים פוריים שנה כן שנה לא, אך היין טוב יותר כשהיבול מועט. שני מיני הפרייקיה נבדלים בגודל הגרגר; זמורותיהם רבות וענביהם מתאימים במיוחד לשימור בכדים, ועליהם כעלי סלרי. תושבי דִּירַכְיוּם משבחים את הבליסקה, שבספרד מכנים קוקולוביס. אשכולה דליל, היא עומדת בחום וברוחות דרום, מזיקה לראש ומניבה בשפע.

בספרד מבחינים בשני מיני קוקולוביס: האחד בעל גרגר מוארך והאחר עגול; הם נבצרים אחרונים. ככל שהקוקולוביס מתוק יותר כך הוא טוב יותר. גם הזן העפיץ נעשה מתוק בהתיישנות, והמתוק נעשה עפיץ; אז הם מתחרים ביין אַלְבָּה. מספרים ששתייתם מועילה במיוחד למחלות שלפוחית השתן. הָאַלְבּוּאֶלִיס פורה יותר בראשי העצים, והוויסולה בתחתיתם;

לפיכך, כשהן נשתלות סביב אותם עצים, שונות טבען מעשירה את היבול. מן הזנים השחורים כינו אחד אִינֶרְטִיקוּלָה, 'העצלה'; נכון יותר היה לכנותו

'הפיכחת'. יינו משובח במיוחד לאחר שהתיישן, אך כוחו אינו מזיק, שהרי הוא לבדו אינו משכר.

הפוריות מעניקה תהילה לזנים האחרים, ובראשם ההלוונקה. שני מינים לה: הגדולה, שיש המכנים 'הארוכה', והקטנה המכונה מרקום; זו אינה פורייה כמותה אך נעימה יותר לשתייה. מזהים אותה בעלה המעוגל, אך שתיהן דקות. יש הכרח לתמוך אותן במזלגות; אחרת אינן יכולות לשאת את שפען.

הן נהנות מאוויר הים ושונאות טל. אין גפן האוהבת פחות את איטליה: היא נדירה וקטנה שם, נרקבת, ואף היין שהיא מולידה אינו מחזיק מעבר לקיץ. שום גפן אחרת אינה אוהבת יותר קרקע כחושה. גֶרְקִינוּס, שבעניינים אחרים העתיק מְקוֹרֶנֶלְיוּס קֶלְסוּס, סבור שלא טבעה מתנגד לאיטליה אלא שיטת הטיפוח של המגדלים, המעודדים זמורות בחמדנות. משום כך פוריותה מכלה אותה אם שפע של קרקע שמנה מאוד אינו תומך בה בתשישותה. אומרים שאינה נצרבת; מעלה גדולה, אם אמת היא שיש גפן שאין למזג השמים שלטון עליה.

הספיוניה, שיש המכנים ספינאה, עומדת בחום ומשמינה בגשמי הסתיו; למעשה היא היחידה הניזונה גם מערפל, ולכן מיוחדת לשטח רָווֶנָּה. את הוונונקולה, מן הטובות בנשירת פרחיה ומתאימה במיוחד לכדים, מעדיפים הַקַמְפָּנִים לכנות סוּרְקוּלָה; אחרים קוראים לה סְקַפּוּלָה, וּבְטַרְקִינָה נוּמִיסְיָאנָה. אין לה כוח משלה וכל כוחה תלוי בקרקע, אך בְּסוֹרֶנְטוּם היא חזקה במיוחד, כפי שמעיד האזור עד וזוב.

שם חזקה במיוחד הַמּוּרְגֶנְטִינָה מסיציליה, שיש המכנים פּוֹמְפֵּיאָנִית; אך היא נעשית פורייה רק בקרקע עשירה, כפי שההורקוניה מצליחה בְּקַמְפַּנְיָה בלבד.

מנגד, הארקרקה — הקרויה אצל וֶרְגִילְיוּס אַרְגִיטַיס — מעשירה מעצמה את הקרקע, והיא עצמה עומדת היטב בגשם ובזקנה. יינה אינו מחזיק כמעט שנה והוא יין שולחן זול, אך יבולה רב במיוחד. גם המטיקה עומדת בשנים, חזקה כנגד כל מצב שמים; גרגריה שחורים ויינותיה מאדימים בהתיישנות.

עד כאן הזנים המוכרים בציבור. האחרים מיוחדים לאזורים ולמקומות, או תערובות שנוצרו מהרכבות הדדיות. כך הַטוּדֶרְנִיס מיוחדת לָאֶטְרוּסְקִים; בפירנצה היא מכונה סופינה, ובארטיום טלפונה, אטסיאקה וקונסמיניה. הטלפונה שחורה אך נותנת תירוש לבן. האטסיאקה מתעתעת: ככל שהניבה יותר כך היא מוגת יין משובח יותר, ובאופן מופלא היא חדלה בעת ובעונה אחת הן מפוריות והן מאיכות. הקונסמיניה שחורה; יינה מחזיק זמן קצר מאוד אך הענב זמן רב מאוד. היא נבצרת חמישה־עשר יום אחרי כל גפן אחרת, פורייה אך מתאימה למאכל.

עליה, כעלי גפן הבר, נעשים אדומים כדם לפני נשירתם. הדבר קורה גם בכמה זנים אחרים, והוא סימן לסוג גרוע ביותר. האיטריולה מיוחדת לָאוּמְבְּרִיָה, למוואניה ולארץ פִּיקֶנוּם; באזור אַמִיטֶרְנוּם מצויה הפומולה. באותם מקומות הבנניקה מתעתעת, ובכל זאת אוהבים אותה.

תושבי פּוֹמְפֵּיי מכנים זן אחד בשם עירם, אף שהוא שופע יותר בְּקֶלוּסְיוּם; וגם תושבי טִיבּוּר נתנו לגפן את שם עירם, אף שלא מכבר נמצא זן אולאגינאה, הקרוי כך מדמיונו לזית. זה זן הענבים האחרון שהתגלה עד זמננו. רק הַסָּבִינִים מכירים את הווינאקיולה, ותושבי נָאוּרוֹס את הַקֶלוֶנָטִינָה. אני יודע שזנים שהועברו מארץ פָּלֶרְנִים מכונים פָּלֶרְנִיִים, אך בכל מקום הם מתנוונים במהירות. אחדים אף קבעו זן סוֹרֶנְטִינִי בעל ענבים מתוקים מאוד.

הקפניוס, הבוקוניאטס והתארופיה שבגבעות תוּרי אינם נבצרים לפני שקפאו. פָּארִיאָנִיוֹת מצליחות בפיזה; בְּמוּטִינָה הַפָּרוּסִינָיָה שחורת־גרגר, אך יינה מלבין בתוך ארבע שנים. מופלאה שם הגפן המסובבת את ענביה עם השמש ולכן מכונה סְטָרָפְּטִיס. גם מופלא שבאיטליה אוהבים את הַגַּאלִית, ואילו מעבר לָאַלְפִּים את הַפִּיקֶנִית. וֶרְגִילִיוּס הזכיר תָּאסִיוֹת, מראוטיות, לגאיות ועוד גפנים זרות רבות שאינן נמצאות באיטליה.

אך יש גפנים הנודעות בענבן ולא ביינן. האמברוסיה, מזני הקליפה הקשה, נשמרת על הגפן בלי שום כלי — כה רבה עמידותה לקור, לחום ולסערות; אין היא זקוקה לעץ או לכלונסאות אלא תומכת בעצמה. לא כן הַדַּקְטִילִידֵס, הדקה כאצבע. מן הזנים בעלי האשכולות נמנות הקולומבינות, ובייחוד הארגמניות המכונות ביממיות, מפני שאינן נושאות אשכולות רגילים—

אלא זוגות ענבים; וכן הטריפדנאה, ששמה בא לה ממידתה, והסקריפולה שגרגריה מצומקים. יש גם זן המכונה רֶטִי באלפים הסמוכים לים, ואינו דומה לָרֶטִי המשובח שנזכר לעיל: זה קצר, צפוף בגרגריו וגרוע ליין, אך קליפתו דקה משל כל הזנים; גרעינו — המכונה כיון — יחיד וקטן מאוד, ובאשכול יש גרגר עצום אחד או שניים. יש גם אֲמִינָאִית שחורה המכונה סורית, וכן הַהִיסְפָּנִית, המשובחת בזנים הנחותים.

בסוכות שותלים זנים המכונים 'למאכל': קליפתיים קשים לבנים ושחורים, וּבוּמַסְטִי בשני הצבעים; וכן האיגיה, הָרוֹדִית וְהָאוּנְקִיאָלִיס, הקרויה כביכול ממשקל הגרגר; הפיקינה, השחורה מכולן; וְהַסְּטָפָנִיטִיס, שבשעשוע טבע נעשית כזר כאשר עלים משתרגים בין גרגריה. יש גם המכונות 'ענבי השוק', הממהרות להבשיל, נאות למכירה וקלות לנשיאה. מנגד, הקינראה,

הרבוסקולה והאסינוסקה נפסלות אפילו למראה; האלופקיס, שצורתה כזנבות שועלים, נפסלת מעט פחות.

סביב פָּלֶקָרָה יש גפן נמוכה המכונה אלכסנדרינית. ענפיה באורך אמה, גַּרְגָּרָה שחור ובגודל פול, גרעינה רך וקטן מאוד; אשכולותיה נטויים ומתוקים מאוד, ועלה קטן, עגול ובלתי־שסוע. לפני שבע שנים התגלתה באלבה הלוויה שבפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס גפן המשירה את כל פרחיה ביום אחד ולכן היא בטוחה במיוחד. מכנים אותה קרבוניקה, ועתה הפרובינקיה כולה נוטעת אותה.

קָאטוֹ המפורסם — הראשון בְּקָאטוֹנִים, שבלט מעל האחרים בתהלוכת ניצחונו ובקנסורה שלו, אך עוד יותר בזוהר כתביו ובהוראות שנתן לעם הרומי בכל הדברים שראוי לשאוף אליהם, ובראש ובראשונה בעבודת האדמה; מי שבני זמנו הודו שהוא החקלאי הטוב ביותר וללא מתחרה — נגע רק במיני גפן מעטים, ושמותיהם של אחדים מהם כבר נמחקו.

ראוי להציג את דעתו בנפרד ובמלואה, כדי שנדע בכל סוג אילו זנים היו המפורסמים ביותר בשנת 600 לעיר, סמוך לכיבוש קַרְתָּגוֹ וְקוֹרִינְתּוֹס, אז מת, וכמה התקדמו החיים במאתיים ושלושים השנים שאחר כך.

כך מסר אפוא על גפנים וענבים: 'במקום שייחשב טוב ביותר ליין וחשוף לשמש, שתול אֲמִינָאִית קטנה ותאומה אָאוּנֶנִית והלוויה קטנה. במקום שמן יותר או מעורפל יותר שתול אֲמִינָאִית גדולה, מוּרְגֶנְטִינִית, אַפִּיקִית וְלוּקָאנִית. יתר הגפנים המעורבות מתאימות בדרך כלל לכל קרקע. בכד עם גפת משמרים אֲמִינָאִית קטנה וגדולה וְאַפִּיקִית; את אלה אפשר לשמר היטב גם בסאפה, בתירוש וביין־הסחיטה. לתלייה — ענבי קליפה קשה וַאֲמִינָאִיוֹת גדולות; ואף ליד נפח, לשם צימוקים, הם נשמרים היטב'.

אין בְּלָטִינִית הוראות קדומות יותר בנושא הזה. כה קרובים אנו לראשית הדברים. וָארוֹ מכנה את הָאֲמִינָאִית שנזכרה זה עתה סְקַנְטִיאָנָה. בדורנו היו דוגמאות מעטות לשלמות באומנות הזאת; אך משום כך דווקא אין להשמיטן, כדי שייוודעו גם הַפְּרָסִים — הדבר שבכל עניין מושך את תשומת הלב יותר מכול.

אַקִילִיוּס סְתֶנָלוּס, משוחרר מן העם הפשוט, זכה אפוא בתהילה הגבוהה ביותר לאחר שטיפח כרמים בשטח של לא יותר משישים יוגרה בארץ נוֹמֶנְטוּם ומכר אותם בארבע מאות אלף סֶסְטֶרְצִים.

תהילה רבה הייתה גם לְוֶנְטוּלֵנוּס אֶגְיאָלוס, אף הוא עבד משוחרר, באחוזתו שֶׁבְּלִיטֶרְנוּם בְּקַמְפַּנְיָה; וחיבת הבריות אליו גדלה עוד משום שטיפח את מקום גלותו של סְקִיפִיו אַפְרִיקָנוּס. אך ההצלחה הגדולה ביותר שהשיג סְטֶנָלוּס הייתה אצל רֶמִיוּס פָּלַאמוֹן, שנודע גם כמדקדק: בעשרים השנים האחרונות קנה פָּלַאמוֹן ב־600,000 סֶסְטֶרְצִים אחוזה בארץ נוֹמֶנְטוּם, בדרך צדדית סמוך לאבן הַמִּיל העשירית מרומא.

מחירי הנכסים בכל הפרברים נמוכים כידוע, ובאותו מקום במיוחד: האחוזות שקנה הוזנחו מחוסר טיפול, ואף לא שכנו בחלק המשובח של קרקע גרועה זו. הוא החל להשביחן, תחילה לא מתוך אומץ אלא מתוך יהירותו המפורסמת; בעצת סְטֶנָלוּס חפר מחדש את הכרמים, ובניסיונו לחקות איכר חולל פלא שכמעט אין להאמין לו: עוד בטרם מלאו שמונה שנים נקבע להם קונה ב־400,000 סֶסְטֶרְצִים, כשהבציר עדיין תלוי על הגפנים.

אנשים אף נהרו לראות את ערמות הענבים בכרמים ההם. פָּלַאמוֹן התגונן בכתיבתו המתנשאת מפני שכניו העצלים, ולבסוף נשבה בקסם האחוזה אנאוס

סָנָקָה, אז ראשון המלומדים ובעל כוח שלימים נעשה רב מדי אף לו עצמו. אף שלא נטה להתפעל מהבלים, אהב אותה עד שלא התבייש להעניק את הניצחון לאדם שבדרך כלל תיעב ושהיה עתיד להתפאר בו: כעבור כעשר שנות טיפול קנה את הכרמים במחיר גדול פי ארבעה.

ראוי היה שמפעל כזה יצליח בשדות קָאקוּבּוּם וסטיה, שהרי גם לאחר מכן נתן כל יוּגֶר לא פעם 7 קולאוס, כלומר 140 אמפורות תירוש. ולבל יחשוב איש שהקדמונים נוצחו בכך, קָאטוֹ עצמו כתב שכל יוּגֶר החזיר 10 קולאוס. דוגמאות מכריעות אלה מלמדות שסוחר המסתכן בימים כדי לבקש סחורות בחוף ים סוף או בהודו אינו מרוויח יותר ממי שמטפח בשקידה את משק ביתו הכפרי.

היין העתיק ביותר שנודע לתהילה הוא הַמָּרוֹנָאִי, שנוצר בחוף תְּרַקְיָה, כדברי הוֹמֵרוֹס. לא נרדוף כאן אחר אגדות וסיפורי מוצא סותרים, פרט למסורת שֶׁאַרִיסְטָאוּס היה הראשון באותו עם שערב דבש ביין, ששניהם שם משובחים מטבעם. הוֹמֵרוֹס מסר שאת היין הַמָּרוֹנָאִי יש למהול בכמות מים הגדולה ממנו פי 20.

גם עתה נשמר באותה ארץ כוחו של הזן וחריפותו הבלתי־נכנעת. מוּקְיָאנוֹס, שהיה קוֹנְסוּל שלוש פעמים ומן האחרונים שכתבו בנושא, שהה באזור וגילה שכל סָקְסָטָאבְיוּס נמהל ב־8 סָקְסָטָאבְיִים של מים; צבע היין שחור, ריחו עז והוא מסמיך בזקנתו. גם היין הַפְּרַמְנִי, שאותו שיבח הוֹמֵרוֹס, עודנו מכובד; הוא גדל באזור סְמִירְנָה ליד מקדש אם האלים.

בשאר היינות לא זכה זן מסוים לתהילה, אלא שנת בציר אחת שבה הצטיינו כל הזנים: שנת הַקוֹנְסוּל לוּקְיוּס אוֹפִּימְיוּס, שבה נהרג גָּאיוּס גְּרַקְכוּס לאחר שהסעיר את העם כְּטָרִיבּוּן. בשנת 632 לייסוד העיר הייתה מזיגה מופלאה של

מזג האוויר וחום השמש, המכונה 'הבשלה'. יינות השנה ההיא קיימים עדיין, כמעט 200 שנה לאחר מכן, וכבר נעשו כדבש מר — שכן כך טבעם של יינות בזקנה. אי אפשר לשתותם לבדם ואף המים אינם גוברים על מרירות הריקבון העיקשת; אך תוספת זעירה מהם ליינות אחרים משביחה אותם כתרופה.

אם נעריך כל אמפורה במחיר תקופתה, 100 סֶסְטֶרְצִים, הרי שרק הריבית המצטברת בשיעור 6 אחוזים, הנחשב אזרחי ומתון, הביאה לכך שבשנה ה־160, בימי גָּאיוּס קיסר בן גֶּרְמָנִיקוּס, כל אוּנְקִיָה מן היין עלתה סכום מופלג. כבר הבאנו דוגמה נודעת זו בתיאור חיי המשורר פּוֹמְפּוֹנְיוּס סֶקוּנְדוּס והסעודה שערך לאותו קיסר. אוצרות כסף כאלה מחזיקים מחסני היין!

אין דבר שערכו גדל יותר עד השנה העשרים, או שהפסדו גדול יותר לאחריה, שכן המחיר אינו מוסיף לעלות. עד היום נדיר היה שכד יחיד נמכר ב־1,000 סֶסְטֶרְצִים, וגם זאת רק מתוך פזרנות. רק אנשי וינה סבורים שהם מוכרים את יינותיהם מזופתים במחיר גבוה יותר, שאת זניהם תיארנו; אך דומה שהדבר נכון רק בינם לבין עצמם, מחיבת המולדת. יין זה נחשב קר מן האחרים כששותים אותו קר.

טבע היין הוא לחמם את הקרביים כששותים אותו ולקרר כשהוא נשפך מבחוץ. ראוי להזכיר כאן את דברי אַנְדְרוֹקִידֵס החכם לַאֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול בניסיון לרסן את הפרזתו: 'בבואך לשתות יין, המלך, זכור שאתה שותה את דם האדמה. הרוש הוא רעל לאדם, והיין רעל להרוש.' אילו נשמע לעצות אלה, ודאי לא היה הורג את ידידיו בשכרותו. בצדק אפשר לומר שאין דבר מועיל ממנו לכוחות הגוף, ואין דבר מזיק ממנו לתענוגות כשאין מידה.

מי יפקפק שסוגי יין שונים ערבים לאנשים שונים, או שמאותו בור יקדים יין אחד את אחיו באיכותו, אם בשל הכד ואם במקרה? לכן כל אדם ימנה את עצמו שופט בשאלת הבכורה.

יוּלְיָה אַוגוּסְטָה ייחסה את 86 שנות חייה ליין פּוּקִינוּם, ולא שתתה יין אחר. הוא מיוצר במפרץ הים הָאַדְרִיאָטִי, לא הרחק ממעיין טִימָאווּס, על גבעה סלעית שרוח הים מבשילה בה אמפורות מעטות. אין יין הנחשב מתאים ממנו לתרופות. סבורני שזהו היין שהיוונים שיבחוהו להפליא וכינו אותו

'פְּרָאטֶטִיאָנוּם מן המפרץ הָאַדְרִיאָטִי'. אַוגוּסְטוּס האלוהי העדיף על כולם את יין סטיה, וכמעט כל הקיסרים אחריו נהגו כך, שכן הניסיון הראה שאין הוא גורם בקלות לקלקול קיבה. הוא גדל מעל פּוֹרוּם אַפִּיוּס. קודם לכן היה יין קָאקוּבּוּם המפורסם באצילותו, בכרמים שבין הצפצפות הביצתיות במפרץ אַמִיקְלָאי; אך הוא כבר אבד ברשלנות החקלאים ובצמצום השטח, ובעיקר בשל תעלת נֵירוֹן, שהחל לחפור מאגם באיה עד אוֹסְטִיָה כדי לאפשר שיט.

המקום השני בתהילה היה לארץ פָּאלֶרנוּם, ובייחוד לחלק הַפָּאוּסְטִינִיאָנִי; הטיפול והעיבוד הם שהקנו לו את מעלתו. גם הוא הולך ונעלם, מפני שמבקשים יבול רב ולא איכות. ארץ פָּאלֶרנוּם מתחילה מן הגשר הַקַמְפָּנִי בדרך אל המושבה הַסוּלָאנִית אוּרְבָּנָה, שסופחה לא מכבר לקפואה; החלק הַפָּאוּסְטִינִיאָנִי נמצא כ־3 מילין מן הכפר קָאדִיקִיוּם, המרוחק 6 מילין מִסִינוּאֶסָה. כיום אין יין בעל סמכות רבה ממנו, והוא היחיד בין היינות שניצת בלהבה.

שלושה סוגים לו: יבש, מתוק וקל. יש המחלקים כך: בקצות הגבעות גדל הַקָאוּקִינִי, במדרונות האמצעיים הַפָאוּסְטִינְיָאנִי, ובתחתית הַפָאלֶרְנִי. ראוי לציין שלענבי כל היינות המפורסמים האלה אין טעם ערב.

במקום השלישי זכו בזמנים שונים יינות אַלְבָּה הסמוכה לרומא, מתוקים מאוד ולעיתים נדירות יבשים; וכן יינות סוֹרֶנְטוּם, הנוצרים בכרמים בלבד ומומלצים במיוחד למחלימים בזכות קלילותם ובריאותם. טִיבֶּרְיוּס קיסר אמר שהרופאים הסכימו להעניק להם ייחוס, אך למעשה הם חומץ משובח; גָאיוּס קיסר יורשו כינה אותם יין תפל אצילי. מתחרים בהם יינות מָאסִיקוּם והכרמים הצופים מהר גָאוּרוֹס אל פּוּטֵאוֹלִי ובאיה.

יינות סְטָטָנָה, הגובלים בְּפָאלֶרנוּם, הגיעו בוודאות לבכורה והוכיחו בגלוי שלכל ארץ תקופתה ולכל יבול עלייה ושקיעה משלו. בעבר הקדימו להם את יינות קלס הסמוכים ואת יינות פוּנְדִי הגדלים בכרמים ובגפנים המודלות על עצים, וכן יינות אחרים מסביבת רומא: וֶלִיטְרָה ופְּרִיוֶרנוּם. היין מְסִיקָנְיָה, בשל עפיצותו היתרה, מועיל לעצירת המעיים ולכן נמנה עם התרופות.

מן הקיסר יוּלְיוּס תפסו בסעודות הציבוריות את המקום הרביעי יינות מָמֶרְטִינוּם שמסביב לְמֶסַנָה בסיציליה; הוא הראשון שהקנה להם סמכות, כפי שעולה ממכתביו. ביניהם משובחים במיוחד יינות פּוֹטוֹלָנוּם, הקרויים על שם מגדלם ונוצרים בחלק הקרוב לאיטליה. גם ליין טָאוּרוֹמֶנְיוּם שבסיציליה כבוד משלו, אף שלעתים קרובות ממלאים בו כדים המסומנים כְּמָמֶרְטִינִיִים.

מן הנותרים, בצד הים העליון, נודעים יינות פְּרָאטוּטְיוּם וְאַנְקוֹנָה, וכן היינות שכונו פלמנסיים משום שבמקרה צמחו ליד דקל יחיד; בפנים הארץ נודעים יינות קאיזנה ומַאִיקֶנַס. באזור וֵרוֹנָה נודע היין הָרָאטִי, שֶׁוֶרְגִילְיוּס הציבו שני רק

לְפָאלֶרְנִי. אחריהם באים מן העומק של המפרץ יינות הַדְרִיָה, ומצד הים התחתון יינות לָטִינְיוּם, גְרַוויסְקָה וּסְטָטוֹנְיָה.

בְּאֶטרוּרְיָה הבכורה לְלוּנָה, בְּלִיגוּרְיָה לְגֶנוּאָה, ובין הַפִּירֶנֵאִים לָאַלְפִּים לְמַסִילְיָה, שלה שני טעמים: היא גם מייצרת יין סמיך יותר לתיבול יינות אחרים, המכונה 'עסיסי'. בתוך גַאלְיָה עומד שמו של יין באיטרה. על שאר יינות גַאלְיָה נָאַרְבּוֹנֶנְסִיס אי אפשר לדבר בביטחון, מפני שעשו שם בית־מלאכה לזיוף: הם צובעים את היינות בעשן, ולוואי שלא גם בעשבים ובסמים מזיקים! הסוחר אף מזייף באלוורה את הטעם והצבע.

גם אזורי איטליה הרחוקים מן הים הָאַוּסוֹנִי אינם חסרי תהילה: יינות טָרֶנְטוּם, סָרְווִיטְיָה, קוֹנְסָנְטְיָה וְטֶמְפְּשָׁה, ויינות קָלַבְּרְיָה וְלוּקָנְיָה, ובראשם יין תוּרִי. מכולם התפרסם ביותר יין לָגָרְיָה, לא הרחק מְגְרוּמֶנְטוּם, משום שהשיב את בריאותו של מֶסָאלָה פּוֹטִיטוּס. קַמְפָּנְיָה העלתה לאחרונה שמות חדשים, בטיפול או במקרה: טָרֶבֶּלִיקוּם באבן הַמִיל הרביעית מנאפולי, קָאוּלִינוּם ליד קפואה וּטָרֶבּוּלָנוּם בתחומה; קודם לכן התפארה תמיד ביינות פשוטים וּבְּטָרִיפּוֹלִינוּם.

יין פּוֹמֶפֵיי מגיע לשיאו בתוך 10 שנים, והזקנה אינה מוסיפה לו דבר; אף נמצא שהוא גורם כאב ראש עד השעה השישית ביום המחרת. דוגמאות אלה מוכיחות, אם איני טועה, שהמולדת והקרקע הן הקובעות ולא הענב, ושאין טעם לרדוף אחר מניין הזנים, שהרי אותה גפן מצטיינת בדבר אחר בכל מקום.

בספרד נודעים יינות לאיטניה בכמותם; בעידונם משתווים יינות טָרָקוֹ ולאורון, וכן יינות האיים הַבָּלֵאָרִיִים, למובחרים שבאיטליה. יודע אני שרבים יחשבו שהשמטתי הרבה, שכן כל אדם אוהב את שלו, ובכל מקום חוזר אותו סיפור:

עבד משוחרר של אַוגוּסְטוּס האלוהי, שהיה בקי ביותר בטעמו ובארמונו וקבע אילו יינות יוגשו בסעודותיו, אמר למארחו על יין מקומי שטעמו חדש לו ואינו מן המפורסמים, אבל קיסר לא ישתה יין אחר. איני מכחיש שיש עוד יינות הראויים לתהילה; אך אלה הם שעליהם פסקה הסכמת הדור.

עתה נדבר באותו אופן על יינות שמעבר לים. אחרי היינות הַהוֹמֶרִיִּים שכבר הזכרנו עמדו בשיא התהילה יין תָאסוֹס ויין כְיוֹס, וּבְכִיּוֹס היין המכונה אַרְיוּסִי. סמכותו של אֶרַסִיסְטָרָטוֹס, גדול הרופאים, הוסיפה להם את יין לֶסְבּוֹס, בערך בשנת 450 לייסוד רומא. כיום נחשב יותר מכולם יין קְלָזוֹמֶנָה, מאז שממליחים אותו בפחות מי ים.

יין לֶסְבּוֹס מלוח מטבעו. יין טְמוֹלוּס אינו מוערך כיין בפני עצמו, אלא מפני שכאשר מערבים אותו במתיקותו ביינות אחרים הוא מרכך את קשיותם וגם מיישן אותם, שכן הם נראים מיד עתיקים יותר. אחריהם בכבוד באים יינות סִיקְיוֹן, קַפְּרִיסִין, טֶלְמֵסוֹס, טְרִיפּוֹלִיס, בֵּרִיטוֹס, צור וְסֶבָּנִיטוּס.

היין הַסֶּבָּנִיטִי מיוצר במצרים משלושת זני הענבים המפורסמים שם: תָאסְיָה, אתלוס וּפָאוּקָה. אחריהם בסמכות באים הִיפּוֹדָמַנְטִיוּם, מִיסְטִיקוּם, קנתריטס, פְּרוֹטְרוֹפּוֹס מְקֹנִידוֹס, קֶטֶקָאקוּמֶנִיטֵס, פֶּטְרִיטֵס וּמִיקוֹנוֹס. יין מָסוֹגִיטֵס ידוע כגורם כאב ראש, וגם יין אֶפֶסוֹס אינו בריא, שכן מתבלים אותו במי ים ובתירוש מצומצם. אומרים שיין אַפַּמֵאָה מתאים במיוחד ליין־דבש, כמו יין פְּרָאטוּטְיוּם באיטליה; זו תכונה מיוחדת של זנים, שכן יינות מתוקים אינם משתלבים זה בזה.

גם הפרוטגיון, שאסכולת אַסְקְלֵפִיאָדֵס הציבה סמוך ליינות איטליה, יצא מן האופנה. הרופא אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, בחיבור שבו יעץ למלך תַּלְמֵי אילו יינות לשתות,

בעת שיינות איטליה עוד לא היו מוכרים, שיבח את נָסְפֶּרְקֶנִיטֶס מִפּוֹנְטוֹס, אחריו את אוֹרֶטִיקוּם, אוינאטס, לַאוּקֶדִיוּם וְאַמְבְּרַקְיוֹטֶס; מעל כולם העדיף את פֶּפָּארֶתוֹס, אך אמר ששמו פחות מפורסם מפני שאינו ערב לפני שמלאו לו 6 שנים.

עד כאן איכות היין נזקפה לזכות ארצות מוצאו. אצל היוונים זכה לתהילה הגדולה ביותר, בזכות הטיפול בו, היין שכינו ביון, שהומצא לצרכים רפואיים רבים, כפי שנלמד בחלק הרפואי. כך מכינים אותו: בוצרים ענבים מעט לפני הבשלתם, מייבשים אותם בשמש עזה והופכים אותם 3 פעמים ביום במשך 3 ימים; ביום הרביעי סוחטים אותם, ואחר כך מיישנים את היין בכדים בשמש.

בני קוֹס מערבים כמות גדולה יותר של מי ים. המנהג נולד מגנבתו של עבד שהשלים כך את המידה, וכשהשיטה הועברה לתירוש לבן כונה היין לאוקוקואום. בעמים אחרים יין שנעשה בדרך דומה נקרא תתלסומנון; ואילו תלאסיטס הוא תירוש שכדיו מורדים אל הים, ובשיטה זו הוא מקבל במהרה טעם של יין ישן.

גם אצלנו הורה קָאטוֹ כיצד לעשות מיין איטלקי יין בנוסח קוֹס, ובנוסף ציווה ליישנו בשמש 4 שנים. יין רוֹדוֹס דומה לקואי, ויין פּוֹרִינָה מלוח ממנו. סבורים שכל היינות שמעבר לים מגיעים לדרגת יישון בינונית בתוך 7 שנים.

כל יין מתוק ריחני פחות; ככל שהוא דליל יותר, כן ריחו רב יותר. ליין 4 צבעים: לבן, צהבהב, אדום־דם ושחור. פְּסִיתְיוּם וּמָלַמְפְּסִיתְיוּם הם סוגי יין צימוקים שטעמם שלהם, לא טעם יין; סְקִיבָּלִיטֶס, הגדל בְּגָלַטְיָה, הוא יין־דבש, וכן הַלוֹנְטְיוּם בסיציליה. סִירָאוּם, שאחרים קוראים הפסמה ואנו סאפה, הוא מעשה אומנות ולא טבע: מבשלים תירוש עד שנותר שליש מנפחו;

כשמצמצמים אותו רק למחצית הוא נקרא דֶפְרוּטוּם. כל אלה הומצאו לזיוף דבש, אך הראשונים תלויים בענב ובקרקע. מבין יינות הצימוקים משובחים הכרתי, הַקִילִיקִי והאפריקאי.

ידוע שמכינים יין צימוקים גם באיטליה ובפרובינקיות הסמוכות מן הענב שהיוונים מכנים פְּסִיתִיָה ואנו אפיאנה, וכן מסקריפולה: משאירים את הענבים זמן רב יותר על הגפן להיחרך בשמש, או טובלים אותם בשמן רותח. אחרים עושים אותו מכל ענב מתוק, ובלבד שיהיה לבן ומבושל מראש; מייבשים אותו בשמש עד שנותר מעט יותר ממחצית משקלו, כותשים קלות וסוחטים.

אחר כך מוסיפים לזגים מי באר בכמות השווה למיץ שנסחט, וכך עושים יין צימוקים משני. המקפידים יותר מפרידים את הגרגרים מן האשכולות שיובשו באותה דרך, משרים אותם בלי השזרות ביין משובח עד שיתפחו ואז סוחטים; סוג זה משובח מכולם. לאחר מכן הם מוסיפים מים באותה דרך ועושים יין משני.

בין היינות המתוקים ליין הרגיל עומד המשקה שהיוונים מכנים אאיגלאוקוס, כלומר 'תירוש תמידי'. הוא מתקבל בטיפול המונע ממנו לתסוס — כך מכנים את מעבר התירוש ליין: מיד מן הבור מטבילים את הכדים במים עד שיעבור החורף והנוזל יתרגל לקור. יש גם סוג טבעי אחר שפרובינקיית נָארְבּוֹן, ובעיקר הַווֹקוֹנְטִיִים, מכנים 'מתוק': משמרים את הענב על הגפן זמן רב יותר באמצעות פיתול העוקץ.

אחרים חותכים את הזמורה עצמה עד הליבה; אחרים מייבשים את הענב על רעפים. כל אלה נעשים מגפן הלוונקה. יש המוסיפים את המשקה הקרוי דִיאָכִיטוֹן: מייבשים את הענבים בשמש במקום סגור במשך 7 ימים על שבכות

שגובהן 7 רגליים מן הקרקע, מגינים עליהם בלילה מן הלחות, וביום השמיני דורכים אותם; כך מתקבלים הריח והטעם המשובחים ביותר.

גם מֶלִיטִיטֵס שייך למתוקים. הוא שונה מיין־דבש בכך שהוא נעשה מתירוש: מרתיחים קלות 5 קוֹנְגִיים של תירוש יבש עם קוֹנְגְיוּס אחד של דבש וְקִיאָתוֹס מלח. הוא עפיץ, אך ראוי למנות כאן גם את הפרוטרופום; כך מכנים אחדים את התירוש הזב מעצמו לפני דריכת הענבים. מניחים לו מיד לתסוס בכדיו, ואחר כך קולים אותו בשמש 40 יום בקיץ הבא, החל בעליית כוכב הכלב.

אין לקרוא יינות כהלכה למשקאות שהיוונים מכנים דוטריה, וְקָאטוֹ ואנו מכנים לורה, הנעשים מהשריית הזגים במים; ואף על פי כן הם נמנים עם יינות הפועלים. 3 סוגים להם: בראשון מוסיפים מים בכמות של עשירית מן התירוש שנסחט, משרים את הזגים יום ולילה וסוחטים שוב; בשני, כמנהג היוונים, מוסיפים מים בכמות שליש מן המיץ שנסחט, סוחטים ומבשלים עד שנותר שליש אחד; השלישי נסחט ממשקעי היין וְקָאטוֹ מכנהו פָּאֶקְטוּם. שום סוג אינו ראוי לשימוש יותר משנה.

בתוך כל אלה עולה על הדעת שמתוך כ־80 סוגים מפורסמים שאפשר לכנותם יין ממש בכל העולם, שני שלישים שייכים לאיטליה, והיא מקדימה בהרבה את כל הארצות. מכאן מתעמק העיון: החיבה הזאת לא הייתה מראשית הימים, וסמכות היינות החלה רק אחרי שנת 600 לייסוד העיר.

הפולחנים שייסד רוֹמוּלוּס ושומרים עד היום על מנהגם מוכיחים שהוא נסך חלב ולא יין. חוק של המלך נוּמָה פּוֹמְפִילִיוּס קובע: 'אל תזלף יין על מדורת המת.' אין ספק שקבע זאת מפני המחסור. באותו חוק אסר לנסוך לאלים יין מגפן שלא נגזמה, תחבולה שנועדה לאלץ את עובדי האדמה לגזום ולא

להתעצל מול סכנות הכרם המודלה. מַרְקוּס וָארוֹ מספר שֶׁמֶּזֶנָטְיוּס מלך אֶטְרוּרְיָה סייע לָרוּטוּלִים נגד הַלָּטִינִים בתמורה ליין שהיה אז בארץ לָטְיוּם.

ברומא נאסר על נשים לשתות יין. בדוגמאות הקדומות מצאנו שֶׁאֶגְנָאטְיוּס מָאטֶנְיוּס הכה את אשתו באלה והרגה משום ששתתה יין מן החבית, וְרוֹמוּלוּס זיכה אותו מאשמת רצח. פָּבְּיוּס פִּיקְטוֹר כתב בדברי ימיו שמטרונה, משום ששברה את החותם מעל התא שבו היו מפתחות מרתף היין,

הורעבה למוות בידי בני משפחתה. קָאטוֹ אומר שמשום כך נהגו קרובי נשים לנשקן על פיהן, כדי לדעת אם ריחן כריח תֶּמֶטוּם — כך נקרא היין אז, ומכאן גם המילה שכרות. השופט גֶּנַאיוּס דוֹמִיטְיוּס פסק שאישה שתתה, בלי ידיעת בעלה, יותר יין מן הדרוש לבריאותה, וקנס אותה בנדונייתה. זמן רב שררה חסכנות גדולה בעניין זה.

לוּקְיוּס פָּפִּירְיוּס, כשעמד להילחם בַּסַּמְנִיטִים, נדר שאם ינצח יקריב לְיוּפִּיטֶר גביע קטן של יין. בין המתנות הקדומות מצאנו אף מידות סֶקְסְטַאריוּס של חלב, אך בשום מקום לא יין. אותו קָאטוֹ, בהפליגו לספרד שממנה שב בתהלוכת ניצחון, אמר: 'לא שתיתי יין שונה מזה ששתו החותרים' — כה שונה היה מאלה המגישים לאורחיהם יין אחר מזה שלהם, או מחליפים אותו במהלך הסעודה.

היינות המפוארים ביותר אצל הקדמונים תובלו בריח מור, כפי שעולה ממחזות פְּלָאוּטוּס; אף שבמחזה הנקרא 'הַפַּרְסִי' הוא מורה להוסיף גם קנה ריחני. לכן יש הסבורים שחיבבו במיוחד יין מתובל. אולם פָּבְּיוּס דוֹסֶנוּס מכריע בחרוזים אלה: 'שלחתי יין יפה, יין מור', וב'אַכַרְיסְטְיוֹן': 'לחם ודייסת פולנטה, יין מור'.

אני רואה שגם סְקָאוּלָה, לוּקְיוּס אֱיליוּס וְאָטָאיוּס קַפִּיטוֹ החזיקו באותה דעה, שכן ב'פְּסָאוּדוֹלוּס' נאמר: 'ואם צריך שיוציא משם גם דבר מתוק, מה יש לו?' — 'אתה שואל? יין מור, יין צימוקים, תירוש מצומצם ודבש.' מכאן ברור שיין המור נמנה לא רק עם היינות אלא גם עם המתוקים.

הראיה הוודאית של יין אוֹפִּימְיוּס מלמדת שבשנת 633 לייסוד העיר כבר היו מחסני יין והיה מקובל להעביר יין מכלי לכלי. איטליה כבר הכירה בטובה, אך סוגים אלה עדיין לא זכו לתהילה; לכן כל היינות שנוצרו אז נושאים את שמו היחיד של הַקוֹנְסוּל.

גם לאחר מכן נשארו היינות שמעבר לים בעלי הסמכות זמן רב, עד ימי אבותינו, ואף לאחר שכבר התגלה הַפָּאלֶרְנִי, כעולה מן החרוז הקומי: 'אוציא 5 מידות יין תָאסוֹס, ו־2 פָּאלֶרְנִי.' בשנת 665 לייסוד העיר פרסמו הַקֶּנְסוֹרִים פּוּבְּלִיוּס לִיקִינְיוּס קְרַאסוּס וְלוּקְיוּס יוּלְיוּס קיסר צו: 'אל ימכור איש רביעית יין יווני או אֲמִינִי במחיר העולה על 8 אַסִים' — אלה מילותיו. כה רב היה כבוד היין היווני, עד שבסעודה הוגש לכל אדם רק גביע יחיד ממנו.

מַרְקוּס וָארוֹ מספר במילים אלה אילו יינות היו מכובדים בצעירותו: 'לוּקְיוּס לוּקוּלוּס, בילדותו בבית אביו, מעולם לא ראה סעודה מפוארת שבה הוגש יין יווני יותר מפעם אחת; אך כששב מאסיה חילק כמענק יותר מ־100,000 כדי יין. גָּאיוּס סֶנְטִיוּס, שאותו ראינו מכהן כְּפְּרַאיטוֹר, אמר שיין כְּיוֹס הוכנס לביתו לראשונה רק כאשר הרופא נתן לו ממנו למחלת לב; הוֹרְטָנְסִיוּס לעומת זאת',

'הוריש ליורשו 10,000 כדי יין.' עד כאן וָארוֹ. ומה עוד? האם הַדִּיקְטָטוֹר קיסר לא חילק בסעודת ניצחונו אמפורות יין פָּאלֶרְנִי וכדי יין כְּיוֹס בין המסובים? בניצחונו על ספרד הגיש כְּיוֹס וְפָאלֶרְנִי, ובמשתה הציבורי בְּקוֹנְסוּלָאט השלישי

שלו הגיש פָּאלָרְנִי, כְיוֹס, לסבי וּמָמֶרְטִינִי — וידוע שזו הייתה הפעם הראשונה שבה הוגשו 4 סוגי יין. רק אחר כך זכו כל השאר לאצילות, בערך בשנת 700 לייסוד העיר.

לכן אינני מתפלא שכבר לפני דורות רבים הומצאו כמעט אין־ספור יינות מלאכותיים, שאותם נמנה עתה; כולם נועדו לרפואה. בספר הקודם, בדיון על משחות, הסברנו כיצד מכינים אוֹמְפָקְיוּם. מן הגפן הבר, כלומר הלברוסקה, עושים משקה המכונה אוינאנתינום: משרים 2 לִיבְּרוֹת מפרחיה בכד תירוש ומשתמשים בו לאחר 30 יום. מלבד זאת, שורש גפן הבר וענביה משמשים לעיבוד עורות.

זמן קצר לאחר תום הפריחה יש לענבים אלה סגולה מיוחדת לצינון חום הגוף במחלות, שכן טבעם, כך אומרים, קר ביותר. מקצתם מתים בחום הקיץ לפני האחרים ונקראים משום כך 'ענבי מפנה השמש'. כלל הענבים לעולם אינם מבשילים; ואם נותנים אותם לתרנגולות למאכל כשהם בוסר, לפני שכל האשכול מתייבש, הם מעוררים בהן סלידה מאכילת ענבים.

הראשון בין היינות המלאכותיים עשוי מן היין עצמו ונקרא אדינמון. כך מכינים אותו: מרתיחים 20 סֶקְסְטָארִיִים של תירוש לבן עם מחצית הכמות מים, עד שכמות המים מתאדה. אחרים מייבשים בשמש במשך 40 יום 10 סֶקְסְטָארִיִים מי ים וכמות שווה של מי גשם. נותנים אותו לחולים שחוששים כי יין רגיל יזיק להם.

הסוג הבא נעשה מזרעי דוחן בשלים עם הקש: משרים רבע לִיבְּרָה בשני קוֹנְגִיִים של תירוש, ולאחר שבעה חודשים מעבירים לכלי אחר. על המשקאות

הנעשים מן הלוטוס, בין שהוא עץ, שיח או עשב, כבר דובר במקומות שבהם תואר כל אחד מהם.

מכינים יינות גם מפירות; נציין את פירוש שמותיהם רק במקום שהדבר נחוץ. ראשון הוא יין התמרים, המשמש את הַפָּרְתִים, ההודים והמזרח כולו: משרים מוֹדְיוּס אחד מן התמרים הרכים הקרויים כידאיים בשלושה קוֹנְגִיים מים וסוחטים. כך מכינים גם סִיקִיטֵס מתאנים, שאחרים מכנים פַּרְנוּפְּרְיוּם או טָרוֹכִין. אם אין רוצים שיהיה מתוק, מוסיפים במקום המים אותה כמות של גפת ענבים. מתאנים קְפְּרִיסָאיוֹת עושים גם חומץ מצוין, טוב אפילו מן החומץ הָאֶלְכְּסַנְדרוֹנִי.

יין נעשה גם מחרוב סורי, מאגסים ומכל מיני תפוחים; היין מרימונים נקרא רויטס. עושים אותו גם מפרי הקרנית, משסק, מפירות חוזרר, מתותים מיובשים ומצנוברים. את הצנוברים משרים בתירוש ואחר כך סוחטים; שאר הפירות רכים דיים להיסחט מעצמם.

עוד מעט נציין כיצד הורה קָאטוֹ להכין מִירְטִיטֵס; היוונים מכינים אותו גם בדרך אחרת. מבשלים ענפי הדס רכים עם עליהם בתירוש מומלח, כותשים אותם, ומרתיחים לִיטְרָה אחת מהם בשלושה קוֹנְגִיים של תירוש עד שנותרים שניים. משקה המוכן באותה דרך מגרגרי הדס הבר נקרא מִירְטִידָנוּם; הוא מכתים את הידיים.

מגידולי הגן עושים יין משורש אספרג, מִקוּנִילָה, מאזובית, מזרע כרפס, מאברוטונון, מנענע־בר, מפיגם, מנפית, מקורנית וממרוביון. מכניסים שתי אגודות מכל צמח לכד תירוש, עם סֶקְסְטָארִי אחד של תירוש מרוכז וחצי סֶקְסְטָארִי מי ים.

יין לפת מכינים בהוספת משקל שני דִּינָרִים של לפת לכל שני סֶקְסְטָארִיִּים של תירוש; כך גם משורש חצב. מבין הפרחים מכינים יין מעלי ורד כתושים: מניחים אותם בתוך בד בתירוש, עם משקולת שתשקיעם, במשקל 50 דִּינָרִים לכל 20 סֶקְסְטָארִיִּים תירוש. אין לפתוח את הכלי לפני שעברו שלושה חודשים. מכינים יין גם מנרד נָאלִי וגם מנרד בר.

מצאתי שמכינים גם אֲרוֹמָטִיטֵס, בהרכב שכמעט אינו נבדל מרקיחת בשמים: תחילה הכינוהו ממור, כפי שאמרנו, ואחר כך גם מנרד קֶלְטִי, קנה־בושם וּבִיטוּמֶן, שהושלכו כגושים לתירוש או ליין מתוק. במקום אחר השתמשו בקנה־בושם, גומא ריחני, קוֹסְטוּס, נרד סורי, אֲמוֹמוֹן, קציעה, קינמון, זעפרן, תמר ואסרון, גם הם בצורת גוש.

אצל מחברים אחרים מוסיפים חצי לִיבְרָה נרד וחצי לִיבְרָה מלובתרון לשני קוֹנְגִיִּים של תירוש. בדומה לכך מכינים גם כיום משקאות בתוספת פלפל ודבש, שיש המכנים יינות מתובלים ואחרים יינות מפולפלים. מצוי גם נֶקְטָרִיטֵס מן העשב שאחדים מכנים הלניון, אחרים מֶדִיקָה, סִימְפִיטוֹן, אידיאה, אוֹרֶסְטִיוֹן או נקטריה: מוסיפים שורש במשקל 50 דִּינָרִים לשישה סֶקְסְטָארִיִּים של תירוש, אף כאן בתוך בד.

מן העשבים האחרים מכינים אַבְּסִינְתִיטֵס: מבשלים לִיבְרָה אחת של לענה פונטית ב־40 סֶקְסְטָארִיִּים של תירוש עד שנותרים שני שלישים, או מכניסים אגודות לענה ליין. בדומה לכך מכינים הִיסוֹפִיטֵס בשלוש אונקיות אזוב קִילִיקִי המושלכות לשני קוֹנְגִיִּים של תירוש, או מאזוב כתוש המוסף ליין. את שני המשקאות אפשר להכין גם בדרך אחרת, בזריעת הצמחים סביב שורשי הגפנים.

קָאטוֹ מלמד שבאותה דרך מכינים מוורטרום שחור אלבוריטס, וכך גם סקמוניטס. מופלא טבען של הגפנים לספוג לתוכן טעם זר; משום כך בצִירֵיהם של אנשי פַּטָווִיום, הגדלים בביצות, מדיפים ריח ערבה. כך זורעים בְּתָאסוֹס סביב הגפנים ורטרום, מלפפון בר או סְקַמוֹנְיָה; היין נקרא פתוריון, מפני שהוא גורם להפלה.

מכינים יין גם מעשבים שטבעם יתואר במקומו: מסטויכס, משורש גֶּנְצִיאָנָה, מטרגוריגנון, מִדִּיקְטַמְנוֹן, מאסרון, מדאוקוס, מאלליספקון, מפנאקס, מאקורון, מקורנית, מדודא ומגומא. היו גם משקאות שכונו סְקִיזִינוּם, איטאומלין ולקטיספגיטס, אך דרך הכנתם כבר נשכחה.

ממיני השיחים מבשלים בתירוש את הגרגרים או את העצה הטרייה של שני מיני הארז, הברוש, הדפנה, הערער, אלת הבָּטנה, הקנה ואלת המסטיק; וכן את עצת החמלאיה, החמייפיטיס והחמדריס. באותה דרך משתמשים גם בפרחים, בתוספת משקל 10 דִּינָרִים לכל קוֹנְגִיוּס תירוש.

יש גם יין העשוי ממים ודבש בלבד. מורים לשמור למטרה זו מי גשם במשך חמש שנים. בעלי המומחיות הרבה יותר מרתיחים אותם מיד עד שנותר שליש, מוסיפים דבש מיושן בכמות השווה לשליש מן המים, ואחר כך מניחים אותם בשמש במשך 40 יום, החל מזריחת כוכב הכלב. אחרים יוצקים את המשקה כך לכלים ואוטמים אותם ביום העשירי. הוא נקרא הִידְרוֹמֶלִי, ובהתיישנו הוא מקבל טעם יין; אין משובח ממנו בשום מקום מִבְּפְרִיגְיָה.

אפילו חומץ עורבב בדבש; עד כדי כך לא הותירו בני האדם דבר שלא ניסוהו. הם קראו למשקה אוֹקְסִימֶלִי. מכינים אותו מ־10 לִיבְּרוֹת דבש, 5 הֵמִינוֹת של חומץ מיושן, לִיבְּרָה אחת מלח ים ו־5 סֶקְסְטַארִיִים מי גשם; מביאים את

התערובת לרתיחה קלה עשר פעמים, אחר כך מצלילים אותה ומניחים לה להתיישן. תֶמִיסוֹן, בר־סמכא מן המעלה הראשונה, גינה את כל המשקאות האלה.

וחי הֶרְקוּלֶס, השימוש בהם אכן נראה מאולץ, אלא אם מישהו מאמין שהארומטיטס והיינות המורכבים מבשמים הם מעשה הטבע, או שהטבע הצמיח שיחים כדי שישתו אותם. אף על פי כן, נעים להכיר את כל הדברים האלה כעדות לתושיית האדם, החוקר הכול. אין ספק שאף אחד מהם אינו נשמר שנה, מלבד אלה שאמרנו כי עצם יישונם יוצר אותם; ורבים אינם נשמרים אפילו 30 יום.

יש גם תופעות פלא ביין. מספרים שֶׁבְּאַרְקַדְיָה מיוצר יין המביא פוריות לנשים ושיגעון לגברים; ואילו בָּאַכַאיָה, ובעיקר ליד קֶרִינְיָה, יין גורם להפלה, ואף אכילת ענב מן הגפן בידי אישה הרה עושה כן, אף שאין כל הבדל בטעמו.

אומרים ששותי יין טְרוֹיזֶן אינם מולידים ילדים. נמסר שאנשי תָאסוֹס מייצרים שני מיני יין הפוכים: האחד משרה שינה והאחר מגרש אותה. באותו אי יש גפן הקרויה תֶרִיאַקָה, שיינה וענביה מרפאים הכשות נחשים; ויש ליבנודס, שריחה כריח לבונה ומיינה נוסכים לאלים. לעומתה האספנדיוס פסולה למזבחות, ומספרים ששום עוף אינו נוגע בה. במצרים מכנים תָאסִי ענב מקומי מתוק מאוד, המשלשל את המעיים; מנגד, ענב לִיקִי עוצר מעיים משוחררים. במצרים יש גם אקבולדה, הגורמת להפלה.

כמה יינות משתנים ביקבים עם זריחת כוכב הכלב ואחר כך חוזרים לטבעם. כך קורה גם ליין המובל בים: טלטול הגלים נחשב כמוסיף ליינות העומדים בו שנות יישון כמספר השנים שכבר היו להם.

ומאחר שהחיים נשענים על הדת, אסור לנסוך לאלים יין שנעשה מענבי גפן שלא נגזמה, מגפן שנפגעה בברק, מגפן שלידה מת אדם בתלייה, או מענבים שנדרכו ברגליים פצועות; וכן יין שניגר מגפת שגזרו את שוליה, או שזוהם בדבר טמא שנפל עליו מלמעלה. גם יינות יווניים פסולים לנסך, מפני שיש בהם מים. את הגפן עצמה אף אוכלים: מבשלים את קצות הזמורות הרכים, וגם כובשים אותם בחומץ ובתמלחת.

מן הראוי לדבר גם על הכנת היין, שכן היוונים חיברו בנושא ספרי הוראות מיוחדים והפכו אותו לאמנות שלמה, ובהם אוֹפְּרוֹנְיוּס, אֲרִיסְטוֹמַכוֹס, קוֹמְיאָדֵס וְהִיקְסְיאוּס. באפריקה ממתנים את חריפות היין בגבס, ובכמה מחוזות אף בסיד. ביוון מעוררים יין רפה בעזרת חרסית, שיש, מלח או מי ים. בחלק מאיטליה משתמשים לשם כך בקראפולה, תכשיר זפת חריף; ואילו תיבול תירוש בזפת ובשרף נפוץ בכל איטליה ובמחוזות הסמוכים לה. במקומות אחדים מתבלים גם בשמרי יין ישן או בחומץ, ואף מכינים חומרי טיפול מן התירוש עצמו.

מבשלים את התירוש כדי להמתיקו, ובכך הוא מאבד חלק מכוחו; נמסר שתירוש שטופל כך אינו נשמר יותר משנה. בכמה מקומות מבשלים תירוש עד שהוא נעשה סאפה, ומערבים אותו ביין כדי לשבור את עזותו. אולם גם בסוג זה, וכמוהו בכל יין אחר, הכלים עצמם מסייעים לתיבול באמצעות ציפוי הזפת שלהם. דרך הכנת הזפת תתואר בספר הבא.

מבין העצים שמוהלם נִיגָר, אחדים מניבים זפת ושרף במזרח ואחרים באירופה; אסיה, השוכנת ביניהם, מחזיקה מינים משני האזורים. במזרח אלת הבָּטנה נוטפת את השרף הטוב והדק ביותר, אחריה אלת המסטיק, שהשרף

שלה נקרא גם מַסְטִיכָה, ואחריה הברוש, ששרפו החריף ביותר בטעמו. כל אלה נוזליים והם שרף בלבד; שרף הארז סמיך יותר ומתאים להכנת זפת. השרף הערבי לבן, ריחו חריף ואדי בישולו חונקים. שרף יהודה קשה יותר וריחני אף משרף אלת הבֶּטנה; השרף הסורי דומה לדבש אַסְטִיקָה.

השרף הַקִּפְּרִיסָאִי עולה על כולם; גם הוא בצבע דבש ומרקמו בשרני. השרף הַקּוֹלוֹפוֹנִי צהוב יותר מן האחרים, אך בהיכתשו הוא נעשה לבן; ריחו כבד, ולכן יצרני הבשמים אינם משתמשים בו. השרף הלבן מאוד המיוצר באסיה מעץ האשוח נקרא פְּסַגְדַס. כל שרף נמס בשמן; יש הסבורים שגם חרסית קדרים נמסה בו. בושה להודות שכיום עיקר חשיבותו של השרף הוא במריטת שערות מגופם של גברים.

מתבלים תירוש בראשית תסיסתו, הנמשכת לכל היותר תשעה ימים, על ידי פיזור זפת, כדי שהיין יקבל ריח ועוקצנות מסוימת בטעם. סבורים שפרח שרף גולמי פועל בעוצמה רבה יותר ומעורר יין רך; מנגד, הקראפולה מרסנת עזות יתר ושוברת טעם חריף, או מוסיפה חריפות במקום שבו רכות עצלה נעשית תפלה. הדבר מקובל במיוחד בְּלִיגוּרְיָה ובאזורים שסביב נהר פו.

כך מבחינים בכמות המועילה: לתירוש תקיף מוסיפים יותר קראפולה, ולתירוש רך פחות. יש המבקשים לתבל בשני החומרים גם יחד. במקומות אחדים יש לתירוש נטייה פגומה לתסוס שוב מאליו; באסון זה הוא מאבד את טעמו ומקבל את השם ואפה. שם גנאי זה ניתן גם לאדם שרוחו הידרדרה. ואילו בחומץ יש, דווקא בחריפותו הפגומה, כוח רב לשימושים חשובים, שבלעדיהם לא היו החיים נוחים כל כך.

כה רבה ההקפדה על טיפול ביינות, עד שיש המשקמים אותם באפר, כשם שבמקומות אחרים עושים בגבס ובדרכים שכבר הזכרנו; אך מעדיפים אפר מזמורות גפן או מעץ אלון. אף מורים לשאוב לשם כך מי ים מן המצולות ולשמרם משוויון האביב; ולכל הפחות לשאוב אותם בלילה, ביום היפוך הקיץ, כשהרוח הצפונית נושבת. אם שואבים אותם סמוך לבציר, יש להרתיחם.

באיטליה הזפת הַבְּרוּטִית נחשבת לטובה ביותר לציפוי כלים המיועדים לאחסון יין. היא נעשית משרף אשוח; ואילו בספרד עושים אותה מאורן הבר והיא נחשבת גרועה מאוד, שכן שרפו מר, יבש וכבד ריח. את ההבדלים ואת דרך ההכנה נבאר בספר הבא, בדיון בעצי הבר. פגמי השרף, מלבד אלה שכבר נמנו, הם חריפות או טעם מעושן; פגם הזפת הוא חריכה. מבחנה של זפת טובה הוא ששבריה שקופים למחצה, שהם נעשים דביקים בין השיניים ושחריפותם נעימה.

באסיה מעדיפים את זפת אידה, ביוון את זפת פִּייֶרִיָה, ואילו וֶרְגִילְיוּס משבח את הזפת הַנָּרִיקִית. המקפידים מוסיפים מַסְטִיכָה שחורה הגדלה בְּפוֹנְטוֹס ודומה לַבְּיטוּמֶן, וכן שורש אִירִיס ושמן. התברר שיין מחמיץ בכלים המצופים שעווה; אך מועיל יותר להעבירו לכלים שהוחזק בהם חומץ מאשר לכלים שהיה בהם יין מתוק או יין דבש.

קָאטוֹ מורה 'להתקין' את היינות, זה הפועל שבו הוא משתמש, באמצעות מי אפר מבושלים עם דֶּפְרוּטוּם, בכמות של אחד חלקי 40 לכל קולאוס, או באמצעות לִיבְּרָה וחצי מלח, ולעיתים גם שיש כתוש. הוא מזכיר גם גופרית, ואת השרף רק בין האמצעים האחרונים.

מעל לכל מורה קָאטוֹ להוסיף, כשהיין כבר קרוב להבשלה, את התירוש שהוא מכנה טוֹרְטִיבוּם, ואנו מבינים שהוא התירוש שנסחט אחרון. ידוע לנו שמוסיפים גם צבעים לשם צביעת היין, כמעין פיגמנט, וכך מעניקים לו גוף רב יותר. בכל כך הרבה מעשי הרעלה מכריחים אותו למצוא חן, ואחר כך אנו מתפלאים שהוא מזיק. המבחן ליין המתחיל להתקלקל הוא שינוי צבעה של לוחית עופרת המושקעת בו.

מבין הנוזלים, תכונתו המיוחדת של היין היא להעלות עובש או להפוך לחומץ; ספרים שלמים נכתבו על אמצעי המניעה. שמרי יין מיובשים נאחזים באש ובוערים מאליהם ללא חומר בעירה נוסף. אפרם דומה בתכונותיו לְנַטְרוֹן ובעל אותם כוחות, וביתר שאת ככל שהוא שמנוני יותר למגע.

גם לאחר שכבר נאסף היין יש הבדל גדול בין דרכי האחסון לפי האקלים. ליד האלפים מאחסנים אותו בחביות עץ ומחזקים אותן בחישוקים; ובחורף הקפוא אף מרחיקים את הקיפאון באמצעות אש. נדיר לספר, אך הדבר נראה לעיתים: החביות נבקעו וגושי היין הקפואים עמדו על מקומם, כתופעת פלא, שכן מטבעו היין אינו קופא ובדרך כלל הקור רק מאלחש אותו.

באזורים מתונים יותר מאחסנים את היין בכדי חרס גדולים וטומנים אותם באדמה, בשלמותם או בחלקם, לפי תנאי המקום. כך מגינים עליהם מן האקלים; ובמקומות אחרים מגינים עליהם בגגות מעליהם. מוסרים גם הוראות אלה: צד אחד של מרתף היין, או לפחות חלונותיו, צריך לפנות צפונה או, מכל מקום, למזרח של יום השוויון. יש להרחיק ערמות זבל ושורשי עצים, ולהימנע מכל מקור ריח, שכן ריחות עוברים בקלות רבה ליין, ובייחוד ריח תאנה ותאנת בר.

יש להשאיר מרווחים בין הכדים, כדי שפגמים לא יתפשטו מזה לזה במגע, שהרי היין נדבק בזיהום במהירות רבה. גם לצורת הכלים יש חשיבות: כלים כרסתניים ורחבים מועילים פחות. יש לזפת אותם מיד עם זריחת כוכב הכלב, אחר כך לשטפם במי ים או במי מלח, לפזר בהם אפר זמורות או חרסית, לנקותם, ואז להקטיר בהם מור; גם את המרתפים עצמם יש לבשם כך לעיתים קרובות. יינות חלשים יש לשמור בכדים השקועים באדמה.

יינות חזקים יש לשמור בכדים חשופים יותר. לעולם אין למלא את הכדים עד סופם; את החלל הנותר מטפלים ביין צימוקים או בְּדֶבְּרוּטוּם שמעורב בהם זעפרן, ולעיתים במשחת שורש אִירִיס עם סאפה. כך יש לטפל גם במכסי הכדים, בתוספת מַסְטִיכָה או זפת בְּרוּטִית. אוסרים לפתוח אותם אלא ביום בהיר, ולא כשרוח דרומית נושבת או כשהירח מלא.

קרום לבן על פני היין נחשב סימן טוב; קרום אדום הוא סימן רע, אלא אם זה צבע היין עצמו. סימנים רעים נוספים הם כלים המתחממים או מכסים המזיעים. יין שמתחיל להעלות קרום ולהדיף ריח בתוך זמן קצר לא יישמר לאורך ימים. מורים לבשל דֶבְּרוּטוּם וסאפה רק כשהשמים חסרי ירח, כלומר בעת מולד הירח, ובשום יום אחר; להשתמש בכלי עופרת ולא בכלי נחושת; ולהוסיף אגוזי מלך, מפני שהם סופגים את העשן. ביינות המשובחים של קַמְפַּנְיָה נחשבת הדרך הטובה ביותר לחשוף את הכדים באוויר הפתוח למכות השמש, הירח, הגשם והרוחות.

ואם יבחן אדם את הדבר בקפידה, ימצא שבשום תחום אין חיי האדם עמלים יותר; כאילו לא נתן לנו הטבע את המים, המשקה הבריא ביותר, שבו משתמשים כל שאר בעלי החיים. ואילו אנו אף מכריחים את בהמות המשא

לשתות יין. מאמץ, עמל והוצאה כה גדולים מעניקים לנו דבר המשנה את דעת האדם, מוליד טירוף ומביא לאלפי פשעים; אך מתיקותו רבה עד שחלק גדול מבני האדם אינו מכיר שום שכר אחר לחיים.

יתרה מזו, כדי שנוכל לשתות יותר אנו מחלישים את היין במסננת בד, ממציאים גירויים אחרים ואף רוקחים רעלים כדי לשתות. יש המקדימים ליטול רוש, כדי שסכנת המוות תכריח אותם לשתות, ואחרים נוטלים אבקת אבן ספוג ודברים שאני מתבייש ללמד בעצם אזכורם.

את הזהירים שבהם אנו רואים מתבשלים במרחצאות ומוצאים משם חסרי הכרה. אחרים אינם יכולים להמתין אפילו למיטת המשתה, ואף לא ללבישת הכותונת: עירומים ומתנשפים הם תופסים מיד במקום כלי יין עצומים, כאילו להציג את כוחם, מרוקנים אותם לתוכם, מקיאים מיד ושבים לשתות. הם עושים זאת פעם שנייה ושלישית, כאילו נולדו כדי להשחית יינות, וכאילו אי־אפשר לשפוך יין אלא דרך גוף האדם.

לכך שייכים גם תרגילי ההתעמלות הזרים, ההתגלגלות בבוץ והפגנת החזה והצוואר המשוכים לאחור; אומרים שמטרת כל אלה לעורר צמא. ומה בדבר תחרויות השתייה וכלי היין החרוטים בתמונות ניאוף, כאילו השכרות כשלעצמה אינה מלמדת די תאווה? כך שותים יין מתוך חשק, ואף מפתים את השיכרות בִּפְרָס, ואם האלים יסלחו למילה, קונים אותה. אחד מקבל כפרס מזון בכמות השווה למה ששתה; אחר שותה כוסות כמספר הנקודות שהעלה בקוביות.

אז העיניים החמדניות אומדות את מחיר צניעותה של אישה נשואה, ואף כשהן כבדות מיין הן מסגירות את הכוונה לבעלה. אז נחשפים סודות הנפש:

אחד מכריז את צוואתו, אחר פולט דברים שיביאו עליו מוות ואינו עוצר מילים שיחזרו אליו דרך גרונו; וכמה אנשים כבר נהרגו כך. משום כך כבר מייחסת האמרה הרווחת את האמת ליין. ובינתיים, אפילו אם הכול מסתיים לטובה, השיכורים אינם רואים את השמש הזורחת וחייהם מתקצרים. מכאן באים החיוורון והלחיים הרפויות.

מכאן גם כיבי העיניים, הידיים הרועדות השופכות כלים מלאים, וזה העונש המיידי; חלומות רדופי אלות הנקם ולילה חסר מנוחה; והפרס העליון לשכרות, תאווה מפלצתית ועונג במעשה אסור. למחרת נודף מן הפה הבל חבית היין, הכול נשכח והזיכרון מת. הם מתפארים שכך הם 'חוטפים את החיים', בעוד שכל אדם מאבד את היום שעבר, והם מאבדים גם את היום הבא.

בימי הקיסר טִיבֶּרִיוּס קְלַאוּדִיוּס, לפני 40 שנה, הונהג לשתות על קיבה ריקה ולהקדים את היין למזון. גם זה מנהג זר ועצה של רופאים, המבקשים תמיד להמליץ על עצמם באמצעות חידוש כלשהו.

הַפַּרְתִים מבקשים תהילה ביכולת זו. אצל היוונים זכה אַלְקִיבִּיאָדֵס לפרסום, ואצלנו נוֹבֶלְיוּס טוֹרְקוָואטוּס מְמֻדְיוֹלָנוּם אף קיבל ממנה את הכינוי טריקונגיוס. הוא התקדם במשרות הַפְּרַאֶיטוּרָה עד פרוקונסול, ושתה שלושה קוֹנְגִיִים בנשימה אחת, בעוד הקיסר טִיבֶּרִיוּס צופה במחזה הפלא; באותה עת כבר היה טִיבֶּרִיוּס זקן, קפדן ואף אכזרי בעניינים אחרים.

גם טִיבֶּרִיוּס עצמו נטה בצעירותו ליין לא־מהול. האמינו שבזכות מעלה זו בחר בְּלוּקִיוּס פִּיסוֹ לממונה על העיר: פִּיסוֹ המשיך במשתה שתייה אצל טִיבֶּרִיוּס, שכבר היה קיסר, במשך שני ימים ושני לילות. ונאמר ששום תכונה אחרת לא הוכיחה יותר שֶׁדְּרוּסוּס קיסר הוא בן נאמן בדמותו של אביו טִיבֶּרִיוּס.

לְטוֹרְקוָואטוּס הייתה תהילה נדירה, שכן גם לאמנות הזאת חוקים משלה: לשונו לא כשלה, הוא לא הקל על עצמו בהקאה או בכל דרך גופנית אחרת בשעת השתייה, ובבוקר מילא את משמרתו ללא פגע. הוא שתה את הכמות הגדולה ביותר בלגימה אחת, והוסיף עליה יותר מכולם בלגימות קטנות; ביושר מוחלט לא עצר לנשום בשתייה, לא ירק, ולא הותיר על הרצפה יין שנשפך כדי להקהות את קול המזיגה. כך שמר בקפידה על החוקים נגד תרמיות שתיינים.

טָרְגִילָה מטיחה בְּמַרְקוּס קִיקֶרוֹ בן מַרְקוּס שנהג לשתות שני קוֹנְגִיִים בבת אחת, ושבהיותו שיכור הטיח גביע בְּמַרְקוּס אַגְרִיפָּה; אכן, כאלה מעשי השכרות. אך מסתבר שֶׁקִּיקֶרוֹ ביקש לגזול את התהילה הזאת מִמַּרְקוּס אַנְטוֹנְיוּס, רוצח אביו.

שהרי אַנְטוֹנְיוּס הקדים אותו ותפס בתאווה את כתר האליפות הזה, ואף פרסם ספר על שכרותו. בהעזתו להגן בו על עצמו הוכיח בבירור, לדעתי, כמה רעות הביא בשכרותו על העולם. הוא הקיא את הספר זמן קצר לפני קרב אַקְטִיוּם, ומכאן קל להבין שכבר היה שיכור מדם האזרחים וצמא לו עוד יותר. שכן הכרח זה נלווה להרגל הרע: הרגל השתייה מגביר את התאווה. קולעת אמרת השליח הַסְּקִיתִי, שככל שֶׁהַפָּרְתִים שותים יותר כן הם צמאים יותר.

גם לעמי המערב שכרות משלהם, מדגן שהושרה במים. בְּגַאלְיָה ובספרד מכינים אותה בדרכים רבות ובשמות שונים, אך העיקרון אחד; אנשי ספרד אף לימדו שמשקאות אלה מסוגלים להתיישן. גם מצרים המציאה לעצמה משקאות דומים מדגן, ואין שום חלק בעולם שבו השכרות נחה. משקאות כאלה שותים נקיים, ואינם ממתנים אותם בדילול כפי שעושים ביין. וחי הֶרְקוּלֶס, נדמה היה שהאדמה שם מצמיחה דגן למאכל. ראו איזו תושייה יש למידות הרעות: נמצאה הדרך לגרום אפילו למים לשכר!

שני נוזלים נעימים ביותר לגוף האדם: היין בתוכו והשמן מחוצה לו. שניהם ראשונים במעלה בין תוצרי העצים, אך השמן הכרחי; וגם בהכנתו לא חסכה האנושות מאמץ. ובכל זאת, עד כמה הייתה תושייתה רבה יותר בעניני שתייה מתברר מכך שהמציאה 185 סוגי משקה, ואם מונים את הזנים המספר כמעט כפול, לעומת מינים מעטים הרבה יותר של שמן. עליו נדבר בספר הבא.

ספר חמישה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר חמישה־עשר

תֵּאוֹפְרַסְטוֹס, מן המחברים היוונים הנודעים ביותר, טען שבערך בשנת 440 לעיר לא גדל הזית אלא בתוך ארבעים אלף צעדים מן הים. פָּנָסְטָלָה, לעומתו, טוען שבימי מלכות טַרְקְווִינְיוּס פְּרִיסְקוּס — בשנת 173 לעם הרומי — לא היה זית כלל באיטליה, בספרד או באפריקה; ואילו עתה הגיע אף מעבר לָאַלְפִּים ולתוך גַּאלְיָה וספרד.

בשנת 505 לעיר, בְּקוֹנְסוּלָאט של אַפְּיוּס קְלַאוּדְיוּס, נכד קָאקוּס, ושל לוּקְיוּס יוּנְיוּס, נמכרו שתים־עשרה לִיבְּרוֹת שמן בעשרה אַסִים. וזמן קצר אחר כך, בשנת 680, סיפק מַרְקוּס סֶיוּס בן לוּקְיוּס, אַיְדִיל קוּרוּלִי, לעם הרומי עשר לִיבְּרוֹת שמן באס אחד במשך שנה שלמה.

יתפלא על כך פחות מי שיודע כי כעבור עשרים ושתיים שנה, בְּקוֹנְסוּלָאט השלישי של גְּנֵאיוּס פּוֹמְפֵּיוּס, שלחו הפרובינקיות שמן לאיטליה. גם הֶסְיוֹדוֹס, שראה בהוראת עבודת האדמה אחד מתפקידי החיים הראשונים, טען ששום נוטע זית לא זכה לאכול מפריו — כה איטי היה העץ אז. ואילו היום הזיתים נושאים פרי אפילו במשתלות, וקוטפים גרגרים מן המועתקים כבר בשנה

השנייה. פָּבְּיאָנוּס טוען שהזית אינו מצליח לא באזורים הקרים ביותר ולא בחמים ביותר.

וָרְגִילְיוּס מנה שלושה זנים: אורכיטס, רדיוס ופוסיה, ואמר שאינם צריכים מעדרים, מגלים או כל טיפול אחר. אין ספק שגם בהם הקרקע והאקלים קובעים יותר מכול. ובכל זאת גוזמים אותם יחד עם הגפנים, והם אף נהנים מעידור בין השורות.

בציר הזיתים בא אחר כך, ואומנות איזון מיצי השמן גדולה אף מאומנות איזון התירוש. מאותו זית עצמו יוצאים מיצים שונים. הראשון מכולם בא מפרי נא שטרם החל להבשיל, והוא המצטיין ביותר בטעמו. יתרה מזו, הזרם הראשון מן המכבש מעודן מכול, ואחריו הדרגות היורדות באיכות — בין שהפרי נלחץ בסלים ובין שבשיטה שהומצאה לאחרונה, בין סרגלים צרים הסוגרים על עיסת הזיתים.

ככל שהגרגר בשל יותר, כך מיצו שמן יותר וערב פחות. הזמן המיטבי לקטיף, המאזן בין כמות לאיכות, הוא כשהגרגר מתחיל להשחיר; אז מכנים אותו דרופה, והיוונים דְּרִיפֶּטִיס. מלבד זאת יש הבדל אם ההבשלה הזאת התרחשה בבית הבד או על הענפים, אם העץ הושקה או שהגרגר ניזון רק ממיצו שלו ולא שתה דבר מלבד טל השמים.

ההתיישנות מקנה לשמן טעם מאוס, שלא כיין; משך חייו המרבי שנה. הטבע גילה בכך השגחה, אם נרצה להבינה: אין הכרח להשתמש ביינות מיד כשהם נוצרים לשם שכרות, ואדרבה, קלקולם הערב עם השנים מזמין לשמרם; אך הטבע לא רצה שיחסכו בשמן, ובכורח הזה עשה אותו משותף ונגיש לכול.

גם בטוב הזה זכתה איטליה בבכורה בעולם כולו, ובייחוד ארץ וְנָפְרוּם והחלק בה המפיק את השמן הַלִּיקִינְיָאנִי; מכאן תהילתו המיוחדת של הזית הַלִּיקִינְיָאנִי. משחות הבושם העניקו לו את כף הבכורה משום שריחו מתאים להן, וגם החך המעודן פסק לטובתו. לעומת זאת, שום עוף אינו חומד את גרגריו. שאר התחרות שקולה בין ארץ הִיסְטְרִיָה לְבָאִיטִיקָה. בפרובינקיות האחרות האיכות דומה בדרך כלל, מלבד אדמתה הפורייה של אפריקה: הטבע הקדיש אותה כולה לקרס; הוא רק לא מנע ממנה שמן ויין, והעניק לה די תהילה בקציריה. כל השאר מלא טעויות, ונראה שאין תחום בחיים שהטעויות בו רבות יותר.

הזית מורכב מגרעין, שמן, ציפה ומי־זית. אלה הם נוזליו המרים; הם נוצרים מן המים ולכן מועטים בעת בצורת ורבים בעצים מושקים. מיצו המיוחד של הזית הוא השמן, והדבר ניכר במיוחד בפרי הבוסר, כפי שהראינו בעניין שמן הבוסר. כמות השמן גדלה מזריחת אַרְקְטוּרוֹס עד היום השישה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת אוֹקְטוֹבֶּר; אחר כך גדלים הגרעין והציפה. אם באים אז גם גשמים רבים, השמן מתקלקל ונעשה מי־זית. צבעם גורם לזית להשחיר; לכן בראשית ההשחרה יש מעט מאוד מי־זית, ולפניה אין כלל.

בני האדם טועים כשהם רואים בראשית הקלקול את תחילת ההבשלה, ושוב כשהם סבורים שהשמן מתרבה עם ציפת הזית, אף שכל המיץ עובר אל הגוף והחלק העצי שבתוכו גדל. לכן דווקא אז הם מרבים להשקות. כאשר הדבר קורה בשל טיפול או גשמים רבים, השמן מתכלה, אלא אם בא אחריהם מזג אוויר בהיר המצמק את הגוף. לפי תֵּאוֹפְרַסְטוֹס החום הוא בכלל סיבת השמן; משום כך מבקשים אותו באש רבה גם בבתי הבד ובמחסנים.

הטעות השלישית היא קמצנות: בגלל עלות הקטיף מחכים עד שהזיתים ייפלו. השומרים על דרך ביניים מכים אותם במוטות, תוך פגיעה בעצים ונזק לשנה הבאה. ואכן, החוק הקדום ביותר של מוסקי הזיתים היה: 'אל תתלוש מן הזית ואל תכה אותו'.

הזהירים ביותר משתמשים בקנה קל ואינם מכים את הענפים נגד כיוון צמיחתם. גם כך, הפלת הנצרים מאלצת את העץ לתת פרי לסירוגין; וכך גם אם מחכים שהזיתים ייפלו, שכן בהישארם מעבר לזמנם הם צורכים את מזון הפירות הבאים ותופסים את מקומם. ראיה לכך היא שאם לא נאספו לפני נשיבת הַפָּאוֹנְיוּס הם שבים ומתחזקים וקשה יותר להפילם.

הראשונים נאספים אפוא כבר מן הסתיו, באשמת מלאכת האדם ולא הטבע: הפוסיה, שציפתה הרבה ביותר; אחריה האורכיטס, ששמנה רב ביותר; ואחר כך הָרַדְיוּס. מאחר שהן עדינות מאוד, מי־הזית משתלטים עליהן במהירות ומאלצים אותן ליפול. לעומת זאת, הזנים קשי־הציפה והעמידים ללחות נדחים אפילו עד מַרְס, ולכן הם הקטנים ביותר: לִיקִינְיָה, קוֹמִינְיָה, קוֹנְטָיָה וְסָרְגְיָה — שֶׁהַסַּבִּינִים מכנים 'מלכותית'. הם אינם משחירים לפני נשיבת הַפָּאוֹנְיוּס, כלומר לפני 8 בְּפֶבְּרוּאָר.

אז סבורים שהם מבשילים; ומאחר שמפיקים מהם שמן משובח ביותר, נראה כאילו גם ההיגיון מצטרף לטעות. אומרים שהקור יוצר את העפיצות כפי שהבשלות יוצרת את השפע, אף שהאיכות אינה נובעת מן הזמן אלא מן הזן, המתאחר להירקב למי־זית. טעות דומה היא לשמור את הזיתים שנאספו על רצפות ולא ללחוץ אותם לפני שיזיעו, אף שבכל עיכוב פוחת השמן ומתרבים

מי־הזית. לכן אומרים בדרך כלל שאין מפיקים יותר משש לִיבְּרוֹת מכל מוֹדִיוּס. איש אינו מודד את מי־הזית, אף שבאותו זן כמותם גדלה ככל שנוספים ימים.

טעות שאין לגבור עליה ונחלת הציבור היא לחשוב שהשמן גדל עם תפיחת הזית. אך שפע השמן אינו תלוי בגודל; ראיה לכך הם הזיתים המכונים מלכותיים, ואצל אחרים מאיורינות או בביות: הם הגדולים מכול אך דלים מאוד במיץ. גם במצרים הזיתים בשרניים מאוד אך שמנם מועט; ואילו בְּדֶקָאפוֹלִיס שבסוריה הם קטנים ביותר, לא גדולים מצלפים, אך נחשבים בזכות ציפתם.

משום כך הזיתים שמעבר לים מועדפים למאכל על האיטלקיים, אף שהאיטלקיים מנצחים בשמן; ובאיטליה עצמה מועדפים הַפִּיקֶנִיִּים וְהַסִּידִיקִינִיִּים על האחרים. את אלה משמרים בנפרד במלח, ואת השאר במי־זית או בסאפה. אחדים נשמרים בשמן שלהם ובלי תוספת טעם, וצפים בו טהורים; הם מכונים קולימבאדס. את אותם זיתים גם שוברים ומתבלים בטעמם של עשבים ירוקים. אפילו מזיתים בלתי־בשלים כרצונך עושים 'מוקדמים' בשפיכת מים רותחים. מפליא שהזיתים סופגים מיץ מתוק ומקבלים טעם זר.

גם בין הזיתים יש סגולים, כפי שבענבים הפוסיות עוברות לצבע שחור. יש גם זיתים המכונים סופרבות, מלבד הזנים שכבר נזכרו. ויש מתוקים מאוד, המיובשים מעצמם בלבד ומתוקים מצימוקים; הם נדירים מאוד באפריקה וסביב אֲמָרִיטָה בְּלוּסִיטַנְיָה.

מגינים על השמן מפגם השמנוניות במלח. אם חורצים את קליפת הזית הוא מקבל ריח. יתר הטיפול בו דומה לזה של היין; אין בו הבדל של טעם ואין סוגים

רבים כל כך — לכל היותר שלוש דרגות איכות. בשמן דק הריח חד יותר, אך אפילו במשובח ביותר הוא קצר ימים.

מטבע השמן לחמם את הגוף ולהגן עליו מקור, ובה בעת לצנן את חום הראש. היוונים, מולידי כל המידות הרעות, הפכו את השימוש בו למותרות כאשר הנהיגוהו בגימנסיונים; ידוע שבעלי משרות מכרו את גרידת השמן מן הגוף בשמונים אלף סֶסְטֶרְצִים. הוד רומא העניק לזית כבוד רב: פלוגות הפרשים מוכתרות בו באידים של יוּלִי, וכך גם מצביא החוגג אובאטיו, תהלוכת ניצחון קטנה. גם אתונה מכתירה בזית את מנצחיה, ויוון בכתר זית־בר בְּאוֹלִימְפִּיָה.

עתה יימסרו דעותיו של קָאטוֹ על הזיתים. בקרקע חמה ושמנה הוא מורה לשתול רדיוס גדול, סָלֶנְטִינָה, אורכיטס, פוסיה, סֶרְגִיאָנָה, קוֹמִינִיאָנָה ואלביקרה, ומוסיף בתבונה יוצאת מן הכלל: 'את הזן שאומרים שהוא הטוב ביותר באותם מקומות'; ובקרקע קרה וכחושה — לִיקִינְיָה. שכן בקרקע שמנה או חמה שמנו מתקלקל, והעץ מתכלה בפוריותו שלו; נוסף על כך הוא נפגע מטחב ומאדמומית.

לדעתו מטעי הזיתים צריכים לפנות אל הַפָּאוֹנְיוּס במקום חשוף לשמש, ואינו משבח שום כיוון אחר. האורכיטס והפוסיה הם הטובים ביותר לכבישה, ירוקים במי מלח או שבורים עם אלת מסטיק. השמן הטוב ביותר נעשה מן הזית הבוסרי ביותר. מלבד זאת יש לאסוף את הפרי מן הקרקע מהר ככל האפשר; אם התלכלך יש לרחצו, ושלושה ימים מספיקים לייבושו. אם יש כפור, יש ללחוץ אותו ביום הרביעי וגם לפזר עליו מלח. על רצפת האחסון השמן פוחת ונעשה גרוע יותר, וכך גם במי־הזית ובפרקסים — כלומר הציפה והמשקעים הנוצרים ממנה;

לכן יש לשאוב אותו פעמים רבות ביום, בכף גדולה ולתוך דוודים מעופרת; נחושת מקלקלת אותו. את כל הפעולות האלה יש לעשות בחום, בבית בד סגור ומאוורר מעט ככל האפשר; לפיכך אין אף לבקע שם עצים להסקה — ומשום כך האש המתאימה ביותר היא מגלעיני הזיתים עצמם. מן הדוודים יש לצקת את השמן לאגנים כדי להשאיר מאחור את הפרקסים ואת מי־הזית. לכן יש להחליף כלים לעיתים קרובות ולנגב את סלי הכבישה בספוג, כדי שתתקבל טוהר רב ככל האפשר.

אחר כך הומצאה שיטה לרחוץ את הזיתים, דווקא במים רותחים, ולהכניסם מיד שלמים למכבש — שכן כך נסחטים מי־הזית — ואחר כך לשבור אותם במטחנות וללחוץ שנית. אין מאשרים ללחוץ יותר ממאה מודיים בכל אצווה; היא מכונה פקטוס. השמן היוצא ראשון לאחר הטחינה נקרא 'הפרח'. ראוי ששלוש אצוות יילחצו ביום ובלילה, בשני מתקני כבישה ובידי ארבעה אנשים בכל אחד.

באותם ימים לא היה שמן מלאכותי, ולכן לדעתי קָאטוֹ לא אמר עליו דבר. כיום יש מינים רבים, ותחילה נסקור את המופקים מעצים, ובראש כולם את שמן זית־הבר. הוא דק ומר בהרבה משמן הזית, ומועיל לתרופות בלבד. דומה לו מאוד השמן המופק מכמאליאה, שיח סלעי שאינו גבוה מטפח, בעל עלים וגרגרים של זית־בר.

אחריו בא השמן מן הַקִיקִי, עץ השופע במצרים — יש המכנים אותו קרוטון, אחרים סיבי ואחרים שומשום הבר. שם, ולא מכבר גם בספרד, הוא מזנק לגובה זית; גבעולו כשל כלך, עליו כעלי גפן וזרעו כענבים דקים וחיוורים. אנשינו מכנים אותו רִיקִינוּס בשל דמיון הזרע לקרצייה. מבשלים אותו במים

ואוספים את השמן הצף. אך במצרים, שבה הוא מצוי בשפע, מפיקים אותו בלי אש ומים, לאחר פיזור מלח; הוא מאוס במאכל ודל למנורות.

שמן שקדים, שיש המכנים נאופום, נסחט מאגוזים מרים שיובשו ונכתשו לעיסה; מזים עליה מים וכותשים שוב. שמן נעשה גם מדפנה בתוספת שמן מזיתים בראשית הבשלתם. יש הסוחטים אותו מן הגרגרים בלבד, אחרים מן העלים בלבד, ואחדים מן העלים ומקליפת הגרגרים; מוסיפים גם סְטִירַקְס וחומרי ריח אחרים. הדפנה הטובה לכך רחבת־עלים ופראית —

וגרגריה שחורים. שמן דומה נעשה מהדס שחור, וגם בו רחב־העלים טוב יותר. כותשים את הגרגרים לאחר הזיית מים חמים ואז מבשלים. אחרים מבשלים את העלים הרכים ביותר בשמן וסוחטים, ואחרים משליכים אותם לשמן ומבשילים אותו תחילה בשמש. אותה שיטה נוהגת גם בהדס התרבותי, אך מעדיפים את הפראי, שזרעו קטן יותר; יש המכנים אותו אוֹקְסִימִירְסִינָה, אחרים כממירסינה ואחדים אַקוֹרוֹן בשל הדמיון, שכן הוא נמוך ושיחי.

שמן מופק גם מן האתרוג, הברוש ואגוז המלך — האחרון מכונה קָרִינוּם — וכן מתפוחים; מן הארז מופק השמן הקרוי פיסליאון; וגם מן הגרגר הַקָּנִידִי, לאחר שהוציאו את זרעו וכתשו אותו, וכן מאלת מסטיק. כבר אמרנו שלשם ריח עושים שמן כופר ואף שמן מבלוט מצרי. מספרים שההודים מפיקים שמן מערמונים, משומשום ומאורז, ואוכלי־הדגים — מדגים.

בעת מחסור אף נאלצים לעיתים לעשות שמן למאור מגרגרי דולב, לאחר השרייתם במים ובמלח. עושים גם שמן איננתינון; על פרח הגפן שממנו הוא נעשה דובר בדיון במשחות. בשמן גלאוקינון מבשלים תירוש באדים על אש נמוכה; אחרים מקיפים אותו בגפת בלי אש במשך עשרים ואחד יום ומערבבים

פעמיים בכל יום, עד שהתירוש נספג בשמן. יש המערבים לא רק סַמְפְּסוּכוּם אלא גם חומרי ריח יקרים יותר; גם בגימנסיונים מתבלים שמן בריחות, אך בזולים ביותר.

שמנים נעשים מאספלתוס, קנה בושם, אפרסמון, אירוס, הל, דבשה, נרד גָאלִי, פָּנָאקֵס, סַמְפְּסוּכוּם, הלניון ושורש קינמון — לאחר שמשרים וסוחטים את מיצי כולם בשמן. כך גם שמן ורדים מוורדים ושמן גומא מגומא, הדומה מאוד לשמן הוורדים; וכן משיכרון ומתרמוסים ומנרקיס. במצרים מפיקים שמן רב מזרע צנון, או מן העשב המכונה כורטינון, וכן משומשום ומסרפד; האחרון מכונה קְנִידִינוֹן.

שמן שושן נעשה גם במקומות אחרים, לאחר השריה תחת כיפת השמים בשמש, בירח ובכפור. בין קַפָּדוֹקִיָה לְגָלָטְיָה מרכיבים מעשביהם שמן המכונה סָלְגִיטִיקוּם, המועיל מאוד לגידים; באיטליה מכינים כך תושבי אִיגוּבְיוּם. מזפת מפיקים את המכונה פִּיסִינוּם: בעת בישולה פורשים גיזות מעל אדיה ואחר כך סוחטים אותן. המשובח ביותר בא מִבְּרוּטְיוּם, משום שהזפת שם שמנה ושרפית במיוחד.

צבע השמן הזה צהבהב. בחופי סוריה נוצר מאליו חומר המכונה אַלָאוּמְלִי. הוא נוזל מן העצים, שמן, סמיך מדבש ודליל משרף, וטעמו מתוק; גם הוא משמש רופאים. אף שמן ישן משמש נגד מחלות מסוימות, וסבורים שהוא מועיל להגנת שנהב מריקבון; מכל מקום, פסל סָטוּרְנוּס ברומא מלא שמן מבפנים.

מעל הכול הרבה קָאטוֹ בשבח מי־הזית. הוא מורה להספיג בהם כדי שמן וכדים, כדי שלא יספגו שמן; ללוש בהם את משטחי הדיש כדי להרחיק נמלים ולאטום סדקים; ואף להתיז מי־זית על טיט הקירות, הטיח ורצפות אסמי

התבואה, ועל ארונות בגדים נגד תולעי כרסום ובעלי־חיים מזיקים; ולהרטיב בהם זרעים. בהם יש לרפא מחלות של בהמות ואף של עצים, והם יעילים גם נגד כיבים פנימיים בפי האדם.

יש למשוח במי־זית מבושלים רצועות, כל סוגי העור והנעליים, וכן סרנים; גם כלי נחושת, נגד ירוקת ולשם צבע נאה יותר; וכל כלי עץ וכלי חרס שבהם רוצים לשמר תאנים מיובשות, או עלים וגרגרים על ענפי הדס וכל דבר דומה. לבסוף, עצי הסקה שהושרו במי־זית בוערים בלי מטרד עשן. מַרְקוּס וָארוֹ מוסר שאם עז נוגעת בזית בליקוק לשונה ואוכלת אותו עם הנצתו הראשונה, הוא נעשה עקר. עד כאן על הזית והשמן.

את יתר פירות העצים כמעט אי אפשר למנות אפילו לפי מראם וצורתם, לא כל שכן לפי הטעמים והמיצים הרבים שהתערבו זה בזה בהרכבה. הגדול מכולם הוא אצטרובל האורן, התלוי גבוה מכול. בתוך מדוריו המחורצים הוא סוגר גרעינים דקים, העטופים גם בקרום אחר בצבע חלודה — דאגה מופלאה של הטבע להניח את הזרעים ברכות. סוג אחר הוא האצטרובל הַטָּרָנְטִינִי, שקליפתו נשברת באצבעות; אפילו על העץ גונבות אותו הציפורים.

סוג שלישי, סַפִּינוּס, בא מאשוח תרבותי; מעטפת גרעיניו רכה כל כך שהיא עור יותר מקליפה ונאכלת עמם. את הרביעי מכנים פִּיטִידָיָה; גרעיניו באים מאורן־בר, וכשהם מבושלים בדבש הם תרופה מיוחדת לשיעול. תושבי טָאוּרִינִי מכנים אותם רביקלי. בכתר אורן מוכתרים המנצחים במשחקים הָאִיסְתְמִיִּים.

הבאים אחריהם בגודל הם הפירות שאנו מכנים חבושים, וביוונית קִידוֹנְיָה, שהובאו מן האי כְּרֵתִים. הם מושכים את הענפים כלפי מטה בכובדם ומונעים

מעץ האם לצמוח. מינים רבים להם: הַכְּרִיסוֹמֶלָה מחולקת בחריצים וצבעה נוטה לזהב; הזן הבהיר יותר מכונה 'שלנו' וריחו משובח במיוחד.

גם לחבושי נאפולי כבוד משלהם. הַסְּטְרוּתְיאָה הקטנים מאותו סוג מפיצים ריח חזק יותר ומבשילים מאוחר; ואילו המוסטאה מקדימים. כשהרכיבו חבושים על סְטְרוּתְיאָה הם יצרו זן משלהם, הַמּוּלְוִיאָנִי; רק אותם אפשר לאכול אפילו נאים. כבר סוגרים אותם בחדרי קבלת הפנים של גברים ומניחים אותם על פסלים השותפים לסודות הלילה. יש נוסף על כך סְטְרוּתְיאָה קטנים ופראיים, הריחניים מכולם, הגדלים במשוכות.

אנו מכנים בשם 'תפוחים', אף שהם מסוג שונה, גם את האפרסקים והרימונים; על עצי הרימון כבר נמנו תשעה מינים. אצל הרימונים הגרגרים מתחת לקליפה בפנים, ואילו באפרסקים החלק העצי שקוע בגוף הפרי. גם אגסים מסוימים מכונים 'בני לִיבְּרָה', ושמם מעיד על גודלם ומשקלם. אך בין האפרסקים הבכורה לדורקינה. הזנים הַגַּאלִי והאסיאתי נושאים כינויים על שם אומותיהם.

האסיאתיים מבשילים אחרי הסתיו. הזנים המוקדמים מבשילים בקיץ; הם התגלו בתוך שלושים השנים האחרונות ונמכרו בראשונה בדנר אחד לפרי. הסופרנטיה באים מארץ הַסָּבִינִים, והפופולריה מכל מקום. החולים מבקשים את הפרי מפני שאינו מזיק, ומחירו כבר הגיע לשלושים סֶסְטֶרְצִים לאחד — גבוה מכל פרי אחר. הדבר מפליא, שכן אין פרי חולף ממנו: לאחר הקטיף הוא מחזיק לכל היותר יומיים, ובכך מאלץ למכור אותו מיד.

אחר כך בא המון גדול של שזיפים. הוורסיקולוריה משחירים ומלבינים חליפות; ההורדאריה קרויים כך מפני שהם מלווים את הבשלת השעורה. זנים אחרים

באותו צבע מבשילים מאוחר יותר וגדולים יותר, ונקראים אֶסִינְיָנָה בשל ערכם הנמוך. הקטנים יותר אך המשובחים יותר הם הַקָּרִינָה והארגמניים; ויש גם הארמניים, הנקראים על שם עם זר והם היחידים המשובחים גם בריחם. חוצפה מיוחדת יש למורכבים על אגוז: הם מציגים את מראה ההורה ואת מיץ המאומץ, ולכן נקראים בשני השמות נוּקִיפְּרוּנָה.

השזיפים האלה, וכן האפרסקים, הַקָּרִינָה והפראיים, מאריכים את חייהם כשהם נשמרים בכדים כמו ענבים, עד שנולדים פירות חדשים. שאר הזנים מבשילים במהירות וחולפים עד מהרה. לא מכבר החלו בְּבָאֵיטִיקָה לכנות מלינה את המורכבים על תפוחים, ואמיגדלינה את המורכבים על שקדים. בתוך החלק העצי שלהם נמצא גרעין של שקד; אין פרי אחר שחובר בכישרון רב כל כך לשניים.

בדיון על העצים הזרים נזכרו הַדַּמַשְׁקִיִּים, שנקראו על שם דַּמֶּשֶׂק שבסוריה וכבר זמן רב גדלים באיטליה. אמנם גרעינם גדול יותר וציפתם דקה יותר, ולעולם אינם מתייבשים לקמטים מפני שחסרה להם שמש מולדתם. עמם אפשר להזכיר את קרוביהם, המיקסה, שהחלו גם הם עתה לגדול ברומא לאחר שהורכבו על עצי בן־חוזרר.

באופן כללי ברור מן השם עצמו שהאפרסקים זרים אפילו לאסיה וליוון והובאו מפרס. אך ודאי ששזיפי בר גדלים בכל מקום; משום כך אני מתפלא עוד יותר שֶׁקָאטוֹ לא הזכיר את הפרי הזה, בייחוד מפני שהורה כיצד לשמר פירות אחדים, לרבות פירות בר.

עצי האפרסק עברו לארצות אחרות באיחור ובקושי; בְּרוֹדוֹס אינם מניבים כלל, אף שמצרים הייתה תחנתם הראשונה. שקר הוא שֶׁבְּפָרַס פירותיהם רעילים

ומייסרים, ושמלכי פרס העבירום למצרים לשם עונש ושם התמתנו בקרקע. חוקרים מדוקדקים מספרים זאת על הפרסאה, עץ שונה לגמרי, שפריו דומה למיקסה אדומה ואינו גדל מחוץ למזרח.

המלומדים אף הכחישו שהפרסאה הובאה מפרס לשם הוצאות להורג; לדבריהם פֶּרְסֵאוּס נטעה בְּמֶמְפִּיס, ולכן הנהיג אֲלֶכְסַנְדֶּר לעטר שם את המנצחים בענפיה לכבוד אביו הקדמון. עליה ירוקים תמיד ופירות חדשים צומחים תחת הקודמים. מכל מקום ברור גם שכל מיני השזיפים הופיעו אחרי ימי קָאטוֹ.

מינים רבים לתפוחים. על האתרוגים ועל העץ הנושא אותם דיברנו במקומם; היוונים מכנים אותם 'מדיים' על שם מולדתם. גם השיזף וְהַטּוּבּוּרֵס זרים, ובאו לאיטליה רק לאחרונה, הַטּוּבּוּרֵס מאפריקה והשיזף מסוריה. סָקְסָטוּס פַּפִּינְיוּס, שאותו ראינו קוֹנְסוּל, הביא לראשונה את שניהם בשלהי ימי אַוּגוּסְטוּס ונטעם במחנה. הם דומים יותר לגרגרים מתפוחים, אך מקשטים במיוחד את הסוללות, שהרי כיום יערות מטפסים אף על גגות. לַטּוּבּוּרֵס שני מינים: לבן וסורי, הקרוי על שם צבעו.

כמעט זרים הם גם התפוחים המכונים 'צמריים', הגדלים בתחום וֶרוֹנָה בלבד באיטליה. פלומה מכסה אותם; אמנם היא מרובה אף יותר בתפוחי החבוש והאפרסק, אך כאן היא שהעניקה להם שם מיוחד, ואין להם מעלה בולטת אחרת.

מדוע נירתע מלמנות את השאר, אם הנציחו לעד את זכר מפתחיהם כאילו עשו מעשה מופלא בחייהם? אם איני טועה, מכאן יתגלה כישרון ההרכבה ושאין דבר קטן מכדי להוליד תהילה. לכן יש זנים שמוצאם בְּמַטְיוּס, קָסְטְיוּס,

מָלְיוּס וּסְקָאוּדְיוּס; וכשהורכב על האחרון חבוש בידי אַפִּיוּס מבית קְלַאוּדְיוּס, נקראו הפירות אַפִּיאָנְיִים.

ריחם כריח חבושים, גודלם כשל הַסְקָאוּדְיאָנְיִים וצבעם אדמדם. ולבל יחשוב איש שרק כוח המשפחה הביא תהילה, יש גם תפוחי סְקֶפְּטְיוּס, שפיתח עבד משוחרר, והם מצטיינים בעגלגלותם. קָאטוֹ מוסיף את הַקּוִירִינְיָאנְיִים ואת הַסְּקַנְטְיָאנְיִים, שלדבריו נשמרים בחביות. האחרונים ביותר שאומצו הם הַפֶּטִיסְיָאנְיִים הקטנים וטעמם ערב מאוד. הָאֲמָרִינְיִים והיווניים האצילו תהילה על ארצותיהם; השאר קיבלו את שמם מסיבות אחרות:

'תאומים' מפני שהם מחוברים בזוג ולעולם אינם נולדים יחידים; 'סוריים' מצבעיהם; 'מלאפיה' מקרבת זנים; 'תירושיים' מפני שהם מתרככים במהירות, וכיום נקראים מלימלה בגלל טעם הדבש; 'עגולים' מצורתם — והיוונים קוראים להם אֲפִירוֹטִיִּים, ראיה שצמחו לראשונה בְּאֶפִּירוֹס; 'זקופי־שד' מדמותם; וְהַבַּלָּגִים מכנים 'סריסיים' את חסרי הזרע.

בתפוחי מלופוליה פורץ עלה אחד, ולעיתים שניים, מאמצע הדופן. הפנוקיאניים נובלים ומתקמטים במהירות; הפולמוניאניים תפוחים בגסות. יש שצבעם אדום־דם, תכונה שמקורה בהרכבה על תות; בכל התפוחים הצד שפנה לשמש מאדים. יש גם תפוחי בר קטנים, נעימי טעם וחריפים יותר בריחם. לזן מר במיוחד נלווה כינוי גנאי וכוחו כה רב עד שהוא מקהה להב חרב. תפוחים זולים אחרים קרויים 'קמחיים', אף שהם מבכירים ונקטפים בחיפזון.

מאותה סיבה יש באגסים זן המכונה 'יהיר': קטן אך מבכיר מאוד. הטעימים מכולם הם אגסי קְרוּסְטוֹמְיוּם, ואחריהם הַפָּאלֶרְנִיִּים, שטעמם כמשקה מפני

שהם שופעי מיץ — זן זה נקרא 'חלבי'; ביניהם יש גם זן שחור, מתנת סוריה. שמות יתר הזנים משתנים ממקום למקום.

אך בשמות המקובלים ברומא הנציחו זנים את מפתחיהם: דֶקִימִיאָנִיִּים וְהַפְּסָאוּדוֹ־דֶקִימִיאָנִיִּים שנגזרו מהם; דוֹלַבֶּלִיאָנִיִּים בעלי עוקץ ארוך מאוד; פּוֹמְפּוֹנִיאָנִיִּים המכונים 'שדיים'; לִיקֶרִיאָנִיִּים וְסֶווִיאָנִיִּים, ומהם נולדו הַטּוּרָאנִיאָנִיִּים, הנבדלים באורך העוקץ; פָּבוֹנִיאָנִיִּים אדומים, מעט גדולים מן ה'יהירים'; לָטֶרִיאָנִיִּים; וַאֲנִיקִיאָנִיִּים המבשילים לאחר הסתיו וטעמם החמצמץ ערב. טִיבֶּרִיאָנִיִּים נקראים האגסים שהקיסר טִיבֶּרְיוּס אהב במיוחד; השמש מאדימה ומגדילה אותם יותר, ובלעדיה היו זהים לַלִּיקֶרִיאָנִיִּים.

על שם מולדתם נקראים המאוחרים מכולם: הָאָמֶרִינִיִּים, הַפִּיקֶנְטִינִיִּים, הַנּוּמַנְטִינִיִּים, האלכסנדריניים וְהַנּוּמִידִיִּים; היווניים, ובהם הַטָּרֶנְטִינִיִּים; וְהַסִּיגִינִיִּים, שאחרים מכנים לפי צבעם 'חרסיים'. מאותו מקור באו השמות 'שוהמיים' ו'ארגמניים'; לפי הריח — מיראפיים, דפנאיים ונרדיים; לפי העונה — 'שעוריים'; לפי הצוואר — 'בקבוקיים'; הַקּוֹרִיאוֹלָנִיִּים וְהַבְּרוּטִיִּים קרויים על שם מוצאם, וכן יש 'דלעתיים' —

שטעמם של הדלעתיים חמצמץ. סיבת שמם של הברבריים אינה ודאית, וכן של הַווֶנֶרִיִּים המכונים 'צבעוניים', של המלכותיים היושבים כמעט בלא עוקץ, של הפטריקיים, של הווקימיים ושל הירוקים המאורכים. נוסף עליהם הזכיר וֶרְגִילְיוּס את הוולמה, שם שלקח מקאטו, וְקָאטוֹ מונה גם את ה'זריעיים' ואת ה'תירושיים'.

תחום זה של חיי האדם הגיע זה כבר לשיאו, שכן בני האדם ניסו הכול. הרי וֶרְגִילְיוּס אומר שהקטלב הורכב על אגוזים, הדולב על תפוחים והבוקיצה על

דובדבנים. אין עוד דבר שאפשר להמציא, וכבר זמן רב לא נמצא פרי חדש. ואף אין היתר לַעֲרֵב בהרכבה את הכול בכול: כך אין להרכיב על עצי קוץ, מפני שאין קל לכפר על פגיעות ברק בהם; ומכריזים שכמספר המינים שהורכבו על עץ אחד, כן מספר הברקים הנוצרים במכה אחת.

צורת האגסים דומה יותר לסביבון. בין הזנים המאוחרים, היווניים, הבקבוקיים והדפנאיים תלויים על עץ האם עד החורף ומבשילים בכפור; וכך בתפוחים הָאֲמֶרִינִיִּים וְהַסְקָאוּדִיאָנִיִּים. משמרים אגסים כענבים ובאותן שיטות רבות; ומלבד שזיפים אין פרי אחר שמאחסנים בחביות. לאגסים, מכל הפירות, תכונה דומה לזו של יין, וגם בהם נזהרים הרופאים אצל חולים. מבשלים אותם ביין ובמים והם משמשים תבשיל הנאכל עם לחם; אין עושים כן מפירות אחרים חוץ מחבושים מן הזנים קוטונאום וסטרותאום.

ככלל, לשימור פירות מורים להתקין את מחסן הפירות במקום קר ויבש ועל רצפת לוחות; ביום בהיר ייפתחו חלונותיו הצפוניים, ואת רוחות הדרום יש לחסום בלוחות שקופים. גם נשיבת רוח הצפון מקמטת את הפירות ומשחיתה את מראם. יש לקטוף תפוחים אחרי יום השוויון הסתווי, לא לפני היום השישה־עשר של הירח ולא אחרי היום העשרים ושמונה, לא ביום גשום ולא לפני השעה הראשונה; להפריד את הנפולים; להניח תחתיהם מחצלות קש מוצקות או מוץ; ולסדרם ברווחים, כדי שהמעברים הפתוחים יקבלו אוויר במידה שווה. הָאֲמֶרִינִיִּים נשמרים זמן רב מכולם והמלימלה זמן קצר מכולם.

את החבושים יש לשמור במקום סגור, בלי כל מעבר אוויר, או לבשלם בדבש או להשקיעם בו. את הרימונים יש להקשות במי ים רותחים, אחר כך לייבשם שלושה ימים בשמש בלי שייגע בהם טל הלילה, ולתלותם; וכשרוצים

להשתמש בהם, לשטפם במים מתוקים. מַרְקוּס וָארוֹ מורה גם לשמרם בכדי חרס גדולים מלאי חול; ואת הבוסרים לטמון באדמה בתוך קדרות שתחתיתן שבורה, אך לאחר שחוסמים את האוויר ומושחים את העוקץ בזפת. כך, לדבריו, הם אף גדלים לממדים גדולים משהיו יכולים להגיע אליהם על העץ. את שאר התפוחים יש לעטוף אחד־אחד בעלי תאנה, חוץ מן הנפולים, ולהניחם בסלי נצרים, או לצפותם בחומר של קדרים.

את האגסים יש להכניס לכלי חרס מזופתים, להפוך אותם ולטומנם בבור. את הַטֶרֶנְטִינִיִים המאוחרים ביותר יש לקטוף; את הָאֲנִיקִיאָנִיִים אפשר לשמר גם ביין צימוקים. גם את פירות החוזרר משמרים בבורות, כשהמכסה מטויח בגבס, הכלים הפוכים ושתי רגליים אדמה מוערמות מעליהם, במקום החשוף לשמש; ומשהים אותם גם בכדי חרס גדולים כענבים, או תולים אותם בין הענבים עם ענפיהם.

כמה מן המחברים הקרובים לזמננו מרחיקים לכת בדקדוקיהם: הם מורים לייעד מיד את הפירות ואת הגפנים לשימור זה, ולקטוף כשהירח מתמעט, אחרי השעה השלישית ביום, בשמים בהירים או ברוחות יבשות. כן יש לבחור פירות ממקומות יבשים ולפני הבשלה גמורה, ועוד בתנאי שהירח מתחת לארץ. את הענבים קוטפים עם קטע מענף הגפן הקשה, מסירים במספריים גרגרים העלולים לקלקל את השאר, ותולים אותם בכד גדול שנזפת זה מקרוב, כשכל משב אוויר נחסם במכסה ובגבס. כך עושים גם בפירות חוזרר ובאגסים, לאחר שמשחו בזפת את עוקצי כולם.

יש להרחיק את הכדים מן המים. יש המשמרים את הענבים יחד עם הזמורה עצמה, כששני קצותיה נעוצים בבצלי חצב; אחרים תולים אותם אפילו בתוך

כדים שיש בהם יין, ובלבד שלא ייגעו בו הענבים. יש המציפים תפוחים בקערות חרס על פני היין, ובדרך זו, לדעתם, היין עצמו מקבל ריח. יש המעדיפים לשמר את כל הפירות האלה בדוחן; אך רוב האנשים מניחים אותם בבור שעומקו שתי רגליים, על מצע חול, מכסים במכסה חרס ואחר כך בעפר.

יש המצפים גם ענבים בחומר של קדרים, מייבשים אותם בשמש ותולים אותם; בשעת השימוש הם מדיחים את החומר במים. לשימוש בתפוחים הם לשים את אותו חומר ביין. תפוחים משובחים ביותר הם מצפים באותה דרך בגבס או בשעווה; ואם לא הבשילו, הם גדלים ושוברים את קליפת הטיח. תמיד מניחים אותם על עוקציהם. אחרים קוטפים אותם עם ענפיהם, מכניסים את הענפים לליבת סמבוק וטומנים אותם, כפי שנכתב לעיל.

אחרים מייחדים לכל תפוח ולכל אגס כלי חרס משלו, מזפתים את מכסהו וסוגרים אותו שוב בתוך כד גדול. יש גם המניחים את הפירות בפתיתי צמר ובתיבות המצופות טיט מעורב בקש; אחרים עושים אותו דבר בקערות חרס, ויש המניחים אותם בבור על גבי שכבת חול; כך, כשהם יבשים, מכסים אותם אחר כך בעפר. יש המצפים חבושים בשעווה פונטית ומשקיעים אותם בדבש.

קוֹלוּמֶלָה מוסר שיש להשקיע בבארות או בבורות מים ענבים הנתונים בכלי חרס שנמשחו בזפת בקפידה. בְּלִיגוּרְיָה החופית, הסמוכה לָאַלְפִּים, עוטפים אגודות של ענבים שיובשו בשמש בקני גומא, מניחים אותן בחביות ואוטמים בגבס. היוונים עושים כך בעלי דולב, גפן או תאנה שיובשו יום אחד בצל, ומניחים אותם בחבית בשכבות שביניהן גפת ענבים. בדרך זו נשמרים ענבי קוֹס וּבֵּירִיטוֹס, שאינם נופלים במתיקותם משום זן אחר.

יש הטובלים את הענבים, מיד לאחר שתלשו אותם מן הגפנים, באפר אלקלי כדי להכינם בדרך זו; אחר כך מייבשים אותם בשמש, ולאחר שנעשו צימוקים משקיעים אותם במים חמים ושבים ומייבשים בשמש —

ואז עוטפים אותם בעלים, כפי שנאמר למעלה, ומהדקים סביבם גפת ענבים. יש המעדיפים לשמר ענבים בנסורת או בשבבים של אשוח, צפצפה או מילה. אחרים מורים לתלותם מיד באסמים, הרחק מתפוחים, מפני שאבק התבואה מייבשם בדרך הטובה ביותר. על ענבים תלויים מגינים מפני צרעות בהתזת שמן מן הפה. על תמרים כבר דיברנו.

מכל יתר מיני הפירות התאנה היא הגדולה ביותר, ויש תאנים המתחרות אף באגסים בגודלן. על נפלאות התאנה המצרית וְהַקִּפְרִיסָאִית סיפרנו בין העצים הזרים. התאנה הָאִידָאִית אדומה, גודלה כזית, היא רק עגולה ממנו וטעמה כשסק. שם מכנים אותה אלכסנדרינית. גזעה בעובי אמה, היא מרובת ענפים, עצתה חזקה וגמישה, אין בה חלב, קליפתה ירוקה והעלה שלה כעלה תרזה אך רך. אוֹנֵסִיקְרִיטוֹס מוסר שֶׁבְּהִירְקַנְיָה התאנים מתוקות ופוריות הרבה יותר משלנו, עד שכל עץ נושא 270 מוֹדְיוֹסִים.

מינים אחרים עברו אלינו מעמים זרים, מִכַּלְקִיס וּמִכְיוֹס, ולכל אחד מהם כמה זנים. הַלִּידִיוֹת, שצבען ארגמן, וה'שדיות' דומות להן; הקליסטרותאיות, שטעמן עשיר, עולות עליהן, והן הקרות בטבען מכל התאנים. אשר לאפריקאיות, שרבים מעדיפים על פני כולן, השאלה גדולה, שכן זן זה הגיע לאפריקה רק לאחרונה ממש.

גם האלכסנדריניות מן התאנים השחורות נושאות את שם מולדתן; הסדק בהן לבנבן וכינויין 'המפונקות'. שחורה גם הָרוֹדִית, וְהַטִּיבּוּרְטִינִית היא מן

המבכירות. יש בהן גם שמות מפתחים: לִיווִיוֹת וּפוֹמְפֵּיאָנִיוֹת. אלה מתאימות ביותר לייבוש בשמש ולשימור במשך שנה, יחד עם המריסקות ועם אלה שכתם מגוון אותן כעלה קנה. יש גם הֶרְקוּלָנֵאִיוֹת, אלביקרטיות וארטיות לבנות בעלות עוקץ זעיר —

ורחבות מאוד. הראשונה להניב היא הַפּוֹרְפִּירִיטִיס, שעוקצה ארוך מאוד; אחריה באה מן הזעירות והזולות ביותר התאנה המכונה 'עממית'. לעומתן האחרונה מבשילה סמוך לחורף, והיא הַכְלִידוֹנְיָה. יש גם זנים מאוחרים ומבכירים מאותם סוגים, נושאי שני יבולים, לבנים ושחורים, המבשילים בעת הקציר ובעת הבציר. יש מאוחרים הקרויים על שם קליפתם הקשה, ובין הזנים הַכַּלְקִידִיִּים יש הנותנים שלושה יבולים.

רק בְּטֶרֶנְטוּם גדלות תאנים מתוקות מאוד המכונות אונס. כך כותב קָאטוֹ על התאנים: 'את תאני המריסקה שתול במקום גִּירִי או פתוח, ואילו במקום שמן יותר או מזובל שתול אפריקאיות וְהֶרְקוּלָנֵאִיוֹת, סָאקוּנְטִינִיוֹת, חורפיות וטלניות שחורות בעלות עוקץ ארוך'. מאז נוספו שמות וזנים רבים כל כך, שעצם הדבר הזה מראה למתבונן עד כמה השתנו החיים. בכמה פרובינקיות, כגון מוֹאֶסְיָה, יש גם תאני חורף, אך מכוח האומנות ולא הטבע. אחרי הסתיו מכסים בזבל סוג של עצים קטנים —

ואת הפגים שנמצאו עליהם בחורף. כשמזג האוויר מתמתן חושפים אותן שוב יחד עם העץ ומשיבים אותן אל האור; וכאילו נולדו מחדש הן מקבלות בלהיטות שמש חדשה, שונה מזו שבה חיו, ומבשילות יחד עם פריחת התאנים הבאות. כך הן מבכירות בשנה שאינה שנתן, אפילו בחבל הארץ הקר ביותר.

אך העובדה שכבר קָאטוֹ כינה זן אחד 'אפריקאי' מזכירה לנו כיצד השתמשה אפריקה בפרי הזה לשם הוכחה כבירת משקל. קָאטוֹ בער בשנאה קטלנית לְקַרְתָגוֹ ודאג לביטחון צאצאיו; בכל ישיבת סֶנָאט זעק שיש להחריב את קַרְתָגוֹ. יום אחד הביא אל הַקּוּרְיָה תאנה מבכירה מאותה פרובינקיה, הציגה לפני הסנאטורים ואמר: 'אני שואל אתכם, מתי לדעתכם נקטף הפרי הזה מן העץ?' הכול הסכימו שהוא טרי —

'ובכל זאת', אמר, 'דעו כי נקטף בְּקַרְתָגוֹ לפני שלושה ימים. כה קרוב לחומותינו נמצא האויב!' מיד הוחלט לצאת למלחמה הַפּוּנִית השלישית, שבה נחרבה קַרְתָגוֹ, אף שֶׁקָאטוֹ נלקח מן העולם בשנה שלאחר מכן. במה נתפעל תחילה: במחשבה השקולה או בהזדמנות שבאה במקרה, במהירות ההפלגה או בלהטו של האיש?

מעל לכול עומדת העובדה — ואין בעיניי דבר מופלא ממנה — שאותה עיר אדירה, שהתחרתה 120 שנה על שלטון העולם, הוכרעה בטיעון של פרי אחד. את אשר לא הצליחו להשיג הַטְרֶבְּיָה, טְרַסִימֵנוּס וְקָאנָאי, שהייתה לקברה של האומה הרומית; לא המחנה הַפּוּנִי המבוצר באבן הַמִּיל השלישית, ולא חַנִּיבַּעַל עצמו הדוהר אל שער קוֹלִינָה — השיג קָאטוֹ, שקירב את קַרְתָגוֹ כל כך בעזרת פרי!

גם עץ תאנה שנולד בְּפוֹרוּם עצמו וּבַקוֹמִיטִיוּם זוכה לטיפוח. הוא קדוש בשל הברקים שנקברו שם, ועוד יותר לזכר אותה תאנה שכונתה רוֹמִינָלִית: היא הייתה האומנת הראשונה שהגנה בְּלוּפֶּרְקָל על רוֹמוּלוּס ואחיו רֶמוּס, מייסדי האימפריה. כך נקראה מפני שתחתיה נמצאה הזאבה כשהיא מגישה לתינוקות את שדהּ, שבפי הקדמונים נקרא רוּמִיס. סמוך לה הוקדש פסל ברונזה של

המאורע הפלאי, כאילו עברה התאנה מעצמה אל הַקוֹמִיטִיוּם בשעה שאטוס נָאוִיוּס ניבא באותות. אין היא קמלה בלי אות מבשר כלשהו, והכוהנים שבים ונוטעים אותה בדאגתם. גם לפני מקדש סָטוּרנוּס הייתה תאנה; בשנת ... למניין העיר הוסרה לאחר שֶׁהַוֶסְטָלִיּוֹת ערכו טקס קודש, משום שהפילה את פסל סִילְוָנוּס.

תאנה אחרת חיה מזריעה מקרית באמצע הַפּוֹרוּם, במקום שבו שקעו יסודות האימפריה על פי אות גורלי, וְקוּרְטִיוּס מילא את הבקע באוצרות הגדולים מכול — כלומר בגבורה, במסירות ובמוות עטור תהילה. באותו מקום צמחו במקרה גם גפן וזית, שניטעו בחריצות העם כדי להעניק צל. המזבח שהיה שם הוסר לרגל מופע הגלדיאטורים של יוּלְיוּס האלוהי, האחרון שנערך בְּפוֹרוּם.

מופלאה מהירות הבשלתו של פרי זה, היחיד מכל הפירות הממהר להבשיל בתחבולת הטבע. תאנת הבר היא תאנה ממין פראי שלעולם אינה מבשילה, אך מעניקה לאחרת את שחסר לה עצמה; שכן בטבע עוברים הגורמים מדבר לדבר, ואף נוצר דבר־מה מן הריקבון.

לפיכך היא מולידה חרקים מעופפים. כשמזונם נשלל מהם בעץ האם עקב ריקבונו המתפורר, הם עפים אל קרוביו; בנשיכותיהם הרבות בתאנים, כלומר באכילה תאבתנית יותר, הם פותחים את פי הפירות. כשהם חודרים פנימה הם מכניסים עמם תחילה את השמש, ודרך השערים שנפתחו מכניסים רוחות מפרות. אחר כך הם מכלים את הלחות החלבית, כלומר את ילדותו של הפרי — דבר המתרחש גם מאליו. לכן מניחים תאנת בר במטעי תאנים בהתאם לכיוון הרוח, כדי שהמשבים יישאו את החרקים העפים ממנה אל התאנים.

מכאן נתגלה שאפשר להביא תאנות בר גם ממקום אחר, לקשור אותן זו לזו ולהשליכן על עץ התאנה. בקרקע רזה ובמקום הפונה לצפון אין צורך בכך, מפני שהתאנים מתייבשות מאליהן בשל תנאי המקום, והסדקים משיגים אותה תוצאה שמחוללת פעולת החרקים. אין צורך בכך גם במקום מאובק מאוד, כפי שקורה במיוחד ליד דרך סואנת; שכן לאבק כוח לייבש ולספוג את המיץ החלבי. עיקרון זה, באמצעות אבק ובאמצעות הפריית התאנים, גם מונע את נשירתן: הלחות הרכה, שמכבידה עליהן ועושה אותן שבירות במידה מסוימת, מתכלה.

כל התאנים רכות למגע; כשהן בשלות יש בתוכן גרגרים, בשעת הבשלתן מיצן כחלב, ובהבשלת־יתר הוא כדבש. הן מזדקנות על העץ, וכשהן זקנות נוטפות דמעות דמויות גומי. את המשובחות והמפורסמות מייבשים מפאת ערכן ושומרים בתיבות: הטובות והגדולות ביותר באי אֶבּוּסוֹס, ואחריהן בארץ הַמָּרוּקִינִים. במקום שהתאנים מצויות בשפע ממלאים בהן כדי אחסון ענקיים באסיה, ובחביות — בְּרוּסְפִּינָה, עיר באפריקה; כשהן מיובשות הן משמשות שם גם במקום לחם וגם במקום התבשיל הנלווה אליו. ואכן קָאטוֹ, הקובע את מזונות פועלי השדה במידה קצובה כבחוק, מורה להפחיתם בעת הבשלת התאנים. רק לאחרונה המציאו לאכול גבינה עם תאנה טרייה במקום מלח.

לסוג זה שייכות, כפי שאמרנו, הקוטנות והקריקות, וכן הקאונאיות: כְּשֶׁמַּרְקוּס קְרַאסוּס עלה לספינה לצאת נגד הַפַּרְתִים, קריאתו של מוכר שהכריז עליהן למכירה הייתה לו אות מבשר רעה. לוּקְיוּס וִיטֶלְיוּס, שלימים היה קֶנְסוֹר, הביא את כל אלה מסוריה אל אחוזתו בארץ אַלְבָּה, בעת ששימש לגאט בפרובינקיה בשנותיו האחרונות של טִיבֶּרְיוּס קיסר.

מן הדין למנות עם סוג התפוחים והאגסים גם את השסקים ואת פירות החוזרר. לשסק שלושה זנים: אַנָתֶדוֹן וסטניה; השלישי נחות מהם, אך דומה יותר לְאַנָתֶדוֹן, ומכנים אותו נָאלִי. פרי הסטניה גדול ולבן יותר, והחלק המעוצה בגרעינו רך יותר; לאחרים פרי קטן יותר, אך ריחו משובח יותר והוא נשמר זמן רב יותר. העץ עצמו מן הרחבים ביותר. עליו מאדימים לפני שהם נושרים; שורשיו רבים ועמוקים, ולכן כמעט אי אפשר לעוקרו. העץ הזה לא היה באיטליה בימי קָאטוֹ.

לפירות החוזרר ארבע צורות שונות. יש מהם עגולים כתפוח, אחרים מחודדים כאגס, ואחרים סגלגלים ככמה מן התפוחים; האחרונים נוטים לחמיצות. העגולים מצטיינים בריח ובמתיקות, ולאחרים טעם יין. המשובחים ביותר הם אלה שסביב עוקציהם עלים רכים. לזן הרביעי קוראים טורמינלי; הוא ראוי לשבח רק כתרופה, יבולו קבוע ופריו קטן מאוד, והוא שונה גם בעץ, שעליו כמעט כעלי דולב. שום זן אינו מניב לפני שנתו השלישית. קָאטוֹ מוסר שגם פירות חוזרר נשמרים בסאפה.

אחרי אלה היו אגוזי המלך תובעים לעצמם מקום בזכות גודלם, אף שהם נופלים מהם ביוקרתם; וזאת אף שהם מלווים את שירי הַפָּסְקָנִינִים בחתונות. בכללם הם קטנים הרבה מאצטרובלי האורן, אך גרעינם גדול יותר ביחס לגודלם. הטבע אף העניק להם כבוד מיוחד והגן עליהם בשתי עטיפות: תחילה גביע מרופד, ואחריו קליפה מעוצה. משום כך נעשו מקודשים בחתונות, שכן צאצאם מוגן בדרכים רבות כל כך; הסבר זה קרוב לאמת יותר מן הטענה שבנפילתם הם מחוללים מחול מרעיש.

שמותיהם היווניים מעידים שגם אגוזים אלה הועברו מפרס בידי מלכים: הרי את הזן הטוב ביותר מכנים 'פַּרְסִי' ו'מלכותי', ואלה היו שמותיהם הראשונים. מוסכם שהשם קריון נגזר מן הכבדות בראש שהם גורמים בשל כובד ריחם. בקליפתם צובעים צמר, ובאגוזים הזעירים מיד עם צמיחתם מאדימים את השיער; הדבר התגלה משום שהטיפול בהם הכתים את הידיים. בזקנתם הם נעשים שמנים יותר.

ההבדל היחיד בין הזנים הוא בקליפה: קשה או שבירה, דקה או עבה, מחולקת למדורים או פשוטה. רק את הפרי הזה סגר הטבע בעטיפה המורכבת מחלקים מחוברים. ואכן שתי מחציות הקליפה הן כגופי סירה, והגרעין נחלק לארבעה חלקים נפרדים שביניהם עוברת מחיצה מעוצה. בכל האגוזים האחרים כל חלק מוצק ועשוי מקשה אחת, כמו באגוזי הלוז ובאותו סוג אגוזים שנקראו בעבר אַבֶּלִינִיִּים על שם מולדתם. הם הגיעו מִפּוֹנְטוֹס אל אסיה ויוון, ולכן מכנים אותם גם אגוזים פּוֹנְטִיִּים.

גם אותם מגינה פלומה רכה, אך בקליפה ובגרעין כאחד יש עגלגלות מוצקה. את האגוזים האלה גם קולים. בתוך בטנם, ממש באמצע, יש כעין טבור. הסוג השלישי כאן הוא השקדים: מעטפתם העליונה דומה לזו של אגוזי המלך אך דקה יותר, וכך גם השכבה השנייה, הקליפה; ואילו הגרעין שונה — רחב יותר ובעל עור חריף וקשה יותר.

ספק אם עץ זה היה באיטליה בימי קָאטוֹ, שכן הוא מזכיר 'אגוזים יווניים', ויש השומרים גם אותם בסוג אגוזי המלך. הוא מוסיף ומזכיר אַבֶּלִינִיִּים, גלבאיים ופָּרֶנָסְטִינִיִּים; את האחרונים הוא משבח במיוחד ומוסר שאפשר לשמרם ירוקים בקדרות הטמונות באדמה. כיום מפורסמים השקדים מִתְּאסוֹס

ומאלבה, וכן שני זנים טַרָנְטִינִיִּים: האחד בעל קליפה שבירה והאחר בעל קליפה קשה; אלה גם הגדולים ביותר והפחות עגולים. נוסף עליהם יש רכי־קליפה המבקיעים את קליפתם.

יש המפרשים את שם האגוז כשם של כבוד ואומרים שפירושו 'בלוט יוּפִּיטֶר'. לא מזמן שמעתי אדם ממעמד קונסולרי מצהיר שיש ברשותו עצי אגוז המניבים פעמיים בשנה. על הפיסטוקים, שגם הם מסוג האגוזים, כבר דיברנו במקומם. אותו וִיטֶלְיוּס היה הראשון שהביא גם אותם לאיטליה, באותה תקופה; ובאותו זמן הביאם לספרד פּוֹמְפֵּיוּס פְּלָאקוּס, פרש רומי ששירת עמו.

גם לערמונים אנו קוראים אגוזים, אף שהם קרובים יותר לסוג הבלוטים. סביבם חומת מגן של קליפה קוצנית כקיפוד, הגנה שרק תחילתה קיימת בבלוטים; ומפליא שהפירות הזולים ביותר הם אלה שהטבע הסתיר בדאגה כה רבה. לעיתים שלושה פירות נמצאים בתוך קליפה אחת. קליפתם גמישה, והקרום הסמוך לבשר הפרי, גם בהם וגם באגוזי מלך, מקלקל את הטעם אם אינו מוסר. נעים יותר לאכלם קלויים, ובלבד שייטחנו; ובימי צום של נשים הם משמשים כעין תחליף ללחם.

הערמונים הגיעו לראשונה מִסַּרְדִיס, ולכן היוונים מכנים אותם 'בלוטים סַרְדִיִּים'; את השם διὸς βαλάνου (דִּיוֹס בָּלָנוּ), 'בלוט יוּפִּיטֶר', העניקו מאוחר יותר לזנים שהושבחו בגידול. כיום יש מינים רבים. הערמונים הַטָּרָנְטִינִיִּים קלים לעיכול ואינם דורשים עמל רב באכילה, וצורתם שטוחה. המין הקרוי בָּלָנִיטִיס עגול יותר, קל מאוד לקילוף וקופץ נקי מקליפתו כמעט מאליו.

גם הערמון הַסָּלָרִיאָנִי שטוח, ואילו הַטָּרָנְטִינִי קשה יותר לטיפול. הַקּוֹרְלִיאָנִי משובח ממנו, וכן הַטָּרֵיאָנִי שנוצר ממנו בדרך שתתואר בדיון בהרכבות. קליפתו

האדמדמה מעניקה לו עדיפות על הזנים המשולשים ועל הזנים השחורים הנפוצים המכונים קוקטיביים. מולדת הערמונים המשובחים ביותר היא טָרֶנְטוּם, וּבְקַמְפַּנְיָה נֵאָפּוֹלִיס. את שאר הזנים מגדלים כמספוא לחזירים, וקליפתם המחוספסת מתקפלת פנימה אפילו בין חלקי הגרעין ומקשה את הלעיסה.

גם החרובים המתוקים מאוד אינם נראים רחוקים מסוג זה, אלא שבהם אוכלים את הקליפה עצמה. אורכם כאצבע, לעיתים הם כפופים כמגל, ורוחבם כאגודל. את הבלוטים אי־אפשר למנות בין הפירות, ולכן יתוארו בדיון בטבעם שלהם.

שאר הפירות הם מן הסוג הבשרני, והם נבדלים אלה מאלה הן בטיפוס הפרי הן בבשרו. בשר ענבי הגפן שונה מבשר התות, וזה מבשר פרי הקטלב; ואף בין הענבות עצמן יש הבדלים: בענב מצוי הבשר בין הקליפה למיץ, במיקסה מבנה אחר, ובפירות גרגריים כגון זיתים מבנה אחר.

בבשר התות יש מיץ שטעמו כיין, והוא עובר שלושה צבעים: תחילה לבן, אחר כך אדום, ובהבשילו שחור. העץ נמנה עם האחרונים לפרוח ועם הראשונים להבשיל. תותים בשלים מכתימים את הידיים במיצם, והבוסר מסיר את הכתם. בעץ זה השיגה תושיית האדם את המעט ביותר: אין לו זנים בעלי שמות ואין בו הרכבות; תותי אוֹסְטִיָה וְתוּסְקוּלוּם הנמכרים ברומא נבדלים רק בגודל הפרי. גם על שיחי פטל גדלים פירות דמויי תות, אך בשרם שונה מאוד.

בשר תותי השדה שונה, ושונה גם בשר פרי הקטלב הקרוב להם בדמיונו; הוא הפרי היחיד שמינו גדל הן על שיח והן סמוך לקרקע. העץ עצמו שיחי. לפרי

דרושה שנה להבשיל, ובעת שהפרי החדש פורח מבשיל הפרי הקודם. המחברים חלוקים אם זהו עץ זכר או נקבה עקרה. הפרי חסר חשיבות.

עד ששמו עצמו מנמק מדוע יש לאכול ממנו אחד בלבד. היוונים מכנים אותו בשני שמות, קומארון וממאיקילון, ומכאן נראה שיש שני מינים; אצלנו הוא נקרא גם אַרְבּוּטוּס. יוּבָּה מוסר שֶׁשַּׁעֲרַכְיָה מגיעים עצים אלה לגובה 50 אמות.

גם בין הענבות יש הבדלים גדולים. ראשית, אפילו בענבי הגפן עצמם יש הבדל בקשיות, ברכות ובעובי; ובגרעין שבתוכם, שבחלקם הוא קטן ובאחרים אף כפול, ואלה מניבים מעט תירוש ביותר. שונים מהם מאוד פירות הקיסוס והסמבוק; וגם גרגרי הרימון שונים בצורתם, שהרי רק הם זוויתיים. לכל גרגר אין קליפה משלו מלבד הקרום הלבן המשותף, וכולו מיץ ובשר, בייחוד בגרגרים שגרעינם קטן מאוד. גם בין הפירות הגרגריים יש הבדלים גדולים.

שהרי פירות הזית והדפנה הם מטיפוס אחד, ופירות הלוטוס והקרנית מטיפוס אחר, ופירות ההדס ואלת המסטיק מטיפוס אחר. לפירות הצינית והשיח הקוצני אין מיץ, ואילו הדובדבן נמצא במעמד ביניים בין פרי גרגרי לענבה. פריו לבן תחילה, כפי שקורה כמעט בכל הפירות הגרגריים; אחר כך יש המוריקים, כגון הזית והדפנה, ויש המאדימים, כגון התות, הדובדבן והקרנית. לבסוף התות, הדובדבן והזית משחירים.

לפני ניצחונו של לוּקְיוּס לוּקוּלוּס במלחמת מִיתְרִידָטֵס לא היו דובדבנים באיטליה, עד שנת 680 לייסוד העיר. הוא היה הראשון שהביאם מִפּוֹנְטוֹס; בתוך 120 שנה חצו את האוקיינוס והגיעו עד בריטניה. לעומת זאת, כפי שכבר אמרנו, שום טיפול לא הצליח לגדלם במצרים. מבין הדובדבנים, הָאַפְרוֹנְיָאנִיִּים אדומים ביותר, הַלּוּטַטִיִּים שחורים ביותר, ואילו הַקָּאֵיקִילְיָאנִיִּים עגולים.

לדובדבנים היוניאניים טעם נעים, אך כמעט רק מתחת לעץ שעליו גדלו, שכן הם עדינים כל כך שאינם עומדים בהובלה. הבכורה שייכת לזנים הקשים, שֶׁבְּקַמְפַּנְיָה מכנים פְּלִינִיאָנִיִּים, וּבְּבֶלְגִיקָה לוּסִיטָנִיִּים, וכך גם על גדות הָרַיין. לַלּוּסִיטָנִיִּים צבע שלישי, מעורב משחור, אדום וירוק, והם נראים תמיד כאילו הם עומדים להבשיל. לפני פחות מחמש שנים הופיעו אלה המכונים דפניים.

לדובדבנים הדפניים, המורכבים על עץ דַפְנָה, מרירות שאינה בלתי נעימה. יש גם דובדבנים מקדוניים, הגדלים על עץ קטן שגובהו עולה רק לעיתים נדירות על שלוש אמות, וכן חמייקראסוס הגדל על שיח קטן עוד יותר. הדובדבן הוא מן הפירות הראשונים המשיבים לאיכר גמול שנתי. הוא אוהב את הצפון ואת הקור; גם מייבשים אותו בשמש ומשמרים אותו בכדים כמו זיתים.

אותו טיפול ניתן גם לפירות הקרנית ואף לפירות אלת המסטיק. כדי שלא ייראה כאילו יש דבר שלא נולד למען כָּרֵס האדם, מערבבים טעמים ומכריחים טעם אחד למצוא חן בעזרת אחר; מערבבים אף אזורי ארץ ואקלים: למאכל אחד מגייסים את הודו, לאחר את מצרים, כְּרֵתִים או קִירֵנָה, וכל ארץ בתורה. חיי האדם אינם חדלים ממעשה הרקיחה הרעיל, ובלבד שיבלעו הכול. הדבר יתבהר עוד יותר בדיון בטבע העשבים.

בינתיים נעסוק במשותף לכל הפירות והמיצים. נמצאים 13 סוגי טעם: מתוק, ערב, שמנוני, מר, עפיץ, חריף, עוקצני, בוסרי, חמוץ ומלוח, ועוד שלושה סוגים שטבעם מופלא במיוחד. הראשון הוא זה שבו מורגשים כמה טעמים בעת ובעונה אחת, כמו ביינות; שהרי מורגשים בהם עפיצות, עוקצנות, מתיקות וערבות, אף שכולם באים מחומרים שאינם היין עצמו.

הסוג השני הוא זה *שיש* בו אמנם טעם *של* חומר אחר, אך גם איכות עצמית ומיוחדת, כמו בחלב. *שהרי יש* בו דבר *שאי־אפשר* לכנותו בצדק מתוק, *שמנוני* או ערב; הרכות *שולטת* בו והיא עצמה ממלאת את מקום הטעם.

במים אין טעם או איכות *מיץ*, ובכל זאת עצם היעדרם נעשה איכות כלשהי ומכונן סוג לעצמו. אם מורגש במים טעם או *מיץ* כלשהו, הרי זה פגם. גם לריח משקל גדול בכל הדברים האלה וקִרבה גדולה לטעם; ואף הוא אינו קיים במים, ואם הוא מורגש בהם זהו פגם. מופלא הדבר *ששלושת* היסודות הראשיים *של* הטבע, המים, האוויר והאש, חסרי טעם, ריח ואיכות *מיץ*.

מבין המיצים, טעם כשל יין מצוי באגס, בתות ובהדס, ובמידה המועטה ביותר, דבר מפתיע, בענבים. מיצי הזית, הדפנה, אגוז המלך והשקד שמנוניים; מיצי הענבים, התאנים והתמרים מתוקים; ו*מיץ* השזיפים מימי. *יש* הבדל גדול גם בצבע: *מיץ* התותים, הדובדבנים, פירות הקרנית והענבים השחורים צבעו כדם; בענבים לבנים הוא לבן. בראש התאנה *המיץ* חלבי, אך לא בגוף הפרי. בתפוחים הוא מוקצף. ל*מיץ* האפרסקים אין צבע, אף *שהזנים* הקשים עשירים בו במיוחד; אך מי יוכל לייחס לו צבע כלשהו?

גם בריח *יש* פלאים משלו: בתפוחים הוא חד, באפרסקים מדולל, ובפירות המתוקים אין ריח. גם יין מתוק כזה חסר ריח; יין דק ריחני יותר ומוכן לשימוש מהר הרבה יותר מיין בעל גוף. דברים ריחניים אינם בהכרח עדינים בטעמם, מפני *שריח* וטעם אינם זהים. לכן ריח האתרוגים חד ביותר וטעמם מחוספס ביותר; במידה מסוימת כך גם בחבושים, ואילו לתאנים אין ריח.

עד כאן המינים והסוגים *של* הפירות; עתה ראוי לסווג את טבעם ביתר דיוק. *יש* הנבדלים בתרמיליהם: התרמיל עצמו מתוק והוא מקיף זרע מר, אף

שבמרבית הפירות הזרעים חביבים ורק בזרעי התרמילים מוצאים פגם. אחרים הם פירות גרגריים שבתוכם חלק מעוצה ומחוצה לו בשר, כגון זיתים ודובדבנים. באחרים הפרי מצוי בפנים והחלק המעוצה מבחוץ, כמו בפירות שאמרנו כי הם גדלים במצרים.

הטבע המצוי בפירות גרגריים מצוי גם בפירות העץ האחרים. באחדים גוף הפרי בפנים והחלק המעוצה בחוץ, כגון אגוזים; באחרים הגוף בחוץ והחלק המעוצה בפנים, כגון אפרסקים ושזיפים. כך הפסולת מוקפת בפרי, בעוד שבמקומות אחרים הפרי מוגן בידי הפסולת. אגוזים סגורים בקליפה קשה, וערמונים בקליפה גמישה; מן הערמונים מסירים אותה, ואילו בשסק אוכלים אותה. בלוטים עטופים בקרום קשה, ענבים בקליפה, ורימונים בקליפה ובקרום פנימי. התות מורכב מבשר ומיץ, והדובדבן מקליפה ומיץ.

בפירות אחדים הבשר נפרד מיד מן החלק המעוצה, כגון אגוזים ותמרים; באחרים הוא דבוק, כגון זיתים ופירות דַּפְנָה. בכמה סוגים קיימות שתי התכונות, כמו באפרסקים: בזנים הקשים הבשר דבוק לגלעין ואי־אפשר לתלשו, ואילו באחרים הוא נפרד בקלות. בכמה פירות אין חלק מעוצה לא בפנים ולא בחוץ, כגון זן מסוים של תמר.

בפירות אחדים החלק המעוצה עצמו משמש למאכל ובמקום הפרי, כמו בכמה מן הפירות בעלי הגרעין שתיארנו במצרים. באחרים מעטפת הפסולת החיצונית כפולה, כגון ערמונים, שקדים ואגוזי מלך. לאחרים מבנה משולש: בשר, אחריו גלעין מעוצה, ובתוך הגלעין זרע, כגון אפרסק. יש פירות הגדלים בצפיפות, כגון ענבים ופירות חוזרר, המקיפים את הענף מכל צד כאשכולות

ומכבידים עליו; אחרים גדלים בדלילות, כגון אפרסקים; ויש המוחזקים בתוך בית קיבול, כגון גרגרי הרימון.

יש פירות התלויים בעוקצים, כגון אגסים; אחרים באשכולות, כגון ענבים ותמרים; אחרים גם בעוקצים וגם באשכולות, כגון פירות הקיסוס והסמבוק. יש הדבוקים לענף, כגון פירות הדפנה; ואחרים מופיעים בשתי הדרכים, כגון זיתים, שעוקציהם קצרים או ארוכים. יש פירות בעלי גביע קטן, כגון רימונים, שסק והלוטוס הגדל במצרים וּבְּפָרָת.

גם החלק שבזכותו מוערך הפרי משתנה: בתמרים חביב הבשר, ובתמרי תֵּבַאי הקליפה; בענבים ובתמרים הקריוטיים המיץ; באגסים ובתפוחים המרקם המוצק; בתותים גוף הפרי; באגוזים החלק הסחוסי; בכמה פירות מצריים הגרעין; ובתאנים הקריות הקליפה. מתאנים ירוקות מסירים אותה כפסולת, ואילו בתאנים מיובשות היא החלק המוערך ביותר. בגומא הפפירוס, בכלך ובקוץ הלבן, הגבעול עצמו הוא הפרי.

כך גם נאכלים גבעולי התאנה, ובין השיחים נאכל הצלף עם גבעולו. ובחרובים, מהו החלק שאוכלים אם לא עץ? אין לדלג על ייחודו של זרעם: אי־אפשר לכנותו בשר, עץ או סחוס, ולא נמצא לו שם אחר.

טבע המיצים מופלא במיוחד בהדס, שכן הוא לבדו, מכל הצמחים, מפיק שני מיני שמן ושני מיני יין, וכן מִירְטִיְדָנוּם, כפי שאמרנו. בימי קדם, לפני שנמצא הפלפל, היה לגרגרי ההדס שימוש אחר והם מילאו את מקומו. מכאן נגזר גם שמו של מאכל מסוים, שעדיין נקרא מִירְטָטוּם. מאותו מקור משביחים את טעם בשר חזיר הבר, וברוב המקרים מוסיפים הדס לרוטבי הטבילה.

מספרים שבאקלים של אירופה הקרובה, המתחיל בהרי הַקָרַאוּנְיָה, נראה עץ ההדס לראשונה בְּקִירְקִיי, על קבר אֶלְפֶּנוֹר; שמו היווני עדיין דבק בו ומעיד שהוא זר. אולם במקום שבו עומדת רומא היה הדס כבר בעת ייסודה. המסורת מספרת שכאשר הרומאים וְהַסָּבִינִים עמדו להילחם בגלל חטיפת הנערות, הניחו את נשקם וטוהרו בענף הדס במקום שבו עומדים כיום פסלי וֶנוּס קְלוֹאַקִינָה; שהרי הקדמונים אמרו קְלוּאֶרָה במשמעות 'לטהר'.

גם בעץ זה יש חומר להקטרה, ולכן נבחר אז, שכן וֶנוּס מושלת הן בזיווג והן בעץ ההדס. ייתכן שזה אף היה העץ הראשון שניטע במקום ציבורי ברומא, באות נבואי וראוי לזיכרון. מקדש קווִירִינוּס, כלומר רוֹמוּלוּס עצמו, נחשב לאחד העתיקים ביותר; לפני המקדש עמדו במשך זמן רב שני עצי הדס מקודשים, האחד מכונה פַּטְרִיקִי והאחר פלבאי. במשך שנים רבות גבר הַפַּטְרִיקִי, שופע ורענן.

כל עוד פרח גם הסנאט היה ההדס הַפַּטְרִיקִי עצום, והפלבאי מכוער ועלוב. כאשר התחזק הפלבאי וְהַפַּטְרִיקִי הצהיב, נחלשה סמכות האבות מאז מלחמת בעלות הברית, והדר מעמדם קמל בהדרגה עד עקרות. היה גם מזבח עתיק לוונוס מְירְטֵיאָה, שכיום מכנים אותה וֶנוּס מוּרְקָיָה.

קָאטוֹ מנה שלושה מיני הדס: שחור, לבן וקוניוגולה, אולי מלשון נישואים, מן הזן ההוא של קְלוֹאַקִינָה. כיום מבחינים גם בין הדס תרבותי להדס בר, ובכל אחד מהם יש זן רחב־עלים; זן מיוחד של הדס הבר הוא אוֹקְסִימִירְסִינָה. גנני הנוי מבחינים בזנים התרבותיים האלה: הַטָּרָנְטִינִי קטן־העלים, המקומי רחב־העלים, והָאֶקְסַסְטִיכָה הצפוף ביותר, שעליו ערוכים בשש שורות. האחרון אינו

בשימוש; הוא מסועף ונמוך. לדעתי הזן שנקרא קוניוגולה נקרא כיום המקומי. ההדס הריחני ביותר גדל במצרים.

קָאטוֹ לימד להכין יין מגרגרי הדס שחור שיובשו בצל עד יובש גמור ואחר כך הוכנסו לתירוש. אם אין מייבשים את הגרגרים, מתקבל שמן. מאוחר יותר נמצא שאפשר להכין גם יין לבן מהדס לבן: משרים שני סָקְסָטָארִיים של הדס כתוש בשלוש הֲמִינוֹת של יין וסוחטים. גם את העלים לבדם מייבשים וטוחנים לאבקה המטפלת בכיבים בגוף האדם; האבקה עוקצת בעדינות ומצננת הזעה.

יתרה מזו, אפילו בשמן ההדס, דבר מופלא לספר, יש טעם מסוים של יין ובה בעת נוזל שמנוני. כוחו מיוחד לתיקון יינות כאשר מרטיבים בו תחילה את שקי הסינון: הוא עוצר את השמרים ואינו מניח לדבר לעבור מלבד הנוזל הצלול, ואף מתלווה ליין המסונן ומוסיף לו איכות משובחת. גם ענפי הדס, אם רק נושאים אותם, מועילים להולך רגל במסע ארוך; וטבעות העשויות מזרדי הדס ללא ברזל מרפאות נפיחות במפשעה.

ההדס אף השתלב בענייני מלחמה. פּוּבְּלִיוּס פּוֹסְטוּמְיוּס טוּבֶּרְטוּס, שבכהונתו קְוֶסטוֹר ניצח את הַסָּבִינִים והיה הראשון שנכנס לעיר בתהלוכת אובטיו, ניהל את המלחמה במתינות וללא שפיכות דמים; לכן צעד עטור בהדס של וָנוּס המנצחת והפך את העץ לרצוי אפילו בעיני האויבים. מאז שימש ההדס כתר למקיימי אובטיו, מלבד מַרְקוּס קְרַאסוּס, שצעד עטור דַּפְנָה לאחר ניצחונו על העבדים הנמלטים ועל סְפַּרְטָקוּס.

מָסוּרְיוּס מוסר שגם מנצחים שנסעו במרכבת טריומף השתמשו בכתר הדס. לוּקְיוּס פִּיסוֹ מספר שֶׁפַּפִּירְיוּס מסו, הראשון שחגג בהר אַלְבָּנוּס טריומף על הַקּוֹרְסִיקָנִים, נהג לצפות במשחקי הקרקס עטור הדס; הוא היה סבו מצד אמו

של סְקִיפִּיוֹ אַפְרִיקָנוּס הצעיר. מַרְקוּס וָלֶרִיוּס השתמש בשני כתרים, דַּפְנָה והדס, לאחר שנדר לעשות כן.

הדפנה מוקדשת במיוחד לטריומפים, אך היא גם החביבה ביותר על הבתים ושומרת הסף של הקיסרים והכוהנים. היא לבדה מקשטת בתים ועומדת על המשמר לפני הפתחים. קָאטוֹ מסר שני מינים, הַדֶּלְפִי וְהַקְּפְרִיסָאִי. פּוֹמְפֵּיוּס לֵנָאיוּס הוסיף את המין שקרא לו מוּסְטָקִס, מפני שהניחו אותו מתחת לעוגות מוסטקיום; עליו גדול מאוד, רפוי ולבנבן. הדפנה הַדֶּלְפִית ירוקה יותר ובצבע אחיד, גרגריה גדולים מאוד ומאדימים מירוק; בה מכתירים את המנצחים בְּדֶלְפִי, כשם שברומא מכתירים מנצחי טריומף. לדפנה הַקְּפְרִיסָאִית עלה קצר וכהה, חופף ומסולסל בשוליו.

אחר כך נוספו מינים אחרים, ובהם טינוס. יש הרואים בו דפנת בר, ואחרים עץ מסוג נפרד. הוא נבדל בצבעו, שכן גרגריו כחולים.

נוסף גם הזן המלכותי, שהחלו לכנותו אַוגוּסְטִי; הן העץ הן עליו גדולים מאוד, וגרגריו אינם קשים בטעמם. יש השוללים את זהות שני השמות ורואים במלכותי מין לעצמו, בעל עלים ארוכים ורחבים יותר. אותם מחברים מכנים בסיווג אחר בקליה את הזן הנפוץ ביותר והעשיר ביותר בגרגרים; ואילו את הזן העקר מגרגרים —

ולדבר המפליא אותי במיוחד — הם מכנים 'טריומפלי' ואומרים שבו משתמשים חוגגי הטריומף; אלא אם המנהג החל בְּאַוגוּסְטוּס האלוהי, כפי שנלמד בהמשך, מן הדפנה שנשלחה אליו מן השמים. זהו עץ נמוך מאוד, קצר־עלים ומסולסל, ונדיר למצוא אותו. בגננות הנוי נוסף הזן הַתָּאסִי, שממרכז עלהו צומחת אונה קטנה כמעין פיסת עלה; ויש זן דומה בלעדיה הנקרא

ספדונינה, המצטיין ביכולת מופלאה לשאת צל ומכסה את הקרקע אפילו תחת צל כבד ככל שיהיה.

יש גם חמיידפנה, שיח בר, וכן הדפנה הָאֶלְכְּסַנְדרוֹנִית, שיש המכנים אותה אִידָאִית, אחרים היפוגלוטיון, דָנָאָה, קרפופילון או היפלטה. מן השורש היא שולחת ענפים באורך שלושת רבעי רגל, המתאימים לקליעת זרים. עליה חדים מעלי הדס אך רכים, לבנים וגדולים מהם, ובין העלים מצויים זרעים אדומים. היא נפוצה מאוד בהר אידה וליד הֶרַקְלֵיאָה שֶׁבְּפוֹנְטוֹס, ורק באזורים הרריים.

גם המין הקרוי דַּפְנוֹאִידֵס מוקף שמות רבים: יש המכנים אותו פֶּלַסְגוּם, אחרים אֶוּפֶּטָלוֹן, ואחרים 'כתר אֶלְכְּסַנְדֶּר'. גם הוא שיח מסועף; עליו עבים ורכים מעלי דַּפְנָה, טעימתם מציתה את הפה, וגרגריו שחורים־אדמדמים. הקדמונים ציינו שֶׁבְּקוֹרְסִיקָה לא גדל שום מין דַּפְנָה; כיום היא ניטעה ומצליחה גם שם.

הדפנה עצמה מביאת שלום, שכן כאשר נושאים אותה גם בין אויבים חמושים היא אות להפסקת לחימה. אצל הרומאים במיוחד היא מבשרת שמחה וניצחון: מצרפים אותה למכתבים וקושרים אותה לחניתות ולכידוני החיילים, והיא מקשטת את צרורות המוטות של המצביאים.

מן הדפנות האלה מניחים בחיק יוּפִּיטֶר הטוב והגדול בכל פעם שניצחון חדש מביא שמחה. אין זה מפני שהיא ירוקת־עד או מביאת שלום, שהרי הזית עדיף עליה בשתי התכונות, אלא מפני שהיא מפורסמת במיוחד בהר פַּרְנָסוֹס ולכן נחשבה חביבה גם על אַפּוֹלוֹ. כבר מלכי רומא נהגו לשלוח לשם מתנות ולבקש משם דברי אורקל, וְלוּקְיוּס בְּרוּטוּס מעיד על כך; אולי כיבד אותה גם כרמז לכך שבאותו מקום זכה בחירות העם, כאשר נשק את האדמה נושאת הדפנה על

פי תשובת האורקל. נוסף על כך, מבין העצים שניטעו ביד אדם והוכנסו לבתים, היא לבדה אינה נפגעת מברק.

מסיבות אלה אני סבור שהדפנה זכתה לכבוד בטריומפים, ולא מפני שהיא חומר הקטרה לאחר הרג האויבים ואמצעי טיהור, כפי שמוסר מָסוּרְיוּס. אכן, אסור לחלל דַפְנָה וזית בשימושי חול, עד שאפילו לשם ריצוי האלים אין להבעיר מהם מזבחות. הדפנה מוחה בבירור נגד האש בפצפוץ שנשמע כקללה, כאשר פגמי תוכה וסיבי עצתה מתפתלים. מספרים שהקיסר טִיבֶרְיוּס נהג לעטור דַפְנָה בשעת רעמים, מפחד הברק.

גם סביב אַוגוּסְטוּס האלוהי אירעו לדפנה דברים הראויים לזיכרון. כאשר לִיוִיָה דְרוּסִילָה, שקיבלה אחר כך בנישואיה את התואר אַוגוּסְטָה, הייתה מאורסת לקיסר, השליך נשר מגובה אל חיקה, בלי לפגוע בה, תרנגולת לבנה להפליא. לפלא שנגלה לעיניה המשתאות נוסף עוד פלא: התרנגולת אחזה במקורה ענף דַפְנָה עמוס בגרגריו. החוזים בקרבי הקורבנות ציוו לשמור את העוף ואת צאצאיו, לנטוע את הענף ולשמור עליו כדת.

כך נעשה באחוזת הקיסרים שעל גדת הַטִיבֶּר, ליד אבן הַמִּיל התשיעית בדרך פְלַמִינְיָה; משום כך נקראה האחוזה 'אד לָרִינָס', אצל התרנגולות. חורשת דַפְנָה צמחה שם להפליא. לימים, כשחגג קיסר טריומף, החזיק בידו דַפְנָה וענד כתר דַפְנָה, וכך עשו אחריו כל הקיסרים. נקבע גם המנהג לנטוע את הענפים שהחזיקו, והחורשות מוסיפות לעמוד ונבדלות בשמות בעליהן; אולי משום כך אף השתנו זני הדפנה הטריומפלית.

הדפנה היא העץ היחיד ששמו בלשון הַלָטִינִית ניתן גם לגברים, והיחיד שלעליו יש צורת שם מיוחדת, לָאוּרֵאָה. השם נותר גם בשם מקום בעיר: בָּאַוְונְטִינוּס

נקרא לוֹרטוּם המקום שבו הייתה חורשת דַפְנָה. הדפנה משמשת גם לטקסי טיהור. נעיר בדרך אגב שאפשר לנטעה מייחור ענף, מאחר שֶׁדמוֹקְרִיטוֹס וְתֵאוֹפְרַסְטוֹס הטילו בכך ספק. עתה נדבר בטבעם של עצי הבר.

ספר שישה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספרים שישה־עשר עד עשרים ושניים

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שישה־עשר

העצים נושאי־הפרי, והעצים שהביאו ראשונים אל המזון הנאה במיציהם המתונים יותר ולימדו לַעֲרֹב תענוגות במזון ההכרחי — בין שהם עצמם למדו מן האדם טעמים נעימים באמצעות אימוץ וזיווג, זכות שהענקנו גם לחיות הבר ולעופות — נכללים בספרים הקודמים. הדבר הבא היה לספר על העצים נושאי־הבלוטים, אשר הזינו ראשונים את מחיית בני־התמותה כאומנות לגורל דל ופראי; אך הפליאה על מה שהתגלה מן הניסיון מאלצת אותי להקדים ולשאול: מה טיבם ומה היו חייהם של אנשים החיים בלי עץ ובלי שיח כלל?

כבר אמרנו כי במזרח, סמוך לאוקיינוס, עמים אחדים שרויים במצב הכרחי זה. אולם גם בצפון ראינו את עמי הַחָאוּקִים, המכונים הגדולים והקטנים. שם, בתנועה עצומה, פעמיים בכל יממה ולילה נשפך האוקיינוס למרחבים לאין קץ

ומכסה את המחלוקת הנצחית של טבע הדברים — את התחום שספק אם הוא ארץ או חלק מן הים.

שם תופס העם האומלל תלוליות גבוהות או במות שהוקמו בידיים עד לגובה הגאות הגבוהה ביותר שנודעה בניסיון. בקתותיהם ניצבות עליהן, והם דומים ליורדי־ים כשהמים מכסים את סביבותיהם, ולניצולי סְפִינָה טרופה כשהמים נסוגים; סביב הבקתות הם צדים דגים הנמלטים עם הים. אין להם אפשרות להחזיק צאן או להיזון מחלב כדרך שכניהם, ואף לא להילחם בחיות בר, שכן כל שיח נדחק הרחק משם.

מאצות־ביצה ומאגמון הם שוזרים חבלים כדי לקלוע רשתות לדגים; הם לוקחים בידיהם בוץ, מייבשים אותו ברוח יותר מבשמש, ובאדמה זו מחממים את מזונם ואת קרביהם הקופאים ברוח הצפון. אין להם משקה אלא מי גשם שנשמרו בגומות בפתח הבית. ואף העמים האלה, אם ינוצחו היום בידי העם הרומי, אומרים שהם נעשים עבדים! אכן כך הדבר: רבים הם האנשים שהמזל חס עליהם לשם עונשם.

פלא אחר בא מן היערות: הם מכסים את כל יתר גרמניה ואף מוסיפים צל לקור. הגבוהים שבהם מצויים לא הרחק מעל הַחַאוּקִים שנזכרו, בעיקר סביב שני אגמים. עצי אלון, בתאוות צמיחה גדולה מאין כמוה, תופסים את החופים עצמם; כשהגלים חותרים תחתיהם או הרוחות דוחפות אותם, הם נושאים עמם איים עצומים האחוזים במערך שורשיהם. כך הם שטים כשהם עומדים מאוזנים, ובמערך ענפיהם האדירים הטילו לא פעם אימה על ציינו: הגלים הסיעו אותם, כאילו בכוונה, אל חרטומי הספינות שעמדו בלילה, והאנשים, חסרי כל אמצעי הצלה, יצאו לקרב ימי נגד עצים.

באותו חבל צפוני משתרע יער הֶרְקִינְיָה העצום של אלונים חסונים, שלא נגעה בו יד במשך עידנים ואשר נולד עם העולם; בגורל שכמעט אינו בן־חלוף הוא עולה על כל פלא. גם אם נשמיט דברים אחרים שלא ייאמנו, ידוע כי מפגש השורשים המתנגחים זה בזה מרים גבעות; ובמקום שהקרקע אינה נלווית אליהם, הם מתקמרים בקשתות עד לענפים, וגם הענפים עצמם נאבקים זה בזה, בדמות שערים פתוחים היכולים להעביר פלוגות פרשים. רובם ככולם מן המינים נושאי־הבלוטים, שכבודם בקרב הרומאים עומד לעד.

מהם נעשים הכתרים האזרחיים, אות הגבורה המהולל ביותר של חייל, וזה כבר זמן רב גם אות לחמלת הקיסרים — מאז שבמלחמות האזרחים הארורות החלו לראות באי־הריגת אזרח מעשה המזכה בשבח. מפניהם נסוגים כתרי־החומה, כתרי־הסוללה וכתרי הזהב, אף שמחירם קודם; נסוגים גם הכתרים הימיים המעוטרים בחרטומי ספינות, אף כי עד ימינו נתפרסמו בהם במיוחד שני אנשים: מַרְקוּס וָארוֹ העניק אחד לְפוֹמְפֵּיוּס הגדול על מלחמותיו בשודדי הים, ומַרְקוּס אַגְרִיפָּה קיבל אחד מקיסר על מלחמות סיציליה, שאף הן היו מלחמות בשודדי ים.

בעבר היו חרטומי הספינות הקבועים בחזית בימת הנואמים פאר הַפּוֹרוּם, כאילו הונח כתר על ראש העם הרומי עצמו. אך משהחלו להירמס ולהיטמא במהומות הַטְּרִיבּוּנִים, משהועבר הכוח מרשות הציבור אל היחידים ונדרש לכל אזרח לעצמו, ומשהאנשים המקודשים בחסינותם הפכו את הכול לחולין — אז עלו החרטומים מתחת לרגליהם אל ראשי האזרחים. אַוגוּסְטוּס נתן את הכתר הזה לְאַגְרִיפָּה, אך הוא עצמו קיבל את הכתר האזרחי מן המין האנושי.

בימי קדם אמנם לא ניתן כתר אלא לאל — משום כך הוֹמֵרוֹס ייחס אותו רק לשמים ולמערכה כולה, ולא נתנו לאדם יחיד אפילו בתחרות — ומספרים שהראשון מכולם שחבש כתר לראשו היה האב לִיבֶּר, והוא עשוי קיסוס. אחר כך קיבלו אותו המקריבים לכבוד האלים, ובה בעת עוטרו גם הקורבנות בכתרים.

לבסוף נתקבלו הכתרים גם בתחרויות הקודש. עד היום אין מכריזים בהן שהכתר ניתן למנצח, אלא שמולדתו מוכתרת על ידו. מכאן נולד המנהג להעניק כתרים גם למי שעתידים לערוך טריומף, כדי להקדישם במקדשים, ואחר כך לתת אותם גם במשחקים. יארך הסיפור, ואף אין זה מעניינו של החיבור, לפרט מי מן הרומאים קיבל לראשונה כל כתר, שכן לא הכירו אלא כתרי מלחמה. דבר אחד ודאי: לעם הזה לבדו יש יותר מיני כתרים מלכל העמים יחד.

רוֹמוּלוּס הכתיר בכתר עלים את הוֹסְטִוס הוֹסְטִילְיוּס, מפני שהיה הראשון שפרץ לְפִידֶנָאי; זה היה סבו של המלך טוּלוּס הוֹסְטִילְיוּס. הצבא שהציל פּוּבְּלִיוּס דֶקְיוּס האב, בהיותו טְרִיבּוּן צבאי והמפקד קוֹרְנֶלְיוּס קוסוס קוֹנְסוּל במלחמה הַסַּמְנִיטִית, העניק לו כתר עלים. הכתר האזרחי נעשה תחילה מעלי אלון ירוק; אחר כך העדיפו לעשותו מאלון אַסְקוּלוּס, המקודש לְיוּפִּיטֶר. לעיתים החליפוהו גם בעלי אלון אחרים, ובכל מקום נתנו את הזמין, ובלבד שנשמר הכבוד המיוחד לבלוט.

נוספו תנאים מחמירים, ומכאן גאוותו של העיטור; ראוי להשוותם לעיטורם העליון של היוונים, הניתן לעיני יוּפִּיטֶר עצמו, ולכבודו מולדתו של הזוכה פורצת בשמחה את חומותיה: עליו להציל אזרח, להרוג אויב, ולהחזיק באותו

יום במקום שבו נעשה המעשה בעוד האויב שולט בו; על הניצול להודות בכך — עדים אחרים אינם מועילים — ועל הניצול להיות אזרח.

כוחות העזר אינם מקנים את הכבוד הזה גם אם הצילו מלך, ואף אין אותו כבוד גדל כשהניצול הוא המפקד, מפני שהמייסדים רצו שהדרגה העליונה תימצא בכל אזרח. מקבל הכתר רשאי לחבשו תמיד. כשהוא נכנס למשחקים נהוג שכולם, ואף הסנאט, קמים לפניו; זכותו לשבת סמוך לסנאט, והוא, אביו ואבי אביו פטורים מכל חובות הציבור.

סִיקְיוּס דֶנָטָטוֹס קיבל שלושה־עשר כתרים כאלה, כפי שסיפרנו במקומו; קַפִּיטוֹלִינוּס קיבל שישה, ואחד מהם אף על הצלת המפקד סָרְווִילְיוּס. אַפְּרִיקָנוּס סירב לקבל כתר על הצלת אביו ליד טְרֶבְּיָה. הו המידות הראויות לחיי נצח! הן גמלו על מעשים גדולים כל כך בכבוד בלבד, ובעוד שהעלו את ערך יתר הכתרים בזהב, לא רצו שלהצלת אזרח יהיה מחיר — והצהירו בגלוי שאסור להציל אדם אפילו לשם רווח!

גם עתה נשען עושרם של עמים רבים, אף כאלה הנהנים משלום, על הבלוט. בעת מחסור בתבואה מייבשים אותו, טוחנים לקמח ומעבים אותו כדי לעשות לחם; וגם כיום בספרד מגישים בלוט כמנה אחרונה. הוא מתוק יותר כשהוא קלוי באפר. נוסף על כך נקבע בחוק שנים־עשר הלוחות שמותר לאסוף בלוטים שנפלו אל נחלתו של אחר.

מינים רבים להם. הם נבדלים בפרי, במקום הגידול, במין הזכרי והנקבי ובטעם. צורתו של בלוט האשור שונה מזו של בלוט האלון ומזו של האלון הירוק, ואף בתוך כל אחד מן המינים יש הבדלים. נוסף על כך יש פראיים ויש מתונים יותר, התופסים קרקע מעובדת; יש הבדלים בין הגדלים בהרים ובמישורים, בין

זכרים לנקבות ובטעם. המתוק מכולם הוא פרי האשור: קוֹרְנֵלְיוּס אֲלֶכְסַנְדֶר מספר שאנשים נצורים שרדו עליו אף בעיר כְּיוֹס.

אי־אפשר להבחין בין המינים לפי שמותיהם, המשתנים ממקום למקום. הרי אנו רואים שהשם רוֹבּוּר ניתן בדרך כלל לכל אלון, שֶׁהָאַסְקוּלוּס אינו גדל בכל מקום, ושמין רביעי מאותה קבוצה, הקרוי קֶרוּס, אינו מוכר אפילו ברוב איטליה. לכן נבחין ביניהם לפי תכונותיהם וטבעם, ובמקום שהעניין יחייב — גם בשמות יווניים.

בלוט האשור משולש, דומה לגרעין וסגור בקליפה. העלה דק ומן הקלים ביותר, דומה לעלה צפצפה ומצהיב במהירות רבה. באמצעו, לרוב בצדו העליון, הוא מצמיח גרגר ירוק קטן שראשו קוצני. פרי האשור חביב מאוד על עכברים, ולכן שפע העכברים בא עם יבולו; הוא גם מפטם נמנמנים ומבוקש בידי קיכלים. פוריותם של כמעט כל העצים מתחלפת משנה לשנה, ובעיקר זו של האשור.

את הפרי המובן בשם בלוט במובנו המיוחד נושאים הָרוֹבּוּר, האלון, הָאַסְקוּלוּס, הַקֶּרוּס, האלון הירוק ואלון השעם. הוא מוחזק בספלול שעיר, המקיף ממנו פחות או יותר לפי המין. העלים, מלבד אלה של האלון הירוק, כבדים, בשרניים, מוארכים ומשוננים במפרצים בצדיהם; כשהם נושרים אינם מצהיבים כעלי האשור, ואורכם משתנה לפי המינים. לאלון הירוק שני מינים. באיטליה יש כאלה שעליהם אינם שונים הרבה מעלי זית, ויש יוונים המכנים אותם מִילָקְס; בפרובינקיות האלונים הירוקים הם בעלי עלי ציניות. בלוטיהם של שני המינים קצרים ודקים יותר; הוֹמֵרוֹס מכנה אותם אקילון ובשם זה מבדיל אותם מן הבלוט הרגיל. אומרים שעצי האלון הירוק הזכריים אינם נושאים פרי.

הבלוט הטוב והגדול ביותר הוא של האלון, ואחריו של הָאַסְקוּלוּס. לְרוֹבּוּר בלוט קטן; לקרוס בלוט דוחה ומחוספס, בעל ספלול קוצני כשל ערמון. גם בין בלוטי האלון יש מתוק יותר; זה של הנקבה רך יותר וזה של הזכר דחוס יותר. המשובחים ביותר הם של המין המכונה 'רחב־העלים' בשל התכונה שעל שמה נקרא. אלה נבדלים זה מזה בגודל ובדקות הקליפה, וגם בכך שמתחת לקליפת אחדים יש קרום מחוספס בצבע חלודה, ואילו באחרים מתגלה מיד גוף לבן.

משבחים גם בלוט שבשני קצותיו לאורך הפרי מתקשה החומר כאבן; טוב יותר כשזה נמצא בקליפה מאשר בגוף הפרי, ושתי התכונות מצויות רק בזכר. יש בלוטים סגלגלים, עגולים או מחודדים יותר; צבעם שחור יותר או לבן יותר, והלבן מועדף. בקצותיהם מרירות ובאמצעם מתיקות. גם אורך העוקצים או קוצרם יוצרים הבדל.

מבין העצים עצמם, זה הנושא את היבול הרב ביותר מכונה הֶמֶרִיס. הוא נמוך, צמרתו עגולה, וכנפי ענפיו מפוצלות לעיתים קרובות. לאלון עצה חזקה ועמידה יותר בפני ריקבון; גם הוא מסועף, אך גבוה יותר וגזעו עבה יותר. הגבוה מכולם הוא האיגילופס, החובב מקומות לא מעובדים.

אחריו בגובה בא רחב־העלים, אך הוא מועיל פחות לבנייה ולפחמים. כשמסיתים אותו הוא מועד לפגמים, ולכן משתמשים בו שלם; הפחם שלו חסכוני רק בסדנאות נחושת, מפני שעם הפסקת נשיבת המפוח הוא כבה מיד ואפשר להבעירו שוב פעמים רבות. בדרך כלל הוא מרבה ניצוצות. פחם מעצים צעירים טוב יותר. מסדרים ערמות של גזרי עץ טריים, מכסים בטיט ויוצרים מעין כבשן; משהוצתה הערמה, מנקבים במוטות את מעטפת הטיט המתקשה, וכך היא פולטת את הלחות.

הגרוע ביותר הן לפחם והן כחומר־עץ הוא המין המכונה הליפלואוס, שקליפתו עבה מאוד וגזעו בדרך כלל חלול וספוגי. אין מין אחר בקבוצה זו שנרקב בעודו חי. נוסף על כך הברק פוגע בו בתדירות הגבוהה ביותר, אף שאינו מצטיין בגובהו; משום כך אסור להשתמש בעצתו לקורבנות. בלוטיו מעטים, וכשהוא נושא אותם הם מרים כל כך ששום בעל־חיים מלבד חזירים אינו נוגע בהם, ואף החזירים אינם עושים זאת אם יש מספוא אחר. גם זאת מיתר תוצאות הזנחת הדת: שמקריבים על פחם מעץ זה לאחר שמת.

בלוט האשור עושה את החזיר שמן ושמח, ואת בשרו קל לבישול, קל ומועיל לקיבה; בלוט האלון הירוק עושה את החזיר רזה, מבריק ודל־בשר; בלוט האלון מכביד ומרחיב אותו, והוא הכבד והמתוק שבבלוטים. נִיגִידִיוּס מוסר שבלוט הַקֶּרוּס בא אחריו; שום בלוט אחר אינו עושה בשר מוצק יותר, אך הוא קשה. בלוטי האלון הירוק מסכנים את החזירים אם אינם ניתנים מעט מעט, והם האחרונים לנשור. בשרם נעשה ספוגי מבלוטי הָאַסְקוּלוּס, הָרוֹבּוּר ואלון השעם.

כל העצים הנושאים בלוט נושאים גם עפצים, ואת הבלוטים הם נושאים בשנים מתחלפות. אולם הַהֶמְרִיס נותן את העפץ הטוב ביותר והמתאים ביותר לעיבוד עורות. עפצו של רחב־העלים דומה לו, אך קל יותר ונחשב הרבה פחות. הוא נושא גם עפץ שחור — שכן שני מינים לעפץ — וזה מועיל יותר לצביעת צמר.

העפץ נולד תמיד כולו בלילה, כשהשמש יוצאת ממזל תאומים. הוא גדל ביום אחד בעודו בהיר יותר; אם תופס אותו החום, הוא מתייבש מיד ואינו מגיע לגידולו הראוי — כלומר לגרעין בגודל פול. העפץ השחור נשאר ירוק וגדל זמן

רב יותר, עד שלעיתים הוא מגיע לגודל תפוח. הטוב ביותר בא מִקוֹמַגְנֶה והגרוע ביותר מן הָרוֹבּוּר; סימנו של האחרון הוא שחלליו חדירים לאור.

מלבד פריו מצמיח הָרוֹבּוּר עוד דברים רבים. הוא נושא את שני מיני העפץ, וגם גופים כעין תותים — אלמלא היו יבשים וקשים — שלעיתים קרובות מחקים ראש פר, ובתוכם פרי דמוי גרעין זית. נוצרים עליו גם כדורים שאינם שונים מאוד מאגוזים, ובתוכם סיבים רכים המתאימים לפתילות מנורות; הם בוערים גם בלי שמן, וכמותם העפץ השחור. הוא נושא עוד כדור חסר תועלת ושעיר, אך באביב הוא מלא מיץ דבשי.

גם חיקי ענפיו מצמיחים כדורים המחוברים בגופם ולא בעוקץ; סביב טבוריהם הם לבנבנים, ועל יתר שטחם פזורים כתמים שחורים. מרכזם צבע כרמיל, וכשפותחים אותם נמצא בפנים חלל שחור. לעיתים הוא מצמיח גם גופים כספוגי־אבן, וכן כדורים המגולגלים מן העלים; בעורקי העלים נוצרים גרעינים מימיים, לבנבנים ושקופים כל עוד הם רכים, ובהם נולדים אף יתושים. הם מבשילים בדמות...

עצי הָרוֹבּוּר נושאים גם קַקְרִיס; כך מכונה כדור שבשימוש הרפואי כוחו לצרוב. הוא נוצר גם באשוח, בארזית, באשוחית, בתרזה, באגוז, בדולב. הוא מופיע לאחר נשירת העלים ומחזיק מעמד בחורף. בתוכו גרעין דמוי גרעין אורן; זה גדל בחורף ונפתח באביב. הכדור כולו נושר כשהעלים מתחילים לצמוח.

כה מרובי־תנובה הם עצי הָרוֹבּוּר וכה רבים הדברים שהם מולידים מלבד בלוטים! הם מצמיחים גם פטריות בולטוס ו'פטריות־חזיר' — החידושים האחרונים המסיתים את הגרגרנות — ליד שורשיהם. אלה של האלון נחשבות למשובחות ביותר; אלה של הָרוֹבּוּר, הברוש והאורן מזיקות. עצי הָרוֹבּוּר

נושאים גם דבקון ודבש, כפי שמעיד הֶסְיוֹדוֹס; וידוע שטללי הדבש היורדים מן השמים, כפי שאמרנו, שוקעים על עליהם יותר מעל כל עלים אחרים. עוד ודאי שאפר רוֹבּוּר שרוף עשיר במלח אלקלי.

אף על פי כן האלון הירוק לבדו מתחרה בכל סגולותיו של הָרוֹבּוּר באמצעות הכרמיל. זהו גרגר, ובתחילתו כעין גלד על שיח של אלון ירוק קטן בעל עלי צינית. מכנים אותו קוֹסְקוֹלְיוּם. הוא משלם לעניי ספרד תשלום שני של מס. את שימושו ואת אופן הכנתו תיארנו בדיון בצבע הארגמן. הוא נוצר גם בְּגָלַטְיָה, באפריקה, בְּפִיסִידְיָה וּבְקִילִיקְיָה; הגרוע ביותר בא מִסַּרְדִינְיָה.

העצים נושאי־הבלוטים בְּגַאלְיָה, יותר מכל העצים, נושאים אַגָּרִיקוּם. זוהי פטרייה לבנה וריחנית, יעילה בסמי־נגד, הגדלה בראשי העצים וזוהרת בלילה; זה סימנה, ולפיו קוטפים אותה בחשכה. מבין נושאי־הבלוטים רק המין המכונה אִיגִילוֹפְּס נושא יריעות יבשות, אפורות בשער דמוי טחב, התלויות לא רק מן הקליפה אלא גם מן הענפים, באורך אמה ובריח טוב, כפי שאמרנו בדיון במשחות הבושם.

אלון השעם הוא עץ קטן מאוד; בלוטו גרוע ומועט, ורק קליפתו היא תנובתו. היא עבה מאוד, שבה וצומחת, וכאשר פורשים אותה היא מגיעה מכל צד אף לעשר רגליים. היא משמשת בעיקר לחבלי עוגן של ספינות, למצופי רשתות דייגים ולפקקים לכדים, וכן לנעלי החורף של נשים. משום כך היוונים מכנים אותו, לא בלי שנינות, 'עץ הקליפה'. יש המכנים אותו גם אלון ירוק נקבי, ובמקום שאין אלון ירוק משתמשים באלון השעם תחתיו, בעיקר לעבודות נגרות — למשל סביב אֵלִיס ולקדימון. הוא אינו גדל בכל איטליה, וּבְגַאלְיָה אינו גדל כלל.

לקליפת האשור, התרזה, האשוח והאשוחית שימוש רב אצל אנשי הכפר. הם עושים ממנה כלים וסלים, וגם כלים רחבים יותר להובלת יבולי הקציר והבציר, וכן חיפויים לבקתות. המרגל כותב למפקדיו על קליפה טרייה, כשהוא חורט בה אותיות דרך המיץ. לקליפת האשור יש גם שימוש מקודש בטקסים מסוימים. אולם העץ עצמו אינו מאריך ימים.

רעפי העץ המתאימים ביותר נעשים מן הָרוֹבּוּר, ואחריהם משאר העצים נושאי־הבלוטים ומן האשור. הקלים ביותר לעשייה הם מכל העצים נושאי־השרף, אך הם מחזיקים מעמד פחות מכול, מלבד אלה העשויים מן האורן. קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס מעיד שרומא הייתה מקורה ברעפי עץ עד המלחמה בְּפִירוֹס, במשך 470 שנה.

אכן, מקומותיה של רומא נבדלו בסימני היערות: עד היום נקרא 'יוּפִּיטֶר פָּגוּטָלִיס' המקום שבו הייתה חורשת אַשׁוּר; היה שער קוֶרְקוֶטוּלָנָה, גבעה שאליה הלכו לבקש זמורות, וחורשות קדושות כה רבות, אחדות מהן אף כפולות. כשפרשו פשוטי העם אל הַיָאנִיקוּלוּם, העביר הַדְיקְטָטוֹר קְוִינְטוּס הוֹרְטֶנְסְיוּס בחורשת אַסְקוּלוּס חוק שלפיו כל מה שהם יצוו יחייב את כל האזרחים הרומאים.

באותה עת נחשבו האורן, האשוח וכל העצים המולידים זפת לעצים זרים, מפני שלא גדלו סביב העיר. עתה נדבר עליהם, ובה בעת תיוודע במלואה ראשיתה של שיטת שימור היינות, שראשיתה בעצים נושאי־השרף באסיה או במזרח שכבר תוארו. באירופה שישה מיני עצים קרובים מפיקים זפת. מהם, לאורן ולאורן־הבר עלים דקים וארוכים מאוד, כחוטי שיער, וקצה מחודד

ודוקר. האורן נותן שרף מועט ביותר, ולעיתים הוא מצוי אפילו באגוזיו עצמם, שעליהם כבר דובר; בקושי אפשר לשייכו לקבוצה.

אורן־הבר אינו אלא אורן פראי, נמוך יותר, המסתעף מאמצע גובהו, בעוד שהאורן מסתעף בצמרתו. הוא נותן שרף רב יותר, בדרך שנפרט. הוא גדל גם במישורים. רבים סבורים שהעצים הקרויים בשם אחר טיבולי לאורך חוף איטליה הם אותם עצים, אך הם דקים, צרים וחסרי קשרים, מתאימים לצורכי הספינות הַלְיבּוּרְנִיּוֹת וכמעט חסרי שרף.

האשוחית אוהבת הרים וקור. זהו עץ אבלות: כאות מוות מציבים אותו בפתחי הבתים, והוא מוריק על מדורות הקבורה; אך כבר הכניסוהו גם לבתים, מפני שקל לגזום אותו. הוא מגיר את כמות השרף הגדולה ביותר, ובתוכה פקעית לבנה הדומה כל כך ללבונה עד שאי־אפשר להבחין בין השתיים כשהן מעורבות; מכאן הזיוף הנעשה בְּסְפָּלַסְיָה. לכל המינים האלה עלים קצרים,

אך עבים וקשים יותר כעלי הברוש. ענפי האשוחית, קצרים כזרועות, מחוברים לצדדיה כמעט מיד מן השורש. בדומה לה גם האשוח, המבוקש לבניית ספינות, בוחר את מרומי ההרים כאילו נמלט מן הימים; אף מראהו אינו שונה.

אולם עצת האשוח מצוינת לקורות ולרבים מצורכי החיים. השרף נחשב בו פגם, ולכן הוא תנובת האשוחית; האשוח מזיע רק מעט ממנו, ולעיתים במגע השמש. מנגד, עצת האשוח היא היפה ביותר, ואילו עצת האשוחית מתאימה לרעפים מבוקעים, לחביות ולמעט מוצרים אחרים הנחתכים לפרוסות.

המין החמישי גדל באותו מקום ודמותו זהה; הוא מכונה ארזית. עצתו טובה בהרבה, אינה נרקבת במשך עידנים ועומדת בפני לחות; נוסף על כך צבעה

אדמדם וריחה חריף יותר. ממנו פורץ נוזל רב מעט יותר, צבעו כצבע דבש והוא צמיג, ולעולם אינו מתקשה.

המין השישי הוא העץ הקרוי במדויק טֶדָה; הוא שופע מיץ יותר מן האחרים, אך נותן פחות מן האשוחית ומיצו דליל יותר. הוא רצוי ללהבות ולמאור, אפילו בטקסי קודש. עצים אלה — הזכרים בלבד — נושאים גם את הדבר שהיוונים מכנים סִיקֶן, שריחו כבד מאוד. מחלת הארזית היא שהיא הופכת לטדה.

כל המינים האלה, כשהם נדלקים, פולטים בבת אחת פחם בתוך פיח עצום ובקול התפרצות, ומשליכים אותו למרחק — מלבד הארזית, שאינה בוערת, אינה נעשית פחם ואינה נאכלת בכוח האש בשום דרך יותר מאבן. כולם ירוקי־עד, ואפילו מומחים מתקשים להבחין ביניהם לפי העלווה; כה רב הערבוב בין תכונות מולדותיהם. אולם האשוחית נמוכה מן הארזית;

קליפת הארזית עבה וחלקה יותר, עליה שעירים, שמנים וצפופים יותר ורכונים ברכות; ואילו עלי האשוחית מרווחים, יבשים, דקים ונוקשים יותר מן הקור. מראה העץ כולו מחוספס יותר והוא שטוף שרף, ועצתו דומה יותר לעצת האשוח. ארזית ששורשיה נשרפו אינה מניצה שוב, ואילו האשוחית מניצה, כפי שקרה בְּלֶסְבּוֹס כשנשרפה חורשת פִּירְרָה. עוד הבדל מצוי בין המינים עצמם לפי המין הזכרי והנקבי.

הזכר נמוך וקשה יותר; הנקבה גבוהה יותר, ועליה שמנים, יחידים ואינם נוקשים. עצת הזכרים קשה ומפותלת בעבודת הנגר, ושל הנקבה רכה יותר. הגרזנים מבחינים בין השניים בסימן הידוע לכול: בכל מין הם חושפים את הזכר, שכן הלהב נהדף לאחור, שוקע בקול נפץ וקשה יותר לחולצו. עצת הזכרים עצמה מפותלת לאחור וכהה יותר.

בארזית סביב הר אידה שֶׁבְּטָרוֹאַס יש הבדל נוסף, בין זו שבהרים לזו שעל שפת הים. אולם במקדוניה, בְּאַרְקַדְיָה וסביב אֵלִיס מחליפים את השמות, ואין הסכמה בין המחברים איזה שם הם מייחסים לכל מין. אנו מבחינים בהם כאן על פי שיפוט רומאי. האשוח הוא הגדול מכולם, והנקבה אף גבוהה יותר; עצתה רכה ומועילה יותר, העץ עגול יותר, ועלוותו הצפופה ערוכה כנוצות ואינה מעבירה את הגשם. מראהו בכללו עליז יותר.

מענפי המינים האלה תלויים גופים דמויי מכבדים, אגוזיהם מורכבים קשקשים־קשקשים; הארזית בלבד יוצאת מן הכלל. באשוח הזכרי יש גרעינים בחלקם הראשון, אך לא בנקבה. באשוחית הם מצויים לאורך כל המכבדים, הקטנים והדקים יותר; הגרעינים זעירים ושחורים, ולכן היוונים מכנים את העץ פְּתירופואון. באותו עץ גופי האגוז של הזכרים דחוסים יותר ומזיעים פחות שרף.

דומה להם למראה גם הַטַקְסוּס — לבל יחסר דבר — אך הוא הירוק פחות מכול, דק, קודר ומבשר רעה, חסר מיץ, ולבדו מכולם נושא ענבות. פרי הזכר מזיק: בענבות, בייחוד בספרד, נמצא רעל קטלני. אף נודע שכלי מסע שנעשו מעצתו בְּגַאלְיָה והחזיקו יין גרמו מוות.

סָקְסָטְיוּס אומר שהיוונים מכנים אותו מִילָקְס, וְשֶׁבְּאַרְקַדְיָה רעלו מיידי כל כך עד שהנרדמים תחתיו או האוכלים בצלו מתים. יש האומרים שמכאן נקראו הרעלים טקסיקה — אלה שאנו מכנים כיום טוקסיקה — שבהם מושחים חצים. נמצא שהוא נעשה בלתי־מזיק אם נועצים בעץ עצמו מסמר נחושת.

באירופה מבשלים זפת נוזלית מעץ הטדה לשם הגנת כלי שיט ולשימושים רבים אחרים. מבקעים את עצתו ומחממים אותה בכבשנים, כשהאש מקיפה

אותם מבחוץ מכל צד. הזיעה הראשונה זורמת בתעלה כמים. בסוריה מכנים אותה קֶדָרִיוּם, וכוחה רב כל כך עד שבמצרים גופות מתים שנמשחו בה נשמרות.

הנוזל הבא, שכבר נעשה סמיך יותר, מוציא זפת. משליכים אותה שוב לדודי נחושת ומעבים בחומץ, כמו בחומר מקרישׁ; היא קיבלה את הכינוי 'בְּרוּטִית'. היא מועילה רק לכדי יין ולשאר כלים, ונבדלת מזפת אחרת בצמיגותה, בצבעה האדמדם ובהיותה שמנה מכל היתר. זפת אחרת זו נעשית משרף אשוחית: מבשלים אותו באמצעות אבנים לוהטות באגנים חזקים מעץ רוֹבּוּר, או, אם אין אגנים, בתוך ערמת גזרי עץ, כדרך עשיית הפחם.

זפת זו נכתשת כאילו הייתה קמח ומוספת ליין; צבעה שחור יותר. אם מבשלים את אותו שרף לאט יותר במים ומסננים אותו, הוא נעשה צמיג ואדמדם ומכונה 'זפת מזוקקת בטיפות'. לשם כך מפרישים בדרך כלל את פגמי השרף ואת הקליפה. הכנה אחרת משמשת לקראפולה. את הפרח הגולמי של השרף, שנעקר יחד עם שבבי עץ דקים וקצרים רבים, קוצצים דק כדי להעבירו בנפה; אחר כך יוצקים עליו מים רותחים עד שיתבשל.

השומן הנסחט מן התערובת הזאת נעשה שרף מעולה ונדיר, שאינו מיוצר אלא במקומות מעטים באיטליה שלמרגלות האלפים, ומתאים לרופאים. מבשלים קוֹנְגְיוֹס שרף לבן בשני קוֹנְגְיִים מי גשם. אחרים סבורים שמועיל יותר לבשל בלי מים, על אש נמוכה במשך יום שלם ובכלי של נחושת לבנה; כך מבשלים גם את שרף אלת הבֶּטנה במחבת המונחת באפר לוהט, ומעדיפים אותו על האחרים. הבא אחריו הוא שרף אלת המסטיק.

אין להשמיט שאצל אותם אנשים מכנים זוֹפִיסָה את הזפת המעורבת בשעווה שמגרדים מאוניות־ים. החיים מנסים הכול; והיא יעילה בהרבה לכל הדברים שזפת ושרף מועילים להם, מן הסתם מפני שהתווספה לה שכבה קשה של מלח.

פותחים את האשוחית בצד הפונה לשמש — לא במכה אלא בפצע שנוצר מהסרת הקליפה — ברוחב של שתי רגליים לכל היותר, ובגובה שאינו פחות מאמה אחת מן הקרקע. אין חסים אף על גוף העץ עצמו, כדרך שחסים בעצים אחרים, מפני שגם השבב הוא חלק מן התנובה; אך השבב הקרוב ביותר לקליפה הוא המשובח, וזה הגבוה יותר מביא מרירות. אחר כך כל הלחות מכל העץ זורמת אל הפצע.

כך עושים גם בטדה. כשהנוזל חדל לזרום, פותחים באותה דרך צד אחר ואחר כך צד נוסף. לבסוף כורתים את העץ כולו ושורפים את ליבתו. כך גם בסוריה מסירים קליפה מאלת הבָּטנה; שם עושים זאת אף מן הענפים ומן השורשים, אף שהשרף הבא מחלקים אלה נחשב פסול. במקדוניה שורפים את הארזית הזכרית, ואילו בנקבה רק את השורשים.

תֵאוֹפְרַסְטוֹס כתב שבארץ אַפּוֹלוֹנִיָה מצויה זפת מחצבית שאינה נופלת באיכותה מן המקדונית. בכל מקום הזפת הטובה ביותר באה ממקומות שטופי שמש הפונים לצפון; זו שממקומות מוצלים מחוספסת יותר ומדיפה ריח ארסי. בחורף קר היא גרועה יותר, פחות שופעת וחסרת צבע.

יש הסבורים שבאזורים הררים השרף נעשה טוב יותר בכמותו, בצבעו ובמתיקותו, ואף ריחו נעים יותר בעודו שרף; אבל לאחר בישולו הוא נותן פחות זפת, מפני שהוא הופך לנוזל מימי, והעצים עצמם דקים מאלה שבמישורים. הן

אלה והן אלה עקרים יותר במזג אוויר בהיר. עצים אחדים נותנים תנובה בשנה שאחרי החריצה, אחרים בשנה השנייה ויש שבשלישית. את הפצע ממלא שרף, לא קליפה ולא צלקת, שכן בעץ הזה אין הפצע נסגר.

יש שהפרידו מן המינים האלה את הַסַפִּינוּס כמין בפני עצמו, מפני שהוא גדל בזריעה מקרוביהם, בדרך שתוארה בדיון בגרעינים. הם מכנים טדות את חלקיו התחתונים של אותו עץ; אלא שהעץ אינו אלא אשוחית שפראותה מותנה מעט בזריעה, ואילו 'סַפִּינוּס' הוא שמה של העצה הנוצרת בדרך חיתוך מסוימת, כפי שנלמד בהמשך.

לשם חומר־עץ הוליד הטבע את שאר העצים, ובשפע הגדול ביותר את המילה. זהו עץ גבוה וישר, ואף עליו ערוכים כנוצות; הוא התפרסם מאוד בזכות שבחי הוֹמֵרוֹס ובזכות חנית אָכִילֵס. עצתו מועילה לצרכים רבים; זו הגדלה באידה שֶׁבְּטָרוֹאַס דומה כל כך לארז עד שלאחר הסרת הקליפה היא מטעה את הקונים.

היוונים קבעו לה שני מינים: האחד גבוה וחסר קשרים; האחר נמוך, קשה וכהה יותר, ועליו כעלי דַפְנָה. במקדוניה מכנים בומליה את הגדולה והגמישה ביותר. אחרים חילקו לפי מקום הגידול: המילה שבמישור בעלת עצה מסולסלת, ובהר עצתה דחוסה.

היוונים מסרו שעליהן ממיתים בהמות משא, אך אינם מזיקים לשאר מעלי־הגירה; באיטליה הם אינם מזיקים אפילו לבהמות משא. מנגד, נגד נחשים אין מועיל כמוהם: סוחטים את מיצם לשתייה ומניחים אותם על הפצע. כוחם כה רב עד שנחש אינו נוגע אפילו בצללי העץ של הבוקר או הערב, כשהם ארוכים ביותר, ונמלט מן העץ עצמו מרחוק. אנו מוסרים דבר שבדקנו: אם מקיפים אש

ונחש בעלי מילה, הנחש נמלט אל האש ולא אל המילה. מופלאה נדיבות הטבע: המילה פורחת לפני שהנחשים יוצאים ואינה משירה את עליה לפני שהם שבים למחבואם.

בתרזה שונים הזכר והנקבה בכל דבר. עצת הזכר קשה יותר, אדמדמה, מסוקסת וריחנית יותר; גם קליפתו עבה יותר, וכשמפשיטים אותה אינה גמישה. הוא אינו נושא זרע או פרח כנקבה, שגזעה עבה יותר ועצתה לבנה ומצטיינת. מפליא ששום בעל־חיים אינו נוגע בפרי העץ הזה, ואילו מיץ העלים והקליפה מתוק. בין הקליפה לעצה יש שכבות דקות, קרומים רבים; מהן נעשות הרצועות המכונות 'רצועות תרזה', והדקה שבהן מכונה פילירה, שנודעה בכבוד הקדמונים כסרטי כתרים. זחלי עץ אינם פוגעים בעצה; העץ נמוך למדי, אך מועיל.

האדר מגיע כמעט לאותו גודל; בעדינותן וביופיין של העבודות הנעשות ממנו הוא שני רק לעץ התויה. מינים אחדים לו: הלבן, המצטיין בלובן מיוחד, מכונה 'גָאלִי' וגדל באיטליה שמעבר לַפּוֹ ומעבר לָאַלְפִּים. למין אחר דגם של כתמים מסולסלים; כשהדגם מצטיין במיוחד הוא קיבל את שמו מדמיונו לזנב טווס, והמשובח ממנו גדל בְּהִיסְטְרִיָה ובראיטיה. מין זול יותר מכונה 'עב־עורקים'.

היוונים מבחינים לפי מקום הגידול: זה שבמישור לבן וחסר סלסול, והם מכנים אותו גְלִינוֹן; זה שבהר מסולסל וקשה יותר, והמסולסל ביותר, מן הזכר, משמש לעבודות מפוארות. המין השלישי, זיגיה, אדמדם, עצתו נוחה לביקוע וקליפתו כחלחלה ומחוספסת. אחרים מעדיפים לראות בו מין בפני עצמו, וּבָלָטִינִית מכנים אותו קַרְפִּינוּס.

היפה ביותר הוא הַבְּרוֹסְקוֹס, והמולוסקוס עולה עליו עוד הרבה. שניהם תפיחות של העץ הזה: הַבְּרוֹסְקוֹס מפותל ומסולסל יותר, והמולוסקוס פשוט ומפוזר יותר. אילו היה מגיע לגודל של שולחנות, בלי ספק היו מעדיפים אותו על עץ התויה; כעת הוא נראה בשימוש נדיר רק בלוחות כתיבה, בגביהם המוצקים של משענות קריאה או בלוחות ציפוי. מן הַבְּרוֹסְקוֹס עושים גם שולחנות שצבעם משחיר.

תפיחת־עץ נמצאת גם באלמון, והיא גרועה מן הקודמת באותה מידה שהאלמון עצמו נופל מן האדר. זכרי האדר פורחים מוקדם יותר. נוסף על כך, אלה הגדלים במקומות יבשים מועדפים על אלה שבמים, וכך גם במילה. מעבר לָאַלְפִּים יש עץ שעצתו דומה מאוד לעצת האדר הלבן, והוא מכונה סטפילודנדרון. הוא נושא תרמילים, ובתוכם גרעינים שטעמם כאגוז לוז.

בין העצים המכובדים ביותר ניצבת עצת התאשור. דגמה מסתלסל רק לעיתים נדירות, ורק בשורש; בשאר העצה... היא חלקה, והיא מוערכת בזכות גמישות מסוימת, קשיות וצבע חיוור. העץ עצמו מוערך גם בגינון נוי. שלושה מינים לו: הַגַּאלִי, הצומח בדמות חרוטים ומגיע לגובה רב יותר; תאשור־הבר, הפסול לכל שימוש ומדיף ריח כבד; והמין השלישי המכונה 'של ארצנו', שלדעתי הותן מן הפראי בזריעה, מתפשט יותר ויוצר קירות צפופים, ירוק־עד ומתאים לגזימה.

התאשור מצוי מאוד בהרי הַפִּירֶנֵאִים וְקִיטוֹרוּס ובחבל בָּרֶקִינְטוֹס; העבה ביותר גדל בְּקוֹרְסִיקָה. פרחו אינו גרוע, והוא הסיבה למרירות הדבש שם. זרעו שנוא על כל בעלי־החיים. גם בְּאוֹלִימְפּוֹס שבמקדוניה אינו דק יותר, אך הוא נמוך. הוא אוהב קור ומקומות שטופי שמש. אף באש קשיותו כקשיות ברזל: אין לו להבה ואין הוא נותן פחם מועיל.

בין העצים האלה לעצי הפרי מתקבלת הבוקיצה בזכות עצתה ובזכות ידידותה עם הגפנים. היוונים מכירים שני מינים: הררית, הגדולה יותר, ומישורית, שהיא שיחית. איטליה מכנה 'אָטִינְיוֹת' את הגבוהות ביותר, ומעדיפה ביניהן את הגדלות ביובש ולא בהשקיה; המין השני מכונה גָאלִי, השלישי מקומי — ועליו צפופים יותר ורבים יותר יוצאים מאותו עוקץ — והרביעי פראי. הָאָטִינְיוֹת אינן נושאות סמרה — כך מכונה זרע הבוקיצה — וכולן גדלות מנצרי שורש; היתר גדלות מזרע.

עתה, לאחר שתוארו העצים המפורסמים ביותר, יש למסור כמה דברים כלליים על כולם. את ההרים אוהבים הארז, הארזית, הטדה ושאר העצים שמהם נוצר שרף; וכן הצינית, התאשור, האלון הירוק, הערער, אלת הבָּטנה, הצפצפה, מילת־הפרחים וְהַקַרְפִּינוֹס. בָּאַפָּנִינִים יש גם שיח המכונה קוֹטִינוֹס, שאינו ראוי אלא להפקת סיבי צביעה המצטיינים בצבע ארגמן.

האשוח, הָרוֹבּוּר, הערמון, התרזה, האלון הירוק והקרנית אוהבים הרים ועמקים. בהרים עתירי מים משגשגים האדר, המילה, בן־החוזרר, התרזה והדובדבן. השזיף, הרימון, זית־הבר, אגוז המלך, התות והסמבוק כמעט אינם נראים בהרים. גם הקרנית, הלוז, האלון, מילת־הפרחים, האדר, המילה, האשור וְהַקַרְפִּינוֹס יורדים אל המישורים. גם הבוקיצה, התפוח, האגס, הדפנה, ההדס, שיחי הסנגווינאוס, האלון הירוק ושיחי הרותם הגדלים לצביעת בגדים עולים אל ההרים. בן־החוזרר נהנה ממקומות קרים, אך השדר אף יותר ממנו.

עץ גָאלִי זה מפליא בלובנו ובדקותו; הוא מטיל אימה במטות נושאי המשרות, אך גם מתגמש לחישוקים ולצלעות סלים. בְּגָאלְיָה מבשלים ממנו בִּיטוּמֶן. באותם מקומות מלווים אותו גם עצי הקוץ, המבשרים טוב מכול ללפידי

חתונה, מפני שהרועים שחטפו את הנשים הַסַּבְּינִיּוֹת עשו מהם את לפידיהם, כפי שמעיד מָסוּרְיוּס. כיום הַקַּרְפִּינוּס והלוז הם השכיחים ביותר ללפידים.

הברושים, אגוזי המלך, הערמונים וְהַלַּבּוּרְנוּם שונאים מים. גם האחרון הוא עץ אַלְפִּינִי ואינו מוכר בדרך כלל; עצתו קשה ולבנה, ופרחו, שאורכו אמה, אינו נמשך בידי דבורים. גם הצמח המכונה 'זקן יוּפִּיטֶר' שונא מים; הוא נגזם בגינון נוי, צפוף ומעוגל, ועליו כסופים.

רק במקומות עתירי מים מצליחים הערבה, האלמון, הצפצפה, הַסִּילֶר והליגוסטרום, שעצתו מועילה במיוחד לקוביות שיבוץ. כך גם הווקיניה: באיטליה נוטעים אותה לציד ציפורים, וּבְגַאלְיָה גם לשם צביעת בגדי העבדים בארגמן. כל העצים המשותפים להרים ולמישורים גדלים במישורים לגודל רב יותר ויפים יותר למראה; אולם פריים טוב יותר, ודגם עצתם מסולסל יותר, בהרים — מלבד תפוחים ואגסים.

נוסף על כך, יש עצים שעליהם נושרים ואחרים שצמרתם מוריקה לעד; אך להבדל זה צריך להקדים הבדל אחר. יש עצים שהם פראיים לגמרי ואחרים עירוניים יותר — שהרי בשמות אלה מקובל להבחין גם בין עצים מתורבתים. אלה המועילים לאדם באופן תרבותי יותר בפרי, בסגולה אחרת או בשירות הצל, יכולים להיקרא 'עירוניים' בלי אי־דיוק.

מן הקבוצה הזאת אין העלים נושרים מן הזית, הדפנה, הדקל, ההדס, הברוש, האורן, הקיסוס, הרודודנדרון ואף מן הַסַּבְּינָה, אף שהיא מכונה עשב. השם רודודנדרון, כפי שניכר ממנו, בא מן היוונים. אחדים קראו לו נֶרִיוֹן, אחרים רוֹדוֹדַפְנֶה. עלוותו ירוקת־עד ודומה לוורד, וגבעוליו שיחיים. הוא רעל לבהמות משא, לעזים ולכבשים, ואילו לאדם הוא תרופה נגד ארס נחשים.

מבין עצי הבר אין העלים נושרים מן האשוח, הארזית, אורן־הבר, הערער, הארז, אלת הבָּטנה, התאשור, האלון הירוק, הצינית, אלון השעם, הַסַּקְסוּס והטמריקס. בין שתי הקבוצות ניצבים האנדרכנה ביוון והקטלב בכל מקום: יתר עליהם נושרים, אך לא העלים שבצמרות. גם בין השיחים אין העלים נושרים ממין מסוים של ארז, מן הפטל ומן הקנה. בחבל תוּרִי,

במקום שבו שכנה סִיבָּרִיס היה אפשר לראות מן העיר עצמה אלון אחד שמעולם לא השיר את עליו ולא לבלב לפני אמצע הקיץ. מופלא הדבר שמחברים יוונים מסרו זאת, ואילו אצלנו נשתכח אחר כך. כה גדול כוחם של המקומות, עד שבסביבות מֶמְפִּיס שבמצרים וּבְאֶלֶפַנְטִינֶה שֶׁבְּתְּבָאִיס אין שום עץ משיר את עליו, ואף הגפנים אינן משירות.

כל שאר העצים, חוץ מאלה שנמנו לעיל — שהרי ארוך יהיה למנותם — מאבדים את עליהם. נצפה כי רק העלים הדקים, הרחבים והרכים מתייבשים, ואילו אלה שאינם נושרים הם צרים ועבים ברקמה קשה. ההגדרה שלפיה העלים אינם נושרים בעצים שמיצם שמן יותר — כוזבת; שכן מי יכול להבחין בדבר כזה באלון הירוק? טִימָאיוֹס המתמטיקאי סבור שהעלים נושרים כשהשמש עוברת בעקרב, מכוחו של המזל ומאיזה רעל שבאוויר. אם כן, רשאים אנו לתמוה מדוע אותה סיבה אינה פועלת נגד כולם.

ברוב העצים העלים נושרים בסתיו; מקצתם מאבדים אותם מאוחר יותר ומאריכים את שהותם עד החורף. אין חשיבות לכך שהעץ לבלב מוקדם יותר, שהרי יש המקדימים ללבלב ונמנים עם האחרונים להתערטל, כגון השקד, המילה והסמבוק; ואילו התות הוא האחרון ללבלב אך נמנה עם הראשונים להשיר את עליו.

גם בזה גדול כוחה של הקרקע. העלים נושרים מוקדם יותר במקומות יבשים ודלים, ומעץ זקן הם נושרים קודם; בעצים רבים הם נושרים עוד לפני הבשלת הפרי, כגון בתאנה המאוחרת, באגס החורפי ובתפוח החורפי, ורק פרי הרימון נראה אז על עץ־אמו. אך גם בעצים השומרים תמיד על נופם אין אותם העלים עומדים לעולם: עלים אחרים צומחים מתחתיהם, ואז הישנים מתייבשים; הדבר קורה בייחוד סביב ימי ההיפוך.

צורת העלים האחידה נשמרת בכל מין ומין, מלבד בצפצפה, בקיסוס ובקיק, שכבר אמרנו כי הוא נקרא גם קִיקִי. שלושה מיני צפצפה יש: לבנה, שחורה, וזו המכונה לובית; עליה של האחרונה הם הקטנים והשחורים ביותר, והיא המשובחת ביותר לגידול פטריות.

עלה של הצפצפה הלבנה דו־צבעי: לבנבן מלמעלה וירוק בחלקו התחתון. בצעירותם העלים שלה, של הצפצפה השחורה ושל הקיק עגולים כמצוירים במחוגה, ועם התיישנותם הם נעשים זוויתיים. בקיסוס, לעומת זאת, העלים הזוויתיים נעשים עגולים. מעלי הצפצפות מתעופפת פלומה גדולה מאוד, לבנה ופרושה כקרניים; כשמספר העלים רב הם מלבינים כמו שערות. עלי הרימון והשקד אדמדמים.

מופלא במיוחד מה שקורה לבוקיצה, לתרזה, לזית, לצפצפה הלבנה ולערבה: אחרי יום ההיפוך מתהפכים עליהן, ואין סימן ודאי מזה לכך שהתקופה האסטרונומית הושלמה.

יש גם הבדל משותף לכל העלים בין שני צדדיהם. הצד התחתון, הפונה אל האדמה, ירוק כעשב וחלק יותר; העורקים, הרקמה הקשה והפרקים מצויים בצד העליון, ואילו החריצים מתחת, כמו ביד האדם. בעלי הזית הצד העליון

לבן יותר וחלק פחות, וכך גם בקיסוס. ואולם עלי כל העצים נפערים מדי יום אל השמש, כאילו הם מבקשים לחמם את צדדיהם התחתונים. בצדם העליון של כולם יש פלומה כלשהי, דקה ככל שתהיה; אצל עמים אחרים היא משמשת כצמר.

כבר נאמר שבמזרח עושים מעלי התמר חבלים חזקים, ושדווקא ברטיבות הם מועילים יותר. ואף אצלנו קוטפים את עלי הדקל אחרי הקציר; הטובים שבהם הם אלה שלא התפצלו מעצמם. מייבשים אותם תחת גג ארבעה ימים, אחר כך פורשים אותם בשמש ומשאירים אותם גם בלילות, עד שהם מתייבשים ונעשים לבנים; לאחר מכן מפצלים אותם לצורך המלאכות.

העלים הרחבים ביותר הם לתאנה, לגפן ולדולב; צרים הם להדס, לרימון ולזית; דמויי־שיער לאורן ולארז; קוצניים לאשחר הקדוש ולמיני האלון הירוק — שהרי אצל הערער הקוץ בא במקום עלה; בשרניים לברוש ולאשל; עבים ביותר לאלמון; ארוכים לקנה, לערבה ולדקל, ובדקל הם גם כפולים; מעוגלים לאגס; חדי־חוד לתפוח; זוויתיים לקיסוס; שסועים לדולב; חתוכים כעין מסרקות לאשוחית ולאשוח; גליים בכל היקפם לאלון; ובפטל אף קליפתם קוצנית.

בצמחים אחדים העלים צורבים, כגון בסרפד; דוקרניים הם באורן, באשוחית, באשוח, בארזית, בארז ובאשחר הקדוש. לעלה הזית והאלון הירוק פטוטרת קצרה, לגפן ארוכה, ובצפצפה היא רועדת; ורק עלי הצפצפה משמיעים פצפוץ כשהם מתחככים זה בזה. יתרה מזו, במין מסוים של תפוח בוקעים עלים קטנים מאמצע הפרי עצמו, ולעיתים אף זוג עלים. מלבד זאת, בעצים אחדים

העלים גדלים סביב הענפים, באחרים אף בראשי הענפים, ובאלון גם על הגזע עצמו.

העלים לעיתים צפופים ולעיתים דלילים, והרחבים הם תמיד הדלילים יותר. בהדס הם ערוכים בסדר, באשכרוע קעורים, ובעצי פרי מפוזרים בלי סדר; בתפוח ובאגס יוצאים עלים אחדים מאותה פטוטרת, ובבוקיצה ובציטיסוס עורקיהם מסועפים. על אלה מוסיף קָאטוֹ את עלי הצפצפה והאלון שנשרו, ומצווה לתתם לבהמות בטרם יתייבשו לגמרי; לבקר הוא מורה לתת עלי תאנה, אלון ירוק וקיסוס. נותנים להם גם עלי קנה ודפנה. עלי עץ השירות נושרים כולם כאחד, ואצל השאר בהדרגה. עד כאן על העלים.

וזה סדרו השנתי של הטבע: תחילה בא העיבור, כשהפאוניוס מתחיל לנשוב, בערך ביום השישי לפני האידים של פֶּבְּרוּאַר. ברוח זו מזדווג כל החי הצומח מן האדמה, שהרי אפילו הסוסות בספרד מתעברות ממנה, כפי שאמרנו. זוהי נשימת ההולדה של העולם, ויש שסברו כי שמה נגזר מן הפועל שפירושו לטפח ולחמם.

היא נושבת מן המערב השוויוני ופותחת את האביב. האיכרים מכנים את העת הזאת 'ייחום', שכן הטבע משתוקק לקבל זרעים והרוח נושאת חיים לכל הנטיעות. הצמחים מתעברים בימים שונים, כל אחד לפי טבעו: אחדים מיד, כבעלי החיים; אחרים מאוחר יותר, ונושאים את ולדותיהם זמן רב יותר — ומשום כך נקרא הדבר לבלוב. הם יולדים כשהם פורחים, והפרח נוצר עם בקיעת הנאדונים. גידול הפרי הוא שלב החינוך.

גם הלבלוב הזה הוא עמלם של העצים. הפרח הוא אות למלוא האביב ולהיוולדה מחדש של השנה; הפרח הוא שמחת העצים. אז הם מראים את

עצמם חדשים ושונים משהם באמת, ואז הם משתפעים בציורי צבעים מגוונים עד כדי תחרות. אך הדבר נמנע מרבים, שכן לא כולם פורחים; ויש עצים קודרים שאינם חשים בשמחות השנה. לא האלון הירוק, האשוחית, הארזית והאורן מתרוננים בפרח כלשהו, ולא מבשרים בשלל צבעים את לידתם השנתית של פירותיהם; אף לא התאנה ותאנת הבר, שכן הן מולידות מיד פרי במקום פרח. ובתאנים מופלאים גם הנפלים שלעולם אינם מבשילים.

גם הערערים אינם פורחים. יש שמסרו כי שני מינים להם: האחד פורח ואינו נושא פרי, ואילו האחר אינו פורח אלא נושא מיד, כשהענבות צומחות ונשארות עליו שנתיים. אך הדבר כוזב, ולכל הערערים חזות קשה תמיד. כך גם גורלם של בני אדם רבים אינו זוכה לפריחה.

ואולם כל העצים מלבלבים, גם אלה שאינם פורחים, ויש הבדל גדול בין המקומות. שהרי בני אותו מין הגדלים בביצות מלבלבים ראשונים, אחריהם אלה שבמישורים, ואחרונים אלה שביערות; ואגסי הבר כשלעצמם מאחרים ללבלב משאר העצים. עם נשיבתו הראשונה של הַפָּאוֹנִיוּס מלבלב הקרנית, סמוך אחריו הדפנה, וקצת לפני יום השוויון התרזה והאדר; ובין הראשונים נמנים הצפצפה, הבוקיצה, הערבה, האלמון ועצי האגוז.

גם הדולב ממהר. שאר העצים מלבלבים עם תחילת האביב: האשחר הקדוש, האלה, הַפָּלִיוּרוּס, הערמון והעצים נושאי הבלוט; ואילו התפוח מלבלב מאוחר והשעם מאוחר מכול. בעצים אחדים הלבלוב כפול, מחמת פוריות יתרה של הקרקע או נעימותו המזמינה של מזג האוויר; הדבר קורה יותר בעשבי התבואה. ואולם בעצים לבלוב מופרז מתיש אותם.

מלבד לבלוב האביב יש לעצים מסוימים לבלובים טבעיים אחרים, הקבועים לפי המזלות שלהם — שאת טעמם נסביר ביתר התאמה בספר השלישי אחרי ספר זה: לבלוב חורף עם זריחת הנשר, לבלוב קיץ עם זריחת הכלב, ושלישי עם זריחת אַרְקְטוּרוֹס. יש הסבורים ששני האחרונים משותפים לכל העצים, אך ניכרים ביותר בתאנה, בגפן וברימון; ולראיה הם מביאים את העובדה שֶׁבְּתֶסַלְיָה ובמוקדון יוצאות אז תאנים רבות מאוד. ואולם במצרים בולט סדר זה יותר מכול.

שאר העצים ממשיכים בלבלוב מרגע שהחלו בו; האלון, האשוח והארזית מפסיקים אותו בשלושה שלבים ומוציאים שלוש סדרות של ניצנים. משום כך הם גם משירים שלוש פעמים את קשקשי קליפתם, דבר הקורה לכל העצים בעת הלבלוב, מפני שקליפתם של ההריוניים נבקעת. הלבלוב הראשון שלהם בא בראשית האביב ונמשך כחמישה־עשר יום. הם מלבלבים שוב כשהשמש עוברת בתאומים. כך נראה שראשי הניצנים הראשונים נדחפים בידי הבאים אחריהם, והגידול נעשה פרקים־פרקים.

הלבלוב השלישי של אותם עצים מתחיל ביום ההיפוך, והוא הקצר ביותר ואינו נמשך יותר משבעה ימים; גם אז ניכרת בבירור פרקיותם של ראשי הנצרים המתארכים. הגפן לבדה יולדת פעמיים: תחילה כשהיא מוציאה אשכול, ושוב כשהיא מבשילה אותו. באלה שאינם פורחים יש רק לידה והבשלה.

עצים אחדים פורחים מיד עם הלבלוב וממהרים בו, אך מבשילים לאט, כגון הגפן. אחרים מלבלבים ופורחים מאוחר אך מבשילים במהירות, כגון התות, המלבלב אחרון מכל העצים התרבותיים ורק לאחר שהקור חלף; משום כך

כונה החכם שבעצים. אולם משהחל, כל לבלובו פורץ בבת אחת, עד שהוא נשלם בלילה אחד ואף משמיע קול.

מבין העצים המתעברים בחורף עם זריחת הנשר, כפי שאמרנו, השקד הוא הראשון לפרוח מכולם, בחודש יָנוּאָר, ובמרס הוא מבשיל את פריו. אחריו פורחים המשמש, אחר כך הַטוּבּוּרֵס והעצים המקדימים: הראשונים זרים, והאחרונים הוכרחו להקדים. ואילו לפי סדר הטבע, בין עצי הבר פורח ראשון הסמבוק, שמוחו רב ביותר, ואחריו הקרנית הזכרית, שאין לה מוח כלל; ובין העצים התרבותיים — התפוח, וזמן קצר אחריו, עד שאפשר לראותם יחד, האגס, הדובדבן והשזיף.

אחריו באה הדפנה, אחריה הברוש, ואחר כך הרימון והתאנים. הגפנים והזיתים מלבלבים כשהללו כבר פורחים, ומתעברים בזריחת הפליאדות; זה הכוכב הקובע להם. הגפן פורחת ביום ההיפוך, והזית, שמתחיל מעט מאוחר יותר, גם הוא. כל העצים מסיימים לפרוח בתוך שבעה ימים לכל המוקדם, מקצתם מאוחר יותר, אך אף אחד לא ביותר מארבעה־עשר יום; וכולם לפני היום השמיני לפני האידים של יוּלִי, עם הרוחות המבשרות את הָאֶטֶסְיוֹת.

בעצים אחדים הפרי אינו בא מיד. הקרנית, למשל, נותנת סביב ימי ההיפוך פרי לבן תחילה ואחר כך אדום כדם. הנקבה ממין זה נושאת אחרי הסתיו ענבות חמוצות שאינן אכילות לשום בעל חיים, וגם עצתה ספוגית וחסרת תועלת; ואילו הזכר נמנה עם העצים החזקים והקשים ביותר. כה גדול ההבדל שהמין יוצר באמצעות הזוויג.

גם האלה, האדר והמילה נותנים זרע בעת הקציר; האגוזים, התפוחים והאגסים — מלבד החורפיים או המקדימים — בסתיו; העצים נושאי הבלוט

מאוחר עוד יותר, עם שקיעת הפליאדות, ורק הָאַייְסְקוּלוּס בסתיו. עם תחילת החורף מבשילים כמה מיני תפוח ואגס וכן אלון השעם. האשוח פורח בצבע כרכום סביב יום ההיפוך ונותן זרע אחרי שקיעת הפליאדות. האורן והאשוחית מקדימים אותו בלבלוב בכחמישה־עשר יום, אך גם הם נותנים זרע אחרי הפליאדות.

האתרוג, הערער והאלון הירוק נחשבים נושאי פרי כל השנה, ופרי חדש תלוי בהם לצד פרי בן השנה שעברה. אך האורן מעורר את הפליאה הגדולה ביותר: יש בו פרי ההולך ומבשיל, פרי שיבשיל בשנה הבאה, ואחר שיבשיל בשנה השלישית. אין עץ שמבטיח את עצמו בלהיטות רבה ממנו; בחודש שבו קוטפים ממנו צנובר אחד מבשיל אחר, והדבר מחולק כך שאין חודש שאין בו הבשלה. האצטרובלים שנבקעו מעצמם על העץ נקראים אזאניות, והם פוגעים באחרים אם אינם מוסרים.

העצים היחידים שאינם נושאים שום פרי — כלומר אפילו לא זרע — הם האשל, הגדל רק לצורך מטאטאים, הצפצפה, האלמון, בוקיצת אָטִינְיָה והאלטרנוס, שעליו צורת ביניים בין עלי האלון הירוק לעלי הזית. ואילו עצים שלעולם אינם נזרעים ואינם נושאים פרי נחשבים חסרי מזל ומקוללים בדת. קְרֶמוּטְיוּס מוסר שהעץ שֶׁפִּילִיס תלתה את עצמה ממנו לעולם אינו מוריק. עצים המולידים גומי פותחים את מוצאיו אחרי הלבלוב; הגומי אינו מסמיך אלא אם מסירים את הפרי.

עצים צעירים אינם נושאים פרי כל עוד הם גדלים. הדקל, התאנה, השקד, התפוח והאגס מאבדים את פריים בקלות רבה לפני ההבשלה, וכך גם הרימון, המאבד את פרחיו בשל טל כבד וכפור. משום כך מכופפים את ענפיו, לבל

יקלטו הענפים הזקופים את הלחות המזיקה ויחזיקו בה. האגס והשקד מאבדים את הפרח ואת הפירות הראשונים גם אם לא ירד גשם, אם לאחר גמר הפריחה שורר מזג אוויר דרומי או מעונן. אך הערבה מאבדת את זרעה במהירות הרבה ביותר,

עוד לפני שהוא חש הבשלה כלשהי; משום כך כינה אותה הוֹמֶרוֹס 'מאבדת־פרי'. דור מאוחר יותר פירש את האמירה לפי רשעותו שלו, מאחר שידוע כי זרע הערבה משמש סם הגורם לעקרות אצל אישה. אך גם בזה השגיח הטבע: מאחר שהערבה צומחת בקלות מנצר הנגע באדמה, הוא העניק לה זרע ברשלנות רבה יותר. ובכל זאת נמסר כי ערבה אחת באי כְּרֶתִים, ממש בירידה אל מערת יוּפִיטֶר, רגילה להביא את זרעה להבשלה: הוא קשה ועצי וגודלו כגרגר חומוס.

יש עצים הנעשים עקרים מחמת פגם המקום, כגון יער קָנָדָה בְּפָארוֹס, שאינו מניב דבר. עצי האפרסק בְּרוֹדוֹס פורחים בלבד. הבדל זה נוצר גם מחמת הזוויג, כמו במקרים שבהם הזכרים אינם נושאים פרי; יש המהפכים זאת ומוסרים שדווקא הנושאים הם הזכרים. גם צפיפות גורמת לעקרות.

מבין העצים המניבים, אחדים נושאים פרי הן בצדי הענפים הן בראשיהם, כגון האגס, הרימון, התאנה וההדס. בשאר הדברים טבעם כטבע גידולי השדה: גם בהם השיבולת צומחת בראש והקטניות בצדדים. רק הדקל, כפי שנאמר, מחזיק את פריו במתחלים, והוא תלוי מטה באשכולות.

בשאר העצים הפרי נמצא מתחת לעלה כדי שיגן עליו, מלבד התאנה, שעלהּ גדול ומצל ביותר ולכן פריה מעליו. היא גם היחידה שעלהּ צומח מאוחר מן הפרי. נמסרה תכונה יוצאת דופן של מין מסוים בְּקִילִיקְיָה, בְּקַפְּרִיסִין וּבְהֶלַאס:

התאנים צומחות מתחת לעלה, ואילו הגרוסים אחרי העלה. לתאנה יש גם פירות מקדימים, שבאתונה מכנים פְּרוֹדְרוֹמוֹי, ובייחוד בזן הלקוני.

באותם זנים יש גם עצים הנושאים פעמיים. באי קיאוס תאנות הבר נושאות שלוש פעמים: היבול הראשון מעורר את הבא אחריו, והשני את השלישי; באמצעותו מפרים את התאנים בְּקַקְפְּרִיפִיקַצְיָה. גם פירות תאנת הבר צומחים מן הצד הנגדי לעלים. כמה זני תפוח ואגס נושאים פעמיים, וכך גם כמה זנים מקדימים. תפוח הבר נושא פעמיים; פריו השני בא אחרי זריחת אַרְקְטוּרוֹס, בייחוד במקומות שטופי שמש.

יש אף גפנים הנושאות שלוש פעמים, ומשום כך מכנים אותן 'משוגעות', מפני שבהן אשכולות אחדים מבשילים, אחרים תופחים ואחרים פורחים. מַרְקוּס וָארוֹ מוסר שֶׁבְּסְמִירְנָה, ליד הַמֶּטְרוֹאוֹן, הייתה גפן שנשאה שלוש פעמים, וכן עץ תפוח בארץ קוֹנְסָנְטִיָה. הדבר קורה תמיד בארץ ונזה שבאפריקה, שעליה נדבר ביתר הרחבה במקום אחר; כה גדולה פוריות הקרקע. גם הברוש נושא שלוש פעמים, שכן את ענבותיו אוספים בְּיָנוּאָר, במאי וּבְסֶפְּטֶמְבֶּר, והוא נושא אותן בשלושה גדלים.

גם בין עצים עמוסי פרי יש הבדל מיוחד. הקטלב והאלון פוריים יותר בחלקם העליון, ואגוזי המלך ותאני המריסקה בחלקם התחתון. ככל שהעצים מזדקנים הם מקדימים לשאת, ובייחוד במקומות שטופי שמש ובקרקע שאינה שמנה. כל עצי הבר מאחרים יותר, ובכמה מהם הפרי אינו מבשיל כלל. כמו כן, אלה שחורשים תחתיהם או חושפים את הקרקע סביב בסיסם מבשילים מהר מן המוזנחים, וגם פוריים מהם.

יש הבדל גם לפי הגיל. השקד והאגס פוריים ביותר בזקנתם, וכך גם העצים נושאי הבלוט ומין מסוים של תאנה; שאר העצים פוריים בצעירותם אך מבשילים מאוחר יותר, והדבר ניכר במיוחד בגפנים. גפנים זקנות נותנות יין טוב יותר, וצעירות — יין רב יותר. ואילו התפוח מזדקן במהירות הרבה ביותר, ובזקנתו הוא מוליד פרי גרוע יותר: התפוחים נעשים קטנים יותר וחשופים לרימות; יתרה מזו, הללו נולדות בעץ עצמו.

התאנה לבדה מכל עצי הפרי מקבלת טיפול כדי להבשיל, ובימינו אף באמצעות מופתים מפלצתיים, מפני שהפירות הבאים שלא בעונתם יקרים יותר. כל העצים המקדימים מאוד לשאת מזדקנים מהר יותר; אחדים אף מתים מיד, לאחר שמזג אוויר מחניף סחט מהם את כל פוריותם, דבר הקורה בייחוד לגפנים.

לעומת זאת, התות מזדקן לאט ביותר ואינו מתייגע כמעט מפריו; וגם העצים שעצתם מסולסלת מזדקנים לאט, כגון הדקל, האדר והצפצפה. עצים שחורשים תחתיהם מזדקנים מהר יותר, ואילו עצי הבר לאט מכול. ובכלל, כל טיפול מוסיף פוריות, והפוריות מוסיפה זקנה. משום כך עצים כאלה פורחים ומלבלבים קודם, ובכל דבר הם נעשים מקדימים, שכן כל חולשה מצייתת יותר למזג האוויר.

עצים רבים מולידים יותר ממוצר אחד, כפי שאמרנו על נושאי הבלוט; עמם נמנית הדפנה, הנושאת את אשכולותיה שלה, ובייחוד הדפנה העקרה, שאינה מולידה דבר אחר, ומשום כך יש הרואים בה זכר. גם אגוזי הלוז נושאים עגילים מרקמה קשה ודחוסה, חסרי כל שימוש. ואולם האלונים הירוקים נושאים

דברים רבים ביותר: הן את זרעם שלהם, הן גרגר המכונה קְרַטָאגוּם, ובצד הצפוני דבקון, ובצד הדרומי —

היפאר — שעל שני אלה נדבר ביתר הרחבה מעט להלן — ולעיתים יש בהם כל ארבעת הדברים יחד.

יש עצים פשוטים, שלהם גזע אחד מן השורש וענפים רבים, כגון הזית, התאנה והגפן. אחרים הם מטיפוס שיחי, כגון הַפְּלִיוּרוֹס, ההדס וכן אגוז הלוז; יתרה מזו, אגוז הלוז טוב יותר ושופע יותר פרי ככל שהוא מתפזר לענפים רבים יותר. לעצים אחדים אין גזע כלל, כגון הזן התרבותי של האשכרוע והלוטוס שמעבר לים.

עצים אחדים מתפצלים לשניים ואף מתפשטים לחמישה חלקים; אחרים גזעם מתחלק אך אינם מסועפים, כגון הסמבוקים; אחרים גזעם אינו מתחלק אך הם מסועפים, כגון האשוחיות. בעצים אחדים הענפים ערוכים בסדר, כגון באשוחית ובאשוח, ובאחרים בלי סדר, כגון באלון, בתפוח ובאגס. באשוח החלוקה זקופה והענפים נוטים אל השמים, לא משתפלים לצדדים.

מופלא הדבר: אם קוצצים את קצות ענפיו של האשוח הוא מת, אך אם גודמים את הענפים בשלמותם הוא מחזיק מעמד. ואם כורתים אותו מתחת למקום שבו היו הענפים, החלק הנשאר חי; אבל אם מסירים רק את הצמרת, העץ כולו מת. יש המוציאים זרועות מן השורש, כגון הבוקיצה, ואחרים מסועפים בצמרת, כגון האורן והפול היווני; את האחרון מכנים ברומא לוטוס בשל מתיקות פריו, שהוא אמנם פרי בר אך דומה כמעט לדובדבן.

מבקשים אותו במיוחד ליד בתים בשל התפרעות ענפיו, המתפשטים מגזע קצר ומטילים צל רחב ביותר, ולעיתים קרובות אף מדלגים אל בתים סמוכים. אין צל שקיומו קצר מזה, וענפיו אינם גוזלים את השמש בחורף, כשהעלים נושרים. אין עץ שקליפתו נעימה יותר או משיבת עיניים בחן רב יותר, ואין ענפים ארוכים, חזקים או רבים משלו, עד שאפשר לכנותם עצים כמספרם. בקליפה צובעים עורות ובשורש צמר. לעצי התפוח מבנה מיוחד: הם יוצרים חטוטרות הדומות לחרטומי חיות בר, כשכמה קטנות דבוקות לאחת גדולה ביותר.

יש ענפים עיוורים שאינם מלבלבים. הדבר קורה מטבעם, אם לא צברו כוח, או כעונש על גיזום, כאשר הצלקת הקהתה אותם. מה שהענף הוא בעצים המתפצלים, העין היא בגפן והפרק בקנה. כל העצים עבים יותר מטבעם בחלקים הקרובים לאדמה. האשוח, הארזית, הדקל, הברוש, הבוקיצה וכל עץ חד־גזעי צומחים לגובה. מבין העצים המסועפים נמצא אפילו דובדבן המניב קורות באורך ארבעים אמה ובעובי אחיד של שתי אמות לכל אורכן. עצים אחדים מתפזרים לענפים מיד מן הקרקע, כגון התפוח.

בעצים אחדים הקליפה דקה, כגון בדפנה ובתרזה, ובאחרים עבה, כגון באלון; באחדים היא חלקה, כגון בתפוח ובתאנה, ואילו באלון ובדקל היא מחוספסת. בכל המינים היא מתקמטת יותר בזקנה. בעצים אחדים היא נבקעת מאליה, כגון בגפן; ובאחרים אף נושרת, כגון בתפוח ובקטלב. באלון השעם ובצפצפה היא בשרנית, בגפן ובקנה קרומית, בדובדבן דומה לירֵיעות פפירוס; בגפן, בתרזה ובאשוח היא בנויה שכבות רבות, ובאחרים שכבה יחידה, כגון בתאנה ובקנה.

גדול גם ההבדל בין השורשים: לתאנה, לאלון ולדולב שורשים רבים; לתפוח קצרים ודקים; לאשוח ולארזית שורש יחיד, שעליו הם נשענים, אף ששורשים זעירים מתפזרים לצדדים. לדפנה שורשים עבים ולא אחידים, וכך גם לזית, ששורשיו אף מסועפים. שורשי האלון, לעומת זאת, בשרניים. האלונים שולחים את שורשיהם למעמקים; ואם נאמין לְוִוֶרְגִילְיוּס, הָאַייְסְקוּלוּס יורד בשורשו לעומק השווה לגובה גופו מעל הקרקע.

שורשי הזית, התפוח והברוש עוברים על פני השטח העליון של רגב האדמה; באחרים מהלכם ישר, כגון בדפנה ובזית, ובאחרים מפותל, כגון בתאנה. זו שעירה בשורשונים זעירים, וכך גם האשוח ועצי בר רבים; אנשי ההרים תולשים מהם חוטים דקים מאוד וקולעים בקבוקים נאים לעין וכלים אחרים.

יש שאמרו כי השורשים אינם יורדים עמוק יותר מן המקום שחום השמש מחמם, וכי הדבר משתנה לפי טבעו הדק או העבה של המקום; לדעתי הדבר כוזב. אצל המחברים נמצא לפחות כי כאשר הועבר שתיל אשוח, נחשף שורשו לעומק שמונה אמות, ואף לא נחפר כולו אלא נקטע. שורש עץ הציטרון הוא הגדול ביותר בהתפשטותו ובנפחו; אחריו שורשי הדולב, האלון והעצים נושאי הבלוט.

שורשיהם של עצים מסוימים חיוניים יותר סמוך לפני הקרקע, כגון הדפנה; לפיכך, כשהוא מתייבש יחד עם הגזע, לאחר כריתה הוא מוציא שיחים ביתר שפע. יש הסבורים שעצים בעלי שורשים קצרים מזדקנים מהר יותר, אך התאנים מפריכות זאת, שכן שורשיהן ארוכים מאוד וזקנתן מהירה ביותר. לדעתי כוזבת גם המסורת שלפיה שורשי עצים מצטמצמים בזקנתם: עץ אלון ישיש שנעקר בכוח סערה נראה כשהוא חובק בשורשיו יוּגֵרוּם של קרקע.

דבר שכיח הוא שעצים שנפלו מזקיפים שוב ושבים לחיות בזכות מעין צלקת שהאדמה יוצרת סביבם. הדבר רגיל ביותר בדלבים, הקולטים את מלוא כוחן של הרוחות בשל צפיפות ענפיהם; לאחר שכורתים את הענפים ומקלים את המשא, משיבים אותם אל בורם. הדבר כבר נעשה גם באגוזי מלך, בזיתים ובעצים רבים אחרים.

יש גם דוגמאות לעצים רבים שנפלו בלי סערה ובלי סיבה אחרת מלבד היותם אות פלא, ואחר כך קמו מעצמם. מופת כזה נראה לאזרחי העם הרומי בזמן המלחמות הַקִּימְבְּרִיּוֹת: בְּנוּקֶרְיָה, בחורשת יוּנוֹ, בוקיצה — שגם צמרתה נכרתה מפני שרבצה על המזבח עצמו — הזדקפה מעצמה ומיד פרחה. מאז שבה וקמה תפארת העם הרומי, שקודם לכן הוכתה באסונות.

מסופר שאותו הדבר קרה גם בְּפִילִיפִּי לערבה שנפלה ונכרתה, וּבְסָטָאגִירָה לצפצפה לבנה שבמוסיאון; כולם היו אותות מבשרי טובה. אך המופלא מכול הוא דולב בְּאַנְטַנְדְרוֹס, שאף לאחר שצדדיו סותתו סביב־סביב עמד שוב מעצמו ושב לחיים; אורכו היה חמש־עשרה אמה ועוביו ארבע אמות.

העצים שאנו חבים לטבע נולדים בשלוש דרכים: מאליהם, מזרע או מן השורש. הטיפול האנושי המציא דרכים רבות יותר, שעליהן נדבר בספר המיוחד להן; שכן עתה כל דיוננו בטבע, רב־הדרכים, המופלא והראוי לזיכרון. כבר לימדנו שלא הכול צומח בכל מקום ושעצים מועברים אינם תמיד חיים. לעיתים הדבר קורה מחמת סלידה, לעיתים מחמת עקשנות, ולעיתים קרובות יותר מחמת חולשתם של המועברים; פעם האקלים עוין ופעם הקרקע מתנגדת.

האפרסמון מסרב לצמוח במקום אחר; התפוח הָאַשׁוּרִי, משהוא גדל, מסרב לשאת במקום אחר. גם הדקל אינו מוכן לצמוח בכל מקום, ואם צמח אינו תמיד יולד; ואף אם הבטיח והציג פרי, אינו מגדל אותו, כאילו ילד שלא ברצונו. לשיח הקינמון אין כוח להגיע אל הארצות הסמוכות לסוריה. עדינותם של האמומום והנרד אינה סובלת להיעקר מהודו, אפילו לַעֲרַב ואף לא באונייה זרה; המלך סָלַאוּקוֹס ניסה זאת.

המופלא ביותר הוא שלרוב אפשר להפציר בעצים עצמם עד שיחיו ויעברו מקום, ולעיתים אף להשיג מן הקרקע שתזין זרים ותכלכל עצים שבאו מרחוק; אך בשום אופן אי אפשר לכופף את האקלים. עץ פלפל חי באיטליה, והקסיה אף באזור הצפוני; עץ לבונה חי בלידיה — אך מניין יימצאו השמשות היונקות מהם את כל המיץ ומבשלות את דמעת השרף?

קרוב לכך בפלא הוא שהטבע משתנה באותם הדברים ובכל זאת כוחו עומד בהם בלי להתחלק. הטבע נתן את הארז לאזורים לוהטים, אך הוא צומח בהרי לִיקְיָה וּפְרִיגְיָה; הוא עשה את הקור אויב לדפנה, אך אין עץ השופע ממנה בְּאוֹלִימְפּוֹס. בְּפַנְטִיקַפָּאיוֹן שעל הַבּוֹסְפּוֹרוֹס הַקִּימֶרִי התאמצו המלך מִיתְרִידָטֵס ושאר התושבים בכל דרך לגדל דַּפְנָה והדס, ולו לצורכי פולחן; הם לא הצליחו, אף שעצים אוהבי חום מצויים שם בשפע — רימונים ותאנים, ואף תפוחים ואגסים משובחים ביותר. ואילו את עצי הקור שבאותו חבל לא הולידה הארץ,

את האורן, האשוח והאשוחית. ולמה להרחיק עד פּוֹנְטוֹס? סמוך לרומא עצמה הערמון והדובדבן מצליחים בקושי, וכך האפרסק בארץ טוּסְקוּלוּם; את השקדים מרכיבים שם בעמל, אף שֶׁבְּטָרַאקִינָה יש יערות השופעים בהם.

הברוש הוא זר ונמנה עם העצים הקשים ביותר לקליטה; קָאטוֹ מסר עליו דברים ארוכים ותכופים יותר מעל כל עץ אחר. הוא סרבן בזריעה, פריו מיותר, ענבותיו מעוותות את הפנים, עליו מרים, ריחו עז ואף צלו אינו נעים; עצתו מועטה, עד שהוא כמעט מטיפוס שיחי. הוא מקודש לדיס, ומשום כך מציבים אותו ליד הבתים כאות אבל.

הנקבה... עקרה. זמן רב לא נדחתה רק משום מראהּ כעמוד מחודד, ושימשה להפרדה בין שורות האורנים בלבד. אך עתה היא נגזזת, נדחסת לקירות צפופים ונכפית לדקות; מעצבים אותה צרה ועגולה לאורך מתמשך ואף לתמונות במלאכת גגנות־הנוי — סצנות ציד, ציים ודמויות של דברים — והיא מלבישה אותן בעלה דק, קצר וירוק תמיד.

שני מינים לברוש: האחד מתכנס כחוד כלפי הצמרת ונקרא גם נקבה; הזכר פורש את ענפיו החוצה, נגזם ומקבל עליו גפן. את שניהם מגדלים למוטות או לקרשים באמצעות כריתת הענפים; בשנה השלוש־עשרה הם נמכרים בדינר ליחידה. זהו היער הרווחי ביותר ביחס לנטיעתו, והקדמונים נהגו לכנות את משתלותיו 'נדוניית הבת'. מולדתו היא האי כְּרֵתִים, אף שֶׁקָאטוֹ מכנה אותו טָרֶנְטִינִי, לדעתי משום שהגיע לשם בראשונה. ובאיניריה הוא מלבלב שוב לאחר שנכרת;

אבל בִּכְרֵתִים, בכל מקום שאדם הופך בו את האדמה, הברוש נולד בדחף טבעי ומיד מזנק; ואילו שם הוא צומח גם בלי שהקרקע נקראה לעזרתו, מאליו, ובייחוד בהרי אידה ובהרים המכונים הלבנים, ובראשיהם, שהשלג אינו סר מהם לעולם, הוא מצוי בשפע רב. הדבר מעורר פליאה, שכן במקום אחר הוא מצליח רק בחום וסולד מאוד מן האדמה המגדלת אותו.

לא רק טבע הקרקע או אופיו הקבוע של האקלים חשובים לעצים אלה, אלא גם כוח זמני כלשהו. לרוב הגשמים מביאים זרעים מסוימים וזורמים עם מין קבוע, ולעיתים אף עם מין שלא היה ידוע קודם; כך קרה בחבל קִירֵנָה, כאשר הַלָּסָארְפִּיקְיוּם נולד שם לראשונה, כפי שנאמר בדיון על טבע העשבים. גם יער סמוך לעיר זו נולד בעקבות גשם סמיך ודמוי זפת.

עתה אומרים שהקיסוס צומח באסיה. בערך בשנת 440 לעיר רומא תֵאוֹפְרַסְטוֹס הכחיש זאת, וכן אמר שבהודו הוא צומח רק בהר מָרוֹס; עוד מסר שֶׁהַרְפָּלוֹס ניסה בכל דרך לזרוע אותו בארץ מדי ולשווא, ואילו אֶלֶכְסַנְדֶּר, בשל נדירותו, חזר מנצח מהודו כשצבאו עטור בו, כדוגמת האב לִיבֶּר. גם כיום הוא מעטר את מטות התירסוס, ואף קסדות ומגינים, בטקסיהם החגיגיים של עמי תְּרַקְיָה. הוא אויב לעצים ולכל גידולי השדה, מבקע קברים וחומות, ואהוב מאוד על נחשים בשל קרירותו; לכן מפליא שזכה לכבוד כלשהו.

תחילה יש שני מינים, כמו בשאר העצים: זכר ונקבה. נמסר שהזכר גדול יותר הן בגופו הן בעליו, וגם קשה ושמן יותר, ופרחו נוטה לארגמן; ואולם הפרח של שניהם דומה לשושנת בר, אלא שאין לו ריח. שלוש צורות לשני המינים האלה: קיסוס לבן, שחור, ושלישי המכונה הֶלִיקֶס.

גם צורות אלה נחלקות לאחרות, שכן יש קיסוס הלבן רק בפריו ואחר הלבן גם בעליו. בין נושאי הפרי הלבן יש כאלה שגרגריהם צפופים וגדולים יותר ואשכולותיהם מתעקלים במעגל; הם מכונים קוֹרִימְבִּים. אותם קוֹרִימְבִּים נקראים סִילֵנְיִים כאשר הגרגר קטן יותר והאשכול דליל יותר, וכך גם בקיסוס השחור.

למין אחד זרע שחור ולאחר צבע כרכום; המשוררים משתמשים בו לזרים. עליו שחורים פחות, ויש המכנים אותו נִיסִי ואחרים בככי; הַקוֹרִימְבִּים שלו הם הגדולים שבקיסוסים השחורים. כמה מן היוונים מחלקים גם מין זה לשניים לפי צבע הגרגרים: אֶרִיתְרַנוּם וּכְרִיסוֹקַרְפּוּם.

ואולם לְהֶלִיקֶס הבדלים רבים ביותר, משום שהוא נבדל בעיקר בעלה. עליו קטנים, זוויתיים וסדורים בחן רב יותר, בעוד שעלי שאר המינים פשוטים. הוא נבדל גם באורך שבין הפרקים, אך בייחוד בעקרותו, שכן אינו מוליד פרי. יש הסבורים שזה עניין של גיל ולא של מין, שבתחילה הוא הֶלִיקֶס ובזקנתו נעשה קיסוס.

טעותם ניכרת בבירור, שכן נמצאים כמה מיני הֶלִיקֶס, אך שלושה בולטים במיוחד: העשבוני והירוק, שהוא הנפוץ ביותר; אחר שעליו לבנים; ושלישי רב־צבעים, המכונה תְּרַקִי. נוסף על כך, לְהֶלִיקֶס העשבוני עלים דקים יותר, ערוכים בסדר וצפופים יותר; במין האחר כל התכונות הללו הפוכות.

בקיסוס רב־הצבעים יש צורה אחת שעליה דקים יותר, ערוכים בדומה וצפופים יותר, ובצורה האחרת כל אלה מוזנחים. העלים גם גדולים או קטנים יותר, והצורות נבדלות בדגם הכתמים. ואף בין הלבנים יש שעליהם לבנים יותר.

הקיסוס העשבוני מתארך יותר מכול. ואילו הלבן ממית עצים: הוא נוטל את כל מיצם ומתעבה עד שהוא נעשה עץ בעצמו. סימניו הם עלים גדולים ורחבים ביותר, גבשושיות־אחיזה זקופות — שבשאר הקיסוסים הן כפופות — ואשכולות עומדים וזקופים למחצה. אף שלכל מיני הקיסוס זרועות מכות שורש, אצלו הן המסועפות והחזקות ביותר, ואחריו בקיסוס השחור. אך ייחודו של הלבן שהוא מוציא זרועות מתוך מרכז העלים וחובק תמיד לשני הצדדים;

כך הוא עושה גם בחומות, אף שאינו יכול להקיפן. לפיכך, אפילו אם נחתך במקומות רבים, הוא מוסיף לחיות ולהתקיים; מספר ראשי השורש שלו כמספר זרועותיו, ובהן הוא נשאר בריא ואיתן, יונק את העצים וחונק אותם. יש גם הבדל בפרי הקיסוס הלבן והשחור, שכן בכמה מהם מרירות הגרגר גדולה כל כך שהעופות אינם נוגעים בו. יש גם קיסוס זקוף, היחיד מכל המינים העומד בלי משען, ומשום כך הוא נקרא אורתוקיסוס; כנגדו הַכְּמַאיקִיסוֹס, שאינו אלא זוחל על הקרקע.

דומה לקיסוס הוא הסמילקס, שמוצאו אמנם בְּקִילִיקְיָה אך הוא נפוץ יותר ביוון. גבעוליו צפופים ופרוקים, ענפיו קוצניים ושיחיים; עליו דמויי עלי קיסוס אך קטנים ואינם זוויתיים, ומן הפטוטרת הוא מוציא קנוקנות; פרחו לבן וריחו כריח השושן.

הוא נושא אשכולות כגפן בר ולא כקיסוס, וצבעם אדום; הגרגרים הגדולים כוללים שלושה גרעינים והקטנים אחד, שחורים וקשים. הוא מבשר רעה בכל הטקסים והזרים, מפני שהוא שיח אבל: העלמה שנשאה את שמו השתנתה לשיח הזה בגלל אהבתה לצעיר קרוקוס.

המון העם אינו יודע זאת ולעיתים קרובות מטמא את חגיו בסוברו שזה קיסוס; וכי מי יודע בכלל באילו צמחים עטורים לִיבֶּר האב או סִילֵנוס אצל המשוררים? מעצת הסמילקס עושים לוחיות כתיבה, ומתכונתה המיוחדת של העצה הוא שכאשר מקרבים אותה לאוזניים היא משמיעה קול עדין. מסופר גם על תכונה מופלאה של הקיסוס לבדיקת יינות: אם עושים כלי מעצתו, היין זורם דרכו והמים נשארים בו, אם נמהלו ביין.

בין הצמחים השמחים בקור ראוי להזכיר גם את השיחים המימיים. בראשם יעמדו הקנים, הנחוצים במבחני המלחמה והשלום ואף רצויים לתענוגות. עמי הצפון מכסים את בתיהם בסיכוך שלהם, וגגות כאלה עומדים דורות; ואילו בשאר העולם תולים בהם תקרות קמורות קלות ביותר.

הקנים משמשים גם לכתיבה על נייר, ובייחוד הַמְּצָרְיִים בשל קרבה מסוימת לפפירוס. ואולם משובחים יותר הקנים הַקְּנִידְיִים ואלה הצומחים באסיה סביב אגם אֲנָאִיטִיקוֹס. בקנים שלנו יש טבע ספוגי יותר, בעל רקמה סחוסית סופגת; גופם חלול מבפנים, ובחוץ הוא מתייבש לשכבת עץ דקה, נוחה לפיצול ובעלת שפה חדה מאוד תמיד.

שאר גבעולו הדק פרוק ומסומן בקשרים, הולך וצר בהדרגה אל ראשו, וציצת המכבד עבה יותר; גם היא אינה חסרת שימוש. היא ממלאת במקום נוצות את מצעי הפונדקים, או, במקום שהתקשתה לרקמה עצית יותר, כמו בארץ הַבָּלְגִים, כותשים אותה ומכניסים אותה בין חיבורי האוניות; היא מלחימה את האריג, חזקה מדבק ואמינה מזפת במילוי סדקים.

בקנים משלימים עמי המזרח את מלחמותיהם; בקנים הם מזרזים את המוות בהוספת נוצה, ולקנים מוסיפים חודים מזיקים בעלי קֶרֶס שאין להשיבו. גם הקנה עצמו נעשה נשק נוסף כשהוא נשבר בתוך הפצע. בכלי נשק אלה הם מצלים על השמש עצמה. משום כך הם מבקשים יותר מכול ימים בהירים ושונאים רוחות וגשמים, המאלצים אותם לחיות בשלום זה עם זה.

ואם ימנה אדם בדקדוק את האתיופים, מצרים, הערבים, ההודים, הַסְּקִיתִים, הַבַּקְטְרִים, עמים רבים כל כך מן הַסַּרְמָטִים, ואת כל המזרח וכל ממלכות

הַפָּרָתִים — כמעט מחצית בני האדם בעולם כולו חיים כשהם מוכנעים בידי הקנים.

הצטיינותם בשימוש הזה הקנתה תהילה ללוחמי כְּרֵתִים. אך גם בזה, כמו בשאר הדברים, ניצחה איטליה, שכן אין קנה מתאים לחצים יותר מזה הגדל בנהר רנוס שבארץ בּוֹנוֹנְיָה: מוחו רב ביותר, משקלו קל לתעופה ובכל זאת איזונו עמיד בפני משבי הרוח. מעלה זו אינה מצויה באותה מידה בקנים הַבָּלְגִיִּים, אך היא משבחת את הקנים הַכְּרֵתִיִּים המובחרים יותר. ואף על פי כן מעדיפים את הקנים ההודיים; יש הסבורים שטבעם אחר, שכן בתוספת חודים הם משמשים גם במקום חניתות.

הקנה ההודי מגיע לעובי של עץ, כפי שאנו רואים בדרך כלל במקדשים. ההודים מוסרים שגם בהם יש זכרים ונקבות: גוף הזכר דחוס יותר ושל הנקבה רחב וחלול יותר. ואם נאמין להם, פרק־ביניים יחיד אף משמש במקום סירה. הוא צומח בעיקר סביב נהר אַקְסִינֶס.

כל קנה מוציא גבעולים רבים משורש אחד, ולאחר כריתה הוא שב וצומח בפוריות רבה עוד יותר. השורש חיוני מטבעו ואף הוא פרוק. רק לקנים ההודיים עלים קצרים; אבל בכל הקנים העלים מתחילים מן הקשר, ובחיבוקם עוטים סביב הגבעול מעטפות דקות. הם מפסיקים לעטוף לכל המאוחר באמצע פרק־הביניים ואז משתפלים. אף שהקנה והקלמוס עגולים, יש להם שני צדדים מעל הקשרים, ובכל פעם חיק העלה מתחלף: אחד יוצא מימין, והבא אחריו מן הפרק שמעליו משמאל, לסירוגין. משם יוצאים לעיתים ענפים, שהם קנים דקים.

מינים רבים יש. אחד מוצק יותר וצפוף יותר בקשריו, ופרקי־הביניים שלו קצרים; אחר דליל יותר, פרקיו גדולים יותר ואף הוא דק יותר. יש קלמוס שכולו חלול, המכונה סִירִינְגִיאַס, והוא המועיל ביותר לחלילים, מפני שאין בו שום סחוס או בשר. בקנה הָאוֹרְכוֹמֶנִי גם הקשרים חדירים בנקב רצוף, והוא מכונה אאולטיקון. האחרון מועיל יותר לאבובים, והראשון לחלילי פאן.

יש קנה אחר שעצתו עבה יותר ונקבו צר; מוח ספוגי ממלא אותו כולו. מין אחד קצר יותר ואחר גבוה יותר, אחד דק ואחר עבה. המסועף מכולם הוא המכונה דוֹנַקס, והוא צומח רק במקומות מימיים; שכן גם זה הבדל חשוב, אף שהקנה הגדל במקומות יבשים מועדף בהרבה.

לקנה החצים מין משלו, כפי שאמרנו; ואילו לקנה הכרתי הפרקים הארוכים ביותר, והוא נענה לכל כיוון שרוצים לכופפו בו לאחר שחיממוהו. גם העלים יוצרים הבדלים, לא רק במספרם ובאורכם אלא אף בצבעם. בעלי הקנה הלקוני צבעים מגוונים והם צפופים יותר בחלקו התחתון; סבורים שכאלה הם בכלל הקנים הגדלים סביב בריכות, בשונה מקני הנהרות, שעליהם ארוכים וערוכים במרווחים גדולים יותר, ובסיס כל עלה עולה מן המפרק וחובק את הקנה.

יש גם קנה נטוי, שאינו צומח לגובה אלא מתפשט סמוך לקרקע כשיח, והוא ערב מאוד לבעלי החיים בעודו רך. יש המכנים אותו אלטיה. ויש באיטליה גם קנה ביצות, הצומח מקליפתו בלבד ממש מתחת לצמרתו, ושמו אַדֶרָקָה; הוא מועיל מאוד לשיניים, שכן כוחו ככוח החרדל.

הפליאה העתיקה מקני אגם אוֹרכוֹמֶנוּס מחייבת לדבר בהם ביתר דיוק. את העבה והחזק יותר כינו כָּרַקיאַס, ואת הדק יותר — פלוקימוס; זה גדל באיים הצפים, והראשון על גדות האגם המתפשט.

המין השלישי הוא קנה החלילים, שאותו כינו אולטיקוס. הוא צמח בשנה התשיעית, שכן גם האגם שמר על מחזור עליית מימיו בן תשע השנים; ואם הרחיב את תחומו בתוך שנתיים היה הדבר אות מבשר רעות, כפי שנרשם בכירונאה לקראת תבוסת האתונאים. [הנוסח כאן חסר:] לְבַאדְיָה... הוא נקרא... כאשר הַקֶּפִיסוֹס זורם פנימה. אפוא, כשההצפה נמשכת שנה, הקנים מגיעים אף לעובי המתאים לציד עופות. אלה כונו זוגיטאי; ולעומתם הבומביקיאי הבשילו מוקדם יותר עם נסיגת המים. אלה היו דקים, והנקבות בעלות עלה רחב ולבן יותר ומעט פלומה; ואילו לאלה שסומנו בשם סריסים לא הייתה פלומה כלל. מהם נעשו הכלים לנגינות המפורסמות.

ואל לנו לעבור בשתיקה גם על פלא נוסף שבמלאכה זו, אף שכיום אולי יסולח לנו אם נעדיף לנגן בכסף. עד לימיו של החלילן אַנְטִיגֶנִידֵס, כאשר עדיין השתמשו במוזיקה פשוטה, נהגו לכרות את הקנים בעונתם עם שקיעת אַרְקְטוּרוֹס. קנים שהוכנו כך החלו להיות ראויים לשימוש רק כעבור שנים אחדות.

וגם אז נדרשו אימונים רבים כדי לאלפם, ואת החלילים עצמם היה צריך ללמד לנגן, שכן לשוניותיהם נצמדו זו לזו — דבר שהתאים יותר למנהגי התיאטראות באותם ימים. לאחר שנוספו גיוון ואף מותרות לנגינה, החלו לכרתם לפני יום היפוך הקיץ ולהכשירם לשימוש בתוך שלוש שנים; לשוניותיהם פתוחות יותר לשם כיפוף הצלילים, וכך עושים גם היום.

אולם אז האמינו שכל חלק מתאים רק לקנה שממנו נלקח: החלק שקדם לשורש התאים לחליל השמאלי, והחלק הסמוך לצמרת — לימני; ועד לאין שיעור העדיפו את הקנים שמימי הַקֶּפִיסוֹס עצמו שטפו. כיום חלילי הקודש של הָאֶטְרוּסְקִים עשויים תאשור, ואילו חלילי השעשועים — מלוטוס, מעצמות חמורים ומכסף. קנה הצייד המשובח ביותר בא מִפַּנְהוֹרְמוֹס, וקנה הדיג הָאַבְּרִיטָנִי — מאפריקה.

באיטליה עיקר השימוש בקנה הוא בכרמים. קָאטוֹ מורה לשתלו באדמות לחות, לאחר שהקרקע עובדה תחילה לעומק שני להבי את, ולסדר את עיניו במרחק שלושה רגל זו מזו; ובה בעת לשתול גם קורודה, שממנה יצמח אספרג, שכן ביניהם שוררת ידידות, ומסביב — ערבה. אין מועיל ממנה בין צמחי המים: אף כי הצפצפות מיטיבות עם הגפנים ומגדלות את גפני קֶייקוּבּוּם; ואף כי האלנוסים מגינים על הגדרות, וכשנשתלו בצפיפות במים הם עומדים כחומת גדות ושומרים על השדות מפני הסתערות הנהרות, ולאחר שנכרתו מועילים שוב ושוב בצאצאים לאין מספר.

גם לערבה מינים רבים. יש המתנשאים לגובה רב, מספקים מוטות לסמוכות הכרם ורצועות קליפה לקשירה; אחרים מספקים זרדים גמישים לקשרים, ומין אחר — דקיקים מאוד, לקליעת נצרים בעדינות מרהיבה; ושוב אחרים חזקים יותר ומתאימים לסלים ולמרבית כלי המשק. לאחר שמסירים את קליפתם, הבהירים שבהם, כשהם מטופלים ברכות, מתאימים ביותר לכלים גדולים מכדי שייעשו מעור; ואף לכורסאות נוחות הנשענות לאחור.

הערבה פורייה כשהיא נכרתת, והגיזום הצפוף מצמיח מגדם קצר מעין אגרוף יותר מענף; לפיכך אין לראות בה, כפי שאנו רגילים, עץ שראוי לדאוג לו רק

באחרונה. שכן אין יבול בטוח משלה, זול יותר בהוצאותיו או מוגן יותר מפגעי מזג האוויר.

קָאטוֹ מעניק לערבה את המקום השלישי בהערכת נכסי הכפר, לפני מטעי הזיתים, שדות התבואה וכרי המרעה; ולא מפני שחסרים חומרי קשירה אחרים. שהרי קושרים גם ברותם, בצפצפה, בבוקיצה, בשיחי סנגווינאה, בשדר, בקנה מפוצל ואף בעלי קנים, קְבָלִיגוּרְיָה; וכן בגפן עצמה, בפטל שקוציו נקצצו, ובענפי לוז מפותלים — ומפליא הדבר שיש עצים שחוזקם לקשירה גדל דווקא לאחר שחובטים בהם. ואף על פי כן, סגולתה של הערבה עולה על כולם.

הערבה היוונית האדמדמה מתפצלת; הערבה הָאֲמֶרִינִית בהירה יותר אך שבירה מעט יותר, ולכן קושרים בה כשהענף שלם. באסיה מבחינים בשלושה מינים: שחור, המועיל יותר לקליעת נצרים; לבן, לצורכי עובדי האדמה; ושלישי, נמוך מאוד, שהם מכנים הליקה. גם אצלנו רבים נותנים שמות לשלושה מינים: את הראשון הם מכנים ערבת־נצרים וגם סגולה; את האחר, הדק יותר, ניטלינה על שם צבעו; ואת השלישי, הדק מכולם, גַּאלִית.

את הסמרים השבירים, צמחי הביצות, אין למנות בצדק לא עם השיחים, לא עם הסבכים או הגבעולים, לא עם העשבים ולא בשום סוג זולת סוגם שלהם. מהם עושים [הנוסח משובש:] קירוי ומחצלות; ולאחר שמסירים את קליפתם הם משמשים פתילות לנרות וללוויות. במקומות מסוימים קשיותם חזקה יותר: הספנים משתמשים בהם למפרשים לא רק בפו, אלא גם הדייג האפריקאי בים, התולה בדרך הפוכה את המפרש בין התרנים; והמורים מכסים בהם את

בקתותיהם. למתבונן מקרוב נדמה שהם ממלאים כאן את התפקיד שממלא הפפירוס בפנים העולם.

בין צמחי המים גם הפטל והסמבוק הם מסוג לעצמם, אך שיחי; רקמתם ספוגית, אם כי לא כשל הכלך, שהרי יש בהם יותר עץ, ובייחוד בסמבוק. הרועה מאמין ששופר או חצוצרה העשויים ממנו יצלצלו ביתר עוז אם ייכרת השיח במקום שבו אין הוא שומע קריאת תרנגולים.

הפטלים נושאים תותי פטל, ובמין אחר — פרי הדומה לוורד, המכונה קינוסבטוס. מין שלישי מכנים היוונים אִידָאִי, על שם המקום; הוא עדין יותר מן האחרים וקוציו קטנים ופחות מאונקלים. את פרחו מורחים בדבש כנגד דלקות עיניים ואש שושנה; וכן שותים אותו במים כנגד מחלות הקיבה. לסמבוק גרגרים שחורים וקטנים, ומוהלם צמיג; עיקר שימושם בצביעת השיער. גם הם נאכלים לאחר שבושלו במים.

גם לגוף העצים יש נוזל, שיש לראות בו את דמם, אך אין הוא זהה בכולם: בתאנים הוא חלבי — ויש בו כוח קרישה לגיבון גבינות; בדובדבנים הוא צמיג כמין גומי; בבוקיצות רירי, סמיך ושמנוני; ובעצי תפוח, גפנים ואגסים הוא מימי. עצים שנוזלם סמיך מאריכים ימים יותר. ובכלל, לגוף העצים, כגופם של שאר בעלי החיים, יש עור, דם, בשר, גידים, עורקים, עצמות ומוח.

הקליפה משמשת עור. דבר מופלא הוא שבעץ התות, כאשר רופאים מבקשים את המוהל, אם חורצים באבן את הקליפה באביב בשעה השנייה של היום הוא נִיגָר, אך אם שוברים עמוק יותר נמצא העץ יבש. אצל רוב העצים באה אחר כך שכבת ה'שומן'. מחמת צבעה היא מכונה עץ־לבן; זהו חלק רך וגרוע ביותר של העץ, הנרקב בקלות אפילו באלון ומועד לתולעת, ולכן יש להסירו תמיד.

מתחתיו הבשר, ומתחת לבשר העצמות, כלומר החלק המשובח ביותר של חומר העץ.

עצים שעצתם יבשה, כגון הזית, מניבים לסירוגין יותר מעצים שעצתם בשרנית, כגון הדובדבן. ולא לכולם שכבות שומן או בשר עבות, כשם שאין כאלה לבעלי החיים החריפים ביותר. לתאשור, לקורנוס ולזית אין לא זו ולא זו, ואף לא מוח, ודמם מועט מאוד; כשם שלסורבוס אין עצמות ולסמבוק אין בשר — אך לשניהם מוח רב מאוד — וגם לרוב הקנים אין עצמות.

בבשרם של עצים מסוימים יש סיבים ועורקים. קל להבחין ביניהם: העורקים רחבים ולבנים יותר. הסיבים מצויים בעצים הניתנים לביקוע. משום כך, אם מצמידים את האוזן לקצה קורה ארוכה ככל שתהיה, מרגישים נקישה או אף חריטת חרט בקצה האחר, שכן הקול חודר במעברים הישרים; וכך מגלים אם חומר העץ מפותל וקטוע בקשרים.

בעצים שיש בהם פקעיות — כעין בלוטות בבשר — אין עורק ואין סיב; זהו מעין יבל של בשר שהתכרך בתוך עצמו. הוא יקר ביותר בעץ התויה ובעץ האדר. שאר סוגי משטחי השולחן מסורטטים במעגל סביב הסיב מתוך עצים מבוקעים; שאם לא כן, עורק שנחתך לרוחב מעגל העץ היה שביר. בעצי אַשׁוּר יש מסרקים רוחביים בסיב. מכאן גם הכבוד שניתן בימי קדם לכלים מעץ זה: מָנְיוּס קוּרְיוּס נשבע שלא נטל מן השלל דבר מלבד כד מזיגה מאשור, כדי להקריב בו.

עץ הצף לאורך שוקע עמוק יותר בצדו שהיה סמוך לשורש. בעצים מסוימים הסיב חסר עורקים ועשוי גדילים דקים בלבד; אלה נוחים ביותר לביקוע. אחרים נשברים מהר משהם מתבקעים, מפני שאין בהם סיב, כגון הזית

והגפנים. ולעומתם גוף התאנה כולו בשר; אלון־הסלע, המילה, האלון, הַצִיטִיסוּס, התות, ההובנה, הלוטוס והעצים שאמרנו שהם חסרי מוח — כולם עצם. עצת שאר העצים שחורה מעט; עצת הַקוֹרנוּס צהבהבה ומבהיקה בכידוני ציד, שחריטות הקשרים מייפות אותם. הארז, הלגש והערער אדמדמים.

ללגש הנקבי יש עץ בצבע דבש, שהיוונים מכנים אייגיס. [הנוסח משובש:] עץ זה הוא הסמוך ביותר למוח; באשוח מכנים אותו היוונים לוסון. הוא נמצא עמיד לעד ללוחות ציירים ואינו נסדק בשום בקע. גם החלק הקשה ביותר בארז הוא הסמוך למוח, כעצמות בגוף, ובלבד שהלחלוחית תגורד ממנו. ומספרים שתוך הסמבוק קשה להפליא; יש המעדיפים אותו על כל חומר לכידוני ציד, שכן הוא עשוי מעור ועצמות.

את העצים שמקלפים ושמיועדים לעמודים עגולים במקדשים ולשימושים אחרים ראוי לכרות בשעת לבלובם; בזמן אחר אי־אפשר להפריד את קליפתם, ריקבון מתהווה תחתיה וחומר העץ משחיר. קורות ועצים שהגרזן מסיר מהם את הקליפה יש לכרות מן היום הקצר בשנה ועד נשיבת הַפָּבוֹנְיוּס; ואם מוכרחים להקדים — עם שקיעת אַרְקְטוּרוֹס, ולפניה עם שקיעת הנבל, ולכל המאוחר ביום היפוך הקיץ. את ימי הופעת הכוכבים האלה נמסור במקומם. בדרך כלל די בעיני הבריות להקפיד שעץ המיועד להקצעה לא יופל לפני שהוציא את פירותיו.

אלון שנכרת באביב נפגע מתולעת־עץ, ואילו בחורף אינו מתקלקל ואינו מתעקם; בזמן אחר הוא אף עלול להתעוות ולהיסדק. דבר זה קורה לשעם אפילו אם נכרת בעונתו.

גם למהלך הירח חשיבות עצומה: אין רוצים לכרות אלא בין היום העשרים לשלושים בחודש הירחי. ואולם הכול מסכימים שהמועיל ביותר להפיל עץ בעת התקבצות הירח, ביום שיש המכנים מולד ויש המכנים 'הירח הדומם'. כך, מכל מקום, לאחר שנשרף הגשר שעל אגם קרבות־הים, קבע טִיבֶּרְיוּס קיסר שיכרתו בְּרֵייטָיָה לגשים לבנייתו מחדש.

יש האומרים שבעת ההתקבצות צריך הירח גם להיות מתחת לארץ, דבר שאינו יכול להתרחש אלא בלילה. אם ההתקבצות חלה ביום האחרון של תקופת החורף, חומר העץ יהיה נצחי; במעלה הבאה ניצב מועד אחד מן הכוכבים שנזכרו לעיל. יש המוסיפים גם את זריחת כוכב הכלב; וכך נכרת העץ ששימש בְּפוֹרוּם אַוגוּסְטוּס.

לא עצים צעירים ולא זקנים הם הטובים ביותר לחומר בנייה. יש שאינם נמנעים מלחרוץ אותם סביב עד למוח ולהשאירם עומדים, כדי שכל הנוזל ינזול מהם. מופלא כי במלחמה הַפּוּנִית הראשונה הפליג צי המפקד דוּאִילְיוּס שישים יום בלבד לאחר שהיה עץ עומד; ולעומת זאת מוסר לוּקְיוּס פִּיסוֹ שהמלך הִיֵּירוֹן השלים מאתיים ועשרים אוניות בארבעים וחמישה יום. ואף במלחמה הַפּוּנִית השנייה הפליג צי סְקִיפְיוֹ ארבעים יום לאחר מכת הגרזן. כה רב כוחה של בחירת העונה אפילו בתוך חיפזון מסחרר.

קָאטוֹ, הגדול שבמורים לכל צורכי החיים, מוסיף בענין חומרי העץ: 'עשה את קורת מכבש היין מאשוח־סָאפִּינוּס שחור, אם אפשר. עץ בוקיצה, אורן, אגוז וכל חומר עץ אחר שאתה עוקר — הוצא מן האדמה אחר הצהריים, כשהירח מתמעט ואין רוח דרומית. עונתו באה כשהבשיל זרעו. והישמר מלגרור אותו בטל או להקציעו אז.'

ומיד אחר כך הוא אומר: 'אל תיגע בחומר עץ אלא בזמן שבין חודשי הירח או כשהירח חצוי. את אשר אתה עוקר או כורת סמוך לקרקע מוטב ביותר להוציא בשבעת הימים שלאחר הירח המלא. הישמר בכלל מהקצעה, כריתה או נגיעה בחומר עץ אלא כשהוא יבש, לא קפוא ולא מכוסה טל.' גם טִיבֶּרְיוּס שמר על ימי המולד בגזיות שיערו. מַרְקוּס וָארוֹ מורה, כנגד נשירת שיער, להקפיד לעשות זאת לאחר הירח המלא.

מן הלגש, ובייחוד מן האשוח, נִיגֶר הנוזל זמן רב לאחר כריתתם. אלה הגבוהים והישרים מכל העצים. האשוח מועדף לתרנים ולסקריות של אוניות בשל קלותו. משותף לו, ללגש ולאורן שמסלולי עורקיהם נחלקים לארבעה, לשניים או שהם פשוטים לגמרי. לנגרות פנים הסיב הסמוך למוח בעצים שעורקיהם ארבעה הוא הטוב ביותר... וחומר העץ רך משאר הסוגים. בעלי מקצוע מזהים זאת מיד בקליפה.

חלק האשוח שהיה סמוך לקרקע חסר קשרים. חלק זה מוקצע לאחר שהושט בנהר בדרך שתיארנו, ואז הוא מכונה סָאפִּינוּס; החלק העליון, הקשה ובעל הקשרים, מכונה פוּסְטָרְנָה. גם בכל עץ עצמו הצד הצפוני חזק יותר; ובכלל, עצים שגדלו במקום לח ומוצל גרועים יותר, ואלה שגדלו בשמש צפופים ומאריכי ימים יותר. משום כך ברומא מעדיפים אשוח מן המדרונות הנמוכים על אשוח מן הגבוהים.

יש גם הבדלים בין ארצות המוצא. האשוחים המשובחים ביותר הם מן האלפים ומן הָאַפֶּנִינִים, וּבְנַאלְיָה מן הרי היורה ווז', וכן מִקוֹרְסִיקָה, מִבִּיתִינְיָה וּמִפּוֹנְטוֹס. האשוח מאייניה וּמֵאַרְקַדְיָה גרוע יותר, והגרוע מכול הוא מן הַפַּרְנָסוֹס וּמֵאָבוֹלָה, מפני ששם העצים מרובי ענפים, מפותלים ונרקבים

בקלות. ואילו הארז המשובח ביותר הוא מִכְרַתִים, מאפריקה ומסוריה. חומר עץ שנמשח בשמן ארז אינו נפגע מעש או מריקבון.

לערער אותה סגולה של הארז. הוא מגיע לממדים עצומים בספרד, ובייחוד בארץ הווקאיים. מוחו, בכל מקום, מוצק אף מזה של הארז. פגם המשותף לכל העצים מכונה ספירוֹת, כאשר העורקים והקשרים מסתלסלים. בעצים אחדים מוצאים גם, כמו בשיש, 'מרכזים' — כלומר מוקדי קשיות דמויי מסמר, העוינים את המסורים. ויש תקלות שמקורן במקרה, כגון אבן שהעץ הקיף או קַלֶט בגופו, או ענף של עץ אחר.

במגארה עמד זמן רב בשוק עץ זית בר, שלוחמים אמיצים תלו בו את נשקם. ברבות הימים הקליפה שגדלה סביבו הסתירה אותו. לעץ הייתה זיקה לגורל חורבן העיר, שנחזה באורקל כאשר 'העץ יוליד כלי נשק'; הדבר אירע כשנכרת ונמצאו בתוכו מגיני שוק וקסדות. אומרים שאבנים שנמצאו כך בתוך עצים הן תרופה לעצירת לידה.

העץ הגדול ביותר שנראה ברומא עד ימינו היה, לפי הסברה, זה שֶׁטִיבֶּרְיוּס קיסר הציג לראווה בגשר אגם קרבות־הים בשל היותו פלא, לאחר שהובא עם שאר חומרי הבנייה; והוא נשאר שם עד בניית האמפיתיאטרון של הקיסר נֶרוֹן. הייתה זו קורת לגש, אורכה מאה ועשרים רגל ועובייה אחיד של שתי רגל; מכאן הובן עד כמה לא ייאמן היה גובה העץ השלם, אם מחשבים את הצרותו עד לקצה הצמרת.

בזמננו הייתה גם באכסדרות מתחם ההצבעה קורה שֶׁמַּרְקוּס אַגְרִיפָּה השאיר שם בשל היותה פלא דומה; היא נותרה מעבודות הַדְּרִיבִּיטוֹרְיוּם, הייתה קצרה מן הקודמת בעשרים רגל ועובייה רגל וחצי. אשוח מעורר התפעלות מיוחדת

נראה באונייה שהביאה ממצרים, בפקודת הקיסר גָּאיוּס, את הָאוֹבֶּלִיסְק שהוצב בקרקס הוותיקן ואת ארבעת גושי האבן מאותו חומר שנועדו לתמכו. ודאי הוא שלא נראה בים דבר מופלא מן האונייה הזאת. מאה ועשרים אלף מוֹדְיוּס של עדשים שימשו לה זבורית.

אורכה תפס חלק גדול מן הצד השמאלי של נמל אוֹסְטְיָה. שם הטביעוה בימי הקיסר קְלַאוּדְיוּס, ועליה בנו, בתוך כך, שלושה שוברי גלים בגובה מגדלים, מחומר פוצולני שהובא לשם. עובי העץ ההוא מילא את חיבוק זרועותיהם של ארבעה אנשים. שומעים דרך כלל שתרנים לשימושים אלה נמכרים בשמונים אלף סֶסְטֶרְצִים ואף יותר, ואילו רוב הרפסודות המחוברות יחד — בארבעים אלף סֶסְטֶרְצִים.

ואילו במצרים ובסוריה, מחמת מחסור באשוח, מסופר שהמלכים השתמשו בארז לציים. הגדול שבהם, לפי המסורת, נכרת בְּקִפְּרִיסִין לאונייה בת אחת־עשרה שורות משוטים של דֶּמֶטְרְיוּס: אורכו מאה ושלושים רגל, ועוביו כדי חיבוק שלושה אנשים. שודדי גרמניה מפליגים כל אחד בגזע עץ חלול יחיד, ויש מהם הנושאים אפילו שלושים איש.

הצפופים מכל חומרי העץ, ולפיכך גם הכבדים ביותר, נחשבים ההובנה והתאשור, שהם דקים מטבעם. אף אחד מהם אינו צף במים; וגם השעם אינו צף אם מסירים את קליפתו, ואף לא הלגש. מן האחרים הצפוף ביותר הוא הלוטוס המכונה כך ברומא, ואחריו אלון שעצו הלבן הוסר. צבעו שחור מעט, וצבע הַצִּיטִיסוּס שחור עוד יותר, עד שנראה שהוא הקרוב ביותר להובנה; אם כי יש הטוענים שאלות הבר הסוריות שחורות ממנו.

גם תֶּרִיקְלֵס פרסם אותה, שכן נהג לחרוט במחרטה גביעים מעץ אלה, שנקראו על שמו; חומר העץ הזה זוכה לשבח רב. הוא לבדו אוהב שימשחוהו בשמן ואף משתבח בו. אפשר לזייף את צבעו להפליא באמצעות עץ אגוז ועץ אגס בר, לאחר שנצבעו ובושלו בתמיסת השריה. כל העצים הצפופים שמנינו חזקים.

אחריהם בא הַקוֹרְנוּס, אף שאי־אפשר כמעט לכנותו חומר בנייה מחמת דקותו; עצתו מועילה כמעט רק לחישורי גלגלים, או לכל דבר שיש לתקוע בו טריזי עץ או לקבע בו מסמרים כאילו היו מברזל. כאלה גם אלון־הסלע, זית הבר, הזית, הערמון, הַקַרְפִּינוּס והצפצפה. גם עצת הצפצפה מסולסלת כשל אדר, אילו רק היה חומר מענפיה ראוי לאחר שנגזמו פעמים רבות; הגיזום הזה הוא כָּסִירוֹס והוא נוטל את כוחה.

בשאר העצים האלה, ובייחוד באלון, הקשיות רבה כל כך שאי־אפשר לקדוח בהם אלא כשהם רטובים; ואף אז, מסמר שננעץ בהם אינו ניתן לשליפה. לעומת זאת הארז אינו מחזיק מסמר. התרזה היא הרכה מכול. היא נחשבת גם לחמה מכולן; לראיה מביאים שהיא מקהה את הלהבים במהירות הגדולה ביותר. חמים גם התות, הדפנה, הקיסוסים וכל העצים שמהם עושים כלי הדלקת אש.

את השימוש הזה גילו סיירי המחנות והרועים, מפני שלא תמיד נמצאת אבן להכות ממנה אש. משפשפים אפוא עץ בעץ והוא קולט אש מן החיכוך, וחומר יבש משמש חומר הצתה; פטריות או עלים נדלקים בקלות הרבה ביותר. אין טוב מן הקיסוס כעץ המשתפשף ומן הדפנה כעץ המשפשף. גם גפן בר משובחת לכך — מין אחר מן הלברוסקה — והיא מטפסת על עצים כקיסוס.

הקרים ביותר הם כל עצי המים; ואילו הגמישים ביותר מתאימים ביותר לעשיית מגינים, שכן מקום המכה מתכווץ מיד, סוגר את פצעו ומשום כך מתנגד ביתר עקשנות למעבר הברזל. מסוג זה הם הגפן, שיח אברהם, הערבה, התרזה, השדר, הסמבוק ושני מיני הצפצפה. הקלים שבהם הם שיח אברהם והערבה, ולכן הם המועילים ביותר; אך כולם מתאימים לתיבות ולכלים העשויים שבכה גמישה. יש להם גם לובן, קשיחות ונוחות לגילוף.

לדולב גמישות, אך רק כשהוא רטוב, וכך גם לָאַלְנוּס. הבוקיצה, המילה, התות והדובדבן יבשים יותר, אך גם כבדים יותר. הבוקיצה שומרת על קשיחותה יותר מכול, ולכן היא מועילה ביותר לצירי דלתות ולמסגרותיהן, מפני שהיא מתעוותת מעט מאוד; ובלבד שיהפכו את כיוון העץ, כך שהצמרת תהיה בציר התחתון והשורש למעלה.

[הנוסח חסר:] הדקל הוא... חומר השעם דומה לו. עצת התפוח והאגס צפופה, וגם עצת האדר, אך היא שבירה, וכך כל עץ מסולסל. בכל המינים, צורות הבר והזכר מחזקות את ההבדלים האופייניים לכל אחד. גם עצים עקרים חזקים יותר מפוריים, מלבד במינים שבהם הזכרים עצמם נושאים פרי, כגון הברוש וְהַקוֹרְנוּס.

הברוש, הארז, ההובנה, הלוטוס, התאשור, הַסַּקְסוּס, הערער, זית הבר והזית אינם חשים ריקבון או זוקן. מן השאר, הלגש, האלון, השעם, הערמון והאגוז נפגעים באיחור הרב ביותר. הארז, הברוש, הזית והתאשור אינם מפתחים מעצמם סדקים או בקעים.

ההובנה, הברוש והארז נחשבים לבני־הקיימא מכול. מקדש דִּיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס סיפק הכרעה מפורסמת בעניין כל חומרי העץ, שכן בנייתו בידי אסיה כולה

הושלמה במאה ועשרים שנה. מוסכם שגגו עשוי קורות ארז. על פסל האלה עצמו יש מחלוקת: האחרים מוסרים שהוא עשוי הובנה, ואילו מוּקְיָאנוֹס — קוֹנְסוּל שלוש פעמים ואחד הכותבים שראו אותו לאחרונה — אומר שהוא עשוי עץ גפן ושמעולם לא הוחלף, אף שהמקדש שוקם שבע פעמים.

הוא מספר שאנדואון בחר בחומר הזה, ואף נוקב בשם האומן; דבר שאני מתפלא עליו, שכן הוא מייחס לפסל עתיקות הקודמת אף לְמִינֶרְוָה, לא כל שכן לאב לִיבֶּר. הוא מוסיף שמזלפים עליו שמן נרד דרך חורים רבים, כדי שהנוזל המשמר יזין את החיבורים ויחזיקם — ואני תמה שגם החיבורים עצמם מועטים כל כך.

דלתות המקדש עשויות ברוש, וכבר קרוב לארבע מאות שנה כל חומר העץ נראה כחדש. יש לציין גם שהכנפות הושארו ארבע שנים כשהן מחוברות בדבק. הברוש נבחר להן מפני שמלבד יתר סגולותיו, בו יותר מבכל סוג עץ אחר נשמר הברק לעד.

והאם אין גם פסל ויוביס שבמצודה, העשוי ברוש, עומד מאז הוקדש בשנת חמש מאות שישים ואחת לייסוד העיר? ראוי לזיכרון גם מקדש אַפּוֹלוֹ בְּאוּטִיקָה, שבו קורות ארז נוּמִידִי עומדות כפי שהונחו בעת ייסוד העיר, לפני אלף מאה שבעים ושמונה שנה; וכן בְּסָגוּנְטוּם שבספרד מקדש דִיאָנָה, שהובאה מְזֻקִינָתוֹס עם מייסדי העיר מאתיים שנה לפני חורבן טרויה, לדברי בּוֹכּוּס. המקדש נמצא מתחת לעיר עצמה — חַנִּיבַּעַל חס עליו מפני יראת הקודש — וקורות הערער שלו עומדות עד היום.

ומעל הכול נזכר מקדשה של אותה אלה בְּאָאוּלִיס, שנבנה דורות רבים לפני מלחמת טרויה — אך מאיזה מין עץ, הידע על כך נשכח. אפשר לומר ככלל שעצים המצטיינים בריחם מצטיינים גם באריכות ימיהם.

אחרי העצים שנזכרו משבחים ביותר את התות, שאף משחיר עם הזקנה. אולם גם בין שאר העצים יש המתמידים בשימושים מסוימים יותר מאחרים: הבוקיצה איתנה במקום החשוף לרוח; האלון איתן כשהוא טמון, ואלון אחר כשהוא שקוע במים. מעל פני הקרקע הם נסדקים בעבודות, מפני שהם מתפתלים. הלגש מצטיין בלחות, וכן הָאַלְנוּס השחור. מי ים משחיתים אלון. גם אַשׁוּר אינו פסול במים, ואף אגוז; וכאשר טומנים אותם הם מן המעולים ביותר. כן גם הערער, והוא מתאים ביותר לעבודות תחת כיפת השמים. אַשׁוּר ואלון טורקי נרקבים במהירות; גם הָאַייְסְקוּלוּס אינו סובל לחות.

לעומת זאת, אַלְנוּס הנתקע באדמת ביצה נשאר לעד ונושא משא כבד ככל שיהיה. הדובדבן חזק; הבוקיצה והמילה גמישות, אך מתעקמות בקלות. עם זאת, הן אמינות יותר אם יובשו כשהן עומדות ולאחר שנחרצו סביב. מספרים שהלגש באוניות ימיות חשוף לתולעת האוניות, וכך כל העצים מלבד זית הבר והזית; שכן יש עצים המועדים לפגמים בים ואחרים ביבשה.

ארבעה מינים תוקפים את העץ. תולעי האוניות, שראשן גדול מאוד ביחס לגופן, מכרסמות בשיניהן; הן מצויות רק בים, וסבורים שרק להן ראוי באמת השם טרדו. את המזיקים היבשתיים מכנים עש, ואת התריפים — דמויי יתושים. המין הרביעי נמנה עם התולעים הקטנות; אחדים מהם נוצרים במוהל הנרקב מתוך חומר העץ עצמו, ואחרים נולדים, כמו בעצים, מן התולעת

המכונה קָרַסְטֵס. לאחר שזו כרסמה עד שהיא יכולה להסתובב, היא מולידה אחרת.

בעצים אחדים המרירות מונעת את היווצרותן, כגון בברוש, ובאחרים הקשיות, כגון בתאשור. מוסרים גם שאשוח שקולף סמוך לעונת לבלובו, במופע הירח שאמרנו, אינו מתקלקל במים. מלווי אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול מסרו שבאי טַיילוֹס שבים האדום יש עצים שמהם עושים אוניות; נמצאו אוניות בנות מאתיים שנה, ואף אם טבעו לא נרקבו. באותו אי יש שיח שעוביו מספיק רק למקלות, מנומר בכתמי טיגריסים, כבד, וכשהוא נופל על חומר קשה ממנו הוא נשבר כזכוכית.

אצלנו יש חומרי עץ המתבקעים מאליהם, ולכן האדריכלים מורים למרוח אותם בזבל בשעת הייבוש, כדי שמשבי האוויר לא יזיקו להם. אשוח ולגש חזקים בנשיאת משא, אפילו כשהם מונחים לרוחב. אלון וזית מתכופפים ונכנעים למשקל; הראשונים מתנגדים לו ואינם נשברים בנקל, והם כושלים בריקבון לפני שהם כושלים בחוזקם.

גם הדקל עץ חזק, שכן הוא מתכופף בכיוון ההפוך: בעוד כל שאר העצים מתקמרים מטה, הדקל מתקמר כלפי מעלה. אורן וברוש עמידים ביותר לריקבון ולעש. האגוז מתעקם בקלות, שכן גם ממנו עושים קורות. הוא מודיע מראש על שברו בקול פצפוץ; כך אירע בְּאַנְטַנְדרוֹס, כאשר בני אדם שנבהלו מן הקול נמלטו מבית המרחץ.

אורנים, אשוחיות ואלנוסים נחפרים לצינורות להולכת מים. כשהם קבורים באדמה הם נשמרים שנים רבות; אם אינם מכוסים הם מזדקנים במהירות, אך למרבה הפלא הם חזקים יותר אם גם מבחוץ עומדת סביבם לחות.

האשוח הוא החזק ביותר בכיוון האורך. הוא גם המתאים ביותר ללוחות כנפות דלתות ולכל עבודת נגרות פנים שרוצים, בין שהיא עשויה בסגנון המלאכה היווני, הַקַמְפָּנִי או הַסִיקִילִי. הוא מרהיב בתלתלי השבבים, המתגלגלים תמיד במעגל דמוי קנוקנת תחת משיכותיו המהירות של המקצוע. והוא גם מקבל דבק טוב מכל העצים, עד כדי כך שייסדק בחלקו המוצק לפני שייפרד מקום ההדבקה.

חשובה גם ההדבקה, בגלל החפצים המצופים בלוחות ניסור דקים או בציפוי מסוג אחר. לצורך זה משבחים סיב ישר כעין חוטי שתי, ומכנים אותו 'כלכי' מחמת הדמיון לכלך; שכן עצה חלולה ומסולסלת מכל סוג דוחה דבק. יש עצים שאינם מתאחים בדבק בינם לבין עצמם או עם אחרים, כגון אלון; ובדרך כלל אין חומרים נצמדים אלא אם טבעם דומה, כאילו ביקש אדם לחבר אבן ועץ. הַקוֹרנוּס דוחה יותר מכול את הסורבוס, הַקַרְפִּינוּס והתאשור, ואחריהם את התרזה.

לכל עבודה נוחים כל העצים הגמישים שכינינו 'לחים', ונוסף עליהם התות ותאנת הבר. עצים שלחותם בינונית נוחים לקידוח ולניסור; שכן עץ יבש נכנע למקדח על פני שטח רחב יותר מכפי שאתה משפשף. עץ ירוק, לעומת זאת — מלבד אלון ותאשור — מתנגד בעקשנות רבה יותר וממלא את שיני המסור בחומרו האחיד והדביק. משום כך הוטו השיניים לסירוגין כדי להוציא את הנסורת.

המילה היא הצייתנית ביותר לכל מלאכה; ולכידונים היא טובה מן הלוז, קלה מן הַקוֹרנוּס וגמישה מן הסורבוס. המילה הַגַאלִית, בקלותה הגמישה, מתאימה

אף למרכבות. הבוקיצה הייתה יכולה להתחרות בה, אלמלא משקלה היה בעוכריה.

גם האשור נוח לעיבוד, אף שהוא שביר ורך. כשהוא נחתך ללוחיות דקות הוא גמיש, והוא לבדו מועיל לקופסאות ולתיבות מסמכים. גם אלון־הסלע נחתך ללוחיות דקות מאוד, וצבעו אינו בלתי נעים; אך עיקר נאמנותו בחלקים הסובלים חיכוך, כגון סרני גלגלים: לשם כך בוחרים במילה בשל גמישותה, באלון־הסלע בשל קשיותו, ובבוקיצה בשל שתי התכונות.

יש גם עצים המצטיינים בשימושים הקטנים של כלי המלאכה. משום כך נמסר שנרתיקים למקדחים ראוי ביותר לעשות מזית בר, תאשור, אלון־סלע, בוקיצה ומילה; ומאותם עצים גם פטישים, ואילו פטישים גדולים יותר מאורן ומאלון־סלע. אך גם בכלים אלה כריתה בעונה הראויה חשובה לחוזק יותר מהקדמת הכריתה; שהרי צירי דלת שנעשו מעץ זית, מן הקשים שבעצים, לבלבו כשתילים לאחר שעמדו זמן רב בלי לנוע. קָאטוֹ מורה לעשות מנופים מאדר־הולי, דַּפְנָה ובוקיצה; וְהִיגִינוּס — ידיות לכלי כפר מִקַּרְפִּינוּס, אלון־סלע ואלון טורקי.

העצים החשובים ביותר מבין אלה הנחתכים ללוחיות ושחומר אחר מצופה בהם הם עץ התויה, האלה, מיני האדר, התאשור, הדקל, אדר־ההולי, אלון־הסלע, שורש הסמבוק והצפצפה. גם הָאַלְנוּס נותן, כפי שנאמר, פקעית הניתנת לניסור, כמו עץ התויה והאדר. פקעיות של עצים אחרים כבר אינן יקרות. החלק האמצעי של העצים מסולסל יותר; וככל שהוא קרוב לשורש כתמיו קטנים יותר וגמישים יותר.

זו הייתה ראשיתה של מותרות העצים: לצפות עץ אחד ולעשות לעץ זול קליפה מעץ יקר. כדי שאותו עץ יימכר פעמים רבות הומצאו גם רקיקי העץ. ואף בכך לא היה די: החלו לצבוע קרני בעלי חיים, לחתוך שיניים ולשבץ עץ בשנהב, ואחר כך לצפותו כולו.

אחר כך הוחלט לבקש חומר ציפוי גם בים: שריון הצב נוסר למטרה זו. ולאחרונה, בימי שלטון נֵירוֹן, המציאו בעלי כישרון מפלצתי שיטה להשחיתו בצבעים ולהעלותו במחיר באמצעות חיקוי עץ. כך מבקשים מחיר למיטות, כך נהנים לגבור על האלה, כך מייקרים את עץ התויה וכך מרמים את האדר. רק עתה לא הסתפקה המותרות בעץ; וכבר היא עושה עץ אף משריון צב.

אפשר להאמין שחיי עצים מסוימים אין להם שיעור, אם חושבים על מעמקי העולם ועל יערות שאין אליהם גישה. אך מבין העצים שזיכרון האדם שומר, עדיין עומדים בְּלִיטָרנוּם עץ זית שנטע במו ידיו סְקִיפִּיוֹ אַפְרִיקָנוּס הזקן, וכן עץ הדס בגודל מרשים באותו מקום. מתחתיו מערה, שבה, לפי המסורת, דרקון שומר על רוח המת שלו.

וברומא עומד עץ לוטוס ברחבת לוקינה, במקום שבו נוסד מקדשה בשנת שלוש מאות שבעים ותשע לעיר — השנה שהייתה בלא מגיסטראטים. לא ברור בכמה העץ עצמו עתיק מן המקדש; אך אין ספק שהוא עתיק ממנו, שכן לוקינה קרויה על שם אותו חורש. כיום הוא בן כחמש מאות שנה. עתיק ממנו, אך גילו אינו ידוע, העץ המכונה 'בעל השיער', משום ששערן של הבתולות הַוֶסְטָלִיּוֹת מובא אליו.

ואולם לוטוס אחר, בְּוּוֹלְקָנָל שֶׁרוֹמוּלוּס יסד משלל המעשר של ניצחונו, נחשב בן גילה של העיר, לדברי מָסוּרְיוּס. שורשיו חודרים עד פּוֹרוּם קיסר, דרך

תחנות הַמוּנִיקִיפָּיוּמִים. עמו היה ברוש בן אותו גיל, שנפל סמוך לסוף ימי הקיסר נֵירוֹן והונח מוזנח.

עתיק מן העיר הוא אלון־הסלע בוותיקן. כתובת באותיות אֶטרוּסְקִיוֹת על לוח ארד מעידה שכבר אז נחשב העץ מקודש. גם מוצאם של בני טִיבּוּר קדום בהרבה מן העיר רומא. אצלם עומדים שלושה אלוני־סלע העתיקים אף מִטִיבּוּרנוּס, אחד ממייסדיהם, אשר לפי המסורת נחנך לכהונה לידם. מספרים שהוא היה בנו של אַמְפִיאָרָאוּס, שמת ליד תֵּבַאי דור אחד לפני מלחמת טרויה.

יש מחברים האומרים גם שאת הדולב בְּדֶלְפִי נטע אַגָמֶמנוֹן בידו, וכן דולב אחר בְּקָפּיאֵי שֶׁבְּאַרְקַדְיָה. גם כיום עומדים מול העיר אִילִיוֹן, ליד הַהֶלֶסְפּוֹנְט, עצים על קבר פְּרוֹטֶסִילָאוּס; בכל הדורות מאז, כאשר גדלו עד שיכלו לראות את אִילִיוֹן, הם שבו ויבשו ואחר כך צמחו מחדש. וליד העיר אומרים שניטעו אלונים על תל אִילוּס בזמן שבו החלה העיר להיקרא אִילִיוֹן.

אומרים שֶׁבְּאַרְגוֹס עומד עד היום עץ הזית שאליו קשר אַרְגוֹס את אִיוֹ לאחר שנהפכה לפרה. בְּפוֹנְטוֹס, בעבר הזה של הָרַקְלֵאָה, יש מזבחות לְיוּפִיטֶר שכינויו στρατίου (סְטָרָטִיוּ), ושם שני אלונים שנטע הֶרְקוּלֶס. באותו חבל נמצא נמל אַמִיקוֹס, המפורסם בהריגת המלך הַבֶּבְּרִיקִי. מאז יום מותו מכוסה תל קברו בדפנה המכונה 'המשוגעת', מפני שאם דבר־מה שנתלש ממנה מוכנס לאוניות פורצות מריבות, עד שהוא מושלך החוצה.

כבר הזכרנו את חבל אָאוּלוֹקְרֶנָה, שדרכו עוברים מֵאַפַּמֵאָה לְפְרִיגְיָה. שם מראים את הדולב שממנו נתלה מַרְסְיָאס לאחר שנוצח בידי אַפּוֹלוֹן; כבר אז נבחר העץ בשל גודלו. כן נראה בְּדֶלוֹס דקל מימי אותו אל, וּבְאוֹלִימְפִיָה זית

הבר שממנו הוכתר הֶרְקוּלֵס לראשונה, ועד היום נשמרת קדושתו. גם באתונה, לפי המסורת, עדיין עומד עץ הזית שהוציאה מִינֶרְוָה בעת תחרותה.

לעומת זאת, חייהם של הרימון, התאנה ועצי התפוח קצרים מאוד; ובין עצי התפוח חיי המקדימים קצרים מחיי המאחרים, וחיי המתוקים מחיי החמוצים; וברימון — חיי המתוק יותר קצרים יותר. כך גם בגפנים, ובייחוד בפוריות יותר. גֶרֶקינוּס מוסר שגפנים חיו שישים שנה כל אחת. נראה שגם עצי מים מתים מהר יותר. אמנם הדפנה, עצי התפוח והרימונים מזדקנים במהירות, אך הם מלבלבים שוב מן השורשים. לפיכך עצי הזית הם החזקים ביותר בהישרדות, והמחברים מסכימים שהם חיים מאתיים שנה.

בפרוורי ארץ טוּסְקוּלוּם יש גבעה הנקראת קוֹרְנֶה, ובה חורש אַשּׁוּר המקודש לְדִיאָנָה מכוח פולחן עתיק של לָטָיוּם, וצמרתו כמו גזומה ביד אמן. בחורש הזה אהב בימינו פַּסְיֵינוּס קְרִיסְפּוּס, קוֹנְסוּל פעמיים ונואם — שנודע אחר כך יותר בנישואיו לְאַגְרִיפִּינָה ובהיות נֵירוֹן בנו החורג — עץ מופלג בזקנתו. הוא נהג לנשקו ולחבקו, ואף לשכב תחתיו וליצוק עליו יין. ליד החורש עומד אלון־סלע מפורסם אף הוא: היקף גזעו שלושים וארבע רגל, והוא מוציא עשרה עצים, שכל אחד מהם מרשים בגודלו, וכך יוצר לבדו יער.

ודאי הוא שהקיסוס ממית עצים. יש הסבורים שגם הדבקון גורם להם פגיעה דומה, אף כי אטית יותר; שכן גם הוא צומח עליהם כתוספת, מלבד פירותיהם — תופעה מן המופלאות הגדולות ביותר.

יש צמחים שאינם יכולים להיוולד באדמה וצומחים על עצים; מאחר שאין להם משכן משלהם, הם חיים במשכן זר. כאלה הם הדבקון, ובסוריה העשב המכונה קְדִיטַס, המתכרך לא רק סביב עצים אלא אף סביב קוצים; וכן

בסביבות עמק טָמְפֶּה שֶׁבְּתֶסָלְיָה הצמחים המכונים פּוֹלִיפּוֹדְיוֹן, דוליכוס וְסָרְפִּילוּם. את הצמח הגדל על זית בר לאחר שנגזם מכנים פָּאוּנוּס; ואת הגדל על קוץ הכובסים — היפופייסטון. לזה גבעולים קטנים חלולים, עלים קטנים ושורש לבן, שמוהלו נחשב מועיל ביותר לפינויים הנדרשים במחלת הנפילה.

לדבקון שלושה מינים. אֶוּבּוֹיָה אומרת שעל אשוח ולגש גדל מין המכונה סְטַלִיס; אַרְקַדְיָה מכנה מין אחר היפאר; ורוב המחברים אומרים שהדבקון גדל כתוספת על אלון, אלון גבוה, אלון־הסלע, אגס בר, אלה ואף על עצים אחרים. השופע ביותר גדל על אלון ומכונה היפאר. בכל עץ מלבד אלון־הסלע ואלון [הנוסח לקוי:] ההבדל הוא בריחו ובחריפותו, וגם עלהו אינו נעים בריחו; בשני מיני הדבקון יש מרירות וצמיגות. ההיפאר מועיל יותר לפיטום בהמות.

בתחילה הוא רק מנקה את החוליים, ואחר כך משמין את הבהמות שעמדו בטיהור; אלה שיש בהן ניוון פנימי כלשהו, אומרים שאינן שורדות. דרך טיפול זו נמשכת ארבעים יום בקיץ. מוסיפים גם הבחנה זו: הדבקון הגדל על עצים המשירים את עליהם נושר אף הוא; ואילו הגדל על עצים ירוקי־עד נשאר צמוד.

בכלל, אם זורעים אותו אין הוא צומח בשום אופן; הוא אינו נובט אלא לאחר שהופרש ממעי ציפורים, ובייחוד יוֹנֵי בר וקיכלים. טבעו הוא שאינו עולה יפה אלא אם הבשיל בבטן הציפורים. גובהו אינו עולה על אמה; הוא תמיד שיחי וירוק. הזכר פורה והנקבה עקרה — אלא שלעתים גם הפורה אינו נושא פרי.

את דבק הציפורים עושים מגרגרים הנלקטים בוסר בזמן הקציר. אם הגשמים מקדימים לבוא, אמנם הם גדלים בממדיהם אך חומר הדבק שבהם קמל. אחר כך מייבשים אותם, וכשהם יבשים כותשים אותם ומניחים להם להירקב במים

כשנים־עשר יום; זה הדבר היחיד הזוכה להערכה דווקא מכוח ריקבונו. לאחר מכן כותשים אותם שוב בפטיש במים זורמים, קליפותיהם אובדות ובשרם הפנימי נעשה צמיג. זהו דבק הציפורים, שמעבדים בשמן כדי שילכוד במגע את כנפי העופות כאשר רוצים לטמון להם מלכודת.

אין לדלג בעניין זה גם על אמונתם המופלאה של עמי גַּאלְיָה. הַדְּרוּאִידִים — כך הם מכנים את מכשפיהם — אינם רואים דבר מקודש יותר מן הדבקון ומן העץ שעליו הוא גדל, ובלבד שיהיה אלון. כבר כשלעצמם הם בוחרים חורשות אלונים, ואינם עורכים שום טקס קודש בלי עלוותם; עד שאפשר לחשוב כי שמם 'דְּרוּאִידִים' נגזר מן השם היווני לאלון. ואכן, כל דבר הצומח כתוספת על האלונים הם חושבים שנשלח מן השמים ושהוא אות לכך שהעץ נבחר בידי האל עצמו.

אולם הוא נדיר מאוד למציאה, וכשנמצא קוטפים אותו בטקס דתי רב, וקודם לכול ביום השישי לירח. יום זה פותח אצלם את החודשים והשנים וגם את המחזור בן שלושים השנים, מפני שכבר יש לירח שפע כוח אך עדיין לא הגיע למחציתו. בלשונם הם מכנים את הדבקון 'המרפא הכול'. לאחר שהכינו כהלכה תחת העץ קורבן ומשתה, הם מקרבים שני פרים לבנים, שקרניהם נקשרות אז לראשונה.

כוהן לבוש בגד לבן מטפס על העץ וקוצר את הדבקון במגל זהב; גלימת צמר לבנה קולטת אותו. אחר כך הם זובחים את הקורבנות ומתפללים שהאל יעשה את מתנתו מבורכת למי שנתן להם אותה. הם סבורים ששתייתו מעניקה פוריות לכל בעל חיים עקר, ושהוא סם־נגד לכל הרעלים. כה רבה היא, דרך כלל, דבקותם הדתית של העמים בדברי הבל.

ספר שבעה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שבעה־עשר

תיארנו את טבעם של העצים הצומחים מאליהם ביבשה ובים; נותרו העצים שנוצרים — נכון יותר לומר כך מאשר 'נולדים' — במלאכה ובכישרון האדם. אך תחילה עולה בדעתי להשתאות כיצד אותם דברים, שלפי דברינו היו מחמת המחסור רכוש משותף לחיות הבר, והאדם נאבק עמן על הפירות שנשרו ועל התלויים עדיין אף עם העופות, הגיעו למחירי מותרות כה גבוהים; והדוגמה המובהקת ביותר לכך, לדעתי, היא לוּקְיוּס

קְרַאסוּס וּגְנֵאיוּס דוֹמִיטְיוּס אַהֶנוֹבַּרְבּוּס. קְרַאסוּס היה מן הנואמים הראשונים במעלה של השם הרומי. ביתו היה מפואר, אך עלה עליו במידת־מה ביתו של קְווִינְטוּס קָאטוּלוּס באותה גבעת הַפָּלָאטִין, האיש שהביס את הַקִּימְבְּרִים עם גָּאיוּס מָארְיוּס; ואילו היפה מכול, לדעת הכול באותה תקופה, היה ביתו של גָּאיוּס אַקְווִילְיוּס בגבעת הַווִימִינָלִיס, פרש רומי שמוניטין ביתו עלה אף על ידיעותיו במשפט האזרחי — ואף על פי כן דווקא ביתו של קְרַאסוּס הוטח בפניו.

שניהם היו מבתי־אב אצילים ביותר, ולאחר ששימשו קונסולים כיהנו יחד כַּקֶּנְסוֹרִים בשנת 662 לייסוד העיר; כהונתם הייתה רוויית מריבות בשל השוני

במידותיהם. אז גְּנַאיוּס דוֹמִיטְיוּס, שכדרכו היה עז מטבעו ואף הוצת בשנאה, העזה מכול כשהיא נולדת מיריבות, נזף בחומרה על שֶׁקֶנְסוֹר מתגורר בבית יקר כל כך, ושוב ושוב הציע בעדו שישים אלף ססטרטים.

קְרַאסוּס, שתמיד הייתה תשובה מזומנת בפיו והצטיין בחן שנון, השיב שהוא מוכר לו אותו, חוץ משישה עצים. דוֹמִיטְיוּס לא רצה לקנותו אפילו בדנר אחד אם יילקחו העצים, וּקְרַאסוּס אמר: 'ובכן שאלתי היא, דוֹמִיטְיוּס: האם אני נותן דוגמה רעה וראוי לגינוי בידי הַקֶּנְסוֹרָה שלי עצמי, משום שאני יושב בנעימות בבית שנפל לי בירושה, או אתה, המעריך שישה עצים בשישים אלף ססטרטים?'

אלה היו עצי לוטוס רחבי־נוף, שופעי עלווה בצלם המפושט. קֵייקִינָה לְאַרְגוֹס, מן האנשים הנכבדים, הראה אותם לעיתים קרובות בצעירותנו בביתו, והם עמדו — שהרי דיברנו גם על אריכות ימיהם המופלגת של עצים — עד לשרפות ימי הקיסר נָרוֹן, מוריקים וצעירים הודות לטיפול; לולא החיש אותו קיסר אף את מות העצים.

ולבל יחשוב מישהו שבית קְרַאסוּס היה חסר ערך ושלא היה בו דבר אחר שֶׁדּוֹמִיטְיוּס המריב יכול להטיח בו מלבד העצים: כבר ניצבו בָּאַטְרִיוּם של אותו בית שישה עמודי שיש מן הִימֶטוֹס, שהובאו לשם קישוט הבמה לכבוד כהונתו כְּאַיְידִיל, בשעה שעדיין לא היה שום עמוד שיש במבנה ציבורי. כה חדשה הייתה העשירות, וכה רב היה אז הכבוד שהוסיפו עצים לבתים, עד שבלי העצים לא שמר דוֹמִיטְיוּס אפילו על המחיר שקבע באיבתו.

מהם נגזרו גם כינויים לקדמונים: פְּרוֹנְדִיקְיוּס לאותו חייל שעשה מעשי גבורה מזהירים נגד חַנִיבַּעַל, כשחצה בשחייה את הַוולְטוּרנוּס ועלווה מונחת עליו;

וסטולו לבני בית לִיקִינְיוּס. כך נקרא בעצים עצמם סבך החוטרים המיותר; ממנו גם הומצא לראשונה דילול עלי הגפן, והוא שנתן לסטולו את שמו. הטיפול בעצים נכלל אף בחוקים העתיקים, ובשנים־עשר הלוחות נקבע שמי שכרת שלא כדין עצים של אחר ישלם עשרים וחמישה אַסִים לכל עץ. מה דעתנו? האם האנשים שהעריכו אף עצי פרי בסכום כזה האמינו שיגיעו לשווי שנזכר לעיל?

לא פחות מפליא הדבר במטע: סמוך לעיר יש עצים רבים שיבולם השנתי נמכר מראש באלפיים ססטרטים לעץ, והכנסתו של כל אחד מהם גדולה מהכנסתן של אחוזות שלמות אצל הקדמונים. משום כך הומצאו ההרכבה ואף מעשי ה'ניאוף' בין עצים, כדי שאפילו הפירות לא ייוולדו לעניים.

עתה אפוא נאמר באיזו דרך ניתן להפיק מהם הכנסה גדולה כל כך, ונמסור שיטת גידול אמתית ושלמה. משום כך לא נדון בדברים הנפוצים ולא במה שמצאנו כי הוא מוסכם, אלא בעניינים הבלתי־ודאיים והשנויים בספק, שבהם החיים טועים יותר מכול; שכן אין דרכנו להפגין שקידה בענייני סרק. אך לפני הכול נדבר בכלל על ענייני השמים והקרקע המשותפים לכל מיני העצים.

רוח הצפון מועילה להם יותר מכול: בנשיבתה הם נעשים צפופים ורעננים יותר וחומר העץ שלהם מוצק יותר. בעניין זה טועים רבים, שכן בכרמים אין להציב את הסמוכות כנגד רוח זו, ואמצעי זהירות זה נחוץ רק כנגד הצפון ממש. אדרבה, קור הבא בעתו תורם רבות לחוסנם של העצים, וכך הם מלבלבים באופן הטוב ביותר; אחרת, אם רוחות הדרום מלטפות אותם, הם מתייגעים, ובייחוד בעת הפריחה.

שכן אם מיד לאחר תום הפריחה באים גשמים, הפירות אובדים כולם; עד כדי כך שהשקד והאגס משירים את תנובתם אפילו אם רק היה מזג האוויר מעונן לגמרי או נשבה רוח דרומית. גשם סמוך לזריחת הפליאדות עוין במיוחד את הגפן ואת הזית, שכן אז זמן זיווגם. אלה הם ארבעת הימים המכריעים לזיתים, זו נקודת המפנה של רוח הדרום המלוכלכת בענן, שעליה דיברנו. גם התבואה מבשילה גרוע יותר בימים של רוח דרומית, אך מהר יותר.

מזיקים הם מיני הקור הבאים ברוחות צפוניות או בשעות שאינן זמנן. חורף שבו שולטת רוח הצפון מועיל ביותר, כידוע היטב, לכול. הסיבה לכך שגשמים רצויים אז ברורה: טבעי שהעצים, לאחר שרוקנו מתנובתם ונחלשו גם מאובדן עליהם, ירעבו בתאווה, והגשם הוא מזונם.

לפיכך, הניסיון מלמד שחורף חמים הוא מזיק ביותר: מיד עם תום נשיאת הפרי בא העיבור הבא, כלומר הלבלוב, ואחריו התרוקנות נוספת בעת הפריחה. אדרבה, אם שנים אחדות נמשכות כך ברצף, אפילו העצים עצמם מתים, שכן אין ספק מה עונשו של מי שסובל רעב. לכן מי שאמר שיש לבקש חורפים בהירים לא התפלל למען העצים.

גם הגשמים בעת מפנה השמש אינם מועילים לגפנים. האמרה שהיבולים משגשגים בזכות אבק החורף נאמרה מתוך פוריותו של כישרון משתולל. לעומת זאת, משאלתם המשותפת של העצים והתבואה היא ששלגים יישארו זמן רב. הסיבה אינה רק שהם כולאים את נשימת הקרקע המתנדפת, דוחסים אותה ודוחפים אותה חזרה אל כוח היבולים והשורשים, אלא גם שהם מספקים נוזל לאט ובהדרגה, והוא טהור וקל ביותר, שהרי השלג הוא קצף מי השמים.

לכן הלחות מהם אינה נשפכת בבת אחת, מציפה ושוטפת, אלא מטפטפת כפי הצימאון, כעין חלב מן השד, ומזינה את הכול בלי להציף. גם האדמה תוססת בדרך זו; וכשהעונה פותחת אותה, היא מלאה בעצמה, לא מותשת מן הזרעים היונקים ממנה חלב, ומחייכת לשעות החמימות. בדרך זו במיוחד מתמלאות התבואות, חוץ ממקומות שבהם האוויר חם תמיד, כגון מצרים. שהרי גם הרצף וההרגל כשלעצמם יוצרים שם את מה שיוצרת המידה במקום אחר; ובכל מקום מועיל יותר מכול שלא יהיה דבר מזיק.

ברוב חלקי העולם, כאשר מזג האוויר הנוח מעורר את הלבלוב המוקדם לפרוץ החוצה, הקור הבא אחריו שורף אותו. משום כך חורפים מאוחרים מזיקים, ואף לעצי הבר; אלה סובלים עוד יותר מפני שצלם שלהם מכביד עליהם ואין רפואה מסייעת להם, שכן אין נוהגים לעטוף את הצימוח הרך של עצי הבר בקש שזור.

הגשמים הבאים בעתם הם אפוא, ראשית, גשמי החורף; אחריהם אלה המקדימים את הלבלוב; והמועד השלישי הוא כשהעצים מגדלים את פירותיהם — לא מיד בתחילה, אלא כשהפרי כבר התחזק. לעצים המחזיקים את פריים זמן רב יותר וזקוקים להזנה ממושכת, כגון הגפן, הזית והרימון, מועילים גם גשמים מאוחרים. אולם הגשמים הללו נחוצים בדרך שונה לכל מין עץ, שכן כל אחד מבשיל בזמן אחר. לכן באותם גשמים ממש אפשר לראות אחדים ניזוקים ואחרים נעזרים, ואף באותו מין: בין האגסים, למשל, הזנים החורפיים מבקשים גשם ביום אחד והמוקדמים ביום אחר; אך כולם כאחד זקוקים לעונת החורף, ובלבד שהגשם יקדים את הלבלוב.

אותו טעם שבגללו רוח הצפון עדיפה על רוח הדרום מעדיף גם את פנים הארץ על חופי הים — שכן בדרך כלל הוא קר יותר — ואת ההרים על המישורים, ואת גשמי הלילה על גשמי היום. הזרעים נהנים יותר מן המים כשהשמש אינה נוטלת אותם מיד.

קשורה לכך גם שאלת מיקומם של הכרמים ושל הגפנים המודלות על עצים: לאיזה כיוון עליהם לפנות. וֶרְגִילְיוּס פסל נטיעה כלפי מערב; אחרים העדיפו כיוון זה על המזרח. אני מבחין שרוב המחברים משבחים את הדרום, אך איני סבור שאפשר לקבוע בעניין זה כלל נצחי. יש לכוון את המיומנות לפי טבע הקרקע, אופיו של המקום ומזגו של כל אקלים.

באפריקה מזיק הן לגפן הן לבריאות האיכר שהכרמים יפנו דרומה, מפני שהארץ עצמה נתונה באזור הדרומי. לכן הנוטע שם כלפי מערב או צפון ישלב באופן הטוב ביותר את הקרקע באקלים. מאחר שֶׁוֶרְגִילְיוּס פוסל את המערב, נדמה שלא נותר עוד ספק אלא בדבר הצפון. ואף על פי כן, בחלק גדול של איטליה שמעבר לַפּוֹ נמצא מניסיון שאין כרמים פוריים מאלה שנקבעו בכיוון הזה.

גם לרוחות נודעת חשיבות רבה. בפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס, בְּלִיגוּרְיָה ובחלק מֵאֶטְרוּרְיָה נחשבת נטיעה כנגד הַקִּירְקִיוּס לחוסר ניסיון, ואילו קבלתו באלכסון — לתבונה. שם הוא ממתן את הקיץ, אך על פי רוב הוא אלים כל כך עד שהוא מעיף גגות.

יש הכופים על האקלים להישמע לקרקע: מה שנשתל בקרקע יבשה יפנה מזרחה וצפונה, ומה שבקרקע לחה — דרומה. ויש שהם שואבים את נימוקיהם מן הגפנים עצמן: במקומות קרים הם שותלים זנים מוקדמים, כדי

שההבשלה תקדים את הכפור; ואת עצי הפרי והגפנים השונאים טל — כלפי הזריחה, כדי שהשמש תסלק אותו מיד; ואילו את האוהבים אותו — כלפי מערב ואף כלפי צפון, כדי שייהנו ממנו זמן רב יותר.

כמעט כל האחרים הלכו בעקבות ההיגיון הטבעי והמליצו להציב גפנים ועצים כשפניהם לצפון. דֶמוֹקְרִיטוֹס אף סבור שפרי כזה נעשה ריחני יותר. על מיקומה של רוח הצפון ושל שאר הרוחות דיברנו בספר השני, ובספר הבא נדבר עוד על ענייני שמים. בינתיים נראית ראיה ברורה לבריאותו של כיוון זה: מן העצים הפונים דרומה נושרים העלים תמיד מוקדם יותר. דומה לכך הסיבה גם באזורי החוף.

במקומות אחדים רוח הים מזיקה, וברובם אותה רוח עצמה מזינה. ליבולים מסוימים נעים לראות את הים מרחוק, אך מזיק להתקרב יותר מדי להבל המלח. כך גם בנהרות ובאגמים: בערפליהם הם צורבים, או מצננים מקומות לוהטים. העצים שציינו שמחים בצל ואף בקור. לכן מוטב מכול לתת אֲמוֹן בניסיון.

לאחר השמים בא הדיון בקרקע, והוא אינו קל יותר, שהרי על פי רוב לא אותה קרקע מתאימה לעצים ולתבואה. האדמה השחורה, כגון זו שֶׁבְּקַמְפַּנְיָה, אינה תמיד הטובה ביותר לגפנים, ואף לא זו המעלה ערפילים דקים, ולא האדמה האדומה שרבים משבחים. בשטחי הָאַלְבָּנְסִים ליד פּוֹמְפֵּיי מעדיפים על כל סוגי הקרקע לכרמים אדמת קִירְטוֹן וחרסית, אף שהן שמנות מאוד — תכונה שבדרך כלל נפסלת בגידול זה. מנגד, חול לבן באזור טִיקִינוּם, ובמקומות רבים גם חול שחור ואדום, אינו פורה אפילו כשהוא מעורב באדמה שמנה.

גם סימני ההיכר שעל פיהם שופטים מוליכים לעיתים קרובות שולל. קרקע שבה עצים גבוהים משגשגים אינה בהכרח עשירה, אלא רק טובה לאותם עצים. מה גבוה מן האשוח? אך איזה עץ אחר יוכל לחיות באותו מקום? ואף שפע עשב המרעה אינו תמיד סימן לאדמה שמנה. שהרי מה משובח ממרעה גרמניה? ובכל זאת חול מונח מיד מתחת לקרום דק ביותר של דשא.

גם קרקע שמצמיחה עשבים גבוהים אינה תמיד מימית, בחיי הֶרְקוּלֵס, כשם שקרקע הנדבקת לאצבעות אינה בהכרח שמנה — דבר המצוי בחרסיות. העפר המושב אל שום בור חפור אינו ממלא אותו לגמרי, ולכן אין בדרך זו להבחין אם הקרקע צפופה או תחוחה; וכל קרקע מצפה ברזל בחלודה. גם אין לקבוע אם היא כבדה או קלה מן הראוי לפי משקלה — שהרי איזה משקל אפשר להבין כמשקלה הראוי של אדמה? ואף סחף נהרות אינו תמיד משובח, שכן כמה יבולים מזדקנים מחמת המים.

ואף אותה אדמת סחף שמשבחים אינה נמצאת מועילה לאורך זמן אלא לערבה. בין סימני הקרקע הטובה מונים את עובי הקש; בשדה לַבּוֹרִינוּם המהולל שֶׁבְּקַמְפַּנְיָה הוא עבה כל כך עד שמשתמשים בו במקום עץ. אך בכל מקום קרקע זו קשה לעיבוד ודורשת עבודה רבה, וכמעט שהיא מענה את האיכר ביתרונותיה בחריפות רבה יותר משהיו חסרונותיה יכולים לענותו.

גם הקרקע המכונה 'קַרְבּוּנְקוּלוּס' נראית ניתנת להשבחה בטיפול נמרץ. אשר לטוף, שמטבעו הוא פריך, גם אותו מבקשים המחברים. וֶרְגִילְיוּס אינו פוסל לגפנים אפילו קרקע המצמיחה שרך. אדמות מלוחות נחשבות טובות יותר לגידולים רבים, משום שהן מוגנות יותר מפני פגעי בעלי החיים הנולדים בקרקע. גם גבעות אינן נעשות עקרות בעיבוד אם אדם חופר אותן במיומנות;

ולא כל המישורים מקבלים פחות שמש וזרימת אוויר מן הנחוץ; וכבר אמרנו שכמה גפנים ניזונות מכפור ומערפל. בכל הדברים יש סודות חבויים בעומק, וכל אדם צריך לראותם בלבו שלו.

ומה בדבר העובדה שאפילו שיפוטים מבוססים וממצאים שנבדקו זמן רב משתנים לעיתים קרובות? בְּתֶסָלְיָה, בסביבות לָרִיסָה, לאחר שנוקז אגם נעשה האזור קר יותר; עצי הזית, שהיו שם קודם, חדלו לשאת פרי, וגם הגפנים נצרבו בכפור, דבר שלא אירע קודם לכן... איינוס חשה בשינוי כאשר נהר הֶבְּרוֹס הוטה וקרב אליה; ובסביבות פִּילִיפִּי, לאחר שהאזור יובש לצורך עיבוד, השתנה אופי האקלים. ואילו בשטח סִירָקוּסָאִי, איכר זר שסיקל את הקרקע איבד את יבוליו בבוץ, עד שהחזיר את האבנים. בסוריה מעבירים מחרשה קלה בתלם רדוד, מפני שמתחתיו סלע הצורב את הזרעים בקיץ.

והנה במקומות אחדים השפעותיהם של חום מופרז ושל קור דומות: תְּרַקְיָה פורייה בתבואה בזכות הקור, ואפריקה ומצרים בזכות החום. בְּכַלְקִיָה, אי השייך לרודוסים, יש מקום פורה כל כך, עד שבעונתו קוצרים את השעורה שנזרעה, ומיד לאחר איסופה זורעים אותה שוב וקוצרים אותה יחד עם שאר התבואה. קרקע חצצית מתאימה ביותר לזיתים באזור וָנָפְרוּם, ואילו בְּבֵייטִיקָה — קרקע שמנה ביותר. יינות פּוּקִינוּם מבשילים על סלע, וגפני קֶייקוּבּוּם ספוגות בביצות פּוֹמְפְּטִינוּס. כה רבים הגיוונים וההבדלים בין הסימנים ובין הקרקעות.

קיסר וופִיסְקוּס, כשטענו את עניינו לפני הַקֶנְסוֹרִים, אמר שמישורי רוסיה הם עטינה של איטליה: עשב מכסה שם מוטות שנשכחו ביום הקודם. אך הם נחשבים טובים למרעה בלבד. ואף על פי כן הטבע לא רצה שנהיה חסרי יכולת

ללמוד, והוא עשה את הפגמים גלויים גם במקום שלא הבטיח את הטוב בוודאות. לכן נציין תחילה את מגרעות הקרקע.

על קרקע מרה מעידים עשבים שחורים ומנוונים; על קרקע קרה — צמחים שיצאו חרוכים ומצומקים; ועל קרקע ביצתית — צמחים קודרים. את האדמה האדומה ואת החרסית מזהות העיניים; שתיהן קשות ביותר לעיבוד ומעמיסות על המגרפות או על המחרשות רגבים עצומים, אף כי מה שמפריע לעבודה אינו בהכרח מזיק ליבול. כך גם, מן הצד האחר, קרקע בגון אפר וחול לבן. קרקע עקרה בעלת קרום קשה וצפוף ניכרת בקלות, אפילו במכה אחת של חוד ברזל.

קָאטוֹ מגדיר את מגרעות הקרקע בקיצור וכדרכו: 'הישמר מאדמה רקובה, ואל תדחס אותה לא בעגלה ולא בבהמה.' מה לדעתנו הוא מתעב כל כך בשם זה, עד שהוא כמעט אוסר אף לדרוך עליה? נחזיר את המילה לריקבון העץ, ונמצא כי הפגמים שהוא סולד מהם כל כך הם אדמה יבשה, חלולה, מחוספסת, מלבינה, אכולה ונקבובית כאבן ספוג.

במילה אחת אמר יותר משכל שפע של לשון יכול לפרש. שכן, אם מפרשים את מגרעותיה, זוהי קרקע שבמובן מסוים היא זקנה — לא בגילה, שהרי אין לייחס לה גיל, אלא מעצם טבעה; ולכן היא עקרה וחלשה לכל דבר.

אותו קָאטוֹ פוסק שהשדה הטוב ביותר הוא מישור היוצא למרגלות ההרים ופונה דרומה — וזה מצבה של איטליה כולה — ושהקרקע הטובה היא רכה, זו המכונה שחורה. זו אפוא תהיה הטובה ביותר הן לעיבוד הן לזרעים. די שנבקש להבין את המילה המופלאה 'רכה', ונמצא בה כל מה שאפשר לייחל לו: קרקע שפוריותה מאוזנת,

קרקע רכה וקלה לעיבוד, שאינה רטובה ואינה צמאה; קרקע המבהיקה מאחורי המחרשה. כזו תיאר הוֹמֵרוֹס, מעיין הכישרונות, כשהאל חרת אותה על כלי הנשק, ואף הוסיף את הפלא שהיא משחירה אף על פי שנעשתה מזהב. זו הקרקע שעופות חצופים מחפשים כשהיא נחרשת זה עתה, מלווים את המחרשה, ועורבים אף מנקרים בעקבות החורש. יינתן במקום זה גם פסק דינו של המותרות, שהרי לפחות הוא נוגע לענייננו.

קִיקֶרוֹ, המאור השני של החכמה, אומר: 'טובים יותר הבשמים שטעמם כאדמה מאלה שטעמם ככרכום.' הוא העדיף לומר 'טעמם' ולא 'ריחם'. אכן כך הוא: הטובה ביותר תהיה זו שטעמה כבושם.

ואם צריך להזכיר מה טיבו של אותו ריח הקרקע המבוקש, פעמים רבות הוא עולה אפילו כשהקרקע אינה מעובדת, בשעת שקיעת השמש, במקום שבו הורידו קשתות השמים את קצותיהן, וכן לאחר שגשם הרטיב אותה בתום בצורת רצופה. אז היא פולטת את הבל פיה האלוהי, שהרתה מן השמש, ושום נועם לא יוכל להשתוות אליו. זה הריח שצריך להימצא בקרקע לאחר שהפכוה, ומשנמצא לא יטעה בו איש; והוא שיעיד באופן הטוב ביותר על הקרקע. כזה הוא בדרך כלל ריח אדמת בור שנכרת ממנה יער עתיק, וזו זוכה לשבח הכול.

בגידול תבואה ידוע שאותה קרקע מועילה יותר בכל פעם שהיא נחה לאחר הפסקת העיבוד. בכרמים אין הדבר כך, ולכן יש לבחור את הקרקע בקפידה רבה יותר, שמא תתאמת דעתם של מי שכבר סברו כי אדמת איטליה עייפה.

קלות העבודה בסוגי קרקע אחרים תלויה, כידוע, גם במזג האוויר; יש קרקע שמחמת פוריותה נעשית דביקה ואי אפשר לחרוש אותה לאחר גשם. ולהפך,

בְּבִיזַ'קְיוּם שבאפריקה ראינו את השדה ההוא, המניב פי מאה וחמישים, כשהוא יבש וקשה לחרישה לשוורים כלשהם; אך לאחר גשם פילחו אותו חמור זול וזקנה שמשכה את המחרשה בצדו האחר של העול. להשביח אדמה באדמה — כפי שאחדים מורים, בהשלכת שמנה על דקה או צמאה ודקה על לחה ושמנה מדי — היא מלאכת שיגעון. למה יכול לצפות המעבד קרקע כזאת?

דרך אחרת מצאו בריטניה וְגַאלְיָה להזין את הקרקע מעצמה: חומר מן הסוג שהם מכנים מַרְגָה. יש בו שומן סמיך יותר, כעין שומני הקרקע ובלוטות שבגוף, במקום שבו השומן מתמצק לגרעין. גם היוונים לא פסחו על כך — שהרי מה לא ניסו? הם מכנים את החרסית הלבנה λευκάργιλλον (לֶאוּקַרְגִילוֹן), ומשתמשים בה בארץ מגארה, אך רק בקרקע לחה וקרה.

ראוי לדון בזהירות בחומר המעשיר את גַאלְיָה ואת בריטניה. בעבר היו שני סוגים, ולאחרונה החלו להשתמש ברבים יותר עם התקדמות כושר ההמצאה. יש מרגה לבנה, אדומה, יונית, חרסיתית, טופית וחולית. טבעה כפול, חריף או שמן, והניסיון בשניהם נעשה במגע היד. גם השימוש כפול: יש סוגים המזינים תבואה בלבד, ויש המזינים הן אותה הן מרעה.

המרגה הטופית והלבנה מזינות תבואה, אם הלבנה נמצאה בין מעיינות; פוריותה אינה פוסקת, אך היא חריפה למגע, ואם מפזרים ממנה יותר מדי היא שורפת את הקרקע. הבאה אחריה היא האדומה, המכונה אקאונומרגה: אבנים מעורבות בה באדמה דקה וחולית. את האבן כותשים בשדה עצמו, ובשנים הראשונות קשה לחתוך את הקש בגלל האבנים; אך מפני שהיא קלה, עלות הובלתה נמוכה במחצית משל האחרות. מפזרים אותה בדלילות, וסבורים

שמערבים בה מלח. שני הסוגים האלה, משהונחו פעם אחת, מועילים חמישים שנה לפוריות התבואה והמרעה.

מבין הסוגים הנחשבים שמנים, הראשון במעלה הוא הלבן. יש לו כמה מינים: החריף ביותר הוא זה שתיארנו לעיל. מין אחר הוא הַקִּירְטוֹן הלבן המכונה 'ארגנטאריה'. כורים אותו מן העומק, בדרך כלל בפירים המועמקים עד מאה רגל; פיהם צר, ובפנים עורק החומר מתפשט כמכרה. בו משתמשת בריטניה יותר מכול. הוא מחזיק שמונים שנה, ואין שום דוגמה לאדם שפיזר ממנו פעמיים בחייו על אותו שדה.

את המין השלישי של הלבנה מכנים גליסומרגה. זהו קִירְטוֹן של כובסים המעורב באדמה שמנה, והוא פורה יותר למרעה מלתבואה: לאחר איסוף הקציר ולפני הזריעה הבאה נקצר ממנו מרעה שופע ביותר; כל עוד התבואה עומדת בו אינו מוציא שום עשב אחר. הוא מחזיק שלושים שנה. אם הוא צפוף מן הראוי הוא חונק את הקרקע כבטון מְסִיגְנִיָה. את המרגה היונית מכנים הַגַּאלִים בלשונם אגליקופלה. מעלים אותה בגושים כעין אבנים, והשמש והכפור מפרקים אותה עד שהיא נעשית עלעלים דקים ביותר.

זו פורייה במידה שווה לתבואה ולמרעה. במרגה חולית משתמשים כשאין אחרת; ובקרקעות ביצתיות — אפילו כשיש אחרת. רק את בני הָאוּבִּים אנו מכירים כעם המעבד אדמה פורייה ביותר ובכל זאת משביח אותה בכל סוג אדמה שנחפר מתחת לעומק שלוש רגל והונח בשכבה שעובייה רגל. אך זו מועילה לא יותר מעשר שנים. הָאַיידוּאִים וְהַפִּיקְטוֹנִים הפכו את שדותיהם פוריים ביותר בסיד, שנמצא גם מועיל מאוד לזיתים ולגפנים. כל מרגה יש לפזר על שדה שכבר נחרש.

כדי שתיספג כתרופה היא זקוקה גם למעט זבל, ובייחוד הסוג החריף שאינו מתפזר על עשב המרעה. אחרת, תהיה אשר תהיה, היא תזיק לקרקע מחמת חידושה; ואף כך אין היא פורייה בשנה הראשונה. חשוב גם לאיזו קרקע היא נדרשת: מרגה יבשה טובה יותר לקרקע לחה, ושמנה — לקרקע צחיחה. לקרקע ממוזגת מתאים אחד מן השתיים, קִירְטוֹן או מרגה יונית.

השימוש באפר חביב כל כך על תושבי איטליה שמעבר לַפּוֹ, עד שהם מעדיפים אותו על זבל, ואף שורפים לשם כך זבל של בהמות משא, שהוא הקל ביותר. אולם אין הם משתמשים בשניהם יחד באותו שדה, ולא באפר בין גפנים המודלות על עצים ולא עבור מיני תבואה מסוימים, כפי שנאמר. יש הסבורים שגם אבק מזין ענבים; הם מאבקים אותם כשהם מתחילים להתכסות פלומה ומפזרים אותו על שורשי הגפנים והעצים. דבר ודאי הוא שבפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס הַקִּירְקִיוֹס מבשיל כך אף את הבציר, ושם תורם האבק יותר מן השמש.

יש הבדלים רבים בין מיני הזבל, והשימוש בו עתיק. כבר אצל הוֹמֵרוֹס נמצא המלך הזקן כשהוא משביח כך את השדה במו ידיו. לפי המסורת המלך אַוּגְיאַס המציא זאת ביוון, וְהֶרְקוּלֶס הפיץ זאת באיטליה; אך איטליה ייחסה בשל המצאה זו חיי אלמוות למלכהּ סְטָרְקוּטוּס בן פָּאוּנוּס. מַרְקוּס וָארוֹ מעניק את הבכורה לזבל הקיכלים שבכלובי העופות: לדבריו הוא אף משביח את מזון הבקר והחזירים, והוא קובע ששום מזון אחר אינו משמין אותם מהר יותר. יש מקום לתקווה טובה באשר למידות זמננו, אם אצל אבותינו היו כלובי עופות כה גדולים עד שזיבלו מהם שדות.

קוֹלוּמֶלָה מעניק את המקום הראשון לזבל שובכים, ואחריו לזבל לולים, ופוסל את זבל עופות המים. שאר המחברים ממליצים פה אחד, בראש ובראשונה, על הפרשות האדם לצורך זה. מהם יש המעדיפים שתן בני אדם שנאסף בסדנאות הבורסקאים, לאחר שהשיער הושרה בו; אחרים משתמשים בשתן כשלעצמו, אך שוב מערבים בו מים, ואף בכמות גדולה מזו שנמהלה במשקה מלכתחילה. שהרי צריך למתן בו מידה גדולה יותר של רעה לאחר שהאדם הוסיף לארס היין את שלו. אלה הן ההתמודדויות, וכך בני האדם, הניזונים מן האדמה, מזינים אותה בתורם.

אחריהם משבחים את צואת החזירים, ורק קוֹלוּמֶלָה פוסל אותה. אחרים מעדיפים את זבלו של כל הולך על ארבע שניזון מִצִיטִיסוּס, ויש המעדיפים זבל יונים. הבא אחריו הוא זבל עזים, אחריו של כבשים, אחר כך של בקר, והאחרון — של בהמות משא.

אלה היו ההבחנות אצל הקדמונים, וכן הכללים; ואין אני מוצא שהם פרי המצאה חדשה, שכן גם כאן ההתיישנות מועילה יותר. כבר ראינו אצל אחדים מתושבי הפרובינקיות, במקום שיש שפע נדיב של מקנה, זבל מיושן שנזרה בנפות על הקרקע כקמח, לאחר שכוח הזמן שינה את ריחו ואת מראהו ואף העניק לו נעימות מסוימת. לאחרונה התגלה שעצי זית שמחים במיוחד באפר מכבשני סיד.

וָארוֹ מוסיף לכללים שיש להזין שדות תבואה בזבל סוסים, משום שהוא הקל ביותר, ואילו כרי מרעה בזבל כבד יותר, הנוצר ממזון שעורה ומצמיח עשבים רבים. יש המעדיפים זבל בקר אפילו על זבל בהמות משא, וזבל כבשים על זבל עזים, אך על הכול — זבל חמורים, מפני שהם לועסים לאט יותר. מנגד,

הניסיון פוסק נגד שתי הדעות. אך הכול מסכימים שאין מועיל מיבול תורמוס: לפני שהוא מוציא תרמילים הופכים אותו במחרשה או בקלשון דו־שיני, או קוצרים אותו בצרורות וטומנים סביב שורשי העצים והגפנים. ובמקום שאין בו מקנה סבורים שיש לזבל אפילו בקש עצמו או בשרך.

קָאטוֹ אומר: 'החומרים שמהם תעשה זבל הם מצע בהמות, תורמוס, קש, גבעולי פול ועלי אלון־הסלע ואלון. עקור מן התבואה סמבוק נגסי ורוש, ומסביב למטעי הערבה — עשב גבוה וגומא. פרוש אותם תחת הכבשים, ולבקר תן עלווה רקובה. אם הכרם כחוש, שרוף את זמורותיו וחרוש את האפר באותו מקום.' והוא אומר גם: 'במקום שאתה עתיד לזרוע תבואה, כנס שם את הכבשים.'

עוד הוא אומר שהקרקע ניזונה גם מגידולים מסוימים עצמם: את שדה התבואה מזבלים תורמוס, פול ובקיה. מנגד מזיקים לו חומוס — מפני שהוא נעקר ומשום שהוא מלוח — וכן שעורה, גרגרנית וכרשינה; כל אלה שורפים את השדה, וכן כל הצמחים הנעקרים. אל תטמין גלעיני פירות בשדה תבואה. וָרְגִילְיוּס סבור שגם יבול פשתן, שיבולת שועל ופרג שורף את השדה.

מורים להכין ערמות זבל תחת כיפת השמים, במקום שקוע האוסף לחות, ולכסותן בקש כדי שלא יתייבשו בשמש; ויש לתקוע בהן יתד אלון חסון, כדי שלא ייוולדו בהן נחשים. חשוב מאוד לפזר זבל על הקרקע כשהפאוניוס נושב והירח צמא. רוב האנשים מבינים זאת שלא כראוי וסבורים שיש לעשות כן רק עם תחילת הַפְּאוֹנְיוּס ובחודש פֶּבְּרוּאָר, אף שרוב הגידולים דורשים זאת בחודשים אחרים. בכל עת שירצה אדם לעשות זאת, עליו לדאוג שהרוח

תנשב ממערב נקודת השוויון ושהירח יהיה מתמעט ויבש. שמירת הכלל הזה מגדילה באורח מופלא את הפוריות ואת פעולת הזבל.

לאחר שדיברנו די על תנאי השמים והקרקע, נדון עתה בעצים הצומחים בזכות טיפול האדם ומלאכתו. מיניהם כמעט אינם מעטים מן האחרים; כה בנדיבות השבנו לטבע טובה על חסדיו. הם צומחים מזרע, מנטיעות שורש, מהברכה, מחוטר שנתלש, מייחור, מהרכבה או מחיתוך בגזע העץ. אשר לדברי טְרוֹגוּס שהבבלים שותלים עלי דקל וכך נולד עץ, תמה אני שהאמין בהם. יש עצים הנשתלים בדרכים אחדות, ויש שבכולן.

את רוב הדרכים האלה לימד הטבע עצמו, ובראשן זריעת זרע, כאשר הזרע שנפל ונקלט באדמה שב וחי. אך עצים אחדים אינם צומחים בדרך אחרת, כגון ערמונים ואגוזי מלך, חוץ כמובן מעצים המגודלים לחידוש לאחר כריתה. גם מזרע — אף כי מסוג שונה — צומחים עצים שאפשר לשתול בדרכים אחרות, כגון גפנים, תפוחים ואגסים; אצלם הגלעין משמש זרע, ולא הפרי עצמו כמו בעצים שהוזכרו לעיל. גם שסק יכול לצמוח מזרע. כל אלה מאחרים להתפתח ומתנוונים, ויש להשיבם לטיבם בהרכבה; לעיתים אף את הערמון.

מנגד, לעצים אחדים טבע שאינו מתנוון כלל, בכל דרך שיישתלו, כגון הברוש, הדקל והדפנה. ואכן את הדפנה שותלים בדרכים אחדות. את מיניה כבר תיארנו. מביניהם דפנת אַפּוֹלוֹנִיָה, דפנת הגרגרים והטינוס נשתלות בדרך דומה. קוטפים את הגרגרים בחודש יָנוּאַר לאחר שהתייבשו בנשיבת רוח הצפון, ופורשים אותם במרווחים כדי שלא יתחממו בערמה. אחר כך יש המכינים אותם לזריעה בזבל ומרטיבים אותם בשתן.

אחרים דורכים אותם ברגליהם בתוך סֶל נצרים במים זורמים, עד שמסירים את הקליפה, שאם לא כן לחותה פוגעת בהם ומונעת את לידתם. בתלם שעובד מחדש, בעומק טפח, זורעים בערמות כעשרים גרגרים, בחודש מַרְס. את אותם המינים אפשר להרבות גם בהברכה; את דפנת הניצחון — בייחור בלבד.

את כל מיני ההדס זורעים בְּקַמְפַּנְיָה מן הגרגרים, וברומא מרבים בהברכה. דֶמוֹקְרִיטוֹס מלמד לשתול את ההדס הַטָּרֶנְטִינִי גם בדרך אחרת: כותשים קלות את הגדולים שבגרגרים, בלי לשבור את הזרעים... מורחים בחומר הכתוש חבל וזורעים אותו כך. תיווצר משוכה כחומה... צפופה, וממנה יועברו נצרים. כך שותלים גם קוצים לשם משוכה, לאחר שמורחים חבל גומא בחומר כתוש מגרגרי הקוצים. ואילו את שתילי הדפנה וההדס שנוצרו בדרך זו אפשר, בשעת הצורך, להעביר מגיל שלוש שנים.

בין העצים הנזרעים מזרע, מָאגוֹ מרבה בהוראות על אגוזים. הוא מורה לזרוע שקד בחרסית רכה הפונה דרומה; לדבריו הוא שמח גם בקרקע קשה וחמה, ואילו בקרקע שמנה או לחה הוא מת או נעשה עקר. יש לבחור לזריעה שקדים מעוקלים ככל האפשר ומעץ צעיר, להשרותם שלושה ימים בזבל מדולל, או ביום שלפני הזריעה במי דבש; לנעוץ אותם כשחודם כלפי מטה ושפת צדם פונה צפונה; לזרוע שלושה יחד בצורת משולש, במרחק טפח זה מזה; ולהשקותם עשרה ימים עד שיגדלו.

אגוזי מלך נזרעים לאורכם, כשחיבורי הקליפה מונחים על צדם. גרעיני אורן מניחים, כשבעה בכל כלי מחורר, או זורעים כדרך הדפנה הנזרעת מגרגריה.

אתרוגים צומחים מזרע ובהברכה; בן־חוזרר צומח מזרע, מנטיעת שורש ומחוטר שנתלש. האתרוגים זקוקים למקום חם, ובן־החוזרר למקום קר ולח.

הטבע גם הראה כיצד להקים משתלות: משורשי עצים רבים מלבלב סבך צפוף של צאצאים, ועץ האם שהולידם עתיד להמיתם, שכן צלו מכביד על ההמון הלא־מסודר וחונק אותו. כך בדפנות, ברימונים, בדלבים, בדובדבנים ובשזיפים. רק בענפים של מינים מעטים, כגון בוקיצות ודקלים, יש חסד כלפי הצאצאים. חוטרים כאלה אינם צומחים בשום עץ אלא באלה ששורשיהם, מאהבת השמש והגשם, מתפשטים סמוך לפני הקרקע.

אין נוהגים להציב את כל החוטרים האלה מיד במקומם הקבוע, אלא מוסרים אותם תחילה לאומנת ומניחים להם להתבגר במשתלות, ואחר כך מעבירים אותם שוב. מעבר זה מרכך באורח מופלא אפילו עצי בר; אם משום שטבעם של עצים, כטבע האדם, אוהב חידוש ונדודים, ואם משום שבעוזבם הם משילים את חריפותם ומתבייתים בטיפול כחיות בר, בשעה שהנטיעה נתלשת מן השורש.

והטבע הראה דרך דומה נוספת: חוטרים שנתלשו מן העצים נשארו בחיים. בדרך זו תולשים אותם יחד עם ה'עקב' שלהם, והם נוטלים עמם חלק מגוף האם כששוליהם סיביים. כך שותלים רימונים, אגוזי לוז, תפוחים, בני־חוזרר, שסק, מילה, תאנים ובייחוד גפנים. חבוש שנשתל כך מתנוון. מאותה תגלית נולד המנהג לשתול ענפים שנחתכו כייחורים.

תחילה עשו זאת כדי ליצור משוכות, כשנעצו באדמה סמבוק, חבוש ופטל; אחר כך גם בגידול עצים תרבותיים, כגון צפצפה, אַלְנוּס וערבה — וזו צומחת אפילו אם שותלים את הייחור במהופך. את אלה כבר מציבים במקום שבו

רוצים שיישארו. אולם לפני שנעבור לדרכי השתילה האחרות, ראוי לדון בטיפול במשתלה.

לשם כך חשוב מכול לבחור קרקע מעולה, שכן לעיתים ראוי שהאומנת תהיה מפנקת מן האם. על הקרקע להיות יבשה ועסיסית, מעובדת לעומק שני להבי את, מכניסת אורחים לנטיעות הזרות ודומה ככל האפשר לאדמה שאליה יועברו. מעל לכול יש לסקל אותה ולגדר מפני פשיטת עופות הבית, ושיהיו בה סדקים מעטים ככל האפשר, כדי שהשמש החודרת לא תשרוף את סיבי השורשים.

ראוי לשתול במרווח של רגל וחצי, שכן אם השתילים נוגעים זה בזה, מלבד פגמים אחרים הם אף נעשים מתולעים. יש לעדור לעיתים קרובות, לעקור עשבים, ובנוסף לגזום את הזריעים עצמם כשהם מסתעפים ולהרגילם למגל.

קָאטוֹ מורה גם להניח סבכות על קלשונות בגובה אדם, כדי לקבל את השמש, ולכסותן בקש להדיפת הקור. כך מגדלים זרעי אגסים ותפוחים, וכן צנוברים וברושים שנזרעו מזרע.

זרעו של הברוש הוא מן הזעירים ביותר, עד שכמעט אין להבחין בגרגרים אחדים; ואין לדלג על פלא הטבע שעצים נולדים מדבר כה קטן, כאשר גרגרי החיטה והשעורה גדולים כל כך, שלא לדבר על הפול. במה דומים זרעי התפוחים והאגסים למה שנולד מהם? מן ההתחלות האלה צומח חומר עץ הדוחה את הגרזן, מכבשים שאפילו משקולות עצומות אינן מכניעות, תרנים למפרשים ואילי־ניגוח המטלטלים מגדלים וחומות! זה כוח הטבע, זו עוצמתו. ומעל לכול — דבר־מה נולד מדמעה, כפי שנאמר במקומו.

ובכן, מן הברוש הנקבי — שהרי הזכר, כפי שאמרנו, אינו מוליד — אוספים בחודשים שציינתי את הכדוריות. מייבשים אותן בשמש, וכשהן נבקעות הן פולטות זרע שנמלים משתוקקות אליו להפליא; והפלא גדל עוד, כאשר מזונו של בעל חיים זעיר כל כך מכלה את ראשית לידתם של עצים גדולים כל כך. זורעים בחודש אַפְרִיל, בשטח שיושר בגלילים או במהדקי עפר, בצפיפות, ועליו מנפים אדמה בעובי אצבע.

אין הזרע יכול להתרומם כנגד משקל רב יותר, והוא מתעקם מתחת לאדמה; משום כך אף מהדקים אותו ברגליים. משקים קלות עם שקיעת השמש אחת לשלושה ימים, כדי שישתה באופן שווה, עד שיבקע. לאחר שנה מעבירים את השתילים, כשהם באורך שלושת רבעי רגל, ומקפידים על מזג אוויר מתאים: לשתול בשמים רעננים וללא רוח. פלא לומר, אך רק באותו יום נשקפת להם סכנה אם ירדה אפילו טיפת גשם או נשבה רוח; מכאן ואילך הם בטוחים לעד, ולאחר מכן הם שונאים מים.

גם שיזף זורעים מן הגלעין בחודש אַפְרִיל. את הַטוּבּוּרְס מוטב להרכיב על שזיף בר, חבוש וקלבריקס. האחרון הוא עץ קוץ בר; וכל קוץ מקבל היטב גם הרכבות מִיקְסָה, ואף הרכבות בן־חוזרר מועילות בו. אשר להוראה להעביר נטיעות מן המשתלה למקום אחר לפני שמציבים אותן במקומן הקבוע, אני סבור שהיא טרחנית, אף שמבטיחים שבעקבות המעבר יהיו העלים רחבים יותר.

את הסמרות של הבוקיצה יש לאסוף סמוך לַקָלֶנְדוֹת של מַרְס, לפני שהיא מתלבשת בעלים, כשהיא מתחילה להצהיב. אחר כך, לאחר ייבוש של יומיים בצל, יש לזרוע אותן בצפיפות בקרקע שפוררה, ולנפות מעליהן אדמה דקה באותו עובי כמו לברושים. אם הגשמים אינם מסייעים יש להשקות. לאחר

שנה יש להעביר את השתילים מתלמי הערוגות אל מטעי הבוקיצה, במרווח רגל לכל כיוון.

מועיל יותר לשתול בוקיצות אֲטִינִיּוֹת בסתיו, שכן הן חסרות זרע ונשתלות מנטיעות. סמוך לעיר מעבירים אותן אל המטע התומך בגפנים בגיל חמש, או, כדעת אחדים, כשהגיעו לגובה עשרים רגל. חופרים תלם המכונה 'נובנריוס', עומקו שלוש רגל ורוחבו כמוהו או יותר; סביב כל עץ שהוצב בו עורמים מכל עבר סוללה ברוחב שלוש רגל מן הקרקע המוצקה. בְּקַמְפַּנְיָה מכנים אותן 'ארולות'. את המרווחים קובעים לפי טבע המקום.

במישורים ראוי לשתול את העצים במרווחים גדולים יותר. את הצפצפות ואת עצי המילה, משום שהם מלבלבים מהר יותר, ראוי גם להציב מוקדם יותר, כלומר מן האידים של פֶּבְּרוּאָר, וגם אותם מגדלים מנטיעות. בסידור עצים, עצים תומכי־גפן וכרמים, מתכונת השורות בחמשון נפוצה והכרחית; היא מועילה לא רק לזרימת האוויר אלא גם נעימה למראה, שכן מכל כיוון שמביטים, הטור נמשך בקו ישר. את הצפצפות זורעים מזרע באותה דרך כמו בוקיצות, וגם מעבירים אותן מן המשתלות ומן היערות באותה דרך.

מעל לכול יש להעביר עץ לקרקע דומה לזו שממנה בא או טובה ממנה; אין להעבירו ממקומות חמים או מקדימים למקום קר או מאחר, ואף לא מאלה אל הראשונים. יש לחפור את הבורות מראש, ואם אפשר — זמן רב עד שיתכסו במרבד דשא שמן.

מָאגוֹ מורה לחפור אותם שנה מראש, כדי שיספגו שמש וגשם; ואם התנאים אינם מאפשרים זאת, להבעיר אש במרכזם חודשיים מראש, ולא לשתול בהם אלא לאחר גשם. בקרקע חרסיתית או קשה, לדבריו, עומקם צריך להיות

שלוש אמות לכל כיוון, ובמדרונות טפח נוסף; ויש לחפור אותם כארובה, כשהפתח צר יותר. באדמה שחורה המידה היא שתי אמות וטפח, והזוויות מרובעות. המחברים היוונים מסכימים שהעומק לא יעלה על שתי רגל וחצי והרוחב לא יעלה על שתי רגל, אך בשום מקום לא יהיה העומק פחות מרגל וחצי, שכן בקרקע לחה מגיעים במהרה למים. קָאטוֹ אומר שאם המקום מימי,

'רוחב הבורות בפתח יהיה שלוש רגל, ובתחתית טפח ורגל, ועומקם ארבע רגל; יש לרצפם באבן, ואם אין אבן — במוטות ערבה ירוקים, ואם גם אלה אינם — בזמורות, כך שייגרע חצי רגל מן העומק.' לנו נראה שיש להוסיף, על יסוד מה שנאמר על טבע העצים, שאת האוהבים להתפשט סמוך לפני הקרקע, כגון המילה והזית, יש להעמיק יותר. אותם ואת הדומים להם ראוי להוריד ארבע רגל; לאחרים יספיק עומק שלוש רגל. אין נזק בגירוד החלקים שנחשפו. 'כרות את השורש הזה,' אמר המצביא פָּפִּירְיוּס קוּרְסוֹר, לאחר שציווה לשלוף את הגרזינים כדי להטיל אימה על הַפְּרַאֵיטוֹר של פְּרָאֵינָסְטָה.

יש המעדיפים להניח מתחת לעץ חרסים או אבנים עגולות, שגם ישמרו את הלחות וגם יעבירו אותה; לדעתם אבנים שטוחות אינן עושות זאת, אלא מרחיקות את השורש מן הקרקע. שכבת חצץ בתחתית תהיה דרך ביניים בין שתי הדעות.

יש המורים שלא להעביר עץ שגילו פחות משנתיים או יותר משלוש; אחרים — כשהוא ממלא את כף היד; וְקָאטוֹ — כשהוא עבה מחמש אצבעות. אותו קָאטוֹ לא היה משמיט, אילו היה הדבר חשוב, את ההוראה לסמן בקליפה את הצד הדרומי, כדי שהעצים המועברים יוצבו כלפי אותן שעות שמים שאליהן

הורגלו: פן הצד הצפוני, אם יועמד מול שמש הדרום, ייסדק, והצד הדרומי יקפא ברוחות הצפון.

יש שאף מבקשים את ההפך בגפן ובתאנה ומחליפים בין הצדדים. לדבריהם כך העלווה נעשית צפופה יותר, מגינה יותר על הפרי וממעטת את נשירתו, וגם התאנה נעשית נוחה לטיפוס. רוב האנשים מקפידים רק שפצע הצמרת שנגזמה יפנה דרומה, ואינם יודעים שהם מעמידים אותו מול סדקים מחום יתר.

אני הייתי מעדיף שפצע זה יפנה אל מקום השמש בשעה החמישית או השמינית ביום. נסתרת מהם באותה מידה החובה שלא להניח לשורשים להתייבש בעיכוב, ושלא לעקור עצים כשרוח נושבת מן הצפון או מן האזור שבינו לבין זריחת החורף; ולכל הפחות שלא לחשוף את השורשים כנגד הרוחות האלה. משום כך העצים מתים והאיכרים אינם יודעים את הסיבה.

קָאטוֹ פוסל כל רוח ואף גשם במשך ההעברה כולה. נוסף על כך יועיל מאוד שכמה שיותר מן האדמה שבה חיו העצים תישאר דבוקה לשורשיהם, ושכולם ייכרכו עם גוש הקרקע. מטעם זה מורה קָאטוֹ להעבירם בסלים — שיטה מועילה ביותר בלי ספק. הוא מסתפק בכך שהאדמה העליונה תונח בתחתית הבור. יש המספרים שאם מניחים אבן מתחת לעצי רימון, הפרי אינו נסדק על העץ. מוטב להציב את השורשים כשהם כפופים, והכרחי להציב את העץ עצמו בדיוק במרכז הבור.

אם שותלים תאנה בתוך חצב — שהוא מין בצל — מספרים שהיא נושאת פרי במהירות רבה מאוד ואינה סובלת מתולעים; וגם שאר הפירות שנשתלו בדרך דומה נקיים מן הפגע הזה. מי יטיל ספק שיש להקדיש תשומת לב רבה

לשורשונים, כדי שייראה שהוצאו מן האדמה ולא נתלשו? מאותו טעם אנו משמיטים כללים אחרים שהם מוסכמים, כגון שיש להדק במכת מהדק את האדמה סביב השורשים — דבר שֶׁקָאטוֹ מחשיב ראשון במעלה בעניין זה — וכן הוראתו למרוח את הפצע שבגזע בזבל ולקשור עליו עלים.

לעניין זה שייך גם נושא המרווחים. היו שהורו לנטוע רימונים, הדסים וערים בצפיפות רבה יותר, אך בכל זאת במרווחים של תשע רגליים; עצי תפוח — מעט יותר מזה, ועצי אגס יותר מהם, ושקדים ותאנים יותר אף מהם. ואולם קנה המידה הטוב ביותר להכרעה יהיה היקף הענפים וטיב המקום, וכן צלו של כל עץ, שכן גם בו יש להתחשב. צלם של עצים מסוימים קצר אף שהם גדולים, כאשר ענפיהם מתווים מעגל סביבם, כמו בעצי תפוח ואגס; ואילו צלם של דובדבנים וערים עצום.

ועתה לתכונות המיוחדות של הצל. צל אגוז המלך כבד ומזיק, אף לראש האדם ולכל הגידולים הסמוכים. גם האורן ממית את העשב; אך שני העצים עומדים בפני הרוחות, מפני שגם כרמים זקוקים להגנתם. טפטוף האורן, האלון ואלון־הירוק כבד ביותר; לברוש אין טפטוף, צלו מועט ומכונס אל תוך עצמו. צל התאנים קל, אף שהוא פרוש, ולפיכך אין אוסרים לנטען בין הגפנים.

צל הבוקיצה קל ואף מזין בכל מקום שהוא מצל עליו. אַטִיקוּס סבור שגם הוא מן הכבדים ביותר, ואין לי ספק שכך הדבר אם מניחים לעץ לשלוח ענפים; אך כאשר הוא מוחזק מצומצם, איני סבור שצלו מזיק. גם צל הדולב נעים, אף שהוא סמיך; אפשר להאמין לעשב, שאינו מכסה את התלוליות בשפע רב יותר תחת שום עץ אחר. לצפצפה אין צל, שכן עליה מרקדים; צל האלמון דשן, אך הוא מזין את הגידולים. הגפן מספקת את צרכיה בעצמה:

בעלה הנע ובטלטולו התכוף היא ממתנת את השמש בצל, ובאותו עלה כבד מגינה בעת גשם. צלם של כמעט כל העצים שפטוטרות עליהם ארוכות הוא קל. גם ידיעה זו אינה ראויה לבוז ואין למנותה עם האחרונות בחשיבות, שכן לכל גידול הצל הוא אם מזינה או אם חורגת. כל מה שצלם של אגוזי המלך, האורנים, האשוחים והאשוחיות נוגע בו הוא בלי ספק רעל.

להגדרת הטפטוף די בקיצור: בכל העצים שנופם הפרוש מגן עליהם עד שהגשמים אינם זורמים דרך העלים עצמם, הטיפות קשות ומזיקות. לפיכך בעניין זה תהיה חשיבות רבה למידה שבה הקרקע שבה ניטע מסוגלת להזין כל מין של עץ. גבעות, מעצם טבען, דורשות מרווחים קטנים יותר.

במקומות מוכי רוח מועיל לנטוע בצפיפות רבה יותר; אולם לזית יש לתת את המרווח הגדול ביותר. דעת קָאטוֹ באשר לאיטליה היא לנטעו במרחק עשרים וחמש רגל, ולכל היותר שלושים. אך הדבר משתנה לפי טבע המקומות. בְּבֶייטִיקָה אין עץ גדול ממנו; ואילו באפריקה — האחריות לדברים על מחבריהם — מספרים שעצי זית רבים נקראים 'עצי אלף', על שום משקל השמן שהם מניבים מדי שנה. משום כך נתן מָאגוֹ מרווח של שבעים וחמש רגל מכל עבר, או, בקרקע דלה, קשה וסחופת רוח, ארבעים וחמש לכל הפחות.

ואמנם בְּבֶייטִיקָה קוצרים יבולים שופעים ביותר בין הזיתים. יש להסכים כי בורות מבישה היא לדלל עצים בוגרים יותר מן הראוי ולהחיש את זקנתם, או — כפי שקורה לרוב, כשהנוטעים עצמם מוכיחים בכך את חוסר ניסיונם — לכרות אותם כליל. אין דבר מכוער אצל איכרים יותר מן החרטה על מעשה שכבר נעשה; עדיף בהרבה לחטוא במרווחים רחבים מדי.

מינים אחדים גדלים מטבעם לאט, ובראש ובראשונה אלה הנולדים מזרע בלבד וחיים ימים רבים. אך אלה המתים במהרה גם גדלים במהירות, כגון התאנה, הרימון, השזיף, התפוח, האגס, ההדס והערבה; ואף על פי כן הם מקדימים להעשיר את בעליהם. שכן הם מתחילים לשאת בשנתם השלישית, ואף קודם לכן מראים פרי. מביניהם האגס הוא הָאַטִי ביותר, והמהירים מכול הם השיחים קִיפִּירוּס וּפָסָאוּדוֹקִיפִּירוּס, שכן מיד הם פורחים ומבשילים זרע. ואולם כל העצים מתפתחים מהר יותר אם מסירים מהם חוטרים ומרכזים את המזון בגזע אחד.

אותו טבע עצמו לימד גם את ההברכה. שיחי הפטל, המתכופפים בשל דקותם ובה בעת בשל אורכם המופרז, נועצים שוב את ראשיהם בקרקע ושבים ונולדים מתוך עצמם; הם היו ממלאים את הכול אלמלא התנגדה להם עבודת האדמה, עד שאפשר ממש לחשוב שבני האדם נולדו למען הקרקע. כך לימד דבר גרוע ומתועב כל כך בכל זאת את ההברכה ואת נטיעת החוטר המושרש. זה גם טבע הקיסוס. קָאטוֹ מוסר שמלבד הגפן אפשר להרבות בהברכה תאנה, זית, רימון, את כל מיני התפוחים, ער, שזיפים, הדסים, אגוזי לוז ואגוזי פְּרַאֵינֶסְטָה, וכן דולב.

שני מיני הברכה יש. בראשון מכופפים ענף מן העץ אל תוך בור שמידותיו ארבע רגל לכל צד, וכעבור שנתיים כורתים אותו במקום הכיפוף; את השתיל מעבירים לאחר שנתו השלישית. ואם רוצים לשאתו למרחק רב יותר, ראוי ביותר להבריך אותו מלכתחילה בתוך סלים או כלי חרס הטמונים בקרקע, כדי שיועבר בתוכם.

המין השני מפואר יותר: מעוררים שורשים על העץ עצמו, בהעבירם ענפים דרך כלי חרס או סלים וממלאים סביבם עפר. לאחר שבפיתוי זה הושגו שורשים בין הפירות והצמרות עצמן — שכן בשיטה זו מגיעים אף אל ראשי הצמרת ממש, בתחבולה נועזת היוצרת עץ אחר הרחק מן האדמה — כורתים את ההברכה לאחר אותן שנתיים שנזכרו לעיל ונוטעים אותה עם סליה. את עשב הַסַּבְּינָה נוטעים בהברכה וגם בתלישה; אומרים שהוא ניזון להפליא משמרי יין או מלבנה כתושה שנלקחה מקירות. באותן דרכים נוטעים גם רוזמרין, ואף בענף, שכן לשניהם אין זרע; את ההרדוף מרבים בהברכה ובזרע.

הטבע לימד גם להרכיב באמצעות זרע: ציפורים טורפות אותו בחופזה; הוא נבלע שלם, נרטב בחום המעיים, ומושלך עם דשן הצואה הפורה על מצעי העצים הרכים, ולעיתים קרובות הרוחות נושאות אותו אל סדקים בקליפות. מכאן ראינו דובדבן גדל בערבה, דולב בער, ער בדובדבן, וגרגרים מצבעים שונים בעת ובעונה אחת. אומרים שגם הקאק מטמין זרעים באוצרות שבנקיקי סלעים וכך גורם לאותה תוצאה.

מכאן נולדה הרכבת העין: בצינור הדומה לכלי הסנדלרים פותחים עין בעץ לאחר חיתוך הקליפה, ובאותו צינור נוטלים זרע מעץ אחר ומכניסים אותו. זו הייתה הרכבת העין הקדומה בתאנים ובתפוחים. השיטה הַוִוירְגִילְיָאנִית מבקשת כיס בקשר, במקום שהניצן בקע את הקליפה, ומכניסה לתוכו עין מעץ אחר.

עד כאן לימד הטבע עצמו; ואילו את ההרכבה לימד המקרה, מורה אחר וכמעט פורה ממנו, בדרך זו. איכר שקדן הקיף את בקתתו בגדר, וכדי שהיתדות לא יירקבו הניח תחתיהן סף מעץ קיסוס. היתדות נאחזו בו בנשיכה חיה ועשו

את חייהן משלו, וכך התברר שהגזע משמש במקום אדמה. לכן מנסרים את פני הגזע בגובה אחיד ומחליקים אותו במגל.

לאחר מכן התפתחה שיטה כפולה, והראשונה היא להכניס את הרוכב בין הקליפה לעצה. הקדמונים חששו לבקע את הגזע; אחר כך העזו לקדוח במרכזו והחדירו את הרוכב אל תוך הליבה עצמה, אחד בלבד, שכן הליבה לא קלטה יותר. מאוחר יותר באה שיטה מעודנת יותר: להוסיף עד שישה רוכבים, הן כנגד תמותתם והן למען מספרם, לאחר שמבקעים בעדינות את אמצע הגזע וטריז דק מחזיק את הבקע פתוח עד שהרוכב, מחודד כחוד, יורד לתוך הסדק.

דברים רבים יש לשמור במלאכה זו. ראשית לכול, איזה עץ מסוגל לקבל זיווג כזה ועם איזה עץ. גם המוהל מצוי בכל המינים באופנים שונים ולא באותם חלקים. בגפנים ובתאנים המרכז יבש יותר והמוהל נאסף בחלק העליון; משום כך משם לוקחים את הרוכבים. בזיתים המוהל מצוי סביב האמצע, ומשם גם הרוכבים; ראשי הצמרות צמאים.

העצים המתאחים בקלות הרבה ביותר הם אלה שטבע קליפתם זהה, הפורחים יחד באותה שעה ויש ביניהם קרבת מוהלים ושותפות בהם. התהליך אטי בכל פעם שיבשים מתנגדים ללחים, או קליפות קשות לרכות. עוד יש להקפיד שלא יהיה הבקע בקשר — שכן קשיותו העוינת דוחה את הזר — אלא בחלק החלק ביותר; שלא יארך הרבה יותר משלוש אצבעות, שלא יהיה אלכסוני ושלא יחדור מצד אל צד.

וֶרְגִיל׳יוס אוסר להרכיב מראש הצמרת. מוסכם שיש ליטול רוכבים מכתפי העצים הפונות למזרח הקיצי, מעצים פוריים ומצימוח צעיר, אלא אם מרכיבים עץ זקן, שאז עליהם להיות חסונים יותר. נוסף על כך יהיו 'הריוניים',

כלומר נפוחים מניצנים ושצפוי כי יניבו באותה שנה; בני שנתיים בכל מקרה, ולא דקים מן הזרת.

מרכיבים אותם גם כשהם הפוכים, כאשר מבקשים שהעץ יהיה נמוך יותר ויתפשט לרוחב. קודם לכול ראוי שהרוכבים המנצים יהיו מבריקים; שום חלק נגוע או מצומק אינו מבשר תקווה. את ליבת הרוכב יש לחבר לנקודת המפגש של העצה והקליפה בכנה, שכן הדבר עדיף על יישור קליפתו עם הקליפה החיצונית. חידוד הרוכב לא יחשוף את הליבה, אך יגלה אותה בצינור דק. השיפוע ירד בטריז מתון שאורכו אינו עולה על שלוש אצבעות; הדרך הקלה ביותר להשיג זאת היא להרטיב במים בעת הגילוף.

אין לחדדו ברוח, ואין להניח לקליפה להיפרד מן העצה לא ברוכב ולא בכנה. יש לדחוק את הרוכב עד לקליפתו שלו, בלי שיזדעזע בעת ההחדרה ובלי שהקליפה תתקפל לקמטים. משום כך אין להרכיב רוכבים 'בוכים'; ובשם הֶרְקוּלֵס, גם לא יבשים: בראשונים הקליפה מתרופפת מעודף לחות, ובאחרונים, מחוסר כוח חיים, אינה נעשית לחה ואינה מתאחדת בגוף הכנה.

אף מקיימים מתוך יראת קודש שההרכבה תיעשה כשהירח מתמלא ושהרוכב יידחק בשתי הידיים. גם מטעם מעשי שתי ידיים יחד מפעילות פחות כוח, במידה ההכרחית. רוכבים שהוחדרו בכוח רב יותר מניבים מאוחר יותר אך מחזיקים מעמד ביתר עוז, ולהפך במקרה ההפוך. יש להיזהר שהסדק לא ייפער יותר מדי ויקלוט את הרוכב ברפיון, ואף לא מעט מדי עד שידחף אותו החוצה או ימעך וימית אותו; בזה יש להיזהר במיוחד כשהגזע הקולט חזק מאוד.

כדי שמרכז הבקע יישאר שלם, יש הַמַּסְמָנִים תחילה במגל את מסלולו בגזע וקושרים מראש בענף ערבה את שוליו ממש; אחר כך הם מבקעים בטריז, והקשר מגביל את חופש ההיפערות. עצים אחדים מורכבים במשתלה ומועברים עוד באותו יום. אם הגזע המורכב עבה יותר, מוטב להכניס את הרוכב בין הקליפה לעצה, רצוי בטריז עצם, לאחר שמרפים את הקליפה בלי לקרעה.

לאחר הסרת הקליפה מבקעים עצי דובדבן. רק אותם מרכיבים גם לאחר אמצע החורף. משהוסרה הקליפה יש להם מעין פלומה, ואם זו אוחזת ברוכב היא מרקיבה אותו. מועיל ביותר להדק את הקשר לאחר שנועצים את הטריז. המקום המתאים ביותר להרכבה הוא קרוב לקרקע ככל שמבנה הקשרים והגזע מאפשר.

אל לרוכבים לבלוט יותר משש אצבעות. קָאטוֹ מערב חול וזבל בקר בחומר או בגיר, מורה ללוש את התערובת עד שתיעשה דביקה, לשים אותה בין החלקים ולמרחה סביב. מדבריו אפשר להבין בקלות שבימיו נהגו להרכיב בין העצה לקליפה ולא בדרך אחרת, ושלא החדירו רוכבים לעומק העולה על שתי אצבעות. הוא מורה להרכיב אגסים ותפוחים באביב, בחמישים הימים שלאחר יום היפוך הקיץ, ולאחר הבציר;

ואילו זיתים ותאנים רק באביב, כשהירח צמא, כלומר יבש, וגם לאחר חצות היום ובהיעדר רוח דרומית. מפליא שלא הסתפק בהגנת ההרכבה, כפי שנאמר, ובכיסויה בגוש דשא מפני גשם וקור ובצרורות רכים של נצרים מפוצלים, אלא אף הורה לכסותה בלשון־הפר — מין עשב — ולקשרה לאחר

שכוסתה בקש. כיום סבורים שדי לסתום בטיט מעורב במוץ ולהשאיר שתי אצבעות מן הרוכב בולטות.

המרכיבים באביב דחוקים בזמן, מפני שהניצנים ממריצים זה את זה, חוץ מן הזית שעיניו מאחרות ביותר ללדת ושמתחת לקליפתו מצוי מעט מאוד מוהל; עודף מוהל מזיק להרכבות. ואילו ברימון, בתאנה ובכל עץ יבש אחר, אין כל תועלת בדחייה למחר.

אפשר להרכיב אגס אף כשהוא פורח ולהמשיך בהרכבות גם אל חודש מַאי. אם יש להביא רוכבי עצי פרי ממרחק רב, סבורים שהדרך הטובה ביותר לשמור את מוהלם היא לנעוץ אותם בלפת; אפשר גם לשמרם בין שני רעפי גג סמוך לנחלים או לבריכות, כשהפתחים משני הצדדים סתומים בעפר. רוכבי גפנים, לעומת זאת, נשמרים בבורות יבשים, מכוסים קש ואחר כך קבורים בעפר, כשראשם בולט.

קָאטוֹ מרכיב גפן בשלוש דרכים. בראשונה הוא מורה לְקָטוּם אותה ולבקעה דרך הליבה, להכניס לתוכה רוכבים מחודדים כאמור ולחבר ליבה לליבה. בשנייה, אם גפנים נוגעות זו בזו, מגלפים את צדן באלכסון בשני צדדים מנוגדים, מצמידים את הליבות וקושרים. בדרך השלישית קודחים בגפן באלכסון עד הליבה ומכניסים רוכבים שאורכם שתי רגל; לאחר מכן קושרים את ההרכבה, מורחים אותה בעיסה ומכסים בעפר, כשהרוכבים זקופים.

דורנו שיפר את השיטה: משתמשים במקדח הַגַּאלִי, המרוקן את הקדח ואינו חורך אותו — שכן כל חריכה מקהה את כוח החיים; בוחרים רוכב שרק החל להנץ; אין משאירים מעל ההרכבה יותר משתי עיניים; קושרים אותו בנצר בוקיצה... מקיפים בשניים... ולהב משני צדדים, כדי שהריקבון הנוזלי, הפוגע

בגפנים יותר מכול, יטפטף משם דווקא. אחר כך, כשהזמורות הגיעו לאורך שתי רגליים, חותכים את קשר ההרכבה ומניחים לה להתעבות בשפע.

להרכבת גפנים קבעו את הזמן משוויון הסתיו עד תחילת הלבלוב. צמחים מבויתים מורכבים על שורשי צמחי בר, שהם יבשים מטבעם; אם מרכיבים צמחי בר על מבויתים, הם מתנוונים וחוזרים לפראות. יתר ההצלחה תלויה במזג האוויר. יובש הוא המתאים ביותר להרכבות; תרופתו היא להניח כלי חרס שמהם מטפטפת לחות מֻתוָּה דרך אפר. הרכבת עין אוהבת טללים קלים.

אפשר לראות גם את הרכבת הטלאי כצאצא של הרכבת העין, אך היא מתאימה במיוחד לקליפה עבה, כגון זו של התאנה. לפיכך כורתים את כל הענפים כדי שלא ימשכו את המוהל, ובוחרים את המקום החלק ביותר שבו ניכרת במיוחד חיוניות העץ. מסירים מגינית כך שהסכין לא תחדור מעבר לקליפה, ומצמידים אל המקום פיסת קליפה שווה מעץ אחר, עם פטמת הניצן שלה. מהדקים את החיבור עד שלא יישאר מקום לצלקת ותיווצר מיד אחדות שאינה קולטת לחות או משב רוח; ואף על פי כן מוטב גם להגן בטיט ולקשור.

חסידי החידושים טוענים שמין זה הומצא לא מכבר, אך הוא נמצא כבר אצל היוונים הקדמונים ואצל קָאטוֹ. קָאטוֹ הורה להרכיב כך זית ותאנה, ואף קבע מידות בדיוק האופייני לו: לחתוך באזמל פיסות קליפה באורך ארבע אצבעות וברוחב שלוש, להצמידן ולמרוח אותן בעיסתו, כדרך שנעשה בתפוח. אחרים עירבו בשיטה זו גם ביקוע בגפנים: לאחר הוצאת אריח קטן מן הקליפה נועצים במקומו רוכב שצדו שטוח.

ראינו סמוך לתלוליות טִיבּוּר עץ שהורכב בדרכים רבות כל כך והיה עמוס בכל מיני פירות: ענף אחד נשא אגוזים, אחר גרגרים, ומצדדים אחרים גפן, אגסים,

תאנים, רימונים ומיני תפוחים. אך ימיו של עץ זה היו קצרים. ואף על פי כן אין אנו יכולים להשיג בניסוי את כל מעשי הטבע; מינים אחדים אינם מסוגלים להיוולד אלא מעצמם, והם עולים רק במקומות פראיים ושוממים.

הדולב נחשב לקולט ביותר מכל העצים המורכבים, ואחריו אלון־הקיץ, אך שניהם משחיתים את הטעמים. עצים אחדים מקבלים כל מין של הרכבה, כגון התאנה והרימון. הגפן אינה מקבלת הרכבת טלאי; גם עצים שקליפתם דקה, נושרת או מבוקעת אינם מקבלים אותה, ועצים יבשים או דלי לחות אינם מקבלים הרכבת עין. הרכבת העין היא הפורייה מכול, ואחריה הרכבת הטלאי, אך שתיהן החלשות ביותר: הרכבות הנשענות על הקליפה בלבד נעקרות במהירות אף ברוח קלה. הרכבת סדק היא החזקה ביותר ופורה יותר מזריעה.

אין להשמיט את נדירותו של מקרה יחיד. קוֹרֶלְיוּס, פרש רומי יליד אַסְטָה, הרכיב בחבל נאפולי ערמון ברוכב שנלקח מאותו עץ עצמו. כך נוצר הערמון הנקרא על שמו ונמנה עם המשובחים. לימים הרכיב טְרִיאוּס, עבדו המשוחרר, שוב את הערמון הַקוֹרֶלְיָאנִי. זה ההבדל ביניהם: הראשון שופע יותר, וזה של טְרִיאוּס טוב יותר.

מיני הריבוי הנותרים הומצאו בידי המקרה בכישרונו שלו, כאשר יתדות שננעצו בקרקע השרישו וכך לימדו לנטוע ענפים שנשברו. עצים רבים ניטעים בדרך זו, ובראש ובראשונה התאנה, הצומחת בכל הדרכים האחרות חוץ מייחור; הטוב מכול הוא לנעוץ עמוק ענף גדול יותר המחודד כיתד, להשאיר רק ראש קטן מעל הקרקע ולכסות אף אותו בחול. גם רימון נוטעים בענף, לאחר שפותחים תחילה מעבר בעזרת יתד, וכן הדס. בכל אלה יהיה הענף

באורך שלוש רגליים, בעובי קטן מעובי זרוע; יש לשמור היטב על קליפתו ולחדד את בסיסו.

את ההדס נוטעים גם בייחורים, ואת התות בייחור בלבד, שכן יראת הברקים אוסרת להרכיבו בבוקיצה. משום כך יש לדבר עתה על נטיעת ייחורים. קודם לכול יש להקפיד שהייחורים יילקחו מעצים פוריים; שלא יהיו עקומים, מחוספסים או מפוצלים; שלא יהיו דקים מכדי למלא את היד ולא קצרים מרגל; שקליפתם תהיה שלמה; שהחתך התחתון יונח תמיד למטה והצד שהיה סמוך לשורש יכוסה בעפר, ושאת הצימוח יערמו בעפר עד שהשתיל יתחזק.

את הדברים שלדעת קָאטוֹ יש לשמור בטיפול בזיתים נביא בצורה הטובה ביותר בלשונו שלו: 'את ייחורי הזית שאתה עתיד לנטוע בבור עשה באורך שלוש רגליים, וטפל בהם בזהירות כדי שהקליפה הפנימית לא תיפגע כאשר אתה מסתת או חותך. את אלה שתנטע במשתלה עשה באורך רגל. כך תיטעם: המקום יהיה מעובד לעומק שני להבים וכתוש היטב. כשתוריד את הייחור, דחוק אותו ברגלך. אם לא ירד דיו, הכה בו בפטיש או במקבת; ובהכותך היזהר שלא לקרוע את הקליפה. אל תכין תחילה את מקומו ביתד כדי להורידו לתוכה; כך יחיה טוב יותר. רק כשהייחורים בני שלוש הם בשלים, כאשר קליפתם מתחילה להתחלף.'

'אם תיטע בבורות או בתלמים, שים שלושה ייחורים יחד והפרד ביניהם. אל תניח ליותר מארבע אצבעות לרוחב לבלוט מעל הקרקע, או שתול עיניים. יש להוציא את הזית בזהירות ולשאת עמו שורשים רבים ככל האפשר עם עפר. לאחר שכיסית היטב את השורשים, הדק היטב ברגל, כדי ששום דבר לא יזיק

להם. אם ישאל אדם מהו זמן נטיעת הזית: בקרקע יבשה — בעונת הזריעה; בקרקע דשנה — באביב.'

'התחל לגזום את כרם הזיתים חמישה עשר יום לפני שוויון האביב. מאותו יום תוכל לגזום כראוי ארבעים יום. גזום כך: במקום הפורה כראוי הסר את כל היבש ואת כל מה שהרוח שברה. במקום שאינו פורה, קצץ יותר; חרוש היטב, הסר קשרים והחלק את הגזעים. בסתיו פתח גומות סביב הזיתים והוסף זבל. החורש את כרם הזיתים בתכיפות הרבה ביותר ולעומק הרב ביותר יחרוש החוצה את השורשים הדקים ביותר. אם יחרוש רע, יעלו השורשים כלפי מעלה, יתעבו, וכוחות הזית ילכו אל השורשים.'

את מיני הזיתים שיש לנטוע ובאיזה מין קרקע, ולאיזה כיוון יפנו כרמי הזיתים, כבר אמרנו בדיון על השמן. מָאגוֹ הורה לנטוע בגבעה, בקרקע יבשה ובחרסית, בין הסתיו לאמצע החורף; ובקרקע כבדה, לחה או מושקית — מן הקציר עד אמצע החורף. ברור שהוראתו ניתנה לאפריקה. באיטליה נוטעים כיום בעיקר באביב. אך אם רוצים גם בסתיו, בארבעים הימים שלאחר שוויון הסתיו ועד שקיעת הפליאדות יש רק שלושה ימים שבהם הנטיעה מזיקה. מנהג מיוחד לאפריקה הוא

להרכיב את הזיתים על זיתי בר ולהעניק להם מעין נצחיות: כאשר הם מזדקנים, מרכיבים בענף הקרוב שצמח מהם, וכך עץ אחר נעשה צעיר מאותו עץ עצמו; ושוב עושים כן בכל פעם שיש צורך, כדי שאותו כרם זיתים יעמוד דורות רבים. את זית הבר מרכיבים ברוכב ובהרכבת עין.

זית אינו נקלט היטב במקום שנעקר ממנו אלון, מפני שהתולעים המכונות ראוקאי נולדות בשורש האלון ועוברות אליו. נמצא שמועיל שלא לעשן

ייחורים ולא לייבשם לפני נטיעתם. עדיף לחרוש בין שורות כרם זיתים ישן אחת לשנתיים, משוויון האביב ועד זריחת הפליאדות; וכן לגרד את הטחב. מדי שנה לאחר יום היפוך הקיץ יש לחפור סביב העצים בור שעומקו רגל ורוחבו שתי אמות, ולזבלם מדי שנה שלישית.

אותו מָאגוֹ מורה לנטוע שקדים משקיעת אַרְקְטוּרוֹס עד אמצע החורף. לא את כל האגסים באותו זמן, מפני שגם אינם פורחים יחד: את המוארכים או העגולים — משקיעת הפליאדות עד אמצע החורף, ואת שאר המינים באמצע החורף, לאחר שקיעת החץ; כולם יפנו למזרח או לצפון. את הער יש לנטוע משקיעת הנשר עד שקיעת החץ. שכן שאלת זמן הנטיעה וזמן ההרכבה קשורות זו בזו.

רוב המחברים קבעו שעושים זאת באביב ובסתיו. יש גם מועד אחר סמוך לזריחת הכלב, הידוע למעטים יותר, מפני שמובן כי אינו מועיל באותה מידה בכל המקומות; אך אין להשמיטו בחיבורנו, שכן אין אנו חוקרים את טבעו של חבל ארץ אחד אלא את הטבע כולו.

בחבל קִירֵנָאִיקָה נוטעים בעת נשיבת הרוחות הָאֶטֶסְיוֹת, וכן גם ביוון, ובייחוד זיתים בְּלָאקוֹנְיָה. האי קוֹס נוטע אז גם גפנים. שאר היוונים אינם מהססים להרכיב הרכבת עין או רוכב באותה עת, אך אינם נוטעים עצים. לטבע המקום השפעה מכרעת ביותר בעניין זה: במצרים נוטעים בכל חודש, ובכל מקום שיש בו גשמי קיץ, כגון הודו ואתיופיה, נוטעים את העצים בהכרח בסתיו שלאחריהם.

נמצאו אפוא שלושה זמנים של לבלוב: האביב, זריחת הכלב וזריחת אַרְקְטוּרוֹס. שכן לא רק בעלי החיים להוטים להזדווגות; תאוות הארץ וכל

הנטוע בה גדולה הרבה יותר. חשיבות עצומה יש לניצולה במועד לשם ההתעברות, ובייחוד בהרכבות, שבהן קיימת משני הצדדים תשוקה הדדית להזדווג.

המצדדים באביב מתחילים מיד משוויון היום והלילה וטוענים שהניצנים יולדים, ולכן הקליפות מתחבקות בקלות. המעדיפים את הסתיו מתחילים מזריחת אַרְקְטוּרוֹס, מפני שהעצים מכים מיד מעין שורש ומגיעים מוכנים לאביב, והלבלוב אינו גוזל את כוחם מיד. ובכל זאת למינים אחדים זמן קבוע בשנה בכל מקום: דובדבנים ושקדים, למשל, ניטעים או מורכבים סמוך לאמצע החורף. ברוב המינים תנוחת המקום תשפוט בצורה הטובה ביותר: במקומות קרים ומימיים יש לנטוע באביב, וביבשים וחמים — בסתיו.

הכלל המשותף לאיטליה מחלק את הזמנים כך: לתות — מֵאִידוּס פֶּבְּרוּאָר עד יום השוויון; לאגס — הסתיו, ובלבד שיקדם לאמצע החורף בחמישה עשר יום לפחות; לתפוחי קיץ ולחבושים, וכן לעצי שירות ולשזיפים — מאמצע החורף עד אִידוּס פֶּבְּרוּאָר; לחרוב ולאפרסק — במשך הסתיו לפני אמצע החורף; לאגוז המלך, לצנובר, לאגוז הלוז, לאגוז היווני ולערמון — מן הַקָּלֶנְדוֹת של מַרְס עד הָאִידוּס שלו; לערבה ולרותם — סמוך לַקָּלֶנְדוֹת של מַרְס. כבר אמרנו שהרותם ניטע מזרע בקרקע יבשה, והערבה ממטה בקרקע לחה.

יש עוד שיטת הרכבה חדשה, כדי שלא אשמיט ביודעין דבר שמצאתי במקום כלשהו. קוֹלוּמֶלָה המציא אותה, כדבריו, כדי לחבר אפילו טבעים שונים של עצים שאינם מסוגלים להתאחד, כגון תאנה וזית. הוא מורה לנטוע תאנה סמוך לזית, במרחק שאינו גדול מזה המאפשר לענף זית גמיש וצייתן במיוחד להגיע אליה בנקל, ובינתיים לאמן את הענף כל העת ולהרגילו להתכופף.

אחר כך, משהתאנה התחזקה — דבר הקורה בשנתה השלישית או לכל המאוחר בחמישית — קוטמים את ראשה; גם את ענף הזית גוזמים, מגלפים את קצהו כאמור ונועצים אותו בגזע התאנה, כשהוא קשור היטב כדי שהכיפוף לא יחזירו לאחור. כך, במעין שילוב של הברכה והרכבה, הוא מתאחה במשך שלוש שנים בין שתי אימהות; בשנה הרביעית כורתים אותו כולו והוא שייך לעץ המאמצת. שיטה זו עדיין לא נפוצה, או לפחות לא התבררה לי די הצורך.

מלבד זאת, אותו כלל שנאמר לעיל על מקומות חמים וקרים, לחים או יבשים, לימד גם כיצד לחפור בורות. בקרקע מימית אין כדאי לעשותם רחבים או עמוקים; ההפך נכון במקום חם ויבש, כדי שיקלטו מים רבים ככל האפשר וישמרו אותם. זו גם שיטת הטיפול בעצים זקנים: במקומות לוהטים מערימים עפר על השורשים בקיץ ומכסים אותם, לבל יחרכם חום השמש.

במקומות אחרים חושפים את בסיסיהם ומאפשרים לרוח לעבור בהם. אותם אנשים מגינים עליהם בחורף מפני הכפור בערמות עפר. לעומתם, במקומות החמים פותחים אותם בחורף ומבקשים לחות לעצים הצמאים. בכל מקום שבו נהוג לחפור סביב עצים, חופרים במעגל של שלוש רגליים; אך לא באחו, מפני שבאהבתם לשמש וללחות השורשים משוטטים על פני הקרקע. אלה, בכלליות, הדברים שיש לומר על נטיעת עצי פרי והרכבתם.

נותר לדון בעצים הניטעים למען עצים אחרים, ובייחוד למען כרמים, לשם עץ הנכרת ומתחדש. בראש אלה עומדות הערבות. נוטעים אותן במקום לח, אך לאחר שחפרוהו מחדש לעומק שתי רגליים וחצי, בייחור שאורכו רגל וחצי או במוט — והוא עדיף ככל שהוא עבה יותר.

המרווח ביניהן צריך להיות שש רגליים. בשנתן השלישית עוצרים אותן בגיזום בגובה שתי רגליים מן הקרקע, כדי שיתפשטו לרוחב ואפשר יהיה לקצצן בלי סולם. שכן הערבה פורייה יותר ככל שהיא קרובה לקרקע. מורים לחפור גם סביבן מדי שנה בחודש אַפְּרִיל.

זה גידול ערבת הנצרים. את ערבת המוטות נוטעים גם ממטה וגם מייחור, באותה חפירה. ראוי לכרות ממנה מוטות בערך בשנה הרביעית. גם עצים אלה משלימים את מקומם של המזדקנים באמצעות הברכה הנכרתת לאחר שנה. יוּגָרוּם אחד של ערבת נצרים יספיק לעשרים וחמישה יוגרה של כרם. לאותה מטרה נוטעים צפצפה לבנה בקרקע מעובדת לעומק שתי רגליים, בייחור בן רגל וחצי שיובש יומיים, במרווח של כף יד ורגל; מעליו שופכים עפר בעובי שתי אמות.

הקנה שמח בקרקע מימית אף יותר מעצים אלה. נוטעים אותו מבצל השורש, שאחרים מכנים עין, בבור בעומק שלושה רבעי רגל ובמרווח שתי רגליים וחצי. ערוגת קנים ישנה מתחדשת מעצמה לאחר עקירתה; נמצא שהדבר מועיל יותר מסירוסה, כפי שנהגו בעבר, שכן השורשים זוחלים זה אל זה וממיתים זה את זה בהתרוצצותם ההדדית.

זמן הנטיעה הוא לפני שעיני הקנים מתנפחות, קודם לַקַלָנְדוֹת של מַרְס. הקנה גדל עד אמצע החורף ופוסק כאשר הוא מתחיל להתקשות; סימן זה מורה שהגיעה עת הכרתה. סבורים שיש לחפור סביב הקנים באותה תדירות כמו סביב הגפן. אפשר לנטוע קנה גם לרוחב, כשהוא מכוסה בעפר לא עמוק, ומכל עין פורץ שתיל נפרד.

נוטעים אותו גם לאחר עקירה, בתלם שעומקו רגל: מכסים שני ניצנים והקשר השלישי נוגע בקרקע, כשהראש מוטה כדי שלא יאסוף טל. כורתים אותו כשהירח מתמעט. לשימוש בכרמים קנה שיובש שנה מועיל יותר מקנה ירוק.

הערמון מועדף על כל העצים לסמוכות, מפני שקל לעבדו והוא מתמיד לאורך זמן; וכעץ הנכרת ומתחדש הוא מלבלב מחדש בשפע רב אף מן הערבה. הוא מבקש קרקע קלה אך לא חולית ממש, ובייחוד חול גס לח, קרקע קַרְבּוּנְקוּלוּס או אף אבקת טוף; הוא מסתפק בכל מקום מוצל, צפוני, קר מאוד או אף משופע. לעומת זאת הוא דוחה חצץ, אדמה אדומה, גיר וכל פוריות של הקרקע.

כבר אמרנו שנוטעים אותו באגוז, אך הוא אינו עולה יפה אלא מן הגדולים ביותר, ורק אם נוטעים חמישה יחד בערמה. יש לתחח את הקרקע תחתיו מִנּוֹבֶמְבֶּר עד פֶּבְּרוּאָר, הזמן שבו האגוזים נושרים מאליהם מן העץ וצומחים מתחתיו. המרווחים יהיו רגל אחת, בתוך תלם שעומקו שלושה רבעי רגל מכל צד. מן המשתלה הזאת מעבירים אותם כעבור שנתיים למשתלה אחרת, במרווח שתי רגליים.

יש גם הברכות, ואין עץ שקל יותר להבריכו. חושפים את השורש כולו ומשכיבים אותו בתלם; הוא נולד מחדש מן הצמרת שנשארה מעל הקרקע וגם מן השורש. אך לאחר העברתו אין הוא יודע להתאכסן במקום החדש וחושש מן השינוי במשך כשנתיים; אחר כך הוא מזנק בצמיחתו. משום כך ממלאים מטעים לכריתה באגוזים ולא בחוטרים מושרשים.

טיפולו אינו שונה מזה של העצים שנזכרו לעיל: חופרים סביבו וגוזמים את קצותיו בשנתיים הבאות. לאחר מכן הוא מטפל בעצמו, שכן צלו ממית את

החוטרים המיותרים. כורתים אותו עד שנתו השביעית. סמוכות מְיוּגָרוּם אחד יספיקו לעשרים יוגרה של כרם, מאחר שאפשר אף לפצלן מן הגזע, והן מחזיקות מעמד מעבר לכריתה השנייה של החורש שלהן.

גם הָאֵיסְקוּלוּס עולה יפה בדרך דומה, אך כורתים אותו שלוש שנים מאוחר יותר. הוא בררן פחות וצומח בכל קרקע; נוטעים אותו באביב בבלוט — אך רק בבלוט של אֵיסְקוּלוּס — בבור שעומקו שלושה רבעי רגל ובמרווח שתי רגליים. מעדרים אותו קלות ארבע פעמים בשנה. סמוכה זו היא העמידה ביותר לריקבון, ולאחר כריתתה היא מצמיחה שיחים יותר מכול. מלבד אלה שנזכרו, גם המילה, הער, האפרסק, הלוז והתפוח נכרתים ומתחדשים; אך הם גדלים לאט יותר, ובנעיצתם בקרקע הם מתקשים לשאת אפילו אדמה, קל וחומר לחות. הסמבוק, לעומתם, חזק מאוד כיתד וניטע בייחורים כמו הצפצפה. על הברוש כבר אמרנו די.

לאחר שסיפקנו לכרמים כביכול את כלי זינם, נותר לתאר בתשומת לב מיוחדת את טבע הגפנים עצמן. בזמורות הגפן ובענפי כמה עצים שטבעם הפנימי ספוגי יותר, קשריהם הפרקיים של הגבעולים חוצצים את הליבה. גם לפרקים הקצרים של הקנים הללו — והם מתקצרים כלפי מעלה — יש בין כל שניים מהם מרווח פנימי משלהם.

הליבה, או אותה נשמת חיים, נמשכת קדימה וממלאת את האורך כל עוד צינוריהם הפתוחים של הקשרים מאפשרים מעבר. אך כשהקשרים מתעבים וחוסמים את הדרך, היא נהדפת לאחור ופורצת מחלקה התחתון סמוך לקשר הקודם, תמיד לסירוגין בחיקי שני הצדדים, כפי שנאמר בקנה ובכלך: הצד הימני מן הפרק התחתון, השמאלי בפרק הבא, וכך חליפות. בגפן זה נקרא עין

לאחר שנעשה שם גוש; קודם לכן, בעודו בשקע, הוא ניצן, ובראש עצמו — נבט. כך נוצרים השריגים, בני־השריגים, האשכולות, העלים והזמורות; ומפליא שאלה הנולדים בצד ימין חזקים יותר.

לכן, כאשר נוטעים ענפים אלה, יש לחתוך את הקשרים באמצעם, כדי שהליבה לא תזרום החוצה. בתאנה נוטעים ענפים באורך שלושה רבעי רגל לאחר פתיחת הקרקע ביתדות, כך שהצד שהיה סמוך לעץ יפנה מטה ושתי עיניים יבלטו מעל הקרקע. 'עיניים' הוא שמם המיוחד של המקומות בענפי העצים שמהם הם מלבלבים.

מסיבה זו הם נושאים לעיתים פרי במשתלות עוד באותה שנה שבה היו עתידים לשאתו על העץ: אם נשתלו במועד כשהם 'הריוניים', הם יולדים במקום אחר את הפרי שכבר החלו להרות. קל להעביר תאנים שניטעו כך בשנתן השלישית. בשל מהירות הזדקנותו זכה עץ זה גם להתפתח במהירות רבה ביותר.

לגפנים דרכי נטיעה רבות יותר. ראשית, אין נוטעים מהן אלא חלק חסר תועלת שנגזם לזמורות; גוזמים כל ענף שנשא פרי בשנה הקודמת. פעם נהגו לנטוע ענף שראשו משני צדדיו מעצה קשה, ומטעם זה הוא נקרא עד היום 'פטישון'. אחר כך החלו לתלוש אותו עם עקבו, כמו בתאנה, ואין דבר חיוני ממנו. נוסף מין שלישי, נוח עוד יותר, בלי עקב: הוא נקרא 'חצים' כשהענפים ננעצים לאחר שפיתלו אותם; ואם קוצצו ולא פותלו הם נקראים בעלי שלוש עיניים. בדרך זו עושים כמה שתילים מאותו ענף.

נטיעה מענפי עלווה היא עקרה, ויש ליטול רק מענף פורה. גפן שקשריה מרווחים נחשבת עקרה; צפיפות העיניים היא סימן לפוריות. יש האוסרים

לנטוע ענפים אלא אם פרחו. נטיעת 'חצים' מועילה פחות, מפני שבעת ההעברה החלק שפותל נשבר בקלות. נוטעים אותם באורך רגל לפחות ובעלי חמישה או שישה קשרים; במידה זו לא ייתכנו פחות משלוש עיניים.

מועיל ביותר לנטעם באותו יום שבו נגזמו. אם הכרח לנטעם זמן רב לאחר מכן, לאחר שנשמרו כפי שהורינו, יש להיזהר במיוחד שלא יתייבשו בשמש בהיותם מחוץ לקרקע ושלא יוכהה כוחם ברוח או בקור. אלה ששהו זמן רב ביובש יש להשרות במים ימים אחדים לפני נטיעתם, עד שישובו להוריק.

במשתלה או בכרם יש לעבד במעדר דו־שיני קרקע פתוחה לשמש ורחבה ככל האפשר, לעומק שלוש רגליים בחפירה כפולה; במעדר רחב יש להפוך גושי עפר בני ארבע רגליים ולהתסיסם, כך שהחפירה תתקדם שתי רגליים בכל פעם. יש לנקות את החפירה וליישרה, שלא יישאר עפר גולמי, ואף לבדוק את המידה. עיבוד גרוע ניכר בספסלי עפר שאינם שווים. יש למדוד גם את החלק שביניהם, הוא הערוגה המוגבהת.

את הענפים נוטעים בבור או בתלם ארוך; מעליהם שופכים עפר רך ככל האפשר, אך בקרקע דלה אין בכך תועלת אלא אם מניחים תחתם שכבה דשנה יותר... יש לכסות שתי עיניים ולתת לעין הסמוכה לגעת בקרקע; באותה יתד דוחקים ומהדקים את העפר. במשתלה יהיה המרחק בין כל שני שתילים רגל וחצי לרוחב וחצי רגל לאורך. פטישונים שניטעו כך גוזמים בחודש העשרים וארבעה עד הפרק התחתון, אלא אם חסים על השתיל עצמו. מכאן פורץ חומר של עיניים, ועמו מועבר החוטר המושרש בחודש השלושים ושישה.

יש גם דרך מפוארת לנטוע גפנים: קושרים ארבעה פטישונים בקשר חזק בבסיסם, מעבירים אותם דרך עצם שוק של בקר או דרך צוואר כלי חרס, וקוברים אותם כששתי עיניים בולטות. בדרך זו הם מתאחדים, ולאחר שקוצצו הם שולחים שריג אחד. אחר כך שוברים את הצינור והשורש מתחזק בחופשיות; האשכול נושא גרגרים מכל הגופים שהתחברו.

בשיטה אחרת, חדשה זה מקרוב, מבקעים את הפטישון, מגרדים את הליבה וקושרים את הגבעולים עצמם זה אל זה, תוך שמירה קפדנית על העיניים. אחר כך נוטעים את הפטישון בעפר מעורב בזבל; כאשר הוא מתחיל לפזר גבעולים, קוצצים ומעדרים אותו לעיתים קרובות. קוֹלוּמֶלָה מבטיח שגרגרי אשכול כזה יהיו חסרי כל חומר עצי בתוכם — אף שמופלא ביותר שהזרעים עצמם חיים לאחר שהליבה ניטלה.

אין ראוי להשמיט שגם עצים שענפיהם חסרי פרקים יכולים לצמוח מענפים. ענפי תאשור דקים מאוד, הנאגדים בחבילות של חמישה או שישה וננעצים בקרקע, עולים יפה. בעבר הקפידו לשבור אותם מתאשור שלא נגזם, משום שסברו שאחרת לא יחיו; הניסויים ביטלו הקפדה זו.

לאחר הטיפול במשתלה בא הדיון בכרמים. חמישה מינים להם: גפנים ששריגיהן פרושים על הקרקע; גפן העומדת זקופה מעצמה; גפן עם תמיכה אך בלי מסגרת; גפן נתמכת במסגרת פשוטה; וגפן הערוכה בתבנית קונפלוויום במסגרת מרובעת.

מן השיטה של גפן נתמכת אפשר להבין גם את זו שבה הגפן עומדת מעצמה בלי תמיכה, שכן אין עושים זאת אלא מחוסר סמוכות. המסגרת הפשוטה מורכבת משורה מתוחה המכונה קַנָטֶרִיוּם. היא טובה יותר ליין, מפני שהגפן

אינה מצלה על עצמה, מבשילה בשמש מתמדת, חשה יותר את משב הרוח ומשילה את הטל מהר יותר; גם הסרת העלים, העידור וכל עבודה אחרת קלים בה יותר. מעל הכול היא משירה את הפריחה באופן מועיל יותר.

את המסגרת עושים ממוט, מקנה, משער או מחבל, כפי שנהוג בספרד וּבְּבְּרוּנְדִיסְיוּם. גפן הקונפלוויום שופעת יותר יין, ושמה בא לה משקעי הקונפלוויום שבבתי המגורים. היא מחולקת לארבעה חלקים במספר שווה של מסגרות. דרך נטיעתה תתואר להלן; היא תקפה לכל המינים, ורק במספר רב יותר בזה. שלוש דרכי נטיעה: הטובה ביותר בקרקע שעובדה לעומק, אחריה בתלם, והאחרונה בבור.

על העיבוד לעומק כבר דיברנו. בתלם די ברוחב של להב את; מידת הבורות היא שלוש רגליים לכל צד. העומק בכל שיטה הוא שלוש רגליים, ולכן גם אין להעביר גפן קצרה יותר, והיא עוד צריכה לבלוט בשתי עיניים.

יש לתחח את העפר בתחתית הבור בתלמים קטנים ולערבו בזבל. מדרונות דורשים בורות עמוקים יותר, ושוליים מוגבהים בצד המורד. בורות ארוכים יותר, שנועדו לקבל שתי גפנים משני כיוונים מנוגדים, ייקראו שקתות. שורש הגפן צריך להיות באמצע הבור; הגפן עצמה תישען על קרקע מוצקה ותפנה למזרח השוויוני, ואת תמיכותיה הראשונות תקבל מקנה.

יש לחלק את הכרמים בדרך דֶקוּמָנוּס שרוחבה שמונה עשרה רגל, כדי שעגלות הבאות מכיוונים מנוגדים יוכלו לעבור; ובגבולות רוחב אחרים בני עשר רגל, החוצים כל יוּגֶרוּם באמצעו. ואם השטח גדול יותר, גם דרך הקארדו תהיה באותו רוחב כמו הַדֶקוּמָנוּס. בכל מקרה יש לפתוח שביל בכל שורה חמישית, כלומר שכל דף יחיד של מסגרת יסתיים בכל יתד חמישית. בקרקע צפופה אין

לנטוע אלא לאחר עיבוד עמוק חוזר, ורק חוטר מושרש; בקרקע רכה ותחוחה אפשר לנטוע פטישון בתלם או בבור.

בגבעות מוטב להתקין תלמים לרוחב מאשר לעבד את כל הקרקע לעומק, כדי שמחיצותיהם יעצרו את מי הנגר. באקלים גשום או בקרקע יבשה נוטעים פטישונים בסתיו, אלא אם טבע החבל משנה את הכלל: מקום יבש וחם ידרוש סתיו, ולח וקר — אפילו את סוף האביב. בקרקע צחיחה אין תועלת גם בחוטר מושרש, ובקרקע יבשה פטישון נקלט רע אלא אם ניטע לאחר גשם; ואילו בקרקע מושקית אפשר לנטוע כראוי אפילו גפן עטוית עלים ועד יום היפוך הקיץ, כפי שנעשה בספרד. מועיל ביותר שהרוחות ינוחו ביום הנטיעה. רוב האנשים מעדיפים רוח דרומית; קָאטוֹ דוחה אותה.

המרחק הראוי, במידה ממוצעת, בין כל שתי גפנים הוא חמש רגליים; בקרקע דשנה ארבע לכל הפחות, ובדלה שמונה לכל היותר. הָאוּמְבְּרִים וְהַמָּארְסִים משאירים מרווחים של עד עשרים רגל לצורך חרישה בכרמים שהם מכנים פורקולטה. בחבל גשום וערפילי נוטעים בדלילות רבה יותר, וביבש בצפיפות רבה יותר.

דקדקנות החיסכון מצאה דרך לקצר את העבודה: כאשר נוטעים כרם בקרקע שעובדה לעומק, עושים בו אגב כך גם משתלה, כך שבין הגפנים ובין השורות נוטעים הן חוטר מושרש שיישאר במקומו והן פטישון שיועבר. שיטה זו נותנת בכל יוּגֶרוּם כ־16,000 חוטרים מושרשים. ההבדל בתנובה הוא שנתיים, שכן שתיל שנזרע במקומו מתפתח לפרי שנתיים מאוחר יותר משתיל שהועבר.

חוטר מושרש שנשתל בכרם נגזם לאחר שנה עד פני הקרקע, כך שרק עין אחת בולטת; סמוכה נקבעת לידו ומוסיפים זבל. באותה דרך גוזמים אותו גם

בשנה השנייה, והוא אוגר כוח ומזין אותו בתוכו כדי שיספיק למשא הפרי. שאם לא כן, בחיפזונו ללדת הוא נעשה דק וכחוש, ואם לא ירסנו אותו בענישה כזאת הוא מוציא את כולו לפרי. אין דבר להוט יותר לצמוח, ואם אין שומרים את כוחותיו ללידה, כולו נעשה פרי.

הסמוכות הטובות ביותר הן אלה שכבר הזכרנו, או מוטות מאלון־הקיץ ומזית; אם אין כאלה, יתדות מערער, ברוש, לְבוּרְנוּם או סמבוק. יתדות משאר המינים נכרתות מחדש מדי שנה. הבריאה ביותר למסגרת היא קנה הקשור בצרורות, והוא מחזיק חמש שנים. כאשר מחברים שריגים קצרים זה לזה בזמורות כדרך חבלים, הקשתות נקראות בשל כך פונאטה.

בשנה השלישית הכרם שולח שריג מהיר וחזק, שהגיל עתיד לעשותו גפן; הוא מטפס אל המסגרת. יש המעוורים אותו אז במגל שפניו כלפי מעלה, בהסרת העיניים, כדי למשכו לאורך רב יותר — פגיעה מזיקה. שכן מועיל יותר להרגילו לשאת פרי, ועדיף להסיר את הזמורות מן הגפן הקשורה למסגרת עד לנקודה שבה רוצים לחזקה.

יש האוסרים לגעת בגפן בשנה שלאחר העברתה, ולא לטפל בה במגל לפני החודש השישים; אז גוזמים אותה לשלוש עיניים. אחרים אמנם גוזמים כבר בשנה הבאה, אך מוסיפים בכל שנה שלושה או ארבעה פרקים, ורק בשנה הרביעית מעלים אותה אל המסגרת. שתי השיטות מאחרות פרי; נוסף על כך הן יוצרות צימוח מצומק, מסוקס וגמדי. הטוב ביותר הוא שהאם תהיה חזקה, ואחר כך צאצאה נועז. גם אין ביטחון במה שמלא צלקות — טעות גדולה שמקורה בחוסר ניסיון;

כל דבר כזה נולד מפצעים, לא מן האם. כל כוחותיה יישארו שלמים בעוד היא מתחזקת; כאשר יורשה לה לצמוח, היא תקבל את כל יבול השנה בבת אחת. הטבע אינו יולד במנות. גפן שהתפתחה די הצורך והיא חזקה תונח מיד על המסגרת; אם היא עדיין חלשה יותר, ישכנו אותה גזומה מתחת למסגרת עצמה.

הדבר נקבע לפי הכוח, לא לפי הגיל. נמהר הוא לצוות על הגפן בטרם הגיעה לעובי אגודל. בשנה שלאחר מכן יוציאו ממנה, לפי כוחה של האם, זמורה אחת או שתיים; ואם חולשתה תחייב זאת, יטפחו אותן כך גם בשנה הבאה, ורק בשלישית יוסיפו שתיים. לעולם אין להתיר יותר מארבע; בקיצור, אין לפנקה, ותמיד יש לרסן את פוריותה. שכן טבעה להעדיף ללדת מלחיות. כל הנגרע מן העצה נוסף לפרי. היא מעדיפה ליצור זרעים ולא פרי, משום שהפרי בן־חלוף; וכך היא משתוללת ברוב שפע באורח הרסני, ואינה מגדילה את עצמה אלא מרוקנת אותה.

גם טבע הקרקע יורה כיצד לנהוג. בקרקע דלה, אף אם יהיה בה כוח, תגוזם הגפן בתוך הסמך ותיעצר שם, כדי שכל תנובתה תצא מתחתיו. המרווח צריך להיות קטן עד כדי כך שתגיע אל הסמך ותשאף אליו אך לא תאחז בו, ובוודאי לא תרבץ עליו ולא תתפשט עליו בפינוק. יש לקבוע את המידה כך שעדיין תעדיף לגדול מלשאת פרי.

על הזמורה להיות בעלת שניים או שלושה ניצנים מתחת לסמך, שמהם תצמח העצה; אחר כך יש לכופפה על פני הסמך ולקושרה, כדי שתיתמך בסמך ולא תשתלשל ממנו; ומן הניצן השלישי והלאה יש לקושרה בקשר הדוק יותר, שכן גם כך מרוסן תנופה של העצה, והשריגים שמתחתיו פורצים בצפיפות רבה

יותר. אוסרים לקשור את הקצה. כך הוא הטבע: החלק שהורד או שנקשר תחילה נושא פרי, ובייחוד מקום הכיפוף עצמו; והחלק שמתחתיו מוציא עצה, משום שהרוח החיה, כך אני סבור, ואותה ליבה שהזכרנו נתקלות במכשול. העצה שפרצה כך תישא פרי בשנה שלאחר מכן.

לפיכך יש שני מיני זמורות: זו היוצאת מן העץ הקשה ומבטיחה עצה לשנה הבאה נקראת 'זמורת שריגים', ואם היא מעל לצלקת — 'זמורת פרי'; האחרת, היוצאת תמיד מזמורה בת שנה, היא זמורת פרי. מתחת לסמך משאירים גם את הקרוי 'שומר' — זמורה צעירה שאורכה אינו עולה על שלושה ניצנים — שתיתן עצה בשנה הבאה אם הגפן תכלה את כוחה בשפע צימוחה; ולצדו עוד אחת, כגודל יבלת, הקרויה 'גנב', למקרה שהשומר יכזיב.

גפן שנקראה לשאת פרי לפני שמלאו לה שבע שנים מן הייחור נעשית כחושה ומתה. גם אין ראוי לשלוח זמורה ישנה למרחק, עד העמוד הרביעי, דבר שיש המכנים 'דרקונים' ואחרים 'חבלים', כדי ליצור את הקרויות 'זכריות'. משהתקשתה הגפן, הדבר הגרוע ביותר בכרם הוא להעבירה הלאה.

בשנה החמישית מעקמים גם את הזמורות עצמן, ומכל אחת מוציאים ענף עצה אחד, ואחר כך מן הסמוכות להן, ואת הראשונות כורתים. מוטב להשאיר תמיד שומר, אך עליו להיות הקרוב ביותר לגפן ולא ארוך מן המידה שנאמרה; ואם הזמורות צמחו בשפע, יש לעקמן כדי שיוציאו ארבעה ענפי עצה, או שניים אם הכרם בנוי על סמך יחיד.

אם הגפן תסודר כשהיא עומדת בפני עצמה בלי עמוד תמיכה, היא תזדקק בתחילה לתמך כלשהו, עד שתלמד לעמוד ולהתרומם זקופה. שאר הטיפול זהה מראשיתו; אולם בגיזום יש לחלק את הזיזים סביב־סביב באיזון שווה, כדי

שהפרי לא יכביד על צד כלשהו. בה בעת, כשהגיזום מנמיך אותה, הוא ימנע ממנה להזדקר לגובה. בגפן כזאת גובה של יותר משלוש רגליים אינו יציב; באחרות — יותר מחמש, ובלבד שלא יעלה על קומתו הרגילה של אדם.

גם סביב הגפנים הנפרשות על הארץ מקימים מחיצות נמוכות לתיחום, לאחר שחופרים תעלות סביבן, כדי שהזמורות המשוטטות לא יתנגשו וייאבקו זו בזו. וברוב הארצות אכן בוצרים כך בציר השוכב פרקדן על פני הקרקע, שכן באפריקה, במצרים ובסוריה, בכל אסיה ובמקומות רבים באירופה גבר המנהג הזה.

שם אפוא יש להחזיק את הגפן סמוך לקרקע, ולטפח את שורשה באותו אופן ובאותו זמן כמו בכרם המסומך, כך שתמיד יישארו רק זיזים: בקרקע פורייה בעלי שלושה ניצנים, ובקרקע דלה יותר בעלי שניים. מוטב שיהיו רבים מארוכים. הדברים שאמרנו על טבע הקרקע יורגשו בעוצמה רבה יותר ככל שהענב קרוב יותר לארץ.

מועיל ביותר להפריד בין הזנים ולנטוע כל אזור בזן אחד, שכן עירוב זנים אינו עולה בקנה אחד אפילו ביין, לא כל שכן בתירוש; ואם מערבים, הכרח לחבר רק זנים המבשילים יחד. סמכים גבוהים יותר יאים ככל שהשדה דשן ומישורי יותר, וכן למקום מרובה טל וערפל ופחות חשוף לרוח; ולעומת זאת נמוכים יותר לקרקע דלה ויבשה, למקום חם וחשוף לרוחות. יש לקשור את הסמכים לעמודים בקשר הדוק ככל האפשר, ואת הגפן להחזיק בקשר רפוי. אילו זני גפן יש לנטוע ובאיזו קרקע ואקלים — זאת לימדנו כשמנינו את טבעם ואת טיב היינות.

באשר ליתר עבודת הכרם יש מחלוקת עזה. רוב המורים מצווים לעדור את הכרם כל הקיץ לאחר כל טל; אחרים אוסרים לעשות זאת בעת הנצתו, שכן הניצנים ניתקים ונפגעים במעבר הנכנסים. מטעם זה יש להרחיק כל בהמה, ובייחוד צאן, שהוא מסיר את הניצנים בקלות רבה ביותר. גם המגרפות נחשבות אויבות כשהענב מתחיל להתכסות פלומה. לדבריהם די לעדור את הכרם שלוש פעמים בשנה: בין יום השוויון האביבי לזריחת הפליאדות, בזריחת הכלב, וכשהגרגר משחיר.

יש הקובעים את הזמנים כך: כרם ישן מעדרים פעם אחת לאחר הבציר ולפני אמצע החורף, אף שאחרים סבורים שדי לחשוף את בסיסי הגפנים ולזבל; פעם שנייה מן הָאִידוּס של אַפְּרִיל, לפני שתהר, כלומר לפני היום השישי שלפני הָאִידוּס של מַאי; אחר כך לפני תחילת הפריחה, לאחר סיום הפריחה, וכשהענב משנה את צבעו. המנוסים יותר קובעים שאם מעדרים בתכיפות יתרה, הגרגרים נעשים רכים עד כדי כך שהם נבקעים. מוסכם שאת העידור יש לעשות לפני שעות החום של היום; כשם שאין לחרוש או לעדור בוץ, כך האבק שהעידור מעלה מועיל נגד השמש והערפל.

מוסכם שאת הסרת השריגים באביב יש לעשות מן הָאִידוּס של מַאי ובתוך עשרה ימים, ובכל מקרה לפני תחילת הפריחה, ומתחת לסמך. בדבר ההסרה הבאה הדעות חלוקות: יש הסבורים שיש להסיר שריגים לאחר תום הפריחה, ואחרים סמוך להבשלה עצמה. אולם מצוותיו של קָאטוֹ יכריעו בעניינים אלה, שכן עלינו למסור גם את שיטת הגיזום.

במקום שאקלים חמים מתיר זאת מתחילים בה מיד לאחר הבציר. ואולם, מצד דרך הטבע, לעולם אין לעשות זאת לפני זריחת הנשר, כפי שנלמד בספר הבא

בענייני הכוכבים; ולמעשה לא לפני נשיבת הפאבוניוס, שכן החיפזון המוקדם מדי טומן בחובו סכנה כפולה. אם לעיסתו החוזרת של החורף נושכת את הפצעים בתרופתה הטרייה, ברור שניצניהם יקהו בקור, שהחתכים יסדקו, ועיני הגפן ייצרבו מפגעי השמים בעוד הדמעה ניגרת. שכן הכפור—

—מי אינו יודע שהוא הופך אותם לשבירים? חשבון העבודה הזה מתאים לאחוזות גדולות, אך אינו חיפזון המותר על פי חוק הטבע. ככל שגוזמים מוקדם יותר, בימים מתאימים, כך מוציאות הגפנים עצה רבה יותר; ככל שמאוחר יותר, פריין שופע יותר. לכן ראוי לגזום תחילה את הדלות, ואת החזקות אחרונות. כל חתך צריך להיעשות באלכסון, כדי שהגשמים יחליקו מעליו בקלות, ולהיות מופנה אל הקרקע; הצלקת תהיה קטנה ככל האפשר, להב המגל חד והחתך מוחלק. תמיד יש לחתוך בין שני ניצנים, כדי שהפצע לא יהיה סמוך לעיניים שבחלק הגזום.

סבורים שהעצה הפגומה שחורה ושיש לשוב ולחתוך עד שמגיעים לעצה בריאה, משום שמחלק לקוי לא תצא עצה מועילה. אם אין לגפן דלה זמורות ראויות, מועיל ביותר לכרות אותה עד הארץ ולעורר ממנה חדשות. בעת הסרת השריגים אין לתלוש את אלה הנושאים אשכול, שכן הדבר עוקר גם את הענבים — לבד מבכרם צעיר. אלה שנולדו מן הצד ולא מן העין נחשבים חסרי תועלת; ואף האשכול היוצא מן העץ הקשה מתקשה עד שאי אפשר להסירו אלא בברזל.

יש הסבורים שמועיל יותר להציב עמוד תמיכה בין שתי גפנים; כך קל יותר לחשוף את בסיסן, והדבר טוב יותר לכרם בעל סמך יחיד, ובלבד שהסמך עצמו חזק ושהאזור אינו מוכה רוחות. בכרם המחולק לארבעה על התמיכה להיות

קרובה ככל האפשר למעמסה, אך לא עד שתפריע לחשיפת הבסיס; אל לה להיות רחוקה יותר מאמה. הם מצווים לחשוף את הבסיס לפני הגיזום.

כך מצווה קָאטוֹ על כל עבודת הגפנים: עשה את הכרם גבוה ככל האפשר וקשור אותו כראוי, ובלבד שלא תהדק יותר מדי. טפל בו כך: בעת הזריעה חשוף את בסיסי הגפנים. לאחר גיזום הכרם עדור סביבו והתחל לחרוש; העבר תלמים רצופים הלוך ושוב. הברך את הגפנים הצעירות בהקדם האפשרי ועשב במעדר; גזום את הישנות מעט ככל האפשר. מוטב, אם יהיה צורך, להורידן, וכעבור שנתיים לכרותן. הזמן לקצץ גפן צעירה יגיע כשהיא תהיה חזקה.

אם הכרם התקרח מגפנים, העבר תלמים ביניהן ונטע שם שורש חי. הסר את הצל מן התלמים ועדור לעיתים קרובות. בכרם ישן זרע אוֹקִינוּם אם הקרקע דלה — ואל תזרע דבר העושה גרגרים — וסביב בסיסי הגפנים הוסף זבל, קש או גפת ענבים, אחד מאלה.

כאשר הכרם מתחיל להעלות עלים, הסר את השריגים. קשור כרמים צעירים לעיתים קרובות, לבל יישבר הגבעול; ואת הגפן שכבר מגיעה אל המוט קשור קלות את שריגיה הרכים ופרוש אותם, כדי שיעמדו ישר. כאשר הענב מתחיל לשנות את צבעו—

קשור את הגפנים מלמטה... יש מועד אחד להרכבת גפן באביב, ומועד אחר בעת פריחת הענב; האחרון הוא הטוב ביותר. — אם תרצה להעביר כרם ישן למקום אחר, אפשר לעשות זאת רק אם הגפנים בעובי זרוע. תחילה גזום אותן; אל תשאיר יותר משני ניצנים. חפור היטב סביב השורשים והיזהר שלא לפצעם. הנח את הגפן כפי שהייתה בבור או בתלם, כסה אותה והדק היטב את האדמה; הצב שוב את הכרם באותה דרך, קשור וכופף אותו כפי שהיה, ועדור

לעיתים קרובות. — את הָאוֹקִינוּם שֶׁקָאטוֹ מצווה לזרוע בכרם כינו הקדמונים מספוא סובל־צל, משום שהוא עולה במהירות רבה.

עתה באה שיטת גידול הגפנים על עצים. בדרך מופלאה פסלו אותה סאסרנה האב ובנו, אך סְקְרוֹפָּה שיבח אותה — העתיקים והמנוסים ביותר אחרי קָאטוֹ; וגם סְקְרוֹפָּה התיר אותה רק לאיטליה. והרי מקובל זה עידן ארוך שיינות אצילים אינם נוצרים אלא בגפנים שעל עצים, ואף בהם המשובחים יותר באים מן הגבוהות, כשם שהשופעים יותר מן הנמוכות. עד כדי כך הגובה מועיל.

לפי שיטה זו גם בוחרים את העצים. בראש כולם הבוקיצה, חוץ מבוקיצת אֲטִינָיָה, בשל עלוותה היתרה; אחריה הצפצפה השחורה, ומאותה סיבה עצמה — עלוותה דלילה יותר. רבים אינם פוסלים גם את המילה, התאנה ואף הזית, אם ענפיו אינם מצלים. בזריעתם ובטיפוחם של אלה דנו בהרחבה. אוסרים לגעת בהם במגל לפני החודש השלושים ושישה. שומרים זרועות לסירוגין וגוזמים אותן אחת לשנתיים; בשנה השישית משיאים להן גפנים.

באיטליה שמעבר לַפּוֹ נוטעים את השדות בעצי תמך, מלבד הנזכרים לעיל, גם בקרן, אדר־שדה, טִילְיָה, אדר, מילה פורחת, לבנה ואלון; בְּוֶנֶטְיָה — ערבה, בשל לחות הקרקע. את הבוקיצה קוטמים באמצע ומסדרים אותה בשלוש קומות של ענפים, וכמעט שאין שם עץ גבוה מעשרים רגל. קומותיהם מתפשטות מגובה שמונה רגליים בגבעות ובשדות יבשים, ומגובה שתים־עשרה בשפלה ובמקומות לחים.

על כפות הענפים לפנות אל שמש הדרום; יש להרים מעט את הענפים, כדרך אצבעות פשוטות, ולגזוז מעליהם את זקן הזרדים הדקים כדי שלא יטילו צל.

המרווח הראוי בין העצים, אם חורשים את הקרקע, הוא ארבעים רגל לאורך ולרוחב השורות ועשרים מן הצדדים; ואם אין חורשים — כך לכל הכיוונים. לעיתים קרובות מטפחים על כל עץ עשר גפנים, והאיכר מגונה אם יש פחות משלוש.

מזיק להשיא גפנים אלא לעצים חזקים, מפני שצמיחתן המהירה של הגפנים ממיתה אותם. הכרח לנטוע אותן בבור שעומקו שלוש רגליים, במרחק רגל אחת זו מזו ומן העץ. אין שם הוצאות על ייחורי־פטיש ועל חפירה עמוקה, ולא על עידור; שכן שיטת עצי התמך מצטיינת בסגולה מיוחדת זו: אותה קרקע עצמה נושאת יבולי שדה ומועילה לגפנים. נוסף על כך, מאחר שהגובה מגן עליה, אין היא נאלצת, כבכרם, להתבצר בחומה, בגדר חיה או לכל הפחות בתעלות, במחיר רב, כדי להדוף את פגיעת בעלי החיים.

במטע גפנים על עצים משתמשים מבין השיטות שתוארו רק בשתילת שורשים חיים וכן בהברכות, ואלה משני סוגים, כפי שאמרנו: הברכות־סָל, שהמומלצות ביותר בהן יורדות מן הקומה עצמה, מפני שהן המוגנות ביותר מן הבהמות; והאחרות נעשות בכיפוף הגפן או הזמורה ליד העץ שלה או סביב עץ סמוך שאין לו בת־זוג. את החלק שמעל הקרקע ועדיין מחובר לאם מצווים לגרד, לבל יוציא חוטרים. בקרקע טומנים לא פחות מארבעה ניצנים כדי שיצמיחו שורש, ומחוץ לה משאירים שניים בראש.

לגפן במטע עצי תמך נדרשת תעלה שאורכה ארבע רגליים, רוחבה שלוש ועומקה שתיים וחצי. לאחר שנה חורצים את ההברכה עד הליבה, כדי שתתרגל בהדרגה לשורשיה שלה; את הגבעול חותכים מן הקצה עד שני ניצנים. בשנה השלישית מנתקים את ההברכה כולה מן האם וטומנים אותה

שוב עמוק יותר באדמה, כדי שלא תוציא עלווה מן החתך. יש לעקור את השתיל המושרש מיד לאחר הבציר.

לאחרונה הומצא לנטוע ליד עץ 'דרקון' — כך אנו מכנים זמורה שסיימה את שירותה והתקשתה במשך שנים רבות. חותכים אותה בגודל המרבי האפשרי, מגרדים את קליפתה לאורך שלושה רבעים מאורכה, בחלק שייטמן — ומכאן שמה 'המגורדת' — משכיבים אותה בתלם, ואת החלק הנותר מעמידים כנגד העץ. זו הדרך המהירה ביותר בגפן. אם הגפן או הקרקע דקות, נוהגים לכרות אותה קרוב ככל האפשר לאדמה עד שהשורש מתחזק. כן אין לנטוע אותה כשהיא לחת־טל או מול משב צפוני. הגפנים עצמן צריכות לפנות צפונה, אך זמורותיהן דרומה.

אין למהר לגזום גפן צעירה; בתחילה יש לאסוף את עצתה במעגלים, ואין לקרב את כלי הגיזום אלא אל גפן חזקה. גפן המודלה על עץ מתחילה לשאת פרי בדרך כלל שנה מאוחר יותר מגפן מסומכת. יש האוסרים לגזום אותה כלל לפני שתשווה בגובהה לעץ. בגיזום הראשון יש לחתכה בגובה שש רגליים מן הקרקע, להשאיר מתחתיה שוט ולהכריח את העצה לצמוח באמצעות כיפוף. לאחר הגיזום יישארו בה שלושה ניצנים ולא יותר.

את הזמורות שייצאו מניצנים אלה בשנה הבאה יש לסדר בקומות הנמוכות ביותר, ובכל שנה יטפסו אל הגבוהות יותר; בכל קומה משאירים תמיד ענף קשה אחד וענף עולה אחד, שיטפס עד לגובה הרצוי. מכאן ואילך, בכל גיזום כורתים את כל השוטים שנשאו פרי זה מקרוב, מסירים סביב־סביב את הקנוקנות ומפזרים את החדשים בקומות. הגיזום המקומי עוטף את העץ בשערות הגפנים המורדות על ענפיו, ואת השערות עצמן באשכולות; השיטה

הַגַּאלִית שולחת אותן כזמורות מעבר מעץ לעץ; ובדרך אֶמִילְיָה הן נמשכות אל מוטות הסמוכים לבוקיצות אַטִינְיָה, ונמנעות מעלוותן.

יש המגלים את בורותם בכך שהם תולים את הגפן בקשר מתחת לענף, והפגיעה חונקת אותה. יש להחזיקה בענף ערבה, לא להדקה. יתרה מזו, מי שיש להם שפע ערבות מעדיפים לעשות קשר רך זה; הַסִּיקִילִים משתמשים בעשב שהם מכנים ampelodesmon, וכל יוון — בגומא, גומא־פקעים וסוף. גם לאחר ששוחררה מן הקשר יש להניח לה ימים אחדים לשוטט ולהתפשט בלי סדר ולרבוץ על האדמה, שאליה השקיפה כל השנה;

שכן כשם שבהמות משא נהנות להתגולל לאחר שהוסרה מהן העולה וכלבים לאחר מרוץ, כך טוב אז גם לגפנים למתוח את מותניהן. אף העץ עצמו שמח כשהוא מוקל דרך קבע מן המשא, כדמות מי שנושם לרווחה; ואין במעשה הטבע דבר שאינו מבקש, כדוגמת חילופי היום והלילה, הפסקות מנוחה כלשהן. לפיכך אין מאשרים לגזום מיד לאחר הבציר, כשהגפנים עודן יגעות לאחר שנתנו את פריין. כששבים וקושרים את הגזומות, יש לקושרן במקום אחר, כי הן חשות את מקום הקשר כפגיעה שאין ספק בה.

בשיטת הגידול הַגַּאלִית יוצאות שתי זמורות מעבר מכל צד; אם העצים מרוחקים ארבעים רגל זה מזה — ארבע מכל צד. הן נפגשות זו מול זו, משתלבות ונקשרות יחד בהרמוניה; תוך כדי כך מקשיחים אותן בליווי זרדים במקום שחסר להן כוח, ואם קוצרן אינו מתיר זאת מאריכים אותן בעזרת קֶרֶס שנקשר אליהן עד לעץ פנוי. פעם נהגו לכרות זמורת מעבר בת שנתיים, שכן הזיקנה מכבידה עליה; מוטב להעניק לה זמן כדי לעשותה מגורדת, אם עובייה מאפשר זאת. שאם לא כן מועיל לטפח את העיבויים של הדרקון העתידי.

יש עוד מין אחד, אמצעי בין שיטה זו להברכה: משכיבים גפנים שלמות באדמה, מבקעים אותן בטריזים ומבריכים מגפן אחת כמה גפנים יחד אל תלמים; את דקותה של כל אחת מחזקים בקשירת מוטות סביבה, ואת השריגים היוצאים מן הצדדים אין כורתים. איכר נובאריה, שאינו מסתפק בהמון זמורות המעבר ובריבוי הענפים, מציב גם קורות רוחב ומלפף סביבן את הזמורות. לכן, מלבד פגמי הקרקע, גם שיטת העיבוד עושה את היינות קשים.

פגם אחר מצוי ליד העיר אצל אנשי אַרִיקְיָה, הגוזמים אחת לשנתיים; לא מפני שהדבר מועיל לגפן, אלא מפני שעקב מחירו הנמוך של היבול ההוצאות היו עולות על ההכנסה. באזור קָארְסוּלָה נוקטים דרך אמצע: גוזמים רק את חלקי הגפן המרקיבים ואת המתחילים להתייבש, ואת השאר משאירים לענבים. לאחר שהוסר העומס המיותר, מיעוט הפצעים משמש במקום כל הזנה; אך אם הקרקע אינה שמנה, שיטת עיבוד כזאת מדרדרת את הגפן לגפן בר.

מטעי גפנים על עצים מבקשים שיחרשו אותם עמוק ככל האפשר, אף שגידול הדגן אינו דורש זאת. אין נוהגים להסיר מהם שריגים, וגם זה חיסכון בעבודה. את העצים גוזמים יחד עם הגפן, לאחר שמדללים את צפיפות הענפים המיותרים המכלים מזון. כבר אסרנו להפנות את החתכים צפונה או דרומה; מוטב שגם לא מערבה. פצעים כאלה כואבים זמן רב וקשה להם להחלים כשהם קופאים או מתחממים יתר על המידה. אין כאן אותו חופש שיש בגפן, משום שלעץ יש צדדים קבועים, אך קל יותר להסתיר ולהטות את החתכים לכל כיוון רצוי. בגיזום עצים יש לעשותם נטויים יותר, כעין גביעים, כדי שלא יעמדו בהם מים.

יש להוסיף לגפן תמיכות גדולות דיין כדי שתטפס עליהן באחיזתה. אומרים שיש לגזום את הסוכות של הגפנים האצילות בַּקְוִוינְקְווִינְקְוִוטְרִיָה, ואת אלה שרוצים לשמר את ענביהן — כשהירח מתמעט; ואילו גפנים שנגזמו במולד הירח אינן חשופות לשום בעל חיים. לפי שיטה אחרת יש לגזום בלילה בעת הירח המלא, כשהוא באריה, בעקרב, בקשת או בשור; ובכלל סבורים שיש לנטוע בירח מלא או לכל הפחות כשהוא מתמלא. באיטליה די בעשרה עובדי כרם למאה יוגרה.

לאחר שדנו די הצורך בזריעתם ובטיפוחם של עצים, ומאחר שעל הדקלים ועל הַקִּיטִיסוּס דיברנו די והותר בין העצים הזרים, כדי שלא יחסר דבר עלינו למסור את שארית טבעם, הנוגעת מאוד לכל אלה. שהרי גם עצים נפגעים ממחלות — ומה מכל הנולד פטור מן הרעות הללו? אומרים כי בעצי הבר אין הן קטלניות, וכי הם רק נפגעים מברד בעת הניצה או הפריחה, וכן נצרבים מחום או ממשב קר מדי ביום שאינו בעתו; שכן קור בזמנו אף מועיל להם, כפי שאמרנו.

ומה אפוא? האם אין גם גפנים מתות מן הכפור? אכן כן, אך בזאת מתגלה פגם הקרקע, משום שהדבר אינו קורה אלא בקרקע קרה. לפיכך בחורף אנו בוחנים את קשיות האקלים, לא את הקרקע. וגם לא העצים החלשים ביותר הם הנתונים בסכנת הכפור, אלא הגדולים ביותר; וכשהם נפגעים כך, צמרותיהם מתייבשות ראשונות, משום שהלחות, שנעצרה בקור, לא יכלה להגיע עד לשם.

מקצת מחלות העצים משותפות לכולם ומקצתן מיוחדות לסוגים מסוימים. המשותפות הן התלעה, מכת גרמי השמים וכאב האיברים, שממנו באה

חולשת החלקים; אף בשמותיהן הן שותפות למצוקות האדם. הרי אנו אומרים גוף גדום ועיני ניצנים צרובות, ועוד דברים רבים שגורלם דומה.

לפיכך הם סובלים גם מרעב וגם מעיכול לקוי, הנגרמים מכמות הלחות; ויש הסובלים אף מהשמנה, כגון כל נושאי השרף, שמרוב שמנות נהפכים לעץ־לפידים, וכשגם השורשים מתחילים להשמין הם מתים, כדרך בעלי חיים מעודף שומן. לעיתים יש גם מגפה הפוגעת בסוגים שונים, כשם שבבני אדם היא פוגעת פעם בעבדים, פעם בהמון העירוני ופעם בכפרי.

עצים מסוימים מתלעים יותר ואחרים פחות, אך כמעט כולם עושים זאת; והעופות מגלים את הדבר לפי צליל הקליפה החלולה. בימינו אף הדבר הזה כבר נעשה מותרות: זחלי אלונים גדולים במיוחד נחשבים מזון מעודן — קוראים להם קוסי — ואף מפטמים אותם בקמח, וכך גם אותם מפטמים למאכל.

יותר מכל העצים חשים בכך האגסים, התפוחים והתאנים; פחות מהם העצים המרים והריחניים. מן הרמשים המצויים בתאנים, קצתם נולדים מן התאנים עצמן ואחרים מוליד זה הקרוי קָרַסְטֵס; אולם כולם משתנים לצורת קָרַסְטֵס ומשמיעים חריקה קלה כשהם קטנים. גם עץ הסורבוס נפגע מתולעים אדומות ושעירות ומת בשל כך; ואף השסק לעת זקנתו מועד למחלה זו.

מכת גרמי השמים נובעת כולה מן האקלים. לפיכך יש למנות בין גורמיה גם את הברד, את הצריבה ואת הנזק מן הקרה. זו האחרונה מתיישבת על הגידולים הרכים, שחום האביב פיתה אותם להעז ולפרוץ, וצורבת את עיני הניצנים החלביות; בפריחה מכנים זאת 'פחמון'. טבעה של הקרה הרסני יותר: משירדה היא שוקעת ומקפיאה, ושום רוח קלה אינה מפזרת אותה, שכן היא

נוצרת רק באוויר דומם ובהיר. ואולם מכת גרמי השמים ממש היא אדי הבצורת בזריחת הכלב, שעה שעצים מורכבים וצעירים מתים, ובעיקר תאנה וגפן.

הזית, מלבד ההתלעה שהוא סובל ממנה כתאנה, לוקה גם ב'מסמר', אם מעדיפים לכנותו פטרייה או צלוחית; זוהי צריבת שמש. קָאטוֹ מוסר שגם הטחב האדום מזיק. פוריות יתרה מזיקה לרוב לגפנים ולזיתים. הגרב משותף לכל העצים. הָאִימָפֶּטִיגוֹ והחלזונות הנוהגים להיצמד הם פגעים מיוחדים לתאנים, ואף זאת לא בכל מקום, שכן מקצת המחלות שייכות גם למקומות מסוימים.

אולם כשם שהאדם סובל ייסורי גידים, כך גם העץ, ובשני אופנים דומים: כוח המחלה פורץ אל הרגליים, כלומר השורשים, או אל המפרקים, כלומר אצבעות הצמרת היוצאות רחוק ביותר מכל הגוף. אלה משחירות, וליוונים שמות מיוחדים לכל אחד משני הפגעים.

תחילה יש כאב בכל מקום, אחר כך החלקים האלה נעשים כחושים ושבירים, ולבסוף באים ריקבון ומוות, מפני שהמוהל אינו נכנס או אינו מגיע אליהם. התאנים חשות בכך יותר מכול. תאנת הבר חסינה מכל מה שמנינו עד כה. הגרב נוצר מטל מתמשך לאחר זריחת הפליאדות; שכן אם הטל שופע יותר הוא שוטף את העץ ואינו שורט אותו בגרב, ואז הפגות נושרות. ואם הגשמים היו רבים מדי, התאנה סובלת בדרך אחרת, משום ששורשיה רטובים.

לגפנים, מלבד התלעה ומכת גרמי השמים, יש מחלה מיוחדת של המפרקים, משלושה גורמים: האחד, סערות שקוטפות את הניצנים; השני, כפי שהעיר תֵאוֹפְרַסְטוֹס, חיתוך המופנה כלפי מעלה; והשלישי, פגיעה מחוסר מיומנות

בעיבוד. כל הפגיעות הללו מורגשות במפרקים. גם הטל היורד בעת תום הפריחה הוא מין של מכת גרמי השמים בגפנים; וכן כאשר הגרגרים, בטרם גדלו, מתבשלים ומתמצקים ליבלת. הן חולות גם אם סבלו מקור, כאשר עיניהן הגזוזות נפגעות מצריבה; דבר זה קורה גם בחום שלא בעתו, שכן הכול עומד במידה ובאיזון קבועים.

פגמים נוצרים גם באשמת המטפחים: כשהגפנים נכבלות בקשר הדוק, כפי שאמרנו; כשהמעדר סביבן מכה אותן מכה פוגעת; או כשהחורש תחתיהן ברשלנות מזעזע את השורשים או מקלף את הגזע. יש גם חבורה מסוימת הנגרמת ממגל קהה מדי. בשל כל הגורמים האלה קשה להן יותר לשאת קור או חום, מפני שכל פגיעה מבחוץ חודרת אל הפצע. החלש מכול הוא עץ התפוח, ובייחוד זה שפירותיו מתוקים.

בעצים מסוימים החולשה מביאה עקרות ולא מוות, כגון אם מסירים את צמרת האורן או הדקל; הם נעשים עקרים אך אינם מתים. לעיתים גם הפירות עצמם חולים בנפרד מן העץ, אם בזמנים הנחוצים חסרו גשמים, חמימות או משבי רוח, או להפך — היו בשפע יתר. אז הם נושרים או נפגמים. הגרוע מכול הוא גשם המכה בגפן ובזית עם תום פריחתם, שכן הפרי כולו נִיגָּר עמו.

מאותו גורם נולדים גם זחלי עלים, יצורים איומים המכרסמים את העלווה; יש המכרסמים גם את פריחת הזיתים, כמו בְּמִילֶטוֹס, ומשאירים את העץ לאחר שרעו בו מכוער למראה. הרעה הזאת נולדת מחמימות לחה ומתמשכת. מאותו מצב נוצר פגע אחר, אם באה אחריו שמש חזקה יותר וצרבה את הפגע עצמו ובכך שינתה אותו. לזיתים ולגפנים יש גם פגע מיוחד הקרוי 'עכביש', שבו כעין קורים עוטפים את הפרי ומכלים אותו.

משבים מסוימים צורבים בעיקר עצים אלה, אך גם פירות אחרים. שכן בשנים מסוימות גם הפירות עצמם — תפוחים, אגסים, שסקים ורימונים — מתלעים בנפרד. בזית התוצאה דו־משמעית: כאשר התולעים נולדות מתחת לקליפה הן שוללות את הפרי; אם היו בתוך הגלעין וכרסמו אותו — הן מגדילות את הפרי. גשמים היורדים לאחר זריחת אַרְקְטוּרוֹס מונעים את היווצרותן. אותם גשמים, אם באו מן הדרום, מולידים אותן גם בזיתים; ובעת הבשלתם אלה נושרים בקלות יתרה. הדבר קורה יותר במקומות מושקים; וגם אם לא נשרו, הם מאוסים.

יש גם מינים של יתושים המזיקים לעצים מסוימים, כגון לבלוטים ולתאנה; נראה שהם נוצרים מן הלחות, ובשעה שמתחת לקליפות מצוי מוהל מתוק. וזה, בקירוב, עניין מחלותיהם.

מקצת פגעי העונות או המקומות אינם נקראים מחלות ממש, מפני שהם ממיתים מיד: כגון כמישה קטלנית כשהיא תוקפת עץ, צריבה, או רוח המיוחדת לאזור כלשהו — כמו הָאַטָאבּוּלוּס בְּאַפּוּלְיָה וְהָאוֹלִימְפִּיאַס בְּאָוּבּוֹיָה. אם האחרונה נושבת סמוך לאמצע החורף, היא צורבת בקור ומייבשת, עד ששום שמש לאחר מכן אינה יכולה להחיות. מפגע מסוג זה סובלים עמקים ומקומות סמוכים לנהרות, ובעיקר גפן, זית ותאנה.

כאשר הדבר קורה הוא מתגלה מיד בניצה, ובזית מאוחר יותר. אולם בכל העצים, נשירת העלים היא סימן שהם עתידים לשוב לחיים; אחרת, אותם עצים שנדמה כי גברו מתים. לעיתים אותם עלים מתייבשים ושבים לחיים. בארצות צפוניות אחרות, כגון פּוֹנְטוֹס וּתְרָאקְיָה, הם סובלים מקור או מכפור אם אלה נמשכים ארבעים יום לאחר אמצע החורף. אולם גם שם וגם בשאר

האזורים, אם מיד אחרי יציאת הפירות באה קפיאה עזה, היא ממיתה אפילו בתוך ימים מעטים.

הפגיעות התלויות בבני אדם נובעות מסיבות מן המעלה השנייה... זפת, שמן ושומן מזיקים במיוחד לעצים צעירים. הסרת הקליפה סביב כל ההיקף ממיתה אותם, חוץ מאלון השעם, שאף נעזר בכך; כי בהתעבותה הקליפה לוחצת עליו וחונקתו. גם הקטלב אינו נפגע אם אין חותכים באותה שעה גם את גופו. ואמנם הדובדבן, הַטְּיִלְיָה והגפן משירים קליפה, אך לא את החיונית והסמוכה לגוף, אלא את זו שקליפה חדשה הצומחת תחתיה דוחה החוצה.

לקליפת עצים מסוימים טבע סדוק, כמו הדולב. קליפת הַטְּיִלְיָה צומחת מחדש כמעט בשלמותה. לפיכך באותם עצים שפצעם מצטלק מטפלים בטיט ובגללים, ולעיתים הדבר מועיל אם לא בא לאחר מכן כוח עז יותר של קור או חום. מקצתם מתים כך לאט יותר, כגון אלון מוצק ואלון מצוי. גם לעונת השנה יש חשיבות: אם מסירים קליפה מן האשוח ומן האורן כשהשמש עוברת בשור או בתאומים, בעת נצינתם, הם מתים מיד; אם נפגעו כך בחורף הם מחזיקים מעמד זמן רב יותר.

כך גם אלון ירוק, אלון מוצק ואלון מצוי. אם רצועת הקילוף הייתה צרה, אין הדבר מזיק לעצים שנזכרו; אך בעצים חלשים יותר, ובקרקע דלה, אפילו הסרת הקליפה מצד אחד בלבד ממיתה. דין דומה להסרת הצמרת באשוחית, בארז ובברוש: אלה מתים אם ניטלת צמרתם או אם היא נחרכת באש. וכך גם רעיית בעלי חיים עליהם.

וָארוֹ מעיד כי אפילו אם עז מלקקת זית הוא נעשה עקר, כפי שאמרנו. יש עצים המתים מפגיעה זו, אחרים רק נעשים גרועים יותר, כגון השקד — שכן

ממתוק הוא משתנה למר — ואחרים אף משתבחים, כגון אגס בְּכִיּוֹס המכונה פּוֹקִיס.

כבר אמרנו לאילו עצים מועיל לְקָטוּם את הגזע. רובם מתים גם אם גזעם מתבקע, חוץ מן הגפן, התפוח, התאנה והרימון; ויש שמתים אפילו מפצע בלבד. האורן בז לפגיעה זו, וכן כל העצים יוצרי השרף. אין פלא שעצים מתים כששורשיהם נכרתים; רובם מתים אף כשלא כולם נכרתו, אלא הגדולים ביותר או אלה שביניהם הם שורשי החיים.

עצים ממיתים זה את זה בצלם או בצפיפותם ובגזל מזונם. גם הקיסוס ממית בחיבוקו, והדבקון אינו מועיל; הַקִּיטִיסוּס מומת בידי מה שהיוונים מכנים ἅλιμον (הֲלִימוֹן). טבעם של צמחים מסוימים אינו ממית ממש אך מזיק בעירוב ריחות או מוהלים, כמו הצנון והער פוגעים בגפן. שכן היא נחשבת בעלת חוש ריח ונצבעת בריח באורח מופלא; ולכן כשהוא סמוך לה היא פונה לאחור ונסוגה, ובורחת מן הטעם העוין.

מכאן נטל אַנְדְרוֹקִידֵס תרופה נגד שכרות, בצוותו ללעוס צנון. הגפן שונאת גם כרוב וכל ירק, וכן שונאת לוז אם אינו רחוק ממנה; בנוכחותם היא עגומה וחולה. נָתָר, אלום, מי ים חמים וקליפות פול או בקיית ארבוס הם רעלים גמורים לה.

בין פגעי העצים יש מקום גם לאותות־פלא. מצאנו תאנים שנולדו מתחת לעלים; גפן ורימון שנשאו פרי מן הגזע ולא מן הזמורה או הענפים; גפן שנשאה אשכולות בלי עלים; ואף זיתים שאיבדו את עליהם בעוד הזיתים דבוקים בהם. ויש גם פלאים מקריים: זית שנשרף כולו שב לחיים, ותאנים בְּבוֹיאוֹטְיָה שנכרסמו בידי ארבה שבו ולבלבו.

עצים אף משנים את צבעם ונעשים שחורים ללבנים, ולא תמיד כאות־פלא; הדבר קורה בייחוד לאלה הנולדים מזרע. גם צפצפה לבנה משתנה לשחורה. יש הסבורים שאף הסורבוס נעשה עקר אם הועבר למקומות חמים יותר. אך בדרך אות־פלא נעשים תפוחים מתוקים לחמוצים או חמוצים למתוקים, מתאנת בר יוצאות תאנים או להפך; וזה אות כבד כאשר הם משתנים לגרוע יותר — מזית לזית בר, מענב לבן ומתאנה לבנה לשחורים — או כאשר בְּלָאוֹדִיקְיָה, בעת בואו של קְסָרְקְסֵס, השתנה דולב לזית.

ספרו של אֲרִיסְטַנְדְרוֹס אצל היוונים גדוש אותות כאלה, ועל כן לא נמשיך עד אין קץ; ואצלנו כך חיבוריו של גָּאיוּס אֶפִּידְיוּס, ובהם אף נמצאים עצים שדיברו. זמן קצר לפני מלחמות האזרחים של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול שקע עץ באדמה בשטח קוּמָה, ורק ענפים מעטים בלטו ממנו — אות כבד. בספרי הַסִּיבִּילָה נמצא כי עתיד להיות טבח בבני אדם, וככל שהדבר אירע קרוב יותר לעיר, כך יהיה הטבח גדול יותר.

אותות־פלא הם גם כאשר עצים צומחים במקומות זרים, כגון על ראשי פסלים או על מזבחות, או כאשר מינים זרים צומחים על עצים עצמם. תאנה צמחה על ער בְּקִיזִיקוּס לפני המצור; וכך בְּטְרַלֶּס צמח דקל בבסיס פסלו של קיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר סמוך למלחמות האזרחים שלו. גם ברומא, על הַקַּפִּיטוֹל, צמח דקל על מזבח יוּפִּיטֶר במלחמה בְּפֶּרְסֵאוּס, ובישר ניצחון ותהלוכות טריומף. לאחר שסופות הפילוהו צמחה באותו מקום תאנה, במפקד האוכלוסין של הַקֶּנְסוֹרִים מַרְקוּס מֶסָאלָה וְגָאיוּס קָאסְיוּס; ומאז, כפי שמסר פִּיסוֹ — מקור כבד־משקל — הופלה הצניעות.

מעל לכל מה שנשמע אי פעם יעמוד אות־הפלא שאירע בימינו, בעת שלטון הקיסר נֵירוֹן, בארץ הַמַּארוּקִינִים: כל מטע הזיתים של וְטִיאוּס מַרְקֶלוּס, מן הראשונים במעמד הפרשים, עבר את הדרך הציבורית, והשדות שמנגד נעו אל המקום שממנו בא מטע הזיתים.

עתה, לאחר שהוצגו מחלות העצים, ראוי לדבר גם על התרופות. מקצתן משותפות לכולם ומקצתן מיוחדות לעצים מסוימים. המשותפות הן חשיפת בסיס השורשים, צבירת עפר סביבם, חשיפת השורשים לאוויר או כיסוים; השקיה — מתן מים או ניקוזם; זבל לעצים שמוהלם תש; גיזום כדי להקל את העומס; וכן, בעצים מסוימים, שחרור המוהל כעין הקזת דם; גירוד הקליפה סביב־סביב; בגפנים — דילול ואילוף הזמורות; ואם הקור כיווץ את הניצנים והקשיחם — שפשוף באבן ספוג ומעין ליטוש.

מקצת העצים שמחים בטיפולים אלה יותר ומקצתם פחות. כך הברוש מתעב מים, זבל, עידור סביב השורשים וכריתה, ושונא כל תרופה; יתרה מזו, השקיה אף ממיתה אותו, ואילו הגפן והרימון ניזונים ממנה יותר מכול. עץ התאנה עצמו ניזון בהשקיה, אך פריו קמל. עצי שקד, אם מעבדים אותם בעידור, מאבדים את פריחתם.

גם אין לעדור סביב עצים מורכבים לפני שהתחזקו והחלו לשאת פרי. רוב העצים מבקשים שיכרתו מהם חלקים מכבידים ומיותרים, כשם שאנו גוזזים ציפורניים ושיער. עצים זקנים נכרתים בשלמותם ושבים ועולים מחוטר כלשהו; אך לא כולם, ורק אלה שאמרנו שטבעם סובל זאת.

השקיה מועילה בחום הקיץ ומזיקה בחורף; בסתיו השפעתה משתנה לפי טבע הקרקע, שהרי בספרד הבוצר קוטף ענבים כשהקרקע מוצפת. ואולם ברוב

העולם ראוי לנקז אפילו את מי גשמי הסתיו. סמוך לזריחת הכלב ההשקיה מועילה ביותר, וגם אז לא במידה מופרזת, מפני שהיא מזיקה כשהשורשים שיכורים ממים. גם הגיל קובע את המידה, שכן הצעירים צמאים פחות. זקוקים ביותר להשקיה אלה שהורגלו בה; לעומתם, הגדלים במקומות יבשים אינם מבקשים לחות אלא במידה ההכרחית.

יינות חריפים דורשים בוודאי השקיה באזור סוּלְמוֹנָה שבאיטליה, בכפר פָּבְיאָנוֹס, ושם משקים גם את השדות. דבר מופלא הוא שהמים האלה ממיתים עשבים אך מזינים את יבולי התבואה, וההשקיה משמשת במקום מעדר. באותו אזור, באמצע החורף — ובייחוד אם שלג רובץ או יש כפור — מציפים את הסביבה במי השקיה, כדי שהקור לא יצרוב את הגפנים; שם מכנים זאת 'לחמם'. טבעו של נהר סוֹלְיס ראוי לציון: בקיץ קורם של אותם מים כמעט אינו נסבל.

את התרופות לפחמון ולחילדון נציג בספר הבא. בינתיים יש בין התרופות גם חריצה מסוימת: כאשר הקליפה הכחושה מתכווצת מחולי ולוחצת את איברי החיים של העץ יותר מן הראוי, מצמידים בשתי הידיים להב מגל מחודד ומפרידים אותה בחריצים רצופים, וכביכול מרפים את העור. ראיה לכך שהטיפול הועיל הן הצלקות שהתרחבו והתמלאו בעצה חדשה שנוצרה בפנים;

ובמידה רבה רפואת העצים דומה לרפואת האדם, שהרי גם בעצים קודחים בעצמות. שקדים מרים נעשים מתוקים אם חופרים סביב הגזע, קודחים בו סביב־סביב בחלקו התחתון ומנגבים את הליחה הניגרת. גם מבוקיצות מסלקים מוהל מיותר בקדיחת הגזע מעל הקרקע עד לליבה, בזקנתן או כאשר מבחינים שהן גדושות מזון יתר על המידה.

כך גם בתאנים שמקליפתן תפוחה משחררים את המוהל בחריצים אלכסוניים קלים; כך מונעים את נשירת הפירות. בעצי פרי המנצים אך אינם נושאים פרי מבקעים שורש ומחדירים בו אבן, והם נעשים פוריים; אותו הדבר נעשה בשקדים בהחדרת טריז מאלון, ובאגסים ובעצי סורבוס — טריז מעץ־לפידים, ואחר כך מכסים באפר ובעפר.

גם מועיל לחתוך סביב את שורשי הגפנים והתאנים הצומחות בשפע יתר, ולאחר החיתוך להוסיף אפר. תאנים נעשות מאוחרות אם מסירים את הפגות הראשונות לאחר שעברו גודל פול; תחתיהן צומחות אחרות המבשילות מאוחר יותר. אותם עצים, כשהם מתחילים להעלות עלים, נעשים חזקים ופוריים יותר אם מסירים את קצות כל ענף; ואילו הקפריפיקציה מזרזת את ההבשלה.

ברור שבמהלך הקפריפיקציה נולדות הצרעות מן הפגות, מפני שלאחר שעפו החוצה אין מוצאים בתוכן גרגרים, וניכר שהללו השתנו לצרעות. להיטותן לצאת גדולה כל כך, שרבות פורצות החוצה כשהן משאירות אחריהן רגל או חלק מן הכנף. יש גם מין אחר של צרעות הנקראות קנטרינות, הדומות לזכרי הדבורים בעצלותן וברשעותן, והן מביאות כליה על האמיתיות והמועילות;

שכן הן ממיתות אותן ואף מתות עמן. גם עש פוגע בזרעי התאנים; כנגדו התרופה היא לטמון באותו בור ייחור אלת המסטיק כשהקצה שהיה צמרתו מופנה מטה. אוכרה המדוללת בגפת זיתים ונשפכת עם זבל על שורשי התאנים בתחילת לבלובן עושה אותן שופעות ביותר. מבין תאנות הבר משבחים ביותר את השחורות ואת הגדלות במקומות סלעיים, מפני שיש בהן גרגרים רבים ביותר. את הקפריפיקציה עצמה עושים לאחר גשם.

אך בראש ובראשונה יש להיזהר לבל התרופות עצמן ייהפכו לפגעים, כפי שקורה בטיפול מופרז או שלא בעתו. דילול ענפים מועיל לעצים, אך טבח שנתי בהם מזיק ביותר. רק הגפן מבקשת גיזום מדי שנה; ההדס, הרימון והזית — אחת לשנתיים, משום שהם מוציאים חוטרים במהירות. את השאר יש לגזום לעיתים רחוקות יותר, ושום עץ לא בסתיו; אפילו גילוח אין לעשות אלא באביב. בגיזום, כל פצע המגיע אל איברי החיים... כל החלקים שאינם מיותרים הם חיוניים.

דין דומה לזבל. העצים שמחים בו, אך יש להיזהר שלא להניחו בחום השמש, שלא יהיה בוסר, ושלא יהיה חזק מן הנחוץ. זבל חזירים צורב גפנים אם לא הושהה חמש שנים, אלא אם הוא מדולל בהשקיה; כך גם פסולת הבורסקאים אם אינה מהולה במים, וכן כמות גדולה מדי. המידה הנכונה נחשבת שלושה מוֹדיוּס לכל עשר רגליים רבועות; אך טבע הקרקע הוא שיכריע בכך.

בזבל יונים וחזירים מטפלים גם בפצעי עצים. אם רימונים יוצאים חמוצים, מצווים לחשוף את השורשים ולהוסיף זבל חזירים; באותה שנה יהיו בעלי טעם ייני ובשנה הבאה מתוקים. אחרים סבורים שיש להשקותם ארבע פעמים בשנה בשתן אדם מהול במים, אמפורה לכל פעם, או להתיז על הצמרות יין שנתערב בו לייזר. אם הרימונים מתבקעים על העץ, יש לסובב את עוקצם. על תאנים במיוחד יש לשפוך גפת זיתים, ועל עצים חולים אחרים שמרי יין, או לזרוע תורמוס סביב שורשיהם.

גם מים שבושל בהם תורמוס מועילים לעצי פרי כששופכים אותם סביבם. תאנים נושרות אם רעם נשמע בחג הַווֹלְקָנָלְיָה; התרופה היא לכרוך לפני כן קש שעורה סביב שטח בסיסן. סיד המונח סמוך לשורשים מקדים את

הדובדבנים ומכריחם להבשיל. אך גם אותם, ככל הפירות, מוטב לדלל, כדי שהנותרים יגדלו.

עצים מסוימים משתפרים בעונש או מתעוררים בנשיכה, כגון דקלים ואלת המסטיק; שכן מי מלח מזינים אותם. גם לאפר יש כוחו של מלח, אך חלש יותר; לכן מפזרים אותו על תאנים ועל פיגם כדי שלא יתליעו וששורשיהם לא יירקבו. יתרה מזו, מצווים לשפוך מי מלח על שורשי גפנים אם הן מרבות לדמוע; ואם פריין נושר, לַעֲרֵב אפר בחומץ ולמשוח בו את הגפנים עצמן, או בסנדרק אם הענב נרקב; ואם אינן פוריות, להשקות ולמשוח באפר שנילוש בחומץ חריף;

ואם אין הפרי מבשיל אלא מתייבש קודם לכן, יש לכרות עד השורשים, להרטיב את החתך ואת הסיבים בחומץ חריף ובשתן ישן, לכסותם בבוץ זה ולעדור לעיתים קרובות. אם הזיתים הבטיחו מעט פרי, חושפים את שורשיהם לקור החורף, והם משתבחים בעקבות עונש זה. כל הטיפולים האלה תלויים מדי שנה במצב האקלים ונדרשים לעיתים מאוחר ולעיתים מוקדם יותר. גם אש מסוימת מועילה, כגון לקנה: לאחר שנשרף הוא עולה צפוף ורך יותר.

קָאטוֹ אף מרכיב תרופות מסוימות ומבחין במידותיהן: אמפורה לשורשי עצים גדולים ואוּרנה לקטנים, מתערובת גפת זיתים ומים בחלקים שווים. הוא מצווה לחשוף תחילה את השורשים ולשפוך בהדרגה; בזית יש להקדים ולסדר קש סביבו, וכך גם בתאנה. במיוחד בתאנה יש לצבור באביב עפר סביב השורשים; כך לא ינשרו הפגות, הפוריות תהיה רבה יותר, והפרי לא יצא גרבני.

בדומה לכך, כדי שלא תהיה חבלבל בכרם, מבשלים שני קוֹנְגִיוֹס של גפת זיתים עד לסמיכות דבש, ושבים ומבשלים אותה באוויר הפתוח עם שליש כמות של

בִּיטוּמֶן ורבע של גופרית, מפני שהתערובת מתלקחת תחת גג. מושחים בזה את הגפנים סביב בסיסיהן ומתחת לזרועותיהן; כך לא תהיה חבלבל. יש המסתפקים בעישון הכרמים בעשן התערובת הזאת, כשהרוח נושבת באותו כיוון שלושה ימים רצופים.

רבים סבורים שבשתן יש לא פחות עזרה והזנה משקאטו מייחס לגפת הזיתים, ובלבד שמוסיפים לו חלק שווה של מים, שכן כשהוא לעצמו הוא מזיק. יש המכנים 'מעופף' בעל חיים המכרסם ענבים המתחילים להתכסות פלומה. כדי למנוע זאת הם מנגבים את המגלים, לאחר השחזתם, בעור בונה וגוזמים בהם כך; או מורחים אותם בדם דוב לאחר הגיזום.

גם נמלים הן מכת עצים. מבריחים אותן במשיחת הגזעים באוכרה ובזפת נוזלית; וכן מרכזים אותן במקום אחד באמצעות דג התלוי בסמוך, או מושחים את השורשים בתורמוס כתוש בשמן. רבים ממיתים גם אותן וגם חפרפרות בגפת זיתים. כנגד זחלי עלים, וכדי למנוע מתפוחים להירקב, הם מצווים לגעת בצמרות במרת לטאה ירוקה; ובייחוד כנגד הזחלים — שאישה בעת וסתה, יחפה ובבגדים מופשלים, תהלך סביב כל עץ ועץ.

וכן, כדי ששום בעל חיים לא יקטוף את העלווה ברעייה מזיקה, יש להתיז על העלים גללי בקר מדוללים בכל פעם שירד גשם, שכן כך נשטף ארס התרופה. תושיית האדם ממציאה דברים מופלאים: הרי רבים מאמינים שאפשר להסיט ברד בלחש, ואת מילותיו לא אעז, ברצינות, להביא כאן; אף שֶׁקַאטוֹ מסר לחש לחיבור איברים שנקעו, הנאמר על קנה מבוקע. אותו מחבר התיר לכרות עצים מקודשים וחורשות קודש, לאחר שמקריבים תחילה קורבן, ואת סדרו ואת התפילה מסר באותו ספר.

ספר שמונה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שמונה־עשר

להלן טבען של התבואות, של הגנים ושל הפרחים, ושל כל שאר הדברים מלבד עצים ושיחים שהאדמה הנדיבה מצמיחה, ואף מעצמם בלבד; התבוננות בעשבים לבדם היא עצומה, אם מביאים בחשבון את גיוונם, מספרם, פרחיהם, ריחותיהם וצבעיהם, מיציהם וכוחותיהם — אותם דברים שהיא מולידה למען בריאות האדם או הנאתו. בחלק זה ראשית כול

נעים לי להגן על הארץ ולהתייצב לצד אם הכול, אף שכבר הגנתי עליה בראשית החיבור. אולם מאחר שהנושא עצמו מביאנו לשוב ולדון באותה יולדת ובדברים המזיקים שהיא מולידה, אנו מכבידים עליה את פשעינו ומייחסים לה את אשמתנו. היא הולידה רעלים; אך מי מלבד האדם גילה אותם? לעופות ולחיות די להישמר מהם ולנוס. ואף שפילים ושוורי־בר משחיזים ומשייפים את קרניהם בעץ, קרנפים בסלע, וחזירי־בר את פגיונות שיניהם בשניהם, ואף שבעלי החיים יודעים להכין את עצמם להזיק — מי מהם, חוץ מן האדם, טובל גם את כלי נשקו ברעלים?

אנו טובלים גם את החצים, ומוסיפים לברזל, המזיק כשלעצמו, דבר מזיק ממנו; אנו מזהמים נהרות ואת יסודות הטבע, והופכים לחורבן אפילו את הדבר

שממנו אנו חיים. ואין לחשוב שבעלי החיים אינם מכירים אמצעים אלה: כבר סיפרנו מה הם מכינים למאבק בנחשים ומה המציאו לריפוי לאחר הקרב. אך שום יצור מלבד האדם אינו נלחם ברעל שנלקח מאחר.

נודה אפוא באשמה: אפילו במה שנולד אין אנו מסתפקים, שהרי כמה סוגים נוספים של רעלים נוצרים בידי אדם! ומה עוד? האם אין גם בני אדם הנולדים כרעלים? לשונם השחורה מרצדת כלשון נחשים, וריקבון נפשם צורב את כל מי שנוגע בהם. הם מגנים את הכול, וכעופות מבשרי־רע הם מקנאים, מתוך חשכתם שלהם, אפילו במנוחת הלילות עצמם; אנחתם היא קולם היחיד, וכבעלי חיים שסימנם רע הם אוסרים גם על מי שנקרה בדרכם לפעול או להועיל לחיים. אותם בני רוח מתועבים אינם מכירים שום שכר אחר מלבד שנאת הכול.

אך גם בזה מתגלית אותה גדלות של הטבע: כמה רבים יותר האנשים הטובים שהוליד, כתבואות! כמה פורה הוא יותר בדברים המועילים והמזינים! מתוך הערכה ושמחה בהם נניח גם אנו לאותם סבכי־קוצים אנושיים להישרף באשם, ונוסיף לטפח את החיים; וביתר נחישות, ככל שאנו מבקשים את הכרת הטובה על עמלנו יותר מאשר תהילה. שכן דיוננו נסב על השדות ועל שימושי הכפר, אך בהם תלויים החיים, ובקרב הקדמונים היו מכובדים מכול.

רומולוס היה הראשון שייסד את כוהני השדות, וכינה את עצמו האח השנים־עשר בין הבנים שילדה אַקָה לָרֶנְטִיָה מיניקתו. לכהונה זו נתן, כאות המקודש ביותר שלה, עטרת שיבולים הכרוכה בסרט לבן; זו הייתה העטרה הראשונה אצל הרומאים. כבוד זה מסתיים רק עם החיים, והוא מלווה את נושאיו אפילו בגלות ובשבי. שני יוגרה לאדם מן העם הרומי הספיקו אז,

ולאיש לא העניקו שטח גדול מזה. האם לא ראינו זה מקרוב אחד מעבדיו של הקיסר נָרוֹן מסתפק בשטח הזה לגני־הנוי שלו? נעים יותר להחזיק בריכות דגים גדולות, ונחשב דבר מבורך אם מספרן אינו עולה על מספר המטבחים. נוּמָה קבע לכבד את האלים בתבואה ולהגיש להם קמח מלוח, וכן, לדברי הֵמִינָה, לקלות את הכוסמין, מפני שהוא בריא יותר למאכל כשהוא קלוי. הוא השיג זאת בדרך אחת בלבד: בקובעו שאין הוא טהור לפולחן אלא אם נקלה.

הוא גם ייסד את הַפּוֹרְנָקָלְיָה, חג קליית הכוסמין, ואת הפולחן הדתי לא פחות של אלי גבולות השדות. שכן בעיקר את האלים האלה הכירו אז; את סֵיָה כינו על שם הזריעה ואת סֶגֶסְטָה על שם התבואה העומדת. את פסליהן אנו רואים בקרקס — ואת השלישית שבהן אסור מטעמי דת להזכיר תחת קורת גג — ואף לא טעמו מן התבואה או היין החדשים לפני שהכוהנים נסכו את ראשיתם.

'יוּגוּם' נקרא השטח שצמד שוורים אחד יכול לחרוש ביום; 'אַקְטוּס' — האורך שבו מוליכים את השוורים והמחרשה בתנופה תקינה אחת. אורכו היה 120 רגל, וכשהוכפל לאורך יצר יוּגֶרוּם. המתנות הגדולות ביותר שניתנו למצביאים ולאזרחים אמיצים היו שטח הקרקע המרבי שיכול אדם לחרוש סביבו ביום אחד, וכן רבעי־מידה של כוסמין או הֵמִינוֹת, שתרם העם.

גם שמות המשפחה הראשונים נגזרו מכאן: פִּילוּמְנוּס, שהמציא את העלי למטחנות; פִּיסוֹ מן הכתישה; וכן הַפָּאבִיִּים, הַלֶּנְטוּלִיִּים וְהַקִּיקֶרוֹנִים, לפי מין הקטנית שכל אחד היטיב לזרוע. אחד ממשפחת הַיּוּנִיִּים כונה בּוּבּוּלְקוּס, מפני שהיטיב מכול להשתמש בשוורים. ואף בטקסי הקודש לא היה דבר מקודש יותר מקשר נישואי הקונפאראטיו, ולפני הכלה החדשה נשאו עוגת כוסמין.

עיבוד גרוע של השדה נחשב חרפה הראויה לגינוי הַקֶנְסוֹרִים; וכדברי קָאטוֹ, כאשר שיבחו אדם טוב ואמרו עליו שהוא איכר טוב ומעבד טוב, סברו שהעניקו לו את השבח הגדול ביותר. מכאן גם כינו עשירים locupletes, כלומר 'מלאי מקום' — קרקע. המילה pecunia, כסף, נגזרה מן המקנה. אפילו כיום מכונים ברשומות הַקֶנְסוֹרִים 'שטחי מרעה' כל המקומות שמהם העם מקבל הכנסה, מפני שבמשך זמן רב היה זה המס היחיד. גם קנס כספי הוגדר רק כהיטל של כבשים ושוורים. ואין להשמיט את נדיבות החוקים הקדומים: נקבע בהם שמטיל הקנס לא יזכיר שור לפני כבשה.

משחקים שנחוגו למען השוורים כונו בּוּקֶטִיים. המלך סֶרְוִיוּס היה הראשון שהטביע מטבע נחושת בדמות כבשים ושוורים. מי שבגירותו הרעה בלילה בגנבה או קצר תבואה שהושגה במחרשה, דינו לפי שנים־עשר הלוחות היה מוות: צוו לתלותו ולהמיתו כקורבן לקֶרֶס, עונש חמור מזה של מורשע ברצח. קטין הוכה לפי הכרעת הַפְּרַאֶיטוֹר, או שנגזר עליו לשלם את הנזק או כפליים ממנו.

כבר אז לא היה מקור אחר לחלוקה ולכבוד שבתוך המדינה עצמה. השבטים הכפריים של בעלי האדמות היו המכובדים ביותר; השבטים העירוניים, שהעברה אליהם הייתה קלון, נשאו את חרפת הבטלה. לפיכך היו רק ארבעה, לפי חלקי העיר שבהם ישבו: סוּבּוּרָנָה, פָּלָטִינָה, קוֹלִינָה וְאֶסְקוִוילִינָה. בימי השוק שבו וביקרו בעיר, ולכן אסור היה לכנס אספות עם בימי השוק, כדי שלא להרחיק את פשוטי העם הכפריים מעבודתם.

המנוחה והשינה היו על מצעי קש. אפילו את התהילה עצמה כינו adoria מתוך הכבוד לכוסמין. אכן, אני מתפעל גם מן המשמעות הקדומה של המילים.

כך נאמר ברשומות הכוהנים: 'ייקבעו ימים לעריכת אות־הכלב, לפני שהדגנים יצאו מנרתיקיהם ולא לפני שנכנסו לנרתיקים.'

באורחות אלה לא זו בלבד שהתבואה הספיקה, בשעה ששום פרובינקיה לא הזינה את איטליה, אלא גם מחיר המזון היה נמוך במידה שלא תיאמן. מָאנְיוּס מַרְקְיוּס, אַיְידִיל הַפְּלֶבְּס, היה הראשון שסיפק לעם תבואה במחיר אַס אחד לְמוֹדְיוּס. לוּקְיוּס מִינוּקְיוּס אַוגוּרינוּס, שהוקיע את סְפוּרְיוּס מָלְיוּס, הוריד בשלושה ימי שוק את מחיר הכוסמין לאס אחד, בהיותו טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס בפעם האחת־עשרה; משום כך הציב לו העם פסל מחוץ לשער טְרִיגֶמִינָה, לאחר שאסף את הכסף פרוטה לפרוטה.

סֵיוּס סיפק לעם בזמן כהונתו כְּאַיְידִיל תבואה במחיר אַס אחד, ומשום כך הוקדשו גם לו פסלים בַּקַפִּיטוֹל וּבְפָּלַטְיוּם; וביום מותו נשא אותו העם על כתפיו אל המוקד. אומרים שבשנה שבה הובאה אם האלים לרומא היה קציר הקיץ גדול מכל הקצירים בעשר השנים שקדמו לו.

מַרְקוּס וָארוֹ מוסר שכאשר לוּקְיוּס מֶטֶלוּס הוליך בתהלוכת הניצחון פילים רבים מאוד, מחיר מוֹדְיוּס כוסמין היה אַס אחד; וכך גם קוֹנְגְיוּס יין, שלושים לִיבְּרוֹת תאנים יבשות, עשר לִיבְּרוֹת שמן ושתים־עשרה לִיבְּרוֹת בשר. הדבר לא נבע מאחוזות ענק של יחידים שדחקו את שכניהם, שהרי חוק לִיקִינְיוּס סטולו הגביל את השטח לחמש מאות יוגרה, והוא עצמו הורשע לפי חוקו משום שהחזיק יותר באמצעות בנו כאיש קש.

מידה זו כבר השתייכה למדינה ששקעה במותרות. ידועה אספתו של מָאנְיוּס קוּרְיוּס לאחר תהלוכות הניצחון שלו ולאחר ששטחים עצומים צורפו לשלטון:

הוא אמר שיש לראות באזרח ששבעה יוגרה אינם מספיקים לו אזרח מסוכן. זה היה השטח שהוקצה לפשוטי העם לאחר גירוש המלכים.

מה אפוא היה הגורם לפוריות הרבה כל כך? אז עובדו השדות בידי המצביאים עצמם. יש להאמין שהארץ שמחה במחרשה המעוטרת דַפְנָה ובחורש העורך טריומף; או שמא טיפלו הם בזרעים באותה מסירות שבה ניהלו מלחמות, וסידרו את השדות באותה שקידה שבה ערכו מחנות; או שהכול צומח בשמחה רבה יותר בידי אנשים מכובדים, משום שמעשיהם נעשים ביתר הקפדה.

את סָרְנוֹס מצאו הכיבודים כשהוא זורע, ומכאן גם כינויו. אל קִינְקִינָטוּס, שחרש את ארבעת היוגרה שלו בוותיקן, הקרויים כרי קְווִינְקְטְיוּס, הביא שליח רשמי את מינוי הַדִּיקְטָטוֹר; והוא היה, לפי המסורת, עירום, והשליח, מלא עיכובים, אמר: 'כסה את גופך, כדי שאוכל למסור את פקודות הסנאט והעם הרומי.'

כאלה היו אז אפילו השליחים הרשמיים; עצם שמם, viatores, ניתן להם מפני ששוב ושוב קראו מן השדות לסנאטורים ולמצביאים. אך כיום אותם שדות ממש מעבדים רגליים כבולות, ידיים שנידונו לעונש ופנים מקועקעות. הארץ, הקרויה אם ושעל עיבודה אומרים colere — אותה מילה המשמשת לכיבוד — אינה אטומה כל כך עד שנאמין שהדבר נעשה שלא בעל כורחה ובזעמה. ואנו מתפלאים שאין בתי־העבדים מפיקים אותן תועלות שהפיקו המצביאים!

לכן הוראה על עיבוד השדה הייתה עיסוק מלכותי גם אצל זרים. כתבו עליה מלכים — הִירוֹן, פִּילוֹמֶטוֹר, אַטָלוֹס וְאַרְכֶלָאוּס — ומצביאים — קְסָנוֹפוֹן ואף מָאגוֹ הַקַּרְתָּגִי. לאחר כיבוש קַרְתָּגוֹ חלק לו הסנאט שלנו כבוד רב כל כך, שבעודו מעניק את הספריות לנסיכים הזוטרים של אפריקה, קבע שעשרים

ושמונה כרכיו של מָאגוֹ לבדו יתורגמו לְלָטִינִית, אף שֶׁמַּרְקוּס קָאטוֹ כבר חיבר הוראות בנושא,

ושיש למסור את המלאכה למומחים בְּפוּנְית. על כולם הקדים בה דֶקִימוּס סִילָנוּס, איש ממשפחה מפוארת ביותר. את המחברים הנודעים בחכמה, את המצטיינים בשירה ואת שאר האישים המפורסמים שחיברו דברים שבהם נלך, רשמנו בראש כרך זה; ומַרְקוּס וָארוֹ, שאין למנותו בין ההמון, סבר בהיותו בן שמונים ואחת שעליו לפרסם חיבור בנושא.

אצל הרומאים החל גידול הגפנים מאוחר הרבה יותר. בראשונה, כפי שהיה הכרחי, עיבדו שדות תבואה בלבד. עתה נדון בשיטתם, לא בדרך רגילה, אלא, כדרכנו עד כה, לאחר שחקרנו בכל שקידה הן את המנהגים הקדומים הן את התגליות המאוחרות והעלינו יחד את הסיבות והעקרונות. נדבר גם על הכוכבים ונמסור סימנים ארציים ודאיים של הכוכבים עצמם; שהרי אלה שטיפלו בכך עד כה ביתר דקדוק נראים כמי שכתבו לכל אדם אחר יותר מאשר לאיכרים.

וראשית כול נעסוק בעיקר באמרות־אורקל, שאין רבות או ודאיות מהן בשום אורח חיים אחר. ולמה לא ייחשבו אורקלים, אם יצאו מפי האל הוודאי ביותר ואוהב־האמת מכול — הניסיון?

אך נפתח בקָאטוֹ: 'האיכרים מולידים את האנשים האמיצים ביותר ואת החיילים הנמרצים ביותר, ואת הממעטים ביותר להגות רעה. אל תקנה נחלה מתוך חמדנות. בעסקי הכפר אל תחסוך עבודה, ובקניית שדה — פחות מכול. קנייה גרועה תמיד מעוררת חרטה. מי שעומד לקנות שדה צריך לבחון לפני

הכול את המים, הדרך והשכן.' בכל אחד מהם טמונות משמעויות רבות וברורות.

קָאטוֹ מורה להעריך גם כיצד נראים השדות הגובלים: 'באזור טוב', הוא אומר, 'הכול נראה טוב.' אַטִילְיוּס רֶגוּלוּס הנודע, שהיה פעמיים קוֹנְסוּל במלחמה הַפּוּנִית, נהג לומר שאין לקנות שדה חולני אפילו באזור הפורה ביותר, ולא שדה מותש אפילו באזור הבריא ביותר. בריאות המקום אינה מתגלה תמיד בגון התושבים, שכן המורגלים מחזיקים מעמד גם במקומות נגועים. נוסף על כך, מקומות מסוימים בריאים בחלקי שנה מסוימים; אך אין דבר בריא אלא אם הוא בריא כל השנה. גרוע הוא שדה שבעליו נאבק בו.

קָאטוֹ מורה לבדוק בראש ובראשונה שהקרקע תהיה איתנה מכוחה שלה ובמיקום שתואר; שיהיו בקרבת מקום שפע פועלים ועיר חזקה; שיהיו נתיבי הובלה באוניות או בדרכים; ושהנחלה תהיה בנויה ומעובדת היטב. אני רואה שרוב האנשים טועים בזה: הם סבורים שעצלות הבעלים הקודם פועלת לטובת הקונה. אין דבר מפסיד יותר משדה נטוש. לכן אומר קָאטוֹ שמוטב לקנות מבעלים טובים, שאין לזלזל בפזיזות במשמעתו של אדם אחר, ושכמו באדם, גם בשדה — אפילו הוא רווחי, אם הוא גם יקר בהוצאותיו לא יישאר ממנו הרבה.

לדעתו הגפן היא הגידול הרווחי ביותר בשדה, ולא בלי טעם, שכן הוא נזהר לפני הכול בחישוב ההוצאה; אחריה גנים מושקים — ואין זו טעות, אם הם סמוכים לעיר. הקדמונים כינו את כרי המרעה parata, 'מוכנים'. קָאטוֹ עצמו, כשנשאל מהו הרווח הבטוח ביותר, השיב: 'אם אתה מפטם היטב'; ומה אחריו: 'אם אתה מפטם די היטב.'

עיקר השיקול בכל זה היה להעדיף את היבול שעלותו תהיה הקטנה ביותר. ההכרעה משתנה ממקום למקום לפי ההזדמנויות שהמקום מציע. לכך שייך גם

הדבר שאמר, שהאיכר צריך להיות מוכר נלהב; שיש לנטוע את האחוזה בצעירותה בלי דיחוי, אך לבנות רק לאחר שהשדה ניטע, וגם אז בהיסוס; ושהטוב ביותר, כדברי העם, הוא ליהנות משיגעונו של אחר — ובלבד שאחזקת בתי־החווה לא תהיה למעמסה. ובכל זאת, כשאומרים שבעל החי בביתו בא לעיתים קרובות יותר לשדה, ושפני הבעלים מועילים יותר מעורפו, אין הם משקרים.

המידה הראויה היא שלא האחוזה תחפש בית־חווה ולא בית־החווה אחוזה; לא כפי שעשו, בדוגמאות מנוגדות באותו דור, לוּקְיוּס לוּקוּלוּס וְקוִינְטוּס סֶקְווֹלָה: בית־החווה של סֶקְווֹלָה לא יכול להכיל את יבולו, ושדהו של לוּקוּלוּס לא הספיק לבית־חוותו. על כך נסב גינוי הַקָּנְסוֹרִים: לגרוף יותר מלחרוש. גם בזה יש אומנות מסוימת. גָּאיוּס מָאַרְיוּס, קוֹנְסוּל שבע פעמים, היה האחרון שבנה בית־חווה באזור מִיסֵנוּם; אך במומחיותו בהקמת מחנות עשה זאת כך, עד שֶׁסּוּלָה 'בר־המזל' אמר שכל האחרים לעומתו היו עיוורים.

מוסכם שאין להקים בית־חווה סמוך לביצות או מול זרם נהר; ואף על פי כן הוֹמֵרוֹס מסר בצדק רב שהרוחות הנושבות מן הנהר לפני עלות השחר אינן בריאות בכל מקום. באזורים חמים עליו לפנות צפונה, בקרים — דרומה, ובממוזגים — אל זריחת יום השוויון.

אף כי אפשר לחשוב שכבר אמרנו די על הסימנים שבהם יש לשפוט את טיב השדה, כשדנו בסוג הקרקע הטוב ביותר, עוד נחתום את הסימנים שנמסרו,

בעיקר בלשונו של קָאטוֹ: סמבוק נמוך, שזיף בר, פטל, בצל קטן, תלתן, עשב אחו, אלון, אגס בר ותפוח בר הם סימנים לקרקע תבואה; וכן אדמה שחורה ובגוון אפר. כל אדמת קִירְטוֹן תצרוב את היבול, אלא אם היא כחושה מאוד, וכן חול — אלא אם גם הוא דק מאוד; ואותם סימנים מניבים תוצאות טובות הרבה יותר במישורים מאשר במדרונות.

הקדמונים סברו שראשית כול יש לשמור על מידה בגודל השדה, שכן קבעו שמוטב לזרוע פחות ולחרוש טוב יותר; ואני רואה שגם וֶרְגִילְיוּס החזיק בדעה זו. יש להודות באמת: אחוזות הענק החריבו את איטליה, וכבר גם את הפרובינקיות — שישה בעלים החזיקו במחצית אפריקה כאשר הקיסר נֶרוֹן הרגם. גם גְנֵאיוּס פּוֹמְפֵּיוּס לא נשלל מגדולתו שלו: מעולם לא קנה שדה הגובל בשדהו. מָאגוֹ קבע בחומרה, ולא לטובת סדר המדינה, שלאחר קניית שדה יש למכור את הבית; כך פתח את הוראותיו, ומכאן לפחות ניכר שדרש נוכחות מתמדת.

לאחר מכן יש לדאוג למומחיות מנהלי האחוזה; קָאטוֹ נתן הוראות רבות בעניינם. לנו די לומר שעליו להיות קרוב ככל האפשר ללב בעליו, אך שלא ייראה כך בעיני עצמו. הגרוע מכול הוא ששדות יעובדו בידי אסירי בתי־עבדים, ככל דבר הנעשה בידי מי שנואשו. אולי ייראה פזיז לצטט אמרה אחת של הקדמונים, ואולי אף בלתי־אמין אם אין מעמיקים בה: אין דבר כדאי פחות מעיבוד שדה בדרך המושלמת ביותר.

לוּקְיוּס טָארְיוּס רוּפּוּס, בן למוצא השפל ביותר שזכה בְּקוֹנְסוּלָאט בגבורתו הצבאית והיה בשאר ענייניו חסכן בנוסח הקדמונים, כילה בקניית שדות בְּפִיקֶנוּם ובעיבודם לשם תהילה כ־100 מיליון סֶסְטֶרְצִים שצבר מנדיבות

אַוגוּסְטוּס האלוהי, עד שיורשו סירב לקבל את הירושה. האם נכנה זאת חורבן ורעב? לא, בחיי הֶרְקוּלֶס: המידה היא השופט המועיל ביותר בכל הדברים.

יש הכרח לעבד היטב; עיבוד מושלם גורם הפסד, אלא אם האיכר עובד עם בני ביתו או מגדל בהמות, בעוד אדם אחר מעבד את השדה. אין זה כדאי לבעלים לקצור יבולים מסוימים, אם מחשבים את הוצאות העבודה; ואף לא לעבד זיתים בפזיזות או קרקעות מסוימות בשקידה, כפי שמספרים על סיציליה. כך מתאכזבים הבאים מבחוץ.

באיזו דרך אפוא יעובדו השדות ברווח הרב ביותר? לפי האורקל כמובן: 'בידי הרעים הטובים.' אך מן הדין להגן על אבות־אבותינו, שדאגו לחיים בהוראותיהם. כשאמרו 'בידי הרעים' התכוונו לזולים ביותר, ושיא ראייתם למרחוק היה שההוצאה תהיה קטנה ככל האפשר. הרי את הדברים האלה הורו אנשים שהאשימו מצביאים מנצחים על עשר לִיבְּרוֹת כסף בכלי ביתם; שעזבו ניצחונות לאחר מות מנהל האחוזה וביקשו לשוב לשדותיהם; שאת נחלותיהם קיבלה המדינה לעיבוד, ושהם הנהיגו צבאות בעוד הסנאט מנהל בעבורם את האחוזה.

מכאן שאר אמרות האורקל: איכר חסר ערך הוא מי שקונה דבר שאחוזתו יכולה לספק לו; אב־בית גרוע הוא מי שעושה ביום מה שאפשר לעשות בלילה, אלא אם מזג האוויר סוער; גרוע ממנו מי שעושה בימי חול מה שראוי לעשות בימי חג; והגרוע מכול הוא מי שמעדיף לעבוד תחת קורת גג ביום בהיר במקום בשדה.

איני יכול להימנע מהבאת דוגמה אחת מן הקדמונים, שממנה אפשר להבין כי גם לפני העם נהגו לדון בענייני עיבוד, וכיצד אותם אנשים נהגו להתגונן. גָּאיוּס

פּוּרְיוּס קְרֶסִימוּס, עבד משוחרר, הפיק משדה קטן מאוד יבולים גדולים בהרבה מאלה שהפיקו שכניו מאחוזות רחבות מאוד; לכן עורר קנאה רבה, כאילו היה מפתה אליו את יבולי האחרים בכשפים.

משום כך קבע לו סְפוּרְיוּס אַלְבִּינוּס, הָאַיְדִיל הַקּוּרוּלִי, יום למשפט. מחשש להרשעה, כאשר נדרשו השבטים ללכת להצבעה, הביא קְרֶסִימוּס לְפוֹרוּם את כל כלי החקלאות שלו והציג את משפחת עבדיו החזקה, וכדברי פִּיסוֹ — המטופחת והלבושה היטב; כלי ברזל עשויים להפליא, מעדרים כבדים, להבי מחרשה כבדי־משקל ושוורים שבעים.

אחר כך אמר: 'אלה כישופיי, קווִירִיטֵים; אך איני יכול להראות לכם או להביא לְפוֹרוּם את עבודתי לאור המנורה, את לילות השימורים ואת הזיעה.' לכן זוכה בקולות כולם. אכן, העיבוד תלוי בעבודה, לא בהוצאה; ולכן אמרו אבותינו שהעין הפורייה ביותר בשדה היא עין הבעלים.

שאר ההוראות השייכות לכל מין בפני עצמו יובאו במקומן. בינתיים לא נשמיט כללים העולים בזיכרוננו, ובראש ובראשונה את הוראתו האנושית והמועילה ביותר של קָאטוֹ: יש לפעול כך שהשכנים יאהבו אותך. הוא מפרט את הסיבות; אנו סבורים שאין הן מוטלות בספק. בין הדברים הראשונים הוא גם מזהיר שלא יהיה רע לבני הבית. הכול קובעים שאין לעשות דבר באיחור בחקלאות; ושוב, שכל דבר יש לעשות בעונתו; ובהוראה שלישית, שלשווא מבקשים להשיב דבר שהוחמץ. קללת קָאטוֹ על קרקע רקובה כבר הובאה די הצורך, אף שאין הוא חדל להזהיר מפניה. כל מה שאפשר לעשות בעזרת חמור הוא הזול ביותר. שרך מת בתוך שנתיים,

אם אין מניחים לו להוציא עלים. הדבר מושג ביעילות הרבה ביותר כאשר מכים במטה את הענפים המלבלבים; שכן המוהל הניגר מן הצמח עצמו ממית את שורשיו. אומרים שגם שרך שנתלש סביב מפנה השמש אינו צומח מחדש, וכן שרך שנחתך בקנה או נחרש כשקנה מונח על להב המחרשה. בדומה לכך מורים לחרוש קנים כששרך מונח על להב המחרשה.

שדה מלא סמר יש להפוך באת, ובאדמה סלעית — במעדרים דו־שיניים.

האש היא האמצעי הטוב ביותר להסרת סבך. מועיל מאוד לחתוך שדה לח בתעלות ולייבשו. באדמות קִירְטוֹן יש להשאיר את התעלות פתוחות; בקרקע תחוחה יותר יש לחזקן בגדרות, או לתת לדפנותיהן לנטות ולהישען בשיפוע. תעלות מסוימות יש לכסות ולהוליך אל אחרות, גדולות ורחבות יותר, ואם אפשר — לרצפן בְּצוֹר או בחצץ; את פתחיהן יש לתמוך בשתי אבנים מכל צד ולכסות באבן נוספת. דֶמוֹקְרִיטוֹס מסר שיטה לעקירת יער: להשרות יום אחד פרח לופין במיץ רוש ולפזרו על השורשים.

ומאחר שהשדה הוכן, יתואר עתה טבע התבואות. שני הסוגים העיקריים שלהן הם דגנים, כגון חיטה ושעורה, וקטניות, כגון פול וחומוס. ההבדל מוכר מכדי שיהיה ראוי להסבירו.

לדגנים עצמם מספר שווה של קבוצות לפי עונות הזריעה: חורפיים, הנזרעים סמוך לשקיעת הפליאדות וניזונים מן הארץ בחורף, כגון חיטה ושעורה; וקיציים, הנזרעים בקיץ לפני זריחת הפליאדות, כגון דוחן, דוחן־זנב, שומשום, הורמינון ואיריו — לפי מנהג איטליה בלבד. ביוון ובאסיה, לעומת זאת, הכול נזרע משקיעת הפליאדות; באיטליה נזרעים כמה מהם בשתי העונות, ואחדים מהם גם בפעם שלישית באביב.

יש המכנים את הדוחן, דוחן־הזנב, העדשה, החומוס והאליקה 'גידולי אביב', ואילו את החיטה, השעורה, הפול והלפת — 'גידולי זריעה'. בתוך הדגנים יש גם חלק הנזרע למספוא לבהמות ארבע־רגליות, כגון בליל־המספוא; ובקטניות — כגון בקיה. הלופין משמש יחדיו את הבהמות ואת האדם.

לכל הקטניות שורש יחיד, מלבד הפול; ושורשיהן מעוצים, מפני שאינם נחלקים לענפים רבים. שורש החומוס הוא העמוק ביותר. הדגנים משתרשים בסיבים רבים אך בלי הסתעפויות. השעורה פורצת ביום השביעי מן הזריעה; קטנית ביום הרביעי, או לכל המאוחר בשביעי; פול בין היום החמישה־עשר לעשרים; ובמצרים הקטניות ביום השלישי. בגרגר שעורה, קצה אחד יוצא לשורש והשני לעשב, הפורח ראשון. החלק העבה יותר של הגרגר מוציא שורש, והדק יותר פרח; בשאר הזרעים אותו חלק מוציא גם שורש וגם פרח.

בחורף הדגנים מצויים בעשב; באביב המינים החורפיים מתרוממים לגבעול. הדוחן ודוחן־הזנב מתרוממים לקנה חלול ובעל פרקים, ואילו השומשום לגבעול דמוי־כלך.

פרי כל הזרועים מוחזק בשיבולים, כגון החיטה והשעורה, ומוגן בחומת מלענים מפני עופות ובהמות קטנות; או סגור בתרמילים, כגון הקטניות; או בהלקטים, כגון השומשום והפרג. רק הדוחן ודוחן־הזנב מופקרים במשותף לעופות הקטנים: הרי הם מוחזקים בקרומים חסרי הגנה. panicum נקרא כך על שם המכבדיו; צמרתו נוטה ברפיון, קנהו מידקק בהדרגה כמעט לענף, וגרגריו נערמים בצפיפות במכבד ארוך מאוד, באורך רגל. בדוחן ציציות העוטפות את הגרגרים מתעקמות כשיער מצויץ. גם לדוחן־הזנב יש זנים בעלי פטמות,

וכן זנים שאשכולותיהם הקטנים מתקבצים מן המכבד, וזנים בעלי צמרת כפולה. הם נבדלים גם בצבעם: לבן, שחור, אדום ואף ארגמני. לחם נעשה בדרכים רבות גם מדוחן, אך רק לעיתים רחוקות מדוחן־זנב. אין דגן כבד ממנו או כזה שתופח יותר בבישול: מְמוֹדְיוּס אחד מפיקים שישים לִיבְּרוֹת לחם, ומוֹדְיוּס דייסה משלושה סֶקְסְטָארְיוּס שהורטבו.

בתוך עשר השנים האחרונות הובא מהודו לאיטליה מין דוחן שחור, שגרגריו גדולים וגבעולו דמוי קנה. הוא גדל לגובה שבע רגליים, וציציותיו עצומות — הן מכונות רעמה — והוא הפורה מכל התבואות. מגרגר אחד נוצרים שלושה סֶקְסְטָארְיוּס. יש לזרעו במקומות לחים.

דגנים אחדים מתחילים להרות שיבולת בפרק השלישי, ואחרים ברביעי, אך היא עדיין נסתרת. לחיטה ארבעה פרקים, לכוסמין שישה ולשעורה שמונה. השיבולת אינה מתעברת לפני שמספר הפרקים האמור הושלם; משהראתה אות לעצמה, היא מתחילה לפרוח בתוך ארבעה ימים, או לכל המאוחר חמישה, ומסיימת לפרוח לאחר מספר ימים זהה או מעט יותר; ואילו שעורה — לכל המאוחר בתוך שבעה ימים. וָארוֹ מוסר שהתבואה משלימה את מחזורה בארבע פעמים תשעה ימים ונקצרת בחודש התשיעי.

הפול מוציא עלים ואחר כך שולח גבעול שאין בו פרקים מובחנים. שאר הקטניות מעוצות. מן האלה מסועפים החומוס, הכרשינה והעדשה. גבעוליהם של כמה מינים מתפשטים על הארץ אם אין להם סמך; האפונה מטפסת אם יש לה סמך, ואם לא — נעשית גרועה יותר. מכל הקטניות רק הפול חד־גבעולי; גם ללופין גבעול אחד, אבל... לשאר גבעולים מסועפים ודקים מאוד, וכולם חלולים.

מינים אחדים מוציאים עלה מן השורש, ואחרים מן הצמרת, כגון חיטה ושעורה. לשתיהן ולכל מה שעומד על גבעול יש עלה יחיד בצמרת — אך בשעורה העלים מחוספסים ובשאר חלקים. לעומת זאת לפול, לחומוס ולאפונה עלים רבים. לדגנים עלה דמוי־קנה; לפול עלה עגול, וכך לרוב הקטניות; לכרשינה ולאפונה עלים ארוכים יותר; לשעועית עלים מעורקים; ולשומשום ולאיריו עלים אדמדמים כדם.

רק הלופין והפרג משירים את עליהם. הקטניות פורחות זמן רב יותר, ומהן הכרשינה והחומוס זמן רב במיוחד, אך הפול יותר מכול — ארבעים יום. ואולם אין גבעול יחיד פורח זמן רב כל כך, מפני שכאשר אחד מסיים אחר מתחיל; ואף כל השדה אינו פורח יחד, כפי שקורה בדגנים. כולן יוצרות תרמילים בימים שונים, תחילה בחלק התחתון, והפרח עולה בהדרגה.

לאחר שהדגנים מסיימים לפרוח הם מתעבים ומבשילים, לכל היותר בתוך ארבעים יום; וכך גם הפול. החומוס דורש את מספר הימים המועט ביותר, שכן הוא משלים את מחזורו ארבעים יום מן הזריעה. דוחן, דוחן־זנב, שומשום וכל גידולי הקיץ מבשילים ארבעים יום מן הפריחה, בהבדלים גדולים לפי הקרקע והאקלים. במצרים קוצרים שעורה בחודש השישי מן הזריעה וחיטה בשביעי; ביוון שעורה בשביעי, בַּפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס בשמיני, וחיטה מאוחר עוד יותר. הגרגרים מסתדרים בשיבולת על גבעול באריג שערות; בפול ובקטניות התרמילים ערוכים לסירוגין משני הצדדים. הדגנים עמידים יותר בחורף, הקטניות כמזון.

לחיטה מעטפות רבות. השעורה חשופה ביותר, וכך האורנקה, אך שיבולת־השועל יותר מכול. קנה החיטה גבוה משל השעורה, ומלען השעורה דוקרני יותר. בגורן דשים חיטה, סִילִיגוֹ ושעורה. הן גם נזרעות נקיות, כפי שהן

נטחנות, מפני שלא נקלו. לעומתן אי אפשר לנקות כוסמין, דוחן ודוחן־זנב אלא לאחר קלייה. לכן הם נזרעים חיים במעטפותיהם. גם כוסמין נשמר לזריעה בנרתיקיו ואינו נקלה.

הקלה מכולם היא השעורה, שֶׁמּוֹדִיוּס ממנה עובר רק לעיתים רחוקות חמש־עשרה לִיבְּרוֹת; הפול מגיע לעשרים ושתיים. הכוסמין כבד יותר, והחיטה כבדה ממנו. במצרים עושים כוסמין מאולירה, שהיא שם מין שלישי של שיבולת. גם הַגַּאלִים נתנו מין כוסמין משלהם, המכונה אצלם brace ואצלנו סקנדלה, וגרגרו מבריק מאוד. הבדל נוסף הוא שהוא מניב בדרך כלל ארבע לִיבְּרוֹת לחם יותר מכל כוסמין אחר. וָרְיוּס מוסר שהעם הרומי השתמש במשך שלוש מאות שנה בכוסמין בלבד מבין הדגנים.

יש מינים רבים של חיטה, שיצרו העמים. לא אשווה דבר לחיטה האיטלקית בלובנה ובמשקלה, שהוא אמת המידה העיקרית. רק חיטת שדות ההרים באיטליה תושווה לזרה. בראש הזרה עמדה הַבּוֹיאוֹטִית, אחריה הסיצילית ואז האפריקאית. במקום השלישי במשקל היו הַתְּרַקִית, הסורית ואחריה גם המצרית, לפי הכרעת האתלטים, שקיבתם דומה לזו של בהמות משא והיא שקבעה את הסדר שאמרנו. יוון שיבחה גם חיטה פונטית, שלא הגיעה לאיטליה.

אך מכל סוגי הגרגרים העדיפה את הדרקונטיאס, הסטרנגיאס וְהַסֶּלִינוּסְיוּס, על פי עובי קנם. לפיכך ייעדה זנים אלה לקרקע שמנה. את הספאודיאס, הקל והריק ביותר ובעל הקנה הדק ביותר, הורתה לזרוע במקומות לחים, מפני שהוא זקוק למזון רב.

אלה היו הדעות בימי מלכות אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול, כאשר יוון הייתה מפורסמת ובעלת העוצמה הגדולה בעולם כולו. ואף על פי כן, כ־145 שנה לפני מותו שיבח המשורר סוֹפוֹקְלֵס במחזהו 'טְרִיפְּטוֹלֶמוֹס' את החיטה האיטלקית מעל הכול, במשפט שתורגם מילה במילה: 'ואת איטליה בת־המזל זרע בחיטה לבנה.' שבח זה מיוחד לחיטה האיטלקית גם היום; ולכן אני תמה עוד יותר שדורות היוונים הבאים לא הזכירוה כלל.

כיום, מבין הזנים המובאים לרומא, הקל ביותר הוא הַגַּאלִי וזה המובא מן הַכֶּרְסוֹנֶסוֹס, שכן מוֹדְיוּס גרגרים שלהם אינו עולה על עשרים לִיבְּרוֹת. הזן הַסַּרְדִינִי מוסיף חצי לִיבְּרָה; הָאֶלֶכְסַנְדְּרוֹנִי שליש לִיבְּרָה — וזה גם משקל הסיצילי; הבייטיקי מוסיף לִיבְּרָה שלמה, והאפריקאי שלושה רבעים. באיטליה שמעבר לַפּוֹ ידוע לי שֶׁמּוֹדְיוּס כוסמין שוקל עשרים וחמש לִיבְּרוֹת, ובסביבת קְלוּסְיוּם עשרים ושש.

חוק טבע קבוע הוא שבכל זן נוספת ללחם הצבאי תוספת של שליש ממשקל הגרגר; וכן שהחיטה הטובה ביותר היא זו המקבלת קוֹנְגְיוּס מים לבצק. לזנים מסוימים יש תפוקה ייחודית: מְמוֹדְיוּס חיטה בְּלָאנִרִית מתקבלות שלושים וחמש לִיבְּרוֹת לחם; אחרים מעורבים בזוגות, כגון הַקִּפְּרִיסָאִית וְהָאֶלֶכְסַנְדְּרוֹנִית, שכל אחת מהן אינה עוברת כמעט עשרים לִיבְּרוֹת.

החיטה הַקִּפְּרִיסָאִית כהה ועושה לחם שחור; לכן מערבים בה חיטה אֶלֶכְסַנְדְּרוֹנִית לבנה, והתפוקה היא עשרים וחמש לִיבְּרוֹת. החיטה התבאית מוסיפה לִיבְּרָה. לישת בצק במי ים, כפי שעושים רבים באזורי החוף כדי לחסוך את מחיר המלח, מזיקה מאוד. אין סיבה אחרת לכך שהגוף נעשה מועד יותר למחלות. בְּגַאלְיָה ובספרד משתמשים כתחליף לשאור בקצף שהתעבה מן

הדגנים שהזכרנו לאחר שהומסו למשקה; משום כך לחמם קל משל שאר העמים.

יש הבדל גם בקנה: קנה עבה יותר שייך לזן טוב יותר. החיטה הַתְּרָקִית עטופה במספר רב מאוד של קליפות, זן שהתפתח בגלל הקור המופרז באותו אזור. מאותה סיבה נוצרה גם חיטה תלת־חודשית במקום שבו השלגים מעכבים את האדמה; היא נקצרת כמעט בחודש השלישי מן הזריעה, כמו גם בשאר העולם. היא מוכרת בכל האלפים, ובפרובינקיות חורפיות אין חיטה המשגשגת ממנה; נוסף על כך היא חד־קנית ואינה גדושה בשום מקום, ונזרעת רק בקרקע דקה.

בסביבות אֵינוֹס שֶׁבְּתְרַקְיָה יש גם חיטה דו־חודשית, המבשילה ארבעים יום לאחר זריעתה; ומפליא שאין חיטה כבדה ממנה ושהיא חסרת סובין. משתמשים בה גם בסיציליה וּבָאַכַאיָה, בשתיהן באזורי ההרים, וכן בְּאֶוּבּוֹיָה סביב קָרִיסְטוֹס. עד כדי כך טועה קוֹלוּמֶלָה, שסבר שאפילו התלת־חודשית אינה זן בפני עצמו, אף שהיא עתיקה מאוד. היוונים מכנים אותה setanion. מספרים שֶׁבְּבַקְטְרְיָה נוצרים גרגרים גדולים כל כך, שכל אחד מהם שווה לשיבולת משלנו.

השעורה היא הראשונה להיזרע מכל הדגנים. לאחר שנפרט את טבעו של כל מין ניתן גם את ימי זריעתו. להודים שעורה תרבותית ושעורת בר, שממנה נעשים לחמם העיקרי והאליקה שלהם. אך הם נהנים יותר מכול מאורז, שממנו הם מכינים טיזנה, ששאר בני האדם מכינים משעורה. עלי האורז בשרניים, דומים לעלי כרשה אך רחבים יותר; גובהו אמה, פרחו ארגמני ושורשו עגול כמרגלית.

השעורה היא המזון העתיק ביותר, כפי שעולה ממנהג האתונאים לפי מֶנַנְדרוֹס ומכינוי הגלדיאטורים, שנקראו 'אוכלי שעורה'. היוונים גם מעדיפים פולנטה העשויה ממנה. מכינים אותה בדרכים רבות: היוונים שורים את השעורה במים, מייבשים אותה לילה אחד, קולים אותה למחרת ואז שוברים אותה באבני ריחיים.

יש שקולים אותה ביתר עוז, מזלפים עליה שוב מעט מים ומייבשים לפני הטחינה. אחרים חובטים שעורה טרייה משיבולים ירוקות, מנקים אותה בעודה לחה, כותשים בעלי, שוטפים בסלים, מייבשים בשמש, ושוב כותשים, מנקים וטוחנים. בכל דרך שהוכנה, הם מערבים בריחיים בכל עשרים לִיבְּרוֹת שעורה שלוש לִיבְּרוֹת זרעי פשתן, חצי לִיבְּרָה כוסברה ואצטבולום מלח, לאחר שקלו הכול תחילה.

מי שרוצה לשמרה זמן רב יותר מאחסן אותה עם קמחה הדק ועם הסובין שלה בכלי חרס חדשים. באיטליה קולים אותה בלי השריה וטוחנים לקמח דק, בתוספות האלה ואף בתוספת דוחן. החיים גזרו כליה על לחם השעורה שהיה מקובל אצל הקדמונים, והיא משמשת כמעט רק מזון לבהמות; וזאת אף על פי שהשימוש בטיזנה ממנה מוכר במידה רבה כחזק ובריא ביותר.

הִיפּוֹקְרָטֵס, מן המפורסמים ביותר בידיעת הרפואה, הקדיש כרך אחד לשבחיה. הטיזנה הטובה ביותר היא מֵאוּטִיקָה. במצרים יש טיזנה הנעשית משעורה בעלת שתי זוויות. בְּבֵייטִיקָה ובאפריקה יש זן המשמש להכנתה, שֶׁטוּרְנִיוּס מכנה 'שעורה חלקה'. הוא עצמו סבור שאולירה ואורז הם דבר אחד. דרך הכנת הטיזנה ידועה לכול.

בדרך דומה מכינים מזרע חיטה tragum, אך רק בְּקַמְפַּנְיָה ובמצרים; ועמילן מכינים מכל חיטה ומסיליגו, אך הטוב ביותר מחיטה תלת־חודשית. המצאתו מיוחסת לאי כְיוֹס, ועד היום העמילן משם הוא המשובח ביותר. שמו amylum מפני שהוא נעשה בלי ריחיים. הבא באיכותו אחרי התלת־חודשי נעשה מן החיטה הקלה ביותר. משרים אותה במים מתוקים בכלי עץ כך שתכוסה, ומחליפים את המים חמש פעמים ביום; מוטב גם בלילה, כדי שתתערבב במידה שווה.

לאחר שהתרככה ולפני שהחמיצה, מסננים אותה בשק בד או בסלים, יוצקים על רעף שנמשח בשאור, וכך מסמיכים בשמש. אחרי העמילן מְכְיוֹס משבחים ביותר את הכרתי, ואחריו את המצרי. בוחנים אותו בחלקותו ובקלותו ובכך שיהיה טרי — וכבר קָאטוֹ הזכירו אצלנו.

בקמח שעורה משתמשים גם לרפואה. מפליא שבשימוש בבהמות משא, כאשר מקשיחים אותו באש, אחר כך טוחנים ומשלשלים לתוך הבטן כופתאות ביד אדם, הוא יוצר כוח רב יותר ושרירי גוף. בשיבולים מסוימות שתי שורות ובאחרות יותר, עד שש. גם בגרגר עצמו יש הבדלים: ארוך וקל יותר או קצר ועגול יותר; לבן או שחור יותר. לשחור גוון ארגמני והוא הטוב לפולנטה שמנה. הזן הלבן חלש ביותר בפני סערות. השעורה היא הרכה מכל הדגנים.

אין היא רוצה להיזרע אלא בקרקע יבשה, תחוחה ופורייה. המוץ שלה מן הטובים ביותר, ואין קש המשתווה לקש שלה. השעורה היא הדגן הפחות מועד מכולם לאסון, מפני שהיא נאספת לפני שהחילדון תוקף את החיטה. משום כך איכרים נבונים זורעים חיטה רק לצורכי מזון, ואומרים שהשעורה נזרעת בשביל הארנק; ולפיכך היא גם מחזירה את ההשקעה במהירות הרבה ביותר,

והפורייה ביותר היא זו שנאספה בְּקַרְתָגוֹ שבספרד בחודש אַפְּרִיל. היא נזרעת באותו חודש בְּקָלְטִיבֶּרְיָה, ובאותה שנה מניבה פעמיים. את כל השעורה חוטפים מיד עם תחילת הבשלתה, בחיפזון רב יותר משאר הדגנים, שכן הגרגר מוחזק בגבעול שביר ובמוץ דק מאוד. מספרים שגם פולנטה טובה יותר נעשית אם קוצרים לפני שההבשלה הושלמה לגמרי.

מיני הדגנים אינם זהים בכל מקום, ואף במקום שהם זהים אין שמותיהם זהים. הנפוצים והחזקים ביותר הם כוסמין, שהקדמונים כינו adoreum, סִילִיגוֹ וחיטה; אלה משותפים לרוב הארצות. הארינקה מיוחדת לְגַאלְיָה אך מצויה בשפע גם באיטליה; ואילו זאה, אורז וטיפה מיוחדים למצרים, סוריה, קִילִיקְיָה, אסיה ויוון.

מצרים מכינה מחיטתה סולת, שאינה משתווה כלל לאיטלקית. המשתמשים בזאה אינם מחזיקים כוסמין. גם זאה מצויה באיטליה, ובייחוד בְּקַמְפַּנְיָה, ושם היא נקראת semen, 'זרע'. לדבר הנפלא הזה שם זה, כפי שנלמד מיד; בגללו אמר הוֹמֵרוֹס ζείδωρος ἄρουρα (זֵידוֹרוֹס אַרוּרָא), ולא, כפי שסבורים אחדים, מפני שהאדמה 'מעניקה חיים'. גם עמילן נעשה ממנה, גס יותר מן הקודם;

זה ההבדל היחיד. הכוסמין הוא הקשה מכל הדגנים והעמיד ביותר בפני החורף. הוא סובל מקומות קרים מאוד, וכן קרקעות שעיבודן מועט או חמות וצמאות. הוא היה מזונם הראשון של אנשי לָטְיוּם הקדומים, כפי שמוכיחות היטב מתנות ה־adoria שעליהן דיברנו. ברור גם שהרומאים חיו זמן רב על דייסה ולא על לחם,

שכן עד היום תבשילי־לוואי מכונים pulmentaria, וְאֶנְיוּס, הקדום שבמשוררים, מתאר רעב במצור ומספר שאבות חטפו פת מפיהם של ילדיהם

הבוכים. גם כיום מכינים את מנחות הקודש הקדומות ואת עוגות יום ההולדת מדייסה; ונראה שהדייסה הזאת הייתה לא מוכרת ביוון כשם שהפולנטה לא הייתה מוכרת באיטליה.

אין זרע רעבתן יותר מזרע החיטה או כזה השואב מזון רב יותר. הייתי מכנה את הַסִּילִיגוֹ 'מעדן החיטה', אם בשל לובנה, אם בשל כוחה ואם בשל משקלה. היא מתאימה לאזורים לחים, כגון אלה שבאיטליה וּבְגַאלְיָה ארוכת־השיער; אך מעבר לָאַלְפִּים היא נשארת נאמנה למינה רק בשדות הָאַלוֹבְּרוֹגִים והרמים, ובשאר המקומות שם היא הופכת לחיטה בתוך שנתיים. התרופה היא לזרוע רק את גרגריה הכבדים ביותר.

מִסִּילִיגוֹ נעשה הלחם המפואר ביותר, ועבודת האופים בו זוכה לשבח הרב ביותר. באיטליה הוא מצטיין כאשר מערבים סִילִיגוֹ מִקַּמְפַּנְיָה בזה שגדל בפיזה. הַקַּמְפָּנִי אדמדם יותר, ואילו הַפִּיזָנִי לבן, כבד ודמוי קִירְטוֹן. התפוקה התקינה מִמּוֹדְיוּס גרגר קַמְפָּנִי המכונה 'מסורס' היא ארבעה סֶקְסְטָארְיוּס סִילִיגוֹ; ומן הרגיל, ללא הַסִּירוֹס, חמישה סֶקְסְטָארְיוּס,

ומלבד זאת חצי מוֹדְיוּס 'פרח', ארבעה סֶקְסְטָארְיוּס קמח־מאכל המכונה שניוני, ואותו מספר סֶקְסְטָארְיוּס סובין. מן הַפִּיזָנִי מתקבלים חמישה סֶקְסְטָארְיוּס סִילִיגוֹ, ושאר הכמויות שוות. הזנים של קְלוּסְיוּם וארטיום מוסיפים עוד סֶקְסְטָארְיוּס סִילִיגוֹ, ובשאר שווים. אם רוצים לעשות קמח דק, מתקבלות שש־עשרה לִיבְּרוֹת לחם, שלוש לִיבְּרוֹת קמח־מאכל וחצי מוֹדְיוּס סובין. ההבדל תלוי באבן הריחיים: דגן הנטחן יבש מניב יותר קמח; כשהוא מוזלף במי מלח הוא מניב ליבה לבנה יותר, אך משאיר יותר בסובין. מן השם עצמו ברור ש־farina, קמח, נקרא על שם far, כוסמין.

מוֹדִיוּס קמח סִילִיגוֹ גָאלִי מניב עשרים לִיבְּרוֹת לחם, ואיטלקי שתיים או שלוש לִיבְּרוֹת יותר בלחם שנאפה בתבנית. ללחם תנור מוסיפים שתי לִיבְּרוֹת בכל זן.

סולת נעשית מחיטה, והמשובחת ביותר מחיטה אפריקאית. התפוקה התקינה מִמּוֹדִיוּס אחד היא חצי מוֹדִיוּס ועוד חמישה סֶקְסְטָארִיוּס קמח דק — כך מכנים בחיטה את מה שבסיליגו מכונה 'פרח'; בתי־המלאכה לנחושת ולנייר משתמשים בו — נוסף על ארבעה סֶקְסְטָארִיוּס קמח שניוני וכמות שווה של סובין. מִמּוֹדִיוּס סולת מתקבלות עשרים ושתיים לִיבְּרוֹת לחם,

וממודיוס 'פרח' — שש־עשרה לִיבְּרוֹת. במחיר תבואה ממוצע עולה מוֹדִיוּס קמח ארבעים אַסִים; סולת עולה שמונה אַסִים יותר, וְסִילִיגוֹ מסורס פי שניים. יש גם הבחנה אחרת: לאחר ניפוי־קמח פעם אחת מתקבלות שבע־עשרה לִיבְּרוֹת לחם; פעמיים — שמונה־עשרה; שלוש פעמים — תשע־עשרה ושליש, ועוד חמש חצאי־לִיבְּרָה לחם שניוני, אותה כמות לחם־מאכל ושישה סֶקְסְטָארִיוּס סובין.

הַסִּילִיגוֹ לעולם אינו מבשיל כולו יחד, ואין תבואה הסובלת פחות עיכוב בקציר בגלל עדינותה: הגרגרים שהבשילו נושרים מיד. אולם הוא נתון בסכנה פחות משאר הדגנים בעודו על הגבעול, מפני ששיבולתו עומדת תמיד ישר ואינה מחזיקה טל היוצר חילדון.

מן הארינקה נעשה הלחם המתוק ביותר. היא עצמה צפופה מן הכוסמין, שיבולתה גדולה יותר והיא גם כבדה יותר. רק לעיתים רחוקות אין מוֹדִיוּס גרגרים ממלא שש־עשרה לִיבְּרוֹת. ביוון קשה לדוש אותה, ולכן אומר הוֹמֵרוֹס שנותנים אותה לבהמות; שכן היא הדגן שהוא מכנה אוֹלִירָה. במצרים היא נוחה ופורייה.

הכוסמין חסר מלעַן, וכך גם הַסִּילִיגוֹ, מלבד הזן המכונה לקוני. אליהם מצטרפים המינים bromos ו־tragos, כולם זרים, הדומים לאורז שהובא מן המזרח. גם הטיפה מאותו סוג, וממנה נעשה בעולמנו 'אורז'. אצל היוונים יש גם זאה. מספרים שהזאה והטיפה, בהיותן מינים מנוונים, חוזרות לחיטה אם זורעים אותן לאחר כתישה — לא מיד, אלא בשנה השלישית.

אין דבר פורה מן החיטה — הטבע העניק לה זאת מפני שבה הזין בעיקר את האדם — שהרי מְמוֹדְיוּס אחד, אם הקרקע מתאימה, כגון במישור בִּיזַקְיוּם שבאפריקה, מתקבלים מאה וחמישים מוֹדְיוּס. הממונה על המקום שלח משם לְאַוגוּסְטוּס האלוהי, מגרגר אחד, כמעט לא ייאמן, מעט פחות מארבע מאות נבטים; המכתבים בעניין עדיין קיימים.

הוא שלח גם לְנֵרוֹן שלוש מאות ושישים גבעולים מגרגר אחד. שדות לַאוֹנְטִינִי בסיציליה מניבים פי מאה, וכך גם שדות אחרים, וכל בֵּייטִיקָה ובייחוד מצרים. זני החיטה הפוריים ביותר הם המסועפת וזה המכונה 'בת מאה גרגרים'. כבר נמצא גם גבעול אחד עמוס מאה תרמילי פול.

אמרנו שדגני הקיץ הם שומשום, דוחן ודוחן־זנב. השומשום בא מהודו; גם שמן עושים ממנו, וצבעו לבן. באסיה וביוון דומה לו האריסימון; וזה שאנו מכנים אִירִיוֹ היה זהה לו אלמלא היה שמן יותר, וראוי למנותו בין התרופות יותר מאשר בין התבואות. מאותו טבע הוא הַהוֹרְמִינוֹן, כפי שהוא נקרא אצל היוונים, אך דומה לכמון; זורעים אותו עם השומשום. שום בעל חיים אינו אוכל את הַהוֹרְמִינוֹן או את האיריו בעודם ירוקים.

כתישת כל הדגנים אינה קלה באותה מידה. בְּאֶטְרוּרְיָה כותשים שיבולת כוסמין קלויה בעלי מצופה ברזל, שבקצהו גליל משונן וכוכב קטן בעל שיניים

מבפנים; אם הכותשים אינם שומרים על קצב, הגרגרים נחתכים והברזל נשבר. רוב איטליה משתמשת בעלי חשוף, וגם בגלגלים שמניעים המים, ובהזדמנות זו גם באבן ריחיים. על שיטת הכתישה עצמה נביא את דעת מָאגוֹ:

הוא מורה להשרות תחילה את החיטה במים רבים, אחר כך להסיר את מלעניה, לייבשה בשמש ואז להשיבה אל המכתש; וכך גם בשעורה. על עשרים סֶקְסְטָארִיוּס שעורה יש לפזר שני סֶקְסְטָארִיוּס מים. עדשים יש לקלות תחילה ואז לכתוש קלות עם הסובין, או להוסיף לכל עשרים סֶקְסְטָארִיוּס חתיכת לבנה לא צרופה וחצי מוֹדִיוּס חול. כרשינה מעבדים באותן דרכים כעדשים. שומשום משרים במים חמים, פורשים, משפשפים וטובלים במים קרים כדי שהמוץ יצוף; ושוב פורשים על בדי פשתן בשמש. אם אין עושים זאת במהירות הוא מתעפש וצבעו נעשה עכור.

גם לדברים שמסירים מהם את המוץ יש שיטות טחינה שונות. כאשר כותשים את השיבולת לבדה בנפרד, התוצר מכונה acus ומשמש צורפים; אבל כשדשים אותה בגורן יחד עם הגבעול, התוצר הוא קש, המשמש ברוב הארצות למספוא לבהמות משא. את פסולת ניקוי הדוחן, דוחן־הזנב והשומשום מכנים adpluda, ובמקומות אחרים בשמות אחרים.

קַמְפַּנְיָה נהנית במיוחד מדוחן ומכינה ממנו דייסה לבנה. גם לחם מתוק מאוד נעשה ממנו. עמי הַסַּרְמָטִים ניזונים בעיקר מדייסה זו ואף מקמח נא, המעורב בחלב סוסה או בדם מווריד הרגליים. האתיופים אינם מכירים תבואה אחרת מלבד דוחן ושעורה,

גם גַּאלְיָה משתמשת בדוחן־זנב, ובייחוד אַקוויטַנְיָה; וכן איטליה שסביב הפו, בתוספת פול, שבלעדיו... העמים הַפּוֹנְטִיִּים אינם מעדיפים שום מזון על דוחן־

זנב. שאר דגני הקיץ נהנים מהשקיה יותר אפילו מגשם; אך דוחן ודוחן־זנב — לא ממים, כאשר הם מוציאים עלים. אוסרים לזרוע אותם בין גפנים או עצי פרי, מפני שסבורים שזריעה זו מדלדלת את הקרקע.

השימוש העיקרי בדוחן לשאור הוא ללוש אותו בתירוש, וכך הוא נשמר לשנה. שאור דומה נעשה מסובין החיטה עצמו, מן הדק והמשובח ביותר, לאחר שהושרה שלושה ימים בתירוש לבן, נלוש ויובש בשמש. כשאופים לחם ממיסים את הכיכרות הקטנות האלה בסולת דגן, מתסיסים ומערבים בקמח; סבורים שכך נעשה הלחם הטוב ביותר. היוונים קבעו שדי בשני שלישים שאור לכל שני חצאי־מוֹדְיוס קמח.

המינים האלה נעשים רק בבציר. בכל עונה רצויה עושים ממים ומשעורה כופתאות בנות שתי לִיבְּרוֹת, וקולים אותן ליד אש רותחת או במחבת חרס תחת אפר וגחלים עד שיאדימו. אחר כך מכסים אותן בכלים עד שיחמיצו, ומהן ממיסים שאור. כאשר נהגו לעשות לחם שעורה, התסיסו אותו בקמח כרשינה או בקמח cicercula; המידה התקינה הייתה שתי לִיבְּרוֹת לחמישה חצאי־מוֹדְיוס.

כיום עושים שאור מן הקמח עצמו: לשים אותו לפני הוספת המלח, מבשלים כדייסה ומניחים עד שיחמיץ. אך בדרך כלל אין מחממים אותו מעט, אלא משתמשים רק בבצק שנשמר מיום קודם. ברור שהטבע מתסיס באמצעות חמיצות, וכי גופם של הניזונים מלחם מוחמץ חסון יותר; שהרי אצל הקדמונים ייחסו בריאות מיוחדת לכל חיטה כבדה במיוחד.

מיותר לעבור על מיני הלחם הרבים. אחדים נקראו על שם התוספות, כגון 'לחם צדפות'; אחרים על שם המותרות, כגון ארטולגני; אחרים על שם

המהירות, כגון סְפָּאוּסְטִיקִי; ועוד לפי דרך האפייה — לחם תנור, לחם תבנית או לחם שנאפה בְּקְלִיבָּנוּס. לא מכבר הובא מן הַפַּרְתִים גם לחם המכונה 'מימי', מפני שמותחים אותו במים עד שהוא דק, ספוגי וחלול; אחרים מכנים אותו פַּרְתִי. עיקר שבחו תלוי בטיב הַסִילִיגוֹ ובדקות הנפה. יש הלשים בביצים או בחלב, ועמים שאף שרויים בשלום לשים בחמאה, לאחר שההשקעה עברה אל מיני מלאכת האפייה.

בְּפִיקְנוּם נשמרת תהילה מיוחדת להמצאת לחם מחומר אליקה. משרים אותו תשעה ימים, וביום העשירי לשים במיץ צימוקים עד שנעשה כעלה בצק דק; אחר כך מכניסים לכדים בתנורים וקולים, והכדים נשברים שם. אין הוא ראוי לאכילה אלא לאחר שהורטב, ובעיקר בחלב־דבש.

לא היו אופים ברומא עד המלחמה בְּפֶּרְסֵאוּס, למעלה מ־580 שנה מייסוד העיר. הַקוּוִירִיטִים אפו את לחמם בעצמם, וזו הייתה בעיקר מלאכת הנשים, כפי שהיא גם כיום אצל רוב העמים. כבר פְּלָאוּטוּס מזכיר אופי־תבנית במחזה שכינה 'האולולריה'; משום כך ניטש ויכוח גדול בין המלומדים אם אותו טור אכן שייך למשורר הזה,

ומדעתו של אַטְיוּס קַפִּיטוֹ מתברר שבאותם ימים נהגו טבחים לאפות לחם לעשירים יותר, ו'אופים' נקראו רק אלה שכתשו כוסמין. גם טבחים לא החזיקו בין עבדיהם, אלא שכרו אותם מן השוק. את סוגי הנפות המציאו ארצות שונות: גַּאלְיָה — משער סוסים; ספרד — נפות ניעור ונפות לקמח דק מפשתן; מצרים — מפפירוס ומסמר.

אך בין הדברים הראשונים יש לדבר גם על דרך הכנת האליקה המעולה והבריאה ביותר, שהיא כתר התבואות הבלתי־מעורער של איטליה. היא

נעשית בלי ספק גם במצרים, אך שם בזויה מאוד; באיטליה היא נעשית במקומות רבים, כגון בשדות וֵרוֹנָה ופיזה, אך המשובחת מכול בְּקַמְפַּנְיָה. המישור שוכן מתחת להרים עטורי גשם, והוא כולו מישור באורך ארבעים אלף פסיעות.

אדמתו — כדי שנדבר מיד על טבע הקרקע — אבקתית בשכבה העליונה; מתחתיה היא סופגת ואף נקבובית כאבן ספוג. חסרונם של ההרים נהפך לטובה: היא מסננת גשמים תכופים ומעבירה אותם, אך בשל קלות העיבוד אינה מניחה לעצמה להיסחף או להירטב. את הלחות שקיבלה אין היא משיבה בשום מעיין, אלא מעכלת אותה במתינות ומחזיקה אותה בתוכה כמוהל.

זורעים בה כל השנה: דוחן־זנב פעם אחת וכוסמין פעמיים. ואף על פי כן, באביב שדות התבואה שנחו מוציאים ורד ריחני יותר מן התרבותי. עד כדי כך אין האדמה חדלה ללדת; מכאן האמרה העממית שבקרב הַקַּמְפָּנִים עושים יותר בושם משאצל שאר העמים עושים שמן. וכשם שהמישור הַקַּמְפָּנִי עולה על כל ארצות העולם, כך עולה עליו עצמו החלק המכונה לָבּוֹרְיָה, שהיוונים מכנים המישור הפלגראי. גבולות לבוריה הם שתי הדרכים הקונסולריות שמשני צדדיה: זו המוליכה מִפּוּטֵאוֹלִי לקפואה וזו המוליכה מִקּוּמָאֵי לקפואה.

אליקה נעשית מזאה, שכינינו 'זרע'. את גרגריה כותשים במכתש עץ, כדי שקושי האבן לא ישחק אותם, בעלי נע; כידוע, זו עבודת עונשין של אסירים כבולים. בקצהו תיבה מברזל. לאחר שהקליפות הוסרו, כותשים שוב באותם כלים את הליבה העירומה. כך נעשים שלושה סוגי אליקה: הקטן, השני בגודלו, והגדול ביותר, המכונה aphaerema.

עדיין אין להם הלובן שבו הם מצטיינים, אך כבר בשלב זה הם עדיפים על האליקה הָאֲלֶכְסַנְדְרוֹנִית. אחר כך — דבר מפליא — מערבים קִירְטוֹן, החודר אל גוף הגריס ומעניק לו צבע ורכות.

קִירְטוֹן זה נמצא בין פּוּטֵאוֹלִי לְנִיאָפּוֹלִיס, בגבעה המכונה לֵאוּקוֹנָאיוֹס. עדיין קיים צו של אַוגוּסְטוּס האלוהי, שבו ציווה לשלם לְנִיאָפּוֹלִיטָנִים בעבורו מאוצרו מאתיים אלף מדי שנה, בעת שייסד קולוניה בקפואה; והוא הוסיף את סיבת התשלום: הַקֶמְפָּנִים טענו שאי אפשר להכין אליקה בלי מחצב זה. — באותו מקום נמצא גם גופרית, ומעיינות אַרְקְסוֹס בוקעים שם לטובת צלילות העיניים, ריפוי פצעים וחוזק השיניים. —

אליקה מזויפת נעשית בעיקר מזאה שהתנוונה באפריקה. שיבוליה רחבות ושחורות יותר וגבעולה קצר. כותשים אותה עם חול, ואף כך קשה להסיר את קליפותיה; מתקבלת מחצית המידה כשהיא נקייה. אחר כך מפזרים גבס בכמות רבע, וכשהתערובת נדבקת מנפים בנפת קמח. הנשאר בה מכונה excepticia והוא הגדול ביותר. את העובר מנפים שוב בנפה צפופה יותר והוא מכונה 'שניוני'; ואילו cribraria הוא הנשאר בדרך דומה בנפה שלישית, הצרה ביותר, המעבירה רק את החול.

דרך אחרת לזיוף בכל מקום היא בחיטה: בוחרים את הגרגרים הלבנים והגדולים ביותר, מבשלים אותם למחצה בכדים, אחר כך מייבשים בשמש עד מחצית ולבסוף מזלפים מעט ושוברים באבני ריחיים. מזאה נעשה טָרָגוּם יפה יותר מאשר מחיטה, אף שהוא פגם באליקה. במקום קִירְטוֹן מעניקה לו תערובת של חלב שלא בושל בתוכו את הלובן.

להלן טבען של הקטניות, ובהן הכבוד הרב ביותר נתון לפול, שהרי ניסו לעשות אפילו לחם ממנו. הקמח ממנו מכונה lomentum; בו ובכל קטנית — וכיום אף במספוא — מכבידים את משקל הלחם הנמכר. לפול שימושים רבים לכל מיני בעלי ארבע הרגליים, ובייחוד לאדם. אצל רוב העמים מערבים אותו גם בדגן, ובייחוד בדוחן־זנב, כשהוא שלם או שבור בעדינות רבה יותר.

אף דייסת הפולים מקודשת לאלים של פולחניו לפי המנהג הקדום. הפול עולה בערכו על מזונות־הלוואי האחרים, אך סבורים שהוא מקהה את החושים ואף גורם לחלומות; משום כך גינתה אותו תורת פִּיתָגוֹרַס. אחרים מסרו שהטעם הוא שנשמות המתים שוכנות בו, ולפיכך משתמשים בו תמיד בטקסי זיכרון למתים.

וָארוֹ מוסר שמטעמים אלה אין כוהן יוּפִּיטֶר אוכל פול, וגם מפני שבפרחו מצויות אותיות של אבל. אף מנהג דתי מיוחד קשור בו: נהוג להביא הביתה מן היבול דווקא פול לשם אות טוב, ומשום כך הוא נקרא 'פול ההבאה'. סבורים גם שהבאתו למכירות פומביות מביאה רווח. מכל הזרעים הוא לבדו מתמלא מחדש אף לאחר שננגס, כשהירח מתמלא. אין הוא מתבשל כל צורכו במי ים או במים מלוחים אחרים.

מבין הקטניות הפול נזרע ראשון, לפני שקיעת הפליאדות, כדי שיקדים את החורף. וֶרְגִילִיוּס מורה לזרעו באביב, כמנהג איטליה שמעבר לַפּוֹ; אולם רוב האנשים מעדיפים שדות פול שנזרעו בעתם על פני יבול של שלושה חודשים. תרמיליו וגבעוליו הם מספוא ערב מאוד לבהמות. הוא זקוק למים ביותר בעת הפריחה, ואחרי שנשר הפרח די לו במעט. הוא מדשן, כזבל, את הקרקע שבה

נזרע; לפיכך במקדוניה וּבְתֶסָלְיָה הופכים את השדות כאשר הוא מתחיל לפרוח.

הוא גם צומח מאליו במקומות רבים, כגון באיי האוקיינוס הצפוני, שמשום כך מכנים אותם בני עמנו 'איי הפול'. אף בְּמָאוּרִיטַנְיָה הוא גדל בר בכל מקום, אך הוא קשה מאוד ואי־אפשר לבשלו כל צורכו. במצרים גדל גם מין בעל גבעול קוצני, שממנו בורחים התנינים מחשש לעיניהם.

אורכו המרבי של עמוד הגבעול ארבע אמות, ועוביו כעובי אצבע. אלמלא היו לו מפרקים היה דומה לקנה רך. ראשו כראש הפרג וצבעו ורוד, ובו לא יותר משלושים פולים. עליו רחבים; הפרי עצמו מר וריחו מר, אך שורשו חביב מאוד למאכל על התושבים, חי או מבושל בכל דרך, ודומה לשורשי קנים. הוא גדל גם בסוריה וּבְקִילִיקְיָה ובאגם טוֹרוֹנֶה שֶׁבְּכַלְקִידִיקֵה.

מן הקטניות העדשים נזרעות בסתיו או באביב, וביוון גם האפונה. העדשה אוהבת קרקע דלה יותר משהיא אוהבת קרקע דשנה, ובייחוד אקלים יבש. במצרים יש שני סוגים: האחד עגול וכהה יותר, והאחר בעל צורתה הרגילה; מצורתה הושאל השם 'עדשות' לשימושים שונים. אני מוצא אצל המחברים שאכילתה מביאה שלוות נפש. את האפונה יש לזרוע במקום שטוף שמש, שכן אינה סובלת קור כלל. משום כך באיטליה ובאקלים דרומי יותר זורעים אותה רק באביב, בקרקע קלה ותחוחה.

מטבע החֻמְצָה לצמוח עם מליחות, ולכן היא צורבת את הקרקע ואין לזרעה אלא לאחר שהושרתה ביום הקודם. יש לה מינים רבים, הנבדלים בגודל, בצבע, בצורה ובטעם. יש מין הדומה לראש איל, ומכאן שמו; הוא לבן או שחור. יש גם 'חמצת יונים', שאחרים מכנים חמצת וָנוּס: לבנה, עגולה, חלקה

וקטנה מחמצת האיל, והפולחן משתמש בה במשמרות לילה. יש גם חמצית קטנה, לא־אחידה וזוויתית כאפונה. המתוקה ביותר היא זו הדומה ביותר לארבוס, והשחורה והאדמדמה מוצקה מן הלבנה.

תרמיל החמצה עגול; תרמילי שאר הקטניות ארוכים ומתאימים לצורת הזרע. תרמילי הפול רחבים, ותרמילי האפונה גליליים. את השעועיות אוכלים עם גרגיריהן בתוך התרמילים. אפשר לזרען בכל קרקע שתרצה, מאמצע אוֹקְטוֹבֶּר ועד הראשון בְּנוֹבֶמְבֶּר. משהחלו הקטניות להבשיל יש לקטפן, מפני שהן ניתרות במהרה, ולאחר שנפלו קשה למצאן; כן הדבר גם בתורמוס. ואולם ראוי שנדבר תחילה בלפתות — סופרינו נגעו בהן רק בדרך אגב, והיוונים דנו בהן ביתר עיון, אף כי גם הם כללו אותן בין ירקות הגן — אם נשמור על הסדר הראוי.

יש לדון בהן מיד אחרי החיטה, או לכל המאוחר אחרי הפול, שהרי אין תועלת אחרת העולה על תועלתן. קודם כול הן גדלות למאכל כל בעלי החיים, ואף אינן מן המאכלים הפחות משביעים למיני העופות שבמשק, בייחוד אם בושלו במים.

הבהמות ההולכות על ארבע שמחות גם בעלוותן. לאדם אין בשעתן פחות עונג מן הנצרים הצעירים שלהן, ואף אלה שהצהיבו והומתו באסמים טעימים אולי יותר מן הירוקים. הלפתות עצמן משתמרות הן באדמתן והן לאחר שמניחים להן להתייבש, כמעט עד היבול הבא, ומונעות את תחושת הרעב. לבני עבר הפו זהו היבול השלישי, אחרי היין והקציר.

הלפת אינה בררנית בקרקע, וגדלה כמעט במקום שאין לזרוע בו דבר אחר. ערפל, כפור וקור אף מזינים אותה, והיא מגיעה לגודל מופלא; ראיתי לפתות

שמשקלן עולה על ארבעים לִיבְּרוֹת. במטבחינו הן משובחות בדרכים רבות, ומשתמרות לשימושים אחרים לאחר שחריפות החרדל מרוסנת בהן. אף צובעים אותן, מלבד צבען שלהן, בשישה צבעים אחרים, ובהם ארגמן.

ואין מאכל אחר שראוי לצובעו. היוונים קבעו תחילה שני סוגים שלהן, זכר ונקבה, ושניהם נוצרים מאותו זרע לפי אופן הזריעה: בזריעה צפופה ובקרקע קשה הן נעשות זכריות. הזרע משובח ככל שהוא דק יותר.

אך צורותיהן של כולן שלוש: או שהן מתפשטות לרוחב, או שהן מתעגלות לכדור. לצורה השלישית קראו בר: שורשה נמשך לאורך כדוגמת צנון, ועליה זוויתיים ומחוספסים. מיצָה חריף, ואם אוספים אותו סמוך לקציר ומערבים בו חלב אישה הוא מנקה את העיניים ומרפא עכירות. סבורים שהקור ממתיק אותן ומגדילן; בחום הן מוציאות עלים. הבכורה ללפתות הגדלות בשדה נוּרְסִיָה — מחירן ססטרטיוס אחד לְלִיבְּרָה, ובעת מחסור שניים — ואחריהן אלה הגדלות בְּאַלְגִידוּם; ואילו בין הנפוסים הבכורה לאלה של אַמִיטֶרְנוּם.

טבעם של הנפוסים כמעט זהה: גם הם אוהבים קור. זורעים אותם גם לפני הראשון בְּמַרְס, ארבעה סֶקְסְטָארְיוּס לַיוּגֶרוּם. בעלי הניסיון מורים לזרוע נָפּוֹס בכל תלם חמישי ולפת בכל תלם רביעי, ושניהם בקרקע מזובלת; הלפתות נעשות שופעות יותר אם חורשים את הזרע יחד עם מוץ. הם רוצים שהזורע יהיה עירום ויתפלל כי הוא זורע לעצמו ולשכניו.

המועד הנכון לזריעת שני המינים הוא בין ימי החג של שני האלים, נֶפְּטוּנוּס וּוולקנוס. מוסרים, על סמך תצפית מדוקדקת, שאם זורעים בתוך פרק הזמן האמור במספר ימים השווה ליום הירח שבו ירד השלג הראשון בחורף הקודם, היבול מצליח להפליא. באזורים חמים ולחים זורעים אותם גם באביב.

אחריהם בא התורמוס בשימושו, המשותף לאדם ולבהמות מפריסות. כדי שלא יברח מן הקוצרים בקפיצת זרעיו יש לאספו אחרי גשם. אין בין כל הגידולים טבע מופלא ממנו בתחושתו את הארץ. קודם לכול הוא מסתובב מדי יום עם השמש, ואף ביום מעונן מראה לאיכרים את השעות. נוסף על כך הוא פורח שלוש פעמים. הוא אוהב את האדמה, אך אינו רוצה שיכסוהו בה.

וזה הגידול היחיד שנזרע בקרקע שלא נחרשה. הוא מבקש בעיקר אדמה חצצית ויבשה, ואף חולית, ואינו רוצה כלל בטיפוח. אהבתו לארץ כה גדולה, שאפילו הושלך על אדמה מכוסה שיחים בין עלים וסבכים, שורשו מגיע בכל זאת אל הקרקע. כבר אמרנו שזריעתו מדשנת שדות וכרמים; לפיכך לא זו בלבד שאינו זקוק לזבל, אלא שהוא ממלא את מקום הזבל המשובח ביותר. שום גידול אחר אינו עולה מאומה כמוהו, שהרי אפילו לשם זריעתו אין צורך להביאו ממקום אחר:

זורעים אותו היישר מן הגורן, ואף אין צורך לפזרו, שכן הוא נופל מאליו. הוא הראשון להיזרע והאחרון להיאסף, ושניהם בדרך כלל בחודש סֶפְּטֶמְבֶּר, מפני שאם לא הקדים את החורף הוא חשוף לקור. נוסף על כך הוא שוכב ללא נזק, ואף אם נעזב כאשר הגשמים אינם באים מיד אחריו לכסותו, מרירותו מגינה עליו מכל בעלי החיים; ובכל זאת מכסים אותו בדרך כלל בתלם רדוד. מבין הקרקעות הצפופות הוא אוהב ביותר אדמה אדומה. להזנתה יש להפכו בקרקע אחרי הפריחה השלישית, ובחול אחרי השנייה. רק אדמת גיר וטין הוא שונא, ובהן אינו מצליח.

לאחר השריה במים חמים הוא משמש גם למאכל אדם. מוֹדִיוּס אחד משביע שור ומחזקו; וכשמניחים אותו על בטנם של ילדים הוא אף משמש תרופה.

מוטב לאחסנו בעשן, כי במקום לח תולעים זעירות מכרסמות את טבורו ומסרסות את כוח נביטתו. אם רעו את עליו, יש לחרוש מיד את הקרקע.

גם הבקיה מדשנת שדות ואינה דורשת מן האיכרים עבודה רבה. לאחר שנזרעה בתלם אחד אין מעדרים אותה, אין מזבלים אותה, ואין היא זקוקה אלא לשידוד. שלושה מועדי זריעה לה: סמוך לשקיעת אַרְקְטוּרוֹס, כדי שתשמש מרעה בְּדֶצֶמְבֶּר — ואז גם מיטב הזריעה לזרע, שכן היא נושאת יבול אף לאחר רעייה; הזריעה השנייה בְּיָנוּאָר, והאחרונה בְּמַרְס, ואז היא מועילה ביותר לעלווה.

מכל הגידולים היא אוהבת יובש יותר מכול, ואף אינה דוחה צל. אם זרעיה נאספו בשלים, המוץ שלה מועדף על כל האחרים. היא גוזלת מן הגפנים את לשדן, והן נחלשות אם היא נזרעת במטע עצי־תמך.

אף הטיפול בְּאַרְבּוֹס אינו מכביד. הוא רק דורש עישוב נוסף על הבקיה, וגם כוח מרפא יש בו: באיגרותיו של אַוגוּסְטוּס האלוהי נשתמר זכר לכך שנרפא באמצעותו. לכל צמד שוורים די בחמישה מודיאוס לזריעה. אומרים שזריעתו בְּמַרְס מזיקה לבקר, ובסתיו גורמת לנזלת, אך הוא נעשה בלתי מזיק אם נזרע בראשית האביב.

גם הַסִּילִיקְיָה, כלומר חילבה, נזרעת בחריצה, בתלם שעומקו אינו עולה על ארבע אצבעות; וככל שמטפלים בה גרוע יותר, כן היא מצליחה יותר. נדיר שאפשר לומר על דבר שהזנחתו מועילה לו. ואילו הגידולים הנקראים שיפון ופאראגו אינם צריכים אלא שידוד.

את השיפון מכנים בני טָאוּרִינִי שלרגלי האלפים בשם אסיה. זה דגן גרוע מאין כמוהו, המשמש רק להדיפת רעב; הוא פורה אך גבעולו דק, קדרותו קודרת ומשקלו רב במיוחד. מערבים בו כוסמין כדי למתן את מרירותו, ואף כך הוא אינו נעים ביותר לקיבה. הוא גדל בכל קרקע שהיא, מניב פי מאה מן הזרע, ובעצמו משמש דשן.

פאראגו נזרע בצפיפות רבה משיירי הכוסמין, ולעיתים מערבים בו גם בקיה. באפריקה מכינים אותו משעורה. כל אלה גידולי מספוא; וכך גם הקראקה, מין שהתנוון מן הקטניות. היונים אוהבות אותה עד כדי כך, שאומרים כי אם האביסו אותן בה לא יברחו מן המקום.

לקדמונים היה מין מספוא שֶׁקָּאטוֹ מכנה אוֹקִינוּם, ובאמצעותו עצרו שלשול אצל שוורים. זה היה יבול מספוא ירוק שנקצר לפני שהוציא זרע. סוֹרָה מָמִילְיוּס מפרש זאת אחרת: לדבריו נהגו לערבב בסתיו, בכל יוּגֶרוּם, עשרה מודיאוס פול, שניים בקיה וכמות שווה של ארוויליה ולזרוע אותם; טוב עוד יותר אם עירבו שיבולת־שועל יוונית, שזרעה אינו נושר. תערובת זו נקראה אוֹקִינוּם ונזרעה למען השוורים. וָארוֹ אומר שהשם נגזר ביוונית ממהירות צמיחתו, שכן אומרים ὠκέως (אוֹקֶאוֹס), 'במהירות'.

האספסת זרה אפילו ליוון, שהרי הובאה ממדי בעת מלחמות פרס שפתח דָּרְיָוֶוש. ואף על פי כן ראוי למנותה בין הראשונות, כה גדולה מעלתה: זריעה אחת מתקיימת יותר משלושים שנה. היא דומה לתלתן בגבעולה ובעליה, ויש בה מפרקים. בכל מקום שבו הגבעול מתרומם, העלים מתכווצים. אַמְפִילוֹכוֹס חיבר כרך אחד עליה ועל הַצִיטִיסוּס.

בסתיו מעבדים את הקרקע שבה תיזרע: מסלקים ממנה אבנים ומנקים אותה, אחר כך חורשים ומשדדים, מעבירים עליה שוב ושוב משוכת־שידוד, פעמיים ושלוש בהפסקות של חמישה ימים, ומוסיפים זבל. היא מבקשת קרקע יבשה אך עשירה בלשד או מושקית. בקרקע שהוכנה כך זורעים אותה במאי, שאם לא כן היא חשופה לכפור.

יש לזרוע בצפיפות שתמלא את כל השטח ותדחק את העשבים הצומחים ביניה — שלושה מודיאוס לַיוּגֶרוּם משיגים זאת — ולהיזהר שהשמש לא תצרוב אותה; לפיכך יש לכסותה מיד בעפר. אם הקרקע לחה או עשבונית, העשבים גוברים עליה והיא נהפכת לאחו. לכן מיד יש לשחררה מכל עשב עד גובה אוּנְקְיָה אחת, ביד ולא במעדר. קוצרים אותה בתחילת הפריחה ובכל פעם שהיא שבה ופורחת; הדבר קורה שש פעמים בשנה, ולכל הפחות ארבע. אין להניח לה להבשיל לזרע, כי עד שנתה השלישית ערכה כמספוא גדול יותר. באביב יש לעדרה ולנקותה מעשבים אחרים, ובשנה השלישית לגרד את הקרקע במכושים עד פניה. כך מתים שאר העשבים בלי לפגוע בה, בזכות עומק שורשיה. אם העשבים גברו, התרופה היחידה היא מחרשה: הופכים שוב ושוב עד שכל השורשים האחרים מתים. אין לתת ממנה לבהמה עד שובע, פן יהיה צורך להקיז את דמה. כשהיא ירוקה היא מועילה יותר; בייבושה היא נעשית ענפית ולבסוף מתפוררת לאבק חסר תועלת. על הַצִיטִיסוּס, שגם לו ניתנת הבכורה בין המספואים, דיברנו די בין השיחים. כעת עלינו להשלים את תיאור טבעם של כל הדגנים, ובתוך כך לדבר גם על מחלותיהם. הפגם הראשון במעלה של החיטה הוא שיבולת־שועל, וגם שעורה מתנוונת לכדי שיבולת־שועל עד שזו עצמה נחשבת לדגן: עמי גרמניה זורעים אותה ואינם חיים מדייסה אחרת. פגם זה נגרם בעיקר מלחות הקרקע והאקלים. הסיבה

הבאה היא חולשת הזרע, אם שהה זמן רב באדמה בטרם בקע; והוא הדין אם היה רקוב בשעת הזריעה. הדבר ניכר מיד בבקיעה הראשונה, ומכאן ברור שהסיבה בשורש. יש פגם נוסף הקרוב לשיבולת־שועל: לאחר שהגרגר כבר התחיל להתמלא אך טרם הבשיל וחיזק את גופו, משב מזיק מרוקן אותו, והוא נעלם ריק בשיבולת כעין נפל. הרוחות מזיקות לחיטה ולשעורה בשלושה זמנים: בפריחה, מיד לאחריה, או בראשית ההבשלה. במקרה האחרון הן מרוקנות את הגרגרים, ובשני הראשונים מונעות את היווצרותם. גם שמש תכופה היוצאת מתוך ענן מזיקה. תולעים נוצרות בשורש כשחום פתאומי כולא את הלחות אחרי גשמי הזריעה; והן נוצרות גם בגרגר, כשהשיבולת מתחממת לאחר גשם. יש גם חיפושית קטנה הקרויה קַנְתָרִיס, המכרסמת את הדגנים. כל בעלי החיים האלה נעלמים כשמזונם אוזל. שמן, זפת ושומן מזיקים לזרעים, ויש להיזהר מלזרוע זרע שנגע בהם. גשם מועיל לצמח מן הנביטה ואילך, אך מזיק לחיטה ולשעורה בפריחתן; לקטניות אינו מזיק, פרט לחמצה. גשם פוגע בדגנים מבשילים, ובשעורה יותר מכול. גם עשב לבן דומה לדוחן משתלט על שדות ואף ממית בהמות. את הזון, הקוטב, הקוצים, הלפה והסנה הייתי מונה בין מחלות היבול ולא בין מכות האדמה עצמה. נזק שמימי לדגנים ולכרמים, שאינו נופל משום נזק אחר, הוא החילדון. הוא שכיח ביותר באזורים טלולים, בעמקים שאין בהם משבי רוח; מקומות גבוהים וחשופי רוח, לעומתם, נקיים ממנו. גם שפע יתר הוא מפגמי היבול, כאשר הצמחים הכבדים מפוריותם רובצים. פגם המשותף לכל הזרועים הוא זחל העלים, ואף לחמצה, כאשר הגשם שוטף את מליחותה וממתיק אותה.

יש עשב הממית את החמצה ונכרך סביב הארבוס; שמו עלקת. את החיטה ממית בדרך דומה האֵרָה, את השעורה העשב המכונה אִיגִילוֹפְּס, ואת

העדשים עשב דמוי גרזן שהיוונים מכנים בשל דמיונו פֶּלֶקִינוֹן; גם אלה ממיתים בחיבוקם. בסביבות פִּילִיפּוֹי מכנים אַטָרְמוּם עשב הממית את הפול בקרקע דשנה, וּטָרְמוּם — את הממיתו בקרקע דלה, לאחר שרוח מסוימת נשבה עליו בעודו רטוב.

גרגר הארה זעיר מאוד ונתון בקליפה קוצנית. כשהוא בלחם הוא גורם במהירות לסחרחורת; ואומרים שבאסיה וביוון, כאשר הבלנים רוצים לפזר את הקהל, הם משליכים את הזרע על הגחלים. בְּאַרְבּוֹס נוצר גם סַלַנְגִיוֹן, יצור קטן ממין העכביש, אם החורף גשום. בבקיה נוצרים חשופיות, ולעיתים עולים מן האדמה חלזונות זעירים המכרסמים אותה להפליא. אלה, פחות או יותר, המחלות.

תרופותיהן: כל הנוגע לעשבים מטופל במעדר, ובעת פיזור הזרע — באפר. פגעים השוכנים בזרע ובסביבת השורש נמנעים בטיפול מוקדם. סבורים שזרעים שהורטבו תחילה ביין חולים פחות. וֶרְגִילְיוּס מורה להרטיב את הפול בְּנַטְרוֹן ובגפת זיתים נוזלית, ומבטיח שכך גם יגדל יותר.

יש הסבורים שאם משרים אותו בשתן ובמים שלושה ימים לפני הזריעה הוא מתפתח במיוחד; ואם עדרו אותו שלוש פעמים, מוֹדְיוּס אחד של פול שבור מניב מוֹדְיוּס שלם. אם מערבים זרעים אחרים בעלי ברוש כתושים אין התולעים מזיקות להם, וגם לא אם הם נזרעים בזמן היעלמות הירח. רבים מורים כתרופה לדוחן לשאת בלילה קרפדה סביב השדה לפני העידור ולקברה במרכזו כשהיא סגורה בכלי חרס. כך לא יזיקו לא דרורים ולא תולעים; אך יש להוציאה לפני הקציר, שאם לא כן ייעשה הדוחן מר. עוד אומרים שזרעים שנגע בהם כתף חפרפרת נעשים שופעים יותר.

דָמוֹקְרִיטוֹס מורה לזרוע את כל הזרעים לאחר שטופלו במיץ העשב הגדל על רעפים, הנקרא אַיזוֹאוֹן, ובפי אחרים אֶזוּם, וּבְלָטִינִית סֶדוּם או דִיגִיטִילוּם. בדרך כלל, אם מתיקות הקרקע מזיקה ותולעים נאחזות בשורשים, התרופה היא לפזר גפת זיתים נוזלית טהורה ונטולת מלח ואחר כך לעדור. אם הדגן התחיל להיכנס לפרקיו, יש לעשבו לבל יגברו העשבים.

אני יודע שלהקות זרזירים ודרורים, מכת הדוחן והדוחן האיטלקי, מורחקות אם טומנים בארבע פינות השדה עשב ששמו אינו ידוע; ופלא לומר: שום עוף אינו נכנס כלל. עכברים מורחקים באפר של סמור או חתול, מדולל ומפוזר עם הזרע, או במים שבהם בושלו. אך ארסם של בעלי החיים הללו מורגש בריחו גם בלחם; משום כך סבורים שמועיל יותר לגעת בזרעים במרת שור.

את החילדון, הגדול שבפגעי השדות, מעבירים מן השדות אל עלי דַפְנָה באמצעות נעיצת ענפי דַפְנָה בשדה. שפע היתר של היבול מרוסן בשיני הבהמות, אך רק בעודו עשב; ודגן שנרעה, אפילו פעמים אחדות, אינו סובל נזק בשיבולת. לעומת זאת ברור שבדגן שנגזז אפילו פעם אחת הגרגר נעשה ארוך יותר, ריק וחסר, ואינו נובט כשזורעים אותו. בבבל, עם זאת, קוצרים פעמיים ובשלישית נותנים לבהמות לרעות; שאם לא כן היו נוצרים עלים בלבד.

ואף כך פוריותה המופלאה של הקרקע מחזירה יבול פי חמישים, ולחקלאים חרוצים אף פי מאה. אין הטיפול קשה: משקים זמן רב ככל האפשר, כדי לדלל את הפוריות השמנה והצפופה מאוד. הפרת והחידקל אינם מביאים סחף כדרך שהיאור מביא במצרים, ואף האדמה עצמה אינה מצמיחה עשבים. ואף על פי כן פוריותה כה גדולה, שבשנה הבאה צומח מאליו יבול שני מן הזרעים

שנדחקו בקרקע בדריכה. הבדל כה גדול בין הקרקעות מזכיר לנו למיין את סוגי האדמה לפי הדגנים.

וזו דעת קָאטוֹ: בקרקע כבדה ודשנה יש לזרוע חיטה; ואם היא גם ערפילית — לפתות, צנונות, דוחן ודוחן איטלקי. בקרקע קרה ומימית יש לזרוע מוקדם, ובחמה מאוחר. בקרקע אדומה, שחורה או חולית, אם אינה מימית — תורמוס; בקרקע גירית או אדומה ובשדה מימי יותר — כוסמין אדוריאום; בקרקע יבשה, נקייה מעשבים ואינה מוצלת — חיטה.

בקרקע חזקה — פול; בקיה — בקרקע שיש בה מעט ככל האפשר מים ועשבים; סִילִיגוֹ וחיטה במקום פתוח וגבוה, שהשמש צורבת אותו זמן רב ככל האפשר; עדשים בקרקע זרועה שברי אבנים ואדומה, שאינה עשבונית; שעורה בשדה בור ובשדה שאפשר לזרוע בו שנה אחר שנה; דגן תלת־חודשי במקום שאי־אפשר לקיים בו זריעה בעתה ושדשנותו מאפשרת זריעה רצופה.

יש גם הבחנה דקה זו: בקרקע דלה יש לזרוע את שאינו זקוק למוהל רב, כגון צִיטִיסוֹס והקטניות — פרט לחמצה — הנעקרות מן האדמה ואינן נקצרות; ומכאן גם שמן legumina, מפני שכך הן 'נלקטות'. בקרקע דשנה יש לזרוע את הצמחים שמזונם רב יותר, כגון ירקות, חיטה, סִילִיגוֹ ופשתן. לכן קרקע דלה תינתן לשעורה, כי שורשה דורש פחות הזנה; וקרקע עשירה וצפופה יותר — לחיטה.

במקום לח יותר יש לזרוע כוסמין אדוריאום ולא חיטה, ובמקום ממוזג גם חיטה וגם שעורה. הגבעות מניבות חיטה חזקה יותר אך בכמות קטנה יותר. כוסמין וְסִילִיגוֹ סובלים גם קרקע גירית וביצתית. אות מבשר מן הדגנים אירע, ככל

שמצאתי, רק פעם אחת, בְּקוֹנְסוּלָאט של פּוּבְּלִיוּס אֵילִיוּס וּגְנֵאיוּס קוֹרְנֵלְיוּס, בשנה שבה הובס חַנִּיבַּעַל: אז, כך נמסר, צמחו על עצים גרגרים מוכרים.

ומאחר שדיברנו די על מיני הדגנים והקרקעות, נדבר עתה על דרך החרישה, אך תחילה נזכיר את קלות העבודה במצרים. היאור ממלא שם את מקום עובד האדמה: כפי שאמרנו, הוא מתחיל לעלות על גדותיו מן היום הארוך ומולד הירח, תחילה לאט ואחר כך ביתר עוז כל עוד השמש באריה; משעברה לבתולה הוא נחלש, ובמאזניים שב לאפיקו.

אם לא עלה על שתים־עשרה אמות, הרעב ודאי; ולא פחות אם עלה על שש־עשרה. ככל שעלה בשפע רב יותר כך הוא נסוג מאוחר יותר ומונע את הזריעה. מקובל היה להאמין שלאחר נסיגתו נהגו לזרוע, ואחר כך להכניס חזירים שידחקו ברגליהם את הזרעים בקרקע הלחה; ואני מאמין שכך אכן עשו בימי קדם.

גם היום אין העבודה כבדה בהרבה; אך ודאי הוא שכיום חורשים פנימה את הזרעים, לאחר שפוזרו תחילה על הטין שהנהר הנסוג הותיר. הדבר נעשה בראשית נוֹבֶמְבֶּר. אחר כך רק מעטים מעשבים — הם מכנים זאת botanismos — ושאר האנשים אינם מבקרים בשדותיהם אלא עם המגל, זמן קצר לפני הראשון בְּאַפְּרִיל. הקציר מסתיים במאי, והקש לעולם אינו מגיע לגובה אמה, שכן מתחתיו חול והגרגר מוחזק בטין בלבד.

הדגן של חבל תֶּבַאי משובח יותר, מפני שמצרים הביצתית. בבבל וּבְּסָלָאוּקְיָה השיטה דומה אך ההצלחה גדולה יותר, כשהפרת והחידקל מציפים את הארץ, מפני שכמות מי ההשקיה מוסדרת שם ביד אדם. גם בסוריה חורשים בתלם רדוד, בעוד שבמקומות רבים באיטליה שמונה שוורים מתנשפים לפני כל להב

מחרשה. בכל ענפי החקלאות, ובזה במיוחד, כוחו של הכלל: מה כל חבל ארץ מסוגל לשאת.

יש כמה סוגי להב מחרשה. הסכין הוא להב כפוף החותך קרקע צפופה לפני ביקועה ומסמן את עקבות התלמים העתידים, כדי שהלהב המוטה לאחור ינשוך אותם בעת החרישה. הסוג השני הוא הסוג הנפוץ: מוט בעל חרטום. הסוג השלישי, לקרקע קלה, אינו נמשך לכל אורך בסיס המחרשה, אלא בעל חוד קטן בחרטום.

בסוג הרביעי החוד רחב יותר, מתחדד לקצה, חותך את האדמה כאותה חרב וגוזר בשפות צדדיו את שורשי העשבים. לא מכבר הומצא בְּרֵייטֶיָה שֶׁבְּגָאלְיָה להוסיף ללהב כזה שני גלגלים קטנים; מין זה מכונה plaumoratum. חודו דמוי את.

בשיטה זו זורעים רק אדמה מעובדת, ובדרך כלל חדשה. רוחב הלהב הופך את רגבי הדשא; מיד מטילים את הזרע ומעבירים מעל משוכות משוננות. גידולים שנזרעו כך אינם זקוקים לעידור. חורשים בצורה זו בצמדים או בשלושה צמדים הרתומים בזה אחר זה. ההספק השנתי ההוגן לצמד שוורים הוא ארבעים יוגרה בקרקע קלה ושלושים בקרקע קשה.

בחרישה יש להקפיד ביותר על אמרתו של קָאטוֹ: מה פירוש לעבד שדה היטב? לחרוש היטב. ומה במקום השני? לחרוש. ומה בשלישי? לזבל. אל תחרוש תלמים לא־אחידים; חרוש בעונה הנכונה. במקומות חמימים יש לבקע את השדות מן היום הקצר, ובקרים יותר מן השוויון האביבי; באזור יבש מוקדם יותר מבאזור לח, בקרקע צפופה מוקדם יותר מבתחוחה, ובדשנה מוקדם יותר מבדלה.

במקום שהקיצים יבשים וכבדים והקרקע גירית או דלה, מועיל יותר לחרוש בין היום הארוך לשוויון הסתיו; במקום שהחום קל, הגשמים תכופים והקרקע דשנה ועשבונית — באמצע תקופת החום. מקובל לעבד קרקע עמוקה וכבדה גם בחורף, וקרקע דקה ויבשה מאוד זמן קצר לפני הזריעה.

גם לחרישה חוקים משלה: אל תיגע בקרקע בוצית; חרוש בכל הכוח; לפני שתחרוש, בקע את הקרקע בחרישה ראשונה. תועלת הדבר היא ששורשי העשבים מומתים כשהרגב מתהפך. יש המורים להתחיל את החרישה הראשונה בכל מקרה בשוויון האביבי. שדה שנחרש פעם אחת באביב מכונה vervactum, על שם הזמן; דבר זה נחוץ באותה מידה בשדה בור.

שדה בור הוא שדה שנזרע שנה כן ושנה לא. יש להצמיד ככל האפשר את השוורים העומדים לחרוש, כדי שיחרשו בראש מורם — כך צוואריהם נחבלים פחות. כשחורשים בין עצים וגפנים יש לחסום את פיותיהם בסלי־פה, לבל יקטפו את הניצנים הרכים; יש לתלות גרזן קטן על ידית המחרשה ולחתוך בו שורשים — עדיף כך מלעקרם במחרשה ולגרום לשוורים להיאבק. יש להשלים כל שורה בחרישה ולא לקטוע את המהלך לשם נשימה.

ההספק ההוגן ליום הוא לבקע יוּגֶרוּם בתלם שעומקו תשע אונקיות, ולחרוש חרישה שנייה יוּגֶרוּם וחצי, אם הקרקע קלה; ואם לא — לבקע חצי יוּגֶרוּם ולחרוש שוב יוּגֶרוּם אחד, שכן הטבע קבע חוקים גם לעבודת בעלי החיים. כל שדה יש לעבד תחילה בתלמים ישרים ואחר כך באלכסוניים. בגבעות חורשים רק לרוחב המדרון, פעם כשהלהב פונה מעלה ופעם מטה. עבודת האדם רבה כל כך עד שהוא אף ממלא את מקום השור; ואכן עמי ההרים חורשים במעדרים בלי בעל חיים זה.

אם החורש אינו כפוף, הוא 'סוטה מן התלם'; מכאן הועבר שם העבירה אל בית הדין. יש אפוא להישמר ממנה במקום שבו נולדה. על המלמד לנקות תכופות את להב המחרשה במגרד מחודד. אין להשאיר בין שני תלמים רצועות קרקע בלתי מעובדות, ואין להניח לרגבים להתבלט. שדה שנזקק לשידוד אחרי הזריעה נחרש רע. רק כאשר אי־אפשר להבחין לאן עבר הלהב עובד השדה כראוי. נוהגים גם, כשהמקום דורש זאת, לשלב חריצי ניקוז — תלמים רחבים יותר המוליכים מים אל התעלות.

אחרי חרישה שנייה לרוחב בא השידוד, במקום שהוא נדרש, במשוכה או במגרפה. לאחר פיזור הזרע חוזרים גם עליו, במקום שהמנהג מאפשר, במשוכה בלבד או בלוח המחובר למחרשה, המכסה את הזרעים; לכך קוראים lirare. אם אינם מכוסים, זהו מה שכונה בראשונה deliratio, 'יציאה מן התלם'.

סבורים שֶׁוֶֽרְגִילְיוּס התכוון שיש לזרוע בתלם הרביעי, באומרו שמיטב היבול הוא זה שחש פעמיים שמש ופעמיים קור. בקרקע צפופה יותר, כרגיל באיטליה, מוטב לזרוע בתלם החמישי, ואצל הָאֶטְרוּסְקִים בתשיעי. אולם זריעת פול ובקיה בלי חרישה ראשונה היא חיסכון בעבודה שאינו גורם נזק.

לא נשמיט שיטת חרישה נוספת שהומצאה באיטליה שמעבר לַפּוֹ בשל פגעי המלחמה. כאשר בני הַסַּלָאסִי החריבו את השדות שלרגלי האלפים, הם ניסו להשחית גם את הדוחן האיטלקי והדוחן שכבר גדלו. לאחר שהטבע עמד בפניהם, הם חרשו אותם פנימה; אך ריבוי היבול לימד את השיטה המכונה כיום artrare, כלומר, כמדומני, 'לחרוש שוב', כפי שנקראה אז. עושים זאת בראשית יציאת הקנה, כשהצמח כבר הוציא שניים או שלושה עלים.

ולא נסתיר דוגמה חדשה, שנתגלתה בחבל הַטְּרֶוֶוֶרִים שלוש שנים לפני השנה הזאת. לאחר שהיבולים נפגעו בחורף קפוא מאוד, זרעו מחדש את השדות בְּמַרְס וקיבלו קצירים שופעים ביותר. עתה נמסור את שאר דרכי הטיפוח לפי מיני הדגן.

את הַסִּילִיגוֹ, הכוסמין, החיטה, דגן הזרע והשעורה יש לשדד, לעדור ולעשב בימים שיפורטו. לכל מין די ביום עבודה אחד לַיּוּגֶרוּם. העידור משחרר באביב את קשיות הקרקע שנקפאה בחורף ומכניס אליה את השמש החדשה. המעדר ייזהר שלא לחפור תחת שורשי הדגן. מוטב לעדור פעמיים חיטה, דגן זרע, שעורה ופול.

העישוב, לאחר שהדגן נכנס לפרקיו, עוקר את עשבי הסרק, משחרר את שורשי היבול ומבדיל את השדה מכיסוי הבר. מבין הקטניות החמצה דורשת טיפול ככוסמין. הפול אינו אוהב עישוב. מאחר שהתורמוס גובר על העשבים, רק משדדים אותו. את הדוחן והדוחן האיטלקי משדדים ומעדרים, אך אין חורשים אותם שנית ואין מעשבים. את החילבה ואת השעועית רק משדדים.

יש מיני קרקע שפוריותם מחייבת לסרק את הדגן בעודו עשב — גם זה נעשה במשוכה משוננת ששיניה ברזל — ואף על פי כן נותנים לבהמות לרעות אותו. לאחר הרעייה הכרח לעורר אותו שוב במעדר. ואילו בְּבַקְטְרִיָה, באפריקה וּבְקִירֵנֶה חסד האקלים מייתר את כל אלה: מן הזריעה ועד הקציר אין שבים אל השדות, כי היובש מרסן את העשבים והיבולים ניזונים רק מטל הלילה.

וֶרְגִילְיוּס מייעץ להניח לשדות לנוח שנה לסירוגין — אם מרחבי האחוזה מאפשרים זאת, אין ספק שזה מועיל ביותר. ואם התנאים אינם מאפשרים, יש לזרוע כוסמין במקום שממנו נאספו תורמוס, בקיה או פול, וכן גידולים

המדשנים את הקרקע. במיוחד יש לציין שכמה גידולים נזרעים אגב גידולים אחרים, אם הצליחו מעט, כפי שאמרנו בספר הקודם, כדי שלא לחזור על הדברים; שהרי טיבה של כל קרקע חשוב מאוד.

בתוך החולות המשתרעים לעבר הַסִּירְטוֹת וְלָפְּטִיס הגדולה נמצאת עיר אפריקאית בשם טָאקָפֶּה, שקרקעה המושקית פורייה מעבר לכל פלא. מעיין שופע שם למרחק כשלושת אלפים צעדים לכל עבר, אמנם רב מים אך מחולק בין התושבים בשעות קבועות. תחת דקל גבוה מאוד נטוע שם זית, תחתיו תאנה, תחת התאנה רימון, תחתיו גפן; מתחת לגפן זורעים חיטה, אחריה קטנית ואחר כך ירק — הכול באותה שנה, והכול ניזון בצל זולתו.

ריבוע של ארבע אמות מקרקע זו — והאמות נמדדות לא באצבעות פרושות אלא באגרוף קמוץ — נמכר בארבעה דָּנָרים. ומעל לכול: גפן הנושאת פעמיים מניבה שני בצירים בשנה. אלמלא רוקנה הפוריות בלידות מרובות, היה כל פרי ופרי מת משפע יתר; ואילו עתה קוצרים דבר־מה כל השנה, וברור שבני האדם אינם יכולים להשיג את הפוריות. גם בין מי ההשקיה יש הבדלים גדולים.

בפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס יש מעיין מפורסם בשם אורגה. גדלים בו עשבים שהשוורים תאבים להם עד כדי כך שהם משקיעים את כל ראשיהם במים כדי לחפשם. אולם ברור שהעשבים הגדלים במים ניזונים רק מן הגשמים. לכן יכיר כל אדם את אדמתו ואת מימיו.

אם זו הקרקע שכינינו רכה, אפשר לאחר איסוף השעורה לזרוע בה דוחן; לאחר אחסונו — לפתות; לאחר איסופן — שוב שעורה או חיטה, כמו בְּקַמְפַּנְיָה. די לחרוש קרקע כזאת בעת עידורה. סדר אחר הוא שלאחר אדוריאום תנוח הקרקע ארבעה חודשי חורף ותקבל פול אביבי; לפני דגן חורף

אל לה לנוח. קרקע דשנה מדי אפשר לעבד לסירוגין כך שלאחר איסוף הדגן תיזרע קטנית בשנה השלישית; קרקע דלה יותר תנוח גם בשנה השלישית. יש האוסרים לזרוע דגן אלא בקרקע שנחה בשנה הקודמת.

חלק גדול ביותר בדיון זה תופסת שיטת הזיבול, שעליה דיברנו גם בספר הקודם. דבר אחד אינו נסתר מאיש: אין לזרוע אלא בקרקע מזובלת, אף שגם לכך חוקים משלו. אל תזרע דוחן, דוחן איטלקי, לפת או גֶּפוֹס אלא בקרקע מזובלת. בקרקע לא־מזובלת זרע חיטה ולא שעורה. כן הדבר בשדה בור, אף כי רוצים לזרוע בו פול, ובכל מקום לזרעו בקרקע שזובלה לאחרונה ככל האפשר.

מי שעומד לזרוע בסתיו יערום את הזבל בשדה בְּסֶפְּטֶמְבֶּר, ובייחוד אחרי גשם. אם יזרע באביב, יפזר את הזבל במשך החורף. המידה הראויה היא שמונה־עשרה עגלות לַיּוּגֶרוּם; היזהר מלפזרו לפני החרישה. אולם אם הזרע כבר הוטל וזיבול זה הוחמץ, הדרך הבאה היא לפזר לפני העידור גללי לולים כאילו היו זרע, לפני שכבת אבק דקה.

כדי לקבוע גבול גם לטיפול זה: המידה ההוגנת היא שכל בהמה קטנה תניב מטען עגלה אחד של זבל בחודש, וכל בהמה גדולה עשרה. אם אין הדבר כך, ניכר שעובד האדמה ריפד רע את מקום מרבץ הבהמות. יש הסבורים שהזיבול הטוב ביותר נעשה משהיית העדר באוויר הפתוח בתוך רשתות. שדה שאינו מזובל מצטנן; אם זובל יותר מדי הוא נצרב, ומוטב לזבל לעיתים קרובות מאשר בהפרזה. ככל שהקרקע חמה יותר, יש להוסיף פחות זבל.

מיטב הזרע הוא בן שנה; בן שנתיים גרוע יותר, בן שלוש גרוע מכול, ומעבר לכך עקר, שכן זמן ההולדה של הכול מוגבל. יש לשמור לזריעה את ששקע בתחתית הגורן: הוא המשובח ביותר מפני שהוא הכבד ביותר, ואין דרך

מועילה יותר לברור אותו. שיבולת שגרגריה מרווחים תיפסל. הגרגר המשובח אדמדם, וכששוברים אותו בשיניים צבעו בפנים זהה; נחות ממנו זה שתוכו לבן יותר.

ודאי שקרקעות מסוימות מקבלות יותר זרע ואחרות פחות. מכאן גם אות קדוש וראשון לעובדי האדמה: כשהקרקע מקבלת את הזרע בתאווה יתרה סבורים שהיא רעבה ואוכלת אותו. ההיגיון מחייב לזרוע מוקדם יותר במקומות לחים, לבל ירקב הזרע בגשם; ובמקומות יבשים מאוחר יותר, כדי שיבואו גשמים אחריו ולא ישכב זמן רב בלי לקלוט ויכלה. כמו כן, בזריעה מוקדמת יש לפזר זרע בצפיפות, מפני שקליטתו איטית; ובמאוחרת בדלילות, פן ייחנק מצפיפות יתר.

גם פיזור אחיד הוא אמנות מסוימת. תנועת היד צריכה להתאים תמיד לצעד, ותמיד לרגל ימין. ויש שהדבר מצליח להם מאיזו סיבה נסתרת, מפני שמזלם יוצר ופורה. אין להעביר זרע ממקומות קרים לחמים, ולא מאזורים מוקדמים למאוחרים, וגם לא להפך, כפי שהורו אנשים מתוך דקדקנות מוטעית.

בקרקע ממוזגת המידה הראויה לזריעה בכל יוּגֶרוּם היא: חמישה מודיאוס חיטה או סִילִיגוֹ; עשרה של כוסמין או של מה שאנו מכנים 'זרע', מין דגן; שישה שעורה; פול — חמישית יותר מחיטה; שבעה בקיה; שלושה חמצה, חמצית ואפונה; עשרה תורמוס; שלושה עדשים — אך רוצים לזרען עם זבל יבש; שישה ארבוס; שישה חילבה; ארבעה שעועית; עשרים מספוא; וארבעה סֶקְסְטָארִיוּס דוחן או דוחן איטלקי. בקרקע דשנה יותר זורעים יותר, ובדלה פחות.

יש גם חלוקה אחרת: בקרקע צפופה, גירית או ביצתית — שישה מודיאוס חיטה או סִילִיגוֹ; בקרקע תחוחה, יבשה ודשנה — ארבעה. אם הקרקע דלה ואין בה קנים דלילים, היא יוצרת שיבולת קטנה וריקה; ואילו שדות דשנים מוציאים מזרע אחד צמח בעל נצרים רבים, ומזרע מועט יבול צפוף.

לכן מורים לזרוע בין ארבעה לשישה מודיאוס, לפי טבע הקרקע, ולהפחית או להוסיף חמישית; וכן במקום נטוע עצים או משופע, כמו בקרקע דלה. לכך נוגע הכלל שיש לשמור בקפידה רבה: 'אל תגזול מן היבול'. אַטְיוּס הוסיף ב'פְּרַקְסִידִיקָה' שיש לזרוע כשהירח בטלה, בתאומים, באריה, במאזניים או בדלי; זוֹרוֹאַסְטֶרֶס — לאחר שהשמש עברה שתים־עשרה מעלות בעקרב והירח בשור.

עתה באה השאלה שדחינו לכאן, הדורשת את מרב הזהירות: זמן זריעת הדגנים, הקשור במידה רבה בחישוב הכוכבים. משום כך נציג קודם כול את דעות כל המחברים הנוגעות לכך. הֶסְיוֹדוֹס, הראשון מבני האדם שהורה בענייני חקלאות, מסר זמן זריעה אחד: משקיעת הפליאדות. הוא כתב בְּבוֹיאוֹטְיָה שביוון, ושם, כפי שאמרנו, זורעים בדרך זו.

המדקדקים ביותר מסכימים שכדרך שיש לעופות ולבהמות דחפים מסוימים להתעברות, כך יש גם לארץ. היוונים מגדירים את מצבה אז כחם ולח. וָרְגִילְיוּס מורה לזרוע חיטה וכוסמין משקיעת הפליאדות, שעורה בין שוויון הסתיו ליום הקצר, ובקיה, שעועית ועדשים בשקיעת בואטס. מכאן שיש לסדר את זריחותיהם ושקיעותיהם של כוכבים אלה ואחרים לפי ימיהם.

יש המורים לזרוע אף לפני שקיעת הפליאדות, אך רק בקרקע יבשה ובפרובינקיות חמות: הזרע נשמר שם מפני שאין לחות משחיתה אותו, וגשם

אחד אחר כך מנביטו ביום אחד. אחרים מורים לזרוע מיד משקיעת הפליאדות, מפני שהגשמים באים כשבעה ימים אחריה; אחרים — באזורים קרים מן השוויון הסתוי, ובחמים מאוחר יותר, לבל ישתפעו הצמחים לפני החורף.

אך הכול מסכימים שאין לזרוע סמוך ליום הקצר. ראיה גדולה לכך היא שזרעי החורף, אם נזרעו לפני היום הקצר, בוקעים ביום השביעי; ואם אחריו — בקושי ביום הארבעים. יש הממהרים וקובעים שזריעה מוקדמת מרמה לעיתים קרובות, ומאוחרת תמיד. מנגד יש המעדיפים לזרוע באביב מאשר בסתיו גרוע, וכשהדבר הכרחי — בין נשיבת פָּבוֹנְיוּס לשוויון האביב.

יש המתעלמים מן הדקדוק השמימי וקובעים לפי עונות: באביב — פשתן, שיבולת־שועל ופרג, וכפי שעושים עד היום בני עבר הפו, פול עד חג קוּוִינְקוְוָטְרוּס; סִילִיגוֹ בְּנוֹבֶמְבֶּר; כוסמין מסוף סֶפְּטֶמְבֶּר עד אמצע אוֹקְטוֹבֶּר, ולדעת אחרים מאותו יום עד הראשון בְּנוֹבֶמְבֶּר. כך אלה אינם מתחשבים כלל בטבע, ואלה מתחשבים בו יתר על המידה; ומכאן דקדקנות עיוורת, שהרי המלאכה נעשית בידי כפריים חסרי ידיעת ספר, קל וחומר ידיעת הכוכבים.

ויש להודות שדברים אלה תלויים בראש ובראשונה בשמים, שהרי וָרְגִילְיוּס מורה ללמוד מראש את הרוחות, לפני הכול, ואת מנהגי הכוכבים, ולהשגיח בהם ממש כדרך המלחים. תקווה קשה וכבירה היא שאפשר לַעֲרֹב את אלוהות השמים בבורות הכפרית, אך יש לנסותה בשל התועלת העצומה לחיים. ואולם תחילה יש להציב לעיון את הקושי שבידיעת הכוכבים, שאפילו המומחים חשו בו, כדי שלאחר מכן תרד הרוח מן השמים בשמחה רבה יותר ותכיר עובדות קיימות, שכן את העתידות אי־אפשר לדעת מראש.

קודם כול, כמעט אי־אפשר להסביר את חשבון הימים עצמם בשנים ואת תנועת השמש, מפני שהשנה המעוברת מוסיפה לשלוש מאות שישים וחמישה הימים רבעי יום ולילה. לכן אי־אפשר למסור מועדים ודאיים לכוכבים. לכך נוספת עמימות גלויה של הדברים: לעיתים אות מזג האוויר מקדים ימים לא מעטים — מה שהיוונים מכנים προχειμάζειν (פְּרוֹכֵימָזֵין) — ולעיתים הוא מאחר, ἐπιχειμάζειν (אֶפִּיכֵימָזֵין); וברוב המקרים השפעת השמים יורדת לארץ פעם מהר יותר ופעם לאט יותר. מפי העם אנו שומעים, לאחר ששב מזג האוויר והתבהר, שהכוכב 'השלים את פעולתו'.

נוסף על כך, אף שכל החישובים האלה נסמכים על כוכבים קבועים ודבוקים בשמים, מתערבות תנועות כוכבי הלכת, הברד והגשמים, שגם השפעתם אינה קלה כפי שלימדנו, ומפריעות לסדר התקווה שנרקמה. וכדי שלא נחשוב שהדבר קורה רק לנו, הוא מטעה גם את שאר בעלי החיים, החדים יותר בעניין זה מפני שחייהם תלויים בו: קור מוקדם מדי או מאוחר בעונה ממית את עופות הקיץ, וחום — את עופות החורף.

לכן וֶרְגִילְיוּס מצווה ללמוד גם את חשבון כוכבי הלכת, ומזכיר להשגיח במעברו של שבתאי הקר. יש הרואים בפרפרים אות ודאי ביותר לאביב, בשל חולשת בעל החיים. אולם דווקא בשנה שבה כתבנו דברים אלה נצפה כיצד יבולם נכחד בשל שלושה גלי קור, וכיצד עופות נודדים שהביאו בשבעה־ועשרים בְּיָנוּאָר תקווה לאביב נאבקו מיד אחר כך בחורף אכזרי ביותר.

זהו מצב מסופק: תחילה לבקש מן השמים חוק לכל הדברים, ואחר כך לחפש אותו באמצעות סימנים. מעל לכול עומד ההבדל הנובע מקימור העולם ומכדור הארץ: אותו כוכב מתגלה לעמים שונים בזמנים שונים, ולכן סיבתו אינה

פועלת באותם ימים בכל מקום. המחברים הוסיפו קושי, מפני שצפו במקומות שונים ואחר כך מסרו תוצאות שונות אף באותם מקומות. היו שלוש אסכולות: הכשדית, המצרית והיוונית.

להן הוסיף אצלנו הַדִּיקְטָטוֹר קיסר אסכולה רביעית, כאשר סידר את השנים לפי מהלך השמש בעזרת סוֹסִיגֶנֵס, מומחה בחכמה זו. ואף חשבון זה עצמו תוקן לאחר שנתגלתה בו טעות: במשך שתים־עשרה שנים רצופות לא עיברו את השנה, משום שהשנה, שבעבר הקדימה את הכוכבים, החלה לפגר אחריהם.

סוֹסִיגֶנֵס עצמו, בשלושה חיבורים — אף שהיה מדקדק מן האחרים — לא חדל לפקפק ולתקן את עצמו. גם המחברים שרשמנו בראש ספר זה מסרו מועדים אלה, ולעיתים נדירות מסכימה דעת אחד מהם עם רעהו. בשאר המחברים הדבר פחות מפתיע, שכן אזורי הארץ השונים מלמדים עליהם זכות.

לשם דוגמה נביא מחלוקת אחת בין מי שחלקו באותו חבל ארץ. הֶסְיוֹדוֹס — שכן קיים גם חיבור אסטרונומי על שמו — מסר ששקיעת הבוקר של הפליאדות חלה בעת השלמת שוויון הסתיו; תָאלֵס קבע עשרים וחמישה ימים אחרי השוויון, אֲנַכְסִימַנְדְרוֹס שלושים ואחד, אוֹקְטָמוֹן ארבעים וארבעה, וְאָאוּדוֹקְסוּס ארבעים ושמונה.

אנו הולכים בעיקר בעקבות תצפיות קיסר; זה יהיה החשבון לאיטליה. אך נמסור גם את דעות האחרים, מפני שאנו מפרשי הטבע כולו ולא ארץ אחת בלבד. לא נציין את שמות המחברים, שכן יהיה הדבר מרובה מילים, אלא את

האזורים. רק יזכרו הקוראים שלשם קיצור, כשאנו אומרים אַסְטִיקָה, יש להבין עמה גם את איי הַקִּיקְלָאדוֹת;

כשאנו אומרים מקדוניה — גם מַגְנֶסְיָה וּתְרָאקְיָה; מצרים — גם פֵּינִיקְיָה, קַפְּרִיסִין וְקִילִיקְיָה; בּוֹיאוֹטְיָה — גם לוֹקְרִיס, פוֹקִיס והחבלים השכנים תמיד; הֶלֶסְפּוֹנְטוֹס — גם הַכֶּרְסוֹנֵסוֹס והיבשת עד הר אָתוֹס; אִיוֹנְיָה — גם אסיה ואיי אסיה; פֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס — גם אַכַאיָה והארצות השוכנות מערבה.

הכשדים ייצגו את אַשׁוּר ובבל. אין להתפלא שאפריקה, ארצות ספרד וְגַאלְיָה אינן נזכרות: איש מן הצופים בהן לא מסר את זריחות הכוכבים. ואף על פי כן אפשר להכירן גם בארצות אלה בחשבון שאינו קשה, באמצעות חלוקת המעגלים שערכנו בספר השישי, שממנה ניכרת קרבת השמים לא רק בין עמים אלא אף בין ערים יחידות.

יש אפוא לקחת מאחת הארצות שמנינו את קימור המעגל המתאים לארץ שמבקשים, וזריחות הכוכבים יהיו זהות בכל המעגלים שצלליהם שווים. יש לציין גם שלסערות עצמן יש נקודות מפנה במחזורי ארבע שנים, והן חוזרות בהבדל שאינו גדול לפי מהלך השמש; ובמחזורי שמונה שנים הן מתחזקות, כשהירח שב אל מאית מסלולו.

כל החשבון נצפה בשלוש דרכים: בזריחת הכוכבים ובשקיעתם ובנקודות המפנה של העונות. זריחה ושקיעה מובנות בשתי דרכים. או שהכוכבים מוסתרים בבוא השמש וחדלים להיראות, או שהם מתגלים בהתרחקותה — מקרה שהמנהג היה מיטיב לכנותו 'הגחה' ולא זריחה, ואת הראשון 'הסתתרות' ולא שקיעה.

בדרך האחרת מדובר ביום שבו הכוכבים מתחילים להיראות או חדלים להיראות בשעת זריחת השמש או שקיעתה; הם מכונים 'של בוקר' או 'של ערב', לפי שהאירוע חל בבוקר או בדמדומים. כדי שיוכלו להיראות דרוש מרווח של שלושת רבעי שעה לפחות לפני זריחת השמש או לאחר שקיעתה. נוסף על כך יש כוכבים הזורחים ושוקעים פעמיים; וכל דיוננו הוא בכוכבים שאמרנו כי הם דבוקים בשמים.

נקודות המפנה של העונות נקבעות בחלוקת השנה לארבעה לפי גידול האור. האור גדל מן היום הקצר ונעשה שווה ללילה בשוויון האביב לאחר תשעים יום ושלוש שעות; אחר כך הוא גובר על הלילות עד היום הארוך במשך תשעים וארבעה יום ושתים־עשרה שעות; ... עד שוויון הסתיו; ואז, משהשתווה היום, מתקדם הלילה משם עד היום הקצר במשך שמונים ושמונה יום ושלוש שעות — השעות המצוינות בכל התוספות הללו הן שעות שוויוניות.

לא שעות באורך המשתנה לפי היום. כל ההבדלים האלה חלים בחלק השמיני של המזלות: היום הקצר בגדי, בערך בשישה־ועשרים בְּדֶצֶמְבֶּר; שוויון האביב בטלה, היום הארוך בסרטן, ושוויון הסתיו האחר במאזניים. ימים אלה עצמם כמעט תמיד מביאים סימני מזג אוויר.

נקודות מפנה אלה מתחלקות שוב לפרקי העונות, כולם במרווחי אמצע הימים: בין היום הארוך לשוויון הסתיו מתחיל הסתיו בשקיעת הנבל ביום הארבעים ושישה; משוויון זה עד היום הקצר מתחיל החורף בשקיעת הבוקר של הפליאדות ביום הארבעים וארבעה; בין היום הקצר לשוויון, נשיבת פָּבוֹנְיוּס ביום הארבעים וחמישה פותחת את האביב; ומשוויון האביב מתחיל הקיץ ביום הארבעים ושמונה, בזריחת הבוקר של הפליאדות.

אנו נתחיל בזמן זריעת הדגן, כלומר בשקיעת הבוקר של הפליאדות. אחר כך אין לקטוע את החשבון בהזכרת כוכבים קטנים ולהגדיל את קושי העניין, שכן הכוכב האדיר אוֹרִיוֹן שוקע באותם ימים לאורך פרק זמן ממושך.

רבים מקדימים את מועדי הזריעה וזורעים דגנים מן היום האחד־עשר אחרי שוויון הסתיו, במשך תשעה ימים רצופים מזריחת הכתר, מתוך הבטחה כמעט ודאית לגשם. קֶסָנוֹפוֹן אומר שאין לזרוע לפני שהאל נתן אות. קִיקֶרוֹ שלנו פירש שהאות הוא גשם, אך החשבון האמיתי הוא שאין לזרוע לפני שהעלים החלו לנשור.

יש הסבורים שנשירת העלים חלה בדיוק בשקיעת הפליאדות, בשניים־עשר בְּנוֹבֶמְבֶּר כפי שאמרנו. גם סוחרי הבגדים משגיחים בכוכב זה, שקל מאוד לזהותו בשמים. משקיעתו הם מנחשים את החורף, שכן עיסוקם לצוד את ההזדמנות — סוחרים תאבי בצע. אם הוא שוקע בעננים, הוא מבשר חורף גשום והם מעלים מיד את מחירי הגלימות; אם בשמים בהירים — חורף קשה, והם מייקרים את שאר הבגדים.

אבל האיכר שאינו מלומד בשמים ימצא אות זה בין סבכיו: יביט באדמתו, וכשיראה את העלים נושרים — זה האות. כך יש לשפוט את מזג השנה, במקום אחד מאוחר יותר ובאחר מוקדם יותר; שכן הוא מורגש לפי השפעת טבע האקלים והמקום. שיטה זו עולה על האחרות בכך שאותו אות גם משותף לעולם כולו וגם מיוחד לכל מקום.

יתפלא על כך מי שאינו זוכר שביום הקצר עצמו פורח הַפּוּלְיֶאוּם במזווי הבשר. עד כדי כך לא רצה הטבע שדבר יהיה נסתר. לכן נתן גם אות זה לזריעה. זהו הפירוש האמיתי, המביא עמו ראיות מן הטבע: נשירת העלים מורה להפקיד

את הזרע באדמה, מבטיחה לשמש כעין זבל, ומודיעה שהארץ והזרעים יכוסו מפני הקור; והיא אף מזהירה למהר.

וָארוֹ הורה לשמור על תצפית זו במיוחד בזריעת הפול. אחרים מורים לזרעו בירח מלא, ואת העדשים מן היום העשרים וחמישה עד השלושים, וכן את הבקיה באותם ימי ירח; רק כך יהיו נקיות מחשופיות. יש המורים לזרוע כך למספוא, אך לזרע — באביב. יש גם חשבון אחר, גלוי יותר, ובו השגחת הטבע מופלאה יותר; נחתום עליו בדברי קִיקֶרוֹ עצמם: 'והאלת המסטיק, ירוקה תמיד ותמיד עמוסה, רגילה לגדול בשלוש תנובות; שלוש פעמים תשפוך פרי ותורה שלושה מועדי חרישה'.

מבין מועדים אלה, אחד יהיה זהה גם לזריעת פשתן ופרג. קָאטוֹ מוסר כך על הפרג: 'את המוטות והזמורות שיישארו לך מן השימוש שרוף בשדה. במקום ששרפת אותם, זרע פרג.' לפרג הבר שימוש מופלא כשהוא מבושל בדבש כתרופה לגרון; כוח מרדים יש גם בפרג התרבותי. עד כאן על זריעת החורף.

אולם כדי להשלים בעת ובעונה אחת מעין תקציר של כל עבודות החקלאות: באותו זמן ראוי לזבל את העצים ולצבור עפר סביב הגפנים — יום עבודה אחד לַיּוּגֶרוּם די בו — ובמקום שתנאי המקום מאפשרים, לגזום מטעי־תמך וכרמים; להכין בחפירה כפולה את הקרקע למשתלות, לפתוח חריצי ניקוז, להרחיק מים מן השדה, ולרחוץ ולאחסן את בית הבד.

מן הראשון בְּנוֹבֶמְבֶּר אל תשים ביצים תחת תרנגולות עד שיסתיים היום הקצר. עד אז שים שלוש־עשרה בכל פעם במשך כל הקיץ, ובחורף פחות, אך לא פחות מתשע. דֶמוֹקְרִיטוֹס סבור שהחורף יהיה כפי שהיה יום היום הקצר ושלושת הימים שלפניו ואחריו; וכן הקיץ לפי היום הארוך. סמוך ליום הקצר,

ברוב המקומות, שבועיים של דגירת השלדגים מרככים את השמים בשקט הרוחות. אך הן בזה והן בכל שאר הדברים יש להבין את הכוכבים מן התגשמות האותות, ולא לצפות שהסערות יתייצבו למשפט בימים שנקבעו דווקא.

בזמן היום הקצר אל תטפל בגפן. הִיגִינוּס מייעץ לסנן את היינות ממשקעיהם, או אף להעבירם לכלים אחרים, ביום השביעי לאחר סיומו, ובייחוד אם הדבר חל ביום השביעי לירח; ויש לנטוע דובדבנים סמוך ליום הקצר. אז ראוי לפזר בלוטים לשוורים, מוֹדִיוּס לכל צמד. כמות גדולה יותר פוגעת בבריאותם; ובכל עונה שנותנים אותם, אם ניתנו פחות משלושים ימים רצופים, מספרים שהעונש הוא גרב באביב. כבר קבענו שזה הזמן לכריתת עצים.

שאר העבודות ייעשו בעיקר בשעות הערות בלילה, מאחר שהלילות ארוכים כל כך: לקלוע סלים רדודים, משוכות וסלי נשיאה; לחתוך לפידים; להכין ביום שלושים מוטות־תמך ושישים כלונסאות, ובמשמרת ערב חמישה מוטות ועשר כלונסאות, וכמות שווה לפני עלות השחר.

מן היום הקצר ועד פָּבוֹנְיוּס מציינים לקיסר כוכבים חשובים: בשלושים בְּדֶצֶמְבֶּר שוקע הכלב בבוקר, ובאותו יום, כך נמסר, שוקע הנשר בַּעֲרַב בָּאַטִיקָה ובחבלים הסמוכים. בארבעה בְּיָנוּאָר זורח לקיסר הדולפין בבוקר, ולמחרת הנבל; וביום זה שוקע החץ בַּעֲרַב במצרים.

וכן בשמונה בְּיָנוּאָר, עם שקיעת הערב של אותו דולפין, באים באיטליה ימי חורף רצופים; וכך גם כשמורגש מעבר השמש לדלי, החל בדרך כלל בשבעה־עשר בְּיָנוּאָר. בעשרים וחמישה בְּיָנוּאָר שוקע בבוקר, לדברי טוּבֶּרוֹ, הכוכב המכונה 'המלכותי' שבחזה האריה; ובארבעה בְּפֶבְּרוּאָר שוקע הנבל בַּעֲרַב.

בימים האחרונים של תקופה זו, בכל מקום שהאקלים מאפשר, יש להפוך בחפירה כפולה את האדמה המיועדת לגני ורדים ולנטיעת גפנים — שבעים ימי עבודה לַיּוּגֶרוּם מספיקים — לנקות תעלות או לחפור חדשות; לפני עלות השחר להשחיז כלי ברזל ולהתקין להם ידיות, לתקן כדי יין סדוקים, להסדיר את כיסויי הכבשים ולנקות את צמרן בגרידה.

מִפֶּבּוֹנְיוּס ועד שוויון האביב מציינים אצל קיסר: בשבעה־עשר בְּפֶבְּרוּאַר שלושה ימים הפכפכים; בעשרים ושניים בו — הופעת הסנונית, ולמחרת זריחת הערב של אַרְקְטוּרוֹס; וכן בחמישה בְּמַרְס — קיסר צפה שאז זורח הסרטן, ורוב המחברים קובעים את הגחת הבוצר; בשמונה בְּמַרְס זריחת הדג הצפוני, ולמחרת אוֹרִיוֹן. בָּאַטִיקָה משגיחים בהופעת הדיה. קיסר אף ציין שאמצע מַרְס הוא יום מבשר רע בשל שקיעת העקרב; בשמונה־עשר בְּמַרְס נראית הדיה באיטליה, ובעשרים ואחד בו שוקע הסוס בבוקר.

פרק זמן זה מלא המרץ ביותר לאיכרים, ורב העבודה יותר מכול, ובו הם טועים במיוחד. שהרי אין קוראים אותם לעבודות ביום שבו פָּבּוֹנְיוּס אמור לנשוב, אלא ביום שבו התחיל לנשוב. יש להשגיח בכך בדריכות רבה: באותו חודש יש ליום אות שתצפית בו כמעט אינה מטעה ואינה מסופקת.

מאין נושבת רוח זו ומאיזה כיוון היא באה אמרנו בספר השני, ומיד נאמר זאת שוב בפירוט מעט רב יותר. בינתיים, מן היום — יהיה אשר יהיה — שבו החלה לנשוב, לאו דווקא בשמונה בְּפֶבְּרוּאַר, אלא אם קודם לכן כשהאביב מקדים, או מאוחר יותר כשהחורף נמשך לאחר היום הזה, יטרידו את האיכרים אינספור מטלות, והראשונות שבהן, שאין לדחותן, יושלמו תחילה.

יש לזרוע גידולים תלת־חודשיים; לגזום גפנים בדרך שאמרנו; לטפל בזיתים; לנטוע ולהרכיב עצי פרי; להכין כרמים בחפירה עמוקה; לסדר משתלות ולהקים אחרות מחדש; לנטוע ולכרות קנים, ערבות ורותם; ולנטוע בוקיצות, צפצפות ודלבים, כפי שנאמר.

אז ראוי גם לנקות את השדות ולעדור את דגני החורף, ובייחוד את הכוסמין. חוק קבוע לכך: כאשר התחיל להיות בעל ארבעה סיבים; ואת הפול לא לפני שיש לו שלושה עלים. גם אז נכון יותר לנקותו במעדר קל מאשר לחפור, ובחמישה־עשר הימים הראשונים של פריחתו אין לגעת בו כלל. אל תעדר שעורה אלא כשהיא יבשה. השלם את הגיזום עד השוויון. ארבעה ימי עבודה גוזמים יוּגֶרוּם כרם; יום עבודה אחד קושר חמישה־עשר עצים במטע גפנים מודלות.

באותו זמן מטפלים בגנים ובגני ורדים, שעליהם ייאמר בנפרד בספרים הבאים, וכן בגני הנוי. זה המועד הטוב ביותר לחפירת בורות נטיעה. בעקבות וֶרְגִילְיוּס במיוחד מבקעים את הקרקע לעתיד, כדי שהשמש תאפה את הרגבים. מועילה יותר הדעה המורה לחרוש רק קרקע ממוזגת באמצע האביב, מפני שבקרקע דשנה תופסים העשבים מיד את התלמים, ובדלה מייבש החום הבא את כל המוהל וגוזל אותו מן הזרעים העתידים. קרקעות כאלה, ודאי, מוטב לחרוש בסתיו.

קָאטוֹ מגדיר כך את עבודות האביב: לחפור בורות נטיעה, להכין משתלות... לבצע הברכות; בקרקעות דשנות ולחות לנטוע בוקיצות, תאנים, עצי פרי וזיתים; לזבל כרי עשב כשהירח צמא; בכרים שאינם מושקים להתגונן מנשיבת פָּבוֹנְיוּס ולנקותם, לעקור עשבים רעים מן השורש, לגזום בין ענפי התאנים,

להכין משתלות ולתקן ישנות — כל זאת לפני שתתחיל לחפור את הכרם. והוא מוסיף: 'כשהאגס פורח, התחל לחרוש קרקעות דלות וחוליות. אחר כך, ככל שהקרקע כבדה ומימית יותר, כן חרוש אותה מאוחר יותר'.

לחרישה זו יהיו אפוא הסימנים הבאים: אלת המסטיק המראה את פריה הראשון והאגס הפורח. סימן שלישי יהיה בזריעת הבצלים — החצב — ובפרחי הזרים — הנרקיס; שכן גם אלה פורחים שלוש פעמים: בפריחה הראשונה הם מורים על החרישה הראשונה, באמצעית על השנייה, ובשלישית על האחרונה. כך מספקים דברים שונים סימנים זה לזה.

ולא מן האזהרות האחרונות היא שאין לגעת בקיסוס בזמן פריחת הפולים, שכן זמן זה מזיק לו וקטלני. לדברים מסוימים יש סימנים משלהם, כגון התאנה: כאשר נובטים בראש ענפיה מעט עלים בצורת גביע קטן, זה המועד הטוב ביותר לנטיעת תאנים.

נראה ששוויון האביב חל ביום השביעי לפני קָלֶנְדוֹת אַפְּרִיל. ממנו ועד זריחת הבוקר של הפליאדות מציינים לוח קיסר את קָלֶנְדוֹת אַפְּרִיל; ביום השלישי לפני נונות אַפְּרִיל שוקעות הפליאדות בַּעֲרַב בָּאַטִיקָה, ולמחרת בְּבוֹיאוֹטְיָה; ואילו לפי קיסר והכשדים — בנונות. במצרים מתחילים אוֹרִיוֹן וחרבו להיעלם.

לפי קיסר, ביום השישי לפני הָאִידוּס מציינת שקיעת מאזניים גשם. ביום הארבעה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת מַאי שוקעות הַהְיָאָדוֹת בַּעֲרַב במצרים — קבוצת כוכבים עזה, המביאה סערה ביבשה ובים. בָּאַטִיקָה הדבר חל ביום השישה־עשר, לפי קיסר בחמישה־עשר, והוא מציין זאת ברציפות ארבעה ימים; ואילו באשור — ביום השנים־עשר לפני הַקָּלֶנְדוֹת. זהו הכוכב המכונה בפי העם 'כוכב הַפָּארִילְיָה', מפני שביום האחד־עשר לפני קָלֶנְדוֹת מַאי חל יום הולדתה

של העיר רומא, ובסביבותיו חוזר בדרך כלל מזג אוויר בהיר, והוא שהקנה לתצפית את פרסומה. היוונים מכנים את הכוכבים האלה היאדות על שם הגשמים; ואילו אנשינו, מתוך בורות, כינו אותם סוקולאות, מפני שחשבו שהשם היווני ניתן להם על שם חזירות, בשל הדמיון למילה היוונית.

לפי קיסר מצוין גם היום השמיני לפני הַקַלֶנְדוֹת. ביום השביעי לפני הַקַלֶנְדוֹת זורחים הגדיים במצרים; בשישי נעלם הכלב בַּעֲרַב בְּבוֹיאוֹטִיָה וּבְאַטִיקָה, והנבל זורח בבוקר. ביום החמישי לפני הַקַלֶנְדוֹת נעלם אוֹרִיוֹן כולו באשור, וביום הרביעי — הכלב. ביום השישי לפני נונות מַאי זורחות הַהְיאָדוֹת בבוקר לפי קיסר, וביום השביעי לפני הָאִידוּס — העז המבשרת גשם; ואילו במצרים נעלם הכלב בַּעֲרַב באותו יום. כך בקירוב נשלמת סדרת הכוכבים ביום השישי לפני אִידוּס מַאי, שהוא זמן זריחת הפליאדות.

בפרק זמן זה חייב האיכר להזדרז בחמישה־עשר הימים הראשונים ולהשלים את העבודות שלא הספיק לעשותן לפני יום השוויון. עליו לדעת שמכאן נולדה החרפה שמטיחים במי שגוזמים את הגפנים תוך חיקוי שירתו של עוף עונתי המכונה קוקייה. שהרי נחשב קלון וגנאי מוצדק אם אותו עוף מוצא את המגל עדיין בכרם; ולכן הלצות חצופות, אפילו בראשית האביב, זוכות לשבח — ואף על פי כן הן נחשבות מבשרות רעה. עד כדי כך נגררים אפילו הדברים הפעוטים ביותר בשדה אחר אותות הטבע.

בסופו של פרק זמן זה מגיע מועד זריעת הדוחן והדוחן האיטלקי. ראוי לזרוע אותם לאחר שהשעורה הבשילה; ובאותו שדה עצמו יש אות משותף להבשלתה ולזריעתם: גחליליות המאירות בַּעֲרַב על פני השדות — כך מכנים

האיכרים את מעופן זרוע הכוכבים, ואילו היוונים מכנים אותן למפירידות — בחסדו המופלא של הטבע.

הטבע כבר עשה את הפליאדות ניכרות בשמים באמצעות להקתן; אך לא הסתפק בהן, אלא יצר פליאדות אחרות על הארץ, כאילו הוא קורא בקול: 'מדוע תביט בשמים, איכר? מדוע תחפש את הכוכבים, עובד אדמה? כבר לוחצים עליך הלילות, עייף משינה קצרה יותר. הנה אני מפזר לך בין עשביך כוכבים מיוחדים, ומראה אותם לך בַּעֲרֶב, כאשר אתה מסיים את עבודתך; וכדי שלא תוכל לחלוף על פניהם, אני מעורר את תשומת לבך בפלא.'

'האינך רואה כיצד הזוהר הדומה לאש מתכסה כשהכנפיים נסגרות, וכיצד היא נושאת עמה את האור גם בלילה? נתתי לך עשבים המורים את השעות; וכדי שלא תסיר את עיניך מן האדמה אפילו בשל השמש, הַהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן והתורמוס מסתובבים עמה. מדוע תוסיף להביט מעלה ולחקור את השמים עצמם?'

'הנה הפליאדות לפניך, לרגליך.' אמנם הגחליליות מופיעות בימים לא קבועים ונשארות זמן־מה, אך ודאי שהן ילידותיה של אותה קבוצת כוכבים. לפיכך כל מי שיזרע גידולי קיץ לפניהן יאכזב את עצמו. בפרק זמן זה גם הדבורה הקטנה היוצאת ממחבואה מורה שהפול פורח, והפול הפורח מזמן אותה. יינתן גם אות אחר לתום הקור: כאשר תראה את התות מלבלב, אל תחשוש עוד מפגיעת כפור.

אלה אפוא העבודות: לשתול ייחורי זית ולעדור בין עצי הזית עצמם; להשקות כרי מרעה בימים הראשונים שלאחר יום השוויון, וכשהעשב גדל עד לגבעול דק — לעצור את המים; להסיר עלים מן הכרם — וגם לפעולה זו כלל משלה: כששריגי העלים הגיעו לאורך של ארבע אצבעות; פועל אחד מסיר עלים

מְיוּגָרוּם ביום —; ולעדור את שדות התבואה פעם שנייה. העידור נמשך עשרים יום. סבורים שעידור לאחר הזמן הזה מזיק הן לכרם הן לתבואה. זהו גם הזמן לרחוץ את הצאן.

לאחר זריחת הפליאדות מציינים לפי קיסר: למחרת — שקיעת הבוקר של אַרְקְטוּרוֹס; ביום השלישי לפני אִידוּס מַאי — זריחת הנבל; ביום השנים־עשר לפני קָלֶנְדוֹת יוּנִי — שקיעת העז בַּעֲרָב, וּבְאַטִיקָה גם הכלב. ביום האחד־עשר לפני הַקָלֶנְדוֹת מתחילה חרב אוֹרִיוֹן לשקוע לפי קיסר; ביום הרביעי לפני נונות יוּנִי זורח הנשר בַּעֲרָב לפי קיסר ולפי אַשׁוּר; ביום השביעי לפני הָאִידוּס שוקע אַרְקְטוּרוֹס בבוקר באיטליה; וברביעי זורח הדולפין בַּעֲרָב.

ביום השבעה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת יוּלִי זורחת חרב אוֹרִיוֹן; במצרים הדבר חל כעבור ארבעה ימים. ביום האחד־עשר לפני הַקָלֶנְדוֹת של אותו חודש מתחילה חרב אוֹרִיוֹן לשקוע לפי קיסר. ואילו ביום השמיני לפני קָלֶנְדוֹת יוּלִי, היום הארוך ביותר בכל השנה והלילה הקצר ביותר משלימים את יום היפוך הקיץ.

בפרק זמן זה מסירים עלים מן הכרמים; דואגים שכרם ישן ייחפר פעם אחת וכרם צעיר פעמיים; גוזזים את הצאן; הופכים את התורמוס לתוך הקרקע לשם זיבולה; חורשים את הקרקע לעומק; קוצרים את הכרשינה למספוא; ואת הפול קוצרים ואחר כך דשים.

את כרי המרעה קוצרים סמוך לַקָלֶנְדוֹת יוּנִי. הטיפול בהם קל ביותר לאיכרים והוצאותיו מעטות ביותר, והוא דורש שנאמר עליו את הדברים הבאים. יש להניחם בקרקע דשנה, לחה או מושקית, ולהשקותם במי גשם או במים ציבוריים. אם יש בהם עשבים רעים, מועיל ביותר לחרוש, אחר כך לגרור במשדדה, לנכש, ולפזר — לפני הגרירה — אבק פרחים שנשר מן החציר

במתבנים ומאבוסי המספוא. אין להשקות בשנה הראשונה ואין לרעות בהם לפני קציר החציר השני, כדי שהעשבים לא ייתלשו ולא יקהו ברמיסה.

כרי מרעה מזדקנים, ויש לחדשם באמצעות זריעת פול, לפת או דוחן בהם; בשנה הבאה זורעים חיטה, ובשנה השלישית שוב משאירים אותם לאחר חרישה. נוסף על כך, בכל פעם שנקצרו יש לעשות בהם קציר־ליקוט, כלומר לקצור את מה שקוצרי החציר דילגו עליו. שהרי מן הדברים המזיקים ביותר הוא שיצמחו עשבים העתידים להפיץ זרע. העשב הטוב ביותר בכר הוא תלתן, אחריו דשא; הגרוע ביותר הוא נומולוס, הנושא תרמיל מזיק מאוד. גם שבטבט מאוס, ושמו ניתן לו בשל דמיונו לשער סוס.

זמן הקציר הוא כשהשיבולת מתחילה לסיים את פריחתה ולהתחזק; יש לקצור לפני שתתייבש. קָאטוֹ אומר: 'אל תקצור את החציר מאוחר; עשה זאת לפני שהזרע יבשיל.' יש המשקים ביום שלפני הקציר. במקום שאין בו השקיה עדיף לקצור בלילות עתירי טל. בחלקים מסוימים של איטליה קוצרים את החציר לאחר קציר התבואה.

גם עבודה זו הייתה כרוכה בהוצאה גדולה יותר אצל הקדמונים: הם הכירו רק אבני משחזת מְכֻרָתִים ומעבר לים, ולא היו משחיזים את להב המגל אלא בשמן; לפיכך היה קוצר החציר הולך כשקרן המכילה שמן קשורה לרגלו. איטליה העניקה אבני משחזת מימיות, השולטות בברזל במקום שופין, אך האבנים המימיות עצמן מוריקות מיד. למגלים שני סוגים: האיטלקי קצר יותר וניתן להנפה אפילו בין שיחים קוצניים; ואילו באחוזות הרחבות של גַּאלִיָה משתמשים בגדולים יותר... חיסכון, שכן הם קוצרים את העשבים שבאמצע ומדלגים על הקצרים יותר. קוצר החציר האיטלקי קוצר ביד ימין אחת.

מכסת עבודה הוגנת ליום אחד היא קציר יוּגֶרוּם אחד וקשירת 1,200 אגודות, ארבע לִיבְּרוֹת כל אחת. את החציר הקצור יש להפוך אל השמש, ואין לערום אותו אלא כשהוא יבש. אם אין מקפידים על כך היטב, ודאי שהערמות יפלטו בבוקר מעין ערפל, ואחר כך יוצתו בידי השמש ויעלו באש.

לאחר הקציר יש להשקות שוב, כדי לקצור את חציר הסתיו, המכונה קוֹרְדוּם. בְּאִינְטֶרַמְנָה שֶׁבְּאוּמְבְּרִיָה קוצרים ארבע פעמים בשנה, אפילו כרים שאינם מושקים; ואילו כרים מושקים קוצרים ברוב המקומות שלוש פעמים. לאחר מכן הרווח מן המרעה עצמו אינו פחות מן החציר. הטיפול בעדרי הבקר וגידול בהמות המשא ידריכו כל אדם לפי צרכיו, ובייחוד לנוכח הרווח השמן מסוסי מרכבה.

כבר אמרנו שיום ההיפוך מושלם במעלה השמינית של סרטן, ביום השמיני לפני קָלֶנְדוֹת יוּלִי. זהו ציר גדול של השנה ומאורע גדול בעולם. עד אליו גדלים הימים מאז אמצע החורף — הם גדלו במשך שישה חודשים —; השמש עצמה, שעלתה צפונה וטיפסה במעלות תלולות, מתחילה מאותה נקודת גבול לפנות ולרדת דרומה, והיא עתידה להאריך את הלילות בששת החודשים הבאים ולגרוע ממידת היום.

מכאן ואילך בא הזמן לחטוף ולאסוף את היבולים בזה אחר זה ולהתכונן כנגד החורף האכזר והפראי. ראוי היה שהטבע יסמן את נקודת המפנה הזאת באותות שאין לפקפק בהם; לפיכך הטיל אותם ממש לידי האיכרים וציווה שעלים יתהפכו ביום הזה עצמו וישמשו סימן לכך שהמאור השלים את מהלכו. אין אלה עלים של עצי בר מרוחקים, שיחייבו את מבקשי האותות

ללכת ליערות נידחים ולהרים; וגם לא של עצי עיר המטופחים רק בידי גנן נוי, אף שגם אותם אפשר לראות בחווה.

הוא הופך את עלי הזית הנטוע לרגליך; הוא הופך את עלי התרזה, המבוקשת לאלף שימושים; הוא הופך את עלי הצפצפה הלבנה, אפילו כשהיא משיאה אליה גפנים. עדיין אין די בכך. 'יש לך בוקיצה שנדווניייתה גפן,' הוא אומר, 'אהפוך גם את עליה. אתה תולש או גוזם אותם למספוא: הבט, ואתה אוחז בכוכב. הם מביטים אל חלק אחר של השמים מזה שאליו פנו יום קודם.'

'בערבה, הנמוכה שבעצים אף שאתה גבוה ממנה בכל ראשך, אתה קושר הכול: אסובב גם את עליה. מדוע אתה מתלונן שאתה כפרי? לא בי תלוי הדבר שלא תבין את השמים ותדע את ענייני גרמי השמים. אתן גם לאוזניך אות: הקשב היטב להמיית יוּנִי הבר. היזהר מלחשוב שיום ההיפוך חלף, אלא אם כן ראית יונת בר דוגרת.'

מיום ההיפוך ועד שקיעת הנבל: ביום השישי לפני קָלֶנְדוֹת יוּלִי זורח אוֹרִיוֹן לפי קיסר, וחגורתו ביום הרביעי לפני הנונות לפי אַשּׁוּר; ואילו במצרים זורח בבוקר פרוקיון המביא חום כבד. לכוכב זה אין שם אצל הרומאים, אלא אם כן נבין שהוא אותה 'כלבלבה', כלומר הכלב הקטן, כפי שהוא מצויר בין הכוכבים; הוא נוגע במידה רבה לחום הקיץ, כפי שנלמד מעט להלן. ביום הרביעי לפני הנונות...

...שוקע הכתר בבוקר לפי הכשדים, וּבָאַטִיקָה זורח אוֹרִיוֹן כולו באותו יום. ביום שלפני אִידוּס יוּלִי מסיים אוֹרִיוֹן לזרוח לפי המצרים; ביום השישה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת אוֹגוּסְט זורח פרוקיון באשור; ואז, כעבור כשלושה ימים, זורח כמעט

בכל מקום, בהסכמת הכול, אותו כוכב אדיר שאנו מכנים את זריחת הכלב, כאשר השמש נכנסת לחלק הראשון של אריה.

הדבר מתרחש ביום העשרים ושלושה לאחר יום ההיפוך. הימים והארצות חשים בו, ואף חיות רבות, כפי שאמרנו במקומות המתאימים. ההערצה כלפיו אינה פחותה מזו הניתנת לכוכבים שיוחסו לאלים; הוא מלבה את חום השמש ומהווה גורם גדול לשרב. ביום השלושה־עשר לפני הַקָלֶנְדוֹת שוקע הנשר בבוקר במצרים, ומתחילים משבי מבשרי הרוחות הָאֶטֶסְיוֹת; קיסר סבר שאיטליה חשה בהם ביום העשירי לפני הַקָלֶנְדוֹת.

בְּאַאַטִיקָה שוקע הנשר בבוקר; ביום השלישי לפני הַקָלֶנְדוֹת עולה בבוקר לפי קיסר הכוכב המלכותי שבחזה אריה. ביום השמיני לפני אִידוּס אוֹגוּסְט שוקע אמצע אַרְקְטוּרוֹס; ביום השלישי לפני הָאִידוּס פותח הנבל בשקיעתו את הסתיו, כפי שציין קיסר, אך החישוב הנכון מצא שהדבר קורה ביום השישי לפני אותו אִידוּס.

בפרק זמן זה נחרץ גורלן של הגפנים: אותו כוכב מכריע לענבים, שכינינו הכלבלבה, וממנו אומרים שהם 'נצרבים בפחם', כאילו נשרפו בגחלת כווייה. אין להשוות לרעה הזאת ברד, סערות או כל דבר שהביא אי פעם ליוקר התבואה. שהרי אלה אסונות של שדות, ואילו הכווייה היא אסון של אזורים נרחבים. תרופתה אינה קשה, אילו רק לא היו בני האדם מעדיפים להשמיץ את הטבע במקום להועיל לעצמם. מספרים על דֶמוֹקְרִיטוֹס...

...שהיה הראשון שהבין והראה את השותפות בין השמים לארץ. העשירים ביותר מבני עירו זלזלו בעיסוק זה שלו; אך הוא חזה מראש את התייקרות השמן העתידה לפי זריחת הפליאדות, בדרך שכבר אמרנו ועוד נבאר מיד ביתר

בהירות. מאחר שהשמן היה אז זול מאוד בשל התקווה ליבול זיתים, הוא קנה מראש את כל השמן בכל האזור. האנשים שידעו כי עוני ושלוות העיון יקרים לו מכול תמהו על כך.

כאשר התבררה הסיבה והממון החל לזרום אליו בשפע, החזיר דֶמוֹקְרִיטוֹס את התמורה לבעלי השמן, שהתחרטו בדאגה ובתאווה, והסתפק בכך שהוכיח כי עושר יהיה בהישג ידו כשירצה. לימים עשה סָקְסָטְיוּס, מחסידי החכמה הרומאים, דבר זה באתונה באותה דרך. כה גדולה ההזדמנות שמעניקה הלמדנות; ואני אשלב אותה בעבודות הכפר ככל שאוכל, בבהירות ובמפורש.

רוב המחברים אמרו שטל שנצרב בשמש עזה גורם לשידפון בתבואה ולכווייה בגפנים. אני סבור שהדבר כוזב בחלקו, ושכל צריבת כפור נגרמת מן הקור בלבד והשמש אינה מזיקה. הדבר יתברר למתבוננים: ראשית כול, רואים שפגעים אלה אינם מתרחשים אלא בלילה ולפני להט השמש; וכל העניין תלוי בחשבון הירח, שכן נזק כזה אינו קורה אלא במולד הירח או בירח מלא, כלומר כשהירח במלוא כוחו. בשני המצבים הוא מלא, כפי שאמרנו פעמים רבות; אך במולד הירח הוא מחזיר לשמים את כל האור שקיבל מן השמש. ההבדל בין שני המצבים גדול, אך ברור.

שהרי במולד הירח בקיץ הוא חם ביותר ובחורף קפוא; לעומת זאת, בירח מלא הוא עושה את לילות הקיץ קרים ואת לילות החורף חמימים. הסיבה ברורה, אך שונה מזו שמביאים פָּבִיאָנוּס והמחברים היוונים.

שכן בקיץ, במולד הירח, הירח נע בהכרח במסלול הקרוב אלינו יחד עם השמש; הוא מקבל את אשה מקרוב ולוהט. ואילו במולד הירח בחורף הוא רחוק מאתנו, מפני שגם השמש נסוגה. בדומה לכך, בירח המלא של הקיץ הוא

מתרחק מאתנו בצד הנגדי לשמש, ואילו בחורף הוא מתקרב אלינו דרך מסלול הקיץ. לפיכך, מאחר שהוא מטבעו נושא טל, בכל פעם שהוא קר הוא מקפיא במידה עצומה את הכפור היורד באותה עת.

אך לפני הכול עלינו לזכור שיש שני סוגים של פגעי שמים. האחד הוא מה שאנו מכנים סערות, ובו כלולים ברד, סופות ושאר דברים דומים; כשהם מתרחשים הם מכונים 'כוח עליון'. אלה יוצאים מכוכבים סוערים, כפי שאמרנו פעמים רבות, כגון אַרְקְטוּרוֹס, אוֹרִיוֹן והגדיים.

הסוג האחר הוא אותם פגעים המתרחשים כשהשמים שקטים ובלילות בהירים, ואיש אינו חש בהם אלא לאחר שכבר אירעו. פגעים אלה כלליים ושונים מאוד מן הראשונים: יש המכנים אותם שידפון, אחרים צריבת כפור ואחרים כווייה, אך הכול מכנים אותם עקרות. עתה נדבר עליהם, דברים שאיש לא מסר לפנינו, ותחילה נביא את סיבותיהם.

מלבד השפעת הירח יש עוד שתיים, והן מתקיימות רק במקומות מעטים בשמים. הפליאדות נוגעות במיוחד ליבולים, שכן בזריחתן מתחיל הקיץ ובשקיעתן החורף, ובתוך פרק של חצי שנה הן כוללות את קציר התבואה, את הבציר ואת הבשלת הכול. נוסף לכך יש בשמים מה שמכונה המעגל החלבי.

גם קל לראותו; בשפיעתו, כאילו מעטין כלשהו, מתמלאים כל הזרעים חלב. יש להתבונן בשני כוכבים: בנשר שבחלק הצפוני ובכלבלבה שבחלק הדרומי, שכבר הזכרנו במקומו. המעגל עצמו עובר דרך קשת ותאומים, וחוצה פעמיים את מעגל השוויון במרכז השמש; בנקודות חיבוריהם עומדים הנשר מצד זה והכלבלבה מצד זה.

לכן פעולת שני הכוכבים נוגעת לכל הארצות נושאות היבול, מפני שרק במקומות אלה נפגשים מרכזי השמש והארץ. אם אפוא בימי הכוכבים האלה העביר אוויר צלול ומתון אל האדמה את אותו מוהל מוליד וחלבי, הזרעים גדלים בשפע; אך אם הירח התיז עליהם קור נושא טל בדרך שתוארה, מרירות שהתערבה בהם ממיתה את העובר, כמו בחלב.

היקף הפגיעה הזאת על פני הארץ נקבע בכל קימור של כדור הארץ שבו שתי הסיבות מתלוות זו לזו; ולכן אין חשים בה במידה שווה בכל העולם, כשם שאין היום שווה בכולו. אמרנו שבאיטליה זורח הנשר ביום השלושה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת יָנוּאָר, וההיגיון הטבעי אינו מאפשר שתהיה ודאות כלשהי בדבר תקוות הזרעים לפני אותו יום. אך אם מולד הירח חל אז, בהכרח ניזוקים כל יבולי החורף והמקדימים.

חיי הקדמונים היו גולמיים ונטולי כתב. ואף על פי כן יתברר שתצפיתם המחוכמת לא נפלה מן ההסבר השיטתי של ימינו. הם חששו משלושה זמנים ליבולים, ומשום כך הנהיגו ימי מנוחה וחגים: רוֹבִּיגָלְיָה, פְּלוֹרָלְיָה וְוִינָלְיָה.

נוּמָה קבע את הָרוֹבִּיגָלְיָה בשנת מלכותו האחת־עשרה; כיום חוגגים אותם ביום השביעי לפני קָלֶנְדוֹת מַאי, מפני שבסביבות הזמן הזה משתלט השידפון על התבואה. וָארוֹ קבע את הזמן כאשר השמש מחזיקה במעלה העשירית של שור, כפי שהחישוב המקובל הורה אז. אך הסיבה האמתית היא שתשעה־עשר ימים לאחר שוויון האביב, לאורך אותו פרק של ארבעה ימים המשתנה לפי תצפיות העמים, שוקע הכלב ביום הרביעי לפני קָלֶנְדוֹת מַאי — כוכב עז כשלעצמו, ובהכרח שוקע לפני הכלבלבה.

ולפיכך אותם קדמונים הנהיגו גם את הַפְלוֹרָלִיָה ביום הרביעי לפני קָלֶנְדוֹת מַאי, בשנת 516 לייסוד העיר, על פי ספרי הנבואה של הַסִיבִּילָה, כדי שהכול יסיים לפרוח בהצלחה. וָארוֹ קובע יום זה כאשר השמש מחזיקה במעלה הארבע־עשרה של שור. לכן אם הירח המלא יחול בתוך ארבעת הימים האלה, בהכרח יינזקו התבואה וכל הדברים שיהיו בפריחה.

הַווִינָלִיָה הראשונים, הקודמים לימים האלה וחלים ביום התשיעי לפני קָלֶנְדוֹת מַאי, נוסדו לשם טעימת היינות ואינם נוגעים ליבולים. גם מה שאמרנו עד כה אינו נוגע לגפנים ולזיתים, שכן עיבורם מתחיל בזריחת הפליאדות, ביום השישי לפני אִידוּס מַאי, כפי שלימדנו. זהו פרק אחר של ארבעה ימים, שבו לא הייתי רוצה שיהיו מלוכלכים אפילו בטל — שכן הכוכב הקר של אַרְקְטוּרוֹס, השוקע למחרת, צורב אותם — וכל שכן שלא יחול בו הירח המלא.

ביום הרביעי לפני נונות יוּנִי זורח הנשר שוב בַּעֲרָב; זהו יום מכריע לזיתים ולגפנים הפורחים, אם הירח המלא חל בו. אני הייתי מייחס אותה סיבה גם ליום ההיפוך, ביום השמיני לפני קָלֶנְדוֹת יוּלִי, ולזריחת הכלב עשרים ושלושה ימים אחרי יום ההיפוך — אך כשהמולד חל בהם, שכן הנזק נגרם מחום והענבים מבשילים בטרם עת לקשיות. שוב מזיק הירח המלא ביום הרביעי לפני נונות יוּלִי, כשהכלבלבה זורחת במצרים; או לכל המאוחר ביום השישה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת אוֹגוּסְט, כשהיא זורחת באיטליה; וכן ביום השנים־עשר לפני קָלֶנְדוֹת אוֹגוּסְט, כשהנשר שוקע, ועד היום העשירי לפני אותן קָלֶנְדוֹת.

מלבד הסיבות האלה יש הַווִינָלִיָה שניים, הנחגגים ביום השלושה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת סֶפְּטֶמְבֶּר. וָארוֹ קובע אותם כאשר הנבל מתחיל לשקוע בבוקר; לדעתו

זו ראשית הסתיו, והחג נוסד כדי להשקיט סערות. כיום נצפה שהנבל שוקע ביום השישי לפני אִידוּס אוֹגוּסְט.

בתוך גבולות זמנים אלה מתרחשת עקרות היבול השמימית. לא אכחיש שאפשר שהזמנים ישתנו מטבעם של מקומות קפואים או לוהטים; אך די בכך שהראינו את העיקרון, ואת השאר יקבע כל אדם בתצפיתו. אין ספק שאחד מן השניים יהיה הגורם: הירח המלא או מולד הירח.

ובעניין זה עולה בדעתנו להתפלא על חסדו של הטבע: ראשית, פגיעה זו אינה יכולה להתרחש בכל שנה, בשל מסלולי הכוכבים הקבועים; היא אפשרית רק בלילות מעטים בשנה, וקל לדעת מתי תתרחש. וכדי שלא יחששו ממנה בכל החודשים, גם היא מחולקת לפי חוקם: בקיץ בטוחים ימי מולד הירח, מלבד יומיים; בחורף בטוחים ימי הירח המלא. אין לפחד אלא בלילות הקיץ, שהם הקצרים ביותר; וביום אין לאותה השפעה כוח.

יתר על כן קל כל כך להבין זאת, עד שהנמלה, הקטנה שבבעלי החיים, נחה במולד הירח ועובדת בירח מלא אפילו בלילות. העוף פארה אינו נראה ביום שבו סִירְיוּס זורח ועד שקיעתו; ולעומתו הכלוריון מופיע ממש ביום ההיפוך. אך אף אחד משני מצבי הירח אינו מזיק, אפילו בלילה, אלא אם הלילה בהיר וכל משב רוח שקט; שכן טל אינו יורד בענן או ברוח. וכך גם אין הדבר חסר תרופה.

כאשר תחשוש מן הפגיעה, הצת בכרמים ובשדות זמורות, ערמות קש, עשבים עקורים ושיחים; העשן ירפא אותה. עשן קש מסייע גם כנגד ערפל במקום שבו הערפילים מזיקים. יש המצווים לשרוף שלושה סרטנים חיים במטעי הגפנים, כדי שהכווייה לא תזיק.

אחרים מורים לשרוף לאט, בצד שממנו נושבת הרוח, בשר של שפמנון, כדי שהעשן יתפזר בכל הכרם. וָארוֹ מוסר שאם בשקיעת הנבל, שהיא ראשית הסתיו, מקדישים בין הגפנים ציור של אשכול ענבים, הסערות מזיקות פחות. אַרְכִיבְּיוּס כתב לְאַנְטִיוֹכוֹס מלך סוריה שאם קוברים קרפדה בכלי חרס חדש במרכז שדה התבואה, הסערות אינן מזיקות.

עבודות השדה בפרק זמן זה הן: לחרוש את הקרקע פעם שנייה; לחפור סביב העצים, או — במקום שאזור חם דורש זאת — לערום עליהם עפר; אין לחפור סביב עצים המלבלבים אלא בקרקע שופעת במיוחד. יש לנקות את המשתלות במעדר, לקצור את השעורה, ולהכין את הגורן לקציר: לפי קָאטוֹ מורחים עליה מי־זית; לפי וָרְגִילְיוּס עושים זאת בעמל רב יותר באמצעות טין. על פי רוב רק מיישרים אותה ומורחים עליה גללי בקר מדוללים מאוד. נראה שדי בכך כתרופה לאבק.

שיטת הקציר עצמה משתנה. באחוזות הרחבות של גַּאלְיָה דוחפים בשדה עגלות ענק, ששיניים קבועות בשפתן והן נעות על שני גלגלים; בהמת משא רתומה מאחוריהן ודוחפת בכיוון ההפוך, וכך השיבולים הנתלשות נופלות לתוך העגלה. במקומות אחרים חותכים את הקש באמצעו במגל, ואת השיבולת מפשיטים בין שתי אגודות; במקום אחד קוצרים מן השורש, ובאחר תולשים עם השורש. העושים זאת מפרשים שהם חורשים אגב כך את הקרקע, אף שלמעשה הם מוציאים ממנה את מוהלה.

זה ההבדל: במקום שמכסים בתים בקש משאירים אותו ארוך ככל האפשר; במקום שחסר חציר מבקשים מן הקש הקצוץ את המוץ. אין מסככים בגבעולי דוחן, ובדרך כלל שורפים את גבעולי הדוחן האיטלקי; את קש השעורה,

החביב מאוד על הבקר, שומרים. בְּגַאלְיָה קוטפים את הדוחן ואת הדוחן האיטלקי שיבולת־שיבולת במסרק יד.

את היבול עצמו דשים במקומות מסוימים במורג בגורן, באחרים בפרסות סוסות, ובאחרים חובטים בו במוטות. ככל שקוצרים את החיטה מאוחר יותר כן הכמות הנמצאת בה רבה יותר; אך ככל שמקדימים, היא יפה ומוצקה יותר. הכלל המתאים ביותר הוא: לאחר שהגרגר כבר קיבל צבע ולפני שהוא מתקשה. ואילו האמרה היא: מוטב לקצור יומיים מוקדם מדי מיומיים מאוחר מדי. דין חיטת החורף והחיטה זהה בגורן ובאסם. את הכוסמת, מפני שקשה להפרידה מן המוץ, ראוי לאחסן עם המוץ שלה, ורק להסיר ממנה את הקש והמלענים. עמים רבים משתמשים במוץ במקום חציר.

המוץ טוב יותר ככל שהוא דק וקטן יותר וקרוב יותר לאבק; לכן המשובח ביותר בא מן הדוחן האיטלקי, הבא אחריו מן השעורה והגרוע ביותר מן החיטה, חוץ מאשר לבהמות משא עובדות. במקומות סלעיים, לאחר שהגבעול התייבש, שוברים אותו במקל כדי להציעו מצע לבעלי החיים. אם חסר מוץ, דשים גם את הגבעול. זו השיטה:

קוצרים אותו מוקדם יותר, מתיזים עליו תמלחת חזקה, אחר כך מייבשים ומגלגלים לאגודות, וכך נותנים אותו לבקר במקום חציר. יש המציתים בשדה גם את השלף, פעולה שֶׁוֶוֶרְגִילְיוּס משבח מאוד. תכליתה העיקרית היא לשרוף את זרעי העשבים. גודל הקציר ויוקר העבודה יוצרים מנהגים שונים.

לכך קשורה שיטת שימור התבואה. יש המורים לבנות את האסמים בעמל רב, בקירות לבנים שעוביים שלוש רגליים; נוסף לכך, למלאם מלמעלה, לא להניח למשב אוויר להיכנס ולא לפתוח בהם חלונות כלל. אחרים מתירים פתחים רק

לכיוון זריחת הקיץ או הצפון, ומורים לבנות בלי סיד, מפני שהוא אויב מסוכן ביותר לתבואה. כבר ציינו את ההוראות בדבר מי־הזית.

במקומות אחרים, לעומת זאת, תולים ממגורות עץ על עמודים ומעדיפים שהרוח תעבור בהן מכל עבר, ואף מלמטה. אחרים סבורים שגרגר הנשמר על רצפה תלויה מצטמק לגמרי, ואם הוא מצוי מתחת לרעפים הוא מתחמם יתר על המידה. רבים אוסרים גם לאוורר אותו; לטענתם החדקונית אינה יורדת לעומק העולה על ארבע אצבעות, ואין שאר התבואה נתונה בסכנה.

קוֹלוּמֶלָה אף מנבא את רוח המערב לאחר שהתבואה הוכנה, דבר המפליא אותי, שהרי היא יבשה מאוד מטבעה. יש המורים להכניס את התבואה לאחר שתולים על סף האסם קרפדה באחת מרגליה הארוכות. לדעתנו חשובה מכול עת האחסון: אם התבואה נאספה כשהיא קלויה ומוצקה פחות מדי, או אוחסנה בעודה חמה, בהכרח נוצרים בה קלקולים.

יש סיבות אחדות לעמידות לאורך זמן: ריבוי קליפותיו של הגרגר עצמו, כמו בדוחן האיטלקי; שמנוניות המוהל, המספקת לחות במידה הנחוצה בלבד, כמו בשומשום; או מרירות, כמו בתורמוס ובחמצה הקטנה. בחיטה נוצרים בעלי חיים יותר מכול, מפני שהיא מתחממת בצפיפותה ומתכסה בסובין עבה. קליפת השעורה דקה יותר, וזו של הקטניות דקה מאוד; לכן אינן מולידות מזיקים. הפול מכוסה קליפות עבות יותר, ולכן הוא תוסס בחום.

יש המתיזים על החיטה עצמה מי־זית לשם שימורה לאורך זמן, קוודרנטל אחד לכל אלף מודיים. אחרים משתמשים בגיר מְכַלְקִיס או מִקְאַרְיָה, או אף בלענה. יש גם עפר מֵאוֹלִינְתוֹס וּמִקְרִינְתוֹס שֶׁבְּאֶוּבּוֹיָה שאינו מניח לתבואה להתקלקל.

תבואה המאוחסנת בשיבוליה כמעט אינה ניזוקה; אולם הדרך המועילה ביותר לשמרה היא בבורות המכונים סירוי, כפי שנעשה בְּקַפָּדוֹקְיָה, בְּתְרַאקְיָה, בספרד ובאפריקה. לפני הכול דואגים שהבורות ייעשו בקרקע יבשה, אחר כך מרפדים אותם בקש, ואת התבואה מאחסנים כך יחד עם שיבוליה. אם שום אוויר אינו חודר פנימה, ודאי ששום מזיק אינו נוצר.

וָארוֹ מוסר שחיטה המאוחסנת כך מחזיקה מעמד חמישים שנה, ודוחן איטלקי מאה שנה; ושפול וקטניות נשמרים זמן רב בכדי שמן, כשהם אטומים באפר. הוא מוסר שפול מימי המלך פִּירוֹס נשמר במערה מסוימת בְּאַמְבְּרַקְיָה עד מלחמתו של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול בשודדי הים, כמאתיים ועשרים שנה.

רק בחמצה לא נוצרים כלל שרצים קטנים באסמים. יש המניחים כדים על שכבת אפר, מורחים אותם, ממלאים בהם חומץ ועורמים מעליהם את הקטניות, מתוך אמונה שכך לא ייווצרו מזיקים. אחרים מורחים בגבס כדי המלחה; ויש שמתיזים על העדשים חומץ עם לייזרפיקיום, מייבשים אותן ומושחים בשמן. אך הכלל הקצר ביותר, אם רוצים שיהיו נקיות מפגמים, הוא לאסוף אותן במולד הירח. לכן חשוב מאוד אם אדם רוצה לאחסן או למכור: כאשר הירח מתמלא, גם גרגרי התבואה גדלים.

לפי חלוקת הזמנים בא אחר כך הסתיו, משקיעת הנבל עד יום השוויון, ולאחריו עד שקיעת הפליאדות וראשית החורף. בפרקי זמן אלה האותות הם: ביום שלפני אִידוּס אוֹגוּסְט זורח הסוס בַּעֲרָב בָּאַטִיקָה, ובמצרים ולפי קיסר שוקע הדולפין. ביום האחד־עשר לפני קָלֶנְדוֹת סֶפְּטֶמְבֶּר מתחיל לזרוח בבוקר, לפי קיסר ולפי אַשׁוּר, הכוכב המכונה 'הבוצֵר', ומבטיח את בשלות הענבים

לבציר; האות לכך יהיה גרגרי הענבים ששינו את צבעם. ביום החמישי לפני הַקָּלֶנְדוֹת שוקע באשור גם החץ, והרוחות הָאֶטֶסְיוֹת פוסקות.

במצרים זורח הבוצר בנונות; בָּאַטִּיקָה זורח אַרְקְטוּרוֹס בבוקר, והחץ שוקע בבוקר. ביום החמישי לפני אִידוּס סֶפְּטֶמְבֶּר זורחת העז בַּעֲרָב לפי קיסר; ואילו אמצע אַרְקְטוּרוֹס זורח ביום שלפני הָאִידוּס, באות עז ביותר ביבשה ובים במשך חמישה ימים.

זה ההסבר הנמסר עליו: אם ירדו גשמים בשקיעת הדולפין, לא ירדו בימי אַרְקְטוּרוֹס. אות לזריחת כוכב זה יהיה הסתלקות הסנוניות, שכן אלה שנתפסות כאן מתות. ביום השישה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת אוֹקְטוֹבֶּר זורחת בבוקר במצרים השיבולת שביד הבתולה, והרוחות הָאֶטֶסְיוֹת פוסקות. אותו אות חל לפי קיסר ביום הארבעה־עשר לפני הַקָּלֶנְדוֹת ולפי אַשּׁוּר ביום השנים־עשר; וביום האחד־עשר לפני הַקָּלֶנְדוֹת שוקע לפי קיסר החיבור של הדגים, וכוכב יום השוויון עצמו חל ביום השמיני לפני קָלֶנְדוֹת אוֹקְטוֹבֶּר.

אחר כך מסכימים — דבר נדיר — פִּילִיפּוֹס, קָלִיפּוֹס, דוֹסִיתֵאוֹס, פַּרְמֵנִיסְקוֹס, קוֹנוֹן, קְרִיטוֹן, דֶמוֹקְרִיטוֹס וְאוֹדוֹקְסוֹס: ביום הרביעי לפני קָלֶנְדוֹת אוֹקְטוֹבֶּר זורחת העז בבוקר, וביום השלישי לפני הַקָּלֶנְדוֹת הגדיים. ביום השישי לפני נונות אוֹקְטוֹבֶּר זורח הכתר בבוקר בָּאַטִּיקָה; ביום החמישי שוקע העגלון בבוקר באסיה ולפי קיסר. ביום הרביעי מתחיל הכתר לזרוח לפי קיסר, ולמחרת שוקעים הגדיים בַּעֲרָב.

ביום השמיני לפני אִידוּס אוֹקְטוֹבֶּר זורח לפי קיסר הכוכב הזוהר שבכתר; ביום השישי לפני הָאִידוּס זורחות הפליאדות בַּעֲרָב, ובאידוס זורח הכתר כולו. ביום השבעה־עשר לפני קָלֶנְדוֹת נוֹבֶמְבֶּר זורחות הַהְיָאָדוֹת בַּעֲרָב. ביום שלפני

הַקָּלֶנְדוֹת שוקע אַרְקְטוּרוֹס לפי קיסר, וְהַהְיאָדוֹת זורחות עם השמש. ביום הרביעי לפני הנונות שוקע אַרְקְטוּרוֹס בַּעֲרָב. ביום החמישי לפני אִידוּס נוֹטֶמְבֶּר מתחילה חרב אוֹרִיוֹן לשקוע; אחר כך, ביום השלישי לפני הָאִידוּס, שוקעות הפליאדות.

עבודות השדה בפרקי זמן אלה הן: לזרוע לפת ולפתית בימים שציינו. המון אנשי הכפר סבור שלא טוב לזרוע לפת לאחר הסתלקות החסידות; אנו סבורים שבכלל אין לזרוע אחר חגי וולקנוס, ואת הזנים המקדימים יש לזרוע יחד עם הדוחן. משקיעת הנבל זורעים כרשינה, שעועית ומספוא; מורים לזרוע אותו כשהירח נסתר. זה גם הזמן להכין מספוא עלים. מכסה הוגנת לפועל אחד היא למלא ארבעה סלי עלים ביום. אם מכינים אותם כשהירח מתמעט, הם אינם נרקבים. אין לאסוף אותם כשהם יבשים.

הקדמונים מעולם לא חשבו שהבציר בשל לפני יום השוויון; כיום אני רואה שבכל מקום חוטפים אותו מוקדם יותר. לפיכך יש לסמן גם את זמניו באותות ובראיות. הכללים הם אלה: אל תבצור ענב חם, כלומר כששוררת בצורת יתרה ולא ירד גשם בינתיים. אל תבצור ענב רטוב מטל, כלומר אם ירד טל בלילה, עד שהשמש תפזר אותו.

התחל לבצור כאשר עלה הגפן מתחיל להשתפל לעבר השריג; או כאשר, לאחר הוצאת גרגר מענב צפוף, נראה שהרווח אינו מתמלא עוד ושהגרגרים כבר אינם גדלים. יש חשיבות רבה לכך שהבציר יחול, אם אפשר, כשהירח מתמלא.

סבב סחיטה אחד צריך למלא עשרים קולאוסים; זו המכסה הראויה. גם אגן אחד המספיק למספר זה של קולאוסים ובית בד אחד מספיקים לעשרים

יוגרה. יש הסוחטים בקורה אחת; שתי קורות מועילות יותר, אף שמתקן של קורה אחת גדול מאוד. האורך חשוב בהן, לא העובי; קורות מרווחות סוחטות טוב יותר. הקדמונים היו מורידים אותן בחבלים, ברצועות עור ובמנופים. בתוך מאה השנים האחרונות הומצא המכבש היווני: קורות העץ נעות בחריצים באמצעות בורג; יש המקבעים אל קורת העץ גלגל כוכב, ואצל אחרים הקורה מרימה עמה משטחי אבנים — השיטה הזוכה לשבח הרב ביותר. בעשרים ושתיים השנים האחרונות הומצא, במכבשים קטנים ובמבנה בית בד קטן יותר, להציב קורה קצרה יותר זקופה במרכז, להרכיב לוחות עגולים מעל קליפות הענבים כך שילחצו עליהן מלמעלה בכל משקלם, ולבנות ערמה מעל המכבשים.

זה גם הזמן לאסוף פירות, לאחר שנצפה שאחד מהם נפל מחמת הבשלה ולא מחמת מזג האוויר. זה הזמן גם לסחוט את השמרים ולבשל דְּבְרוּטוּם בלילה כשהירח נסתר; ואם ביום — כשהוא מלא. בשאר הימים עושים זאת לפני זריחת הירח או אחרי שקיעתו. אין להשתמש בענבים של גפן צעירה או גפן הגדלה בביצה, אלא בענבים בשלים בלבד. סבורים שאם כלי הבישול נוגע בעץ, הנוזל נעשה חרוך ומעושן.

הזמן הראוי לבציר, מיום השוויון עד שקיעת הפליאדות, הוא ארבעים וארבעה ימים. לאחר אותו יום באה האמרה הקרה כנגד מי שחושבים שאין כל פסול בציפוי בזפת בקור. אך כבר ראיתי אנשים בוצרים אפילו בַּקַּלְנְדוֹת יָנוּאָר מחוסר כלים, מאחסנים תירוש בברכות או שופכים יינות קודמים כדי לקלוט יינות שסיכוייהם מוטלים בספק.

הדבר אינו קורה לעיתים קרובות כל כך מחמת יבול גדול מדי, כמו מחמת עצלות או תאוות בצע האורבת ליוקר המחירים. דרכו המתונה של בעל אחוזה הגון וישר היא להשתמש בתנובת כל שנה בזמנה; והיא גם הרווחית ביותר באופן עקבי. יתר הדברים על היינות כבר נאמרו בשפע, וכן שלאחר הבציר יש למהר למסוק את הזית; כבר נאמר גם כל הנוגע לשמן וכל העבודות שיש לעשות משקיעת הפליאדות.

לדברים הנחוצים האלה יתווספו דברי הירח, הרוחות והאותות המקדימים, כדי שכל תורת הכוכבים תהיה שלמה. וֶרְגִילְיוּס סבר שיש לסדר פעולות מסוימות אף לפי מניין ימי הירח, בעקבות ראוותנותו של דֶמוֹקְרִיטוֹס; אותנו מניעה תועלת הכללים, המנחה את החיבור כולו וגם את החלק הזה. כל מה שכורתים, קוטפים או גוזזים נעשה בלי נזק רב יותר כשהירח מתמעט מאשר כשהוא מתמלא.

אל תיגע בזבל אלא כשהירח מתמעט; זבל במיוחד בזמן היעלמות הירח או בחציו. סרס חזירים, עגלים, אילים וגדיים כשהירח מתמעט. שים ביצים לדגירה במולד הירח. חפור בורות בלילה של ירח מלא. כסה שורשי עצים בירח מלא. במקומות לחים זרע במולד הירח ובארבעת הימים שסביבו. מורים גם לזרות תבואה וקטניות ולאחסן אותן סמוך לסוף החודש הירחי; להכין משתלות כשהירח מעל הארץ; לדרוך תירוש כשהירח מתחת לארץ; וכן לכרות חומרי בנייה ושאר דברים שאמרנו במקומותיהם.

אין תצפית קלה מזו, וכבר תיארנו אותה בספר השני; אך הנה הסבר שגם עובדי אדמה יכולים להבין. בכל פעם שהירח נראה לאחר שקיעת השמש ומאיר בשעות הראשונות של הלילה, הוא מתמלא ונראה לעיניים כחצי עיגול.

כאשר הוא זורח מול השמש השוקעת, כך שניהם נראים יחד, אז הירח מלא. בכל פעם שהוא זורח עם זריחת השמש, גורע את אורו מן השעות הראשונות של הלילה ומושך אותו אל שעות היום, הוא מתמעט ושוב נראה כחצי עיגול; ובהתקבצות, המכונה מולד הירח, הוא חדל להיראות.

במולד וביום הראשון יהיה הירח מעל הארץ כל זמן שגם השמש מעליה — כל היום; ביום השני, בשעת לילה אחת פחות דקסטנס וְסִיקִילִיקוּס; ומן היום השלישי ועד החמישה־עשר מתרבות אותן מנות שעה. ביום החמישה־עשר יהיה מעל הארץ כל הלילה, ובאותו יום כולו מתחת לארץ.

ביום השישה־עשר יבלה מתחת לארץ עד השעה הראשונה של הלילה, פחות דקסטנס וְסִיקִילִיקוּס; ובכל יום יוסיף אותן מנות שעה עד מולד הירח. ככל שיגרע מן השעות הראשונות של הלילה — שאותן יבלה מתחת לארץ — כך יוסיף מעל הארץ בשעות האחרונות של היום. בחודש אחד ישלים מניין של שלושים יום, ובחודש הבא יחסר ממנו יום אחד. זהו חשבון הירח; חשבון הרוחות מורכב מעט יותר.

התבונן בזריחת השמש בכל יום שתרצה. בשעה השישית של היום עמוד כך שהזריחה תהיה משמאל לכתפך; הדרום יהיה היישר מול פניך והצפון מעל ראשך. קו גבול העובר כך בשדה ייקרא קארדו. אחר כך מוטב להסתובב עד שכל אדם יראה את צלו.

אחרת יהיה הצל מאחורי האדם. לאחר החלפת הצדדים, כך שזריחת אותו יום תהיה מימין לכתף והשקיעה משמאל, תגיע השעה השישית כאשר הצל יהיה קצר ביותר וייפול מול מרכז גופו של האדם. דרך אמצע אורכו של הצל ראוי

לחרוץ במעדר תלם, או לסמן בסכין קו שאורכו, למשל, עשרים רגל; ובאמצע המידה, כלומר ברגל העשירית, יש לשרטט מעגל קטן המכונה טבור.

החלק היוצא מקצה הצל יציין את רוח הצפון. אל תיתן, גוזם, שפצעי העצים יפנו אליו; וגם לא המטעים והכרמים, אלא אם הם באפריקה, בְּקִירֵנָה או במצרים. אל תחרוש כשהרוח נושבת משם, וכן לגבי דברים אחרים שנורה להלן. החלק של הקו היוצא מרגלי הצל ופונה דרומה יציין את רוח הדרום, שכבר אמרנו כי היוונים מכנים נוֹטוֹס.

כאשר בא משב משם, אל תטפל, איכר, בעץ לבנייה או ביין. באיטליה הרוח הזאת לחה או חמה מאוד; באפריקה היא מביאה שרפות עם מזג אוויר בהיר. שריגי הגפנים באיטליה יפנו אליה, אך לא פצעי העצים או הגפנים. יש לחשוש מפניה לזיתים בארבעת ימי הפליאדות; המרכיב יישמר ממנה בהרכבת קנים, והמרכיב בעין — בניצנים.

ראוי להזהיר גם על השעה עצמה של אזור זה. אל תכרות עלווה באמצע היום, מטפל העצים. כאשר תרגיש שהצהריים הגיעו והצל מתקצר בקיץ, הובל, רועה, את הבהמות מן השמש אל הצל. כאשר אתה רועה בקיץ, תן להן לפנות מערבה לפני הצהריים ומזרחה אחריהם; אחרת הדבר מזיק, כשם שבחורף ובאביב מזיק להוציאן למקום רטוב מטל. ואל תרעה אותן כנגד הצפון שנזכר לעיל: כך עיניהן נעצמות ונעשות טרוטות מן המשב, והן מתות משלשול מהיר. אם תרצה שייוולדו נקבות, דאג שהבהמות יפנו אל רוח הדרום בעת ההזדווגות.

אמרנו שיש לסמן טבור באמצע הקו. דרך מרכזו יעבור קו רוחבי אחר. הוא יימתח מזריחת יום השוויון עד שקיעת יום השוויון, וקו הגבול החוצה כך את השדה ייקרא דֶקוּמָנוּס. אחר כך יש לשרטט עוד שני קווים אלכסוניים בצורת

X, כך שירדו מן הצד הימני והשמאלי של הצפון אל הצד הימני והשמאלי של הדרום.

כל הקווים יעברו באותו טבור, כולם יהיו שווים זה לזה והמרווחים בין כולם שווים. את השיטה הזאת יש לבצע פעם אחת בכל שדה; ואם רוצים להשתמש בה פעמים רבות, יש להכין אותה מעץ, באמצעות סרגלים שווים התקועים בדיסקה קטנה אך משורטטת במחוגה. בשיטה שאני מלמד יש להביא בחשבון גם את הבנתם של חסרי הניסיון.

לכן ראוי לקבוע את הצהריים, מפני שהם תמיד זהים; ואילו השמש זורחת בכל יום מנקודה אחרת בשמים מזו של יום אתמול, שמא יחשוב מישהו שיש לקבוע את הקו לפי הזריחה. לאחר שחלקי השמים נקבעו במדויק, קצה הקו הקרוב ביותר לצפון בצד המזרחי יציין את זריחת יום ההיפוך, כלומר את זריחת היום הארוך ביותר, ואת רוח אקווילון, המכונה ביוונית בּוֹרֵאַס.

בכיוון זה נטע עצים וגפנים. אך כשהרוח הזאת נושבת אל תחרוש, אל תזרע תבואה ואל תפזר זרע. היא מכווצת את כוח החיים ומקפיאה מראש את שורשי העצים שאתה מביא לשתילה. דע זאת מראש: דברים מסוימים מועילים לחזקים אך אחרים לצעירים.

ולא שכחתי שבחלק זה היוונים מציבים רוח המכונה קייקיאס. אך אֲרִיסְטוֹ עצמו, איש של דקות הבחנה עצומה, שעשה זאת, מסביר שהסיבה היא קמירות העולם, שבגללה אקווילון נושבת כנגד אַפְּרִיקוּס. ואף על פי כן, איכר, אל תחשוש ממנה בדברים שנזכרו במשך כל השנה. באמצע הקיץ היא מתרככת בהשפעת הכוכב ומשנה את שמה — היא נקראת אטסיה. לכן

כאשר תחוש שהיא קרה, היזהר בכל דבר שלגביו מזהירים מפני אקווילון: היא מזיקה יותר ככל שהיא צפונית יותר.

אל כיוון זה יפנו מטעי העצים והכרמים של אסיה, יוון, ספרד, חופי איטליה, קַמְפַּנְיָה וְאַפּוּלְיָה. אם תרצה שייוולדו זכרים, רעה את הבהמה לכיוון זה, כדי שהזכר ירביע אותה כשהיא פונה כך. מול אקווילון, מצד שקיעת אמצע החורף, תנשב אַפְּרִיקוּס, שהיוונים מכנים ליבס. כאשר בהמה מסתובבת אל רוח זו להזדווגות, דע שהרתה נקבות.

הקו השלישי מן הצפון, שהעברנו לרוחב הצל וכינינו דֶקוּמָנוּס, יציין את זריחת יום השוויון ואת רוח סוּבְּסוֹלָנוּס, המכונה ביוונית אַפֶּלִיוֹטֵס. באתרים בריאים יפנו אליו בתי החווה והכרמים. הוא מביא מעט גשם אך מתון; פָּאוֹנְיוּס, הנושב מולו משקיעת יום השוויון ומכונה ביוונית זֶפִירוֹס, יבש יותר. קָאטוֹ הורה שמטעי זיתים יפנו אליו. הוא פותח את האביב ופותח את האדמה בקור דק ובריא; הוא ייתן רשות לגזום גפנים, לטפל בתבואה, לנטוע עצים, להרכיב עצי פרי ולטפל בזיתים, ובמשבו יפעיל כוח מזין.

הקו הרביעי מן הצפון, והוא הקרוב ביותר לדרום בצד המזרחי, יציין את זריחת אמצע החורף ואת רוח וֹולְטוּרְנוּס, המכונה ביוונית אֵורוֹס; גם היא יבשה וחמה יותר. כוורות וכרמי איטליה וַאלֶרְיָה צריכים לפנות אליה. מול וֹולְטוּרְנוּס תנשב קוֹרוּס, משקיעת יום ההיפוך ומשקיעת הצד הצפוני; היא מכונה ביוונית אַרְגֶסְטֵס, וגם היא מן הקרות ביותר, ככל הרוחות הנושבות מצד הצפון.

קוֹרוּס גם מביאה ברד, ויש להיזהר ממנה לא פחות מרוח הצפון. אם וֹולְטוּרְנוּס מתחילה לנשוב מצד בהיר של השמים, היא לא תימשך אל תוך הלילה; ואילו סוּבְּסוֹלָנוּס נמשכת במשך רוב הלילה. כל רוח, אם תורגש לוהטת, תתמיד ימים

רבים. התייבשות פתאומית של הקרקע מבשרת אקווילון; התלחלחותה בטל נסתר מבשרת רוח דרום.

לאחר שהוסברה שיטת הרוחות, וכדי שלא לחזור שוב ושוב על אותם דברים, ראוי לעבור אל שאר האותות המקדימים של מזג האוויר. אני רואה שגם וֶרְגִילְיוּס ייחס לכך חשיבות רבה, שכן הוא מוסר כי דווקא בעת הקציר מתנגשות לעיתים קרובות מערכות של רוחות, המזיקות לחסרי ניסיון.

מספרים שכאשר אחיו של דֶמוֹקְרִיטוֹס, דָמַאסוּס, קצר בחום הלוהט ביותר, ביקש ממנו דֶמוֹקְרִיטוֹס לחוס על יתר התבואה ולהחיש את הכנסת מה שכבר נקצר תחת קורת גג; בתוך שעות מעטות אישר גשם פראי את נבואתו. יתרה מזו, מורים לנטוע קנה רק כאשר גשם תלוי ועומד, ולזרוע תבואה כאשר הגשם עומד לבוא. לפיכך ניגע בקצרה גם בעניינים האלה, לאחר שבחנו בעיקר את הנוגעים ביותר למעשה, וניקח תחילה את האותות מן השמש.

זריחה צלולה שאינה לוהטת מבשרת יום בהיר; זריחה חיוורת בחורף מבשרת ברד. אם השמש גם שקעה ביום הקודם כשהיא בהירה וזורחת כך, הביטחון במזג אוויר בהיר רב עוד יותר. שמש הנראית קעורה בזריחתה מנבאת גשמים; וכן רוחות, כאשר עננים מאדימים לפניה לפני זריחתה. אם עננים שחורים מתערבים באדומים — גם גשמים. כאשר קרני השמש השוקעת או הזורחת נראות נפגשות — גשמים.

אם העננים מאדימים סביב השקיעה, הם מבטיחים מזג אוויר בהיר גם למחרת. אם בזריחה הם מתפזרים, מקצתם דרומה ומקצתם צפונה, אף שהשמים סביב השמש צלולים, הם מציינים גשם ורוחות. אם בזריחה או

בשקיעה נראות הקרניים מכווצות, הן מבשרות גשם. אם יורד גשם בשקיעתה או שהקרניים מושכות אליהן ענן, הן מציינות סערה קשה ליום הבא.

כאשר בזריחה בולטות קרניים שאינן בוהקות, גם אם אין עננים סביבן, הן מבשרות גשם. אם העננים מתכדרים לפני הזריחה, הם מבשרים מזג אוויר חורפי קשה; אם הם נהדפים מן המזרח ועוברים מערבה — מזג אוויר בהיר. אם עננים סוגרים סביב השמש, ככל שהם משאירים פחות אור כך הסערה תהיה עכורה יותר; ואם נוצרו גם שתי טבעות, תהיה אכזרית עוד יותר.

אם הדבר קורה בזריחה או בשקיעה באופן שהעננים מאדימים, תיראה סערה גדולה ביותר. אם אינם מקיפים את השמש אלא רובצים עליה, הם מבשרים את הרוח שמכיוונה באו; ואם באו מדרום — גם גשם. אם טבעת מקיפה את השמש הזורחת, יש לצפות לרוח מן הצד שבו נבקעה. אם הטבעת כולה נמסה באופן שווה, היא תיתן מזג אוויר בהיר.

אם בזריחתה השמש שולחת את קרניה למרחק דרך העננים ומרכזה ריק, היא תציין גשם; אם הקרניים ייראו לפני הזריחה — גשם ורוח. אם סביב השמש השוקעת תהיה טבעת לבנה — סערה קלה בלילה; אם ערפל — סערה חזקה יותר; אם השמש לבנה ובוהקת — רוח; ואם תהיה טבעת שחורה — רוח גדולה מן האזור שבו הטבעת נבקעה.

ראוי שהאותות מן הירח יבואו במקום הבא. מצרים מתבוננת במיוחד ביומו הרביעי. אם בזריחתו הוא זוהר ומאיר בברק טהור — מזג אוויר בהיר; אם הוא אדמדם — רוחות; אם שחור — מאמינים שהוא מבשר גשמים עד היום החמישה־עשר. קרניו הקהות מציינות תמיד גשם, והזקופות והמאיימות — רוחות, אך במיוחד ביום הרביעי. קרנו העליונה, הצפונית, אם היא מחודדת

וזקופה, מבשרת את רוח הצפון; התחתונה — את רוח הדרום; שתיהן זקופות — לילה סוער. אם טבעת אדומה תקיף אותו ביום הרביעי, היא תזהיר מראש הן מרוחות הן מגשמים.

אצל וָארוֹ נאמר כך: אם ביום הרביעי יהיה הירח זקוף, הוא יבשר סערה גדולה בים, אלא אם תהיה סביבו הִילָה והיא צלולה; שכן כך הוא מורה שלא יהיה מזג אוויר סוער לפני הירח המלא. אם במחצית הירח המלא יהיה צלול, הוא יציין ימים בהירים; אם אדום — רוחות; אם משחיר — גשמים.

אם ערפל או טבעת עננים יסגרו סביבו, הוא מבשר רוחות מן המקום שבו נבקעה. אם שתי טבעות יקיפוהו — סערה גדולה יותר, ובייחוד אם יהיו שלוש, או אם יהיו שחורות, קטועות ומפוזרות. אם הירח החדש יזרח כשקרנו העליונה מושחרת, הוא יביא גשמים בעת התמעטותו; אם התחתונה מושחרת — לפני הירח המלא; ואם השחור נמצא באמצעו — גשם בירח המלא. אם בירח המלא תהיה סביבו טבעת, הוא יראה רוח מן הצד שבו הטבעת בוהקת ביותר. אם קרניו עבות יותר בזריחתו — סערה נוראה. אם לא הופיע לפני היום הרביעי בשעה שֶׁפַּאוֹנְיוּס נושבת, יהיה מזג אוויר חורפי כל החודש. אם ביום השישה־עשר נראה לוהט בעוצמה רבה, הוא יבשר סערות קשות.

גם לירח עצמו שמונה נקודות מפנה, בכל פעם שהוא פוגש את זוויות השמש. רוב האנשים מתבוננים באותותיו רק במרווחים שביניהן; והן הימים השלישי, השביעי, האחד־עשר, החמישה־עשר, השמונה־עשר, העשרים ושלושה, העשרים ושבעה ומולד הירח.

במקום השלישי ראוי שתבוא התצפית בכוכבים. לעיתים הם נראים רצים הנה והנה, ומיד באות רוחות מן הצד שבו ניתנו כך האותות. כאשר כל השמים

בהירים במידה שווה בנקודות הזמן שקבענו, הם יביאו סתיו בהיר וקר. אם האביב והקיץ לא עברו בלי התקררות כלשהי, הם יעשו את הסתיו בהיר ויציב, ופחות סוער. בהירות הסתיו עושה את החורף סוער.

כאשר זוהר הכוכבים מתעמעם לפתע, שלא מחמת עננים או ערפל, מוכרזים גשם או סערות כבדות. אם ייראו כוכבים רבים מתעופפים, הכיוון שאליו ינועו תוך שהם מלבינים יבשר רוחות מאותם צדדים. אם יבהיקו כולם בכיוון אחד — רוחות קבועות; ואם הדבר יתרחש בכמה חלקי שמים — רוחות משתנות ומכל עבר. אם טבעת תקיף אחד מכוכבי הלכת — גשם.

במזל סרטן יש שני כוכבים קטנים המכונים האתונות הקטנים, ובמרווח הזעיר שביניהם נמצא ענן קטן המכונה האבוס. כאשר הוא חדל להיראות בשמים בהירים, בא מזג אוויר חורפי אכזר. אם ערפל מסתיר אחד מן השניים, את הצפוני, משתוללת רוח דרום; אם את הדרומי — אקווילון. קשתות כפולות מבשרות גשמים; לאחר גשם הן מבשרות מזג אוויר בהיר, אך לא בוודאות דומה. טבעת ענן סביב כוכבים כלשהם מבשרת גשם.

כאשר בקיץ הרעם עז מן הברק, הוא מבשר רוחות מן הצד ההוא; ואם הרעם חלש ממנו — גשם. כאשר יש הבזקי ברק ורעמים בשמים בהירים, יהיה מזג אוויר חורפי, והוא יהיה אכזרי ביותר כאשר הברק יבזיק מכל ארבעת חלקי השמים. כאשר הוא בא מאקווילון בלבד, הוא מבשר מים למחרת; כאשר מן הצפון — אותה רוח. כאשר בלילה בהיר הברק בא מדרום, מִקרוֹס או מִפָּאוֹנִיוס, הוא יראה רוח וגשם מאותם אזורים. רעמי בוקר מציינים רוח, ורעמי צהריים — גשם.

כאשר ענגים נישאים אל השמים במזג אוויר בהיר, יש לצפות לרוחות מכל צד שממנו בא הדבר. אם הם מתכדרים במקום אחד, מתפזרים כשהשמש מתקרבת, והדבר קורה מצד אקווילון — הם מבשרים רוחות; אם מצד רוח הדרום — גשמים. אם בשקיעת השמש הם עולים לשמים משני צדדיה, הם יציינו סערה. ענגים שחורים מאוד מן המזרח מאיימים בגשם בלילה; מן המערב — למחרת.

אם ענגים רבים יתפזרו מן המזרח כגיזות צמר, הם ינבאו גשם בתוך שלושה ימים. כאשר ענגים מתיישבים בפסגות ההרים, יהיה מזג אוויר חורפי; אם הפסגות מתבהרות, ייעשו השמים בהירים. כאשר ענן הרה מלבין — מה שמכנים 'סערה לבנה' — הברד קרוב. אפילו בשמים בהירים, ענן קטן ככל שיהיה יביא משב סוער.

ערפילים היורדים מן ההרים, נופלים מן השמים או יושבים בעמקים מבטיחים מזג אוויר בהיר. אחריהם באים האותות מאש ארצית. להבות חיוורות וממלמלות נחשבות מבשרות סערות; הן מבשרות גם גשם אם נוצרות פטריות־פתיל במנורות או אם הלהבה מתעופפת בפיתולים.

נרות מבשרים רוח כשהלהבות מתנגשות ויוצאות מהם או כשקשה להדליקם; וכן כאשר ניצוצות מצטברים על פתיל מפוחם התלוי מטה, כאשר פחם נדבק לסירים שמרימים מן האש, כאשר אש מכוסה מפזרת מעצמה גחלים לוחשות או פולטת ניצוץ, כאשר האפר מתגבש באח, וכאשר הפחם זוהר בעוצמה.

יש גם אותות מן המים. אם ים שקט מתרוצץ בנמל או ממלמל בתוכו, הוא מנבא רוח; ואם הדבר קורה בחורף — גם גשם. אם חופים וגדות מהדהדים כשהים שקט, הם מבשרים סערה קשה; וכן קול הים עצמו בשקט, קצף מפוזר

או מים מבעבעים. ריאות־ים בים הפתוח מבשרות מזג אוויר סוער שיימשך ימים רבים. לעיתים קרובות הים גם מתנפח בדממה, ובהתרוממו גבוה מן הרגיל הוא מודה שהרוחות כבר בתוכו.

יש המנבאים גם לפי הדהוד ההרים ושאגת היערות, לפי עלים המרקדים בלי משב מורגש, לפי פלומת צפצפה או קוצים המעופפים ונוצות הצפות על המים; ואף בפעמונים מקדים את הסערה העתידה הצלצול המיוחד להם. רעם השמים הוא ודאי אות שאין בו ספק.

גם בעלי החיים מבשרים מראש: דולפינים המשחקים בים שקט מבשרים משב מן הצד שממנו יבואו; וכשהם מתיזים מים בים סוער, אותם דולפינים מבשרים רגיעה. דיונון המתעופף מן המים, צדפות הנצמדות למקומן וקיפודי ים המקבעים את עצמם או מעמיסים עליהם חול — כולם אותות סערה; וכן צפרדעים הקולניות מן הרגיל ואגמיות המשמיעות קול בבוקר...

...וכן צוללנים וברווזים המנקים את נוצותיהם במקור מבשרים רוח; כך גם עופות מים אחרים המתקבצים יחד, עגורים הממהרים לפנים הארץ, וצוללנים ושחפים הנמלטים מן הים או מן האגמים. עגורים המעופפים בדממה בגובה מבשרים מזג אוויר בהיר; כך גם ינשוף המפטפט בגשם — אך אם הוא מפטפט במזג אוויר בהיר, סערה. עורבים הנובחים במעין קול חנוק ומנערים את עצמם: אם ימשיכו ברציפות, יום בהיר; אך אם יבלעו שוב את קולם במקוטע, גשם סוער.

קאקים החוזרים מאוחר מן המרעה מבשרים מזג אוויר חורפי; וכן עופות לבנים כשהם מתקבצים, ועופות יבשה כשהם משמיעים קולות לעבר המים וטובלים את עצמם — ובייחוד העורבת; וכן הסנונית המעופפת סמוך כל כך למים עד

שכנפה מכה בהם לעיתים קרובות; העופות שוכני העצים כשהם נמלטים אל קיניהם; אווזים המשמיעים קול רצוף שלא בעתו; ואנפה העומדת קודרת בלב החולות.

אין פלא שעופות מים, ואף עופות בכלל, חשים באותות האוויר. גם בהמות המקפצות ומשחקות בשובבות מגושמת נותנות אותם סימנים; וכן שוורים המריחים את השמים ומלקקים את עצמם נגד כיוון השיער; חזירים מטונפים הקורעים אגודות חציר שנועדו לבעלי חיים אחרים; דבורים העובדות בעצלתיים או מסתתרות בניגוד לחריצותן; נמלים המתרוצצות או מוציאות את ביציהן; וכן תולעי אדמה הפורצות החוצה.

ידוע בוודאות שגם התלתן סומר ומזקיף את עליו לקראת סערה. גם במזוננו ועל שולחנותינו, כלים שמניחים בהם מאכל ומזיעים ומשאירים רטיבות על מדפי ההגשה מבשרים מראש סערות נוראות.

ספר תשעה־עשר

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר תשעה־עשר

גם סדרי הכוכבים ומזגי האוויר הובהרו בדרך קלה וּודאית אף לחסרי הניסיון; ולמבינים לאשורו של דבר, השדות מסייעים להכרת השמים לא פחות משמדע הכוכבים מסייע לעיבוד השדה. רבים העמידו בסמוך לכך את הטיפול בגנים;

לנו אין נראה כי הגיעה השעה לעבור אליהם מיד. אנו תמהים שאנשים שביקשו בדברים אלה את חן הידיעה או את תהילת הלמדנות פסחו על דברים רבים כל כך, ולא הזכירו את כל אותם דברים הצומחים מאליהם או בטיפול האדם, בייחוד מאחר שלרבים מהם מייחסים חשיבות גדולה אף משל התבואות, הן במחירם הן בשימושם בחיים. וכדי לפתוח בתועלות המוסכמות, ובדבר שמילא לא רק את כל הארצות אלא גם את הימים — זורעים את הפשתה, ואף על פי כן אי־אפשר למנותה לא עם התבואות ולא עם ירקות הגן;

אך באיזה תחום בחיים אין היא מזדמנת? ומה פלא גדול מזה: שיש עשב המקרב את מצרים לאיטליה עד כדי כך שֶׁגָּלֶרְיוּס הגיע ממצר סיציליה לאלכסנדריה ביום השביעי, וּבַלְבִּילוּס בשישי — שניהם נציבים — ואילו בקיץ, חמש־עשרה שנה אחר כך, הגיע וָלֶרְיוּס מָרִיאָנוּס, אחד הסנאטורים ששירתו כפריטורים, מִפּוּטֵאוֹלִי ביום התשיעי, ברוח קלה מאין כמוה?

שיש עשב המביא אדם מִגָּאדֵס, מעמודי הֶרְקוּלֵס, לְאוֹסְטִיָה ביום השביעי, אל ספרד הקרובה ביום הרביעי, אל הפרובינקיה הַנַּרְבּוֹנֶנְסִית ביום השלישי ואל אפריקה ביום השני — ואף דבר זה אירע ברוח קלה מאין כמוה לְגָאיוּס פְּלָבְיוּס, שלישו של וִיבְּיוּס קְרִיסְפּוּס הפרוקונסול? נועזים הם החיים ומלאי עוון! זורעים דבר־מה כדי שיקלוט רוחות וסערות;

ולא די להפליג על הגלים לבדם. עתה אף מפרשים הגדולים מן האוניות אינם מספיקים: אף שעץ יחיד די לכל אחת מאנטנות הענק, מוסיפים מעליהם עוד מפרשים על גבי המפרשים, ועוד פורשים מפרשים בחרטומים ואחרים בירכתיים, ובדרכים רבות כל כך קוראים תיגר על המוות. ולבסוף — מזרע זעיר כל כך צומח מה שמעביר את העולם מכאן לכאן; מגבעול דקיק כל כך, שאינו מתרומם הרבה מן האדמה, ואין קולעים אותו בכוחו שלו, אלא שוברים אותו, כותשים אותו ומאלצים אותו באלימות להתרכך כצמר — ובתכלית החוצפה עוברים בו את הים!

אין קללה שתספיק נגד ממציא הדבר — עליו דיברנו במקומו — שלא די היה לו כי אדם ימות ביבשה, אלא ביקש שיאבד גם בלי קבורה. ואנו בספר הקודם הזהרנו מפני גשמים ורוחות למען התבואות והמזון; והנה זורעים בידי אדם וקוצרים בכישרון אנושי דבר המייחל לרוחות בלב ים. לכן, כדי שנדע כי הגורל האיר פנים לפונים, אין דבר הגדל ביתר קלות; וכדי שנרגיש שהטבע אינו רוצה שייזרע, הוא שורף את השדה ואף מרע את הקרקע.

זורעים אותה בעיקר בקרקע חולית ובתלם יחיד, ואין דבר הממהר ממנה: היא נזרעת באביב ונעקרת בקיץ, וגם בכך היא פוגעת בקרקע. אולם אפשר לסלוח למצרים על זריעתה, כדי לייבא את סחורות ערב והודו. האם גם ארצות גַּאלְיָה

נאמדות לפי הכנסה זו? האם לא די שהרים הוצבו מול הים, ושמן הצד חוסם אותן האוקיינוס עצמו, שאותו הם מכנים 'הריק'?

הַקָּדוּרִים, הַקָּלְטִים, הָרוּטֵנִים, הַבִּיטוּרִיגִים וְהַמּוֹרִינִים — שנחשבו לאחרוני בני האדם — ולמעשה גַּאלְיָה כולה, אורגים מפרשים; וכיום עושים כן גם האויבים שמעבר לָרַיין, ונשותיהם אינן מכירות בגד יפה ממנו. אגב הזכרת הדבר עולה בזיכרון מה שמוסר מַרְקוּס וָארוֹ: במשפחת הסראנים מנהג העובר בשושלת הוא שהנשים אינן לובשות בגדי פשתן.

ואילו בגרמניה הן עושות את המלאכה כשהן שקועות בחפירה מתחת לאדמה. כך גם בחבל אַלְיֶאנָה שבאיטליה, בין הנהרות פָּדוּס וְטִיקִינוּס, שם זוכה הפשתן במקום השלישי באירופה אחרי סָאטֶבְּיס; את המקום השני בקרבת הָאַלְיֶאנִים תופסים הפשתן הָרֶטוֹבִינִי, ובדרך אֶמִילְיָה — הַפָּבָּנְטִינִי. הַפָּבָּנְטִינִי עולים בלובנם על הָאַלְיֶאנִים, הנמכרים תמיד גולמיים; לָרֶטוֹבִינִיִּים דקות וצפיפות שאין למעלה מהן, ולובן כשל הַפָּבָּנְטִינִיִּים, אך אין בהם פלומה — תכונה החביבה על אחדים ודוחה אחרים. הסיב שלהם איתן ואחיד כמעט כקורי עכביש, והוא אף מצלצל כשמבקשים לבחנו בשן. משום כך מחירו כפול ממחיר האחרים.

אחרי אלה, לספרד הקרובה יש פשתן שזוהרו מצוין במיוחד בזכות טבעו של הנהר השוטף את טָרָקוֹ, ובו ממרקים אותו. גם דקותו מופלאה, ושם הומצאו לראשונה אריגי הקרבסוס. לפני זמן לא רב הגיע מאותו חבל בספרד הפשתן הזואליקי לאיטליה, והוא מועיל ביותר לרשתות; עיר זו שוכנת בְּגָלַאִיקְיָה, סמוך לאוקיינוס. גם לפשתן הַקּוּמַאי בְּקַמְפַּנְיָה תהילה משלו בלכידת דגים ועופות.

אותו חומר משמש גם לרשתות ציד — שכן בפשתן אנו פורשים לכל בעלי החיים מלכודות שאינן פחותות מאלה שאנו פורשים לעצמנו. אך רשתות קוּמָאִי עוצרות את זיפי חזיר הבר ואף גוברות על חוד הברזל. וכבר ראינו רשתות דקות כל כך, שעברו בטבעת של אדם יחד עם חבלי־ההקפה שלהן, ואדם אחד נשא המון מהן, די להקיף בהן יערות. ואף אין זה המופלא ביותר: כל אחד מחוטיהן מורכב ממאה וחמישים סיבים, כפי שנמצא לא מכבר ברשתותיו של יוּלְיוּס לוּפּוּס, שמת בעת כהונתו כנציב מצרים.

המתפעלים מכך אינם יודעים שבשריונו של אַמָאסִיס, מי שהיה מלך מצרים, השמור במקדש מִינֶרְוָה בְּלִינְדוֹס שבאי רוֹדוֹס, היה כל חוט מורכב משלוש מאות שישים וחמישה סיבים. מוּקְיָאנוֹס, שהיה קוֹנְסוּל שלוש פעמים, מסר לא מכבר שבחן זאת בעצמו, ושאך שרידים קטנים ממנו נותרו בשל הפגיעה שגרמו הבודקים.

באיטליה עוד מיוחסת חשיבות לפשתן הַפָּלִיגָנִי, אך הוא משמש רק את הכובסים. אין לבן ממנו ואין דומה ממנו לצמר, כשם שֶׁשַּׁלַּקְדוּרְקִים תהילה מיוחדת במילוי כרים. גם זה וגם המצאת חומרי המילוי הם מְגַאלְיָה. מכל מקום, באיטליה שרד המנהג עד היום בכינוי 'סטרמנטום'.

לפשתן המצרי החזק המועט ביותר והרווח הגדול ביותר. יש שם ארבעה מינים, הנקראים על שם החבלים שבהם הם גדלים: הַטָּנִיטִי, הַפָּלוּסִי, הַבּוּטִי וְהַטָּנְטִירִיטִי. חלקה העליון של מצרים, הפונה לַעֲרָב, מצמיח שיח שאחדים מכנים גוסיפיון ורבים קְסִילוֹן, ולכן בדי הפשתן הנעשים ממנו נקראים קְסִילִינִיים. הוא קטן ונושא פרי הדומה לאגוז מזוקן; מן הפלומה שבתוכו טווים

צמריר. אין דבר לבן, רך ושעיר ממנו, ובגדים העשויים ממנו אהובים במיוחד על כוהני מצרים.

את המין הרביעי הם מכנים גם אותונינום. הוא נעשה מצמח ביצות הדומה לקנה, וליתר דיוק מן המכבד שלו. באסיה עושים סיבים מן הרותם, בעיקר לרשתות העמידות בדיג, לאחר שהשיח הושרה עשרה ימים. האתיופים וההודים עושים אותם מפירות עצים, והערבים מדלועים הגדלים על עצים, כפי שאמרנו.

אצלנו מכירים בהבשלת הפשתה בשני סימנים: כשהזרע תופח או כשהצבע מצהיב. אז עוקרים אותה, קושרים לאלומות שאפשר לאחוז ביד ותולים לייבוש בשמש יום אחד, כשהשורשים מופנים כלפי מעלה; אחר כך, במשך חמישה ימים נוספים, מציבים את ראשי האלומות זה כנגד זה, כדי שהזרע ייפול ביניהן. לזרע יש סגולה בין התרופות, וגם במאכל כפרי ומתוק מאוד של איטליה שמעבר לְפַּדוּס, אך זה זמן רב הוא משמש רק בטקסי הקודש.

אחר כך, לאחר קציר החיטה, משקיעים את הגבעולים עצמם במים שחוממו בשמש ומכבידים עליהם במשקולת כלשהי, שכן אין דבר קל מהם. סימן לכך שהושרו דיים הוא שהקליפה התרופפה. שוב הופכים אותם ומייבשים בשמש כקודם, ולאחר שהתייבשו כותשים אותם על אבן בפטיש לניפוץ פשתן. החלק שהיה סמוך ביותר לקליפה נקרא נעורת; הוא פשתן מאיכות ירודה ומתאים בעיקר לפתילות של מנורות. ואף אותו מסרקים בשיני ברזל, עד שכל הקליפה מוסרת ממנו.

הקליפות שנחבטו ממנו מועילות להסקת כבשנים ותנורים. מדרגות רבות יותר מבדילות את ליבת הסיב לפי הלובן והרכות, ואף לגברים נאה לטווות פשתן. יש

אומנות בסירוקו ובמיונו: הכמות התקינה המתקבלת בסירוק מכל אלומה בת חמישים לִיבְּרוֹת היא חמש־עשרה לִיבְּרוֹת. אחר כך ממרקים אותו שוב כשהוא כבר חוט, בחבטות חוזרות על אבן צור ובמים; ולאחר שנארג, שוב חובטים בו באלות. ככל שמתעללים בו כן הוא משתבח.

כבר נמצא גם מין שאינו נאכל באש. קוראים לו 'חי', ובמשתאות ראינו מפות עשויות ממנו בוערות בתוך האח: לאחר שהלכלוך נשרף הן זהרו באש יותר משהיו יכולות להתנקות במים. תכריכי המלכים העשויים ממנו מפרידים את אפר הגוף משאר האפר. הוא גדל במדבריות הודו החרוכים בשמש, במקום שאין גשמים, בין נחשים איומים; הוא מתרגל לחיות בבעירה. קשה למצאו וקשה לארגו בגלל קוצר סיביו. צבעו אדמדם, אך הוא מלבין וזוהר באש.

כשמוצאים אותו, מחירו שווה למחירן של פנינים מעולות. היוונים מכנים אותו ἀσβέστινον (אַסְבֶּסְטִינוֹן) על שם טבעו. אֲנַכְסִילָאוּס מוסר שאם עוטפים בו עץ בשעה שכורתים אותו, המכות נעשות עמומות ואינן נשמעות. לפיכך פשתן זה ראשון במעלה בכל העולם. אחריו הפשתן הביסיני, החביב במיוחד על נשים, הגדל סמוך לְאֵלִיס שבאכיאה; אני מוצא שבעבר נמכר סקרופולום ממנו בארבעה דֶּנָרִים, כמו זהב.

מוך של אריגי פשתן, ובמיוחד של מפרשי אוניות־ים, משמש הרבה ברפואה, ולאפרו יש כוחו של הספודיום. יש גם מין מסוים בין הפרגים, שממנו מקבלים אריגי פשתן לובן מיוחד.

ניסו גם לצבוע את הפשתן, כדי שייטול חלק בשיגעון הבגדים. הדבר נעשה לראשונה בציי אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול כשהפליג בנהר אִינְדוֹס: מפקדיו ונציביו גיוונו כעין תחרות את סמלי אוניותיהם, והחופים השתאו למראה הרוח המסיעה

מפרשים בשלל צבעים. קְלֵאוֹפַּטְרָה באה לקרב אַקְטְיוּם עם מַרְקוּס אַנְטוֹנְיוּס במפרש ארגמן, ובאותו מפרש נמלטה. זה היה סימן ההיכר של אוניית המצביא.

אחר כך שימשו יריעות הפשתן רק להטלת צל בתאטראות. קְווִינְטוּס קָטוּלוּס היה הראשון מכולם שהגה זאת, בעת שחנך את הַקַפִּיטוֹל. לאחר מכן מסופר שֶׁלֶנְטוּלוּס סְפִינְתֶר היה הראשון שמתח יריעות קרבסוס בתאטרון, במשחקים הָאַפּוֹלִינָרִיִּים. לימים כיסה קיסר הַדְּיקְטָטוֹר את כל הַפּוֹרוּם הרומי, את דרך הקודש מביתו ואת המעלה עד הַקַפִּיטוֹל; מספרים שהדבר נראה מופלא אף ממופע הגלדיאטורים עצמו.

אחר כך, אף שלא בשעת משחקים, הצל מַרְקֶלוּס, בן אוֹקְטַבְיָה אחות אַוגוּסְטוּס, בעת כהונתו כְּאֲיְדִיל — בשנת הקונסולט האחת־עשרה של דודו — את הַפּוֹרוּם ביריעות מן האחד בְּאוֹגוּסְט, כדי שהמתדיינים יוכלו לעמוד שם בבריאות רבה יותר. כמה השתנו המנהגים מאז קָאטוֹ הַקָּנְסוֹר, שסבר כי יש לזרוע אפילו דוקרני ברזל בְּפּוֹרוּם! לא מכבר נעו יריעות שצבען כצבע השמים וזרועות כוכבים על פני כבלים גם באמפיתאטראות של הקיסר נֵירוֹן. בחצרות הבתים הן מאדימות ומגינות על הטחב מן השמש. מלבד זאת, החיבה העיקשת נשארה נתונה ללבן.

כבר במלחמת טרויה נודע לפשתן כבוד. מדוע שלא ישתתף בקרבות כשם שהוא משתתף באסונות ים? עם זאת, הוֹמֵרוֹס מעיד שרק מעטים לחמו בשריוני פשתן. המלומדים יותר מפרשים שגם ציוד האוניות אצלו היה עשוי ממנו, מפני שכאשר אמר σπαρτὰ (סְפַּרְטָא) התכוון ל'דברים שנזרעו'.

השימוש בספארטו החל מאות שנים רבות אחר כך, ולא לפני המלחמות הַפּוּנִיּוֹת, שהביאוהו לראשונה לספרד. גם זה עשב הגדל מעצמו ואי־אפשר לזרעו, וממשפחת הסמר הגדל באדמה צחיחה; הוא נמסר לחבל ארץ אחד בשל פגם באדמתו. כי הוא רעת הארץ, ואין דבר אחר שאפשר לזרוע או לגדל שם. באפריקה הוא גדל בכמות מעטה ואינו מועיל. בחלק הַקַּרְתָּגִי של ספרד הקרובה — ואף לא בכולו, אלא רק במקום שהוא צומח — הוא מכסה בספארטו גם את ההרים.

ממנו מצעי הכפריים שם, ממנו מדורותיהם ולפידיהם, ממנו נעליהם ובגדי הרועים. הוא מזיק לבעלי חיים, פרט לקצותיו הרכים. לשאר השימושים עוקרים אותו בעמל: השוקיים עטופות במגינים והידיים בכפפות קלועות, ובעזרת כלים מעצם או מעץ אלון. כיום עוקרים אותו כמעט גם בחורף, אך הזמן הקל ביותר הוא מאמצע מַאי ועד יוּנִי; זו עת הבשלתו.

לאחר שנעקר, קושרים אותו לאלומות, עורמים אותו ומניחים ליומיים; ביום השלישי מתירים ומפזרים אותו, מייבשים בשמש ושוב מחזירים תחת גג באלומות. לאחר מכן משרים אותו — מי ים הם הטובים ביותר, אך גם מים מתוקים אם אין מי ים — ולאחר הייבוש שוב מרטיבים ומייבשים בשמש. אם צורך פתאומי דוחק, אפשר לחסוך עבודה בהשרייתו במים חמים בתוך אמבט ובהעמדתו לייבוש.

חובטים בו כדי להכשירו לשימוש, והוא כמעט בלתי מנוצח במים ובים. במקום יבש מעדיפים חבלים מקנבוס; אך הספארטו מתחזק גם כשהוא שקוע, כאילו הוא מפצה על הצמא שבארץ מולדתו. טבעו מאפשר לחדשו: מערבים שוב ספארטו ישן ככל שיהיה בחדש.

אולם מי שירצה לאמוד את הפלא ישווה בנפשו כמה הוא משמש בכל הארצות לציוד אוניות, למכונות בנייה ולשאר צורכי החיים. ויימצא שהשטח המספיק לכל השימושים האלה רוחבו פחות משלושים אלף פסוסים מחוף קַרְתָגוֹ החדשה, ואורכו פחות ממאה אלף פסוסים. ההוצאות מונעות את הובלתו למרחק רב יותר.

אפשר להאמין על סמך השם שהיוונים השתמשו בסמר לחבלים, שכן כך הם מכנים עשב זה; אחר כך ברור שהשתמשו בעלי תמר ובקליפה הפנימית של התרזה. מסתבר מאוד שהשימוש בספארטו הועבר לאחר מכן מידי הפונים.

תֵאוֹפְרַסְטוֹס מוסר שיש מין של בצל הגדל סמוך לגדות נהרות, ובין קליפתו העליונה לבין החלק הנאכל יש חומר שטבעו כצמר, וממנו עושים גרביים ובגדים מסוימים. אולם בכתבי־היד שמצאתי אין הוא מוסר את החבל שבו נעשה הדבר, ואף לא פרט מדויק יותר פרט לכך שהצמח נקרא אריופורון; והוא אינו מזכיר כלל את הספארטו, אף שסקר את כל הדברים האלה בקפידה רבה שלוש מאות ותשעים שנה לפנינו, כפי שאמרנו גם במקום אחר. מכאן ברור שהספארטו נכנס לשימוש לאחר פרק הזמן ההוא.

ומאחר שפתחנו בפלאי הדברים, נמשיך לפי סדרם. מן הגדולים שבהם הוא שדבר־מה נולד וחי בלי שורש כלשהו. אלה נקראים כמהין: האדמה מקיפה אותם מכל עבר, והם אינם נשענים על סיבים ואף לא על שערות דקות; המקום שבו הם נוצרים אינו מתנפח ואינו נסדק. הם גם אינם דבקים באדמה עצמה, ואף מוקפים קליפה; לכן למעשה אין אנו יכולים לומר שהם אדמה, אלא לכל היותר יבלת של האדמה.

הם גדלים על פי רוב במקומות יבשים, חוליים ומכוסי שיחים. לעיתים קרובות הם גדולים מחבוש ואף שוקלים לִיבְּרָה. שני מינים להם: האחד חולי ומזיק לשיניים, והאחר נקי. גם צבעם מבדיל ביניהם — אדום או שחור מבחוץ ולבן מבפנים — והאפריקאיים משובחים מכולם. אם הם גדלים בהדרגה, או שמא אותו פגם באדמה — שהרי אי־אפשר להבינו אחרת — מתגבש מיד לכדור בגודל שיהיה לו לבסוף; ואם הוא חי או לא — איני סבור שקל להבין. דרך ריקבונו משותפת לו ולעץ.

ידוע לנו שלפני שנים מעטות אירע לְלַרְטָיוּס לִיקִינְיוּס, איש בדרגת פריטור ששפט בְּקַרְתָּגוֹ שבספרד, שכאשר נגס בכמהה נמצא בתוכה דנר וכופף את שיניו הקדמיות. מכאן ברור שטבע האדמה מתגבש בתוכה. ודאי מכל מקום שהכמהין הן מאותם דברים הנולדים אך אי־אפשר לזרעם.

דומה לכך הוא מה שמכנים בפרובינקיה קִירֵנָאִיקָה 'מִיסִי', המצטיין במתיקות ריחו וטעמו אך בשרני יותר; וכן ה'איטון' בְּתְרָאקְיָה וה'גָּרְנָיוֹן' ביוון.

על הכמהין מוסרים את הפרטים המיוחדים האלה: לאחר גשמי סתיו וסופות רעמים תכופות הן נולדות, ובייחוד בזכות הרעמים; הן אינן מתקיימות יותר משנה, והרכות ביותר הן באביב. במקומות מסוימים מספרים שהן נמצאות רק בקרקעות מושקות. כך בְּמִיטִילֵנָה, שם טוענים שאינן נולדות אלא אם הנהרות עולים על גדותיהם ומביאים זרע מִטְּיאָרָה — מקום שבו הן גדלות בשפע הגדול ביותר. המשובחות באסיה גדלות סביב לַמְפְּסָאקוֹס וְאַלוֹפֶּקוֹנֵסוֹס, וביוון סביב אֵלִיס.

יש גם במיני הפטריות כאלה שהיוונים מכנים פזיקות, הנולדות בלי שורש או גבעול. בסמוך להן יידון, בזכות פרסומו הרב, הַלָּסָארְפִּיקְיוּם, שהיוונים מכנים

סִילְפִיוֹן, אשר נמצא בפרובינקיה קִירֵנָאִיקָה. מוהלו נקרא לָסָר; הוא נכבד בשימוש הכללי ובתרופות, ונמכר כנגד משקלו בדנרי כסף.

זה שנים רבות אין הוא נמצא עוד בארץ ההיא, מפני שחוכרי המס השוכרים את שטחי המרעה משחיתים אותו למאכל הצאן, בסברם כי כך רווחם גדול יותר. בימינו נמצא גבעול אחד ויחיד, והוא נשלח לקיסר נֵירוֹן. אם בהמה נתקלת במקרה בנצר המבטיח לצמוח, מכירים זאת בסימן הבא: כבשה שאכלה ממנו נרדמת מיד, ועז מתעטשת שוב ושוב.

וכבר זמן רב שאין מיובא אלינו לָסָר מלבד זה הגדל בשפע בְּפָרְסִיס, בְּמֵדְיָה ובארמניה, והוא נחות בהרבה מן הַקִּירֵנָאִי; אף הוא מזיף בגומי, בסקופניון או בפולים כתושים. על אחת כמה וכמה אין להשמיט שבשנת הקונסולט של גָּאיוּס וָלֶרְיוּס וּמַרְקוּס הֶרֶנְיוּס הובאו מִקִּירֵנָה לרומא לצורכי הציבור שלושים לִיבְּרוֹת לָסָארְפִּיקְיוּם, ואילו קיסר הַדִּיקְטָטוֹר, בראשית מלחמת האזרחים, הוציא מאוצר המדינה לצד הזהב והכסף אלף וחמש מאות לִיבְּרוֹת לָסָארְפִּיקְיוּם.

אצל המחברים היוונים המהימנים ביותר מצאנו שהוא צמח לאחר שהאדמה סביב גני הַהֶסְפֶּרִידוֹת וְהַסִּירְטִיס הגדולה נרטבה לפתע בגשם שחור כזפת, שבע שנים לפני ייסוד העיר קִירֵנֶה — שנוסדה בשנת 143 לעירנו. כוחו של אותו גשם השתרע באפריקה על פני ארבעת אלפים סטדיות.

באותו שטח היה הַלָּסָארְפִּיקְיוּם רגיל לצמוח — צמח פראי וסרבן, שאם מעבדים אותו הוא בורח למדבר. שורשיו רבים ועבים, וגבעולו דומה לכלך ואף שווה לו בעוביו. את עליו כינו מַסְפֵּטוּם; הם דומים מאוד לסלרי. זרעו היה דמוי עלה, והעלה עצמו היה נושר באביב.

הבהמות נהגו לאכול אותו: בתחילה היה מטהר אותן, ואחר כך משמין אותן, ובשרן היה נעשה ערב באורח מופלא. לאחר שנשרו העלים אכלו גם בני האדם את הגבעול עצמו בכל צורה — מבושל במים, שלוק או צלוי — ואף הוא טיהר את גופם בארבעים הימים הראשונים. את המוהל אספו בשתי דרכים, מן השורש ומן הגבעול, ולשני הסוגים האלה היו השמות רִיזִיאַס וקאוליאס; השני היה זול מן הראשון ונוטה להירקב.

לשורש הייתה קליפה שחורה. כדי לזייף את הסחורה היו יוצקים את המוהל לכלים, מערבים בו סובין ומנערים אותו לפרקים עד להבשלה; אילו לא עשו כן היה נרקב. סימני הבשלתו היו צבעו ויובשו, לאחר שפסקה הזיעה.

אחרים מוסרים ששורש הַלָּסָארְפִּיקְיוּם היה ארוך מאמה, ועליו פקעת מעל פני הקרקע. כשחתכו בה היה נִיגָּר מוהל דמוי חלב, ומעליה התרומם גבעול שכינו מָגִידָרִיס. העלים, שצבעם זהב, שימשו כזרע ונשרו עם עליית כוכב הכלב, בנשוב רוח הדרום. מהם היה הַלָּסָארְפִּיקְיוּם נולד, והשורש והגבעול היו משלימים את גידולם בתוך שנה. אותם מחברים מסרו גם שנהגו לעדור סביבו, ושהבהמות לא נטהרו ממנו, אלא החולות היו מחלימות או מתות מיד — דבר שאירע למעטות. הדעה הראשונה מתאימה לְסִילְפִיוֹן הַפַּרְסִי.

יש לו מין אחר הנקרא מָגִידָרִיס, רך יותר ופחות חריף, חסר מוהל, הגדל סביב סוריה ואינו עולה בחבל קִירֵנָאִיקָה. גם בהר פַּרְנָסוֹס גדל בשפע צמח שאחדים מכנים לָסָארְפִּיקְיוּם. בכל אלה מזייפים את אמינותו של דבר בריא ומועיל מאין כמוהו. הסימן הראשון לדבר טהור הוא צבע אדום מתון; כאשר שוברים אותו תוכו לבן, ואחר כך נראית טיפה שקופה הנמסה במהירות רבה ברוק. הוא משמש בתרופות רבות.

יש עוד שני מינים שאינם מוכרים אלא להמון השפל, אף שהם חשובים מאוד למסחר. הראשון שבהם הוא הפואה, החיונית לצביעת צמר ועורות. המשובחת ביותר היא האיטלקית, ובייחוד זו שבסביבות העיר; וכמעט כל הפרובינקיות שופעות אותה. היא גדלה מאליה וגם נזרעת, בדומה לארווילה, אבל עליה וגבעולה קוצניים. הגבעול פרוק, וסביב כל מפרק ערוכים חמישה עלים במעגל. זרעה אדום ולבסוף שחור, ושורשה אדום. את שימושיה ברפואה נזכיר במקומם.

ואילו הצמח המכונה רָדִיקוּלָה מפיק מוהל המשמש דווקא לרחיצת צמר, והוא תורם באורח מופלא ללובנו ולרכותו. הוא גדל כגידול תרבות בכל מקום, אך המשובח ביותר גדל מאליו באסיה ובסוריה במקומות סלעיים וקשים, והנודע מכולם מעבר לִפְרָת. גבעולו דמוי כלך ודק, וגם הוא מבוקש למאכל אצל יושבי המקום ולמשחות ריחניות, כאשר מבשלים אותו עם שאר המרכיבים יהיו אשר יהיו; עלהו כעלה הזית. היוונים מכנים אותו סְטָרוּתְיוֹן. הוא פורח בקיץ ונאה למראה, אך אין לו ריח; גבעולו קוצני ופלומתי. אין לו זרע, ושורשו גדול ונחתך לשימוש האמור.

לאחר אלה נותר לשוב אל הטיפול בגנים, הראוי לזיכרון בזכות עצמו, וגם מפני שבימי קדם לא התפעלו מדבר לפני גני הַהֶסְפֶּרִידוֹת וגני המלכים אֲדוֹנִיס וְאַלְקִינוֹאוּס, וכן מן הגנים התלויים — בין שֶׁסֶמִירָמִיס עשתה אותם ובין שֶׁמֶלֶךְ סורי של אַשּׁוּר עשה אותם. על מלאכתם נדבר בכרך אחר.

מלכי רומא עצמם עיבדו גנים; שהרי גם סוּפֶּרְבּוּס שלח מן הגן לבנו את המסר האכזרי וצמא־הדם ההוא. בשנים־עשר הלוחות של חוקינו אין המילה 'וִילָה' נזכרת בשום מקום; 'הוֹרְטוּס' משמש תמיד במשמעות זו, ואילו גן נקרא בהם

'הֶרֵדְיוּם'. משום כך נלוותה לגן גם קדושה מסוימת: רק בגן וּבְפוֹרוּם אנו רואים שמקדישים דמויות סָאטִירים כתרופה נגד כשפם של בעלי עין רעה, אף כי פְּלָאוּטוּס מוסר את הגנים לחסותה של וֶנוּס. כיום, בשם 'גנים', מחזיקים בלב העיר עצמה גני־עינוגים, שדות ווילות.

אֶפִּיקוּרוֹס, מורה הבטלה, היה הראשון שקבע מנהג זה באתונה; עד ימיו לא נהגו להתגורר בכפר בתוך הערים. ברומא, לעומת זאת, היה הגן כשלעצמו שדהו של העני.

מן הגן היה השוק לבני העם — מה תמים היה מזונם! שהרי מוטב, כמדומה, לצלול למעמקי הים ולחפש מיני צדפות תוך סכנת טביעה; לבקש עופות מעבר לנהר פָּאסִיס, שאפילו אימי האגדה אינם מגינים עליהם אלא מייקרים אותם עוד יותר; ואחרים בְּנוּמִידְיָה ובקברי אתיופיה; או להילחם בחיות טרף ולהיטרף בשעה שתופסים את מה שאחר יאכל. אבל, הֶרְקוּלֵס! כמה זולים הדברים האלה, כמה מזומנים לעונג ולשובע — אלמלא פגשנו גם כאן באותו מושא לזעם שאנו פוגשים בכל מקום.

נניח עוד שאפשר לשאת את גידולם של פירות נדירים, מהם מיוחדים בטעם, מהם בגודל ומהם בעיוות מפלצתי, האסורים על העניים; את יישון היינות ואת החלשתם בשקי סינון, ואת העובדה שאין חיי אדם ארוכים עד כדי שישתה יין שנוצר לפניו; וכן שהמותרות המציאו לעצמן פעם אליקה מן הדגנים, וחיים רק מליבתם וממעשי האופים ומעיטוריהם — לחם אחד לנכבדים ואחר להמון — עד שאספקת התבואה יורדת במינים כה רבים עד פשוטי העם שבתחתית.

האם גם בעשבים המציאו הבדלי מעמד, והעושר יוצר הבדל אפילו במזון הנמכר באס אחד? גם בין אלה, אומרים, יש הגדלים בשביל שבט אחד בלבד,

וגבעולם מפוטם עד כדי ששולחן העני אינו יכול להכילו. הטבע יצר אספרג בר, קורודה, כדי שכל אחד יקטוף ממנו בכל מקום. והנה מביטים באספרגים מפוטמים, וּבְרָווֶנָּה שלושה מהם מאזנים לִיבְּרָה. אבוי למפלצות הכרס! מופלא היה אילו נאסר על הבהמה לאכול קוצים; והנה על פשוטי העם נאסר.

גם המים מופרדים למעמדות, ויסודות הטבע עצמם מובדלים בכוח הכסף. אלה שותים שלג ואלה קרח, והופכים את ייסורי ההרים לעונג החך. שומרים את הצינה לימי החום, וממציאים דרך שהשלג יישאר קר בחודשים שאינם עונתו. אחרים מרתיחים את המים ואחר כך מקררים גם אותם כבחורף. שום דבר, ככל הנראה, אינו מוצא חן בעיני האדם כפי שברא אותו טבע הדברים.

האם עשב כלשהו מגודל רק לעשיר? האם איש לא יפנה מבטו אל ההרים הקדוש והאוונטיני ואל פרישות העם בזעמו? ודאי שהשוק ישווה לבסוף את מי שהכסף הפריד ביניהם. ואכן, הֶרְקוּלֵס, שום מס שוק ברומא לא עורר זעקה גדולה יותר של העם, שהאשים אותו בפני כל השליטים, עד שלבסוף בוטל המכס על סחורה זו. ואז נמצא שאין שומה רווחית ממנו, בטוחה ממנו וכפופה פחות לתהפוכות המזל: אף שחושבים כי התשלום הזה מוטל על העניים ביותר, הקרקע ערבה לו, והרווח נמצא תחת כיפת השמים; ושטח האדמה נהנה מכל מזג אוויר.

קָאטוֹ משבח בין גידולי הגן את הכרובים. מכאן היו האיכרים הקדמונים מתחילים בהערכתם, ומיד פוסקים שגברת הבית אינה ראויה אם הגן מוזנח — שהרי טיפול זה, אמרו, הוא מלאכת האישה — משום שאז מוכרחים לחיות ממזווה הבשר או מן השוק. הם אף לא שיבחו כרובים כפי שמשבחים כיום,

וגינו תבשילי לוואי הזקוקים לתבשיל לוואי אחר: הכוונה הייתה לחסוך בשמן, שכן אפילו תאווה לְגָארוּם נזקפה לגנאי.

גנים שהניבו דברים שאינם זקוקים לאש וחוסכים עצים היו אהובים במיוחד: מזון זמין ומוכן תמיד, ומכאן שמם 'אצטאריה'. הם קלים לעיכול, אינם מעמיסים מזון על החושים וממעטים לעורר תאווה ללחם. החלק מהם המשמש לתיבול מעיד שנהגו למצוא את מבוקשם בבית, ולא ביקשו פלפל הודי ושאר דברים שאנו מביאים מעבר לים.

כבר אז סיפקו פשוטי העם בעיר, בחלונותיהם, מראה גנים שהציג מדי יום כפר לעיניים, בטרם אילצה הביזה האכזרית של ההמון העצום להתקין סורגים לפני כל הנופים. משום כך יינתן גם לדברים האלה כבוד כלשהו, ואל תגרע זילותם מסמכותם — בייחוד כאשר אנו רואים שאפילו כינוייהם של נכבדים נולדו מהם, ושבני משפחת וָלָרְיָה לא התביישו להיקרא לַקְטוּקִינִים; ואולי ייפול מעט חן גם בחלקם של עמלנו וטיפולנו, אף שֶׁוִוירְגִילְיוּס מודה כמה קשה להעניק במילים כבוד לדברים קטנים כל כך.

אין ספק שיש להצמיד את הגנים לבית הכפר, ובעיקר שיהיו מושקים: אם אפשר — מנהר הזורם לפניהם; ואם לא — במים הנשאים מבאר בגלגל, במשאבות או במנוף־דלי. יש לבקע את הקרקע מראשית נשיבת רוח המערב; המכינים אותה לסתיו ישובו על הפעולה לאחר ארבעה־עשר יום ופעם נוספת לפני יום היפוך החורף. שמונה פועלים הם שיעור העבודה התקין לחפירת יוּגֶרוּם; יש לַעֲרַב זבל באדמה לעומק שלוש רגליים, לחלקה לערוגות שגביהן קמורים ומוגבהים, ולהקיף כל אחת בְּתַלְמֵי שבילים, שייתנו גישה לאדם ומוצא למים השופעים. בין גידולי הגן, אחדים משובחים בזכות הבצל, אחרים בזכות

הראש, הגבעול, העלה או שניהם; אחרים בזכות הזרע, הרקמה הסחוסית, הבשר או שניהם; אחרים בזכות הקליפה או העור והרקמה הסחוסית; ואחרים בזכות גלדים בשרניים.

פריים של צמחים אחדים נמצא באדמה, של אחרים גם בתוכה וגם מחוצה לה, ושל אחרים רק מחוצה לה. אחדים שרועים וגדלים, כגון הדלעת והמלפפון; אותם צמחים גם תלויים, אף שהם כבדים בהרבה אפילו מן הפירות הגדלים על עצים. המלפפון עשוי רקמה סחוסית ובשר, ואילו הדלעת מקליפה ומרקמה סחוסית; רק קליפתה שלה נעשית לעץ בהבשילה.

באדמה נחבאים הצנונות, הַנַּפּוּס והלפת; ובאופן אחר — הטיון, הַסִּיסָר והגזר הלבן. אחדים נכנה דמויי־כלך, כגון השבת והחלמית. שכן המחברים מוסרים שֶׁבַּעֲרָב החלמיות נעשות לעצים בחודש השביעי ומספקות מקלות הליכה.

דוגמה לכך הוא עץ החלמית בְּמָאוּרִיטַנְיָה, בשפך הנהר של העיר לִיקְסוֹס, במקום שבו מספרים שהיו גני הַהֶסְפֶּרִידוֹת, מאתיים פסיעות מן האוקיינוס, ליד מקדש הֶרְקוּלֶס, העתיק לדברי המסורת מזה שֶׁבְּגָאדֵס. גובהו עשרים רגל, ועוביו כזה שאין אדם יכול להקיפו בזרועותיו. גם הקנבוס יימנה עם סוג דומה. ואף נכנה צמחים מסוימים בשרניים, כגון הספוגים הצומחים בלחות כרי המרעה; שכן כבר דיברנו על בשר הפטריות במסגרת טבעם של העץ והעצים, וזמן קצר קודם לכן — על סוג אחר, הכמהין.

המלפפון הוא מן הסוג הסחוסי, והוא גדל מעל פני הקרקע; הקיסר טִיבֶּרְיוּס ביקשו מתוך תאווה מופלאה. ואכן הוא לא חסר לו אף יום: הגננים היו מוליכים על גלגלים את גני המלפפונים התלויים אל השמש, ובימי החורף מחזירים אותם אל תוך מחסות של לוחות שקופים. עוד כתוב אצל מחברי יוון הקדומים

שיש להשרות את זרעיהם יומיים בחלב ממותק בדבש קודם הזריעה, כדי שייעשו מתוקים יותר.

הם גדלים בכל צורה שכופים עליהם. באיטליה מעדיפים אותם ירוקים וקטנים ככל האפשר, ובפרובינקיות — גדולים ככל האפשר ובצבע שעווה או שחורים. באפריקה הם רבים ביותר, ובמויסיה גדולים ביותר. כשעברו גודל מסוים הם נקראים פָּפּוֹנִים. לאחר אכילתם הם נשארים בקיבה עד היום הבא ואי אפשר לעכלם כליל, אך בדרך כלל אין הם מזיקים לבריאות. מטבעם הם שונאים שמן להפליא ואוהבים מים באותה מידה, אפילו לאחר שנקטפו.

הם זוחלים אל מים המצויים במרחק מתון, ולעומת זאת נסוגים מפני שמן; ואם דבר־מה חוסם אותם או אם הם תלויים, הם מתעקמים ומתפתלים. אפשר להבחין בכך אפילו בלילה אחד: אם מניחים מתחתם כלי מים, הם יורדים ממרחק ארבע אצבעות עוד לפני היום הבא; אך אם יש בו שמן באותו אופן, הם מתעקמים כקרסים. ואם מכניסים את פרחיהם לתוך צינור, הם גדלים לאורך מופלא.

והנה דווקא עכשיו מופיעה בְּקַמְפַּנְיָה צורה חדשה שלהם, בדמות פרי החבוש. שמעתי שבמקרה נולד תחילה אחד כזה, ואחר כך נעשה מזרעו זן; מכנים אותם מלופפונים. הללו אינם תלויים אלא מתעגלים על פני האדמה, וצבעם זהוב. מלבד צורתם, צבעם וריחם, מופלא בהם הדבר הבא: כשהם מגיעים לבשלות, אף שאינם תלויים, הם נפרדים מיד מעוקצם.

קוֹלוּמֶלָה מוסר המצאה משלו להשגתם במשך השנה כולה: יש להעביר שיח פטל גדול ככל האפשר למקום חשוף לשמש, וסמוך לשוויון האביבי לקצצו ולהותיר גזע בגובה שתי אצבעות. כך, אם מרכיבים זרע מלפפון בליבת הפטל

ועורמים סביב השורשים אדמה מפוררת וזבל, הם עומדים בפני הקור. היוונים קבעו שלושה סוגי מלפפונים: לאקוני, סְקִיטָאלִי ובויאוטי; ורק הלאקוני שבהם, לדבריהם, אוהב מים. יש המורים לכתוש עשב הקרוי קוּלִיקְס, להשרות בו את זרעיהם ולזרוע, כדי שיצמחו בלי זרעים.

טבע הדלועים דומה, לפחות בשעת הצמיחה. גם הם שונאים את החורף ואוהבים השקיה וזבל. את שניהם זורעים בזרע בתעלה שעומקה רגל וחצי, בין שוויון האביב ליום ההיפוך, אך המועד המתאים ביותר הוא חג הַפָּרִילְיָה. אחרים מעדיפים לזרוע דלועים מן הַקַלָנְדוֹת של מַרְס ובנונות שלו, ומלפפונים בזמן הַקווִינְקווָטָרְיָה. זמורותיהם זוחלות בדרך דומה, ומטפסות על קיר מחוספס עד הגג מתוך נטייתן הטבעית לגובה. אין להן כוח לעמוד בלי משען, אך מהירותן זריזה, ובצל קל הן מכסות קמרונות וסוכות גפנים.

מכאן שני סוגיהם הראשונים: דלוע הסוכות והדלוע העממי, הגדל על פני האדמה. בראשון תלוי להפליא משקל שאינו נע ברוח, מעוקץ דק מאוד. אפשר גם לעצב את הדלעת לכל צורה, ובעיקר באמצעות נרתיקים קלועים: מכניסים אותה לתוכם לאחר שסיימה לפרוח, והיא גדלה בצורה שכופים עליה, לרוב בדמות דרקון מפותל. אך כשהניחו לה חופש והיא תלויה, כבר נראתה דלעת באורך תשע רגל. המלפפון פורח חלקים־חלקים, פרח מעל עצמו; הוא סובל מקומות יבשים יותר, ומכוסה פלומה לבנה, ההולכת ומתרבה בעודו גדל.

שימושי הדלועים רבים יותר. תחילה נאכל הגבעול; מכאן ואילך משתנה טבעם לחלוטין. לאחרונה החלו לשמש בבתי המרחץ במקום כדי מים, וכבר מזמן גם במקום כדי אחסון יין. קליפתם רכה כשהם ירוקים, ואף על פי כן מגרדים אותה כשאוכלים אותם. זה מאכל בריא וקל לעיכול בדרכים רבות;

אמנם מן המאכלים שאינם יכולים להתעכל כליל בבטן האדם, אך אינם גורמים לנפיחות.

הזרעים שהיו סמוכים לצוואר מולידים דלועים ארוכים, וכך גם אלה שמן התחתית, אך אין להשוותם לראשונים; אלה שבאמצע מולידים עגולים, ואלה שבצדדים — עבים וקצרים יותר. מייבשים אותם בצל, וכשרוצים לזורעם משרים אותם במים.

למאכל, ככל שהם ארוכים ודקים יותר כך הם ערבים יותר; ומשום כך בריאים יותר אלה שגדלו כשהם תלויים. בדלועים כאלה יש מעט מאוד זרעים, שכן קשיות הזרעים מפחיתה מערבותם למאכל. אין נוהגים לקטוף לפני החורף את אלה הנשמרים לזרע; אחר כך מייבשים אותם בעשן, כדי לאחסן בהם זרעי ירקות גן,

וכדי שישמשו כלי בית כפריים. נמצאה גם דרך לשמרם למאכל — וכך גם את המלפפון — כמעט עד שיגיע היבול הבא; הדבר נעשה במי מלח. עוד מוסרים שאפשר לשמרם ירוקים בבור במקום מוצל: שוטחים תחתיהם חול, מכסים בחציר יבש ואחר כך בעפר. בשני הסוגים יש גם מיני בר, וכך כמעט בכל ירקות הגן; אך אלה מועילים רק לרפואה, ולכן הדיון בהם יידחה לספרים המיוחדים לכך.

שאר בני הסוג הסחוסי חבויים כולם באדמה. אשר ללפתות, אפשר היה לחשוב שכבר אמרנו די עליהן; אלמלא הרופאים מייחסים בהן למין הזכר את העגולות, ולמין הנקבה את הרחבות והקעורות — שהן משובחות יותר במתיקותן וקלות יותר לשימור בכבישה. אם זורעים אותן לעיתים קרובות הן

הופכות לזכרים. אותם רופאים קבעו חמישה סוגים של נֶפּוֹס: קוֹרִינְתִי, קְלֵאוֹנַאי, לִיוֹתָאסִי, בויאוטי, והסוג שכינוהו ירוק מעצמו.

מבין אלה, הַנֶּפּוֹס הַקּוֹרִינְתִי גדל לממדים גדולים ושורשו חשוף כמעט כולו, שכן רק סוג זה צומח כלפי מעלה ולא לתוך האדמה כשאר הסוגים. יש המכנים את הַלִּיוֹתָאסִי תְּרַאקִי; הוא העמיד ביותר בקור. הבא אחריו, הַבּוֹיאוֹטִי, מתוק; הוא ניכר גם בצורתו העגולה והקצרה, ואינו ארוך מאוד כמו הַקְּלֵאוֹנַאי. ככלל, אלה שעליהם חלקים מתוקים יותר גם הם עצמם; אלה שעליהם מחוספסים, זוויתיים וקשים — מרים יותר.

יש גם סוג בר שעליו דומים לעלי רוקט. ברומא ניתנת הבכורה לנפוסים מֵאַמִיטָרנוּם, אחר כך לאלה מִנּוּרְסִיָה, ובמקום השלישי לאלה הגדלים בארצנו. יתר ענייני זריעתם נאמרו בדיון בלפתות.

הצנונות בנויים מקליפה ומבשר סחוסי, וברבים מהם הקליפה עבה אף מקליפתם של עצים מסוימים. מרירותם גדולה ביחס לעובי הקליפה — ואף שאר חלקיהם נעשים לעיתים עציים. מופלא כוחם לקבץ גזים ולשחררם בגיהוק.

משום כך זה מאכל בלתי־מכובד, ובייחוד אם אוכלים ירק אחר מיד אחריו; אך אם אוכלים את הצנון עצמו עם זיתי בוסר, הגיהוק נדיר יותר וריחו רע פחות. במצרים הוא זוכה להערכה מופלאה בגלל שפע השמן שמפיקים מזרעו. זה הגידול שהם מבקשים יותר מכול לזרוע, אם הדבר מותר להם, מפני שהרווח ממנו גדול מן הרווח בתבואה והמס עליו קטן יותר; ושום שמן אינו מצוי שם בשפע רב ממנו.

היוונים קבעו שלושה סוגי צנון לפי הבדלי העלים: מסולסל, חלק, ושלישי — בר. לזה האחרון עלים חלקים אמנם, אך קצרים, עגולים, רבים ושיחיים; טעמו חריף, והוא פועל כתרופה להוצאת תוכן המעיים. גם בשני הראשונים יש הבדל בזרע: אחדים מניבים זרע גרוע ואחרים מעט מאוד. פגמים אלה מצויים רק בבעלי העלים המסולסלים.

הרומאים קבעו סוגים אחרים: האלגידי, הקרוי על שם המקום, ארוך ושקוף למחצה; וסוג אחר שצורתו כלפת, המכונה סורי — והוא כמעט המתוק והרך מכולם, ועמיד במיוחד בחורף. עם זאת נראה שרק לא מכבר הובא מסוריה, מפני שאינו נמצא אצל המחברים; והוא מחזיק מעמד במשך החורף כולו.

עוד יש סוג בר אחד, שהיוונים מכנים קראיס, אנשי פּוֹנְטוֹס ארמון ואחרים לַאוּקֶה; הרומאים מכנים אותו אַרְמוֹרַקְיָה. עליו רבים מגופו. בכל הצנונות הנבחנים מסתכלים במיוחד בגבעולים: באלה שאינם בשלים הם עגולים, עבים יותר ובעלי חריצים ארוכים; העלים עצמם קודרים יותר, מחוספסים ובעלי זוויות.

הצנון רוצה להיזרע בקרקע תחוחה ולחה; הוא שונא זבל ומסתפק במוץ. הקור חביב עליו עד כדי כך שבגרמניה הוא מגיע לגודלם של תינוקות. זורעים אותו אחרי הָאִידוּס של פֶּבְּרוּאָר כדי לקבל יבול אביבי, ופעם נוספת סביב חגי וולקנוס — וזוהי הזריעה הטובה יותר. רבים זורעים גם בְּמַרְס, בְּאַפְּרִיל וּבְסֶפְּטֶמְבֶּר. משהוא מתחיל לגדול, מועיל לקבור לסירוגין את העלים שסביבו ולערום עפר על הצנונות עצמם, שכן החלק שהגיח מעל האדמה נעשה קשה וספוגי.

אֲרִיסְטוֹמַכוֹס מורה להסיר את העלים במשך החורף ולערום עפר כדי שלא יעמדו מים בשקעים; כך יגדלו הצנונות עד הקיץ. אחדים מסרו שאם נועצים יתד, מרפדים את החלל בקש עד לגובה שש אצבעות, ואחר כך עורמים בתוכו זרע, זבל ועפר, הצנון יגדל לממדי הבור. אך הם ניזונים במיוחד מחומרים מלוחים; לכן משקים אותם אפילו במים מלוחים, ובמצרים זורים עליהם נֶתֶר — ושם הם מצטיינים במתיקותם.

גם בדרך כלל המליחות מוציאה מהם את המרירות והם נעשים דומים למבושלים; שכן גם בבישול הם נעשים מתוקים ומתחלפים כמעט בנפוסים. הרופאים מייעצים לאכול אותם חיים עם מלח על קיבה ריקה, כדי לאסוף את החומרים החריפים שבקרביים, וכך הם מכינים נתיב להקאה.

עוד מוסרים שהמיץ הזה נחוץ לאיברים שסביב הלב, לאחר שבמצרים התברר כי כינמת, φθειρίασιν (פְּתִירִיאָסִין), שנדבקה בתוך הלב לא הייתה יכולה להיות מסולקת בשום אמצעי אחר; הדבר נודע כשמלכים ביתרו גופות מתים כדי לחקור מחלות. וכדרכה של יהירות יוון, מסופר כי במקדש אַפּוֹלוֹן בְּדֶלְפִי הועדף הצנון כל כך על שאר המאכלים, עד שהוקדש עשוי זהב, הסלק מכסף והלפת מעופרת.

אפשר לדעת שֶׁמַּנְיוּס קוּרְיוּס המצביא לא נולד שם; שכן דברי ימינו מוסרים שכאשר שליחי בעלי־בריתו הביאו לו זהב והוא עמד לדחותו, מצאו אותו קולה לפת על האח. גם מוֹסְכִיוֹן היווני כתב כרך אחד על הצנון. הוא נחשב מועיל ביותר למאכל בחורף, אך תמיד מזיק לשיניים מפני שהוא שוחק אותן; מכל מקום, מלטשים בו שנהב. איבתו לגפן גדולה מכול: היא נסוגה כשזורעים אותו לידה.

יתר הצמחים שמנינו עם הסוג הסחוסי עציים יותר, ומופלא שלכולם טעם עז. מבין הַפַּסְטִינָקוֹת, סוג אחד הוא בר וגדל מעצמו, ואחר נזרע ביוון בשורש או בזרע בראשית האביב או בסתיו; לדעת הִיגִינוּס — בְּפֶבְּרוּאָר, בְּאוֹגוּסְט, בְּסֶפְּטֶמְבֶּר ובאוקטובר, לאחר שחופרים את הקרקע לעומק רב ככל האפשר.

היא מתחילה להיות מועילה כשהיא בת שנה, ומועילה יותר בת שנתיים; היא ערבה יותר בסתיו, ובמיוחד בתבשילי קדרה, ואף כך יש בה חריפות מזיקה שקשה לרסנה. הַהִיבִּיסְקוּם נבדל מן הַפַּסְטִינָקָה בדקותו; הוא נפסל למאכל, אך מועיל ברפואה. יש גם סוג רביעי, הדומה גם הוא לַפַּסְטִינָקָה, שהרומאים מכנים גָּאלִי והיוונים דאוקון; גם בו קבעו ארבעה סוגים, ועליו יש לדבר בין התרופות.

גם הקיסר טִיבֶּרְיוּס הקנה פרסום לְסִיסֶר, בדרשו להביאו מדי שנה מגרמניה. גֶּלְדוּבָּה הוא שמו של מבצר השוכן על הָרַיין, ושם הוא משובח במיוחד; מכאן ברור שהוא מתאים למקומות קרים. לאורכו עובר סיב, שמוציאים לאחר הבישול; ואף על פי כן נשארת בו מרירות רבה, אך כשהיא ממוזגת במי דבש במאכל היא נעשית אפילו ערבה. סיב כזה יש גם בַּפַּסְטִינָקָה הגדולה, אך רק כשהיא בת שנה. זורעים סִיסֶר בְּפֶבְּרוּאָר, בְּמַרְס, בְּאַפְּרִיל, בְּאוֹגוּסְט, בְּסֶפְּטֶמְבֶּר ובאוקטובר.

הטיון קצר מהם, בשרני ומר יותר; כשהוא לבדו הוא עוין ביותר לקיבה, אך כשהוא מעורב בדברים מתוקים הוא בריא מאוד. כשמתגברים על עפיצותו בדרכים רבות הוא נעשה ערב: מייבשים אותו, כותשים לאבקה ומערבים בנוזל מתוק; או מבשלים אותו במשקה חומץ־ומים; או משמרים או משרים בדרכים

רבות, ואז מערבים בְּדֶפְּרוּטוּם, לשים בדבש או בצימוקים, או מערבים בתמרים שמנים.

בדרך אחרת מגוונים אותו בחבושים, בפירות חוזרר או בשזיפים, ולעיתים בפלפל או בקורנית. הוא מעורר במיוחד קיבה תשושה, והתפרסם יותר מכול מפני שֶׁיּוּלְיָה אַוּגוּסְטָה אכלה ממנו מדי יום. זרעו מיותר, שכן זורעים אותו, כקנה, מניצנים שנחתכו מן השורש. גם אותו, את הַסִּיסָר ואת הַפַּסְטִינָקָה זורעים בשתי העונות — באביב ובסתיו — ברווחים גדולים בין הזרעים; את הטיון יש להרחיק לפחות שלוש רגל זה מזה, מפני שהוא מסתעף למרחב. את הַסִּיסָר מוטב להעביר ממקומו.

בסמוך לכאן בא טבעם של הבצלים, שֶׁקָּאטוֹ מצווה לזורעם בין הראשונים ומשבח את אלה של מגרה. אך המפורסם ביותר הוא החצב, אף שנולד לתרופות ולהחרפת החומץ. אין בצל גדול ממנו ואין כוח חריף משלו. לחצב הרפואי שני סוגים: הזכר בעל עלים לבנים, והנקבה בעלת עלים שחורים. אך יש סוג שלישי הערב למאכל, המכונה אֶפִּימֶנִידֶאִי; עליו צר יותר וחריפותו פחותה.

לכולם זרעים רבים; אך הם גדלים מהר יותר כששותלים את הבצלצלים הנולדים סביב דופנותיהם. כדי שיגדלו, כופפים סביבם וקוברים את עליהם הרחבים; כך הראשים מושכים אליהם את כל המיץ. הם צומחים מעצמם בשפע רב ביותר באיים הַבַּלְיָארִיִּים וּבָאֶבּוּסוֹס, וברחבי ספרד. הפילוסוף פִּיתָגוֹרַס חיבר עליהם כרך שלם וקיבץ את סגולותיהם הרפואיות, שאותן נמסור בספר הבא.

שאר מיני הבצלים נבדלים בצבע, בגודל ובמתיקות, שהרי אחדים נאכלים חיים, כמו בְּרֶרסוֹנֶסוֹס הַטָּאוּרִית. אחריהם משבחים במיוחד את ילידי אפריקה, ואחריהם את הָאַפּוּלְיִים. היוונים קבעו את הסוגים האלה: בולבינה, סטניון, אופיטיון, קיאיקה, אִיגִילוֹפְּס וְסִיסִירִינְכִיוֹן. באחרון מופלא הדבר ששורשיו התחתונים גדלים בחורף, ואילו באביב, כשהסיגלית מופיעה, הם קטנים ומתכווצים, ואז הבצל עצמו מתעבה.

בין הסוגים יש גם צמח שבמצרים מכנים אָרוֹן. הוא קרוב לחצב בגודלו, עליו כעלי חומעה, גבעולו זקוף באורך שתי אמות ובעובי מטה, ושורשו רך יותר ואף נאכל חי.

חופרים את הבצלים לפני האביב, שאם לא כן הם מיד מתקלקלים. סימן הבשלות הוא שהעלים מתחילים להתייבש מלמטה. פוסלים את הישנים, וגם את הארוכים והקטנים; לעומת זאת משבחים את האדמדמים, העגולים והגדולים ביותר. ברובם המרירות נמצאת בקצה והאמצע מתוק. הקדמונים מסרו שבצלים אינם נוצרים אלא מזרע, אך בשדות פריינסטה הם צומחים מעצמם, ואף בלי גבול בשדות הרמים.

כמעט לכל ירקות הגן שורש יחיד, כגון הצנון, הסלק, הכרפס והחלמית; הגדול ביותר הוא של החומעה, היורד עד שלוש אמות — ובמין הבר הוא קטן יותר — ואף לאחר חפירתו הוא חי זמן רב אם נשמר לח. אך לצמחים מסוימים שורשים שעירים, כגון הכרפס והחלמית; לאחרים שורשים דמויי חוטרים, כגון הריחן; לאחרים בשרניים, כגון הסלק ובמידה רבה עוד יותר הכרכום; ויש שורש הבנוי מקליפה ובשר, כגון הצנון והלפת; ושורשיהם של אחדים עשויים פרקים, כגון הדשא.

אלה שאין להם שורש ישר נשענים מיד על שפע סיבי־שורש, כגון המלוח וְהַבְּלִיטוּם. ואילו החצב, הבצלים, הבצלים הרגילים והשום משתרשים רק ישר למטה. בין הצמחים הגדלים מעצמם יש ששורשיהם רבים מעליהם, כגון סְפָּלָאקְס, פרדיקיום וכרכום.

הקורנית הזוחלת, האברוטונון, הנפוסים, הצנונות, הנענע והפיגם פורחים בבת אחת. שאר הצמחים מסיימים לפרוח לאחר שהחלו, אך הריחן פורח חלקים־חלקים ומתחיל מלמטה, ולכן פריחתו נמשכת זמן רב מאוד. כך קורה גם בעשב הַהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן. פרחיהם של אחדים לבנים, של אחרים צהובים ושל אחרים ארגמניים. העלים נושרים מן הצמרות של האורגנו והטיון, ולעיתים גם של פיגם שנפגע. העלים הקעורים ביותר הם של הבצל ושל הגטיון.

מצרים מונה את השום ואת הבצלים בין האלים שעליהם נשבעים. אצל היוונים יש מיני בצל אלה: סַרְדִי, סָמוֹתְרַקִי, אַלְסִידָנִי, סטני, סְכִיסְטָה וְאַשְׁקְלוֹנִי, הקרוי על שם עיר ביהודה. ריחם של כולם מעלה דמעות, ובמיוחד של הבצלים הַקִּפְּרִיסָאִיִּים; פחות מכולם — של הַקְּנִידִיִּים. כל גופם בנוי מבשר סחוסי של גלדים שמנים.

הסטני הוא הקטן מכולם, מלבד הַטּוּסְקוּלָנִי, אך הוא מתוק. את הַסְּכִיסְטָה ואת הָאַשְׁקְלוֹנִי משמרים באחסון. את הַסְּכִיסְטָה משאירים בחורף עם ציצת עליו; באביב מסירים את העלים, ובאותם שסעים צומחים תחתיהם אחרים — ומכאן שמו. לפי דוגמה זו מורים להסיר את העלים גם משאר הסוגים, כדי שיגדלו לראשים ולא לזרע. לבצלים הָאַשְׁקְלוֹנִיִּים טבע מיוחד.

שהרי הם כביכול עקרים מן השורש, ומשום כך הורו היוונים לזרוע אותם מזרע ולא להטמין ראשים; ועוד, לעשות זאת מאוחר יותר, סמוך לאביב,

וכאשר ינבטו להעבירם. כך הם מתעבים וממהרים לצמוח, כפיצוי על הזמן שחלף. אך יש להזדרז בטיפול בהם, מפני שלאחר שהבשילו הם נרקבים במהירות. אם מטמינים את הראשים, הם מוציאים גבעול וזרע ונעלמים בעצמם.

יש גם הבדל בצבעים: בְּאֵיסוֹס וּבְסַרְדִיס גדלים הבצלים הלבנים ביותר. גם הבצלים מִכְּרֵתִים זוכים להערכה, ויש ספק אם אינם זהים לָאַשְׁקְלוֹנִיִּים, מפני שכאשר זורעים אותם ראשיהם מתעבים, וכאשר מטמינים אותם הם מוציאים גבעול וזרע. הם נבדלים רק בטעמם המתוק.

אצלנו יש שני סוגים עיקריים: האחד הוא בצל התבלין, שהם מכנים גטיון ואנו פאלאקנה; זורעים אותו בחודשים מַרְס, אַפְּרִיל ומאי. האחר הוא בצל הראשים, הנזרע משוויון הסתיו או מנשיבת פָּאוֹנְיוּס. סוגיו, לפי סדר חריפותם, הם: אפריקאי, גָאלִי, טוּסקוּלָנִי, אַשְׁקְלוֹנִי וְאַמִיטָרְנִי; והמשובח ביותר הוא העגול ביותר. וכן האדום חריף מן הלבן, היבש מן הירוק, החי מן המבושל, כשם שהוא חריף מן הכבוש.

את הבצל הָאַמִיטָרְנִי זורעים במקומות קרים ולחים; ורק אותו מטמינים כדרך השום, באמצעות הראש. את שאר הסוגים זורעים בזרע, ובקיץ הבא אינם מוציאים זרע כלל אלא רק ראש, ההולך וגדל. בשנה שאחריה מתהפך הדבר: הם מולידים זרע והראש עצמו מתקלקל. לפיכך זורעים מדי שנה בנפרד זרע לשם קבלת בצל, ובנפרד בצל לשם קבלת זרע. את הבצלים משמרים היטב ביותר בתוך קש.

לגטיון כמעט אין ראש אלא צוואר ארוך בלבד, ולכן כולו עלווה; קוצצים אותו שוב ושוב כמו כרשה. משום כך גם אותו זורעים ולא מטמינים. מלבד זאת

מורים לזרוע בצל בקרקע שנחפרה שלוש פעמים וששורשי העשבים נעקרו ממנה, עשר לִיבְּרוֹת לַיּוֹגֶרוּם; לַעֲרֹב בין הבצלים צתרה, מפני שכך הם גדלים טוב יותר; ולעשב ולעדור, אם לא לעיתים תכופות יותר — ארבע פעמים. אצלנו זורעים בצל אַשְׁקְלוֹנִי בְּפֶבְּרוּאָר. את זרעי הבצל קוצרים כשהם מתחילים להשחיר, לפני שיתייבשו.

ראוי לדבר גם על הכרשה במסגרת משפחה זו, בייחוד מפני שהקיסר נָרוֹן הקנה לאחרונה סמכות לכרשת־הקציר: למען קולו, בימים קבועים בכל חודש, אכל אותה בשמן בלבד ולא אכל דבר אחר, אפילו לא לחם. זורעים אותה מזרע משוויון הסתיו, ובצפיפות רבה יותר אם רוצים לעשותה כרשת־קציר. קוצרים אותה שוב ושוב באותה ערוגה עד שהיא מתכלה, ומזבלים אותה תמיד;

אך אם מגדלים אותה לראשים, מעבירים אותה לערוגה אחרת לפני הקציר, לאחר שקוצצים קלות את קצות העלים קודם לליבה ומקלפים את קצות הראשים או את הגלדים החיצוניים. הקדמונים היו מניחים מתחתיה אבן צור או חרס כדי להרחיב את הראשים — וכך עשו גם בבצלים; כיום משחררים קלות את השורשים במעדר, כדי שלאחר שנחלשו יזינו את הראש ולא ימשכו את המזון לכיוונים אחרים.

תכונה יוצאת דופן היא שאף שהיא אוהבת זבל וקרקע דשנה, היא שונאת השקיה. ובכל זאת טיבן של הכרשות נקבע גם לפי הקרקע: המשובחת ביותר במצרים, אחריה זו של אוֹסְטִיָה ושל אַרִיקְיָה. לכרשת־הקציר שני סוגים: האחד ירוק בעלה, וחריציו ניכרים — בו משתמשים מכיני התרופות; והאחר בעל עלה צהבהב ועגול יותר וחריצים רדודים יותר. מסופר שמלה, איש

ממעמד הפרשים שהואשם בשל כהונתו כנציב ונקרא אל הקיסר טִיבֶּרִיוּס, שתה מתוך ייאוש גמור מיץ כרשה במשקל שלושה דינרי כסף ומת מיד בלי ייסורים. אומרים שכמות גדולה יותר אינה מזיקה.

מאמינים שהשום מועיל במיוחד לתרופות כפריות רבות. כולו עטוף תחילה בקרומים דקים ביותר, שאנשים משליכים; אחר כך הוא מורכב משיניים רבות המחוברות זו לזו, וגם כל אחת מהן עטופה בנפרד. טעמו חריף; וככל שמספר השיניים רב יותר, כך הוא חריף יותר. גם הוא, כמו הבצל, מאוס בגלל ריח הפה שהוא גורם, אך כשהוא מבושל אין בו ריח כזה.

הסוגים נבדלים בזמן — המין המקדים מבשיל בשישים יום — ואחר כך בגודל. היוונים מנו גם עם הסוג הזה את הָאוּלְפִּיקוּם, השום הַקִּפְּרִיסָאִי, שאחרים מכנים ἀντισκόροδον (אַנְטִיסְקוֹרוֹדוֹן); הוא זוכה לשבח במיוחד באפריקה בין תבשילי הכפר, והוא גדול מן השום. כשכותשים אותו בשמן ובחומץ הוא מעלה כמות מופלאה של קצף. יש האוסרים לזרוע אוּלְפִּיקוּם ושום במישור, ומורים להציבם כעין מבצרים על תלוליות המרוחקות זו מזו שלוש רגל. בין השיניים צריך להיות מרווח ארבע אצבעות; מיד לאחר שבקעו שלושה עלים יש לעדור. הם גדלים ככל שעודרים אותם לעיתים קרובות יותר.

כשגבעולי השום מתחילים להבשיל, מכופפים אותם וקוברים באדמה; כך מונעים מהם להתפרע בעלווה. במקומות קרים מועיל יותר לזורעו באביב מאשר בסתיו. מלבד זאת, כדי שכל הצמחים האלה יהיו חסרי ריח, מורים לזרוע אותם כשהירח מתחת לארץ ולקוטפם כשהוא בצמידות לשמש. אף בלי כל אלה, מָגְנֶדְרוֹס הוא סמכות יוונית לכך שאם אוכלי שום יאכלו אחריו שורש סלק שנקלה בגחלים, הריח ייעלם.

יש הסבורים שהזמן המתאים ביותר לזרוע הן שום הן אוּלְפִּיקוּם הוא בין חגי הַקוֹמְפִּיטָלְיָה לַסָּטוּרְנָלְיָה. גם מזרע גדל השום, אך לאט: בשנה הראשונה הוא יוצר ראש בעובי כרשה; בשנייה הוא מתחלק, ובשלישית נשלמת צורתו, ויש הסבורים ששום כזה יפה יותר. אין להניח לו להוציא זרע, אלא יש לפתל את גבעולו לשם הגידול, כדי שהראש יתחזק.

אם רוצים ליישן שום ובצל זמן רב יותר, יש למשוח את הראשים במי מלח פושרים; כך יאריכו ימים, יהיו טובים יותר לשימוש ועקרים בזריעה. אחרים מסתפקים בתלייתם תחילה מעל גחלים, וסבורים שדי בכך למנוע מהם לנבוט. ידוע בוודאות שהשום והבצל נובטים אפילו מחוץ לאדמה, ולאחר ששלחו גבעולון הם מצטמקים ונעלמים. יש הסבורים שגם את השום משמרים היטב ביותר בקש.

יש גם שום הגדל מעצמו בשדות — מכנים אותו אלום. כנגד חמדנות העופות הזוללים את הזרעים, מבשלים אותו כדי שלא יוכל לשוב ולצמוח ומפזרים אותו; מיד אפשר לתפוס ביד את העופות שאכלוהו כשהם המומים, ואם משתהים מעט הם נרדמים. יש גם שום בר המכונה דובי, שריחו דומה, ראשו דק מאוד ועליו גדולים.

מבין זרועי הגן נובטים במהירות הרבה ביותר הריחן, הַבָּלִיטוּם, הַנַּפּוּס והרוקט: הם בוקעים ביום השלישי; השמיר ברביעי; החסה בחמישי; הצנון בשישי; המלפפון והדלוע בשביעי — והמלפפון ראשון; גרגיר הגינה והחרדל בחמישי; הסלק בקיץ בשישי ובחורף בעשירי; המלוח בשמיני; הבצל בתשעה־עשר או בעשרים; הגטיון בעשירי או בשנים־עשר. הכוסברה עקשנית יותר; הַקוּנְיִלָה

והאורגנו בוקעים רק אחרי היום השלושים; והקשה מכולם הוא הכרפס — הוא מגיח ביום הארבעים לכל המוקדם, וברוב המקרים ביום החמישים.

גם לגיל הזרעים יש השפעה מסוימת: זרעים טריים מולידים מהר יותר בכרשה, בגטיון, במלפפון ובדלוע; אך מזרעים ישנים צומחים מהר יותר הכרפס, הסלק, גרגיר הגינה, הַקוּנִילָה, האורגנו והכוסברה. דבר מופלא בזרע הסלק: לא כולו נובט באותה שנה, אלא מקצתו בשנה הבאה ומקצתו אפילו בשלישית; ולכן מתוך שפע זרעים נובטת רק כמות מֻתוֹנָה. צמחים מסוימים מניבים רק בשנתם, ואחרים שוב ושוב, כגון הכרפס, הכרשה והגטיון; הללו, משנזרעו פעם אחת, עולים במשך שנים אחדות בפוריות מתחדשת.

זרעיהם של רוב הצמחים עגולים; של אחדים מוארכים; של מעטים דמויי־עלה ורחבים, כגון המלוח; של אחרים צרים ומחורצים, כגון הכמון. הם נבדלים גם בצבעם — שחור או לבנבן — וכן בקשיות עצית. זרעי הצנון, החרדל והלפת נתונים בתרמיל. זרעי הכוסברה, השמיר, השומר והכמון חשופים; זרעי הַבְּלִיטוּם, הסלק, המלוח והריחן עטויים קליפה; וזרעי החסה נתונים בפלומה.

אין צמח פורה מן הריחן. מורים לזרוע אותו תוך כדי קללות וגידופים, כדי שיעלה יפה יותר; ולאחר הזריעה מהדקים את הקרקע ברגליים. גם זורעי הכמון מתפללים שלא יצמח. הזרעים הנתונים בקליפה מתייבשים בקושי רב ביותר, ובייחוד הריחן; לכן מייבשים את כולם, ואז הם גם פוריים. זרעים עולים טוב יותר כשהם נזרעים בערמות מאשר בפיזור. כך מכל מקום זורעים כרשה וכרפס כשהזרע צרור בפיסות בד; את הכרפס זורעים גם בחלל שנעשה ביתד ומולא בזבל.

כל הצמחים נולדים מזרע או מחלוקה; אחדים הן מזרע הן מייחור, כגון פיגם, אורגנו וריחן — שכן גם אותו קוצצים כשהגיע לגובה טפח; אחדים הן מזרע הן משורש, כגון בצל, שום, צמחי בצל, וכן כל צמח חד־שנתי שמשאירים את שורשיו. ואולם בצמחים הנולדים מן השורש, השורש מאריך ימים ושיחי, כגון צמחי הבצל, הגטיון והחצב. אחרים מסתעפים אך אינם יוצרים ראש, כגון הכרפס והסלק.

לאחר קיצוץ הגבעול כמעט כולם מלבלבים מחדש, מלבד אלה שגבעולם חלק. כך עושים לשימוש גם בריחן, בצנון ובחסה; ואף סבורים שהחסה מתוקה יותר לאחר הלבלוב המחודש. הצנון ערב יותר בייחוד אם מסירים את עליו לפני שהוא מוציא גבעול. כך גם בלפתות: לאחר שתולשים את עליהן ומכסים אותן בעפר, הן גדלות ומחזיקות מעמד עד הקיץ.

לריחן, לחומעה, לבליטום, לגרגיר הגינה, לרוקט, למלוח, לכוסברה ולשמיר יש סוג אחד לכל אחד; אלה זהים בכל מקום, ואין במקום כלשהו מין אחד הטוב מאחר. סבורים שרק פיגם שנגנב גדל בפוריות רבה יותר, כשם שדבורים גנובות מצליחות רע מאוד. גם נענע־בר, נפית, עולש ונענת הכדורים נולדים בלי שנזרעו. לעומת זאת, רבים הם סוגי הצמחים שכבר דיברנו עליהם ועוד נדבר, ובראש ובראשונה הכרפס.

המין הגדל מעצמו במקומות לחים מכונה הליוסלינון; יש לו עלה אחד והוא אינו שעיר. המין הגדל במקומות יבשים מכונה הִיפּוֹסֶלִינוֹן; עליו רבים והוא דומה להליוסלינון. השלישי הוא אוראוסלינון, שעליו כעלי רוש, שורשו דק וזרעו כזרע השמיר אלא קטן ממנו. גם בכרפס התרבותי יש הבדלים: העלווה

צפופה ומסולסלת או דלילה וחלקה יותר; הגבעול דק או עבה יותר; וגבעולם של אחדים לבן, של אחרים ארגמני ושל אחרים ססגוני.

היוונים קבעו שלושה סוגי חסה. לאחד גבעול רחב כל כך, עד שמסרו כי היו עושים ממנו דלתות לגינות; עליו גדול רק מעט מעלה עשב וצר מאוד, כאילו כוח הגידול נוצל במקום אחר. לסוג השני גבעול עגול, והשלישי חסר גבעול והוא מכונה לאקוני. אחרים הבדילו בין הסוגים לפי הצבע ועונת הזריעה: יש שחורות שזרען נזרע בְּיָנוּאָר, לבנות שזרען נזרע בְּמַרְס, ואדמדמות שזרען נזרע בְּאַפְּרִיל; את השתילים של כולן מעבירים לאחר חודשיים.

המדקדקים יותר קובעים סוגים נוספים: ארגמניות, מסולסלות, קַפָּדוֹקִיּוֹת ויווניות — האחרונות בעלות עלה ארוך יותר וגבעול רחב — וכן סוג ארוך וצר הדומה לעולש. אך לסוג הגרוע ביותר נתנו, כגינוי למרירותו, את השם πικρίδα (פִּיקְרִידָא). יש עוד הבדל בסוג לבן הקרוי μηκωνὶς (מֵקוֹנִיס), בשל שפע החלב המרדים שבו, אף כי מאמינים שכל החסות מביאות שינה. אצל קדמוני איטליה היה זה הסוג היחיד, ולכן השם לקטוקה נגזר מן החלב.

את החסה הארגמנית בעלת השורש הגדול ביותר מכנים קֵייקִילְיָאנִית; את העגולה, ששורשה קטן מאוד ועליה רחבים, מכנים ἀστυτίδα (אַסְטִיטִידָא), ואחדים מכנים אותה εὐνουχεῖον (אֵאוּנוּכֵיוֹן), מפני שהיא מתנגדת יותר מכול לתאוות המין. מטבען כל החסות מקררות, ולכן הן חביבות בקיץ. הן מסלקות מיאוס מן הקיבה ומעוררות תיאבון למאכל.

הקיסר האלוהי אַוּגוּסְטוּס, כך מספרים, ניצל ממחלתו בזכות תבונתו של הרופא מוּסָא ובאכילת חסה, אף שקודם לכן אסר עליו אותה גָּאיוּס אֵמִילְיוּס מתוך זהירות מופרזת. מאז זכתה החסה להמלצה רבה כל כך, עד שאף נמצאה

אז דרך לשמרה בְּאוֹקְסִימֶל בחודשים שאינם עונתה. סבורים גם שהיא מרבה את הדם. יש עוד חסה הקרויה חסת־עז, שעליה נדבר בין צמחי המרפא; ובעצם הימים האלה ממש החלה להשתרש בין הזנים התרבותיים חסה משובחת מאוד הקרויה קִילִיקִית. עלהּ דומה לזה של החסה הַקַּפְּדוֹקִית, אלא שהוא מסולסל ורחב יותר.

את העולשים אי־אפשר לומר שהם מאותו סוג, אך גם לא מסוג אחר. הם עמידים יותר בחורף וטעמם המר בולט יותר, אך גבעולם ערב לא פחות. זורעים אותם משוויון האביב, ואת השתילים מעתיקים בסוף האביב. יש גם עולש משוטט, שבמצרים קוראים לו קיכוריון, ועליו נרחיב במקום אחר. נמצאה דרך לשמר בכדים את כל עמודי התפרחת או העלים של החסות, ולבשלם טריים בקערות.

זורעים חסות כל השנה בקרקע דשנה, מושקית ומזובלת, ומניחים חודשיים בין הזרע לשתיל ועוד חודשיים עד להבשלה. עם זאת, הכלל הוא לזרוע מאמצע החורף ולהעתיק את השתיל עם בוא הרוח המערבית, או לזרוע עם בּוֹאָה ולהעתיק בשוויון האביב. החסות הלבנות עומדות בחורף יותר מכולן.

כל ירקות הגן שמחים בלחות ובזבל, ובייחוד החסות, ועוד יותר מהן העולשים. מועיל גם לשתול את שורשיהם כשהם משוחים בזבל, ולאחר שחושפים סביבם את הקרקע למלאה שוב בעפר. יש המגדילים אותם בדרך אחרת: כשהגיעו לגובה חצי רגל הם גוזמים אותם ומושחים אותם בזבל חזירים טרי. ואולם סבורים שרק אלה שזרעם לבן יכולים להלבין, אם מראשית צמיחתם עורמים חול מן החוף אל תוכם, וכאשר העלים גדלים קושרים אותם כנגד החול עצמו.

הסלק הוא החלק ביותר בירקות הגן. גם בו מבחינים היוונים בשני סוגים לפי הצבע, שחור ולבן יותר; את הלבן הם מעדיפים — והוא דל מאוד בזרע — וקוראים לו סִיקִילִי. אף בין החסות הם מעדיפים, כמובן, לפי מידת הלובן. בני עמנו מבחינים בסלק אביבי ובסלק סתווי לפי מועדי הזריעה, אף כי זורעים אותו גם בְּיוּנִי; את השתיל מעתיקים בסתיו.

גם הסלקים אוהבים ששורשיהם יימשחו בזבל, וכן מקום לח. אוכלים אותם עם עדשים ופול וגם כדרך שאוכלים כרוב; ובייחוד מוסיפים חרדל, כדי שחריפותו תעורר את טעמם התפל. הרופאים פסקו שהסלק מזיק מן הכרוב, ומשום כך יש מי שאפילו נמנעים מטעמם כשהם מוגשים, כסבורים שהם ראויים למאכלם של בעלי גוף חסון דווקא.

טבעם כפול: גם טבעו של ירק־עלים וגם טבעו של בצל היוצא מן הראש עצמו; ומראם הנאה ביותר הוא ברוחבם. לכך מגיעים, כמו בחסות, בהנחת משקל קל עליהן כשהן מתחילות לקבל צבע. אין ירק גן אחר רחב מהן: לפעמים הן נפרשות עד שתי רגליים, וגם טבע הקרקע מסייע לכך הרבה, שהרי הגדולות ביותר צומחות בשדה קִירְקִיי.

יש הסבורים שמוטב לזרוע סלק בעת פריחת הרימון, ולהעתיקו כשמתחילים להיות לו חמישה עלים. מופלא ההבדל, אם אמת הוא: הלבן מרפה את המעיים והשחור עוצר אותם; ואם הכרוב מקלקל את טעם היין בחבית, טבילת עלי סלק באותו יין משיבה את טעמו.

אשר לכרוב ולגבעוליו, המחזיקים כיום בבכורה בגנים: איני מוצא שזכו לכבוד אצל היוונים, אך קָאטוֹ שר שירי הלל מופלאים לכרוב, ואותם נביא בפרק הרפואות. הוא מונה שלושה סוגים: אחד שעליו פרושים וגבעולו גדול; אחר

שעליו מסולסלים והוא קורא לו אפיאקה; ושלישי שגבעוליו קטנים, רך ועדין — והוא מעריכו פחות מכול.

זורעים כרוב כל השנה, שכן גם קוטפים אותו כל השנה; אך המועד המועיל ביותר הוא משוויון הסתיו, ומעתיקים אותו כשיש לו חמישה עלים. מן הזריעה הראשונה הוא נותן באביב הבא קִימָה — נצר קטן, מעודן ורך יותר משאר גבעולי הכרוב. אַפִּיקְיוֹס, איש המותרות, מאס בו ובאמצעותו גם דְּרוּסוּס קיסר, ולא בלי שגער בו אביו טִיבֶּרְיוֹס.

אחרי הקימה מניב אותו הכרוב גבעולונים של קיץ ושל סתיו, אחר כך של חורף, ושוב קימות; אין מין אחר מרובה־יבול כמותו, עד שפוריותו מכלה אותו. הזריעה השנייה נעשית משוויון האביב, ואת שתיליה שותלים בסוף האביב, כדי שלא יצמיח קִימָה לפני שיצמיח גבעול. הזריעה השלישית נעשית סמוך ליום היפוך הקיץ; את שתיליה שותלים בקיץ אם המקום לח, ובסתיו אם הוא יבש יותר. אם חסרו לחות וזבל, הטעם ערב יותר; אם היו בשפע, הפוריות שופעת יותר. זבל חמורים מתאים לו יותר מכול.

גם עניין זה נמנה עם מלאכות הזלילה, ולכן לא אירתע מלעסוק בו באריכות יתרה. גבעול הכרוב נעשה מעולה בטעם ובגודל, קודם כול אם זורעים אותו בקרקע שנחפרה מחדש; ואחר כך אם עוקבים אחר הגבעולונים הבורחים מן האדמה, וכשהם מתרוממים בגובה שופע עורמים עליהם אדמה נוספת, עד שרק קצותיהם בולטים. מין זה נקרא טְרִיטָאנוּם, משום שההוצאה והטרחה בו נזקפות פעמיים.

יש עוד מינים רבים: הכרוב הַקוּמָאִי, שעליו צמודים וראשו פתוח; הכרוב הָאָרִיקִינִי, שאינו גבוה ממנו, ועליו רבים יותר משהם רכים. הוא נחשב למועיל

ביותר, מפני שכמעט מתחת לכל עלה הוא מוציא גבעולונים מיוחדים. הכרוב הפומפייאני גבוה יותר; גבעולו דק מן השורש ומתעבה בין העלים. אלה דלילים וצרים יותר, אך יתרונו ברכותו. אין הוא סובל קור. ואילו הכרובים הַבְּרוּטִיִּים ניזונים אף מן הקור: עליהם גדולים מאוד, גבעולם דק וטעמם חריף.

לכרוב הַסַּבָּלִיקִי עלים מסולסלים עד להפליא, ועוביים מצר את הגבעול עצמו; אך מספרים שהוא המתוק מכל המינים. לאחרונה הצטרף הכרוב הַלָּקוּטָרַנְיִי שמוצאו בבקעת אַרִיקֶיָה: ראשו גדול מאוד ועליו לאין מספר, קצתם מכונסים במעגל וקצתם בשרניים ומתפשטים לרוחב. אין כרוב שראשו גדול ממנו מלבד הַטְּרִיטִיאָנִי, שראשו נראה לעיתים ברוחב רגל; ואין זן שקימתו מאוחרת יותר.

הכפור מוסיף מתיקות רבה לכל מין, אך אם אין מגינים על הליבה בחיתוך אלכסוני הוא גם מזיק לה מאוד. את הצמחים שנועדו לזרע אין קוטפים. יש גם חן מיוחד לאלה שאינם חורגים לעולם ממראה של שתיל; קוראים להם ἁλμυρίδια (הַלְמִירִידִיאָ), משום שאינם צומחים אלא בחוף הים. אומרים שאפשר לשמור אותם ירוקים אף במסע ימי ארוך, אם מיד לאחר קטיפתם — בלא שייגעו באדמה — מכניסים אותם לכדי שמן שיובשו היטב ככל האפשר ואוטמים אותם תוך סילוק כל האוויר.

יש הסבורים שבעת ההעתקה השתיל ימהר להבשיל אם מניחים תחת עוקצו אצת ים או קורט נַטְרוֹן כתוש הניטל בשלוש אצבעות. אחרים מפזרים על העלים תערובת כתושה של זרע תלתן וְנַטְרוֹן. הנטרון שומר על הירקות גם בעת הבישול, וכך גם שיטת הבישול של אַפִּיקְיוּס: משרים אותם בשמן ובמלח לפני הבישול.

יש בין העשבים מין הרכבה: קוטמים את הניצנים של גבעול ומכניסים לליבתו זרע מצמח אחר. כך עושים גם במלפפון הבר. יש גם כרוב בר, שהתפרסם במיוחד בשירים ובהלצות החיילים בתהלוכת הניצחון של יוֹלְיוּס האלוהי: בשורות מתחלפות הם הטיחו בו שחיו על לפסנה בְּדִירְכְיוּם, ולעגו לקמצנותו במתן פרסים. וזהו נצר כרוב בר.

מכל דברי הגן, הטיפול המהודר ביותר ניתן לאספרג. כבר דיברנו די על מוצאו מן הקורודה הבר ועל הוראת קָאטוֹ לזרעה בחישות קנים. יש גם מין אחר, פראי יותר מן האספרג אך רך מן הקורודה, הגדל בכל מקום אף בהרים. שדות גרמניה עילית מלאים בו; ומכאן אמרתו השנונה למדי של טִיבֶּרְיוּס קיסר, ששם גדל עשב כלשהו הדומה מאוד לאספרג.

ואולם זה הגדל מאליו באי נֶסִיס שֶׁבְּקַמְפַּנְיָה נחשב למשובח מכול. את אספרג הגן שותלים בגושי־שורש. שורשיו מרובים והוא מנץ ממעמקים. הוא מוריק תחילה כאשר מגיח עמוד התפרחת; זה מוציא גבעול, ובמשך הזמן עצמו נעשה מחודד ומחורץ בבליטות. אפשר לזרעו גם מזרע.

אין דבר שֶׁקָאטוֹ תיאר ביתר קפדנות; זה גם הענייו האחרון בספרו, ומכאן נראה שהיה חידוש שהופיע זה מקרוב. הוא מורה לעבד מקום לח או שמן, לזרוע במרווח חצי רגל לכל כיוון כדי שלא ידרכו עליו, ועוד להטמין לאורך חוט שניים או שלושה גרגרים בעזרת יתד — ברור אפוא שבאותם ימים זרעו רק מזרע —;

את כל זאת יש לעשות אחרי שוויון האביב; יש להרוות את הקרקע בזבל, לנכש תכופות ולהיזהר שלא לעקור את האספרג עם העשבים. בשנה הראשונה יש להגן עליו מן החורף בקש, לפתוח את הכיסוי באביב, לעדור ולנכש, ובאביב

השנה השלישית לשרוף את השטח. ככל שמקדימים לשרוף, כן היבול עולה יפה יותר; לפיכך הוא מתאים ביותר לחישות קנים, שממהרים להעלותן באש. עוד מורה קָאטוֹ שלא לעדור לפני שהאספרג נבט, שמא ייפגעו השורשים בעידור.

מכאן ואילך יש לעקור את האספרג מן השורש, שכן אם שוברים אותו הוא נעשה גזעי ומת; ממשיכים לעקור עד שהוא מוציא זרע — והזרע מבשיל לקראת האביב — ואז שורפים. וכאשר האספרג מופיע שוב, עודרים ומזבלים. לאחר שמונה שנים, כשהערוגה כבר זקנה, מחלקים אותה ומכינים ומזבלים את הקרקע, ואז שותלים גושי־שורש במרווח של רגל בין כל אחד לחברו. קָאטוֹ אף מורה במפורש להשתמש בזבל כבשים, מפני שזבל אחר מצמיח עשבים.

שום שיטה שנוסתה לאחר מכן לא נמצאה מועילה יותר, מלבד זו: סמוך לאידי פֶּבְּרוּאָר מטמינים את הזרע באדמה וזורעים אותו בצברים בגומות קטנות, לאחר שהושרה היטב בזבל. כעבור שנתיים, כשהשורשים נקשרים זה בזה ונעשים גושי־שורש, מסדרים אותם אחרי שוויון הסתיו במרווחים של רגל; פוריותם נמשכת עשר שנים.

כבר ציינו שאין קרקע חביבה עליו יותר מקרקע גני רָוֶנָּה. הקורודה — וכוונתי לאספרג הבר, שהיוונים מכנים ὄρμινον (אוֹרְמִינוֹן) או μυάκανθον (מְיאָקַנְתוֹן) ובשמות אחרים — צומחת, כפי שאני מוצא, גם מקרני אילים שנכתשו ונטמנו באדמה.

אפשר היה לחשוב שכבר נאמר הכול על הדברים יקרי־הערך, אלמלא נותר ענף מכניס ביותר, שלא בלי בושה יש לדבר עליו. שהרי ודאי הוא שֶׁבְּקַרְתָּגוֹ

הגדולה ובייחוד בְּקוֹרְדוֹבָה מניבים הקינרסים ששת אלפים סססרטיוסים מערוגות קטנות; שכן אפילו את מפלצות הארץ הפכנו למעדני זלילה, ואנו זורעים אף את מה שכל הולכי־על־ארבע נרתעים ממנו.

את הקינרס מגדלים אפוא בשתי דרכים: שותלים שתילים בסתיו, או זורעים לפני הנונות של מַרְס, ואת השתילים שצמחו מן הזרע מסדרים לפני אידי נוֹבֶמְבֶּר; במקומות קרים עושים זאת סמוך לבוא הרוח המערבית. אפילו מזבלים אותם, אם האלים ירשו לנו לומר כן, ואז הם צומחים בשפע רב יותר. גם כובשים אותם בחומץ מהול בדבש, בתוספת שורש לאסר וכמון, כדי שלא יעבור ולו יום אחד בלי קינרס.

את השאר אפשר לומר אגב מעבר. מספרים שמוטב מכול לזרוע ריחן בחג הַפָּרִילְיָה; יש המורים לזרעו גם בסתיו, וכאשר הוא נזרע לקראת החורף — להשרות את זרעו בחומץ. גם רוקט ושחליים נובטים בקלות בקיץ או בחורף. הרוקט בז במיוחד לקור, טבעו הפוך מזה של החסה והוא מעורר את תאוות המשגל.

משום כך מצרפים אותו בדרך כלל לחסה במאכלים, כדי שחום שקול, המעורב בקור המופרז, ישווה את המזג. השחליים קיבלו את שמם מן העינוי שהם גורמים לנחיריים; ומכאן נעשתה המילה במשל סימן למרץ, כאילו הצמח מעורר מתרדמה. אומרים שֶׁבַּעֲרָב הוא גדל לממדים מופלאים.

גם את הפיגם זורעים עם בוא הרוח המערבית ומשויון הסתיו. הוא שונא חורף, לחות וזבל, ושמח במקום שטוף שמש ויבש ובאדמה הראויה ביותר לעשיית לבנים; הוא רוצה להיזון מאפר. את האפר מערבים גם בזרע, כדי שלא יותקף בזחלים. לפיגם היה מעמד מיוחד אצל הקדמונים. אני מוצא שבימי

הַקוֹנְסוּל קוֹרְנֵלְיוּס קָתֶגוּס, עמיתו של קְווִינְטוּס פְּלָמִינִינוּס, לאחר גמר אספות הבחירות, חולק לעם יין־דבש מתובל בפיגם. ידידותו עם התאנה כה גדולה, שאין מקום שבו הוא צומח בשפע רב יותר מאשר תחת עץ זה. שותלים אותו גם מייחור,

ועדיף להכניסו לתוך פול מנוקב, המזין במיצו את הייחור כשהוא אוחז בו. הפיגם אף שותל את עצמו: אם קצהו של ענף מתכופף ונוגע בקרקע, הוא מכה שורש מיד. כך טבעו גם של הריחן, אלא שזרעו מתקשה יותר להתייבש. ניכוש הפיגם אינו קל, מפני שהוא גורם פצעי גירוד אם אין עושים זאת בידיים מכוסות או משוחות בשמן להגנה. את עליו גם כובשים ושומרים באגודות.

משוויון האביב זורעים סלרי, לאחר שכותשים מעט את זרעו במכתש. סבורים שכך הוא נעשה מסולסל יותר, או אם לאחר הזריעה מהדקים אותו בגליל או ברגליים. תכונה מיוחדת לו היא שהוא משנה את צבעו. בָּאַכַאיָה נפל בחלקו הכבוד לעטר את המנצחים בתחרות הקודש בנמאה.

באותו זמן שותלים נענע משתיל, או, אם טרם נבטה, מגוש־שורשים. גם היא אוהבת מקום לח לא פחות. בקיץ היא ירוקה ובחורף מצהיבה. מין הבר שלה הוא מֶנְתַסְטְרוּם; מרבים אותו בהברכה כמו גפן, או בשתילת ענפים כשהם הפוכים. נעימות ריחה של הנענע שינתה את שמה אצל היוונים: קודם נקראה מִינְתָה, וממנה גזרו הרומאים הקדמונים את שמה; ואילו עתה החלו לקרוא לה ἡδύοσμον (הֲדִיאוֹסְמוֹן). הנענע, החביבה כתבלין בסעודות כפריות, ממלאת את השולחנות בריחה.

משנזרעה פעם אחת היא מתקיימת שנים רבות. היא קרובה לטבעה של הַפּוּלֵיאוּם, שכבר הזכרנו פעמים אחדות את תכונתה לשוב ולפרוח במזווים. גם

את אלה — כלומר את הנענע, הַפּוּלֵיאוּם והנפיתה — משמרים באותה דרך. ואולם מכל התבלינים, הכמון הוא הידידותי ביותר לסובלים ממאיסת מזון...

הוא צומח על פני הקרקע, נאחז בה אך בקושי ומתרומם לגובה, ובייחוד במקומות תחוחים וחמים; יש לזרעו באמצע האביב. מין אחר שלו הוא כמון הבר, הקרוי בפי אחדים כפרי ובפי אחרים תֶבַאי; אם כותשים אותו ושותים במים, הוא מועיל לכאב קיבה. בחלקנו שלנו של העולם הכמון המשובח ביותר גדל בְּקַרְפֶּטַנְיָה; בשאר המקומות הבכורה לכמון האתיופי והאפריקאי, ויש המעדיפים עליהם את המצרי.

אך הסלרי־בר במיוחד הוא בעל טבע מופלא. היוונים קוראים לו הִיפּוֹסֶלִינוּם, ואחרים זְמִירְנִיוּם. הוא צומח מן ה'דמעה' של גבעולו, וגם שותלים אותו מן השורש. מלקטי מיצו אומרים שטעמו כטעם מור, וְתֵאוֹפְּרַסְטוֹס אף מעיד שהוא נולד ממור שנזרע.

הקדמונים הורו לזרוע הִיפּוֹסֶלִינוּם במקומות לא מעובדים ואבניים ליד גדר אבן — כיום זורעים אותו גם בקרקע שנחפרה מחדש, מבוא הרוח המערבית ועד אחרי שוויון הסתיו. שהרי כך זורעים גם צלף, ובייחוד במקומות יבשים: משום כך חופרים סביב הערוגה תעלה ומקיפים אותה מכל עבר בסוללות אבן; שאם לא כן הוא מתפשט בשדות ומאלץ את הקרקע להיעשות עקרה. הוא פורח בקיץ ונשאר ירוק עד שקיעת הפליאדות, והחול חביב עליו ביותר. על מגרעותיו של הצלף הגדל מעבר לים כבר דיברנו בין השיחים הזרים.

גם הכרווייה היא צמח זר, הקרוי על שם ארץ מולדתו, והיא מן החשובים במטבח. היא רוצה להיזרע בכל קרקע שהיא ובאותה שיטה כמו הסלרי־בר; אך המשובחת ביותר גדלה בְּקַארְיָה, ואחריה זו של פְּרִיגְיָה.

הליגוסטיקום גדל בר בהרי לִיגוּרְיָה מולדתו, וכיום מגדלים אותו בכל מקום. התרבותי מתוק יותר אך חסר כוח. יש המכנים אותו פָּנָאקֵס. ואולם קָרַטוּוָאס אצל היוונים מכנה בשם זה את הַקוּנִילָה הבקרית; אחרים קוראים כך לקוניזה, כלומר לְקוּנִילָאגוֹ, ואילו את הַקוּנִילָה הם מכנים תימברה. אצלנו יש לַקוּנִילָה גם שם אחר — סאטוריאה — והיא נמנית עם התבלינים. זורעים אותה בחודש פָּבְרוּאָר. היא מתחרה באורגנו, ולעולם אין מוסיפים את שניהם יחד, שכן פעולתם דומה; אך האורגנו המצרי לבדו נחשב עדיף על הַקוּנִילָה.

גם הַלֶּפִּידְיוּם היה צמח זר. זורעים אותו עם בוא הרוח המערבית; אחר כך, כשהסתעף, קוטמים אותו סמוך לקרקע ואז מנכשים ומזבלים. במשך שנתיים לאחר מכן משתמשים באותם ענפים, אם לא פוגע בהם חורף אכזרי, שכן הצמח אינו סובל קור כלל. הוא מגיע אף לגובה אמה; עליו כעלי דַּפְנָה אך רכים יותר. אין משתמשים בו אלא עם חלב.

הקצח גדל בשביל האופים, והאניס והשמיר בשביל המטבחים והרופאים; גם הסקופניום, שבו מזייפים לאסר, גדל אמנם בגנים, אך נועד לרפואה בלבד. יש צמחים המלווים את זריעתם של אחרים: את הפרג זורעים עם כרוב ועם רגלת הגינה, ואת הרוקט עם החסה.

לפרג התרבותי שלושה מינים. הראשון לבן; הקדמונים הגישו את זרעו הקלוי עם דבש במנה האחרונה. גם על הקרום העליון של לחם כפרי מפזרים אותו, והוא נדבק אליו בביצה שנמשחה עליו; ואילו את הקרום התחתון מתבלים בסלרי ובקצח לטעם של דגן. המין השני הוא הפרג השחור; חורצים את גבעולו ואוספים את המיץ החלבי.

למין השלישי קוראים היוונים רוֹיאָס ובני עמנו קוראים פרג משוטט. אמנם הוא גדל מאליו, אך בעיקר בשדות שעורה; הוא דומה לרוקט, גובהו אמה, פרחו אדום ונושר מיד — ומכאן שמו היווני. על שאר מיני פרג הבר נדבר בפרק הרפואות. ראיה לכך שהפרג זכה תמיד לכבוד אצל הרומאים היא מעשה טַרְקְווִינְיוּס סוּפֶרְבּוּס: כאשר באו אליו שליחים מאת בנו, הוא הפיל את הפרגים הגבוהים ביותר בגנו, ובחידת מעשה זו השיב את תשובתו צמאת־הדם.

ושוב, בחבורה אחרת, זורעים בשוויון הסתיו כוסברה, שמיר, מלוח, חלמית, חומעה ותמכה — שהיוונים קוראים לה פֶּדֶרוֹטָה — וכן חרדל, החריף מאוד בטעמו, אש בפעולתו ובריא מאוד לגוף. אין הוא זקוק לשום עיבוד, אך מוטב להעתיק את שתיליו. יתר על כן, לאחר שנזרע פעם אחת קשה לפנותו מן המקום, מפני שהזרע הנופל מוריק מיד.

משתמשים בו גם כתבשיל־לוואי לאחר שבושל בקעריות, בלא שחשים בחריפותו. אף את העלים מבשלים, כמו את עליהם של שאר הירקות. שלושה מינים לו: אחד דק, אחר שעליו כעלי לפת, ושלישי שעליו כעלי רוקט. הזרע המצרי הוא המשובח ביותר. האתונאים קראו לחרדל נָאפִּי, אחרים תְלָאסְפִּי ואחרים סאוריון.

רוב ההרים שופעים סרפילום וְסִיסִימְבְּרִיוּם, כגון הרי תְרָאקִיָה. לפיכך נושאים משם ענפים שנעקרו ושותלים אותם; כך עושים גם בְּסִיקִיוֹן מענפי ההרים שלהם ובאתונה מענפי הִימֶטוֹס. באותה דרך שותלים גם סִיסִימְבְּרִיוּם. הוא צומח בשפע הרב ביותר בקירות בארות וסביב בריכות ומקווי מים עומדים.

נותרו הצמחים ממין הכלך, כגון השומר, האהוב מאוד על נחשים כפי שאמרנו, ומשיבש משמש לתיבול דברים רבים; וכן התפסיה, הדומה לו מאוד ושעליה

דיברנו בין השיחים הזרים. אחריהם בא הקנבוס, המועיל ביותר לחבלים. זורעים אותו עם בוא הרוח המערבית; ככל שהוא צפוף יותר כן הוא עדין יותר. כאשר הזרע מבשיל, משוויון הסתיו ואילך, מפשיטים אותו ומייבשים בשמש, ברוח או בעשן. את הקנבוס עצמו עוקרים אחרי הבציר, ובלילות לאור הנר מסירים את קליפתו ומנקים אותו.

הקנבוס הָאַלַבָּנְדִי הוא המשובח ביותר, ובייחוד להכנת רשתות. שלושה סוגי סיב יש שם: זה הסמוך לקליפה או לליבה נפסל; המשובח ביותר הוא הסיב האמצעי, הקרוי מסה. במקום השני עומד הקנבוס הַמִּילֶסִי. ואשר לגובה, הקנבוס הרוזאי שבשדה הַסַּבְּינִי מגיע לגובה עצים.

כבר דיברנו בין השיחים הזרים על שני מיני הכלך. זרעו משמש למאכל באיטליה; כובשים אותו בכדים והוא נשמר אפילו שנה. מן הצמח מפיקים שני מיני מאכל: גבעולים ואשכולות. את המין הזה מכנים קוֹרִימְבִּיָה, ואת אשכולותיו כובשים.

גם ירקות הגן לוקים במחלות, כשאר זרועי האדמה. הריחן, למשל, מתנוון בזקנתו לְסֶרְפִּילוּם, וְהַסִּיסִימְבְּרִיוּם לזמינתה; מזרע כרוב ישן נוצרת לפת, וגם להפך. הכמון מומת בידי αἱμοδώρῳ (הַימוֹדוֹרוֹ) אם אין מנקים אותה ממנו; זהו צמח חד־גבעולי, ששורשו דומה לבצל והוא צומח רק בקרקע דלה. מחלה פרטית אחרת של הכמון היא גרב. והריחן מחוויר בזריחת הכוכב כלב. כל הצמחים מצהיבים כשאישה במחזור החודשי מתקרבת אליהם.

גם מיני בעלי חיים קטנים נולדים בהם: בנפוס — פרעושים; בצנון — זחלים ותולעים; וכך גם בחסות ובכרוב, ובשניהם נוספים שבלולים חשופי־קונכייה וחלזונות. לכריש יש מזיקים המיוחדים לו, ואפשר ללכוד אותם בקלות

בהשלכת זבל, שכן הם מתחבאים בתוכו. סָבִּינוּס טִירוֹ מעיד בספר κηπουρικῶν (קֵפּוּרִיקוֹן), שהקדיש לְמַאְיֵקֵנַס, שגם אין זה מועיל לגעת בברזל בפיגם, בְּקוּנִילָה, בנענע ובריחן.

אותו מחבר הורה תרופה נגד נמלים — מן הפגעים הגדולים בגנים שאינם מושקים: לסתום את חוריהן בטיט ים או באפר. אך הדרך היעילה ביותר להמיתן היא בעשב הַהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן. יש הסבורים שגם מים שהומסה בהם לבנה שלא נצרפה מזיקים להן.

תרופת הנפוסים היא לזרוע עמם מעט בקיית ארבוס, כשם שתרופת הכרובים היא חמצה; שכן היא מרחיקה זחלים. אם לא נעשה הדבר והזחלים כבר נולדו, התרופה היא להתיז מיץ של לענה מבושלת או של סָדוּם;

כבר דיברנו על מין עשב זה, שאחרים קוראים לו ἀείζωον (אַאֵיזוֹאוֹן). מוסרים שאם משרים במיצו את זרע הכרוב לפני זריעתו, שום בעל חיים לא יפגע בכרובים. עוד אומרים שהזחלים כולם יומתו אם יציבו על מוט בגינה עצמות גולגולת ממין הסוס — של נקבה דווקא. מספרים שגם סרטן נהר התלוי באמצע הגן מסייע נגד זחלים. יש הנוגעים בענפי מורן אדום בצמחים שאין הם רוצים שיהיו חשופים להם. גם יתושים פוגעים בגנים מושקים, בייחוד אם יש בהם שיחים; מבריחים אותם בשרפת חלבנה.

אשר להשתנות הזרעים במשך הזמן, מקצתם עמידים יותר, כגון כוסברה, סלק, כרישׁ, שחליים, חרדל, רוקט וְקוּנִילָה — וכמעט כל החריפים. עמידים פחות הם זרעי המלוח, הריחן, הדלעת והמלפפון; וכן כל זרעי הקיץ עמידים פחות מזרעי החורף. זרע הַגֶּטֶיוּם מתקיים פחות מכולם. אך אפילו מן הזרעים

העמידים ביותר אין אחד הראוי לזריעה אחרי ארבע שנים; לשימוש במטבח הם ראויים גם לאחר מכן.

מים מלוחים הם תרופה מיוחדת לצנון, לסלק, לפיגם וְלַקוּנִילָה, ומלבד זאת הם תורמים מאוד למתיקותם ולפוריותם. לשאר הצמחים מועילה השקיה במים מתוקים. המועילים ביותר הם הקרים ביותר והערבים ביותר לשתייה. מי בריכה ומים שתעלות מביאות מועילים פחות, מפני שהם נושאים עמם זרעי עשבים. ואולם הגשמים מזינים יותר מכול, ואף ממיתים את בעלי החיים הקטנים הנולדים בצמחים.

את אלה יש להשקות בבוקר ובערב, כדי שהשמש לא תחמם את המים; רק את הריחן משקים גם בצהריים. יתר על כן, סבורים שבתחילת גידולו הוא פורץ מן הזרע במהירות רבה מאוד אם מתיזים עליו מים רותחים. כל הצמחים נעשים טובים וגדולים יותר לאחר העתקה, ובייחוד הכרישים והנפוסים. בהעתקה יש גם כוח מרפא, והצמחים חדלים לחוש בפגיעות; כך הַגֶּטְיוּם, הכרישׁ, הצנון, הסלרי, החסה, הלפת והמלפפון.

כמעט כל צמחי הבר קטנים יותר בעליהם ובגבעוליהם, ומיצם חריף יותר; כך הַקוּנִילָה, האורגנו והפיגם. מכל הצמחים רק חומעת הבר טובה מן התרבותית. כשהיא תרבותית היא נקראת רוּמִיקֶס, והיא החזקה מכל הצמחים שנזרעים ונובטים; מוסרים שלאחר שנזרעה פעם אחת היא מתקיימת ואי־אפשר עוד להכניעה ולעוקרה מן הקרקע, בייחוד סמוך למים.

במאכלים משתמשים בה רק עם דייסת שעורה, והיא מעניקה לה טעם רך וערב יותר. מין הבר מועיל לתרופות רבות. — עד כדי כך לא פסחה החריצות על דבר, שמצאתי גם שיר האומר כי אם מחוררים כדוריות יחידות של זבל

עזים, כל אחת בגודל פול, מכניסים בהן זרעי כרישׁ, רוקט, חסה, סלרי, עולשׁ ושחליים וזורעים אותן — הצמחים יעלו להפליא. — אותם צמחים הגדלים גם בר נחשבים יבשים וחריפים יותר מן התרבותיים. —

שהרי יש לדבר גם על ההבדלים בין המיצים והטעמים, והם אולי גדולים בצמחי הגן יותר מבפירות. חריפים הם הַקוּנִילָה, האורגנו, השחליים והחרדל; מרים — הלענה והקנטאוריון; מימיים — המלפפון, הדלעת והחסה; עזים — הקורנית וְהַקוּנִילָה; ועזים וריחניים — הסלרי, השמיר והשומר. רק הטעם המלוח מכל הטעמים אינו נולד בתוך הצמח; לעיתים הוא שוקע מבחוץ כאבקה, ורק על החמצית הקטנה.

וכדי שיובן עד כמה דמיונותיהם של בני האדם ריקים, כאן כבמקומות רבים: לפנאקס טעם פלפל, וְלַסְּיליקוּאַסְטְרוּם עוד יותר — ומשום כך קיבל את השם פִּיפֶּרִיטִיס; לְלִיבָּנוֹטִיס ריח לבונה, ולזמירן ריח מור. על הפנאקס כבר דיברנו די. את הַלִּיבָּנוֹטִיס זורעים מזרע במקומות תחוחים, דלים ושטופי טל. שורשו כשורשׁ הסלרי־בר ואינו שונה כלל מן הלבונה בריחו. לאחר שנה השימוש בו בריא מאוד לקיבה. יש המכנים אותו בשם אחר, רוזמרינום. את הזמירן, ירק גן, זורעים באותם מקומות, ושורשו נותן טעם של מור.

באותה דרך זורעים גם סיליקואסטרום. שאר הצמחים נבדלים זה מזה בריח ובטעם, כגון השמיר; כה גדולים ההבדל והכוח, שלא זו בלבד שצמח אחד משנה את תכונתו של האחר, אלא אף מבטל אותה לגמרי. טבחים מסירים בסלרי את טעם החומץ מתבשילים, ובאותו צמח משתמשים מנהלי המרתפים בתוך שקיקים כדי לסלק ריח כבד מן היין.

ועד כאן ייאמר על ירקות הגן מצד מזונם בלבד. אכן עוד נותרה בהם מלאכתו הגדולה ביותר של הטבע, שכן עד כה עסקנו רק ביבול ובכמה עיקרים כלליים; ואילו את טבעו האמיתי של כל צמח אי־אפשר להכיר בשלמות אלא מתוך השפעתו הרפואית. זו מלאכה כבירה, סוד כמוס של האלוהות, שאין גדולה ממנה. תבונה מוצדקת היא שגרמה לנו שלא לשזור עניין זה בדיון על כל צמח וצמח, שכן הצרכים הרפואיים נוגעים לקוראים אחרים, ושני הדיונים היו נקטעים בהפסקות ארוכות אילו ערבבנו אותם. עתה יעמוד כל עניין בחלקו שלו, והרוצים יוכלו לצרפם זה לזה.

תולדות הטבע, ספר עשרים

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים

מכאן נפתח במפעלו הגדול ביותר של הטבע, ונתאר לאדם את מזונותיו שלו ונאלץ אותו להודות כי הדברים שמהם הוא חי אינם ידועים לו. בל יחשוב איש שזה עניין קטן ומועט, מפני שנפל בפח פשטות השמות. נספר כאן על שלום או מלחמה בתוך הטבע, על איבות וידידויות בין דברים אילמים וחסרי תחושה — ופליאתנו תגדל מפני שכל אלה הם למען האדם. היוונים קראו לכך סִימְפַּתְיָה ואנטיפתיה, ובהן הכול מתקיים: האש נכבית במים, המים נבלעים בידי השמש ונולדים מן הירח, וכוכב אחד מתמעט מחמת פגיעתו של אחר;

ואם נרד מן הנשגב: אבן המגנט מושכת אליה ברזל ואבן אחרת שבה ודוחה אותו מעליה; ואת היהלום — שמחתם הנדירה של בעלי העושר, שאינו נשבר בשום כוח אחר ואין להכניעו — שובר דם תיש. עוד נספר במקומותיהם על פלאים אחרים השווים לאלה או גדולים מהם. רק תינתן סליחה למי שפותח בדברים הזעירים, אך המועילים לבריאות, ובראשונה בצמחי הגן.

כבר אמרנו שיש מלפפון־בר, קטן בהרבה מן התרבותי. ממנו מכינים תרופה הקרויה אֶלַטֶרְיוֹן: סוחטים את מיץ הזרע, שלמענו יש לבקע את הפרי בטרם יבשיל, שאם לא כן הזרע מזנק החוצה ואף מסכן את העיניים. את הפרי

הקטוף משהים לילה אחד, ולמחרת מבקעים אותו בקנה; את הזרע מטמינים באפר כדי לרסן את *שפע המיץ*. את *המיץ* הסחוט קולטים במי גשמים ומניחים לו לשקוע, ואחר כך מצמצמים אותו *בשמש* לכסיות, *לשימושים* רבים וחשובים לאדם: עכירות ופגעי עיניים וכיבים בלחיים.

מסרו שאם נוגעים *במיץ* זה בשורשי הגפן, העופות אינם פוגעים בענבים. את *השורש* המבושל *בחומץ* מורחים על *שיגדון*, ומיצו מרפא כאב *שיניים*. כשהוא יבש ומעורב בשרף הוא מרפא חזזית, גרב, את מה *שמכנים* פְּסוֹרָה וְלִיכֵן, נפיחויות ליד האוזן ומורסות; והוא גם משיב לצלקות את צבען. *מיץ* העלים, כשהוא מעורב *בחומץ*, מוזלף לאוזניים כבדות־*שמיעה*.

העונה הראויה להכנת אֶלָטֵרִיוֹן היא הסתיו, ואין תרופה אחרת המתקיימת ימים רבים ממנו. הוא מתחיל להיות ראוי *לשימוש* בשנתו *השלישית*. המבקש *להשתמש* בחומר צעיר יותר ירכך את הכסיות בכלי חרס חדש, על אש קטנה *ובחומץ*. ככל *שהוא* ישן יותר כן הוא משובח; ולפי תֵּאוֹפְרַסְטוֹס כבר נשמר אֶלָטֵרִיוֹן בן מאתיים שנה. עד *שנתו* החמישים הוא מכבה את להבות הנרות. זה מבחן אמיתותו: כשמקרבים אותו ללהבה, לפני *שהוא* מכבה אותה הוא גורם לה להתיז ניצוצות מעלה ומטה.

הָאֶלָטֵרִיוֹן החיוור והקל טוב מן הירקרק והמחוספס, וטעמו מריר קלות. סבורים *שהזרע* מסייע להתעברות אם קושרים אותו לגוף בלא *שנגע* בקרקע; והוא מסייע ללידה אם קושרים אותו בצמר איל *למותניה של אישה שאינה* יודעת על כך, ובלבד *שמיד* לאחר *שילדה* יוציאוהו מן הבית.

המהללים את המלפפון הזה אומרים *שהמשובח* ביותר גדל בַּעֲרָב, ואחריו זה שֶׁבְּאַרְקַדְיָה. אחרים מוסרים שֶׁבְּקִירֵנָה צומח בין העלים והענפים מלפפון דומה

לְהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן, בגודל אגוז מלך; זרעו דומה בצורתו לזנב עקרב הכפוף לאחור, אך הוא לבן.

יש המכנים אותו מלפפון־עקרב, מפני שזרעו וְהָאֶלָטֶרְיוֹן המופק ממנו יעילים ביותר נגד עקיצות עקרבים. לניקוי המעיים בשני הכיוונים המנה, לפי כוחו של המטופל, היא מחצי אוּבּוֹל ועד אוּבּוֹל שלם; כמות גדולה יותר ממיתה. כך שותים אותו גם נגד מחלת הכינים ונגד מיימת. כשהוא נמרח בדבש או בשמן ישן הוא מרפא דלקת גרון ופגעים בקנה הנשימה.

רבים סבורים שזהו הצמח המכונה אצלנו מלפפון נחשי ואצל אחרים מלפפון תועה; אם מפזרים את מרתחו, עכברים אינם נוגעים במקום. אותם מחברים מורחים אותו, לאחר שבושל בחומץ, על שיגדון ועל מחלות מפרקים, כתרופה הפועלת מיד. כאבי מותניים הם מרפאים בזרעו שיובש בשמש, נכתש וניתן במים במנה הנקובה במקור; נפיחויות פתאומיות — במריחתו בחלב אישה. הָאֶלָטֶרְיוֹן מטהר נשים, אך גורם הפלה להרות. הוא מועיל לקצרי נשימה, ובצהבת כשמחדירים אותו לנחיריים. במריחה על הפנים בשמש הוא מסיר נמשים וכתמים.

רבים מייחסים את כל הסגולות האלה גם למלפפונים התרבותיים, שאף בלעדיהן כוחם רב. זרע מהם במלוא אחיזת שלוש אצבעות, כתוש עם כמון ושתוי ביין, מסייע למשתעלים; בחלב אישה — לחולי טירוף; ובמידת אֲצָטָבּוּלוּם — לחולי דיזנטריה. לפולטים מוגלה נותנים אותו עם משקל שווה של כמון, ולפגעי הכבד במי דבש. ביין מתוק הוא משתן, ולכאב כליות מחדירים אותו בחוקן יחד עם כמון.

אלה המכונים פֻּפּוּנִים מצננים ביותר כשהם נאכלים ומרככים את המעיים. את בשרם מניחים על דלקות עיניים או כאבי עיניים. השורש מרפא כיבים שהתקרשו בצורת חלת דבש, המכונים קַרְיָה. אותו שורש מעורר הקאה: מייבשים אותו, כותשים לקמח ונותנים ארבעה אוֹבּוֹלִים במי דבש, והשותה צריך ללכת אחר כך חמש מאות פסיעות.

קמח זה נוסף גם לתכשירי ניקוי. אף הקליפה מעוררת הקאה ומנקה את עור הפנים; כך גם עלי כל מלפפון תרבותי כשהם מונחים עליו. העלים עם דבש מרפאים גם אֶפִּינִיקְטִידוֹת; עם יין — נשיכת כלב וגם נשיכת מרבה־הרגליים שהיוונים מכנים סֶפָּה, יצור מאורך ורב־רגליים שעירות, המזיק בייחוד לבהמות; בעקבות נשיכתו באה נפיחות והמקום נרקב. ריח המלפפון עצמו מחיה אדם שהתעלף. ודאי שמלפפונים מבושלים, לאחר קילוף, טעימים יותר בשמן, בחומץ ובדבש.

יש גם דלעת־בר, שהיוונים מכנים σομφὸς (סוֹמְפוֹס), כלומר חלולה, ומכאן שמה. עובייה כעובי אצבע והיא גדלה רק במקומות סלעיים. מיצה, כשנלעס, מועיל מאוד לקיבה.

מין אחר נקרא קולוקינתיס; הוא מלא זרעים, אך קטן מן הדלעת התרבותית. החיוור מועיל מן הירוק. כשהוא מיובש לבדו הוא מרוקן את המעיים. גם בהחדרה בחוקן הוא מרפא את כל פגעי המעיים, הכליות והמותניים ואף שיתוק. לאחר סילוק הזרע מבשלים בתוכו מי דבש עד מחצית נפחם; הדרך הבטוחה ביותר היא להחדיר כך ארבעה אוֹבּוֹלִים.

גם גלולות מקמחו היבש, הניטלות בדבש מבושל, מועילות לקיבה. בצהבת נוטלים שבעה מזרעיו ומיד אחריהם מי דבש. בשרו עם לענה ומלח מסלק כאב

שיניים, ומיצו שחומם בחומץ מייצב שיניים מתנדנדות. כשמשפשפים אותו בשמן הוא מועיל לכאבי עמוד השדרה, המותניים והירכיים. ועוד דבר מופלא: אומרים שזרעיו, אם מספרם זוגי והם קשורים בבד פשתן לגוף, משחררים מן הקדחות שהיוונים מכנים מחזוריות.

גם מיץ הדלעת התרבותית, לאחר שגירדו אותה וחיממו את המיץ קלות, מרפא אוזניים. בשרה הפנימי, בלי הזרעים, מועיל ליבלות קשות בכפות הרגליים ולמוגלות שהיוונים מכנים ἀποστήματα (אַפּוֹסטֵמָטָא). מיץ הדלעת שבושלה בשלמותה מייצב שיניים מתנדנדות ועוצר את כאבן; יין שהורתח עמה מרסן אפילו התקפי עיניים. עליה, כשהם כתושים יחד עם עלי ברוש טריים ומונחים על הגוף, מרפאים פצעים; וכך גם הדלעת עצמה שנצלתה בטין ונכתשה בשומן אווז.

יתרה מזו, שבבי קליפתה הטרייה מצננים שיגדון ותחושת בערה בראש, בייחוד אצל תינוקות, וכן שושנה — אם מניחים את השבבים עצמם או את הזרעים. מיץ השבבים, הנמרח בשמן ורדים ובחומץ, מצנן את להט הקדחות. אפרה של דלעת יבשה, כשהוא מונח על כוויות, מרפא אותן באורח מופלא. הרופא כְּרִיסִיפּוּס גינה את הדלעות כמאכל, אך הכול מסכימים שהן מועילות מאוד לקיבה ולכיבים במעיים ובשלפוחית.

גם ללפת כוח רפואי. כשהיא חמה ומונחת על אבעבועות קור היא מרפאת אותן, וגם מסלקת קור מן הרגליים. המים החמים שבהם בושלה מרפאים אף שיגדון קר, ולפת חיה הכתושה במלח מועילה לכל פגע ברגליים. מוסרים שזרעה, במריחה ובשתייה ביין, הוא סם הצלה נגד נחשים ורעלים; ורבים אומרים שכשהוא ניתן ביין ובשמן כוחו כשל סם־נגד.

דָמוֹקְרִיטוֹס פסל את הלפת לחלוטין כמאכל מפני שהיא גורמת נפיחות; דְיוֹקְלֶס הפליג בשבחה ואף הצהיר שהיא מעוררת את יצר המין, וכך גם דְיוֹנִיסְיוּס, ובייחוד אם מתקינים אותה ברוקט. לפת צלויה עם שומן מועילה גם לכאבי מפרקים.

לפת־הבר גדלה בעיקר בשדות; היא שיחנית, וזרעה לבן וגדול פי שניים מזרע הפרג. משתמשים בו להחלקת עור הפנים והגוף כולו, כשהוא מעורב במידות שוות של קמח בקיית ארבוס, שעורה, חיטה ותורמוס. השורש אינו מועיל לשום דבר.

גם ברפואה מבחינים היוונים בין שני מיני נָפוֹס. האחד, שפטוטרות עליו זוויתיות ופרחו כפרח השמיר, מכונה בּוּנְיוֹן; מרתחו במי דבש, או דְרַכְמָה ממיצו, מועילים לטיהור הנשים, לשלפוחית ולהשתנה. זרעו, קלוי וכתוש בארבעה קִיאָתוֹסִים של מים חמים, מועיל לדיזנטריה; אבל הוא עוצר את השתן אם אין שותים עמו גם זרע פשתן. את המין האחר מכנים בּוּנְיאַס; הוא דומה לצנון וללפת, וזרעו מצוין נגד רעלים, ולכן משתמשים בו גם בסמי־נגד.

כבר אמרנו שיש גם צנון־בר. המשובח ביותר גדל בְּאַרְקַדְיָה, אף שהוא צומח גם במקומות אחרים. הוא מועיל רק להמרצת השתן, ובשאר פעולותיו חם מדי. באיטליה קוראים לו גם אַרְמוֹרַקְיָה.

ואשר לצנונים התרבותיים, נוסף על מה שכבר נאמר עליהם, הם מנקים את הקיבה, מדללים ליחה, ממריצים שתן ומסלקים מרה. קליפותיהם, המבושלות ביין וניתנות בבוקר במנה של שלושה קִיאָתוֹסִים, מפוררות אבנים ומוציאות אותן. אותן קליפות, מבושלות בְּפוֹסְקָה, נמרחות נגד נשיכות נחשים.

לשיעול מועיל גם לאכול צנונים בדבש בבוקר על קיבה ריקה; וכן לקלות את זרעם ולאוכלו. נגד מחלת הכינים קושרים צנון לגוף ושותים מים שבושלו בהם עליו, או שני קִיאָתוֹסִים ממיצו. על דלקת מורחים צנונים כתושים, ועל חבורה טרייה — את הקליפה בדבש. השרויים בתרדמה צריכים ללעוס את החריפים ביותר; ולקצרי נשימה נותנים זרע קלוי, כתוש בדבש.

אותם דברים מועילים גם נגד רעלים ונלחמים בצפעי קרניים ובעקרבים: אם מושחים בהם או בזרעם את הידיים אפשר לטפל בבעלי החיים האלה בלי להיפגע, וכשמניחים צנון על עקרב הוא מת. הם מצילים גם מהרעלת פטריות או שיכרון, ולפי נִיקַנְדֶר אף מדם פר. שני אַפּוֹלוֹדוֹרִים מורים לתת אותם גם נגד דבקון: זה מְקִיטְיוֹן מורה על זרע כתוש במים, וזה מְטַרְנָטוּם על המיץ. עוד הם מקטינים את הטחול, מועילים לכבד ולכאבי מותניים, וניטלים בחומץ או בחרדל למיימת, לתרדמת, למחלת הנפילה ולמרה שחורה.

פְּרַקְסָגוֹרַס סבור שיש לתת צנונים גם לחסימת המעיים, וּפְלִיסְטוֹנִיקוּס — לחולי צליאק. הם מרפאים גם כיבי מעיים ומוגלה באזור הלב אם אוכלים אותם בדבש. יש המעדיפים לצורכם לצלות אותם עטופים בטין, וטוענים שכך הם גם מטהרים נשים. כשהם ניטלים בחומץ ובדבש הם מסלקים תולעי מעיים; ואם שותים ביין מרתח שלהם שצומצם לשליש, הם מועילים לבקע מעי ואף מוציאים בדרך זו דם מזיק.

מֶדִיוּס מורה לתת צנונים מבושלים גם למצפים דם, וליולדות — כדי להרבות את חלבן. הִיפּוֹקְרַטֵס מורה לשפשף בצנון את ראשן של נשים ששערן נושר, ולהניחו מעל הטבור נגד עוויתות הרחם. הם גם משיבים לצלקות את צבען. זרע המונח במים עוצר כיבים המכונים פָּגֶדֵנָה.

דָמוֹקְרִיטוֹס סבור שמאכל זה מעורר את יצר המין; ואולי משום כך מסרו אחדים שהוא מזיק לקול. אומרים שהעלים, הצומחים רק בצנונים המאורכים, מחדדים את הראייה. אם ניתנה תרופת צנון חריפה מדי, מורים לתת מיד אזוב — זו האנטיפתיה ביניהם. גם לכבדות שמיעה מזליפים מיץ צנון. ומי שמתכוון להקיא, מוטב לו מאוד לאכול צנונים בסוף הארוחה.

הַהִיבִּיסְקוּס דומה לַפַּסְטִינָקָה; הוא מכונה גם מוֹלוֹכָה אַגְרִיָה ויש המכנים אותו πλειστολοχείαν (פְּלֵיסְטוֹלוֹכִיאָן). הוא מרפא כיבים ושברי סחוס ועצם. עליו, בשתייה עם מים, משלשלים; במריחה הם מרחיקים נחשים ומרפאים עקיצות דבורים, צרעות ודבורים־גדולות. את שורשו עוקרים לפני זריחת השמש, עוטפים בצמר שצבעו טבעי — ומכבשה שהמליטה נקבה — וקושרים אותו לבלוטות נפוחות, גם אם כבר התמגלו. יש הסבורים שלצורך זה יש לחפור אותו בזהב ולהיזהר שלא ייגע באדמה. קָלְסוּס מורה גם להניח על שיגדון שאין עמו נפיחות את שורשו המבושל ביין.

מין אחר הוא סְטָפִילִינוֹס, המכונה פַּסְטִינָקַת־בָּר. זרעו הכתוש והשתוי ביין מקל נפיחות בבטן, חנק הרחם וכאבים עד כדי השבת הרחם למקומו. כשהוא נמרח ביין צימוקים הוא מועיל לבטן הנשים; וגם לגברים הוא מועיל נגד כאבי בטן, אם הוא נכתש בכמות שווה של לחם ונשתה ביין. הוא ממריץ שתן ועוצר כיבי פָּגֶדֵנָה, כשהוא טרי ומונח בדבש או כשאבקתו היבשה נזרית עליהם.

דְיוֹכֶס מורה לתת את שורשו במי דבש לפגעי הכבד או הטחול, המותניים והכליות; קְלֵאוֹפַנְטוֹס — גם לדיזנטריה ממושכת. פִּילִיסְטְיוֹן מבשל אותו בחלב ונותן ארבע אונקיות מן השורש להשתנה מכאיבה; במים הוא נותנו לחולי מיימת, וכן לסובלים מעווית אחורית, מדלקת הצדר וממחלת הנפילה. אומרים

שמי שנושא אותו אינו מוכש בידי נחש, ומי שטעם ממנו קודם לכן אינו ניזוק; על מקום ההכשה מניחים אותו בשומן חזיר. את העלים לועסים נגד קלקול עיכול.

אוֹרְפֵאוּס אמר שֶׁבִּסְטָפִילִינוֹס יש כוח של לחש אהבה, אולי מפני שידוע שמאכל זה מעורר את יצר המין. לכן מסרו אחדים שהוא מסייע להתעברות. גם המין התרבותי רב־כוח לשאר השימושים, אך מין הבר יעיל יותר, ובייחוד זה הגדל בסלעים. גם זרע התרבותי, ביין או בְּפוֹסְקָה, מציל מעקיצות עקרבים. אם מגרדים סביב השיניים בשורשו, הכאב חולף.

סוריה, שבה עבודת הגנים שקודה ביותר — ואכן ירקות סוריים רבים נעשו משל בפי היוונים — זורעת עשב דומה מאוד לְסְטָפִילִינוֹס, שאחרים מכנים גִינָגִידְיוֹן; הוא רק דק ומר יותר, וסגולותיו זהות. אוכלים אותו מבושל או חי, והוא מועיל מאוד לקיבה, שכן הוא מייבש בעומק את כל הליחות שבה.

סִיסֶר־הבר דומה לְסִיסֶר התרבותי גם במראה וגם בפעולתו: הוא מעורר את הקיבה ומסלק חוסר תיאבון כשהוא ניטל בחומץ מתובל בלייזר, או בפלפל וביין דבש, או ברוטב דגים. לדעת אוֹפִיוֹן הוא ממריץ שתן ואת יצר המין; גם דְיוֹסְקוֹרִידֵס סבור כך, ומוסיף שהוא מתאים ללב ומועיל מאוד למחלימים או לאחר הקאות רבות.

הֶרַקְלִידֵס נתן אותו נגד כספית ונגד חולשה חוזרת בתפקוד המיני, וכן לחולים המתאוששים. הִיקְסִיאַס אמר שמשום כך יש לראותו כמזיק לקיבה, שהרי אין אדם המסוגל להמשיך ולאכול שלושה סיסרים; אך הודה שהוא מועיל למחלימים החוזרים לשתות יין. מיץ הַסִּיסֶר התרבותי, כשהוא נשתה בחלב עזים, עוצר במיוחד את המעיים.

ומפני שדמיון השמות היווניים מבלבל רבים, נצרף כאן גם דברים על סִילִי, אף שהוא ידוע לכול. המשובח ביותר הוא מְמַסְלִיָה, שכן גרגרו רחב וחום־צהבהב; במקום השני האתיופי, שהוא שחור יותר; והכרתי הוא הריחני מכולם. לשורש ריח נעים. אומרים שגם נשרים אוכלים את הזרע. כשהוא נשתה ביין לבן הוא מועיל לאדם לשיעול ממושך, לקרעים ולעוויתות, וכן לעווית אחורית, לפגעי כבד, לכאבי בטן ולהשתנה מכאיבה, במידה של שתיים או שלוש כפות קטנות.

גם העלים מועילים, שכן הם מסייעים בלידה אפילו להולכות על ארבע; אומרים שאיילות העומדות להמליט ניזונות מהם במיוחד. מורחים אותם גם על שושנה. עלה או זרע הנאכלים בסוף הארוחה תורמים רבות לעיכול. הם אף עוצרים את מעי הבהמות, אם מחדירים את הזרע הכתוש במשקה או נותנים להן ללעוס אותו במלח. למחלות הבקר מחדירים אותו כשהוא כתוש כך.

גם אִינוּלָה, כשנועסים אותה בצום, מחזקת את השיניים. אם אינה נוגעת בקרקע לאחר עקירתה, היא משפרת שיעול כשהיא משומרת. מיץ השורש המבושל מסלק תולעי סרט; אבקת השורש שיובש בצל מרפאת שיעול, עוויתות, נפיחות ופגעים בקנה הנשימה. היא מרחיקה נשיכות בעלי חיים ארסיים. העלים נמרחים ביין על כאב מותניים.

אין בצלי־בר. הבצלים התרבותיים מרפאים עכירות ראייה בעצם ריחם ובהעלותם דמעות, וביתר שאת במשיחת המיץ. עוד מסרו שהם מרדימים ומרפאים כיבי פה כשנועסים אותם עם לחם; ונשיכות טריות של כלב — כשהם נמרחים בחומץ, או יבשים בדבש וביין, ומסירים את התחבושת ביום

השלישי. כך הם מרפאים גם שפשופים. רבים הניחו בצל אפוי באפר, עם קמח שעורה, על דלקות עיניים ועל כיבים באיברי המין.

במיץ משחו גם צלקות בעיניים, כתמים לבנים וארגמה, וכן נשיכות נחשים וכל פצע, בצירוף דבש. לפגעי אוזניים הזליפו אותו עם חלב אישה; ולצלצול או לכבדות באוזניים — עם שומן אווז או דבש. למי שאיבדו פתאום את הדיבור נתנו אותו לשתייה במים.

לכאב שיניים הזליפו את המיץ גם כמי שטיפת פה, וכן לפצעי כל חיה ובייחוד של עקרבים. בבצל כתוש שפשפו אזורי נשירת שיער ונגעי פְּסוֹרָה. בצל מבושל נתנו לאכילה לחולי דיזנטריה ונגד כאבי מותניים. את פסולת הבצל שרפו לאפר ומרחו בחומץ על נשיכות נחשים, ואת הבצלים עצמם בחומץ על נשיכת מרבה־הרגליים.

בשאר הדברים רבה מאוד המחלוקת בין הרופאים. הקרובים לזמננו אמרו שהבצלים מזיקים לאיברים הפנימיים ולעיכול, וגורמים נפיחות וצמא. אסכולת אַסְקְלֵפִיאֲדֵס טענה שמאכל זה אף מיטיב את צבע הגוף, ושאכילתו מדי יום בצום שומרת על בריאות איתנה;

שהם מועילים לקיבה ומרככים את המעיים על ידי הנעת הרוחות; שהם פותחים טחורים כשמחדירים אותם כפתילות; שמיצם, עם מיץ שומר, מועיל באורח מופלא למיימת בראשיתה; ועם פיגם ודבש — לדלקת גרון; ובאותו מיץ מעוררים אנשים השרויים בתרדמת. וָארוֹ מעיד שבצל שנכתש במלח ובחומץ ואחר כך יובש אינו נאכל בידי תולעים קטנות.

כריש קצוץ עוצר שטפי דם אם כותשים אותו וסותמים בו את הנחיריים, לבדו או מעורב בעפץ או בנענע; וכן עוצר שטף דם לאחר הפלה כששותים את מיצו. עם חלב אישה הוא מרפא אפילו שיעול ממושך ופגעי החזה והריאות. הנחת העלים מרפאת פצעונים, כוויות וְאֶפִּינִיקְטִידוֹת — שם זה מציין כיב, שגם נקרא סִיקָה, בזווית העין, הנוטף תמיד לחות; ויש המכנים בשם זה פצעונים

כחלחלים המטרידים בלילה — וכן כיבים אחרים, כשהעלים כתושים בדבש. בחומץ הם מרפאים נשיכות חיות, וכן נשיכות נחשים ושאר בעלי חיים ארסיים. פגעי אוזניים הם מרפאים במרה של עז או בכמות שווה של יין דבש; צפצופים באוזן — בחלב אישה. לכאב ראש יוצקים לנחיריים, לפני השינה, או לאוזניים, שתי כפות ממיצם וכף אחת דבש.

שותים את המיץ ביין בלתי מהול גם נגד נשיכות נחשים ועקיצות עקרבים, ונגד כאבי מותניים — במנה של הימינה יין. לפולטים דם, לחולי שחפת ולסובלים מנזלת ממושכת מועילים המיץ או הכריש עצמו כמאכל; וכך גם לצהבת, למיימת ולכאבי כליות, במידת אַצָטַבּוּלוּם עם מיץ דייסת שעורה. אותה מידה עם דבש מטהרת את הרחם. אוכלים אותו גם נגד רעלת פטריות,

ומניחים אותו על פצעים. הוא מעורר את יצר המין, מרווה צמא ומפיג שכרות; אך מסרו שהוא מקהה את הראייה וגורם נפיחות — אף שאינה מזיקה לקיבה ומרככת את המעיים. הוא מעניק צלילות לקול.

לכריש בעל הראש הגדול יותר אותן פעולות. את מיצו נותנים לפולטים דם עם עפץ, אבקת לבונה או אַקַקְיָה. הִיפּוֹקְרַטֵס מורה לתת אותו גם בלי כל תערובת,

וסבור שהוא פותח רחמים שהתכווצו ושמאכל זה אף מגביר את פוריות הנשים. כשהוא כתוש בדבש הוא מנקה כיבים.

הוא מרפא שיעול ונזלות בחזה, וכן פגעי הריאה וקנה הנשימה, אם נותנים אותו במרק דייסת שעורה או חי, בלי הראשים ובלי לחם, אחת ליומיים; וכן אם נפלטות מוגלה. בדרך זו הוא תורם רבות גם לקול, ליצר המין ולשינה. הראשים, המבושלים פעמיים תוך החלפת המים, מרככים את המעיים. הוא עוצר הפרשות ממושכות; מרתח הקליפה, במריחה, צובע שיער שיבה.

לשום כוח רב ותועלות גדולות נגד חילופי מים ומקומות. הוא מבריח בריחו נחשים ועקרבים, ולפי כמה מחברים את כל החיות. הוא מרפא את פגיעותיהם בשתייה, באכילה או במריחה; ובייחוד נגד טחורים, אם הוא ניתן ביין ואחר כך מוקָא. ואין להתפלא שהוא מועיל נגד נשיכת חדפי־עכביש ארסיים: הוא גובר גם על אַקוֹנִיטוֹן, המכונה גם פַּרְדָלִיאַנְכֶס, וכן על שיכרון ועל נשיכות כלבים; על פצעים אלה מניחים אותו בדבש.

לנשיכות נחשים יעיל ביותר למרוח שום שנצלה עם עליו החיצוניים ומעורב בשמן; וכן על חלקי גוף שנשחקו או התנפחו לשלפוחיות. הִיפּוֹקְרַטֵס אף סבור שעשן שום מוציא את השליה, ובאפרו עם שמן הוא משיב לבריאות כיבים נוטפים בראש. לקצרי נשימה נתנו שום מבושל, ואחרים נתנוהו חי.

דְיוֹקְלֶס נתן אותו לחולי מיימת עם קָנָטָאוּרְיוֹן, או בתוך תאנה שנבקעה לשניים, כדי לרוקן את המעיים; שום ירוק עושה זאת ביעילות רבה יותר כשהוא נשתה ביין בלתי מהול עם כוסברה. יש שנתנו לקצרי נשימה שום כתוש בחלב. פְּרַקְסָגוֹרַס ערבב אותו ביין נגד צהבת, ובשמן ובדייסה נגד חסימת מעיים; כך מרח אותו גם על בלוטות נפוחות. הקדמונים נתנו שום חי גם למשוגעים,

וְדִיוֹקְלֵס נתן אותו מבושל לחולי טירוף. נגד דלקת גרון מועיל לגרגר שום כתוש בְּפוֹסְקָה.

כאב שיניים הוא מפחית באמצעות שלושה ראשי שום שנכתשו בחומץ, או בשטיפת הפה במי בישולם ובהכנסת השום עצמו לחורים בשיניים. לאוזניים מזליפים את מיצו עם שומן אווז. בשתייה, וכן בהחדרה עם חומץ וְנַטְרוֹן, הוא מרסן מחלת כינים וקשקשת. כשהוא מבושל בחלב, או כתוש ומעורב בגבינה רכה, הוא מרסן נזלות; ובאותה דרך הוא מפחית צרידות, או כשהוא ניתן במרק אפונה או פול.

ככלל, שום מבושל מועיל מן החי, ומבושל במים מועיל מן הצלוי; כך הוא גם תורם יותר לקול. כשהוא מבושל בחומץ ודבש הוא מסלק תולעי סרט ושאר יצורי המעיים; בדייסה הוא מרפא טֶנֶסְמוֹס. מניחים שום מבושל על כאבי רקות, ושום שבושל ואחר כך נכתש בדבש על פצעונים. לשיעול משתמשים במרתח עם שומן ישן או חלב; ואם נפלטים גם דם או מוגלה, צולים אותו תחת הגחלים ונוטלים בכמות שווה של דבש. לעוויתות ולקרעים נותנים אותו עם מלח ושמן. עם שומן הוא מרפא גם נפיחויות חשודות.

עם גופרית ושרף הוא מושך את החומר המזיק מתוך נצרים; ועם זפת הוא מוציא אפילו קני־חץ. עם אורגנו הוא מכייב ומרפא צרעת, לִיכֶן ונמשים; או שמורחים את אפרו בשמן וברוטב דגים. כך מטפלים גם בשושנה. שום שרוף בדבש משיב את הצבע הטבעי למקומות חבולים או כחולים.

מאמינים גם שמחלת הנפילה נרפאת אם משתמשים בשום במאכל ובמשקה; ושהוא מסלק קדחת רביעונית אם שותים ראש אחד עם אוֹבּוֹל לייזר ביין יבש. הוא מרפא גם שיעול, ובדרך אחרת — מורסות בחזה, גדולות ככל שיהיו:

מבשלים שום שבור עם פול ואוכלים כך עד שחוזרת הבריאות. הוא גם מביא שינה, ו—

—ככלל מאדים את הגוף. שום כתוש עם כוסברה ירוקה, הנשתה ביין בלתי מהול, אף מעורר את יצר המין. מגרעותיו הן שהוא מקהה את העיניים, גורם נפיחות, מזיק לקיבה אם נלקח בשפע ומוליד צמא. מלבד זאת הוא מועיל לתרנגולות נגד ליחה, אם מערבבים אותו בקמח ונותנים כמזון. אומרים שבהמות עבודה יתנו שתן ולא יתעוותו מכאב אם נוגעים באיברי מינן בשום כתוש.

המין הראשון של חסות הבר הוא זה המכונה חסה עזית. כשמשליכים אותה לים, הדגים שבקרבת מקום מתים מיד. את חלבה מקרישים, וזמן קצר אחר כך נותנים שני אוֹבּוֹלִים ממנו בחומץ בתוספת קִיאָתוֹס אחד של מים לחולי מיימת. גבעולה ועליה, כתושים וזורים עליהם מלח, מרפאים גידים שנחתכו. אם כותשים אותה בחומץ ושוטפים בה את הפה בבוקר, פעמיים בחודש, היא מונעת כאב שיניים.

מין שני הוא זה שהיוונים מכנים קייספון. עליו, כשהם כתושים ומונחים עם גריסי שעורה, מרפאים כיבים. מינים אלה גדלים בשדות. את המין השלישי, הגדל ביערות, מכנים ἰσάτιν (אִיסָטִין); עליו הכתושים עם גריסי שעורה מועילים לפצעים. במין רביעי משתמשים צבעי הצמר. הוא דומה בעליו לחומעת־בר, אלא שעליו רבים ושחורים יותר. הוא עוצר דם ומרפא כיבי פָּגֶדָנָה, כיבים נרקבים או מתפשטים, נפיחויות קודם שהתמגלו ושושנה — בשורש או בעלים. הוא מועיל גם לטחול בשתייה. אלו הסגולות המיוחדות לכל מין.

המשותף למיני הבר הוא צבע לבן, גבעול שאורכו לעיתים אמה, וחספוס בתפרחת ובעלים. יש המכנים הירק שמעליו עגולים וקצרים בשם הִירָקְיוֹן, מפני שהנצים, כשהם חשים שעיניהם נעכרו, שורטים אותו ומושחים את עיניהם במיצו, וכך מפזרים את העכירות.

מיצם של כולם לבן וכוחו דומה גם לכוח הפרג. אוספים אותו בזמן הקציר באמצעות חיתוך הגבעול ושומרים בכלי חרס חדש; הוא מצוין לשימושים רבים. עם חלב אישה הוא מרפא את כל פגעי העיניים — ארגמה, עננויות, צלקות וכל נזקי צריבה, ובייחוד עכירות. מניחים אותו על העיניים בצמר גם נגד דלקת עיניים.

אותו מיץ מנקה את המעיים כששותים בְּפוֹסְקָה עד שני אוֹבּוֹלִים. הוא מרפא נשיכות נחשים בשתייה ביין. את העלים והתפרחות כותשים, שותים בחומץ ומורחים על הפצע, בייחוד נגד עקיצות עקרבים; ואילו נגד נשיכות עכבישים ארסיים מערבבים יין וחומץ.

הם עומדים גם בפני רעלים אחרים, מלבד אלה הממיתים בחנק, אלה המזיקים לשלפוחית, וכן עופרת לבנה. מניחים אותם בדבש ובחומץ על הבטן כדי לסלק חומרים מזיקים מן המעיים. המיץ משפר קושי בהשתנה. קְרָטוּאַס מורה לתת אותו לחולי מיימת במנה של שני אוֹבּוֹלִים בחומץ וּבְקִיאָתוֹס יין.

יש האוספים מיץ גם מן החסות התרבותיות, אך כוחו חלש יותר. מלבד הסגולות המיוחדות שכבר נאמרו — להביא שינה, לדכא את יצר המין, לצנן חום, לנקות את הקיבה ולהרבות דם — נותרו עוד לא מעטות: הן מפזרות נפיחות וגורמות גיהוקים קלים, מסייעות לעיכול ולעולם אינן גורמות קלקול עיכול. אין מאכל אחר המעורר יותר את התיאבון וגם מדכאו; הכמות היא

שקובעת לכאן או לכאן. כך גם כמות גדולה מרככת את המעיים, וכמות מֻתוֹנָה עוצרת אותם.

הן מפרקות את צמיגות הליחה, ולפי כמה מחברים גם מטהרות את החושים, ומועילות ביותר לקיבות רפויות. לשימושים אלה מחזקים אותן באובולים של אוקסיפורון, וממתנים את חריפותו בטבילת לחם בחומץ שהומתק. אם הליחה סמיכה יותר משתמשים בחומץ חצב או ביין לענה; ואם מורגש גם שיעול מוסיפים יין אזוב. לחולי צליאק נותנים אותן עם עולש־בר, וכן לקשיות האיברים הפנימיים.

לחולי מרה שחורה ולפגעי שלפוחית נותנים כמות גדולה יותר מן החסות הלבנות. פְּרַקְסָגוֹרַס נתן אותן גם לחולי דיזנטריה. הן מועילות לכוויות טריות לפני שנוצרות שלפוחיות, אם מורחים אותן במלח. הן גם בולמות כיבים מתפשטים: בתחילה עם אַפְרוֹנִיטְרוֹן, ואחר כך ביין. חסות כתושות נמרחות על שושנה. גבעולים כתושים עם גריסי שעורה ומים קרים מקלים עוויתות ופריקות, ועם יין וגריסי שעורה — התפרצויות פצעונים.

גם בכולרה נתנו חסות מבושלות בקעריות; הטובות ביותר לכך הן בעלות גבעול גדול ככל האפשר ומרירות. יש שגם מחדירים אותן בחלב. אומרים שגבעולים אלה לאחר שרתחו מועילים מאוד לקיבה, ושכך גם לשינה חסה של קיץ, בייחוד המרירה ומלאת החלב, שכינינו מקוניס. מורים שחלב זה עם חלב אישה מועיל מאוד גם לצלילות העיניים, ובלבד שימשחו את העיניים בזמן הנכון, וכן לפגעים שנגרמו בהן מקור. אני מוצא גם שבחים מופלאים אחרים:

שהיא מועילה לפגעי החזה לא פחות מאברוטונון עם דבש אַטִיקִי; שמאכל זה מטהר נשים; שנותנים את זרע החסה התרבותית נגד עקרבים; ושזרע כתוש

הנשתה ביין מדכא גם דמיונות תשוקה בחלום. מים בלתי מוכרים אינם מזיקים למי שאוכלים חסה. עם זאת, יש שמסרו שאכילה תכופה מדי שלה פוגעת בצלילות העיניים.

גם שני מיני הסלק אינם חסרי תרופות. אומרים ששורש טרי ולח, של הסלק הלבן או השחור, כשהוא תלוי בחוט, יעיל נגד נשיכות נחשים; סלק לבן מבושל הנאכל עם שום חי מועיל נגד תולעי סרט. שורשי השחור המבושלים במים מסירים קשקשת, ובכלל מוסרים שהשחור יעיל יותר. מיצו, כשהוא מוזלף לאוזניים, משכך כאבי ראש ממושכים וסחרחורת וכן צלצול באוזניים.

הוא ממריץ שתן, מרפא דיזנטריה בהחדרה וצהבת, וגם משכך כאבי שיניים. המיץ במריחה מועיל אף נגד נשיכות נחשים, אך רק אם נסחט מן השורש. השורש עצמו, לאחר שבושל, מתנגד לאבעבועות קור. סלק לבן המונח על המצח משכך דלקות עיניים; וכשהוא כתוש במעט אלום ובלי שמן הוא משכך שושנה.

כך הוא מרפא גם כוויות והתפרצויות פצעונים; ואותו סלק מבושל נמרח על כיבים מתפשטים. כשהוא חי מורחים אותו על נשירת שיער ועל כיבים נוטפים בראש. מיצו, המוחדר לנחיריים עם דבש, מנקה את הראש. מבשלים אותו גם עם עדשים ובתוספת חומץ כדי לרכך את המעיים; כשהוא מבושל בישול חזק יותר הוא עוצר הפרשות מן הקיבה והמעיים.

יש גם סלק־בר המכונה לימוניון, ואחרים מכנים אותו נוירואידס. עליו קטנים ודקים הרבה יותר, צפופים יותר, ולעיתים קרובות אחד־עשר על גבעול יחיד. עליו מועילים לכוויות ומכווצים את פי הטועמים אותם. זרעו במידת אַצָטַבּוּלוּם

מועיל לחולי דיזנטריה. אומרים שהמים שבהם בושל שורש הסלק מסירים כתמים מבגדים וגם מיריעות קלף.

גם העולשים אינם מחוץ לתחום התרופות. מיצם עם שמן ורדים וחומץ מקל כאבי ראש; בשתייה עם יין הוא מועיל לכבד ולשלפוחית, וגם מניחים אותו על דלקות עיניים. יש אצלנו המכנים את עולש־הבר אמבובאיה. במצרים מכנים את מין הבר קיכוריון, ואת התרבותי סריס; זה קטן יותר ועורקיו בולטים יותר.

קיכוריון, באכילה או במריחה, מצנן הצטברויות דלקתיות. מיץ המרתח מרכך את המעיים ומועיל לכבד, לכליות ולקיבה. אם מבשלים אותו בחומץ הוא מפזר כאבים בהשתנה; ובמי דבש הוא מועיל לצהבת, אם אין חום. הוא מסייע לשלפוחית. מרתחו במים מועיל כל כך לטיהור הנשים, עד שהוא מוציא עוברים שמתו ברחם. הַמָּאגִים מוסיפים שמי שמושחים את עצמם במיץ הצמח כולו עם שמן נעשים אהודים יותר ומשיגים ביתר קלות את מבוקשם. ומפני בריאותו המיוחדת יש המכנים אותו כרסטון, ואחרים פַּנָקְרָטְיוֹן.

יש עוד מין בר, המכונה הדיפנואיס, שעליו רחבים יותר. כשהוא מבושל הוא מכוון קיבה רפויה, וכשהוא חי הוא עוצר את המעיים. הוא מועיל גם לדיזנטריה, ובייחוד עם עדשים. שני המינים מסייעים לקרעים ולעוויתות, וכן למי שזרעם נפלט מחמת מחלה. גם הסריס עצמו—

—הדומה מאוד לחסה, הוא בן שני מיני בר: השחור והקיצי טוב יותר, והחורפי, הלבן יותר, גרוע ממנו. שניהם מרים ומועילים מאוד לקיבה; ובייחוד כשהיא מוטרדת מליחה הם מצננים אותה באכילה עם חומץ או במריחה, ומפזרים גם הצטברויות במקומות אחרים ולא רק בקיבה.

למען הקיבה שותים את שורשי מיני הבר עם גריסי שעורה; ולחולי לב מורחים אותם בחומץ מעל השד השמאלי. כל הצמחים האלה מועילים גם לחולי שיגדון ולפולטים דם, וכן למי שזרעם נפלט, אם שותים מהם יום כן יום לא. פֶּטְרוֹנְיוּס דְיוֹדוֹטוּס, שכתב את הספר ἀνθολογούμενα (אַנְתוֹלוֹגוּמֶנָא), פסל את הסריס לחלוטין והטיח בו האשמות רבות, אך דעת כל האחרים עומדת כנגדו.

ארוך מדי לפרט את שבחי הכרוב, שהרי הרופא כְּרִיסִיפּוּס הקדיש לו ספר מיוחד, מסודר לפי כל איבר מאיברי האדם; וכך עשו דְיוֹכֶס, ולפני כולם פִּיתָגוֹרַס, ואף קָאטוֹ לא הפליג בשבחו פחות מהם. מן הראוי לעקוב ביתר קפדנות אחר דעת קָאטוֹ, ולו כדי שנדע באיזו רפואה השתמש העם הרומי במשך שש מאות שנה.

היוונים הקדומים ביותר חילקו אותו לשלושה מינים: המסולסל, שכינו סלינאדה מפני שעליו דומים לעלי סלרי, מועיל לקיבה ומרכך את המעיים במידה מֻתוֹנָה; המין השני, הליה, שעליו רחבים ויוצאים מן הגבעול — ומכאן שכינוהו אחדים קאולודס — חסר כל ערך רפואי. השלישי מכונה ממש קרמבה; עליו דקים, פשוטים וצפופים מאוד, טעמו מר יותר, אך הוא היעיל מכולם.

קָאטוֹ משבח יותר מכול את הכרוב המסולסל, ואחריו את החלק, בעל העלים הגדולים והגבעול הגדול. הוא מוסר שהוא מועיל לכאבי ראש, לעכירות עיניים ולהבזקי אור, לקיבה ולאיברים הפנימיים, אם אוכלים בבוקר שני אצטבולה ממנו חי, בחומץ ובדבש, עם כוסברה, פיגם, נענע ופיסה קטנה של שורש

לייזר. כוחו רב כל כך, עד שמי שכותש את המרכיבים האלה חש שהוא מתחזק.

לפיכך יש לשתות אותו כתוש עם המרכיבים האלה או לאוכלו עם המטבל הזה. על שיגדון ומחלות מפרקים יש למרוח אותו עם פיגם, כוסברה, גרגר מלח וקמח שעורה. גם המים שבהם בושל מסייעים באורח מופלא לגידים ולמפרקים אם רוחצים בהם את המקום. קָאטוֹ מורה לרחוץ תחילה במים חמים פצעים חדשים וישנים, ואף קרקינומות שאינן יכולות להירפא בשום תרופה אחרת, ולהניח עליהם כרוב כתוש פעמיים ביום.

כך יש לטפל גם בנצרים, בפריקות ובנפיחויות שיש להבשילן או לפזרן. כרוב מבושל מסלק גם נדודי שינה וערות ממושכת, אם אוכלים ממנו ככל האפשר בצום, עם שמן ומלח. לכאבי בטן — מבשלים אותו, ושבים ומבשלים בתוספת שמן, מלח, כמון וגריסי שעורה; אם יאכל כך בלי לחם יועיל יותר. בין שאר הסגולות, שתייתו ביין שחור מסלקת מרה.

קָאטוֹ אף מורה לשמור את שתנו של מי שאכל כרוב, לחממו ולהשתמש בו כתרופה לגידים. אביא את מילותיו עצמן כדי לבטא את דעתו: אם תרחץ ילדים קטנים בשתן הזה, לעולם לא יהיו חלשים. הוא מייעץ גם להזליף לאוזניים מיץ כרוב פושר המעורב ביין, ומצהיר שהדבר מועיל אף לכבדות שמיעה; ובאותו מיץ מרפאים חזזית בלי ליצור כיב.

עתה, ולו למען קָאטוֹ, ראוי להביא גם את דעות היוונים, אך רק בעניינים שהוא השמיט. הם סבורים שכרוב שלא בושל לגמרי מסלק מרה ומרכך את המעיים, ואילו כרוב שבושל פעמיים עוצר אותם. הוא נלחם ביין כאויב

הגפנים: אם אוכלים אותו לפני השתייה הוא מונע שכרות, ואם אחריה — מפיג חמרמורת.

עוד הם אומרים שמאכל זה תורם רבות לצלילות העיניים, ומיץ הכרוב החי תורם יותר מכול אם מושחים בו רק את זוויותיהן, עם דבש אַטִּיקִי. הוא מתעכל בקלות רבה, ואכילתו מטהרת את החושים. אסכולת אֶרַסִיסְטְרָטוֹס מכריזה שאין דבר מועיל ממנו לקיבה ולגידים, ולכן היא מורה לתת אותו למשותקים, לרועדים ולפולטים דם.

הִיפּוֹקְרָטֵס נתן כרוב שבושל פעמיים עם מלח לחולי צליאק ודיזנטריה, וכן לְטֶנֶסְמוֹס ולמען הכליות; הוא סבר שמאכל זה גם מרבה את חלב היולדות ומטהר נשים. אכן, אם לועסים גבעול חי הוא אף מוציא עוברים שמתו ברחם. אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס סבור שיש לשתות את הזרע או את המיץ נגד רעלת פטריות; פִּילִיסְטִיוֹן נתן לסובלים מעווית אחורית את המיץ בחלב עזים, מלח ודבש.

אני מוצא גם אנשים שנפטרו משיגדון באמצעות אכילת כרוב ושתיית מרק בישולו. מרק זה ניתן גם לחולי לב ולחולי מחלת הנפילה בתוספת מלח; וכן לחולי טחול, ביין לבן במשך ארבעים יום, ולחולי צהבת וטירוף. הוא מורה לצרודים לגרגר ולשתות מיץ של כרוב חי; ואילו נגד שיהוקים — לקחתו בחומץ עם כוסברה, שמיר, דבש ופלפל.

עוד אומרים כי משיחתה מועילה לנפיחות הקיבה, וכן להכשות נחשים ולכיבים מזוהמים וישנים; ומועילים גם המים עצמם שבהם נתבשלה, עם קמח שעורים, והמיץ בחומץ או עם חילבה. כך יש שמניחים אותה גם על המפרקים ועל שיגדון. כשהיא מונחת היא מקילה על כיבים ליליים ועל כל נגע אחר המתפשט בגוף, וכן על עכירות פתאומית של הראייה — ואף אם לועסים

אותה בחומץ; כשהיא נמשחת לבדה היא מועילה לחבורות שחורות ולכתמים כחולים אחרים, ולצרעת ולגרדת — עם אלום עגול בחומץ.

כך היא גם עוצרת נשירת שיער. אֶפִיכַרְמוֹס אומר שמועיל ביותר להניחה על תחלואי האשכים ואיברי המין, וביעילות רבה יותר עם פול כתוש; וכן על עוויתות, ועם פיגם — נגד להט החום ומחלות הקיבה, ועם זרע פיגם — להוצאת השליה ונגד נשיכת חדף. אבקת העלים היבשים מרוקנת את הגוף דרך אחד משני הפתחים.

מכל מיני הכרוב, הנצר הרך הוא הערב ביותר לחך, אך נחשב חסר תועלת, קשה לבישול ומזיק לכליות. אף אין להשמיט זאת: המים שבהם נתבשל הכרוב, ששובחו לשימושים רבים כל כך, מעלים צחנה כשהם נשפכים על הארץ. אפר גבעולי כרוב מיובשים נמנה עם החומרים הצורבים: מערבים אותו בשומן ישן לכאבי הירכיים, ועם לייזר וחומץ הוא נמנה עם משירי השיער; אם מושחים אותו לאחר תלישת השערות, הוא מונע מאחרות לצמוח.

שותים את האפר גם בשמן כשהוא מחומם עד רתיחה קלה, או כשהוא מבושל במים לבדו, לטיפול בעוויתות ובקרעים פנימיים ובמי שנפל מגובה. וכי אין אפוא שום פגם בכרוב? אדרבה: לדברי אותם מחברים הוא מכביד את הנשימה ופוגע בשיניים ובחניכיים. ובמצרים אין אוכלים אותו בגלל מרירותו.

קָאטוֹ משבח לאין שיעור את כוחו של כרוב הבר, או הכרוב המשוטט; עד כדי כך שהוא קובע שאפילו אבקת הצמח היבש, שנאספה בכלי הרחה, או עצם ריחו הנשאף באף, מרפאים את תחלואי האף ואת צחנתו. אחרים קוראים לו כרוב־סלע, אויב מר ליין, שהגפן נמלטת ממנו במיוחד, ואם אינה יכולה להימלט — היא מתה.

עליו דקים, עגולים, קטנים וחלקים, והוא דומה יותר לעלי ירק; הוא לבן מכרוב התרבות ושעיר ממנו. כְּרִיסִיפּוּס מעיד כי הוא מרפא נפיחויות וגם מלנכוליה ופצעים טריים כשהוא מעורב בדבש — ובלבד שלא יסירוהו לפני היום השביעי — וכן נפיחויות בלוטות וּפִיסְטוּלוֹת, כשהוא כתוש במים. אחרים אומרים שהוא עוצר נגעי גוף מתפשטים, המכונים נוֹמַאי, וכן מכלה גידולים,

מיישר צלקות עד גובה העור, ומסלק כיבים בפה ודלקת שקדים אם לועסים אותו, ואם מגרגרים את מיץ הצמח המבושל עם דבש; וכן גרדת וצרעת ישנות, אם מושחים שלושה חלקים ממנו עם שני חלקים אלום בחומץ חריף. אֶפִּיכַרְמוֹס אומר שדי להניחו על נשיכת כלב שוטה; טוב יותר עם לייזר וחומץ חריף. הוא אף הורג כלבים אם נותנים להם אותו עם בשר. זרעו הקלוי מסייע נגד נחשים, פטריות ודם פר.

העלים המבושלים, הניתנים למאכל לחולי טחול, מועילים להם, וכך גם העלים החיים כשהם מונחים עם גופרית וְנַטְרוֹן; הם מועילים גם להתקשות השדיים. אפר השורשים מרפא במגע את הענבל הנפוח שבגרון, וכשהוא נמשח בדבש הוא מדכא נפיחויות ליד האוזניים ומרפא הכשות נחשים. נוסיף ראיה אחת גדולה ומופלאה לכוחו של הכרוב: קרום אבנית מצפה מבפנים כלים שמרתיחים בהם מים, עד שאי־אפשר להסירו; אם מבשלים בהם כרוב, הוא ניתק.

בין כרובי הבר נמנית גם הלַפְסָנָה, שגובהה רגל, עליה שעירים והיא דומה לחרדל, אלא שפרחה לבן יותר. מבשלים אותה למאכל, והיא מרככת את המעיים בעדינות. כרוב הים משלשל בעוצמה הרבה ביותר מכולם. בגלל חריפותו מבשלים אותו עם בשר שמן; הוא מזיק מאוד לקיבה.

ברפואה משתמשים בחצבים הלבנים ובנקבות השחורות; הלבן ביותר הוא המועיל ביותר. מסירים ממנו את הקליפות היבשות, ואת הנותר חי חותכים ותולים על חוט פשתן ברווחים מתונים. אחר כך מטבילים את הפרוסות היבשות, בעודן תלויות, בכד של חומץ חריף ככל האפשר, כך ששום חלק מהן לא ייגע בכלי.

אחר כך אוטמים את הכד בגבס ומניחים אותו מתחת לרעפים המקבלים שמש במשך כל היום. עושים זאת ארבעים ושמונה ימים לפני היום הארוך ביותר. בתום מספר הימים הזה מורידים את הכלי, מוציאים את החצב ומעבירים את החומץ לכלי אחר. חומץ זה מבהיר את הראייה, ומועיל לקיבה ולכאבי צלעות אם נוטלים אותו בצום. אולם כוחו גדול כל כך, שאם שותים ממנו בחמדנות הוא גורם לאדם להיראות לרגע כמי שנשמתו יצאה.

החצב מועיל גם לחניכיים ולשיניים, אפילו אם לועסים אותו לבדו. כשנוטלים אותו בחומץ ובדבש הוא מסלק תולעי סרט ושאר בעלי החיים שבבטן. כשהוא טרי ומונח מתחת ללשונם של חולי מיימת, הוא גם מונע את צימאונם. מבשלים אותו בדרכים אחדות: בקדרה המוכנסת לכבשן או לתנור, כשהיא משוחה בשומן או בטיט; או כשהוא פרוס לחתיכות ומבושל בקערות.

גם מייבשים אותו חי, אחר כך קוצצים ומבשלים בחומץ, כדי להניחו על הכשות נחשים. אף קולים אותו, מנקים ומבשלים שוב במים את תוכו. כשהוא מבושל כך משתמשים בו לחולי מיימת ולזירוז השתן, בשתיית שלושה אוֹבּוֹלִים עם דבש וחומץ; וכן לחולי הטחול והקיבה, אם אין חשש לכיב, ולאלה שהמזון צף בקיבתם; לעוויתות מעיים, לצהבת ולשיעול ישן המלווה בקוצר נשימה.

בעליו הוא מפזר נפיחויות בלוטות, אם מסירים את התחבושת מדי ארבעה ימים; וכשהוא מבושל בשמן ונמשח הוא מרפא קשקשי ראש וכיבים מפרישים. מבשלים אותו גם בדבש לשם אכילה, ובייחוד כדי לסייע לעיכול. כך הוא גם מנקה את האיברים הפנימיים. כשהוא מבושל בשמן ומעורב בשרף הוא מרפא סדקים בכפות הרגליים. את זרעו מניחים בדבש לכאב חלציים. פִּיתָגוֹרַס מוסר שחצב התלוי על סף הדלת אף מונע כניסת כשפים מזיקים.

שאר הבצלים מרפאים כיבים בפנים כשהם מעורבים בחומץ ובגופרית; כשהם כתושים לבדם הם מועילים להתכווצות הגידים, ועם יין — לקשקשת, ועם דבש — לנשיכות כלבים; אֶרַסִיסְטָרָטוֹס מעדיף אותם עם זפת. הוא גם מוסר שכשהם נמשחים בדבש הם עוצרים דם. אחרים מוסיפים כוסברה וקמח אם הדם נוזל מן האף.

תֵּאוֹדוֹרוֹס מרפא בבצלים גם חזזיות, עם חומץ, והתפרצויות בקרקפת — עם יין עפיץ או ביצה. הוא גם מורח בצלים על דמעת עיניים, ואת תוכם — על דלקת עיניים יבשה. כשהם נמשחים בדבש ובנטרון, ובייחוד כשהם מאדימים בשמש, הם מתקנים פגמים בפנים; נמשים — עם יין או חומץ. הם גם מועילים להפליא לפצעים כשהם לעצמם, או לפי דמיון — עם יין דבש, אם מסירים את התחבושת ביום החמישי.

באותם אמצעים הוא מרפא גם אפרכסות קרועות ונפיחויות ליחתיות באשכים; לכאבי מפרקים הוא מערב גם קמח. כשהבצלים מבושלים ביין ומונחים על הבטן הם מרככים התקשות באזור הסרעפת. לסובלים מדיזנטריה נותנים אותם במתינות בתוך יין שנמהל במי גשמים; להתכווצויות פנימיות —

עם סילפיום, בגלולות בגודל פול. כשהם כתושים ומרוחים הם מעוררים זיעה. הם מועילים לגידים, ולפיכך נותנים אותם גם למשותקים.

הבצלים האדומים מרפאים במהירות רבה נקעים בכפות הרגליים, עם דבש ומלח. הבצלים הַמְגָרִיִּים מעוררים ביותר את תאוות המשגל; בצלי הגן, כשהם ניטלים עם תירוש מבושל או יין צימוקים, מסייעים ללידה; ובצלי הבר משככים פצעים ותחלואים של המעיים אם בולעים אותם עם סילפיום בגלולות. את זרעם של האחרונים שותים ביין נגד נשיכות עכבישי־הפלנקס.

את הבצלים עצמם מורחים בחומץ נגד הכשות נחשים. הקדמונים נתנו את הזרע לשתייה למשוגעים. פרח הבצלים, כשהוא כתוש, מתקן כתמים ברגליים ושינויי גוון שנגרמו באש. דְיוֹקְלֵס סבור שהם מקהים את הראייה. הוא מוסיף שהמבושלים במים מועילים פחות מן הצלויים, ושהם קשים לעיכול בהתאם לעוצמת טבעו של כל מין.

היוונים קוראים בּוֹלְבִינֶה לעשב שעליו כעלי כרשה ופקעתו אדמדמה. מסופר שהוא מועיל להפליא לפצעים, ובלבד שיהיו טריים. הפקעת המכונה 'המקיאה' על שם פעולתה נושאת עלים שחורים, ארוכים מאלה של שאר המינים.

האספרגים נחשבים מן המאכלים המועילים ביותר לקיבה. בתוספת כמון הם מפזרים נפיחויות בקיבה ובמעי הגס; הם גם מבהירים את הראייה, מרככים את המעיים בעדינות, ומועילים לכאבי החזה ועמוד השדרה ולתחלואי המעיים, אם מוסיפים יין בעת בישולם. לכאבי החלציים והכליות שותים זרע במשקל שלושה אוֹבּוֹלִים עם כמות שווה של כמון. הם מעוררים את תאוות המשגל ומזרזים מאוד את השתן,

פרט למקרה של כיב בשלפוחית; וגם השורש עושה כן, לדברי מחברים רבים. כשהוא כתוש ונשתה ביין לבן, הוא אף מוציא אבנים ומשכך כאבי חלציים וכליות. יש המשקים נשים בשורש עם יין מתוק נגד כאב הרחם. כשהשורש מבושל בחומץ הוא מועיל נגד צרעת הפיל. אומרים שמי שסך את גופו באספרג כתוש ובשמן לא ייעקץ מדבורים.

יש המכנים את אספרג הבר 'לובי', וְהָאַטְקָאִים קוראים לו אוֹרְמִינוֹן. כוחו רב משל אספרג התרבות בכל השימושים שנזכרו לעיל, וגדול יותר ככל שהוא לבן יותר. הוא מקל את הצהבת. לשם הגברת התאווה הם מורים לשתות הֶמִינָה ממי בישולו. אותה פעולה יש גם לזרעו עם שמיר, שלושה אוֹבּוֹלִים מכל אחד. המיץ המבושל ניתן גם להכשות נחשים; את השורש מערבים בשורש שומר כאחד האמצעים היעילים ביותר.

אם יוצא דם בשתן, כְּרִיסִיפּוּס מורה לתת זרע אספרג, סלרי וכמון, שלושה אוֹבּוֹלִים מכל אחד, בשני קִיאָתוֹסִים יין. אולם הוא מלמד שהדבר מזיק לחולי מיימת, אף שהוא מניע את השתן, וכן מזיק לתאוות המשגל ולשלפוחית, אלא אם בושל. אם נותנים לכלבים את מי הבישול הללו, הם מתים. המיץ של שורש שבושל ביין מרפא את השיניים אם מחזיקים אותו בפה.

הסלרי אהוב על פשוטי העם: בכפרים צפים ענפיו במשקאות חלב, וברטבים יש לו חן מיוחד. מלבד זאת, כשהוא נמרח על העיניים עם דבש, ובו בזמן מחממים אותן שוב ושוב במיץ החם של הצמח המבושל, הוא מסייע להפליא; וכך גם בדמעת איברים אחרים, כשהוא כתוש לבדו או מונח עם לחם או דייסת שעורים. אפילו דגים שחלו בברכות מתאוששים בעזרת סלרי ירוק.

אבל בקרב המלומדים אין דבר אחר הנעקר מן האדמה שעורר מחלוקת גדולה כל כך. מבחינים בין זכר לנקבה. כְּרִיסִיפּוּס אומר שהנקבה בעלת עלים מסולסלים וקשים יותר, גבעול עבה וטעם חריף ולוהט; דְּיוֹנִיסְיוּס אומר שהיא שחורה יותר ונמוכה, ששורשה... ומוליד תולעים. שניהם אומרים שאין להתיר אף אחד מהם למאכל — אדרבה, הדבר אסור לגמרי, שכן הסלרי הוקדש לסעודות האבל של המתים — והוא גם עוין לבהירות הראייה — ולפיכך האוכלים ממנו,

בין זכרים בין נקבות, נעשים עקרים; ואילו בתקופת משכב הלידה, התינוקות היונקים מאישה שאכלה ממנו לוקים במחלת הנפילה. עם זאת הזכר מזיק פחות. משום כך אין לגנות את השיח בין הצמחים האסורים. העלים, כשהם מונחים על התקשות השדיים, מרככים אותה.

כשהוא מתבשל במים הוא עושה אותם ערבים יותר לשתייה. מיץ השורש, ובייחוד עם יין, מקל כאבי חלציים; ואם מטפטפים אותו לאוזן באותה תערובת הוא מקל כבדות שמיעה. הזרע מזרז שתן, וסת ויציאת השליה, וגם אם מחממים את האזור במרתח הזרע. כשהוא נמרח עם חלבון ביצה הוא מחזיר לחבורות את צבע העור. מרתחו במים, כשהוא נשתה, מרפא את הכליות; וכשהוא כתוש במים קרים — כיבים בפה. הזרע ביין, או השורש ביין ישן, שוברים אבנים בשלפוחית. את הזרע נותנים גם לחולי צהבת ביין לבן.

את הָאַפִּיאַסְטְרוֹן הִיגִינוּס אמנם מכנה מֶלִיסוֹפִילוֹן, אך מוסכם לגנותו כרעיל בְּסַרְדִינְיָה. שכן יש לאסוף יחד את כל הדברים ששמותיהם תלויים באותו שם יווני.

סלרי־הבר, המכונה הִיפּוֹסֶלִינוֹן, פועל נגד עקרבים. זרעו הנשתה מרפא עוויתות וכאבי מעיים; וכן את קשיי ההשתנה, כשהזרע מבושל ביין דבש ונשתה. השורש המבושל ביין מוציא אבנים ומרפא כאבי חלציים וצלע. הוא מרפא נשיכות כלב שוטה בשתייה ובמשיחה. מיצו, כשהוא נשתה, מחמם את הקופאים מקור. יש המונים כמין רביעי מאותו סוג את האוראסלינון, שיח זקוף בגובה טפח, שזרעו דומה לכמון ויעיל להטלת שתן ולווסת. להלאוסלינון כוח מיוחד נגד עכבישים; ובשני אלה, ההלאוסלינון והאוראסלינון, נשים מיטהרות כשהם ניטלים ביין.

מין אחר, הגדל בסלעים, יש המכנים פֶּטְרוֹסֶלִינוֹן. הוא מצוין לטיפול במורסות פנימיות: מוסיפים שתי כפות ממיצו לְקִיאָתוֹס אחד של מיץ מָרוּבְיוֹן, ואחר כך לשלושה קִיאָתוֹסִים של מים חמים. יש שהוסיפו את הבּוּסֶלִינוֹן, השונה מן הסלרי התרבותי בגבעולו הקצר ובצבעו האדום של השורש. פעולתו דומה, והוא נחשב חזק במיוחד נגד נחשים בשתייה ובמשיחה.

גם את הריחן גינה כְּרִיסִיפּוּס בחומרה: לדבריו אין הוא מועיל לקיבה ולשתן ואף לא לבהירות הראייה; יתר על כן, הוא גורם לשיגעון ולתרדמה ולמחלות הכבד. משום כך העזים מסרבות לאוכלו, ולדעתו גם בני אדם צריכים להתרחק ממנו. יש המוסיפים שאם כותשים אותו ומכסים באבן הוא מוליד עקרב, ואם לועסים ומניחים אותו בשמש — תולעים;

ואילו האפריקאים אומרים שאם אדם נעקץ מעקרב ביום שבו אכל ריחן, אי־אפשר להצילו. ולא עוד אלא שיש מוסרים שאם כותשים אגודת ריחן עם עשרה סרטני ים או נהר, הדבר מכנס אליה את כל העקרבים שבקרבת מקום. דְּיוֹדוֹרוֹס, בחיבורו על תרופות מניסיון, אף אומר שאכילת ריחן מולידה כינים.

הדור שלאחר מכן הגן עליו בתקיפות: העזים אכן אוכלות אותו, דעתו של איש לא נטרפה בגללו, והוא מרפא עקיצות עקרבי יבשה ופגיעות של ארסי הים כשנוטלים אותו ביין בתוספת מעט חומץ. הניסיון גם הראה שריחו בחומץ מועיל למתעלפים, וכן לשרויים בתרדמה ולמי שנעשו קודחים עקב צינון; וכשהוא נמרח בשמן ורדים או בשמן הדס ובחומץ — לכאבי ראש, וכשהוא מונח ביין — לדמעת עיניים.

הוא גם מועיל לקיבה; כשהוא ניטל בחומץ הוא מפזר נפיחויות בגיהוק, כשהוא מונח מבחוץ הוא עוצר שלשול, והוא מזרז שתן. בדרך זו הוא גם מועיל לצהבת ולחולי מיימת, ואף להתקפי כולרה בכך שהוא עוצר הפרשות מן הקיבה. לכן פִּילִיסְטִיוֹן נתן אותו גם לסובלים ממחלת המעי הדק, ומבושל — לחולי דיזנטריה; וּפְלִיסְטוֹנִיקוּס נתן אותו נגד... יש שנותנים אותו גם בדחיפות שווא ליציאה, ליורקי דם ולהתקשות באזור הסרעפת. מורחים אותו על השדיים, והוא מרוקן את שפע החלב.

הוא מועיל מאוד לאוזני תינוקות, בייחוד עם שומן אווז. זרע כתוש שנשאף באף עוצר עיטושים, וכשהוא נמרח הוא עוצר גם הפרשות מן הראש; אכילתו בחומץ מטהרת את הרחם. כשהוא מעורב בקנקנתום של סנדלים הוא מסיר יבלות. הוא מעורר את תאוות המשגל, ולכן נותנים אותו גם לסוסים ולחמורים בזמן ההרבעה.

לריחן הבר כוח רב יותר לכל השימושים האלה, ויש לו סגולה מיוחדת לתחלואים הנגרמים מהקאות תכופות ולמורסות הרחם; שורשו, כשהוא נלקח ביין, יעיל ביותר נגד נשיכות חיות.

זרע רוקט מרפא מארס עקרבים ומנשיכת חדף, מרחיק את כל היצורים הזעירים הנולדים בגוף, וכשהוא נמרח בדבש הוא מרפא פגמי עור בפנים; נמשים — בחומץ; ועם מרת בקר הוא מחזיר צלקות שחורות ללובן. אומרים שאם מי שעומד לספוג מלקות שותה אותו ביין, החישה שלו נעשית קהה במידת־מה כנגדן.

ערבותו כתבלין למאכלים רבה כל כך, שהיוונים קראו לו אֶאוּזוֹמוֹן, 'טוב־הרוטב'. סבורים שאם מחממים את העיניים ברוקט כתוש, בהירות הראייה חוזרת... ושיעול תינוקות שוכך. שורשו המבושל במים מוציא עצמות שבורות... — שהרי כבר דיברנו על הגברת התאווה — אם קוטפים ביד שמאל שלושה עלים של רוקט בר, כותשים אותם ושותים במי דבש.

לעומת זאת, שחליים מדכאים את תאוות המשגל ומחדדים את השכל, כפי שאמרנו. שני מינים להם. הם מטהרים את המעיים ומוציאים מרה כשהם נשתים במשקל שאינו ודאי בשבעה חלקי מים; וכשהם נמרחים על נפיחויות בלוטות עם קמח פול ומכוסים בעלה כרוב, הם מרפאים אותן היטב. המין האחר שחור יותר; הוא מנקה את תחלואי הראש, משקיט נפש נסערת אם נוטלים אותו בחומץ, ומרפא את הטחול כששותים אותו ביין או אוכלים עם תאנה, ואת השיעול — אם נוטלים אותו בדבש מדי יום בצום.

הזרע ביין מסלק את כל בעלי החיים שבמעיים, וביעילות רבה יותר בתוספת נענע בר. עם אזוב ויין מתוק הוא מועיל גם נגד קוצר נשימה ושיעול, וכשהוא מבושל בחלב עזים — לכאבי חזה. עם זפת הוא מפזר נפיחויות דלקתיות ומוציא קוצים מן הגוף; וכשהוא נמרח בחומץ הוא מסיר כתמים. נגד נגעים סרטניים מוסיפים לו חלבון ביצה.

מורחים אותו בחומץ גם על הטחול; ולתינוקות — בדבש, ביעילות רבה מאוד. סֶקְסְטִיוּס מוסיף שאם שורפים אותו הוא מבריח נחשים ועומד בפני עקרבים; שכשהוא כתוש הוא מרפא כאבי ראש; שבתוספת חרדל הוא מתקן קרחות; שאם כותשים אותו עם תאנה ומניחים באוזניים הוא מקל כבדות שמיעה; שמיצו המוזלף לאוזניים משכך כאבי שיניים; ועם שומן אווז הוא מרפא קשקשת וכיבים בקרקפת. עם שאור הוא מבשיל שחינים.

הוא מביא גחלים בעור לידי מוגלה ומבקע אותם, ועם דבש הוא מנקה כיבים אוכלים. לכאבי מפרק הירך והחלציים מורחים אותו עם דייסת שעורים בחומץ; וכן לחזזית ולציפורניים מחוספסות, שכן טבעו צורב. הטוב ביותר הוא הַבַּבְלִי; למין הבר כוח רב יותר לכל השימושים האלה.

הפיגם נמנה עם התרופות החשובות ביותר. עלי המין התרבותי רחבים יותר וענפיו שיחיים יותר; מין הבר נורא בפעולתו וחריף יותר לכל שימוש. כותשים אותו, מזליפים מעט מים וסוחטים את המיץ, ושומרים אותו בקופסת נחושת קִפְּרִיסָאִית. אם נותנים מיץ זה בכמות רבה מדי, הוא פועל כרעל, ובייחוד במקדוניה סמוך לנהר הַלִיאַקְמוֹן. והמופלא הוא שמבטלים אותו במיץ רוש: עד כדי כך אף לרעלים יש רעלים משלהם.

מיץ הרוש אף מועיל לידיהם של קוטפי הפיגם. מלבד זאת הפיגם נמנה עם המרכיבים הראשונים בתרופות־נגד, ובייחוד בתרופה הַגָּלֶנִית. ואולם כל פיגם פועל גם לבדו כתרופת־נגד, אם נוטלים את עליו הכתושים ביין; בעיקר נגד אקוניט ודבקון, וכן נגד פטריות, בין שהוא ניתן במשקה בין במזון. כך גם נגד הכשות נחשים, שהרי סמורים העומדים להילחם בהם מקדימים לאכול פיגם ומתחסנים.

הוא יעיל גם נגד עקיצות עקרבים ועכבישים, דבורים, צרעות גדולות, צרעות רגילות וחיפושיות קנתרידיות; וכן נגד סלמנדרות ונשיכות כלב שוטה. שותים את המיץ ביין במידת אַצָטְבּוּלוּם, ומניחים את העלים כשהם כתושים או לעוסים, עם דבש ומלח, או כשהם מבושלים בחומץ ובזפת. אומרים שמי שנמשחו במיץ אינם נפגעים מן המזיקים האלה גם כשהם נושאים אותם על גופם, ושנחשים בורחים מריחו אם שורפים פיגם.

אולם שורש פיגם הבר הוא היעיל ביותר כשהוא נלקח ביין; ויש המוסיפים שהוא יעיל יותר אם שותים אותו תחת כיפת השמים. גם במין זה הבחין פִּיתָגוֹרַס בין הזכר, שעליו קטנים וירוקים כעשב, לבין הנקבה, שעליה וצבעה רעננים יותר. הוא גם סבר שהפיגם מזיק לעיניים; דבר זה שקר, שכן חרטים וציירים אוכלים אותו עם לחם או עם שחליים למען עיניהם, וגם עזי הבר עושות כן למען ראייתן, כפי שאומרים.

רבים סילקו עכירות ראייה במשיחת מיצו עם דבש אַטִּיקִי, או עם חלב של אישה שילדה בן, או בנגיעה בזוויות העיניים במיץ לבדו. הוא מקל דמעת עיניים כשהוא מונח עם דייסת שעורים; וכן כאבי ראש כששותים אותו ביין, או כשמורחים אותו בחומץ ובשמן ורדים; ואם זה כאב ראש כרוני — עם קמח שעורים וחומץ. הוא גם מפזר קלקול עיכול, ולאחר מכן נפיחויות וכאבי קיבה ישנים.

כשהוא נמרח בדבש על כל הבטן והחזה, הוא פותח את הרחם ומתקן רחם שהתהפך. לחולי מיימת נותנים אותו עם תאנה, או מבשלים אותו עד מחצית הכמות ומשקים ביין. כך שותים אותו גם לכאבי חזה, צלעות וחלציים, לשיעול ולקוצר נשימה, למחלות הריאות, הכבד והכליות, לצמרמורות ולעקת הנגאובר.

מבשלים את העלים בשביל העומדים לשתותו; והוא מועיל גם במזון, חי, מבושל או כבוש. לעוויתות מעיים הוא מועיל כשהוא מבושל באזוב ונשתה עם יין.

בדרך זו הוא גם עוצר דימום פנימי, ואם מכניסים אותו לנחיריים — דימום מן האף; וכך גם *שטיפת* השיניים בו מועילה. בעת כאב מזליפים את מיצו גם לאוזניים, אך בפיגם הבר יש להקפיד על המינון שכבר ציינו; ואילו לכבדות שמיעה ולצלצולים משתמשים בו עם *שמן* ורדים או *שמן* דַּפְנָה, או עם יין ודבש.

את *מיץ* הפיגם הכתוש בחומץ מטפטפים גם על הרקות ועל אזור המוח של השרויים בהזיה קדחתנית. יש *שהוסיפו* קורנית ודפנה ומרחו את הראש והצוואר. למי *ששקעו* בתרדמה נתנו אותו להרחה בחומץ, ולחולי מחלת הנפילה — לשתות ארבעה קִיאָתוֹסִים ממיץ המרתח; ולפני התקפים שצינתם בלתי נסבלת, וכן לסובלים תמיד מקור, נתנו אותו חי במזון.

הוא גם מוציא שתן, אפילו דמי, וכן את וסת הנשים, את השליה ואף ולדות שכבר מתו, כפי שסבר הִיפּוֹקְרַטֵס, אם שותים אותו ביין מתוק שחור. לפיכך הוא מורה גם למרוח אותו למחלות הרחם ולהשתמש בו כקטורת. דְּיוֹסְקוֹרִידֵס מניח אותו גם על חולי לב, עם חומץ, דבש וקמח שעורים; ונגד חסימת מעיים — קמח המבושל בשמן ונאסף בתוך גיזת צמר. רבים סבורים כי נגד ליחה מוגלתית יש ליטול שתי דְּרַכְמוֹת פיגם יבש וּדְרַכְמָה וחצי גופרית, ונגד ירידת דם — שלושה ענפים מבושלים ביין.

נותנים אותו גם לחולי דיזנטריה, כתוש עם גבינה ביין. לשם טיפול בקוצר נשימה יש שנתנו אותו במשקה, לאחר שפירדו לתוכו בִּיטוּמֶן; ולמי שנפלו

מגובה — שלוש אונקיות זרע, לִיבֶּרָה אחת שמן וְסֶקְסְטַארְיוּס יין. על איברים שנצרבו מן הקור מורחים עלים מבושלים עם שמן. אם הוא מניע שתן, כפי שסבר הִיפּוֹקְרַטֵס, מפליא שיש שנותנים אותו במשקה דווקא כמעכב בריחת שתן.

כשהוא נמרח בדבש ובאלום הוא מתקן גרדת וצרעת; וכן בהרות, יבלות, נפיחויות בלוטות ודומיהן — עם טְרִיקְנוֹן, שומן חזיר וחלב בקר; אש קודש — בחומץ ושמן או בעופרת לבנה; וגחלת בעור — בחומץ. יש המורים למרוח עמו גם לְסָאַרְפִּיקְיוּם; בלעדיו הם מרפאים שלפוחיות ליליות. מניחים אותו מבושל גם על שדיים תפוחים, על התפרצויות ליחה עם שעווה, ועל דלקת באשכים עם ענפי דַפְנָה רכים,

שכן השפעתו על איברים אלה מיוחדת כל כך, עד שמוסרים כי בקעים נרפאים במשיחת פיגם בר עם שומן חזיר ישן; וכן איברים שבורים, כשמניחים עליהם זרע כתוש עם שעווה. שורש הפיגם, כשהוא נמרח, מתקן דם שנשפך לעיניים, וכן צלקות או כתמים בכל הגוף. בין שאר הדברים שמוסרים מפליא הדבר הזה: אף שמוסכם שטבע הפיגם לוהט, צרור ממנו המבושל בשמן ורדים בתוספת אוּנְקְיָה אלוורה מדכא זיעה אצל מי שנמשחים בו; וכן אומרים שאכילתו מונעת הולדה.

משום כך נותנים אותו נגד הפרשה מאיברי המין ולאנשים המרבים לדמות משגל בחלומותיהם. נשים הרות צריכות להישמר מלאכול אותו, שכן אני מוצא שהוא ממית את הוולד. מכל הצמחים הוא נמנה עם הנפוצים ביותר גם לטיפול במחלות בהמות: בין שהן מתקשות לנשום ובין שנפגעו מבעלי חיים

מזיקים, מזליפים אותו לנחיריים ביין; ואם בלעו עלוקה — בחומץ. ובכל מחלה מאותו סוג מכינים אותו כדרך שמכינים לאדם.

נענע־בר היא מין נענע פראית, והיא נבדלת בצורת עליה, העומדים כתבנית עלי ריחן, ובריח נענת הכדורים; משום כך יש המכנים אותה נענת־כדורים בר. בימי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול התגלה במקרה, מניסיונו של אדם אחד, שצרעת הפיל נרפאת אם לועסים את העלים ומניחים אותם על המקום; הוא מרחם על פניו מחמת הבושה.

מורחים ושותים אותה גם נגד הכשות נחשים, שתי דְּרַכְמוֹת בשני קִיאָתוֹסִים יין; נגד עקרבים — עם מלח, שמן וחומץ; וכן נגד נדלים — את ציר המרתח. נגד כל הרעלים שומרים את העלים היבשים כאבקה. כשהצמח פרוש מתחת לגוף או מועלה באש, הוא מבריח גם עקרבים.

כשהוא נשתה הוא מנקה את וסת הנשים, אך ממית את הוולד. הוא יעיל ביותר לקרעים פנימיים, לעוויתות, לקוצר נשימה בשכיבה, לעוויתות מעיים ולהתקפי כולרה; וכן כשהוא מונח על החלציים ועל שיגדון. את מיצו מטפטפים לאוזניים שיש בהן תולעים. שותים אותו בצהבת, מורחים על נפיחויות בלוטות, והוא מעכב חלומות משגל; כששותים אותו בחומץ הוא מסלק תולעי סרט, ונגד קשקשת יוצקים אותו בחומץ על הראש בשמש.

ריח הנענע עצמה מעורר את הנפש וטעמה מעורר תיאבון; משום כך היא מרכיב מקובל ברטבי טבילה. היא אינה מניחה לחלב להחמיץ, להיקרש או להתעבות; לכן מוסיפים אותה למשקאות חלב, ונותנים אותה במים או ביין דבש למי שנחנקו משתיית חלב שנקרש. מאמינים שבאותו כוח היא גם מתנגדת להולדה, משום שהיא מעכבת את איברי המין מלהתעבות.

היא עוצרת דם אצל גברים ונשים כאחד, ומעכבת את וסת הנשים; וכשהיא נשתה במים עם עמילן היא עוצרת את התקפי מחלת המעי. במשיחה היא מרפאת כיבים ומורסות ברחם; מחלות כבד — אם נותנים שלושה אוֹבּוֹלִים ביין דבש; וכן יורקי דם — בתוך מרק. היא מרפאת להפליא כיבים בקרקפת של תינוקות,

מייבשת את קנה הנשימה כשהוא לח ומכווצת אותו כשהוא יבש, ומנקה ליחות מקולקלות ביין דבש ובמים. מיצָה מועיל לקול, אך רק סמוך לתחרות; וכשהענבל נפוח מגרגרים אותו בתוספת פיגם וכוסברה בחלב. עם אלום הוא מועיל לדלקת שקדים, עם דבש — ללשון מחוספסת, ולבדו — לעוויתות פנימיות ולמחלות הריאות. עם מיץ רימון הוא עוצר שיהוקים והקאות, כפי שמורה דֶמוֹקְרִיטוֹס.

מיץ נענע טרייה, הנשאב בנשימה דרך הנחיריים, מתקן תחלואי אף. כשהיא כתושה היא מועילה להתקפי כולרה; ואם שותים אותה בחומץ — לזרימות דם פנימיות. כשהיא מונחת עם דייסת שעורים היא מועילה גם לחסימת מעיים ולמתיחת השדיים. מורחים אותה על הרקות לכאב ראש; נוטלים אותה גם נגד נדלים ועקרבי ים ונחשים. מורחים אותה לדמעת עיניים ולכל ההתפרצויות בראש, וכן לתחלואי פי הטבעת.

היא גם מונעת שפשפות, אפילו אם רק מחזיקים אותה ביד. מטפטפים אותה לאוזניים עם יין דבש. אומרים שהיא מרפאת את הטחול אם נושכים ממנה בגינה בלי לתלוש אותה, ובלבד שהנושך יאמר שהוא מרפא את הטחול, וכך במשך שמונה ימים. עוד אומרים שקורט אבקת נענע יבשה הנלקח בשלוש

אצבעות משכך כאב קיבה במים, ושאותה כמות המפוזרת במשקה מסלקת את בעלי החיים שבבטן.

לפוליאום קרבה גדולה לנענע בהשבת רוחם של מתעלפים, כאשר משליכים ענפים משניהם לתוך בקבוקי זכוכית מלאים חומץ. משום כך קבע וָארוֹ כי זר פוליאום ראוי לחדרינו יותר מזר ורדים; שכן אומרים שגם בהנחתו הוא מקל כאבי ראש. יתר על כן, מוסרים שריחו מגן על הראש מפגיעת קור וחום ומפני צמא, ושמי שמניחים בשמש שני ענפי פוליאום באוזניהם אינם מתחממים יתר על המידה.

מורחים אותו גם לכאבים עם דייסת שעורים וחומץ; הנקבה יעילה יותר. פרחה סגול, ואילו לזכר פרח לבן. הוא גם מעכב בחילה כששותים אותו עם מלח ודייסת שעורים במים קרים; בדרך זו הוא משכך גם כאב חזה, ולכאב קיבה נוטלים אותו במים. עם חומץ ודייסת שעורים הוא עוצר כאבים מכרסמים והקאות; עם מלח, חומץ ודייסת שעורים הוא משלשל. כשהוא מבושל בדבש ובנטרון הוא מרפא תחלואי מעיים; ביין הוא מוציא שתן, ואם היין אַמִינָאִי — גם אבנים וכל כאב פנימי.

עם דבש וחומץ הוא מסדיר את הווסת ואת יציאת השליה, מתקן רחם שהתהפך ומוציא ולדות מתים. את הזרע מקרבים להרחה למי שאיבדו את קולם. לחולי מחלת הנפילה נותנים אותו בחומץ במידת קִיאָתוֹס. אם מוכרחים לשתות מים לא בריאים, כותשים אותו ומפזרים בהם. עצם הטיפול בו מפחית עייפות גופנית; למען הגידים ובהתכווצות משפשפים אותו עם מלח וחומץ, ובעווית גב לאחור — בדבש.

שותים את מרתחו נגד הכשות נחשים, ונגד עקרבים — כתוש ביין, ובייחוד את הגדל במקומות יבשים. הוא נחשב יעיל לכיבים בפה ולשיעול. ריח פרחיו הטריים כשהם נשרפים ממית פרעושים. קְסַנוֹקְרַטֵס מונה בין התרופות לקדחת שלישונית ענף פוליאום עטוף בצמר, הניתן להרחה לפני ההתקף, או מונח מתחת למצעים והחולה מושכב עליו.

למין הבר כוח רב יותר לאותם שימושים. הוא דומה לאורגנו, ועליו קטנים משל המין התרבותי; ויש המכנים אותו דִיקְטַמְנוֹן. טעימתו גורמת לצאן ולעזים לפעות, ולכן שינו אחדים מן היוונים אות בשם וכינו אותו בְּלֶכוֹן. טבעו לוהט כל כך שהוא מכייב את האיברים הנמשחים בו. בעת צמרמורת יש לשפשף בו את הגוף כשהוא כתוש לפני הרחצה ולפני הקור המקדים את ההתקף.

הוא מועיל להפליא לעוויתות, לעוויתות מעיים ולשיגדון; לסובלים מעוויתות נותנים אותו לשתייה עם דבש ומלח, והוא מאפשר להוציא בליחה את תחלואי הריאות. עם מלח הוא מועיל לטחול, לשלפוחית, לקוצר נשימה ולנפיחויות. מרתחו המעורב בכמות שווה של מיץ מתקן גם את הרחם, והוא יעיל נגד נדל יבשה או ים, נגד עקרבים, ובמיוחד נגד נשיכת אדם. השורש הטרי חזק ביותר נגד כיבים הגדלים ומתפשטים, ואילו היבש משפר את מראה הצלקות.

גם לפוליאום ולנפיתה יש קרבה. כשהם מבושלים במים עד שנותר שליש, הם מפזרים צמרמורות, ובקיץ משקיטים חום. גם לנפיתה כוח נגד נחשים: הם בורחים מן העשן ומן הריח העולה ממנה; ואף מועיל לפרוש אותה תחת מי שעומדים לישון במקום שיש בו חשש מנחשים. כשהיא כתושה מניחים אותה על פיסטולה בזווית העין; ולכאבי ראש מורחים אותה טרייה, מעורבת בשליש לחם ובחומץ. מיצָה, כשהוא מוזלף לנחיריו של אדם השוכב על גבו, עוצר

דימום; וכן השורש, אם מגרגרים אותו עם זרע הדס ביין צימוקים פושר, מרפא דלקת גרון.

יש גם כמון בר, דק מאוד, בעל ארבעה או חמישה עלים משוננים כביכול; אולם לכמון התרבותי שימוש רב, בייחוד בתרופות לקיבה. כשהוא כתוש ונאכל עם לחם או נשתה במים וביין הוא מפזר ליחות ונפיחויות, וכן עוויתות וכאבי מעיים. עם זאת, כל כמון גורם חיוורון לשותים אותו.

כך לפחות מספרים על תלמידיו של פּוֹרְקְיוּס לאטרו, מן המפורסמים שבמורי הנאום: הם חיקו את גון פניו, שנעשה חיוור מרוב לימוד. ולא מכבר יוּלְיוּס וִינְדֶקְס — אותו האיש שתבע מידי נֵירוֹן את החירות — חינף בדרך זו לאדם כדי ללכוד את ירושתו. כמון טרי, כשהוא מוכנס לנחיריים בגלולות או בחומץ, עוצר דימום מן האף; וכשהוא מונח לבדו הוא מועיל לדמעת עיניים, ולעיניים נפוחות — עם דבש.

לתינוקות די להניחו על הבטן. לצהבת נותנים אותו ביין לבן לאחר הרחצה... לשם כך הכמון האתיופי טוב במיוחד בְּפוֹסְקָה ובמשחת ליקוק עם דבש. סבורים שלכמון האפריקאי סגולה מיוחדת לעצור בריחת שתן. את המין התרבותי נותנים קלוי וכתוש בחומץ למחלות כבד ולסחרחורת; למי ששתן חריף צורב אותם — כתוש ביין מתוק; למחלות הרחם — ביין, ומלבד זאת מניחים את עליו בגיזת צמר; ולנפיחות האשכים — קלוי וכתוש עם דבש, או עם שמן ורדים ושעווה.

כמון הבר יעיל יותר לכל אותם שימושים; נוסף על כך הוא מועיל נגד נחשים עם שמן, ונגד עקרבים ונדלים. הוא עוצר הקאות ובחילות כשנוטלים ביין כמות שאפשר לאחוז בשלוש אצבעות. שותים אותו גם לכאב המעי הגס, ומורחים

אותו חם בספוג, מהדקים אותו למקום בתחבושות. כשהוא נשתה ביין, שלוש דְּרַכְמוֹת בשלושה קִיאָתוֹסִים יין, הוא פותח חנק של הרחם. לכבדות שמיעה ולצלצולים מטפטפים אותו לאוזניים עם חלב עגל או דבש. על חבורות מורחים אותו עם דבש, צימוקים וחומץ, ועל כתמי עור שחורים — בחומץ.

יש צמח הדומה מאוד לכמון, שהיוונים קוראים לו אָמִי. יש הסבורים שהוא הוא הכמון האתיופי. הִיפּוֹקְרַטֵס כינה אותו 'המלכותי', כנראה מפני שסבר שהוא יעיל מן המצרי. רוב המחברים רואים בו צמח שטבעו שונה לגמרי, שכן הוא דק ולבן יותר. אולם שימושיו דומים: מוסיפים אותו ללחמים אֲלֶכְּסַנְדְרוֹנִיִּים ומשלבים אותו בתבלינים.

הוא מפזר נפיחויות ועוויתות מעיים, ומזרז שתן ווסת. הוא מקל חבורות בעיניים ודמעת עיניים. עם זרע פשתן, כששותים שתי דְּרַכְמוֹת ביין, הוא מועיל לעקיצות עקרבים; ובמיוחד להכשת נחשי קֶרֶסְטֵס — עם כמות שווה של מור. כמו הכמון גם הוא משנה את גון השותים לחיוורון. כשהוא מועלה כקטורת עם צימוקים או שרף הוא מטהר את הרחם. מוסרים שנשים המריחות אותו בזמן המשגל מתעברות ביתר קלות.

על הצלף כבר אמרנו די בין השיחים הזרים. אין להשתמש במין שמעבר לים; האיטלקי מזיק פחות. אומרים שמי שאוכלים אותו מדי יום אינם מסתכנים בשיתוק או בכאבי טחול. שורשו מסיר בהרות לבנות אם כותשים אותו ומשפשפים אותן בשמש.

קליפת השורש, שתי דְּרַכְמוֹת הנשתות ביין, מועילה לחולי טחול, ובלבד שיימנעו מן המרחצאות; ואומרים שבתוך שלושים וחמישה ימים כל הטחול

יוצא דרך השתן והמעיים. שותים אותה לכאבי חלציים ולשיתוק. כשהשורש כתוש בחומץ הוא משכך כאבי שיניים; וכך גם מרתח הזרע או לעיסת השורש.

את מרתחו בשמן יוצקים גם לכאב אוזניים. העלים והשורש הטרי עם דבש מרפאים את הכיבים המכונים כיבים אוכלים. כך גם השורש מפזר נפיחויות בלוטות; וכשהוא מבושל במים — נפיחויות ליד האוזניים ותולעים. למחלות כבד מניחים אותו כתוש עם קמח שעורים. הוא מרפא גם תחלואי שלפוחית. נותנים אותו נגד תולעי סרט בחומץ ובדבש. כשהוא מבושל בחומץ הוא מסלק כיבים בפה. המחברים מסכימים שהוא מזיק לקיבה.

הליגוסטיקום — שיש המכנים פֶּנֶקס — מועיל לקיבה, וכן לעוויתות ולנפיחויות. יש שכינו אותו גם קוּנִילָה של בקר, כפי שאמרנו, אך בטעות.

מלבד המין התרבותי, לַקוּנִילָה מינים אחדים המשמשים ברפואה. המין המכונה 'של בקר' נושא זרע של פוליאום. כשנועסים אותו ומניחים על פצעים הוא מועיל להם, ובלבד שיסירוהו ביום החמישי. שותים אותו ביין גם נגד נחשים, וכשהוא כתוש מניחים אותו על מקום הנשיכה. מי שנפגעו משפשפים בו את הפצעים; כך עושות גם צבות העומדות להילחם בנחשים. משום שימוש זה יש המכנים אותו פֶּנֶקְיאָה. כשהוא יבש או בעלים כתושים הוא גם משכך נפיחויות ותחלואי איברי המין; בכל שימוש הוא משתלב להפליא ביין.

יש קוּנִילָה אחרת, שאצלנו מכונה 'של תרנגולות', ואצל היוונים — אורגנו הֶרַקְלִיאוֹטִי. כשהיא כתושה בתוספת מלח היא מועילה לעיניים; היא גם מתקנת שיעול ומחלות כבד, וכאבי צלעות — כשהיא נלקחת כמרק המעורב בקמח, שמן וחומץ; אך במיוחד היא מועילה להכשות נחשים.

המין השלישי הוא זה שהיוונים מכנים 'הזכר', ואצלנו הוא נקרא קוּנִילָגוֹ. ריחו רע, שורשו עצי ועליו מחוספסים. מוסרים שכוחותיו עזים ביותר מכל מיני הַקוּנִילָה; ואם משליכים אגודה ממנו, כל התיקנים שבבית כולו מתכנסים אליה. יש לו כוח מיוחד נגד עקרבים כשהוא נלקח בְּפוֹסְקָה, ואם אדם נמשח בשמן עם שלושה מעליו — נחשים בורחים מפניו.

לעומת זאת, המין המכונה 'הרך' נושא ענפים שעירים וקוצניים; כשהוא כתוש ריחו כריח דבש ואצבעות הנוגעות בו נדבקות זו לזו. למין אחר ריח לבונה, והוא זה שכינינו לִיבַּנוֹטִיס. שני המינים מרפאים פגיעות נחשים כשהם נלקחים ביין או בחומץ; וכשהם כתושים ומפוזרים במים הם אף ממיתים פרעושים.

גם לַקוּנִילָה התרבותית שימושים משלה. מיצָה עם שמן ורדים מועיל לאפרכסות, ואת הצמח עצמו שותים נגד נשיכות. יש גם קוּנִילָה הררית, הדומה לקורנית ויעילה נגד נחשים. היא מניעה שתן ומטהרת נשים לאחר הלידה. שני המינים מסייעים להפליא לעיכול ולתיאבון, אם מפזרים אותם במשקה בצום בעת קלקול עיכול. הם גם מועילים לנקעים; ונגד עקיצות צרעות ודומותיהן הם יעילים ביותר עם קמח שעורים ופוסקה. מינים אחרים של לִיבַּנוֹטִיס יידונו במקומם.

הַפִּיפֶּרִיטִיס, שכינינו גם סִילִיקוֹוַסְטְרוּם, נשתה נגד מחלת הנפילה. קַסְטוֹר תיאר צמח אחר בשם זה: גבעולו אדום וארוך, מפרקיו צפופים, עליו כעלי דַּפְנָה, וזרעו לבן ודק וטעמו כפלפל; הוא מועיל לחניכיים, לשיניים, לריח נעים מן הפה ולגיהוקים.

לאורגנו, המתחרה בעוצמת טעמו בְּקוּנִילָה כפי שאמרנו, מינים אחדים המשמשים ברפואה. יש המכנים את האוֹנִיטִיס גם פְּרַסִיוֹן; הוא אינו שונה

בהרבה מן האזוב. שימושו המיוחד הוא נגד כאבים מכרסמים בקיבה, במים פושרים, ונגד קלקול עיכול; נגד עכבישים ועקרבים — ביין לבן; ולנקעים ולחבלות — בחומץ ובשמן על גבי צמר.

הטָרַגוֹרִיגַנוֹן דומה יותר לקורנית בר. הוא מזרז שתן ומפזר נפיחויות; הוא יעיל ביותר כששותים אותו נגד דבקון ונגד הכשת צפע, וכן לקיבה המגהקת חמיצות ולאזור הסרעפת. נותנים אותו עם דבש גם לסובלים משיעול, מדלקת קרום הריאה ומדלקת ריאות.

גם לאורגנו הַהֶרַקְלִיאוֹטִי שלושה מינים: האחד שחור יותר, בעל עלים רחבים ודביקים; האחר בעל עלים דקים יותר, רך יותר ואינו שונה הרבה מן הסַמְפסוּכוֹן, ויש המעדיפים לכנותו פְּרַסְיוֹן. השלישי בינוני בין השניים, אך יעילותו פחותה משל האחרים. הטוב ביותר הוא הכרתי, שכן גם ריחו נעים; אחריו הסמירנאי, שהוא קשה יותר; ולשתייה מועיל יותר הַהֶרַקְלִיאוֹטִי המכונה אוניטיס.

השימוש המקובל בו הוא להבריח נחשים; נותנים אותו למאכל למי שהוכשו ואת המרתח לשתייה. הוא משתן, ומרפא קרעים ועוויתות יחד עם שורש פֶּנֶקס. לסובלים ממיימת נותנים מרתח שלו עם תאנה או אזוב, במידת אַצָטַבּוּלוּם, לאחר שהצטמצם לשישית. כך הוא מועיל גם לגרדת, לגירוד ולספחת בשעת הירידה למרחצאות. את מיצו מזליפים לאוזניים עם חלב אישה. הוא מרפא גם את השקדים ואת הענבל ואת כיבי הראש. המרתח מנטרל את רעלי האופיום והגבס, אם שותים אותו ביין עם אפר.

במידת אַצָטַבּוּלוּם הוא מרכך את המעיים; מורחים אותו על חבורות וגם לשיכוך כאב שיניים, והוא אף מלבין אותן כשהוא מעורב בדבש וּבְנֶתֶר. הוא

עוצר דימום מן האף. לבלוטות האוזן מבשלים אותו עם קמח שעורה, לחספוס בקנה הנשימה טוחנים אותו עם עפץ ודבש, ולטחול נותנים את העלים עם דבש ומלח.

כשהוא מבושל בחומץ ובמלח וניטל מעט מעט, הוא מדלל ליחות סמיכות ושחורות. לצהבת טוחנים אותו בשמן ומזליפים לנחיריים. מושחים בו את היגעים, אך אין לגעת בבטן. הוא מרפא פצעונים ליליים עם זפת; פותח שחינים עם תאנה קלויה; מרפא נפיחויות צוואריות עם שמן, חומץ וקמח שעורה; משכך כאבי צד כשהוא נמרח עם תאנה; וכשהוא כתוש בחומץ ונמרח הוא עוצר הפרשות דם מאיברי המין ושאריות של דימום לאחר לידה.

הַלֶּפְּידְיוּם נמנה עם החומרים הצורבים. כך הוא משפר גם את עור הפנים ביצירת כיב, שאפשר לרפאו בקלות בשעווה ובשמן ורדים. בדרך זו הוא מסיר צרעת וספחת, ותמיד גם כיבים בצלקות, בקלות. מספרים שאם קושרים אותו לזרוע בצד שבו כואבת השן, הוא מעביר את הכאב לשם.

את הגית מכנים היוונים אחדים מֶלַנְתִיוֹן ואחרים מלספרמון. המשובח ביותר הוא זה שריחו חריף ביותר וצבעו שחור ביותר. הוא מרפא הכשות נחשים ועקיצות עקרבים; מצאתי שמורחים אותו בחומץ ובדבש, ושבהבערתו מבריחים נחשים. שותים דְּרַכְמָה אחת ממנו גם נגד עקיצות עכבישים.

כשהוא כתוש בתוך פיסת פשתן ומריחים אותו הוא מפסיק נזלת; כשהוא נמרח בחומץ הוא משכך כאבי ראש; וכשמזליפים אותו לנחיריים עם שמן אִירִיס הוא מועיל לדמעת ולנפיחות בעיניים. כשהוא מבושל בחומץ הוא משכך כאבי שיניים; כתוש או לעוס הוא מרפא כיבי פה; בחומץ — צרעת ונמשים; ובשתייה בתוספת נֶתֶר — קשיי נשימה. במריחה הוא מועיל להתקשויות,

לנפיחויות ישנות ולמורסות. נטילתו ימים רצופים אחדים מרבה את חלב הנשים.

את מיצו אוספים כדרך שאוספים את מיץ השיכרון, וכמוהו הוא רעל במנה גדולה — דבר מפליא, שהרי הזרע מתבל אף לחם בטעם נעים מאוד. הוא גם מנקה את העיניים ומעורר שתן ווסת. יתרה מזו, אני מוצא שדי לקשור 30 גרגרים בפיסת פשתן כדי למשוך את השליה. אומרים שהוא מרפא גם יבלות בכפות הרגליים כשהוא כתוש בשתן, ושהעשן שלו ממית יתושים ואף זבובים.

גם האניס נחשב תרופה נגד עקרבים כשהוא ניטל ביין, וּפִיתָגוֹרַס שיבחו בין צמחים מעטים, בין חי ובין מבושל. הוא מבוקש, ירוק או יבש, בכל תבשיל מתובל ובכל רוטב, ואף מניחים אותו מתחת לקרום התחתון של הלחם. כשמוסיפים אותו לשקי היין עם שקדים מרים הוא משביח את היין.

יתרה מזו, כשהוא נלעס בבוקר עם סְמִירְנְיוֹן ומעט דבש ואחר כך שוטפים את הפה ביין, הוא מנעים את ריח הפה ומסלק את הבאשה. הוא מקנה לפנים מראה צעיר יותר. כשהוא תלוי בכר הוא מקל נדודי שינה, כדי שהישנים יריחוהו. הוא מעורר תיאבון למזון, שכן גם זאת הפכה התאווה לאחת מאומנויותיה, לאחר שהעמל חדל לדרוש מזון. מטעמים אלה כינוהו אחדים אניקטון.

המשובח ביותר הוא האניס מְכֻרָתִים, ואחריו המצרי. בתיבול ממלא האחרון את מקומו של הליגוסטיקום. עשנו הנשאב בנחיריים מקל כאבי ראש. נגד דמעת מניח אֶוונוֹר את שורשו הכתוש; יוֹלָאס מניח את האניס עצמו עם כרכום ויין באותה דרך, וכן אותו לבדו עם קמח שעורה קלוי, נגד הפרשות

כבדות וכדי להוציא כל דבר שנפל לעיניים. כשהוא נמרח במים הוא מכלה גם נגע ממאיר בנחיריים.

בגרגור עם אזוב, דבש וחומץ הוא מרגיע דלקות גרון; מזליפים אותו לאוזניים עם שמן ורדים; וכשהוא קלוי וניטל עם דבש הוא מנקה את הליחות שבחזה. לתועלת רבה יותר בשיעול טוחנים אֲצָטְבּוּלוּם אניס עם 50 שקדים מרים קלופים בדבש; אך הדרך הקלה ביותר היא לערבב 3 דְּרַכְמוֹת אניס ו־2 דְּרַכְמוֹת פרג בדבש לכדורים בגודל פול, וליטול שלושה מהם מדי יום.

אך סגולתו העיקרית היא לגיהוקים; משום כך הוא מרפא תפיחות בקיבה, כאבי מעיים ומחלות צליאק עתיקות. ריחו והמרתח הנשתה ממנו עוצרים שיהוק. מרתח העלים מעכל מזון שלא נתעכל. כשמריחים את מיץ המרתח עם סלרי הוא עוצר התעטשות. בשתייה הוא מביא שינה, מגרש אבנים, עוצר הקאות ונפיחויות בסרעפת; והוא מועיל ביותר למחלות החזה וגם לעצבים שבהם הגוף חגור.

לכאבי ראש מועיל גם להזליף את מיץ המרתח שלו עם שמן. סבורים שאין דבר המועיל ממנו לבטן ולמעיים; לכן נותנים אותו קלוי לחולי דיזנטריה ולסובלים מטנסמוס. יש שמוסיפים גם אופיום, מדללים את הכדורים בגודל תורמוס בקיאתון יין ונוטלים שלושה ביום.

דִיאוֹכֵס השתמש במיץ גם לכאבי מותניים, ולסובלים ממיימת וממחלת מעיים נתן את הזרע כשהוא כתוש עם נענע; אֶוֶונוֹר השתמש בשורש גם למחלות כליות. דָלְיוֹן אוסף הצמחים הניח רטייה ממנו עם סלרי על נשים יולדות; כמו כן נתן אותו לכאבי הרחם, וליולדות נתן לשתותו עם שמיר. מורחים אותו גם

על הלוקים בטירוף, טרי או עם קמח שעורה קלויה; וכך גם על תינוקות הסובלים ממחלת הנפילה או מהתכווציות.

פִּיתָגוֹרַס אף טוען שמי שמחזיקים אותו בידם אינם נתפסים במחלת הנפילה, ולכן יש לזרוע ממנו בבית ככל האפשר; עוד טען שנשים המריחות אותו יולדות ביתר קלות, ושמיד לאחר הלידה יש לתתו לשתייה בזריית קמח שעורה קלויה. סוֹסִימֶנֶס השתמש בו בחומץ נגד כל ההתקשויות, ונגד יגיעות בישלו בשמן בתוספת נֶתֶר. הוא הבטיח ששתיית זרעו תקל את עייפותם של הולכי דרכים.

הֶרַקְלִידֵס נתן נגד תפיחות הקיבה מלוא שלוש אצבעות מן הזרע עם 2 אוֹבּוֹלִים קַסְטוֹרִיוּם ביין דבש; וכך גם לתפיחות הבטן או המעיים. לסובלים מקוצר נשימה בעמידה הורה לקחת מלוא שלוש אצבעות מן הזרע וכמות שווה של שיכרון עם חלב אתון. רבים מייעצים למי שעומדים להקיא לשתות במהלך הסעודה אַצָטַבּוּלוּם ממנו ו־10 עלי דַּפְנֶה כתושים במים.

אם לועסים אותו ומורחים אותו חם, או שותים אותו עם קַסְטוֹרִיוּם בחומץ ובדבש, הוא מרגיע חנק של הרחם. סחרחורת שלאחר לידה הוא מסלק באמצעות מלוא שלוש אצבעות מזרעו ומזרע מלפפון ופשתה במידה שווה, עם 3 קיאתונים יין לבן. טְלֶפוֹלֶמוֹס השתמש נגד קדחת רביעונית במלוא שלוש אצבעות מזרע אניס ושומר, בחומץ ובקיאתון אחד של דבש.

כשהוא נמרח עם שקדים מרים הוא מקל מחלות מפרקים. יש הסבורים שטבעו נוגד גם את ארס האפעה. הוא משתן, מפיג צמא, מעורר תאווה מינית, וביין גורם להזעה קלה; הוא אף מגן על בגדים מפני עש. כוחו רב יותר תמיד כשהוא טרי וככל שהוא שחור יותר, אך הוא מזיק לקיבה אלא אם היא נפוחה.

גם השמיר מעורר גיהוקים ומרגיע כאבי בטן, ועוצר את המעיים. נגד דמעת מורחים את השורשים במים או ביין. הזרע החם עוצר שיהוק כשמריחים אותו; כשהוא ניטל במים הוא מרגיע קלקול עיכול. אפרו מקל נפיחות בענבל, אך מקהה את העיניים ואת כוח ההולדה.

הסקופניום הגדל אצלנו שונה לחלוטין מזה שמעבר לים. האחרון, הדומה לשרף אַמוֹנִיאָקוּם, נקרא סגפנון. הוא מועיל לכאבי צד וחזה, לעוויתות, לשיעול ישן ולכיח, ולנפיחויות בסרעפת. הוא מרפא גם סחרחורת, רעד, אוֹפִּיסְתוֹטוֹנוֹס, ומחלות טחול ומותניים, וכן צמרמורות. בחנק הרחם נותנים אותו להרחה בחומץ; בשאר המקרים נותנים אותו לשתייה ומשפשפים אותו בשמן. הוא מועיל גם נגד תרופות מזיקות.

כבר הזכרנו 3 מינים של פרג תרבותי והבטחנו לדון במינים אחרים הגדלים מאליהם. במין התרבותי הלבן טוחנים את הגביע עצמו ושותים אותו ביין כדי להירדם. הזרע מרפא צרעת הפיל. מן הפרג השחור מפיקים חומר מרדים בחיתוך הגבעול — כפי שמייעץ דִיאָגוֹרַס, כשהוא תופח; ולדברי יוֹלָאס, לאחר תום הפריחה — בשעה השלישית של יום בהיר, כלומר לאחר שהטל התייבש עליו. מורים לחרוץ מתחת לראש ולגביע; בשום מין אחר אין חורצים את הראש עצמו.

את המיץ הזה, וכן את מיצו של כל עשב, קולטים בצמר, או — אם הוא מועט, כמו בחסה — בציפורן האגודל; ולמחרת אוספים את מה שהתייבש. אולם מיץ הפרג שופע: מעבים אותו, לשים לכסניות ומייבשים בצל. אין לו רק כוח מרדים; אם שותים ממנו בשפע, הוא אף ממית מתוך שינה. קוראים לו אופיום. כך ידוע לנו שבבבילים שבספרד מת אביו של פּוּבְּלִיוּס לִיקִינְיוּס

קֵייקִינָה, איש במעלת פריטור, לאחר שמחלה חשוכת מרפא השניאה עליו את החיים; וכך מתו גם רבים אחרים.

משום כך פרצה מחלוקת גדולה. דִיאָגוֹרַס וְאֶרַסִיסְטָרָטוֹס גינו אותו לחלוטין כממית, ואף אסרו להזליפו, מפני שהוא מזיק לראייה. אַנְדְרֵאַס הוסיף שאין הוא מעוור מיד רק מפני שמזייפים אותו באלכסנדריה. אך לימים לא נפסל השימוש בו בתרופה המפורסמת המכונה διὰ κωδυῶν (דִיאָ קוֹדִיאוֹן).

גם מזרעו הכתוש מכינים לכסניות בחלב לשינה, וכן לכאבי ראש עם שמן ורדים; עם אותו שמן מזליפים אותו גם לכאב אוזניים. מורחים אותו בחלב נשים על שיגדון — וכך משתמשים גם בעלים עצמם — וכן בחומץ על שושנה ועל פצעים. עם זאת, אני עצמי הייתי פוסל את הוספתו למשחות עיניים, ועל אחת כמה וכמה לאלה המכונות λεξιπυρέτους (לֶקְסִיפִּירֶטוּס), ולמשחות מעכלות ולתרופות מעיים.

עם זאת, את הפרג השחור נותנים ביין לחולי מעיים. כל פרג תרבותי גדול יותר: ראשיו עגולים, ואילו ראשי פרג הבר ארוכים וקטנים, אך כוחו רב יותר לכל השימושים. מבשלים ושותים אותו נגד נדודי שינה, ובאותם מים רוחצים את הפנים. המשובח ביותר גדל במקומות יבשים שממעט בהם הגשם. כשמבשלים את הראשים עצמם ואת העלים, המיץ נקרא מֶקוֹנְיוֹן, וכוחו חלש בהרבה משל האופיום.

המבחן הראשון לאופיום הוא הריח — שהרי אי־אפשר לשאת אופיום טהור — ואחר כך במנורה: הלהבה צריכה לדלוק צלולה, ורק לאחר שכבתה צריך לעלות הריח; דברים אלה אינם קורים באופיום מזויף. המזויף גם נדלק בקושי רב יותר וכבה שוב ושוב. מבחן נוסף לטהור הוא במים: הוא צף כעננה קטנה,

ואילו המזויף מתגבש לבועות. אך המופלא מכול הוא שאפשר לזהותו בשמש הקיץ: הטהור מזיע ומתמוסס עד שהוא נעשה דומה למיץ טרי. מְנֻסִידֵס סבור שמוטב לשמרו בתוספת זרע שיכרון, ואחרים — בתוך פול.

מין ביניים בין התרבותיים לבריים, מפני שהוא צומח מאליו אך בשדות, כינינו רוֹאַס וגם 'תועה'. יש הקוטפים אותו ומיד אוכלים אותו עם כל הגביע. הוא מרוקן את המעיים. 5 ראשים המבושלים ב־3 הֲמִינוֹת יין ונשתים אף מביאים שינה.

מין אחד של פרג בר מכונה קרטיטיס: הוא שחור, גובהו אמה, שורשו עבה וקליפתי וגביעו כפוף כקרן קטנה. עליו קטנים ודקים יותר משל יתר מיני הבר. זרעו זעיר ומבשיל בעונת הקציר; חצי אַצָטַבּוּלוּם ממנו ביין דבש מטהר את המעיים.

העלים הכתושים בשמן מרפאים ארגמה אצל בהמות משא. שורש במידת אַצָטַבּוּלוּם, המבושל ב־2 סֶקְסְטָאריוּסִים עד למחצית, ניתן למחלות המותניים והכבד. העלים עם דבש מרפאים גחלת. יש המכנים מין זה גְלָאוּקִיוֹן, ואחרים פרליון, שכן הוא גדל במקום החשוף לאוויר הים או בקרקע מלוחה־נתרית.

מין אחר של פרגי הבר נקרא הֵרַקְלִיוֹן, ואצל אחרים אפרודס. כשמביטים בעליו מרחוק הם נראים כדרורים; שורשו פרוש על פני הקרקע וזרעו מוקצף. ממנו מקבל אריג הפשתן את ברקו. בקיץ כותשים אותו במכתש. הוא מועיל ביותר למחלת הנפילה, כשנותנים אַצָטַבּוּלוּם זרע ביין לבן — שכן הוא גורם להקאה — וכן לתרופה המכונה διὰ κωδυῶν (דִיאָ קוֹדִיאוֹן) ולתרופת הגרון המכונה אַרְטֶרִיאָקֶה.

את התרופה הזאת מכינים מראשיו של פרג זה או של כל פרג בר: משרים 120 ראשים במשך יומיים ב־3 סֶקְסְטַאַרְיוּסִים מי גשמים, מבשלים אותם באותם מים, אחר כך מייבשים את המיץ ושוב מבשלים אותו עם דבש על אש קלה עד שנותרה מחצית. לימים הוסיפו 6 דְּרַכְמוֹת מכל אחד מאלה — כרכום, הִיפּוֹקִיסְטִיס, לבונה וְאַקַקְיָה — וכן סֶקְסְטַאַרְיוּס יין־צימוקים כרתי. כל זה לשם ראווה; הבריאות הפשוטה והעתיקה ההיא מבוססת על פרג ודבש בלבד.

המין השלישי הוא הטיתימלון — מכנים אותו מקונה, ואחרים פרליון — בעל עלה כפשתה, פרח לבן וראש בגודל פול. אוספים אותו כשהגפן פורחת ומייבשים בצל. שתיית חצי אַצֶטַבּוּלוּם זרע ביין דבש מטהרת את המעיים. ראש ירוק או יבש של כל פרג, כשהוא נמרח, מקל דמעת בעיניים. אופיום ביין נקי, אם ניתן מיד, עומד בפני עקיצות עקרבים. יש המייחסים זאת רק לפרג השחור, אם טוחנים את ראשיו או עליו.

יש גם רגלת בר, המכונה פֶּפְּלִיס, שכוחה אינו רב בהרבה מזה של התרבותית. מיוחסים לה שימושים ראויים לציון: כשאוכלים אותה ומניחים אותה על הפצעים היא משככת את רעלי החצים ואת ארס נחשי הַהֶמוֹרוֹאִיס וְהַפְּרֶסְטֵר, ואף מוציאה את הארס מן הפצע; ומיצה הסחוט, כשהוא נשתה ביין צימוקים, מועיל נגד שיכרון. כשאין הצמח עצמו, זרעו מועיל באותה מידה. הוא עומד גם בפני פגעי מים; כשהוא כתוש ביין ומונח כרטייה הוא מועיל לכאב ראש ולכיבים, ושאר כיבים הוא מרפא בלעיסה עם דבש.

באותה דרך מניחים אותה גם על ראשי תינוקות ועל טבור שצנח. נגד דמעת מניחים אותה עם קמח שעורה קלויה על המצח והרקות של בני כל גיל, ועל העיניים עצמן — עם חלב ודבש. לעיניים הבולטות ממקומן משתמשים בעלים

כתושים עם קליפות פול; ולשלפוחיות — עם קמח שעורה קלויה, מלח וחומץ. כשהיא נלעסת חיה היא מרגיעה כיבי פה ונפיחות חניכיים, וכן כאבי שיניים; מיץ המרתח מרפא כיבים בשקדים.

יש שהוסיפו מעט מור. כשהיא נלעסת היא מייצבת שיניים מתנדנדות, מחזקת את הקול ומרחיקה צמא. היא מרגיעה כאבי צוואר עם עפץ, זרע פשתה ודבש במידות שוות; מחלות שדיים — עם דבש או חרס קִימוֹלִי; והיא מועילה לקצרי נשימה כששותים את הזרע עם דבש.

כשהיא נאכלת בסלט היא מחזקת את הקיבה. בקדחות בוערות מניחים אותה עם קמח שעורה קלויה, וגם בלעיסה לבדה היא מקררת אפילו את המעיים. היא עוצרת הקאות. בדיזנטריה ובמורסות פנימיות אוכלים אותה בחומץ או שותים עם כמון, ובטנסמוס נותנים אותה מבושלת. היא מועילה לחולי מחלת הנפילה במאכל או במשקה; להסדרת הווסת נותנים אֲצָטָבוּלוּם ממנה ביין תירוש מבושל; ועל שיגדון חם ועל שושנה מורחים אותה עם מלח.

שתיית מיצה מועילה לכליות ולשלפוחית ומגרשת תולעי מעיים. לכאבי פצעים מניחים אותה בשמן עם קמח שעורה קלויה. היא מרככת גידים נוקשים. מֶטְרוֹדוֹרוֹס, שכתב את ἐπιτομὴν ῥιζοτομουμένων (אֶפִּיטוֹמֵן רִיזוֹטוֹמוּמֶנוֹן), סבר שיש לתת אותה להפרשות שלאחר לידה. היא מעכבת את התאווה המינית ואת חלומות האהבה.

אביו של איש במעלת פריטור, מראשי ספרד, הוא אדם שאני מכיר; מחמת מחלות חשוכות מרפא בענבל היה נושא את שורשה תלוי בחוט על צווארו, מלבד במרחצאות, וכך נפטר מכל אי־הנוחות. יתרה מזו, מצאתי אצל מחברים

שמי שמורח בה את ראשו לא יסבול נזלת שנה שלמה. עם זאת, סבורים שהיא מקהה את הראייה.

כוסברה אינה נמצאת בין צמחי הבר. מוסכם שהמצרית היא המשובחת ביותר. כשהיא נשתית ומונחת כרטייה היא מועילה נגד מין נחש אחד המכונה אַמְפִיסְבֵּנָה. כתושה היא מרפאה גם פצעים אחרים ופצעונים ליליים; וכן כל נפיחות ומקבץ מוגלה עם דבש או צימוקים, ונפיחויות מפשעה כשהיא כתושה בחומץ. יש המורים לבלוע 3 גרגרי זרע בקדחת שלישונית לפני ההתקף, או למרוח מספר גדול יותר על המצח.

יש הסבורים שמועיל גם להניחה מתחת לכר לפני זריחת השמש. לכוסברה ירוקה כוח רב לצנן חום בוער. היא מרפאה עם דבש או צימוקים גם כיבים מתפשטים; וכן מחלות אשכים, כוויות וגחלת, ומחלות אוזניים. עם חלב אישה היא מרפאה דמעת בעיניים. שתיית הזרע במים עוצרת הפרשות מן הבטן והמעיים; ובכולרה שותים אותו עם פיגם.

שתיית הזרע עם מיץ רימון ושמן מגרשת את היצורים שבקרביים. קְסֶנוֹקְרָטֵס מוסר דבר מופלא, אם אמת הוא: הווסת נעצרת ליום אחד אם נשים שותות גרגר אחד, ליומיים אם 2, ולמספר ימים כמספר הגרגרים שנטלו. מַרְקוּס וָארוֹ סבור שאפשר לשמר כל בשר בלא שיתקלקל בקיץ באמצעות כוסברה כתושה, כמון וחומץ.

יש גם מלוח בר. פִּיתָגוֹרַס גינה אותו בטענה שהוא גורם למיימת, לצהבת ולחיוורון, מתעכל בקושי רב, ואף האשים אותו בכך שכל דבר הגדל לצדו בגנים נעשה חלוש. דְיוֹנִיסְיוּס וְדְיוֹקְלֵס הוסיפו שנגרמות ממנו מחלות רבות, שאין

לבשלו אלא בהחלפת המים פעמים רבות, שהוא מזיק לקיבה וגורם לנמשים ולחטטיות.

אני תמה מדוע מסר סולון מִסְמִירְנָה שקשה לגדלו באיטליה. הִיפּוֹקְרַטֵס מזליף אותו עם סלק למחלות הרחם. לִיקוּס מְגַאֲפּוֹלִיס נתן אותו לשתייה נגד חיפושיות קַנְתָרִיס; הוא סבר שמועיל למרוח אותו, מבושל או חי, על נפיחויות מפשעה, על שחינים בתחילתם ועל כל התקשות, וכן עם דבש, חומץ וְיָתֵר על שושנה, ובאותה דרך על שיגדון. אומרים שהוא מסיר ציפורניים נגועות בגרדת בלי ליצור כיב.

יש שנותנים את זרעו עם דבש גם לצהבת; משפשפים בו את קנה הנשימה ואת השקדים בתוספת יָתֵר; ומניעים את המעיים במבושל, לבדו או עם חלמית או עדשה. הם אף מעוררים הקאות. במין הבר צובעים את השיער ומשתמשים בו לכל המטרות שנכתבו לעיל.

לעומת זאת, שני מיני החלמית — התרבותי והבר — זוכים לשבחים רבים. מבדילים 2 סוגים לפי גודל העלה. את הגדולה בין התרבותיות מכנים היוונים מלופה; את האחרת הם סבורים שכינו מלכה מפני שהיא מרככת את הבטן. מבין מיני הבר, זו שעלה גדול ושורשיה לבנים נקראת אלתיאה; ובשל עוצמת פעולתה יש המכנים אותה פְּלִיסְטוֹלוֹכְיָה.

כל אדמה שזורעים בה חלמית נעשית דשנה יותר. היא יעילה נגד עקיצותיהם של כל בעלי העוקץ, ובייחוד עקרבים, צרעות ודומיהם, וכן עכביש השדה. יתרה מזו, מי שמשח את גופו מראש באחד ממיניה הכתושים בשמן, או נושא אותם עליו, אינו נעקץ. עלה המונח על עקרב גורם לו קהות. הם מועילים גם נגד רעלי העופרת הלבנה. כשהם חיים ומרוחים עם אַפְרוֹנִיטְרוֹן הם מוציאים

כל קוץ; וכששותים את מרתחם עם שורשם ומקיאים, הם מנטרלים, לדברי אחדים, את ארס ארנבת הים.

על אותם צמחים מוסרים עוד פלאים, ובעיקר שמי שישתה מדי יום חצי קיאתון ממיצו של אחד מהם יהיה נקי מכל מחלה. לאחר שהרקיבו בשתן הם מרפאים כיבים מפרישים בראש; עם דבש — חזזיות וכיבי פה. מרתח השורש מרפא קשקשי קרקפת ושיניים מתנדנדות. בשורש של החלמית בעלת הגבעול היחיד דוקרים סביב השן הכואבת עד שהכאב פוסק.

אותו שורש מנקה נפיחויות צוואריות, בלוטות האוזן ונפיחויות מפשעה בלי ליצור פצע, אם מוסיפים רוק אדם. שתיית הזרע בין שחור משחררת מליחה ומבחילה. השורש, כשהוא קשור בצמר שחור, מועיל למחלות השדיים; וכשהוא מבושל בחלב וניטל כמרק במשך 5 ימים הוא מרפא שיעול.

סֶקְסְטִיוּס נִיגֶר אומר שהחלמיות מזיקות לקיבה. אוֹלִימְפִיאַס מִתְּבָאִי אומר שהן גורמות להפלה עם שומן אווז; אחדים אומרים שנשים מיטהרות אם הן נוטלות מלוא חופן מעליהן בשמן וביין. מכל מקום מוסכם שיולדות משתחררות מהר יותר אם פורסים את העלים תחתיהן; מיד לאחר הלידה יש לסלקם, כדי שהרחם לא יצא בעקבות הוולד.

ליולדות בצום נותנים לשתות גם הֵמִינָה ממיץ מרתח החלמית ביין. יתרה מזו, את הזרע קושרים לזרועם של מי שאינם יכולים לרסן את איבר מינם. הצמחים האלה נועדו כל כך לאהבה, עד שֶׁקְסָנוֹקְרָטֵס מוסר כי זריית זרע החלמית החד־גבעולית על טיפול בנשים מגבירה את תשוקתן בלי גבול, וכמוה קשירת 3 שורשים סמוכים. בטנסמוס, בדיזנטריה ובמחלות פי הטבעת מועיל

ביותר להזליף אותה או לרחוץ בה. לחולי מלנכוליה נותנים 3 קיאתונים מיץ פושר, ולמשוגעים — 4; ולחולי מחלת הנפילה נותנים הֶמִינָה ממיץ המרתח.

מיץ זה נמרח פושר גם על הסובלים מאבנים, מתפיחות, מכאבי בטן או מאופיסתוטונוס. על שושנה ועל כוויות מניחים עלים שבושלו בשמן, ועל התפרצות פצעים — עלים חיים עם לחם. מיץ המרתח מועיל לגידים, לשלפוחית ולכרסום המעיים; ובמאכל ובהזלפה הוא מרכך את הרחם. כשמחדירים את מיץ המרתח דרך המעי הוא עושה את היציאות קלות.

שורש האלתיאה יעיל יותר בכל הדברים שנמנו לעיל, ובייחוד לעוויתות ולקרעים. כשהוא מבושל במים הוא עוצר את המעיים; ביין לבן הוא מרפא נפיחויות צוואריות, בלוטות האוזן ודלקות בשדיים. עלים המבושלים ביין ונמרחים מסירים נפיחויות מפשעה; ואותם עלים, מיובשים ומבושלים בחלב, מרפאים במהירות רבה כל שיעול, ממאיר ככל שיהיה.

הִיפּוֹקְרָטֵס נתן לפצועים הצמאים מחמת אובדן דם לשתות את מיץ מרתח השורש, והניח את השורש עצמו עם דבש ושרף על הפצעים, וכן על חבורות, נקעים ונפיחויות. כפי שנאמר לעיל, הניח אותו גם על שרירים, גידים ומפרקים; ולסובלים מעווית ולחולי דיזנטריה נתן אותו לשתייה ביין. מופלא שמים בתוספת שורש זה מסמיכים תחת כיפת השמים ואף קופאים. כוחו רב יותר ככל שהוא טרי יותר.

גם לחומעה פעולות דומות, ויש לה גם מין בר. יש המכנים אותו אוקסליס, בני עמנו רוּמֶקְס, ואחרים חומעת־סוסים; טעמו קרוב לטעם התרבותית, עליו מחודדים, צבעו כשל סלק לבן ושורשו קטן מאוד. הוא יעיל ביותר לנפיחויות צוואריות עם שומן חזיר. מין אחר מכונה בדרך כלל אוקסילפתון; הוא דומה

יותר לתרבותית, אך עליו חדים ואדומים יותר, והוא גדל רק בביצות. יש המוסרים גם על הידרולפתון, הגדל במים, ועל היפולפתון אחר, גדול מן התרבותית, לבן וצפוף יותר.

מיני הבר מרפאים עקיצות עקרב, ומי שנושא אותם אינו נעקץ. אם שוטפים את הפה במיץ השורש שבושל בחומץ הוא מועיל לשיניים; ואם שותים אותו — לצהבת. הזרע מרפא מחלות קיבה קשות להתרה. שורש ההיפולפתון, בייחוד, מסיר ציפורניים נגועות בגרדת.

שתיית 2 דְּרַכְמוֹת מן הזרע ביין משחררת חולי דיזנטריה. זרע האוקסילפתון, שנרחץ במי גשמים, מועיל ליורקי דם בתוספת אַקַקְיָה בגודל עדשה. מן העלים והשורש מכינים לכסניות משובחות ביותר, בתוספת נָתֶר ומעט לבונה. בעת השימוש ממסים אותן בחומץ.

אבל את המין התרבותי מורחים על המצח נגד דמעת בעיניים. בשורשו מטפלים בחזזיות ובצרעת; כשהוא מבושל ביין — בנפיחויות צוואריות ובבלוטות האוזן; בשתייה ביין — באבנים; ובמריחה — בטחול. הוא מועיל באותה מידה לחולי מעיים, דיזנטריה וטנסמוס. הרוטב העשוי מאותו שורש יעיל יותר לכל הדברים האלה, וגם מעורר גיהוקים, משתן ומסלק ערפל מן העיניים. הוא מסלק גם גירוד בגוף כשמוסיפים אותו לאמבטי המרחצאות או מורחים אותו קודם לכן לבדו, בלי שמן.

השורש מחזק גם את השיניים בלעיסה; כשהוא מבושל ביין הוא עוצר את המעיים, ואילו העלים פותחים אותם. סולון הוסיף, כדי שלא נשמיט דבר, גם בולפתון, הנבדל רק בגובה השורש; שתייתו ביין מצטיינת בפעולתה נגד דיזנטריה.

אשר לחרדל, שכבר תיארנו 3 ממיניו התרבותיים, פִּיתָגוֹרַס פסק שהוא הראשון במעלה בין הדברים שכוחם עולה כלפי מעלה, מפני שאין דבר החודר יותר ממנו לנחיריים ולמוח. כתוש בחומץ הוא נמרח על הכשות נחשים ועקיצות עקרבים; והוא מסלק רעל פטריות. נגד ליחה מחזיקים אותו בפה עד שהוא נמס, או מגרגרים אותו במי דבש.

לכאב שיניים לועסים אותו; לענבל מגרגרים אותו בחומץ ובדבש. הוא מועיל ביותר לקיבה נגד כל חולייה; כשאוכלים אותו הוא מקל על הריאות להוציא ליחה. נותנים אותו גם לקצרי נשימה ולחולי מחלת הנפילה, 3 פעמים ביום, עם מיץ מלפפונים. הוא מטהר את החושים ואת הראש בעיטושים, מרכך את המעיים ומעורר וסת ושתן. לסובלים ממיימת מניחים אותו כתוש עם תאנה וכמון, בחלקים של שליש כל אחד.

בריחו, כשהוא מעורב בחומץ, הוא מעורר נשים שהתעלפו ממחלת הנפילה או מהתהפכות הרחם, וכן חולי לתרגיה. מוסיפים טוֹרְדִילוֹן — זהו זרע ממין הסלי — ואם הלתרגיה כבדה יותר מורחים אותו עם תאנה בחומץ על הרגליים ואף על הראש. בכוחו הצורב וביצירת שלפוחיות הוא מרפא כאבים ישנים בחזה, במותניים, במפרקי הירך ובכתפיים, ובכל איבר שיש להוציא ממנו פגעים הטמונים בעומק הגוף. בהתקשות גדולה מניחים אותו בלי תאנה; ואם חוששים מכוויה קשה יותר, מניחים אותו דרך שתי שכבות בד.

משתמשים בו עם אוכרה אדומה נגד קרחת, וכן נגד ספחת, צרעת, כינמת, טטנוס וְאוֹפִּיסְתוֹטוֹנוֹס. מורחים גם לחיים מחוספסות או עיניים מעורפלות במיצו עם דבש. את המיץ סוחטים ב־3 דרכים, מחממים אותו בכלי חרס

בשמש במידה מָתוֹנָה. מן הגבעולון יוצא גם מיץ חלבי; טיפה ממנו, לאחר שהתקשתה, מרפאה כאב שיניים.

משרים את הזרע והשורש בתירוש, כותשים אותם ושותים מלוא חופן כדי לחזק את הגרון, הקיבה, העיניים, הראש וכל החושים, ואף נגד יגיעות של נשים — מן הדרכים הבריאות ביותר לריפוי. בשתייה בחומץ הוא גם מסלק אבנים. מורחים אותו עם דבש ושומן אווז או שעווה קִפְּרִיסָאִית על כתמים כחולים וחבורות. גם שמן מופק מן הזרע לאחר שהושרה בשמן ונסחט; משתמשים בו לנוקשות הגידים, למותניים, למפרקי הירך ולצמרמורות.

אומרים שלצמח הבר המכונה אַדֶרֶקָה טבעו של החרדל ואותן פעולות; הוא גדל על קליפת קנים ממש מתחת לציצתם. רבים המליצו על המרוביון בין הצמחים הראשונים במעלה. היוונים מכנים אותו פְּרַסִיוֹן, אחרים לינוסטרופון, ויש המכנים פילופדה או פִילוֹכֶרֶס; הוא מוכר מכדי שיידרש לתארו. עליו וזרעו הכתושים מועילים נגד נחשים, כאבי חזה וצד ושיעול ישן. הוא מועיל במיוחד גם ליורקי דם, כשמבשלים במים את ענפיו עם דוחן־הזנב כדי למתן את חריפות המיץ. מניחים אותו עם שומן על נפיחויות צוואריות.

יש המורים לחולי שיעול לשתות בצום זרע ירוק בכמות ששתי אצבעות תופסות, לאחר שבושל עם חופן כוסמין בתוספת מעט שמן ומלח. אחרים סבורים שאין דומה לתרופה זו: סוחטים מיץ מָרוּבִּיוֹן ומיץ שומר, 3 סֶקְסְטָאְרִיוּסִים מכל אחד, מבשלים אותם עד 2 סֶקְסְטָאְרִיוּסִים, מוסיפים סֶקְסְטָאְרִיוּס דבש ושוב מבשלים עד 2 סֶקְסְטָאְרִיוּסִים; שותים מדי יום כף מן התרופה בקיאתון מים.

כשהוא כתוש בדבש הוא מועיל להפליא למחלות איברי המין הזכריים. בחומץ הוא מנקה חזיזות; והוא מועיל לקרעים, לעוויתות, לספסטיות ולגידים. שתייתו עם מלח וחומץ פותחת את המעיים, וכן מוציאה את וסת הנשים ואת השליה. קמחו היבש עם דבש יעיל ביותר לשיעול יבש, וכן לנמק ולפטריגיום. המיץ מועיל עם דבש לאוזניים, להפרשות מן האף, לצהבת ולהפחתת המרה; והוא מן החומרים המעטים שכוחם רב נגד רעלים.

העשב עצמו, עם אִירִיס ודבש, מנקה את הקיבה ואת הכיח מן החזה; הוא משתן, אך בעלי כיב בשלפוחית או מחלות כליה צריכים להיזהר ממנו. אומרים שהמיץ גם משפר את צלילות הראייה. קַסְטוֹר מוסר 2 מיני מָרוּבְּיוֹן, שחור ולבן, והוא מעדיף את הלבן. הוא מכניס את מיצו לביצה ריקה ויוצק את הביצה עצמה, בתוספת דבש בחלק שווה, כשהתערובת פושרת; הוא מבטיח שהיא תבקע מורסות פנימיות, תנקה ותרפא אותן לחלוטין. הוא מורח גם על פצעי נשיכת כלב את הצמח הכתוש בשומן חזיר ישן.

סבורים שהסרפילון נקרא כך מן הזחילה, האופיינית למין הבר, בייחוד על סלעים; התרבותי אינו זוחל אלא גדל לגובה טפח. המין הגדל מאליו שמן יותר, ועליו וענפיו לבנים יותר. ענפיו ועליו המבושלים ביין יעילים נגד נחשים, ובייחוד נגד הַקָּנְכְּרִיס, נגד נדלים יבשתיים וימיים ונגד עקרבים. כששורפים אותו ריחו מבריח את כולם, והוא מועיל במיוחד נגד ארסם של יצורי ים.

לכאבי ראש מורחים את מרתחו בחומץ על הרקות והמצח עם שמן ורדים, וכן על חולי טירוף קדחתני ולתרגיה. נגד כאבי בטן, קשיי השתנה, דלקות גרון והקאות שותים 4 דְּרַכְמוֹת במים; למחלות הכבד נותנים 4 אוֹבּוֹלִים מן העלים, ולטחול — בחומץ. ליורקי דם טוחנים אותו ב־2 קיאתונים חומץ ודבש.

סִיסִימְבְּרִיוֹן הבר, שיש המכנים תימבראיון, גובהו אינו עולה על רגל. המין הגדל במקומות מושקים דומה לגרגיר הנחלים, וכשהוא כתוש הוא יעיל נגד בעלי חיים בעלי עוקץ, כגון צרעות ודומיהן. המין הגדל ביובש ריחני, משולב בזרים ועליו צרים יותר. שניהם משככים כאב ראש וכן דמעת, כפי שמוסר פִּילִינוּס.

יש המוסיפים לחם, ואחרים מבשלים אותם לבדם ביין. כשהוא מונח בלילות ומוסר בימים, הוא מרפא בתוך 4 ימים גם פצעונים ליליים ופגמים בעור פני נשים. הוא עוצר הקאות, שיהוק, כאבי בטן ורפיון קיבה, בין שנאכל ובין ששותים את מיצו. אין לתת אותו לנשים הרות אלא אם העובר מת, שכן אפילו בהנחה חיצונית הוא מוציאו. שתייתו ביין משתנת, ומין הבר אף מסלק אבנים. כשמזליפים אותו עם חומץ על הראש הוא מעורר את מי שצריכים להישאר ערים.

זרע הפשתה משמש עם חומרים אחרים, אך גם לבדו הוא משפר פגמים בעור פני נשים ומסייע לחדות הראייה במיצו. הוא מרגיע דמעת עם לבונה ומים או עם מור ויין; נפיחויות סמוך לאוזן — עם דבש, שומן או שעווה; רפיון הקיבה — כשהוא נזרה כקמח שעורה קלויה; ודלקות גרון — כשהוא מבושל במים ובשמן ונמרח עם אניס.

קולים אותו כדי שיעצור את המעיים. לחולי מעיים ולחולי דיזנטריה מניחים אותו בחומץ. לכאבי כבד אוכלים אותו עם צימוקים; לשחפת מועילות ביותר תרופות ליקוק העשויות מן הזרע. קמח הזרע, בתוספת נֶתֶר או מלח או אפר, מרכך התקשות שרירים, גידים, מפרקים, צוואר וקרומי המוח. אותו קמח עם תאנה... מבשל ומבשיל את הנגע; ואילו עם שורש מלפפון הבר הוא מוציא כל דבר הדבוק בגוף, וכך גם שברי עצמות.

כשהוא מבושל ביין הוא מונע מכיב להתפשט; עם דבש הוא מרפא התפרצויות של ליחה. הוא משפר ציפורניים מחוספסות עם כמות שווה של גרגיר, ומחלות אשכים ובקע עם שרף ומור; נמק — במים; וכאבי קיבה — עם חילבה, לאחר שמבשלים סֶקְסָטָאַרְיוּסִים מכל אחד במי דבש. למחלות מסוכנות של המעיים והחזה משתמשים בו בחוקן עם שמן או דבש.

הַבְּלִיטוֹן נראה חסר כוח, בלי טעם או חריפות כלשהי; משום כך אצל מְנַנְדֶר בעלים מטיחים את שמו כעלבון בנשותיהם. הוא מזיק לקיבה ומטריד את הבטן עד כדי כך שהוא עלול לגרום לאדם כולרה. עם זאת, אומרים ששתייתו ביין מועילה נגד עקרבים; שמורחים אותו על יבלות בכפות הרגליים; ושהוא מועיל לטחול ולכאב ברקות עם שמן. הִיפּוֹקְרַטֵס סבור שאכילתו עוצרת את הווסת.

את המאום מגדלים באיטליה רק רופאים, ואף מהם מעטים מאוד. יש לו 2 מינים. את הנכבד יותר מכנים אַתָמַנְטִיקוּם או אַתָמָנִיקוּם: יש האומרים מפני שאתמס גילה אותו, ואחרים מפני שהמשובח ביותר נמצא בְּאַתָמַנְיָה. עליו וגבעולו דומים לשמיר; לעיתים גובהו 2 רגליים. שורשיו רבים, אלכסוניים ושחורים, וחלקם אף עמוקים; צבעו אדמדם פחות משל המין האחר. שתיית השורש הכתוש או מרתחו במים משתנת, מסלקת להפליא תפיחות בקיבה, וכן כאבי בטן ומחלות שלפוחית ורחם. למפרקים הוא ניתן עם דבש... וכשהוא נמרח עם סלרי על בטן התינוקות התחתונה הוא מעורר שתן.

הנחשים הקנו לשומר את תהילתו: בטעימתו הם משילים את זקנתם, כפי שאמרנו, ומשיבים את חדות עיניהם במיצו; מכאן הבינו שגם ערפול ראיית האדם מוקל במיוחד באמצעותו. את המיץ אוספים כשהגבעול תופח, מייבשים

בשמש ומערבים בדבש. המשובח ביותר נעשה בְּהִיבֶּרְיָה מן הטיפות הזבות. מפיקים אותו גם מזרע טרי ומשורשים שנחתכו בתחילת הלבלוב.

בסוג זה יש גם מין בר הנקרא היפומרתון, ואחרים מכנים אותו מִירְסִינָאוֹן. עליו גדולים יותר, טעמו חריף יותר, קומתו גבוהה יותר ועוביו כעובי מקל; שורשו לבן. הוא גדל במקומות חמים וסלעיים. דִיוֹקְלֶס מסר גם מין אחר של היפומרתון, בעל עלים ארוכים וצרים וזרע כשל כוסברה.

ברפואת השומר התרבותי משתמשים בזרע הנשתה בין נגד עקיצות עקרבים והכשות נחשים. את המיץ מזליפים גם לאוזניים, והוא ממית את התולעים שבתוכן. את הצמח עצמו מוסיפים כמעט לכל התבלינים, והוא מתאים במיוחד לרטבים חמצמצים; ואף מניחים אותו מתחת לקרומי הלחם. הזרע מכווץ קיבה רפויה גם כשהוא ניטל בקדחת; כשהוא כתוש במים הוא מרגיע בחילה, והוא משובח ביותר לריאות ולכבד. במידה מֻתוֹנָה הוא עוצר את המעיים, משתן, ושתייתו מועילה לכאבי בטן. כשהמרתח נשתה מחמת חוסר חלב הוא ממלא את השדיים.

השורש הניטל עם טיזנה מנקה את הכליות, וכן מיץ השורש המבושל הניטל ביין. שתיית השורש ביין מועילה גם לסובלים ממיימת ולעוויתות. את העלים מורחים בחומץ על נפיחויות בוערות; הם מסלקים אבנים מן השלפוחית ומעוררים תאווה מינית. בכל דרך שניטל הוא מרבה זרע, והוא מיטיב מאוד עם איברי המין, בין שמרחיצים אותם במרתח השורש ביין ובין שמורחים את השורש כתוש בשמן. רבים מורחים את השורש עם שעווה גם על חבורות. נגד נשיכת כלב משתמשים במיץ הזרע או בשורש עם דבש, ונגד רב־רגל — ביין.

ההיפומרתון חזק יותר לכל המטרות, ובייחוד מסלק אבנים; עם יין קל הוא מועיל לשלפוחית ולווסת המתעכבת אצל נשים. זרעו יעיל משורשו. המידה בשניהם היא הכמות ששתי אצבעות תופסות, לאחר שנכתשה והוספה למשקה. פֶּטְרִיכוס, שכתב על נחשים, ומִיקִיוֹן, שכתב על צמחים הנלקטים בשורשיהם, סברו שאין דבר יעיל מן ההיפומרתון נגד נחשים; ואכן גם נִיקַנְדֶר לא הציבו בין האחרונים במעלה.

הקנבוס גדל תחילה ביערות, ושם עליו שחורים ומחוספסים יותר. אומרים שזרעו מכבה את כוח ההולדה של גברים. המיץ ממנו מוציא תולעים מן האוזניים וכל בעל חיים שחדר לתוכן, אך גורם כאב ראש. כוחו גדול כל כך, עד שאומרים כי בהזלפתו למים הוא מקריש אותם; ומשום כך, כשנותנים אותו לבהמות משא לשתייה במים, הוא מסייע לשלשול. השורש המבושל במים מרכך מפרקים מכווצים, וכן שיגדון והתקפים דומים. על כוויות מורחים אותו חי, אך מחליפים אותו לעיתים קרובות לפני שיתייבש.

לכלך זרע דומה לשמיר. זה המתפצל מגבעול יחיד בצמרתו נחשב נקבה. את הגבעולים אוכלים מבושלים, ומשבחים אותם בכבישה במי מלח ובדבש כמועילים לקיבה; אך אם אוכלים רבים מהם הם גורמים כאב ראש. שותים את השורש במשקל דָּנָרְיוּס ב־2 קיאתונים יין נגד נחשים, וגם מניחים את השורש עצמו על הפגיעה. כך הוא מרפא גם כאבי בטן; ובשמן ובחומץ הוא מועיל נגד הזעת יתר, אפילו בקדחות.

מיץ הכלך פותח את המעיים כשבולעים כמות בגודל פול. הליבה הירוקה מועילה לרחם ולכל אותן מחלות. לעצירת דם שותים 10 גרגרי זרע כתושים ביין, או עם הליבה. יש הסבורים שיש לתת לחולי מחלת הנפילה כף ממנו מן

היום הרביעי עד השביעי של הירח. טבע הכלך עוין מאוד לצלופחי מוּרֶנָה, שהרי הם מתים אם הוא נוגע בהם. קַסְטוֹר סבר שמיץ השורש תורם רבות גם לצלילות העיניים.

כבר דיברנו בין ירקות הגן על זריעת הקוצים, ולכן אל נדחה גם את רפואתם. יש 2 מיני בר: האחד מסתעף יותר מיד מן הקרקע, והאחר עבה ובעל גבעול יחיד. לשניהם עלים מעטים וקוצניים וראשים עטורי קוצים; אך השני מוציא בין הקוצים פרח ארגמני, המלבין במהירות ונישא ברוח. היוונים מכנים אותו σκόλυμον (סְקוֹלִימוֹן).

לפני פריחתו כותשים וסוחטים אותו, ומריחת המיץ ממלאת מחדש מקומות שהתקרחו. מספרים ששורשו של כל אחד מן המינים, כשהוא מבושל במים, מעורר צמא אצל שותיו. הוא גם מחזק את הקיבה ומועיל לרחם... ואם נאמין למסורת, הוא אף תורם דבר־מה להולדת זכרים. כך מכל מקום כתב גָּלָאוּקִיאַס, שנראה כי חקר את הקוצים בקפדנות רבה ביותר. הלחלוחית דמוית המסטיק של הקוצים משביחה את ריח הפה.

ועתה, כשאנו עומדים להיפרד מצמחי הגן, נוסיף תרכובת אחת מפורסמת ביותר העשויה מהם נגד בעלי חיים ארסיים, שנחקקה בחרוזים על אבן במקדש אַסְקְלֶפְיוּס בקוס: משקל 2 דָּנָרְיוּסִים סרפילון; וכמות שווה מכל אחד — אופופנקס ומאום; משקל דָּנָרְיוּס אחד של זרע תלתן; 6 דָּנָרְיוּסִים מכל אחד — זרע אניס, זרע שומר, אמי וסלרי; ו־12 דָּנָרְיוּסִים קמח בקיה. כותשים ומנפים את כל אלה, ולשים ביין המשובח ביותר שאפשר להשיג לכסניות שמשקל כל אחת וִיקְטוֹרִיאָטוּס. נותנים אחת מהן בתוך 3 קיאתונים יין.

מספרים שבתריאקה זו השתמש המלך אַנְטִיוֹכוֹס הגדול נגד כל בעלי החיים הארסיים, מלבד האפעה.

תולדות הטבע, ספר עשרים ואחד

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים ואחד

קָאטוֹ הורה לזרוע בגנים גם פרחים לעטרות. עדינותם של הפרחים, יותר מכול, אינה ניתנת לתיאור, שכן לאיש אין היכולת לדבר עליהם בקלות שבה טבע הדברים מציירם, בייחוד כשהוא משתעשע בפראות ובשמחת פריונו הגדולה בשלל צורות רב כל כך.

שהרי את שאר הדברים הוליד הטבע לשם שימוש ומזון, ולכן העניק להם שנים ואף דורות; ואילו פרחים וריחות הוא מוליד ליום אחד — אזהרה גדולה לבני האדם, כפי שגלוי לעין, כי הדברים הפורחים בהדר הרב ביותר הם הממהרים ביותר לנבול. אך אפילו הציור לא יספיק לשחזר את מראה הצבעים ואת מגוון תערובותיהם: בין שגוונים מתחלפים ורבים נקשרים זה בזה, ובין שחוטים נפרדים של כל מין רצים במעגל, באלכסון ובהיקף, עטרה בתוך עטרה.

הקדמונים השתמשו בעטרות דקות יותר, שכינו סטרופי, ומהן נולד השם סטרופיולה. אכן, גם עצם הכינוי נעשה משותף רק באיחור, שכן רק העטרות שבפולחן ואלה שניתנו כאותות כבוד צבאיים תבעו לעצמן את השם קוֹרוֹנֶה. אך כשנעשו מפרחים נקראו סרטה, אם מן הפועל serere, לקשור, ואם מן

המילה series, שרשרת; מנהג זה נעשה מקובל גם אצל היוונים רק בזמן מאוחר למדי.

כי בראשונה היו מכתירים בענפי עצים את המנצחים בתחרויות הקודש. אחר כך החלו לגוון את העטרות בתערובת רבגונית של פרחים, שהעצימה לסירוגין את הריחות ואת הצבעים. את החידוש המציאו בְּסִיקְיוֹן כישרונו של הצייר פָּאוּסִיאַס וּגְלִיקֶרָה שוזרת העטרות, שאותה אהב מאוד: ציורו חיקה את יצירתה, והיא, כשהייתה מתגרה בו, גיוונה את מעשיה, וכך נערכה תחרות בין האמנות לטבע. לוחות מעין אלה של אותו אמן קיימים גם עתה, ובראשם התמונה המכונה סטפנפלוקוס, שבה צייר אותה עצמה.

הדבר אירע אחרי הָאוֹלִימְפִּיאָדָה המאה. משהתקבלו אפוא עטרות הפרחים, הופיעו מעט אחר כך אלה המכונות מצריות, ואחריהן עטרות חורף, שנעשו — בשעה שהאדמה מסרבת לתת פרחים — משבבי קרן צבועים. בהדרגה התגנב הכינוי גם לרומא: בראשונה נקראו קורולות בגלל דקותן, ואחר כך קורולריה, משהחלו להינתן עשויות לוח נחושת דק, מוזהב או מוכסף.

קְרַאסוּס דִיוֶוס היה הראשון שחיקה עלים בכסף ובזהב ונתן עטרות כאלה במשחקים שערך. נוספו עליהן גם סרטי לָמְנִיסְקוֹס, שהוספתם נחשבה לכבוד לעטרות עצמן, בעקבות העטרות הָאֶטְרוּסְקִיוֹת, שאליהן אסור היה לחבר אלא סרטי זהב. זמן רב היו הסרטים חלקים; פּוּבְּלִיוּס קְלַאוּדִיוּס פּוּלְכֶר היה הראשון שהנהיג את עיטורם בתבליט, ואף הוסיף רדידי מתכת לרצועות הפילירה שמהן נעשו הסרטים.

אף על פי כן, לעטרות הייתה תמיד סמכות, גם לאלה שנקנו בניצחון במשחקים. שכן בזמן המשחקים ירדו האזרחים עצמם להתחרות בקרקס, וגם

שלחו את עבדיהם ואת סוסיהם. מכאן אותו חוק בלוחות השנים־עשר: 'מי שקנה עטרה בעצמו או בכספו — תינתן לו בשל גבורתו.' איש לא פקפק כי עטרה שבה זכו עבדיו או סוסיו נקראת בחוק 'נקנתה בכספו'. ומה היה אפוא הכבוד? שלאחר מותו יהיה מותר להניחה, בלא עונש, עליו ועל הוריו, הן בשכבם בבית והן בהינשאם החוצה. בנסיבות אחרות אפילו עטרות משחקים לא היו מותרות לשימוש חופשי, וכאן ניכרה חומרה גדולה.

לוּקְיוּס פוּלְוִיוּס, חלפן כספים, נאשם שבימי המלחמה הַפּוּנִית השנייה הביט בשעות היום מן המרפסת שלו אל הַפּוֹרוּם ועטרת ורדים לראשו; בפקודת הסנאט נלקח לבית הסוהר ולא שוחרר עד תום המלחמה. פּוּבְּלִיוּס מוּנָאטְיוּס הסיר מעל פסל מַרְסְיָאס עטרת פרחים והניחה על ראשו, ובשל כך הורו הטריומווירים לקחתו לכבלים.

הוא ערער אל טְרִיבּוּנֵי הַפְּלֶבְּס, והם לא התערבו לטובתו — שלא כבאתונה, שם צעירים החוגגים במשתאות היו פוקדים עוד לפני הצהריים גם את אספות החכמים לשמוע את תורתם. אצלנו אין דוגמה אחרת להפקרות הזאת מלבד בתו של אַוּגוּסְטוּס האלוהי, שבגלל פריצותה בלילות נאנקות רשומותיו של אותו אל כי מַרְסְיָאס הוכתר.

אשר לפרחים, העם הרומי חלק כבוד כזה לְסִקִיפְיוֹ בלבד. הוא כונה סָרָאפְיוֹ בגלל דמיונו לסוחר חזירים מסוים. הוא מת בעודו טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס, אהוב מאוד וראוי למשפחת האפריקנים, אך בעיזבונו לא היה כסף להוצאות הלוויה. לפיכך תרם העם אַסִים ושכר את שירותי הקבורה, ובכל מקום שבו הובל המת פיזרו פרחים מכל חלון הצופה אל הדרך.

כבר אז היו העטרות אות כבוד לאלים, ללארים הציבוריים והפרטיים, לקברים ולרוחות המתים; והסמכות העליונה נודעה לעטרה המעוצבת ביד, כפי שאנו מוצאים בטקסי הַסָּאלִיִּים ובסעודות החגיגיות. אחר כך עברו לעטרות ורדים, והפאר התקדם עד שלא מצאו עוד חן אלא בעלים בלבד, תפורים יחד; ובהמשך הובאו העלים מהודו או אף מעבר להודו. לשיא המותרות נחשבת נתינת עטרות מעלי נרד או מאריג משי רבגוני הספוג בבשמים. זהו הקצה האחרון שאליו הגיעה מותרות הנשים.

אצל היוונים כתבו הרופאים מְנֶסִיתֵאוּס וְקַלִימַכוֹס חיבורים מיוחדים על העטרות המזיקות לראש, שכן גם בזה טמון גורם כלשהו לבריאות, ובייחוד בשתייה ובשמחה, כשכוח הריחות מתגנב בהיחבא. ידועה תחבולתה הנפשעת של קְלֵאוֹפַּטְרָה. מסופר כי בהכנות למלחמת אַקְטִיוּם, כאשר אַנְטוֹנְיוּס חשש אף מחסדיה של המלכה ולא אכל אלא מאכלים שנטעמו מראש, השתעשעה בפחדו: היא משחה ברעל את הפרחים שבקצה עטרתה והניחה אותה על ראשה. אחר כך, כשהשמחה גברה, הזמינה את אַנְטוֹנְיוּס לשתות את העטרות. מי היה חושד במארב כזה? הוא תלש את עטרתו אל גביע ועמד לשתות, אך היא עצרה אותו בידה ואמרה: 'ראה, מַרְקוּס אַנְטוֹנְיוּס, אני היא זו שאתה נשמר מפניה בשיטת הטעימה החדשה הזאת; וכי חסרים לי הזדמנות או אמצעי, אילו יכולתי לחיות בלעדיך?' היא ציוותה מיד להביא שומר ולגרום לו לשתות, והוא מת בו במקום.

על הפרחים... שנזכרו לעיל כתב תֵאוֹפְרַסְטוֹס אצל היוונים; מבין בני עמנו היו שכותרתם לספריהם הייתה 'אנתולוגיקון', אך איש, ככל שמצאתי, לא דן בפרחים עצמם. מובן שגם אנו לא נשזור כאן עטרות — שהרי זה דבר קל־ערך — אלא נזכיר מן הפרחים את הדברים שיירא ראויים.

בני עמנו הכירו רק מינים מעטים מאוד של פרחי עטרה בין צמחי הגן, וכמעט רק סיגליות וורדים. הוורד נולד למעשה מקוץ יותר משהוא נולד משיח; הוא גדל גם בסנה, ושם אף ריחו נעים, אף כי הפרח קטן. כל ורד מנץ תחילה כשהוא סגור בקליפה גרגרית; זו תופחת, מתחדדת לניצנים ירוקים, מאדימה בהדרגה, נבקעת ונפתחת, ובמרכז הגביע היא חובקת באבקנים את ראשיהם הצהובים. השימוש בו בעטרות הוא מן המועטים ביותר.

משרים אותו בשמן, ומנהג זה קיים כבר מימי טרויה, כפי שמעיד הוֹמֵרוֹס. מלבד זאת הוא נכנס לבשמים, כפי שאמרנו. יש לו גם שימושים רפואיים בפני עצמו: בשל חריפותו העדינה משלבים אותו ברטיות ובתרופות לעיניים, ואף מושחים בו את מעדני השולחן, בלא חשש רב לקלקול.

המינים המפורסמים ביותר שמנו בני עמנו הם הוורד הַפְּרֶנֶסְטִינִי וְהַקַּמְפָּנִי. אחרים הוסיפו את הַמִּילֶטִי, שצבעו עז מאוד ואין בו יותר משנים־עשר עלים; הקרוב אליו הוא הַטָּרְכִינִי, האדום פחות; אחריו הָאַלַבַּנְדִי הזול יותר, שעליו לבנבנים; והזול מכולם הוא הספיניולה, שעליו רבים מאוד אך זעירים. שכן הוורדים נבדלים במספר העלים, בחספוסם או בחלקותם, בצבעם ובריחם.

במינים הדלים ביותר יש חמישה עלים, ואחר כך מספרים גדולים יותר, עד למין המכונה ורד מאה־העלים. הוא גדל בְּקַמְפַּנְיָה שבאיטליה וביוון סביב פִּילִיפִּי, אך שם אינו תוצרת האדמה המקומית: הר פנגאיון הסמוך נושא ורדים בעלי עלים רבים וקטנים; התושבים מעבירים אותם ושותלים, והם משתבחים מעצם הנטיעה. ואולם אין המין הזה הריחני ביותר, וגם לא זה שעליו הרחבים או הגדולים ביותר; בקיצור, חספוס קליפת הפרח הוא סימן לריחו.

קַאֲיפְּיוֹ, בימי שלטונו של טִיבֶּרְיוּס קיסר, טען שאין לשלב את ורד מאה־העלים בעטרות אלא בקצותיהן, כמין צירים, מפני שאינו ראוי לא בריחו ולא במראהו. יש גם ורד שבני עמנו מכנים 'יווני', והיוונים לִיכְנִיס; הוא אינו גדל אלא במקומות לחים, לעולם אינו עולה על חמישה עלים, גודלו כשל סיגלית ואין לו כל ריח. ויש מין אחר המכונה גְּרַקוּלָה, שעליו מכונסים וגלולים; הוא אינו נפתח אלא אם כופים עליו ביד, נראה תמיד כאילו אך נולד ועליו רחבים מאוד.

מין אחר נפרש מגבעול דמוי חלמית ועליו כעלי זית — מכנים אותו מוקיטום; ובגודלו בין אלה עומד מין סתווי המכונה קורוניולה. כולם חסרי ריח מלבד הקורוניולה והוורד הגדל בסנה. בכל הדרכים האלה מזייפים את הוורד. וגם הוורד האמיתי עולה מאוד באיכותו לפי הקרקע: בְּקִירֵנָה הוא הריחני ביותר, ולכן הבושם שם משובח מאוד; וּבְקַרְתָּגוֹ שבספרד הוא מקדים לפרוח במשך כל החורף. גם מזג האוויר משנה: בשנים מסוימות הוא גדל ריחני פחות, ובכלל כל ורד ריחני יותר במקומות יבשים מאשר בלחים.

הוורד אינו רוצה להיזרע בקרקע שמנה, חרסיתית או מושקית; הוא מסתפק בטל ואוהב במיוחד אדמה זרועת אבנים ושברי בניין. הוורד הַקַּמְפָּנִי מקדים, הַמִּילֶטִי מאחר, אך הַפְּרֶנֶסְטִינִי הוא האחרון לחדול מפריחתו. חופרים סביבו עמוק יותר מאשר סביב תבואה ופחות מאשר סביב גפנים. הוא גדל באיטיות רבה מזרע, המצוי בתוך הקליפה, ממש מתחת לפרח, ומכוסה פלומה. משום כך מעדיפים לשתלו מחתיכות גבעול. מין אחד, חיוור וקוצני, בעל זמורות ארוכות מאוד וחמישה עלים — והוא מין יווני נוסף — נשתל גם מעיני השורש, כמו קנה.

כל ורד משתבח בגיזום ובצריבה. גם בהעתקה, כמו גפנים, הוא נקלט באופן הטוב והמהיר ביותר אם שותלים ייחורים שאורכם ארבע אצבעות או יותר לאחר שקיעת הפליאדות, ואחר כך מעתיקים אותם עם בוא רוח פאבוניוס, במרווחים של רגל, וחופרים סביבם תכופות. המבקשים להקדים את פריחתו יוצקים מים חמים לתעלה בעומק רגל סביב השורש, כאשר הגביע מתחיל לנץ.

השושן בא מיד אחרי הוורד באצילותו, ואף יש לו קרבה מסוימת לבושם ולשמן הקרוי לִילִינוּם. גם כשהוא משולב בין ורדים הוא נאה במיוחד, שכן הוא מתחיל לפרוח באמצע עונת פריחתם.

אין פרח שגבעולו גבוה יותר: לעיתים הוא מגיע לשלוש אמות, אך צווארו תמיד רפה ואינו עומד במשא הראש. לובן השושן מופלא. מבחוץ הוא מפוספס, ומן הבסיס הצר הוא מתרחב בהדרגה כתבנית סָל, שפתותיו כפופות לאחור סביבו, ובמרכז ניצבים זיר דק ואבקנים בעלי ראשים כצבע הכרכום. כך כפולים בו הריח והצבע: של הגביע לחוד ושל האבקן לחוד, וההבדל דק. בשימוש לבושם ולשמן אין מזלזלים גם בעלים. יש פרח דומה לו הגדל בין שיחים בצמח המכונה קונבולוולום; אין לו ריח ולא צבע כרכום בפנים, ורק הלובן דומה — מעין ניסיון ראשוני של הטבע הלומד לעשות שושנים.

שושנים לבנות נשתלות בכל הדרכים שבהן נשתל הוורד, ונוסף על כך גם מן ה'דמעה' שלהן, כמו הִיפּוֹסֶלִינוֹן. אין דבר פורה מהן: שורש אחד מוציא לעיתים קרובות חמישים בצלים. יש גם שושן אדמדם, שהיוונים מכנים קרינון ואחרים מכנים את פרחו קינורודון. המשובח ביותר גדל בְּאַנְטִיוֹכְיָה וּבְלָאוֹדִיקֵאָה שבסוריה, ואחר כך בְּפָסֵלִיס; זה הגדל באיטליה תופס את המקום הרביעי.

יש גם שושנים ארגמניות, לעיתים בעלות גבעול כפול, ששורשן רק בשרני יותר ובצלן גדול יותר, אך יחיד; מכנים אותן נרקיס. למין אחר של הנרקיס פרח לבן וגביע ארגמני. הבדל נוסף בינם לשושנים הוא שעלי הנרקיס יוצאים מן השורש; המשובחים שבהם גדלים בהרי לִיקְיָה. למין השלישי כל שאר התכונות זהות, אך גביעו ירוק. כולם מאחרים לפרוח: הם פורחים אחרי זריחת אַרְקְטוּרוֹס ובמשך תקופת שוויון הסתיו.

גם באלה מצאה תחבולת האדם דרך הרכבה מפלצתית. בחודש יוּלִי אוספים את גבעולי השושן המתייבש ותולים אותם בעשן. אחר כך, כאשר קשריהם מתגלים, משרים אותם בחודש מַרְס במשקעי יין שחור או יווני כדי שיקלטו את הצבע, ואז שותלים אותם בגומות ויוצקים סביבם הֶמְינָה של משקעי יין. כך נוצרים שושנים ארגמניים; ופלא הוא שדבר נצבע כדי שייוולד צבוע.

הכבוד הבא שייך לסיגליות, ולהן מינים רבים: ארגמניות, צהובות ולבנות, וכולן נשתלות בשתילים כירק. מבין אלה הגדלות מעצמן במקומות שטופי שמש ודלי קרקע, לארגמניות עלה רחב יותר היוצא מיד מן השורש והוא בשרני; הן לבדן מובדלות מן האחרות בשם יווני, ונקראות איה, ומהן נקרא האריג הארגמני־סגלגל יאנתינוס. מבין התרבותיות הכבוד הרב ביותר שייך לצהובות; מיניהן הם הַטוּסְקוּלָנִי וזה המכונה ימי, שעליו רחבים מעט יותר אך ריחו חלש יותר. הסיגלית הַקָלַטִינִית חסרת ריח לחלוטין ועליה קטנים; היא מתת הסתיו, וכל האחרות — מתת האביב.

הקרוב לה הוא הקלתה, שצבעו כצבעה ו... גודלו. במספר עליו הוא עולה על הסיגלית הימית, שאינה עולה על חמישה; אך בריחו הוא נופל ממנה, שכן ריח

הקלתה כבד, ולא קל מריחו של הצמח המכונה מטאטא מלכותי, אף כי בו העלים הם המדיפים ריח ולא הפרחים.

גם בבקר רק השורש ריחני; יש המכנים אותו נרד כפרי. אֶרִיסְטוֹפָאנֵס, משורר הקומדיה העתיקה, מעיד שבעבר נהגו להכין בשמים מן השורש הזה; מכאן היו שטעו וכינו אותו 'ברברי'. ריחו קרוב לריח הקינמון. הוא גדל בקרקע רזה שאינה לחה.

צמח דומה לו מאוד מכונה קומברטום; עליו צרים עד שהם מידקקים לחוטים והוא גבוה מן הבקר. אלה בלבד משמשים לתפירה בעטרות. יש לתקן גם את טעותם של מי שכינו את הבקר 'נרד כפרי', שכן יש עשב אחר המכונה כך, והיוונים מכנים אותו אסרון; כבר תיארנו את מראהו וצורתו בין מיני הנרד. אדרבה, אני מוצא שהשם אסרון ניתן לו מפני שאינו מצורף לעטרות.

כרכום הבר הוא הטוב ביותר. כלל לא כדאי לגדלו באיטליה, שכן ערוגות שלמות מתבשלות עד כדי סְקְרוּפּוּלוֹס אחד בלבד. זורעים אותו מפקעת השורש. הכרכום התרבותי רחב, גדול ומבריק יותר, אך חלש הרבה יותר; הוא מתנוון בכל מקום ואינו פורה אפילו בְּקִירֵנָה, אף שפרחיה משובחים תמיד. המקום הראשון באיכות שייך לכרכום הַקִּילִיקִי, ובייחוד להר קוֹרִיקוֹס שם; אחריו לזה של הר אוֹלִימְפּוֹס בְּלִיקִיָה, ואז לזה של קֶנְטוּרִיפֶּה בסיציליה. יש שנתנו את המקום השני לכרכום מִתֵּרָה.

אין דבר המזויף כמותו. בוחנים את טוהרו בהנחתו על היד: אם הוא מרשרש כדבר שביר, הוא אמיתי, שכן כרכום לח — תוצאה של הזיוף — חש בכך. מבחן אחר הוא שאם משיבים את היד אל הפנים, הוא צורב קלות את הפנים ואת העיניים.

יש מין תרבותי אחד, המכונה בפי העם דיאלוקון, שהוא עדין מאוד אף שאיכותו בינונית. מנגד, מגרעתו של הכרכום הַקִּירֵנִי היא שהוא כהה מכל כרכום ונובל במהירות הרבה ביותר. בכל מקום הטוב ביותר הוא הבשרני ביותר ובעל הזירים הקצרים; הגרוע ביותר הוא זה שריחו מעופש. מוּקְיָאנוֹס מוסר שֶׁבְּלִיקְיָה מעתיקים אותו בשנה השביעית או השמינית לקרקע מעובדת, וכך מחדשים אותו בשעה שהוא מתנוון. בשום מקום אין משתמשים בו לעטרות, שהרי זה עשב שעליו צרים כמעט כחוטים. אך הוא מתאים להפליא ליין, ובייחוד למתוק, וכותשים אותו כדי למלא את התיאטראות בריחו.

הוא פורח ימים ספורים בעת שקיעת הפליאדות, ודוחק את הפרח מבעד לעלה. הוא מוריק בתקופת היפוך החורף ואז קוטפים אותו; מייבשים אותו בצל, וטוב עוד יותר בחורף. גם שורשו בשרני ומאריך ימים יותר משל אחרים. הוא אוהב שדורכים ושוחקים אותו, ומשגשג יותר דווקא כשהורסים אותו; לכן הוא שופע במיוחד ליד שבילים ומעיינות. כבר בימי טרויה חלקו לו כבוד; מכל מקום, הוֹמֵרוֹס משבח שלושה פרחים אלה: לוטוס, כרכום ויקינתון.

בכל חומרי הריח, ואף בכל העשבים, יש הבדלים בצבע, בריח ובמיץ. רק לעיתים רחוקות אין טעמו של דבר ריחני מר, ולהפך, דברים מתוקים הם ריחניים רק לעיתים רחוקות; משום כך גם יינות ריחניים יותר מתירוש, וכל צמחי הבר ריחניים יותר מן התרבותיים. ריחם של אחדים נעים יותר ממרחק, אך מתקהה כשמקרבים אותם, כמו הסיגלית.

ורד טרי מדיף ריח ממרחק, ויבש — מקרוב יותר. כל פרח ריחו חריף יותר באביב ובשעות הבוקר; ככל שהיום נוטה לצהריים הוא מתקהה. גם פרחים צעירים ריחניים פחות מבוגרים, אך הריח החריף מכול הוא באמצע חייהם.

ורד וכרכום ריחניים יותר כשקוטפים אותם בימים בהירים, וכל הפרחים ריחניים יותר בארצות חמות מאשר בקרות. עם זאת, במצרים הפרחים כמעט אינם ריחניים, מפני שהאוויר ערפילי ורטוב מטל בגלל הנהר הגדול. במתיקות ריחם של אחדים יש גם כבדות.

צמחים אחדים אינם מדיפים ריח בעודם ירוקים בגלל לחות יתרה, כגון בּוּקָרָס, הוא גרגרנית יוונית. בפרחים מימיים אין הריח קיים כלל בלא מיץ, כמו בסיגלית, בוורד ובכרכום; ואילו כל המימיים שאין בהם מיץ ריחם כבד, כמו בשני מיני השושן. לְאַבְּרוֹטוֹנוּם וְלָאַמָרָקוּם ריחות חריפים. אצל אחדים רק הפרח נעים ושאר החלקים חסרי כוח, כמו בסיגלית ובוורד.

מבין צמחי הגן הריחניים ביותר הם היבשים, כגון פיגם, נענע וסלרי, וכן אלה הגדלים במקומות יבשים. אחדים נעשים ריחניים יותר עם הגיל, כגון חבושים, ואף ריחניים יותר לאחר קטיפתם מאשר על שורשיהם. אחדים אינם מריחים אלא אם שוברים או משפשפים אותם, אחרים רק לאחר הסרת קליפתם, ויש שאינם מריחים אלא כששורפים אותם, כגון לבונה ומור. כל הפרחים מרירים יותר כשהם כתושים מאשר כשהם שלמים.

אחדים שומרים על ריחם זמן רב כשהם יבשים, כגון מלילוטוס. אחדים מבשמים את המקום עצמו, כמו הָאִירִיס, ואף את העץ כולו ששורשיו נוגעים בו. ההספריס ריחני יותר בלילה, ומכאן שמו. אין בעל חיים ריחני, אלא אם נאמין למה שנאמר על הפנתרים.

גם את ההבדל הזה אין להשמיט: דברים ריחניים רבים אינם שייכים כלל לפרחי העטרות, ובהם הָאִירִיס וְהַסָּלְיוּנָקָה, אף ששניהם בעלי ריח אציל ביותר. הָאִירִיס משובח רק בשל שורשו, הגדל לשימוש בבשמים וברפואה.

המשובח ביותר גדל בְּאֵילִירִיקוּם, וגם שם לא באזורי החוף אלא בחורשות שלאורך הַדַּרְינוֹן והנרונה; הבא אחריו גדל במקדוניה, ושורשו ארוך מאוד, לבנבן ודק.

במקום השלישי עומד הָאִירִיס האפריקני, הגדול מכולם והמר ביותר בטעמו. גם לָאֵילִירִי שני מינים: רפניטיס, הקרוי על שם דמיונו לצנון והוא הטוב יותר, וריזוטומוס. הטוב ביותר אדמדם מעט ומעורר עיטוש כשנוגעים בו. גבעולו זקוף, אמה גובהו; פריחתו רבגונית כקשת השמים, ומכאן שמו. גם הָאִירִיס הַפִּיסִידִי אינו נחשב גרוע.

המבקשים לחפור את השורש יוצקים סביבו מי דבש שלושה חודשים מראש, ובפיוס זה כביכול מתחנפים לאדמה. לאחר שסימנו סביבו שלושה מעגלים בחוד חרב וחפרו אותו, הם מרימים אותו מיד אל השמים. טבעו חם, וכשנוגעים בו הוא מעלה שלפוחיות ככווייה. מעל הכול מצווים שהחופרים יהיו טהורים. הוא נפגע במהירות רבה מתולעים נוברות, לא רק לאחר שהתייבש אלא גם בעודו באדמה. בעבר נחשב שמן הָאִירִיס מלפקדה ומֵאֵלִיס למשובח ביותר — כי זה זמן רב גם מגדלים אותו — וכיום זה הבא מִפַּמְפִילְיָה; אך הַקִּילִיקִי הוא המהולל ביותר, וכן זה הבא מארצות הצפון.

הַסָּלִיוּנָקָה, שעלה קצר למדי ואינו ראוי לשזירה, מחוברת לשורש מרובה־סעיפים. היא עשב יותר משהיא פרח, צפופה כאילו נכבשה ביד, ובקיצור יוצרת כר קטן ממין מיוחד. פָּאנוֹנְיָה מולידה אותה, וכן המדרונות שטופי השמש בְּנוֹרִיקוּם ובהרי האלפים, ובסביבת העיר אֶפּוֹרֶדְיָה. כה מתוק ריחה, עד שהחלה לשמש סחורה רווחית.

נעים ביותר להניחה בין בגדים, כשם שהיוונים מניחים את עשב הפוליון, הנודע בשבחי מוּסָאיוּס וְהֶסְיוֹדוֹס, המכריזים שהוא מועיל לכול ומעל הכול גם לתהילה ולמשרות כבוד. אכן מופלא הוא, אם אמת הדבר שמוסרים: בבוקר עליו לבנים, בצהריים ארגמניים ובשקיעת השמש כחולים. שני מינים לו: מין השדה גדול יותר; את מין הבר, הקטן יותר, מכנים אחדים טאותריון. עליו דומים לשיער השיבה של אדם, יוצאים מיד מן השורש ולעולם אינם גבוהים מטפח.

די נאמר על הפרחים הריחניים. המותרות, השמחות שבבושם ניצחו את הטבע, העמידו מולם גם בבגדים את הפרחים המצטיינים בצבעם. אני מבחין בשלושה צבעים ראשיים: האדום שבקוקום, המקבל ברק מרומז מחנו של ורד כהה, ובארגמני צור — אלה שנצבעו פעמיים ואלה הַלָּקוּנְיִים; והאמטיסטי, הנגזר גם הוא מן הסיגלית ונוטה לארגמן, ואותו כינינו יאנתינוס. שכן אנו עוסקים בסוגים המתפצלים למינים רבים.

השלישי הוא הצבע המכונה במדויק קוֹנְכִילִי, ובו גוונים רבים: אחד נראה בַּהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן ובפרח דק כלשהו, והוא בדרך כלל רווי יותר; אחר נראה בחלמית ונוטה לארגמן; ואחר בסיגלית המאוחרת, והוא החי ביותר בין גוני הקונכיות. עתה מצמידים שווים מול שווים, והטבע והמותרות נאבקים. אני רואה שהכבוד לצהוב הוא העתיק ביותר, והוא הותר כולו לנשים בצעיפי הכלולות שלהן; ואולי משום כך אינו נמנה עם הצבעים הראשיים, כלומר המשותפים לגברים ולנשים, שכן השותפות היא שהעניקה את הבכורה.

אין ספק שהאמרנטוס מביס אותנו. למעשה הוא שיבולת ארגמנית יותר משהוא פרח, וגם הוא חסר ריח. מופלא בו שהוא נהנה להיקטף וצומח מחדש

בשפע רב יותר. הוא מופיע בחודש אוֹגוּסְט ומתקיים עד הסתיו. הבכורה למין הָאֶלְכְּסַנְדְרוֹנִי, הנשמר לאחר קטיפתו; ובדרך מופלאה, לאחר שכל הפרחים כלו, הוא שב לחיים כשמרטיבים אותו במים ויוצר עטרות חורף. כל טבעו גלום בשמו, שניתן לו מפני שאינו נובל. גם שמותיהם של הקיאנוס וְהַהוֹלוֹכְּרִיסוֹס מציינים את צבעם.

כל הפרחים האלה לא היו בשימוש בימי אֶלְכְּסַנְדֶּר הגדול, שכן המחברים הסמוכים ביותר למותו שתקו עליהם; מכאן ברור שהם נעשו מקובלים לאחר מכן. אך מי יפקפק שהיוונים גילו אותם, שהרי איטליה משתמשת בשמותיהם היווניים?

אולם, הֶרְקוּלֵס עדי, הפטליון עצמו העניק שם לפרח הגדל בסתיו וסביב הסבכים. רק צבעו משובח, והוא צבע ורד־הבר; עליו קטנים וחמישה במספר. מופלא בפרח הזה שקצהו כפוף ושמן הקשרים יוצאים עלים מפותלים; בגביע זעיר ורבגוני הם מקיפים זרע צהוב. גם הבליון צהוב, ובו חמישים וחמישה זירים קטנים הערוכים ככסיות. פרחי אחו אלה מכתירים את השדות בפריחתם, אך רובם חסרי שימוש ולכן חסרי שם; ולא זו בלבד, אלא שאנשים שונים מעניקים שמות שונים אף לאלה עצמם.

לכריסוקומה, או כְּרִיסִיטִיס, אין שם לָטִינִי. גובהה טפח, אשכולותיה שעירים ומבהיקים כזהב, שורשה שחור וטעמו בין עפיץ למתוק; היא גדלה במקומות סלעיים ומוצלים.

משסיימנו כמעט גם עם הצבעים הנודעים ביותר, עובר הדיון אל העטרות המוצאות חן רק בגיוונן. שני מינים להן, שכן אחדות עשויות מפרחים ואחרות מעלים. הייתי מגדיר כפרח את פרחי הרותם, שהרי קוטפים גם את הצהוב

שלהם; וכן את הרודודנדרון ואת הזיזיפה המכונה קַפְּדוֹקִית, שפרחיה ריחניים ודומים לפרחי הזית. בתוך הסבכים גדל הקיקלמינום, שעליו נוסיף דברים במקום אחר; פרחו, שצבעו קולוסיני, מתקבל בעטרות.

בין הצמחים המכתירים בעליהם תופסים את המקום הראשון הסמילקס, הקיסוסים ואשכולותיהם, שעליהם דיברנו די הצורך במקום שעסק בשיחים. יש גם מינים אחרים שיש לציינם בשמות יווניים, משום שלרוב לא טרחו בני עמנו במינוח זה; ורובם גדלים בארצות זרות. בכל זאת עלינו לחקור אותם, שכן אנו מדברים על הטבע ולא על איטליה.

וכך נכנסו לעטרות בשל עליהן המלוטרום, הספיראה, הָאוֹרִיגָנוּם, הקנאורון שֶׁהִיגִינוּס מכנה קַסְיָה, והקוניזה שהוא מכנה קוּנִילָגוֹ; המליסופילון, המכונה אפיאסטרום; וְהַמֶּלִילוֹטוּס, שאנו מכנים סרטולה קַמְפַּנָה. המשובח ביותר גדל בְּקַמְפַּנְיָה שבאיטליה; אצל היוונים — בְּסוּנְיוֹן, ואחריו הַכַּלְקִידִי והכרתי, ובכל מקום זה הגדל בקרקע מחוספסת ופראית. השם סרטולה שכבר השתלט על הצמח הוא ראיה שבעבר נהגו לעשות ממנו עטרות. ריחו ופרחו קרובים לכרכום, והצמח עצמו אפרפר; המשובח ביותר הוא בעל העלים הקצרים והבשרניים ביותר.

גם התלתן מכתיר בעליו. שלושה מינים לו: היוונים מכנים אחד מיניאנתס, ואחרים אספלטיון; עליו גדולים יותר ובו משתמשים שוזרי העטרות. המין השני, שעליו מחודדים, הוא אוקסיטריפילון; השלישי קטן מכולם. בין אלה יש בעלי גבעולים סיביים, כגון מָרָתוֹן, היפומרתון ומיופונון.

משתמשים גם בפרולות, באשכולות הקיסוס ובפרחיו הארגמניים, ובמין אחר שלהם הדומה לוורדי־בר. אך גם באלה רק הצבע מהנה ואין ריח. לקנאורון שני

מינים, שחור ולבן; הלבן גם ריחני, ושניהם מסועפים. הם פורחים אחרי שוויון הסתיו. גם לָאוֹרִיגָנוּם שני מינים המשמשים לעטרות: לאחד אין זרע כלל, והמין הריחני מכונה כרתי.

גם לקורנית שני מינים, לבן ושחרחר. היא פורחת סביב היפוך הקיץ, ואז הדבורים קוטפות ממנה, והדבר משמש אות לתנובת הדבש: מגדלי הדבורים מצפים לתנובה רבה כשהיא פורחת בשפע. הגשמים מזיקים לה ומפילים את פרחיה. אין אפשרות להבחין בזרע הקורנית, אף שזרע הָאוֹרִיגָנוּם, זעיר ככל שהוא, אינו נסתר מן העין. אך מה הועיל לטבע להסתירו? הוא מצוי, כידוע, בפרח עצמו, וכשזורעים את הפרח הצמח נובט.

מה לא ניסו בני האדם? לדבש הָאַטִי יצא השם הטוב בעולם כולו; לכן העבירו את הקורנית מַאַטִיקָה, ומלמדים אותנו שהיא נזרעת בקושי רב מפרחה. אך חוק אחר של הטבע עמד למכשול: הקורנית האטית אינה מתקיימת אלא במשב רוח הים. דעה עתיקה זו חלה אמנם על כל קורנית; משום כך חשבו שאינה גדלה בְּאַרְקַדְיָה, כשם שסברו שהזית אינו גדל אלא בתוך שלוש מאות סטדיות מן הים. אך כיום ידוע לנו שמישורי האבן בפרובינקיה נַרְבּוֹנֶנְסִיס מכוסים קורנית; כמעט כל הכנסתם באה ממנה, שכן אלפי ראשי צאן מתכנסים מאזורים רחוקים כדי לרעות בה.

גם לקוניזה המשמשת לעטרות שני מינים, זכר ונקבה. ההבדל בעלה: עלה הנקבה דק יותר, מצטמצם וצר יותר, וערוך כרעפים; הזכר גם מסועף יותר. אף פרחו בהיר יותר. שניהם מאחרים לפרוח, אחרי זריחת אַרְקְטוּרוֹס. ריח הזכר כבד יותר, וריח הנקבה חריף יותר, ולכן ראוה כמתאימה יותר נגד נשיכות בעלי

חיים. לעלי הנקבה ריח דבש; לשורש הזכר קוראים אחדים לִיבַּנוֹטִיס, שעליו דיברנו.

גם עתה משתמשים לעטרות רק בעליהם של פרח יוּפִיטֶר, אַמָרָקוּם, המרוקלס, אַבְּרוֹטוֹנוּם, הֶלֶנְיוּם, סִיסִימְבְּרְיוּם וְסָרְפִּילוּם; כולם מעוצים כמו הוורד. פרח יוּפִיטֶר מוצא חן רק בצבעו ואין בו ריח, וכך גם הפרח המכונה ביוונית φλόξ (פְלוֹקְס). ואולם הן הענפים הן העלים של הצמחים האלה ריחניים, מלבד הסרפילום. אומרים שֶׁהַהֶלֶנְיוּם נולד מדמעותיה של הֶלֶנָה, ולכן זה שבאי הֶלֶנָה הוא המשובח ביותר; זהו שיח המשתרע על הקרקע בענפים שאורכם תשעה טפחים ועליו דומים לעלי סרפילום.

הָאַבְּרוֹטוֹנוּם פורח בקיץ, ריחו כבד אך נעים, ופרחו זהוב. כשהוא חופשי הוא גדל מעצמו ומרבה את עצמו בהברכה מקצות ענפיו; אך מגדלים אותו טוב יותר מזרע מאשר משורש או מייחור, ואף מזרע אין הדבר נטול קושי. מעתיקים את השתילים בקיץ — וכך גם את הָאַדוֹנִיוּם. שניהם רגישים מאוד לקור, ואף על פי כן נפגעים משמש רבה מדי. אולם לאחר שהתחזקו הם מסתעפים כמו פיגם. ריחו של הַלֶּאוּקַנְתֶמוּם דומה לריח הָאַבְּרוֹטוֹנוּם; זהו צמח רב־עלים בעל פרח לבן.

דְיוֹקְלֶס הרופא והעם הַסִּיקוּלִי קראו אַמָרָקוּם לצמח שמצרים וסוריה קוראות לו סמפסוקום. זורעים אותו בשתי דרכים, בזרע ובענף; הוא מאריך ימים יותר מן הצמחים שנזכרו לעיל וריחו עדין יותר. לָאַמָרָקוּם זרע רב, כמו גם לָאַבְּרוֹטוֹנוּם; אבל לָאַבְּרוֹטוֹנוּם שורש יחיד היורד עמוק, ואילו שורשי האחרים נאחזים קלות בפני הקרקע. את שאר הצמחים זורעים בדרך כלל בראשית הסתיו, ובמקומות אחדים גם באביב; הם אוהבים צל, מים וזבל.

דָמוֹקְרִיטוֹס מנה את הַנִּיקְטָגְרֵטוֹן עם מעט הצמחים שעוררו בו השתאות: צבעו ארגמני כהה, עלהו כעלה הקוץ, והוא אינו מתרומם מעל האדמה; הוא מצוי במיוחד בְּגֶדְרוֹסְיָה. הוא מספר שעוקרים אותו משורשו לאחר יום השוויון האביבי ומייבשים אותו לאור הירח שלושים יום, וכך הוא מאיר בלילות; ושאמגושי פַּרְתְיָה ומלכיה משתמשים בעשב זה בקבלם על עצמם נדרים. עוד הוא אומר שהוא נקרא גם חנמיכה, משום שאווזים נבהלים למראהו הראשון, ואחרים קוראים לו ניקטלופה, משום שהוא זוהר בלילות ממרחק.

הַמֶּלִילוֹטוֹס גדל בכל מקום, אך המשובח ביותר הוא זה שֶׁבַּאַטִיקָה; ובכל מקום מעדיפים אותו טרי, שאינו מלבין ושצבעו דומה ככל האפשר לכרכום, אף שבאיטליה המין הלבן ריחני יותר.

הראשונה בפרחים המבשרים את האביב היא הסיגלית הלבנה, ובמקומות חמימים יותר היא מבצבצת אפילו בחורף. אחריה באה זו הנקראת אִיוֹן, הסיגלית הסגולה; ומיד אחריה הפרח דמוי הלהבה הנקרא פלוקס, אך רק מין הבר. הציקלמינום פורח פעמיים בשנה, באביב ובסתיו, ונמלט מן הקיץ ומן החורף. הנרקיס והשושן בארצות שמעבר לים מאחרים מעט מן הנזכרים לעיל; ואילו באיטליה, כפי שאמרנו, הם באים לאחר הוורד. ביוון מאחרת אף יותר הכלנית; היא פרח של אחד מבצלי הבר, ושונה מן הכלנית שתידון בין צמחי המרפא.

אחריהם באים האוויננתה והמלניום, ומפרחי הבר ההליוכריסוס; אחר כך מין שני של כלנית הנקרא לימוניה, ולאחריה הסייפן מלווה ביקינתון. האחרון הוא הוורד, והוא גם הראשון לקמול, מלבד המין התרבותי. מבין השאר הַיָקִינְתוֹן, הסיגלית הלבנה והאוויננתה עומדים בפריחתם זמן רב ביותר; אך האוויננתה

עושה כן רק אם קוטפים אותה שוב ושוב ומונעים ממנה להוציא זרע. היא גדלה במקומות חמים, וריחה כריח הגפנים בשעת פריחתן, ומכאן שמה.

ליקינתון נלוו שני סיפורים: לפי האחד הוא נושא את יגונו של הנער שֶׁאַפּוֹלוֹ אהב, ולפי האחר צמח מדמו של אֵיאַס, ועורקיו מתפשטים כך שנראה כאילו צורת האותיות היווניות AI חרותה עליו. להליוכריסוס פרח הדומה לזהב, עלה דק וגבעולון דק אף הוא, אך קשה. האמגושים סבורים שאם אדם יעטר בו את ראשו וגם ייטול בשמים מתוך זהב מן הסוג שהם מכנים אַפִּירוֹן, הדבר יקנה לו חן בחייו ותהילה.

אלה אפוא פרחי האביב. אחריהם באים פרחי הקיץ: הליכניס, פרח יוּפִּיטֶר, מין אחר של שושן, וכן טיפיון והאמרקוס המכונה פְּרִיגִי. אך הבולט מכולם הוא הפותוס. שני מינים לו: האחד שפרחו כפרח הַיְקִינְתּוֹן, והאחר לבן וגדל בדרך כלל על קברים, מפני שהוא עומד זמן רב יותר. גם הָאִירִיס פורח בקיץ. אף אלה חולפים וקמלים, ושוב באים אחרים בסתיו: מין שלישי של שושן, הכרכום ושני מיני אורסינום, האחד חסר ריח והאחר ריחני; כולם מבצבצים עם הגשמים הראשונים.

עושי הזרים משתמשים אפילו בפרח הקוץ, שכן גם גבעוליה הרכים של הקוצנית הלבנה מוחמצים בין מעדני הגרגרנות. זה סדר הפרחים בארצות שמעבר לים. באיטליה בא הוורד לאחר הסיגליות, השושן נכנס בעוד הוורד פורח, אחרי הוורד בא הקיאנוס ואחרי הקיאנוס האמרנטוס. הווינקה־פרווינקה מוריקה תמיד; עליה מקיפים את הגבעול במפרקים, כמין חוט. זה צמח נוי לגיזום צורני, אך לעיתים הוא משלים את חסרון הפרחים. היוונים קוראים לו חַמַאִידַפְנֵה.

הסיגלית הלבנה חיה לכל היותר שלוש שנים; מכאן ואילך היא מתנוונת. הוורד מחזיק מעמד גם חמש שנים אם לא גזמו ולא צרבו אותו, שכן בדרכים אלה הוא מתחדש. כבר אמרנו שגם לקרקע חשיבות רבה: במצרים כל הפרחים האלה חסרי ריח, ורק להדסים ריח עז במיוחד; ובמקומות אחרים נביטתם של כולם אף מקדימה בחודשיים. יש לעדור את ערוגות הוורדים עם תחילת נשיבת רוח המערב, ושוב ביום היפוך הקיץ, ויש לדאוג שבין שני הזמנים יהיו מנוכשות ונקיות.

ואכן, לגנים ולצמחי זרים נלווים במיוחד הכוורות והדבורים, ענף שרווחיו גדולים והוצאותיו מעטות כשהמזל מאיר פנים. למענן ראוי אפוא לזרוע קורנית, אפיאסטרון, ורד, סיגליות, שושן, צִיטִיסוּס, פול, בקיית־הארוויליה, קוּנִילָה, פרג, קוניזה, קַסְיָה, מלילוטוס, מֶלִיסוֹפִילוֹן וקרינתה. לקרינתה עלה לבן וכפוף; גובהה אמה ובראשה שקע ובו מיץ דבש. הדבורים להוטות אחר פרחי כל אלה, וגם אחר פרחי החרדל,

דבר מעורר תמיהה, שכן ידוע שהן אינן נוגעות בפריחת הזית. משום כך מוטב שהעץ הזה יהיה רחוק מהן; ואילו עצים מסוימים ראוי לשתול קרוב ככל האפשר, כדי שימשכו אליהם את הנחילים היוצאים ולא יניחו להם להתרחק.

יש להישמר גם מעץ הקרנית. לאחר שטעמו מפריחתו הן מתות משלשול חריף. כתרופה לכך נותנים להן פירות סורבוס כתושים בדבש, או שתן אדם או בקר, או גרעיני רימון שהורטבו ביין אַמִינָאִי. ואולם טוב ביותר לנטוע שיחי רותם סביב הכוורות, שכן הם חביבים מאוד על הדבורים.

בעניין מזון הדבורים נודע לי דבר מופלא וראוי לזיכרון. הכפר הוֹסְטִילְיָה נושק לנהר פָּדוּס. כאשר המרעה שבסביבתו אוזל, תושביו מניחים את הכוורות

בסירות ובלילות מעלים אותן נגד הזרם עד מרחק של חמישה מילין. עם אור היום יוצאות הדבורים, רועות וחוזרות מדי יום אל הסירות, המשנות את מקומן; לבסוף, כשהסירות שוקעות מכובדן, מבינים שהכוורות מלאות, מחזירים אותן ומוציאים את הדבש.

גם בספרד מובילים את הכוורות על פרדות מאותה סיבה. כה רבה חשיבותו של המרעה, עד שגם הדבש נעשה רעיל. בְּהֶרַקְלֵיאָה שֶׁבְּפּוֹנְטוֹס מופיע בשנים מסוימות דבש מזיק ביותר, אף שאותן דבורים עצמן מייצרות אותו; והמחברים לא אמרו מאילו פרחים הוא נעשה. אנו נמסור את אשר גילינו. יש עשב שנקרא איגולתרון על שום מותן של בהמות משא, ובייחוד עזים. מפרחו, הנובל באביב גשום, הדבורים אוספות את הרעל המזיק; לכן אין הפגע מורגש בכל שנה.

סימני הדבש הרעיל הם שאינו מסמיך כלל, שצבעו אדמוני יותר, שריחו זר ומעורר מיד עיטוש, ושהוא כבד מדבש שאינו מזיק. האוכלים ממנו משליכים את עצמם ארצה בחיפוש אחר צינה, שכן הם ניגרים גם בזיעה.

תרופות רבות יש לכך, ונזכירן במקומן; אך מאחר שבסכנה כה נסתרת יש להעמיד מיד כמה מהן, יש לשתות שוב ושוב יין־דבש ישן שהוכן מן הדבש המשובח ובו פיגם, וגם מאכלים מלוחים, אם הם נפלטים בהקאה. ידוע בוודאות שהפגע עובר בצואה גם לכלבים ומענה אותם באותו אופן. עם זאת מוסכם שיין־דבש שהתיישן מדבש זה אינו מזיק; ושאין טוב ממנו, עם קוֹסְטוּס, לשיפור עורן של נשים, ועם אַלוֹאֵה — לחבורות.

באותו חבל של פּוֹנְטוֹס, בארץ הסאנים, יש מין אחר של דבש הנקרא מאינומנון על שם השיגעון שהוא מחולל. סבורים שהוא נוצר מפרח

הרודודנדרון, שהיערות שם שופעים בו. ואף שהעם הזה מעלה לרומאים שעווה כמס, אין הוא מוכר את הדבש, משום שהוא קטלני. גם בְּפָרַס ובגאיטוליה שֶׁבְּמַאוּרִיטַנְיָה הקיסרית, הגובלת בַּמָּסָאִיסִילִים, נוצרים חלות דבש רעילות, ומהן שרק חלקן רעיל — ואין מטעה מזה — אלא שאפשר לזהותן בגונן הכחלחל.

מה נחשוב שביקש הטבע במלכודות האלה, כאשר אותן דבורים עצמן אינן יוצרות אותן בכל שנה, ואף לא בכל החלה? וכי לא די היה לברוא חומר שבתוכו קל כל כך להגיש רעל? האם הוסיף הטבע את הרעל אל הדבש עצמו לרעת בעלי חיים כה רבים? ומה ביקש, אם לא לעשות את האדם זהיר יותר ופחות חמדן? והרי כבר נתן לדבורים עצמן עוקצים, ואף רעילים; לכן אין לדחות את הזכרת התרופה להם. מועיל למשוח במיץ חלמית או עלי קיסוס, או, לאחר שנעקצים, לשתות אותם. ובכל זאת מופלא שהדבורים הנושאות רעל בפיהן ויוצרות אותו אינן מתות; אלא שגבירת כל הדברים נתנה לדבורים כוח התנגדות זה, כשם שנתנה בקרב בני האדם לַפְּסִילִים ולמארסים כוח נגד נחשים.

עוד פלא של דבש בְּכָרֵתִים: יש הר הקרוי קָרִינָה, שהיקפו תשעת אלפים פסיעות; בתוך התחום הזה אין מוצאים זבובים, ובדבש שנוצר שם אין הם נוגעים בשום מקום. על סמך מבחן זה בוחרים בו כמצטיין לתרופות.

ראוי שפתחי הכוורות יפנו אל מקום זריחת השמש ביום השוויון. עליהן להיות מוגנות מרוח הצפון, ולא פחות מכך מרוח המערב. הכוורת הטובה ביותר עשויה קליפה, השנייה בטיבה מקנה־ענק, והשלישית מנצרים. רבים עשו כוורות גם מאבן שקופה, כדי שיוכלו לצפות בדבורים העובדות בפנים. מועיל

ביותר לטוח את הכוורות סביב בגללי בקר. המכסה האחורי צריך להיות ניתן להזזה, כדי שאפשר יהיה לקדמו פנימה אם הכוורת גדולה או אם העבודה אינה פורייה, וכך לא יזניחו הדבורים את מלאכתן מתוך ייאוש; יש להסיגו לאט־לאט עם גידול העבודה, מבלי שיחושו. בחורף יש לכסות את הכוורות בקש ולעשנן תכופות, ובייחוד בגללי בקר.

עשן זה, הקרוב לטבען של הדבורים, הורג את השרצים הנולדים בכוורות — עכבישים, עשים ותולעי־עץ — ומעורר את הדבורים עצמן. את העכבישים קל יותר להשמיד; את העש, מזיק חמור יותר, מסלקים באביב, כשהחלמית מבשילה, באמצעות נרות שמדליקים בלילה, בזמן מולד הירח ובמזג אוויר צלול, לפני הכוורות. העשים משליכים את עצמם אל הלהבה.

אם ניכר שמזון הדבורים חסר, ראוי להניח בפתחיהן צימוקים או תאנים מיובשות כתושות, וכן צמר מנופץ הספוג ביין צימוקים, בתירוש מבושל או במי־דבש, ואף בשר עוף נא. גם בקיצים מסוימים יש לספק את אותם המזונות, כאשר בצורת ממושכת כילתה את מזון הפרחים. כשמוציאים דבש מן הכוורות, יש למשוח את פתחיהן בְּמֶלִיסוֹפִילוֹן או ברותם כתושים, או לחגור את אמצען בגפן לבנה, כדי שהדבורים לא יברחו. מורים לרחוץ במים את כלי הדבש ואת החלות, וממים אלה, לאחר שבושלו, לעשות חומץ בריא ביותר.

את השעווה מכינים מחלות שנסחטו, אך תחילה מטהרים אותן במים ומייבשים שלושה ימים בחשכה. ביום הרביעי ממיסים אותן באש בכלי חרס חדש, כשהמים מכסים את החלות, ואז מסננים בסל. שוב מבשלים את השעווה באותו סיר ובאותם מים, וקולטים אותה במים קרים אחרים, בתוך כלים שנמשחו סביב בדבש. הטובה ביותר היא המכונה פּוּנְיָת; אחריה זו

שצבעה צהוב ככל האפשר, ריחה כריח דבש והיא טהורה — ומוצאה בְּפוֹנְטוֹס, דבר המתמיה אותי לנוכח הדבש הרעיל. אחריה השעווה הַכְּרֶתִית, שכן היא מכילה פרופוליס רב ביותר, שעליו דיברנו בתיאור טבע הדבורים. אחריהן הַקוֹרְסִיקָאִית; משום שהיא נוצרת מן האשכרוע, סבורים שיש בה כוח רפואי מסוים.

כך מכינים שעווה פּוּנִית: מאוררים שוב ושוב שעווה צהובה תחת כיפת השמים; אחר כך מרתיחים אותה במי ים שנשאבו מן הים הפתוח ומוסיפים נֶתֶר. בכפות קטנות גורפים מעליה את ה'פרח', כלומר את החלקים הלבנים ביותר, ויוצקים אותם לכלי שיש בו מעט מים קרים. שוב מבשלים אותם לבדם במי ים, ולאחר מכן מקררים את הכלי עצמו או את המים. אחרי שעשו זאת שלוש פעמים מייבשים את השעווה תחת כיפת השמים, על מחצלת קנים, באור השמש והירח. הירח מלבין אותה והשמש מייבשת; וכדי שלא תימס מכסים אותה בבד פשתן דק. שעווה לבנה ביותר מתקבלת אם לאחר החשיפה לשמש שבים ומבשלים אותה. השעווה הַפּוּנִית מועילה ביותר לתרופות.

השעווה משחירה בתוספת אפר פפירוס, וכשם שבתערובת אַנְכוּסָה היא מאדימה, כך אפשר להטותה לצבעים שונים בעזרת צבענים, לשם יצירת דיוקנאות ואינספור שימושים של בני האדם, ואף להגנת קירות וכלי נשק. יתר הדברים על הדבש והדבורים נאמרו בתיאור טבעם. ובכך כמעט תם כל הדיון בגנים.

אחר כך באים העשבים הגדלים מאליהם, שרוב העמים משתמשים בהם למאכל, ובייחוד מצרים. ארץ זו פורייה מאוד בתבואה, אך כמעט היא לבדה יכולה להתקיים בלעדיה, כה גדול שפע המזון שמספקים העשבים. באיטליה

אנו מכירים מעטים ביותר: תותי־בר, טָמְנוֹס, עצבונית, בָּטִיס הים ובטיס הגן, שיש המכנים אספרגוס גָאלִי; ומלבד אלה גזר־הבר של האחו וכשות הערבה. ואלה, לאמיתו של דבר, מעדנים יותר משהם מזון.

הנודעת ביותר במצרים היא הקולוקסיה, שיש המכנים אותה קיאמוס. קוטפים אותה מן הנילוס; גבעולה, לאחר שבושל, נעשה כקורי עכביש בשעת לעיסה, ואילו התפרחת הבולטת בין העלים מרשימה. עליה רחבים מאוד אפילו בהשוואה לעלי עצים, ודומים לעלים שאנו מכנים פרסונטה בנהרותינו. המצרים נהנים כל כך ממתנות הנילוס שלהם, עד שהם קולעים את עלי הקולוקסיה לצורות שונות של כלים ואוהבים לשתות מהם. כיום כבר זורעים אותה באיטליה.

במצרים, הבא במעלתו הוא הקיכוריון, שאותו כינינו עולש־בר. הוא צומח לאחר עליית הפליאדות ופורח חלקים־חלקים. שורשו גמיש, ולכן משתמשים בו גם לקשירה. האנתליון גדל רחוק יותר מן הנהר; הוא בגודל שסק ובעיגולו, בלי גלעין ובלי קליפה, ועלהו כעלה הגומא. אוכלים אותו לאחר שהוכן באש. אוכלים גם את האויטום, שעליו מעטים וזעירים, אך שורשו גדול.

לארכידנה ולארקוס אמנם שורשים מסועפים ורבים, אך אין להן עלה, עשב או כל דבר אחר מעל פני האדמה. ואלה שמות שאר העשבים הרגילים במאכל אצל המצרים: כוֹנְדְרִילָה, היפוכוירים, קָאוּקָלִיס, אנתריסקום, סְקַנְדִיקְס, קומה — שאחרים קוראים לה טְרָגוֹפּוֹגוֹן ועליה דומים מאוד לעלי כרכום — פַּרְתֶנְיוּם, טריכנום, קורכורוס, וכן אפאקה ואכינופס הצומחים מיום השוויון. לצמח שלעולם אינו פורח הם קוראים אפיפטרון. ואילו האפאקה, להפך,

מוציאה שוב ושוב פרח חדש כאשר הקודם נובל, במשך כל החורף וכל האביב עד הקיץ.

יש להם עוד עשבים רבים שאינם נודעים, אך יותר מכול הם מהללים את הקנקוס, שאינו מוכר באיטליה; הוא חביב עליהם לשמן ולא למאכל, ואת השמן הם מכינים מזרעו. החלוקה הראשונה היא למין בר ולמין מתון יותר. שני מינים יש לקנקוס הבר: האחד דומה למין המתון אך גבעולו נוקשה, ולפיכך השתמשו בו הקדמוניות ככישור דק, ומכאן שיש המכנים אותו אַטָרַקְטִילִיס; זרעו לבן, גדול ומר. השני שעיר יותר, גבעולו גידי יותר וכמעט זוחל על הקרקע, וזרעו קטן. מין זה שייך לצמחים הדוקרניים, שכן יש להבחין גם בין סוגיהם.

מקצת העשבים אפוא קוצניים ומקצתם חסרי קוצים, ולצמחים הקוצניים מינים רבים. האספרגוס והסקורפיו הם קוץ בכל גופם, שכן אין להם עלים. אחרים קוצניים וגם בעלי עלים, כגון הַקַרְדוּאוּס, הארינגה, הגליקיריזה והסרפד; בעליהם של כל אלה יש חריפות דוקרת. יש שעליהם צומחים בצמוד לקוץ, כגון הַטְרִיבּוּלוּס והאנוניס. אחרים חסרי קוצים בעלה אך יש להם קוצים בגבעול, כגון הפאוס, שיש שכינוהו סטויבה. לְהִיפּוֹפָאֵיס קוצים בפרקי הגבעול. ייחודו של הַטְרִיבּוּלוּס הוא שגם פריו קוצני.

מכל המינים האלה הסרפד הוא הידוע ביותר. גביעי פרחיו מפיקים פלומה ארגמנית, ולעיתים גובהו עולה על שתי אמות. הבדלים רבים בין מיניו: יש סרפד בר, הנקרא גם נקבה, והוא מתון יותר; ומבין מיני הבר, זה הנקרא כלבי חריף יותר, ואף גבעולו צורב ועליו מצויצים בשוליהם. המין המפיץ גם ריח נקרא הֶרְקוּלָנִי. זרעם של כולם רב ושחור.

מופלא הוא שהפלומה עצמה מזיקה אף שאין בה חודי קוצים, ושדי במגע קל כדי שיופיעו מיד גירוד ושלפוחיות הדומות לכווייה. התרופה הידועה היא שמן. אך כוח הצריבה אינו נולד מיד עם העשב, ואינו מתחזק אלא בשמש. כשהסרפד מתחיל לצמוח באביב אין הוא מאכל בלתי נעים, ורבים אף אוכלים אותו כמצווה דתית כדי להרחיק את מחלות השנה כולה. גם שורש סרפד הבר מרכך כל בשר המתבשל עמו. הסרפד שאינו מזיק ואין בו צריבה נקרא למיום. על הסקורפיו נדבר בין צמחי המרפא.

לַקַרְדוּאוּס יש פלומה קוצנית גם בעלים וגם בגבעולים; כך גם לאקורנה, ללאוקקנתוס, לכלקאוס, לקנקוס, לפוליאקנתוס, לאונופיקסוס, לְהַלֶכְסִינֶה ולסקולימוס. לזיקית־הצמח אין קוצים בעלים. הבדל נוסף ביניהם הוא שיש מהם מרובי גבעולים ומסועפים, כגון הַקַרְדוּאוּס, ואילו הקנקוס בעל גבעול יחיד ואינו מסתעף. אחרים קוצניים רק בראשם, כגון הארינגה. יש הפורחים בקיץ, כגון הטטרליקס וְהַהֶלְכְסִינֶה.

גם הַסְקוֹלִימוּס פורח מאוחר וזמן רב. האקורנה נבדלת מן הקנקוס רק בצבעה האדמדם ובמיצה השמן יותר. גם האטרקטיליס הייתה זהה לה, אילולא הייתה לבנה יותר ומפרישה מיץ בצבע דם; משום כך יש המכנים אותה פוּנוּס. גם ריחה כבד, וזרעה מבשיל מאוחר, לא לפני הסתיו, אף שאפשר לומר זאת על כל הצמחים הקוצניים. ואולם כל אלה יכולים לצמוח הן מזרע והן משורש.

הַסְקוֹלִימוּס, שהוא ממיני הַקַרְדוּאוּס, נבדל מן האחרים בכך שאת שורשו אוכלים מבושל. מופלא שבמשך כל הקיץ ללא הפסקה מין אחד בקבוצה פורח, אחר חונט ואחר מבשיל פרי. כאשר העלה מתייבש חדלים הקוצים לדקור. הַהֶלְכְסִינֶה נדירה למראה ואינה מצויה בכל הארצות. עלים עולים משורשה,

ומאמצעם בולט דבר הדומה לתפוח ומכוסה בעלווה משלו. בראשו העליון מצויה דמעה שטעמה ערב, המכונה אקנתיקה מַסְטִיכָה.

גם הקקטוס גדל בסיציליה בלבד, ואף הוא בעל תכונה מיוחדת. מן השורש יוצאים גבעולים הזוחלים על הקרקע, ועליהם רחבים וקוצניים. את הגבעולים מכנים קקטוס, ואין מואסים בהם למאכל אפילו כשהזקינו. אך לצמח גבעול זקוף יחיד, הנקרא פטרניקה; טעמו ערב כשל האחרים, אך אינו נשמר כשהוא מזדקן. זרעו עטוף פלומה המכונה פאפוס; לאחר שמסירים אותה ואת הקליפה, תוכו רך כליבת דקל. הוא נקרא אסקליאן.

הַטְרִיבּוּלוּס אינו גדל אלא בביצות. במקומות אחרים הוא קשה ובלתי רצוי, אך סמוך לנהרות הנילוס וְהַסְטְרִימוֹן אוכלים אותו; הוא נטוי אל המים, עלהו רחב ודומה לעלה הבוקיצה, ועוקצו ארוך. ואילו בשאר העולם יש שני מינים: לאחד עלים כעלי חמצה קטנה, ולאחר עלים קוצניים. האחרון גם פורח מאוחר יותר ומשתלט בעיקר על גדרות האחוזות. זרעו עגול יותר, שחור ונתון בתרמיל; זרע האחר חולי. עוד מין קוצני הוא האנוניס: קוצים לו בענפים, ולצדם עלה דומה לעלה הפיגם; כל גבעולו עטור עלים כמין זר. הוא צומח בעקבות המחרשה, עוין את התבואה ועיקש במיוחד.

גבעוליהם של כמה מן הצמחים הדוקרניים זוחלים על הקרקע, כגון זה המכונה קורונופוס. לעומתם עומדת זקופה האנכוסה, ששורשה מתאים לצביעת עץ ושעווה; ומבין הצמחים המתונים עומדים זקופים הָאַנָתָמִיס, הפילנתס, הכלנית והאפאקה. לקרפיס וללוטוס גבעול עטוי עלים.

ההבדלים בין העלים כאן הם כהבדלים שבעצים: אורך העוקץ או קוצרו, צרות העלה עצמו או רוחבו, וכן זוויותיו, שסעיו, ריחו ופרחו. אצל כמה צמחים

הפריחה ממושכת יותר, מפני שהם פורחים בחלקים, כגון הריחן, הַהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן, האפאקה והאונוכילוס. לרבים מאלה עלים שאינם נושרים, כמו אצל כמה מן העצים, ובייחוד לְהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן, לאדיאנטון ולפוליון.

יש שוב סוג אחר, נושא שיבולים, ובו אכינופס, אלופקורוס, סטלפ'ורוס — שיש המכנים אוּרְטִיקָס ואחרים פלנטגו, ועליו נרחיב בין צמחי המרפא — ותריאליס. לאלופקורוס שיבולת רכה ופלומה צפופה, דומה לזנבות שועלים, ומכאן שמו. הסטלפ'ורוס קרוב לו, אלא שהוא פורח חלקים־חלקים. לקיכוריון ולדומיו עלים הסמוכים לקרקע; הם נובטים מן השורש לאחר עליית הפליאדות.

גם עמים אחרים מלבד המצרים אוכלים את הַפָּרְדִיקְיוֹן. הוא נקרא על שם העוף המרבה במיוחד לעקור אותו, ויש לו שורשים עבים ורבים. כך גם האורניתוגלה: גבעולה רך, לבן, אורכו חצי רגל והוא חלק; שלושה או ארבעה סעיפים נלווים לו, ושורשו בצל. מבשלים אותו בדייסה.

מופלא שעשב הלוטוס והאיגילופס אינם צומחים מזרעם אלא כעבור שנה. מופלא גם טבע הָאַנְתֶמִיס: היא מתחילה לפרוח מלמעלה, בעוד שכל שאר הצמחים הפורחים חלקים־חלקים מתחילים בחלקם התחתון.

ראויה לציון גם הלפה הנצמדת: פרחה נולד בתוכה ואינו נראה, אלא חבוי בפנים, והיא מנביטה בתוך עצמה כבעלי החיים היולדים בתוכם. סמוך לְאוֹפּוּס יש גם עשב המתוק לאדם; והמופלא הוא שמעלהו נעשה שורש וכך הוא צומח.

לְיָאסִינֶה עלה אחד, אך הוא מקופל כך שנדמה כי יש לה עלים רבים. הַכּוֹנְדְרִילָה מרה, ובשורשה מיץ חריף. גם האפאקה מרה, וכן הצמח הנקרא פיקריס, הפורח אף הוא כל השנה; מרירותו נתנה לו את שמו.

ראוי לציון גם טבעם של החצב והכרכום: בעוד שכל העשבים מוציאים תחילה עלה ואחר כך מתעגלים לגבעול, אצל שני אלה הגבעול ניכר לפני העלה. בכרכום, אצל מינים מסוימים, הפרח נדחף מעלה בידי הגבעול; ואילו בחצב הגבעול יוצא תחילה ואחר כך הפרח מגיח ממנו. אותו חצב פורח שלוש פעמים, כפי שאמרנו, ומציין את שלוש עונות החריש.

יש המונים עם סוג הבצלים גם את שורש הַקִּיפִּירוּס, כלומר הסייפן. הוא מתוק, וכשהוא מבושל ולשים אותו בבצק הוא אף משביח את הלחם ובה בעת מכביד אותו. דומה לו גם השורש הנקרא תסיון, אך טעמו מחוספס.

שאר הצמחים מאותו סוג נבדלים בעליהם: לאספודל עלה מוארך וצר, לחצב עלה רחב וגמיש, ולסייפן עלה הדומה לכלי שעל שמו הוא קרוי. את האספודל אוכלים הן כזרע קלוי והן כבצל; אך את הבצל צולים באפר, ואז מוסיפים מלח ושמן, או כותשים אותו עם תאנים — עונג מופלג, כפי שסבור כנראה הֶסְיוֹדוֹס. מוסרים גם שאם זורעים אותו לפני שערי האחוזות, הוא תרופה נגד נזקי כשפים. גם הוֹמֵרוֹס הזכיר את האספודל.

שורשו דומה ללפת בינונית, ואין שורש אחר המרובה ממנו: לעיתים שמונים בצלים מקובצים יחד. תֵאוֹפְּרַסְטוֹס וכמעט כל היוונים, ובראשם פִּיתָגוֹרַס, קראו לגבעולו — שאורכו אמה ולעיתים קרובות שתי אמות ועליו כעלי כרשת הבר — אנתריקון; ולשורש, כלומר לבצלים, קראו אספודלוס. בני עמנו קוראים

לגבעול אַלְבּוּקוּם ולאספודלוס 'החנית המלכותית'; גבעולו עטוי גרגרים, והם עושים מהם שני מינים.

לאלבוקום עמוד־תפרחת שאורכו אמה, רחב, נקי וחלק. מאגון מורה לקצור אותו בסוף חודש מַרְס ובראשית אַפְּרִיל, כאשר פרח אך זרעו עדיין לא תפח; יש לבקע את עמודי התפרחת, וביום הרביעי להוציאם לשמש, ולאחר שהתייבשו לקשור אותם לאגודות.

הוא מוסיף שהיוונים קוראים אואיסטון לצמח שאנו מכנים 'חץ' בין צמחי הביצה. הוא מורה לקלף אותו מאמצע מַאי ועד סוף אוֹקְטוֹבֶּר ולייבשו בשמש מָתוֹנָה. כן הוא מורה לקצור במשך כל חודש יוּלִי, עד השורש, את הסייפן האחר הנקרא קיפירון, שאף הוא צמח ביצה, ולייבשו בשמש ביום השלישי עד שילבין; אך מדי יום יש להכניסו תחת גג לפני שקיעת השמש, משום שטל הלילה מזיק לצמחי ביצה שנקצרו.

הוא נותן הוראות דומות גם בעניין האגמון הקרוי מריסקוס, המשמש לקליעת מחצלות: לעקור אותו בחודש יוּנִי עד אמצע יוּלִי; ושאר הוראות הייבוש הן אותן הוראות שנתנו במקומו בעניין צמח הביצה. הוא מונה מין אחר של אגמון, הנקרא ימי, ואני מוצא שהיוונים קוראים לו אוקסיסכינון. שלושה מינים לו: החד והעקר, הנקרא זכר והיוונים קוראים לו אוֹקְסִיס; ושאר המינים נקביים ונושאים זרע שחור. את האחד הם מכנים מלנקרניס,

והוא עבה ושיחי יותר; ועוד יותר ממנו המין השלישי, הקרוי הולוסכינוס. מבין אלה המלנקרניס גדל לבדו, שלא בחברת המינים האחרים, ואילו האוקסיס וההולוסכינוס גדלים באותו גוש. ההולוסכינוס מועיל ביותר לקליעת נצרים, מפני שהוא רך ובשרני; הוא נושא פרי כעין ביצים הדבוקות זו בזו. גם המין

שכינינו זכר מתרבה מעצמו, כאשר קודקודו ננעץ באדמה; המלנקרניס מתרבה מזרעו.

מלבד זאת, שורשי כל מיני האגמון מתים מדי שנה. משתמשים בהם למלכודות־סָל ימיות, לקליעת נצרים נאה ולפתילות מנורות; לשד חשוב במיוחד. סמוך לָאַלְפִּים הימיים עוביו כה רב, עד שכאשר מבקעים את הגבעול רוחבו ממלא כמעט אינץ'; ואילו במצרים אורכו מגיע לאמות, אך אין הוא מועיל יותר משל אחרים.

יש המונים עוד מין אחד, אגמון משולש, וקוראים לו קִיפְּרוּס; ואילו רבים אינם מבחינים בינו לבין קִיפְּירוּס בגלל קרבת השמות. אנו נבדיל בין השניים. הַקִיפְּירוּס הוא הסייפן, כפי שאמרנו, ושורשו בצל. המשובח ביותר גדל באיים — תחילה בִּכְרֵתִים, אחר כך בְּנַקְסוֹס ולבסוף בְּפֵנְיְקְיָה. הכרתי לבן וריחו קרוב לריח הנרד; הַנַקְסִי חריף יותר; הַפֵּנְיְקִי מדיף מעט; ולמצרי אין ריח כלל, שכן הוא גדל גם שם.

הַקִיפְּירוּס מפזר התקשרויות קשות בגוף. מכאן ואילך כבר נדבר בתרופות, מפני שלפרחים ולריחות שימוש רב ברפואה. אשר לַקִיפְּירוּס, אלך בעקבות אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס: הוא אומר שאין לשתותו, אף שהצהיר כי הוא היעיל ביותר נגד אבנים. מחממים בו את הפה. אין הוא מטיל ספק שהוא גורם לנשים להפלה; ומופלא שהוא מוסר שהברברים, הקולטים בפיהם את עשן הצמח הזה, מכלים כך את טחוליהם ואינם יוצאים מן הבית לפני העישון הזה, שכן אף ביום אחד הם נעשים בדרך זו נמרצים וחסונים יותר. כשהוא נמרח בשמן, אין ספק לדבריו שהוא מרפא שפשפות, נגעי בתי השחי וצמרמורות.

הַקִּיפְּרוּס הוא אגמון, כפי שתיארנו: זוויתי, לבן סמוך לקרקע, ובראשו שחור ושמן. עליו התחתונים דקים מעלי כרשה, ובראשו עלים זעירים שביניהם הזרע. שורשו דומה לזית שחור; כשהוא מוארך קוראים לו קיפרידה, ושימושו ברפואה רב. ראשונה במעלה היא הַקִּיפְּרוּס ההמונית, שנייה הָרוֹדִית, שלישית זו מִתֵּרָה, ואחרונה המצרית. האחרונה גם בלבלה את ההבחנה, שכן גם קִיפְּרוּס גדל שם; אך לַקִּיפְּרוּס שורש קשה מאוד וריח קלוש, ואילו לַקִּיפְּרוּס ולשורשיו ריח המחקה נרד. יש גם עשב הודי בפני עצמו הנקרא קִיפְּרָה, ודמותו כדמות הזנגביל; כאשר לועסים אותו הוא מפיק את כוחו של הכרכום.

לַקִּיפְּרוּס כוח של מסיר שיער ברפואה. מורחים אותו על פְּטֶרִיגְיָה, על כיבים באיברי המין ועל כל הכיבים הלחים, וכן על כיבי הפה. שורשו נחשב תרופה מיידית נגד הכשות נחשים ועקיצות עקרבים. כששותים אותו הוא פותח את הרחם; בכמות גדולה כוחו רב עד כדי פליטת העובר. הוא משתן ומוציא אבנים, ולכן מועיל ביותר לבעלי מיימת. מורחים אותו גם על כיבים מתפשטים, אך בייחוד על אלה שבקיבה, ביין או בחומץ.

שורש האגמון, לאחר שבושל בשלוש הֲמִינוֹת מים עד שנותר שליש, מרפא שיעול. זרעו הקלוי, כששותים אותו במים, עוצר שלשול ואת וסת הנשים; והוא גורם לכאבי ראש. באגמון הקרוי הולוסכינוס... את החלקים הסמוכים ביותר לשורש לועסים נגד נשיכות עכבישים. מצאתי גם מין אגמון נוסף הנקרא אוֹיְרִיפִּיקֶן; זרעו משרה שינה, אך יש לשמור על המידה כדי שלא תיגרם תרדמת עמוקה.

אגב כך יתוארו גם שימושיו הרפואיים של האגמון הריחני, מפני שהוא גדל גם ב... קוֹילָה סוריה, כפי שסיפרנו במקומו. המשובח ביותר הוא זה שמנבטיה,

המכונה טאוכיטיס; אחריו הַבַּבְלִי; והגרוע ביותר בא מאפריקה והוא חסר ריח. הוא עגול, וחריפותו בפה כשל יין; כשהוא טהור ומשפשפים אותו הוא מדיף ריח ורד ושבריו מאדימים. הוא מפזר נפיחויות, ולכן מועיל לקיבה ולמקיאי מרה. הוא משקיט שיהוקים, מעורר גיהוקים, משתן ומרפא את השלפוחית. לשימושי נשים מבשלים אותו. מניחים אותו עם שרף יבש על הלוקים באופיסטוטונוס, מכוחו המחמם.

הוורד מכווץ ומקרר. השימוש בו מתחלק לעלים, לפרחים ולראשים. החלקים הלבנים של העלים נקראים 'ציפורניים'. בפרח הזרע לחוד והנימים לחוד; ובראש הקליפה לחוד והגביע לחוד. את העלה מייבשים או סוחטים בשלוש דרכים: כשהוא לעצמו, בלי להסיר את הציפורניים — שכן בהן רוב הלחות; או שמסירים את הציפורניים ומשרים את החלק הנותר בשמן או ביין, בשמש, בתוך כלי זכוכית.

יש המוסיפים גם מלח, ויש המוסיפים אַנְכוּסָה, אַסְפָּלָתוֹס או אגמון ריחני, מפני שתכשיר כזה מועיל במיוחד לרחם ולחולי דיזנטריה. בדרך אחרת מסירים את הציפורניים, כותשים את עלי הכותרת וסוחטים אותם דרך בד פשתן עבה לתוך כלי נחושת; את המיץ מבשלים על אש מָתוֹנָה עד שהוא מגיע לסמיכות של דבש. לשם כך יש לבחור את עלי הכותרת הריחניים ביותר.

כיצד מכינים יין מוורדים אמרנו בין מיני היין. משתמשים במיץ הוורד לאוזניים; לכיבי הפה, לחניכיים ולשקדים בגרגור; לקיבה, לרחם ולתחלואי פי הטבעת; לכאבי ראש — ובחום, לבדו או עם חומץ — וכן לשינה ולבחילה. שורפים את עלי הכותרת לתכשיר גבות, וכשהם יבשים זורים אותם על שפשפות של נשים. כשהם יבשים הם משככים גם דמעת עיניים. הפרח משרה שינה;

כששותים אותו בְּפוֹסְקָה הוא עוצר הפרשות של נשים, ובייחוד לבנות, וכן פליטת דם וכאבי קיבה, בכמות המספיקה... בשלוש כוסיות יין.

זרע הוורד המשובח ביותר הוא בצבע כרכום, בן שנה לכל היותר ומיובש בצל; השחור אינו מועיל. מורחים אותו לכאב שיניים; הוא משתן, מניחים אותו על הקיבה וכן על שושנה שעדיין אינה ישנה. כששואפים אותו בנחיריים הוא מטהר את הראש. ראשי הוורד, כששותים אותם, עוצרים שלשול ודם. 'ציפורני' הוורד מועילות לדמעת עיניים; שכן הוורד מזהם כיבי עיניים, פרט לראשית הדמעת, שאז מניחים אותו יבש עם לחם.

עלי הכותרת מועילים מאוד בנטילה פנימית לכאב מכרסם בקיבה, בבטן או במעיים, וכן לאיברי החזה והבטן, וגם כשהם נמרחים מבחוץ. משמרים אותם גם למאכל כדרך שמשמרים חומעה. יש להיזהר מאוד מן העובש התוקף אותם במהירות. יש שימוש מסוים גם בעלים שיובשו או נסחטו: מכינים מהם אבקות־הזיה לעצירת זיעה, באופן שמניחים להן להתייבש על הגוף לאחר הרחצה ואחר כך רוחצים במים קרים. עפצי ורד הבר עם שומן דוב מתקנים קרחות.

שורשי השושן מרוממים את פרחם בשימושים רבים: שותים אותם ביין נגד הכשות נחשים ונגד רעל פטריות. נגד יבלות קשות בכפות הרגליים מבשלים אותם ביין ואינם מסירים את התחבושת שלושה ימים. כשהם מבושלים בשומן או בשמן הם אף משיבים שיער למקומות שנכוו. בשתייה ביין־דבש הם מוציאים דרך המעיים דם מזיק, ומועילים לטחול, לבקעים, למתיחות ולווסת הנשים; וכשהם מבושלים ביין ומונחים עם דבש הם מועילים לגידים שנחתכו.

הם מרפאים חזיות ונגעי צרעת, מתקנים קשקשים בפנים ומחליקים קמטים בגוף ובעור. את עלי הכותרת מבשלים בחומץ ומניחים על פצעים; אם הפצע באשכים, מוטב עם שיכרון וקמח חיטה. את הזרע מורחים על שושנה; את הפרח והעלים — על כיבים ישנים. המיץ הנסחט מן הפרח, שיש המכנים דבש ואחרים סיריום, משמש לריכוך הרחם, לעידוד זיעה ולהבשלת מורסות.

הרופאים מקבלים לשימוש שני מיני נרקיס: האחד שפרחו סגול והאחר עשבוני. האחרון מזיק לקיבה, ולכן מעורר הקאה ומשלשל, מזיק לגידים, מכביד את הראש, ונקרא נרקיס מן narce, 'קהות', ולא על שם הנער האגדי. שורשי שני המינים טעמם כטעם יין־דבש. הם מועילים לכוויות עם מעט דבש,

וכך גם לפצעים ולנקעים. עם דבש וקמח שעורה הם מועילים לגידולים, ובאותה דרך מוציאים דברים שנגעצו בגוף. כשהשורש כתוש בסולת ובשמן הוא מרפא חבורות ופגיעות אבנים. בתערובת קמח הוא מנקה פצעים ומסיר כתמי בהקת שחורים. מפרח זה מכינים שמן נרקיס לריכוך התקשרויות ולחימום איברים שקפאו; הוא מועיל מאוד לאוזניים, אך גם גורם לכאבי ראש.

יש סיגליות בר ותרבותיות. הסגולות מקררות. מורחים אותן על הקיבה נגד דלקות, ומניחים אותן על קיבה בוערת ועל המצח נגד כאב ראש; במיוחד משתמשים בהן לדמעת עיניים, לצניחת פי הטבעת או הרחם ונגד מורסות. זרים מהן המונחים על הראש, ואף ריחן בלבד, מפזרים את אדי היין ואת כבדות הראש; וכששותים אותן במים הן מועילות לדלקת הגרון. המין הסגול, כששותים אותו במים, מרפא מחלת נפילה, בייחוד בילדים. זרע הסיגלית פועל נגד עקרבים.

לעומת זאת, פרח הסיגלית הלבנה פותח מורסות, והצמח עצמו מפזר אותן. הן הלבנה הן הצהובה מפחיתות את הווסת ומשתנות. כוחן של הטריות קטן יותר, ולכן יש להשתמש במיובשות לאחר שנה. הסיגלית הצהובה, במינון חצי כוסית בתוך שלוש כוסיות מים, מביאה את הווסת. שורשיה הנמרחים בחומץ משככים תחלואי טחול וכן שיגדון; עם מור וכרכום הם משככים דלקות עיניים. העלים עם דבש מנקים כיבי ראש; עם משחת שעווה הם מרפאים סדקים בפי הטבעת וכיבים לחים; ובחומץ הם מרפאים מורסות.

את הבקר, המשמש ברפואה, יש מבני עמנו המכנים פרפרסה. הוא מסייע נגד נחשים, כאבי ראש וחום, וכן נגד דמעת עיניים. מניחים אותו על שדיים שתפחו לאחר לידה, על פִּיסְטוּלוֹת דמע בראשיתן ועל שושנה. ריחו משרה שינה. שתיית שורשו המבושל מועילה ללוקים בעוויתות, למי שנפלו,

למכווצים בעווית ולקצרי נשימה, וכן לשיעול ישן. מבשלים שלושה או ארבעה מענפיו עד שנותר שליש; משקה זה מטהר נשים לאחר הפלה. הוא מסלק דקירות בצד ואבנים בשלפוחית. כותשים אותו, והוא מועיל גם באבקות־הזיה. מכניסים אותו לבגדים לשם ריח. הקומברטום, שאמרנו כי הוא דומה לו, כשהוא כתוש עם שומן חזיר מרפא פצעים להפליא.

מוסרים שֶׁאַסְרוּם מועיל לתחלואי כבד כאשר נוטלים אוּנְקְיָה בתוך מינה של יין־דבש מהול. הוא מטהר את המעיים כדרך הֶלְבּוֹרוֹס, מועיל לבעלי מיימת, לאיברי החזה והבטן, לרחם ולצהבת. אם מוסיפים אותו לתירוש הוא עושה יין משתן. עוקרים אותו כשהוא מוציא עלים, מייבשים ושומרים. בצל הוא מעלה עובש במהירות רבה.

ומאחר שיש שכינו, כפי שאמרנו, את שורש הבקר 'נרד כפרי', נצרף גם את תרופות הנרד הַגַּאלִי, שדחינו לכאן מן הדיון בעצים זרים. שתי דְּרַכְמוֹת ממנו ביין מסייעות אפוא נגד נחשים; במים או ביין — לנפיחויות המעי הגס, וכן לתחלואי הכבד והכליות, לצהובים מרה ולבעלי מיימת, לבדו או עם לענה. הוא עוצר זרימה חזקה של וסת הנשים.

אשר לצמח שכינינו באותו מקום פוּן, נותנים את שורשו לשתייה, כתוש או מבושל, נגד תחושת חנק, כאבי חזה ואף כאבי צד. הוא מביא את הווסת, ושותים אותו ביין.

הכרכום אינו נמס בדבש או בשום חומר מתוק, אך בקלות רבה ביין או במים. הוא מועיל ביותר ברפואה, ושומרים אותו בקופסת קרן. הוא מפזר את כל הדלקות, ובייחוד דלקות עיניים, עם ביצה; וכן תחושות חנק של הרחם, כיבי קיבה ותחלואי החזה, הכליות, הכבד, הריאות והשלפוחית. הוא מועיל במיוחד לדלקת חזקה באיברים אלה, וכן לשיעול ולדלקת קרום הריאה.

הוא גם מסלק גירוד ומשתן. מי ששתו כרכום קודם לכן לא יחושו חמרמורת ויעמדו בפני שכרות; גם זרים ממנו מרככים את השכרות. הוא משרה שינה, מניע מעט את הראש ומעורר תשוקה מינית. את פרחו מורחים עם חוואר קִימוֹלִי על שושנה. את הכרכום עצמו מערבים בתרופות רבות, ואף נתן את שמו לאחת ממשחות העיניים.

גם למשקע הנותר מסחיטת משחת הכרכום, הנקרא קרוקומגמה, שימושים משלו נגד התכסות העיניים ולשם השתנה. הוא מחמם יותר מן הכרכום עצמו. המשובח ביותר הוא זה שבטעימתו צובע ביותר את הרוק ואת השיניים.

הָאִירִיס האדום טוב מן הלבן. מועיל לקשור אותו סביב תינוקות; בייחוד מטפטפים ממנו למי שמצמיחים שיניים, משתעלים או סובלים מתולעי סרט. שאר פעולותיו אינן שונות הרבה משל הדבש. הוא מנקה כיבי ראש, ובייחוד מורסות ישנות. שתי דְּרַכְמוֹת ממנו עם דבש משלשלות; בשתייה הוא מועיל לשיעול, לכאבי מעיים ולנפיחויות, ובחומץ — לטחול.

בְּפוֹסְקָה הוא מועיל נגד נשיכות נחשים ועכבישים; נגד עקרבים נוטלים שתי דְּרַכְמוֹת בלחם או במים; נגד נשיכות כלבים מניחים אותו בשמן, וכן נגד צמרמורות. באותו אופן משתמשים בו לכאבי גידים, ואילו למותניים ולמפרקי הירך מורחים אותו עם שרף. כוחו מחמם. כששואפים אותו בנחיריים הוא מעורר עיטוש ומטהר את הראש.

לכאב ראש מורחים אותו עם חבושים או עם חבושי־סטרותאוס. הוא מפזר גם חמרמורת וקוצר נשימה בעמידה. נטילת שני אוֹבּוֹלִים מעוררת הקאה. כשהוא מונח עם דבש הוא מוציא שברי עצמות. לקוססת משתמשים בקמח שלו; ביין — ליבלות קשות וליבלות רגילות, ואין מסירים אותו שלושה ימים. לעיסתו מבטלת ריח פה ונגעי בתי השחי. מיצו מרכך כל התקשרות, משרה שינה, אך מכלה את הזרע. הוא מרפא סדקים בפי הטבעת, קוֹנְדִילוֹמוֹת וכל גידולי הגוף. יש המכנים את מין הבר קסיריס.

מין זה מפזר נפיחויות צוואר, מורסות ונפיחויות במפשעה. מורים לעקור אותו ביד שמאל לשימושים אלה, ושבעת האיסוף יש לומר למען איזה אדם ואיזה נגע הוא נעקר. גם באזכור זה תיחשף רשעותם של מלקטי העשבים:

הם שומרים חלק ממנו ומכמה עשבים אחרים, כגון לחך; ואם נדמה להם שקיבלו שכר מועט והם מבקשים עבודה נוספת, הם קוברים שוב באותו מקום

את החלק ששמרו — כמדומני כדי לגרום לנגעים שריפאו להתפרץ מחדש. שורש הַסָּלְיוּנָקָה, המבושל ביין, עוצר הקאות ומחזק את הקיבה.

מוּסָאיוּס וְהֶסְיוֹדוֹס מורים למי שלהוטים אחר כבוד ותהילה למשוח את עצמם בפוליון; לגעת בפוליון... לגדל; מחזיקים פוליון כנגד רעלים, מפזרים אותו תחת נחשים, שורפים אותו, מבשלים אותו ביין בעודו טרי או יבש, ומורחים או שותים אותו. הרופאים משקים בו בחומץ חולי טחול; ביין — חולי צהבת; ובעלי מיימת בראשיתה שותים אותו מבושל ביין. כך גם מורחים אותו על פצעים.

הוא מוציא את השליה ואת העוברים שמתו, וכן משכך כאבי גוף. הוא מרוקן את השלפוחית ונמרח על דמעת עיניים. אין עשב מתאים ממנו לתרופה המכונה אלכסיפרמקון. עם זאת אני סבור שהוא מזיק לקיבה, ממלא את הראש וגורם להפלה.

יש הכופרים בכך ומוסיפים הוראה פולחנית: משעה שנמצא הצמח יש לקשור אותו מיד נגד התכסות העיניים ולהיזהר שלא ייגע בקרקע. הם גם מוסרים שעליו דומים לעלי קורנית, אלא שהם רכים יותר ואפורים־צמריים יותר. כשהוא נכתש עם פיגם בר ומי גשם אומרים שהוא מרגיע הכשות צפע; וכמו הקיטינוס הוא מכווץ, עוצר פצעים ומונע מהם להתפשט.

הַהוֹלוֹכְּרִיסוֹס מרפא השתנה מכאיבה כששותים אותו ביין, ודמעת עיניים במריחה; עם שמרי יין שרופים וסולת הוא מתקן חזזיות. שורש הכריסוקומה מחמם ומכווץ. נותנים אותו לשתייה לתחלואי כבד וריאות; כשהוא מבושל במי־דבש — לכאבי רחם. הוא מביא את הווסת, ואם נותנים אותו נא — מוציא את מימיהם של בעלי מיימת.

אם מושחים כוורות בְּמָלִיסוֹפִילוֹן, או מליטאינה, הדבורים לא יברחו, שכן אין פרח שהן אוהבות ממנו יותר. במטאטאים מצמח זה אפשר להחזיק נחילים בקלות רבה. הוא גם תרופה מיידית לעקיצות דבורים, צרעות ודומיהן, וכן לנשיכות עכבישים ולעקיצות עקרבים; בתוספת נָתֶר — לתחושות חנק של הרחם; וביין — לכאבי מעיים.

את עליו מורחים על נפיחויות צוואר ועל תחלואי פי הטבעת, עם מלח. מיץ הצמח המבושל מטהר נשים, מפזר דלקות ומרפא כיבים. הוא משכך מחלות מפרקים ונשיכות כלבים. הוא מועיל לדיזנטריה ישנה, לחולי צליאק, לקצרי נשימה, לטחול ולכיבי בית החזה. משיחת מיצו בדבש על ערפול הראייה נחשבת מצוינת.

גם הַמָּלִילוֹטוּס מרפא עיניים עם חלמון ביצה או זרע פשתן. הוא משכך גם כאבי לסתות וכאב ראש עם שמן ורדים; כאבי אוזניים — ביין צימוקים; ונפיחויות או התפרצויות בידיים. הוא מועיל לכאבי קיבה כשהוא מבושל ביין או נא וכתוש. אותה פעולה יש לו גם על הרחם; ואילו לאשכים, לצניחת פי הטבעת ולשאר התחלואים שם... משתמשים בצמח טרי שבושל במים או ביין צימוקים. בתוספת שמן ורדים מורחים אותו על גידולים סרטניים. מבשלים אותו ביין מתוק עד שתשכך הרתיחה. הוא יעיל במיוחד גם נגד מליקרידות.

ידוע לי שמאמינים כי התלתן גובר על הכשות נחשים ועקיצות עקרבים ביין או בְּפוֹסְקָה: שותים עשרים גרגרי זרע, או מרתח של העלים ושל הצמח כולו; ושלעולם אין רואים נחשים בתוך תלתן. עוד מוסרים מחברים מהוללים כי עשרים וחמישה גרגרים מן המין שכינינו מיניאנתס מספיקים כסם־נגד לכל הרעלים; וסגולות רבות אחרות מיוחסות לו.

אבל סמכותו של אדם נכבד ביותר מניעה אותי לחלוק על דעותיהם: המשורר סוֹפוֹקְלֶס אומר שהצמח רעיל, וכך גם הרופא סִימוֹס; לדבריו, אם יוצקים על הגוף את מיץ המרתח או את המיץ הכתוש, הוא גורם לאותה צריבה שנגרמת כאשר מניחים אותו על מי שהוכש בידי נחש. לכן סבורני שאין להשתמש בו אלא נגד רעלים; אולי טבעו מנוגד לרעלים אלה, כפי שקורה בדברים רבים אחרים. עוד אני מוצא שזרע המין שעליו זעירים מועיל לשמירת יופי עור פניהן של נשים, כשהוא נמרח עליו.

יש לאסוף את הקורנית בשעת פריחתה ולייבשה בצל. שני מינים לה: לבן, בעל שורש מעוצה, הגדל בגבעות והוא המועדף; ואחר כהה יותר שפרחו כהה. סבורים ששניהם תורמים רבות לבהירות הראייה, הן במאכל הן בתרופות;

וכן שבשיעול ממושך, בתוך רקיחה ללקיקה עם חומץ ומלח, הם מקלים על הוצאת ליחה; שעם דבש הם מונעים מן הדם להיקרש; ושבמריחה חיצונית עם חרדל הם מפחיתים נזלת ממושכת מן הגרון, וכן תחלואי קיבה ובטן. עם זאת יש להשתמש בכמות מֻתוֹנָה, מפני שהם מחממים; בכוח זה הם עוצרים שלשול. אם המעי מכויב יש להוסיף משקל דינר לְסֶקְסְטַאְרִיוּס חומץ ודבש, וכך גם אם יש כאב בצד, בין השכמות או בחזה. עם חומץ ודבש הם מרפאים את איברי החזה והבטן; משקה זה ניתן גם בטירוף הדעת ובמלנכוליה.

נותנים אותה גם לחולי מחלת נפילה; כשנתקפים בה, ריח הקורנית מעורר אותם. אומרים שעליהם גם לישון על מצע קורנית רך. היא מועילה לקצרי נשימה ולמתנשפים, לווסת נשים שהתאחרה, או אם עובר מת ברחם — כשהיא מבושלת במים עד שנותר שליש. לגברים היא מועילה עם דבש וחומץ נגד נפיחויות, תפיחת הבטן או האשכים וכאבי שלפוחית.

כשהיא מונחת ביין היא מסלקת נפיחויות והתקפים; עם חומץ — עור קשה ויבלות. מניחים אותה עם יין על מפרקי הירך; למחלות מפרקים ולנקעים כותשים אותה, זורים על צמר ומניחים בשמן; לכוויות — עם שומן חזיר. למחלות מפרקים נותנים אותה גם לשתייה במשקל שלושה אוֹבּוֹלִים בתוך שלוש כוסיות חומץ ודבש; ובחוסר תיאבון — כתושה עם מלח.

להמרוקלס עלה ירקרק־חיוור ורך, ושורש גדול, ריחני ובצלי. כשהשורש מונח עם דבש על הבטן הוא מוציא מים ואף דם מזיק. את העלים מורחים על דמעת עיניים ועל השדיים לאחר לידה.

מאמינים שֶׁהַהֶלֶנְיוּם, שנולד מהלנה כפי שאמרנו, מיטיב עם היופי ושומר את עור הנשים בפנים ובשאר הגוף רענן. עוד סבורים שהשימוש בו מקנה להן חן מסוים בחיים ומושך אליהן אהבה. מייחסים לו, כשהוא שתוי ביין, גם כוח לעורר שמחה, ככוחו של אותו נפנתס שֶׁהוֹמֵרוֹס הילל, אשר מחק כל עצב. מיצו מתוק מאוד. שורשו, הנשתה במים על קיבה ריקה, מועיל גם לקצרי נשימה; הוא לבן מבפנים ומתוק. שותים אותו ביין גם נגד הכשות נחשים. אומרים שהשורש הכתוש אף הורג עכברים.

מוסרים שיש שני מיני אַבְּרוֹטוֹנוּם: של השדה ושל ההר. את ההררי רוצים לראות כנקבה, ואת של השדה כזכר. בשניהם מרירות כלענה. הסיצילי הוא המשובח ביותר, ואחריו הַגָּלַטִי. משתמשים גם בעלים, אך יותר בזרע לשם חימום; לכן הוא מועיל לגידים, לשיעול, לקוצר נשימה, לבקעים, לעוויתות, למותניים ולקושי בהטלת שתן. נותנים לשתות אגודות בגודל חופן שבושלו עד שנותר שליש; מן המרתח שותים ארבע כוסיות.

נותנים גם את הזרע הכתוש במים, במשקל דְּרַכְמָה. הוא מועיל גם לרחם. עם קמח שעורה הוא מבשיל מורסות; ולדלקת עיניים מורחים אותו עם חבוש מבושל.

הוא מבריח נחשים; נגד הכשותיהם שותים אותו ביין וגם מורחים אותו. הוא יעיל ביותר נגד בעלי חיים שארסם גורם רעד וקור, כגון עקרבים ועכבישי־פלנקס; ובשתייה הוא מועיל גם נגד רעלים אחרים ולכל מי שסובל מקור, מכל סיבה שהיא. בכוחו גם להוציא דברים הנעוצים בגוף. הוא מסלק תחלואי מעיים. אומרים שאם מניחים ענף ממנו תחת הכר הוא מעורר תשוקה מינית, ושהוא העשב היעיל ביותר נגד כל כשפים המעכבים משגל.

הַלֶּאוּקַנְתֶמוּם מרפא קצרי נשימה כשהוא מעורב בשני חלקים חומץ. הסמפסוקום, או הָאַמָרַקוּם, המשובח והריחני ביותר הוא זה שֶׁבְּקַקְפְּרִיסִין. במריחה עם חומץ ומלח הוא פועל נגד עקרבים. כשהוא מונח הוא מועיל מאוד לווסת; בשתייה כוחו קטן יותר. עם סולת הוא עוצר דמעת עיניים. מיץ המרתח מפזר כאבי מעיים. הוא מועיל גם להשתנה ולבעלי מיימת. כשהוא יבש הוא מעורר עיטוש. מכינים ממנו שמן המכונה סמפסוכינון או אמרקינון, לחימום ולריכוך הגידים; הוא גם מחמם את הרחם. העלים עם דבש מועילים לחבורות, ועם שעווה — לנקעים.

עד כה דיברנו רק על כלניות לזרים; עתה נביא גם את הרפואיות. יש המכנים אותן פרניון. שני מינים להן: האחד בר והאחר גדל בשדות מעובדים, ושניהם בקרקע חולית. למין התרבותי כמה צורות: פרחו ארגמני — וזו הנפוצה ביותר — או סגול או לבן כחלב. לעליהן של שלוש הצורות דמיון לעלי סלרי, וגובהן

אינו עולה בדרך כלל על חצי רגל; ראשן כראש אספרגוס. הפרח לעולם אינו נפתח אלא כאשר הרוח נושבת,

ומכאן קיבלו הכלניות את שמן. מין הבר גדול יותר, עליו רחבים וקשים יותר ופרחו ארגמני. רבים טועים וחושבים אותו לארגמונה, ואחרים לפרג שכינינו רוֹאַס. אך ההבדל גדול: שני אלה פורחים מאוחר יותר, אינם מפיקים את מיץ הכלנית, ויש להם גביעים ולא רק ראש כשל אספרגוס. הכלניות מועילות לכאבי ראש ולדלקות, וכן לרחם הנשים. עם חלב הן גם מביאות את הווסת, כשנוטלים אותן בדייסת שעורה או מניחים בצמר.

לעיסת השורש מושכת ליחה ומרפאה את השיניים; כשהוא מבושל הוא מועיל לדמעת עיניים ולצלקות. האמגושים ייחסו לכלניות סוד מסוים: הם מורים לעקור את הכלנית הראשונה שאדם רואה באותה שנה, לומר שהיא נאספת כתרופה לקדחת של שלושה או ארבעה ימים, לקשור אחר כך את הפרח בבד אדמדם ולשמור בצל, ובעת הצורך לקשור אותו לגוף. הכלנית שפרחה ארגמני, כששורשה כתוש ומונח על בעל חיים כלשהו, יוצרת כיב בכוחה המכווץ; לכן משתמשים בה לניקוי כיבים.

עשב האוזנתה גדל בין סלעים; עלהו כעלה הגזר, ושורשו גדול ורב־סעיפים. גבעולו ועליו, כששותים אותם עם דבש ויין שחור, מקלים על הלידה ומנקים את השליה; עם דבש הם מסלקים שיעול ומשתנים. השורש מרפא גם תחלואי שלפוחית.

יש המכנים את הַהֶלְיוֹטְרִיסוּם כריסנתמון. ענפיו לבנים, עליו לבנבנים ודומים לעלי אַבְּרוֹטוֹנוּם; בהחזרת אור השמש הוא זוהר כזהב במעגלים, כמין אשכולות תלויים שלעולם אינם נובלים. משום כך מעטרים בו את האלים,

מנהג שתלמי מלך מצרים הקפיד עליו מאוד. הוא גדל בסבכים. בשתייה ביין הוא משתן ומביא את הווסת.

הוא מפזר התקשרויות ודלקות; מניחים אותו עם דבש על כוויות. שותים אותו נגד הכשות נחשים ותחלואי מותניים. עם יין־דבש הוא מסלק דם קרוש מן הבטן או השלפוחית. עליו הכתושים, במשקל שלושה אוֹבּוֹלִים ביין לבן, עוצרים הפרשות נשים. ריחו, שאינו בלתי נעים, מגן על בגדים.

הַיְקִינְתּוֹן מצליח במיוחד בְּגַאלְיָה. שם משתמשים בו כחומר עזר לצביעת ארגמן־הִיסְגִינוּם. שורשו בצלי, והוא מוכר היטב לסוחרי עבדים המייפים את סחורתם: כשהוא נמרח ביין מתוק הוא מעכב את הופעת שיער הערווה ואינו מניח לו לפרוץ. הוא פועל נגד כאבי מעיים ונשיכות עכבישים, ומשתן. את זרעו נותנים עם אַבְּרוֹטוֹנוּם נגד נחשים, עקרבים וצהבת.

גם הליכניס דמוית הלהבה נשתית ביין, כשזרעה כתוש, נגד נחשים, עקרבים, צרעות־ענק ודומיהם. מין הבר שלה מזיק לקיבה. הוא משלשל, ובשתי דְּרַכְמוֹת יעיל ביותר להוצאת מרה. הוא מנוגד לעקרבים עד כדי כך שלמראהו בלבד הם קופאים. אנשי אסיה קוראים לשורשו בוליטס, ואומרים שקשירתו אל העין מסירה כתמים לבנים בקרנית.

גם וינקה־פרווינקה, או חַמַאיְדַפְנֵה, כשהיא יבשה וכתושה, ניתנת לבעלי מיימת במים במידת כף, והם מפרישים את המים במהירות רבה. כשהיא מבושלת על אפר ונזרית ביין היא מייבשת נפיחויות. מיצה מרפא אוזניים. אומרים שכשהיא מונחת על הבטן היא מועילה מאוד לתחלואיה.

שותים מרתח של שורש העצבונית יום כן יום לא במחלת אבנים, בהשתנה מפותלת או דמית. יש לעקור את השורש יום קודם, לבשלו למחרת בבוקר ולערבב שתי כוסיות מן המרתח בְּסֶקְסָטָאַרְיוּס יין. יש השותים גם את השורש הנא, כתוש במים; ובכלל הם סבורים שאין מועיל יותר לאיברי המין מגבעוליו הקטנים הכתושים בחומץ.

גם הַבָּטִיס מרכך את המעיים; מניחים אותו נא וכתוש על חולי שיגדון. המצרים זורעים אקינון הן לזרים הן למאכל. הוא היה זהה לריחן, אילולא היו ענפיו ועליו שעירים יותר וריחו עז מאוד. הוא מביא את הווסת ומשתן. גָּלָאוּקִיאַס סבר שהקולוקסיה מרככת חריפויות בגוף ומסייעת לקיבה.

לא מצאתי שימוש אחר בְּאַנְתַלְיוֹן שהמצרים אוכלים. אך יש עשב הקרוי אַנְתִילְיוֹן, ואחרים קוראים לו אַנְתִילוּס, ולו שני מינים. האחד דומה לעדשה בעליו ובענפיו, גובהו טפח, גדל במקומות חוליים ושטופי שמש וטעמו מלוח מעט. האחר דומה לחמאיפיטיס, נמוך ושעיר יותר, פרחו סגול, ריחו כבד והוא גדל בין סלעים. הראשון מתאים במיוחד לרחם כשהוא מונח בשמן ורדים וחלב, וכן לפצעים; שותים שלוש דְּרַכְמוֹת ממנו להשתנה מכאיבה ולחול בכליות. מן האחר שותים ארבע דְּרַכְמוֹת עם דבש וחומץ להתקשות הרחם, לכאבי מעיים ולמחלת נפילה.

את הַפְּרָתֶנְיוּם מכנים אחרים לאוקנתס ואחרים אַמָּרָקוּם; קֶלְסוּס מבני עמנו מכנה אותו פרדיקיון ומורליס. הוא גדל בגדרות גנים, פרחו לבן, ריחו כריח תפוח וטעמו מר. יושבים מעל מרתח שלו להתקשות הרחם ולדלקות... כשהוא יבש ומונח עם דבש וחומץ הוא מוציא מרה שחורה; משום כך הוא מועיל נגד סחרחורות ולבעלי אבנים. מורחים אותו גם על שושנה, ועל נפיחויות צוואר

עם שומן חזיר ישן. האמגושים מורים לעקור אותו ביד שמאל נגד קדחת של שלושה ימים, לומר למען מי הוא נעקר ולא להביט לאחור; אחר כך להניח עלה שלו תחת לשון החולה, כדי שייבלע מיד בכוסית מים.

הלוואי שגם עושי הזרים במצרים לא היו משתמשים בַּטְרִיכְנוֹס, שיש שכתבו סְטְרִיכְנוֹן; דמיון עליו לעלי קיסוס מפתה אותם בשניים ממיניו. אחד מהם, שגרגריו אדומים וגרגריים בתוך נרתיקים, נקרא הליקקבון; אחרים קוראים לו קליון, ובני עמנו — וסיקריה, מפני שהוא מועיל לשלפוחית ולאבנים. זהו שיח רב־נצרים יותר משהוא עשב; נרתיקיו גדולים, רחבים ודמויי סביבון, ובתוכם גרגר גדול המבשיל בחודש נוֹבֶמְבֶּר.

למין השלישי עלים כעלי ריחן. מי שעוסקים בתרופות ולא ברעלים צריכים להציגו בזהירות מרבית, שהרי אפילו מעט ממיצו גורם לשיגעון. ואף על פי כן המחברים היוונים הפכו זאת לבדיחה: הם אמרו שמשקל דְּרַכְמָה מחולל שעשוע של טירוף, והסבירו שמראות ודמויות שווא נגלים לעיניים; שכפליים ממידה זו גורמים לשיגעון גמור; ושכל תוספת נוספת למשקל מביאה מוות מיד.

זהו הרעל שהמחברים התמימים ביותר קראו בפשטות דוֹרִיקְנִיוֹן, משום שבקרבות משחו בו ראשי חניתות, והוא גדל בכל מקום. מי שהיו מסויגים יותר כינו אותו מניקון; ומי שהסתירו את הדבר בזדון — אריתרון, נוראדה, או, לדברי אחדים, פריסון. אפילו לצורך זהירות אין צורך לפרט עליו יותר.

יתרה מזו, גם מין אחר הקרוי הליקקבון משרה תרדמה ואף מביא מוות מהר מן האופיום. אחרים כינו אותו מוֹרְיוֹן ואחרים מולי; ובכל זאת דְיוֹקְלֶס וְאֶוונוֹר שיבחו אותו, וְטִימָרִיסְטוֹס אף עשה זאת בשיר — בשכחה מופלאה של חפותם. שהרי הוסיפו שהוא תרופה מיידית לחיזוק שיניים מתנדנדות אם

שוטפים את הפה ביין הליקקבון, ורק הסתייגו שאין לעשות זאת זמן רב מדי, מפני שהדבר גורם להזיה. אין להציג תרופות שרפואתן

מביאה סכנה של רעה גדולה יותר. ייתכן אפוא שנמליץ למאכל על המין השלישי, ואף נעדיף את טעמו על טעמי ירקות הגן; וקְסֶנוֹקְרַטֵס אמנם מכריז שאין תחלואי גוף שהטריכנוס אינו מועיל להם. ובכל זאת אין עזרתם שווה את הסיכון עד שאחשוב שמותר לנו להזכיר עליהם יותר, בייחוד כשיש שפע כה גדול של תרופות שאינן מזיקות.

את שורש ההליקקבון שותים מי שרוצים שיראו אותם מתנבאים ומשתוללים באקסטזה, כדי לחזק אמונות תפלות. התרופה לכך — ואת זה אני מעדיף למסור — היא שתיית כמות רבה של מי־דבש חמים. גם זאת לא אפסח: טבע ההליקקבון מנוגד כל כך לטבע הצפע, שאם מקרבים אליו את השורש הוא מרדים בכוח שינה את כוחו הממית של הצפע. משום כך השורש הכתוש בשמן מסייע, לדבריהם, למוכשים.

הקורכורוס הוא עשב מאכל של בני אלכסנדריה, ועליו מגולגלים כדמות עלי תות. כפי שמוסרים, הוא מועיל לאיברי החזה והבטן, לקרחות ולנמשים. אני מוצא שהוא גם מרפא במהירות רבה גרדת בקר; ואצל נִיקַנְדרוֹס — אף נשיכות נחשים, לפני שהוא פורח.

לא היה ראוי להאריך גם על הקנקוס, או האטרקטיליס, עשב מצרי, אלמלא העניק סיוע רב נגד בעלי חיים ארסיים וכן נגד פטריות. מוסכם שמי שנעקצו בידי עקרב אינם חשים כאב כל עוד הם מחזיקים בעשב. מצרים זורעת בגניה גם פסולוטה לשם זרים. שני מינים לה, נקבה וזכר; מוסרים שאם מניחים אחד מהם מתחת לאדם, הוא מעכב תשוקה מינית, בייחוד אצל גברים.

ומאחר שגם במידות ובמשקלים עלינו להשתמש תכופות בשמות יווניים, נביא כאן פעם אחת את פירושם. הַדְּרַכְמָה האטית — שכן הרופאים משתמשים בדרך כלל בתקן הָאַטִּי — משקלה כמשקל דינר כסף, ובמשקל היא עושה שישה אוֹבּוֹלִים; אוֹבּוֹל אחד הוא עשרה כלקוסים. כוסית שוקלת כשלעצמה עשר דְּרַכְמוֹת; כאשר מדברים על מידת אַצֶטַבּוּלוּם, הכוונה לרבע מידת הַמִּינָה, כלומר חמש־עשרה דְּרַכְמוֹת. מנה, שבני עמנו קוראים מינה, שוקלת מאה דְּרַכְמוֹת אטיות.

תולדות הטבע, ספר עשרים ושניים

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים ושניים

הטבע והאדמה היו יכולים למלא את המתבונן בפלאם אף במעלות הכרך הקודם בלבד ובמיני העשבים הרבים כל כך שנוצרו לתועלת האדם או להנאתו. אך כמה רבים הדברים שנותרו, וכמה מופלאים יותר כשמגלים אותם! שכן ברוב המינים ההם המלצתם כמזון, כריח או כקישוט היא שהובילה לניסויים רבים; ואילו כוחם של הנותרים מוכיח כי טבע הדברים אינו מוליד דבר בלא סיבה נסתרת כלשהי.

אני שם לב שגם למען היופי וכמנהג קבוע משתמשים כמה עמים זרים בעשבים מסוימים על גופם. נשים בעמים הברבריים מורחות את פניהן — כל עם בצמח אחר; ואצל הַדְּאקִים וְהַסַּרְמָטִים אף הגברים מסמנים בכתב את גופם. נשות הַבְּרִיטוֹנִים וכלותיהם נמרחות בכל גופן בצמח דומה ללחך, המכונה גלאסטום בְּגַאלְיָה, ובטקסים מסוימים הן הולכות עירומות ומחקות את צבע האתיופים.

כבר ידוע לנו שצובעים בגדים בצבען מופלא. ואם נשתוק על השני המופק מכנימות הקרמס בְּגָלַטְיָה, באפריקה וּבְלוּסִיטַנְיָה, המיועד לגלימות המצביאים — גַּאלְיָה שמעבר לָאַלְפִּים צובעת בעשבים את גוני צור, את גוני הקונכייה

ואת כל שאר הצבעים. אין היא מחפשת חלזונות ארגמן במעמקים ואינה נעשית טרף לחיות הים בשעה שהיא חוטפת את מזונן, ואינה סורקת שרטונות שאפילו עוגנים לא נגעו בהם, כדי למצוא אמצעי שבו גבירה תיטיב למצוא חן בעיני נואף ומפתה יארוב לאישה נשואה.

בעומדה על היבשה היא קוטפת את הצבע כתבואה. אמנם מגנים את הצבעים האלה משום שהם נשטפים בשימוש; שאלמלא כן הייתה המותרות יכולה להתהדר בברק רב יותר, ובוודאי בתמימות רבה יותר. אין בכוונתנו לעסוק עתה בדברים האלה, ואף לא נרשה לעצמנו להכניע את המותרות לתועלת באמצעות הצבת דברים זולים יותר תחתיה; במקום אחר נאמר שגם קירות נצבעים בעשבים ולא נמשחים באבן. ואף על פי כן לא היינו משמיטים את שיטת הצביעה אילו נחשבה אי פעם לאחת האמנויות החופשיות.

בינתיים נפעל ביתר תוקף ונעניק גם לעשבים האילמים — כלומר הנחותים — את הסמכות הראויה להם. שהרי מנהיגי האימפריה הרומית ומייסדיה נטלו גם מהם דבר רב־חשיבות: לא ממקור אחר באו הסגמינה שבטקסי הכפרה הציבוריים והוורבנות שבפולחן ובשליחויות. ודאי ששני השמות מציינים אותו דבר, היינו עשב שנתלש מן המצודה עם אדמתו. ובכל פעם שנשלחו שליחים אל האויב להכריז תביעה בקול, כלומר לדרוש את השבת הרכוש שנגזל, נקרא תמיד אחד מהם ורבנריוס.

במלכותו של העם הרומי, שליט הארצות, לא הייתה עטרה נעלה יותר בכבודה מעטרת העשב, ולא היה פרס תהילה נשגב ממנה. עטרות משובצות אבנים ועטרות זהב, עטרות מחנה, חומה, אילי־ניגוח, אזרח וניצחון — כולן באו אחריה, ועודן רחוקות ממנה מאוד ונבדלות ממנה הבדל גדול.

את כל האחרות העניק אדם יחיד — ואף מפקדים ומצביאים עצמם — לחיילים או לעיתים לעמיתים; ובתהלוכות הניצחון החליט עליהן הסנאט, משוחרר מדאגת המלחמה, והעם השרוי במנוחה. עטרת העשב לא ניתנה מעולם אלא בייאוש הקיצוני ביותר, ולא נגזרה לאיש אלא בידי צבא שלם שאותו הציל. את שאר העטרות נתנו המצביאים; את זו לבדה נתנו החיילים למצביא. היא נקראת גם עטרת המצור, כשהמחנה כולו שוחרר ממצור ומסוף מעורר אימה.

ואם כבוד עטרת האזרח, הניתנת על הצלת אזרח אחד, ולו הנחות ביותר, נחשב מפואר ומקודש, מה עלינו לחשוב על צבא שלם שניצל בגבורתו של איש אחד? עטרת העשב ניתנה מעשב ירוק שנקטף במקום שבו הציל האיש את הנצורים. כי אצל הקדמונים הסימן העליון לניצחון היה שהמנוצחים מושיטים עשב, כלומר מוותרים על הארץ, על האדמה המזינה עצמה ואף על הזכות להיקבר בה; ואני יודע שמנהג זה מתקיים עד היום אצל הגרמנים.

לוּקְיוּס סִיקְיוּס דֶנְטָאטוֹס זכה בה פעם אחת, אף שכבר היה ראוי לארבע־עשרה עטרות אזרח ונלחם מאה ועשרים פעמים, תמיד כמנצח. כה נדיר יותר שהניצולים יעניקו עטרה למצילם היחיד. כמה מפקדים זכו בה יותר מפעם אחת, ובהם פּוּבְּלִיוּס דֶקְיוּס מוּס, טְרִיבּוּן צבאי, שקיבל אחת מן הצבא ושנייה מן האנשים שהיו נצורים בחיל המצב. הוא הודה ביראת קודש עד כמה רם כבוד זה: לאחר שעוטר הקריב לְמַרְס שור לבן ומאה שוורים אדמדמים, שניתנו לו יחד בידי הנצורים בשל גבורתו. דֶקְיוּס זה, כשהיה אחר כך קוֹנְסוּל ועמיתו היה אִימְפֶּרְיוֹסוּס, הקדיש את עצמו למוות למען הניצחון.

העטרה ניתנה גם בידי הסנאט והעם הרומי — ואין בעיניי דבר נשגב מזה בענייני אנוש — לאותו פָּאבְּיוּס שהקים מחדש את כל עניינה של רומא בכך שלא נלחם. היא לא ניתנה לו כשהציל את מפקד הפרשים ואת צבאו, שכן אז נחשב טוב יותר לעטרו בשם חדש, ואלה שהציל כינוהו 'אב'. אלא שבכבוד זה זכה, בהסכמה שאמרנו, לאחר שָׁחַנִּיבַּעַל גורש מאיטליה. זו עד היום העטרה היחידה שהונחה בידי האימפריה עצמה, וייחודה הוא שהיא היחידה שניתנה בידי איטליה כולה.

מלבד אלה נפל כבוד העטרה בחלקו של מַרְקוּס קַלְפּוּרְנִיוּס פַּלְמָה, טְרִיבּוּן צבאי בסיציליה; ועד זמננו זכה בה קנטוריון אחד בלבד, גְּנֵאיוּס פָּטְרֵיוּס מֵאָטִינָה, במלחמת הַקִּימְבְּרִים. הוא שירת כקנטוריון הבכיר בפיקוד קָטוּלוּס. כשצבאו נחסם בידי האויב, עודד את הַטְּרִיבּוּן שלו לפרוץ דרך מחנה האויב; וכאשר הלה היסס, הרג אותו והוציא את הלגיון. אני מוצא אצל המחברים שמלבד הכבוד הזה, בהיות הקונסולים מָרְיוּס וְקָטוּלוּס נוכחים, הוא הקריב לבוש בטוגה פרטקסטה, לצלילי חליל ולידו מזבח נייד שהוצב במקום.

גם סוּלָה הַדִּיקְטָטוֹר כתב שבהיותו לגאטוס ליד נולה במלחמת בעלות הברית זכה בעטרה מן הצבא; והוא אף צייר זאת באחוזתו בְּטוּסְקוּלוּם, שהייתה אחר כך של קִיקֶרוֹ. אם הדבר אמת, אומר שהוא נתעב עוד יותר, שכן הוא עצמו הסיר אותה מראשו ברשימות החיסול שלו: מספר האזרחים שהציל קטן כל כך ממספר אלה שהרג לאחר מכן. יוסיף נא לתהילה הזאת גם את שם הכבוד היהיר 'פֶּלִיקְס'; ובכל זאת, כשכל הנצורים בעולם היו בין המנודים, ויתר על העטרה הזאת לְסֶרְטוֹרִיוּס.

וַארוֹ מוסר שגם סְקִיפִּיוֹ אֲמִילְיָאנוּס זכה בעטרת המצור באפריקה, בימי הַקוֹנְסוּל מָנִילְיוּס, לאחר שהציל שלוש קוהורטות והוציא שלוש אחרות כדי להצילן; כך גם חרת אַוגוּסְטוּס האלוהי על פסלו בְּפוֹרוּם שלו. את אַוגוּסְטוּס עצמו, כְּשֶׁמַּרְקוּס קִיקֶרוֹ הבן היה קוֹנְסוּל, עיטר הסנאט בעטרת המצור באידו של סֶפְּטֶמְבֶּר; עד כדי כך לא נראתה עטרת האזרח מספקת. מלבדם איננו מוצאים איש שזכה בה.

לפיכך לא היו עשבים מסוימים שנועדו לכבוד הזה, אלא כל עשב שנמצא בזירת הסכנה, נחות ובלתי נודע ככל שהיה, נעשה אציל בזכות הכבוד. איני מתפלא מאוד שהדבר נסתר אצלנו, בראותי שמזניחים אפילו את הדברים הנוגעים לשמירת הבריאות, להדיפת ייסורי הגוף ולהרחקת המוות. אך מי לא יגנה בצדק את מנהגי זמננו? התפנוקים והמותרות הוסיפו על מחיר החיים; מעולם לא היה הרצון לחיות גדול יותר, ומעולם לא הייתה הדאגה לחיים קטנה יותר.

אנו מאמינים שזה תפקידם של אחרים, ושאחרים מטפלים בו גם בלא הוראתנו, ושהרופאים כבר דאגו למחלות. אנו עצמנו נהנים מתענוגות, ובדבר שאין בעיניי מביש ממנו אנו חיים בביטחון המופקד בידי זרים. אדרבה, רוב האנשים אף לועגים לנו מרצונם על חקירותינו ומאשימים אותנו בעבודה קלת־ערך. אולם נחמה גדולה היא בעמל עצום זה להיות נבזה יחד עם טבע הדברים. נוכיח בוודאי שהוא לא הכזיב אותנו, ואף החדיר תרופות בעשבים השנואים; שהרי נתן תרופות אפילו לקוצניים.

כי אלה הם הבאים בתור מבין העשבים שמנינו בספר הקודם, וגם בהם אין די להתפלא על השגחת הטבע ולחבקה. הוא כבר נתן את הרכים שתיארנו,

הערבים למאכל; צייר תרופות בפרחים ופיתה את הרוחות בעצם המראה, כשערבב סיוע רפואי אף בתענוגות.

והנה, הוא המציא כמה עשבים שעירים למראה ואכזריים למגע, עד שכמעט נדמה לנו שאנו שומעים את קולו שלו בשעה שהוא יוצר אותם ונותן טעם למעשהו: כדי שבהמה רעבתנית לא תרעה אותם, שידיים חצופות לא יחטפו אותם, שצעדים אדישים לא ירמסו אותם ושעוף הנוחת עליהם לא ישבור אותם — הוא ביצר אותם בקוצים וחימש אותם בחניתות, כדי שהתרופות יהיו בטוחות ושלמות. כך גם הדבר שאנו שונאים בהם הומצא למען בני האדם.

מן המפורסמים שבצמחים הקוצניים היא בראש ובראשונה הארינגה, או ארינגיון, הצומחת כנגד נחשים וכל הרעלים. לפי המסורת העתיקה שותים את שורשה במשקל דְּרַכְמָה ביין נגד הכשות ונשיכות, או במים אם — כפי שקורה לרוב בפגיעות כאלה — נלווית אליהן קדחת. מורחים אותו על הפצעים, והוא נחשב יעיל במיוחד נגד נחשי כרסידרוס וצפרדעים. הרופא הֶרַקְלִידֵס סבור שמרתחו בציר אווז יעיל מכל דבר אחר נגד סמי רעל וְאַקוֹנִיטוֹן.

אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מבשל אותה עם צפרדע כנגד סמי רעל; מחברים אחרים מבשלים במים. הצמח עצמו קשה, שיחי ובעל עלים קוצניים; גבעולו מפרקי וגובהו אמה, ולעיתים יותר. יש מין לבנבן ויש שחור, ושורשו ריחני. הוא גם תרבותי וגם גדל מאליו במקומות מחוספסים וסלעיים; אך בחופי הים הוא קשה וכהה יותר, ועליו דומים לעלי סלרי.

מבין אלה מכנים בני עמנו את המין הלבן 'מאה ראשים'. לכולם אותן השפעות, והיוונים אוכלים את הגבעול ואת השורש בשתי הדרכים — מבושלים או חיים. מסופר עליו דבר מפלצתי: שורשו דומה לאיברי אחד משני המינים. נדיר

למצוא שורש כזה, אך אם נפל בחלקו של גבר שורש זכר, הוא נעשה אהוב; משום כך, אומרים, אהבה ספפו את פאון איש לֶסְבּוֹס. סביב העניין הזה נכרכו הבלים רבים, לא רק של הַמַּאגִים אלא אף של הַפִּיתָגוֹרָאִים.

לפי השימוש הרפואי העתיק, מלבד הדברים שנאמרו, מייחסים לה סיוע נגד נפיחות וגזים, כאבי בטן, מחלות הלב, הקיבה, הכבד והאיברים שמתחת לסרעפת — במי־דבש; לטחול — בְּפוֹסְקָה; וכן בכליות, בקושי בהשתנה, בכיווץ לאחור, בעוויתות, בכאבי מותניים, במיימת, במחלת הנפילה, בהפרעות הווסת — בין שהוא נעצר ובין שהוא שופע — ובכל מחלות הרחם. עם דבש היא אמורה לשלוף דברים התקועים בגוף; ועם שומן חזיר מלוח ורטיית שעווה — לטפל בנפיחויות בלוטות, נפיחויות ליד האוזן, מורסות, בשר הנסוג מן העצמות ושברים. נטילתה מראש נחשבה מונעת שכרות ועוצרת שלשול. כמה ממחברינו הורו ללקטה בהיפוך הקיץ ולהניחה במי גשם על כל מחלות הצוואר. אחדים מסרו שגם קשירתה לגוף מטפלת בכתמים לבנים בעיניים.

יש המשייכים גם את האקנום לארינגיון: עשב קוצני, נמוך ורחב, בעל קוצים רחבים למדי. לדבריהם, כשהוא מונח על פצע הוא עוצר דם באופן מופלא.

אחרים טעו וחשבו שהארינגה זהה גם לגליקיריזה, ולכן ראוי לדון בה מיד. גם היא נמנית בלי ספק עם הצמחים הקוצניים: עליה דמויי קיפוד, עבים ודביקים כמון למגע; היא שיחית, גובהה שתי אמות, פרחה כפרח הַיָקִינְתוֹן ופריה ככדוריות של דולב בגודלן. המשובחת ביותר גדלה בְּקִילִיקְיָה, והבאה אחריה בְּפוֹנְטוֹס. שורשה מתוק, ורק בו משתמשים.

קוטפים את השורש בעת שקיעת הפליאדות. הוא ארוך ועסיסי כְּלִיקְיוֹן, וצבעו כעץ אשכרוע; הבהיר טוב מן השחור, והגמיש טוב מן השביר. לשימוש

בפתילות רפואיות מבשלים אותו עד שנותרת שליש מן הכמות; לשאר השימושים — עד סמיכות דבש. לעיתים משתמשים בו גם כתוש, וכך מניחים אותו על פצעים ועל כל מחלות הלוע. מיצו, כפי שעובה, נחשב מועיל ביותר לקול כשהוא מונח מתחת ללשון, וכן לחזה ולכבד. כבר אמרנו שהוא משקיט צמא ורעב.

משום כך כינו אותה אחדים אַדִיפְּסוֹס ונתנו אותה לסובלים ממיימת כדי שלא יצמאו. מאותה סיבה לעסו אותה כתרופת פה לכיבי הפה, ופיזרו אותה לעיתים תכופות על פְּטֶרִיגְיָה. ייחסו לה טיפול בחספוס שלפוחית השתן, כאבי כליות, קוֹנְדִילוֹמוֹת וכיבי איברי המין. אחדים נתנו אותה לשתייה בקדחת רביעונית במשקל שתי דְּרַכְמוֹת עם פלפל בהמינה מים. כשלעסו אותה והניחוה על פצע סברו שהיא עוצרת דם; ויש שמסרו שהיא אף מסלקת אבנים.

מין אחד של טְרִיבּוּלוּס גדל בגנים, ואחר רק בנהרות. אוספים מהם מיץ לתרופות עיניים; לפי הקדמונים טבעו מקרר ולכן הוא מועיל לדלקות ולהצטברויות מוגלה. עם דבש ייחסו לו טיפול בכיבים הפורצים מאליהם, ובייחוד בפה, וכן בשקדים; ובשתייה — פירוק אבנים. הַתְּרַאקִים היושבים ליד הַסְטְרִימוֹן מפטמים את סוסיהם בעלי הַטְּרִיבּוּלוּס, והם עצמם חיים מן הגרעין ועושים ממנו לחם מתוק מאוד ומכווץ מעיים. השורש, אם נאסף בצניעות ובטהרה, נחשב מפזר נפיחויות בלוטות; הזרע הקשור לגוף — משכך כאבי דליות; וכשהוא כתוש ומפוזר במים — ממית פרעושים.

לפי המסורת הרפואית, סטויבה — שיש המכנים פאוס — המבושלת ביין מטפלת בייחוד באוזניים מפרישות מוגלה; ובהזלפה גם בעיניים שדיממו מחבלה, בדימום ובדיזנטריה.

הַהִיפּוֹפָאִיס גדל בחולות החוף, קוציו לבנים, ואשכולותיו כשל קיסוס, עם ענבות שחלקן מאדימות. שורשו רווי מיץ, הנשמר בפני עצמו או בכסיות עם קמח בקיית הכרשינה. במשקל אוֹבּוֹל הוא נחשב מסלק מרה, ובאופן המועיל ביותר עם מי־דבש. יש הִיפּוֹפָאִיס אחר חסר גבעול וחסר פרח, בעל עלים זעירים בלבד; גם מיצו נחשב מועיל להפליא לסובלים ממיימת.

ראוי ששני המינים האלה יתאימו גם לטבעם של סוסים, ולא מסיבה אחרת קיבלו את שמם. הרי צמחים מסוימים נוצרים כתרופות לבעלי חיים, בשפע האלוהי המוליד אמצעי הגנה. אין די להתפלא על תבונתו של המסדר עזרות לפי מינים, סיבות וזמנים, כך שדבר אחד מועיל לאלה ודבר אחר לאחרים, וכמעט אין שעה ביום שאין עמה אמצעי הגנה.

מה יכול להיות שנוא יותר מן הסרפד? ובכל זאת, מלבד השמן שאמרנו שמכינים ממנו במצרים, הוא שופע תרופות רבות מאוד לפי המסורת העתיקה. נִיקַנְדרוֹס טוען שזרעו מנוגד לרוש, לפטריות ולכספית; אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מוסיף סלמנדרות, כשהוא מבושל בציר צב, וכן שכנגד שיכרון, נחשים ועקרבים. יתרה מזו, אותה צריבה נושכת עצמה אמורה לגרום לענבל שצנח בפה ולרחם ולפי הטבעת של תינוקות שצנחו להיסוג במגע, ולעורר רדומים אם נוגעים ברגליהם, ובייחוד במצחם.

עוד ייחסו לסרפד טיפול בנשיכות כלב בתוספת מלח, ועצירת דימום מן האף כשהוא כתוש ומוכנס לנחיריים, וביתר שאת באמצעות השורש. עם מלח הוא נחשב מטפל בגידולים ממאירים ובכיבים מזוהמים, וכן בנקעים, במורסות, בנפיחויות ליד האוזן ובבשר הנסוג מן העצמות. שתיית הזרע עם סאפה אמורה לפתוח את הרחם במקרי חנק רחמי; ובהנחה הוא עוצר זרימת דם מן האף.

במשקל *שני* אוֹבּוֹלִים במי־דבש אחרי הארוחה הוא אמור להקל על הקאה, ובמשקל אוֹבּוֹל אחד ביין — להשיב כוח מעייפות.

למחלות הרחם נתנו לפי המסורת העתיקה מידה *של* אַצָטַבּוּלוּם זרע קלוי; בשתייה עם סאפה ייחסו לו פעולה נגד נפיחות הקיבה. עם דבש ראוהו מועיל לקוצרי נשימה בעמידה, ובאותה מרקחת ליקוק — מנקה את החזה; עם זרע פשתן — מטפל בצד. מוסיפים גם אזוב ומעט פלפל. מורחים אותו על הטחול, וכשהוא קלוי במזון הוא אמור לרכך עצירות.

הִיפּוֹקְרַטֵס קובע *ששתיית* הזרע מטהרת את הרחם; *שמידת* אַצָטַבּוּלוּם קלוי, הנשתה ביין מתוק ומונח עם מיץ חלמית, משככת כאב; *שמי־דבש* ומלח עמו מסלקים תולעי מעיים; ושמריחת הזרע מתקנת נשירת *שיער* מן הראש. רבים מניחים אותו עם שמן ישן על מחלות מפרקים ושיגדון, או עלים כתושים עם שומן דוב. *שורש* כתוש בחומץ נחשב מועיל לא פחות לאותם דברים וכן לטחול; ובבישול ביין עם שומן חזיר ישן ומלוח הוא מפזר מורסות. כשהשורש יבש הוא משמש גם פְּסִילוֹתֶרוֹן, חומר להסרת שיער.

פָּנִיאַס חוקר הטבע חיבר דברי שבח לסרפד והצהיר שכשהוא מבושל או כבוש במזון הוא מועיל מאוד לקנה הנשימה, לשיעול, לנזלת היורדת אל הבטן, לקיבה, למורסות, לנפיחויות ליד האוזן ולצלקות קור; שעם שמן הוא מעורר זיעה; שכשהוא מבושל עם רכיכות הוא מניע את המעיים; שעם דייסת שעורה הוא מנקה את החזה ומביא את וסת הנשים; ושעם מלח הוא עוצר כיבים מתפשטים.

גם במיץ הסרפד השתמשו. מיץ סחוט שנמרח על המצח נחשב עוצר דימום מן האף; בשתייה הוא אמור להשתן ולרסק אבנים; ובגרגור — להחזיר ענבל

שצנח. ראוי לאסוף את הזרע בעונת הקציר; הזרע הָאֶלֶכְּסַנְדְּרוֹנִי נחשב למשובח ביותר. לכל השימושים האלה מועילים גם המינים המתונים והצעירים, אך בייחוד סרפד הבר; ונוסף על כך שתייתו ביין אמורה להסיר צרעת מן הפנים. אם בהמת ארבע רגליים אינה מתעברת, מורים לשפשף בסרפד את איבר מינה.

גם המין שכינינו למיום בין מיני הסרפד, המתון מאוד ובעל עלים שאינם צורבים, נחשב — כשהוא כתוש עם גרגר מלח — מטפל בחבלות ובפגיעות, בכוויות, בנפיחויות בלוטות, בגידולים, בשיגדון ובפצעים. באמצע עלהו יש כתם לבן, ולפי המסורת הוא מטפל ב'אש הקדושה', כלומר בנגע עור דלקתי.

כמה ממחברינו הבדילו בין המינים לפי עונתם. הם מסרו ששורש סרפד סתווי, אם קושרים אותו לגוף בקדחת שלישונית תוך אמירת שם החולה בשעת עקירת השורש והכרזה למי ובנו של מי הוא נעקר, משחרר מן המחלה; ושאותו טקס יפה גם נגד קדחת רביעונית. עוד אמרו ששורש סרפד בתוספת מלח שולף דברים התקועים בגוף, ושעליו עם שומן חזיר מפזרים נפיחויות בלוטות; ואם כבר התמלאו מוגלה, הם פותחים אותן וממלאים אותן בבשר חדש.

עשב הסקורפיו קיבל את שמו מן הדמיון: זרעו דומה לזנב עקרב ועליו מעטים. לפי המסורת הוא פועל נגד בעל החיים שאת שמו הוא נושא. יש גם עשב אחר בעל אותו שם ואותה השפעה, חסר עלים, גבעולו כשל אספרגוס ובראשו חוד; ומכאן שמו.

את הלאוקקנתה מכנים אחרים פִילוֹן, אחרים איסכדה ואחרים פּוֹלִיגוֹנָטוֹן. שורשה דומה לשורש הַקִיפְּרוּס, ולפי הִיקֶסְיוּס לעיסתו משככת כאבי שיניים;

וכן כאבי צד ומותניים, כששותים את הזרע במשקל שמונה דְּרַכְמוֹת או את המיץ. עוד ייחסו לה טיפול בקרעים ובעוויתות.

את הַהֶלְכְּסִינָה מכנים אחדים פרדיקיום, משום שהחוגלות אוכלות אותה במיוחד; אחרים מכנים אותה סִידֵרִיטִיס ויש המכנים פַּרְתֶנְיוּם. עליה משלבים את דמות עלי הלחך והמרוביון; גבעוליה צפופים ואדמדמים קלות, וזרעיה נתונים בראשים דמויי לפה ונצמדים לבגדים — ומכאן, אומרים, השם הַלֶּכְסִינָה. אך את טבעה של הַהֶלְכְּסִינָה האמיתית כבר תיארנו בספר הקודם.

הצמח הזה גם צובע צמר. לפי המסורת הרפואית הוא מטפל ב'אש הקדושה', בגידולים, בכל הצטברות מוגלה, בכוויות ובמורסות. את מיצו עם פְּסִימִיתְיוֹן נתנו נגד 'אש קדושה' ותחילת התנפחות הגרון; וכן שתו קִיאָתוֹס ממנו לשיעול ישן ולכל מחלות האיברים הלחים, כגון השקדים. באוזניים השתמשו בו עם שמן ורדים. עוד הניחו אותו על שיגדון עם חלב עזים ושעווה קִיפְרִית.

הַפֶּרְדִיקְיוּם, או הַפַּרְתֶנְיוּם — ואפשר גם הַסִּידֵרִיטִיס — הוא צמח אחר. בני עמנו מכנים אותו עשב אורקולאריס, ואחרים אַסְטָרְקוּם. עליו דומה לעלה הריחן אך כהה יותר, והוא גדל על רעפים ועל קירות. כשהוא כתוש עם גרגר מלח ייחסו לו טיפול בכל אותם הדברים שהלמיום מטפל בהם, ובאותה דרך; שתיית מיצו המחומם נחשבה מטפלת גם במורסה פנימית. אך נגד נקעים, קרעים ופגיעות מנפילה או צניחה מגובה, כגון התהפכות מרכבות, נחשבה סגולתו מיוחדת במינה.

עבד־בית שהיה יקר לְפֶרִיקְלֵס, מנהיג האתונאים, זחל על גובה גג המקדש בזמן שֶׁפֶּרִיקְלֵס בנה אותו במצודה ונפל משם. מסופר שנרפא בעשב הזה, לאחר שֶׁמִּינֶרְוָה הראתה אותו לְפֶרִיקְלֵס בחלום; לכן החל הצמח להיקרא פַּרְתֶנְיוּם

והוקדש לאותה אלה. זהו עבד־הבית שדמותו נוצקה בנחושת, הפסל המפורסם המכונה ספלנכנופטס.

את זיקית־הצמח מכנים אחדים אִיקְסִיָה. שני מינים לה: הלבן יותר בעל עלים מחוספסים יותר; הוא זוחל על הארץ ומזקיף קוצים כקיפוד, שורשו מתוק וריחו כבד. במקומות מסוימים הוא מוליד דבקון לבן מתחת לחיקי העלים, בייחוד סמוך לזריחת כוכב הכלב, כשם שמספרים על היווצרות הלבונה; ומכאן השם אִיקְסִיָה. נשים משתמשות בדבק הזה כמסטיכה. השם זיקית־הצמח בא מגיוון העלים: הוא משנה את צבעיו לפי האדמה — כאן שחור, שם ירוק, במקום אחר כחול, במקום אחר כצבע כרכום, וכן צבעים אחרים.

לפי הרפואה העתיקה, המין הלבן מטפל במיימת באמצעות מיץ השורש המבושל, הנשתה ביין צימוקים במשקל דְּרַכְמָה. מידה של אַצָטַבּוּלוּם מאותו מיץ ביין עפיץ עם ענפי אוריגנום אמורה לסלק תולעי מעיים; והוא גם גורם קושי במתן שתן. עוד נאמר שהמיץ ממית כלבים וחזירים כשהוא ניתן בדייסת שעורה עם מים ושמן, מושך אליו עכברים וממיתם אם אינם שותים מים מיד. אחדים מורים לשמור חתיכות מן השורש תלויות בחוטים, ולבשלן במזון נגד הפרשות, שהיוונים מכנים ראומטיסמוס.

מבין המינים השחורים כינו אחדים זכר את שפרחו ארגמני, ונקבה את שפרחו סגלגל; אך הם גדלים יחד, על גבעול שאורכו אמה ועוביו אצבע. לפי המסורת מבשלים את שורשיהם עם גופרית וּבִיטוּמֶן לטיפול בחזזיות; ולעיסתם, או מרתח שלהם בחומץ, אמורים לחזק שיניים מתנדנדות. במיץ טיפלו בגרב של בהמות; הוא נחשב ממית גם קרציות בכלבים ואף עגלים בדרך הדומה לדלקת גרון. לכן מכנים אותו אחדים אולופיטון, ואחרים קינוזולון בשל כובד ריחו.

מוסרים שגם הדבקון שלו מועיל ביותר לכיבים. שורשי כל מיניו נחשבו פועלים נגד עקרבים.

הַקוֹרוֹנוֹפּוּס הוא עשב מוארך בעל שסעים. לעיתים זורעים אותו, משום ששורשו, הצלוי באפר, נחשב מועיל מאוד למחלות מעיים. גם שורש האנכוסה משמש, ועוביו אצבע. הוא מתפצל כפפירוס וצובע את הידיים בצבע דם; הוא מכין צמר לקליטת צבעים יקרים. ברטיית שעווה ייחסו לו טיפול בכיבים, בייחוד של זקנים, וכן בכוויות. אין הוא נמס במים אלא מתפרק בשמן, וזה המבחן לטוהרו.

לפי המסורת נתנו גם דְּרַכְמָה משורש האנכוסה ביין נגד כאבי כליות, או במרתח בַּלָנוֹס אם יש קדחת; וכן למחלות הכבד והטחול ולצהבת מרה. מרחו אותו בחומץ על נגעי צרעת ועל נמשים. את העלים הכתושים בדבש וקמח הניחו על נקעים, ובשתייה במשקל שתי דְּרַכְמוֹת במי־דבש ייחסו להם עצירת שלשול. עוד מסרו שמרתח השורש במים ממית פרעושים.

יש צמח דומה אחר, ומשום כך הוא מכונה פסאודו־אַנְכוּסָה; אחרים מכנים אותו אֶכִּיס או דוֹרִיס ובשמות רבים נוספים. הוא פלומתי יותר, בשרני פחות, ועליו דקים ורפים יותר. שורשו אינו מפריש מיץ אדום בשמן, ובכך הוא נבדל מן האנכוסה. לפי המסורת שתיית העלים או הזרע נחשבה יעילה ביותר נגד נחשים, והניחו את העלים על מקום ההכשה; ריחו העז מבריח נחשים. שתו אותו גם בשל פגיעה בחוליות. הַמַּאגִים מורים לקטוף את עלהו ביד שמאל, לומר למען מי הוא נלקח ולקשור אותו לגוף נגד קדחת שלישונית.

יש גם עשב אחר ששמו המיוחד אונוכילון; אחדים מכנים אותו אַנְכוּסָה, אחרים ארכביון, אחרים אונוכליס או רקסיה, ורבים אנכריסה. שיחו קטן, פרחו

ארגמני, עליו וענפיו מחוספסים; בעונת הקציר שורשו כצבע הדם ובשאר הזמן שחור. הוא גדל בחולות. ברפואה העתיקה נחשב יעיל נגד נחשים, ובייחוד צפעים, בשורש ובעלים כאחד, במזון או במשקה. כוחו רב בעונת הקציר. כשכותשים את העלים הם מדיפים ריח מלפפון. נתנו אותו בשלושה קִיאָתוֹסִים לצניחת רחם.

עם אזוב ייחסו לו גם סילוק תולעי סרט. לכאב כליות או כבד שתו אותו במי־דבש אם הייתה קדחת, ואם לא — ביין. את השורש מרחו על נמשים ועל נגעי צרעת. נאמר שמי שנושא אותו אינו מוכש בידי נחשים. יש גם צמח אחר הדומה לו, קטן יותר ובעל פרח אדום; גם הוא משמש לאותם שימושים. עוד מוסרים שאם לועסים אותו ויורקים על נחש, הנחש מת.

אַסְקְלֵפִיאָדֵס מהלל מאוד את הָאַנְתֶמִיס. אחדים מכנים אותו לֵאוּקַנְתֶמִיס, אחרים לאוקנתמום, אחרים אַרְנְתֶמִיס מפני שהוא פורח באביב, ואחרים כמאלון מפני שריחו כריח תפוח; יש גם המכנים אותו מֶלַנְתִיוֹן. שלושה מינים לו, הנבדלים רק בעלי הפרח ואינם עולים על טפח: עלים קטנים... כשל פיגם, לבנים, כצבע תפוח או ארגמניים. אוספים אותו באביב בקרקע דלה או ליד שבילים ושומרים לעטרות. באותה עונה גם הרופאים כותשים את העלים לכסיות, וכן את הפרח ואת השורש. את כולם יחד נתנו במשקל דְרַכְמָה אחת נגד הכשות כל הנחשים. בשתייה ייחסו להם הוצאת עוברים מתים, הבאת וסת, השתנה וסילוק אבנים; במריחה — טיפול בנפיחות, במחלות כבד, בצהבת מרה וּבְפִיסְטוּלוֹת ליד העין; ובלעיסה — ריפוי התפרצויות כיבים מפרישות. מבין כל המינים האלה נחשב היעיל ביותר נגד אבנים זה שפרחו ארגמני, וגם עליו ושיחו גדולים מעט יותר; מין זה מכנים אחדים בשם המדויק אַרְנְתֶמִיס.

את הסבורים שהלוטוס הוא עץ בלבד אפשר להפריך אפילו בסמכות הוֹמֵרוֹס. הרי הוא מנה את הלוטוס ראשון בין העשבים הצומחים להנאת האלים. לפי המסורת, עליו בדבש מפזרים צלקות בעיניים, כתמי ארגמה וענוּיות.

יש גם לוטומטרה, הנזרעת מן הלוטוס. מזרעה, הדומה לדוחן רקוב, עושים רועים במצרים כיכרות, ובייחוד לאחר שלשו אותו במים או בחלב. אומרים שאין לחם בריא או קל ממנו כל עוד הוא חם; לאחר שהתקרר הוא מתעכל בקושי ונעשה כבד. מוסכם שמי שחיים ממנו אינם נפגעים מדיזנטריה, מטנזמוס או ממחלות מעיים אחרות; משום כך הוא נמנה אצלם עם התרופות.

כבר הזכרנו פעמים רבות את פלא הַהֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן, הסובב את עצמו עם השמש אפילו ביום מעונן — כה גדולה אהבתו למאור. בלילה, כאילו מתוך געגוע, הוא מכווץ את פרחו הכחול. שני מינים לו: טריקוקום והליוסקופיון.

ההליוסקופיון גבוה יותר, אף ששני המינים אינם עולים על חצי רגל, ומסועף מתחתית השורש. את זרעו, הנתון בנרתיק, אוספים בשעת הקציר. הוא אינו גדל אלא בקרקע דשנה ובייחוד מעובדת; ואילו הטריקוקום גדל בכל מקום. אני מוצא שכשההליוסקופיון מבושל הוא ערב במאכל, ובחלב הוא ערב עוד יותר ומרכך את המעיים; ואם שותים את מיץ המרתח הוא מרוקן אותם ביעילות רבה. את מיץ המין הגדול אוספים בקיץ בשעה השישית ומערבים ביין, וכך הוא נשמר טוב יותר.

בתוספת שמן ורדים מיצו משכך כאבי ראש. מיץ העלים עם מלח מסיר יבלות, ומכאן שבני עמנו קראו לו 'עשב היבלות', אף שהוא ראוי יותר לכינויים על שם פעולות אחרות. שכן אפולופנס וְאַפּוֹלוֹדוֹרוֹס מוסרים שביין או במי־דבש הוא פועל גם נגד נחשים ועקרבים. מריחת העלים מרפאה נזלת־חום אצל תינוקות,

המכונה סִירִיאָסִיס, וכן התכווצויות, אפילו כשהן נובעות ממחלת נפילה. מועיל ביותר גם לשטוף את הפה במרתח. בשתייה הוא מוציא תולעי סרט וחול מן הכליות; בתוספת כמון הוא שובר אבנים. יש לבשלו עם השורש, שאותו מורחים עם העלים ושומן עזים על שיגדון.

המין האחר, שכינינו טריקוקום ונקרא גם סקורפיורון, נבדל לא רק בעליו הקטנים יותר אלא גם בכך שהם נוטים אל הקרקע. זרעו מעוצב כזנב עקרב, ומכאן שמו. כוחו נגד כל בעלי החיים הארסיים ונגד עכבישי־פלנקס, אך בייחוד נגד עקרבים במריחה. מי שנושאים אותו אינם נעקצים; ואם אדם מתווה בקרקע עיגול בענף הֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן, אומרים שעקרב אינו יוצא ממנו, ואם מניחים עליו את העשב או מרטיבים אותו כולו — הוא מת מיד. אומרים ששתיית ארבעה גרגרי זרע מועילה לקדחת של ארבעה ימים, ושלושה לקדחת של שלושה ימים; או שמסובבים את העשב עצמו שלוש פעמים ומניחים מתחת לראש.

הזרע גם מעורר תשוקה מינית, ועם דבש מפזר מורסות. מין זה של הֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן עוקר מן השורש יבלות וגידולים בפי הטבעת. כשמורחים אותו הוא מושך דם מקולקל מן השדרה ומן המותניים; ולשתייה מבשלים אותו במרק עוף, או עם סלק ועדשים. קליפת הזרע משיבה צבע לחבורות כחולות. האמגושים מורים לקשור הֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן ארבע פעמים בקדחת של ארבעה ימים ושלוש בקדחת של שלושה ימים; החולה עצמו צריך לבקש כי יתיר את הקשרים לאחר שיבריא, ולהשליך את העשב בלי להסירו מהם.

פלא אחר יש באדיאנטון: בקיץ הוא מוריק, בחורף אינו קמל, והוא דוחה מים; גם כשהוא מוצף או שקוע הוא נראה יבש — כה גדולה ההפרדה הניכרת בו.

מכאן שמו היווני של צמח נוי זה. יש המכנים אותו קליטריכון ואחרים פוליטריכון, שני השמות על שום פעולתו: הוא צובע את השיער. לשם כך מבשלים אותו ביין עם זרע סלרי ומוסיפים שמן רב, כדי לעשות את השיער מתולתל וצפוף; הוא גם מונע את נשירתו.

שני מינים לו: מין בהיר יותר, ומין שחור וקצר יותר. את הגדול, פוליטריכון, יש המכנים טְרִיכוֹמָנֵס. ענפי שניהם מבהיקים בשחור, ועליהם כעלי שרך; התחתונים מחוספסים וכהים, וכל העלים עומדים על עוקצים מנוגדים, צפופים זה מול זה. אין לו שורש. הוא מבקש סלעים מוצלים, רסס קירות ובייחוד מערות מעיינות וסלעים נוטפים — דבר מופלא, מאחר שאינו חש במים.

הוא מוציא ושובר אבנים בגוף בדרך מופלאה, ובייחוד המין השחור; משום כך, יותר מאשר מפני שהוא גדל בסלעים, אני סבור שבני עמנו קראו לו סקסיפרגום. שותים ביין כמות שאפשר לקטוף בשלוש אצבעות. שני המינים משתנים, פועלים נגד ארסי נחשים ועכבישים, וכשהם מבושלים ביין עוצרים שלשול. זר מהם משכך כאב ראש. מורחים אותם על נשיכת נדל, אך יש להסירם לעיתים קרובות כדי שלא ישרפו את העור; כך גם בקרחות. הם מפזרים נפיחויות צוואר, קשקשים בפנים וכיבים נוטפים בראש.

המרתח מועיל לקצרי נשימה, לכבד, לטחול, לצהובים מרה ולבעלי מיימת. מורחים אותו עם לענה על השתנה מכאיבה ועל הכליות. הוא מביא את השליה ואת הווסת. כששותים אותו בחומץ או במיץ פטל הוא עוצר דם. מושחים בו גם תינוקות מכויבים, עם שמן ורדים ויין. אומרים שמיץ העלה, כשהוא נכתש בשתן של ילד שלא הגיע לבגרות עם נֶתֶר מוקצף ונמרח על בטן

נשים, מונע ממנה להתקמט. סבורים שחוגלות ותרנגולים נעשים לוחמניים יותר אם מוסיפים אותו למזונם, ושהוא מועיל ביותר לצאן ולבקר.

הַפִּיקְרִיס נקרא על שם מרירותו הבולטת, כפי שאמרנו, ועלהו עגול. הוא מסיר יבלות באופן מצוין. גם התסיון מר באותה מידה כמעט, אך הוא מטהר את המעיים; לשם כך כותשים אותו במים.

האספודל הוא מן העשבים המפורסמים ביותר; יש שאף כינוהו הרואין. הֶסְיוֹדוֹס אמר שהוא גדל גם ביערות, וְדִיוֹנִיסְיוּס אמר שיש בו זכר ונקבה. מוסכם שבצליו, המבושלים בדייסת שעורה, מתאימים מאוד לגופים תשושים ולחולי שחפת, ושלחם העשוי מהם כשהם נלושים בקמח בריא ביותר. נִיקַנְדְרוֹס נתן נגד נחשים ועקרבים שלוש דְּרַכְמוֹת ביין מן הגבעול שכינינו אנתריקון, מן הזרע או מן הבצלים; וגם פיזר אותם תחת משכבו של אדם נגד פחדים אלה.

נותנים אותו גם נגד בעלי חיים ימיים ארסיים ונגד נדלים יבשתיים. בְּקַמְפַּנְיָה החלזונות רודפים אחר הגבעול באופן מופלא ומייבשים אותו ביניקתם. גם את העלים מורחים ביין על פצעי בעלי חיים ארסיים. את הבצלים כותשים עם סולת ומורחים על גידים ומפרקים. מועיל גם לשפשף בהם, חתוכים ובחומץ, חזזיות; להניחם במים על כיבים מרקיבים; וכן על דלקות השדיים והאשכים.

כשהבצלים מבושלים בשמרי יין, ומניחים אותם תחת העיניים בתוך פיסת בד, הם מרפאים דמעת. כמעט בכל מחלה משתמשים בהם מבושלים; וכן משתמשים בקמח מבצלים שיובשו לכיבים קשים בשוקיים ולסדקים בכל חלק בגוף. אוספים אותם בסתיו, שאז כוחם רב ביותר. גם המיץ הנסחט מבצלים

כתושים או מבושלים נעשה מועיל לכאב גוף עם דבש; ומי שמבקשים ריח גוף נעים משתמשים בו עם אִירִיס יבש ומעט מלח.

העלים מרפאים גם את הדברים שנזכרו לעיל, וכן נפיחויות צוואר, מורסות וכיבים בפנים, כשהם מבושלים ביין. אפר השורש מתקן קרחות וסדקים בכפות הרגליים ובפי הטבעת. מיץ שורש מבושל בשמן מועיל לכוויות קור, לכוויות ולכבדות אוזניים; בכאב שיניים יוצקים אותו לאוזן הנגדית. שתיית השורש במידה מָתוֹנָה מועילה להשתנה, לווסת ולכאבי צד, וכן לבקעים, לעוויתות ולשיעול, במשקל דְּרַכְמָה ביין. לעיסתו גם מסייעת להקאה.

נטילת הזרע מטרידה את הבטן. כְּרִיסָרְמוּס ריפא גם נפיחויות ליד האוזניים בשורש מבושל ביין, וכן נפיחויות צוואר כאשר ערבב אותו עם קַקְרִי ביין. יש האומרים שאם מניחים את השורש על הנפיחות, תולים חלק ממנו בעשן ומסירים את התחבושת ביום הרביעי, נפיחות הצוואר מתייבשת יחד עם השורש. דְּיוֹקְלֶס השתמש בו לשיגדון בשתי הדרכים, מבושל ונא, ולכוויות קור כשהוא מבושל בשמן; הוא נתן אותו ביין גם לצהובים מרה ולבעלי מיימת. עוד מסרו שמשיחה או שתייה שלו עם יין ודבש מעוררת תשוקה מינית.

קְסֶנוֹקְרָטֵס אומר ששורש המבושל בחומץ מסיר חזזיות, גרדת ונגעי צרעת; וכן שמיצו עם שיכרון וזפת נוזלית מרפא תחלואי בתי שחי וירכיים. עוד הוא אומר שהשיער נעשה מתולתל יותר אם מגלחים תחילה את הראש ומשפשפים אותו בשורש. סִימוּס אמר שמרתח השורש ביין, כששותים אותו, מוציא אבני כליות. הִיפּוֹקְרָטֵס סבור שיש לתת את הזרע להתקפי טחול. מריחת השורש או מיץ המרתח על כיבי בהמות וגרדתן משיבה את השיער. אותו שורש מבריח עכברים; ואם סוגרים את פתח מחילתם הם מתים.

יש שסברו כי האספודל הוא הצמח שֶׁהֶסְיוֹדוֹס מכנה הלימון, אך לדעתי הדבר שגוי; שכן יש צמח ששמו העצמי הלימון, וגם הוא מקור לטעות לא קטנה בין המחברים. אחדים אומרים שזהו שיח צפוף ולבן, חסר קוצים, שעליו כעלי זית אך רכים יותר; שמבשלים את העלים למאכל; וששתיית דְּרַכְמָה מן השורש במי־דבש מפזרת כאבי מעיים ומועילה גם לבקעים ולעוויתות.

אחרים אמרו שהוא ירק ים מלוח, ומכאן שמו; עליו מוארכים ומעוגלים והוא משובח למאכל. עוד אמרו שיש לו שני מינים, בר ומתון יותר; ששניהם מועילים לחולי דיזנטריה, גם כשמעיהם מכויבים, עם לחם; ולקיבה — בחומץ. מורחים אותו נא על כיבים ישנים; הוא מרכך התלקחות של פצעים טריים, כאבי כפות רגליים שנקעו וכאבי שלפוחית. למין הבר עלים דקים יותר, אך כוחו רב יותר באותם טיפולים ובריפוי גרדת אדם וצאן.

עוד אומרים שהשורש מעניק ברק לגוף ולובן לשיניים אם משפשפים אותן בו, ושאם מניחים את הזרע תחת הלשון אין חשים צמא. גם את הזרע אוכלים, ואת שני המינים אף משמרים. קָרָטָאוּס מסר גם מין שלישי, שעליו ארוכים ושעירים יותר, ריחו כריח ברוש והוא גדל בעיקר תחת קיסוס; הוא מועיל לאופיסטוטונוס ולהתכווצויות גידים במינון שלושה אוֹבּוֹלִים בתוך סָקְסָטָארְיוּס מים.

הָאַקַנְתוֹס הוא צמח גינות־נוי ועיר, בעל עלה רחב וארוך, המלביש את שולי הערוגות ואת תלוליות הסוללות המתרוממות. שני מינים לו: קוצני ומסולסל, שהוא קצר יותר; והאחר חלק, שיש המכנים פֶּדָרוֹטָה ואחרים מָלַמְפִילוּם. שורשי המין החלק מועילים להפליא לכוויות, לנקעים, לבקעים ולעוויתות; וכן

למי שחוששים משחפת, כשהשורשים המבושלים נאכלים, ובייחוד בדייסת שעורה. מורחים אותם כתושים ומחוממים גם על שיגדון, עם מלח חם.

היוונים מונים את הַבּוּפְלֵאוּרוֹן בין ירקות הבר. גבעולו בגובה אמה, עליו רבים וארוכים וראשו כראש השמיר. הִיפּוֹקְרַטֵס שיבח אותו למאכל, וּגְלָאוּקוֹן וְנִיקַנְדְרוֹס — ברפואה. הזרע פועל נגד נחשים. מורחים את העלים או את מיצם ביין כדי להוציא את שליית הנשים; ועל נפיחויות צוואר מורחים את העלים עם מלח ויין. את השורש נותנים ביין נגד נחשים ולשם השתנה.

בחוסר עקיבות גדול כללו היוונים גם את הַבּוּפְרֶסְטִיס בין מאכלים משובחים, ובה בעת מסרו תרופות נגדו כאילו היה רעל. שמו עצמו מעיד שלבקר לפחות הוא רעל, שכן הם מודים שהשוורים מתפקעים לאחר טעימתו. משום כך לא נאמר עליו עוד. ולמה בכלל נציג רעלים בין זרי עשב? אלא אם מישהו סבור שכדאי לבקשו לשם תשוקה מינית, שאומרים כי שום דבר אינו מצית אותה יותר משתייתו.

האלפובוסקון דומה לקנה־ענק, מפרקי, ועוביו כאצבע. זרעו תלוי באשכולות ודומה לְסִילִיס, אך אינו מר; עליו כעלי אולוסאטרום. גם הוא משובח למאכל — ואף משמרים אותו כדי להאריך את זמנו — ולשם השתנה, שיכוך כאבי צד, ריפוי בקעים ועוויתות, פיזור נפיחויות וכאבי המעי הגס, ונגד פגיעות נחשים וכל בעלי העוקץ. שכן מפורסם שהצבאים עומדים בפני נחשים בזכות מרעה זה. השורש, כשמורחים אותו בתוספת נֶתֶר, מרפא פִּיסְטוּלוֹת; אך לשימוש זה יש לייבשו תחילה, כדי שלא יהיה רטוב במיצו, אף שהמיץ אינו מפחית את כוחו נגד הכשות נחשים.

גם הַסְפָרַגְדִיקְס נחשב אצל היוונים לירק בר, כפי שמוסרים אוֹפִּיוֹן וְאָרָסִיסְטָרָטוֹס. כשהוא מבושל הוא עוצר שלשול; זרעו בחומץ משקיט שיהוק מיד. מורחים אותו על כוויות והוא משתן. מיץ המרתח מועיל לקיבה, לכבד, לכליות ולשלפוחית. זהו הירק שֶׁאֲרִיסְטוֹפָנֵס מטיח בְּאֵירִיפִּידֵס בבדיחה: שאמו לא מכרה אפילו ירק חוקי, אלא סְפָרַגְדִיקְס.

הַסְפָרַגְדִיקְס היה זהה לאנתריסקום אילולא היו עלי האחרון רכים וריחניים יותר. שבחו המיוחד הוא שהוא מסייע לגוף שהתעייף ממשגל ומעורר יחסי מין שכבר דעכו בזקנה. הוא עוצר הפרשות לבנות של נשים.

גם היאסינה נחשבת ירק בר. היא זוחלת על הקרקע, מיציה חלביים רבים ופרחה לבן; קוראים לה קונכיליון. גם שבחה הוא בעידוד יחסי מין. כשהיא נאכלת נאה בחומץ היא גם מרבה את חלבן של נשים. היא מועילה למי שחשים בראשית שחפת. כשהיא נמרחת על ראשי תינוקות היא מזינה את השיער ומחזקת את עור הראש.

אוכלים גם קָאוּקָלִיס, הדומה לשומר, גבעולה קצר ופרחה לבן; היא מועילה ללב. גם את מיצה שותים, והוא משובח מאוד לקיבה, להשתנה, להוצאת אבנים וחול ולגירוד בשלפוחית. הוא מדלל גם ליחות בטחול, בכבד ובכליות. הזרע מסייע לווסת הנשים ומייבש את המרה לאחר לידה. נותנים אותו לגברים גם נגד פליטת זרע. כְּרִיסִיפּוּס סבור שהוא מסייע מאוד להתעברות. שותים אותו ביין על קיבה ריקה. מורחים אותו גם נגד ארסי בעלי חיים ימיים, כפי שמציין פֶּטְרִיכוּס בשירו.

אל אלה מונים גם את הסיון, הרחב מסלרי, הגדל במים, שמן וכהה יותר, זרעו רב וטעמו כטעם גרגיר הנחלים. הוא מועיל להשתנה, לכליות, לטחול ולווסת

הנשים — בין שאוכלים אותו עצמו, שותים את מרק המרתח או נותנים שתי דְּרַכְמוֹת מן הזרע ביין. הוא שובר אבנים ופועל נגד מים היוצרים אותן. הוא מועיל לחולי דיזנטריה בהזלפה; במריחה — לנמשים ולפגמי פני נשים כשמורחים אותו בלילה. עם קמח קטניות הוא מתקן את העור ומרכך בקעים, ואף גרדת סוסים.

הַסִּילִיבּוּם דומה לזיקית־הצמח הלבנה וקוצני כמוה. אפילו בְּקִילִיקְיָה, בסוריה וּבְפַנְיקְיָה, שבהן הוא גדל, אין כדאי לבשלו — כה עמלני, לפי המסורת, להכינו למאכל. ברפואה אין לו כל שימוש.

גם המזרח מקבל את הַסְקוֹלִימוּס למאכל וקורא לו בשם אחר, לימוניה. זהו שיח שאינו עולה לעולם על אמה ועליו מאיימים בקוציהם; שורשו שחור אך מתוק, ואף אֲרַטוֹסְתֶנֶס שיבח אותו בסעודת עני. מוסרים שהוא משתן במיוחד, מרפא חזזיות ונגעי צרעת בחומץ ומעורר תשוקה מינית ביין. הֶסְיוֹדוֹס וְאַלְקַאיוֹס מעידים על כך; הם כתבו שבעת פריחתו הציקדות שרות בעוז הרב ביותר, הנשים להוטות ביותר לתשוקה והגברים עצלים ביותר למשגל — כאילו השגחת הטבע העמידה אז את העזר הזה במלוא כוחו.

הוא גם מתקן ריח רע מבתי השחי: מסירים את לשד השורש, לוקחים אוּנְקִיָה, מבשלים בשלוש הֲמִינוֹת יין פָּלֶרְנִי עד שנותר שליש, ושותים כוסית אחת לאחר הרחצה על קיבה ריקה וכוסית אחת לאחר האוכל. מופלא הדבר שֶׁקְּסֶנוֹקְרָטֵס מבטיח מניסיונו: שהפגם זורם מבתי השחי החוצה דרך השתן.

אוכלים גם סוֹנְכוֹס — כפי שהקלה מגישה לְחֻסַּאוּס אצל קַלִּימַכוֹס — משני המינים, הלבן והשחור. שניהם דומים לחסה, אלמלא היו קוצניים; גבעולם בגובה אמה, זוויתי וחלול מבפנים, וכאשר שוברים אותו הוא ממשיך להפריש

חלב רב. המין הלבן, שמיצו החלבי מבהיק, מועיל לקצרי נשימה כשאוכלים אותו כרוטב, כדרך חסה. אֶרֶסִיסְטְרָטוֹס מראה שהוא מוציא אבנים בשתן ושלעיסתו מתקנת ריח רע מן הפה.

שלוש כוסיות מן המיץ, מחוממות ביין לבן ושמן, מסייעות ללידה, ובלבד שההרות יתהלכו לאחר השתייה. נותנים אותו גם במרק. הגבעול עצמו, כשהוא מבושל, מרבה את חלבן של מיניקות ומשפר את צבע התינוקות; הוא מועיל ביותר לנשים החשות שחלבן נקרש. מטפטפים את המיץ לאוזניים; כשהוא חם שותים כוסית ממנו להשתנה מכאיבה, ולכאבים מכרסמים בקיבה — עם זרע מלפפון וצנוברים.

מורחים אותו גם על מורסות בפי הטבעת. שותים אותו נגד נחשים ועקרבים, ואת השורש מורחים. אותו שורש, מבושל בשמן עם גביע רימון, הוא מגן מפני מחלות אוזניים. כל אלה נאמרו על המין הלבן. קְלֶמְפּוֹרוּס אוסר לאכול את השחור מפני שהוא מחולל מחלות, אך מסכים בעניין הלבן. אַנָאתוֹקְלֵס אף הראה שמיצו פועל נגד דם שור; עם זאת מוסכם שלמין השחור כוח מקרר, ומשום כך יש להניחו עם סולת. זֵנוֹן ממליץ על שורש הלבן להשתנה מכאיבה.

לְכוֹנְדְרִילָה, או כּוֹנְדְרִילָה, עלים כעלי עולש ושוליהם מכורסמים; גבעולו נמוך מרגל ומלא מיץ מר; שורשו דומה לפול ולעיתים מרובה. סמוך לקרקע יש בו מַסְטִיכָה בגודל פקעת פול, שאומרים כי הנחתה מביאה את וסת הנשים. כותשים את הצמח כולו עם שורשיו ומחלקים לכדורים נגד נחשים; יש לכך טעם סביר, שכן אומרים שעכברי שדה שנפגעו מהם אוכלים צמח זה. מיץ הצמח שבושל ביין עוצר שלשול. הוא גם מסדר ביעילות רבה את שערות העפעפיים הסוררות במקום גומי. דוֹרוֹתֵאוּס הכריז בשיריו שהוא מועיל לקיבה

ולעיכול. לעומת זאת סברו שהוא מזיק לנשים, לעיניים ולכוח ההולדה של גברים.

בין הדברים הנאכלים בפזיזות ראוי למנות גם את פטריות הבולטוס. אמנם הן מזון משובח, אך דוגמה עצומה המיטה עליהן חרפה: באמצעותן נתנה אַגְרִיפִּינָה לבעלה, הקיסר טִיבֶּרְיוּס קְלַאוּדְיוּס, רעל; ובמעשה זה נתנה לעולם רעל שני, ולפניה לכול — לעצמה — את נָרוֹן בנה. קל לזהות את רעילותן של אחדות מהן: אדמומיות דהויה, מראה רקוב, צבע כחלחל מבפנים, חריצים סדוקים ושפה חיוורת סביב.

בכמה פטריות אין סימנים אלה: הן יבשות ודומות לפטריות כשרות, וכאילו נושאות בראשן טיפות לבנות מן הקרום שלהן. שכן תחילה מצמיחה האדמה מעטפת, אחר כך את הפטרייה בתוכה; היא מצויה במעטפת כחלמון בביצה. גם המעטפת של פטרייה צעירה ערבה למאכל. היא נקרעת עם תחילת צמיחתה, ואחר כך, כשהפטרייה גדלה, היא מתכלה לתוך גוף העוקץ. נדיר ששתי פטריות יוצאות מעוקץ אחד.

מקורן וסיבתן הראשונים הם בבוץ ובמיץ המחמיץ של אדמה רטובה או, בדרך כלל, של שורש עץ נושא בלוטים. תחילה יש קצף סמיך, אחר כך גוף דמוי קרום, ולבסוף הוולד, כפי שאמרנו. כמה סימנים שונים יש לבדיקת המסוכנות! אם מסמר נעל, מעט חלודת ברזל או ריקבון של בד מצויים ליד הפטרייה בשעת צמיחתה, היא סופגת מיד את כל המיץ הזר ואת טעמו והופכת אותם לרעל. מי יכול היה לגלות זאת מלבד אנשי הכפר והמלקטים עצמם?

אפילו הם אינם מבחינים בפגמים אחרים: אם מחילת נחש סמוכה, ואם הנחש נשף על הפטרייה בשעה שנפתחה לראשונה — בגלל קרבת טבעה לקליטת

רעלים היא קולטת את הארס. לפיכך יש להיזהר לפני שהנחשים מסתתרים לחורף. הסימנים יהיו העשבים הרבים, העצים והשיחים הרבים המוריקים מצאת הנחשים ועד הסתתרותם, ואפילו עלי המילה לבדם, שאינם צומחים אחר כך ואינם נושרים קודם לכן. כל מחזור לידתה ומותה של פטריית בולטוס הוא בתוך שבעה ימים.

טבען של שאר הפטריות ממושך יותר ומיניהן רבים, אך מקורן אינו אלא בליחת העצים. הבטוחות ביותר הן אלה שבשרן אדמדם, באדום שאינו דהוי כאדום הבולטוס; אחריהן הלבנות, שעוקציהן ניכרים כאילו בכובע כוהן. מין שלישי הוא פטריות־החזיר, המתאימות ביותר לשאת רעל. לאחרונה הן השמידו משפחות וסעודות שלמות, ובהן את אנאוס סַרְנוֹס, מפקד משמר הכבאים של נָרוֹן, וטריבונים וקנטוריונים.

איזו הנאה יש במזון מסוכן כל כך? יש שהבחינו בין הפטריות לפי מיני העצים: אלה שעל תאנה, קנה־ענק ועצים נותני גומי נחשבו ראויות, אך לא אלה שעל אַשׁוּר, אלון או ברוש, כפי שאמרנו. אבל מי ערב להבחנות האלה בפטריות הנמכרות בשוק? צבע כולן כחלחל; ככל שהמיץ דומה יותר לקליפת העץ, כך יהיה בכך סימן רב יותר לרעל. נגד רעלים אלה כבר אמרנו תרופות ועוד נאמר;

בינתיים יש גם בפטריות עצמן כמה שימושים רפואיים. גָּלָאוּקִיאַס סבור שפטריות הבולטוס מועילות לקיבה. את פטריות־החזיר מייבשים בתלייה, משופדות על אגמון, כדרך אלה המגיעות מִבִּיתִינְיָה. הן מרפאות זרימות מעיים המכונות ראומטיסמוס וגידולי בשר בפי הטבעת; הן מקטינות אותם ומכלות אותם במשך הזמן. הן מועילות גם לנמשים ולפגמים בפני נשים. רוחצים אותן

כמו עופרת לשם תרופות עיניים. במים מורחים אותן על כיבים מזוהמים, התפרצויות בראש ונשיכות כלבים.

אביא גם כמה כללים משותפים לבישול כל מיני הפטריות, מאחר שזה המזון היחיד שבני התפנוקים מכינים במו ידיהם, וכבר ניזונים ממנו בדמיונם, עם סכינים בעלות ידיות ענבר וכלי כסף. פטריות הנעשות קשות יותר בבישול יהיו מזיקות; מסוכנות פחות אלה המתבשלות בתוספת נָתֶר, ובלבד שיתבשלו היטב. הן נעשות בטוחות יותר כשמבשלים אותן עם בשר או עם עוקץ של אגס; גם אכילת אגסים מיד לאחריהן מועילה. טבע החומץ, המנוגד להן, מכניע אותן.

כל הדברים האלה צומחים בעקבות גשם, וגם הסילפיום בא לראשונה עם הגשם, כפי שנאמר. כיום הוא מיובא בעיקר מסוריה; הוא גרוע מן הַפַּרְתִּי אך טוב מן המדי, ואילו הסילפיום הַקִּירָנָאִי נכחד כולו, כפי שאמרנו. ברפואה משתמשים בעלים לטיהור הרחם ולהוצאת עוברים שמתו: מבשלים אותם ביין לבן וריחני ושותים מידת אַצָטַבּוּלוּם לאחר הרחצה. השורש מועיל לקנה הנשימה שנעשה מחוספס, ומורחים אותו על הצטברויות דם. אך במאכל הוא מתעכל בקושי, גורם נפיחויות וגיהוקים ומזיק להשתנה. עם יין ושמן הוא מועיל מאוד לחבורות, ועם שעווה — לנפיחויות צוואר. גידולים בפי הטבעת נושרים לאחר עישון חוזר בו.

הלאסר הניגר מן הסילפיום בדרך שתיארנו ונמנה עם מתנות הטבע המצוינות, נכנס לתרכובות רבות. כשהוא לעצמו הוא מחמם אנשים שקפאו מקור; בשתייה הוא מקל תחלואי גידים. לנשים נותנים אותו ביין ומניחים אותו בצמר רך על הרחם כדי להביא את הווסת. בתערובת שעווה הוא מוציא יבלות קשות

בכפות הרגליים, לאחר שחרצו סביבן בברזל. כשהוא מומס בכמות כגרגר חמצה הוא משתן.

אַנְדְרַאס מבטיח שגם בנטילה מרובה הוא אינו גורם נפיחויות ומסייע מאוד לעיכול אצל זקנים ונשים; וכן שהוא מועיל יותר בחורף מבקיץ, ובחורף — לשותי מים. יש להיזהר אם יש כיב פנימי כלשהו. במאכל הוא יעיל להתאוששות ממחלה; שכן כשהוא ניתן בזמן הנכון כוחו ככוח צריבה, והוא מועיל עוד יותר לרגילים בו מאשר למי שלא ניסוהו.

אשר לשימושים חיצוניים, יש עליהם הסכמה שאינה מוטלת בספק: בשתייה הוא מבטל רעלי כלי נשק ונחשים; במים מורחים אותו סביב פצעים אלה, ואילו על פגיעות עקרבים בלבד — בשמן. על כיבים שטרם הבשילו מורחים אותו עם קמח שעורה או תאנה יבשה; על גחלים — עם פיגם או דבש, או לבדו תחת חומר דביק כדי שייאחז. כך גם לנשיכות כלבים. לגידולים סביב פי הטבעת מבשלים אותו בחומץ עם קליפת רימון; ליבלות הקשות הנקראות בפי העם 'מתות' — מערבים בְּנָתֶר.

הוא ממלא מחדש קרחות שטופלו תחילה בְּנָתֶר, עם יין וכרכום, או עם פלפל, גללי עכברים וחומץ. הוא משמש לרטיות כוויות קור ביין, ובבישול בשמן; כך מניחים אותו גם על עור קשה ועל יבלות בכף הרגל לאחר שגורדו. הוא מועיל במיוחד נגד מים רעים, אזורים נגועים או ימים נגועים; וכן לשיעול, לענבל, לצהבת ישנה, לבעלי מיימת ולצרידות — שכן הוא מטהר מיד את הגרון ומשיב את הקול.

כשהוא מומס בְּפוֹסְקָה ומונח בספוג הוא משכך שיגדון. לחולי דלקת קרום הריאה נותנים אותו במרק לפני שתיית יין; להתכווצויות ולאופיסטוטונוס —

בכמות גרגר חמצה עטופה בשעווה. בדלקת גרון מגרגרים אותו. למתנשפים ולשיעול ישן נותנים אותו עם כרשה בחומץ; ובחומץ גם למי ששתו קריש חלב. לתחלואי איברי החזה והבטן ולכיליון נותנים אותו ביין; למחלת נפילה — עם יין; לשיתוק הלשון — במי־דבש. על מפרקי הירך וכאבי מותניים מורחים אותו עם דבש מבושל.

איני ממליץ, כפי שמייעצים המחברים, להכניס אותו לשקעי שיניים כואבות ולחתום בשעווה; מעיד על הסכנה מקרה חמור של אדם שהשליך את עצמו בשל כך ממקום גבוה. שכן הוא משלהב שוורים כשמורחים אותו בנחיריהם, וכשמוסיפים אותו ליין הוא מבקע נחשים, הלהוטים מאוד אחר יין. לכן גם לא הייתי ממליץ למשוח בו, אף שמורים לעשות זאת עם דבש אטי. אין קץ לדיווח על שימושיו בתערובות אחרות, אך אנו עוסקים בתרופות פשוטות: בהן מתגלה הטבע, ואילו בתערובות ההשערה מטעה לעיתים קרובות, מפני שההתאמה והניגוד הטבעיים בין המרכיבים אינם נשמרים די הצורך. על כך עוד מעט דברים נוספים.

מעלת הדבש לא הייתה נופלת בערכה ממעלת הלאסר, אלמלא היה נוצר בכל מקום. את הלאסר יצר הטבע עצמו; ואילו לשם יצירת הדבש ברא בעל חיים, כפי שאמרנו — ולשימושים אינספור, אם נמנה את כל הפעמים שהוא מתערב בתרופות. ראשונה היא הפרופוליס של הכוורות, שעליה דיברנו: היא מוציאה עוקצים וכל דבר הנעוץ בגוף, מפזרת גידולים, מבשילה התקשרויות, משככת כאבי גידים וסוגרת בצלקת כיבים שכבר נואשו מהם.

טבע הדבש עצמו הוא שאינו מניח לגופים להירקב. טעמו נעים ולא חריף, וטבעו שונה מטבע המלח; הוא מועיל ביותר לגרון, לשקדים, לדלקת גרון ולכל

תחלואי הפה, וכן ללשון המתייבשת בחום. כשהוא מבושל הוא מועיל גם לחולי דלקת ריאות ודלקת קרום הריאה; וכן לפצעים, למוכשי נחשים ונגד רעלים ופטריות. למשותקים נותנים אותו בין־דבש, אף שלמשקה זה סגולות משלו. מטפטפים דבש לאוזניים עם שמן ורדים; הוא הורג ביצי כינים ושרצים מזוהמים בראש.

תמיד מתאים יותר להשתמש בדבש לאחר שהוסר קצפו. עם זאת הוא מנפח את הקיבה, מרבה מרה ויוצר סלידה ממזון. יש הסבורים שכשהוא לעצמו הוא מזיק לעיניים; מנגד, אחרים מייעצים לגעת בדבש בזוויות עיניים מכויבות. על סיבות הדבש, הבדלי מיניו, ארצות מוצאו וסימניו דיברנו בתיאור טבע הדבורים ואחר כך טבע הפרחים, משום שתוכנית החיבור אילצה להפריד דברים שיש לשוב ולחברם למען המבקשים להכיר את טבע הדברים.

בדיון בשימושי הדבש יש לעסוק גם במי־דבש. שני מינים להם: מין הנעשה מיד ונשתה טרי, ומין שהתיישן. הטרי, העשוי מדבש שהוסר קצפו, מועיל מאוד במזון קל של חולים, כגון דייסת אליקה שטופה: הוא משיב כוח, מרכך את הפה ואת הקיבה ומצנן להט. שכן מועיל יותר לתת אותו קר לשם ריכוך המעיים. אני מוצא אצל המחברים שיש לשתותו מבושל למי שסובלים מקור, וכן לשפלי רוח וקמצנים מאוד, שאותם כינו מיקרופסיכוס.

כך גורסת תורה דקת־הבחנה מאין כמוה, שמקורה בְּאַפְלָטוֹן: גופיפי הדברים חלקים או מחוספסים, זוויתיים או עגולים, ומתקרבים במידה רבה או מעטה לטבעם של אנשים שונים; משום כך אותם דברים אינם מרים או מתוקים לכול. כך גם בעייפות ובצמא אנו נוטים יותר לכעס. על כן חספוס זה של האופי, או מוטב — של הנפש, מתרכך במיץ מתוק יותר, המחליק את מעבר

הנשימה ומרכך את נתיבה, כדי שלא יקרע אותה בצאתה ובשובה. כל אחד יכול לנסות זאת בעצמו: אין אדם שכעסו, אבלו, עצבותו וכל סערת נפשו אינם מתרככים במזון. לכן ראוי להתבונן בדברים שיש בהם רפואה לא רק לגוף אלא גם למידות.

מוסרים שמי־דבש מועילים גם למשתעלים; כשהם מחוממים הם מעודדים הקאה. בתוספת שמן הם מועילים נגד רעל עופרת לבנה; ונגד שיכרון — עם חלב, ובייחוד חלב אתונות; וכן נגד הליקקבון, כפי שאמרנו. מזליפים אותם לאוזניים וְלַפִּיסְטוּלוֹת באיברי המין. מניחים אותם עם לחם רך על הרחם, על נפיחויות פתאומיות, על נקעים ולריכוך כל נגע. המחברים המאוחרים גינו את השימוש במי־דבש שהתיישנו, מפני שהם בטוחים פחות ממים ומחזקים פחות מיין. אולם לאחר יישון רב הם נעשים יין, כפי שמוסכם על הכול, והוא מזיק ביותר לקיבה ומנוגד לגידים.

יין־דבש המוכן מיין ישן הוא תמיד המועיל ביותר, והדבש מתאחד עמו בקלות רבה; דבר זה אינו קורה לעולם ביין מתוק. כשהוא עשוי מיין עפיץ הוא אינו מנפח את הקיבה, וכך גם כשהדבש מבושל; במקרה זה הוא גם ממלא פחות ומנפח פחות, כפי שקורה בדרך כלל. הוא גם משיב את התאווה למזון. כששותים אותו קר הוא מרכך את המעיים; כשהוא חם הוא עוצר אותם אצל רוב האנשים. הוא מוסיף בשר לגוף.

רבים האריכו לשאת את הזקנה כשהם מתקיימים רק מלחם מפורר ביין־דבש, ולא מכל מאכל אחר; ידועה במיוחד דוגמתו של פוליון רוֹמִילְיוּס. כשהיה בן יותר ממאה שאל אותו אַוגוּסְטוּס האלוהי, שהתארח אצלו, באיזו דרך בעיקר

שמר על כוח נפשו וגופו. הוא השיב: מבפנים ביין־דבש, מבחוץ בשמן. וַארוֹ מוסר שהצהבת מכונה 'המחלה המלכותית', מפני שמרפאים אותה ביין־דבש.

כבר לימדנו בחלק העוסק ביין כיצד הכינו מֶלִיטִיטֵס מתירוש ודבש. איני סבור שמכינים עוד בימינו את המשקה הזה, הגורם לנפיחויות. אולם לאחר שהתיישן נהגו לתת אותו לריכוך המעיים בזמן קדחת, וכן לסובלים ממחלת מפרקים, מחולשת גידים, ולנשים הנמנעות מיין.

למהותו של הדבש קשורה השעווה, שעל מקורה, איכותה וארצותיה דיברנו במקומות המתאימים. כל שעווה מרככת, מחממת וממלאת חללים בגוף; הטרייה טובה יותר. נותנים אותה במרק לחולי דיזנטריה, ואת חלות הדבש עצמן בדייסת אליקה שנקלתה תחילה. טבעה מנוגד לטבע החלב: עשרה גרגרי שעווה בגודל גרגרי דוחן, כשהם נבלעים, מונעים מן החלב להיקרש בקיבה. אם המפשעה נפוחה, נעיצת שעווה לבנה בשיער הערווה נחשבת תרופה.

הרפואה אף אינה יכולה למנות את שימושי השעווה כשהיא מעורבת בחומרים אחרים, כשם שאינה יכולה למנות את שימושי שאר החומרים המועילים בתערובות. אלה, כפי שאמרנו, מבוססים על תחבולות אנוש. הטבע — אותה אם ואומנית אלוהית של הדברים — לא יצר משחות שעווה, רטיות מרככות, פלסטרים, תכשירי עיניים או תרופות־נגד; אלה המצאות בתי המלאכה, או נכון יותר המצאות החמדנות. יצירי הטבע נולדים שלמים ומושלמים, ורק חומרים מעטים מצורפים להם מתוך סיבה ולא מתוך השערה: למשל, כדי לדלל חומר יבש במיץ כלשהו למען מעברו בצינורות הגוף, או לצרף לחומר לח גוף אחר שיקשור אותו.

איסוף הכוחות בסקרופולים וערבובם אינם מעשה של השערה אנושית אלא של עזות מצח. אנו איננו נוגעים בתרופות העשויות מסחורות הודו וערב או מן העולם שמחוץ לארצנו. חומרים הצומחים רחוק כל כך אינם רצויים בעינינו כתרופות: הם לא נולדו בשבילנו, ולמעשה אף לא בשביל יושביהם, שאם לא כן הללו לא היו מוכרים אותם. שייקנו אותם, אם רוצים, למען ריחות, משחות־בושם ומותרות, ואפילו למען אמונות תפלות, שהרי אנו מתחננים לאלים בקטורת ובקוסטוס. אך אנו נוכיח שהבריאות יכולה להתקיים בלעדיהם, ולו כדי שיתביישו בני האדם עוד יותר במותרותיהם.

אולם לאחר שסקרנו את התרופות מן הפרחים, מצמחי הזרים, מגידולי הגן ומעשבי המאכל, כיצד נוכל לפסוח על פירות האדמה? ודאי מן הראוי לתאר גם אותם. ראשית, מוסכם שהחכמות בבעלי החיים הן אלה הניזונות מתבואה. גרגרי חיטת־סולת שנשרפו ונטחנו ביין אַמִינָאִי, כשהם נמרחים על העיניים, משככים דמעת; וגרגרי חיטה שנשרפו על ברזל הם תרופה מידית לאיברים שנצרבו בקור.

קמח חיטה המבושל בחומץ מועיל להתכווצויות גידים. כשמבשלים סובין עם שמן ורדים, תאנה יבשה ופירות לוטוס, המרתח מועיל בגרגור לקשקשת השקדים והגרון. סֶקְסְטוּס פּוֹמְפּוֹנְיוּס, אביו של אדם בדרגת פריטור ואחד מנכבדי ספרד הקרובה, נתקף כאב שיגדון בעת שהשגיח על אוורור אסמיו. הוא שיקע את עצמו בחיטה עד מעל הברכיים; לאחר שהוקל וכפות רגליו התייבשו בדרך מופלאה, השתמש מאז בתרופה הזאת.

כוח החיטה לייבש גדול כל כך, עד שהיא מייבשת כדים מלאים. בעלי ניסיון מורים להניח קש חיטה או שעורה חם על תלאות של בקעים, ולחמם את

המקום במים שבהם נתבשל הקש. בכוסמין יש תולעת קטנה הדומה לְטֶרֶדוֹן; אומרים שאם סוגרים אותה בשעווה בתוך חור שן, השן הפגומה נושרת, אפילו אם רק משפשפים אותה בתולעת. כבר אמרנו שהאולירה מכונה ארינקה. מבישולה מכינים תרופה שהמצרים מכנים אַתֶרָה; היא מועילה מאוד לתינוקות, אך מושחים בה גם מבוגרים.

קמח שעורה, חי או מבושל, מפזר הצטברויות והתקפים דלקתיים, משכך ומבשיל אותם. יש שמבשלים אותו במי דבש או בתאנה יבשה; אך לכאבי כבד, כאשר יש להבשיל מוגלה, מבשלים אותו ביין. כאשר רוצים גם להבשיל וגם לפזר, טוב יותר לבשלו בחומץ, בשמרי חומץ, או עם חבושים או אגסים מבושלים. לנשיכת נדל משתמשים בו עם דבש; להכשות נחשים — בחומץ, וכן נגד נגעים המתמגלים; ולמשיכת מוגלה החוצה — בְּפוֹסְקָה בתוספת שרף גָאלִי;

להבשלת נפיחויות ולכיבים ישנים משתמשים בו עם שרף; להתקשויות — עם לשלשת יונים, תאנה יבשה או אפר; לדלקות גידים או לכאבי מעיים וצלעות — עם פרג או מלילוט; ובכל פעם שהבשר נפרד מן העצמות. לנפיחויות בלוטות משתמשים בו עם זפת ושתן של נער שלא הגיע לבגרות, בתוספת שמן; ועם חילבה — נגד נפיחויות באזור הסרעפת, או בזמן קדחת עם דבש או שומן ישן. על מקומות שהתמגלו קמח חיטה עדין הרבה יותר.

לגידים מורחים אותו עם מיץ שיכרון, ולנמשים — בחומץ ובדבש. קמח זֵיאָה, שממנה אמרנו שמכינים אליקה, נחשב יעיל אף מקמח שעורה; קמח מדגן בן שלושה חודשים רך יותר. כשהוא פושר ומעורב ביין אדום הוא משמש

לעקיצות עקרבים וליורקי דם; וכן לקנה הנשימה ולשיעול, עם חלב עזים או חמאה.

קמח חילבה, הרך מכולם, מרפא כיבים נוטפים וקשקשת בגוף, וכן כאבי קיבה; וכשהוא מבושל ביין ובנטרון — תחלואי כפות רגליים ושדיים. קמח שעורה מנקה טוב מן האחרים כיבים ישנים ונמק, עם צנון ומלח; בחומץ — חזזיות; עם גופרית חיה — צרעת; וכשהוא מונח על המצח עם שומן אווז — כאבי ראש. כשהוא מבושל ביין עם לשלשת יונים וזרע פשתה, הוא מבשיל נפיחויות בלוטות וגושים דלקתיים.

על מיני גריסי השעורה הקלויים אמרנו די בחלק על התבואות. בשימוש הרופאים הם נבדלים מקמח שעורה בכך שהם קלויים, ולכן מועילים לקיבה. הם עוצרים את המעיים ואת התפרצויות הנפיחות האדומה; מורחים אותם גם על העיניים, ולכאבי ראש — עם נענע או עשב מקרר אחר; וכן על פגיעות קור ועל פצעי נחשים, ועל כוויות — ביין; והם מעכבים שלפוחיות.

קמח שנטחן לאבקה דקה כוחו למשוך לחות רב כל כך, שכשהוא מונח על שטפי דם הוא מושך את הדם עד התחבושות, וביתר יעילות כשהוא מעורב בתירוש מבושל. מניחים אותו גם על יבלות קשות ומסמרי כף הרגל. קוֹנְדִילוֹמוֹת וכל שאר תחלואי פי הטבעת נרפאים להפליא בקמח דק המבושל בשמן ישן ובזפת, כשהוא מונח חם ככל האפשר. דייסת קמח מגדילה את הגוף. קמח המשמש להדבקת ירִיעות פפירוס ניתן ליורקי דם כשהוא פושר, ללגימה כתרופה יעילה.

האליקה היא המצאה רומית, ולא הומצאה אלא בזמן האחרון; שאם לא כן היו היוונים כותבים את שבחיה ולא את שבחי הטיזנה. לדעתי עדיין לא השתמשו

בה בימי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול, ולכן כמעט לא כתבו עליה דבר באסכולת אַסְקְלֵפְּיאָדֵס. איש אינו מטיל ספק בתועלתה הרבה, בין שנותנים אותה לאחר שטיפה במי דבש, בין מבושלת במרק ובין בדייסה.

כדי לעצור את המעיים קולים אותה, ואחר כך מבשלים אותה בשעווה מחלות דבש, כפי שאמרנו לעיל. אולם סגולתה המיוחדת היא לסייע למי שמחלה ממושכת הביאה אותם לכלות הגוף: מבשלים לאט שלושה קִיאָתוֹסִים שלה בְּסָקְסָטָארְיוּס מים עד שכל המים כלים, אחר כך מוסיפים סָקְסָטָארְיוּס חלב כבשים או עזים, במשך ימים רצופים... ולבסוף מוסיפים דבש. במרק מסוג זה מתקנים מצבי תשישות.

דוחן עוצר את המעיים ומפזר עוויתות מעיים; לשימוש זה קולים אותו תחילה. לכאבי גידים ולכאבים אחרים מניחים אותו חם בשק, ואין דבר מועיל ממנו, מפני שהוא קל ורך ביותר ומחזיק חום יותר מכל. לכן משתמשים בו כך בכל תחלואה שחום עשוי להועיל לה. את קמחו מניחים עם זפת נוזלית על פצעי נחשים ונדלים.

הרופא דְיוֹקְלֶס כינה את הַפָּאנִיקוּם 'דבש התבואות'. פעולותיו כפעולות הדוחן. כשהוא נשתה ביין הוא מועיל לחולי דיזנטריה. כמו הדוחן, מחממים ומניחים אותו על איברים שיש לחממם באדים. כשהוא מבושל בחלב עזים ונלגם פעמיים ביום הוא עוצר את המעיים; וכך הוא מועיל גם לעוויתות מעיים.

שומשום כתוש הנלקח ביין מעכב הקאות. מורחים אותו על דלקת אוזניים ועל כוויות; אותה פעולה יש לו גם בעודו ירוק. נוסף על כך, כשהוא מבושל ביין מניחים אותו על העיניים. במאכל הוא מזיק לקיבה ומכביד את הנשימה. הוא

פועל נגד נשיכות שממיות, וכן נגד כיבים המכונים ממאירים; וכבר אמרנו שגם השמן המופק ממנו מועיל לאוזניים.

הססמואידס קיבל את שמו מן הדמיון לשומשום; גרגרו מר ועליו קטנים יותר. הוא צומח בקרקע חצצית. זרעו, כשהוא נשתה במים, מוציא מרה; מורחים אותו על אש קודש והוא מפזר גושים דלקתיים. יש עוד ססמואידס, הגדל בְּאַנָטִיקִירָה, ולכן יש המכנים אותו אַנָטִיקִירִיקוֹן. בשאר תכונותיו הוא דומה לצמח האריגרון, שעליו נדבר במקומו, וגרגרו כגרגר שומשום. לשם פינוי נותנים בְּאַנָטִיקִירָה ביין מתוק כמות שאפשר לאחוז בשלוש אצבעות; מערבים בה גם אוֹבּוֹל וחצי של הֶלְבּוֹרוֹס לבן. הם משתמשים בטיהור זה בעיקר לשיגעון שמקורו במרה שחורה, למחלת הנפילה ולשיגדון. גם לבדו הוא מרוקן את הגוף במשקל דְּרַכְמָה.

השעורה הטובה ביותר היא הלבנה ביותר. מרכזים את מיץ השעורה שבושלה במי גשמים לכסניות, כדי להחדירו למעיים ולרחם שיש בהם כיבים. את אפרה מורחים על כוויות, על בשר שנפרד מן העצמות, על התפרצויות ליחה ועל נשיכות חדף. אותו אפר, בתוספת מלח ודבש, מלבין את השיניים ומנעים את ריח הפה.

אומרים שמי שאוכלים לחם שעורה אינם נתקפים במחלת כפות הרגליים. עוד אומרים ששחין נרפא מיד אם מקיפים אותו בתשעה גרגרי שעורה, כל אחד שלוש פעמים ביד שמאל, ומשליכים את כולם לאש. יש גם עשב שהיוונים מכנים פּוֹינִיקֶה ואצלנו 'שעורת עכברים'; כשהוא כתוש ונשתה ביין הוא מניע היטב את הווסת.

הִיפּוֹקְרַטֵס הקדיש ספר אחד לשבחי הטיזנה, העשויה משעורה; כיום כל השבחים האלה עברו לאליקה. מה תמימה ממנה האליקה! אולם הִיפּוֹקְרַטֵס שיבח אותה כמרק, משום שהיא חלקה ונבלעת בקלות, מונעת צמא, אינה תופחת במעיים ונפלטת בקלות; ולמי שהורגלו בה אפשר לתת אותה לבדה בזמן קדחת, פעמיים ביום. רחוק היה אפוא מאותם רופאים העוסקים ברפואה באמצעות הרעבה. עם זאת אסר לתת את הטיזנה בשלמותה או דבר מלבד מיצָה; ואף אסר לתת אותה כל עוד כפות הרגליים קרות — ואז אף לא משקה. מכינים טיזנה גם מחיטה; היא דביקה יותר ומועילה יותר לכיב בקנה הנשימה.

עמילן מקהה את הראייה ומזיק לגרגרנות, בניגוד למקובל לחשוב. עם זאת הוא עוצר את המעיים, בולם דמעת עיניים ומרפא כיבים, שלפוחיות וזרימות דם. הוא מרכך לחיים שהתקשו. נותנים אותו עם ביצה למי שהקיאו דם; ולכאב בשלפוחית נותנים לאחר הרחצה חצי אוּנְקִיָה עמילן שחוממה קלות עם ביצה ועם שלוש מידות קליפת־ביצה של יין צימוקים. קמח שיבולת שועל המבושל בחומץ אף מסיר כתמי לידה.

הלחם עצמו, שממנו אנו חיים, מכיל כמעט אין־ספור תרופות. עם מים ושמן או שמן ורדים הוא מרכך הצטברויות; עם מי דבש — מרכך מאוד התקשויות; עם יין — מפזר נגעים או מכווץ את הטעונים כיווץ; ואם דרוש כיווץ רב עוד יותר — עם חומץ. כך משתמשים בו נגד זרימות ליחה חריפות, שהיוונים מכנים רֵאוּמַטִיסְמוֹי, וכן נגד חבטות ונקעים. לכל השימושים מועיל יותר לחם מחמצת המכונה אוטופירוס. מורחים אותו בחומץ גם על דלקת סביב הציפורניים ועל יבלות בכפות הרגליים. לחם ישן או לחם מלחים, כשהוא כתוש ונאפה שוב, עוצר את המעיים.

למי שמטפחים את קולם ונגד נזלות, מועיל ביותר לאכול לחם יבש כמזון הראשון. לחם סיטני, כלומר לחם מדגן בן שלושה חודשים, מרפא בדרך המתאימה ביותר חבורות בפנים או עור מתקלף, עם דבש. לחם לבן שהורטב במים חמים או קרים מספק לחולים מזון קל ביותר. מניחים אותו ביין על נפיחות עיניים, וכן על שלפוחיות בקרקפת, או בתוספת הדס יבש. לסובלים מרעד מורים לאכול לחם במים בצום, מיד לאחר הרחצה. יתר על כן, לחם שרוף מתקן ריחות כבדים בחדרים, וכשהוא מוכנס בשקים ליין — גם את ריח היין.

גם הפול מסייע. פול שלם שנקלה והושלך בעודו חם לחומץ חריף מרפא עוויתות מעיים. פול קלוף ומבושל עם שום נאכל מדי יום נגד שיעולים שנואשו מריפוים ונגד הצטברויות מוגלה בחזה; וכשלועסים אותו בפה בצום ומניחים אותו על שחינים, הוא מבשילם או מפזרם. כשהוא מבושל ביין הוא משמש לנפיחות האשכים ולתחלואי איברי המין.

גם קמח פול המבושל בחומץ מבשיל נפיחויות ופותח אותן; והוא מרפא חבורות וכוויות. מַרְקוּס וָארוֹ מעיד שהפול מועיל לקול. אפר גבעולי הפול ותרמיליו, עם שומן חזיר ישן, מועיל לכאבי מפרק הירך ולכאבי גידים ישנים. קליפות הפול לבדן, כשהן מבושלות עד שנותר שליש, עוצרות את המעיים.

העדשה הטובה ביותר היא זו המתבשלת בקלות הרבה ביותר וסופגת את מרב המים. אמנם היא מקהה את חדות הראייה ומנפחת את הקיבה, אך במאכל היא עוצרת את המעיים, וביתר שאת אם נתבשלה היטב במי גשמים; ואם בושלה פחות, היא משלשלת. היא מבקעת שלפוחיות בכיבים, ומנקה ומכווצת כיבים שבתוך הפה. כשהיא מונחת מבחוץ היא משככת את כל ההצטברויות,

ובייחוד כיבים וסדקים; ולדמעת עיניים משתמשים בה עם מלילוט או חבוש. על מקומות המתמגלים מניחים אותה עם גריסי שעורה קלויים.

במיץ העדשה המבושלת משתמשים לכיבים בפה ובאיברי המין; לפי הטבעת — עם שמן ורדים או חבוש; ובמקרים הדורשים תרופה חריפה יותר — עם קליפת רימון ובתוספת מעט דבש. רק כדי שלא יתייבש במהירות מוסיפים גם עלי סלק. מניחים את העדשה גם על נפיחויות בלוטות וגושים דלקתיים, בין שהם בשלים ובין שהם מבשילים, לאחר שבושלה היטב בחומץ; על סדקים — במי דבש; על נמק — עם קליפת רימון; וכן על שיגדון — עם גריסי שעורה קלויים, ועל הרחם, הכליות, פגיעות קור וכיבים המתקשים להצטלק.

בגלל רפיון הקיבה בולעים שלושים גרגרי עדשים. גם בהתקפי כולרה ובדיזנטריה היא יעילה יותר לאחר שנתבשלה בשלושה מַחזורי מים; בשימוש זה תמיד טוב יותר לקלותה תחילה ולכותשה, כדי שתינתן דקה ככל האפשר, לבדה או עם חבוש, אגסים, הדס, עולש בר, סלק שחור או לחך. היא מזיקה לריאות, לכאב ראש, לכל מחלות הגידים ולכיס המרה, ואינה מסייעת לשינה; אך מועילה לשלפוחיות ולאש קודש, ולשדיים — כשהיא מבושלת במי ים. בחומץ היא מפזרת התקשויות ונפיחויות בלוטות.

למען הקיבה מפזרים אותה במשקאות כדרך שמפזרים גריסי שעורה קלויים. בכוויות מטפלים בעדשים שבושלו למחצה במים, אחר כך נכתשו והסובין נופה מהן; ובהמשך הטיפול מוסיפים דבש. לגרון מבשלים אותן בְּפוֹסְקָה. יש גם עדשת ביצות, הצומחת מאליה במים עומדים; טבעה מקרר, ולכן מורחים אותה על הצטברויות, ובייחוד על שיגדון, לבדה או עם גריסי שעורה קלויים. היא גם מאחה מעיים שצנחו.

יש עדשת בר שהיוונים מכנים אֶלֶיסָפָקוֹס, ואחרים סְפָקוֹס; היא קלה מן העדשה התרבותית, ועליה קטנים, יבשים וריחניים יותר. יש גם מין אחר, פראי יותר ובעל ריח כבד, ואילו הראשון מתון יותר. למין האחר עלים כתבנית עלי חבוש אך קטנים ולבנבנים, ומבשלים אותם עם הענפים. הוא מניע וסת ושתן ומרפא פגיעת טְרִיגוֹן ים, אך משרה קהות במקום שנפגע. שותים אותו עם לענה גם נגד דיזנטריה.

אותו צמח, עם יין, מושך וסת המתעכבת; ואם שותים את מרתחו הוא עוצר וסת שופעת. העשב לבדו, כשהוא מונח על פצעים, עוצר את דמם. הוא גם מנקה נשיכות נחשים, ואם מבשלים אותו ביין הוא משכך גירוד באשכים. אוספי הצמחים בני זמננו מכנים ביוונית אֶלֶיסָפָקוֹן את מה שֶׁבְּלָטִינִית הם מכנים סַלְוִויָה: צמח הדומה לנענע, אפור וריחני. בהנחתו הם מוציאים ולדות מתים, וכן תולעים מכיבים ומן האוזניים.

יש גם חמצת בר, הדומה לחמצה בעליה וריחה כבד. אם אוכלים ממנה כמות גדולה למדי, היא משלשלת וגורמת לנפיחות ולעוויתות מעיים; קלויה היא נחשבת בריאה יותר. החמצית מועילה עוד יותר למעיים. קמח שני המינים מרפא כיבים נוטפים בקרקפת, וביעילות רבה יותר קמח מין הבר; וכן את מחלת הנפילה, נפיחויות הכבד והכשות נחשים.

היא מניעה וסת ושתן, ובייחוד בגרגריה. היא מתקנת גם חזזיות ודלקת אשכים, צהבת ומיימת. כל המינים האלה מזיקים לשלפוחית ולכליות כשיש בהן כיב. עם דבש הם מועילים יותר לנמק ולנגעים המכונים ממאירים. בכל מיני היבלות נוגעים בראשית הירח בכל יבלת בגרגר אחד; אחר כך קושרים את הגרגרים בפיסת פשתן ומשליכים אותם לאחור, מתוך אמונה שכך הנגע נעלם.

מחברינו מורים לבשל חמצת־איל במים ומלח ולשתות מן המרתח שני קִיאָתוֹסִים בקושי בהשתנה; בדרך זו מסלקים גם אבנים וצהבת. מים חמים ככל האפשר שבהם בושלו עליה וזמורותיה מקלים מחלות כפות רגליים, וכך גם החמצה עצמה כשהיא חמה, כתושה ונמרחת. מאמינים שמי בישול חמצת־יונים מפחיתים צמרמורת של קדחת שלישונית ורביעונית. חמצה שחורה, כתושה עם חצי עפץ וביין צימוקים, מרפאה כיבי עיניים.

כבר אמרנו דברים אחדים על בקיית הארבוס כשהזכרנו אותה. הקדמונים ייחסו לה כוח שאינו נופל מכוח הכרוב נגד הכשות נחשים כשהיא נלקחת בחומץ, וכן נגד נשיכות תנינים ובני אדם. מחברים מהימנים ביותר קובעים בוודאות שאם אדם אוכל בקיית ארבוס מדי יום בצום, טחולו מתכלה. קמחה מתקן פצעונים וכן כתמים בעור בכל הגוף. הוא מונע מכיבים להתפשט, ויעיל ביותר על השדיים.

עם יין הוא מבקע גחלים בעור. כשהוא קלוי, נאסף בדבש לכדור בגודל אגוז לוז ונבלע, הוא מתקן קושי בהשתנה, נפיחות, תחלואי כבד, טֶנֶסְמוֹס ואת המצבים המכונים אטרופיה, שבהם אין האדם חש במזון. כשהוא מבושל בחומץ ומסירים את התחבושת ביום הרביעי, הוא מרפא סעפת. כשהוא מונח בדבש על גושים דלקתיים הוא מונע מהם להתמגל.

מי הבישול מרפאים פגיעות קור וגירוד כאשר מחממים בהם את המקום. יתר על כן, סבורים שאם אדם שותה אותם מדי יום בצום, גון כל גופו משתפר. אותה קטנית אינה מתאימה למזון אדם: היא מעוררת הקאות, מערערת את המעיים, מכבידה על הראש והקיבה ואף מכבידה את הברכיים. אולם לאחר השריה של ימים אחדים היא מתמתנת ומועילה ביותר לבקר ולבהמות משא.

תרמיליה הירוקים, לפני שהתקשו, כשהם נכתשים עם הגבעול והעלים, צובעים את השיער שחור.

יש גם תורמוסי בר, קטנים מן התרבותיים בכל דבר מלבד המרירות. מכל הדברים הנאכלים אין קל מהם במשקלם היבש ואין רב מהם בתועלתם. ממתנים אותם באפר חם או במים חמים. אכילתם התכופה משפרת את גון האדם; וכשהם מרים הם פועלים נגד אפעים. תורמוסים יבשים, קלופים וכתושים, כשהם מונחים על בד פשתן, מסירים את השחור מכיבים ומשיבים אותם לבשר חי. כשהם מבושלים בחומץ הם מפזרים נפיחויות בלוטות ונפיחויות ליד האוזניים.

את מיץ התורמוסים המבושלים עם פיגם ופלפל נותנים, אפילו בזמן קדחת, כדי לסלק בעלי חיים מן הבטן אצל בני פחות משלושים שנה; לילדים הם מועילים גם כשהם מונחים על הבטן בצום. דרך אחרת היא לקלותם ולשתותם בתירוש מצומצם או ליטול אותם בדבש. הם גם מעוררים תיאבון ומסירים סלידה ממזון. קמחם שנלוש בחומץ ונמרח במרחצאות מדכא פצעונים וגירוד, ולבדו הוא מייבש כיבים. הוא מתקן חבורות, ועם גריסי שעורה קלויים משכך דלקות.

כוחם של תורמוסי הבר רב יותר נגד חולשת מפרק הירך והחלציים. מרתח מהם מתקן נמשים ואת עורם של מי שמחממים בו את המקום; ואם מבשלים אותם עד לסמיכות דבש, הם מתקנים בהרות שחורות וצרעת. גם תורמוסי התרבות, כשהם מונחים מבחוץ, מבקעים גחלים בעור; כשהם מבושלים בחומץ הם מקטינים או מבשילים גושים דלקתיים ונפיחויות בלוטות, ומשיבים לצלקות צבע לבן. אם מבשלים אותם במי גשמים, מיצם נעשה זְמַגְמָה, שנוח

לחמם בה נמק, התפרצויות ליחה וכיבים נוטפים; ולשתות לטחול, ועם דבש — לווסת תקופה.

לטחול מניחים תורמוסים חיים שנכתשו עם תאנה יבשה בחומץ. גם השורש המבושל במים מניע שתן. הם מרפאים בהמות כשמבשלים אותם עם העשב כַּמֶלֵאוֹן ומסננים את המים לשתייה. הם מרפאים גם גרדת של כל בעלי ארבע הרגליים כשהם מבושלים במוהל זיתים, או כשמערבים אחר כך את שני הנוזלים. עשן התורמוסים הנשרפים ממית יתושים.

כבר אמרנו שהאיריון נמנה עם התבואות, דומה לשומשום ומכונה בפי היוונים אריסימון; הַגַּאלִים קוראים לו וָלָה. זהו צמח שיחי, שעליו כעלי רוקט אך צרים מעט יותר וזרעו כזרע שחליים. עם דבש הוא מועיל מאוד למשתעלים ולפליטת מוגלה מן החזה. נותנים אותו גם לצהבת, לתחלואי חלציים, לדלקת קרום הריאה, לעוויתות מעיים ולמחלת המעי. מורחים אותו על תחלואי נפיחויות ליד האוזניים וגידולים סרטניים, על צריבה באשכים — במים, ובשאר המקרים עם דבש; הוא מועיל מאוד גם לתינוקות. עם דבש ותאנה הוא משמש לתחלואי פי הטבעת ולמחלות מפרקים; בשתייה הוא אף יעיל נגד רעלים. הוא מרפא גם קוצר נשימה, וּפִיסְטוּלוֹת — עם שומן חזיר ישן, ובלבד שלא יוחדר לתוכן.

זרע הַהוֹרְמִינוֹן, כפי שאמרנו, דומה לכמון, ושאר הצמח לכרשה; גובהו שלושה רבעי רגל ושני מינים לו. למין האחד זרע שחור ומוארך יותר — הוא משמש לעורר את תאוות המשגל ולטפל בארגמה ובכתמים לבנים בעיניים; למין האחר זרע לבן ועגול יותר. כשכותשים כל אחד מהם ומורחים לבדו או במים,

הוא מוציא קוצים מן הגוף. העלים המונחים בחומץ מפזרים גושים דלקתיים, לבדם או עם דבש; וכן שחינים לפני שנוצר להם ראש וכל גירוי חריף.

אפילו למזיקי התבואה עצמם יש שימוש כלשהו. וָרְגִילְיוּס כינה את הזון 'אומלל'; אולם כשהוא נטחן, מבושל בחומץ ומונח מבחוץ, הוא מרפא סעפת מהר יותר ככל שמחליפים אותו פעמים רבות יותר. עם אוֹקְסִימֶל הוא מרפא גם שיגדון וכאבים אחרים. דרך ההכנה היא זו: בְּסָקְסָטָארְיוּס אחד חומץ מדללים שתי אונקיות דבש. ראוי לבשל בשלושה סָקְסָטָארְיִים של תערובת זו ... סָקְסָטָארְיִים של קמח זון עד שהוא מסמיך, ולהניחו חם על האיברים הכואבים. אותו קמח גם מוציא רסיסי עצמות שבורות.

מִילְיאָרְיָה נקרא עשב הממית את הדוחן. אומרים שאם כותשים אותו ומשקים אותו ביין מתוך קרן, הוא מרפא שיגדון בבהמות משא. בְּרוֹמוֹס הוא זרעו של עשב נושא שיבולת. הוא צומח בין פגעי השדה כמין שיבולת שועל, ומחקה את החיטה בעליו ובקנהו; בראשיו תלויות צורות קטנות כעין חגבים. הזרע מועיל לרטיות שלהן מועילים שעורה ודומיה. מיצו מועיל למשתעלים.

כבר הזכרנו את האורובנכה הממיתה את בקיית הארבוס ואת הקטניות; אחרים מכנים אותה קינומוריון, מפני שהיא דומה לאיבר מין של כלב. זהו גבעול קטן חסר עלים, שמן ואדום. בעודו רך אוכלים אותו לבדו או מבושל בקערות.

גם בתוך הקטניות נולדים יצורים קטנים ארסיים, העוקצים את הידיים ומסכנים את החיים, ממין הסוליפוגות. נגד אלה מועילות כל אותן תרופות המפורטות נגד עכבישים ועכבישי־פלנקס. אלה אפוא שימושיהן הרפואיים של התבואות.

מאותן תבואות מכינים גם משקאות: זיתום במצרים, קָאִילְיָה וקריאה בספרד, קרווסיה ומינים רבים בְּגַאלְיָה ובפרובינקיות אחרות. הקצף של כל המשקאות האלה מזין את עור פניהן של נשים. אשר למשקה עצמו, מוטב לעבור לדיון ביין ולהתחיל בגפן את תרופות העצים.

תולדות הטבע, ספר עשרים ושלושה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספרים עשרים ושלושה עד שלושים

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים ושלושה

השלמנו את טבע כל הדגנים גם בתחום הרפואה, ואת טבע כל הדברים הגדלים על פני האדמה השטוחה לשם מזון, פרחים או ריחות. פומונה לא ויתרה להם, ואף העניקה תפקידים רפואיים לפירות התלויים. לא הסתפקה בהגנה בצל העצים ובהזנת הדברים שתיארנו, אלא כמו כעסה על שמייחסים סיוע רב יותר לדברים הרחוקים יותר מן השמים ושהופיעו מאוחר יותר; שהרי מהם בא לאדם מזונו הראשון, ורק לאחר שנמשך כך החל להביט בשמים, וגם עתה הוא יכול להיזון מפומונה בלי דגנים.

לפיכך, הֶרְקוּלֵס עדי, היא העניקה בראש ובראשונה כוחות לגפנים. לא הסתפקה בכך שהעמידה בהדר תענוגות, ריחות ובשמים מן הָאוֹמְפָקְיוּם, האויננתה והמַסָּרִיס, שתיארנו במקומותיהם. 'מרבית הנאת האדם', היא

אומרת, 'באה ממני. אני מולידה את מיץ היין ואת נוזל השמן, את התמרים והפירות ואת מגוון המינים הרב כל כך; ולא כמו האדמה — הכול בעמל: לחרוש בשוורים, לדוש בגורנות ואחר כך לטחון באבנים, עד שמזון נעשה, מתי ובכמה עבודה! ממני הכול מוכן, ואין צורך לעבדו בדאגה; הדברים אף מושיטים את עצמם מאליהם, ואם מתעצלים לגעת בהם — גם נופלים'. היא התחרתה בעצמה, ואף יצרה לתועלת יותר משיצרה להנאה.

לפי המסורת הרפואית, עלי הגפן והשריגים הצעירים עם דייסת שעורה מקלים כאבי ראש ודלקות בגוף; העלים לבדם במים קרים — צריבת קיבה, ועם קמח שעורה — מחלות מפרקים. שריגים כתושים ומונחים מייבשים כל נפיחות, ומיצם המוזלף מטפל בדיזנטריה. 'דמעת' הגפן, הדומה לגומי, נחשבה מטפלת בנגעי צרעת, לִיכֵן וּפְסוֹרָה לאחר שהוכנו בְּנָתָר. אותה דמעה, כשמורחים אותה תכופות בשמן על שערות, פועלת כחומר להסרת שיער; ובייחוד המוהל שמפרישות גפנים ירוקות הנשרפות, שבו מסירים גם יבלות.

שתיית שריגים צעירים מדוללים נחשבה מועילה ליורקי דם ולנשים שהתעלפו בעקבות התעברות. קליפת הגפן והעלים היבשים עוצרים, לפי המסורת, דימום מפצעים ומאחים את הפצע עצמו. במיץ גפן לבנה ירוקה כתושה הסירו חזזיות. אפר זמורות וגפת ענבים בחומץ שימש למחלות קונדילומה ופי הטבעת, וכן לנקעים ולכוויות; ועם שמן ורדים, פיגם וחומץ — לנפיחות הטחול. התיזו אותו בין בלי שמן גם על 'אש קדושה' ועל שפשפת.

אפר הגפן נחשב גם משיר שיער. נתנו לשתות אפר זמורות כתרופה לטחול, לאחר שהורטב בחומץ: שני קִיאָתוֹסִים בכוס מים פושרים, והשותה שכב על

צדו של הטחול. קנוקנות הגפן הזוחלות, כשהן כתושות ונשתות במים, נחשבו עוצרות הרגל של הקאות.

לפי המסורת, אפר גפנים עם שומן חזיר ישן מועיל נגד גידולים, מנקה פִּיסְטוּלוֹת ואחר כך מרפאן לחלוטין; מטפל בכאבי גידים שמקורם בקור ובהתכווצויות; ובשמן — בחבלות. עם חומץ וָנֶתֶר הוא שימש נגד בשר עודף הגדל על העצמות, ועם שמן — נגד פצעי עקרבים וכלבים. אפר הקליפה לבדו נחשב משיב שיער בכוויות.

בדיון על הבשמים לימדנו כיצד מכינים אוֹמְפָקְיוּם מענבים בראשית הבשלתם; עתה נציין את השימושים הרפואיים המיוחסים לו. הוא נחשב מטפל בכיבים המצויים בלחות, כגון כיבי הפה, השקדים ואיברי המין; מועיל מאוד לבהירות הראייה, לחספוס העפעפיים, לכיבים בזוויות העיניים, לענוויות, לכל כיב מפריש, לצלקות רפויות ולעצמות מזוהמות במוגלה. ממתנים את חריפותו בדבש או ביין צימוקים. עוד ייחסו לו תועלת בדיזנטריה, בירידת דם ובדלקות גרון.

אל הָאוֹמְפָקְיוּם מצטרפת האוזננתה שמניבות גפני הבר, אשר תיארנו בשיטת הכנת הבשמים. המשובחת ביותר היא הסורית, בייחוד מההרים סביב אַנְטִיוֹכְיָה וְלָאוֹדִיקֵאָה, ומגפן לבנה. לפי המסורת היא מקררת ומכווצת; מפזרים אותה על פצעים ומורחים על הקיבה. ייחסו לה תועלת בהשתנה, במחלות הכבד, בכאבי ראש, בדיזנטריה, במחלות מעיים ובהקאות מרה, ונגד חוסר תיאבון כששותים אוֹבּוֹל ממנה בחומץ. היא מייבשת התפרצויות מפרישות בראש ונחשבה יעילה במיוחד למחלות לחות; לכן השתמשו בה עם דבש וכרכום גם לכיבי הפה, איברי המין ופי הטבעת.

עוד ייחסו לה עצירת שלשול, תיקון חספוס העפעפיים ודמעת העיניים; ביין — חיזוק קיבה רפויה; ובשתייה במים קרים — טיפול ביריקת דם. האפר שלה נחשב ראוי לתרופות עיניים, לניקוי כיבים, לפרוניכיה ולפטריגיה. שורפים אותה בתנור עד שהלחם נאפה היטב. הַמַסָאִרִיס נוצר לשם ריח בלבד; ותאוות הכישרון האנושי היא שהאצילה את כל הדברים האלה בחיפזונה לחטוף אותם.

בענבים המבשילים השחורים חריפים יותר — ולכן היין מהם נעים פחות — והלבנים מתוקים יותר, משום שהאוויר מתקבל ביתר קלות דרך הקליפה השקופה. ענבים טריים מערערים, לפי הרפואה העתיקה, את הקיבה ואת הנשימה בנפיחות ומפריעים למעיים. לכן הם נפסלים בזמן קדחת, ובייחוד בכמות גדולה, שכן הם גורמים כבדות בראש ומחלת תרדמה. מזיקים פחות אלה שנתלו זמן רב לאחר קטיפתם; האוורור אף עושה אותם מועילים לקיבה ולחולים, שכן הם מקררים קלות ומסירים חוסר תיאבון.

הקרובים ביותר לענבים התלויים הם אלה שנשמרו בקש. ענבים שנשמרו בגפת מזיקים, לפי המסורת, לראש, לשלפוחית ולקיבה, אך עוצרים את המעיים ומועילים במיוחד ליורקי דם. אלה שנשמרו ביין או ביין מתוק מכבידים על הראש; ואלה שנשמרו בתירוש משפיעים לרעה אף יותר מן הנשמרים בגפת. גם סאפה עושה אותם בלתי מועילים לקיבה.

הרופאים סבורים שהענבים הבריאים ביותר הם אלה שנשמרו במי גשם, אף שהם הפחות נעימים. אומרים שהנאתם מורגשת בצריבת הקיבה, במרירות הכבד והמרה, בהקאות מרה, בכולרה, ובחולי מיימת הסובלים מחום הקדחת. אלה שנשמרו בכדים מעוררים את הפה, את הקיבה ואת התיאבון, אך

נחשבים כבדים מעט יותר בגלל אדי הגפת. אם תרנגולות אוכלות את פרח הגפן, הן אינן נוגעות בענבים.

זמורות האשכולות שנשאו את הגרגרים הן בעלות כוח מכווץ, ואלה שנשמרו בכדים יעילות יותר. לגרעיני הענבים אותו כוח; הם הגורמים לכאב הראש שביין. כשהם קלויים וכתושים הם נחשבו מועילים לקיבה. מפזרים את קמחם, כדרך שמפזרים דייסת שעורה, במשקה לדיזנטריה, למחלות מעיים ולקיבה רפויה. עוד ראו תועלת ברחיצת פְּסוֹרָה וגירוד במרתח שלהם.

גפת ענבים בפני עצמה מזיקה פחות לראש או לשלפוחית מן הגרעינים. כשהיא כתושה עם מלח ייחסו לה תועלת בדלקת השד. מרתחה מסייע, לפי הקדמונים, לחולי דיזנטריה ומעיים ממושכים, הן בשתייה הן ברחיצה. את ענב הַתֶּרִיאַקָה, שעליו דיברנו במקומו, אוכלים נגד הכשות נחשים; סבורים שיש לאכול ולהניח גם את שריגיו. גם ליין ולחומץ העשויים מהם ייחסו כוח מסייע נגד אותן פגיעות.

צימוקים, המכונים אַסְטָפִיס, היו מזיקים לקיבה, לבטן ולמעיים אלמלא גרעיניהם שבתוך הגרגרים משמשים תרופה לכך. כשמסירים את הגרעינים הם נחשבים מועילים לשלפוחית ולשיעול — הלבנים מועילים יותר — וכן לקנה הנשימה ולכליות. יין הצימוקים העשוי מהם נחשב בעל כוח מיוחד נגד נחש הַהֶמוֹרוֹאִיס.

צימוקים הונחו על דלקת באשכים עם קמח כמון או כוסברה; ועל גחלת ומחלות מפרקים — כשהגרעינים הוצאו והצימוקים נכתשו עם פיגם. לפני טיפול בכיבים הורו לרחצם ביין. עם גרעיניהם ייחסו לצימוקים טיפול באפיניקטיס, בכיבי חלת־דבש ובדיזנטריה. לאחר שבושלו בשמן מרחו אותם

עם קליפת צנון ודבש על נמק; עם פָּנָקֵס — על שיגדון ועל ציפורניים מתנדנדות. גם לעסו אותם בפני עצמם עם פלפל לניקוי הפה והראש.

אַסְטָפִּיס אַגְרִיָה, או סְטָפִּיס, שאחדים מכנים בטעות ענב טמיני — שכן הוא מין נפרד — בעל גבעולים קטנים, שחורים וזקופים ועלים כשל גפן הבר. הוא נושא תרמילים יותר משהוא נושא גרגרים; הם ירוקים ודומים לחמצה ובתוכם גרעין משולש. הוא מבשיל עם הבציר ומשחיר, ואילו אנו יודעים שגרגרי הטמיניה מאדימים, ושזו גדלה במקומות שטופי שמש ואילו הָאַסְטָפִּיס רק במוצלים. לא הייתי ממליץ להשתמש בגרעינים האלה לטיהור הגוף בשל סכנת החנק הכפולה, ואף לא לייבוש הליחה בפה, שכן הם פוגעים בלוע.

עם זאת, כשהגרעינים כתושים הם נחשבו משחררים את הראש ואת שאר הגוף ממחלת הכינים, וביתר קלות בתוספת סַנְדָרָקָה; וכן מגירוד ומפסורה. בישלו אותם בחומץ לכאבי שיניים, למחלות אוזניים, להפרשות מצלקות ולכיבים מפרישים. את הפרח הכתוש שתו ביין נגד נחשים; אך את הזרע הייתי פוסל בגלל כוח צריבתו הרב. יש המכנים את הצמח פִּיטוּאִיטָרִיָה. על פצעי נחשים מורחים אותו בכל מקרה.

גם גפן הבר נושאת את האוויננתה שכבר תיארנו די הצורך. היוונים מכנים אותה אַמְפֶּלוֹס אַגְרִיָה. עליה צפופים ולבנבנים, גבעולה מפרקי וקליפתה סדוקה. היא נושאת ענבים אדומים כשני; נשים השתמשו בהם לניקוי עור הפנים ופצעונים. כשהם כתושים עם העלים והמיץ ייחסו להם תועלת למחלות הירך והמותניים. מרתח השורש במים, הנשתה בשני קִיאָתוֹסִים של יין קוֹס, מניע את נוזלי המעיים ולכן ניתן לחולי מיימת. אני נוטה להאמין שזהו הצמח שההמון מכנה ענב טמיני.

משתמשים בו גם כקמיע, ואף נגד ירידת דם; אך רק לגרגור, תוך הקפדה שלא לבלוע דבר, ובתוספת מלח, קורנית וחומץ־דבש. משום כך גם נחשב השימוש בו לטיהור הגוף מסוכן. יש צמח הדומה לו אך גדל במטעי ערבה; לכן הוא מובדל בשם אף שאותם שימושים לו, והוא מכונה סליקסטרום. כשהוא כתוש בחומץ־דבש הוא נחשב יעיל יותר בהסרת גרב וגירוד מבני אדם ומבהמות.

הגפן הלבנה היא זו שהיוונים מכנים אַמְפֶּלוֹס לֵאוּקָה; אחרים מכנים אותה סטפילה, מלותרון, פסילוטרון, אַרְכֶזוֹסְטִיס, קדרוסטיס או מדון. זמורותיה מפרקיות ומטפסות, ובין פרקיהן מרווחים ארוכים ודקים. העלים דמויי עלי גפן, בגודל עלי קיסוס ושסועים כעלי גפן. השורש לבן, גדול ובראשיתו דומה לצנון. ממנו יוצאים גבעולים הדומים לאספרגוס; אכילתם מבושלים נחשבה מניעה את המעיים ואת השתן.

העלים והגבעולים צורבים את הגוף; לכן מרחו אותם עם מלח במיוחד על כיבים אוכלי־בשר, על נמק ועל כיבים קשי־ריפוי ברגליים. הזרע תלוי כאשכול דל־גרגרים; מיצו אדום ואחר כך כצבע כרכום. מעבדי עורות מכירים אותו, שכן הם משתמשים בו לגימור העור. מרחו אותו גם על פְּסוֹרָה ועל נגעי צרעת, ובישולו עם חיטה ושתייתו נחשבו מרבים חלב.

שורש הגפן הלבנה נודע בשימושיו הרבים. כתשו אותו ושתו שתי דְּרַכְמוֹת נגד הכשות נחשים. ייחסו לו תיקון נגעי עור בפנים, פצעונים, נמשים, חבורות וצלקות; ואותן השפעות כשהוא מבושל בשמן. נתנו אותו לשתייה גם לחולי מחלת הנפילה, לאנשים שדעתם נסערה או שסבלו מסחרחורת, במשקל דְּרַכְמָה מדי יום במשך שנה שלמה. אולם בכמות גדולה יותר אף השורש עצמו מערער לעיתים את החושים.

כוחו המהולל הוא שבהנחה במים הוא שולף רסיסי עצם, כמו בריוניה; משום כך יש המכנים אותו בריוניה לבנה, ואת האחרת — שחורה. למטרה זו הוא נחשב יעיל יותר עם דבש ולבונה. מוגלות בראשיתן הוא מפזר; את הישנות הוא מבשיל ומנקה. עוד ייחסו לו הבאת וסת והשתנה.

מכינים מן השורש מרקחת ליקוק לקצרי נשימה, לכאבי צד, לקרעים ולעוויתות. שתיית שלושה אוֹבּוֹלִים ממנו במשך שלושים יום נחשבה מכלה את הטחול. מורחים אותו עם תאנה על פְּטֶרִיגְיָה באצבעות. כשהוא מונח ביין ייחסו לו הוצאת שליית נשים, ושתיית דְּרַכְמָה במי־דבש — סילוק ליחה.

את מיץ השורש יש לאסוף, לפי המסורת, לפני הבשלת הזרע. במריחה לבדו או עם קמח בקיית הכרשינה הוא מייפה את הגוף בגוון חי יותר וברכות עור, ומבריח נחשים. את השורש עצמו כותשים עם תאנה שמנה; הוא מחליק קמטים אם הולכים מיד שתי סטדיות, אך אחרת הוא צורב, אלא אם רוחצים במים קרים. הגפן השחורה עושה זאת בנעימות רבה יותר, שכן הלבנה גורמת גירוד. יש אפוא גם גפן שחורה, המכונה במדויק בריוניה; אחרים מכנים אותה כירוניה, גינקנתה או אפרוניה. היא דומה לקודמת מלבד צבעה, שכפי שאמרנו הוא שחור. דְיוֹקְלֶס העדיף את גבעוליה דמויי האספרגוס למאכל על אספרגוס אמיתי, לשם השתנה והקטנת הטחול.

היא גדלה בעיקר בסבכים ובקני־סוף. שורשה שחור מבחוץ ובצבע אשכרוע מבפנים. הוא נחשב שולף רסיסי עצם ביעילות רבה אף יותר מן השורש שתואר לעיל, ושאר שימושיו זהים. סגולתו המיוחדת היא טיפול יחיד במינו בצוואר בהמות משא. אומרים שאם אדם מקיף בו חווה, הנצים בורחים והעופות בחצר נשמרים. כשהוא נקשר סביב הקרסוליים של בהמה או אדם,

הוא נחשב מטפל בנפיחויות או בדם ששקע אל הקרסוליים. עד כאן על מיני הגפנים.

לתירוש הבדלים טבעיים אלה: יש לבן, שחור וביניהם; יש שממנו נעשה יין ויש שממנו נעשה יין צימוקים. הטיפול בו יוצר הבדלים אין־ספור, ולכן ראוי לומר רק את הכלל: כל תירוש אינו מועיל לקיבה אך נעים לוורידים. לפי המסורת, שתייתו בבת אחת מיד אחרי הרחצה, בלי הפסקה לנשימה, ממיתה. הוא נחשב מנוגד לטבען של קַנָתֲרִידוֹת וכן לנחשים, ובייחוד להמורואיס ולסלמנדרה.

התירוש גורם כאבי ראש ואינו מועיל לגרון; אך ייחסו לו תועלת לכליות, לכבד, למעיים ולשלפוחית, שכן הוא מקל עליהם. במיוחד הוא נחשב פועל נגד בּוּפְרֶסְטִיס, מיקוניון, חלב שנקרש בקיבה, רוש, סמי רעל ודוריקניום, כששותים אותו עם שמן ומקיאים. בכל השימושים האלה הלבן חלש יותר. תירוש יין הצימוקים נעים יותר ונחשב גורם פחות כאב ראש.

כבר הצגנו את מיני היין ואת הבדליהם הרבים מאוד, וכמעט את תכונותיו של כל אחד. אין נושא קשה או רב־פרטים מזה, שכן קשה לומר אם היין מועיל לרבים יותר או מזיק לרבים יותר. ואיזה סיכון כפול יש בשתייתו: ברגע אחד הוא נעשה עזרה או רעל! הרי עתה אנו מדברים רק על טבעו במידה שהוא נוגע לתרופות.

אַסְקְלֵפִיאֲדֵס חיבר כרך שלם על מתן יין, ואינספור מחברים שכונו על שמו דנו אחריו באותו כרך בלבד. אנו, בכובד ראש רומי ובשאיפה לאמנויות החופשיות, נבחין בדברים בקפידה — לא כרופאים אלא כמורי דרך לבריאות האדם. הדיון בכל מין ומין עצום ואינו ניתן להתרה, שכן דעות הרופאים חלוקות.

הקדמונים העדיפו מכול את היין הַסוֹרֶנְטִינִי; הדור הבא את הָאַלְבָּנִי או הַפָּלֶרְנִי; ואחר כך פסקו אנשים שונים לטובת יינות שונים, בשיטת שיפוט בלתי הוגנת ביותר: כל אחד הכריז על היין הערב לו ביותר כנעלה על כל האחרים. ואף אילו הסכימו הדעות, איזה חלק מבני התמותה יכול להשתמש במינים האלה? כיום אפילו הנכבדים אינם שותים בשום מקום יינות טהורים. המידות הידרדרו עד ששמות המרתפים בלבד נמכרים, והיינות מזויפים כבר בבורות מיד לאחר הבציר.

לפיכך, הֶרְקוּלֵס עדי, מפליא לומר שכיום כל יין נחות ואלמוני תמים יותר. ובכל זאת אלה נראות הדעות היציבות ביותר על היינות שהזכרנו: אם מישהו דורש גם את ההבחנה הזאת, היין הַפָּלֶרְנִי אינו בריא כשהוא חדש או כשהוא ישן מדי; גיל הביניים שלו מתחיל בחמש־עשרה שנה.

כששותים אותו קר הוא נחשב מועיל לקיבה, אך לא כשהוא חם. נגד שיעול ממושך לוגמים אותו טהור בצום, וכן בקדחת רביעונית. אין יין אחר הממריץ כך את הווריד‌ים. הוא עוצר את המעיים ומזין את הגוף. האמינו שהוא מחשיך את הראייה ואינו מועיל לגידים או לשלפוחית. היינות הָאַלְבָּנִיִּים מועילים יותר לגידים; המתוקים שבהם מועילים פחות לקיבה, והעפיצים מועילים יותר מן הַפָּלֶרְנִי. הם מסייעים פחות לעיכול וממלאים את הקיבה במידה מֻתוֹנָה. הסורנטיניים אינם ממלאים אותה כלל, אינם מכבידים על הראש ועוצרים הפרשות בקיבה ובמעיים.

יינות קָאקוּבּוּם כבר אינם מיוצרים. מבין הנותרים יינות סטיה מכריחים את המזון להתעכל; כוחם רב משל הַסוֹרֶנְטִינִי, עפיצותם רבה משל הָאַלְבָּנִי ועוצמתם פחותה משל הַפָּלֶרְנִי. יינות סטטה אינם רחוקים מהם בהרבה. אין

ספק שיין סִינְגְיָה מועיל במיוחד כשהמעיים ממהרים לפעול. על השאר נדבר בכלליות.

היין מזין את כוחם, דמם וצבעם של בני האדם. זה ההבדל בין מרכז העולם, האזור המתון, לבין הארצות הסובבות אותו: כשם שהפראות מעניקה להן כוח, כך מעניק לנו המיץ הזה כוח. שתיית חלב מזינה את העצמות, תבואה את הגידים ומים את הבשר; משום כך יש בגופיהם פחות אודם ופחות כוח, אך מנגד יותר עמידות בעמל.

יין במידה מֶתוֹנָה מסייע לגידים, ובכמות גדולה יותר פוגע בהם; וכך גם בעיניים. הוא משיב את הקיבה ומעורר תיאבון למזון; מקהה עצב ודאגה; מסלק שתן וצינה ומביא שינה. נוסף על כך הוא עוצר הקאות וממתן הצטברויות חיצוניות כשמניחים עליהן צמר ספוג. אַסְקְלֵפִיאָדֵס הכריז שכמעט אין להשוות לתועלת היין אלא את כוח האלים. יין ישן מערבבים בכמות מים רבה יותר; כך הוא משתן יותר ומתנגד פחות לצמא. יין מתוק משכר פחות אך צף בקיבה; יין עפיץ מתעכל ביתר קלות.

היין הקל ביותר הוא זה המתיישן במהירות הרבה ביותר. יין הנעשה מתוק עם היישון מזיק פחות לגידים. יין שמן ושחור מועיל פחות לקיבה אך מזין יותר את הגוף; דק ועפיץ מזין פחות את הגוף אך מחזק יותר את הקיבה ועובר מהר יותר בשתן — ובה במידה מכביד יותר על הראש. דבר זה ייאמר אחת ולתמיד גם על כל מיץ אחר.

יין שהתיישן זמן רב בעשן הוא המזיק מכולם לבריאות. כך המציאו סוחרי היופי במחסנים — וכיום אף אבות המשפחה — להוסיף לו גיל; אך למעשה גרמו לו ריקבון. הקדמונים נתנו די עצה בעצם המילה הזאת, שכן העשן אוכל

בריקבון אפילו עצים; ואילו אנו, להפך, משוכנעים שמרירות העשן מלבישה את היין בזקנה. יינות לבנבנים מאוד נעשים מזיקים ביישון. ככל שהיין אציל יותר הוא מתעבה יותר עם השנים ומתכנס למרירות שאינה מועילה לגוף. ערבובו ביין אחר צעיר יותר אינו בריא. הרוק הטבעי של כל יין הוא התמים ביותר, והגיל שלו עצמו הוא הערב ביותר — כלומר גיל הביניים.

לפי הרפואה העתיקה, למבקשים להגדיל את הגוף או לרכך את המעיים מועיל לשתות בזמן האכילה; ואילו למבקשים לרזות ולעצור את המעיים — לצמוא בזמן הארוחה ולשתות מעט אחריה. שתיית יין בצום היא חידוש מזיק ביותר לאנשים דקדקנים השומרים את מרץ הנפש לקראת פעילות; אולם למען שינה ושלווה היה המנהג קיים זה כבר, כמו אותו משקה שֶׁהֶלָנָה של הוֹמֵרוֹס הגישה לפני האוכל. מכאן גם הפתגם שהחוכמה מתכסה ביין.

נודה ליין שבני האדם הם בעלי החיים היחידים השותים אותו גם כשאינם צמאים. מועיל מאוד לשלב שתיית מים בין כוסות היין, וכן לשתות מים מיד לאחר שתייה רצופה. שתיית מים קרים מפזרת מיד את השכרות, לפי המסורת.

הֶסְיוֹדוֹס מייעץ להשתמש במשקאות יין טהור במשך עשרים יום לפני זריחת כוכב הכלב ובמשך עשרים יום אחריה. לפי הרפואה העתיקה, יין לא־מהול משמש תרופה נגד רוש, כוסברה, אַקוֹנִיטוֹן, דבקון, מיקוניון, כספית, דבורים, צרעות, צרעות־ענק, עכבישים ארסיים והכשות נחשים ועקרבים; ונגד כל הדברים המזיקים בקירור. במיוחד ייחסו לו תועלת נגד נחשי המורואיס וּפֶרֶסְטֵר, נגד פטריות, נגד נפיחות וכרסום באיברים שמתחת לסרעפת, בקיבה

הנשפכת בהקאות, בהפרשות בבטן או במעיים, בדיזנטריה, בהזעה עקב שיעול ממושך, ובזרימות עיניים — אז כשהוא טהור.

לחולי מחלת לב נחשבה מועילה הנחת יין טהור בספוג על השד השמאלי; ובכל השימושים האלה מועיל במיוחד יין לבן המתיישן. גם חימום איבר המין ביין חם נחשב מועיל. יציקתו בקרן לפיות בהמות משא מסלקת עייפות. אומרים שקופים ובהמות ארבע־רגליים בעלות אצבעות אינם גדלים אם הם מורגלים בשתיית יין טהור.

מעתה נדבר על יינות ביחס למחלות. לבני מעמד חופשי נחשב הבריא ביותר כל יין קַמְפָּנִי שהוא הדק ביותר; ואצל כלל העם — כל יין חזק שהיטיב במיוחד עם האדם. המועיל ביותר לכול הוא יין שכוחותיו הוחלשו בסינון בשק. נזכור שזהו מיץ שרכש מן התירוש את כוחו בתסיסה. ערבוב כמה מיני יין אינו מועיל לאיש. הבריא ביותר הוא זה שלא הוסף דבר לתירושו, וטוב עוד יותר אם גם זפת הכלי לא נגעה בו. שהרי מי, גם אם הוא חזק, לא ייבהל מיין שתובל בשיש, בגבס או בסיד?

לפיכך, בראש ובראשונה יין שנעשה במי ים אינו מועיל לקיבה, לגידים או לשלפוחית. יינות שתובלו בשרף נחשבו מועילים לקיבה קרה, אך לא להקאות; וכך גם תירוש, סאפה ויין צימוקים. יין שרף חדש אינו מועיל לאיש; הוא גורם כאב ראש וסחרחורת, וממנו נגזר השם קרפולה. היינות האמורים מועילים, לפי המסורת, לשיעול ולהפרשות, למחלות מעיים ולדיזנטריה, וכן לווסת נשים. במין הזה האדום או השחור מכווץ ומחמם יותר. יין שתובל בזפת בלבד מזיק פחות; אך יש לזכור שהזפת אינה אלא נוזל של שרף שרוף.

מין יין זה מחמם, מסייע לעיכול ומטהר, לפי המסורת. ייחסו לו תועלת לחזה ולבטן; לכאבי רחם בלא קדחת; להפרשה ישנה, לכיבים, לקרעים, לעוויתות, למורסות פנימיות, לחולשת גידים, לנפיחות, לשיעול ולקוצר נשימה; ועל נקעים הניחו אותו בצמר גז שמנוני. לכל אלה נחשב מועיל יותר היין שטעמו כזפת מעצם טבעו, והוא נקרא 'מזופת' במחוז הלווקי; אך מוסכם שכמות גדולה ממנו מכבידה על הראש.

אשר למצבי קדחת, ברפואה העתיקה נקבע שאין לתת יין בזמן קדחת אלא לחולים ותיקים ורק כשהמחלה שוככת; ובסכנות חריפות — רק למי שיש להם הפוגות ברורות, ועדיף בלילה, שכן מחצית מן הסכנה לשותים בלילה היא התקווה לשינה. לא נתנוהו לחולות לאחר לידה או הפלה, לחולים לאחר פעילות מינית, לסובלים מכאבי ראש, למי שהתקפיהם מלווים בקור בקצות הגוף, למשתעלים עם קדחת, לרועדים או סובלים מכאב גידים או לוע, כאשר נראה שעוצמת המחלה סביב המותניים, כשהאיברים שמתחת לסרעפת קשים או הדופק עז; ולא בכיווץ לאחור, בטטנוס, בשיהוקים או כאשר קוצר נשימה מלווה בקדחת.

מעל הכול לא נתנו יין למי שעיניהם קפואות, בולטות מן הלחיים או שקועות וכבדות; למי שאור נראה דרך עיניהם העצומות, שעפעפיהם אינם נסגרים, או שהדבר קורה להם בשינה; אם עיניהם מוצפות דם או שיש בהן הפרשות; אם לשונם ספוגית או כבדה ודיבורם שוב ושוב קטוע; אם השתן יוצא בקושי; אם הם נבהלים פתאום; אם גופם מתעוות או להפך קהה תחושה; או אם זרע נפלט מהם בשינה.

במחלה המכונה קרדיאקוס היה מוסכם שהיין הוא התקווה היחידה. אך היו שסברו שאין לתת אותו אלא בזמן ההתקף ואחרים בזמן ההפוגה: אלה כדי לעצור זיעה, ואלה מפני שחשבו שבטוח יותר כשהמחלה שוככת — וזו, כפי שאני רואה, דעת הרוב. מכל מקום, הורו לתת אותו רק עם מזון, לא לאחר שינה ולא לאחר משקה אחר.

כלומר, רק לצמא מאוד ורק בייאוש הקיצוני; ביתר קלות לגבר מלאישה, לזקן מצעיר, לצעיר מילד, בחורף מבקיץ, ולמורגלים ביין יותר מלמי שלא ניסוהו. הכמות תלויה בעוצמת היין, וכן שיעור המים המעורבים בו. בדרך כלל ראו די בְּקִיאָתוֹס יין אחד לשני קִיאָתוֹסִים מים; אם הקיבה רפויה נותנים אותו, ואם המזון אינו יורד — נותנים שוב.

את מיני היינות המלאכותיים שלימדנו להכין איני סבור שעוד מייצרים, וגם השימוש בהם מיותר, מאחר שאנו מלמדים להשתמש בחומרים עצמם שמהם הם עשויים. אף בעניינים אחרים הפריזו הרופאים בהפגנת למדנותם ביינות האלה, למשל כשהורו שיין לפת מועיל לעייפות מנשק או מרכיבה, ואף — אם נשמיט את השאר — יין ערער. ומי יחשוב שטוב יותר להשתמש ביין לענה מאשר בלענה עצמה? מבין השאר נשמיט גם את יין התמרים, המזיק לראש ומועיל רק לריכוך הבטן וליורקי דם.

אין לראות כיין מלאכותי את מה שכינינו ביון, מאחר שהאמנות שבו אינה אלא זירוז ההכנה. הוא מועיל לקיבה רפויה או שאינה משלימה את עיכול המזון, לנשים הרות שהתעלפו, למשותקים, לרועדים, לסחרחורת, לכאבי מעיים ולחולי אֵישִׁיאַס. אומרים שיש לו כוח רב לסייע גם במגפה ובמסעות.

אפילו קלקולו של היין הופך בחומץ לתרופה. כוחו העיקרי הוא בקירור, אך כוחו לפזר אינו קטן ממנו; לכן האדמה מעלה קצף כשיוצקים אותו עליה. כבר נאמר ועוד ייאמר פעמים רבות מתי הוא מועיל עם חומרים אחרים. כשהוא נלגם לבדו הוא מפזר סלידה ממזון ועוצר שיהוק; בריחו הוא עוצר עיטוש. בבית המרחץ הוא מגן מן החום אם מחזיקים אותו בפה. יתרה מזו, שתייתו עם מים מועילה לקיבות רבות; מחלימים מגרגרים אותו עם מים; ובאותו אופן, כרטייה, הוא מועיל ביותר גם לעיניים שנצרבו בשמש.

חומץ מרפא מי שבלע עלוקה, וכן נגעי צרעת, קשקשים, כיבים נוטפים, נשיכות כלבים, עקיצות עקרבים ונדלים, נשיכות חדף־העכביש; והוא פועל נגד ארסי כל בעלי העוקץ ונגד גירוד. לנשיכת רב־רגל מורחים אותו חם בספוג, בתוספת שישית לִיבְּרָה גופרית לשלושה סָקְסְטָאנְרִיוּסִים, או אגודת אזוב. הוא מרפא גם תחלואי פי הטבעת: בזרימת דם לאחר כריתת אבנים ובכל מקרה חיצוני אחר מניחים אותו בספוג; לשימוש פנימי שותים שתי כוסיות מן החומץ החריף ביותר.

הוא מפזר במיוחד דם שנקרש לגוש. נגד חזזית גם שותים אותו וגם מורחים. בהזלפה הוא עוצר שלשול וזרימות מעיים, וכן צניחת פי הטבעת והרחם. הוא מעכב שיעול ישן וזרימות מן הגרון, קוצר נשימה והתרופפות השיניים. הוא מזיק לשלפוחית ולחולשת גידים. הרופאים לא ידעו עד כמה כוחו גדול נגד צפעים. לאחרונה נעקץ אדם שדרך על צפע בעודו נושא נאד חומץ; בכל פעם שהניח את הנאד חש בעקיצה, ובשאר הזמן נראה כמי שלא נפגע. כך הובן שזהו סם־נגד, והוא ניצל בשתייתו.

גם מוצצי ארס מן הפצע שוטפים את פיהם בחומץ בלבד. בכלל, כוחו המכניע פועל לא רק על מזונות אלא על דברים רבים מאוד. כששופכים אותו על סלעים הוא מבקע את מה שאש שהקדימה אותו לא ביקעה. אין מיץ המשביח ומעורר מזונות וטעמים יותר ממנו; לשימוש זה ממתנים אותו בלחם קלוי או בכמון, או מחריפים אותו בפלפל ובלאסר, ובכל מקרה מרסנים אותו במלח.

אין לפסוח על דוגמה גדולה בעניין החומץ. בשנותיו האחרונות סבל מַרְקוּס אַגְרִיפָּה ממחלת רגליים קשה; מכיוון שלא יכול לשאת את הכאב, ובהשפעת ידיעתו המפלצתית של אחד הרופאים ובלי שֶׁאַוגוּסְטוּס האלוהי ידע, החליט שכדאי לאבד את השימוש ברגליו ואת כל התחושה בהן ובלבד שייפטר מן הכאב: בשיא התקף המחלה הטביל את שוקיו בחומץ חם.

חומץ חצב נחשב טוב יותר ככל שהתיישן. נוסף על הדברים שאמרנו, הוא מועיל למזון המחמיץ בקיבה, שכן טעימתו מפזרת את הסבל; וכן למי שמקיאים בצום, מפני שהוא מקשיח את הגרון והקיבה. הוא מסיר ריח פה, מכווץ את החניכיים, מחזק את השיניים ומשפר את הצבע. בגרגור הוא גם מסיר כבדות אוזניים ופותח את מעבר השמיעה; ובה בעת מחדד את הראייה. הוא מועיל מאוד לחולי מחלת נפילה ומלנכוליה, לסחרחורת, לתחושות חנק של הרחם, למי שהוכו או נפלו ובעקבות זאת נקרש דמם, לחלשי גידים ולתחלואי כליות; אך בעלי כיבים צריכים להיזהר ממנו.

דְיוֹכֶס מוסר שהקדמונים הכינו אוֹקְסִימֶל כך: בישלו יחד עשר מינות דבש, חמש הֶמִינוֹת חומץ ישן, לִיבְּרָה ורבע מלח ים וחמישה סֶקְסְטַארְיוּסִים מים, הניחו לקדרה לרתוח ולשכוך עשר פעמים, ואז יצקו את הנוזל לכלים ויישנו אותו.

אַסְקְלֶפִיאָדֵס ביטל את התכשיר הזה כליל והוכיח את פגמיו — שכן היו נותנים אותו אפילו בחום — אך הוא מודה שהועיל נגד הנחשים המכונים ספס, נגד אופיום ודבקון, ובגרגור חם לדלקת גרון ולתחלואי אוזניים, פה וגרון. כיום אוקסלמה, כלומר מלח וחומץ טרי, משיגה את כל אלה ביעילות רבה יותר.

קרובה ליין היא הסאפה, תירוש המבושל עד שנותר שליש. זו העשויה מתירוש לבן טובה יותר. משתמשים בה נגד חיפושיות קַנְתָרִיס, בּוּפְרֶסְטִיס, זחלי אורן המכונים פִּיטִיוֹקַמְפָּה, סלמנדרות ונשיכות ארסיות. בשתייה עם בצלים היא מוציאה את השליה ואת העוברים שמתו. פָּבְיאָנוּס מעיד שהיא רעל אם אדם שותה אותה בצום לאחר הרחצה.

אחר הדברים האלה באים השמרים, כל משקה ושמריו. כוחם של שמרי היין רב עד כדי כך שהם ממיתים את היורדים לתוך החביות. המבחן הוא הורדת מנורה: כל עוד היא כבה, היא מכריזה על סכנה. שמרים שלא נשטפו מעורבים בתרופות; עם משקל שווה של אִירִיס מורחים אותם על התפרצויות ליחה. כשהם יבשים או לחים משתמשים בהם נגד עכבישי־פלנקס ונגד דלקת באשכים, בשדיים או בכל חלק אחר בגוף; וכן כשהם מבושלים ביין עם קמח שעורה ואבקת לבונה.

גם שורפים את השמרים לאחר שיובשו. המבחן לבישול תקין הוא שלאחר שהתקררו הם נדמים כשורפים את הלשון במגעם. כשהם נשמרים בלי כלי סגור כוחם אובד במהירות רבה. השרפה מוסיפה רבות לכוחם; כך הם מועילים ביותר לדיכוי חזזיות וקשקשים כשהם מבושלים עם תאנה. באותה דרך מניחים אותם גם על נגעי צרעת ועל כיבים נוטפים.

בִּשְׁתִייָה הם מנוגדים לטבען של פטריות, ובייחוד כשהם נאים. כשהם מבושלים ורחוצים מערבים אותם בתרופות עיניים. במריחה הם מרפאים גם את האשכים ואת איברי המין; וביין שותים אותם נגד השתנה מכאיבה. גם לאחר שכוחם נדף הם מועילים לרחיצת הגוף והבגדים; אז יש להם שימוש כשל אַקַקְיָה.

שמרי החומץ חריפים בהכרח מחומר מוצאם ומכיבים הרבה יותר. הם מתנגדים לגדילת מורסות; במריחה הם מסייעים לקיבה, למעיים ולבטן. הם עוצרים זרימות באיברים אלה ואת וסת הנשים. הם מפזרים מורסות שטרם נכייבו ודלקות גרון, ועם שעווה — שושנה.

אותם שמרים מייבשים שדיים שאינם יכולים לשאת את חלבן ומסירים ציפורניים מחוספסות. מבין הנחשים הם חזקים ביותר נגד צפעי קרניים עם סולת; עם מָלַנְתִיוֹן — נגד נשיכות תנין וכלב. גם כוחם מתחזק בשרפה. אז, אם מוסיפים שמן אלת המסטיק ומורחים, הם מאדימים את השיער בלילה אחד. כשהם מונחים במים על בד פשתן הם מטהרים את הרחם.

כוויות נרפאות בשמרי סאפה, וטוב יותר אם מוסיפים פלומת קנה. אותם שמרים, כשהם מבושלים ונשתים, מועילים לשיעול ישן. מבשלים אותם בכלי שטוח עם מלח ושומן גם לנפיחות בלסתות ובצוואר.

הזית הוא הבא במעלה. עליו מכווצים, מנקים ועוצרים בעוצמה רבה. לכן, כשהם לעוסים ומונחים על כיבים הם מרפאים אותם; ועם שמן הם נמרחים לכאבי ראש. מרתח העלים עם דבש מועיל למקומות שהרופאים צרבו, לדלקות חניכיים, לקוססת ולכיבים מזוהמים ומרקיבים. עם דבש הוא עוצר זרימת דם מחלקים גידיים.

מיץ העלים יעיל לכיבים מתגחלים סביב העיניים, לפצעונים ולצניחת האישון; משום כך מוסיפים אותו למשחות עיניים. הוא מרפא גם דמעת ישנה ושחיקת הלחיים. מפיקים את המיץ מעלים כתושים שעליהם יוצקים יין ומי גשם, מייבשים ומחלקים לכדורי תרופה. כשהוא מונח בצמר על הרחם הוא עוצר את הווסת; הוא מועיל לכיבים נוטפי מוגלה, לְקוֹנְדִילוֹמוֹת, לשושנה, לכיבים מתפשטים ולאפיניקטיס.

גם לפריחת הזית אותן פעולות. שורפים גבעולים נושאי פרח כדי שאפרם ישמש במקום סְפוֹדְיוּם; יוצקים עליהם יין ושורפים שוב. באפר זה, או בעלים כתושים עם דבש, מורחים מורסות; ולעיניים משתמשים בו עם סולת. המיץ המטפטף משיח זית טרי שהוצת מרפא חזזיות, קשקשים וכיבים נוטפים. אשר לשרף המטפטף מן העץ עצמו,

ובייחוד מן הזית האתיופי — אין די להשתאות על שנמצאו מי שסברו שיש למרוח אותו לכאב שיניים, אף שהם מכריזים שהוא רעל ואף מורים לחפשו בזית בר. קליפה שגורדה משורש זית צעיר ורך מאוד, כשמטעימים אותה שוב ושוב בדבש, מרפאה פולטי דם ומשתעלים מוגלה. אפר עץ הזית עם שומן חזיר מרפא גידולים, מוציא מפיסטולות את החומר הפגום ומרפא את הפיסטולות עצמן.

זיתים לבנים מועילים יותר לקיבה ופחות למעיים. קודם כבישתם, כשהם טריים, יש להם שימוש מצוין אם בולעים אותם כמות שהם, כמזון: הם מרפאים שתן חולי וכן שיניים שנשחקו או נעקרו חלקית בלעיסת בשר. הזית השחור מזיק יותר לקיבה ומקל יותר על המעיים; הוא אינו מתאים לראש ולעיניים. שני המינים מועילים לכוויות כשהם כתושים ומונחים; אך את

השחור לועסים ומניחים מיד מן הפה, והוא מונע היווצרות שלפוחיות. זיתים כבושים מנקים כיבים מזוהמים, אך מזיקים לקושי בהשתנה.

אפשר היה לחשוב שאמרנו די על מוהל הזיתים בעקבות קָאטוֹ, אך יש להביא גם את שימושיו הרפואיים. הוא מסייע ביעילות רבה לחניכיים, לכיבי פה ולחיזוק השיניים; וכן, בהזלפה, לשושנה ולכיבים מתפשטים. מוהל זיתים שחורים מועיל יותר לכוויות קור ולרחצת תינוקות; ואילו מוהל לבנים מונח בצמר על רחם הנשים. כל מוהל זיתים יעיל הרבה יותר לאחר בישול. מבשלים אותו בכלי נחושת קִפְּרִיסָאִית עד לסמיכות דבש. משתמשים בו עם חומץ, יין ישן או יין־דבש, לפי הצורך, לטיפול בפה, בשיניים, באוזניים, בכיבים נוטפים, באיברי המין ובסדקים.

מניחים אותו על פצעים בבדי פשתן ועל נקעים בצמר. תועלתו גדולה במיוחד כשהתכשיר התיישן; כך הוא מרפא פִיסְטוּלוֹת. מזליפים אותו לכיבים בפי הטבעת, באיברי המין וברחם; ומורחים אותו על שיגדון בראשיתו ועל מחלות מפרקים. אם מבשלים אותו שוב עם אוֹמְפַקְיוֹן עד לסמיכות דבש, הוא מוציא שיניים פגומות. עם מרתח תורמוסים ועשב כַּמֶלֵאוֹן הוא מרפא להפליא גרדת בהמות. מועיל ביותר לחמם שיגדון במוהל זיתים נא.

לטבע עלי זית הבר אותן פעולות. הספודיום מן הגבעולים עוצר זרימות בעוצמה רבה יותר. הוא משכך דלקות עיניים, מנקה כיבים שנעשו זרים לבשר וממלא אותם, שוחק בעדינות גידולים, מייבשם ומביאם לידי צלקת. שאר פעולותיו כשל הזית; אך ייחודו הוא שמבשלים את העלים בדבש ונותנים שלוש כפות נגד פליטת דם.

שמן זית הבר חריף ויעיל יותר, ולכן גם שוטפים בו את הפה לחיזוק השיניים. מניחים את העלים על קוססת ועל גחלים, ועם יין נגד כל מורסה; על מה שצריך לנקות — עם דבש. מערבים בתרופות עיניים את מרתח העלים ואת מיץ זית הבר. מועיל גם לטפטף אותו לאוזניים עם דבש, ואף כשמוגלה נוזלת מהן.

בפריחת זית הבר מורחים קוֹנְדִילוֹמוֹת ואפיניקטיס; עם קמח שעורה — את הבטן בזרימת מעיים; ועם שמן — לכאבי ראש. גבעולים שבושלו והונחו עם דבש מצמידים את עור הראש שנפרד מן העצמות. פירות בשלים של זית הבר, כשאוכלים אותם, עוצרים שלשול; וכשהם קלויים וכתושים עם דבש הם מנקים כיבים אוכלים ומבקעים גחלים.

על טבע השמן וסיבותיו אמרנו די והותר. לרפואה נוגעים הדברים הבאים במיני השמן: אוֹמְפַקְיוֹן הוא המועיל ביותר, אחריו שמן ירוק; ועוד יש לבחור שמן טרי ככל האפשר — אלא אם מבקשים ישן ביותר — דק, ריחני ושאינו צורב, בניגוד לבחירה למאכל. אוֹמְפַקְיוֹן מועיל לחניכיים כשמחזיקים אותו בפה, שומר את צבע השיניים ומייצב שיניים נעות. הוא עוצר זיעה.

לשמן אוירנתה אותה פעולה כשל שמן ורדים. כל שמן מרכך את הגוף ומעניק לו מרץ וחוסן. הוא מזיק לקיבה ומגדיל גם כיבים. הוא מחספס את הגרון ומקהה את כל הרעלים, ובייחוד עופרת לבנה וגבס; נגד אופיום שותים אותו במי־דבש או במרתח תאנים יבשות; נגד קַנְתָרִיס, בּוּפְרֶסְטִיס, סלמנדרות וזחלי פִּיטְיוֹקַמְפָּה — במים; ונגד כל הנזכרים לעיל שותים אותו לבדו ומקיאים אותו. הוא משיב כוח בעייפות ובצמרמורות.

שתיית שש כוסיות שמן חם מסלקת כאבי מעיים, וביתר יעילות אם מבשלים עמו פיגם; כך גם תולעי מעיים. שתיית הֶמִינָה עם יין ומים חמים, או עם מיץ דייסת שעורה, משלשלת. הוא מועיל לרטיות פצעים ומנקה את הפנים. כשמזליפים אותו לנחירי בקר עד שהם מגהקים, הוא משכך נפיחות.

שמן ישן מחמם את הגוף יותר ומפזר זיעה ביתר עוצמה; הוא ממיס התקשרויות טוב יותר, מסייע ללוקים בתרדמה ולמי שמחלתם כבר בירידה. עם כמות שווה של דבש אקפנון הוא תורם במשהו לבהירות הראייה. הוא תרופה לכאבי ראש וכן ללהט בחום, עם מים. אם אין שמן ישן בנמצא, מבשלים שמן כדי להקנות לו תכונת יישון.

שותים שמן קיק לטיהור המעיים עם מידה שווה של מים חמים. אומרים שהוא מטהר במיוחד את איברי החזה והבטן. הוא מועיל למחלות מפרקים, לכל ההתקשרויות, לרחם, לאוזניים ולכוויות; ועם אפר ארגמונים — לדלקות בפי הטבעת ולגרדת. הוא משפר את צבע העור ומצמיח שיער בכוחו הפורה. שום בעל חיים אינו נוגע בזרע שממנו הוא עשוי.

מן הזרעים דמויי הענבים עושים פתילות בהירות במיוחד, אך האור המופק מן השמן עמום בגלל סמיכותו היתרה. מורחים את העלים בחומץ על שושנה; כשהם טריים מניחים אותם לבדם על השדיים ועל דמעת עיניים; וכשהם מבושלים ביין — על דלקות, עם סולת וכרכום. כשהם מונחים לבדם שלושה ימים הם מנקים את הפנים.

שמן שקדים מטהר ומרכך את הגוף, מחליק קמטים בעור ומעניק ברק; עם דבש הוא מסיר פצעונים מן הפנים. כשהוא מבושל עם שמן ורדים או עם דבש וקליפת רימון הוא מועיל לאוזניים, הורג את התולעים הקטנות שבהן ומפזר

כבדות שמיעה, צלילים לא ברורים וצלצולים; ובה בעת מועיל לכאבי ראש ועיניים. עם שעווה הוא מרפא שחינים וכוויות שמש. עם יין הוא מנקה כיבים נוטפים וקשקשים; עם מלילוטוס — קוֹנְדִילוֹמוֹת. כשהוא נמרח לבדו על הראש הוא משרה שינה.

שמן דַּפְנֶה מועיל יותר ככל שהוא טרי יותר וירוק יותר. כוחו מחמם, ולכן מחממים אותו בגביע רימון ומורחים על משותקים, לוקים בעווית, חולי אֵישִׁיאַס, חבורות, כאבי ראש, נזלות ישנות ותחלואי אוזניים.

דרך שמן ההדס דומה. הוא מכווץ ומקשה. עם קשקשת נחושת ושעווה הוא מרפא חניכיים, כאב שיניים, דיזנטריה, רחם מכויב, תחלואי שלפוחית וכיבים ישנים או נוטפים; וכן התפרצויות וכוויות. הוא מרפא שפשופים, קשקשים, סדקים, קוֹנְדִילוֹמוֹת ומפרקים שנקעו, ומסלק ריח גוף כבד. הוא פועל נגד קַנָתַרִיס, בּוּפְרֶסְטִיס ושאר תרופות מזיקות הפוצעות בכוחן המכלה.

לשמן חמאימירסינה, או אוֹקְסִימִירְסִינָה, אותו טבע. גם לשמן ברוש אותן פעולות כשל שמן הדס, וכך גם לשמן אתרוג. שמן אגוז המלך, שכינינו קרינון, מועיל לקרחות ובהזלפה לכבדות אוזניים; במריחה — לכאב ראש. בשאר הדברים הוא חסר כוח וטעמו כבד. אכן, אם חלק כלשהו בליבת אגוז אחד נרקב, כל הַמּוֹדִיוּס אובד.

לשמן העשוי מגרגר קְנִידִי אותו כוח כשל שמן קיק. שמן אלת המסטיק מועיל ביותר באקופום, והיה פועל כשמן ורדים אלמלא נחשב קשה מעט יותר. משתמשים בו גם נגד זיעה מופרזת ופצעוני זיעה. הוא מרפא גרדת בהמות ביעילות רבה ביותר. שמן בַּלָנוֹס מנקה פצעונים, שחינים ונמשים ומועיל לחניכיים.

כבר לימדנו מהי קִיפְּרוּס וכיצד עושים ממנה שמן. טבע השמן מחמם ומרכך גידים. מורחים את העלים על הקיבה ועל רחם מגורה, וגם את מיצם מניחים שם. עלים טריים שנלעסו מרפאים כיבים נוטפים בראש וכיבי פה, וכן מורסות וְקוֹנְדִילוֹמוֹת. מרתח העלים מועיל לכוויות ולנקעים.

העלים עצמם, כשהם כתושים בתוספת מיץ חבוש סטרותאוס, מאדימים את השיער. הפרח, כשהוא נמרח בחומץ, משכך כאבי ראש; וכשהוא נשרף בכלי חרס שלא נצרף, הוא מרפא כיבים אוכלים ומרקיבים, לבדו או עם דבש. ריח הפרח והשמן משרה שינה. שמן גלאוקינון מכווץ ומקרר באותה דרך כשמן אויננתה.

שמן בלסם יקר בהרבה מכל השמנים, כפי שאמרנו בדיון בבשמים. הוא יעיל נגד כל הנחשים, תורם מאוד לבהירות הראייה ומפזר ערפול; משכך קוצר נשימה ומרכך כל מורסה והתקשרות. הוא מונע מן הדם להיקרש, מנקה כיבים ומועיל מאוד לאוזניים, לכאבי ראש, לרועדים, ללוקים בעווית ולבעלי בקעים. בשתייה עם חלב הוא פועל נגד אַקוֹנִיטוֹן; במשיחה הוא מקל התקפי חום המלווים בצמרמורת. עם זאת יש להשתמש במעט, מפני שהוא צורב ומחריף תחלואים אם אין שומרים על המידה.

כבר הסברנו את טבע המלובתרום ואת מיניו. הוא משתן; כשהוא נסחט ביין ומונח על העיניים הוא מועיל מאוד לדמעת. מניחים אותו גם על מצחם של המבקשים לישון; הוא יעיל יותר אם מורחים גם את הנחיריים או שותים אותו במים. עלה המונח תחת הלשון מעניק נעימות לפה ולנשימה, וכשהוא מונח בין בגדים הוא משביח את ריחם.

שמן שיכרון מועיל לריכוך אך מזיק לגידים; בשתייה הוא מטריד את המוח. שמן תֶּרֶמִינוֹן מתורמוסים מרכך וקרוב בפעולתו לשמן ורדים. על שמן נרקיס דיברנו עם פרחו. שמן צנון מסיר כינמת שנמשכה ממחלה ארוכה ומתקן חספוס בעור הפנים.

שמן שומשום מרפא כאבי אוזניים, כיבים מתפשטים וכיבים המכונים קַקוֹאֵתֶס. שמן שושן, שכינינו גם סורי, מועיל ביותר לכליות, לעידוד זיעה, לריכוך הרחם ולהבשלת גידולים פנימיים. כבר אמרנו ששמן סלגה מועיל לגידים, וכך גם השמן העשבוני שבני אִיגוּבִיוּם מוכרים סמוך לדרך פָּלַמִינְיָה.

אַלָאוּמְלִי, שאמרנו כי הוא נִיגֶר מעצי הזית עצמם בסוריה, טעמו כדבש אך גם מעורר בחילה. שתי כוסיות ממנו בתוך הֶמִינָה מים משלשלות ומוציאות בייחוד מרה; השותים נעשים רדומים ויש לעוררם שוב ושוב. מי שעומדים להתחרות בשתייה נוטלים קודם כוסית אחת ממנו. בשמן זפת משתמשים לשיעול ולגרדת בהמות.

אחרי הגפנים והזיתים, הבכורה הבאה היא לדקלים. תמרים טריים משכרים וגורמים כאב ראש; היבשים פחות. כפי שנראה, הם אינם מועילים לקיבה; הם מחריפים שיעול אך מזינים את הגוף. הקדמונים נתנו לחולים מיץ תמרים מבושלים במקום מי־דבש, להשבת כוח ולהרגעת צמא; לשימוש זה העדיפו תמרים תבאיים. הם מועילים גם לפולטי דם, ובייחוד במאכל. מורחים תמרי קריוטה עם חבושים, שעווה וכרכום על הקיבה, השלפוחית, הבטן והמעיים; הם מתקנים גם חבורות. גלעיני תמרים שנשרפו בכלי חרס חדש נותנים, לאחר רחיצת האפר, תחליף לספודיום; מערבים אותו במשחות עיניים, ובתוספת נרד מכינים ממנו תכשיר לגבות.

הדקל הנושא מירובלאנום משובח ביותר במצרים, ולפירותיו אין גלעינים כשל שאר התמרים. ביין עפיץ הם מניעים את המעיים ואת הווסת ומדביקים פצעים.

הדקל המכונה אֶלָאטֶה או סְפָתָה תורם לרפואה את נצריו, עליו וקליפתו. מניחים את העלים על איברי החזה והבטן, הקיבה, הכבד ועל כיבים מתפשטים המסרבים להצטלק. קליפתו הרכה עם שרף ושעווה מרפאה גרדת בתוך עשרים יום. מבשלים אותה גם לתחלואי אשכים. היא משחירה שיער. בעישון היא מוציאה עוברים. נותנים אותה לשתייה לתחלואי כליות, שלפוחית ואיברי החזה והבטן; היא מזיקה לראש ולגידים. המרתח עוצר זרימות מן הרחם והבטן; כך גם האפר, והוא משכך כאבי מעיים. שתייתו ביין לבן יעילה ביותר לתחלואי הרחם.

הבאים במגוון מיניהם ותרופותיהם הם התפוחים. תפוחי האביב הבוסריים חמוצים ומזיקים לקיבה; הם מטרידים את המעיים ואת השלפוחית ומזיקים לגידים. כשהם מבושלים הם טובים יותר. חבושים מבושלים נעימים יותר; אך כשהם נאים, ובלבד שהבשילו, הם מועילים לפולטי דם, לחולי דיזנטריה, כולרה ומחלות מעיים. למבושלים אין אותו כוח, מפני שהם מאבדים את מיצם המכווץ; ... ובכל זאת מבשלים אותם במי גשם לאותם שימושים שנכתבו לעיל.

... מניחים אותם גם על החזה בלהט חום; ... לכאבי קיבה מניחים חבושים נאים או מבושלים כמשחת שעווה. פלומתם מרפאה גחלים. כשהם מבושלים ביין ומונחים עם שעווה הם משיבים שיער לקרחות.

חבושים נאים הנשמרים בדבש מניעים את המעיים; הם גם מוסיפים רבות למתיקות הדבש ועושים אותו מועיל יותר לקיבה. חבושים הנשמרים לאחר שבושלו בדבש ניתנים, לדברי אחדים, כשהם כתושים עם עלי ורד מבושלים, כמזון לתחלואי קיבה. מיץ החבושים הנאים מועיל לטחול, לקצרי נשימה ולבעלי מיימת, וכן לשדיים, לְקוֹנְדִילוֹמוֹת ולדליות. הפרח, ירוק או יבש, מועיל לדלקות עיניים, לפליטת דם ולווסת הנשים.

מכינים מן החבושים גם מיץ מתון, כשהם כתושים עם יין מתוק, והוא מועיל לחולי מעיים ולכבד. מכינים מהם גם שמן, שכינינו מלינון, כאשר... לא גדלו במקומות לחים. משום כך החבושים המגיעים מסיציליה מועילים ביותר; חבושי סטרותאוס מועילים פחות, אף שהם קרובים להם. לאחר שמתווים מעגל בקרקע סביב שורשם, אוחזים בו ביד שמאל; העושה זאת צריך לומר מדוע ולמען מי הוא אוסף אותו. כשהשורש נקשר כך לגוף הוא מרפא נפיחויות צוואר.

תפוחי דבש ושאר התפוחים המתוקים מרפים את הקיבה ואת המעיים, מעוררים צמא וחום, אך אינם מזיקים לגידים. התפוחים העגולים עוצרים שלשול והקאות ומשתנים. תפוחי הבר דומים לתפוחי האביב הבוסריים ועוצרים שלשול; לשימוש זה דרושים דווקא פירות שלא הבשילו.

אתרוגים, או זרעם, שותים ביין נגד רעל. שטיפת הפה במרתח שלהם או במיץ הסחוט מעניקה ריח פה נעים. מורים לנשים הרות לאכול את הזרע בעת תשוקת היריון למזון חריג; את הפרי עצמו נותנים לחולשת קיבה, אך אין קל לאוכלו אלא בחומץ.

מיותר לחזור עתה על תשעת מיני הרימון. המתוקים שבהם, שכינינו גם אפירנה, נחשבים מזיקים לקיבה; הם גורמים נפיחויות ומזיקים לשיניים ולחניכיים. אלה הקרובים להם בטעמם, שכינינו ייניים וגרעינם קטן, נחשבים מועילים מעט יותר; בכמות קטנה בלבד הם עוצרים את המעיים ומחזקים את הקיבה, אך מעבר לשובע אין לתת אפילו אותם, ובחום אין לתת שום רימון כלל, שכן לא בשר הגרגרים ולא המיץ מועילים. נמנעים מהם באותה מידה בהקאות ואצל פולטי מרה.

הטבע גילה בהם לא ענב ואף לא תירוש, אלא יין מיד. קליפתם של שני המינים מחוספסת יותר; קליפת החמוצים מצויה בשימוש רב. הציבור יודע בעיקר שמעבדים בה עורות, ולכן הרופאים קוראים לה מליקוריום. הם מראים שהיא משתנת ושכאשר מבשלים אותה בחומץ עם עפץ היא מחזקת שיניים מתנדנדות. היא מבוקשת בתשוקתן של הרות, מפני שטעמה מניע את העובר. חוצים את הרימון ומשרים אותו במי גשם כשלושה ימים; את המים שותים קרים חולי מעיים ופולטי דם.

מן הרימון החמוץ מכינים תרופה המכונה סְטוֹמָטִיקָה, המועילה ביותר לתחלואי הפה, האף והאוזניים, לערפול הראייה, לַפְּטָרִיגְיָה, לאיברי המין, לכיבים אוכלים ולגידולים בכיבים, וכן נגד ארנבת הים. כך מכינים אותה: מסירים את קליפת הגרגרים, כותשים אותם ומבשלים את המיץ עד שנותר שליש, עם חצי לִיבְּרָה מכל אחד מאלה — כרכום, אלום מפוצל, מור ודבש אטי.

אחרים מכינים כך: כותשים רימונים חמוצים רבים ומבשלים את המיץ בקדרה חדשה עד לסמיכות דבש. משתמשים בו לתחלואי איבר המין ופי הטבעת ולכל

הדברים המטופלים בְּלִיקְיוֹן, לאוזניים מוגלתיות, לדמעת בראשיתה ולכתמים אדומים בידיים. ענפי רימון מבריחים נחשים. קליפות רימון המבושלות ביין ומונחות מרפאות כוויות קור. רימון כתוש המבושל בשלוש הֶמִינוֹת יין עד שנותרת הֶמִינָה אחת מסלק כאבי מעיים ותולעי סרט. רימון שנשרף בתנור בתוך סיר חדש שמכסהו נאטם, ואחר כך נכתש ונשתה ביין, עוצר שלשול ומפזר כאבי מעיים.

ראשית התהוותו של פרי זה, כאשר הוא מתחיל לפרוח, מכונה בפי היוונים קִיטִינוּס; מנהג מופלא נקשר בו על סמך ניסיונם של רבים. אומרים שאם אדם, לאחר שהתיר כל קשר בחגורתו, בנעליו ואף בטבעתו, יקטוף אחד מהם בשתי אצבעות יד שמאל — באגודל ובאצבע הרביעית — יעביר אותו במגע קל סביב עיניו, יכניסו לפיו ויבלעו בלי שייגע בשן, לא יסבול שום חולשת עיניים באותה שנה.

אותם קיטיני, לאחר שיובשו ונכתשו, מעכבים גידולי בשר; ומרתח מיצם מרפא את החניכיים והשיניים, אפילו אם הן מתנדנדות. גופיפי הניצנים עצמם, כשהם כתושים, נמרחים על כיבים מתפשטים או נרקבים, וכן על דלקת עיניים ומעיים, ובדרך כלל משמשים כמעט לכל הדברים שלהם מועילות קליפות הרימונים. הם גם פועלים נגד עקרבים.

אין די להתפעל מן הדאגה והחריצות של הקדמונים, שחקרו הכול ולא השאירו דבר בלי לנסותו. בקיטינוס עצמו, לפני שהפרי מגיח, פורצים פרחים קטנים שכבר אמרנו שהם מכונים בלוסטיום. גם אותם אפוא ניסו ומצאו שהם פועלים נגד עקרבים. בשתייה הם עוצרים את וסת הנשים ומרפאים כיבים

בפה, בשקדים ובענבל, ירידת דם, רפיון המעיים והקיבה, תחלואי איברי המין וכיבים נוטפים בכל חלק בגוף.

הם אף ייבשו אותם כדי לנסותם בדרך זו, ומצאו שאבקת הפרחים הכתושים משיבה חולי דיזנטריה מסף המוות ועוצרת את המעיים. יתר על כן, לא התעצלו לנסות אף את גרעיני הגרגרים עצמם. כשהם קלויים וכתושים הם מועילים לקיבה במזון או במשקה. שותים אותם לבדם במי גשמים כדי לעצור את המעיים. השורש המבושל מפריש מיץ הממית תולעי סרט במנה שמשקלה וִיקְטוֹרִיאָטוּס. כשהשורש מבושל היטב במים הוא מספק את התועלות שמספק לִיקְיוֹן.

יש גם צמח המכונה 'רימון בר' על שום דמיונו. שורשיו בעלי קליפה אדומה; כששותים מהם ביין במשקל דינר הם משרים שינה. כששותים את הזרע במים מתייבשים הנוזלים שהצטברו מתחת לעור. עשן קליפת הרימון מבריח יתושים.

אכילת כל האגסים מכבידה אפילו על הבריאים, ולחולים אוסרים אותם כשם שאוסרים יין. אולם כשהם מבושלים הם בריאים וערבים להפליא, ובייחוד אגסי קְרוּסְטוֹמְיוּם; וכל אגס המבושל בדבש מועיל לקיבה. מכינים מאגסים רטיות לפיזור תחלואי גוף, ובמרתחם משתמשים להתקשויות. האגסים עצמם פועלים נגד פטריות רעילות ושאר פטריות, ומסלקים אותן בכובדם ובמיצם הנאבק בהן. אגס הבר מבשיל מאוחר מאוד.

חותכים את אגס הבר, תולים ומייבשים אותו כדי לעצור את המעיים; גם שתיית מרתחו עושה כן. מבשלים עם הפרי גם את העלים לאותם שימושים. אפר עצת אגס יעיל עוד יותר נגד פטריות. תפוחים ואגסים, אפילו מעטים,

מכבידים להפליא על בהמות משא כשהן נושאות אותם. אומרים שהתרופה היא לתת להן תחילה כמה מהם לאכילה, או לפחות להראות להן אותם.

מיץ החלב של התאנה דומה בטבעו לחומץ, ולכן מקריש חלב כדרך אנזים הגבנה. אוספים אותו לפני הבשלת הפרי ומייבשים בצל, כדי לפתוח כיבים; ולהניע וסת, כשהוא מונח עם חלמון ביצה או נשתה עם עמילן. מורחים אותו על שיגדון עם קמח חילבה וחומץ. הוא גם מסיר שערות, ומתקן גרב בעפעפיים, חזזיות וגרדת.

הוא משלשל. טבעו של חלב התאנה פועל נגד ארס צרעות גדולות, צרעות רגילות ודומותיהן, ובמיוחד נגד עקרבים. עם שומן חזיר הוא מסיר יבלות. את העלים ואת פגות התאנה שטרם הבשילו מורחים על נפיחויות בלוטות ועל כל מה שיש לרכך או לפזר; העלים לבדם עושים זאת גם הם. שימוש אחר בהם הוא לשפשף חזזיות, קרחות וכל מקום שיש צורך לכייבו.

נגד נשיכות כלב מניחים על העור גם גבעולים צעירים מן הענפים. אותם גבעולים נמרחים עם דבש על הכיבים המכונים קַרְיָה. עם עלי פרג בר הם מוציאים רסיסי עצם שבורים; עלה כתוש בחומץ משכך נשיכות כלבים שוטים. גבעולים לבנים מתאנה שחורה נמרחים על שחינים, ועל נשיכות חדף — עם שעווה. אפר העלים משמש לנמק ולכילוי גידולי בשר.

תאנים בשלות מזרזות שתן, משלשלות, מעוררות זיעה וגורמות פצעונים. משום כך הן מזיקות לבריאות בסתיו, שכן הגוף המזיע מחמת מאכל זה מתקרר מאוד. הן אינן מועילות לקיבה אלא לזמן קצר, ונחשבות מזיקות לקול. האחרונות בעונה בריאות מן הראשונות, אך תאנים שטופלו להבשלה מלאכותית לעולם אינן בריאות. הן מחזקות צעירים, משפרות את בריאות

הזקנים וממעטות את קמטיהם. הן מרוות צמא ומצננות חום, ולכן אין למנוע אותן בקדחות מכווצות, המכונות סטגניות.

תאנים יבשות מזיקות לקיבה אך מועילות מאוד לגרון וללוע. טבען מחמם. הן גורמות צמא ומרככות את המעיים, ולכן מזיקות לזרימות מן המעיים ולקיבה; אך הן תמיד מועילות *לשלפוחית*, למתנשפים ולסובלים מקוצר נשימה, וכן לתחלואי כבד, כליות וטחול. הן מסייעות לגוף ולכוחו; לכן בעבר האכילו בהן את האתלטים — המאמן פִּיתָגוֹרַס היה הראשון *שהעבירם* לבשר —;

והן מועילות מאוד למתחזקים לאחר מחלה ממושכת. מניחים אותן גם על חולי מחלת הנפילה ומיימת ועל כל דבר *שיש* להבשילו או לפזרו, וביתר יעילות בתוספת סיד, נַטְרוֹן או אִירִיס. כשהן מבושלות עם אזוב הן מנקות את החזה ואת הליחה ומרפאות *שיעול ישן*; וכשהן מבושלות ביין — את פי הטבעת ואת נפיחויות הלסתות. מורחים אותן מבושלות על *שחינים*, גושים דלקתיים ונפיחויות ליד האוזניים. מועיל גם לחמם במרתחן, ולחמם בו נשים בתוספת חילבה.

הן מועילות גם לדלקת קרום הריאה ולדלקת ריאות; וכשהן מבושלות עם פיגם — לעוויתות מעיים. עם 'פרח הנחושת' הן מועילות לכיבים בשוקיים; לנפיחויות ליד האוזניים; וּלְפְּטֶרִיגְיוֹנִים — עם רימון. עם שעווה הן מועילות לכוויות ולפגיעות קור; לחולי מיימת — כשהן מבושלות ביין עם לענה וקמח שעורה. אם מוסיפים נַטְרוֹן ולועסים אותן, הן *משלשלות*. כשהן כתושות במלח מורחים אותן על עקיצות עקרבים. כשהן מבושלות ביין ומונחות מבחוץ הן מושכות גחלים בעור. על גידול סרטני שאין בו כיב הנחת תאנה *שמנה* ככל האפשר היא כמעט תרופה יחידה במינה; וכך גם לכיב אוכל.

אין אפר חריף מאפר עץ התאנה. הוא מנקה, מאחה, ממלא ומכווץ. שותים אותו גם לפיזור דם קרוש; וכן לחבלות, לנפילות מגובה, לקרעים ולעוויתות — קִיאָתוֹס אפר בְּקִיאָתוֹס מים וּבְקִיאָתוֹס שמן. נותנים אותו לצפדת ולסובלים מעוויתות; וכשהוא נשתה או מוחדר הוא מועיל למחלת המעי ולדיזנטריה. משיחתו עם שמן מחממת. כשהוא נלוש בשעווה ובשמן ורדים הוא מכסה כוויות בצלקת דקה מאוד. משיחתו בשמן מתקנת ראייה חלשה, ושפשוף תכוף בו מתקן פגמי שיניים. עוד מוסרים,

שאם אדם יכופף את העץ, ינגוס בשכיבה על גבו קשר אחד ממנו בלי שאיש יראה, יקשרנו בעור רך ויתלהו מצווארו בחוט, הוא מפזר נפיחויות בלוטות ונפיחויות ליד האוזניים. קליפה כתושה עם שמן מרפאה כיבים בבטן. פגות חיות מסירות יבלות, ועם נַטְרוֹן וקמח — גידולים המכונים תימוסים. אפר החוטרים היוצאים מן השורש משמש במקום ספודיון; לאחר שנשטף פעמיים, מוסיפים לו עופרת לבנה ומגבשים אותו ללכסניות לכיבי עיניים ולחספוסן.

תאנת הבר יעילה מן התאנה במידה רבה עוד יותר. גם חלבו של ענף צעיר שלה מקריש חלב לגבינה. יש בה פחות מיץ חלבי; כשאוספים אותו ומקשים אותו, שפשוף בו מעניק לבשר טעם נעים. לאחר דילול בחומץ מערבים אותו בתרופות מכייבות. הוא משלשל, פותח את הרחם עם עמילן ומניע וסת עם חלמון ביצה. לחולי שיגדון מורחים אותו עם קמח חילבה. הוא מנקה צרעת, גרדת, חזזיות ונמשים, וכן פגיעות בעלי חיים ארסיים ונשיכות כלבים.

אותו מיץ מועיל גם לכאב שיניים כשהוא מונח בצמר או מוכנס לחלל השן. גבעולים ועלים, בתוספת בקיית ארבוס ויין, מועילים נגד ארסי בעלי חיים ימיים. גבעולי תאנת בר המתווספים לבשר בקר מבשלים אותו היטב וחוסכים

הרבה עצים. פגות הנמרחות מבחוץ מרככות ומפזרות נפיחויות בלוטות וכל הצטברות; במידה כלשהי עושים זאת גם העלים. העלים הרכים ביותר, עם חומץ, מרפאים כיבים נוטפים, כיבים ליליים וקשקשת.

עם דבש העלים מרפאים כיבי קַרְיָה ונשיכות כלב טריות; עם יין — כיבים אוכלים; ועם עלי פרג הם מוציאים רסיסי עצם. עשן פגות תאנת הבר מפזר דלקות. כששותים אותן הן פועלות נגד דם פר, עופרת לבנה וחלב שנקרש; וכשהן מבושלות במים ונמרחות הן מפזרות נפיחויות ליד האוזניים. גבעולים או פגות קטנות ככל האפשר נשתים ביין נגד עקיצות עקרבים.

גם את החלב מטפטפים על הפצע ומניחים את העלים, וכן נגד חדף. אפר הגבעולים משכך את הענבל שבגרון; אפר העץ עצמו עם דבש מרפא סדקים; והשורש שהורתח ביין משכך כאבי שיניים. תאנת בר חורפית המבושלת בחומץ ונכתשת מסירה סעפת. מורחים שבבים מענף קלוף, דקים ככל האפשר כנסורת.

לתאנת הבר מיוחס גם פלא של תרופה אחת: אם נער שלא הגיע לבגרות ישבור ענף, יסיר בשיניו את קליפתו התפוחה ויקשור עליו לפני זריחת השמש את הליבה עצמה, היא מונעת נפיחויות בלוטות. טבעה המופלא של תאנת הבר אף מרסן פרים, פראיים ככל שיהיו, אם כורכים אותה סביב צווארם, עד שהוא מעמידם בלי נוע.

היוונים מכנים גם עשב בשם ארינון, ויש להביאו במקום זה בשל קרבתו המשפחתית לתאנה. גובהו טפח, כחמישה גבעולים לו, והוא דומה לריחן; פרחו לבן וזרעו שחור וקטן. כשהוא כתוש עם דבש אַפִּיקִי הוא מרפא דמעת

עיניים. הזלפת מיצו מועילה מאוד לכאב אוזניים בתוספת מעט נַטְרוֹן — שכן כאשר קוטפים את העשב נִיגָּר ממנו חלב מתוק רב. העלים פועלים נגד רעלים.

עלי שזיף מבושלים מועילים לשקדים, לחניכיים ולענבל; ואם מבשלים אותם ביין הם פועלים בעוצמה רבה יותר, כשהפה נשטף שוב ושוב. השזיפים עצמם מרככים את המעיים ואינם מועילים ביותר לקיבה, אך נזקם קצר. האפרסקים ומיצם מועילים יותר, אפילו אם המיץ נסחט לתוך יין או חומץ. אין מאכל פרי תמים מהם: בשום פרי אין פחות ריח או יותר מיץ, ואף על פי כן המיץ מעורר צמא... עלי האפרסק, כשהם כתושים ונמרחים, עוצרים דימום. את גרעיני האפרסק מורחים בשמן ובחומץ לכאבי ראש.

אם מבשלים את ענבות שזיפי הבר, או את קליפת שורשם, ביין עפיץ עד שנותר שליש מהימינה, הם עוצרים את המעיים ומשככים עוויתות מעיים. די ליטול בכל פעם קִיאָתוֹס אחד מן המרתח. הן בשזיפי הבר הן בתרבותיים מצוי קרום שעל העץ, שהיוונים מכנים לִיכֵן; הוא מועיל להפליא לסדקים וּלְקוֹנְדִילוֹמוֹת.

עצי התות במצרים וּבָקַפְּרִיסִין הם מין בפני עצמו, כפי שאמרנו. כאשר מסירים את הקליפה העליונה הם שופעים מיץ רב; חתך עמוק יותר יבש, בטבע מופלא. המיץ פועל נגד ארסי נחשים, מועיל לחולי דיזנטריה, מפזר גושים דלקתיים וכל הצטברות, מאחה פצעים ומשכך כאבי ראש ואוזניים. שותים ומורחים אותו לתחלואי טחול וכן נגד צמרמורות.

הוא נתקף תולעת־עץ במהירות רבה מאוד. גם אצלנו שימושו של המיץ אינו מועט: כשהוא נשתה ביין הוא פועל נגד אקוניט ועכבישים; הוא משלשל, מוציא ליחות, תולעי סרט ויצורים דומים מן הבטן. אותה פעולה יש גם לקליפה

הכתושה. העלים, כשהם מבושלים יחד במי גשמים עם קליפת תאנה שחורה וקליפת גפן, צובעים שיער. מיץ הפרי עצמו משלשל מיד. הפירות מועילים לקיבה לפי שעה, מקררים ומעוררים צמא; אם אין מאכל אחר בא אחריהם, הם תופחים בבטן. מיץ הבוסר עוצר את המעיים — עוד אחד מן הפלאים הדומים לבעלי חיים שיש לראות בעץ זה, שעליהם דיברנו בתיאור טבעו.

מן הפרי מכינים תכשיר פה רב־שימושי המכונה פַּנְכָרֶסְטוֹס סְטוֹמָטִיקָה, וגם אַרְטֵרְיאָקָה, בדרך זו: מצמצמים שלושה סֶקְסְטָאַרְיוּסִים ממיץ הפרי בחום מתון עד לסמיכות דבש; אחר כך מוסיפים שני דִּינָרִים אוֹמְפַקְיוֹן יבש, דינר אחד מור ודינר אחד כרכום. כותשים אותם יחד ומערבים במרתח. אין תרופה נעימה ממנה לפה, לקנה הנשימה, לענבל ולקיבה. מכינים אותה גם בדרך אחרת: מבשלים שני סֶקְסְטָאַרְיוּסִים מיץ וְסֶקְסְטָאַרְיוּס דבש אַפִּזִיקִי כפי שאמרנו לעיל.

נוספים לכך דברים מופלאים שמוסרים: בראשית הלבלוב, לפני שהניצנים נעשים עלים, יש לקטוף ביד שמאל את הפירות העתידים להתפתח. היוונים מכנים אותם ריקיני. אם לא נגעו בארץ, הם עוצרים דם כאשר קושרים אותם לגוף — בין שהוא זורם מפצע, מן הפה או מן הנחיריים, ובין מטחורים. לשם כך שומרים אותם באחסון.

אומרים שאותה פעולה יש גם לענף שנשבר בירח מלא וכבר מתחיל לשאת פרי, אם לא נגע בארץ; ובייחוד כשהוא קשור לזרועה של אישה נגד שפע הווסת. סבורים שגם ענף שנקטף בידי האישה עצמה בכל זמן, בלי שייגע בארץ, ונקשר לגופה עושה כן. עלי תות כתושים, או יבשים ומבושלים, מונחים

על הכשות נחשים; שתייתם מועילה באותה מידה. נגד עקרבים מועיל מיץ קליפת השורש הנשתה ביין או בְּפוֹסְקָה. יש להביא גם את תרכובת הקדמונים.

הם ערבבו מיץ סחוט של פירות בשלים ובוסר ובישלו אותו בכלי נחושת עד לסמיכות דבש. אחדים הוסיפו מור וברוש, הקשו אותו בכלי בשמש וערבבו במרית שלוש פעמים ביום. זו הייתה הסטומטיקה, ובה אף הביאו פצעים לידי הצטלקות. דרך אחרת להכנת המיץ הייתה לסחטו מן הפרי לאחר ייבושו; הוא הוסיף רבות לטעם התבשילים, וברפואה שימש נגד כיבים אוכלים, ליחות בחזה ובכל מקום שנדרש לכווץ את האיברים הפנימיים. גם שטפו בו את השיניים.

מין שלישי של מיץ מכינים מן העלים והשורש המבושלים, כדי למרחו בשמן על כוויות. מניחים גם את העלים לבדם. שורש שנחתך בעונת הקציר נותן מיץ המתאים ביותר לכאב שיניים, להצטברויות ולמקומות המתמגלים. הוא גם מטהר את המעיים. עלי תות שהושרו בשתן מסירים שיער מעורות.

דובדבנים מרככים את המעיים ומזיקים לקיבה; כשהם מיובשים הם עוצרים את המעיים ומזרזים שתן. מצאתי אצל המחברים שאם אדם בולע בבוקר דובדבנים מכוסי טל עם גלעיניהם, הם מרוקנים את המעיים במידה כזאת שכפות הרגליים נפטרות ממחלה. מבין השסקים האירופיים, פרט לזן הסטני שכוחו דומה יותר לתפוח, השאר מכווצים את הקיבה ועוצרים את המעיים. כך גם פירות החוזרר היבשים; הטריים מועילים לקיבה ולמעיים הממהרים להתרוקן.

אגוזי אורן שיש בהם שרף, כשהם נכתשים קלות ומבושלים במים עד מחצית הכמות, מרפאים יריקת דם אם שותים בכל פעם שני קִיאָתוֹסִים מן המרתח.

מרתח קליפת אורן ביין ניתן נגד עוויתות מעיים. גרעיני צנובר משככים צמא ואת חריפות הקיבה וכאביה המכרסמים, וכן ליחות מזיקות העומדות בה. הם גם מחזקים חולשת כוח ומועילים לכליות ולשלפוחית.

נראה שהם מחספסים את הלוע וגורמים שיעול. הם מוציאים מרה כששותים אותם במים, ביין, ביין צימוקים או במרתח בלוטים. נגד כאבים מכרסמים חזקים יותר בקיבה מערבים בהם זרע מלפפון ומיץ רגלת הגינה; כך גם לכיבים בשלפוחית ולתחלואי כליות, שכן הם גם מזרזים שתן.

מרתח שורשי שקד מר מתקן את עור הפנים ומשווה לו גון רענן יותר. השקדים עצמם משרים שינה ומעוררים תיאבון, שתן ווסת. מורחים אותם לכאב ראש, ובייחוד בזמן קדחת; אם הכאב משכרות — בחומץ, שמן ורדים וְסָקְסָטָאוְרִיוּס מים. עם עמילן ונענע הם עוצרים דם. משיחת הראש בהם מועילה לשרויים בתרדמה ולחולי מחלת הנפילה. ביין ישן הם מרפאים כיבים ליליים וכיבים נרקבים; עם דבש — נשיכות כלבים; וכן קשקשת בפנים לאחר הכנת העור בחימום. כשהם נשתים במים הם מועילים לכאבי כבד וכליות, ולעיתים קרובות גם כמשחת ליקוק עם שרף אלה אטלנטית.

כשהם כתושים ביין צימוקים הם יעילים לאבנים ולקושי בהשתנה, ובמי דבש — לניקוי העור. כמשחת ליקוק בחלב הם מועילים לכבד; ולשיעול ולמעי הגס — בדבש עם תוספת מעט אלליספקוס. נוטלים כמות בגודל אגוז לוז. אומרים שאם אוכלים כחמישה מהם לפני השתייה אין החוגגים חשים בשכרות; וששועלים האוכלים אותם מתים אם אינם מגיעים למים קרובים כדי ללקקם. השקדים המתוקים כוחם הרפואי פחות, אך גם הם מטהרים ומזרזים שתן; כשהם טריים הם ממלאים את הקיבה.

אומרים שאגוזים יווניים הנלקחים בחומץ עם זרע לענה מרפאים צהבת. כשהם נמרחים לבדם הם מרפאים תחלואי פי הטבעת, ובייחוד קוֹנְדִילוֹמוֹת; וכן שיעול ופליטת דם.

היוונים נתנו לאגוזי המלך שם הנגזר מכבדות הראש, שכן ריח העצים והעלים עצמם חודר למוח. הגרעינים גורמים אותה תלאה במידה פחותה, אך באכילתם. הטריים נעימים יותר; היבשים שמנוניים יותר, מזיקים לקיבה וקשים לעיכול, גורמים כאב ראש, עוינים למשתעלים ומתאימים למי שרוצים להקיא בצום; הם מועילים רק בטנסמוס, שכן הם מושכים ליחה. אם אוכלים אותם מראש הם מקהים רעלים; כמו כן הם פועלים נגד בצלים ומעדנים את טעמם.

מניחים אותם על דלקת אוזניים; עם מעט דבש ופיגם — על השדיים ועל נקעים; עם פיגם ושמן — על דלקת גרון; ועם בצל, מלח ודבש — על נשיכת כלב או אדם. בקליפת אגוז מלך צורבים שן חלולה. הקליפה, כשהיא שרופה וכתושה בשמן או ביין ונמרחת על ראשי תינוקות, מצמיחה שיער; וכך משתמשים בה לקרחות. ככל שאדם אוכל אגוזים רבים יותר, כך הוא מסלק תולעי סרט ביתר קלות. אגוזים ישנים מאוד מרפאים נמק, גחלים בעור וחבורות. קליפת עץ האגוז מועילה לחזזיות ולחולי דיזנטריה; ועלים כתושים בחומץ — לכאב אוזניים.

כאשר גְנֵאיוּס פּוֹמְפֵּיוּס הביס את מִיתְרִידָטֵס, הגדול במלכים, מצא באוצרותיו רשומה מיוחדת בכתב ידו ובה הרכב תרופת־נגד: שני אגוזים יבשים, שתי תאנים ועשרים עלי פיגם, כתושים יחד בתוספת גרגר מלח. מי שייטול זאת בצום, כך נכתב, לא ייפגע משום רעל באותו יום. אומרים שגם נגד נשיכת כלב

שוטה, גרעיני אגוז שנלעסו בפי אדם בצום ונמרחו על הנשיכה הם תרופה מידית.

אגוזי לוז גורמים כאב ראש ונפיחות בקיבה, ומוסיפים לגוף שומן במידה רבה מכפי שאפשר להאמין. אולם כשהם קלויים הם מרפאים גם נזלת, וכשהם כתושים ונשתים במי דבש — שיעול ישן; יש המוסיפים גרגרי פלפל, ואחרים שותים אותם ביין צימוקים. לפיסטוקים אותם שימושים כשל גרעיני צנובר, ונוסף עליהם הם מועילים להכשות נחשים, בין שאוכלים אותם בין ששותים. ערמונים עוצרים בחוזקה הפרשות מן הקיבה והמעיים, מניעים את המעיים, מועילים ליורקי דם ומזינים את הבשר.

חרובים טריים מזיקים לקיבה ומשלשלים. כשהם מיובשים הם עוצרים את המעיים, מועילים יותר לקיבה ומזרזים שתן. לכאב קיבה יש המבשלים שלושה חרובים סוריים בְּסֶקְסְטָארְיוּס מים עד מחצית הכמות ושותים את המיץ. את ה'זיעה' של ענף עץ הקרנית אוספים על לוחית ברזל מלובנת בלי שהברזל ייגע בעץ; החלודה הנמשחת אחר כך מרפאה חזזיות בתחילתן. פרי הקטלב, המכונה גם אונדו, קשה לעיכול ומזיק לקיבה.

טבע הדפנה מחמם בעלים, בקליפה ובגרגרים. לכן מוסכם שמרתח מהם, ובייחוד מן העלים, מועיל לרחם ולשלפוחית. כשהעלים נמרחים הם פועלים נגד ארס צרעות, צרעות גדולות ודבורים, וכן נגד נחשים, ובייחוד ספס, דיפסדות וצפעים. כשהם מבושלים בשמן הם מועילים גם לווסת הנשים. עלים רכים, כתושים עם קמח שעורה קלויה, מועילים לדלקות עיניים; עם פיגם — לדלקת אשכים; ועם שמן ורדים או שמן אִירִיס — לכאבי ראש. יתר על כן,

לעיסה ובליעה של שלושה עלים מדי יום במשך שלושה ימים משחררות משיעול; וכשהם כתושים בדבש הם מועילים לקוצר נשימה.

נשים הרות צריכות להיזהר מקליפת השורש. השורש עצמו שובר אבנים ומועיל לכבד כשהוא נשתה ביין מבושם במנה של שלושה אוֹבּוֹלִים. שתיית העלים מעוררת הקאות. הגרגרים, כשהם כתושים ומונחים או נשתים, מביאים את הווסת. שני גרגרים שקליפתם הוסרה, הנשתים ביין, מרפאים שיעול ישן וקוצר נשימה בשכיבה; אם יש גם קדחת — נוטלים אותם במים, או כמשחת ליקוק המבושלת ביין צימוקים או במי דבש.

באותה דרך הם מועילים גם לחולי שחפת ולכל זרימות הליחה בחזה, שכן הם מבשילים את הליחה ומוציאים אותה. נגד עקרבים שותים ארבעה גרגרים ביין. כשהם נמרחים בשמן הם מתקנים כיבים ליליים, נמשים, כיבים נוטפים, כיבי פה וקשקשת. מיץ הגרגרים מתקן קשקשת עור וכינמת; לכאב אוזניים או לכבדות שמיעה מזליפים אותו עם יין ישן ושמן ורדים.

כל בעלי החיים הארסיים בורחים ממי שנמשחו בו; והוא מועיל נגד פגיעותיהם גם בשתייה. אולם יעילה במיוחד הדפנה בעלת העלים הדקים ביותר. גרגריה, עם יין, פועלים נגד נחשים, עקרבים ועכבישים; מורחים אותם בשמן ובחומץ גם על הטחול והכבד, ועם דבש — על נמק. גם בעת עייפות או צמרמורת מועיל למשוח במיץ הזה בתוספת נַטְרוֹן.

יש הסבורים ששתיית השורש במים במידת אַצָטַבּוּלוּם תורמת רבות ללידה מהירה, ושהשורש הטרי יעיל מן היבש. יש המורים לתת לשתייה עשרה גרגרים נגד עקיצת עקרב. לטיפול בענבל שצנח הם מורים לבשל רבע לִיבְּרָה גרגרים או עלים בשלושה סֶקְסְטָארְיוּסִים מים עד שנותר שליש, ולגרגר את

המרתח חם; ולכאב ראש — לכתוש מספר אי־זוגי של גרגרים עם שמן ולחמם.

עלי הדפנה הַדָּלְפִּית, כשהם כתושים ונשאפים שוב ושוב, מונעים הידבקות במגפה, וביתר שאת אם גם שורפים אותם. שמן מן הדפנה הַדָּלְפִּית מועיל למשחות שעווה ולמשחות משיבות כוח, לפיזור צמרמורות, להרפיית גידים, לכאבי צלע ולקדחות קרות; וכן לכאב אוזניים כשהוא מחומם בקליפת רימון. עלים המבושלים עד שנותר שליש מן המים מכווצים את הענבל בגרגור, ובשתייה משככים כאבי בטן ומעיים. העלים הרכים ביותר, כתושים ביין ונמרחים בלילה, מרפאים פצעונים וגירוד.

שאר מיני הדפנה קרובים אליה בכוחם. שורש הדפנה הָאֶלְכְּסַנְדְרוֹנִית, או הָאִידָאִית, כשהוא נשתה במשקל שלושה דִּינָרִים בשלושה קִיאָתוֹסִים יין מתוק, מזרז לידה ומוציא גם את השליה ואת הווסת. דַּפְנוֹאִידֵס, כלומר דפנת הבר שכבר הזכרנו בשמותיה, מועילה כשהיא נשתה באותה דרך. היא משלשלת, בין בעלה טרי ובין בשלוש דְּרַכְמוֹת עלה יבש עם מלח במי דבש. לעיסתה מוציאה ליחות, וגם העלה מעורר הקאות ומזיק לקיבה. כך גם נוטלים חמישה עד עשרה גרגרים לשם טיהור הגוף.

ההדס התרבותי הלבן מועיל ברפואה פחות מן השחור. זרעו מרפא יורקי דם, וכן פועל נגד פטריות כשהוא נשתה ביין. הוא מנעים את ריח הפה אפילו אם נלעס ביום הקודם; משום כך אוכלות אותו הנשים ב'סועדות יחד' של מֶנַנְדְרוֹס. נותנים אותו גם לחולי דיזנטריה במשקל דינר ביין. כשהוא מחומם קלות עם יין הוא מרפא כיבים קשי ריפוי בקצות הגוף.

מניחים אותו עם קמח שעורה קלויה על דלקת עיניים; על חולי לב — מעל השד השמאלי; ונוטלים אותו בין בלתי מהול נגד עקיצת עקרב, תחלואי שלפוחית וכאבי ראש. הוא מועיל גם לְפִיסְטוּלָה בזווית העין לפני שהיא מתמגלת ולנפיחויות; ואם מוציאים את הגרעינים וכותשים אותו בין ישן — להתפרצויות ליחה. מיץ הזרע עוצר את המעיים ומזרז שתן. מורחים אותו במשחת שעווה על התפרצויות שלפוחיות וליחה ונגד עכבישי־פלנקס; והוא משחיר שיער.

שמן ההדס מתון ממיצו, ומתון ממנו גם יין ההדס, שאינו משכר לעולם. כשהוא מיושן הוא עוצר את המעיים ומחזק את הקיבה, מרפא עוויתות מעיים ומסלק סלידה ממזון. אבקת העלים היבשים, כשהיא נזרית על הגוף, מעכבת זיעה אפילו בזמן קדחת. היא מועילה גם למחלת המעי, לצניחת הרחם, לתחלואי פי הטבעת, לכיבים נוטפים, ולאש קודש בחימום; וכן לנשירת שיער, לקשקשת, להתפרצויות אחרות ולכוויות.

מוסיפים אותה גם לתרופות המכונות ליפריות, מאותה סיבה שמוסיפים את שמן ההדס: היא יעילה ביותר לתחלואים שבמקומות לחים, כגון הפה והרחם. העלים עצמם, כשהם כתושים ביין, פועלים נגד פטריות; ועם שעווה — נגד מחלות מפרקים והצטברויות. כשהם מבושלים ביין נותנים אותם לשתייה לחולי דיזנטריה ומיימת. מייבשים אותם לאבקה, הנזרית על כיבים או על דימום.

הם מנקים גם נמשים, פְּטֶרִיגְיוֹנִים, דלקת סביב הציפורניים, כיבים ליליים וְקוֹנְדִילוֹמוֹת, ומרפאים את האשכים וכיבים דוחים; ועם משחת שעווה — גם כוויות. לאוזניים מוגלתיות משתמשים בעלים שרופים, במיץ ובמרתח. שורפים

אותם גם לתרופות־נגד; וכן קוטפים גבעולים בפריחתם, שורפים אותם בתנור בתוך כלי חרס חדש ומכוסה, ואחר כך כותשים ביין. גם אפר העלים מרפא כוויות. כדי שהמפשעה לא תתנפח מחמת כיב, די לשאת ענף הדס שלא נגע בברזל או בארץ.

כבר אמרנו כיצד מכינים מִירְטִידָנוּם. הוא מועיל לרחם כשהוא מונח, בחימום ובמשיחה, ויעיל מן ההדס עצמו, מקליפתו, מעליו ומזרעו. סוחטים מיץ גם מן העלים: כותשים את הרכים ביותר במכתש ומוסיפים בהדרגה יין עפיץ, או במקום זאת מי גשמים; לאחר הסחיטה משתמשים בו לכיבי פה, פי הטבעת, הרחם והבטן, להשחרת שיער, להזעה בבית השחי, לניקוי נמשים ובכל מקום שנדרש כיווץ.

הדס הבר, המכונה גם אוֹקְסִימִירְסִינָה או כממירסינה, נבדל מן התרבותי בגרגריו האדומים ובקומתו הנמוכה. שורשו זוכה להערכה: שותים אותו לאחר שבושל ביין לכאבי כליות ולקושי בהשתנה, ובייחוד לשתן סמיך ומסריח; וכן לצהבת. כשהוא כתוש ביין הוא משמש לטיהור הרחם. גם הנצרים הצעירים נאכלים כדרך אספרג, לאחר שנצלו באפר.

הזרע, כשהוא נשתה ביין או בשמן וחומץ, שובר אבנים; וכשהוא כתוש בחומץ ובשמן ורדים הוא משכך כאבי ראש, ובשתייה מרפא צהבת. קַסְטוֹר כינה בשם אוֹקְסִימִירְסִינָה הדס ש... ועליו חדים, שמכינים ממנו מטאטאים בכפרים; הוא קרא לו רוסקום וייחס לו אותם שימושים. עד כאן תרופות העצים המתורבתים; נעבור אל עצי הבר.

תולדות הטבע, ספר עשרים וארבעה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים וארבעה

אפילו היערות ומראהו המחוספס יותר של הטבע אינם חסרים תרופות. אותה אם מקודשת של כל הדברים מפזרת בכל מקום אמצעי מרפא לאדם, כדי שאפילו הבדידות עצמה תהיה רפואה, ובכל עניין באים לקראתו פלאי האיבה וההסכמה שלה. האלון והזית חלוקים בשנאה עיקשת כל כך, שאם נועצים אחד מהם בגומתו של האחר הוא מת; וכך האלון גם לצד אגוז המלך. אף בין הכרוב לגפן שוררת איבה קטלנית; והירק עצמו שמבריח את הגפן —

קמל מול רקפת ואוריגנום. עוד מוסרים שעצים שכבר הזקינו ושעומדים לכריתה נכרתים בקושי רב יותר וקמלים מהר יותר אם יד אדם נוגעת בהם לפני הברזל. בהמות משא חשות מיד במשא פירות, ואם אין מראים להן את הפירות תחילה הן מתחילות להזיע מיד גם כשמשאן קטן. פֶּרוּלוֹת הן מזון ערב במיוחד לחמורים, אך רעל הפועל מיד בשאר בהמות המשא; משום כך אותו בעל חיים מוקדש לאב לִיבֶּר, וכך גם הַפֶּרוּלָה.

גם לדברים האילמים, ואפילו לזעירים ביותר, יש לכל אחד רעלים משלו. שיפת תרזה וקמח דגנים מסירים עודף מלח מן המזון; מלח ממתן סלידה ממתיקות יתרה; מים עשירים בְּנָתֶר או מרים נעשים מתונים בתוספת דייסת

שעורה, עד שאפשר לשתותם בתוך שעתיים — ומשום כך מוסיפים דייסת שעורה לשקי סינון יין. כוח דומה יש לגיר רודי ולחרסית מקומית. דברים פועלים גם מתוך הסכמה: שרף זפת נמשך בשמן, משום ששניהם שמניים מטבעם; שמן בלבד מתערב בסיד, משום ששניהם שונאים מים. גומי נשטף ביתר קלות בחומץ, ודיו במים. ועוד דברים אין־ספור ייאמרו בהתמדה במקומותיהם.

מכאן נולדה הרפואה. הטבע רצה שרק אלה יהיו תרופותיו: זמינות לכול, קלות למציאה, בלי הוצאה, ומן הדברים שאנו חיים מהם. אחר כך המציאו תרמיות האדם ומלכודות הכישרונות את בתי המלאכה האלה, שבהם מבטיחים לכל אדם את חייו תמורת כסף. מיד מדקלמים תרכובות ותערובות שאין להן סוף.

תרופות מערב ומהודו הן המוערכות, ועל כיב קטן מחייבים את ים סוף, בשעה שאת התרופות האמיתיות אוכל מדי יום אפילו העני ביותר. אילו נלקחו מן הגן, או אילו חיפשו עשב או שיח, לא הייתה אומנות זולה מן הרפואה. כך הדבר: בשל גדולתו איבד העם הרומי את מנהגיו, ובניצחונותינו נוצחנו. אנו נשמעים לזרים, ובאומנות אחת בלבד אף המושלים נשמעו לאחרים. אך על כך נרחיב במקום אחר.

כבר תיארנו במקומותיהם את עשב הלוטוס ואת המצרי הקרוי באותו שם, ובמקום אחר את עץ הלוטוס הַסִּירְטִי. הלוטוס הנדון כאן, שבני עמנו מכנים 'פול יווני', עוצר את המעיים בענבותיו. שבבי עץ המבושלים ביין נחשבו מועילים לדיזנטריה, לווסת, לסחרחורת ולמחלת הנפילה, ואף עוצרים נשירת שיער. מפליא שאין דבר מר יותר מן השבבים האלה ומתוק יותר מן הפרי. מנסורת העץ מכינים גם תרופה: לשים אותה לאחר שבושלה במי הדס

ומחלקים לכסיות. משקל וִיקְטוֹרִיאָטוּס בשלושה קִיאָתוֹסִים מים נחשב מועיל ביותר לדיזנטריה.

בלוט כתוש עם שומן חזיר מלוח נחשב מטפל בהתקשויות המכונות קַקוֹאֵתֶס. בלוטי האלון הירוק חריפים יותר, ובכל המינים הקליפה עצמה והשכבה שמתחתיה חריפות יותר. מרתח שלה מסייע, לפי המסורת, לחולי מעיים; וגם הבלוט עצמו נמרח על דיזנטריה. ייחסו לו פעולה נגד הכשות נחשים, הפרשות ומוגלות. העלים, הענבות, הקליפה או המיץ המבושלים נחשבו מועילים נגד סמי רעל. קליפה מבושלת בחלב פרה נמרחה על פגיעת נחש וניתנה ביין לחולי דיזנטריה. אותו כוח יוחס גם לאלון הירוק.

את כרמיל האלון הירוק מניחים בחומץ על פצעים טריים; במים — על זרימות עיניים; ומזליפים אותו לעיניים מוצפות דם. יש מין שלו הגדל בעיקר באפריקה ובאסיה והופך מהר מאוד לתולעת קטנה; משום כך הוא מכונה סְקוֹלֶקִיוֹן ונחשב גרוע. כבר תיארנו את מיניו העיקריים.

גם בעפצים הבחנו לא פחות מינים: מוצק ומנוקב, לבן ושחור, גדול וקטן. כוח כולם דומה; הטוב ביותר הוא הַקוֹמַגֶּנִי. הם נחשבו מסירים גידולי בשר ומועילים לחניכיים, לענבל ולכיבי הפה. לאחר שנשרפו וכובו ביין... מורחים אותם על חולי מעיים ודיזנטריה; עם דבש — על פָּרוֹנִיכְיָה, ציפורניים מחוספסות, פְּטֶרִיגְיָה, כיבים מפרישים, קוֹנְדִילוֹמוֹת וכיבים המכונים אוכלי־בשר. מרתחם ביין הוזלף לאוזניים ונמרח על העיניים; עם חומץ — נגד התפרצויות ומורסות.

לעיסת ליבת העפץ נחשבה משככת כאב שיניים ומטפלת בשפשפת ובכוויות. עפצים לא־בשלים מבין המינים האלה, הנשתים בחומץ, נחשבו מכווצים את

הטחול; וכששורפים אותם ומכבים בחומץ מלוח — עוצרים וסת ומחזירים רחם שצנח באמצעות רחיצה. כל העפצים משחירים שיער.

כבר אמרנו שהדבקון הנחשב משובח ביותר גדל על רוֹבּוּר, וכיצד מכינים אותו. יש הכותשים ומבשלים אותו במים עד ששום דבר אינו צף; ויש הלועסים את הענבות ויורקים את הקליפות. הטוב ביותר הוא חסר קליפה וקל ככל האפשר, צהבהב מבחוץ וירוק־כרישה מבפנים. אין דבר דביק ממנו. ייחסו לו ריכוך ופיזור גידולים וייבוש נפיחויות בלוטות; עם שרף ושעווה הוא ממתן מורסות מכל סוג.

יש המוסיפים גם גַּלְבָּנוּם במשקל שווה מכל חומר ומשתמשים באותה תערובת לפצעים. היא נחשבה מחליקה ציפורניים מחוספסות אם מורחים שבעה ימים ושוטפים בְּנָתֶר. אחדים סברו שכוחה רב יותר מטעם דתי אם נקטף מן הָרוֹבּוּר בירח החדש בלי ברזל ולא נגע באדמה: שהוא מטפל במחלת הנפילה ומסייע להתעברות נשים אם הן נושאות אותו עמן תמיד; ושלעיסתו והנחתו מרפאות כיבים ביעילות רבה ביותר.

הכדוריות הגדלות על רוֹבּוּר עם שומן דוב נחשבו ממלאות קרחות בשיער. עלי האלון הטורקי, קליפתו ובלוטיו מייבשים הצטברויות מוגלה ועוצרים הפרשות. מרתחם ברחיצה מחזק איברים קהי־תחושה, וגם הישיבה בו הומלצה לייבוש ולכיווץ איברים. שורש האלון הטורקי נחשב פועל נגד עקרבים. קליפת אלון השעם הכתושה ונשתית במים חמים עוצרת, לפי המסורת, דם הזורם מן הפה או האף; ואפרה ביין חם זכה לשבח רב ליורקי דם.

עלי האשור נלעסו נגד מחלות החניכיים והשפתיים. אפר בלוטי האשור נמרח על אבנים בדרכי השתן, ועם דבש על קרחות.

עלי ברוש כתושים הונחו על פצעי נחשים, ועם דייסת שעורה על הראש שכאב מן השמש; וכן על בקע, ולשם כך גם שתו אותם. עם שעווה מרחו אותם על נפיחות האשכים, ובחומץ השחירו שיער. אותם עלים, כתושים עם שני חלקים לחם רך ולשים ביין אֲמִינִי, נחשבו משככים כאבי רגליים וגידים. את כדוריות הברוש שתו נגד הכשות נחשים או יריקת דם והניחו על הצטברויות מוגלה. כדוריות צעירות כתושות עם שומן חזיר וקמח קטניות נחשבו מועילות גם לבקע, ואף שתו אותן לכך. עם קמח הניחו אותן על נפיחויות ליד האוזן ועל נפיחויות בלוטות.

מיץ נסחט מכדוריות הברוש הכתושות עם הזרע. כשהוא מעורב בשמן ייחסו לו הסרת עננות בעיניים; וכששותים משקל וִיקְטוֹרִיאָטוּס ביין או מורחים אותו עם תאנה יבשה ושמנה שגרעיניה הוסרו — טיפול במחלות האשכים ופיזור גידולים. עם שאור הוא מטפל בנפיחויות בלוטות. שורש הברוש הכתוש עם העלים ונשתה נחשב מטפל בשלפוחית, בקושי בהשתנה ובעכבישים ארסיים. שתיית שבבי העץ מביאה וסת ופועלת נגד עקיצות עקרבים.

הארז הגדול, המכונה קֶדְרֶלָאטָה, נותן זפת המכונה קֶדְרִיָה, שנחשבה מועילה ביותר לכאבי שיניים: היא שוברת את השיניים ושולפת אותן וכך משככת את הכאב. כבר אמרנו כיצד מכינים מיץ ארז. הוא מועיל מאוד לשימור מגילות אלמלא גרם כאב ראש; הוא שומר גופות מתים בלתי מושחתות לדורות אך משחית את החיים — הבדל מופלא, שכן הוא נוטל חיים מן הנושמים ולמתים הוא משמש במקום חיים.

הַקֶּדְרִיָה גם משחיתה בגדים וממיתה בעלי חיים. מטעמים אלה לא הייתי ממליץ להשתמש בתרופה הזאת לדלקת גרון או לקלקול עיכול בטעימה, כפי

שיעצו אחדים. הייתי חושש גם לשטוף בה שיניים בחומץ נגד כאב, או להזליף אותה לאוזניים כבדות או נגועות בתולעים. מפלצתי הסיפור שהיא גורמת הפלה אם מורחים בה את איבר הגבר לפני יחסי מין. לא הייתי מהסס למשוח בה את הגוף נגד מחלת הכינים או קשקשת. מייעצים גם לשתותה ביין צימוקים נגד רעל ארנבת־הים; קל יותר שימרחוה על אֶלֶפַנְטִיאַסִיס.

מחברים אחדים משחו בְּקֶדְרִיָה כיבים מזוהמים וגידולי בשר שבהם, כתמים לבנים וענוויות בעיניים; והורו ללגום קִיאָתוֹס ממנה נגד כיבי ריאה וכן נגד תולעי סרט. ממנה מכינים גם שמן המכונה פִּיסֶלֵאוֹן, והשימוש בו לאותם דברים חריף יותר. מוסכם שנסורת ארז מבריחה נחשים, וכן ענבותיו הכתושות בשמן כשמורחים בהן אדם.

קֶדְרִידֵס, כלומר פירות הארז, נחשבו מטפלים בשיעול, משתנים ועוצרים שלשול; מועילים לקרעים, עוויתות, כיווצים, קושי בהשתנה ומחלות הרחם; ופועלים נגד אַקוֹנִיטוֹן, ארנבות־ים ואותם רעלים שנזכרו לעיל, וכן נגד הצטברויות מוגלה ודלקות.

כבר דיברנו על גַלְבָּנוּם. הוא אינו נחשב טוב כשהוא לח או יבש מדי, ותיארנו את איכותו הראויה. בפני עצמו שתו אותו נגד שיעול ישן, קוצר נשימה, קרעים ועוויתות; הניחו אותו על כאב ירך וצד, מורסות, שחינים, בשר הנסוג מן העצם, נפיחויות בלוטות, קשרי מפרקים וכאבי שיניים. עם דבש מרחו אותו על כיבי הראש; עם שמן ורדים או נרד הזליפו לאוזניים מפרישות מוגלה. ריחו נחשב מסייע במחלת הנפילה, בחנק רחמי או בהתמוטטות הקיבה.

בהנחה או באידוי ייחסו לְגַלְבָּנוּם הוצאת עוברים שלא יצאו, וכן לענף הֶלְבּוֹרוֹס שנמשח בו והוחדר. כבר אמרנו שריח שריפתו מבריח נחשים; הם בורחים גם

מאנשים המשוחים בְּגַלְבָּנוּם. הוא נחשב מטפל בעקיצות עקרב. בלידה קשה שתו כמות בגודל פול בְּקִיאָתוֹס יין; הוא נחשב מחזיר רחם שהתהפך, ועם מור ויין מוציא עוברים מתים. עם מור ויין הוא פועל נגד רעלים, ובייחוד סמי חצים. כשהוא מעורב בשמן וּבְסְפוֹנְדִילְיוֹן הוא נחשב ממית נחשים במגע. סבורים שהוא מזיק להשתנה.

טבע הָאַמוֹנִיאָקוּם וה'דמעה' שלו דומים, ובוחנים אותם כפי שכבר אמרנו. הוא מרכך, מחמם, מפזר וממיס. בתרופות עיניים ייחסו לו שיפור בבהירות הראייה, הסרת גירוד, צלקות וכתמים לבנים; הוא משכך כאבי שיניים, וביתר יעילות כשהוא מוצת. בשתייה נחשב מועיל לקוצר נשימה, לדלקת הצדר, לריאות, לשלפוחית, לדם בשתן, לטחול ולכאב ירך — וכך גם משלשל. כשהוא מבושל עם משקל שווה של זפת או שעווה ושמן ורדים, הניחו אותו על מפרקים ושיגדון. הוא מבשיל מורסות, שולף יבלות קשות עם דבש ומרכך התקשויות. על הטחול הניחו אותו ביעילות רבה עם חומץ ושעווה קִיפְרִית או שמן ורדים. לעייפות נחשבה מועילה משיחה בחומץ, שמן ומעט נֶתֶר.

גם את טבע הַסְטִירַקְס הצגנו בין העצים הזרים. מלבד הדברים שכבר אמרנו, המועדף הוא שמן, טהור ובעל שברים לבנבנים. ייחסו לו טיפול בשיעול, בגרון ובמחלות החזה; ברחם חסום או קשה. בשתייה ובהנחה הוא מביא וסת ומרכך מעיים. אני מוצא שכמות קטנה בשתייה מפיגה עצבות נפש, וכמות גדולה מכווצת. בהזלפה הוא מתקן צלצול באוזניים; במריחה נפיחויות בלוטות וקשרי גידים. הוא פועל נגד רעלים הממיתים בקור, ולכן גם נגד רוש.

סְפוֹנְדִילְיוֹן, שתואר יחד עמם, הוזלף על ראשי אנשים בטירוף קדחת ובתרדמה, וכן על כאבי ראש ממושכים עם שמן ישן. שתו אותו גם למחלות

כבד, לצהבת, למחלת הנפילה, לקוצר נשימה בעמידה ולחנק רחמי; לאחרון הועיל גם בעישון. הוא נחשב מרכך את המעיים. עם פיגם מרחו אותו על כיבים מתפשטים.

פרח הספונדיליון הוזלף ביעילות לאוזניים מפרישות מוגלה; אך בעת סחיטת המיץ יש לכסותו, משום שזבובים וחרקים דומים נמשכים אליו להפליא. שורש מגורד המוכנס לפיסטולות אוכל את הרקמה הקשה שלהן; גם הוא מוזלף לאוזניים עם המיץ. נתנו את השורש עצמו נגד צהבת, מחלות כבד ורחם. משיחת הראש בו נחשבה מסלסלת שיער.

סְפַגְנוֹס, או סְפָאקוֹס או בְּרִיוֹן, גדל גם בְּגַאלְיָה כפי שציינו. ישיבה עליו נחשבה מועילה לרחם; וכשהוא כתוש עם גרגיר הנחלים ומי מלח — לנפיחויות הברכיים והירכיים. שתייתו עם יין ושרף יבש מניעה שתן במהירות רבה. כשהוא כתוש ונשתה עם יין וענבות ערער הוא מרוקן חולי מיימת. עלי האלה האטלנטית ושורשה הונחו על הצטברויות מוגלה, ומרתחם חיזק את הקיבה. הזרע נשתה ביין לכאב ראש ולקושי בהשתנה; הוא נחשב מרכך קלות את הבטן ומעורר תשוקה מינית.

עלי עץ הזפת והלגש הכתושים... ומבושלים בחומץ נחשבו מועילים לכאב שיניים. אפר הקליפות הועיל לשפשפת ולכוויות; בשתייה עצר את המעיים והניע שתן, ובעישון החזיר את הרחם למקומו. עלי עץ הזפת לבדם, במשקל דְּרַכְמָה במי־דבש, נחשבו מועילים לכבד. מוסכם שהיערות הנשרטים לשם זפת ושרף מועילים ביותר לחולי שחפת או למי שכוחם אינו שב לאחר מחלה ממושכת; שאוויר זה מועיל יותר מהפלגה למצרים ואף משתיית חלב באזורי מרעה הרריים בקיץ.

חַמַאִיפִּיטִיס מכונה בְּלָטִינִית אַבִּיגָה בגלל הפלות, ואצל אחרים 'לבונת הארץ'. ענפיה בגובה אמה, ופרחה וריחה כשל אורן. מין שני נמוך וכפוף, דומה...; מין שלישי בעל אותו ריח ולכן גם אותו שם, קטן, גבעולו כאצבע, עליו מחוספסים, דקים ולבנים, והוא גדל בסלעים. כולם עשבים, אך בשל קרבת השם אין לדחות את הדיון בהם. ייחסו להם פעולה נגד עקיצות עקרבים; במריחה עם תמרים או חבושים — לכבד; ומרתחם עם קמח שעורה — לכליות ולשלפוחית.

מרתח חַמַאִיפִּיטִיס במים נשתה גם לצהבת ולקושי בהשתנה. המין האחרון נחשב פועל נגד נחשים עם דבש, ובהנחה מטהר את הרחם. בשתייה הוא אמור לסלק דם קרוש; במשיחה — לעורר זיעה; והוא נחשב מועיל במיוחד לכליות. לחולי מיימת עשו ממנו כסיות עם תאנה, המושכות את המעיים. משקל וִיקְטוֹרִיאָטוּס ביין נחשב מסיים כאב מותניים ושיעול חדש. עוד נאמר שמרתחו בחומץ הנשתה מוציא מיד עוברים מתים.

בשל סיבה דומה תידון בכבוד גם הַפִּיטִיוּסָה, שיש המונים אותה בין מיני הַטִּיתִימָלוֹס. זהו שיח הדומה לעץ הזפת, בעל פרח קטן וארגמני. מרתח השורש במידת הֵמִינָה, או כף קטנה מן הזרע בפתילות רפואיות, נחשבו מסלקים מרה וליחה דרך המעיים. עלים מבושלים בחומץ מטפלים, לפי המסורת, בקשקשי העור; ובתוספת מרתח פיגם — בשדיים, בכאבי בטן, בהכשות נחשים ובכלל בהצטברויות מוגלה בראשיתן.

כבר לימדנו שהעצים שנזכרו לעיל מולידים שרף, ואת מיניו וארצותיו תיארנו בדיון על היין ואחר כך בדיון על העצים. שני המינים הראשיים הם יבש ונוזלי.

השרף היבש בא מן האורן ומעץ הזפת; הנוזלי מן האלה האטלנטית, הלגש, אלת המסטיק והברוש — שכן גם אלה נושאים שרף באסיה ובסוריה.

טועים החושבים ששרף עץ הזפת ושרף הלגש זהים: עץ הזפת מפריש שרף שמן ועסיסי כלבונה; הלגש מפריש דק, בצבע דבש ובריח חריף. רופאים משתמשים בשרף נוזלי רק לעיתים רחוקות וכמעט תמיד בתוך ביצה; שרף לגש — לשיעול ולכיבי איברים פנימיים. גם שרף אורן אינו בשימוש רב; בשאר משתמשים רק לאחר בישול. את דרכי הבישול כבר תיארנו די הצורך.

מבין העצים מעדיפים שרף אלה אטלנטית, הריחני והקל ביותר; מבין הארצות — קִיפְּרִי וסורי, שניהם כצבע דבש אטי, אך הַקִיפְּרִי בשרני וסמיך יותר. במין היבש דורשים שיהיה לבן, טהור ושקוף; ובכל שרף — שמוצאו בהרים ולא במישור, ומצפון ולא מרוח אחרת. לשימוש בפצעים וברטיות מרככים שרף בשמן; למשקאות — בשקדים מרים.

טבע השרף ברפואה, לפי הקדמונים, הוא לכווץ פצעים, לנקותם ולפזר הצטברויות מוגלה. שרף האלה האטלנטית ממתן מחלות חזה. מורחים אותו חם על כאבי איברים ועל עוויתות — ושוטפים בשמש — וכן על הגוף כולו; סוחרי היופי טיפלו כך במיוחד בתיקון רזון, כשהם מרפים את העור בהדרגה בכל איבר ועושים את הגוף מסוגל להכיל מזון רב יותר.

המקום הבא שייך לשרף אלת המסטיק. יש בו כוח מכווץ, והוא מניע שתן יותר משאר השרפים. האחרים מרככים את הבטן, מעכלים דברים לא־מעוכלים, משככים שיעול ישן ומוציאים משאות מן הרחם אף בעישון. הם פועלים במיוחד נגד דבקון; עם חלב־בקר ודבש מטפלים במורסות ובדומותיהן. שרף אלת המסטיק מתאים במיוחד להפיכת עפעפיים, ונחשב מועיל מאוד לשברים

ולאוזניים מפרישות מוגלה וכן לגירוד באיברי המין. שרף אורן מטפל באופן הטוב ביותר בפצעי ראש.

כבר ציינו מאין ובאילו דרכים מכינים זפת, ושני מינים לה: סמיכה ונוזלית. מבין הזפתות הסמיכות, הַבְּרוּטִית היא המועילה ביותר לרפואה, מפני שהיא השמנה והשרפית ביותר ומעניקה את תועלות שני הסוגים; משום כך היא גם אדמדמה יותר מן האחרות. את הטענה הנוספת שהיא טובה יותר אם באה מעץ זכר איני סבור שאפשר להבין.

טבע הזפת הוא לחמם ולמלא חללים. עם דייסת שעורה ייחסו לה פעולה מיוחדת נגד נשיכות נחש קֶרַסְטֵס; עם דבש — נגד דלקת גרון, נזלות והתעטשויות מליחה. מזליפים אותה לאוזניים עם שמן ורדים ומורחים עם שעווה. היא נחשבה מטפלת בליכן, מרככת את המעיים ומסייעת לכיח מן החזה במרקחת ליקוק; וכשמושחים בה את השקדים עם דבש — מנקה כיבים וממלאה אותם בבשר. עם צימוק ושומן חזיר היא מנקה גחלת וכיבים נרקבים; ועם קליפת אורן או גופרית — כיבים מתפשטים.

אחדים נתנו קִיאָתוֹס זפת לחולי שחפת ולשיעול ישן. היא נחשבה מתקנת סדקים בפי הטבעת וברגליים, מורסות וציפורניים מחוספסות; בעישון — התקשות והתהפכות של הרחם וכן תרדמה. כשהיא מבושלת עם קמח שעורה ושתן של נער שטרם התבגר היא מביאה נפיחויות בלוטות לידי מוגלה. השתמשו בזפת יבשה גם לקרחות; ולשדי נשים — בזפת בְּרוּטִית שהורתחה קלות ביין עם קמח כוסמין דק והונחה בבדים חמים ככל האפשר.

כבר אמרנו כיצד מכינים זפת נוזלית ואת השמן המכונה פִּיסֶלֵאוֹן. יש המבשלים אותה שוב ומכנים פָּלִימְפִּיסָה. בזפת נוזלית משחו מבפנים דלקת

גרון ואת הענבל...; ייחסו לה טיפול בכאבי אוזניים, שיפור בהירות הראייה ומשיחת הפה; בקוצר נשימה, מחלות רחם, שיעול ישן וכיח תכוף מן החזה, עוויתות, רעד, כיווץ לאחור, שיתוק וכאבי גידים. היא נחשבה הטובה ביותר לגרב בכלבים ובבהמות משא.

יש גם פִּיסָאַסַפַלְטוֹס, תערובת טבעית של זפת וּבִיטוּמֶן מארץ הָאַפּוֹלוֹנִיאָטִים — ויש המערבבים אותם בעצמם. הוא נחשב תרופה מעולה לגרב בצאן או לפגיעה בשדיים שגרם הוולד. הטוב ביותר הוא הטבעי, מן החומר הצף כשהוא רותח. כבר אמרנו שֶׁזּוֹפִּיסָה היא החומר המגורד מאוניות — שעווה שהושרתה במלח ים; הטובה ביותר באה ממסען הראשון של אוניות. מוסיפים אותה לרטיות מרככות כדי לפזר הצטברויות מוגלה. עץ הַטֵּאדָה... כשהוא מבושל בחומץ משמש שטיפה יעילה לכאבי שיניים.

זרע אלת המסטיק, קליפתה ו'דמעתה' נחשבו משתנים ועוצרים את המעיים. מרתחם שימש לרחיצת כיבים מתפשטים; נמרח על כיבים לחים ועל 'אש קדושה' ושימש לשטיפת החניכיים. בכאב שיניים משפשפים את העלים בשיניים; שיניים מתנדנדות שוטפים במרתח, והוא גם צובע שיער. ה'דמעה' מועילה למחלות פי הטבעת כאשר צריך לייבש ולחמם. מרתח נחשב מועיל לקיבה, מעורר גיהוק ושתן; עם דייסת שעורה מורחים אותו גם על כאבי ראש.

עלים צעירים של אלת המסטיק נמרחו על עיניים מודלקות. מַסְטִיקָא של האלה שימשה להפיכת עפעפיים, למתיחת עור הפנים ולתכשירי ניקוי; וכן ליורקי דם, לשיעול ישן ולכל השימושים של אַקַצְיָה. היא נחשבה מטפלת גם בשפשופים: בשמן העשוי מזרעה ומעורב בשעווה, או בעלים המבושלים בשמן, וברחיצה במים. אני יודע שהרופא דַמוֹקְרָטֵס השתמש זמן רב ובהצלחה

במחלת קוֹנְסִידְיָה, בתו של מַרְקוּס סֶרְווִילְיוּס הַקוֹנְסוּל לשעבר, שסירבה לכל טיפול חריף: הוא נתן לה חלב עזים שניזונו מאלת המסטיק.

הדולב נחשב פועל נגד נשיכות עטלפים. שתיית כדוריותיו ביין במשקל ארבעה דֶּנָרים נחשבה פועלת נגד כל ארסי הנחשים והעקרבים וכן נגד כוויות. כשהן כתושות בחומץ חריף, ובייחוד בחומץ חצב, הן עוצרות כל דימום; ובתוספת דבש מתקנות נמשים, גידולים ממאירים וּמַלַנְדְרִיוֹת ישנות.

עלי הדולב וקליפתו נמרחו על הצטברויות מוגלה, ועל אלה גם מרתחם. מרתח הקליפה בחומץ נחשב תרופה לשיניים, ומרתח העלים הצעירים ביותר ביין לבן — לעיניים. פלומת העלים מזיקה לאוזניים ולעיניים. אפר הכדוריות נחשב מטפל בכוויות אש או קור. קליפה ביין משככת עקיצות עקרב.

כבר ציינו את כוח המילה נגד נחשים. זרעה מצוי בתוך עלים־עוטפים; ביין ייחסו לו טיפול במחלות הכבד ובכאבי צד וסילוק מים שמתחת לעור. אותם חלקים, כשהם כתושים ביין וניתנים לפי כוח הגוף, נחשבו מפחיתים משקל עודף ומרזים בהדרגה: לילד חמישה עלים בשלושה קִיאָתוֹסִים, ולחזקים יותר שבעה עלים בחמישה קִיאָתוֹסִים יין. אין להשמיט שאחדים הזהירו מפני שבביה ונסורתה. שורש אדר כתוש ביין נמרח ביעילות רבה על כאבי כבד.

כבר תיארנו בשמים המשתמשים בניצני הצפצפה הלבנה. שתיית הקליפה נחשבה מועילה לכאב ירך ולקושי בהשתנה; מיץ העלים החם — לכאב אוזניים. מי שמחזיק ענף צפצפה ביד אינו צריך לחשוש משפשפת. הצפצפה השחורה הגדלה בְּכָרֵתִים נחשבת ליעילה ביותר; זרעה בחומץ — למחלת הנפילה. היא מפרישה מעט שרף המשמש לרטיות מרככות. עלים שבושלו בחומץ הונחו על שיגדון. נוזל הזורם מחללי הצפצפה השחורה מסיר יבלות

ופצעונים, וריחו נעים בשפשוף. צפצפות נושאות גם טיפה על העלים שממנה דבורים עושות פרופוליס; גם הטיפה עצמה במים נחשבת יעילה לאותם דברים כפרופוליס.

לעלי הבוקיצה, לקליפתה ולענפיה כוח לעבות ולאחות פצעים. השיפה הפנימית של הקליפה ממתנת נגעי צרעת, וכך גם העלים המרוחים בחומץ. שתיית משקל דנר מן הקליפה בהמינה מים קרים מטהרת, לפי המסורת, את המעיים ומסלקת במיוחד ליחה ומים. את ה'דמעה' מניחים גם על הצטברויות מוגלה, פצעים וכוויות, ומועיל לרחצם במרתח.

הנוזל הנוצר בתרמילי הבוקיצה נחשב מעניק ברק לעור ומייפה את הפנים. גבעולי העלים הראשונים שבושלו ביין מטפלים בגידולים ומוציאים חומר דרך פִּיסְטוּלוֹת; וכך גם רצועות השיפה. רבים סבורים שקליפה לעוסה מועילה ביותר לפצעים, ועלים כתושים ומורטבים במים — לנפיחות הרגליים. גם הנוזל הזורם, כפי שאמרנו, מליבת עץ שצמרתו נכרתה, נחשב משיב שיער במריחה ומונע את נשירתו.

עץ התרזה מועיל בעדינות רבה לאותם שימושים כמעט כמו זית־הבר. רק העלים משמשים: לכיבי תינוקות ולכיבי הפה, הן בלעיסה הן כמרתח. הם מניעים שתן; במריחה עוצרים וסת, ובשתייה מפחיתים דם.

לסמבוק יש מין שני, פראי יותר, שהיוונים מכנים כַּמָאַקְטָה ואחרים הֶלְיוֹן; הוא נמוך בהרבה. בשני המינים, שתיית שני קִיאָתוֹסִים של מרתח העלים, הזרע או השורש ביין ישן אינה מועילה לקיבה אך מסלקת מים מן המעיים. עלים רכים מאוד עם דייסת שעורה נמרחו כדי לקרר דלקת, ובייחוד כוויות טריות ונשיכות

כלב. המיץ המוזלף נחשב ממתן הצטברויות מוגלה במוח ובייחוד בקרום הסובב אותו.

ענבות הסמבוק חלשות משאר חלקיו; הן צובעות שיער, ובשתיית אַצָטַבּוּלוּם מניעות שתן. את העלים הרכים ביותר אוכלים בשמן ומלח לסילוק ליחה ומרה. המין הקטן יעיל יותר לכל השימושים. שתיית שני קִיאָתוֹסִים של שורשו המבושל ביין נחשבה מרוקנת חולי מיימת ומרככת את הרחם; וכך גם מרתח העלים, כשיושבים בו. גבעולים צעירים של הסמבוק המתון, מבושלים בתבשילים, מרככים את המעיים. שתיית העלים ביין נחשבה פועלת גם נגד הכשות נחשים.

גבעולים צעירים שנמרחו בחלב תיש נחשבו מועילים מאוד לשיגדון. משרים אותם במים כדי שהמים המפוזרים ימיתו פרעושים; אם מפזרים במקום מרתח עלים, הזבובים מתים. מחלת פצעונים שבה הגוף מאדים מכונה בּוֹאָה; מכים אותה בענף סמבוק. שתיית הקליפה הפנימית הכתושה ביין לבן מרככת את המעיים.

הערער מחמם ומדלל יותר כמעט מכל דבר אחר, ובשאר תכונותיו דומה לארז. גם לו שני מינים, שאחד קטן יותר. שריפת שניהם מבריחה נחשים. הזרע נחשב מועיל לכאבי קיבה, חזה וצד; הוא מפזר נפיחות, צינה ושיעול ומעכל התקשויות.

במריחה זרע הערער עוצר גידולים; שתיית הענבות ביין שחור עוצרת את המעיים, ומריחתן — נפיחויות בבטן. מערבבים אותו בתרכובות נוגדות רעל ובתבלינים חמצמצים. הוא מניע שתן. מורחים אותו גם על העיניים בהפרשות. ארבע כסיות ממנו ביין לבן, או מרתח עשרים ענבות ביין, ניתנו לעוויתות,

קרעים, כאבי בטן, מחלות רחם וכאב ירך. יש המושחים את הגוף במיץ הזרע מפחד נחשים.

פרי הערבה נעשה לפני הבשלתו כחוטי עכביש; אך אם קוטפים אותו קודם לכן הוא נחשב מועיל ליורקי דם. אפר קליפת הענפים הראשונים, מעורב במים, מטפל לפי המסורת ביבלת קשה ובקאלוס. הוא מתקן נגעי עור בפנים, וביתר שאת בתוספת מיצו שלו.

למיץ הערבה שלושה מינים. את האחד העץ עצמו מזיע כגומי. השני זורם מן הפצע בזמן הפריחה, לאחר חיתוך הקליפה לרוחב שלוש אצבעות. ייחסו לו כוח לנקות דברים החוסמים את העיניים, לעבות היכן שנדרש, להניע שתן ולמשוך החוצה את כל הצטברויות המוגלה הפנימיות. המיץ השלישי מטפטף ממכת המגל כשקוטמים ענפים. אחד מאלה מחומם עם שמן ורדים בקליפת רימון ומוזלף לאוזניים; או שמבשלים את העלים, כותשים אותם עם שעווה ומניחים.

לחולי שיגדון נחשבה מועילה מאוד רחיצת הגידים במרתח קליפת ערבה ועלים ביין. פרח כתוש עם העלים מנקה קשקשים בפנים. עלים כתושים ונשתים מדכאים תשוקה מינית, ובשימוש תכוף מבטלים לחלוטין את היכולת. זרע ערבה אמרינית שחורה, עם משקל שווה של קצף כסף, נמרח לאחר הרחצה כחומר להסרת שיער.

שיח אברהם אינו שונה הרבה מן הערבה בשימושו לקליעת נצרים, וגם מראה עליו דומה, אלא שריחו נעים יותר. היוונים מכנים אותו לִיגוֹס, ובשם אחר אַגְנוֹס, משום שמטרונות אתונה השומרות על צניעותן בחגי הַתֶּסְמוֹפוֹרְיָה פורשות את העלים האלה כמצע למשכבן. שני מינים לו: הגדול מתרומם כעץ

דמוי ערבה; הקטן מסועף ועליו לבנבנים ופלומתיים יותר. הראשון מוציא פרח לבן מעורב בארגמן, ולכן מכונה לבן; השחור מוציא ארגמן בלבד. הם גדלים במישורי ביצה.

לזרע הנשתה יש טעם־מה של יין, ואומרים שהוא מפיג קדחת; וכשהוא מעורב בשמן ומשמש למשיחה — מעורר זיעה ומסלק עייפות. הזרעים מניעים שתן ווסת. הם מכבידים על הראש כיין — שגם ריחם דומה — אך מסיעים נפיחויות כלפי מטה, עוצרים את המעיים ונחשבים מועילים מאוד לחולי מיימת ולטחול. עוד ייחסו להם ריבוי חלב.

הם נחשבו פועלים נגד רעלים, ובייחוד אלה המביאים קור. המין הקטן יעיל יותר נגד נחשים: שותים דְּרַכְמָה מן הזרע ביין או בְּפוֹסְקָה, או שתי דְּרַכְמוֹת מן העלים הצעירים ביותר. את שניהם גם מורחים נגד נשיכות עכבישים; ואף עצם המשיחה, העישון או פרישת העלים מתחת לגוף נחשבו מבריחים יצורים ארסיים.

שיח אברהם מדכא דחף מיני, ומשום כך נחשב פועל במיוחד נגד עכבישי פַּלַנְגְיוֹן, שנשיכתם מעוררת את איבר המין. הפרח והגבעולים הצעירים עם שמן ורדים משככים כאב ראש משכרות. מרתח הזרע ברחיצה מפיג כאב ראש חזק; ובעישון או בהנחה מטהר את הרחם. בשתייה עם פּוּלֵיאוֹן ודבש הוא מרכך את המעיים. עם קמח שעורה הוא מרכך, אף שקשה לעכלו, מורסות פנימיות ומורסות חיצוניות.

זרע שיח אברהם עם נֶתֶר מוקצף וחומץ מרפא חזזיות ונמשים; עם דבש — כיבי פה והתפרצויות; ועם חמאה ועלים — תחלואי אשכים. במריחה עם מים הוא מרפא סדקים בפי הטבעת. לנקעים מועילים ביותר הזרע והעלה עם מלח,

נָתָר ושעווה. מוסיפים את הזרע לרטיות מרככות לתחלואי גידים ולשיגדון; כשהוא מבושל בשמן מטפטפים אותו על הראש בתרדמה ובטירוף חום. אומרים שמי שמחזיקים ענף ביד או בחגורה אינם סובלים משפשפת.

היוונים קוראים אֶרִיקֵה לשיח שאינו שונה מאוד משיח אברהם, צבעו כצבע רוזמרין וכמעט גם עלהו. מוסרים שהוא פועל נגד נחשים.

גם הרותם משמש לקשירה, ופרחו חביב מאוד על הדבורים. אני מסופק אם זהו הצמח שהמחברים היוונים כינו סְפָּרְטוֹן, אף שלימדתי שאצלם מכינים ממנו חוטי דיג; ואם לזה התכוון הוֹמֵרוֹס באומרו שחבלי האוניות הותרו. שכן ודאי הוא שבימיו עדיין לא השתמשו בִּסְפָּרְטוֹן הספרדי או האפריקאי; וכאשר תפרו אוניות, תפרו אותן בפשתן ולא בִּסְפָּרְטוֹן. זרעו, שהיוונים קוראים לו באותו שם, גדל בנרתיקים כשל שעועית קטנה. שתיית דְּרַכְמָה וחצי ממנו בארבע כוסיות מי־דבש, בצום, מטהרת כְּהֶלְבּוֹרוֹס.

הענפים, וכן העלים, לאחר שהושרו בחומץ ימים רבים ונכתשו, מפיקים מיץ המועיל לחולי אִישְׁיאַס בשתיית כוסית אחת. יש המעדיפים להשרותם במי ים ולהזליף בחוקן. חולי אִישְׁיאַס גם נמשחים באותו מיץ בתוספת שמן. יש המשתמשים בזרע גם להשתנה מכאיבה. רותם כתוש עם שומן חזיר מרפא ברכיים כואבות.

לֶנָאוֹס קורא לְמִירִיקֵה אֶרִיקֵה, ואומר שהיא דומה למטאטאים מֵאַמֶרְיָה; הוא אומר שגידולים סרטניים נרפאים כשהיא מבושלת ביין, נכתשת ונמרחת בדבש. יש הסבורים שהיא האשל עצמו ושאין כמותה לטחול אם שותים את מיצה הסחוט ביין. כה מופלאה, לדבריהם, האנטיפתיה שלה לאיבר זה בלבד,

עד שהם טוענים שחזירים השותים משקתות העשויות ממנה נמצאים חסרי טחול.

משום כך נותנים גם לחולי טחול מזון ומשקה בכלים העשויים ממנו. בר־סמכא חשוב ברפואה אף קבע שענף שנשבר ממנו, בלי שייגע בקרקע או בברזל, משכך כאבי בטן אם מניחים אותו כך שהכותונת והחגורה מצמידות אותו לגוף. העם קורא לאשל עץ חסר מזל, כפי שאמרנו, מפני שאינו נושא פרי ואינו נזרע לעולם.

בְּקוֹרִינְתוֹס וביוון שסביבה קוראים לו בְּרִיאָה ומבחינים בשני מינים: מין בר שהוא עקר לחלוטין, ומין מתון יותר. האחרון נושא במצרים ובסוריה שפע פרי מעוצה, גדול מעפץ ומחוספס בטעמו; הרופאים משתמשים בו במקום עפץ בתרכובות המכונות אַנְתֵרוֹת. גם העץ, הפרח, העלים והקליפה משמשים לאותם צרכים, אף שכוחם חלש יותר.

נותנים קליפה כתושה לפולטי דם, נגד הפרשות נשים ולחולי מעיים; אותה קליפה, כשהיא כתושה ומונחת, מעכבת כל מורסה. מפיקים מן העלים מיץ לאותם שימושים וגם מבשלים אותו ביין; את העלים עצמם מורחים עם דבש על נמק. מרתח שלהם ביין, בשתייה... ובהנחה עם שמן ורדים ושעווה הם משככים; כך הם מרפאים גם אֶפִּינִיקְטִיס.

מרתח העלים מועיל לכאב שיניים ולאוזניים; וכך גם השורש לאותם דברים. נוסף על כך מניחים את העלים עם סולת על כיבים מתפשטים. שותים משקל דְּרַכְמָה מן הזרע נגד עכבישי־פלנקס ועכבישים; ועם שומן עוף מפוטם מניחים אותו על שחינים. הוא יעיל גם נגד הכשות נחשים, מלבד צפעים.

כשהמרתח מוזלף הוא מועיל גם לצהבת, לכינמת ולביצי כינים, ועוצר הפרשות מרובות של נשים. אפר העץ מועיל לכל אותם דברים. אומרים שאם מערבים אותו בשתן שור מסורס, במשקה או במזון, התשוקה המינית נפסקת. פחם מעץ זה, שכובה באותו שתן, נשמר בצל; כשמבקשים, מדליקים אותו מחדש והוא משיב את התשוקה. האמגושים מסרו שאפשר לעשות זאת גם בשתן סריס.

גם המורן האדום אינו נחשב בן מזל יותר. קליפתו הפנימית פותחת צלקות שהחלימו מוקדם מדי. עלי הַסִילֶר, כשהם מונחים על המצח, משככים כאבי ראש. זרעו הכתוש בשמן מדכא כינמת. גם משיח זה נחשים בורחים, ומשום כך הכפריים נושאים מקל העשוי ממנו.

אם הַלִיגוּסְטְרוּם הוא אותו עץ הקרוי קִיפְּרוּס במזרח, יש לו שימושים משלו באירופה. מיצו מפזר תחלואי גידים ומפרקים וצמרמורות. העלים מועילים בכל מקום לכיב ישן, עם גרגר מלח, ולכיבי פה. הגרגרים פועלים נגד כינמת; וכן הגרגרים או העלים נגד שפשפות. הגרגרים מרפאים גם ליחות בתרנגולים. עלי אלמון שהושרו במים רותחים הם תרופה לנפיחות.

הצגנו עשרים מיני קיסוס. טבעם של כולם דו־משמעי ברפואה: בשתייה מרובה הוא מטריד את הדעת ומטהר את הראש; בשימוש פנימי הוא מזיק לגידים, ובשימוש חיצוני מועיל להם. טבעו כטבע החומץ, וכל מיניו מקררים. בשתייה הם משתנים ומשככים כאב ראש; במיוחד הם מועילים למוח ולקרום המקיף אותו כאשר מניחים עלים רכים שנכתשו ובושלו עם חומץ ושמן ורדים, ואחר כך מוסיפים עוד שמן ורדים. מורחים אותם על המצח.

במרתח העלים רוחצים את הפה ומושחים את הראש. הקיסוס מועיל לטחול הן בשתייה הן במריחה. מבשלים אותו גם נגד צמרמורות חום והתפרצויות ליחה, או כותשים ביין. גם אשכולותיו, בשתייה או במריחה, מרפאים את הטחול; ובמריחה — את הכבד. כשהם מונחים ברחם הם מביאים את הווסת. מיץ קיסוס מתקן מיאוס וריח רע בנחיריים, ובייחוד מיץ הקיסוס התרבותי הלבן.

אותו מיץ, כשהוא מוזלף לנחיריים, מטהר את הראש, וביתר יעילות בתוספת נֶתֶר. מטפטפים אותו עם שמן גם לאוזניים מוגלתיות או כואבות. הוא גם מייפה צלקות. לטחול יעיל יותר מיץ הקיסוס הלבן שחומם בברזל. די ליטול שישה גרגרים בשתי כוסיות יין. שלושה גרגרי הקיסוס הלבן בשתיית אוֹקְסִימֶל מוציאים תולעי סרט; בטיפול זה מועיל גם להניחם על הבטן. הקיסוס שכינינו כְּרִיסוֹקַרְפּוֹן, שגרגריו זהובים, מוציא בשתן מים שחדרו תחת העור כאשר כותשים עשרים גרגרים בְּסֶקְסָטָארִיוּס יין ושותים שלוש כוסיות בכל פעם. אֶרְסִיסְטָרָטוֹס כתש חמישה גרגרים מאותו מין בשמן ורדים, חימם אותם בקליפת רימון וטפטף לאוזן הנגדית לכאב שיניים.

גרגרים שיש בהם מיץ בצבע כרכום, כששותים אותם מראש, מגינים מחמרמורת; גרגרי הקיסוס השחור מועילים גם לפולטי דם ולסובלים מכאבי מעיים. שתיית אשכולות מן המין הלבן יותר אף מעקרת גברים. כל מין קיסוס המבושל ביין נמרח על כל סוגי הכיבים, אפילו אם הם קַקוֹאֵתֶס.

שרף הקיסוס הוא מסיר שיער ומסלק כינמת. פרח מכל מין, בכמות הנלקחת בשלוש אצבעות, כששותים אותו פעמיים ביום ביין עפיץ, מועיל לדיזנטריה ולשלשול. עם שעווה מורחים אותו בהצלחה על כוויות. אשכולות הקיסוס

משחירים שיער. מיץ השורש הנשתה בחומץ מועיל נגד עכבישי־פלנקס. אני מוצא שגם שתייה מכלי העשוי מעץ זה מרפאה חולי טחול.

גם כותשים את הגרגרים, אחר כך שורפים אותם ומורחים כך על כוויות שהורטבו תחילה במים חמים. יש החורצים את הקיסוס כדי להפיק מיץ ומשתמשים בו לשיניים אכולות; הם מוסרים שהשיניים נשברות, לאחר שמגינים בשעווה על הסמוכות כדי שלא ייפגעו. מחפשים בקיסוס גם גומי, ומבטיחים שהוא מועיל ביותר לשיניים עם חומץ.

היוונים קוראים בשם הקרוב קִיסְתוֹן לשיח הגדול מן הקורנית ועליו כעלי ריחן. שני מינים לו: פרח הזכר ורדרד ופרח הנקבה לבן. שניהם מועילים לדיזנטריה ולשלשול, כאשר לוקחים מן הפרח בשלוש אצבעות ושותים ביין עפיץ פעמיים ביום; עם שעווה הם מועילים לכיבים ישנים ולכוויות, ולבדם — לכיבי פה. תחת שיחים אלה גדל במיוחד הַהִיפּוֹקִיסְתִּיס, שעליו נדבר בין העשבים.

היוונים קוראים קיסוס אֶרִיתְרַנוֹס לצמח הדומה לקיסוס. שתיית גרגרו ביין מועילה למפרקי הירך ולמותניים, וכוחו כה רב עד שהוא מוציא דם בשתן. הם קוראים חַמַאִיקִיסוֹס לקיסוס שאינו מתרומם מן הקרקע; כשהוא כתוש ביין במידת אַצָטַבּוּלוּם הוא מרפא את הטחול, ועליו עם שומן חזיר מועילים לכוויות. גם הַמִּילָקָס המכונה אַנְתוֹפּוֹרוֹס דומה לקיסוס, אך עליו דקים יותר. אומרים שזר העשוי ממנו במספר עלים אי־זוגי מרפא כאבי ראש.

אחדים אמרו שיש שני מיני מִילָקָס. הראשון קרוב לחיי נצח, גדל בעמקים מוצלים, מטפס על עצים ונושא אשכולות גרגרים שופעים; מיץ גרגריו מסייע ביעילות רבה ביותר נגד כל רעל. אם מטפטפים אותו שוב ושוב לתינוקות, שום

רעל לא יזיק להם אחר כך. המין האחר אוהב אדמה מעובדת וגדל בה, ואין לו כל פעולה. המין הראשון הוא אותו מִילְקָס שעל צליל עצו באוזניים דיברנו.

יש שכינו קְלָמָטִיס צמח הדומה למילקס, המטפס וזוחל על עצים וגם הוא מפרקי. עליו מנקים נגעי צרעת; זרעו משלשל במידת אַצָטָבּוּלוּם בתוך הֵמִינָה מים או מי־דבש. לאותה מטרה נותנים גם מרתח שלו.

הצגנו עשרים ושמונה מיני קנה. כוח הטבע שאנו דנים בו לאורך כרכים רצופים אלה אינו ניכר בשום דבר יותר מכאן: שורש קנה כתוש המונח על הגוף מוציא שורש שרך, ושורש שרך מוציא קנה. וככל שאנו מבחינים במינים רבים יותר, המין הגדל ביהודה ובסוריה לשם ריחות ובשמים, כשהוא מבושל עם עשב דגן או זרע סלרי, משתן;

כשהוא מונח על הגוף הוא גם מביא את הווסת. שתיית שני אוֹבּוֹלִים ממנו מרפאה עוויתות; הוא מועיל לכבד, לכליות, למיימת ולשיעול, ואף בעישון — וביתר יעילות עם שרף; עם מור מבושל הוא מועיל לקשקשים ולכיבים נוטפים. מפיקים גם את מיצו, והוא נעשה דומה לְאֶלָטֶרִיוֹן. בכל קנה החלקים הקרובים לשורש הם היעילים ביותר, והמפרקים יעילים מן האחרים. אפר קליפת הקנה הַקְפְּרִיסָאִי הקרוי דּוֹנָקָס מתקן קרחות וכיבים מרקיבים.

משתמשים בעליו להוצאת קוצים; הם יעילים גם נגד שושנה וכל מורסה. גם לקנה המצוי הטרי, כשהוא כתוש, כוח להוציא דברים — לא רק לשורש; שכן מוסרים שגם הקנה עצמו מועיל ביין־דבש. שורש הנמרח בחומץ מרפא נקעים וכאבי שדרה; אותו שורש, כשהוא טרי וכתוש ונשתה ביין, מעורר תשוקה מינית. הכנסת פלומת קנים לאוזניים מקהה את השמיעה.

הפפירוס במצרים הוא קרובו של הקנה. כשהוא יבש הוא מועיל במיוחד להרחבת פִּיסְטוּלוֹת ולייבושן; בהתנפחו הוא פותח את פתחן להכנסת תרופות. הנייר העשוי ממנו, כשהוא שרוף, נמנה עם החומרים הצורבים. שתיית אפרו ביין משרה שינה; כשהפפירוס עצמו מונח במים הוא מרפא עור קשה.

האבנה אף אינה גדלה במצרים, כפי שלימדנו, ואיננו עוסקים ברפואה של ארצות זרות; ובכל זאת לא נשמיט אותה בשל הפלא. אומרים שנסורתה מרפאה עיניים יותר מכול; שכאשר שוחקים את העץ על אבן משחזת עם יין צימוקים הוא מפזר ערפול, ושורשו במים מסיר כתמים לבנים בעיניים. באותו אופן, בתוספת כמות שווה של שורש דְּרָקוּנְקוּלוּס ודבש, הוא מועיל לשיעול. הרופאים מונים את האבנה גם עם החומרים המכלים.

לְרוֹדוֹדֶנְדְּרוֹס אין אצלנו אפילו שם לָטִינִי; קוראים לו רוֹדוֹדַפְנֵה או נֵרִיוֹן. מופלא שעליו הם רעל לבעלי ארבע רגליים, ואילו לאדם הם מגן נגד נחשים כששותים אותם ביין בתוספת פיגם. אומרים שגם צאן ועזים מתים אם שתו מים שהעלים הושרו בהם.

גם לָרוּס אין שם לָטִינִי, אף שהוא משמש בכמה דרכים. יש עשב בר שעליו כעלי הדס וגבעוליו קצרים, והוא מוציא תולעי סרט; ויש שיח הנקרא 'של הבורסקאים', אדמדם מעט, גובהו אמה ועוביו כאצבע, שבעליו היבשים מעבדים עורות כדרך קליפת רימון.

הרופאים משתמשים בתכשירים הקרויים רוֹאֵיקָה לחבורות, לחולי מעיים, לכיבי פי הטבעת ולכיבים המכונים פָּגֶדֵנָה; ... כתושים בדבש ומרוחים בחומץ. מרתח שלהם מטופטף לאוזניים מוגלתיות. מן הענפים המבושלים מכינים גם

סְטוֹמָטִיקָה לאותם שימושים כתכשיר התות, אך היא יעילה יותר בתוספת אלום. מורחים אותה גם על נפיחות בעלי מיימת.

הָרוּס המכונה אֲרִיתְרוֹס הוא זרעו של שיח זה. כוחו מכווץ ומקרר. זורים אותו במקום מלח על תבשילים בעת שלשול, והוא עושה כל בשר ערב יותר עם סילפיום. הוא מרפא כיבים נוטפים; עם דבש — חספוס בלשון; וכן חבלות, חבורות ועור שהתקלף. באותה דרך הוא מביא פצעי ראש לידי צלקת במהירות רבה. במאכל הוא עוצר הפרשות מרובות של נשים.

דבר אחר הוא הָאֲרִיתְרוֹדָנוֹן, שיש המכנים אֲרוּתוֹדָנוֹן ואנו קוראים רוּבְיָה; בו צובעים צמר ומעבדים עורות. ברפואה הוא משתן ומרפא צהבת במי־דבש; במריחה בחומץ — חזזיות; וכן אִישִׁיאַס ושיתוק, ובלבד שהשותים ירחצו בכל יום. השורש והזרע מביאים את הווסת, עוצרים שלשול ומפזרים מורסות. נגד נחשים מניחים את הענפים עם העלים. העלים גם צובעים שיער. אני מוצא אצל אחדים שיח זה מרפא צהבת אפילו אם קושרים אותו לגוף ורק מביטים בו.

הצמח הקרוי אַלִיסוֹן נבדל ממנו רק בעלים ובענפים קטנים יותר. שמו ניתן לו מפני שכאשר שותים אותו בחומץ וקושרים אותו לגוף הוא אינו מניח לנשוכי כלב לחוש כלבת. לכך מוסיפים דבר מופלא: שהמוגלה מתייבשת מעצמה מראה השיח.

גם הָרַדִיקוּלָה, שהיוונים קוראים לה סְטָרוּתְיוֹן כפי שאמרנו, מכינה צמר לצביעה. היא והמרתח שלה, בשתייה, מרפאים צהבת וכן תחלואי חזה; היא משתנת ומשלשלת. היא גם מטהרת את הרחם, ומשום כך הרופאים מכנים את התכשיר העשוי ממנה 'פֶּסָארְיוֹן הזהב' — aureum πεσσὸν (פֶּסוֹן). עם

דבש היא מועילה להפליא לשיעול ולקוצר נשימה במידת כף; ועם סולת וחומץ היא מסירה נגעי צרעת.

אותו צמח, עם פָּנָקֵס ושורש צלף, שובר ומוציא אבנים; כשהוא מבושל עם קמח שעורה ויין הוא מפזר מורסות. מערבים אותו גם ברטיות מרככות ובמשחות עיניים לשם בהירות; הוא מן המעטים המועילים לעיטוש, וכן לטחול ולכבד. שתיית משקל דינר אחד ממנו במי־דבש מרפאה קצרי נשימה; וכך גם חולי דלקת קרום הריאה וכל כאב צד.

זרע הָאַפּוֹקִינוֹן במים — זהו שיח שעליו כעלי קיסוס אך רכים יותר, קנוקנותיו קצרות יותר, וזרעו חד, חצוי, פלומתי וכבד־ריח — ממית כלבים וכל בעלי ארבע רגליים כשנותנים אותו במזון.

על הרוזמרין כבר דובר. שני מינים לו: האחד עקר, ולאחר יש גם גבעול וגם זרע שרפי המכונה קַכְרִיס. לעלים ריח לבונה. השורש הירוק, כשהוא מונח, מרפא פצעים, צניחת פי הטבעת, קוֹנְדִילוֹמוֹת וטחורים. מיץ השיח והשורש מרפא צהבת ודברים שיש לנקות. הוא מחדד את הראייה.

נותנים את הזרע לשתייה לתחלואי חזה ישנים, ולרחם עם יין ופלפל. הוא מסייע לווסת. מורחים אותו על שיגדון עם קמח שעורה; הוא גם מנקה נמשים ומועיל במריחה למקומות שיש לחמם או כאשר מבקשים זיעה, וכן לעוויתות. שתייתו ביין מרבה חלב, וכך גם השורש. את העשב עצמו מורחים בחומץ על נפיחויות צוואר; עם דבש הוא מועיל לשיעול.

לְקַכְרִיס מינים רבים, כפי שאמרנו. אך המין הזה, הצומח מן הרוזמרין הנזכר לעיל, הוא שרפי כאשר משפשפים אותו. הוא פועל נגד רעלים ובעלי חיים ארסיים, מלבד נחשים. הוא מעורר זיעה, מפזר כאבי מעיים ומרבה חלב.

העשב סבינה, שהיוונים קוראים בָּרָתִי, הוא משני מינים: אחד דומה בעליו לאשל, והאחר לברוש; משום כך יש שכינוהו ברוש כרתי. רבים משתמשים בו בעישון במקום לבונה, וברפואה מוסרים שבמשקל כפול יש לו אותן פעולות כקינמון. הוא מקטין מורסות ומרסן כיבים אוכלים; במריחה הוא מנקה כיבים. כשהוא מונח או מעושן הוא מוציא עוברים שמתו. מורחים אותו עם דבש על שושנה ועל גחלים; בשתייה ביין הוא מרפא צהבת. מוסרים שעשנו מרפא ליחה בתרנגולים.

דומה לעשב סבינה הוא הצמח הקרוי סָלָאגוֹ. אוספים אותו בלי ברזל: יד ימין מכוסה בבגד, וביד שמאל עוקרים אותו כאדם הגונב. האוסף לובש בגד לבן, רגליו יחפות ורחוצות בטהרה; לפני האיסוף מקריבים לחם ויין. נושאים אותו במפית חדשה. הַדְּרוּאִידִים של הַגַּאלִים מסרו שיש להחזיקו נגד כל אסון, ושעשנו מועיל נגד כל תחלואי העיניים.

אותם דְּרוּאִידִים כינו סָמוֹלוֹס עשב הגדל במקומות לחים. גם אותו יש לאסוף ביד שמאל ובצום נגד מחלות חזירים ובקר; לאוסף אסור להביט לאחור, ואסור להניחו אלא באבוס, ושם יש לכתוש אותו בשביל הבהמות שישתו.

כבר דיברנו על מיני הגומי. בתוכם, ככל שהמין טוב יותר כך פעולותיו גדולות יותר. הם מזיקים לשיניים ומקרישים דם, ולכן מועילים לפולטי דם וכן לכוויות; הם מזיקים לתחלואי קנה הנשימה, משתנים ומקהים מרירות. מבין שאר

המינים המכווצים, גומי השקד המר יעיל יותר לכיווץ האיברים הפנימיים, ויש לו כוחות מחממים.

מציגים גם גומי שזיף, דובדבן וגפן. במריחה הם מייבשים ומכווצים; בחומץ הם מרפאים חזזיות של תינוקות. בשתייה במשקל ארבעה אוֹבּוֹלִים במשקה מהול הם מועילים גם לשיעול ישן. מאמינים שהם משפרים את הצבע ואת התיאבון, ושבשתייה עם יין צימוקים הם מועילים לבעלי אבנים. הם מתאימים ביותר לתרופות עיניים ופצעים.

הקוץ הערבי — על שבחי הקוץ המצרי דיברנו בדיון בריחות — גם הוא מכווץ ומסמיך את כל הזרימות, פליטת דם והפרשות וסת מרובות; שורשו חזק עוד יותר.

זרע הקוץ הלבן מסייע נגד עקרבים. זר ממנו המונח על הראש מפחית כאבי ראש. יש צמח דומה שהיוונים קוראים אַקַנְתִיוֹן; עליו קטנים הרבה יותר, קוצניים בקצותיהם ומכוסים פלומה קורית. אוספים את הפלומה, ובמזרח אף עושים ממנה בגדים הדומים לבגדי משי. את העלים או השורשים שותים כתרופה לאופיסטוטונוס.

מן הקוץ מייצרים במצרים גם אַקַקְיָה, מעץ לבן או שחור וכן מירוק, אך זו מן הירוק טובה בהרבה מן הראשונות. מייצרים אותה גם בְּגָלַטְיָה, מן העץ הקוצני יותר, והיא הגרועה ביותר. זרע כולם דומה לעדשה, אך גרגרו ונרתיקו קטנים יותר. אוספים אותו בסתיו; לפני עונת האיסוף כוחו להסמיך חזק מדי. יוצקים מי גשם על הנרתיקים, כותשים אותם במדוכה, סוחטים את המיץ במכבשים, ואחר כך מסמיכים אותו בשמש בתוך מכתשים לכדורי תרופה. מייצרים גם מן העלים, אך התכשיר יעיל פחות. לעיבוד עורות משתמשים בזרע במקום עפץ.

מין העלים וְאַקַנְיָה גלטית שחורה מאוד נפסלים, וכך גם חומר אדום מאוד. המשובחים הם הסגולים או האפורים־לבנים ואלה המתמוססים בקלות; כוחם העיקרי לכווץ ולקרר, והם מועילים לתרופות עיניים יותר מכול. לשימושים אלה רוחצים את כדורי התרופה; יש הקולים אותם ויש השורפים כליל. הם צובעים שיער ומרפאים שושנה, כיבים מתפשטים, תחלואים לחים בגוף, מורסות, מפרקים חבולים, כוויות קור וּפְטָרִיגְיָה. הם עוצרים וסת מרובה אצל נשים וצניחת הרחם ופי הטבעת; וכן תחלואי עיניים וכיבי פה ואיברי מין.

גם לקוץ המצוי הזה, שממנו ממלאים את קדרות הכובסים, יש שימוש בשורש. בספרד רבים משתמשים בו בין חומרי הריח ולבשמים וקוראים לו אַסְפָּלָתוֹס. בלי ספק יש במזרח קוץ בר בשם זה, כפי שאמרנו, לבן וגובהו כעץ של ממש,

אך יש גם שיח נמוך יותר וקוצני באותה מידה בְּנִיסִירוֹס ובאיי רוֹדוֹס. יש המכנים אותו אֶרִיסִיסְקֶפְּטְרוּם, אחרים פַּסְגָנוֹן, והסורים — דִיאַקְסִילוֹן. המשובח הוא זה הדומה פחות לקנה־ענק, וצבעו, לאחר הסרת הקליפה, אדום או נוטה לארגמן.

הָאַסְפָּלָתוֹס גדל במקומות רבים, אך אינו ריחני בכל מקום. כבר אמרנו איזה כוח יש לו כאשר הקשת השמימית נשענת עליו. הוא מרפא כיבי פה קשים ומסריחים וכיבי אף מסריחים, כיבים ופצעי גחלת באיברי המין וכן סדקים; בשתייה הוא מפזר נפיחויות והשתנה מכאיבה. קליפתו מרפאה פולטי דם. המרתח עוצר שלשול. סבורים שגם למין הבר פעולות דומות.

יש גם קוץ הנקרא אַפָּנְדִיקְס, מפני שהגרגרים האדומים התלויים עליו נקראים 'תוספות'. כשהם נאים בפני עצמם, או יבשים ומבושלים ביין, הם מרסנים שלשול וכאבי מעיים. את גרגרי הַפִּירַקַנְתָה שותים נגד הכשות נחשים.

גם הַפָּלְיוּרוּס הוא מין קוץ. האפריקאים קוראים לזרעו זוּרָה; הוא יעיל ביותר נגד עקרבים, וכן לבעלי אבנים ולשיעול. לעלים כוח מכווץ. השורש מפזר מורסות, הצטברויות ומוגלות פנימיות, ובשתייה הוא משתן. מרתח השורש ביין עוצר שלשול ופועל נגד נחשים; במיוחד נותנים את השורש ביין.

עלי צינית כתושים בתוספת מלח מועילים למחלות מפרקים; הגרגרים — לטיהור נשים, לחולי מעיים, דיזנטריה וכולרה. בשתייה ביין הם עוצרים שלשול. שורש מבושל ומונח מוציא דברים הנעוצים בגוף ומועיל ביותר לנקעים ולנפיחויות. עץ צינית הנטוע בבית או באחוזה מרחיק כשפים. פִּיתָגוֹרַס מוסר שמימיו קופאים באמצעות פרחו; וכן שמקל העשוי ממנו, אם נזרק על בעל חיים כלשהו, גם אם נפל לפניו מפני חולשת הזורק, מתקרב מעצמו עד מרחק אמה — כוח כה מיוחד מצוי בעץ. עשן עץ הַטַּקְסוּס ממית עכברים.

הטבע לא ברא את שיחי הפטל רק למעשי רע, ולכן גם נתן להם פירות, כלומר מזון אף לבני האדם. כוחם מייבש ומכווץ, והם מתאימים ביותר לחניכיים, לשקדים ולאיברי המין. הם פועלים נגד הנחשים המרושעים ביותר, הַהֶמוֹרוֹאִיס וְהַפְּרֶסְטֵר; הפרח או הפרי פועלים נגד עקרבים. הם מאחים פצעים בלי סכנת מורסה ומשתנים.

כותשים את גבעוליהם הרכים, סוחטים את המיץ ואחר כך מסמיכים אותו בשמש עד לסמיכות דבש. בשתייה או במריחה הוא נחשב תרופה יחידה במינה לתחלואי הפה והעיניים, לפולטי דם, לדלקת גרון, לרחם, לפי הטבעת ולחולי מעיים. לתחלואי פה מועילה גם לעיסת העלים; מורחים אותם על כיבים נוטפים ועל כל כיב בראש. כך או לבדם מניחים אותם על חולי לב, מתחת לשד השמאלי; וכן על הקיבה בכאביה ועל עיניים צונחות.

מטפטפים את המיץ גם לאוזניים. עם משחת שעווה ושמן ורדים הוא מרפא קוֹנְדִילוֹמוֹת. מרתח הגבעולונים ביין הוא תרופה מיידית לענבל. כשהגבעולים נאכלים לבדם כנצרים צעירים, או מבושלים ביין עפיץ, הם מחזקים שיניים מתנדנדות. הם עוצרים שלשול וזרימות דם ומועילים לדיזנטריה. מייבשים אותם בצל, כדי שאפרם לאחר שרפה יצמצם את הענבל. גם עלים מיובשים וכתושים נחשבים מועילים לכיבי בהמות.

הפירות הגדלים על שיחים אלה עשויים להפיק סְטוֹמָטִיקָה יעילה אף מזו של התות התרבותי. באותה תרכובת, או עם הִיפּוֹקִיסְתִיס ודבש בלבד, שותים אותם בכולרה, אצל חולי לב ונגד עכבישים. בין התרופות המכונות סְטִיפְּטִיקָה אין יעיל ממרתח שורש שיח הפטל נושא הפרי, המבושל ביין עד שנותר שליש; שוטפים בו כיבי פה ומחממים בו את פי הטבעת. כוחו כה גדול עד שהספוגים עצמם נעשים כאבן.

מין אחר של שיח פטל, שעליו גדל ורד, יוצר כדור הדומה לערמון והוא תרופה מצוינת לבעלי אבנים — דבר שונה מן הַקִינוֹרוֹדָה, שעליה נדבר בכרך הבא. לצמח זה קוראים קִינוֹסְבָּטוֹן, אחרים קִינָאפַנָקְס ואחרים נוֹיְרוֹסְפַּסְטוֹן. עלהו דומה לטביעת רגל אדם. הוא נושא גם אשכול שחור, שבגרגרו יש סיב; מכאן שכל הצמח נקרא נוֹיְרוֹסְפַּסְטוֹס. הוא שונה מן הצלף שהרופאים כינו קִינוֹסְבָּטוֹן. את תפרחתו המשומרת בחומץ אוכלים כתרופה לטחול ולנפיחויות. הסיב שלו, כשנלעס עם מַסְטִיכָה כיוסית, מנקה את הפה.

ורד שיח הפטל עם שומן חזיר מתקן קרחות. פירותיו עם שמן אוֹמְפַקְיוֹן צובעים שיער. את פרח התות אוספים בקציר; הפרח הלבן, בשתייה ביין, מועיל במיוחד לחולי דלקת קרום הריאה וכן לחולי מעיים. שורש התות,

המבושל עד שנותר שליש, עוצר שלשול ודם; מרתחו מחזק גם שיניים כששוטפים בו. באותו מיץ מחממים כיבים בפי הטבעת ובאיברי המין. אפר השורש מצמצם את הענבל.

שיח הפטל נקרא אִידָאִי מפני שֶׁבְּאִידָה אין גדל אלא הוא. הוא רך וקטן יותר, קניו דלילים וקוציו מזיקים פחות, והוא גדל בצל עצים. את פרחו מורחים עם דבש על דמעת עיניים ועל שושנה; ולבעלי תחלואי קיבה נותנים אותו לשתייה במים. בשאר הדברים הוא עושה את הפעולות שנזכרו לעיל.

בין מיני שיחי הפטל יש צמח שהיוונים קוראים רַמְנוּס. הוא לבנבן יותר, שיחי יותר, פורש ענפים וקוציו ישרים ולא מאונקלים כשל האחרים; עליו גדולים יותר. יש לו מין בר אחר, כהה יותר ואדמדם במידת מה, הנושא מעין נרתיקים. מבישול שורשו במים מכינים תרופה המכונה לִיקְיוֹן. הזרע מוציא את השליה. המין הלבנבן מכווץ יותר, מקרר ומתאים יותר למורסות ולפצעים. את עלי שני המינים, נאים או מבושלים, מורחים עם שמן.

מוסרים שֶׁלִיקְיוֹן משובח יותר נעשה מן הקוץ המכונה גם פִּירַקַנְתוֹן כִּירוֹנִי, מסוג שתיארנו בין עצי הודו, מפני שההודי נחשב משובח בהרבה. כותשים את הענפים והשורשים העליונים, שמרירותם רבה ביותר, ומבשלים במים בכלי נחושת שלושה ימים; אחר כך מוציאים את העץ ומבשלים שוב עד לסמיכות דבש. מזייפים אותו במיצים מרים, ואף במוהל זיתים ובמרת בקר. את קצפו ומעין 'פרח' שלו מוסיפים לתרופות עיניים.

בשאר המיץ מנקים את הפנים ומרפאים גרדת, זוויות עיניים אכולות וזרימות ישנות, אוזניים מוגלתיות, שקדים וחניכיים וכן שיעול. לבליעת כמות בגודל פול משתמשים בו לפליטת דם, או מורחים אם הדם זורם מפצעים. הוא מועיל

לסדקים, לכיבי איברי המין, לשפשופים, לכיבים טריים, מתפשטים ומרקיבים, ליבלות בתוך האף ולמורסות. נשים שותות אותו בחלב נגד הפרשות.

הַלִּיקְיוֹן ההודי נבדל בגושים שחורים מבחוץ ואדומים מבפנים; לאחר ששוברים אותם הם משחירים במהירות. הוא מכווץ מאוד ומר. הוא מועיל לכל אותם הדברים, אך בייחוד לתחלואי איברי המין.

יש הרואים גם בְּסַרְקוֹקוֹלָה 'דמעה' של שיח קוצני. היא דומה לאבקת לבונה, מתוקה אך בעלת חריפות מסוימת ודביקה כגומי. היא עוצרת הפרשות ונמרחת בעיקר על תינוקות. גם היא משחירה עם השנים; ככל שהיא לבנה יותר, היא טובה יותר.

עוד תרופה מפורסמת אחת חייבים אנו לרפואות העצים; היא מכונה אוֹפּוֹרִיקֶה. מכינים אותה לדיזנטריה ולתחלואי קיבה: בְּקוֹנְגְיוּס תירוש לבן מבשלים בחום מתון חמישה חבושים עם זרעיהם, חמישה רימונים, סֶקְסְטָארְיוּס פירות חוזרר, מידה שווה מן הקרוי רוּס סורי וחצי אוּנְקְיָה כרכום. מבשלים עד לסמיכות דבש. לאחר אלה נצרף את הדברים שהיוונים הפכו למסופקים, בשל שיתוף השמות, אם אכן עצים הם.

חַמָּדְרִיס היא עשב המכונה בְּלָטִינִית טְרִיקְסָגוֹ. יש שקראו לה כַּמַארוֹפּס ואחרים טֶאוּקְרִיָה. עליה בגודל עלי נענע, ובצבעם ובחלוקתם כעלי אלון — אחרים אומרים שהם משוננים, ושמהם הומצא המסור — ופרחה כמעט ארגמני. קוטפים אותה כשהיא מלאה מיץ במקומות סלעיים. בשתייה ובמשיחה היא יעילה מאוד נגד ארסי נחשים; וכן לקיבה, לשיעול ישן, לליחה הדבוקה בגרון, לקרעים, לעוויתות ולכאבי צלע.

היא מכלה את הטחול ומזרזת שתן ווסת. משום כך היא יעילה בראשית מיימת, כשמבשלים אגודה בגודל מטאטא־יד בשתי הֲימִינוֹת מים עד שנותר שליש. כותשים אותה גם במים ועושים לכסניות לאותם שימושים. עם דבש היא מרפאת מורסות פנימיות וכיבים ישנים או מזוהמים. מכינים ממנה גם יין לתחלואי חזה. מיץ העלים עם שמן מפזר עכירות עיניים; לתחלואי טחול נוטלים אותו בחומץ. משיחתה מחממת.

לְחַמַאֲיַדַפְנֵה ענף יחיד, באורך אמה בקירוב; עליה דקים מעלי דַפְנָה, וזרעה אדום וצמוד לעלים. כשהיא טרייה מורחים אותה לכאבי ראש; היא מצננת צריבות, ונשתה ביין לעוויתות מעיים. שתיית מיצָה מזרזת וסת ושתן, וכשהוא מונח בצמר הוא מסייע בלידה קשה.

לְחַמָלָאֲיָה עלים דומים לעלי זית — אך הם מרים וריחניים — והיא גדלה בסלעים ואינה עולה על גובה טפח. היא מטהרת את המעיים ומוציאה ליחה ומרה: מבשלים את העלים בשני חלקים לענה ושותים את המיץ עם דבש. הנחת העלים גם מנקה כיבים. אומרים שאם אדם קוטף אותה לפני זריחת השמש ואומר שהוא קוטפה נגד כתמים לבנים בעיניים, קשירתה לגוף מפזרת את הפגם; ובכל דרך שבה נאספה היא מועילה לעיני בהמות משא ומקנה.

לְכַמָסִיקֵה עלים כעלי עדשה, שאינם מתרוממים כלל מן הקרקע; היא גדלה במקומות יבשים וסלעיים. מיצָה מועיל לבהירות הראייה ונגד שטפי דם בעין, וכשהוא נמשח — לצלקות, עכירות וענניות בעין. כשהיא מונחת בבד פשתן היא משככת כאבי רחם. במשיחה היא מסירה גם יבלות מכל הסוגים. היא מועילה גם לקוצר נשימה בשכיבה.

הַכְּמַאיקִיסוֹס מוציא שיבולת כשל חיטה, יש לו כחמישה ענפים והוא עתיר עלים; כשהוא פורח אפשר לחשבו לסיגלית לבנה. שורשו דק. הסובלים מכאב מפרק הירך שותים את עליו, שלושה אוֹבּוֹלִים בשני קִיאָתוֹסִים יין, במשך שבעה ימים; המשקה מר מאוד. את הַכְּמֶלֵאוּקָה מכנים אצלנו פַּרְפוּגְיוּם או פַּרְפוּגְיוּם. היא גדלה לאורך נהרות ועליה כעלי צפצפה אך רחבים יותר. מניחים את שורשה על גחלי ברוש ושואפים את העשן דרך משפך נגד שיעול ישן.

הַכַּמְפֶּאוּקָה, הדומה בעליה לארזית, מיוחדת לכאבי חלציים ועמוד השדרה. העשב כַּמְקִיפַּרִיסוֹס, כשהוא נשתה ביין, חזק נגד ארסי כל הנחשים והעקרבים. אַמְפֶּלוֹפְּרָסוֹן גדל בכרמים, עליו כעלי כרשה וריח הגיהוק ממנו כבד; הוא יעיל נגד הכשות נחשים. הוא מזרז שתן ווסת, ועוצר פרצי דם מאיברי המין בשתייה ובהנחה. נותנים אותו גם לנשים לאחר לידה ונגד נשיכות כלב. גם הצמח המכונה סְטָכְיס דומה לכרשה, אך עליו ארוכים ורבים יותר, ריחו נעים וצבעו נוטה לצהוב. הוא מוציא את הווסת.

את הַקְלִינוֹפּוֹדִיוֹן יש המכנים קְלֵאוֹפִיקְטוֹן, אחרים זוֹפִירוֹנְטִיוֹן ואחרים אוֹקִימוֹאִידֵס. הוא דומה לקורנית, מסועף וגובהו טפח; במקומות הסלעיים היקף עליו העגול יוצר מראה של רגלי מיטה. שותים אותו נגד עוויתות, קרעים, השתנה מכאיבה והכשות נחשים; וכן את מיץ מרתחו.

עתה נצרף עשבים מופלאים אמנם אך ידועים פחות, ואת המפורסמים נדחה לספרים הבאים. אצלנו מכנים קָנְטוּנְקוּלוּס צמח שעליו דומים לברדסי מעילים והוא שרוע בשדות; היוונים מכנים אותו קְלֶמָטִיס. כוחו מצוין לעצירת המעיים ביין עפיץ. כשהוא כתוש ונלקח במשקל דינר אחד בחמישה קִיאָתוֹסִים

אוֹקְסִימֶל או מים חמים, הוא עוצר גם דם; ובאותה דרך הוא יעיל להוצאת השליה מן הנשים.

אולם לַיְוָנִים יש גם קְלֶמָטִידוֹת אחרות. אחת מהן מכנים אחדים אַאֶטִיטֶס, אחרים לַגֵינֶה ויש שקוראים לה סְקַמוֹנֶיָה דקה. ענפיה באורך רגל ועליהם רבים; הם דומים לעלי סְקַמוֹנֶיָה, אלא שהם שחורים וקטנים יותר. היא נמצאת בכרמים ובשדות. אוכלים אותה כירק עם שמן ומלח; היא משלשלת. לחולי דיזנטריה לוגמים אותה עם זרע פשתה ביין עפיץ.

מניחים את העלים עם קמח שעורה קלויה על דמעת עיניים, כשבד לח מונח מתחת. כשהם מונחים על נפיחויות בלוטות הם מביאים אותן לידי מוגלה, ואחר כך מרפאים אותן לחלוטין בתוספת שומן חזיר. עם שמן ירוק הם מרפאים גם טחורים, ועם דבש מסייעים לחולי שחפת. אכילתם גם מרבה חלב, וכשהם נמרחים על תינוקות הם מצמיחים שיער; אכילתם בחומץ מעוררת את תאוות המשגל.

יש קְלֶמָטִיס אחרת המכונה 'מצרית'. אחרים מכנים אותה דַפְנוֹאִידֶס ואחרים פּוֹלִיגוֹנוֹאִידֶס. עליה כעלי דַפְנֶה והיא ארוכה ודקה. כשהיא נשתה בחומץ היא יעילה נגד נחשים, ובמיוחד נגד אפעים.

מצרים מגדלת במיוחד גם את הָאָרוֹן, שעליו דיברנו בין הפקעות; מחלוקת גדולה מקשרת אותו לדרקונטיון, שכן אחדים אמרו שהם אותו צמח. גָלֶאוּקִיאַס הבחין ביניהם לפי הזריעה וקבע שהדרקונטיון הוא אָרוֹן בר. אחרים קראו לשורש אָרוֹן ולגבעול דְרָקוֹנְטְיוֹן; אחרים ראו בו צמח שונה לגמרי — אם אכן זהו הקרוי אצלנו דְרָקוּנְקוּלוּס. שורש הָאָרוֹן שחור, עגול לרוחב וגדול

בהרבה, עד שהוא ממלא את היד; שורש הַדְּרָקוּנְקוּלוּס אדמדם מעט ומפותל כנחש כרוך, ומכאן שמו.

יתר על כן, היוונים עצמם קבעו ביניהם הבדל עצום: הם מסרו שזרע הַדְּרָקוּנְקוּלוּס לוהט וצורב, וארסי עד כדי כך שעצם ריחו גורם הפלה לנשים הרות; ואילו את הָאָרוֹן שיבחו שבחים מופלאים. ראשית, במאכל העדיפו את הנקבה, מפני שהזכר קשה יותר ואיטי יותר בבישול;

הוא מנקה תחלואי חזה; כשהוא יבש ונזרה במשקה או נלקח במשחת ליקוק הוא מזרז שתן ווסת, וכך גם כשהוא נשתה בְּאוֹקְסִימֶל. לקיבה ולמעיים שיש בהם כיבים יש לשתותו בחלב כבשים. לשיעול נתנו אותו לאחר שנצלה באפר, עם שמן; אחרים בישלוהו בחלב כדי לשתות את המרתח. הניחו אותו מבושל על דמעת עיניים, וכן על חבורות ועל השקדים.

גְּלָאוּקִיאַס יצק אותו בשמן לטחורים ומרח אותו בדבש לנמשים. הוא שיבח אותו גם כתרופת־נגד לרעלים, ולחולי דלקת קרום הריאה ודלקת ריאות באותה דרך שבה נותנים אותו למשתעלים. זרע כתוש בשמן או בשמן ורדים הוא יצק לכאב אוזניים. דְּיוֹכֶס נתן למשתעלים, לסובלים מקוצר נשימה ומקוצר נשימה בשכיבה ולפולטי מוגלה לחם אפוי שקמח הָאָרוֹן עורב בו. דְּיוֹדוֹטוּס נתן אותו לחולי שחפת במשחת ליקוק מדבש ולתחלואי ריאה, ואף הניח אותו על עצמות שבורות.

כשהוא נמרח סביב איבר המין הוא מוציא את ולדות כל בעלי החיים. מיץ השורש עם דבש אַטִּיקִי מפזר עכירות עיניים ותחלואי קיבה; ציר השורש המבושל עם דבש מרפא שיעול. מיצו מרפא להפליא כיבים מכל הסוגים — בין שהם אוכלים, סרטניים או מתפשטים, ובין שהם פוליפים באף.

העלים, כשהם מבושלים ביין ובשמן, מועילים לכוויות. כשהם נלקחים במלח ובחומץ הם מרוקנים את המעיים; וכשהם מבושלים בדבש הם מועילים לנקעים. עלים טריים או יבשים עם מלח מועילים גם למפרקים הלוקים בשיגדון. הִיפּוֹקְרַטֵס הניח את שניהם עם דבש על הצטברויות. כדי להביא את הווסת די בשתי דְּרַכְמוֹת מן הזרע או מן השורש בשני קִיאָתוֹסִים יין. אותו משקה מוציא גם את השליה אם נשים אינן מתנקות לאחר הלידה. הִיפּוֹקְרַטֵס אף הניח את השורש עצמו.

אומרים שאכילתו מועילה גם בזמן מגפה. הוא מפזר שכרות. כשהוא נשרף הוא מבריח נחשים בריחו, ובמיוחד אפעים, או משכר אותם עד שהם נמצאים קהי חושים. נחשים בורחים גם ממי שנמשחו בארון עם שמן דַּפְנָה. משום כך סבורים שמועיל לשתותו ביין שחור נגד הכשות. מוסרים שגבינה נשמרת היטב ביותר בתוך עלי אָרוֹן.

את הַדְּרָקוּנְקוּלוּס שהזכרתי חופרים כשהשעורה מבשילה והירח מתמלא. נחשים בורחים מכל מי שנושא אותו. אומרים שהוא מועיל כל כך למוכשים כשהוא נשתה, וכוחו רב יותר אם אינו נוגע בברזל. מיצו מועיל גם לכאב אוזניים.

ואילו את הצמח שהיוונים מכנים דְּרָקוֹנְטִיוֹן הראו לי בשלוש צורות. האחת בעלת עלי סלק, אינה חסרת אשכול־פריחה ופרחה ארגמני; היא דומה לארון. אחרים הראו שורש ארוך, כאילו הוא מסומן ומחולק לפרקים, ובסך הכול שלושה גבעולים ועלים; הם הורו לבשלו בחומץ נגד הכשות נחשים. בתיאור השלישי היה העלה גדול מעלה קרנית והשורש דמוי קנה; לדבריהם היו בו

קשרים ופרקים כמספר שנותיו, ומספר עליו היה זהה. אלה נתנו אותו ביין או במים נגד נחשים.

יש גם אָרִיס, הגדל באותה מצרים ודומה לארון, אלא שהוא קטן יותר ועליו קטנים יותר, ובייחוד שורשו; ואף על פי כן השורש מגיע לגודל זית גדול. הוא לבן ומוציא שני גבעולים, ואילו מין אחר מוציא רק אחד. שני המינים מרפאים כיבים נוטפים, וכן כוויות וּפִיסְטוּלוֹת, אם מחדירים את התכשיר. כשהם מבושלים במים, נכתשים בשמן ורדים ונמרחים, הם עוצרים כיבים אוכלים. אך מיוחס להם פלא עצום אחד: נגיעה באיבר המין של כל בעל חיים ממין נקבה מביאה אותו לאבדון.

הַמִּירְיוֹפִילוֹן, שאצלנו מכונה מִילְיפּוֹלְיוּם, הוא גבעול רך הדומה לשומר ובעל עלים רבים, ומכאן שמו. הוא גדל בביצות ומועיל מאוד לפצעים עם חומץ. שותים אותו לקושי בהשתנה, לתחלואי שלפוחית, לקוצר נשימה ולמי שנפלו מגובה. הוא יעיל מאוד גם לכאבי שיניים. בְּאֶטְרוּרְיָה מכנים בשם זה עשב דק הגדל בכרי מרעה, שעלים דמויי שערות יוצאים מצדי גבעולו. הם טוענים שהוא מצוין לפצעים, ושגידי בקר שנחתכו במחרשה מתאחים ומתחברים מחדש אם מוסיפים לו שומן חזיר.

לְקָסָאוּדוֹבוּנְיוֹן עלים כעלי לפת; הוא שיחי וגובהו טפח, והמין המשובח ביותר גדל בְּבָרְתִים. נגד עוויתות מעיים, השתנה מכאיבה וכאבי צלע ואזור הסרעפת שותים חמישה או שישה מענפיו.

הַמִּירִיס, שיש המכנים מִירִיזָן ואחרים מִירָה, דומה מאוד לרוש בגבעול, בעלים ובפרח, אלא שהיא קטנה ודקה יותר ואינה בלתי נעימה למאכל. עם יין היא מניעה וסת ומזרזת לידה. אומרים ששתייתה מועילה בזמן מגפה. כשהיא

ניתנת במרק היא מסייעת גם לחולי שחפת. היא מעוררת תיאבון ומשככת נשיכות עכבישי־פלנקס. מיצָה, לאחר שהושרתה שלושה ימים במים, מרפא גם כיבים בפנים או בראש.

לְאוֹיְנוֹבְּרֵכֵס עלים כעלי עדשה אך ארוכים מעט יותר, פרח אדמדם ושורש קטן ודק. היא גדלה סביב מעיינות. כשהיא מיובשת כאבקה ונזרית ביין לבן היא מפסיקה השתנה מכאיבה ועוצרת את המעיים. מיצָה, כשנמשחים בו עם שמן, מעורר זיעה.

מאחר שהבטחנו לדבר על עשבים מופלאים, ראוי לומר דבר־מה גם על עשבי הכישוף — שהרי מה מופלא מהם? הראשונים שפרסמו אותם בעולמנו היו פִּיתָגוֹרַס וְדֶמוֹקְרִיטוֹס, שהלכו בעקבות האמגושים. פִּיתָגוֹרַס מוסר שֶׁקּוֹרַקְסִיָה וְקָלִיקְיָה מקפיאות מים; לא מצאתי שהן נזכרות אצל מחברים אחרים, ואף אצלו אין עליהן דבר נוסף.

אותו מחבר מכנה צמח אחד מִינְיָאדָה ובשם אחר קוֹרִינְתְיָה. לדבריו, הכשת נחש נרפאת מיד אם מחממים אותה במיץ מרתחו במים; אך אם אותו מיץ נשפך על העשב, מי שידרכו עליו או יותזו בו במקרה מתים מוות שאין לו מרפא. טבע הרעל מפלצתי לחלוטין, פרט לכך שהוא פועל נגד רעלים.

פִּיתָגוֹרַס מכנה אַפְרוֹקְסִיס עשב ששורשו קולט אש ממרחק, כדרך הנפט שעליו דיברנו בין פלאי הארץ. הוא גם מוסר שאם מחלות כלשהן פגעו בגוף אדם בזמן פריחת הכרוב, אף לאחר שנרפאו הן מזכירות את עצמן בכל פעם שהכרוב פורח; וכן אם החלו בזמן פריחת הדגן, הרוש או הסיגלית, הן נוהגות באותו אופן.

איני מתעלם מכך שאחדים מייחסים את הספר הזה שלו לרופא קְלֵאַמְפּוֹרוֹס; אולם המסורת העיקשת ועתיקת היומין תובעת אותו לְפִיתָגוֹרָס. עצם הדבר מעניק סמכות לספרים: אם אדם אחר סבר שעבודת חקירתו ראויה לאותו איש. שהרי מי יאמין שֶׁקְּלֵאַמְפּוֹרוֹס עשה זאת, כאשר פרסם חיבורים אחרים גם בשמו שלו?

לעומת זאת מוסכם שֶׁהַכִּירוֹקְמֵטָה הם מעשי דֶמוֹקְרִיטוֹס. אך כמה מפלצות גדולות עוד יותר מוסר בהם אותו האיש, שהיה אחרי פִּיתָגוֹרָס הלהוט ביותר אחר האמגושים! למשל, הָאַגְלָאוֹפוֹטִיס, שקיבלה את שמה מהשתאות בני האדם מצבעה המופלא; היא גדלה בין אבני השיש של ערב בצד הַפַּרְסִי, ולכן מכונה גם מַרְמָרִיטִיס. האמגושים משתמשים בה כאשר הם רוצים לזמן את האלים.

אַכֶּמֶנִיס, שצבעה כענבר והיא גדלה חסרת עלים בָּטָרַדַסְטִילִיס שבהודו: כשמשקים בה ביין את הנאשמים, הם מתוודים בעינויים על הכול בתוך חזיונות שונים של אלוהויות. הוא מכנה אותה גם הִיפּוֹפוֹבַס, מפני שסוסות נזהרות ממנה במיוחד.

תֵּאוֹמְבְּרוֹטִיוֹן גדלה שלושים סְכֵיְינִים מן הַכּוֹאַסְפֵּס, דומה בדגמיה לטווס וריחה משובח. מלכי פרס שותים אותה נגד כל תחלואי הגוף; בשל היציבות היא מכונה גם סֶמֶנְיוֹן, על שם הוד רוממותה. אחר כך הוא מזכיר אַדָמַנְטִיס אחרת, ילידת ארמניה וְקַפָּדוֹקְיָה; כשמקרבים אותה לאריות הם מתהפכים על גבם ופוערים פה ברפיון. סיבת שמה היא שאי־אפשר לכתשה. אַרְיֵאנִיס גדלה בארץ הָאַרְיֵאנִים וצבעה כאש; אוספים אותה כשהשמש במזל אריה. עצים שנמשחו בשמן נדלקים במגעה.

כאשר הַתֶּרְיָאוֹנֶרְקָה הגדלה בְּקַפָּדוֹקְיָה וּבְמִיסְיָה מצויה, כל חיות הבר נעשות קהות חושים ואינן מתאוששות אלא אם מזים עליהן שתן צבוע. הָאֶתְיוֹפִּיס גדלה בְּמֶרוֹאֶה ולכן מכונה גם מֶרוֹאִיס; עליה כעלי חסה, וכשהיא נשתה ביין־דבש היא מועילה ביותר לחולי מיימת. הָאוֹפִיוּסָה גדלה בְּאֶלֶפַנְטִינֵה שבאותה אתיופיה; צבעה כחלחל ומראיה קשה. שותיה רואים לנגד עיניהם אימת נחשים ואיומיהם, עד שהם ממיתים את עצמם מפחד; משום כך כופים על מחללי קודש לשתותה. יין תמרים פועל נגדה.

תַּלַסָּאֶגְלִי נמצאת סמוך לנהר הָאִינְדוּס, ולכן מכונה גם פּוֹטַמָאוּגִיס. שותיה יוצאים מדעתם מחזיונות פלאיים העומדים לנגד עיניהם. תֵּאַנֶגְלִיס גדלה בלבנון שבסוריה, בהרי דִּיקְטֵה שֶׁבִּכְרֵתִים, בבבל ובשושן שֶׁבְּפָרַס; האמגושים השותים אותה מתנבאים. גֶלוֹטוֹפִילִיס גדלה בְּבַקְטְרִיָה וסביב הַבּוֹרִיסְתֶנֶס. אם שותים אותה עם מור ויין, מראות שונים מופיעים ואין סוף לצחוק עד ששותים גרעיני צנובר עם פלפל ודבש ביין תמרים.

הֶסְטִיאַטֵרִיס נקראת בְּפָרַס על שם סעודות בצוותא, מפני ששמחים בה; היא מכונה גם פְּרוֹטוֹמֶדְיָה, מפני שבאמצעותה משיגים את הבכורה אצל המלכים; קַסִיגְנֶטָה, מפני שהיא גדלה עם עצמה ולא עם שום עשב אחר; וגם דִיוֹנִיסוֹנִימְפָּדָה, מפני שהיא מתאימה ליין בדרך מופלאה. הוא מכנה הֶלִיאַנְתֶס צמח הגדל באזור תֶמִיסְקִירָה ובהרי החוף של קִילִיקְיָה, שעליו כעלי הדס. האמגושים ומלכי פרס נמשחים בו לאחר שבושל בשומן אריה בתוספת כרכום ויין תמרים, כדי שהגוף יהיה נעים למראה; משום כך הוא מכונה גם הֶלִיוֹקְלִיס.

הֶרְמֵסְיָאס הוא שמו, אצל אותו מחבר, לא לעשב אלא לתרכובת להולדת ילדים יפים וטובים: גרעיני צנובר כתושים עם דבש, מור, כרכום ויין תמרים,

ואחר כך מוסיפים תֵאוֹמְבְּרוֹטְיוֹן וחלב. הוא מורה להורים לעתיד לשתות אותה לפני ההולדה ולאחר ההתעברות, וליולדות — בזמן שהן מזינות את הוולד; כך, לדבריו, נעשים הילדים מצוינים בנפש ובמראה ובעלי סגולות טובות. הוא מוסר גם את שמות הכישוף של כל אלה.

אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, תלמידו, הוסיף על אלה את העשב אַייְסְכִינוֹמָנָה, מפני שעליו מתכווצים כשיד מתקרבת; עשב אחר, קְרוֹקִיס, שבמגעו מתים עכבישי־פלנקס; קְרֶטֵאוּאַס הוסיף את אוֹנוֹתֵרִיס, שהזייתה ביין משככת את פראיותם של כל בעלי החיים; ולא מכבר התפרסם בכתיבה המלומדת הָאֲנַאקַמְפְּסֶרוֹטָה, שעצם נגיעתה מחזירה אהבות שאבדו אפילו בשל שנאה. די בכך שנגענו עד כאן בדוגמאות הנודעות של עשבי האמגושים; על אחרים נדבר במקום מתאים יותר.

מחברים רבים הזכירו את אֶרִיפְיָה. בעשב זה מצויה בתוך שיבולת שועל חיפושית הרצה מעלה ומטה ומשמיעה קול של גדי, ומכאן שמו. מוסרים שאין דבר טוב ממנו לקול. עשב הצמר, כשהוא ניתן לכבשים בצום, מרבה חלב. גם הַלַקְטוֹרִיס מוכר באותה מידה לפשוטי העם; הוא מלא חלב, שטעימתו מעוררת הקאות. יש אומרים שזהו אותו עשב, ואחרים שהוא דומה לצמח המכונה 'צבאי', מפני שכשהוא מונח בשמן הוא מרפא בתוך חמישה ימים כל פצע שנעשה בברזל.

גם הַסְטָרְטִיוֹטֵס מפורסם אצל היוונים, אך הוא גדל רק במצרים ובהצפת הנילוס. הוא דומה לְאַאִיזוֹאוֹן, אלא שעליו גדולים יותר. הוא מקרר להפליא ומרפא פצעים כשהוא נמרח בחומץ; וכן אש קודש ומקומות המתמגלים. כשהוא נשתה עם לבונת־זכר הוא עוצר להפליא דם הזורם מן הכליות.

מוסרים שעשב שצמח על ראש פסל, אם אוספים אותו אל פיסת בגד של אדם וקושרים בחוט אדום, משכך מיד כאב ראש. כל עשב שנאסף מפלגים או מנהרות לפני זריחת השמש בלי שאיש יראה את האוסף, ונקשר לזרוע שמאל בלי שהחולה יֵדע מהו, נחשב מונע קדחת שלישונית. עשב הלשון גדל סביב מעיינות. שורשו, כשהוא נשרף ונכתש עם שומן חזירה — ויש המוסיפים שעליה להיות שחורה ועקרה — מתקן קרחות אם נמשחים בו בשמש.

אם משליכים כברה על הסף, קוטפים את העשבים הבולטים בתוכה וקושרים אותם לנשים הרות, הם מזרזים לידה. עשב הגדל מעל ערמות זבל בכפר, כשהוא נשתה במים, נחשב יעיל ביותר נגד דלקת גרון. עשב שלידו כלבים מטילים שתן, אם עוקרים אותו בלי שייגע בברזל, מרפא נקעים במהירות רבה.

כבר תיארנו את עץ הָרוּמְפּוֹטִינוּם בין העצים התומכים בגפנים. לידו, במקום שאין גפן, גדל עשב שֶׁהַגְּאלִים מכנים רוֹדְרוּם. גבעולו מחולק לפרקים כענף תאנה; עליו כעלי סרפד, לבנבנים באמצעם ועם הזמן מאדימים כולם; פרחו כסוף. כשהוא כתוש עם שומן חזיר ישן בלי שייגע בברזל, הוא מצוין נגד נפיחויות, חום והצטברויות. מי שנמשח בו יורק שלוש פעמים לימינו. אומרים שהתרופה יעילה יותר אם שלושה אנשים משלושה עמים מושחים אותו ימינה.

העשב המכונה 'חסר־הכבוד' אפור, נראה כרוזמרין, עטוי כעין אשכול ובראשו קרקפת. ממנו עולים ענפים אחרים הנושאים ראשים משלהם; משום כך כינו אותו חסר־כבוד, מפני שהילדים מתנשאים מעל ההורה. אחרים סברו שכך נקרא מפני ששום בעל חיים אינו נוגע בו.

כשכותשים אותו בין שתי אבנים הוא מתחמם ומפיק מיץ המצוין נגד דלקת גרון, אם מערבים חלב ויין. מוסרים דבר מופלא: הטועמים ממנו לעולם אינם נתקפים במחלה הזאת. לכן נותנים אותו גם לחזירים; ואלה המסרבים לבלוע תרופה זו מתים מן המחלה. יש הסבורים שעופות מניחים ממנו בקניהם, וכך גוזליהם הטורפים מזון בתאווה אינם נחנקים.

את הצמח מכנים 'מסרק וֶנוּס' בשל דמיונו לשיני מסרק; שורשו, כשהוא כתוש עם חלמית, מוציא כל דבר שננעץ בגוף. הצמח המכונה אֶקְסֶדוּם משחרר מתרדמה. עשב נוֹטִיָה מוכר בבתי המלאכה של הבורסקאים בשמות שונים במקומות שונים; מצאתי ששתייתו ביין או בְּפוֹסְקָה נחשבת יעילה ביותר נגד עקרב.

היוונים מכנים עשב אחד פִילַנְתְרוֹפּוֹן, בשנינות, מפני שהוא נדבק לבגדים. זר ממנו המונח על הראש משכך כאבי ראש. ואילו הלפה המכונה קָנַרְיָה, כשהיא כתושה עם לחך וּמִילִיפּוֹלְיוּם ביין, מרפאה גידולים סרטניים, אם מסירים את התחבושת מדי שלושה ימים. היא מרפאה גם חזירים אם חופרים אותה בלי ברזל ומוסיפים לשוקת שממנה ישתו, או לחלב ויין. יש המוסיפים שהחופר צריך לומר: זהו העשב אַרְגָּמוֹן, שֶׁמִּינֶרְווָה גילתה כתרופה לחזירים שטעמו ממנו.

יש שאמרו שֶׁטּוֹרְדִילוֹן הוא זרע הַסִּילִיס, ואחרים שהוא עשב בפני עצמו שכונה גם סִירָאוֹן. לא מצאתי שנמסר עליו דבר מלבד שהוא גדל בהרים; כשהוא שרוף ונשתה הוא מביא וסת ומעודד פליטות מן החזה, ושורשו יעיל עוד יותר. שתיית שלושה אוֹבּוֹלִים ממיצו מרפאה את הכליות; ומוסיפים את שורשו גם לרטיות מרככות.

הדשא עצמו, מן העשבים הנפוצים ביותר, זוחל בפרקים המחלקים את גבעולו, ומפרקים אלה ומקצהו הוא שולח שוב ושוב שורשים חדשים. בשאר העולם עליו הולכים ומתחדדים; רק בְּפַרְנָסוֹס הם דומים לעלי קיסוס, והוא מסתעף שם בצפיפות רבה מבכל מקום אחר ופרחו ריחני ולבן. אין עשב החביב יותר על בהמות משא, בין שהוא ירוק ובין שיובש לחציר והוזה במים לפני נתינתו.

מוסרים שבפרנסוס אף אוספים את מיצו בשל שפעתו; מיץ זה מתוק. בשאר הארצות משמש במקומו מרתח לאיחוי פצעים; גם העשב הכתוש עצמו עושה כן ומגן על הפצעים מדלקת. מוסיפים למרתח יין ודבש, ויש המוסיפים גם לבונה, פלפל ומור — כל אחד בכמות של שליש; אחר כך מבשלים שוב בכלי נחושת לשם טיפול בכאבי שיניים,

ובדמעת עיניים. השורש המבושל ביין מרפא עוויתות מעיים, קושי בהשתנה וכיבים בשלפוחית, ושובר אבנים. הזרע מזרז שתן בעוצמה רבה יותר, ועוצר את המעיים והקאות. יש לו סגולה מיוחדת נגד נשיכות דרקונים. יש המורים לעטוף בצמר שחור שמנוני תשעה פרקים, מצמח אחד או משניים או שלושה המצטרפים למספר זה, כתרופה לנפיחויות בלוטות או לגושים דלקתיים.

על המלקט להיות בצום; עליו ללכת כך לביתו של האדם הנעדר שאותו הוא מבקש לרפא, וכשהלה מגיע לומר שלוש פעמים שהוא נותן תרופה בצום לאדם בצום; אחר כך עליו לקשור אותה לגופו ולעשות זאת במשך שלושה ימים. עשב ממיני הדשא שיש לו שבעה פרקים נקשר לראש ביעילות רבה נגד כאבים. יש המורים נגד ייסורי השלפוחית לשתות לאחר הרחצה מרתח דשא ביין, שבושל עד מחצית הכמות.

יש המכנים בשם 'דשא קוצני' שלושה מינים. כאשר בראשו עד חמישה קוצים, מכנים אותו דַקְטִילוֹן. כורכים אותם, מכניסים לנחיריים ומוציאים כדי לעורר דימום. במין שני, הדומה לְאַאִיזוֹאוֹן, משתמשים עם שומן חזיר לדלקת סביב הציפורניים, לְפָּטֶרִיגְיוֹנִים בציפורניים ולמצב שבו הבשר גדל לתוך הציפורן; גם אותו מכנים דַקְטִילוֹן, מפני שהוא מרפא אצבעות.

מין שלישי של דַקְטִילוּס, דק, גדל בחורבות קירות או על רעפים. כוחו צורב והוא עוצר כיבים מתפשטים. דשא הכרוך סביב הראש עוצר זרימת דם מן האף. מוסרים שהמין הגדל לצד הדרכים באזור בבל ממית גמלים.

סמכותה של החילבה אינה פחותה. מכנים אותה טֶלִיס, אחרים קַרְפּוֹס, אחדים בּוּקֶרָס ואחרים אַגוֹקֶרָס, מפני שזרעה דומה לקרניים קטנות; אצלנו היא נקראת סִילִיקְיָה. כבר לימדנו במקומו כיצד לזורעה. כוחה לייבש, לרכך ולפזר. מיץ המרתח מסייע לתחלואי נשים רבים — בין התקשות, נפיחות או התכווצות של הרחם: מחממים בו, יושבים בתוכו וגם החדרתו מועילה.

הוא מצמצם קשקשת בפנים. כשהמרתח מעורב בְּנַטְרוֹן ומונח מבחוץ הוא מרפא את הטחול; וכך גם כשהוא מבושל בחומץ. מרתחו מועיל בדרך דומה לכבד. דִיוֹקְלֵס נתן לנשים המתקשות ללדת אַצָטָבּוּלוּם מזרעו, כתוש בתשעה קִיאָתוֹסִים תירוש מבושל, כדי שישתו שליש; אחר כך הורה להן להתרחץ בחמים, ובזמן שהזיעו במרחץ נתן שוב מחצית מן הנותר, ומיד לאחר המרחץ את השאר — כעזרה עליונה.

אותו רופא החדיר קמח חילבה שבושל עם שעורה או זרע פשתה במי דבש נגד ייסורי הרחם, וגם הניח אותו על הבטן התחתונה. הוא טיפל בצרעת ובנמשים בקמח מעורב בכמות שווה של גופרית, לאחר שהכין את העור תחילה בְּנַטְרוֹן;

הוא מרח אותו פעמים רבות ביום ואסר למשוח בשמן. תֵאוֹדוֹרוֹס ערב בחילבה רבע כמות שחליים מנוקים וחומץ חריף מאוד נגד צרעת.

טִימוֹן נתן לשתייה, כדי להביא את הווסת, חצי אַצָטַבּוּלוּם זרע חילבה עם תשעה קִיאָתוֹסִים תירוש מבושל ומים. אין ספק שמרתחה מועיל מאוד לרחם ולמעיים שיש בהם כיבים, כשם שהזרע מועיל למפרקים ולאזור הסרעפת. אם מבשלים אותו עם חלמית ואחר כך מוסיפים יין־דבש, שתייתו משובחת לפני כל דבר אחר לרחם ולמעיים; שכן אפילו אדי המרתח מועילים מאוד. מרתח זרע החילבה גם מתקן ריח רע מבתי השחי. הקמח מסיר במהירות קשקשת עבה ודקה מן הקרקפת עם יין וְנַטְרוֹן.

כשהקמח מבושל במי דבש בתוספת שומן חזיר הוא מרפא את איברי המין; וכן גוש דלקתי, נפיחות ליד האוזן, שיגדון בכף הרגל, שיגדון ביד, מפרקים ובשר הנפרד מן העצמות. כשהוא נלוש בחומץ הוא מועיל לנקעים. מורחים אותו גם על הטחול לאחר שבושל בחומץ ובדבש בלבד. כשהוא נלוש ביין הוא מנקה גידולים סרטניים, ואחר כך, בתוספת דבש, מרפא אותם לגמרי. נוטלים גם מרק מן הקמח לכיב בחזה ולשיעול ממושך: מבשלים עד שהמרירות נעלמת ואחר כך מוסיפים דבש. עתה יתוארו העשבים המפורסמים עצמם.

תולדות הטבע, ספר עשרים וחמישה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים וחמישה

עצם תהילת העשבים שעליהם נדבר עתה — שהאדמה מולידה אותם לרפואה בלבד — מביאה את הנפש להתפעל מטיפולם ומחריצותם של הקדמונים. דבר לא נותר אצלם בלי ניסיון ובדיקה, ודבר מועיל לא הוסתר אחר כך מרצונם להועיל לדורות הבאים. ואילו אנו מבקשים להסתיר ולדכא את הדברים שהם עמלו עליהם, ולגזול מן החיים אפילו את טובתם של אחרים.

כך ודאי נוהגים מי שיודעים דברים מעטים: הם מטמינים אותם מתוך קנאה באחרים, והימנעות מללמד איש משמשת להם סמכות של ידענות. כה רחוקים מנהגינו מהמצאת דברים חדשים ומהרחבת החיים; וכבר זמן רב נחשב זה למעשה הגדול ביותר של הכישרונות — שמעשיהם הטובים של הקדמונים יאבדו בתוך כל אדם ואדם. ואילו, הֶרְקוּלֵס עדי, תגליות יחידות העלו אנשים למניין האלים, ובכל מקרה הבהירו את חייהם של כולם בכינויי עשבים הנושאים את שמם, כה בנדיבות משיבה ההנצחה טובה.

טיפולם אינו מפליא באותה מידה בדברים הנענים לזריעה או מזמינים למאכל. הם חקרו גם פסגות הרים בלתי עבירות, כל בדידות נסתרת וכל סיב של הארץ;

מצאו מה כוחו של כל שורש ולאילו שימושים מתאימים חוטי העשבים, ואף הפכו צמחים שבהמות ארבע־רגליים אינן נוגעות בהם לאמצעי בריאות.

בני עמנו, החוטפים בשקיקה כל תועלת ומעלה, חגגו זאת פחות מן הראוי. הראשון, וזמן רב היחיד, היה אותו מַרְקוּס קָאטוֹ, מורה כל האומנויות הטובות; גם הוא נגע רק במעט צמחים, אך לא השמיט רפואת בקר. אחריו ניסה זאת רק אדם נכבד אחד, גָּאיוּס וַלְגִיוּס, שנודע בהשכלתו; חיבורו אל אַוגוּסְטוּס האלוהי לא הושלם, וגם הקדמתו נפתחה ביראת קודש: הלוואי שהוד מעלתו של אותו פְּרִינְקֶפְּס ירפא תמיד את כל רעות האדם.

לפניהם חיבר אצלנו, ככל שמצאתי, פּוֹמְפֵּיוּס לֶנָאיוּס בלבד, משוחררו של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול; ומכאן אני מסיק שבאותה עת הגיעה הידיעה הזאת לראשונה לבני עמנו. שהרי מִיתְרִידָטֵס, הגדול במלכי דורו, שאותו הביס פּוֹמְפֵּיוּס, היה לפי הראיות — ולא רק לפי שמועתו — האדם החרוץ ביותר לפניו בשמירת חייו.

רק הוא הגה לשתות רעל מדי יום לאחר שנטל תחילה תרופות, כדי שעצם ההרגל יעשה אותו בלתי מזיק; הוא הראשון שהמציא מיני נוגדי רעלים, ואחד מהם עוד נושא את שמו. הוא המציא ערבוב דם ברווזות פונטיות בנוגדי רעלים, מפני שהן חיות מרעל. קיימים חיבורים שהקדיש לו אַסְקְלֵפִיאָדֵס, הנודע באומנות הרפואה, כאשר מִיתְרִידָטֵס הזמינו מרומא והוא שלח לו במקומו הוראות. ידוע שרק הוא מכל בני התמותה דיבר בעשרים ושתיים לשונות, ובחמישים ושש שנות מלכותו לא פנה באמצעות מתורגמן לאיש מן העמים הכפופים לו.

הוא אפוא, לצד יתר גדולת כישרונו, חקר במיוחד את הרפואה ודרש מכל נתיניו — שהיו חלק גדול מן העולם — לברר כל פרט. הוא הותיר בארכיונו מחברת של מחקרים אלה, דוגמאות ותוצאות בין סודותיו. פּוֹמְפֵּיוּס השתלט על כל שלל המלוכה וציווה על משוחררו לֶנָאיוּס, איש אומנות הדקדוק, להעבירם ללשוננו; וכך הועיל אותו ניצחון לחיי האדם לא פחות משהועיל למדינה.

מלבדם מסרו דברים המחברים היוונים שכבר הזכרנו במקומותיהם, ובהם קְרַטוּאָס, דְיוֹנִיסְיוּס וּמֶטְרוֹדוֹרוֹס, בשיטה מפתה ביותר אך כזו שכמעט אינה מלמדת אלא את קושי העניין. הם ציירו את דמויות העשבים וכתבו מתחתיהן את השפעותיהם. אך הציור עצמו מתעתע בשל ריבוי הצבעים, ובייחוד כשהוא מתחרה בטבע; והוא מתנוון מאוד ברשלנות המעתיקים. יתרה מזו, אין די לצייר כל צמח בגיל אחד, שכן הוא משנה את פניו בארבע עונות השנה.

לכן מסרו האחרים את הצמחים במילים; מקצתם לא ציינו אפילו את המראה והסתפקו לרוב בשמות עירומים, משום שנראה די להראות את הכוחות וההשפעה למי שרוצים לחפש. גם ההכרה בהם אינה קשה. לנו לפחות נפל בחלקנו, מלבד מעטים מאוד, לראות את שאר הצמחים בהדרכת אַנְטוֹנְיוּס קַסְטוֹר, בעל הסמכות העליונה באומנות הזאת בדורנו. ביקרנו בגנו שבו גידל רבים מהם, כשהוא כבר בן יותר ממאה שנים ולא ידע כל חולי בגופו, ואף הזקנה לא ערערה את זיכרונו או את כוחו. אין דבר שהעת העתיקה התפעלה ממנו יותר.

כבר מזמן נמצאה שיטה המנבאת את שעותיהם — ולא רק את ימיהם ולילותיהם — של ליקויי השמש והירח. ובכל זאת נמשכת בקרב חלק גדול מן העם האמונה שהדבר נגרם בכשפים ובעשבים, ושזו אומנותן האחת של נשים

העולה בכוחה. ואכן, אילו ארצות לא מילאו בסיפורים קוֹלְכִיס, מֵדֵיאָה ואחרות, ובראשן קִירְקָה האיטלקית, שאף נמנתה עם האלים?

מכאן, לדעתי, נולד הדבר שֶׁאַייְסְכִילוֹס, מן העתיקים במשוררים, מסר שאיטליה מלאה בכוח עשבים; ורבים אמרו כך על קִירְקָאיי, שבה התגוררה קִירְקָה. טיעון גדול לכך מתקיים עד היום אצל הַמַּרְסִים, עם שנולד מבנה, שכן ידוע שהם מאלפי נחשים. הוֹמֵרוֹס, ראשון אבות הלימוד והעתיקות, מרבה במקום אחר להתפעל מִקִּירְקָה, אך ייחס את תהילת העשבים למצרים — אף שבאותה עת עדיין לא התקיימה מצרים המושקית הזאת, שנוצרה אחר כך מסחף הנהר.

מכל מקום, הוא מספר שאשת המלך נתנה לְהֶלֶנָה שלו עשבים מצריים רבים, ובהם הנפנתס המפורסם, המביא שכחת עצב וסליחה — וראוי היה שֶׁהֶלֶנָה תשקה בו את כל בני התמותה. הראשון מכל הידועים בזיכרון שמסר דברים מדוקדקים יותר על עשבים היה אוֹרְפֵאוּס. אחריו מוּסָאיוּס וְהֶסְיוֹדוֹס — כבר אמרנו עד כמה התפעלו מעשב הפוליון. אוֹרְפֵאוּס וְהֶסְיוֹדוֹס גם המליצו על הקטרות.

הוֹמֵרוֹס מהלל בשמותיהם גם עשבים אחרים, שאותם נתאר במקומותיהם. אחריו היה פִּיתָגוֹרַס, המפורסם בחוכמתו, הראשון שחיבר ספר על השפעותיהם וייחס את גילויים ומוצאם לְאַסְקְלֵפְיוּס ובכלל לאלים בני האלמוות. גם דֶמוֹקְרִיטוֹס חיבר ספר, לאחר ששניהם נדדו אל הַמַּאגִים של פרס, ערב, אתיופיה ומצרים. העת העתיקה נדהמה כל כך מן הדברים האלה עד שאישרה אף דברים שלא ייאמנו.

קְסַנְתוֹס, מחבר דברי הימים, מוסר בספרו הראשון שגור דרקון שנהרג הושב לחיים בידי הורהו בעשב שהוא מכנה בָּאַלִיס, ושבאותו עשב הושב לבריאות טילון, שהדרקון הרגו. וגם יוּבָּה מוסר שֶׁבַּעֲרָב הושב אדם לחיים בעשב. דֶמוֹקְרִיטוֹס אמר — וְתֵאוֹפְרַסְטוֹס האמין — שיש עשב שבמגעו מזנק מן העץ יתד שתקעו בו רועים, לאחר שציפור הביאה אותו, כפי שסיפרנו. גם אם אין הדברים האלה ראויים לאמון, הם ממלאים התפעלות ומכריחים להודות שנותר הרבה מן האמת שאינו ידוע.

מכאן אני רואה שרבים סבורים שאין דבר שאי אפשר לעשות בכוח העשבים, אך כוחם של רובם אינו ידוע. בין אלה היה הֶרוֹפִילוֹס, הנודע ברפואה, שמספרים שאמר כי יש צמחים שאולי מועילים אפילו כשדורכים עליהם. מכל מקום נצפה שפצעים ומחלות נעשים דלקתיים כשמגיעים אנשים שעשו דרך ברגליהם.

זו הייתה הרפואה העתיקה, שעברה כולה אל הלשון היוונית. הסיבה שאין מכירים צמחים רבים יותר היא שאנשי השדה וחסרי ההשכלה מנסים אותם, שכן רק הם חיים ביניהם; נוסף לכך, המון הרופאים הזמין מסיר את הדאגה לחפש. לתגליות רבות אף חסרים שמות, כמו העשב שהזכרנו בטיפול בתבואה ושידוע לנו שאם טומנים אותו בפינות השדה שום עוף אינו נכנס. הסיבה המבישה ביותר לנדירות הידע היא שאפילו היודעים אינם רוצים להראותו, כאילו יאבד מהם מה שמסרו לאחרים. נוסף לכך דרך הגילוי אינה ודאית: לעיתים מקרה מגלה, ולעיתים — אם אומר את האמת — אל.

עד השנים האחרונות הייתה נשיכת כלב שוטה חשוכת מרפא, מביאה פחד מים ותיעוב כל משקה. לא מכבר ראתה בחלום אמו של חייל במשמר

הפרטוריאני שעליה לשלוח לבנה לשתייה את שורש ורד־הבר המכונה קינורודון, שמראהו מצא חן בעיניה יום קודם לכן בסבך. הדבר אירע בלטניה, חלק מספרד הסמוך ביותר, ובמקרה הגיע מכתב האם המבקשת שיציית לחלום בדיוק כשהחייל החל לפחד מן המים בעקבות הנשיכה. הוא ניצל מעבר לכל תקווה, וכך גם כל מי שניסה אחר כך עזרה דומה.

לפני כן ייחסו המחברים לקינורודון תרופה אחת בלבד: הספוגית הגדלה בין קוציו, שאפרה עם דבש ממלא קרחות בראש בשיער. באותו חבל ארץ הכרתי לאחרונה, בשדהו של מארחי, צמח שזה עתה התגלה ונקרא דְרָקוּנְקוּלוּס: גבעול בעובי אגודל ועליו כתמים רבגוניים כשל צפעים. סיפרו שהוא תרופה נגד כל הנשיכות. הוא שונה מן הצמחים בעלי אותו שם שתיארנו בספר הקודם, וצורתו אחרת.

פלא אחר בו: הוא מגיח מן האדמה עם תחילת התנשלות הנחשים באביב, לגובה שתי רגליים בערך, ושב ומסתתר באדמה יחד עמם; וכל עוד הוא נסתר אין נחש נראה. גם אם לא עשה דבר מלבד להזהיר מראש ולהראות את זמן הסכנה, די היה במתנת טבע מועילה זו.

לא רק חיות יכולות להזיק, אלא לעיתים גם מים ומקומות. כאשר גֶּרְמָנִיקוּס קיסר קידם את מחנהו בגרמניה מעבר לריינוס, באזור החוף היה מעיין יחיד של מים מתוקים. שתייתם גרמה, בתוך שנתיים, לנשירת השיניים ולהתרופפות מפרקי הברכיים. הרופאים כינו את המחלות סטומקאקה וסקלוטירבה. לעזרה נמצא צמח המכונה בְּרִיטָנִיקָה, שנחשב מועיל לא רק לגידים ולמחלות הפה אלא גם לדלקות גרון ונגד נחשים. עליו מאורכים ושחורים ושורשו שחור.

מיצו נסחט גם מן השורש. את הפרח מכנים ויבונס; לפי המסורת, אם קוטפים אותו לפני שנשמע רעם ובולעים אותו, הוא מבטיח הגנה מפחד דלקת גרון במשך שנה שלמה. הַפְּרִיסִים, עם שהיה אז נאמן ובארצו היה המחנה, הראו את הצמח. אני מתפלא על סיבת שמו, אלא אם ייחסוהו לבריטניה משום שחופיה סמוכים מעבר לאוקיינוס. ודאי שלא נקרא כך משום שגדל שם בשפע, שהרי בריטניה הייתה אז עדיין חופשית.

פעם שררה גם שאיפה לאמץ צמחים בשמות המגלים, כפי שנראה שעשו מלכים. כה גדול נחשב הדבר — לגלות עשב ולסייע לחיים. כיום אולי יימצא מי שיחשוב אף את טיפולנו הזה לקל־ערך; עד כדי כך גם הדברים הנוגעים לבריאות מוכתמים בעיני המותרות. ובכל זאת ראוי לחגוג בראש ובראשונה את מחברי הצמחים שמגליהם ידועים, לאחר שנחלק את השפעותיהם לפי סוגי המחלות.

בהרהור הזה עולה הרחמים על גורל האדם: מלבד המקרים והמוצאות וכל מה שממציאה כל שעה מחדש, אלפי מחלות מאיימות על כל בן תמותה. כמעט ייראה טיפשי להבחין אילו מהן החמורות ביותר, שכן לכל אדם מחלתו שלו, והנוכחית, נראית האכזרית ביותר. ובכל זאת ניסיון הדורות פסק שהייסורים הקשים ביותר הם של אבנים הנוטפות משלפוחית השתן; אחריהם של הקיבה; ובמקום השלישי כאבי הראש. כמעט רק בגללם מביאים אנשים על עצמם מוות.

אני אכן מתפלא שהיוונים תיארו גם עשבים מזיקים — ולא רק רעלים, שכן תנאי החיים הוא שלעיתים המוות משמש נמל אף לטובים ביותר. מַרְקוּס וָארוֹ

מוסר שֶׁסֶרְוִיוּס קְלוֹדְיוּס, פרש רומי, נאלץ בשל עוצמת כאבי השיגדון למשוח את רגליו ברעל, ומאז איבד באותו חלק גוף כל תחושה וגם כל כאב.

אך איזו הצדקה הייתה לתאר צמחים המשבשים את הדעת, הורגים עוברים ועושים דברים דומים רבים? אני איני מתאר חומרים מפילים ואף לא שיקויי אהבה, בזוכרי שֶׁלוּקוּלוּס, המצביא המהולל ביותר, מת משיקוי אהבה; ולא פלאים מאגיים אחרים, אלא במקום שיש להיזהר מפניהם או להפריכם, ובראש ובראשונה לגנות את האמונה בהם. די יהיה בעבודתי, ויותר מן הדרוש ייעשה למען החיים, אם אתאר את הצמחים המועילים... שהתגלו אחר כך.

המפורסם בצמחים, כפי שמעיד הוֹמֵרוֹס, הוא זה שלדעתו נקרא בפי האלים מולי; הוא מייחס את גילויו לְמֶרְקוּרְיוּס ואת הצגתו נגד הכשפים החזקים ביותר. מוסרים שכיום הוא גדל סביב פֶּנֵאוּס ובקילנה שֶׁבְּאַרְקַדְיָה, במראה ההומרי: שורש עגול ושחור בגודל בצל, ועלה כחצב; ואין קושי לחפור אותו.

המחברים היוונים ציירו את פרחו צהוב, אף שֶׁהוֹמֵרוֹס כתב שהוא לבן. מצאתי רופא מומחה לעשבים שאמר שהוא גדל גם באיטליה, ושבימי סתיו אחדים מביאים אותו מְקַמְפַּנְיָה. הוא נחפר בקושי בין סלעים, ושורשו באורך שלושים רגל; ואף כך לא הוצא בשלמותו אלא נשבר.

אחרי המולי הסמכות הגדולה ביותר שייכת לצמח המכונה דּוֹדֶקַתֵאוֹן, שאותו ממליצים הוד כל האלים. מוסרים ששתייתו במים מטפלת בכל המחלות. שבעה עלים לו, דומים מאוד לחסה, והם יוצאים משורש צהוב.

הפאוניה היא העתיקה ביותר בגילויה ושומרת את שם המגלה. אחדים מכנים אותה פַּנְטוֹרוֹבוֹן ואחרים גְּלִיקִיסִידָה. גם זו אחת הקשיים, שאותו צמח נקרא

במקומות שונים בשמות שונים. היא גדלה בהרים מוצלים; גבעולה בין העלים בגובה ארבע אצבעות, ובראשו ארבעה או חמישה ראשים כאגוזים יווניים. בתוכם זרע רב, אדום ושחור. היא נחשבה מטפלת גם בהתעללויות הַפָּאוּנִים בשינה. מורים לעקרה בלילה, שכן אם הנקר של מַרְס יראה את החופר, הוא יתקוף את עיניו כדי להגן עליה.

פָּנֶקֵס מבטיח בעצם שמו תרופות לכל המחלות. מיניו רבים וגילוים מיוחס לאלים. אחד מכונה אסקלפיון, וְאַסְקְלֵפְיוּס קרא על שמו לבתו פנאקיה. מיצו נקרש כמיץ הַפֶּרוּלָה שתיארנו, ושורשו עבה־קליפה ומלוח. לאחר עקירתו חובה דתית למלא את הבור במיני דגן שונים, ככפרה לאדמה.

כבר לימדנו בין החומרים הזרים היכן וכיצד מכינים אותו ומה המין המועדף. המובא ממקדוניה מכונה בוקוליקון, מפני שרועי בקר אוספים את המיץ הנובע מאליו; הוא מתנדף מהר מאוד. גם בשאר המינים נפסל במיוחד החומר השחור והרך, שכן זה סימן שזויף בשעווה.

מין שני מכונה הֵרַקְלִיוֹן ומספרים שֶׁהֶרְקוּלֶס גילה אותו. אחרים מכנים אותו אוריגנום הֶרַקְלֵאוֹטִי או אוריגנום בר, משום שהוא דומה לָאוֹרִיגָנוּם; שורשו חסר שימוש, ועל אותו אוריגנום כבר דיברנו. פָּנֶקֵס שלישי מכונה כירוניון על שם מגלהו. עליו דומה לחומעה אך גדול ושעיר יותר; פרחו זהוב ושורשו קטן. הוא גדל במקומות שמנים. פרחו יעיל ביותר, ולכן משתמשים בו יותר מבמינים שלעיל.

מין רביעי של פָּנֶקֵס, שגם אותו גילה כִירוֹן, מכונה קֶנְטָאוּרִיוֹן וגם פרנקאון, משום שהמחלוקת על גילויו הביאה לייחוסו למלך פַּרְנָקֵס. זורעים אותו; עליו ארוכים משל האחרים ומשוננים. את שורשו הריחני מייבשים בצל ומוסיפים

ליין לשם ריח. אחדים עשו לו שני מינים נוספים: אחד בעל עלה חלק ואחר דק יותר.

גם הֲרַקְלִיוֹן סידריון נתגלה בידי הֶרְקוּלֵס. גבעולו דק, גובהו ארבע אצבעות, פרחו אדום כדם ועליו כעלי כוסברה. הוא נמצא ליד אגמים ונהרות ונחשב מטפל ביעילות רבה בכל פצעי הברזל. גם הָאַמְפֶּלוֹס המכונה כירוניה, שכבר הזכרנו בין הגפנים, היא תגלית כִּירוֹן; וכך כבר דיברנו על העשב שגילויו מיוחס לְמִינֶרְוָה.

לְהֶרְקוּלֵס מייחסים גם את הצמח המכונה אַפּוֹלִינָרִיס, ואצל אחרים אַלְטֶרְקוּם, וביוונית היוסקיאמוס. כמה מינים לו: אחד בעל זרע שחור, פרחים כמעט ארגמניים וגביע קוצני, הגדל בְּגָלַטְיָה; המין הרגיל לבנבן ושיחי יותר, וגבוה מן הפרג; זרע המין השלישי דומה לזרע איריון. כולם גורמים שיגעון וסחרחורת.

המין הרביעי רך, פלומתי ושמן מן האחרים, זרעו לבן והוא גדל בחופים. אותו קיבלו הרופאים, וגם את בעל הזרע האדמדם. לעיתים הזרע הלבן מאדים אם לא הבשיל; אז פוסלים אותו. ממילא אין קוטפים שום מין לפני שהתייבש. טבעו כטבע היין, ולכן הוא פוגע בדעת ובראש. משתמשים בזרע עצמו או במיץ הנסחט ממנו; סוחטים בנפרד גם מן הגבעולים והעלים. משתמשים אף בשורש — רפואה פזיזה לחלוטין, לדעתי.

שהרי ידוע שאפילו העלים משחיתים את הדעת אם שותים יותר מארבעה. ... הקדמונים נתנו אותם ביין, בסברם שהם מגרשים קדחת. מן הזרע מכינים, כפי שאמרנו, שמן; אף הזלפתו לאוזניים מערערת את הדעת. ובאופן מופלא מסרו תרופות למי ששתו אותו, כאילו היה רעל, ובו בזמן מסרו אותו עצמו כתרופה. עד כדי כך אין קץ לניסויים בכל דבר, שהם מכריחים אפילו רעלים להועיל.

לינוזוסטיס, או פַּרְתֶנְיוֹן, נתגלה בידי מָרְקוּרְיוּס. משום כך רבים מן היוונים מכנים אותו הֶרְמוּ פּוּאה, ואילו אצלנו הכול מכנים אותו מָרְקוּרְיאָלִיס. שני מינים לו, זכר ונקבה, והנקבה חזקה יותר. גבעולו אמה אחת, ולעיתים הוא מסועף בראשו; עליו צרים מעלי האוקימום. בפרקים ... מצויות חיקי־עלים חלולים רבים וצפופים. הזרע תלוי מן הפרקים: אצל הנקבה הוא רב, ואילו אצל הזכר הוא ניצב סמוך לפרקים, מועט, קצר ומפותל; זרע הנקבה חופשי ולבן. עלי הזכרים כהים יותר ועלי הנקבות לבנים יותר.

שורשו מיותר, דק מאוד. שני המינים גדלים בשדות מעובדים שבמישור. מופלאה המסורת על שניהם: צמח הזכר, כך אמרו, גורם שייוולדו זכרים, והנקבה — שייוולדו נקבות; הדבר קורה אם מיד לאחר ההתעברות שותים את המיץ ביין־צימוקים, או אוכלים את העלים מבושלים בשמן ובמלח, או חיים בחומץ. אחדים מבשלים את הצמח בכלי חרס חדש עם הֶלְיוֹטְרוֹפְיוֹן ועם שתיים או שלוש שיבולים, עד שהתערובת מסמיכה.

מורים לתת לנשים את המרתח, וגם את הצמח עצמו כמזון, במשך שלושה ימים החל ביום השני של הווסת; ביום הרביעי, לאחר הרחצה, עליהן להזדווג. הִיפּוֹקְרַטֵס הרבה מאוד בשבח שני המינים לצורכי נשים, אך שום רופא אינו מכיר כיום את דרך השימוש הזאת. הוא הניח אותם על הרחם עם דבש או עם שמן ורדים, אירוסים או שושנים; וכן השתמש בהם להנעת הווסת ולהוצאת השליה. לדבריו הם משיגים אותה תוצאה גם בשתייה וברחיצה חמה. הוא הזליף את המיץ לאוזניים מצחינות ומרח ביין ישן על הבטן.

הוא הניח את העלים על דלקות עיניים; ובמקרה של השתנה בטיפות ושל מחלות שלפוחית השתן נתן את המרתח עם מור ולבונה. לשחרור המעיים, גם

בזמן קדחת, מבשלים מלוא חופן בשני סָקְסָטָאִרים של מים עד מחצית הכמות; שותים בתוספת מלח ודבש, והדבר נחשב בריא יותר אם בושל עם פרסת חזיר או עם תרנגול. לשם טיהור הגוף סברו אחדים שיש לתת את שני המינים, או לבשלם עם חלמית. הם מנקים את החזה ומוציאים מרה, אך מזיקים לקיבה. את שאר שימושיהם נמסור במקומותיהם.

גם אֲכִילֵס, תלמידו של כִּירוֹן, גילה צמח שבו טיפל בפצעים — ולכן הוא מכונה אַכִילֵאָה — ומסופר שריפא בו את טֶלֶפוֹס. אחרים אומרים שהוא גילה לראשונה את הירוקת, המועילה מאוד לְאַסְפָּלָנְיוֹת; משום כך הוא מצויר כשהוא מנער אותה מעל חוד חניתו בחרבו אל פצע טֶלֶפוֹס. אחרים גורסים שהשתמש בשתי התרופות. אחדים מכנים גם את הצמח הזה פָּנָקֵס הֶרַקְלֵיאָה, אחרים סִידֵרִיטִיס, ואצלנו — מילפוליה. גבעולו אמה אחת, מסועף, ומלמטה הוא עטוי עלים קטנים מעלי שומר.

אחרים מודים אמנם שהצמח ההוא מועיל לפצעים, אך אומרים שהאכילאה האמיתית היא בעלת גבעול כחלחל, גובהו רגל וללא ענפים, והוא עטוי מכל עבר, בסדר נאה, עלים עגולים יחידים. אחרים מתארים גבעול מרובע, ראשים כשל מרוביום ועלים כשל אלון; בצמח זה אף מאחים, לדבריהם, עצבים שנחתכו. אחרים מונים גם סִידֵרִיטִיס הגדלה בכתלים וריחה רע כשהיא נכתשת.

יש עוד סִידֵרִיטִיס הדומה לזו, אך עליה לבנים ושמנים יותר, גבעוליה רכים והיא גדלה בכרמים. אחרים מתארים צמח בגובה שתי אמות, בעל ענפים דקים ומשולשים, עלה של שרך על עוקץ ארוך וזרע כשל סלק; כל הצמחים

האלה נחשבים מצוינים לפצעים. אצלנו מכנים את בעל העלה הרחב ביותר סקופאה רגיאה. הוא נחשב מטפל בדלקות גרון של חזירים.

גם טאוקרוס גילה באותו דור את הטאוקריון, שאחדים מכנים הֶמְיוֹנְיוֹן. הוא שולח גבעולים דקים דמויי קנים, עליו קטנים, הוא גדל במקומות טרשיים וטעמו עפיץ. לעולם אינו מוציא פרח או זרע. הוא נחשב מטפל בטחול, ומוסכם שכך נתגלה: כאשר השליכו עליו קרביים, הוא נדבק לטחול ורוקן אותו.

משום כך אחדים מכנים אותו ספלניון. מספרים שחזירים שאכלו את שורשו נמצאו חסרי טחול. אחרים מכנים באותו שם צמח מסועף בענפים כשל אזוב ועלים כשל פול, ומורים לאספו בשעת פריחתו — עד כדי כך אין הם מטילים ספק שהוא פורח. הם משבחים במיוחד את הצמחים מהרי קִילִיקְיָה וּפִיסִידְיָה.

שמו של מֶלַמְפּוֹס נודע באמנויות הניחוש. על שמו מכונה מין אחד של הֶלְבּוֹרוֹס מלמפודיון. אחרים מוסרים שרועה בעל אותו שם גילה אותו, לאחר שהבחין שעיזיו מתרוקנות כשאכלו ממנו, ושבחלב שלהן ריפא את בנות פְּרוֹיטוֹס משיגעונן ... משום כך ראוי לדון יחד בכל מיניו.

שני המינים העיקריים הם לבן ושחור. רוב המחברים מוסרים שאפשר להבחין ביניהם רק בשורשים; אחרים אומרים שגם עלי השחור דומים לעלי דולב, אך קטנים וכהים יותר ושסועים ליותר אונות, ואילו עלי הלבן דומים לעלים בראשית צמיחתו של סלק, וגם הם כהים יותר ואדמדמים בגב העורקים. לשניהם גבעול בגובה טפח, דמוי פרולה ועטוף קליפות־בצל, ושורש מצויץ כשל בצל. ההלבורוס השחור ממית סוסים, בקר וחזירים; משום כך הם נשמרים ממנו, אך אוכלים את הלבן. מוסרים שעונת איסופו היא בזמן הקציר.

ההלבורוס הלבן גדל בשפע רב ביותר בהר אוֹיטָה, ושם נמצא המובחר ביותר, במקום אחד סביב פִּירָה. השחור גדל בכל מקום, אך המשובח יותר נמצא בהר הֶלִיקוֹן, הר המצטיין גם בצמחים אחרים. מבין מיני הלבן מעדיפים אחרי זה של אוֹיטָה את הַפּוֹנְטִי; במקום השלישי את האלאטי, שלפי המסופר גדל בין גפנים; ובמקום הרביעי את הפרנסי, המזויף בהלבורוס איטולי מן האזור הסמוך. את ההלבורוס השחור שבאלה מכנים מלמפודיון; בו גם מעשנים בתים ומטהרים אותם, וגם מזים אותו על בהמות, בליווי תפילה טקסית.

גם איסוף השחור נעשה בטקס דתי קפדני יותר. תחילה מקיפים אותו בחרב; אחר כך האיש העומד לקטפו פונה מזרחה ומתפלל שהאלים ירשו לו לעשות זאת, ומשגיח במעוף הנשר. הנשר, כך אמרו, נוכח לרוב בזמן הקטיף; ואם עף סמוך, זהו אות שהקוטף ימות באותה שנה. גם את הלבן אין קל לאסוף, שכן הוא מכביד מאוד על הראש, אלא אם כן אוכלים שום לפני כן, לוגמים יין מפעם לפעם וחופרים במהירות.

את השחור מכנים אחרים אנקימון ואחרים פּוֹלִירִיזוֹן. הוא מרוקן כלפי מטה, ואילו הלבן גורם הקאה; וכך, לפי המסורת, הם מוציאים את גורמי המחלות. לפנים נחשב החומר נורא, ואחר כך נעשה השימוש בו שכיח כל כך, שרבים נטלו אותו שוב ושוב לשם לימודיהם, כדי לתפוס בחריפות רבה יותר את הדברים שהגו בהם. מסופר שֶׁקֶרְנֵאַדֵס עשה זאת כשעמד להשיב לכתבי זֵנוֹן ...

... וגם אצלנו ידוע שֶׁדְּרוּסוּס, המהולל בין הַטָּרִיבּוּנִים העממיים — שכל פשוטי העם עמדו והריעו לו לפני כולם, ואילו האופטימטים האשימו אותו במלחמת בעלות הברית — נרפא מן המחלה הקומיטיאלית בתרופה הזאת באי אַנְטִיקִירָה. שם נוטלים אותה בבטיחות הרבה ביותר, משום שכפי שאמרנו

מערבים בה ססמואידס. איטליה מכנה אותה וֶראטְרוּם. אבקת שני המינים, כשהיא לעצמה או מעורבת בשורש הקטן שבו, כפי שאמרנו, מכבסים צמר, גורמת עיטוש; ושניהם גם משרים שינה.

בוחרים את השורשים הדקים ביותר, הקצרים, הכרותים כביכול, מן החלק התחתון; שכן החלק העליון, העבה ביותר ודומה לבצל, ניתן רק לכלבים לשם הרקתם. הקדמונים בחרו שורש שקליפתו בשרנית ככל האפשר, כדי להוציא ממנו את הליבה הדקה יותר. הם עטפו אותה בספוגים לחים, ולאחר שתפחה ביקעו אותה במחט לאורכה; אחר כך ייבשו את הסיבים בצל והשתמשו בהם. כיום נותנים כך את הענפים היוצאים מן השורש, כשקליפתם עבה ככל האפשר. הטוב ביותר הוא זה שטעמו חריף, צורב ופולט אבק כששוברים אותו. מוסרים שכוחו נשמר שלושים שנה.

ההלבורוס השחור נחשב מטפל בשיתוק, בשיגעון, במיימת כשאין קדחת, בשיגדון ישן ובמחלות מפרקים. לפי המסורת הוא מוציא מן המעיים מרה, ליחות ונוזלים. לשם ריכוך קל של המעיים נתנו לכל היותר דְּרַכְמָה אחת, ובמנה מָתוֹנָה — ארבעה אוֹבּוֹלִים. אחדים ערבבו גם סְקַמּוֹנְיָה, אך מלח נחשב בטוח יותר. כשהוא ניתן בכמות רבה במזון מתוק הוא מביא סכנה. ברחיצה חמה בו ייחסו לו פיזור ערפל הראייה.

משום כך היו גם שמרחו אותו כתוש על העיניים. הוא נחשב מבשיל ומנקה גידולי צוואר, מורסות והתקשויות; ועל נצרים הניחוהו והסירוהו ביום השלישי. עם קשקשת נחושת וְסַנְדָרָקָה הוא נחשב מסיר יבלות. הניחו אותו על בטנם של חולי מיימת עם קמח שעורה ויין. בליחות של צאן ובהמות משא טיפלו, לפי המסורת, בהעברת זרד דרך האוזן ובהוצאתו למחרת באותה שעה;

ובגרדת של הולכי־על־ארבע השתמשו בו עם לבונה, שעווה וזפת, או עם שמן־זפת.

הֶלְבּוֹרוֹס לבן נחשב משובח אם הוא מעורר עיטוש במהירות הרבה ביותר, אך הוא נורא הרבה יותר מן השחור, בייחוד אם קוראים על ההכנות שנקטו הקדמונים לקראת שתייתו: נגד צמרמורות, תחושות חנק, כוח שינה שבא שלא בעתו, שיהוקים או עיטושים שאין להם סוף, התרופפות הקיבה, הקאה שמתאחרת או נמשכת מדי, מועטה מדי או מרובה מדי. שכן נהגו לתת חומרים אחרים לעידוד הקאה, ולהוציא את ההלבורוס עצמו בתרופות או בחוקנים, ולעיתים קרובות אף לאחר הקזת דם מן הווריד.

ואפילו כשהטיפול מצליח, הוא נורא בגלל צבעי ההקאה השונים, המעקב אחר המעיים אחרי ההקאה, הסדרת הרחצות והטיפול בגוף כולו. לכל אלה קדמה אימה גדולה בשל השמועה, שכן מוסרים שבשר מתכלה אם מבשלים אותו עם הֶלְבּוֹרוֹס. אך פגם אצל הקדמונים היה שמחמת פחדים אלה נתנו ממנו מעט מדי, אף שככל שנוטלים יותר הוא פורץ מן הגוף מהר יותר.

תֶּמִיסוֹן נהג לתת שתי דְּרַכְמוֹת ולא יותר; הבאים אחריו נתנו גם ארבע, בעקבות שבחו המהולל של הֶרוֹפִילוֹס, שהשווה את ההלבורוס למצביא אמיץ: לאחר שעורר את כל אשר בפנים, הוא עצמו יוצא בראש. עוד נמצא דבר מופלא: כפי שאמרנו, גוזרים אותו במספריים ומנפים; הקליפה נשארת ומרוקנים אותה, ואילו הליבה נופלת. ליבה זו, כשנותנים אותה לאחר טיהור מופרז, עוצרת את ההקאות.

גם כשהטיפול מצליח יש להיזהר שלא לתת אותו ביום מעונן, שכן מתעוררים כאבים שאין לעמוד בהם. אין ספק שיש לתת אותו בקיץ ולא בחורף. יש להכין

את הגוף שבעה ימים מראש במזונות חריפים ובהימנעות מיין; ביום הרביעי והשלישי — בהקאות; וביום שלפני — בהימנעות מארוחת ערב. נותנים את הלבן גם במשקה מתוק, אך מתאים ביותר בעדשים או בדייסה. לאחרונה מצאו דרך להחדיר הֶלְבּוֹרוֹס לצנונים חתוכים ולסגור אותם שוב כדי שהכוח יעבור אליהם, וכך לתת אותו מרוכך. הוא מתחיל לצאת לאחר כארבע שעות; כל הפעולה מסתיימת בשבע שעות.

בדרך זו הוא מרפא, כפי שאמרנו, מחלת נפילה, סחרחורת, מלנכוליה, שיגעון, טירוף, פילנות לבנה, נגעי צרעת, צפדת, רעד, שיגדון, מיימת בראשיתה והתנפחות תופית בראשיתה, תחלואי קיבה, עוויתות קינויות, אִישְׁיאַס, קדחות של ארבעה ימים שאינן נפסקות בדרך אחרת, שיעול ישן, נפיחויות וכאבי מעיים חוזרים.

אוסרים לתת אותו לזקנים ולילדים; לבעלי גוף או נפש רכים ונשיים; לרזים או עדינים; ולנשים פחות מאשר לגברים. כן אוסרים על פחדנים, על בעלי כיב או נפיחות באיברי החזה והבטן, ובייחוד על פולטי דם או בעלי פצע מסוכן בצד. כשהוא מונח חיצונית הוא מרפא את הגרון; במריחה עם שומן חזיר מלוח — התפרצויות ליחה ומורסה ישנה. בתערובת סולת הוא ממית עכברים. הַגַּאלִים מושחים בו חצים לציד, ואומרים שלאחר שחותכים סביב הפצע הבשר נעשה רך יותר. גם זבובים מתים כשהלבן נכתש ומפוזר עם חלב. באותו חומר מתקנים כינמת.

קְרֶטָאוּס ייחס לְמִיתְרִידָטֵס עצמו עשב אחד וקרא לו מִיתְרִידָטִיָה. יש לו שני עלים מן השורש הדומים לעלי אַקַנְתוֹס, וגבעול ביניהם הנושא פרח ורוד.

לֵנָאוּס ייחס לו עשב אחר, סְקוֹרְדוֹטִיס או סקורדיון, שנרשם לדבריו ביד המלך עצמו. גובהו אמה, גבעולו מרובע ומסועף, ועליו דומים לעלי אלון ומכוסים פלומה. הוא נמצא בְּפוֹנְטוֹס במישורים דשנים ולחים וטעמו מר. יש גם מין אחר, שעליו רחבים יותר והוא דומה לנענת בר. לשני המינים שימושים רבים, לבדם ובתרופות־נגד מורכבות.

יש הקוראים לפולמוניה פילטאיריה, על שם תחרות המלכים על גילויה; וְהַקַּפָּדוֹקִים קוראים לה כיליודינמיה. שורשה עבה, ענפיה דקים, ובראשיהם תלויים אשכולות זרע שחור; בשאר תכונותיה היא דומה לפיגם וגדלה בהרים.

גם האופטוריה נושאת סמכות מלכותית. גבעולה מעוצה, שחחרחר, שעיר, גובהו אמה ולעיתים יותר; העלים ערוכים במרווחים, דומים לעלי חמשן או קנבוס, חתוכים בקצותיהם לחמישה חלקים, כהים ואף הם פלומתיים. השורש חסר שימוש. שתיית הזרע ביין מסייעת באופן מיוחד לחולי דיזנטריה.

אומרים שֶׁכִּירוֹן נרפא בְּקֶנָטָאוּרְיוֹן כאשר, בשעה שאירח את הֶרַקְלֵס וטיפל בכלי נשקו, נפל חץ על רגלו; משום כך יש המכנים אותו כירוניון. עליו רחבים ומוארכים ושוליהם משוננים. מן השורש עולים גבעולים צפופים בגובה שלוש אמות, מפרקיים, ובראשיהם ראשים כראשי פרג. השורש עצום, אדמדם, רך ושביר, אורכו עד שתי אמות, מלא מיץ, מר ובו מתיקות מסוימת.

הוא גדל בגבעות ובקרקע דשנה; המשובח ביותר בְּאַרְקַדְיָה, בְּאֵלִיס, בְּמֶסֵנְיָה, בפולואה ובליקאיון, אך הוא גדל גם באלפים ובמקומות רבים אחרים. בְּלִיקְיָה אף מכינים ממנו לִיקְיוֹן. כוחו בפצעים כה גדול, עד שמוסרים שאם מבשלים עמו בשר הוא מתאחה. משתמשים בשורש; לאלה שיפורטו נותנים לשתות

שתי דְּרַכְמוֹת בלבד: אם יש חום — כתוש במים, ולאחרים — ביין. גם מיץ השורש המבושל מרפא מחלות חום.

יש קֶנְטָאוּרְיוֹן אחר המכונה לפטון, בעל עלים זעירים. יש המכנים אותו ליבדיון, מפני שהוא גדל סמוך למעיינות. הוא דומה לאורגנו אך עליו צרים וארוכים יותר; גבעולו זוויתי, גובהו טפח והוא שיחי; פרחו כפרח לִיכְנִיס, ושורשו דק וחסר שימוש. כוחו במיץ. את העשב עצמו אוספים בסתיו, ואת המיץ מפיקים מן העלווה. יש החותכים את הגבעולים, משרים שמונה־עשר יום ואז סוחטים. בני עמנו קוראים לקנטאוריון זה 'מרת הארץ' בגלל מרירותו הקיצונית; הַגַּאלִים קוראים לו אקסקום, מפני שבשתייה הוא מוציא דרך המעיים את כל התרופות הרעות מן הגוף.

הַקֶּנְטָאוּרִיס השלישית מכונה טֶרְיוֹרְכִיס. נדיר שהחותך אותה אינו פוצע את עצמו. היא מפרישה מיץ דמוי דם. תֵּאוֹפְרַסְטוֹס מוסר שעוף הַטֶּרְיוֹרְכִיס, מין נץ, מגן עליה ותוקף את האוספים, ומכאן שמה. חסרי הניסיון מבלבלים את כל המינים האלה ומייחסים אותם למין הראשון.

העשב קְלִימֶנוֹס נקרא על שם מלך. עליו כעלי קיסוס, הוא מסועף, גבעולו חלול ומוקף מפרקים, ריחו כבד וזרעו כזרע קיסוס; הוא גדל במקומות בר והרריים. בהמשך נאמר אילו מחלות הוא מרפא בשתייה, אך כאן יש לציין שבעודו מרפא הוא גם גורם עקרות בשתייה, אפילו לגברים. היוונים אמרו שהוא דומה ללחך, גבעולו מרובע ונרתיקי הזרע שזורים זה בזה כזרועות תמנון. גם המיץ משמש, וכוחו העיקרי בקירור.

הגנטיאנה נתגלתה בידי גֶּנְטִיוּס מלך הָאִילִירִים. היא גדלה בכל מקום, אך המשובחת ביותר בְּאִילִירְיָה. עלה כעלה המילה אך בגודל עלה חסה; גבעולה

רך, עוביו כאגודל, חלול וריק, עטוי עלים במרווחים, ולעיתים גובהו שלוש אמות. השורש גמיש, שחחרחר, חסר ריח, והוא מצוי בשפע בהרים מימיים למרגלות האלפים. משתמשים בשורש ובמיץ. טבע השורש מחמם, אך אסור לנשים הרות לשתותו.

גם לִיסִימַכוֹס גילה צמח השומר את שמו, וְאֶרָסִיסְטָרָטוֹס הילל אותו. עליו ירוקים כעלי ערבה, פרחו סגול, והוא שיחי ובעל ענפים זקופים וריח חריף. הוא גדל במקומות מימיים. כוחו כה גדול, שאם מניחים אותו על עול של בהמות משא המסוכסכות זו עם זו, הוא מרסן את תוקפנותן.

גם נשים ביקשו לעצמן תהילה זו. ביניהן אַרְטֶמִיסְיָה, אשת מָאוּסוֹלוֹס, שאימצה את העשב שנקרא קודם פַּרְתֶנְיס. יש הסבורים שנקרא על שם אַרְטָמִיס אִילִיתְיָה, מפני שהוא מרפא במיוחד תחלואי נשים. הוא שיחי כלענה, אך עליו גדולים ושמנים יותר.

שני מינים לְאַרְטֶמִיסְיָה: האחד גבוה יותר ובעל עלים רחבים; האחר עדין, עליו דקים והוא גדל רק סמוך לים. יש המכנים באותו שם צמח הגדל בפנים הארץ, בעל גבעול יחיד, עלים זעירים ושפע פרחים המתפרצים כשהענב מבשיל; ריחו אינו בלתי נעים. יש המכנים אותו בּוֹטְרִיס ואחרים אַמְבְּרוֹסְיָה; מין כזה גדל בְּקַפָּדוֹקְיָה.

מוסרים שהנימפאה נולדה מִנִּימְפָּה שמתה מקנאה בְּהֶרַקְלֵס; משום כך יש המכנים אותה הרקלאון ואחרים רופלון, על שם שורשה הדומה לאלה. עוד אומרים שמי ששתו אותה שנים־עשר יום מאבדים את כוח המשגל ואת הזרע. המשובחת ביותר גדלה בְּאוֹרְכוֹמֶנוֹס ובמרתון. הַבּוֹיאוֹטִים קוראים לה מלון ואוכלים את זרעה.

היא גדלה במקומות מימיים, ולה עלים גדולים על פני המים ועלים אחרים היוצאים מן השורש; פרחה דומה לשושן, ולאחר שנבל יש לה ראש כשל פרג וגבעול חלק. בסתיו חותכים את שורשה השחור ומייבשים אותו בשמש. כך הוא מועיל נגד הטחול. יש גם נִימְפִיאָה אחרת בְּתֶסַלְיָה, בנהר פֶּנְיאוּס, ששורשה לבן וראשה צהוב וגודלו כוורד.

גם בימי אבותינו גילה המלך יוּבָּה צמח שקרא לו אֲאוּפוֹרְבֶּאָה על שם רופאו. רופא זה היה אחיו של מוסה, אשר כבר סיפרנו כי הציל את אַוגוּסְטוּס האלוהי. שני האחים הם שהנהיגו לכווץ את הגוף לאחר הרחצה בהרבה מים קרים; קודם לכן נהגו להתרחץ במים חמים בלבד, כפי שאנו מוצאים אפילו אצל הוֹמֵרוֹס.

אף קיים חיבור של יוּבָּה על הצמח הזה, ובו שבח מפליג. הוא מצא אותו בהר אטלס, בדמות תִּירְסוֹס ועלים דמויי אַקַנְתוֹס. עוצמתו כה רבה עד שקולטים את המוהל מרחוק, לאחר שחורצים אותו במוט; הוא מתקבל בכלים העשויים מקיבת גדי. הנוזל נראה כחלב בשעת זרימתו, וכשהוא מתייבש ונקרש הוא דומה ללבונה. האוספים אותו מיטיבים לראות. הוא נחשב תרופה נגד נחשים: לאחר שנפגע אדם במקום כלשהו, חורצים את קודקודו ושמים שם את הסם.

הגאטולים האוספים אותו מזייפים אותו בחלב מחמת הקושי, אך האש מבחינה בזיוף: מה שאינו טהור מדיף ריח מבחיל. נחות בהרבה מן המוהל הזה הוא המופק בָּגַאלְיָה מן הצמח חַמָּלָאִיָה, הנושא גרגר ארגמן. כשהוא נשבר הוא דומה לאמוניאקום, ואף טעימה קלה ממנו משאירה את הפה בוער זמן רב, וביתר שאת לאחר השהיה, עד שהוא מייבש גם את הגרון.

הרופא תֶמִיסוֹן אף פרסם את הלחך המצוי כאילו היה מגלהו, בחיבור שהוציא עליו. שני מינים לו: הקטן, שעליו צרים ושחורים יותר ודומים ללשון בהמה, גבעולו זוויתי ונטוי לארץ והוא גדל באחו; והאחר גדול יותר, ועליו כלואים כבצלעות, ומכיוון שמספרם שבעה יש שקראוהו הפטאפלורון. גם גבעולו אמה אורכו. אף הוא גדל במקומות לחים, והוא יעיל הרבה יותר. כוחו לייבש ולכווץ את הגוף נחשב מופלא, והוא ממלא את מקום הצריבה. לפי פְּלִינְיוּס אין דבר שעוצר כמוהו הפרשות, שהיוונים מכנים rheumatismoi.

אליו מצרפים את בּוּגְלוֹסוֹס, הדומה ללשון שור, אשר סגולתו העיקרית היא שבהטלתו ליין הוא מרבה שמחת נפש, ולכן נקרא אאופרוסינון. מצרפים גם את קִינוֹגְלוֹסוֹס, המחקה לשון כלב וחביב מאוד בעבודות גינון נוי. אומרים ששורש של צמח המוציא שלושה עמודי זרע, כששותים אותו במים, מועיל לקדחת של יום בשלושה; ואם הוא מוציא ארבעה — לקדחת של יום בארבעה. יש עוד מין דומה הנושא קוצים־נדבקים זעירים; שורשו, בשתייה עם מים, נחשב מועיל נגד צפרדעים ונחשים.

יש גם בּוּפְתַלְמוֹס, הדומה לעיני שור ועליו כעלי שומר; הוא גדל סביב ערים, שיחי ורב־גבעולים, וגבעוליו נאכלים לאחר בישול. יש המכנים אותו כלקה. מעורב בשעווה הוא נחשב מפזר גושי שומן. גם עמים שלמים גילו צמחים: סְקִיתְיָה גילתה תחילה את המכונה סְקִיתִיקָה, הגדל סביב ימת מָאוֹטִיס, מתוק מאוד ומועיל ביותר למה שמכנים asthma. שבחו רב גם משום שמחזיקיו בפה אינם חשים, לפי המסורת, צמא ורעב.

אותו דבר עושה אצלם הִיפַּאקֵה, ונבדלת בכך שלפי המסורת יש לה אותה השפעה גם על סוסים; ובשני הצמחים האלה מחזיקים הַסְּקִיתִים אפילו שנים־

עשר יום ברעב ובצמא. תְּרַאקְיָה גילתה את אִיסְכַאֶמוֹן, אשר לפי המסופר עוצר דם לא רק מוריד פתוח אלא אף מוריד שנחתך לגמרי. הוא משתרע על הארץ, דומה לדוחן ועליו מחוספסים ושעירים. את המין הגדל באיטליה תוחבים לנחיריים; הוא מעורר דימום, וכשהוא נקשר מבחוץ הוא עוצר אותו.

הַוָוטוֹנִים בספרד גילו את הצמח המכונה בְּגַאלְיָה וְטוּנִיקָה, באיטליה סָרַאטוּלָה, ובפי היוונים קֶסָטְרוֹס או פסיכרוטרופון; הוא מן המהוללים מכולם. גבעולו זוויתי, שתי אמות אורכו; מן השורש הוא מפזר עלים הדומים בקירוב לחומעה, משוננים, וזרעו ארגמני. מייבשים את העלים לאבקה לשימושים רבים. מכינים ממנו יין וחומץ הנחשבים מועילים לקיבה ולבהירות העיניים; ושמו גדול כל כך עד שמאמינים כי בית שבו נזרע מוגן מכל פורענות מקודשת.

באותה ספרד נתגלתה קַנְטַבְּרִיקָה בימי אַוּגוּסְטוּס האלוהי, בידי הַקַנְטַבְּרִים. היא גדלה בכל מקום, בגבעול דמוי סמר שאורכו רגל, ועליו פרחים זעירים מאורכים כדמות סלסילות, ובהם זרע זעיר ביותר. גם במקרים אחרים לא חדלו בספרד לחקור צמחי מרפא: אפילו כיום נוהגים שם במשתה שמח להאמין כי משקה ממאה צמחים בתוספת יין־דבש הוא הבריא והערב ביותר. איש כבר אינו מכיר את מיניהם או את מניינם, אך המספר נשמר בשם.

דורנו זוכר צמח שנתגלה בארץ הַמַּאוְרִסִים. הוא גדל גם בארץ האייקווים, ליד הכפר נרווסיה, ונקרא קוֹנְסִילִיגוֹ. כפי שהראינו במקומו, הוא נחשב מועיל למקרים חסרי תקווה של שחפת.

לא מכבר גילה גם סָרְווִילְיוּס דֶמוֹקְרָטֶס, מן הבולטים ברופאים, צמח שקרא לו הִיבֶּרִיס, אף כי ייחס את המצאת השם הבדוי לגילויו בשיר. הוא גדל בעיקר סביב מצבות עתיקות, חורבות קירות ושולי דרכים לא מעובדים; הוא פורח

תמיד, עלהו כשל גרגיר הנחלים, גבעולו אמה, וזרעו כמעט שאינו נראה. לשורש ריח של גרגיר הנחלים. שימושו יעיל יותר בקיץ ורק כשהוא טרי; קשה לכתשו.

הוא נחשב מועיל מאוד לירכיים ולכל המפרקים כשהוא נקשר במעט שומן חזיר: לגברים למשך ארבע שעות לכל היותר, ולנשים מחצית הזמן; אחר כך יורדים באמבט למים חמים ולאחר מכן מושחים את הגוף בשמן וביין. אם נותר רמז לכאב חוזרים על הדבר בהפסקות של עשרים יום. בדרך זו, לפי המסורת, הוא מרפא את כל הזרימות הנסתרות. אין מניחים אותו בשיא הדלקת אלא לאחר שפחתה.

גם בעלי חיים גילו צמחים, ובראש ובראשונה את כָּלִידוֹנְיָה. שכן הסנוניות מטפלות בה בעיני גוזליהן בקן... ולפי דעת אחדים אף משיבות ראייה לעיניים שנעקרו. שני מינים לה: הגדול שיחי, עלהו רחב מזה של גזר־בר, גובהו שתי אמות, צבעו לבנבן ופרחו צהוב; לקטן עלים עגולים יותר כעלי קיסוס ופחות לבנים.

המוהל צבעו כזעפרן והוא צורב, והזרע כזרע פרג. הצמחים פורחים בבוא הסנוניות וכומשים בלכתן. בזמן הפריחה סוחטים את המוהל, ובכלי נחושת מבשלים אותו בעדינות עם דבש אַטִיקָה על אפר חם; הוא נחשב תרופה מיוחדת לערפול הראייה. משתמשים במוהל גם כשהוא לעצמו וגם במשחות עיניים הקרויות על שם הצמח כָּלִידוֹנְיָה.

גם הכלבים מוצאים את הצמח שבו הם מתגברים על סלידה ממזון, ואוכלים אותו לעינינו, אך לעולם אי אפשר לזהות איזה הוא, שכן רואים אותו רק לאחר שנאכל. רשעות זו של החיה נצפתה ביתר שאת בצמח אחר: אומרים שכלב

שהכישו נחש מרפא את עצמו בצמח מסוים, אך אינו קוטף אותו כשאדם צופה בו.

בפשטות רבה יותר הראו האיילות את אֶלַאפּוֹבּוֹסְקוֹן, שכבר דיברנו עליו, וכן את הַלֶּכְסִינֶה שנקראה על שם ההמלטה; וכפי שציינו, הן הראו את דִּיקְטַמְנוֹן, שבאכילתו בידי חיה פצועה החצים נופלים מיד. הוא אינו מצוי אלא בְּכְרֵתִים, ענפיו דקים מאוד, והוא דומה לפוליאון, חם וחריף בטעמו. משתמשים רק בעליו; אין לו פרח, זרע או גבעול, ושורשו דק וחסר תועלת. גם בְּכְרֵתִים אינו גדל על פני שטח נרחב, והעזים משתוקקות אליו להפליא.

במקומו מצוי פְּסֶאוּדוֹדִיקְטַמְנוֹן, הגדל בארצות רבות, דומה לו בעלה אך ענפיו קטנים יותר; יש המכנים אותו כּוֹנְדְרִיס. ניכרת מיד פעולתו החלשה יותר, שכן דִּיקְטַמְנוֹן אמיתי מבעיר את הפה אפילו במנה זעירה. האוספים את הצמחים האלה מניחים אותם בתוך גבעול שומר ענק או קנה וקושרים את הפתח, כדי שכוחם לא יתפוגג. יש האומרים ששניהם גדלים במקומות רבים, אך הם ירודים בקרקע שמנה, ואילו דִּיקְטַמְנוֹן אמיתי גדל רק במקומות סלעיים.

יש גם מין שלישי הנקרא דִּיקְטַמְנוֹן, אך אינו דומה לו לא במראה ולא בפעולה; עלהו כשל סִיסִימְבְּרִיוּם וענפיו גדולים יותר. הדבר נובע מן האמונה המוקדמת שכל הגדל בְּכְרֵתִים עולה לאין שיעור על בני מינו הגדלים במקום אחר, ואחריו באיכות מה שגדל בְּפַרְנָסוֹס. מכל מקום מספרים שגם הר פֵּלְיוֹן בְּתֶסַלְיָה, טלתריון בְּאֶוּבּוֹיָה וכל אַרְקַדְיָה ולקוניה עשירים בצמחי מרפא. הָאַרְקָדִים עצמם אינם משתמשים בסמים אלא בחלב באביב, שכן אז הצמחים מלאים ביותר במוהל והעטינים מקבלים את סגולות המרעה. הם שותים חלב פרה, משום שהבקר אוכל כמעט כל צמח. כוחם של הצמחים דרך בהמות ניכר גם

בשתי דוגמאות מפורסמות: ליד אַבְדֵרָה ובגבול הקרוי על שם דִיוֹמֵדֶס משתגעים סוסים שאכלו מן המרעה, וליד פוטניה כן קורה לחמורים.

נראה שהצמח אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה, מן המפורסמים ביותר, קיבל את שמו מנשים הרות, משום שהיה ἀρίστη λεχούσαις (אָרִיסְטֵה לֶכוּסַאיס). בני עמנו קוראים לו 'רעת הארץ' ומונים ארבעה מינים: אחד בעל פקעיות שורש עגולות ועלים שבין חלמית לקיסוס, שחורים ורכים יותר; השני, הזכרי, בעל שורש ארוך, ארבע אצבעות אורכו ובעובי מטה; השלישי בעל שורש ארוך מאוד ודק כגפן צעירה, וכוחו נחשב רב במיוחד; הוא נקרא גם קְלֶמָטִיטִיס, ובפי אחרים 'הַכְּרֵתִית'. צבעם של כולם כעץ תאשור, גבעוליהם קטנים ופרחם ארגמני.

הן נושאות ענבות קטנות בדומה לצלף. כוחן מצוי בשורש בלבד. יש גם מין רביעי הנקרא פְּלִיסְטוֹלוֹכְיָה, דק מן המין שנזכר זה עתה, ושערות שורשו צפופות ובעובי סמר מלא.

את המין הזה מכנים גם פּוֹלִירִיזוֹן. לכל המינים ריח רפואי, אך ריחו של השורש המאורך והדק ערב יותר; קליפתו בשרנית והוא מתאים גם לבשמי נרד. הם גדלים במקומות שמנים ומישוריים. הזמן הנכון לחפור אותם הוא בעת הקציר; שומרים אותם לאחר שמסירים את האדמה. עם זאת, המין הַפּוּנְטִי נחשב משובח במיוחד, ובכל מין מעדיפים את הכבד ביותר. העגול מתאים יותר לתרופות והמאורך נגד נחשים; אך פסגת תהילתו היא הטענה שאם מצמידים אותו לרחם בבשר בקר מיד לאחר ההתעברות, הוא מעצב עוברים זכרים.

דייגי קַמְפַּנְיָה קוראים לשורש העגול 'רעל הארץ', ולעינינו כתשו אותו, ערבבו בסיד ופיזרו בים. הדגים נמשכים אליו מיד בתאווה מופלאה, מתים וצפים. על המין המכונה פּוֹלִירִיזוֹס מספרים ששורשו, בשתייה עם מים, מועיל ביותר למי

שלקו בפרכוסים, בחבלות או בנפילה מגובה; זרעו נחשב מועיל לחולי דלקת הצדר ולעצבים, מחזק ומחמם, והוא עצמו נחשב סָאטִירִיוֹן.

אך עתה יש לפרט את הפעולות והשימושים, ולהתחיל בגרועה מכל הרעות — הכשת נחשים. לפיכך נחשבו תרופות: הצמח בְּרִיטָנִיקָה; שורש כל מיני הפנקס ביין; הפרח והזרע של הפנקס הַכִּירוֹנִי בשתייה או במריחה עם יין ושמן; ובייחוד הצמח הקרוי קוּנִילָה בובולה; פּוֹלֶמוֹנְיָה או פילטאיריס, ארבע דְּרַכְמוֹת מן השורש ביין בלתי מהול; טֵאוּקְרְיָה;

סִידֶרִיטִיס וסקרדוטיס ביין, ובייחוד נגד נחשים, בשתייה או במריחה, כמוהל, כעלה או כמרתח; שורש הַקָּנָטָאוּרְיוֹן הגדול, דְּרַכְמָה אחת בשלושה קִיאָתוֹסִים של יין לבן; גֶּנְטִיאָנָה במיוחד נגד נחשים, שתי דְּרַכְמוֹת עם פלפל ופיגם בשישה קִיאָתוֹסִים של יין, בין שהיא ירוקה ובין יבשה. הנחשים אף נמלטים, לפי המסורת, מריח הַלִּיסִימַכְיָה.

למוכשי נחש נותנים כֶּלִידוֹנְיָה ביין; על הנשיכות מניחים במיוחד וְטוּנִיקָה, שכוחה נחשב כה גדול עד שנחשים הכלואים במעגל ממנה ממיתים את עצמם בהצלפה. נגד הכשה נותנים את זרעה במשקל דינר עם שלושה קִיאָתוֹסִים יין, או שלוש דְּרַכְמוֹת אבקה בְּסֶקְסְטָאַרְיוֹס מים — ואת האבקה גם מניחים מבחוץ — וכן קַנְטַבְּרִיקָה, דִיקְטַמְנוֹן ושורש אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה, דְּרַכְמָה אחת בהמינה יין, אך יש לשתות פעמים רבות. הוא נחשב מועיל גם במריחה בחומץ. כך גם פְּלִיסְטוֹלוֹכְיָה; ואכן, אם תולים אותה מעל האח היא מגרשת נחשים מן הבית.

וכן שורש אַרְנֶמוֹנְיָה, במשקל דינר, בשתייה עם שלושה קִיאָתוֹסִים יין. ראוי לומר עליה ועל שאר הצמחים יותר כאשר ייזכרו לראשונה, אך במסגרת כל

סוג טיפול יש למנות תחילה כל צמח במקום שבו כוחו רב ביותר. עליה כעלי כלנית, מחולקים כעלי סלרי; על גבעול קטן יש לה ראש כשל פרג בר, וגם שורשה דומה לשלו; מוהלה בצבע זעפרן, צורב וחריף. היא גדלה בשדות. אצלנו מונים שלושה מינים שלה, ומאשרים רק את זה ששורשו מדיף ריח לבונה.

אַגְרִיקוּם גדל כפטרייה על עצים בסביבת הַבּוֹסְפּוֹרוֹס, וצבעו לבן; נותנים שלושה אוֹבּוֹלִים ממנו כתושים בשני קִיאָתוֹסִים של חומץ־דבש. הגדל בְּגַאלְיָה נחשב חלש יותר. נוסף על כך, הזכר צפוף ומר יותר — והוא אף גורם לכאב ראש — ואילו הנקבה רפויה יותר. תחילה טעמו מתוק, ואחר כך הוא נהפך למר.

שני מיני אֶכְיוֹס דומים לפוליאון ועליהם ערוכים כעטרה; נותנים שתי דְּרַכְמוֹת בארבעה קִיאָתוֹסִים יין. כן יש מין אחר, שעיר וקוצני, וראשיו דומים לראשי צפע; אותו נותנים ביין ובחומץ. יש המכנים 'אכיון' את פרסונאטה, שאין עלה רחב משלה והיא נושאת קוצים־נדבקים גדולים; את שורשה מבשלים בחומץ ונותנים לשתייה. הִיוֹסְכִיאָמוֹס כתוש עם עליו ניתן ביין במיוחד נגד פתנים.

אך אין צמח שנהנה מיוקרה רומית רבה יותר מן ההיארה בּוֹטָאֲנָה. יש המכנים אותו אַרִיסְטָרִיאוֹן, ואנשינו וֶרְבֶּנָקָה. זהו הצמח שאמרנו כי שליחים נושאים אל האויב; בו מטאטאים את שולחן יוּפִּיטֶר ובו מטהרים ומקדשים בתים. שני מינים לו: עתיר העלים, הנחשב נקבה, והזכר, שעליו דלילים יותר.

לשניהם ענפים רבים, דקים, זוויתיים ואורכם אמה; העלים קטנים וצרים מעלי אלון, אך שסעיהם גדולים יותר; הפרח כחלחל, והשורש ארוך ודק. הוא גדל בכל מקום במישורים לחים. יש שאינם מבחינים ביניהם ועושים אותם מין

אחד, משום שלשניהם אותן פעולות. הַגַּאלִים משתמשים בשניהם להטלת גורלות ומנבאים תשובות; אך הַמַּאגִים משתגעים ממש סביב הצמח הזה: הם טוענים שמי שנמשחו בו משיגים את רצונם, מסלקים קדחות, קושרים קשרי ידידות ומרפאים כל מחלה.

לדבריהם יש ללקטו סמוך לזריחת כוכב הכלב, באופן שלא הירח ולא השמש יראו זאת, לאחר שנותנים תחילה לארץ חלות דבש ודבש לכפרה; מסמנים סביבו בברזל, חופרים אותו ביד שמאל ומרימים אותו אל על. את העלים, הגבעול והשורש מייבשים בצל, כל אחד לחוד. אומרים שאם מזים בחדר האוכל מים שבהם הושרה, נעשית הסעודה שמחה יותר. נגד נחשים כותשים אותו ביין.

יש צמח הדומה לַוָוֶרבַּסְקוּם ולעיתים קרובות נקטף בטעות במקומו; עליו לבנים פחות, גבעוליו הקטנים רבים ופרחו צהוב. כשהוא מושלך הוא מושך אליו תיקנים, ולכן ברומא הוא נקרא בְּלַטָּאריָה. מוֹלֶמוֹנְיוּם מפריש מוהל חלבי הנקרש כגומי; הוא גדל במקומות לחים. נותנים ממנו ביין משקל דינר.

אין אדם שאינו מכיר את הקווינקוופוליום, המומלץ אף בכך שהוא מצמיח תותי בר; היוונים מכנים אותו פנטאפטס, פנטאפילון או כמאיזלון. כשחופרים אותו שורשו אדום; בהתייבשו הוא משחיר ונעשה זוויתי. שמו בא ממספר עליו. גם הצמח עצמו מתחיל ומסיים את עונתו עם הגפן. משתמשים בו גם לטיהור בתים. נגד נחשים שותים ביין לבן גם את שורשו, הקרוי סְפַּרְגָנְיוֹן.

פֶּטְרוֹנְיוּס דְיוֹדוֹטוּס מנה ארבעה מיני דָאוּקוֹס, אך אין טעם לעבור עליהם, שכן ההבדלים העיקריים הם שניים. המשובח ביותר גדל בְּכְרֵתִים, ואחריו זה

שֶׁבָּאַכַאיָה ובכל מקום יבש; הוא דומה לשומר, אך עליו לבנים יותר, קטנים ושעירים, גבעולו זקוף ואורכו רגל, ושורשו מתוק מאוד בטעם ובריח.

מין זה גדל במקומות סלעיים הפונים דרומה. שאר המינים גדלים בכל מקום על גבעות אדמה ובגבולות שדות, ורק בקרקע שמנה... עליהם כעלי כוסברה, גבעולם אמה, ראשיהם עגולים ולעיתים קרובות יותר משלושה, ושורשם עצי ולאחר שהתייבש חסר תועלת. זרעו של זה דומה לכמון, ושל הראשון לדוחן; הזרע לבן, חריף, ריחני וחם בכל המינים. המין השני חזק מן הראשון, ולכן יש ליטול ממנו במידה מועטה.

אם מבקשים בכל זאת לעשות מין שלישי, הוא דומה לְסָטַפִילִינוֹס, המכונה גזר־בר, זרעו מאורך ושורשו מתוק. כל אלה נותרים גם בחורף וגם בקיץ בלי שיגעו בהם הולכי על ארבע, אלא לאחר הפלות. בשאר המינים משתמשים בזרע, ובכרתי בשורש, ובייחוד נגד נחשים. שותים דְּרַכְמָה אחת ביין, ונותנים אותו גם לבהמות שהוכשו.

תֶּרְיוֹנַרָקָה אחרת מזו המאגית גדלה גם בארצנו; היא שיחית, עליה ירקרקים ופרחה ורוד. היא הורגת נחשים, וכל חיית בר שהיא מוצמדת אליה נתקפת גם היא קהות חושים. פֶּרְסוֹלָאטָה, שאין אדם שאינו מכירה, נקראת בפי היוונים אַרְקְיוֹן; עליה גדולים אף מעלי דלעת, שעירים, שחורים ועבים יותר, ושורשה לבן וגדול. שותים אותו ביין במשקל שני דִּינָרִים;

גם שורש הַקִּיקְלָמִין נחשב מועיל כנגד כל הנחשים. עליו קטנים מעלי קיסוס, כהים ודקים מהם, חסרי זוויות, ועליהם כתמים לבנבנים; גבעולו קטן וחלול, פרחיו ארגמניים, ושורשו רחב עד שהוא עשוי להיראות כלפת, וקליפתו שחורה. הוא גדל במקומות מוצלים.

אצלנו קוראים לו 'פקעת האדמה'. יש לזרעו בכל בית, אם אמת היא שבמקום שבו נזרע אין סמי־רעל מזיקים; מכנים אותו קמיע. עוד מוסרים כי כשהוא נוסף ליין הוא מעורר שכרות. גם מייבשים את השורש ושומרים אותו כשהוא חתוך כדרך החצב; ומבשלים אותו עד סמיכות הדבש. ואולם אף בו עצמו יש ארס, ומוסרים שאם אישה הרה עוברת מעל השורש היא מפילה.

יש גם קִיקֶלָמִין אחר שכינויו קִיסַנְתֶמוֹס. הוא נבדל מן הראשון בגבעולים מפרקיים שאין בהם שימוש; הוא נכרך סביב עצים, גרגריו כגרגרי קיסוס אך רכים, פרחו לבן ונאה, ולשורשו אין שימוש. רק הגרגרים משמשים; טעמם חריף ודביק. מייבשים אותם בצל, כותשים ומחלקים לכסניות. הראו לי גם קִיקֶלָמִין שלישי, שכינויו כְּמַאיקִיסוֹס, ולו עלה יחיד בלבד ושורש מסועף, שבו היו ממיתים דגים.

אך בין הצמחים הראשונים במוניטין נמנה הַפָּאוּקֶדָנוּם; המשובח ביותר גדל בְּאַרַקַדְיָה, ואחריו זה של סמותראקה. גבעולו דק וארוך ודומה לשומר, סמוך לקרקע הוא עטור עלים, ושורשו שחור, עבה, כבד־ריח ורב־מיץ. הוא גדל בהרים מוצלים ונחפר בסוף הסתיו. השורשים הרכים והארוכים ביותר הם המועדפים. חותכים אותם בסכיני עצם לקטעים בני ארבע אצבעות ומניחים להם להפריש מיץ בצל; קודם לכן מושחים את הראש והנחיריים בשמן ורדים, כדי שלא תורגש סחרחורת.

נמצא גם מיץ אחר הדבוק לגבעולים; וגם כשהם נחתכים הם נוטפים. טיבו נבחן בסמיכות כדבש, בצבע אדמדם, בריח כבד אך נעים ובטעם צורב. משתמשים הן במיץ הזה, הן בשורש והן במרתחו בתרופות רבות, אך המיץ

הוא היעיל מכולם. ממיסים אותו בשקדים מרים או בפיגם ושותים כנגד נחשים; וכשהוא מעורב בשמן ונמשח על הגוף, הוא נחשב מגן מפניהם.

גם עשן הסמבוק הנמוך, המוכר לכול, מבריח נחשים. כנגד עקרבים במיוחד נחשב מועיל שורש הפולמוניה, אפילו אם רק קושרים אותו לגוף; וכן כנגד עכביש הפלאנגיון ושאר בעלי־הארס הקטנים. לעקרבים מועילה גם אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה; וכן אַגְרִיקוֹן, ארבעה אוֹבּוֹלִים בארבעה קִיאָתוֹסִים של יין מהול. וֶרְבֶּנָקָה מועילה לעקרב ולעכביש הפלאנגיון עם יין או מי־חומץ; וכן חמשן וְדָאוּקוֹס.

את הַוֶרְבַּסְקוּם מכנים היוונים פְלוֹמוֹן. שני מיניו הראשונים הם הלבן, הנחשב לזכר, והשחור, הנחשב לנקבה; מין שלישי נמצא רק ביערות. העלים רחבים מעלי כרוב ושעירים, והגבעול זקוף וגבוה מאמה. הזרע שחור וחסר שימוש, והשורש יחיד ועוביו כעובי אצבע. שני המינים גדלים במישורים. למין הבר עלים כעלי מרווה, הוא גבוה וענפיו מעוצים.

יש גם שני מיני פְלוֹמִיס שעירים, נמוכים ובעלי עלים עגולים. מין שלישי נקרא לִיכְנִיטִיס, ואצל אחרים תְרִיאָלִיס; עליו ערוכים בשלשות, או לכל היותר ברביעיות, והם עבים ושמנוניים ומתאימים לפתילות מנורות. אומרים שתאנים הנשמרות בעלי המין שכינינו נקבה אינן נרקבות כלל. כמעט שאין טעם להבחין בין המינים האלה, שכן לכולם אותה השפעה. את השורש שותים עם פיגם במים כנגד עקרבים; מרירותו רבה, אך השפעתו נחשבת שקולה לה.

העשב תֶלִיפּוֹנוֹן מכונה בפי אחרים 'עקרב', בגלל דמיון שורשו. מוסרים שעקרבים מתים ממגעו, ולכן שותים אותו כנגד עקיצותיהם. עוד אומרים שאם מושחים עקרב מת בהלבורוס לבן הוא שב לחיים. התליפונון ממית כל

הולך על ארבע אם מניחים את שורשו על איברי המין, ואף עלהו ממיתו בתוך אותו יום. העלה דומה לעלה הַקִּיקָלָמִין והצמח עצמו מפרקי. הוא גדל במקומות מוצלים. גם מיץ הווטוניקה ומיץ הלחך נחשבו מועילים כנגד עקרבים.

גם בצפרדעים יש ארס, ובייחוד בקרפדות. ראינו את בני שבט הַפְּסִילִים משסים אותן בעצמם לתחרות מתוך קערות מלובנות, וסכנתן מהירה אף מזו של האפעה. כנגדה נחשבה מועילה פְּרִינְיוֹן הנשתית ביין. יש המכנים אותה נאורדה ואחרים פּוֹטֶרְיוֹן; פרחיה קטנים ושורשיה רבים, סיביים וריחניים.

כך גם האלקימה, שיש המכנים דָמָסוֹנְיוֹן ואחרים לִירוֹן. עליה היו דומים לעלי לחך, אלמלא היו צרים יותר, שסועים יותר וכפופים אל הקרקע; בדומה להם הם גם עורקיים. גבעולה יחיד, דק וגובהו אמה, ובראשו תפרחת דמוית אשכול. שורשיה צפופים ודקים כשל הֶלְבּוֹרוֹס שחור, חריפים, ריחניים ושמנוניים. היא גדלה במקומות מימיים.

מין אחר של אותו צמח גדל ביערות, צבעו כהה יותר ועליו גדולים יותר. שורשי שני המינים משמשים כנגד קרפדות וארנבות־ים: שותים מהם ביין משקל דְּרַכְמָה. כנגד ארנבת־הים נחשב מועיל גם הַקִּיקָלָמִין. גם לנשיכת כלב שוטה כוח של ארס; כנגדה משמש פרי ורד־הכלב, שעליו דיברנו. לחך, בשתייה ובמשיחה, משמש כנגד כל נשיכות בעלי־החיים, ווטוניקה ניתנת ביין ישן בלתי מהול.

פְּרִיסְטָרַאוֹס הוא שמו של צמח בעל גבעול גבוה ועתיר עלים, המתפצל בראשו לגבעולים נוספים. היונים מחבבות אותו מאוד, ומכאן שמו. מוסרים שכלבים אינם נובחים על מי שנושא אותו.

אחרי ארסי בעלי־החיים באים הרעלים שבני האדם ממציאים זה כנגד זה. כנגד כל אלה וכנגד מעשי כשפים עומד בראש ובראשונה המולי ההומרי, ואחריו הַמִּיתְרִידָטִיָה והסקורדוטיס. גם קָנָטָאוּרִיוֹן, בשתייה, מוציא דרך המעיים את כל סמי־הרעל; וכן זרע וִוטוּנִיקָה ביין דבש או ביין צימוקים, או דְּרַכְמָה מקמחה בארבעה קִיאָתוֹסִים יין ישן. יש לכפות על הנפגע להקיא ואחר כך לשתות שוב.

מוסרים שמי שטועמים וִוטוּנִיקָה מדי יום לא יינזקו משום סם־רעל. למי ששתה רעל מסייעת אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה באותה מידה שניתנת כנגד נחשים; וכן מיץ חמשן. לאחר שהנפגעים הקיאו, נותנים אַגָרִיקוֹן במשקל דינר בשלושה קִיאָתוֹסִים מי־דבש.

אַנְטִירִינוֹן, או אַנָרִינוֹן, הוא הליכניס הבר: צמח דומה לפשתה, חסר שורש, שפרחו כיקינתון וזרעו כחוטם עגל. המאגיקונים סבורים שמי שנמשח בו נעשה נאה יותר ואינו יכול להיפגע משום סם־רעל, ואף די שיישא אותו בצמיד.

בדומה לכך הם מוסרים על הצמח הקרוי אֵאוּפְּלְיָה, שהנמשחים בו זוכים לשם טוב יותר. עוד הם טוענים שמי שנושאים עמם אַרְטֶמִיסְיָה אינם נפגעים מסמי־רעל או משום חיה, ואף לא מן השמש; וגם אותה שותים ביין. כנגד אופיום במיוחד נחשבת האלקימה רבת־כוח, כשהיא נשתית באותה דרך שניתנה כנגד קרפדות.

פֶּרִיקַרְפּוּם הוא מין פקעת. יש לו שתי צורות: אחת בעלת קליפה אדומה והאחרת שחורה ודומה לפרג; כוחה של השנייה גדול משל הראשונה, אך שתיהן מחממות. משום כך נותנים אותן כנגד רוש; כנגדו משמשים גם לבונה ופנאקס, ובייחוד פָּנָאקֵס כִּירוֹנִי, המסייע גם כנגד פטריות רעילות.

כעת נצרף את התרופות למחלות של כל חלק וחלק בגוף, ונפתח בראש. שורש הַנִּימְפָאָה ההרקליאית מתקן קרחת כשהוא נכתש ונמשח עם חומר נוסף שאבד מן הנוסח. הַפּוֹלִיתְרִיקְס נבדל מן הַקַּלִּיטְרִיכָה בכך שיש לו שלוחות לבנות דמויות קנים ועלים רבים וגדולים יותר; גם שיחו גדול יותר. צמחים אלה מחזקים שיער נושר ומעבים אותו.

כך גם הַלִּינְגוּלָקָה הגדלה ליד מעיינות: שורשה נשרף ונכתש בשומן של חזירה שחורה; ואף מסייגים שעל השומן להיות מחזירה שמעולם לא המליטה. לאחר המשיחה, השמש מוסיפה מאוד ליעילותה. שימוש דומה יש לשורש הַקִּיקְלָמִין. שורש הֶלְבּוֹרוֹס, כשהוא מבושל בשמן או במים, מסיר קשקשת מן הקרקפת.

לכאב ראש מועיל, לפי המסורת, שורש מכל מיני הפנאקס כשהוא כתוש בשמן; וכן אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה. את הָאִיבֶּרִיס קושרים לראש למשך שעה או יותר, אם החולה מסוגל לשאת זאת, ובו בזמן משתמשים במרחץ. גם דָאוּקוֹס נחשב מועיל. קִיקְלָמִין עם דבש, כשהוא מוחדר לנחיריים, מטהר את הראש, ובמשיחה מרפא כיבי ראש. גם פֶּרִיסְטֶרָאוֹס משמש לכך.

הצמח נקרא קַקַלְיָה או לֵאוֹנְטִיקֶה; זרעו דומה לפנינים זעירות ותלוי בין עלים גדולים, והוא גדל בעיקר בהרים. משרים חמישה־עשר מגרגריו בשמן, ובתערובת זו מושחים את הראש נגד כיוון השיער. מן הַקַּלִּיטְרִיכָה מכינים גם חומר עיטוש. עליה כעלי עדשה, גבעוליה דקים מאוד כקנים ושורשה זעיר. היא גדלה במקומות מוצלים ולחים וטעמה צורב.

אזוב כתוש בשמן נחשב מועיל כנגד כינים וגרד בראש. המשובח ביותר הוא הַקִּילִיקִי מהר טָאוּרוֹס, ואחריו הַפַּמְפִילִי והסמירנאי. הוא מזיק לקיבה; כשנוטלים אותו עם תאנה הוא מטהר דרך המעיים, ועם דבש הוא גורם

להקאה. סבורים גם שהוא מועיל כנגד הכשות נחשים כשהוא כתוש עם דבש, מלח וכמון.

הַלּוֹנְכִיטִיס אינו, כפי שסברו רבים, אותו צמח כמו הַקְּסִיפְיוֹן או הפסגניון, אף שזרעו דומה לחוד חנית. עליו דומים לעלי כרשה, אדמדמים סמוך לשורש ורבים יותר שם מאשר על הגבעול; ראשי פרחיו דומים למסכות קומיות שמהן בולטת לשון קטנה, ושורשיו ארוכים מאוד. הוא גדל בקרקע צמאה.

לעומת זאת, הַקְּסִיפְיוֹן או הפסגניון גדל במקומות לחים. מיד כשהוא מבצבץ הוא נראה כחרב; גבעולו בגובה שתי אמות ושורשו מצויץ ודמוי אגוז לוז. יש לחפור אותו לפני הקציר ולייבשו בצל. חלקו העליון, כשהוא כתוש עם לבונה ומעורב בכמות שווה של יין, מוציא רסיסי עצם שבורים מן הראש או כל דבר המוגלתי בגוף, ואף אם נדרכו עצמות נחש; אותו חלק נחשב יעיל גם כנגד רעלים.

בכאב ראש ראוי למשוח את הראש בהלבורוס שבושל ונכתש בשמן זית או בשמן ורדים, או בְּפָאוּקֶדָנוּם עם שמן זית, או עם שמן ורדים וחומץ. התכשיר האחרון, כשהוא פושר, מועיל גם לכאבים המורגשים לרוב במחצית אחת של הראש ולסחרחורת. מושחים גם בשורשו כדי לעורר זיעה, שכן כוחו צורב.

את הַפְּסִילְיוֹן מכנים אחדים קִינוֹאִידֵס, אחרים קְרִיסְטַלְיוֹן, אחרים סִיקֶלִיקוֹן ואחרים קִינוֹמְיָה. שורשו דק וחסר שימוש, וענפיו רבים וגמישים; בראשיהם גרגרים כגרגרי פול, עליו דומים במקצת לראש כלב וזרעו לפרעוש — ומכאן שמו. הזרע נמצא בתוך ענבות, והעשב עצמו גדל בכרמים. כוחו לקרר ולפזר רב מאוד. הזרע הוא המשמש: לכאב ראש מניחים אותו על המצח והרקות עם חומץ ושמן ורדים או עם מי־חומץ;

ולשאר השימושים מורחים אותו. אַצָטַבּוּלוּם אחד ממנו בקרוב לְסָקְסָטָאר׳יוּס מים מקריש ומתכווץ; אז יש לכתוש ולמרוח את העיסה הסמיכה על כל כאב, מורסה או דלקת. אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה נחשבת מרפאת פצעי ראש ומוציאה רסיסי עצם שבורה גם בשאר חלקי הגוף, אך בייחוד מן הראש; וכך גם פְּלִיסְטוֹלוֹכְיָה. תריסלינום דומה לסלרי; לעיסת שורשו מטהרת ליחות מן הראש.

סבורים שקנטאוריון גדול משפר את חדות הראייה אם רוחצים בו את העיניים בתוספת מים; ואילו מיץ המין הקטן עם דבש מפזר חרקים זעירים, עננויות ואפלה בעיניים ומעדן צלקות. סִידֵרִיטִיס נחשב מסיר אף כתמים לבנים בעיני בהמות משא. הַכְלִידוֹנְיָה מועילה להפליא לכל התחלואים שנזכרו לעיל. מניחים שורש פָּנָאקֵס עם גריסי שעורה על דמעת ודלקת עיניים. כדי לעצור אותן שותים אוֹבּוֹל אחד של זרע שיכרון, מוסיפים כמות שווה של אופיום ויין. מושחים גם במיץ גֶנְצִיאָנָה, שאותו מערבים במקום אופיום גם במשחות העיניים החריפות יותר. גם אופורביון במשיחה נחשב מבהיר את הראייה.

מזליפים מיץ לחך לעיניים מודלקות. אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה מפזרת ערפול בראייה; אִיבֵּרִיס הקשור לראש וחמשן משמשים אף הם לכך. וֶרַבַּסְקוּם מתקן דמעת ופגמים אחרים בעיניים. על דמעת מניחים פֶּרִיסְטֶרָאוֹס עם שמן ורדים או חומץ. לקטרקט ולערפול ממיסים לכסניות קִיקְלָמִין; וכן משתמשים במיץ פָּאוּקֶדָנוּם כפי שאמרנו, ולבהירות הראייה ולערפול — עם אופיום ושמן ורדים. פְּסִילְיוֹן המונח על המצח עוצר דמעת.

יש המכנים את הָאַנָגָלִיס אַקוֹרוֹן. שני מינים לו: הזכר שפרחו אדום־ארגמן, והנקבה שפרחה כחול. גובהם אינו עולה על טפח, גבעולם רך ועליהם זעירים, עגולים ושרועים על הקרקע. הם גדלים בגנים ובמקומות מימיים; הכחול פורח

ראשון. *מיץ שני המינים, במשיחה עם דבש, נחשב מפזר ערפול בעיניים, שטף דם ממכה וכתם אדמדם בקרנית; יעילותו רבה יותר עם דבש* אַטִיקִי. הוא מרחיב את האישונים, ולכן מושחים בו את עיניהם *של מי שעומדים לעבור* ניקוב לטיפול בקטרקט. הצמחים משמשים גם לעיני בהמות משא. *המיץ, כשהוא מוזלף לנחיריים ולאחר מכן שוטפים אותם ביין, מטהר את הראש. שותים גם* דְּרַכְמָה ממנו ביין כנגד נחשים.

מופלא הוא *שבהמות נמנעות מן המין הנקבי; ואם טעו בשל הדמיון — שכן רק* הפרח מבדיל ביניהם — וטעמו ממנו, הן מבקשות מיד כתרופה את הצמח הקרוי אסילה, *שאצלנו מכונה 'עין החתול'. יש המורים למי שעומדים לחפור* את הָאַנָגָלִיס לברך אותה לפני זריחת השמש, בטרם יאמרו דבר אחר, ולסחוט אותה מיד לאחר עקירתה; כך, לדבריהם, כוחה רב במיוחד. *על מיץ* האופורביה כבר נאמר די. לדלקת עיניים *שיש עמה נפיחות מתאים לענה* כתושה בדבש, וכן אבקת וִוטוּנִיקָה עם חומר נוסף *ששמו אבד מן הנוסח.*

את האיגילופס *שבעין מרפא, לפי המסורת, העשב הנושא אותו שם, הגדל* בשעורה ועליו כעלי חיטה. כותשים את זרעו, מערבים בקמח ומניחים על המקום, או משתמשים במיצו. את *המיץ* סוחטים מן הגבעול ומן העלים המלאים, *לאחר שהשיבולת* הוסרה, ומגבשים אותו בקמח *של* חיטה בת *שלושה* חודשים לכדי לכסניות.

הקדמונים השתמשו גם בדודא, אך לימים נזנח בטיפול זה. ודאי הוא, לדבריהם, *שהשורש* הכתוש בשמן ורדים וביין מועיל לדמעת ולכאבי עיניים; *שכן את המיץ* מערבים בתרופות עיניים רבות. *יש* המכנים את הדודא קִירְקָאיוֹן. *שני מינים לו:* הלבן, הנחשב לזכר, והשחור, הנחשב לנקבה. עליו

צרים מעלי חסה, והם וגבעוליו שעירים; יש לו שניים או שלושה שורשים אדמדמים מבחוץ, לבנים מבפנים, בשרניים ורכים, שאורכם כמעט אמה.

שני המינים נושאים פירות בגודל אגוזי לוז, ובתוכם זרע הדומה לגרעיני אגס. למין הלבן קוראים אחדים ארסנה, אחרים מוֹרְיוֹן ואחרים הִיפּוֹפְלוֹמוֹן. עליו לבנים; עלי המין האחר רחבים יותר, כעלי חומעה תרבותית. העומדים לחפור אותו נזהרים שלא תישוב הרוח בפניהם, מקיפים אותו תחילה בחרב בשלושה מעגלים, ואחר כך חופרים כשהם פונים מערבה. מפיקים מיץ מן הפירות, מן הגבעול לאחר שראשו נקטם, ומן השורש לאחר שנוקב או בושל. גם סיבי השורש משמשים; חותכים אותו לעיגולים ושומרים ביין.

לא בכל מקום נמצא מיץ, אך במקום שאפשר להשיגו מבקשים אותו סמוך לבציר. ריחו כבד, וכך גם ריח השורש והפרי; ריח המין הלבן כבד יותר. מייבשים את הפירות הבשלים בצל ומסמיכים את מיצם בשמש; כך עושים גם למיץ השורש הכתוש או לזה שבושל ביין אדום עד שנותר שליש. את העלים מיטיבים לשמר במי מלח. המיץ הטרי הוא רעל קטלני, ואף השימור במלח אינו מסלק את כוחו המזיק; גם ריחו לבדו מכביד על הראש.

אף שבכמה ארצות אוכלים את הפירות, מי שאינם מכירים אותם עלולים לאבד את קולם מריח חזק מדי, וממנה גדולה יותר של המשקה אף למות. כוחו מרדים לפי כוחו של השותה; מנה בינונית היא קִיאָתוֹס אחד. שותים אותו גם כנגד נחשים ולפני חתכים וניקובים, כדי שלא יחושו בהם; לאחדים די בריח כדי להביא עליהם שינה. שותים אותו גם במקום הֶלְבּוֹרוֹס, שני אוֹבּוֹלִים ביין דבש — אך הֶלְבּוֹרוֹס יעיל ממנו לעורר הקאה ולהוציא מרה שחורה.

גם הרוש הוא רעל, שנעשה שנוא בשל היותו עונש המוות הציבורי של האתונאים; אולם אין להשמיט את שימושיו הרבים. זרעו מזיק, אך רבים אוכלים את הגבעול כשהוא ירוק או מבושל בתבשיל. הגבעול חלק ומפרקי כקנה, כהה, לעיתים גבוה משתי אמות ומסועף בראשו. עליו כעלי כוסברה אך רכים יותר וריחם כבד; זרעו עבה מזרע אניס, ושורשו חלול וחסר שימוש. לזרע ולעלים כוח מקרר, ובכך, לפי התיאור העתיק, הם ממיתים: הקור מתחיל בקצות הגוף.

כל עוד הרעל לא הגיע לאיברים החיוניים, טבעו המחמם של היין נחשב סם־נגד; אך אם הרוש נשתה בתוך יין, המקרה נחשב חשוך־מרפא. סוחטים מיץ מן העלים והפרחים, שכן בעת הפריחה כוחו רב ביותר. מיץ טוב יותר מופק מזרע כתוש, מוסמך בשמש ומעוצב ללכסניות. לפי ההסבר העתיק הוא ממית בקרישת הדם — זה כוחו השני — ומשום כך מופיעים כתמים בגופות המתים ממנו.

משתמשים במיץ הרוש במקום מים להמסת תרופות. מכינים ממנו גם רטייה מרככת לקירור הקיבה. ואולם שימושו העיקרי הוא במשיחה סביב העיניים כדי לעצור דמעת קיצית ולהשקיט כאבי עיניים; מערבים אותו גם במשחות עיניים. הוא עוצר גם כל זרימה אחרת. אף העלים משככים, לפי המסורת, כל נפיחות וכאב וכן דמעת.

אֲנַקְסִילָאוּס מעיד שאם מושחים בו את השדיים עוד בבתוליה, הם יישארו תמיד זקופים. ודאי יותר שהוא מייבש את חלבן של יולדות כשהוא מונח על השדיים, ושכשהוא נמשח על האשכים סמוך לבגרות הוא מדכא את התשוקה. אשר לתרופות שבהן ממליצים לשתות רוש, אני עצמי לא אורה

עליהן. כוחו רב ביותר כשהוא גדל בסוסה שבארץ הַפַּרְתִים, ואחריו זה של לקוניה, כְּרֵתִים ואסיה; ביוון — זה של מגארה, ואחריו הָאַטִי.

קְרֶמְנוֹס אַגְרִיוֹס, כשהוא מונח על העיניים, מסיר גלדים מעפעפיהן; ובתוספת גריסי שעורה גם נפיחות. המוליבדאינה, כלומר פְּלוּמְבָּגוֹ, גדלה בכל מקום ואף בשדות; עליה כעלי חומעה, עבים ושעירים. אם לועסים אותה ומלקקים שוב ושוב את העין, היא נחשבת מסירה מן העין את ה'עופרת', סוג של פגם. קַקְנוֹס טְרוּנְקָה, המכונה 'רגלי תרנגול', גדלה בחורבות ובגדרות, ענפיה דקים מאוד ומתפזרים ופרחה ארגמני; מיצָה הירוק מפזר ערפול, ולכן מוסיפים אותו לתרופות עיניים.

דומה לה בשם ובהשפעה, אך צמח אחר, היא הַקַקְנוֹס השיחית: היא רכה מאוד, עליה כעלי כוסברה, צבעה אפרפר ופרחה ארגמני. היא גדלה בגנים ובשדות שעורה. משיחתה בעיניים נחשבת מבהירה אותן ומעלה דמעות כעשן — ומכאן שמה. עוד נאמר שהיא מונעת משערות עפעפיים שנתלשו לצמוח מחדש.

לאקורון עלים כשל אִירִיס, אלא שהם צרים יותר ופטוטרתם ארוכה יותר. שורשיו שחורים ופחות עורקיים, אך בשאר תכונותיהם גם הם דומים לשורשי אִירִיס; טעמם חריף, ריחם אינו בלתי־נעים והם מעלים גיהוק בקלות. המשובחים ביותר באים מדספטיום שֶׁבְּגָלַטְיָה, ואחריהם מן כְּרֵתִים; אך הם רבים ביותר בְּקוֹלְכִיס, ליד נהר פָּאסִיס, ובכל מקום מימי. בטריים יש כוח מזיק רב יותר מאשר בישנים; הַכְּרֵתִיִּים לבנים מן הַפּוֹנְטִיִּים.

מייבשים אותם, כדרך הָאִירִיס, בצל ובחתיכות באורך אצבע. יש גם המכנים את שורש הָאוֹקְסִימִירְסִינָה אַקוֹרוֹן; לכן אחדים מעדיפים לקרוא לצמח הזה

אַקוֹרִיוֹן. כוחו לחמם ולדלל, והוא נחשב יעיל כנגד קטרקט וערפול בעיניים; שתיית מיצו משמשת כנגד נחשים.

הקוטילדון הוא עשב זעיר, בעל גבעולון רך ועלה קטן, שמנוני וקעור כארובת הירך. הוא גדל במקומות לחים ליד הים ובין סלעים, ושורשו עגול כזית. מיצו משמש לריפוי עיניים. יש מין אחר שלו, בעל עלים עכורים, רחבים וצפופים יותר, המקיפים את השורש כמין עין; טעמו חריף מאוד וגבעולו ארוך יותר אך דק מאוד. שימושיו כשל האיזואום התרבותי.

לאיזואום שני מינים. את הגדול מגדלים בכלי חרס קטנים; יש המכנים אותו בּוּפְתַלְמוֹן, אחרים זוֹאוֹפְתַלְמוֹן, אחרים סְטֶרְנֶתְרוֹן מפני שהוא משמש בשיקויי אהבה, ואחרים הִיפּוֹנָסוֹן מפני שהוא גדל לרוב תחת שולי גגות. יש הקוראים לו דווקא אַמְבְּרוֹסְיָה ואחרים אַמָרִינְתוֹן; באיטליה — סֶדוּם גדול, 'עין' או 'אצבעון'. את המין הקטן מכנים אֶרִיתַלֵס, אחרים טְרִיתַלֵס מפני שהוא פורח שלוש פעמים, אחרים אֶרִיסִיתַלֵס ואחדים אִיזוֹאֶטֵס; באיטליה — סֶדוּם. אולם שני המינים נקראים באותה מידה אַיזוֹאוּם, מפני שהם ירוקים תמיד.

המין הגדול עולה בגובהו על אמה ועוביו יותר מאגודל. העלים שבראשו דומים ללשון, בשרניים, שמנוניים ורבי־מיץ, ורוחבם אגודל; מהם כפופים ארצה ומהם זקופים, כך שבהיקפם הם מחקים צורת עין. הקטן גדל על חומות, חורבות ורעפים; הוא מסתעף מן השורש ועטור עלים עד ראשו. עליו צרים, מחודדים ורבי־מיץ, וגבעולו בגובה טפח. לשורש אין שימוש.

דומה לו הצמח שהיוונים מכנים אַנְדְרַכְנֶה אַגְרִיָה ובאיטליה אִילֶאָבְּרָה; עליו קטנים ורחבים יותר וראשו קצר יותר. הוא גדל בסלעים ונאסף למאכל. לכל הצמחים האלה אותו כוח: לקרר ולכווץ.

העלים המונחים על העיניים, או המיץ הנמשח בהן, נחשבים מרפאים דמעת: הוא מנקה כיבי עיניים, ממלא אותם ומביאם לידי הצטלקות, וגם מפריד עפעפיים דבוקים. הם מועילים גם לכאבי ראש כשמורחים את המיץ או העלה על הרקות, וכנגד נשיכות עכביש הפלאנגיון; האיזואום הגדול נחשב מועיל במיוחד כנגד אַקוֹנִיטוֹן. עוד טוענים שמי שנושא אותו לא ייעקץ בידי עקרבים.

צמחים אלה נחשבים מועילים גם לכאב אוזניים; וכן כמות קטנה של מיץ שיכרון, ומיצי אַכִילֵאָה, קֶנְטָאוּרִיוֹן קטן ולחך, מיץ פָּאוּקֶדָנוּם עם שמן ורדים ואופיום, ומיץ אַקוֹרוֹן עם ורדים. את כל אלה מחממים ומזליפים במזרק. קוטילדון עם מוח־עצם של צבי מחומם משמש גם למוגלה באוזן. את מיץ שורש הסמבוק הנמוך הכתוש מסננים בבד פשתן ואחר כך מסמיכים בשמש; בעת הצורך מדללים בשמן ורדים ומחממים. נפיחויות בלוטות האוזן מטופלות בוורבנקה ובלחך, וכן בְּסִידֶרִיטִיס עם שומן ציר ישן.

אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה עם קִיפְּרוּס נחשבת מתקנת נגעים מסריחים באף. לשיניים משמשים שורש פָּאנָאקֶס בלעיסה, ובייחוד המין הַכִּירוֹנִי, וכן מיצו כשטיפת פה; שורש שיכרון הנלעס בחומץ, וכן שורש פּוֹלֶמוֹנְיָה. לועסים גם שורש לחך, או שוטפים את הפה במיץ השורשים שבושלו בחומץ; אף אכילת העלים נחשבת מועילה, גם כשהחניכיים נרקבות ומדממות. זרע הלחך מרפא מורסות והצטברויות בחניכיים.

אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה מחזקת גם את החניכיים והשיניים. כך גם וֶרבֶּנָקָה עם שורשה, הנלעסת, ומרתחה ביין או בחומץ המשמש לשטיפת הפה; וכן שורש חמשן שבושל ביין או בחומץ עד שנותר שליש. לפני הבישול רוחצים אותו במי ים או במי מלח, ואת המרתח יש להחזיק זמן רב בפה. יש המעדיפים לשפשף באפר

חמשן. גם שורש וֶרֶבַּסְקוּם מבושל ביין לשטיפת השיניים; שוטפים גם באזוב ובמיץ פָּאוּקֶדנוּם עם אופיום, או במיץ שורשי אַנְגֶלִיס — ובייחוד הנקבה — המוזלף דרך הנחיר הנגדי לצד הכואב.

את האריגרון מכנים אצלנו סָנָקִיוֹ. אומרים שאם אדם מסמן סביבו מעגל בברזל, חופר אותו, נוגע בו בשן, יורק שלוש פעמים לסירוגין ומחזירו לאותו מקום כך שהצמח יוסיף לחיות — אותה שן לא תכאב עוד. העשב דומה לטריקסגו במראהו וברכותו, וגבעוליו הקטנים אדמדמים. הוא גדל על רעפים וחומות. היוונים נתנו לו את שמו מפני שהוא מלבין באביב. ראשו מתחלק לסעיפים רבים, ומתוך המרווחים יוצאת פלומה כשל קוץ;

משום כך קַלִימַכוֹס כינה אותו אַקַנְתִיס, ואחרים פָּפּוֹס. מכאן ואילך אף היוונים אינם מסכימים עליו: יש שאמרו שעליו כעלי רוקט, אחרים כעלי אלון אך קטנים הרבה יותר; אחדים אמרו ששורשו חסר שימוש, אחרים שעורקיו מועילים, ואחרים שהוא חונק בשתייה. לעומתם, היו שנתנו אותו ביין לצהבת ולכל תחלואי שלפוחית השתן, וכן לתחלואי הלב והכבד; ואמרו שהוא מוציא חול מן הכליות.

לכאב מפרק הירך נתנו דְרַכְמָה ממנו עם אוֹקְסִימֶל לאחר הליכה; שיבחו אותו גם כיעיל מאוד לעוויתות מעיים ביין צימוקים, ולתחלואי האיברים שמתחת לצלעות כשהוא נאכל בחומץ, ואף זרעוהו בגנים. היו גם מי שקבעו שיש מין שני, בלי להראות מה טיבו; נתנו אותו במים כנגד נחשים וכמאכל לחולי מחלת הנפילה. אנו נסדר את שימושיו לפי ניסיונם של הרומאים. את פלומתו כותשים עם כרכום ומעט מים קרים ומורחים על דמעת; כשהיא קלויה עם גרגר מלח מניחים אותה על נפיחויות בלוטות.

לאפמרון עלים כעלי שושן אך קטנים יותר, גבעול דומה, פרח כחול, זרע חסר שימוש ושורש יחיד בעובי אצבע. השורש מועיל במיוחד לשיניים: חותכים אותו, מבשלים בחומץ ושוטפים את הפה במרתח פושר. גם השורש עצמו עוצר את הכאב; דוחסים אותו לשיניים חלולות ואכולות. שורש כֶּלִידוֹנְיָה כתוש בחומץ מוחזק בפה; הֶלְבּוֹרוֹס שחור נדחס לשיניים אכולות, ושיניים רופפות מתחזקות במרתח חומץ של אחד משני הצמחים.

'שפת וָנוּס' הוא שמו של צמח הגדל בנהר. יש בו תולעת קטנה, שאותה משפשפים סביב השיניים או כולאים בשעווה בתוך חללי השיניים. יש להיזהר שהצמח התלוש לא ייגע באדמה.

אנו קוראים רָנוּנְקוּלוּס לצמח שהיוונים מכנים בַּטְרָכְיוֹן. ארבעה מינים לו. לאחד עלים שמנים מעלי כוסברה ומתקרבים ברוחבם לעלי חלמית, צבעם כחלחל־כהה, גבעולו גבוה ודק ושורשו לבן; הוא גדל בגבולות שדות לחים ומוצלים. השני עתיר עלים יותר, שסעיהם רבים יותר וגבעוליו גבוהים יותר. השלישי קטן ביותר, ריחו כבד ופרחו זהוב.

הרביעי דומה לשלישי אך פרחו לבן כחלב. לכל המינים כוח צורב: כשהעלים החיים מונחים על העור הם מעלים שלפוחיות כאש. משום כך משתמשים בהם לצרעת ולגרב, להסרת סימני קעקוע, ומערבים אותם בכל התכשירים הצורבים. מניחים אותם על קרחות ומסירים במהירות. לעיסה ממושכת של השורש כנגד כאב שיניים שוברת את השיניים; כשהוא יבש וחתוך הוא משמש חומר עיטוש.

ההרבליסטים שלנו מכנים את הנורית סְטָרוּמוֹס, מפני שהיא נחשבת מרפאת נפיחויות בלוטות, ולשם כך תולים חלק מן הצמח בעשן. הם מאמינים שאם

שותלים אותו שוב, התחלואים שריפא מתפרצים מחדש; למעשה נפשע זה הם משתמשים גם בלחך. מיץ לחך מתקן כיבים בתוך הפה, וכך גם לעיסת העלים והשורשים, אף כשהפה סובל מזרימת ליחות. חמשן משמש לכיבי פה ולריח רע, וּפְסִילְיוּם לכיבים.

נמסור גם תכשירים מורכבים כנגד ריחות רעים, ליקוי מביש במיוחד. לשם כך מועיל לכתוש יחד עלי הדס ואלת המסטיק במשקל שווה, עם מחצית ממשקלם עפצים סוריים, לזלף עליהם יין ישן וללעוס בבוקר; או ליטול גרגרי קיסוס עם קַסְיָה ומור במשקל שווה ובין. לריח רע מן הנחיריים נחשב מועיל ביותר זרע דְרָקוֹנְטִיוֹן כתוש בדבש, גם אם יש בהם נגעים ממאירים. חבורות מטופלות באזוב; ומשיחת דודא מסירה סימני קעקוע מן הפנים.

תולדות הטבע, ספר עשרים ושישה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים ושישה

גם פני בני האדם ידעו מחלות חדשות, שלא נודעו בשום דור קודם — לא באיטליה בלבד אלא כמעט בכל אירופה. ואף אז לא פשטו מאוד בכל איטליה, בְּאִילִירִיקוֹם, בְּגַאלְיוֹת או בְּהִיסְפַּנְיוֹת, ולא נמצאו אלא ברומא וסביבותיה. אמנם לא גרמו כאב ולא סכנת חיים, אך כיעורן היה כה גדול, שכל מוות נראה עדיף עליהן.

את החמורה שבהן כינו בשם היווני לִיכֶנֶס; בְּלָטִינִית, מפני שהחלה לרוב בסנטר, כינו אותה תחילה בשחוק פרוע — כפי שרבים חצופים באסונות זולתם — ואחר כך בשם שנעשה מקובל, מָנְטָגְרָה. היא כיסתה בכתמים רבים ורחבים את כל הפנים, ורק העיניים נותרו נקיות; ומשם ירדה אל הצוואר, החזה והידיים בקשקשת עור מכוערת.

הנגע הזה לא היה בימי אבותינו ואבות אבותינו. הוא זחל לראשונה לאיטליה באמצע שלטונו של טִיבֶרְיוּס קְלַאוּדְיוּס קיסר, לאחר שהופיע באסיה: פרש רומי מִפְּרוּסְיָה, לבלר קווסטורי, הביא משם את ההדבקה. נשים, עבדים, פשוטי העם מן המעמד הנמוך או הבינוני לא לקו בו, אלא הנכבדים, בעיקר בהעברה המהירה של נשיקה. אצל רבים שעמדו בטיפול נותרה צלקת

מכוערת מן המחלה עצמה, שכן טיפלו בחומרים צורבים; אם הגוף לא נצרב עד העצמות, חזר הנגע בעקשנות.

רופאים באו ממצרים — מולידת פגעים כאלה — ולא הביאו עמם אלא מלאכה זו, ברווח גדול לעצמם. ידוע שֶׁמָּנִילְיוּס קורנוטוס, לשעבר מן הפרטורים ולגאטוס של פרובינקיית אַקוויטַנְיָה, התקשר לשלם מאתיים אלף סֶסְטֶרְקִים בעד הטיפול במחלה זו. פעמים רבות אירע גם שמינים חדשים של מחלות הורגשו בהמוניהם. מה מופלא מזה? פגעים נוצרים לפתע בחבל ארץ מסוים, באיברים מסוימים, בגילים ואף במעמדות מסוימים, כאילו הרעה בוחרת: זה משתולל בילדים וזה במבוגרים, בזה לוקים הנכבדים ובזה העניים.

באנאלים נרשם שבימי הַקֶנְסוֹרִים לוּקְיוּס פָּאוּלוּס וּקְווִינְטוּס מַרְקְיוּס הופיעה לראשונה באיטליה הַקַרְבּוּנְקוּלוּס, רעה האופיינית לפרובינקיית נַרְבּוֹנֶנְסִיס. בשנה שבה אנו כותבים דברים אלה מתו ממנה שני אנשים בדרגת קוֹנְסוּל: יוּלְיוּס רוּפוּס, שנחתך בשל בורות הרופאים; ולאקניוס בַּסוּס, לאחר ששלף בעצמו במחט נגע קטן כל כך מאגודל יד שמאל, שבקושי אפשר היה לראותו.

הוא נוצר במקומות הנסתרים ביותר בגוף, וברוב המקרים מתחת ללשון: התקשות אדמדמה במראה מגוון אך שחורה בראשה, ולעיתים כחלחלה. היא נמתחת פנימה אל הגוף ואינה מתנפחת; אין כאב ואין גירוד, ואין אות אחר מלבד שינה כבדה, והיא ממיתה את השקועים בה בתוך שלושה ימים. לעיתים היא מביאה גם צמרמורת ופצעונים קטנים סביבה, ולעיתים רחוקות יותר קדחת; ומשפלשה לקיבה ולגרון, היא ממיתה במהירות רבה.

כבר אמרנו שהאלפנטיאסיס לא אירעה באיטליה לפני ימי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול. גם היא מתחילה לרוב בפנים, תחילה כמין עדשה על האף; אחר כך היא גדלה

ומתפשטת בכל הגוף, בכתמים בצבעים שונים ובעור בלתי אחיד — במקום אחד עבה, באחר דק; קשה, ובמקום אחר מחוספס כגרדת. לבסוף העור משחיר, הבשר נלחץ אל העצמות, ואצבעות הרגליים והידיים מתנפחות.

הרעה הזאת הייתה מיוחדת למצרים, וכאשר פגעה במלכים הייתה הרת אסון לנתיניהם, שכן אמבטיותיהם מולאו בדם אדם לשם אותו טיפול. מחלה זו אמנם כבתה במהירות באיטליה, וכמוה גם המחלה שהקדמונים כינו גֶמוּרָסָה, שצמחה בין אצבעות הרגליים; אפילו שמה נשכח.

זה עצמו מפליא: מחלות אחדות נעלמות מקרבנו ואחרות נשארות, כגון קולום. הרעה הזאת זחלה פנימה בימי שלטון טִיבֶרִיוס קיסר, ואיש לפני הקיסר עצמו לא חש בה. הדבר עורר מבוכה רבה במדינה, כשקראו באדיקט שבו התנצל על מצב בריאותו שם שלא היה מוכר. מה נאמר שזה, או אילו חרונות אלים? כאילו לא די לאדם במינים הקבועים של המחלות — יותר משלוש מאות — ועליו לפחד גם מפני חדשות! ואף בני האדם עצמם מביאים עליהם בעיסוקיהם צרות לא מעטות.

אלה היו התרופות אצל הקדמונים שאנו מזכירים, כשהטבע עצמו עושה כביכול את מלאכת הרפואה, וכך היה זמן רב. ודאי מצאנו את ספרי הִיפּוֹקְרַטֵס — הראשון שניסח בבהירות יתרה את כללי הריפוי — מלאים אזכורי עשבים; ולא פחות מכך את ספרי דְיוֹקְלֵס מִקָרִיסְטוֹס, שהיה שני לו בזמן ובתהילה, וכן את פְּרַקְסָגוֹרַס, כְּרִיסִיפּוּס ואחריהם אֶרַסִיסְטָרָטוֹס איש קָאוּס,

ואצל הֶרוֹפִילוֹס, אף שהיה מייסדה של אסכולה דקדקנית יותר, השיטה זכתה לתהילה מעל הכול. אולם בהדרגה, אף שהניסיון הוא המורה היעיל ביותר בכל דבר ובייחוד ברפואה, ירדה הרפואה לכדי מילים ופטפוט. ישיבה בבתי מדרש

והאזנה להרצאות נעמו יותר מהליכה במקומות שוממים וחיפוש עשבים שונים בימים שונים של השנה.

אף על פי כן עמדה סמכות הקדמונים בעינה ותבעה לעצמה שרידים גדולים של אומנות מוכחת, עד שבימי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול היה אַסְקְלֵפִּיאָדֵס מורה לנאום; מאחר שמקצוע זה לא היה רווחי דיו, וכישרונו החד ביקש זירה אחרת מן הַפּוֹרוּם, פנה לפתע לרפואה. כמתחייב מאדם שלא עסק בה ולא הכיר תרופות שיש ללמוד בראייה ובניסיון, הוא החניף בנאום שוטף שהוכן מדי יום, ביטל את כולן, ובהשיבו את הרפואה כולה לסיבות הפך אותה להשערה.

הוא הכריז על חמישה אמצעי סיוע כלליים במיוחד: הימנעות ממזון, ולעיתים מיין; שפשוף הגוף; הליכה; ונסיעה מטלטלת. מאחר שכל אדם הבין שיוכל להעניק אמצעים אלה לעצמו, וכולם נטו להאמין שהדברים הקלים ביותר הם גם האמיתיים, הוא משך אליו כמעט את המין האנושי כולו כאילו ירד מן השמים.

נוסף על כך משך את הלבבות בתחבולה ריקה: פעם הבטיח יין לחולים ונתנו בזמן הנכון, ופעם מים קרים. הֶרוֹפִילוֹס הקדים לחקור את סיבות המחלות, וּקְלֵאוֹפַנְטוֹס מן הקדמונים ביאר את שיטת השימוש ביין; אך אַסְקְלֵפִּיאָדֵס העדיף, כדברי מַרְקוּס וָארוֹ, שיכנוהו 'נותן המים הקרים'. הוא המציא גם פיתויים אחרים: תלה מיטות, כדי שהטלטול יקל מחלות או ימשוך שינה; הנהיג מרחצאות, שמרוב תשוקת בני האדם אליהם התקבלו בתאווה; ועוד דברים רבים שערבו ונעמו לאוזן. כך זכה בסמכות גדולה ובתהילה לא פחותה,

כאשר נתקל במסע הלוויה של אדם אלמוני, החזיר את האיש ממדורת הקבורה והציל אותו — כדי שאיש לא יחשוב שתמורה גדולה כל כך נגרמה

מסיבות קלות. רק על זאת רשאים אנו להתרעם: שאדם אחד מעם קל־ערך, שהתחיל בלא כל אמצעים, קבע לפתע לשם הכנסותיו חוקי בריאות למין האנושי; ואף על פי כן רבים ביטלו אותם אחר כך.

דברים רבים בטיפול הקדמונים, שהיו קפדניים וגסים מדי, סייעו לְאַסְקְלֶפִיאֲדֵס: למשל כיסוי החולים בבגדים כבדים כדי לעורר זיעה בכל דרך; צליית הגוף ליד אש; או חיפוש מתמיד אחר שמש בעיר גשומה, ואף באיטליה כולה מולידת הגשמים. אז לראשונה פיתה בלי גבול השימוש ברצפות תלויות במרחצאות.

נוסף על כך הפחית את ייסורי הטיפול במחלות אחדות, כגון דלקות גרון, שבהן טיפלו בהחדרת מכשיר אל הלוע. בצדק גינה גם הקאות, שהיו אז נפוצות במידה מופרזת. הוא מתח ביקורת גם על משקאות רפואיים המזיקים לקיבה — דבר הנכון במידה רבה. משום כך אנו מציינים בראש ובראשונה את הדברים המועילים לקיבה.

מעל לכול סייעו לו הבלי המאגיה, שהתרוממו למעלה כזאת עד שיכלו לבטל את האמון בכל העשבים: אמרו שעשב הָאֶתְיוֹפִּיס מייבש נהרות ואגמים; שנגיעה בְּאוֹנוֹתוֹרִיס פותחת כל דבר סגור; שאם משליכים אַכֶמֶנִיס אל מערך האויב, השורות נבהלות ופונות עורף; ושמלך פרס נהג לתת לשליחיו לָטָקֶה, כדי שבכל מקום שאליו יבואו יהיה להם שפע מכל הדברים — ועוד דברים דומים רבים.

היכן היו כל אלה כאשר הַקִּימְבְּרִים והטווטונים יילכו במלחמתם הנוראה, או כאשר לוּקוּלוּס הפיל מלכים רבים כל כך של הַמַּאגִים בלגיונות מעטים? מדוע דאגתם הראשונה של מפקדים רומים במלחמות הייתה תמיד לאספקה? מדוע

חשו חיילי קיסר רעב בְּפַרְסָלוֹס, אם היה אפשר להשיג כל שפע בברכת עשב יחיד? האם לא היה עדיף שֶׁסְּקִיפְּיוֹ אֱמִילְיָאנוּס יפתח בעשב את שערי קַרְתָּגוֹ, במקום להכות במכונות את מחסומיהם במשך שנים כה רבות? הבה ייבשו היום את ביצות פּוֹמְפְּטִינָה בעשב ממרואה, ושטח גדול כל כך יוחזר לאיטליה הסמוכה לעיר! ומה בדבר התרכובת הנמצאת אצל אותו דֶמוֹקְרִיטוֹס, שממנה ייוולדו ילדים יפים, טובים ובני מזל — לאיזה מלך פַּרְסִי נתנה ילדים כאלה אי פעם?

אכן היה מפליא שאמונת הקדמונים, שראשיתה בריאה מאוד, התקדמה עד כאן — אילו ידעו כישרונות אנוש מידה בדבר כלשהו. ובמקומו עוד נוכיח שאותה רפואה שהמציא אַסְקְלֶפְּיאָדֵס נישאה אף מעבר לַמָּאגִים. זה טבע הנפש בכל עניין: כל הדברים מתחילים בצורך ומגיעים לבסוף להפרזה. עתה אפוא נמסור את יתר השפעות העשבים שהוצגו בספר הקודם, ונוסיף אחרים כפי שידרוש כל עניין.

אך בתרופות לְיִכֶנָס ולנגע מכוער כל כך נקבץ אמצעים רבים מכל עבר, אף שכבר הצגנו לא מעטים. לפי המסורת מטפלים בו בלחך כתוש, בחמשן, בשורש אלבקום בחומץ, בגבעולי תאנה שבושלו בחומץ, ובשורש היביסקוס שבושל עם דבק וחומץ חריף עד לרבע הכמות. גם משפשפים באבן ספוג, כדי למרוח אחר כך שורש חומעה כתוש בחומץ.

משבחים גם פרח דבקון שעובד עם סיד, וחלב־זאב שבושל עם שרף. אך על כל אלה מעדיפים את העשב לִיכֵן, שממנו נלקח השם. הוא גדל על סלעים, בעל עלה רחב יחיד בשורש וגבעול אחד קטן, שממנו תלויים עלים ארוכים. הוא מוחק גם סימני צריבה; כותשים אותו בדבש. יש מין אחר של לִיכֵן, הדבוק

כולו לסלעים כטחב, וגם אותו מורחים. כשהוא מוזלף לפצע הוא עוצר דם, ובמריחה מטפל בהצטברויות. עוד נחשב מרפא צהבת כאשר מורחים אותו בדבש על הפה והלשון. מורים למטופלים כך להתרחץ במי מלח, להימשח בשמן שקדים ולהימנע מירקות גינה. נגד לִיכֶנָס משתמשים גם בשורש תַפְסִיָה כתוש בדבש.

בדלקת גרון טיפלו בארגמוניה שניטלה ביין; באזוב שבושל עם תאנה ושימש לגרגור; בְּפָאוּקָדנוּם עם קיבת גור־כלב־ים בחלקים שווים; בְּפְרוֹסָרְפִינָקָה שנכתשה עם תמלחת של דגי מנה ושמן, או הוחזקה מתחת ללשון; וכן בשתיית שלושה קִיאָתִים של מיץ חמשן. מיץ זה נחשב מטפל גם בכל תחלואי הגרון כשמגרגרים בו; ובמיוחד בשקדים — וְרַבַּסְקוּם בשתייה במים.

בגידולי צוואר טיפלו בלחך; בְּכָלִידוֹנְיָה עם דבש ושומן חזיר; בחמשן; בשורש פֶּרְסוֹלָטָה, שגם אותו מניחים עם שומן חזיר ומכסים בעלהו; בְּאַרְטֶמִיסְיָה; ובשורש דודא במים. את הַסְיֵדְרִיטִיס רחבת־העלים חופרים מסביב במסמר המוחזק ביד שמאל וקושרים אל הגוף. לאחר שהחולים החלימו יש לשמור על הצמח, שמא פשעם המאוס של מלקטי עשבים יזרע אותו שוב והמחלה תחזור — כפי שאמרנו על מקרים אחדים. אני מוצא שאותה אזהרה ניתנת גם למי שֶׁאַרְטֶמִיסְיָה רִיפָאָה, וכן למי שלחך ריפא.

דמסוניום, המכונה גם אַלְקִימָה, נאסף סמוך למפנה הקיץ ומונח במי גשם: או עלה כתוש, או שורש שנחבט עם שומן חזיר, כך שהתחבושת מכוסה בעלהו. כך משתמשים בו גם לכל כאבי הצוואר ולנפיחויות בכל מקום בגוף.

בֶּלִיס גדלה באחו, פרחה לבן ומאדים מעט. מוסרים שהיא יעילה יותר כשמורחים אותה עם אַרְטֶמִיסְיָה. גם קוֹנְדוּרְדוּם, עשב של מפנה הקיץ שפרחו

אדום, נחשב מכווץ גידולי צוואר כאשר תולים אותו על הצוואר; וכן וָרְבֶּנָקָה עם לחך. בחמשן מטפלים בכל תחלואי האצבעות, ובמיוחד בעור המתפצל לצד הציפורניים.

מבין תחלואי החזה, הקשה ביותר אולי הוא השיעול. לפי המסורת מטפלים בו בשורש פָּנָקֵס ביין מתוק; במיץ שיכרון, גם אצל הפולטים דם; וברית השיכרון כשהוא נשרף. משתמשים גם בְּסָקוֹרְדוֹטִיס יבש שנחבט עם גרגרנית, שרף ודבש — ואף כשהוא לעצמו הוא מקל את פליטת הליחה. בְּקָנְטָאוּרְיוֹן הגדול מטפלים גם בפולטי דם; ומועילים לכך גם מיץ לחך ושלושה אוֹבּוֹלִים וְטוּנִיקָה במים.

נגד פליטת ליחה מוגלתית או דמית נתנו שורש פָּרְסוֹלְטָה במשקל דְּרַכְמָה עם אחד־עשר צנוברים, וכן מיץ פָּאוּקָדָנוּם. בכאבי חזה מסייע אַקוֹרוּם, והוא גם מעורב בנוגדי רעלים; נגד שיעול — דָאוּקוּם וכן העשב הַסְקִיתִי, המועיל לכל תחלואי החזה. נגד שיעול ופליטת מוגלה נתנו שלושה אוֹבּוֹלִים וָרְבַּסְקוּם, שפרחו זהוב, בשלושה קִיאָתִים של יין־צימוקים.

כוחו של וָרְבַּסְקוּם נחשב גדול כל כך, עד שבשתייה הוא מסייע לבהמות משא לא רק בשיעול אלא גם כשהן מתנשפות מן המותניים; אני מוצא טענה זו גם על וָנָטִיאָנָה. שורש קַקָלְיָה הנלעס ומושרה ביין מועיל לפי המסורת לא רק לשיעול אלא גם לגרון. חמישה ענפי אזוב, עם שני ענפי פיגם ושלוש תאנים, כשהם מבושלים יחד, מנקים את החזה ומשככים שיעול.

בַּקְיוֹן מכונה טוּסִילָגוֹ. שני מינים לו. במקום שבו גדל מין הבר מאמינים שיש מים מתחת לפני הקרקע, ומחפשי מים משתמשים בו כסימן. יש לו חמישה או שבעה עלים, גדולים מעט מעלי קיסוס, לבנבנים בצדם הקרוב לאדמה

וחיוורים מלמעלה; אין לו גבעול, פרח או זרע, ושורשו דק. אחדים סבורים שהוא הארקיון עצמו, המכונה גם כַּמָּלַאוּקָה. אומרים שעשן הצמח היבש ושורשו, הנשאב דרך קנה ונבלע, מרפא שיעול ישן; אך בכל שאיפה יש לטעום יין־צימוקים.

את המין האחר מכנים אחדים סלוויה, והוא דומה לַוָוֶרבַּסְקוּם. כותשים אותו, מסננים ומחממים, וכך שותים אותו נגד שיעול וכאבי צד. הוא נחשב יעיל גם נגד עקרבים ודרקוני־ים, ומשיחה בו בשמן נגד נחשים. צרור אזוב מבושל עם רבע לִיבְּרָה דבש נגד שיעול וכאבי צד וחזה; וָרבַּסְקוּם עם פיגם במים; ואבקת וְטוּנִיקָה נשתית במים חמים.

לפי המסורת מחזקים את הקיבה במיץ סְקוֹרְדוֹטִיס, בְּקָנְטָאוּרְיוֹן, בְּגָנְטִיאָנָה הנשתית במים ובלחך — כשהוא נאכל לבדו או במרק עדשים או אליקה. וְטוּנִיקָה אמנם מכבידה לעיתים על הקיבה, אך נחשבת מרפאת את תחלואיה בשתייה או בלעיסת העלים; וכן אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה בשתייה, וְאַגָּרִיקוּם יבש בלעיסה כשמפעם לפעם לוגמים יין חי. מורחים נִימְפָאָה הֶרַקְלֵיאָה ומיץ פָּאוּקָדָנוּם. על צרבת מניחים פְּסִילְיוֹן, או קוטילדון כתוש עם קמח שעורה קלוי, או אַיזוֹאוּם.

למולון גבעול מחורץ ועלים רכים וקטנים; שורשו באורך ארבע אצבעות ובקצהו כעין ראש שום. אחדים מכנים אותו סירון. ביין הוא מועיל לקיבה ... נגד קוצר נשימה נתנו קָנְטָאוּרְיוֹן גדול כלקיקה; לחך כמיץ או כמזון; ולשותים מדי יום — לִיבְּרָה וְטוּנִיקָה כתושה עם חצי אוּנְקִיָה דבש אַטִיקִי במים חמים. עוד נתנו אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה או אַגָּרִיקוּם, שלושה אוֹבּוֹלִים במים חמים או בחלב אתון.

קִיסָנְתֶמוֹס נשתה נגד אוֹרְתוֹפְּנֵאָה, ואזוב גם לחולי אסתמה. מיץ פָּאוּקֶדָנוּם ניתן לכאבי כבד, חזה וצד, אם אין קדחת. לפולטי דם נחשב מסייע גם אַגָרִיקוּם כתוש במשקל וִיקְטוֹרִיאָטוּס, הניתן בחמישה קִיאָתִים של יין־דבש. כך פועל גם אֶמוֹמוּם.

לכבד במיוחד נשתה טֶאוּקְרְיָה טרייה, ארבע דְּרַכְמוֹת בחצי הינה פוֹסָקָה. נגד תחלואי הלב נתנו דְּרַכְמָה אחת וְטוּנִיקָה בשלושה קִיאָתִים מים חמים, או בשניים של מים קרים. מיץ חמשן ניתן לתחלואי הכבד והריאות, לפולטי דם ולכל פגיעה פנימית הקשורה לדם. אַנְגֶלִיס נחשבת מועילה להפליא לכבד. האוכלים את עשב הַקַפְּנוֹן מפרישים מרה בשתן. אַקוֹרוּם מטפל לפי המסורת בכבד, וְדָאוּקוּם בחזה ובסרעפת.

אֶפֶדְרָה, המכונה אצל אחרים אַנַבָּסִיס, גדלה לרוב בחבל ארץ מוכה רוחות; היא מטפסת על עץ ותלויה מענפיו. אין לה עלים, אך קנוקנות רבות, כקנים מפרקיים, ושורשה חיוור. כותשים אותה ונותנים ביין שחור ועפיץ נגד שיעול, קוצר נשימה ועוויתות מעיים, וגם מכינים ממנה מרק שיש להוסיף לו יין. כך נותנים גם גֶנְטִיאָנָה שהושרתה יום קודם ונכתשה, במשקל דָּנָרִיוּס בשלושה קִיאָתִים יין.

לגאום שורשים דקים, שחורים ובעלי ריח נעים. הוא נחשב מטפל לא רק בכאבי חזה או צד אלא גם מפיג קלקול עיכול, וטעמו נעים. וֶרְבֶּנָקָה מטפלת לפי המסורת בכל האיברים הפנימיים — בצדדים, בריאות, בכבד ובחזה;

ואולם לריאות במיוחד, ולמי שהשחפת תוקפת אותן, מועיל לפי המסורת שורש העשב קוֹנְסִילִיגוֹ, שאמרנו שנתגלה לאחרונה. אצל חזירים וכל הצאן הוא נחשב תרופה מיידית למחלת ריאות, אפילו אם רק מעבירים אותו דרך

האוזן. על אדם לשתותו במים ולהחזיקו תמיד בפה מתחת ללשון. עדיין אין ודאות אם יש שימוש כלשהו בחלקו העל־קרקעי של העשב. לכליות מועיל לחך כמזון, וְטוּנִיקָה בשתייה וַאֲגָרִיקוּם בשתייה כמו נגד שיעול.

טְרִיפּוֹלְיוֹן גדל על סלעי חוף שהגל מלחך אותם, לא ממש בים ולא ביבשה היבשה. עליו עבים מעלי אִיסְטִיס, גבעולו בגובה טפח ומתפצל בקצהו, ושורשו לבן, ריחני, עבה וחריף בטעמו. נותנים אותו לחולי כבד כשהוא מבושל בדייסת דגן. אחדים סבורים שעשב זה הוא הפוליום עצמו, שעליו דיברנו במקומו.

גרומפנה, שעליה ירוקים וורודים לסירוגין לאורך הגבעול, ניתנת בְּפוֹסָקָה לפולטי דם. לכבד משמש העשב מָלוּנְדרוּם, הגדל בשדות תבואה ובאחו, בעל פרח לבן וריחני; כותשים את גבעולו הקטן ביין ישן. גם העשב קַלְקַטוּם נכתש מגפת ענבים ומונח כתחבושת. שורש וְטוּנִיקָה מקל הקאה: נותנים אותו כְּהֶלְבּוֹרוֹס, ארבע דְּרַכְמוֹת ביין־צימוקים או ביין־דבש. כך גם אזוב כתוש בדבש, ורצוי לאכול קודם גרגרנית או איריון; וכן מוֹלֶמוֹנְיוּם במשקל דָּנָרְיוּס. גם המיץ החלבי של סִילִיבּוּם, המתעבה לגומי, ניטל בדבש במשקל האמור ומוציא במיוחד מרה.

לעומת זאת עוצרים הקאה בכמון בר ובאבקת וְטוּנִיקָה, הניטלים במים. דָּאוּקוּם, אבקת וְטוּנִיקָה במי־דבש ולחך המבושל ככרוב נחשבים מסירים סלידה ממזון ומעכלים מזון שלא נתעכל. הֶמְיוֹנְיוֹן משכך שיהוק, וכך גם אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה; קְלִימֶנוֹס — קוצר נשימה. חולי דלקת קרום הריאה ודלקת ריאות שותים קָנְטָאוּרְיוֹן גדול ואזוב; וחולי דלקת קרום הריאה גם מיץ פָּאוּקֶדָנוּם.

אָלוּס, שכך מכנים אותו הַגַּאלִים ואילו הַווֵנֶטִים מכנים קוטונאה, מטפל לפי המסורת בכאבי צד, בכליות, בעוויתות ובקרעים. הוא דומה לַקּוּנִילָה בובולה, ראשיו דומים לקורנית, טעמו מתוק והוא מרווה צמא; שורשו לבן במקום אחד ושחור באחר. אותן השפעות בכאבי צד מיוחסות לְכַמְרוֹפְּס הנשתית ביין; סביבה שני גבעולים בעלי עלים כשל הדס וראשים כשל ורד יווני קטן. כאבי אִישִׁיאַס ועמוד השדרה מוקלים בשתיית אַגָרִיקוּם כמו נגד שיעול, וכן באבקת סְטוֹכַס או וְטוּנִיקָה במי־דבש.

ואולם הבטן גורמת לאדם את עיקר טרחתו, ובגללה חי רוב בני התמותה. פעם אינה מעבירה מזון, פעם אינה מחזיקה אותו, פעם אינה מקבלתו ופעם אינה מעכלת אותו; והמנהגים הגיעו לידי כך שהאדם אובד יותר מכול בגלל המזון. כלי הגוף הגרוע ביותר לוחץ כנושה ודורש תשלום כמה פעמים ביום. למענה בעיקר מבקשת החמדנות להשיג, למענה מתקינה התאווה מטעמים, למענה מפליגים עד פָּאסִיס ולמענה חוקרים את תהומות הים; ואיש אינו מעריך את שפלותה לפי כיעור סופה. משום כך פעולות הרפואה סביבה רבות מאוד.

עוצרים את המעיים בִּדְרַכְמָה סְקוֹרְדוֹטִיס טרייה, כתושה ביין או מבושלת ונשתית; בפולמוניה, הניתנת ביין גם לחולי דיזנטריה; בשורש וֶרְבַּסְקוּם באורך שתי אצבעות הנשתה במים; בזרע נִימְפָאָה הֶרַקְלֵיאָה ביין; בחלק העליון של שורש קְסִיפִיוֹן, דְּרַכְמָה בחומץ; ובזרע לחך כתוש ביין. נותנים גם את הלחך עצמו מבושל בחומץ, או אליקה במיצו; מבשלים אותו עם עדשים; זורים אבקה מן הצמח היבש למשקה עם פרג קלוי וכתוש; או חוקנים או שותים את מיצו. וְטוּנִיקָה ניתנת ביין שחומם בברזל. אותה נותנים לחולי מחלת המעיים ביין עפיץ; ועליהם גם מניחים הִיבֶּרִיס, כפי שנאמר.

לטנזמוס שותים שורש נִימְפָאָה הֶרַקְלֵיאָה ביין, פְּסִילְיוֹן במים ומרתח שורש אַקוֹרוּם. מיץ אַיזוֹאוּם עוצר את המעיים ואת הדיזנטריה ומסלק תולעי מעיים עגולות. שורש סִימְפִּיטוּם הנשתה ביין עוצר את המעיים ואת הדיזנטריה, וכך גם שורש דָאוּקוּם. עלי אַיזוֹאוּם כתושים ביין נחשבים פועלים נגד עוויתות מעיים, וכן אבקת אַלְקִימָה יבשה הנשתית ביין.

לְאַסְטָרָגָלוֹס עלים ארוכים ובעלי חתכים אלכסוניים רבים. סביב השורש שלושה או ארבעה גבעולים מלאי עלים, פרחו כיקינתון ושורשיו שעירים, סבוכים, אדומים וקשים מאוד. הוא גדל במקומות סלעיים וחשופי שמש שהם גם מושלגים, כגון פֶּנֵאוּס בְּאַרְקַדְיָה. כוחו לכווץ רקמות. שורשו הנשתה ביין עוצר את המעיים, ולכן מניע שתן מפני שהנוזל נהדף לאחור, כפי שעושים רוב מכווצי המעיים. כשהוא כתוש ביין אדום הוא נחשב מרפא דיזנטריה, אך קשה לכתשו. אותו שורש מועיל מאוד גם כמשרה חם למוגלה בחניכיים. אוספים אותו בסוף הסתיו, לאחר שאיבד את עליו, ומייבשים בצל.

גם שני מיני הַלָּדָנוּם עוצרים את המעיים. את המין הגדל בשדות תבואה כותשים וכוברים ושותים במי־דבש; את המין האציל שותים ביין. לדון הוא שם העשב שממנו מופק החומר בְּקַקְפְּרִיסִין, כשהוא נדבק לזקני עיזים. חומר אציל יותר מופק בַּעֲרָב, וכיום גם בסוריה ובאפריקה מפיקים את המכונה טוֹקְסִיקוּם: מותחים מיתרים על קשת, עוטפים אותם בצמר, והפלומה הטלולה נדבקת אליהם. כבר דיברנו עליו בהרחבה בין הבשמים. מין זה כבד מאוד בריחו וקשה מאוד למגע.

שכן הוא אוסף עפר רב, אף שהחומר המוערך ביותר הוא הטהור, הריחני, הרך, הירוק והשרפי. טבעו, לפי המסורת, לרכך, לייבש, להבשיל ולעורר שינה.

הוא עוצר נשירת שיער ושומר על צבעו השחור; מזליפים אותו לאוזניים עם מי־דבש או שמן ורדים; בתוספת מלח הוא מטפל בקשקשת העור ובכיבים מפרישים; עם סְטִירַקְס הוא ניטל נגד שיעול ישן; והוא נחשב יעיל ביותר נגד גיהוקים.

גם כּוֹנְדְרִיס, או פְּסָאוּדוֹדִיקְטַמְנוּס, עוצר את המעיים. הִיפּוֹקִיסְטִיס, שאחדים מכנים אוֹרוֹבָּתְרוֹן, דומה לרימון בוסר; כפי שאמרנו, הוא גדל מתחת לְקִיסְטוֹס ומכאן שמו. כשהוא מיובש בצל הוא עוצר את המעיים; את שני מיניו שותים ביין שחור ועפיץ, שכן יש מין לבן ומין אדמדם. משתמשים במיצו: הוא מכווץ ומייבש. המין האדמדם מיטיב יותר עם הפרשות הקיבה כששותים שלושה אוֹבּוֹלִים; עם עמילן הוא ניתן לפליטת דם, ובשתייה או בחוקן לדיזנטריה. כך גם וֶרְבֶּנָקָה הניתנת במים, או למי שאין להם קדחת — ביין אַמִינָאִי, חמש כפות בתוך שלושה קִיאָתִים יין.

גם לָאוּוֶר, הגדל בפלגים, כשהוא כבוש ומבושל נחשב מטפל בעוויתות מעיים. פּוֹטָמוֹגִיטוֹן הניתן ביין ניתן גם לחולי דיזנטריה ומחלת מעיים. עליו דומים לעלי סלק אך קטנים ושעירים יותר, והוא בולט תמיד מעט מעל המים. משתמשים בעלים: הם מקררים ומכווצים, ומועילים במיוחד לתחלואי הרגליים ונגד כיבים מתפשטים, עם דבש או חומץ.

קַסְטוֹר הכיר בשם זה צמח אחר: עלהו דק כשערות סוס, מכבדו ארוך וחלק, והוא גדל במקומות מימיים. בשורשו טיפל בגידולי צוואר ובהתקשויות. פּוֹטָמוֹגִיטוֹן נחשב פועל נגד תנינים, ולכן ציידיהם נושאים אותו עמם. גם אַכִילֵאָה עוצרת את המעיים. אותן השפעות מיוחסות לְסְטָטִיקָה, שלה שבעה גבעולים הנושאים ראשים דמויי ורד.

קַרְטֵיָה בעלת עלה אחד ושורש גדול ומפרקי; באכילתה היא נחשבת מטפלת בחולי מחלת מעיים ודיזנטריה. את לֵאוֹנְטוֹפּוֹדְיוֹן מכנים אחרים לֵאוּקְיאָוְרוֹן, אחרים דּוֹרִיפֶּטֶרוֹן ואחרים תּוּרִיבֶּתְרוֹן. שורשו עוצר את המעיים ומנקה מרה, כאשר מוסיפים משקל שני דָּנָרִים למי־דבש. הוא גדל באדמת מישור דלה. מספרים ששתיית זרעו גורמת חלומות מטורפים. לָגוֹפּוּס עוצר את המעיים כשהוא נשתה ביין, ובזמן קדחת — במים.

אותו לָגוֹפּוּס נקשר גם למפשעה כשיש בה נפיחות. הוא גדל בשדות תבואה. רבים משבחים מעל לכול לחולי דיזנטריה שכבר נואשו מהם חמשן, ששורשיו בושלו בחלב ונשתו, וְאַרִיסְטוֹלוֹכְיָה במשקל וִיקְטוֹרִיאָטוּס בשלושה קִיאָתִים יין. את התרופות מן הנזכרות לעיל הניטלות חמות, ראוי יותר למזוג לאחר שכובו בהן כלי ברזל מלובן.

לעומת זאת, מוהל הַקָּנָטָאוּרְיוֹן הקטן מטהר את המעיים: דְּרַכְמָה אחת בהמינה מים עם מעט מלח וחומץ, ואף מסלק מרה; הַקָּנָטָאוּרְיוֹן הגדול מפיג עוויתות מעיים. וְטוּנִיקָה משלשלת בארבע דְּרַכְמוֹת בתשעה קִיאָתוֹסִים של מי־דבש; וכן אֵאוּפוֹרְבִּיאָום או אַגָּרִיקוּם, שתי דְּרַכְמוֹת עם מעט מלח במים, או שלושה אוֹבּוֹלִים ביין־דבש. גם קִיקֶלָמִינוֹס, בשתייה עם מים או בפתילות המוחדרות מלמטה, משלשל, וכן הבלוט של כַּמֶקִיסוֹס. אגודת אזוב המבושלת עד שנותר שליש, עם מלח, מושכת ליחה; ואם כותשים אותה עם חומץ־דבש ומלח היא אף מסלקת תולעי מעיים. שורש פָּאוּקֶדָנוּם מסלק ליחה ומרה.

גם שני מיני אַגְנָלִיס מטהרים את המעיים במי־דבש, וכן אֶפִּיתִימוֹן, שהוא פרח מצמח הדומה לקורנית־הצתרה. ההבדל הוא שזה ירקרק ואילו פרח הקורנית האחר לבן; יש המכנים אותו הִיפּוֹפָאוֹן. הוא מועיל פחות לקיבה ומעורר

הקאות, אך מפיג עוויתות ונפיחות. נוטלים אותו גם כלקיקה עם דבש למחלות החזה, ולעיתים עם אִירִיס.

הוא משלשל במינון של ארבע עד שש דְּרַכְמוֹת עם דבש ומעט מלח וחומץ. אחרים מוסרים תיאור אחר של אֶפִּיתִימוֹן: הוא גדל בלא שורש, דק, דומה למעילון ואדמדם; מייבשים אותו בצל ושותים במים חצי אַצָּטַבּוּלוּם. הוא מסלק ליחה ומרה באמצעות שלשול קל.

גם נִימָפִיאָה ביין יבש משלשלת, וכן פִּיקְנוֹקוֹמוֹן, שעליו כעלי רוקט אך עבים וחריפים יותר, שורשו עגול וצהוב וריחו ריח אדמה, גבעולו מרובע, קטן ודק, ופרחו כפרח ריחן. הוא נמצא בסלעים. שתים־עשרה דְּרַכְמוֹת משורשו במי־דבש מרוקנות את המעיים ממרה ומליחה; דְּרַכְמָה אחת מזרעו ביין גורמת חלומות סוערים. גם גבעולי קַפְנוֹס מסלקים מרה.

פּוֹלִיפּוֹדְיוֹן, שאנשינו קוראים לו שרכית, דומה לשרך. משתמשים בשורשו: הוא שעיר, ירוק מבפנים, בעובי הזרת, ומחורר בשקערוריות כאילו היו זרועות פוליפ; טעמו מתקתק, והוא גדל בסלעים או תחת עצים זקנים. סוחטים את המוהל לאחר השריה במים; את השורש עצמו קוצצים דק ומפזרים על ירק, סלק, חלמית או דג מלוח, או מבשלים בדייסה כדי לרכך קלות את המעיים, אף בשעת קדחת. הוא מסלק מרה וליחה אך פוגע בקיבה. אבקת השורש היבש המוכנסת לנחיר מכלה פוליפ. אין לו פרח או זרע.

גם סָקָמוֹנְיוּם מסלק מרה באמצעות הרפיית הקיבה ומשלשל, אלא אם מוסיפים לשני אוֹבּוֹלִים ממנו שתי דְּרַכְמוֹת אַלוֹאֵה. זהו מוהל של צמח המסתעף מן השורש, בעל עלים שמנים, משולשים ולבנים, ושורש עבה, לח ומעורר בחילה. הוא גדל בקרקע שמנה ולבנה.

חופרים סביב השורש סמוך לזריחת כוכב הכלב כדי שהמוהל יזרום לתוך השקע; לאחר ייבוש בשמש מעצבים אותו לכסניות. מייבשים גם את השורש עצמו או את קליפתו. משבחים את הבא מִקוֹלוֹפוֹן, מִמִיסִיָה ומפריאנה; במראה משובח הוא מבריק ודומה ככל האפשר לדבק שוורים, ספוגי ובעל צינוריות דקות מאוד, נמס במהירות, מדיף ריח חריף, דמוי כמון, מלבין כחלב במגע הלשון, קל ביותר, ומלבין כשממיסים אותו. כך קורה גם לזיוף, העשוי מקמח בקיה וממוהל חלבלוב ימי, בעיקר ביהודה.

הזיוף הזה אף חונק כשנוטלים אותו. מזהים אותו בטעם, שכן החלבלוב מחמם את הלשון. משתמשים בסקמוניום בן שנתיים; לפני כן ואחר כך אינו מועיל. נתנו אותו גם לבדו במים או במי־דבש ומלח, ארבעה אוֹבּוֹלִים, אך הטוב ביותר עם אַלוֹאֵה, כך שעם תחילת הטיהור שותים מי־דבש. מבשלים גם את השורש בחומץ עד סמיכות דבש; מורחים זאת על נגעי צרעת, ובכאב ראש מושחים את הראש בתערובת עם שמן.

את תִיתִימָלוֹס מכנים אנשינו 'עשב החלב', ואחרים 'חסת העז'. מספרים שאם כותבים במוהלו על הגוף, לאחר שיתייבש ומפזרים עליו אפר יופיעו האותיות; וכך העדיפו אחדים לפנות אל מאהבות נשואות במקום באיגרות. מינים רבים לו. הראשון נקרא כָּרַקיאַס ונחשב לזכר: חמישה או שישה ענפים אדומים ועסיסיים, בעובי אצבע ובאורך אמה, ועלים כמעט כעלי זית מן השורש; בראשיהם ציצית כסמר.

הוא גדל במקומות סלעיים לחוף הים. בסתיו אוספים את הזרע עם הציצית, מייבשים בשמש, כותשים ושומרים. את המוהל אוספים בתחילת הופעת

הפלומה על הפירות, לאחר שבירת הענפים, על קמח בקיה או על תאנים, כדי שיתייבש עמם. די בחמש טיפות לכל תאנה.

מספרים שחולי מיימת מיטהרים באמצעות תאנה כזאת מספר פעמים כמספר טיפות החלב שקלטה. בעת איסוף המוהל יש להיזהר שלא ייגע בעיניים. מכינים גם מן העלים הכתושים מוהל חלש יותר, וכן מרתח מן הענפים. גם הזרע משמש: מבשלים אותו בדבש לגלולות משלשלות. את הזרע מכניסים בחורים שבשיניים וסוגרים בשעווה; שוטפים אותן גם במרתח השורש ביין או בשמן. מורחים את המוהל על חזזיות ושותים אותו לשם טיהור בהקאה ובשלשול, אף שבשאר המקרים הוא מזיק לקיבה.

בשתייה עם מלח הוא מושך ליחה, ועם אַפְרוֹנִיטְרוֹן — מרה; אם רוצים טיהור דרך המעיים נותנים אותו בְּפוֹסְקָה, ואם בהקאה — ביין צימוקים או במי־דבש. מנה בינונית היא שלושה אוֹבּוֹלִים. מוטב לאכול אחריו תאנים. הוא צורב קלות את הגרון, שכן טבעו לוהט עד כדי כך שכאשר מניחים אותו לבדו על הגוף מבחוץ הוא יוצר שלפוחיות ככוויות ומשמש כחומר צריבה.

המין השני של תִּיתִימָלוֹס נקרא מִירְטִיטֵס, ואחרים מכנים אותו קָרִיטֵס. עליו כעלי הדס, חדים ודוקרים אך גדולים יותר, ואף הוא גדל במקומות סלעיים. אוספים את ציציותיו כאשר השעורה תופחת; לאחר ייבוש בצל תשעה ימים מייבשים אותן לגמרי בשמש. הפרי אינו מבשיל כולו יחד, וחלקו מבשיל בשנה הבאה; הוא נקרא 'אגוז', ומכאן הכינוי שנתנו היוונים.

קוצרים אותו עם הבשלת התבואה, רוחצים ואחר כך מייבשים; נותנים אותו עם שני חלקים של פרג שחור, כך שהכמות הכוללת היא אַצָטַבּוּלוֹם. מין זה מעורר הקאה פחות מן הקודם, ובשאר פעולותיו דומה לו. יש שנתנו כך גם את

עליו, ואת האגוז עצמו במי־דבש, ביין צימוקים או בשומשום. הוא מושך ליחה ומרה דרך המעיים ומרפא כיבי פה.

לכיבים מתפשטים בפה אוכלים את העלה עם דבש. המין השלישי של תִּיתִימָלוּס נקרא פָּרָלְיוּס, או תִּיתִימָלִיס עגול־עלה; גבעולו טפח, ענפיו אדמדמים וזרעו לבן. אוספים אותו בתחילת הבשלת הענבים, מייבשים, כותשים ונוטלים במידת אֲצָטַבּוּלוּם לשם טיהור. את המין הרביעי מכנים הֶלְיוֹסְקוֹפְּיוֹן.

עליו כעלי רגלת הגינה, ומן השורש עומדים ארבעה או חמישה ענפים אדמדמים, מלאי מוהל וגובהם חצי רגל. הוא גדל סביב ערים וזרעו לבן וחביב מאוד על יונים. שמו ניתן לו מפני שראשיו סובבים עם השמש. חצי אֲצָטַבּוּלוּם בחומץ־דבש מושך מרה דרך המעיים. יתר שימושיו כשימושי כָּרַקְיאַס.

את המין החמישי מכנים קִיפָּרִיטִיאַס בשל דמיון העלים לברוש; שניים או שלושה גבעולים שלו עולים במישורים. כוחו כשל הֶלְיוֹסְקוֹפְּיוֹן או כָּרַקְיאַס. את השישי מכנים פְּלָטִיפִילוֹן, ואחרים קוֹרִימְבִּיטֵס או אַמִיגְדָלִיטֵס, על פי הדמיון; אין מין שעליו רחבים ממנו. הוא הורג דגים. השורש, העלים או המוהל משלשלים בארבע דְּרַכְמוֹת ביין־דבש או במי־דבש, והוא מסלק במיוחד נוזלי מיימת.

את השביעי מכנים דֶּנְדרוֹאִידֵס, ואחרים קוביון או לֶפְּטוֹפִילוֹן. הוא גדל בין סלעים, מסועף יותר מכל המינים, גבעוליו הקטנים גדולים ואדמדמים וזרעו רב מאוד. פעולתו כשל כָּרַקְיאַס.

אַפִּיוֹס אִיסְכַס, או רפנוס אַגְרִיָה, מפזר על הקרקע שניים או שלושה קנים אדמדמים ועליו כעלי פיגם. שורשו כבצל אך גדול יותר, ולכן יש המכנים אותו צנון־בר. בתוכו בליטה לבנה דמוית שד ומבחוץ קליפות שחורות. הוא גדל בהרים סלעיים ולעיתים גם במקומות עשבוניים.

חופרים אותו באביב, כותשים ומשרים בכלי חרס; משליכים את הצף, והמוהל הנשאר מטהר בשני הכיוונים במינון אוֹבּוֹל וחצי במי־דבש. כך נותנים אותו גם לחולי מיימת במידת אַצָטַבּוּלוּם. אפשר גם לפזר אבקת שורש יבש במשקה. אומרים שחלקו העליון מוציא מרה בהקאה, והתחתון דרך המעיים כשהוא נתון במים.

כל מין של פָּנָקס מפיג עוויתות מעיים, וכן וְטוּנִיקָה, חוץ מכשהן נגרמות מעיכול לקוי; מוהל פָּאוּקָדָנוּם מפיג גם נפיחות אך גורם גיהוקים; וכן שורש אַקוֹרוֹן וְדָאוּקוֹס, אף אם נאכל כחסה. לְדָנוּם קפריסאי בשתייה מסייע למחלות המעיים; אבקת גֶנְטִיאָנָה במים פושרים, בכמות גרגר פול; ולחך בבוקר, שתי כפות ממנו וכף שלישית של פרג בארבעה קִיאָתוֹסִים של יין שאינו ישן. נותנים זאת גם לפני השינה, בתוספת נָתָר או גריסים אם זמן רב עבר מן הארוחה. למעי הגס מחדירים הֶמִינָה מוהל, אף בזמן קדחת.

שלושה אוֹבּוֹלִים אַגָרִיקוּם בְּקִיאָתוֹס אחד של יין ישן נחשבים מרפאים את הטחול; וכן שורש כל מיני הפנקס במי־דבש. אך טֵאוּקְרִיָה מועילה במיוחד, יבשה ושתויה לאחר בישול: מלוא חופן מבושל בשלוש הֶמִינוֹת חומץ עד שנותרת הֶמִינָה אחת. מורחים אותה גם בחומץ, או אם אי אפשר לסבול זאת — בתאנה או במים. פּוֹלֶמוֹנְיָה שותים ביין, וְטוּנִיקָה — דְרַכְמָה בשלושה קִיאָתוֹסִים של חומץ־דבש, וְאַרִיסְטוֹלוֹכְיָה כפי שניתנה נגד נחשים.

אומרים שארגמוניה הנאכלת שבעה ימים מכלה את הטחול; וכן שני אוֹבּוֹלִים אַגְרִיקוּם בחומץ־דבש. גם שורש נִימְפִיאָה הֶרְקְלֵיאָה ביין מכלה אותו. קִיסַנְתֶמוֹס, דְּרַכְמָה פעמיים ביום בשני קִיאָתוֹסִים יין לבן במשך ארבעים יום, מפריש לפי המסורת את הטחול בהדרגה דרך השתן. מועילים גם אזוב מבושל עם תאנה, שורש לוֹנְכִיטִיס שבושל לפני נשירת הזרע, ושורש פָּאוּקֶדָנוּם, הן לטחול הן לכליות.

הטחול מתכלה בשתיית מוהל אַקוֹרוֹן; השורשים מועילים מאוד לקרביים העליונים ולכסלים... זרע קְלִימֶנוֹס, במשקל דינר ביין לבן במשך שלושים יום; אבקת וְטוּנִיקָה בשתייה עם דבש וחומץ חצב; ושורש לוֹנְכִיטִיס במים. טָאוּקְרִיוּם נמרח מבחוץ, וכן סקורדיון בשעווה וְאַגְרִיקוּם עם קמח חילבה.

למחלות שלפוחית השתן ונגד אבנים, מן הייסורים הקשים ביותר כפי שאמרנו, מסייעת פּוֹלֶמוֹנְיָה בשתייה עם יין; וכן אַגְרִיקוּם, עלי לחך או שורשו בשתייה עם יין צימוקים, וְטוּנִיקָה כפי שאמרנו לגבי הכבד. היא גם נשתית ונמרחת לבקע, ויעילה במיוחד לקושי במתן שתן. יש הממליצים נגד אבנים על וְטוּנִיקָה, וֶרְבֶּנָקָה ומילפוליום בחלקים שווים במים כתרופה מיוחדת.

נחשב ודאי שגם דִּיקְטַמְנוֹן מפיג קושי במתן שתן, וכן קווינקוופוליום המבושל ביין עד שנותר שליש. האחרון נחשב מועיל מאוד גם בשתייה ובמריחה לבקע מעי. החלק העליון של שורש קְסִיפְיוֹן מעורר שתן; נותנים אותו במים לתינוקות בעלי בקע מעי וגם מורחים. למחלות השלפוחית נותנים מוהל פָּאוּקֶדָנוּם; על בקעי תינוקות ועל טבורים בולטים מורחים פְּסִילְיוֹן.

שני מיני אַנְגֶלִיס מעוררים שתן; מרתח שורש אַקוֹרוֹן, או השורש עצמו כתוש ושתוי, מסלק את כל מחלות השלפוחית. גם העשב וגם השורש של קוטילדון

מסלקים אבנים, וכן כל דלקת באיברי המין בתערובת שוות־משקל של הגבעול, הזרע והמור.

אֶבּוּלוּס צעיר עם עליו, כתוש ושתוי ביין, מוציא אבנים; כשהוא מונח מבחוץ הוא מרפא את האשכים. גם אריגרון עם קמח לבונה ויין מתוק מרפא דלקות אשכים. שורש סִימְפִיטוֹן במריחה מרסן בקעי מעי, וְהִיפּוֹקִיסְטִיס לבנה — כיבים מתפשטים באיברי המין. גם אַרְטֶמִיסְיָה ניתנת ביין מתוק נגד אבנים וקושי במתן שתן; שורש נִימְפִיאָה הֶרַקְלֵיאָה ביין משכך כאבי שלפוחית.

אותו כוח מיוחס לְקְרִיתְמוֹן, שֶׁהִיפּוֹקְרַטֶס שיבח מאוד. הוא אחד מצמחי הבר הנאכלים; אצל קַלִימַכוֹס מגישה אותו הקלה הכפרית. מראהו כשל אֶלָאטֶה בגינות. גבעול יחיד שלו בגובה טפח; זרעו חם וריחני כליבנוטיס, עגול ומתבקע כשהוא יבש. בתוכו גרעין לבן שיש המכנים קַכְרִיס. העלים שמנים, לבנבנים כעלי זית אך עבים ומלוחים בטעמם; שלושה או ארבעה שורשים בעובי אצבע.

הוא גדל בסלעי החוף. אוכלים אותו חי או מבושל עם ירקות; טעמו ריחני ונעים, וגם משמרים אותו במי מלח. שימושו העיקרי לקושי במתן שתן, בעלה, בגבעול או בשורש עם יין. הוא גם משפר את צבע הגוף, אך בכמות רבה גורם נפיחות. מרתחו משלשל ומוציא שתן ונוזלים מן הכליות, כפי שעושה אבקת אַלְקִימָה יבשה ביין; זו יעילה יותר לקושי במתן שתן אם מוסיפים דָאוּקוֹס, ומועילה גם לטחול. שותים אותה נגד נחשים. בפיזור על שעורה היא מסייעת גם לבהמות הסובלות מליחה או מקושי בהשתנה.

אַנְתִילְיוֹן דומה מאוד לעדשה; בשתייה עם יין הוא משחרר את השלפוחית ממחלות ועוצר דם. אַנְתִילִיס אחרת דומה לכמפיטיס, פרחה ארגמני, ריחה

כבד ושורשה כשל עולש; היא מרפאה ביתר שאת... קפאה דומה לרגלת הגינה, שורשה שחור יותר אך חסר שימוש; היא גדלה בחופים חוליים וטעמה מר. עם שורש אספרגוס ביין היא מועילה מאוד לשלפוחית.

אותה פעולה עושה הִיפֶּרִיקוֹן — שאחרים מכנים כְּמֶפִיטִיס או קוריסון — שיח דמוי ירק, דק, אדמדם וגובהו אמה; עליו כעלי פיגם, ריחו חריף וזרעו שחור בתרמיל ומבשיל עם השעורה. טבע הזרע לכווץ: הוא עוצר את המעיים, מעורר שתן ונשתה ביין למחלות השלפוחית.

יש הִיפֶּרִיקוֹן אחר, שיש המכנים קֶרוֹן, ועליו כעלי אשל — ואף גדל תחתיו — אך שמנים, זעירים ואדמדמים יותר. הוא ריחני, גבוה מטפח, נעים וחריף קלות. כוח זרעו מחמם ולכן הוא גורם דלקת, אך אינו בלתי מועיל לקיבה; עיקר שימושו לקושי במתן שתן, אם השלפוחית אינה מכויבת. הוא נחשב מרפא גם דלקת הצדר כששותים אותו ביין.

לשלפוחית נותנים קַלִיתְרִיקְס הכתושה עם כמון ביין לבן; וכן וֶרבֵּנָקה עם עליה, מבושלת עד שנותר שליש, או שורשה במי־דבש חמים, מוציאים אבנים. כך גם פרפרסה, הגדלה בַּאֲרָטִיוּם וּבְאִילִירִיקוּם, המבושלת במים משלוש הֵמִינוֹת עד אחת ושתויה; תלתן ביין וכריסנתמון הראשון. גם אַנְתֶמִיס מוציאה אבנים; מן השורש לה חמישה עלים קטנים, שני גבעולים ארוכים ופרח ורוד; השורשים הכתושים לבדם... וכן לָאוּוֶר חי.

סִילָאוּס גדל במקומות חצציים ובפלגים איתנים; גובהו אמה והוא דומה לסלרי. מבשלים אותו כירק חמוץ, והוא מועיל מאוד לשלפוחית. אם יש בה גרד, שורש פָּנָקֵס מרפא אותה, אך במצבים אחרים אינו מועיל לשלפוחית. אבנים מסלקים באמצעות ליטרה שורש 'תפוח בר' המבושלת בְּקוֹנְגִיוּס עד מחצית;

שותים ממנה הֵמִינָה במשך שלושה ימים ואת הנותר עם יין. כן משתמשים בסרפד ים, דָאוּקוֹס, זרע לחך ביין ועשב פּוּלְוִיאָנָה כתוש ביין. גם האחרון נקרא על שם מגלהו ומוכר לעוסקים בדבר.

סקורדיון מעורר שתן; הִיוֹסְכִיאַמוֹס משכך נפיחות באשכים; מוהל פָּאוּקֶדָנוּם מרפא את איברי המין, וזרעו עם דבש. לקושי במתן שתן נותנים שלושה אוֹבּוֹלִים אַגָרִיקוּם בְּקִיאָתוֹס יין ישן, שתי דְּרַכְמוֹת שורש תלתן ביין, או דְּרַכְמָה אחת דָאוּקוֹס או זרעו. כאב השת מטופל בזרע ובעלים כתושים של אֶרִיתְרוֹדָנוֹן, בפנקס בשתייה ובשפשוף, בפולמוניה ובמרתח עלי אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה.

שלושה אוֹבּוֹלִים אַגָרִיקוּם בְּקִיאָתוֹס יין ישן נחשבים מרפאים גם את העצב הקרוי פְּלָטִיס ואת כאב הכתפיים. לכאב השת שותים ומניחים קווינקוופוליום, וכן סְקַמוֹנְיָה מבושלת ועם קמח שעורה. שותים ביין את זרעי שני מיני הַהִיפֶּרִיקוֹן. לחך מרפא במהירות רבה מחלות ושפשופים של פי הטבעת; קווינקוופוליום — קוֹנְדִילוֹמוֹת, ואם כבר נעשו יבלות קשות — שורש קִיקֶלַמִינוֹס בחומץ. אַנְגֶלִיס כחולה מחזירה פנימה צניחת פי הטבעת, ואילו האדומה מגרה אותה.

קוטילדון נחשב מרפא להפליא קוֹנְדִילוֹמוֹת וטחורים. שורש אַקוֹרוֹן המבושל ביין, נכתש ונמרח, מרפא נפיחות אשכים. קָאטוֹ אומר ששפשפת אינה נוצרת אצל הנושאים עמם לענה פונטית. אחרים מוסיפים גם פּוּלֵיאוֹן שנקטף בצום: אם קושרים אותו מאחור הוא מונע כאבי מפשעה או משכך אותם לאחר שהחלו.

אִינְגְווִינָלִיס, שיש המכנים אַרְגֶמוֹנְיוֹן, גדלה בכל מקום בין שיחי קוצים; כדי שתועיל די להחזיקה ביד. פָּנָקֵס עם דבש מרפא פנוס; וכן לחך עם מלח,

קווינקווופוליום, *שורש* פֶּרְסוֹלָטָה כפי *שמשתמשים* בו בבלוטות נפוחות, דמסוניום, וֶרְבַּסְקוּם כתוש עם *שורשו*, מוזה ביין, עטוף בעלה ומחומם כך באפר כדי להניחו חם.

בעלי ניסיון טענו *שיש* חשיבות רבה לכך *שבתולה* עירומה וצמה תניח את התרופה על חולה בצום, תיגע בו בכף יד הפוכה ותאמר: 'אַפּוֹלוֹ אומר *שהנגע* אינו יכול לגדול כאשר בתולה עירומה מכבה אותו'; אחר כך תאמר זאת *שלוש* פעמים כשידה מופנית לאחור, ושניהם יירקו כמספר הפעמים. מרפאים גם בשורש דודא במים, במרתח *שורש* סְקַמוֹנְיָה עם דבש, בְּסִידֶרִיטִיס כתושה עם שומן ישן, בְּמָרוּבְּיוֹן עם שומן חזיר ישן, או בִּכְרִיסִיפְּיוֹס עם תאנים *שמנות*. אף זה נקרא על שם מגלהו.

נִימְפִּיאָה הֲרַקְלֵיאָה מבטלת כליל את התשוקה המינית, כפי *שאמרנו*; *שתייה* אחת ממנה עושה זאת לארבעים יום. כששותים אותה בצום ואוכלים אותה במזון היא מסלקת גם חלומות מיניים. *השורש* הנמרח על איברי המין מעכב לא רק תשוקה אלא גם פליטת זרע; משום כך אומרים *שהוא* מזין את הגוף ואת הקול. לעומת זאת החלק העליון *של שורש* קְסִיפְיוֹן ביין מעורר תשוקה, וכן הצמח המכונה קְרֶמְנוֹן אַגְרִיוֹן ואוֹרְמִינוֹס אַגְרִיוֹס כתוש עם גריסים.

מן הצמחים המופלאים המעטים הוא אוֹרְכִיס, או סָרַפְיָאס: עליו כעלי כרשה, גבעולו טפח, פרחו ארגמני ושני *שורשיו* דומים לאשכים. הגדול — או לדברי אחרים הדק יותר — בשתייה עם מים מעורר תשוקה; הקטן, או הרך יותר, בחלב עזים מעכב אותה. *יש* האומרים *שעליו* כעלי חצב אך חלקים וקטנים יותר, וגבעולו קוצני. *השורשים* מרפאים כיבי פה וליחה בחזה, ובשתייה עם יין עוצרים את המעיים.

גם לְסָאטִירִיוֹן כוח מעורר. שני מינים לו: האחד בעל עלים ארוכים מעלי זית, גבעול בן ארבע אצבעות, פרח ארגמני ושורש כפול בדמות אשכי אדם, שחלקיו מתנפחים ושוקעים חליפות משנה לשנה. האחר נקרא סָאטִירִיוֹס אוֹרְכִיס ונחשב נקבה; הוא ניכר בפרקים ובשיח מסועף יותר, ושורשו בדמות איבר זכרי. הוא גדל בדרך כלל סמוך לים. במריחה עם גריסים, או כתוש לבדו, הוא משכך נפיחויות ומחלות באותם איברים. שורש המין הראשון בחלב כבשת משק מותח את העצבים, ובמים מרפה אותם.

היוונים מתארים סָאטִירִיוֹן בעל שלושה עלים אדומים כעלי שושן, קטנים, ולא יותר משלושה היוצאים מן הקרקע; גבעולו חלק, חשוף ואורכו אמה; שורשו כפול, וחלקו התחתון והגדול גורם, לפי אמונתם, להולדת זכרים, והעליון והקטן — נקבות. מין אחר של סָאטִירִיוֹן הם מכנים אֶרִיתְרַייקוֹן: זרעו גדול מזרע שיח אברהם, חלק וקשה, קליפת שורשו אדומה ובתוכה לבן מתקתק; הוא נמצא בדרך כלל בהרים.

מספרים שעצם החזקת השורש ביד מעוררת תשוקה, קל וחומר שתייתו ביין יבש. נותנים אותו במשקה גם לאילים ולתיישים איטיים, ובסרמטיה לסוסים שנעשו אדישים להזדווגות מעבודה מתמדת; פגם זה מכונה פְּרוֹסָדָמוּם. מי־דבש או אכילת חסה מכבים את כוחו.

בכלל, כאשר היוונים רוצים לציין גירוי מסוג זה הם משתמשים בשם סָאטִירִיוֹן; כך הם מכנים גם קַרְטָאִיגִיס, תֵלִיגוֹנוֹן וְאַרֶנוֹגוֹנוֹן, שזרעיהם דומים לאשכים. גם המחזיקים בליבת ענפי תִיתִימָלוּס נעשים, לפי המסורת, נוטים יותר לתשוקה. מופלאים הדברים שמוסר בעניין תֵאוֹפְרַסְטוֹס, מחבר רציני בדרך כלל: אדם בן

שבעים המשיך להזדווג מכוח מגע בצמח, אך תֵאוֹפְרַסְטוֹס לא ציין את שמו או מינו.

סִידֵרִיטִיס הקשורה מבחוץ מצמצמת דליות ועושה זאת בלי כאב. השיגדון היה בעבר מחלה נדירה, לא רק בזיכרון אבותינו וסבינו אלא אף בזמננו; גם הוא זר, שכן אילו היה מצוי באיטליה מימי קדם היה מקבל שם לָטִינִי. אין לחשבו חשוך מרפא, שהרי אצל רבים פסק מעצמו ואצל רבים יותר בעקבות טיפול. מטפלים בשורשי פָּנָקס עם צימוקים, במוהל הִיוֹסְכִיאָמוֹס עם קמח או בזרעו, בסקורדיון בחומץ, בְּהִיבָּרִיס כפי שנאמר, בוורבנקה כתושה עם שומן חזיר ובשורש קִיקֶלָמִינוֹס, שמרתחו משמש גם לכוויות קור.

שורש קְסִיפִיוֹן, זרע פְּסִילְיוֹן, ורוש עם לִיתַרְגִירוּם או שומן חזיר, ואיזואון בהתקף הראשון של שיגדון אדום — כלומר חם — מקררים את השיגדון. לשני הסוגים מתאימים אריגרון עם שומן חזיר, עלי לחך כתושים בתוספת מעט מלח, וארגמוניה כתושה עם דבש. גם וֶרְבֵּנָקָה במריחה מרפאה, או השריית הרגליים במים שבהם בושלה.

וכן לְפָאגוֹ, הדומה לְאַנָגָלִיס אלמלא היתה מסועפת ועתירת עלים יותר, וריחה כבד. צורה זו נקראת מוֹלוּגוֹ; הדומה לה אך בעלת עלים מחוספסים יותר נקראת אַסְפָּרוּגוֹ. מן המין הראשון נוטלים מדי יום גם מוהל במשקל דינר אחד בשני קִיאָתוֹסִים יין.

אך פִּיקוּס תַלָסְיוֹן, כלומר אצת ים, משחרר במיוחד מן המחלה הזאת. הוא דומה לחסה ומונח תחת רכיכות; כשהוא מונח מבחוץ לפני שהתייבש הוא מועיל לא רק לשיגדון אלא לכל מחלות המפרקים. שלושה מינים לו: רחב; אחר ארוך יותר ואדמדם במידת מה; ושלישי בעל עלים מסולסלים, שבו

צובעים בגדים בְּכָרֵתִים. לכולם אותו שימוש. נִיקַנְדֶר נתן אותם גם נגד נחשים ביין.

מועיל גם זרע הצמח שכינינו פְּסִילְיוֹן, לאחר שהושרה במים; להמינה אחת מן הזרע מוסיפים שתי כפות שרף קולופוני וכף אחת לבונה. משבחים גם עלי דודא כתושים עם גריסים. לנפיחויות כאלה מועיל להפליא טיט מימי המעורב היטב בשמן; למפרקים — מוהל קָנָטָאוּרִיוֹן קטן. אותו מוהל מועיל ביותר גם לעצבים, וכן קָנָטָאוּרִיס.

וְטוּנִיקָה, בשתייה כפי שתואר לגבי הכבד, מועילה לעצבים המתפשטים בשכמות, לכתפיים, לעמוד השדרה ולמותניים. למפרקים מניחים קווינקוופוליום, עלי דודא עם גריסים, או שורש טרי כתוש עם מלפפון בר, או מבושל במים. לסדקים באצבעות הרגליים — שורש פּוֹלִיפּוֹדְיוֹן; למפרקים — מוהל הְיוֹסְכְיַאמוֹס עם שומן חזיר וְאַמוֹנְיוֹן במוהל מבושל; וכן קָנָטוּנְקוּלוּס מבושל, או טחב טרי הקשור במים עד שיתייבש; וכן שורש לָפָּה בּוֹאַרְיָה בשתייה עם יין.

קִיקָלָמִינוֹס המבושל במים מרפא כוויות קור קטנות וכל פגע אחר של קור. לכוויות קור מועילים גם קוטילדון עם שומן חזיר, עלי בַּטָרָכְיוֹן ומוהל אֶפִּיתִימוֹן. לדנים בכפות הרגליים מוציאים בְּלָדָנוּם עם קַסְטוֹרִיוּם, ובוורבנקה עם יין.

עתה, לאחר שסיימנו את המחלות המורגשות באיברים נפרדים, נדבר באלה התוקפות את כל הגוף. אני מוצא אצל המחברים את התרופות המשותפות הבאות לשתייה: דוֹרָקְתֵאוֹן, שעליו דיברנו; אחר כך שורשי כל מיני הפנקס, ובמיוחד למחלות ממושכות, וזרעו למחלות המעיים; ולכל כאבי הגוף — מוהל

סקורדיון, וכן מוהל וְטוּנִיקָה, שבשתייה מתקן במיוחד את צבע העופרת של הגוף ומשיב לו גוון נעים יותר.

גֶרָנְיוֹן מכונה בפי אחדים מִירִיס ובפי אחרים מִירְטִידָאן. הוא דומה לרוש אך עליו קטנים יותר וגבעולו קצר; הוא עגול, וטעמו וריחו נעימים. כך מוסרים אנשינו; היוונים מתארים אותו בעל עלים לבנים מעט מעלי חלמית, גבעולים דקים ושעירים המסתעפים במרווחים, וגובהו שני טפחים; על הגבעולים עלים, וביניהם, בראשיהם, ראשים בדמות ראשי עגורים.

למין השני עלים כעלי כלנית אך שסעיהם ארוכים יותר; שורשו עגול כתפוח ומתוק, והוא מועיל ביותר למתאוששים מחולשה. לרוב זהו המין האמיתי. שותים דְּרַכְמָה אחת בשלושה קִיאָתוֹסִים יין, פעמיים ביום, נגד שחפת וכן נגד נפיחות; כשהוא חי הוא עושה אותה פעולה. מוהל השורש מרפא את האוזניים; נגד כפיון לאחור שותים ארבע דְּרַכְמוֹת מן הזרע עם פלפל ומור.

לשחפת נחשב מועיל גם מיץ לחך בשתייה, וכן הצמח עצמו כשהוא מבושל ונאכל; לאחר שנת הבוקר הוא מקרר כשאוכלים אותו במלח ובשמן. נותנים אותו יום כן יום לא גם למי שמכונים אטרופים, כלומר כחושים. לחולי שחפת נותנים וְטוּנִיקָה כלקיקה עם דבש, בכמות פול; אַגָרִיקוֹן בשתייה, שני אוֹבּוֹלִים ביין צימוקים; או דָאוּקוֹס עם קָנָטָאוּרִיוֹן גדול ביין. כנגד פגדנות — שם המציין הן רעב שאינו יודע שובע הן כיבים מכרסמים — משתמשים במיני תִּיתִימָלוֹס הניטלים עם שומשום.

בין תחלואי הגוף כולו נמנית אצל רבים נדודי השינה. כתרופות להם מציינים פָּנָאקֵס, קְלִימֶנוֹס וְאַרִיסְטוֹלוֹכְיָה — בהרחה ובמשיחת הראש; וכן אַיזוֹאוּם או סָדוּם, אם עוטפים אותו בבד שחור ומניחים בלי ידיעת האדם מתחת לכריתו.

עוד מציינים אונותרס, או אונאר, המביאה שמחה כשהיא ניתנת ביין. עליה כעלי שקד, פרחה ורוד, היא שיחית ושורשה ארוך, ולאחר ייבושו ריחו כיין. כשהיא ניתנת בשתייה היא נחשבת מאלפת אף חיות בר.

קלקול עיכול הגורם בחילה מתפזר בשתיית וִוטוּנִיקָה. אותה תרופה מסייעת לעיכול אחרי הארוחה כשנותנים דְּרַכְמָה בשלושה קִיאָתוֹסִים אוֹקְסִימֶל, ומפיגה שתייה מופרזת; כך גם אַגָרִיקוֹן הנשתה במים חמים לאחר האוכל. אומרים שווטוניקה מרפאת שיתוק, וכן אִיפֶּרִיס בדרך שתוארה. אִיפֶּרִיס מועיל גם לאיברים קהים; כך גם אַרְגֶמוֹנְיָה, המפזרת כל נפיחות העלולה להביא לידי חיתוך.

מחלת הנפילה מטופלת בשורש הפנאקס שכינינו הֶרַקְלִיוֹן, הנשתה עם אנזים קיבה של גור כלב־ים, ביחס של שלושה חלקי פָּנָאקֵס; וכן בלחך בשתייה, בְּדְרַכְמָה וִוטוּנִיקָה בְּאוֹקְסִימֶל, בשלושה אוֹבּוֹלִים אַגָרִיקוֹן או בעלי חמשן במים. גם אַרְכָּזוֹסְטִיס נחשב מרפא, אך יש לשתותו במשך שנה. עוד משמשים לכך

שורש בכריס יבש הכתוש לאבקה, שלושה קִיאָתוֹסִים עם קִיאָתוֹס אחד של כוסברה במים חמים; קָנְטוּנְקוּלוּס כתוש בחומץ, בדבש או במים חמים; וֶרְבֵּנָקָה בשתייה עם יין; שלושה גרגרי אזוב כתושים ושתויים במים במשך שישה־עשר יום; פָּאוּקְדָנוּם עם אנזים קיבה של גור כלב־ים בחלקים שווים; עלי חמשן כתושים ביין וניטלים במשך שלושים יום; שלוש דְּינָרִים אבקת וִוטוּנִיקָה עם קִיאָתוֹס חומץ חצב וְאוּנְקְיָה דבש אַטִיקִי; או שני אוֹבּוֹלִים סָקַמוֹנְיָה עם ארבע דְּרַכְמוֹת קַסְטוֹרִיוּם.

אַגָרִיקוֹן הנשתה במים חמים נחשב מקל קדחות קרות. לקדחת שלישונית משתמשים בְּסִידְרִיטִיס עם שמן, וכן בְּלָדְנוּם הגדל בשדות תבואה כשהוא

כתוש. לחך נשתה במי־דבש, שתי דְּרַכְמוֹת שעתיים לפני ההתקף; או שנותנים מיץ משורש שהושרה או נכתש, או את השורש עצמו כתוש במים שחוממו בברזל. יש שנתנו שלושה שורשים בשלושה קִיאָתוֹסִים מים. בקדחת רביעונית השתמשו בארבעה מכל אחד. כאשר בוגלוסום מתייבש,

אם אדם מוציא את הליבה מגבעולו, אומר את שמו של האדם שהוא עושה זאת כדי לשחררו מן הקדחת, וקושר אליו שבעה עלים לפני ההתקף — אומרים שהוא משתחרר מן הקדחת. עוד נותנים דְּרַכְמָה וִוטוּנִיקָה בשלושה קִיאָתוֹסִים מי־דבש, או אַגָּרִיקוֹן, בייחוד בקדחות הבאות בצמרמורת. יש שנתנו לקדחת שלישונית שלושה עלי חמשן, לרביעונית ארבעה, ולאחרות מספר גדול יותר; אחרים נתנו לכולן שלושה אוֹבּוֹלִים עם פלפל במי־דבש.

וָרֶבֶּנָקָה ביין נחשבת מרפאת אפילו קדחות של בהמות משא, אך לקדחת שלישונית חותכים אותה מן המפרק השלישי ולרביעונית מן הרביעי. גם זרע שני מיני הִיפֶּרִיקוּם נשתה לקדחת רביעונית ולצמרמורת. כך גם אבקת וִוטוּנִיקָה, העוצרת כל צמרמורת, ופנאקס, שטבעו מחמם עד כדי כך שמורים למי שעומדים ללכת בשלג לשתותו ולהימשח בו. גם אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה נחשבת מגינה מפני צינה עזה.

חולי פָּרַנִיטִיס נרפאים, לפי המסורת, בשינה, שאותה מביאים בהזלפת פָּאוּקָדָנוּם בחומץ על הראש או במיץ אַגָּלִיס. לעומת זאת קשה לעורר חולי לתרגיה; לשם כך נוגעים בנחיריהם באופורביון עם חומץ או במיץ פָּאוּקָדָנוּם. כנגד שיגעון שותים וִוטוּנִיקָה. פָּנָאקֵס מבקע קַרְבּוּנְקוּלִים; אבקת וִוטוּנִיקָה במים מרפאת אותם, וכן כרוב עם לבונה ושתייה תכופה של מים חמים. עוד מורחים

אפר שניטל באצבע מפחם שכובה לעיני החולה, או לחך כתוש וְתִיתְיַמְלוּס כְּרָאקִיאַס.

למיימת נחשבים מועילים פָּנָאקֵס; לחך במאכל, לאחר שאכלו תחילה לחם יבש בלי משקה; שתי דְּרַכְמוֹת וּוִטוּנִיקָה בשני קִיאָתוֹסִים יין או יין דבש; אַגָּרִיקוֹן; שתי כפות זרע לוֹנְכִיטִיס במים; פְּסִילְיוֹן ביין; מיץ אַנָּגָלִיס; שורש קוטילדון ביין דבש; ושורש טרי של סמבוק נמוך שנוער בלבד ולא נשטף — כמות ששתי אצבעות יכולות לאחוז — בהמינה יין ישן וחם. עוד משמשים שתי דְּרַכְמוֹת שורש תלתן ביין, תִיתְיַמְלוּס המכונה פְּלָטִיפִילוֹן וזרע הִיפֶּרִיקוּם;

המכונה קארוס; וכן אַקְטָה — שיש הסבורים שהיא סמבוק נמוך — ששורשה הכתוש נשתה בשלושה קִיאָתוֹסִים יין, אם אין קדחת, או שזרעה נשתה ביין אדום; וכן אגודת וֶרְבֶּנָקָה שמלוא היד, מבושלת במים עד מחציתם. ואולם מיץ כַּמָאקְטָה נחשב מתאים מכולם. התפרצויות של ליחה מטופלות בלחך, בשורש קִיקְלָמִין עם דבש ובעלי סמבוק נמוך כתושים ביין ישן; בהנחה הם מרפאים גם בּוֹאָה, כלומר גבשושיות אדומות. מיץ סְטָרִיכְנוֹס במשיחה משמש לגרד.

כנגד 'האש הקדושה' משתמשים באיזואום, בעלי רוש כתושים ובשורש דודא. חותכים אותו לעיגולים כמלפפון ותולים תחילה מעל תירוש, אחר כך בעשן, ואז כותשים ביין או בחומץ. מועיל גם לרחוץ ביין הדסים; או לכתוש יחד בחומץ סֶקְסְטַנְס נענע וְאוּנְקִיָה גופרית חיה; וכן פיח בחומץ. ל'אש הקדושה' מינים רבים. אחד מהם מקיף את אמצע הגוף ונקרא זוסטר; לפי התפיסה העתיקה הוא ממית אם השלים את ההיקף. מטפלים בו בלחך עם קִימוֹלְיָה, בפריסטראוס לבדו ובשורש פֶּרְסוֹלָאטָה. למינים אחרים המתפשטים בזחילה משמשים שורש קוטילדון עם יין דבש, אַיזוֹאוּם ומיץ לינוזוסטיס בחומץ.

שורש פּוֹלִיפּוֹדִיוֹן במשיחה מטפל בפריקות. כאב ונפיחות מסירים זרע פְּסִילְיוּם, עלי לחך כתושים בתוספת מעט מלח, זרע וֶרֶבַּסְקוּם שבושל ביין ונכתש, ורוש עם שומן. עלי אפמרון נמשחים על גושים ועל נפיחויות שעדיין אפשר לפזרן.

בצהבת ראוי במיוחד להשתאות על הופעתה בעיניים, אף שקרומיהן דקים וצפופים, כשהמרה חודרת לתוכם. הִיפּוֹקְרָטֵס אומר שאם הדבר מופיע ביום השביעי של קדחת זה סימן מוות; אך אנו מכירים אנשים שחיו אף לאחר סימן מייאש זה. המחלה נוצרת גם בלי קדחת, ומכניעים אותה בשתיית קָנְטָאוּרְיוֹן גדול כפי שאמרנו, בווטוניקה, בשלושה אוֹבּוֹלִים אַגְרִיקוֹן בְּקִיאָתוֹס יין ישן, או בשלושה אוֹבּוֹלִים עלי וֶרֶבֶּנָקָה בהמינה יין חם במשך ארבעה ימים.

אך המהיר מכולם, לפי המסורת, הוא מיץ חמשן, ששותים שלושה קִיאָתוֹסִים ממנו. שורש קִיקְלָמִין, שלוש דְּרַכְמוֹת, נשתה במקום חם ומוגן מצינה — שכן הוא מעורר זיעה מרתית. עוד משתמשים בעלי חזרת־הסוס במים; בזרע שני מיני לינוזוסטיס המפוזר במשקה או מבושל עם לענה או חומוס; בגרגרי אזוב הנשתים במים; בעשב לִיכֵן, בתנאי שנמנעים מכל ירק אחר בעת נטילתו; בְּפוֹלִיתְרִיקס ביין; וּבְסָטֵרוּתְיוֹן ביין דבש.

הגושים הקרויים פּוּרוּנְקוּלִים צומחים בכל מקום ובכל חלק בגוף, אך הם מטרידים במיוחד; לעיתים, בגופים שכבר נחתכו ונחלשו, המחלה אף קטלנית. אם עדיין לא יצרו ראש, מטפלים בהם בעלי פִּיקְנוֹקוֹמוֹן כתושים עם גריסי שעורה. גם עלי אפדרון המונחים עליהם מפזרים אותם.

גם פִּיסְטוּלוֹת זוחלות בכל חלק בגוף באשמת רופאים שחתכו אותו שלא כראוי. מסייעים להן קָנְטָאוּרְיוֹן קטן המוסף לפתילות רפואיות עם דבש מבושל; מיץ לחך המוזלף לתוכן; חמשן עם מלח ודבש; לָדָנוּם עם קַסְטוֹרִיוּם; וקוטילדון עם

מוח־עצם של צבי, מחומם ומונח על המקום. את ליבת שורש הַוֶוֶרבַּסְקוּם מכניסים לְפִיסְטוּלָה בעובי פתילה רפואית; וכן שורש אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה או מיץ תְּיתְיָמָלוּס.

מורסות ודלקות מטופלות בעלי אַרְגָמוֹנְיָה המונחים עליהן; כל התקשות ומורסה — בוורבנקה או בחמשן שבושל בחומץ, בעלי וֶוֶרבַּסְקוּם או בשורשו, באזוב המונח עם יין, בשורש אַקוֹרוֹן וברחיצה במרתחו, ובאיזואום. אִילֶצֶבְרָה מטפלת גם בחבלות ובהתקשויות ובחללים עמוקים בגוף כשהיא כתושה.

על חזרת־הסוס, דָאוּקוֹס וזרע לַאוֹנְטוֹפּוֹדְיוֹן הכתוש במים עם גריסי שעורה מוציאים כל גוף זר התקוע בבשר. על מוגלות מניחים על פִּיקְנוֹקוֹמוֹן כתושים עם גריסי שעורה, או את זרעו, וכן אוֹרְכִיס. אומרים ששורש סטיריון המונח על פגמים בעצמות מרפא אותם ביעילות מרבית. כיבים מכרסמים וכל המורסות מטופלים באצת ים לפני שהתייבשה; ושורש אַלְקִימָה מפזר מורסות.

כוויות מטופלות בלחך ובארקטיון — באופן שהצלקת כמעט אינה ניכרת; מבשלים את עליו במים, כותשים ומורחים — וכן בשורש קִיקְלָמִין, באיזואום ובעשב הַהִיפֶּרִיקוּם עצמו, שאותו כינינו קוֹרִיסוּם.

לעצבים ולמפרקים מתאימים לחך כתוש במלח וארגמוניה כתושה בדבש. בחולי עווית, טטנוס והתקשות עצבים מושחים מיץ פָּאוּקֶדָנוּם; להתקשות עצבים גם מיץ אִיגִילוֹפְּס, ולכאבים אריגרון בחומץ וְאֶפִּיתִימוֹן. לחולי עווית וְאוֹפִּיסְתוֹטוֹנוֹס מועיל להימשח בזרע הַהִיפֶּרִיקוּם הקרוי קארוס ואף לשתותו. אומרים שֶׁפְּרִינְיוֹן מרפא אפילו גידים שנחתכו, אם מניחים אותו מיד כשהוא כתוש או לעוס. לחולי עווית, רעד וְאוֹפִּיסְתוֹטוֹנוֹס נותנים שורש אַלְקִימָה במי־דבש; כך הוא גם מחמם בעת נוקשות מקור.

זרע אדום של פֶּאוֹנְיָה עוצר שטפי דם, וכוח דומה יש בשורש. קְלִימֶנוֹס משמש בין שהדם נפלט מן הפה, זורם מן הנחיריים או מן המעיים, ובין שהוא יוצא מרחם נשים. כך גם לִיסִימַכְיָה בשתייה, במשיחה או בהחדרה לנחיריים; זרע לחך; חמשן בשתייה ובמשיחה; זרע רוש, אם הדימום מן האף, כתוש במים ומוחדר לנחיריים; אַיזוֹאוּם; ושורש אַסְטְרַגָלוֹס. גם אִיסְכַאֶמוֹן וְאַכִילֶאָה נחשבים עוצרים דם.

אקוויסטום, הקרוי בפי היוונים הִיפּוּרִיס ושאותו גינינו בדברנו על כרי מרעה — והוא כמין שערת אדמה הדומה לשער זנב סוס — מקטין את טחוליהם של רצים. ממלאים בו כלי חרס חדש, מבשלים עד שנותר שליש, ושותים הֶמִינָה במשך שלושה ימים. מן היום שלפני כן נאסר לאכול מאכלים משוחים בשמן. דעות היוונים על הצמח שונות:

יש המכנים באותו שם צמח כהה בעל עלים כעלי אורן, ומוסרים שכוחו מופלא עד כדי כך ששטף דם נעצר אפילו אם החולה רק נוגע בו. אחרים קוראים לו הִיפּוּרִיס, אפדרון או אַנַבָּסִיס, ומוסרים שהוא גדל ליד עצים, מטפס עליהם ומשתלשל בציצות רבות, שחורות ודמויות קנים, כזנב סוס. ענפיו מפרקיים, עליו מעטים, דקים וזעירים, זרעו עגול ודומה לכוסברה ושורשו מעוצה. הוא גדל בעיקר במטעי עצים.

כוחו לכווץ רקמות. מיצו המוחזק בנחיריים עוצר דימום מהם וגם מכווץ את המעיים. שלושה קִיאָתוֹסִים ממנו ביין מתוק נחשבים מרפאים דיזנטריה; הוא מזרז שתן ומטפל בשיעול, בקוצר נשימה בעמידה, בקרעים ובנגעים זוחלים. את העלים שותים לתחלואי המעיים ושלפוחית השתן, והוא עוצר בקע מעי. מתארים גם הִיפּוּרִיס אחרת שציצותיה קצרות, רכות ולבנות יותר; כשהיא

מונחת בחומץ היא נחשבת מועילה מאוד לכאב מפרק הירך ולפצעים, מפני שהיא עוצרת דם.

גם נִימְפָאָה כתושה מונחת על פצעים. פָּאוּקָדָנוּם עם זרע ברוש נשתה אם דם נפלט מן הפה או זורם מן הפתחים התחתונים. כוח הַסְּיִדֵרִיטִיס נחשב כה רב, שאם קושרים אותו אפילו על פצע טרי של גלדיאטור הוא עוצר את הדם; כך עושים גם אפר או פחם של כלך, וביעילות רבה אף יותר — הפטרייה הגדלה סמוך לשורשו.

לדימום מן האף נחשב יעיל זרע רוש הכתוש במים ומוחדר לנחיריים, וכן סטפנומליס במים. אבקת וִוטוּנִיקָה הנשתית בחלב עזים ולחך כתוש עוצרים זרימת דם מן השד. מיץ לחך ניתן למקיאי דם. לדימום נודד מקומי משמש שורש פֶּרְסוֹלָאטָה הנמשח עם שומן ציר ישן.

לקרעים, לעוויתות ולנפילות מגובה משמשים קֶנְטָאוּרְיוֹן גדול; שורש גֶּנְצִיאָנָה כתוש או מבושל או מיצו; וִוטוּנִיקָה — והיא מועילה גם למתיחות מן הקול או בצלע; פָּנָאקֵס, סְקוֹרְדְיוּם וְאַרִיסְטוֹלוֹכְיָה בשתייה. לחבלות ולנפילות נותנים גם שני אוֹבּוֹלִים אַגָּרִיקוֹן בשלושה קִיאָתוֹסִים יין דבש, או במי־דבש אם יש קדחת; וֶרַבַּסְקוּם שפרחו כזהב; שורש אַקוֹרוֹן; כל מיני אֵיזוֹאוּם, ובייחוד מיץ הגדול; מיץ סִימְפִיטוּם או מרתח שורשו; דָאוּקוֹס חי; אֶרִיסִיתָלֵס — שפרחו צהוב ועליו כעלי קוץ — ביין; וכן כַּמַארוֹפָּס, אִירִיוֹ במרק או לחך בכל דרך, ועוד תרופה ששמה אבד.

הַדִּיקְטָטוֹר סוּלָה מת ממכת כינים. לפי התפיסה העתיקה, נוצרים בדמו של האדם עצמו יצורים האוכלים את גופו. מטפלים בכך במשיחת הגוף במיץ ענבי

טמיניה או בהלבורוס עם שמן; טמיניה המבושלת בחומץ פוטרת גם בגדים מן המטרד הזה.

כיבים הם מסוגים רבים ומטופלים בדרכים רבות. שורש כל מיני הפנאקס נמשח ביין חם על כיבים מפרישים. המין שכינינו כירוניה מייבש במיוחד; כשהוא כתוש בדבש הוא פותח גושים. בכיבים זוחלים שמצבם נואש הוא מסייע, לפי המסורת, כשהוא מעורב בפרח נחושת וממותן ביין — בין שמשתמשים בזרע, בפרח או בשורש. עם גריסי שעורה הוא מועיל לפצעים ישנים; וכך גם הֶרַקְלִיּוֹן סידריון,

וכן אַפּוֹלִינָרִיס, פְּסִילְיוּם וּטְרָגָקַנְתָה. סְקוֹרְדוֹטִיס עם דבש מנקה כיבים; אבקתו לבדה, כשהיא נזרית על עודפי בשר, מכלה אותם. פּוֹלֶמוֹנְיָה מרפאת כיבים המכונים קַקוֹאֵתֶס. קָנְטָאוּרְיוֹן גדול, כשהוא נזרה או נמשח, וכן צמרת הקטן, מבושלת או כתושה, מנקים ומרפאים אף כיבים ישנים. מניחים את הלקטי קְלִימֶנוֹס על פצעים טריים. גֶּנְצִיאָנָה נמשחת על כיבים זוחלים: שורשה כתוש או מבושל במים עד סמיכות דבש, או מיצָה; לפצעים מכינים ממנה לִיקְיוֹן.

לִיסִימַכְיָה מטפלת בפצעים טריים ולחך בכל מיני הכיבים, ובייחוד באלה של זקנים ותינוקות. לאחר שרוכך באש הוא טוב יותר; עם צראט הוא מנקה שפות כיב מעובות ועוצר כיבים מכרסמים. כשמניחים אותו כתוש יש לכסותו בעליו שלו. גם כֶּלִידוֹנְיָה מייבשת מוגלות, מורסות וחללים בכיבים; היא מועילה לפצעים עד כדי כך שמשתמשים בה אף במקום סְפוֹדְיוּם. במקרים שכבר נחשבים נואשים מניחים אותה עם שומן ציר.

שתיית דִיקְטַמְנוֹן גורמת, לפי המסורת, לחצים לצאת מן הגוף, ובמשיחה היא מוציאה כלי־נשק מחודדים אחרים; שותים אוֹבּוֹל מן העלים בְּקִיאָתוֹס מים.

פְּסָאוּדוֹדִיקְטַמְנוֹן קרוב אליו בכוחו, ושניהם מפזרים מוגלות. אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה מאכלת כיבים רקובים, מנקה כיבים מזוהמים עם דבש ומוציאה רימות; היא מוציאה גם ליבות קשות שנוצרו בכיב וכל גוף זר התקוע בגוף, ובייחוד חצים ורסיסי עצם כשהיא מעורבת בשרף. לבדה היא ממלאת חללי כיבים בבשר, ועם אִירִיס בחומץ סוגרת פצעים טריים.

לכיבים ישנים משמשים וֶרְבֶּנָקָה וחמשן עם מלח ודבש. שורשי פֶּרְסוֹלָאטָה מונחים על פצעים טריים שנגרמו בברזל, ועליה על פצעים ישנים; בשני המקרים משתמשים בשומן ציר ומכסים בעלה הצמח. דָמָסוֹנְיוֹן משמש עם שומן ציר ומכוסה בעלה שלו, כדרך הטיפול בנפיחויות בלוטות; ועלי וֶרְבַּסְקוּם ניתנים בחומץ או ביין.

פֶּרִיסְטֶרַאוֹס מועיל לכל מיני הכיבים היבלתיים והרקובים. שורש נִימְפָאָה הרקליאית מרפא כיבים מפרישים, וכך גם שורש קִיקֶלָמִין לבדו, בחומץ או בדבש; שורש זה יעיל גם כנגד סטאטומות. אזוב וּפָאוּקֶדָנוּם משמשים אף הם לכיבים מפרישים. כוח הַפָּאוּקֶדָנוּם בפצעים טריים נחשב כה רב עד שהוא מוציא קשקשי עצם. גם שני מיני הָאַנְגֶלִיס עושים זאת; הם עוצרים את הכיבים המכונים נוּמָה ואת זרימות הליחה, ומועילים גם לפצעים טריים,

ובייחוד בגופם של זקנים. עלי דודא טריים עם צַרְאַט משמשים למורסות ולכיבים מזוהמים; השורש עם דבש או שמן משמש לפצעים. רוש מעורב בקמח חיטה משובחת באמצעות יין, וכן אַיזוֹאוּם, משמשים לפריחות זוחלות, לכיבים מכרסמים ולכיבים רקובים. אריגרון משמש לכיבים שיש בהם רימות. שורש אַסְטְרַגָלוֹס מטפל בפצעים טריים ובכיבים ישנים; את האחרונים מנקים

שני מיני הִיפּוֹקִיסְטִיס. זרע לֵאוֹנְטוֹפּוֹדְיוֹן כתוש במים ומונח עם גריסי שעורה מוציא חודי חצים, וכך גם זרע פִּיקְנוֹקוֹמוֹן.

מיץ תִּיתְיְמָלוּס כָּרָאקְיאַס משמש לנמק, לכיבים פגדניים ולכיבים רקובים; או שמכינים מרתח מענפיו עם גריסי שעורה ושמן. שורשי אוֹרְכִיס פועלים כך ואף כנגד כיב קַקוֹאֵתֵס עם דבש, בין שהם יבשים ובין טריים; לבדם הם משמשים לפצעים. אונותרה מרפאת כיבים המתבלטים ומתפשטים. הַסְּקִיתִים מטפלים בכיבים באמצעות סְקִיתִיקָה. לְקַרְצִינוֹמוֹת נחשבת אַרְגֶמוֹנְיָה בדבש יעילה ביותר.

לכיבים שנסגרו בטרם עת משתמשים בשורש אספודלוס שבושל כפי שאמרנו, נכתש עם גריסי שעורה ונמשח. אַפּוֹלִינָרִיס מועיל לכל כיב. שורש אַסְטָרַגָלוֹס הטחון לאבקה מועיל לכיבים לחים, וכן קַלְיְטְרִיקְס המבושלת במים. לשלפוחיות, ובייחוד לאלה שנגרמו מנעליים, משמשות וֶרְבֶּנָקָה, לִיסִימַכְיָה כתושה וְנִימְפָאָה יבשה הנזרית כאבקה; כשאותן שלפוחיות נעשו כיבים ישנים, פּוֹלְיְתְרִיקְס מועיל יותר.

פוליקנמון דומה לַקוּנִילָה של בקר; זרעו כזרע פּוּלֵיאוֹן, הוא מרובה ענפים ומפרקים, ותפרחתו בעלת ריח חריף ומתוק. לועסים אותו ומניחים על פצעים שנגרמו מברזל, ומסירים ביום החמישי. סִימְפִיטוֹן מביא להצטלקות במהירות רבה מאוד, וכך גם סִידֵרִיטִיס המונחת עם דבש.

זרע ועלי וֶרְבַּסְקוּם, מבושלים ביין וכתושים, מוציאים כל גוף זר התקוע בגוף; כך גם עלי דודא עם גריסי שעורה ושורשי קִיקְלָמִין עם דבש. עלי טְרִיקְסָגוֹ כתושים בשמן משמשים בעיקר לכיבים זוחלים, וכן אַלְקִימָה כתושה בדבש. וִוטוּנִיקָה בתוספת מלח משמשת לְקַרְצִינוֹמוֹת ולמלנדריה ישנה.

יבלות מוסרות בארגמוניה עם חומץ או בשורש בַּטָרָכְיוֹן; האחרון מסיר גם חספוס בציפורניים. כך גם עלי שני מיני לינוזוסטיס או מיצם במשיחה. כל מיני הַתִּיתִימָלוּס מסירים את כל סוגי היבלות, וכן פְּטֶרִיגְיָה ופצעונים; לְדָנוּם משיב צלקות לצבע העור באופן נאה. עוד נטען שנוסע הנושא עליו אַרְטֶמִיסְיָה ומרווה קשורות אינו חש עייפות.

למחלות נשים בכלל נחשב מועיל ביותר הזרע השחור של הפאוניה במי־דבש; כוח דומה יש גם בשורש. זרע פָּנָאקֵס עם לענה מזרז וסת; סְקוֹרְדוֹטִיס בשתייה ובמשיחה מזרז וסת וזיעה. דְּרַכְמָה וִוטוּנִיקָה בשלושה קִיאָתוֹסִים יין נשתית כנגד כל תחלואי הרחם או אלה הנגרמים מלידה. אַכִילֵאָה המונחת במקום עוצרת וסת מופרזת, וכך גם ישיבה באדיה של מרתחה.

על השדיים מניחים זרע שיכרון עם יין, ועל איברי המין את השורש כרטייה; גם כֶּלִידוֹנְיָה מונחת על השדיים. שורשי פָּנָאקֵס המוחדרים לנרתיק מוציאים שליה המתעכבת או עובר מת. הפנאקס עצמו, בשתייה עם יין, מטהר את הרחם, וכך גם בהחדרה עם דבש. פּוֹלֶמוֹנְיָה הנשתית ביין מוציאה שליה, ובעשן ריחה היא מתקנת תחלואי רחם.

מיץ קָנָטָאוּרְיוֹן קטן, בשתייה וברחיצה, מזרז וסת; שורש המין הגדול מועיל באותן דרכים לכאבי רחם, וכשהוא מגורד ומוחדר לנרתיק הוא מוציא עובר מת. מניחים לחך בצמר לכאב רחם ושותים אותו לחנק רחמי. אך כוח הַדִּיקְטַמְנוֹן נחשב גדול במיוחד: הוא מזרז וסת ומוציא עובר מת או השוכב לרוחב — שותים אוֹבּוֹל מן העלים במים. הוא נחשב כה חזק לעניין זה עד שמורים שלא להכניסו כלל לחדרן של נשים הרות; כוחו מיוחס לא רק לשתייה אלא גם למשיחה ולעשן.

פְּסָאוּדוֹדִיקְטַמְנוֹן קרוב אליו בכוחו, אך הוא מזרז וסת כשהוא מבושל ביין בלתי מהול וניטל במשקל דינר. אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה מועילה בדרכים רבות: בשתייה בתוספת מור ופלפל, או בהחדרה, היא מזרזת וסת ושליה ומוציאה עובר מת; היא גם עוצרת צניחת רחם ברחיצה, בעשן או בהנחה מתחת לגוף, ובייחוד המין הדק.

שלושה אוֹבּוֹלִים אַגְרִיקוֹן בְּקִיאָתוֹס יין ישן נחשבים מתקנים חנק רחמי וקושי בווסת הנגרמים מן המצבים האלה. עוד מחדירים פֶּרִיסְטֶרָאוֹס בשומן חזיר טרי, או אַנְטִירִינוֹן עם שמן ורדים ודבש. שורש נִימְפָאָה תסלית המוחדר לנרתיק מטפל בכאב, וכשהוא נשתה ביין אדום עוצר זרימה מופרזת. לעומת זאת, שורש קִיקְלָמִין בשתייה ובהחדרה מזרז אותה, וישיבה באדי מרתחו מטפלת בתחלואי שלפוחית השתן.

קִיסַנְתֶמוֹס בשתייה מוציא שליה ומטפל ברחם. החלק העליון של שורש קְסִיפִיוֹן מזרז וסת כששותים דְּרַכְמָה ממנו בחומץ. פָּאוּקֶדָנוּם שרוף, בריח עשנו, מעורר מי שסובלת מחנק רחמי. להפרשה לבנה במיוחד נותנים דְּרַכְמָה פְּסִילְיוּם בשלושה קִיאָתוֹסִים מים. זרע דודא בשתייה מטהר את הרחם; מיצו בהחדרה מזרז וסת ומוציא עובר מת.

לעומת זאת, זרע דודא עם גופרית חיה עוצר זרימה מופרזת. בַּטָרָכְיוֹן בשתייה או במאכל מזרז אותה; כשהוא חי הוא צורב, כפי שאמרנו, אך לאחר בישול ממליצים עליו עם מלח, שמן וכמון. דָאוּקוֹס בשתייה מוציא בקלות הן וסת הן שליה. עשן לָדָנוּם מתקן תחלואי רחם, והוא מונח על כאב וכיבים ברחם. סְקַמוֹנְיָה בשתייה או בהחדרה מוציאה עובר מת.

שני מיני הִיפֶּרִיקוּם המוחדרים לנרתיק מזרזים וסת. אך לפני כל השאר, לדעת הִיפּוֹקְרָטֵס, עומד קְרֶתְמוֹס: זרעו או קליפת שורשו ניתנים ביין; הוא מוציא גם שליה ומסייע לחנק רחמי בשתייה במים. כך גם שורש גֶּרַנְיוֹן, המתאים במיוחד לשליה ולנפיחות הרחם. הִיפּוּרִיס בשתייה ובהחדרה מטהר את הרחם, וכך פּוֹלְיגוֹנוֹן בשתייה. גם שורש אַלְקִימָה מזרז וסת; עלי לחך מוציאים אותה, וכן אַגְרִיקוֹן במי־דבש.

אַרְטֶמִיסְיָה כתושה מטפלת ברחם כשהיא מוחדרת עם שמן אִירִיס, עם תאנה או עם מור. שתיית שורשה מטהרת בעוצמה עד כדי הוצאת עובר מת. מרתח ענפיה, בישיבה מעליו, מזרז וסת ושליה, וכך גם דְּרַכְמָה מן העלים בשתייה. לכל אותם שימושים הם מועילים גם כשהם מונחים על הבטן התחתונה עם קמח שעורה.

גם אַקוֹרוֹן מועיל לתחלואים פנימיים של נשים, וכן שני מיני קוניזה וקְרֶתְמוֹס. שני מיני אַנְתִילִיס נחשבים מועילים מאוד לרחם, לעוויתות מעיים ולעיכוב השליה כשהם נשתים ביין. קַלִיטְרִיקְס מטפלת באיברי המין ברחיצה, מסירה כתמים לבנים בקרקפת וצובעת את השיער כשהיא כתושה בשמן. גֶּרַנְיוֹן ביין לבן וְהִיפּוֹקִיסְטִיס ביין אדום עוצרים זרימה מופרזת. אזוב מקל חנק רחמי. שורש וֶרְבֶּנָקָה הנשתה במים נחשב מצוין לכל התחלואים הבאים בעת לידה או בעקבותיה.

יש המערבים עם פָּאוּקָדָנוּם זרע ברוש כתוש ביין אדום. זרע פְּסִילְיוּם שהורתח במים ולאחר מכן הצטנן מקל כל זרימה מן הרחם. סִימְפִיטוֹן כתוש ביין אדום מעורר וסת. שתיית דְּרַכְמָה מיץ סְקוֹרְדוֹטִיס בארבעה קִיאָתוֹסִים מי־דבש מזרזת לידה. עלי דִיקְטַמְנוֹן ניתנים היטב במים; מוסכם שמנה של אוֹבּוֹל אחד

מוציאה מיד אפילו עובר שמת ברחם, בלי ייסורים ליולדת. פְּסָאוּדוֹדִיקְטַמְנוֹן מועיל בדרך דומה אך לאט יותר; וכן קִיקְלָמִין הקשור לגוף, קִיסַנְתֶמוֹס בשתייה ואבקת וִוטוּנִיקָה במי־דבש.

אַרְסֶנוֹגוֹנוֹן וְתֵלִיגוֹנוֹן הם עשבים הנושאים אשכולות שפרחיהם דומים לפרחי זית אך חיוורים מהם, וזרעם לבן כזרע פרג. מספרים ששתיית תֵלִיגוֹנוֹן גורמת להתעברות בבת. אַרְסֶנוֹגוֹנוֹן נבדל ממנו רק בזרע הדומה לזרע זית; ואם נאמין לכך, שתייתו גורמת להולדת בנים. אחרים מוסרים ששני הצמחים דומים לריחן, אך שזרע הָאַרְסֶנוֹגוֹנוֹן כפול ודומה לאשכים.

לתחלואי השדיים אין מועיל, לפי המסורת, כאיזואום שכינינו אצבעון. אריגרון ביין צימוקים עושה את השדיים שופעי חלב יותר, וכן סוֹנְכוֹס המבושל עם כוסמין. הצמח הקרוי מָסְטוֹס, כשהוא נמשח, מסיר שערות שצמחו על השדיים בעקבות לידה. גֶנְצִיאָנָה מתקנת גלדים בפנים ופגמי עור אחרים; נִימְפָאָה הרקליאית במשיחה ושורש קִיקְלָמִין מסירים כל כתם. גרגרי קַקָלְיָה המעורבים בשעווה מותכת מותחים את עור הפנים ומסירים קמטים. שורש אַקוֹרוֹן מתקן את כל פגמי העור.

מיץ לִיקְיוֹן מצהיב שיער; הִיפֶּרִיקוּם המכונה גם קוֹרִיסוּם משחיר אותו, וכך גם העשב אוֹפְּרִיס, הדומה לירק משונן ולו שני עלים. גם פּוֹלֶמוֹנְיָה המבושלת בשמן מעניקה צבע שחור. אנו עוסקים בְּפָּסִילוֹתֶרוֹן במסגרת תרופות הנשים, אך כיום גם גברים משתמשים בו. אַרְכָּזוֹסְטִיס נחשב מסיר השיער היעיל ביותר, וכן מיני תִּיתִימָלוּס: מורחים את מיצם שוב ושוב בשמן בשמש, או לאחר תלישת השערות. גרב של הולכי על ארבע מטופל באזוב עם שמן,

ודלקת גרון של חזירים במיוחד בְּסִידֵרִיטִיס. אך נשוב עתה אל שאר סוגי העשבים.

תולדות הטבע, ספר עשרים ושבעה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים ושבעה

אצלי לפחות גוברת, ככל שהדיון מתקדם, ההתפעלות מן העת העתיקה. ככל שרב יותר מספר העשבים שעוד נותר לתאר, כך מתעורר בי יותר הרצון להעריץ את שקידת הקדמונים בגילוי ואת נדיבותם במסירה. בדרך זו אפשר היה לחשוב שאפילו שפעו של הטבע עצמו הוכרע, אילו הייתה התגלית מעשה אדם.

אך עתה ברור שהיא הייתה מעשה האלים, או ודאי מעשה אלוהי גם כאשר האדם גילה; ושאותה אם כל הדברים גם הולידה אותם וגם הראתה אותם. אם נרצה להודות באמת, אין פלא גדול מזה בחיים: העשב הַסְקִיתִי מובא מביצות מָאיוֹטִיס, הָאֶופוֹרְבָּאָה מהר אטלס ומעבר לעמודי הֶרְקוּלֶס, ממש מקצה הטבע; ומצד אחר הַבְּרִיטָנִיקָה מאיי האוקיינוס המונחים מחוץ לארצות,

וכן הָאֶתְיוֹפִיס מן האזור שנשרף בכוכבים, ועוד צמחים אחרים ממקומות אחרים, נישאים לכאן ולכאן ברחבי העולם למען בריאות האדם. הודו העצום של השלום הרומי מציג אלה לאלה לא רק בני אדם מארצות ומעמים שונים, אלא גם הרים, פסגות המתנשאות מעל העננים, תנובתם ואף עשביהם. מי

ייתן ומתנת האלים הזאת תעמוד לעד! עד כדי כך נדמה שהרומים העניקו לענייני האדם מעין אור שני.

אך מי יוכל להעריך די הצורך את תשומת לבם ושקידתם של הקדמונים? מוסכם שהאקוניטום הוא המהיר מכל הרעלים, ושאפילו אם נוגעים בו באיברי המין של חיה נקבה הוא מביא מוות באותו יום. זה היה הרעל שבו, לטענת התובע מַרְקוּס קָאֶלְיוּס, המית קַלְפּוּרְנְיוּס בֶּסְטְיָה את נשותיו בשנתן; מכאן חתימת נאומו הנוראה של קָאֶלְיוּס על האצבע. האגדה מספרת שהצמח נולד מקצף הכלב קֶרְבֶּרוֹס, כאשר הֶרְקוּלֶס משך אותו מן השאול; ולכן הוא גדל ליד הֶרַקְלֵיאָה הפונטית, במקום שבו מראים את פתח הירידה לשאול.

ואף אותו הפכו לשימושי בריאות האדם, לאחר שהניסיון הראה שהוא פועל נגד עקיצות עקרב כאשר נותנים אותו ביין חם. טבעו הוא שהוא הורג אדם אם אינו מוצא בתוך האדם דבר שיוכל להרוג. רק נגדו הוא נאבק, כאילו מצא יריב מיידי יותר; ומופלא ששניהם קטלניים כשלעצמם, אך שני הרעלים מתים יחד בתוך האדם והאדם נותר בחיים.

יתרה מזו, הקדמונים מסרו אפילו תרופות לחיות בר והראו כיצד מטפלים גם בחיות שהורעלו. עקרבים נעשים קהים במגע אַקוֹנִיטוּם, קופאים ומחוירים כאילו הם מודים שנוצחו. הֶלְבּוֹרוֹס לבן מסייע להם: מגעו משחרר אותם. כך נכנע הָאַקוֹנִיטוּם לשתי רעות — לרעתו שלו ולזו של הכול. ואם מישהו מאמין שאדם יכול היה להגות דבר מן הדברים האלה,

הוא מבין בכפיות טובה את מתנות האלים. בשר שנגע באקוניטום הורג פנתרים אם הם טועמים ממנו; ולולא כן היו הללו ממלאים את האזורים ההם. משום כך כינו אחדים את הצמח פַּרְדָלְיַאנְכֶס. אך הראו שהפנתרים ניצלים

מיד ממוות כשהם טועמים צואת אדם. מי יטיל ספק שהדבר נתגלה במקרה, ושבכל פעם שהוא קורה הוא נולד מחדש כתגלית, מפני שחיות הבר אינן יכולות למסור ביניהן ידע וניסיון?

המקרה אפוא הוא האל שמצא דברים רבים כל כך בחיים — זה השם שבו מובן שהטבע הוא גם אם כל הדברים וגם מורתם — ושתי ההשערות שקולות: אם אנו סבורים שחיות הבר מגלות את הדברים האלה בכל יום, ואם שהן יודעות אותם מאז ומתמיד. ושוב יש להתבייש שכל בעלי החיים יודעים מה מועיל לבריאותם, מלבד האדם.

אולם אבותינו אף פרסמו בגלוי שמועיל מאוד לַעֲרַב אַקוֹנִיטוּם בתרופות לעיניים, מפני שגם ברעה אין דבר שאין בו טוב כלשהו. מאחר שלא מסרנו שום רעלים, מותר לנו אפוא להראות מה מראה הָאַקוֹנִיטוּם, ולו כדי לזהותו. יש לו לא יותר מארבעה עלים היוצאים מן השורש, דומים לעלי רקפת או מלפפון ושעירים קלות. שורשו בינוני ודומה לסרטן־ים קטן; לכן כינו אותו אחדים קַמְרוֹן, ואחרים תֶלִיפוֹנוֹן מן הסיבה שכבר אמרנו. זנב השורש מתעקם מעט כעקרב, ולכן היו שכינוהו סְקוֹרְפִּיוֹן. אחרים העדיפו את השם מִיוֹקְטוֹנוֹן, מפני שלדבריהם ריחו הורג עכברים מרחוק.

הוא גדל על צוקים חשופים המכונים אַקוֹנַאי, ולכן, לדעת אחדים, נקרא אַקוֹנִיטוּם: דבר אינו מזין אותו בקרבתו, אפילו לא אבק. זו סיבת השם שנתנו אחדים. אחרים אמרו שכוחו במוות דומה לכוח אבני המשחזת בשחיקת חוד הברזל, ושמהירותו מורגשת מיד עם הנחתו.

לְאֶתְיוֹפִּיס עלים דומים לִפְלוֹמוֹס, גדולים, רבים ושעירים, היוצאים מן השורש; גבעול מרובע ומחוספס הדומה לְאַרְקְתִיוֹן, ובו חיקי־עלים חלולים רבים; זרע

לבן וכפול הדומה לְאֶרְבּוּם; ושורשים רבים, ארוכים, מלאים, רכים ודביקים בטעמם. כשהם יבשים הם משחירים ומתקשים עד שהם עשויים להיראות כקרניים.

מלבד באתיופיה הוא גדל גם בהר אידה שֶׁבִּטְרוֹאַס וּבְמֶסֵּנְיָה. אוספים את השורשים בסתיו ומייבשים אותם בשמש ימים אחדים כדי שלא יתעפשו. הם נשתים ביין לבן לתחלואי הרחם; ולחולי אִישִׁיאַס, דלקת קרום הריאה וגרון מחוספס נותנים אותם כמרתח לשתייה. אך זה המובא מאתיופיה נחשב מועיל במיוחד ומיד.

אַגָּרְטוֹן דומה לפרולה, גובהו שני טפחים, הוא דומה לָאוֹרִיגָנוּם ופרחיו כבועות זהב. ריח הצמח כשהוא נשרף מניע שתן ומטהר את הרחם, וביתר שאת כאשר יושבים מעל העשן. סיבת שמו היא שהוא נשאר זמן רב מאוד בלא לנבול.

הָאַלוֹאֵה דומה לַסְּקִילָה, אך גדולה ממנה ועליה שמנים יותר ומחורצים באלכסון. גבעולה רך, אדמדם באמצעו ודומה לאנתריקון; שורש אחד לה, התקוע באדמה כיתד. ריחה כבד וטעמה מר. המין המשובח ביותר מובא מהודו, אך היא גדלה גם באסיה; שם אין משתמשים בה אלא בפצעים, בעלים טריים, שכן מיצם מאחה להפליא. משום כך שותלים אותה בכלים דמויי חרוט, כמו אַיזוֹאוּם הגדול.

אחדים חותכים גם את הגבעול לפני הבשלת הזרע כדי להפיק מיץ, ואחרים את העלים. מוצאים גם דמעה הדבוקה לצמח מאליה; לפיכך ממליצים לרצף את המקום שבו היא שתולה, כדי שהדמעה לא תיספג. היו שמסרו שמעל

ירושלים ביהודה מצוי מין מינרלי שלה, אך אין גרוע ממנו: אין אחר שחור או לח יותר.

הָאַלוֹאֵה הטובה תהיה אפוא שמנה ומבריקה, אדמדמה, פריכה ומגובשת ככבד, ונמסה בקלות. יש לפסול חומר שחור וקשה, חולי, וכן חומר שזיופו בגומי ניכר בטעמו. טבעה, לפי המסורת, לכווץ, לדחוס ולחמם קלות. שימושיה רבים, אך העיקרי הוא לשחרר את המעיים; וכמעט יחידה בין התרופות העושות זאת, היא גם מחזקת את הקיבה ואינה פוגעת בה בכוח מנוגד כלשהו.

שותים דְּרַכְמָה אחת. לחולשת הקיבה נותנים מידת כף בשני קִיאָתִים מים פושרים או קרים, פעמיים או שלוש ביום ברווחים, לפי הצורך. לשם טיהור הגוף נותנים לכל היותר שלוש דְּרַכְמוֹת; היא יעילה יותר אם אוכלים לאחר שתייתה. עם יין עפיץ היא עוצרת נשירת שיער כאשר מורחים את הראש נגד כיוון השיער. היא נחשבת משככת כאב ראש כאשר מניחים אותה על הרקות והמצח, מדוללת בחומץ ובשמן ורדים; וכשהיא מדוללת עוד יותר — מזליפים אותה.

מוסכם שהיא נחשבת מרפאת את כל תחלואי העיניים, ובייחוד גירוד וחספוס העפעפיים; וכן סימנים וחבורות, כשהיא נמרחת בדבש, ובייחוד בדבש פּוֹנְטִי. היא ניתנת גם לשקדים, לחניכיים ולכל כיבי הפה; ולפליטת דם, אם היא מֻתוֹנָה — דְּרַכְמָה במים, ואם אינה מֻתוֹנָה — בחומץ. היא עוצרת דם מפצעים ומכל מקור אחר, לבדה או בחומץ.

במצבים אחרים היא מועילה מאוד גם לפצעים ומביאה אותם לידי הצטלקות. זורים אותה על כיבים באיברי המין של גברים, על קוֹנְדִילוֹמוֹת ועל סדקים בפי

הטבעת — פעם ביין, פעם ביין־צימוקים ופעם יבשה כשהיא לעצמה, לפי שהטיפול דורש ריכוך או כיווץ. היא גם עוצרת בעדינות דימום רב מטחורים.

מחדירים אותה בחוקן לדיזנטריה; ואם המזון מתעכל בקושי, שותים אותה זמן קצר לאחר ארוחת הערב. בצהבת נותנים שלושה אוֹבּוֹלִים במים. בולעים גם גלולות עם דבש מבושל או שרף טרבינת כדי לטהר את האיברים הפנימיים. היא מסירה פְּטָרִיגְיוּם מן האצבעות. לשימוש בתרופות עיניים רוחצים אותה כדי שהחול הרב ישקע, או קולים אותה בחרס ומסובבים אותה שוב ושוב בנוצה, כדי שתיקלה במידה שווה.

לְאַלְקָאָה עלים דומים לעלי הַוֶרְבֶּנָקָה המכונה אַרִיסְטָרִיאָוֹן; שניים או ארבעה גבעולים מלאי עלים; פרח ורד; ועד שישה שורשים לבנים, באורך אמה וגדלים באלכסון. היא גדלה באדמה שמנה שאינה יבשה. משתמשים בשורש ביין או במים לחולי דיזנטריה ושלשול, וכן לקרעים ולעוויתות.

אַלִיפּוֹן הוא גבעול קטן בעל ראש רך, הדומה מעט לסלק. טעמו חריף, דביק, נושך בחוזקה וצורב. הוא משחרר את המעיים במי־דבש בתוספת מעט מלח. המנה הקטנה ביותר היא שתי דְּרַכְמוֹת, הבינונית ארבע והמרבית שש; והוא מטהר במיוחד כשנותנים אותו במרק תרנגול.

אַלְסִינֶה, שאחדים מכנים מְיוֹסוֹטוֹן, גדלה בחורשות, ומכאן שמה. היא מתחילה לצמוח באמצע החורף ומתייבשת באמצע הקיץ. כאשר היא משתרעת, עליה מחקים אוזני עכברים. אך בהמשך נלמד שיש צמח אחר הראוי יותר לשם מְיוֹסוֹטִיס. היא הייתה זהה לְהֶלְקְסִינֶה, אילולא הייתה קטנה ופחות שעירה. היא גדלה בגינות ובייחוד על כתלים. כשכותשים אותה היא מפיצה ריח מלפפון.

משתמשים בה להצטברויות ולדלקות, וכן לכל אותם השימושים של הַלֶקְסִינָה, אך כוחה חלש יותר. מניחים אותה במיוחד על דלקות עיניים, וכן על איברי המין ועל כיבים, עם קמח שעורה. את מיצה מזליפים לאוזניים.

אַנְדְרוֹסָקֵס הוא עשב לבן ומר, חסר עלים; יש לו תרמילים על קנוקנות ובתוכם זרע. הוא גדל בחופי סוריה. נותנים אותו במיוחד לחולי מיימת, שתי דְרַכְמוֹת כתושות או מבושלות במים, בחומץ או ביין, שכן הוא מניע שתן בחוזקה. נותנים ומורחים אותו גם לחולי שיגדון. לזרע אותה השפעה.

אַנְדְרוֹסֶמוֹן, או כפי שאחרים כינו אותו אַסְקִירוֹן, אינו שונה הרבה מן הַהִיפֶּרִיקוֹם שכבר תיארנו, אך גבעוליו גדולים, צפופים ואדומים יותר. עליו לבנים ודמויי פיגם, וזרעו כזרע פרג שחור. כשכותשים את צמרותיו נִיגָר מהן מיץ דמי; ריחו שרפי. הוא גדל בכרמים, נחפר בדרך כלל באמצע הסתיו ונתלה לייבוש.

לשם טיהור המעיים כותשים את הצמח עם זרעו ושותים בבוקר או לאחר ארוחת הערב שתי דְרַכְמוֹת במי־דבש, ביין או במים טהורים, בְּסֶקְסְטָאר אחד של משקה בסך הכול. הוא מוציא מרה ונחשב מועיל במיוחד לְאִישִׁיאַס; אך ביום הבא יש לבלוע דְרַכְמָה שורש צלף מעורב בשרף, ולעשות זאת שוב לאחר ארבעה ימים. בזמן הטיהור עצמו ישתו החזקים יין והחלשים מים. מניחים אותו גם על שיגדון, כוויות ופצעים, והוא עוצר דם.

אַמְבְּרוֹסְיָה היא שם נודד שיוחס לצמחים שונים, אך לצמח אחד יש תיאור קבוע: הוא צפוף, מסועף ודק, גובהו כשלושה טפחים ושורשו קצר בשליש. סביב תחתית הגבעול עלים כשל פיגם. על הענפים זרע באשכולות תלויים,

בעל ריח יין; משום כך מכנים אותו אחדים בּוֹטְרִיס ואחרים אַרְטֶמִיסְיָה. בני קַפָּדוֹקְיָה מתקשטים בו בזרים. משתמשים בו לדברים שיש לפזר ולהמיס.

את אַנוֹנִיס מעדיפים אחדים לכנות אוֹנוֹנִיס. היא מסועפת ודומה לגרגרנית, אלא שהיא שיחית ושעירה יותר. ריחה נעים, ולאחר האביב היא נעשית קוצנית. אוכלים אותה גם כשהיא כבושה בתמלחת; אך כשהיא טרייה היא מאכלת את שולי הכיבים. מבשלים את השורש בְּפוֹסְקָה נגד כאב שיניים ומחזיקים את המרתח בפה. אותו שורש הנשתה בדבש נחשב מסלק אבנים. לחולי המחלה הקומיטיאלית הוא ניתן בְּאוֹקְסִימֶל, מבושל עד מחצית הכמות.

אַנָאגִירוֹס, שאחדים מכנים אַקוֹפּוֹן, הוא שיח כבד־ריח, פרחו כשל ירק, והוא מוציא זרע בתרמילים דמויי קרניים שאינם קצרים. הזרע דומה לכליות ומתקשה בזמן הקציר. מניחים את העלים על הצטברויות וקושרים אותם לנשים המתקשות ללדת, אך מסירים אותם מיד לאחר הלידה. אם עובר מת נותר ברחם, או שהשליה והווסת מתעכבות, שותים דְּרַכְמָה מן העלים ביין־צימוקים. כך נותנים אותם גם לקצרי נשימה, וביין ישן נגד נשיכות עכבישי פַלַנְגִיוֹן. השורש משמש לפיזור ולהבשלת הצטברויות, ולעיסת הזרע גורמת הקאה.

אַנוֹנִימוֹס מצא את שמו משום שלא נמצא לו שם. הוא מובא מְסְקִיתְיָה. הִיקֶסְיוּס, רופא בעל סמכות לא מעטה, וכן אֲרִיסְטוֹגִיטוֹן, היללו אותו מאוד לפצעים: כותשים אותו במים ומניחים, או שותים אותו לאחר מכה בשדיים או באזור הסרעפת, וכן בפליטת דם. הם סברו שגם פצועים צריכים לשתותו. בעיניי אגדה היא התוספת שאם הצמח הטרי נשרף, הוא מלחים ברזל או נחושת.

את אַפְּרִינֶה מכנים אחדים אוֹמְפָלוֹקַרְפּוֹן ואחרים פִילַנְתְרוֹפּוֹן. היא מסועפת ושעירה, ובמרווחים סביב הענפים ערוכים בחוג חמישה או שישה עלים. זרעה עגול, קשה, קעור ומתקתק מעט. היא גדלה בשדות תבואה, בגינות ובאחו, וחספוסה אף נאחז בבגדים. זרע במשקל דְרַכְמָה הנשתה ביין נחשב יעיל נגד נחשים ועכבישי פַלַנְגְיוֹן. העלים המונחים על פצע עוצרים שפע דם, ואת המיץ מזליפים לאוזניים.

את אַרְקְתְיוֹן מעדיפים אחדים לכנות אַרְקְטוּרוֹן. עליו דומים לעלי וֶרבַּסְקוּם, אלא שהם שעירים יותר; גבעולו ארוך ורך, וזרעו ככמון. הוא גדל במקומות סלעיים ושורשו רך, לבן ומתוק. מבשלים אותו ביין נגד כאב שיניים ומחזיקים את המרתח בפה. שותים את המרתח נגד אִישִיאַס והשתנה בטיפות. ביין מניחים אותו על כוויות ועל פצעי קור; וגם רוחצים בהם במרתח עם השורש ועם הזרע הכתוש ביין.

את אַסְפָּלַנוֹן מכנים אחדים הֶמְיוֹנְיוֹן. עליו רבים ואורכם שליש רגל; שורשו בוצי, חלול כשל שרך, לבן ושעיר. אין לו גבעול, פרח או זרע. הוא גדל על סלעים ועל כתלים מוצלים ולחים, והמשובח ביותר בְּכְרֵתִים. אומרים ששתיית עליו לאחר שבושלו בחומץ במשך שלושים יום מכלה את הטחול; וגם מורחים אותם. הם משככים שיהוק. אין לתת את הצמח לנשים, מפני שלפי הטענה הוא גורם עקרות.

לְאַסְקְלֶפִיאַס עלים כשל קיסוס, ענפים ארוכים ושורשים רבים, דקים וריחניים. לצחנת פרחו ריח כבד, וזרעו דמוי גרזן קטן. הוא גדל בהרים. השורשים נחשבים מטפלים בעוויתות מעיים ובעקיצות נחשים, הן בשתייה הן במריחה.

את אַסְטֵר מכנים אחדים בּוּבּוֹנְיוֹן, משום שהוא נחשב תרופה מיידית למפשעה. יש לו גבעול קטן ושניים או שלושה עלים מאורכים, ובראשו ראשים קורנים ככוכב. שותים אותו גם נגד נחשים. אך לטיפול במפשעה מורים לקטוף אותו ביד שמאל ולקשרו ליד החגורה. כשהוא קשור כך הוא נחשב מועיל גם לכאב הירך.

אַסְקִירוֹן וְאַסְקִירוֹאִידֵס דומים זה לזה וְלַהִיפֶּרִיקוּם, אך המכונה אַסְקִירוֹאִידֵס בעל ענפים גדולים יותר, דמויי פרולה, וצמרתו מאדימה; ראשיו קטנים וצהובים. הזרע בגביעים זעיר, שחור ושרפי. כשכותשים את הצמרות הן נראות מדממות, ולכן היו שכינו את הצמח אַנְדְרוֹסֶמוֹן. משתמשים בזרע לחולי אִישִׁיאַס: שותים שתי דְּרַכְמוֹת בְּסָקְסָטָאר מי־דבש. הוא משחרר את המעיים ומוציא מרה. מורחים אותו גם על כוויות.

לְאַפָּקָה עלים דקים מאוד וזעירים. היא גבוהה מן העדשה ונושאת תרמילים גדולים יותר, ובכל אחד שלושה או ארבעה זרעים, כהים וקטנים מזרעי עדשים. היא גדלה בשדות. כוחה לכווץ גדול משל העדשה, ושאר שימושיה זהים. זרע מבושל עוצר הפרשות מן הקיבה והמעיים.

לא מצאתי אצל המחברים מה מראה העשב אַלְקִיבְיוּם; אך הם מוסרים ששורשו ועליו הכתושים מונחים על נשיכת נחש וגם נשתים: מלוא חופן עלים כתושים בשלושה קְיאָתִים יין חי, או שלוש דְּרַכְמוֹת שורש באותה מידת יין.

אַלְקְטוֹרוֹס לוּפּוּס, שאצלנו מכונה קְרִיסְטָה, בעלת עלים רבים הדומים לכרבולת תרנגול, גבעול דק וזרע שחור בתרמילים. היא מועילה לפי המסורת לשיעול כשהיא מבושלת עם פול שבור ובתוספת דבש, וכן לערפל הראייה.

משליכים זרע שלם לתוך העין והוא אינו מפריע לה, אלא מושך אליו את הערפל; צבעו משתנה, הוא מתחיל להלבין משחור, מתנפח ויוצא מעצמו.

אנו מכנים אַלוּם את מה שהיוונים מכנים סִימְפִּיטוֹן פֶּטְרִיאָוֹן. הוא דומה לַקוּנִילָה בובולה, בעל עלים קטנים ושלושה או ארבעה ענפים מן השורש; קצותיו כקורנית, והוא מרובה נצרים, ריחני, מתוק בטעמו ומעורר רוק. שורשו ארוך ואדמדם. הוא גדל בין סלעים, ולכן כונה פֶּטְרִיאָוֹן. הוא נחשב מועיל מאוד לצדדים, לכליות, לעוויתות המעיים, לחזה, לריאות, לפולטי דם ולגרון מחוספס. שותים את השורש כתוש ומבושל ביין, ולעיתים גם מורחים אותו מבחוץ.

לעיסתו גם משככת צמא, ובייחוד מקררת את הריאה. מניחים אותו גם על נקעים וחבלות, והוא מקל את האיברים הפנימיים. כדי לעצור את המעיים קולים אותו באפר, מסירים את קליפתו, כותשים עם תשעה גרגרי פלפל ושותים במים. כוחו בריפוי פצעים גדול כל כך, שאם מוסיפים אותו לבשר בזמן הבישול הוא אף מאחה את הנתחים; מכאן השם שנתנו לו היוונים. הוא נחשב מטפל גם בשברים בעצמות. אצה אדומה ניתנת לעקיצות עקרב. אַקְטֵאָה היא בעלת ריח עלים כבד,

גבעולים מחוספסים ומפרקיים, זרע שחור כשל קיסוס וענבות רכות. היא גדלה במקומות מוצלים, טרשיים ומימיים. נותנים אַצֶטַבּוּלוּם מלא ממנה לתחלואים הפנימיים של נשים.

אַמְפֶּלוֹס אַגְרִיָה הוא עשב בעל עלים קשים בצבע אפר, מן הסוג שתיארנו בין הצמחים התרבותיים; קנוקנותיו ארוכות, מיובלות ואדמדמות, כפרח המכונה להבת יוּפִּיטֶר. הוא נושא באשכולות קטנים זרע הדומה לגרגרי רימון. מרתיחים

את שורשו בשלושה קִיאָתִים מים ובתוספת שני קִיאָתִים יין קואי; המרתח משחרר את המעיים בעדינות ולכן ניתן לחולי מיימת. הענבות נחשבות מתקנות פגמי עור בפניהן של נשים. גם לחולי אִישִׁיאַס מועיל לפי המסורת להשתמש בעשב זה כשהוא כתוש עם עליו ומרוח במיצו.

מינים רבים יש לָאַבְּסִינְתְיוּם. המין הסנטוני מכונה על שם עיר בְּגַאלְיָה, והפונטי על שם פּוֹנְטוֹס, שם הצאן משמין ממנו ומשום כך נמצא חסר מרה. אין מין משובח ממנו. האיטלקי מר הרבה יותר, אך ליבת הַפּוֹנְטִי מתוקה. מוסכם על שימושו של צמח נפוץ זה, מן המועילים שבצמחים המעטים ביותר; ונוסף לכך הוא מפורסם במיוחד בפולחני העם הרומי. בחג הַלָּטִינִי מתחרות מרכבות רתומות לארבעה בְּקַפִּיטוֹלְיוּם, והמנצח שותה אַבְּסִינְתְיוּם — מפני, כך אני סבור, שאבותינו חשבו כי בהענקת הבריאות הם נותנים לו פרס מכובד.

הוא מחזק את הקיבה, ומשום כך מעבירים את טעמו ליינות, כפי שאמרנו. שותים גם מרתח שלו במים, לאחר שהצטנן בחוץ במשך לילה ויום. יש לבשל שש דְּרַכְמוֹת עלים עם ענפיהם בשלושה סֶקְסְטָארִים מי גשם; הוספת מלח היא מנהג עתיק מאוד. שותים גם משרה מדוללת שלו, שכן כך מכונה דרך הכנה זו. מכינים את המשרה בכך שמכסים את הצמח במים, בכל כמות שתהיה, למשך שלושה ימים.

לעיתים רחוקות משתמשים בצמח כתוש, וכך גם במיץ הסחוט. מפיקים אותו כאשר הזרע מתחיל לתפוח: אם החומר טרי משרים אותו במים שלושה ימים, ואם יבש — שבעה; אחר כך מבשלים עשר הינות שלו בארבעים וחמישה סֶקְסְטָארִים מים בכלי נחושת עד שליש הכמות. מסננים שוב, מסירים את העשב ומבשלים עד סמיכות דבש, כפי שמפיקים את מיץ הַקָּנְטָאוּרְיוֹן הקטן.

אך מיץ זה מזיק לקיבה ולראש, ואילו המרתח שתואר קודם בריא ביותר לפי המסורת.

הוא מכווץ את הקיבה ומסלק מרה, מעורר שתן, מרכך את המעיים ומרפא את כאבם; מגרש תולעי מעיים, מפיג בחילה בקיבה ונפיחות עם סִילָאוּס ונרד נָאלִי בתוספת מעט חומץ, מסלק סלידה ממזון, מסייע לעיכול ומסיר מזון בלתי מעוכל עם פיגם, פלפל ומלח. הקדמונים נתנו לשם טיהור שש דְּרַכְמוֹת מן הזרע עם שלוש דְּרַכְמוֹת מלח וְקִיאָתוֹס דבש בְּסָקְסְטָאְרִיוּס מי ים מיושנים; הכפלת המלח מטהרת ביתר עוז.

יש לכתוש אותו היטב מפני קשיותו. יש שנתנו את המשקל האמור גם בגריסים בתוספת פּוּלְיאוֹן; אחרים נתנו לילדים בתוך תאנה יבשה כדי להסתיר את המרירות. עם אִירִיס הוא מטהר את החזה. לצהבת שותים אותו חי עם סלרי או אַדְיאַנְטוֹן. נגד נפיחות לוגמים אותו לאט חם במים; לכבד נוטלים עם נרד נָאלִי, ולטחול עם חומץ, דייסה או תאנה.

הוא נחשב סותר פטריות בחומץ, וכן דבקון; רוש — ביין; ונשיכות חדף, דרקון־ים ועקרבים. הוא מועיל מאוד לבהירות העיניים; מניחים אותו עם יין צימוקים על דמעת ועם דבש על חבורות. אדי מרתחו בריפוי באדים מועילים לאוזניים, ואם נשארת מוגלה — כותשים אותו עם דבש. שלושה או ארבעה ענפים עם שורש אחד של נרד נָאלִי בשישה קִיאָתוֹסִים מים מעוררים שתן ווסת; לווסת במיוחד נוטלים עם דבש ומניחים בצמר.

עם דבש וְנָתֶר הוא מסייע לדלקת גרון. במים הוא מרפא נגעי לילה; הוא מונח על פצעים טריים לפני שיגעו במים, וכן על כיבי ראש. במיוחד מניחים אותו

על אזור הכסלים עם שעווה קְפְּרִיסָאִית או תאנה. הוא מרפא גם גרד. אין לתת אותו בזמן קדחת.

שתייתו במסע ים מונעת בחילה; כשהוא מוחזק בחגורת בטן הוא מונע נפיחות במפשעה. ריחו משרה שינה, או אם מניחים אותו בלי ידיעת האדם מתחת לראשו. כשהוא מוכנס לבגדים הוא מרחיק עש; מריחה בשמנו והעשן בשרפתו מרחיקים יתושים. דיו סופרים המעורב במשרה מדוללת שלו מגן על האותיות מעכברים. אפר לענה המעורב במשחה ובשמן ורדים משחיר שיער.

יש גם לענה ימית, שיש המכנים סָרִיפוֹן; המשובחת ביותר גדלה בְּטַפּוֹסִירִיס שבמצרים. כוהני אִיסִיס נוהגים לשאת ענף ממנה לפניהם. היא צרה מן הקודמת ומרירה פחות, מזיקה לקיבה, מרככת את המעיים ומגרשת תולעים. שותים אותה עם שמן ומלח או מדוללת במרק קמח בן שלושה חודשים. מבשלים מלוא חופן בְּסָקְסָטָאְרִיוּס מים עד מחצית.

היוונים מכנים בַּלּוֹטָה גם 'כרשה שחורה': צמח שיחי בעל גבעולים זוויתיים, שחורים ושעירים, ועלים העוטפים אותם, גדולים ושחורים מעלי כרשה ובעלי ריח כבד. עלים כתושים במלח ומונחים מבחוץ נחשבים יעילים נגד נשיכת כלב; עלים מבושלים באפר בתוך עלה כרוב — נגד קוֹנְדִילוֹמוֹת. עם דבש היא מנקה כיבים מלוכלכים. בּוֹטְרִיס הוא צמח שיחי בעל ענפים צהובים.

זרעו גדל סביב כל הענפים ועליו דומים לעולש. הוא נמצא על גדות נחלי אכזב ונחשב מרפא קוצר נשימה בעמידה. הַקַּפָּדוֹקִים מכנים אותו אַמְבְּרוֹסִיָה, ואחרים אַרְטֶמִיסְיָה. בָּרְבִּילָה היא בעלת כוח מכווץ כמו חבוש; המחברים אינם מוסרים עליה יותר.

בְּרִיוֹן ימי הוא בלי ספק צמח דומה לחסה; עליו מקומטים כאילו התכווצו, יוצאים משורש אחד ואין לו גבעול. הוא גדל בעיקר על סלעים ועל צדפות המכוסות אדמה. כוחו העיקרי לייבש ולכווץ, ולבלום כל הצטברות ודלקת, ובייחוד שיגדון וכל דבר הזקוק לקירור.

מצאתי שנותנים זרע בּוּפְלֵאוּרוֹן נגד הכשות נחשים ומחממים את הפצעים במרתח הצמח בתוספת עלי תות או אזובית. מיותר לתאר את קָטָנַנְקֵה הַתֶּסַלִּית, שכן כל שימושה בכשפי אהבה. ראוי רק לומר, כדי לחשוף את הבלי הכישוף, שהיא נבחרה לשימוש זה משום שבהתייבשה היא מתכווצת כדמות טופרי דיה מתה. גם על קסה וקמוס נשתוק.

שני מינים לְקָלִיקְס. האחד דומה לארון, גדל בשדות חרושים ונאסף לפני שיתייבש. שימושיו כשימושי אָרוֹן; גם שורשו נשתה לריקון המעיים ולעידוד וסת. גבעוליו ועליו המבושלים עם קטניות מרפאים טָנָסְמוֹס.

את המין האחר יש המכנים אַנָכוּסָה ואחרים רינוקליה. עליו ארוכים מעלי חסה ומנוצים, ושורשו אדום. כשהוא מונח עם פרח גריסים הוא מרפא 'אש קדושה', ובשתייה עם יין לבן — מחלות כבד.

קִירְקָאָה דומה לסולנום תרבותי; פרחה שחור וזעיר, וזרע קטן כדוחן גדל במעין קרניים. שורשה לבן, ריחני וחם בטעמו, אורכו חצי רגל והוא נחלק בדרך כלל לשלושה או ארבעה. היא גדלה בסלעים שטופי שמש. ממיסים אותה ביין ושותים לכאב הרחם ולמחלותיו: יש להשרות רבע מן השורש הכתוש בשלושה סֶקְסְטָאנְרִיוּס במשך לילה ויום. אותו משקה מוציא את השליה; הזרע ביין או במי־דבש מפחית חלב.

קִירְסִיוֹן הוא גבעול רך בגובה שתי אמות, דומה למשולש ומוקף עלים קוצניים. הקוצים רכים; העלים דומים ללשון שור, קטנים ולבנבנים יותר. בראשו ראשים ארגמניים המתפרקים לפלומה. מספרים שקשירת הצמח או שורשו מרפאה כאבי דליות.

קְרָטַאִיגוֹנוֹן דומה לשיבולת חיטה; משורש אחד עולים קנים רבים ורבי־פרקים. הוא גדל בצל, זרעו כדוחן וטעמו חריף מאוד. אומרים שאם אישה ואיש שותים לפני ארוחת הערב שלושה אוֹבּוֹלִים ממנו בשלושה קִיאָתוֹסִים מים במשך ארבעים יום לפני ההתעברות, יוולד זכר.

יש קְרָטַאִיגוֹנוֹס אחרת הקרויה תֶלִיגוֹנוֹס; מבחינים בה לפי עדינות טעמה. יש האומרים ששתיית פרח קְרָטַאִיגוֹן גורמת לנשים להרות בתוך ארבעים יום. עם דבש שני המינים מרפאים כיבים ישנים ושחורים, ממלאים חללים בכיבים ומצמיחים בשר רב יותר באזורים מדולדלים, ומנקים מוגלה; הם מפזרים נפיחויות דלקתיות, מקלים שיגדון וכל הצטברות, ובייחוד בשדיים. תֵאוֹפְרַסְטוֹס ביקש לזהות קְרָטַאִיגוֹן או קרטאיגונה כמין עץ שהאיטלקים קוראים אקוויפוליום.

קְרוֹקוֹדִילֶאוֹן דומה בצורתו לכמלאון השחור; שורשו ארוך, שווה בעוביו ובעל ריח קשה. הוא גדל בחולות. בשתייה הוא גורם ליציאת דם רב וסמיך מן האף; כך אומרים שהוא מכלה את הטחול.

יש המכנים קִינוֹסוֹרְכִיס בשם אוֹרְכִיס. עליו כעלי זית, רכים, שלושה במספר, פרושים על הארץ לאורך חצי רגל. שורשו פקעתי, מאורך וכפול: העליון קשה יותר והתחתון רך. הפקעות נאכלות מבושלות ונמצאות לרוב בכרמים. אומרים שאם גברים אוכלים את הגדולה נוצרים זכרים, ואם נשים אוכלות את הקטנה

— נקבות. בְּתֶסָלְיָה גברים שותים את הרכה בחלב עזים לעורר זיווג ואת הקשה לעכבו; השתיים נוגדות זו את זו.

כְּרִיסוֹלָכָאנוֹן גדל בחורשת אורנים ודומה לחסה. אם מניחים אותו מיד הוא מרפא עצבים שנחתכו. במקום אחר מתואר מין כְּרִיסוֹלָכָאנוֹן בעל פרח זהוב ועלים כעלי כרוב; מבשלים ואוכלים אותו כירק רך. מספרים שקשירת הצמח לחולי צהבת, באופן שיוכלו להביט בו, מרפאה את המחלה.

איני יודע לומר די על כְּרִיסוֹלָכָאנוֹן, וגם איני מוצא מידע נוסף. שכן אפילו עשבונאינו הקרובים ביותר לקו בפגם זה: צמחים שהיו מוכרים להם כמצויים הם ציינו בקיצור ובשם בלבד. כך אמרו ש'קריש הארץ' עוצר את המעיים ומפיג קושי במתן שתן אם שותים אותו במים או ביין.

עלי קוּקוּלוּס הכתושים בחומץ מרפאים הכשות נחשים ועקרבים. יש המכנים צמח זה סְטָרוּמוֹס, ואחרים ביוונית סְטָרִיכְנוֹן. יש לו גרגרים שחורים; קִיאָתוֹס מן המוהל שלהם עם שני קִיאָתוֹסִים יין־דבש מרפא את המותניים, ובהזלפה עם שמן ורדים גם כאב ראש; הצמח עצמו נמרח על בלוטות נפוחות.

ייחודית בעיקר לנהרות האלפים היא קוֹנְפֶרְוָה, הקרויה כך מלשון איחוי; היא למעשה ספוג מים מתוקים יותר מטחב או צמח, צפופה, שעירה וחלולה־צינורות. אני מכיר גוזם שנפל מעץ גבוה ושבר כמעט את כל עצמותיו; עטפו את כל גופו בה, התיזו עליה את מימיה בכל פעם שהתייבשה, ורק לעיתים רחוקות פתחו את החבישה להחליף את הצמח לאחר שנחלש. הוא החלים במהירות שכמעט אינה מתקבלת על הדעת.

לקוֹקוֹס קְנִידִי צבע ארגמן, גודלו גדול מגרגר פלפל וכוחו צורב; לכן בולעים אותו בתוך לחם כדי שלא ישרוף את הגרון במעברו. הוא פועל מיד נגד רוש ועוצר את המעיים.

לְדִיפְּסָאקוֹס עלים כעלי חסה ושלפוחיות קוצניות באמצע גבם; גבעולו שתי אמות ומכוסה אותם קוצים. בכל פרק חובקים אותו שני עלים, ובמפרץ החלול שבבתי השחי שלהם נאגר טל מלוח. בראשו ראשים קיפודיים וקוצניים. הוא גדל במקומות מימיים. שורשו מבושל ביין עד סמיכות שעווה מרפא סדקים בפי הטבעת ופִּיסְטוּלוֹת, כדי שאפשר יהיה להחדיר לתוכן גליל תרופה; וכן יבלות מכל הסוגים. יש המורחים עליהן גם את הנוזל מבתי השחי שתוארו.

דְּרִיוֹפְּטֶרִיס דומה לשרך וגדלה על עצים; חיתוכי עליה הדקים מתקתקי טעם ושורשה שעיר. כוחה צורב, ולכן השורש הכתוש משמש מסיר שיער: מורחים עד שהוא מעורר זיעה, ושוב פעם שנייה ושלישית, בלי לרחוץ את הזיעה.

דְּרָבֵּה הוא צמח דומה לְפוּנוּס; גבעוליו דקים ואורכם אמה, ומשני צדיהם עלים ברוחב אגודל, כעלי אוֹקְסִימִירְסִינָה אך לבנים ורכים יותר. פרחו לבן כפרח סמבוק. אוכלים את הגבעולים המבושלים, ובזרעו משתמשים במקום פלפל.

לְאֶלָטִינֶה עלים כעלי קַסְיָה, זעירים, שעירים ועגולים; חמישה או שישה ענפים באורך חצי רגל, מכוסים עלים מיד מן השורש. היא גדלה בתבואה וטעמה עפיץ; משום כך עליה הכתושים עם גריסים ומונחים תחת בד מועילים לזרימות עיניים. כשהיא מבושלת עם זרע פשתן ונלגמת כמרק היא משחררת מדיזנטריה.

אֶמְפֶּטְרוֹס, שאנשינו מכנים קַלְצִיפְּרָנָה, גדלה בהרי חוף, בדרך כלל על סלע. הקרובה יותר לים מלוחה, ובשתייה מושכת מרה וליחה; הרחוקה יותר והיבשתית מרירה ומושכת נוזלי מיימת. נוטלים אותה במרק כלשהו או במי־דבש. ביישון היא מאבדת את כוחה; טרייה, מבושלת במים או כתושה, היא מעוררת שתן ושוברת אבנים. המבקשים ראיה להבטחה זו טוענים שאבנים המתבשלות עמה נשברות אף הן.

אֶפִּיקְטִיס, שאחרים מכנים הֶלֶבּוֹרִינֶה, הוא צמח קטן בעל עלים זעירים, מועיל מאוד למחלות הכבד ונשתה נגד רעלים. אֶפִּימֶדְיוֹן הוא גבעול לא גדול, בעל עשרה או שנים־עשר עלים כעלי קיסוס; לעולם אינו פורח. שורשו דק, שחור, כבד־ריח ו... הוא גדל במקומות לחים. גם טבעו מכווץ ומקרר, ונשים צריכות להיזהר ממנו. עליו הכתושים ביין מרסנים את שדי הבתולות.

לְאֶנָאפִילוֹן תשעה עלים ארוכים וטבע צורב. מניחים אותו עטוף בצמר כדי שלא ישרוף שטח רחב — הוא מעלה שלפוחיות מיד — והוא נחשב מועיל ביותר לכאבי מותניים וירכיים.

שני מינים לשרך, ואין להם פרח או זרע. היוונים מכנים אחד פְּטֶרִיס, ואחרים בְּלֶכְנוֹן; משורש אחד שלו יוצאים כמה שרכים שאורכם עולה אף על שתי אמות, ואין ריחם כבד. אותו מחשיבים לזכר. את המין האחר מכנים היוונים תֵלִיפְּטֶרִיס, ואחרים נִימְפִיאָה פְּטֶרִיס; הוא יחיד ואינו שיחי, קצר, רך וצפוף יותר, ועליו מחורצים בתעלה ליד השורש.

שורשי שניהם משמינים חזירים. עלי שניהם מנוצים בצדדים, ומכאן השם היווני. שורשיהם ארוכים ואלכסוניים, שחורים, ובייחוד לאחר שהתייבשו; יש לייבשם בשמש. הם גדלים בכל מקום, אך בעיקר בקרקע קרה, ויש לחפור

אותם בשקיעת הפליאדות. משתמשים בשורש רק בשנתו השלישית. הם מגרשים תולעי מעיים: תולעי סרט עם דבש, ואחרות בשתיית יין מתוק שלושה ימים; שניהם מזיקים מאוד לקיבה. תחילה הם משלשלים מרה ואחר כך מים; לתולעי סרט טוב יותר עם משקל שווה של סָקָמוֹנְיוּם.

שותים שני אוֹבּוֹלִים מן השורש במים לאחר צום של יום אחד, כשדבש נטעם תחילה, נגד 'זרימות'. אין לתת אף אחד משני המינים לנשים, שכן הוא גורם הפלה בהרות ועקרות באחרות. מפזרים את אבקתם על כיבים נתעבים, וכן על צווארי בהמות. העלים הורגים פשפשים ואינם מניחים לנחשים להתקרב; לכן מועיל לפרוש אותם במקומות חשודים, וגם ריח שרפתם מבריח. הרופאים הבחינו גם לפי מוצא: הטוב ביותר ממקדוניה, והשני מִקַסִיוֹפֶה.

צמח הקרוי 'ירך השור' מועיל גם הוא לעצבים כשהוא טרי וכתוש בחומץ ומלח. גְלֵאוֹפְּסִיס — או גְלָאוֹבְּדוֹלוֹן או גְלוֹן — בעל גבעול ועלים כשל סרפד אך קלים יותר, המדיפים בכתישה ריח כבד, ופרחו ארגמני. הוא גדל סביב גדרות ושבילים בכל מקום. העלים והגבעולים הכתושים בחומץ ומונחים מבחוץ מפזרים התקשרויות, גידולים סרטניים, בלוטות נפוחות, נפיחויות דלקתיות ונפיחויות ליד האוזן. מועיל גם לחמם במוהל המרתח. עם מלח הוא מרפא רקב ונמק.

גְלָאוּקְס נקראה בימי קדם אֵאוּגָלַקְטוֹן. עליה דומים לעלי קִיטִיסוּס ועדשה ולבנים יותר בצדם התחתון. חמישה או שישה ענפים דקים מאוד זוחלים על הארץ מן השורש, ומהם יוצאים פרחים זעירים ארגמניים. היא נמצאת ליד הים. מבשלים אותה במרק סולת כדי להרבות חלב; מי ששתו ממנו ראוי שירחצו במרחץ.

גְלָאוּקִיוֹן גדל בסוריה וּבְפַרְתִיָה. זהו צמח נמוך, בעל עלים צפופים הדומים לעלי פרג אך קטנים ומלוכלכים יותר, ריחו רע וטעמו מר ועפיץ. יש לו גרגר בצבע זעפרן. מחממים אותו בתנורים בתוך סיר חרס מצופה טיט, ואחר כך מוציאים וסוחטים מוהל הנקרא אף הוא גְלָאוּקִיוֹן. המוהל והעלים הכתושים משמשים נגד דמעת היורדת בפרץ על כל העין. ממנו מכינים תכשיר עיניים שהרופאים מכנים dia glauciu. גם שפע חלב שפסק מוחזר, לפי המסורת, בשתייתו במים.

גְלִיקִיסִידָה, שיש המכנים פֵּאוֹנְיָה או פַּנְטוֹרוֹבוֹן, בעלת גבעול בגובה שני טפחים ושניים או שלושה גבעולים מלווים; צבעו אדמדם ועורו כעור ער. עליה כעלי אִיסָטִיס אך שמנים, עגולים וקטנים יותר. זרעה בתרמילים, חלקו גרגרים אדומים וחלקו שחורים.

שני מינים לה. הנקבה, לפי הסברה, נושאת על שורשיה כשישה או שמונה גופים מאורכים כבלוטים. לזכר אין רבים, שכן הוא נשען על שורש אחד לבן, בגובה טפח וטעמו עפיץ. עלי הנקבה מדיפים ריח מור וצפופים יותר. הם גדלים ביערות. מספרים שיש לחפור אותם בלילה, כי ביום נקר מַרְס מסתער על עיני החופר; ובעת חפירת השורש יש סכנה שפי הטבעת יצנח. אני סבור שהדבר הומצא בהבל רב כדי להאדיר את המעשה. שימושיהם שונים.

כחמישה־עשר גרגרים אדומים ביין אדום עוצרים וסת אדומה; אותו מספר גרגרים שחורים ביין צימוקים או ביין מטפל במחלות הרחם. השורש ביין משכך כל כאבי בטן ומטהר את המעיים; הוא מרפא כפיון לאחור, צהבת, כליות ושלפוחית, ובבישול ביין — את קנה הנשימה והקיבה, ואף עוצר את המעיים. אוכלים אותו גם כמזון, אך לרפואה די בארבע דְרַכְמוֹת.

הגרגרים השחורים, בשתייה עם יין במספר האמור, מסייעים גם לדיכויים ליליים; ולחולי קיבה ולכאבים מכרסמים מועיל גם לאכול אותם וגם למרוח. הם מפזרים גם מוגלות: הזרע השחור לחדשות והאדום לישנות. שניהם מסייעים למוכשי נחש ולילדים נגד אבנים המתחילות בקושי במתן שתן.

גְּנַפָּלְיוֹן, שיש המכנים כַּמָּזִילוֹן, בעל עלים לבנים ורכים המשמשים כמילוי; ואכן הם דומים לו. נותנים אותו ביין יבש לדיזנטריה; הוא עוצר שלשול ווסת נשים. מחדירים אותו בחוקן לְטֶנֶסְמוֹס ומורחים על חלקים נרקבים בכיבים.

קְסַנוֹקְרַטֵס מכנה גַּלִידְרָנָה צמח דומה ללאוקקנתוס, הגדל בביצות וקוצני, בעל גבעול כשל שומר ענק וגבוה, ובראשו גוף דמוי ביצה. הוא מספר שבקיץ נולדות בו תולעים; שומרים אותן בקופסה, קושרים עם לחם על הזרוע בצד שבו כואבת השן, והן מסירות מיד את הכאב באופן מופלא. כוחן אינו נמשך יותר משנה, ורק אם לא נגעו בארץ.

הוֹלְקוּס גדל בסלעים יבשים. בראשו מלענים וגבעול דק כשל שעורה רב־שנתית. כשהוא נקשר סביב הראש או הזרוע הוא מוציא מן הגוף מלענים שחדרו בו; משום כך יש המכנים אותו אַרִיסְטִיס. הִיוֹסֶרִיס דומה לעולש אך קטן ומחוספס יותר למגע; כשהוא כתוש הוא מרפא פצעים להפליא.

הוֹלוֹסְטֵאוֹן הוא צמח שאין בו קשיות, ושמו היווני ניתן על דרך ההיפוך, כמו 'מרה מתוקה'. שורשו דק עד כדי שערות, אורכו ארבע אצבעות; עליו צרים כעשב וטעמו עפיץ. הוא גדל בגבעות עפר. שותים אותו ביין לקרעים ולקריעה של רקמות. הוא גם מאחה פצעים, ואף בשר המתבשל עמו מתאחה.

הִיפּוֹפָּאֶסְטוֹן גדל בין הקוצים שמהם עושים כלי־סירוק למכבסים; אין לו גבעול קטן או פרח, אלא ראשים חלולים ועלים זעירים, רבים וירוקים. שורשוניו לבנים ורכים. בקיץ סוחטים את מוהלם; נותנים אותו באובולים כדי לשלשל, ובייחוד לחולי אפילפסיה ורעד, לחולי מיימת, נגד סחרחורת, קוצר נשימה בעמידה ושיתוק מתחיל.

לְהִיפּוֹגְלוֹסָה עלים בצורת הדס בר וציצית קוצנית, ומתוך העלים יוצאים עלעלים קטנים כמעין לשונות. עטרה מהם המונחת על הראש מפחיתה כאב ראש. הִיפֶּקוֹאוֹן גדל בתבואה ועליו כעלי פיגם; טבעו כטבע מוהל הפרג. עלי הצמח הָאִידָאִי כעלי אוֹקְסִימִירְסִינָה; צמודים אליהם כעין זמורות נושאות פרח. הוא עוצר שלשול, וסת וכל שפע דם בזכות טבעו המכווץ והמרסן.

אִיסוֹפִּירוֹן מכונה בפי אחדים פָּסֶלְיוֹן, משום שעלהו, הדומה לעלה אניס, מתפתל כקנוקנות שעועית. בראש הגבעול יש ראשים דקים מלאים זרע כקצח; עם דבש או מי־דבש הוא מועיל לשיעול ולשאר מחלות החזה, וכן מועיל מאוד לכבד.

לַלָּתִירִיס עלים רבים הדומים לעלי חסה אך דקים יותר, ונצרים רבים שבהם הזרע כלוא במעטפות כשל צלף. כשהן מתייבשות מוציאים גרגרים לבנים, מתוקים, בגודל גרגר פלפל וקלים לקילוף. שתיית עשרים מהם במים טהורים או במי־דבש נחשבת מרפאה מיימת ומושכת מרה. המבקשים טיהור חזק יותר נוטלים אותם עם המעטפות, אך הם מזיקים לקיבה; לכן הומצא ליטלם עם דג או מרק תרנגולת.

לַאוֹנְטוֹפֶּטָלוֹן, שאחרים מכנים רָפָּדְיוֹן, בעל עלה כרוב וגבעול בגובה חצי רגל. סעיפיו רבים; הזרע בראשו בתרמילים כגרגרי חומוס. שורשו דומה ללפת, גדול

ושחור. הוא גדל בשדות. שורשו בשתייה עם יין נחשב סותר כל מיני נחשים, ואין דבר הפועל מהר ממנו. נותנים אותו גם לסובלים מכאב השת.

לִיקַפְּסוֹס בעל עלים ארוכים ועבים מעלי חסה, רבים ושעירים, המחוברים לגבעול ארוך ושעיר; הגבעולים רבים ואורכם אמה, והפרח קטן וארגמני. הוא גדל במישורים. מורחים אותו עם קמח שעורה על 'אש קדושה'; מוהלו המעורב במים חמים מעורר זיעה בזמן קדחת.

מכל העשבים אין בעיניי מופלא מן הַלִּיתוֹסְפֶּרמוּם. יש המכנים אותו אֶקְסוֹנִיכוֹן, אחרים διὸς πυρόν (דִּיוֹס פִּירוֹן) ואחרים ἡρακλέους (הֵרַקְלֵאוּס). גובה העשב כחמש אצבעות, עליו גדולים פי שניים מעלי פיגם, ענפיו הקטנים מעוצים ועוביים כקנה. ליד כל עלה הוא נושא כמין זקן קטן יחיד, ובראש כל אחד אבן זעירה הלבנה ועגולה כפנינה, בגודל חומוס וקשה כאבן. במקום שבו הן נאחזות בעוקצים יש בהן חלל קטן, ובתוכן זרע.

הוא גדל גם באיטליה, אך המשובח ביותר בִּכְרֵתִים. מכל העשבים לא ראיתי דבר מופלא יותר: יופיו כאילו צורף סידר באומנות פנינים לבנות לסירוגין בין העלים, ומפליאה הדקות שבה אבן צומחת מתוך עשב. המחברים מוסרים שהוא שרוע וזוחל על הקרקע; אני ראיתי אותו עקור, לא כשהוא מחובר לאדמה. מוסכם אצלם שאבנים זעירות אלה, הנשתות ביין לבן במשקל דְּרַכְמָה, שוברות ומוציאות אבני שתן ומפיגות השתנה מכאיבה. אין עוד עשב המעיד בבירור רב כל כך לאיזו תרופה נוצר כביכול; מראהו מאפשר לזהותו מיד אף בלי מורה.

על אבן מצויה ליד נהרות גדל טחב יבש ולבנבן. משפשפים אבן זו באבן אחרת בתוספת רוק אדם, ואז נוגעים בה בנגע הָאֵימָפֶּטִיגוֹ. הנוגע אומר: φεύγετε

κανθαρίδες (פֵּאוּגֶטֶה קַנְתָרִידֵס), λύκος ἄγριος αἷμα διώκει (לִיקוֹס אַגְרִיוֹס הַימָא דִיאוֹקֵי).

לִימָאוּם הוא שם גָאלִי לעשב שבו מושחים חצים לציד בתכשיר המכונה 'רעל איילים'. לשלושה מוֹדְיוֹסִים של בלילה מריירת מוסיפים מן הצמח את הכמות שנהוג לשים על חץ יחיד; את הגוש מורידים לגרונם של שוורים חולים. אחר כך יש לקשור אותם לאבוס עד שיטהרו, שכן הם נוהגים להשתגע; אם באה זיעה, שופכים עליהם מים קרים.

לֵאוּקֶה, הדומה לְמֶרְקוּרִיאָלִיס, קיבלה את שמה מן הקו הלבן העובר באמצע העלה; משום כך יש המכנים אותה מֶסוֹלֵאוּקוֹן. מיצָה נחשב מרפא פִּיסְטוּלוֹת, והצמח הכתוש — קַרְצִינוֹמוֹת. אולי זה אותו צמח הקרוי לֵאוּקַס, הנחשב יעיל כנגד כל ארסי חיות הים. המחברים אינם מוסרים את מראהו, אלא רק שמין הבר רחב־עלים ויעיל יותר, ואילו זרע המין האחר חריף יותר.

לא מצאתי תיאור של מראה הַלֵּאוּקוֹגְרָפִיס, והדבר מפליא אותי עוד יותר מפני שמוסרים שהוא מועיל לפולטי דם בשלושה אוֹבּוֹלִים עם כרכום; גם לחולי מעי כשהוא כתוש במים, ולזרימה מופרזת אצל נשים כשהוא מונח על הגוף. עוד הוא משמש בתרופות עיניים ולמילוי כיבים הנוצרים באיברים עדינים.

לְמֶדְיוֹן עלים כשל אִירִיס תרבותי, גבעול באורך שלוש רגליים ובראשו פרח גדול, עגול וארגמני; זרעו זעיר ושורשו באורך חצי רגל. הוא גדל בסלעים מוצלים. שתי דְּרַכְמוֹת מן השורש עם דבש עוצרות וסת כשהלקיקה ניטלת במשך ימים אחדים. גם הזרע ניתן ביין כנגד זרימה מופרזת אצל נשים.

מְיוֹסוֹטָה או מְיוֹסוֹטִיס הוא עשב חלק, שמשורש אחד יוצאים לו גבעולים רבים, אדמדמים מעט וחלולים מלמטה. עליו צרים ומאורכים, גבם חד, צבעם כהה והם ערוכים תמיד בזוגות במרווחים; גבעולונים דקים יוצאים מחיקיהם, והפרח כחול. עובי השורש כאצבע והוא מצויץ בסיבים רבים. כוחו מאכל ומכייב, ולכן הוא משמש לטיפול באיגילופס שבעין. המצרים מוסרים שאדם שיימשח במיץ העשב בבוקר היום העשרים ושמונה בחודש תְּחוֹת — החל בדרך כלל בְּאוֹגוּסְט — לפני שידבר, לא יסבול מדלקת עיניים באותה שנה.

מְיאַגְרוֹס הוא עשב דמוי כלך, בעל עלים כעלי פואה וגובהו שלוש רגליים. זרעו שמנוני ואף מפיקים ממנו שמן. משיחת כיבי הפה במיץ זה נחשבת מרפאת אותם. העשב הקרוי נימה נושא שלושה עלים ארוכים כעלי עולש; במשיחה הוא משיב צלקות לצבע העור.

נָטְרִיקְס הוא שם עשב ששורשו העקור מדיף סירחון של תיש. בְּפִיקֶנוּם משתמשות בו נשים כדי להבריח את היצורים שהן מכנות מתוך אמונה מופלאה 'פָּטוּאִי'. לדעתי אלה מינים של תעתועי נפש, אם תרופה כזאת מסוגלת לעזור להם.

אוֹדוֹנְטִיטִיס הוא ממיני עשבי החציר. משורש אחד יוצאים גבעולים קטנים וצפופים, מפרקיים, משולשים וכהים. במפרקים יש לו עלים קטנים, אך ארוכים מעלי פּוֹלִיגוֹנוֹן; בחיקי העלים זרע דמוי שעורה, ופרחו ארגמני וזעיר. הוא גדל בכרי מרעה. מבשלים ביין עפיץ מלוא יד מגבעוליו הקטנים, ומחזיקים את המרתח בפה כטיפול לכאב שיניים.

אוֹתוֹנָה גדלה בסוריה ודומה לרוקט. עליה מנוקבים בחורים רבים ופרחה כפרח כרכום; משום כך יש שכינוה אַנָמוֹנֶה. מיצָה מתאים לתרופות עיניים: הוא

צורב קלות, מחמם ומכווץ באמצעות ייבוש; הוא מנקה צלקות, עננויות וכל דבר החוסם את הראייה. יש המוסרים שרוחצים את הצמח, מייבשים אותו ואז מחלקים אותו ללכסניות.

לְאוֹנוֹסְמָה עלים ארוכים, כמעט שלוש אצבעות, השרועים על הקרקע ודומים לעלי אֲנְכוּסָה; המשך תיאורה אבד, ולא ברור אם הדמיון נאמר על הגבעול, הפרח או הזרע. אומרים שאישה הרה האוכלת אותה או עוברת מעליה מפילה. על אוֹנוֹפְרֵדוֹן אומרים שחמורים שאכלו ממנו משמיעים נפיחות. הוא מזרז שתן ווסת, עוצר את המעיים ומפזר מוגלות ומורסות.

לְאוֹסְיְרִיס ענפים קטנים, שחורים, דקים וגמישים; עליהם עלים כהים כעלי פשתה וזרע היושב על הענפים, שחור תחילה ואחר כך מאדים עם שינוי צבעו. נשים מכינות מהם תכשירי ניקוי. שתיית מרתח השורשים נחשבת מרפאת צהבת. אם קוטפים את השורשים לפני הבשלת הזרע, חותכים ומייבשים בשמש, הם עוצרים את המעיים; לאחר הבשלתו קוטפים אותם ומבשלים במרק לטיפול בזרימות מעיים, או כותשים לבדם ושותים במי גשם.

לֶאוּקַס שלושה עלים. נותנים אותו לקיבה רפויה, ואוכלים אותו גם הסובלים מבקע מעי. פּוֹלִיאַנְתֶמוֹן, שיש המכנים בַּטָרְכְיוֹן, מכייב בכוחו הצורב; הוא משיב צלקות לצבע העור ומאחד כתמי בהקת עם גוון הגוף.

היוונים קוראים פּוֹלִיגוֹנוֹן לצמח שאנו מכנים סַנְגְווִינָרְיָה. הוא אינו מתרומם מן הקרקע, ועליו דומים לעלי פיגם או לעשב. מיצו המוזלף לנחיריים עוצר דימום; ובשתייה עם יין הוא עוצר שטף דם מכל חלק בגוף וכיח דמי. המחלקים את הַפּוֹלִיגוֹנוֹן למינים רבים רואים בזה את הזכר: לדעתם שמו בא מריבוי זרעו או מצפיפות שיחו. אחרים מכנים אותו פּוֹלִיגוֹנָטוֹן מרוב מפרקיו, אחרים

תַלַאטִיאָדָה, קַרְקִינוֹתְרוֹן, קְלֵמָה, ורבים — מִירְטוֹפֶטָלוֹן. ויש גם הרואים בזה את הנקבה, ואילו הזכר לדעתם גדול יותר, כהה פחות, צפוף יותר במפרקיו, וזרעו מתנפח מתחת לכל העלים.

יהא אשר יהא היחס בין המינים, כוחם לכווץ ולקרר. בזרע הם מרפים את המעיים, ובמנה גדולה יותר מזרזים שתן; הם עוצרים זרימות, אך אם אין זרימה אינם מועילים. מניחים את העלים על חום בקיבה, ומורחים אותם לכאב שלפוחית השתן ול'אש הקדושה'. את המיץ מזליפים גם לאוזניים מוגלתיות ולכאב עיניים. הוא ניתן לבדו גם בקדחות לפני ההתקפים, שני קִיאָתוֹסִים, ובייחוד בקדחות שלישוניות ורביעוניות; וכן לחולי כולרה, דיזנטריה ורפיון קיבה.

למין השלישי קוראים אוֹרְיוֹן. הוא גדל בהרים ודומה לקנה רך; גבעולו יחיד, מפרקיו צפופים ודחוסים זה בתוך זה, ועליו כעלי אשוח. שורשו חסר שימוש. כוחו פחות מזה של המינים הקודמים, ושימושו המיוחד לכאב מפרק הירך.

המין הרביעי מכונה בר. שיחו כמעט כעץ, שורשו מעוצה וגזעו אדמדם כארז. ענפיו דמויי רותם, באורך שני טפחים, כהים ובעלי חוליות של שלושה או ארבעה מפרקים. גם טבעו מכווץ וטעמו כטעם חבוש. מבשלים אותו במים עד שנותר שליש, או זורים את אבקתו היבשה, על כיבי פה ועל איברים משופשפים. לתחלואי חניכיים לועסים את הצמח עצמו.

הוא עוצר כיבים מכרסמים וכל נגע זוחל או קשה־הצטלקות, ובייחוד מרפא כיבים שנגרמו בשלג. ההרבליסטים משתמשים בו גם לדלקות גרון; לכאב ראש מניחים ממנו זר, וכנגד זרימות עיניים קושרים אותו סביב הצוואר. בקדחת

שלישונית הם עוקרים אותו ביד שמאל וקושרים לגוף. כה רב המוניטין שלו כנגד שטפי דם, עד שאין עשב שהם שומרים יבש יותר מן הַפּוֹלִיגוֹנוֹן.

יש המעדיפים לכנות את הַפַּנְקְרֶטְיוֹן 'חצב קטן'. עליו דומים לעלי שושן לבן אך ארוכים ועבים מהם, ושורשו פקעת גדולה ואדמדמה. מיצו, הניטל עם קמח כרשינה, מרפה את המעיים ומנקה כיבים; לחולי מיימת וטחול נותנים אותו בדבש. אחרים מבשלים את השורש עד שהמים נעשים מתוקים, שופכים אותם, כותשים את השורש ומחלקים ללכסניות המיובשות בשמש. אחר כך משתמשים בהן לכיבי ראש ולכל דבר הזקוק לניקוי; וכן לשיעול, כשנותנים ביין מלוא צביטת שלוש אצבעות, ולכאבי צד או לדלקת ריאות כלקיקה. נותנים אותו ביין גם לכאב מפרק הירך, לעוויתות מעיים ולזירוז הווסת.

פֶּפְּלִיס, שיש המכנים סִיקָה, אחרים מֶקוֹנְיוֹן ואחרים מֶקוֹנָה אַפְרוֹדֵה, מסתעפת משורש יחיד ודק; עליה כעלי פיגם אך רחבים מעט יותר. הזרע נמצא מתחת לעלים, עגול וקטן מזרע פרג לבן. אוספים אותה בדרך כלל בין הגפנים בזמן הקציר ומייבשים אותה עם פריה, כשמניחים תחתיה כלים שלתוכם ייפול. שתיית הזרע מרפה את המעיים ומוציאה מרה וליחה. מנה בינונית היא אַצָטַבּוּלוּם בשלוש הֶמִינוֹת מי־דבש. זורים אותו גם על מזון ותבשילים כדי לרכך את היציאות.

גם פֶּרִיקְלִימֶנוֹן הוא שיח. בכל מרווח יש לו שני עלים לבנבנים ורכים, ובראשו זרע קשה בין העלים שקשה לתלשו. הוא גדל בשדות ובגדרות ונכרך סביב כל משען. מייבשים את זרעו בצל, כותשים ומחלקים ללכסניות; ממיסים אותן בשלושה קְיאָתוֹסִים יין לבן ונותנים במשך שלושים יום לטחול. לפי המסורת הוא מכלה את הטחול דרך שתן דמי או דרך המעיים, והשפעתו ניכרת כבר מן

היום העשירי. העלים המבושלים מזרזים שתן ומועילים לקוצר נשימה בעמידה; בשתייה באותה דרך הם מסייעים ללידה ומוציאים שליה.

כבר אמרנו שֶׁפֶלֶקִינוֹן גדל בשדות תבואה. הוא שיחי ובעל גבעולים קטנים ועלים כעלי חומוס. זרעו נמצא בשלושה או ארבעה תרמילים כפופים כקרניים קטנות; הוא דומה לקצח, מר ומועיל לקיבה. מוסיפים אותו לתרכובות נגד רעל. פּוֹלִיגָלָה מגיעה לגובה טפח; בראש גבעולה עלים כעלי עדשה וטעמה מכווץ. בשתייה היא נחשבת מרבה חלב.

פּוֹטֶרִיוֹן, או כפי שאחרים מכנים אותו פְּרִינְיוֹן או נֶאוּרַס, מסתעף בשפע, מעוקם בקוצים ומכוסה פלומה צפופה. עליו קטנים ועגולים, ענפיו ארוכים, רכים, גמישים ודקים, ופרחו ארוך וירקרק. אין שימוש בזרע; טעמו חריף וריחו עז. הוא נמצא בגבעות לחות.

יש לו שניים או שלושה שורשים היורדים לעומק שתי אמות; הם סיביים, לבנים וחזקים. חופרים סביבו בסתיו, וכשחותכים את השורש הוא מפריש מיץ דמוי גומי. מוסרים שהשורש מופלא בריפוי פצעים, ובייחוד כשהוא נמשח על גידים, אפילו אם נחתכו. מרתחו עם דבש בשתייה מסייע גם לרפיון גידים, לחולשתם ולחתכים בהם.

פָּלַנְגִיטִיס מכונה בפי אחדים פַּלַנְגְיוֹן, בפי אחרים לאוקנתמון, או — כפי שמצאתי בכמה כתבי־יד — לֵאוּקַקְנָתָה. יש לה לפחות שני ענפים קטנים הפונים לכיוונים מנוגדים. פרחה לבן ודומה לפרח שושן אדום; זרעה שחור ורחב, בצורת חצי עדשה אך דק הרבה יותר; שורשה דק וירקרק. העלה, הפרח או הזרע משמשים כנגד עקיצות עקרבים, עכבישי פַּלַנְגְיוֹן ונחשים, וכן כנגד עוויתות מעיים.

מיותר בעיניי לתאר את מראה הַפִּיטֶאוּמָה, שכן שימושו היחיד בשיקויי אהבה. פִילוֹן הוא שם יווני לעשב הגדל בהרים סלעיים. הנקבה ירוקה יותר, גבעולה דק ושורשה קטן; זרעה דומה לזרע פרג עגול. מספרים שהיא גורמת להולדת ולדות ממינה, ואילו הזכר — השונה רק בזרעו, הדומה לזית בראשית צמיחתו — גורם להולדת זכרים. את שניהם שותים ביין.

פָּלַנְדְרִיוֹן גדל בביצות ועליו כעלי סלרי. שותים את זרעו כנגד אבני שתן ותחלואי שלפוחית השתן. לְפָלְרִיס גבעול תפרחת ארוך ודק כקנה, ובראשו פרח נוטה מטה; זרעו דומה לשומשום. גם זרע זה, הנשתה ביין או בחומץ או עם דבש וחלב, נחשב שובר אבנים ומרפא תחלואי שלפוחית. לְפוֹלִירִיזוֹן עלים כעלי הדס ושורשים רבים; כותשים אותם ונותנים ביין כנגד נחשים, והם מועילים גם להולכי על ארבע.

פְּרוֹסָרְפִּינָקָה היא עשב מצוי ותרופה מצוינת, לפי המסורת, כנגד עקרבים. כשהיא כתושה ומעורבת במי המלח שבהם נשמר דג מָאִינָה ובשמן, אומרים שהיא מרפאת היטב דלקת גרון חונקת. עוד מוסרים שהיא מחיה אדם מותש מכל מידה, אפילו אם איבד את קולו, אם מניחים אותה מתחת ללשון; ואם בולעים אותה באה הקאה הנחשבת מועילה.

רַקוֹמָה מובאת מן הארצות שמעבר לַפּוֹנְטוֹס. שורשה דומה לקוסטוס שחור, אך קטן ואדמדם מעט יותר; אין לו ריח, טעמו מחמם ומכווץ. כשהוא כתוש הוא מעניק ליין צבע הנוטה לכרכום. במשיחה הוא משכך מורסות ודלקות ומרפא פצעים; עם יין צימוקים הוא משכך זרימות עיניים, עם דבש חבורות בולטות, ועם חומץ כתמים כחלחלים אחרים.

את אבקתו זורים על כיב קַקוֹאֲתֵס. לפולטי דם נותנים דְּרַכְמָה ממנה במים; לחולי דיזנטריה ומעי — ביין אם אין להם קדחת, ואם יש, במים. קל יותר לכותשה לאחר שהושרתה בלילה הקודם. נותנים גם את מרתחה בשתייה במנה כפולה לקרעים, עוויתות, חבלות ולמי שנפלו מגובה.

אם יש כאבי חזה, מוסיפים מעט פלפל ומור; אם הקיבה רפויה, נוטלים במים קרים. כך גם לשיעול ישן ולכיח מוגלתי, ולתחלואי כבד, טחול ומפרק הירך. שלושה אוֹבּוֹלִים מן השורש הכתוש ביין צימוקים, או מרתחו, נחשבים מרפאים תחלואי כליות, קוצר נשימה, נשימה בעמידה וחספוס בקנה הנשימה. בהנחה עם חומץ הוא מנקה חזזיות. שותים אותו גם לנפיחות מגזים, צמרמורת, קדחות קרות, שיהוק, עוויתות מעיים, פריחות זוחלות, כובד ראש, סחרחורת מלנכולית, כאבי עייפות ועוויתות.

באזור אַרִימִינוּם מוכר עשב הקרוי רֶסֵדָה. הוא מפזר את כל המורסות והדלקות. המטפלים בו מוסיפים את המילים האלה: 'רֶסֵדָה, הרגיעי את המחלות; היודעת את, היודעת איזה אפרוח חפר כאן את השורשים? שלא יהיו לו לא ראש ולא רגליים.' הם אומרים זאת שלוש פעמים ויורקים כמספר הזה. סְטוֹכַס גדלה רק באיים הנושאים אותו שם. היא עשב ריחני, צמרתה כשל אזוב וטעמה מר; בשתייה היא מזרזת וסת ומקלה כאבי חזה, ואף מערבים אותה בתרכובות נגד רעל.

את הסולנום מכנים היוונים στρύχνον (סְטְרִיכְנוֹן), כפי שמוסר קוֹרְנֵלְיוּס קֶלְסוּס. כוחו לעכב ולקרר.

לִסְמִירְנִיוֹן גבעול כשל סלרי ועלים רחבים יותר, בייחוד סביב החוטרים הרבים היוצאים מחיקיהם. העלים שמנוניים וכפופים ארצה; ריחם רפואי, חריף

במידה נעימה, וצבעם הירוק דוהה לצהוב. ראשי הגבעולים עגולים כשל סלרי, והזרע עגול ושחור. הוא מתייבש בראשית הקיץ. גם השורש ריחני; טעמו חריף ונושך, הוא רב־מיץ ורך, קליפתו שחורה מבחוץ וחיוורת מבפנים. בריחו יש איכות של מור, ומכאן שמו.

הוא גדל הן בגבעות סלעיות הן באדמה. שימושו לחמם ולדלל. העלים, השורש והזרע מזרזים שתן ווסת, והוא עוצר את המעיים. השורש במשיחה מפזר מורסות ומוגלות שאינן ישנות וכן התקשויות. הוא מועיל גם כנגד עכבישי פַּלַנְגְיוֹן ונחשים, כששותים אותו ביין עם קַקְרִי, פוליון או מֶלִיסוֹפִילוֹן; אך יש ליטול אותו חלקים־חלקים, שכן מנה שלמה מעוררת הקאה. משום כך נותנים אותו לעיתים עם פיגם.

הזרע או השורש נחשבים מטפלים בשיעול ובקוצר נשימה בעמידה, וכן בתחלואי בית החזה, הטחול, הכליות ושלפוחית השתן; השורש גם בקרעים ובעוויתות. הוא מסייע ללידה ומוציא שליה. נותנים אותו לכאב מפרק הירך עם קְרֶתְמוֹס ביין. הוא מעורר זיעה וגיהוק, ולכן מפזר נפיחות מגזים בקיבה. הוא מביא פצעים לידי הצטלקות.

מפיקים גם מיץ מן השורש. הוא מועיל לתחלואי נשים ולתלונות של בית החזה והאיברים שמתחת לצלעות, שכן הוא מחמם, מבשיל ומטהר. הזרע ניתן במיוחד בשתייה לחולי מיימת, ועליהם גם מורחים את המיץ. משתמשים בקליפה היבשה גם ברטייה מרככת ובתבשילים, עם יין דבש, שמן ורוטב דגים, ובייחוד בבשר מבושל. סִינוֹן מסייע לעיכול וטעמו דומה מאוד לפלפל; הוא יעיל גם בכאב קיבה.

טֶלֶפְיוֹן דומה לרגלה בגבעולו ובעליו. מן השורש מסתעפים שבעה או שמונה ענפים ועליהם עבים ובשרניים. הוא גדל באדמה מעובדת, ובייחוד בין גפנים. מורחים אותו על נמשים, וכשהוא מתייבש משפשפים ומסירים אותו. מורחים אותו גם על בהקת במשך כשלושה חודשים, שש שעות בלילה או ביום, ואחר כך מורחים קמח שעורה.

טֶלֶפְיוֹן מטפל גם בפצעים וּבְפִיסְטוּלוֹת. טְרִיכוֹמָנֵס דומה לאדיאנטון, אלא שהוא דק וכהה יותר; עליו כעלי עדשה, צפופים, קטנים וניצבים זה מול זה. מרתחו הנשתה ביין לבן בתוספת כמון בר מרפא השתנה מכאיבה, ולפי נוסח המקור גם את הטחול. כשהוא כתוש בשמן ונמשח הוא עוצר נשירת שיער, מצמיחו מחדש לאחר שנשר וממלא קרחות. טעימתו גם מעוררת עיטוש. לְתֶלִיקְטְרוֹן עלים כעלי כוסברה אך שמנוניים מעט יותר, וגבעול כשל פרג.

הוא גדל בכל מקום, ובייחוד במישורים. העלים עם דבש מטפלים בכיבים. לְתֶלָסְפִּי שני מינים. לראשון עלים צרים, ברוחב ובאורך אצבע, הפונים אל הקרקע ושסועים בראשם; גבעולו הקטן באורך חצי רגל ואינו חסר ענפים. חלק מתיאור הפרי אבד; הזרע כלוא בתרמילים דמויי מגינים ודומה לעדשה, אלא שהוא נראה שבור — ומכאן השם. הפרח לבנבן, והוא גדל בשבילים ובגדרות. טעמו החריף של הזרע מוציא מרה וליחה הן בהקאה הן דרך המעיים; המנה היא אַצָטַבּוּלוּם. הוא מועיל גם לכאב מפרק הירך כשהוא ניתן בעירוי. בשתייה הוא מושך דם ומזרז וסת, אך ממית את העובר.

את המין השני של תֶלָסְפִּי מכנים אחדים 'חרדל פַּרְסִי'. עליו רחבים ושורשיו גדולים; גם הוא מועיל בעירוי לכאב מפרק הירך. שני המינים מועילים לתחלואי המפשעה. מורים למלקט לומר שהוא נוטל את הצמח כנגד תחלואי

המפשעה, כל המורסות והפצעים, ולעוקרו ביד אחת. מראה העשב טְרַכִינְיָה אינו נמסר.

אני סבור שהבטחתו המפלצתית של דֶמוֹקְרִיטוֹס כוזבת: שֶׁטְרַכִינְיָה הקשורה לגוף מכלה את הטחול בתוך שלושה ימים. טָרָגוֹנָיס או טָרָגוֹן גדל רק בחופי האי כְּרֶתִים ודומה לערער בזרעו, בעליו ובענפיו. מיצו החלבי, המתקשה לגומי, או זרעו בשתייה — במקום זה חסר מעט מן הנוסח — מוציאים מן הגוף חודים. כותשים את הצמח הטרי ומורחים עם יין, או משתמשים באבקתו היבשה עם דבש. הוא נחשב מרבה חלב ומועיל במיוחד לתחלואי השדיים.

יש גם עשב אחר, טָרָגוֹס, שיש המכנים עקרב. גובהו חצי רגל, הוא שיחי וחסר עלים, ונושא אשכולות אדמדמים קטנים שגרגריהם כגרגרי חיטה ובעלי חוד חד; גם הוא גדל ליד הים. עשרה או שנים־עשר קצות אשכולותיו, כתושים ונשתים ביין, מסייעים לחולי מעי ודיזנטריה, לפולטי דם ולזרימה וסתית מופרזת. יש גם טָרָגוֹפּוֹגוֹן, שאחרים מכנים קוֹמֶה; גבעולו קטן, עליו כעלי כרכום, שורשו ארוך ומתוק, ובראש הגבעול גביע רחב וכהה. הוא גדל במקומות טרשיים ונאכל, אך אין לו שימוש רפואי.

זה כל מה שקיבלנו מן המסורת או ביררנו על עשבים הראויים לזיכרון. בסיום הדיון בהם ראוי להזכיר שלכוחותיהם יש משכי חיים שונים. אֶלָטֶרְיוּם נשמר זמן רב מכולם, כפי שאמרנו; כַּמֶלְיאוֹן שחור ארבעים שנה, קֶנְטָאוּרְיוֹן לא יותר משתים־עשרה, פֶּאוּקֶדָנוּם וְאַרִיסְטוֹלוֹכְיָה עד שש, וגפן בר שנה אחת — אם הם נשמרים בצל. מבין בעלי־החיים שמחוץ לצמחים אין אחד הנוגע בשורשים שתיארנו, מלבד סְפוֹנְדִילֶה, מין יצור זוחל התוקף את כולם.

אין ספק גם שכוחם והשפעתם של כל השורשים פוחתים אם מניחים לפרי להבשיל תחילה; וכך כוח הזרעים פוחת אם חתכו קודם את השורש לשם הוצאת המיץ. שימוש רגיל מחליש את כוחם של כולם: מה שניטל מדי יום חדל להועיל בעת הצורך, כשם שהוא חדל להזיק. כל העשבים חזקים יותר בהשפעתם ובכוחם כשהם גדלים בארצות קרות וצפוניות, וכן במקומות יבשים.

יש גם הבדלים לא מבוטלים בין עמים. כך אנו שומעים שתולעי סרט ותולעי מעיים מצויות מלידה באנשי מצרים, ערב, סוריה וְקִילִיקְיָה, ואילו באנשי תְּרַקְיָה וּפְרִיגְיָה אינן נוצרות כלל. פחות מופלא מזה הוא שבגבול המשותף לְאַסְטִיקָה וְלִבּוֹיאוֹטְיָה הן נוצרות באנשי תֵּבַאי אך נעדרות מן האתונאים.

התבוננות זו מוליכה אותנו אל טבעם של בעלי־החיים עצמם ואל התרופות הטבועות בהם, שאולי הן הבטוחות ביותר לכל המחלות. שכן הטבע, הורת כל הדברים, לא רצה ששום בעל־חיים ייוולד רק כדי לאכול או כדי להשביע אחרים, אלא הטמיע כוחות מרפא אף בקרביו. מאחר שהטמיעם אפילו בדברים אילמים ודוממים, רצה שעזרי החיים המצוינים ביותר יימצאו גם בנפש חיה אחת למען נפש חיה אחרת — דבר מופלא מכול להתבוננות.

תולדות הטבע, ספר עשרים ושמונה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים ושמונה

כבר תוארו טבעיהם של כל הדברים הנולדים בין השמים לארץ, ועוד נותרו הדברים הנחפרים מן האדמה עצמה — אלמלא הדיון בתרופות מעשבים ומשיחים הסיט אותנו אל התרופות שנמצאו בבעלי החיים עצמם, אשר מהם באה רפואה גדולה יותר. ומה אפוא? האם נתאר עשבים, צורות פרחים ודברים רבים נדירים וקשים למציאה, אך נשתוק על מה שבאדם עצמו מועיל לאדם ועל שאר מיני התרופות החיים בקרבנו — בייחוד כאשר למי שאינו חופשי מכאב וממחלה נעשים החיים עצמם לעונש?

ודאי שלא. נקדיש לכך את כל מאמצינו, אף שסכנת הגועל דוחקת בנו, מאחר שהחלטנו להתחשב פחות בהכרת התודה ויותר בתועלת לחיים. יתרה מזו, נחקור גם מנהגים זרים ואפילו ברבריים. האחריות לאמינות תהיה על המחברים; אף שגם אנו השתדלנו לבחור דברים אלה כמעט בהסכמת שיקול הדעת, והתמדנו יותר בהקפדה על העובדות מאשר בריבוין.

הכרחי מאוד להזכיר שכבר תיארנו את טבעי בעלי החיים ואת התגליות של כל אחד מהם — שהרי הם הועילו לא פחות בגילוי תרופות משהם מועילים

באספקתן. עתה נציין מה בתוכם משמש לעזרה, ואף שם לא השמטנו זאת לגמרי. דברים אלה אפוא אחרים הם, אך קשורים בקודמים.

נתחיל באדם המחפש תרופות בתוך עצמו, ומיד ניצב קושי עצום. חולי המחלה הקומיטיאלית אף שותים דם גלדיאטורים, כאילו מתוך גביעי חיים — אף שמחריד לראות אפילו חיות עושות זאת באותה זירה. אך, הֶרְקוּלֶס עדי, הללו סבורים שהיעיל ביותר הוא לשאוב מן האדם עצמו דם חם ונושם, ואת הנפש החיה ממש, בנשיקה אל הפצעים; אף שהמנהג האנושי הוא שלא לקרב את הפה אפילו לפצעי חיות. אחרים מבקשים מח עצמות רגליים ומוח תינוקות.

לא מעטים מן היוונים אף תיארו את טעמם של כל איבר פנימי ואיבר גוף, והמשיכו עד גזיזי הציפורניים; כאילו אפשר לראות בכך בריאות, שאדם נעשה חיית טרף בגלל מחלתו וראוי למחלה בתוך עצם רפואתו — מרמה מופלאה, הֶרְקוּלֶס עדי, אם אינה מועילה. ההסתכלות בקרבי אדם נחשבת חילול הקודש; ומה באשר לאכילתם? מי המציא דברים אלה, אוֹסְתָנֵס?

כי איתך החשבון, מחריב החוק האנושי ויוצר המפלצות, אתה שהעלית אותם לראשונה על הכתב, לדעתי כדי שחייך לא יישכחו. מי המציא אכילת איברי אדם בזה אחר זה? איזו השערה הביאה אותו לכך? מה יכול להיות מקורה של רפואה כזאת? מי עשה את מעשי ההרעלה תמימים יותר מן התרופות? נניח שמנהגים ברבריים וזרים המציאו אותם — האם גם היוונים עשו אומנויות אלה לשלהם?

קיימות רשימות של דֶמוֹקְרִיטוֹס שלפיהן עצמות מראשו של אדם מזיק מועילות יותר לדבר אחד, ושל ידיד ואורח — לדבר אחר. אַפּוֹלוֹנְיוֹס כתב שהיעיל ביותר לכאב חניכיים הוא לשרוט אותן בשן של אדם שנהרג באלימות;

מֶלֶטוֹס — שעכירות עיניים נרפאת במרת אדם; אַרְטֶמוֹן נתן לחולי המחלה הקומיטיאלית לשתות בלילה מי מעיין מגולגולת של אדם שנהרג ולא נשרף; וְאַנְטָאוּס הכין מאותה גולגולת של תלוי גלולות נגד נשיכת כלב שוטה.

הם אף טיפלו בחיות ארבע־רגליים באמצעות אדם: נגד נפיחות בבקר החדירו עצמות אדם לנקבים שנקדחו בקרניים; ובמחלות חזירים נתנו להם חיטת־כוסמין ששהתה לילה במקום שבו אדם נהרג או נשרף. ירחקו דברים אלה מאיתנו ומכתבינו. אנו נתאר אמצעי עזרה, לא מעשי כפרה מטמאים: מקומות שבהם חלב יולדות עשוי לשמש טיפול, או רוק, מגע גוף ודברים דומים.

אכן, לדעתנו אין לבקש את החיים עד כדי כך שיש לגרור אותם בכל דרך שהיא. תהיה אשר תהיה, גם אתה תמות, בין שחיית חיי תועבה ובין שחיית חיי פשע. משום כך תהיה לכל אדם תרופת הנפש הראשונה הזאת: מכל הטובות שהטבע נתן לאדם, אין טובה ממוות בעתו; והטוב שבו הוא שכל אחד יכול להבטיחו לעצמו.

מבין התרופות שמקורן באדם, השאלה הראשונה, השנויה ביותר במחלוקת ולעולם אינה ודאית, היא אם יש כוח כלשהו למילים וללחשי מזמורים. אם הדבר נכון, מוסכם שיש לזקוף זאת לזכות האדם; אך אמונתו של כל חכם בנפרד דוחה זאת, ואילו החיים בכללותם מאמינים בכך בכל שעה ואינם חשים בזה. שהרי נראה שאין זה חסר חשיבות אם מקריבים קורבנות בלי תפילה או אם פונים אל האלים כראוי.

נוסף לכך, יש מילים לבקשת טובה, אחרות להדיפת רעה ואחרות להמלצה. אנו רואים שהמגיסטרטים העליונים התחננו בתפילות קבועות; וכדי ששום מילה לא תושמט או תיאמר בסדר הפוך, אדם אחד מקריא מן הכתב, אחר

ממונה כשומר ומקשיב, ושלישי מצווה על הכול לשמור דממה; חלילן מנגן כדי ששום קול אחר לא יישמע. שני מקרים זכורים במיוחד: כאשר קללות שהפריעו הזיקו, וכאשר נפלה טעות בתפילה; ואז לפתע נעלמו ראש או לב מן הקרביים, או שנכפלו בעוד הקורבן עומד.

נוסח ההקדשה שבו הקדישו את עצמם בני דֶּקְיוּס, האב והבן, השתמר כדוגמה אדירה. קיימת תפילת ההתגוננות של הווסטלית טוּקְיָה מאשמת בעילה אסורה, שבעזרתה נשאה מים בכברה בשנת 519 לייסוד העיר. אף דורנו ראה קבורה חיים בְּפוֹרוּם בואריום של גבר יווני ואישה יוונית, או של בני עמים אחרים שעמם נוהלה אז מלחמה. אם יקרא אדם את תפילת הטקס, שמורה להקריא ראש קולגיום החמישה־עשר, ודאי יודה בכוח הלחשים — לאחר שמאורעות שמונה מאות ושלושים שנה אישרו את כולם.

גם כיום אנו מאמינים שֶׁהַוֶסְטָלִיּוֹת שלנו מעכבות בתפילה עבדים נמלטים שעדיין לא יצאו מן העיר. אך אם נקבל פעם את העיקרון הזה — שהאלים שומעים תפילות כלשהן או נעים מכוח מילים — יהיה עלינו להודות בכל ההשערה. אבותינו הקדומים ודאי האמינו בדברים כאלה תמיד, ואף בדבר הקשה מכולם: שאפשר להוריד ברקים מן השמים, כפי שלימדנו במקומו.

לוּקְיוּס פִּיסוֹ מספר בספר הראשון של הָאַנָאלִים שהמלך טוּלוּס הוֹסְטִילְיוּס ניסה, לפי ספרי נוּמָה, להוריד את יוּפִּיטֶר מן השמים באותו קורבן שבו עשה זאת נוּמָה; אך מפני שלא עשה כמה דברים כראוי, הוכה בברק. מחברים רבים מוסרים שאפשר לשנות במילים את גורלם ואת אותותיהם של מאורעות גדולים.

כאשר החופרים ביסודות מקדש טַרְפֵּיאָוּם מצאו ראש אדם, נשלחו שליחים אל אוֹלֵנוּס קָלֵנוּס, הנביא המפורסם ביותר בְּאֶטְרוּרְיָה. הוא ראה שזה אות מזהיר ומבורך וניסה להעבירו בחקירה אל עמו. תחילה שרטט במטהו על האדמה לפניו את דמות המקדש ואמר: 'זה אפוא מה שאתם אומרים, רומים? כאן עתיד להיות מקדש יוּפִּיטֶר הטוב והגדול, וכאן מצאנו את הראש?' הָאֲנָאלִים מאשרים בעקביות שהגורל היה עובר לְאֶטְרוּרְיָה, אלמלא הזהיר בן הנביא את השליחים והם השיבו:

'לא כאן כלל; ברומא, אנו אומרים, נמצא הראש.' מספרים שהדבר אירע שוב כאשר מרכבת חרס שהוכנה לגמלון אותו מקדש גדלה בתוך הכבשן, ושוב נשמר האות בדרך דומה.

די בדברים אלה כדי שהדוגמאות יראו שכוח האותות מצוי גם בשליטתנו, ושהם פועלים לפי האופן שבו התקבלו. ודאי בדיסציפלינת הָאוּגוּרִים מוסכם שאין קללות או אותות עוף נוגעים למי שמצהיר, לפני שהוא מתחיל מעשה כלשהו, שאינו משגיח בהם — ואין מתנה גדולה מזו בחסד האלים. ומה? האם אין גם בלוחות שנים־עשר נוסחי חוק:

'מי שכישף את היבולים', ובמקום אחר: 'מי שילחש לחש רע'? וֶרְיוּס פְּלַקּוּס מביא מחברים שלדבריהם בעת מצור נהגו הכוהנים הרומים, לפני כל דבר אחר, לקרוא החוצה לאל שתחת חסותו הייתה אותה עיר ולהבטיח לו פולחן שווה או גדול יותר אצל הרומים. הטקס הזה עודנו מתקיים בדיסציפלינת הַפּוֹנְטִיפִים; ומוסכם שמשום כך הוסתר שמו של האל שתחת חסותו רומא, כדי שהאויבים לא ינהגו באותה דרך.

אין איש שאינו חושש שיקבעו אותו בקללות ובתפילות. לכאן שייך המנהג לשבור מיד את קליפות הביצים שאדם מצץ ואת קונכיות החלזונות, או לנקבן באותן כפות. מכאן לחשיו של תֵאוֹקְרִיטוֹס אצל היוונים, של קָטוּלוּס אצלנו, ולאחרונה חיקוי לחשי האהבה של וֶרְגִילְיוּס. רבים מאמינים שאפשר לשבור כך כלי קדרות; ולא מעטים — שגם נחשים משיבים בלחש ושזה הדבר היחיד שהם מבינים, וששירת הַמַּרְסִים מושכת אותם אפילו בשנת הלילה.

כבר כותבים על כתלים תפילות להדיפת שרפות. ולא קל לומר אם מילים זרות שאין לבטאן מבטלות את האמון ביתר כוח, או מילים לָטִינִיוֹת בלתי צפויות — שהשכל רואה בהן דבר מגוחך, מפני שהוא מצפה תמיד לדבר עצום, הראוי להניע אל ואף לצוות על כוח אלוהי.

הוֹמֵרוֹס אמר שֶׁאוּלִיסֵס עצר בלחש שטף דם מירכו הפצועה; תֵאוֹפְרַסְטוֹס אמר שכך מרפאים אִישִׁיאַס; קָאטוֹ מסר לחש המסייע לאיברים שנקעו; וּמַרְקוּס וָארוֹ — לשיגדון. מספרים שלאחר תאונת מרכבה מסוכנת אחת נהג יוּלִיוּס קיסר הַדִּיקְטָטוֹר, מיד לאחר שהתיישב ברכב, לחזור שלוש פעמים על לחש כדי לזכות בביטחון הדרך — דבר שאנו יודעים שרבים עושים כיום.

רצוני להפריך חלק זה גם באמצעות מצפונו של כל אדם. מדוע אנו מאחלים זה לזה ביום הראשון של השנה החדשה מזל טוב בתפילות שמחות? מדוע בטקסי טיהור ציבוריים אנו קוראים גם שמות מבשרי טובה של מוליכי הקורבנות? מדוע אנו מתנגדים לכישוף בתפילת הערצה מיוחדת — אחדים קוראים לָנָמְסִיס היוונית, שמטעם זה יש פסל שלה בְּקַפִּיטוֹלִיוּם ברומא, אף ששמה אינו לָטִינִי?

מדוע כשמזכירים את המתים אנו מעידים שאיננו מטרידים את זכרם? מדוע אנו מאמינים שמספרים אי־זוגיים חזקים יותר לכל דבר — כפי שניכר בספירת ימי קדחת? מדוע בטעימת ראשית הפירות אנו אומרים שהללו ישנים ומאחלים שפירות אחרים יהיו חדשים? מדוע אנו מברכים מתעטשים? מספרים שאפילו טִיבֶּרְיוּס קיסר, הקודר שבבני האדם כידוע, דרש שיעשו זאת בעת נסיעה; ויש שסבורים שדתי יותר אף לברך בשם המתעטש.

מקובל גם שצלצול באוזניים מודיע לאדם הרחוק שמדברים עליו. אַטָלוֹס קובע שאם אדם רואה עקרב ואומר 'שניים', הוא נעצר ואינו מכה בזנבו. ומאחר שהעקרב הזכיר לנו זאת: באפריקה אין אדם מתכנן דבר בלי לומר תחילה 'אפריקה'; ובעמים אחרים משביעים תחילה את האלים שירצו בכך. ואם שולחן נמצא לידנו, אנו רואים שנוהגים להעביר טבעת ולהניחה עליו, מפני שברור שגם אמונות אילמות כוחן יפה.

אדם אחר מפייס את דאגת לבו בהעברת רוק באצבע מאחורי האוזן. אפילו פתגם מורה לנו ללחוץ את האגודלים כשאנו תומכים במישהו. בעת הערצה אנו מביאים את יד ימין אל הפה לנשיקה ומסובבים את כל הגוף; בְּגַאלְיָה סבורים שדתי יותר לעשות זאת שמאלה. כל העמים מסכימים שיש להעריץ ברקים בקולות מצמוץ שפתיים.

כאשר מזכירים שרפה בזמן סעודה אנו מסירים את הרעה בשפיכת מים מתחת לשולחן. אם אדם עוזב סעודה, טאטוא הרצפה באותו זמן נחשב מבשר רעה ביותר; וכך גם הרמת השולחן או המגש בעוד אחד הסועדים שותה. קיים חיבור של סָרְוִיוּס סוּלְפִיקְיוּס, אדם מן המעלה הראשונה, מדוע אין לעזוב את השולחן; באותה עת עדיין לא נמנו סועדים רבים מן המסובים. אם עיטוש

מחזיר מנה או שולחן, ואחר כך אין טועמים דבר, הדבר נחשב בין האותות הנוראים ... או שמא הכול ריק מתוכן?

דברים אלה הנהיגו מי שהאמינו שהאלים נוכחים בכל מעשה ובכל שעה, ולכן הותירו אותם מפויסים אפילו בחטאינו. אף שמו לב שסעודה השתתקה לפתע — אך רק כאשר מספר הנוכחים זוגי — וזה סימן לפגיעה במוניטין של אחד מהם, מי שלא יהיה. מזון שנפל מן היד הוחזר לשולחן בכל מקרה, ואסרו לנשוף עליו לשם ניקוי. קיימים אותות מפורטים לפי הדברים שאדם אמר או חשב בשעת הנפילה; מן המקוללים ביותר הוא אם הדבר קורה לפונטיף הסועד לשם טקס. הכפרה היא להשיב את המזון לשולחן ולשרפו כמנחה ללאר.

אומרים שתרופות שהונחו במקרה על שולחן לפני השימוש אינן מועילות. לפי אמונתם של רבים, מנהג דתי הוא לגזוז ציפורניים בימי השוק הרומי, בשתיקה ובהתחלה מן האצבע המורה; ואת השיער, נגד נשירה וכאב ראש, ביום השבעה־עשר והעשרים־ותשעה לירח. בחוקי כפר באחוזות רבות באיטליה נקבע שנשים ההולכות בדרכים לא יסובבו פלכים ולא יישאו אותם גלויים, מפני שהדבר פוגע בתקוות הכול, ובייחוד בתקוות היבולים.

מַרְקוּס סֶרְוִילְיוּס נוֹנְיָאנוֹס, לא מכבר מן הראשונים במדינה, חשש מדלקת עיניים. לפני שהוא עצמו נקב בשמה או שאחר ניבא לו אותה, היה קושר סביב צווארו בחוט פשתן פיסת נייר שעליה שתי האותיות היווניות PA. מוּקְיָאנוֹס, שלוש פעמים קוֹנְסוּל, נהג באותה הקפדה וקשר זבוב חי בבד פשתן לבן; שניהם הכריזו שבאמצעים אלה נמנעו מדלקת עיניים. קיימים לחשים נגד ברד, נגד מיני מחלות ונגד כוויות, ואחדים אף נוסו; אך בושה גדולה מונעת

ממני למסור אותם בתוך שונות כה גדולה של דעות. לכן יחשוב עליהם כל אדם כרצונו.

כבר דיברנו, בין פלאי העמים, על טבעי אדם מפלצתיים ועל מבטים מכשפים, וכן על תכונות רבות של בעלי חיים שאין צורך לחזור עליהן. גופם השלם של אנשים אחדים נחשב מועיל: בני משפחות המטילות אימה על נחשים מקלים במגע או ביניקה בלבד על המוכשים. מסוג זה הם הַפְּסִילִים, הַמַּרְסִים והמכונים אופיוגנס באי קַפְּרִיסִין. נציג ממשפחה זו, אֶוּאַגוֹן שמו, הושלך ברומא בפקודת הקונסולים לחבית נחשים לשם ניסוי; הנחשים ליטפו אותו בלשונותיהם והוא הציג מופת.

סימן המשפחה הזאת, אם עודנו מתקיים, הוא ריח ארסי באביב. גם זיעתם נחשבה מרפאת, לא רק רוקם. בני טֶנְטִירִיס שבאי הנילוס מטילים אימה גדולה כל כך על תנינים, עד שהללו בורחים אפילו מקולם. מוסכם שהניגוד הטבוע בכל הקבוצות האלה מרפא גם בעצם נוכחותן; וכשם כך פצעים מחמירים, לפי המסורת, עם כניסת אנשים שננשכו אי פעם בידי נחש או כלב.

אותם אנשים, כך נטען, מקלקלים את דגירת התרנגולות ואת עוברי הצאן וגורמים הפלה. כוח רע כה רב נשאר מרעה שסבלו פעם, עד שמי שהורעל נעשה מרעיל. התרופה היא לשטוף תחילה את ידיהם ולהתיז את המים על מי שמטפלים בו. לעומת זאת, מי שנעקצו אי פעם בידי עקרב אינם נעקצים אחר כך בידי צרעות־ענק, צרעות או דבורים.

הדבר יפליא פחות את מי שיודע שעש אינו נוגע בבגד שהיה בהלוויה, ושקשה למשוך נחשים ממחילתם אלא ביד שמאל. בין תגליות פִּיתָגוֹרַס יש כלל שאינו כוזב בקלות: מספר אי־זוגי של תנועות בשם שניתן לאדם מייחס צליעה,

עיוורון ותקלות דומות לצד ימין, ומספר זוגי — לצד שמאל. מספרים שלידה קשה נפתרת מיד אם אדם משליך מעל הבית שבו היולדת אבן או כלי הטלה מן הסוג שהמית שלוש חיות, כל אחת במכה יחידה — אדם, חזיר בר ודוב.

סביר יותר, לדבריהם, להשתמש בחנית וליטס שנשלפה מגוף אדם ולא נגעה בארץ; הכנסת אותה חנית לבית משיגה אותה תוצאה. אוֹרְפֵאוּס וְאַרְכָלָאוּס כותבים שגם חצים שנשלפו מגוף ולא נגעו בארץ הם קמע אהבה כאשר מניחים אותם מתחת לשוכבים. עוד הם טוענים שהמחלה הקומיטיאלית נרפאת באכילת בשר חיית בר שנהרגה באותו ברזל שבו נהרג אדם. חלקי גופם של אנשים מסוימים נחשבים רפואיים, כפי שאמרנו על בוהן המלך פִּירוֹס; וּבְאֵלִיס נהגו להציג עצם של פֶּלוֹפְּס וטענו ששכמו עשויה שנהב. רבים רואים גם כיום איסור דתי בגילוח שומות מן הפנים.

כבר לימדנו שבראש ובראשונה רוק של אדם בצום נחשב הגנה מפני נחשים; אך החיים יכירו גם שימושים יעילים אחרים שיוחסו לו. אנו יורקים לנוכח חולי המחלה הקומיטיאלית — כלומר משיבים לאחור את ההדבקה. באותה דרך אנו דוחים כישוף וגם מפגש עם אדם צולע ברגל ימין.

אנו גם מבקשים סליחה מן האלים על תקווה נועזת יותר ביריקה אל החיק. מאותה סיבה נהוג בכל טיפול לירוק שלוש פעמים בליווי תפילה, וכך לסייע להשפעה; ועל שחינים מתחילים מסמנים שלוש פעמים ברוק של צום. אנו מספרים דבר מופלא אך קל לניסוי: אם אדם מתחרט על מכה שהכה מרחוק או מקרוב, ומיד יורק למרכז היד שבה הכה, אשמתו כלפי המוכה מוקלת מיד. הדבר נבדק פעמים רבות בבהמה ארבע־רגלית שגבה נפגע, ולאחר טיפול כזה תוקנה מיד הליכתה.

אחרים דווקא מחמירים מכות בכך שהם יורקים באותה דרך לתוך היד לפני הניסיון. האם נאמין אפוא גם שליכנס וצרעת נעצרים במריחה מתמדת של רוק צום; שדלקות עיניים נרפאות מדי בוקר כעין משיחה; שגידולים סרטניים מטופלים בתפוח־אדמה שנלוש ברוק; שכאבי צוואר מטופלים בהעברת רוקו של אדם בצום ביד ימין אל אחורי ברך ימין ובשמאל אל אחורי ברך שמאל; ושאם חיה כלשהי נכנסה לאוזן, היא יוצאת כשיורקים לתוכה?

בין הקמעות נמנה לירוק לתוך השתן שאדם זה עתה הטיל; וכן לתוך נעל רגל ימין לפני שנועלים אותה; וכן כאשר עוברים במקום שבו התנסו בסכנה. מַרְקִיוֹן מִסְמִירְנָה, שכתב על השפעות פשוטות, מוסר שרוק מבקע נדלי־ים, וכן קרפדות וצפרדעים אחרות; אוֹפִּילְיוּס — נחשים, אם יורקים לפיהם הפעור; וְסַלְפֵּה — שקהות בכל איבר שקהה נרגעת אם יורקים לחיק או נוגעים ברוק בעפעפיים העליונים.

מדוע לא נאמין שגם הדברים האלה נעשים כראוי: שכאשר זר נכנס, או כאשר מביטים בתינוק ישן, האומנת יורקת שלוש פעמים לתוך פיו? ואף על פי כן מגן עליו באמונה גם הַפַּסְקִינוּם, שומרם של קיסרים ולא רק של תינוקות: אל שֶׁהַוֶּסְטָלִיּוֹת עובדות בין קודשי רומא. הוא תלוי גם מתחת למרכבות מנצחים ומגן עליהן כרופא מפני הקנאה; ותרופה דומה של הלשון מורה למנצח להביט לאחור, כדי לפייס מאחוריו את פּוֹרְטוּנָה, תליינית התהילה.

נשיכת אדם נמנית עם הנשיכות הקשות ביותר. לפי המסורת מטפלים בה בלכלוך מן האוזניים; ואל יתפלא איש — מניחים אותו מיד גם על עקיצות עקרב ונשיכות נחש, ורצוי שיילקח מאוזני הנפגע. מוסרים שכך נרפאים גם קוצים ליד הציפורן; ונשיכת נחש — באבקת שן אדם כתושה.

השיער שנגזז מילד בפעם הראשונה, כאשר קושרים אותו סביב האיבר, נחשב מקל התקף שיגדון. בכלל, שיער של מי שלא הגיע לבגרות, וגם שיער גברים, כשהוא מונח בחומץ, נחשב מטפל בנשיכות כלב; ובשמן או ביין — בפצעי ראש. אם נאמין, שיער שנמרט מאדם צלוב מטפל בקדחת רביעונית; ושיער שרוף — בגידול סרטני. אם שן החלב הראשונה שנפלה לילד אינה נוגעת בארץ, מכניסים אותה לצמיד ונושאים תמיד על הזרוע כדי למנוע כאבים באיברי המין של נשים.

קשירת בוהן הרגל אל האצבע הסמוכה משככת נפיחות במפשעה; וקשירה קלה בחוט פשתן של שתי האצבעות האמצעיות ביד ימין מונעת נזלת ודלקות עיניים. עוד אומרים שאבן שיצאה מגופו של חולה אבנים ונקשרה מעל הערווה מקלה אבנים אחרות, וגם כאבי כבד, ומזרזת לידה; גָּרָנִיוּס מוסיף שאבן שהוצאה בברזל יעילה יותר לכך. גם הגבר שממנו הרתה אישה נחשב מזרז את הלידה: עליו להתיר את חגורתו, לחגור בה את האישה, ואז להתירה באומרו בתפילה שהוא שחגר אותה והוא שיתיר אותה, וללכת משם.

אוֹרְפֵּאוּס וְאַרְכָּלָאוּס מוסרים שמריחת גרון מודלק בדם שנלקח מכל חלק בגופו של אותו אדם היא היעילה ביותר; וכן מריחת פניהם של מי שקרסו במחלה הקומיטיאלית, מפני שלדבריהם הם קמים מיד. אחרים אומרים שיש לדקור את בהונות הרגליים ולהעביר את טיפות הדם אל הפנים; או שבתולה תיגע בהם בבוהן ידה הימנית — ומתוך השערה זו הם אף סברו שיש לאכול בשר בתולות.

אַייסְכִינֵס האתונאי טיפל באפר צואה בדלקות גרון, בשקדים, בענבל ובגידולים סרטניים; הוא כינה תרופה זו בוטריון. מינים רבים של מחלות נפתרים, לפי

המסורת, ביחסי המין הראשונים או בווסת הראשונה של אישה; ואם הדבר אינו קורה, הן נעשות ממושכות — ובייחוד המחלה הקומיטיאלית. עוד מוסרים שנפגעי נחש או עקרב מוקלים ביחסי מין, אך שהנשים נפגעות מן המגע. אומרים שמי שנוגעים בעיניהם שלוש פעמים במים שבהם רחצו רגליים אינם לוקים בתחלואי עיניים או בדלקת.

טוענים שמגע ידו של אדם שמת טרם זמנו מרפא גידולי צוואר, נפיחויות ליד האוזן ומחלות גרון; ואחרים אומרים שיד שמאל, המושטת מאחור, של כל מת בן אותו מין מועילה. עוד מוסרים שיש לנגוס, בידיים המושטות מאחורי הגב, חתיכה מעץ שהוכה בברק ולהצמידה לשן כואבת. יש המורים לעשן את השן הכואבת בעשן שן של אדם בן אותו מין ולקשור אל הגוף ניב שנעקר מאדם שלא נקבר.

מוסרים שעפר שנלקח מגולגולת הוא חומר להסרת שיער מן העפעפיים; אך אם לועסים עשב שגדל עליה, השיניים נופלות; וכיבים אינם מתפשטים אם מקיפים אותם בעצם אדם. אחרים מערבבים מידות שוות של מים משלוש בארות, יוצקים תחילה מעט לכלי חרס חדש ואת השאר נותנים לשתייה לחולי קדחת שלישונית בשעת ההתקף. אותם אנשים קושרים לצוואר חולה קדחת רביעונית שבר מסמר מצלב עטוף בצמר, ולאחר שהחלים מטמינים אותו בחלל שהשמש אינה מגיעה אליו.

אלה המצאות הַמַּאגִים: להניח בלי ידיעת החולה מתחת לכריתו אבן משחזת שחידדו עליה כלי ברזל פעמים רבות; ואז, אם הוא גווע מהרעלה, היא כביכול מזמנת ממנו עדות, כדי שיאמר מה ניתן לו, היכן ומתי — אך לא ינקוב בשם

האחראי. מוסכם עוד, לדבריהם, שאדם שהוכה בברק, אם מסובבים אותו סביב הפצע, מתחיל מיד לדבר.

אחדים מטפלים במפשעה בקשירת חוט שנלקח מאריג, ובו תשעה או שבעה קשרים; בכל קשר הם נוקבים בשמה של אלמנה כלשהי ואז קושרים אותו למפשעה. הם גם מורים לאדם לשאת חוט שאליו נקשר מסמר או חפץ אחר שעליו דרך, כדי שהפצע לא יכאב. יבלות הם מבטלים מן היום העשרים לירח: שוכבים על הגב בגבול שדות, מביטים בירח מעל הראש, מושיטים ידיים לאחור ומשפשפים את היבלות בכל דבר שתפסו.

אומרים שאם אדם מגרד יבלת קשה בגופו בעת נפילת כוכב, היא נרפאת במהירות. בוץ שנוצר משפיכת חומץ על צירי דלתות, כשהוא נמרח על המצח, נחשב משכך כאב ראש; וכן חבל תלייה של אדם שהתאבד, כשהוא כרוך סביב הרקות. אם נתקעה עצם דג בגרון, היא נופלת כשמורידים את הרגליים למים קרים; ואם זו עצם אחרת — כשמניחים על הראש עצמות קטנות מאותו כלי; ואם נתקע לחם — כשמכניסים לחם מאותו כלי לשתי האוזניים.

גם מלכלוך אדם עשו הממונים על הגימנסיונים היווניים עסק של תרופות חשובות. הגרידות מן הגוף נחשבות מרככות, מחממות, מפזרות וממלאות, כשהזיעה והשמן עושים את התרופה. מצמידים אותן לרחם מודלק ומכווץ; כך הן גם מניעות וסת, מקלות דלקות בפי הטבעת וְקוֹנְדִילוֹמוֹת, וכן כאבי עצבים, נקעים וקשרים במפרקים.

גרידות מן המרחצאות נחשבות יעילות יותר לאותם שימושים, ולכן מערבים אותן בתרופות להבשלת מורסות. הגרידות מן הקרומה המעורבת בבוץ

מרככות מפרקים, מחממות ומפזרות ביעילות רבה יותר, אך מועילות פחות לשאר הדברים.

חוסר הבושה של הטיפול עולה על כל אמונה: מחברים מכריזים שהלכלוך מאיבר המין הגברי הוא תרופה יחידה ומהוללת נגד עקיצות עקרב; ובנשים הם מורים להחדיר לרחם, נגד עקרות, את החומר הראשון שמפרישים מעי התינוק בעודו ברחם — הם מכנים אותו מְקוֹנְיוּם. יתרה מזו, הם גירדו אפילו את קירות הגימנסיונים, וגם ללכלוך הזה מיוחס כוח מחמם: הוא מפזר נפיחויות בבלוטות ונמרח על כיבים של זקנים וילדים, על עור מקולף ועל כוויות. משום כך ראוי עוד פחות להשמיט תרופות התלויות בנפש האדם.

הימנעות מכל מזון או משקה — פעם רק מיין או מבשר ופעם ממרחצאות — כאשר הבריאות דורשת אחד מאלה, נחשבת בין התרופות המיידיות ביותר. לכך מצטרפים פעילות גופנית, אימון הקול, משיחה ושפשוף לפי מידה: שפשוף חזק מכווץ, קל מרכך, ממושך מפחית את הגוף וקצר מגדילו.

בראש ובראשונה מועילים הליכה ונסיעה מטלטלת על צורותיה הרבות; רכיבה מועילה מאוד לקיבה ולירכיים, הפלגה לשחפת, ושינוי מקום למחלות ממושכות. עוד אפשר לטפל בעצמך בשינה, במיטה ובהקאה נדירה. שכיבה על הגב מועילה לעיניים, על הבטן לשיעול ועל הצדדים נגד נזלות. אֲרִיסְטוֹ וּפָּבְיאָנוּס מוסרים שהחלומות רבים ביותר באביב ובסתיו, ובייחוד בשכיבה על הגב, ואילו על הבטן אין חולמים כלל. תֵאוֹפְרַסְטוֹס אומר שהעיכול מהיר יותר בשכיבה על צד ימין וקשה יותר על הגב.

גם השמש, הגדולה שבתרופות, יכולה להינתן לאדם בידיו שלו; וכך גם שימוש נמרץ במטליות ובסטריגיל. שפיכת מים חמים על הראש לפני האדים במרחץ,

ואחר כך מים קרים, נחשבת בריאה מאוד; וכך גם שתיית מים קרים לפני המזון ובמהלכו, ולפני השינה — ואף הפסקת השינה לשם שתייה, אם רוצים. ראוי לציין ששום בעל חיים אחר אינו מבקש משקה חם, ולכן הוא אינו טבעי.

שטיפת הפה ביין חי לפני השינה נגד ריח פה; ובבוקר, במספר אי־זוגי של פעמים, במים קרים כדי למנוע כאבי שיניים; וכן שטיפת העיניים בְּפוֹסְקָה נגד דלקות — נחשבות שיטות בדוקות. כך גם לבריאות הגוף כולו מועיל גיוון בלתי מוקפד בתזונה. הִיפּוֹקְרַטֵס מוסר שקרביהם של מי שאינם אוכלים ארוחת צהריים מזדקנים מהר יותר; אך הוא אמר זאת על תרופות, לא על סעודות, שכן המתינות במזון מועילה מכול. לוּקְיוּס לוּקוּלוּס מסר לעבד את הפיקוח הזה על עצמו; ולחרפתו האחרונה, ידו של המנצח הזקן הורחקה מן המזון אפילו כשסעד בְּקַפִּיטוֹלְיוּם — דבר מביש, שקל לו לציית לעבדו יותר מאשר לעצמו.

עיטוש הנגרם בנוצה מקל כבדות ראש; ולפי המסורת, נגיעה בנחירי פרדה בנשיקה מקלה עיטוש ושיהוק. לשיהוק מייעץ וָארוֹ לגרד את כף היד פעם ביד זו ופעם בזו; רבים מייעצים להעביר טבעת מיד שמאל אל האצבע הארוכה ביותר של ימין, או לטבול את הידיים במים רותחים. תֵאוֹפְּרַסְטוֹס אומר שזקנים מתעטשים בקושי רב יותר.

דֶמוֹקְרִיטוֹס גינה יחסי מין, מפני שבהם כביכול אדם אחר קופץ מתוך האדם; וְהֶרְקוּלֵס עדי, מיעוטם מועיל יותר. ואף על פי כן ספורטאים שאיבדו את מרצם נחשבים מתאוששים ביחסי מין, והקול חוזר כאשר הוא משתנה מצלול לצרוד. עוד ייחסו להם טיפול בכאב מותניים, בקהות עיניים, בהפרעות נפש ובמלנכוליה.

ישיבת אדם ליד אישה הרה או ליד אדם שמטפלים בו, כשהאצבעות שלובות זו בזו כשיני מסרק, נחשבת מעשה כישוף; מוסרים שהדבר התגלה בעת שאלקמנה ילדה את הֶרְקוּלֶס. חמור יותר אם משלבים את האצבעות סביב ברך אחת או שתיהן, או מניחים את אחורי הברכיים זו על זו. משום כך אסרו אבותינו לעשות כן במועצות של מפקדים או בעלי שררה, כאילו הדבר מעכב כל פעולה; ואסרו להשתתף כך גם בטקסים ובנדרים.

הם הורו לגלות את הראש למראה מגיסטרטים לא לשם כבוד אלא, לדברי וָארוֹ, לשם הבריאות, מפני שההרגל מחזק אותו. כאשר דבר נכנס לעין מועיל, לפי המסורת, לעצום את העין האחרת. אם נכנס לעין ימין, אוחזים מים באוזן ימין, קופצים על רגל שמאל ומטים את הראש לכתף ימין; ולהפך מן האוזן האחרת. אם רוק מעורר שיעול, אדם אחר נושף על המצח; אם הענבל צונח, תולים את קודקוד הראש בנשיכת אדם אחר; ובכאב צוואר משפשפים את אחורי הברכיים, או את הצוואר באחורי הברך.

אם גידים בכפות הרגליים או בשוקיים נמתחים במיטה, מניחים את הרגליים על הארץ; ואם הדבר קורה בצד שמאל, אוחזים ביד ימין את בוהן כף רגל שמאל, ולהפך. נגד צמרמורות או דימום אף מופרז קושרים את קצות הגוף בצמר ... את ראשית איברי המין בחוט פשתן או פפירוס, ואת אמצע הירך כדי לעצור שטף שתן. בחולשת קיבה לוחצים את הרגליים או טובלים את הידיים במים רותחים.

גם חיסכון בדיבור מועיל לבריאות מסיבות רבות. מסופר שֶׁמֶקֶנָס מָקְטִיסוֹס גזר על עצמו שלוש שנות שתיקה לאחר שפליטת דם נגרמה לו מעוויות. למי

שמתהפך, מטפס, שוכב כשדבר נופל עליו, או עומד מול מכה, עצירת הנשימה היא הגנה מיוחדת — וכבר לימדנו שבעל חיים גילה זאת.

תקיעת מסמר ברזל במקום שבו פגע לראשונה ראשו של אדם שקרס במחלה הקומיטיאלית נחשבת משחררת אותו מן הרעה. לכאבי כליות, מותניים ושלפוחית נחשבת הקלה להטיל שתן בשכיבה על הבטן על ספסלי המרחץ. קשירת פצעים בקשר הֶרְקוּלֵס מזרזת להפליא את ריפוים.

אומרים שאפילו חגורה יומיומית הקשורה בקשר כזה נושאת כוח מועיל כלשהו. דֶמֶטְרִיוּס אף הקדיש ספר למספר ארבע ההרקולסי ולסיבה שאין לשתות ארבעה קִיאָתִים או ארבעה סֶקְסְטָארִים. נגד דלקות עיניים מועיל לשפשף מאחורי האוזניים, ובעיניים דומעות — את המצח. אות בריאות מן האדם עצמו הוא שאין לחשוש ממוות במחלה כל עוד אישוני עיניו משיבים דמות.

אצל המחברים מצויה לא רק שיטה רחבה בעניין השתן אלא גם אמונה דתית, מחולקת למינים, ובה אפילו שתן סריסים לכשפי פוריות. אך מן הדברים שמותר לספר: שתן נערים שלא בגרו ניתן נגד הרוק של נחשי אפעה המכונים פְּטִיאָדֵס, מפני שהם יורקים ארס לעיני אדם; נגד לובן, כהות וצלקות בעיניים, ארגמה ותחלואי עפעפיים; עם קמח אֶרְבּוּם נגד כוויות; ונגד מוגלה ותולעים באוזניים, אם מבשלים אותו עם כרישה בעלת ראש בכלי חרס חדש עד מחצית. גם האדים ממנו מניעים, לפי הטענה, וסת.

סַלְפֶּה רוחצת בו ... את העיניים לשם חיזוקן; על כוויית שמש מורחים אותו עם חלבון ביצה, ועדיף ביצת יען, למשך שעתיים. בו גם מסירים כתמי דיו. שתן גבר נחשב מטפל בשיגדון, על סמך הכובסים, שלדבריהם אינם לוקים

במחלה זו. לשתן ישן מערבים אפר צדפות נגד פריחות בגוף תינוקות ונגד כל כיב מפריש. מורחים אותו על פצעים מאכלים, כוויות, תחלואי פי הטבעת, סדקים ועקיצות עקרב.

המיילדות הנודעות הכריזו שאין מיץ אחר היעיל ממנו לגירוד הגוף; ובתוספת נָתָר — לכיבי ראש, קשקשת, כיבים מתפשטים ובייחוד באיברי המין. שתנו של האדם עצמו, אם מותר לומר זאת, מועיל לו ביותר, לפי המסורת: שופכים אותו מיד על נשיכת כלב או על קוצי קיפוד־ים שנותרו בעור, ומניחים בספוג או בצמר; נגד נשיכת כלב שוטה משתמשים באפר שהוכן ממנו, וכן נגד נשיכות נחש. נגד נדלים מספרים דבר מופלא: נגיעה בקודקוד בטיפת השתן של הנפגע עצמו משחררת אותו מיד.

מוסרים אותות בריאות מן השתן: אם הוא לבן בבוקר ואחר כך אדמדם, הראשון מציין שהעיכול מתרחש והשני שהושלם. אדום הוא סימן רע, שחור רע ביותר, וקצפי רע. שתן סמיך שמשקעו לבן מציין, לפי המסורת, שכאב עומד לבוא במפרקים או באיברים הפנימיים; ירוק — מחלת איברים פנימיים; חיוור — מרה; ואדמדם — דם. רע גם שתן שבו נראים כעין קשקשים וענגות.

גם שתן מדולל ולבן פגום; קטלני, לפי המסורת, הוא שתן סמיך וכבד־ריח, ואצל ילדים — דק ומדולל. הַמָּאגִים אוסרים לחשוף את הגוף בעת הטלת שתן מול השמש או הירח, או להתיז על צלו של אדם. הֶסְיוֹדוֹס מייעץ להטיל שתן לצד חפץ מסתיר, כדי שהעירום לא יפגע באל כלשהו. אוֹסְתָנֵס הבטיח שנגד כל תרופה מזיקה מועיל לכל אדם לטפטף בבוקר את שתנו שלו על כף רגלו.

הדברים הנמסרים מגופן של נשים קרובים לפלאי האותות; וזאת בלי לדבר על הפשעים המפרקים איבר אחר איבר בהפלה, על מעשי הכפרה בדם הווסת

ועל דברים אחרים שמסרו לא רק מיילדות אלא גם זונות עצמן. אומרים שאם שורפים שיער אישה, ריחו מבריח נחשים; ושאותו עשן מחזיר נשימה לנשים שרחמן חונק אותן במחלה.

אפר השיער, אם נשרף בכלי חרס או עם קצף כסף, נחשב מטפל בחספוס ובגירוד העיניים; וכן ביבלות ובכיבי תינוקות. עם דבש הוא ניתן לפצעי ראש ולחללים בכל סוגי הכיבים; בתוספת דבש ולבונה — לנפיחויות בלוטיות; לשיגדון; עם שומן חזיר — לאש הקדושה. במריחה הוא נחשב עוצר דם, וכן תחושות נמלים בגוף.

בעניין השימוש בחלב אישה מוסכם שהוא המתוק והרך ביותר, ומועיל מאוד בקדחת ממושכת ובמחלות מעיים, בייחוד חלב של מי שכבר גמלה את תינוקה. מצאו אותו יעיל ביותר גם ברפיון הקיבה, בקדחות ובכאבים מכרסמים; עם לבונה — בהצטברויות בשדיים; ובעין שנמלאה דם ממכה, בכאב או בדלקת — הוא מועיל מאוד אם חולבים אותו ישר לתוכה, וביתר שאת עם דבש ומיץ נרקיס או אבקת לבונה. בכל שימוש נחשב יעיל יותר חלב של מי שילדה בן; ויעיל מכול — של מי שילדה תאומים זכרים ונמנעת בעצמה מיין וממזון חריף.

כאשר מערבים אותו בחלבון ביצה, מספיגים בצמר ומניחים על המצח, הוא נחשב עוצר הפרשות מן העיניים. גם אם צפרדע התיזה רוק לעין, הוא נחשב תרופה מיוחדת; ונגד נשיכת אותה צפרדע שותים ומזליפים אותו. טוענים שמי שנמשח יחד בחלב אם ובתה יהיה פטור מכל סכנת עיניים לכל חייו. הוא מטפל, לפי המסורת, גם בתחלואי אוזניים בתוספת מעט שמן; ואם הן כואבות ממכה — כשהוא מחומם קלות עם שומן אווז. אם הריח כבד, כפי שקורה לרוב במחלה ממושכת, עוטפים בצמר חלב מדולל בדבש.

נגד צהבת שנותרה בעיניים מזליפים אותו עם אֶלֶטֶרְיוּם. הוא נחשב חזק במיוחד בשתייה נגד רעלים שניתנו מארנבת־ים, בּוּפְרֶסְטִיס ואף, לדברי אֲרִיסְטוֹ, דוֹרִיקְנִיוֹן; וכן נגד שיגעון שנגרם משתיית שיכרון. לשיגדון מורים למרוח אותו עם רוש, ואחרים עם אואסיפום ושומן אווז; באותה דרך מניחים אותו על כאבי רחם. רָבִּירְיוּס כותב שהוא גם עוצר את המעיים בשתייה ומניע וסת. ואילו חלב של מי—

שילדה בת נחשב עדיף רק לתיקון פגמים בפנים. גם תחלואי ריאות נרפאים, לפי המסורת, בחלב אישה; ואני מוצא שאם מערבים בו שתן נער שלא בגר ודבש אַטִיקִי, כף אחת מכל אחד, התערובת אף מוציאה תולעים מן האוזן. אומרים שכלבים שטעמו חלב של מי שילדה בן אינם נעשים שוטים.

גם רוק של אישה בצום נחשב בעל כוח לעיניים שטופות דם ולדלקות עיניים, אם מרטיבים בו שוב ושוב את זוויות העין החמות; והוא נחשב יעיל יותר אם נמנעה ביום הקודם ממזון ומיין. אני מוצא גם שכאב ראש פוחת כאשר קושרים תחבושת של אישה סביב הראש.

לאחר הדברים האלה אין עוד גבול. ראשית, טוענים שחשיפת דם הווסת מבריחה ברד ומערבולות ואף ברקים; וכי כך מוסרת אלימות השמים, ובים אפילו סערות, גם בלי וסת. ואילו מדם הווסת עצמו, המפלצתי בדרכים אחרות כפי שהראינו במקומו, הם מנבאים דברים איומים שאין לבטאם. מן הדברים שאפשר להזכיר בלי בושה: אם הכוח הזה חל בעת ליקוי ירח או שמש, הנזק נעשה חסר תקנה; וכך גם בזמן מולד הירח. יחסי מין אז נחשבים קטלניים ומביאי מגפה לגברים,

וכן, אומרים, אריג ארגמן מזדהם מהן בזמן זה, עד כדי כך הכוח גדול יותר. אך בכל וסת אחרת, אם הן מקיפות שדה כשהן חשופות, זחלים, תולעים, חיפושיות ומזיקים אחרים נופלים. מֶטְרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְּסִיס מוסר שהדבר נתגלה בְּקַקַפְּדוֹקְיָה בשל ריבוי חיפושיות הַקַּנְתָּרִיס; ולכן הן הולכות באמצע השדות בבגדים מורמים מעל העכוז. במקומות אחרים נשמר המנהג שילכו יחפות, בשיער מפוזר ובחגורה מותרת. יש להיזהר, לדבריהם, שלא לעשות זאת בזריחת השמש, שכן הזרעים מתייבשים; גם צמחים צעירים שנוגעים בהם נפגעים לעד, ופיגם וקיסוס — מן הצמחים הרפואיים ביותר — מתים מיד.

הרבינו לדבר על הכוח הזה, אך נוסף לדברים ההם מוסרים בוודאות שהדבורים בורחות כשנוגעים בכוורות; שפשתן משחיר בעת בישולו; שחודם של סכיני גלבים קהה; שנחושת מקבלת במגע ריח רע עז וירוקת, ובייחוד אם הדבר קורה בירח מתמעט; ושסוסות הרות מפילות לאחר מגע — ואף מעצם המבט מרחוק, אם זו הווסת הראשונה לאחר הבתולים או אם ההפרשה מתעכבת מעצמה אצל בתולה.

כבר לימדנו שֶׁבִּיטוּמֶן הנוצר ביהודה נכנע רק לכוח הזה, באמצעות חוט מבגד שנגע בו. אפילו האש, הכובשת הכול, אינה גוברת עליו. גם האפר הזה, אם זורים אותו על בגדים בכביסה, משנה את הארגמן ונוטל את ברק הצבעים. אפילו נשים עצמן אינן חסינות זו מפני רעתה של זו: לפי הטענה הוא גורם הפלה במריחה, או אם אישה הרה רק עוברת מעליו.

לָאִיס וְאֶלֶפַנְטִיס מסרו דברים סותרים זו לזו: על פחם מפיל־עובר משורש כרוב, הדס או אשל שכובה בדם הזה; ועל אתונות שאינן מתעברות במשך מספר שנים כמספר גרגרי השעורה שנגעו בו ואכלו. הן נקבו גם בדברים

מפלצתיים אחרים הסותרים זה את זה — שהרי האחת בישרה פוריות באותן דרכים שבהן האחרת בישרה עקרות. מוטב שלא להאמין.

בִּיתוּס מְדִירַכְיוּם מוסר שמראות שהתעמעמו ממבט נשים כאלה חוזרות לברקן אם אותן נשים מביטות בהן שוב כשגבן מופנה; ושכל כוח כזה מתבטל אם הן נושאות עמן דג מולית. רבים אומרים שאף יש תרופות בתוך רעה גדולה כל כך: שמורחים את הדם על שיגדון, ושמגע אותן נשים מקל גידולי צוואר, נפיחויות סמוך לאוזן, בלוטות נפוחות, האש הקדושה, שחינים ודלקות עיניים. לָאִיס וְסַלְפֶּה ממליצות נגד נשיכות כלבים שוטים וקדחות שלישוניות ורביעוניות על דם וסת בצמר איל שחור, סגור בצמיד כסף;

דְיוֹטִימוֹס הַתֶּבַאי ממליץ פשוט על פיסת בגד שהוכתמה כך, או על חוט ממנו המוכנס לצמיד. המיילדת סוֹטִירָה אמרה שהתרופה היעילה ביותר לקדחת שלישונית ורביעונית היא למרוח את כפות רגלי החולה, ושהיא יעילה הרבה יותר אם האישה עצמה עושה זאת בלי ידיעתו; לדבריה כך גם מעוררים חולים שקרסו במחלה הקומיטיאלית. הרופא אִיקָטִידַס הבטיח שקדחת רביעונית מסתיימת ביחסי מין, ובלבד שהווסת רק מתחילה.

ואולם הכול מסכימים שאם אדם שנשך בידי כלב מפחד ממים ומשתייה, די להניח מתחת לגביע פיסת בד כזאת והפחד נעלם מיד — כביכול מכוחה של אותה 'סִימְפַּתְיָה' יוונית, מאחר שאמרנו שכלבים מתחילים להשתגע לאחר שטעמו מן הדם הזה. עוד מוסרים בוודאות שאפר ממנו, בתוספת אבקת כבשנים ושעווה, מרפא את כל כיבי בהמות המשא; ושכתמיו על בגד אינם יורדים אלא בשתנה של אותה אישה.

אפר זה לבדו, מעורב בשמן ורדים ומרוח על המצח, נחשב משכך במיוחד כאבי ראש של נשים. מסכימים שכוחו של שטף הווסת קשה ביותר כאשר הבתולים באו אל קצם עם השנים. גם על דבר זה יש הסכמה — ואין דבר שהייתי שמח יותר להאמין בו — שעצם נגיעת דם הווסת במזוזות מבטלת את אומנויות הַמָּאגִים, הגזע ההבל ביותר, כפי שאפשר לשפוט.

אביא את המתונה שבהבטחותיהם: הם מורים לַעֲרֵב בשעווה גזיזי ציפורניים של אדם מרגליו ומידיו, ולפני זריחת השמש להצמידם לדלתו של אדם אחר, תוך אמירה שמבקשים תרופה לקדחת שלישונית, רביעונית או יומית. כמה הבל יש בכך אם הדבר כוזב, וכמה נזק אם הם מעבירים את המחלות! התמימים יותר שבהם מורים להשליך גזיזי ציפורניים מכל האצבעות אל קן נמלים, לתפוס את הנמלה הראשונה שמתחילה לגרור אותם ולקשרה לצוואר; כך, לדבריהם, מתפזרת המחלה.

אלה הדברים שמותר היה לספר, ורובם רק לאחר הסתייגות מכובדת. השאר אינם ראויים לעדות ואסור לבטאם; על כן ימהר דיוננו לברוח מן האדם. בשאר הדברים נלך לפי מעמדם של בעלי החיים או של השימושים. דם פיל, ובייחוד של זכר, עוצר לפי המסורת את כל ההפרשות המכונות ראומטיסמוי.

לפי המסורת, שבבי שנהב עם דבש אַפִּיקָה מסירים כתמים מעוננים מן הפנים, ונסורת מסירה פָּרוֹנִיכְיָה. מגע חדק פיל מקל כאב ראש, וביתר שאת אם הפיל גם מתעטש. קשירת הצד הימני של החדק עם אדמה אדומה מְלֶמַנוּס מעוררת תשוקה. הדם נחשב מועיל לחולי התכלות, והכבד לאפילפסיה.

שומן אריה עם שמן ורדים מגן, לפי המסורת, על עור הפנים מפגמים ומלבין אותו; הוא מרפא גם כוויות קור ונפיחות מפרקים. הבלי הַמָּאגִים מבטיחים למי

שנמשח בו חן רב יותר בעיני העם או המלכים, ובייחוד בשומן שבין גבות האריה — מקום שאין בו שומן כלל.

הבטחות דומות ניתנו לגבי שן אריה, במיוחד מן הצד הימני, והשערות שמתחת ללועו. מרה מדוללת במים מבהירה עיניים במשיחה; עם שומן האריה היא נחשבת מפיגה אפילפסיה בטעימה קלה, ובלבד שהנוטלים ירוצו מיד לעכלה. אכילת הלב מרפאה כביכול קדחת של יום בארבעה; שומן עם שמן ורדים — קדחת יומית. חיות בורחות מן הנמשחים בו, והוא נחשב גם מגן ממארבים.

אומרים שמוח גמל מיובש ושתוי בחומץ מרפא אפילפסיה, וכן המרה עם דבש, המועילה גם לדלקת גרון; זנב מיובש משלשל, ואפר גללים עם שמן מסלסל שיער. האפר במריחה ובשתייה, מלוא שלוש אצבעות, נחשב מועיל לדיזנטריה ולאפילפסיה. מספרים ששתן גמלים מועיל מאוד לכובסים; ברברים שומרים אותו חמש שנים לכיבים נוזלים, ושתיית הֶמְינָה ממנו משלשלת. שערות זנב שזורות וקשורות לזרוע שמאל נחשבו מרפאות קדחת של יום בארבעה.

הַמָּאגִים העמידו את הצבוע מעל כל בעלי החיים בהערצתם, שכן ייחסו אף לו כשפים וכוח למשוך אליו בני אדם תוך שיבוש דעתם. כבר הזכרנו את הסיפורים על חילוף מינו מדי שנה ושאר נפלאות טבעו; עתה נפרט את הנמסר בשימושי רפואה.

מספרים שהצבוע מטיל אימה מיוחדת על פנתרים עד שאינם מנסים להתנגד, ושמי שנושא משהו מעורו אינו מותקף. ואם תולים את עורות שתי החיות זה מול זה, פלא לומר, שיער הפנתר נושר. בבריחתו מן הצייד הוא פונה ימינה כדי לדרוך בעקבות האדם שלפניו; אם הצליח, דעת האדם משתבשת והוא אף נופל מסוסו. אם פנה שמאלה, זה סימן לחולשתו וללכידה מהירה. קל יותר

ללכדו אם הצייד קושר את חגורתו ואת שוטו המפקד על הסוס בשבעה קשרים.

לאחר מכן, כדרכם הערמומית והפתלתלה של הבלי הַמָּאגִים, הם מצווים ללכוד אותו כשהירח עובר במזל תאומים ולשמור כמעט כל שערה בנפרד. עור ראשו הקשור מבחוץ נחשב מועיל לכאב ראש; מרתו הנמרחת על המצח לדלקת עיניים, או כדי למונעה מבשלים אותה עם שלושה קִיאָתוֹסִים דבש אַטִיקָה וְאוּנְקִיַּית זעפרן ומושחים. כך, לדבריהם, מפיגים גם ערפול וקטרקט.

תרופה מיושנת נחשבת משפרת ראייה יותר, ויש לשמרה בקופסה קְפְּרִיסָאִית. באותה תרופה מטפלים בכתם לבן בקרנית, חספוס, גידולים בעין וצלקות; גלאוקומה מטופלת כביכול בנוזל מכבד טרי צלוי, עם דבש מוקצף. שיני הצבוע מועילות לכאב שיניים במגע או בקשירה לפי סדר מספרן, וכן לכאבי כתפיים וזרועות. שיניים מן הצד השמאלי של הלוע, קשורות בעור כבש או עז, נחשבות מועילות לייסורי קיבה.

אכילת הריאות נחשבת מועילה לחולי צליאק, ואפר הקיבה במריחה עם שמן; מוח השדרה עם שמן ישן ומרה — לעצבים; טעימת הכבד שלוש פעמים לפני התקף — לקדחת של יום בארבעה. לשיגדון מבשלים יחד אפר עמוד השדרה עם הלשון והרגל הימנית של כלב־ים ומרת שור, ומורחים בעור צבוע; לאותה מחלה נותנים גם מרה עם אבן אַסִיוֹס.

לרועדים, מתכווצים, קופצניים ולבעלי דפיקות לב מצווים ללעוס חלק מן הלב המבושל, ואת אפר השאר למרוח עם מוח צבוע. התערובת, או המרה לבדה, מסירה שיער לאחר שתולשים תחילה במקום שבו אין רוצים שיצמח שוב; כך גם ריסים מיותרים. לכאב מותניים אוכלים בשר מן המותניים ומורחים אותו

עם שמן. עקרות נשים מתוקנת כביכול באכילת עין הצבוע עם שוש קירח ושמיר, בהבטחת התעברות בתוך שלושה ימים.

נגד ביעותי לילה ופחד מצללים קושרים, לפי המסורת, אחת השיניים הגדולות בחוט פשתן. מצווים להעלות את עשנה בפני מוכי טירוף ולקשרה לפני חזם עם שומן הכליות, הכבד או העור. לאישה מבטיחים שמירת ההיריון אם בשר לבן מחזה צבוע, שבע שערות ואיבר מין של איל נקשרים בעור צבייה ותלויים על צווארה.

איברי המין המתאימים לכל מין, הנאכלים בדבש, נחשבים מעוררי תשוקה אפילו בגברים הסולדים ממשכב נשים. יתרה מזו, אומרים ששלום הבית כולו נשמר אם שומרים אותו איבר וחוליה מעמוד השדרה עם העור הצמוד. חוליה זו נקראת בפקחות 'קשר אטלס', והיא הראשונה; משתמשים בה גם כתרופה לאפילפסיה. שרפת השומן נחשבת מבריחה נחשים.

לסת כתושה עם אניס ונאכלת נחשבת משככת צמרמורת; עשנה מעורר וסת. הבליהם מגיעים עד הטענה ששן עליונה מן הצד הימני של הלוע, הקשורה לזרוע, גורמת לכלי נשק המושלכים להחטיא. חך מיובש, מחומם עם אלום מצרי ומועבר בפה שלוש פעמים, נחשב מתקן ריח רע וכיבי פה. מי שנושאים את הלשון בנעל מתחת לכף הרגל אינם ננבחים, כביכול, בידי כלבים.

מריחת הצד השמאלי של המוח בנחיריים נחשבת מקלה מחלות קטלניות בבני אדם ובהמות. עור המצח מתנגד לכשפים; בשר הצוואר, באכילה או בשתייתו מיובש, מועיל לכאבי מותניים; יש להעלות עשן מגידי הגב והכתפיים לכאבי עצבים. שערות הלוע המוצמדות לשפתי אישה הן קמע אהבה. הכבד הניתן במשקה מרפא כביכול עוויתות מעיים ואבנים.

הלב, באוכל או במשקה, נחשב מסייע לכל כאבי הגוף; הטחול למחלות טחול; האומנטום עם שמן לדלקות כיבים; והמוח לכאבי עמוד השדרה ולעייפות עצבים. גידי הכליות ביין ולבונה משיבים כביכול פוריות שאבדה בכישוף. הרחם במשקה עם קליפת רימון מתוק מועיל למחלות רחם. עשן שומן המותניים גורם, לפי המסורת, ללידה קשה להסתיים מיד; מוח מן הגב הקשור מבחוץ מגן ממראות שווא.

עשן איבר המין הזכרי משמש למתכווצים, לדלקת עיניים ולקרעים. נגד דלקות נוגעים בכפות הרגליים הנגדיות: שמאלית בצד ימין וימנית בצד שמאל. העברת רגל שמאל מעל יולדת נחשבת קטלנית, ואילו הכנסת הימנית מקלה לידה. שק המרה בשתייה עם יין או באוכל נחשב מועיל לחולי לב ונגד...; שלפוחית השתן ביין — לאי־שליטה בשתן; והשתן שנמצא בשלפוחית —

בשתייה עם שמן, שומשום ודבש, מועיל כביכול לצרבת קיבה ישנה. העשן מן הצלע הראשונה והשמינית נחשב מועיל לקרעים; עצמות מעמוד השדרה — ליולדות. דם עם גריסים ניתן לעוויתות מעיים. משיחת מזוזות הבית בדם אמורה לסכל בכל מקום את כשפי הַמַּאגִים: האלים אינם נמשכים ואינם משיבים, בין אם מנסים במנורות, בקערה, במים, בכדור או בדרך אחרת. אכילת הבשר נחשבת יעילה לנשיכת כלב שוטה, והכבד יעיל עוד יותר.

עשן בשר או עצמות אדם שנמצאו בקיבת צבוע שנהרג נחשב מסייע לחולי שיגדון; אם נמצאו שם ציפורניים, הדבר מבשר מות אחד הלוכדים. הפרשות או עצמות שהחיה פלטה בעת הריגתה נחשבות חזקות נגד מארבי כשפים. גללים שנמצאו במעיה, מיובשים, ניתנים לדיזנטריה; בשתייה ובמריחה עם

שומן אווז על כל הגוף הם מסייעים כביכול לנפגעי סם מזיק. לנשוכי כלב מורחים שומן ופורשים תחתיהם עור.

לעומת זאת, הנמשחים באפר הטלון השמאלי שבושל עם דם סמור נעשים שנואים על הכול; כך גם בעין מבושלת. מעל הכול הם מציגים את קצה המעי כקמע נגד עוולות מפקדים ובעלי שררה ולהצלחת בקשות, משפטים ותביעות, אם רק נושאים אותו. חללו הקשור לזרוע שמאל הוא, כביכול, קמע אהבה מיידי: אישה שהנושא מביט בה הולכת אחריו מיד. אפר השיער מאותו מקום, במריחה עם שמן, אמור להפוך גברים שנחשבו נשיים ובזויים למחמירים וצנועים.

אחרי הצבוע בא בתהילה האגדית התנין, שחי במים וביבשה. שני מינים לו. שיני הלסת הימנית של המין הראשון, הקשורות לזרוע ימין, מעוררות כביכול משגל. הניבים החלולים, ממולאים בלבונה, מונעים קדחות מחזוריות, ובלבד שקושרם לא ייראה לחולה חמישה ימים. גם אבנים שהוצאו מבטנו נחשבות מונעות צמרמורות קדחת מתקרבות.

מאותה סיבה מושחים המצרים את חוליהם בשומן התנין. המין האחר דומה לו אך קטן בהרבה, חי רק ביבשה ובין פרחים ריחניים מאוד. לכן מחפשים בקפידה את מעיו המלאים ריח נעים; החומר נקרא קְרוֹקוֹדִילֵאָה ונחשב מועיל ביותר, עם מוהל כרשה, למחלות עיניים, קטרקט וערפול.

במריחה עם שמן קפריסאי הוא מסיר נגעי פנים; עם מים — מחלות המתפשטות בפנים ומשיב ברק, ומסיר נמשים, פצעונים וכל כתם. שותים שני אוֹבּוֹלִים בחומץ־דבש נגד אפילפסיה; בהחדרה הוא מעורר וסת. הטוב ביותר

לבן מאוד, פריך וקל, ותוסס כשמשפשפים באצבעות. רוחצים אותו כעופרת לבנה.

מזייפים אותו בעמילן או באדמה קימולית, אך בעיקר בגללי זרזירים שמאכילים בשבי באורז בלבד. אין משבחים דבר יותר ממרה עם דבש במשיחת עיניים נגד קטרקט. העלאת עשן המעיים ושאר הגוף נחשבת מועילה למחלות רחם, וכן עטיפה בצמר שספג את האדים. אפר עור שני המינים בחומץ, הנמרח על מקום שצריך לחתוך, או ריח העור השרוף, מבטל כביכול כל תחושת אזמל.

דם שני המינים במשיחת העיניים משפר כביכול ראייה וצלקות. הגוף המבושל, מלבד הראש והרגליים, נאכל לכאב השת ומרפא שיעול ישן, במיוחד בילדים, וכן כאבי מותניים. יש להם גם שומן הגורם לשיער לנשור במגע; משיחה בו מגינה מתנינים והוא מוזלף לנשיכות. לב הקשור בצמר כבשה שחורה טהורה בצבעה שנולדה בלידה ראשונה נחשב מסלק קדחת של יום בארבעה.

נצרף אליהם בעלי חיים דומים וזרים כמותם, ובראשונה את הזיקית. דֶמוֹקְרִיטוֹס חשב שהיא ראויה לחיבור מיוחד וקילל כל איבר מאיבריה; לנו היתה הנאה רבה לחשוף את שקרי ההבל היווני. היא דומה בגודלה לתנין היבשתי, אך נבדלת בעיקול החד יותר של גבה וברוחב זנבה.

אין חיה הנחשבת פחדנית ממנה, ולכן היא משנה את צבעה. כוחה הגדול ביותר נגד נצים: מספרים שהיא מושכת נץ העף מעליה ומוסרת אותו מרצונו לקריעה בידי חיות אחרות. דֶמוֹקְרִיטוֹס מספר ששרפת ראשה וגרונה בעצי אלון גורמת גשם ורעמים, וכן שרפת הכבד על רעפים.

נשמיט את שאר דבריו הנוגעים לרעלים, שאנו מחשיבים שקריים, חוץ ממקומות שבהם הם חושפים אותו ללעג: עקירת עינה הימנית מזיקית חיה אמורה להסיר כתמים לבנים בעיניים עם חלב עזים; לשון קשורה מסירה סכנות לידה. החיה מועילה כביכול ליולדת אם היא בבית, אך מזיקה מאוד אם מכניסים אותה פנימה. לשון שנעקרה בעודה חיה מבטיחה הצלחה במשפטים; הלב הקשור בצמר שחור מן הגז הראשון — נגד קדחת של יום בארבעה.

הרגל הימנית הקדמית, קשורה בעור צבוע לזרוע שמאל, נחשבת מגינה משוד ומפחדי לילה; כך גם הפטמה הימנית נגד אימה. את רגל שמאל צולים בתנור עם צמח שגם שמו זיקית, מוסיפים משחה, מעצבים לכסניות ושומרים בכלי עץ; הדבר אמור להפוך את הנושא לבלתי נראה לאחרים.

הכתף הימנית נחשבת מסייעת לניצחון על יריבים ואויבים, במיוחד אם דורכים על גידי החיה שהושלכו. מתבייש פְּלִינִיוס למסור לאילו מפלצות מקדישים את השמאלית וכיצד שולחים חלומות רצויים לאנשים רצויים. הכול מבוטל ברגל ימין, כפי שתרדמת שיצר הצד הימני מבוטלת בשמאל. כאבי ראש נרפאים כביכול ביין שבו הושרה אחד הצדדים; ערבוב אפר רגל שמאל בחלב חזירה ומשיחת רגלי נשים גורמים להן שיגדון.

כמעט מאמינים שמרת זיקית מתקנת גלאוקומה וקטרקט במשיחה של שלושה ימים; כשהיא מוזלפת לאש מבריחה נחשים, וכשמושלכת למים מושכת סמורים, ובמריחה על הגוף מסירה שיער. דֶמוֹקְרִיטוֹס אומר שכבד עם ריאת קרפדה עושה זאת גם כן; שהכבד מבטל קסמי אהבה ומרפא מלנכוליה; וששתיית מוהל הלניה מתוך עור זיקית מרפאה אותה. המעיים ותכולתם —

אף שהחיה חיה, לדבריו, בלי מזון — הנמרחים עם שתן קופים על דלת אויבים גורמים לכל בני האדם לשנוא אותם.

בזנב זיקית עוצרים כביכול נהרות וזרמי מים ומרדימים נחשים. אם מתבלים אותו בארז ובמור, קושרים לענף דקל כפול ומכים במים, המים נפתחים וכל אשר בתוכם נגלה. הלוואי שֶׁדֶּמוֹקְרִיטוֹס עצמו נגע בענף הזה, שכן הבטיח שהוא מרסן דברנות מופרזת. ברור שאדם פיקח ומועיל מאוד בדרך כלל נכשל מרוב רצונו לעזור לבני האדם.

דומה להם הַסְקִינְקוּס — ויש שכינוהו תנין יבשתי — אך הוא לבן יותר ועורו דק. ההבדל העיקרי מן התנין הוא שורת קשקשים הפונה מן הזנב אל הראש. ההודי גדול מכול, ואחריו הערבי; מביאים אותם מומלחים. חוטמו ורגליו ביין לבן מעוררים תשוקה, במיוחד עם דְּרַכְמָה אחת מכל אחד: סָאטִירְיוֹן, זרע רוקט והחומרים הללו, ועוד שתי דְּרַכְמוֹת פלפל; מכינים לכסניות של דְּרַכְמָה ושותים.

בשר הצדדים לבדו, שני אוֹבּוֹלִים עם מור ופלפל, נחשב יעיל עוד יותר לאותה מטרה. לפי אַפֶּלֵס הוא מועיל גם נגד רעלי חצים אם נוטלים לפני הפגיעה ואחריה, ונוסף לתרופות־נגד מפורסמות. סֶקְסְטִיוּס מוסר שיותר מִדְּרַכְמָה בהמינה יין גורם מוות, ושמרק מבשרו המבושל עם דבש דווקא מעכב תשוקה.

לסוס היאור קרבה לתנין באותו נהר ובחיים כפולים במים וביבשה; הוא אף גילה, כפי שאמרנו, הקזת דם, והוא נפוץ במיוחד מעל מחוז סָאִיס. אפר עורו במים נמרח על נפיחויות דלקתיות; שומנו לקדחות קרות, וכן עשן גלליו. שיניים מן הצד השמאלי מקלות כאב שיניים כשחורטים את החניכיים. עור מצד

שמאל של המצח הקשור למפשעה מעכב תשוקה, ואפרו ממלא קרחות. דְּרַכְמָה אשך במים נשתית נגד נחשים. ציירים משתמשים בדמו.

גם השונרים זרים לארצנו, וראייתם חדה משל כל הולכי הארבע. מספרים שבאי קַרְפָּתוֹס שורפים ביעילות את כל טופריהם עם העור. שתיית האפר מעכבת תשוקה מגונה אצל גברים, ופיזורו — תשוקת נשים; וכן גרד בגוף. השתן מועיל לטפטוף מן השלפוחית, ולכן השונר מכסה אותו מיד בעפר ברגליו. הוא נזכר גם כתרופה לכאב גרון. עד כאן על חיות זרות.

עתה נשוב לעולמנו ונאמר תחילה את התרופות המשותפות לבעלי החיים והמצוינות שבהן, כגון שימושי החלב. המועיל ביותר לכל אחד הוא חלב אמו. הריון של מיניקות מזיק; תינוקותיהן נקראים 'מואכלי קוֹלוֹסְטְרוּם', מפני שהחלב מתעבה כגבינה. קוֹלוֹסְטְרוּם הוא החלב הראשון לאחר הלידה, סמיך כספוג. חלב אדם מזין ביותר, אחריו חלב עזים — ומכאן אולי הסיפור שֶׁיּוּפִּיטֶר גודל כך. חלב גמלים הוא המתוק ביותר לאחר חלב אדם, וחלב אתונות נחשב היעיל ביותר. חלב חיות גדולות וגופים גדולים עובר ביתר קלות.

חלב עזים מתאים ביותר לקיבה, משום שהן אוכלות עלווה יותר מעשב; חלב פרות רפואי יותר; חלב כבשים מתוק ומזין יותר אך מועיל פחות לקיבה מפני שהוא שמן. כל חלב אביב מימי יותר מחלב קיץ, וכך גם חלב מחיות צעירות. המשובח ביותר נדבק לציפורן ואינו נוזל. חלב מבושל מזיק פחות, במיוחד עם אבני ים. חלב פרות משלשל ביותר, וכל חלב מבושל גורם פחות נפיחות.

חלב משמש לכל כיב פנימי, במיוחד בכליות, בשלפוחית, במעיים, בגרון ובריאות; ובחוץ לגרד ולהתפרצויות ליחה, כשהוא נשתה לאחר צום. כבר אמרנו בספר הצמחים שֶׁבַּאַרְקַדְיָה נתנו חלב פרות לחולי שחפת, התכלות

וקכקסיה. יש דוגמאות לאנשים שנרפאו כביכול משיגדון בכפות הרגליים והידיים בשתיית חלב אתונות.

הרופאים הוסיפו מין חלב הקרוי סְכִיסְטוֹן. מכינים כך: מרתיחים חלב, בעיקר עזים, בכלי חרס חדש ומערבבים בענפי תאנה טריים; מוסיפים קִיאָתוֹסִים של מי־דבש כמספר ההמינות של החלב. כדי שלא יגלוש מניחים בתוכו קִיאָתוֹס כסף מלא מים קרים, בלי שיישפך ממנו דבר. לאחר הסרתו מן האש הוא נפרד בקירור, והמי־גבינה נבדלים מן החלב.

יש שמבשלים גם את מי־הגבינה, שכבר נחשבים חזקים מאוד, עד שליש ומקררים תחת כיפת השמים. שותים אותם ביעילות רבה בחמש הֵמִינוֹת ליום, במרווחים; מוטב להתהלך לאחר השתייה. נותנים אותם לאפילפסיה, מלנכוליה, שיתוק, צרעת, אלפנטיאזיס ומחלות מפרקים.

מחדירים חלב גם נגד כרסומים שגרמו תרופות; ואם דיזנטריה צורבת, משתמשים בחלב שבושל עם אבני ים או עם מי שעורה. לכרסומי מעיים מועיל יותר חלב פרות או כבשים. לדיזנטריה מחדירים גם חלב טרי, ולמעי הגס — חי; כך גם לרחם. שותים אותו בגלל הכשות נחשים או לאחר בליעת זחל אורן, בּוּפְרֶסְטִיס, קַנְתָרִידוֹת או רעל סלמנדרה.

חלב פרות במיוחד ניתן לשותי קוֹלְכִיקוּם, רוש, דוֹרִיקְנִיוֹן או ארנבת־ים; חלב אתונות נגד גבס, עופרת לבנה, גופרית וכספית, וכן לעצירות בזמן קדחת. מגרגרים בו לגרון מכויב. הוא מועיל למתאוששים מחולשה, הקרויים אטרופים, ואף בקדחת שאין בה כאב ראש. הקדמונים שמרו בסוד מתן הֵמִינָה חלב אתונות לילדים לפני האוכל או כשיציאת המזון גרמה כרסום; ובהיעדרו חלב עזים.

מי־גבינה של פרה, בתוספת גרגיר הנחלים, מועילים במיוחד לקוצר נשימה בעמידה. לדלקת עיניים מושחים את העיניים בארבע דְּרָכְמוֹת שומשום כתוש לכל הֵמִינָה חלב. חלב עזים מרפא כביכול טחול אם לאחר צום יומיים מאכילים ביום השלישי את העזים בקיסוס ושותים את חלבן שלושה ימים בלי מזון אחר. חלב מזיק בדרך כלל לכאבי ראש, מחלות כבד וטחול, פגעי עצבים, קדחות, סחרחורת, נזלת, שיעול ודלקת עיניים, אלא לשם טיהור. חלב כבשים מועיל במיוחד לְטֶנֶסְמוֹס ולדיזנטריה; היו שאמרו כי הוא וחלב אישה בריאים ביותר לחולי שחפת.

כבר דיברנו על מיני הגבינות בדיון בעטינים ובאיברי בעלי החיים. סֶקְסְטִיוּס מייחס לגבינת סוס אותן פעולות כשל גבינת פרה; היא נקראת הִיפַּאקֵה. גבינות לא מלוחות, כלומר טריות, מועילות לקיבה. ישנות עוצרות את המעיים ומדלדלות את הגוף, אך מועילות פחות לקיבה; בכלל, מלוחות מדלדלות ורכות מזינות.

גבינה טרייה עם דבש מתקנת חבורות. גבינה רכה עוצרת את המעיים ומרגיעה עוויתות כשהיא מעוצבת לכסניות, מבושלת ביין יבש ואחר כך נצלית שוב במחבת עם דבש. גבינה רקובה נקראת סָפְּרוּם; כתושה עם מלח ופירות חוזרר יבשים ביין ושתויה היא נחשבת מרפאה חולי צליאק. גבינת עזים כתושה מונחת על קרבונקלים באיברי המין; גבינה חמוצה עם חומץ־דבש נמרחת במרחץ על כתמים, ובין מריחה למריחה שמן.

מחלב עושים גם חמאה, המזון המפואר ביותר אצל עמי הברברים והמבדיל עשירים מן העם. הכמות הרבה ביותר מחלב פרות — ומכאן השם — והשמנה ביותר מחלב כבשים ועזים. בחורף מחממים את החלב, ובקיץ רק

סוחטים, תוך טלטול תכוף בכלים ארוכים בעלי פתח צר המקבל אוויר סמוך לפה, ושאר הפתח קשור. מוסיפים מעט מים להחמצה. החלק הקרוש ביותר צף למעלה.

את החלק שמוציאים וממליחים מכנים אוֹקְסִינָלָה. את הנותר מבשלים בסירים; מה שצף שם הוא חמאה, שמנונית בטבעה. ככל שטעמה חריף יותר היא נחשבת משובחת יותר. חמאה מיושנת מעורבת בתרכובות רבות. טבעה לכווץ, לרכך, למלא ולנקות.

אוֹקְסִינָלָה נעשית גם בדרך אחרת, בהוספת חלב חמוץ לחלב טרי שמבקשים להחמיץ; היא מועילה מאוד לקיבה. את פעולותיה נפרט במקומן. אחרי החלב, בין החומרים המשותפים, משבחים שומן, ובייחוד שומן חזיר, שהיה גם בעל משמעות דתית אצל הקדמונים. אף כיום כלות נוהגות בכניסתן לגעת בו במזוזות. מיישנים אותו בשתי דרכים, עם מלח או טהור; ביישון נעשה מועיל יותר.

אפילו היוונים קיבלו לספריהם את המילה הַלָטִינִית axungia. סיבת כוחו אינה נסתרת, שכן החזיר אוכל שורשי צמחים; לכן גם לגלליו אינספור שימושים. משום כך לא נדבר על שומן חיה אחרת כאן. שומן נקבה שלא המליטה יעיל הרבה יותר, ושל חזירי בר נחשב משובח עוד יותר. משתמשים בו לריכוך, חימום, פיזור וניקוי.

יש רופאים המצווים לערבבו בשומן אווז, חלב שור ואויסיפום לשיגדון; אם הכאב נמשך, עם שעווה, הדס, שרף וזפת. שומן חזיר טהור מטפל בכוויות אש או שלג; בכוויות קור עם אפר שעורה ועפץ בחלקים שווים. הוא מועיל

לאיברים משופשפים ומקל עייפות מסע ומאמץ. לשיעול ישן מבשלים רבע ליטרה שומן טרי בשלושה קִיאָתוֹסִים יין בתוספת דבש.

שומן ישן ללא מלח נלקח בגלולות ונחשב מרפא אף שחפת; שומן מלוח משמש רק למה שצריך ניקוי או שאינו מכויב. יש שמבשלים רבעי שומן ומי־דבש בשלושה קִיאָתוֹסִים יין נגד שחפת ומצווים ליטול בכל יום רביעי זפת נוזלית בביצה. קושרים שומן סביב צדי הגוף, החזה והשכמות של חולי שחפת; כוחו נחשב כה גדול שאף כשנקשר לברכיים טעמו עולה לפה והם כאילו יורקים אותו.

לשימושי עור מעדיפים שומן חזירה שלא המליטה. נגד גרדת מערבבים כל שומן חזיר בשליש חלב בהמות וזפת ומרתיחים יחד. שומן טהור מוחדר כפתילה ונחשב תומך בהריונות הנוטים להפלה. עם עופרת לבנה או לִיתַרגִירוּם הוא משווה צבע צלקות; עם גופרית מתקן חספוס ציפורניים. עם רבע עפץ הוא מטפל בנשירת שיער ובכיבי ראש של נשים; לאחר עישון — בריסים. לחולי שחפת נותנים אוּנְקִיָה עם הֶמִינָה יין ישן, מבושלת עד שנותרו שלוש אונקיות, ויש המוסיפים מעט דבש.

מורחים אותו עם סיד על נפיחויות דלקתיות, וכן על שחינים והתקשות שדיים. הוא נחשב מרפא קרעים, התכווצויות, עוויתות ופריקות; דנים, סדקים ופגעי יבלות עם הלבור לבן; נפיחויות ליד האוזן עם אבקת שבר כלי דג מלוח, ובאותו אופן בלוטות נפוחות. הוא מסיר גרד ופצעונים במשיחה במרחץ. לשיגדון משתמשים בו עם שמן ישן, אבן סרקופג כתושה וקווינקוופוליום כתוש ביין, או עם סיד או אפר. מכינים גם רטייה מיוחדת משבעים וחמישה דִינָרִים שומן

ומאה לִיתַרְגִירוּם, ובייחוד לדלקות כיבים משומן חזיר זכר; מורחים גם נגעים זוחלים עם שרף.

הקדמונים השתמשו בשומן חזיר בעיקר למשיחת סרני עגלות כדי להקל את סיבוב הגלגלים, ומכאן שמו axungia. אף החלודה שנוצרה על הגלגלים נחשבה תרופה לפגעי פי הטבעת ואיברי המין, וכן השומן לבדו.

הרופאים הקדמונים העדיפו שומן שהוסר מן הכליות; לאחר הוצאת הווֹרידים שפשפו אותו שוב ושוב במי גשם ובישלו פעמים רבות בכלי חרס חדש, ורק אז שמרו. מוסכם ששומן מלוח מרכך, מחמם ומפזר יותר, ושנשטף ביין מועיל יותר. מָסוּרְיוּס מוסר שהקדמונים העניקו את הבכורה לשומן זאב; לכן נהגו כלות למשוח בו את המזוזות כדי ששום כישוף מזיק לא ייכנס.

מה ששומן הוא בבעלי החיים האחרים, חלב הוא במעלי גֵּרָה; דרכי הכנתו שונות אך כוחו אינו פחות. לאחר הוצאת הווֹרידים רוחצים אותו במי ים או מי מלח, כותשים במכתש תוך התזה חוזרת של מי ים, ואחר כך מבשלים עד שכל הריח נעלם; לבסוף מלבינים אותו בשמש רצופה.

המשובח ביותר תמיד נלקח מן הכליות. כדי להשיב חלב ישן לשימוש מצווים תחילה להמיסו, לרחוץ פעמים רבות במים קרים, ואז להמיס עם יין ריחני ביותר. מבשלים כך שוב ושוב עד שהריח החריף נעלם. רבים מצווים לטהר בדרך זו במיוחד שומני שוורים, אריות, פנתרים וגמלים. שימושיהם ייאמרו במקומם.

גם למוחי העצמות תכונות משותפות. כולם מרככים, ממלאים, מייבשים ומחממים. המשובח ביותר מאיילים, אחריו מעגלים, תיישים ועזים. מכינים

אותם לפני הסתיו: רוחצים טריים, מייבשים בצל, ממיסים דרך נפה, סוחטים דרך בד ושומרים בכלי חרס במקומות קרים.

מכל החומרים המשותפים לבעלי חיים אולי המרה מצטיינת ביותר בפעולתה. כוחה לחמם, לצרוב, לחתוך, למשוך ולפזר. מרת חיות קטנות דקה יותר ולכן נחשבת מתאימה יותר לתרופות עיניים. למרת שור כוח מיוחד, ואף מצפים בה כלי נחושת באור זהוב. מכינים כל מרה טרייה: קושרים את פיה בחוט פשתן עבה, טובלים במים רותחים חצי שעה, מייבשים בלי שמש ושומרים בדבש. רק מרת סוס נחשבת רעל; לכן אסור לכוהן פלמן לגעת בַּסוּס, אף שסוס מוקרב בטקסים ציבוריים ברומא.

גם דם סוסים בעל כוח מרקיב; וכך דם סוסות, מלבד בתולות, מכרסם ומרחיב שולי כיבים. דם שור טרי נמנה עם הרעלים, חוץ מִבְּאֵיגִירָה: שם כוהנת האדמה העומדת להתנבא שותה דם שור לפני ירידתה למערה. כה רב כוח אותה סִימְפַּתְיָה שעליה אנו מדברים, עד שלעתים דת או מקום משנים את פעולת החומר.

מספרים שֶׁדְּרוּסוּס, טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס, שתה דם עז כדי שבחיוורונו ובחשד להרעלה יוכל להאשים את אויבו קְוִינְטוּס קַאֵיפְּיוֹ. לדם תיישים כוח כה רב, לפי המסורת, שלהבי ברזל דקים אינם מתקשים בחדות ואינם מתלטשים מחספוסם טוב יותר בשום דבר אחר, אפילו בפצירה. לפיכך אין לדון בדם בעלי החיים כחומר משותף אחד; פעולת כל מין תיאמר בנפרד.

נסדר את השימושים לפי כל מחלה, ונפתח בנחשים. הכול יודעים שאיילים הם אסון לנחשים: אם הם מוצאים אותם הם מושכים אותם ממאורותיהם ואוכלים. לא רק איילים חיים מתנגדים להם אלא גם איבריהם. כבר נאמר

שריח הקרניים השרופות מבריח נחשים; אך אפר עצמות הגרון העליון דווקא מקבץ אותם.

עורות אייל הפרושים מתחת לישן מעניקים שינה בטוחה מפחד נחשים. אנזים קיבה שלהם בשתייה עם חומץ מועיל להכשה; ואם רק נגעו בו, נחש אינו מכיש באותו יום. גם אשכים מיושנים או איבר מין זכר ישן ניתנים ביין, וכן הקיבה הקרויה קנטיפליון. נחשים בורחים ממי שנושא שן אייל או נמשח במוחו או בחלב אייל או עגל. מעל כל התרופות מעדיפים אנזים קיבה של עופר שנחתך מרחם אמו.

אומרים ששרפת דם אייל עם דְרָקוֹנְטִיוֹן, קוּנִילָאגוֹ וְאַנְכוּסָה בעץ אלת המסטיק מקבצת נחשים; ואם מסירים את הדם ומוסיפים פירתרון הם מתפזרים. אצל מחברים יוונים מצאתי חיה קטנה מאייל ודומה לו רק בשיער, הקרויה אוֹפְיוֹן, שבעבר היתה מצויה רק בְּסַרְדִינְיָה. אני סבור שנכחדה ולכן משמיט את התרופות ממנה.

גם מוח חזיר בר עם דמו משובח נגד נחשים; וכן כבד מיושן בשתייה עם פיגם ויין, ושומן עם דבש ושרף. באופן דומה משתמשים בכבד חזיר בית, בסיב מרה בלבד במשקל ארבעה דְּינָרִים, או במוח ביין. אומרים ששרפת קרני עזים או שערותיהן מבריחה נחשים; אפר הקרן בשתייה או במריחה מועיל להכשה, וכן לגימות חלב עם גפן תמיניה, שתן עם חומץ חצב, גבינת עזים עם אזובית במריחה, או חלב עם שעווה.

אלפי תרופות נוספות מופקות מן העז, כפי שיתברר, והדבר מפליא אותי מפני שאומרים שהיא תמיד קודחת. לחיות הבר מאותו סוג מיוחס כוח רב יותר, ולתיישים פעולות אחרות. דֶמוֹקְרִיטוֹס מוסיף כוח אף לעז שנולדה יחידה.

מורחים הכשות נחשים בגללי עזים מבושלים בחומץ או באפר גללים טריים עם יין. בכלל, המתקשים להתאושש מהכשה מחלימים, לפי המסורת, היטב ביותר בדירי עזים.

המבקשים טיפול חזק יותר הורגים עז, פותחים את בטנה וקושרים מיד את המעיים עם הגללים שבתוכם על הנפגע. אחרים מעלים עשן מבשר גדי טרי עם השיער, וריח זה מבריחים נחשים. משתמשים גם בעור גדי טרי על הפצעים, בבשר ובגללי סוס מרעה, ובאנזים קיבת ארנבת עם חומץ נגד עקרב וחדף; אומרים שהנמשחים באנזים ארנבת אינם נעקצים.

לנעקצי עקרב מועילים יותר גללי עזים מבושלים בחומץ; שומן חזיר ומרק מבושל נשתים גם בידי מי שבלעו בּוּפְרֶסְטִיס. אפילו אומרים שאם אדם שנעקץ אומר זאת באוזן חמור, הרעה עוברת מיד; ושרפת ריאת החמור מבריחה כל חיה ארסית. גם עשן גללי עגל מועיל לעקיצת עקרב.

יש החותכים סביב פצעי נשיכת כלב שוטה עד בשר חי, מצמידים בשר עגל ונותנים לשתות את מרק הבשר; או שומן חזיר כתוש עם סיד, או כבד תיש, שלטענתם מונע אפילו פחד מים. משבחים גם גללי עזים ביין במריחה, וכן גירית, קוקייה וסנונית מבושלות ושתויות. לנשיכות חיות אחרות מניחים גבינת עזים יבשה עם אזובית ומצווים לשתות; לנשיכת אדם מניחים בשר בקר מבושל, ועדיף עגל, ואינם מסירים לפני היום החמישי.

אומרים שחוטם זאב מיושן מתנגד לכשפים ולכן קובעים אותו בשערי אחוזות. אותה פעולה מיוחסת לעור שלם מן הצוואר העשוי כשרוול. כה רב כוח החיה, מעבר למה שסיפרנו, עד שסוסים הדורכים בעקבותיה לוקים בקהות.

למי ששתו כספית נותנים שומן חזיר כתרופה. חלב אתונות בשתייה מכבה רעלים, במיוחד הִיוֹסְכִיאָמוֹס, דבקון, רוש, ארנבת־ים, אוֹפּוֹמַרְפִּטוֹן, עופרת לבנה, דוֹרִיקְנִיוֹן או נזק מאנזים קיבה, שגם הוא רעל בשלב הראשון של קרישת החלב. עוד שימושים רבים ייאמרו, אך יש לזכור להשתמש בחלב טרי או מחומם מעט זמן לאחר מכן, כי אין חומר שכוחו נעלם מהר יותר. גם עצמות חמור מרוסקות ומבושלות ניתנות נגד רעל ארנבת־ים; כל אלה חזקים יותר בחמור בר.

היוונים לא כתבו על סוסי בר, משום שארצותיהם לא גידלו אותם; אך יש להבין שכל אותם חומרים חזקים יותר אצלם מאשר בסוסים. חלב סוסות נחשב נוגד רעל ארנבת־ים ורעלי חצים. גם אֶוּרוֹס וביזון לא עמדו לניסויי היוונים, אף שיערות הודו מלאים בקר בר; סביר, לדעת פְּלִינְיוּס, שחומריהם יעילים יותר באותו יחס.

כך אומרים גם שחלב פרות נוגד את כל הרעלים, במיוחד הנזכרים, וכן אפמרון וקנתרידות; הוא מוציא הכול בהקאה. כך גם מרק עזים נגד קַנְתָרִידוֹת. נגד רעלים הממיתים בכיב מסייע חלב עגל או פרה. נגד עלוקות שנבלעו נותנים חמאה עם חומץ שחומם בברזל; חמאה מועילה גם לבדה נגד רעלים ומשמשת במקום שמן אם אין שמן. עם דבש היא מטפלת בנשיכת רב־רגל.

גם שתיית מרק אוֹמָסוּם נחשבת נוגדת את הרעלים שנזכרו, ובייחוד אקוניט ורוש; כך גם חלב עגל. גבינת עזים טרייה ניתנת לשותי דבקון, וחלב עזים נגד קַנְתָרִידוֹת; נגד אפמרון הוא נשתה עם גפן תמיניה. דם עז מבושל עם מוח עצם נלקח נגד רעלי חצים.

דם גדי ניתן נגד שאר הרעלים; אנזים קיבת גדי נגד דבקון וכמלאון לבן ודם שור. נגד האחרון נותנים גם אנזים ארנבת בחומץ. נגד טְרִיגוֹן וכל עקיצה או נשיכה של יצור ימי נותנים דְּרַכְמָה אנזים ארנבת, גדי או טלה ביין. אנזים ארנבת נוסף גם לתרופות־נגד. פרפר העף אל אור מנורות נמנה בין הסמים המזיקים; כנגדו נותנים כבד עז, כפי שמרה ניתנת נגד כשפים מסמור כפרי. מכאן נעבור לסוגי המחלות.

שומן דוב עם לָדָנוּם וְאַדְיאַנְטוֹן עוצר נשירת שיער ומתקן קרחות ודלילות גבות, עם פטריות מנורה והפיח שעל פיות המנורות; עם יין הוא מטפל בקשקשת. מועיל לכך גם אפר קרן אייל ביין, ואף מונע 'שעמום בעלי חיים' לצמוח בשיער; וכן מרת עז עם אדמה קימולית וחומץ, המונחת מעט להתייבש על הראש, מרת חזירה ושתן שור. אם השתן ישן הוא מטפל בקשקשת בתוספת גופרית.

אפר איבר מין של חמור נחשב מעבה שיער ומונע שיבה אם מורחים על ראש מגולח לאחר כתישה עם עופרת ושמן; גם שתן עיר חמור נמרח לעיבוי, ומוסיפים נרד נגד הריח. לקרחות מורחים מרת שור מחוממת עם אלום מצרי. שתן שור, וכן שתן אדם ישן עם קִיקֶלָמִינוֹס וגופרית, מרפא כביכול כיבי ראש נוזלים; אך מרת עגל יעילה יותר, ועם חומץ חם היא מסירה גם ביצי כינים.

חלב עגל כתוש עם מלח מועיל מאוד לכיבי ראש. משבחים גם שומן שועל, אך במיוחד גללי חתולים עם כמות שווה של חרדל; וכן קמח או אפר קרן עז, ועדיף תיש, בתוספת נָתֶר, זרע אשל, חמאה ושמן, לאחר גילוח הראש. כך עוצרים להפליא נשירת שיער; ואפר בשר במריחה עם שמן משחיר גבות.

אומרים שחלב עזים מסיר ביצי כינים; גללים עם דבש ממלאים קרחות, וכן אפר פרסות עם זפת. אפר ארנבת עם שמן הדס עוצר נשירת שיער. כאב ראש משוכך בשתיית המים שנשארו לאחר שור או חמור, ואם נאמין — בקשירת איבר מין של שועל זכר; וכן במריחת אפר קרן איל עם חומץ, שמן ורדים או שמן אִירִיס.

לדמעת עיניים מורחים חלב שור שבושל עם שמן; לחספוס — אפר קרן איל באותו שמן, וקצות הקרניים נחשבים יעילים יותר. גללי זאב סביב העין מועילים לקטרקט; אפרם עם דבש אַטִיקָה נמשח לערפול, וכן מרת דוב. לנגעי לילה משתמשים בשומן חזיר בר עם שמן ורדים. אפר פרסת חמור, מעורב בחלבו ונמשח, מסיר כביכול צלקות וכתמים לבנים בעיניים.

מוח עצם של שור מן הרגל הקדמית הימנית, כתוש עם פיח, מטפל בשיער ובריסים ובפגעי זויות העיניים. את הפיח מכינים לשימוש זה כצבע ריסים: הטוב ביותר מפתילת פפירוס ושמן שומשום, ומנגבים אותו בנוצות לתוך כלי חדש. במיוחד הוא מונע צמיחה חוזרת של שערות שנתלשו שם. ממרת שור וחלבון ביצה מכינים תכשירי עיניים; ממיסים במים ומושחים ארבעה ימים.

חלב עגל עם שומן אווז ומוהל ריחן מתאים במיוחד לפגעי הלחיים. מוח העצם שלו עם משקל שווה של שעווה ושמן, או שמן ורדים בתוספת ביצה, נמרח על התקשות הלחיים. גבינת עזים רכה המונחת עם מים חמים משככת דמעת; אם יש נפיחות — עם דבש; בשני המקרים מחממים במי־גבינה חמים. דלקת עיניים יבשה מסולקת באונות חזיר שרופות, כתושות ומונחות.

אומרים שעזים וצבאים אינם לוקים בדלקת עיניים משום שהם אוכלים צמחים מסוימים; לכן מצווים לבלוע בראש חודש ירח גלל עטוף בשעווה.

ומכיוון שהם רואים היטב גם בלילה, חושבים שדם תיש מרפא עיוורון לילה, שהיוונים מכנים nyctalopia, וכן כבד עז מבושל ביין יבש. יש המושחים בנוזל כבד צלוי או במרת עז, אוכלים את הבשר ומאדים את העיניים בזמן בישולו. לדעתם חשוב גם שהעז תהיה אדמדמת.

מבקשים גם להעלות עשן כבד המבושל בסיר אל העיניים, ויש המשתמשים בכבד צלוי. במרת עז משתמשים בדרכים רבות: עם דבש נגד ערפול; עם שליש הלבור לבן נגד גלאוקומה; עם יין נגד צלקות, כתמים לבנים, ערפול, כנף העין וארגמה; לעפעפיים, לאחר תלישת השיער, עם מוהל כרוב עד שהמשחה מתייבשת; ולקרעי קרומי העין עם חלב אישה.

מרה מיושנת נחשבת יעילה יותר לכל שימוש. אין דוחים גם גללים עם דבש לדמעת, מוח עצם לכאב וריאת ארנבת; לערפול — מרה עם יין צימוקים או דבש. מצווים לשפשף עיניים בשומן או מוח זאב נגד דלקת. אומרים שהנושא לשון שועל בצמיד לא ילקה בדלקת עיניים.

לכאב ולמחלות אוזניים משתמשים בשתן חזיר בר שנשמר בזכוכית; במרת חזיר בר, חזיר בית או שור עם שמן ארז ושמן ורדים בחלקים שווים. מרת שור חמימה עם מוהל כרשה מועילה במיוחד, או עם דבש כשיש מוגלה; לבדה נגד ריח רע, לאחר חימום בקליפת רימון. עם חלב אישה היא נחשבת מרפאה ביעילות קרעים באוזן.

יש הסבורים שבכבדות שמיעה יש לשטוף כך את האוזניים; אחרים משתמשים בנשל נחש וחומץ עטופים בצמר, לאחר שטיפה במים חמים. אם הכבדות רבה, מזליפים מרת חזיר עם מור ופיגם מחוממת בקליפת רימון, או שומן חזיר. גם גללי חמור טריים עם שמן ורדים מוזלפים, הכול חמים.

מועילים יותר קצף סוס או אפר גללי סוס טריים עם שמן ורדים, חמאה טרייה, חלב שור עם שומן אווז, שתן עז או שור, או שתן כובסים ישן, המחומם באדים העולים דרך צוואר בקבוק; מוסיפים שליש חומץ ומעט מור.

משתמשים גם בגללי עגל שטרם טעם עשב, מעורבים במרתו ובנשל נחש, לאחר חימום האוזניים; עוטפים את התרופות בצמר. מועילים גם חלב עגל עם שומן אווז ומוהל ריחן, מוח העצם שלו עם כמון כתוש בהזלפה, והפרשה של חזיר זכר שנאספה מחזירה לפני שנגעה בקרקע — נגד כאבים.

לאוזניים שבורות משתמשים בדבק העשוי מעשרים איברי מין של עגלים ומומס במים. למחלות אחרות נותנים שומן שועל, או מרת עז חמימה עם שמן ורדים או מוהל כרשה; ואם יש קרע, עם חלב אישה. לכבדות שמיעה משתמשים במרת שור עם שתן עז או תיש, וכן כשיש מוגלה. בכל שימוש סבורים שחומרים אלה יעילים יותר לאחר שעושנו עשרים יום בתוך קרן עז.

משבחים גם אנזים קיבת ארנבת עם שליש חצי־דינר סגפנון ביין אַמִינָאִי. לנפיחויות ליד האוזן שומן דוב עם משקל שווה של שעווה וחלב שור מכווץ; יש המוסיפים הִיפּוֹקִיסְטִיס. גם חמאה לבדה נמרחת, לאחר חימום מוקדם במרתח חילבה, וביתר יעילות עם סְטְרִיכְנוֹן. מועילים גם אשכי שועל, דם שור יבש כתוש, שתן עז חם המוזלף לאוזניים, וגלליה עם שומן חזיר במריחה.

אפר קרן אייל נחשב מחזק שיניים רופפות ומקל את כאבן, בשפשוף או בשטיפת הפה; יש המעדיפים אבקת קרן חיה, ומשניהם מכינים אבקות שיניים. גם אפר ראש זאב נחשב תרופה חזקה. בעצמות הנמצאות לעיתים בצואת זאב השתמשו כקמיע לאותה תכלית. אנזים קיבה של ארנבת הוזלף

דרך האוזן לכאב שיניים; אפר ראשה שימש אבקת שיניים, ובתוספת נרד נועד להקל ריח רע מן הפה.

אחרים העדיפו לַעֲרֵב אפר ראשי עכברים. בצד הארנבת מצויה עצם דמוית מחט, ובה המליצו לשרוט שן כואבת. עצם הקרסול של שור, מחוממת ומקורבת לשיניים רופפות וכואבות, נחשבה מחזקת אותן; אפרה עם מור שימש אבקת שיניים. כך גם עצמות שרופות מפרסות חזירים ועצמות משקעי מפרקי הירך שסביבם מסתובבות עצמות הכסל.

ידוע שהורדת אותן עצמות לגרונן של בהמות משא שימשה לטיפול בתולעים; וכשהן שרופות — לחיזוק שיניים. כך גם חלב אתון לשיניים שניזוקו ממכה, או אפר שיניה; וכן חזזית סוס בשמן, המוזלפת דרך האוזן. אין זו ההיפומנס המזיקה שעליה איני מדבר כאן, אלא הגידול שעל ברכי סוסים ומעל פרסותיהם.

עוד נאמר שבלב סוסים נמצאת עצם הדומה לניב גדול; ממליצים לשרוט בה שן כואבת, או לגעת בה בשן שנעקרה מלסת סוס מת ומתאימה במספרה לשן הכואבת. אֲנַקְסִילָאוּס מסר שהפרשה מינית של סוסה לאחר הזדווגות, כשהיא נשרפת בפתילות, מחקה באורח מפלצתי את כוחן של חזזיות ראשי סוסים; וכך גם חומר מחמורים. להיפומנס יוחס כוח כשפים כה גדול, שכאשר יצקו ממנו על פסל הברונזה של סוסה בְּאוֹלִימְפִיָה, סוסים זכרים שהתקרבו אליו השתוללו בתאוות זיווג.

גם דבק נגרים שבושל במים ונמשח נחשב מטפל בשיניים; מסירים אותו כעבור זמן קצר ושוטפים מיד את הפה ביין שבו בושלה קליפת רימון מתוק. יעילה נחשבה גם שטיפת השיניים בחלב עזים או במרת שור. אפר עצמות

קרסול טריות של עז שימש אבקת שיניים, וכך אפר עצמות כמעט כל הולכי־הארבע שבמשק.

סברו שחלב אתון מחליק את עור הפנים, מרכך ומלבין אותו. ידוע שכמה נשים רחצו בו את לחייהן שבע פעמים מדי יום, תוך הקפדה על המספר. פּוֹפֵּיאָה, אשת הקיסר נֵירוֹן, הנהיגה זאת ואף מילאה בו את אגני המרחץ; משום כך ליוו אותה עדרי אתונות. התפרצויות ליחה בפנים טופלו בחמאה, ביעילות רבה יותר עם עופרת לבנה; על נגעים זוחלים הניחו חמאה טהורה ומעליה קמח שעורה, ועל כיבי פנים — קרום לידה לח של פרה.

הדבר עשוי להיראות קל־ערך, אך אין להשמיטו בשל תשוקת הנשים: אמרו שעצם קרסול של עגל לבן, המבושלת ארבעים יום ולילה עד שהיא נעשית נוזל ונמשחת בבד פשתן, מלבינה ומחליקה את העור. אומרים שגללי שור מאדימים את הלחיים, אף שאין הם טובים ממשיחת גללי תנין; הורו לרחוץ במים קרים לפניה ואחריה.

גלדי פנים ושינויי צבע בעור טופלו בגללי עגל שלושים ביד עם שמן וגומי. לכיבי פה ולסדקים השתמשו בחלב עגל או שור עם שומן אווז ומיץ ריחן. תערובת אחרת כללה חלב עגל, מוח־עצם איל ועלי קוץ לבן כתושים יחד. גם מוח־עצם עם שרף נחשב מועיל; ואם הוא של פרה, אף מרק כלב נחשב מצטרף אליו.

חזזיות בפנים טופלו במיוחד בדבק מאיברי המין של עגלים, שהומס בחומץ עם גופרית חיה ועורבב בענף תאנה, ונמשח טרי פעמיים ביום. לאחר בישול בדבש ובחומץ השתמשו בו גם לנגעים קשקשיים. כבד תיש חם נמשח לאותם נגעים, ומרת עז למחלה שכונתה אֶלֶפַנְטִיאַסִיס; לנגעי עור וקשקשת השתמשו גם

במרת שור עם נָתָר ובשתן חמור סמוך לזריחת כוכב הכלב. מרת שני בעלי־החיים, מדוללת במים, נועדה לכתמי פנים, תוך הימנעות משמש ורוח לאחר קילוף העור.

השפעה דומה ייחסו למרת שור או עגל עם זרע קוּנִילָה, ולאפר קרן איל אם נשרפה עם זריחת כוכב הכלב. שומן חמור נחשב משיב את צבע העור לצלקות, ובייחוד לחזזית ולנגעים קשקשיים. מרת תיש עם גבינה, גופרית חיה ואפר ספוג, המעורבים לסמיכות דבש, שימשה גם להסרת נמשים.

יש שהעדיפו מרה מיושנת, עם סובין חם במשקל אוֹבּוֹל וארבעה אוֹבּוֹלִים דבש, לאחר ששפשפו תחילה את הכתמים. גם חלב תיש עם קצח, גופרית וְאִירִיס נחשב יעיל; לסדקי שפתיים ערבבו אותו עם שומן אווז, מוח־עצם איל, שרף וסיד. מצאתי אצל המחברים טענה שלבעלי נמשים אסור להשתמש בפולחנות הקורבן של המאגיה.

חלב פרה או עז נחשב מועיל לשקדים ולגרון מכויבים, בגרגור פושר, טרי או מחומם. חלב עז הועדף כשהוא מבושל עם חלמית ומעט מלח. לכיבי לשון וגרון גרגרו מרק מן הקיבה השלישית של בקר. לשקדים במיוחד מרחו כליות שועל מיובשות וכתושות בדבש; לדלקת גרון חונקת — מרת שור או עז עם דבש, או כבד גירית במים. חמאה שימשה לריח רע ולכיבי הפה.

מוסרים שעצם או גוף זר אחר התקוע בגרון נפלט או מחליק מטה אם משפשפים מבחוץ בגללי חתול. נפיחויות בלוטות פוזרו, לפי המסורת, במרת חזיר בר או בקר פושרת; אנזים קיבת ארנבת ביין, על בד פשתן, הונח רק לאחר שהנפיחות התכייבה.

לנפיחויות השתמשו גם באפר פרסת חמור או סוס עם שמן או מים, בשתן מחומם, באפר פרסת שור במים, בגללים חמים בחומץ, בחלב עז עם סיד או בגללי עז מבושלים בחומץ, וכן באשכי שועל. גם סבון מועיל; זו המצאה גַּאלִית להאדמת השיער. מכינים אותו מחלב ואפר, והמשובח מאפר אַשׁוּר וחלב עז. יש מוצק ונוזלי, ושניהם שכיחים אצל הגרמנים יותר בקרב גברים מאשר נשים.

כאבי עורף טופלו בשפשוף בחמאה או שומן דוב, ונוקשות בחלב בקר, ששימש גם לנפיחויות בלוטות עם שמן. נוקשות לאחור הקרויה אוֹפִיסְתוֹטוֹנוֹס הוקלה, לפי המסורת, בשתן עז המוזלף לאוזניים או בגלליה עם פקעות במשיחה. לציפורניים חבולות קשרו מרה של כל בעל־חיים; לַפְּטֶרִיגְיָה באצבעות המיסו מרת שור יבשה במים חמים. יש שהוסיפו גופרית ואלום במשקל שווה.

לשיעול שימשו כבד זאב ביין פושר, מרת דוב עם דבש, אפר קצות קרן שור, או רוק סוס הנשתה שלושה ימים — ומוסרים שהסוס מת מכך. עוד השתמשו בריאת אייל עם קנה הנשימה שלה, מיובשת בעשן, כתושה ונלקחת מדי יום כלקיקה בדבש; לכך נחשב יעיל יותר אייל צעיר.

לפולטי דם נתנו אפר קרן אייל; או שליש דינר אנזים קיבת ארנבת עם אדמה סָאמִית ויין הדסים. אפר גללי ארנבת ביין, שנשתה בַּעֲרַב, שימש לשיעול לילי, ועשן שערות ארנבת להוצאת כיח קשה מן הריאות. לכיבים מוגלתיים בחזה ובריאות ולריח רע שמקורו בריאה נחשבה חמאה יעילה במיוחד, מבושלת בכמות שווה של דבש אַטִיקִי עד שתאדים ונלקחת בבוקר במידת כף; אחרים החליפו את הדבש בשרף ארזית.

אם נפלט דם, מוסרים שדם בקר יעיל במנה קטנה עם חומץ. אשר לדם שור, פְּלִינְיוּס אומר שנמהר להאמין בו; אך דבק שור, שלושה אוֹבּוֹלִים במים חמים, נשתה לפליטת דם ישנה.

קיבה מכויבת שוקמה, לפי המסורת, בשתיית חלב אתון או פרה; כרסומים בקיבה — בבשר בקר מבושל בחומץ וביין; זרימות בקיבה — באפר קרן אייל. לפליטת דם נתנו שלושה קִיאָתוֹסִים דם גדי טרי עם כמות שווה של חומץ חריף, בשתייה חמה, או שליש דינר אנזים קיבה בחומץ.

לכאבי כבד נתנו כבד זאב מיובש ביין דבש; או כבד חמור מיובש, כתוש בדבש עם שני חלקי פטרוזיליה ושלושה אגוזים ונאכל במזון; וכן דם תיש שהוכן כמאכל. לקוצר נשימה נחשבה בראש ובראשונה שתיית דם סייחי בר, ואחריה חלב אתון פושר או מי הגבינה מחלב פרה מבושל; לשתי הֶמִינוֹת הוסיפו קִיאָתוֹס גרגר נחלים לבן שהושרה במים ואחר כך דיללו בדבש. כבד או ריאת שועל ביין אדום, או מרת דוב במים, נחשבו פותחים את דרכי הנשימה.

לכאבי מותניים ולכל מקום הזקוק לריכוך המליצו לשפשף בשומן דוב ולזרות על משקה יין אפר גללי חזיר בר או חזיר בית מיושנים. המאגיקונים הוסיפו: ליטוף זקן תיש מרגיע את זעמו, וגזיזתו מונעת ממנו לעבור לעדר אחר. לכאב מפרק הירך הניחו גללי בקר שחוממו בעלים בתוך אפר לוהט. ערבבו עמם גללי עז, הניחו בד משוח על כף היד הקעורה והחזיקו את החומר חם ככל האפשר; אם הצד השמאלי כאב, עשו זאת ביד ימין ולהפך. את הגללים הורו להרים בדקירת מחט ארד.

הטיפול נמשך עד שהמטופל חש שהאדים הגיעו למותניים; אחר כך מורחים כרשה כתושה על היד ואת הגללים עם דבש על המותניים. לאותו כאב המליצו

גם לבלוע אשכי ארנבת. לכאב כליות הורו לבלוע כליות ארנבת חיות, או לפחות מבושלות בלי שייגעו בשיניים. עוד טענו שכאב בטן אינו תוקף מי שנושא עצם קרסול של ארנבת.

לטחול נתנו מרת חזיר בר או חזיר בית בשתייה, אפר קרן איל בחומץ, ובעיקר טחול חמור מיושן, שהשפעתו אמורה להיות מורגשת בתוך שלושה ימים. הסורים נתנו בחומץ דבש את הגלל הראשון של סייח חמור, הקרוי פּוֹלֶאָה. גם לשון סוס מיושנת ביין ניתנה כתרופה מיידית, כפי שמסר קֶוִקִילְיוּס בִּיוֹן שלמד מן הברברים; וכן טחול בקר, או כשהוא טרי — צלוי או מבושל במזון. אחרים כתשו עשרים ראשים, כנראה של שום, בְּסֶקְסָטָארְיוּס חומץ והניחו אותם בתוך שלפוחית שור לכאב טחול.

לאותה מטרה מורים המאגיקונים לקנות טחול עגל בכל מחיר שננקב, בלי להתמקח, שכן גם זה חלק מן הטקס. חוצים אותו לאורכו, קושרים לשני צדי הכותונת, לובשים ומניחים לו ליפול אל הרגליים; אחר כך אוספים ומייבשים בצל. בזמן שהוא מתייבש אמור טחול החולה להתכווץ ולהירפא. עוד נחשבו מועילים ריאת שועל שיובשה לאפר ונשתתה במים וטחול גדי שהונח על הגוף.

לעצירת המעיים ניתנו דם איל ואפר קרנו; כבד חזיר בר טרי ביין בלי מלח או צלוי, וכן כבד חזיר; כבד תיש שבושל ביין עד חמישיתו, במנת הֲמִינָה; אנזים קיבת ארנבת בגודל חומוס ביין, או במים אם יש קדחת — יש שהוסיפו עפץ ואחרים הסתפקו בדם ארנבת; חלב מבושל; אפר גללי סוס במים; אפר בסיס קרן שור ישנה במים; דם תיש שבושל על גחלים; עור עז עם שערו מבושל ושתיית המרק;

וכן אנזים קיבת סוס ודם, מוח־עצם או כבד עז. להרפיית המעיים מרחו על הטבור מרת זאב עם אֶלֶטֶרִיום; שתו חלב סוסה, או חלב עז עם מלח ודבש; השתמשו במרת עז עם מיץ קִיקְלָמִין ומעט אלום — אחרים הוסיפו נֶתֶר ומים — או במרת שור כתושה עם לענה ומוחדרת כלכסנית; וכן בכמות גדולה של חמאה.

לחולי מעי ודיזנטריה שימשו כבד פרה; מלוא שלוש אצבעות אפר קרן אייל במים; אנזים קיבת ארנבת המעובד בלחם, ואם יש דימום — בגריסי שעורה; ואפר גללי חזיר בר, חזיר או ארנבת ביין פושר. גם מרק עגל ניתן בדרך כלל. חלב אתון נחשב טוב יותר עם דבש; אפר גלליו ביין שימש לשתי המחלות.

עוד השתמשו בַּפּוֹלֶאָה שנזכרה, באנזים קיבת סוס — שיש המכנים הִיפָּקָה — גם כשיש דימום, באפר גללי סוס ובאבקת שיניו הכתושות, וכן בחלב פרה מבושל. לדיזנטריה הורו להוסיף מעט דבש; ואם יש עוויתות מעיים, להניח על הטבור אפר קרן אייל או מרת שור מעורבת בכמון ובשר דלעת. גבינת פרה טרייה הוחדרה לשתי המחלות; וכן ארבע הֶמִינוֹת חמאה עם סֶקֶסטַנְס שרף אלה, עם חלמית מבושלת או עם שמן ורדים.

ניתנו גם חלב עגל או בקר ומוח־עצם; את המוח בישלו עם מעט קמח, שעווה ושמן כדי שאפשר יהיה ללגום אותו, או עיבדו בלחם. עוד נתנו חלב עז מבושל עד מחציתו, ואם היו עוויתות הוסיפו תירוש ראשון. יש שסברו שמספיק לשתות פעם אחת אנזים קיבת ארנבת ביין פושר; הזהירים יותר מרחו את הבטן בדם עז עם קמח שעורה ושרף.

לכל זרימות הבטן המליצו למרוח גבינה רכה; לחולי מעי ודיזנטריה נתנו גבינה ישנה טחונה לאבקה, קִיאָתוֹס גבינה בשלושה קִיאָתוֹסִים יין פשוט. דם עז

מבושל עם מוח־עצם שימש לדיזנטריה; כבד עז צלוי לחולי מעי, ובייחוד כבד תיש שבושל ביין עפיץ ונשתה, או הונח על הטבור בשמן הדסים. יש שבישלו אותו משלושה סֶקְסְטָארִי מים להמינה בתוספת פיגם.

עוד השתמשו בטחול עז או תיש צלוי ובחלב תיש על לחם שנאפה באפר; העדיפו חלב עז מאזור הכליות, שנבלע לבדו ומיד אחריו מעט מים קרים. אחרים בישלו את החלב במים עם גריסי שעורה, כמון, שמיר וחומץ ולגמו אותו. על בטן חולי מעי מרחו גם גללים מבושלים בדבש.

לשתי המחלות השתמשו גם באנזים קיבת גדי בגודל פול, הנשתה בין הדסים, ובדמו שעוצב כמאכל הקרוי סַנְגוִויקוּלוּס. לחולי דיזנטריה הזריקו גם דבק שור מומס במים חמים. גללי עגל מבושלים ביין נחשבו מפזרים גזים. לתחלואי מעיים הועילו, לפי המסורת, אנזים קיבת אייל מבושל עם עדשים וסלק ונאכל; אפר שער ארנבת מבושל בדבש; וחלב עז מבושל עם חלמית ומעט מלח — ואם נוסף אנזים קיבה, תועלתו רבה יותר. כוח דומה יוחס לחלב עז במרק.

אחריו יש לשתות מיד מים קרים. עוד מוסרים באורח מופלא שאפר ירך גדי מאחה מעיים קרועים; וכך גללי ארנבת מבושלים בדבש וניטלים מדי יום בגודל פול, עד שנאמר שריפאו מקרים נואשים. שיבחו גם את המרק מראש עז שבושל עם שערו.

טֶנֶסְמוֹס, כלומר רצון תכוף וריק להתרוקן, טופל בשתיית חלב אתון או פרה. אפר קרן אייל בשתייה שימש להוצאת מיני תולעי סרט. העצמות הנמצאות בצואת זאב, אם לא נגעו בקרקע, נקשרו לזרוע כקמיע למעי הגס. פּוֹלֶאָה מבושלת בסירופ תירוש נחשבה מועילה מאוד; וכן אבקת גללי חזיר עם כמון

במי מרתח פיגם, ואפר קרן אייל צעירה המעורב בחלזונות אפריקאיים כתושים בקליפותיהם ונשתה ביין.

לייסורי שלפוחית ואבנים שימשו שתן חזיר בר והשלפוחית עצמה במאכל, ונחשבו יעילים יותר אם עושנו תחילה. את השלפוחית אכלו מבושלת, ואישה אמורה הייתה לאכול שלפוחית של נקבת חזיר. בכבדי חזירים נמצאים לעיתים אבנים או התקשויות לבנות דמויות אבן; כותשים אותן ושותים ביין כדי להוציא אבני שתן. שתן חזיר הבר עצמו מכביד עליו, כך שלפי המסורת אינו מסוגל לברוח עד שהפריש אותו, וכאילו הוא כבול ונלכד.

אומרים שהשתן צורב אותם. כליות ארנבת מיושנות ביין שימשו להוצאת אבנים. כבר הזכרנו עצם במפרק ירך חזיר, שמרתחה נחשב מועיל לשתן. כליות חמור מיושנות וכתושות ביין בלתי מהול שימשו לשלפוחית. חזזיות סוס ביין או יין דבש נשתו ארבעים יום להוצאת אבנים; וכן אפר פרסת סוס ביין או במים, גללי עז ביין דבש — ובעיקר עזי בר — ואפר שער עז. לַקַרְבּוּנְקוּלִים באיברי המין השתמשו במוח חזיר בר או חזיר ובדמם.

לנגעים זוחלים באיברי המין השתמשו בכבד חזיר שרוף, בייחוד על עצת ערער, עם נייר וארסניק; באפר גללים; ובמרת בקר עם אלום מצרי ומור, מעובדת לסמיכות דבש, ומעליה סלק מבושל ביין. לכיבים מפרישים השתמשו בחלב עם מוח־עצם עגל מבושלים ביין, ובמרת עז עם דבש ומיץ אטד — גם לנגעים זוחלים. עוד אמרו שגללים עם דבש או חומץ מועילים, וכן חמאה לבדה.

נפיחות האשכים רוסנה בחלב עגל עם נָתֶר או בגלליו המבושלים בחומץ. לאי־שליטה בשתן אכלו שלפוחית חזיר בר צלויה; שתו אפר פרסות חזיר בר או

חזיר, שלפוחית חזירה שרופה, שלפוחית גדי או ריאתו; וכן מוח ארנבת ביין, אשכיה צלויים או אנזים קיבתה עם שומן אווז בגריסי שעורה, וכליות חמור כתושות ביין. המאגיקונים הורו לשתות אפר איבר מין של חזיר ביין מתוק, להשתין במיטת כלב ולומר מילים כדי שהאדם לא ישתין כמוהו במיטתו. לעומת זאת, שלפוחית חזיר שלא נגעה בקרקע, המונחת על הערווה, נחשבה מזרזת שתן.

לתחלואי פי הטבעת נחשבה מצוינת מרת דוב עם שומן; אחדים הוסיפו ליתרג' ולבונה. גם חמאה עם שומן אווז ושמן ורדים שימשה לכך, בכמויות המאפשרות משיחה. מרת שור על פיסות בד טיפלה בסדקים והביאה להצטלקות. לנפיחות במקום השתמשו בחלב עגל, בעיקר מן המפשעה, עם פיגם; לשאר התחלואים בדם עז עם גריסי שעורה, במרת עז לבדה לְקוֹנְדִילוֹמוֹת, ובמרת זאב עם יין.

דם דוב, וכן דם שור מיובש וכתוש, נחשבו מפזרים שחינים ומורסות בכל מקום. אך התרופה המיוחדת ביותר הייתה 'אבן' הפרא: אומרים שבעת הריגתו הוא מפריש תחילה שתן נוזלי, המתמצק על הארץ; קשירת האבן לירך אמורה לפזר כל התקף ולמנוע מוגלה. היא נדירה ואינה נמצאת בכל פרא, אך מוניטינה מופלא. עוד השתמשו בשתן חמור עם קצח, באפר פרסת סוס עם שמן ומים, בדם סוס — ובייחוד סוס הרבעה — בדם בקר ובמרה.

גם בשר חם המונח על המקום, אפר פרסה במים או בדבש, שתן עזים, בשר תיש מבושל במים, גלליו מבושלים בדבש, מרת חזיר ושתן חזירים בצמר יוחסו לאותה השפעה על מורסות. ידוע שרכיבה משפשפת וצורבת את המפשעה;

לכל פגיעה כזאת המליצו למרוח קצף מפי סוס. לנפיחות מפשעה שמקורה בכיב קשרו בתוך הכיב שלוש שערות סוס, שבכל אחת שלושה קשרים.

לשיגדון השתמשו בשומן דוב ובחלב שור במשקל שווה לשעווה; יש שהוסיפו הִיפּוֹקִיסְטִיס ועפץ. אחרים העדיפו חלב תיש עם גללי עז, כרכום וחרדל; או גבעולי קיסוס כתושים עם פרדיקיון, או פרח מלפפון בר.

שיבחו גם גללי בקר עם משקע חומץ, גללי עגל שטרם טעם עשב, או דם שור לבדו; שועל חי שבושל עד שנותרו רק עצמותיו; זאב חי שבושל בשמן לסמיכות צראט; חלב תיש עם חלק שווה הַלֶּכְסִינָה ושליש חרדל; ואפר גללי עז עם שומן ציר. אף אמרו שמועיל במיוחד לצרוב חולי אִישִׁיאַס מתחת לבהונות הרגליים בגללים לוהטים. לתחלואי מפרקים שיבחו מרת דוב ורגלי ארנבת קשורות; לשיגדון נשאו תמיד רגל שנכרתה מארנבת חיה.

שומן דוב נחשב מאחה כוויות קור וכל סדקי הרגליים, וביעילות רבה יותר עם אלום; וכן חלב עז, אבקת שיני סוס, מרת חזיר בר או חזיר עם שומן, וריאה המונחת על פגיעות שפשוף וחבלה. לכוויות קור השתמשו באפר שער ארנבת; לחבלות — בריאתה החתוכה או באפר הריאה.

כוויות שמש טופלו במיוחד בחלב חמור, וכן בחלב בקר עם שמן ורדים. יבלות לחץ, סדקים ופגמי עור קשה טופלו בגללי חזיר בר או חזיר טריים, שהוסרו ביום השלישי; באפר עצמות קרסול; ובריאת חזיר בר, חזיר או אייל. לשפשופי נעליים מרחו שתן חמור עם הבוץ שלו; ליבלות לחץ חלב בקר עם אבקת לבונה; לכוויות קור עור שרוף, ורצוי מנעל ישנה; ולפגיעות נעליים אפר עור עז עם שמן.

לכאבי דליות השתמשו באפר גללי עגל מבושל עם פקעות שושן ומעט דבש; הוא נחשב מועיל גם לדלקות ולמקומות המאיימים להתמגל, לשיגדון ולמחלות מפרקים, בייחוד מעגלים זכרים. למפרקים משופשפים הניחו מרת חזיר בר או חזיר בבד מחומם; גללי עגל שלא טעם עשב; או גללי עז עם דבש שבושלו בחומץ. ציפורניים מחוספסות טופלו בחלב עגל או עז עם סַנְדָרָקָה; יבלות באפר גללי עגל בחומץ, בשתן חמור ובוץ.

למחלת הנפילה נתנו אשכי דוב באכילה, או אשכי חזיר בר בחלב סוסה או במים; שתן חזיר בר בחומץ דבש, וביעילות רבה יותר לאחר שהתייבש בשלפוחיתו. גם אשכי חזיר מיושנים וכתושים ניתנו בחלב חזירה, לאחר הימנעות מיין ובמשך חמישה ימים רצופים. עוד נתנו ריאות ארנבת משומרות במלח, עם שליש לבונה ביין לבן במשך שלושים יום, וכן אנזים קיבתה;

מוח חמור במי־דבש, לאחר שעושן בעלים, חצי אוּנְקִיָה במשך שבעה ימים; שתי כפות אפר פרסותיו מדי יום במשך חודש; וכן אשכים משומרים במלח בתוך חלב אתונות בעיקר או במים. הרחת קרום הלידה של אתון, ובייחוד לאחר שהמליטה זכר, בעת תחילת התקף נחשבה עוצרת אותו. יש שהורו לאכול תחת כיפת השמים, בראשית הירח או ביומו השני, לב חמור זכר ושחור עם לחם; אחרים בשרו, ואחרים לשתות ארבעים יום את דמו המדולל בחומץ.

אחדים ערבבו שתן במים מבתי מלאכה לברזל, ובאותו משקה טיפלו גם באחוזי טירוף. לחולי מחלת הנפילה נתנו חלב סוסה וחזזית סוס בחומץ דבש; והמאגיקונים הורו לתת בשר עז שנצלה במדורת מת, או חלב עז עם כמות שווה מרת שור, מבושלים ונשמרים בכיס המרה בלי שייגע בקרקע, ואז נשתים

במים כשהכלי מורם. ריח קרן עז או אייל שרופה אמור היה לחשוף את המחלה. לנפגעי 'כוכב' מרחו שתן סייח חמור עם נרד.

לצהבת נתנו אפר קרן אייל, דם חמור ביין, או גללו הראשון של סייח חמור בגודל פול ביין; נאמר שהוא מרפא בתוך שלושה ימים. כוח דומה יוחס לגלל הראשון של סייח סוס. לשברים נחשב אפר לסת חזיר בר או חזיר תרופה מיידית; גם שומן חזיר מבושל הקשור סביב השבר אמור היה לאחות במהירות. לצלעות שבורות שיבחו במיוחד גללי עז ביין ישן: הם פותחים, מוציאים ומרפאים.

בשר אייל נחשב מונע קדחות, כפי שאמרנו. לקדחות החוזרות במחזור ימים קבוע הורו המאגיקונים לקשור לגוף עין ימנית של זאב משומרת במלח — אם נאמין להם. קדחת יומית שכונתה אמפמרינון אמורה להיעלם בשתיית שלוש טיפות דם מוריד אוזן חמור בשתי הֵמִינוֹת מים. לקדחת רביעונית הורו לקשור גללי חתול עם אצבע ינשוף ולא להסירם במשך שבעה מחזורי קדחת כדי למנוע חזרה.

מי, אבקש, יכול היה להמציא זאת? מה פשר התערובת, ומדוע נבחרה דווקא אצבע ינשוף? המתונים יותר אמרו לשתות ביין, לפני התקפי קדחת רביעונית, כבד חתול שהומת בירח מתמעט ונשמר במלח. אותם מאגיקונים מרחו את אצבעות הידיים והרגליים באפר גללי בקר שנזרה בשתן ילדים; קשרו לב ארנבת לגוף ונתנו אנזים קיבתה לפני ההתקף. עוד נתנו גבינת עז טרייה עם דבש לאחר שמי הגבינה נסחטו היטב.

למלנכוליה שימשו גללי עגל מבושלים ביין. חולי לתרגיה עוררו במשיחת חזזית חמור בחומץ על הנחיריים, בריח קרן או שער עז שרופים ובכבד חזיר בר; לכן

נתנו אותם גם לישנוניים כָּרוֹנְיִים. לחולי שחפת נתנו כבד זאב ביין דליל, שומן חזירה שניזונה מעשבים ובשר חמור במרק — בָּאַכַאיָה זה היה טיפול עיקרי. עוד שאפו דרך קנה עשן גללי בקר מיובשים מבקר שניזון מירק, או בלעו גלולות משתי כפות קצה קרן בקר שרופה עם דבש.

רבים מסרו ששחפת ושיעול נרפאים בחלב עז בדייסת אליקה, או בחלב טרי שהומס ביין דבש — אוּנְקְיָה לְקִיאָתוֹס — ועורבב בענף פיגם. מחבר מהימן טען שחולה שחפת נואש החלים מִקִּיאָתוֹס חלב יעל וכמות שווה חלב. אחרים כתבו שאפר גללי חזיר ביין צימוקים הועיל, וכן ריאת אייל, ובייחוד צעיר, שיובשה בעשן, נכתשה ונלקחה ביין.

לחולי מיימת נתנו בהדרגה שתן משלפוחית חזיר בר, וביעילות רבה יותר לאחר שהתייבש עמה; שלוש כפות אפר גללי שור או בקר, הקרוי בּוֹלְבִּיטוֹן, בהמינה יין דבש; גללי פרה לנשים וגללי זכר לגברים — סוד מָאגִי כביכול; גללי עגל זכר במשיחה; אפר גללי עגל עם כמות שווה זרע גזר־בר ביין; ודם עז עם מוח־עצם. דם תיש נחשב יעיל יותר, בייחוד אם ניזון מאלת המסטיק.

ל'אש הקדושה' מרחו שומן דוב, במיוחד מאזור הכליות; גללי עגל או בקר טריים; גבינת עז יבשה עם כרשה; ושבבי עור אייל ששויפו באבן ספוג ונכתשו בחומץ. לאדמומיות מגרדת השתמשו בקצף סוס או אפר פרסה; להתפרצויות ליחה באפר גללי חמור עם חמאה; לגבשושיות שחורות בגבינת עז יבשה עם דבש וחומץ במרחץ, בלי שמן; ולשלפוחיות באפר גללי חזיר במים או אפר קרן אייל.

לפריקות השתמשו בגללי חזיר בר או חזיר טריים, בגללי עגל, בקצף חזיר זכר טרי עם חומץ, בגללי עז עם דבש ובבשר בקר מונח. לנפיחויות חיממו גללי

חזיר תחת מכסה וכתשו בשמן. שומן זאב נחשב מרכך כל התקשות. למקומות שיש לפתוח השתמשו בגללי בקר שחוממו באפר או בגללי עז מבושלים ביין או בחומץ. לשחינים השתמשו בחלב בקר עם מלח, או אם כאבו — מומס בשמן בלי מלח; וכך בחלב עז.

לכוויות השתמשו בשומן דוב עם שורשי שושן; בגללי חזיר בר או חזיר מיושנים; באפר שערותיהם שנאסף ממברשות טייחים ונכתש בשומן; באפר עצם קרסול בקר עם שעווה ומוח־עצם איל; במרת שור; ובגללי ארנבת ועז. דבק נחשב מרפא בלי צלקת; המשובח ביותר יוצר מאוזני שוורים ומאיברי מינם,

ושום דבר לא נחשב יעיל ממנו לכוויות. אך אין חומר המזויף יותר: מבשלים בו כל עור ישן ואף נעליים. הדבק מֵרוֹדוֹס נחשב האמין ביותר, ובו משתמשים ציירים ורופאים. ככל שהוא לבן יותר הוא משובח; שחור ועצי נפסל.

לכאבי גידים, ואף לגיד הנרקב, נחשבו מועילים במיוחד גללי עז מבושלים בחומץ עם דבש. עוויתות ופגיעות ממכה טופלו בגללי חזיר בר שנאספו באביב ויובשו; כך גם נהגי מרכבות שנגררו, נפצעו בגלגל או סבלו חבלת דם מכל סוג, או במשיחה כשהגללים טריים.

יש הסבורים שמועיל יותר לבשל את גללי חזיר הבר בחומץ. הם אף מבטיחים שאבקתם בחומץ בשתייה מועילה לקרעים, עוויתות ונפילות. הנרתעים יותר שתו את האפר במים. מסופר שהקיסר נֵירוֹן נהג להתחזק במשקה זה כשביקש להוכיח את כוחו גם כנהג מרכבת שלושה סוסים. לגללי חזיר בית ייחסו כוח קרוב.

לעצירת דם השתמשו באנזים קיבת איל בחומץ ובאנזים קיבת ארנבת; גם באפר שערה ובאפר גללי חמור במשיחה — של זכרים נחשב יעיל יותר, מעורב בחומץ ומונח בצמר על כל דימום. כך השתמשו גם באפר גללי סוס, באפר ראש, ירך או גללי עגל בחומץ, ובאפר קרן או גללי עז בחומץ.

נוזל מכבד תיש חתוך נחשב יעיל יותר; וכן אפר כבד עז או תיש הנשתה ביין או נמשח בנחיריים עם חומץ. אפר נאד יין מעור תיש עם כמות שווה שרף שימש לעצירת דם ולהדבקת הפצע. כוח דומה יוחס לאנזים קיבת גדי בחומץ ולאפר ירכיו השרופות.

כיבי שוק ורגל טופלו בשומן דוב עם אוכרה אדומה. לכיבים זוחלים השתמשו במרת חזיר בר עם שרף ועופרת לבנה, באפר לסתות חזיר ובגלליו היבשים, או בגללי עז שעובדו בחומץ וחוממו. כיבים אחרים ניקו ומילאו בחמאה, אפר קרן או מוח־עצם אייל, ומרת שור עם שמן חינה או אִירִיס. על פצעי ברזל מרחו גללי חזיר טריים או אבקה מישנים. לפגדנות וַלַפִיסְטוּלוֹת החדירו מרת שור עם מיץ כרשה או חלב אישה, או דם יבש עם קוטילדון.

קַרְצִינוֹמוֹת טופלו באנזים קיבת ארנבת עם משקל שווה צלף וזילוף יין; נמק במרת דוב שנמרחה בנוצה; וכיבים זוחלים באפר פרסות חמור. דם סוס מאכל בשר בכוחו ההורס, וכך אפר גללי סוס ישנים. לכיבים פגדניים השתמשו באפר עור בקר עם דבש. בשר עגל וגללי בקר עם דבש נחשבו מונעים נפיחות בפצעים טריים.

אפר גללי עגל עם חלב אישה שימש לכיבים מזוהמים וּלְקַקוֹאֵתֵס. דבק שור מומס הודבק לפצעי ברזל טריים והוסר ביום השלישי. גבינת עז יבשה עם חומץ ודבש ניקתה כיבים; חלב עם שעווה עצר כיבים זוחלים, ובתוספת זפת

וגופרית נחשב מרפאם. אפר ירך גדי עם חלב אישה שימש לְקַקוֹאַתֵס, ומוח חזירה צלוי במשיחה לַקַרְבּוּנְקוּלִים.

לגרב אדם ייחסו כוח מיוחד למוח־עצם חמור ולשתנו עם הבוץ שלו; וכן לחמאה, שבבהמות שימשה עם שרף חם; לדבק שור מומס בחומץ עם סיד; ולמרת עז עם אפר אלום. גללי בקר טיפלו בפריחה הקרויה בּוֹאָה, שלפי פְּלִינְיוּס קיבלה מהם את שמה. גרב כלבים טופל בדם בקר טרי שנמרח שוב לאחר שהתייבש ונשטף למחרת בתמיסת אפר בסיסית.

קוצים וגופים דומים הוצאו באמצעות גללי חתול, גללי עז ביין, או כל אנזים קיבה — ובייחוד של ארנבת — עם אבקת לבונה ושמן, עם כמות שווה דבקון או עם פרופוליס. שומן חמור השיב צבע לצלקות שחורות; מרת עגל מחוממת דיקקה אותן. הרופאים הוסיפו מור, דבש וכרכום ושמרו בקופסת נחושת; אחדים הוסיפו גם פרח נחושת.

לטיהור נשים השתמשו במרת שור שהוחדרה בצמר שמנוני; אוֹלִימְפִיאַס מְתֵבָּאִי הוסיפה שומן צמר וְנָתָר. עוד נתנו אפר קרן איל בשתייה; לתחלואי רחם גם במשיחה, וכן מרת שור עם שני אוֹבּוֹלִים אופיום בהחדרה. עשן שער איל נחשב מועיל לרחם. מוסרים שאיילה החשה בהריונה בולעת אבן; אם נמצאה בגלליה או ברחמה, שמרו אותה וקשרו כיוחסה לה הגנה בלידה.

גם עצמות קטנות הנמצאות בלב וברחם איילה נחשבו מועילות מאוד להרות וליולדות. על אבן ספוג הנמצאת בדומה ברחם פרות דיברנו בתיאור הבקר. שומן זאב במשיחה נחשב מרכך את הרחם, וכבדו מקל כאביו. אכילת בשר זאב נחשבה מועילה ליולדת; ואם מי שאכל ממנו עומד לצד תחילת הלידה, הוא אמור להגן אף מפגיעות כשפים, אך בואו לאחר מכן נחשב מסוכן.

לארנבת שימושים רבים ברפואת נשים: ריאה יבשה בשתייה נחשבה מועילה לרחם; כבד עם אדמה סָאמִית במים לעצירת זרימה; ואנזים קיבה להוצאת שליה, תוך הימנעות ממרחץ ביום הקודם. מרחו אותו גם עם כרכום ומיץ כרשה; בצמר שהוחדר הוא נועד להוציא עובר מת. אכילת רחם ארנבת, אשכיה או אנזים קיבתה נחשבה גורמת להתעברות בזכר. עובר ארנבת שהוצא מן הרחם אמור היה להשיב פוריות לנשים שחדלו ללדת.

המאגיקונים נתנו את נוזלי עובר הארנבת גם לגבר; לבתולה נתנו תשעה גרגרי גללים כדי ששדיה יישארו זקופים. לאותה מטרה מרחו אנזים קיבה עם דבש; ודם במקום שבו לא רצו ששיער שנתלש יצמח שוב. לנפיחות רחם מרחו גללי חזיר בר או חזיר עם שמן. אבקת גללים יבשים שנזרתה במשקה נחשבה עוצרת את המצב ביעילות רבה יותר, גם בעוויתות של הרות או יולדות.

שתיית חלב חזירה עם יין דבש נחשבה מסייעת ללידה; לבדו הוא מילא שדיים שחלבם פסק לאחר לידה. כשנמרח עם דם חזירה, נאמר שהוא מצמצם את השדיים. כאביהם הוקלו בשתיית חלב אתון; בתוספת דבש הוא נחשב מסייע גם לטיהור נשים. שומן אתון מיושן שהוחדר בצמר שימש לכיבי רחם ולריכוך התקשותו; טרי או ישן במים שימש גם כחומר מסיר שיער.

טחול חמור מיושן במים, במשיחה, נחשב מרבה חלב; עשנו שימש לתיקון הרחם. עשן פרסת חמור זירז לידה עד כדי גרימת הפלה, ולכן נאמר שאין להשתמש בו אחרת, שכן הוא ממית עובר חי. גללי חמור טריים נחשבו עוצרים באורח מופלא שטף דם, וכן אפרם שהונח על הרחם.

מריחת קצף סוס במשך ארבעים יום, לפני צמיחת השיער הראשונה, נחשבה מדכאת אותו; כך גם מרתח קרן אייל, ועדיף מקרן טרייה. שטיפת הרחם בחלב

סוסה נחשבה מועילה. אם הורגש שעובר מת, חזזית סוסה ביין מתוק, עשן פרסה או גללים יבשים נועדו להוציאו. חמאה מוזלפת עצרה צניחת רחם. מרת בקר עם שמן ורדים פתחה רחם שהתקשה, ובחוץ הניחו צמר עם שרף אלה.

אומרים שעשן גללי שור זכר מחזיר רחם שצנח ומסייע ללידה, ואילו שתיית חלב פרה מסייעת להתעברות. ידוע שעקרות עלולה לנבוע מפגיעת לידה. אוֹלִימְפִיאַס מִתֵּבָּאִי טענה שמטפלים בה במרת שור, שומן נחשים, חלודת נחושת ודבש המונחים לפני יחסי מין. מרת עגל שנזרתה ברחם בעת הטיהור ובסמוך ליחסים נחשבה מרככת התקשות ישנה ומפחיתה זרימה כשמורחים את הטבור, ומועילה לרחם בכלל.

המינון שנקבע היה עשרה דִּינָרִים מרה ושליש מזה אופיום, עם שמן שקדים במידה מספקת; את התערובת החדירו בצמר. מרת עגל זכר עם מחצית כמות דבש נשמרה לתחלואי רחם. הבטיחו שאכילת בשר עגל צלוי עם אַרִיסְטוֹלוֹכְיָה סביב ההתעברות תביא בן זכר. מוח־עצם עגל שבושל ביין ובמים עם חלב הונח על כיבי רחם; וכן שומן שועל וגללי חתולים עם שרף ושמן ורדים.

עשן קרן עז נחשב מועיל במיוחד לרחם. דם עזי בר עם דקל־ים הסיר שיער; מרת עזים אחרות שנזרתה ריככה יבלות ברחם, ולאחר הטיהור נחשבה מסייעת להתעברות. היא שימשה גם להסרת שיער ונשארה מרוחה שלושה ימים לאחר תלישתו. מיילדות הבטיחו שאפילו שטף דם עצום נעצר בשתיית שתן עז או במריחת גלליה. קרום ההמלטה של עז, מיושן ונשתה ביין, נועד להוציא שליה.

עשן שער גדי נחשב מועיל לרחם; בשטף דם שתו אנזים קיבתו או החדירו אותו עם זרע שיכרון. אוֹסְתָנֵס אומר שמריחת מותני אישה בדם קרציות משור

בר שחור מעוררת סלידה ממין. לטענתו, לשיקוי אהבה מערבים שתן תיש בנרד כדי להסוות את הסלידה מריחו.

לתינוקות אין, לפי פְּלִינְיוּס, דבר מועיל מחמאה לבדה או עם דבש, ובייחוד בעת בקיעת שיניים, לחניכיים ולכיבי פה. שן זאב קשורה לגוף נחשבה מונעת פחדים ומחלות בקיעת שיניים, וכך גם עור זאב. עוד נאמר שקשירת ניבי זאב גדולים לסוסים מעניקה להם ריצה בלי עייפות.

משיחת הטבור באנזים קיבת ארנבת נחשבה עוצרת שלשול תינוקות. כבד חמור עם מעט פָּנָאקֵס, המוזלף לפה, אמור היה להגן תינוקות ממחלת הנפילה וממחלות אחרות; הורו לעשות זאת ארבעים יום. עור חמור שנפרש עליהם נחשב מסלק פחד. שיני החלב הראשונות הנושרות מסוס, כשהן קשורות לתינוק, נחשבו מקלות בקיעת שיניים, ובייחוד אם לא נגעו בקרקע.

טחול בקר בדבש ניתן ונמשח לכאבי טחול. טחול עגל עם דבש הרגיע כיבים מפרישים; כשהוא בושל ביין, נכתש ונמשח, שימש לכיבי פה קטנים. המאגיקונים העבירו מוח עז דרך טבעת זהב והזליפו לתינוק לפני החלב כנגד מחלת הנפילה ושאר מחלות ילדים. גללי עז קשורים בבד נחשבו מרגיעים תינוקות חסרי מנוחה, ובייחוד ילדות. משיחת החניכיים בחלב עז או מוח ארנבת נחשבה מקלה בקיעת שיניים.

קָאטוֹ סבר שאכילת ארנבת מביאה שינה; ההמון אף ייחס לה חן גופני לתשעה ימים — הלצה קלת־ערך, אך אולי יש סיבה לאמונה רווחת כל כך. המאגיקונים אמרו שמרת עז שהוקרבה, הנמשחת על העיניים או מונחת מתחת לכרית, מביאה שינה. אפר קרן עז בשמן הדסים במשיחה נחשב עוצר זיעה.

לעוררות יחסי מין מרחו מרת חזיר בר, שתו מוח־עצם חזיר, או מרחו חלב חמור עם שומן אווז זכר. עוד השתמשו בהפרשה של סוס לאחר זיווג, שאף וָרְגִילְיוּס תיאר; באשכי סוס מיובשים וטחונים למשקה; באשך הימני של חמור ביין או קשור לצמיד; ובהפרשה שנאספה מסוס לאחר זיווג בבד אדום ונחתמה בכסף, כדברי אוֹסְתָנֵס.

סַלְפֶּה מורה לטבול את איבר המין שבע פעמים בשמן רותח ולמשוח בו את האיברים המתאימים; דְלִיוֹן מורה לשתות את אפרו, או שתן שור לאחר זיווג, ולמרוח את הערווה בבוץ שלו. לעומת זאת, מריחת גללי שור נחשבה מדכאת את תשוקת הגבר. ריאת חזיר בר או חזיר צלויה, הנאכלת בצום, נחשבה מונעת שכרות באותו יום; וכן ריאת גדי.

עוד מוסרים פלאים על אותם בעלי־חיים: חלק מפרסת סוס שניתק בעקבות דריכה, אם אדם אוסף ומניח אותו, נחשב תרופה לשיהוק כאשר הוא זוכר היכן הניחו; כבד זאב דומה לפרסת סוס; סוסים הנושאים רוכב ונכנסים בעקבות זאב נבקעים; בעצמות קרסול חזיר טמון כביכול כוח לעורר מחלוקת; ובשרפה, אם מוציאים מעט גללים מן הרפת, קל יותר להוציא כבשים ובקר והם אינם חוזרים לאש.

בשר תיש אינו מקבל את ריחו החריף אם החיה אכלה לחם שעורה ביום השחיטה או שתתה לֶסֶר מדולל; ואם הבשר מוקשה במלח בירח מתמעט, אין בו רימות. שום פרט לא הושמט: אף מצאנו שארנבת חירשת משמינה מהר יותר. אשר לתרופות לבעלי־חיים:

אם בהמת משא מדממת, הזריקו לה גללי חזיר ביין. למחלות בקר נתנו חלב, גופרית חיה, שום בר וביצה חיה כתושים ביין, או שומן שועל. מרק בשר סוס

נחשב מרפא מחלות חזירים; לכל מחלות הולכי־הארבע בישלו עז שלמה בעורה וקרפדה. תרנגולים שאכלו כבד שועל מיובש, או שעל צוואר הזכר שלהם הולבש עורון ממנו לפני שעלה על הנקבות, נחשבו מוגנים משועלים; וכך גם באמצעות מרת סמור.

בְּקַקְפְּרִיסִין בקר מטפל כביכול בעוויתות מעיים באמצעות צואת אדם. רגלי בקר אינן נשחקות אם מורחים תחילה זפת נוזלית בבסיס הקרניים. זאבים לא ייכנסו לשדה אם שוברים את רגלי זאב שנלכד, דוקרים אותו בסכין, מפזרים בהדרגה את דמו סביב גבולות השדה וקוברים אותו במקום שממנו החלו לגררו; או אם את להב המחרשה

שבו נחרש התלם הראשון באותה שנה מוציאים מן המחרשה ושורפים באח הַלְאֹרִים שבה מתכנסת המשפחה; כל עוד עושים זאת, שום זאב לא אמור להזיק לבעל־חיים בשדה. מכאן נשוב אל בעלי־החיים ממיניהם שאינם מבויתים או שהם חיות בר.

תולדות הטבע, ספר עשרים ותשעה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר עשרים ותשעה

טבעי התרופות וריבוי הדברים הדוחקים, בהווה ובעבר, מאלצים אותנו לומר עוד על אומנות הריפוי עצמה. אנו יודעים אמנם שאיש לפנינו לא חיבר דברים אלה בלשון הַלָּטִינִית, ושכל התחלה של עניין חדש מפוקפקת וחלקלקה — ובייחוד עניין כה עקר מהכרת תודה וכה קשה להצגה.

אך שאלה עולה מן הסתם במחשבת כל מי שמכיר דברים אלה: כיצד יצאו משימוש ברפואה דברים שכבר היו מוכנים ושייכים לעניין? מיד מתעוררת הפליאה והתרעומת שאין אומנות הפכפכה יותר, ושגם כיום אין אומנות המשתנה לעיתים קרובות ממנה — אף שאין רווחית ממנה. תחילה ייחסה את מגליה לאלים והקדישה אותם לשמים,

ואף כיום מבקשים במקומות רבים רפואה מן האורקלים. אחר כך הגדילה הרפואה את תהילתה אפילו באמצעות אשמה: היא סיפרה שֶׁאַסְקְלֶפְיוּס הוכה בברק מפני שהשיב את טִינְדָרֵאוֹס לחיים — ועם זאת לא חדלה לספר שאחרים קמו לתחייה במעשיו. היא הייתה מפורסמת בימי טרויה, שמהם המסורת ודאית יותר, אך אז עסקה רק בתרופות לפצעים.

השלב הבא בתולדותיה — מופלא לומר — הסתתר בחשכה עמוקה עד מלחמת הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס. אז החזיר אותו לאור הִיפּוֹקְרַטֵס, יליד האי קָאוֹס, שהיה מן המפורסמים והחזקים והוקדש לְאַסְקְלֵפְּיוּס. המנהג היה שמי שנרפאו ממחלות יכתבו במקדש האל מה סייע להם, כדי שהדמיון בין המקרים יועיל לאחרים. מספרים שֶׁהִיפּוֹקְרַטֵס העתיק רשימות אלה; ולדעת וָארוֹ אצלנו, לאחר שהמקדש נשרף, יסד באמצעותן את הרפואה המכונה קְלִינִיקָה. אחר כך לא היה גבול לרווח: פְּרוֹדִיקוֹס, יליד סֶלִימְבְּרִיָה ואחד מתלמידיו, יסד את המכונה יָאטְרָלִיפְּטִיקָה ומצא מקור הכנסה גם למושחי הרופאים ולעוזריהם.

כְּרִיסִיפּוּס שינה את עקרונותיהם בפטפוט עצום; ותלמידו אֶרָסִיסְטְרָטוֹס, בן בתו של אֶרִיסְטוֹ, שינה דברים רבים מִכְּרִיסִיפּוּס. לאחר שריפא את המלך אַנְטִיוֹכוֹס נתן לו המלך תַּלְמַי, בנו של אַנְטִיוֹכוֹס, מאה כיכרות — כדי שנתחיל להראות גם את פַּרְסֵי האומנות. סיעה אחרת, שקראה לעצמה על שם הניסיון, הָאֶמְפִּירִיקָה, החלה בסיציליה; אַקְרוֹן מֵאַקְרַגַס נודע בה מכוח סמכותו של אֶמְפֶּדוֹקְלֵס חוקר הטבע.

האסכולות הללו נחלקו; וְהֵרוֹפִילוֹס גינה את כולן, לאחר שחילק את פעימות הדופק לפי דרגות הגיל לרגליים מוזיקליות. אחר כך ננטשה גם אסכולה זו, מפני שהיה הכרח לדעת בה ספרות. השתנתה גם השיטה שֶׁאַסְקְלֵפְּיָאדֵס המציא לאחר מכן, כפי שסיפרנו. תלמידו תֶּמִיסוֹן ייחס עצמו אליו בראשית דרכו, אך בהמשך חייו שינה גם את עקרונותיו. וגם אותם שינה אַנְטוֹנְיוּס מוסה מכוח סמכותו של אַוגוּסְטוּס האלוהי, שאותו חילץ מסכנה חמורה ברפואה הפוכה.

אני מדלג על רופאים רבים, ואף על המפורסמים שבהם — קַסְיוּס, קַרְפֶּטָנוּס, אָרוּנְטְיוּס וְרוּבְּרְיוּס. שכרם השנתי אצל הַפְּרִינְקְפְּסִים היה מאתיים וחמישים אלף סֶסְטֶרְקִים. קְווִינְטוּס סְטֶרְטִינְיוּס הזכיר לַפְּרִינְקְפְּסִים כחסד שהוא מסתפק בחמש מאות אלף סֶסְטֶרְקִים לשנה, שכן הראה, לאחר שמנה את הבתים, שהכנסתו מן העיר הייתה שש מאות אלף.

קְלַאוּדְיוּס קיסר הרעיף שכר שווה על אחיו. אף שהונם נשחק בעבודות שבהן ייפו את נאפולי, הם הותירו ליורשם שלוש מאות אלף סֶסְטֶרְקִים — הסכום שֶׁאָרוּנְטְיוּס לבדו הותיר באותו דור. אחר כך עלה וְטִיוּס וָלֶנְס, שהתפרסם בניאופו עם מֶסָלִינָה אשת קְלַאוּדְיוּס קיסר; הוא השיג גם חסידים לרהיטותו ולכוחו וייסד אסכולה חדשה.

באותו דור, בימי שלטון נָרוֹן, עברה האופנה לְתֶסָלוֹס. הוא מחק את כל העקרונות ונאם בזעם כלשהו נגד רופאי כל הדורות. די בטענה אחת כדי להעריך את תבונתו וכישרונו: על מצבתו בדרך הָאַפְּיָה חקק לעצמו את התואר יָאטְרוֹנִיקֵס. לא שחקן ולא רכב מרכבת־שלושה יצא בציבור בליווי גדול ממנו. אז קְרִינַס מִמַּסִילְיָה הכפיל את אומנותו כדי להיראות זהיר ודתי יותר: הוא נתן מזון לפי תנועות הכוכבים מתוך אֶפֶמֶרִיס מתמטית ושמר את השעות, וכך עלה עליו בסמכות. לאחרונה הותיר סכום עצום שהנוסח אינו משמר בשלמותו, לאחר שבנה את חומות עיר מולדתו וביצורים אחרים בסכום כמעט שווה.

הללו שלטו בגורלות, כאשר לפתע פלש למדינה כַּרְמִיס מאותה מַסִילְיָה. הוא גינה לא רק את הרופאים שקדמו לו אלא גם את המרחצאות, ושכנע אנשים להתרחץ במים קרים אפילו בכפור החורף. הוא הטביל חולים באגמים. ראינו

זקנים בדרגת קוֹנְסוּל קופאים לשם ראווה; ואף קיים על כך אישור מאת אַנָאיוּס סֶנֶקָה.

אין ספק שכל אלה, המבקשים תהילה באמצעות חידוש כלשהו, עושים מיד עסקים בחיינו. מכאן תחרויות הדעות האומללות סביב החולים: איש אינו פוסק כמו האחר, כדי שלא ייראה נספח אליו. מכאן הכתובת על המצבה חסרת המזל: 'המון הרופאים המית אותי'. האומנות משתנה מדי יום, משופצת שוב ושוב, ואנו נדחפים ברוח כישרונות יוון. ברור שמי מהם שכוחו בדיבור גדול נעשה מיד שליט חיינו ומותנו — כאילו אלפי עמים אינם חיים בלי רופאים, ואף על פי כן לא בלי רפואה; כך העם הרומי במשך יותר משש מאות שנה. הוא לא היה איטי בקבלת אומנויות ואף היה להוט לרפואה, אך לאחר שניסה אותה גינה אותה.

ראוי אפוא למנות את המעשים הבולטים של הקדמונים במנהגים אלה. קֶסְיוּס הֶמִינָה, מן המחברים העתיקים ביותר, מוסר שהרופא הראשון שבא לרומא היה אַרְכָגָתוֹס בן לִיסַנְיאַס מן הַפֶּלוֹפּוֹנֵסוֹס, בימי הקונסולים לוּקְיוּס אֲמִילְיוּס וּמַרְקוּס לְיוִויוּס, בשנת 535 לייסוד העיר. ניתנה לו אזרחות קווִירִיטִית, והמדינה קנתה בעבורו מרפאה בצומת אַקִילְיוּס.

הוא היה רופא פצעים מצוין ובואו התקבל תחילה בחיבה מופלאה. אך בגלל אכזריות החיתוך והצריבה השתנה כינויו ל'תליין', והאומנות וכל הרופאים נעשו מאוסים. הדבר מובן בבהירות רבה מדברי מַרְקוּס קָאטוֹ, שסמכותו גדולה כל כך בעצמה, עד שהטריומף והקנסורה מוסיפים לה מעט מאוד. משום כך נביא את דבריו עצמם:

'על היוונים האלה אומר לך במקומו, בני מַרְקוּס, מה חקרתי באתונה: טוב לעיין בספרותם, אך לא ללמוד אותה עד תום. אוכיח שהם גזע גרוע וחסר משמעת, וראה דברים אלה כנבואה: כאשר הגזע הזה ייתן לנו את ספרותו, הוא ישחית הכול, ועוד יותר אם ישלח לכאן את רופאיו. הם נשבעו ביניהם להרוג את כל הברברים ברפואה; אך הם עושים זאת תמורת שכר, כדי שיאמינו להם ויוכלו להשמיד בקלות. גם אותנו הם מכנים שוב ושוב ברברים, ומבזים אותנו יותר מאחרים בכינוי ὀπικῶν' (אוֹפִּיקוֹן). אסרתי עליך לפנות לרופאים.'

ואולם קָאטוֹ זה מת בשנת 605 לייסוד עירנו, בשנתו השמונים וחמש, כדי שאיש לא יחשוב שחסר לו זמן ציבורי או שנות חיים פרטיות לניסיון. ומה אפוא? האם נאמין שגינה דבר מועיל ביותר? ודאי שלא, הֶרְקוּלֵס עדי. הוא מוסיף באיזו רפואה הביא את עצמו ואת אשתו עד זקנה מופלגת — בדיוק הדברים שבהם אנו עוסקים עתה. הוא אף מצהיר שיש לו ספר הוראות שבו הוא מטפל בבנו, בעבדיו ובבני ביתו, ואנו מסדרים אותו לפי סוגי שימושו.

הקדמונים לא גינו את הדבר עצמו אלא את האומנות כמקצוע; ובעיקר סירבו שהרווח יציב מחיר לחיים. משום כך מספרים שבנו את מקדש אַסְקְלֵפְיוּס מחוץ לעיר גם כאשר קיבלו את האל, ואחר כך באי; וכאשר גירשו יוונים מאיטליה, החריגו את הרופאים זמן רב אף לאחר קָאטוֹ.

אוסיף על ראיית הנולד שלהם. הרומיות הרצינית עדיין אינה עוסקת באומנות היוונית הזאת לבדה; אף שהרווח כה גדול, רק מעטים מן הַקְווִירִים נגעו בה, וגם הם ערקו מיד אל היוונים. יתרה מזו, מי שאינו עוסק בה ביוונית חסר סמכות אפילו בעיני הדיוטות שאינם יודעים את השפה; והם מאמינים פחות לדברים הנוגעים לבריאותם אם הם מבינים אותם. לכן, הֶרְקוּלֵס עדי, באומנות

זו לבדה קורה שמאמינים מיד לכל המצהיר שהוא רופא — אף שאין שקר שמסוכן יותר לשקר בו.

ואף על פי כן איננו משגיחים בכך, עד כדי כך מפתה מתיקות התקווה שכל אדם תולה לעצמו. נוסף לכך אין חוק המעניש בורות קטלנית ואין תקדים לנקמה. הם לומדים באמצעות הסכנות שלנו ועורכים ניסויים באמצעות מקרי מוות; ורק לרופא ניתנת חסינות מוחלטת כשהרג אדם. יתרה מזו, האשמה עוברת אל החולה: מאשימים חוסר מתינות, והמתים עצמם עומדים לדין. לעומת זאת, דקוריה נבחנת לפי המנהג בידי צנזורי הַפְּרִינְקְפְּס, חקירה משפטית מתנהלת בין כתלים, ומביאים מְגָאדֵס ומעמודי הֶרקוּלֵס אדם שידון במטבע; אך פתק הצבעה על גלות אינו ניתן אלא לארבעים וחמישה גברים נבחרים.

ואילו כשמדובר בשופט עצמו, איזה מין אנשים נכנסים למועצת הרופאים כדי להמיתו מיד! ובצדק, כל עוד איש מאיתנו אינו רוצה לדעת מה דרוש לבריאותו. אנו הולכים ברגלי אחרים, מכירים בעיני אחרים, מברכים בזיכרון אחרים ואף חיים בעבודת אחרים; ערכם של דברי הטבע והראיות לחיים אבד. אין לנו משלנו אלא התענוגות.

לא אנטוש את קָאטוֹ לאחר שהעמדתי מולו את קנאתה של אומנות שאפתנית כל כך, ולא את אותו סָנְאט שפסק כמוהו — אך לא מפני שנאחזו בפשעי האומנות, כפי שאולי יצפה אדם. שהרי מה פורה יותר ברעלים, או מה הוליד יותר מזימות נגד צוואות? ועוד ניאופים אף בבתי הַפְּרִינְקְפְּסִים: אֶוּדֶמוֹס עם לִיוִיָה אשת דְרוּסוּס קיסר, וכן וָלֶנְס עם המלכה שכבר הוזכרה.

נניח שאין אלה מעשי האומנות אלא בני האדם. לדעתי קָאטוֹ לא פחד מהם לעיר יותר משפחד ממלכות. אף לא אגנה את החמדנות ואת השוק הטורף כאשר הגורל תלוי ועומד; את המחיר הנקוב לכאב, את המקדמה על המוות או את סודות ההוראה, כגון להסיט קשקשת בעין במקום להוציאה. באמצעות אלה נוצר מצב שבו דבר לא נראה מועיל יותר מריבוי המתנפלים על החולים; שהרי לא הבושה אלא המתחרים מורידים את המחיר.

ידוע שאותו כַּרְמִיס התקשר עם חולה אחד מן הפרובינקיות תמורת מאתיים אלף סֶסְטֶרְקִים. קְלַאוּדְיוּס פְּרִינְקֶפְּס הפחית מן הקנס שהוטל על אַלְקוֹן, רופא פצעים, סכום גדול שהנוסח אינו משמר בשלמותו; וכאשר הוגלה לְגַאלְיָה ואחר כך הוחזר, צבר אַלְקוֹן בתוך שנים מעטות לא פחות מכך. את הדברים האלה יש לזקוף לחובת האנשים.

אל לנו לגנות אפילו את שפלי האומנות או את בורותה המבישה: את חוסר המתינות של המומחים עצמם בסטיות מופרזות של מים חמים; את הצום הרודני ואת האכלת הגוועים בידיהם כמה פעמים ביום; ועוד אלף דרכים להתחרט, ואף הוראות למטבחים ולתערובות בשמים — שהרי לא השמיטו שום פיתוי בחיים.

אני מאמין שאבותינו לא רצו שיובאו סחורות זרות ושייקבעו מחירים לדברים מחוץ לארץ; אך קָאטוֹ לא חזה זאת כשגינה את האומנות. התרכובת שהומצאה ומכונה תֵּרִיאַקָה — המותרות יצרו אותה משש מאות מרכיבים, אף שהטבע נתן תרופות רבות שכל אחת מהן הייתה מספיקה. נוגד הרעל הַמִּיתְרִידָטִי מורכב מחמישים וארבעה מרכיבים, ואין שניים מהם במשקל

שווה; לחלקם נקבעה מנה של שישית־מאית הַדֶּנָרִיוּס. איזה אל, בשם האמונה, הראה דברים אלה?

שהרי דקדקנות האדם לא הייתה יכולה להגיע לכך. ברור שזו ראוות האומנות ומכירה מפלצתית של ידע. אף הם עצמם אינם מכירים את החומרים. גיליתי שבדרך כלל, בשל בורות בשם, מוסיפים לתרופות מִינְיוּם במקום קִינָבָּרִיס הודית — ונלמד בין הצבענים שזה רעל.

אולם הדברים האלה נוגעים לבריאות יחידים. הדברים שֶׁקָאטוֹ פחד מהם וחזה היו תמימים הרבה יותר וקטנים מן המשוער, כפי שמומחי האומנות עצמם מודים; ודווקא הם השחיתו את מנהגי האימפריה: הדברים שאנו סובלים כשאנו בריאים — היאבקות ומשחות שעווה שהונהגו כביכול לשם הבריאות; מרחצאות לוהטים, שבהם שכנעו אותנו שהמזון מתבשל בתוך הגוף, עד שאין אדם יוצא מהם בלי להיחלש והצייתנים ביותר נישאים החוצה; אחר כך משקאות על קיבה ריקה, הקאות ושוב שתייה מרובה; סילוק הגבריות באמצעות מריטת שערות בשרפים שלהם; ואפילו מסרקים שהוצגו בפומבי לנשים.

כך הדבר באמת: השחתת המידות, ואין לה מקור גדול מן הרפואה, הופכת את קָאטוֹ מדי יום לנביא ולאורקל — די לעיין בכישרונות היוונים, אך לא ללמוד אותם עד תום.

דברים אלה נאמרו בשם אותו סֶנָאט ושש מאות שנות העם הרומי נגד האומנות, שבה, בתנאי הבוגדני ביותר, הטובים מעניקים סמכות לגרועים; ובה בעת נגד אמונתם הנדהמת של אחדים, הסבורים שרק דבר יקר יכול להועיל. איני מטיל ספק שבעלי החיים שיתוארו יגרמו גועל לאחדים; אך וֶרְגִילִיוּס לא

נרתע מלנקוב בנמלים שלא לצורך, בחיפושיות־תבואה ובמשכבי התיקנים הנערמים ונמלטים מאור; וְהוֹמֵרוֹס לא נרתע מלתאר בין קרבות האלים את עקשנות הזבוב; והטבע אינו נרתע מלברוא אותם, כאשר הוא בורא את האדם. לכן ישפוט כל אדם את הסיבות וההשפעות, לא את הדברים עצמם.

נתחיל בדברים המוכרים, כלומר בצמר ובביצים, כדי לתת תחילה כבוד לדברים הראשונים במעלה. יהיה צורך להזכיר בדרך אגב גם כמה דברים שאינם במקומם. לא היה חסר חומר לראווה אילו רצינו להביט בדבר אחר מאמינות החיבור: שהרי בין התרופות הראשונות נמסרו אפילו תרופות מאפר עוף החול ומקנו, כאילו היה זה דבר ודאי ולא אגדה. לעג לחיים הוא להראות תרופות שישובו לאחר אלף שנה.

הרומים הקדמונים ייחסו לצמר גם סמכות דתית וציוו על כלות לגעת בו במזוזות. מלבד לבוש והגנה מקור, צמר גולמי ושומני מספק לפי המסורת תרופות רבות עם שמן, יין או חומץ — לפי שיש לרכך, לצרוב, לכווץ או לשחרר. מניחים אותו על איברים שנקעו ועל גידים כואבים ומרטיבים שוב ושוב. אחדים מוסיפים מלח לנקעים; אחרים מניחים עם הצמר פיגם כתוש ושומן, וכן על חבלות ונפיחויות.

מוסרים שהוא גם משפר את ריח הפה כאשר משפשפים בו את השיניים והחניכיים בתוספת דבש. העשן ממנו מועיל לפי המסורת גם לחולי טירוף חריף. הוא עוצר דימום אף כאשר מכניסים אותו עם שמן ורדים, ובדרך אחרת כשסותמים היטב את האוזניים. הוא אף מונח עם דבש על כיבים ישנים. פצעים הוא מטפל לאחר שנסחט מיין, מחומץ או ממים קרים ושמן.

גזת אילים שנטבלה בבוץ קר והוספגה בשמן משככת לפי המסורת דלקות רחם בתחלואי נשים; ואם הרחם צונח, עשנה מחזיר אותו פנימה. צמר שומני, כשהוא מונח או מוחדר, מוציא עובר מת ואף עוצר דימום אצל נשים. מניחים אותו בכוח על נשיכות כלב שוטה ומסירים ביום השביעי. הוא מטפל בקוצים ליד הציפורן במים קרים. אותו צמר, הטבול בעודו חם מאוד בתערובת רותחת של נָתֶר, גופרית, שמן, חומץ וזפת נוזלית, מונח פעמיים ביום לשיכוך כאבי מותניים. צמר שומני מוכתם בדם איל נכרך סביב מפרקי הגפיים ועוצר אותם.

הצמר המשובח ביותר נלקח מן הצוואר; ולפי מוצאו — גָּלָטִי, טֶרֶנְטִינִי, אַפְּזִיקִי וּמִילֶטִי. מניחים צמר שומני גם על עור מקולף, מכות, חבורות, זעזועים, ריסוקים, נפילות, כאבי ראש וכאבים אחרים; ועל דלקת קיבה עם חומץ ושמן ורדים. את אפרו מורחים על שפשופים, פצעים וכוויות. מוסיפים אותו גם לתרופות עיניים, לנצרים ולאוזניים מוגלתיות.

לשם כך אחדים גוזזים אותו ואחרים מורטים, מסירים את הקצוות, מייבשים ומפוררים; מניחים בכלי חרס שלא נצרף, יוצקים עליו דבש ושורפים. אחרים מניחים שבבי עץ אורן מתחת ובין השכבות, מזליפים שמן ומבעירים; את האפר הם משפשפים ביד בקערות קטנות עם מים ומשאירים לשקוע. הם מחליפים את המים שוב ושוב, עד שהחומר מכוץ קלות את הלשון ואינו נושך; ואז שומרים את האפר. כוחו מאכל, והוא מנקה ביעילות רבה במיוחד את העפעפיים.

אפילו הלכלוך והזיעה של הצאן הדבקים בצמר הירכיים ובתי השחי — המכונים אואסיפום — נחשבים בעלי שימושים כמעט אין־ספור. החומר הנוצר בכבשים אטיות הוא הראשון במעלה. מכינים אותו בדרכים רבות, אך זו

המשובחת: תולשים צמר טרי מאותם חלקים, או אוספים כל לכלוך מצמר שומני; מחממים לאט בכלי נחושת עד סמוך לרתיחה ומצננים; אוספים לכלי חרס את השומן הצף ומבשלים שוב את החומר הראשון. את שני חלקי השומן רוחצים במים קרים, מסננים בשק פשתן וקולים בשמש עד שהם לבנים ושקופים; ואז שומרים בקופסת בדיל.

מבחן איכותו הוא שיריח בצחנת הלכלוך, וכאשר משפשפים אותו ביד במים לא יימס אלא ילבין כעופרת לבנה. הוא נחשב מועיל מאוד לעיניים נגד דלקות והתקשות העפעפיים. אחדים קולים אותו בכלי חרס עד שהוא מאבד את שומנו, וסבורים שבמצב זה הוא מועיל יותר לעפעפיים מאוכלים וקשים ולזוויות עין מחוספסות ודומעות.

עם שומן אווז הוא מטפל, לפי המסורת, בכיבים לא רק בעיניים אלא גם בפה ובאיברי המין. עם מלילוטוס וחמאה הוא ניתן לדלקות רחם, לסדקים בפי הטבעת וּלְקוֹנְדִילוֹמוֹת. את שאר שימושיו נסדר בהמשך. גם לכלוך שהתגבש בזנבות הצאן, שיובש לכדורים, נכתש לאבקה ונמרח על השיניים, מועיל להפליא לפי הטענה — אפילו כשהן מתנדנדות — ועל החניכיים אם גידול סרטני מתפשט;

גזות נקיות מניחים כשהן לעצמן על כאבים עמומים, או לאחר שהוסיפו להן גופרית; ואת אפרן על תחלואי איברי המין. כוחן נחשב גדול כל כך שמניחים אותן גם מעל תרופות אחרות. בראש ובראשונה הן מטפלות בצאן עצמו כאשר הוא מסרב לאכול: קושרים את הזנב חזק ככל האפשר, מורטים ממנו צמר, והחיה מתחילה מיד לאכול. מוסרים שחלק הזנב שמעבר לקשר מת קודם.

לצמר יש גם שיתוף עם ביצים: מניחים את שניהם יחד על המצח נגד דלקות עיניים. לשימוש זה אין צורך שהצמר טופל בשורש סבונית; יוצקים עליו רק את הלבן מן הביצה ואבקת לבונה. חלבון ביצה לבדו, כשהוא מוזלף לעיניים, עוצר הפרשות ומקרר צריבה — אחדים מעדיפים להוסיף זעפרן — ומערבים אותו במקום מים בתרופות עיניים. לתינוקות נגד דלקות עיניים הוא נחשב תרופה שכמעט אין כמותה, בתוספת חמאה טרייה.

אותן ביצים, כתושות עם שמן, מקלות לפי המסורת את האש הקדושה כאשר קושרים מעליהן עלי סלק. באמצעות חלבון ביצה עם אַמוֹנִיאָקוּם כתוש מחזירים ריסים בעין למקומם; ועם צנוברים ומעט דבש מטפלים בפצעונים בפנים. פנים שנמרחו בו אינן נצרבות בשמש. אם מקדימים למרוח ביצה על כוויית מים, לא נוצרות שלפוחיות — אחדים מוסיפים קמח שעורה ומעט מלח. לכיבים שנוצרו מכווייה מועילים להפליא, לפי הטענה, שעורה קלויה ושומן חזיר עם חלבון ביצה.

באותו טיפול משתמשים בתחלואי פי הטבעת, ואצל תינוקות אף אם דבר מה צונח שם. לסדקים בכפות הרגליים משתמשים בחלבון ביצה מבושל עם שתי דְּרַכְמוֹת עופרת לבנה, כמות שווה של קצף כסף, מעט מור ואחר כך יין. נגד האש הקדושה מורחים חלבון משלוש ביצים עם עמילן. אומרים שחלבון גם מאחה פצעים ומסלק אבנים.

חלמונים שבושלו עד שהתקשו, עם מעט זעפרן ודבש, ונמרחו בחלב אישה, מקלים לפי המסורת כאבי עיניים; או שמניחים על העיניים בצמר עם שמן ורדים ויין־דבש; או מורחים עם זרע סלרי כתוש וקמח שעורה קלוי ביין־דבש.

חלמון נוזלי הנבלע לבדו בלי שייגע בשיניים מועיל לשיעול, להפרשות החזה ולחספוס הגרון. במיוחד נגד טחורים כואבים מורחים אותו וגם גומעים נא.

הוא מועיל לפי המסורת גם לכליות ולכאבים מכרסמים ולכיבים בשלפוחית. לפולטי דם נותנים לגמוע חמישה חלמונים נאים בחצי הינה יין; לחולי דיזנטריה — עם אפר קליפתם, מיץ פרג ויין. לחולי מחלת מעיים נותנים אותם עם משקל שווה של צימוק שמן ושל קליפת רימון, במנות שוות במשך שלושה ימים. דרך אחרת: שלושה חלמונים, רבעי לִיבְּרָה של שומן חזיר ישן ושל דבש, ושלושה קִיאָתִים יין ישן, כתושים עד סמיכות דבש;

וכשיש צורך שותים במים כמות בגודל אגוז לוז. עוד נותנים שלוש ביצים מטוגנות בשמן, או ביצים שלמות שהושרו בחומץ ביום הקודם. כך מטפלים גם בליאנטריה; ולפולטי דם נותנים אותן בשלושה קִיאָתִים תירוש. על חבורות ישנות משתמשים בהן עם בצלים ודבש. ביצים מבושלות ונשתות ביין עוצרות וסת אצל נשים; וביצים נאות עם שמן ויין, במריחה, מטפלות לפי המסורת בנפיחות הרחם.

הן מועילות גם לכאבי צוואר עם שומן אווז ושמן ורדים; ולתחלואי פי הטבעת כשהוקשו באש, כך שגם חומן יועיל; וּלְקוֹנְדִילוֹמוֹת עם שמן ורדים. בכוויות מקשים אותן במים, אחר כך שורפים את קליפותיהן על גחלים, ולבסוף מורחים את החלמונים בשמן ורדים. מכינים גם ביצים שכולן חלמון, המכונות סִיטִיסָטָה, כאשר מסירים אותן לאחר שלושה ימי דגירה. אפרוחים שבתוך הביצה מחזקים קיבה רפויה עם חצי אגוז עפצים, אם אין אוכלים דבר אחר במשך שעתיים. לחולי דיזנטריה נותנים גם אפרוחים מבושלים בתוך הביצה, בתוספת חצי הינה יין עפיץ וכמויות שוות של שמן וקמח שעורה קלוי.

הקרום שהוסר מן הקליפה, בין מביצה נאה ובין מבושלת, מטפל לפי המסורת בסדקי שפתיים; אפר הקליפה הנשתה ביין — בהתפרצויות דם. יש לשרוף את הקליפה בלי הקרום. כך מכינים גם אבקת שיניים. אותו אפר, כשהוא נמרח עם מור, עוצר וסת אצל נשים. חוזק קליפות הביצים גדול כל כך, שאם מעמידים אותן ישר אין כוח או משקל השובר אותן, אלא אם מעקמים מעט את קימורן.

ביצים שלמות מסייעות ללידה כאשר שותים אותן ביין עם פיגם, שמיר וכמון. הן מסירות גרדת וגירוד בגוף כשהן מעורבות בשמן ובשרף ארז, וכן כיבים לחים בראש בתוספת רקפת. לפליטת מוגלה ודם גומעים ביצה נאה שחוממה עם מיץ כרישה חתוכה וכמות שווה של דבש יווני. לשיעול נותנים ביצים מבושלות וכתושות בדבש, או נאות בין־צימוקים ובכמות שווה של שמן. לתחלואי איבר המין מחדירים לאחר הרחצה ביצה אחת עם שלושה קִיאָתִים יין־צימוקים וחצי אוּנְקִיָה עמילן. נגד הכשות נחשים מורחים ביצה מבושלת וכתושה בתוספת גרגרנית.

ידוע בכמה דרכים ביצים מועילות כמזון: הן עוברות דרך נפיחות הגרון ובחומן מחממות אותו בדרך. אין מזון אחר המזין בחולי בלי להכביד, ובו בזמן יש בו כוח של משקה ומזון.

כבר אמרנו שקליפת ביצים שהושרו בחומץ מתרככת. כשהן נלושות כך עם קמח ללחם הן משקמות חולי צליאק. יש הסבורים שמועיל יותר לצלות אותן לאחר המסה בקערה; כך עוצרים לא רק שלשול אלא גם וסת. אם הזרימה חזקה יותר שותים אותן חיות עם קמח ומים. גם חלמונים לבדם מבושלים בחומץ עד שיתקשו, ואז נצלים שוב עם פלפל כתוש לעצירת המעיים.

לדיזנטריה מכינים תרופה מיוחדת: יוצקים ביצה לכלי חרס חדש ומוסיפים, במידת אותה ביצה ובכמויות שוות, דבש, חומץ ושמן ומערבבים תכופות; ככל שהמרכיבים משובחים יותר התרופה נחשבת מהירה יותר. אחרים מחליפים שמן וחומץ בשרף וביין אדום. גרסה אחרת משתמשת במידת שמן שווה, שתי שישיות־דינר קליפת אורן, מנה אחת מן החומר שכינינו rhus וחמישה אוֹבּוֹלִים דבש, המבושלים יחד; מזון אחר נלקח לאחר ארבע שעות. לעוויתות מעיים כותשים שתי ביצים עם ארבע שיני שום, מחממים בהמינה יין ונותנים לשתייה.

ולבל יחסר דבר משבח הביצים: חלבון מעורב בסיד חי מדביק שברי זכוכית. כוחו נחשב כה גדול שעץ שנמשח בביצה אינו בוער ואף בגד שנגע בה אינו נחרך. עד כאן דיברנו רק בביצי תרנגולת; עוד נותרו ביצי עופות אחרים, מועילות מאוד, ועליהן נדבר במקומן.

יש עוד סוג 'ביצה' בעל שם גדול בָּגַאלָיָה, שהיוונים השמיטו. נחשים רבים הכרוכים יחד מגלגלים אותה ברוק גרונם ובקצף גופם; היא נקראת אוּרינוּם. הַדְּרוּאִידִים אומרים שהיא נזרקת באווֹשה אל האוויר, ויש לתפוס אותה בגלימה לפני שתיגע בקרקע; החוטף נמלט על סוס, כי הנחשים רודפים עד שנהר מפריד ביניהם. מבחנה הוא שתצוף נגד הזרם, אפילו קשורה בזהב.

וכדרכם של הַמָּאגִים, המיומנים להסתיר תרמית, הם קובעים שיש ללכדה בירח מסוים, כאילו פעולת הנחשים תלויה ברצון אדם. אני עצמי ראיתי ביצה כזאת, בגודל תפוח עגול בינוני, בעלת קליפה סחוסית המסומנת בשקעונים רבים ככפתורי זרועות תמנון.

הַדְּרוּאִידִים משבחים אותה להפליא לניצחון בתביעות ולגישה אל מלכים. ההבל כה גדול, שאני יודע שאביר רומי מן הַווֹקוֹנְטִים, שנשא אותה בחיקו במשפט, הומת בידי הקיסר קָלַאוּדִיוּס רק בשל כך. עם זאת, כריכת הנחשים והסכמתם הפורייה נראות כסיבה לכך שעמים זרים עיצבו את הַקָּדוּקֵאוּס כסמל שלום כשנחשים כרוכים סביבו; ואין נוהגים לציירם בעלי כרבולת.

מאחר שנדבר בחיבור זה על תועלת ביצי אווז ועל האווז עצמו, יש לתת כבוד גם לְקוֹמָגֶנָה, משחה מפורסמת מאוד. מכינים אותה משומן אווז — חומר מפורסם גם בשימושים אחרים, אך לצורך זה מְקוֹמָגֶנָה שבסוריה — עם קינמון, קַסְיָה, פלפל לבן והצמח קוֹמָגֶנָה; קוברים את הכלים בשלג. ריחה נעים והיא מועילה ביותר לקור, עוויתות, כאבים נסתרים או פתאומיים ולכל מה שמטפלים בו במשחות עייפות; היא גם בושם וגם תרופה.

בסוריה מכינים אותה גם בדרך אחרת: לשומן עופות שטוהר כפי שנתאר מוסיפים אֶרִיסִיפֶּטְרוֹן, קְסִילוֹבַּלְסָם, פּוֹנִיקְס וקנה בושם כתוש, מכל אחד כמשקל השומן, ומרתיחים קלות ביין פעמיים או שלוש. מכינים בחורף, כי בקיץ אינה מתקשה בלי שעווה. עוד תרופות רבות עשויות מאווז, והדבר מפליא אותי כמו בעזים, שכן אומרים שאווז ועורב חולים מן הקיץ עד הסתיו.

כבר סיפרנו על הכבוד שזכו בו האווזים לאחר שחשפו את עליית הַגַּאלִים לקפיטול. מאותה סיבה כלבים נענשים מדי שנה: תולים אותם חיים על קלשון סמבוק, משופדים בכתף, בין מקדש יוּפִּיטֶר למקדש סוֹמָנוּס. אך מנהגי הקדמונים מכריחים אותנו לומר עוד על חיה זו.

הקדמונים החשיבו גורי כלבים יונקים טהורים כל כך למאכל, שאף השתמשו בהם כקורבנות לפייס אלים. לְגֶנְיטָה מָאנָה מקריבים גור, ובסעודות האלים אף

כיום מניחים בשר גור. מחזות פְּלָאוּטוּס מעידים שהיה מפורסם בסעודות כניסה לתפקיד. דם כלבים נחשב התרופה הטובה ביותר נגד רעלי חצים; נראה שגם הכלב לימד את האדם להקיא. שימושים אחרים המשובחים להפליא יימסרו במקומם; עתה נשוב לסדרנו.

נגד הכשות נחשים נחשבים יעילים גללי צאן טריים מבושלים בין ונמרחים, ועכברים חתוכים המונחים על הפצע. אין לזלזל בטבע העכברים, במיוחד בהתאמתו לכוכבים: כפי שאמרנו, מספר אונות הכבד גדל ופוחת עם אור הירח. הַמָּאגִים מספרים שאם נותנים לחזיר כבד עכבר בתוך תאנה הוא ילך אחר הנותן; כך גם באדם, אך שתיית קִיאָתוֹס שמן מבטלת זאת.

שני מיני סמור. הבר גדול יותר והיוונים מכנים אותו אִיכְנֵיס; מרתו נחשבת יעילה נגד פתנים אך בשאר המקרים רעל. הסמור המשוטט בבתינו ומעביר, כדברי קִיקֶרוֹ, את גוריו מדי יום ממקום למקום רודף נחשים. למוכשים נותנים במשקה משקל דינר מבשרו שיושן במלח בשלושה קִיאָתוֹסִים, או קיבה ממולאת בכוסברה, מיושנת ושתויה ביין; גור סמור נחשב יעיל יותר.

דברים מסוימים מביכים כל כך לאומרם, אך סמכות המחברים ממליצה עליהם בעוצמה שאסור לדלג, אם אכן הרמוניה או ניגוד בין דברים מולידים תרופות. כך אומרים שטבע פשפש המיטה, חיה נתעבת שמגעיל אף להזכירה, מועיל נגד נשיכות נחשים ובייחוד פתנים, וכן נגד כל רעל. הראיה שהם מביאים: תרנגולות שאכלו פשפשים באותו יום אינן מתות מהכשת פתן, ובשרן מועיל מאוד למוכשים. מבין המרשמים הללו—

האנושי ביותר הוא למרוח אותם על הנשיכה עם דם צב; וכן להרחיק עלוקות צמודות בעשנם ולהמית עלוקות שנבלעו בידי חיות באמצעות שתיית

פשפשים. עם זאת, יש שאף מורחים עיניים בפשפשים כתושים עם מלח וחלב אישה, ואוזניים עם דבש ושמן ורדים. פשפשי בר הגדלים בחלמית נשרפים, ואפרם עם שמן ורדים מוזלף לאוזניים.

את שאר התרופות שמוסרים מהם להקאות, קדחת של יום בארבעה ומחלות אחרות — אף שמצווים לבלוע אותם בתוך ביצה, שעווה או פול — אני מחשיב שקריות ולא ראויות למסירה. רק לתרדמת הם משתמשים בהם בנימוק שכוחם גובר על השפעתו המרדימה של פתן: שבעה בְּקִיאָתוֹס מים, ולילדים ארבעה.

אף הכניסו אותם לצינורית נגד קושי במתן שתן. עד כדי כך אין אם כל הדברים מולידה דבר בלי סיבות גדולות. עוד מסרו ששני פשפשים הקשורים לזרוע שמאל בצמר שנגנב מרועים מתנגדים לקדחות לילה; לקדחות יום קושרים בבד אדום. לעומת זאת רב־רגל מתנגד לפשפשים וממית אותם בעשנו.

פתנים ממיתים את הנפגע בקהות ובשינה, והכשתם מן הפחות ניתנות לריפוי בין הנחשים. הארס ממית מיד אם הגיע לדם או לפצע טרי, ולאט יותר בכיב ישן; אך בשתייה, בכל כמות, אינו מזיק, מפני שאין כוחו מרקיב. לכן חיות שמתו מהכשתם אינן מזיקות באכילה. הייתי מהסס למסור תרופה מהם אלמלא מַרְקוּס וָארוֹ, בשנתו השמונים ושלוש, כתב שהטיפול היעיל ביותר להכשת פתן הוא שתיית שתנו של הנפגע עצמו.

הַמָּאגִים משבחים להפליא את דם הַבָּסִילִיסְק, שממנו אף הנחשים בורחים ושאומרים כי הוא ממית בריחו ואף במבט בלבד. הדם נקרש כזפת ובצבעה, וכשממיסים אותו נעשה בהיר יותר מצינובר. מייחסים לו הצלחה בבקשות

משליטים ואף מן האלים, תרופות למחלות וקמעות נגד הרעלה. יש המכנים אותו דם סָטוּרנוּס.

לדרקון אין ארס. ראשו המונח תחת סף הדלת, לאחר פיוס האלים בתפילה, מבטיח בית בר־מזל. עיניו המיושנות, כתושות בדבש ונמשחות, מונעות כביכול פחד ממראות לילה. שומן הלב הקשור לזרוע בעור צבייה ובגידי אייל מסייע מאוד לניצחון במשפטים; חוליה מרככת גישה לבעלי שררה; ושיניו הקשורות בעורות עזים בגידי אייל הופכות אדונים ושליטים נוחים לבקשה.

מעל הכול עומדת תרכובת שבאמצעותה שקרי הַמָּאגִים עושים אדם בלתי מנוצח: זנב וראש דרקון, שערות מצח אריה ומוחו, קצף סוס מנצח וטופר כלב, הקשורים בעור אייל ובגידי אייל וצבייה לסירוגין. חשיפת השקר מועילה לא פחות מהצגת תרופות נגד נחשים, כי גם אלה כשפיהם. שומן דרקונים מבריח ארסיים, וכן שרפת אִיכְנֵאוּמוֹן; הם בורחים גם מאנשים שנמשחו בסרפד כתוש בחומץ.

ראש צפע המונח על ההכשה, גם של צפע אחר, מועיל בלי גבול; וכן החזקת אותו צפע באדים בקצה מקל — אומרים שהוא מבטל את הארס — או מריחת אפרו לאחר שרפה. נִיגִידִיוּס אומר שהנחש חוזר אל המוכש מכורח הטבע. יש החותכים את הראש במיומנות בין האוזניים כדי להוציא אבן קטנה שלדבריהם הוא בולע בפחד; אחרים משתמשים בראש כולו.

מכינים מצפע לכסניות שהיוונים מכנים theriaci: חותכים שלוש אצבעות מכל קצה, מוציאים את הקרביים ואת הפס הכהה הצמוד לעמוד השדרה, מבשלים את הגוף במים ושמיר, מוציאים עצמות, מוסיפים סולת ומייבשים לכסניות בצל. יש לציין שרק מצפע מכינים כך. אחרים מבשלים את שומנו, לאחר ניקוי

זה, בְּסֶקְסָטָאוְרִיוּס שמן עד מחצית; כשצריך מוסיפים שלוש טיפות ממנו לשמן ונמשחים כדי שכל החיות יברחו.

מקובל שקרבי הנחשים עצמם, המונחים על כל הכשה אפילו חשוכת מרפא, מסייעים; ושמי שבלע פעם כבד צפע מבושל לעולם לא יוכש עוד. נחש אינו ארסי, לפי המסורת, אלא בחודש שבו הירח מעורר אותו; והוא מועיל אם תופסים אותו חי, כותשים במים ומחממים בהם את הנשיכה.

מאמינים שיש בנחש תרופות רבות, כפי שנסדר, ולכן הוא מוקדש לְאַסְקְלֵפְיוּס. דֶמוֹקְרִיטוֹס אף ממציא פלאים כגון הבנת שפת ציפורים. נחש אַסְקְלֵפְיוּס הובא מֵאֶפִּידַאוּרוֹס לרומא ומגדלים אותו בבתים; אלמלא שרפות היו מכלות את ביציו לא היה אפשר לעמוד בפריונו בעולם. היפים בנחשים חיים גם במים ונקראים הִידְרִי; ארסם אינו נופל משל שום נחש. כבד שמור של הִידְרוֹס הוא תרופה להכשתו.

עקרב כתוש מתנגד לרעל סְטָלְיוֹן. מן הַסְּטָלְיוֹן מכינים סם מזיק: אם הוא מת בתוך יין, פני השותים מתכסים בנמשים. לכן נשים הזוממות לפגוע ביופי יריבותיהן ממיתות אותו במשחה. התרופה היא חלמון ביצה, דבש וְנֶתֶר. מרת סְטָלְיוֹן כתושה במים מושכת, לפי המסורת, סמורים.

מכל הארסיים פשעה של הסלמנדרה גדול ביותר. האחרים פוגעים ביחיד ואינם ממיתים רבים יחד; נאמר אף שהם מתים מתוך מודעות לאחר שפגעו באדם והארץ אינה מקבלת אותם עוד. הסלמנדרה יכולה להמית עם שלם שאינו נזהר: אם טיפסה על עץ היא מרעילה את כל פירותיו והאוכלים מתים מכוחה הקר, שאינו שונה מאקוניט.

יתרה מזו, אם מניחים קרום לחם על עץ או אבן שנגעה בהם, הוא נעשה כביכול רעיל באותה מידה; וכן אם נפלה לבאר. רוקה המתיז על כל חלק בגוף, אף על תחתית הרגל, גורם לכל שיער הגוף לנשור. ואף על פי כן חיה ארסית כל כך נאכלת בידי בעלי חיים מסוימים כגון חזירים, מכוח אותה מחלוקת בין הדברים.

סביר שהחיות האוכלות אותה הן הראשונות המנטרלות את אַרְסָה; בין התרופות הנמסרות: שתיית קַנְתָרִידוֹת או אכילת לטאה. נוגדים אחרים כבר אמרנו ונאמר במקומם. אילו דברי הַמַּאגִים שהסלמנדרה מכבה שרפות היו אמת, רומא כבר היתה בודקת זאת. סֶקְסְטִיוּס אומר שאכילתן לאחר הסרת הקרביים, הרגליים והראש ושימור בדבש מעוררת תשוקה, אך מכחיש שהן מכבות אש.

מבין העופות, הראשון בסיוע נגד נחשים הוא הנשר; צוין שכוח השחורים קטן יותר. אומרים שריח שרפת נוצות הכנף מבריח נחשים, ושנושאי לב הנשר בטוחים לא רק מהתקפת נחשים אלא גם מחיות בר, שודדים וזעם מלכים.

בשר תרנגולת שנתלש בעודו חם ומונח על המקום נחשב מכניע ארס נחשים; וכן מוח בשתייה עם יין. הַפַּרְתִים מעדיפים להניח מוח תרנגולת על הפצעים. גם שתיית המרק מועילה להפליא ובשימושים רבים אחרים. פנתרים וארִיות אינם נוגעים בנמשחים בו, במיוחד אם בושל בו גם שום.

מרק מתרנגול זקן משלשל חזק יותר; הוא מועיל גם לקדחות ממושכות, איברים קהים ורועדים, מחלות מפרקים, כאב ראש, דמעת, נפיחות, סלידה ממזון, תחילת טָנָסמוֹס, כבד, כליות, שלפוחית, עיכול לקוי וקוצר נשימה.

לכן קיימות הוראות להכנתו: יעיל יותר לבשלו עם ירק ים, דג מלוח, צלף, סלרי, מֶרְקוּרְיאָלִיס, פּוֹלִיפּוֹדְיוֹן או שמיר; הטוב ביותר בשלושה קוֹנְגְיוּס מים עד שנותרות שלוש הַמִינוֹת, עם הצמחים האמורים, ולתת לאחר קירור בחוץ. מתאים יותר אם קדמה הקאה. לא אשמיט פלא שאינו רפואי: אם מערבבים איברי תרנגולת בזהב מותך הם בולעים אותו, ולכן הם רעל לזהב. תרנגולים עצמם אינם קוראים אם קושרים לצווארם טבעת משבבי זהב.

נגד נחשים מסייעים גם בשר יונה טרי וקרוע, בשר סנונית, ורגלי אוח שרופות עם הצמח פְּלוּמְבָּאגוֹ. לא אשמיט גם בעוף זה דוגמה להבל מָאגִי: בין שאר שקריהם המפלצתיים הם אומרים שלב אוח המונח על שד שמאל של אישה ישנה גורם לה לגלות את כל סודותיה; והנושאים אותו לקרב נעשים אמיצים יותר.

הם מציגים גם תרופות לשיער מביצת אוח. אך מי, אשאל, יכול היה לראות אי פעם ביצת אוח, כאשר עצם ראיית העוף נחשבת אות מבשר רעות? מי יכול היה לנסות זאת, ובייחוד בשיער? הם אף מבטיחים שדם גוזל אוח מסלסל שיער.

קרובים לכך הדברים הנמסרים על עטלף: אם נושאים אותו חי שלוש פעמים סביב הבית ואז תולים אותו הפוך מעל החלון, הוא קמע; במיוחד אם נושאים סביב דיר כבשים שלוש פעמים ותולים ברגליו מעל הסף. גם דמו עם קוץ משובח במיוחד נגד הכשות נחשים.

פַּלַנְגְיוֹן אינו מוכר באיטליה ומינים רבים לו. אחד דומה לנמלה אך גדול בהרבה, ראשו אדמדם ושאר גופו שחור עם נקודות לבנות. עקיצתו קשה משל צרעה. הוא חי בעיקר סביב תנורים וטחנות. תרופתו היא להראות לנעקץ פרט אחר

מאותו מין, ולכך שומרים מתים. מוצאים גם נשלים שלהם; כתישתם ושתייתם מרפאות, וכן גור סמור כפי שנאמר.

היוונים מכנים גם סוג עכביש פַּלַנְגִיוֹן, אך מבדילים אותו בשם 'זאב'. מין שלישי באותו שם הוא עכביש שעיר בעל ראש גדול מאוד; כשחותכים אותו נמצאות כביכול בפנים שתי תולעים. קשירתן לנשים בעור אייל לפני זריחת השמש מונעת היריון, כפי שמסר קָאִיקִילְיוּס; הכוח נמשך שנה. זהו אמצעי מניעת ההיריון היחיד שֶׁפִּלִינְיוּס מתיר לעצמו להזכיר, משום שפוריותן העמוסה ילדים של נשים מסוימות זקוקה להקלה כזאת.

מין נוסף נקרא רוֹקְס ודומה לגרגר שחור; פיו זעיר מתחת לבטן ורגליו קצרות מאוד כאילו לא הושלמו. כאב נשיכתו כשל עקרב, והשתן נעשה כקורי עכביש. אַסְטָרְיוֹן היה זהה אלמלא פסים לבנים; נשיכתו מחלישה את הברכיים. גרוע משניהם עכביש כחול בעל פלומה שחורה, הגורם ערפול ראייה והקאות דמויות קורים. גרוע עוד יותר מין הנבדל מצרעה רק בכנפיים; הוא מביא אף לרזון.

מִירְמֵקִיוֹן דומה לנמלה בראשו, בטנו שחורה ונקודות לבנות מבדילות אותו; הוא מייסר בכאב של צרעה. שני מיני טֶטְרַגְנָתְיוֹן: הגרוע יותר מסומן בקו לבן לאורך אמצע הראש ובקו נוסף לרוחב, וגורם נפיחות בפה. האפור, לבנבן מאחור, פועל לאט יותר; הפחות מזיק הוא באותו צבע ופורש על קירות קורים רחבים לזבובים.

לנשיכות כל המינים תרופה היא מוח תרנגולת עם מעט פלפל בשתייה בְּפוֹסְקָה; וכן חמישה נמלים בשתייה, אפר גללי צאן במריחה עם חומץ, וכל עכביש שהרקיב בשמן. נשיכת חדף מטופלת באנזים קיבת טלה ביין, באפר

פרסת איל עם דבש ובגור סמור כפי שנאמר לגבי נחשים. אם ננשכה בהמה, מניחים עכבר טרי עם מלח או מרת עטלף בחומץ.

החדף עצמו הוא תרופה נגד נשיכתו כשקורעים ומניחים אותו; ואם נקבה הרה נשכה, היא מתבקעת מיד, לפי המסורת. הטוב ביותר הוא להניח את הפרט שנשך, אך שומרים גם אחרים לשימוש זה בשמן או מצופים טיט. גם אדמה מתוך חריץ גלגל היא תרופה לנשיכתו, שכן אומרים שהחדף אינו יכול לחצות חריץ כזה מחמת קהות טבעית.

אומרים שֶׁהַסְּטֶלְיוֹן הוא אויבו הגדול ביותר של העקרב, עד שעצם ראייתו מטילה עליו פחד וקיפאון של זיעה קרה. לכן מרקיבים סְטֶלְיוֹן בשמן ומושחים בו פצעים. יש המבשלים באותו שמן לִיתַרְגִירוּם להכנת רטייה ומורחים. היוונים מכנים אותו קוֹלוֹטֵס, אַסְקָלָבּוֹטֵס וְגָלֵאוֹטֵס; הוא אינו גדל באיטליה. יצור זה מלא נמשים, משמיע צריחה חדה ואוכל עכבישים — תכונות שאינן בסטליונים שלנו.

מועילים גם אפר גללי תרנגולות במריחה, כבד דרקון, לטאה קרועה, עכבר קרוע, והעקרב עצמו המונח על עקיצתו, או צלוי ונאכל, או שתוי בשני קִיאָתוֹסִים יין בלתי מהול. ייחודי לעקרבים שאינם עוקצים בכף היד אלא אם נגעו בשיער. אבן כלשהי המונחת על הפצע בצד שהיה באדמה מקלה כאב; וכן חרס המונח כפי שהיה מכוסה חלקית באדמה משחרר, כביכול — אך המניחים אינם רשאים להביט לאחור ועליהם למנוע מן השמש לראותו. גם תולעי אדמה כתושות מונחות.

יש עוד תרופות רבות מהם, ולכן שומרים אותם בדבש. ינשוף הוא אויב דבורים, צרעות, דבורים גדולות ועלוקות; נושאי מקור נקר מַרְס אינם נעקצים

מהן. גם החגבים הקטנים חסרי הכנפיים, הקרויים אַטָלֶבִּי, מתנגדים להם. יש מין נמלים ארסי שכמעט אינו מצוי באיטליה: קִיקֶרוֹ מכנה אותן סוֹלִיפוּגָה, וּבְבֵייטִיקָה סָלְפוּגָה. לב עטלף מתנגד להן ולכל הנמלים. כבר אמרנו שֶׁשַּׁקַנְתָרִידוֹת מתנגדות לסלמנדרות.

אך בְּקַנְתָרִידוֹת יש בעיה גדולה, כי הן עצמן רעל בשתייה ופוגעות בשלפוחית בכאב מיוחד. קוֹסִינוּס, אביר רומי שהיה ידיד נֵירוֹן, חלה בחזזית; רופא שהקיסר זימן ממצרים במיוחד למחלתו הרג אותו כאשר ביקש לטפל בו במשקה קַנְתָרִידוֹת. עם זאת, אין ספק בעיני פְּלִינְיוּס שמריחה חיצונית שלהן עם מוהל גפן תמיניה וחלב כבשה או עז מועילה.

המחברים אינם מסכימים באיזה חלק של הקנתרידה נמצא הרעל. יש הסבורים שברגליים ובראש, ואחרים מכחישים. מוסכם רק שהכנפיים מסייעות נגדו, באשר יהיה. הן נולדות מזחל, בעיקר בגידול הספוגי שעל גבעול ורד הכלב, ובריבוי הגדול ביותר במילה; אחרות בוורד לבן, ופחות יעילות. החזקות מכולן מגוונות, שמנות ובעלות פסים צהובים לרוחב הכנפיים; חלשות בהרבה קטנות, רחבות ושעירות; חסרות תועלת ביותר אחידות־צבע ורזות.

שומרים אותן בכלי חרס לא מזופת הקשור בבד, עם ורד בשל, ותולים מעל חומץ ומלח רותחים עד שהאדים עוברים דרך הבד; אחר כך מאחסנים. כוחן לשרוף את הגוף וליצור גלדים. אותו כוח לזחלי אורן הגדלים באורן וְלַבּוּפְרֶסְטִיס, ומכינים אותם באותה דרך. כולם נחשבים יעילים ביותר לצרעת ולחזזיות. אומרים שהם מעוררים וסת ושתן; לכן הִיפּוֹקְרַטֵס נתנם אף לחולי מיימת.

קַנְתָרִידוֹת הוטחו כטענה נגד קָאטוֹ מֵאוּטִיקָה, כאילו מכר רעל במכירה פומבית מלכותית, מפני שמכר אותן בשישים ססטרטים. אגב יצוין שגם חלב יען נמכר אז בשלושים ססטרטים; הוא נחשב יעיל בכל שימוש יותר משומן אווז.

כבר אמרנו שיש מיני דבש רעילים. כנגד זה משתמשים בדבש שבתוכו מתו דבורים. אותו דבש בשתייה עם יין הוא תרופה לפגעים הנגרמים מאכילת דגים.

לנשיכת כלב שוטה מרחו על הפצע אפר ראש כלב כדי למנוע פחד מים. כל חומר כזה נשרף, נאמר פעם אחת לכול, בכלי חרס חדש המצופה טיט ומוכנס לכבשן. האפר ניתן גם בשתייה או במאכל. אחרים קשרו תולעת מגופת כלב, הניחו דם וסת של כלבה בבד מתחת לכוס, או החדירו לפצע שערות שרופות מזנבה.

כלבים נמלטים כביכול ממי שנושא לב כלב; הם אינם נובחים על מי שמניח לשון כלב בנעל מתחת לבוהן או נושא זנב סמור שנכרת והחיה שוחררה. ריר דביק מתחת ללשון כלב שוטה ניתן במשקה למניעת פחד מים; אך המועיל ביותר נחשב כבד הכלב שנשך, רצוי חי, ואם לא — מבושל או כמרק.

בלשון כלבים יש כביכול תולעת קטנה שהיוונים מכנים lytta; הסרתה מגורים מונעת כלבת וסלידה ממזון. לאחר שהקיפו אותה שלוש פעמים באש נתנו אותה לנשך. עוד נתנו מוח תרנגולת — שלפי הטענה מועיל רק באותה שנה — כרבולת תרנגול כתושה, שומן אווז בדבש ובשר כלב שוטה מומלח.

אף הטביעו מיד גורי כלבים במים, בהתאמת מינם למין הכלב הנושך, כדי לאכול את כבדיהם החיים. עוד מרחו גללי תרנגולת אדומים בחומץ; אפר זנב

חדף, לאחר שהחדף שוחרר חי; גוש מקן סנונית בחומץ; אפר גוזלי סנונית; או נשל נחש כתוש ביין עם סרטן זכר. הנשל הנשמר בארגזים ובארונות נחשב גם ממית עש.

כוח המחלה נחשב כה רב שאפילו דריכה על שתן כלב שוטה מזיקה, במיוחד לבעלי פצע. כתרופה הניחו גללי סוס עם חומץ שחוממו בתוך תאנה. אין להתפלא, אומר פְּלִינְיוּס, אם זוכרים שאבן שנשכה כלבה נעשתה משל למחלוקת. עוד אמרו שמי שמשתין לתוך שתן כלב חש קהות במותניים. לטאה הקרויה סָפָּה או כַּלְכִּיס, בשתייה ביין, נחשבה מרפאת את נשיכותיה שלה.

כנגד כשפים מסמור בר שתו בשפע מרק תרנגול זקן; כנגד אַקוֹנִיטוֹן הוסיפו מעט מלח. גללי תרנגולות לבנים שבושלו באזוב או ביין דבש ניתנו כנגד רעלי פטריות, נפיחות וחנק — דבר מפליא, שכן בעלי־חיים אחרים הטועמים אותם סובלים מעוויתות ונפיחות.

דם אווז עם כמות שווה שמן נחשב מועיל כנגד ארנבות־ים; עם אוכרה למנית ומיץ קוץ לבן — כנגד כל רעל, חמש דְּרַכְמוֹת לכסניות בשלושה קִיאָתוֹסִים מים. עוד שימשו גור סמור שהוכן בדרך שתוארה, אנזים קיבת טלה, ודם ברווזי פּוֹנְטוֹס שהוסמך ונשמר ודולל ביין; יש שהעדיפו דם נקבה.

כנגד כל רעל שימשו גם קיבת חסידה, אנזים קיבת צאן ומרק בשר איל; האחרון במיוחד כנגד קַנְתָרִידִים. עוד נתנו חלב כבשים חם, חוץ ממי ששתו בּוּפְרֶסְטִיס או אַקוֹנִיטוֹן; גללי יונְי בר במיוחד כנגד כספית; וסמור מצוי מיושן, שתי דְּרַכְמוֹת בשתייה, כנגד רעלי חצים.

לקרחת השתמשו באפר גללי צאן עם שמן קִיפְּרוּס ודבש; באפר פרסות פרד או פרדה עם שמן הדסים; ולדברי וָארוֹ, בגללי עכבר שכינה מוּסָקְרָדָה, או בראשי זבובים טריים לאחר חספוס העור בעלה תאנה. אחרים מרחו דם זבובים, או עשרה ימים אפר זבובים עם אפר נייר או אגוזים, או ערבבו אותו בחלב אישה וכרוב, ויש בדבש בלבד. אף שהזבוב נחשב חסר בינה, בְּאוֹלִימְפִּיָה ענן זבובים עוזב את התחום לאחר הקרבת שור לאל מִיוֹדֵס.

אפר ראשי וזנבות עכברים, או עכבר שלם, נחשב מתקן קרחת, בייחוד אם יוחסה לכישוף; וכן אפר קיפוד בדבש או עורו השרוף בזפת נוזלית. אפר ראש קיפוד לבדו נחשב מצמיח שיער בצלקות; לפני טיפול בקרחת גילחו את המקום, ויש שהשתמשו בחרדל וחומץ. כל הנאמר על קיפוד נחשב חזק יותר בדורבן.

גם לטאות שנשרפו עם שורש קנה טרי — שיש לבקעו דק כדי שיישרף עמן — ואפרן שעורבב בשמן הדסים נחשבו עוצרות נשירת שיער. לטאות ירוקות נחשבו יעילות יותר, ובייחוד בתוספת מלח, שומן דוב ובצל כתוש. יש שבישלו עשר לטאות ירוקות בעשרה סֶנְטָאוּרִי שמן ישן והסתפקו במשיחה אחת בחודש.

אפר נשלי צפע נחשב ממלא קרחות במהירות רבה, וכך גללי תרנגולות טריים. ביצת עורב שעורבבה בכלי נחושת ונמשחה על ראש מגולח השחירה את השיער; עד שתתייבש היה צריך להחזיק שמן בפה כדי שגם השיניים לא ישחירו. הטיפול נעשה בצל ולא נשטף לפני היום הרביעי.

אחרים השתמשו בדם ובמוח העורב עם יין אדום, או בישלו את העורב עצמו והניחו בלילה בכלי עופרת. היו שמרחו על קרחות גַּנְתָרִיד כתוש עם זפת

נוזלית, לאחר הכנת העור בְּנָתֶר. פְּלִינְיוּס מזהיר שכוחן צורב ושיש להיזהר מכיב עמוק. על הכיבים שנוצרו הורו למרוח ראשי עכברים, מרת עכברים וגלליהם עם הֶלְבּוֹרוֹס ופלפל.

כינים וביציהן הוסרו בשומן כלב, באכילת נחשים כצלופחים או בשתיית נשלם. לקשקשת מרחו על הראש מרת כבש עם אדמת קִימוֹלוֹס עד שהתייבשה.

לכאב ראש השתמשו בחלזונות עירומים שטרם השלימו התפתחות: הסירו את ראשיהם ואת החלק הקשה דמוי האבן, שרוחבו כחלוק, וקשרו אותו לגוף; חלזונות קטנים נכתשו ונמרחו על המצח, וכן שומן צמר. עוד קשרו עצמות מראש נשר, או מרחו את מוחו עם שמן ושמן ארז על הראש ובתוך הנחיריים.

עוד אכלו מוח עורב או ינשוף מבושל. תרנגול נכלא בלי מזון יום ולילה, בצום מקביל של החולה; אחר כך תלשו נוצות צווארו וקשרו אותן, או את כרבולתו. מרחו אפר סמור; הניחו ענף מקן דיה מתחת לכרית; מרחו אפר עור עכבר שרוף בחומץ; או קשרו עצם זעירה מחילזון שנמצא בין שני עקבות גלגל, שהועברה דרך זהב, כסף ושנהב ונעטפה בעור כלב. תרופה זו נחשבה מועילה לרבים ותמיד.

על ראש שבור הניחו קורי עכביש בשמן ובחומץ; הם אמורים להיפרד רק לאחר החלמת הפצע. הקורים עצרו גם דימום מפצעי מספרה. לדימום מן המוח הוזלף דם אווז או ברווז, או שומנם עם שמן ורדים. לכאב ראש כרתו בקנה את ראשו של חילזון האוכל בבוקר, רצוי בירח מלא, וקשרו בבד פשתן; או מרחו על המצח עם שמן לִיקְיוֹן או שעווה לבנה. גם שער כלב נקשר בבד.

אכילת מוח עורב נחשבה מצמיחה ריסים, וכך שומן צמר עם מור שנמרח במחדר חם. הובטח שאפר זבובים וגללי עכבר בחלקים שווים, יחד במשקל חצי דינר, בתוספת שני שישיות דינר אַנְטִימוֹן, עושים זאת כשהכול נמשח בשומן צמר; וכן זנבות עכברים כתושים ביין ישן עד סמיכות משחת אַקוֹפוֹן.

לאחר תלישת שערות לא רצויות מנעו את צמיחתן, לפי המסורת, במרת קיפוד; בנוזל ביצי שממית; באפר סלמנדרה; במרת לטאה ירוקה ביין לבן שהוסמכה בשמש בכלי נחושת עד סמיכות דבש; באפר גוזלי סנונית עם חלב תִּיתִימָלוּס; או בקצף חלזונות.

המאגיקונים אמרו שקטרקט מטופל במוח גור כלבים בן שבעה ימים, המוחדר במחדר לצד ימין אם מטפלים בעין ימין ולשמאל אם בשמאל; או במרה טרייה של אַקְסִיוֹן, מין ינשוף שנוצותיו בולטות כאוזניים. אַפּוֹלוֹנְיוֹס מִפִּיטָנֶה העדיף מרת כלב עם דבש על פני מרת צבוע לקטרקט ולכתמים לבנים בעין.

אומרים שמשיחת אפר ראשי וזנבות עכברים בדבש משיבה בהירות ראייה; ועוד יותר אפר נמנמן או עכבר בר, או מוח ומרת עיט עם דבש אַטִיקִי. אפר ראש חדף עם אַנְטִימוֹן שימש לעיניים דומעות; אפר סמור ולטאה ומוח סנונית לקטרקט. חלזונות כתושים על המצח, לבדם או עם קמח או לבונה, הרגיעו זרימות עיניים ואף מכת שמש. שרפו אותם חיים ומרחו את אפרם בדבש כְּרֵתִים לערפול ראייה.

נשל אפעה מן האביב, עם שומנה, נמשח בעיני בהמות משא לשיפור הראייה. אפעה חיה נשרפה בכלי חרס חדש עם קִיאָתוֹס מיץ שומר וגרגר לבונה אחד; התערובת נמשחה לקטרקט ולערפול ונקראה אֶכֵאוֹן.

משחת עיניים הוכנה גם מאפעה שהורקבה בסיר; התולעים שנוצרו בה נכתשו עם כרכום. עוד שרפו אפעה בסיר עם מלח; ליקוק המלח נחשב משפר ראייה ומאזן את הקיבה והגוף. מלח זה ניתן גם לצאן לבריאות ונוסף לתרכובות נגד נחשים.

יש שאכלו אפעות גם למחלות עיניים. מיד לאחר ההמתה שמו מלח בפיהן עד שנמס; חתכו ארבע אצבעות מכל קצה, הוציאו את הקרביים ובישלו במים, שמן, מלח ושמיר. אכלו מיד או עיבדו בלחם לשימוש חוזר. המרק נחשב מסלק כינים מכל הגוף וגרד בעור. גם אפר ראש אפעה ושומנה נמשחו בעיניים לשיפור הראייה.

פְּלִינְיוּס אומר שלא יעז להמליץ על השימושים שנקבעו למרת נחשים, שכן כפי שהסביר, היא ארסם. שומן נחש עם חלודת נחושת נחשב מאחה חלקי עין קרועים, ונשל נחש משופשף בעין משפר ראייה. מרת בּוֹאָה שיבחו לכתמים לבנים, קטרקט וערפול, ואת שומנה לבהירות.

מרת עיט — העוף הבוחן את גוזליו מול השמש — עם דבש אַטִּיקִי נמשחה לעננויות, ערפול וקטרקט. כוח דומה יוחס למרת נשר עם מיץ כרשה ומעט דבש; למרת תרנגול מדוללת במים לנגע ארגמה, כתמים לבנים וקטרקט, ובייחוד מתרנגול לבן. גללי תרנגולת אדומים נמשחו לעיוורון לילה.

שיבחו גם מרת תרנגולת, ובייחוד את שומנה, לשלפוחיות באישונים. נאמר שהוא מועיל להפליא לקריעת קרומי העין עם אבני שִׁיסְטוֹס והמטיט. גללי תרנגולת לבנים נשמרו בשמן ישן בקופסאות קרן לכתמים לבנים באישון. מסופר שטווסים בולעים מחדש את גלליהם מתוך קנאה בתועלת האדם.

נץ שבושל בשמן ורדים נחשב משחה חזקה לכל תחלואי העין, וכן אפר גלליו עם דבש אַטִיקִי. שיבחו כבד דיה; גללי יונים בחומץ לְאֵינְגִילוֹפְּס, כתמים וצלקות; מרת אווז; דם ברווז לעיניים חבולות, ואחריו שומן צמר ודבש; ומרת חוגלה עם כמות שווה דבש, או לבדה לבהירות. ייחסו לְהִיפּוֹקְרַטֵס את ההוראה לשמור אותה בקופסת כסף.

ביצי חוגלה שבושלו בכלי נחושת עם דבש נחשבו מטפלות בכיבי עיניים ובגלאוקומה. דם יונים, יוּנֵי בר, תורים וחוגלות שימש לעיניים שטופות דם. ביונים העדיפו זכר; חתכו וריד מתחת לכנף מפני שחום הדם נחשב מועיל. מעל הניחו רטיית בד שבושלה בדבש וצמר שמנוני עם שמן או יין.

דם אותם עופות נחשב מרפא עיוורון לילה, וכן כבד כבשים — ובייחוד חומות־צהובות — כפי שנאמר בעזים. המליצו לשטוף עיניים במרתח הכבד ולמרוח מוח־עצם לכאב ולנפיחות. אפר עיני אוח במשחת עיניים נחשב משפר ראייה. גללי תור, אפר חלזונות וגללי קָנָרִיס דיקקו כתמים לבנים.

היוונים מונים את הַקָּנָרִיס עם הנצים. כל החומרים שנזכרו לעיל שימשו עם דבש לנגע ארגמה; דבש שבו מתו דבורים נחשב מועיל במיוחד לעיניים. מי שאכל גוזל חסידה, או נשא ראש דרקון, נחשב מוגן מדלקת עיניים שנים רבות. שומן דרקון עם דבש ושמן ישן פיזר ערפול בראשיתו. את גוזלי הסנונית עיוורו בירח מלא; לאחר ששבה ראייתם שרפו את ראשיהם והשתמשו באפר עם דבש לבהירות, כאב, דלקת וחבלה בעיניים.

גם לטאות שימשו בדרכים רבות לתרופות עיניים. היו שסגרו לטאה ירוקה בכלי חרס חדש עם אבנים הקרויות קינאדיה, המשמשות גם כקמיעות

לנפיחות מפשעה. חתמו את הכלי בתשעה חותמות והסירו אחת בכל יום; ביום התשיעי שחררו את הלטאה ושמרו את האבנים לכאבי עיניים.

אחרים הניחו אדמה מתחת ללטאה ירוקה שעיוורו, וסגרו עמה בכלי זכוכית טבעות ברזל מלא או זהב. כשנראה מבעד לזכוכית שראייתה שבה, שחררו אותה והשתמשו בטבעות כנגד דלקת עיניים. אחרים השתמשו באפר ראשה במקום אַנְטִימוֹן לחספוס בעפעף. היו ששרפו לטאה ירוקה ארוכת־צוואר הגדלה בחול ומרחו את אפרה בראשית זרימת עיניים ובגלאוקומה.

אומרים שאף לסמור שראייתו נעקרה היא שבה, ועושים בו ובטבעות מה שעושים בלטאות. עין ימין של נחש קשורה לגוף נחשבה מועילה לזרימת עיניים אם הנחש שוחרר חי. לעיניים הדומעות בלי סוף שימש אפר ראש שממית עם אַנְטִימוֹן. קורי עכביש לוכד־זבובים, ובייחוד מחילתו, הונחו ברטייה מן המצח אל שתי הרקות; ילד שטרם התבגר היה צריך לאסוף ולהניחם, לא להיראות לחולה שלושה ימים, ושניהם לא נגעו יחפים בקרקע. הדבר נחשב מרפא להפליא.

עכביש לבן בעל רגליים ארוכות ודקות מאוד, כתוש בשמן ישן, נמשח להסרת כתמים לבנים בעין. עכביש הבונה קורים עבים בקורות הבית, קשור בבד, נחשב מרפא זרימות עיניים. מראה חיפושית ירוקה נחשב מחדד את ראיית המתבונן, ולכן חרטי אבני חן הניחו את עיניהם בהתבוננות בה.

מרת צאן עם דבש ניקתה אוזניים; הזלפת חלב כלבה הרגיעה כאב; שומן כלב עם לענה ושמן ישן הקל כבדות, וכן שומן אווז. יש שהוסיפו מיץ בצל או השתמשו בכמויות שוות. ביצי נמלים שימשו לבדן; נאמר שגם לדוב יש בהן תרופה והוא מחלים מאכילתן.

שומן אווז ושאר עופות הוכן לאחר שלב שחסר בנוסח: הוציאו את כל הווורידים, המיסו בכלי חרס חדש מכוסה שהונח בשמש בתוך מים רותחים, סיננו בשקי פשתן ושמרו בכלי חדש במקום קר; תוספת דבש עיכבה ריקבון. אפר עכברים עם דבש או מבושל בשמן ורדים הוזלף לכאב אוזניים. אם נכנס בעל־חיים לאוזן, מרת עכברים בחומץ נחשבה תרופה ראשונה; אם נכנסו מים — שומן אווז עם מיץ בצל.

נמנמן שהופשט מעורו ומקרביו בושל בדבש בכלי חדש. הרופאים העדיפו לבשלו בנרד עד שנותר שליש, לשמור, ובעת הצורך לחמם במזרק ולהזליף. נאמר שאפילו תחלואי אוזניים נואשים נרפאו בכך, או בהזלפת תולעי אדמה שבושלו בשומן אווז. תולעים אדומות מן העצים, כתושות בשמן, שימשו היטב לאוזניים מכויבות וקרועות.

לטאות מיושנות, שהומלחו בעודן תלויות בפה, נחשבו מרפאות אוזניים חבולות ואומללות ממכה; היעילות ביותר היו מנוקדות בצבע חלודה ומפוספסות לאורך הזנב. מִילְיפֶדָה, הקרויה גם קָנְטִיפֶדָה או מוּלְטִיפֶדָה, היא תולעת אדמה שעירה ורבת־רגליים, הזוחלת בקשת ומתכווצת במגע; היוונים מכנים אותה אוֹנִיסְקוֹן או יוּלוֹן. מבשלים אותה בקליפת רימון ובמיץ כרשה לכאב אוזניים, מוסיפים שמן ורדים ומזליפים לאוזן הנגדית. את המין שאינו מתקמר מכנים היוונים סָפָּה או סְקוֹלוֹפֶנְדְרָה; הוא קטן ומזיק.

חלזונות המשמשים למאכל הונחו עם מור או אבקת לבונה; חלזונות קטנים ורחבים נכתשו בדבש ונמשחו על שברי אוזן. נשלי נחשים נשרפו בכלי חרס לוהט והוזלפו עם שמן ורדים לכל תחלואי האוזן, ובייחוד לריח רע; אם הייתה

מוגלה — עם חומץ, ועדיף עם מרת עז, בקר או צב ים. נשל בן יותר משנה, או שנרטב בגשם, לא נחשב מועיל.

נוזל עכביש עם שמן ורדים, או לבדו בצמר, או עם כרכום, שימש לאוזניים; וכן צרצר שנחפר עם אדמתו ונמשח. נִיגִ׳דִיוּס ייחס לצרצר סמכות רבה והמאגיקונים רבה יותר, מפני שהוא הולך לאחור, חופר באדמה ומצרצר בלילה. צדו אותו בקשירת נמלה לשערה והשלכתה למחילתו, לאחר שנשפו את האבק כדי שלא יסתתר; הנמלה נאחזה בו וכך הוציאוהו.

הקרום מקיבת תרנגול, שנהוג להשליכו, יושן, נכתש ביין והוזלף חם לאוזניים מוגלתיות; וכן השתמשו בשומן תרנגולת. בתיקן יש חומר שומני כשמסירים את ראשו; כתישתו עם שמן ורדים נחשבה מועילה להפליא לאוזניים, אך היה צריך להוציא במהרה את הצמר שבו הוכנס, שכן השומן נהפך במהירות ליצור ונעשה תולעת. אחרים בישלו שניים או שלושה תיקנים בשמן לאוזניים, או הניחו אותם כתושים בבד על חבלות.

גם בעל־חיים זה הוא מן הדברים המבישים, אך בשל פלאי טבעו ודאגת הקדמונים יש לפרטו כאן במלואו. הם הבחינו בכמה מינים: הרכים, שהתברר להם כי לאחר בישול בשמן הם יעילים במשיחה על יבלות.

מין שני כונה מִילוֹאֶקוֹן וגדל בעיקר סביב טחנות. מוּסָאיוּס המתאגרף השאיר עדות שלאחר הסרת ראשיהם ריפאו נגעים קשקשיים משפשוף. מין שלישי, שנוא גם בשל ריחו, אחוריו מחודדים; עם שמן זפת הוא נחשב מרפא כיבים חשוכי־מרפא, נפיחויות בלוטות ושחינים בהנחה עשרים ואחד יום, וכן מכות, חבלות, קַקוֹאֶתֵס, גרב ופּוּרוּנְקוּלִים — לאחר הסרת הרגליים והכנפיים.

אנו נגעלים אפילו משמיעת הדברים האלה; אך דִיאוֹדוֹרוֹס, בשם הֶרַקְלֵס, מוסר שנתן אותם עם שרף ודבש גם לצהבת ולחולי נשימה בעמידה. כה גדול כוחה של אומנות הרפואה לתת כתרופה כל דבר שתרצה. האנושיים יותר הורו לשרוף את התיקנים ולשמור את אפרם בקופסת קרן, או לכתוש ולהחדיר בחוקן לחולי נשימה או זרימות. מכל מקום מוסכם שמשיחתם מוציאה גופים התקועים בבשר.

גם לאוזניים נחשב מועיל במיוחד דבש שבו מתו דבורים. נפיחויות ליד האוזן רוסנו בגללי יונים לבדם או עם קמח שעורה או שיבולת־שועל; במוח או כבד ינשוף עם שמן שהוזלף לאוזן; ברב־רגל עם שליש שרף במשיחה; ובצרצרים במשיחה או בקשירה. על שאר סוגי המחלות והתרופות מאותם בעלי־חיים או ממינים דומים נדבר בכרך הבא.

תולדות הטבע, ספר שלושים

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים

כבר הפרכנו פעמים רבות בחלק הקודם של החיבור את הבלי המאגיה, בכל מקום שהסיבה והעניין דרשו זאת, ועוד נחשוף אותם. ואף על פי כן זה אחד הדברים הראויים לדיון רחב יותר, ולו מפני שהמוליכה־שולל שבאומנויות שלטה בחלק הגדול של העולם במשך דורות רבים. אל יתפלא איש שסמכותה הייתה גדולה כל כך, מאחר שהיא לבדה הקיפה שלוש אומנויות אחרות המושלות ביותר בנפש האדם וכינסה אותן לתוכה.

אין ספק שהיא נולדה תחילה מן הרפואה וזחלה פנימה במראה מועיל, כאילו היא רפואה נעלה וקדושה יותר. כך הוסיפה להבטחותיה המחניפות והנחשקות ביותר את כוחות הדת, שבהם המין האנושי מגשש באפלה במיוחד גם כיום. ולאחר שגם זה הצליח, ערבבה את האומנויות האסטרולוגיות, מפני שאין אדם שאינו להוט לדעת את עתידו ומאמין שהדרך האמיתית ביותר לבקשו היא מן השמים. כך השתלטה על חושי האדם בקשר משולש ועלתה למדרגה כה רמה, עד שגם כיום היא גוברת בחלק גדול מן העמים ובמזרח מצווה על מלכי המלכים.

אין ספק שנולדה שם בְּפָרַס אצל זוֹרוֹאַסְטֶר, כפי שמוסכם בין המחברים. אך אין די ודאות אם היה זה אדם אחד בלבד או שהיה אחר אחריו. אֶוּדוֹקְסוֹס, שרצה שיבינו אותה כמפורסמת והמועילה שבאסכולות החכמה, מסר שֶׁזּוֹרוֹאַסְטֶר זה חי ששת אלפים שנה לפני מות אַפְלָטוֹן; וכך גם אֶרִיסְטוֹ.

הֶרְמִיפּוּס, שכתב על האומנות כולה בדקדקנות יתרה וביאר את שני מיליון הפסוקים שחיבר זוֹרוֹאַסְטֶר, ואף התקין מפתחות לספריו, מסר שמורהו של זוֹרוֹאַסְטֶר היה אַגּוֹנָקֵס וְשֶׁזּוֹרוֹאַסְטֶר עצמו חי חמשת אלפים שנה לפני מלחמת טרויה. מופלא בראש ובראשונה שזכרה של אומנות זו נשמר במשך זמן רב כל כך, בלי חיבורים המתווכים ביניהם, ואף בלי שושלות מפורסמות ורצופות ששמרו עליה.

שהרי כמה מבני האדם מכירים אפילו משמועה את היחידים הנזכרים בשמותיהם — אַפּוּסוֹרוֹס וְזָרְתוֹס, הַמָּדִים והבבלים מַרְמָרוֹס וְאַרַבַּנְטִיפּוֹקוֹס, או תַּרְמוּאֶנְדָס הָאַשּׁוּרִי — שאין מהם שום חיבור קיים? אך המופלא ביותר הוא שבמלחמת טרויה שתק הוֹמֵרוֹס כל כך על אומנות זו, אף שחלק גדול כל כך מתלאות אוּלִיסֵס עשוי ממנה, עד שאפשר כמעט לומר שכל החיבור אינו עומד על דבר אחר;

שהרי הם רוצים להבין בדרך זו את פְּרוֹטֵאוּס ואת שירת הַסִּירֵנוֹת אצלו, ובוודאי את קִירְקֶה ואת העלאת השאול. ואחר כך לא אמר איש כיצד הגיעה המאגיה לְטֶלֶמָסוֹס, העיר הדתית ביותר, ומתי עברה אל האמהות הַהֶסְלִיּוֹת, שכינוין דבק בה זמן רב בעולמנו — אף שהייתה זרה לעם זה בימי טרויה, שהסתפק ברפואת כִּירוֹן ובמלחמתו בלבד.

אני תמה שתהילתה דבקה בעמו של אֲכִילֵס עד כדי כך שאפילו מֶנַנְדְרוֹס, שנולד בלי מתחרה בדקויות הספרות, נתן לקומדיה את השם 'הַתֶּסָלִית', על שפחה שהכירה את תחבולות הנשים המורידות את הירח. הייתי סבור שֶׁאוֹרְפֵאוּס היה הראשון שהביא את האומנות לאזור הסמוך ממקום קרוב, בהתקדמות משולבת של אמונה תפלה ורפואה — אלמלא הייתה תְּרַאקְיָה כולה, מושבו, חסרת מאגיה.

הראשון שכתב עליה חיבור קיים, ככל שמצאתי, היה אוֹסְתָנֵס. הוא ליווה את קְסֶרְקְסֵס מלך פרס במלחמה שהביא על יוון, וכאילו זרע בדרך את זרעי האומנות המפלצתית והדביק את העולם בכל מקום שעבר בו. החוקרים הדקדקנים יותר מציבים מעט לפניו זוֹרוֹאַסְטֶר אחר, איש פְּרוֹקוֹנֵסוֹס. דבר אחד ודאי: אוֹסְתָנֵס זה הוא שהביא את עמי יוון לשיגעון, לא רק לתאווה, אחר ידע זה. ואף על פי כן אני מבחין שכבר בעת העתיקה וכמעט תמיד ביקשו באמצעותו את שיא ההצטיינות והתהילה בספרות.

ודאי פִּיתָגוֹרַס, אֶמְפֶּדוֹקְלֵס, דֶמוֹקְרִיטוֹס וְאַפְלָטוֹן הפליגו ללמוד אותה, בנטלם על עצמם מסעות שהיו למעשה גלויות יותר מנסיעות. כששבו הם הכריזו עליה ושמרו אותה בין סודותיהם. דֶמוֹקְרִיטוֹס פרסם בספריו את אַפּוֹלוֹגֶכֶס איש קוֹפְּטוֹס ואת דַּרְדָנוֹס הַפִּינִיקִי; הוא ביקש את ספרי דַּרְדָנוֹס מקברו ופרסם את שלו לפי תורתם. העובדה שבני אדם כלשהם קיבלו דברים אלה ושהם עברו בזיכרון מפליאה לא פחות מכל דבר בחיים.

עד כדי כך חסרים לדברים האלה אָמוּן וכל קדושה, שמי שמאשרים את שאר הדברים באיש מכחישים שהחיבורים האלה שלו. אך לשווא: מוסכם שהוא יותר מכול קיבע בנפשות את מתיקותה. גם הדבר הבא מלא פלא: שתי

האומנויות פרחו יחד — הרפואה והמאגיה — באותו דור, כאשר הִיפּוֹקְרַטֵס האיר את זו וְדֶמוֹקְרִיטוֹס את זו, סמוך למלחמה הַפֶּלוֹפּוֹנֵסִית ביוון, שנוהלה משנת 300 לעירנו.

יש גם פלג אחר של המאגיה התלוי במשה, יַנֵּס, יוֹטָפֵּס וביהודים, אך הוא מאוחר לְזוֹרוֹאַסְטֶר באלפי שנים רבות. המאגיה הַקִּפְּרִיסָאִית מאוחרת עוד יותר. בימי אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול הוסיף למקצוע סמכות לא מעטה אוֹסְתָנֵס השני, שהתכבד בליווי; וברור בלי ספק שהוא עבר בכל העולם.

ודאי גם בקרב העמים האיטלקיים קיימים עקבות שלה בלוחות שנים־עשר שלנו ובראיות אחרות שהצגתי בספר הקודם. רק בשנת 657 לייסוד העיר, בימי הקונסולים גְּנַאיוּס קוֹרְנֵלְיוּס לֶנְטוּלוּס ופּוּבְּלִיוּס לִיקִינְיוּס קֶרֶסוּס, התקבלה החלטת סֶנָאט שלא יוקרב אדם; מכאן ברור שעד אותו זמן נערכו טקסים מפלצתיים.

היא ודאי שלטה בָּגַאלְיוֹת, ואף עד ימינו. שלטון טִיבֶּרְיוּס קיסר ביטל את הַדְּרוּאִידִים שלהם ואת המין הזה של נביאים ורופאים. אך מדוע אזכיר דברים אלה באומנות שאף חצתה את האוקיינוס והגיעה אל ריקנות הטבע? גם כיום בריטניה חוגגת אותה בהתפעלות ובטקסים גדולים כל כך, עד שנראה שהיא מסרה אותה לפרסים. עד כדי כך הסכימו עליה בכל העולם, אף שהיה מפולג ולא הכיר את עצמו. אין להעריך די כמה חייבים לרומים, שביטלו את המפלצות שבהן נחשב דתי ביותר להרוג אדם, ובריא ביותר לאכול אותו.

כפי שסיפר אוֹסְתָנֵס, מינים רבים לה. היא מבטיחה ניחוש באמצעות מים, כדורים, האוויר, כוכבים, נרות, אגנים, גרזנים ודרכים רבות אחרות; ונוסף לכך שיחות עם צללים ועם רוחות השאול. כל אלה מצא הַפְּרִינְקֶפְּס נָרוֹן בימינו

ריקים וכוזבים. שהרי תאוותו לכך לא הייתה קטנה מתאוותו לקיתרה ולשירה טרגית: כאשר פסגת עניינו האדם השתעשעה בתוך פגמי נפשו העמוקים, ביקש תחילה לצוות על האלים ולא רצה דבר נשגב מזה. איש מעולם לא תמך באומנות כלשהי ביתר כוח.

לא חסרו לו לכך עושר, כוח או כישרון של תלמיד — דברים שלא היו אפשריים לאדם אחר בזמן שהעולם סבל אותו. זו דוגמה עצומה ובלתי מעורערת לכזב האומנות, שֶׁנֶּרוֹן נטש. הלוואי שהיה פונה אל השאול ואל האלים שחשד בהם, במקום למסור את חקירותיו לבתי זנות ולמופקרים! שום טקס, גם אם ברברי ופראי, לא היה אכזרי ממחשבותיו. כך מילא אותנו בצללים באכזריות רבה יותר.

לַמָּאגִים יש תירוצים מסוימים, כגון שהכוחות האלוהיים אינם נשמעים לבעלי נמשים או נגלים להם. האם זה אולי עמד בדרכו? דבר לא היה חסר באיבריו. הוא היה חופשי לבחור ימים מסוימים; ובהמות שצבען שחור בלבד היו קלות להשגה, שכן הקרבת בני אדם הייתה אפילו נעימה לו ביותר. הַמָּאגוּס טִירִידָטֵס בא אליו והביא עמו את הטריומף על ארמניה, ולכן הכביד על הפרובינקיות.

הוא לא רצה להפליג, מפני שֶׁהַמָּאגִים סבורים שאין זה מותר לירוק לים ולחלל את טבעו בצרכים אחרים של בני תמותה. הוא הביא עמו מָאגִים ואף חנך את נָרוֹן בסעודות מאגיות. ואף על פי שנתן לו ממלכה, לא הצליח לקבל ממנו את האומנות הזאת. לכן נהיה משוכנעים שהיא מגונה, חסרת תוקף וריקה; אמנם יש בה צללים מסוימים של אמת, אך בהם חזקות אומנויות ההרעלה, לא המאגיה.

ישאל אדם אילו שקרים סיפרו הַמָּאגִים הקדמונים, כאשר עוד בצעירותנו כתב אַפִּיוֹן המדקדק על עשב קִינוֹקָפָלִיוֹן, המכונה במצרים אוֹסִירִיטִיס: שהוא אלוהי ופועל נגד כל הכשפים, אך אם עוקרים אותו בשלמותו מת העוקר מיד. הוא אף אמר שהעלה רוחות כדי לשאול את הוֹמֵרוֹס באיזו ארץ ומאילו הורים נולד, אך לא העז לגלות מה, לדבריו, השיב לו.

ראיה מיוחדת להבל היא שמכל בעלי החיים הם מתפעלים יותר מכול מחפרפרות, שהטבע גזר עליהן בדרכים רבות: עיוורון תמידי, קבורה בחשכה נוספת והידמות למתים. אין קרביים שהם מאמינים בהם יותר, ואין בעל חיים שהם חושבים מסוגל יותר לדת; עד שהם מבטיחים שמי שיבלע את לבה בעודו טרי ופועם יזכה בניחוש ובהצלחת הדברים שיבקש לעשות.

הם קובעים שכאב שיניים נרפא בקשירת שן שנעקרה מחפרפרת חיה. את שאר עקרונותיהם בעניין חיה זו נמסור במקומותיהם. דבר לא יימצא מתקבל על הדעת יותר מן הטענה שחפרפרות פועלות נגד נשיכות חדף, מפני שגם האדמה שנכבשה, כפי שאמרנו, מתנגדת לחיות שנולדו מן האדמה.

נוסף לכך, לפי אותם מחברים, מטפלים בכאב שיניים באפר ראשי כלבים שמתו מכלבת, לאחר שנשרפו בלי הבשר; מזליפים אותו בשמן קִיפְּרוּס דרך האוזן שבצד הכאב. עוד משתמשים בניב השמאלי הגדול: שורטים סביב השן הכואבת; או בעצם מעמוד השדרה של דרקון, וכן של אֶנְהִידְרִיס — נחש זכר ולבן. בניבו הגדול שורטים מסביב; או בכאב השיניים העליונות קושרים שני ניבים עליונים, ובכאב תחתונות — שניים תחתונים.

ציידי תנינים נמשחים בשומן הנחש הזה. שורטים את השיניים גם בעצמות מצח של לטאה שהוצאו בירח מלא בלי שנגעו בארץ. שוטפים את הפה בניבי

כלב שבושלו ביין עד מחצית הכמות. אפרם עם דבש מסייע לילדים ששיניהם מאחרות לבקוע, וממנו מכינים גם אבקת שיניים. לחללי שיניים מכניסים אפר מצואת עכבר או כבד לטאות מיובש.

לב נחש, אם נושכים בו או קושרים אותו לגוף, נחשב יעיל. יש המורים לאכול עכבר פעמיים בחודש וכך למנוע כאבים. תולעי אדמה שבושלו בשמן והוזלפו לאוזן שבצד הכאב מביאות לפי המסורת הקלה. אפרן המוכנס לשיניים מאוכלות גורם להן לנשור בקלות; במריחה הוא מסייע לשיניים שלמות הכואבות. יש לשרוף אותן בכלי חרס. הן מועילות גם כשהן מבושלות עם שורש תות בחומץ סְקִילִי ומשמשות לשטיפת השיניים.

גם התולעת הקטנה הנמצאת בעשב המכונה 'קערת וֶנוס', כשהיא מוכנסת לחלל שן, מועילה להפליא לפי הטענה. זחלים הנוגעים בעלי כרוב נופלים, ופשפשים מחלמית מוזלפים לאוזניים עם שמן ורדים. גרגרי החול הנמצאים בקרני חלזונות, כשהם מוכנסים לחללי שיניים, משחררים מיד מכאב. אפר קונכיות חלזונות ריקות עם מור מועיל לחניכיים; ואפר נחש שנשרף עם מלח בקדרה מוזלף עם שמן ורדים לאוזן הנגדית. גם נשל נחש מחומם עם שמן ושרף אורן,

ומוזלף לאחת האוזניים — ואחדים מוסיפים לבונה ושמן ורדים. אותו נשל, כשהוא מוכנס לחלל שן, גורם לה לנשור בלי קושי. בעיניי הבל הוא שנחשים לבנים משילים את הנשל בזמן עליית כוכב הכלב, שכן באיטליה הוא נראה לפני העלייה, ופחות אמין עוד שבאזורים חמים משילים אותו מאוחר כל כך. אך מוסרים שהנשל, גם כשהתיישן, עוקר שן במהירות עם שעווה. גם קשירת שן נחש נחשבת מקלה כאב.

יש הסבורים שעכביש שנתפס ביד שמאל, נכתש בשמן ורדים והוזלף לאוזן שבצד הכאב, מועיל. אומרים שעצמות תרנגולת שנשמרו בתוך קיר מסלקות מיד כאב אם נוגעים בשן בעזרת נציר שלם, או שורטים את החניכיים, ואז משליכים את העצם. כך גם צואת עורב הקשורה בצמר, או צואת דרורים מחוממת בשמן ומוזלפת לאוזן הקרובה. היא אמנם גורמת גירוד בלתי נסבל; ולכן מועיל יותר לשפשף בחומץ אפר גוזלי דרור שנשרפו בזרדים.

טוענים שטעם הפה משתפר אם משפשפים את השיניים באפר עכבר עם דבש; אחדים מוסיפים שורשי שומר. אם מנקים את השיניים בנוצת נשר, היא גורמת ריח פה חמוץ; ואם קוץ דורבן עשה זאת, הדבר כביכול מחזק אותן. סנוניות שבושלו ביין־דבש מטפלות בכיבי לשון ושפתיים; שומן אווז או תרנגולת בסדקים; אואסיפום עם אגוז עפצים; וקורי עכבישים לבנים, קטנים, הנטווים בקורות. אם משקה לוהט צרב את פנים הפה, חלב כלבה נחשב מרפא מיד.

אואסיפום עם דבש קוֹרְסִיקָנִי, הנחשב החריף ביותר, מצמצם כתמים בפנים; וכשהוא מונח בצמר עם שמן ורדים — קשקשת עור בפנים, ויש המוסיפים חמאה. לכתמי וִיטִילִיגוֹ משתמשים במרת כלב לאחר ניקובם במחט. לחבורות ושטפי דם מניחים חם ריאות אילים וצאן שנחתכו לקרומים דקים, או צואת יונים.

שומן אווז או תרנגולת שומר לפי המסורת על עור הפנים. על לִיכֶנָס מורחים צואת עכבר בחומץ ואפר קיפוד בשמן; בטיפול זה מורים לרחוץ תחילה את הפנים בְּנֶתֶר ובחומץ. גם אפר חלזונות רחבים וקטנים המצויים בכל מקום, עם דבש, מסיר פגמים מן הפנים. אפר כל החלזונות מכווץ, מחמם ומנקה; לכן

מערבים אותו בחומרים צורבים ומורחים על פְּסוֹרִיאָזִיס, צרעת ונמשים. אני מוצא גם נמלים המכונות הֶרְקְלֵיאָנִיוֹת, שכאשר כותשים אותן בתוספת מעט מלח הן נחשבות מרפאות פגמים כאלה.

בּוּפְרֶסְטִיס היא חיה נדירה באיטליה, דומה מאוד לחיפושית ארוכת־רגליים. היא מטעה בעיקר בקר האוכל בין העשבים, ומכאן שמה; כשהיא נבלעת היא נוגעת במרה ומנפחת את החיה עד שהיא נבקעת. כשהיא נמרחת עם חלב־בקר של תיש, כוחה המאכל מסיר לִיכֶנֶס מן הפנים, כפי שנאמר. דם נשר שנכתש עם שורש כַּמֶלֵאוֹן לבן ושרף ארז, ומכוסה בכרוב, נחשב מטפל בצרעת; כך גם רגלי ארבה כתושות עם חלב תיש. שומן תרנגול שעובד עם בצל ניתן לפצעונים. מועיל מאוד לפנים גם דבש שבו מתו דבורים; אך שומן ברבור מנקה ומחליק קמטים במיוחד. סימני צריבה נמחקים בצואת יונים בחומץ.

אני מוצא שכבדות ראש מסתיימת אם אדם מנשק נחירי פרדה. כאב בענבל ובגרון מוקל בצואת טלאים שנאספה לפני שטעמו עשב ויובשה בצל; את הענבל מורחים במיץ חלזון שנוקב במחט, ואז תולים את החלזון עצמו בעשן; וכן באפר סנוניות עם דבש. כך מסייעים גם לשקדים.

גרגור חלב כבשים מסייע לשקדים ולגרון; וכן רב־רגל כתוש, או צואת יונים ביין־צימוקים כגרגור ואף כתחבושת חיצונית עם תאנה יבשה וְנֶתֶר. חלזונות מקלים חספוס גרון והפרשות: יש לבשלם בלי לרחוץ, להסיר רק את האדמה, לכתוש ולתת ביין־צימוקים. אחדים סבורים שהחלזונות מֵאַסְטִיפָלְיָה יעילים ביותר, ובייחוד הקטנים שבהם. גם צרצר משופשף על המקום, או נגיעה בשקדים בידיים שכתשו אותו, נחשבים מועילים.

בדלקות גרון מסייעים במהירות, לפי המסורת, מרת אווז עם אֶלֶטֶרִיוּם ודבש, מוח ינשוף ואפר סנונית הנשתה במים חמים. אוֹבִידִיוּס המשורר הוא מקור התרופה הזאת. אך לכל השימושים הנמסרים מן הסנוניות, גוזלי סנוניות הבר נחשבים יעילים יותר — צורת הקנים מזהה אותן — והיעילים מכול הם גוזלי סנוניות־הגדה, המקננות בחורים שבגדות. רבים סבורים שיש לאכול גוזל של כל מין סנונית כדי שלא לחשוש כל השנה מן המחלה הזאת.

הם חונקים את הגוזלים, שורפים אותם עם דמם בכלי ונותנים את האפר בלחם או במשקה. אחדים מערבים באותה דרך גם אפר סמור; כך נותנים אותו גם לתרופות בגידולי צוואר ולחולי המחלה הקומיטיאלית מדי יום במשקה. סנוניות שנשמרו במלח נשתות נגד דלקת גרון במנה של דְּרַכְמָה; גם שתיית קינן נחשבת מטפלת במחלה. הם סבורים שמריחת רב־רגל יעילה ביותר לדלקות גרון;

אחרים נותנים עשרים רבי־רגל כתושים בחצי הינה מי־דבש דרך קנה, מפני שאם ייגעו בשיניים אין בהם כל תועלת. מוסרים שגם עכבר שבושל עם וֶרְבֶּנָקָה מועיל אם שותים את הנוזל; וכן רצועת כלב הכרוכה שלוש פעמים סביב הצוואר, או צואת יונים מעורבת ביין ובשמן. לעצבי הצוואר ולְאוֹפִּיסְתוֹטוֹנוֹס מסייע, לפי הטענה, ענף שיח אברהם שנלקח מקן דיה ונקשר לגוף.

בגידולי צוואר מכויבים משתמשים בדם סמור או בסמור עצמו מבושל ביין; אך אין מקרבים אותו לגידולים שנחתכו. אומרים שגם אכילתו משיגה אותה תוצאה, או אפרו לאחר שנשרף בזרדים ועורבב בשומן חזיר. קושרים לטאה

ירוקה לגוף; לאחר שלושים יום יש לקשור אחרת. אחדים שומרים את לבה בכלי כסף לגידולי צוואר של נשים ושל גברים.

מורחים חלזונות כתושים עם קליפתם, ובייחוד את הנדבקים לשיחים. מניחים גם אפר אפעות עם חלב־בקר שור, שומן נחש מעורב בשמן, או אפר נחשים בשמן או בשעווה. גם אכילת אמצע הנחש לאחר שנחתכו שני קצותיו נחשבת מועילה לגידולי צוואר; או שתיית אפרם, לאחר שנשרפו כך בכלי חרס חדש. יעיל הרבה יותר, לדבריהם, אם נהרגו בין שתי תַּלְמֵי גלגלים.

מייעצים למרוח צרצר שנחפר יחד עם אדמתו; וכן צואת יונים לבדה או עם קמח שעורה או שיבולת־שועל בחומץ; או אפר חפרפרת בדבש. אחרים כותשים את כבד החפרפרת בין הידיים, מורחים ואינם רוחצים שלושה ימים. הם קובעים שגם רגלה הימנית היא תרופה לגידולי צוואר. אחרים כורתים את ראשה, כותשים אותו עם עפר שהעלו חפרפרות, מכינים לכסניות ושומרים בקופסת בדיל. הם משתמשים בהן לכל נפיחות, למכונה אַפּוֹסְטֵמָה ולגידולים בצוואר; ובזמן הטיפול אוסרים לאכול חזיר.

'שוורים' הוא שמן של חיפושיות קרקע הדומות לקרציה — הקרניים הקטנות נתנו להן את השם — ואחרים מכנים אותן כיני־אדמה. מורחים גם את העפר שהוציאו על גידולי צוואר, תחלואים דומים ושיגדון, ואינם רוחצים שלושה ימים. טיפול זה נחשב מועיל לשנה; ומייחסים לחיפושיות את כל הדברים שמסרנו על צרצרים. אחדים משתמשים כך גם בעפר שהוציאו נמלים. אחרים קושרים לגוף תולעי אדמה במספר שווה למספר הגידולים; הן מתייבשות יחד איתם.

אחרים חותכים אפעה בזמן עליית כוכב הכלב, כפי שאמרנו, שורפים את אמצעה ונותנים לשתות מן האפר, מלוא שלוש אצבעות, שלוש פעמים בשבעה ימים; כך הם מטפלים בגידולי צוואר. אחרים קושרים לגוף את חוט הפשתן שבו נתלתה האפעה מתחת לראשה עד שמתה. הם משתמשים גם ברב־רגל בתוספת רבע כמות שרף טרבינת, ומורים לטפל בתרופה זו בכל הָאַפּוֹסְטֵמוֹת.

אפר סמור עם שעווה מטפל, לפי המסורת, בכאבי כתף. כדי שבתי השחי לא יהיו שעירים משפשפים בילדים ביצי נמלים; וכך עושים גם סוחרי עבדים, כדי שלמתבגרים יהיה רק שיער פלומתי, בדם מאשכי טלאים בשעת סירוסם. דם זה נמרח לאחר מריטת השיער ונחשב פועל גם נגד ריח רע.

אנו מכנים בשם אחד, פְּרַאקוֹרְדִיָה, את האיברים הפנימיים שבאדם. אם חלק כלשהו מהם כואב, אומרים שמצמידים גור יונק ולוחצים אותו אל המקום, והמחלה עוברת אליו. מבתרים את הגור ושופכים עליו יין, ואז מזהים את המחלה באיבר המקביל שנפגם אצלו; אך חובה דתית היא לקבור גורים כאלה.

גם הכלבים שאנו מכנים מַלְטִיִים, כשהם מוצמדים שוב ושוב, משככים לפי המסורת כאב קיבה. שמחלה עברה אליהם ניכר בכך שהם חולים, ולעיתים קרובות אף מתים. גם עכברים מטפלים, לפי הטענה, בתחלואי ריאות — ובייחוד עכברים אפריקניים, לאחר שהופשטו, בושלו בשמן ובמלח ונאכלו. אותו דבר מטפל גם בפליטת מוגלה או דם,

אך מאכל חלזונות מועיל במיוחד לקיבה. יש לחממם במים עד סמוך לרתיחה בלי לפגוע בגופם, אחר כך לצלותם על גחלים בלי תוספת, ולאכול עם יין וגרום, ובייחוד את האפריקניים. לאחרונה התגלה הדבר כמועיל לרבים; גם

מקפידים לאכול מספר אי־זוגי. עם זאת, צחנתם גורמת ריח פה כבד. הם נחשבים מועילים גם לפולטי דם, כשהקליפה מוסרת והם נכתשים ונשתים במים.

המשובחים ביותר הם האפריקניים — ובהם הָאֵיוֹלִיטָנִיִּים — וכן הָאַסְטִיפָּלֵאִיִּים, הסיציליאניים הבינוניים, מפני שהגודל עושה אותם קשים וחסרי מיץ, וְהַבָּלֵאָרִיִּים המכונים שוכני־מערות מפני שהם נולדים במערות; משובחים גם אלה מן האיים וּמְקַפְרִיאָה. אך שום חלזון אינו ערב למאכל, לא ישן ולא טרי. חלזונות נהר ולבנים מצחינים; חלזונות בר אינם מועילים לקיבה ומשחררים את המעיים, וכך כל הקטנים. חלזונות ים מועילים יותר לקיבה; ואולם לכאב קיבה נחשבים היעילים ביותר מן המינים המשובחים אלה שנבלעים חיים עם חומץ.

נוסף לכך יש חלזונות המכונים ἀκέρατοι (אַקֶרָטוֹי), רחבים וגדלים במקומות רבים; על שימושיהם נדבר במקומותיהם. הקרום מקיבת תרנגולת, אם התיישן ונזרה למשקה או נקלה בעודו טרי, מקל לפי המסורת הפרשות מן החזה ושיעול לח. חלזונות נאים הכתושים בשלושה קִיאָתִים מים פושרים ונגמעים משככים שיעול. עור כלב הכרוך סביב אצבע כלשהי עוצר הפרשות. מרק חוגלות מחזק את הקיבה.

לכאבי כבד מטפלים לפי המסורת באכילת סמור בר או כבדו, וכן בגחן שנצלה כגדי. לקוצרי נשימה נותנים עשרים ואחד רבי־רגל מומסים בדבש אַטִיקִי לשתייה דרך קנה; שהרי כל כלי משחיר במגעם. אחדים קולים סקסטאר מהם במחבת עד שילבינו, מערבים בדבש ומורים לתת במזון עם מים חמים.

למי שמתעלפים, שדעתם נטרפת או שלוקים בסחרחורת נותנים חלזון אחד, כתוש עם קליפתו, מחומם בשלושה קִיאָתִים יין־צימוקים ונשתה במשך תשעה ימים לכל היותר. אחדים נתנו אחד ביום הראשון, שניים ביום הבא, שלושה בשלישי, שניים ברביעי ואחד בחמישי. כך הם מתקנים, לפי המסורת, גם קוצר נשימה ומורסות פנימיות.

יש הסבורים, ומחברים רבים עמם, שיש חיה דומה לחגב וחסרת כנפיים, הקרויה ביוונית טָרִיקְסָלִיס ואין לה שם לָטִינִי; ויש המזהים אותה עם הצרצר. מצווים לצלות עשרים ולשתות במי־דבש נגד קוצר נשימה בעמידה. ליורקי דם נותנים חלזונות: יוצקים עליהם תירוש ראשון בלי לרחצם, או מבשלים במי ים ואוכלים, או כותשים עם קונכיותיהם ונוטלים עם תירוש; כך מטפלים גם בשיעול.

דבש שבתוכו מתו דבורים נחשב מרפא במיוחד מורסות פנימיות. ליורקי דם נותנים ריאת נשר שנשרפה בעץ גפן, בתוספת מחצית כמות פרח רימון וכמויות שוות של חבוש ושושן; שותים בבוקר ובערב עם יין אם אין קדחת, ואם יש — במים שבהם בושל חבוש.

טחול צאן טרי נפרש לפי הוראות מאגיות מעל הטחול הכואב, והמטפל אומר שהוא עושה תרופה לטחול. אחר כך מצווים לקבור אותו בטיח קיר חדר השינה, לחתום בטבעת ולומר אותו דבר שלוש פעמים תשע. טחול כלב שנעקר בעודו חי ונאכל משחרר כביכול מן המחלה; אחרים קושרים טחול טרי מבחוץ.

אחרים נותנים בלי ידיעת החולה גורים בני יומיים בחומץ חצב, או טחול קיפוד; וכן אפר חלזונות עם זרע פשתן וסרפד ודבש עד החלמה. משחררת גם לטאה

ירוקה חיה התלויה בסיר לפני דלת חדר השינה, כדי שהחולה ייגע בה בצאתו ובשובו; וכן אפר ראש אוח עם משחה, דבש שמתו בו דבורים, ועכביש, במיוחד הקרוי לִיקוֹס.

לב דוכיפת משובח לכאבי צד; וכן אכילת חלזונות מבושלים במי שעורה או מריחתם לבדם. אפר גולגולת כלב שוטה מפוזר במשקה. לכאב מותניים מבשלים סְטָלִיוֹן שמעבר לים לאחר הסרת הראש והמעיים ביין עם חצי דינר פרג שחור ושותים את הנוזל. לטאות ירוקות נאכלות לאחר חיתוך הרגליים והראש; או שלושה חלזונות כתושים עם קונכיותיהם ומבושלים ביין עם חמישה־עשר גרגרי פלפל.

תולשים את רגלי הנשר לאחור מן המפרק, וקושרים ימין לכאב בצד ימין ושמאל לכאב בשמאל. גם רב־רגל, שכינינו אוֹנִיסְקוֹן, נשתה במשקל דינר בשני קִיאָתוֹסִים יין. הַמָּאגִים מצווים להניח תולעת אדמה על צלחת עץ שסודקה מראש ונקשרה בברזל, לשפוך עליה מים שנאספו, לקבור אותה במקום שממנו נחפרה, ואז לשתות מן הצלחת; הם טוענים שהדבר מועיל להפליא לכאב השת.

לדיזנטריה נותנים איברי מין של נקבת צאן מבושלים עם זרע פשתן ושותים את המים; גבינת כבשים ישנה; או חלב כבשים מבושל ביין יבש. האחרון משמש גם לחסימת מעיים ולשיעול ישן. לדיזנטריה משתמשים בְּסְטָלִיוֹן שמעבר לים, בלי מעיים, ראש, רגליים ועור, מבושל ונאכל; או בשני חלזונות וביצה, שניהם כתושים עם הקליפה בכלי חדש, בתוספת מלח ושני קִיאָתוֹסִים יין צימוקים, או מוהל תמרים ושלושה קִיאָתוֹסִים מים, מבושלים קלות וניתנים לשתייה.

מועילים גם חלזונות שרופים, שאפרם נשתה ביין בתוספת מעט שרף. חלזונות ערומים, שעליהם דיברנו, נמצאים בעיקר באפריקה ומועילים מאוד לדיזנטריה: שורפים חמישה עם חצי דינר אַקַצָיָה, ומן האפר נותנים שתי כפות ביין הדס או בכל יין יבש, עם כמות שווה של מים חמים.

יש המשתמשים כך בכל החלזונות האפריקאיים; אחרים מעדיפים להחדיר חמישה אפריקאיים עטופי־קונכייה, ואם הזרימה חזקה מוסיפים אַקַצָיָה בגודל פול. נשל נחש מבושל בכלי בדיל עם שמן ורדים נמרח לדיזנטריה וּלְטֶנֶסמוֹס; אם מבשלים בכלי אחר מוסיפים בדיל. מרק תרנגול מטפל באותן מחלות, אך מרק מלוח מתרנגול זקן משלשל בעוצמה רבה יותר.

קרום קיבת תרנגולת צלוי וניתן בשמן ומלח מרגיע כאבי צליאק — ולפני כן גם התרנגולת וגם האדם צריכים להימנע מדגן. כך גם גללי יונה צלויים ושתויים. בשר יונת בר מבושל בחומץ מטפל בדיזנטריה ובצליאק; קיכלי צלוי עם גרגרי הדס לדיזנטריה, וכן שחרור ודבש שבו מתו דבורים לאחר בישול.

המחלה הקשה ביותר של המעיים נקראת אִילֵאוֹס. אומרים שדם עטלף שנקרע מתנגד לה, ואף מריחה על הבטן מסייעת. חלזון שהוכן כפי שאמרנו לקוצר נשימה עוצר את המעיים; וכן אפר חלזונות שנשרפו חיים, בשתייה עם יין יבש; כבד תרנגול צלוי; או קרום הקיבה שמקובל להשליך, מיושן עם מוהל פרג. אחרים צולים אותו טרי ונותנים לשתייה ביין.

גם מרק חוגלה, או קיבתה כתושה ביין שחור; יונת בר מבושלת בְּפוֹסְקָה; טחול צאן צלוי וכתוש ביין; גללי יונה עם דבש במריחה; וקיבת פרס המזוקן מיובשת ושתויה. האחרונה נחשבת מועילה במיוחד למי שאינם מעכלים, אפילו אם רק

מחזיקים אותה ביד בזמן האוכל. יש שקושרים אותה מבחוץ לשם כך, אך אין להשאירה ברציפות כי היא גורמת רזון.

גם דם ברווזים זכרים עוצר את המעיים. אכילת חלזונות מפיגה נפיחות; לעוויתות — טחול כבשים צלוי ושתוי ביין, יונת בר מבושלת בְּפוֹסְקָה, שומן חוברה ביין ואפר מגלן שנשרף בלי נוצות. נוסף על כך נמסר דבר מופלא: אם מניחים ברווז על הבטן המחלה עוברת אליו והוא מת.

עוויתות מעיים מטופלות גם בדבש שבו מתו דבורים, לאחר בישול. מחלת המעי הגס נרפאת ביעילות רבה באכילת עוף מצויץ צלוי. יש המצווים לשרוף אותו עם נוצותיו בכלי חדש, לכתוש לאפר ולשתות שלוש כפות במים במשך ארבעה ימים; אחרים קושרים את לבו לירך, ואצל אחרים בולעים אותו טרי ועדיין חם.

בבית אַסְפֶּרַנְטֵס הקונסולרי, אחד האחים נרפא ממחלת המעי באכילת עוף זה ובסגירת לבו בצמיד זהב; האחר — לאחר קורבן מסוים שנעשה בלבנים חיות בצורת כבשן, ולאחר השלמת הטקס נאטם התא המקודש. לפרס המזוקן מעי יחיד שטבעו המופלא מעכל כל מה שנבלע; מוסכם שקשירת קצהו מועילה למחלת המעי הגס.

יש מחלות מעיים נסתרות שעליהן נמסר פלא: אם מצמידים במשך שלושה ימים גורים שטרם פקחו עיניים לקיבה ובעיקר לחזה, ונותנים להם לינוק חלב מפי החולה, כוח המחלה עובר אליהם; לבסוף הם מתים, ובביתורם נגלות לעין סיבות מחלת האדם. מצווים לקבור אותם באדמה. הַמַּאגִים אומרים שמגע דם עטלף בבטן מגן שנה שלמה, או שבכאב יש לשתות מים לאחר רחיצת הרגליים בהם שלוש פעמים.

מריחת גללי עכבר על הבטן מועילה כביכול נגד אבנים. אומרים שבשר קיפוד טעים אם הורגים אותו במכה אחת בראש לפני שישתין על עצמו. בשר חיה שנהרגה כך מתקן טפטוף מן השלפוחית, וכן עשנו; אך אם השתינה על עצמה, האוכלים את בשרה לוקים, לפי המסורת, בקושי במתן שתן.

מצווים גם לשתות תולעי אדמה ביין או ביין צימוקים לפירור אבנים; או חלזונות מבושלים כפי שניתנו לקוצר נשימה. שותים שלושה חלזונות שהוצאו מקונכיותיהם ונכתשו בְּקִיאָתוֹס יין, למחרת שניים וביום השלישי אחד, לתיקון טפטוף שתן; אפר קונכיות ריקות להוצאת אבנים; וכן כבד הִידְרוֹס, אפר עקרבים או עקרבים בלחם.

כותשים אבנים הנמצאות בשלפוחית תרנגול או בקיבת יונה ומפזרים במשקה; וכן קרום קיבת תרנגולת מיובש, או צלוי אם טרי. נגד אבנים ושאר קשיי השלפוחית נותנים גם גללי יונה בתוך פול; אפר נוצות יוֹנִי בר בחומץ־דבש; שלוש כפות אפר מעיהן; וגוש מקן סנונית מומס במים חמים.

עוד נותנים קיבת פרס מזוקן מיובשת, גללי תור מבושלים במי־דבש או מרק תור מבושל. אכילת קיכלים עם גרגרי הדס מועילה לשתן; וכן ציקדות צלויות במחבת, שתיית רב־רגל אוֹנִיסְקוֹן, ומרתח רגלי טלה לכאבי שלפוחית. מרק תרנגולים מבושלים משלשל ומרכך חומרים חריפים; גם גללי סנונית עם דבש, המוחדרים מלמטה, משלשלים.

למחלות פי הטבעת יעילים ביותר אויסיפום — יש המוסיפים פּוֹמְפּוֹלִיקְס ושמן ורדים — אפר ראש כלב, נשל נחש בחומץ לסדקים, ואפר גללי כלב לבנים עם שמן ורדים. אומרים שזה גילוי אַסְקְלֵפְיוּס ושכך מסירים היטב גם יבלות. עוד

משתמשים באפר גללי עכבר, שומן ברבור ושומן נחש־מים. לצניחה מורחים מוהל חלזונות שהופק בדקירה והוא מחזיר אותה פנימה.

לשפשופים מטפלים באפר עכבר בר עם דבש, מרת קיפוד עם מוח עטלף וחלב כלבה, שומן אווז עם מוח, אלום ואויסיפום, וגללי יונה עם דבש. לְקוֹנְדִילוֹמוֹת במיוחד משפשפים עכביש לאחר הסרת הראש והרגליים, כדי שהחומרים החריפים לא ישרפו; או שומן אווז עם שעווה פּוּנְית, עופרת לבנה ושמן ורדים; וכן שומן ברבור, שנחשב מרפא גם טחורים.

לכאב השת אומרים שמועילה שתיית חלזונות חיים כתושים עם יין אַמִינָאִי ופלפל; אכילת לטאה ירוקה בלי רגליים, מעיים וראש; וכן סְטֶלְיוֹן בתוספת שלושה אוֹבּוֹלִים פרג שחור. לקרעים ולעוויתות נותנים מרת כבשים עם חלב אישה.

לעקצוץ ויבלות באיברי המין מטפלים בנוזל ריאת איל צלויה. לשאר המחלות משתמשים באפר צמרו, אפילו מלוכלך, במים; בחלב מן האומנטום של צאן, במיוחד מן הכליות, עם אפר אבן ספוג ומלח; בצמר שמנוני במים קרים; בבשר צאן שרוף במים; באפר פרסות פרדה; ובאבקת שן סוס כתושה. לאשכים מפזרים אבקת עצמות ראש כלב שנכתשו בלי בשר. אם אחד האשכים צונח, אומרים שמריחת קצף חלזונות מועילה.

לכיבים נתעבים ונוזלים שם מועילים אפר טרי של ראש כלב, חלזונות קטנים ורחבים כתושים בחומץ, נשל נחש בחומץ או אפרו, דבש שמתו בו דבורים עם שרף, וחשופיות אפריקאיות כתושות עם אבק לבונה וחלבון ביצה; הן ממיסות בתוך שלושים יום. יש המוסיפים בצל במקום לבונה.

לְהִידְרוֹצֵלָה מספרים שֶׁסְטֶטִילִיוֹן מועיל להפליא: מסירים ראש, רגליים ומעיים וצולים את הגוף; נותנים אותו פעמים רבות במזון. לאי־שליטה בשתן נותנים שומן כלב עם אלום שסוע בגודל פול; אפר חלזונות אפריקאיים שנשרפו עם בשרם וקונכייתם; או שלוש לשונות אווז צלויות באוכל. מקור הדבר אֲנַכְסִילָאוּס. נפיחויות דלקתיות נפתחות בחלב צאן עם מלח צלוי.

גללי עכבר עם אבק לבונה וְסַנְדָרָקָה מפזרים נפיחויות; וכן אפר לטאה או לטאה חתוכה המונחת, רב־רגל כתוש עם שליש שרף טרבינת — ויש המוסיפים סִינוֹפִּיס — חלזונות כתושים לבדם, ואפר קונכיות ריקות עם שעווה. לגללי יונה כוח מפזר לבדם או במריחה עם קמח שעורה או שיבולת־שועל. קַנְתָרִידוֹת עם סיד מסירות נפיחויות דלקתיות במקום אזמל; חלזונות זעירים עם דבש מקלים נפיחות מפשעה.

כדי למנוע דליות מורחים לילדים בצום את רגליהם בדם לטאה, בידי אדם צם. לשיגדון מקלים אויסיפום עם חלב אישה ועופרת לבנה; גללי צאן שהופכו לנוזל; ריאות צאן; מרת איל עם חלב; עכברים חתוכים; דם סמור עם לחך ואפר סמור שנשרף חי, במריחה בנוצה עם חומץ ושמן ורדים או עם שעווה ושמן ורדים; מרת כלב בלי לגעת ביד אלא בנוצה; גללי תרנגולות; ואפר תולעי אדמה עם דבש, שמסירים ביום השלישי.

יש המעדיפים למרוח תולעי אדמה במים; אחרים מלוא אַצֶטַבּוּלוּם מהן עם שלושה קִיאָתוֹסִים דבש, לאחר משיחת הרגליים בשמן ורדים. אומרים ששני חלזונות רחבים כתושים ושתויים ביין מסירים כאבי רגליים ומפרקים. אותם חלזונות נמרחים עם מוהל הַלֶכְסִינֶה, ויש המסתפקים בכתישה בחומץ.

אומרים שנטילה חוזרת של מלח שנשרף עם צפע בכלי חדש משחררת משיגדון; וכן מועילה משיחת הרגליים בשומן צפע.

גם על דיה הם טוענים שאם שותים במים מלוא שלוש אצבעות מן העוף המיושן והכתוש, או מושחים את הרגליים בדמו, יש תועלת. מורחים גם דם יונה עם סרפד, או את נוצותיה הראשונות כתושות עם סרפד. אף גלליה נמרחים לכאבי מפרקים, וכן אפר סמור או חלזונות עם עמילן או טָרַנְקַנְת. קורי עכביש מטפלים היטב במפרקים שנחבלו. יש המעדיפים אפר עכבישים, וכן אפר גללי יונה עם גריסים ויין לבן.

לפריקת מפרקים תרופה מיידית היא חלב צאן עם אפר שיער נשים. לכוויות קור מניחים חלב צאן עם אלום, אפר ראש כלב או גללי עכבר. אם הפצעים נקיים, אפר שרצים או נמנמנים שנשרפו, עם שמן ושעווה, מביא לצלקת; וכן אפר עכבר בר עם דבש, תולעי אדמה עם שמן ישן וחשופיות.

אפר חשופיות שנשרפו חיות מרפא את כל כיבי הרגליים; אפר גללי תרנגולות — התכייבויות; גללי יונה עם שמן. לשפשופי נעליים: אפר סוליה ישנה, ריאת טלה או איל. אבקת שן סוס כתושה מועילה במיוחד לריקבון סביב הציפורן. דם לטאה ירוקה נמרח על רגליים משופשפות של אדם ובהמה. לדנים: שתן פרד או פרדה עם הבוץ שלו, גללי כבשים, כבד לטאה ירוקה או דמה בצמר, תולעי אדמה בשמן, ראש סְטֶלְיוֹן עם עלי שיח אברהם כתושים בשמן, וגללי יונה מבושלים בחומץ.

לכל מיני היבלות: שתן כלב טרי עם הבוץ שלו, אפר גללי כלב עם שעווה, גללי כבשים, דם עכבר טרי או עכבר קרוע, מרת קיפוד, ראש לטאה או דמה או אפר כל גופה, נשל נחש, וגללי תרנגולת עם שמן וֶנֶטֶר. קַנְתָרִידוֹת כתושות עם

גפן תמיניה אוכלות את היבלות; לאחר האיכול יש לטפל בכיבים באמצעים שכבר תוארו לריפוים.

עתה נפנה לדברים המאיימים על כל הגוף. הַמָּאגִים אומרים שמרת כלב שחור זכר היא קמע לכל הבית אם מעלים את עשנה או מטהרים בו את הבית נגד כל סם מזיק; וכן דם כלב המותז על הקירות ואיבר מינו הקבור תחת סף הדלת. מי שיודע עד כמה הם מאדירים את הנתעבת שבחיות, הקרצייה, יתפלא פחות: היא לבדה משמינה בלי מוצא ואין סופה אלא במוות; בצום היא חיה שבעה ימים, ובשובע מתבקעת מהר יותר.

קרצייה מאוזן שמאל של כלב, הקשורה מבחוץ, נחשבת משככת כל כאב. משתמשים בה גם כאות נבואי לחיים: אם החולה בתחילת מחלתו עונה לאדם שהביא אותה, העומד למרגלותיו ושואל על המחלה, יש תקווה ודאית לחיים; אם אינו עונה, ימות. מוסיפים שיש לעקור אותה מאוזן שמאל של כלב שצבעו שחור בלבד.

נִיגִידִיוּס כתב שכלבים בורחים יום שלם ממראה אדם שעקר קרצייה מחזיר. הַמָּאגִים מוסרים שמוכי טירוף חוזרים לדעתם בהתזת דם חפרפרת; ומי שאלי לילה ופָּאוּנִים רודפים אותם משתחררים במשיחות בוקר וערב של לשון, עיניים, מרה ומעיים של דרקון שבושלו ביין ושמן וקוררו לילה בחוץ.

נִיקַנְדֶר מוסר שנחש אַמְפִיסְבֵּנָה מת הקשור מבחוץ, או רק עורו, הוא תרופה לקור; ואף אם קושרים אותו לעץ שעומדים לכרות, הכורתים אינם חשים קור והמלאכה מצליחה ביתר קלות. הוא היחיד בנחשים היוצא אל הקור, הראשון מכולם ועוד לפני שירת הקוקייה. פלא אחר בקוקייה: במקום שבו אדם שומע

אותה לראשונה, אם הוא מסמן סביב רגל ימין, חופר את טביעת הרגל ומפזר את העפר, לא נוצרים פרעושים.

למבקשים להישמר משיתוק משבחים מאוד שומן נמנמנים וחדפים מבושלים, וכן רב־רגליים בשתייה כפי שאמרנו בדלקת גרון. לחולי שחפת נותנים לטאה ירוקה מבושלת בשלושה סֶקְסְטָאְרִיוּס יין עד קִיאָתוֹס אחד, כף בכל יום עד החלמה; או אפר חלזונות ביין.

לאפילפסיה נותנים אויסיפום בגודל אגוז לוז, מומס במעט מור ובשני קִיאָתוֹסִים יין, לאחר המרחץ; או אשכי איל מיושנים וכתושים, חצי דינר בהמינה מים או חלב אתונות. אוסרים שתיית יין חמישה ימים לפני ואחרי.

משבחים מאוד שתיית דם צאן, וכן מרה עם דבש, במיוחד של טלה; גור יונק שראשו ורגליו נחתכו, עם יין ומור; חזזית מפרדה בשלושה קִיאָתוֹסִים חומץ־דבש; אפר סְטָלִיוֹן שמעבר לים בחומץ; ונשל הַסְטָלִיוֹן, שהוא משיל כנחש, במשקה. יש שהוציאו את מעיו בקנה, יישנו ונתנו לשתייה; אחרים צלו אותו על שיפודי עץ ונתנו באוכל.

ראוי לדעת כיצד מקדימים לקחת מן הַסְטָלִיוֹן את נשל החורף, שכן לאחר שהוא משיל הוא בולע אותו; מספרים שאין חיה ערמומית וקנאית יותר כלפי האדם, ומכאן נעשה שמו קללה. בקיץ צופים במקום רבצו — בחיפויי דלתות וחלונות, בקמרונות, קברים וקברים־מקורים. בראשית האביב מציבים שם קנים מפוצלים הארוגים כמלכודות. הוא אף נהנה מן הלחץ שבתוכן ומשיל ביתר קלות את הקהות העוטפת אותו, אך לאחר שעזב אינו יכול לחזור.

אין מעדיפים דבר על נשל זה כתרופה לאפילפסיה. מועילים גם מוח סמור מיושן ושתוי, כבדו, אשכיו, רחמו או קיבתו שיושנה עם כוסברה כפי שאמרנו, וכן אפרו; סמור בר נאכל כולו. אותן סגולות מיוחסות לגחן. לטאה ירוקה בלי רגליים וראש, עם תבלינים המסתירים את הגועל, וכן אפר חלזונות עם זרע פשתן וסרפד ודבש במריחה, נחשבים מרפאים.

הַמָּאגִים מעדיפים זנב דרקון הקשור בעור צבייה בגידי אייל, או אבנים מקיבת גוזלי סנונית הקשורות לזרוע שמאל; אומרים שהסנונית נותנת אבן לגוזל לאחר בקיעתו. אם הגוזל הראשון שהטילה נאכל כשאדם לוקה בהתקף הראשון, הוא משתחרר מן המחלה. אחר כך מטפלים בדם סנוניות עם לבונה או בבליעת לב טרי. אף אבן מן הקן המונחת על החולה משיבה אותו מיד, וקשורה מגינה לתמיד.

משבחים גם בליעת כבד דיה ונשלי נחשים; כבד נשר כתוש עם דמו ושתוי במשך שלוש סדרות של שבעה ימים; ולב גוזל נשר הקשור מבחוץ. אף מצווים לאכול נשר שהשביע עצמו בגופת אדם. יש הסבורים שיש לשתות את חזהו מכוס עשויה עץ אלון, או אשכי תרנגול במים וחלב לאחר חמישה ימי הימנעות מיין; לכן מיישנים אותם. היו אף שנתנו במשקה עשרים ואחת זבובים אדומים, דווקא מגופה, ופחות לחלשים.

נגד צהבת נותנים לכלוך מאוזני צאן או מפטמותיו במשקל דינר, עם מעט מור ושני קִיאָתוֹסִים יין; אפר ראש כלב במי־דבש; רב־רגל בהמינה יין; תולעי אדמה בחומץ־דבש עם מור; וכן תרנגולת צהובת־רגליים, לאחר שרוחצים אותה תחילה במים—

ואחר כך ביין שאותו שותים; או מוח חוגלה או נשר בשלושה קִיאָתוֹסִים יין; שלוש כפות אפר נוצות או מעי יונה במי־דבש; ושתי כפות אפר דרורים שנשרפו בזמורות במי־דבש. יש עוף הקרוי אִיקְטֶרוּס על שם צבעו; אומרים שהחולה נרפא אם הוא מביט בו והעוף מת. אני סבור שבלאטינית הוא נקרא גַלְגוּלוּס.

לחולי טירוף חד מועילה כביכול ריאת צאן חמה הקשורה סביב הראש. אך מי יכול לתת למטורף לשתות מוח עכבר במים, אפר סמור או בשר קיפוד מיושן, אפילו אילו היתה התרופה ודאית? אפר עיני אוח הוא בעיני מן הדברים שבהם משחקים בחיי אדם בדרך מפלצתית. במיוחד אני דוחה את משטר רפואת הקדחות שלהם.

הם חילקו את רפואת הקדחות לפי שנים־עשר המזלות, פעם במעבר השמש ושוב במעבר הירח. יש לדחות את הכול, ואת זאת אוכיח בכמה דוגמאות: כשהשמש עוברת בתאומים הם מצווים לשרוף כרבולות, אוזניים וטופרי תרנגולים, לכתוש בשמן ולמשוח את החולים.

אם הירח בתאומים — משתמשים בדורבנות ובזקניהם; אם אחד המאורות בבתולה — בגרגרי שעורה; אם בקשת — בכנפי עטלף; אם הירח באריה — בעלי אשל, ומוסיפים שהוא תרבותי; אם בדלי — בפחמי תאשור כתושים. מבין הדברים הללו נביא רק מוסכמים או לפחות סבירים: תרדמת מתעוררת באמצעות ריחות חריפים, ואולי בהם אשכי סמור מיושנים או כבד שרוף. גם להם סבורים שמועילה ריאת צאן חמה הקשורה סביב הראש.

בקדחת של יום בארבעה הרפואה הקלינית כמעט חסרת כוח. לכן נביא יותר מתרופותיהם, ותחילה אלה שמצווים לקשור: עפר שבו התפלש נץ, בתוך בד

פשתן בחוט אדום; השן הארוכה ביותר של כלב שחור; צרעה יחידאית הקרויה פְּסֵאוּדוֹסְפֵקְס, שנתפסת ביד שמאל ונקשרת — ואחרים משתמשים בראשונה שאדם ראה באותה שנה; ראש צפע כרות בתוך בד, או לב שנעקר מצפע חי.

הם קושרים חוטם עכבר וקצות אוזניו בבד אדום ואז משחררים אותו; או עין ימין של לטאה חיה שנעקרה, ואחר כך ראשה שנכרת, בתוך עור עז; וכן חיפושית המגלגלת כדורים. בגלל חיפושית זו חלק גדול ממצרים עובד לחיפושיות כאלים, לפי פירושו המתוחכם של אַפִּיוֹן, המקשר את פעולות החיה למעשי השמש כדי להצדיק את טקסי עמו.

המאגיקונים קושרים גם חיפושיות אחרות: בעלת קרניים קטנות וכפופות, שנאספה ביד שמאל; ומין שלישי הקרוי פּוּלוֹ ובעל נקודות לבנות, שאותו חוצים וקושרים לשתי הזרועות, ואילו את האחרים לשמאל בלבד. עוד קשרו לב נחש שהוצא ביד שמאל בעודו חי; או ארבע חוליות מזנב עקרב עם העוקץ בבד שחור. במשך שלושה ימים אסור היה לחולה לראות את העקרב ששוחרר או את הקושר, ואחרי מחזור הקדחת השלישי קברו את הקמיע.

זחל עטפו בבד פשתן, כרכו שלוש פעמים בחוט ובכל כריכה קשרו קשר, בעוד המטפל אומר לשם מה הוא עושה זאת. קשרו גם חשופית בעור; ארבעה ראשי חשופיות שנכרתו בקנה; רב־רגל עטוף בצמר; רימות שמהן נוצרים זבובי סוס לפני שצמחו להן כנפיים; וזחלים שעירים משיחים קוצניים. יש שקשרו ארבעה מן האחרונים בתוך קליפת אגוז.

חלזונות עירומים ושממית סגרו בקופסאות והניחו מתחת לראש; עם חלוף הקדחת שחררו אותם. הורו גם לבלוע לב צוללן ימי שהוצא בלי ברזל, או ליישנו, לכתוש ולשתות במים חמים; לבבות סנוניות עם דבש; או דְּרַכְמָה

גללים בשלושה קִיאָתוֹסִים חלב עז, חלב כבשים או יין צימוקים לפני ההתקף. היו שהורו לבלוע את הסנוניות בשלמותן.

עמי הַפַּרְתִים שותים לריפוי קדחת רביעונית עור אפעה במשקל שישית דינר עם כמות שווה פלפל. הפילוסוף כְּרִיסִיפּוּס מסר שקמיע פְּרִינָנְיוֹן מרפא רביעונית; הוא לא תיאר את בעל־החיים ואף אנו לא מצאנו מי שמכירו, אך ראוי היה לציין דברי סמכות גדולה כל כך כדי שמישהו יחפש ביתר הצלחה. בשר עורב ומשיחת קנו נחשבו מועילים מאוד למחלות ממושכות.

גם בקדחת שלישונית, אומר פְּלִינְיוּס, מותר לנסות, שכן ריבוי התקוות מנחם באומללות: האם קורי העכביש הקרוי לִיקוֹן, עם העכביש עצמו ברטייה של שרף ושעווה על שתי הרקות והמצח, מועילים; או העכביש הקשור בקנה, כפי שמספרים גם בקדחות אחרות; וכן לטאה ירוקה חיה הקשורה בתוך כלי המכיל אותה. בדרך זו טענו שמגרשים לעיתים קרובות גם הישנות קדחת.

לחולי מיימת נתנו שומן צמר ביין עם מעט מור, בגודל אגוז לוז. יש שהוסיפו שומן אווז ביין הדסים. לכלוך משדי כבשים נחשב פועל כך, וכן בשר קיפוד מיושן באכילה. מריחת קיא כלבים על הבטן הובטחה כמושכת את המים החוצה.

ל'אש הקדושה' השתמשו בשומן צמר עם פּוֹמְפּוֹלִיקְס ושמן ורדים; דם קרצייה; תולעי אדמה בחומץ; וצרצר שנכתש בידיים. האחרון אמור היה למנוע את המחלה שנה שלמה אם נעשה לפני הופעתה, אך היה צריך להוציאו בברזל עם אדמת מחילתו. עוד השתמשו בשומן אווז, בראש אפעה מיובש, שמור ושרוף ואז מונח בחומץ, ובנשל נחש במים לאחר רחצה עם בִּיטוּמֶן וחלב טלה.

קַרְבּוּנְקוּל טופל בגללי יונים לבדם או עם זרעי פשתה בחומץ דבש; בדבורים שמתו בדבש, ומעליהן גריסי שעורה. אם היה באיברי המין, או לכיבים אחרים שם, השתמשו בשומן צמר עם דבש וקשקשי עופרת; ובראשית קַרְבּוּנְקוּל בגללי צאן. שומן אווז ריכך גושים וכל דבר הזקוק לריכוך, וכך שומן עגור.

לשחין הניחו עכביש לפני שנאמר שמו והסירו ביום השלישי; או המיתו חדף בתלייה בלי שייגע עוד בקרקע, הקיפו בו את השחין שלוש פעמים, והמטפל והחולה ירקו בכל פעם. עוד מרחו גללי תרנגולת אדומים וטריים בחומץ; קיבת חסידה מבושלת ביין; מספר אי־זוגי של זבובים באצבע הקמיצה; לכלוך מאוזני צאן; חלב כבשים ישן עם אפר שער נשים; או חלב איל עם משקל שווה אפר אבן ספוג ומלח.

לכוויות השתמשו באפר ראש כלב; אפר נמנמנים עם שמן; גללי כבשים עם שעווה; אפר עכברים; אפר חלזונות, שנחשב מונע אף צלקת; שומן אפעה; ואפר גללי יונים בשמן.

לקשרי גידים השתמשו באפר ראש אפעה בשמן קִיפְּרוּס ובתולעי אדמה עם דבש. בהמשך נוסח כאבי הגידים קטוע: נזכרים שומן, אַמְפִּיסְבֵּנָה מתה קשורה לגוף, שומן נשר עם מרכיב שאבד, קיבה מיובשת וכתושה עם שומן חזיר מיושן, ואפר ראש אוח הנשתה ביין דבש עם שורש שושן — אם נאמין למאגיקונים. לכיווץ גידים אכלו בשר יונת בר, טרי או מיושן; לחולי עווית בשר קיפוד או אפר סמור; וקשרו נשל נחש בעור שור. שלושה אוֹבּוֹלִים כבד דיה יבש בשלושה קִיאָתוֹסִים מי־דבש נחשבו מונעים עווית וְאוֹפִּיסְתוֹטוֹנוֹס.

עור עודף וצמיחות פְּטֶרִיגְיוּם באצבעות הוסרו באפר ראש כלב או רחם כלבה שבושל בשמן, ומעליו חמאת כבשים עם דבש; וכן בכיס מרה של כל בעל־

חיים. לחספוס ציפורניים הניחו קַנְתָרִידִים עם זפת והסירו ביום השלישי; או ארבה מטוגן עם חלב תיש ושומן צאן. יש שערבבו דבקון ורגלה, ואחרים פרח נחושת ודבקון והסירו ביום השלישי.

לדימום מן האף החדירו חלב מקרום הבטן של צאן, או אנזים קיבה במים — במיוחד של טלה — שנשאב או הוזלף גם כשדברים אחרים נכשלו; גלולות שומן אווז וחמאה בחלקים שווים; וחלזונות קרקע שהוצאו מקליפותיהם. חלזונות כתושים על המצח וקורי עכביש שימשו אף הם. מוח תרנגול או דמו, וכן דם יונה שנשמר והוקרש, שימשו לדימום מן הראש. לדימום רב מפצע הניחו אפר גללי סוס וקליפות ביצים שרופות.

לכיבים השתמשו בשומן צמר, אפר שעורה וחלודת נחושת בחלקים שווים; התערובת נחשבה מועילה גם לְקַרְצִינוֹמוֹת ולכיבים זוחלים, מאכלת שוליים ועודף בשר, ממלאת ומצלקת. אפר גללי צאן עם נֶתֶר, או אפר עצמות ירך טלה, שימשו לְקַרְצִינוֹמוֹת ובייחוד לכיבים שאינם מצטלקים. כוח רב יוחס גם לריאות, בעיקר של אילים, שהשוו עודפי בשר לגובה הכיב.

גללי כבשים שחוממו תחת מכסה ועובדו הרגיעו נפיחות פצעים, ניקו וריפאו פִּיסְטוּלוֹת וְאֶפִּינִיקְטִידוֹת. אפר ראש כלב נחשב החזק מכולם, מאכל כל עודף בשר במקום סְפוֹדְיוּם ומרפא. גם גללי עכבר ואפר גללי סמור איכלו. רב־רגל כתוש עם שרף אלה ואוכרה סִינוֹפִית שימש להתקשויות עמוקות וּלְקַרְצִינוֹמוֹת, ובייחוד לכיבים המאוימים ברימות.

גם למיני התולעים שימושים מופלאים כביכול. זחלי עץ ריפאו כל כיב; לכיבים מכרסמים שרפו אותם עם משקל שווה אניס ומרחו בשמן. תולעי אדמה הדביקו פצעים טריים עד שהאמינו שהן מאחות אף גידים חתוכים בתוך

שבעה ימים; לכן שמרו אותן בדבש. אפרן עם זפת נוזלית, או עם סִימְפִּיטוֹן ודבש, כילה שוליים קשים של כיבים.

יש שייבשו תולעי אדמה בשמש והניחו בחומץ על פצעים, בלי להסיר יומיים. כך שימשו גם חלזונות קרקע; חלזונות שלמים שהוצאו מקליפתם, נכתשו והונחו, הדביקו פצעים טריים ועצרו כיבים מכרסמים. גם בעל־חיים שהיוונים מכנים הֶרְפֵּס שימש במיוחד לנגעים זוחלים. חלזונות כתושים עם קליפתם, מור ולבונה נחשבו מאחים אף גידים שנחתכו.

גם שומן דרקון שיובש בשמש ומוח תרנגול שימשו לפצעים טריים. אכילת מלח אפעה נחשבה עושה כיבים נוחים יותר לטיפול ומזרזת החלמה. הרופא אַנְטוֹנְיוּס נתן אפעות לאכילה לאחר שחתך כיבים חשוכי־מרפא וטען שהחלימו במהירות מופלאה. אפר טְרִיקְסָלִיס עם דבש הסיר שוליים קשים של כיבים; וכך אפר גללי יונים עם ארסניק ודבש, תערובות מאכלות.

מוח אוח עם שומן אווז נחשב מדביק פצעים להפליא. לְקַקוֹאֵתֵס השתמשו באפר ירכי איל עם חלב אישה, לאחר שטיפה קפדנית של הבדים; או בעוף אוּלוּלָה שבושל בשמן ונוספו לו חמאת כבשים ודבש. דבורים שמתו בדבש ריככו שולי כיבים קשים. דם ואפר סמור שימשו לְאֶלֶפַנְטִיאַסִיס. פצעי הצלפה וחבורות הועלמו בהנחת עורות כבשים טריים.

לשברי מפרקים השתמשו במיוחד באפר ירכי צאן עם שעווה; התרופה נחשבה יעילה יותר אם שרפו יחד גם לסתות וקרן אייל והוסיפו שעווה שרוככה בשמן ורדים. על עצמות שבורות הניחו מוח כלב בבד ומעליו צמר שהוסיפו לו שמן תדיר; נאמר שהשבר מתאחה בכארבעה־עשר יום. באותה מהירות פעלו כביכול אפר עכבר בר בדבש או תולעי אדמה, שגם הוציאו עצמות.

ריאת צאן, ובעיקר איל, השיבה כביכול את צבע הצלקות; וכן חלב עם נָתָר, אפר לטאה ירוקה, נשל נחש מבושל ביין וגללי יונים עם דבש. האחרונים שימשו גם לבהקת לבנה עם יין. לבהקת השתמשו בְּקַנָּתְרִידִים עם שני חלקי עלי פיגם: החומר הושאר בשמש עד שהעור עקצץ, ואז רחצו, משחו בשמן וחזרו על הטיפול ימים אחדים, תוך זהירות מכיב עמוק.

לבהקת הורו למרוח גם זבובים עם שורש אֶוּפָּטוֹרִיוֹן; גללי תרנגולת לבנים שנשמרו בשמן ישן בקופסת קרן; דם עטלף; ומרת קיפוד במים. לגרב השתמשו במוח אוח עם אַפְרוֹנִיטְרוֹן, אך בראש ובראשונה בדם כלב; לגרד — בחלזונות קטנים ורחבים, כתושים ונמשחים.

קנים, כלי־נשק וגופים אחרים שיש להוציא מן הגוף נמשכו החוצה באמצעות עכבר חתוך שהונח על המקום; ובייחוד לטאה חתוכה, או רק ראשה כתוש במלח. עוד השתמשו בחלזונות האוכלים עלים בלהקות, כתושים עם קליפותיהם; ובחלזונות מאכל בלי קליפה, ביעילות מרבית עם אנזים קיבת ארנבת. עצמות נחשים עם אנזים קיבה של כל הולך־ארבע נחשבו פועלות בתוך שלושה ימים. שיבחו גם קַנָּתְרִידִים עם קמח שעורה.

לתחלואי נשים שימשו קרומי המלטת כבשים, כפי שנאמר בעזים, וכן גללי צאן. עשן ארבה נחשב מועיל במיוחד להשתנה מכאיבה אצל נשים. אכילת אשכי תרנגולים שוב ושוב לאחר ההתעברות נחשבה גורמת לעובר זכר. אפר דורבן בשתייה אמור היה לשמר הריון; חלב כלבה בשתייה לזרז לידה; וקרום שליית כלבה שלא נגע בקרקע, בנגיעה במותני היולדת, להוציא את העובר.

גללי עכבר מדוללים במי גשם הקלו, לפי המסורת, נפיחות שדיים לאחר לידה. אפר קיפודים בשמן במשיחה הגן על הריון מהפלה. נשים ילדו בקלות רבה

יותר לאחר ששתו חומר אווז ששמו אבד בנוסח עם שני קִיאָתוֹסִים מים, או לאחר שנוזלי הלידה זרמו דרך נאד מעור סמור.

תולעי אדמה במשיחה מנעו כאבי גידי העורף והשכמות; בשתייה ביין צימוקים הוציאו שליה קשה. כשהונחו לבדן על מוגלות בשדיים הן הבשילו, פתחו, הוציאו והביאו להצטלקות; בשתייה עם יין דבש משכו חלב. תולעים קטנות מן העשב, הקשורות לצוואר, שמרו הריון; הסירו אותן בעת הלידה, שאם לא כן מנעו אותה, ונזהרו שלא להניחן על הקרקע. להתעברות נתנו חמש או שבע בשתייה.

חלזונות במאכל זירזו לידה; בהנחה עם כרכום סייעו להתעברות. עם עמילן וטָרָגָקַנְתָה במשיחה עצרו זרימה. הם נחשבו מועילים גם לטיהור במאכל, ומתקנים רחם הפוך עם מוח־עצם איל — דינר מוח לכל חילזון — ושמן קִיפְּרוּס. חלזונות בלי קליפות, כתושים בשמן ורדים, פיזרו נפיחות רחם; העדיפו חלזונות מֵאַסְטִיפָּלַאיָה.

בדרך אחרת כתשו שני חלזונות אפריקאיים עם מלוא שלוש אצבעות חילבה וארבע כפות דבש, ומרחו על הבטן לאחר שנמשחה במיץ אִירִיס. חלזונות קטנים בעלי שריון לבן המשוטטים בכל מקום יובשו בשמש על רעפים, נכתשו לאבקה ועורבבו בחלקים שווים בקמח קטניות כדי להלבין ולהחליק את הגוף. חלזונות קטנים ורחבים עם גריסי שעורה הסירו רצון להתגרד.

אם הרה תעבור מעל אפעה היא תפיל, וכך מעל אַמְפִיסְבֵּנָה מתה בלבד; אך מי שנושאת אַמְפִיסְבֵּנָה חיה בקופסה עוברת בשלום. אפילו מתה ומשומרת היא נחשבה מקלה לידה. מופלא עוד יותר: אם הרה עברה על מתה שלא

נשמרה, הנזק אמור להתבטל אם מיד תעבור מעל אחת משומרת. עשן נחש מיושן נחשב מסייע לווסת.

נשל נחש קשור למותניים הקל כביכול לידה, אך היה צריך להסירו מיד אחריה. נתנו אותו גם ביין עם לבונה; בדרך אחרת נטילתו גרמה להפלה. מקל שבו הופרדה צפרדע מנחש סייע ליולדת. אפר טְרִיקְסָלִיס עם דבש במשיחה סייע לטיהור, וכך עכביש המשתלשל בחוט: היה צריך לתפסו בכף יד קעורה, לכתוש ולהניח; אם נתפס כשעלה בחזרה, אותו עכביש דווקא עצר את הטיהור.

אבן אַאֶטִיטֵס הנמצאת בקן עיט נחשבה מגינה על הריון מכל סכנת הפלה. נוצת נשר שהונחה מתחת לרגליים סייעה ליולדות. ביצת עורב נחשבה מסוכנת להרות, שכן מעבר מעליה אמור לגרום להפלה דרך הפה. גללי נץ ביין דבש נשתו כדי לעשות נשים פוריות. שומן אווז או ברבור ריכך התקשות ומורסות ברחם.

שומן אווז עם שמן ורדים ועכביש נחשב מגן על השדיים לאחר לידה. הַפְרִיגִים וְהַלִּיקָאוֹנִים מצאו ששומן חוברה מועיל לשדיים שנפגעו בלידה. לנשים הסובלות מחנק רחמי מרחו גם תיקנים. אפר קליפות ביצי חוגלה עם קַדְמִיָה ושעווה שמר כביכול את השדיים זקופים. עוד חשבו שהקפתם שלוש פעמים בביצת חוגלה או בחומר ששמו אבד מונעת צניחה; שתיית הביצים מסייעת לפוריות ולשפע חלב. משיחת השדיים בשומן אווז הפחיתה כאב, והחומר עם פשפש כתוש נחשב מבקע מולות ברחם ומרגיע גרב בו.

דם עטלפים שימש להסרת שיער, אך במשיחה על בתי השחי של ילדים לא נחשב מספיק בלי למרוח אחריו חלודת נחושת או זרע רוש; כך השיער אמור

להיעלם לגמרי או להישאר פלומה. כוח דומה יוחס למוח עטלף, שיש בו כביכול סוג אדום וסוג לבן. יש שערבבו את הדם והכבד.

יש שבישלו אפעה שהוסרו עצמותיה בשלוש הֲמִינוֹת שמן והשתמשו כתכשיר להסרת שיער לאחר תלישתו. מרת קיפוד, בייחוד עם מוח עטלף וחלב עז, וכן אפר קיפוד לבדו, שימשו לכך. חלב כלבה בהמלטתה הראשונה, שנמרח לאחר תלישה או לפני צמיחה, אמור היה למנוע שערות אחרות.

תוצאה דומה יוחסה לדם קרצייה שנתלשה מכלב, לדם או מרת סנונית ולביצי נמלים. כתישת זבובים נחשבה משחירה גבות. אם רצו שליילוד יהיו עיניים שחורות, הורו להרה לאכול חדף. אפר תולעי אדמה עם שמן נחשב מונע הלבנת שיער.

לתינוקות שנפגעו מחלב קרוש נתנו אנזים קיבת טלה במים; אם המחלה באה מן החלב הקרוש נתנו אותו בחומץ. מוח צאן נחשב מועיל במיוחד לבקיעת שיניים. עצמות שנמצאו בגללי כלב נקשרו לתינוקות כנגד החום הקרוי סִירִיאָסִיס. לבקע בתינוק הצמידו לטאה ירוקה בזמן שישן כדי שתנשוך; אחר כך קשרוה לקנה ותלו בעשן, וטענו שהילד נרפא עם מות הלטאה.

ריר חלזונות שנמשח בעיני תינוקות תיקן והצמיח עפעפיים. לבקע השתמשו שלושים יום באפר חלזונות עם לבונה וחלבון ביצה, שנמרח במחדר. בקרני החלזונות נמצאות התקשויות חוליות; קשירתן הקלה כביכול בקיעת שיניים. אפר קליפות חלזונות ריקות עם שעווה מנע את קצות המעיים הצונחים לצאת; לפני כן ערבבו באפר נוזל דמי שהוצא בדקירות.

מוח אפעה הקשור בעור נחשב מסייע לבקיעת שיניים, וכך ניבי נחשים גדולים מאוד. גללי עורב הקשורים בצמר שימשו לשיעול תינוקות. קשה לכלול ברצינות דברים אחדים, אומר פְּלִינְיוּס, אך אין להשמיטם מפני שנמסרו. הורו לטפל בבקע תינוק באמצעות לטאה זכרה, המזוהה כביכול לפי חלל יחיד מתחת לזנב.

היה צריך לגרום ללטאה לנשוך את הבקע דרך סוגר זהב או כסף, ואז לקשור אותה בכוס חדשה ולהניח בעשן. אי־שליטה בשתן אצל ילדים טופלה באכילת עכברים מבושלים. קרניים גדולות ומשוננות של חיפושיות נקשרו להם כקמיע.

אומרים שבראש הַבּוֹאָה יש אבן שהיא יורקת אם היא חוששת שתומת; לכן כרתו את ראשה בהפתעה, הוציאו את האבן וקשרו אותה לבקיעת שיניים. גם מוח אותה חיה ואבן או עצם מגב חשופית נקשרו לכך. מוח כבשה שנמשח בחניכיים נחשב מועיל מאוד; ולאוזניים — שומן אווז עם מיץ ריחן. זחלים מחוספסים ושעירים מעשבים קוצניים, קשורים לגוף, נחשבו מרפאים מיד תינוק שמשהו ממזונו נתקע.

לשינה נתנו שומן צמר עם מעט מור בשני קִיאָתוֹסִים יין, או עם שומן אווז ויין הדסים; קשרו קוקייה בעור ארנבת, או מקור אנפה קטנה בעור חמור על המצח. חשבו שגם המקור לבדו, לאחר שנשטף ביין, פועל כך. לעומת זאת, ראש עטלף מיובש הקשור לגוף מנע שינה.

לטאה שהומתה בשתן גבר דיכאה כביכול את תשוקתו של העושה, אף שהמאגיקונים מונים אותה גם בין חומרי האהבה. גם חלזונות וגללי יונים עם שמן ויין בשתייה דיכאו תשוקה. חלקים ימניים מריאת נשר, קשורים בעור

עגור, עוררו תשוקת גברים; וכן חמש חלמוני ביצי יונים עם דינר שומן חזיר ודבש; דרורים או ביציהם במאכל; ואשך ימין של תרנגול הקשור בעור איל.

אפר מגלן עם שומן אווז ושמן אִירִיס במשיחה נחשב משמר הריון שכבר נוצר. לעומת זאת, אשכי תרנגול קרב עם שומן אווז, קשורים בעור איל, דיכאו תשוקה; וכך אשכי כל תרנגול אם הונחו עם דם תרנגול מתחת למיטה. שערות מזנב פרדה, שנתלשו בעת זיווג ונקשרו זו לזו בזמן יחסי מין, נועדו לכפות התעברות על נשים שאינן רוצות בה.

מי שמשתין לתוך שתן כלב נעשה כביכול איטי יותר בתשוקה. מופלאה גם הטענה שאפר שממית עטוף בפשתן מעורר תשוקה כשהוא מוחזק ביד שמאל ומדכא אותה כשמעבירים לימין; וכן שדם עטלף שנאסף בצמר והונח תחת ראש אישה מעורר בה תשוקה, או לשון אווז במאכל או במשקה.

שתיית נשל נחש במשך שלושה ימים נחשבה ממיתה כינים בכל הגוף; וכך מי גבינה לאחר הוצאת הגבינה, עם מעט מלח. גבינות שאנזים קיבתן עורבב במוח סמור לא התקלקלו בזקנה ולא ננשכו בידי עכברים. אפר סמור בתוך גוש מזון לתרנגולות וליונים הגן עליהן מסמורים. עוויתות שתן בבהמות משא פסקו בקשירת עטלף; תולעים טופלו בהקפת יונת בר שלוש פעמים סביב אמצע הגוף. מופלא לומר: לאחר ששוחררה היונה מתה והבהמה החלימה מיד.

לשיכורים נתנו ביצי ינשוף ביין במשך שלושה ימים כדי לעורר סלידה ממנו. ריאת צאן צלויה שנאכלה מראש נחשבה מונעת שכרות. אפר מקור סנונית עם מור, שנזרה ביין העומד להישתות, אמור היה להגן משכרות; אֵוּרוֹס מלך אַשּׁוּר המציא זאת.

עוד ראויים לציון בעלי־חיים השייכים לכרך זה. הגרומפנה, עוף מְסַרְדִינְיָה הדומה לעגור, כבר אינו מוכר לדעתי אף לְסַרְדִים. באותו מחוז יש אוֹפְיוֹן, הדומה לאייל רק בשערו ואינו גדל במקום אחר. על סִירוּלוֹגוּס המחברים לא מסרו לא מה היה ולא היכן גדל; איני מטיל ספק שהיה קיים, שכן נמסרו ממנו תרופות. מַרְקוּס קִיקֶרוֹ מספר על בעלי־חיים הקרויים בְּיוּרִי המכרסמים גפנים בְּקַמְפַּנְיָה.

ומשאר הפלאים שנאמרו: כלב אינו נובח על מי שנושא קרום שליית כלבה, גללי ארנבת או שערה. במין היתושים יש מוֹלִיאוֹנִים — כאן חסר קטע — החיים לא יותר מיום אחד. מי שנושא מקור נקר עצים ומוציא דבש אינו נעקץ בידי דבורים. חזירים הולכים אחרי מי שנתן להם מוח עורב בגוש מזון.

אבק שבו התפלשה פרדה, אם נזרה על הגוף, השקיט להט אהבה. חדפים נמלטו אם שוחרר אחד מהם לאחר שסורס. עור נחש, מלח, קמח וקורנית כתושים יחד ונשפכים עם יין לגרון בקר בזמן הבשלת הענבים שמרו כביכול על בריאותו שנה שלמה; וכך שלושה גוזלי סנונית בשלושה גושי מזון. אבק שנאסף מעקבות נחשים ונזרה החזיר דבורים לכוורות. קשירת אשכו הימני של איל גרמה כביכול להולדת נקבות בלבד.

מי שנושא גידים מכנפי ורגלי עגור אינו מתעייף בשום מלאכה. פרדות אינן בועטות לאחר ששתו יין. ראוי לזכור שרק פרסות פרדות נמצאו כחומר שאינו נאכל בידי רעל מי הַסְטִיקְס, כאשר אַנָטִיפַּטְרוֹס שלח אותו כביכול כדי לתת לַאֶלְכְּסַנְדֶּר הגדול — המצאה המטילה קלון כבד על אֲרִיסְטוֹ. עתה נפנה אל בעלי־החיים המימיים.

תולדות הטבע, ספר שלושים ואחד

גָּאיוּס פְּלִינִיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספרים שלושים ואחד עד שלושים ושבעה

גָּאיוּס פְּלִינִיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים ואחד

לאחר מכן באות התועלות הרפואיות של הדברים המימיים. הטבע היוצר אינו חדל מפעולתו אף בהם, ובאמצעות גלים, נחשולים, גאות ושפל חוזרים וזרמי נהרות מהירים הוא מפעיל כוחות עזים — ובשום מקום לא בעוצמה גדולה יותר, אם נודה באמת, שהרי יסוד זה מושל בכל האחרים.

המים בולעים ארצות, מכבים להבות, עולים אל המרום ואף תובעים לעצמם את השמים; בכיסוי העננים הם חונקים את האוויר המחיה, וזה הגורם המוליד ברקים כאשר העולם נאבק בעצמו. מה מופלא יותר ממים העומדים בשמים? אך כאילו לא די להם להגיע לגובה כזה, הם חוטפים עמם להקות דגים ולעיתים אף אבנים, ועולים כשהם נושאים משאות זרים.

אותם מים, כשהם יורדים, נעשים סיבת כל הדברים הצומחים מן הארץ. הטבע מופלא באמת, אם נחשוב שכדי שייוולדו יבולים ושעצים ושיחים יחיו, המים עוברים אל השמים ומשם מביאים לעשבים אף את רוח החיים. בצדק יש להודות שכל כוחות הארץ הם מתנת המים. משום כך נציג תחילה דוגמאות לכוחם; שהרי איזה בן תמותה יוכל למנות את כולן?

מעיינות פורצים בנדיבות ובכל מקום בארצות רבות: במקום אחד קרים, במקום אחר חמים, ובאחרים זה לצד זה — כמו אצל הַסַּרְבָּלִים, עם אַקְווִיטָנִי, ובהרי הַפִּירֶנֵאִים, כשרווח זעיר מפריד ביניהם. במקומות אחרים הם פושרים או חמימים, מצהירים כביכול על עזרתם למחלות, ומכל בעלי החיים פורצים למען האדם בלבד. הם מגדילים את מספר האלים בשמות שונים ומייסדים ערים, כגון פּוּטֵאוֹלִי בְּקַמְפַּנְיָה, סְטָטִיאֶלָה בְּלִיגוּרְיָה וְסָקְסָטָיָה בפרובינקיית נַרְבּוֹנֶנְסִיס. אך בשום מקום אין הם שופעים יותר מאשר במפרץ באיה, ואין להם מיני עזרה רבים יותר: אחדים פועלים בכוח הגופרית,

אחרים בכוח אלום, מלח, נֶתֶר או בִּיטוּמֶן; ויש גם תערובות חומציות או מלוחות. מעיינות אחדים מועילים באדיהם בלבד. כוחם גדול כל כך שהם מחממים מרחצאות ומביאים אפילו מים קרים שבבריכות לידי רתיחה. אלה שבבאיה מכונים פּוֹסִידִיאַנִיִּים, על שם משוחררו של קְלַאוּדִיוּס קיסר, ואף מבשלים מאכלים. גם המעיינות שהיו של לִיקִינִיוּס קַרְסוּס מעלים אדים בתוך הים עצמו, ובין הגלים ממש עולה דבר מה הנחשב בריא לגוף.

באופן כללי מעיינות אחדים מועילים לגידים, לרגליים או לירכיים; אחרים לנקעים ולשברים. הם מרוקנים את המעיים, מטפלים בפצעים, ובראש ובאוזניים במיוחד; ואילו המעיינות הַקִּיקֶרוֹנִיִּים — בעיניים. ראוי לספר: בדרך

מאגם אַוֶוֶרְנוּס לְפוּטֵאוֹלִי שוכנת על החוף וִילָה מפורסמת באכסדרה ובחורשה. מַרְקוּס קִיקֶרוֹ כינה אותה 'האקדמיה' על שם הדוגמה האתונאית, ושם חיבר את ספריו הנושאים אותו שם. שם אף הקים לעצמו מצבות — כאילו לא הקימן בכל העולם כולו.

בחלקה הראשון של הווילה, זמן קצר לאחר מותו, כאשר אַנְטִיסְטְיוּס וְטָרוּס החזיק בה, פרצו מעיינות חמים שנחשבו בריאים מאוד לעיניים. לָאוּרֵאָה טוּלוּס, אחד ממשוחררי קִיקֶרוֹ, חגג אותם בשיר, כדי שגם משרתיו יוכרו מיד כמי ששתו מגדולת כישרונו. אביא את השיר עצמו, כדי שאפשר יהיה לקוראו בכל מקום ולא רק שם: 'בַּמָּקוֹם שֶׁבּוֹ חוּרְשָׁתְךָ,'

'הַמָּגֵן הַמְהוֹלָל בְּיוֹתֵר עַל לְשׁוֹן רוֹמָא, מְצַוֶּוה עַתָּה לִצְמוֹחַ בְּיֶתֶר יוֹפִי, וְהַווִילָה שֶׁנּוֹדְעָה בְּשֵׁם הָאֲקָדֶמְיָה מְשַׁקֵּם וְטָרוּס בְּטִיפּוּחַ טוֹב יוֹתֵר — שָׁם מוֹפִיעִים גַּם מַיִם שֶׁלֹּא נִמְצְאוּ קוֹדֶם, וּבַטַּל הַנִּשְׁפָּךְ מֵהֶם הֵם מְקִלִּים עֵינַיִּים חַלָּשׁוֹת. וַדַּאי הַמָּקוֹם עַצְמוֹ הֶעֱנִיק אֶת הַדָּבָר לִכְבוֹד קִיקֶרוֹ שֶׁלּוֹ וּפָתַח מַעְיָינוֹת בְּעֶזְרַת כּוֹחַ זֶה: מֵאַחַר שֶׁהוּא נִקְרָא בְּלִי סוֹף בְּכָל הָעוֹלָם, יִהְיוּ מַיִם רַבִּים יוֹתֵר הַמְטַפְּלִים בָּעֵינַיִּים.' באותו חבל בְּקַמְפַּנְיָה מוסרים שמי סִינוּאֵסָה מבטלים עקרות אצל נשים ושיגעון אצל גברים,

ובאי אֵינָרְיָה הם מטפלים באבנים. כך גם המעיין המכונה אַקִידוּלָה, במרחק שלושת אלפים צעדים מִטֵּאנוֹ סִידִיקִינוּם — והוא קר — וכן המעיין המכונה דִימִידְיָה באזור סְטַבְּיָה והמעיין אַקִידוּלוֹס באזור וְנָפְרוּם. אותה השפעה מיוחסת לשתייה מאגם וֵלִינוּס. מַרְקוּס וָארוֹ מעיד כך גם על מעיין בסוריה ליד הר טָאוּרוֹס, וְקַלִּימַכוֹס על נהר גָלוּס בִּפְרִיגְיָה. אך שם יש הכרח במידה

בשתייה, שמא יביא לשיגעון מים; קְטֶסִיאַס כותב שכך קורה באתיופיה לשותים מן המעיין האדום.

ליד רומא מי אַלְבּוּלָה הפושרים מטפלים לפי המסורת בפצעים; ואילו מי קוּטִילְיָה בַּסָּבִינִים קרים מאוד וחודרים אל הגוף במין יניקה, עד שהתחושה כמעט כנשיכה. הם נחשבים מתאימים ביותר לקיבה, לגידים ולגוף כולו. מעיין בְּתֶסְפִּיאָה משיב לנשים יכולת להרות; וכך נהר אֶלָטוֹס בְּאַרְקַדְיָה. מעיין לִינוּס באותה אַרְקַדְיָה שומר את ההיריון ואינו מניח להפלה להתרחש. לעומת זאת הנהר בְּפִירָה המכונה אַפְרוֹדִיסִיוֹן גורם עקרות.

וָארוֹ מעיד שאגם אַלְפִיוּס מסיר וִיטִילִיגוֹ, ושאדם בשם טִיטִיוּס, שכיהן כפרטור, היה בעל פנים כשל פסל שיש בגלל אותו נגע. נהר קִידְנוּס בְּקִילִיקְיָה מטפל לפי המסורת בשיגדון, כפי שניכר ממכתב קַסְיוּס איש פרמה לְמַרְקוּס אַנְטוֹנִיוּס. לעומת זאת, באשמת המים בְּטְרוֹיָן רגלי כל התושבים לוקות במחלות.

לעיר טוּנְגְרִי בְּגַאלְיָה יש מעיין מפורסם המבעבע בבועות רבות וטעמו ברזלי, אך הדבר מורגש רק בסוף השתייה. הוא מטהר את הגוף, מפזר קדחת שלישונית ומטפל באבנים, לפי המסורת. כאשר מקרבים אותו לאש הוא נעכר ולבסוף מאדים. מעיינות לַאוּקוֹגָאוּס בין פּוּטֵאוֹלִי לְנָאֶפּוֹלִיס מטפלים בעיניים ובפצעים. קִיקֶרוֹ מנה בין הפלאים שרק בביצות רִיאָטָה מתקשות פרסות בהמות המשא.

אוּדִיקוּס מוסר שֶׁבְּהֶסְטִיאוֹטִיס יש שני מעיינות: קָרוֹן, שממנו כבשים שותות ונעשות שחורות; ונלאה, שממנו הן נעשות לבנות; ומשניהם — ססגוניות. תֵאוֹפְּרַסְטוֹס אומר שבאזור תוּרְיֵי נהר קְרָאתִיס עושה בקר וצאן לבנים, וְסִיבָּרִיס — שחורים,

ואף בני אדם חשים בהבדל הזה: השותים מן הַסְּפָּרִיס נעשים, לדבריו, כהים יותר, קשוחים ובעלי שיער מתולתל; והשותים מן הַקְּרָאתִיס — לבנים, רכים ובעלי שיער חלק וארוך. כך גם במקדוניה: המבקשים צאצאים לבנים מוליכים אותם אל הָאַלְיַאקְמוֹן, והמבקשים שחורים או חומים — אל הָאַקְסְיוּס. הוא גם אומר שבמקומות מסוימים כל הדברים נולדים חומים, ואף היבולים, כמו אצל הַמָּסַגֶּטִים; ואילו בְּלוּסִי שֶׁבְּאַרְקַדְיָה חיים עכברי אדמה ומשוטטים בתוך מעיין מסוים. נהר אָלַאוּס בְּאֶרִיתְרֵיי מצמיח שיער על הגוף.

בְּבוֹיאוֹטְיָה, ליד האל טְרוֹפּוֹנְיוּס וסמוך לנהר הֶרְקִינוּס, אחד משני מעיינות מביא זיכרון והאחר שכחה, ומכאן שמותיהם. בְּקִילִיקְיָה, ליד העיר קָסְקוּם, זורם הפלג נוּאוּס; מַרְקוּס וָארוֹ מוסר שחושי השותים ממנו נעשים חדים יותר. לעומת זאת, באי קָאוּס יש מעיין העושה אותם קהים; וּבְזָמָה שבאפריקה — מעיין העושה את הקולות ערבים.

אֶוּדוֹקְסוֹס אומר שהשותים מאגם קְלִיטוֹרִיוֹן מפתחים סלידה מיין; ואילו תֵאוֹפּוֹמְפּוֹס אומר שמשתכרים מן המעיינות שכבר הזכרנו. מוּקְיָאנוֹס מוסר שֶׁבְּאַנְדְרוֹס, מן המעיין של האב לִיבֶּר, זורם במשך שבעה ימים קבועים יין של אותו אל; אך אם מרחיקים אותו מטווח הראייה של המקדש, טעמו חוזר להיות מים,

פּוֹלִיקְלִיטוֹס מוסר שבליפרה, ליד סוֹלוֹי שֶׁבְּקִילִיקְיָה, יש מעיין למשיחה; תֵאוֹפְּרַסְטוֹס מספר כך גם על מעיין בעל אותו שם באתיופיה. לִיקוּס אומר שבהודו יש אצל הָאוֹרְטִים מעיין שמימיו מבעירים נרות; אותו דבר מסופר על אֶקְבַּטָנָה. תֵאוֹפּוֹמְפּוֹס אומר שבאזור סְקוֹטוּסָה יש אגם המטפל בפצעים.

יוּבָּה מוסר שבארץ הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים יש אגם המכונה 'המשוגע' בגלל כוחו המזיק: שלוש פעמים ביום הוא נעשה מר ומלוח ואחר כך מתוק, וכך גם שלוש פעמים בלילה; והוא שורץ נחשים לבנים באורך עשרים אמה. אותו מחבר אומר שֶׁבַּעֲרָב יש מעיין הפורץ בכוח גדול כל כך, שהוא דוחה כל משקל שמטילים לתוכו.

תֵּאוֹפְרַסְטוֹס מוסר שמעיין מַרְסִיאַס בְּפְרִיגְיָה, ליד העיר קָלַיְנַאי, פולט סלעים. לא רחוק ממנו יש שני מעיינות, קְלָאוֹן וְגָלוֹן, ששמותיהם ניתנו לפי משמעות המילים היווניות — הבוכה והצוחק. בְּקִיזִיקוּס יש מעיין המכונה קוּפִּידוֹ; מוּקְיָאנוֹס מאמין שהשותים ממנו משתחררים מאהבה.

בְּקָרַנּוֹן יש מעיין חם שאינו מגיע לרתיחה מלאה; אם מוסיפים את מימיו ליין, הם שומרים את חום המשקה בכלים במשך שלושה ימים. גם אצל הַמַּטִּיאַקִים בגרמניה, מעבר לָרֶנוּס, יש מעיינות חמים; מים הנלקחים מהם נשארים חמים שלושה ימים, ובשוליהם המים יוצרים אבן ספוג.

אם אדם סבור שכמה מן הדברים האלה חסרי אמינות, ילמד שאין בשום חלק מן הטבע פלאים גדולים יותר — אף שכבר הבאנו רבים מאוד בראשית החיבור. קְטֶסִיאַס מוסר שבאגם בהודו המכונה סִילַס שום דבר אינו צף והכול שוקע; קָאֶלִיוּס אצלנו אומר שאפילו עלים שוקעים בָּאַוֶרְנוּס, וְארוֹ — שעופות העפים אליו מתים.

לעומת זאת, באגם אַפּוֹסְקִידָמוֹס שבאפריקה הכול צף ושום דבר אינו שוקע; וכך במעיין פִּינְתִיָה שבסיציליה, כדברי אַפִּיוֹן, ובאגם הַמָּדִים ובבאר סָטוּרְנוּס. גם מעיין נהר לִימִירָה נוהג לעבור אל המקומות הסמוכים ובכך מבשר דבר מה; ומופלא שגם הדגים עוברים עמו. התושבים מבקשים מהם תשובות באמצעות

מזון: אם הם חוטפים אותו הם מביעים הסכמה, ואם הם שוללים את התוצאה הם דוחים אותו בזנבותיהם.

נהר אַלְקֵס בְּבִיתִינְיָה רוחץ את בְּרִיאָזוּם — זה שמם של המקדש ושל האל. אומרים שמי שנשבעו לשקר אינם יכולים לסבול את מערבולתו, השורפת כאש. גם מעיינות הַטָּמָרִיקִים בְּקַנְטַבְּרְיָה משמשים לניחוש. שלושה הם, במרחק שמונה רגליים זה מזה, והם מתאחדים בערוץ אחד לנהר גדול.

כל אחד מהם מתייבש במשך שנים־עשר יום, ולעיתים עשרים, בלי כל סימן מוקדם של מחסור במים, אף שלידם יש מעיין שופע בלי הפסקה. אם אינם זורמים למי שבא לראותם זה אות נורא; כך קרה לאחרונה לְלַרְקִיוּס לִיקִינְיוּס, לגאטוס בדרגת פרופריטור, ואסון פקד אותו כעבור שבעה ימים. ביהודה יש פלג המתייבש בכל שבת.

מן הצד האחר יש פלאים נוראים אחרים. קְטֶסִיאַס כותב שבארמניה יש מעיין שהדגים השחורים שבו, אם נאכלים, ממיתים מיד. שמעתי שכך גם ליד מוצא הַדָּנוּבִּי, עד שמגיעים למעיין הצמוד לערוץ שבו מסתיים מין הדגים הזה; ולכן המסורת רואה שם את ראשית הנהר. אותו דבר מסופר גם בלידיה, באגם הַגִּימְפּוֹת.

בְּאַרַקַדְיָה ליד פֶּנֵאוּס זורמים מן הסלעים מים המכונים סְטִיקְס, הממיתים מיד כפי שאמרנו. תֵאוֹפְרַסְטוֹס מוסר שיש בהם דגים קטנים שגם הם קטלניים — תופעה שאינה קיימת בשום מין אחר של מעיינות ממיתים.

תֵאוֹפּוֹמְפּוֹס אומר שגם מים בְּתְרַאקְיָה ליד קִיכְרוֹס ממיתים; לִיקוּס אומר שכך בְּלִיאָנְטִינִי, ביום השלישי לאחר השתייה; וָארוֹ — במעיין ליד סוֹרַקְטֶה

שרוחבו ארבע רגליים. בזריחת השמש הוא גואה כאילו הוא רותח, ועופות שטעמו ממנו מוטלים מתים לידו. גם כאן יש תנאי בוגדני: מים מסוימים אף מחניפים למראה ואינם מרתיעים בשום תכונה, כמו בְּנוֹנַקְרִיס שֶׁבְּאַרַקַדְיָה. סבורים שהם מזיקים בגלל קור מופרז, שהרי בזרימתם הם עצמם מתאבנים.

שונה הדבר ליד טָמְפֶּה שֶׁבְּהֶסַלְיָה, מפני שהרעל מטיל אימה על הכול; מוסרים שאותם מים אף מאכלים ארד וברזל. כפי שציינו, הם זורמים מרחק קצר. מופלא שחרוב בר מקיף את המעיין בשורשיו ופורח תמיד בארגמן, ועשב ממין מיוחד מוריק על שפתו. במקדוניה, לא רחוק מקבר המשורר אוּרִיפִּידֵס, מתאחדים שני פלגים: האחד מי שתייה בריאים ביותר והאחר קטלני.

בְּפָרְפֶּרֲנַאי יש מעיין ההופך לאבן כל אדמה שהוא משקה; וכך גם המים החמים בָּאֲדְפְּסוֹס שֶׁבְּאָוּבוֹנְיָה, שכן הסלעים שאליהם מגיע הפלג גדלים לגובה. בָּאוּרִימָנַאי, זרים המושלכים למעיין נעשים אבן. בְּקוֹלוֹסַאי יש נהר שלבנים המושלכות אליו נמשות ממנו כאבן. במכרה סְקְרִיטִיקוּס כל עץ שמי הנהר רוחצים נעשה אבן יחד עם ענפיו.

גם טיפות נוטפות מתקשות לאבן במערות, ולכן הן נעשות כעין קונכיות. בְּמִיאָזָה שבמקדוניה הן אף נשארות תלויות בתקרות עצמן; ואילו במערת קוֹרִיקוֹס הן מתקשות לאחר שנפלו. במערות מסוימות הדבר קורה בשתי הדרכים והן יוצרות עמודים, כמו במערה הגדולה בְּפָאוּסְיָה שֶׁבְּכָרְסוֹנֶסוֹס מול רוֹדוֹס, ואף במראות צבעוניים שונים. נסתפק עד כאן בדוגמאות.

הרופאים דנים איזה סוג מים הוא המועיל ביותר. בצדק הם מגנים מים עומדים וחסרי תנועה, וסבורים שמים זורמים מועילים יותר, מפני שעצם הזרימה וההכאה מדללות ומשפרות אותם. משום כך אני מתפלא שאחדים משבחים

מעל לכול מי בורות. אך הללו מסבירים שמי הגשם קלים ביותר, מפני שהיו מסוגלים לעלות ולהישאר תלויים באוויר.

לכן הם אף מעדיפים שלג, ועל פני השלג — קרח, כאילו העידון נדחס בלי גבול; הם אומרים שאלה קלים יותר, ושהקרח קל בהרבה ממים. חשוב לחיים להפריך את דעתם. ראשית, כמעט אי אפשר לזהות את אותה קלות אלא בתחושה, מאחר שמשקל מיני המים כמעט אינו שונה. ועליית מי הגשם לשמים אינה ראיה לקלותם, שהרי ניכר שגם אבנים עולות; ובנפילתם הם מזדהמים באדי האדמה. לכן מרגישים שמי גשם מכילים לכלוך רב ביותר, ומשום כך הם גם מתחממים במהירות רבה.

אני מתפלא ששלג וקרח נחשבים לחלק המזוקק ביותר של יסוד המים, כאשר הברד משמש ראיה נגדם — שהרי מוסכם שמימיו מזיקים ביותר לשתייה. ולא מעטים מן הרופאים עצמם טוענים להפך שמשקאות מקרח ומשלג אינם בריאים ביותר, מפני שהחלק הדק ביותר הוצא מהם. ודאי ניכר שכל נוזל פוחת בהקפאה; וטל רב גורם גרדת, כפור גורם כימשון — וסיבותיהם קרובות לשלג.

מוסכם שמי גשם נרקבים במהירות הרבה ביותר ואינם נשמרים במסע ימי. ואולם אֶפִּיגֶנֶס אומר שמים שנרקבו וטוהרו שבע פעמים אינם נרקבים עוד. הרופאים מודים שגם מי בורות מזיקים לקשיות הבטן והגרון, ושאין מים אחרים המכילים יותר בוץ או יצורים המעוררים גועל.

עליהם להודות גם שמי נהרות אינם בהכרח המועילים ביותר, וכך גם שום מי שטף, ושאגמים רבים בריאים. אילו מים ומאיזה סוג הם אפוא המתאימים ביותר? שונים במקומות שונים. מלכי הַפַּרְתִּים שותים רק מן כּוֹאַסְפֵּס ומן אוּלַאיוֹס; מים אלה מלווים אותם אפילו למרחקים גדולים. אך ברור שהם

מוצאים חן בעיניהם לא משום שהם נהרות, שהרי אינם שותים מן הטיגריס, מן הפרת או מרבים אחרים.

בוץ הוא פגם במים. ואף על פי כן, אם אותו נהר שורץ צלופחים, הדבר נחשב סימן לבריאותו; וכשם שהיווצרות תולעים שטוחות במעיין היא סימן לקורו. מעל לכול מגנים מים מרים ומים הממלאים מיד את השותה, כפי שקורה בְּטָרוֹזֶן. ואילו מים נתריים ומליחים־מרירים, לאנשים החוצים מדבריות בדרכם אל הים האדום, נעשים בתוך שעתיים שימושיים בתוספת קמח שעורה קלוי, והם אף אוכלים את הקמח. מגנים בראש ובראשונה מים היוצרים בוץ במקורם ומים הנותנים לשותים צבע רע. חשוב גם אם הם מכתימים כלי נחושת, אם קטניות מתבשלות בהם לאט, אם לאחר פיזורם הם משאירים שכבת אדמה דקה, ואם בבישול הם עוטפים את הכלים בקרומים עבים.

פגם נוסף הוא לא רק מים מצחינים, אלא מים שיש להם טעם כלשהו בכלל — גם אם הוא נעים וערב, וכפי שקורה לעיתים, קרוב לטעם חלב. מים בריאים צריכים להיות דומים ככל האפשר לאוויר. בכל העולם ידוע רק מעיין אחד שמימיו בעלי ריח נעים, הַכַּבּוּרָה שבמסופוטמיה; האגדה מסבירה שיונו רחצה בו. מלבדו, מים בריאים צריכים להיות חסרי טעם וריח.

אחדים שופטים את הבריאות במשקל, אך דקדקנות זו מטעה, מפני שנדיר מאוד שמים מסוימים קלים יותר. מבחן ודאי יותר הוא שבין מים שווים, הטובים הם אלה שמתחממים ומתקררים במהירות רבה יותר. עוד טוענים שמים שנשאבו בכלים, נישאו בלי שייתלו מן היד והונחו על הארץ, נעשים פושרים. מאיזה סוג יימצאו אפוא המים המומלצים ביותר? כמובן מבארות,

כפי שאני רואה שמוסכם בערים — אך מבארות שמופעלות בשאיבה תכופה ושמימיהן זכו לסינון הדק של האדמה.

די בדברים אלה לבריאות המים. לשמירת קורם דרושים צל וגם חשיפה לשמים. מעל לכול יש כלל אחד — והוא נוגע גם לזרימה מתמדת — שעורק המים יפרוץ מקרקעית הבאר ולא מדפנותיה. אפשר אף להביא מים לידי קור במגע בדרך מלאכותית: אם דוחפים אותם לגובה או מפילים אותם ממקום רם, הם לוכדים את האוויר שנחבט בהם. ואכן אותם מים מורגשים קרים יותר לשוחים העוצרים את נשימתם.

המצאתו של הַפְּרִינְקְפְּס נָרוֹן הייתה להרתיח מים ואז לקררם כשהם מוכנסים בכלי זכוכית לתוך שלג; כך מתקבלת הנאת הקור בלי פגמי השלג. מכל מקום מוסכם שכל מים מבושלים מועילים יותר, ושמים שחוממו מתקררים יותר — תגלית דקה מאוד. תרופה למים פגומים היא לבשלם עד מחצית הכמות. שתיית מים קרים עוצרת דם. אפשר לעמוד בחום המרחצאות אם מחזיקים מים בפה. רבים מסיקים מדוגמה מוכרת שמים הקרים ביותר לשתייה אינם הקרים ביותר למגע, מפני שהיתרון מתחלף.

מכל מימי העולם זוכה אַקְווָה מַרְקִיָה, בזכות קורה ובריאותה, לכתר התהילה המוכרז בידי העיר, בין שאר מתנות האלים לרומא. בעבר נקראה אַוּפָאֵיָה והמעיין עצמו פִּיטוֹנְיָה. היא נובעת בקצה הרי הַפֶּלִיגְנִים, עוברת בארץ הַמַּארְסִים ובאגם פוּקִינוּס, ופונה בלי ספק לרומא. אחר כך היא שוקעת במנהרה ונגלית בארץ טִיבּוּר, וכך מובלת תשעת אלפים צעדים על קשתות בנויות. אַנְקוּס מַרְקִיוּס, אחד המלכים, היה הראשון שיזם להביאה לעיר; אחר

כך עשה זאת קְווִינְטוּס מַרְקִיוּס רֶקְס בעת כהונתו כְּפְּרַאֶיטוֹר, וּמַרְקוּס אַגְרִיפָּה שיקם אותה שוב.

אותו אַגְרִיפָּה הביא גם את אמת וִירְגוֹ מהסתעפות באבן הַמִּיל השמינית, מרחק אלפיים צעדים בדרך פְּרָאֶיגֶסְטִינָה. סמוך לה נחל הֶרְקוּלָנֵאוּס; מכיוון שֶׁווִירְגוֹ נמנעת ממנו קיבלה את שמה. בהשוואת שני המים ניכר ההבדל שכבר נאמר: ככל שֶׁווִירְגוֹ עולה במגע, כך מַרְקִיָה עולה בשתייה. אך כבר מזמן איבדה העיר את הנאת שתיהן, משום שאפתנות וחמדנות מסיטות אל וילות ופרברים את המשאב הציבורי הבריא.

ראוי לצרף לכך את דרך חיפוש המים. הם נמצאים בעיקר בעמקים, במעין ציר של קימור, או למרגלות הרים. רבים חשבו שכל צד צפוני עשיר במים, אך כאן יש לחשוף את גיוון הטבע. בהרי הוּרקַנְיָה אין גשם בצד הדרומי, ולכן יערותיהם רק בצפון. לעומת זאת אוֹלִימְפּוֹס, אוֹסָה, פַּרְנָסוֹס, הָאַפֶּנִינִים וְהָאַלְפִּים עטויים מכל עבר ושופעים נהרות; ויש הרים שופעים מדרום, כגון ההרים הלבנים בְּכָרֶתִים. לכן אין כאן כלל קבוע.

סימני מים הם סמר, הצמח שכבר דובר בו, וצפרדע הרובצת בחזה על מקום מסוים זמן רב. ערבת בר, אלמון, שיח אברהם, קנה וקיסוס גדלים מעצמם גם במקום שאליו נאספים מי גשם הזורמים מגבוה לנמוך, ולכן אות זה מטעה. סימן ודאי הרבה יותר הוא אדים ערפיליים לפני זריחת השמש, לצופים מרחוק; יש המשקיפים ממקום גבוה כשהם שוכבים וסנטרם נוגע בארץ.

יש גם הערכה מיוחדת הידועה רק למומחים. הם מבצעים אותה בחום הקיץ הגדול ובשעות היום הבוערות ביותר, ובוחנים איזה ברק מוחזר מכל מקום. אם במקום שבו הארץ צמאה ההחזר נראה לח יותר, יש תקווה ודאית למים.

אך הדבר דורש מאמץ עיניים כה רב עד שהן כואבות. כדי להימנע ממנו פונים לניסויים אחרים. חופרים לעומק חמש רגליים ומכניסים כלי חרס לא צרוף, או אגן נחושת משוח ומכוסה גיזת צמר, או מנורה דולקת; מקמרים מעליהם בעלים ואחר כך באדמה. אם כלי החרס נמצא לח או שבור, על הנחושת זיעה, המנורה כבויה בלי שאזל השמן, או הגיזה רטובה, מבטיחים מים בוודאות. יש שאופים תחילה את המקום באש, ואז ראיית הכלים נחשבת יעילה יותר.

האדמה עצמה מבטיחה מים אם יש בה כתמים לבנבנים או שכולה בצבע כחלחל־אפור. בקרקע שחורה המעיינות בדרך כלל אינם קבועים. חרסית קדרים שוללת תמיד תקווה; אין חופרים עוד את הבאר, אלא מתבוננים בשכבות הקרקע כדי שהסדר שתואר ירד מן השחורה.

בקרקע חרסיתית המים תמיד מתוקים, ובטוף הם קרים יותר; גם הטוף משובח, שכן הוא עושה אותם מתוקים וקלים מאוד ועוצר את הלכלוך בסינון. חול מבטיח מים מועטים ובוציים; חצץ — עורקים לא ודאיים אך טובי טעם; חול גס וחול אדמדם — מים ודאיים, יציבים ובריאים; סלעים אדומים — הטובים ביותר והתקווה הוודאית ביותר; שורשי הרים סלעיים וצור — מים קרים עוד יותר. אצל החופרים צריכים גושי האדמה להיות לחים יותר ויותר וכלי הברזל לרדת ביתר קלות.

בבארות עמוקות אדים גופריתיים או אלומיניים פוגשים בכורים וממיתים אותם. מבחן הסכנה הוא הורדת מנורה דולקת: אם היא כבה, חופרים מימין ומשמאל לבאר תעלות אוורור שיקלטו את האד הכבד. גם בלי רעלים אלה האוויר נעשה כבד מעצם העומק; מתקנים זאת בהשלכה מתמדת של יריעות

בד לאוורור. כשמגיעים למים בונים בלי טיח חול, כדי שלא לחסום את העורקים.

יש מים הנעשים קרים יותר מיד בראשית האביב, ומוצאם אינו עמוק, שכן הם מתקיימים מגשמי החורף; אחרים מתקררים מזריחת כוכב הכלב, כמו בְּפֶלָה שבמקדוניה, שבה מתקיימות שתי התופעות. לפני העיר, בתחילת הקיץ, מי הביצה קרים; אחר כך בשיא החום המים בחלקים הגבוהים של העיר קפואים מקור. כך קורה גם בנמל ובעיר כְיוֹס. באתונה אֶנֵאַקְרוּנוֹס קר יותר בקיץ גשום מן הבאר בגן יוּפִּיטֶר, אך זו קפואה בצורת. רוב הבארות אוזלות סביב זריחת אַרְקְטוּרוֹס ולא בקיץ עצמו, וכולן שוקעות לארבעה ימים; רבות אף יבשות כל החורף, כמו סביב אוֹלִינְתוֹס, ומימיהן חוזרים רק באביב.

בסיציליה, סביב מֶסֶנָה וּמִילַאי, המעיינות מתייבשים לגמרי בחורף, ובקיץ שופעים עד שהם יוצרים נהר. בְּאַפּוֹלוֹנְיָה שֶׁבְּפּוֹנְטוֹס מעיין ליד הים עולה על גדותיו רק בקיץ, ובעיקר סביב זריחת כוכב הכלב; פחות אם הקיץ קריר. יש קרקעות שנעשות יבשות יותר בגשם, כגון בארץ נַרְנְיָה; מַרְקוּס קִיקֶרוֹ כלל זאת בנפלאותיו ומסר שבבצורת הן בוץ ובגשם אבק.

כל מים מתוקים יותר בחורף, פחות בקיץ, והכי פחות בסתיו; וכן פחות בתקופות בצורת. גם טעם נהר אינו אחיד בדרך כלל בגלל ההבדל הגדול באפיק: המים דומים לאדמה שהם זורמים בה ולמוהלי הצמחים שהם רוחצים. לכן אותם נהרות נמצאים בלתי בריאים בחלק מסוים. יובלים משנים את הטעם, כמו בְּבוֹרִיסְתֶנֶס, ולאחר שנמהלו הם עצמם נבלעים. יש נהרות המשתנים אף בגשם. שלוש פעמים ירד בַּבּוֹסְפּוֹרוֹס גשם מלוח והמית תבואה; ושלוש פעמים עשו גשמים את השקיית הנילוס מרה, במגפה גדולה במצרים.

מעיינות נולדים לרוב לאחר כריתת יערות, שעציהם צרכו את מזונם; כך קרה בְּהַאִימוּס כְּשֶׁקִּסַנְדְּרוֹס צר על הַגַּאלִים והם כרתו את היער לביצורים. אך לעיתים קרובות כריתת יער מגבעות שנהגו לעצור גשמים ולפזרם מקבצת זרמים מזיקים. גם עיבוד והפיכת הקרקע ושבירת הקרום העליון משפיעים על המים. מספרים שֶׁבִּכְרֻתִים, לאחר כיבוש עיר בשם אַרְקַדְיָה, חדלו המעיינות והנהרות הרבים שבמקום; כשנבנתה מחדש כעבור שש שנים הם חזרו, חלק אחר חלק עם תחילת העיבוד.

גם רעידות אדמה פולטות ובולעות מים, כפי שידוע שקרה חמש פעמים ליד פֶּנֵאוּס בְּאַרְקַדְיָה. כך גם בהר קוֹרִיקוֹס פרץ נהר, ולאחר מכן החלו לעבד את המקום. מופלא שינוי שאין לו סיבה גלויה: בְּמַגְנֶסְיָה נעשו מים חמים לקרים בלי שטעם המלח השתנה; וּבְקַארְיָה, ליד מקדש פָּפְּטוּן, נהר שהיה מתוק נעשה מלוח.

גם אלה מלאי פלא: אֶרֶתוּסָה בְּסִירָקוּסַאי מדיפה ריח גלילים בזמן המשחקים הָאוֹלִימְפִּיִים; הדבר דומה לאמת, מפני שֶׁאַלְפֵאוּס עובר מתחת לימים אל אותו אי. מעיין הָרוֹדִים בְּכָרְסוֹנֶסוֹס פולט פסולת בכל שנה תשיעית.

גם צבעי המים משתנים. בבבל אגם שמימיו אדומים אחד־עשר יום בקיץ; הַבּוֹרִיסְתֶנֶס זורם כחול בזמנים קבועים, אף שהוא הדק מכל המים ולכן צף על הֶהִיפַּאנִיס. פלא נוסף: ברוחות דרומיות הֶהִיפַּאנִיס נעשה עליון. ראיה אחרת לדקות הַבּוֹרִיסְתֶנֶס היא שאינו פולט כל אד, ואף לא ערפל. המבקשים להיראות מדקדקים בעניינים אלה אומרים שהמים נעשים כבדים יותר לאחר היפוך החורף.

הטוב ביותר להוביל מים מן המעיין בצינורות חרס בעובי שתי אצבעות, שחיבוריהם עשויים זכר־ונקבה כך שהעליון נכנס לתחתון, והם מוחלקים בסיד חי עם שמן. השיפוע יהיה לכל מאה רגל לפחות סִיקִילִיקוּס אחד. אם המים יעברו במנהרה, יהיו פתחי אוֹר בכל שני אַקְטוּסִים. במקום שצריך להעלותם לגובה יובלו בעופרת; הם עולים לגובה מוצאם. אם הדרך ארוכה, יש להעלות ולהוריד תכופות כדי שלא לאבד את השיפוע.

אורך תקני של צינורות הוא עשר רגליים. אם הם קְווִינָרִיִּים ישקלו שישים ליטרות; אוֹקְטוֹנָרִיִּים מאה; דֵּנָרִיִּים מאה ועשרים, ומכאן באותו יחס. צינור דֵּנָרִי נקרא כך כי רוחב ירִיעתו לפני הכיפוף עשר אצבעות; קְווִינָרִי מחציתו. בכל עיקול גבעה הכרחי ליצור צינור קְווִינָרִי במקום שבו מרסנים את הזרם, וכן מגדלי חלוקה לפי הצורך.

אני מתפלא שֶׁהוֹמֵרוֹס לא הזכיר מעיינות חמים, אף שהרבה לתאר רחצה בחמים; נראה שבזמנו לא היתה הרפואה של ימינו הנמלטת אל המים. מים גופריתיים מועילים, לפי המסורת, לעצבים; אלומיניים למשותקים או לרפויים בדרך דומה; ביטומניים או נתריים, כגון קוּטִילְיָה, בשתייה ולכן לטיהור.

רבים מתפארים בעמידה בחומם שעות רבות, וזה מזיק מאוד. יש להשתמש בהם מעט יותר מאשר במרחצאות, ואחר כך במים מתוקים קרים, בלי לצאת בלא שמן — דבר שההמון חושב זר. לכן אין מקום שבו הגוף חשוף יותר לפגעים: ריחם העז ממלא את הראש, והקור פוגע באיברים המזיעים בעוד שאר הגוף שקוע. טעות דומה היא להתפאר בשתייה מרובה; ראיתי אנשים שהתנפחו משתייה עד שטבעותיהם כוסו בעור, מפני שלא יכלו להוציא את כמות המים ששתו.

לפיכך גם זאת אין לעשות בלי לטעום מלח לעיתים קרובות. משתמשים לתועלת גם בבוץ המעיינות עצמם, אך רק אם מורחים ומייבשים בשמש. אין להאמין שכל מים חמים הם רפואיים, כגון בָּסָגֶסְטָה שבסיציליה, לָרִיסָה שֶׁבְּטֶרוֹאַס, מַגְנֶסְיָה, מֵלוֹס וְלִיפָּרָה. גם שינוי צבע נחושת או כסף אינו ראיה לחומר רפואי, כפי שרבים חשבו, שכן במעיינות פָּטָאווִי אין דבר כזה ואף אין הבדל בריח.

אותה דרך טיפול מיוחסת למי ים מחוממים: לכאבי עצבים, איחוי עצמות לאחר שברים, חבלות וייבוש הגוף; ומשום כך משתמשים גם בים קר. עוד שימוש רב־פנים הוא הפלגה, ובעיקר לחולי שחפת או למי שאיבדו דם, כפי שאני זוכר שֶׁאַנֵּאוּס גַלְיוֹן עשה לא מכבר לאחר הַקוֹנְסוּלָאט.

לא נוסעים למצרים למען מצרים עצמה אלא למען אורך ההפלגה. ההקאות הנגרמות מטלטול בלתי יציב נחשבות מרפאות מחלות רבות של הראש, העיניים והחזה, וכל מה שבגללו שותים הלבור. רופאים חושבים שמי ים לבדם יעילים יותר לפיזור נפיחויות אם מבשלים אותם בקמח שעורה, וכן לנפיחויות ליד האוזן. מערבבים אותם גם ברטיות, במיוחד לבנות, ובתחבושות מרככות; והזלפה חוזרת בזרם מועילה.

שותים גם מי ים, אף שהדבר פוגע בקיבה, כדי לטהר את הגוף ולהוציא מרה שחורה או דם קרוש דרך אחד משני הפתחים. יש שנתנו לשתייה בקדחת של יום בארבעה, ובטנסמוס ובמחלות מפרקים לאחר שימור כדי שיאבדו ביישון את חריפותם; אחרים מבושלים. הכול דורשים לשאוב מן העומק ולא להשחית בתערובת מים מתוקים. לשימוש זה רוצים שתקדם הקאה; אז מערבבים גם חומץ או יין ומים.

הנותנים מי ים טהורים מצווים לאכול אחריהם צנונות בחומץ־דבש כדי לעורר שוב הקאה. מחדירים מי ים פושרים גם בחוקן. לחימום נפיחות אשכים אין מעדיפים דבר אחר; וכן לכוויות קור לפני התכייבות, לגרד, פְּסוֹרָה וחזזיות. מטפלים בהם גם בביצי כינים ובטפילי ראש נתעבים; הם משיבים חבורות לצבען. בטיפולים אלה מועיל מאוד לחמם אחר כך בחומץ חם. מי ים חמים נחשבים גם מצילים מעקיצות ארסיות, כגון עכבישים ועקרבים, ומארס פתן יורק.

מעלים עשן מי ים עם חומץ לכאב ראש. החדרתם חמים בחוקן משככת עוויתות מעיים וכולרה. מי ים מחוממים מתקררים לאט יותר. בריכות ים מתקנות, לפי המסורת, שדיים נפולים, אזור הקרביים ודלדול הגוף; אדי מים רותחים עם חומץ — כבדות אוזניים וכאב ראש. מי ים מסירים חלודה מברזל במהירות רבה, מרפאים גרדת צאן ומרככים צמר.

איני מתעלם מכך שכל זה עשוי להיראות מיותר ליושבי פנים הארץ. אך הדאגה המציאה דרך שבה כל אדם מכין לעצמו מי ים. המופלא הוא שאם מטילים יותר מִסָּקְסָטָאוְרִיוּס מלח לארבעה סָקְסָטָאוְרִיוּס מים, המים מובסים והמלח אינו נמס. סָקְסָטָאוְרִיוּס מלח בשלושה סָקְסָטָאוְרִיוּס מים משלים את כוחם וטבעם של מי ים מלוחים ביותר. תערובת מֻתוֹנָה יותר היא שמונה קִיאָתוֹסִים מלח לארבעת הַסָּקְסָטָאוְרִיוּס שנזכרו, כי כך היא מחממת את העצבים בלי לחספס את הגוף.

מיישנים גם את המשקה הקרוי תַּלָסוֹמֶלִי, מחלקים שווים של מי ים, דבש ומי גשם. גם לשם כך מביאים מי ים מן העומק ושומרים בכלי חרס מזופת. הוא מועיל במיוחד לטיהור בלי להציק לקיבה, וטעמו וריחו נעימים.

גם הִידְרוֹמֶלִי הוכן בעבר ממי גשם טהורים ודבש, וניתן לחולים שהתאוו ליין כמשקה תמים יותר. כבר שנים רבות הוא נדחה, מפני שיש בו אותם חסרונות כמו ביין אך לא אותן תועלות.

מכיוון שיורדי ים סובלים לעיתים קרובות ממחסור במים מתוקים, נציג גם אמצעים אלה. גיזות הפרושות סביב הספינה נרטבות מאדי הים, וסוחטים מהן לחות מתוקה. גם כדורי שעווה חלולים או כלים ריקים אטומים, המורדים לים ברשתות, אוספים בתוכם לחות מתוקה. ביבשה מי ים נעשים מתוקים לאחר סינון בחרסית.

גופים נקועים של בני אדם ובהמות חוזרים בקלות רבה למפרקיהם בשחייה בכל סוג מים. נוסעים חוששים גם לבריאותם של מים לא מוכרים; הם נזהרים בכך שמיד בצאתם מן המרחץ הם שותים מים קרים חשודים.

טחב שהיה במים מועיל במריחה לשיגדון; מעורב בשמן הוא מועיל לכאב ולנפיחות הקרסול. קצף מים מסיר יבלות בשפשוף, וכך גם חול חוף הים, במיוחד דק ולוהט בשמש; מכסים בו את גופם של חולי מיימת או הסובלים מ'זרימות' כדי לייבשם. עד כאן על המים; עתה על יצורי המים. נפתח, כבשאר הדברים, בראשיים שבמלוחים ובספוגים.

כל מלח או מיוצר או נולד מעצמו, ובשני המקרים בדרכים רבות אך משתי סיבות: התעבות לחות או ייבושה. באגם טָרֶנְטוּם הוא מתייבש בשמשות הקיץ, וכל האגם נעשה מלח; הוא קטן ועומקו אינו עולה על הברכיים. כך גם בסיציליה באגם הקרוי קוֹקָנִיקוּס ובאגם אחר ליד גלה. באלה רק השוליים מתייבשים, כמו בִּפְרִיגְיָה, קַפָּדוֹקְיָה וְאַסְפֶּנְדוֹס, שבה מתבשל המלח בשפע עד

האמצע. פלא נוסף שם: בלילה עולה כמות השווה למה שמוציאים ביום. כל מלח אגמים הוא דק ואינו גושים.

מין אחר נוצר מעצמו ממי הים, מן הקצף שנותר בקצות החופים ועל הסלעים. כל זה מתעבה מטל, והנמצא על סלעים חריף יותר. עוד שלושה הבדלים טבעיים: בְּבַקְטֶרְיָה שני אגמים עצומים, אחד לעבר הַסְקִיתִים ואחד לעבר הָאַרְיִים, רותחים במלח; כך גם ליד קִיטְיוֹן בְּקַפְּרִיסִין וסביב מֶמְפִּיס מוציאים מלח מן האגם ואחר כך מייבשים בשמש.

גם פני נהרות מתעבים למלח, בעוד שאר הנהר זורם כאילו מתחת לקרח; כך ליד השערים הַכַּסְפִּיִים, במקום הקרוי נהרות המלח, וכן סביב הַמַּאְרְדִים והארמנים. נוסף על כך, בְּבַקְטֶרְיָה הנהרות אוֹכוֹס וְאוֹקְסוֹס נושאים שבבי מלח מן ההרים הסמוכים.

גם באפריקה יש אגמים נושאי מלח, ואף עכורים. גם מעיינות חמים נושאים מלח, כגון מעיינות פָּגָסַאי. עד כאן המינים הנוצרים מעצמם ממים.

יש גם הרים טבעיים של מלח, כגון אוֹרוֹמָנוּס בהודו, שבו חוצבים כדרך מחצבות אבן והמלח צומח מחדש; הכנסות המלכים ממנו גדולות מן הזהב והפנינים. חופרים מלח גם מן האדמה, כאשר ברור שלחות התעבתה, כגון בְּקַפָּדוֹקְיָה. שם חוצבים אותו כלוחות אבן שקופה; הגושים כבדים וההמון מכנה אותם micas.

בעיר גֶּרָה שֶׁבַּעֲרָב בונים חומות ובתים מגושי מלח ומאחים אותם במים. המלך הַלְמַי מצא מלח גם ליד פְּלוּסְיוֹן בעת שהקים מחנה. בעקבות הדוגמה החלו לאחר מכן למצוא מלח בין מצרים לַעֲרָב אף במקומות צחיחים, לאחר הסרת

החולות; וכך גם באזורים הצמאים של אפריקה עד אורקל אָמוֹן, ושם הוא גדל בלילות עם הירח.

גם ארץ קִירֵנָה מפורסמת במלח אַמוֹנִיאָקוּם, הקרוי כך מפני שנמצא מתחת לחולות. צבעו דומה לאלום הקרוי סְכִיסְטוֹן; גושיו ארוכים ואינם שקופים, טעמו לא נעים אך הוא מועיל ברפואה. המשובח ביותר הוא השקוף ביותר ובעל בקעים ישרים. מספרים עליו דבר מיוחד: בעודו קל מאוד במערותיו, כשהוא מוצא לאור היום הוא נעשה כבד במשקל כמעט בלתי יאומן. הסיבה ברורה: האוויר הלח במנהרות מסייע לכורים כפי שמים מסייעים. מזייפים אותו במלח סיציליאני הקרוי קוֹקְנִיקוּס, ואף בַּקַפְּרִיסָאִי הדומה לו להפליא.

גם בְּאֶנְגְלִסְטָה שֶׁבְּהִיסְפַּנְיָה הקרובה חוצבים גושי מלח כמעט שקופים; כבר מזמן רוב הרופאים מעניקים לו את הבכורה בין כל מיני המלח. כל מקום שנמצא בו מלח עקר ואינו מצמיח דבר. עד כאן המלח הנולד מעצמו בכלל.

למלח מלאכותי מינים שונים. המצוי והנפוץ ביותר נעשה בבריכות מלח שמי ים מוזרמים אליהן, לא בלי תעלות מים מתוקים, אך הגשם מסייע במיוחד ומעל הכול שמש רבה... שאם לא כן אינו מתייבש. באפריקה ליד אוּטִיקָה בונים ערמות מלח כגבעות; לאחר שהשמש והירח הקשו אותן אין לחות ממיסה אותן ובקושי חוצבים בהן בברזל. בְּכָרֵתִים מכינים מלח גם בלי תעלות מים מתוקים, בהזרמת הים לבריכות; ובסביבת מצרים הים עצמו זורם לתוך הקרקע, שלדעתי ספוגה במוהלי הנילוס.

מלח נעשה גם ממים המובאים מבארות לבריכות. בבבל ההתעבות הראשונה נעשית בְּיטוּמֶן נוזלי דמוי שמן, המשמש אף במנורות; לאחר שמסירים אותו

נמצא מלח מתחתיו. בְּקַפָּדוֹקְיָה מזרימים לבריכות מים מבארות וממעיין. בְּכָאוֹנְיָה מבשלים מי מעיין, ובקירור יוצרים מלח חסר כוח ואינו לבן.

בְּגַאלְיָה ובגרמניה יוצקים מי מלח על עצים בוערים. באזור מסוים בְּהִיסְפַּנְיָה שואבים מבארות תמלחת הקרויה muria. שם אף סבורים שסוג העץ משנה: אלון הוא הטוב ביותר, מפני שאפרו הטהור נותן בעצמו כוח מלח; במקום אחר משבחים לוז. כך, כשנוזל מלוח נשפך עליו, גם העץ נהפך למלח. כל מלח שנעשה בעץ שחור. אצל תֵּאוֹפְרַסְטוֹס מצאתי שֶׁהָאוּמְבְּרִים נהגו לבשל אפר קנה וסמר במים עד שנותרה מעט לחות. גם תמלחת דגים מלוחים מבושלת מחדש וחוזרת לטבעה לאחר שהנוזל כלה; בדרך כלל זו של דגי maenae נעימה ביותר.

מבין מלחי הים משבחים ביותר את הַקִּפְרִיסָאִי מִסָּלָמִיס; מבין מלחי האגמים את הַטָּרֶנְטִינִי וְהַפְּרִיגִי הקרוי טַטָּאִי. שני האחרונים מועילים לעיניים. המלח מְקַפָּדוֹקְיָה המובא כלבנים נחשב מעניק ברק לעור. אך המלח מִקִּיטְיוֹן, שכבר הזכרנו, מותח יותר; לכן לאחר לידה מורחים בו את הבטן עם מֶלַנְתִיוֹן.

המלח המלוח ביותר הוא היבש ביותר. הנעים והלבן מכולם הוא הַטָּרֶנְטִינִי, אך ככל שמלח לבן יותר הוא בדרך כלל שביר יותר. גשם ממתיק כל מלח; טל עושה אותו נעים יותר, אך רוח צפון מרבה אותו. ברוח דרום אינו נוצר. פרח המלח נוצר רק ברוחות צפון. המלח הַטְּרַגָּסָאִי וְהָאַקַנְתִי, הקרוי על שם העיר, אינו מתפצח או קופץ באש; וגם קצפו ושבביו אינם דקים משל שום מלח. המלח מֵאַקְרַגַס עומד באש אך קופץ מן המים.

יש גם הבדלי צבע. המלח מִמֶּמְפִּיס אדום; סביב הָאוֹקְסוֹס הוא אדמדם; בְּקָנְטוּרִיפֶּה ארגמני; וליד גלה באותה סיציליה הוא מבריק עד שהוא מחזיר

דמות. בְּקַפָּדוֹקְיָה חופרים מלח בצבע זעפרן, שקוף וריחני מאוד. לשימושי רפואה הקדמונים שיבחו ביותר מלח טָרֶנְטִינִי; אחריו כל מלח ים, ובייחוד הקצפי שבאותו סוג. לעיני בהמות וסוסים שיבחו מלח טָרַנְסָאִי וּבָאֱיטִי.

למאכלי־לוואי ולמזון מועיל יותר כל מלח הנמס בקלות, וכן הלח יותר, שכן מרירותו פחותה, כגון המלח הָאַפְּטִי וְהָאֶוּבּוֹאִי. לשימור בשר מתאים יותר מלח חריף ויבש, כגון הַמָּגָארִי. מתבלים אותו גם בתוספת חומרי ריח, והוא ממלא את מקום התבשיל, מעורר את התיאבון ומזמין לאכול בכל המאכלים; עד כדי כך שבין אין־ספור התבלינים ניכר טעמו המיוחד. וכן בלעיסה מבוקש טעמו המלוח של הַגָּארוּם.

גם צאן, בקר ובהמות משא נמשכים במיוחד אל המרעה בעזרת מלח; אז תנובת החלב רבה הרבה יותר, וגם טעמו של הגבינה ערב הרבה יותר. משום כך, בחיי הָרֶקוּלֶס, חיי אדם מתורבתים אינם יכולים להתקיים בלי מלח; והוא יסוד הכרחי כל כך, עד שהמושג עבר גם אל עידוני הרוח הנעלים: הם נקראים בְּלָטִינִית sales, וכל נועם החיים, שיא העליצות והמנוחה מן העמל מתבטאים יותר מכול במילה זו.

המלח משתלב אפילו בכיבודים ובענייני צבא, וממנו נגזר השם salaria לשכר. סמכותו הרבה אצל הקדמונים ניכרת גם בשם הדרך הַסָּלָארִית, שכן הוסכם שיובילו בה מלח אל הַסָּבִינִים. המלך אַנְקוּס מָארְקִיוּס נתן לעם כמענק ששת אלפים מוֹדִיוֹסִים של מלח, והוא הראשון שייסד בריכות מלח. וָארוֹ מעיד שהקדמונים אף השתמשו במלח במקום תבשיל; ומן הפתגם ניכר שאכלו מלח עם לחם. אולם חשיבותו ניכרת יותר מכול בפולחן, שכן שום קורבן אינו נערך בלי mola salsa, עוגת הקמח המלוחה.

טוהר בריכות המלח יצר הבדל עיקרי בדמות מעין אפר דק של מלח, הקל והלבן שבחלקיו. בשם 'פרח המלח' נקרא גם חומר שונה ממנו לחלוטין, לח יותר מטבעו ובעל צבע כרכומי או אדמדם, כעין חלודת מלח; גם ריחו רע, בדומה לְגָארוּם, והוא שונה לא רק מקצף המלח אלא מן המלח עצמו. מצרים מפיקה אותו, ודומה שהוא נישא לשם בנילוס.

ואף על פי כן הוא צף על פני מעיינות מסוימים. המשובח הוא זה המניב מעין שמנוניות של שמן; שכן אפילו במלח יש שמנוניות, דבר מעורר פליאה. מזייפים אותו וצובעים אותו באדמה אדומה או, לרוב, בחרס כתוש. הזיוף מתגלה במים, הממיסים את הצבע המלאכותי, ואילו הצבע האמיתי מתפרק רק בשמן; ובשל צבעו משתמשים בו במיוחד רוקחי הבשמים. בראש הכלים הוא מלבין, ואילו החלק האמצעי לח יותר, כפי שאמרנו.

טבעו של פרח המלח חריף ומחמם, והוא מזיק לקיבה; לפי הרפואה העתיקה הוא מעורר זיעה, משלשל כשנוטלים אותו ביין ובמים, ומועיל בתכשירים נגד עייפות ובחומרי ניקוי. הוא אף מסיר את השערות מן העפעפיים. מנערים את המשקע שבתחתית כדי להשיב לו את צבע הכרכום. מלבד אלה נקרא בבריכות המלח גם חומר בשם salsugo, ואצל אחרים salsilago; הוא נוזלי כולו, ונבדל ממי־ים בכוח מליחותו הרב יותר.

יש עוד מין של נוזל מבוקש, שנקרא גָארוּם: משרים במלח את מעי הדגים ואת שאר החלקים שנועדו להשלכה, וכך הוא נעשה למוגלתם של חומרים נרקבים. בעבר הכינו אותו מן הדג שהיוונים קראו לו garos; הם הורו שעישון בראשו השרוף מוציא את השליה.

כיום הַגָּארוּם המשובח ביותר נעשה מדג הַסְקוֹמְבֶּר במתקני המלחת הדגים של קַרְתָגוֹ סְפָּרְטָרְיָה, והוא נקרא 'גָארוּם בעלי־הברית'. כמעט שני קוֹנְגְיוּסִים ממנו נמכרים באלף סֶסְטֶרְצִים כל אחד. כמעט שום נוזל, מלבד שמני בושם, לא הגיע למחיר גבוה ממנו, והוא אף הקנה שם לעמים המייצרים אותו. בְּמַאוּרֶטַנְיָה, בְּבֵייטִיקָה וּבְקַרְטֵיָה לוכדים מן האוקיינוס הנכנס גם דגי סְקוֹמְבֶּר, שאינם מועילים לדבר אחר. קְלָזוֹמָנָה, פּוֹמְפֵּיי וְלֶפְּטִיס משובחות בְּגָארוּם שלהן, כשם שֶׁאַנְטִיפּוֹלִיס וְתוּרִי משובחות בתמלחתן, וכיום גם דַלְמַטְיָה.

הפסולת של הַגָּארוּם היא אַלְקֵס, משקע שלא הושלם ולא סונן. אולם החלו גם להכינו בנפרד מדגיג קטן וחסר ערך: אצלנו קוראים לו apua ואצל היוונים aphye, משום שסברו שהדגיג נולד מן הגשם. אנשי פּוֹרוּם יוּלֵיי קוראים לדג שממנו הם מכינים אותו lupus. אחר כך הפך הדבר למותרות, והמינים התרבו בלי גבול; ואף גָארוּם דולל עד שקיבל צבע של יין־דבש ישן ומתיקות כזאת שאפשר לשתותו. מין אחר הוקדש לאמונות הטהרה ואף לפולחני היהודים, והוא נעשה מדגים חסרי קשקשים. כך הגיע הָאַלְקֵס גם אל צדפות, קיפודי־ים, סרפדי־ים וכבדי קיפון; ובאין־ספור מינים החלו להמיס את המלח למען טעמי הגרגרנות. די בהערת אגב זו על תאוות החיים.

ואף על פי כן הָאַלְקֵס משמש במידה מסוימת ברפואה העתיקה: שפכו אותו דרך חתך בעור כדי לטפל בגרב של צאן; והוא נחשב מועיל נגד נשיכת כלב או דרקון־ים, כשהניחו אותו על פיסות בד קרועות.

לפי הרפואה העתיקה, גָארוּם מרפא כוויות טריות אם יוצקים אותו עליהן בלי לומר את שמו. הוא נחשב מועיל גם נגד נשיכות כלבים, ובייחוד תנין, ולכיבים מתפשטים או מזוהמים; וכן, באורח מופלא כביכול, לכיבים או כאבים בפה

ובאוזניים. גם תמלחת או סַלְסוּגוֹ מכווצת, צורבת, מדקקת ומייבשת; היא נחשבה מועילה לדיזנטריה, אפילו כשהמחלה תקפה את המעיים עצמם, והוזרקה לסובלים מִסְיָאטִיקָה וּמְצָלְיָאקִיָּה כרונית. כחבישה חמה היא החליפה מי־ים במקומות שבפנים הארץ.

טבע המלח כשלעצמו אשיי ובה בעת עוין לאש ונמלט ממנה. הוא מאכל הכול, אך מכווץ גופים חיים, מייבשם וקושרם; ואפילו גופות הוא מציל מריקבון, כדי שיתקיימו דורות רבים. ברפואה העתיקה ייחסו לו כוח צורב, שורף, מנקה, מדקק וממיס; הוא נחשב מזיק לקיבה, מלבד יכולתו לעורר תיאבון. נגד נשיכות נחשים השתמשו בו עם אזובית, דבש ואזוב; נגד קָרַסְטֵס — עם אזובית ושרף ארז, זפת או דבש.

נגד נשיכת נדל שתו מלח בחומץ; נגד עקיצות עקרב מרחו אותו עם רבע כמות זרעי פשתן ושמן או חומץ; ונגד צרעות, דבורים־טורפות ודומיהן — עם חומץ. לְהֶמִיקְרָנְיָה, לכיבי ראש, לשלפוחיות ולפצעונים, וליבלות בתחילתן, השתמשו בו עם חלב בקר צעיר; וכן בתרופות לעיניים ולגידולי בשר שם, וּלְפֶטֶרִיגְיוֹנִים בכל הגוף, ובייחוד בעיניים. משום כך הוסיפוהו לְקוֹלִירְיוֹנִים וּלְאַסְפָּלָנְיוֹת. לצרכים אלה הועדף במיוחד המלח הַסַּטָאִי או הַקָאוּנִי.

לעיניים שהתמלאו דם עקב מכה ולחבורות סביבן השתמשו במלח עם משקל שווה של מור ודבש, או עם אזוב במים חמים; וחיממו אותן בתמלחת — לשם כך נבחר המלח הַהִיסְפָּנִי. נגד עכירות העיניים טחנו מלח עם חלב על אבני משחזת קטנות. במיוחד לחבורות עטפו אותו בבד והניחוהו שוב ושוב לאחר טבילה במים רותחים. על כיבי פה מפרישים הניחוהו בבד קרוע; שפשפו בו נפיחות חניכיים; וכשהוא שבור וכתוש הסירו בו חספוס מן הלשון.

אומרים ששיניים אינן נשחקות ואינן נרקבות אם אדם מחזיק בכל בוקר, בצום, מלח מתחת ללשונו עד שיימס. אותו חומר שימש לפי הרפואה העתיקה לתיקון צרעת, שחינים, חזזיות וגרדת, יחד עם צימוקים שגרעיניהם הוצאו, חלב בקר, אזובית ושאור או לחם; לצרכים אלה ולגרד נבחר בעיקר המלח הַתֵּבַאי. כל מלח נחשב מועיל לשקדים ולענבל עם דבש; ולדלקת גרון — גם כשמרחו בו־בזמן מבחוץ את אזור הלוע בשמן, חומץ וזפת נוזלית.

מלח המעורב ביין מרכך את המעיים, וכששותים אותו ביין הוא מסלק, בלי נזק כביכול, מיני תולעי סרט. הנחתו תחת הלשון מאפשרת למחלימים לשאת את חום המרחצאות. כשהוא מחומם שוב ושוב במים רותחים בתוך שקיות הוא מקל על כאבי גידים, בייחוד סביב הכתפיים והכליות; וכששותים אותו או מניחים אותו חם באותן שקיות — על כאבי מעי גס, עוויתות מעיים וכאבי ירכיים. כשהוא כתוש עם קמח, דבש ושמן השתמשו בו נגד שיגדון. בעניין זה ראוי במיוחד לזכור את האמרה שאין מועיל יותר לכל הגוף ממלח ומשמש. ואכן אנו רואים את גופם הקרני של דייגים; אך הדבר נחשב מועיל במיוחד בשיגדון.

המלח מסיר גם יבלות לחץ בכפות הרגליים וכן כוויות קור. על כוויות הניחוהו בשמן או לאחר שנלעס, והוא דיכא שלפוחיות. לשושנת ולכיבים מתפשטים השתמשו בו עם חומץ או אזוב; לגידולים סרטניים — עם ענבי טמיניה; ולכיבים אכלניים — כשהוא קלוי עם קמח שעורה ומכוסה בבד ספוג יין. את הסובלים מצהבת שפשפו בו בשמן ובחומץ מול האש עד שהזיעו, נגד הגרד שחשו; ואת העייפים שפשפו בו עם שמן.

רבים טיפלו גם בסובלים ממיימת באמצעות מלח, משחו בשמן ובמלח את חום הקדחות, והפיגו שיעול כרוני בהנחתו על הלשון. הם החדירוהו בחוקן לסובלים מִסְיָאטִיקָה והניחוהו על כיבים המצמיחים בשר או נרקבים. לנשיכות תנין השתמשו בו עם חומץ בתוך בדי פשתן, לאחר שהכיבים טופלו קודם באופן המתואר בנוסח הקשה. שתו אותו עם מי־דבש וחומץ נגד אופיום, והניחוהו עם קמח ודבש על נקעים ועל בליטות.

לחימום בחומץ ולמריחה בשרף ייחסו תועלת לכאב שיניים. אולם לכל השימושים קצף המלח נעים ומועיל יותר. כל מלח הוסף לתכשירים נגד עייפות כשנדרש חימום, וכן לחומרי ניקוי שנועדו למתוח ולהחליק את העור. במריחה הוא נחשב מסיר גרב מצאן ומבקר; נתנו להם גם ללקקו, וירקו אותו לתוך עיני בהמות משא. די בכך על המלח.

אין לדחות עוד את הדיון בטבע הַנָּתֶר, שאינו שונה הרבה מן המלח; ויש לדון בו ביתר קפידה, מפני שברור שהרופאים שכתבו עליו לא ידעו את טבעו, ואיש לא מסר עליו בדקדקנות רבה יותר מִתְּאוֹפְרַסְטוֹס. בְּמָדַי הוא נוצר בכמות קטנה בעמקים המלבינים מיובש, ושם קוראים לו הַלְמִירְגָה; כמות קטנה עוד יותר נמצאת בְּתָרָאקְיָה ליד פִּילִיפִּי, כשהוא מזוהם בעפר, ושם מכנים אותו אַגְרִיוֹן.

נָתֶר שהוכן משרפת אלון מעולם לא יוצר בכמות רבה, וכבר מזמן חדלו ממנו לחלוטין. מים נתריים מצויים במקומות רבים, אך אין בהם כוח התגבשות. המין הטוב והנפוץ נמצא בְּקִלִיטַאי שבמקדוניה ונקרא נָתֶר חַלֶסְטְרִי; הוא לבן, טהור ודומה למלח. יש שם אגם נתרי, ומעיין קטן של מים מתוקים פורץ מאמצעו. הַנָּתֶר נוצר בו סביב זריחת כוכב הכלב במשך תשעה ימים, חדל למשך תשעה ימים, שוב צף על פני המים ושוב חדל.

מכאן ניכר שטבע הקרקע הוא היוצר אותו, שכן ידוע כי השמש אינה מועילה כלל בזמן שהיצירה פוסקת, ואף לא הגשמים. גם זאת מופלאה בעיני פְּלִינְיוּס: אף שמי המעיין נובעים תמיד, האגם אינו גדל ואינו עולה על גדותיו. אולם אם ירדו גשמים בימים שבהם הַנָּתֶר נוצר, הם עושים אותו מלוח יותר; רוחות הצפון מרעות את איכותו, מפני שהן מערבלות את הבוץ בעוצמה רבה יותר.

נָתֶר זה נוצר מאליו; במצרים, לעומת זאת, מייצרים אותו בכמות רבה הרבה יותר אך באיכות ירודה, שכן הוא כהה ואבני. אופן הכנתו כמעט זהה להכנת מלח, אלא שבבריכות המלח מזרימים מי־ים, ובסתיו מזרימים את הנילוס אל בריכות הַנָּתֶר. כשהנילוס עולה הן מושקות, וכשהוא נסוג הן נשארות רוויות במיץ הַנָּתֶר ארבעים יום רצופים, ולא בפרקי זמן קבועים כמו במקדוניה. אם ירדו גם גשמים מוסיפים פחות מי נהר; וברגע שֶׁהַנָּתֶר מתחיל להתגבש אוספים אותו, פן יתמוסס בבריכות. גם בו מצוי יסוד שמנוני, שנחשב מועיל לגרב של בעלי־חיים. הַנָּתֶר נשמר כשהוא ערום בתלים.

מופלא הדבר שבאגם אַסְקָנְיוּס ובכמה מעיינות ליד כַּלְקִיס המים העליונים מתוקים וראויים לשתייה, ואילו התחתונים נתריים. בְּנָתֶר, המין הדק ביותר הוא המשובח, ולכן הקצף טוב יותר; אולם למטרות אחדות דווקא המין המזוהם מועיל, כגון בצביעת ארגמן ובכל מיני צביעה. הוא משמש הרבה גם לייצור זכוכית, ועל כך ידובר במקומו.

בריכות הַנָּתֶר של מצרים היו בעבר רק בסביבת נָאוּקְרָטִיס וּמֶמְפִּיס; אלה שליד מֶמְפִּיס גרועות יותר. שם הוא אף מתאבן בתלים, ולכן תלים רבים נעשו סלעיים. מן הסלעים האלה מכינים כלים; ולעיתים קרובות ממיסים את החומר ומבשלים אותו עם גופרית. משתמשים בְּנָתֶר הזה גם בבשר שרוצים

ליישן ולשמר. יש שם בריכות נֶתֶר שבהן מתקבל גם נֶתֶר אדום בשל צבע האדמה.

הקדמונים טענו שקצף הַנֶּתֶר, הנחשב למין המשובח ביותר, אינו נוצר אלא כשנפל טל על בריכות נֶתֶר שכבר הרו אך טרם ילדו; ולפיכך אינו נוצר בבריכות המצויות בעיצומה של התנובה, אפילו אם נופל עליהן טל.

אחרים סברו שהוא נוצר מתסיסת תלי הַנֶּתֶר. דור מאוחר יותר של רופאים מסר שֶׁהָאַפְרוֹנִיטְרוּם נאסף באסיה במערות, שם הוא מטפטף מגושים; את המקומות הללו הם מכנים במילה מסופקת, colligas. אחר כך מייבשים אותו בשמש. הַנֶּתֶר הַלְּיִדִי נחשב למשובח ביותר: בוחנים שיהיה קל ככל האפשר, פריך ביותר ובצבע כמעט ארגמני. הוא מובא בגלולות, ואילו המצרי בכלים המצופים זפת לבל יימס; גם את הכלים מכינים בייבוש בשמש.

נֶתֶר נבחן בכך שהוא דק מאוד וספוגי ונקבובי ככל האפשר. במצרים מזייפים אותו בסיד, והדבר מתגלה בטעם: הטהור מתמוסס מיד, ואילו המזויף צורב בגלל הסיד ומעלה ריח חריף כשמתיזים עליו מים. קולים אותו בכלי חרס מכוסה כדי שלא יקפוץ. בדרך כלל הַנֶּתֶר אינו קופץ באש, ואינו מוליד או מזין דבר, בעוד שבבריכות מלח צומחים עשבים ובים יש בעלי־חיים רבים כל כך, אך מן הצמחים רק אצות.

חריפות הַנֶּתֶר גדולה מזו של המלח, כפי שניכר לא רק מכך אלא גם מפני שבריכות הַנֶּתֶר מכלות נעליים מיד; ועם זאת המקומות נחשבו בריאים ומועילים לצלילות הראייה. בבריכות הַנֶּתֶר אין אנשים לוקים בדלקת עיניים; כיבים שמובאים לשם נרפאים מהר מאוד, ואילו אלה הנוצרים שם נרפאים לאט. מריחת נֶתֶר בשמן מעוררת זיעה ומרככת את הגוף. בְּנֶתֶר הַחַלְסְטְרִי

משתמשים במקום מלח בלחם, ובמצרי — לצנוניות; הוא מרכך אותן, אך מלבין ומקלקל מאכלים אחרים ומירק ירקות. ברפואה העתיקה הוא נחשב מחמם, מדקק, צורב, מכווץ, מייבש ויוצר כיבים.

הוא נחשב מועיל למצבים שבהם יש למשוך חומר החוצה, לפזרו, או לצרוב ולדלל בעדינות, כגון פצעונים ושלפוחיות. היו שהציתו אותו לשימוש זה, כיבו אותו ביין עפיץ, טחנו והשתמשו בו במרחצאות בלי שמן. עם קנה־בושם יבש ושמן זית ירוק הוא דיכא כביכול זיעת יתר. במריחה עם תאנה, או לאחר שבושל ביין צימוקים עד מחצית נפחו, הוא דיקק צלקות בעיניים וחספוס בעפעפיים; וכן שימש נגד ארגמה.

לצמיחות דמויות ציפורן בעיניים השתמשו בְּנָתֶר שבושל ביין צימוקים עם גביע רימון; ובמריחה עם דבש ייחסו לו שיפור בבהירות הראייה. לכאב שיניים גרגרו אותו ביין ופלפל; וכשבושל עם כרשה, או נשרף ושימש כאבקת שיניים, השיב כביכול את צבען של שיניים שהשחירו. במריחה עם אדמה סָאמִית ושמן הוא הורג כינים וחלים בשער. כשהוא מומס ביין יוצקים אותו לאוזניים מוגלתיות; עם חומץ הוא מאכל את הלכלוך באוזן, וכשהוא מוסף יבש הוא מפזר זמזום וצלצול.

לבהקת לבנה מרחו בשמש נָתֶר עם משקל שווה של קִימוֹלְיָה וחומץ. כשהוא מעורב בשרף הוא מושך שחינים החוצה; ועם צימוקים לבנים וגרעיניהם הכתושים הוא נחשב מונע דלקת באשכים. עם שומן צירים השתמשו בו גם להתפרצויות ליחה בכל הגוף, ונגד נשיכת כלב הוסיפו שרף ומרחו. באותו אופן מרחו אותו עם חומץ על נשיכות נחשים; ועל כיבים אכלניים, מתפשטים או

נרקבים — עם סיד וחומץ. לסובלים ממיימת נתנו נָתֶר כתוש עם תאנה גם בשתייה וגם במריחה.

נָתֶר מפזר גם עוויתות מעיים אם שותים מרתח ממנו במשקל דְּרַכְמָה עם פיגם, שבת או כמון. הוא מרענן עייפים כשמורחים אותם בשמן ובחומץ, ומועיל כביכול נגד קור וצמרמורת כשמשפשפים בו את הידיים והרגליים עם שמן. כשהוא מטופטף בחומץ הוא מדכא במיוחד את הגרד של חולי צהבת. שותים אותו בחומץ־מים נגד רעלי פטריות, או במים אם נבלעה בּוּפְרֶסְטִיס, והוא מעורר הקאה. למי ששתה דם שור נתנו אותו עם לייזר.

נָתֶר עם דבש וחלב פרה נחשב מרפא התכייבויות בפנים. לכוויות קלו אותו עד שהשחיר, טחנו ומרחו. הזריקו אותו לטיפול בכאב בשלפוחית השתן ובכליות, או בנוקשות הגוף ובכאבי גידים. לשיתוק הלשון הניחוהו עליה עם לחם.

קוצרי נשימה נטלו נָתֶר בדייסת שעורה. נגד שיעול כרוני נתנו את פרח הַנָּתֶר מעורב בְּגַלְבָּנוּם ובשרף אלה, משקל שווה מכל חומר, ובלעו מנה בגודל פול. נָתֶר שבושל ואחר כך דולל בזפת נוזלית ניתן לבליעה בדלקת גרון. פרח הַנָּתֶר עם שמן קִיפְּרוּס, שנמרח בשמש, נחשב נעים גם לכאבי מפרקים. בשתיית יין הוא הקל כביכול על צהבת ופיזר נפיחות; הוא עצר דימום מן האף כששאפו דרך הנחיריים את אדיו במים רותחים; ועם אלום הסיר קשקשת מן הקרקפת.

רחצה יומיומית במי נָתֶר הסירה כביכול את צחנת בתי השחי; וכשהוא מעורב בשעווה טיפל בכיבים שמקורם בליחה, ובאותו אופן נחשב מועיל גם לגידים. הזריקו אותו לסובלים מתחלואת מעיים. רבים הורו למרוח את הגוף בְּנָתֶר ושמן לפני התקפי צינה, וכן נגד צרעת ונמשים, ולהשתמש באמבטיות ישיבה

של נָתָר נגד שיגדון, דלדול הגוף, אוֹפִיסְטוֹטוֹנוֹס וטטנוס. מלח וְנָתָר המתבשלים עם גופרית נעשים לאבן.

את מיני הספוגים כבר תיארנו בדיון בטבעם של בעלי־החיים הימיים. יש המבחינים כך: יש מהם זכרים, בעלי נקבים דקים ומבנה צפוף יותר, הסופגים נוזל; את אלה אף צובעים לשם מותרות, לעיתים בארגמן. אחרים הם נקבות, בעלי נקבים גדולים ורצופים. בין הזכרים יש קשים יותר, הקרויים טְרָאגוֹס, ונקביהם דקים וצפופים מאוד. מלבינים ספוגים במלאכה: בקיץ משרים ספוגים טריים מן הרכים ביותר בקצף מלח, ואז פורסים אותם במהופך לאור הירח ולכפור, כלומר כשהצד שבו נאחזו פונה מעלה, כדי שיספגו לובן. כבר לימדנו שהם בעלי־חיים, ואף דם דבוק בהם.

יש המספרים שהספוגים אף נשלטים באמצעות השמיעה ומתכווצים למשמע קול, בעודם פולטים שפע ליחה; ושאי־אפשר לתלוש אותם מן הסלעים, ולכן יש לחותכם, ואז הם מפרישים מוגלה. כאן חסר קטע בנוסח. ספוגים שנוצרו בצד הפונה לצפון נחשבים עדיפים. הרופאים טענו ששום ספוג אחר אינו שומר זמן רב כל כך על נשימת החיים, ושמשום כך הם מועילים לגוף האדם, כי הם מערבים את רוח חייהם ברוחנו. לכן העדיפו אותם טריים ולחים ככל האפשר; אך הם נדבקים פחות כשהם מונחים במים חמים, ועוד פחות כשהם משומנים או מונחים על גוף משוח בשמן; וגם הספוגים הצפופים נדבקים פחות.

המין הרך ביותר שלהם הוא הַפָּנִיקִילִי. כשהניחו אותם ביין־דבש הם נחשבו משקיטים נפיחות בעיניים; והם שימשו לניקוי הפרשות עיניים, ביעילות מרבית כשהורטבו במים — ולשם כך עליהם להיות דקים ורכים מאוד. את

הספוגים עצמם הניחו בחומץ־מים על דמעת ודלקת בעיניים, ובחומץ חם לכאבי ראש. ככלל, ספוגים טריים מפזרים, משקיטים ומרככים; הישנים אינם מאחים פצעים. משתמשים בהם לניקוי, לחימום בחבישה ולכיסוי לאחר החימום עד שמניחים חומר אחר.

בהנחה על כיבים לחים וכיבי זקנים הספוגים מייבשים אותם. שברים ופצעים מחוממים ביעילות רבה באמצעות ספוגים. בזמן חיתוך הם סופגים מיד את הדם כדי שאפשר יהיה לראות את הטיפול. גם על דלקות בפצעים מניחים את הספוגים, פעם יבשים, פעם ספוגים בחומץ, פעם ביין ופעם במים קרים. כשהם ספוגים במי גשם ומונחים על חתכים טריים הם מונעים מהם, לפי הטענה העתיקה, להתנפח. מניחים אותם גם על חלקי גוף שלמים,

אך גם על מי שסובלים מזרימה נסתרת שיש לפזרה, ועל הגידולים הנקראים אַפּוֹסְטֵמוֹת, לאחר שמשחו את המקום בדבש מבושל. למחלות מפרקים משתמשים בספוגים כשהם רוויים פעם בחומץ ומלח ופעם בחומץ־מים; אם ההתקף לוהט, במים. את אותם ספוגים מניחים על יבלות קשות כשהם ספוגים במי מלח, ונגד עקיצת עקרב — בחומץ. בטיפול בפצעים הם ממלאים גם את מקומה של צמר שמנוני; ההבדל הוא שהצמר מרכך, ואילו הספוגים מכווצים ושואבים את החומרים הפגומים מן הכיבים.

לסובלים ממיימת קושרים סביב הגוף ספוגים יבשים או ספוגים במים פושרים או בחומץ־מים, לפי הצורך להרגיע, לכסות או לייבש את העור. מניחים אותם גם במחלות שדורשות חימום באדים, לאחר שיוצקים עליהם מים רותחים וסוחטים אותם בין שני לוחות. כך הם נחשבו מועילים גם לקיבה ונגד חום מופרז בקדחת; אך למחלת טחול השתמשו בהם עם חומץ־מים, ולשושנת —

בחומץ, ביעילות רבה מכל דבר אחר. יש להניחם כך שיכסו שטח רחב גם מן החלקים הבריאים.

ספוגים טבולים בחומץ או במים קרים עוצרים זרימת דם; כשהם טבולים במי מלח חמים המוחלפים לעיתים קרובות, הם מסירים כביכול חבורה טרייה ממכה; ובחומץ־מים הם מטפלים בנפיחות ובכאב באשכים. על נשיכות כלבים מועיל להניחם קצוצים עם חומץ, מים קרים או דבש, ולהרטיבם שוב ושוב בשפע. אפר של ספוג אפריקני עם מיץ כרשה חתוכה נשתה בידי המקיאים דם, ולאחרים ניתן במים קרים. אותו אפר, מרוח על המצח בשמן או בחומץ, הסיר כביכול קדחת שלישונית.

בייחוד ספוג אפריקני הטבול בחומץ־מים מפזר נפיחות. אפר של כל מיני הספוגים שנשרפו עם זפת עוצר דם מפצעים; יש השורפים לשם כך עם זפת רק ספוגים בעלי נקבים גדולים. לצורכי עיניים שורפים אותם בכלי חרס שלא נצרף, ואותו אפר נחשב מועיל ביותר נגד חספוס העפעפיים, גידולי בשר וכל מצב שבו צריך שם לכווץ, להסמיך או למלא.

לשימוש זה מועיל יותר לשטוף את האפר. הספוגים משמשים גם במקום מגרדת הרחצה ומטליות לגופים חולים, ומגינים היטב על הראש מפני השמש. בשל בורותם צמצמו הרופאים את הספוגים לשני שמות בלבד: אפריקניים, שכוחם מוצק יותר, וְרוֹדִיִּים, הרכים יותר לחימום בחבישה. כיום הרכים ביותר נמצאים סביב חומות העיר אַנָטִיפָלוֹס. טְרוֹגוֹס מוסר שבמעמקי הים ליד לִיקְיָה גדלים הַפָּנִיקִילִי הרכים ביותר, ומהם ניטלו הספוגים; וּפוֹלִיבְּיוּס אומר שספוגים התלויים מעל חולה עושים את לילותיו שלווים יותר. עתה נקדים ונפנה אל בעלי־החיים הימיים.

תולדות הטבע, ספר שלושים ושניים

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים ושניים

בסדר הדברים הגענו לשיאי הטבע והדוגמאות, ומאליו ניצב לפנינו מסמך עצום על כוח נסתר, עד שאין צורך לבקש דבר נוסף ואין למצוא לו שווה או דומה: הטבע גובר על עצמו, ובדרכים רבות. שהרי מה אלים יותר מן הים, הרוחות, המערבולות והסערות? ובאיזה חלק אחר נעזר הטבע יותר בכישרון האדם מאשר במפרשים ובמשוטים? נוסיף לאלה את הכוח שאין לתארו של הגאות והשפל החוזרים, ואת הים כולו ההופך לנהר.

ואף על פי כן, דגיג אחד קטן מאוד המכונה אֶכִינָאִיס עוצר את כל אלה כשהם דוחפים יחד. ינשבו הרוחות וישתוללו הסערות — הוא מצווה על הזעם, מרסן כוחות גדולים כל כך ומכריח ספינות לעמוד, דבר ששום כבלים ושום עוגנים המוטלים במשקל שאין להשיבו אינם עושים. הוא בולם את התנופה ומכניע את טירוף העולם בלי כל מאמץ משלו, לא בהתנגדות אלא בעצם ההיצמדות.

די ליצור זעיר זה לאסור על ספינות להתקדם נגד תנופות רבות כל כך. ואילו ציים חמושים מעמיסים על עצמם מגדלי לחימה, כדי להילחם בים כאילו מעל חומות. הו, הבל האדם, כאשר דגיג באורך חצי רגל יכול לעכב ולכבול אילי־ניגוח חמושים בארד ובברזל! מספרים שבקרב אַקְטִיוּם עצר את ספינת הפיקוד

של אַנְטוֹנְיוּס, כאשר מיהר להקיף ולעודד את אנשיו, עד שעבר לספינה אחרת; ולכן צי קיסר הסתער מיד בכוח גדול יותר.

גם בזמננו עצר הדג את ספינתו של הַפְּרִינְקֶפְּס גֶאיוּס בדרכו חזרה מֵאַסְטוּרָה לְאַנְטְיוּם. כפי שהתברר, הוא אף דג מבשר: שכן בפעם האחרונה ששב אז הקיסר לעיר, נדקר למוות בנשקי אנשיו. הפליאה על העיכוב לא נמשכה זמן רב; מיד הובנה הסיבה, כאשר מכל הצי רק ספינת החמישה לא התקדמה, ואנשים קפצו מיד לחפש סביב הספינה. הם מצאו את הדג דבוק למשוט ההגה והראו לְגָאיוּס הזועם שזה הדבר שעיכב אותו וגבר על ציותם של ארבע מאות חותרים.

הוא השתומם במיוחד כיצד הדג עצר את הספינה בעודו דבוק לה, אך לא היה בעל אותו כוח לאחר שהוכנס אליה. מי שראו אותו אז ואחר כך אומרים שהוא דומה לחשופית גדולה. הבאנו דעות רבות יותר בטבע בעלי החיים המימיים כאשר דיברנו עליו; ואין לנו ספק שכל המינים ההם בעלי אותו כוח, מאחר שאפילו בדוגמה מפורסמת ומקודשת אצל וֶנוּס מְקֻנִידוֹס מוכרחים להאמין שגם לקונכיות כוח כזה.

אחדים מבני עמנו כינו אותו בְּלָטִינִית מורה. מופלא שאחדים מן היוונים מסרו, כפי שאמרנו, שכאשר קושרים אותו לגוף הוא מחזיק עוברים רופפים ונופלים עד לבשלות; ואחרים — שכאשר הוא נשמר במלח ונקשר לנשים הרות הוא משחרר את הלידה, ולכן מכונה בשם אחר אוֹדִינוֹלִיטֵס. יהיו דברים אלה אשר יהיו, מי יפקפק, לאחר הדוגמה של עצירת הספינות, בכוח כלשהו ובהשפעת הדברים הנולדים מאליהם כתרופות?

ומה? גם בלי דוגמה זו, האם דג הטורפדו מן הים עצמו אינו מספיק? אפילו מרחוק, ואף אם נוגעים בו בחנית או במקל, זרועות חזקות מאוד קופאות ורגליים מהירות ככל שיהיו נכבלות. אם אנו מוכרחים להודות מן הדוגמה הזאת שיש כוח כלשהו המשפיע על איברים באמצעות ריח בלבד ומין הבל גוף, מה אין לקוות מהשפעות כל התרופות?

לא פחות מופלאים הדברים הנמסרים על ארנבת־הים. לאחרים היא רעל כשהיא ניתנת במשקה או במזון, ולאחרים אפילו במראה: אם נשים הרות רק מביטות בנקבה ממין זה, הן חשות מיד בחילה, מודות בפגיעה באמצעות סערת הקיבה ואחר כך מפילות. התרופה, לדבריהם, היא זכר שנשמר במלח ונענדים אותו בצמידים. אותה חיה בים אינה מזיקה אפילו במגע. רק בעל חיים אחד אוכל אותה ואינו מת — דג המולית; הוא רק מתרכך, נעשה חסר מרץ וערכו יורד.

אנשים שנפגעו ממנה מריחים כדג; זה הסימן הראשון שבו מזהים את ההרעלה. אחר כך הם מתים, לפי המסורת, בתוך מספר ימים כמספר שנות חיי ארנבת־הים; לִיקִינְיוּס מָקֶר אומר שזמן ההרעלה אינו ודאי. בהודו טוענים שאין תופסים אותה חיה, ומנגד ששם האדם הוא רעל לה: אם אדם רק נוגע בה באצבע בתוך הים, היא מתה. היא גם גדולה שם הרבה יותר, כשאר בעלי החיים.

יוּבָּה, בספרים שכתב אל גָּאיוּס קיסר בן אַוגוּסְטוּס על ערב, מוסר שצדפות מגיעות לנפח של שלוש הינות; שלווייתן באורך שש מאות רגל וברוחב שלוש מאות ושישים נכנס לנהר בַּעֲרָב, ושסוחרים סחרו בשומנו; ושבאותו אזור מושחים גמלים בשומן כל הדגים כדי להרחיק מהם זבובי בקר בריחו.

נראים לי מופלאים גם כישורי הדגים שמסר אוֹבִידְיוּס בספר המכונה הַלְיאוּטִיקוֹן. כאשר סָקְרוּס נלכד בסל, הוא אינו פורץ קדימה ואינו דוחף את ראשו אל הענפים העוינים; הוא פונה לאחור, מרחיב את הפתח במכות זנב חוזרות וזוחל החוצה בנסיגה. אם סָקְרוּס אחר מבחוץ רואה במקרה את מאבקו, הוא תופס את זנבו בשיניו ומנסה לעזור לו לצאת. לוּפּוּס המוקף ברשת חורש את החול בזנבו ומתחבא כך עד שהרשת עוברת.

הַמּוּרֶנָה מבקשת את פרצות הרשת עצמן, מתוך ידיעה שגבה גלילי וחלק, ואז משחררת אותן בפיתולים רבים עד שהיא נמלטת. הַפּוֹלִיפּוֹס מבקש את הקרסים, מקיף אותם בזרועותיו ולא נושך; הוא אינו מרפה עד שכילה לכרסם את הפיתיון, או עד שמרימים אותו בקנה מחוץ למים. גם המוגיל יודע שיש קָרֶס בפיתיון ואינו מתעלם מן המלכודת; אך תאוותו גדולה כל כך שהוא מכה בזנבו ומנער החוצה את המזון.

לַלּוּפּוּס פחות תחכום בצפיית הסכנה, אך כוח רב בתיקון הטעות. כאשר הוא נתפס בקרס, הוא מתרוצץ בפראות ומרחיב את הפצע עד שהמלכודת נופלת. הַמּוּרֶנוֹת בולעות מעבר לקרס, מקרבות את החוט לשיניהן ומכרסמות אותו. אותו מחבר מוסר שֶׁאַנְתִיאַס, לאחר שנגע בו קָרֶס, מתהפך; מפני שבגבו קוץ חד כסכין, הוא חותך בו את החוט.

לִיקִינְיוּס מָקָר מוסר שכל הַמּוּרֶנוֹת נקבות ושהן מתעברות מנחשים, כפי שאמרנו; משום כך הדייגים מזמנים אותן בשריקה כאילו היו נחשים ותופסים אותן. הוא אומר שהן משמינות; שמכת מקל אינה ממיתה אותן, אך מכת גבעול פרולה ממיתה מיד. מוסכם שנפשן בזנב: במכה שם הן מתות במהירות רבה, ובמכת ראש — בקושי. מי שנגעו בדג נוֹבָקוּלָה מריחים ברזל. מוסכם

שהקשה בדגים הוא המכונה אוֹרְבִּיס; הוא עגול, חסר קשקשים וכולו ראש. בכל פעם שרואים לוֹלִיגוֹ מעופף מחוץ למים, הוא מבשר סערות. טֶרֶבְּיוּס נִיגֶר אומר שֶׁקִּסְיפִיאַס,

כלומר דג החרב, בעל חרטום מחודד; הוא מנקב בו ספינות ומטביען. אותו מחבר מוסר שבאוקיינוס, ליד המקום בְּמָאוּרֶטַנְיָה המכונה קוֹטָה ולא רחוק מנהר לִיקְסוֹס, לוֹלִיגוֹ מעופפים מן המים במספר גדול כל כך שהם מטביעים ספינות.

דגים אוכלים מן היד בווילות רבות של קיסר; אך הקדמונים התפעלו מאלה שבאגמים ולא בבריכות דגים: במבצר הֶלוֹרוֹס שבסיציליה, לא רחוק מִסִּירָקוּסַאי; וכן צלופחים במעיין יוּפִיטֶר בְּלַבְּרִינְתָה, העונדים גם עגילים. כך גם בְּכִיוֹס ליד מקדש הזקנים, וגם דגים במעיין הַכַּבּוּרָה שבמסופוטמיה שעליו כבר דיברנו.

בְּלִיקָנְיָה, במירה, במעיין אַפּוֹלוֹ המכונה קוּרְיוּם, קוראים לדגים שלוש פעמים בחליל והם באים לשמש לניחוש. אם הם חוטפים את הבשר המושלך זה אות משמח לשואלים; אם הם דוחים אותו בזנבותיהם — אות נורא. בְּהֵיירַפּוֹלִיס שבסוריה, באגם וָנוּס, הם נשמעים לקולות שומרי המקדש, באים כשקוראים להם מקושטים בזהב, מתחנפים ומניחים לגרדם, ואף מציעים פה פעור להכנסת ידיים. באזור סְטַבְּיָה שֶׁבְּקַמְפַּנְיָה, ליד סלע הֶרְקוּלֵס, מָלָנוּרִי בים חוטפים לחם שנזרק, אך אינם מתקרבים לשום מזון שיש בו קֶרֶס.

וגם הפלא הבא אינו מן הפחותים: הדגים מרירים ליד האי פֶּלָה וליד קָלָזוֹמֶנַאי, ולעומת זאת ליד סלע בְּסִיקִילְיָה, ליד לֶפְּטִיס שבאפריקה, ליד אָוּבוֹיָה וליד דִּירַכְיוּם; ושוב, סביב קֶפַלֶנְיָה וְאַמְפֶּלוֹס, וליד סלעי פָּארוֹס וְדֶלוֹס, הם מלוחים

עד כדי שאפשר לחשוב אותם לדגים כבושים, ואילו בנמל של אותו אי הם מתוקים. אין ספק שהבדל זה נובע מן המזון.

אַפִּיוֹן מוסר שהמופלא בדגים הוא החזיר, שאותו מכנים בְּלַקֶדִימוֹן אוֹרְתָגוֹרִיסְקוֹס: כאשר תופסים אותו הוא נוחר. ואולם תכונה זו של הטבע — דבר מפליא עוד יותר — מצויה גם במקומות מסוימים, כפי שיוכיח המקרה הסמוך: הרי ידוע שֶׁבְּבָנוֹטוּם שבאיטליה שבים ונעשים טריים מיני הדגים הכבושים מכל הסוגים.

קַסְיוּס הֶמִינָה הוא הסמכות לכך שדגי ים היו בשימוש מיד לאחר ייסוד רומא, ואת דבריו בעניין אביא להלן: נוּמָה קבע שלא יקריבו לאלים דגים שאין להם קשקשים. הוא הגה זאת מטעמי חיסכון, כדי שיהיה קל יותר לספק את המשתאות הציבוריים והפרטיים ואת הסעודות לפני מיטות האלים; שאם לא כן, הקונים לצורך הקרבן היו חוסכים פחות במחיר וקונים אותם מראש מן השוק.

המחיר המיוחס אצלנו לפנינים ההודיות, שעליהן כבר אמרנו די במקומן, הוא המחיר המיוחס אצל ההודים לאלמוג; שהרי ערכם של דברים אלה נקבע על פי דעתם של העמים. הוא נוצר גם בים סוף, אך שם הוא שחור יותר, וכן בים הַפַּרְסִי — ושם הוא נקרא לַאקָה. המשובח ביותר מצוי במפרץ הַגַּאלִי סביב איי סְטוֹיכָאדֵס, ובים הַסִּיקִילִי סביב האיים הָאַאוֹלִיִּים וּדְרֶפָּנוּם. הוא גדל גם ליד גְּרוּוִיסְקַאי ומול נֵאָפּוֹלִיס שֶׁבְּקַמְפַּנְיָה; האדום ביותר גדל בְּאֶרִיתְרֵיי, אך הוא רך ומשום כך הזול ביותר.

צורתו כצורת שיח וצבעו ירוק. גרגריו לבנים ורכים מתחת למים; משהוציאום הם מתקשים מיד ומאדימים, ובמראם ובגודלם הם כפרי הקורנל התרבותי.

אומרים שבמגע הם נעשים מיד לאבן, אם הם חיים; ולפיכך מקדימים ותולשים אותם ברשתות או קוטמים אותם בכלי ברזל חד. הם מפרשים שמכאן הוא מכונה אלמוג. המשובח ביותר הוא האדום ביותר והמסועף ביותר, שאינו מחוספס או דמוי אבן, ומאידך גם אינו ריק וחלול.

ערך גרגריו יקר אצל הגברים ההודים לא פחות מן הפנינים ההודיות אצל נשותינו. חוזיהם ומנחשיהם סבורים במיוחד כי ענידתו קדושה ומסלקת סכנות; וכך הם נהנים ממנו הן כקישוט הן כחפץ פולחני. לפני שנודע הדבר הזה, נהגו הַגַּאלִים לקשט בו חרבות, מגינים וקסדות. עתה כה גדול המחסור בסחורה המוצעת למכירה, עד כי רק לעיתים נדירות ביותר היא נראית אף בתחום מוצאה.

בעת העתיקה האמינו שענפי אלמוג הקשורים לתינוקות מגינים עליהם. עוד נטען כי לאחר שריפתם לאבקה ושתייתם במים הם מועילים נגד כאבי מעיים, מחלות שלפוחית ואבנים; ואם שותים אותם בדרך דומה ביין, או במים כאשר יש חום, הם מביאים שינה — האלמוג עמיד זמן רב באש. עוד מסרו כי שתייה חוזרת של אותה תרופה מכלה גם את הטחול. אפרם נחשב מרפא למקיאי דם או למשתעלים דם; הוא עורב בתרופות לעיניים, שכן ייחסו לו תכונות מכווצות ומצננות, וכן מילוי חללי כיבים והקטנת צלקות.

אשר לניגוד בין דברים, שהיוונים מכנים אנטיפתיה, אין בשום מקום דבר ארסי יותר מן הַטְרִיגוֹן שבים, שכן כבר אמרנו שקוץ זנבו ממית אפילו עצים. ואף על פי כן דג הכריש רודף אחריו — אמנם גם אחר דגים אחרים, אך במיוחד אחר טְרִיגוֹנִים — כשם שעל היבשה רודפת הסמור אחר נחשים: כה גדולה תאוותו

לארס עצמו. עוד נטען כי גם דג זה מרפא את מי שנפגע מן הַטָּרִיגוֹן, וכמוהו גם הבינית וחלתית הלייזר.

כוחה של הטבע ראוי להתבוננות גם ביצורים שחייהם הן במים הן ביבשה, כגון הבונים, שאשכיהם מכונים קַסְטוֹרִיוּם. סָקְסָטִיוּס, חוקר רפואה קפדן ביותר, מכחיש שהם כורתים אותם בעצמם כאשר הם נתפסים; לדבריו הם קטנים, מכווצים ודבוקים לעמוד השדרה, ואי אפשר להסירם בלי להמית את החיה. הוא אומר שמזייפים אותם בכליות של אותה חיה, שהן גדולות, בעוד שהאשכים האמיתיים קטנים מאוד. נוסף על כך, לדבריו אין אלה שלפוחיות שתן כלל,

אלא שני שקים — דבר שאינו מצוי בשום בעל חיים אחר. בשקים הללו נמצא נוזל, והוא נשמר במלח. משום כך אחד מסימני הזיוף הוא שני שקים התלויים מחיבור אחד; אלא שגם סימן זה מסולף במרמה, כאשר מכניסים לתוכם גומי המעורב בדם או גומי אַמוֹנִיאָקוּם. שכן עליהם להיות עטופים בחומר שצבעו כצבע הָאַמוֹנִיאָקוּם, ובתוכם נוזל הדומה לדבש שעוות׳; ריחם כבד, טעמם מר וחריף, והם נפרכים. היעילים ביותר, לפי המסורת העתיקה, באו מִפּוֹנְטוֹס וּמִגָּלָטְיָה, ואחריהם מאפריקה.

ריח הַקַּסְטוֹרִיוּם מעורר עיטוש. במסורת העתיקה נאמר שהוא משרה שינה כאשר מושחים בו את הראש עם שמן ורדים וּפָאוּקֶדָנוּם, וגם כשהוא נשתה לבדו במים, ולכן נחשב מועיל לאחוזי טירוף; ואילו את השרויים בתרדמה עמוקה הוא מעורר בעשן ריחו. עוד השתמשו בו בהתעלפות הרחם, גם בהחדרה, ולשם זירוז הווסת ויציאת השליה נתנו שתי דְּרָכְמוֹת ממנו עם פּוֹלְיגוֹן במים.

עוד ייחסו לו ריפוי של סחרחורת, אוֹפִיסְטוֹטוֹנוֹס, רעד, עוויתות, ליקויי עצבים, כאב הַסְיָאטִיקָה, מחלות קיבה ושיתוק, כאשר מושחים בו את כל המקומות הללו, או לאחר שכותשים אותו עד לסמיכות דבש עם זרעי שיח אברהם, חומץ ושמן ורדים. כך הוא נלקח גם נגד התקפי כפיון; בשתייה נתנוהו נגד נפיחות, כאבי מעיים ורעלים.

רק התערובת השתנתה לפי סוג הרעל: נגד עקרבים שתו את הַקֶסְטוֹרְיוּם ביין; נגד פַלַנְגִיוֹן ועכבישים — ביין דבש, באופן שיקיאוהו או, אם ביקשו להחזיקו בגוף, עם פיגם; נגד כַלְקִידֵס — עם יין הדס; נגד נחשי קֶרַסְטֵס ופרסטרס — עם פֶנֶקֶס או פיגם ביין; ונגד שאר הנחשים — עם יין. שתי דְרַכְמוֹת ממנו נחשבו מנה מספקת, ומן החומרים הנוספים דְרַכְמָה אחת מכל אחד.

באופן מיוחד ייחסו לְקַסְטוֹרְיוּם תועלת נגד דבקון כאשר ניתן בחומץ, נגד אַקוֹנִיטוּם בחלב או במים, ונגד הֶלְבּוֹרוֹס לבן במי דבש וּבָנֶה. עוד אמרו שהוא מרפא כאב שיניים אם כותשים אותו בשמן ומזליפים לאוזן שבצד הכואב, וכאב אוזניים — ביתר יעילות עם מיץ פרג. משיחה שלו בדבש אַסְטִיקָה נחשבה מבהירה את הראייה; בחומץ — עוצרת שיהוק. גם שתן הבונה נחשב מתנגד לרעלים ומשום כך נוסף לתרופות־נגד. לדעת אחדים הוא נשמר היטב ביותר בשלפוחית השתן שלו עצמו.

כיוצא בו, אורח חייהם של הצבים כפול — במים וביבשה — וכך גם שימושיהם. ראוי לחלוק להם כבוד, ולו בשל ערכם הרב בשימוש ובשל ייחוד צורתם. יש אפוא סוגים אלה של צבים: יבשתיים, ימיים, צבי ביצה, וצבים החיים במים מתוקים. אחדים מן היוונים מכנים את האחרונים אֶמִידֵס.

בשר צבי היבשה נחשב במסורת העתיקה מתאים להקטרות, לביטול כשפים ולסיוע נגד רעלים; הם רבים מאוד באפריקה. נאמר כי שם כורתים את ראשם ואת רגליהם ונותנים את הגוף כתרופת־נגד, וכי אכילת מרקם מפזרת נפיחויות בבלוטות, מכלה את הטחול ומועילה גם למחלות כפיון. דמם נחשב מבהיר את הראייה ומסלק עכירויות בעיניים. עוד השתמשו בו נגד ארסם של כל הנחשים, העכבישים, יצורים דומים וצפרדעים: שמרו את הדם בתוך קמח בצורת גלולות, ובעת הצורך נתנו אותן ביין. מריחת מרת צבים בדבש אַפְּיָקָה נחשבה מועילה לגלאוקומה.

את המרה הזליפו גם על עקיצות עקרבים. אפר השריון, שנילוש ביין ובשמן, נחשב מרפא סדקים וכיבים ברגליים. קשקשים שגורדו מן החלק העליון של השריון וניתנו במשקה נחשבו מדכאים את התאווה המינית; והדבר מפליא עוד יותר משום שקמח מן השריון כולו נחשב דווקא מעורר תשוקה. איני סבור שאפשר להשיג את שתן הצבים אלא מתוך שלפוחיתם לאחר ביתורם; ואף הוא אחד מאותם דברים שֶׁהַמַּאגִים מציגים בדרך מפלצתית כתרופה יחידה במינה להכשת פתן, ויעילה עוד יותר, לדבריהם, אם מערבים בה פשפשים. ביצים שהוקשו נמרחו על נפיחויות בבלוטות ועל כיבים שנגרמו מקור או מכווייה, וגמעו אותן לכאבי קיבה.

בשר צבי ים, המעורב בבשר צפרדעים, נחשב סיוע מצוין נגד רעל סלמנדרות; ואין דבר עוין לסלמנדרה יותר מן הצב. בדמם טיפלו בקרחות, בקשקשת ובכל כיבי הראש; היה צורך להניח לו להתייבש ואז לשטפו לאט. הזליפו אותו גם לאוזן כואבת עם חלב אישה. נגד מחלות כפיון לעסו אותו עם סולת חיטה; ולתערובת הוסיפו שלושה הֶמִינוֹת דם והמינה אחת חומץ.

נתנו את הדם גם לסובלים מקוצר נשימה, אך אז הוסיפו הינה יין; גם להם נתנוהו עם קמח שעורים ובתוספת חומץ, עד שנוצרה גלולה לבליעה בגודל פול. גלולה אחת ניתנה בבוקר ואחת בַּעֲרָב, ואחרי ימים אחדים — שתיים בַּעֲרָב. לחולי כפיון הזליפו אותה לפה כשהוא פעור; ולאנשים שאחזה בהם עווית קלה החדירו אותה בחוקן עם קַסְטוֹרְיוּם.

עוד נטען כי אם שוטפים את השיניים שלוש פעמים בשנה בדם צבים, הן נעשות חסינות לכאב. הדם נחשב גם מסלק התנשמות ואת המצבים המכונים אוֹרְתוֹפְּנֵאָה; לאלה נתנו אותו בדייסה. מרת הצבים נחשבה מבהירה את הראייה, מקטינה צלקות, מרגיעה שקדים ודלקות גרון ואת כל מחלות הפה, ובייחוד כיבים אכלניים שם, וכן מחלות אשכים. משיחתה בנחיריים נחשבה מעירה ומקימה חולי כפיון. אותה מרה, כשהיא מעורבת בנשל נחשים ובחומץ, נחשבה מועילה במיוחד לאוזניים מוגלתיות. אחדים מערבים מרת בקר במרק של בשר צב מבושל ומוסיפים גם נשל נחשים;

אבל את הצב הם מבשלים ביין. מכל מקום, מריחתו של המרה בדבש נחשבה מתקנת את כל ליקויי העיניים; ולסילוק עכירות בעין ערבבו את מרת צב הים בדם צב נהרות ובחלב. במרה גם צבעו את שיער הנשים. נגד סלמנדרות נחשב די בשתיית מרק של צב מבושל.

הסוג השלישי הוא צבים החיים בבוץ ובביצות. גבם רחב ושטוח כגחונם, ואינו מעוקל בכיפה קמורה; מראם דוחה. ואף מהם הפיקו טיפולים אחדים: השליכו שלושה מהם אל שריגי גפן בוערים, וכאשר שריוניהם נבקעו חטפו אותם מן האש; אחר כך עקרו את בשרם ובישלוהו בְּקוֹנְגְיוּס מים עם מעט מלח. מן המרק שהצטמצם לשליש נתנו לשתות לסובלים משיתוק וממחלות מפרקים.

אותה מרה נחשבה מפנה ליחות ודם מקולקל; ואם התרופה גרמה לשלשול, עצרו אותו בשתיית מים קרים.

מן הסוג הרביעי, הצבים שבנהרות, נטלו שומן מחיות שבותרו וכתשו אותו עם עשב אַאִיזוֹאוֹן, משחה וזרעי שושן. נאמר שאם מושחים בתערובת את החולים לפני בוא ההתקף, בכל הגוף חוץ מן הראש, ואחר כך עוטפים אותם ונותנים להם לשתות מים חמים, היא משחררת מקדחת רביעונית. את הצב הזה צריך היה, לפי המתכון, לתפוס ביום החמישה־עשר של הירח, כדי שיימצא בו יותר שומן, אך את החולה למשוח ביום השישה־עשר. דם של צב מאותו סוג, שהוזלף אל קדקוד הראש, נחשב משכך כאבי ראש וכן נפיחויות בבלוטות.

יש המורים להפוך את הצבים על גבם, לכרות את ראשיהם בסכין נחושת ולאסוף את דמם בכלי חרס חדש. הם הורו למרוח בדם כל סוג של 'אש קדושה', וכן כיבים מפרישים בראש ויבלות. אותם אנשים מבטיחים שגללי כל מיני הצבים מפזרים נפיחויות דלקתיות; ויש אף המוסרים דבר שקשה להאמין לו: שספינות הנושאות רגל ימנית של צב שטות לאט יותר.

מכאן ואילך נסדר את יצורי המים לפי המחלות. אין זאת משום שאיננו יודעים שהצגת בעלי החיים בשלמותם נעימה ומפליאה יותר, אלא משום שמועיל יותר לחיים לרכז את התרופות יחד: דבר אחד מועיל למחלה אחת, ודבר אחר קל יותר למצוא במקום אחר.

כבר אמרנו היכן נוצר דבש רעיל. לפי המסורת העתיקה, אכילת דג אוֹרַאטָה מועילה נגדו. ואם דבש טהור גורם לבחילה או לקלקול עיכול — שנעשה חמור מאוד — פֶּלוֹפְּס מוסר כי צב שרגליו, ראשו וזנבו נכרתו ואחר כך בושל משמש

תרופת־נגד; אַפֶּלֶס מייחס זאת לחומט, וכבר אמרנו מהו החומט. כבר הזכרנו פעמים רבות גם כמה כוח של רעל ייחסו לדם הווסת של נשים.

נגד כל אלה מועילה, כפי שאמרנו, הבינית; וכן נגד טְרִיגוֹן, עקרבים יבשתיים וימיים, דרקוני־ים וּפַלַנְגְיוֹן, כשהיא מונחת על המקום או נאכלת. אפר מראש דג טרי מאותו מין נחשב מועיל נגד כל הרעלים, ובייחוד נגד פטריות רעילות. עוד טענו כי אי אפשר להכניס לבית סמי־רעל מזיקים, או שלפחות אינם יכולים להזיק, אם כוכב־ים שנמשח בדם שועל מחובר למשקוף העליון או לדלת במסמר נחושת.

בשר כוכבי־הים, כשהניחוהו על הפגיעה, נחשב מרפא עקיצות של דרקון־ים ועקרבים וכן נשיכות עכבישים. בסיכומו של דבר, המרק שבו בושלו נחשב יעיל ביותר נגד כל רעל המזיק בשתייה, בעקיצה או בנשיכה. יש גם תרופות המופקות מדגים משומרים: אכילת דגים מלוחים נחשבה מועילה למי שהוכשו בידי נחשים ולמי שנפגעו מבעלי חיים, ושתו עמם שוב ושוב יין חי, עד שאכלו לשובע והקיאו את המזון.

בייחוד יוחס הדבר למי שהוכשו בידי כַּלְקִיס, קָרַסְטֵס, הנחשים המכונים סְפָּאס או אַלוֹפֶּס, או דִּיפְסַס. נגד עקיצת עקרב הועילה, לפי המסורת, אכילה רבה יותר של דגים מלוחים בלי להקיאם, ובלבד שהנפגע יישא את הצמא; וכן ראו לנכון להניחם על הפצעים. נגד נשיכות תנינים לא נחשבה תרופה אחרת מהירה יותר. נגד נשיכת פְּרֶסְטֶרֶס נחשב מועיל במיוחד דג סַרְדָה. דגים מלוחים הונחו גם על נשיכת כלב שוטה;

ואם לא היו דגים מלוחים בנמצא, צרבו את הפצעים בברזל ורוקנו את הגוף בחוקנים; ואולם הדגים המלוחים לבדם נחשבו מספיקים. נגד דרקון־ים הניחו

אותם בחומץ. אותה השפעה יוחסה גם לנתח טונה כבוש. דרקון־הים עצמו, כשהונח על פצע שנגרם מקוץ גבו שבו הוא מכה, או כששתו את מוחו, נחשב מועיל נגד ארסו.

את המרק של צפרדעי ים שבושלו ביין ובחומץ שתו נגד רעלים. גם צפרדעי נהר נחשבו מועילות נגד רעל קרפדה ונגד סלמנדרות, אם אכלו את בשרן או לגמו את המרק שבו בושלו; וכן נגד ארנבת־ים ונגד הנחשים שנזכרו לעיל, ונגד עקרבים — כשהן ניתנות ביין.

דֶמוֹקְרִיטוֹס אף מוסר שאם אדם עוקר את לשונה של צפרדע חיה, בלי שחלק אחר של הגוף יידבק אליה, משלח את הצפרדע אל המים ומניח את הלשון מעל הלב הפועם של אישה ישנה — האישה תשיב אמת על כל שאלה שישאל. הַמָּאגִים מוסיפים עוד דברים, שאילו היו אמיתיים היו הצפרדעים נחשבות מועילות לחיים הרבה יותר מן החוקים: לדבריהם, אם בעל לוקח צפרדע, משפד אותה בקנה מאיבר המין ועד הפה, ואחר כך נועץ את הקנה בדם הווסת של אשתו, היא מפתחת סלידה ממאהביה.

ידוע בוודאות שבשר הצפרדעים, כשהוא נוסף לפיתיון על הקרס, מושך במיוחד חלזונות ארגמן. אומרים שכבד הצפרדע כפול, ושיש להשליכו לנמלים; אותו חלק שהן פונות אליו משמש, לפי האמונה, תרופת־נגד לכל הרעלים. יש צפרדעים החיות רק בין שיחי קוצים, ולכן הן מכונות, כפי שאמרנו, קרפדות; היוונים קוראים להן φρύνους (פְּרִינוּס). הן הגדולות בכל הצפרדעים, יש להן כמין שתי קרניים והן מלאות, לפי התפיסה העתיקה, בחומרי כשפים. המחברים מתחרים ביניהם במסירת סיפורים מופלאים עליהן:

הכנסתם אל קהל גורמת כביכול לשתיקה. אם משליכים למים רותחים עצם קטנה מן הצד הימני, הכלי מתקרר ואינו חוזר לרתוח עד שמוציאים אותה. מוצאים אותה לאחר שמשליכים את הצפרדע לנמלים והבשר נאכל; כל עצם נשמרת בשמן. בצד שמאל יש עצם שבהשלכתה נדמה שהמים רותחים.

היא נקראת אַפּוֹקִינוֹן ומרסנת כביכול התקפות כלבים; בהוספה למשקה היא מעוררת אהבה וריב, ובקשירה מעוררת תשוקה. העצם מן הצד הימני מקררת דברים רותחים; קשירתה בעור טלה טרי מרפאה כביכול קדחת של יום בארבעה ושאר קדחות ומעכבת אהבה. מאותן צפרדעים הטחול מסייע נגד רעלים המופקים מהן, והכבד יעיל עוד יותר.

יש נחש מים. אומרים שנשיאת שומנו ומרתו מסייעת להפליא לציידי תנינים, עד שהחיה אינה מעזה להתנגד; ביתר יעילות אם מערבבים את הצמח פּוֹטָמוֹגִיטוֹן. סרטני נהר טריים, כתושים ושתויים במים, או אפרם השמור, מועילים נגד כל רעל; במיוחד לעקיצת עקרב עם חלב אתונות, ואם אין — חלב עזים או כל חלב, ויש להוסיף יין.

סרטנים כתושים עם ריחן המוצמדים לעקרבים ממיתים אותם. אותו כוח מיוחס להם נגד נשיכות כל הארסיים, במיוחד סְקִיטָלָה ונחשים, וכן נגד ארנבת־ים וקרפדה. אפרם השמור, בשתייה, מועיל למי שבסכנה מפחד מים לאחר נשיכת כלב שוטה. יש המוסיפים גֶּנְטִיאָנָה ונותנים ביין; ואם פחד המים כבר השתלט, מצווים לבלוע לכסניות שנלושו ביין.

הַמָּאגִים אומרים שאם קושרים עשרה סרטנים עם אגודת ריחן, כל העקרבים שבמקום מתכנסים לשם; ועל עקיצה מניחים את הסרטנים עצמם עם ריחן או את אפרם. סרטני ים מועילים פחות בכל אלה. תְּרֶסִילוּס אומר שאין דבר

המתנגד לנחשים כסרטנים; חזירים שהוכשו מרפאים עצמם במזון זה; וכשהשמש במזל סרטן הנחשים מתפתלים.

בשר חלזונות נהר, חי או מבושל, מתנגד לעקיצת עקרב; לכן יש ששומרים אותו מלוח ומניחים גם על הפצע. דגי קוֹרַקִינוֹס מיוחדים לנילוס, אך אנו מציגים דברים אלה לכל הארצות; בשרם מונח נגד עקרבים. בין רעלי הדגים נמצאים קוצי חזיר־ים שעל גבו, הפוגעים בייסורים גדולים. התרופה היא ריר משאריות גופו של אותו דג.

למי שפוחדים משתייה לאחר נשיכת כלב שוטה מושחים את הפנים בשומן כלב־ים; יעיל יותר אם מערבבים מוח צבוע, שמן אלת המסטיק ושעווה. נשיכת מוּרֶנָה מטופלת באפר ראשה של מוּרֶנָה.

גם טָרִיגוֹן הוא תרופה לעקיצתו שלו: מורחים את אפרו בחומץ, או אפר טָרִיגוֹן אחר. לצורכי מזון יש להסיר מגבו כל מה שדומה לזעפרן ואת הראש כולו. טָרִיגוֹן וכל צדפה נשטפים במידה מועטה לפני אכילה, כי הטעם אובד. סוסוני ים בשתייה נחשבים מנטרלים רעל ארנבת־ים. נגד דוֹרִיקְנִיוֹן מועילים במיוחד קיפודי ים, וגם לשותי מוהל קַרְפָּתוֹס, בעיקר במרק. מרק סרטני ים מבושלים יעיל נגד דוֹרִיקְנִיוֹן ובמיוחד נגד רעל ארנבת־ים.

גם צדפות מתנגדות לאותם רעלים, ואין די במה שנאמר עליהן, שכן כבר זמן רב הן זוכות לבכורה בשולחן. הן נהנות ממים מתוקים וממקומות שאליהם זורמים נהרות רבים; לכן צדפות הים הפתוח קטנות ונדירות. עם זאת הן גדלות גם בסלעים בלי זרימת מים מתוקים, כגון סביב גְּרִינְיוּם וּמִירְיָנָה. הן גדלות במיוחד לפי גרמי השמים, כפי שאמרנו בטבע יצורי המים, אך במיוחד בראשית הקיץ כשהן מלאות חלב ובמקומות שהשמש חודרת למים הרדודים.

נראה שזו הסיבה שהנמצאות בעומק קטנות יותר: הצל מעכב צמיחה, ובקדרותן הן מבקשות פחות מזון. צבעיהן משתנים: אדומות בְּהִיסְפַּנְיָה, חומות בְּאִילִירִיקוּם, שחורות בבשר ובקליפה בְּקַרְקַאי. בכל ארץ נחשבות משובחות אלה שהן מוצקות ואינן חלקלקות ברירן; מודדים אותן בעובי ולא ברוחב. אין ללקטן מבוץ או מחול אלא מקרקעית מוצקה; שריר הסוגר קצר ולא בשרני, הבשר אינו שסוע בסיבים וכולו בבטן.

מומחים מוסיפים סימן: סיבים המוקפים שער ארגמני; לפי זה הם מפרשים שהצדפות מיוחסות ומכנים אותן קַלִיבְּלֶפָרָה. הן נהנות גם מנדידה ומהעברה למים זרים. כך מאמינים שצדפות בְּרוּנְדִיסִיוּם, לאחר שהוזנו באגם אַוֶרְנוּס, שומרות על מוהלן שלהן ומאמצות את זה של לוּקְרִינוּס.

די על הגוף; נאמר גם על ארצות המוצא כדי שהחופים לא ייגזלו מתהילתם, אך בלשונו של אחר שהיה המומחה הגדול בדורנו לשיפוט זה. אלה דברי מוּקְיָאנוֹס: צדפות קִיזִיקוֹס גדולות משל לוּקְרִינוּס; הַבְּרִיטִיוֹת מתוקות יותר; של מֶדוּלִי נעימות יותר; של אֶפֶסוֹס חריפות יותר; של אִילִיקִיוּם מלאות יותר; של קוֹרִיפַּנְטָה יבשות יותר; של אִיסְטְרִיָה רכות יותר; ושל קַרְקַאי לבנות יותר. אך נודע שאין מתוקות ורכות מן האחרונות.

מחברי תולדות אֲלֶכְסַנְדְרוֹס מסרו שבים ההודי נמצאו צדפות באורך רגל. גם אצלנו המציא בן־תפנוקים אחד את השם טְרִידַקְנָה, כדי לבטא גודל המחייב שלוש נשיכות.

כל נדונייתן הרפואית תיאמר כאן: הן משקמות במיוחד את הקיבה, מטפלות בסלידה ממזון, והפינוק הוסיף קור באמצעות קבורה בשלג, וכך ערבב פסגות הרים עם מעמקי ים. הן מרככות קלות את המעיים. מבושלות עם יין־דבש הן

משחררות טֶנֶסְמוֹס שאין בו כיב ומנקות כיבי שלפוחית. כשהן מבושלות בקונכיותיהן כפי שנמצאו סגורות הן מועילות להפליא לנזלת.

אפר קליפות צדפות עם דבש מרגיע את הענבל והשקדים; באותו אופן נפיחויות ליד האוזן, נפיחויות דלקתיות והתקשות שדיים. במים הוא מטפל בכיבי ראש ומותח עור נשים; מפזרים אותו גם על כוויות ומשתמשים כאבקת שיניים. עם חומץ הוא מטפל בגרד ובהתפרצויות ליחה. צדפות חיות כתושות מטפלות בבלוטות נפוחות ובכוויות קור ברגליים.

גם חלזונות ארגמן מועילים נגד רעלים. נִיקַנְדֶר אומר שאצת ים היא תֵרִיאַק. מינים רבים לה, כפי שאמרנו: ארוכת־עלה ואדומה, אחרת רחבה יותר או מסולסלת. המשובחת ביותר גדלה באי כְּרֵתִים סמוך ליבשה על סלעים; היא משמשת אף לצביעת צמר וקושרת את הצבע כך שאינו נשטף אחר כך. נִיקַנְדֶר מצווה לתת אותה ביין.

אפר סוסון־ים עם נֶתֶר ושומן חזיר, או לבדו עם חומץ, ממלא קרחות. אבקת עצם דיונון מכינה את העור לתרופות. גם אפר עכבר־ים עם שמן, אפר קיפוד־ים שנשרף עם בשרו, מרת עקרבנון, ואפר שלוש צפרדעים שנשרפו חיות בסיר עם דבש — ועדיף עם זפת נוזלית — ממלאים קרחות. עלוקות שנרקבו ארבעים יום ביין שחור משחירות שיער.

אחרים מצווים להרקיב סֶקְסְטָארְיוּס עלוקות בשני סֶקְסְטָארְיוּס חומץ בכלי עופרת ארבעים יום, ואחר כך למרוח בשמש. סוֹרְנָטְיוּס אומר שכוחו כה רב שאם הצובעים אינם מחזיקים שמן בפיהם, גם שיניהם מושחרות מן המוהל. לכיבי ראש מורחים אפר קליפות מוּרֶקְס או חלזון ארגמן עם דבש; או אבקת צדפות במים בלי שרפה. לכאבים נותנים קַסְטוֹרִיוּם עם פָּאוּקֶדָנוּם ושמן ורדים.

שומן מומס מכל דגי הנהר והים, עם דבש ובחשיפה לשמש, נחשב מועיל מאוד לבהירות העיניים; וכן קַסְטוֹרִיום עם דבש. מרת קַלְיאָוֹנִימוֹס מרפאה צלקות ומכלה בשר עודף בעיניים. אין דג שמרתו רבה יותר, כפי שחשב גם מֶנַנְדְרוֹס בקומדיות. אותו דג נקרא גם אוּרָנוֹסְקוֹפּוֹס, על שם העין שבראשו.

מרת קוֹרָקִינוֹס מחדדת ראייה; מרת עקרבנון אדום עם שמן ישן או דבש אַבְּטִיקָה מפזרת קטרקט מתחיל. יש למשוח שלוש פעמים בימים חלופיים; כך מסירים גם כתמים לבנים בעין. אומרים שאכילת בורי מקהה ראייה. אַרְנַבְתַּ־ים רעילה, אך אפרה על העפעפיים מונע צמיחה חוזרת של שערות מיותרות שנתלשו. למטרה זו הטובים ביותר הקטנים, וכן פֶּקְטוּנְקוּלִי מלוחים כתושים עם שרף ארז, וצפרדעים הקרויות דְיוֹפְּטֵס וקלמיטס; דמן עם דמעת גפן נמרח על העפעפיים לאחר תלישת השער.

עצם דיונון במריחה עם חלב אישה משככת נפיחות ואודם בעיניים, ולבדה מתקנת חספוס. הופכים את העפעפיים, מסירים את התרופה לאחר זמן קצר, מורחים שמן ורדים ומרככים בהנחת לחם. באותה עצם מטפלים גם בעיוורון לילה, לאחר כתישתה לאבקה ומריחתה בחומץ. אפרה מוציא גם קשקשים.

היא מרפאה צלקות עיניים עם דבש, כנף העין עם דְּרַכְמָה מלח וּדְרַכְמָה קַדְמִיָה, ומתקנת כתמים לבנים בעיני בהמות. אומרים ששפשוף העפעפיים בעצם הקטנה שלה מרפא. קיפודי ים בחומץ מסירים נגעי לילה. הַמַּאגִים מצווים לשרוף אותו עם נשלי צפע וצפרדעים ולפזר את האפר במשקאות, ומבטיחים בהירות ראייה.

אִיכְטִיאַוקוֹלָה נקרא דג שעורו דביק, ואותו שם ניתן לדבק המופק ממנו; הוא מסיר נגעי לילה. יש אומרים שהדבק נעשה מן הבטן ולא מן העור, כדבק

שוורים. משבחים את הַפּוּנְטִי, הלבן, חסר עורקים וקשקשים ונמס במהירות. יש לקצצו ולהשרותו במים או בחומץ לילה ויום, ואז לכתוש באבני ים כדי שיימס בקלות. אומרים שהוא מועיל גם לכאבי ראש ולטטנוס.

עין ימין של צפרדע לעין ימין ועין שמאל לשמאל, התלויות מן הצוואר בבד בצבע טבעי, מרפאות כביכול דלקת עיניים; ואם נעקרו בזמן צימוד הירח הן מסירות גם כתם לבן, בקשירה דומה בתוך קליפת ביצה. שאר הבשר המונח מסיר חבורה. אומרים שגם קשירת עיני סרטן לצוואר מרפאה דלקת עיניים.

יש צפרדע קטנה החיה בעיקר בקנים ובעשבים, אילמת וחסרת קול, ירוקה, ואם בקר בולע אותה במקרה היא מנפחת את בטנו. מספרים שנוזל הגוף המגורד ממנה ונמשח במחטים מעניק בהירות לעיניים; וגם מניחים את בשרה על כאבי עיניים. יש המשפדים חמש־עשרה צפרדעים בקנים בכלי חרס חדש, מערבבים את המוהל הזורם עם דמעת גפן לבנה, ותוך הזלפה במחט על עקבות השערות שנתלשו מתקנים כך את העפעפיים.

מֶגֶס הכין מסיר שיער לעפעפיים בהמתת צפרדעים בחומץ ובהרקבתן; לשם כך השתמש במינים רבים ושונים הנולדים בעת גשמי הסתיו. גם אפר עלוקות שנשרפו בכלי חדש ונמרח בחומץ נחשב עושה אותה פעולה. כך גם כבד טונה מיובש במשקל שלושה דִּינָרִים, הנמרח עם שמן ארז על השערות במשך שמונה חודשים.

לאוזניים מועילה ביותר מרת דג בָּטִיָּה טרייה, וגם מיושנת עם נָתֶר; וכן מרת בַּקְכוּס, שיש המכנים מִיזִין; ומרת קַלְיאָוּנִימוּס עם שמן ורדים, או קַסְטוֹרְיוּם עם מוהל פרג. גם יצורים בים נקראים כינים; מצווים לכתשם ולהזליף בחומץ

לאוזניים. צמר שנצבע בחלזון ארגמן מועיל מאוד לבדו; יש המרטיבים אותו בחומץ וּבָנָתֶר.

יש המשבחים לכל מחלות האוזניים בישול קִיאָתוֹס גָּארוּם משובח, מעט יותר מחצי קִיאָתוֹס דבש וְקִיאָתוֹס חומץ בכוס חדשה על גחלים קלות; מסירים שוב ושוב את הקצף בנוצות, וכשחדל להקציף מזליפים פושר. אם האוזניים נפוחות מצווים תחילה לרככן במוהל כוסברה. הזלפת שומן צפרדע מסירה מיד כאב. מוהל סרטני נהר עם קמח שעורה מועיל מאוד לפצעי אוזניים. נפיחויות ליד האוזן מטופלות באפר קליפות מוֹרֶקֶס עם דבש או צדפות עם יין־דבש.

כאבי שיניים משוככים בחריטת החניכיים בעצמות דרקון־ים; במוח כריש קטן שבושל בשמן ונשמר, לשטיפת השיניים פעם בשנה; ובחריטת החניכיים בקוץ טְרִיגוֹן. אותו קוץ כתוש ומרוח עם הלבור לבן מוציא שיניים בלי כאב, לפי המסורת. גם אפר דגים מלוחים שנשרפו בכלי חרס בתוספת אבקת שיש נמנה עם התרופות.

גם חתיכות טונה מלוחה ישנות שנשטפו בכלי חדש ואז נכתשו מועילות לכאבים. כך אומרים על קוצי כל הדגים המלוחים לאחר שרפה, כתישה ומריחה. מבשלים צפרדע אחת בְּהֵמִינוֹת חומץ כדי לשטוף את השיניים ולהחזיק את הנוזל בפה. אם הגועל מפריע, סָלוּסְטְיוּס דְיוֹנִיסְיוּס תלה אותן ברגליים האחוריות כך שנוזל פיהן יטפטף לחומץ רותח, ועשה זאת בצפרדעים רבות; לבעלי קיבה חזקה נתן לאכול מן המרק. סבורים שהטיפול מועיל במיוחד לטוחנות ומייצב שיניים מתנדנדות בחומץ האמור.

למטרה זו יש המשרים גופות שתי צפרדעים שרגליהן נקטעו בהמינה יין ומצווים לשטוף כך שיניים מתנדנדות. אחדים קושרים צפרדעים שלמות

ללסתות. אחרים בישלו עשר צפרדעים בשלושה סָקְסָטָאדְיוּס חומץ עד שליש כדי לייצב שיניים. עוד בישלו ארבעים ושישה לבבות צפרדע בְּסָקְסָטָאדְיוּס שמן ישן תחת מכסה נחושת, כדי להזליף לאוזן שבצד הלסת הכואבת. אחרים הניחו על השיניים כבד צפרדע מבושל וכתוש בדבש. כל האמור נחשב יעיל יותר בצפרדע ים.

לשיניים רקובות ומסריחות מצווים לייבש קֵטוּס בתנור לילה, להוסיף כמות שווה של מלח ולשפשף. היוונים מכנים אֶנְהִידְרִיס נחש החי במים. בארבע שיניו העליונות חורטים את החניכיים לכאב שיניים עליונות, ובתחתונות לכאב תחתונות; יש המסתפקים בניבים. משתמשים גם באפר סרטנים, ואפר מוּרֶקס משמש אבקת שיניים.

שומן כלב־ים מסיר חזזיות וצרעת; וכן אפר דגי מאנה עם שלושה אוֹבּוֹלִים דבש, כבד טְרִיגוֹן שבושל בשמן, ואפר סוסון־ים או דולפין במים. לאחר ההתכייבות צריך לבוא טיפול המביא לצלקת. יש הצולים דולפין בכלי חרס עד שנוזל שומני דמוי שמן יוצא, ובו מושחים.

אפר קליפות מוּרֶקס או צדפות עם דבש מנקה כתמי פנים של נשים, מחליק ומותח את העור במריחה שבעה ימים; ביום השמיני מחממים בחלבון ביצה. מן הַמּוּרֶקס הם המינים שהיוונים מכנים קוֹלוֹטָיָה, ואחרים קוֹרִיפָיָה; גם הם מסולסלים אך קטנים יותר, יעילים יותר מן הַמּוּרֶקס ואף שומרים על ריח הפה. אִיכְטִיאוֹקוֹלָה, לאחר בישול במים ארבע שעות, כתישה ועיבוד עד סמיכות דבש, מחליקה ומותחת עור.

לאחר הכנה זו שומרים בכלי חדש. בשימוש מוסיפים לשלוש דְּרַכְמוֹת ממנה שתי דְּרַכְמוֹת גופרית, שתי דְּרַכְמוֹת אַנְכוּסָה ושמונה דְּרַכְמוֹת לִיתַרְגִירוּם;

מתיזים מים וטוחנים יחד. את הפנים המרוחות רוחצים לאחר ארבע שעות. אפר עצמות דיונון מטפל בנמשים ושאר פגמים, מסיר בשר עודף ומטפל בכיבים לחים. רדה מבושלת בחמש הֵמִינוֹת מי ים מסירה פְּסוֹרָה; יש לבשלה עד סמיכות דבש.

בים נוצר חומר הקרוי אַלְקִיוֹנֵאוֹן. יש הסבורים שהוא מקני שלדגים וְקֵייְקְס; אחרים מלכלוך קצף שהתעבה, מבוץ או מעין צמר־ים. ארבעה מינים לו: אפור, צפוף ובעל ריח קשה; שני רך וריחו עדין וכמעט כאצה; שלישי דמוי תולעת לבנה; ורביעי נקבובי יותר ודומה לספוג רקוב.

הטוב כמעט ארגמני ונקרא גם מִילָסִי. ככל שהוא לבן יותר הוא נחשב פחות. כוח המינים להתכייב ולנקות; משתמשים בהם קלויים בלי שמן. עם תורמוס ושני אוֹבּוֹלִים גופרית הם מסירים להפליא צרעת, חזזיות ונמשים. משתמשים בְּאַלְקִיוֹנֵאוֹן גם לצלקות עיניים. אַנְדְרַאס השתמש לצרעת באפר סרטן עם שמן, וְאַטָלוֹס בשומן טונה טרי.

תמלחת מאנה ואפר ראשיהן עם דבש מרפאים כיבי פה. לבלוטות נפוחות מועיל לדקור מדי יום בעצם מזנב הדג הקרוי 'צפרדע ים', בלי לפצוע, עד ריפוי. אותו כוח מיוחס לקוץ טְרִיגוֹן ולארנבת־ים המונחת ומוסרת במהירות; לקליפות קיפוד כתושות בחומץ; לנדל־ים עם דבש; לסרטן נהר כתוש או שרוף עם דבש; ובעיקר לעצמות דיונון כתושות עם שומן חזיר ישן.

כך משתמשים בהם גם לנפיחויות ליד האוזן, וכן בכבדי דג סָאוּרוּס ימי; ואף בשברי כלי דגים מלוחים כתושים עם שומן חזיר ישן, ובאפר מוּרֶקס עם שמן לנפיחויות ליד האוזן ולבלוטות. קישיון הצוואר מתרכך בשתיית דְּרַכְמָה מיצורי ים הקרויים כינים; בְּקַסְטוֹרִיוּם עם פלפל במי־דבש; ובצפרדעים מבושלות

בשמן ומלח, ששותים את המרק. כך מטפלים גם בכפיון לאחור ובטטנוס; למתכווצים מוסיפים פלפל.

אפר ראשי מאנה מלוחות עם דבש במריחה מסיר דלקת גרון; וכן מוהל צפרדעים שבושלו בחומץ, המועיל גם לשקדים. סרטן נהר אחד כתוש בהמינה מים משמש גרגור לדלקת גרון, או נשתה ביין ומים חמים. לענבל מחדירים כפות גָּארוּם. אכילת שפמנונים טריים או מלוחים מסייעת לקול.

בורי מיושן וכתוש במשקה מעורר הקאה. לחולי קוצר נשימה קַסְטוֹרְיוּם עם מעט אַמוֹנְיאָקוּם בחומץ־דבש, בשתייה בצום, מועיל מאוד; אותו משקה בחומץ־דבש חם משכך עוויתות קיבה.

אומרים שצפרדעים המבושלות בקערות כדרך דגים במרק מרפאות שיעול. תולים אותן ברגליים, וכשרירן מטפטף לקערות מצווים להוציא את מעיהן, להשליך אותם ולשמר את הגוף. יש צפרדע קטנה המטפסת על עץ וקוראת ממנו; אומרים שאם אדם יורק לפיה ומשחרר אותה הוא נפטר משיעול. מצווים גם לשתות בשר חלזון חי כתוש במים חמים לשיעול דמי.

לכאבי כבד... עקרבנון שהומת ביין כדי לשתות ממנו; ובשר צדפות ארוכות בשתייה עם מי־דבש וכמות שווה של מים, או אם יש קדחת — במי־דבש. כאבי צד מוקלים באכילת סוסוני ים קלויים וטחאה הדומה לצדפה. לכאב השת מחדירים בחוקן תמלחת שפמנון. צדפות ניתנות בשלושה אוֹבּוֹלִים מדוללים בשני סֶקְסְטָארְיוּס יין במשך חמישה־עשר יום.

שפמנון במרק, חשמלן באוכל וירק־ים הדומה לירק תרבותי מרככים את המעיים; האחרון מזיק לקיבה ומטהר בקלות רבה, אך מפני חריפותו מבשלים

אותו עם בשר שמן. גם מרק כל דג משלשל ומעורר שתן, במיוחד ביין. הטוב ביותר מעקרבנונים, יוּלִיס ודגי סלע שאינם מדיפים ריח חריף ואינם שמנים. יש לבשל עם שמיר, סלרי, כוסברה וכרשה, ולהוסיף שמן ומלח.

גם חתיכות טונה מלוחות ישנות מטהרות, ובייחוד עיכול לקוי; הן מושכות ליחה ומרה. גם מְיאַקָס מטהרים, וכל טבעם יתואר כאן. הם נערמים כחלזונות מוּרֶקְס וחיים באצות; נעימים ביותר בסתיו ובמקום שבו הרבה מים מתוקים מתערבים בים, ולכן משובחים ביותר במצרים. בהתקדם החורף הם מקבלים מרירות וצבע אדום.

מרקם נחשב מרוקן את המעיים והשלפוחית, מכווץ את הקרביים, פותח הכול, מנקה כליות ומפחית דם ושומן. לכן הם מועילים במיוחד, לפי המסורת, לחולי מיימת, לטיהור נשים, לצהבת, למחלות מפרקים, נפיחות והשמנה, וכן למחלות מרה וליחה, ריאה, כבד, טחול ול'זרימות'. רק הגרון נפגע והקול מתקהה.

כשהם שרופים כחלזונות מוּרֶקְס הם מרפאים כיבים זוחלים או כאלה הזקוקים לניקוי, וכן גידולים סרטניים; עם דבש — נשיכות כלבים ובני אדם, צרעת ונמשים. אפרם הרחוץ מתקן ערפול ראייה, חספוס, כתמים לבנים, פגעי חניכיים ושיניים והתפרצויות ליחה; והוא משמש כתרופת־נגד לְדוֹרִיקְנִיוֹן או אוֹפּוֹסַקֶרְפָתוֹן.

הם מתנוונים לשני מינים: מְיטוּלִי, שטעמם מלח וריח חריף, ומְיאִיסְקָה, הנבדלים בעגלגלותם, קטנים ושעירים מעט, קליפותיהם דקות ובשרם מתוק יותר. גם אפר מְיטוּלִי, כשל מוּרֶקְס, בעל כוח צורב ומשמש לצרעת, נמשים וכתמים. רוחצים אותו כעופרת לצורך עיבויי לחיים, כתמים לבנים וערפול

בעיניים, כיבים מלוכלכים בשאר הגוף ופוסטולות בראש. את הבשר מניחים על נשיכות כלב.

פֶּלוֹרִידוֹת מרככות את המעיים, וכן שתי דְּרַכְמוֹת קַסְטוֹרְיוּם במי־דבש. המבקשים פעולה חזקה יותר מוסיפים... דְּרַכְמָה שורש מלפפון תרבותי יבש ושתי דְּרַכְמוֹת אַפְרוֹנִיטְרוֹן. טֶתֵאָה מתנגדת לעוויתות ונפיחות. היא נמצאת על עלי ים ויונקת מהם; למעשה היא מסוג הספוגים יותר מן הדגים. היא גם מפיגה טָנָסְמוֹס ומחלות כליות.

גם בים גדלה לענה, שיש המכנים סֶרִיפוֹן, בעיקר סביב טַפּוֹסִירִיס שבמצרים; היא דקה מן היבשתית. היא משלשלת ומשחררת את המעיים מחיות מזיקות — וגם דיונונים משלשלים. נותנים אותה באוכל מבושלת עם שמן, מלח וקמח.

מאנה מלוחה עם מרת שור, במריחה על הטבור, משלשלת. מרק דגים שבושלו בקערה עם חסה מפיג טָנָסְמוֹס. סרטני נהר כתושים ושתויים במים עוצרים את המעיים, וביין לבן מעוררים שתן. לאחר הסרת הזרועות הם מוציאים אבנים בשלושה אוֹבּוֹלִים, עם דְּרַכְמָה מור וּדְרַכְמָה אִירִיס. לאילאוס ולנפיחות נותנים קַסְטוֹרְיוּם עם זרע דָאוּקוֹס ופטרוסלינון, מלוא שלוש אצבעות, בארבעה קִיאָתוֹסִים מי־דבש חמים; לעוויתות מעיים — עם שמיר ביין מעורב. אכילת אֲרִיתִינִי עוצרת את המעיים. לדיזנטריה מבשלים צפרדעים עם חצב ומכינים לכסניות, או כותשים את לבן עם דבש, כדברי נִיקַנְדְרוּס. לצהבת נותנים דג מלוח עם פלפל ונמנעים משאר בשר.

לטחול מניחים דג סולית, חשמלן או פוטית; אחר כך משחררים אותו חי לים. עקרבנון שהומת ביין מרפא כביכול מחלות שלפוחית ואבנים; וכן אבן הנמצאת בזנבו, במשקל אוֹבּוֹל בשתייה; כבד אֲנָהִידְרִיס; ואפר בְּלָנָדִיוֹנִים עם פיגם. גם

בראש דג בַּקְכוּס נמצאות מעין אבנים; שתייתן במים מועילה מאוד לסובלים מאבנים. אומרים שגם שתיית סרפד־ים ביין מועילה, וכן ריאת־ים מבושלת במים.

ביצי דיונון מעוררות שתן ומוציאות ליחה מן הכליות. סרטני נהר כתושים, בעיקר בחלב אתונות, מרפאים קרעים והתכווציות. קיפודי ים כתושים עם קוציהם ושתויים ביין מוציאים אבנים — המידה לכל מנה היא הֶמִינָה, ושותים עד שיועיל — וגם ביין דבש הם מועילים לכך. אכילת מסרקות מטהרת את השלפוחית. מן הזכרים יש המכנים δόνακας (דוֹנַקַס), אחרים αὐλούς (אַוּלוּס), ואת הנקבות ὄνυχσς (אוֹנִיכְסְס). הזכרים מעוררים שתן; הנקבות מתוקות יותר ואחידות בצבען.

לבקע במעי מרחו ארנבת־ים כתושה בדבש. כבד של נחש מים, וכן של הִידְרוֹס, כתוש ושתוי, נחשב מועיל לסובלים מאבנים. לְסִיאָטִיקָה החדירו בחוקן ציר דג סִילוּרוּס, לאחר ריקון המעיים. לשפשופי פי הטבעת השתמשו באפר מראשי קיפונים ומוליות, שנשרפו בכלי חרס ונמרחו בדבש.

גם אפר ראשי מנות נחשב מועיל לסדקים וליבלות פי הטבעת, וכמוהו אפר ראשי פלמידות מלוחות או נתחי טונה כבושים, עם דבש. הצמדת חשמלן עצרה כביכול צניחת מעי במקום עצמו. אפר סרטני נהר עם שמן ושעווה תיקן סדקים באותו אזור; וגם לסרטן ים יוחס אותו כוח.

נגד בובונים השתמשו בציר דגי קוֹרַקִינוֹס מלוחים, במעי ובקשקשים שרופים של סְקִיאֲנָה, ובעקרב־ים שבושל ביין כדי לחמם את המקום בנוזל. קליפות קיפודי־ים כתושות במים נמרחו נגד בובונים מתחילים; ואפר קונכיות מוּרֶקְס או ארגמונים שימש הן לפיזורם בתחילתם הן להבשלתם ולפתיחתם. היו

שהרכיבו תרופה מעשרים דְּרַכְמוֹת שעווה ולבונה, ארבעים דְּרַכְמוֹת ליתרגיר, עשר דְּרַכְמוֹת אפר מוּרֶקס וחצי הֵמִינָה שמן ישן.

ציר דגים מבושל וסרטני נהר כתושים הועילו כביכול כשלעצמם. לשלפוחיות באיברי המין השתמשו באפר מראשי מנות, וכן בבשרן המבושל והמונח על המקום; בדומה לכך באפר ראש דג פַּרְקָה מלוח בתוספת דבש, באפר ראש פלמידה או בעור שרוף של דג מלאך.

זהו הדג שבעורו, כפי שאמרנו, מלטשים עץ; שכן גם מן הים באים שימושים לבעלי מלאכה. הועילו כביכול גם סְמָרִידוֹת במריחה, וכן אפר קונכיות מוּרֶקס או ארגמונים עם דבש, וביעילות רבה יותר קונכיות מחורצות שנשרפו עם בשרן. במיוחד לכיבים ממאירים באיברי המין כיבו ציר דגים מבושל בדבש. על אשך שירד הורו למרוח קצף חלזונות.

נגד אי־שליטה בשתן אכלו שוב ושוב סוסוני־ים קלויים; וכן דגיג אוֹפִּידְיוֹן הדומה לצלופח־ים עם שורש שושן. עוד שרפו דגיגים שהוצאו מבטנו של דג שבלע אותם ושתו את אפרם במים. הורו גם לשרוף חלזונות אפריקניים עם בשרם ולתת את האפר ביין מְסִיגְנִיוּם.

לשיגדון ולמחלות מפרקים נחשב מועיל שמן שבו בושלו מעי צפרדעים, וכן אפר קרפדה עם שומן ישן. היו שהוסיפו גם אפר שעורה, משקל שווה משלושת החומרים. הורו לשפשף שיגדון בארנבת־ים טרייה, לנעול עורות בונה — בייחוד בונה פּוֹנְטִי — או עור כלב־ים; גם שומן כלב־ים נחשב מועיל לכך. כן שימש בְּרִיוֹן, שעליו דיברנו: צמח דמוי חסה, בעל עלים מקומטים יותר וללא גבעול.

טבעו של הבריון מכווץ, וכשהוא מונח על המקום הוא משקיט כביכול התקפי שיגדון. כך גם האצה שכבר דיברנו עליה.

באצה מקפידים שלא להניחה כשהיא יבשה. לכוויות קור השתמשו בריאת־ים, באפר סרטן־ים עם שמן, וכן בסרטני נהר כתושים ושרופים שאפרם עובד בשמן, ובשומן סִילוּרוּס. להתקפי מחלת מפרקים הניחו שוב ושוב צפרדעים טריות; היו שהורו לבתרן קודם. מרק מולים וצדפות נחשב משמין את הגוף.

חולי כפיון שתו, כפי שאמרנו, אנזים קיבה של כלב־ים בחלב סוסה או אתון, במיץ רימון, או אצל אחדים בחומץ־דבש; ויש שבלעו גלולות ממנו לבדו. קַסְטוֹרִיוּם ניתן בצום בשלושה קִיאָתוֹסִים חומץ־דבש; ולמי שההתקפים תכופים הוזרק בחוקן ונחשב מועיל להפליא. המנה הייתה שתי דְּרַכְמוֹת קַסְטוֹרִיוּם, סָקְסָטָארְיוּס דבש ושמן וכמות שווה של מים. בעת התקף נתנו להריחו עם חומץ. נתנו גם כבד סמור־ים, כבד עכבר, או דם צבים.

טעימת כבד דולפין לפני ההתקפים ביטלה כביכול מחזורי קדחת. המיתו סוסוני־ים בשמן ורדים כדי למשוח בו חולי קדחת קרה, וגם קשרו את החיות עצמן לחולים. אבנים שנמצאו בראש דג אַסְלוּס בירח מלא נקשרו בבד. שן ארוכה במיוחד של פָּאנְגְרוּס נהרי נקשרה בשער, ובלבד שהחולה לא יראה במשך חמישה ימים את הקושר. צפרדעים שבושלו בשמן בצומת דרכים, לאחר שהבשר הושלך, שחררו כביכול מקדחת רביעונית את הנמשחים בשמן.

יש שחנקו צפרדעים בשמן וקשרו אותן בסתר לחולה, וגם משחו אותו באותו שמן. לב צפרדע קשור לגוף ושמן שבו בושלו המעיים הפחיתו כביכול את צינת הקדחת. אולם נגד קדחת רביעונית נחשבו יעילות במיוחד צפרדעים שציפורניהן הוסרו ונקשרו כך, וכן קרפדה שכבד או לב שלה נקשרו בבד אפור־

לבנבן. סרטני נהר כתושים בשמן ובמים, שנמרחו לפני ההתקף, נחשבו מועילים בקדחות; אחדים הוסיפו פלפל.

אחרים יעצו לשתות סרטני נהר שבושלו ביין לאחר היציאה מן המרחץ, נגד קדחת רביעונית; ואחרים — לבלוע את עינם השמאלית. הַמַּאגִים הבטיחו שעין סרטן שנקשרה לחולה לפני זריחת השמש תסלק קדחת שלישונית, ובלבד שישחררו את הסרטנים העיוורים אל המים.

מסרו שאותן עיניים, כשהן קשורות עם בשר זמיר בתוך עור אייל, מונעות שינה ומשמרות ערנות. למי ששקעו בתרדמת נתנו להריח אנזים קיבה של לווייתן או כלב־ים; אחרים מרחו עליהם דם צב. נגד קדחת שלישונית קשרו כביכול חוליה של דג פַּרְקָה, ונגד רביעונית אכלו חלזונות נהר טריים; היו ששמרו אותם במלח לשם כך ונתנו אותם כתושים במשקה.

סְטָרוֹמְבִּים שהורקבו בחומץ מעוררים כביכול שרויים בתרדמת בריחם, ומועילים גם לחולי לב. לכחושים שגופם נאכל מרזון נחשבו טֶתִיאַוֹת מועילות עם פיגם ודבש. למיימת שתו שומן דולפין מומס עם יין; כדי להתגבר על טעמו הכבד משחו את הנחיריים בבושם או בחומרי ריח, או סתמו אותם בדרך אחרת. הועילו גם בשר סְטָרוֹמְבִּים כתוש בשלוש הֵימִינוֹת יין־דבש ובכמות שווה של מים, או במי־דבש אם הייתה קדחת; וכן מיץ סרטני נהר עם דבש.

גם צפרדע מים שבושלה ביין ישן ובכוסמין ונאכלה כמזון, תוך שתייה מאותו כלי, שימשה לכך; וכן צב שרגליו, ראשו, זנבו ומעיו הוסרו, ושאר בשרו תובל כך שאפשר יהיה לאוכלו בלי בחילה. נמסר שגם סרטני נהר שנאכלו במרק מועילים לחולי שחפת.

כוויות טופלו באפר סרטן ים או נהר עם שמן, ובדבק־דגים; וכוויות ממים רותחים — באפר צפרדעים. טיפול זה אף השיב כביכול את השער. כן חשבו שיש להשתמש באפר סרטני נהר עם שעווה ושומן דוב, ובאפר עורות בונה. לשושנת קשרו על המקום את בטנן של צפרדעים חיות, כשהן מוטלות על פניהן וקשורות ברגליהן האחוריות, כדי שנשימתן התכופה תועיל. השתמשו גם באפר ראשי סִילוּרוּס מלוחים עם חומץ. כבד טְרִיגוֹן שבושל בשמן נחשב משקיט ביעילות רבה גרד וגרב, בבני אדם ובבהמות.

החלק הקשה שבו הארגמונים מתכסים, כשהוא כתוש, מאחה כביכול אפילו גידים שנחתכו. לטטנוס שתו אנזים קיבה של עגל ביין במשקל אוּבּוּלוֹס, וכן השתמשו בדבק־דגים. לרעד משחו קַסְטוֹרִיוּם בשמן. מצאתי שמוליות במזון נחשבות מזיקות לגידים.

סברו שמאכל דגים יוצר דם, ושאפשר לעצור דימום בתמנון כתוש ומרוח. עוד נמסר על התמנון שהוא פולט תמלחת מעצמו ולכן אין להוסיף מלח בבישולו; ושיש לחתכו בקנה, שכן ברזל מזהם אותו ומעביר אליו קלקול בשל ניגוד טבעיהם. לעצירת דם מרחו גם אפר צפרדעים או דם צפרדע מיובש.

היו שהורו להשתמש בדם או באפר של הצפרדע שהיוונים מכנים calamites, משום שהיא חיה בין קנים ושיחים; היא הקטנה והירוקה שבכולן. אחרים הורו לשרוף בכוס חדשה ראשני צפרדעים שעדיין יש להם זנב, ולדחוס את אפרם לנחיריים אם דם זורם מן האף.

לעלוקות, הקרויות מוצצות־דם, שימוש הפוך — להוצאת דם. פעולתן נחשבה דומה לזו של כוסות רוח רפואיות: להקל על הגוף באמצעות דימום ולפתוח את דרכי הנשימה. אך חסרונן הוא שלאחר שימוש אחד מתעורר מדי שנה באותה

עונה צורך באותו טיפול. רבים המליצו עליהן גם לשיגדון. כשהן שבעות הן נופלות מעצמן מכובד הדם שנשאב, או לאחר שזורים עליהן מלח. אולם לעיתים ראשיהן נשארים נעוצים, וגורמים לפצעים שאינם נרפאים ואף למוות; כך אירע לְמֶסָלִינוּס, פַּטְרִיקִי מן הקונסולים, לאחר שהניח עלוקה על ברכו והתרופה הפכה לרעל קטלני.

העלוקות האדומות מפחידות במיוחד. משום כך, לאחר שהחלו לינוק, חותכים אותן במספריים; הדם זורם מהן כדרך סיפונים, וכשהן מתות בהדרגה ראשיהן מתכווצים ואינם נשארים בגוף. טבען עוין לפשפשים, ועשנן הורג אותם. אפר עורות בונה שנשרפו בזפת נוזלית, לאחר שרוכך במיץ כרשה, נחשב עוצר דימום מן האף.

להוצאת קליעים התקועים בגוף השתמשו באפר עצם הדיונון, וכן באפר קונכיית אַרְגָּמוֹן עם מים, בבשר דגים מלוחים, בסרטני נהר כתושים ובבשר סִילוּרוּס נהרי — הגדל גם מחוץ לנילוס — טרי או מלוח. גם אפרו מוציא אותם; שומנו ואפר קוץ השדרה שלו משמשים במקום סְפוֹדְיוּם.

כיבים מתפשטים וגידולי בשר הצומחים בהם נעצרו באפר ראשי מנות או סִילוּרוּס. בגידולים סרטניים השתמשו בראשי דגי פַּרְקָה מלוחים; ביעילות רבה יותר אם ערבבו באפרם מלח, אזובית־ראשית ושמן. אפר סרטן ים שנשרף עם עופרת עצר כביכול גידולים סרטניים; לסרטן נהר הספיקו דבש ומוך פשתן. אחרים העדיפו לַעֲרָב באפר אלום ודבש. לכיבים אכלניים השתמשו בְּסִילוּרוּס מיושן כתוש עם סַנְדָרָקָה; כיבים קשים לריפוי, נומות וריקבון טופלו בנתח טונה ישן; ותולעים שנוצרו בכיב הוסרו במרת צפרדע.

פותחים ומייבשים נצורים באמצעות דגים מלוחים המוחדרים בבד; בתוך יומיים הם מסירים כביכול את כל הרקמה הקשה. כשהם מעובדים כרטייה ונמרחים, הם מסירים גם ריקבון וכיבים מתפשטים. אַלֶקס על סיבי בד מנקה כיבים, וכן אפר קליפות קיפודי־ים. ציר דגי קוֹרָקִינוֹס במריחה מפזר כיבים ממאירים; וכן אפר מוליות מלוחות — יש המשתמשים רק בראש עם דבש — או בשר קוֹרָקִינוֹס. אפר מוּרֶקס עם שמן מסיר נפיחויות, ומרת עקרב־ים מסירה צלקות.

מריחת כבד גְלָנִיס מסירה יבלות; וכן אפר ראש מנה כתוש עם שום — ליבלות תימיון משתמשים בו חי — ומרת עקרב־ים אדום, סְמָרִידוֹת כתושות במריחה וְאַלֶקס שהורתח. אפר ראש מנה מדקק חספוס בציפורניים.

מרק דג גְלָאוּקִיסְקוּס וּסְמָרִידוֹת שנאכלו עם דייסת שעורה, או בושלו בשומר, נחשבו מרבים חלב בנשים. אפר קונכיות מוּרֶקס או אַרְגָמוֹן עם דבש טיפל כביכול בשדיים עצמם; וכן סרטני נהר או ים במריחה. בשר מוּרֶקס שהונח על השד הסיר שער. דגי מלאך במריחה מנעו מן השדיים לגדול. סיבי בד משוחים בשומן דולפין, כשהוצתו, עוררו נשים שהתעלפו מחנק הרחם; וכן סְטְרוֹמְבִּים שהורקבו בחומץ.

אפר ראשי פַּרְקָה או מנה, מעורב במלח, אזובית ושמן, נחשב מרפא את הרחם; ובעישון הוא אף מוציא את השליה. שומן כלב־ים שחומם טופטף לנחיריהן של נשים שהתעלפו מחולי הרחם, ואנזים קיבתו הונח בצמר. ריאת־ים קשורה לגוף ניקתה כביכול הפרשות בשפע; קיפודי־ים חיים נכתשו ונשתו ביין מתוק כדי לעצור אותן, וכן סרטני נהר כתושים ביין.

עוד נאמר שעישון סִילוּרוּס, ובייחוד האפריקני, מקל על לידה; ששתיית סרטני נהר במים עוצרת הפרשות, ועם אזוב מנקה אותן; ואם העובר חונק בלידה, שתייתם מסייעת באותה דרך. שתו אותם טריים או מיובשים גם כדי לשמר היריון. הִיפּוֹקְרַטֵס השתמש בהם לניקוי ולהוצאת עוברים מתים, עם חמישה שורשי חומעה, פיגם ופיח, כתושים וניתנים לשתייה בין־דבש.

אותם סרטנים, מבושלים במרק עם חומעה וכרפס, זירזו את הווסת והרבו חלב. עוד נאמר שהם מועילים לנשים בקדחת המלווה בכאבי ראש וברפרוף עיניים, כשנותנים אותם בין יבש. קַסְטוֹרִיוּם שנשתה בין־דבש הועיל כביכול לווסת; נגד חנק הרחם הריחו אותו עם חומץ וזפת, או החדירו אותו בגלולות.

להוצאת השליה הועיל כביכול אותו קַסְטוֹרִיוּם עם פָּנָקס בארבעה קִיאָתוֹסִים יין; ולסובלות מקור — במנה של שלושה אוֹבּוֹלִים. אולם נאמר שאם אישה הרה תפסע מעל קַסְטוֹרִיוּם או מעל בונה היא תפיל, ואם יישאו אותם מעליה חייה יסתכנו בלידה. מופלא גם מה שמצאתי על דג החשמל: אם הוא נתפס כשהירח במאזניים ונשמר שלושה ימים תחת כיפת השמים, הוא מקל כביכול על לידות בכל פעם שמכניסים אותו פנימה. כן חשבו שקוץ של בָּטַאי הקשור לטבור מסייע, ובלבד שנתלש מִבָּטַאי חי והחיה שוחררה לים.

מצאתי אצל אחדים שיצור קונכייתי מסוים נקרא ostraceum, ואחרים קוראים לו onyx. עשנו נחשב מתנגד באורח מופלא לכאבי הרחם; ריחו כריח קַסְטוֹרִיוּם, והוא מועיל יותר כביכול כששורפים אותם יחד. אפרו נחשב מרפא גם כיבים ישנים וקשים לריפוי. עוד מסרו שסרטן נקבה, שנכתש עם פרח מלח לאחר הירח המלא ונמרח במים, הוא תרופה מיידית לכיבים ממאירים ולגידולים סרטניים באיברי המין הנשיים.

חומר להסרת שער נעשה מדם, מרה וכבד של טונה, טריים או משומרים; את הכבד כתשו גם עם שמן ארז ושמרו בקופסת עופרת. כך טיפחה סַלְפֶּה המיילדת נערים לשם מכירתם. אותו כוח יוחס לריאת־ים, לדם ולמרה של ארנבת־ים, או לשמן שבו הומתה; כאן חסר קטע בנוסח. כן השתמשו באפר סכולופנדרת־ים עם שמן, בסרפד־ים כתוש בחומץ־חצב, ובמוח דג חשמל עם אלום, שנמרח ביום השישה־עשר לירח.

המוגלה של הצפרדע הקטנה שתיארנו ברפואת העיניים נחשבה חומר יעיל ביותר להסרת שער כשהיא נמרחת טרייה; וכך גם הצפרדע עצמה לאחר שיובשה, נכתשה ובושלה בשלוש הֵימִינוֹת עד שנותר שליש, או בושלה בשמן בכלי נחושת. אחרים הכינו באותה מידה חומר מחמש־עשרה צפרדעים, כפי שאמרנו בדיון בעיניים. גם עלוקות שנקלו בכלי חרס ונמרחו בחומץ פעלו כביכול נגד שער. עשן שרפתן הורג פשפשים. נמצא שגם קַסְטוֹרִיום עם דבש שימש ימים אחדים להסרת שער. בכל תכשיר כזה יש לתלוש תחילה את השערות.

אפר שיני דולפין עם דבש נחשב מועיל מאוד לחניכי תינוקות בזמן בקיעת השיניים, וכן נגיעה בחניכיים בשן עצמה. אותה שן, כשנקשרה כקמיע, הסירה פחדים פתאומיים; וכן שן כריש קטן. מיץ סרטני נהר עם קמח שעורה נחשב מרפא כיבים באוזניים או בכל חלק בגוף.

גם למחלות אחרות הועילו כביכול סרטני נהר כתושים בשמן ומרוחים על הגוף. נגד סִירִיאָסִיס של תינוקות קשרו צפרדע במהופך לספוג קר שהרטיב את הראש; ומספרים שמוצאים את הצפרדע מיובשת לאחר מכן. בורי שהומת

ביין, דג רוּבֶלְיוֹ, שני צלופחים, או אשכול־ים שהורקב ביין — כל אלה עוררו סלידה מיין אצל מי ששתה מן היין.

דג נצמד דיכא כביכול תשוקה מינית; וכן עור מן הצד השמאלי של מצח היפופוטם שנקשר בתוך עור טלה, ומרת דג חשמל חי שנמרחה על איברי המין. לעומת זאת עוררו תשוקה בשר חלזונות נהר שנשמר במלח וניתן לשתייה ביין, דגי אֶרִיתִינוּס במזון, כבד צפרדע דִּיוֹפֶּטֶס או קַלָמִיטֶס שנקשר בעור עגור, שן טוחנת של תנין שנקשרה לזרוע, סוסון־ים, או גידי קרפדה שנקשרו לזרוע הימנית. קרפדה שנקשרה בעור צאן טרי סיימה כביכול אהבה.

לגרב סוסים בישלו צפרדעים במים עד שהנוזל היה סמיך דיו למריחה; אומרים שסוסים שטופלו כך לא לקו עוד במחלה. סַלְפֶּה טענה שכלבים שקיבלו צפרדע חיה בתוך גוש מזון אינם נובחים. בין יצורי המים יש למנות גם קַלָמוֹכְנוֹס, הקרוי בְּלָטִינִית אַדָרְקָה. הוא נוצר סביב קנים דקים מקצף מים מתוקים ומי־ים במקום ערבובם. כוחו צורב, ולכן שימש בתכשירים נגד עייפות ולנזקי הצטננות; והוא אף הסיר כביכול נמשים מפני נשים.

יש לדון גם בקנים עצמם. שורש טרי כתוש של פְּרַגְמִיטִיס מטפל כביכול בנקעים, ובמריחה בחומץ — בכאבי עמוד השדרה. קליפת הקנה הַקִּיפְּרִי הקרוי גם דּוֹנָקְס, לאחר שרפה, שימשה להתקרחות ולכיבים כָּרוֹנִיִּים; העלים שימשו להוצאת דברים התקועים בגוף ולשושנת. אם פרח המכבד נכנס לאוזן הוא מחריש. אֲנַקְסִילָאוּס מסר שכוח דיו הדיונון רב כל כך, שאם מוסיפים אותו לנר לאחר כיבוי האור הקודם, האנשים נראים כאתיופים. קרפדה שבושלה במים וניתנה לשתייה טיפלה כביכול במחלות חזירים; וכך אפר כל צפרדע. עץ ששופשף בריאת־ים נראה בוער, עד שמקל שטופל כך מאיר לפנים.

לאחר שסיימנו את סגולות יצורי המים, ראוי לציין שבכל הימים הרבים כל כך, המשתרעים לאורך אלפי מילין בתוך היבשה ומקיפים אותה מבחוץ, בשטח שכמעט נחשב כשטח העולם עצמו, יש בסך הכול מאה ארבעים וארבעה סוגי בעלי־חיים; ואפשר למנותם בשמותיהם — דבר שאי־אפשר לעשות בחיות היבשה ובעופות.

שהרי איננו מכירים את כל חיות הבר והעופות של הודו, אתיופיה, סְקִיתְיָה והמדבריות, אף שיש הבדלים רבים עוד יותר בין בני האדם עצמם, ככל שעלה בידינו לגלות. נוסיף לכך את טַפְּרוֹבָּנָה ואיים אחרים ועוד אחרים באוקיינוס שעליהם מסופרות אגדות. ודאי יוסכם שאי־אפשר להביא את כל הסוגים למבט כולל. אולם, בחיי הֶרְקוּלֵס, דווקא היצורים הנולדים בים ובאוקיינוס העצומים ידועים בבירור; ולמרבה הפליאה, ידועים יותר אלה שהטבע השקיע במעמקים.

נתחיל במפלצות הים: עצי־ים, פִּיסְטָרִים, לווייתנים, פִּיסְטְרִיקִים, טְרִיטוֹנִים, נֵרֵאִידוֹת, פילי־ים, הקרויים אנשי־ים, גלגלים, אורקות, אילי־ים, מוּסְקוּלִים ועוד דגים דמויי איל; דולפינים וכלבי־ים, המפורסמים אצל הוֹמֵרוֹס; צבים, לשימושי המותרות, ובונים, לשימוש הרופאים. מעולם לא שמענו שלוטרות מאותו סוג צוללות בים, ולכן אנו אומרים רק 'בוני־ים'.

עוד נמנים כרישים קטנים, דְּרִינוֹנִים, דגים מקורננים, דגי חרב ודגי מסור; והמשותפים ליבשה, לים ולנהר — היפופוטמים ותנינים; והמצויים רק בנהר ובים — טונות, נקבות טונה, סיורים, קוֹרְקִינוֹסִים ודגי פַּרְקָה. מיוחדים לים: חדקן, אוֹרָאטָה, אַסְלוּס, אַכַּרְנָה, אַפִּיָה, אַלוֹפֶקס, צלופח, אַרַנֵאוּס, בּוּקָה, בָּטִיָה, בַּקְכוּס, בַּטָרַאכוּס, בֶּלוֹנוֹת שאנו מכנים קוצניות, וּבַלָנוֹס.

עוד: קוֹרְבּוֹס; קִיתָארוּס, הגרוע במיני דגי הסנדל; כַּלְקִיס; קוֹבְּיוֹן; קַלַּרְיָאס ממיני הָאַסְלוּס, אילו לא היה קטן ממנו; קוֹלְיָה, המכונה גם הַפְּרִיאֲנִי או הַסֶּקְסָטָנִי על שם מולדתו בְּבֵייטִיקָה, מן הקטנים שבמיני הַלָּקֶרְטוֹס; ומאלה גם בני ארצנו. קִיבְּיוֹן הוא פלמידה חתוכה, השבה לאחר ארבעים יום מן הַפּוֹנְטוֹס אל הַמָּאוֹטִיס. קוֹרְדִילָה אף היא פלמידה קטנה; כשהיא יוצאת מן הַמָּאוֹטִיס לַפּוֹנְטוֹס זה שמה. וכן קַנְתָּרוֹס, קַלִּיוֹנִימוֹס הקרוי גם אוּרָנוֹסְקוֹפּוֹס, וקינאידים — הדגים היחידים שצבעם צהוב.

קְנִידָה, שאנו קוראים לה סרפד־ים; מיני סרטנים; כמות מפוספסות, כמות חלקות, וכמות ממין הַפָּלוֹרִידוֹת הנבדלות בגיוון ובמעוגלות; כמות גְּלִיקִימָרִידוֹת, הגדולות מן הַפָּלוֹרִידוֹת; קוֹלוֹטָיוֹת או קוֹרִיפָיוֹת; מיני צדפות ובהם גם נושאות פנינים; קוֹכְלוֹאִים, שממינם הַפָּנְטַדַקְטִילִים; וכן הֵלִיקִים, שאחרים מכנים אַקְטִינוֹפּוֹרִים, בעלי קרניים. כאן הטקסט חסר ומשובש: הם 'שרים'. מחוץ לאלה מצויים חלזונות עגולים המשמשים בבתי בד.

קוּקוּמִיס, קִינוֹפָּס, קָמָרוֹס, קִינוֹסְדֶקְסָיָה; דְּרָקוֹ — ויש הרואים בְּדְרָקוּנְקוּלוּס מין אחר. הוא דומה לְגֶרִיקוּלָה גדולה, ובזימיו קוצים הפונים אל הזנב; כמו עקרב הוא פוצע כשמרימים אותו ביד. עוד: אֶרִיתִינוּס, אֶכִינָאִיס, אֶכִינוֹס, אֶלֶפַנְטִים שחורים ממיני הלובסטרים, שלהם שמונה רגליים שסועות; נוסף עליהן שתי זרועות, בכל אחת שני מפרקים וצבת משוננת; פַּבְּרִי או זאים, גְּלָאוּקִיסְקוּס, גְּלָנִיס, גוֹנְגֶר, גֶּרֶס, גָּלֵאוֹס, גָּארוֹס וְהִיפּוּס.

הִיפּוּרוֹס, הִירוּנְדוֹ, הַלִיפְּלֵאוּמוֹן, הִיפּוֹקַמְפּוֹס, הֵפָּאר, אִיקְטִינוּס, יוּלִיס, מיני לָקֶרְטוֹס, דיונון מעופף, לובסטרים, לוֹקְרָנָה, לֶלֶפְּרִיס, לָמִירוּס, לֶפּוּס, לֵאוֹנִים שזרועותיהם דומות לאלה של סרטנים ושאר גופם כשל לובסטר; מוּלוּס,

מָרוּלָה המשובחת בין דגי הסלע, מוּגִיל, מָלָנוּרוּס, מנה, מַאוֹטַס, מוּרֶנָה, מִיס, מִיטוּלוּס, מֵייסְקוּס, מוּרֶקְס מנומר, אוֹפִּידְיוֹן, צדפות, אוֹטִיָה וְאוֹרְקִינוּס — הגדול במיני הפלמידה, שאינו שב לְמָאוֹטִיס ודומה לְטֶרִיטוֹמוֹס.

הָאוֹרְקִינוּס משתבח עם התיישנותו. עוד נמנים אוֹרְבִּיס, אוֹרְתָגוֹרִיסְקוֹס, פָּאנָר, פִּיקִיס ממיני דגי הסלע, פלמידה — הגדולה במינה נקראת אַפּוֹלֶקְטוּם והיא קשה מן הַטֶּרִיטוֹמוֹס — פּוֹרְקוֹס, פְּתִיר, פָּסֵר, בָּטַאי, מיני תמנונים, פֶּקְטֶנִים. הגדולים והשחורים שבהם משובחים ביותר בקיץ; כאלה מצויים בְּמִיטִילֶנָה, טִינְדָרִיס, סָלוֹנָה, אַלְטִינוּם, באי כְיוֹס ובאלכסנדריה שבמצרים. עוד פֶּקְטוּנְקוּלִים, ארגמונים, פֶּגָרִידוֹת, פִּינָה, פִּינוֹטֶרֶס וְרִינֶה שאנו מכנים סְקָוָטוֹס.

רוֹמְבּוֹס, סְקָרוּס — הנחשב כיום ראשון במעלה — סוֹלֵאָה, סַרְגוּס, סְקָווִילָה, סַרְדָה — כך נקראת פלמידה ארוכה הבאה מן האוקיינוס — סְקוֹמְבֶּר, סַלְפֶּה, סוּרוּס, סְקוֹרְפֵּנָה, סְקוֹרְפִּיוֹ, סֶלָאקְס, סְקִיאֵנָה, סְקִיאֲדאוּס, סְכוֹלוֹפֶּנְדְרָה, סֶמִירוּס, דיונון, סְטָרוֹיָאבוּס, סוֹלֶן הקרוי גם אַוּלוּס, דוֹנָקְס, אוֹנִיקְס או דַקְטִילוּס, סְפּוֹנְדִילִים, סְמָרִידוֹת, כוכבי־ים, ספוגים, טוּרְדוּס המשובח בין דגי הסלע, תִינִיס, תְרָאנִיס שאחרים מכנים קְסִיפִיאַס, תְרִיסָה, חשמלן, טֶתְיאַוֹת, טְרִיטוֹמוֹס — פלמידה גדולה שממנה עושים שלושה נתחי קִיבְּיוֹן — וֶנֶרְיָה, אשכול־ים וּקְסִיפִיאַס.

לאלה נוסיף בעלי־חיים שהזכיר אוֹבִּידְיוּס ואינם מצויים אצל שום מחבר אחר, אך אולי הם נולדים בְּפּוֹנְטוֹס, שם החל לכתוב את החיבור הזה בשנותיו האחרונות: בוס, קָרְקִירוּס החי בסלעים, אוֹרְפוּס וְאֶרִיתִינוּס אדום, יוּלוּס, מוֹרְמִירוֹת מצוירות, כְּרִיסוֹפְּרִיס זהוב; וכן פַּרְקָה, טְרָאגוֹס, מָלָנוּרוּס נעים בעל זנב שחור, וְאֶפּוֹדוֹת מן המין הרחב.

מלבד אלה מוסר אוֹבִידִיוּס תכונות מיוחדות של דגים: הַחַנָּה מתעברת מעצמה; הַגְלָאוּקוּס אינו נראה לעולם בקיץ; הַפּוֹמְפִילוֹס מלווה תמיד את מהלך הספינות; וְהַכְּרוֹמִיס מקנן במים. הוא אומר שֶׁהַהֶלוֹפֶּס אינו מוכר במימינו, ומכאן ברור שטועים המזהים אותו עם החדקן. רבים העניקו לְהֶלוֹפֶּס את הבכורה בטעם בין הדגים.

יש עוד יצורים ששום מחבר לא מנה. אחד נקרא בְּלָטִינִית סוּדִיס וביוונית סְפִּירֶנָה; חרטומו דומה לכלי שעל שמו הוא נקרא, והוא מן הגדולים ביותר. הוא נדיר ואינו מתנוון. יש גם פֶּרְנוֹת ממיני הצדפות, המצויות בשפע רב סביב איי פּוֹנְטִיָה. הן עומדות בחול כירך חזיר ארוכה התקועה בו, ופוערות פתח לרוחבן שאינו פחות מרגל אחת כדי לצוד מזון. שיניים צפופות כשל מסרק מקיפות את שוליהן, ובתוכן בשר של סְפּוֹנְדִילוּס גדול. ראיתי גם דג היאנה שנלכד באי אֵינָרִיָה. מלבד אלה הים פולט גם מיני פסולת שאינם ראויים לאזכור, וראוי למנותם עם האצות ולא עם בעלי־החיים.

תולדות הטבע, ספר שלושים ושלושה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים ושלושה

עתה נדבר על המתכות, על העושר עצמו ועל מחירי הדברים. דאגת האדם חוקרת את הארץ מבפנים בדרכים רבות: במקום אחד חופרים לשם עושר ומבקשים זהב, כסף, אֶלֶקְטְרוּם ונחושת; במקום אחר לשם מותרות — אבני חן וצבעים לקירות ולעצים; ובמקום אחר לשם פזיזות — ברזל, היקר אף מזהב בתוך מלחמות וטבח. אנו רודפים אחר כל עורקיה וחיים מעל ארץ שנחפרה מתחתינו, ואחר כך מתפלאים שהיא נפערת או רועדת לעיתים, כאילו אי אפשר לפרש זאת כזעמה של האם הקדושה.

אנו יורדים אל קרביה ומבקשים עושר במושב רוחות המתים, כאילו לא הייתה נדיבה ופורייה די הצורך במקום שעליו דורכים. ובתוך כל אלה אנו חוקרים אותה פחות מכול לשם תרופות: לכמה אנשים הכרייה נעשית למען הרפואה? ואף את אלה היא מעניקה על פני השטח, כמו את היבולים, בשפע ובקלות בכל דבר מועיל.

הדברים שהיא הסתירה והטביעה במעמקים הם הממיתים אותנו ומורידים אותנו אל השאול; דברים שאינם נוצרים בן רגע, כדי שהמחשבה, המעופפת אל הריק, תשאל מה יהיה לבסוף קץ ריקונה במשך כל הדורות ועד היכן

תחדור החמדנות. כמה תמימים, מאושרים ואף מעודנים היו החיים, אילו לא חשקו אלא במה שמעל פני הארץ — בקיצור, במה שנמצא עמה.

זהב נכרה, ולצדו כְּרִיסוֹקוֹלָה, הנראית יקרה יותר משום ששמה שומר את זכר הזהב. לא היה די למצוא מגפה אחת לחיי אדם, אלא שגם מוגלת הזהב זכתה למחיר. החמדנות חיפשה כסף, ובינתיים ראתה ברכה במציאת מִינְיוּם והמציאה שימוש באדמה האדומה. אבוי לכישרונות הבזבזניים! בכמה דרכים הגדלנו את מחירי הדברים. נוספה אמנות הציור, ובעיטור בתבליט ייקרנו את הזהב והכסף. האדם למד להתחרות בטבע. פיתויי המידות הרעות הגדילו גם את האמנות: היה נעים לחרות תאוות על גביעים ולשתות דרך תמונות תועבה.

אחר כך הושלכו דברים אלה הצדה והחלו להיחשב נחותים, כאשר הזהב והכסף נעשו רבים מדי. מאותה ארץ חפרנו כלי מִוּרִינָה וכלי בדולח, שעצם שבירותם מקנה להם מחיר. זה נחשב אות לעושר ותהילת המותרות האמיתית: להחזיק דבר שיכול להיעלם כולו ברגע. ואף זה לא הספיק. אנו שותים בתוך המון אבני חן ושוזרים אזמרגדים בגביעים, ולמען השכרות נעים לנו לאחוז בהודו. הזהב כבר אינו אלא תוספת.

הלוואי שאפשר היה לסלקו כליל מן החיים; שהרי מיטב האנשים גידפו אותו, והוא נמצא לאבדון החיים. מאושר הרבה יותר היה העידן שבו הדברים עצמם הוחלפו זה בזה, כפי שראוי להאמין שנעשה בימי טרויה על פי הוֹמֵרוֹס. כך, לדעתי, הונהג המסחר לצורך מחיה.

הוֹמֵרוֹס מוסר שאחדים קנו דברים בעורות בקר, אחרים בברזל ובשבויים. לכן, אף שכבר העריץ זהב, הוא העריך את מחיר הדברים בבהמות: לדבריו גְּלַאוּקוֹס החליף שריון זהב ששוויו מאה שוורים בשריונו של דְיוֹמֵדֶס ששוויו

תשעה שוורים. מכוח מנהג זה גם חוקים עתיקים רבים ברומא קובעים ערכים בבהמות.

את הפשע הגרוע ביותר נגד חיי האדם עשה מי שענד לראשונה טבעת על אצבעותיו, ואין מסורת מי היה. את כל הסיפורים על פְּרוֹמֵתֵאוּס אני מחשיב לאגדות, אף שהקדמונים נתנו גם לו טבעת ברזל וביקשו לראות בה כבל ולא תכשיט. ומי לא יודה כי טבעתו של מִידָאס, שבהסבתה נעלם העונד מן העין, אגדית עוד יותר?

הידיים, ובעיקר השמאליות, הקנו לזהב את סמכותו הגדולה ביותר; אך לא ידיים רומיות, שכן מנהגן היה לענוד טבעות ברזל כסמל לגבורה במלחמה. על מלכי רומא קשה לי לקבוע: לפסל רוֹמוּלוּס בַּקַפִּיטוֹל אין טבעת, וגם לא לפסלי נוּמָה וְסֶרְוִיוּס טוּלְיוּס, ואף לא לזה של לוּקְיוּס בְּרוּטוּס. הדבר מפליא אותי במיוחד אצל הַטַּארְקְווִינִים, שמוצאם מיוון, שממנה בא השימוש בטבעות, אף כי גם עתה משתמשים בְּלַקֶדִימוֹן בטבעות ברזל.

ידוע שֶׁטַארְקְווִינְיוּס פְּרִיסְקוּס היה הראשון שהעניק לבנו בּוּלָה של זהב, לאחר שזה הרג אויב בעודו לובש את טוגת הנערים. מכאן נמשך מנהג הבולה: בני מי ששירתו בפרשים ענדו סמל זה, והאחרים רצועת עור. משום כך אני מתפלא שפסלו של אותו טַארְקְווִינְיוּס חסר טבעת. אני רואה שיש מחלוקת אף על השם עצמו: היוונים גזרו אותו מן האצבעות; קדמונינו כינו אותו אוּנְגוּלוּס, ואחר כך כינו אותו היוונים וגם אנשינו סִימְבּוֹלוּם.

ברור שבמשך זמן רב אפילו לסנאט הרומי לא היו טבעות זהב: מן הציבור ניתנו טבעות רק למי שעמדו לצאת כשליחים לעמים זרים, משום שכך, לדעתי, הובנו כנכבדים ביותר אצל הזרים. לא היה מנהג שיענדו אותן אחרים זולת מי

שקיבל אותן מטעם הציבור לשם כך. בדרך כלל אף חגגו ניצחון כך: כתר הזהב הָאֶטרוּסְקִי הוחזק מאחור, אך טבעת ברזל הייתה על אצבעו של המנצח וכן על אצבע העבד שהחזיק את הכתר לפניו.

כך חגג גָּאיוּס מָאריוּס את ניצחונו על יוּגוּרְתָה, ומספרים שלא ענד טבעת זהב לפני הַקוֹנְסוּלָאט השלישי שלו. גם מי שקיבלו טבעות זהב בשל שליחות ענדו אותן רק בציבור, ובבית טבעות ברזל; עדות לכך היא שגם עתה נשלחת לכלה טבעת ברזל כמתנה, והיא חסרת אבן. לדעתי גם בימי אִילְיוֹן לא היו טבעות כלל. הוֹמֵרוֹס מזכיר לוחות שנשלחו כמכתבים, תיבות ובהן בגדים וכלי זהב וכסף, אך הם נקשרו בסימן של קשר ולא של טבעת. הוא גם אומר שמפקדים הטילו גורל זה מול זה, אך לא בטבעות; ובראשית הדברים ייצרו בתי המלאכה של האלים סיכות ותכשיטי נשים אחרים, כגון עגילים, בלי להזכיר טבעות.

ומי שהנהיג אותן לראשונה עשה זאת בהיסוס: הוא ענד אותן על יד שמאל, במקום נסתר, אף שאילו היה הכבוד בטוח היה ראוי להציגו בימין. ואם אפשר לחשוב שהטבעת הייתה מכשול, גם זה היה מוכיח שמנהגה מאוחר יותר; שהרי מכשול גדול יותר הייתה בשמאל, האוחזת במגן. אמנם אצל אותו הוֹמֵרוֹס יש זהב השזור בשיער גברים; ולכן איני יודע אם השימוש החל תחילה אצל נשים.

ברומא לא היה זהב כלל, או שהיה מעט מאוד, במשך זמן רב. ודאי שכאשר נכבשה העיר בידי הַגַּאלִים ונקנה השלום, לא הצליחו לאסוף יותר מאלף לִיבְּרוֹת. איני מתעלם מכך שֶׁבַּקוֹנְסוּלָאט השלישי של פּוֹמְפֵּיוּס נעלמו אלפיים לִיבְּרוֹת זהב מכס יוּפִּיטֶר הַקַּפִּיטוֹלִינִי, שֶׁקִּמילוּס הפקיד שם, ולכן רבים סבורים

שנאספו אלפיים לִיבְּרוֹת. אך התוספת באה משלל הַגַּאלִים ונלקחה מהם במקדשי החלק הכבוש של העיר;

שֶׁטוֹרְקְוָאטוּס נקרא כך הוא ראיה שֶׁהַגַּאלִים נהגו להילחם כשהם נושאים זהב. ברור אפוא שהזהב של הַגַּאלִים ושל המקדשים היה בכמות שווה ולא למעלה ממנה. הדבר הובן גם באות, כאשר יוּפִּיטֶר הַקַּפִּיטוֹלִינִי השיב כפליים. אגב ראוי להזכיר — שהרי שבנו לדבר על טבעות — ששומר המקדש, שנתפס בחקירה, נשך ושבר בפיו את אבן טבעתו, מת מיד וכך כיבה את הראיה.

לכן, אפילו אם נקבל את המספר המרבי, בעת כיבוש רומא, בשנת 364 לעיר, היו רק אלפיים לִיבְּרוֹת זהב, אף שכבר נמנו במפקד 152,573 בני חורין. באותה עיר, 307 שנים אחר כך, נשא גָּאיוּס מָאַרְיוּס הבן לְפְרֵיינָסְטָה 14,000 לִיבְּרוֹת זהב מן השרפה במקדש הַקַּפִּיטוֹלִינִי ומשאר המקדשים כולם; סוּלָה הציגן תחת תיאור זה בתהלוכת ניצחונו, וכן 6,000 לִיבְּרוֹת כסף. ואילו ביום שלפני כן הציג סוּלָה משלל כל שאר ניצחונו 15,000 לִיבְּרוֹת זהב ו-115,000 לִיבְּרוֹת כסף.

שימוש נפוץ יותר בטבעות אינו מתגלה לפני גְּנֵאיוּס פָּלָאוּוִיוּס בן אַנָיוּס. הוא פרסם את לוח ימי המשפט, שהעם נאלץ עד אז לבקש מדי יום ממעטים מקרב הנכבדים. אף שהיה בן משוחרר ובעצמו לבלרו של אַפִּיוּס קְלַאוּדִיוּס קָאִיקוֹס, שבעצתו העתיק את הימים לאחר שחקר בהתמדה ובתבונה ופרסם אותם, זכה בחסד כה רב אצל הַפְּלֶבְּס עד שנבחר לְאַיְדִיל קוּרוּלִי עם קְווִינְטוּס אַנִיקְיוּס מִפְּרֵיינָסְטָה, שהיה אויב שנים מעטות קודם לכן, תוך דחיית גָּאיוּס פּוּטִילְיוּס וְדוֹמִיטְיוּס, שאבותיהם היו קונסולים.

לִפְלָאוּוִיוּס נוספה גם כהונת טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס. המעשה עורר זעם כה גדול עד שבספרי השנים הקדומים ביותר נאמר שהאצילים השליכו את טבעותיהם. רבים טוענים וסבורים שגם מעמד הפרשים עשה זאת, שכן נוסף שם שגם קישוטי הסוסים הוסרו, ומכאן הוסיפו את שם הפרשים; אך בספרי השנים נאמר שהאצולה, ולא הסנאט כולו, הסירה את טבעותיה. הדבר אירע בְּקוֹנְסוּלָאט של פּוּבְּלִיוּס סֶמְפְּרוֹנְיוּס וְלוּקְיוּס סוּלְפִּיקְיוּס.

פְּלָאוּוִיוּס נדר מקדש לְקוֹנְקוֹרְדְיָה אם ישכין שלום בין המעמדות. מאחר שלא הוקצה לכך כסף ציבורי, הוא בנה בְּגֶרְקוֹסְטָסִיס, שהייתה אז מעל הַקּוֹמִיטְיוּם, מקדשון ארד מכספי קנסות שהוטלו על מלווים בריבית. על לוח ארד חרת שהמקדשון נבנה 204 שנים לאחר חנוכת המקדש הַקַּפִּיטוֹלִינִי.

הדבר אירע בשנת 449 לייסוד העיר, וזוהי העדות הראשונה לטבעות. העדות השנייה לשימושן המעורב באה במלחמה הַפּוּנִית השנייה, שאם לא כן לא יכול היה חַנִּיבַּעַל לשלוח לְקַרְתָּגוֹ את שלושת המודיים המפורסמים של טבעות. גם האיבה בין קַאֵיפְּיוֹ לְדְרוּסוּס החלה בשל טבעת שהוצעה למכירה פומבית; ממנה צמחו המלחמה החברתית ואסונות המדינה.

גם אז לא היו טבעות זהב לכל הסנאטורים; בזיכרון אבותינו רבים שכיהנו אף כְּפְרַאֵיטוֹרִים הזקינו בטבעת ברזל. פֶּנֶסְטֶלָה מוסר שכך עשו קַלְפּוּרְנְיוּס וּמַאנְיִלְיוּס, שהיה שליחו של גָּאיוּס מָאְרִיוּס במלחמת יוּגוּרְתָה; ורבים מזכירים את לוּקְיוּס פּוּפִּידְיוּס, שאליו כתב סֶקָאוּרוֹס על חייו. במשפחת הַקְוִוינְקְטִיִּים אף לנשים לא היה מנהג להחזיק זהב. רוב העמים ובני האדם, גם הנתונים לשלטוננו, אינם מחזיקים טבעות עד היום. המזרח אינו חותם בהן, וגם מצרים מסתפקת עדיין בכתב בלבד.

המותרות גיוונו מנהג זה, ככל דבר אחר, בדרכים רבות: הוסיפו אבני חן בעלות ברק נבחר והעמיסו על האצבעות הון רב, כפי שנאמר מיד בספר על אבני החן; וחרתו דמויות שונות, כך שבמקרה אחד האמנות ובאחר החומר הם בעלי הערך. אחר כך ראו חילול בפגיעה באבנים מסוימות, וכדי שלא יחשוב אדם שהטבעות נועדו לחתימה ענדו אותן שלמות, בלי חריתה.

אבנים מסוימות אף לא הקיפו בזהב בצד המוסתר בידי האצבע, וכך עשו את הזהב זול מאלפי אבנים קטנות. מנגד רבים אינם מקבלים שום אבן וחותמים בזהב עצמו; הדבר הומצא בימי שלטון קָלַאוּדִיוּס קיסר. גם עבדים כבר מקיפים ברזל בזהב, וחפצים אחרים שלהם הם מקשטים בזהב טהור. עצם שמו של המנהג בְּסָמוֹתְרַאקָה מלמד ששם ראשיתה של הפקרות זו.

תחילה היה המנהג לענוד טבעת אחת על האצבע הסמוכה לזרת, כפי שאנו רואים בפסלי נוּמָה וְסָרְוִיוּס טוּלְיוּס. אחר כך ענדו אותה על האצבע הסמוכה לאגודל, ואף בצלמי האלים; לאחר מכן מצא חן לתת אחת גם לזרת. אומרים שֶׁבְּגָאלְיָה ובבריטניה השתמשו באמה. עתה רק היא נשארת פנויה, וכל האחרות עמוסות, ואף כל פרק בנפרד בטבעות קטנות יותר.

יש העורמים את כולן על הזרת בלבד, ואחרים עונדים אפילו עליה טבעת אחת בלבד, המשמשת כחותם כדי לסמן את החותם. היא נשמרת כחפץ נדיר שאינו ראוי לפגיעת השימוש, ומוצאת כמקודש מגנזך; כך עצם קיומה של טבעת אחת על הזרת מציג לראווה כלי יקר החבוי באוצר. אחרים מציגים את משקל טבעותיהם; לאחדים ענידת יותר מאחת היא טורח; אחרים דוחסים לוחות זהב דקים סביב חומר קל יותר, כדי להגן על אבני החן במקרה נפילה. אחרים

כולאים רעל תחת האבנים, כמו דֶמוֹסְתֶנֵס, גדול נואמי יוון, ומחזיקים טבעות לשם המוות.

בסופו של דבר פשעי עושר רבים מאוד נעשים באמצעות טבעות. כיצד היו חיי הקדמונים, ומה רבה הייתה תמימותם, כאשר דבר לא נחתם! עתה אפילו אוכל ומשקה מוגנים בטבעת מפני גנבה. לכך הביאו לגיונות העבדים, ההמון הזר שבבית, עד שאפילו בשביל העבדים נחוץ כרוז שמות. אצל הקדמונים, לעומת זאת, היה לכל אדון עבד יחיד ששמו מַרְקִיפּוֹר או לוּקִיפּוֹר משם אדונו; כל המזון היה משותף, ולא היה צורך להגן בבית מפני בני הבית.

עתה מכינים סעודות כדי שייגנבו, ויחד עמן אנשים שיגנבו אותן; ואף חתימת המפתחות עצמם אינה מספיקה. טבעות מוסרות מאנשים שהשינה הכבידה עליהם או מגוססים, והחיים החלו להיות תלויים יותר בכלי זה. לא ברור ממתי, אך אצל הזרים אפשר לראות את סמכות הטבעת בערך בימי פּוֹלִיקְרָטֵס, טירן סָאמוֹס: טבעתו האהובה, שהשליך לים, הושבה אליו בתוך דג שנתפס. הוא עצמו נהרג בערך בשנת 230 לעירנו. השימוש הנפוץ יותר ודאי החל עם ההלוואה בריבית.

ראיה לכך היא מנהג ההמון שגם עתה, בעת התחייבות, מסיר את הטבעת ומוסר אותה; מנהג שמקורו בזמן שעדיין לא הייתה ערובה מהירה ממנה. מכאן אפשר לקבוע בבירור שהמטבעות החלו אצלנו לפני הטבעות. על המטבעות ייאמר מעט אחר כך.

לאחר שהטבעות נעשו מפורסמות, הן הבדילו מעמד נוסף מן הַפְּלֶבְּס, כשם שֶׁהַטוּנִיקָה הבדילה את הסנאט מבעלי הטבעות. ואף זה מאוחר: אנו מוצאים שאפילו כרוזים השתמשו בדרך כלל בפס ארגמן רחב בְּטוּנִיקָה, כגון אביו של

לוּקְיוּס אֵייְלְיוּס סְטִילוֹ, שכונה משום כך פְּרַאיקוֹנִינוּס. אך הטבעות הכניסו בבירור מעמד שלישי, אמצעי, בין הַפְּלֶבְּס לאבות; ומה שקיבל קודם את שמו מסוסי הצבא, מקבל עתה את מעמדו מסימני העושר. הדבר אירע לא מזמן.

כאשר אַוּגוּסְטוּס האלוהי ארגן את מחלקות השופטים, רוב השופטים ענדו טבעת ברזל ולא נקראו פרשים אלא שופטים. שם הפרשים נותר ליחידות בעלי הסוסים הציבוריים. תחילה היו רק ארבע מחלקות שופטים, ובכל אחת נמצאו בקושי אלף איש; אנשי הפרובינקיות עדיין לא התקבלו לתפקיד זה, ועד היום נשמר הכלל שאזרח חדש לא ישפוט בהן.

גם המחלקות עצמן נבדלו בשמות רבים: טְרִיבּוּנִי האוצר, הנבחרים והשופטים. מלבדם היו גם מי שכונו 'התשע מאות', שנבחרו מכלל העם לשמור על תיבות ההצבעה באספות. אף מעמד זה התחלק בשימוש יהיר בשמות, כאשר אחד קרא לעצמו מאנשי התשע מאות, אחר נבחר ואחר טְרִיבּוּן.

רק בשנה התשיעית לשלטון טִיבֶּרְיוּס נעשה מעמד הפרשים גוף אחד, ונקבעה צורה לסמכות הטבעות, בְּקוֹנְסוּלָאט של גָּאיוּס אַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹ וְגָאיוּס אַנְטִיסְטְיוּס וֶטוּס, בשנת 775 לייסוד העיר. מפליא שהעילה הייתה כמעט חסרת ערך: גָּאיוּס סוּלְפִּיקְיוּס גַּאַלְבָּה, שבצעירותו צד תהילה אצל הַפְּרִינְקֶפְּס באמצעות הענשת בעלי בתי מרזח, התלונן בסנאט שרוכלים מן השורה מתגוננים מפני אשמה זו באמצעות טבעות. משום כך נקבע שלאיש לא תהיה הזכות אלא אם הוא עצמו, אביו וסבו מצד האב נולדו בני חורין, רכושו הוערך ב-400,000 סֶסְטֶרְצִים, והוא ישב בארבע־עשרה השורות לפי חוק התיאטרון הַיּוּלִיאָנִי. לאחר מכן החלו לבקש את הסמל הזה בהמונים.

בשל הבחנות אלה הוסיף הַפְּרִינְקִפְּס גְּאיוּס מחלקה חמישית. היוהרה גדלה עד שהמחלקות, שלא ניתן היה למלאן בימי אַוגוּסְטוּס האלוהי, אינן יכולות להכיל את המעמד הזה, ומשוחררי עבדות מדלגים בכל מקום אל העיטורים הללו. הדבר לא אירע מעולם קודם לכן, שכן טבעת הברזל זיהתה הן פרשים הן שופטים. המנהג נעשה כה פרוץ, שבמפקד קְלַאוּדְיוּס קיסר האשים פרש אחד, פָּלָאוויוּס פְּרוֹקוּלוּס, ארבע מאות איש בעילה זו. כך, בעוד שהמעמד הופרד מבני החורין מלידה, הוא שותף עם עבדים.

הַגְּרַקְכִים היו הראשונים שביקשו להבדיל מעמד זה בכינוי 'שופטים', מתוך חנופה פלגנית לעם ובמטרה להשפיל את הסנאט. לאחר שסמכות השם הוכרעה בתהפוכות המרידות, היא נשארה אצל גובי המס, ובמשך זמן מה היו גובי המס אנשי המעמד השלישי. לבסוף ביסס מַרְקוּס קִיקֶרוֹ את שם הפרשים בְּקוֹנְסוּלָאט שלו, בעת פרשת קָטִילִינָה; הוא התפאר שיצא מן המעמד הזה וביקש את כוחו באמצעות חיבה מיוחדת. מאז נעשה זה בבירור הגוף השלישי במדינה, ול'סֶנָאט ולעם הרומי' החלו להוסיף 'ולמעמד הפרשים'. משום כך הוא נכתב גם עתה אחרי העם, כי נוסף אחרון.

גם שמם של הפרשים עצמם השתנה פעמים רבות, אפילו אצל מי ששמם בא מן הרכיבה. בימי רוֹמוּלוּס והמלכים נקראו קֶלֶרֵס, אחר כך פְּלֶקְסוּנְטֵס, ולבסוף טְרוֹסוּלִים, לאחר שכבשו ללא כל סיוע רגלי עיר בשם זה בְּאֶטְרוּרְיָה, במרחק 9,000 צעדים לפני וֹלְסִינִי. שם זה התקיים עד אחרי גְּאיוּס גְּרַקְכוּס.

יוּנְיוּס, שכונה גְּרַקְכָאנוּס בשל ידידותו עם גְּרַקְכוּס, השאיר בכתב דברים אלה: 'אשר למעמד הפרשים, קודם כינו אותם טְרוֹסוּלִים ועתה מכנים אותם פרשים, מפני שאין מבינים מה פירוש השם טְרוֹסוּלִים ורבים מתביישים

להיקרא בו.' הוא מסביר את הסיבה שהובאה לעיל, ומוסיף שאף על פי כן עדיין כינו אותם טְרוֹסוּלִים בניגוד לרצונם.

עוד יש כמה הבדלים בזהב שאין להשמיטם. לבעלי ברית ולזרים נתנו כפרס ענקי זהב, אך לאזרחים רק ענקי כסף; ומלבד זאת נתנו לאזרחים צמידי זרוע, שלא נתנו לזרים.

ואותם רומים, דבר מפליא עוד יותר, נתנו גם לאזרחים כתרי זהב. לא מצאתי מי היה הראשון שקיבל כתר כזה; לוּקְיוּס פִּיסוֹ מוסר מי היה הראשון שנתן: הַדִּיקְטָטוֹר אַאוּלוֹס פּוֹסְטוּמְיוּס, לאחר שכבש ליד אגם רֶגִילוּס את מחנה הַלָּטִינִים, העניק משלל הקרב כתר בן שתי לִיבְּרוֹת לאיש שבזכות פעולתו נכבש המחנה. גם הַקּוֹנְסוּל לוּקְיוּס לֶנָטוּלוּס העניק כתר לְסָרְוִוּיוּס קוֹרְנֵלְיוּס מֶרֶנְדָה לאחר כיבוש עיר של הַסָּאמְנִיטִים, אך כתרו שקל חמש לִיבְּרוֹת. פִּיסוֹ פָּרוּגִי העניק לבנו מכספו הפרטי כתר בן שלוש לִיבְּרוֹת והוריש לו אותו במיוחד בצוואתו.

לכבוד האלים לא הומצא בפולחן דבר נוסף מלבד הקרבת קרבנות — הגדולים בלבד — שקרניהם מצופות זהב. אך גם בצבא גדלו המותרות עד שבמכתבי מַרְקוּס בְּרוּטוּס משדות פִּילִיפִּי מוצאים אותו רוגז על שֶׁטְּרִיבּוּנִים עונדים סיכות זהב. האמנם, בְּרוּטוּס? הרי אתה עצמך לא מחית על זהב שנענד לרגלי נשים. ואנו מאשימים את מי שהיה הראשון שהפך את הזהב לסמל מעמד באמצעות טבעות! עתה גם גברים עונדים על הזרוע דבר שבא מן הַדַּרְדָּנִים ולכן נקרא דַּרְדָּנִיּוּם; בְּקֶלְטִית הוא נקרא וִירִיוֹלָה, וּבְקֶלְטִיבֶּרִית וִירְיָה;

הנשים יענדו זהב בצמידים ועל כל האצבעות, בצוואר, באוזניים ובסלילי קישוט; שרשרות ישתלשלו סביב צלעותיהן, ובמקום נסתר יתלו מצוואר

הגבירות שקיקי פנינים בזהב, כדי שאף בשנתן תהיה עמן הידיעה על הפנינים היחידות. האם ילבשו זהב גם על הרגליים, וכך ייווצר לנשים מעמד פרשים אמצעי בין הַסְטוֹלָה להמון? בכבוד רב יותר אנו מעניקים זאת למחנכי נערים, ובתי המרחץ הופכים בזכותו למקום תצוגה של יופיים של נערים עשירים.

כבר מתחילים גם גברים לענוד על אצבעותיהם את הַרְפּוֹקְרָטֵס וצלמי האלים הַמְצָרְיִים. בימי קְלַאוּדְיוּס היה הבדל חריג נוסף: מי שזכות כניסה חופשית לארמון ניתנה להם הורשו לענוד את דמות הַפְּרִינְקֶפְּס בזהב על טבעתם, דבר שפתח פתח להאשמות רבות. עלייתו המבורכת של הקיסר וֶסְפַּסְיָאנוֹס ביטלה את כולן, כאשר עשה את הַפְּרִינְקֶפְּס נגיש לכול במידה שווה. עד כאן על טבעות הזהב והשימוש בהן.

הפשע הבא היה של מי שטבע לראשונה דֶנָרְיוּס מזהב, וגם זהותו נעלמה ואין מחברו ידוע. העם הרומי לא השתמש אפילו בכסף טבוע לפני שהמלך פִּירוֹס הובס. אַס בן לִיבְּרָה נשקל — ומכאן גם עתה השמות לִיבֶּלָה וְדוּפּוֹנְדִיוּס — ולכן נקרא העונש 'נחושת כבדה', ועדיין קוראים ברישומי החשבונות לתשלומים 'נשקלים החוצה',

וכך גם להוצאות, לתלייה במשקל ולשכר החיילים, כלומר משקלי התרומה; ומכאן הממונים על שקילה והמחזיקים במאזניים. מכוח מנהג זה גם עתה מוכנסים מאזניים לעסקאות הדורשות העברה טקסית. המלך סָרְוִוִיוּס היה הראשון שטבע ארד; טִימָאיוּס מוסר שקודם לכן השתמשו ברומא בגושי מתכת גולמיים. הסימן שהוטבע היה צורת בהמה, ומכאן נקרא הכסף פֶּקוּנְיָה. השומה המרבית בימי אותו מלך הייתה 120,000 אַסִים, ולפיכך זו הייתה המחלקה הראשונה.

כסף הוטבע בשנת 485 לעיר, בְּקוֹנְסוּלָאט של קְווִינְטוּס אוֹגוּלְנְיוּס וְגָאיוּס פָּאבְּיוּס, חמש שנים לפני המלחמה הַפּוּנִית הראשונה. נקבע שֶׁהַדֵּנָרְיוּס יהיה שווה לעשרה אַסִים של ארד, הַקְווִינָרְיוּס לחמישה, וְהַסֶּסְטֶרְץ לְדוּפּוֹנְדְיוּס וחצי. משקל הָאַס בן הַלִּיבְּרָה הופחת במלחמה הַפּוּנִית הראשונה, כאשר משאבי המדינה לא הספיקו להוצאותיה; נקבע לטבוע אַסִים במשקל שישית לִיבְּרָה. כך הרוויחה המדינה חמש שישיות ושילמה את חובה.

סימן הארד הזה היה יָאנוּס כפול בצד אחד וחרטום סְפִינָה בצד האחר; על הַטְרִיאַנְס וְהַקְוָואדְרַנְס הופיעה סְפִינָה. הַקְוָואדְרַנְס נקרא קודם טְרוּנְקְיוּס, על שם שלוש האונקיות. אחר כך, כאשר חַנִּיבַּעַל לחץ על רומא וּקְווִינְטוּס פָּאבְּיוּס מַקְסִימוּס היה דיקטטור, נעשו הָאַסִים בני אוּנְקְיָה אחת. נקבע להחליף דֶּנָרְיוּס בשישה־עשר אַסִים, קְווִינָרְיוּס בשמונה וְסֶסְטֶרְץ בארבעה. כך הרוויחה המדינה מחצית, אך בשכר הצבאי ניתן תמיד דֶּנָרְיוּס תמורת עשרה אַסִים.

סימני מטבעות הכסף היו מרכבה רתומה לשני סוסים ולארבעה, ומכאן שמות המטבעות בִּיגָאטוּס וּקְוָואדְרִיגָאטוּס. אחר כך, לפי חוק פָּאפִּירְיוּס, נעשו הָאַסִים בני חצי אוּנְקְיָה. לִיוִיוּס דְּרוּסוּס, בעת שהיה טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס, ערב בכסף שמינית ארד. המטבע המכונה עתה וִיקְטוֹרִיאָטוּס נטבע לפי חוק קְלוֹדְיוּס; קודם לכן הובא המטבע הזה מֵאִילִירִיקוּם ונחשב סחורה. הוטבעה עליו וִיקְטוֹרְיָה ומכאן שמו.

מטבע הזהב נטבע 51 שנים אחרי מטבע הכסף, כך שֶׁסְּקְרוּפּוּלוּס אחד היה שווה עשרים סֶסְטֶרְצִים; לפי ערך הַסֶּסְטֶרְץ שהיה אז התקבלו 5,760 סֶסְטֶרְצִים לְלִיבְּרַת זהב. אחר כך נקבע לטבוע ארבעים מטבעות מִלִּיבְּרַת זהב;

בהדרגה הפחיתו הַפְּרִינְקְפְּסִים את המשקל, ולאחרונה נֵירוֹן העמידו על ארבעים וחמישה.

אך מן המטבע באה ראשית החמדנות, לאחר שהומצאה הריבית ועצלות נעשתה מקור רווח; ולא בהדרגה, אלא במין טירוף התלקחה לא עוד חמדנות אלא רעב לזהב. סֶפְּטוּמוּלֵיוּס, ידידו של גָּאיוּס גְּרַקְכוּס, כרת את ראשו והביאו לְאוֹפִּימְיוּס כדי לקבל את משקלו בזהב; הוא אף הוסיף עופרת לפיו, ובמעשה רצח קרובו גם רימה את המדינה. ולא עוד אזרח יחיד אלא השם הרומי כולו הוכתם, כאשר המלך מִיתְרִידָטֵס שבה את המצביא אַקְווִילְיוּס ויצק זהב לפיו.

את כל אלה מולידה התאווה להחזיק! אני מתבייש כשאני מביט בשמות החדשים שממציאים שוב ושוב ביוונית לכלי כסף המוזהבים בזרייה או בשיבוץ, ובשאר המותרות שבגללן כלים מצופים זהב נמכרים במחיר גבוה מכלי זהב, אף שאנו יודעים שֶׁסְּפַרְטָקוּס אסר במחנהו על כל אדם להחזיק זהב או כסף. כה הרבה יותר רוח הייתה בעבדינו הנמלטים!

הנואם מָסָאלָה מוסר שֶׁאַנְטוֹנְיוּס הַטְּרִיוּמְווִיר השתמש בכלי זהב לכל צרכיו הגופניים המבזים, פשע שהיה מבייש אף את קְלֵאוֹפַּטְרָה. עד אז שיא ההפקרות אצל זרים היה שהמלך פִּילִיפּוֹס נהג לישון כשגביע זהב מונח תחת כריו, וְשֶׁהַגְּנוֹן מִטְּאוֹס, מפקד של אֶלֶכְּסַנְדֶּר הגדול, קיבע את סנדליו במסמרי זהב. אַנְטוֹנְיוּס לבדו הפך את הזהב לדבר זול באמצעות עלבון לטבע. אכן ראוי היה לפרוסקриптציה — אך לזו של סְפַּרְטָקוּס!

אני מתפלא שהעם הרומי, לאחר שהכניע עמים, תמיד דרש מהם מס בכסף ולא בזהב. כך מְקַרְתָּגוֹ, לאחר שנוצחה עם חַנִּיבַּעַל, דרש 800,000 לִיבְּרוֹת כסף — 16,000 לִיבְּרוֹת לשנה במשך חמישים שנה — ולא זהב. אי אפשר לומר

שהדבר נבע ממחסור בזהב בעולם. כבר מִידָאס וּקְרוֹיסוֹס החזיקו כמויות בלי גבול; וְכוֹרֶשׁ, לאחר שהכניע את אסיה, מצא 24,000 לִיבְּרוֹת זהב, מלבד כלים וחפצי זהב מעובדים, ובהם כס, עץ דולב וגפן. בניצחון זה נשא 500,000 כיכרות כסף ואת קערת סָמִירָמִיס, שמשקלה לבדו היה חמש־עשרה כיכרות.

מַרְקוּס וָארוֹ מוסר שכיכר מצרית שווה לשמונים לִיבְּרוֹת רומיות. עוד קודם לכן מלך בָּקוֹלְכִיס סָאוּלֶקֶס, מצאצאי אֱייטֵס; נאמר שמצא אדמה בתולה וכרה ממנה הרבה מאוד זהב וכסף בארץ הַסְוָואנִים, וממלכתו הייתה מפורסמת גם בגיזות הזהב. מספרים גם על תקרת הזהב שלו, על קורות, עמודים ואומנות כסף, שנפלו שלל לְסָסוֹסְטְרִיס מלך מצרים. כה יהיר היה מלך זה, שמספרים כי מדי שנה בחר בגורל מלך אחד מן הכפופים לו, רתם אותו למרכבתו וכך חגג ניצחון.

וגם אנחנו עשינו מעשים שהדורות הבאים יחשבו לאגדות. קיסר, שלימים נעשה דיקטטור, היה הראשון שבכהונתו כְּאֲיְדִיל, במשחקי האשכבה לכבוד אביו, השתמש בכל ציוד הזירה העשוי כסף; ואף חיות הותקפו אז לראשונה בידי נידונים שנשאו כלי כסף, דבר שכבר מחקים גם בערי השדה. גָּאיוּס אַנְטוֹנְיוּס ערך משחקים שבימתם כסף, וכמוהו לוּקְיוּס מוּרֶנָה; הקיסר גָּאיוּס הסיע בקרקס מתקן במה ובו מאה עשרים וארבעה אלף לִיבְּרוֹת כסף.

קְלַאוּדְיוּס יורשו, כאשר חגג נצחון על בריטניה, ציין בכתובות כי בין עטרות הזהב היו שבעת אלפים לִיבְּרוֹת שהביאה הִיסְפַּנְיָה הקרובה ותשעת אלפים שהביאה גַאלְיָה עטורת השער. אחריו ציפה יורשו נֵירוֹן את תיאטרון פּוֹמְפֵּיוּס בזהב ליום אחד, כדי להציגו לפני טִירִידָאטֵס מלך ארמניה. ומה קטן היה חלק זה לעומת בית הזהב שהקיף את העיר!

באוצר העם הרומי, בימי הקונסולים סֶקְסְטוּס יוּלְיוּס וְלוּקְיוּס אַוּרֶלְיוּס, שבע שנים לפני המלחמה הַפּוּנִית השלישית, היו שבעה עשר אלף ארבע מאות ועשר לִיבְּרוֹת זהב, עשרים ושניים אלף ושבעים לִיבְּרוֹת כסף, ובמזומן שישה מיליון מאה שלושים וחמישה אלף וארבע מאות. בימי הקונסולים סֶקְסְטוּס יוּלְיוּס וְלוּקְיוּס מַרְקְיוּס, כלומר בראשית מלחמת בעלות הברית, היו מן הזהב... מיליון שש מאות עשרים אלף שמונה מאות שלושים ואחת.

גָּאיוּס קיסר, בכניסתו הראשונה לעיר בעת מלחמת האזרחים שלו, הוציא מן האוצר חמישה עשר אלף מטילי זהב, שלושים אלף מטילי כסף ושלושים מיליון במזומן. ובשום זמן אחר לא היתה המדינה עשירה יותר. גם אֱמִילְיוּס פָּאוּלוּס, לאחר שניצח את המלך פֶּרְסֵאוּס, הכניס מן השלל המקדוני שלוש מאות מיליון; מאותו זמן חדל העם הרומי לשלם מס.

תקרות הספינים, שכיום מצפים בזהב אף בבתים פרטיים, הוזהבו לראשונה בַּקַפִּיטוֹל לאחר חורבן קַרְתָּגוֹ, בימי הצנזורה של לוּקְיוּס מוּמְמְיוּס. משם עבר המנהג גם לקמרונות ולקירות, שכבר מוזהבים בעצמם ככלי מתכת; ואילו תקופתו של קָטוּלוּס שפטה אותו בדרכים שונות על שהזהיב את רעפי הנחושת של הַקַּפִּיטוֹל.

על מגלי הזהב הראשונים, כשם שעל מגלי כמעט כל המתכות, דיברנו בספר השביעי. סבורני שהחיבה המיוחדת לחומר הזה לא נבעה מצבעו, שהרי הכסף בהיר ממנו ודומה יותר לאור היום, ולכן הוא שכיח יותר בנסים צבאיים, מפני שהוא נוצץ למרחק רב יותר. טועים בעליל הסבורים שבזהב מצא חן צבע הכוכבים, שכן באבני חן ובדברים אחרים אין הוא הצבע הנכבד ביותר.

גם לא בשל משקלו או משום קלות עיבודו הועדף הזהב על שאר המתכות, שכן בשתי אלה העופרת עולה עליו, אלא מפני שהוא לבדו מכל החומרים אינו מאבד דבר באש, ולכן הוא בטוח אף בשרפות ובמדורות המתים. אדרבה, ככל שנשרף פעמים רבות יותר איכותו משתבחת; והאש היא מבחן הזהב, אם הוא מאדים ולוהט כולו בצבע אחיד. לכך קוראים אוֹבְּרוּסָה.

הראיה הראשונה לטיבו היא שקשה מאוד להציתו. ועוד דבר מופלא: אף שגחלי העץ האלים ביותר אינן מכניעות אותו, קש מבעירו מהר מאוד; וכדי לטהרו מבשלים אותו עם עופרת. סיבה אחרת, גדולה יותר, למחירו היא שהשימוש שוחק ממנו מעט מאוד, בעוד שבכסף, בנחושת ובעופרת נמתחים קווים והידיים מתלכלכות מן החומר הנושר.

אין חומר אחר הניתן לריקוע רחב יותר או לחלוקה ליותר חלקים: מֵאוּנְקִיָה אחת שלו מרקעים שבע מאות וחמישים עלים ואף יותר, שכל אחד מהם ארבע אצבעות לכל צד. העבים שבהם נקראים עלי פְּרָאֵינָסְטָה, על שם פסל פּוֹרְטוּנָה המוזהב שם בנאמנות רבה, ששמו נשמר עד היום; העלה הבא בעוביו נקרא קְוָואִיסְטוֹרִי.

בְּהִיסְפַּנְיָה קוראים סְטְרִיגֶס לגושי זהב קטנים. מכל המתכות רק הזהב נאסף כגוש או כשבב. שאר המתכות הנמצאות במכרות מושלמות באש, ואילו זהב זה הוא מיד חומר גמור כאשר מוצאים אותו כך. זוהי מציאתו הטבעית; האחרת, שעליה נדבר, כפויה. יתר על כן אין בו חלודה, ירוקת או תוצר אחר שלו המכלה את איכותו או מפחית ממשקלו. הוא אף עומד יותר מכול בפני מיצי המלח והחומץ, הכובשים כל דבר; ומעל לכל אפשר לטוותו ולארוג אותו כצמר, גם בלא צמר.

וֶריוּס מלמד שֶׁטַאטְקוּוִינְיוּס פְּרִיסְקוּס חגג נצחון בְּטוּנִיקַת זהב. אנו ראינו את אַגְרִיפִּינָה, אשת הקיסר קְלַאוּדְיוּס, כאשר הוא הציג קרב ימי, יושבת לצדו ולבושה גלימת מצביא ארוגה כולה זהב בלי חומר אחר. ואילו בבדים הָאַטְלִיִּים שוזרים זהב זה כבר זמן רב, המצאה של מלכי אסיה.

על שיש ועל דברים שאי אפשר ללבנם בחום מדביקים את הזהב בחלבון ביצה; על עץ מדביקים אותו בדבק שהוכן בדרך מיוחדת, הנקרא לֶאוּקוֹפּוֹרוֹן. מהו וכיצד עושים אותו נלמד במקומו. הדין היה להזהיב נחושת בכסף חי, או למצער בְּהִידְרַרְגִירוּם; על טבעם של אלה נדבר כשנגיע אליהם.

אך הומצאה תרמית: תחילה מענים את הנחושת באש, וכשהיא מלובנת מכבים אותה במלח, בחומץ ובאלום; אחר כך שוחקים ממנה את החול, והברק מגלה אם נצרפה די הצורך. שוב מייבשים אותה באש, כדי שלאחר שהוכנעה בתערובת של אבן ספוג, אלום וכסף חי תוכל לקבל את עלי הזהב המונחים עליה. גם לאלום יש כוח טיהור מן הסוג שייחסנו לעופרת.

זהב נמצא בחלק העולם שלנו בשלוש דרכים, אם נניח לזהב ההודי שחופרות הנמלים ולזהב שאצל הַסָּקִיתִים מוציאים הַגְּרִיפִּים. האחת היא בשבבים שבנהרות, כגון בְּטָאגוּס שֶׁבְּהִיסְפַּנְיָה, בְּפָאדוּס שבאיטליה, בְּהֶבְּרוֹס שֶׁבְּתְּרַקְיָה, בְּפַקְטוֹלוּס שבאסיה וּבַגַּנְגֶס שבהודו; ואין זהב טהור ממנו, שהרי מירקו אותו זרם המים והחיכוך עצמם. בדרך אחרת חופרים אותו בבורות, או מבקשים אותו בהריסת הרים; ועתה יתוארו שתי השיטות.

מבקשי הזהב מסירים קודם כול את הַסָּגוּטִילוּם, כך נקרא הסימן המעיד עליו. זוהי שכבת חול הנשטפת, ומן המשקע מסיקים מסקנה. לעתים, במזל נדיר, הוא נמצא מיד על פני האדמה, כמו לא מכבר בְּדַלְמַטְיָה בימי נֶירוֹן, כשהמקום

נתן אפילו חמישים לִיבְּרוֹת ביום. כשמוצאים אותו כך בשכבת הקרקע העליונה, ואם גם האדמה שמתחת נושאת זהב, קוראים לו טָאלוּטיוּם. ואילו את הרי הַהִיסְפַּנְיוֹת, צחיחים ועקרים ואינם מצמיחים דבר אחר, מכריחים להיות פוריים בטובה הזאת.

זה שנחפר בבורות נקרא קָנָלִיקְיוּם, ואחרים אומרים קנליינסה; הוא דבוק לחצץ שיש, לא כמו שבמזרח ספיר, אבן תֵּבָאִית ואבני חן אחרות נוצצות, אלא כשהוא חובק פתיתי שיש. תעלות העורק הללו משוטטות בדפנות הבורות מכאן ומכאן, ומכאן שמן; ואת האדמה תולים על עמודי עץ. את החומר שנחפר כותשים, שוטפים, שורפים וטוחנים.

לקמח היוצא מן העלי קוראים סְקוּדֵס; לכסף היוצא מן הכבשן קוראים זיעה. הפסולת הנפלטת מן הכבשן בכל מתכת נקראת סיגים. בזהב כותשים אותה ושבים ומבשלים. את כורי ההיתוך עושים מְטַסְקוֹנְיוּם, אדמה לבנה הדומה לחרסית, שכן שום חומר אחר אינו עומד בנשיפה, באש ובחומר הלוהט.

הדרך השלישית עולה על מפעלות הענקים. חופרים מנהרות למרחקים גדולים ומחללים את ההרים לאור מנורות; לפי המנורות מודדים גם את משמרות העבודה, ובמשך חודשים רבים אין רואים אור יום. לסוג זה קוראים אַרוּגְיוֹת. בקיעים שוקעים לפתע וקוברים את העובדים, עד שכבר נדמה שפחות נמהר לבקש פנינים וארגמן במעמקי הים. עד כדי כך עשינו את הארץ מסוכנת! לכן משאירים קשתות רבות כדי לתמוך בהרים.

בשתי השיטות נתקלים בְּצוֹרִי. שוברים אותו באש ובחומץ; אך לעתים קרובות יותר, מפני שהדבר חונק את המנהרות באדים ובעשן, מכים אותו בפטישים שמשקל ראש הברזל שלהם מאה וחמישים לִיבְּרוֹת, ומוציאים אותו על

הכתפיים יומם ולילה בחשכה, כשהעובדים מוסרים אותו מיד ליד לקרובים אליהם; רק האחרונים רואים אור. אם שכבת הַצוֹרְי נראית ארוכה מדי, הכורה הולך בעקבות צדה ועוקף אותה. ואף על פי כן, העבודה בְּצוֹרְי נחשבת קלה יותר.

שכן יש אדמה העשויה ממין חרסית מעורבת בחצץ, הנקראת גַּנְגָדְיָה, וכמעט אי אפשר לכבשה. תוקפים אותה ביתדות ברזל ובאותם פטישים, וסבורים שאין דבר קשה ממנה, מלבד רעב הזהב, שהוא הקשה מכול. לאחר השלמת העבודה מכים מן הקצה הרחוק בצווארי הקשתות. המפולת נותנת אות, ורק הצופה שעל פסגת ההר מבין אותו.

הצופה מורה בקול ובמחווה לקרוא לפועלים החוצה, והוא עצמו נחפז מטה. ההר המבוקע קורס הרחק מעצמו בשאון שאין דעת אדם יכולה להשיגו, ובמשב אוויר מדהים לא פחות. המנצחים צופים במפלת הטבע. ואף על פי כן עדיין אין זהב, והם אף לא ידעו שישנו כשחפרו; תקווה בלבד להשיג את מבוקשם היתה עילה מספקת לסכנות ולהוצאות עצומות כל כך.

עבודה אחרת קשה כמותה ואף יקרה יותר: לצורך שטיפת ההריסות הוליכו נהרות לאורך רכסי ההרים, לעתים קרובות מאבן הַמִּיל המאה; לתעלות אלה קוראים קוֹרוּגִי, מן הכינוס של זרמי מים, לדעתי. אלף עמלות יש גם כאן: השיפוע צריך להיות חד, כדי שהמים יסתערו ולא רק יזרמו, ולכן מוליכים אותם במקומות הגבוהים ביותר. מחברים עמקים ורווחים בתעלות הבנויות על גבי מבנים; במקומות אחרים חוצבים צוקים שאין לעבור בהם ומאלצים אותם לשאת קורות חלולות.

החוצב תלוי בחבלים, ומרחוק הוא נראה לא כחיית יבשה אלא כעוף. בעודם תלויים הם מפלסים על פי רוב את השיפועים ומתווים קווים למסלול; ובמקום שאין בו מקום אף למדרך רגל אדם, האדם מוליך נהרות. אם הנהר הזורם מביא בוץ, הדבר פוגם בשטיפה; לסוג אדמה זה קוראים אוּרְיוּם. לכן מוליכים את המים על פני סלעי צור או חלוקים ונמנעים מן הָאוּרְיוּם. בראשי המורדות, על שפות ההרים, חופרים ברכות שאורכן ורוחבן מאתיים רגל ועומקן עשר. משאירים בהן מוצאים מרובעים, חמש רגל בכל צד ועומקם כשלוש רגל; כשהברכה מלאה מסירים את הסתימות, ואז מתפרץ הזרם בכוח המסוגל לגלגל סלעים.

יש עוד עבודה במישור. חופרים תעלות שדרכן יזרמו המים, וקוראים להן אַגוֹגוֹת; מרפדים אותן בהדרגה בשיח אוּלֶקס. זהו שיח הדומה לרוזמרין, מחוספס ולוכד את הזהב. סוגרים את הצדדים בלוחות, ובמדרונות תלולים תולים את התעלות. כך האדמה זורמת אל הים, ההר המבוקע נשטף ומתמוסס, ובשל כך כבר הרחיבה הִיסְפַּנְיָה את אדמתה הרחק אל תוך הים.

בשיטה הקודמת מרוקנים בעמל עצום את המים כדי שלא יציפו את הבורות; בזו משקים את החומר. זהב שנבקש בְּאַרוּגְיָה אינו מותך, אלא הוא מיד בצורתו הגמורה. כך נמצאים גושים, ואף בבורות, שמשקלם עולה על עשר לִיבְּרוֹת; קוראים להם פֶּלָאגוֹת, ואחרים פֶּלָאקוּרְנוֹת, ואילו לגרגרים הקטנים קוראים בָּאלוּקס. מייבשים את הָאוּלֶקס ושורפים אותו, ואת אפרו שוטפים על גבי שכבת דשא כדי שהזהב ישקע.

מחברים אחדים מסרו שֶׁאַסְטוּרְיָה, קַלַּאקְיָה וְלוּסִיטַנְיָה מפיקות בדרך זו עשרים אלף לִיבְּרוֹת מדי שנה, וְאַסְטוּרְיָה מפיקה את המרב. בשום חלק אחר של

הארץ אין פוריות זו נמשכת דורות כה רבים. כבר אמרנו שאיטליה נשמרה באיסור קדום של הסנאט; אלמלא כן לא היתה ארץ פוריה ממנה גם במתכות. עדיין קיימת תקנת הצנזורים למכרה הזהב של וִיקְטוּמוּלָה בארץ וָרְקֶלָה, ובה נקבע שאסור לחוכרי המס להעסיק בעבודה יותר מחמשת אלפים איש.

יש גם דרך אחת לעשות זהב מֵאוֹרְפִּימֶנְט, הנחצב בסוריה סמוך לפני האדמה לשימוש הציירים; צבעו כצבע הזהב, אך הוא פריך כאבן מראה. התקווה פיתתה את הקיסר גָּאיוּס, שהיה חמדן מאוד לזהב, ולפיכך ציווה להתיך ממנו משקל רב. אמנם הפיק זהב משובח, אך בכמות קטנה כל כך שנחל הפסד בשל חמדנותו, אף שֶׁלִּיבְּרַת אוֹרְפִּימֶנְט נמכרה בארבעה דִּינָרִים. מאז לא ניסה זאת איש.

בכל זהב יש כסף בשיעורים שונים, במקום אחד עשירית ובאחר שמינית. רק במכרה אחד בְּקַלַאקְיָה, הנקרא אַלְבּוּקְרֶרְנָסָה, נמצא חלק אחד משלושים ושישה, ולכן הזהב שלו עולה על האחרים. בכל מקום שבו שיעור הכסף הוא חמישית קוראים לחומר אֶלֶקְטְרוּם. שבבים אלה נמצאים בזהב התעלות. גם מכינים אֶלֶקְטְרוּם בכוונה על ידי הוספת כסף; אם שיעורו עולה על חמישית, החומר אינו עומד בפטיש.

לָאֶלֶקְטְרוּם יש יוקרה עתיקה, כפי שמעיד הוֹמֵרוֹס, המספר שארמון מֶנֶלָאוֹס הבהיק בזהב, בְּאֶלֶקְטְרוּם, בכסף ובשנהב. במקדש מִינֶרְוָה בְּלִינְדוֹס שבאי הָרוֹדִים יש גביע אֶלֶקְטְרוּם שהקדישה הֶלֶנָה; ההיסטוריה מוסיפה שמידתו כמידת השד שלה. מטבעו של הָאֶלֶקְטְרוּם לזרוח לאור מנורות ביתר בהירות מכסף. הָאֶלֶקְטְרוּם הטבעי אף מגלה, לפי המסורת, רעלים: קשתות דמויות

קשת בענן רצות על פני הגביעים בשריקה כאש, ובשני סימנים אלה הן מתריעות.

אומרים שפסל הזהב הראשון מכולם, שהיה מלא ולא חלול ונעשה עוד לפני שנעשה פסל כלשהו בנחושת — פסל מן הסוג הנקרא הוֹלוֹסְפִירָטוֹן — הוצב במקדש אַנָאִיטִיס. כבר ציינו באיזה חבל ארץ שם זה מציין מקום; האלוהות היתה מקודשת ביותר לעמים ההם.

הפסל נשדד במסעו הַפַּרְתִי של אַנְטוֹנְיוּס. מסופר מעשה שנון על אחד הוותיקים: בְּבוֹלוֹנְיָה, בסעודה בבית מארחו של אַוגוּסְטוּס האלוהי, שאלו אותו אם ידע שמי שפגע ראשון באלוהות ההיא מת עיוור ומשותק בגפיו. הוא השיב שֶׁאַוגוּסְטוּס אוכל באותו רגע מרגלה של האלה, שהוא עצמו האיש ושכל הונו בא לו מן הביזה. גּוֹרְגִיאַס מִלֵּאוֹנְטִינִי היה הראשון בין בני האדם שהציב לעצמו פסל זהב, ואף מלא, בערך בָּאוֹלִימְפִיאָדָה השבעים, במקדש בְּדֶלְפִי. כה גדול היה הרווח מהוראת אמנות הנאום.

לפי הרפואה העתיקה הזהב מועיל בדרכים רבות: הצמידו אותו לפצועים ולתינוקות כדי שכשפים המכוונים נגדם יזיקו פחות. ואולם ייחסו כוח מזיק גם לזהב עצמו אם נשאוהו מעליהם, ואף נגד אפרוחי תרנגולות וולדות בהמות; התרופה שנמסרה היתה לשטוף את הזהב שהובא ולזרות את מי השטיפה על מי שמבקשים לרפא. עוד נהגו לצלותו עם כפל משקלו מלח ופי שלושה מִיסִי, ואחר כך שוב עם שני חלקי מלח וחלק אחד מן האבן הקרויה סְכִיסְטוֹס. כך, לפי התיאור, הוא מושך אליו את הארס מן החומרים הנשרפים יחד בכלי חרס, בעוד הוא עצמו נשאר טהור ושלם.

את האפר שנותר שמרו בקדרת חרס. לפי פְּלִינְיוּס, מריחתו במים מרפאה חזזיות בפנים, ואת החומר יש לשטוף במשחת קטניות; כן ייחסו לו ריפוי נצורים ומה שנקרא טחורים. אם מוסיפים אבן ספוג טחונה, אמרו שהוא משפר כיבים רקובים ומצחינים; ואם מבשלים אותו בדבש עם מֶלַנְתִיוֹן ומורחים על הטבור, הוא משלשל בעדינות. מַרְקוּס וָרוֹ הוא המקור לטענה שיבלות נרפאות בזהב.

כְּרִיסוֹקוֹלָה היא לחות הזורמת לאורך עורק זהב בבורות שתיארנו; הבוץ מסמיך בקור החורף עד שהוא מתקשה כאבן ספוג. התברר שהיא משובחת יותר במכרות נחושת, ואחריהם במכרות כסף; היא נמצאת גם במכרות עופרת, ואף זו שבמכרות הזהב ירודה ממנה. בכל המכרות הללו מייצרים גם כְּרִיסוֹקוֹלָה מלאכותית, נחותה בהרבה מן הטבעית: מזרימים מים בעורק לאט במשך כל החורף עד יוּנִי, ואחר כך מייבשים בְּיוּנִי וביולי. מכאן ברור, לדעת פְּלִינְיוּס, שֶׁהַכְּרִיסוֹקוֹלָה אינה אלא עורק שהתפורר.

הַכְּרִיסוֹקוֹלָה הטבעית נבדלת בעיקר בקשיותה; קוראים לה אשכול. ואף אותה צובעים בעשב הקרוי לוּטוּם, שמטבעו הוא סופג מיץ כשם שפשתן או צמר סופגים. כותשים אותה בעלי, מנפים במסננת דקה, אחר כך טוחנים ושוב מנפים במסננת דקה יותר. כל מה שאינו עובר מוחזר אל העלי ואחר כך נטחן.

את האבקה מחלקים תמיד לקערות ומשרים בחומץ כדי להמיס כל קושי; שוב כותשים, אחר כך שוטפים ומייבשים בקונכיות. אז צובעים אותה באלום מפוצל ומגוונים אותה בעשב שנזכר לעיל, עוד לפני שהיא עצמה משמשת לצביעה. חשוב עד כמה היא סופגת ונוחה לעיבוד: אם לא קלטה את הצבע מוסיפים גם סְקִיטָנוּם וְטוּרְבִּיסְטוּם, שמות לחומרים המאלצים אותה לספוג.

לאחר שהציירים צבעוה הם קוראים לה אוֹרוֹבִּיטִיס, ומכינים ממנה שני סוגים: שטופה, הנשמרת בְּלוֹמָנְטוּם, ונוזלית, שבה הכדוריות מתפרקות בלחות. שני הסוגים מיוצרים בָּקַפְרִיסִין. המשובחת ביותר היא מארמניה, אחריה זו ממקדוניה, והמצויה ביותר מספרד; שבחה הגדול הוא שהיא מחקה ככל האפשר את צבעו של עשב שדה הצומח בירוק רענן.

כבר נצפה במשחקי הקיסר נֵירוֹן חול הקרקס מרופד בְּכְרִיסוֹקוֹלָה, כאשר הוא עצמו עמד לנהוג במרכבה בבגד שצבעו כמותה. המון האומנים חסר ההשכלה מבחין בשלושה סוגים: גסה, שמחירה שבעה דִּינָרִים לְלִיבְּרָה; בינונית, בחמישה; ושחוקה, המכונה גם עשבית, בשלושה. לפני שהם מורחים אותה הם מניחים שכבת בסיס חולית של אַטְרָמָנְטוּם וּפָאראֵיטוֹנְיוּם.

אלה החומרים הקושרים אותה וצבעיהם נעימים. פָּאראֵיטוֹנְיוּם, מפני שהוא שמנוני מאוד מטבעו ודביק מאוד בשל קלותו, מפזרים עליו אַטְרָמָנְטוּם, כדי שלובן הַפָּאראֵיטוֹנְיוּם לא יחוויר את הַכְּרִיסוֹקוֹלָה. סבורים שהסוג הלוטאי נקרא על שם העשב לוּטוּם; את העשב עצמו טוחנים בכחול ומורחים במקום כְּרִיסוֹקוֹלָה — הזיוף הזול והמרמה ביותר.

לִכְרִיסוֹקוֹלָה היה גם שימוש ברפואה העתיקה: ניקוי פצעים בתערובת שעווה ושמן. כשהיא יבשה לבדה ייחסו לה כוח מייבש ומכווץ; נתנו אותה עם דבש לליקוק נגד דלקת גרון או קוצר נשימה בעמידה. נאמר שהיא מעוררת הקאה; ערבבו אותה גם בתרופות עיניים לצלקות העין וברטיות ירוקות להקלת כאב ולכיווץ צלקות. הרופאים קוראים לְכְרִיסוֹקוֹלָה הזאת אַקֶסִיס, והיא אינה הָאוֹרוֹבִּיטִיס.

גם הצורפים תובעים לעצמם את הַכְּרִיסוֹקוֹלָה להלחמת זהב, וטוענים שממנה נקראו כך כל החומרים הירוקים הדומים לה. מכינים אותה מירוקת קִפְּרִיסָאִית ומשתן של ילד שטרם הגיע לבגרות, בתוספת נָתֶר, וטוחנים אותה בעלי נחושת קִפְּרִיסָאִית במכתשות קִפְּרִיסָאִיּוֹת; אצלנו קוראים לתערובת סַנְטָרָנָה. כך מולחם הזהב המכונה כספי; סימנו הוא שהוא מבריק עם הוספת הַסַּנְטָרָנָה. לעומתו זהב נחושתי מתכווץ, מתעמעם וקשה להלימו. בשבילו מכינים חומר הלחמה מזהב ומחלק שביעי כסף, מוסיפים אותם לחומרים שלעיל וטוחנים יחד.

ראוי לצרף לכאן את שאר הדברים הנוגעים לכך, כדי שתושלם הפליאה בטבע כולו. לזהב חומר ההדבקה הזה; לברזל חרסית; לגושי נחושת קַדְמִיָה; ללוחות מתכת אלום; לעופרת ולשיש שרף; עופרת שחורה מתחברת ללבנה, והלבנה לעצמה בשמן; בדיל מתחבר לכלי נחושת, וכסף לבדיל. עץ אורן הוא הטוב ביותר להתכת נחושת וברזל, אך גם גומא מצרי; לזהב יפה קש. סיד ואבן תְּרָקִית נדלקים במים; את האבן הזאת מכבים בשמן, ואילו אש נכבית במיוחד בחומץ, בדבקון ובביצה. אדמה כמעט אינה בוערת; לפחם כוח רב יותר לאחר שכבר נשרף ושב להתלקח.

אחרי אלה נדבר במכרות הכסף, הטירוף הבא בתור. הכסף נמצא רק בבורות ואינו נולד כשדבר בו מעורר תקווה, בלי ניצוצות בוהקים כשל הזהב. האדמה פעם אדומה ופעם אפרורית. אי אפשר להתיכו אלא עם עופרת שחורה או עם עורק עופרת, הנקרא גַּלֶנָה, הנמצא בדרך כלל לצד עורקי כסף. באותה פעולת אש חלק אחד נפרד ונעשה עופרת, ואילו הכסף צף למעלה כשמן על מים.

הכסף נמצא כמעט בכל הפרובינקיות, אך היפה ביותר בְּהִיסְפַּנְיָה, וגם שם בקרקע עקרה ואף בהרים. בכל מקום שנמצא עורק אחד נמצא אחר לא הרחק ממנו; וכך הדבר כמעט בכל חומר, ומכאן כנראה קראו להם היוונים מֶטָאלָה. מופלא שבכל רחבי הַהִיסְפַּנְיוֹת עודם קיימים בורות שהחל לחפור חַנִיבַּעַל. הם נושאים את שמות מגליהם; אחד מהם נקרא עד היום בַּאֵיבֶּלוֹ.

מכרה זה סיפק לחניבעל שלוש מאות לִיבְּרוֹת ביום. ההר כבר נחצב בו לאורך אלף וחמש מאות פסיעות; לכל אורך זה עמדו בני אַקווִיטַנְיָה יומם ולילה ושאבו את המים במשמרות שנמדדו לפי המנורות, עד שהם יוצרים נהר. עורק כסף שנמצא סמוך לפני האדמה נקרא קְרוּדְרְיָה.

אצל הקדמונים נהגו להפסיק את החפירה כשנמצא אלום, ולא ביקשו דבר מעבר לו. גילויו בזמן האחרון של עורק נחושת מתחת לאלום ביטל כל גבול לתקווה. הריח העולה ממכרות כסף מזיק לכל בעלי החיים, ובייחוד לכלבים. ככל שהזהב והכסף רכים יותר כך הם יפים יותר. רבים תמהים מדוע הכסף משאיר קווים שחורים.

בעורקים אלה יש גם אבן, שמורסה שלה פולטת נוזל תמידי הנקרא כסף חי. הוא, לדברי פְּלִינְיוּס, רעל לכל הדברים, חודר כלים ומחלחל בהם בריקבון נורא. הכול צף עליו מלבד זהב, שאותו לבדו הוא מושך אליו; משום כך הוא גם מטהר אותו היטב, כשהוא פולט את שאר זוהמותיו בניעור חוזר בכלי חרס. לאחר שהפגמים הוסרו, כדי להפריד גם את הכסף החי מן הזהב, יוצקים אותו לעורות מעובדים; הוא זולג דרכם כזיעה ומשאיר זהב טהור. לכן גם בהזהבת נחושת הוא מחזיק את עלי הזהב המרוחים עליו בעקשנות רבה, אך חיוורונו מגלה עלים פשוטים או דקים מדי. מבקשי תרמית הסוו זאת בחלבון ביצה,

ואחר כך גם בְּהִידְרַדְגִירוּם, שעליו נדבר במקומו. גם בכלל כסף חי אינו נמצא בשפע.

באותם מכרות כסף נמצא חומר שיש לכנותו במדויק אבן של קצף: לבן ומבריק אך אינו שקוף. קוראים לו סְטִימִי, אחרים סְטִיבִּי, אחרים אַלַבַּסְטְרוּם, ויש המכנים אותו לַרְבָּסִיס. יש לו שני סוגים, זכר ונקבה. מעדיפים את הנקבה; הזכר גס יותר, מחוספס יותר, קל יותר, זוהר פחות וחולי יותר. הנקבה, לעומתו, מבריקה ופריכה ונבקעת בסדקים ולא לגושים עגולים.

לפי הרפואה העתיקה כוחו לכווץ ולקרר, ובעיקר בענייני העיניים. לכן רבים קראו לו פְּלָטִיאָוֹפְתַלְמוֹן, מפני שבתכשירי איפור עיניים לנשים הוא מרחיב את מראה העיניים. אמרו שאבקה ממנו המעורבת בשרף לבונה מעכבת הפרשות וכיבים בעיניים; שהיא עוצרת גם דם הזורם מן המוח; ושבפיזור אבקתה היא יעילה ביותר לפצעים חדשים, לנשיכות כלבים ישנות ולכוויות אש, כאשר מערבים אותה בשומן, בְּלִיתַרְג', בלבן עופרת ובשעווה.

לפי השיטה העתיקה ציפו את החומר בגושי גללי בקר ושרפו אותו בכבשנים; אחר כך כיבו אותו בחלב נשים וטחנו במכתשות בתוספת מי גשם. מדי פעם יצקו את הנוזל העכור לכלי נחושת שטוהר בְּנָתֶר. המשקע ששקע במכתשת נחשב עשיר מאוד בעופרת והושלך. לאחר מכן כיסו בבד את הכלי שאליו הועבר הנוזל העכור והשאירוהו ללילה; למחרת יצקו את כל מה שצף או הסירוהו בספוג.

החומר ששקע שם נחשב לפרח; מניחים בד תחתיו ומייבשים אותו בשמש, אך לא עד שיתייבש לגמרי. שוב טוחנים במכתשת ומחלקים לכיכרות קטנות. מעל הכול יש להקפיד, לפי בעלי המלאכה הקדומים, על מידת השרפה כדי שלא

יהפוך לעופרת. יש שאינם משתמשים בגללים לבישול אלא בשומן; אחרים טוחנים אותו במים ומסננים בשלוש שכבות בד, משליכים את המשקע, מעבירים לכלי אחר את הנוזל שעבר ואוספים את כל השוקע. הם גם ערבבו אותו ברטיות ובתרופות עיניים.

לסיגי כסף קוראים היוונים הַלְקִיסְמָה. לפי הרפואה העתיקה כוחם לכווץ ולקרר את הגוף; הוסיפו אותם לרטיות כתרופה, בדומה לַמּוֹלִיבְדֵינָה שעליה נדבר בפרק העופרת, ובעיקר להדבקת צלקות. הזריקו אותם בחוקנים עם שמן הדס נגד דחף מתמיד להתרוקן ודיזנטריה. הוסיפו אותם גם לתרופות הקרויות לִיפָרוֹת, נגד גידולי יתר של כיבים שנוצרו משפשוף או הפרישו בראש.

באותם מכרות נוצרת גם מה שנקרא קצף הכסף. שלושה סוגים לו: הטוב ביותר נקרא כְרִיסִיטִיס, הבא אחריו אַרְגִירִיטִיס, והשלישי מוֹלִיבְּדִיטִיס. לעתים קרובות כל הצבעים האלה נמצאים באותם צינורות. המשובח ביותר הוא הָאַטִּי, ואחריו הספרדי. כְרִיסִיטִיס נוצר מן העורק עצמו, אַרְגִירִיטִיס מן הכסף, וּמוֹלִיבְּדִיטִיס מהתכת העופרת עצמה הנעשית בְּפוּטֵאוֹלִי, ומכאן שמו.

כל קצף כזה נוצר כשחומר הגלם מותך וזורם מן הכור העליון אל התחתון. משם מרימים אותו במוטות ברזל ומגלגלים אותו על המוט בתוך הלהבה עצמה, כדי שייעשה קל במידה. כפי שאפשר להבין מן השם, הוא קצפו של חומר הרותח ועומד להיווצר. הוא נבדל מן הסיגים כשם שקצף עשוי להיבדל ממשקע: האחד הוא פסולת של חומר בשעה שהוא מיטהר, והאחר פסולת של החומר לאחר שטוהר.

יש המחלקים את קצף הכסף לשני סוגים, הקרויים סְקִירֶרִיטִיס וּפֵאוּמֵנָה, ואת הַמּוֹלִיבְדֵינָה מונים כסוג שלישי שעליו ייאמר בפרק העופרת. כדי שהקצף יהיה

שימושי מבשלים אותו שוב לאחר ששברו את הצינורות לגודל טבעות. כשהוא מלובן במפוחים, כדי להפריד את הפחמים והאפר, שוטפים אותו בחומץ או ביין ובו בזמן מכבים אותו. ואם הוא אַרְגִירִיטִיס, כדי להלבינו מצווים לשברו לגודל פול ולבשלו בכלי חרס במים, עם חיטה ושעורה חדשות בתוך שקיקי בד, עד שאלה יטהרו אותו.

אחר כך טוחנים את קצף הכסף שישה ימים במכתשים, שוטפים שלוש פעמים ביום במים קרים ובסוף היום בחמים, ומוסיפים אוּבּוּלוֹס מלח מחצבים לכל לִיבְּרָה של קצף. ביום האחרון שומרים אותו בכלי עופרת. אחרים מבשלים אותו עם פול לבן ודייסת שעורה ומייבשים בשמש; אחרים שמים אותו בצמר לבן עם פול עד שאינו משחיר את הצמר, ואז מוסיפים מלח מחצבים, מחליפים את המים שוב ושוב ומייבשים בארבעים הימים החמים ביותר בקיץ. מבשלים אותו גם בקיבת חזיר במים, ואחר כך משפשפים בְּגָתֶר וטוחנים במכתשים עם מלח. יש שאינם מבשלים, אלא טוחנים במלח ושוטפים בתוספת מים.

השתמשו בו בְּקוֹלִירְיוֹנִים, להסרת כיעור צלקות וכתמים מעור נשים ולחפיפת השיער. ייחסו לו כוח מייבש, מרכך ומקרר, ניקוי מתון, מילוי כיבים והשקטת נפיחויות; הוסיפוהו לרטיות כאלה ולרטיות השומניות שנזכרו לעיל. עם פיגם, הדס וחומץ הוא הסיר כביכול שושנת, ועם הדס ושעווה — כוויות קור.

במכרות כסף נמצא גם מִינְיוּם, שכיום יש לו מעמד נכבד בין הצבעונים, ובעבר היה מעמדו אצל הרומאים לא רק עליון אלא מקודש. וֶרְיוּס מונה מחברים שלדבריהם נהגו למשוח בַּמִּינְיוּם את פני פסלו של יוּפִּיטֶר בימי חג ואת גופם של מצביאים בתהלוכת ניצחון.

כך חגג קָמִילוּס את ניצחונו. מכוח מנהג דתי זה מוסיפים מִינְיוּם עד היום לבשמים של סעודת הניצחון, והצנזורים מוסרים בחוזה בראש ובראשונה את צביעת יוּפִּיטֶר בַּמִּינְיוּם. סיבת הדבר מפליאה אותי, אף שידוע שגם כיום עמי אתיופיה מבקשים אותו, נכבדיהם צובעים בו את כל גופם, וזה צבע פסלי האלים שם. משום כך נעקוב ביתר דקדקנות אחר כל הנוגע בו.

תֵּאוֹפְרַסְטוֹס מוסר ששבעים שנה לפני כהונת פְּרַקְסִיבּוּלוֹס כמושל האתונאים — זמן המקביל לשנת 249 לעירנו — גילה את הַמִּינְיוּם קַלִּיאַס האתונאי, שבתחילה קיווה להתיך זהב מן החול האדמדם במכרות הכסף. זו הייתה ראשיתו.

כבר אז נמצא מִינְיוּם בְּהִיסְפַּנְיָה, אך הוא היה קשה וחולי; וכן אצל הַקּוֹלְכִים בסלע בלתי נגיש, שממנו הפילו אותו בירי קליעים, אך זה היה מין מזויף. המשובח נמצא מעל אֶפֶסוֹס בשדות הַקִּילִבְּיאָנִיִּים, כחול שצבעו ארגמן. טוחנים אותו, שוטפים את הקמח, ושוב שוטפים את המשקע. ההבדל במלאכה הוא שאחדים עושים מִינְיוּם מן השטיפה הראשונה; אצל אחרים הוא דליל יותר, והמשקע מן השטיפה הבאה הוא המשובח.

אין פלא שלצבע הייתה סמכות רבה. כבר בימי מלחמת טרויה נחשב האוכרה האדומה, כפי שמעיד הוֹמֵרוֹס המשבח בה ספינות, אף שהוא ממעט להזכיר צבענים וציור. היוונים קוראים לאוכרה מִילֵטוֹס וּלְמִינְיוּם קִינָבָּרִיס.

מכאן נולדה טעות מחוסר ידיעת השמות. היוונים קוראים כך למוגלת דרקון שנמחץ תחת משקל פילים גוססים, כשדם שתי החיות מתערבב, כפי שאמרנו; ואין צבע אחר המייצג בציור דם ממש. אותה קִינָבָּרִיס נחשבה מועילה מאוד

לסמי־נגד ולתרופות. אך, בחיי הֶרְקוּלֶס, הרופאים משתמשים בשם קִינָבָּרִיס בַּמִּינִיּוּם הזה עצמו, שעוד מעט נלמד כי הוא רעל.

הקדמונים ציירו בְּקִינָבָּרִיס ציורים חד־צבעיים. ציירו גם בַּמִּינִיּוּם מֵאֶפֶסוֹס, אך ויתרו עליו מפני שעיבודו דרש עבודה רבה. נוסף לכך נחשבו שניהם חריפים מדי, ולכן עברו לאוכרה אדומה וְלִסִינוֹפִּיס, שעליהם אדבר במקומם. מזייפים קִינָבָּרִיס בדם עז או בפרי חוזרר כתוש. מחיר החומר הטהור חמישים סֶסְטֶרְצִים.

יוּבָּה מוסר שֶׁמִּינִיּוּם נוצר גם בְּקַרְמַנְיָה, וְטִימָגֶנֶס — גם באתיופיה; אך אינו מיובא אלינו משני המקומות, וכמעט לא משום מקום מלבד הִיסְפַּנְיָה, מאזור סִיסָאפוֹ המפורסם בְּבֵייטִיקָה. מכרה הַמִּינִיּוּם שם הוא מקור הכנסה לעם הרומי ונשמר בקפידה שאין כדוגמתה. אסור להשלים שם את עיבודו: העפרה הקלויה מובאת חתומה לרומא, כמעט אלפיים לִיבְּרוֹת בשנה, ושם היא נשטפת. חוק קבע את מחיר המכירה כדי שלא יעלה על שבעים סֶסְטֶרְצִים לְלִיבְּרָה. אולם מזייפים אותו בדרכים רבות, ומכאן רווח החוכרים.

יש מין אחר המצוי כמעט בכל מכרות הכסף והעופרת. הוא נוצר משרפת אבן המעורבת בעורקים, לא מן העפרה שאת הפרשתה כינינו כספית חיה — שכן גם היא מותכת לכסף — אלא מאבנים אחרות הנמצאות עמה. אלה פירורים עקרים של עופרת, הניכרים בצבעם בלבד; רק בכבשן הם מאדימים, ולאחר השרפה כותשים אותם לאבקה. זהו מִינִיּוּם משני, המוכר למעטים מאוד ונחות בהרבה מן החולות הטבעיים.

בַּמִּינִיּוּם משני זה מזייפים את הַמִּינִיּוּם בבתי המלאכה של החוכרים, ואף בְּסִירִיקוּם הזול יותר. במקומו אסביר כיצד עושים סִירִיקוּם. החיסכון מלמד

למרוח תחילה סִירִיקוּם ומתחתיו מִינְיוּם. גם ציירים יכולים לגנוב אותו בקלות כשהם שוטפים שוב ושוב מכחולים מלאים: הצבען שוקע במים ונשאר לגנבים.

מִינְיוּם טהור צריך לזהור כארגמן; המין המשני מגלה על קירות ברק עופרתי, שכן הוא כעין חלודת מתכת. אולם במכרות סִיסָאפּוֹ יש עורק מיוחד של חול מִינְיוּם בלי כסף. קולים אותו כדרך זהב ובוחנים בזהב מלובן: המזויף משחיר והטהור שומר על צבעו. מצאתי שמזייפים גם בסיד; אם אין זהב, מגלים זאת באותה דרך בלוח ברזל מלובן.

אור השמש והירח מזיק לַמִּינְיוּם המרוח. התרופה לכך: לאחר שהקיר יבש מורחים במברשת שעווה פּוּנְית שהומסה חמה בשמן; אחר כך מקרבים גחלי עפצים ומחממים עד שהציפוי מזיע, ואז משפשפים בנרות ולבסוף בבדי פשתן נקיים, כפי שמבריקים שיש. מלטשי הַמִּינְיוּם בבתי המלאכה קושרים שלפוחיות רפויות על פניהם כדי שלא ישאפו את האבק הקטלני, ומביטים דרכן. מִינְיוּם משמש גם בכתיבת מגילות ומבליט אותיות על קיר, שיש ואף מצבות.

מן הַמִּינְיוּם המשני גילתה האנושות גם הִידְרַרְגִּירוּם, תחליף לכספית החיה שהדיון בה נדחה קודם. מפיקים אותו בשתי דרכים: טוחנים מִינְיוּם בחומץ במכתשי נחושת ועליים; או מניחים אותו בקעריות חרס, מכסים בקערת ברזל ובכוס אטומה בטיט, מדליקים אש מתחת ומפיחים ללא הפסק, ואז מנגבים מן הכוס את האדים שהתעבו לחומר בצבע כסף ובנוזליות מים. הוא מתחלק בקלות לטיפות ושב ומתאחד לנוזל חלקלק. מאחר שמוסכם שהוא רעל, אני סבור שכל השימושים הרפואיים בַּמִּינְיוּם פזיזים, מלבד אולי מריחה על הראש

או הבטן לעצירת דם, בתנאי שלא יחדור לקרביים ולא ייגע בפצע. אינני ממליץ על שום שימוש אחר.

כיום משתמשים בְּהִידְרַדְגִירוּם כמעט רק להזהבת כסף, אף שצריך היה לצפות באותה דרך גם נחושת. אולם הזיוף, המתוחכם מכל דבר בחיים, המציא חומר זול יותר, כפי שלימדנו.

לדיון בזהב ובכסף נלווה האבן הקרויה אבן בוחן. בעבר נמצאה, לדברי תֵאוֹפְרַסְטוֹס, רק בנהר טְמוֹלוֹס; כיום היא מצויה במקומות רבים. יש הקוראים לה הֶרַקְלִית ואחרים לִידִית. האבנים קטנות ואינן עולות על ארבע אונקיות באורך ושתיים ברוחב. החלק שנחשף לשמש טוב מזה שהיה באדמה. מומחים מגרדים עליהן עפרה כבקובץ, ומיד אומרים כמה זהב, כסף או נחושת יש בה, בהפרש של סְקְרוּפּוּלוֹס, בשיטה מופלאה שאינה טועה.

לכסף שתי דרגות איכות. בוחנים אותו על אתי ברזל מלובנים: נסורת שנותרת לבנה מעידה על הטוב ביותר, אדמדמה על הבא אחריו, ושחורה על היעדר איכות. אך גם בבדיקה זו נמצאה מרמה: אם שומרים את האתים בשתן גברים, הנסורת נצבעת בשעת השרפה באופן שמעמיד פני לובן. לכסף מלוטש יש בדיקה גם בהבל פה: אם הוא מזיע מיד ומפזר את האד.

סברו שרק מן הכסף המשובח ביותר אפשר לרקע לוחות דמויי מראה. אמינות זו התקיימה בעבר, אך כעת גם היא נשחתת בזיוף. טבע המראה בהחזרת דמויות מופלא: מוסכם שהדבר נעשה כאשר האוויר מוחזר ונשלח אל העיניים. מאותו כוח, אם מראה מלוטשת עבה וקמורה מעט, דמותו של המשתמש מתרחבת לממדים עצומים. הכול תלוי אם המשטח מקבל את ההחזר או דוחה אותו.

אף מעצבים גביעים שבתוכם בליטות רבות כעין מראות, כך שאדם אחד המביט בהם יוצר עם שלם של דמויות. ממציאים גם צורות מפלצתיות, כגון אלה שהוקדשו במקדש סְמִירָנָה. הדבר נובע מצורת החומר: יש חשיבות רבה לשאלה אם הוא קעור כגביע או כמגן תָּרָאקִי, אם אמצעו שקוע או מוגבה, רוחבי או אלכסוני, פונה מעלה או מטה; איכות הצורה המקבלת מעוותת את הצללים הבאים אליה.

הרי אותה דמות אינה אלא צל שמפזר אורו של החומר המקבל. וכדי להשלים כאן את הדיון במראות: אצל אבותינו היו המראות הַבְּרוּנְדִיסִיוֹת המשובחות ביותר, מתערובת בדיל ונחושת. מראות כסף עלו עליהן; פָּסְיטֶלֵס היה הראשון שעשה אותן בימי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול. לאחרונה החלו להאמין שהצמדת זהב מאחור מחזירה דמות נאמנה יותר.

במצרים צובעים כסף כך שבכלים ייראה אֲנוּבִּיס שלהם; מציירים את הכסף ואינם חורטים אותו. מכאן עברה השיטה גם לפסלי ניצחון, ובאורח מופלא מחירם גדל דווקא כשהברק מעומעם. כך עושים זאת: מערבים בכסף שליש נחושת קִיפְרִית דקה מאוד, הקרויה נחושת־כתרים, וגופרית חיה בכמות השווה לכסף; מתיכים בכלי חרס המצופה טיט עד שמכסיו נפתחים מעצמם. משחירים גם בחלמון ביצה קשה, אך אפשר להסירו בחומץ וּבְקִירְטוֹן.

הַטְרִיוּמְוִויר אַנְטוֹנְיוּס ערב ברזל בְּדָנָרְיוּס; זייפני מטבעות מערבים נחושת, ואחרים מפחיתים מן המשקל, אף שהתקן הוא לטבוע שמונים ושלושה דָּנָרְיוּסִים מִלִּיבְּרָה. כך נעשתה בדיקת דָּנָרְיוּסִים לאומנות. החוק היה כה חביב על העם עד שהקדיש לְמָרְיוּס גְּרַטִידְיאָנוּס פסלים שלמים בכל רובע. מופלא

שבאומנות זו בלבד לומדים את הפגמים, וְדָנָרְיוּס מזויף משמש דוגמה ונקנה במחיר של דָּנָרְיוּסִים אמיתיים רבים.

לקדמונים לא היה מספר מעל מאה אלף; משום כך עד היום מכפילים אותו ואומרים 'עשר פעמים מאה אלף' או יותר. הריבית והמטבע הטבוע יצרו זאת, וגם משום כך חוב נקרא עדיין 'נחושת של אחר'. אחר כך נולד הכינוי 'עשירים', וראוי לדעת שהראשון שקיבל אותו פשט את הרגל כלפי נושיו.

מַרְקוּס קֶרַסוּס, מאותה משפחה, אמר שאין אדם עשיר אלא אם הכנסתו השנתית מספיקה לפרנסת לגיון. הוא החזיק קרקעות בשווי מאתיים מיליון סֶסְטֶרְצִים, והיה העשיר בַּקְווִירִים אחרי סוּלָה; ואף זה לא הספיק לו אלא אם ינכס לעצמו את כל זהב הַפַּרְתִים. ואף שתפס את המקום הראשון בזיכרון העושר — נעים לתקוף את תאוות הרכוש שאינה יודעת שובע — הכרנו אחריו עבדים משוחררים עשירים ממנו: שלושה יחד בימי קְלַאוּדְיוּס, לא מכבר — קַלִיסְטוֹס, פַּאלַאס וְנַרְקִיסוֹס.

ואם נניח לאלה, כאילו הם עדיין שולטים בעניינים: בְּקוֹנְסוּלָאט של גָּאיוּס אַסִינְיוּס גָּאלוּס וְגָאיוּס מָארְקִיוּס קֶנְסוֹרִינוּס, ביום השישי לפני הַקָלֶנְדוֹת של פֶּבְּרוּאַר, הכריז גָּאיוּס קָאיקִילְיוּס אִיזִידוֹרוּס, משוחררו של גָּאיוּס, בצוואתו כי אף שאיבד הרבה במלחמת האזרחים, הוא משאיר 4,116 עבדים, 3,600 צמדי שוורים, 257,000 ראשי מקנה אחרים ושישים מיליון סֶסְטֶרְצִים במזומן; והוא ציווה להוציא מיליון סֶסְטֶרְצִים על לווייתו.

יצברו העולים על המספר הזה עושר כרצונם; איזה חלק יהיה הוא בכל זאת מעושרו של תַּלְמַי? וְאִרוֹ מספר שכאשר פּוֹמְפֵּיוּס ניהל עניינים סביב יהודה, תַּלְמַי פרנס מכספו שמונת אלפים פרשים, והאביס אלף אורחים באלף גביעי

זהב, כשהוא מחליף את הכלים עם כל מנה. ואיזה חלק היה תַּלְמַי עצמו — שהרי אינני מדבר על מלכים — מעושרו של פִּיתְיס הַבִּיתְיוֹנִי?

פִּיתְיס נתן למלך דָּרְיָוֶשׁ את עץ הדולב ואת הגפן המפורסמים מזהב; והוא אירח לסעודה את צבאות קְסָרְקְסֵס — 788,000 בני אדם — והבטיח שכר ומזון לחמישה חודשים, בתמורה לכך שלפחות אחד מחמשת בניו שגויסו יושאר עמו בזקנתו. ישווה מישהו אף אותו למלך קְרוֹיסוֹס! איזו טירוף ארור הוא לבקש בחיים דבר שנפל גם בחלקם של עבדים ושאפילו אצל מלכים לא מצא גבול!

העם הרומי החל לאסוף תרומה בְּקוֹנְסוּלָאט של סְפּוּרְיוּס פּוֹסְטוּמְיוּס וְקוֹוִינְטוּס מָארְקִיוּס. שפע הכסף היה כה רב עד שהעביר את התרומה לְלוּקְיוּס סְקִיפְיוֹ, והוא ערך בה משחקים. אשר לכך שהעם תרם שישיות אַס לנקברתו של אַגְרִיפָּה מָגְנְיוּס — לדעתי היה זה כבוד וצורך בשל עוניו של אַגְרִיפָּה, לא נדבה.

ההפכפכות המופלאה של הטעם האנושי מגוונת את כלי הכסף ואינה מאשרת לאורך זמן שום סגנון של בית מלאכה: פעם פּוּרְנִיאָנִיִּים, פעם קְלוֹדְיָאנִיִּים ופעם גֶּרְטְיָאנִיִּים — שהרי אנו מאמצים אפילו חנויות לשולחנותינו — ופעם כלי תבליט, שבהם מבקשים חספוס באמצעות חריטת תמונות מוקפות קווים.

כבר אנו מניחים שולחנות על מזנונים לשאת עליהם תבשילים, וחורטים אחרים כך שיאבד חומר רב ככל האפשר תחת השופין. הנואם קַלְבוּס זועק שכלי בישול נעשים מכסף; ואילו אנחנו המצאנו לחרוט כסף על מרכבות. בימינו פּוֹפָּאֵיָה, אשת הקיסר נָרוֹן, אף ציוותה לנעול נעלי זהב לבהמות המשא המפונקות שלה.

סְקִיפִּיוֹ אַפְרִיקָנוּס השני השאיר ליורשו שלושים ושתיים לִיבְּרוֹת כסף; וכאשר חגג ניצחון על הפונים נשא 4,370 לִיבְּרוֹת. זה היה כל הכסף של קַרְתָּגוֹ, ירִיבתה של תבל — וכמה מערכות שולחן ניצחו אותה אחר כך! לאחר שהחריב את נוּמַנְטִיָה נתן אותו אַפְרִיקָנוּס לחייליו שבעה דֶנָרִיוּסִים כל אחד. הו אנשים הראויים למצביא ההוא, שדי היה להם בכך! אחיו אַלוֹבְּרוֹגִיקוּס היה הראשון שהחזיק אלף לִיבְּרוֹת; ואילו דְרוּסוּס לִיוִויוּס החזיק עשרת אלפים בעת כהונתו כְּטָרִיבּוּן העם.

שהרי כיום נראה אגדי שזקן בעל ניצחון צוין לגנאי בידי הצנזורים בגלל חמש לִיבְּרוֹת כסף. כך גם הסיפור שֶׁקָאטוּס אֵילְיוּס, כאשר שליחי הָאִיטוֹלִים באו אליו בעת הַקוֹנְסוּלָאט ומצאוהו סועד מכלי חרס, סירב לקבל את כלי הכסף ששלחו; ושעד יומו האחרון לא היה לו כסף מלבד שני גביעים שנתן לו חותנו לוּקְיוּס פָּאוּלוּס על גבורתו לאחר שהביס את המלך פֶּרְסֵאוּס.

מצאנו ששליחי קַרְתָּגוֹ אמרו שאין בני אדם החיים זה עם זה בנדיבות רבה מן הרומאים, שכן אצל כולם סעדו מאותו כסף. אך, בחיי הֶרְקוּלֵס, אנו יודעים שֶׁפּוֹמְפֵּיוּס פָּאוּלִינוּס, בנו של פרש רומי מֵאַרְלָטָה ועטוי פרוות מצד משפחת אביו, החזיק שתים־עשרה לִיבְּרוֹת כסף בצבא שניצב מול העמים הפראיים ביותר.

ואילו מיטות נשים כבר מזמן מצופות כולן כסף, וכך גם כמה חדרי אוכל. קַרְוִוילְיוּס פּוֹלְיוֹ, פרש רומי, נחשב הראשון שהוסיף להם כסף — לא כדי לצפותם או לעשותם בסגנון דֵלוֹס, אלא בסגנון פּוּנִי. באותו סגנון עשה גם כלי זהב, וזמן קצר אחר כך חיקו כלי הכסף את אלה מִדֵלוֹס. מלחמת האזרחים של סוּלָה כיפרה על כל אלה.

מעט לפני כן נעשו מגשים שכל אחד מהם הכיל מאה לִיבְּרוֹת כסף; ידוע שהיו אז ברומא יותר ממאה וחמישים, ורבים הוכנסו לרשימות ההחרמה בגללם במרמת חומדי המגשים. יתביישו דברי הימים שייחסו מלחמת אזרחים זו למידות רעות כאלה; תקופתנו אמיצה יותר. בימי קְלַאוּדְיוּס היה לעבדו דְרוּסִילְיָאנוּס רוֹטוּנְדוּס, מנהל הכספים של הִיסְפַּנְיָה הקרובה, מגש של חמש מאות לִיבְּרוֹת, שלבנייתו הוקם תחילה בית מלאכה; ולשמונת מלוויו היו מגשים של 250 לִיבְּרוֹת. כמה עבדים עמיתים נדרשו, אבקש לדעת, לשאתם, ולפני אילו סועדים?

קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס מוסר שלפני ניצחון סוּלָה היו ברומא רק שני חדרי אוכל מצופים כסף, ושבימיו החלו להוסיף כסף למזנונים. פָּנָסְטָלָה, שמת בשנה האחרונה לשלטון טִיבֶּרְיוּס קיסר, אומר שאז נכנס לשימוש גם שריון צב; מעט לפני ימיו היו המזנונים מעץ, עגולים, מוצקים ולא גדולים בהרבה משולחנות. בילדותו החלו לעשותם מרובעים ומורכבים, מצופים אדר או אתרוג; אחר כך הוסיפו כסף לפינות ולקווי החיבורים. בצעירותו נקראו טִימְפָּנָה, ואחר כך באו המאזניים והמגשים, שהקדמונים קראו להם מָגִידֵס.

לא רק כמות הכסף מטריפה את החיים, אלא כמעט יותר ממנה מחיר העבודה, וכך היה כבר מזמן, כדי שנוכל לסלוח לעצמנו. לְגָאיוּס גְרַקְכוּס היו דולפינים שנקנו בחמשת אלפים סֶסְטֶרְצִים לְלִיבְּרָה. לנואם לוּקְיוּס קֶרַסוּס היו שני סְקִיפוֹסִים שחרט האומן מֶנָטוֹר, במחיר שהנוסח אינו נשמר בשלמותו; הוא הודה שמבושה מעולם לא העז להשתמש בהם. אנו יודעים שהיו לו גם כלים שנקנו בששת אלפים סֶסְטֶרְצִים לכל לִיבְּרָה.

כיבוש אסיה היה הראשון שהביא מותרות לאיטליה: לוּקְיוּס סְקִיפְּיוֹ נשא בתהלוכת הניצחון 1,400 לִיבְּרוֹת כסף חרוט ו־1,500 לִיבְּרוֹת כלי זהב, בשנת 565 לייסוד העיר. אולם אותה אסיה, כשניתנה במתנה, פגעה במידות הרומאים פגיעה קשה הרבה יותר; ירושת המלך אַטָלוֹס במותו הייתה ניצחון חסר תועלת אף יותר.

אז הוסרה ברומא הבושה מקניית חפצים אלה במכירות הפומביות המלכותיות, בשנת 622 לעיר. בחמישים ושבע השנים שבאמצע למדה המדינה לא רק להתפעל מעושר זר אלא גם לאהבו. לניצחון הָאַכָאִי היה משקל עצום בהשחתת המידות: בשנת 608 לעיר, בתוך פרק זמן זה, הוא הביא פסלים וציורים. וכדי שלא יחסר דבר—

המותרות נולדו אפוא באותו זמן שבו חרבה קַרְתָגוֹ; הגורלות התאימו כך שהשחתת המידות נעשתה גם מפתה וגם מותרת. אחדים מן הקדמונים אף ביקשו בהן יוקרה. מסופר שֶׁנְּאיוּס מָרְיוּס, אחרי ניצחונו על הַקִימְבְּרִים, שתה בְּקַנְתָרוֹסִים כדוגמת האב לִיבֶּר — אותו איכר מֵאַרְפִּינוּם ומצביא שעלה מן השורות.

טועים הסבורים שהחנופה בימי אַוגוּסְטוּס האלוהי הייתה הראשונה שהעבירה כסף לשימוש בפסלים. כבר בתהלוכת הניצחון של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול אנו מוצאים שנישא פסל כסף של פַּרְנָקֵס, הראשון שמלך בְּפּוֹנְטוֹס; וכן פסלים של מִיתְרִידָטֵס אֵאוּפָּטוֹר ומרכבות זהב וכסף.

כסף מחליף לעיתים זהב גם במותרות של נשות העם העושות להן כבלי רגליים, מפני שמנהג נפוץ מדי אוסר עליהן לענוד כבלי זהב. ראינו בעצמנו את אֲרֶלְיוּס פּוּסְקוּס, שהודח ממעמד הפרשים בשל האשמה חמורה, עונד טבעות

כסף בעוד בתי הספר לצעירים מבקשים את חברתו. ולמה לאסוף את כל אלה, כאשר ידיות חרבות חיילים, שכבר מאסו בשנהב, נחרטות בכסף; נדנים מקושטים בשרשראות וחגורות מצלצלות בלוחות כסף; נערים במעברם לבגרות נשמרים בכסף; נשים רוחצות ומואסות באגנים שאינם מכסף; ואותו חומר משמש גם למזון וגם להפקרות?

לו ראה פַּבְּרִיקְיוּס את מרחצאות הנשים המרוצפים כסף עד שאין מקום לדרוך, כשהן רוחצות עם גברים! פַּבְּרִיקְיוּס, שאסר על מצביאים מנצחים להחזיק יותר מקערית וממלחייה מכסף, לו ראה שמכאן עושים מתנות לאמיצים או שלשם כך שוברים אותן! אבוי למידותינו — אנו מתביישים בְּפַבְּרִיקְיוּס!

מופלא שאיש לא התפרסם בחריטת זהב, ואילו רבים התפרסמו בכסף. הנודע מכולם היה מָנְטוֹר, שעליו דיברנו לעיל. הוא עשה בסך הכול ארבעה זוגות, וכיום אומרים שלא שרד אף אחד מהם, בשל השרפות במקדש דְּיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס וּבַקַּפִּיטוֹלְיוּם.

וָארוֹ כותב שגם לו היה פסל ברונזה מעשה מָנְטוֹר. הבאים אחריו בהערצה היו אַקְרַגַס, בּוֹאֵתוֹס ומִיס. יצירות של כולם קיימות כיום באי הָרוֹדִים: של בּוֹאֵתוֹס אצל מִינֶרְווָה מִלִּינְדוֹס; של אַקְרַגַס במקדש האב לִיבֶּר בְּרוֹדוֹס עצמה — קֶנְטָאוּרִים וּבַכְּכוֹת חרותים בְּסַקִּיפּוֹסִים; ושל מִיס באותו מקדש — סִילֵנִים וְקוּפִּידוֹנִים. גם סצנת ציד מאת אַקְרַגַס על סַקִּיפּוֹסִים זכתה לתהילה רבה.

אחריהם התפרסם קָלָמִיס; וכן אַנְטִיפַּטְרוֹס, שעליו אמרו כי הניח סָאטִיר כבד שינה על קערה יותר משחרט אותו. אחר כך סְטָרָטוֹנִיקוֹס מִקִּיזִיקוֹס וְטָאוּרִיסְקוֹס. משובחים גם אֲרִיסְטוֹן וְאֶוּנִיקוֹס מִמִּיטִילֵנָה, הֶקַטָאיוֹס, ובסביבות

ימי פּוֹמְפֵּיוּס הגדול — פָּסִיטֶלֵס, פּוֹסִידוֹנְיוּס מֵאֶפָּסוֹס, מילה מסופקת בנוסח, תְּרַקִידֵס שחרט קרבות ולוחמים, וְזוֹפִירוֹס שחרט את אנשי אַרַאוֹפָּגוֹס ואת משפט אוֹרֶסְטֵס בשני סְקִיפּוֹסִים שהוערכו במיליון ומאתיים אלף סֶסְטֶרְצִים. היה גם פִּיתֵאַס, ששתי אונקיות מעבודתו נמכרו במחיר שנוסחו משובש: בתבליט הקערה היו אוּלִיקֶסֵס וְדִיוֹמֶדֵס גונבים את הַפָּלַדְיוּם.

אותו פִּיתֵאַס עשה גם טבחים שנקראו מָגִירִיסְקִיָה על גבי גביעי שתייה קטנים; עד כדי כך הייתה דקות העבודה חשופה לנזק, שלא היה אפשר אפילו להעתיק מהם דגמים. גם טָאוּקֶר, אומן עיטורי־תבליט, זכה לפרסום. לפתע שקעה האומנות הזאת עד שסמכותה נשענת רק על עתיקותה; השימוש שחק את התבליטים עד שאין להבחין בדמות. כסף מוכתם במים שטופלו בחומרים וברוח מלוחה—

—כפי שקורה בפנים הארץ של הִיסְפַּנְיָה. במכרות כסף וזהב נוצרים גם צבעונים, ובהם סִיל וכחול. סִיל הוא למעשה טין. המשובח הוא המכונה אַטִי, ומחירו שני דֶנָרִיוּסִים לְלִיבְּרָה; אחריו המין הַשְּׁלִישִׁנִי, במחצית מחיר הָאַטִי. המין השלישי הוא הדחוס.

אחרים קוראים למין הדחוס סְקִירִי, על שם האי סְקִירוֹס; כיום הוא בא גם מֵאַכַאיָה. משתמשים בו לצללי ציורים ומחירו שני סֶסְטֶרְצִים לְלִיבְּרָה. לאחר הפחתת שני דּוּפּוֹנְדִיוּסִים יש מין הקרוי 'בהיר', הבא מִגַּאלְיָה. בו ובאטי משתמשים לאזורים מוארים; בלוחות קיר משתמשים רק בַּשְּׁלִישִׁנִי, משום שהשיש שבו עומד בפני חריפות הסיד. כורים אותו גם בהרים במרחק עשרים מיל מן העיר. אחר כך קולים אותו, והמזייפים קוראים לו 'דחוס'; אולם מרירותו והפיכתו לאבקה מגלות שהוא מזויף ושרוף.

פּוֹלִיגְנוֹטוֹס וּמִיקוֹן היו הראשונים שהחלו לצייר בְּסִיל, ורק במין הָאַטִי. הדור הבא השתמש בו לאזורים מוארים, ולצללים השתמש במין הַסְקִירִי ובלידי. את הַלִּידִי קנו בָּסַרְדִיס, אך כיום חדלו ממנו.

הצבען הכחול הוא חול. בעת העתיקה היו לו שלושה מינים: המצרי נחשב למשובח ביותר; הַסְקִיתִי מדולל בקלות, וכשטוחנים אותו הוא משתנה לארבעה גוונים — לבן או שחור יותר, עבה או דק יותר. אף עליו מעדיפים את הַקִּיפְּרִי. אחר כך נוספו הַפּוּטֵאוֹלָנִי וההיספני, כאשר החלו להכין שם את החול. את כולם צובעים ומבשלים בעשב המיוחד להם, והם סופגים את מיצו. שאר ההכנה זהה לזו של כְּרִיסוֹקוֹלָה. מן הכחול עושים חומר הקרוי לוֹמֶנְטוּם.

מכינים את הַלּוֹמֶנְטוּם בשטיפה ובטחינה, והוא לבן יותר מן הצבען הכחול. מחירו עשרה דֶנָרְיוּסִים לְלִיבְּרָה, ומחיר הכחול שמונה. משתמשים בו עם קִירְטוֹן, והוא אינו סובל סיד. לאחרונה נוסף גם המין הַוֶוסְטוֹרִיאָנִי, הקרוי על שם ממציאו. הוא נעשה מן החלק הקל ביותר של הכחול המצרי, ומחירו דֶנָרְיוּס אחד לְלִיבְּרָה. שימושו כשימוש הַפּוּטֵאוֹלָנִי, ונוסף לכך בחלונות.

קוראים לו קִילוֹן. לא מכבר החלו לייבא גם אִינְדִיקוּם, שמחירו שבעה דֶנָרְיוּסִים. בציור הוא משמש בחריצים, כלומר להפרדת הצללים מן האור. יש גם מין זול ביותר של לוֹמֶנְטוּם, הקרוי 'טחון', שמחירו חמישה אַסִים. בוחנים כחול טהור בכך שהוא מתלהט על גחלת. הזיוף נעשה מסיגלית יבשה שבושלה במים, מיצה נסחט דרך בד אל קִירְטוֹן אֶרֶטְרִי. ברפואה העתיקה כוחו לנקות כיבים, ולכן מוסיפים אותו לרטיות ולחומרים צורבים. קשה מאוד לטוחנו.

ברפואה העתיקה הסִיל צורב בעדינות, מכווץ וממלא כיבים; קולים אותו בכלי חרס כדי שיועיל. איננו מתעלמים מכך שמחירי החומרים שמסרנו שונים ממקום למקום ומשתנים כמעט בכל שנה, לפי הצלחת השיט, תנאי העסקה, או השתלטות של סוחר רב־כוח המכה במחירים. לא שכחנו שכל סֶפְּסָלְיָה האשימה את דֶמֶטְרִיוס בפני הקונסולים בימי נָרוֹן. ובכל זאת היה צורך למסור את המחירים שהיו בדרך כלל ברומא, כדי להראות את מעמדם של החומרים.

תולדות הטבע, ספר שלושים וארבעה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים וארבעה

עתה יידונו מכרות הנחושת, שמתכתם סמוכה בערכה ובשימושה לכסף — ובארד הַקוֹרִינְתִי אף קודמת לכסף וכמעט לזהב — וגם סמכות המטבע הקטן, כפי שאמרנו. מכאן באו שכר החיילים, טְרִיבּוּנִי האוצר, אוצר המדינה, בעלי החוב והביטוי 'נשלל מארדו'. כבר הראינו כמה זמן השתמש העם הרומי בארד טבוע בלבד; וגם עתיקות מלאכת הארד מעידה שסמכותה עתיקה כעיר, שכן המלך נוּמָה ייסד את גילדת חרשי הארד כגילדה השלישית.

את העורק כורים בדרך שכבר תוארה ומשלימים את עיבודו באש. נחושת מופקת גם מאבן נושאת נחושת המכונה קַדְמֵאָה, שהייתה מפורסמת מעבר לימים ובעבר גם בְּקַמְפַּנְיָה, ועתה בארץ הַבָּרְגוֹמָטִים בקצה איטליה; מספרים שלאחרונה נמצאה גם בפרובינקיה גרמניה. היא מופקת גם מאבן אחרת המכונה כַּלְקִיטִיס בְּקַפְּרִיסִין, שבה נתגלתה הנחושת לראשונה. אחר כך ירד מחירה מאוד כשנמצאו בארצות אחרות סוגים משובחים יותר, ובייחוד אַוּרִיכַלְקוּם, שזכה זמן רב לאיכות ולתהילה מיוחדות, אך זה זמן רב אינו נמצא לאחר שהקרקע נתדלדלה.

הבא אחריו באיכותו היה הארד הסאלוסטיאני באזור הָאַלְפִּינִי של הַקָּאוּטְרוֹנִים; גם ימיו לא ארכו. אחריו בא הַלִּיוּוִיאָנִי בָּנָאלִיָה. שניהם נקראו על שם בעלי המכרות: הראשון על שם ידיד אַוגוּסְטוּס האלוהי, והשני על שם אשתו.

גם הארד הַלִּיוּוִיאָנִי אזל במהירות, וכיום נמצא ממנו מעט מאוד. עיקר התהילה עברה עתה לְמָארְיָאנִי, המכונה גם קוֹרְדוּבָנִי. הוא סופג קִדְמָאָה יותר מן הַלִּיוּוִיאָנִי ומחקה את איכות הָאַוּרִיכַלְקוּם בְּסֶסְטֶרְצִים וּבְדוּפּוֹנְדִיוּסִים, ואילו הָאַסִים מסתפקים בנחושת הַקְּפְּרִיסָאִית שלו. עד כאן המוניטין הטבעי של מיני הנחושת.

שאר הסוגים נוצרים בטיפול מלאכותי ויידונו במקומותיהם; תחילה נציין את המפורסמים מכול. בעבר ערבבו ארד עם זהב וכסף, ואף על פי כן האמנות הייתה יקרה מן החומר. עתה לא ברור מה גרוע יותר, האמנות או החומר: מחירי היצירות עלו בלי גבול אך יוקרת האמנות נכחדה. המלאכה שנעשתה לתהילה — ואף יוחסה לאלים, כאשר גדולי העמים ביקשו בה פרסום — החלה להיעשות לשם רווח ככל דבר; שיטת יציקת הארד היקר נשכחה עד שאפילו יד המקרה אינה מצליחה עוד להפיק בו אמנות.

מן התהילה העתיקה ההיא משבחים ביותר את הארד הַקּוֹרִינְתִי. המקרה ערבבו כאשר קוֹרִינְתּוֹס נשרפה בעת כיבושה, ותאוות רבים אליו משתוללת באופן מופלא. אף מוסרים שֶׁוֶוֵרֶס, שאותו הרשיע מַרְקוּס קִיקֶרוֹ, הוכנס יחד עמו לרשימת המומתים בידי אַנְטוֹנְיוּס רק משום שסירב למסור לו את כלי הארד הַקּוֹרִינְתִיִּים שלו. לדעתי רוב האנשים מעמידים פנים שהם בקיאים בו כדי להיבדל מאחרים יותר משהם מבחינים בדקות כלשהי; אוכיח זאת בקצרה.

קוֹרִינְתוֹס נכבשה בשנה השלישית לָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-158, בשנת 608 לעירנו, דורות רבים לאחר שפסקו להתקיים הפסלים המפורסמים שאת כל יצירותיהם מכנים כיום האנינים 'קורינתיות'. כדי להפריך אותם נציין את תקופות האמנים; קל לחשב את שנות עירנו לפי ההשוואה לאולימפיאדות שכבר ניתנה. רק כלים יכולים אפוא להיות קוֹרִינְתִיִים, ואותם אנינים מעבירים פעם למאכלים ופעם למנורות או לכלי רחצה, בלי שום הבחנה בניקיון.

לארד הַקוֹרִינְתִי שלושה סוגים: לבן, הקרוב ביותר לברק הכסף, שבו גבר הכסף שבתערובת; שני, שבו טבע הזהב הצהבהב; ושלישי, שבו המיזוג בין כולם שווה. מלבדם יש סוג שאין להסביר את הרכבו, אף שנוצר ביד אדם: המקרה ממזג בפסלים ארד יקר בצבעו הנוטה למראה כבד, ולכן מכנים אותו הֶפְּטַיזוֹן. הוא רחוק מן הַקוֹרִינְתִי, אך עולה בהרבה על הָאֵיגִינִי והדלי, שהחזיקו זמן רב בבכורה.

תהילת הארד העתיקה ביותר הייתה של הארד הַדֵּלִי, משום שכל העולם פקד את השוק בְּדֵלוֹס וכך נוצרה הקפדה בבתי המלאכה. תהילת הארד החלה שם ברגלי מיטות הסעודה ובמשענותיהן, ואחר כך הגיעה לצלמי אלים ולדמויות בני אדם ובעלי חיים אחרים.

הבא בתהילה היה הארד הָאֵיגִינִי; אף האי התפרסם בזכותו, לא משום שהמתכת נולדה שם אלא בשל מיזוג בתי המלאכה. פר ארד שנלקח משם ניצב בְּפוֹרוּם הבקר ברומא כדוגמה לארד אִיגִינִי; דוגמת הארד הַדֵּלִי היא יוּפִּיטֶר במקדש יוּפִּיטֶר הרועם בַּקַּפִּיטוֹל. מִירוֹן השתמש בארד הראשון ופּוֹלִיקְלִיטוֹס בשני; הם היו בני אותו דור ותלמידים יחד, וכך הייתה תחרות גם בחומר.

אִיגִינָה התמחתה רק בחלקם העליון של פמוטים, וְטָאוֶרְנְטוּם בעמודיהם; כך השתלב שבח בתי המלאכה. אנשים אינם מתביישים לקנותם במחיר שכרו של טְרִיבּוּן צבאי, אף שברור כי שמם בא מאור הנרות. לפמוט אחד צורף בדרך זו דבר נוסף: במצוות הכרוז תֵּאוֹן נמכר עמו קְלֶסִיפּוֹס הכובס, גיבן ומכוער גם מבחינות אחרות, כאשר גֶּנָנְיָה קנתה אותו בחמישים אלף סֶסְטֶרְצִים.

כאשר הציגה גֶּנָנְיָה את קנייתה במשתה לשם לעג, הפשיטו אותו; בגלל חוצפת תאוותה קיבלה אותו למיטתה ואחר כך לצוואתה. משהתעשר מאוד, סגד לפמוט כלאל והוסיף לארד הַקּוֹרִינְתִי אגדה זו. אף על פי כן נקמו המידות הטובות בקבר מפואר, שמעליו נשאר לעד זכר חרפתה של גֶּנָנְיָה. אך אף שידוע שאין פמוטים קוֹרִינְתִיִּים, השם מפורסם דווקא בהם, מפני שניצחון מוּמְיוּס החריב אמנם את קוֹרִינְתּוֹס אך פיזר יחד כלי ארד מערים רבות בָּאַכָאיָה.

הקדמונים נהגו לעשות גם ספים ודלתות מקדשים מארד. אני מוצא שֶׁגְּנַאיוּס אוֹקְטַאוְויוּס, שחגג ניצחון ימי על המלך פֶּרְסֵאוּס, בנה ליד הַקִּירְקוּס פְּלָאמִינְיוּס סטיו כפול שכונה קוֹרִינְתִי בשל כותרות העמודים מארד. הוחלט לצפות בארד סִירָקוּסָאִי את מקדש וסטה; גם כותרות העמודים שהציב מַרְקוּס אַגְרִיפָּה בפנתאון הן סִירָקוּסָאִיּוֹת. אף עושר פרטי השתמש בו כך: הַקְוִוֹאִיסְטוֹר סְפּוּרְיוּס קַרְווִילְיוּס האשים את קָמִילוּס בין השאר בכך שהיו לו בבית דלתות מצופות ארד.

לוּקְיוּס פִּיסוֹ מוסר שֶׁגְּנַאיוּס מָאנְלְיוּס היה הראשון שהביא לרומא מיטות סעודה, שולחנות־תצוגה ושולחנות חד־רגליים מצופים ארד, בתהלוכת ניצחונו לאחר הכנעת אסיה בשנת 567 לעיר; אַנְטִיאַס מוסר שיורשי הנואם לוּקְיוּס

קְרַאסוּס מכרו מיטות ארד רבות. מארד עשו גם אגני חצובות שכונו דֶלְפִיִּים משום שהוקדשו בעיקר כמתנות לְאַפּוֹלוֹ מִדֶלְפִי. אהבו גם מנורות תלויות במקדשים או כאלה שהאירו כעצים נושאי פרי; כזו הייתה במקדש אַפּוֹלוֹ הַפַּלָאטִינִי, לאחר שֶאֲלָכְסַנְדֶר הגדול לקח אותה בכיבוש תֵבַאי והקדישה לאותו אל בקימה.

אחר כך עברה האמנות בכל מקום לדמויות אלים. ברומא אני מוצא שצלם הארד הראשון נעשה לקרס מכספו הפרטי של סְפּוּרְיוּס קַסְיוּס, שאביו הרגו משום שביקש מלוכה. מן האלים עברה האמנות גם לפסלים ולדיוקנאות בני אדם בדרכים רבות. הקדמונים צבעו אותם בְּבִיטוּמֶן, ולכן מפליא עוד יותר שמצא חן לצפותם בזהב. איני יודע אם זו המצאה רומית; ודאי שאין לה שם עתיק.

לא נהגו לעצב דמויות אדם אלא אם זכו לנצח בשל סיבה מפוארת, תחילה בעיקר בזכות ניצחון בתחרויות מקודשות ובייחוד בְּאוֹלִימְפִיָה, שבה היה מנהג להקדיש פסלים לכל המנצחים. למי שניצחו שם שלוש פעמים עיצבו פסלים בדמיון מדויק לאיבריהם, המכונים אִיקוֹנִיִּים.

ייתכן שהאתונאים היו הראשונים שהציבו על חשבון הציבור פסלים לְהַרְמוֹדְיוּס וְאַרִיסְטוֹגִיטוֹן, הורגי הטירן. הדבר נעשה באותה שנה שבה גורשו המלכים מרומא. אחר כך קיבל העולם כולו את המנהג מתוך שאפתנות אנושית מאוד: פסלים החלו לעטר את הפורומים בכל עיר, זכר אנשים הוארך וכיבודיהם נחרתו על בסיסים לקריאת הדורות, ולא רק על קברים. לאחר מכן נעשה הַפּוֹרוּם גם בבתים פרטיים ובאטריומים; כבוד הַקְלֶיֶנְטִים הנהיג דרך זו להוקיר פטרונים.

בעת העתיקה הוקדשו כך דמויות לבושות טוגה. מצאו חן גם דמויות עירומות האוחזות חנית, לפי דגמי הצעירים בגימנסיונים, והן מכונות אַכִילֶאִיוֹת. המנהג היווני הוא לא לכסות דבר, ואילו המנהג הרומי והצבאי מוסיף שריון חזה. הַדִּיקְטָטוֹר קיסר הרשה להקדיש בְּפוֹרוּם שלו פסל שלו בשריון. פסלים בלבוש הלופרקים חדשים לא פחות מאלה שהופיעו לאחרונה בגלימות גשם. מַאנְקִינוּס הציב לעצמו פסל בלבוש שבו נמסר לאויב.

המחברים ציינו שגם המשורר לוּקְיוּס אַקְיוּס הציב לעצמו במקדש הַקָאמֵנוֹת פסל גדול מאוד אף שהיה נמוך קומה. לפסלי פרשים תהילה רומית מיוחדת, אם כי הדגם בא בלי ספק מן היוונים. הם הקדישו בתחרויות המקודשות רק רוכבים מנצחים, ואחר כך גם מנצחים במרכבות שניים וארבעה; מכאן באו גם אצלנו מרכבות הפסלים של חוגגי ניצחון. הדבר מאוחר, ומרכבות שישה סוסים אינן מופיעות לפני אַוגוּסְטוּס האלוהי, וכן פילים.

גם כיבוד במרכבת שני סוסים למי שכיהנו כְּפְרַאֶיטוֹרִים ונסעו בקרקס אינו עתיק. עתיק ממנו הכיבוד בעמוד, כגון זה של גָאיוּס מַאֶינְיוּס, שהביס את הַלָטִינִים הקדמונים, שלהם נתן העם הרומי לפי הברית שליש מן השלל; באותו קוֹנְסוּלָאט, בשנת 416 לעיר, קיבע על בימת הנואמים את חרטומי הספינות שנלקחו מאנשי אַנְטִיוּם. כך גם העמוד לְגָאיוּס דוּאִילְיוּס, הראשון שחגג ניצחון ימי על הפונים, העומד עדיין בְּפוֹרוּם,

וכן זה של לוּקְיוּס מִינוּקְיוּס, הממונה על אספקת הדגן, מחוץ לשער טְרִיגֶמִינָה, שנבנה מתרומות של אוּנְקְיָה — איני יודע אם זה הכבוד הראשון שנתן העם, שכן קודם לכן ניתן בידי הסנאט. הדבר היה מפואר אלמלא התחיל בדוגמאות קלות ערך. פסל אַטְיוּס נָאוִויוּס עמד לפני הַקוּרְיָה; בסיסו נשרף עם הַקוּרְיָה

בהלוויית פּוּבְּלִיוּס קְלוֹדְיוּס. בַּקוֹמִיטִיוּם היה גם פסל הֶרְמוֹדוֹרוֹס מֵאֶפֶסוֹס, מפרש החוקים שכתבו הַדֶּקֶמְוִירִים, שהוקדש מכספי הציבור.

סיבה אחרת וסמכות אחרת יש לפסל מַרְקוּס הוֹרַאטְיוּס קוֹקְלֵס, הקיים עד היום, משום שהדף לבדו את האויב מן הגשר הַסּוּבְּלִיקִי. איני מתפלא שגם פסלי הַסִּיבִּילָה ניצבים ליד בימת הנואמים, אף שיש שלושה: אחד ששיקם הָאֵיְידִיל הפלבאי סֶקְסְטוּס פַּקְוִוִיוּס טָאוּרוֹס ושניים ששיקם מַרְקוּס מָסָאלָה. הייתי חושב שהם ופסל אַטְיוּס נָאוִויוּס הראשונים, שהוצבו בימי טַארְקְווִינְיוּס פְּרִיסְקוּס, אלמלא היו בַּקַפִּיטוֹל פסלי המלכים שקדמו לו,

ובהם רוֹמוּלוּס וְטָאטְיוּס בלי טוּנִיקָה, וכן קָמִילוּס על בימת הנואמים. לפני מקדש הַקַסְטוֹרִים היה פסל פרש בטוגה של קְווִינְטוּס מַרְקִיוּס טְרֶמוּלוּס, שהביס פעמיים את הַסָּאמְנִיטִים, ולאחר כיבוש אַנָאגְנְיָה שחרר את העם ממס. בין העתיקים ביותר גם פסלי טוּלוּס קְלוֹאֵלְיוּס, לוּקְיוּס רוֹסְקְיוּס, סְפּוּרְיוּס נָאוּטְיוּס וְגָאיוּס פּוּלְקִינְיוּס על בימת הנואמים, לאחר שאנשי פִּידֵנָאי הרגום בשליחות.

המדינה נהגה להעניק כבוד זה למי שנהרגו בעוול, כגון פּוּבְּלִיוּס יוּנְיוּס וְטִיבֶּרְיוּס קוֹרוּנְקָנְיוּס, שנהרגו בידי טָאוּטָה מלכת הָאִילִירִים. אין להשמיט את שציינו ספרי השנים: הוצבו להם בְּפוֹרוּם פסלים בגובה שלוש רגל; זו הייתה כנראה המידה המכובדת אז. לא אפסח גם על גְנֵאיוּס אוֹקְטָאוִויוּס בשל מילה אחת בהחלטת הסנאט. כאשר המלך אַנְטִיוֹכוֹס אמר שישיב, אוֹקְטָאוִויוּס הקיף אותו במקל שבידו ואילצו להשיב לפני שיצא מן המעגל. לאחר שנהרג בשליחות זו ציווה הסנאט להציב את פסלו במקום הבולט ביותר; הוא ניצב על בימת הנואמים.

נמצא גם צו להעמיד פסל לְטָרַאקְיָה נָאיָה, המכונה גם פּוּפֶּטְיָה, בתולה וָסְטָלִית, בכל מקום שתבחר; תוספת זו מכובדת לא פחות מעצם הענקת הפסל לאישה. אציג את זכותה בלשון ספרי השנים: משום שהעניקה לעם את שדה הַטִּיבֶּר.

אני מוצא שגם פסלי פִּיתָגוֹרַס וְאַלְקִיבִּיאָדֵס הוצבו בקרנות הַקוֹמִיטִיוּם, לאחר שבמלחמה הַסָּאמְנִיטִית ציווה אַפּוֹלוֹ הַפִּיתִי להקדיש במקום מפורסם דמויות לאמיץ ולחכם ביותר בעם היווני. הם עמדו עד שהדיקטטור סוּלָה בנה שם את הַקוּרְיָה. מפליא שהאבות העדיפו את פִּיתָגוֹרַס על סוֹקְרָטֵס, שאותו העמיד אותו אל מעל הכול בחכמה; ואת אַלְקִיבִּיאָדֵס על רבים אחרים בגבורה, ואף על תֶּמִיסְטוֹקְלֵס, שהיה גדול משניהם.

מטרת העמודים הייתה להגביה אדם מעל בני תמותה אחרים, כפי שמסמלות גם הקשתות, המצאה חדשה. אך הכבוד החל אצל היוונים. איני סבור שלאדם כלשהו הוקדשו פסלים רבים יותר מְדֶמֶטְרִיוּס מִפָּאלֵרוֹן באתונה: הציבו 360, כאשר מספר ימי השנה עדיין לא עלה על כך, וזמן קצר אחר כך ניפצו אותם. גם ברומא הציבו בכל השכונות פסלים לְמָארְיוּס גְּרַטִידְיָאנוּס, כפי שאמרנו, והפילוהם בכניסת סוּלָה.

פסלים עומדים היו בלי ספק בעלי הסמכות ברומא זמן רב; ואף על פי כן מקור פסלי הפרשים עתיק מאוד. הכבוד ניתן אפילו לאישה, בפסל הפרש של קְלוֹאֵלְיָה, כאילו לא די להקיפה בטוגה, בעוד שֶׁלּוּקְרֶצְיָה וּבְרוּטוּס, שגירשו את המלכים שבגללם הייתה קְלוֹאֵלְיָה בין בני הערובה, לא זכו לפסלים.

הייתי מאמין שזה הפסל הראשון שהקדיש הציבור, יחד עם פסל קוֹקְלֵס — שכן סביר שֶׁטָארְקוִוינְיוּס הציב את פסלי אַטְיוּס וְהַסִּיבִּילָה והמלכים את

פסליהם — אלמלא מסר פִּיסוֹ שגם פסל קְלוֹאֵלְיָה הוצב בידי מי שהיו עמה בני ערובה וּשְׁפוֹרְסָנָה השיבם לכבודה. מנגד, אַנְיוּס פֶּטִיאָלִיס מוסר שפסל הפרש שעמד מול מקדש יוּפִּיטֶר סְטָאטוֹר, בפרוזדור בית סוּפֶּרְבּוּס, היה של וָלֶרְיָה בת הַקוֹנְסוּל פּוּבְּלִיקוֹלָה; היא לבדה נמלטה ושחתה את הַטִּיבֶּר, לאחר ששאר בני הערובה שנשלחו לפורסנה נהרגו במארב טַאְרְקוִוִינְיוּס.

לוּקְיוּס פִּיסוֹ מוסר שֶׁבַּקוֹנְסוּלָאט השני של מַרְקוּס אֵיימִילְיוּס וְנָאיוּס פּוֹפִּילְיוּס הסירו הַקֶּנְסוֹרִים פּוּבְּלִיוּס קוֹרְנֵלְיוּס סְקִיפְּיוֹ וּמַרְקוּס פּוֹפִּילְיוּס את כל פסלי מי שכיהנו במשרות סביב הַפּוֹרוּם, מלבד אלה שהוצבו בהחלטת העם או הסנאט. את הפסל שֶׁסְפּוּרְיוּס קַסְיוּס, שביקש מלוכה, הציב לעצמו ליד מקדש טֶלוּס, אף התיכו הַקֶּנְסוֹרִים. ברור שאנשים אלה ביקשו למנוע מראש שאפתנות גם בתחום זה.

נותרו צעקות קָאטוֹ בימי הַקֶּנְסוֹרָה נגד הצבת פסלים לנשים רומיות בפרובינקיות; ואף על פי כן לא יכול למנוע שיוצבו גם ברומא, כגון פסל קוֹרְנֵלְיָה אם הַגַּרַקְכִים ובתו של אַפְּרִיקָנוּס הזקן. פסלה הוצב יושב, וניכר בסנדלים בלי רצועות, בְּסָטָיו הציבורי של מָטֶלוּס; עתה נמצא הפסל במבני אוֹקְטָאוִויָה.

פסל ציבורי שהציבו זרים ברומא ניתן לְגָאיוּס אֵיילְיוּס, טְרִיבּוּן הַפְּלֶבְּס, לאחר שהעביר חוק נגד סְטָנְיוּס סְטָאלְיוּס הַלּוּקָאנִי, שהטריד פעמיים את אנשי תוּרְיי. משום כך נתנו לו אנשי תוּרְיי פסל וכתר זהב. אחר כך נתנו גם לְפַבְּרִיקְיוּס פסל לאחר ששחררם ממצור. כך התקבלו עמים בכל מקום לחסות רומית, וכל הבדל נמחק עד שאפילו שלושה פסלי חַנִּיבַּעַל נראים בעיר היחידה שבתוך חומותיה הטיל חנית כאויב.

שאמנות הפסלים הייתה מוכרת ועתיקה גם באיטליה מעידים הֶרְקוּלֵס, שלפי המסורת הקדיש אֶוַנְדֶר בְּפוֹרוּם הבקר, המכונה 'של הניצחון' ומולבש בתהלוכות ניצחון; וכן יָאנוּס הכפול שהקדיש המלך נוּמָה. הוא נעבד כסמל השלום והמלחמה, ואצבעותיו עוצבו כך שהן מציינות 365 ימים ומראות שהוא אל הזמן והעידן.

אין ספק שהפסלים הַטוֹסְקִיִּים הפזורים בארצות נעשו בְּאֶטְרוּרְיָה. הייתי חושב שהיו אלה צלמי אלים בלבד, אלמלא הטיח מֶטְרוֹדוֹרוֹס מִסְקֶפְּסִיס — שכינויו ניתן לו בשל שנאתו לשם הרומי — שהעיר וולְסִינִי נכבשה בשל אלפיים פסליה. מפליא בעיניי שאף שמקור הפסלים באיטליה עתיק כל כך, הוקדשו במקדשים בעיקר צלמי אלים מעץ או מחרס עד הכנעת אסיה, שממנה באו המותרות.

על המקור הראשון לעיצוב דיוקנאות ראוי יותר לדבר במסגרת האמנות שהיוונים מכנים פְּלַסְטִיקֶה, שכן קדמה לאמנות פסלי המתכת. אך אמנות זו פרחה בלי גבול, ודרושים כרכים רבים למי שמבקש לעקוב אחריה ביתר פירוט;

כי מי יוכל למנות את הכול? בעת הָאַיְידִילוּת של מַרְקוּס סְקָאוּרוֹס היו שלושת אלפים פסלים על הבמה בלבד בתיאטרון הזמני. מוּמְיוּס מילא את העיר לאחר הכנעת אַכַאיָה, אף שלא עמד להשאיר לבתו נדוניה — ומדוע לא נזכיר זאת לזכותו? גם הַלִּיקוּלוּסִים הביאו רבים. מוּקְיָאנוּס, שהיה קוֹנְסוּל שלוש פעמים, מוסר שגם עתה יש בְּרוֹדוֹס 3,000 פסלים; ומאמינים שלא פחות נותרו באתונה, בְּאוֹלִימְפִיָה ובְּדֶלְפִי.

מי מבני תמותה יוכל לעקוב אחריהם, או איזו תועלת יש בידיעתם? די לתענוג לגעת ביצירות המובהקות שנודעו מסיבה כלשהי ולמנות את האמנים המפורסמים, שכן מספר יצירותיו של כל אחד בלתי ניתן להסבר. על לִיסִיפּוֹס מוסרים שעשה 1,500 יצירות, שכולן היו אמנותיות עד שכל אחת יכלה להקנות לו תהילה. המספר נודע לאחר מותו, כאשר היורש פרץ את אוצרו: לִיסִיפּוֹס נהג להפריש דָּנָרְיוּס זהב אחד ממחיר עבודתו של כל פסל.

האמנות התרוממה מעל אמונת אנוש, תחילה בהצלחתה ואחר כך בהעזתה. כדוגמה להצלחה אביא יצירה אחת שאינה דיוקן אל או אדם. דורנו ראה בַּקַפִּיטוֹל, לפני שנשרף לאחרונה בידי אנשי וִיטֶלְיוּס, בתא יוּנוֹ, כלב ארד המלקק את פצעו. הפלא החריג ודמיונו הבלתי ניתן להבחנה מן האמת ניכרו לא רק בכך שהוקדש שם אלא גם בערבות שניתנה עליו: מאחר ששום סכום לא נראה שווה לו, נקבע מטעם הציבור שהערבים יתחייבו עליו בראשם.

דוגמאות ההעזה אינספור. אנו רואים שהומצאו פסלים עצומים המכונים קולוסליים ושווים למגדלים. כזה הוא אַפּוֹלוֹ בַּקַפִּיטוֹל, שֶׁמַּרְקוּס לוּקוּלוּס העביר מֵאַפּוֹלוֹנְיָה, עיר בְּפוֹנְטוֹס; גובהו שלושים אמה והוא נעשה בחמש מאות כיכרות.

כזה הוא יוּפִּיטֶר בשדה מארס, שהקדיש קְלַאוּדְיוּס קיסר, והוא נבלע בשל סמיכות תיאטרון פּוֹמְפֵּיוּס; וכזה הפסל שעשה לִיסִיפּוֹס בְּטָאַרֶנְטוּם, בגובה ארבעים אמה. מפליא בו ששיווי המשקל מאפשר, לפי המסורת, להזיזו ביד אך שום סערה אינה עוקרתו. אומרים שהאמן חזה זאת והעמיד עמוד במרחק קטן בצד שממנו הייתה הרוח עלולה לשבור את היצירה. בשל גודלו וקושי הנעתו לא נגע בו פָּאבְּיוּס וָרוּקוֹסוּס, אף שהעביר משם את הֶרְקוּלֶס הנמצא בַּקַפִּיטוֹל.

אך המפורסם מכולם היה הקולוסוס של השמש בְּרוֹדוֹס, מעשה כארס מִלֵינְדוֹס, תלמיד לִיסִיפּוֹס. גובהו היה שבעים אמה; רעידת אדמה הפילה אותו לאחר 66 שנים, אך גם בשכיבתו הוא פלא. מעטים יכולים להקיף את אגודלו בזרועותיהם, ואצבעותיו גדולות מרוב הפסלים. חללים עצומים פעורים באיבריו השבורים; בתוכם נראות אבנים ענקיות שבמשקלן ייצב אותו האמן. מספרים שנעשה במשך שתים־עשרה שנים ובשלוש מאות כיכרות, שבאו מציוד המצור שהותיר המלך דֶמֶטְרִיוּס לאחר שמאס בעיכוב המצור על רוֹדוֹס.

באותה עיר יש עוד מאה קולוסים קטנים ממנו, שכל אחד מהם לבדו היה מפרסם כל מקום שבו ניצב; ומלבד אלה חמישה צלמי אלים שעשה בְּרִיאַקְסִיס.

גם איטליה יצרה קולוסים. בספריית מקדש אַוגוּסְטוּס אנו רואים אַפּוֹלוֹ טוסקי בגובה חמישים רגל מן הבוהן, ולא ברור אם הוא מופלא יותר בארדו או ביופיו. סְפּוּרִיוּס קַרְווִילְיוּס עשה גם את יוּפִּיטֶר שבקפיטול מן שריונות החזה, מגיני השוק והקסדות של הַסָאמְנִיטִים, שנלחמו לאחר שהוקדשו בנדר והובסו. הוא גדול עד שנראה ממקדש יוּפִּיטֶר הַלַטְיאָרִי. משיירי השיוף עשה קַרְווִילְיוּס פסל של עצמו, העומד לפני רגלי הצלם.

באותו קפיטול מעוררים פליאה גם שני ראשים שהקדיש הַקוֹנְסוּל פּוּבְּלִיוּס לֶנְטוּלוּס. אחד נעשה בידי כארס הנזכר לעיל; את האחר עשה אמן ששמו חסר. בהשוואה הובס האחרון במידה כזו שהוא נראה מן הפחותים שבאמנים.

אך בזמננו עלה זֵנוֹדוֹרוֹס על כל גודלם של פסלים מסוג זה. הוא עשה מֶרְקוּרִי בעיר הָאַרְווֶרְנִים בְּגַאלְיָה במשך עשר שנים, במחיר עבודה של 40,000,000 סֶסְטֶרְצִים. לאחר שהוכיח שם את אמנותו נקרא לרומא בידי נֵירוֹן, ושם עשה

קולוסוס שיועד לדמות אותו פְּרִינְקִפְּס, בגובה 119 וחצי רגל. לאחר שפשעי הַפְּרִינְקִפְּס הורשעו הוקדש הפסל לשמש ונערץ כמותה.

בסדנתו התפעלנו לא רק מן הדמיון המובהק בדגם החמר, אלא גם מן המוטות הקטנים מאוד שהיו השלב הראשון בחידוש היצירה. פסל זה הראה שהידע ביציקת ארד אבד, אף שֶׁגֵּירוֹן היה מוכן לספק זהב וכסף בנדיבות, וּזֵנוֹדוֹרוֹס לא נפל משום קדמון בידיעת העיצוב והריקוע.

כאשר עשה את פסל הָאַרְוָרָנִים וּדוּבְּיוּס אָווִיטוּס היה נציב הפרובינקיה, חיקה שני גביעים שריקע קָלָמִיס. גֶּרְמָנִיקוּס קיסר, שהתאהב בהם, נתנם לְקַסְיוּס סְלָאנוּס, דודו של אָווִיטוּס ומורהו; ההבדל באמנות היה כמעט בלתי נראה. ככל שעלתה הצטייניותו של זֵנוֹדוֹרוֹס, כך התברר יותר שאבד סוד הארד.

רבים שבויים כל כך בפסלים המכונים קוֹרִינְתִיִּים עד שהם נושאים אותם עמם. כך נשא הנואם הוֹרְטֶנְסִיוּס ספינקס שלקח מִוֶּרֶס הנאשם; כאשר הכחיש במשפט שהוא מבין חידות, השיב קִיקֶרוֹ שעליו להבינן, שהרי ספינקס בביתו. גם הַפְּרִינְקִפְּס גֵירוֹן נשא עמו אַמָזוֹנָה שעליה נדבר, וזמן קצר לפניו נשא הקונסולאר גָּאיוּס קָסְטִיוּס פסל אף לקרב. מספרים שגם פסלים נשאו את אוהל אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול; שניים מהם הוקדשו לפני מקדש מארס הנוקם ושניים לפני ארמון המלך.

המון אמנים כמעט אינסופי התפרסם בפסלים ובצלמים קטנים יותר. לפני כולם פִּידִיאַס האתונאי, שעשה אמנם את יוּפִּיטֶר הָאוֹלִימְפִּי משנהב וזהב, אך עשה גם פסלי ארד. הוא פרח בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-83, בערך בשנת 300 לעירנו. בני זמנו ויריביו היו אַלְקָמֶנֵס, קְרִיטִיאַס, נֵסְיוֹטֵס וְהֶגִיאַס; בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-87

באו הַגָּלָאדֵס, קָלוֹן וְגוֹרְגִיאַס הלקוני; ובאולימפיאדה ה-90 פּוֹלִיקְלִיטוֹס, פְּרַאדְמוֹן, מִירוֹן, פִּיתָגוֹרַס, סְקוֹפַּס וּפָרֶלוֹס.

מתלמידי פּוֹלִיקְלִיטוֹס היו אַרְגִיוּס, אַסוֹפּוֹדוֹרוֹס, אַלָקְסִיס, אֲרִיסְטִידֵס, פְּרִינוֹן, אַתֵנוֹדוֹרוֹס וּדֶמֵיאַס מִקְלִיטוֹר; ומִירוֹן מִלִיקְיָה. בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-95 פרחו נָאוּקִידֵס, דִינוֹמֶנֵס, קָנָאכוֹס וּפַטְרוֹקְלוֹס; ב-102 פּוֹלִיקְלֵס, קֵפִיסוֹדוֹטוֹס, לֵאוֹכָרֵס וְהִיפָּטוֹדוֹרוֹס; ב-104 פְּרַקְסִיטֶלֵס וְאוּפְרָנוֹר; ב-107 אֵטִיוֹן וּתֵרִימָכוֹס. בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-113 חי לִיסִיפּוֹס, יחד עם אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול; וכן אחיו לִיסִיסְטָרָטוֹס, סְטֶנִיס, אוּפְרוֹן, אוּקֵלֵס, סוֹסְטָרָטוֹס, אִיוֹן וְסִילַנְיוֹן — ובו מפליא שהתפרסם בלי מורה; תלמידו היה זֵאוּקְסִיאַדֵס. בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-121 פעלו אוּטִיכִידֵס, אוּתִיקְרָטֵס, לָאִיפּוֹס, קֵפִיסוֹדוֹטוֹס, טִימַרְכוֹס וּפִירוֹמָכוֹס.

אחר כך שבתה האמנות, וחייתה מחדש בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-156. האמנים של אותו זמן נפלו בהרבה מאלה שנזכרו, אך בכל זאת זכו להערכה: אַנְטַאיוֹס, קַלִיסְטָרָטוֹס, פּוֹלִיקְלֵס האתונאי, קַלִיקְסֵנוֹס, פִּיתוֹקְלֵס, פִּיתֵיאַס וְטִימוֹקְלֵס.

לאחר שהבחנו כך בין תקופות המפורסמים ביותר, אעבור במהירות על היצירות הבולטות ואפזר את השאר בין הדברים. אמנים מהוללים אף התחרו, אף שנולדו בתקופות שונות, משום שעשו אמזונות שיועדו להקדשה במקדש דִיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס. הוחלט לבחור את המשובחת לפי שיפוט האמנים הנוכחים עצמם; התברר שהיא זו שכל אחד דירג שנייה אחרי יצירתו שלו. זו של פּוֹלִיקְלִיטוֹס הייתה ראשונה, אחריה של פִּידִיאַס, שלישית של קְרֵסִילָס, רביעית של קִידוֹן וחמישית של פְּרַאדְמוֹן.

מלבד יוּפִיטֶר הָאוֹלִימְפִּי, שאין לו מתחרה, עשה פִּידִיאַס משנהב גם מִינֶרְוָה עומדת באתונה, הנמצאת בַּפַּרְתֶנוֹן. מארד עשה מלבד הָאֲמָזוֹנָה הנזכרת

מִינֶרווָה שיופייה היה כה מצוין עד שקיבלה את הכינוי 'היפה'. הוא עשה גם נושאת־מפתח ומִינֶרווָה אחרת שֶׁפָּאוּלוּס אֵיימִילְיוּס הקדיש ברומא ליד מקדש פוֹרטוּנָה של היום הזה; וכן שני פסלים שֶׁקָּאטוּלוּס הקדיש באותו מקדש, דמות עטויה ופסל קולוסלי עירום. בצדק נחשב לראשון שפתח וגילה את אמנות הריקוע. פּוֹלִיקְלִיטוֹס מִסִּיקְיוֹן,

תלמיד הַגֶּלָאדַס, עשה את הַדִּיאָדוּמֶנוֹס, נער רך הקושר סרט, שהתפרסם במחיר מאה כיכרות; וכן את הַדּוֹרִיפוֹרוֹס, נער בעל מראה גברי הנושא חנית. הוא עשה גם את הפסל שהאמנים מכנים 'הַקָּאנוֹן', שממנו הם שואבים את קווי אמנותם כחוק; והוא לבדו נחשב כמי שעשה את האמנות עצמה ביצירת אמנות. הוא עשה גם מגרד־שמן, עירום הצועד בנשק, ושני נערים עירומים המשחקים באבני מפרק, המכונים אַסְטָרַגָּלִיזוֹנְטֵס ונמצאים בָּאַטְרִיוּם הקיסר טִיטוּס. רבים סבורים שאין יצירה מושלמת ממנה; וכן עשה את מָרְקוּרִי,

שהיה בְּלִיסְמָכְיָה; הֶרְקוּלֵס שהיה ברומא; מנהיג הנוטל את נשקו; וְאַרְטֶמוֹן המכונה פֶּרִיפּוֹרֶטוֹס, 'הנישא סביב'. פּוֹלִיקְלִיטוֹס נחשב כמי שהשלים מדע זה ולימד את אמנות הריקוע, כשם שֶׁפִּידִיאַס פתחה. חידושו המיוחד היה להעמיד פסלים על רגל אחת; אך וָארוֹ אומר שפסליו מרובעים וכמעט כולם לפי דגם אחד.

מִירוֹן, שנולד בְּאֶלֵאוּתֶרַיי והיה אף הוא תלמיד הַגֶּלָאדַס, התפרסם במיוחד בפרה צעירה ששובחה בשירים מפורסמים — שהרי רבים זוכים לשבח יותר מכישרון אחרים מאשר מכישרונם שלהם. הוא עשה גם כלב, זורק דיסקוס, פֶּרְסֵאוּס, מנסרים, סָאטִיר המתפעל מן החלילים ומִינֶרווָה, אתלטי פָּנְטָאתְלוֹן

דֶלְפִּיִים, מתאבקי פַּנְקְרַטְיוֹן וְהֶרְקוּלֵס הנמצא ליד הַקִּירְקוּס מַקְסִימוּס במקדש פּוֹמְפֵּיוּס הגדול. אַרִינָה מציינת בשיריה שעשה גם מצבה לצרצר ולארבה.

הוא עשה גם אַפּוֹלוֹ שֶׁהַטְרִיוּמְוויר אַנְטוֹנִיוּס לקח; אַוגוּסְטוּס האלוהי, לאחר שהוזהר בחלום, השיבו לאנשי אֶפֶסוֹס. נראה שֶׁמִּירוֹן היה הראשון שהרבה את האמת, מגוון באמנותו יותר מִפּוֹלִיקְלִיטוֹס וקפדן יותר בסימטריה. ואף על פי כן דייק רק בגופים ולא ביטא את רגשות הנפש; גם את השיער ואת שיער הערווה לא עשה טוב יותר מכפי שקבעה העת העתיקה הגסה.

עליו גבר פִּיתָגוֹרַס מֵרֶגְיוֹן שבאיטליה, בפסל של לוחם פָּאנְקְרַטְיוֹן שהוצב בְּדֶלְפִי; באותה יצירה גבר גם על לֵאוֹנְטִיסְקוֹס. הוא עשה גם את אַסְטִילוֹן רץ האצטדיון, המוצג בְּאוֹלִימְפִּיָה, ואת לִיבִּיס, נער המחזיק לוח באותו מקום, וכן נער עירום נושא תפוחים; וּבְסִירָקוּסַאי אדם צולע, שהצופים נדמים כחשים אף את כאב כיבו. כן עשה את אַפּוֹלוֹ ואת הנחש הננעץ בחציו, ונגן קִיתֶרָה שכונה דִיקָאיוֹס, מפני שכאשר תֵּבַאי נכבשה בידי אֶלֶכְּסַנְדֶר הוסתר בחיקו זהב שטמן אדם נמלט. הוא היה הראשון שהבליט גידים ווֹרידים וטיפל בשער ביתר דיוק.

היה גם פִּיתָגוֹרַס אחר, איש סָאמוֹס, שבתחילה היה צייר. שבעה פסלי עירום שלו ופסל אחד של זקן במקדש פוֹרְטוּנָה של היום הזה זכו לשבח. מסופר שגם בפניו היה דומה עד לבלי הכר לְפִיתָגוֹרַס שנזכר לעיל; וְסוֹסְטְרָטוֹס היה תלמידו ובן אחותו של איש רֶגְיוֹן.

דוֹרִיס מכחיש שֶׁלִּיסִיפּוֹס מִסִּיקְיוֹן היה תלמידו של אדם כלשהו: לדבריו היה תחילה חרש נחושת וקיבל אומץ להעז מתשובתו של הצייר אוּפּוֹמְפּוֹס.

כשנשאל את מי מן הקודמים הוא מחקה, הצביע על המון בני אדם ואמר שיש לחקות את הטבע עצמו, לא אמן.

הוא עשה יותר פסלים מכל אדם אחר, כפי שאמרנו, בפרין אמנותי עצום. ביניהם היה המתגרד, שֶׁמַּרְקוּס אַגְרִיפָּה הקדיש לפני מרחצאותיו ושמצא חן להפליא בעיני הקיסר טִיבֶּרְיוּס. בראשית שלטונו, אף שהיה בעל שליטה עצמית, לא יכול טִיבֶּרְיוּס לעמוד בפניו והעבירו לחדר השינה, תוך הצבת פסל אחר במקומו. אך עקשנות העם הרומי היתה כה גדולה, שבקריאות בתיאטרון דרש להשיב את הָאַפּוֹקְסִיוֹמֶנוֹס, והקיסר, אף שאהבו מאוד, השיבו.

לִיסִיפּוֹס נודע גם בנגנית חליל שיכורה, בכלבים ובציד, אך מעל הכול במרכבת ארבעה עם השמש של אנשי רוֹדוֹס. הוא עשה גם יצירות רבות של אֶלֶכְּסַנְדֶּר הגדול, החל מילדותו. הקיסר נֵירוֹן, שמצא חן רב בפסל זה, ציווה להזהיבו; אחר כך, כשהזהב גרע מיופייה של האמנות בשל ערכו, הוסר הזהב, והפסל נחשב יקר יותר כך, אף שנותרו בו צלקות העבודה והחתכים שבהם נאחז הזהב.

הוא עשה גם את הֶפַאיְסְטִיוֹן ידיד אֶלֶכְּסַנְדֶּר הגדול, אף שיש המייחסים את הפסל לְפוֹלִיקְלִיטוֹס, שחי כמעט מאה שנה קודם לכן; וכן את ציד אֶלֶכְּסַנְדֶּר שהוקדש בְּדֶלְפִי, סָאטִיר באתונה וחיל הפרשים של אֶלֶכְּסַנְדֶּר, שבו עיצב את דמויות ידידיו בדמיון מושלם. מֶטֶלוּס העביר יצירה זו לרומא לאחר הכנעת מקדוניה. הוא עשה גם מרכבות ארבעה ממינים רבים.

מסופר שתרומתו הגדולה ביותר לאמנות הפיסול היתה בעיצוב השער, בהקטנת הראשים לעומת הקדמונים ובהצרת הגוף והפחתת בשרו, שבזכותן נראו הפסלים גבוהים יותר. אין בְּלָטִינִית שם לסימטריה, שעליה שמר בקפדנות רבה בדרך חדשה שלא נוסתה, כשהמיר את מידות הגוף המרובעות

של הקדמונים. הוא נהג לומר שהם עשו בני אדם כפי שהם, והוא כפי שהם נראים. ייחודית לו הדקות החריפה של יצירותיו, שנשמרה אף בפרטים הקטנים ביותר.

הוא הותיר בנים ותלמידים שהיו אמנים מהוללים: לָאֵיפוֹס, בּוֹאֶדָס, ומעל כולם אוּתִיקְרָטֵס. זה חיקה את יציבות אביו יותר מאשר את חנו, והעדיף למצוא חן בסגנון חמור ולא נעים. לפיכך עיצב היטב את הֶרְקוּלֵס בְּדָלְפִי, את אֲלֶכְסַנְדֶּר הצייד בְּתֶסְפִּיאַי, קרב פרשים, את פסל טְרוֹפוֹנְיוּס עצמו ליד האורקל, מרכבות ארבעה רבות, סוס עם סלים וכלבי ציידים.

תלמידו של זה היה טִיסִיקְרָטֵס, אף הוא איש סִיקְיוֹן, אך קרוב יותר לאסכולת לִיסִיפּוֹס, עד שקשה להבחין בין פסלים רבים שלהם: כגון זקן תֵּבַאי, המלך דֶמֶטְרִיוּס וּפָאוּקְסְטֵס מציל אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול, שהיה ראוי לתהילה כה גדולה.

המחברים שקיבצו דברים אלה בספרים מהללים להפליא את טֶלֶפָאנֵס איש פוֹקִיס, שאינו ידוע ממקום אחר, משום ש... ישב בְּתֶסָלְיָה ויצירותיו נותרו שם נסתרות. אלמלא כן, לפי הצבעתם הוא שווה לְפוֹלִיקְלִיטוֹס, לְמִירוֹן ולְפִיתָגוֹרָס. הם משבחים את לֶרִיסָה שלו, את סְפִּינָתָארוֹס לוחם חמשת המקצועות ואת אַפּוֹלוֹ. אחרים סבורים שסיבת אלמוניותו לא היתה זו, אלא שהתמסר לבתי המלאכה של המלכים קְסֶרְקְסֵס וְדָרְיָווֹשׁ.

גם פְּרַקְסִיטֶלֵס, שהצליח יותר בשיש ולכן היה מפורסם יותר, עשה יצירות יפות מאוד גם בנחושת: את חטיפת פְּרוֹסֶרְפִּינָה, את היורדת, את האב לִיבֶּר, את השכרות ואת הַסָּאטִיר המהולל שלצדה, שהיוונים מכנים פֶּרִיבּוֹאֶטוֹס; וכן פסלים שעמדו לפני מקדש פֶּלִיקִיטַס, ואת וֶנוּס שנשרפה בשרפת המקדש בימי קְלַאוּדְיוּס, שוות ערך לוונוס השיש המפורסמת שלו, וגם את העוטרת.

כן עשה את העונדת צמיד, את אוֹפּוֹרָה, ואת הַרְמוֹדְיוּס וְאַרִיסְטוֹגִיטוֹן רוצחי הערץ, שנשבו בידי קְסָרְקְסֵס מלך הַפָּרְסִים וַאֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול השיבם לאתונאים לאחר כיבוש פרס. הוא עשה גם אַפּוֹלוֹ נער האורב מקרוב בחץ ללטאה מתגנבת, הקרוי סָאוּרוֹקְטוֹנוֹס. נצפים גם שני פסלים שלו המביעים רגשות מנוגדים: מטרונה בוכה וזונה שמחה. סבורים שהאחרונה היתה פְּרִינֵה, ומבחינים בה באהבת האמן ובשכרה של הזונה בפניה.

גם נדיבותו ניכרת בפסל: הוא הציב את הרכב שלו על מרכבת הארבעה של קָלָמִיס, כדי שלא ייחשב שמי שהצטיין בדמויות הסוסים נכשל בדמות האדם. קָלָמִיס עצמו עשה מרכבות ארבעה וזוגות רבות, וסוסיו תמיד היו חסרי מתחרה; אך כדי שלא ייראה נחות בדמויות בני אדם, אין אַלְקְמֶנָה מפורסמת משלו.

אַלְקָמֶנֵס, תלמיד פִּידִיאַס, עשה גם יצירות שיש, אך בנחושת עשה לוחם חמשת מקצועות הקרוי אַנַקְרִינוֹמֶנוֹס. אֶרִיסְטִידֵס תלמיד פּוֹלִיקְלִיטוֹס עשה מרכבות ארבעה וזוגות. אַמְפִיקְרַיֶטֵס נודע בזכות לאינה. זו היתה זונה ונגנית קִיתָרָה, מקורבת לְהַרְמוֹדְיוּס וּלְאַרִיסְטוֹגִיטוֹן. אף שעונתה בידי העריצים עד מוות, לא גילתה את תכניתם להריגת הערץ. לפיכך ביקשו האתונאים לכבדה אך לא להלל זונה, ועשו את החיה ששמה כשמה; וכדי שסיבת הכבוד תובֵן אסרו על האמן להוסיף לשון ליצירה.

בְּרִיאַקְסִיס עשה את אֶסְקוּלַפְּיוּס ואת סָלַאוּקוֹס, בּוֹאֵדָס דמות מתפלל, וּבָאטוֹן את אַפּוֹלוֹ ואת יונו.

אלה נמצאים ברומא במקדש קוֹנְקוֹרְדִיָה. קְרֵסִילָס עשה פצוע גוסס, שאפשר להבין ממנו כמה חיים עוד נותרו בו, ואת פֶּרִיקְלֵס הָאוֹלִימְפִּי הראוי לכינויו.

מופלא באמנות זו שהיא עשתה אנשים אצילים לאצילים עוד יותר. קֵפִיסוֹדוֹרוֹס עשה מִינֶרְוָה מופלאה בנמל האתונאים ומזבח ליד מקדש יוּפִּיטֶר המושיע באותו נמל.

מעטות היצירות המשתוות למזבח זה. קָנָאכוֹס עשה אַפּוֹלוֹ עירום המכונה פִּילֶסְיוּס בְּדִידֵימַאיוֹן, מסגסוגת נחושת אֶגִינֵטִית, ולצדו צבי שהעמיד על עקבות רגליו כך שאפשר להעביר חוט מתחת לכפותיו: העקב והאצבעות אוחזים בקרקע לסירוגין, והשן המחברת גמישה בשני הצדדים עד שהפסל שב וקופץ מכל דחיפה. הוא עשה גם נערים רכובים. כַּיֶרַאס עשה את אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול ואת אביו פִּילִיפּוֹס; קְטֶסִילָאוֹס עשה נושא רומח ואמזונה פצועה.

דֶמֶטְרִיוּס עשה את לִיסִימָכָה, שהיתה כוהנת מִינֶרְוָה שישים וארבע שנים, וכן את מִינֶרְוָה הקרויה מיסטיקה, שהדרקונים שעל הגורגונה שלה משמיעים צלצול בתגובה לפריטת קִיתֶרָה. הוא עשה גם את הרוכב סימון, הראשון שכתב על רכיבה. דֶדַלוֹס, שנודע גם בין מכיירי הדמויות בחומר, עשה שני נערים המתגרדים; דִינוֹמֶנֵס עשה את פְּרוֹטֶסִילָאוּס ואת המתאבק פִּיתוֹדֵמוֹס.

יצירת אוּפְרָאנוֹר היתה אֲלֶכְסַנְדֶר פָּארִיס. משבחים בה שאפשר להבין בעת ובעונה אחת את כל תפקידיו: שופט האלות, מאהב הֶלֶנָה ובכל זאת הורג אֲכִילֵס. שלו גם מִינֶרְוָה הקרויה הַקָּטוּלְיָאנִית ברומא, שהקדיש קְווִינְטוּס לוּטָטְיוּס למרגלות הַקַּפִּיטוֹל; וכן פסל ההצלחה הטובה, המחזיק בימינו קערת נסך ובשמאלו שיבולת ופרגים, ולטונה היולדת הנושאת את אַפּוֹלוֹ וְדִיאָנָה התינוקות במקדש קוֹנְקוֹרְדִיָה.

הוא עשה גם מרכבות ארבעה וזוגות, רכב לבוש שריון שצורתו מצוינת, את המעלה ואת יוון, שתיהן ענקיות, אשה מתפעלת ואשה מתפללת, וכן את

אֲלֶכְסַנְדֶּר וּפִילִיפּוֹס בְּמַרְכְּבוֹת אַרְבָּעָה. אוּתִיכִידֵס עָשָׂה אֶת הַנָּהָר אֶוּרוֹטַס, וְעַל־יוֹ אָמְרוּ רַבִּים שֶׁאַמְנוּתוֹ זָכָה יוֹתֵר מִן הַנָּהָר עַצְמוֹ. שֶׁל הֶגִיאַס מְפוֹרָסָמִים מִינֶרְוָה, הַמֶּלֶךְ פִּירוֹס, נְעָרִים רְכוּבִים, וְקַסְטוֹר וּפוֹלוּקְס לִפְנֵי מִקְדָּשׁ יוּפִּיטֶר הָרוֹעֵם; שֶׁל הֶגֶסִיאַס הֶרְקוּלֶס בְּמוֹשֶׁבֶת פָּארוֹס; וְשֶׁל אִיסִידוֹטוֹס מְקָרִיב שׁוֹר.

לִיקִיוּס הָיָה תַּלְמִיד מִירוֹן. הוּא עָשָׂה נַעַר הָרָאוּי לְמוּרוֹ, הַנּוֹפֵחַ בְּאֵשׁ דּוֹעֶכֶת, וְאֶת הָאַרְגּוֹנָאוּטִים. לֵאוֹכָארֵס עָשָׂה נֶשֶׁר הַיּוֹדֵעַ אֶת מִי הוּא חוֹטֵף בְּגַנִימֵדֵס וְלִמִּי הוּא נוֹשֵׂאוֹ, וְחַס עַל הַנַּעַר בְּצִיפּוֹרְנָיו אֲפִילּוּ מִבְּעַד לַבֶּגֶד; אֶת אוּטוֹלִיקוֹס מְנַצֵּחַ הַפָּאנְקְרָטְיוֹן, שֶׁבִּגְלָלוֹ כָּתַב קְסֶנוֹפוֹן אֶת הַמִּשְׁתֶּה; אֶת יוּפִּיטֶר הָרוֹעֵם בַּקַּפִּיטוֹל, הַמְשׁוּבָּח מִכּוֹל; וְכֵן אַפּוֹלוֹ עָטוּר נֵזֶר, אֶת לִיקִיסְקוֹס סוֹחֵר הָעֲבָדִים וְנַעַר בַּעַל עַרְמוּמִיּוֹת עֲבָדִית מִתְחַנְחֶנֶת וּמְזוֹיֶפֶת. לִיקִיוּס עַצְמוֹ עָשָׂה גַּם נַעַר מְקַטֵּיר.

הָעֶגֶל שֶׁל מָנַאכְמוֹס כּוֹרֵעַ עַל בִּרְכּוֹ וְצִוְּוארוֹ מוּפְנֶה לְאָחוֹר. מָנַאכְמוֹס עַצְמוֹ כָּתַב עַל אֲמְנוּתוֹ. נָאוּקִידֵס נוֹדָע בְּמֶרְקוּרִיוּס, בְּזוֹרֶק דִּיסְקוֹס וּבְמַקְרִיב אֵיל; נָאוּקְרוֹס בְּמִתְאַבֵּק מִתְנַשֵּׂם; נִיקֶרָטוּס בָּאֶסְקוּלַפִּיוּס וּבְהֵיגִיאָה הַנִּמְצָאִים בְּמִקְדָּשׁ קוֹנְקוֹרְדִיָּה בְּרוֹמָא. אֶת מַרְכֶּבֶת הָאַרְבָּעָה שֶׁל פִּירוֹמָכוֹס נוֹהֵג אַלְקִיבִּיאָדֵס. פּוֹלִיקְלֵס עָשָׂה הֶרְמַפְרוֹדִיטוֹס מְפוֹרָסָם; פִּירוֹס אֶת הִיגִיאֵה וּמִינֶרְוָה; וּפָאנִיס תַּלְמִיד לִיסִיפּוֹס דְּמוּת מַקְרִיבָה.

סָטִיפַקְס אִישׁ קַפְּרִיסִין נוֹדָע בְּפֶסֶל יָחִיד, צוֹלָה הַקְּרֵבִיִּים. הָיָה זֶה עֶבֶד בֵּית שֶׁל פֶּרִיקְלֵס הָאוֹלִימְפִּי, הַצּוֹלֶה קְרֵבִיִּים וְנוֹפֵחַ בְּפֶה מִלֹּא כְּדֵי לְלַבּוֹת אֶת הָאֵשׁ. סִילַנְיוֹן יָצַק אֶת אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, שֶׁהָיָה אַף הוּא יוֹצֵר פְּסָלִים וְהִקְפִּדָן בְּאֻמָּנִים, אַךְ שִׁפֵּט אֶת עַצְמוֹ בְּחוּמְרָה וְשָׁבַר לְעִתִּים קְרוֹבוֹת פְּסָלִים גְּמוּרִים מִפְּנֵי שֶׁלֹּא יָכוֹל לְהַשְׁבִּיעַ אֶת תְּשׁוּקָתוֹ לָאֻמָּנוּת; מִשּׁוּם כָּךְ כַּוָּנָה הַמְשׁוּגָּע, וְסִילַנְיוֹן בִּיטֵא בּוֹ תַּכּוּנָה זוֹ.

הוא לא עשה אדם מנחושת אלא את הרוגז עצמו; וכן אֲכִילֵס מפורסם ודמות מפקח המדריך את האתלטים. סְטָרוֹנְגִילְיוֹן עשה אַמָזוֹנָה שמצוינות רגליה זיכתה אותה בכינוי אוֹקְנֵמוֹס; משום כך נשאו אותה במסעותיו של הקיסר נֵירוֹן. הוא עשה גם נער שֶׁבְּרוּטוּס איש פִּילִיפִּי, מאהבו, פרסם בכינויו שלו.

תֵאוֹדוֹרוֹס, שבנה את המבוך בְּסָאמוֹס, יצק את עצמו בנחושת. מלבד תהילתו המופלאה בדמיון, הוא נודע בדקות הביצוע: ביד ימין הוא מחזיק פצירה, ובשלוש אצבעות שמאל החזיק מרכבת ארבעה זעירה. זו הועברה לְפְרָאיֶנְסְטָה כפלא של קוטן: זבוב שנעשה עמה פרש בכנפיו על המרכבה, הסוסים והרכב כולם יחד. קְסֶנוֹקְרָטֵס, תלמיד טִיסִיקְרָטֵס ולדברי אחרים תלמיד אוּתִיקְרָטֵס, גבר על שניהם בריבוי פסליו, ואף חיבר ספרים על אמנותו.

אמנים רבים עשו את קרבות אַטָלוֹס וְאוּמֵנֵס נגד הַגַּאלִים: אִיסִיגוֹנוּס, פִּירוֹמָכוֹס, סְטָרָטוֹנִיקוֹס וְאַנְטִיגוֹנוֹס, שגם חיבר ספרים על אמנותו. תינוק מצוין של בּוֹאֵתוֹס, אף שהיה טוב יותר בכסף, חונק אווז. ומכל היצירות שמניתי, המפורסמות ביותר מוקדשות עתה בעיר בידי הקיסר אַסְפַּסְיָאנוֹס במקדש השלום ובבניינים אחרים שלו; נֵירוֹן הביאן לעיר באלימות והציבן באולמות בית הזהב.

עוד היו אמנים שנודעו כבני אותה דרגה, אך איש מהם לא התייחד ביצירה מסוימת: אֲרִיסְטוֹן, שנהג גם לחרוט כסף; קְלִידֵס, קְטֶסִיאַס, קַנְתָרוֹס איש סִיקְיוֹן, דְיוֹדוֹרוֹס תלמיד קְרִיטִיאַס, דֶלְיאַדֵס, אוּפוֹרְיוֹן, אוּנִיקוֹס וְהֶקָטַאיוֹס חרטי כסף, לֶסְבּוֹקְלֵס, פְּרוֹדוֹרוֹס, פִּיתוֹדִיקוֹס, פּוֹלִיגְנוֹטוֹס שהיה גם מן הציירים המהוללים ביותר, סְטָרָטוֹנִיקוֹס שהיה אף הוא חרט, וּסְקִימְנוֹס תלמיד קְרִיטִיאַס.

עתה אמנה את אלה שעשו יצירות מאותו הסוג: אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס, אַנְדְרוֹבּוּלוֹס, אַסְקְלֵפְּיוֹדוֹרוֹס וְאַלֶוּאַס עשו פילוסופים; אַפֶּלֵס נשים המתקשטות; אַנְטִיגְנוֹטוֹס דמות מתגרד ואת רוצחי הערי*ץ* שנזכרו לעיל; אַנְטִימָכוֹס וְאַטֶנוֹדוֹרוֹס נשים אצילות; אַרִיסְטוֹדֵמוֹס מתאבקים, מרכבות זוג עם רכב, פילוסופים, זקנות והמלך סָלַאוּקוֹס. גם לנושא הרומח שלו חן משלו.

שני קֶפִיסוֹדוֹטוֹסִים היו. של הראשון מָרְקוּרְיוּס המיניק את האב לִיבֶּר בינקותו; הוא עשה גם נואם ביד מורמת, אך זהותו אינה ודאית. השני עשה פילוסופים. קוֹלוֹטֵס, שעשה עם פִּידִיאַס את יוּפִּיטֶר הָאוֹלִימְפִּי, עשה פילוסופים; וכן קְלָאוֹן, קֶנְטָרְמִיס, קַלִיקְלֵס וּקְפִיס. כַּלְקוֹסְתֶנֵס עשה שחקני קומדיה ואתלטים; דָאִיפּוֹס דמות מתגרד; דָאִיפְּרוֹן, דֵמוֹקְרָטוֹס וְדַיְמוֹן פילוסופים.

אֶפִּיגוֹנוֹס, שחיקה כמעט את כל הסוגים שנזכרו, הצטיין בחצוצרן ובתינוק המלטף באומללות את אמו המתה. מפורסמת אשה מתפעלת של אוּבּוּלוֹס, ואשה המונה באצבעותיה של אוּבּוּלִידֵס. מִיקוֹן נודע באתלטים, מֶנוֹגֶנֶס במרכבות ארבעה. גם נִיקֶרָטוּס ניסה את כל שעשו האחרים, ועיצב את אַלְקִיבִּיאָדֵס ואת אמו דָמָרָאטָה מקריבה לאור לפידים.

פִּיסְטוֹן הציב אשה על מרכבת הזוג של טִיסִיקְרָטֵס; הוא גם עשה את מַרְס וּמָרְקוּרְיוּס הנמצאים במקדש קוֹנְקוֹרְדִיָה ברומא. אל ישבח איש את פֶּרִילוֹס, שהיה אכזר אף מן הערי*ץ* פָּלָרִיס: הוא עשה לו פר שבו הבטיח כי אדם כלוא ישמיע געייה כאשר תודלק אש תחתיו, והוא היה הראשון שהתנסה בעינוי, באכזריות צודקת יותר. לכך הוריד את האמנות האנושית ביותר מפסלי אלים ואנשים; וכי לשם כך עמלו מייסדיה הרבים, שיעשו ממנה מכשירי עינוי?

לפיכך יצירותיו נשמרות מסיבה אחת בלבד: שכל הרואה אותן ישנא את הידיים שעשו אותן.

סְתֶנִיס עשה את קֶרֶס, יוּפִיטֶר ומִינֶרְוָה הנמצאים ברומא במקדש קוֹנְקוֹרְדִיָה, וכן מטרונות בוכות, מתפללות ומקריבות. סימון עשה כלב וקשת; סְטָרָטוֹנִיקוֹס החרט הנזכר עשה פילוסופים; ושניהם עשו מוזגות.

אתלטים, לוחמים, ציידים ומקריבים עשו בָּאטוֹן, אֶוּכִיר, גְלַאוּקִידֶס, הֶלְיוֹדוֹרוֹס, הִיקָנוֹס, אִיוֹפוֹן, לִיסוֹן, לֶאוֹן, מֶנוֹדוֹרוֹס, מִיאַגְרוֹס, פּוֹלִיקְרָטֶס, פּוֹלִיאִידוֹס, פִּיתוֹקְרִיטוֹס, פְּרוֹטוֹגֶנֶס שהיה גם צייר מן המהוללים כפי שנאמר, פַּטְרוֹקְלֶס, פּוֹלִיס, פּוֹסִידוֹנִיוּס איש אֶפֶסוֹס שגם חרט כסף בהצטיינות, פְּרִיקְלִימֶנוֹס, פִּילוֹן, סִימֶנוֹס, טִימוֹתֶאוֹס, תֶאוֹמְנֶסְטוֹס, טִימַרְכִידֶס, טִימוֹן, טִיסִיאַס ותְרָסוֹן.

מבין כולם התפרסם ביותר בכינויו קַלִימַכוֹס, מבקר תמידי של עצמו, ששקדנותו לא ידעה גבול; משום כך כונה קָטַקְסִיטֶכְנוֹס, דוגמה זכורה לצורך לשים גבול אף לדיוק. שלו הנשים הַלָקוֹנִיוֹת הרוקדות, יצירה מלוטשת אך כזו שהשקדנות גזלה ממנה כל חן. מספרים שהיה גם צייר. במסע קַפְּרִיסִין קָאטוֹ לא מכר פסל יחיד של זֵנוֹן, לא מפני שנשבה בנחושת או באמנות, אלא מפני שהיה פסל של פילוסוף; ראוי להזכיר גם דוגמה יוצאת דופן זו.

בדיון בפסלים אין לדלג על פסל אחד, אף שיוצרו אינו ידוע: הֶרָקוּלֶס עטוי טוּנִיקָה ליד במת הנואמים, היחיד ברומא בלבוש זה, פניו זועפים והוא חש את ייסורי הַטוּנִיקָה האחרונים. שלוש כתובות עליו: האחת אומרת שֶׁלוּקְיוּס לוּקוּלוּס המצביא הקדישו מן השלל; השנייה שבנו הקטין של לוּקוּלוּס הקדישו לפי החלטת הסנאט; והשלישית שֶׁטִיטוּס סֶפְּטִימְיוּס סֶבִּינוּס, אַיְדִיל קוּרוּלִי,

השיבו מרכוש פרטי לרשות הציבור. כה רבות היו התחרויות וכה גדול הכבוד שניתן לפסל זה.

עתה נפנה להבדלי הנחושת ולתערובותיה. בנחושת הַקִּפְּרִיסָאִית יש נחושת עטרות ונחושת מטילים, ושתיהן ניתנות לריקוע. את נחושת העטרות מרקעים ללוחות, וכשצובעים אותה במרת שוורים היא מקבלת מראה זהב בעטרות שחקנים; ואם מוסיפים שש סקרופולים זהב לכל אוּנְקְיָה, עלה פִּירוֹפּוּס דק מאוד בוער בגונו. נחושת מטילים מיוצרת גם במכרות אחרים, וכמוה נחושת כורים. ההבדל הוא שנחושת הכורים טובה רק ליציקה ושבירה תחת פטישים, ואילו נחושת המטילים נשמעת להם ולכן נקראת גם רקיעה, כפי שכל הנחושת הַקִּפְּרִיסָאִית. גם במכרות האחרים נבדלת נחושת המטילים מן הכורית בעיבודה: כל נחושת שטוהרו פגמיה באש ביתר הקפדה והותכה היטב היא נחושת מטילים.

בשאר הסוגים מעניקים את הבכורה לנחושת הקמפנית, המשובחת ביותר לכלי שימוש. עושים אותה בכמה דרכים. בקפואה מתיכים אותה לא באש פחמים אלא בעץ, מטהרים אותה במים קרים כשהיא עוברת דרך מסננת אלון, ומבשלים שוב ושוב באותה דרך. לבסוף מוסיפים עשר לִיבְּרוֹת עופרת כספית ספרדית לכל מאה לִיבְּרוֹת נחושת. כך היא נעשית גמישה ומקבלת צבע נעים, שבסוגי נחושת אחרים מבקשים להשיג בשמן ובמלח.

נחושת הדומה לקמפנית מיוצרת במקומות רבים באיטליה ובפרובינקיות, אך מוסיפים שמונה לִיבְּרוֹת עופרת ומבשלים מחדש בפחמים בגלל מחסור בעץ. מידת ההבדל שיוצר הדבר מורגשת במיוחד בְּגַאלְיָה, שם מתיכים בין אבנים מלובנות; הבישול שורף אותה והיא נעשית שחורה ושבירה. נוסף לכך

מבשלים אותה מחדש פעם אחת בלבד, אף שחזרה מרובה על כך מועילה מאוד לאיכות. ראוי גם לציין שכל נחושת נוצקת טוב יותר בקור עז.

התערובת הבאה היא של פסלים וגם של לוחות, בדרך זו: תחילה מתיכים גוש, ואחר כך מוסיפים למתכת המותכת שליש נחושת אסופה, כלומר נחושת משומשת שנקנתה. תיבולה המיוחד בא מן החיכוך שאילף אותה ומן ההרגל לברק, כאילו הורגלה ביד אדם. לכל מאה לִיבְּרוֹת מותכות מערבים גם שתים עשרה לִיבְּרוֹת וחצי לִיבְּרָה עופרת כספית.

יש גם תערובת הקרויה תבניתית, מן הנחושת הרכה ביותר, מפני שמוסיפים עשירית עופרת שחורה וחלק אחד מעשרים עופרת כספית; בדרך זו היא קולטת במיוחד את הצבע הקרוי יווני. האחרונה היא תערובת הקדרות, ששמה בא לה מן הכלי: מוסיפים שלוש או ארבע לִיבְּרוֹת עופרת כספית לכל מאה לִיבְּרוֹת נחושת. אם מוסיפים עופרת לנחושת קִפְּרִיסָאִית מתקבל צבע ארגמן בשולי הטוגות שעל פסלים.

כלי נחושת שממרקים אותם מעלים ירוקת מהר יותר מכלים מוזנחים, אלא אם מושחים אותם בשמן. מספרים שהם נשמרים היטב בזפת נוזלית. כבר מזמן הועבר השימוש בנחושת להנצחת מסמכים: על לוחות נחושת חורטים תקנות ציבוריות.

מכרות הנחושת מספקים לרפואה העתיקה חומרים בדרכים רבות, שהרי כל הכיבים מחלימים שם במהירות רבה, אולם הקדמיה מועילה במיוחד. אין ספק שהיא נוצרת גם בכבשני כסף, לבנה יותר וקלה יותר, אך אין להשוותה לזו של כבשני הנחושת. סוגים אחדים לה: האבן עצמה שממנה מפיקים נחושת

נקראת קַדְמִיָה והיא נחוצה להתכה אך חסרת שימוש ברפואה; ואילו בכבשנים נוצרת קַדְמִיָה אחרת המקבלת שוב את שם מקורה.

היא נוצרת כשהלהבות והנשיפה מוציאות את החלק הדק ביותר של החומר והוא נדבק, לפי קלותו, לקמרונות וללבני הכבשנים. הדקה ביותר נמצאת ממש בפי הכבשן, במקום שהלהבות פלטוה; היא נקראת קַפְנִיטִיס, שרופה ודומה לאפר מפני קלותה המופרזת. הטובה ביותר נמצאת עמוק יותר, תלויה מן הקמרונות; בשל מראה זה היא נקראת בּוֹטְרִיטִיס, והיא כבדה מן הקודמת.

אך היא קלה מן הסוגים הבאים. שני צבעים לה: האפרורי ירוד, והדומה לאבן ספוג טוב יותר; היא פריכה ונחשבה מועילה ביותר לתרופות עיניים. הסוג השלישי נמצא על דפנות הכבשנים, משום שכובדו מנע ממנו להגיע לקמרונות. הוא נקרא פְּלַקִיטִיס, אף הוא על שם מראהו השטוח: קרום יותר מאבן ספוג, מגוון בתוכו, ונחשב מועיל יותר לגרדת ולכיווץ צלקות.

ממנו נוצרים שני סוגים נוספים: אוֹנִיכִיטִיס, שכמעט כולו כחול מבחוץ ובתוכו כתמים כשל אוֹנִיקְס; וְאוֹסְטָרַקִיטִיס, השחור כולו והמלוכלך שבכולם, שנחשב מועיל במיוחד לפצעים. את כל סוגי הקדמיה, שהטובים שבהם מכבשני קַפְּרִיסִין, שבו הרופאים הקדומים ובישלו בפחם טהור. לאחר שנעשתה אפר כיבו ביין אַמִינָאִי את המיועדת לרטיות, ובחומץ את המיועדת לגרדת.

יש שכותשים ושורפים אותה בקדרות חרס, שוטפים במכתשות ואחר כך מייבשים. נִיקוֹדוֹרוֹס שורף בגחלים את האבן הכבדה והדחוסה ביותר, מכבה אותה ביין כְיוֹס וכותש; אחר כך מנפה בבד, טוחן במכתשת, משרה במי גשם ושב וטוחן את המשקע עד שייעשה דומה ללבן עופרת ולא יחרוק כלל בין השיניים. שיטתו של יוֹלָאס זהה, אך הוא בוחר את האבן הטהורה ביותר.

לפי הרפואה העתיקה כוחה של הקדמיה לייבש, לרפא כליל ולעצור הפרשות; לנקות פְּטָרִיגְיוֹנִים וזוהמה בעיניים, להפחית חספוס ולעשות כל מה שנאמר על פעולת העופרת. גם את הנחושת עצמה שרפו לאותן מטרות; ועוד אמרו שהיא מרפאה כתמים לבנים וצלקות בעיניים ואף כיבי עיניים עם חלב. משום כך המצרים טחנו אותה על אבני משחזת לתרופת עיניים הקרויה על שמם.

עוד נאמר שהיא מעוררת הקאה כשנוטלים אותה בדבש. את הנחושת הַקְּפְרִיסָאִית שרפו בכלי חרס לא צרופים עם משקל שווה של גופרית, כשהכלים מצופים סביב פתח הנשימה, בתוך תנורים, עד שהכלים עצמם נצרפו. יש שהוסיפו מלח, אחרים אלום במקום גופרית, ואחרים לא הוסיפו דבר אלא התיזו חומץ. את החומר השרוף טחנו במכתשת תֵּבָאִית, שטפו במי גשם, הוסיפו מים רבים יותר ושוב טחנו והניחו לו לשקוע; חזרו על כך עד שקיבל מראה מְיֻיוּם. אז ייבשו בשמש ושמרו בקופסת נחושת.

גם סיגי נחושת נשטפו באותה דרך, אך פעולתם חלשה מזו של הנחושת. גם פרח הנחושת שימש ברפואה. הוא נוצר כשמעבירים נחושת מותכת לכבשנים אחרים; שם נשיפה תכופה מנערת קשקשים דמויי דוחן, הקרויים פרח. כאשר כיכרות נחושת מצוננות במים נופלים גם קשקשים אדומים, הקרויים לֶפִּיס, ובהם מזייפים את הפרח ומוכרים קשקשים במקומו. קשקשי הנחושת עצמם ניתזים בכוח מן המסמרים שבהם מולחמות כיכרות הנחושת, בעיקר בבתי המלאכה בְּקַקְפְּרִיסִין. ההבדל הוא שהקשקשים ניתזים במכה מאותן כיכרות, ואילו הפרח נופל מעצמו.

יש סוג אחר ודק יותר של קשקשים, הניתז מן הפלומה העליונה ונקרא סְטוֹמוֹמָה. ואת כל אלה הרופאים, אם מותר לומר זאת במחילה, אינם

מכירים; הם מצייתים לשמות בלבד. עד כדי כך התרחקו מהכנת התרופות, שבעבר היתה מלאכתה הייחודית של הרפואה. כיום, בכל פעם שהם נתקלים בספרונים ומבקשים להרכיב מהם דבר מה, כלומר לנסות על חשבון האומללים תיאורים כתובים, הם נותנים אָמוֹן בְּסְפָּלַסְיָה המשחיתה הכול בתרמיות. עתה הם אף קונים רטיות ותרופות עיניים מוכנות, וכך מתעצמים קלקול הסחורות או מרמת סְפָּלַסְיָה.

גם הקשקשים והפרח נשרפים במחבתות חרס או נחושת ואחר כך נשטפים כאמור לאותם שימושים. לקשקשים ייחסו גם הסרת גידולי בשר באף ובפי הטבעת; כשהאבקה ננשפת בצינור לאוזניים אמרו שהיא מסירה כבדות שמיעה, ובהנחתה בפה מסירה ענבל נפוח ועם דבש שקדים. קשקשים המופקים מנחושת לבנה יעילים הרבה פחות מן הַקְּפְרִיסָאִיִּים. יש שאף משרים תחילה מסמרים וכיכרות נחושת בשתן נער כדי להפיק קשקשים, ואז טוחנים ושוטפים במי גשם. נתנו אותם גם לחולי מיימת, שתי דְּרַכְמוֹת בחצי הינה יין דבש, ומרחו עם קמח דק.

גם לירוקת היה שימוש רב. עושים אותה בדרכים אחדות: מגרדים אותה מן האבן שממנה מפיקים נחושת; או מנקבים נחושת לבנה, תולים אותה בחביות מעל חומץ חריף וסוגרים במכסה. הירוקת משובחת הרבה יותר אם עושים אותו דבר בקשקשים. יש המכניסים כלי נחושת לבנה עצמם לתוך כלי חרס עם חומץ ומגרדים אותם ביום העשירי.

אחרים מכסים את הנחושת בגפת ענבים ומגרדים לאחר אותו מספר ימים. אחרים מתיזים חומץ על שבבי נחושת ששויפו והופכים אותם במריות פעמים אחדות ביום עד שייעלמו. יש המעדיפים לטחון אותם שבבים במכתשות

נחושת עם חומץ. הדרך המהירה ביותר היא להוסיף לחומץ גזירי נחושת של עושי עטרות.

את הירוקת הָרוֹדִית במיוחד מזייפים בשיש טחון, אחרים באבן ספוג או בגומי. התרמית המוצלחת ביותר היא ערבובה בְּווִיטְרִיוֹל של סנדלרים; את שאר הזיופים אפשר לזהות בשיניים, מפני שהם חורקים בלעיסה. המבחן הוא במחבת ברזל: ירוקת טהורה שומרת על צבעה, והמעורבת בְּווִיטְרִיוֹל מאדימה. אפשר לזהותה גם בפפירוס שהושרה תחילה בעפצים, שכן הוא משחיר מיד כשמורחים עליו ירוקת; וכן במראה, משום שצבעה הירוק רע.

בין שהיא טהורה ובין שהיא מזויפת, לפי פְּלִינְיוּס הדרך המתאימה ביותר היתה לשטוף אותה, לייבשה ולשרפה במחבת חדשה תוך הפיכתה עד שתיעשה אפר, ואז לטחון ולאחסן. אחרים שרפו בכלי חרס לא צרופים עד שנצרפו בעצמם; ויש שהוסיפו לבונה זכרית. את הירוקת שטפו כקדמיה. כוחה נחשב מתאים במיוחד לתרופות עיניים ומועיל לדמעת בכוח צריבתו, אך היה צורך לשטוף במטליות חמות עד שיחדל לצרוב.

תרופת עיניים המבוססת בעיקר עליה נקראת הִירָקִיוֹן. הכינו אותה מארבע אונקיות גומי אמוניאק, שתי אונקיות ירוקת קַפְּרִיסִין, כמות שווה של וִיטְרִיוֹל סנדלרים הקרוי כַּלְקַנְתוּם, אוּנְקִיָה אחת מִיסִי ושש אונקיות זעפרן. את הכול טחנו בחומץ תָאסוֹס ויצרו גלולות. היא נחשבה תרופה מצוינת לראשיתן של גלאוקומה ועכירות העדשה, לערפול, לחספוס, לכתמים לבנים ולפגמי העפעפיים. ירוקת לא מבושלת עורבבה ברטיות לפצעים.

עוד ייחסו לה שיפור מופלא של כיבים בפה ובחניכיים ושל כיבי השפתיים עם שמן; ואם מוסיפים שעווה, אמרו שהיא מנקה ומביאה להצטלקות. הירוקת גם

אוכלת את היבלת הקשה של נצורים ופגמים סביב פי הטבעת, כשהיא נמרחת לבדה או עם גומי אמוניאק, או מוחדרת לנצורים כתרופת עיניים. כשהיא מעובדת עם שליש שרף טרפנטין ייחסו לה הסרת צרעת.

יש סוג אחר של ירוקת, הקרוי סְקוֹלֶקָה, העשוי מנחושת קִפְּרִיסָאִית טחונה עם משקל שווה של אלום ומלח או נָתֶר, בתוספת החומץ הלבן החריף ביותר. הוא אינו נוצר אלא בימים החמים ביותר סמוך לזריחת הכוכב כלב. טוחנים עד שהוא נעשה ירוק ומתכווץ לצורת תולעים קטנות, ומכאן שמו. כדי לתקן חומר פגום מערבים שני חלקים, ביחס לכמות החומץ שהיתה בו, עם שתן של נער שטרם בגר. בתרופות פועלת כך גם הַסַּנְטָרְנָה, שבה, כפי שאמרנו, מלחימים זהב. שני הסוגים משמשים כמו ירוקת. סְקוֹלֶקְס נוצר גם מעצמו כשמגרדים אותו מאבן נחושת, שעליה נדבר עתה.

לאבן קוראים כַּלְקִיטִיס, וגם ממנה מפיקים נחושת. היא נבדלת מקדמיה בכך שאת הקדמיה חוצבים מעל הקרקע מסלעים חשופים לשמים, ואילו אותה מתוך שכבות קבורות; וכן בכך שֶׁכַּלְקִיטִיס מתפוררת מיד, שכן מטבעה היא רכה עד שהיא נראית כפלומה שהתמצקה. הבדל נוסף הוא שֶׁכַּלְקִיטִיס מכילה שלושה חומרים: נחושת, מִיסִי וסורי, שעל כל אחד מהם נדבר במקומו. יש בה עורקי נחושת מוארכים.

משבחים כַּלְקִיטִיס שצבעה כדבש, שעורקיה הדקים מסתעפים, שהיא פריכה ולא אבנית. סבורים שהטרייה מועילה יותר, מפני שכאשר היא מתיישנת היא נעשית סורי. לפי הרפואה העתיקה כוחה לרסן גידולי יתר בכיבים ולעצור דם; אבקתה מרסנת פגמים בחניכיים, בענבל ובשקדים, ומניחים אותה בצמר נגד מחלות הרחם. עם מיץ כרשה מוסיפים אותה לרטיות לאיברי המין.

משרים כַּלְקִיטִיס בכלי חרס בחומץ, כשהכלי מוקף גללים, במשך ארבעים יום, והוא מקבל צבע כרכום. אחר כך מערבים בו משקל שווה של קַדְמֵיאָה ונוצרת התרופה הקרויה פְּסוֹרִיקוֹן. אם מערבים שני חלקי כַּלְקִיטִיס בשליש קַדְמֵיאָה היא חריפה יותר; חריפה עוד יותר כשהיא מעורבת בחומץ ולא ביין, ולאחר קלייה יעילה יותר לכל אותם שימושים.

הסורי המצרי נחשב למשובח ביותר, הרבה מעל הַקִּיפְּרִי, הַהִיסְפָּנִי והאפריקני, אף שיש הרואים בְּקִיפְּרִי מועיל יותר לעיניים. בכל מקור, הטוב הוא החריף ביותר בריח, המשחיר בשומניות כשכותשים אותו וספוגי. הוא מזיק כל כך לקיבה שאצל אחדים הריח לבדו מעורר הקאה. כך המצרי; מינים אחרים מבריקים בכתישה כְּמִיסִי ואבניים יותר. החזקתו בפה ושטיפה בו נחשבו מועילות לכאב שיניים, לכיבי פה קשים ומתפשטים. קולים אותו על גחלים כְּכַלְקִיטִיס.

יש שמסרו שֶׁמִּיסִי נעשה משרפת אבן בבורות, כאשר פרחו הצהוב מתערב באפר עצי אורן. למעשה הוא נוצר מן האבן שנזכרה לעיל, מגובש בטבע ומופרד בכוח. המשובח בבתי המלאכה בְּקַקְפִּרִיסִין, וניכר בניצוצות זהב מתפוררים ובמרקם חולי ללא עפר כשהוא נטחן, בדומה לְכַלְקִיטִיס. מוסיפים אותו מטהרי זהב. עם שמן ורדים יצקו אותו לאוזניים מוגלתיות, ובצמר הניחו על כיבי ראש; ייחסו לו דיקוק חספוס כרוני בעיניים ותועלת לשקדים, לדלקת גרון ולמורסות.

מבשלים שש־עשרה דְּרַכְמוֹת בחצי הימינה חומץ בתוספת דבש עד שהחומר מסמיך. כך השתמשו בו למחלות שנמנו. כשצריך לרכך את כוחו מוסיפים דבש. הוא מאכל רקמה קשה בנצורים בחימום בחומץ, ונוסף לְקוֹלִירְיוֹנִים;

עוצר דם וכיבים מתפשטים או נרקבים, ומכלה גידולי בשר. ייחסו לו תועלת מיוחדת למחלות איברי המין ולעצירת הפרשות נשים.

היוונים קישרו בדמיון השם בין נחושת לדיו הסנדלרים, שאותו הם מכנים כַלְקַנְתוֹן. טבעו מופלא במיוחד. הוא נעשה בבארות או בבריכות בְּהִיסְפַּנְיָה שמימיהן מסוג זה: מבשלים את המים עם כמות שווה של מים מתוקים ויוצקים לבריכות עץ. מעליהן קורות קבועות שמהן תלויות חבלים מתוחים באבנים. הבוץ הנדבק להם יוצר גרגרים זכוכיתיים כעין אשכול; מוציאים ומייבשים שלושים יום. צבעו כחול ובוהק מאוד, והוא נחשב זכוכית; בהמסה הוא נעשה דיו לצביעת עורות.

הוא נעשה גם בדרכים אחרות: חופרים בורות באדמה המתאימה, והנטיפים הנוזלים מדפנותיהם וקופאים בחורף נקראים סְטָלַגְמִיָה; אין מין טהור ממנו. כאשר הוא לבן ונוטה לצבע סיגלית קוראים לו לוֹנְכוֹטוֹן.

הוא נוצר גם באגני סלע, כאשר בוץ שניקזו אליו מי גשם קופא; וכן כמלח, כשהשמש הלוהטת ביותר מרכזת מים מתוקים שהוזרמו. לכן מבחינים בין מין כרוי למין מלאכותי; האחרון חיוור יותר ונחות באיכותו כפי שהוא נחות בצבעו.

לרפואה העדיפו במיוחד את הַקִיפְּרִי. שתו דְּרַכְמָה עם דבש לסילוק תולעי מעיים; כשהוא מדולל ומטופטף לנחיריים ניקו בו את הראש, וכשניטל בדבש או במי־דבש — את הקיבה. ייחסו לו טיפול בחספוס, כאב ועכירות עיניים ובכיבי פה; עצירת דימום מן האף ומטחורים; הוצאת שברי עצם עם זרעי שיכרון; עצירת דמעת במכחול המונח על המצח; וניקוי פצעים וגידולי בשר ברטיות.

הוא מסיר גם ענבלים נפוחים, אפילו בנגיעה במרתח; עם זרעי פשתן מניחים אותו על רטיות לשיכוך כאב. המין המלבין הועדף לשימוש יחיד: נשיפתו בצינור לאוזניים כבדות שמיעה. במריחה לבדו הוא מרפא כביכול פצעים אך צובע צלקות. לאחרונה המציאו לפזרו על פני דובים וארִיות בזירה; כוחו המכווץ רב כל כך שאינם יכולים לנשוך.

בבתי מלאכה לנחושת נמצאים גם החומרים הקרויים פּוֹמְפּוֹלִיקְס וּסְפּוֹדוֹס. ההבדל הוא שפומפוליקס מופרד בשטיפה וּסְפּוֹדוֹס אינו נשטף. אחרים קראו לחלק הלבן והקל ביותר פּוֹמְפּוֹלִיקְס, ואמרו שהוא אפר נחושת וְקַדְמֵיאָה; הַסְּפּוֹדוֹס כהה וכבד יותר, מגורד מקירות הכבשנים ומעורב בניצוצות ולעיתים בפחם.

פּוֹמְפּוֹלִיקְס בחומץ מפיץ ריח נחושת ובמגע בלשון טעם איום. הוא נחשב מתאים לתרופות עיניים ולכל שימושי הַסְּפּוֹדוֹס, אלא שכוחו לאחר שטיפה מתון יותר. מוסיפים אותו גם לרטיות המבקשות קירור וייבוש עדינים. לכל השימושים מועיל יותר החומר שנשטף ביין.

הַסְּפּוֹדוֹס הַקִּיפְּרִי הוא המשובח. הוא נוצר בהתכת קַדְמֵיאָה ואבן נחושת. החלק הקל ביותר של כל הנשורת עף מן הכבשנים ונדבק לגגות, ונבדל מפיח בלובנו. החלק הפחות לבן מעיד על כבשן שלא הבשיל, ויש הקוראים לו פּוֹמְפּוֹלִיקְס. המין האדמדם חריף יותר ומכייב עד כדי כך שאם הוא נוגע בעיניים בעת שטיפה הוא מעוור.

יש גם סְפּוֹדוֹס בצבע דבש, ובו ניכרת כמות נחושת רבה. כל מין נעשה מועיל יותר בשטיפה: מנקים תחילה בנוצה ואחר כך מסירים באצבעות את הגרגרים הגסים מן הרחיצה העבה. כוחו של הנשטף ביין מצוין, וגם לסוג היין יש

חשיבות. שטיפה ביין עדין נחשבת פחות טובה לְקוֹלְיְרִיוֹנִים, אך יעילה יותר לכיבים מפרישים, לכיבי פה לחים ולתרופות נגד נמק.

סְפּוֹדוֹס נוצר גם בכבשני כסף ונקרא לָאוּרְיוֹטִי. לעיניים נחשב מועיל ביותר זה הנוצר במכרות זהב. אין תחום שבו ראוי יותר להתפעל מתחבולות החיים: כדי שלא יהיה צורך לבקש מתכות, המציאו לאותן תועלות תחליפים מן החומרים הזולים ביותר.

אַנְטִיסְפּוֹדוֹס הוא אפר עץ תאנה או תאנת בר, עלי הדס עם קצות ענפים רכים, זית בר או זית, חבוש או אלת המסטיק; וכן אפר תותי בוסר לבנים שיובשו בשמש, צמרת תאשור, פְּסָאוּדוֹקִיפְּרוֹס, פטל, אלה או פרחי גפן. נמצא שגם אפר דבק שוורים או בדי פשתן פועל כך. שורפים את כולם בכלי חרס לא צרוף בכבשן עד שהכלים נצרפים היטב.

בבתי מלאכה לנחושת נעשה גם סְמֶגְמָה: לאחר שהנחושת הותכה ונצרפה מוסיפים פחמים, מציתים בהדרגה, ואז בנשיפה חזקה פתאומית נפלט מעין קש נחושת. הרצפה הקולטת אותו צריכה להיות מרוצפת מָרִילָה.

ממנו נבדל החומר שבאותם בתי מלאכה היוונים מכנים דִיפְּרִיגֶס, משום שהוא נקלה פעמיים. שלושה מקורות לו: אבן פִּירִיט שנשרפת בכבשנים עד שהיא נעשית אוכרה אדומה; בָּקַפְּרִיסִין — בוץ ממערה שיובש ואחר כך הוקף בהדרגה בזמורות; ובכבשני נחושת — המשקע שבתחתית. הנחושת עצמה זורמת לאגנים, הסיגים מחוץ לכבשן, הפרח צף למעלה וְהַדִּיפְּרִיגֶס נשאר.

יש המספרים שגושי האבן הנקלית מתאחים בכבשנים, הנחושת רותחת סביבם, והם עצמם אינם נצרפים אלא לאחר העברה לכבשנים אחרים; הם

מעין קשר בחומר, והשארית לאחר הקלייה נקראת דִיפְרִיגֶס. ברפואה העתיקה כוחו דומה לקודמים: לייבש, לכלות גידולי בשר ולנקות. בוחנים אותו בלשון: עליו לייבשה מיד ולהשאיר טעם נחושת.

לא נשמיט עוד פלא אחד של נחושת. משפחת סָרְווִילְיוּס המפורסמת ברשומות מזינה בזהב ובכסף מטבע טריאנס מנחושת, והוא מכלה את שניהם. מקורו וטבעו אינם ידועים לי. אביא את דברי מָסָלָה הזקן: למשפחת הַסָּרְווִילִים טריאנס מקודש, והם עורכים לו מדי שנה פולחן בדאגה ובהדר רב. אומרים שפעם הוא נראה גדל ופעם קטן, ומכך הוא מסמן כבוד או ירידה למשפחה.

עתה יש לתאר את מכרות הברזל. הברזל הוא הכלי הטוב והגרוע ביותר לחיים: בו אנו מבקעים אדמה, נוטעים עצים, גוזמים מטעים, מחדשים גפנים מדי שנה, בונים גגות, חוצבים סלעים ומשתמשים בכל מלאכה; אך בו גם נלחמים, הורגים ושודדים — לא רק מקרוב אלא בקליעים מעופפים, הנורים ממכונות, מידיים או כשהם מנוצים. בעיניי זו המרמה הנפשעת ביותר של כושר ההמצאה האנושי: כדי שהמוות יגיע מהר יותר לאדם עשינו את הברזל לעוף ונתנו לו כנפיים.

לפיכך יש לזקוף את האשמה לאדם ולא לטבע. ניסויים אחדים הוכיחו שהברזל יכול להיות תמים. באמנה שנתן פּוֹרְסֵנָה לעם הרומי לאחר גירוש המלכים נאמר במפורש שלא ישתמש בברזל אלא בחקלאות. המחברים הקדומים מוסרים שאז כתבו בחרט עצם. מן הַקוֹנְסוּלָאט השלישי של פּוֹמְפֵּיוּס הגדול שרד צו שאסר להחזיק נשק בעיר בעת המהומה סביב הריגת קְלוֹדְיוּס.

גם האומנות העתיקה ידעה לתת לברזל כבוד מתון יותר. האומן אֲרִיסְטוֹנִידֵס, שביקש לבטא את טירוף אַתָמַס לאחר שהשליך את בנו לְאַרְכוֹס ואת חרטתו

כששב לדעתו, ערב נחושת וברזל, כדי שחלודת הברזל תבהיק דרך ברק הנחושת ותבטא סומק בושה. הפסל קיים כיום בְּרוֹדוֹס.

באותה עיר יש גם הֶרְקוּלֵס מברזל, שעשה אַלְקוֹן מתוך מחשבה על עמידת האל בעמליו. ברומא אנו רואים גם סְקִיפּוֹסִים מברזל שהוקדשו במקדש מארס הנוקם. נדיבות הטבע גזרה על הברזל עונש בחלודה, ובאותה השגחה לא עשתה דבר בן־חלוף יותר מן החומר העוין ביותר לחיי בני אדם.

מכרות ברזל מצויים כמעט בכל מקום; אפילו האי האיטלקי אִילְוָה מוליד אותו, וקל לזהותו בצבע הקרקע. דרך התכת העפרה זהה. רק בְּקַפָּדוֹקְיָה שואלים אם יש לזקוף את הדבר למים או לאדמה, שכן הקרקע שהושקתה בנהר קָרַאסוּס מפיקה ברזל מן הכבשנים ורק כך. מיני הברזל רבים.

ההבדל הראשון תלוי באדמה או באקלים: ארצות מסוימות מספקות רק ברזל רך הקרוב לעופרת; אחרות ברזל שביר ונחושתי, שיש להימנע ממנו לגלגלים ולמסמרים, שלהם מתאים הראשון. ברזל אחר רצוי בשל קוצרו בלבד ולמסמרי סנדלים; אחר מחליד מהר יותר. כל אלה נקראים סְטָרִיקְטוּרָה, מונח שאינו משמש במתכות אחרות ונגזר מחידוד הלהב.

גם בין הכבשנים הבדל רב. באחדים מתיכים ליבה מסוימת של ברזל להקשיית להב, ובדרך אחרת לעיבוי סדנים או ראשי פטישים. אך ההבדל העיקרי הוא במים שבהם טובלים שוב ושוב את הברזל המלובן. מים מועילים במקומות שונים הקנו תהילה לאיכות הברזל, כגון בִּילְבִּילִיס וְטוּרִיאַסוֹ בְּהִיסְפַּנְיָה וְקוֹמוּם באיטליה, אף שאין שם מכרות ברזל.

מכל המינים הבכורה לברזל הַסֵּרִי, שהסרים שולחים עם בגדיהם ועורותיהם; הבא אחריו הַפַּרְתִי. רק מינים אלה מחוסמים מפלדה טהורה, ובאחרים מערבים מעטפת רכה יותר. בעולמנו לעיתים העפרה מספקת איכות זו, כמו בְּנוֹרִיקוּם, ולעיתים המלאכה, כמו בְּסוּלְמוֹ, והמים שכבר הזכרנו. גם בהשחזה יש הבדל בין אבני משחזת המשומנות בשמן ובמים, ושמן נותן חוד עדין יותר.

מופלא שבעת התכת העפרה הברזל נעשה נוזלי כמים, ואחר כך נשבר לגושים ספוגיים. כלים דקים נהוג לכבות בשמן, פן יתקשו במים עד שבירות. דם אדם נוקם בברזל: מגע בו גורם לברזל להחליד מהר יותר.

על אבן המגנט ועל זיקתה לברזל נדבר במקומה. רק חומר זה מקבל מן האבן כוח ושומר אותו זמן רב, ואז הוא תופס ברזל אחר עד שלעיתים נראית שרשרת טבעות. ההמון חסר הידע קורא לזה 'ברזל חי'; ופצעים מברזל כזה נעשים קשים יותר.

האבן הזאת נוצרת גם בְּקַנְטַבְּרִיָה, לא כרצף סלע כמו המגנט האמיתי אלא בגושים מפוזרים שהם מכנים בּוּלְבָּטוֹ. איני יודע אם היא מועילה באותה מידה להתכת זכוכית, שכן איש טרם ניסה; אך היא ממגנטת ברזל באותו כוח. האדריכל טִימוֹכָרֶס החל לבנות באלכסנדריה כיפה למקדש אַרְסִינוֹאָה באמצעות אבן מגנט, כדי שפסל ברזל ייראה תלוי באוויר. מותו ומות המלך תַּלְמַי, שציווה לבנותו לאחותו, קטעו את המעשה.

בְּקַנְטַבְּרִיָה, בחוף שהאוקיינוס שוטף, נמצא עורק הברזל העשיר מכולם: הר גבוה מאוד, ומופלא לומר — כולו מן החומר הזה, כפי שאמרנו בדיון בהיקף האוקיינוס. ברזל שחומם באש מתקלקל אם אינו מתקשה במכות. כשהוא

אדום אינו מתאים לריקוע, אלא רק כשהוא מתחיל להלבין. מריחה בחומץ או באלום עושה אותו דומה לנחושת.

מגינים על ברזל מחלודה בעופרת לבנה, גבס וזפת נוזלית. היוונים קוראים לכך 'אנטיפתיה' של הברזל. מספרים שהדבר נעשה גם בכוח דתי: בעיר זָוּגְמָה שעל הפרת קיימת שרשרת ברזל שבה חיבר אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול גשר; הטבעות שהוחלפו נתקפות חלודה, ואילו הקדומות נקיות ממנה.

לברזל שימוש רפואי נוסף על חיתוך. סברו שהקפת מבוגר או תינוק שלוש פעמים בחוד ברזל מועילה נגד סמים מזיקים; שתקיעת מסמרים שנתלשו מקברים בסף מגינה מטירוף לילה; ושדקירה קלה בחוד שבו נהרג אדם מטפלת בכאבים פתאומיים בצד ובחזה. מחלות מסוימות טופלו בכווייה, ובייחוד נשיכת כלב שוטה: אפילו כשהמחלה כבר גברה והחולה פחד ממשקה, צריבת הפצע שחררה אותו מיד כביכול. גם חיממו משקה בברזל מלובן למחלות רבות, במיוחד לדיזנטריה.

גם חלודה עצמה משמשת בתרופות. כך מסופר שֶׁאֶכִילֵס ריפא את טֶלֶפוֹס, בין שעשה זאת בחוד נחושת ובין שבחוד ברזל; כך לפחות הוא מצויר כשהוא מגרד חלודה בחרבו. חלודת ברזל נגרדת במסמרים ישנים באמצעות ברזל לח.

כוחה של החלודה לכווץ, לייבש ולעצור. במריחה תיקנה כביכול התקרחות. השתמשו בה עם שעווה ושמן הדס לחספוס העפעפיים ולשלפוחיות בגוף; עם חומץ לשושנת, לגרב, לדלקת סביב הציפורן וּלְפֶטֶרִיגְיוֹנִים; בצמר לעצירת הפרשות נשים; על פצעים טריים בדילול ביין ובעיבוד עם מור; ועל קוֹנְדִילוֹמוֹת בחומץ. במריחה הקלה גם שיגדון.

משמשים גם קשקשי ברזל מן הלהב או מן החודים. פעולתם דומה לחלודה אך חריפה יותר, ולכן אף השתמשו בהם נגד דמעת. הם עוצרים דם — אף שפצעים נגרמים בעיקר בברזל — וכן הפרשות נשים; מניחים אותם למחלות טחול וטחורים, לכיבים מתפשטים, ועל העפעפיים כאבקה לזמן קצר.

עיקר שבחם ברטייה לחה לניקוי פצעים ונצורים, לאיכול כל רקמה קשה ולהצמחת בשר על עצמות שגולחו. כך מרכיבים אותה: שישה אוֹבּוֹלִים פרופוליס, שש דְּרַכְמוֹת קִימוֹלְיָה, שתי דְּרַכְמוֹת נחושת כתושה, שתי דְּרַכְמוֹת קשקשי ברזל, עשר דְּרַכְמוֹת שעווה וְסֶקְסְטָאַרְיוּס שמן. כשרוצים לנקות או למלא פצעים מוסיפים תכשיר שעווה.

אחר כך טבע העופרת, שלה שני מינים: שחורה ולבנה. הלבנה יקרה יותר, נקראת ביוונית קַסִּיטֶרוּם, וסופר באגדה שמביאים אותה מאיים באוקיינוס הָאַטְלַנְטִי בסירות נצרים מצופות עור. כיום ידוע שהיא נוצרת בְּלוּסִיטַנְיָה ובְּגָאַלְקְיָה סמוך לפני הקרקע, בחול שחור. רק משקלה מגלה אותה.

חלוקי אבן קטנים מעורבים בחול, בייחוד לאחר התייבשות נחלים. הכורים שוטפים את החולות ומבשלים בכבשנים את המשקע. הוא נמצא גם במכרות זהב הקרויים אלוטיות: מים שוטפים חלוקים שחורים מנומרים מעט בלבן, שמשקלם כמשקל הזהב ולכן הם נשארים עמו בסלים. אחר כך מפרידים בכבשנים ובהתכה הם נעשים עופרת לבנה.

בְּגָאַלְקְיָה אין עופרת שחורה, אף שֶׁקַּנְטַבְּרְיָה השכנה שופעת רק שחורה; ומן הלבנה אין מפיקים כסף, אף שמפיקים מן השחורה. אי־אפשר לחבר עופרת שחורה לעצמה בלי לבנה, ולא לבנה לשחורה בלי שמן, ואף לא לבנה לעצמה

בלי שחורה. לעופרת הלבנה הייתה יוקרה כבר בימי טרויה, כפי שמעיד הוֹמֵרוֹס המכנה אותה קַסִּיטֶרוּם.

לעופרת שחורה שני מקורות: עורק עצמאי שאינו מוליד חומר אחר, או עורק משותף עם כסף המותך מתערובת העפרות. הנוזל הראשון בכבשנים נקרא סְטַגְנוּם; השני כסף; ומה שנשאר הוא גַלֶנָה, שליש מן העפרה שהוכנסה. בהתכה נוספת היא נותנת עופרת שחורה לאחר הפחתת שני חלקי תשיעית.

ציפוי כלי נחושת בְּסְטַגְנוּם משפר את הטעם ומרסן את רעילות ירוקת הנחושת, ומופלא שאינו מוסיף משקל. גם המראות המשובחות בְּבְרוּנְדִיסְיוּם נעשו ממנו, עד שאפילו שפחות החלו להשתמש במראות כסף. כיום מזייפים סְטַגְנוּם בהוספת שליש נחושת לבנה לעופרת לבנה. עושים אותו גם מערבוב לִיבְּרוֹת שוות של עופרת לבנה ושחורה; יש הקוראים לכך אַרְגֶנְטַאַרְיוּם. הם קוראים טֶרְטִיאַרְיוּם לתערובת של שני חלקים שחורה ושליש לבנה; מחירה עשרים דֶנַרְיוּסִים לְלִיבְּרָה ובה מלחימים צינורות.

זייפנים גרועים יותר מוסיפים לְטֶרְצִיאַרְיוּם חלק שווה של לבנה, קוראים לו אַרְגֶנְטַרְיוּם ומצפים בו כרצונם; מחירו שבעים דֶנַרְיוּסִים לְלִיבְּרָה. לבנה טהורה עולה שמונים, שחורה שבעה. טבע הלבנה יבש יותר, והשחורה לחה כולה; לכן הלבנה אינה מועילה בלי תערובת. גם אי־אפשר להלחים בה כסף, מפני שהכסף ניתך תחילה.

עוד מאשרים שאם מערבים בשחורה פחות לבנה מן הדרוש, הכסף נאכל. בְּגַאלְיָה המציאו ציפוי עבודות נחושת בעופרת לבנה עד שקשה להבחינן מכסף, וקראו להן אִינְקוֹקְטִילְיָה. אחר כך החלו לצפות באותה דרך גם בכסף,

בעיקר קישוטי סוסים, בהמות משא ועולים בעיר אָלָסְיָה; שאר התהילה הייתה לַבִּיטוּרִיגִים.

אחר כך החלו לקשט כך גם מרכבות אסדה, קוֹלִיסְטָה וּפָטוֹרִיטָה. המותרות הגיעו אף לפסלוני זהב, לא רק כסף: מה שנחשב ראוותני בגביעים נשחק בכלי רכב ונקרא נוי. בוחנים עופרת לבנה על נייר: כשהיא מותכת עליה לקרוע אותו בכובדה ולא בחומה. בהודו אין נחושת או עופרת, והיא מחליפה תמורתן אבני חן ופנינים.

בעופרת שחורה משתמשים לצינורות וללוחות. כורים אותה בעמל רב בְּהִיסְפַּנְיָה ובכל גַּאלְיָה, אך בבריטניה היא נמצאת בשכבת הקרקע העליונה בשפע כזה שחוק מגביל את התפוקה. שמות מיניה: יוֹבֶּטָנִית, קַקְרָרִיינְסִית וְאוֹלֶאַסְטָרָנְסִית; אין ביניהם הבדל אם הסיגים הותכו היטב. מופלא שרק במכרות אלה, לאחר נטישה, העפרה שבה ומתחדשת ביתר פוריות.

נראה שהדבר נגרם מן האוויר החודר דרך נקבים שנפתחו עד רוויה, כשם שהפלות עושות נשים מסוימות פוריות יותר. לאחרונה התגלה הדבר במכרה הַסַּמְרִיינְסִי בְּבֵייטִיקָה: בעבר הוחכר במאתיים אלף דָּנָרְיוּסִים לשנה, ולאחר שנעזב הוחכר ב־255,000. בדומה לכך המכרה הָאַנְטוֹנְיָאנִי באותה פרובינקיה, בהחכרה שווה, הגיע להכנסה של 400,000 סֶסְטֶרְצִים. מופלא שכלי עופרת שמוסיפים להם מים אינם ניתכים, אך אם מוסיפים אותם למים ובהם חלוק אבן או רבע־אַס מנחושת הם נשרפים.

ברפואה השתמשו בעופרת עצמה לדיכוי צלקות; ולוחות שנקשרו למותניים ולכליות דיכאו בקורם תשוקה מינית ופליטות ליליות שהפכו כביכול למחלה. הנואם קַלְבּוּס סיפר שריסן כך את כוחו ושמר את כוחות הגוף לעמל לימודיו.

נָרוֹן הקיסר, שכך רצו האלים, הניח לוח על חזהו וצעק שירים תחתיו, ובכך הראה דרך לטיפוח הקול.

לשימוש רפואי מבשלים עופרת בקערות חרס: מפזרים גופרית טחונה, מניחים לוחות דקים, מכסים בגופרית מעורבת בברזל. בזמן הבישול יש לסגור את פתחי הנשימה; אחרת אדי כבשני העופרת מזיקים. הם קטלניים במיוחד לכלבים, ואדי כל המתכות קטלניים לזבובים ויתושים, ולכן אין מטרדים אלה במכרות.

יש המערבים בישול נסורת עופרת מן השופין עם גופרית, ואחרים מעדיפים עופרת לבנה. גם שטיפת עופרת שימשה ברפואה: טוחנים עופרת בעצמה במכתשי עופרת עם מי גשם עד שהיא מסמיכה; מסירים בספוגים את המים הצפים, מייבשים את החלק הסמיך ומחלקים לגלולות. יש הטוחנים שבבי עופרת, מוסיפים גרפיט, חומץ, יין, שומן או שמן ורדים.

יש המעדיפים לטחון עלי עופרת במכתש אבן, ובייחוד תֶבַאי, וכך התרופה נעשית לבנה יותר. עופרת שרופה נשטפת כְּאַנְטִימוֹן וּכְקַדְמִיאָה. ייחסו לה כיווץ, עצירה והשטחת צלקות; השתמשו בה גם בתרופות עיניים, במיוחד נגד צניחת העיניים, חללים או גידולים בכיבים, וכן בסדקי פי הטבעת, טחורים וְקוֹנְדִילוֹמוֹת.

לצרכים אלה נחשבה שטיפת עופרת מועילה במיוחד; אפר עופרת שרופה שימש לכיבים מתפשטים או מזוהמים, ובאותה שיטת הנייר. שורפים לוחות קטנים עם גופרית בקערות, הופכים במוטות ברזל או שומר ענק עד שהנוזל נעשה אפר, ואז מקררים וטוחנים לקמח. אחרים מבשלים שבבים בכלי חרס

לא צרוף עד שהכלי נצרף; יש שמוסיפים משקל שווה של עופרת לבנה או שעורה וטוחנים כבחומר הגולמי, ומעדיפים עופרת זו על סְפּוֹדוֹס קִיפְּרִי.

גם סיגי עופרת משמשים. הטובים נוטים ביותר לצהוב, ללא שיירי עופרת, מראה גופרית או עפר. שוברים דק במכתשים ושוטפים עד שהמים מצהיבים; מעבירים לכלי נקי וחוזרים עד ששוקע החלק המועיל ביותר. פעולתם כשל עופרת אך חריפה יותר. מתבקש להתפלא מניסיון החיים, שלא הותיר אפילו את פסולת החומרים ואת כיעור ההפרשות בלי לנסותם בדרכים כה רבות.

גם סְפּוֹדְיוּם נעשה מעופרת באותה דרך שבה עושים אותו מנחושת קִיפְּרִית. שוטפים בבדי פשתן דלילים במי גשם ומפרידים את החלק הארצי במזיגה; מנפים וטוחנים. יש המעדיפים למיין את האבקה בנוצות ולטחון ביין מבושם.

יש גם מוֹלִיבְדֵנָה, שבמקום אחר כינינו גַלֶנָה, עורק משותף לכסף ולעופרת. היא טובה ככל שצבעה זהוב יותר, היא פחות עופרתית, פריכה וכבדה במידה. בבישול עם שמן היא מקבלת צבע כבד. היא נדבקת גם לכבשני זהב וכסף, ואז נקראת 'מכרית'. המשובחת ביותר נוצרת בְּזָפִּירִיוֹן; מעדיפים את הפחות ארצית ואבנית. מבשלים ושוטפים אותה כסיגים.

משתמשים בה ברטיות שומניות להרגעת ולקרור כיבים, וברטיות שאינן נקשרות אלא נמרחות ומביאות לצלקת בגופים עדינים ובאזורים רכים. ההרכב: שלוש לִיבְּרוֹת מוֹלִיבְדֵנָה, לִיבְּרָה שעווה ושלוש הֵימִינוֹת שמן; בגוף זקן מוסיפים משקעי שמן. מערבים אותה עם קצף כסף וסיגי עופרת לחימום הבטן בדיזנטריה ובטנסמוס.

גם פְּסִימִיתִיוֹן, כלומר עופרת לבנה, מופק בבתי מלאכת עופרת; המשובח ביותר בְּרוֹדוֹס. מניחים שבבי עופרת דקים מאוד מעל כלי חומץ חריף, והם מטפטפים. המשקע שנופל לחומץ מיובש, נטחן ונופה; שוב מערבים חומץ, מחלקים לגלולות ומייבשים בשמש בקיץ. בדרך אחרת אוטמים עופרת בכדי חומץ לעשרה ימים, מגרדים את שכבת הקורוזיה ומחזירים עד שהחומר כלה.

את החומר המגורד טוחנים, מנפים ומבשלים בקערות, מערבבים במריות עד שהוא מאדים ודומה לְסַנְדָרָקָה. אחר כך שוטפים במים מתוקים עד שכל העננים נשטפים, מייבשים ומחלקים לגלולות. פעולתו כשל החומרים לעיל אך הוא העדין מכולם, ומשמש גם להלבנת עור נשים. בבליעה הוא קטלני כקצף כסף. עופרת לבנה עצמה מאדימה בבישול.

טבע הַסַּנְדָרָקָה כבר תואר כמעט כולו. היא נמצאת במכרות זהב וכסף; טובה ככל שהיא אדומה יותר, מדיפה יותר חריפות גופרית, טהורה ופריכה. כוחה לנקות, לעצור, לחמם ולאכל, וסגולתה העיקרית לגרום ריקבון. במריחה בחומץ מילאה כביכול אזורי התקרחות; הוסיפוה לתרופות עיניים; עם דבש נטלו לניקוי הגרון ולהצללת הקול; עם שרף אלה במזון נתנו לקוצרי נשימה ולמשתעלים, וכן בעישון עם ארז.

גם אַרְנִיקוּם מאותו חומר. הטוב ביותר מצטיין בצבע הדומה לזהב; החיוור יותר או הדומה לְסַנְדָרָקָה נחשב גרוע. יש מין שלישי שבו צבע זהב מעורב בצבע הַסַּנְדָרָקָה. שני האחרונים קשקשיים, והראשון יבש, טהור, מתבקע לאורך עורקים דקים. כוחו כשל הקודם אך חריף יותר, ולכן מוסיפים אותו לחומרים צורבים ולמסירי שער. הוא מסיר פְּטֶרִיגְיוֹנִים באצבעות, גידולי בשר בנחיריים,

קוֹנְדִילוֹמוֹת וכל צמיחה. קולים אותו בכלי חרס חדש עד שישנה צבע כדי לחזק את פעולתו.

תולדות הטבע, ספר שלושים וחמישה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֵקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים וחמישה

כמעט הושלם תיאור טבען של המתכות שעליהן מושתת העושר ושל החומרים הנלווים להן. הדברים קשורים זה בזה עד שבאותו זמן נידונו יער התרופות העצום, חשכת בתי המלאכה והדקות הקפדנית של חריתה, עיצוב וצביעה. נותרו סוגי האדמה והאבנים, בסדרה גדולה אף יותר; היוונים במיוחד הקדישו כרכים רבים לכל אחד מהם. אנו נקצר לפי תכליתנו, בלי להשמיט דבר נחוץ או טבעי.

תחילה נאמר את שנותר על הציור, אמנות שהייתה פעם אצילה, כאשר מלכים ועמים ביקשוה והיא האצילה את מי שמצאה ראויים למסור לדורות. עתה נדחקה כולה מפני השיש ואף מפני הזהב: לא רק שקירות שלמים מצופים בו, אלא שהשיש נחרת ומשובצות בו פיסות פסיפס בדמויות דברים ובעלי חיים.

אין אוהבים עוד לוחות קיר או מרחבים המציירים הרים ומרחיבים את חדר השינה; התחלנו לצייר באבן. הדבר הומצא בימי קְלֵאוֹדְיוּס, ובימי נֵירוֹן החלו לגוון משטח אחיד בהכנסת כתמים שאינם טבעיים בלוחות: לעשות את השיש הַנוּמִידִי סגלגל ואת הַסְּנָאדִי מובחן בארגמן, כפי שהמותרות היו מבקשות

שיוולדו. אלה תחליפים להרים ההולכים ואוזלים, והמותרות אינן חדלות לגרום שכמה שיותר יאבד בשרפות.

ציור דיוקנאות, שהאריך יותר מכול את חיי הדמיון לאדם, יצא לגמרי מן השימוש. מציבים מגיני ארד שפניהם כסף ואין בהם הבחנה ברורה בין הדמויות; ראשי פסלים מוחלפים, דבר שכבר היה לנושא בדיחות ושירים. הכול מעדיפים שייראה החומר ולא שיוכרו הם עצמם. ובה בעת הם מחפים גלריות בציורים עתיקים ומכבדים דיוקנאות זרים, ואינם רואים כבוד אלא במחיר — כדי שהיורש ישבור אותו או גנב יסירו מן הוו.

לפיכך, כאשר דמותו של איש אינה חיה, הם משאירים תמונות של כספם ולא של עצמם. אותם אנשים מקשטים את אולמות האימון בדמויות אתלטים ואת חדרי המשיחה שלהם, נושאים את פני אֶפִיקוּרוֹס בחדרים ומוליכים אותם עמם. ביום הולדתו הם מקריבים ושומרים מדי חודש את חג היום העשרים, המכונה אֵיקָס — דווקא אלה שאינם רוצים שיוכרו אף בחייהם. אכן כך: העצלות איבדה את האמנויות, ומאחר שאין דיוקנאות לנפשות מוזנחים גם דיוקנאות הגוף.

אצל האבות היו בָּאַטְרִיוּמִים דברים אחרים לצפייה: לא פסלי אמנים זרים, לא ארד ולא שיש. פני המתים שנוצקו בשעווה סודרו בארונות נפרדים, כדי שהדיוקנאות ילוו הלוויות משפחתיות; בכל פעם שמת אדם נכח כל המון משפחתו שחי אי פעם. אילנות היוחסין נמשכו בקווים בין הדיוקנאות המצוירים.

חדרי הארכיון מולאו לוחות ומסמכים של המעשים שנעשו במשרות הציבור. דיוקנאות אחרים של נפשות גדולות הוצמדו מחוץ לבית וסביב הספים, עם

שלל אויבים שאפילו לקונה הבית אסור היה להסיר. כך חגגו הבתים ניצחון גם לאחר שהבעלים התחלפו. היה בזה תמריץ עצום: מדי יום גער הבית בבעלים חסר המלחמה שנכנס לניצחון של אחר.

נותרה מחאת הנואם מָסָאלָה, שמנעה את הכנסת דיוקנו הזר של בן משפחת לַאווינוּס לשושלתו. סיבה דומה הביאה את מָסָאלָה הזקן לכתוב את כרכיו על המשפחות, לאחר שעבר בָּאַטָרְיוּם של סְקִיפְּיוֹ פּוֹמְפּוֹנְיָאנוּס וראה את הַסַּלְוִיטוֹנִים — זה היה כינויים — זוחלים באמצעות אימוץ בצוואה אל שם הַסְּקִיפְּיוֹנִים, לחרפת בני אַפְרִיקָנוּס. אך במחילה מן הַמָּסָאלִים: אפילו זיוף דיוקנאות מפורסמים העיד על אהבת מעלה, והיה מכובד בהרבה מן הראוי לכך שאיש לא ירצה את דיוקנאותיו.

אין לפסוח על המצאה חדשה: בספריות מקדישים, אם לא מזהב או כסף אז לפחות מארד, דיוקנאות של מי שנפשותיהם בנות האלמוות מדברות באותם מקומות. יתרה מזו, מדמיינים גם פנים שלא נמסרו, והגעגוע מוליד דיוקנאות שלא השתמרו, כפי שאירע בְּהוֹמֶרוֹס.

לדעתי אין אות גדול יותר לאושרו של אדם מכך שהכול רוצים תמיד לדעת כיצד נראה. אַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹ המציא זאת ברומא כאשר הקדיש את הספרייה הראשונה והפך את כישרונות בני האדם לנכס המדינה. קשה לי לומר אם מלכי אלכסנדריה וּפֶרְגָמוֹן, שהקימו ספריות בתחרות גדולה, החלו קודם.

על האהבה העזה לדיוקנאות בעבר מעידים אַטִיקוּס, ידידו של קִיקֶרוֹ, שפרסם עליהם ספר, וּמַרְקוּס וָארוֹ, שבהמצאה נדיבה ביותר שילב בתוך שפע ספריו בדרך כלשהי דיוקנאות של שבע מאות מפורסמים. הוא לא הניח לפניהם להיעלם או לזקנת הזמן לגבור על בני האדם, והמציא מתנה שאפילו האלים

היו יכולים לקנא בה: לא רק שנתן להם אלמוות אלא שלחם לכל הארצות, כדי שיהיו נוכחים בכל מקום כאלים. זאת העניק לאחרים.

אך הראשון שלפי ממצאיי הנהיג כאדם פרטי הקדשת מגיני דיוקן במקדש או במקום ציבורי היה אַפִּיוס קְלַאוּדִיוס. הוא הציב את אבותיו במקדש בֶּלוֹנָה, ומצא חן שהדיוקנאות יירָאו בגובה ושכתובות הכבוד ייקראו. זהו מראה נאה, בייחוד כאשר המון ילדים מוצג בדיוקנאות קטנים כקן של צאצאים; אין אדם שאינו מביט במגינים כאלה בשמחה ובאהדה.

אחריו הציב מַרְקוּס אֵימִילְיוּס, עמיתו של קְווִינְטוּס לוּטַאטְיוּס בְּקוֹנְסוּלָאט, מגינים לא רק בַּבָּסִילִיקָה הָאֵימִילְיָאנִית אלא גם בביתו; גם זאת לפי דגם צבאי. הדיוקנאות הוחזקו במגינים מן הסוג שבו נלחמו ליד טרויה, ומכאן שמם, ולא מן הפועל 'לנקות' כפי שרצתה דקותם המעוותת של המדקדקים. ראשית המנהג מלאה גבורה: להשיב את פניו של כל איש במגן שבו השתמש.

הפונים עשו מזהב גם מגינים וגם דיוקנאות ונשאו אותם עמם. כאשר נכבש המחנה מצא מַרְקִיוּס, נוקם הַסְקִיפִּיוֹנִים בְּהִיסְפַּנְיָה, מגן כזה של חַסְדְרוּבָּל; הוא הוצב מעל דלתות המקדש הַקַפִּיטוֹלִינִי עד השרפה הראשונה. ביטחונם של אבותינו בעניין זה היה כה רב, עד שֶׁשַּבַּקוֹנְסוּלָאט של לוּקִיוּס מָאנְלִיוּס וּקְווִינְטוּס פּוּלְווִיוּס, בשנת 575 לעיר, הודיע מַרְקוּס אוֹפִּידִיוּס, קבלן אחזקת הַקַפִּיטוֹל, לאבות שמגיני הדיוקן שנמסרו זה כמה מחזורי מפקד כארד היו למעשה כסף.

ראשית הציור אינה ודאית ואינה שאלה הנחוצה לחיבורנו. המצרים טוענים שהומצא אצלם ששת אלפים שנה לפני שעבר ליוון — התפארות ריקה בעליל. מן היוונים יש האומרים שהומצא בְּסִיקְיוֹן ואחרים אצל הַקוֹרִינְתִים; הכול מסכימים שראשיתו בקו המתאר של צל אדם. כך היה הציור הראשון;

השני השתמש בצבע אחד ונקרא מוֹנוֹכְרוֹמָטוֹן לאחר שהומצא ציור מורכב יותר, וסוג זה מתקיים גם עתה.

פִילוֹקְלֵס המצרי או קְלֵיאַנְתֵס הַקוֹרִינְתִי המציא את ציור הקו. הראשונים שעסקו בו היו אַרִידִיקֵס הַקוֹרִינְתִי וְטֵלֶפָנֵס מִסִיקְיוֹן; עדיין בלי צבע, אך כבר פיזרו קווים בפנים, ולכן הנהיגו לכתוב את שמות האנשים שציירו. מספרים שֶׁאַקְפַנְטוֹס הַקוֹרִינְתִי היה הראשון שמילא את הקווים בצבע חרס כתוש. בהמשך נראה שזה היה אדם אחר מַאַקְפַנְטוֹס בעל אותו שם, שלפי קוֹרֶנֶלְיוּס נֶפּוֹס הלך לאיטליה עם דֶמָרָטוֹס, אבי המלך הרומי טַארְקווִינְיוּס פְּרִיסְקוּס, כשנמלט מִקוֹרִינְתוֹס מפגיעת הטירן קִיפְּסֶלוֹס.

כבר אז הייתה אמנות הציור שלמה גם באיטליה. בְּאֶרֶדֶאָה נותרו עד היום ציורים עתיקים מן העיר עצמה במקדשים; אין ציורים שאני מתפעל מהם באותה מידה, שכן עמדו זמן כה רב בלי גג והם כחדשים. כך גם בְּלָנוּוִיוּם, שם מצוירות אַטַאלַנְטָה והלנה עירומות זו לצד זו בידי אותו אמן, שתיהן יפות ביותר אך הראשונה בתולה; אפילו חורבות המקדש לא זעזעו אותן.

הַפְּרִינְקְפְּס גְאיוּס ניסה להסירם, לאחר שהתאווה להם, אילו טבע הטיח היה מאפשר זאת. בְּקַאֵירֶה נשמרים ציורים עתיקים אף יותר. כל הבוחן אותם בקפידה יודה ששום אמנות לא הגיעה לשלמות במהירות רבה יותר, שהרי ברור שבימי אִילְיוֹן עדיין לא הייתה קיימת.

גם אצל הרומים זכתה האמנות לכבוד מוקדם. בני משפחת פָּאבְּיוּס המהוללת קיבלו ממנה את הכינוי פִּיקְטוֹר; הראשון בשם זה צייר בעצמו את מקדש סָלוּס בשנת 450 לעיר. הציור נשמר עד זמננו, אז נשרף המקדש בימי קְלַאוּדְיוּס. אחריו התפרסם ציור המשורר פַּקְווִיוּס במקדש הֶרְקוּלֶס שֶׁבְּפוֹרוּם הבקר. הוא

היה בן אחות אַנְיוּס והעניק לאמנות ברומא תהילה גדולה יותר מכוח תהילת הבמה.

לאחר מכן לא נחשבה האמנות ראויה לידיים מכובדות, אלא אם מבקשים למנות את טוּרְפִּילְיוּס, פרש רומי מְוֻנָּטָיָה בן זמננו, שיצירותיו היפות קיימות עד היום בְּוֶרוֹנָה. הוא צייר ביד שמאל, דבר שלא נמסר על איש לפניו. טִיטֶדְיוּס לְאַבָּאוֹ, שכיהן כְּפְרַאֶיטוֹר ואף כפרוקונסול של הפרובינקיה הַנַּרְבּוֹנָנְסִית ומת לאחרונה בזקנה עמוקה, התפאר בציורים קטנים; אך משום כך אף לעגו לו והדבר נחשב חרפה.

אין להשמיט החלטה מפורסמת של גדולי המדינה בעניין הציור. קְווִינְטוּס פֶּדְיוּס, נכדו של קְווִינְטוּס פֶּדְיוּס הַקּוֹנְסוּל וחוגג הניצחון, שאותו נתן הַדִּיקְטָטוֹר קיסר לְאַוגוּסְטוּס כיורש שותף, היה אילם מלידה. הנואם מֶסָאלָה, שמשפחתו הייתה משפחת סבתו של הנער, הציע ללמדו ציור; אַוגוּסְטוּס האלוהי אישר זאת. הנער התקדם מאוד באמנות ומת.

לדעתי עיקר כבוד הציור ברומא גדל בזכות מָאנְיוּס וָלֶרְיוּס מַקְסִימוּס מֶסָאלָה. הוא היה הראשון שהציג בצד הַקּוּרְיָה הוֹסְטִילְיָה תמונת הקרב שבו הביס את הַקַּרְתָּגִים ואת הֵיֵירוֹן בְּסִיקִילְיָה, בשנת 490 לעיר. לוּקְיוּס סְקִיפְּיוֹ עשה כן והציב בַּקַּפִּיטוֹל תמונת ניצחונו באסיה. מוסרים שאחיו אַפְרִיקָנוּס נשא זאת קשה, ובצדק, שכן בנו נשבה באותו קרב.

לוּקְיוּס הוֹסְטִילְיוּס מַאנְקִינוּס, הראשון שפרץ לְקַרְתָּגוֹ, עורר תרעומת דומה אצל אֵיימִילְיָאנוּס: הוא הציג בְּפוֹרוּם ציור של מיקום העיר וההתקפות עליה, עמד לצדו וסיפר לעם הצופה כל פרט; בזכות חביבות זו זכה בְּקוֹנְסוּלָאט

בבחירות הבאות. גם תפאורת הבמה במשחקי קְלַאוּדְיוּס פּוּלְכֶר עוררה התפעלות גדולה: עורבים שהוטעו מדמיון הרעפים עפו אליה.

הראשון שנתן ברומא סמכות ציבורית לציורים זרים היה לוּקְיוּס מוּמְיוּס, שניצחונו הקנה לו את הכינוי אַכָאִיקוֹס. במכירת השלל קנה המלך אַטָאלוֹס בשש מאות אלף סֶסְטֶרְצִים ציור מאת אֶרִיסְטִידֵס של האב לִיבֶּר. מוּמְיוּס התפלא על המחיר וחשד שיש בו מעלה שאינו מבין; הוא החזיר לעצמו את הציור למרות תלונות אַטָאלוֹס והציבו במקדש קֶרֶס. לדעתי זה היה הציור הזר הראשון שנעשה רכוש ציבורי ברומא; לאחר מכן אני רואה שהוצבו ציורים בדרך כלל גם בְּפוֹרוּם.

מכאן באה שנינותו של הנואם קְרַאסוּס, כאשר טען ליד 'הזקנים'. עד שהתעקש עד ואמר 'אמור אפוא, קְרַאסוּס, איזה אדם אני לדעתך?', השיב 'כזה', והצביע בציור על גָאלִי מגוחך מאוד המוציא לשון. בְּפוֹרוּם היה גם ציור של רועה זקן עם מקל; כשנשאל שליח הַטָאוּטוֹנִים כמה הוא מעריכו, השיב שלא היה רוצה לקבל במתנה אדם כזה חי ואמיתי.

אך הַדִּיקְטָטוֹר קיסר נתן לציורים את הסמכות הציבורית הגדולה ביותר כאשר הקדיש את אֵיאַס וּמֶדֵיאָה לפני מקדש וֶנוּס גֶנֶטְרִיקְס; אחריו מַרְקוּס אַגְרִיפָּה, איש הקרוב יותר לפשטות כפרית מאשר למותרות. נותר נאום מפואר שלו, הראוי לגדול באזרחים, על הפיכת כל הציורים והפסלים לרכוש ציבורי במקום הגלייתם לווילות. ואף על פי כן אותה קשיחות קנתה מאנשי קִיזִיקוֹס שני ציורים של אֵיאַס וֶנוּס ב-1,100,000 סֶסְטֶרְצִים. הוא גם שיבץ ציורים קטנים בשיש בחלק החם ביותר של המרחצאות; הם הוסרו זמן קצר לפני כן בעת השיפוץ.

מעל כולם הציב אַוּגוּסְטוּס האלוהי בחלק המפורסם ביותר של הַפּוֹרוּם שלו שני ציורים ובהם פני המלחמה והניצחון, וכן הַקַסְטוֹרִים וְוִיקְטוֹרְיָה. במקדש אביו קיסר הציב גם ציורים שיידונו עם האמנים. בַּקוּרְיָה שהקדיש בַּקוֹמִיטִיוּם קיבע שני ציורים בקיר. אחד הראה את נֶמֵאָה יושבת על אריה, אוחזת כף ניצחון; לידה זקן עם מקל, ומעל ראשו תלוי לוח של מרכבת שני סוסים. נִיקִיאַס כתב שהוא צרב אותו — זו המילה שבה השתמש.

הציור האחר מעורר פליאה מפני שהבן הצעיר דומה לאביו הזקן, תוך שמירת הבדל הגיל; מעליהם עף עיט האוחז דרקון. פִילוֹכָרֵס העיד שזו יצירתו. כה עצום כוחה של האמנות, אפילו נעריך רק ציור יחיד זה: בזכות פִילוֹכָרֵס מביט הסנאט והעם הרומי זה דורות רבים בְּגָלָאוּקִיוֹן ובבנו אֶרִיסְטִיפּוֹס, אנשים שהיו אלמונים לגמרי בלעדיו. גם טִיבֶּרִיוּס קיסר, שליט בלתי חברותי ביותר, הציב במקדש אַוּגוּסְטוּס עצמו ציורים שנמנה מיד. עד כאן על כבודה של אמנות גוועת.

כבר אמרנו מי הראשונים שציירו בצבע יחיד כאשר עסקנו בפיגמנטים המתכתיים, המכונים מוֹנוֹכְרוֹמָטִים לפי סוג הציור. את ההמצאות הבאות וזמניהן נמסור עם האמנים, שכן מטרת החיבור תחילה היא לתאר את טבע הצבעים. לבסוף הבחינה האמנות את עצמה והמציאה אור וצל, כאשר ניגוד הצבעים מחזק כל אחד בתורו. אחר כך נוסף הברק, דבר שונה מן האור. את מה שבין הברק לצל כינו טוֹנוֹס, ואת חיבורי הצבע והמעברים הַרְמוֹנְיָה.

הצבעים הם קודרים או זוהרים; כל סוג מתקבל מן הטבע או מתערובת. הזוהרים — שבעל העבודה מספק לצייר — הם מִינְיוּם, אַרְמָנְיוּם, קִינָבָּרִיס, כְּרִיסוֹקוֹלָה, אִינְדִיקוּם וּפוּרְפוּרִיסוּם; האחרים קודרים. יש שנולדים בטבע ויש

שמיוצרים. הטבעיים הם סִינוֹפִּיס, רוּבְּרִיקָה, פָּאראֶיטוֹנִיוּם, מֶלִינוּם, אֶרְטְרִיָה וְאוֹרְפִּימֶנְט; האחרים מיוצרים, ובראש ובראשונה אלה שתיארנו במתכות, וכן מן הזולים אוכרה, עופרת לבנה שרופה, סַנְדָרָקָה, סַנְדִיקְס, סִירִיקוּם ודיו שחור.

סִינוֹפִּיס נמצאה לראשונה בְּפוֹנְטוֹס ומכאן שמה מן העיר סִינוֹפֶּה. היא נוצרת גם במצרים, באיים הַבָּלֵאָרִיים ובאפריקה, אך הטובה ביותר בְּלֶמַנוּס וּבְקַפָּדוֹקְיָה, שם היא נחפרת במערות. החלק הדבוק לסלעים מצטיין; גושיה בעלי צבע פנימי אחיד ומבחוץ מוכתמים. הקדמונים השתמשו בה לברק. יש שלושה סוגים: אדום, אדום פחות, ובינוני ביניהם. מחיר הטובה ביותר שני דֶנָרים; היא משמשת למכחול או לצביעת עץ.

זו הבאה מאפריקה עולה שמונה אַסִים ומכונה קִיקֶרְקוּלוּם. היא אדומה יותר מן האחרות ומתאימה במיוחד ללוחות קיר. אותו מחיר לסוג המכונה 'דחוס', שהוא הכהה ביותר ומשמש לבסיסי הלוחות. ברפואה העתיקה נחשב עדין ומתאים לרטיות ולתחבושות מרככות, יבשות או לחות, ולכיבים לחים כגון בפה ובפי הטבעת. עוד נטען שהוא עוצר שלשול בחוקן ודימום נשים בשתייה במשקל דָנָרִיוּס; לאחר שרפה הוא מייבש חספוס בעיניים, בייחוד עם יין.

אחדים ביקשו לראות בו סוג רוּבְּרִיקָה מן המעלה השנייה, שכן נתנו את הבכורה לַלֶמְנִית. היא קרובה לַמִינְיוּם ונחגגה מאוד אצל הקדמונים יחד עם האי שבו היא נוצרת. היא נמכרה רק כשהיא חתומה, ולכן כונתה גם סְפָּרְגִיס.

בעזרתה מורחים תחת הַמִינְיוּם וגם מזייפים אותו. ברפואה העתיקה נחשבה מצוינת: משיחה סביבה נחשבה מרגיעה דמעת וכאב בעיניים ומונעת פִּיסְטוּלוֹת דמע מלהפריש; נתנוה בחומץ למקיאי דם. שתו אותה גם נגד

מחלות טחול וכליות, דימום נשים, רעלים והכשות נחשים יבשתיים וימיים; משום כך הייתה מרכיב שכיח בתרופות־נגד.

מבין שאר סוגי הָרוּבְּרִיקָה, המצרית והאפריקאית מועילות ביותר לבוני קירות משום שהטיח סופג אותן היטב. רוּבְּרִיקָה נוצרת גם במכרות ברזל. גם אוכרה מיוצרת בשרפתה בכלי חרס חדשים המצופים בחמר; ככל שנשרפה יותר בכבשנים היא טובה יותר. כל רוּבְּרִיקָה מייבשת, ולכן השתמשו בה ברטיות גם נגד המחלה המכונה 'אש קדושה'.

כתישה משותפת במשך שנים־עשר יום של חצי לִיבְּרָה סִינוֹפִּיס מְפוֹנָטוֹס, עשר לִיבְּרוֹת סִיל בהיר ושתי לִיבְּרוֹת מָלִינוּם מיוון יוצרת לֶאוּקוֹפוֹרוֹן. זהו דבק לזהב כאשר מורחים אותו על עץ. פָּאַרַאֵיטוֹנִיוּם קרוי על שם מקום במצרים; אומרים שהוא קצף ים שהתקשה עם בוץ, ולכן נמצאות בו קונכיות זעירות. הוא נוצר גם בְּכֶרֶתִים וּבְקִירֵנָה. ברומא מזייפים אותו בגיר קִימוֹלִי מבושל ומעובה. שישה לִיבְּרוֹת מן הטוב ביותר עולות חמישים סֶסְטֶרְצִים. מבין הלבנים הוא השמן ביותר והנצמד ביותר לטיח בשל חלקותו.

גם מָלִינוּם לבן, והטוב ביותר באי מֵלוֹס. ציירים אינם משתמשים בזה הנוצר בְּסָאמוֹס בשל שמנוניותו הרבה; שם כורים את העורק בשכיבה בין הסלעים. ברפואה העתיקה ייחסו לו שימוש כשל גיר אֲרֶטְרִיָה; נוסף על כך הוא מייבש את הלשון במגע ומסיר שיער כחומר ניקוי. מחירו סֶסְטֶרְץ לְלִיבְּרָה. הצבע הלבן השלישי הוא עופרת לבנה, שאת הכנתה תיארנו במכרות העופרת. בעבר הייתה גם אדמה טבעית שנמצאה באחוזת תֶאוֹדוֹטוֹס בְּסָמִירְנָה, ובה השתמשו הקדמונים לצביעת ספינות. עתה הכול מיוצר מעופרת וחומץ, כפי שאמרנו.

עופרת לבנה שרופה נתגלתה במקרה בשרפה בַּפִּיְרָאוּס, כאשר כדים ובהם עופרת לבנה נשרפו. נִיקִיאַס הנזכר היה הראשון שהשתמש בה. עתה נחשבת האסיאתית לטובה ביותר והיא מכונה גם ארגמנית; מחירה שישה דָּנָרִים לְלִיבְּרָה. ברומא היא נעשית גם בשרפת סִיל שישי וכיבויו בחומץ. בלי הלבן השרוף אין עושים צללים. אדמת אֶרֶטְרִיָה קרויה על שם ארצה; נִיקוֹמָכוֹס וּפָאַרָאסִיוּס השתמשו בה. ברפואה העתיקה ייחסו לה קירור, ריכוך ומילוי פצעים; לאחר בישול המליצו עליה לייבוש, לכאבי ראש ולבדיקת נקיות: אם משיחתה במים מתייבשת מיד, הבינו שיש מוגלה מתחת.

יוּבָּה מוסר שסנדרקה ואוכרה נוצרות באי טוֹפָּזוֹס שבים סוף, אך אינן מגיעות משם אלינו. כבר אמרנו כיצד מייצרים סַנְדָרָקָה. סוג מזויף נעשה גם מעופרת לבנה שנקלתה בכבשן. צבעה צריך להיות דמוי להבה ומחירה חמישה אַסִים לְלִיבְּרָה.

אם קולים אותה ומערבים כמות שווה של רוּבְּרִיקָה מתקבל סַנְדִיקָס, אף שאני רואה שֶׁוֶרְגִילְיוּס חשב שהוא צמח, בפסוק: 'מֵעַצְמוֹ יַלְבִּישׁ סַנְדִיקָס אֶת הַטְּלָאִים הָרוֹעִים.' מחירו מחצית ממחיר הַסַּנְדָרָקָה. אין צבעים אחרים כבדים יותר. בין המלאכותיים גם סִירִיקוּם, שכבר אמרנו שמורחים תחת מִינְיוּם; הוא נעשה מערבוב סִינוֹפִּיס וְסַנְדִיקָס.

גם הדיו השחור יימנה עם המלאכותיים, אף שיש גם דיו טבעי משני מקורות: הוא נובע כמי מלח, או שנבחרת לשם כך אדמה שצבעה גפריתי. נמצאו ציירים שחפרו פחמים מתוך קברים שחוללו; כל אלה שיטות בלתי הולמות וחדשות. דיו נעשה מפיח בדרכים רבות, בשרפת שרף או זפת, ולכן אף בנו בתי מלאכה שאינם משחררים את העשן. המשובח ביותר נעשה כך מעץ אורן

שרפי. מזייפים אותו בפיח כבשנים ומרחצאות, שבו משתמשים לכתיבת ספרים.

יש השורפים גם משקע יין מיובש וטוענים שאם בא מיין טוב, הדיו נותן מראה של אִינְדִיקוּם. הציירים המפורסמים פּוֹלִיגְנוֹטוֹס וּמִיקוֹן הכינו באתונה דיו מקליפות ענבים וכינוהו טְרִיגִינוֹן. אַפֶּלֵס המציא דיו משנהב שרוף, המכונה אֶלֶפַנְטִינוּם.

גם אִינְדִיקוּם מובא מהודו, והדרך שבה הוא נוצר עדיין אינה ידועה לי. אצל הצבעים הוא נעשה גם מן המשקע השחור הנדבק לקדרות נחושת. מכינים שחור גם בשרפת עץ אורן שרפי ובכתישת הפחמים במכתש. לדיו הדיונונים טבע מופלא, אך אין מכינים ממנו צבע זה. כל דיו מושלם בשמש; לדיו כתיבה מוסיפים גומי ולדיו טיח דבק. דיו שהומס בחומץ קשה לשטוף.

מבין שאר הצבעים שאמרנו כי בעלי העבודה מספקים בגלל מחירם, הראשון הוא פּוּרְפּוּרִיסוּם. צובעים גיר כסף יחד עם חלזונות הארגמן והוא שותה את הצבע מהר מצמר. המשובח ביותר רווי בפעם הראשונה, כאשר היורה רותחת והחומרים עדיין גולמיים; אחריו זה שנעשה לאחר הוצאת הגיר הראשון והוספת גיר לאותו מרק. בכל חזרה איכותו יורדת ככל שנוזל הצבע מדולל.

הַפּוּרְפּוּרִיסוּם הַפּוּטֵאוֹלָנִי משובח מן הַצּוֹרִי, הַגֶּטוּלִי או הלקוני, שמהם בא הארגמן היקר ביותר, משום שהוא נצבע במיוחד בְּהִיסְגִינוּם ובפואה שאותה מכריחים אותו לספוג. הזול ביותר בא מִקָּנוּסִיוּם. המחיר מִדֶּנָרְיוּס אחד ועד שלושים לְלִיבְּרָה. ציירים מורחים תחילה סַנְדִיקְס ואחר כך פּוּרְפּוּרִיסוּם בביצה וכך יוצרים ברק מִינְיוּם; אם הם רוצים גוון ארגמן, הם מורחים תחילה כחול ואחר כך פּוּרְפּוּרִיסוּם בביצה.

אחריו בא בסמכות הָאִינְדִיקוּם. הוא מגיע מהודו כמשקע הנדבק לקצף קנים; כשהוא נראה הוא שחור, אך בדילול נותן תערובת מופלאה של ארגמן וכחול. סוג שני צף ביורות בתי מלאכת הארגמן והוא קצף הארגמן. המזיפים צובעים בָּאִינְדִיקוּם אמיתי לשלשת יונים, או צובעים גיר סֶלִינוּסִי או גיר טבעות בזכוכית. בוחנים אותו על גחלת: הטהור נותן להבה ארגמנית עזה וריח ים בעשנו, ולכן יש הסבורים שאוספים אותו מן הסלעים. מחירו עשרים דָּנָרִים לְלִיבְּרָה. ברפואה העתיקה ייחסו לו הרגעת צמרמורת והתקפים וייבוש כיבים.

ארמניה שולחת את הצבע הקרוי על שמה. זו אבן הצבועה בדומה לְכָרִיסוֹקוֹלָה; הטובה ביותר קרובה לה ביותר ומשותפת בצבעה לכחול. בעבר הוערכה לִיבְּרָה בשלוש מאות סֶסְטֶרְצִים. בְּהֵיסְפַּנְיוֹת נמצאה חול המקבלת טיפול דומה, ולכן ירד המחיר לשישה דָּנָרִים. היא נבדלת מן הכחול במעט לובן, העושה את הגוון עדין יותר. ברפואה העתיקה שימשה רק להזנת שיער, ובייחוד בריסים.

יש גם שני צבעים חדשים מן הזולים ביותר: הירוק המכונה אַפִּיאָנִי, המתחזה לְכָרִיסוֹקוֹלָה כאילו לא נאמרו די שקרים עליה, נעשה מגיר ירוק ומוערך בְּסֶסְטֶרְץ לְלִיבְּרָה. הצבע המכונה 'של טבעות' לבן ומשמש להבהרת דיוקנאות נשים; גם הוא נעשה מגיר, בתוספת אבני זכוכית מטבעות ההמון, ומכאן שמו.

כל הצבעים אוהבים שכבת גיר, אך פּוּרְפּוּרִיסוּם, אִינְדִיקוּם, כחול, מָלִינוּם, אוֹרְפִּימֶנְט, אַפִּיאָנִי ועופרת לבנה מסרבים להימרח על טיח לח. שעווה נצבעת באותם צבעים לציורים הנצרבים בחום; שיטה זו זרה לקירות אך רגילה באוניות מלחמה ואף באוניות משא. אנו מציירים אפילו את הסכנות, ולכן אין להתפלא שגם מדורות קבורה נצבעות; נעים למי שיוצאים למלחמה עד מוות

או לפחות עד טבח לנסוע בהדר. מראה מגוון הצבעים הגדול מביא להתפעלות מן העת העתיקה.

בארבעה צבעים בלבד עשו אַפֶלֵס, אֵטְיוֹן, מֶלַנְתִיוּס וְנִיקוֹמָכוֹס, הציירים המפורסמים ביותר, את יצירות האלמוות ההן: מֶלִינוּם מן הלבנים, אַטִיקִי מן הצהובים, סִינוֹפִּיס פונטית מן האדומים ודיו מן השחורים; וכל ציור שלהם נמכר בעושר של ערים. עתה, כאשר ארגמן עובר גם לקירות והודו תורמת את בוץ נהרותיה ואת נוזלי הדרקונים והפילים, אין ציור אצילי. הכול היה טוב יותר כאשר היה פחות שפע, משום שכפי שאמרנו משגיחים על מחיר הדברים ולא על מחיר הרוח.

לא אשמיט את טירוף זמננו בציור. הַפְּרִינְקִפְּס נֵירוֹן ציווה לצייר את עצמו כקולוסוס על בד בגובה מאה ועשרים רגל, דבר שלא נודע עד אז. לאחר שהושלם בגני מַאיוּס פגע בו ברק והוא נשרף יחד עם החלק הטוב ביותר של הגנים.

כאשר משוחררו נתן מופע גלדיאטורים בְּאַנְטְיוּם, הוא תפס את הַסְטָווִים הציבוריים בציור שהציג דיוקנאות אמיתיים של כל הגלדיאטורים והמשרתים. זה דורות רבים היה זה שיא ההתלהבות בציור. ציור משחקי גלדיאטורים והצגתם בציבור החל בידי גָאיוּס טֶרֶנְטְיוּס לוּקָאנוּס: לכבוד סבו, שאימצו, הציג שלושים זוגות בְּפוֹרוּם במשך שלושה ימים והציב ציור בחורשת דְיאָנָה.

עתה אעבור בקיצור המרבי על המפורסמים באמנות זו, שכן פירוט כזה אינו מתכלית החיבור. די יהיה למנות אחדים אגב מעבר או בתוך דיון באחרים, מלבד יצירות מפורסמות שבהן ראוי לגעת, בין שהן קיימות ובין שאבדו.

דקדקנות היוונים אינה עקבית כאן, שכן הם מתארכים ציירים אוֹלִימְפִּיאָדוֹת רבות אחרי הפסלים ורוקעי המתכת: הראשון בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-90, אף שנמסר שֶׁפִּידִיאַס עצמו היה תחילה צייר וצייר מגן באתונה; וכן מוסכם שֶׁבָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-83 פעל אחיו פָּנַאִינוֹס, שצייר בְּאֵלִיס את פנים המגן של מִינֶרְוָה שעשה קוֹלוֹטֵס, תלמיד פִּידִיאַס ועוזרו בעשיית יוּפִּיטֶר הָאוֹלִימְפִּי.

ומה בכך שמוסכם שהמלך קַנְדָאוּלֵס מלידיה, האחרון לבית הֶרַקְלֵס והמכונה גם מִירְסִילוֹס, שילם בזהב לפי משקלו על ציור בּוּלָאַרְכוֹס שהראה את קרב הַמַּגְנֵטִים? כה רב כבר היה כבוד הציור. הדבר אירע בהכרח בערך בימי רוֹמוּלוּס, שכן קַנְדָאוּלֵס מת בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-18, או לדעת אחדים באותה שנה כְּרוֹמוּלוּס. אם איני טועה, ברור שכבר אז הייתה האמנות מפורסמת ושלמה.

אם יש לקבל זאת, ברור שההתחלות עתיקות הרבה יותר ושציירי הַמּוֹנוֹכְרוֹמִים שזמנם לא נמסר חיו קודם: הִיגִיאַינוֹן, דִינִיאַס, כַּרְמָדֵס; אֶאוּמָארוֹס האתונאי, הראשון שהבדיל בציור זכר מנקבה והעז לחקות כל דמות; וְקִימוֹן מִקְלִיאוֹנַאי ששכלל את המצאותיו. קִימוֹן המציא קַטָגְרָפָה, כלומר דמויות אלכסוניות, ועיצב פנים במגוון דרכים — מביטות לאחור, מעלה או מטה. הוא הבדיל את פרקי האיברים, הבליט ורידים והמציא בבגדים קמטים וקפלים.

פָּנַאִינוֹס, אחי פִּידִיאַס, צייר גם את קרב האתונאים בפרסים בְּמָרָתוֹן. השימוש בצבעים כבר נעשה שכיח והאמנות כה שלמה, שמספרים שצייר שם דיוקנאות מזוהים של המפקדים: מן האתונאים מִילְטִיאַדֵס, קַלִימַכוֹס וְקִינַאִיגִירוֹס; ומן הברברים דָאטִיס וְאַרְטַפָרְנֵס.

יתרה מזו, בעת שפרח פָּנַאִינוֹס נוסדה תחרות ציור בְּקוֹרִינְתוֹס וּבְדֶלְפִי. הוא היה הראשון שהתחרה בְּטֶמָגוֹרָס מְכַלְקִיס והובס בידיו במשחקים הַפִּיתִיִים; הדבר

ניכר גם בשיר עתיק של טִימָגוֹרָס עצמו, וטעות הכרוניקנים אינה מוטלת בספק. לפני הָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-90 התפרסמו גם אחרים, כגון פּוֹלִיגְנוֹטוֹס מִתָּאסוֹס, שהיה הראשון שצייר נשים בבגדים שקופים וכיסה את ראשיהן במטפחות צבעוניות. הוא תרם רבות לציור: הנהיג פה פתוח, שיניים נראות וגיוון הפנים מן הנוקשות העתיקה.

ציור שלו נמצא בְּסָטָיו פּוֹמְפֵּיוּס, שקודם היה לפני הַקּוּרְיָה שלו, ואין יודעים אם הדמות בעלת המגן עולה או יורדת. הוא צייר מקדש בְּדֶלְפִי ואת הַסָּטָיו באתונה המכונה פּוֹיקִילֶה, בחינם, בעוד שֶׁמִּיקוֹן צייר חלק ממנו בשכר. סמכותו גדלה עד שֶׁהָאַמְפִּיקְטְיוֹנִים, מועצת יוון הציבורית, העניקו לו אירוח חינם. היה גם מִיקוֹן אחר, שהכינוי 'הצעיר' מבדילו; בתו טִימָרֶטֵה הייתה אף היא ציירת.

בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-90 פעלו אַגָתָארכוס, קֶפִיסוֹדוֹרוֹס, אֶרִילוֹס וְאוּאֶנוֹר, אביו ומורו של פָּאַרָאסְיוּס, הצייר הגדול שעליו נדבר בשנותיו. כולם כבר היו מפורסמים, אך אין לעצור בהם כאשר ממהרים אל מאורות האמנות. הראשון שבהם שהבריק היה אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס האתונאי בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-93. הוא היה הראשון שהחל לבטא מראה והראשון שהעניק בצדק תהילה למכחול. שלו הכוהן המתפלל וְאַיָאס שהברק הצית, הנראה עד היום בְּפָרְגָמוֹן. לפניו אין מציגים ציור של אמן כלשהו הלוכד את העיניים.

מבעד לדלתות האמנות שפתח אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס נכנס זֵאוּקְסִיס מֵהֵרַקְלֵיאָה, בשנה הרביעית לָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-95, והביא את המכחול שכבר העז דבר־מה לתהילה גדולה. אחדים מציבים אותו בטעות בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-89; בהכרח חיו אז דֶמוֹפִילוֹס מהימרה וְנֵסָאס מִתָּאסוֹס, שכן נחלקו הדעות מי משניהם היה מורו.

אַפּוֹלוֹדוֹרוֹס הנזכר כתב נגדו פסוק שלפיו זֵאוּקְסִיס לקח את האמנות מן האמנים ונשא אותה עמו. הוא רכש עושר רב עד שֶׁבְּאוֹלִימְפִיָה הציג את שמו ארוג באותיות זהב במשבצות גלימותיו. אחר כך החל לתת את יצירותיו במתנה, באומרו שאין מחיר ראוי להן; כך נתן את אַלֶקְמֵנָה לאנשי אַקְרַגַס ואת פאן לְאַרְכֶלָאוֹס.

הוא עשה גם את פֶּנֶלוֹפֶּה, ובה נדמה שצייר אופי, וכן אתלט. הוא היה כה מרוצה ממנו עד שכתב תחתיו את הפסוק המפורסם: 'קַל יוֹתֵר לְקַנֵּא בּוֹ מִלְּחַקּוֹתוֹ.' מפואר גם יוּפִיטֶר שלו על כס, האלים עומדים לידו; וְהֶרְקוּלֶס התינוק החונק נחשים, כשאמו אַלְקְמֵנָה וְאַמְפִיטְרִיוֹן נוכחים ומפחדים.

עם זאת מותחים עליו ביקורת על שעשה ראשים ומפרקים גדולים מדי. מצד אחר היה כה קפדן, שכאשר עמד לעשות לאנשי אַקְרַגַס ציור שיוקדש בציבור במקדש יוּנוֹ לָקִינָיָה, בחן את בנותיהם עירומות ובחר חמש, כדי להציג בציור את התכונה המשובחת ביותר בכל אחת. הוא צייר גם מוֹנוֹכְרוֹמִים בלבן. בני זמנו וירביו היו טִימַנְתֶס, אַנְדְרוֹקִידֶס, אוּפּוֹמְפּוֹס וּפָארָאסְיוּס.

מספרים שֶׁפָּארָאסְיוּס התחרה בְּזֵאוּקְסִיס. זֵאוּקְסִיס הביא ענבים מצוירים בהצלחה כזו שציפורים עפו אל הבמה; פָּאַרָאסְיוּס הביא בד מצויר בדמיון כה אמיתי, עד שֶׁזֵּאוּקְסִיס, גאה במשפט הציפורים, דרש להסיר סוף סוף את הבד ולהראות את הציור. משהבין את טעותו הודה בניצחון באצילות, משום שהוא עצמו רימה ציפורים ואילו פָּאַרָאסְיוּס רימה אותו, אמן.

עוד מספרים שֶׁזֵּאוּקְסִיס צייר אחר כך נער נושא ענבים. כאשר עפו אליהם ציפורים, התקדם בכעס כן כלפי יצירתו ואמר: 'את הענבים ציירתי טוב מן הנער, כי אילו השלמתי גם אותו היו הציפורים צריכות לפחד.' הוא עשה גם

כלי חרס, והם בלבד נותרו בְּאַמְבְּרַקְיָה כאשר פּוּלְוִיוּס נוֹבִּילִיאוֹר העביר משם את הַמּוּזּוֹת לרומא. ברומא יש מעשה ידי זֵאוּקְסִיס: הֶלֶנָה בִּסְטָוּוֵי פִּילִיפּוֹס וּמַרְסִיאַס הכבול במקדש קוֹנְקוֹרְדִיָה.

פָּאַרָאסִיוּס, יליד אֶפֶסוֹס, תרם רבות גם הוא. הוא היה הראשון שנתן לציור סימטריה, דקות להבעות הפנים, חן לשער ונועם לפה, ובהודאת האמנים זכה בבכורה בקווי המתאר. זו הדקות העליונה בציור: לצייר גופים ואת פנימיות הדברים היא אמנם מלאכה גדולה שרבים זכו בה לתהילה, אך לעצב את קצות הגוף ולסגור את גבול הציור במקום שבו הוא חדל הוא הישג נדיר.

קצה הדמות צריך להקיף את עצמו ולהסתיים כך שירמוז על דברים אחרים מאחוריו ואף יצביע על מה שהוא מסתיר. אַנְטִיגוֹנוֹס וּקְסֶנוֹקְרָטֵס, שכתבו על הציור, העניקו לו תהילה זו ואף הכריזו עליה ולא רק הודו בה. עוד נותרו על לוחות וקלפים שלו עקבות רבים של רישום, שמהם אומרים אמנים שהם לומדים. ואף על פי כן בעיצוב אמצע הגוף הוא נראה נחות מעצמו.

הוא צייר את הַדֵּמוֹס של האתונאים ברעיון מחוכם: הציגו רב פנים, כעוס, עוול והפכפך, ובה בעת ניתן לפיוס, מתון ורחום; מתפאר..., נשגב ושפל, פראי ופחדן, והכול כאחד. הוא צייר גם את תֵּסֵאוּס שהיה בַּקַּפִּיטוֹל ברומא, מפקד צי בשריון, ועל לוח אחד בְּרוֹדוֹס את מְלֵאַגְרוֹס, הֶרְקוּלֵס וּפֶרְסֵאוּס. הלוח הוכה שם שלוש פעמים בברק ולא נמחה, ובכך גדל הפלא.

הוא צייר גם כוהן גדול של קיבלה. הקיסר טִיבֶּרְיוּס אהב ציור זה, ולדברי דֶקוּלוֹ סגר אותו בחדרו לאחר שהוערך בשישה מיליון סֶסְטֶרְצִים. הוא צייר גם אומנת תְּרָקִית ותינוק בידיה, את פִּילִיסְקוֹס ואת האב לִיבֶּר כשהמעלה עומדת לצדו;

שני נערים שבהם נראים ביטחון הגיל ותמימותו; וכן כוהן שלצדו נער עם קופסת קטורת ועטרה.

יש גם שני ציורים מפורסמים מאוד שלו: לוחם כבד המסתער בתחרות ונראה כמזיע, ואחר הפושט את נשקו ונראה כמתנשם. משבחים גם את אֵינֵיאָס, קַסְטוֹר ופּוֹלוּקְס באותו לוח, וכן טֶלֶפוֹס, אַכִילֵס, אַגָמֶמְנוֹן וְאוּלִיקְסֵס. הוא היה אמן פורה, אך איש לא השתמש בתהילת אמנותו ביוהרה גדולה ממנו: אימץ כינויים, קרא לעצמו בפסוקים 'החי בפאר' ונסיך האמנות ומי שהביאה לשלמות; ומעל הכול טען שמוצאו משורש אַפּוֹלוֹ ושאת הֶרְקוּלֵס שֶׁבְּלִינְדוֹס צייר כפי שראהו פעמים רבות בחלום.

וכאשר הובס ברוב גדול של קולות בידי טִימָאנְתֵס בְּסָאמוֹס, בתחרות על אֵיאַס ומשפט כלי הנשק, אמר שבשם הגיבור הוא מצטער על שנוצח בשנית בידי מי שאינו ראוי. הוא צייר גם על לוחות קטנים מעשי תאווה, כשהוא משעשע את עצמו בבדיחות פרוצות מסוג זה.

ואילו לְטִימָאנְתֵס היה אולי יותר כישרון מכול. שלו אִיפִיגֶנְיָה המהוללת בפי הנואמים: כשהיא עומדת למות ליד המזבחות צייר את כולם אבלים, ובייחוד את דודה; לאחר שמיצה כל דמות אפשרית של עצב כיסה את פני האב עצמו, מפני שלא יכול להציגם כראוי.

יש דוגמאות אחרות לכישרונו, כגון קִיקְלוֹפּ ישן בלוח קטן: כדי לבטא גם כך את גודלו צייר לידו סָאטִירִים המודדים בְּתִירְסוֹס את אגודלו. ביצירותיו בלבד תמיד מובן יותר ממה שמצויר; אף שהאמנות עליונה, הכישרון עולה עליה. הוא צייר גם גיבור מושלם ביותר, הכולל את עצם אמנות ציור הגברים; היצירה נמצאת עתה ברומא במקדש השלום.

אוּקְסִינְיֵדֵס לימד בתקופה זו את אֲרִיסְטִידֵס, אמן מהולל, וְאוּפוֹמְפּוֹס את פַּמְפִילוֹס, מורו של אַפֶּלֵס. לְאוּפוֹמְפּוֹס שייך מנצח בתחרות גימנסטית המחזיק כף תמר. סמכותו היתה כה רבה עד שחילק את הציור: לפניו היו שני סגנונות, הַהֶלָּדִי והאסיאתי; בזכותו, כאיש סִיקְיוֹן, חולק הַהֶלָּדִי ונעשו שלושה: הָאִיוֹנִי, הַסִּיקְיוֹנִי וְהָאַטִי.

לְפַמְפִילוֹס שייכים ציור קרבת משפחה, קרב ליד פְּלִיוּס ונצחון האתונאים, וכן אוּלִיקְסֵס על רפסודה. הוא עצמו היה מקדוני, אך... הראשון בציור שהיה מלומד בכל המדעים, ובייחוד בחשבון ובהנדסה, שבלעדיהם טען שאין האמנות יכולה להגיע לשלמות. הוא לא לימד איש בפחות מְטָלֶנְט, כלומר חמש מאות דִּינָרִים לשנה; אַפֶּלֵס וּמָלַנְתְיוֹס שילמו לו שכר זה.

בסמכותו נקבע תחילה בְּסִיקְיוֹן ואחר כך בכל יוון שבנים חופשיים ילמדו לפני הכול גרפיקה, כלומר ציור על לוח תאשור, ואמנות זו התקבלה במעלה הראשונה של הלימודים החופשיים. תמיד נשמר לה הכבוד שיעסקו בה בני חורין ואחר כך בני מעמד מכובד, ובאיסור תמידי ללמדה לעבדים. משום כך אין בציור ואף לא בחריטת מתכת יצירה מהוללת של מי שהיה עבד.

גם אֲטִיוֹן וּתֵרִימָכוֹס נודעו בָּאוֹלִימְפִיאָדָה המאה ושבע. ציוריו המפורסמים של אֲטִיוֹן הם האב לִיבָּר, הטרגדיה והקומדיה, סָמִירָמִיס העולה משפחה למלוכה, זקנה הנושאת לפידים לפני תהלוכה וכלה חדשה המצטיינת בצניעות.

אך על כל שנולדו לפניו ושעתידים להיוולד אחריו עלה אַפֶּלֵס איש קוֹס, בָּאוֹלִימְפִיאָדָה המאה ושתים עשרה. הוא לבדו תרם לציור כמעט יותר מכל האחרים יחד, ואף פרסם ספרים הכוללים את תורתו. מעלתו המיוחדת באמנות היתה חן. כשהתפעל מיצירות הציירים הגדולים בני זמנו ושיבח את

כולן, אמר שחסר להן אותו חסד שלו, שהיוונים קוראים χάριτα (כָּרִיטָא); בכל השאר הצליחו, אך בזה בלבד לא היה איש שווה לו.

תהילה נוספת תבע לעצמו כאשר התפעל מיצירת פְּרוֹטוֹגֶנֵס, שהושקעו בה עמל עצום ודאגה מופרזת. הוא אמר שבכול הם שווים או שֶׁפְּרוֹטוֹגֶנֵס טוב ממנו, אך הוא עולה עליו בדבר אחד: הוא יודע מתי להסיר את היד מן הלוח. זה לקח זכור על כך ששקדנות יתר מזיקה לעתים קרובות. פשטותו לא נפלה מאמנותו. הוא נכנע לְמָלַנְתִיוֹס בסידור ולקח שני לְאַסְקְלֵפְּיוֹדוֹרוֹס במידות, כלומר בקביעת המרחק הראוי בין דבר לדבר.

ידוע המעשה שאירע בין פְּרוֹטוֹגֶנֵס לְאַפֶּלֵס. פְּרוֹטוֹגֶנֵס חי בְּרוֹדוֹס, וּכְשֶׁאַפֶּלֵס הפליג לשם, להוט להכיר את יצירותיו של אדם שהכיר רק משמועה, פנה מיד לסדנה. האמן נעדר, ורק זקנה שמרה על לוח גדול שהוכן על כן. היא אמרה שֶׁפְּרוֹטוֹגֶנֵס בחוץ ושאלה מי ביקש אותו. 'זה', אמר אַפֶּלֵס, חטף מכחול ומשך על פני הלוח קו צבע דק מאין כמוהו.

כְּשֶׁפְּרוֹטוֹגֶנֵס חזר סיפרה לו הזקנה מה אירע. מספרים שהתבונן מיד בדקות ואמר שֶׁאַפֶּלֵס בא, שכן איש אחר אינו מסוגל ליצירה מושלמת כל כך. הוא עצמו משך בתוך אותו קו קו דק ממנו בצבע אחר, ולפני שיצא הורה להראותו לְאַפֶּלֵס אם יחזור ולומר שזה האיש שביקש. כך אירע: אַפֶּלֵס חזר, התבייש להיכנע ובצבע שלישי חתך את הקווים בלי להשאיר עוד מקום לדקות.

פְּרוֹטוֹגֶנֵס הודה שנוצח ומיהר לנמל לחפש את אורחו. הוחלט למסור את הלוח כך לדורות, כפלא לכול ובייחוד לאמנים. שמעתי שנשרף בשרפה הראשונה של בית קיסר בְּפָלַטְיוּם. קודם לכן נראה בְּרוֹדוֹס: בשטח רחב לא הכיל אלא

קווים החומקים מן העין; בין יצירות מעולות רבות נראה כריק, ובשל כך משך את העין והיה מפורסם מכל יצירה אחרת.

לְאַפֶּלֶס היה מנהג קבוע שלא להעביר יום, עסוק ככל שיהיה, בלי לתרגל את אמנותו במשיכת קו, ומכאן נעשה הדבר לפתגם. הוא גם הציג יצירות גמורות במרפסת לעוברים ושבים, ובעודו מסתתר מאחורי הלוח הקשיב לפגמים שציינו, מפני שהעדיף את העם כשופט קפדן ממנו.

מספרים שסנדלר העיר לו שבסנדל אחד עשה לולאה אחת פחות מבפנים. למחרת, כשהסנדלר התגאה בתיקון הערתו הקודמת והחל לבקר את השוק, הציץ אַפֶּלֶס בכעס והזהיר שסנדלר לא ישפוט מעל לסנדל; גם זה נעשה לפתגם. היתה בו נעימות, שבגללה חיבבו אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול, שביקר תכופות בסדנה, שהרי בצו אסר שיציירהו אחר. אך כְּשֶׁאֶלֶכְסַנְדֶר דיבר שם באריכות בלי הבנה, יעץ לו אַפֶּלֶס בנימוס לשתוק, באומרו שהנערים הטוחנים את הצבעים צוחקים עליו.

כה גדולה היתה סמכותו אף על המלך חם המזג. אֶלֶכְסַנְדֶר העניק לו כבוד בדוגמה מפורסמת: הוא ציווה על אַפֶּלֶס לצייר בעירום את האהובה עליו ביותר מפילגשיו, פַּנָקאסְפֶּה שמה, בשל יופי גופה. כאשר הבחין שהאמן התאהב בה תוך כדי העבודה, נתן לו אותה במתנה; גדול ברוחו, גדול עוד יותר בשליטתו בעצמו, ולא קטן במעשה זה מבכל נצחון אחר.

שכן ניצח את עצמו, ולא רק את מיטתו אלא גם את רגשותיו העניק לאמן, בלי שיזדעזע אפילו מן המחשבה שאהובתו היתה זה עתה של המלך ועתה של הצייר. יש הסבורים שהיא היתה הדגם לוונוס העולה מן הים שצייר אַפֶּלֶס. אַפֶּלֶס היה נדיב גם ליריביו, והוא הראשון שכונן לְפְרוֹטוֹגֶנֶס מעמד בְּרוֹדוֹס.

פְּרוֹטוֹגֶנֵס היה בזוי לבני עירו, כרגיל בדברים מקומיים. כְּשֶׁאַפֶּלֵס שאל בכמה ימכור את יצירותיו הגמורות, נקב בסכום קטן כלשהו; אַפֶּלֵס הציע חמישים טָלֶנְטִים והפיץ שמועה שהוא קונה אותן כדי למכרן כשלו. הדבר עורר את הָרוֹדִים להכיר בערך האמן, וְאַפֶּלֵס ויתר רק לאחר שהעלו את המחיר. דיוקנאותיו היו דומים כל כך עד שֶׁאַפְּיוֹן המדקדק כתב דבר בלתי יאמן: אדם שהיה מנחש לפי פני אנשים, מן הקרויים מָטוֹפּוֹסְקוֹפִים, אמר מהם כמה שנים נותרו עד מותם או כמה עברו מחייהם.

לא היו לו יחסים טובים עם תַּלְמַי בחצר אֶלֶכְסַנְדֶּר. כשמלך תַּלְמַי והוא נדחף לאלכסנדריה בסערה, יריביו הערימו והזמינו אותו לסעודת המלך באמצעות ליצן חצר. תַּלְמַי כעס והציג לפניו את המזמינים כדי שיאמר מי מהם הזמינו. אַפֶּלֵס חטף פחם כבוי מן האח ושרטט על הקיר דיוקן; המלך זיהה מיד את פני הליצן עוד בראשית הציור.

הוא היה הראשון שמצא דרך להסתיר פגם כאשר צייר את המלך אַנְטִיגוֹנוֹס, שאיבד עין אחת: הוא הציגו מן הצד, כדי שמה שחסר בגוף ייראה חסר בציור בלבד, והראה מן הפנים רק אותו צד שיכול היה להציג בשלמותו. בין יצירותיו גם דיוקנאות גוססים. לא קל לומר אילו מהן המפורסמות ביותר.

אַוגוּסְטוּס האלוהי הקדיש במקדש אביו קיסר את וֶנוּס היוצאת מן הים, הקרויה אַנַדְיוֹמֶנָה. היא מהוללת מאוד בפסוקים יווניים; הזמן ניצחה אך גם פרסמה. לא נמצא מי שיוכל לתקן את חלקה התחתון שנפגם, והפגיעה עצמה הוסיפה לתהילת האמן. הלוח הזדקן בריקבון, ובימי שלטונו החליפו נֵירוֹן בלוח אחר מעשה ידי דוֹרוֹתֶאוּס.

אַפֶּלֵס התחיל גם וָנוּס אחרת לאנשי קוֹס, שעתידה היתה לעלות אפילו על קודמתה; המוות קינא בו לאחר שהשלים חלק, ולא נמצא מי שימשיך לפי קווי המתאר שהותוו. הוא צייר את אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול אוחז ברק במקדש דִיאָנָה של אֶפְסוֹס תמורת עשרים טָלָנְטִים זהב. האצבעות נראות בולטות והברק מחוץ ללוח; על הקוראים לזכור שכל אלה נעשו בארבעה צבעים. את שכר העבודה קיבל בזהב לפי משקל, לא לפי מניין המטבעות.

הוא צייר גם תהלוכה של הַמָּגַאבִּיזוֹס, כוהן דִיאָנָה הָאֶפֶסִית; את קְלִיטוֹס עם סוס הממהר לקרב, ונושא כליו מושיט לו קסדה לפי בקשתו. מיותר למנות כמה פעמים צייר את אֶלֶכְסַנְדֶר ופִילִיפּוֹס. מתפעלים מהברון שלו בָּסָאמוֹס; מְמֶנַנְדְרוֹס מלך קָארְיָה בְּרוֹדוֹס ומֵאַנְטַאיוֹס; באלכסנדריה מן הַטָּרַגִיקוֹן גוֹרְגוֹסְתֶנֵס; וברומא מִקֶסְטוֹר ופּוֹלוּקְס עם הנצחון וַאֶלֶכְסַנְדֶר הגדול, וכן מדמות המלחמה שידיה קשורות מאחורי גבה וַאֶלֶכְסַנְדֶר מנצח במרכבה.

את שני הלוחות הקדיש אַוּגוּסְטוּס האלוהי במקומות הבולטים ביותר בְּפוֹרוּם שלו בצניעות מרוסנת; קְלַאוּדְיוּס האלוהי חשב למכובד יותר לחתוך משניהם את פני אֶלֶכְסַנְדֶר ולהוסיף דיוקנאות אַוּגוּסְטוּס. סבורים שגם הֶרְקוּלֶס המפנה את גבו במקדש דִיאָנָה הוא מעשה ידיו: הציור מראה את פניו ממש, אף שזה הקשה מכול, ולא רק מרמז עליהן. הוא צייר גם גיבור עירום, ובציור זה קרא תיגר על הטבע עצמו.

יש, או היה, גם סוס שלו שצויר לתחרות, שבה ערער מן בני האדם אל בעלי ארבע הרגליים האילמים כשופטים. כשהרגיש שיריביו גוברים בתחבולות, הציג את ציורי כולם לפני סוסים שהובאו למקום; רק לסוס של אַפֶּלֵס צהלו. כך קרה תמיד אחר כך, והמבחן הוצג כראיה לאמנותו.

הוא עשה גם את נֵאוֹפְּטוֹלֶמוֹס על סוס נגד הַפָּרְסִים, את אַרְכֶּלָאוּס עם אשתו ובתו, ואת אַנְטִיגוֹנוֹס בשריון צועד עם סוסו. המומחים מעדיפים על כל יצירותיו את אותו מלך יושב על סוס ואת דְּיאָנָה בתוך מקהלת בתולות מקריבות, שבהן נראה שגבר על פסוקי הוֹמֵרוֹס המתארים זאת. הוא צייר גם דברים שאי אפשר לצייר: רעמים, הבזקי ברק וברקים; הם נקראים בְּרוֹנְטֵה, אַסְטְרַפֵּה וְקֶרַאוּנוֹבּוֹלְיָה.

המצאותיו הועילו גם לאחרים באמנות. דבר אחד לא יכול איש לחקות: על יצירות גמורות מרח שכבת אַטְרָמֶנְטוּם דקה כל כך, שבהחזרת האור עוררה ושמרה על בהירות כל הצבעים והגנה מאבק ומלכלוך, אך נראתה רק למתבונן מקרוב. היא גם ויסתה היטב את האור, כדי שברק הצבעים לא יכה בעין, כאילו מסתכלים דרך אבן מראה, ומרחוק נתנה בחשאי חומרה לצבעים מבריקים מדי.

בן זמנו היה אֲרִיסְטִידֵס הַתֵּבַאי. הוא היה הראשון מכולם שצייר את הנפש וביטא רגשות אנוש, שהיוונים קוראים ἦθη (אֵתֵה), וכן סערות נפש; צבעיו היו קשים מעט. מיצירותיו... לאחר כיבוש עיר, תינוק זוחל אל שד אמו הגוססת מפציעה; מבינים שהאם חשה וחוששת שלאחר שייבש חלבה ילקק דם. אֲלֶכְּסַנְדֶּר הגדול העביר את הלוח לְפֶלָה מולדתו.

הוא צייר קרב עם הַפָּרְסִים ובו מאה אנשים, לאחר שסיכם עם מְנָסוֹן ערץ אנשי אֶלָאטֵה על עשר מנות לכל דמות. צייר גם מרכבות ארבעה דוהרות, מתפלל שכמעט שומעים את קולו, ציידים עם שללם, את לֵאוֹנְטִיוֹן תלמידת אֶפִּיקוּרוֹס, ואת האשה הנחה מתוך אהבה לאחיה; וכן את לִיבֶּר וְאַרְיָאדְנָה שנראו ברומא במקדש קֶרֶס, וּטְרָגִיקוֹן ונער במקדש אַפּוֹלוֹ.

חן הלוח האחרון אבד בשל בורותו של הצייר שָׁמַרְקוּס יוּנְיוּס הַפְּרִיטוֹר מסר לו לנקותו ערב משחקי אַפּוֹלוֹ. במקדש פִּידֵס בַּקַפִּיטוֹל נראה גם לוח של זקן עם לירה המלמד נער. הוא צייר חולה שזכה לשבח בלי קץ, וכוחו באמנות היה כה גדול עד שמסופר שהמלך אַטָלוֹס קנה לוח אחד שלו במאה טָלֶנְטִים.

באותו זמן פרח גם פְּרוֹטוֹגֶנֵס. מולדתו היתה קָאוּנוֹס, שאנשיה כפופים לָרוֹדִים. בראשיתו היה עני מאוד ומסור מאוד לאמנות, ולכן יצר מעט. אין הסכמה מי לימדו; יש אומרים שצייר ספינות עד שנתו החמישים. ראיה לכך, לדבריהם, היא שכאשר צייר באתונה, במקום מפורסם, את מבוא מקדש מִינֶרְוָה, ושם עשה את פָּאַרָאלוֹס המפורסם ואת הַמּוֹנְיאַדָה, שאחרים קוראים לה נָאוּסִיקָאָה, הוסיף ספינות מלחמה זעירות באותם פרטי לוואי שהציירים קוראים פָּאַרֶרְגָה, כדי להראות מאילו התחלות הגיעו יצירותיו לפסגת הראווה.

הבכורה בלוחותיו ניתנת לְיַאלִיסוֹס, המוקדש ברומא במקדש השלום. בעת שציירו מסופר שחי על תורמוסים לחים, כדי שישככו יחד רעב וצמא ולא יקהו את חושיו במתיקות יתר. על ציור זה הניח צבע ארבע פעמים, כאילו שלוש שכבות מגן מפגע ומזקנה, כדי שכאשר העליונה תיעלם תירש אותה התחתונה. יש בו כלב עשוי להפליא, שנראה כאילו גם המקרה וגם האמן ציירוהו. הוא סבר שאינו מצליח לבטא את הקצף של התנשמותו, אף שבכל שאר החלק הקשה ביותר השביע את רצונו.

דווקא האמנות עצמה לא מצאה חן בעיניו: אי אפשר היה להפחיתה, והיא נראתה מופרזת ורחוקה מדי מן האמת, כאילו הקצף מצויר ולא נולד מן הפה. בעינוי נפשי חרד, מפני שרצה אמת ולא דמיון לאמת, מחק פעמים רבות והחליף מכחול בלי להתרצות. לבסוף, בכעס על כך שהמלאכה ניכרת, הטיח

ספוג במקום השנוא בלוח; הספוג החזיר את הצבעים שהסיר בדיוק כפי שחפץ טיפולו, וכך עשה המקרה את הטבע בציור.

מסופר שבעקבות דוגמתו זכה נֵאַלֶקֵס באותה הצלחה בקצף סוס באמצעות הטחת ספוג, כשצייר אדם המחזיק את הסוס ומצקצק אליו. כך הראה פְּרוֹטוֹגֶנֵס גם את כוח המזל. למען יַאלִיסוֹס זה, כדי שלא לשרוף את הלוח, נמנע המלך דֶמֶטרִיוּס מלהצית את המקום אף שרק משם יכול היה לכבוש את רוֹדוֹס; בחמלו על הציור אבדה לו הזדמנות הנצחון.

פְּרוֹטוֹגֶנֵס היה אז בגנו הקטן בפרבר, כלומר בתוך מחנה דֶמֶטרִיוּס, ולא הופרע מן הקרבות ולא הפסיק את העבודה שהחל אלא כשנקרא אל המלך. כשנשאל באיזה ביטחון הוא פועל מחוץ לחומות, השיב שהוא יודע כי המלך נלחם בָּרוּדִים ולא באמנויות. המלך הציב משמרות להגנתו, שמח שהוא משמר את הידיים שעליהן חס; וכדי שלא לזמנו שוב ושוב בא אליו האויב מרצונו. הוא הניח לשאיפות נצחונו, ובין כלי הנשק וחבטות החומות צפה באמן. ללוח מאותה עת נקשרה התהילה שֶׁפְּרוֹטוֹגֶנֵס ציירו תחת החרב.

זהו סָאטִיר הקרוי אַנַפָאוּמֶנוֹס, הנח מן העבודה, המחזיק חלילים, כדי שלא יחסר דבר מביטחון הזמן ההוא. הוא עשה גם את קִידִיפֶּה וּטְלֶפוֹלֶמוֹס, את פִילִיסְקוֹס מחבר הטרגדיות מהרהר, אתלט, את המלך אַנְטִיגוֹנוֹס ואת אמו של הפילוסוף אֲרִיסְטוֹ. אֲרִיסְטוֹ יעץ לו לצייר את מפעלות אֲלֶכְסַנְדֶר הגדול בשל נצחיות המאורעות, אך תנופת רוחו ותשוקת אמנותו נשאוהו לדברים אחרים. לבסוף צייר את אֲלֶכְסַנְדֶר ואת פאן. הוא עשה גם פסלי נחושת, כפי שאמרנו.

באותה תקופה חי אַסְקְלֵפְּיוֹדוֹרוֹס, שֶׁאַפֶּלֵס התפעל ממנו בסימטריה. הערץ מָנָסוֹן נתן לו בעבור שנים עשר האלים שלושים מנות לכל אחד, וּלְתֵאוֹמָנָסְטוֹס נתן עשרים לכל גיבור.

עמם יש למנות את נִיקוֹמָכוֹס, בנו ותלמידו של אֶרִיסְטִידֵס. הוא צייר את חטיפת פְּרוֹסֶרְפִּינָה, לוח שהיה בַּקַפִּיטוֹל במקדש מִינֶרְוָה מעל קפלת יוּבָּנְטָס; ובאותו קפיטול את הנצחון המרומם מרכבת ארבעה, שהציב המצביא פְּלַנְקוּס. הוא היה הראשון שהוסיף כובע לְאוּלִיקְסֵס. צייר גם את אַפּוֹלוֹן וְדִיאָנָה ואת אם האלים יושבת על אריה.

כן צייר בַּכְּכוֹת מפורסמות שֶׁסָּאטִירִים זוחלים אליהן ואת סְקִילָה, הנמצאת עתה ברומא במקדש השלום. לא היה באמנות זו מהיר ממנו. מספרים שהערץ אַרִיסְטַרְטוֹס מִסִּיקְיוֹן שכרו לצייר אנדרטה שהקים למשורר טֶלֶסְטֵס, וקבע יום להשלמה. נִיקוֹמָכוֹס הגיע זמן קצר בלבד לפניו; הערץ בער מזעם וביקש להענישו, אך בתוך ימים מעטים השלים את העבודה במהירות ובאמנות מופלאות.

תלמידיו היו אחיו אֲרִיסְטוֹן, בנו אֲרִיסְטִידֵס וּפִילוֹקְסֶנוֹס מֵאַרְטָרְיָה, שלוחו, שצויר למלך קַסַנְדֶר, אינו נופל משום לוח: הוא כלל את קרב אֲלֶכְסַנְדֶר עם דָּרְיָוֶוש. הוא צייר גם קלות דעת ובה שלושה סִילֵנִים חוגגים. בעקבות מהירות מורו המציא שיטות ציור מקוצרות עוד יותר.

עמם נמנה נִיקוֹפָנֵס, מהודר ומסודר עד שמעטים משתווים לו בחן, אך רוממות הסגנון וכובד האמנות רחוקים אצלו מִזֶּאוּקְסִיס וּמֵאַפֶּלֵס. פָּרְסֵאוּס, תלמיד אַפֶּלֵס שלו כתב על אמנות זו, היה מאותה תקופה. תלמידי אֲרִיסְטִידֵס הַתֵּבַאי

היו גם בניו ניקרופס וְאַרִיסְטוֹן, שלו סָאטִיר עטור המחזיק גביע, ותלמידיו אַנְטוֹרִידֵס וְאוּפְרָאנוֹר, שעליו נדבר מיד.

ראוי לצרף את המפורסמים במכחול בציור נושאים קטנים. ביניהם פִּירַאִיקוֹס, שבאמנותו נפל ממעטים; איני יודע אם בחירת הנושא גרעה ממנו, שכן הלך אחר דברים שפלים אך השיג בהם תהילה עליונה. הוא צייר מספרות, סנדלריות, חמורים, מאכלים וכדומה, ולכן כונה רִיפָּארוֹגְרָפוֹס, צייר הזוהמה. ביצירות אלה היה עונג מושלם, והן נמכרו במחיר גבוה מן היצירות הגדולות ביותר של אמנים רבים.

לעומתו, אומר וָרוֹ, לוח של סָרַפְיוֹן כיסה את כל הבניינים בְּמַאִינְיָאנָה שמתחת לזקנים. הוא צייר תפאורות היטב מאוד אך לא יכול לצייר אדם. דְיוֹנִיסְיוּס, להפך, לא צייר דבר מלבד בני אדם, ולכן כונה אַנְתְרוֹפוֹגְרָפוֹס.

גם קַלִיקְלֵס עשה ציורים קטנים, וְקָלַיְיטֵס לוחות קומיים; אַנְטִיפִילוֹס עשה את שני הסוגים. הוא צייר את הֶסְיוֹנָה המפורסמת, את אֲלֶכְסַנְדֶר וּפִילִיפּוֹס עם מִינֶרְווָה הנמצאים בבית הספר באכסדרות אוֹקְטָבְיָה; ובמקום על שם פִּילִיפּוֹס את האב לִיבֶּר, את אֲלֶכְסַנְדֶר הילד ואת הִיפּוֹלִיטוֹס הנבהל מן הפר ששוחרר; ובאכסדרת פּוֹמְפֵּיוּס את קַדְמוֹס וְאֵירוֹפָּה. הוא צייר גם דמות מצחיקה בלבוש מגוחך בשם גְרִילוּס, ומכאן נקראו ציורים מן הסוג הזה גְרִילִי. הוא נולד במצרים ולמד מִקְטֵסִידֵמוֹס.

אין לשתוק גם על צייר המקדש בְּאַרְדֵאָה, בייחוד מפני שקיבל שם אזרחות ואף נזכר בשיר הכתוב בציור: 'מַעֲשִׂים רְאוּיִים לָרְאוּיִים. בְּמָקוֹם זֶה עִיטֵּר בְּצִיּוּרִים אֶת מִקְדַּשׁ הַמַּלְכָּה יוּנוֹ, רַעְיַית הָאֵל הָעֶלְיוֹן, מַרְקוּס פְּלָאוּטִיוּס,

שְׁמוֹצָאוֹ הָרָחוֹק מֵאַסְיָה; אוֹתוֹ מְהַלֶּלֶת אַרְדֵאָה עַתָּה וּתְהַלֵּל תָּמִיד בְּשֶׁל אֲמָנוּת זוֹ.' הדברים כתובים באותיות לָטִינִיּוֹת עתיקות.

אין לקפח גם את סְטוּדְיוּס מימי אַוגוּסְטוּס האלוהי. הוא הראשון שייסד ציור קירות נעים ביותר: וילות, אכסדרות, גנים מעוצבים, חורשות, יערות, גבעות, ברכות, תעלות, נהרות וחופים ככל שיחפוץ אדם; ובתוכם דמויות שונות של מטיילים או שטים ושל אנשים המתקרבים לווילות מן היבשה על חמורים או בעגלות, וכן דגים, צדים ציפורים, צדים חיות ואף בוצרים.

בדוגמאותיו מפורסמות וילות שהגישה אליהן בביצה, ונשים הנישאות על כתפיים מכוח התערבות, מתנדנדות ורועדות בשעה שנושאים אותן; ועוד שנינויות רבות כאלה, מלאות הומור. הוא גם הנהיג ציור ערי חוף על קירות פתוחים לשמים, במראה נעים ביותר ובהוצאה מזערית.

אך אין תהילת אמנים אלא למי שציירו לוחות. משום כך נראית נכבדה יותר תבונת הקדמונים: הם לא קישטו קירות רק למען בעליהם ולא בתים העתידים להישאר במקום אחד ושאי אפשר להצילם משרפות. פְּרוֹטוֹגֶנֵס הסתפק בבקתה בגנו הקטן; בטיחי אַפֶּלֵס לא היה שום ציור. טרם מצא חן לצבוע קירות שלמים; אמנותם של כולם שמרה על ערים, והצייר היה נכס משותף לעולם.

זמן קצר לפני אַוגוּסְטוּס האלוהי היה אֲרֶלְיוּס מפורסם מאוד ברומא, אלמלא השחית את אמנותו בחרפה בולטת: תמיד סרסר בה לאשה שבער באהבתה, ולכן צייר אלות בדמות אהובותיו. כך נמנו זונות בציוריו.

לא מכבר היה גם פָּאמוּלוֹס, צייר כבד וחמור אך תפוח בצבעים בהירים. שלו היתה מִינֶרְווָה המתבוננת במתבונן, מכל מקום שהביטו בה. הוא צייר שעות

מעטות ביום, וגם אז בכובד ראש, שכן תמיד לבש טוגה אף על הפיגומים. בית הזהב היה כלא אמנותו, ולכן כמעט אין דוגמאות אחרות. אחריו נחשבו קוֹרְנֵלְיוּס פִּינוּס וְאַטְיוּס פְּרִיסְקוּס, שציירו את מקדשי הונוס וְוִירְטוּס כאשר הקיסר וָסְפַּסְיָאנוֹס אַוּגוּסְטוּס שיקמם; פְּרִיסְקוּס דמה יותר לקדמונים.

אין לדלג בדיון בציור על הסיפור המפורסם על לָפִידוּס. בתקופת הַטְרִיוּמְווִירָט הגיע למקום אחד, והפקידים שיכנו אותו בבית מיועד. למחרת התלונן עליהם באיום ששירת הציפורים גזלה את שנתו. הם הקיפו את החורשה בציור דרקון על קלף ארוך מאוד; מסופר שהציפורים השתתקו אז מפחד זה ושגם לאחר מכן אפשר היה לרסנן כך.

לא ידוע מי המציא לצייר בשעווה ולצרוב את הציור. יש הסבורים שזו המצאת אֲרִיסְטִידֵס ושאחר כך הביאה פְּרַקְסִיטֶלֵס לשלמות; אך היו ציורים אֶנְקָאוּסְטִיִים קדומים בהרבה, כגון של פּוֹלִיגְנוֹטוֹס, נִיקָנוֹר וּמֶנֶסִילָאוֹס איש פָּארוֹס. גם אֶלָאסִיפּוֹס כתב על ציורו בָּאֲגִינָה ἐνέκαεν (אֶנֵקָאֶן), דבר שבוודאי לא היה עושה אלמלא הומצא הציור הָאֶנְקָאוּסְטִי.

מסופר שגם פַּמְפִילוֹס, מורו של אַפֶּלֵס, לא רק צייר בְּאֶנְקָאוּסְטִיקָה אלא לימד את פָּאוּסִיאַס איש סִיקְיוֹן, הראשון שנודע בסוג זה. הוא היה בן בְּרִיאַטֵס ותלמידו הראשון. הוא גם צייר במכחול קירות בְּתֶסְפִּיאַי, כאשר שיקמו ציורים שעשה פּוֹלִיגְנוֹטוֹס בעבר; בהשוואה נחשב נחות מאוד, מפני שהתחרה שלא בסוגו שלו.

הוא היה גם הראשון שהנהיג ציור תקרות ספינים; לפניו לא נהגו לעטר קמרונות כך. הוא צייר בעיקר לוחות קטנים ונערים. יריביו פירשו שהוא עושה

זאת מפני ששיטת הציור ההיא איטית. לכן, כדי לזכות במוניטין של מהירות, השלים ביום אחד לוח שנקרא הֶמֶרִיסִיוֹס, ובו נער.

בנעוריו אהב את גְלִיקֶרָה בת עירו, ממציאת העטרות. בהתחרות בחיקויה הביא את האמנות למגוון עצום של פרחים. לבסוף צייר אותה עצמה יושבת עם עטרה; זה מן הלוחות המפורסמים ביותר ונקרא סְטֶפָנוֹפְלוֹקוֹס, ואחרים סְטֶפָנוֹפוֹלִיס, מפני שֶׁגְלִיקֶרָה פרנסה את עונייה במכירת עטרות. לוּקְיוּס לוּקוּלוּס קנה העתק מן הלוח, הקרוי אַפּוֹגְרפוֹן, בשני טָלָנְטִים... דְיוֹנִיסְיוּס באתונה.

פָּאוּסִיאַס עשה גם לוחות גדולים, כגון הקרבת השוורים המפורסמת באכסדרת פּוֹמְפֵּיוּס. הוא היה הראשון שהמציא את שיטת הציור שבה השתמש שם; רבים חיקוה אחר כך ואיש לא השתווה לו. מעל הכול, כשרצה להראות את אורך השור ציירו מלפנים ולא מן הצד, ואף על פי כן מובנת מלוא גדלותו.

כאשר כל הציירים עושים בלבן את הדברים שהם רוצים שייראו בולטים ובשחור את השקועים, הוא עשה את השור כולו בצבע שחור ונתן לגוף צל מתוך עצמו. אמנות רבה נדרשה להציג בליטות על משטח ישר ואת כל המוצקות בדמות קטועה. גם הוא חי בְּסִיקְיוֹן, וזמן רב היתה זו מולדת הציור. בשל חובות העיר נמכרו כל הלוחות מרכוש הציבור; כהונתו של סָקָאוּרוֹס כְּאַיְדִיל העבירה אותם לרומא.

אחריו התבלט הרחק מעל כולם אוּפְרָאנוֹר איש הָאִיסְתְמוֹס, בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה המאה וארבע, אותו אדם שכבר הזכרנו בין יוצרי הפסלים. הוא עשה גם פסלי ענק ושיש וגילף תבליטים, והיה נכון ללמוד וחרוץ מכול, מצטיין בכל סוג ושווה

לעצמו. נראה שהיה הראשון שביטא את כבוד הגיבורים והשתמש בסימטריה, אך במכלול עשה את הגופים צרים מדי ואת הראשים והמפרקים גדולים מדי.

הוא גם חיבר ספרים על סימטריה ועל צבעים. יצירותיו הן קרב פרשים, שנים עשר האלים וְתֵסאוס, שעליו אמר כי תֵסאוס של פָּאַרָאסִיוס ניזון בוורדים ואילו שלו בבשר. לוח מפורסם שלו בְּאֶפֶסוֹס מציג את אוּלִיקֵס מעמיד פני משוגע ורותם שור עם סוס, אנשים בגלימות מהרהרים ומצביא המשיב את חרבו לנדן.

באותו זמן חי קִידִיאַס, שהנואם הוֹרטֶנְסִיוס קנה את לוח הָאַרְגוֹנָאוּטִים שלו במאה ארבעים וארבעה אלף סֶסְטֶרְצִים ואף בנה לו מקדש באחוזתו בְּטוּסְקוּלוּם; וכן אַנְטִידוֹטוֹס תלמיד אוּפְרָאנוֹר. שלו לוחם במגן באתונה, ומתאבק וחצוצרן, מן היצירות המעטות שזכו לשבח. הוא עצמו הצטיין יותר בשקדנות מאשר בריבוי, והיה חמור במיוחד בצבעיו; אך עיקר פרסומו בא מתלמידו נִיקִיאַס האתונאי, שצייר נשים בדקדקנות רבה.

נִיקִיאַס שמר על אור וצל ודאג במיוחד שהציורים יבלטו מן הלוחות. מיצירותיו נָמֵאָה, שהובאה מאסיה לרומא בידי סִילָנוּס והוצבה, כפי שאמרנו, בַּקוּרְיָה; האב לִיבֶּר במקדש קוֹנְקוֹרְדִיָה; הַיָאקִינְתוֹס, שֶׁאַוגוּסְטוּס קיסר, שהתפעל ממנו, לקח עמו לאחר כיבוש אלכסנדריה, ומשום כך הקדיש טִיבֶּרִיוּס קיסר את הלוח במקדשו; וכן דָנָאָה.

בְּאֶפֶסוֹס נמצא קבר הַמָגָאבִּיזוֹס, כוהן דִיאָנָה הָאֶפֶסִית, ובאתונה העלאת המתים של הוֹמֵרוֹס. את האחרונה סירב למכור למלך אַטָלוֹס בשישים טָלָנְטִים והעדיף לתתה למולדתו, מפני שהיה עשיר. הוא עשה גם ציורים גדולים ובהם קֶלִיפְּסוֹ, אִיוֹ וְאַנְדרוֹמָדָה. גם אֲלֶכְסַנְדֶר המצוין באכסדרות פּוֹמְפֵּיוּס וְקֶלִיפְּסוֹ היושבת מיוחסים לאותו אמן.

מבין בעלי ארבע הרגליים הצליח במיוחד בכלבים. זהו נִיקִיאַס שעליו אמר פְּרַקְסִיטֶלֵס, כשנשאל אילו מיצירות השיש שלו הוא מעדיף: 'אלה שֶׁנִּיקִיאַס הניח עליהן את ידו'; כה רב היה הערך שייחס לצביעת הפסלים שלו. אין די בהירות אם מחברים אחדים מציבים בַּאוֹלִימְפִּיאָדָה המאה ושתים עשרה אמן אחר באותו שם או את אותו אדם.

לא פעם משווים לְנִיקִיאַס ואף מעדיפים עליו את אַתֶנְיוֹן מִמַּארוֹנֶיָה, תלמיד גְלָאוּקִיוֹן הַקּוֹרִינְתִי. צבעיו חמורים יותר אך בתוך חומרתו הוא נעים יותר, עד שהשכלה מאירה מתוך הציור עצמו. הוא צייר במקדש אֶלַאוּסִיס מנהיג שבט; באתונה קהל שכונה סִינְגְנִיקוֹן; את אֲכִילֵס מוסתר בלבוש נערה וְאוּלִיקְסֵס מגלהו; ובציור אחד שש דמויות. היצירה שפרסמה אותו יותר מכול היתה נער אורווה עם סוס. אלמלא מת בצעירותו, לא היה איש משתווה לו.

גם הֶרַקְלִידֵס המקדוני נזכר בין הציירים. בראשית דרכו צייר ספינות, ולאחר שנשבה המלך פֶּרְסֵאוּס עבר לאתונה. באותו זמן ישב שם מֶטְרוֹדוֹרוֹס, שהיה צייר ופילוסוף גם יחד ובעל סמכות רבה בשתי האמנויות. לפיכך, כאשר לוּקְיוּס פָּאוּלוּס, לאחר שניצח את פֶּרְסֵאוּס, ביקש מן האתונאים לשלוח לו פילוסוף מעולה לחינוך בניו וגם צייר לקישוט תהלוכת הניצחון, בחרו האתונאים בְּמֶטְרוֹדוֹרוֹס והצהירו שהוא המצטיין בשני התחומים; ואף פָּאוּלוּס פסק כך.

טִימוֹמַכוֹס מִבִּיזַנְטְיוֹן צייר בימי הַדִּיקְטָטוֹר קיסר את אֵיאַס ואת מֵדֵיאָה; קיסר קנה אותן בשמונים כיכרות והציבן במקדש וֶנוּס המולידה. מַרְקוּס וָארוֹ מעריך את הכיכר האטית בששת אלפים דֶּנָרִים. כן משבחים את אוֹרֶסְטֵס שלו, את אִיפִיגֶנְיָה בארץ הַטָּאוּרִים, את לֶקִיתְיוֹן מאמן הזריזות, את משפחת האצילים

ואת לובשי הגלימות שצייר כאילו עומדים לדבר, האחד עומד והאחר יושב. אולם נדמה שאמנותו הצליחה במיוחד בְּגוֹרְגוֹנָה.

אֲרִיסְטוֹלָאוֹס, בנו ותלמידו של פָּאוּסִיאַס, היה מן הציירים המחמירים ביותר. יצירותיו הן אֶפֶמִינוֹנְדָס, פֶּרִיקְלֵס, מֵדֵיאָה, המידה הטובה, תֵּסָאוּס, דמות העם הָאֶתִּי ובקר המובא לקרבן. יש המוקירים גם את נִיקוֹפָנֵס, תלמידו של אותו פָּאוּסִיאַס, בשל קפדנות שרק בעלי המלאכה מבינים; מבחינות אחרות היה נוקשה בצבעיו והשתמש הרבה בצבע סִילָה. ואילו סוֹקְרָטֵס מוצא חן בצדק בעיני הכול: כאלה הן בנותיו של אַסְקְלֵפְיוּס, הִיגִיאֵה, אַיְיגְלֵה, פַּנָקֵיאָה וְיָאסוֹ, וכן העצל המכונה אוֹקְנוֹס, הפותל חבל אַסְפָּרְטוֹ שחמור מכרסם.

לאחר שנמנו ראשי האמנים בשני הסוגים, אין להשמיט גם את הקרובים להם במעלה: אֲרִיסְטוֹקְלִידֵס, שצייר את מקדש אַפּוֹלוֹ בְּדֶלְפִי; אַנְטִיפִילוֹס, שנודע בציור נער נופח באש, כשהבית המואר באורה ופני הנער זוהרים יפה, וכן בבית מלאכת צמר שבו ממהרות הנשים כולן במלאכת טווייתן, וּבְתַלְמֵי בציד. אך יצירתו המפורסמת ביותר היא סָטִיר בעור נמר, המכונה 'אַפּוֹסְקוֹפֵאוֹנְטָה'. אֲרִיסְטוֹפוֹן ציייר את אַנָקאוֹס שנפצע מחזיר הבר ואת אַסְטִיפָּלַאיָה השותפה לכאבו, וכן לוח רב־דמויות ובו פְּרִיאַמוֹס, הֶלָנָה, אמונה פְּתִיָה, אוּלִיקְסֵס, דֵייפוֹבוֹס ומרמה.

אַנְדְרוֹבְיוֹס ציייר את סְקִילוֹס חותך את עוגני הצי הַפַּרְסִי. אַרְטֵמוֹן ציייר את דָנָאָה והשודדים המתפעלים ממנה, את המלכה סְטָרָטוֹנִיקֵה, ואת הֶרְקוּלֵס וְדֵיאַנִירָה; אך המפורסמות ביצירותיו, המצויות במבני אוֹקְטָבְיָה, הן הֶרְקוּלֵס העולה מן הר אוֹיטָה שֶׁבְּדוֹרִיס אל השמים בהסכמת האלים לאחר שנשרפה תמותתו, וסיפור לָאוֹמֵדוֹן עם הֶרְקוּלֵס וְנָפְטוּן. אַלְקִימָכוֹס ציייר את דִּיוֹקְסִיפּוֹס, שניצח בְּפַנְקְרָטְיוֹן

בְּאוֹלִימְפִּיָה בלא שהאבק אף נזרק, דבר המכונה ἀκονιτί (אַקוֹנִיטִי); קוֹיְנוֹס צייר אילנות יוחסין.

קְטֵסִילוֹכוֹס, תלמיד אַפֶּלֵס, התפרסם בציור חצוף שבו יוּפִּיטֶר, עטור מצנפת ונאנח כאישה, יולד את לִיבֶּר בין אלות מיילדות. קְלִיאָוֹן צייר את קַדְמוֹס, וּקְטֵסִידֵמוֹס את כיבוש אוֹיכַלְיָה ואת לָאוֹדָמִיָה. קְטֵסִיקְלֵס פגע בכבודה של המלכה סְטָרָטוֹנִיקֵה: משלא זכה ממנה לכבוד כלשהו, צייר אותה מתגוללת עם דייג שעל פי השמועה אהבה, והציג את הלוח בנמל אֶפֶסוֹס בעוד הוא עצמו נמלט בספינה. המלכה אסרה להסירו, משום שדמות שניהם הובעה בדמיון מפליא. קְרָטִינוֹס צייר באתונה, בבית התהלוכות, שחקני קומדיה; אוּיטִיכִידֵס צייר מרכבה רתומה לשניים, והניצחון נוהגת בה.

אֵאוּדוֹרוֹס נודע בציורי תפאורה, וגם עשה פסלי ארד; הִיפִּיס צייר את נֶפְּטוּן ואת הניצחון. הַבְּרוֹן צייר את הידידות ואת ההסכמה ודמויות אלים; לֵאוֹנָטִיסְקוֹס את אֲרָאטוֹס המנצח עם שלל־הניצחון, וכן נגנית נבל; לֵאוֹן את סַאפּוֹ; נֵאַרְכוֹס את וֶנוּס בין הַגְּרָצְיוֹת וְהַקּוּפִּידוֹנִים, ואת הֶרְקוּלֵס העצוב בחרטתו על שיגעונו.

נֵאַלְקֵס צייר את וֶנוּס. הוא היה רב־המצאה ומיומן; שכן כאשר צייר קרב ימי בין הַפָּרְסִים למצרים וביקש שיובן כי התרחש בנילוס, ביטא באמצעות הנושא את אשר לא יכול לבטא באמנות: הוא צייר חמור שותה על החוף ותנין האורב לו.

אוֹיְנִיאָס צייר תמונת משפחה; פִּילִיסְקוֹס בית מלאכת צייר ובו נער נופח באש; פָּלֵרִיוֹן את סְקִילָּה; סִימוֹנִידֵס את אַגָתָארְכוֹס ואת מְנֵמוֹסִינֵה; סִימוּס נער נח, בית מלאכת כובס החוגג בַּקְווִינְקווָטְרְיָה, וגם נֶמֶזִיס מצוינת.

תֵאוֹרוֹס צייר אדם מושח את עצמו, וכן את אוֹרֶסטֵס הורג את אמו ואת אֲיֵיגִיסְתוֹס; את מלחמת טרויה בכמה לוחות, המצויים ברומא באכסדרות פִּילִיפּוֹס; את קַסַנְדְרָה שבמקדש ההסכמה; את לֵאוֹנְטִיוֹן שקועה במחשבה על אֶפִּיקוּרוֹס; ואת המלך דָּמֶטְרִיוּס. תֵאוֹן צייר את שיגעון אוֹרֶסטֵס ואת תָּמִירַס נגן הַקִּיתָרָה. טָאוּרִיסְקוֹס צייר זורק דיסקוס, את קְלִיטַמְנֶסְטְרָה, את פָּנִיסְקוֹס, את פּוֹלִינִיקֵס התובע מחדש את המלוכה, ואת קַפָּנֵאוּס.

אין להשמיט ביניהם דוגמה ראויה לציון. אֲרִיגנוֹטוֹס, שהיה טוחן צבעים אצל הצייר נֵאַלְקֵס, התקדם בעצמו עד שהעמיד תלמיד מפורסם, פָּסִיאַס, אחיו של הפסל מֵאַיְיגִינָה. דבר נדיר מאוד וראוי לזיכרון הוא שיצירותיהם האחרונות והלוחות הבלתי גמורים של אמנים — כגון אִירִיס של אֲרִיסְטִידֵס, בני טִינְדֵראוֹס של נִיקוֹמָכוֹס, מֵדֵיאָה של טִימוֹמָכוֹס וְנֵנוּס של אַפֶּלֵס שכבר הזכרנו — מעוררים התפעלות רבה מן היצירות המוגמרות. שכן בהם נראים קווי המתאר שנותרו ומחשבות האמנים עצמן, ולמשיכת היצירה נוסף הצער על היד שכבתה בעת עבודתה.

יש עוד ציירים שאינם אלמונים, אך יש להזכירם רק בחטף: אֲרִיסְטוֹקְלִידֵס, אֲנָכָסַנְדֶר, אֲרִיסְטוֹבּוּלוֹס הסורי, אַרְקֶסִילָאוֹס בן טִיסִיקְרָטֵס, קוֹרוֹיבּוֹס תלמיד נִיקוֹמָכוֹס, כַּרְמַנְטִידֵס תלמיד אוּפְרָאנוֹר, דִיוֹנִיסוֹדוֹרוֹס מִקוֹלוֹפוֹן, דִּיקַאוֹגֶנֶס שחי עם המלך דָּמֶטְרִיוּס, אוֹתִימִידֵס, הֶרַקְלִידֵס המקדוני, מִילוֹן מִסוֹלוֹי תלמידו של הפסל פִּירוֹמָכוֹס, מְנֵסִיתָאוּס מִסִּיקִיוֹן, מְנֵסִיטִימוֹס בנו ותלמידו של אֲרִיסְטוֹנִידֵס, נֵסוֹס בן הַבְּרוֹן, פּוֹלֶמוֹן מאלכסנדריה, תֵאוֹדוֹרוֹס מִפָּאמוֹס וּסְטָדְיוּס תלמידי נִיקוֹסְתֶנֵס, וּקְסָנוֹן מִסִּיקִיוֹן תלמיד נֵאוֹקְלֵס.

גם נשים ציירו: טִימָרֶטָה בת מִיקוֹן ציירה את דִּיאָנָה שבלוח בְּאֶפָּסוֹס, יצירה עתיקה מאוד; אֵירֶנָה, בתו ותלמידתו של הצייר קֶרָטִינוֹס, ציירה נערה הנמצאת בְּאֶלַאוּסִיס, את קֶלִיפְּסוֹ, זקן ואת הקוסם תֵּאוֹדוֹרוֹס, ואת הרקדן אַלְקִיסְתֶנֵס; אֶרִיסְטָרֶטָה, בתו ותלמידתו של נֵאָרְכוֹס, ציירה את אַסְקְלֵפְיוּס. יָאיָה מִקִּיזִיקוֹס, שנותרה בתולה כל ימיה, ציירה ברומא בימי נעוריו של מַרְקוּס וָארוֹ, הן במכחול הן בחרט על שנהב, ובעיקר דיוקנאות נשים; בנאפולי ציירה בלוח גדול אישה זקנה, וגם את דיוקנה שלה בעזרת מראה.

ידו של איש לא היתה מהירה משלה בציור, ואמנותה היתה כה רבה עד ששכרה עלה בהרבה על זה של סוֹפּוֹלִיס וְדִיוֹנִיסִיוּס, ציירי הדיוקנאות המפורסמים באותו דור, שלוחותיהם ממלאים גלריות. גם אוֹלִימְפִּיאַס ציירה דברים אחדים; עליה ידוע רק שֶׁאוּטוֹבּוּלוֹס היה תלמידה.

בעת העתיקה היו שני סוגים של ציור בְּאֶנְקָאוּסְטִיקָה: בשעווה, ועל שנהב בחרט, כלומר במחט מחודדת. משהחלו לצייר אוניות נוסף סוג שלישי: שימוש במכחול בשעוות שהומסו באש. ציור כזה על אוניות אינו נפגם בשמש, במלח או ברוחות.

במצרים אף צובעים אריגים בשיטה מופלאה ונדירה. לאחר ששוחקים יריעות לבנות מורחים עליהן לא צבעים אלא חומרים קולטי צבע. בשלב זה דבר אינו נראה באריג; אך לאחר שמטבילים אותו בקלחת של צבע רותח, מוציאים אותו כעבור רגע והוא צבוע. המופלא הוא שאף שבקלחת צבע אחד בלבד, נוצרים באריג צבעים שונים לפי טיב החומר הקולט, ואין עוד אפשרות לכבסם החוצה. כך הקלחת, שהיתה בלי ספק מערבבת צבעים אילו קיבלה אריג צבוע,

מפרידה צבעים מתוך צבע אחד תוך כדי בישול; והאריגים החרוכים נעשים עמידים יותר לשימוש משהיו אילו לא נחרכו.

די והותר על הציור; ראוי לצרף אליו את אמנות הַכִּיּוּר, שגם היא מלאכת האדמה. בּוּטָדֵס הקדר מִסִּיקְיוֹן היה הראשון שיצר בְּקוֹרִינְתוֹס דמויות חיקוי מחומר, בסיוע בתו. מאהבה לעלם שעמד לצאת למסע, הקיפה בקווים על הקיר את צל פניו לאור מנורה; אביה הצמיד חומר לקווים, יצר תבליט, והניחו באש עם שאר כלי החרס. מספרים שהוא נשמר בְּנִימְפָאיוֹן עד שֶׁמּוּמְיוּס החריב את קוֹרִינְתוֹס.

יש המוסרים שֶׁרוֹקוֹס וְתֵאוֹדוֹרוֹס המציאו לראשונה את אמנות הַכִּיּוּר בְּסָאמוֹס, זמן רב לפני גירוש הַבַּקְכִיאַדִים מִקוֹרִינְתוֹס; ושאת דֵּמָרָאטוֹס, פליט מאותה עיר אשר הוליד בְּאֶטְרוּרְיָה את טַרְקְוִוינְיוּס מלך העם הרומי, ליוו הַמְכַיְּירִים אֲאוּכִיר, דִּיוֹפּוֹס וְאוּגְרָמוֹס, ומהם נמסרה האמנות לאיטליה. בּוּטָדֵס המציא הוספת אוכרה אדומה או כִּיּוּר בחרסית אדומה. הוא גם הציב לראשונה מסכות רעפים בקצות רעפי הגג: בתחילה כינה אותן פְּרוֹסְטִיפָּה, ואחר כך עשה גם אֶקְטִיפָּה. מכאן צמחו גם גמלוני המקדשים, ובגללו נקראו העוסקים במלאכה פְּלַסְטָאִים.

לִיסִיסְטָרָטוֹס מִסִּיקְיוֹן, אחיו של לִיסִיפּוֹס שכבר הזכרנו, היה הראשון שיצק בגבס דמות אדם היישר מפניו, ולאחר ששפך שעווה לתבנית הגבס נהג לתקן את הדמות. הוא החל לשאוף להשיב דמיון ממשי; לפניו ביקשו לעשות דמויות יפות ככל האפשר. הוא גם המציא יציקת העתקים מפסלים, והדבר התפשט עד ששום פסל לא נעשה בלי דגם חומר. מכאן ברור שאמנות זו קדמה ליציקת הארד.

המהוללים שבמכיירים היו דֶמוֹפִילוֹס וְגוֹרְגָסוֹס, ושניהם גם ציירים. הם קישטו ברומא את מקדש קֶרֶס ליד הקרקס הגדול בשני ענפי אמנותם, ובכתובות חרוזות ביוונית ציינו כי העבודות מימין הן של דֶמוֹפִילוֹס ומשמאל של גוֹרְגָסוֹס. וָארוֹ מעיד שלפני מקדש זה היו כל העיטורים במקדשים בסגנון אֶטְרוּסְקִי; וכאשר שופץ, לוחות הטיח המצוירים נוסרו מן הקירות ונקבעו במסגרות, ואילו הפסלים מן הגמלונים פוזרו.

גם כַּלְקוֹסְתֶנֵס עשה באתונה עבודות בחומר לא צרוף, והמקום נקרא קֶרָמֵיקוּס על שם סדנתו. מַרְקוּס וָארוֹ מספר שהכיר ברומא אדם ושמו פּוֹסִיס, שעשה פירות וענבים אשר איש לא יכול להבדילם במראם מן האמיתיים. הוא גם מהלל את אַרְקֶסִילָאוֹס, ידיד לוּקְיוּס לוּקוּלוּס, שדגמי החומר שלו נמכרו לאמנים עצמם במחיר גבוה מיצירות של אחרים.

אַרְקֶסִילָאוֹס עשה את וֶנוּס המולידה בְּפוֹרוּם קיסר, והיא הוצבה בטרם הושלמה בשל החיפזון לחנוך אותה. לוּקוּלוּס הזמין ממנו גם פסל של פָּלִיקִיטַס במחיר שמספרו פגום, אך מות שניהם מנע את השלמתו. לפרש הרומי אוֹקְטַבְיוּס, שביקש לעשות קערת ערבוב, הכין דגם גבס בכיכר אחת. וָארוֹ משבח גם את פָּסִיטֶלֵס, שכינה את הַכְיוּר אם מלאכת החריתה, הפיסול והגילוף; ואף שהצטיין בכולן, מעולם לא עשה דבר לפני שעיצב לו דגם.

אמנות זו פותחה גם באיטליה, ובייחוד בְּאֶטְרוּרְיָה. וולְקָה הובא מְוֶיי בהזמנת טַרְקְוִינְיוּס פְּרִיסְקוּס כדי לעשות את דמות יוּפִּיטֶר שתוקדש בַּקַפִּיטוֹל; היא היתה מחרס, ולכן נהגו לצבוע אותה בַּמִּינְיוּם. גם המרכבה הרתומה לארבעה שעל גמלון המקדש היתה מחרס, כפי שסיפרנו פעמים רבות; ואותו אמן עשה את הֶרְקוּלֵס, שעוד היום שומר בעיר על שם החומר שממנו נעשה. אלה היו אז

דמויות האלים המפוארות ביותר, ואין לנו סיבה להתבייש באנשים שעבדו אלים כאלה: אפילו לאלים לא יצרו זהב וכסף.

דמויות כאלה מתקיימות עד היום במקומות רבים; גם גמלוני מקדשים מצויים לרוב בעיר ובערי איטליה, מופלאים בגילופם, באמנותם ובעמידות החומר שלהם, קדושים מזהב ולמצער תמימים ממנו. אף כיום, בתוך כל העושר הזה, נסכים בטקסי קודש אינם נמזגים במצקות מוּרִינָה או בדולח אלא בכלי חרס. אין לתאר את נדיבות האדמה למי שבוחן את מתנותיה אחת לאחת, אף אם מניחים בצד את התבואה.

וגם את סוגי היין, הפירות, העשבים והשיחים, התרופות והמתכות, שאת תועלותיהם כבר תיארנו. ואין השימוש המתמיד משביע מן המוצרים שמפיקים בתי היוצר: כדי יין, צינורות מים, לבנים חלולות למרחצאות, רעפים צרופים לגגות, לבנים ויסודות, וכלים הנעשים באבניים. בגללם ייסד המלך נוּמָה את האגודה השביעית, אגודת הקדרים.

יתר על כן, רבים העדיפו להיטמן לאחר מותם בארונות חרס, ובהם מַרְקוּס וָארוֹ, בדרך הַפִּיתָגוֹרָאִית, בין עלי הדס, זית וצפצפה שחורה. רוב בני האדם משתמשים בכלי חרס. כלי סָאמוֹס עודם נחשבים לכלי האוכל; באיטליה שומרת אַרֶטִיוּם על תהילתה, וְסוֹרֶנְטוּם מצטיינת בגביעים בלבד, וכן אַסְטָה וּפוֹלֶנְטִיָה; בספרד סָגוּנְטוּם, ובאסיה פֶּרְגָמוֹן.

גם לְטָרַלֶּס שבאסיה וּלְמוֹדֶנָה שבאיטליה מוצרים משלהן; כך אפילו עמים זוכים לתהילה, והמוצרים הללו נישאים מרצונם על פני ימים וארצות בזכות חותמות הסדנאות שעל האבניים. במקדש בְּאֶרִיתְרֵיי מוצגים עד היום שני אמפורות שהוקדשו בשל דקותן, מתחרות בין תלמיד למורה מי ימשוך את

החומר דק יותר. קוֹס נודעת במיוחד בכך, וַאֲדְרִיָה בחוזק מוצריה; ואף נמסרו בעניין זה דוגמאות אחדות לחומרה מוסרית.

מצאנו שֶׁקווִינְטוּס קוֹפוֹנְיוּס הורשע בשוחד בחירות משום שנתן אמפורת יין לאדם שהיתה לו זכות הצבעה. וכדי שתהא לכלי חרס סמכות כלשהי גם מן המותרות: פֶּנְסָטָלָה אומר ש'טְרִיפַּטִינְיוּם' היה שיא פאר הסעודה — קערה אחת של צלופחי מוּרֶנָה, שנייה של דגי לברק ושלישית של דגים מעורבים. אף שהמידות כבר הידרדרו, עדיין אפשר להעדיף אנשים אלה אפילו על פילוסופי יוון, שכן מספר שבמכירת עיזבון יורשי אֲרִיסְטוֹ נמכרו שבעים קערות.

כאשר סיפרנו בספר על העופות שקערה אחת של אֵיסוֹפּוֹס שחקן הטרגדיות עלתה סכום שמספרו משובש, אין ספק שהקוראים התרעמו. אך בחיי הֶרְקוּלֵס, וִיטֶלְיוּס, בימי שלטונו, התקין קערה במחיר שמספרו משובש; כדי לעשותה נבנה כבשן בשדות. המותרות הגיעו עד כדי כך שאפילו כלי חרס עולים יותר מכלי מוּרִינָה.

בשל קערה זו, בעת כהונתו השנייה כְּקוֹנְסוּל, הטיח מוּקְיָאנוּס בזכרו של וִיטֶלְיוּס בדברי תוכחה את 'ביצות הקערות'. זיכרון זה לא היה מכוער מן המעשה שבגינו טען המאשים קַסְיוּס סְוֶרוּס כי מאה ושלושים אורחים מתו מן הרעל של הנאשם אַסְפְּרֵנָס.

גם ערים מתפרסמות במוצרים אלה, כגון רֶגְיוּם וְקִימָה. כוהני אם האלים המכונים גָּאֲלִים נהגו, לפי העדות העתיקה, לקטוע את איבר מינם בשבר חרס מְסֻאמוֹס, ולא בדרך אחרת בלי סכנת מוות; נאמין לְמַרְקוּס קֶלְיוּס, שהטיח באדם כעלבון כבד כי כך יש לקטוע את לשונו, כאילו כבר אז היה מטיח גידופים באותו וִיטֶלְיוּס. מה אין החיים ממציאים, כשהם משתמשים אפילו

בשברי חרס: כותשים אותם, מוסיפים סיד, וכך הם מתקשים עוד יותר; חומר זה נקרא סִיגְנִינִי, וממנו המציאו גם רצפות.

אך גם לאדמה עצמה המצאות אחרות. מי יוכל להתפעל דיו מכך שהחלק הגרוע ביותר שלה, ולכן נקרא אבק, נאסף בגבעות פּוּטֵאוֹלִי ומוצב מול גלי הים; ברגע שהוא שוקע הוא נעשה אבן אחת שאינה נכנעת לגלים ומתחזקת מדי יום, ובייחוד אם מערבים בו מלט מְקִימֵה?

גם בחבל קִיזִיקוֹס טבע האדמה כזה, אלא ששם אין זה אבק: חוצבים את האדמה עצמה בכל גודל רצוי, מטבילים אותה בים ומוציאים אותה כאבן. מספרים שכך קורה גם ליד קָסַנְדְרָיָה; ובמעיין מים מתוקים בְּקָנִידוֹס האדמה מתאבנת בתוך שמונה חודשים. מֵאוֹרוֹפּוֹס ועד אַאוּלִיס כל אדמה שהים נוגע בה נהפכת לסלע. החול הדק ביותר מן הנילוס אינו שונה בהרבה מאבק פּוּטֵאוֹלִי, אך אינו משמש לעצירת הים ולשבירת הגלים, אלא להתשת הגוף באימוני הַפָּלַאיסְטְרָה.

חול זה אכן הובא לְפַטְרוֹבִּיוּס, משוחררו של הקיסר נֵירוֹן. מצאתי שגם לִקְרֶטֵרוֹס, לֵאוֹנָאטוֹס וּמֶלֵאַגְרוֹס, מצביאי אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול, נהגו לשאתו בין יתר אספקת המחנה. לא אוסיף לדבר על עניין זה — בחיי הֶרְקוּלֵס, כשם שלא אדון בשימוש באדמה במשחות השעווה של המתעמלים, שבאמצעותן מאבד הנוער שלנו באימוניו את כוח הגוף ואת כוח הרוח.

ומה בדבר חומות האדמה באפריקה ובספרד, הנקראות חומות נגוחות מפני שהן נדחסות, יותר משהן נבנות, בתוך תבנית של שני לוחות מכל צד? הן עומדות דורות, ואינן נפגעות מגשם, מרוחות או מאש, וחזקות מכל מלט. ספרד עדיין רואה את מגדלי השמירה של חַנִּיבַּעַל ואת מגדלי העפר שעל פסגות

ההרים. מכאן גם התאמתם של גושי דשא לסוללות מחנות ושל סוללות נגד שטף נהרות. ומי אינו יודע שמצפים סבכות קיר בבוץ ובונים בלבנים בלתי צרופות?

אין לעשות לבנים מקרקע חצצית או חולית, ועל אחת כמה וכמה לא מקרקע זרועה אבנים קטנות, אלא מקרקע גירית ולבנבנה, מאדמת אוכרה אדומה, או אף מחול גס ומוצק. הזמן הטוב ביותר לעצב אותן הוא האביב, שכן בעת מפנה הקיץ הן נסדקות. לבנייה מאשרים רק לבנים בנות שנתיים, משום שגם את העיסה שלהן יש להשרות היטב לפני העיצוב.

יש שלושה סוגי לבנים: הלידית, המשמשת אותנו, אורכה רגל וחצי ורוחבה רגל; הסוג השני טֶטְרָדוֹרוֹן והשלישי פֶּנְטָדוֹרוֹן. היוונים הקדמונים כינו כף יד δῶρον (דוֹרוֹן), ולכן כינו מתנות δῶρα (דוֹרָא), משום שניתנו ביד. הלבנים נקראות אפוא לפי ארבע או חמש כפות יד, וכך גם רוחבן. ביוון משתמשים בקטנה למבנים פרטיים ובגדולה לציבוריים. בְּפִיטָנָה שבאסיה ובערים מַקֶסִילוּאָה וְקַלֶט שבספרד הרחוקה עושים לבנים שלאחר ייבושן אינן שוקעות במים; הן עשויות אדמה נקבובית דמוית ספוג, כשהיא ניתנת ללישה, ומועילות מאוד.

מלבד מקומות שבהם אפשר היה לבנות מאבן צור, העדיפו היוונים קירות לבנים, שכן אם נבנו באנך הם נצחיים. לכן בנו כך מבני ציבור וארמונות: באתונה את החומה הפונה אל הר הִימֶטוֹס; בְּפַטָרַס את מקדשי יוּפִיטֶר וְהֶרְקוּלֶס, אף שהקיפו אותם בעמודי אבן ובקורות אבן; בְּטָרַלֶּס את ארמון אַטָלוֹס; בְּסַרְדִיס את ארמון קְרוּיסוֹס, שהפכוהו למועצת זקנים; וּבְהֶלִיקֶרנַסוֹס את ארמון מָאוּסוֹלוֹס. אלה עומדים גם היום.

בְּלַקְדִימוֹן חתכו מקירות לבנים שכבת טיח מצוירת, בשל מצוינות הציור, וסגרו אותה במסגרות עץ; מוּרָנָה וָארוֹ הביאוה לרומא בכהונתם כְּאַיְידִילִים כדי לקשט את הַקוֹמִיטִיוּם. היצירה היתה מופלאה כשלעצמה, אך התפעלו עוד יותר מהעברתה. גם בַּאֲרֶטִיוּם וּבְמָבָנְיָה שבאיטליה יש חומת לבנים. ברומא אין בונים כך, משום שקיר בעובי רגל וחצי אינו נושא יותר מקומה אחת; החוק אוסר לעבות קיר משותף, ושיטת המחיצות אינה מאפשרת זאת.

די בכך על הלבנים. בין שאר סוגי האדמה מפליא במיוחד טבע הגופרית, שבכוחה מכניעים דברים רבים. היא נוצרת באיים הָאַאוֹלְיִים שבין סיציליה לאיטליה, שעליהם אמרנו שהם בוערים; אך המשובחת ביותר באי מֶלוֹס. באיטליה היא נמצאת גם בשדות נאפולי וְקַמְפַּנְיָה, בגבעות המכונות לֶאוּקוֹגֶאִיוֹת; שם חוצבים אותה במנהרות ומזקקים אותה באש. ארבעה סוגים לה.

הסוג הראשון הוא גופרית חיה, שהיוונים מכנים אַפִּירוֹן. רק היא מצויה כמוצק; שאר הסוגים מורכבים מנוזל ומוכנים בבישול בשמן. הגופרית החיה נחצבת, שקופה וירקרקה, ורק בה משתמשים הרופאים. הסוג השני נקרא גוש ומשמש רק במבטשות. לסוג השלישי שימוש יחיד, לעישון צמר, מפני שהוא מקנה לובן ורכות; הוא נקרא אָגוּלָה. מן הסוג הרביעי עושים בעיקר פתילות. כוחה של הגופרית רב עד שריחה כשהיא מונחת באש נחשב מגלה מחלת נפילה. אֲנַכְסִילָאוּס אף השתעשע בה: הכניס אותה לכוס יין, הניח גחלים תחתיה והעבירה בסעודות, והאור המוחזר מן הבעירה נסך על פני הסועדים חיוורון נורא כשל מתים.

לפי הרפואה העתיקה טבעה מחמם ומבשיל, וגם מפזר הצטברויות בגוף, ולכן ערבוה ברטיות ובמשחות מרככות. ייחסו לה תועלת מופלאה לכאבי כליות ומותניים כשמניחים אותה עם שומן, וכן להסרת חזזית מן הפנים עם שרף אלה ונגעי צרעת. תכשיר אחד נקרא הַרְפַּקְס בגלל מהירות פעולתו, שכן יש להסירו מיד לאחר הנחתו.

עוד ייחסו לה תועלת לקצרי נשימה בלקיקה, למעלים ליחה מוגלתית ולנעקצי עקרבים. אמרו שגופרית חיה המעורבת בְּנַטְרוֹן, כתושה בחומץ ומרוחה, מסירה כתמי עור וכינים, וכן ביצי כינים מן העפעפיים כשהיא מעורבת בחומץ שהושרתה בו סַנְדָרָקָה. יש לה גם מקום בפולחן, לטיהור בתים בעשן. כוחה מורגש במעיינות חמים, ואין חומר המתלקח בקלות ממנה; מכאן ניכר כוח האש הגדול שבה. גם ברקים והבזקים מדיפים ריח גופרית, ואף אורם גופריתי.

טבע הַבִּיטוּמֶן קרוב לזה. במקומות אחדים הוא רפש ובאחרים אדמה: הרפש עולה מאגם יהודה, כפי שאמרנו, והאדמה נמצאת בסוריה ליד העיר צִידוֹן שעל הים. שני הסוגים מתעבים ומתקשים. יש גם בִּיטוּמֶן נוזלי, כגון זה של זָקִינְתוֹס וזה המובא מבבל, ושם נוצר גם סוג לבן. גם הַבִּיטוּמֶן הָאַפּוֹלוֹנִיאָטִי נוזלי. היוונים מכנים את כל אלה פִּיסָאַסְפַלְטוֹן, מן המילים זפת וּבִיטוּמֶן.

בסיציליה, במעיין ליד אַקְרַגַס, נוצר גם חומר שמנוני הדומה לנוזל שמן ומכתים את הנחל. התושבים אוספים אותו במכבדות קנים, שאליהן הוא נדבק במהירות רבה, ומשתמשים בו למאור מנורות במקום שמן וגם לגרדת בהמות. יש המונים גם את הַנַּפְטָא, שעליה דיברנו בספר השני, בין סוגי הַבִּיטוּמֶן; אך טבעה הבוער וקרבתה לאש מרחיקים אותה מכל שימוש.

בוחנים בִּיטוּמֶן בכך שיהיה מבריק ככל האפשר, כבד, בעל ריח עז ושחור במידה, שכן מזייפים אותו בזפת. לפי הרפואה העתיקה כוחו כשל גופרית: לעצור, לפזר, לכווץ ולהדביק. ריחו כשהוא בוער מבריח נחשים. ייחסו לַבִּיטוּמֶן בבלי יעילות בעכירות ובכתמים לבנים בעיניים, וכן בצרעת, חזזית וגרד; מרחוהו גם על שיגדון. אמרו שכל סוגיו מחזירים פנימה ריסים מטרידים ומרפאים כאב שיניים כשהם נכתשים עם נַטְרוֹן.

עוד נאמר כי שתייתו ביין מקלה שיעול ישן וקוצר נשימה, ואף ניתנה כך בדיזנטריה ונחשבה עוצרת את המעיים. שתייתו בחומץ נחשבה מפזרת דם קרוש ומוציאה אותו. בהנחה עם קמח שעורה יצר רטייה מיוחדת על שמו לכאבי מותניים ומפרקים; ייחסו לו עצירת דם, סגירת פצעים ואיחוי גידים. נגד קדחת רבעונית השתמשו בְּדַרַכְמָה בִּיטוּמֶן ובמשקל שווה של נענע, כתושים עם אוֹבּוֹל מור.

אמרו שֶׁבִּיטוּמֶן שרוף מגלה מחלת נפילה. ריחו עם יין וְקַסְטוֹרִיוּם נחשב משחרר חנק של הרחם, ועשנו מחזיר רחם שצנח; שתייתו ביין נחשבה מעוררת וסת. בשאר השימושים מורחים אותו על כלי ארד וכך מחזקים אותם כנגד אש. כבר אמרנו שנהגו לצבוע בו ארד ולמרוח פסלים. הוא גם סיפק שימוש בסיד לחיבור חומות בבל. בבתי מלאכת נפחים משתמשים בו להקשיית ברזל, לראשי מסמרים ולצרכים רבים אחרים.

פעולת האלום אינה פחותה ואף אינה שונה מאוד; הוא נחשב מליחות של האדמה. גם לו סוגים רבים. בְּקַקְפְּרִיסִין יש אלום לבן ושחור יותר, שהבדל צבעם קטן אך שימושם שונה מאוד: לצביעת צמרים בצבעים בהירים מועיל במיוחד

הלבן הנוזלי, ולצבעים כהים או עמומים — השחור. גם זהב מזוקק באלום שחור.

כל אלום נוצר ממים ורפש, כלומר מהפרשת האדמה. מכנסים אותה בחורף והיא מבשילה בשמש הקיץ; החלק שמבשיל ראשון נעשה לבן יותר. הוא נוצר בספרד, מצרים, ארמניה, מקדוניה, פּוֹנְטוֹס ואפריקה, ובאיים סַרְדִינְיָה, מֵלוֹס, לִיפָּרָה וּסְטרוֹנְגִילָה. המשובח ביותר ממצרים ואחריו של מֵלוֹס. גם בו שני מינים, נוזלי ומוצק. הנוזלי נבחן בכך שיהיה צלול, חלבי, נטול גרגרים בשפשוף ובעל חמימות קלה; זה נקרא פּוֹרִימוֹן. זיופו נבדק במיץ רימון: האלום הטהור בתערובת — כאן הטקסט חסר. הסוג האחר חיוור ומחוספס ומקבל צבע מאגוז עפצים, ולכן נקרא פָּרָפוֹרוֹן.

לפי הרפואה העתיקה כוחו של אלום נוזלי לכווץ, להקשות ולאכל. כשהוא מעורב בדבש ייחסו לו ריפוי כיבי פה, פצעונים וגרד; הטיפול נעשה במרחץ בשני חלקי דבש ושליש אלום. אמרו שהוא מדכא את ריח בתי השחי והזיעה, וניטל בגלולות נגד מחלות הטחול ולהוצאת דם בשתן. עם נַטְרוֹן ומֶלַנְתִיוֹן נחשב משפר גרדת.

סוג אחד של אלום מוצק מכנים היוונים σχιστὸν (סְכִיסְטוֹן); הוא מתבקע למעין סיבים מלבינים, ולכן היו שהעדיפו לכנותו טְרִיכִיטִיס. הוא נוצר מן האבן שממנה מופקת גם נחושת, המכונה כַּלְקִיטִיס, כעין זיעה של האבן שנקרשה לקצף. סוג זה מייבש פחות ועוצר פחות לחות מזיקה בגוף. ייחסו לו תועלת רבה לאוזניים בהזלפה, וכן לכיבי פה ולשיניים במריחה ובהחזקת הרוק עמו. שילבוהו בתרופות עיניים ולאיברי המין של שני המינים. מבשלים אותו בקערות עד שאינו ניתך עוד. הסוג האחר, המכונה סְטרוֹנְגִילָה, חלש ממנו.

גם לְסָטְרוֹנְגִילֶה שני מינים. האחד ספוגי ונמס בקלות בכל נוזל, והוא נפסל לחלוטין. הטוב יותר נקבובי, עגול מטבעו ודומה לספוג בצינורות חלליו; הוא קרוב ללבן, שמנוני במקצת, נקי מחול, פריך ואינו משחיר במגע. קולים אותו לבדו על גחלים נקיות עד שהוא נעשה אפר.

הטוב מכולם הוא המכונה אלום מליני, על שם האי מֶלוֹס, כפי שאמרנו. אין אחר שכוחו לכווץ, להשחיר ולהקשות גדול יותר, ואין צפוף ממנו. אמרו שהוא מדקק חספוס בעיניים; כשהוא שרוף מועיל יותר לעצירת דמעת וגם לגרד הגוף. עוד ייחסו לו עצירת דם בשתייה פנימית ובמריחה חיצונית. לאחר תלישת שערות מרחו אותו בחומץ כדי לרכך את השער הצומח מחדש לפלומה.

עיקר כוחם של כל סוגי האלום בכיווץ, ומכאן שמם אצל היוונים. לפיכך נחשבו מתאימים במיוחד למחלות עיניים ולעצירת שטפי דם עם שומן. אמרו שהם עוצרים ריקבון כיבים עם שומן, מייבשים כך גם כיבי תינוקות ופריחות של חולי מיימת, ומטפלים במחלות אוזניים עם מיץ רימון, בחספוס ציפורניים, בקשיות צלקות, בְּפָטֶרִיגְיוֹנִים ובכוויות קור. בכיבים אוכלי־בשר השתמשו בהם בחומץ או עם משקל שווה של אגוז עפצים שרוף; בצרעת עם מיץ ירקות; ובשני חלקי מלח נגד נגעים מתפשטים. במים שימשו נגד ביצי כינים ושאר טפילי השיער.

באותה דרך ייחסו לו תועלת לכוויות ולקשקשת הגוף עם נסיוב זפת. הזליפוהו גם לחולי דיזנטריה, והשתמשו בו לכיווץ הענבל והלוע והשקדים. יש להבין שהאלום המובא מִמֶּלוֹס יעיל יותר, לפי הסברה העתיקה, בכל השימושים

שיוחסו לשאר הסוגים; וכבר צוין כמה רבה חשיבותו בשאר צורכי החיים, בעיבוד עורות וצמר.

מכאן נעבור לסוגי אדמה השייכים כשלעצמם לרפואה. שני מינים של אדמת סָאמוֹס נקראים קוֹלִירִיוּם וְאַסְטֵר. מעלת הראשון היא שיהיה טרי, קל מאוד ודביק ללשון; האחר גושי יותר. שניהם לבנים. קולים ושוטפים אותם, ויש המעדיפים את הראשון. ייחסו להם תועלת ליורקי דם; ערבום גם ברטיות מייבשות ובתרופות עיניים.

גם לאדמת אֶרֶטְרִיָה שני הבדלים: יש לבנה ויש אפורה, והאפורה מועדפת ברפואה. בוחנים אותה ברכותה ובכך שכאשר מעבירים עליה נחושת היא משיבה צבע סגלגל. כוחה ושיטת השימוש הרפואי בה תוארו בין הצבענים.

כל אדמה רפואית נשטפת — וכאן המקום לתאר זאת — בהצפה במים ובייבוש בשמש; שוב טוחנים אותה במים ומניחים לה עד שתשקע ואפשר יהיה לחלקה לככרות קטנות. קולים אותה בגביעים שמנערים תכופות.

גם אדמת כְיוֹס הלבנבנה משמשת בתרופות. פעולתה כשל אדמת סָאמוֹס, והיא משמשת בעיקר לעור נשים; כך גם אדמת סֶלִינוּס. זו בצבע חלב ומתמוססת במהירות רבה במים; כשהיא מדוללת בחלב מתקנים בה את לובן הטיח. פְּנִיגִיטִיס דומה מאוד לאדמת אֶרֶטְרִיָה, אלא שגושיה גדולים ודביקים; פעולתה כשל אדמת קִימוֹלוֹס אך חלשה יותר. אַמְפֶלִיטִיס דומה מאוד לַבִּיטוּמֶן; בוחנים אם היא ניתכת כשעווה לאחר שספגה שמן ואם צבעה השחרחר נשאר לאחר הקלייה. השתמשו בה לריכוך ולפיזור והוסיפוה לתרופות, במיוחד לתכשירי ייפוי עיניים ולצביעת שיער.

יש כמה מיני קִירְטוֹן. בין מיני קִימוֹלוֹס שניים שייכים לרפואה: לבן ואחד הנוטה לארגמן. לשניהם ייחסו כוח לפזר נפיחויות ולעצור הפרשות כשהם נלקחים בחומץ. אמרו שהוא גם מרסן מורסות ונפיחויות ליד האוזניים, מצמצם את הטחול במריחה ומטפל בשלפוחיות. אם מוסיפים אַפְרוֹנִיטְרוֹן, קִיפְּרוּס וחומץ, השתמשו בו לנפיחות הרגליים בשמש ושטפו במי מלח לאחר שש שעות; בתוספת קִיפְּרוּס ושעווה ייחסו לו תועלת לנפיחות האשכים.

לַקִּירְטוֹן ייחסו גם טבע מקרר: במריחה הוא נחשב עוצר זיעה מופרזת, וכשהוא נלקח ביין במרחץ — מרסן פצעונים. המשובח ביותר מִתֶּסַלְיָה, והוא נוצר גם בְּלִיקְיָה ליד בּוּבּוֹן. לַקִּירְטוֹן קִימוֹלִי שימוש נוסף בכביסת בגדים. הַסַּרְדִינִי, המובא מִסַּרְדִינְיָה, משמש רק ללבנים ואינו מתאים לצבעוניים; הוא הזול מכל מיני הַקִּירְטוֹן הַקִּימוֹלִי. יקרים ממנו הָאוּמְבְּרִי והמין המכונה סלע, שתכונתו לגדול בעת השריה.

לפיכך קונים את ה'סלע' לפי משקל, ואת הַסַּרְדִינִי לפי מידה. בְּקִירְטוֹן הָאוּמְבְּרִי משתמשים רק להברקת בגדים. לא אחשוש לגעת גם בנושא זה, שכן עודנה קיימת חוקת מָטִילְיָה הנוגעת לכובסים, שהקנסורים גָּאיוּס פָּלָמִינְיוּס וְלוּקְיוּס אֲמִילְיוּס מסרו לעם לשם חקיקתה.

כך היתה כל מלאכה נתונה להשגחת הקדמונים. זה סדר העבודה: תחילה רוחצים את הבגד בְּקִירְטוֹן סַרְדִינִי, אחר כך מעשנים אותו בגופרית, ולבסוף מקרצפים אותו בְּקִירְטוֹן קִימוֹלִי בעל צבע אמיתי. צבע מזויף נחשף, משחיר ונמס בגופרית; ואילו את הצבעים האמיתיים והיקרים הַקִּימוֹלִי מרכך ומחזיר להם ברק לאחר שהועמו בגופרית. לבגדים לבנים ה'סלע' מועיל יותר לאחר הגופרית, אך מזיק לצבעוניים. ביוון משתמשים במקום קִימוֹלִי בגבס טִימָפָאִי.

קִירְטוֹן אחר נקרא קִירְטוֹן הכסף, מפני שהוא משיב ברק לכסף. אולם הזול ביותר הוא זה שהקדמונים הנהיגו לסמן בו בקו את רגלי המנצחים, וכן את רגלי העבדים שהובאו למכירה מעבר לים. אבות אבותינו ראו את פּוּבְּלִיוּס אַנְטִיוֹכוֹס, מייסד במת הַמִּימוֹס, את בן דודו מָנִילְיוּס אַנְטִיוֹכוֹס איש האסטרולוגיה ואת סְטָבֶּרְיוּס אֵרוֹס איש הדקדוק מובאים באותה סְפִּינָה כשכך סומנו.

אך מדוע יזכיר אדם את אלה, שהצטיינו בכבוד הספרות? באותו דוכן מכירה נראו כְּרִיסוֹגוֹנוֹס של סוּלָה, אַמְפִּיוֹן של קְווִינְטוּס קָטוּלוּס, הֶקְטוֹר של לוּקְיוּס לוּקוּלוּס, דֶמֶטְרְיוּס של פּוֹמְפֵּיוּס ואוּגֶה של דֶמֶטְרְיוּס — אף שהיא עצמה נחשבה רכוש פּוֹמְפֵּיוּס — הִיפַּרְכוֹס של מַרְקוּס אַנְטוֹנְיוּס, מֵנָאס ומֵנֶקְרָטֵס של סֶקְסְטוּס פּוֹמְפֵּיוּס, ורבים שבאו אחריהם ואין עוד טעם למנותם, אשר התעשרו מדם אזרחי רומא ומן ההפקרות של רשימות החיסול.

זהו הסימן של עדרי העבדים המוצעים למכירה, וגם חרפתה של יד הגורל המתנשאת. אנו עצמנו ראינו אנשים כאלה שולטים בעניינים עד כדי כך שבהוראת אַגְרִיפִּינָה אשת הקיסר קְלַאוּדְיוּס העניק להם הסנאט אפילו עיטורי פְּרַאֶיטוֹר, וכמעט החזירם אל המקום שממנו באו ברגליים מסוידות כשהם מלווים בצרורות המוטות עטורי הדפנה.

נוסף על כך יש סוגי אדמה בעלי סגולות מיוחדות שכבר דיברנו עליהם, אך יש לשוב ולציין כאן את טבעם: אדמה מן האי גַּלָטָה ומסביב לְקָלוּפֶּאָה שבאפריקה נחשבה ממיתה עקרבים; אדמת האיים הַבָּלֵארִיִּים וְאֶבּוּסוֹס — נחשים.

תולדות הטבע, ספר שלושים ושישה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים ושישה

נותר טבע האבנים, כלומר הטירוף העיקרי של מנהגי האדם, גם אם לא נזכיר אבני חן, ענבר, בדולח ומוּרִינָה. כל שתיארנו עד כרך זה עשוי להיראות כאילו נוצר למען בני האדם; הטבע עשה את ההרים לעצמו כחיבורים הדוחסים את קרבי הארץ, ובו בזמן כדי לרסן נהרות, לשבור גלים ולכבול בחומרו הקשה את החלקים חסרי המנוחה. אנו חוצבים וגוררים אותם לשם מותרות בלבד, אף שפעם היה פלא אפילו לחצותם.

אבותינו ראו כמעט כאות פלא את חציית האלפים בידי חַנִּיבַּעַל ואחר כך בידי הַקֵּימְבְּרִים; עתה האלפים עצמם נחצבים לאלף מיני שיש. צוקי חוף נפתחים לים והטבע מיושר למישור. אנו מסיעים הרים שהוצבו כגבולות להפרדת עמים, בונים אוניות למען שיש ונושאים רכסים הנה והנה על הגלים, החלק האכזר ביותר בטבע. ואף זה נסלח יותר מן הטיפוס אל העננים וחציבת הסלעים הקרובים לשמים לשם כלי למשקה קר, כדי לשתות בקרח.

יחשוב כל אדם בלבו, ישמע את מחירי האבנים, יראה אילו גושים מובלים ונגררים, וישאל כמה מאושרים יותר חיי רבים בלעדיהם. לאיזה שימוש או עונג עושים בני תמותה דברים אלה — או נכון יותר סובלים אותם — מלבד

לשכב בין כתמי אבן, כאילו חשכת הלילה אינה גוזלת את התענוג הזה במשך מחצית חיי כל אדם?

בהרהרי בגודל התופעה עולה בי גם בושה על העת העתיקה. נותרו חוקי הַקֶנְסוֹרִים הַקְלָאוּדְיָאנִיִים, שאסרו להגיש בסעודות נמנמנים ודברים פעוטים אף יותר; אך מעולם לא נחקק חוק שאסר להביא שיש ולחצות לשם כך ימים.

אולי יאמר אדם: מפני שלא הביאוהו. הדבר שקרי. בעת הָאַיְידִילוּת של מַרְקוּס סְקָאוּרוֹס ראו החוקים בשתיקה 360 עמודים מובלים לבמת תיאטרון זמני שעמד לשמש בקושי חודש. ודאי סלחו לתענוגות ציבוריים; אך מדוע? ובאיזו דרך חודרות מידות רעות יותר מאשר דרך הציבור? כיצד עוד הגיעו שנהב, זהב ואבני חן לשימוש פרטי? ומה בכלל השארנו לאלים?

נניח שסלחו לתענוגות הציבור. האם שתקו גם כאשר הגדולים בעמודים, בגובה שלושים ושמונה רגל, משיש לוּקוּלוּס, הוצבו בָּאַטְרִיוּם של סְקָאוּרוֹס? הדבר לא נעשה בסתר. קבלן הביבים אילצו לתת ערבות לנזק עתידי כאשר נגררו לַפָּלָאטְיוּם. האם לא היה מועיל יותר להגן על המידות מפני דוגמה רעה כזו? הם שתקו כאשר גושים עצומים נגררו לבית פרטי, מלבד פסגות החרס של האלים.

אי אפשר לומר שֶׁסְקָאוּרוֹס חדר במעשה זה לעיר גסה שלא חזתה את הרעה. כבר קודם כינה מַרְקוּס בְּרוּטוּס, בריביו, את הנואם לוּקִיוּס קְרַאסוּס 'וֶנוּס הַפָּלָאטִינִית' משום שהיה הראשון שהחזיק באותו פָּלָאטְיוּם עמודי שיש זר — אמנם שיש הִימֶטוֹס, שישה בלבד ובגובה שנים־עשר רגל לכל היותר.

ברור שהם השמיטו דברים אלה לאחר שהמידות כבר הובסו; בראותם שהאיסורים חסרי תועלת העדיפו שלא יהיו חוקים משיהיו לשווא. דברים אלה והבאים יוכיחו שאנו טובים יותר: למי יש כיום אַטָרְיוּם בעל עמודים גדולים כאלה? אך לפני שנדבר על שיש, ראוי לדעתנו להקדים את המחיר שניתן לבני האדם בו. תחילה נמנה את האמנים.

הראשונים שהתפרסמו בפיסול שיש היו דִיפּוֹינוֹס וּסְקִילִיס, שנולדו בְּכְרֵתִים כאשר הַמָּדִים עדיין שלטו ולפני שֶׁפּוֹרֶשׁ החל למלוך בְּפָרַס, בערך בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-50. הם עברו לְסִיקְיוֹן, שהייתה זמן רב מולדת כל בתי המלאכה מסוג זה. אנשי סִיקְיוֹן הזמינו מהם צלמי אלים לציבור; לפני שהשלימו אותם עזבו האמנים אל הָאֱייטוֹלִים בתלונה על עוול.

מיד פקדו את סִיקְיוֹן רעב, עקרות ואבל. כשביקשו תרופה השיב אַפּוֹלוֹ הַפִּיתִי: אם דִיפּוֹינוֹס וּסְקִילִיס ישלימו את צלמי האלים. הדבר הושג בשכר רב ובחיזורים. הצלמים היו של אַפּוֹלוֹ, דִיאָנָה, הֶרְקוּלֶס וּמִינֶרְווָה; האחרון נפגע אחר כך בברק.

בזמנם כבר היה באי כְיוֹס הפסל מָלַאס, אחריו בנו מִיקִיאַדֵס ואחריו נכדו אַרְכֶרְמוֹס. בניו בּוּפָאלוֹס וְאַתֵנִיס היו מפורסמים מאוד באמנות זו בימי המשורר הִיפּוֹנַקְס, שידוע שחי בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-60. אם עוקבים אחר משפחתם עד אבי הסב, מוצאים שראשית אמנותם חלה עם ראשית האולימפיאדות.

לְהִיפּוֹנַקְס היו פנים מכוערות במיוחד, ולכן הציגו האחים בשובבות דיוקן שלו לשעשוע חבורות צוחקים. הִיפּוֹנַקְס הזועם מתח את מרירות שיריו עד שיש הסבורים שהביאם אל החבל. הדבר שקרי, שכן לאחר מכן עשו פסלים רבים

באיים הסמוכים, כגון בְּדֶלוֹס, והוסיפו כתובת: כְּיוֹס אינה נמדדת רק בגפניה אלא גם ביצירות בני אַרְכֶרְמוֹס. גם אנשי יָאסוּס מראים דְּיאָנָה מעשה ידיהם.

בְּכְיוֹס עצמה סופר על פני פסל דְּיאָנָה שלהם שהוצב בגובה: הנכנסים חושבים שפניה עצובות והיוצאים שהן שמחות. ברומא יש פסלים שלהם על גמלון מקדש אַפּוֹלוֹ הַפַּלָאטִינִי וכמעט על כל המבנים שעשה אַוגוּסְטוּס האלוהי. גם לאביהם היו יצירות בְּדֶלוֹס ובאי לֶסְבּוֹס.

אַמְבְּרָקְיָה, אַרְגוֹס וּקְלִיאוֹנַאי היו מלאות ביצירות דְּיפּוֹינוֹס. כל האמנים השתמשו רק בשיש לבן מן האי פָּארוֹס, שאותו החלו לכנות לִיכְנִיטֵס משום שנחצב במחילות לאור מנורות, כדברי וָארוֹ. לאחר מכן נמצאו אבנים לבנות רבות יותר ולאחרונה גם במחצבות לוּנָה. על אבן פָּארוֹס מסופר פלא: גוש אחד התבקע תחת הטריזים ובתוכו הופיעה דמות סִילֶנוּס.

אין להשמיט שאמנות זו עתיקה בהרבה מן הציור ומפיסול הארד, ששניהם החלו עם פִּידִיאַס בָּאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-83, כ-332 שנים אחר כך. מוסרים שגם פִּידִיאַס עצמו פיסל שיש, ושוונוס שלו ברומא, במבני אוֹקְטָאוִויָה, יפה להפליא.

ודאי שלימד את אַלְקָמֶנֵס האתונאי, מן המפורסמים ביותר. יצירות רבות שלו במקדשי אתונה, ובחוץ לחומות וֶנוּס מפורסמת המכונה ἀφροδίτη ἐν κήποις’ (אַפְרוֹדִיטֵה אֶן קֵפּוֹיס). אומרים שֶׁפִּידִיאַס עצמו נתן לה את הגימור האחרון.

תלמידו היה גם אֲגוֹרָקְרִיטוֹס מִפָּארוֹס, חביב עליו בשל גילו; ולכן מספרים שֶׁפִּידִיאַס נתן את שמו לרבות מיצירותיו. שני התלמידים התחרו בעשיית וֶנוּס. אַלְקָמֶנֵס ניצח לא באמנות אלא בקולות בני עירו שהעדיפו בן המקום על הזר. לכן מכר אֲגוֹרָקְרִיטוֹס את פסלו בתנאי שלא יהיה באתונה וכינה אותו נֶמֶסִיס.

הוא הוצב בְּרָמְנוּס, כפר בָּאַטִיקָה; מַרְקוּס וָארוֹ העדיפו על כל הפסלים. במקדש האם הגדולה באותה עיר יש עוד יצירה של אֲגוֹרָקְרִיטוֹס.

איש אינו מטיל ספק שֶׁפִּידִיאַס הוא המפורסם בכל העמים היודעים את תהילת יוּפִּיטֶר הָאוֹלִימְפִּי. כדי שגם מי שלא ראו את יצירותיו ידעו ששבחו מוצדק, נביא ראיות קטנות לכישרונו בלבד. לא נשתמש ביופיו של יוּפִּיטֶר הָאוֹלִימְפִּי ולא בגודלה של מְיֻרוָה שעשה באתונה, בגובה עשרים ושש אמה ומשנהב וזהב; אלא בכך שעל שפת מגנה ריקע את קרב הָאֲמָזוֹנוֹת, בצדו הקעור את מלחמת האלים והענקים, ועל סנדליה את הַלַּפִּיתִים והקנטאורים. כל פרט היה בעיניו מקום לאמנות.

התבליט שעל הבסיס מכונה πανδώρας γένεσιν (פַּנְדוֹרַס גֶּנֶסִין), 'לידת פַּנְדוֹרָה'; עשרים אלים נוכחים בלידתה. וִיקְטוֹרְיָה מופלאה במיוחד, והמומחים מתפעלים גם מן הנחש וּמִסְפִּינְקְס הארד שמתחת לחוד החנית. דברים אלה נאמרו אגב על אמן שלעולם אין משבחים די, וגם כדי שייוודע שאותה גדולה הייתה שווה אף בפרטים הקטנים.

כבר דיברנו בין פסלי הארד על זמנו של פְּרַקְסִיטֶלֵס, שבתהילת השיש עלה אפילו על עצמו. יצירותיו באתונה בַּקְרֶמִיקוֹס, אך לפני כולן, ולא רק בין יצירות פְּרַקְסִיטֶלֵס אלא בעולם כולו, וֶנוּס שלמענה הפליגו רבים לְקְנִידוֹס. הוא עשה שתיים והציען יחד למכירה. אנשי קוֹס, שקיבלו בחירה באותו מחיר, העדיפו את הדמות המכוסה משום שחשבוה מחמירה וצנועה; אנשי קְנִידוֹס קנו את הדחויה, והבדל תהילתן עצום.

אחר כך ביקש המלך נִיקוֹמֶדֵס לקנותה מאנשי קְנִידוֹס והבטיח לפרוע את כל חוב העיר העצום. הם העדיפו לסבול הכול, ובצדק: בפסל זה פרסם

פְּרַקְסִיטֶלֵס את קְנִידוֹס. מקדשונה פתוח כולו כדי שאפשר יהיה לראות את דמות האלה מכל צד; מאמינים שהיא עצמה תמכה בעשייתה. ההתפעלות אינה פחותה משום צד. מספרים שאדם שנתפס באהבתה הסתתר בלילה ופגע מינית בפסל, וכתם מעיד על תאוותו.

בְּקְנִידוֹס יש עוד פסלי שיש של אמנים מפורסמים: האב לִיבֶּר של בְּרִיאַקְסִיס, אחר של סְקוֹפַּס ומִינֶרְווָה; ואין עדות גדולה יותר לתהילת וֶנוּס של פְּרַקְסִיטֶלֵס מכך שרק היא נזכרת ביניהם. שלו גם קוּפִּידוֹן שֶׁקִּיקֵרוֹ הטיח בְּוֶרֶס, שבגללו פקדו את תֶּסְפִּיאַי וכיום הוא במבני אוֹקְטָאווְיָה; ושלו קוּפִּידוֹן עירום אחר בְּפָארְיוֹן, קולוניה בַּפְּרוֹפּוֹנְטִיס, השווה בתהילה ובפגיעה לוונוס מִקְנִידוֹס. אַלֶקְטָס מֵרוֹדוֹס התאהב בו והשאיר גם בו עקבה דומה של תשוקה.

ברומא יצירות פְּרַקְסִיטֶלֵס הן פְּלוֹרָה, טְרִיפְּטוֹלֶמוֹס וקרס בגני סָרְווִילְיוּס; צלמי בונוס אֶוֶנְטוּס ובונה פּוֹרְטוּנָה בַּקַפִּיטוֹל; מַיְינָדוֹת, הדמויות המכונות תְּיאַדוֹת וְקָרְיָאטִידוֹת; סִילֵנִים במבני אַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹן; וְאַפּוֹלוֹ וְנֶפְּטוּנוּס.

קֵפִיסוֹדוֹטוֹס בן פְּרַקְסִיטֶלֵס היה גם יורש אמנותו. משבחים את קבוצת החיבוק שלו בְּפָרְגָמוֹן, שבה האצבעות נדמות לחוצות בבשר ולא בשיש. ברומא יצירותיו הן לטונה במקדש הַפָּלָאטִיוּם, וֶנוּס במבני אַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹן, וְאֶסְקוּלַפְּיוּס וְדִיאָנָה במקדש יוּנוֹ בתוך סְטָווֵי אוֹקְטָאווְיָה.

תהילת סְקוֹפַּס מתחרה באלה. הוא עשה את וֶנוּס וּפוֹטוֹס הנעבדים בטקסים הקדושים ביותר בְּסָמוֹתְרָאקָה; את אַפּוֹלוֹ הַפָּלָאטִינִי; וסטה יושבת ומהוללת בגני סָרְווִילְיוּס ושני בסיסים לידה, שמקביליהם במבני אַסִינְיוּס, ושם גם נושאות־הסל שלו.

אך המכובדת ביותר היא היצירה במקדש גְנֵאיוּס דוֹמִיטְיוּס בקרקס פְלָאמִינְיוּס: נָפְטוּנוּס עצמו, תֵטִיס וַאֲכִילֵס, נֵרֵאִידוֹת היושבות על דולפינים, מפלצות־ים או סוסוני־ים, טְרִיטוֹנִים, מקהלת פּוֹרְקוֹס, מפלצות ימיות ועוד יצורי ים רבים — כולם מעשה ידו; יצירה מפוארת אפילו אילו הייתה מפעל חייו כולו. נוסף על שהוזכר ושאיננו יודעים יש גם מארס קולוסלי יושב מעשה ידו במקדש בְּרוּטוּס קַלַיְיקוֹס ליד אותו קרקס, וכן וֶנוּס עירומה באותו מקום, העולה על זו של פְּרַקְסִיטֶלֵס והייתה מפרסמת כל מקום.

ברומא ריבוי היצירות, דעיכת זכרן ובעיקר המון החובות והעסקים מסיחים את כולם מן ההתבוננות; שכן התפעלות כזו זקוקה לפנאי ולשקט עמוק במקום. משום כך אין יודעים מי אמן וֶנוּס שהקיסר וֶסְפַּסְיָאנוֹס הקדיש במבני השלום שלו, יצירה הראויה לתהילת הקדמונים.

ספק דומה קיים במקדש אַפּוֹלוֹ סוֹסְיָאנוּס: האם סְקוֹפַּס או פְּרַקְסִיטֶלֵס עשו את ילדי נְיוֹבֶּה הגוועים. כך גם יָאנוּס האב שהקדיש אַוגוּסְטוּס במקדשו לאחר שהובא ממצרים — לא ידוע מי עשאו, ועתה הוא אף מוסתר בזהב. בְּקוּרְיַית אוֹקְטַאוְויָה שואלים גם על קוּפִּידוֹן המחזיק ברק; רק זאת קובעים, שהוא אַלְקִיבִּיאָדֵס, ראשון ביופי בדורו.

באותו אולם אוהבים יצירות רבות שאין להן אמן: ארבעה סָאטִירִים, אחד נושא על כתפיו את האב לִיבֶּר עטוף גלימה, אחר את לִיבֶּרָה בדרך דומה, השלישי מרגיע בכי תינוק והרביעי משקה צמא מכד של אחר; ושתי רוחות המפליגות בבגדיהן. ספק לא קטן קיים גם בְּסַאֵיפְּטָה מי עשו את אוֹלִימְפּוֹס ופאן ואת כִּירוֹן עם אֲכִילֵס, בייחוד כאשר התהילה שופטת אותם ראויים לערבות בחיי הערבים.

יריבי סְקוֹפַּס באותו דור היו בְּרִיאַקְסִיס, טִימוֹתֵאוֹס וְלַאוֹכָרֵס. יש לדון בהם יחד, שכן כולם פיסלו את המאוזוליאון. זה הקבר שעשתה אַרְטֶמִיסְיָה לבעלה מָאוּזוֹלוֹס, שליט קָארְיָה, שמת בשנה השנייה לָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-107. בעיקר בזכות אמנים אלה נמנתה היצירה עם שבעת הפלאים. אורכה מדרום ומצפון שישים ושלוש רגל, קצרה יותר בחזיתות; היקפה כולו 440 רגל, גובהה עשרים וחמש אמה והיא מוקפת שלושים ושישה עמודים. ההיקף נקרא פטרון.

במזרח פיסל סְקוֹפַּס, בצפון בְּרִיאַקְסִיס, בדרום טִימוֹתֵאוֹס ובמערב לַאוֹכָרֵס. המלכה מתה לפני שהשלימו, אך הם לא עזבו עד שסיימו, מפני שכבר ראו בו מצבת תהילתם ואמנותם; ועד היום מתחרות הידיים. נוסף אמן חמישי: מעל הפטרון פירמידה שגובהה שווה לחלק התחתון, המצטמצמת בעשרים וארבע מדרגות לקודקוד חרוטי; בפסגה מרכבת ארבעה סוסים משיש שעשה פִּיתִיס. תוספת זו מביאה את כל היצירה לגובה 140 רגל.

מעשה טִימוֹתֵאוֹס היא דִיאָנָה ברומא, במקדש אַפּוֹלוֹ בַּפָּלָאטִיוּם; אַוְויאַנְיוּס אֶוונְגֶלִיסט החזיר לפסל את ראשו. מעורר התפעלות גדולה הֶרְקוּלֶס של מֶנֶסְטֶרְטוֹס, וכן הֶקָטֵה בְּאֶפֶסוֹס במקדש דִיאָנָה מאחורי המקדש; השומרים מזהירים את המתבוננים לחוס על עיניהם, כה עז זוהר השיש. אינן נופלות מהן הַכָּרִיטוֹת שֶׁבַּפְּרוֹפִּילַאְיָה של אתונה, שעשה סוֹקְרָטֵס — אדם אחר מן הצייר, לדעת אחדים אותו אדם. הזקנה השיכורה של מִירוֹן, המהולל בארד, מפורסמת במיוחד בְּסְמִירְנָה.

אַסִינְיוּס פּוֹלְיוֹ, שהיה עז ונמרץ, ביקש שגם אוספיו ייראו כך. בהם קָנְטָאוּרִים נושאים נימפות של אַרְקֶסִילָאוֹס, הַתֶּסְפִּיאָדוֹת של קְלִיאָוֹמֶנֵס, אוֹקֵינְיָנוֹס וְיוּפִּיטֶר

של הֶנְיוֹכוֹס, הָאַפִּיאָדוֹת של סְטָפָנוֹס, הֶרְמֶרוֹטֶס של טָאוּרִיסְקוֹס — לא הרוקע הנודע אלא איש טָרַלֶס — וְיוּפִיטֶר המארח של פָּאפִילוֹס,

תלמיד פְּרַקְסִיטֶלֵס; זֵתוֹס, אַמְפִיוֹן, דִירְקֶה, הפר והחבל מאותה אבן, יצירת אַפּוֹלוֹנְיוֹס וְטָאוּרִיסְקוֹס שהובאה מֵרוֹדוֹס. שני האמנים עשו את הוריהם נושא למחלוקת: הודו שֶׁמָּנָקְרָטֵס היה אביהם המשפטי אך אַרְטֶמִידוֹרוֹס אביהם הטבעי. באותו מקום האב לִיבֶּר של אוּטִיכִידֵס; ליד סְטָווֹיֵי אוֹקְטָאווְיָה, במקדשו, אַפּוֹלוֹ של פִילִיסְקוֹס מֵרוֹדוֹס, וכן לטונה, דִיאָנָה, תשע הַמּוּזוֹת וְאַפּוֹלוֹ עירום אחר.

את אַפּוֹלוֹ המחזיק קִיתָרָה באותו מקדש עשה טִימַרְכִידֵס. בתוך סְטָווֹיֵי אוֹקְטָאווְיָה, במקדש יוּנוֹ, עשה דִיוֹנִיסִיוּס את האלה עצמה ופּוֹלִיקְלֵס אחרת; פִילִיסְקוֹס עשה וֶנוּס ושאר הפסלים פְּרַקְסִיטֶלֵס. אותם פּוֹלִיקְלֵס וְדִיוֹנִיסִיוּס, בני טִימַרְכִידֵס, עשו את יוּפִיטֶר שבמקדש הסמוך. הֶלְיוֹדוֹרוֹס עשה שם את פאן וְאוֹלִימְפּוֹס הנאבקים, קבוצת השילוב המפורסמת השנייה בעולם; דָּאִידָלָסַס עשה וֶנוּס רוחצת ופּוֹלִיכַרְמוֹס וֶנוּס עומדת.

מן הכבוד שניתן לה ברור שיצירת לִיסִיאַס זכתה לסמכות גדולה: אַוּגוּסְטוּס האלוהי הקדישה לכבוד אביו אוֹקְטָאווְיוּס על קשת בַּפָּלָאטִיוּם, בתוך מקדשון מעוטר עמודים — מרכבת ארבעה סוסים, רכב, אַפּוֹלוֹ וְדִיאָנָה מאבן אחת. בגני סֶרְווִילִיוּס מצאתי שבחים לְאַפּוֹלוֹ של קָלָמִיס הרוקע, למתאגרף של דֶּרְקִילִידֵס וּלְקַלְיִסְתֶנֵס ההיסטוריון של אַמְפִיסְטָרְטוֹס.

אין תהילה לרבים הרבה יותר. ביצירות מובהקות אחדות מספר האמנים עצמו עומד בדרכה: יחיד אינו תופס את כל התהילה ואי אפשר לנקוב בשמות רבים יחד. כך בְּלָאוֹקוֹאוֹן שבבית הקיסר טִיטוּס, יצירה העולה על כל יצירות הציור

והפיסול. מן האבן האחת עשו אותו, את בניו ואת פיתולי הנחשים המופלאים, לפי תכנית משותפת, האמנים הגדולים הֶגֶסַנְדרוֹס, פּוֹלִידוֹרוֹס וְאַתֵנוֹדוֹרוֹס מֵרוֹדוֹס.

גם את בתי הקיסרים בַּפָּלָאטִיוּם מילאו בפסלים משובחים קָרָאטֵרוֹס עם פִּיתוֹדוֹרוֹס, פּוֹלִידֶאוּקֶס עם הֶרְמוֹלָאוֹס, פִּיתוֹדוֹרוֹס אחר עם אַרְטֶמוֹן, וַאֲפְרוֹדִיסְיוֹס איש טְרַלֶּס לבדו. דְיוֹנֶגֶס האתונאי עיטר את פנתאון אַגְרִיפָּה; הַקָּרְיָאטִידוֹת שבעמודי מקדשו נמנות עם מעט יצירותיו המשובחות, וכן הפסלים שעל הגמלון, אך הם פחות מפורסמים בגלל גובה המקום.

הֶרְקוּלֶס העומד על הקרקע לפני הכניסה לַסְּטָיו האומות חסר כבוד ואינו במקדש כלשהו, אף שהפונים הקריבו לו מדי שנה קרבן אדם. ליד מקדש פָּלִיקִיטַס הוצבו הַתֶּסְפִּיאָדוֹת; הפרש הרומי יוּנְיוּס פִּיסְקִיקוּלוֹס התאהב באחת מהן, כדברי וָארוֹ. וָארוֹ העריץ גם את פָּסִיטֶלֵס, שכתב חמישה כרכים על היצירות המפורסמות בעולם כולו.

פָּסִיטֶלֵס נולד בחוף היווני של איטליה וקיבל אזרחות רומית יחד עם אותן ערים. הוא עשה יוּפִּיטֶר משנהב במקדש מֶטֶלוּס, בדרך לשדה מארס. בעת שפיסל במספנות אריה והביט בו דרך סורג — שם הוחזקו חיות אפריקה — פרצה פנתרה מכלוב אחר והעמידה את האמן הקפדן בסכנה ממשית. אומרים שעשה יצירות רבות, אך אין רשימה שמית שלהן.

וָארוֹ מהלל גם את אַרְקֶסִילָאוֹס; לדבריו הייתה ברשותו לביאת שיש וְקוּפִּידוֹנִים מכונפים משחקים עמה — אחדים מחזיקים אותה קשורה, אחרים מכריחים אותה לשתות מקרן ואחרים נועלים לה נעלי בית — הכול מאבן אחת. הוא מוסר שֶׁקּוֹפּוֹנְיוּס עשה את ארבע־עשרה האומות שסביב פסל פּוֹמְפֵּיוּס.

אני מוצא שגם קָנָאכוֹס, הנמנה עם פסלי הארד, זכה לשבח על יצירות שיש. אין להשכיח את סָאוּרוֹס וּבַטָרָאכוֹס, סְפַּרְטָנִים שעשו את המקדשים שבתוך סְטָווֹי אוֹקְטָאוִויָה. יש הסבורים שהיו בעלי עושר רב ובנו אותם על חשבונם בתקווה לכתובת; משסורבו נטלו אותה בדרך אחרת: עד היום חקוקים בבסיסי העמודים לטאה וצפרדע כרמז לשמותיהם.

במקדש יוּפִּיטֶר מבין השניים, הציורים ושאר העיטור כולם בעלי נושאים נשיים, שכן נועד ליונו; אך אומרים שנושאי הפסלים החליפום בעת ההכנסה, והדבר נשמר מטעמי דת כאילו האלים עצמם חילקו כך את מושביהם. לכן גם במקדש יונו העיטור שיועד לְיוּפִּיטֶר. גם ביצירות שיש זעירות זכו לתהילה מִירְמֶקִידֵס, שמרכבתו ורכבה כוסו בכנפי זבוב, וְקַלְיְקְרָטֵס, שאי אפשר לראות בבירור את רגלי נמליו ושאר איבריהן.

עד כאן על פסלי השיש ועל שיא תהילת האמנים. בדיון זה עולה על הדעת שבאותו זמן לא ניתנה סמכות לשיש מנומר. הם עבדו גם בשיש תָאסוֹס, שווה לשיש איי הַקִיקְלָדִים, ובשיש לֶסְבּוֹס, הכחלחל מעט. מֶנֶנְדְרוֹס, המפרש הקפדן ביותר של המותרות, היה הראשון שנגע — ולעיתים נדירות — בכתמים מרובי צבעים ובכלל פאר השיש.

לבסוף השתמשו בעמודים במקדשים, לא לשם פאר — דבר שעדיין לא הובן — אלא משום שלא ניתן היה להעמידם יציבים בדרך אחרת. כך החל להיבנות באתונה מקדש יוּפִּיטֶר הָאוֹלִימְפִּי, שממנו הביא סוּלָה עמודים למבני הַקַפִּיטוֹל. ואף אצל הוֹמֵרוֹס כבר היה הבדל בין אבן לשיש.

הוא אומר שאדם הוכה בסלע שיש, אך לא יותר מזה; ואת בתי המלכים, גם כשהם מפוארים ביותר, הוא מעטר מלבד ארד, זהב, אֶלֶקְטְרוּם וכסף רק

בשנהב. לדעתי מחצבות אנשי כְיוֹס הראו לראשונה את הכתמים הצבעוניים הללו בעת בניית חומותיהם. הם הציגו אותן לכול כדבר מפואר, וְקִיקֶרוֹ אמר בשנינות: 'הייתי מתפעל הרבה יותר אילו בניתם באבן טִיבּוּר.' ואכן, אילו הייתה סמכות כלשהי לשיש, לא היה לציור שום כבוד, קל וחומר כבוד כה רב.

איני יודע אם חיתוך השיש ללוחות הומצא בְּקָארְיָה. הבית העתיק ביותר שמצאתי מצופה שיש הוא בית מָאוּזוֹלוֹס בְּהָלִיקַרְנָסוֹס: קירותיו לבנים מצופים בשיש פְּרוֹקוֹנֶסוֹס. מָאוּזוֹלוֹס מת בשנה השנייה לָאוֹלִימְפִּיאָדָה ה-107, שנת 403 לרומא.

קוֹרְנֶלְיוּס נֶפּוֹס מוסר שמאמורה, יליד פּוֹרְמִיאֵי, פרש רומי וממונה המהנדסים של גָּאיוּס קיסר בְּגַאלְיָה, היה הראשון ברומא שציפה את כל קירות ביתו שעל גבעת קָאֶילְיוּס בלוחות שיש — כדי שלא יחסר מחבר בלתי ראוי להמצאה. זה האיש שנקרע בשירי קָאטוּלוּס מְוֶורוֹנָה; למעשה ביתו אמר בקול גדול מְקָאטוּלוּס שהוא מחזיק כל מה שהיה לְגַאלְיָה ארוכת השיער. נֶפּוֹס מוסיף שהיה הראשון שבכל ביתו לא היה עמוד שאינו שיש, וכולם מקשה אחת משיש קָרִיסְטוֹס או לוּנָה.

מַרְקוּס לֶפִּידוּס, עמית קְווִינְטוּס קָאטוּלוּס בְּקוֹנְסוּלָאט, היה הראשון שהציב בביתו ספים משיש נוּמִידִי, וגונה מאוד. הוא היה קוֹנְסוּל בשנת 676 לעיר. זו העדות הראשונה שמצאתי להבאת שיש נוּמִידִי, לא בעמודים או בלוחות אלא כגוש ולשימוש הזול ביותר של ספים. ארבע שנים אחריו היה לוּקְיוּס לוּקוּלוּס קוֹנְסוּל; הוא נתן את שמו לשיש הַלּוּקוּלְיָאנִי, כפי שניכר, מתוך אהבה גדולה אליו, והיה הראשון שהביאו לרומא. הוא שחור, בעוד ששאר הסוגים מומלצים בכתמים או בצבעים.

השיש נוצר באי מֶלוֹס, וזה כמעט השיש היחיד שקיבל שם מאוהבו. בין השניים, לדעתי, הייתה במת מַרְקוּס סְקָאוּרוֹס הראשונה בעלת קירות שיש; קשה לומר אם בלוחות חתוכים או בגושים שלמים מלוטשים, כפי שיש כיום במקדש יוּפִּיטֶר הרועם בַּקַפִּיטוֹל. עדיין איני מוצא באיטליה סימנים לשיש חתוך.

מי שהיה הראשון שהמציא את החיתוך וחילק את השיש לשם מותרות היה בעל כישרון מזיק. הדבר נעשה בחול, אף שנדמה שנעשה בברזל: המסור לוחץ על קו חול דק, ותנועתו החוזרת היא שחותכת. החול האתיופי נחשב הטוב ביותר; לכך הגענו — להביא מאתיופיה את החומר החותך שיש, ואף מהודו, שאליה נחשב בעבר בלתי מוסרי להפליג אפילו לשם פנינים.

החול ההודי מדורג אחריו; האתיופי רך יותר וחותך בלי חספוס, ואילו ההודי אינו מחליק באותה מידה, אך לאחר שרפתו מורים לשפשף בו את השיש לליטוש. אותו חסרון יש לחול נַקְסוֹס ולחול קוֹפְּטוֹס המכונה מצרי. אלה היו הסוגים העתיקים לחיתוך שיש. אחר כך נמצא חול טוב לא פחות בשרטון בים הָאַדְרִיאָטִי, הנחשף בשפל, אך קשה לעקוב אחריו.

עתה מעיזים בעלי המלאכה, במרמה, לחתוך בכל חול מכל נהר, הפסד שמעטים מבינים. חול גס שוחק בחריצים רחבים יותר, אוכל יותר שיש ומשאיר בשל חספוסו עבודה רבה יותר לליטוש; כך הלוחות נחתכים דקים מדי. לעומת זאת חול תֵּבַאי מתאים לליטוש, וכן חול הנעשה מאבן נקבובית או מִפּוּמִיס.

לליטוש פסלי שיש ואף לחריתה ולשיוף אבני חן נחשבה במשך זמן רב אבן נַקְסוֹס טובה מכול; כך מכונות אבני השחזה הנוצרות באי קַפְּרִיסִין. אחר כך

גברו עליהן האבנים שהובאו מארמניה. אין צורך לתאר את סוגי השיש וצבעיו כשהם ידועים כל כך, וקשה למנותם מרובם. כמעט אין מקום שאין לו שיש משלו; וכבר דיברנו על הסוגים המפורסמים עם עמיהם בתיאור העולם.

לא כל הסוגים נוצרים במחצבות; רבים פזורים מתחת לאדמה, ובהם היקרים ביותר: השיש הלקדימוני הירוק והעליז מכולם, וכן הָאוֹגוּסְטָאי ואחריו הַטִּיבֶּרִי, שנמצאו במצרים לראשונה בימי אַוגוּסְטוּס וְטִיבֶּרְיוּס. הם נבדלים מֵאוֹפִּיטֵס, הדומה בכתמיו לנחשים ומכאן שמו: כתמיהם מסודרים אחרת — בָּאוֹגוּסְטָאי גלים מסתלסלים למערבולות, וּבַטִּיבֶּרי אפרוריות מפוזרת ולא מסולסלת.

מֵאוֹפִּיטֵס נמצאים רק עמודים קטנים מאוד. שני סוגים לו: לבנבן רך ושחרחר קשה. בעת העתיקה נאמר ששניהם משככים כאב ראש ומועילים להכשות נחשים כשהם נקשרים לגוף. אחדים הורו לקשור את הלבנבן לחולי טירוף או תרדמה. נגד נחשים שיבחו במיוחד סוג בצבע אפר המכונה טָפְרִיאַס. יש גם מָמְפִּיטֵס, הקרוי על שם המקום ובעל טבע דמוי אבן חן. כותשים אותו ומורחים בחומץ על מקומות שיש לצרוב או לחתוך; כך, לטענתם, הגוף מתקהה ואינו חש בעינוי.

באותה מצרים פּוֹרְפִּירִיטֵס אדום; כאשר נקודות לבנות משולבות בו הוא נקרא לָפְּטוֹפְּסֵפוֹס. המחצבות מספיקות לחציבת גושים בכל גודל. וִיטְרָסְיוּס פּוֹלְיוֹן, נציב קְלַאוּדְיוּס קיסר, הביא ממנו ממצרים פסלים לעיר. החידוש לא זכה להערכה רבה, ואיש ודאי לא חיקה אותו אחר כך.

אותה מצרים מצאה באתיופיה את האבן המכונה בַּזָנִיטֵס, בצבע ובקשיות ברזל ומכאן שמה. לא נמצא ממנה גוש גדול מן הפסל שהקדיש הקיסר וֶסְפַּסְיָאנוֹס אַוגוּסְטוּס במקדש השלום בנושא הנילוס, ושישה־עשר ילדים משחקים סביבו;

באמצעותם מובנות *שש־עשרה* האמות *של* עליית הנהר המרבית. מספרים על פסל דומה בְּתֵבַאי, במקדש סָרַפִּיס, *שלדעתם* הוקדש כְּמֶמְנוֹן; אומרים *שבכל* זריחת *שמש* הוא משמיע קול כשקרניה נוגעות בו.

אבותינו סברו שֶׁאוֹנִיקְס נוצר רק בהרי ערב; סוּדִינֵס אמר שֶׁבְּקַרְמַנְיָה. תחילה נעשו ממנו כלי *שתייה*, אחר כך רגלי מיטות וכיסאות. קוֹרְנֵלְיוּס נֶפּוֹס מוסר *שהתפלאו* מאוד כאשר פּוּבְּלִיוּס סְפִינְתֶר הציג אמפורות ממנו בגודל כדי יין מְכִיוֹס; חמש *שנים* אחר כך ראה עמודים באורך *שלושים* ושתי רגל.

גם באבן זו השתנו הדברים: קוֹרְנֵלְיוּס בַּלְבּוּס הציב בתיאטרונו ארבעה עמודים קטנים כפלא מובהק; אנו ראינו יותר משלושים וגדולים יותר בחדר האוכל *שבנה* לעצמו קַלִיסְטוֹס, ממשוחררי קְלַאוּדִיוּס קיסר, הידוע בכוחו. יש המכנים את האבן אַלַבַּסְטְרִיטֵס. מחללים אותה לכלי בושם משום *שנאמר* *שהיא* שומרת את הבושם היטב בלי קלקול.

כשהיא שרופה היא מתאימה גם לרטיות. היא נוצרת סביב תֵבַאי במצרים וְדַמֶשֶׂק בסוריה; זו מִדַּמֶשֶׂק לבנה מן האחרות, אך הטובה ביותר בְּקַרְמַנְיָה, אחריה בהודו, וכיום גם בסוריה ובאסיה. הזולה ביותר, חסרת כל ברק, בְּקַפָּדוֹקְיָה. משבחים ביותר אבן בצבע דבש, מוכתמת במערבולות ולא שקופה. פגמים הם צבע קרני או לבן וכל מראה דמוי זכוכית.

רבים סבורים שֶׁלִּיגְדִינוֹס נופל ממנו מעט בשמירת בשמים. הוא נמצא בְּפָארוֹס בגושים *שאינם* עולים בגודלם על מגשים וקערות, ובעבר הובא רק מערב; לובנו מצוין. כבוד רב ניתן גם לשתי אבנים *שטבען* הפוך: קוֹרַלִיטִיקוּם *שנמצא* באסיה, עד *שתי* אמות בלבד, לבן כמעט כשנהב ודומה לו; ולעומתו

אַלַאֲבַּנְדִיקוּם השחור, הקרוי על שם ארצו אף שהוא נוצר גם בְּמִילֶטוֹס, ונוטה במראהו לארגמן. הוא נמס באש וניצוק לשימוש כזכוכית.

אבן תֶּבָאִית מנוקדת בטיפות זהב נמצאת בחלק אפריקה המיוחס למצרים; מטבעה היא מתאימה לאבני שחיקה לכתישת תרופות עיניים. סביב סְיֵינֶה שֶׁבִּתְבָאִיס נמצא סְיֵינִיטֵס, שכונה בעבר פִּירוֹפּוֹקִילוֹס.

המלכים עשו ממנה קורות בתחרות ביניהם, כינו אותן אוֹבֶלִיסְקִים והקדישון לאל השמש. צורתן מייצגת את קרניו, וכך משמעות השם המצרי. הראשון שהנהיג זאת היה מֶסְפְּרֵס, שמלך בעיר השמש ונצטווה בחלום; הדבר עצמו כתוב עליו, שכן החריתות והדמויות המצריות שאנו רואים הן אותיות.

אחר כך חצבו גם מלכים אחרים. סֶסוֹתֵס הציב בעיר האמורה ארבעה אוֹבֶלִיסְקִים, כל אחד באורך ארבעים ושמונה אמה; רַמְסֵס, שבמלכותו נכבשה אִילְיוֹן, הציב אוֹבֶלִיסְק באורך 140 אמה. אותו מלך, לאחר שעזב את המקום שבו היה ארמון מְנֶוִיס, הציב אחר באורך 120 אמה ובעובי מופלא של אחת־עשרה אמות לכל צלע. אומרים ש-120,000 איש עשו את העבודה.

כאשר עמד להזקיפו חשש המלך שהמכונות לא יעמדו במשקל. כדי להבהיר לאומנים שהסכנה גדולה יותר, קשר את בנו לקצה הָאוֹבֶלִיסְק, בתקווה ששלום הבן יסייע לזהירות המניפים ולשמירת האבן. ההתפעלות מן היצירה הייתה כה גדולה, שכאשר כבש המלך קַמְבִּיסֵס את העיר והאש הגיעה לבסיס הָאוֹבֶלִיסְק, ציווה לכבותה מתוך יראת הגוש — הוא שלא חס על העיר.

יש עוד שני אוֹבֶלִיסְקִים, אחד שהציב זְמָרֵס ואחר שהציב פיוס, בלי כתובות, גובה כל אחד ארבעים ושמונה אמות. באלכסנדריה הציב תַּלְמַי פִּילָדֶלְפּוּס אחד

בגובה שמונים אמות. המלך נָכְתֵּבִיס חצב אותו שלם, והובלתו והצבתו נמצאו קשות מחציבתו. יש אומרים שהאדריכל סָטִירוּס הביאו ברפסודה; קַלִיקְסֵנוֹס אומר שֶׂפוֹנְיִקְס עשה זאת, לאחר שהנילוס הובל בתעלה עד הָאוֹבֶּלִיסְק השוכב.

שתי ספינות רחבות הועמסו לרוחבן באבנים מאותו חומר, שמשקלן חושב ככפל משקל הָאוֹבֶּלִיסְק, והושטו תחתיו כשהוא תלוי בקצותיו על שתי הגדות. לאחר שהוציאו את אבני המשא התרוממו הספינות וקיבלו את המטען. הוא הוצב על שש אבנים מאותו הר, והאמן קיבל חמישים טָלֶנְטִים. המלך הנזכר הציבו בְּאַרְסִינוֹאִיוֹן כמתנת אהבה לְאַרְסִינוֹאָה, אשתו ואחותו.

משם העבירו מַקְסִימוּס, נציב מצרים, מן המספנות אל הַפּוֹרוּם מפני שהפריע שם; הוא קיצר את ראשו כשרצה להוסיף פסגה מוזהבת, אך אחר כך ויתר. עוד שניים באלכסנדריה ליד הנמל במקדש קיסר, שחצב המלך פָּסְפֶּרֵס, גובה כל אחד ארבעים ושתיים אמות. על כל הקשיים נוספה הובלתם בים לרומא בספינות שהיו עצמן פלא.

אַוגוּסְטוּס האלוהי הקדיש בְּפוּטֵאוֹלִי במספנות קבועות את הספינה שהביאה את הראשון, כפלא; היא נשרפה. קְלָאוּדִיוּס האלוהי שמר שנים אחדות את הספינה שבה הביא גָּאיוּס קיסר את הָאוֹבֶּלִיסְק, מופלאה מכל סְפִינָה שנראתה בים, ואחר כך הטבִיעה בְּאוֹסְטִיָה לשמש יסוד לנמל, לאחר שנבנו עליה מגדלים מאבק פּוּטֵאוֹלִי. נדרש טיפול נוסף לספינות שיובילו אותו במעלה הַטִּיבֶּר; הניסיון הראה שעומק המים בנהר זה אינו פחות מִבְּנִילוֹס.

הָאוֹבֶּלִיסְק שהציב אַוגוּסְטוּס האלוהי בקרקס הגדול נחצב בידי המלך פְּסַמֶּטְנָפְסֶרְפְּרֵס, שבימיו היה פִּיתָגוֹרַס במצרים; גובהו שמונים וחמש רגל

ושלושה רבעים מלבד בסיס מאותה אבן. הָאוֹבֶּלִיסְק שבשדה מַרְס, שחצב סֶסוֹתִיס, נמוך ממנו בתשע רגל. על שניהם כתובות המכילות פירוש של הטבע לפי חכמת המצרים.

לָאוֹבֶּלִיסְק שבשדה הוסיף אַוגוּסְטוּס שימוש מופלא למדידת צל השמש ואורך הימים והלילות. ריצפו אבן לאורך הָאוֹבֶּלִיסְק, כך שבצהרי היום הקצר בשנה ישתווה הצל לאורכו, ואחר כך יתקצר וישוב ויגדל מדי יום לפי סרגלי נחושת משובצים. המתמטיקאי פָּקוּוִדוּס נוֹבוּס הוסיף לראשו כדור מוזהב כדי לרכז את הצל; אומרים שהרעיון נלמד מצורת ראש האדם.

כבר קרוב לשלושים שנה המדידה אינה מתאימה: אם משום שינוי במסלול השמש או בסדר השמים, אם משום שכל הארץ זזה מעט ממרכזה, כפי שנמסר שנצפה גם במקומות אחרים, אם מפני רעידות העיר שעיקמו שם את המחוג, ואם מפני ששיטפונות הַטִּיבֶּר השקיעו את המסה; אף שאומרים שהיסודות הוחדרו לעומק כנגד גובה המשא.

אוֹבֶּלִיסְק שלישי ברומא נמצא בוותיקן, בקרקס הקיסרים גָּאיוּס וְנֵירוֹן; הוא היחיד מכל הָאוֹבֶּלִיסְקִים שלא נשבר במהלך ההצבה. עשה אותו נָקְוֹרָאוּס בן סֶסוֹסִיס. נשאר גם אוֹבֶּלִיסְק אחר שלו, בן מאה אמות, שאותו הקדיש לשמש לפי הוראת אורקל לאחר ששב לראות מעיוורונו.

נזכיר בדרך אגב גם את הפירמידות במצרים, הצגה בטלה וטיפשית של עושר המלכים. רוב המחברים מוסרים שנבנו כדי שלא להשאיר כסף ליורשים או ליריבים הזוממים נגדם, או כדי שלא יהיה העם בטל. רבה היתה יהירותם סביב עניין זה.

שרידים של פירמידות רבות שהוחל בבנייתן קיימים. אחת בנום אַרְסִינוֹאִיטִיס, שתיים בְּמֶמְפִּיס סמוך למבוך, ושתיים במקום שבו היה אגם מוֹאֶרִיס, תעלה גדולה שהמצרים מונים בין הפלאים. אומרים שראשיהן בולטים מאתיים אמות מעל המים. שלוש האחרות, שמילאו את העולם בתהילתן, ניצבות באפריקה על הר סלעי ועקר בין מֶמְפִּיס לַדֶּלְתָא, פחות מארבעת אלפים פסיעות מן הנילוס ושבעת אלפים וחמש מאות מִמֶּמְפִּיס; לידן הכפר בּוּסִירִיס, שתושביו מורגלים לטפס עליהן.

לפניה ניצב הַסְפִּינְקְס, הראוי עוד יותר לסיפור, שעליו שתקו המחברים; תושבי המקום עובדים אותו כאל. סבורים שהמלך הַרְמַאִיס קבור בו וטוענים שהובא למקום, אך הוא עוצב בסלע טבעי. פני המפלצת הצבועים אדום נערצים. היקף הראש במצח מאה ושתיים רגל, אורכו מאה ארבעים ושלוש רגל, וגובהו מן הבטן עד ראש הָאַסְפּ שעל ראשו שישים ואחת רגל וחצי.

הפירמידה הגדולה ביותר בנויה מאבן ממחצבות ערב. מספרים ששלוש מאות ושישים אלף שנות אדם בנו אותה במשך עשרים שנה. שלוש הפירמידות נבנו בשמונים ושמונה שנים וארבעה חודשים.

הכותבים עליהן הם הֶרוֹדוֹטוֹס, אוּהֶמֵרוֹס, דוֹרִיס אִישׁ סָאמוֹס, אַרִיסְטָגוֹרָס, דִיוֹנִיסִיוּס, אַרְטֶמִידוֹרוֹס, אֲלֶכְסַנְדֶּר פּוֹלִיהִיסְטוֹר, בּוּטוֹרִידֵס, אַנְטִיסְתֶנֵס, דֶּמֶטְרִיוּס, דֶמוֹטֶלֵס וְאַפְּיוֹן. אין ביניהם הסכמה מי בנה אותן; בצדק נמחקו שמות מחברי יהירות גדולה כל כך. אחדים מסרו שאלף שש מאות טָלֶנְטִים הוצאו על צנונות, שום ובצלים.

הגדולה תופסת שבעה יוּגֵרים. ארבע צלעותיה שוות, כל אחת שבע מאות שמונים ושלוש רגל; גובהה מן הפסגה לקרקע שבע מאות עשרים וחמש רגל,

והיקף הפסגה שש עשרה רגל וחצי. צלעות השנייה שבע מאות חמישים ושש רגל וחצי. השלישית קטנה מהן אך מרשימה בהרבה, בנויה מאבן אתיופית ומתנשאת שלוש מאות שישים ושלוש רגל בין הפינות.

אין שרידי מתקני בנייה; סביב חול טהור ורחב כעדשה, כרגיל ברוב אפריקה. השאלה הגדולה היא כיצד הועלו האבנים לגובה כזה. יש אומרים שסוללות נָתָר ומלח הוגבהו עם המבנה ואחר כך הומסו במי הנהר; אחרים שנבנו גשרים מלבני בוץ וחולקו אחר כך לבתים פרטיים, כי הנילוס הנמוך בהרבה לא יכול היה להציפן. בתוך הגדולה באר בת שמונים ושש אמות; סבורים שהנהר הוזרם אליה.

תָאלֶס איש מִילֵטוֹס המציא כיצד למדוד את גובהן וכל גובה דומה באמצעות הצל בשעה שהוא שווה לגוף. אלה פלאי הפירמידות; ולבסוף, כדי שלא יתפעל איש מעושר מלכים, הקטנה אך המהוללת שבהן נעשתה בידי הזונה רוֹדוֹפִּיס. היא היתה פעם שפחתו ושותפתו של אֵיסוֹפּוֹס מחבר המשלים; פלא גדול יותר הוא שעושר כה רב נאסף בזנות.

מהולל גם המגדל שבנה המלך באי פָּארוֹס השולט בנמל אלכסנדריה, שמספרים כי עלה שמונה מאות טָלָנְטִים. לגדולת רוחו של תַּלְמַי המלך ייאמר שהתיר לאדריכל סוֹסְטְרָטוֹס מִקְנִידוֹס לחרוט את שמו על המבנה. שימושו להראות אש בלילה לספינות ולהתריע על שרטונות ועל פתח הנמל, כפי שבוערות כיום במקומות רבים. הסכנה ברצף האש היא שיחשבוה לכוכב. אותו אדריכל היה הראשון שבנה בְּקְנִידוֹס טיילת תלויה.

נזכיר גם את המבוכים, המפעל המפלצתי ביותר של הוצאת אדם, אך לא אגדה. המבוך הראשון עדיין קיים במצרים בנום הֶרַקְלֵיאוֹפּוֹלִיטִיס, ונבנה לפי

המסורת לפני שלושת אלפים ושש מאות שנה בידי המלך פֶּטֶסוּכִיס או טִיתוֹאַס; הֶרוֹדוֹטוֹס אומר שהמפעל כולו היה של שנים עשר מלכים, האחרון פְּסַמֶּטִיכוֹס. דֶמוֹטֶלֵס ראה בו ארמון מוֹטֵרִיס, לִיקִיאַס קבר מוֹאֲרִיס, ורוב המחברים מקדש לשמש, הדעה המקובלת ביותר.

אין ספק שֶׁשֶּׁדֶלוֹס לקח ממנו את דגם המבוך שבנה בְּכָרֵתִים, אך חיקה רק מאית ממנו: פיתולי דרכים, מפגשים וחזרות שאין להתירם, לא מסלול קצר המכיל אלפי פסיעות כפי שרואים ברצפות או במשחקי ילדים, אלא דלתות תכופות שנועדו להטעות ולהחזיר לאותן טעויות.

המבוך השני אחרי המצרי היה בְּכָרֵתִים, השלישי בְּלֶמַנּוֹס והרביעי באיטליה; כולם מאבן מלוטשת ותקרות קמרון. המצרי, לתמהוני, בעל כניסה מאבן פָּארוֹס ועמודים ממנה, והשאר מסות סִיאֲנִיט שאפילו הדורות אינם יכולים לפרק, בסיוע אנשי הֶרַקְלֵיאוֹפּוֹלִיס, ששמרו להפליא על מפעל שנוא עליהם.

אי אפשר לתאר את סידורו וחלקיו: הוא מחולק לאזורים ולמחוזות הקרויים נוֹמִים, ועשרים ואחד שמותיהם ניתנו לעשרים ואחד בתים עצומים. הוא מכיל מקדשים לכל אלי מצרים; נוסף לכך נָמֶסִיס סגרה בארבעים קפלות פירמידות רבות, כל אחת ארבעים אמות ובסיסה שש ἀρούρας (אַרוּרַס). לאחר הליכה מתישה מגיעים אל מבוך הדרכים שאין להתירו.

יש גם חדרים עליונים במדרונות גבוהים ואכסדרות שיורדים אליהן בתשעים מדרגות. בפנים עמודי פורפיר, פסלי אלים ומלכים ודמויות מפלצתיות. מקצת הבתים בנויים כך שבפתיחת הדלתות נשמע בפנים רעם נורא; רוב המעברים בחשכה. מחוץ לחומת המבוך יש מסות מבנים אחרות הקרויות פטרון, ומהן בתים תת קרקעיים שנחפרו במנהרות.

רק אדם אחד, כַּיְיֶרמוֹן, סריס המלך נָכְתֵּבִּיס, תיקן שם מעט חמש מאות שנה לפני אֶלֶכְסַנְדֶּר הגדול. עוד נמסר שקורות עץ שיטה שבושלו בשמן הבריקו בזמן שקמרונות אבני הגזית התרוממו.

די נאמר על המבוך בְּכָרֵתִים. זה שבלמנוס דמה לו אך היה מפורסם יותר בשל מאה וחמישים עמודיו; במלאכת הבנייה נתלו כותרותיהם באיזון כזה שנער יכול היה לסובבן כמחרטה. האדריכלים היו זָמָלִיס, רוֹקוֹס וְתֵאוֹדוֹרוֹס ילידי המקום. שרידיו עוד קיימים, ואילו מן המבוך הַכְּרֵתִיי וְהָאֵיטַלְקִי לא נשאר דבר.

ראוי לקרוא איטלקי גם למבוך שעשה לעצמו פּוֹרְסֶנָה מלך אֶטְרוּרְיָה כקבר, כדי שיהירות מלכי איטליה תגבר אף על הזרים. מפני שהאגדה עולה על הכול נשתמש בדברי מַרְקוּס וָרוֹ: הוא נקבר מתחת לעיר קְלוּסְיוּם והשאיר שם מצבת אבן מרובעת, כל צלע שלושים רגל וגובהה חמישים; בתוך הבסיס המרובע מבוך שאין לצאת ממנו בלי פקעת חוט.

מעל הריבוע עומדות חמש פירמידות, ארבע בפינות ואחת באמצע; בסיס כל אחת שבעים וחמש רגל וגובהה מאה וחמישים. הן מחודדות כך שעל כולן מונחים בראש כדור נחושת וכובע אחד, שממנו תלויים בשרשרות פעמונים; כשהרוח מניעה אותם קולם נשמע למרחוק, כפי שהיה פעם בְּדוֹדוֹנָה.

מעל הכדור עומדות עוד ארבע פירמידות, כל אחת בגובה מאה רגל, ומעליהן במפלס אחד חמש פירמידות. וָרוֹ התבייש להוסיף את גובהן; אגדות הָאֶטְרוּסְקִים אומרות שהיה כגובה כל המפעל שמתחת. טירוף חסר דעת ביקש תהילה בהוצאה שלא הועילה לאיש והתיש את כוחות הממלכה, כדי שתהילת האמן תהיה גדולה יותר.

קוראים גם על גן תלוי, ואף על כל העיר תֵבַאי שבמצרים, שמתחתיה נהגו המלכים להוציא צבאות חמושים בלי שתושבי העיר ידעו. אף זה פחות מופלא מן הטענה שנהר זרם באמצע העיר. אילו היו הדברים קיימים, אין ספק שֶׁהוֹמֵרוֹס היה מספרם כשהכריז על מאה שעריה.

פלא אמיתי של פאר יוון הוא מקדש דִיאָנָה בְּאֶפֶסוֹס, שכל אסיה בנתה מאה ועשרים שנה. בנו אותו על קרקע ביצתית כדי שלא יחוש רעידות ולא יחשוש מבקעים; וכדי שהיסודות לא יונחו על קרקע חלקלקה ולא יציבה הניחו תחתיהם פחם מהודק ואחר כך גיזות צמר. אורכו ארבע מאות עשרים וחמש רגל, רוחבו מאתיים עשרים וחמש; מאה עשרים ושבעה עמודים, מתנת מלכים, גובה כל אחד שישים רגל, מהם שלושים ושישה מגולפים ואחד בידי סְקוֹפַּס. האדריכל היה כָּרְסִיפְרוֹן.

עיקר הפלא היה הרמת קורות כותרות כבדות כל כך. האדריכל מילא שקים בחול ובנה מדרון מתון מעל ראשי העמודים, ואז רוקן בהדרגה את התחתונים עד שהעבודה שקעה במקומה. הקושי הגדול ביותר היה במשקוף מעל הדלתות, המסה הכבדה ביותר; הוא לא התיישב בתושבתו, והאדריכל החרד כבר החליט לשים קץ לחייו.

מספרים שבעודו מותש מן המחשבה ראה בלילה בחלומו את האלה שלה נבנה המקדש; היא עודדה אותו לחיות ואמרה שהיא עצמה סידרה את האבן. למחרת נראה שאכן כך קרה: האבן התיישבה מכובדה. שאר עיטורי המפעל ימלאו ספרים רבים ואינם נוגעים למראה הטבע.

גם מקדש קִיזִיקוֹס קיים. האמן הניח חוט זהב בכל חיבור של האבן המלוטשת, כדי להקדיש בתוכו יוּפִיטֶר שנהב שֶׁאַפּוֹלוֹ שיש מכתירו. החיבורים שקופים

אפוא בקווים דקים כשערה, ומשב קל מחיה את הפסלים; מלבד כשרון האמן ניכר בערך היצירה גם כשרון החומר הנסתר.

באותה עיר אבן הקרויה הבורחת; הָאַרְגוֹנָאוּטִים השתמשו בה כעוגן והשאירוה. פעמים רבות ברחה מן הַפְּרִיטָנֵאיוֹן, כך נקרא המקום, ולכן קשרוה בעופרת. ליד השער הקרוי תְּרַקְיָה שבעה מגדלים מכפילים קולות בהד חוזר. היוונים נתנו לפלא את השם אֶכוֹ.

שם הדבר נובע מטבע המקומות והעמקים; בְּאוֹלִימְפִיָה נעשה באמנות באכסדרה הקרויה משום כך הֶפְּטָפוֹן, מפני שאותו קול חוזר שבע פעמים. בְּקִיזִיקוּס קוראים בּוּלֵאוּטֶרְיוֹן לבניין גדול שקורותיו מסודרות בלי מסמר ברזל כך שאפשר להסירן בלי תמיכות ולהחזירן. ברומא נשמר מנהג דתי דומה בגשר סוּבְּלִיקְיוּס, לאחר שבקושי פורק כאשר הוֹרָטְיוּס קוֹקְלֵס הגן עליו.

עתה ראוי לעבור לפלאי עירנו, לחקור את הכוחות שנלמדו במשך שמונה מאות שנה, וכך להראות שהעולם נוצח גם בדרך זו. יתברר שהדבר קרה כמעט כמספר הפלאים שנספר; וכשכולם ייערמו למכלול אחד, לא תקום תמונה אחרת מאשר עולם נוסף המסופר במקום אחד.

וכי לא נמנה בין היצירות הגדולות את הקרקס הגדול שבנה קיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר, אורכו שלושה סטדיונים ורוחבו אחד, ועם המבנים שטחו ארבעה יוּגֶרִים והוא מכיל מושבים למאתיים וחמישים אלף? וכי לא בין המפוארים את הַבַּסִילִיקָה של פָּאוּלוּס, המופלאה בעמודי שיש פָּרִיגִי, פּוֹרוּם אַוגוּסְטוּס האלוהי ומקדש השלום של וֶסְפַּסְיָאנוֹס, היפים במפעלי העולם? או את גג הַדְּרִיבִּיטוֹרְיוּם שעשה אַגְרִיפָּה, לאחר שהאדריכל וַלֶרְיוּס מַאוֹסְטִיָה קִירָה תיאטרון ברומא למשחקי ליבו?

אנו מתפעלים מפירמידות מלכים, בעוד שקיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר שילם רק בעד הקרקע לבניית הַפּוֹרוּם סכום של... סֶסְטֶרְצִים; ואם ההוצאה מרשימה נפשות שבויות בתאוות בצע, קְלוֹדְיוּס, שנהרג בידי מילו, גר בבית שנקנה בארבעה עשר מיליון ושבע מאות אלף סֶסְטֶרְצִים.

אני מתפעל מכך לא פחות משגעון מלכים; ולכן אני מונה בין פלאי רוח האדם גם את העובדה שמילו עצמו היה חייב שבעים מיליון סֶסְטֶרְצִים. אך אז הזקנים התפעלו מן המרחב העצום של הסוללה, מיסודות הַקַּפִּיטוֹל ומעל הכול מן הביבים: הגדול במפעלים שאפשר לספר, שנחפרו מתחת להרים והותירו את העיר תלויה, ואף שייטו תחתיה בימי כהונת אַגְרִיפָּה כְּאַיְדִיל לאחר הַקוֹנְסוּלָאט.

שבעה נהרות מכונסים עוברים בהם; במרוצם התלול הם נאלצים לסחוף הכול כשטפונות. גשמים כבדים מכים בקרקעית ובדפנות; לעתים הַטִּיבֶּר זורם לאחור פנימה, וזרמי המים המנוגדים נאבקים בתוכם, אך חוזקם העיקש עומד.

מסות עצומות נגררות מעל בלי שהחללים קורסים. מפולות נופלות מעצמן או מוטחות בשרפות, והקרקע מזדעזעת ברעידות אדמה; ואף על פי כן הם עומדים מאז טַארְקווִינְיוּס פְּרִיסְקוּס קרוב לשבע מאות שנה, כמעט בלתי ניתנים לכיבוש. אין להשמיט דוגמה זכורה, בייחוד מפני שמחברי ההיסטוריה המפורסמים ביותר השמיטוה.

כאשר טַארְקווִינְיוּס פְּרִיסְקוּס עשה מפעל זה בידי העם, והעבודה היתה ספק כבדה יותר ספק ממושכת יותר, נמלטו הַקְווִירִים מן התיעוב בהתאבדות במקומות שונים. המלך המציא אמצעי חדש שלא נהגה לפניו או אחריו: לצלוב את גופות כל המתים כך לעיני האזרחים ולהפקירן לטרף חיות ועופות.

משום כך בא לעזרה רגש הבושה המיוחד לשם הרומי, שהציל פעמים רבות מצבים אבודים בקרב; אך אז פעל בכוח אף לאחר המוות, כאילו המתים יתביישו אף שהחיים לא התביישו. מספרים שעשה את החללים רחבים עד שעגלת חציר עמוסה היטב יכלה לעבור בהם.

כל שאמרנו קטן ויש להשוות הכול לפלא אחד, לפני שניגע בחדשים. בימי הקונסולים מַרְקוּס לֶפִידוּס וּקְווִינְטוּס קָטוּלוּס, לפי המחברים המדוקדקים, לא היה ברומא בית יפה מבית לֶפִידוּס; אך, בְּהֶרְקוּלֶס, בתוך שלושים וחמש שנה לא תפס אפילו את המקום המאה.

מי שירצה יחשב בהערכה זו את מסות השיש, עבודות הציירים, הוצאות מלכותיות ומאה בתים שהתחרו ביפים ובמהוללים ביותר, ואחר כך הובסו עד ימינו בידי אינספור אחרים. השרפות ודאי מענישות את המותרות, ואף על פי כן אי אפשר להביא את המידות להבין שיש דבר בן תמותה יותר מן האדם עצמו.

אך שני בתים גברו על כולם. פעמיים ראינו את כל העיר מוקפת בבתי הקיסרים גָּאיוס וְנֵירוֹן; ביתו של האחרון היה אף זהב, כדי שלא יחסר דבר. ודאי כך גרו מי שעשו את האימפריה גדולה כל כך, שיצאו מן המחרשה או האח לכבוש עמים ולחגוג נצחונות; אפילו שדותיהם תפסו שטח קטן מחדרי ההסבה של אלה.

עולה המחשבה איזה חלק מחצרות בתים אלה היו המגרשים שהמדינה הקצתה למצביאים בלתי מנוצחים לבניית בתיהם. הכבוד העליון היה, כמו לְפוּבְּלִיוּס וָלֶרְיוּס פּוּבְּלִיקוֹלָה, הַקוֹנְסוּל הראשון עם לוּקְיוּס בְּרוּטוּס, ולאחיו שניצח פעמיים את הַסַּבִינִים באותה כהונה, להוסיף לצו שדלתות בתיהם

ייפתחו החוצה והשער ייסוג אל רשות הציבור. זה היה האות הנכבד ביותר אף בין בתי מנצחים.

לא אניח לשני הקיסרים ליהנות אפילו מתהילה זו. נראה שטירופם נוצח גם בעושר הפרטי של מַרְקוּס סְקָאוּרוֹס; איני יודע אם כהונתו כְּאֲיְדִיל השחיתה ביותר את המידות, ואם כוחו העצום של בן חורג זה היה אסון גדול לְסוּלָה מהחרמת רכושם של אלפים.

בכהונתו כְּאֲיְדִיל עשה סְקָאוּרוֹס את המפעל הגדול מכל שעשתה יד אדם, לא רק לזמן קצר אלא כאילו לנצח. היה זה תיאטרון שבימתו שלוש קומות ושלוש מאות שישים עמודים, בעיר שלא נשאה בלי חרפה שישה עמודי שיש הִימֶטוֹס של אזרח נכבד. הקומה התחתונה שיש, האמצעית זכוכית, מותרות שלא נשמעו גם אחר כך, והעליונה לוחות מוזהבים. העמודים התחתונים, כפי שאמרנו, שלושים ושמונה רגל.

בין העמודים היו שלושת אלפים פסלי נחושת. האודיטוריום הכיל שמונים אלף איש, בעוד שבתיאטרון פּוֹמְפֵּיוּס, לאחר שהעיר גדלה פעמים רבות ואוכלוסייתה התרבתה מאוד, די בארבעים אלף מושבים. שאר הציוד היה עצום בבדים אַטָלַיִים, לוחות מצוירים ואביזרי במה; העודפים שנשלחו לווילה בְּטוּסְקוּלוּם נשרפו עם הווילה בידי עבדים כועסים, בשווי שלושים מיליון סֶסְטֶרְצִים.

המחשבה על רוח בזבזנית כזאת מסיטה את הדעת ומחייבת לסטות מן הדרך לסכלות גדולה עוד יותר בעץ. גָּאיוּס קוּרְיוֹ, שמת במלחמת האזרחים בצד קיסר, לא יכול היה במשחקי אשכבת אביו לגבור בעושר ובציוד על סְקָאוּרוֹס: מנין לו סוּלָה כאב חורג ומטלה כאם שהשתתפה בביזת המוחרמים, או מַרְקוּס

סָקָאוּרוֹס האב, ראש המדינה פעמים רבות ומאגר ביזת המחוזות של חבורת מָרְיוּס? אפילו סָקָאוּרוֹס עצמו כבר לא יכול היה להשתוות לעצמו לאחר שהשרפה העניקה לו פרס זה: חפצים מכל העולם נשרפו, כדי שאיש לא ישתווה עוד לטירופו.

לפיכך היה על קוּרְיוֹ להשתמש בכשרונו ולהמציא דבר. ראוי לדעת מה מצא ולשמוח במידותינו, ואף לקרוא לעצמנו הקדמונים בהיפוך. הוא בנה שני תיאטראות עצומים מעץ זה לצד זה, שכל אחד תלוי באיזון מסתובב על ציר. בבוקר הוצגו בשניהם משחקים כשהבימות מופנות זו מזו, כדי שלא יפריעו; לפתע הסתובבו, ואחרי הימים הראשונים אף עם צופים יושבים, התחברו קרנותיהם לאמפיתיאטרון ונערכו קרבות גלדיאטורים, בעוד הוא מסובב את העם הרומי המופקר יותר מן הלוחמים.

מה יש להתפעל בו תחילה: מן הממציא או ההמצאה, מן האמן או המזמין, מן המעז להגות, לבצע או לצווות? מעל הכול טירוף העם שהעז לשבת במושב כה בלתי אמין ולא יציב. הנה מנצח הארצות ומכניע העולם, המחלק עמים וממלכות ושולח חוקים לזרים, כמעט חלק מן האלים לבני האדם, תלוי במכונה ומריע לסכנתו שלו.

איזו זילות נפשות היא זו, ומה עוד התלונה על קָאנַאי? כמה אסון יכול היה לקרות! כשהאדמה בולעת ערים זה כאב ציבורי לאנושות; והנה העם הרומי כולו, כאילו הושם בשתי ספינות, מוחזק בשני צירים וצופה בעצמו נלחם, ועלול למות ברגע אם המכונות יתרופפו.

ובכך ביקש קוּרְיוֹ אהדה בנאומי טְרִיבּוּן, כדי לטלטל את השבטים באוויר; מה לא יעז בָּרוֹסָטרוֹת מול מי ששכנע בדבר זה? באמת, אם נודה, כל העם הרומי

נלחם במשחקי האשכבה ליד קבר אביו. ביום האחרון, כשהצירים עייפים ומזועזעים, שמר על צורת האמפיתיאטרון אך פתח שתי בימות נפרדות באמצע והציג אתלטים; אחר כך הסיר לפתע את הבימות והציג באותו יום את מנצחי גלדיאטוריו. קוּרְיוֹ לא היה מלך או שליט עמים ואף לא עשיר, שכן לא היה ברכושו דבר מלבד מחלוקת המנהיגים.

עתה ייאמרו פלאים שאין לנצחם בהערכה אמיתית. קְווִינְטוּס מַרְקְיוּס רֶקְס נצטווה בידי הסנאט לתקן את תעלות מי אַפְיָה, אַנְיוֹ וּטֶפּוּלָה, ובתוך כהונתו כְּפְרֵיטוֹר הוליך במנהרות דרך ההרים אמת מים חדשה שנקראה על שמו. אַגְרִיפָּה, כְּאַיְדִיל, הוסיף את מי וִירְגוֹ, כינס ותיקן את האחרות, ובשנה אחת עשה שבע מאות אגנים, חמש מאות מזרקות, מאה ושלושים מגדלי מים, רבים מהם מפוארים, והציב בהם שלוש מאות פסלי נחושת או שיש וארבע מאות עמודי שיש. הוא מוסיף שערך משחקים חמישים ותשעה ימים והעמיד מאה ושבעים בתי רחצה חינם, שמספרם ברומא גדל מאז בלי גבול.

את כל אמות המים הקודמות עלתה בהוצאות אמת המים האחרונה, שהתחיל גָּאיוּס קיסר והשלים קְלַאוּדְיוּס. ממיל הארבעים זרמו מעיינות קוּרְטְיוּס וְקַארוּלָאוּס וְאַנְיוֹ החדש בגובה שאפשר להשקות את כל גבעות העיר; על המפעל הוצאו שלוש מאות וחמישים מיליון סֶסְטֶרְצִים.

אם יעריך אדם בקפידה את שפע המים בציבור, בבתי הרחצה, בברכות, בתעלות, בבתים, בגנים ובווילות הפרברים; את המרחק שהמים עוברים, הקשתות שנבנו, ההרים שנחצבו והעמקים שיושרו, יודה שלא היה דבר מופלא יותר בכל העולם.

בין מפעלי קְלַאוּדִיוּס הזכורים ביותר הייתי מונה גם את ניקוב ההר לניקוז אגם פוּקִינוּס, אף שנזנח משנאת יורשו. ההוצאה ומספר הפועלים במשך שנים אינם ניתנים לתיאור: מים שנאספו בהר העפר הועלו לפסגה במכונות, או צור נחצב; הדברים שנעשו בפנים בחשכה אינם ניתנים להשגה אלא למי שראה, ולא לתיאור בלשון אדם.

אני מדלג על נמל אוֹסְטִיָה, על דרכים שנחצבו בהרים, על הים הַטִּירֵנִי שהופרד מאגם לוּקְרִינוּס בסוללות ועל גשרים רבים שנבנו בהוצאה עצומה. בין פלאי איטליה מוסר פָּפִּירִיוּס פָּבְיָאנוּס, בקיא מאוד בטבע, שהשיש גדל במחצבות; גם החוצבים אומרים שפצעי ההרים מתמלאים מעצמם. אם הדבר אמת, יש תקווה שלמותרות לעולם לא יחסר חומר.

כאשר יורדים מן השיש לטבעם המיוחד של שאר האבנים, מי יפקפק שהמגנט פוגש אותנו ראשון? מה מופלא ממנו, ובאיזה חלק בטבע יש יותר נועזות? הטבע נתן לסלעים קול המשיב לאדם ואף מתווכח עמו. מה עצל מקשיות האבן? והנה נתן לה תחושה וידיים. מה לוחמני מקשיות הברזל?

הטבע נתן לברזל רגליים ואף מידות: הוא נמשך באבן המגנט, והחומר המכניע הכול רץ אל דבר ריק כלשהו, וכשהוא מתקרב הוא מזנק, מוחזק ונדבק בחיבוק. לכן קוראים למגנט גם סִידֵרִיטִיס, ויש הקוראים הֵרַקְלִיוֹן. לדברי נִיקַנְדֶר נקרא על שם מַגְנֵס המגלה, בהר אידה כפי שאני מוצא, אף שהוא מצוי במקומות רבים וגם בְּהִיסְפַּנְיָה. מספרים שמצאו כשמסמרי סנדליו וקצה מקלו נדבקו אליו בעת שרעה עדרים. סוֹטָקוֹס מונה חמישה מיני מגנט.

האתיופי; זה שֶׁבְּמַגְנֵסְיָה הגובלת במקדוניה, מימין למפליגים מֵאֶוּבּוֹיָה לְיוֹלְקוֹס; השלישי בְּהִיאַטוֹס שֶׁבְּבוֹיאוֹטְיָה; הרביעי סביב אלכסנדריה טְרוֹאַס; והחמישי

בְּמַגְנֵסְיָה שבאסיה. ההבדל הראשון הוא זכר או נקבה, והשני בצבע. האבנים מְמַגְנֵסְיָה המקדונית אדומות ושחורות; הַבּוֹיְאוֹטִיוֹת אדומות יותר משחורות. זו מִטְרוֹאַס שחורה ונקבית ולכן חסרת כוח. הגרועה ביותר בְּמַגְנֵסְיָה שבאסיה, לבנה, אינה מושכת ברזל ודומה לאבן ספוג. התברר שככל שהן כחולות יותר הן טובות יותר.

הבכורה ניתנת לאתיופי ומשקלו מוחזר בכסף. הוא נמצא בְּזִמְירִיס שבאתיופיה, כך נקרא אזור חולי. שם גם מגנט הֶמָטִיט בצבע דם, וכשטוחנים אותו הוא מפיק גוון דם ואף זעפרן. להמטיט אין אותו כוח משיכת ברזל של המגנט. סימנו של המגנט האתיופי שהוא מושך אליו גם מגנט אחר.

לפי הרפואה העתיקה כל הַמַּגְנֵטִים האלה מועילים בתרופות עיניים כל אחד לפי מידתו, ובעיקר עוצרים דמעת; לאחר שרפה וטחינה ייחסו להם ריפוי כוויות. באתיופיה נמצא מגנט אחר לא הרחק משם הדוחה כל ברזל. על שני הכוחות דיברנו פעמים רבות. מספרים שאבן מן האי סִירוֹס צפה כשהיא שלמה ושוקעת כשהיא מרוסקת.

בְּאַסוֹס שֶׁבִּטְרוֹאַס אבן ארונות קבורה נבקעת לאורך עורק מתפצל. ידוע במסורת שגופות המונחות בה מתכלות בתוך ארבעים יום, מלבד השיניים. מוּקְיָאנוֹס מוסר שגם מראות, מגרדים, בגדים ונעליים המוכנסים עם המת נעשים אבן. סלעים מאותו סוג נמצאים בְּלִיקְיָה ובמזרח, וכשהם נקשרים אף לאנשים חיים הם שוחקים את הגוף.

עדינה יותר לשימור גופות ולא לכילוין היא הַכָּרְנִיטִיס, הדומה מאוד לשנהב, שבה אומרים שנקבר דָּרְיָוֶוש; וכן האבן הקרויה פּוֹרוֹס, הדומה לאבן פָּארוֹס בלובן ובקשיות אך קלה יותר. תֵאוֹפְרַסְטוֹס מוסר גם על אבן שקופה במצרים

הדומה לאבן כְיוֹס; אולי היתה אז ונעלמה, שכן מינים נעלמים וחדשים נמצאים. אבן אַסוֹס מלוחה בטעמה ולפי המסורת מקלה שיגדון כשמכניסים את הרגליים לכלי חלול ממנה. עוד נאמר שכל מחלות הרגליים נרפאות במחצבות אלה, בעוד שבכל המכרות הרגליים נפגעות.

פרח אותה אבן הוא חומר רך כאבקה ויעיל, לפי המסורת, לאותם דברים. הוא דומה לאבן ספוג אדומה. מעורב בשעווה קִפְּרִיסָאִית ייחסו לו ריפוי מחלות שד; עם זפת או שרף פיזור בלוטות ונפיחויות; בליקוק תועלת לחולי שחפת; עם דבש הבאת כיבים ישנים להצטלקות, אכילת גידולי יתר וייבוש מוגלה מנשיכת חיות העומדת בפני טיפול. הכינו ממנו רטייה לשיגדון עם קמח פול.

גם תֵאוֹפְרַסְטוֹס וגם מוּקְיָאנוֹס מאמינים שיש אבנים המולידות. תֵאוֹפְרַסְטוֹס מוסר ששנהב מאובן נמצא לבן ושחור, שעצמות צומחות מן האדמה ושיש אבנים דמויות עצם. אבני דקל נמצאות ליד מוּנְדָה שֶׁבְּהִיסְפַּנְיָה, במקום שקיסר הַדְּרִיקְטָטוֹר ניצח את פּוֹמְפֵּיוּס, והדגם חוזר בכל פעם ששוברים אותן.

יש גם אבנים שחורות שהמוניטין שלהן מקרב אותן לשיש, כגון הַשַּׁנָאֲרִית. וָרוֹ מוסר שהשחורות מאפריקה חזקות מאלה שבאיטליה, ולעומתן הלבנות מְקוֹרָאנוֹ קשות מאבני פָּארוֹס. הוא אומר שאבן הצור מִלּוּנָה נחתכת במסור, זו מְטוּסְקוּלוּם מתבקעת באש, וְהַסָּבִינִית הכהה אף זוהרת בתוספת שמן. הוא מוסר שאבני ריחיים מסתובבות הומצאו בְּוולְסִינִי; מצאנו בין האותות גם אחדות שנעו מעצמן.

בשום מקום אין האבן הזאת נוצרת שימושית יותר מבאיטליה, והיא אבן יחידה ולא סלע שלם. בפרובינקיות אחדות אינה נמצאת כלל. יש ממין זה אבנים רכות יותר שאפשר להחליקן במשחזת, עד שלמתבונן מרחוק הן עשויות

להיראות כְּאוֹפְּיטֵס; ואין אבן עמידה ממנה. שכן סוגי אבן שונים, כמו עץ, אינם סובלים במידה שווה גשם, שמש וחורף. יש שאינן סובלות אף את אור הירח, ויש שמעלות כעין חלודה עם השנים או שצבען הלבן משתנה בשמן.

יש המכנים את אבן הריחיים פִּירִיט מפני שיש בה אש רבה; אך יש פִּירִיט אחר, ספוגי יותר, ועוד אחד הדומה לנחושת. אומרים שהוא נמצא במכרות קַפָּדוֹקִיָּה ליד אַקְמַנְטָס, מין אחד כסוף ואחד זהוב. קולים אותם בדרכים שונות: יש המבשלים פעמיים ושלוש בדבש עד שהנוזל כלה, ויש הקולים תחילה על גחלים, אחר כך בדבש ולבסוף שוטפים כמתכת נחושת. ברפואה העתיקה ייחסו להם חימום, ייבוש, פיזור, דיקוק והפיכת התקשות למוגלה; השתמשו בהם גם כשהם גולמיים וכתושים לנפיחויות בלוטות ולשחין.

יש המונים עוד סוג של פִּירִיט עתיר אש במיוחד. אלה שאנו מכנים חיים כבדים מאוד ונחוצים ביותר לסיירי מחנות: כשמכים בהם במסמר או באבן אחרת הם מוציאים ניצוץ; אם קולטים אותו בגופרית, בפטריות יבשות או בעלים, הוא מצית אש מהר מן הדיבור.

אבני אוֹסְטָרַקִיטֵס דומות לחרס. משתמשים בהן כאבן ספוג להחלקת העור. לפי הרפואה העתיקה שתייתן עוצרת דם, ומריחתן בדבש מרפאת כיבים וכאבי שדיים. אַמְיאַנְטוֹס דומה לאלום ואינו נפגע כלל מאש; האמינו שהוא מתנגד לכל הכשפים, ובמיוחד לכשפי הַמָּאגִים.

גֶּאוֹדֶס נקראת כך מטיבה, משום שהיא כולאת עפר. ייחסו לה תועלת רבה בתרופות עיניים וגם במחלות השדיים והאשכים. אבן מָלִיטִינִית מפרישה מיץ מתוק כדבש. כשהיא כתושה ומעורבת בשעווה אמרו שהיא מרפאת פריחות ליחה וכתמי עור, כיבים בגרון ונגעי לילה, ובהנחתה על צמר מקלה כאבי רחם.

אבן גֶּנֶאטֵס נקראת על שם המקום ונהר גֶּנֶס בְּלִיקְיָה. אומרים שהים פולט אותה גם בְּלֶאוּקוֹלָה, והיא נאספת לאורך שנים־עשר סטדיות. היא שחורה, שטוחה, נקבובית, קלה, דומה למדי לעץ, שבירה ובעלת ריח כבד בשפשוף. כתובות הנחרתות בכלים העשויים ממנה אינן נמחקות; בשרפה היא מדיפה ריח גופרית. ומפליא: מים מציתים אותה ושמן מכבה אותה.

אמרו שעשן הַגֶּנֶאטֵס מבריח נחשים ומשחרר חנק של הרחם, ומגלה מחלה ממשית ואפילו בתולים. כשהוא מבושל ביין ייחסו לו ריפוי שיניים, וכשהוא מעורב בשעווה — נפיחויות בלוטות. מסופר שֶׁהַמָּאגִים השתמשו בו במה שכינו אַקְסִינוֹמַנְטִיָה, ניחוש בגרזן, וטענו שאינו נשרף אם עתיד להתגשם הדבר שאדם מבקש.

אבני סְפוֹנְגִיטֵס נמצאות בספוגים והן ימיות. יש המכנים אותן טֶקוֹלִיתוֹס, מפני שלפי הרפואה העתיקה הן מרפאות את שלפוחית השתן ומפרקות אבנים כששותים אותן ביין. אבן פְּרִיגִית נקראת על שם העם; היא גוש נקבובי. מרטיבים אותה ביין וקולים בנפיחת מפוחים עד שתאדים, ושוב מכבים ביין מתוק, שלוש פעמים; היא מועילה רק לצביעת בגדים.

סְכִיסְטוֹס והמטיט קרובים בטבעם. הֶמָטִיט נמצא במכרות, ולאחר קלייה הוא מחקה את צבע הַמִּינְיוּם. קולים אותו כאבן הַפְּרִיגִית אך אין מכבים אותו ביין. הֶמָטִיט מזויף ניכר בעורקים אדמדמים ובטבעו הפריך. ברפואה העתיקה נחשב מתאים במיוחד לעיניים שטופות דם.

עוד אמרו ששתיית הֶמָטִיט עוצרת שטפי דם של נשים; מי שהקיאו דם שתו אותו עם מיץ רימון. ייחסו לו יעילות במחלות שלפוחית השתן וביין נגד נשיכות נחשים. במין המכונה סְכִיסְטוֹס כל הפעולות הללו חלשות יותר; הוא נחשב

מתאים יותר למחלות עיניים כשהוא דומה לכרכום, ולמילוי חללי כיבים בחלב אישה, ואף לעצירת צניחת העיניים. זו דעת המחברים המאוחרים ביותר.

סוֹטָקוֹס, מן המחברים הקדומים ביותר, מוסר חמישה מיני הֶמָטִיט מלבד המגנט. את הבכורה הוא נותן למין האתיופי, המועיל ביותר, לדבריו, לתרופות עיניים ולתרופות שהוא מכנה פָּאנְכְרֶסְטָה, וכן לכוויות. את השני הוא מכנה אַנְדְרוֹדָמָס: שחור, מצטיין במשקל ובקשיות, ומכאן שמו; הוא נמצא בעיקר באפריקה ונאמר שהוא מושך אליו כסף, נחושת וברזל.

מבחן הָאַנְדְרוֹדָמָס הוא על אבן בחן מבזלת, שכן הוא מפריש נוזל בצבע דם; הוא נחשב תרופה מיוחדת למחלות כבד. את המין השלישי הוא עושה ערבי, קשה כמוהו וכמעט שאינו משאיר נוזל על משחזת מים, ולעתים צבעו ככרכום. המין הרביעי נקרא הֶפָּטִיטֵס בעודו גולמי, ולאחר בישול מִילְטִיטֵס; הוא נחשב מועיל לכוויות ועדיף בכל שימוש מאוכרה אדומה. המין החמישי הוא סְכִיסְטוֹס, ששתייתו נחשבה עוצרת דימום טחורים.

לפי אותה מסורת יש לטחון את כל מיני ההמטיט בשמן ולשתות שתי דְּרַכְמוֹת בצום נגד מחלות דם. סוֹטָקוֹס מוסר גם שסכיסטוס מסוג אחר מן ההמטיט נקרא אַנְתְרָקִיטֵס: הוא נוצר באפריקה וצבעו שחור; בשחיקתו על משחזת מים הצד שהיה סמוך לשורש משאיר צבע שחור והצד האחר צבע כרכום. האבן עצמה נחשבה מועילה בתרופות עיניים.

אבני אַאֶטִיטֵס זכו לפרסום רב ממשמעות שמן. הן נמצאות בקיני עיטים, כפי שאמרנו בספר העשירי. טוענים שנמצאות שתיים, זכר ונקבה, ושבלעדיהן אין העיטים יולדים, ולכן רק שתיים. ארבעה מינים להן: המין האפריקאי קטן ורך, ובתוכו כעין רחם ובו חרסית נעימה ולבנה; את האבן הפריכה רואים כנקבה.

הזכר, הנוצר בַּעֲרָב, קשה, דומה לאגוז עפצים או אדמדם מעט, ובחללו אבן קשה.

המין השלישי נמצא בְּקַקְפְּרִיסִין וצבעו דומה לאפריקאי, אך הוא גדול ורחב יותר; האחרים כדוריים. בחללו חול נעים ואבנים קטנות, והוא עצמו רך עד שאפשר לפוררו באצבעות. המין הרביעי נקרא טָפְיוֹסִי ונוצר ליד לֶאוּקַס בְּטָפְיוֹסָה, מקום שמימין למפליגים מֵאִיתָקָה לְלֶאוּקַס. הוא נמצא בנהרות, לבן ועגול; בחללו אבן המכונה קַלִּימוֹס, ואין בו דבר ארצי.

לפי אמונה עתיקה, אבני עיט שנקשרו לנשים הרות או לבהמות באריגי עור של חיות קרבן מחזיקות את העובר; אין להסירן אלא בזמן הלידה, שאם לא כן הרחם צונח. אולם אם אינן מוסרות מן היולדת, היא אינה יכולה ללדת כלל.

באי סָאמוֹס, שבו שיבחנו את האדמה, יש גם אבן סָאמִית המועילה לליטוש זהב. ברפואה העתיקה ערבוה בחלב, בדרך שתוארה, נגד כיבי עיניים ודמעת כרונית; שתייתה נחשבה מועילה למחלות קיבה, לסחרחורת ולהשבת צלילות הדעת, ויש שחשבוה מועילה למחלת נפילה ולקושי במתן שתן. ערבוה גם במשחות נגד עייפות. בוחנים אותה במשקלה ובלובנה. עוד טענו שקשירתה מונעת לידה מוקדמת. אשר לאבן הָעֲרָבִית —

היא דומה לשנהב, ולאחר שרפה משמשת באבקות שיניים. במיוחד ייחסו לה ריפוי טחורים כשהיא מונחת עם מוך פשתן או על גבי ירִיעות פשתן.

אין להשמיט את טבע אבני הספוג. אמנם כך מכנים גם אבנים מאוכלות המשתלשלות במבנים המכונים מוזאיקה כדי ליצור באמנות מראה מערה; אולם אבני הספוג המשמשות נשים להחלקת הגוף, וכיום גם גברים ואף

ספרים, כדברי קָטוּלוּס, נחשבות משובחות ביותר בְּמֶלוֹס, בְּנִיסִירוֹס ובאיים הָאֵאוֹלִיִּים.

בוחנים אותן בלובן, במשקל מזערי, בנקבוביות וביובש מרביים, בקלות הטחינה ובהיעדר חול בשפשוף. ברפואה העתיקה ייחסו להן דיקוק וייבוש. קולים שלוש פעמים על פחם נקי ובכל פעם מכבים ביין לבן; אחר כך שוטפים כקדמיאה, מייבשים ושומרים במקום יבש ככל האפשר. קמח האבן שימש במיוחד בתרופות עיניים.

האבקה מנקה כיבי עיניים בעדינות, ממלאת אותם ומשפרת צלקות. יש המעדיפים שלאחר הקלייה השלישית לקרר אותה, במקום לכבותה, ואז לטחון ביין. מוסיפים אותה גם למשחות מרככות, והיא נחשבה מועילה במיוחד לכיבי הראש ואיברי המין; מכינים ממנה גם אבקות שיניים. תֵאוֹפְּרַסְטוֹס מעיד שמתחרים בשתייה נטלו את האבקה מראש, אך הסתכנו אם לא מילאו עצמם לחלוטין במשקה. כוחה המקרר נחשב כה רב עד שתירוש חדל לתסוס כשמוסיפים לו אבן ספוג.

המחברים דנו גם באבני מכתשים, ולא רק במכתשים רפואיים או של צבענים. העדיפו על כולן את האבן הָאֶטֵסִית, ואחריה את התבאית שכינינו פִּירוֹפּוֹיְקִילוֹן — ויש המכנים אותה פְּסָרַנוּם — ובמקום השלישי כְּרִיסִיטֵס מְכַלְזְיוֹן. לרופאים העדיפו מכתש מבזלת, מפני שאבן זו אינה מפרישה מעצמה דבר. אבנים המפרישות נוזל נחשבו מועילות לתרופות עיניים, ולכן העדיפו לכך במיוחד אבנים אתיופיות.

אבן טֶנָרִית, אבן פיניקית והמטיט נחשבו מועילות לתרופות המורכבות מכרכום. מין אחר של אבן טֶנָרִית, שהוא שחור, ואבן פָּארוֹס נחשבו מועילים

פחות לרופאים; העדיפו אבן אַלַבַּסְטְרִיט מצרית או אוֹפִיטֵס לבן. יש מין כזה של אוֹפִיטֵס שממנו עושים גם כלים וכדי אגירה.

בְּסִיפְנוֹס יש אבן שאפשר לחללה ולחרוט באבניים לכלים המתאימים לבישול או להגשת מאכלים. ידוע לנו שכך גם באבן הירוקה של קוֹמוֹ באיטליה; אך מיוחדת האבן הַסִּיפְנִית בכך שכאשר מחממים אותה בשמן היא משחירה ומתקשה, אף שמטבעה היא רכה מאוד. כה רב הבדל התכונות. מעבר לָאַלְפִּים מצויות דוגמאות בולטות לרכות: בפרובינקיה בֶּלְגִיקָה חותכים אבן לבנה במסור עץ, ואף ביתר קלות, אך רק לשימוש כרעפים וכיסוי גג, או לצורת הכיסוי המכונה נוצת טווס.

אבנים אלה ניתנות לחיתוך; ואילו אבן החלון, שגם היא נחשבת אבן, מתפצלת ביתר קלות ללוחות דקים כרצוי. לפנים רק ספרד הקרובה סיפקה אותה, ואף לא כולה אלא סביב העיר סֶגוֹבְּרִיגָה בטווח שמספר המילין בו משובש. כיום מספקות אותה גם קַפְרִיסִין, קַפָּדוֹקְיָה, סיציליה ולאחרונה אפריקה, אך כולן נופלות מזו הספרדית. בְּקַפָּדוֹקְיָה הלוחות הגדולים ביותר, אך הם כהים.

גם באזור בּוֹנוֹנְיָה באיטליה יש לוחות קטנים, כבולים בתוך מעטפת אבן צור מוכתמת, אך טבעם הדומה ניכר. בספרד חוצבים אותם מבארות עמוקות מאוד; הם נמצאים גם כלואים בסלע מתחת לאדמה ונשלפים או נחצבים, אך לרוב הם מרבץ עצמאי כגוש בנייה, ועד כה לא נמצאה אבן שאורכה יותר מחמש רגליים. ברור שזהו כעין נוזל חי של האדמה הקופא כבדולח ומתקשה לאבן: כשחיות בר נופלות לבארות כאלה, מוח עצמותיהן מקבל לאחר חורף אחד את טבע האבן.

לעתים נמצאת גם אבן חלון שחורה. פלא הוא שהלבנה, אף שרכותה ידועה, עומדת בשמש ובקור ואינה מזדקנת כל עוד אינה נפגעת, תכונה שאינה קיימת אפילו באבני בנייה רבות. מצאו גם שימוש בשבביה ובקשקשיה: לפזרם בקרקס הגדול בעת משחקי המרכבות כדי להדגיש את הלובן.

בימי הקיסר נֵירוֹן נמצאה בְּקַפָּדוֹקְיָה אבן קשה כשיש, לבנה ושקופה אפילו במקום שעברו בה עורקים חומים; מטיבה כונתה פָּנְגִיטֵס. נֵירוֹן בנה ממנה את מקדש פּוֹרְטוּנָה המכונה מקדש סֵיאָנוּס, שהקדיש המלך סָרְווִיוּס ושנכלל בבית הזהב. לכן גם כשהדלתות סגורות שרר בו ביום אור יום, לא כאור העובר בחלונות אלא כאילו כלוא בתוך האבן. יוּבָּה מעיד שגם בַּעֲרָב יש אבן שקופה כזכוכית המשמשת לחלונות.

עתה ראוי לעבור לאבני עבודה, ובראשן משחזות לחידוד ברזל. סוגים רבים להן. משחזות כְּרֵתִים נחשבו זמן רב למשובחות ביותר, ואחריהן הַלָּקוֹנִיּוֹת מהר טַייגֶטוֹס; שתיהן זקוקות לשמן. בין משחזות המים נחשבו הַנַּקְסִיּוֹת לטובות ביותר, ואחריהן הארמניות שכבר תיארנו. המשחזות הַקִּילִיקִיּוֹת מצטיינות בשמן ובמים כאחד, וְהָאַרְסִינוֹאִיטִיּוֹת במים.

גם באיטליה נמצאו משחזות המושחזות במים ופעולתן חריפה ביותר, וכן מעבר לָאַלְפִּים, שם הן מכונות פְּסָרְנִיקֶס. דרך רביעית היא משחזות הנעשות יעילות ברוק אדם בבתי ספרים. המשחזות הַלָּמִינִיטָנִיּוֹת מספרד הקרובה מצטיינות בסוג זה.

מבין יתר האבנים, טוף אינו מועיל לבנייה בשל התפוררותו ורכותו. אך מקומות אחדים, כגון קַרְתָּגוֹ באפריקה, אינם מחזיקים אבן אחרת. אדי הים אוכלים אותה, הרוח מפוררת אותה והגשם מכה בה; ובכל זאת מגינים על הבניינים

בזהירות באמצעות ציפוי הקירות בזפת, שכן אפילו סיד הטיח מאכל אותה. היטב נאמר שהם משתמשים בזפת לבתים ובסיד ליין, מפני שכך הם משמרים תירוש.

אבנים אחרות רכות ליד רומא, באזורי פִּידְנָה ואלבה. גם בְּאוּמְבְּרִיָה וּבְוֶנֶטְיָה חותכים אבן לבנה במסור משונן. הן נוחות לעבודה וגם נושאות מאמץ, אך רק תחת גג; רסס, כפור וקרה מבקעים אותן לקליפות, ואין הן עומדות באוויר הים. אבן טִיבּוּר חזקה כנגד שאר הפגעים אך מתבקעת בחום.

אבני הצור השחורות הן הטובות ביותר, ובמקומות אחדים יש גם אדמדמות. לעתים הן לבנות, כגון במחצבות אַנְיָקְיוּס שבטריטוריית טַרְקְווִינְיָה ליד אגם וולְסִינִי, ובאזור סְטָטוֹנְיָה; אפילו אש אינה מזיקה להן. כשהן מגולפות למצבות הן נשארות שלמות גם כנגד הזקנה. מהן עושים תבניות ליציקת ארד. יש גם אבן ירוקה העמידה מאוד לאש.

אך האבן הירוקה אינה מצויה בשפע בשום מקום, ובמקום שהיא נמצאת היא באה כאבנים יחידות ולא כסלע. מבין השאר, אבן חיוורת מועילה לעתים רחוקות כחומר בנייה; אבן כדורית עומדת בפגעים אך אינה אמינה בבנייה אלא אם כובלים אותה בחיזוקים רבים. גם אבן נהר אינה בטוחה יותר, מפני שהיא תמיד כעין לחה.

התרופה לאבן שטיבה מוטל בספק היא להוציאה בקיץ ולא לשבצה בגג לפני שיחלפו שנתיים, לאחר שהמזג אילף אותה. את האבנים שניזוקו בזמן זה מוטב לשלב בבנייה תת־קרקעית; את שעמדו בניסיון אפשר להפקיד בבטחה אפילו תחת כיפת השמים.

היוונים בונים מאבן קשה או מצור מסותת קירות כעין קירות לבנים. כאשר הנדבכים שווים הם מכנים את השיטה אִיסוֹדוֹמוֹן; כאשר שכבות בעובי בלתי שווה — פְּסֵאוּדִיסוֹדוֹמוֹן. הסוג השלישי הוא אֶמְפֶלֶקְטוֹן: הם מלטשים רק את החזיתות ומניחים את השאר בלא סדר.

הכרחי לסירוג את החיבורים כך שאבני אמצע יכסו את תפרי הנדבך הקודם, ואם אפשר גם במרכז הקיר; אם לא, לפחות מן הצדדים. מילוי לב הקיר בשברי אבני בנייה נקרא דִּיאַטוֹנִיקוֹן. בניית הרשת, השכיחה ביותר ברומא, מועדת לסדקים. יש לבנות לפי זוויתן ופלס ובהתאמה לקו האנך.

בורות מים יש לבנות מחמישה חלקי חול נקי וגס ושני חלקי סיד חריף ככל האפשר, עם שברי צור שמשקל כל אחד אינו עולה על לִיבְּרָה; יש להדק במוטות ברזל הן את הקרקעית הן את הקירות. מוטב שיהיו שני בורות, כדי שהזוהמה תשקע בראשון והמים הנקיים יעברו דרך מסננת לשני.

קָטוֹ הַקָּנְסוֹר פוסל סיד מאבן מגוונת; סיד מאבן לבנה טוב יותר. מאבן קשה הוא מתאים יותר לבנייה, ומאבן נקבובית לטיח; סיד מצור פסול לשניהם. עדיף סיד מאבן שנחצבה על אבן שנאספה מגדות נהרות, וסיד מאבן ריחיים עדיף מפני שטבעו שמן יותר. דבר מופלא הוא שלאחר שנשרף הוא ניצת במים. שלושה סוגי חול יש.

לחול מחצבה יש להוסיף רבע סיד, ולחול נהר או ים — שליש. אם מוסיפים גם שליש חרס כתוש מתקבלת תערובת טובה יותר. בין הָאַפָּנִינִים לַפּוֹ אין חול מחצבה, ואף לא בארצות שמעבר לים.

הסיבה העיקרית להתמוטטות בניני העיר היא שאבני הבנייה מונחות בגנבה בלי הסיד המלכד אותן. גם תערובת סיד משתבחת ככל שהיא ישנה יותר. בחוזי הבנייה של הקדמונים נקבע שלא ישתמש הקבלן בסיד שגילו פחות משלוש שנים; לכן טיחיהם לא כוערו בסדקים. טיח אינו מבריק דיו אלא אם הונחו שלוש שכבות חול ושתי שכבות אבקת שיש. במקומות של לחות ומליחות מוטב להניח תחתיו שכבת חרס.

ביוון אף כותשים במכתש ובמוטות עץ את תערובת החול המיועדת לטיח לפני המריחה. אבקת השיש נבחנת בלישה עד שאינה נדבקת למרית; בעבודת סיוד, לעומת זאת, הסיד המושרה צריך להידבק כדבק, ויש להכינו רק מגוש סיד. בְּאֵלִיס יש מקדש מְינֶרְווָה שבו פָּנַאִינוֹס, אחי פִּידִיאַס, מרח את הטיח בחלב ובכרכום, כמסופר; לכן גם היום, אם משפשפים בו ברוק ובאגודל, הוא משיב ריח וטעם כרכום.

אותם עמודים נראים עבים יותר כאשר הם מוצבים בצפיפות. ארבעה סוגים להם: אלה שעובי בסיסם שישית מגובהם נקראים דוריים; אלה שעוביים תשיעית — יוניים; ואלה שעוביים שביעית — אטרוסקיים. יחס העמודים הַקוֹרִינְתִיִּים כשל הַיוֹנִיִּים, אך הכותרת הקורינתית גבוהה כעובי הבסיס, ולכן הם נראים דקים יותר; גובה הכותרת היונית הוא שליש מעובי העמוד.

הכלל הקדום היה שגובה העמודים יהיה שליש מרוחב המקדש. במקדש דִיאָנָה הקדום בְּאֶפֶסוֹס הונחו לראשונה בסיסים מתחת לעמודים ונוספו כותרות. נקבע שעובי העמוד יהיה שמינית מגובהו, שהבסיס יהיה חצי מן העובי ושבראש העמוד ייגרע שביעית מן העובי. מלבד אלה יש עמודים הנקראים אטיים, בעלי ארבע פינות ומרחק שווה בין הצדדים.

לסיד שימוש רב גם ברפואה העתיקה. בוחרים סיד טרי שלא נרטב. ייחסו לו צריבה, פיזור ומשיכה, ועצירת התפשטותם הראשונית של כיבים זוחלים; כשעורבב בחומץ ובשמן ורדים, ולאחר מכן מותן בשעווה ובשמן ורדים, נאמר שהוא מביא לצלקת. עם שרף נוזלי או שומן חזיר ודבש השתמשו בו גם לנקעים, ובאותה תערובת לנפיחויות בלוטות.

מַלְטָה נעשית מסיד טרי. מכבים את הגוש ביין, ואחר כך כותשים אותו עם שומן חזיר ותאנה, שני חומרים מרככים. זהו חומר מלכד מן החזקים ביותר, העולה אף על קשיות האבן. לפני שמורחים בְּמַלְטָה משפשפים את השטח בשמן.

הגבס קרוב בטבעו לסיד. סוגים רבים לו: יש שמבשלים מאבן, כגון בסוריה וּבְתוּרְיֵי, ויש שחופרים מן האדמה, כגון בְּקַפְּרִיסִין וּבְפָּרַהֲבָיָה; הגבס הַטִּימְפָּאִי נמצא סמוך לפני הקרקע. האבן הנשרפת צריכה לדמות לְאַלַבַּסְטְרִיט או לשיש. בסוריה בוחרים לכך את האבנים הקשות ביותר ושורפים אותן בגללי בקר כדי שייצרפו מהר יותר. נמצא שהגבס הטוב מכולם נעשה מאבן חלון או מאבן בעלת קשקשים דומים.

בגבס רטוב יש להשתמש מיד, מפני שהוא מתקשה במהירות רבה; ואף על פי כן אפשר לשוב ולכותשו ולהחזירו לאבקה. הוא חביב במיוחד לסיוד, לתבליטי בניינים ולעטרות. דוגמה מפורסמת היא גָּאיוּס פְּרוֹקוּלֵיוּס, שנתמך בידידותו עם אַוּגוּסְטוּס קיסר, ואשר בכאב קיבה התאבד בשתיית גבס.

הרצפות המעוטרות נולדו אצל היוונים בשיטת ציור משוכללת, עד שדחקו אותן פסיפסי האבן. המפורסם ביותר באמנות זו היה סוֹסוֹס, שֶׁבְּפֶרְגָמוֹן ריצף את החדר המכונה 'החדר שלא טואטא': הוא עשה מאבני פסיפס קטנות

הצבועות בצבעים שונים את שיירי הסעודה והלכלוך שרגילים לטאטא כאילו נשארו על הרצפה. מופלאה שם יונה שותה ומכהה את המים בצל ראשה; אחרות מתחממות בשמש ומתגרדות על שפת קערה.

לדעתי הרצפות הראשונות היו אלה שאנו מכנים כיום ברבריות ותת־רעפיות, ובאיטליה הודקו בחובטים; הדבר ניכר מן השם עצמו. ברומא נעשתה לראשונה רצפת סְקוּטוּלָטוּם במקדש יוּפִּיטֶר הַקַּפִּיטוֹלִינִי לאחר תחילת המלחמה הַפּוּנִית השלישית. אולם הרצפות כבר היו נפוצות מאוד לפני מלחמת הַקִּימְבְּרִים, כפי שמעיד חרוזו הידוע של לוּקִילִיוּס: 'בְּאַמָּנוּת הָרִצָּפָה וּבַשִּׁיבּוּץ הַמִּתְפַּתֵּל'.

היוונים המציאו רצפות חוץ וכיסו בהן בתים; קל לעשותן באקלים חם, אך הן בוגדניות במקום שהגשמים קופאים. יש להניח תחתן שתי שכבות לוחות בכיוונים מנוגדים ולקבע במסמרים את קצותיהן לבל יתעקמו; לתערובת האבנים החדשה יש להוסיף שליש חרס כתוש, ואז להניח שכבת תשתית שבה שתי חמישיות סיד, בעובי רגל, ולהדקה בחובטים.

אחר כך מניחים שכבת גרעין בעובי שש אצבעות, ומרצפים באבני פסיפס גדולות שעוביין לפחות שתי אצבעות. יש לשמור על שיפוע של אצבע וחצי לכל עשר רגליים ולהחליק היטב במשחזת. סבורים שאין טעם להשתמש בלוחות אלון מפני שהם מתעקמים; מוטב אף להניח מתחת שרך או קש כדי שכוח הסיד יגיע אליהם פחות. הכרחי גם להניח אבן עגולה כתשתית. כך עושים גם ריצופי חרס בדגם שיבולים.

אין להזניח עוד סוג אחד של ריצוף יווני. על קרקע מהודקת בחובטים מניחים שכבת אבנים או רצפת חרס; אחר כך דוחסים היטב פחמים ומעליהם יוצקים

תערובת חול, סיד ואפר בעובי חצי רגל. מיישרים אותה בסרגל ובפלס ונוצר מראה של אדמה; אם מלטשים במשחזת היא משמשת כרצפה שחורה.

פסיפסי אבן החלו כבר בימי סוּלָה; בְּפוֹרטוּנָה שֶׁבְּפְּרַיְנֶסְטֶה עוד קיים זה שעשה משברי אבן קטנים. אחר כך נדחקו הרצפות מן הקרקע ועברו אל הקמרונות בזכוכית. גם זו המצאה חדשה. אַגְרִיפָּה, במרחצאות שבנה ברומא, צבע בְּאֶנָקָאוּסְטִיקָה את עבודת החרס בחדרים החמים וקישט את השאר בסיד; אין ספק שהיה עושה קמרונות זכוכית אילו הומצאו קודם לכן, או אילו עברה הטכניקה מקירות במת סָקָאוּרוֹס, שכבר הזכרנו, אל הקמרונות. לפיכך יש לתאר גם את טבע הזכוכית.

בחלק סוריה המכונה פֵּינִיקְיָה, סמוך ליהודה ולרגלי הר כַּרְמֶל, יש ביצה המכונה קֶנֶדְבְיָה. ממנה נחשב נובע נהר בֶּלוּס, הזורם כחמשת אלפים צעדים אל הים ליד המושבה פְּתוֹלֶמָאִיס. זרימתו אטית, מימיו אינם בריאים לשתייה אך קדושים בטקסים; הוא בוצי ועמוק באזור הרדוד, וחושף את חוליו רק כשהים נסוג, שכן הגלים מגלגלים אותם ומבריקים אותם לאחר שהלכלוך נשחק.

אז, כך האמינו, גם נשיכת הים מכווצת את החול ורק אז הוא מועיל. קטע החוף אינו ארוך מחמש מאות צעדים, אך במשך דורות רבים הוא לבדו סיפק חול לזכוכית. לפי המסורת, ספינת סוחרי נַטְרוֹן נחתה שם; כשפיזרו את כלי הסעודה על החוף ולא מצאו אבנים להגביה עליהן את הקדרות, הניחו תחתיהן גושי נַטְרוֹן מן הספינה. כשהגושים בערו והתערבו בחול החוף, זרמו פלגים שקופים של נוזל חדש — וזו היתה ראשית הזכוכית.

לאחר מכן, כדרכה של תושיית האדם, לא הסתפקו בעירוב נַטְרוֹן. החלו להוסיף גם אבן מגנט, מפני שהאמינו שהיא מושכת אליה את נוזל הזכוכית

כשם שהיא מושכת ברזל. באותה דרך החלו לשרוף אבנים קטנות ומבריקות מסוגים רבים, אחר כך קונכיות וחולות מאובנים. מחברים אומרים שבהודו מייצרים זכוכית גם מגביש כתוש, ולכן אין זכוכית המשתווה להודית.

מבשלים את התערובת בעצים קלים ויבשים ומוסיפים קִיפְּרוּס וְנַטְרוֹן, ובייחוד נַטְרוֹן מצרי. מתיכים אותה בכבשנים רצופים כארד, ונוצרים גושים שמנוניים־למראה ושחרחרים. קצה החומר חד כל כך עד שכל מקום בגוף שהוא נוגע בו נחתך עד העצם בלי שמרגישים מיד. מן הגושים מתיכים שוב בבתי מלאכה וצובעים; חלק מן הזכוכית מעוצב בנשיפה, חלק נשחק במחרטה וחלק נחרת ככסף. צִידוֹן נודעה לפנים בבתי מלאכה אלה ואף המציאה מראות.

זו היתה השיטה הקדומה לייצור זכוכית. כיום נמצא גם בנהר וְוֹלְטוּרְנוּס באיטליה חול לבן, לאורך שישה מילין בין קִימָה לְלִיטֶרְנוּם; את החלק הרך ביותר כותשים בעלי או בריחיים. אחר כך מערבים שלושה חלקי נַטְרוֹן לפי משקל או מידה, מתיכים ומעבירים לכבשנים אחרים. שם נוצרת מסה המכונה הַמּוֹנִיטְרוּם; אותה מבשלים שוב ונוצרת זכוכית טהורה וגוש זכוכית לבנה. כיום מכינים חול כך גם בְּגַאלְיָה ובספרד.

מספרים שבימי הקיסר טִיבֶרְיוּס הומצאה תרכובת שעשתה את הזכוכית גמישה, אך כל בית מלאכתו של הממציא הוחרב כדי שלא יפחת מחיר הנחושת, הכסף והזהב; זמן רב היתה השמועה נפוצה יותר ממה שהיתה ודאית. אך מה בכך, אם בימי שלטון נֵירוֹן הגיעה אמנות הזכוכית לכך ששני גביעים קטנים, שנקראו פֶּטְרוֹטִי, נמכרו בששת אלפים סֶסְטֶרְקִים?

בין סוגי הזכוכית מונים גם כלים אוֹבְּסִיאַנִיִים, על שם האבן שמצא אוֹבְּסִיוּס באתיופיה. צבעה שחור מאוד ולעתים היא גם שקופה; מראיה עבה, ובמראות

קיר היא משיבה צללים במקום דמות. רבים עושים ממנה אבני חן. ראינו גם פסלים שלמים של אַוגוּסְטוּס האלוהי, שכן החומר מצוי בגושים גדולים; והוא עצמו הקדיש במקדש ההסכמה ארבעה פילים אוֹבְּסִיאַנִיִים כפלא.

גם טִיבֶּרִיוּס קיסר השיב לפולחני הֶלִיוֹפּוֹלִיס פסל אוֹבְּסִיאַנִי של מֶנֶלָאוֹס שמצא בעיזבון סֵיוּס, שהיה מושל מצרים. ממנו ברור שמקור החומר קדום יותר, אף שכיום מחקים אותו בזכוכית. קְסֶנוֹקְרָטֵס מוסר שאבן אוֹבְּסִיאַנִית נוצרת בהודו, בְּסַמַנְיוּם שבאיטליה וליד האוקיינוס בספרד.

מייצרים גם חומר אוֹבְּסִיאַנִי בצביעה לכלי אוכל, וכן זכוכית אדומה כולה ואטומה המכונה הֶמַטִינִית. מייצרים גם זכוכית לבנה וזכוכית המחקה כלי מוּרִינָה, יקינתון וספיר, ובכל שאר הצבעים; אין חומר גמיש ממנה או מתאים יותר אף לציור. אולם הכבוד הגדול ביותר ניתן לזכוכית חסרת צבע ושקופה, הדומה ככל האפשר לגביש.

השימוש בכלי זכוכית לשתייה דחק כלי כסף וזהב. הזכוכית אינה סובלת חום אלא אם קודם היה בה נוזל קר; אך כדורי זכוכית מלאי מים, המוצבים מול השמש, מתחממים עד שהם שורפים בגדים. שברים שחוממו מעט ניתנים רק להדבקה, ואין אפשרות להתיכם שוב בשלמותם אלא לטיפות נפרדות, כדרך שעושים חרוזים המכונים בפי אחדים 'עיניים', מהם גם ססגוניים בדרכים רבות. זכוכית המבושלת בגופרית מולחמת לאבן.

לאחר שסקרנו את כל הדברים שבהם התושייה והאמנות מחקות את הטבע, עולה המחשבה שכמעט הכול מושלם באש. היא מקבלת חול, שממנו מופקים במקום אחד זכוכית, באחר כסף, באחר מִינְיוּם, ובמקומות אחרים מיני עופרת,

צבענים או תרופות. באש אבנים מתפרקות לנחושת; באש נוצר הברזל ונכבש; באש מזקקים זהב; ובאש, לאחר שרפת האבן, נקשרות אבני הבניין בגגות.

לחומרים אחדים מועילה שרפה חוזרת: אותו חומר יוצר דבר אחד באש הראשונה, אחר בשנייה ואחר בשלישית. אפילו הפחם מתחיל לקבל כוח לאחר שכובה ונחשב מת, ואז נעשה בעל עוצמה רבה יותר. האש היא חלק עצום וחסר רסן מן הטבע, עד שספק אם היא מכלה יותר דברים משהיא מולידה.

גם לאש עצמה יוחס כוח רפואי. נחשב ודאי שהבערת מדורות מסייעת בדרכים רבות במגפה הנגרמת מהחשכת השמש; אֶמְפֶּדוֹקְלֵס וְהִיפּוֹקְרַטֵס הראו זאת במקומות שונים. נגד עווית או חבלה באיברים הפנימיים אומר מַרְקוּס וָארוֹ — ואשתמש במילותיו ממש — 'תהא הקופסה אח'.

שכן שתיית אפר בסיסי מן האח נחשבה מרפאת. אפשר לראות גלדיאטורים, לאחר שסיימו את הקרב, נעזרים במשקה זה. אף קַרְבּוּנְקֶל, מחלה שממנה סיפרנו כי מתו לאחרונה שני קונסולים לשעבר, נחשב מתרפא בפחם אלון כתוש עם דבש. עד כדי כך יש תועלות אחדות אפילו בדברים שנפסלו וכבר כאילו אינם — הנה בפחם ובאפר.

לא אשמיט גם סיפור אחד על אח המפורסם בספרות הרומית. מספרים שבימי מלכות טַרְקְוִינְיוּס פְּרִיסְקוּס הופיע לפתע באחו איבר זכרי עשוי אפר; אוֹקֶרֶזְיָה, שבויה ושפחת המלכה טָנָקְוִיל שישבה שם, קמה הרה. כך נולד סֶרְוִיוּס טוּלְיוּס, שירש את המלוכה. לאחר מכן בער ראשו כשהיה ילד וישן בארמון, והאמינו שהוא בנו של הַלְאֶר המשפחתי. משום כך הנהיג לראשונה את משחקי הַקוֹמְפִּיטָלְיָה לכבוד הַלְאָרִים.

תולדות הטבע, ספר שלושים ושבעה

גָּאיוּס פְּלִינְיוּס סֶקוּנְדוּס

תּוֹלְדוֹת הַטֶּבַע

ספר שלושים ושבעה

כדי שלא יחסר דבר לחיבור שקיבלנו עלינו, עוד נותרו אבני החן — הודו של טבע הדברים מכונס במרחב צר, ולדעת רבים אין דבר מופלא ממנו. כה רבה החשיבות שמייחסים לריבוי מיניהן, לצבעיהן, לחומרן ולהדרן, עד שאת מקצתן רואים כחילול הקודש לפצוע אפילו בחריטת חותם, אף שלכך נועדו אבני החן; ואילו אחרות נחשבות מעבר לכל מחיר והערכת עושר אנושי. לכן לרבים די באבן חן אחת כלשהי כדי להתבונן בשלמותו העליונה והמוחלטת של הטבע.

כבר אמרנו במידה מסוימת, כשדנו בזהב ובטבעות, מה היה המקור ומאילו התחלות התלקחה הערצה זו עד כדי כך. האגדה מוסרת שראשיתה בסלע הַקַּווְקָז: לפי הפירוש הגורלי לסיפור כבליו של פְּרוֹמֶתֵאוּס, תחילה הוקף שבר מאותו סלע בברזל ונענד סביב האצבע; זו הייתה הטבעת וזו אבן החן הראשונה.

מהתחלה זו צמחה סמכותן לאהבה כה גדולה, עד שֶׁפּוֹלִיקְרָטֵס איש סָאמוֹס, שליט האיים והחופים, סבר כי אבדנה מרצון של אבן חן יחידה הוא כפרה מספקת על אושרו — אושר שאפילו הוא, המאושר, הודה שהוא מופרז —

אם בכך ישווה את חשבונו עם תהפוכות פּוֹרְטוּנָה. הוא חשב כי יפדה את עצמו כליל מקנאתה אם יצטער על דבר יחיד זה, שכן כבר עייף משמחה רצופה. לפיכך הפליג בספינה אל הים הפתוח והטביע בו את טבעתו.

אך דג גדול להפליא, שנועד למאכל המלך, חטף את הטבעת כאילו הייתה פיתיון; וכדי ליצור אות מבשר החזירה במטבח ליד בעליה, בעוד פּוֹרְטוּנָה שוב אורבת לו. מוסכם שאותה אבן חן הייתה סַרְדוֹנִיקְס, וברומא אף מראים אותה, אם נאמין להם, במקדש קוֹנְקוֹרְדִיָה, משובצת בקרן זהב כמתנת אַוגוּסְטָה וכמעט במקום האחרון לאחר שהקדימו לה אבנים רבות.

אחרי טבעת זו התפרסמה אבן החן של מלך אחר, פִּירוֹס שנלחם ברומאים. מספרים שהחזיק אֶכָטֵס ובה נראו תשע הַמּוּזוֹת וְאַפּוֹלוֹ אוחז בקיתרה; לא האמנות יצרה אותן, אלא הכתמים התפזרו מעצמם מכוח הטבע באופן שאף לכל מוזה ניתנו סימניה המיוחדים.

אחר כך אין אצל המחברים תהילה בולטת של אבן חן אחרת הראויה למסירה, מלבד הסיפור שֶׁאִיסְמֶנְיָאס נגן החליל נהג לענוד אבנים רבות ונוצצות — וליוהירותו נלוותה אגדה: כאשר הראו לו בְּקַפְּרִיסִין אזמרגד בשישה מטבעות זהב, שעליו נחרתה אַמִּימוֹנָה, ציווה לשלם; וכשהחזירו לו שניים אמר: 'הֶרְקוּלֶס, מעשה רע עשו, שהרי גרעו הרבה מכבוד האבן.'

נראה שהוא הנהיג את הנוהג שכל אנשי המוזיקה יימדדו גם במפגן ראווה זה. כך עשה דְיוֹנִיסוֹדוֹרוֹס, בן זמנו וירִיבו, כדי שלא ייראה נחות ממנו גם בכך, אף שבאותו זמן דורג רק שלישי בין המוזיקאים; שכן על נִיקוֹמָכוֹס מוסרים שהיו לו אבני חן רבות בלבד, אך לא נבחרו בידיעה כלשהי.

ואולי אין זה מקרה שדוגמאות אלה הוצבו בראש הכרך כנגד מי שמתנשאים במפגן כזה, כדי שיהיה גלוי שהם מתנפחים בתהילת נגני חליל: אבן החן של פּוֹלִיקְרָטֵס שמראים אינה חרוטה ולא נפגעה; ואילו בימי אִיסְמֶנִיאַס, שנים רבות אחר כך, ברור שנהגו לחרוט אפילו אזמרגדים. אותה דעה מתחזקת בצו אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול, שאסר שיחרתו את דמותו באבן זו בידי אדם אחר מלבד פִּירְגוֹטֶלֵס, בלי ספק האמן המפורסם ביותר בתחום. אחריו זכו לתהילה אַפּוֹלוֹנִידֵס וּקְרוֹנְיוֹס, וכן דְּיוֹסְקוּאַרִידֵס, שעיצב בדמיון רב את דיוקן אַוגוּסְטוּס האלוהי, ובחותם זה חתמו אחר כך הקיסרים.

הַדִּיקְטָטוֹר סוּלָה חתם תמיד בחותם המתאר את מסירת יוּגוּרְתָה. המחברים מספרים גם שאותו איש מֵאִינְטָרְקָטְיָה, אשר סְקִיפְיוֹ אֵמִילְיָאנוּס הרג את אביו לאחר שהלה הזמינו לקרב יחידים, חתם בדמות אותו קרב. נודדה אז הלצתו של סְטִילוֹ פְּרָאֵקוֹנִינוֹס: מה היה עושה אילו סְקִיפְיוֹ הוא שנהרג בידי אביו?

בתחילה חתם אַוגוּסְטוּס האלוהי בִּסְפִינְקְס. הוא מצא שתי אבנים כאלה בטבעות אמו, זהות עד שאין להבחין ביניהן. באחת מהן, בעת מלחמות האזרחים ובהיעדרו, חתמו ידידיו על מכתבים וצווים שצורכי הזמן דרשו לפרסם בשמו; והמקבלים התבדחו לא בלי שנינות שֶׁהַסְּפִינְקְס מביא חידות. הרי גם הצפרדע של מַאֲיקֶנַס עוררה אימה גדולה בשל גביות הכסף. אחר כך, כדי להימנע מלעג על הַסְּפִינְקְס, חתם אַוגוּסְטוּס בדמות אֶלֶכְסַנְדֶר הגדול.

הראשון ברומא שהחזיק אבני חן רבות — אוסף המכונה בשם הזר דַּקְטִילְיוֹטֵקָה — היה סְקָאוּרוֹס, בנה החורג של סוּלָה. זמן רב לא היה אוסף אחר, עד שֶׁפּוֹמְפֵיוּס הגדול הקדיש בַּקַפִּיטוֹל, בין שאר מתנותיו, את האוסף שהיה של המלך מִיתְרִידָטֵס; וְארוֹ ומחברים אחרים בני דורו מאשרים שהוא

עלה הרבה על אוסף סָקָאוּרוֹס. בעקבות דוגמה זו הקדיש הַדִּיקְטָטוֹר קיסר שש דִּקְטִילְיוֹטֵקוֹת במקדש וֶנוּס גֶּנֶטְרִיקְס, ומַרְקֶלוּס בן אוֹקְטַאוִויָה הקדיש אחת במקדש אַפּוֹלוֹ הַפַּלָאטִינִי.

אולם אותו ניצחון של פּוֹמְפֵּיוּס הוא שהטה לראשונה את מנהגי הציבור אל פנינים ואבני חן; כפי שניצחונות לוּקְיוּס סְקִיפְּיוֹ וּגְנֵאיוּס מַנְלְיוּס הטו אותם אל כלי כסף חרוטים, אריגים אֲטַאלִיִּים ומיטות סעודה מצופות ארד, וכפי שניצחון לוּקְיוּס מוּמְמְיוּס הטה אותם אל כלי קוֹרִינְתּוֹס וציורים. כדי שהדבר ייוודע בבירור רב יותר, אביא את המילים מרשומות ניצחונות פּוֹמְפֵּיוּס עצמן.

בתהלוכת הניצחון השלישית שלו — על שודדי הים, אסיה, פּוֹנְטוֹס והעמים והמלכים שנמנו בכרך השביעי של חיבור זה — שערך ביום הולדתו, ערב הַקָּלֶנְדוֹת של אוֹקְטוֹבֶּר, בְּקוֹנְסוּלָאט מַרְקוּס פִּיסוֹ ומַרְקוּס מָסָאלָה, נשא לוח משחק וקוביות העשוי משתי אבני חן, רוחבו שלוש רגל ואורכו ארבע — כדי שאיש לא יפקפק שאוצרות הטבע הידלדלו, שכן כיום כמעט אין אבן חן המתקרבת לגודל זה; עליו היה ירח זהב במשקל שלושים ליטראות —

שלוש מיטות סעודה; כלי זהב ואבני חן לתשעה שולחנות תצוגה; שלושה פסלי זהב של מִינֶרְוָה, מארס וַאֲפּוֹלוֹ; שלושים ושלושה זרים מפנינים; הר זהב מרובע ובו איילים, אריות ופירות מכל המינים, מוקף בגפן זהב; ומקדשון לַמּוּזוֹת מפנינים, שעל גגו שעון. הייתה גם דמות גֶּנֵאיוּס פּוֹמְפֵּיוּס מפנינים, נעימה בשערה המשוך לאחור — פניו הישרים, הנערצים בכל העמים, עשויים מפנינים! כך הובסה חומרת המידות, בניצחון שהיה אמיתי יותר למותרות.

ודאי לא היה הכינוי 'הגדול' עומד לו זמן רב בין אותם אנשים אילו חגג כך את ניצחונו הראשון! פניך, פּוֹמְפֵּיוּס הגדול, עשויים מפנינים — חומר כה בזבזני

שנמצא למען נשים ושאף לך אסור לענוד? כך ביקשת להיראות יקר? ואם כן, האין דומה לך יותר אותה דמות שהצבת על רכסי הַפִּירֲנֵאִים?

אכן הייתה זו חרפה כבדה ומכוערת, אלמלא נכון יותר היה לראות בה אות אכזר לזעם האלים ולהבין בבירור שכבר אז הוצג אותו ראש ללא שאר הגוף, באמצעות אוצרות המזרח. כמה גבריים היו שאר חלקי ניצחונו! הוא נתן למדינה 200,000,000 סֶסְטֶרְצִים; לַלָּנָאטִים ולקוואיסטורים שהגנו על חופי הים — סכום שהקריאה בו משובשת; ולכל חייל 6,000 סֶסְטֶרְצִים.

עם זאת הוא סיפק אמתלה נסבלת יותר לקיסר גָּאיוּס, שמלבד שאר לבושי הנשים נעל נעלי בית עשויות פנינים, או לקיסר נֶרוֹן, ששיבץ בפנינים גדולות שרביטים, מסכות ומיטות מסע. יתר על כן, נדמה שאף איבדנו את הזכות לגנות גביעי שתייה משובצים באבני חן, כלי בית שונים וטבעות שקופות. איזו מותרות יכולה להיחשב תמימה יותר מאלה?

אותו ניצחון הביא לראשונה כלי מוּרִינָה לעיר, ופּוֹמְפֵּיוּס היה הראשון שבתהלוכת ניצחונו הקדיש לְיוּפִּיטֶר הַקַּפִּיטוֹלִינִי קערות וגביעים מחומר זה. מיד עברו הכלים לשימוש בני אדם, ואף שולחנות תצוגה וכלי אוכל נעשו מבוקשים; והמותרות הכרוכות בו גדלות מדי יום. קוֹנְסוּל לשעבר — ששמו חסר בטקסט — שתה מגביע מוּרִינָה שנקנה ב-70,000 סֶסְטֶרְצִים והכיל שלושה סֶקְסְטַארִים מלאים; מאהבתו אליו אף כרסם את שפתו, ובכל זאת הפגיעה הזו הגדילה את מחירו. עד היום אין כלי מוּרִינָה אחר המשמש עדות מובהקת יותר ליוקרת החומר.

כמה בזבז אותו אדם על שאר הכלים ממין זה אפשר להעריך מריבוים: מספרם היה כה גדול, שכאשר נֶרוֹן נטל אותם מילדיו והציגם, הם מילאו

תיאטרון מיוחד מעבר לַטַּיְבֶּר בתוך הגנים — תיאטרון שהספיק אפילו לקהל שמילא אותו כְּשֶׁנֵּרוֹן שר בחזרה לקראת הופעתו בתיאטרון פּוֹמְפֵּיוּס. ראיתי אז שמונים את שברי גביע אחד; הוחלט לשמרם ולהציגם, כגופת אֲלֶכְסַנְדֶּר הגדול בארון קבורה — להכאיב, דומני, לדורנו ולעורר את קנאת פּוֹרְטוּנָה.

טִיטוּס פֶּטְרוֹנְיוּס, קוֹנְסוּל לשעבר, כאשר עמד למות בשל קנאת נָרוֹן, שבר מצקת מוּרִינָה שקנה ב-300,000 סֶסְטֶרְצִים כדי לנשל ממנה את שולחנו של נָרוֹן. אבל נָרוֹן, כיאה לקיסר, גבר על כולם כשקנה קערה אחת בסכום שהטקסט שלו משובש. ראוי לזכור שקיסר ואבי המולדת שתה במחיר כה רב!

המזרח שולח את הַמּוּרִינָה. היא נמצאת שם במקומות רבים שאינם מפורסמים בשום דבר אחר, בעיקר בממלכת הַפַּרְתִים, אך המשובחת ביותר בְּקַרְמַנְיָה. סבורים שחום מעבה לחות מתחת לאדמה. בגודל אין הגושים עולים לעולם על שולחנות תצוגה קטנים, ובעובי הם מגיעים רק לעתים רחוקות לעובי כלי השתייה שהוזכרו. אורם חסר עוצמה, והוא זוהר יותר משהוא ברק. ערכם מצוי בחילופי הצבעים: כתמים מתפתלים שוב ושוב מארגמן ללובן ולצבע שלישי המורכב משניהם, כאילו הארגמן מתלהט במעבר הצבע או הלבן החלבי מסמיק.

יש המשבחים בהן במיוחד את הקצוות ואת החזרי הצבעים הדומים לאלה הנראים בקשת השמים. אחרים מעדיפים כתמים שמנוניים; שקיפות כלשהי או חיוורון הם פגם. משובחות גם בליטות דמויות גרגרי מלח ויבלות שאינן מזדקרות אלא יושבות לרוב במקומן, כמו בגוף. גם הריח מעניק להן מידה של שבח.

סיבה הפוכה מזו יוצרת את הבדולח: הוא מתגבש בכפור עז, ובוודאי אינו נמצא אלא במקום שבו שלגי החורף קופאים בעוצמה הגדולה ביותר. מוסכם שהוא קרח, ומכאן השם שנתנו לו היוונים. גם אותו שולח המזרח, שכן אין מעדיפים דבר על הבדולח ההודי. הוא נוצר גם באסיה — הזול ביותר סביב אֲלָאַבַּנְדָה, אוֹרְתוֹסְיָה והאזורים הסמוכים — וכן בְּקַפְּרִיסִין; אך באירופה משובח זה שברכסי האלפים.

יוּבָּה מוסר שהוא נוצר גם באי מסוים בים האדום מול ערב, הקרוי גָּקְרוֹן, ובאי הסמוך לו המפיק את אבן החן טופז; פִּיתָגוֹרַס, נציב תַּלְמַי, חפר שם גוש באורך אמה. קוֹרְנֵלְיוּס בּוֹקְכוּס מוסר שגם בְּלוּסִיטַנְיָה, ברכסי אַמַיְיָאָה, נמצאו גושים במשקל מופלא כאשר בארות הועמקו עד מפלס המים.

מופלא הדבר שמוסר קְסֶנוֹקְרָטֵס מֵאֶפֶסוֹס, שבאסיה ובְּקַפְּרִיסִין מעלה אותו המחרשה מן האדמה; שכן סברו שאינו נמצא בעפר אלא רק בין צוקים. קרוב יותר לאמת מה שמוסר אותו קְסֶנוֹקְרָטֵס, שלעתים קרובות גם זרמים סוחפים אותו. סוּדִינֵס טוען שאינו נוצר אלא במקומות הפונים דרומה. דבר אחד ודאי: הוא אינו נמצא במקומות מימיים, אף באזור קפוא מאוד ואפילו כאשר הנהרות קופאים עד לאפיקם. הכרח אפוא שהוא נוצר מלחות השמים ומשלג טהור.

לפיכך אין הוא סובל חום, ומשתמשים בו רק למשקה קר. קשה למצוא הסבר לכך שהוא נוצר עם שש צלעות, בייחוד מפני שגם קצותיו אינם בעלי צורה אחידה, וליטוש הצלעות מושלם עד כדי כך ששום מלאכה אינה יכולה להשתוות לו.

הגוש הגדול ביותר שראינו עד כה היה זה שֶׁלִּיוּנְיָה אשת אַוּגוּסְטוּס הקדישה בַּקַפִּיטוֹל, במשקל כמאה וחמישים ליטראות. אותו קְסֶנוֹקְרָטֵס מוסר שראה

כלי בנפח אמפורה, ואחרים מספרים על כלי מהודו בנפח ארבעה סָקְסְטָאִרים. אנו יכולים לקבוע בבירור שהבדולח נוצר בצוקי האלפים, שלרוב הם כה בלתי נגישים עד שמחלצים אותו כשהכורים תלויים בחבל. המומחים מכירים את אותותיו וסימניו.

פגמים רבים פוגעים בבדולח: חיבור מחוספס, ענן מוכתם, לעתים כיס נסתר, ליבה קשה מאוד ושבירה, וכן מה שמכונה 'מלח'. יש גם חלודה אדמדמה כלשהי, ובאחרים סיב הדומה לסדק; האומנים מסתירים אותו בחריטה. את האבנים שאין בהן פגם מעדיפים טהורות — וקוראים להן אַקָנְטָה — לא בצבע קצף אלא כמים צלולים. המשקל הוא המעלה האחרונה. מצאתי בכתבי רופאים קדומים שסברו כי את חלקי הגוף שיש לצרוב מועיל ביותר לצרוב באמצעות כדור בדולח המוצב מול קרני השמש.

גם כאן יש שיגעון מסוג אחר: לא לפני שנים רבות קנתה אם משפחה, שאף לא הייתה עשירה, מצקת אחת ב-150,000 סֶסְטֶרְצִים. כְּשֶׁגֵּרוֹן קיבל את הידיעה שאבד לו הכול, שבר בשיא זעמו שני גביעי בדולח בהטיחו אותם. זו הייתה נקמתו של מי שהעניש את דורו, כדי שאיש אחר לא ישתה מהם. אי אפשר לאחות את השברים בשום דרך. כלי זכוכית התקרבו אליהם בדמיון מופלא, אך בדרך פלא כזו שמחירם שלהם עלה ומחיר הבדולח לא פחת.

את המקום הבא בתענוגות תופס הענבר, אם כי עד כה בקרב נשים בלבד, ולכל החומרים האלה אותה סמכות כמו לאבני חן. אולם לקודמים יש לפחות סיבה כלשהי: בדולח למשקה קר ומוּרִינָה למשקה חם או קר; בענבר אפילו המותרות עדיין לא הצליחו להמציא סיבה.

כאן ניתנת הזדמנות לחשוף את הבל היוונים; ובלבד שהקוראים יסבלו זאת ברוח שקולה, שכן חשוב לחיים לדעת שלא כל דבר שמסרו ראוי להערצה. משוררים רבים — ולראשונה, לדעתי, אַייסְכִילוֹס, פִילוֹקְסֶנוֹס, אוּרִיפִּידֵס, נִיקַנְדְרוֹס וְסָטִירוֹס — אמרו שכאשר פָּאֵתוֹן הוכה בברק הפכו אחיותיו מרוב אבל לעצי צפצפה, ובכל שנה הן מזילות דמעות ענבר ליד נהר אֶרִידָנוּס, שכינינו פָּאדוּס; ושמו אֶלֶקְטְרוּם מפני שהשמש נקראה אֶלֶקְטוֹר. עדות איטליה מבהירה שהדבר כוזב.

המדקדקים יותר שבהם אמרו שיש בים הָאַדְרִיאָטִי איים הקרויים אֶלֶקְטְרִידוֹת, שאליהם נישא הענבר במורד הַפָּאדוּס. ודאי שלא היו שם מעולם איים בשם זה, וגם אין איים שמיקומם מאפשר לזרם הַפָּאדוּס להביא אליהם דבר. אַייסְכִילוֹס אמר שֶׁאֶרִידָנוֹס נמצא באיבריה, כלומר בספרד, ושגם שמו רוֹדָנוֹס; וְאֶוּרִיפִּידֵס וְאַפּוֹלוֹנְיוֹס אמרו מצדם שֶׁרוֹדָנוֹס ופָּאדוּס נשפכים יחד לחוף הָאַדְרִיאָטִי. בורות עצומה כל כך בגאוגרפיית העולם מקלה לסלוח להם על שלא הכירו את הענבר.

מחברים צנועים יותר, אך שקריים באותה מידה, מסרו שבקצה המפרץ הָאַדְרִיאָטִי עומדים על צוקים בלתי נגישים עצים המפרישים את הגומי הזה עם עליית כוכב הכלב. תֵאוֹפְרַסְטוֹס אמר שהוא נחפר בְּלִיגוּרְיָה; כארס אמר שֶׁפָּאֵתוֹן מת באתיופיה, ״ἄμμωνος νήσῳ (הַמּוֹנוֹס נֵסוֹ), ושם נמצאים גם מקדשו, אורקל וענבר. פִילֵמוֹן אמר שהוא חומר מאובן הנחפר בשני מקומות בְּסְקִיתְיָה: הלבן, שצבעו שעווה, קרוי אֶלֶקְטְרוּם, ובמקום האחר נמצא סוג צהבהב הקרוי סוּאֶלִיטֶרְנִיקוּם.

דֵמוֹסְטָרטוֹס קוֹרֵא לוֹ לִינְקוּרְיוּם וְאוֹמֵר שֶׁהוּא נוֹצַר מִשְׁתָּן שֶׁל חַיּוֹת שׁוֹנֵר: אֵצֶל זכרים הוּא צֶהֱבֶהָב וְלוֹהֵט וְאֵצֶל נְקֵבוֹת חֶלֶשׁ וְלֶבֶן יוֹתֵר. לְדִבְרֵיהֶם אֲחֵרִים קוֹרְאִים לוֹ לַגָּנְגוּרְיוּם וְאוֹמְרִים שֶׁבְּאִיטַלְיָה יֵשׁ חַיּוֹת לְנָגוּר. זֵנוֹתֶמִיס קוֹרֵא לָאוֹתָן חַיּוֹת לְנָגוֹת וְמַמְקִם אֶת חֶייהֶן סָבִיב הַפָּאדוּס; סוּדִינֵס אוֹמֵר שֶׁהָעֵץ הַמַּפִּיק אוֹתוֹ בְּלִיגוּרְיָה נִקְרָא לִינְקְס.

גַּם מֶטְרוֹדוֹרוֹס הַחֲזִיק בָּאוֹתָהּ דֵּעָה. סוֹטָקוֹס הָאֶמִין שֶׁבְּבְרִיטַנְיָה הָעֲנֵבָר נוֹזֵל מִסְּלָעִים שֶׁכִּינָה אֶלֶקְטְרִידוֹת. פִּיתֵיאַס אָמַר שֶׁהַגּוּיוֹנִים, עַם גֶּרְמָנִי, יוֹשְׁבִים לְיַד שְׁפַךְ אוֹקֵיָנוֹס הַקְּרוֹי מֶטוּאוֹנִיס, שֶׁאוּרְכּוֹ 6,000 סְטַדְיוֹנִים; בְּמֶרְחַק יוֹם הַפְלָגָה מִמֶּנּוּ נִמְצָא הָאִי אַבָּאלוֹס. בָּאָבִיב נִישָׂא הָעֲנֵבָר אֶלָיו בְּגַלִּים וְהוּא פְּסוֹלֶת יָם שֶׁהִתְגַּבְּשָׁה; הַתּוֹשָׁבִים מִשְׁתַּמְּשִׁים בּוֹ בְּמָקוֹם עֵץ לְהַסָּקָה וּמוֹכְרִים אוֹתוֹ לַסַּוּאוּטוֹנִים הַסְּמוּכִים.

גַּם טִימָאיוּס הָאֶמִין לוֹ, אַךְ קָרָא לְאִי בַּסִילְיָה. פִּילֵמוֹן טָעַן שֶׁאֶלֶקְטְרוּם אֵינוֹ מַעֲלֶה לְהַבָּה. נִיקִיאַס בִּיקֵשׁ לְהַבְחִין בּוֹ אֶת לֶשֶׁד קַרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ: לִקְרַאת שְׁקִיעָתָהּ הֵן פּוֹגְעוֹת בָּאֲדָמָה בְּיֶתֶר עוֹז, מַשְׁאִירוֹת עָלֶיהָ זִיעָה שַׁמְנוּנִית, וּגְאוּת הָאוֹקְיִינוֹס מַשְׁלִיכָה אוֹתָהּ אַחַר כָּךְ לְחוֹפֵי הַגֶּרְמָנִים. לְדִבְרָיו הוּא נוֹצָר בְּאוֹתוֹ אוֹפֶן בְּמִצְרַיִם וְשָׁם נִקְרָא סָקָאל; וְכֵן בְּהוֹדוּ, וְשָׁם הוּא נֶעְיָם לְהוֹדִים אַף מִן הַלְּבוֹנָה עַצְמָהּ.

גַּם בְּסוּרְיָה נָשִׁים עוֹשׂוֹת מִמֶּנּוּ פְּלָכֵי כִּישׁוּר וְקוֹרְאוֹת לוֹ הַרְפָּגָה, מִפְּנֵי שֶׁהוּא חוֹטֵף עֲלִים, קַשׁ וְשׁוּלֵי בְּגָדִים. תֵּאוֹפְרַסְטוֹס אָמַר שֶׁגְּאוּת הָאוֹקְיִינוֹס מַשְׁלִיכָה אוֹתוֹ אֶל כַּפֵּי הַפִּירֶנֵאִים; כָּךְ הָאֶמִין גַּם קְסֶנוֹקְרָטֵס, שֶׁכָּתַב עַל דְּבָרִים אֵלֶּה לְאַחֲרוֹנָה וְעוֹדֶנּוּ חַי. אַסְרוּבָּס מוֹסֵר שֶׁלְּיַד הִים הָאַטְלַנְטִי יֵשׁ אַגַּם קֶפִּיסִיס שֶׁהַמַּאוּרִים קוֹרְאִים לוֹ אֶלֶקְטְרוּם; כַּאֲשֶׁר הַשֶּׁמֶשׁ מַחֲמֶמֶת אוֹתוֹ הוּא מַפִּיק מִן הַבּוֹץ עֲנֵבָר צָף.

מָנָסִיאַס קורא למקום באפריקה סִיקְיוֹן ולנהר הנשפך מאגם לאוקיינוס קְרָאטִיס; באגם חיות ציפורים שהוא מכנה מֶלֶאַגְרִידוֹת וּפֶנֶלוֹפּוֹת, ושם הענבר נוצר באותה דרך שתוארה לעיל. תֵאוֹמֶנֵס אומר שליד הַסִּירְטִיס הגדולה נמצא גן הַהֶסְפֶּרִידוֹת ואגם אֶלֶקְטְרוּם; שם עומדים עצי צפצפה שמצמרותיהם נופל הענבר לאגם, ובתולות הַהֶסְפֶּרִידוֹת אוספות אותו.

קְטֵסִיאַס אומר שבהודו יש נהר הִיפּוֹבָּרוֹס, שם שפירושו כי הוא נושא את כל הטובות; הוא זורם מן הצפון אל האוקיינוס המזרחי ליד הר מיוער בעצים נושאי ענבר. עצים אלה נקראים פְּסִיטָכוֹרוֹת, שם שפירושו מתיקות ערבה מאוד. מִיתְרִידָטֵס אומר שלחופי קַרְמַנְיָה יש אי הקרוי סָרִיטָה, מיוער במין ארז, וממנו הענבר נוזל על הסלעים.

קְסֶנוֹקְרָטֵס אומר שבאיטליה הענבר נקרא לא רק סוּקִינוּם אלא גם תְיוּם, ואצל הַסְּקִיתִים סַקְרִיוּם, מפני שהוא נוצר גם שם; ואחרים סבורים שֶׁשְּבָנוּמִידְיָה הוא נוצר מבוץ. מעל כולם עומד המשורר הטרגי סוֹפוֹקְלֶס, ודבר זה מתמיה אותי לנוכח כובד ראשו על הבמה, המוניטין של חייו, לידתו במקום הראשון באתונה, מעשיו ואף פיקודו על צבא. הוא אמר שמעבר להודו הענבר נוצר מדמעות עופות מֶלֶאַגְרִידוֹת המתאבלים על מֶלֵאַגְרוֹס.

מי לא יתפלא שהוא האמין בכך או קיווה שיוכל לשכנע אחרים? איזו ילדות כה חסרת דעת אפשר למצוא שתאמין כי הציפורים מתאבלות מדי שנה, שדמעותיהן כה גדולות, או שציפורים הלכו מיוון, שבה מת מֶלֵאַגְרוֹס, עד הודו כדי להתאבל? ומה בכך — האם משוררים אינם מוסרים סיפורים רבים דמיוניים באותה מידה? אבל לומר זאת ברצינות על חומר המיובא מדי יום,

מצוי בשפע ומפריך את השקר, הוא בוז גמור לבני האדם וחסינות בלתי נסבלת לשקרנים.

ודאי הוא שהענבר נוצר באיי האוקיינוס הצפוני ושהגרמנים קוראים לו גְלֵסוּם. משום כך גם בני עמנו קראו לאחד האיים גְלֵסָרְיָה, כאשר גֶּרְמָנִיקוּס קיסר ניהל שם את המערכה בציים; הברברים קראו לו אַוּסְטֶרָוְוְיָה. הענבר נוצר כאשר לשד נוזל מעצים ממין האורן, כפי שגומי פורץ בעצי דובדבן ושרף באורנים מרוב לחות. הוא מתעבה בקור או בחלוף הזמן; כאשר גאות הים עצמה מתנפחת וחוטפת אותו מן האיים, הוא מושלך אל חופים קבועים, והוא מתגלגל עד שנדמה שהוא תלוי במים ואינו שוקע ברדודים.

גם קדמונינו האמינו שזה לשד של עץ, ולכן קראו לו סוּקִינוּם. הראיה שהוא בא מעץ ממין האורן היא ריח האורן שהוא מפיץ בשפשוף והעובדה שכאשר מציתים אותו הוא בוער כרצועת אורן שרפית ובריח דומה. הגרמנים מביאים אותו בעיקר לפרובינקיית פָּאנוֹנְיָה; ומשם היו הַווֵנֶטִים, שהיוונים קראו להם אֶנֶטִים, הראשונים שהקנו לחומר פרסום. הם שכני פָּאנוֹנְיָה ויושבים סביב הים הָאַדְרִיאָטִי.

הסיבה שקשרו את האגדה לְפָאדוּס גלויה: גם כיום נשות הכפר שמעבר לְפָאדוּס עונדות ענבר במקום מחרוזות, בעיקר לקישוט אך גם כרפואה. הקדמונים האמינו שהוא מגן מפני מחלות השקדים והגרון, מפני שסוגי המים השונים ליד האלפים פוגעים בגרונות בני האדם בדרכים שונות.

לאחרונה נודע בבירור שהחוף בגרמניה שממנו הוא מיובא מרוחק כ-600,000 צעדים מִקַּרְנוּנְטוּם שֶׁבְּפָאנוֹנְיָה. עדיין חי הפרש הרומי שֶׁיּוּלִיאַנוּס, הממונה על משחקי הגלדיאטורים של הקיסר נָרוֹן, שלח להשיגו. הוא עבר בשווקים

ובחופים הללו והביא כמות כה גדולה, עד שרשתות ההגנה על בימת הצופים מפני חיות הטרף נקשרו בגושי ענבר; הזירה, ציוד המתים וכל האביזרים של יום אחד היו עשויים מענבר, לשם גיוון התהלוכה בכל יום.

הגוש הכבד ביותר שהביא שקל שלוש־עשרה ליטראות. ודאי שגם בהודו נוצר ענבר. אַרְכֶלָאוּס, שמלך בְּקַפָּדוֹקְיָה, מוסר שהוא מובא משם גולמי, כשקליפת אורן דבוקה אליו, ומלוטש לאחר בישול בשומן חזיר יונק. ראיה לכך שבתחילה נטף כנוזל הן החיות הנראות בתוכו בשקיפות, כגון נמלים, יתושים ולטאות: אין ספק שנדבקו אליו בעודו טרי ונשארו כלואות כאשר התקשה.

סוגים רבים לו. מביניהם הלבנים בעלי הריח המשובח ביותר, אך אין מחיר רב לאלה ואף לא לדמויי השעווה. לצהבהבים סמכות גדולה יותר, ובייחוד לשקופים שבהם, ובלבד שאינם בוערים בלהט רב מדי; מקובל לומר שיש בהם דמות של אש ולא אש עצמה. השבח העליון ניתן לענברי פְּלֶרְנוּם, הנקראים על שם צבע היין: הם שקופים בזוהר רך ומשבחים בהם גם את עדינותו של דבש מבושל.

אך ראוי שייוודע גם שאפשר לצבוע את הענבר בכל צבע שרוצים באמצעות שומן גדיים ושורש אַנְכוּסָה; וכבר צובעים אותו אף בארגמן צדפות. מלבד זאת, לאחר ששפשוף באצבעות מחיה אותו בחום, הוא מושך אליו קש, עלים יבשים ורצועות קליפה, כשם שאבן מגנט מושכת ברזל. גם שבבי ענבר בתוספת שמן בוערים באור בהיר וממושך יותר מליבת פשתן.

הערכתו כמותרות כה רבה, עד שדמות אדם קטנה ככל שתהיה עולה יותר ממחיר בני אדם חיים ובריאים; ודאי שאין די בתוכחה אחת. בכלים קוֹרִינְתִיִים מוצא חן הארד המעורב בכסף ובזהב, ובכלים חרוטים — האמנות והכישרון;

כבר אמרנו מה חנם של כלי מוּרִינָה ובדולח; פנינים גדולות נענדות סביב הראש ואבני חן על האצבעות. בכל שאר המידות הרעות יש לפחות ראווה או שימוש המוצאים חן; בענבר יש רק תודעת המותרות.

בין שאר מפלצות חייו אימץ דוֹמִיטְיוּס נָרוֹן גם לשער פּוֹפֵּיאָה אשתו את השם הזה, ואף קרא לו בשיר מסוים 'ענברי', שכן שום פגם גופני אינו חסר שם יקר. מאז החלו המטרונות לבקש גוון שלישי זה. אמנם נמצא לענבר שימוש כלשהו ברפואה העתיקה, אך לא משום כך הוא מוצא חן בעיני נשים. סברו שמועיל לקשור אותו לתינוקות כקמיע.

קַלִיסְטָרָטוֹס מוסר שהוא מועיל בכל גיל נגד טירוף ונגד קושי במתן שתן, אם שותים אותו או קושרים אותו לגוף. הוא גם יצר הבחנה חדשה וקרא כְּרִיסֶלֶקְטְרוּם לענבר שצבעו זהב ומראהו נעים ביותר בבוקר; הוא תופס אש בחמדנות ואם אש סמוכה אליו הוא נדלק במהירות רבה. לדבריו, כשקושרים אותו לצוואר הוא מרפא חום ומחלות; כשהוא טחון בדבש ובשמן ורדים — מחלות אוזניים; ואם טוחנים אותו בדבש אַטִיקָה — גם עכירות ראייה; ואבקת הענבר, כשהיא ניטלת לבדה או עם מסטיק במים, מרפאה אף מחלות קיבה. לענבר גם תפקיד גדול בזיוף אבני חן שקופות, בייחוד אַמֶטִיסְטִים, שכן כאמור אפשר לצבוע אותו בכל צבע.

עקשנות המחברים מחייבת לדבר מיד על לִינְקוּרִיוּם. אף אם אין זה ענבר, הם עומדים על כך שהוא אבן חן; והוא אמנם נוצר, לדבריהם, משתן שונר אך גם מסוג מסוים של אדמה, שכן החיה מכסה מיד את שתנה מפני קנאתה באדם, ושם הוא מתקשה לאבן. לדבריהם הוא דומה לענבר —

צבעו לוהט, אפשר לחרוט בו, והוא מושך אליו לא רק עלים או קש אלא גם לוחות ארד וברזל — דבר שאף תֵּאוֹפְּרַסְטוֹס מאמין בו על סמך דְּיוֹקְלֵס מסוים. אני סבור שכל זה כוזב ושבדורנו לא נראתה שום אבן חן בשם זה. כוזב גם מה שנמסר יחד עמו כרפואה: ששתייתו מפוררת אבנים בשלפוחית ושהוא מסייע לצהבת אם שותים אותו ביין או אפילו מביטים בו.

עתה נדון במינים המוכרים של אבני החן, החל במשובחים שבהם. ולא נעשה רק זאת: לתועלת החיים הגדולה יותר נפריך גם את הבלם הנתעב של הַמָּאגִים, שכן על אבני חן יותר מכול הפיצו סיפורים רבים, ומתוך מראית העין המפתה ביותר של רפואה חצו אל תחום הפלאים.

המחיר הגבוה ביותר בענייני האדם, לא רק בין אבני החן, ניתן לְאַדָמַס, שהיה מוכר זמן רב רק למלכים ואף להם מעטים מאוד. כך נקרא קשר בזהב שנמצא במכרות לעתים נדירות מאוד, בן לווייתו של הזהב, ונראה שאינו נוצר אלא בזהב. הקדמונים סברו שהוא נמצא רק במכרות האתיופים שבין מקדש מֶרְקוּרִי לאי מֶרוֹאֶה; הם אמרו שאינו גדול מזרע מלפפון ואף אינו שונה ממנו בצבע.

כעת מוכרים לראשונה שישה מינים שלו. הָאַדָמַס ההודי אינו נוצר בזהב ויש לו קרבה מסוימת לבדולח: הוא אינו שונה ממנו בצבעו השקוף ובליטוש שש צלעותיו, והוא מתחדד כחרוט משני קצותיו המנוגדים — מראה מופלא כאילו שני חרוטים חוברו בבסיסיהם הרחבים. גודלו אף כגרעין אגוז לוז. הָאַדָמַס הערבי דומה לו, אך קטן יותר ונוצר באותו אופן. לשאר גוון כסף, והם נולדים בזהב מן המעולה ביותר בלבד.

מזהים את האחרונים על סדנים: הם הודפים את המכות עד שהברזל מזנק לשני הצדדים ואף הסדנים עצמם קופצים. קשיותם אינה ניתנת לתיאור; בה

בעת טבעם מנצח את האש ולעולם אינו מתחמם, ומכאן שמם, שפירושו ביוונית 'כוח שאינו נכנע'. אחד מהם נקרא קֶנָכְרוֹס וגודלו כגרגר דוחן; אחר נקרא מקדוני ונמצא בזהב של פִּילִיפִּי, והוא שווה בגודלו לזרע מלפפון.

אחריהם נקרא הַקִּפְּרִיסָאִי, הנמצא בְּקַפְּרִיסִין ונוטה לצבע ארד; אך בכוחו הרפואי העתיק, שעליו נדבר, הוא היעיל ביותר. אחריו סִידֵרִיטֵס, שברקו כברזל ומשקלו עולה על האחרים, אך טבעו שונה: אפשר לשבור אותו במכות ולנקבו בְּאַדָמַס אחר, וכך קורה גם לְקִפְּרִיסָאִי. בקצרה, כמינים מנוונים אין להם אלא סמכות השם.

עתה אפשר להבין בבירור מאין כמוהו את מה שניסינו ללמד בכל הכרכים האלה על המחלוקת וההסכמה בין דברים, שהיוונים כינו אנטיפתיה וסימפתיה. שכן אותו כוח בלתי מנוצח, הבז לשני הכוחות העזים ביותר בטבע — ברזל ואש — נשבר, כך אמרו, בדם תיש; ורק לאחר שמשרים אותו בדם טרי וחם, ואף אז נדרשות מכות רבות, והוא עוד שובר סדנים ופטישי ברזל אלא אם הם מעולים במיוחד.

באיזו המצאה או באיזה מקרה התגלה הדבר? איזו השערה הביאה אדם לנסות חומר יקר לאין שיעור על המטונפת שבחיות? ודאי המצאה כזו וכל המתנה הזאת באות מן האלים; בשום חלק של הטבע אין לבקש הסבר אלא רצון! כאשר מצליחים לשבור אותו הוא מתפורר לרסיסים כה קטנים שבקושי אפשר לראותם. החרטים מבקשים אותם ומשבצים אותם בברזל, וכך הם חורצים בקלות כל חומר קשה.

הָאַדָמַס מתנגד למגנט עד כדי כך שכאשר מניחים אותו לידו אינו מרשה למשוך את הברזל; ואם המגנט כבר תפס בו, הָאַדָמַס חוטף את הברזל ומסירו

ממנו. עוד אמרו שֶׁאַדָמַס גובר על רעלים ומבטלם, מסלק טירוף ומגרש פחדים כוזבים מן הנפש; משום כך קראו לו אחדים אַנַנְקִיטֶס. מֶטְרוֹדוֹרוֹס איש סְקֶפְּסִיס הוא היחיד מכל מה שקראתי האומר שהוא נוצר באי בָּסִילָיָה שבאותה גרמניה שבה נוצר הענבר, והוא אף מעדיפו על הָעֲרַבִּיּוֹת. מי יפקפק שהדבר כוזב?

אצלנו המחיר הבא אחרי אַדָמַס ניתן לפנינים ההודיות וְהָעֲרַבִּיּוֹת, שעליהן דיברנו בכרך התשיעי בין יצורי הים. המקום השלישי בסמכות ניתן לאזמרגדים מסיבות רבות: אין צבע שמראהו נעים יותר. הרי אנו מביטים בתאווה אף בעשבים ובעלווה הדוממים, ובאזמרגדים בשמחה גדולה הרבה יותר, מפני ששום ירק אינו ירוק יותר מהם.

מלבד זאת הם לבדם בין אבני החן ממלאים את העיניים בהתבוננות אך אינם משביעים אותן. גם לאחר מאמץ מסוג אחר מראה האזמרגד מרענן את הראייה, ולחורטי אבני חן אין מנוחה נעימה יותר לעיניים: כך הם מרככים את העייפות בעדינות ירקם. נוסף על כך הם נראים גדולים יותר מרחוק, שכן החזרתם צובעת את האוויר סביבם; השמש, הצל והנרות אינם משנים אותם. הם קורנים תמיד במתינות, ובשקיפותם הקלה מאפשרים למבט לחדור אל עוביים — תכונה המענגת אותנו גם במים.

לרוב הם גם קעורים, כדי לרכז את המבט. משום כך, בהחלטה אנושית כללית, חסים עליהם ואוסרים לחרוט אותם; אף שקשיות הַסְּקִיתִיִּים וְהַמִּצְרִיִּים כה רבה עד שאי אפשר לפצוע אותם. אלה שגופם שטוח מחזירים כשהם מונחים על גבם את דמויות הדברים כדרך מראות. הקיסר נָרוֹן צפה בקרבות הגלדיאטורים באזמרגד.

שנים־עשר מינים להם. האצילים ביותר הם הַסְקִיתִיִּים, הקרויים על שם העם שבקרבו הם נמצאים. אין מין שצבעו עמוק יותר ופגמיו מעטים יותר; כפי שהאזמרגדים רחוקים משאר אבני החן, כך האזמרגד הַסְקִיתִי רחוק משאר האזמרגדים. אחריהם בשבח, כשם שהם סמוכים במקום, באים הַבַּקְטְרִיִּים. אומרים שאוספים אותם בחיבורי הסלעים כאשר נושבות הרוחות הָאֶטֶסְיוֹת; אז הם נוצצים לאחר שהאדמה נחשפת, מפני שרוחות אלה מניעות את החולות יותר מכול. אולם מוסרים שהם קטנים בהרבה מן הַסְקִיתִיִּים. במקום השלישי עומדים הַמִּצְרִיִּים; הם נחפרים סביב קוֹפְּטוֹס, עיר בְּתֶבָּאִיס, מתוך גבעות שמנקרים בהן.

שאר המינים נמצאים במכרות נחושת, ולכן מביניהם הַקַּפְּרִיסָאִיִּים מחזיקים במקום הראשון. מעלתם היא צבע צלול שאינו מדולל, אלא מחקה בלחות שמנונית, בכל מקום שהוא נראה, את שקיפות הים — גם שקוף וגם נוצץ, כלומר פולט צבע וקולט את המבט. מספרים שבאי ההוא שובצו בעיני אריה שיש, על קבר המלך הזעיר הָרְמִיאַס ליד בריכות הדגים, אזמרגדים שקרנו אף אל מעמקי המים עד שדגי הטונה נבהלו וברחו. הדייגים התפלאו זמן רב על התופעה, עד שהחליפו את האבנים שבעיניים.

אך במחירים מופרזים כל כך ראוי להציג גם את הפגמים. אמנם אותם פגמים משותפים לכולם, אך אחדים מיוחדים לארצות מסוימות, כמו בבני אדם. לפיכך האזמרגדים הַקַּפְּרִיסָאִיִּים, שירקרקותם כחלחלה ומשתנה מחלק לחלק באותה אבן, אינם שומרים תמיד על אותה אחידות של עומק סְקִיתִי. נוסף על כך בצל אחדים מהם עובר צל, והצבע נעשה עמום; הוא נפסל גם כאשר הוא מדולל יותר.

מכאן מבחינים בסוגים: יש כהים הקרויים עיוורים; צפופים שאינם שקופים מתוך נוזל צלול; מגוונים; ומכוסים עננה. זו שונה מן הצל שכבר תיארנו: עננה היא פגם לבנבן, שבו הירוק אינו עובר לעין אלא הלובן פוגש אותה בפנים או בקצה. אלה פגמי צבע; פגמי גוף הם סיבים, מלח ועופרתיות, המשותפים כמעט לכולם.

אחריהם משבחים אזמרגדים אתיופיים, הנמצאים לדברי יוּבָּה במרחק עשרים וחמישה ימי מסע מִקוֹפְּטוֹס; ירוקם עז אך קשה למצוא טהורים ואחידי צבע. דֶמוֹקְרִיטוֹס מונה עמם את הַתֶּרְמִיאַיִּים וְהַפָּרְסִיִּים: הראשונים נפוחים ושמנים, וְהַפָּרְסִיִּים אינם שקופים אך ממלאים את הראייה בגוון נעים בלי להעבירה, כעיני חתולים ופנתרים; בשמש הם קהים, בצל זוהרים ומבריקים למרחק רב.

פגם נוסף בכולם הוא צבע מרה או שמן חריף: צלולים ושקופים אך לא ירוקים. הפגמים ניכרים ביותר באבנים האטיות הנמצאות במכרות כסף. במקום הקרוי תוֹרִיקוֹס הן תמיד פחות שמנות אך יפות יותר מרחוק. שכיחה בהן עופרתיות, עד שבשמש הן נראות עופרת. מקצתן מזדקנות, ירקותן נעלמת בהדרגה ואף השמש פוגעת בהן.

אחריהן אבני מדי הן המגוונות ביותר, ולעתים יש בהן משהו מן הספיר. הן גליות ומכילות דמויות של דברים, כגון פרגים, עופות, גורים או נוצות. מקצתן נראות כאילו נולדו ירוקות, מפני ששמן משביחן, ואין אבנים אחרות גדולות מהן.

אבני כַּלְקֵדוֹן, ואיני יודע אם כולן, נעלמו מן השימוש לאחר שאזלו שם מכרות הנחושת. תמיד היו הזולות והקטנות ביותר, שבירות ובעלות צבע בלתי יציב,

מבריק יותר או פחות לפי ההטיה כירוק זנב טווס או נוצות צוואר יונה; הן גם עורקיות וקשקשיות.

היה בהן פגם מיוחד הקרוי סַרְקִיוֹן, מעין בשר של האבן. ההר ליד כַּלְקֵדוֹן שבו נאספו נקרא סְמַרַגְדִיטֵס. יוּפָה מוסר שֶׁשַּׁבַּעֲרַב משלבים בבניינים אזמרגד הקרוי כְּלוֹרָה; שהמצרים קוראים לאבן אַלַבַּסְטְרִיטֵס; ושאבנים דומות לאבני מדי נחצבות בהר טַייֶגטוֹס ואחרות בְּסִיקִילְיָה.

לאזמרגדים מצרפים גם את טָאנוֹס מפרס, ירוקה שלא בנעימות ומלוכלכת בפנים, ואת כַּלְקוֹסְמַרַגְדוֹס מִקַּפְּרִיסִין, עכורה בעורקי נחושת. תֵאוֹפְּרַסְטוֹס מוסר שבכתבי המצרים נמצא שמלך בבל שלח למלכם אזמרגד באורך ארבע אמות וברוחב שלוש; ושבמקדש יוּפִיטֶר היה אוֹבֶּלִיסְק מארבעה אזמרגדים, אורכו ארבעים אמות ורוחבו בחלקו ארבע ובחלקו שתיים.

בעת שכתב תֵאוֹפְּרַסְטוֹס עמדה במקדש הֶרְקוּלֵס בְּצוֹר מצבה גדולה מאזמרגד, אלא אם היתה פסאודו-אזמרגד, שכן גם סוג זה נמצא. בְּקַפְּרִיסִין נמצאה אבן שחציה אזמרגד וחציה ישפה, כשהלחות טרם שינתה את כולה. אַפִּיוֹן המכונה פְּלִיסְטוֹנִיקְס כתב לא מכבר שבמבוך מצרים עוד היה סָרְפִּיס ענק מאזמרגד, גובה תשע אמות.

נראה שֶׁקֶלֶרִילִים אותו טבע או דומה לו. הודו מייצרת אותם, ורק לעתים נדירות נמצאים במקום אחר. כולם מלוטשים למשושה, כדי שהחזרת האור מן הזוויות תעורר את הצבע הקהה; בליטוש אחר אין להם ברק. הטובים מחקים ירקרקות ים צלול; אחריהם הַכְּרִיסוֹבֶּרִילִים, חיוורים מעט יותר אך ברקם נוטה לזהב.

סוג קרוב אך חיוור יותר, שיש הרואים בו סוג נפרד, נקרא כְּרִיסוֹפְּרָסוּם. במקום הרביעי מונים את דמויי הַיָאקִינְתוֹס, בחמישי את דמויי האוויר, אחר כך את דמויי השעווה והשמן, ולבסוף דמויי הבדולח. באלה יש לרוב סיבים ולכלוך, ובלא אלה צבעם דהוי; כולם פגמים.

ההודים שמחים מאוד באורכם וטוענים שמכל אבני החן רק הן מעדיפות להימנע מזהב; לכן קושרים אבנים מנוקבות בשערות פיל. מוסכם שאבנים מושלמות אינן צריכות ניקוב, אלא כיפות זהב בלבד האוחזות בקצותיהן. לכן מעדיפים לעשות מהן גלילים, שכן האורך הוא שבחן העליון.

יש הסבורים שהן נולדות זוויתיות ושניקובן משביחן, בהסרת ליבת הלובן ובהוספת החזרת הזהב או בהפחתת העובי המפריע לשקיפות. פגמיהן, מלבד הנזכרים, כמעט כפגמי אזמרגד, ובהם גם כנפונים. בעולם שלנו סבורים שלעתים הן נמצאות ליד פּוֹנְטוֹס. ההודים למדו לזייף אבני חן רבות בצביעת בדולח, ובייחוד בֶּרִילִים.

הפחות דומים לְבֶרִילִים, ואף הנעלים מהם ביותר, הם הָאוֹפָלִים, שמעליהם רק האזמרגדים; הודו לבדה אמם. הם מורכבים מתהילת האבנים היקרות ביותר וקשים מאוד לתיאור: אש עדינה של קַרְבּוּנְקוּלוּס, ארגמן מבריק של אַמֶתִיסְט וים ירוק של אזמרגד, הכול מאיר יחד בתערובת מופלאה.

יש המשווים את שיא ברקם לצבע הארמני של הציירים, אחרים ללהבת גופרית בוערת או לאש שמן. גודלם כאגוז אֶבֶלָנָה. אצלנו נודעה אבן כזאת שבגללה הוחרם הסנאטור נוֹנְיוּס בידי אַנְטוֹנְיוּס; הוא היה בן נוֹנְיוּס סְטָרוּמָה, שסאטירי עליו קָטוּלוּס, וסבו של סֶרְווִילְיוּס נוֹנְיאָנוֹס הַקוֹנְסוּל שראינו. בבריחתו לקח מכל רכושו רק טבעת זו.

ודאי שהוערכה אז בעשרים מיליון סֶסְטֶרְצִים. מופלאים אכזריותו ומותרותיו של אַנְטוֹנְיוּס שהחרים אדם בגלל אבן, ולא פחות עקשנות נוֹנְיוּס שאהב את החרמתו, אף שחיות כוססות את האיבר שבגללו הן בסכנה ומאמינות שיגאלו עצמן בהשארתו.

פגמי אופל הם צבע כפרח הַהֶלְיוֹטְרוֹפְיוּם, כבדולח או כברד, וכן מלח, חספוס או נקודות הפוגשות את העין. אין אבן המזויפת בזכוכית בדמיון שקשה יותר להבחין בו. המבחן בשמש: בזיוף המוחזק בין אצבע לאגודל מול הקרניים נראה צבע אחד אחיד; באמיתי הברק משתנה, מפזר פעם צבע זה ופעם אחר ושופך אור על האצבעות.

בשל חנה המופלא קראו רבים לאבן פֶּדֶרוֹטָה. מי שעושים ממנה סוג נפרד אומרים ששמה ההודי סַנְגָנוֹן. אומרים שהיא נוצרת במצרים ובערב, והזולה ביותר בְּפוֹנְטוֹס, וכן בְּגָלַטְיָה, תָאסוֹס וְקַפְּרִיסִין. הטובה מהן נושאת חן אופל אך זוהרת ברכות יותר וכמעט תמיד מחוספסת. צבעה העליון תערובת אוויר וארגמן בלי ירוק האזמרגד; ברק כהה כיין עדיף על מהול כמים.

עד כאן מוסכמת הבכורה, בעיקר לפי החלטת סֶנָאט הנשים. באבנים שעליהן גם גברים שופטים ודאות המחירים פחותה, מפני שתשוקה ותחרות קובעות מחיר לכל אחת, כמו כְּשֶׁקְלַאוּדְיוּס קיסר ענד אזמרגדים או סַרְדוֹנְיכִים. הראשון מן הרומים שהשתמש בְּסַרְדוֹנְיקְס היה אַפְּרִיקָנוּס הזקן, לדברי דֶמוֹסְטָרָטוֹס, וממנו בא מעמדה אצל הרומים; לכן ניתן לה את המקום הבא.

בעבר סַרְדוֹנְיכִים, כפי שמראה השם, היו לובן בתוך סַרְדָה, כציפורן אדם המונחת על בשר, ושני החלקים שקופים. אִיסֶמֶנִיאַס, דֶמוֹסְטָרָטוֹס, זֵנוֹתֶמִיס

וְסוֹטָקוֹס מוסרים שכך ההודיות; שני האחרונים קוראים עיוורות לכל שאינן שקופות.

האבנים שנושאות כיום את השם בלי זכר לְסַרְדוֹת הודיות הן ערביות. מבינים אותן כבעלות צבעים רבים: בסיס שחור או כחול, ציפורן אדומת מְינָיוּם, מוקפת לבן שמן שיש בו רמז לארגמן. זֵנוֹתֶמִיס כותב שההודים לא העריכו אותן, אף שהיו גדולות עד שעשו מהן ניצבים.

ידוע שבהודו נחשפות האבנים בשטפונות. בעולם שלנו מצאו חן תחילה מפני שכמעט לבדן אינן מרימות שעווה כשהן חרוטות; אחר כך שכנענו גם את ההודים להעריכן. העם עונד מנוקבות בצוואר, וזה כיום סימן למקור הודי. הָעַרְבִיּוֹת מצטיינות בלובן: טבעת בהירה, לא דקה ולא שקועה, זוהרת בכיפות עצמן, על בסיס שחור ביותר.

בהודיות הבסיס כחול או דמוי קרן; הטבעות הלבנות כמשב קשת בענן והפנים כקליפת סרטן ים אדמדמה. אבנים דבשיות או משקעיות נפסלות, וכן אם הפס הלבן מתפשט ואינו נאסף, או מקבל צבע זר שלא במידה. אין אוהבים שצבע זר יפריע לצבע במקומו. גם ארמניות קיימות, טובות בשאר אך פסן חיוור.

יש להסביר גם את הָאוֹנִיקְס בגלל שותפות השם. במקום אחר זה שם אבן וכאן אבן חן. סוּדִינֶס אומר שיש בה לובן כציפורן אדם וצבעי כְּרִיסוֹלִית, סַרְדָה וישפה. זֵנוֹתֶמִיס מונה בְּאוֹנִיקְס ההודי סוגים לוהטים, שחורים ודמויי קרן, מוקפים עורקים לבנים ישרים או אלכסוניים. סוֹטָקוֹס אומר שבהודית ניצוצות מוקפים פסים לבנים, ואילו הָעַרְבִיּוֹת שחורות בפסים לבנים.

סָטִירוּס אומר שההודיות בשרניות, חלקן קַרְבּוּנְקוּלוּס וחלקן כְּרִיסוֹלִית וְאַמֶתִיסְט, ופוסל את כל הסוג; הָאוֹנִיקְס האמיתי, לדבריו, בעל עורקים רבים ומגוונים עם חלביים, והצבעים עוברים בהרמוניה נעימה שקשה לתאר. אין לדחות את הַסַּרְדָה, הקרובה לה בשם, ובדרך אגב יש להסביר את טבע כל האבנים הלוהטות.

הבכורה לַקַּרְבּוּנְקוּלִים, שנקראו על שם דמיונם לאש אף שאינם חשים אש, ולכן יש שקראום אַקָאוּסְטוֹי. סוגיהם הודיים וְגָרְמַנְטִיִים, שנקראו גם קַרְתָּגִינִיִים בשל עושר קַרְתָּגוֹ הגדולה; מוסיפים אתיופיים וְאַלַבַּנְדִיִים, הנולדים בְּאוֹרְתוֹסְיָה שֶׁבְּקָאַרְיָה ומעובדים בְּאַלַבַּנְדָה. בכל סוג הזכרים חדים יותר והנקבות זוהרות בחולשה.

בזכרים מבחינים בצלולים יותר, בבעלי להבה שחורה יותר ובזוהרים מעומקם ובוערים במיוחד בשמש. הטובים ביותר הם דמויי אַמֶתִיסְט, שניצוצם האחרון נוטה לסגול; אחריהם הַסִּירְטִיטִים, הַקּוֹרָנִים בברק מנוצה. הם נמצאים במקום שבו החזרת השמש חזקה ביותר.

סָטִירוּס אומר שֶׁהַהוֹדִיִים אינם בהירים, לרוב מלוכלכים ותמיד ברקם חוזר פנימה; האתיופיים שמנים ואינם מפזרים אור אלא בוערים באש מגולגלת. קְלִיסְטָרְטוֹס אומר שברק הַקַּרְבּוּנְקוּלוּס צריך להיות לבן: בהנחה הוא מעונן, ובהרמה מתלהט; לכן רבים קראו לו קַרְבּוּנְקוּלוּס לבן, ולזוהר בחולשה לִיגְנִיזוֹן.

הַקַּרְתָּגִינִיִים קטנים בהרבה, ואילו מן ההודיים חוצבים אף כלי בנפח סָקְסָטָאר׳יוּס. אַרְכֶלָאוּס אומר שֶׁהַקַּרְתָּגִינִיִים כהים יותר, אך אש, שמש והטיה מעוררות אותם יותר מאחרים; תחת גג הם ארגמניים ותחת השמים לוהטים, מול קרני שמש מנצנצים, ובחותמות הם ממיסים שעווה אף בצל.

רבים כתבו שֶׁהַהוֹדִיִּים לבנים מן הַקַּרְתָּגִינִיִּים אך קהים בהטיה; בַּקַּרְתָּגִינִיִּים הזכרים כוכב בוער בפנים והנקבות מפזרות את כל ברקן החוצה; הָאַלַבַּנְדִיִּים שחורים ומחוספסים יותר. גם ליד מִילֶטוֹס הם נולדים בקרקע באותו צבע ואינם חשים אש כלל.

תֵּאוֹפְרַסְטוֹס מוסר שהם נמצאים גם בְּאוֹרְכוֹמֶנוּס שֶׁבְּאַרְקַדְיָה וּבְכְיוֹס, ושאלה שחורים יותר ואף עושים מהם מראות; יש גם טְרוֹיְזֵנִיִּים מגוונים בכתמים לבנים וְקוֹרִינְתִיִּים חיוורים יותר, והם מיובאים גם מִמַּסִּילְיָה. בּוֹכוּס כתב שהם נחצבים גם באזור אוֹלִיסִיפּוֹ בעמל רב בשל חרסית האדמה השרופה.

אין דבר קשה יותר מהבחנת הסוגים; כה גדולה ההזדמנות לאמנות כשמניחים תחתיהם חומרים שדרכם הם מוכרחים להאיר. אומרים שאבנים קהות שהושרו בחומץ שלושה עשר יום וזוהרות שלושה עשר חודשים. מזייפים בזכוכית דומה מאוד, אך אבן משחזת מגלה אותה: הזיוף רך ושביר יותר. אבנים בעלות מרכז נבדקות במשחזת ובמשקל, הנמוך בזכוכית, ולעתים בבועות מבריקות ככסף.

יש גם אַנְתְרַקִיטִיס, הנחצבת בְּתֶסְפְּרוֹטִיָה ודומה לפחם. אני חושב שהדיווח שהיא נוצרת גם בְּלִיגוּרְיָה שגוי, אלא אם נוצרה אז. מספרים שיש בהן אבנים מוקפות עורק לבן. צבען לוהט כשל הקודמות, אך ייחודן שבמגע הן כבות כמתות, ואילו בהרטבה במים הן מתלהטות.

קרובה לה הַסַּנְדַסְטְרוֹס, שטבעה דומה ויש הקוראים לה גָּרְמַנְטִית. היא נוצרת בהודו במקום בעל אותו שם וגם בַּעֲרָב הפונה דרומה. שבחה העליון הוא שבתוך גוף שקוף בוהקת אש מכוסה בטיפות זהב דמויות כוכבים, תמיד בפנים

ולא על פני השטח. נוספה לה קדושה בשל דמיון לכוכבים, מפני שהנקודות מסודרות כמספר הפליאדות וְהַהִיאָדוֹת, ולכן השתמשו בה הכשדים בטקסים.

גם כאן הזכרים נבדלים בחומרה ובכוח הצובע את המונח לידם; אומרים שההודיות אף מקהות את העיניים. להבת הנקבות רכה ומאירה יותר משהיא מציתה. יש המעדיפים את הָעַרְבִיּוֹת ואומרים שההודיות מעושנות ודומות לִכְרִיסוֹלִית. אִיסְמָנִיאַס מכחיש שאפשר ללטש סַנְדַסְטָרוֹס בשל רכותה ולכן מחירה גבוה. יש הקוראים להן סַנְדְרִיסִיטֵס. הכול מסכימים שככל שמספר הכוכבים רב, המחיר עולה.

דמיון השם סַנְדַרֵסִיס גורם לעתים טעות. נִיקַנְדֶר קורא לה סַנְדַסַרְיוֹן, אחרים סַנְדַרֵסוֹן; יש שקוראים לזו סַנְדַסְטָרוּם ולאחרת סַנְדַרֵסוּם. גם היא נולדת בהודו ונושאת את שם המקום, צבעה כתפוח או שמן ירוק והיא נפסלת בידי הכול.

מן הלוהטות גם לִיכְנִיס, הקרויה על שם אור המנורות שבו עיקר חנה. היא נולדת סביב אוֹרְתוֹסְיָה, בכל קָאחֶיָה ובסביבה, אך הטובה בהודו. יש שקראו לה קַרְבּוּנְקוּלוּס חלש; השנייה בטיבה דומה לפרחים הקרויים של יוּפִּיטֶר. מצאתי שני סוגים נוספים, אחד קורן ארגמן ואחד שני; בחימום בשמש או בחיכוך באצבעות הם מושכים קש וחוטי נייר.

אומרים שגם הַקַּרְתָּגִינִית עושה כך, אף שהיא זולה בהרבה. היא נולדת אצל הַנַּסָמוֹנִים בהרים, שלדעת התושבים הושקו בגשם אלוהי; מוצאים אותה בעיקר בהחזרת אור הירח המלא והיא הובאה פעם לְקַרְתָּגוֹ. אַרְכָּלָאוּס אומר שהיא נוצרת גם במצרים ליד תֵּבַאי, שבירה, עורקית ודומה לגחל דועך. מצאתי שעשו ממנה ומליכניס כלי שתייה; כל הסוגים מתנגדים בעקשנות לחריטה ומשאירים חלק בתוך שעוות החותם.

לעומתם הַסַּרְדָה מועילה מאוד לחריטה וחולקת שם עם הַסַּרְדוֹנִיקְס. היא שכיחה ונמצאה לראשונה בְּסַרְדִיס; הטובות ליד בבל. כשפותחים מחצבות הן נמצאות דבוקות לסלע כלב. אומרים שהמכרה בְּפַרַס אזל, אך הן נמצאות במקומות רבים, כגון פָּארוֹס וְאַסוֹס. בהודו שלושה סוגים: אדומות, שמנות הקרויות פיוניות, וסוג שלישי שמניחים תחתיו עלי כסף.

ההודיות שקופות וְהָעֲרָבִיּוֹת עבות יותר. הן נמצאות גם ליד לֵאוּקַס בְּאֶפִּירוֹס ובמצרים, ושם מניחים תחתיהן עלה זהב. הזכרים זוהרים בחדות והנקבות באיטיות ובברק עבה. שום אבן לא היתה שכיחה יותר אצל הקדמונים, כפי שמחזות מֶנַנְדְרוֹס ופִּילֵמוֹן מעידים; ושום שקופה אינה קהה לאט יותר בלחות, בעיקר בשמן.

פוסלים סַרְדוֹת דבשיות ובצבע חרס חזק. גם לטופז עוד תהילה משלו בין הירוקות, וכשנמצא לראשונה הועדף על כולן. הדבר אירע באי ערב שנקרא קִיטִיס, שאליו הגיעו שודדים טְרוֹגְלוֹדִיטִים מותשים מרעב וסערה; כשחפרו עשבים ושורשים הוציאו טופז.

זו דעת אַרְכֶּלָאוּס. יוּבָּה אומר שהאי טוֹפָזוֹס בים האדום מרוחק שלוש מאות סטדיונים מן היבשה; הוא ערפילי ולכן יורדי ים חיפשוהו פעמים רבות, ומכאן שמו, שכן טוֹפָזִין בלשון הַטְּרוֹגְלוֹדִיטִים פירושו לחפש. פִּילוֹן הנציב הביא ממנו לראשונה למלכה בֶּרֶנִיקָה, אם תַּלְמַי הבא; המלך התפעל וממנו נעשה פסל ארבע אמות לְאַרְסִינוֹאָה אשת תַּלְמַי, שהוקדש במקדש הקרוי אַרְסִינוֹאִיוֹן.

המחברים החדשים אומרים שהיא נוצרת גם ליד העיר אַלַבַּסְטְרוּם בְּתֶבָאִיס, ומחלקים לשני סוגים, פְּרָסוֹאִידֵס וּכְרִיסוֹפְּטֶרוֹן הדומה לְכְרִיסוֹפְּרָס. כל הדמיון

נוטה למיץ כרשה. זו הגדולה באבני החן. היא לבדה מן הנכבדות נענית לפצירה; האחרות מלוטשות באבן נָקְסוֹס ובמשחזות. גם השימוש שוחק אותה.

קרובה לה בדמיון יותר מבמעמד הַקַלַאִינָה, ירוק חיוור. היא נוצרת מעבר להודו אצל תושבי הַקַווְקָז, ההירקנים, הַסָקִים וְהַדַאִים; גדולה אך חלולה ומלאת לכלוך. טהורה וטובה בהרבה בְּקָאתְמַנְיָה. בשני המקומות היא יושבת כעין בולטת על סלעים קפואים ובלתי נגישים, דבוקה קלות כאילו הונחה ולא צמחה בהם.

העמים הרכובים מתעצלים ומפחדים לטפס, ולכן יורים מרחוק בקלע ומפילים אותה עם הטחב. זה מסם, קישוט צוואר ואצבע, עושר ותהילה מילדות: הם מכריזים כמה הפילו; יש שלכדו אבנים מעולות במכה הראשונה ורבים לא מצאו עד זקנה. כך צדים קַלַאִינוֹת; אחר כך החיתוך מעצב אותן ובדרך כלל קל.

לטובות צבע אזמרגד, אך ברור שהחן בהן זר. כשהן משובצות בזהב הן מתייפות, ואין אבן המייפה זהב יותר. היפות מאבדות צבע בשמן, בבושם ואף ביין טהור; הזולות שומרות עליו יותר. אין אבן שקל יותר לזייף בזכוכית. יש אומרים שהן נמצאות בַּעֲרָב בקני עופות הקרויים מָלַנְקוֹרִיפוֹי.

יש עוד ירוקות רבות. מן הזולות פֶּרִסְיוֹס; סוג שני נפסל בשל נקודות דם ושלישי מסומן בשלושה קווים לבנים. כְּרִיסוֹפְּרָסוֹס עדיפה עליהן ואף היא דומה למיץ כרשה, אך נוטה מעט מן הטופז לזהב. היא גדולה עד שעושים ממנה כוסות, ובייחוד גלילים.

הודו מפיקה גם אותן וגם נִילְיוֹן, השונה מהן בברק קצר ומטעה. סוּדִינֶס אומר שהיא נולדת גם בנהר סִיבֶּרוֹס שֶׁבַּאַטִיקָה; צבעה טופז מעושן או לעתים דבש. יוּבָּה אומר שהיא נוצרת באתיופיה על חופי הנהר שאנו קוראים נילוס וממנו שמה. מוֹלוֹכִיטִיס אינה שקופה; ירוקה כהה על שם החלמית, משובחת לחותמות ולשמירת תינוקות כסגולה מולדת נגד סכנות.

גם ישפה ירוקה ולעתים שקופה, ושומרת על תהילתה העתיקה אף שאבנים רבות גברו עליה. עמים רבים מפיקים אותה: ההודים דומה לאזמרגד; קַפְּרִיסִין קשה וכחולה-אפורה; הַפָּרְסִים דומה לאוויר ונקראת אִירִיזוֹסָה, וכזאת גם הכספית. ליד נהר תֶּרמוֹדוֹן היא כחולה, בְּפְּרִיגְיָה ארגמנית, בְּקַפָּדוֹקְיָה כחולה מתוך ארגמן אך קודרת; אַמִיסוֹס שולחת דומה להודית וְכַלְכֵּדוֹן עכורה. חשוב יותר להבחין באיכויות מאשר בעמים.

הטובה נוטה מעט לארגמן, השנייה לוורד והשלישית לאזמרגד; היוונים נתנו שמות לפי המראה. הרביעית בּוֹרְיָה, כשמי בוקר סתיו, והיא הָאִירִיזוֹסָה. יש גם דמויות לְסַרְדָה ולסיגליות; כל הנותרות הכחולות נחשבות פגומות, ובהן דמויות בדולח, פרי מִיקְסָה וְטֶרֶבִּינְת. את הטובות סוגרים בשיבוץ פתוח משני הצדדים וזהב אוחז רק בשוליים.

פגמיהן הם ברק קצר שאינו מאיר למרחק, מלח ושאר פגמי האבנים. מזייפים אותן בזכוכית; הזיוף ניכר כשהברק מתפזר החוצה ואינו נשמר בפנים. לשאר קוראים סְפָרָגִידוֹת, שם כללי לאבני חן שניתן רק להן, מפני שהן מיטיבות לחתום.

מסופר שכל המזרח עונד אותן כקמיע. הדומה לאזמרגד מוקפת לעתים בקו לבן רוחבי ונקראת מוֹנוֹגְרַמוֹס; בעלת קווים רבים פּוֹלִיגְרַמוֹס. ראוי להפריך גם

כאן את הבלי המאגיה, הטוענים שהיא מועילה לנואמים. יש גם המחוברת לְאוֹנִיקְס ונקראת יַסְפּוֹנִיקְס, מכוסה עננה, דמוית שלג או מנוקדת באדום ככוכבים; ויש דומה למלח מָגְנְזִי ומעושנת, הקרויה קַפְּנִיאַס. ראינו דיוקן נֵירוֹן בשריון בן שש עשרה אונקיות עשוי ממנה.

גם קִיאָנוֹס תתואר לעצמה, לאחר ששמה הושאל לישפה בגלל הצבע הכחול. הטובה סְקִיתִית, אחריה קִפְּרִיסָאִית ולבסוף מצרית. היא מזויפת בעיקר בצביעה, ודבר זה נחשב לתהילת מלכי מצרים; אף נרשם מי צבעה ראשון. מחלקים גם אותה לזכרים ונקבות. לעתים יש בה אבקת זהב, אך לא כבספיר, שבו הזהב מאיר בנקודות.

הספירים כחולים ולעתים רחוקות עם ארגמן. הטובים אצל הַמָּדִים, אך לעולם אינם שקופים. הם גם אינם מתאימים לחריטה בשל מרכזי בדולח שבתוכם. הכחולים שבהם נחשבים זכרים.

סדר אחר יינתן לארגמניות וליורדות מהן. הבכורה לְאַמֶתִיסְטִים ההודיים, אך הם נמצאים גם בַּעֲרָב ליד פטרה הסורית, בארמניה הקטנה, במצרים וּבְגַלַטְיָה; המלוכלכים והזולים בְּתָאסוֹס וּבְקַפְּרִיסִין. יש אומרים שהשם בא מכך שהברק מתקרב לצבע יין אך מסתיים בסגול לפני שטועם אותו; אחרים מפני שהארגמן אינו כולו אש אלא דועך לצבע יין. כולם שקופים בסגול ונוחים לחריטה.

ההודי נושא צבע שלם של ארגמן פִּינִיקִי, שאליו מכוונים הצבעים את שאיפתם; מראהו רך ואינו מכה בעין כְּקַרְבּוּנְקוּלוּס. סוג שני יורד לצבע הַיָאקִינְתוֹס; ההודים קוראים לצבע סוֹקוֹן ולאבן סוֹקוֹנְדִיוֹן. חיוור יותר נקרא סַפֵּנוֹס, ובערב הסמוכה גם פָּרָנִיטִיס על שם העם. לסוג הרביעי צבע יין.

הסוג החמישי מתקרב לבדולח, כשהארגמן דועך ללבן, והוא הפחות מוערך. האבן המעולה צריכה להראות באור כמו קַרְבּוּנְקוּלוּס ברק ורדרד עדין בתוך הארגמן. יש המעדיפים לקרוא לאלה פֵּדֶרוֹטוֹת, אחרים אַנְטֵרוֹטוֹת, ורבים לחי וָנוּס.

הבלי הַמַּאגִים מבטיחים שהן מונעות שכרות ומכאן שמן; ואם חורטים עליהן את שמות הירח והשמש ותולים בצוואר בשערות בבון ובנוצות סנונית, הן מונעות כשפים; הן גם מסייעות למי שפונה אל מלכים ומרחיקות ברד וארבה בתפילה. הבטחות דומות נתנו לאזמרגדים עם נשר או חיפושית חרוטים. סבורני שכתבו זאת בבוז ובלעג למין האנושי.

הַיָאקִינְתוֹס שונה מאוד מן הָאֲמֶתִיסְט אך יורד מצבע סמוך. הברק הסגול הזוהר בְּאֲמֶתִיסְט נמהל בְּיָאקִינְתוֹס; הוא נעים במבט ראשון אך נעלם לפני שהוא משביע, כמעט אינו ממלא את העיניים ודועך מהר מפרח שמו.

אתיופיה שולחת הַיָאקִינְתוֹס וּכְרִיסוֹלִיתִים שקופים בברק זהב. ההודיות עדיפות, ואחריהן הַטִּיבֶּרְנִיוֹת אם אינן מגוונות. הָעַרְבִיוֹת גרועות, עכורות ומנומרות, וברקן נקטע בעננת כתמים; אף הצלולות נראות מלאות נסורת. הטובות גורמות לזהב לידן להלבין ככסף. אותן משבצים בשיבוץ שקוף; תחת האחרות מניחים אַוּרִיכַלְקוּם, אף שכבר יצאו משימוש באבני חן.

יש הנקראות כְּרִיסָאֶלֶקְטְרוֹן, הנוטות לצבע אֶלֶקְטְרוּם אך רק באור בוקר. את הַפּוֹנְטִיוֹת מגלה קלותן. מקצתן קשות ואדומות, אחרות רכות ומלוכלכות. בּוֹכּוּס אומר שנמצאו גם בְּהִיסְפַּנְיָה, במקום שבו אמר שבדולח נחצב בבארות לפי גובה המים; הוא ראה כְּרִיסוֹלִית במשקל שנים עשר לִיבְּרוֹת.

יש גם לַאוּקוֹכְּרִיסִי עם עורק לבן, ובסוג זה גם קַקְפְּנִיאֵי. אחרות דומות לזכוכית וזוהרות כזעפרן; מזייפים בזכוכית עד שאי אפשר להבחין במראה, אך המגע מגלה כי הזכוכית חמה יותר. באותו סוג מֶלִיכְּרִיסִי, כאילו דבש טהור שקוף מבעד לזהב. הודו מפיקה אותן; הן שבירות אף שקשות ואינן בלתי נעימות. היא מפיקה גם קְסוּתוֹן, אבן עממית אצלה.

ראש הלבנות היא פֶּדֶרוֹס, אף שאפשר לשאול באיזה צבע למנותה, שכן שמה מושאל שוב ושוב ליופיין של אחרות עד שנעשה תואר הצטיינות. אך גם סוגה שלה ראוי לציפייה: בבדולח שקוף מתאחדים ירוק, אוויר, ארגמן וברק של יין זהוב, תמיד האחרון לעין ומוכתר ארגמן. היא נראית רטובה בכל צבע בנפרד ובכולם יחד.

אין אבן חן צלולה ממנה בנועם לעיניים. הטובה בהודו, שם נקראת סַנְגָנוֹן; אחריה במצרים, שם סִיאֲנִיטֵס; השלישית בַּעֲרַב אך מחוספסת; אחר כך הפונטית, הקורנת ברכות יותר; הַתַּאסִית, רכה אף היא; וְהַגַלַטִית, הַתְּרַקִית וְהַקַפְּרִיסָאִית. פגמיהן קהות או בלבול בצבעים זרים ושאר פגמי האבנים.

הבאה בין הלבנבנות היא אַסְטֶרְיָה. בכורתה בתכונת הטבע: היא מחזיקה אור כלוא כבאישון ומעבירה אותו ממקום למקום בתוך האבן בהטיה. מול השמש היא מחזירה קרניים לבנות ככוכב, ומכאן שמה. ההודיות קשות לחריטה; הַקָּארְמָנִיוֹת עדיפות.

לבנה גם אַסְטָרְיוֹן הקרובה לבדולח, הנולדת בהודו ובחופי פַּטַלֵנָה. מן המרכז מאיר בה כוכב באור ירח מלא. יש אומרים ששמה בא מכך שהיא גוזלת ומחזירה את ברק הכוכבים. הטובה בְּקָארְמָנְיָה ונחשבת חסינה מפגמים; הגרועה קרויה גם קָרָאוּנְיָה, והגרועה ביותר דומה לאור עששיות.

מהללים גם אַסְטְרִיוֹטֵס ומספרים שֶׁזּוֹרוֹאַסְטֶרֵס שר בשבחה המופלא במעשי המאגיה. סוּדִינֵס אומר שֶׁאַסְטוֹלוֹן דומה לעיני דגים וקורן באור לבן כשמש.

בין הלבנות גם קָרָאוּנְיָה הלוכדת את ברק הכוכבים, גבישית ובעלת זוהר כחול, הנולדת בְּקָאְרָמָנְיָה. זֵנוֹתֶמִיס מודה שהיא לבנה אך בפנים כוכב מנצנץ; יש גם קָרָאוּנְיוֹת קהות, שאחרי השריה כמה ימים בְּנָתָר ובחומץ מקבלות כוכב הדועך שוב לאחר מספר חודשים זהה.

סוֹטָקוֹס עשה שני סוגי קָרָאוּנְיָה נוספים, שחור ואדום, הדומים לגרזנים. השחורות והעגולות נחשבות קדושות; בעזרתן, לפי המסורת, נכבשות ערים וציים, והן נקראות בֵּטִילִים. הארוכות נקראות קָרָאוּנְיוֹת. יש גם סוג נדיר מאוד שמבוקש בידי הַמָּאגִים מפני שאינו נמצא אלא במקום שהוכה בברק.

השם הקרוב לְקָרָאוּנְיָה אצלם הוא אִירִיס. היא נחצבת באי מסוים בים האדום, המרוחק שישים אלף פסיעות מן העיר בֶּרֶנִיקָה, ובשאר גופה היא בדולח. לכן אמרו אחדים שהיא שורש הבדולח. שמה בא מתכונתה: תחת גג, כשהשמש פוגעת בה, היא משליכה על הקירות הסמוכים את מראה קשת השמים וצבעיה, המשתנים תכופות ומגבירים את הפלא.

מוסכם שֶׁהָאִירִיטִיס משושה כגביש, אך יש אומרים שצלעותיה מחוספסות וזוויותיה בלתי שוות. באור שמש גלוי היא מפזרת בתוכה קרניים לוהטות, ואם אור כלשהו מוטל לפניה היא מאירה את הסמוך. את הצבעים היא משיבה רק מתוך צל, כפי שאמרנו, לא כאילו הם בה עצמה אלא בהחזרה מן הקירות. הטובה ביותר יוצרת את הקשתות הגדולות והדומות ביותר לקשת השמים. יש אִירִיטִיס אחרת הדומה בכל השאר אך קשה מאוד.

אֲוּרוֹס כתב שֶׁאִירִיטִיס קלויה וכתושה היא תרופה לנשיכות נמיות ושהיא נוצרת בְּפָרָס. אבן הקרויה לֵרוֹס דומה לה במראה אך לא בפעולה; כתם לבן ושחור חוצה את הגביש. לאחר שהצגנו לפי צבעים את אבני החן הראשיות, נבאר את השאר לפי סדר האלף־בית.

אֶכָטֵס זכתה בעבר להערכה רבה וכיום אינה זוכה לכל הערכה. היא נמצאה תחילה בסיציליה ליד הנהר הנושא אותו שם, ואחר כך בארצות רבות. היא מצטיינת בגודלה ורבת זנים, המשנים את כינוייה: יָאַסְפַּאֶכָטֵס, קָרַאֶכָטֵס, סְמָרַגְדַאֶכָטֵס, הֵמַאֶכָטֵס, לֵאוּקַאֶכָטֵס, דֶנְדְרָכָטֵס המסומנת כעצים קטנים, אַנְטַאֶכָטֵס המדיפה ריח מור בשרפה, וְקוֹרַלַאכָטֵס הזרועה טיפות זהב כספיר ונפוצה במיוחד בְּכָרֵתִים; זו נקראת גם קדושה. היו שייחסו לה הגנה מעקיצות עכבישים ועקרבים.

בכל הנוגע לסיציליאנים הייתי מאמין בכך במיוחד, שהרי כבר במשב הראשון של אוויר הפרובינקיה הזאת כלה נגע העקרבים. גם האבנים הנמצאות בהודו נחשבו חזקות נגד אותם מזיקים ובעלות פלאים אחרים: הן מציגות דמויות נהרות, חורשות ואף בהמות משא. עושים מהן פסלונים למרכבות, קישוטי סוסים ואבני משחזת לרופאים; אפילו עצם ההסתכלות בהן נחשבה מועילה לעיניים.

עוד אמרו שֶׁאֶכָטֵס מרווה צמא כשהיא מונחת בפה. האבנים הַפְּרִיגִיּוֹת חסרות ירוק. אלה הנמצאות בְּתֵבַאי שבמצרים חסרות עורקים אדומים ולבנים, וגם הן נחשבו חזקות נגד עקרבים; אותה סמכות יוחסה לְקִפְּרִיסְאִיּוֹת. יש המעדיפים בהן שקיפות זכוכיתית. דומות נמצאות בְּטְרַכִינְיָה ליד אוֹיטָה, בְּפַרְנָסוֹס, בְּלֶסְבּוֹס, בְּמֶסֶנָה וּבְרוֹדוֹס, כשהן דומות לפרחי גבול.

לַמָּאגִים הבחנות אחרות: הם אמרו שאבנים הדומות לעורות אריות מגינות מעקרבים. בְּפָרַס, כך טענו, עשנן מסיט סערות וסופות אש ועוצר נהרות; ראיה לכך היא שהן מקררות קלחות רותחות. כדי שיועילו יש לקשרן לרעמת אריה, שכן בצירוף שיער צבוע הן גורמות כביכול מריבה בבית. אבן בצבע אחד נחשבה מבטיחה ניצחון לספורטאים, מפני שכאשר משליכים אותה עם צבענים לסיר שמן ומרתיחים שעתיים, היא עושה מכולם צבע מִינְיוּם אחד.

אַקוֹפּוֹס דומה בצבעו לְנַטְרוֹן, נקבובי ומנוקד בזהב. אם נאמין למסורת, שמן שחומם עמה והוסך על הגוף מפיג עייפות. אַלַבַּסְטְרִיטִיס נוצרת בְּאַלַבַּסְטְרוֹן שבמצרים וּבְדַמֶּשֶׂק שבסוריה, ולובנה מנומר בצבעים שונים. נאמר שקלייתה עם מלח מחצבה, כתישתה ושימוש בה מפחיתים כבדות בפה ובשיניים.

אַלֶקְטוֹרְיוֹת הן אבנים דמויות גביש בגודל פול הנמצאות בקיבות תרנגולים; מספרים שמילון מִקְרוֹטוֹן השתמש בהן בתחרויות ולכן היה בלתי מנוצח. אַנְדְרוֹדָמָס מבריק ככסף ובנוי תמיד כקוביות מרובעות. הַמָּאגִים סברו ששמו ניתן לו מפני שהוא מאלף את התקפות בני האדם ואת כעסם. המחברים אינם מבהירים אם אַרְגִירוֹדָמָס היא אותה אבן או אחרת.

אַנְטִיפָתֵס שחורה ואטומה. בוחנים אותה בבישול בחלב, שאז היא עושה אותו דומה למור. אפשר היה לצפות לסגולה עצומה באבן היחידה מכל הדוגמאות שקיבלה שם כזה; הַמָּאגִים ביקשו לייחס לה הגנה מפני כשפים. ערביקה דומה מאוד לשנהב והיתה נחשבת שנהב אלמלא קשיותה; סברו שנשיאתה מועילה לכאבי עצבים. אָרוֹמָטִיטִיס נמצאת בַּעֲרָב וגם במצרים ליד פִּילָה; היא תמיד אבנית, צבעה וריחה כמור, ולכן היתה נפוצה אצל מלכות.

אַסְבֶּסְטוֹס נוצרת בהרי אַרְקַדְיָה וצבעה כברזל. דָּמוֹקְרִיטוֹס מוסר שֶׁאַסְפִּיסָטִיס נוצרת בַּעֲרָב, צבעה כאש, ויש לקשרה עם גללי גמל לחולי טחול; לדבריו היא נמצאת בקן עופות עֲרַבִיִּים. אבן אחרת באותו שם נוצרת שם בְּלֶאוּקוֹפֶּטָרָה, כסופה וקורנת; המשך הטענה על פעולתה נגד שיגעון חסר ומשובש.

אַטִיזוֹאֵן נוצרת בהודו ובהר אַקִידָנֵה שֶׁבְּפָרַס, זוהרת כברק כסף, אורכה שלוש אצבעות, צורתה עדשה וריחה נעים; הַמָּאגִים ראוה הכרחית בהכתרת מלך. רבים סבורים שֶׁאַוּגִיטִיס אינה אלא קַלַיְנָה. האבן אַמְפִּידֶנֶס, המכונה גם כְּרִיסוֹקוֹלָה, נוצרת באזור הודו שבו הנמלים חופרות זהב ונמצאת בתוכו; היא דומה לזהב ומרובעת. מייחסים לה כוח מגנטי ואף הגדלת זהב.

אַפְרוֹדִיסִיאָקָה לבנה־אדמדמה. אַפְּסִיקְטוֹס, שחורה וכבדה ובעורקים אדמדמים, שומרת חום שבעה ימים לאחר חימום באש ונחשבה מועילה נגד קור. יַאכִּוֹס מבין שֶׁאֵיגִיפְּטִילָה היא סַרְדָה שחורה שעורקים לבנים חוצים אותה; העם מתארה כבעלת בסיס שחור ופנים כחולים. שמה ממקום מוצאה.

לְבַלָנִיטֵס שני מינים: ירקרק, ואחד הדומה לנחושת קוֹרִינְתִית; הראשון בא מִקוֹפְּטוֹס והשני מִטָרוֹגְלוֹדִיטִיקָה, ועורק אש חוצה את מרכזם. קוֹפְּטוֹס שולחת גם שלושה מיני בַּטָרָכִיטֵס: אחד כצבע צפרדע, אחר גם בעורקיו, ושלישי אדמדם מתוך שחור. בַּפְּטֵס רכה אך מצטיינת בריח. 'עין בֶּלוּס' לבנבנה, מקיפה אישון שחור הזוהר ממרכז זהוב, ולפי מראיה הוקדשה לאל הקדוש ביותר של הָאַשׁוּרִים. דָּמוֹקְרִיטוֹס מוסר שאבן אחרת, בֶּלוּם, נוצרת בְּאַרְבֶּלָה, בגודל אגוז ובמראה זכוכית.

בָּרוֹפְּטֵנוּס או בְּרִיפָּה שחורה בקשרים אדומים ולבנים; קושרים אותה ואז משליכים אותה כדבר מבשר רעות. בּוֹטְרִיטִיס שחורה או כצבע גפן ודומה

לענב בראשיתו. זוֹרוֹאַסְטְרֵס מכנה בּוֹסְטְרִיכִיטִיס דומה לשיער נשים. בּוּקֶרֶדְיָה דומה ללב בקר ונוצרת רק בבבל. בְּרוֹנְטֵאָה דומה לראש צב; האמינו שהיא נופלת עם הרעם ומכבה מקום שנפגע בברק. בּוֹלוֹאָה נמצאות בְּאִיבֶּרוֹס ודומות לגושים.

קַדְמִיטִיס היא האבן המכונה אוֹסְטְרַקִיטִיס, אלא שלעתים מקיפות אותה בועות כחולות. קַלַּאִיס מחקה ספיר אך לבנה יותר ודומה לים סמוך לחוף. קַפְּנִיטִיס נחשבת בעיני אחדים מין לעצמו, ובעיני רוב המחברים יָאַסְפִּיס מעושנת. קַפְּדוֹקְיָה נוצרת גם בְּפְּרִיגְיָה ודומה לשנהב. קַלַּאִיקָה הוא שם לְקַלַיְינָה עכורה; אומרים שכמה אבנים כאלה נמצאות תמיד צמודות.

קָטוֹכִיטִיס היא אבן קוֹרְסִיקָה, גדולה מאחרות ומופלאה יותר אם המסורת אמת: היא מחזיקה יד המונחת עליה כדבק. קָטוֹפְּטְרִיטִיס נוצרת בְּקַפָּדוֹקְיָה ומשיבה דמות בלובנה. קֶפִּיטִיס או קֶפּוֹלָטִיטִיס לבנה, וקווי עורקיה מתכנסים לאחד. קָרָמִיטִיס צבעה כחרס.

אבני קינאדיה נמצאות במוח הדג הנושא אותו שם; הן לבנות ומאורכות, ולפי אמונה מפליאה מנבאות אם הים יהיה מעונן או שקט. קֶרִיטִיס דומה לשעווה; קִירְקוֹס לעין נץ; קוֹרְסוֹאִידֵס לשיער ראש מאפיר; קוֹרַלַּאכָטֵס לאלמוג ומנוקדת בזהב; קוֹרָלִיס לצבע מִינְיוּם. היא נוצרת בהודו וּבְסִיֵּינָה.

קְרָטֵרִיטִיס צבעה בין כְּרִיסוֹלִית לָאֶלֶקְטְרוּם והיא קשה מאוד. קְרוֹקַלִיס מציגה מראה חוטים. קִיאִיטִיס נוצרת ליד קוֹפְּטוֹס, לבנה ונראית כנושאת בתוכה עובר שאפשר לחוש גם ברשרוש. כַּלְקוֹפּוֹנוֹס שחורה, אך בהכותה היא משמיעה צליל נחושת; מייעצים לשחקני טרגדיה לשאתה.

לְכֶלִידוֹנְיָה שני מינים: האחד כצבע סנונית וסגול בצדו האחר, ובאחר כתמים שחורים קוטעים את הסגול. כֶּלוֹנְיָה היא כביכול עין צב הודי, מן הבדיות המפלצתיות ביותר של הַמָּאגִים: הם מבטיחים שהנחתה על הלשון לאחר שטיפת הפה בדבש מעניקה נבואה, בזמנים שונים לפי שלב הירח. כֶּלוֹנִיטִידוֹת דומות לפני צבים אחרים; מנבאים מהן רבות על השקטת סערות, אך טוענים שהמנוקדת בזהב, אם מושלכת עם חיפושית למים רותחים, דווקא מעוררת סערות.

כְּלוֹרִיטִיס צבעה כעשב; הַמָּאגִים אומרים שהיא נמצאת מלידה בבטן נחליאלי ומצווים לכלואה בברזל למעשי פלא. כּוֹאַסְפִּיטִיס נקראת על שם נהר כּוֹאַסְפֶּס והיא ירוקה בזוהר זהב. כְּרִיסוֹלַמְפְּסִיס נוצרת באתיופיה, חיוורת ביום ואשית בלילה. כְּרִיסוֹפִּיס נראית כזהב. קֶטְיוֹנִידוֹת נוצרות בְּאָאוּלִיס, בכפר אַטַרְנַאוּס שהיה פעם עיר; הן שקופות ורבות צבעים — כזכוכית, גביש או יָאַסְפִּיס — ואף המלוכלכות זוהרות עד שהן משיבות דמות כמראה.

זוֹרוֹאַסְטֶרס ממליץ על דַּפְנֵאָה למחלת נפילה. דִיאַדוֹכוֹס דומה לְבֶּרִיל. דִיפִיאַס כפולה, לבנה ושחורה, זכר ונקבה, וקו מפריד בין דמות איבר המין של כל אחד. דִיוֹנִיסִיאַס שחורה וקשה, בכתמים אדמדמים; כשהיא נטחנת במים היא נותנת טעם יין ונחשבה מגינה משכרות.

דְּרָקוֹנְטִיטִס או דְּרָקוֹנְטִיאַס נוצרת, כך מסופר, ממוח דרקונים, אך אינה נעשית אבן חן אלא אם הראש נכרת בעוד החיה חיה, מפני שקנאת החיה החשה במותה מונעת זאת. סוֹטָקוֹס, שכתב שראה אותה אצל מלך, מספר שהמחפשים נסעו במרכבות, פיזרו סמי שינה למראה דרקון וכרתו את ראשו כשהורדם. האבן לבנה ושקופה ואינה מקבלת אחר כך ליטוש או מלאכה.

אֶנְקַרְדִיָה המכונה גם אֲנַרִיסְטֵה שחורה ובולטת בה דמות לב; אחרת באותו שם ירוקה ודומה ללב, ושלישית מציגה לב שחור ושאריתה לבנה. אֲנוֹרְכִיס לבנה, וכאשר מחלקים אותה שבריה מציגים דמות אשכים. זוֹרוֹאַסְטְרֵס מתאר אֶקְסְהֶבֵּנוּם יפה ולבנה, וצורפים מלטשים בה זהב.

אֲרִיתַלִיס, אף שהיא לבנה, נראית מאדימה כשמטים אותה. אֲרוֹטִילוֹס, המכונה גם אַמְפִיקוֹמוֹס או הִירוֹמְנֵמוֹן, משובחת אצל דֶמוֹקְרִיטוֹס לשימושי ניחוש. אֲוִיסֵקס נוצרת בְּבַקְטֶרְיָה ודומה לצור; בהנחתה תחת הראש היא משיבה בחלום חזיונות כנבואה. הָאַשׁוּרִים מוקירים את אוּמִיטְרֵס כאבן בֵּלוּס, הקדוש באליהם; צבעה כרשה והיא חביבה באמונות טפלות. לְאוּפֶטָלוֹס ארבעה צבעים.

צבעיה כחול, אש, מִינְיוּם ותפוח. אוֹרָאוּס דומה לגלעין זית, מפוספס כקונכייה ואינו לבן מאוד. אוּרוֹטִיאַס נראית כמכסה שחור בעובש. אֲוִסֶבֵּס היא מן האבן שממנה, לפי המסורת, נעשה במקדש הֶרְקוּלֵס בְּצוֹר מושב שממנו יראי שמים קמו בקלות. אֲפִימֶלַס נוצרת כשאבן לבנה משחירה בחלקה העליון.

יש המכנים גָּלַקְסִיאַס גָלַקְטִיטֵס; היא דומה לאבנים הקודמות אך עורקים אדומים או לבנים עוברים בה. גָלַקְטִיטִיס כולה בצבע חלב; מכנים אותה גם לַאוּקוֹגֵאָה, לֵאוּקוֹגְרַפִיטִיס וְסִינֶכִיטִיס. בשפשוף היא מפרישה נוזל בטעם חלב, ונחשבה מרבה חלב למיניקות; קשירתה לצוואר תינוק נחשבה מגבירה ריור, אך החזקתה בפה משכיחה זיכרון. נהרות הנילוס וַאֲכָלוֹאוֹס מביאים אותה. יש המכנים גָלַקְטִיטֵס גם אזמרגד מוקף עורקים לבנים.

גַלַאִיקָה דומה לְאַרְגִירוֹדָמָס אך מלוכלכת מעט יותר; מוצאים שתיים או שלוש מחוברות. הַמַדִים שולחים גַסְיָנְדָה, צבעה כבקיה וכאילו זרועה פרחים; היא

נוצרת גם בְּאַרְבֶּלָה. גם אבן זו נחשבה מתעברת ומגלה עובר בתוכה כשמנערים אותה, וההתעברות אורכת שלושה חודשים.

גְּלוֹסוֹפֶּטְרָה דומה ללשון אדם; אומרים שאינה נוצרת באדמה אלא נופלת מן השמים בעת התמעטות הירח ונחוצה לניחוש בירח. ההבטחה שהיא עוצרת רוחות מראה שאין להאמין בכך. גּוֹרְגוֹנְיָה אינה אלא אלמוג; שמה נובע מכך שחומר רך בים מתקשה לאבן. טוענים שהיא עומדת בברקים ובסופות. גּוֹנְיָאָה מבטיחה, באותה הבלות, עונש לאויבים.

הֶלְיוֹטְרוֹפְּיוּם נוצרת באתיופיה, אפריקה וְקַפְּרִיסִין, ירוקה ככרשה ובעורקי דם. שמה מפני שבהשלכתה לכלי מים מול השמש היא משנה את האור המוחזר לאדום, במיוחד האתיופית; מחוץ למים היא קולטת את השמש כמראה ומגלה ליקויים בהראותה את הירח החולף לפניה. חוצפת הַמַּאגִים בולטת בטענה שאם מערבים אותה בצמח הֶלְיוֹטְרוֹפְּיוּם ובתפילות, הנושא אותה אינו נראה.

גם הֶפַאסְטִיטִיס משיבה דמויות כמראה אף שהיא אדמדמה. בוחנים אותה אם מים רותחים מתקררים מיד במגעה או אם בשמש היא מציתה מיד חומר יבש. היא נוצרת בְּקוֹרִיקוֹס. הֶרְמוּ אדואון נקראת על שם דמות איבר זכרי באבן לבנה, שחורה או חיוורת, המוקפת טבעת זהב.

הֶקְסֶקוֹנְטַלִיתוֹס קטנה ורבת צבעים ונמצאת בְּטֶרוֹגְלוֹדִיטִיקָה. הִירָקִיטִיס מנומרת כנוצות דיה שחורות. הַמִּיטִיס דומה לביצי דגים; אחרת כאילו עשויה נַטְרוֹן וקשה מאוד. קרן אָמוֹן, מן הקדושות באתיופיה, זהובה ודמוית קרן איל, והבטיחו שהיא מביאה חלומות נבואיים.

הוֹרְמִיסְקִיוֹן נחשבת מן הנעימות ביותר: צבעה אש והיא קורנת בזהב ובקצותיה אור לבן. אבני היאניה, שלפי המסורת נמצאות בעיני צבוע, נחשבו מנבאות עתידות כשהונחו תחת לשון אדם.

הֶמָטִיט אתיופי נחשב ראשון במעלה, אך נמצא גם בַּעֲרַב ובאפריקה. זְכָרְיָה הַבַּבְלִי, שכתב למלך מִיתְרִידָטֵס וייחס לאבנים גורלות אדם, לא הסתפק בתרופות עיניים וכבד: הוא נתנה למבקשים דבר מן המלך, למשפטים ולקרבות. מין אחר נקרא מנוי או קְסוּתוֹס, שם יווני לאבן צהבהבה־לבנה.

אצבעות הָאִידָאִים מִכְרֵתִים, בצבע ברזל, דומות לאגודל אדם. לְאִיקְטָרִיאַס כמה מינים צהובים, שנחשבו מועילים לצהבת. אבן יוּפִיטֶר לבנה, קלה ורכה ומכונה גם דְּרוֹסוֹלִיתוֹן. אבנים הודיות אדמדמות ומפרישות בשפשוף נוזל סגול; אחרות לבנות ואבקיות. יון שבהודו סגולה, ורק לעתים זוהרת בצבע רווי.

לֶפִידוֹטִיס מחקה קשקשי דגים בצבעים שונים. לֶסְבִּיאַס דומה לגושים ונקראת על שם מולדתה, אך נמצאת גם בהודו. לֵאוּקוֹפְּתַלְמוֹס אדמדמה ובתוכה דמות עין לבנה ושחורה. לֵאוּקוֹפוֹיְקִילוֹס לבנה ומנוקדת מִינְיוּם וזהב. לִיבַּנוֹכְרוּס דומה ללבונה ומפרישה נוזל דבש.

לִימוֹנִיאַטִיס כנראה זהה לאזמרגד. על לִיפָּרֵאָה נאמר רק שעשנה מזמן את כל החיות. לִיסִימַכוֹס דומה לשיש רוֹדוֹס ובעורקי זהב; מלטשים גוש גדול עד שחלקיו הפגומים נשחקים. לֵאוּקוֹכְרִיסוֹס נוצרת מִכְּרִיסוֹלִית המלבינה בחלקה.

אין תיאור של מֶמְנוֹנְיָה. מדיה שחורה, נקראת על שם מֵדֵיאָה האגדית, ובעורקי זהב; היא מזיעה כרכום וטעמה יין. מִקוֹנִיטִיס מציגה פרגים. מִיתְרַקְס מפרס ומהרי הים האדום, רב־צבעים ומחזיר אור שמש בדרכים שונות.

מוֹרוֹכְתוֹס ירוקה ומזיעה חלב. מוֹרמוֹרְיוֹן מהודו שחורה ושקופה; שמותיה משתנים לפי תערובת צבעיה. היא נמצאת גם בְּצוֹר, גָּלַטָיָה ומתחת לָאַלְפִּים ומתאימה לגילוף תבליט.

מִירְיטִיס דומה למור וריחה כבושם, ובשפשוף גם כנרד. מִירְמֵקִיאַס שחורה ובעלת בליטות כיבלות; מִירְסִינִיטִיס בצבע דבש וביריח הדס. מֶסוֹלֵאוּקוֹס נחצית באמצע בפס לבן, וּמֶסוֹמֶלַס בעורק שחור החוצה כל צבע.

נַסְמוֹנִיטִיס אדומה כדם ובעורקים שחורים. נֶבְּרִיטִיס קדושה לְלִיבֶּר ונקראת מדמיונה לעור עופר; יש מין שחור. נִיפְּרֶנָה נקראת על שם עיר ועם בְּפָרַס ודומה לשיני היפופוטם.

אוֹנְקָה, שמה ברברי, חביבה בשחור, צהוב, ירוק ולבן. אוּמְבְּרִיָה או נוֹטְיָה, כמו קְרָאוּנְיָה וּבְרוֹנְטֵאָה, נחשבת נופלת בגשם וברק; אמרו שנסכים אינם נשרפים כשהיא על המזבח. אוֹנוֹקֶרְדְיָה דומה לשני ואין ידיעה אחרת עליה. אוּרִיטִיס כדורית, מכונה גם סִידֵרִיטִיס ואינה חשה אש.

אוֹסְטְרַקִיאַס או אוֹסְטְרַקִיטִיס דמוית חרס וקשה מְקֻרָמִיטִיס, דומה לַאֲכָטֵס אך מתברקת בליטוש; היא כה קשה שבשבריה מגלפים אבנים אחרות. אוֹסְטְרִיטִיס נקראת מדמיונה לצדפה. אוֹפִיקֶרֶדַלוֹן שחורה ובין שני קווים לבנים. על אבן אוֹבְּסִיאַנִית דיברנו בספר הקודם; אבנים בשם ובצבע זה נמצאות באתיופיה, הודו, סַמְנִיוּם ולדעת אחדים גם בחופי האוקיינוס בספרד.

פַּנְכְּרוּס מורכבת כמעט מכל הצבעים. פַּנְגוֹנוֹס אינה ארוכה מאצבע וריבוי זוויותיה מבדילה בינה לבין גביש. פֶּטְרוֹדוֹרוֹס אינו מתאר את פַּנָרוֹס, אך מביא

שיר של המלכה טִימַרִיס שהוקדש לה ולוונוס, וממנו מובן שסייעה לפריון; יש המכנים אותה פַּנַרְסְטוֹס. לאבנים הַפּוֹנְטִיוֹת כמה מינים.

אחת מנוקדת לעתים באדום ולעתים בזהב ונחשבת קדושה; אחרת נושאת קווים במקום כוכבים, ואחרת דמויות הרים ועמקים. פְּלוֹגִינוֹס, המכונה גם כְּרִיסִיטִיס, דומה לאוכרה אטית ונמצאת במצרים.

פּוֹאֲנִיקִיטִיס נקראת מדמיונה לבלוט, וּפִיקִיטִיס לאצה. פֶּרִילֶאוּקוֹס נושאת פס לבן מן השוליים עד השורש. פאאניטידות, המכונות גם גאאנידות, נחשבות מתעברות, יולדות ומסייעות ליולדות. הן נוצרות במקדוניה ליד מצבת טִירֵסִיאַס ודומות למים קפואים.

אבן השמש לבנה ומפזרת קרניים ככוכב. הַכַּלְדִּים מכנים סַגְדָה אבן ירוקה הנצמדת כביכול לאוניות. סָמוֹתְרָקֶה נותנת אבן שחורה וקלה כעץ הקרויה על שמה. סָאוּרִיטִיס נמצאת כביכול בבטן לטאה ירוקה שנחתכה בקנה. סַרְקִיטִיס דומה לבשר בקר. סָלֶנִיטִיס לבנה־שקופה בזוהר דבש ומכילה דמות ירח המשתנה מדי יום; אומרים שהיא נוצרת בַּעֲרָב. סִידֵרִיטִיס דומה לברזל.

אומרים שֶׁסִידֵרִיטִיס יוצרת מריבה בכישוף והיא נוצרת באתיופיה; סִידֵרוֹפּוֹקִילוֹס היא זן מנומר שלה. סְפּוֹנְגִיטִיס נראית כספוג. סִינוֹדוֹנְטִיטִיס באה ממוח דג סִינוֹדוֹנְטֵס. סִירְטִיטִידוֹת נמצאות בחופי הַסִּירְטוֹת וכיום גם בְּלוּקָנְיָה, זוהרות ככרכום מתוך צבע דבש ובתוכן כוכבים עמומים. סִירִינְגִיטִיס דומה לפרק קש ובתוכה צינור רצוף.

טְרִיכְרוּס באה מאפריקה, שחורה אך מפיקה שלושה נוזלים: שחור מן הבסיס, אדום מן האמצע ואוכרה מן הראש. תֶּלִירִיזוֹס אפורה או אדומה ובעלת

שורשים לבנים. תֶלִיקַוֶדְיוֹס, שתיאורה הצבעוני חסר, דומה ללב וחביבה על הַפָּרְסִים המכנים אותה מוֹקוּלֶאָה. האבן הַתְּרָקִית בשלושה מינים: כחלחלה, חיוורת יותר, או מנוקדת בדם.

טֶפְרִיטִיס מציגה צורת ירח חדש בעל קרניים וצבעה אפר. טֶקוֹלִיתוֹס דומה לגלעין זית ואינה מוערכת כאבן חן, אך לפי הרפואה העתיקה ליקוקה מפרק ומוציא אבני שתן. 'שערות וָנוּס' שחורה ומבריקה ובתוכה דמות שער אדמדם. אבן וֵיי היא איטלקית, מְוֻוֵיי, ובה חומר שחור המופרד בפס לבן.

דֶמוֹקְרִיטוֹס מוסר שֶׁזַתֶנָה נוצרת בְּמֶדְיָה וצבעה אֶלֶקְטְרוּם; בשפשוף ביין תמרים וכרכום היא נעשית צמיגה כשעווה וריחה נעים מאוד. זַמִילַמְפִּיס נוצרת בְּפָּרָת, דומה לשיש פְּרוֹקוֹנֵסוֹס ובמרכזה צבע כחול־אפור. זוֹרָנִיסְקֶאוֹס היא אבן מָאגִים מנהר הָאִינְדוּס; דבר נוסף אינו ידוע עליה.

יש חלוקה אחרת לפי איברי גוף: הֶפָּטִיטִיס מן הכבד; סְטָאטִיטִיס משומן של בעלי חיים שונים; כליות אֲדַד, עינו ואצבעו — אֲדַד הוא אל שהסורים עובדים; וּטְרִיאָוֹפְתַלְמוֹס בְּאוֹנִיקְס, המציגה יחד שלוש עיני אדם.

אבנים אחרות נקראות על שם בעלי חיים: קַרְקִינִיאַס כסרטן ים, אֶכִיטִיס כצפע, סְקוֹרְפִּיטִיס כעקרב, סְקֶרִיטִיס כדג סְקֶרוּס, טְרִיגְלִיטִיס כבורי, וְאֶיגוֹפְתַלְמוֹס כעין עז או חזיר. גֶרָנִיטִיס מצוואר עגור, הִירָקִיטִיס מנץ, אַאֶטִיטִיס מעיט, מִירְמֶקִיטִיס נושאת דמות נמלה וְקַנְתָרִיאַס חיפושית. לִיקוֹפְתַלְמוֹס דומה לעין זאב בארבעה צבעים; טָאוֹס לטווס, ואחרת לנחש המכונה טִימִיקְטוֹנָיָה.

שמות אחרים נובעים מדמיון לדברים: אַמוֹכְרִיסוֹס כזהב המעורב בחול, קֶנְכְרִיטִיס זרועה דוחן, וְדְרִיטִיס כגזעי עצים ואף בוערת כעץ. קִיסִיטִיס שקופה־

לבנה ובתוכה עלי קיסוס; בְּנַרְקִיסִיטִיס הם ממלאים את כולה. קִיאַמִיאַס שחורה אך בשבירתה מציגה פול. פִּירְנוֹס נקראת מגלעין זית ולעתים נראות בה עצמות דגים; פּוֹאֶנִיקִיטִיס כבלוט.

כַּלָזִיאַס לבנה ובצורת ברד, קשה כיהלום ולפי המסורת נשארת קרה אף באש. פִּירִיטִיס שחורה אך בשפשוף צורבת אצבעות. פּוֹלִיזוֹנוֹס לבנה ומרובת פסים; בָּאַסְטָרַפֶּאָה נראות קרני ברק. בְּפָלוֹגִיטִיס נראית אש בוערת שאינה יוצאת, וּבָאַנְתָרַקִיטִיס רצים ניצוצות.

אֶנְהִיגְרוֹס תמיד עגולה בשלמות ולבנה בעדינות; בנענועה נע בתוכה נוזל כבביצה. פּוֹלִיתְרִיקְס מציגה שיער בתוך ירוק, אך נאמר שהיא גורמת לנשירת שיער. יש גם אבנים הקרויות על שם עור אריה ופנתר.

גם הצבע נתן שמות: דְּרוֹסוֹלִיתוֹס עשבית, מֶלִיכְרוּס דבשית, מֶלִיכְלוֹרוֹס חציה צהוב וחציה דבש, קְרוֹקִיאַס ככרכום, פּוֹלִיאַס כאפור על שחור, וּסְפָּרְטוֹפּוֹלִיאַס נדירה יותר. רוֹדִיטִיס כוורד, מֶלִיטִיס כתפוח, כַּלְקִיטִיס כנחושת, סִיקִיטִיס כתאנה, בּוֹסְטְרִיכִיטִיס מסתעפת בשחור בעלים לבנים או אדומים, וּכְרָנִיטִיס כידיים לבנות האוחזות זו בזו בסלע.

אומרים שֶׁבְּאַנָקִיטִיס מזמנים דמויות אלים בניחוש במים, שֶׁבְּסִינוֹכִיטִיס מחזיקים צללי מתים שזומנו, ושאם קוברים דֶּנְדְרִיטִיס לבנה תחת עץ העומד להיכרת, להבי הגרזנים אינם קהים. יש עוד רבות ומפלצתיות יותר בשמות ברבריים, והמודים עצמם שהן אבנים ולא אבני חן. די לנו שחשפנו בהן את שקרי הַמַּאגִים הנוראים.

אבני חן חדשות וחסרות שם אף מופיעות פתאום. תֵאוֹפְרַסְטוֹס מעיד שפעם נמצאה אחת במכרות הזהב של לַמְפְּסָאקוֹס ונשלחה למלך אֶלֶכְסַנְדֶּר בשל יופייה.

קוֹכְלִידוֹת, הנפוצות כיום, מיוצרות יותר משהן נולדות. בַּעֲרָב מוצאים גושים עצומים ומבשלים אותם בדבש שבעה ימים ולילות רצופים; לאחר שהחומר הארצי והפגום מוסר, האמנים יוצרים עורקים וכתמים באופן סחיר. לפנים עשו אותן כה גדולות ששימשו לוחות מצח ותליוני רתמה לסוסי מלכי המזרח.

כל אבני החן מבריקות בבישול בדבש, ובייחוד אבני קוֹרְסִיקָה, שאינן מתאימות לשימוש אחר בשל חריפותן. אומנים יודעים לחתוך אבן מגוונת לצבע אחיד. אבנים כאלה שאין להן שם רגיל מכונים פִּיסִיס, כביכול למכור בהן את פלא הטבע. אין סוף לשמות, רבים מהם מהבל יווני; די להבחין באבנים הנדירות הראויות לציון. כתמים, בליטות, קווים וצבעים משנים שוב ושוב את השם באותו חומר עצמו.

עתה נביא הערות כלליות לכל אבני החן לפי דעות המחברים. אבנים חלולות או בולטות נחשבות זולות מן השטוחות. הצורה המוארכת מועדפת, אחריה זו המכונה עדשה, אחר כך שטוחה ועגולה; הזוויתיות מוערכות פחות מכולן.

קשה מאוד להבחין בין אמיתיות למזויפות, שכן למדו להפוך אבן אמיתית ממין אחד לחיקוי של אחר. כך מדביקים סַרְדוֹנִיקְס משלוש אבנים — שחורה, לבנה ואדומה — מן המשובחות בסוגן, בלי שהמלאכה תתגלה. קיימים אף ספרי הוראות, שלא אחשוף, לצביעת גביש כאזמרגד ואבנים שקופות אחרות, ולעשיית סַרְדוֹנִיקְס מְסֻרְדָה; אין מרמה רווחית מזו.

לעומת זאת נציג כיצד לגלות זיופים, שכן ראוי להגן אפילו על המותרות מפני מרמה. מלבד המבחנים המיוחדים לכל סוג, המחברים סבורים שיש לבדוק אבנים שקופות בבוקר, ואם אין ברירה עד השעה הרביעית, אך לא לאחר מכן.

המבחנים נעשים בכמה דרכים: ראשית במשקל, כי האמיתיות כבדות יותר; אחר כך בקור, שכן הן קרות יותר בפה; ולבסוף בגוף האבן. בזיוף נראים בועה עמוקה, חספוס פני השטח וסיבים; הזוהר בלתי יציב והברק נפסק לפני שהוא מגיע לעין.

הבדיקה היעילה ביותר היא לשבור חתיכה ולשרפה על לוח ברזל, אך סוחרי אבנים מתחמקים ודוחים אותה, וכן את בדיקת הפצירה. שברי אוֹבְסִיאַן אינם חורצים אבני חן אמיתיות, אך כל חריצה במזויפות מלבינה. יש הבדל גדול: יש שאי אפשר לחרוץ בברזל, אחרות רק בברזל קהה, ואת כולן ביהלום; חום המקדחים מסייע מאוד. הנהרות אַקְסִינֶס וְגַנְגֶס נושאים אבנים, ומכל הארצות הודו עשירה בהן ביותר.

לאחר שסקרנו את מפעלי הטבע, ראוי לערוך הבחנה בין הדברים ובין הארצות. בכל העולם, תחת כיפת השמים, היפה מכולן באותם דברים המחזיקים בצדק בבכורת הטבע היא איטליה, שליטת העולם ואמו השנייה: בזכות אנשיה, מצביאיה, חייליה, עבדיה, מצוינות אמנויותיה וכישרונותיה, וכן מיקומה, בריאות אקלימה ומזגו, נגישותה לכל העמים, חופיה עתירי הנמלים ורוחותיה הנוחות; מיקומה בין מזרח למערב, שפע מימיה, יערותיה הבריאים, מערכי הריה, חיות הבר הבלתי מזיקות, פוריות אדמתה ושפע מרעה.

כל דבר שהחיים אינם צריכים להיות בלעדיו אינו משובח יותר במקום אחר: תבואה, יין, שמן, צמר, פשתן, בגדים ושוורים צעירים. אפילו במרוצי שלוש

סוסים אין מעדיפים סוסים על ילידי איטליה. כל עוד הותר להפעיל מכרות זהב, כסף, נחושת וברזל, לא נפלה משום ארץ; וכיום, כשהיא שומרת אותם ברחמה, היא מפיקה במקום כל נדוניה מיצים שונים וטעמי תבואה ופירות.

מלבד פלאיה האגדיים של הודו, הייתי מדרג אחריה את ספרד בכל גבולות הים. אף שהיא שוממה בחלקה, במקום שהיא מפיקה היא עשירה בתבואה, שמן, יין, סוסים וכל מיני מתכות; גַּאלְיָה שווה לה בכך. אולם ספרד עולה עליה במדבריותיה באספרטו ובאבן חלון, במותרות הצבעונים, בעידוד העבודה, בהפעלת עבדים, בקשיחות גופם של אנשיה ובעוז לבם.

מבחינת מחיר החומרים עצמם, בראש ילידי הים הפנינים; מעל פני הארץ גביש, ובתוכה יהלום, אזמרגד, אבני חן ומוּרִינָה. מבין הצומחים: שני, לָסָר, נרד, משי סֵרִי, אתרוג, קינמון, קַסְיָה, אֲמוֹמוּם, ענבר, אוֹפּוֹבַּלְסָם, מור, לבונה וְקוֹסְטוּס. מבעלי החיים היבשתיים שיני פיל יקרות מכול, ובים שריון צב; בעורות — אלה שהסרים צובעים, ובצמר — צמר עזי ערב הנקרא לָדָנוּם; מן היבשה והים — צדפים וארגמן. בעופות אין דבר בולט מלבד נוצות קסדה לשימוש צבאי ושומן אווזי קוֹמָגֶנָה. הזהב, שכל בני האדם משתגעים עליו, בקושי עשירי במחיר, והכסף שבו נקנה הזהב כמעט עשרים.

ברוכה את, טבע, אם כל הדברים; הואילי נא לקבל באהדה שרק אנו, בני קוּוִירִינוּס, היללנו אותך בכל היבטייך.